శ్రీరస్తు.

శ్రీమదఖిలనిగమనిగమాంతసారమతత్త్వార్థప్రకాశనావశేష సన్మూర్తి

స్వతత్త్వస్తోత్రప్రవృత్తతయా నిఖిలభాషాచలా ప్రతిపాదనేనలమత్యర్థ ప్రథి

తం స్త్రీపుమంతానవలమ్బ్యాధి కృతాధికృతజనైః పారాయణస్యోపాస్యమానమ్

అధ్యయనస్ఫురద్విమలకీర్తిధననిబంధనసతతపాఠక

భక్తశ్రమణాదిభిర్నిశేషకలికల్మషాంధకారనిరాకరణప్రచండ

భాస్కరాయమాణమ్ వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతమ్

శ్రీమద్రామాయణమ్

సర్వేషాం మహాస్త్రీజనానాం వినోదపూర్తిపఠనసంప్రదాయం బోధన

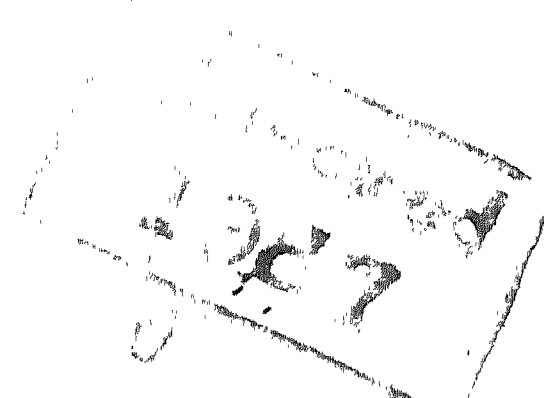
మహాలక్షణాపుమర్థలబ్ధాంసనాయ

శ్రీ రామానుజీయాదివ్యాఖ్యాన్వయవిషయసహిత శ్రీ

గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యయా, తిలకాదివ్యాఖ్యానవిశేషవిషయసహిత

శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యయా చ సంగోపాంగతం సత్.

ప్రథమసంపుటః.

శ్రీవావిళ్లాన్వయజై, రఘువరచరితం విమర్శితం పూర్వమ్,
రామస్వామిభిరార్యై, రసకృత్తత్పూర్త్యై గారవాప్తయుతాః.
శంభుధరశిఖిపనుశశధర, పరిమితశకరాష్ట్రసాహ్వయే వర్షే,
వేంకటదం అహానువారం, విమృశ్య తానత్పరిమృతం సద్భిః.

చెన్నపుర్యామ్:

707

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

ఇత్యేతైః, 'వావిళ్ల' ముద్రాలయే సంముద్రితమ్.—1931.

VOL. I

V. RAMASWAMY SASTRULU AND SONS, MADRAS—1931.

శ్రీరస్తు.

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే బాలకాండసర్గాణాం ప్రధాన

విషయానుక్రమణికా

రసికజనానామనుసంధానసౌకర్యాయ సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యతే.

పుటసంఖ్యా.		సర్గసంఖ్యా.
280.	అథ రామస్య విశ్వామిత్రసకాశాదస్త్రగణలాభమదర్శయత్సప్తవింశే.	౨౭
282.	అథాస్త్రోపసంహారకప్రతిగ్రహమదర్శయదష్టావింశే.	౨౮
284.	అథ రామం ప్రతి సిద్ధాశ్రమస్య తత్సంజ్ఞాలాభనిమిత్తావగమాయాత్రైవాదితికాశ్యపయో ర్వామనావతారసిద్ధిం శ్రీవామనస్య బలినిరాసనసిద్ధిం పునర్వామనస్యాత్ర చిరకాలసన్నిధిరూపాం చ సిద్ధిం విశ్వామిత్రకథితాం విశ్వామిత్రస్య యజ్ఞదీక్షాం చాదర్శయ దేకోనత్రింశే.	౨౯
289.	అథ రామకృతం సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహమదర్శయత్త్రింశే.	౩౦
292.	అథ కృతార్థేన విశ్వామిత్రేణ జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజయితుం వ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తుతమిత్యాహైకత్రింశే,	౩౧
294.	అథ రామేణ శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే అయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షు స్స్వాన్వయం ప్రాదర్శయద్విశ్వామిత్ర ఇత్యాహ ద్వాత్రింశే.	౩౨
297.	అథ విశ్వామిత్రకథితం కుశనాభస్య వాయుపీడితకన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేషం కన్యానాం పాత్రవిశేషప్రదానం చాదర్శయత్త్రయస్త్రింశే.	౩౩
300.	అథ విశ్వామిత్రేణ పూర్వప్రసక్తా స్వవంశకథా స్వపర్యంతకథనేన పరిసమాపితేత్యాహ చతుస్త్రింశే.	౩౪
303.	అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుకామేన రామేణ గంగాయాస్త్రిపథగాత్వం కథమితి పృష్టో విశ్వామిత్రో దేవైరంతరిక్షమార్గేణ స్వర్గలోకనయనాన్మార్గద్వయగమనం తస్యాః ప్రాదర్శయదిత్యాహ పంచత్రింశే.	౩౫
305.	అథ గంగాయా అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వాత్తత్తృతీయపథగమనం తస్యా దివ్యమానుషసంభవవైభవం చ రామేణ పృష్టో విశ్వామిత్రస్తదుపయోగితయా పార్వతీశివసంగమధాతుస్ఖలనకథామాహేత్యాహ షట్త్రింశే.	౩౬
309.	అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం గంగాయా దివ్యసంభవవైభవమాహేత్యాహ సప్తత్రింశే.	౩౭
313.	అథ గంగాయా మానుషలోకసంభవం విస్తరేణ వక్తుకామో విశ్వామిత్రస్సగరస్య పుత్రగణసంభవప్రకారం తస్యాశ్వమేధోపక్రమం చాకథయదిత్యాహాష్టత్రింశే.	౩౮
315.	అథ సగరస్యాశ్వమేధీయాశ్వనాశం - తదన్వేషణాయ పిత్రా నియుక్తైస్సాగరైర్నిరపరాధనానాజంతుహింసనపూర్వకమాపాతాళం భూమేః ఖననం-తద్వృత్తాంతస్య దేవైర్బ్రహ్మసకాశే కథనం చాహేత్యదర్శయదేకోనచత్వారింశే.	౩౯
318.	అథ దేవాన్ ప్రతి సాగరాణాం కపిలేన నాశో భవిష్యతీతి బ్రహ్మణః ప్రత్యుక్తిం- సాగరాణామారసాతలం భూమేః ఖననప్రకారం తేషాం దిగ్గజాష్టకదర్శనపూర్వకం కపిలసకాశే అశ్వదర్శనం - కపిలాభిభవనప్రవృత్తిం-తదైవ తేషాం కపిలేన భస్మీకరణం చాహేత్యదర్శయచ్చత్వారింశే.	౪౦
320.	అథ సగరపౌత్రేణాంశుమతా తన్నియుక్తేన సవినయం కపిలసేవనేన తత్సకాశస్థితాశ్వానయనం - సగరస్య యజ్ఞసమాప్తిం - సుపర్ణోక్తనష్టస్వపుత్రగణోత్తరణౌపయికగంగానయనాశక్త్యైవ తస్య స్వర్గగమనం చాహేత్యకథయదేకచత్వారింశే.	౪౧

అథాయోధ్యాకాణ్డకథానుక్రమణికా.

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

అథారణ్యకాండకథానుక్రమణికా.

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పరాక్రమంచ కథితవత్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘృక్షోత్పాదనం చతుస్త్రింశే. ౩౪

1113. అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహారనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా కామగరథాతీతమహార్ణవేనాతిరమణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం - తథా తత్రత్యస్య శతయోజన ప్రమాణనానాశాఖావృతస్య స్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణగజకచ్ఛప మహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణ సావధానగృహీతతచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామ నిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసి నానామునిజనశాఖాపతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన లాభప్రహర్ష ద్విగుణితాచింత్యబలవైభవకృతదుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణ సుగుప్తమహేంద్ర భవనస్థాయ్యమృతకలశాహరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య సుభద్రనామ్నో న్యగ్రోధస్య దర్శనం తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే మునివేషస్య మారీచస్య దర్శనం- తేన రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రాగమననిమిత్త ప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే. ౩౫

1117. అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికీర్షితసీతాపహారే విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యాభ్యర్థనం షట్త్రింశే. ౩౬

1120. అథ మారీచేనాసకృదనుభూత రామపరాక్రమేణ రావణహితైషిణా లోకాతీతాచింత్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః స్వపాతివ్రత్యమహిమ్నా ఇచ్ఛాయాం సత్యాం సర్వమపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్సీతాయాః హరణం తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం అతస్తచ్చింతాం మాకుర్వితి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్తత్రింశే. ౩౭

1123. అథ పునర్మారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం స్వసహాయభూతయావద్రాక్షసహననం చ నిదర్శ్య రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇతి రావణం ప్రతి బోధనమష్టత్రింశే. ౩౮

1126. అథ పునర్మారీచః ఇదానీం రామస్య ప్రౌఢతాదశాయాం స్వయం మృగరూపస్య తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య తాపసవేషం రామం పరిభిభావయిషతః తావదేవ రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం రామశరాప్రవృత్తేః కథంచిజ్జీవనం తదాప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోనిష్ఠయావస్థానం - స్వస్య రేఫాదినామోచ్చారణేపి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం నరామవైరే ప్రవర్తస్వేత్యబోధయదితికథా ఏకోనచత్వారింశే. ౩౯

128. అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభిర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం బలాత్కారేణ సీతాపహారకార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే. ౪౦

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

పరాక్రమంచ కథితవత్యా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘృక్షోత్పాదనం చతుస్త్రింశే. ౩౪

1113. అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహారనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా సాగరథాతీతమహార్ణవేనాతిరమణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం - తథా తత్రత్యస్య శతయోజనప్రమాణనానాశాఖావృతస్య స్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణగజకచ్ఛప మహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణ సావధానగృహీతతచ్ఛాఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామ నిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసి నానామునిజనశాఖాపతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన లాభప్రహర్ష ద్విగుణితాచింత్యబలవైభవకృతదుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణ సుగుప్తమహేంద్ర భవనస్థాయ్యమృతకలశాహరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య సుభద్రనామ్నో న్యగ్రోధస్య దర్శనం తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే మునివేషస్య మారీచస్య దర్శనం- తేన రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రాగమననిమిత్త ప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే. ౩౫

1117. అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికీర్షితసీతాపహారే విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యాభ్యర్థనం షట్త్రింశే. ౩౬

1120. అథ మారీచేనాసకృదనుభూత రామపరాక్రమేణ రావణహితైషిణా లోకాతీతాచింత్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః స్వపాతివ్రత్యమహిమ్నా ఇచ్ఛాయాం సత్యాం సర్వమపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయాస్సీతాయాః హరణం తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం అత స్తచ్చింతాం మాకుర్విత్వితి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్తత్రింశే. ౩౭

1123. అథ పున ర్మారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం స్వసహాయభూతయోర్రాక్షసహననం చ నిదర్శ్య రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇతి రావణం ప్రతి బోధన మష్టత్రింశే. ౩౮

1126. అథ పున ర్మారీచః ఇదానీం రామస్య ప్రౌఢతాదశాయాం స్వయం మృగరూపస్య తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య తాపసవేషం రామం పరిభిభావయిషతః తావదేవ రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం రామశరాప్రవృత్తేః కథంచి జ్జీవనం తదాప్రభృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోనిష్ఠయా చావస్థానం - స్వస్య రేఫాదినామోచ్చారణేపి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం నరామవైరే ప్రవర్తస్వేత్యబోధయదితికథా ఏకోనచత్వారింశే. ౩౯

1128. అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్మారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూర్వకం బలాత్కారేణ సీతాపహార కార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే. ౪౦

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

1131. అథ భవితవ్యతావశేన సీతాపహారబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి మారీచేన పున రపి మమైకస్య మరణం ప్రతి నశోచామి కింతు తవ సపుత్రమిత్రబాంధవపరివారస్య మరణం ప్రత్యేవ - త్వం చ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం నాంగీకరోషి ఆసన్నమరణజనాః హితం నగృహ్ణంతి హీత్యాదిరూపేణ రావణం ప్రతి ప్రతివచన మేకచత్వారింశే. ౪౧

1134. అథ స్వస్య రావణేన వధాద్రామే వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణవాక్య మంగీకృతవతా రావణేనసాకం రథేన నానానగరాదినిరీక్షణపూర్వకం దండకారణ్యస్థ రామాశ్రమప్రవేశః-తత్ర రావణాభ్యర్థనేన క్షణేన విచిత్రమృగరూపకరణపూర్వకం రామాశ్రమసమీపే గతాగత నివర్తనమృగయూథానుసరణాదివిచిత్రచేష్టిత కరణం - తదైవ తస్య తత్ర కుసుమాపచయార్థ మాగతయా జానక్యా అత్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణంచ ద్విచత్వారింశే. ౪౨

1138. అథ సీతాహూతయో రామలక్ష్మణయో స్తాదృశవిచిత్ర మృగదర్శనం-తదైవ మారీచమాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం-తతః శ్రీరామేణ సీతోక్తరీత్యా పాన్థో విచిత్రమృగత్వేపి భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగత్వగ్గ్రహణార్థం రాక్షసహననార్థంచ.మయా ప్రవర్తనీయ మేవ త్వంతు సీతా మాశ్రమే స్థిత్వా ప్రతిక్షణం సర్వత శ్శంకితస్స న్నప్రమత్తో రక్షేత్యువాచ త్రిచత్వారింశే. ౪౩

1145. అథైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపాసితూణీరం నిర్గతేన మృగరూపమారీచనానావిధ గతిభేద దూరాకృష్టేన తత స్స్వబాణేన మారీచహననసమయే స్వస్వరసదృశం మారీచకృతం హాసీతే లక్ష్మణే త్యేవంరూపం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతీతి భీతేన రామేణ స్వాశ్రమాభిముఖతయా ఆగమనం చతుశ్చత్వారింశే. ౪౪

1147. అథ మారీచవిసృష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్వానయా సీతయా లక్ష్మణం ప్రతి రామసమీపగమనచోదనం - తద్రాక్షసమాయాకృత మితి తూష్ణీం స్థితం లక్ష్మణం ప్రతి తవ రామస్య వ్యసన మిష్టం యత స్త్వ మీదృశసమయేపి తూష్ణీం తిష్ఠసి త్వంతు స్వయమేవవా భరతనియుక్తోవా రామవ్యసనసమయే మజ్జిఘృక్షయైవ రామ మనుగతః కథ మన్యథాభార్యాదికం విసృజ్యైకాకినో రామానుగమనం అహం తు రామం వినా క్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణాన్ ధర్తుం చ నశక్నోమి రామా దన్యం క్షుద్రం పురుషం పదాపి నస్పృశామి అతో భరతస్య తవచ మనోరథో నసిద్ధ్యతీత్యాది పరుషభాషణం-పున ర్లక్ష్మణే రామస్య నిఖిలలోకవర్తిసమస్తసురాసురమానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభి స్సంఘీభూతైరపి నకించి దపి కర్తుం శక్యం వృథా శంకాం త్యజ అయం శబ్దస్తు మృగరూపస్య మారీచస్యైవేత్యాదిప్రతివచనం తతో ద్విగుణకోపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణం గోదావరీపతనవిషపానభృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం తత స్తామాశ్వాస్య కించిత్ ప్రణ

మ్య స్త్రీణాం స్వభావంచ వినింద్య కథమేకాకినీ వనే మయా విసర్జనీయా కిమహం కరోమీతి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన రామసమీపగమనం పంచచత్వారింశే. ౪౫

1151. అథ రామలక్ష్మణాపగమనం ప్రతీక్షమాణేన తస్మిన్ సమయే ధృతపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన రామాశ్రమే సీతాసమీపమాగతేన సీతాలావణ్యదర్శనవివశహృదయేన సీతారూపప్రశంసాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః-తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠజనకవంశజననిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకం మన్వానయా తస్య రావణస్యార్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ షట్చత్వారింశే. ౪౬

1156. అథ సీతయా పరివ్రాజకపృష్టస్య ఉత్తరానుక్తౌ సశపేదితి మత్వా స్వకులగోత్రభర్తృనామాదికథనం - తత్కులనామాదిప్రశ్నః తదవసరలాభత్వరితేనరావణేన స్వకులనామపౌరుషాదిప్రకటన పూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం-తావతా అతికుపితయా సీతయా శ్రీరామోత్కర్షరావణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణం ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే. ౪౭

1162. అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభ్రాతృభూతకుబేరవిజయపూర్వకం తదీయపుష్పకహరణం సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణకరణ కించిత్కోపవ్యాపారవత్త్వం స్వభయేన తరుపత్రాణామప్యచలనం సరితామపి స్తిమితగమనం ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వ మిత్యాదికం సముద్రపరిఘావృతదేవాది దుష్ప్రేక్ష్యత్రికూటశిఖరస్థసువర్ణ రత్నాదిమయదివ్యలంకానగర నిత్యనివాస నిస్సాధారణ దివ్యభోగ భాగిత్వ మిత్యాదిచాభిధాయ ప్రయత్నసంపాద్యం మాం అప్రయత్నేనాగత మవశ్య మంగీకురు అన్యథా తవాతీవపరితాపో భవితేతి కథనం-తచ్ఛ్రవణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ పాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిః కథం కింబహునా నిఖిలరాక్షసజాతివినాశాయైవ తవాయంవ్యాపారః తవ పీతామృతస్యాపిజీవితాశా నకర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ వచనేన రావణనిర్భర్త్సనం చాష్టచత్వారింశే. ౪౮

1166. అథాతీవకుపితేన తత్క్షణఏవ త్యక్తపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచనపూర్వకం సీతాం బలాద్గృహీత్వా రథ మారోప్య గమనం - తత్సమయే సీతాయాః నానావిధాక్రందనాదీని జనస్థానస్థవృక్ష గిరినదీప్రభృతీ నుద్దిశ్య స్వహరణస్య రామం ప్రతి శంసన ప్రార్థనం - తత్ర కస్మింశ్చి ద్వృక్షే స్థితస్య జటాయో ర్దర్శనం - తం ప్రతి మహతాదుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథనప్రార్థనం చైకోనపంచాశే. ౪౯

1171. అథ సీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవత స్తావత్యేవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమం రావణం ప్రతి ధర్మాధర్మ శ్రేయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాది సామాన్యనీతిప్రదర్శనపూర్వకమధర్మ్యసీతాపహరణా న్నివర్తనప్రయత్నస్తేనా ప్యనివృత్తం తం ప్రతి కటూక్తిభి స్త

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

న్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్యనివృత్తిం పలాయమానం తం ప్రతి సంధాయ నిరోధనం చ పంచాశే. ౫౦

1176. అథ జటాయుషశ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభిర్బాణైరభిహతః పునా రావణస్య ధనుస్సారథిరథహయాదీన్ నిర్మథ్య కించిత్పరిశ్రాంతః తావతా అంకేన సీతామాదాయ పలాయమానం రావణం పునర్నిరుధ్య నానావిధపటుచేష్టాభి స్సంతర్జ్య తస్య శరీరే నఖముఖాదిభి స్సర్వశః పరిక్షతిం విధాయ తస్య సీతాపరిష్వంగ పాపిష్ఠతమాన్ బాహూన్ దశ చతుండేనాచ్ఛిద్య తావతాతికుపితేన భూతలత్యక్తసీతేన రావణేన ఖడ్గేన నికృత్తపక్షః పపాత-తం తాదృశావస్థం స్వార్థత్యక్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమీక్ష్య పరిష్వజ్య రురోదేతి కథా ఏకపంచాశే. ౫౧

1180. అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తాం జటాయుషం మృత మనుశోచంతీం వృక్షా న్పరిష్వజ్య బాహుభ్యా మాలింగ్య రుదంతీం జానకీం పునః కేశేషు గృహీత్వా రావణేన నానా తత్సమయే తివేగాకాశగమనేన సీతాభూషణ నుసుమసరనానావిధనూపురాదిదివ్యభూషణాదీనాం భూమౌ పతనం - తాదృశం సీతావస్థాం నిరీక్ష్యవృక్షగిరినదీప్రభృతీనాం స్థావరాణాం సింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం సీతానువర్తితానాం మృగపక్షి కానాం చానుశోచనం - సీతావస్థాదర్శనేన వనదేవతానాం గాత్రకంపనం-సీతాహరణసమయసంజాతజగద్వైక్లవ్యం చ ద్విపంచాశే. ౫౨

1185. అథ రావణేన హ్రియమాణయా వాచామగోచరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానక్యా అతికరుణ మతిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యవచనజాలం త్రిపంచాశే. ౫౩

1188. అథైవం రావణేన బలాద్ధ్రియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాదర్శనేన ప్రవృద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్మింశ్చి ద్గిరిశృంగే పంచవానరదర్శనం - తత్ర తత్క్షణ ఏవ దైవగత్యా దృష్టాయ రామాయ మద్వృత్తాంతం సాభిజ్ఞానమిమే వదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయకాండస్యాంతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తాన్ ప్రతి విసర్జనం - సీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావణేన తత్కార్యావేదనం-తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా నిస్తీర్ణసాగరేణ లంకాయా మంతఃపురే సీతాస్థాపనం - తత్ర రాక్షసీః ప్రతి అతిజాగరూకతయా సీతారక్షణాలాపనంచ చతుఃపంచాశే. ౫౪

11౨2. అథ రావణేన రాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖిలరాక్షసగుల్మం జనస్థానం ప్రతి బలీయసాం రాక్షసానా మష్టానాం ప్రేషణం. తతోంతఃపురం ప్రవిష్టేన స్వసంపత్ప్రదర్శనేన సీతాం వశీకర్తు మిచ్ఛతా తత ఏవ బలా త్ప్రేరితాం గృహీతవతా తస్యై స్వకీయానాం నానారత్నఖచితవిచిత్రచిత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్రభృతిభోగస్థానానాం ప్రదర్శనం - ఏతాదృశసంపత్సమృద్ధం మాం భజస్వేతి ప్రార్థనం చ పంచపంచాశే. ౫౫

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

1197. అథ రావణవాక్యశ్రవణకుపితయా అతితుచ్ఛరావణాభిముఖభాషణజుగుప్సయా తృణంకించి దంతరతః కృతవత్యా సీతయా స్వశ్వశురకులగరిష్ఠః స్వభర్తృగతసర్వమంగళగుణభూమ్నః తత్రచ వాఙ్మనసాగోచరస్య నిఖిలచరాచరాత్మకజగత్సమూలనిర్మూలనపునరుత్పాదనాదిలీలాలేశస్య శ్రీరామపరాక్రమస్య చ ప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభటరావణగతదోషరాశిప్రదర్శనేన చ ధిక్కరణం - నిఖిలరాక్షసకదంబసహితస్య తవ వినాశస్సిద్ధ ఇత్యేవ మాదిశపనం- తతః కుపితేన రావణేన ద్వాదశమాసాంతరే త్వం యది మద్వశగా నభవిష్యసి తదా త్వాంతు ప్రాతరశనార్థం సూదాశ్ఛేత్స్యంతీతి ప్రత్యుక్త్వా రాక్షసీఃప్రతి సీతాయా అశోకవనికానయనపూర్వకం తత్ర తర్జనభర్త్సనాదిభిస్స్వవశీకరణాజ్ఞాపనం- తావతా రాక్షసీభిరశోకవనికాం నీతాయా స్సీతాయా స్తత్కృతతర్జనభర్త్సనాది వివృద్ధశోకాయా స్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే. ౫౬

1201. అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరాది దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతా దంతురితాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం - తత్సమాగమః కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్ఠే వనే సీతా మేకాకినీం విసృజ్యాగతోసీత్యాదివచనం - పునఃపున ర్దుర్నిమిత్తదర్శనేన సీతాయాః హరణమరణా ద్యన్యతమం సిద్ధ మితి నిశ్చితవతానుశోచనం చ సప్తపంచాశే. ౫౭

1204. అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్తాదిభి స్సర్వథా సీతానష్టేత్యనేకముఖ మాక్రోశతా అసకృల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాదిపీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానానిచ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపూర్వ వ్యథాప్రథమావేశశ్చాష్టపంచాశే. ౫౮

1206. అథ పూర్వసంగృహీతం విస్తరేణ వివక్షు ర్మధ్యే మార్గం సమాగతం లక్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోసీతి రామేణ ప్రశ్నః-తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్యా తావత్ సంజాత మహాశోకయా అసకృన్మయా సమాశ్వాసితయాపి మామతీవోగ్రై ర్మదభిలాషేణైవ త్వం రామమనుగచ్ఛసీత్యాదిభిర్వచనై రధిక్షిప్తవత్యా సీతయైవప్రేషితోహం మాగచ్ఛ మితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః-తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిలరాక్షససంహారణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య యదత్రాగతం తదపనయ ఏవేతి పునరుక్తి శ్చైకోనషష్టితమే. ౫౯

1210. అథ పునఃపున ర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమసమీపాది విచయనపూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీన చేతనానపి పదార్థానాహూయాహూయ సీతాగతికథనాభ్యర్థనం - తత స్తేషు నిరుత్తరేషు మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం - తేష్వపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాదర్శనేనాత్యంతమవసాదనంపునఃపునర్మార్గణప్రయత్నశ్చ షష్టితమే. ౬౦

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

1215. అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతాహ్వానపూ
ర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః. తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పునస్స
మ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం-తత స్సర్వతః కాననస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య
పర్వతస్య చ సమ్యగ్విచయనం - తత్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య
వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైః ప్రలాపః - పున ర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం - తదనాదృత్య రా
మస్య పూర్వవ త్ప్రలాప శ్చైకషష్టితమే. ౬౧

1219. అథ పునా రామేణ కామవశేన సీతా మపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నానావిధపరి
దేవనం-సీతావ్యసనేన స్వ మరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా మనోరథసిద్ధికథనం-
సీతాయా సహాగతస్య స్వస్య తయా వినా నగరగమనాశక్యతాం - గమనే జనకసన్ని
నాశకతాం స్వస్య మరణేప్యధీరత్వప్రథాం ప్రతిచానుశోచ్య త్వ మిహ మాం వి
సృజ్యాయోధ్యాం గత్వా రామేణానుజ్ఞాత స్త్వ మయోధ్యాం పాలయేతి భరతం
ప్రతి కథయ మదుక్త్యా కైకేయీ సుమిత్రా కౌసల్యా అభివాదయ సీతానిమిత్తం మద్వి
నాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కౌసల్యాయై కథయ - ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం
తత ఏతాదృశం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యావాప్తిశ్చ
ద్విషష్టితమే. ౬౨

1221. అథ పున ర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజనవియోగబం
ధువియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామ్రేడితై శ్చింత్యమానై రతీవ శోకపారవ
శ్యం - తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంఠబాహుప్రభృతీన్యంగాని రాక్షసై ర్భక్షి
తాని భవేయు రితి పరిదేవనం - గోదావరీజలమధ్యస్థ విశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రాను
భూతపూర్వం సీతాసరసలీలావిహార వచనాదికం లక్ష్మణ సాక్షిక మిదానీ మనుస్మృ
త్యాతీవశోచనం - గోదావరీగమనవనగమనపద్మినీగమనాదిక మాశంక్యాతిభీరుతయా
ఏకాకితయా గమనాసంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః-పునరాదిత్యవాయ్వాదీన్
ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం ఏవ మియత్తారహితశోకార్ణవపరిప్లుతం శ్రీరామ
మవేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం-తదనాదృత్య విముక్తధై
ర్యేణ రామేణ పున ర్మహావ్యసనావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే. ౬౩

1224. అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం-తతో లక్ష్మ
ణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్య క్వాపి సీతా న దృశ్యత ఇతి కథనం-తతో రామేణ
స్వయ మేవ సీతాగతిం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం- తావతాపి రావణభయేన గో
దావర్యా తూష్ణీం భావేనావస్థానం అథ రామేణాతీవజనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం
ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వాన్ మృగాన్ ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః-తత
స్తైర్దక్షిణస్యాం దిశ్యాకాశ ముద్వీక్ష్య స్వయంచ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దిశి
సీతాహృతేతి సూచనం - తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన దక్షిణాం దిశం ప్రతి
గమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావేత్యగ్రజప్రా
ర్థనం - తథైవోభాభ్యాం గమనం - తత్ర మార్గే సీతాధృతాని పతితాని కుసు

మాని దృష్ట్వానుశోచనం తత్ర సన్నిహితం ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ప్రతిసన్నిహితాం నదీం సీతాగత్యకథనాద్వాం విధ్వంసయామీతివచనం-అథ తత్ర మహతో రాక్షసపద విన్యాసస్య తత ఇతో వధానం కృతవత్యా స్సీతాయాః పదన్యాసానాంచ దర్శనం-తత స్సర్వథా రాక్షసై ర్భక్షితేత్యనుశోచనం-తత స్తత్ర మహద్ధను ర్విశీర్ణం తూణీరౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోపసుందవత్ సీతావిషయే ద్వయో ర్విగ్రహ స్సమజని సర్వథా సీతా భక్షితేతి నిశ్చిత్య మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన ధర్మం ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్ స్వమృదిమాదిగుణాంశ్చ ప్రతిజుగుప్సనం-అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం పిండీకరిష్యామీతి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్షష్టితమే. ౬౪

1233. అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోక విధ్వంసనం యుక్త మిత్యాది రూపేణ సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే. ౬౫

1235. అథ పున ర్లక్ష్మణః త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోకదుర్లభ కల్యాణగుణగణనిధి స్సమవతీర్ణః-తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా ప్రాణానపి జహౌ - అత స్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపో న యుక్తః - ఇహ లోకే యయాతినహుషనళమాంధాతృప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి వసిష్ఠాదిభి ర్దుర్దశాసు కిం కిం దుఃఖం నానుభూయత-అత స్త్వం బుద్ధ్యా సమ్యగ్విచార్య స్వాపరాధిసముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ త్వయైవ బహుశో మహ్యమేవ ముపదిష్టం. స మతీతగీష్పతి ప్రభృతికనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కిముపదేశ్యం అత స్త్వమేవ వధానర్హం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం ఆత్మనస్సకల జగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చాపలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తు మర్హసీతి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. ౬౬

1238. అథ లక్ష్మణ వచనప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేనసాకం కించిద్దూరగమనం-తత్ర రుధిరార్ద్రం గృధ్రంశయానం దృష్ట్వా తస్యైవసీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస విశేషత్వేన సంశయః-తద్వధాయ తత్సమీపగమనం-తావతా గృధ్రరాజేన రావణకృతస్వమారణ సీతాహరణకథనం - తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః - లక్ష్మణంప్రతి పరిదేవనంచ సప్తషష్టితమే. ౬౭

1241. అథాతిశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథనప్రశ్నః-తత స్తేన సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం - సీతాహరణముహూర్తబలేన పున స్సీతా మవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభఏవ జటాయోః ప్రాణోత్క్రమణం - తాదృశావస్థతద్దర్శన వివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం - తత స్తస్యోత్తమగతిప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం ఉదకదానం చాష్టషష్టితమే. ౬౮

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

1248. అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం తతః క్రౌంచారణ్యం చాతిక్రమ్య మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్వనదర్యా మయోముఖీనామకరాక్షస్యా శూర్పణఖాయా ఇవ కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ తాదాత్వికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ అతిభీభత్సభీమమహాకళేబరస్య యోజనాయతబాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశబద్ధావన్వశోచతామితి కథా ఏకోనసప్తతితమే. ౬౯

1253. అథ దేశకాలోచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధబాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః - తావద్ద్వాభ్యాం రామలక్ష్మణాసిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం- తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాంతేన కబంధేన కౌ యువామితి ప్రశ్నః-లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం - తావతాతిసంతుష్టేన కబంధేన అతిసమ్మోదనపూర్వకం స్వస్యవిరూపశరీరప్రాప్తిహేతుకథా కథనారంభశ్చ సప్తతితమే. ౭౦

1255. అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వతపస్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహేణ ఋషిసంవిత్రాసనం - ~~[illegible] స్థూలశిరో నామక మునిధర్షణం-తతః క్రుద్ధేన తేన స్థూలశిరసా రాక్షస~~
రూపమేవ తవాస్త్వితి శాపః-తతో యాచితేన తేన యదా రామస్త్వద్భుజౌ ఛిత్త్వా త్వాం దహేత్ తదా తవ స్వీయరూపప్రాప్తి రితి శాపమోక్షకథనం-అథ పున స్స్వస్య తాదృగ్రూపస్యైవ స్వకులద్వేషీంద్రజయాయ పితామహ ముద్దిశ్య తపఃకరణం- తేన చ స్వస్య దీర్ఘాయుః ప్రదానం-తద్గర్వేణ స్వస్య శక్రప్రధర్షణం-తావత్ క్రుద్ధేన వాసవేన వజ్రేణ భగ్నశిరస్సక్థితయా కరణం-తదా స్వయాచితేన తేన స్వస్యాహారణం భగ్నశిరస్సక్థితయా ఆహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదానం కుక్షావాస్యకల్పనం తదాప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేన స్వపురస్థయావజ్జంతుగ్రహణభక్షణం-శక్రేణాపి యదా రామ ఏతౌ భుజౌ ఛింద్యాత్తదా తవ స్వర్గప్రాప్తి రితి కథనాత్ స్వస్య సదారామాగమప్రతీక్షణం ఇదానీం భుజద్వయనికృంతనేన యువాం రామలక్ష్మణావేవ ఏవం మహోపకారకయోర్భవతో రహం బుద్ధిసాచివ్యం కరిష్యామీతి కథనం తావద్రామేణ రావణనిలయాదికథన ప్రశ్నః-పునః కబంధేన నాహం రావణం జానే అపితు అదగ్ధస్య మమ దివ్యజ్ఞానాభావాత్ భవద్భ్యాం మమస్య దేహస్య దాహే కృతే పశ్చాదుత్పన్నదివ్యజ్ఞాన స్సన్ భవతో ర్జానకీ లాభహేతుభూతం సన్మిత్రం కథయామీతి కథనంచైక సప్తతితమే. ౭౧

1259. అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వం రూపం ప్రత్యాపన్నః వాలినిరస్త మృశ్యమూకగిరిస్థితం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవం సఖాయం కురు-సీతాం సవిచిత్య దాస్యతీత్యబ్రవీ దితి కథా ద్విసప్తతితమే. ౭౨

1262. అథ కబంధేన సుగ్రీవస్థానమార్గం త్రిదర్శయిత్వా గమనం త్రిసప్తతితమే. ౭౩

ఏవ మారణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

శ్రీ రామాయ నమః.

శ్రీమద్రామాయణపారాయణక్రమః.

స్మార్తాదీనాం శ్రీరామాయణోపక్రమే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.

ఆదౌ శ్రీమహాగణపతిధ్యానమ్.—శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే. ౧. అగజాననపద్మార్కం గజాననమహర్నిశమ్, అనేకదం తం భక్తానామేకదన్తముపాస్మహే. ౨. వాగీశాద్యాస్సుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే, యం నత్వా కృతకృత్యాస్స్యుస్తం నమామి గజాననమ్.

సరస్వతీప్రార్థనా.—శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే, సర్వదా సర్వదాఽస్మాకం సన్నిధిస్సన్నిధిం క్రియాత్. ౧. యా కున్దేన్దుతుషారహారధవళా యా శుభ్రవస్త్రావృతా యా వీణావరదణ్డమణ్డితకరా యా శ్వేతపద్మాసనా, యా బ్రహ్మాచ్యుతశఙ్కరప్రభృతిభిర్దేవైస్సదా పూజితా సా మాం పాతు సరస్వతీ భగవతీ నిశ్శేషజాడ్యాపహా ౨. దోర్భిర్యుక్తా చతుర్భిస్స్ఫటికమణిమయీమక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సితమపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ, భాసా కున్దేన్దుశఙ్ఖస్ఫటికమణినిభా భాసమానాఽసమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా. ౩

వాల్మీకినమస్క్రియా.—కూజన్తం రామ రామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్. ౨. యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వన్దే ప్రాచేతసమకల్మషమ్. ౩

ఆఞ్జనేయనమస్క్రియా. — గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామాయణమహామాలారత్నం వన్దేఽనిలాత్మజమ్. ౧. అఞ్జనానన్దనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్, కపీశమక్షహన్తారం వన్దే లఙ్కాభయంకరమ్. ౨. ఆమిషీకృతమార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్. ౩. ఉల్లఙ్ఘ్య సిన్ధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లఙ్కాం నమామి తం ప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయమ్. ౪. ఆఞ్జనేయమతిపాటలాననం కాఞ్చనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననన్దనమ్. ౫. యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్ర తత్ర కృతమస్తకాఞ్జలిమ్, బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాన్తకమ్. ౬. మనోజవం

మారుతతుల్యవేగం జితేన్ద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి.

శ్రీమద్రామాయణప్రార్థనా.— వాల్మీకిస్మృతిమన్దరేణ మథితస్సీతారమాసంభవస్సుగ్రీవామరభూరుహోఽఙ్గదగజస్సౌమిత్రిచన్ద్రోదయః, వాతోత్పన్నమణిర్విభీషణసుధః పౌలస్త్యహాలాహలశ్శ్రీరామాయణదుగ్ధసిన్ధురమలో భూయాత్స నశ్శ్రేయసే. ౧. యః కర్ణాఞ్జలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిన్దగలితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యన్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్. ౨. తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్. ౩. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. ౪. శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసఙ్కులమ్, కాణ్డగ్రాహమహామీనం వన్దే రామాయణార్ణవమ్. ౫. వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే, వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా. ౬.

శ్రీరామధ్యానక్రమః.— వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభఞ్జనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. ౧. వామే భూమిసుతా పురశ్చహనుమాన్ పశ్చాత్సుమిత్రాసుతశ్శత్రుఘ్నో భరతశ్చ పార్శ్వదళయోర్వాయ్వాదికోణేషు చ, సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ యువరాట్తారాసుతో జామ్బవాన్మధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామలమ్. ౨. మాతా రామో మత్పితా రామభద్రో భ్రాతా రామో మత్సఖా రాఘవేశః, సర్వస్వం మే రామచన్ద్రో దయాళుర్నాన్యం దేవం నైవ జానే న జానే. ౩. సాకేతే శరదిన్దుకున్దధవళే సౌధే మహామణ్డపే పర్యస్తాగురుధూపధూపవిలసత్కర్పూరదీపోజ్జ్వలే, సుగ్రీవాఙ్గదజామ్బవత్పరివృతం సౌమిత్రిణా సేవితం లీలామానుషవిగ్రహం రఘువరం రామం భజే శ్యామలమ్. ౪. నమోఽస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకాత్మజాయై, నమోఽస్తు రుద్రేన్ద్రయమానిలేభ్యో నమోఽస్తు చన్ద్రార్కమరుద్గణేభ్యః. ౫.

తతశ్శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనాదిన్యై వేద్యాన్తపూజా విధేయా. పారాయణావసానే చ పునః పూజా కర్తవ్యా.

పారాయణసమాపనసమయే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవన్తు. ౧. కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణా

నిర్భయాః. ౨. అపుత్రాః పుత్రిణస్సన్తు పుత్రిణస్సన్తు పౌత్రిణః, అధనాస్స ధనాస్సన్తు జీవన్తు శరదాం శతమ్. 3. చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్, ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్. ౪. శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా.౫. రామాయ రామభద్రాయ రామచన్ద్రాయ వేధసే, రఘునాథాయ నాథాయ సీతాయాః పతయేనమః. ౬ మఙ్గళం కోసలేన్ద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మఙ్గళమ్.౭.యన్మఙ్గళంసహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే, వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మఙ్గళమ్. ౮. యన్మఙ్గళంసుపర్ణస్య వినతాఽకల్పయత్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మఙ్గళమ్. ౯. అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితిర్మఙ్గళంప్రాదాత్తత్తే భవతు మఙ్గళమ్. ౧౦. త్రీన్విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః,యదాసీన్మఙ్గళం రామతత్తేభవతు మఙ్గళమ్.౧౧.ఋతవస్సాగరాద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చతే, మఙ్గళానిమహాబాహో దిశన్తు తవ సర్వదా. ౧౨. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా బుద్ధ్యాత్మనావా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై శ్రీరాఘవాయేతి సమర్పయామి. ౧౩. యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంచ యద్భవేత్, తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవశ్రీరాఘవ నమోఽస్తుతే. ౧౪. ఆత్మా త్వం క్షితిజా మతిః పరిజనాః ప్రాణాశ్శరీరం గృహం పూజా తే విషయోపభోగరచనా నిద్రా సమాధిస్థితిః, సంచారః పదయోః ప్రదక్షిణవిధిః స్తోత్రాణి సర్వా గిరో యద్యత్కర్మ కరోమి తత్తదఖిలం రామాస్తు తే పూజనమ్. ౧౫.

సీతావివాహ పట్టాభిషేక సర్గయోస్తు "ఇయం సీతామమ సుతా", "అభ్యషిఞ్చన్నరవ్యాఘ్రమ్" ఇతి శ్లోకపఠనాత్పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహనవైవేద్యాదినీరాజనాన్తసపర్యా సంవిధేయా.

అనేన శ్రీమద్రామాయణపారాయణేనభగవాన్ సర్వదేవాత్మకః సీతాలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరామచన్ద్రస్సుప్రీతస్సుప్రసన్నో వరదో భవతు.

న్యూనాతిరిక్తం సర్వం సగుణమస్తు. సర్వం శ్రీరామచన్ద్రార్పణమస్తు.

శ్రీరామాయ నమః.

శ్రీమద్రామాయణపారాయణారమ్భే శ్రీవైష్ణవైః పఠనీయాః శ్లోకాః.

ప్రథమతస్స్వస్వసంప్రదాయనిర్వాహకాచార్యానుసన్ధానమ్.

తతః.—లక్ష్మీనాథసమారమ్భాం నాథయామునమధ్యమామ్, అస్మదాచార్యపర్యన్తాం వన్దే గురుపరంపరామ్. ౧. యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మరుక్మవ్యామోహతస్తదితరాణి తృణాయ మేనే, అస్మద్గురోర్భగవతోఽస్య దయైకసిన్ధో రామానుజస్య చరణౌ శరణం ప్రపద్యే. ౨. మాతా పితా యువతయ

స్తనయా విభూతిస్సర్వం యదేవ నియమేన మదన్వయానామ్, ఆద్యస్య నః కుల పతేర్వకుళాభిరామం శ్రీమత్తదఙ్ఘ్రియుగళం ప్రణమామి మూర్ధ్నా. ౩. భూతం సరశ్చ మహదాహ్వయభట్టనాథశ్రీభక్తిసారకులశేఖరయోగివాహాన్, భక్తాఙ్ఘ్రిరేణుపరకాలయతీన్ద్రమిశ్రాన్ శ్రీమత్పరాఙ్కుశమునిం ప్రణతోఽస్మి నిత్యమ్.

అథ శ్రీశైలపూర్ణవిషయమ్.—పితామహస్యాపి పితామహాయ ప్రాచేతసాదేశఫలప్రదాయ. శ్రీభాష్యకారోత్తమదేశికాయ శ్రీశైలపూర్ణాయ నమో నమస్తాత్. ఇతిశ్లోక మారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వాచార్యపర్యన్తవిషయాస్సాంప్రదాయికాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః-యద్వా స్వాచార్యప్రభృతి శ్రీధరపర్యన్తప్రతివ్యక్తివిషయాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః.

విష్వక్సేనధ్యానమ్.—శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనంధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే. ౧. యస్య ద్విరదవక్త్రాద్యాః పారిషద్యాః పరశ్శతమ్, విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనంతమాశ్రయే. ౨

శ్రీహయగ్రీవధ్యానమ్.—జ్ఞానానన్దమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్, ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే. ౧. అథఙ్కుశకలాదానస్థూలలక్షత్వమాయుషే, తుఙ్గాయ మహసే తస్మై తురఙ్గాయ ముఖే నమః.

వాల్మీకిధ్యానమ్.—కూజన్తం, రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కోన యాతి పరాంగతిమ్. ౨. యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వన్దే ప్రాచేతసమకల్మషమ్.

ఆఞ్జనేయప్రార్థనా.—గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామాయణమహామాలారత్నం వన్దేఽనిలాత్మజమ్. ౧. అఞ్జనానన్దనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్, కపీశమక్షహన్తారం వన్దే లఙ్కాభయఙ్కరమ్. ౨. అమితీకృతమార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్. ౩. మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేన్ద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి. ౪. ఉల్లఙ్ఘ్య సిన్ధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః ఆదాయ తేనైవ దదాహ లఙ్కాం నమామితంప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయమ్. ౫. ఆఞ్జనేయమతిపాటలాననం కాఞ్చనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననన్దనమ్. ౬. యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాఞ్జలిమ్, బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనంమారుతిం నమత రాక్షసాన్తకమ్. ౭

శ్రీరామాయణప్రార్థనా.—వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతేదశరథాత్మజే, వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా. ౧. చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్, ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్. ౨. శృణ్వన్ రామా

యణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా, సయాంతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. ౩. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. ౪. శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్, కాణ్డగ్రాహమహామీనం వన్దే రామాయణార్ణవమ్. ౫. యః కర్ణాఞ్జలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిన్దగళితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యన్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్. ౬. తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్.

శ్రీరామప్రార్థనా.—శ్రీరాఘవం దశరథాత్మజమప్రమేయం సీతాపతిం రఘుకులాన్వయరత్నదీపమ్, ఆజానుబాహుమరవిన్దదళాయతాక్షం రామం నిశాచరవినాశకరం నమామి. ౧. వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభఞ్జనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. తతో యథాశక్తి శ్రీకోశోపరి భగవదారాధనం కార్యమ్ అథ "ధర్మాత్మా సత్యసన్ధశ్చ రామో దాశరథిర్యది, పౌరుషే చాప్రతిద్వన్ద్వశ్శరైనం జహి రావణిమ్. తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాంవరమ్, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుఙ్గవమ్." ఇతి శ్లోకద్వయం పఠిత్వా 'శ్రీరఘునన్దనపరబ్రహ్మణే నమః' ఇత్యుక్త్వా పారాయణమారభేత.

పారాయణసమాపనే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.—ఏవమేతత్పురావృత్తమాఖ్యానం భద్రమస్తు వః, ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతామ్. ౧. లాభస్తేషాం జయస్తేషాం కుతస్తేషాం పరాభవః, యేషామిన్దీవరశ్యామో హృదయే సుప్రతిష్ఠితః. ౨. కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సన్తు నిర్భయాః. ౩. కావేరీ వర్ధతాం కాలే కాలే వర్షతు వాసవః, శ్రీరఙ్గనాథో జయతు శ్రీరఙ్గశ్రీశ్చ వర్ధతామ్. ౪. స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవన్తు. ౫. మఙ్గళం కోసలేన్ద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మఙ్గళమ్. ౬. వేదవేదాన్తవేద్యాయ మేఘశ్యామలమూర్తయే, పుంసాం మోహనరూపాయ పుణ్యశ్లోకాయ మఙ్గళమ్. ౭. విశ్వామిత్రాన్తరఙ్గాయ మిథిలానగరీపతేః, భాగ్యానాం పరిపాకాయ భవ్యరూపాయ మఙ్గళమ్. ౮. పితృభక్తాయ సతతం భ్రాతృభిస్సహ సీతయా, నన్దితాఖిలలోకాయ రామభద్రాయ మఙ్గళమ్. ౯. త్యక్తసాకేతవాసాయ చిత్రకూటవిహారిణే, సేవ్యాయ సర్వయమినాం ధీరోదారాయ మఙ్గళమ్. ౧౦. సౌమిత్రిణా చ జానక్యా చాపబాణాసిధారిణే, సంసేవ్యాయ సదా భక్త్యా స్వామినే మమ

స్తనయా విభాతి సర్వం యదేవ నియమేన మదన్వయానామ్, ఆద్యస్య నః కుల పతేర్వకుళాభిరామం శ్రీమత్తదఙ్ఘ్రియుగళం ప్రణమామి మూర్ధ్నా. ౨. భూతం సరశ్చ మహదాహ్వయభట్టనాథశ్రీభక్తిసారకులశేఖరయోగివాహాన్, భక్తాఙ్ఘ్రిరేణుపరకాలయతీన్ద్రమిశ్రాన్ శ్రీమత్పరాఙ్కుశమునిం ప్రణతోఽస్మి నిత్యమ్.

అథ శ్రీశైలపూర్ణవిషయమ్.—పితామహస్యాపి పితామహాయ ప్రాచేతసాదేశఫలప్రదాయ. శ్రీభాష్యకారోత్తమదేశికాయ శ్రీశైలపూర్ణాయ నమో నమస్తాత్. ఇతిశ్లోక మారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వాచార్యపర్యన్తవిషయాః స్సాంప్రదాయికాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః-యద్వా స్వాచార్యప్రభృతి శ్రీధరపర్యన్తప్రతిపత్తివిషయాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః.

విష్వక్సేనధ్యానమ్.—శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనంధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే. ౧. యస్య ద్విరదవక్త్రాద్యాః పారిషద్యాః పరశ్శతమ్, విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనంతమాశ్రయే. ౨

శ్రీహయగ్రీవధ్యానమ్.—జ్ఞానానన్దమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్, ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే. ౧. అభఙ్గురకలాదానస్థూలలక్షత్వమీయుషే, తుఙ్గాయ మహసే తస్మై తురఙ్గాయ ముఖే నమః.

వాల్మీకిధ్యానమ్.—కూజన్తం, రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితా వనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కోన యాతి పరాంగతిమ్. ౨. యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వన్దే ప్రాచేతసమకల్మషమ్.

ఆఞ్జనేయప్రార్థనా.—గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామాయణమహామాలారత్నం వన్దేఽనిలాత్మజమ్. ౧. అఞ్జనానన్దనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్, కపీశమక్షహన్తారం వన్దే లఙ్కాభయఙ్కరమ్. ౨. ఆమిషీకృతమార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్. ౩. మనోజవం మారుతత [illegible]

చ లిఙ్గం తాత్పర్యనిర్ణయే." ఇత్యుక్తషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గసంభవాత్. తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ "కోన్వస్మిన్" ఇత్యాదినా వేదాన్తోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణుః ఉతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే "ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామః" ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తమ్. ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ "తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురఞ్జయ, సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవహి. మహార్ణవే శయానోఽప్సుమాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసఙ్కాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమ్" ఇత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తమ్. అభ్యాసశ్చైతస్యైవ దృశ్యతే బాలకాణ్డే-ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యు

యణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వ్యాసయాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. ౩. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. ౪. శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్, కాణ్డగ్రాహమహామీనం వన్దే రామాయణార్ణవమ్. ౫. యః కర్ణాఞ్జలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిన్దగలితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యన్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్. ౬. తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్.

శ్రీరామప్రార్థనా.—శ్రీరాఘవం దశరథాత్మజమప్రమేయం సీతాపతిం రఘుకులాన్వయరత్నదీపమ్, ఆజానుబాహుమరవిన్దదళాయతాక్షం రామం నిశాచరవినాశకరం నమామి. ౧. వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభఞ్జనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. తతో యథాశక్తి శ్రీకోశోపరి భగవదారాధనం కార్యమ్ అథ "ధర్మాత్మా సత్యసన్ధశ్చ రామో దాశరథిర్యది, పౌరుషే చాప్రతిద్వన్ద్వశ్శరైనం జహి రావణిమ్. తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరమ్, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుఙ్గవమ్." ఇతి శ్లోకద్వయం పఠిత్వా 'శ్రీరఘునన్దనపరబ్రహ్మణే నమః' ఇత్యుక్త్వా పారాయణమారభేత.

పారాయణసమాపనే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.—ఏవమేతత్పురావృత్తమాఖ్యానం భద్రమస్తు వః, ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతామ్. ౧. లాభస్తేషాం జయస్తేషాం కుతస్తేషాం పరాభవః, యేషామిన్దీవరశ్యామో హృదయే సుప్రతిష్ఠితః. ౨. కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సన్తు నిర్భయాః. ౩. కావేరీ వర్ధతాం కాలే కాలే [illegible]

మహేన్ద్రస్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్యమ్." ఇతి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతితమ్. 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనన్తమవ్యక్తమచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా." ఇతి, ద్వితీయో వాకారోఽవధారణార్థః, అనేనానన్తరూపత్వముక్తమ్. యుద్ధకాణ్డే, విష్ణురేవ కథం జగత్కారణమ్ అన్యేషామపి "హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే, యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః, ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇత్యాదినా తత్తచ్ఛ్రవణాదిత్యాశఙ్క్య తేభ్యస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేన్ద్రాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మాత్మశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే. "వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః, అనాదిమ

మఙ్గళమ్. ౧౧ దణ్డకారణ్యవాసాయ ఖణ్డితామరశత్రవే, గృధ్రరాజాయ భక్తాయ ముక్తిదాయాస్తు మఙ్గళమ్. ౧౨. సాదరం శబరీదత్త ఫలమూలాభిలాషిణే, సౌలభ్యపరిపూర్ణాయ సత్త్వోద్రిక్తాయ మఙ్గళమ్. ౧౩. హనుమత్సమవేతాయ హరీశాభీష్టదాయినే, వాలిప్రమథనాయాస్తు మహాధీరాయ మఙ్గళమ్. ౧౪. శ్రీమతే రఘువీరాయ సేతూల్లఙ్ఘితసిన్ధవే, జితరాక్షసరాజాయ రణధీరాయ మఙ్గళమ్. ౧౫. ఆసాద్య నగరీం దివ్యామభిషిక్తాయ సీతయా, రాజాధిరాజరాజాయ రామభద్రాయ మఙ్గళమ్. మఙ్గళాశాసనపరైర్మదాచార్యపురోగమైః, సర్వైశ్చ పూర్వైరాచార్యైః సత్కృతాయాస్తు మఙ్గళమ్. ౧౬. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా బుద్ధ్యాఽఽత్మనా వా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై నారాయణాయేతి సమర్పయామి.—తతః పితామహస్యేత్యారభ్య స్వాచార్యపర్యన్తశ్లోకా అనుసన్ధేయాః, యద్వా స్వాచార్యమారభ్య శ్రీధరపర్యన్తా గురుపరంపరాఽనుసన్ధేయా. సీతావివాహ పట్టాభిషేకసర్గయోస్తు 'ఇయం సీతా మమ సుతా' 'అభ్యషిఞ్చన్నరవ్యాఘ్రమ్' ఇతి శ్లోకపఠనాత్పూర్వం మధ్యే విశేషతో భగవదారాధనం చ కర్తవ్యమ్.

శ్రీమద్రామాయణ సంప్రదాయార్థ సంగ్రహః

శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ శ్రుతాన్పురాఽష్టాదశధా ప్రభిన్నాన్,
రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శఠారాతిగురూపదిష్టాన్,
అయంచ ప్రబన్ధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాన్తార్థముపబృంహయతి.

"ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాన్తార్థః ప్రకాశ్యతే." ఇతివచనాత్. తత్ర "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతమ్." తత్కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మ విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాన్తవేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే. "ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతాఫలమ్, అర్థవాదోపపత్తీ చ లిఙ్గాని తాత్పర్యనిర్ణయ." ఇత్యుక్తషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గసంభవాత్. తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ "కోన్వస్మిన్" ఇత్యాదినా వేదాన్తోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణుః ఉతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే "ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామః" ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తమ్. ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ "తవాహం పూర్వకే భావే పుత్త్రః పరపురఞ్జయ, సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవహి. మహార్ణవే శయానోఽప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసఙ్కాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమ్" ఇత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తమ్. అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే బాలకాణ్డే-ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యు

తిః, శఙ్ఖచక్రః గదాపాణిపీతవాసా జగత్పతిః.” ఇతి జగత్కారణత్వముక్తమ్. తత ఉత్తరత్ర దేవాః “త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరన్తప” ఇత్యాహుః. తేన పరత్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తమ్. తతఉత్తరత్ర “తతో దేవర్షి గన్ధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్.” ఇతి సర్వస్తుత్యత్వముక్తమ్. తతో విశ్వామిత్రః “అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్, వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః. ఇతి; “వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి, యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన” ఇత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ. సీతావివాహే వసిష్ఠోఽపి “అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః” ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురామోఽపి “అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా” ఇతి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్. అయోధ్యాకాణ్డే “సహి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషేలోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః.” ఇతి సనాతనత్వముక్తమ్. ఉత్తరత్ర “ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః” ఇత్యాకాశశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ. అరణ్యకాణ్డే మారీచేన “అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా” ఇతి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వముక్తమ్. కిష్కిన్ధాకాణ్డే తారావచనమ్ “నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరా గతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనమ్. జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతూనామివ శైలేన్ద్రో గుణానామాకరో మహాన్. త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేన్ద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః.” ఇతి. అనేన చ జ్ఞానానన్దాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తమ్. సున్దరకాణ్డే “బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్రస్త్రిణేత్రస్త్రిపురాన్తకో వా, ఇన్ద్రో మహేన్ద్రస్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్యమ్.” ఇతి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతితమ్. ‘కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనన్తమవ్యక్తమచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా.” ఇతి, ద్వితీయో వాకారోఽవధారణార్థః, అనేనానన్తరూపత్వముక్తమ్. యుద్ధకాణ్డే, విష్ణురేవ కథం జగత్కారణమ్ అన్యేషామపి “హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే, యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః, ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే” ఇత్యాదినా తత్తచ్ఛ్రవణాదిత్యాశఙ్క్య తేభ్యస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేన్ద్రాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మాత్మశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే. “వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః, అనాదిమ

ధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్. తమసః పరమో ధాతా శఙ్ఖచక్రగదాధరః, శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువః." ఇతి. అనేన చ పరమాత్మత్వశ్రీపతిత్వాదికముక్తమ్. ఉత్తరత్ర - "భవాన్నారాయణో దేవశ్శ్రీమాన్ చక్రాయుధో విభుః ఏకశృఙ్గో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్." ఇత్యాది. అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తమ్. అపూర్వత్వాచ్చ ప్రమాణాన్తరాప్రాప్తిః, న హి పరత్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాన్తరాదవగన్తుం శక్యమ్, ఫలం చ భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యన్తే సువ్యక్తమ్, అర్థవాదోపపత్తిశ్చ బాలకాణ్డే వర్ణ్యతే. "ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే" ఇత్యాదినా అర్థవాదముక్త్వా, "జృమ్భితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా." ఇత్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైర్దేవైర్విమర్శపూర్వకం విష్ణురుద్రయోర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తేరుపపత్తిరుక్తా. న చ మేనిరే ఇతి వచనాత్ మహాఘోరతరస్తథేతి వరదానకృతమిదమాధిక్యమితి వాచ్యమ్. తథాత్వే తస్య రోషానుపపత్తేః, "ధనూరుద్రస్తు సంక్రుద్ధః" ఇతి హ్యుక్తమ్. కిఞ్చాగస్త్యాశ్రమే "స తత్ర బ్రహ్మణః స్థానం విష్ణోః స్థానం తథైవ చ, అగ్నేః స్థానం మహేన్ద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః. సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ" ఇత్యాదినా బ్రహ్మాదీనామగస్త్యోపాస్యత్వముక్త్వా రుద్రస్య తదకథనాదపూజ్యత్వముచ్యతే, న చేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యమ్, అసమ్భవాత్. "అత్ర దేవాస్సగన్ధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే." ఇతి వచనం బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయమ్. కిఞ్చ యథా గృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్త్వే గృహస్థస్యైవ పూజకత్వం స్వరసతః ప్రతీయతే, ఏవమేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః, కిఞ్చ దక్షయజ్ఞవధే "యస్మాద్భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః, వరాఙ్గాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామి వః," ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వాదత్ర తస్య స్థానానిర్దేశః. నను యది విష్ణుః పరా దేవతా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన జన్మేతి చేన్న, "అజాయమానో బహుధా విజాయతే" ఇత్యుక్తరీత్యా లోకానుజిఘృక్షాకృతం తదితి చోద్యానవకాశాత్, మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధారణమత్రోచ్యతే. "యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః, అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినామ్. మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమాన్," ఇతి అత్రాపరావర్తిత్వం పునరావృత్తిశూన్యత్వం ముక్తిరితి యావత్. "నచ పునరావర్తతే" ఇతి శ్రుతేః, న చ రణాదపలాయనముచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే, తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యానుగ్రాహ్యత్వాత్, తథా చ యజ్ఞాదిఫలావధిభూతాం ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః, అత ఏవ నృసింహపురాణే. "మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మాత్త్వం

మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసి” ఇతి. ఏవముపక్రమాదిషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గైర్వేదాన్తవేద్యం పరతత్త్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే. ఏవమేవాన్తే బ్రహ్మాప్యాహ, “అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్బ్రవీమి నిబోధ తత్, ఏతదేవ హి కావ్యం తే కావ్యానాముత్తమం శ్రుతమ్. సర్వం విస్తరతో రాజన్ వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్. న హ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృతే” ఇతి, ఏవం స్థితే యేన కేనాపీదముక్తం వ్యఞ్జనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి. తదపహాస్యమేవ. న హ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్రస్య ప్రతిపాద్యకోట్యన్తర్భావవచనస్య కేవలబాలిశప్రలపితత్వాత్. యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానాదికం కృతమ్, తత్సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవన్మనుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయమ్. విశేషతశ్చ తత్ర తత్ర వక్ష్యామః “శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాణ్డే జగజ్జననహేతుతా, ద్వితీయే స్థితిహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా. చతుర్థే గుణసంపత్తిః పఞ్చమే సర్వహన్తృతా, షష్ఠే వేదాన్తవేద్యత్వం సప్తమే స్రష్టృహేతుతా. ఏవం విష్ణుః పరం తత్త్వం రామాత్మేతి సునిశ్చితమ్” గత ఏకోఽర్థః. ౧.

ద్వితీయస్తు. ఏవం భూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యత ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతాం శరణాగతిమ్ “యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తగ్ం హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే” ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్ వాల్మీకిరస్మిన్ రామాయణే ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాన్తమనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి. తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ “ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః” ఇతి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షో రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్జ్వల్యో రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థౌ, తదా దేవగన్ధర్వయక్షాశ్చ “తతస్త్వాం శరణం గతాః” ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తమ్, తతస్త్రిశఙ్కుశునశ్శేఫాదివృత్తాన్తేషు విశ్వామిత్రాదివ్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః, సమర్థకారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితమ్. తతశ్చ “స భ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునన్దనః, సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతమ్.” ఇతి పురుషకారపురస్కరణపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితమ్ తతో భరతః “శిశ్యే పురస్తాచ్ఛాలాయాం యావన్మే న ప్రసీదతి” ఇతి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్. అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదానీం రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనో

రథపూరణాన న్తరమాత్మానమభ్యషిఞ్చత్; అతో న శరణాగతి వైఫల్యం చోద్యమ్. అథ దణ్డకారణ్యవాసిభిర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా - "తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వర" ఇతి. అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాస ఏవ శరణాగతిః. తదనన్తరమ్ "స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః. సతం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతమ్, వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్." ఇతి కాకవృత్తాన్తే నాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి తదను సుగ్రీవవృత్తాన్తేన "కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమమ్, అన్తరేణాఞ్జలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్." ఇతి శరణాగతిరఞ్జలిరూపోక్తా. అథ సీతావచనేన "మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామః స్థానం పరీప్సతా, వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాఽసౌ పురుషర్షభః. విదితస్సహి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసి." ఇత్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి. ఉపరి 'సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గతః.' ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తమ్. "తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః, అఞ్జలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేః." ఇతి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య నాయోగ్యతాఽన్వేష్టవ్యా, అయోగ్యస్య చ న యోగ్యతేత్యుక్తమ్. అశుచిభూతలఙ్కానిర్గతమాత్ర ఏవహి విభీషణశ్శరణమవృణోత్, రామశరణాగతేః ఫలాభావస్సముద్రకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః. ఉత్తరత్ర "అభియాచామ వైదేహీ మేతద్ధి మమ రోచతే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమ్." ఇతి త్రిజటావచనానుమతమాత్రేణ హనూమద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితృత్వకథనాదన్యవిషయేఽన్యేనాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిదర్శితమ్. విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబన్ధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ఏవముపక్రమప్రభృతి ఉపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా. సైవముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తమ్. విశేషస్తు తత్తత్ప్రకరణే ప్రపఞ్చయిష్యతే. ౨.

అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైఙ్కర్య
మేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే.

తథాహి. ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైఙ్కర్యం ప్రధానఫలమిత్యుచ్యతే. అప్సరఃప్రభృతిష్వవతీర్య తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణవధస్యానుషఙ్గికః లక్ష్మణోఽపి ప్రపద్యాహ, "అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే." ఇతి. తేన

సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వకైఙ్కర్యం ఫలమితి వ్యఞ్జితమ్. భరతోఽపి రామకైఙ్కర్యాయైవ తదభిషేకం సంప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైఙ్కర్యక్రమేణ మనీషితమలభత. దణ్డకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూపమేవ కైఙ్కర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే. "తే తం సోమమివోద్యన్తం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మఙ్గళాని ప్రయుఞ్జానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః." ఇత్యుక్తేః సుగ్రీవవిభీషణాదప్రపత్తేరపి ముఖ్యం ఫలం కైఙ్కర్యమ్. అన్యదానుషఙ్గికమితి స్పష్టమ్, "అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగనమతివిశాలం లఙ్ఘయిత్వాఽర్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ. పరిత్యక్తా మయా లఙ్కా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చ" ఇత్యాదినా. ప్రాణార్థినః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా, అసత్ప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తిర్మాభూదితి శిక్షణరూపానుగ్రహాయైకాక్షినిరసనే నాస్త్రం నివర్తయామాస యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్తమస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యాన్నివృత్తే తన్మనీషితవిరోధిసుకృతేషు ప్రాయుఙ్క్త. యథా చ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రం తస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యప్రవేశనన్యాయేన తద్విరోధ్యసురేషు ప్రయుయుజే. రామప్రపత్తిస్త్వాకించన్యానన్యగతిత్వరూపాధికారరహితేన కృతత్వాదల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయమ్. "సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తుమర్హతి" ఇతి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా. తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగతేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేఽపి విషయనియమోఽస్తీత్యుక్తమ్. ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబన్ధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే. అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః. తదుపయుక్తతయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనమ్. తథాహి; సమర్థకారుణికసుశీలవిషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ. తత్ర రౌద్రధనుర్భఙ్గపరశురామజయసాలభేదనసముద్రబన్ధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తమ్. సీతావియోగకాలికవృత్తాన్తవిశేషైః పరమకారుణికత్వమ్. గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నీరన్ధ్రసంశ్లేషేణ సౌశీల్యమ్. విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదణ్డకారణ్యవాసిమునిజనరక్షణరావణబాధితేన్ద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌన్దర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వపదప్రాప్తిరూపసాక్షాదవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వమ్. అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తేస్సకలఫలసాధనత్వేఽపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యా భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకతత్కైఙ్కర్య రూపమోక్ష ఏవ ముఖ్యం ఫలమ్, ఆనుషఙ్గికం ఫలాన్తరమితి సుస్పష్టమ్. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్. ౩.

ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినా న ఫలాయ భవతీత్యయమర్థోఽస్మిన్ ప్రబన్ధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే. "సీతాయాశ్చరితం మహత్" ఇతి హ్యుక్తమ్, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతన్త్ర్యానన్యార్హత్వరూపపురుషకారధర్మప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్న రావణః. విభీషణోఽపి "నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణముపస్థితమ్" ఇతి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత. రామోఽపి "ఆనయైనం హరిశ్రేష్ఠ" ఇతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార. ఏవం సుగ్రీవోఽపి రామభక్తహనుమన్ముఖేన రామం శరణం యయావిత్యేవ జ్ఞాతవ్యమ్. ४.

ఏవంభూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతన్త్ర్యం చ.

తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచార్యేణ ప్రాచీకశత్. "అహమస్యావరో భ్రాతా గుణైర్దాస్యముపాగతః, కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే. కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థప్రకల్పనే" ఇత్యాదినా. ५.

భరతముఖేన భగవత్పారతన్త్ర్యం ప్రాకటీకృతమ్.

"విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితమ్, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసి" ఇత్యాదినా "సర్వాత్మనా పర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగమ్, నియుజ్యమానో భువి యౌవరాజ్యే తతోఽభ్యషిఞ్చద్భరతం మహాత్మా." ఇత్యన్తేన. ६.

శత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతన్త్ర్యం ప్రాచీకశత్.

"గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదాఽనఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః" ఇత్యాదినా. ७.

అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్య మర్థపఞ్చకమత్రోచ్యతే.

తథోక్తమ్. "ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చ. వదన్తి సకలా వేదాస్సేతిహాసపురాణకాః, మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాఙ్గపారగాః." ఇతి. తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం, లక్ష్మణాదివృత్తాన్తేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం, శరణాగతివర్ణనేనోపాయస్వరూపం, విభీషణాదికథయా భగవత్కైఙ్కర్యరూపఫలస్వరూపం, రావణాదివృత్తాన్తేన విరోధిస్వరూపం, చోక్తమితి జ్ఞేయమ్. ८.

అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతికత్వం చాపేక్షితమితి వక్తుం బ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాన్తరాణాం, దశరథచరితేన పితుః, కాకాదివృత్తాన్తేన మాత్రాదేః, విభీషణమేఘనాదాదివృత్తాన్తేన భ్రాతృపుత్రాదేశ్చారక్షకత్వోక్తిః. ९.

అస్య చ భగవజ్జ్ఞానలాభ ఆచార్యమూల ఇతి హనుమచ్చరితేన దర్శితమ్. తత్సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦.

అనేన చాధికారిణా "కృతకృత్యాః ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్" ఇత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధికాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయేనోచ్యతే. "శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లఙ్కాం పరబలార్దనః, మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్." ఇతి హ్యుక్తమ్. లఙ్కానామ శరీరం, రావణకుమ్భకర్ణావహంకారమమకారౌ, ఇన్ద్రజిదాదయః కామక్రోధాదయః, విభీషణో వివేకః, తత్ర రుద్ధా సీతా చేతనా, తస్యచ భగవజ్జ్ఞానం హనుమతాఽచార్యేణ తాదృశశరీరధ్వంసపూర్వకం తదన్తర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవతైవేతి విస్తరో వ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః. ౧౧.

అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాదివద్వర్తితవ్యం న రావణాదివదిత్యుపదేశశ్చ యథాయోగం క్రియతే. ౧౨.

అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశ ఏవేతి కోసలజనపదస్థ జనవృత్తాన్తేనోక్తమ్. ౧౩.

అస్య చ కాలక్షేపోఽపి రామాయణేనైవ, ద్వయవివరణరూపత్వాత్.

అతఏవ రామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తమ్. ద్వయమర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః. తత్ర బాలకాణ్డేన శ్రీమచ్ఛబ్దార్థ ఉక్తః, అయోధ్యాకాణ్డేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్, అరణ్యకాణ్డేన "తే తం సోమమివోద్యన్తమ్" ఇత్యాదినా దివ్యమఙ్గళవిగ్రహవర్ణనాచ్చరణశబ్దార్థః, కిష్కిన్ధాకాణ్డసున్దరకాణ్డాభ్యాం శరణశబ్దార్థః, యుద్ధకాణ్డేన ప్రపద్యే ఇత్యస్యార్థః, ఉత్తరకాణ్డేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖణ్డార్థః.

అస్య చాధికారిణస్సదా జప్యం రామాయణమేవేతి దర్శయితుం
గాయత్ర్యర్థోఽత్ర ప్రతిపాద్యతే.

తథాహి, బాలకాణ్డే వేదప్రసిద్ధజగత్ప్రసూతిహేతుభూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః, అయోధ్యాకాణ్డ కిష్కిన్ధాకాణ్డయోర్గుణగణవర్ణనాద్వరేణ్యశబ్దార్థః, అరణ్యకాణ్డే తేజోమయశరీరవర్ణనాత్ భర్గశబ్దార్థః, సున్దరకాణ్డే దివ్యమఙ్గళవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః, యుద్ధకాణ్డే ధీమహిశబ్దార్థః శరణాగత్యుక్తేః, ఉత్తరకాణ్డే ముక్తిఫలకీర్తనాత్తృతీయపాదార్థః ఇతి. ౧౪.

ఏతేన చాధికారిణా చార్వాకబౌద్ధాదిదర్శనాద్యసచ్ఛాస్త్రస్పర్శోఽపి న కార్య ఇతి జాబాలిలక్ష్మణవచనతత్ప్రత్యాదేశాదినా నిర్ణీయతే. ౧౫.

మహాత్మనామపి వ్యసనం భవతి అత స్సంసారే జిహాసా కార్యేతి వైరాగ్యసంపత్తయే నాగపాశ, బ్రహ్మాస్త్రబన్ధ, సీతాపహరణ, రాజ్యభ్రంశాదినా, వ్యక్తముక్తమ్. విస్తరస్త్వన్యత్ర. దిఙ్మాత్రమత్ర ప్రదర్శితమ్. ౧౦.

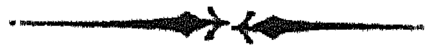
లోకవ్యవహారాయ చతుష్షష్టికలార్థోఽపి సంగ్రహేణాత్ర ప్రతిపాద్యతే.

"యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్క్వచిత్" ఇతి న్యాయాత్. తథాహి, ప్రతిపాదితమాదిశా వేదార్థో దర్శితః, హనుమద్వచనశ్లాఘాయామ్ "అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యఞ్జనస్థయా" ఇత్యాదౌ శిక్షార్థః, అశ్వమేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః, "నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధా శ్రుతమ్" ఇత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః, ఏవమన్యత్సర్వమత్ర సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాతవ్యమ్. ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః, ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజార్యేణ సఙ్గ్రహ్య ప్రదర్శితాః. ౧౧.

పీఠికా.

కల్యాణం కురుతాదనంతఫలదశ్శ్రీదక్షిణాస్యో గురుర్వేదాంతప్రతిపాదితస్వమహిమా సోమార్ధచూడామణిః, యత్పాదాబ్జవిలోకనాన్మునిగణా హ్యజ్ఞానహీనాః పునర్విజ్ఞానం ప్రతిపద్య నిర్మమతరాస్స్వానందమావేదిరే. వటవిటపితటీకుటీరఘూశం కుటిలమతిత్వనిరాసనే పటిష్ఠమ్, అఘటితఘటనాగరిష్ఠశక్తిం ప్రకటితబోధముపాస్మహే జటాలం. కరే జ్ఞానముద్రాం ముఖే మౌనముద్రాం స్వయం యోగనిద్రాం వహంతం మహాంతమ్, దిశంతం సుమేధాం వటస్యైవ మూలే వసంతం గురూణాం గురుం తం భజామః. తరుణీశంభోః కరుణామూర్తిః కవితాసరణిం కలయత్వనిశమ్, అరుణాంబుజసోదరపాదయుగస్మరణం యస్యాశ్శరణం యన్నః. వావిళ్లకులకల్పద్రుస్సురభూసురతోషకః, ససాక్షాత్పండితైరేవ పూర్ణః పల్లవితోఽభవత్. వావిళ్లవంశోత్తమవంశదివ్యముక్తామణిశ్చారురుచిస్సువృత్తః, ఆత్రేయవంశేఽపి కళాధరత్వాచ్ఛ్రీవేంకటేశార్యవరస్సుచంద్రః. యథైవానసూయాపతీగర్భసింధోస్త్రిమూర్త్యుద్భవః ప్రాగభూదత్రియోగాత్, తథా వేంకటేశార్యతో మంగమాంబోదరాదావిరాసంత్సుతాస్తే త్రయోఽమీ. జ్యేష్ఠస్తేషాం సూరిబృందాగ్రగణ్యస్సుబ్రహ్మణ్యస్సజ్జనానందకారీ, పిత్ర్యం వాక్యం పాలయన్ వర్తతే శ్రీవేదాంతార్థాన్ భాసయన్మౌనివర్యః. తేషు ద్వితీయస్తులనాద్వితీయస్సుపుణ్యచర్యస్సుమతిప్రవర్యః, సోఽనంతనారాయణనామధేయస్సానందమాస్తే విదుషాంవిధేయః. భ్రాతా రామస్వామినామాస్య కుర్వే శ్రీమద్వాల్మీకిప్రోక్తరామాయణస్య, సారం పారావారతుల్యస్య గూఢం వక్తుం చిత్తే యత్నమీశప్రసాదాత్. కావ్యం రామకథాసుధారసలసద్వాల్మీకజన్మా మునిశ్శ్రావ్యం యత్కలయాంచకార భగవల్లీలారహస్యాస్తయే, వక్తుం తత్ప్రతిపత్తుమప్యగువచోగుంభానికల్పేతకస్తస్మాదస్త్వనుకంపయా రఘుపతేరుద్యుక్తచిత్తోహ్యహమ్. తరంగైరుత్తుంగైః కృతదురితభంగైర్విజయతే వచోమాధుర్యాఢ్యైర్వివిధబహువస్తూత్తమగణైః, రహస్యాఖ్యైరుద్యద్ఘృణిమణిభిరాకల్పమఖిలః ప్రబంధోఽయం రత్నాకర ఇవ బుధామోదజనకః. శ్రీతీర్థతిలకకతకైర్గోవిందాద్యైః ప్రణీతాని, సంవీక్ష్య వ్యాఖ్యానాన్యవిరుద్ధార్థాన్ ప్రవక్ష్యేహమ్. మందోఽపి యేన విందేద్రామాయణసారసర్వస్వమ్, తన్నందయతాం బుధేంద్రైరాలోక్య గుణైకదర్శిభిస్సమ్యక్. శ్రీమత్పట్టాభిరామార్యపాండిత్యపరిమండితాం, కల్యాణపురసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యవచోయుతాం. వావిళ్లరామస్వామ్యాఖ్యసంఖ్యావద్రచితాం కృతిం, రామాయణరహస్యార్థరత్నాకర ఇతి శ్రుతాం. సతామానందజననీం రహస్యార్థప్రకాశికాం, ఏతామాలోక్య హృష్యంతు పండితా యే గుణాదరాః.

అథ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరప్రారంభః.

తత్ర ప్రథమతః శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీమద్రామాయణాఖ్య మహాకావ్యపారాయణశ్రవణాదిషు క్రియమాణేషు కీదృశఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యాశంకయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహక వాల్మీకిచరిత్ర బ్రహ్మాండపురాణతత్త్వసంగ్రహరామాయణదౌర్వాస రామాయణాగస్త్య రామాయణోమాసంహితాద్యనేకగ్రంథ పరిశీలనపూర్వకం తత్తద్గ్రంథప్రతిపాదితపరమఫలం ప్రదర్శయితుమాదౌ రామనామపఠనఫలం నిరూప్యతే. ఉమాసంహితాయాం యమధర్మరాజం ప్రతి బ్రహ్మోక్తిః, "శ్రీరామప్రాతిపదికమవశేనాపి సంగృణన్, ముక్తిం ప్రాప్నోతి మనుజః కింపునర్బుద్ధిపూర్వకమ్. రాశబ్దోచ్చారణాదేవ పాతకా దేహపంజరాత్, నిర్యాంత్యాయాంతి పాపాని మవర్ణాదర్శనాత్పునః. రాశబ్దోచ్చారణే జాతే వక్త్రాత్పాపం విగచ్ఛతి, మకారశ్రవణే జాతే భస్మీభావం గమిష్యతి."అత్రైవ తృతీయాధ్యాయే షష్ఠశ్లోకః. ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. "రామేతి రామచంద్రేతి రామభద్రేతి వా మనుమ్, యావజ్జీవం జపన్మర్త్యః జీవన్ముక్తో న సంశయ" ఇతి. శ్రీరామనామపఠనఫలస్తుతిః, అథ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే క్రమేణ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్ప్రకరణస్థశ్లోకసర్గాదీనాం పారాయణశ్రవణాదిఫలం సప్రమాణం నిరూప్యతే, ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. "రామాయణస్య మాహాత్మ్యం వక్తుం వర్షశతైరపి, అశక్యం విస్తరాద్వక్తుం సంక్షేపాద్వచ్మి సాంప్రతమ్, రామాయణస్య వాక్యం వా పాదం వా పదమేవ వా, భుక్త్యంతే తు ప్రయుంజానో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే. రామాయణకథామేవ యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః, విధూతపాపాస్తే యాంతి బ్రహ్మలోకమనామయ"మితి. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశతితమసర్గే ద్వావింశశ్లోకః. "సంసారతాపయుక్తానాం జంతూనాం హతచేతసామ్, శ్రీమద్రామాయణాఖ్యానపీయూషం భేషజం స్మృతం. తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, తపసాం సిద్ధిమాప్నోతి స్వాధ్యాయస్య చ మానవ." ఇతి. ఉమాసంహితాయాం. "శ్రుత్వా సంక్షేపకం కావ్యం ప్రత్యహం శ్రావయేత వా, పఠేద్వా ప్రత్యహం మర్త్యో బ్రహ్మభూయాయకల్పతే. పఠన్ ద్విజ ఇతి ప్రోక్తశ్లోకస్య పఠనాత్సదా, సర్వజ్ఞత్వమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా, మానిషాదప్రతిష్ఠాత్వమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, వాగ్మినాం ప్రవరో మర్త్యో లోకే భూత్వా చరిష్యతి." బ్రహ్మాండపురాణే. "తస్మాదిదం బాలకానాం పాఠ్యమాదరతః పురా, కృత్స్నశాస్త్రేషు నిపుణో భవిష్యతి న సంశయః, వక్తా సభాసు సర్వత్ర భవిష్యతి చ వల్లభః. అయోధ్యావర్ణనం శ్రుత్వా ముచ్యేత సకలాఘతః, మహాభూతసముత్థానం యే శృణ్వంతి మహీతలే, తేషాం భూతాదిసంభూతా

నాస్తి పీడా కదాచన. నృపాంగనానాం రాజ్ఞా తు పాయసస్య ప్రభేదనమ్, శృణో
తియాస్త్రీ పుత్రం సా లభతే న చిరాదిహ. రామాదీనాం చతుర్ణాం తు ప్రసూ
తిం యశ్శృణోతి హి, స పుత్రపౌత్రైస్సంయుక్తః స్థిత్వా రామపదం వ్రజేత్.
ఋషేగపూజాం సమాకర్ణ్య ఋణాన్ముక్తో భవేన్నరః, తాటకాఖ్యానమాకర్ణ్య పా
పం తరతి మానవః. తాటకావధమాకర్ణ్య హ్యవిద్యానాశమాప్నుయాత్, స
హత్వా రాక్షసాం త్సర్వా నితి శ్లోకాదివర్తినః. శ్రవణేన సకారస్య దూరతో
యాతి పాతకమ్, శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనామాకరో మహాన్. ఇ
త్యుపక్రమ్య గంగాయా వైభవశ్రవణాన్నరః, విముక్తభవబంధస్తు గంగాసా
యుజ్యమాప్నుయాత్.

సగరస్యాశ్వమేధస్య శ్రుత్వా విధిమనుత్తమమ్, బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యో
ముక్తాస్స్యుశ్శ్రద్ధయా నరాః. స గత్వా నగరం రాజా ఇత్యుపక్రమ్య శృణ్వతః,
పితర స్స్వర్గమాయాంతి నిరయస్థా అనూదకాః. శ్రుత్వా రుద్రస్య చరితం రుద్ర
లోకం గమిష్యతి, కుమారసంభవం భక్త్యా యశ్శృణోతి నరోత్తమః. భక్తశ్చ
యః కార్తికేయే కాకుత్స్థే భువి మానవః, ఆయుష్మాన్ పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కంద
సాలోక్యతాం వ్రజేత్. శాపముక్తిశ్చ భార్యాయాశ్శ్రుతా చేద్గౌతమస్య హి,
నరః పాపాద్విముచ్యేత నారీవా వ్యభిచారజాత్. ఇమౌ కుమారావిత్యాది జన
కేన సుభాషితమ్, హరేస్స్తవం సమాకర్ణ్య ముచ్యతే సర్వబంధనాత్. విశ్వామి
త్రస్యధర్మాత్మే త్యత్రాద్యక్షరసంశ్రవాత్, నష్టపాపో విదోషస్సంత్సోమలోకే
మహీయతే. ప్రపామధ్యేత్యుపక్రమ్య జానక్యా మంగళోత్సవమ్, శ్రుత్వా వివా
హసమయే భర్త్రా దీర్ఘాయురాప్నుయాత్. రామ దాశరథే వీర వీర్యం తే శ్రూయ
తేద్భుతమ్, ఇత్యాద్యశ్రవణాత్పుంసాం బ్రహ్మతేజోవివర్ధతే. కాండాంతం శ్రావయే
ద్వాపి శృణుయాద్వా నరర్షభః, ఉపేత్య భార్యాం హృద్యాం చ రమతే ప్రీతి
పూర్వకమ్. ఇతి బాలకాండ ఫలస్తుతిస్సమాప్తా.

అథ అయోధ్యాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం. పట్టా
భిషేకసంభారాన్ వసిష్ఠేన ప్రచోదితాన్, శృణ్వన్మహీపతిర్భూత్వా స్థిరం రాజ్య
మవాప్నుయాత్. తురీయవర్ణకమిదం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్, శృణ్వతాం సర్వపాప
ఘ్నం సంసారభయనాశనమ్. వనవాసస్య సంఖ్యాయేత్యత్రపంచమవర్ణకమ్. గాయ
త్ర్యా మానవశ్శ్రుత్వా సూర్యద్వారాత్పరం వ్రజేత్. రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చే
త్యత్ర షష్ఠాక్షరం బుధః, శ్రుత్వా దేవాం త్సమాప్నోతి రాఘవస్య సరూపతామ్.
నిరీక్ష్య సముహూర్తం త్వి త్యత్ర దేవ్యాస్తు సప్తమమ్, వర్ణం శ్రుత్వా ధూత
పాపో రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్. రామః కృతార్థం భరతం సమాశ్వాసయ
దాత్మవాన్, ఇత్యాద్యశ్రవణాత్పుంసాం వైరాగ్యం జాయతే భృశమ్. రఘునాథ
స్య మాతుశ్చ భరతస్య సుభాషితమ్, శృణ్వతాం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంత్యేవ న
సంశయః. రఘునాథప్రసాదేన రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్, అత్రేశ్చ దర్శనం

పశ్చా దనసూయాభిదర్శనమ్. అనసూయాప్రణామం చ పాతివ్రత్యస్తుతిం తథా. సీతాకల్యాణసంప్రశ్నమంగరాగస్య చార్పణమ్, శ్రుత్వా కన్యా సదా భర్త్రా రమతేఽరుంధతీ యథా. సాకేతకాండస్య ఫలం వక్తుం వర్షాయుతైరపి, న శక్యతే మహాదేవి క్వచిత్కించిత్ప్రవచ్మ్యహమ్. అయోధ్యాకాండమఖిలం యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః, తే సర్వే హరిసాయుజ్యం ప్రాప్నువంతి న సంశయః. ఇత్యయోధ్యాకాండఫలస్తుతిః.

అథ అరణ్యకాండఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి శ్రావయేత వా, తస్య సర్వాణి పాపాని లయం యాంతి న సంశయః. శరభంగాశ్రమగతిం రాఘవస్య మహాత్మనః, శృణ్వన్ త్రిదశలోకం వై ప్రాప్నోత్యేవ న సంశయః. అద్యాహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణామ్, ఇత్యాదిశ్రవణాన్మర్త్యో [illegible]మాప్నుయాత్. శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాద్విముచ్యతే, భరతస్యాస్యపుత్రస్యేత్యత్రత్య నవమాక్షరమ్. భక్త్యా శ్రుత్వా చ గాయత్ర్యాః పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాత్, సీతాపహారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి. శ్రవణాచ్ఛాస్త్రవిహితం జ్యేష్ఠా దేవీ విముంచతి, సీతాన్వేషణమాకర్ణ్య నైవ లక్ష్మ్యా వియుజ్యతే. జటాయోస్సంస్కృతిం శ్రుత్వా నరస్స్వర్గమవాప్నుయాత్, కబంధమోచనం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవః. శబర్యాస్సద్గతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేత్, గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామేత్యత్రత్యం దశమాక్షరం. నిశమ్య దేవ్యామనుజ స్సూర్యలోకమవాప్నుయాత్, అరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే, రాఘవస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజంతి తే. ఇత్యరణ్యకాండఫలస్తుతిః.

అథ కిష్కింధాకాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం శివః. సుగ్రీవసఖ్య మారభ్య యావ ద్వాలినిషూదనమ్, శ్రుత్వా విజయమాప్నోతి ముచ్యతే జారదోషతః. దండాదన్యం న పశ్యామీత్యత్రైకాదశమాక్షరమ్, శ్రుత్వా మర్త్యస్స్వప్రకాశో లక్ష్మీలోకమవాప్నుయాత్. అభిషేకం చ రామేణ రుమాయాః ప్రాప్తిముత్తమామ్, సుగ్రీవస్య జయం శ్రుత్వా రాజ్యలాభమవాప్నుయాత్. వాక్యమాత్మహితం చైవేత్యత్ర ద్వాదశవర్ణకమ్, శ్రుత్వా రామప్రసాదేన సోఽమృతత్వమవాప్నుయాత్, కిష్కింధాకాండపఠనాత్తదర్థశ్రవణాదపి. సర్వదా సర్వలోకేషు కామచారీ భవేన్నరః. ఇతి కిష్కింధాకాండ ఫలస్తుతిః.

అథ సుందరకాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. తతో రావణనీతాయా స్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః, ఇతి శ్లోకం సమాకర్ణ్య కార్యసిద్ధిం లభేన్నరః. బ్రహ్మాండపురాణే. సుందరాదిమసర్గస్థ హనూమద్విక్రమాదికం, శ్రుత్వాఽపస్మారకుష్ఠాది భూతభేతాళనాశనమ్ స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠామితి శ్లోకాదిమాక్షరమ్, శ్రుత్వా బంధాద్విముక్తస్సన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే. సీతాసందర్శనం శ్రుత్వా వీతశోకో భవిష్యతి, శ్రుత్వా తు త్రిజటాస్వప్నం దుస్స్వప్నం నశ్యతి ధ్రువమ్. శ్రీరామ

ముద్రికాదానం యే శృణ్వంత్యాదరేణ తు, నిర్జిత్య శత్రూంత్సంగ్రామే స్థిరం రాజ్యం ప్రజంతి తే. ధన్యా దేవాస్సగంధర్వా ఇత్యత్రాదిమమక్షరమ్, శ్రుత్వా చతుర్దశం వర్ణమసంగో వాయువచ్చరేత్. హనూమద్గ్రహణం శ్రుత్వా బంధాన్ముచ్యేత మానవః, లంకాదాహాదికం శ్రుత్వా తాపత్రయహతిర్భవేత్, మంగళాభిముఖీత్యస్మిన్ శ్లోకే యత్ప్రథమాక్షరమ్, తద్గాయత్ర్యాః పంచదశం శ్రుత్వా మద్రూపభాగ్భవేత్. శ్రుత్వా తు పంచమం కాండం హనూమద్విజయాంచితమ్, ఆంజనేయప్రసాదేన బ్రహ్మలోకం స గచ్ఛతి. ఇతి సుందరకాండఫలస్తుతిః.

అథ యుద్ధకాండఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. రామాంజనేయసంవాదం శ్రుత్వా ముచ్యేత కిల్బిషాత్, విభీషణపరీక్షాదిశ్రవణాన్మోక్షమాప్నుయాత్. సకృదేవేత్యముం శ్రుత్వా నరః ప్రాప్నోతి చాభయం, సేతుబంధస్య కథనం శ్రుత్వా ముచ్యేత పాతకాత్. సంసారసాగరం తీర్త్వా పరం ప్రాప్నోతి మానవః, హరిశ్శతవలిర్వీర ఇతి శ్లోకాదిమాక్షరం. శ్రుత్వా దేవ్యాష్షోడశంతదపమృత్యుజయో భవేత్, ధన్వీసంహననోపేత ఇతి శ్లోకస్థితం శుభం. ధవర్ణమాదిమం శ్రుత్వా సాత్వతం పదమాప్నుయాత్. యో వజ్రపాతాశనిసన్నిపాతా నిత్యత్ర పూర్వాక్షర మాదరేణ, శృణోతి చాష్టాదశమాక్షరం తు దేవ్యాః ప్రయాత్యేవ పరంతు పూరుషః.

కుంభకర్ణస్యనిధనం శ్రుత్వా తద్గురువక్త్రతః, శాపదోషేణ ముచ్యేత పుమాంత్సద్యో నసంశయః. రావణేర్నిధనంశ్రుత్వా కలిదోషాత్ప్రముచ్యతే, యమదండోపమంభీమమత్రత్యైకోనవింశకమ్. గాయత్రీబీజమాకర్ణ్య యమలోకం నగచ్ఛతి, వధం రాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః, శ్రుత్వా నరః పాపబంధాన్ముచ్యతే జన్మకోటిజాత్. ఉమాసంహితాయాంశివః. కుంభకర్ణస్య నిధనంశ్రుత్వా సద్గురువక్త్రతః, కుంభీపాకగతాంత్సర్వానుత్తారయతి పూర్వకాన్. రావణేర్నిధనం శ్రుత్వా లక్ష్మణాత్ప్రీతిపూర్వకమ్, స్వర్గస్థాః పితరస్తస్య విష్ణుమందిరగామినః. భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే నియతోమునిమ్, ఇత్యాదిశ్రూయతాం నృణాం యావత్పట్టాభిషేచనం. సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యన్తి పాపరాశిశ్చ నశ్యతి బ్రహ్మాండే. సాంతం రామాయణఫలం విందత్యేవ నసంశయః, పట్టాభిషేచనంశ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, రాఘవస్య ప్రసాదేన మోక్షం ప్రాప్నోత్యసంశయః. ఉత్తరకాండే. ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేత్యత్రత్యప్రథమాక్షరం, శ్రుత్వైకవింశంగాయత్ర్యా రుద్రసాయుజ్యమాప్నుయాత్. చక్రప్రహారైరిత్యత్ర శృణ్వతాం ప్రథమాక్షరం, ద్వావింశబీజంగాయత్ర్యా కౌబేరవసతిర్ధ్రువా. బ్రహ్మాండే. యశ్శృణోత్యుత్తరం కాండం భక్తిశ్రద్ధాసమన్వితః, తస్య రామప్రసాదేన సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతి.

ఇతి రామాయణస్థతత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గపారాయణశ్రవణ
ఫలస్తుతిప్రకరణం సమాప్తమ్.

శ్రీమద్రామాయణే షట్కాండపారాయణ ఫలస్తుతి విచారః.

బ్రహ్మాండపురాణే, ఏకోనపంచాశదుత్తరశతసంఖ్యాకే అధ్యాయే. శ్లో. శ్రీమద్రామాయణం శ్రుత్వా షట్కాండం భక్తిసంయుతః, మహద్రాజ్యమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా. షట్కాండశ్రవణం యస్తు కుర్యాద్రామాయణే శుభే, తస్యపుణ్యఫలంవక్తుమశక్యం సర్వదైవతైః. కించిద్వక్ష్యామి దేవేశి నిర్ణీతం శ్రుతిషు ప్రియే, పట్టాభిషేకసర్గాంతం శ్రుత్వా తు నరోత్తమః, యం యం కామయతే కామీ తంతమాప్నోత్యసంశయం. విశిష్టరామాయణశ్రవణఫలస్తుతిః. బ్రహ్మాండపురాణే, పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. చతుర్వింశత్సహస్రం తు రామాయణమతం ద్విజాః, యః పఠేచ్ఛృణుయాద్వాపి వైకుంఠే మహీయతే. రామాయణం సోత్తరంతు యశ్శృణోతిపఠేతవా, సీతారామప్రసాదేన స సర్వం లభతే ధ్రువమ్. రామాయణమాహాత్మ్యవిచారః. బ్రహ్మాండే అష్టాచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. శ్లో. రామాయణస్యమాహాత్మ్యం శృణువక్ష్యే ద్విజోత్తమ, రామాయణస్థవర్ణస్య శ్రవణాద్భూప్రదక్షిణమ్, కృతంసహస్రవారేణ యత్ఫలం తత్ఫలం లభేత్. ఉమాసంహితాయాం. శృణ్వన్రామాయణంభక్త్యా యఃపాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. యేనకర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిందగళితం రామాయణాఖ్యమ్మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం సవిహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతం. సకృద్రామాయణం శ్రుత్వా అపుత్రః పుత్రవాన్భవేత్, రామాయణంపఠేద్యస్తు తస్య గేహే రమాస్థితిః నాచిబ్రహ్మావసేచ్చిత్తే సత్యమేవ వసామ్యహం, తస్యాక్షిణి హరిశ్చంద్రౌ రోమకూపేషు దేవతాః. బ్రహ్మాండే. ఏతద్వినాన్య శ్రవణం యఃకుర్వీతనరాధమః, సనారకీతివిజ్ఞేయస్సత్యమేతన్మృషీమితే. రామాయణ మహాపుణ్యకథా యత్ర ప్రవర్తతే, తతోపి యోజనశతం పవిత్రమితి గద్యతే. నవేదైర్నతపోభిస్స్నాన తీర్థాచరణైరపి, నకృచ్ఛ్రైర్నాశ్వమేధైశ్చ న యజ్ఞైర్న వ్రతైరపి. రామాయణైకశ్లోకస్య శ్రవణాద్యా గతిస్స్మృతా, నాస్తి నాస్త్యేవ సా విప్ర ఇత్యాజ్ఞాపారమేశ్వరీ. రామాయణే పఠ్యమానే యస్త్వాగచ్ఛతి భక్తితః, సనరః కోటివర్షాణాం గంగాస్నానఫలం లభేత్. ఏకస్మిన్ శ్లోకమాత్రే తు శ్రుతే నియమతో ద్విజ, బ్రహ్మహత్యాదిపాపాని తం త్యక్త్వా యాంతి దూరతః యస్తు రామకథాంత్యక్త్వా అన్యత్కర్తుమిహేచ్ఛతి, స్వగృహేసుసమృద్ధాన్నం త్యక్త్వాభిక్షామటత్యసౌ. యస్తు రామాయణం త్యక్త్వా హ్యన్యత్కర్తు మిహేచ్ఛతి, సురూపాంస్వస్త్రియం త్యక్త్వా కుస్త్రీమిచ్ఛత్యరూపిణీం. యస్తు...తి, సనరఃపాయసంత్యక్త్వా హ్యుచ్ఛిష్టం ప్రతిధావతి. యస్తు...తి, సుగంధసంయుతజలం. త్యక్త్వా మూత్రం ప్రతీచ్ఛతి. యస్తు ...తి, సరాజ్యసంపదం త్యక్త్వా నరకం గంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సద్రవ్యసంచయం

త్యక్త్వా మృత్సంపాదనమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సగోక్షీరం విహాయాశు గార్దభీక్షీరమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, స్వస్యభార్యాం సుందరాంగీం త్యక్త్వా మాతరమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సయాగీయం పశుం త్యక్త్వా పితరం హంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, గుడోదకం సరస్త్యక్త్వా సః క్షారోదకమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, ససూర్యాగ్నిప్రభాం త్యక్త్వా హ్యంధకారం ప్రధావతి. యస్తు...తి, అమృతస్య సరః త్యక్త్వా విషం పాతుమిహేచ్ఛతి. యస్తు...తి, సపాతుముదకంత్యక్త్వాసురాంపాతుమిహేచ్ఛతి. యస్తు...తి, సస్వభార్యామృతాం త్యక్త్వా చండాలీం గంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, త్యక్త్వాహోమార్థమగ్నింస్త్రీన్ శ్మశానాగ్నిం సధావతి. యస్తు...తి, త్యక్త్వా సమర్త్యో హర్మ్యాదీన్ శ్మశానే వాసమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, స్వర్ణరాశిం నరస్త్యక్త్వా సచౌర్యం కర్తుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సబ్రాహ్మణం విహాయాన్యం శూద్రం పూజితుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, గాయత్రీం మాతరం త్యక్త్వా వేదాన్ జప్తుమిహేచ్ఛతి. యస్తు...తి, సదేవత్వం పరిత్యజ్య పిశాచత్వమపీచ్ఛతి. రామాయణశ్రవణతో యత్ఫలం భవతి ద్విజ, తత్ఫలం శ్రోతుకామస్య నాహం వక్తుం తవక్షమః. అర్థవాదోయమితి వై న మంతవ్యః కదాచన, తథా వక్తార ఏవేహ యాంతి మూఢాస్త్వధోగతిమ్. అహం తే సర్వలోకానాం హితం వచ్మి మునీశ్వర, యస్తుసందేహయుక్తస్స్యాదస్మిన్నర్థే విమూఢధీః. సందేహాత్మా సవై మర్త్యో నరకం ప్రాప్నుయాత్ ధ్రువమ్, తస్మాన్నచార్థవాదోయమితి శంక్యో మనీషిభిః. అహం రుద్రత్వమగమం విష్ణుర్విష్ణుత్వమేవహి, బ్రహ్మా బ్రహ్మత్వమగమత్సేంద్రా దేవత్వమాప్నువన్. శతకోటిప్రవిస్తీర్ణమేతద్రామాయణం మహత్, మల్లోకే విష్ణులోకే చ సత్యలోకే పరంతప. నందీశ్వరాదశృణవమహం రామాయణం పురా, విష్వక్సేనాత్తథా విష్ణుశ్శృణోతి చరితం సదా. మార్కండేయాత్పద్మజోపి శృణోతీమమ్మహామనుం, పంచాశత్కోటివిస్తీర్ణాం కథాం చేమాం ధ్రువాంతికే. గాయంతి దేవా నిత్యం వై పరమానందనిర్భరాః, తథా గవాం చ లోకేషు దశకోటిప్రవిస్తరం. ఇమం గాయంతి సతతం కల్పవృక్షాదయో మునే, దేవేంద్రస్య సమీపే తు కోటివిస్తీర్ణమద్భుతమ్. ఇమం గాయంతి సతతం వాలఖిల్యాదయస్సదా, పంచాశత్కోటిసంఖ్యాకమిమమాద్యం పురాతనం. సర్వలోకే చ గాయంతి వసిష్ఠాద్యా ఋషీశ్వరాః, లోకేషు గాయంత్యేతాం హి ప్రత్యేకం కోటివిస్తృతాం. వ్యాఖ్యాతి నారదస్తత్ర నిత్యానందప్రదాం సదా, సహస్రాణాం చతుర్వింశచ్ఛ్లోకానాం సంఖ్యయా యుతామ్. ఉపాదిశమహం తస్య వాల్మీకేర్భావితాత్మనః, తామేవ సంహితాం చోమా పఠత్యన్వహమాదరాత్. తస్మాద్రామాయణం సాంగం యశ్శ్రావయతి శాస్త్రతః, సోఽన్యం పుమాంసం ననమేన్నియమస్థో భవేద్యది. సఏవ వంద్యోధన్యశ్చ హ్యస్మాకం చ ద్విజోత్తమ, కిమత్ర చిత్రం వక్తవ్యం యః శ్రూయా ద్రాఘవం మనుం. సఏవ విష్ణుః స్రష్టా చ శివోహం చ న సంశయః.

శ్రీమద్రామాయణలేఖనఫలస్తుతివిచారః

శ్రీమద్రామాయణే యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతతమసర్గే, చతుర్వింశదుత్తరశతతమశ్శ్లోకః. భక్త్యా రామస్య యే చేమాం సంహితామృషిణా కృతామ్, లిఖంతి చ మహాత్మానః తేషాం వాసస్త్రివిష్టపే. కించ. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే, ఉత్తరకాండే, వింశతితమే సర్గే. రామాయణస్య శ్లోకాని యే లిఖంతి మహీతలే, తేషాం దేవి మయాసార్థం నివాసః పరమాత్మని ఇతి. భాషాంతరకృత రామాయణశ్రవణాదిభిశ్శాస్త్రీయఫలాభావవిషయప్రతిపాదనే. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే. సంస్కృతం రామచరితం పరిత్యజ్య నరాధమః, ఇతర భాషాంతరకృతం [illegible] జలం పిబేత్. కించ. ఇతర భాషాంతరకృతం కథం భవతి పావనం, సున్నిష్ఠవృత్తిరోఖజనేన వినా తత్కథయా కథమితి. ఏతావతా ప్రబంధేన రామాయణశ్రవణాదిసాధనానాం "ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మందోఽపి ప్రవర్తత" ఇతి న్యాయపరిశాస్త్ర ఫలప్రవర్ణనం సప్రమాణం నిరూపితం. ఇతఃపరం తాదృశఫలసాధనశ్రవణాదావపేక్షితనియమాః ప్రకాశ్యంతే. ఉమాసంహితాయాం వక్తా ప్రాఙ్ముఖమాసీత శ్రోతా చోదఙ్ముఖః, మారుతేర్విష్టరం దత్వా పూజయేత్ప్రత్యహం బుధః. ఆచార్యలక్షణమాహ. వాల్మీకిచరిత్రే. వేదాధ్యయనసంపన్నః రామమంత్రార్థపారగః, అనూచానస్సదాభక్తః శ్రీరామే చ హనూమతి. రామాయణార్థవ్యాఖ్యానే సమర్థస్సమదర్శనః, పాపభీరురర్థరతః అసూయారహితస్సదా. ఏవం సర్వగుణోపేతస్స్వాచార్యః కథితో భవేత్. బ్రహ్మాండే. ఏవం బహుగుణం విప్రమాచార్యం కారయేన్నరః, తం పూజయిత్వా శృణుయాత్ మహామనుమిమం శుభమ్. వాల్మీకిమేవ వక్తారం భావయేచ్ఛ్రావకో నరః, యదన్యం ప్రార్థయేద్యస్తు స మహారౌరవం వ్రజేత్. అప్రార్థయిత్వా శృణుయాత్ యది వాచకముత్తమం, స విష్ఠాక్రిమితాం ప్రాప్య బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్. గత్వైవ వాచకం మర్త్యః స్వయమేవ మునీశ్వర, ప్రార్థయిత్వా విధివిఘ్నేశపూజాం తేనైవ కారయేత్. తతస్సంశృణుయాద్భక్త్యా నో చేద్రౌరవమన్వియాత్. శ్రావకనియమః తత్రైవ దర్శితః. హృదంబుజే రఘుపతిం ధ్యాత్వా రామం జగత్పతిం, వినాయకం పూజయిత్వా తథా దేవాన్నమస్య చ. హనూమంతం పురస్థాప్య వాచకం సన్నివేశయేత్, పశ్చాన్ముఖస్తు వక్తా చ శ్రావకః పూర్వదిఙ్ముఖః. వాచకం మత్స్వరూపేణ ధ్యాత్వా శ్రావ్యం ద్విజైస్సదా, రామాయణే వక్ష్యమాణే న సర్గం శృణుయాద్యది. అశ్రుత్వా వానరో గచ్ఛేత్కుంభీపాకే వసేత్ ధ్రువం, రామాయణస్య మధ్యే తు కథామన్యాం ప్రసంగతః. కుర్యాద్యది నరో లోకే ప్రభుత్వాదిమదైర్యుతః, స బ్రహ్మరాక్షసో భూత్వా బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్. మనస్సంకల్పకం కృత్వా శ్రోష్యామ్యేతన్మనుం త్వితి, అశ్రద్ధయా నశ్శృణుయాత్స నరో రౌరవం వ్రజేత్. ధ్యావంతం శ్రవణార్థం యో విఘ్నమాచరతి ద్విజః, స వీరహేతి విజ్ఞేయో మహారౌరవగో భవేత్. ద్విజాన్నత్వా నరః శ్లోకాం ఛ్రవణాదావిమాన్ పఠేత్. కథాశ్రవణప్రారంభకాలే పఠిత

వ్యశ్లోకాః. శ్రోతృభిః రామాయణమహామన్త్రశ్రవణేన సనాతనః, పరశ్శివస్సదా రామః ప్రీత్యా దద్యాన్మమేప్సితమ్. బ్రహ్మవిష్ణ్వీశ్వరా నిత్యం గృహే తిష్ఠన్తు మే సదా, ఆకృష్టా రామమన్త్రేణ కైంకర్యం సముపస్థితాః ఘుటికాపాదుకాద్యష్టసిద్ధయో నిధయో నవ, పార్వతీ చ రమా వాణీ కింకర్యస్సంవసన్తు మే. ఇతి వై ప్రార్థనాం కృత్వా కుర్యాచ్ఛ్రీమఙ్గళాదికమ్, ఏవం ధ్యాత్వా తతో భక్త్యా శృణుయాద్రామమన్త్రకమితి. అథ రామాయణపఠనశ్రవణయోరధికారనిర్ణయః క్రియతే. బ్రహ్మాండపురాణే. యస్తు భక్తః పశుపతేర్హరేర్వా మమ వా భువి, శ్రీరామే భక్తిసంపన్నః పఠేదేతన్మహామనుమ్. పఠనే బ్రాహ్మణాదీనాం త్రయాణామధికారితా, శూద్రాణామధికారోఽత్ర నాస్తి రామాయణే ద్విజ. ఉమాసంహితాయాం. అన్యత్ర రామచరితాద్వేదాదన్యత్ర సర్వతః, పఠనేఽపి చ శూద్రాణామధికారస్తు సమ్మతః. రామాయణేఽత్ర నిఖిలశ్రుత్యర్థప్రతిపాదకే, అధికారోఽస్తి శ్రవణే శూద్రాణాం తు ద్విజాగ్రతః. జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు కేషాంచిదధికారితా, శ్రీమద్రామాయణే కావ్యే చతుర్ణామధికారితా. అర్థిత్వాదివిశిష్టస్య కర్మణ్యధికృతిర్మతా, యోగాష్టసాధనోపాయో బ్రహ్మజ్ఞానే యథా భవేత్. తద్వత్సాధనసాపేక్షా నాస్తి రామాయణశ్రుతౌ. బ్రాహ్మణాదిష్వపి యేషామధికారో నాస్తి తానాహ. బ్రహ్మాండే. అవ్రతాయాతిమూర్ఖాయ విభిన్నవ్రతినే తథా, శఠాయాగురుభక్తాయ చలాయానాత్మవేదినే. అభక్తాయ చ చోరాయ హ్యసత్యనియమాయ చ, వేదానాం నిందకాయాథ భృతకాధ్యాపకాయ చ. అవిష్ణుభక్తాయ తథా మద్భక్తిరహితాయ చ, కులఘ్నాయాభిశస్తాయ తథా వ్యాకులబుద్ధయే. రామాయణం పరం వస్తు నేదం వాచ్యం ద్విజన్మనేతి. అథ రామాయణపారాయణశ్రవణారంభస్య మాస తిథి వార నక్షత్రాది కాలదేశనిర్ణయక్రమమాహ. బ్రహ్మాండపురాణే. పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. విధ్యంతరం ప్రవక్ష్యేహం శ్రవణస్య మునీశ్వర, రామాయణస్య మన్త్రస్య సర్వమన్త్రోత్తమస్య చ. చైత్రమాసే ధర్మవృద్ధిః సంపద్వృద్ధిస్తు మాధవే, జ్యేష్ఠే సర్వార్థసంసిద్ధిరాషాఢే ధర్మనాశనమ్. శ్రావణే కర్మవృద్ధిశ్చ ధనవృద్ధిస్తథాశ్వినే, సామాన్యం స్యాద్భాద్రపదే ఫలం మునిభిరీరితమ్. కార్తికే తు యశోవృద్ధిర్మార్గశీర్షే ఫలాధికమ్, పుష్యే సర్వార్థనాశశ్చ మాఘే ధర్మాదిసంపదః. ఫాల్గునే కార్యసంసిద్ధిరిత్యేతన్మాసలక్షణమ్. అత్ర ద్వాదశమాసేషు ఆషాఢపుష్యౌ. నిషిద్ధౌ ఇతరే దశ మాసాః గ్రాహ్యాః. శుక్రస్యాస్తమయే చాపి గురోరస్తమయే తథా, నైవారంభః ప్రకర్తవ్యః రామాయణమహామనోరితి. తిథినిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండపురాణే. ద్వితీయా ప్రథమా చాపి తృతీయా పంచమీ తథా, త్రయోదశీ సప్తమీ చ దశమ్యేకాదశీతిథిః, పఠనే శ్రవణే చాపి హ్యష్టావేతాశ్శుభావహాః. వారనిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండే తస్మిన్నేవాధ్యాయే భానువారే కర్మవృద్ధిస్సోమే సర్వాఘనాశనమ్, భౌమే దేహవినాశశ్చ సౌమ్యే కీర్తిస్తు శాశ్వతీ. గురౌ తు శుభవృద్ధిస్స్యాత్ అర్థవృద్ధిర్భృగౌ భవేత్, శనౌ తు కార్యహానిస్స్యాత్ ఇత్యేతద్వారలక్షణమ్. భౌమశనివాసరౌ నింద్యౌ ఇతరే పంచవాసరా

గ్రాహ్య ఇత్యర్థః. నక్షత్రనిర్ణయమాహ. తత్రైవ బ్రహ్మాండే. అశ్విన్యాం చైవ రేవత్యాం త్రిపూర్వాయాం ప్రజాపతౌ, పునర్వసౌ తథా పుష్యే హస్త్యుత్తరే హస్తచిత్రయోః. ఏతేషు ఋక్షముఖ్యేషు పఠనారంభమాచరేత్, తేష్వేవ శ్రవణస్యాపి ప్రారంభస్తు శుభావహః. అథ దేశనిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండే తత్రైవాధ్యాయే. ఏవంవిమృశ్యవిప్రర్షే శుచిస్సంశుద్ధమానసః, గోదావర్యాస్తథా తీరే గంగాయాశ్చ మునీశ్వర. ధర్మక్షేత్రేషు సర్వేషు హ్యయోధ్యాయాం విశేషతః, కాశ్యాం సముద్రతీరేవా తథా దేవాలయేపి వా. గోష్ఠే బృందావనేవాపి అగ్నిహోత్రగృహేపి వా, బ్రాహ్మణానాం సమూహే వా తథా వైష్ణవసన్నిధౌ. సద్భక్తసన్నిధానే చ తథా వేదాంతవేదినామ్, క్షేత్రేష్వేతత్ప్రభృతిషు పరిశుద్ధేషు సర్వదా. ఆరంభం తు నరః కుర్యాద్యది రామాయణస్య హి, శీఘ్రంసిద్ధం భవేత్తస్య సీతారామప్రసాదతః. ఇతి మాసతిథినక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ సీతాకల్యాణప్రతిపాదకసర్గపఠనసమయే కర్తవ్యవిధిః.

తత్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశతిసర్గే ద్వావింశశ్లోకః. సీతావివాహసర్గే తు పఠ్యమానే సదానరైః, ఆచార్యస్తు సుసంపూజ్యస్తథాన్యే ద్విజసత్తమాః. సీతాసమేతప్రతిమాం రఘుపస్యస్వశక్తితః, జాంబూనదమయీం కృత్వా వాంఛితార్థస్య సిద్ధయే. నిధాయ పూర్ణకలశే హైమవస్త్రేణవేష్టితే, యథావిధి సుసంపూజ్య సద్భక్త్యా దక్షిణాయుతమ్. అత్ర ప్రతిమాదానమంత్రద్వయమ్. ధరణీగర్భసంభూతే ధరణీధరవల్లభే, ధరణీం మే ప్రయచ్ఛాశు ప్రీతా భవ శుచిస్మితే. కౌసల్యాగర్భసంభూత భూభారోత్తారణాయ చ, ప్రతిమాదానతుష్టస్సన్ వాంఛితం యచ్ఛ రాఘవ. మంత్రద్వయం సముచ్చార్య దద్యాద్వక్త్రే ద్విజన్మనే, ఏవం సంపూజ్య విధివద్వక్తారం శ్రావకస్సుధీః. తతో విప్రాంస్సమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చభోజయేత్, విత్తశాఠ్యమకృత్వైవ కాంక్షైచ్ఛవారాధయేన్ముదా. ఏవం కృత్వా నరో భక్త్యా తతః శ్రవణమారభేత్, తస్య పుణ్యఫలం వక్తుంనాహం శక్తో మునీశ్వర. కిమత్ర బహునోక్తేన సవై రామో భవేద్ధ్రువమ్. ఇతి కల్యాణసర్గశ్రవణవిధిః.

అథ శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేకమహోత్సవప్రతిపాదకసర్గపారాయణశ్రవణసమయేకర్తవ్యవిధిః. బ్రహ్మాండేపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. పట్టాభిషేకవేళాయాం ప్రాతరుత్థాయ మానవః, సంలిప్య గోమయేనోర్వీమలంకృత్వాచ భక్తితః. శ్రీరామప్రతిమాం కుర్యాచ్చతుర్వింశత్సువర్ణకైః, సీతాలక్ష్మణశత్రుఘ్నభరతాదిభి రన్వితామ్. కుర్యాద్ద్వాదశభిర్వాథ తదర్ధేనాపి వా బుధః, అథవా రజతేనాపి యథా విభవసారతః. తతస్సింహాసనం స్థాప్య సర్వరత్నోపశోభితమ్, తత్ర తాం ప్రతిమాంప్రాజ్ఞ శ్శుభే లగ్నే నివేశయేత్. ద్విజాన్నిమంత్రయేదష్టౌ విధిజ్ఞాన్ వేదపారగాన్, అభిషేకం తతః కుర్యాత్తైస్సహద్విజపుంగవైః. ఉపచారైష్షోడశభిః పూజయి

త్వా యథావిధి,తతోఽర్చయేద్వాచకం తు స్వర్ణరత్నవిభూషణైః.అశ్వైర్వా౽౽ందోళికాద్యైశ్చ గృహక్షేత్రాదిభిస్తథా, ఏవం సంపూజ్య తం విప్రం రామబుద్ధ్యా ప్రయత్నతః. తతస్తాం ప్రతిమాం చైవ తస్మై దత్వాతిభక్తితః,పట్టాభిషేకసర్గం తు వాచకేన ప్రపాఠయేత్. సమాప్యైవం మహామంత్రం సహస్రత్రయసంఖ్యయా, గాయత్ర్యాహవనం కుర్యాదాజ్యేనైవాతిభక్తితః. తతః శ్రీరామగాయత్ర్యా కారయేద్ధవనం తథా, రామాయణాదిసర్గస్థశ్లోకైశ్చాపి హువేత్తతః. యద్యనర్హోచ్చారణే స్యాద్గాయత్ర్యాస్తు భవేన్నరః, తథా ద్విజైః కారయేత్స యథాశాస్త్రం ప్రయత్నతః. తతఃపూర్ణాహుతిం దత్వా హ్యాగస్త్యోక్తవిధానతః, చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాన్ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్తతః. శిష్టైరిష్టజనైస్సాకమ్ముఃభుంజ్యాథ యత్నతః, సర్వేషాందక్షిణాం దద్యాద్యథా తుష్టా భవంతి తే, ఏవం నియమతో యస్తు కుర్యాదేతద్వ్రతం ద్విజ, విసృజ్య లింగదేహం స పరం రాఘవమాప్నుయాత్. విశేషఫలస్తుతిస్తు శ్రీమద్రామాయణపారాయణశ్రవణఫలస్తుతిప్రకరణే ద్రష్టవ్యా. అథ బాలకాండాదిసప్తకాండేషుతత్తత్కాండపారాయణశ్రవణసమయే కర్తవ్య శ్రీరామధ్యానక్రమః. బ్రహ్మాండే. సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే.

బాలకాండే. కాకపక్షధరం దేవం వనమాలావిభూషితమ్, శ్రీరామం బాలకం ధ్యాయేద్బాలకాండే మునీశ్వర. అయోధ్యాకాండే. సీతాదేవీయుతం వీరం సర్వభూషణభూషితమ్, సీతాపతిం హరిం ధ్యాయేదయోధ్యాకాండ ఉత్తమే. అరణ్యకాండే. జటిలం చీరవసనం దండకారణ్యవాసినమ్, మునివేషధరం ధ్యాయేదారణ్యేకాండఉత్తమే. కిష్కింధాకాండే. సుగ్రీవాదియుతం శ్రీశం భస్మాంగావృతమీశ్వరమ్, మహేశ్వరసమం ధ్యాయేత్కిష్కింధాకాండ ఉత్తమే. సుందరకాండే. చంద్రబింబసమాకారం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్, హనూమత్సేవితం ధ్యాయేత్సుందరే కాండఉత్తమే. యుద్ధకాండే. రావణాదినిహంతారం శ్రీశరుద్రాదిసేవితమ్, సీతాదేవీయుతం యుద్ధే రామం ధ్యాయేద్ధృదంబుజే. ఉత్తరకాండే అగస్త్యాదిమునిస్తుత్యం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్, సర్వదేవోత్తమం ధ్యాయే దుత్తరే కాండఉత్తమే ఇతి సప్తకాండకథనశ్రవణసమయే శ్రీరామధ్యానక్రమః. శ్రీరామాయ నమః.

ఉత్తరకాండపారాయణశ్రవణక్రమవిచారః. బ్రహ్మాండపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. తదుత్తరం సోత్తరం వై సంశ్రావ్య మనుజోత్తమః, సీతావివాసపర్యంతాం కథాం శ్రుత్వా సమాపయేత్. సోత్తరః క్రమశః పాఠ్యో నైవ శ్రావ్య ఇతి స్మృహ, ఆచార్యాః కేచిదూచుర్వై పరమార్థప్రకాశకాః. దేవా

లయేషు సర్వేషు నవరాత్ర్యాదిషు ద్విజ, తథాన్యేషు చ సర్వేషు ప్రతోద్యాపన కర్మసు, ఉత్తరో నైవ పాఠ్యస్స్యాన్నైవ శ్రావ్యః కదాచనేతి. శ్రీమద్రామాయణ పారాయణసమయే ప్రథమం పఠితవ్యశ్లోకాః క్రమేణ లిఖ్యంతే. ఆదౌ జప్త్వా రామ మంత్రం వాల్మీకిం ప్రార్థయేత్తతః, తతః స్మృత్వా చాంజనేయం శ్రీరామం భావయే త్తతః. శుక్లాంబరధరంవిష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్ సర్వ విఘ్నోపశాంతయే. కూజంతం రామ రామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్. వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్. ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలంసలీ లం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్. మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధి మతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా న మామి. వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యే పుష్పక మాసనే మణిమయే వీరాసనే సంస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. రామః పాతు సదైవ మామతిభయాద్రామం ముదా భావయే రామేణాపహృతం మమాంతరమతో రామాయ తుభ్యం నమః, రామాన్నాస్తి జగత్త్రయేపి శరణం రామస్య దాసోఽస్మ్యహం రామే తిష్ఠతి విశ్వమేతదఖిలం శ్రీరామ మాం పాలయ ఇతి. తతః పరం రామాయణారంభః కార్యః. ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధి కౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్యసుజన్మనా, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణావిర చితే శ్రీ వాల్మీకిమహర్షి హృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్య రత్నాకరే - రామాయణపఠనశ్రవణఫలస్తుతిమాహాత్మ్యవర్ణనంనామ ప్రథమస్త రంగః.

ద్వితీయస్తరంగప్రారంభః.

ప్రథమతరంగే - ప్రథమం సంసారార్ణవతరణపరమోపాయభూత శ్రీరామ నామపఠనస్య - వాల్మీకిచరిత్ర - బ్రహ్మాండపురాణాదిస్మృతిపాఠిత పరమఫలం నిరూప్య - తదనంతరం బాలకాండాది సప్తకాండ మాహాత్మ్యం ప్రోచ్య - తతః పరం-సప్తకాండపఠనలేఖనాదిఫలం - పఠనాద్యధికారి నిర్ణయం - దేశకాల నియ మం-పఠనప్రకారం - బాలకాండాది తత్తత్కాండే భిన్నభిన్నతత్సంధ్యానప్రకా రంచప్రతిపాద్య - ఏతన్మూలకారణీభూత శ్రీరామచంద్రాద్యావిర్భావహేతుభూత పాయస ప్రాశనక్రమనిర్ణయార్థం పరమాన్నవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగ ఆరభ్యతే.

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వాల్మీకి మహర్షిణా పరమాన్న విభాగప్రకరణే శ్లోకత్రయం ప్రతిపాదితం. తాదృశశ్లోకాః సర్గే ౧౬ శ్లో ౨౭.

కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా, అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః. కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్, ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్. అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః, ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్. ఇతి.

అస్య శ్లోకత్రయస్య కతకతిలక మాహేశ్వరతీర్థీయ వాల్మీకిహృదయ గోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే. నరపతిః రాజా - కౌసల్యాయై కౌసల్యానామకజ్యేష్ఠభార్యాయై - పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః "అర్ధం సమేంశకే" ఇత్యమరః. దదౌ దత్తవాన్-అర్ధాత్ పృథక్కృతాదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః సుమిత్రాయై తన్నామకద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్ - అవశిష్టస్య అర్ధమవశిష్టార్ధమితి షష్ఠీతత్పురుషః-అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయపత్న్యై-పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి దదౌ దత్తవాన్ అనుచింత్యేతి-కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః తద్భాగస్యాపి కైకేయ్యా దానే-కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశితా స్యాత్తన్న యుక్తం అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠావైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీ హి కనిష్ఠా-తదపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశిత్వే మధ్యమాత్వం నియామకం-తదపేక్షయా అర్ధాంశభాగిత్వే కౌసల్యాయాః సర్వజ్యైష్ఠ్యం నియామకమితి సర్వమాలోచ్యేత్యర్థః-అతఏవ "సమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః" ఇత్యత్ర తాసాం భార్యాణాం రాజని జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యాదివిమర్శేన స్వవిషయకతారతమ్యజ్ఞానప్రయుక్తానందానుభవోఽపి సంగచ్ఛతే - అయం నిర్గళితోఽర్థః-ప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధమమృతోపమం పరమాన్నమత్యాదరేణ దశరథః ప్రతిగృహ్య- ప్రథమతః తత్పరమాన్నం ద్విధా విభజ్య - అర్ధం కౌసల్యాయై దత్త్వా తదనంతరమవశిష్టార్ధం పునర్ద్విధా విభజ్య తత్రైకం భాగం సుమిత్రాయై దత్త్వా అవశిష్టమేకభాగమపి ద్విధా విభజ్య ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్త్వా- అవశిష్టమంశమపి సుమిత్రాయై పునర్దత్తవానిత్యర్థః - అత ఏవోత్తరగ్రంథేపి సర్గః ౧౮ శ్లోకః.

కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణలక్షితమ్, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్రమైక్ష్వాకునందనమితి.

అత్ర అర్ధశబ్దస్సంగచ్ఛతే. నన్విదమనుపపన్నం - భరతస్యాష్టమాంశభాగిత్వే ఉత్తరగ్రంథవిరోధః. తథాహి ౧౮ సర్గే ౧౩ శ్లో. భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః.

అనేన శ్లోకేన భరతస్య చతుర్థాంశభాగిత్వస్యైవావధారణాదితి చేన్న-సాక్షాద్విష్ణోరిత్యనేన శ్రీరామరూపేణావతారితశ్రీవిష్ణోః అర్ధాంశరూపస్య శ్రీరామస్య

త్యర్థబోధేన తస్య చతుర్థాంశః ఇత్యుక్తే అష్టమాంశ ఇత్యర్థస్య స్వరసతో లబ్ధతయా విరోధాభావాత్ - యద్వా చతుర్థస్య భాగ అంశః చతుర్థభాగ ఇతి విగ్రహాశ్రయణేన విరోధాభావాత్ - అథ తథాపి సుమిత్రాయాస్సార్ధపాదాంశభాగిత్వే.

అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ, వీరౌ సర్వాస్త్ర
కుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావితి.

అస్మింఛ్లోకే విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుక్తత్వేన లక్ష్మణస్య చతుర్థాంశత్వవ శత్రుఘ్నస్యాపి తావదంశత్వం ప్రతీయతే తద్విరోధ ఇతి చేన్న-అత్ర అర్ధశబ్దస్య ఏకదేశవాచిత్వేన - అర్ధశబ్దస్య సమానాంశపరత్వాభావేన విరోధానవకాశాత్ - అత్ర పరమాన్నప్రాశనక్రమేణైవ శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిక్రమః. తథాహి, ప్రథమం దశరథేన దత్తం పాయసార్ధం-కౌసల్యా తత్క్షణమేవ అభక్షయత్ - తతో దశరథేన అవశిష్టార్ధే-అర్ధం సుమిత్రాయై దత్తం - తత్పరిగృహ్య-సా-అవశిష్టం కింకరోతీత్యాలోచ్యైవ స్థితవతీ సతీ స్వకరస్థం పరమాన్నం నాభక్షయత్ - తతో దశరథస్తత్ర స్థితమవశిష్టమపి ద్విధా విభజ్య - ఏకం భాగం కైకేయ్యై దత్తవాన్ - సా చ తత్క్షణమేవ తత్ప్రాశనం చకార-తతో రాజా అవశిష్టమష్టమాంశం - కైకేయ్యై దాతుముద్యుక్తోపి-తదపేక్షయా జ్యేష్ఠాయాస్సన్నిధానవర్తిన్యాం కనిష్ఠాయాః భాగద్వయమనర్హమిత్యమన్యత- న చ తర్హి అస్య కనిష్ఠాయామేవ అత్యంతవిశ్వాసస్య విద్యమానత్వేన అవశ్యం తస్యై దాతుం శక్యమితి వాచ్యం- వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః న ధర్మ్యవిభాగకర్మణీతి ధర్మజ్ఞేన దశరథేన పక్షపాతస్య అకరణాత్ - తస్మాత్ప్రథమం శ్రీరామోత్పత్తిః - తతో భరతోత్పత్తిః తతః పరదినే లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరితి న కోపి దోషః అధ్యాత్మరామాయణాదిరామాయణేషు స్కాందాదిపురాణేష్వపి భోజరాజకాళిదాసాదిమహాకవిప్రణీతగ్రంథేష్వపి వాల్మీకిరామాయణప్రతిపాదితః పరమాన్నవిభాగసమానతయా విభాగః ప్రదర్శితః - తథాహి - అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే సర్గే ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః.

ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాభ్యామనుజ్ఞాతో దదౌ పతిః, కౌసల్యాయై సకై
కేయ్యై చార్ధమర్ధం ప్రయత్నతః. తతస్సుమిత్రా సంప్రాప్తా జఘృక్షుః
పౌత్రికీం చరుమ్, కౌసల్యా తు స్వభాగార్ధం దదౌ తస్యై ముదాన్వి
తా. కైకేయీ చ స్వభాగార్ధం దదౌ ప్రీతిసమన్వితా, ఉపభుజ్య
చరుం సర్వాస్త్రియో గర్భసమన్వితాః. దేవతా ఇవ తా రేజుః
స్వభాసా రాజమందిరే ఇతి.

అస్యార్థః - దశరథః - హవ్యవాహనాత్పాయసపాత్రం - పరిగృహ్య - కౌసల్యాసమక్షం జగామ - తత్రైవ కైకేయ్యప్యవాస- తదా దశరథః తత్పాయసం-ద్విధా విభజ్య - అర్ధం కౌసల్యాయై దత్వా-అన్యార్ధం కైకేయ్యై దదౌ - తస్మిన్నేవ సమయే

సుమిత్రాపి - తత్రాగతా - తదా-కౌసల్యాకైకేయ్యావుభే అపి - స్వస్వభాగార్ధం సుమిత్రాయైదదతురితి ఏతదుపష్టంభకతయా తత్వసంగ్రహరామాయణేపి బాల కాండే దశరథం ప్రతి విష్ణూక్తిః.

ఇదం తు పాయసం దేహి పత్నీభ్యస్తవ పార్థివ, తస్మాత్తవ జనిష్యేహం
మాం విభజ్య చతుర్విధమ్. జనిష్యేహంసపత్నీకస్సర్వ్యంకస్సహాయు
ధః, ఇత్యుక్త్వా పాయసే సాక్షాత్ప్రవిష్టోంతరధీయత.

అత్రాపి మాం విభజ్య చతుర్విధమిత్యుక్త్యా చతుర్ధాంవిభాగ ఏవ సూచితో భవతి అత ఏవ స్కాందే విష్ణూక్తిః దేవాన్ప్రతి. ఆత్మానం చతురో భాగాన్ తుల్యరూపాన్ మహాబలాన్, రామరూపమహం యామి లక్ష్మణశ్చ మమానుజః. భరతో నామ ధర్మాత్మా శత్రుఘ్నస్తదనంతరమ్, అనయా వ్యుక్త్యా చతుర్ధాం విభాగ ఏవ స్పష్టతయా ప్రతిపాదితో భవతి.

ఏవం అగస్త్యరామాయణేపి. చతుర్థోంశస్తు రామస్స్యా ద్విష్ణో స్తల్పం తు లక్ష్మణః, శంఖస్తు భరతో నామ చక్రం శత్రుఘ్న ఈరితః ఇతి.
అత్రాపి చతుర్థోంశస్తు రామ ఇత్యాదికంతోక్త్యా సర్వేషాం సమానాంశభాక్త్వం నిశ్చీయతే. శ్రీమద్విదర్భరాజకృతచంపురామాయణేపి.

కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశద్భూపతిః పాయసార్ధం ప్రాదాదర్ధం ప్రణ
యమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై, ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యు
రాలోచ్య భావం స్వార్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకా
మాం సుమిత్రామితి.

అత్రాపి భోజరాజేన అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగక్రమ ఏవాభ్యుపగతః శ్రీమత్కవిజనసార్వభౌమేన కాళిదాసేనాపి అయమేవ విభాగక్రమో రఘువంశాఖ్యే కావ్యే దశమసర్గే ప్రకటితః తథాహి.

తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః,
చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే. .

ఏవంచోక్తా శేషగ్రంథ ప్రతిపాదిత పాయసవిభాగానుసారేణ కౌసల్యాయాః పాదాంశభాక్త్వం - కైకేయ్యా అపి పాదాంశభాక్త్వం-సుమిత్రాయాస్తు అర్ధాంశభాక్త్వం చ సంగచ్ఛతే. ఏవం సతి వాల్మీకి మహర్షిణా సర్వజ్ఞేన కథం సకలవిరుద్ధతయా విభాగః ప్రతిపాదిత ఇతి చేన్న-అధ్యాత్మరామాయణాది గ్రంథప్రతిపాదిత విభాగస్య కల్పాంతరవిషయకత్వేన- ప్రకృతే వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతరామాయణప్రతిపాదితపాయసవిభాగస్య విరోధలేశాభావాత్ -విదర్భరాజకాళిదాసాది కర్తృకవిభాగస్తు అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగప్రతిబింబభూతఏవేతి సుతరాం న తద్విరోధః-అత్ర కేచిత్ సర్వగ్రంథ సమరసతయా సిద్ధాంతః ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ

కౌసల్యాయై నరపతి రిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య అధ్యాత్మరామాయణాద్యనేక గ్రంథ
ప్రతిపాదితరీత్యా అర్థమపి వర్ణయంతి తథాహి.

శ్లో. కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా,
అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః.
కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్,
ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమం.
అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః,
ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి.

అస్యార్థః నరపతిః దశరథః - పాయసార్ధం ప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధ పాయసే సమా ర్ధాంశం - కౌసల్యాయై కౌసల్యా నిమిత్తాయ దదౌ-అవఖండయత్ - దోఅవఖండనే ఇతి ధాతోర్లిటి ప్రథమపురుషైకవచనే దదావితి రూపం నిష్పద్యతే - నతు ఇదం రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్నిష్పన్నం-ఏతేన కౌసల్యోద్దేశ్యకత్వేన పాయసే సమార్ధవిభాగస్సూచితః-తథా చ యదర్ధం ప్రథమతో దశరథేన విభక్తం తత్కౌసల్యాసంబంధీత్యర్థో లభ్యతే - అర్ధాదర్ధమితి పంచమ్యన్తే చ శబ్దాపి శబ్దయోః ప్రయోగబలాత్తయోరన్యతరాన్వయేన - పూర్వశ్లోకస్థ కౌసల్యాయై యా ఇతి పదం సముచ్చీయతే-తథా చాయమర్థః నరాధిపో దశరథః కౌసల్యాయై కౌసల్యాఖ్యజ్యేష్ఠ భార్యాయై అత్ర చతుర్థీ సంప్రదాన ఇతి సూత్రేణ చతుర్థీ-అర్ధాత్పూర్వం విభక్తసమాంశాత్ - అర్ధం సమచతుర్థభాగం దదౌ దత్తవాన్ - అత్ర దదావితి రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్లిటి నిష్పన్నం పునః స్వయమేవార్థ శబ్దః-చశబ్దేన సముచ్చితోఽస్తీతి తథా చాయమర్థః-అర్ధాదర్ధం సమచతుర్థాంశం సుమిత్రాయై-ద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్-అత్రాపి దదావితి ఏవం చశబ్దేన సముచ్చీయతే - అవశిష్టార్ధం. అత్ర షష్ఠీతత్పురుషసమాసః తథా చావశిష్టస్య అర్ధాంశస్యార్ధం చతుర్థభాగం కైకేయ్యై తృతీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అమృతోపమం సర్వోత్తమరసవదమృతాఖ్యవస్తుసదృశం - అవశిష్టార్ధం - అత్ర కర్మధారయః - అవశిష్టం యదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః పునః పునశ్చ సుమిత్రాయా ఏవ ద్వితీయభార్యాయా ఏవ అనుచింత్య కౌసల్యా కైకేయ్యోరభిప్రాయం ప్రాజాపత్యపురుషవచనం చ సమ్యగాలోచ్యేత్యర్థః దదౌ దత్తవానితి. తన్న ఏవం రీత్యా అధ్యాత్మ రామాయణోక్త ప్రకారేణోక్త శ్లోకత్రయ ఘటకీభూతైక ప్రకరణపతితశ్లోకత్రయసాధారణీభూతదదావిత్యేకజాతీయపదస్యాతిక్లిష్టార్థానాం పరికల్పనే - కథంచిత్పాయస విభాగ విషయకవిరోధ పరిహారేపి - పాయసప్రదానకర్తృత్వాంశే-విరోధో దుష్పరిహార ఏవ - తథాహి - అధ్యాత్మరామాయణే-కౌసల్యాకైకేయ్యుభయసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్య - సుమిత్రోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం కౌసల్యాకైకేయ్యోరేవ ప్రతిపాద్యతే -

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే తు - కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాసంప్రదానకహవిష్క
ర్మకదాన కర్తృత్వం దశరథస్యైకస్యైవ ప్రతిపాద్యతే - తస్మాద్గ్రంథయోః పర
స్పరం విరోధో దుష్పరిహర ఏవ న చ వాల్మీకిరామాయణస్థస్య - దదావితిపదస్య
ణిజర్థకత్వం పరికల్ప్య - కౌసల్యయా కైకేయ్యా చ దాపయామాసేత్యర్థపరికల్ప
నే న విరోధ ఇతి వాచ్యమ్ - ఉక్తవ్యాఖ్యానే దదావితి పదస్య దత్తవానిత్యర్థ
స్యోక్తత్వేన తద్విరోధాపత్తేః - కించ - వాల్మీకిరామాయణే - బాలకాండే షోడశ
సర్గే వింశతితమశ్శ్లోకః. భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసు
త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృప ఇతి శ్లోకేన తిసృణామపి పత్నీ
నామవిశేషేణ పాయసప్రదానస్య - ప్రాజాపత్యపురుషవచనవిహితత్వాత్ - తత్ర
ణిజర్థాంతర్భావే దశరథస్య కౌసల్యాకైకేయ్యుద్దేశ్యకపాయసప్రదానకర్తృత్వా
నుపపత్తిః ప్రాజాపత్యపురుష వచనోల్లంఘనదోషాపత్తిశ్చ - దదావిత్యస్య దాప
యామాసేత్యర్థపరికల్పనే దానేన కర్తృత్వాంశవిరోధస్తదవస్థ ఏవ - ఏవమధ్యా
త్మరామాయణే - బాలకాండే ద్వితీయసర్గే శ్లోకః.

తస్మాత్క్షీరసముద్రతీరమగమద్బ్రహ్మాపి దేవైర్వృతో దేవ్యా చాఖిలలోక
హృత్స్థమజరం సర్వజ్ఞమీశం హరిమ్, అస్తౌషీచ్ఛ్రుతిసిద్ధనిర్మలపదైః స్తోత్రైః
పురాణోద్భవైర్భక్త్యా గద్గదయా గిరా తివిమలైరానందబాష్పైర్వృతః.

అనేన శ్లోకేన దేవైస్సహితస్య చతుర్ముఖస్య - క్షీరసాగరగమనానంతరం
తత్రత్య విష్ణోర్దర్శన సంభాషణస్తవనాదికం. ప్రతిపాద్యతే - వాల్మీకిరామాయణే-
బాలకాండే పంచదశసర్గే పంచమశ్శ్లోకః "తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిం
త్సదసి దేవతాః," ఇత్యుపక్రమ్య షోడశశ్లోకః. "ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో
మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసాజగత్పతిః." తత్రైవ అష్టాదశశ్లోకః.
"తమబ్రువంత్సురాస్సర్వే తమభిష్టూయ సన్నతాః," ఇత్యంతశ్లోకైః దశరథయా
గీయసదసి-బ్రహ్మాదీనాం విద్యమానదశాయాముపయాతస్య శ్రీమన్నారాయణస్య-
దర్శనసంభాషణాదికం ప్రతిపాద్యత ఇతి విరోధాంతరం దుష్పరిహారమ్-తస్మాద్గ్రం
థానాం పరస్పరవిరోధపరిహారః కల్పభేదాభిప్రాయేణైవ కల్పనీయ ఇతి - ప్రకృతేపి
పాయసవిభాగవిరోధస్య తయైవ రీత్యా పరిహారసంభవేన అతిక్లిష్టార్థకల్పనం కిమ
ర్థమితి ప్రతిభాతి. న చ వాల్మీకిమహర్షిణా అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపీత్యత్ర - చశబ్దా
పిశబ్దయోః - ప్రయుక్తత్వేన - చశబ్దాపిశబ్దాన్యతరాన్వయేన - పూర్వార్ధవృత్తి
కౌసల్యాయై - ఇతి పదస్యదదావితి పదస్య చ సముచ్చీయమానతయా - సముచ్చీ
యమానతాదృశపదద్వయప్రతీయమానస్య - కౌసల్యోద్దేశ్యక హవిష్కర్మకదాన
రూపార్థస్య-కథంపరిత్యాగ ఇతి వాచ్యం-అత్ర చశబ్దసార్థక్యం సాధయితుమేతా
దృశార్థకల్పనే ఉత్తరశ్లోకేకైకేయ్యై చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దస్య సత్త్వేన తత్సా
ర్థక్యాయ యస్యాః కస్యాశ్చిత్పాయసవిభాగః ప్రసజ్యేత-ఏవం తదుత్తరశ్లోకేపి ప్ర

నదో చావశిష్టార్థమిత్యత్ర చశబ్దసామర్థ్యానురోధేన తేనార్ధేనోద్దేశ్యకపాయసవిభాగోపి ప్రసజ్యేత-నచాప్రసిద్ధిః-తస్మాద్వాల్మీకిమహర్షిణా నివేశితప్రకృతశ్లోకత్రయఘటకచశబ్దానాం-ఉద్దేశ్యభేదేపి పాయసవిభాగస్య ఏకత్వ... పాయసస్యైకద్యోతకత్వమేవ ప్రయోజనం నాన్యదితి ఉక్తవ్యాఖ్యానే దోషోద్ఘాటనం కృతమితి నాస్మాగ్రహో న కర్తవ్యః కింతు అనేకవ్యాఖ్యానవిరుద్ధ... తివ్యాఖ్యానత్వే సతి నవకల్పనం కించిదపకరమవలంబత ఇతి అనేకవ్యాఖ్యానవిరుద్ధవ్యాఖ్యానానాం ... ష్వేవమేవ స్ఫురతీతి చ రామాయణార్థోపబృంహణేషు పురాణేషు 'చతుర్వ్యూహాత్మకమేవాహ'మితి 'మాం విభజ్య చతుర్విధ'మితి 'ఆత్మానం చతురో భాగా' నితి 'కృత్వాత్మానం చతుర్విధ'మితి సర్వత్ర ఆత్మశబ్దస్య అవిచ్ఛిన్నస్య చ శ్రూయమాణత్వేన శ్రీరామస్య చతుర్థాంశభాగిత్వం బహుప్రమాణసిద్ధమితి నిరుక్తార్థో ... సంప్రదాయవిరుద్ధ ఏవేతి వాచ్యం ఉక్తప్రమాణేషు శ్రూయమాణాత్మశబ్దస్య కింభగవద్దేహపరత్వం ఆహోస్విదవతారజీవపరత్వం వా ... తస్య స్వరూపాంతరపరత్వం వా-నాద్యః ఏకస్యైవ దేహస్య చతుర్థా విభాగాసంభవేన తదుక్తేర్వ్యాఖ్యానానుపపత్తేః-న ద్వితీయః-జీవస్య ఏకశరీరసద్భావదశాయాం దేహాంతరసంబంధప్రసిద్ధత్వాత్ - నతృతీయః తస్య అపరిచ్ఛిన్నతయా విభాగప్రసక్తేరేవానవకాశాత్-తస్మాత్తస్య విభాగ ఇత్యాక్షేపే-ఆత్మశబ్దస్య ఆత్మాత్మీయాన్యతరపరత్వేన-ఆత్మీయాః శ్రీరామస్య ఆత్మీయాని తల్పశంఖసుదర్శనాని - తదాత్మకత్వాల్లక్ష్మణాదీనామపి-ఆత్మీయత్వేన వ్యవహారం భగవతా-అథవా-ఆత్మలీలావిభూతిరూపాంశే కిం పాయసే నిగూహ్య-తాన్యంశభాగతారతమ్యానురోధేన తచ్ఛక్తితారతమ్యం ప్రదర్శయితుమాత్మశబ్దః ప్రయుక్త ఇతి వార్థోపపత్తిసంభవాదిత్యలం పల్లవితేన లక్ష్మణాదీనామాదిశేషాద్యాత్మకత్వం పురాణాంతరేషు స్పష్టం అన్యత్సర్వం రమణీయం ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన, శ్రీమదనంతనారాయణ సూర్యసుజన్మనా, వాసుదేవమస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశికే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే పాయసవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగస్సమాప్తః.

తృతీయస్తరంగప్రారంభః.

పూర్వస్మిన్ ప్రకరణే పాయసప్రాశనకాలవిలంబానుసారేణ-శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిర్దర్శితా. తేషు శ్రీరామశత్రుఘ్నయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యవిషయే వివాదప్రసక్తిరేవ నాస్తి-లక్ష్మణభరతవిషయే తు క్వచిల్లక్ష్మణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే-క్వచిద్భరతస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే తస్మాదేతదుభయోః-కస్య జ్యైష్ఠ్యం కస్య వా కానిష్ఠ్యమితి విచికిత్సాయాం-తన్నిర్ణయార్థం తృతీయస్తరంగ ఆరభ్యతే-తథాహి. బాలకాండే అష్టాదశసర్గే చతుర్దశశ్లోకః. పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః, సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కుళీరేభ్యుదితే రవావితి. ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామోత్పత్తిదినాపేక్షయా - పరదినే పుష్యనక్షత్రే-భర

తోత్పత్తిరితి స్పష్టీభవతి- ఏవం తదుత్తరదినే- ఆశ్రేషానక్షత్రయుక్తే-ఉదయకాలే-లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరిత్యర్థః ఏతదుత్తరార్ధేన స్పష్టీభవతి- ఏవం చ సతి-జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యయోః - కాలికపరత్వాపరత్వరూపతయా - లక్ష్మణనిష్ఠసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వాపేక్షయా - భరతే అధికసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వరూపకాలికపరత్వమవ్యాహతమితి - లక్ష్మణాపేక్షయా భరతో జ్యేష్ఠ ఏవ-నను భరతస్యైవ జ్యేష్ఠత్వే లక్ష్మణోద్దేశ్యకభరతకర్తృకనమనేచ్ఛాప్రసక్తేరప్యనవకాశతయా కథం లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివందనం కృతం తథాహి-అయోధ్యాకాండే ఏకోనశతతమేసర్గే సప్తదశశ్లోకః. ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్, రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య వా. అత్ర భరతో లక్ష్మణస్యాభివాదనం కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థస్సంగచ్ఛతే కించ-యుద్ధకాండే. త్రింశాధికశతతమసర్గే చత్వారింశత్తమశ్శ్లోకః. అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే, తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః, అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీ దితి.

అత్ర లక్ష్మణమాసాద్య అభివాద్య నామ చాబ్రవీదితి కంఠోక్త్యా లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివాదనం కృతమిత్యర్థః స్ఫుటీభవతి ఏవం బాలకాండే త్రిసప్తతితమసర్గే ఏకోనత్రింశశ్శ్లోకః.

ఏవం దత్వా తతస్సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్, అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః. లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళాముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూత్కాలస్య పర్యయః. తమేవ ముక్త్వా భరతం జనకశ్చాభ్యభాషత, గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన. శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీ జ్జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా.

అత్ర శ్రీరామాదీనాం వివాహసమయే జనకేన ప్రథమతః శ్రీరామముద్దిశ్య సీతా దత్తా-తతో లక్ష్మణముద్దిశ్య స్వసుతా చోర్మిళా దత్తా తతః పరంభరతముద్దిశ్య మాండవ్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తా-తతశ్శత్రుఘ్నముద్దిశ్య శ్రుతకీర్త్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తేతి-ఏవం కన్యాప్రదానేపి రామాదనంతరం జనకేన లక్ష్మణ ఏవోద్దిష్టః నతు భరతః-అయమేవ క్రమః అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే షష్ఠసర్గే దర్శితః

"తతస్సీతాం కరే ధృత్వా సాక్షతోదక పూర్వకమ్, రామాయ ప్రదదౌ ప్రీత్యా పాణిగ్రహవిధానతః. సీతాకమలపత్రాక్షీ స్వర్ణముక్తాదిభూషితా, దీయతే మే సుతా తుభ్యం ప్రీతో భవ రఘూత్తమ. ఇతి ప్రీతేన మనసా సీతాం రామకరేఽర్పయన్, ముమోద జనకో లక్ష్మీం క్షీరాబ్ధిరివ విష్ణవే. ఊర్మిళాం స్వౌరసీం కన్యాం లక్ష్మణాయ

యదా తదా, తథైవ శ్రుతకీర్తిం చ మాండవీం భ్రాతృకన్యకే.
భరతాయ వదావేకాం శత్రుఘ్నాయాపరాం వదా. చత్వారో
దారసంపన్నా భ్రాతరశ్శుభలక్షణా'' ఇతి.

ఏవమన్యేష్వపి రామాయణేషు-కన్యాప్రదానప్రకరణేష్వయమేవ క్రమ స్స్పష్టతయా ప్రతిపాదితః-ఏవం చ పతి-ద కనిష్ఠ ప్రత్యేకస్యాభివాదనం కర్తుం న్యాయ్యం-నాపి జ్యేష్ఠస్య కన్యాదానాత్పూర్వం కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కర్తుం యుక్తం తస్మాదేతేన యుక్తిద్వయేన భరతో లక్ష్మణ ఏవ జ్యేష్ఠ ఇతి చేన్న, కతకతి లకమాహేశ్వరతీర్థీయగోవిందరాజీయాదివ్యాఖ్యాన్యాఖ్యానావలోకనేన తావృశ శ్లోకద్వయస్య అర్థాంతరోపపత్తి సంభవాత్, భరతేన లక్ష్మణం ప్రత్యభివాదనం న కృతం-నాపి భరతవివాహాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య కన్యాప్రదానం-తథాహి- ఇతి లోకసమాకృష్ట ఇతి శ్లోకస్యాయమర్థః అత్ర లక్ష్మణస్యేతి ప్రతియోగ్గే షష్ఠీ-లక్ష్మణస్య లక్ష్మణమిత్యర్థః-తథాచ లక్ష్మణం ప్రసాదయన్-ప్రీతిపూర్వకమనురంజయన్ రామస్య సీతాయాశ్చ పాదేషు నిపతిష్యామీత్యర్థః - యద్వా-మన్మాతృదుర్వచన ప్రయుక్తద్వేషం సంస్మృత్య నిర్దిష్టో మమ-యది సీతా వా శ్రీరామో వా కుప్యతి-తదా సీతారామయోః పాదేషు నిపతిష్యామి-తస్మిన్ కాలే యది లక్ష్మణః కైకేయీదుర్వాక్యాన్యుద్ఘాట్య భక్తపరాధీనస్య శ్రీరామచంద్రస్య పూర్వద్వేషం స్మారయతి-తదా-ప్రసాదయన్ హస్తచుబుకాది స్పృష్ట్వా అనునయన్ తస్యాపి పాదయోర్నిపతిష్యామీత్యర్థః-అత్ర వేతి వికల్పార్థకావ్యయప్రయోగేణ సర్వ శాస్త్రనిషిద్ధమపి-కనిష్ఠాభివందనం కృత్వాపి తం-లక్ష్మణమనునయామీత్యర్థస్సూచ్యతే-ఏతేన భరతస్య శ్రీరామప్రసాదసంపాదనే విశేషానురాగో వ్యజ్యతే నతు భరతస్య లక్ష్మణం ప్రత్యభివందనం విధీయత ఇతి శ్లోకాభిప్రాయః-ఏవముత్తరత్రాపి యుద్ధకాండస్థశ్లోకస్యార్థో వర్ణనీయః-తథాహి-శ్లో-''అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే, తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీంచ పరంతపః. అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్'' ఇతి.

అస్యార్థః అత్ర భరతః ఆలింగనకుశలప్రశ్నాది సత్కారైః లక్ష్మణమాసాద్య ప్రాప్యేత్యర్థః-తతః తదనంతరం వైదేహీం చాభివాద్య స్వనామ చాబ్రవీదిత్యనేన యథాశాస్త్రం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకస్వకీయశర్మగ్రహణపురస్సరం వైదేహ్యా ద్దేశ్యకాభివాదనం కృతవానిత్యర్థస్సూచ్యతే - ఏతమేవార్థం వాల్మీకిమహర్షిహృదయాంతరస్థితమనుసృత్య తత్త్వసంగ్రహరామాయణే స్పష్టతయా లక్ష్మణేనాభివందితో భరత ఇతి ప్రతిపాద్యతే యుద్ధకాండస్థ అష్టత్రింశసర్గే శ్లోకః. వవందే భరతో భ్రాతా వైదేహీం చ పరంతపః, రామేణాపి పరిష్వక్తో లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి.

అత్ర లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి కంఠోక్త్యా భరతస్యైవ లక్ష్మణాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధమిత్యర్థస్స్పష్టో భవతి-న చ తర్హి భరతస్య జ్యేష్ఠస్య అనూఢస్య సద్భావ

దశాయాం కథం జనకేన లక్ష్మణస్య కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కృతమితి వాచ్యం కన్యా
ప్రదానసమయే జనకేన శ్రీరామాయ మంత్రోదకపురస్సరం సీతాప్రదానకరణా
నంతరం లక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాన్ ప్రతిసంబోధ్య యూయమూర్మిళామాండవీశ్రు
తకీర్తీనాం పాణిగ్రహణం కురుతేతి వచనమాత్రస్యైవోక్తత్వాత్ శ్రీరామాయ
యథా మంత్రోదకపురస్సరం కన్యాదానం కృతం న తథా లక్ష్మణాయ జనకేన కృత
మితి - భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణకన్యాదానస్య తాదృశశ్లోకే అప్రతిపాద
నాచ్చ న విరోధః-అత్ర గోవిందరాజీయే-ఏకోదరయోరేవ మధ్యే జ్యేష్ఠస్యానూఢ
స్య సద్భావే కనిష్ఠస్య పాణిగ్రహణం నిషిద్ధం - లక్ష్మణభరతయోర్భిన్నోదరతయా
భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య జనకేన కన్యాదానం కృతమపి న దోష ఇత్యా
హుః - అథవా - తస్మిన్నేవ సర్గే ఉపరిగ్రంథే. శ్లో. * చత్వారస్తే చతసృణాం
వసిష్ఠానుమతే స్థితాః-ఇతి వచనేన-యథోక్తేన తథాచక్రురితి వచనేనాపి సర్వజ్ఞేన
వరిష్ఠేన వసిష్ఠేన చోదితా భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః యథాశాస్త్రం జ్యేష్ఠానుక్రమి
కతయా పాణీన్ జగృహురిత్యర్థస్సంగచ్ఛతే-అత్ర సీతావివాహప్రకరణే పూర్వో
త్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా వివాహకాల ఏవం నిశ్చీయతే తథాహి-వివాహకాల
నిర్ణాయకప్రమాణాని నిరూప్యంతే. బాలకాండే ఏకసప్తతిసర్గే చతుర్వింశః శ్లోకః-
మఖా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యాముత్తరే రాజన్
తస్మిన్ వైవాహికం కురు * ఏవం ద్విసప్తతితమసర్గే ద్వాదశశ్లోకః-ఏకాహ్నా రాజపు
త్రీణాం చతసృణాం మహామునే, పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారః రాజపుత్రా మహా
బలాః. ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వైవాహికం ప్రశంసంతి
భగో యత్ర ప్రజాపతిః. * ఇతి వచనద్వయేన భగదేవతాకోత్తరఫల్గునీనక్షత్రఘటి
తశుభదినే రామాదీనాం చతుర్ణాం వివాహా జాతా ఇత్యర్థో లభ్యతే-తస్మిన్నేవ
దినే రామాదీనాం చతుర్ణామపి జన్మనక్షత్రప్రయుక్త చంద్రతారాబలయోస్స
త్త్వాత్-తథాహి శ్రీరామస్య పునర్వసూ నక్షత్రజాతత్వేన పునర్వసూనక్షత్ర
మారభ్య గణనాయాముత్తరఫల్గునీ సాధనతారా భరతజన్మనక్షత్రీభూత పుష్య
నక్షత్రాది గణనాయాం భరతస్య ప్రత్యక్తారా లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరాశ్రేషానక్ష
త్రోత్పన్నతయా తదాదిగణనాయాం క్షేమతారా అత్ర ద్వితీయతృతీయచంద్రయో
రన్యతరశ్శుభదః-నచ భరతస్య ప్రత్యక్తారాయా విషమత్వేన కథంతస్యాం వివాహః
కృత ఇతి వాచ్యం-"వివాహే ప్రత్యగుత్తమ"మితి విశేషవచనబలాత్-వివాహ
విషయే ప్రత్యక్తారాయాస్సర్వోత్తమత్వమితి బోధ్యం నన్వేవమపి బహుషు ప్రమా
ణేషు ఏకోదరాణామేకకాలావచ్ఛేదేన వివాహస్య నిషిద్ధతయా కథమత్ర వసి
ష్ఠాదిభిర్మహర్షిభిః స్మృతికర్తృభిరేకోదరయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరేకకాలే వివా
హః కారిత ఇతి తథాహి కాలామృతే ప్రథమశతకే ఏకోనషష్టితమశ్లోకః-ఏకస్యాపి
సుతాద్వయం న విహితం నాప్యేకజన్యద్వయోఃఏకస్మిన్నుదయే ద్వయోశ్చ వరయో
ర్దద్యాన్న పుత్రీద్వయమ్, పుత్రీపుత్ర శుభద్వయం న యుగపత్కార్యం న పుత్ర

ద్వయోరుద్వాహావ్రతయుగ్మమేకభవనే నాస్త్యన్యయోః స్త్రీద్వయమ్. ఇతి అనేన వచనేన ఏకోదరవివాహద్వయస్య ఏకకాలే నిషేధ ప్రతిపాదనాదితి చేన్న ఏకోదరత్వేపి యమళయోర్విశేషవిధేః సద్భావస్య స్మృత్యా శ్రుతత్వాత్ తథాహి.

శ్లో. ఏకస్మిన్ వత్సరే చైవ వాసరే మంటపేఽపి చ,
కర్తవ్యం మంగళం స్వస్రోః భ్రాత్రోర్యమళజాతయోః
గణశః క్రియమాణానాం యుగసన్నాత్యపూజనమ్,
నాందీముఖం భవేదేకం కుమారీ పృథక్పృథక్.

అనేన వచనద్వయేన లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః యమళజాతత్వేన తయోరేకకాలావచ్ఛిన్నవివాహకరణం యుక్తమిత్యర్థః స్పష్టో భవతి-అతఏవ విశ్వామిత్రవసిష్ఠాభ్యాం జనకం ప్రతి కన్యావరణం కృతమిత్యపి సంగచ్ఛతే - తథాహి బాలకాండే సప్తతితమసర్గే షట్చత్వారింశశ్లోకః రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప, సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతుమర్హసి. ఏవమేతస్మిన్ కాండే ద్విసప్తతితమసర్గే షష్ఠశ్లోకః భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః, వరయేమ సుతే రాజన్ తయోరర్థే మహాత్మనోరితి. అత్ర వచనద్వయస్యాయమాశయః. శైవధనుర్భంజనానంతరం జనకేన-అస్మైవ శ్రీరామస్య సీతా దాతవ్యేతి ప్రతిజ్ఞాతం తత్రైవ బాలకాండే సప్తషష్టితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః *మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్యశుల్కేతి కౌశిక, సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా. ఇతి వచనేన ప్రతిపాదనాత్*తత్రైవ అయోధ్యాం ప్రతి శ్రీరామవివాహవార్తాపురస్సరం దూతప్రేషణానంతరం-వసిష్ఠాదిసహితస్య దశరథస్య మిథిలానగరప్రవేశాత్పూర్వం జనకేన కుశధ్వజాదిభిస్సహ పునరప్యేవమాలోచితం స్వాభిమానప్రాప్తస్సీతాయాః వివాహే క్రియమాణే స్వోదరస్యా ఊర్మిళాయాః-వివాహకరణం నైవన్యాయ్యం-తస్మాద్దృష్టపూర్వసౌందర్యగాంభీర్యౌదార్యశౌర్యాదిలక్షణాయ లక్ష్మణాయ ఇమాం దాస్యామీతితదాంతరీయవృత్తాంతం సద్య ఏవ మంత్రిముఖేన జ్ఞాత్వా సర్వశ్రేష్ఠేన వసిష్ఠేన కన్యార్థం యాచయేత్ప్రాజ్ఞ ఇతి న్యాయమనుసృత్య-జనకభవనగమనపురస్సరం-జనకం ప్రతి లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా ప్రార్థితా తతః కతిపయైరేవ క్షణైః సత్యగ్రజే భరతే లక్ష్మణస్య కథంవివాహః కథంవా జనకరాజమనోరథసాఫల్యమిత్యనుచింత్య-విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నయోః మాండవీశ్రుతకీర్త్యౌ ప్రార్థితే ఇతి-ఏవంచ పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా భరతస్యైవ జ్యేష్ఠత్వం సిద్ధ్యతి అన్యచ్చ-అయోధ్యాకాండేఅష్టమసర్గే పంచమశ్లోకః భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భయమ్,తద్విచింత్యవిషణ్ణాస్మి భయంభీతాద్ధిజాయత ఇతికైకేయీం ప్రతిమంథరోక్తిః అత్రభరతాదేవేత్యవధారణార్థకైవకారేణ లక్ష్మణశత్రుఘ్నాపేక్షయా భరతే జ్యైష్ఠ్యంవర్తతఇతి సర్వజనవిదితోఽయమర్థోమంథరయాపిజ్ఞాతోఽభవదిత్యప్యూహ్యం-కించ అయమేవార్థో దశరథేనాపి కంఠోక్త్యా అభిహితః-అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గేపంచవింశశ్లోకః విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః,తావదేవాభిషేకస్తే

ప్రాప్తకాలో మతో మమ. కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతస్థితః,
జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః. అత్ర ప్రోషిత భరతాగమనా
త్పూర్వమేవ-శ్రీరామమూర్తేః పట్టాభిషేకః కార్య ఇత్యుక్త్వా-సతి రామే భరత
స్యాపి రాజ్యార్హత్వం న్యాయ్యమితి ద్యోతితం-నను తర్హి సర్వజ్యేష్ఠత్వాదిసద్గు
ణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సద్భావదశాయాం-తస్యైవ రాజ్యార్హత్వం-సర్వవైది
కలౌకికతంత్రసిద్ధమితి కథమత్ర దశరథేన శాస్త్రసిద్ధాంతితార్థ విరుద్ధార్థప్రకటనపుర
స్సరం-శ్రీరామభరతయోరుభయోరపి-రాజ్యపరిపాలనవిషయే సామ్యం ప్రతిపాది
తమితి చేత్ అత్రేదం తత్త్వం-దశరథస్య రాజ్యపరిపాలనకాలే-కైకేయీ వివాహా
త్పూర్వమేవం ప్రవృత్తా కథాత్రానుసంధేయా-సా చ పురాణాంతరప్రసిద్ధా-తథా
హి-దశరథస్స్వకీయరాజ్యపరిపాలన ధురంధరస్సంత్సుఖమువాస - తదా కేకయ
రాజస్య కైకేయ్యాఖ్యమతిరుచిరతనురుచి సశరీరం సౌందర్యమివ రమణీయం రమ
ణీరత్నమజని-తదీయవివాహోచితవయఃప్రాప్త్యనంతరంతదీయసౌందర్యలావణ్యాది
సంపదాకర్ణనజనితమనోజకర్తృకవ్యథాపుత్రరాహిత్య ప్రయుక్తమనోవ్యథాద్వ
య ద్విగుణిత రమణీమణీ పాణిగ్రహణవిషయకమనోరథో దశరథః కేకయరాజ
సమీపముపగమ్య తాం ప్రార్థయామాస తతో రాజా-కేకయః తథాస్త్విత్యుదీర్య-
వివాహశా[illegible]యికం సర్వం సంగమయ్య - శుభముహూర్తే కన్యా ప్రదానసమయే-
కాంచనవాచమువాచ-కిమితి చేత్ యద్యస్యాం జాయమానస్యైవ తనయస్య
త్వదీయరాజ్యపరిపాలనానంతరభావిరాజ్యపట్టాభిషేకం కురుషే-తర్హి దాస్యామి-
నోచేన్న దాస్యామి-త్వమస్యామేవ-తామస్యాంగచ్ఛేత్యవోచత్-తతో దశరథ
స్స్వమనోరథ పరిపూరణాయ-యతమానస్సన్-మమ తనయా యది భవేయుస్తదా-
తేషామన్యతమస్య తనయస్య పట్టబంధకాలే త్వయా యద్యహం స్మారితస్స్యాం
తదా తథైవ కుర్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ-కైకేయీముదవహాత్ - తస్మాద్విప్రోషితశ్చ
భరత ఇతి సమ్యగుక్తం దశరథేన ఏవం చ సతి-భరతస్య సాకేత పురసద్భావదశా
యాం-శ్రీరామస్యైవ రాజ్యానర్హత్వే-లక్ష్మణాదీనాం రాజ్యానర్హత్వం కైముతి
కన్యాయసిద్ధం-ఏవమాద్యనేకహేతుభిర్లక్ష్మణాపేక్షయా భరతే జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధం.
న చ లక్ష్మణే రామానుజశబ్దప్రయోగవత్ భరతానుజ ఇతి శబ్దప్రయోగాభా
వాత్-కథముక్తార్థే ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి వాచ్యం యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహ
ర్షిణా తథైవ ప్రయోగకరణస్యాపి దర్శనాత్-తథాహి-యుద్ధకాండే ఏకోనషష్టిత
మసర్గే ద్వాదశాధికశతతమశ్లోకః. హిమవాన్ మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా
సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజః. అత్ర లక్ష్మణ
ముద్దిశ్య భరతానుజశబ్దప్రయోగస్య వాల్మీకిమహర్షిణా సాక్షాత్కంఠోక్త్యా భర
తస్య జ్యైష్ఠ్యమనేనైవ సిద్ధమితి-తర్హి రామానుజశబ్దప్రయోగస్య కా గతిరితి
చేత్-శ్రీరామలక్ష్మణయోః పరస్పరం ప్రత్యాసత్త్యభిప్రాయాత్ - లక్ష్మణస్య

శేషావతారత్వేన "రామానుజస్త్వం శేషః" ఇతి వాక్యబలాద్వా రామానుజత్వ వ్యవహారదుష్టత్వశంకా ఇతి అనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన వాసిష్ఠ అనంత నారాయణ సూర్యానుజేన రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాం తదర్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే లక్ష్మణభరతయోః కాని ష్ఠ్యజ్యేష్ఠ్యవిచారో నామ తృతీయ స్తరంగః.

చతుర్థ స్తరంగ ప్రారంభః.

పూర్వతరంగే-భరతలక్ష్మణయోః జ్యేష్ఠ్యకానిష్ఠ్యనిర్ణయ ప్రయోజకత్వ సంగత్యా-శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాం-వివాహాః ప్రసక్తాః-తేషాం మధ్యే-సీతారామయోర్వివాహకాలే ఏతావద్వయ ఇతి-వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతః క్వాపి నాభిహితం-అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన శ్రీరామాయణార్థోప బృంహక వాల్మీకిచరితాగస్త్య రామాయణ-ఆధ్యాత్మరామాయణ - హనుమద్రామాయణ పాద్మ భవిష్యోత్తరాద్యనేకపురాణావమర్శనే సతి - శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః ఏవ వయోధికత్వం ప్రతీయతే-కించ వాల్మీకిరామాయణస్థ సీతారామవయః ప్రతిపాదనస్థలేషు పరస్పరవిరుద్ధతయా న్యూనాధిక భావనిర్ణయానవబోధేన చ సందిగ్ధత్వాత్-తన్నిర్ణయానురోధేన పురాణాంతరాద్యవలోకనేసతి-అధిక వయస్సహితాయాస్సీతాయాః అల్పవయోభిరామస్య శ్రీరామస్య చ జనకవసిష్ఠాదిభిర్విశిష్టశిష్టైర్వివాహకర్మ కథమాచరితమిత్యాశంకాయాం-ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం సప్రమాణైర్వచనైస్సిద్ధాంతితార్థ ప్రదర్శనార్థం చతుర్థ స్తరంగ ఆరభ్యతే. తత్ర పూర్వపక్షక్రమః. నను శ్రీమద్వాల్మీకి రామాయణార్థోప బృంహకపురాణాంతరాద్యవలోకనేన శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః వయోధికత్వం ప్రతీయతే తథాహి-వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే వింశతిసర్గే ద్వితీయశ్లోకః. విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథోక్తిః-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః, న యుద్ధయోగ్యతామస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః. అత్ర ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పరిపూర్ణ షోడశవర్షవత్వే కదాచిదస్య శ్రీరామమూర్తేః కింగిద్యౌవనప్రాప్త్యా రాక్షసైస్సాకం యోద్ధుం శక్తిర్జాయేత-నైతస్య తావంత్యపి వర్షాణి జాతానీత్యర్థబోధేన-శైశవమేవ శ్రీరామస్య దశరథోక్త్యా సూచితం ఏవంరావణం ప్రతిమారీచోక్తిః. అరణ్యకాండే అష్టత్రింశేసర్గే షష్ఠశ్లోకః. ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్, బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః. అత్ర ద్వాదశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పూర్వోక్తోన షోడశవర్ష ఇత్యుక్తేరేకవాక్యత్వసంపాదనాయ ఊనషోడశశబ్దస్య పాదోనషోడశవర్షార్థకల్పనేన ద్వాదశవర్ష లాభే సతి శ్రీరామస్య విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణావ్యవహితోత్తరమాసద్వయభా

వ్యసీతావివాహకాలే-శైశవమవ్యాహతం-శ్రీసీతాదేవ్యాస్తు వయోధికత్వమేవ-
తథాహి-వాల్మీకిరామాయణే-అయోధ్యాకాండే అష్టాదశాధికశతతమసర్గే చతు
శ్త్రింశచ్ఛ్లోకః. అనసూయాం ప్రతి సీతోక్తిః. పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా
తు మే పితా, చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః. అత్ర మాం వయోవతీం
దృష్ట్వా మత్పితా మహతీం చింతామవాపేత్యుక్త్యా వివాహకాలాత్పూర్వమేవ
సీతాయాఃపతిసంయోగయోగ్యవయోయుక్తత్వమభిధీయతే-కించ-అయమేవార్థః
పాద్మే-వాల్మీకిచారిత్రే చ స్పష్టః-తథాహి-సీతోత్పత్తిక్రమః-పాద్మే. అథ లోకేశ్వరీ
లక్ష్మీర్జనకస్య నివేశనే, శుభక్షేత్రే హలోత్ఖాతే సముద్భూతా సుమధ్యమా. బా
లార్కకోటిసంకాశా పద్మపత్రనిభేక్షణా, లంకాయాంవైసరశ్శ్రీస్థే పద్మకోశేపురా
హ్యభూత్. సర్వలక్షణసంపన్నా నిత్యయౌవనశాలినీ, ధృత్వా వక్షసి చార్వంగీ
మాలామమ్లానపంకజామ్. సీతాముఖేసముత్పన్నాసీతేతి భువి విశ్రుతా, తాం దృ
ష్ట్వా జనకో రాజా కన్యాం వేదమయీం శుభామ్, ఉద్ధృత్యాపత్యభావేన పుపోష
మిథిలాధిపః, జనకస్య కులేరమ్యే సర్వలోకేశ్వరప్రియా, వవృధే సర్వలోకస్య రక్ష
ణార్థం సురేశ్వరీ ఇతి అపిచ. వాల్మీకిచారిత్రే-పురాలక్ష్మీస్స్వభూజ్జాతాపద్మకోశేపరో
వరే, లంకాయాం శివపూజార్థం రావణేన మహాత్మనా. పద్మాన్యాహర్తుకామేనదృ
ష్టాసా శుభలక్షణా. తాం దేవీం పద్మమధ్యస్థాయౌవనస్థామయోనిజామ్. దృష్ట్వా
తు కేయమితి వై రావణో విస్మయాకులః, ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య మంత్రిభిర్మంత్రకో
విదైః. నిక్షిప్య తాం పేటికాయాం సింధుమధ్యే వ్యనిక్షిపత్, కృతార్థమివ చాత్మా
నం మేనేఽసౌ రాక్షసేశ్వరః. సముద్రమధ్యే విక్షిప్తా నామ్నా వేదవతీ స్మృతా, పేటి
కాంతస్థితా తన్వీ మిథిలానగరం గతా. నదీజలప్రవాహాచ్చ చిలకాలంస్థితా హ్య
భూత్, మిథిలాయాశ్చోపకంఠం భూమేరంతర్గతాసతీఇతి. అత్ర నిత్యయౌవనశాలినీ-
యౌవనస్థామయోనిజామిత్యనేన ఉత్పత్తికాలఏవ సీతాదేవ్యాః యౌవనవయో
విశిష్టత్వం లభ్యతే - ఏవం చ మారీచదశరథోక్తిద్వయపర్యాలోచనయా యౌవన
కలామాత్రేణాపి విహీనస్య శ్రీమతో రామస్య యౌవనసహితాయాస్సీతాయా
శ్చకథంవివాహః కృత ఇతి చేత్, అత్రోచ్యతే-లోకరీత్యాస్త్రీణాం ద్వాదశవర్షప్ర
భృతి యౌవనప్రాదుర్భావసంభవాత్ సీతాయా అపి యౌవనప్రాప్తికథనేన
ద్వాదశవర్షపరిమితవయ ఇత్యున్నేతుం శక్యతే-ఏవం చ శ్రీరామస్యాపి తావద్వర్ష
యుక్తత్వేన అభిధానాత్ - తేజసాం హి న వయస్సమీక్ష్యత ఇతి న్యాయేన అప్రాకృ
తదివ్యమూర్తేః ద్వాదశవర్షాదర్వాగేవ యౌవనప్రాప్త్యా తయోర్వివాహే న కాపి
క్షతిరితి-నచ వివాహకాలే సీతాయాః శ్రీరామస్య చ ద్వాదశవర్షపరిమితవయఃకాలా
భ్యుపగమే అరణ్యకాండస్థసీతోక్తిపరోధః, తథాహి అరణ్యకాండస్థసప్తచత్వా
రింశే సర్గే రావణంప్రతిసీతోక్తిః. ఉషిత్వాద్వాదశసమాః ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే,
భుంజానా మానుషాన్ భోగాంత్సర్వకామసమృద్ధినీ. తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా

మంత్రయతః ప్రభుః, ఇత్యుక్తిర్న్యవశతమశ్లోకః-మమ భర్తా మహాతేజావయసాపంచవింశకః, అష్టాదశహివర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే. అత్ర పూర్వం వివాహకాలే ద్వాదశవర్షసహితాయాస్సీతాయాః వివాహానంతరం ద్వాదశవత్సరాణి శ్వశురగృహే సుఖమనుభూయ త్రయోదశవర్షే వనం ప్రవిష్టాయాస్సీతాయాః పంచవింశతివర్షవయస్కత్వం వక్తవ్యమేవేతి తదుపేక్ష్య అష్టాదశవర్షోక్తిరయుక్తేతి వాచ్యం అష్టాదశవర్షత్వస్య జనకరాజ యజ్ఞశాలభూమ్యుత్పత్తిపేటికా సంఘాతస్ఫోటనానంతరం జనకేనయస్మహార్షే సీతాపేటికముఖం పశ్యనన్నపి కృతం తదేవ జననమిత్యుక్తకాలాభిప్రాయేణోపపత్తేః. అత్రాయమర్థః తత్వం లక్ష్మీస్వరూపిణీ సా సీతా-పూర్వం లంకాయామేవ పద్మసరోవరే కస్మింశ్చిత్పద్మకోశే వేదవతీనామ్నా సంజాతా-తత్ర పద్మాహరణార్థం శివపరిచరణాయ కృతసంచారణేన రావణేన దృష్టా సా ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్యనేయమత్ర స్థాస్యతీతి ప్రతిపాదితా పేటికన కపాటికాయాం నిక్షిప్య సముద్రే ప్రక్షిప్తా తతః ప్రవాహవేగవశాన్మిథిలానగరోపకంఠభూమావేవ షడ్వర్షపర్యంతం పేటికాయామేవ నిగూఢా సతీ ఉవాస-తతో జనకేన రాజ్ఞా యజ్ఞశాలాసమీకరణార్థం భూమౌ హలముఖాత్కృష్టలాంగలపద్ధతిముఖేన పేటికోద్ఘాటనపూర్వకం భూగర్భాత్ప్రసూతా అభివ్యక్తిరా-తతః ప్రభృతి సీతేతి నామాభూత్-తతో జనకేనపుత్రికాభిమానేనషడ్వర్షపర్యంతం పరిపాలితాభూత్-తస్మిన్నేవ షష్ఠేవర్షేవివాహః తతః పరం దశరథగృహే శ్రీరామచంద్రేణ సాకం ద్వాదశసంవత్సరాణి సుఖముపాస తతః పరమష్టాదశేవర్షే సీతాయాః-శ్రీరామేణ వనవాస ఇతి-ఏవం చతత్రరావణం ప్రతిసీతోక్తిరపి స్వవివాహకాలే సీతాయాః షడ్వర్షపరిమితవయస్కత్వం చ వనవాసే రావణసంవాదకాలే-అష్టాదశవర్షవయస్కత్వంచసంగచ్ఛతే-శ్రీరామస్యాప్యుక్తరీత్యాపంచవింశతివర్షపరిమితవయస్కత్వంచోపపద్యతఇతినకోపిదోషః-నన్వేవమపివనవాసకాలే శ్రీరామస్య పంచవింశతివర్షవయస్కత్వే శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణేశ్రీరామం ప్రతికౌసల్యోక్తి విరోధః కథమిత్యుక్తౌతథాహిఅయోధ్యాకాండేవింశతితమసర్గేత్రిచత్వారింశశ్లోకః. దశసప్తచవర్షాణితవజాతస్యరాఘవ, అసిృతానిప్రకాంక్షంత్యామయాదుఃఖపరిక్షయమ్ ఇతిఅత్ర వనవాసప్రయాణోన్ముఖస్య శ్రీరామస్యకౌసల్యయాకంఠోక్త్యాసప్తదశవర్షాణామేవోక్తత్వాదితి చేన్న నిఖిలధర్మశాస్త్రకౌశల్యయాకౌసల్యయా ఉద్దిష్టకాలస్యఉపనయనప్రభృతికత్వాభిప్రాయేణ జననకాలప్రభృతికత్వాభావాత్-తథాహి- జన్మనాజాయతేశూద్రః కర్మణాజాయతే ద్విజఇత్యనుశాసనాత్-అఖండసచ్చిదానందరూపస్యాపిశ్రీరామస్య స్వేచ్ఛాధీనతయాకౌసల్యాగర్భజననసంభవాత్ మాయామానుషలీలాంనాటయతః పరమపురుషస్యలోకవ్యవహారానురోధేనయద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనఇతిగీతావచనానుసారేణచఅవశ్యంజాతకర్మాదీనామనుష్ఠేయతయా శ్రీరామస్య క్షత్రియజాతీయత్వేనగర్భైకాదశేషురాజన్యమితి గృహ్యసూత్రస్థబహువచనస్వారస్యానురోధేన-

గర్భనవమగర్భదశమగర్భైకాదశానాముపనయనకాలానామభిహితత్వాత్-శ్రీరామస్య జననకాలమారభ్య అష్టమవర్షస్యైవ గర్భనవమత్వేన చ తద్వత్సరప్రభృతి గణనాయాం కృతాయాం వనవాసప్రయాణదివసస్య సప్తదశవత్సరాణామేవ సంభవాత్ - మమ భర్తాపంచవింశకఇత్యుక్తిః జననకాలాభిప్రాయికా. సప్తదశేతి కౌసల్యోక్తి రుపనయనకాలాభిప్రాయికేతి సర్వమనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన అనంతనారాయణ సూర్యానుజన్మనా వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షి హృదయస్థితాంతరార్థ ప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీసీతారామయోర్వయోనిరూపణం నామ చతుర్థస్తరంగః.

పంచమతరంగ ప్రారంభః

పూర్వతరంగే సీతారామయోర్వయోనిరూపణం కృతం - తత్ప్రసక్తానుప్రసక్తిరూపసంగత్యా శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ వా అహో స్విత్పత్నీ బాహుళ్యం వేతి విచికిత్సాయాం పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం శ్రీమద్వాల్మీకిహృదయస్థితసిద్ధాంతరహస్యవ్యవస్థాపనార్థం పంచమస్తరంగ ఆరభ్యతే - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదః-నను శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా తత్తదధికరణేషు ప్రదర్శితం భవతి - తథాహి - అయోధ్యాకాండే - అష్టమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః. కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః.

హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే. తస్మిన్నేవ కాండే-ద్విచత్వారింశత్సర్గే పంచదశశ్లోకః. దశరథప్రలాపః. యత్సు ఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషితః, వీజ్యమానో మహార్హాభిస్త్రీభిర్మమ మతోత్తమ ఇతి. సుందరకాండే సప్తవింశతితమసర్గే శ్లోకః సీతోక్తిః. పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వావనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభిస్త్వంరంస్యసే వీతభయః కృతార్థః. యుద్ధకాండే ఏకవింశతిసర్గే తృతీయశ్లోకః. వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవరభూషణైః, భుజైః పరమనారీణాం పరిమృష్టమనేకధా. ఉత్తరకాండే అశ్వమేధప్రకరణే ఏకనవతితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః. రామోక్తిః. మాతరశ్చైవ సర్వామేకుమారాన్తఃపురగణాని చ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాహితా ఇతి.

అత్ర శ్లోకపంచకార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం ద్యోత్యతే-కించ వాల్మీకి రామాయణార్థోపబృంహక బ్రహ్మాండపురాణ వాల్మీకిచారిత్ర దామ్యాసరామాయణాదిగ్రంథేషు - సీతాదేవీవివాహానంతరం తదనుమత్యనుసారే

న్యైవభూనీళా ప్రభృతి రాజకన్యానాం పాణిగ్రహణం శ్రీరామేణాకృతమితిస్పష్టతయా ప్రతిపాదితం దృశ్యతే. తథాహి ఉక్తార్థస్య ప్రమాణవచనాని. దేవ్యాసరామాయణే. కోసలో భానుమంతశ్చ మగధశ్చిత్రభూషణః, సూర్యాజిత్కేకయాధీశో కాశీనాథప్రతర్దనః. పృథక్ షోడశసంఖ్యాకాః దుహితృః పుణ్యలక్షణాః, భూనీళా విమలాఖ్యానాశ్చాష్టావింశాధికం శతమ్. సర్వాభరణసంపన్నా సునామ్న్యా రామమోహితాః, తాసాం సంభవవేళాయాం రాఘవాగ్రే నిమంత్రితాః. రాఘవాయ దదుః శ్రీమచ్ఛుభలగ్నే గ్నిసాక్షికమ్, తతస్సర్వాసామేవ పాణీన్ గృహ్ణన్ స్వపాణినా ఏకపత్నీవ్రతే స్థిత్వా సర్వగృహ్యోక్తమార్గతః, వసిష్ఠవామదేవాది మునిప్రవరసన్నిధౌ. అత్ర కోసలాదయోష్టౌ రాజానః ప్రత్యేకం షోడశ కన్యాః శ్రీరామాయ దదుః. రామోపి సీతాదేవ్యనుమతిమవలంబ్య వశుభే లగ్నే అగ్నిసాక్షికం - తాసాం పాణీన్ జగ్రాహేత్యనేన-శ్రీరామమూర్తేః పత్నీబాహుళ్యం స్పష్టతయా నిష్కృష్టం భవతి-ఏవం బ్రహ్మాండే - బ్రహ్మనారదసంవాదే. శ్రీభూమినీళాసహితం శ్రీరామంజగదీశ్వరమ్, పత్నీశతసమాయుక్తం పద్మనాభం చతుర్భుజమ్ ఇతి. అత్ర శ్రీ శబ్దేన లక్ష్మీస్వరూపిణీ సీతాదేవ్యభిధీయతే. భూమినీళాశబ్దైః కోసలరాజాదిరాజభిర్దత్తాః కన్యా ఉపలక్ష్యంతే-శతశబ్దోత్ర అష్టావింశత్యుత్తర శతసంఖ్యోపలక్షక ఇతి - అనేన శ్రీరామస్య సీతయాసహ ఏకోనత్రింశదధిక శతభార్యావివాహస్సంజాత ఇతి సూచ్యతే-అపిచ వాల్మీకిచారిత్రే వ్యేతదుపష్టంభకతయా వర్తతే. కోసలాద్యాశ్చ రాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘవాయ దదుః కన్యాః బంధుప్రాబల్యదర్శినః. అత్ర పూర్వోక్తానురోధేనైవ కోసలాదయో రాజానః రాఘవాయ స్వస్వకన్యాపరిదానంచక్రురిత్యర్థస్సముద్గచ్ఛతి. అన్యచ్చస్కాందే బ్రహ్మఖండే. జన్మ స్యాన్మమవై బ్రహ్మన్ కౌశికేన సమాగమః, యాగస్య రక్షణం పుణ్యం రాక్షసానాం వధస్తథా. ముక్తిర్గౌతమభార్యాయాశ్శాపస్య చ భవిష్యతి, మిథిలాదర్శనం పుణ్యం ధనుషశ్చాపి భేదనమ్. శుభం జనకరాజ్ఞో వై భ్రాతౄణాం మే శుభం తథా, మదంశాదుద్భవం రామం జామదగ్న్యం మహామునిమ్ దర్శనం మమ వీర్యస్య పితుశ్చమునిభిస్సహ, అయోధ్యాగమనంచైవ సర్వేషాంనోభవిష్యతి. మాతులాఖ్యాగమో భూమినీళాద్యైర్మమపద్మజ, అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతంచోద్వాహనంశుభమ్. అత్ర బ్రహ్మాణంప్రతి శ్రీమహావిష్ణునా స్వస్య రామావతారో భవిష్యతి తత్ర కార్యాణ్యేవంవిధాని భవిష్యంతీతి సమానేన గణనాయాం అష్టావింశోత్తరశతకన్యా వివాహోపి భవిష్యతీతి కంఠోక్త్యా శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యంకైముతికన్యాయ సిద్ధం. కించ పాంచరాత్రే పద్మసంహితాయాం - తద్భార్యాణాం కాసాంచిన్నామాన్యపి శ్రూయంతే-తథాహి. సీతా శీతాంశుసంకాశా భూమిర్నీళా మహాయశాః, విమలోత్కర్షిణీ జ్ఞాన క్రియాయోగాభిధా చ సా. ప్రహ్వీ తథేశా

నాను గ్రహాతులసీ బలా, శాంతిస్సరస్వతీ ప్రీతిః రతిః కాంతిః ప్రభావతీ. భద్రా
సుభద్రా విజయా ప్రజ్ఞా కాంతిర్దయా మతిః, మహీబలా మధుమతీ భద్రాంగీ
పద్మినీ హ్యుషా. లజ్జాప్రభాసా వసుధా రేవతీసుబలా కళా, ఇత్యాదిపుణ్యనారీణాం
నవవింశోత్తరం శతమితి. అనేన పూర్వప్రతిపాదితపత్నీబాహుళ్యస్య అత్యంత
సామరస్యం సంభవతి - కించ - బ్రహ్మఖండే శివాశివరహస్యే బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదే.
ఏవం నిత్యానపాయిన్యో మహిష్యో జానకీపతేః, గృహీత్వా చామరాన్ దివ్యాన్
సుధాకరసమప్రభాన్. వీజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదంతే శివమచ్యుతమ్,
దివ్యాప్సరసగంధర్వకన్యాసంఘాశ్చ భూషితాః. అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణ
పాలికాః, పద్మహస్తాశ్రితాస్సర్వాః కోటివైశ్వానరప్రభాః. సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాః
పరమానందనిర్భరాః, తాభిః పరివృతః శ్రీమాన్ శుశుభే పరమః పుమాన్ ఇతి.
అత్ర సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞా ఇత్యాదివిశేషణైః శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం
ద్యోతితం భవతి. పుర్యావరణపాలికా ఇత్యనేన ఔపచారికం కర్మ కర్తు మవతీర్ణ
దేవతాస్త్రీబాహుళ్యమపి శ్రీరామస్య సంభవతీత్యవగమ్యతే. కించ అగస్త్యరామా
యణే. రామస్తతస్సమాహూయ కౌసల్యాం వాక్యమబ్రవీత్, భార్యాస్తిష్ఠంతు
హే మాతః స్త్రియో మే తవ సన్నిధౌ. మదాగమనపర్యంతం త్వచ్ఛుశ్రూషాపరా
యణాః, చతుర్దశ చ వర్షాణి పాలయ త్వం మదీయకాః. ఇత్యుదీర్య తదా రామః
ప్రణిపత్య చ మాతరమ్, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం చ సహ రామో వనం యయౌ.
అత్ర శ్రీరామస్య వనవాసకాలే-స్వకీయజ్యేష్ఠభార్యా వ్యతిరిక్తానాం భార్యాణాం-
సర్వాసామపి - కౌసల్యాసదనే నివేశన పూర్వకం తచ్ఛుశ్రూషోక్త్యా - పత్నీ
బాహుళ్యం సమ్యక్ప్రతిపాదితం భవతి - ఏవం వాసిష్ఠరామాయణే. కృష్ణోష్టమ
హిషీభర్తా షోడశస్త్రీసహస్రశః, అనాదిబ్రహ్మచారీతి యథా విజ్ఞాయతే నరైః.
తథైవ రామో విశ్వాత్మా సచ్చిదానందరూపధృత్, బహుస్త్రీకోపి ధర్మాత్మా హ్యే
కపత్నీవ్రతోఽభవ దితి. అత్ర శ్రీకృష్ణమూర్తేరనేకసహస్రభార్యాయుక్తత్వేపి-
అనాదిబ్రహ్మచార్యస్ఖలితబ్రహ్మచారీత్యాదిశబ్దాః - యథాసార్థకాః తథైవ శ్రీరా
మమూర్తేరనేకభార్యాయుక్తత్వేపి - ఏకపత్నీవ్రత ఇత్యాదిశబ్దాస్సార్థకా భవంతీ
త్యనేన - శ్రీరామస్య అనేకపత్నీసహితత్వం - బహు ప్రమాణ ప్రతిపాదితం తదే
వ వాల్మీకిమహర్షిణాపి తత్ర తత్ర శ్లోకేషు సూచితమిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే-పూర్వో
త్తర గ్రంథ సమరసతయా కతక-తీర్థీయ-తిలక-గోవిందరాజీయ - వాల్మీకిహృదయ
విరోధభంజిన్యాద్యనేకవ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యాతృ సమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకా
శ్యతే శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ ధర్మపత్నీ-న తు పత్న్యంతరం ధర్మార్థం వా
భోగార్థం వా తేన కృతమిత్యత్ర మానం పశ్యామః-తథాహి - ఉత్తరకాండే -
ఏకోన శతతమసర్గే - అష్టమశ్లోకః. వాల్మీకిమహర్షి కంఠోక్తం వచనం ఇష్టయజ్ఞో
రఘుపతిః పుత్రద్వయసమన్వితః, న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘు
నందన ఇతి. అత్ర సీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ తస్యాః భూప్రవేశానంతరం తద్వి

పయకవియోగజన్యదుఃఖమనుభవ[illegible] [illegible] [illegible] సమన్వితస్సన్- పురీం ప్రాప- సీతా[illegible] [illegible] [illegible] వానకృత ఇత్యాశంకాయాం-సీతాభిన్నా[illegible] [illegible] [illegible] త్యనేన-లోకే పూర్వపాణిగృహీతి[illegible] [illegible] జనః-శ్రీరామస్తు సీతా[illegible] [illegible] [illegible] హానజగ్రాహేత్యనేన-సీతా దేవీ[illegible] [illegible] [illegible] మారతో పా స్తమితి భావః. నచ [illegible] [illegible] [illegible] ఇత్యాది పూర్వోదాహృత[illegible] [illegible] [illegible] శ్రీభిరితి-పరమనారీణామితి - శ్రీగణానితి చ - [illegible] [illegible] వచనాం తస్యైవ వాల్మీకిమహర్షిణా [illegible] [illegible] తివాచ్యం-తాదృశశబ్దానాం తత్తత్ప్రకరణానురోధేన-[illegible] [illegible] వచనమితి న్యాయస్యావలంబనేన క్వచిత్తత్పరిచారి[illegible] [illegible] విరోధ[illegible] భావాత్-న చ తథాపి శ్రీరామస్య [illegible] [illegible] శ్రుతార్థాపత్తిరూప ప్రమాణేన-సీతాతిరిక్త[illegible] [illegible] యజ్ఞానుష్ఠానయోగ్యత్వం ఏకస్యాః [illegible] [illegible] అశ్వమేధ[illegible] యజమానస్య పత్నీత్రయవత్త్వం విధిలబ్ధం-తాసాం చ పత్నీనాం [illegible] [illegible] నామాన్యపి శ్రూయంతే - మహిషీతి-పరివృక్తిరితి-వావాతేతి- తథా బాలకాండే దశరథకర్తృకాశ్వమేధ ప్రకరణసర్గే చతుర్దశే - [illegible] [illegible] హయేన సమయోజయన్, మహిష్యా పరివృక్త్యా చ వావాతాం చ తథా పరామ్. అత్ర అశ్వమేధయజమానస్య దశరథస్య పత్నీనాం [illegible] మహిష్యాదిశబ్దత్రయప్రయోగదర్శనేన - అస్య న్యాయస్యైవ శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధసాధారణతయా తత్తన్నామకరణాన్యథా [illegible] చ తత్పత్నీబాహుళ్యం సిద్ధ్యతీతి వాచ్యం-సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావే [illegible] తరం-సీతాప్రతికృతి[illegible] [illegible] - ఇష్టాపత్తౌ చ ఉత్తరగ్రంథవిరోధస్య దుష్పరిహరత్వాత్ - తథాహి ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే చతుర్వింశశ్లోకే-లక్ష్మణం ప్రతి రామోక్తిః. కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి, అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహాయశాః అత్ర శ్రీరామస్య అపత్నీక ఇతి వ్యవహారః కదాపి న సంభవతి-కింతు లోకా[illegible] [illegible] తస్యాః దూరతస్త్యాగమాత్రం-యజ్ఞకర్మణి ప్రసజ్యమానే సీతారూపం- కాంచనమయం నిర్మాయ తాదృశ సీతాప్రతిమయా సాకం - కర్మకర్తృత్వ మవ్యాహతం-తత్రైవ స్మృతిః - హేమాదౌ-దూరభార్యోఽననుకూల భార్యశ్చ దర్భపుంజీ[illegible] [illegible] ప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యాదితి పత్నీ కర్తవ్యాని కర్మాణి అధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదితి-యథా తస్యామసమర్థాయాం పత్నీ వినాశాభావాన్నాగ్నే ర్వినాశః

తథా దూరస్థాయామపి పత్న్యాం నాగ్నేర్నాశ ఇతి - శ్రీరామస్య దూరస్థపత్నీకత్వేన ప్రతికరణపూర్వకమశ్వమేధాది కర్మకర్తృత్వోపపత్తిరితి భావః-న చ పత్నీనాం బహూనాం సత్త్వేపి శ్రీరామస్య సీతా ప్రతికృతి కరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థమితి వాచ్యం లోకాపవాదభీతత్వసత్యసంధత్వజితేంద్రియత్వాదిగుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సంత్యక్తభార్యావిషయకస్నేహస్య గగనకుసుమాయమానత్వాత్ - కించ - ఉత్తరకాండే ఏకనవతితమసర్గే శ్లోకః. యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవే దితి ప్రతిపాదనాత్ ఏకవారమేకయజ్ఞే యది సీతాప్రతికృతిః కృతాస్యాత్తదా స్నేహార్థమితి వక్తుం శక్తిః స్యాత్ - ప్రతియజ్ఞం ఏవం కుర్వతి శ్రీరామే స్నేహమూలకత్వస్య వక్తుమయుక్తత్వాత్ -నచోక్తప్రమాణేన సీతాప్రతిమాకరణేపి అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య పత్నీత్రియవత్త్వమవశ్యం స్థాతవ్యమితి-తదన్యథానుపపత్త్యా సీతాతిరిక్తపత్నీద్వయమపేక్షణీయం-అన్యథా విధ్యతిక్రమదోషప్రసక్తిరితి వాచ్యం-అఘటితఘటనాపటీయసి శ్రీరామే - విధ్యతిక్రమలేశప్రసక్తేరప్యనవకాశాత్ -యద్వా పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదిత్యనేన దత్తోత్తరత్వాత్ -నన్వేవమపి-బహుప్రమాణసిద్ధం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం కథం నిరాక్రియత ఇతి చేన్న-సత్యేకస్మిన్నపి బాధకే-సాధకసహస్రమప్యకించిత్కరమితి న్యాయేన - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే వక్తవ్యే- శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధాదిషు యజ్ఞేషు - సీతాప్రతికృతి నిర్మాణమేకం బాధకం ప్రథమం - న సీతాయాః పరాం భార్యామిత్యాది వాల్మీకివచనజాతం - ద్వితీయం బాధకం-శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకవాల్మీకి చారిత్రాద్యనేకగ్రంథోక్తవచనజాతం - తృతీయం బాధకం - తథాహి వాల్మీకిచారిత్రే పంచచత్వారింశదధ్యాయే.

"ప్రావృణ్ణీలఘనశ్యామం సీతాలక్ష్మణసంయుతం, దీర్ఘబాహుముదారాంగం పద్మపత్రాయతేక్షణమ్. మునయో మునికాంతాశ్చ దృష్ట్వా మోహం ప్రపేదిరే, రామం కమలపత్రాక్షం లక్ష్మీరప్యాగతా తతః. గత్వా తే మునయస్తత్ర సహదారైర్మహౌజసః, అబ్రువన్ వచనం రామం తత్సౌందర్యవిమోహితాః. మునయః, రామచంద్రాఖిలాధార సౌందర్యామృతసాగర, పాహి నస్సకలాన్ దేవ మదనేనాతిపీడితాన్. క్రీడనార్థం త్వయా దేవ లక్ష్మీరప్యాగతా హరే, శ్రుత్వా తు వచనం తేషా" మిత్యుపక్రమ్య. "కృష్ణావతారే భవతాం కామః పూర్ణో భవిష్యతి, యూయం హి గోపికా భూత్వా సర్వాన్ కామానవాప్స్యథ. గావో భవంతు సర్వాస్తా మునిపత్న్యశ్శుచివ్రతాః, వయః పయః ప్రదానేన యూయం మంజస్తరిష్యథ. ఇత్యుక్త్వా సమునీన్రామో లక్ష్మీమాహ మహామతిః, రుక్మిణీ భవితా

సుశ్రోణి పత్నీ మే కృష్ణజన్మని. రాజ్ఞస్సంస్థాప్య నిర్వర్త్య త్వామేవముద్వోఢాస్మి సువ్రతే, ఏకపత్నీవ్రతం మాత్వం నాతిక్రాంతుమిహార్హసి. ఇత్యుక్తా రఘునాథేన లక్ష్మీః ప్రాహాతికోపితా. లక్ష్మీః. సౌందర్యమోహితాహం త్వాం వరయామీహ రాఘవ, మమాభిలషితం రామ న దదాసీహ నిష్ఠుర. మానసం తే శిలాప్రాయం శిలాత్వం భవ రాఘవ. శ్రీరామః. అనురూపమిదం దేవి భవత్యా యదుదీరితం, సాలగ్రామ శిలారూపం భజామి ప్రీతయే తవ."

ఇత్యాది ప్రమాణవచనైః-శ్రీరామస్య సీతాదేవ్యా సహ తిరిక్త లక్ష్మీదేవ్యాః పరిగ్రహేపి ఏకపత్నీవ్రత ప్రతిబంధక మిత్యుక్త్వా - తదన్యయునిత్నీ పరిగ్రహ రాజకన్యాదివివాహేషు ప్రతిబంధకం భవతీత్యత్ర కిము వక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః-కించ సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ శ్రీరామస్య నాన్యేత్యుక్తౌ భృగుశాపవచనమపి ముఖ్యకారణం. తథాహి. ఉత్తరకాండే-ఏకపంచాశత్సర్గే-పంచదశశ్లోకే. తతస్తాం నిహతాం దృష్ట్వా పత్నీం భృగుకులోద్వహః, శశాప సహసా క్రుద్ధో విష్ణుం రిపుబలార్దనం. యస్మాదవధ్యాం మే భార్యామవధీః క్రోధమూర్ఛితః, తస్మాత్త్వం మానుషే లోకే జనిష్యసి జనార్దన, తత్ర పత్నీవియోగం త్వం ప్రాప్స్యసే బహువార్షికమ్. అత్ర నిర్నిమిత్తం భార్యావధకుపితేన భృగుణా-శ్రీమన్నారాయణః-పత్నీ వియుక్తస్సన్నేవ చిరకాలం తిష్ఠత్వితి శాపవచనం దత్తం శ్రీవిష్ణుః శ్రుత్వా-రామావతారే-అహంత్వద్దత్తశాపమనుభవామీతి ప్రత్యుత్తరం దత్తవానిత్యుత్తరగ్రంథే అత్రైవ ప్రతిపాదనాత్-శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే సిద్ధే పత్నీవియోగజనితదుఃఖాభావప్రసక్త్యా - భృగువచనస్య అప్రామాణ్యాపత్తిః - తదప్రామాణ్యే - తదభ్యుపగమోక్తస్య భగవద్వచనస్యాప్యప్రామాణ్యాపత్తిః తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ - నాన్యేతి - నను తర్హి-శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యప్రతిపాదకదౌర్వాస రామాయణాద్యనేకపురాణ వచనానామప్రామాణ్య ప్రసంగ ఇతి చేన్న - ఉక్తార్థావిరోధేనైవ తేషామర్థవర్ణనేన - అప్రామాణ్యప్రసక్తేరనవకాశాత్ - తథాహి - దౌర్వాస రామాయణస్థ వచన పర్యాలోచనయా శ్రీరామసౌందర్యమోహితాః స్వస్వకన్యాః కోసలరాజాదయోష్టౌ రాజానః - శ్రీరామాయ ప్రత్యేకం దదురిత్యనేన-తత్ర సీతానుమతిపూర్వకం-తాసాం పాణీన్ రామః ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన చ-తాసాం దాసీత్వేన గ్రహణం శ్రీరామేణ కృతమిత్యర్థస్సూచ్యతే - అన్యథా - సపత్నీపాణిగ్రహణే - సీతానుమతేరయోగాత్ - లోకే యస్యాః కస్యాశ్చిద్వా స్త్రియః - సపత్నీతిశబ్దప్రయోగమాత్రేణ - కోపః ప్రత్యుద్భవతి - తథా సతి . స్వసాన్నిధ్యదశాయాం అనేక రాజకన్యానాం పరిగ్రహే సీతానుమతిం చకారేత్యర్థే మూలం విచారణీయం-అనుమతిస్తు ద్వివిధా స్వకార్యప్రతిబంధనిమిత్తా - హర్షనిమిత్తా చ - తత్ర స్వపత్యురన్యస్త్రీపాణిగ్రహణం స్వహ

ర్థాయ న భవత్యేవేతి - ద్వితీయకల్పస్యానవకాశః ప్రథమకల్పే - స్వకార్యం శ్రీరామకర్తృకవిలాసాదికం తదప్రతిబంధః తద్విఘాతాభావః - తన్నిమిత్తానుమతిః- తాసాం సంభోగానర్హత్వే జ్ఞాతపూర్వే ఏవ-సిధ్యతి-తస్మాద్దాసీత్వే నైవ తాసాం పాణిగ్రహణం చ - తాస్తు రాజకన్యాః తాసాం శ్రీరామదాస్యమనుపపన్నమితి వాచ్యం-లక్ష్మ్యా అపి లోకారాధ్యస్య నిత్యానందమూర్తేః శ్రీరామస్య దాసీకరణే-ప్రవృత్తౌ సత్యామన్యాసాం ప్రాకృతస్త్రీణాం దాస్యం కిం దుర్ఘటమితి - న చ దాసీనాం పాణిగ్రహణమదృష్టచరమితి - ప్రకృతే శ్రీరామేణ పాణిగృహీతానాం తాసాం న దాసీత్వం-కింతు భార్యాత్వమేవేతి వాచ్యం తర్హి యది పాణినా గ్రహణమేవ భార్యాత్వే ప్రయోజకం-తదా శ్రీరామ సుగ్రీవయోస్సఖ్యకాలే - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణి గ్రహణస్య అగ్నిసాక్షికం కృతత్వాత్ - సుగ్రీవస్య శ్రీరామభార్యాత్వాపత్తేః తథాహి-కిష్కింధాకాండే పంచమసర్గే-ద్వాదశశ్లోకే శ్రీరామం ప్రతి సుగ్రీవోక్తిః. రోచతే యది వా సఖ్యం బాహురేష ప్రసారితః, గృహ్యతాం పాణినా పాణిర్మర్యాదా బధ్యతాం దృఢా. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీవేణ సుభాషితమ్, సంప్రహృష్టమనా హస్తం పీడయామాస పాణినా.

అత్ర ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా చ అగ్నిసాక్షికం మైత్రీదార్ఢ్యార్థమేవ - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి-ఏవమేవ పాణిగ్రహణం అగ్నిసాక్షికం రాజకన్యానాం స్వదాసీత్వదార్ఢ్యాయైవేతి నిశ్చితం-అన్యథా బహుగ్రంథవిరోధాపత్తేః-న చ పుత్రీప్రదానం కుర్వతా మష్టరాజ్ఞామపి ఇదం సంతోషావహం న భవతీతి వాచ్యం-నవవిధభక్తీనాం మధ్యే భగవద్దాస్యస్యాపి ఘటకత్వేన భగవద్భక్తానామింద్రాదీనామపి-భగవద్దాస్యమపేక్షణీయం-భవతీతి-భాగవతాదిగ్రంథేషు స్పష్టతయా ప్రతిపాదితత్వాత్-యోగినామప్యగోచరే పరమాత్మని శ్రీరామచంద్రే - స్వపుత్రీణామనురాగాతిశయం విభావ్య - అస్మత్పుత్రీణాం శ్రీరామదాసీభావేన ప్రదానం అస్మాకమతీవ, పరమపురుషార్థప్రదాన నిదానమిత్యష్టరాజ్ఞామప్యతిశయితమోదావహత్వేన-సంతోషన్యూనతానవకాశాత్-న చ దాంప్వసరామాయణస్థవచనానామేవమర్థకల్పనేపి బ్రహ్మాండపురాణస్థశ్రీభూమినీళాసహితమిత్యాదివచనవిరోధో దుర్వార ఇతి వాచ్యం తత్రత్య వచనస్య దశరథపుత్రత్వేనావతారితశ్రీరామపరత్వే - చతుర్భుజత్వాదీనాం సమన్వయాభావేన - అనన్వితత్వాపత్త్యా శ్రీమన్నారాయణరూపపరత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా రమంతే యోగినోనంతే నిత్యానందే చిదాత్మని, తేన రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే. ఇత్యాది రామతాపనీయోక్తరీత్యా - శ్రియా సహ రమత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వా- శ్రీమన్నారాయణపరత్వేనైవోపపత్త్యా - తత్రత్య శ్రీభూమినీళాదిశబ్దానామపి రాజకన్యాపరత్వాభావాత్ - కించ వాల్మీకిచారిత్రే. కోసలాద్యాశ్చ రాజానో దాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘ

వాయ వదుః కన్యాః బంధుప్రాబల్యదర్శినః. ఇత్యత్ర బంధుప్రాబల్యదర్శిన ఇతి విశే షణనివేశేన శ్రీరామస్య పరోత్కృష్టత్వేన - తస్యసంబంధిత్వం యేన కేనాపి రూ పేణ - యథాకథంచిత్సంపాదనీయమిత్యభిప్రాయస్సూచితః - రామాయ అష్టౌ రా జానః - స్వస్వకన్యాప్రదానం చక్రురిత్యత్రసూచనేన - అష్టస్వీయకన్యకాః శ్రీరామస్య దాస్యమపి కృత్వా కృతార్థా భవంతు-తద్ద్వారా వయం శ్రీరామబాంధవా భవే మేత్యభిసంధిస్సూచ్యత ఇత్యస్మదుక్తార్థే విరోధాభావాత్ -న చ స్కాందే బ్రహ్మ ఖండోక్త బ్రహ్మనారాయణసంవాదవిరోధః తత్రాపి అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతం చోద్వాహానం శుభమితి భగవద్వచనే ఉద్వాహానశబ్దస్య - కన్యాశతవిశేషణ త్వాభిధానేన - ఉద్వాహానమిత్యస్య వివాహ, ఇత్యర్థాభావబోధనేన ఉదిత్యుత్కృష్టం వాహానం పాదసంవాహనాది సేవా యస్య తదిత్యర్థానుసారి విగ్రహకరణేన - మ త్పాదసేవార్థం అష్టావింశోత్తరశతం కన్యాః పరిగ్రహాణాం భవిష్యతీత్యర్థకల్పనేన విరో ధలేశాభావాత్-అత ఏవ పాంచరాత్రస్థ పద్మసంహితోక్తవిరోధస్యాప్యనవకాశః బ్రహ్మఖండే శివా శివరహస్యే. బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదస్థం ఏవం నిత్యానపాయినో మహిష్యో జానకీసుతేః. గృహీత్వా చామరాణి వ్యజనాని సుధారసమప్రభాః, వీజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదంతే శివమచ్యుతం. దివ్యాప్సరసగంధర్వకన్యా సంఘాశ్చ భూషితాః, అంతఃపురనివాసిన్యః పుత్ర్యోవరణమాలికాః. ఇతి వచనద్వయ మస్మదుక్తార్థస్యైవ సాధకం భవతి తథాహి-అత్ర నిత్యానపాయిన్య ఇతి విశేషణం శ్రీరామాశ్రయస్య నిత్యఫలకత్వాత్తదభిప్రాయేణ నివిష్టం మహిష్య ఇతి స్త్రీసా మాన్యపరం - తథాచోత్తర శ్లోకే ప్రతిపాదితార్థపర్యాలోచనయా దేవతాస్త్రీ ణామపి శ్రీరామసేవోత్కంఠాతిశయేన పట్టణావరణాదిపాలకత్వశ్రవణాత్తాసాం- మనుష్యసాధారణరాజస్త్రీణాం శ్రీరామసేవాసముత్సుకతాయాం కిము వక్తవ్య మిత్యర్థస్సూచితః కించ సదా భక్త్యా మోదంత ఇత్యనేన శ్రీరామభక్తిమాత్రే ణైవ తాసాం సంతోషాతిశయః న విషయసుఖజనిత ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టః - అగస్త్యరామాయణవచనస్థితభార్యాశబ్దానాం రక్షణీయార్థకత్వేన స్వసంరక్షిత దాస్యాదీనాం స్వనిర్గమనకాలే కౌసల్యాసదనే నివేశనం కౌసల్యాసేవాకరణాజ్ఞా వచనం చ - అస్మదుక్తార్థం కించిదపి - న ప్రతిబధ్నాతీతి తద్విరోధాభావస్స్పష్ట ఏవ నన్వేవమపి వాశిష్ఠరామాయణోక్తం - బహుస్త్రీకోపిధర్మాత్మేతి వచనం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే ప్రమాణం భవతీతి చేన్న - అస్య వచనస్య బహు స్త్రీ విధాయకత్వాభావేన ఏకపత్నీవ్రతప్రతిబంధకసాధారణ బహుస్త్రీ సామా నాధికరణ్యేపి శ్రీరామేణ ఏకపత్నీవ్రతమేవ సంరక్షితమిత్యర్థప్రశంసాభిప్రాయ పరత్వేనైవోపపత్తేః అత ఏవ ఏతాదృశ ప్రమాణ బలేన శ్రీరామస్య బహుపత్నీకత్వ సాధనపూర్వకం తదనురోధేన ఏకపత్నీవ్రత ఇతి శ్రీరామస హస్రనామస్తోత్రస్థ శబ్దస్య ఏకం - ముఖ్యం పత్నీనామిత్యాది విగ్రహకల్పనం

నిరాలంబం-సతి కుడ్యే చిత్రకర్మేతి న్యాయేన బహుపత్నీకత్వసాధక ప్రమాణజాలస్యైవాసిద్ధత్వే బహుపత్నీకత్వం వంధ్యాసూనుసాదృశ్యమనుకరోతీతి - తాదృశబహుపత్నీకత్వమవలంబ్య ప్రవృత్తత్వాదేతాదృశవిగ్రహకల్పనాయాః - తస్మాదేకపత్నీవ్రత ఇత్యస్యాయం విగ్రహః - ఏకా చ సా పత్నీ చ ఏకపత్నీ ఏకపత్న్యై వ్రతం నియమో యస్య స ఏకపత్నీవ్రతః - అనేన శ్రీరామస్య సకలయజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికకర్మకరణే శ్రీసీతాదేవ్యా ఏవ సహధర్మచరీ-నాన్యేత్యేవమర్థస్సూచితో భవతి - అతఏవ లోకే సీతాపతిః - జానకీపతిరిత్యాదిశబ్దానామేవ ప్రయోగో దృశ్యతే-ఏవమన్యాసాం పత్నీనాం - సత్వే-తత్పతిత్వేనాపి వ్యవహారః - కుతో న స్యాదిత్యాక్షేపః-ఏకః-బహుపత్నీకత్వసాధనశీలశిరోభారభూతః- న చాన్యాసాం సత్వేపి సీతాయాస్సకలయాతుధానప్రధననిధనప్రధాననిదానభూతత్వాత్సీతాపతిరిత్యేవ ప్రయోగః-ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యం- తథా సతి-ప్రసిద్ధ్యభావేపి అన్యథాన్యాసత్వస్య ప్రామాణ్యే- తదనురోధేన తాస్వపి పుత్రోత్పత్తిధర్మసంగ్రహాదేరావశ్యకత్వేన శ్రీరామకర్తృకస్వరాజ్యభాగప్రకారక్రమే సీతాపుత్రయోరయోధ్యాధిరాజ్యభాగకల్పనావసరే లక్ష్మణపుత్రద్వయం - భరతపుత్రద్వయం- శత్రుఘ్నపుత్రద్వయం-స్వపుత్రద్వయం చ - నిమిత్తీకృతమిత్యనేనైవ తదితరత్రపుత్రోత్పత్తినిషేధస్సూచితఇత్యర్థాదేవ ఇతరాసాం భోగార్హత్వమేవ నాస్తీతి సిద్ధం తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేవ పత్నీతి సిద్ధం.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్యనుజన్మనా శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్య పట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహాకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే, శ్రీమద్వాల్మీకి మహర్షిహృదయాంతరార్థప్రకాశకే, శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే, శ్రీరామస్య ఏకపత్నీవ్రతత్వనిరూపణప్రకరణం నామ పంచమస్తరంగః.

షష్ఠతరంగప్రారంభః.

పూర్వతరంగే-శ్రీరామస్య ఏకపత్నీవ్రతధరత్వవ్యవస్థాపనార్థం - తత్పరిపంథిభూతానేకపత్నీకత్వప్రతిపాదకగ్రంథవిరోధాః పరిహృతాః-ఏవం శ్రీరామాయణే ఆమూలాగ్రమాలోకితే-తత్ర తత్ర క్వచిత్స్థలేషు ఆక్షేపాస్స్ఫురంతి తత్పరిహారాస్తుదురూహాఏవ-తస్మాత్తాదృశాక్షేపానువాదపూర్వకం తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యానేషు-ఉక్తప్రకారేణ సమాధానం వక్తుం షష్ఠస్తరంగ ఆరభ్యతే-తత్ర పూర్వపక్షక్రమః. అయోధ్యాకాండే శ్రీరామస్యపట్టాభిషేకప్రకరణే- పూర్వం దశరథః-కేకయరాజానం ప్రతిగత్వా-తత్కన్యాం కైకేయీంప్రార్థయామాస-తదా తేనరాజ్ఞా తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదాతురేవ తాం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం-దశరథస్తథైవ రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ-తాం పరిణీతవానితి-ఇయం కథా రామాయణార్థోపబృంహకపురాణేషు ప్రసిద్ధా-వాల్మీకిరామాయణేపి-అయోధ్యాకాండేత్యధికశతతమ

సర్గే తృతీయశ్లోకః. పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే సమాశ్రౌషీద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమ్ ఏతద్వచనా[illegible]లోచనయా కైకేయీ వివాహకాల ఏవ-కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యప్రదానం దశరథేన ప్రతిజ్ఞాతమితిసూచితం భవతి-ఏవం చేత్ స్వప్రతిజ్ఞా[illegible] - దశరథః భరతం గిరివ్రజనగరం ప్రస్థాప్య - తదా[illegible] - [illegible] కార్యఇతి శ్రీరామం ప్రతిబోధ్య - తథైవాహ అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్లోకః - శ్రీరామం ప్రతి దశరథోక్తిః శ్లో. విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవపురాదితః, తావదేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ఇతివచనేన రామం ప్రతిసంబోధ్య-రామాభిషేకవృత్తాంతం దూతముఖేన కేకయరాజాయ [illegible] నివేదితవాన్. నిఖిలధర్మశాస్త్రనిషిద్ధామిమాం చోరవృత్తిమంగీకుర్వాణో దశరథః కథం శ్రీరామపట్టాభిషేకోద్యమం కృతవానిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే - సర్వవ్యాఖ్యా[illegible]సమ[illegible]పిదాంతితాత్పర్యః ప్రకాశ్యతే - న కేవలం దశరథేన కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యదానం ప్రతిజ్ఞాతం-కింతు యది త్వయాహం స్మారితో భవేయం తదా తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదానం కరోమి - నోచేత్తదా నిఖిలకల్యాణగుణాకరస్య రాజ్యపరిపాలనార్హస్య సుతాంతరస్య-ధర్మశాస్త్రావిరుద్ధతయా రాజ్యప్రదానం కరోమీత్యేవ ప్రతిజ్ఞాతం - తస్మాన్న తత్ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం తేనాచరితం - ఏతదర్థమనుచింత్యైవ దశరథో భరతాగమనాదర్వాగేవ శాస్త్రతో రాజ్యపరిపాలనార్హస్య రామస్య పట్టాభిషేకః కార్య ఇతి నిశ్చితవాన్-అస్మాదేవ హేతోః కేకయరాజస్య రామాభిషేకమహోత్సవవృత్తాంతం-నివేదయితుం - న కమపి దూతం ప్రేషితవాన్ - అయమేవార్థః ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరేణోపదిష్టః-తథాహి. ఉమా. రాజ్ఞో దశరథస్యాస్య మృషావాదిత్వమాగతమ్, ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం యస్మాత్కృతం తత్కేకయాధిపే. కైకేయ్యాగ్రహణే పూర్వం తదుద్వాహే [illegible] ఇతి పార్వత్యా పృష్టే ఈశ్వరః. వివాహసమయే రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతమిదం శృణు. పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో యది, త్వయా వాక్యేన భూపాల తదా చేత్కరవాణ్యహం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్వివాహగ్రహణే నృపః, తస్మాదస్మిన్నరవ్యాఘ్రే న దోషోస్తి శుభాననే - అనేన శ్రీరామస్య దశరథకర్తృక పట్టాభిషేక ప్రయత్నో నిర్దోష ఇతిసిద్ధం. ఇతి ప్రథమాక్షేపఖండనం. అథ ద్వితీయాక్షేపః. కిష్కింధాకాండే వాలిసంహారవిచారే - నను - వాలిసంహారకాలే - వాలినా నిరపరాధం మద్వధనం త్వయాకృతమితిప్రార్థితేన శ్రీరామేణ వాలినం ప్రత్యుత్తరితం-తత్రైవ కిష్కింధాకాండే అష్టాదశసర్గే వింశశ్లోకే. తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్కామవృత్తస్య వానర, భ్రాతృభార్యావమర్శేస్మిన్ దండోయం ప్రతిపాదితః. న చ తే మర్షయే పాపం క్షత్రియోహం కులోద్భవః, ఔరసీం భగినీంచాపి భార్యాం చాప్యనుజస్యయః, ప్రచరేతనరః కామాత్తస్యదండోవధస్స్మృత ఇతి. అనేనశ్లోకేన వాలినః భ్రాతృభార్యా

గామిత్వం మహాపాపమితి నిశ్చిత్య- తస్య శిక్షాంతరమనర్హం మన్వానేన శ్రీరామే
ణ-తస్య దండః-వధరూప ఏవ నిర్ణీతః-ఏవంసతిఉత్తరత్ర సుగ్రీవపట్టాభిషేకానంతరం
తస్యాపి తారాసంభోగప్రాప్తేస్సందర్శనాత్-సుగ్రీవోపిభ్రాతృభార్యాగామిత్వాన్మ
హాపాపీ-తథాహి ఉమాసంహితాయాం దశమాధ్యాయే శివంప్రత్యుమోక్తిః.శ్లో.
పుత్రభార్యాశిష్య భార్యా కనిష్ఠభ్రాతురేవ చ, స్నుషాచజ్యేష్ఠభార్యా చ మాతు
లస్య కుటుంబినీ, మాతృతుల్యా ఇతి ఖ్యాతాః కథం తారాసమాగమః. అనేన
సుగ్రీవస్య మాతృతుల్యా యాస్తారాయాః సంగమే మహాన్ దోష ఇత్యర్థః సూ
చితో భవతి. తస్మాదయం సుగ్రీవోపి వాలిసదృశ ఏవాభూదితి-వాలివధవత్ సుగ్రీ
వవధస్యావశ్యం కర్తు ముచితతయా-తదైవ వాలిసంహారకాలే శ్రీరామేణ ప్రతి
జ్ఞాతతయా చ-ప్రతిజ్ఞాతార్థ మపహాయ-శ్రీరామేణ పక్షపాతః కథం కృత ఇత్యాక్షే
పే-ఉచ్యతే-శ్రీరామేణ పక్షపాతోపి న కృతః-సుగ్రీవస్యాపి తాదృశదోషో నాస్త్యే
వ-తథాహి తత్రైవోమాసంహితాయాం-దశమాధ్యాయే. ఉమాం ప్రతి మహే
శ్వరోక్తిః. యోనిజాతాసు నారీషు సంసర్గో లోకగర్హితః, యోన్యజాతాస్వంగ
నాసు గమనే నైవ కిల్బిషమితి. అనేన తారాయా అయోనిజత్వాత్తత్సంగమే
సుగ్రీవస్య న దోష ఇతి మన్యమానేన శ్రీరామేణ సుగ్రీవవిషయే ప్రసాద ఏవ
కృతః - వాలివిషయే తు-రుమాయాస్సుగ్రీవభార్యాయా యోనిజత్వాత్తత్సంగేన
వాలినః పాపీయస్త్వం - విజ్ఞాయ-తద్ధననం కృతమితి - ఇతి ద్వితీయాక్షేపఖండనం.
అథ తృతీయాక్షేపః నను బాలకాండే సప్తదశసర్గే వానరోత్పత్తిప్రకరణే - గంధ
మాదన-సుషేణ-శరభానాముత్పత్తిరేకరీత్యా ప్రతిపాద్యతే-యుద్ధకాండే - రావణ
శార్దూలసంవాదే-వానరసేనాయూథపతిప్రస్తావావసరే గంధమాదనసుషేణశర
భానాముత్పత్తిస్తద్విరుద్ధతయా ప్రతిపాద్యతే-ఏవమేకస్మిన్నేవ గ్రంథే-శ్రీమద్వా
ల్మీకిమహర్షిణా - పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా - విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదితః
తథాహి - బాలకాండే సప్తదశసర్గే ద్వాదశశ్లోకః. ధనదస్య సుతశ్శ్రీమాన్ వాన
రో గంధమాదనః. ఇత్యుపక్రమ్య పంచదశశ్లోకః. వరుణో జనయామాస సుషేణం
నామ వానరమ్, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల ఇతి. అత్ర గంధమా
దనః కుబేరపుత్రః-సుషేణో వరుణపుత్రః శరభఃపర్జన్యపుత్రః ఇత్యుక్తం భవతి.
తద్విరుద్ధతయా యుద్ధకాండే ప్రతిపాదితం-తథాహి-యుద్ధకాండే త్రింశే సర్గే ద్వా
వింశశ్లోకః. రావణం ప్రతి శార్దూలోక్తిః. శ్లో. సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో
ధర్మస్య వీర్యవాన్, ఇత్యుపక్రమ్య షడ్వింశశ్లోకే. పుత్రావైవస్వతస్యాథ పంచకా
లాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి. అనేనసుషేణః
ధర్మపుత్రః శరభగంధమాదనౌ వైవస్వతపుత్రావిత్యుక్తత్వేన- బాలకాండోక్తార్థ
యుద్ధకాండోక్తార్థయోస్తేజస్తిమిరయోరివ పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ - వాల్మీకినా సర్వ
జ్ఞేన కథంవిరుద్ధార్థః ప్రతిపాదిత ఇత్యాక్షేపే. ఉచ్యతే-తిలకవ్యాఖ్యానే సుషేణశర
భగంధమాదనాఖ్యానామనేకవానరాణాం సద్భావాత్-బాలకాండోక్తసుషేణ-

శరభగంధమాదనాదీనామపి భిన్నానామేవ శార్దూల[illegible]వానరాణాం వా దేవ గ్రహణాభి
ధానాన్న విరోధః-ఇతి తృతీయా[illegible]-ఇతి వ[illegible]-ఇంద్రజిద్వధవి
షయే-నను చతుర్దశవర్ష[illegible]ర్యంతం శ్రీ[illegible] నిద్రాహారవర్జితస్య
లక్ష్మణస్యాపి చతుర్దశవర్షపూ[illegible]ర్తేః [illegible]వాన్[illegible] ఎ[illegible]వ జాయతే-తథా
చేచ్చతుర్దశవర్ష[illegible]ర్యంతం నిద్రా[illegible]వర్జితేన [illegible] నాశో భవతి-ఇంద్ర
జితే-ప్ర[illegible]బ్రహ్మద[illegible] వరదానానుసారేణ చతు[illegible]వ[illegible] [illegible]ప్రాపవశాయా
మేవ లక్ష్మణేన కథమిం[illegible] [illegible]-ఏ[illegible]సమన్వతయా
సిద్ధాంతి[illegible]ప్రకాశ్యతే-చతుర్దశవర్ష[illegible]ర్యంత[illegible] లక్ష్మణే[illegible]ద్రజిద్వధనం
కృతం-అతో న దోషః చతుర్దశవర్షపూర్తిశ్చ నా[illegible] [illegible]గ్రాహ్యా-తదుక్తం-
జ్యోతిశ్శాస్త్రే-సర్వతో భద్ర[illegible] చక్రోద్ధా[illegible] [illegible]ణాం చ గతి
ష్వాదుదశాస్వపి,ఆయుర్దాయవిభాగే[illegible] నాక్షత్రం [illegible]ద్విత[illegible]నాక్షత్ర
మానేన గణ్యమాన సంవత్సరదినాని-అభిజిన్నక్షత్రరహి[illegible]ని చతుర్వింశత్యధికత్రి
శతాని - అభిజిన్నక్షత్రసహితే ష[illegible]త్రింశదధికత్రి[illegible]ని భవంతి-ఏవం చతుర్దశవర్ష
గణనాయామాగతదినాని - చతురధికస[illegible]సంఖ్యా[illegible]చతుస్సహస్రాణి - ఏవం
చ సతి - శ్రీరామేణ పితృవాక్యపరిపాలనరూపం వ్రతం తు యథాశాస్త్రం చాంద్ర
మానేనైవ గణయిత్వా నిర్వర్తితం తథైవ శాస్త్రనియమా[illegible]-తథాహి - సూర్య
సిద్ధాంతే మానాధ్యాయే-చతుర్దశశ్లోకః-తి[illegible]కరణముద్వాహః [illegible]క్రియా
తథా, వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాః క్రియాః చాంద్రేణ గృహ్యతే - ఇతి ఏతద్వచ
నార్థపర్యాలోచనయా వ్రతాద్యనుష్ఠానస్య చాంద్రమానేనైవ కాలనిర్ణయః
కార్య ఇత్యర్థస్సూచితో భవతి-యత్తు చతుర్దశవర్షపూర్తిస్సావనమానేన గ్రాహ్యా-
తదుక్తం-ఆయుర్దాయవిభాగశ్చ ప్రాయశ్చిత్త క్రియాశ్చ [illegible]-సావనేనైవ గృహ్యా
గార్గ్యస్య వచనం తథేతి-గార్గ్యవచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మదత్తవరస్య
ఆయుర్దాయవిషయకత్వేన-తద్వర్షస్సావనమానేనైవ గణనీయాః - నాన్యైశ్చాం
ద్రాదిమానైః - అపిచ - శ్రీరామేణ పితృవాక్యపరిపాలనరూపం వ్రతం యథా
శాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ గణయిత్వా నిర్వర్తితం - ఏవం సావనమానచాంద్ర
మానాభ్యాం చతుర్దశవర్ష పరిమిత కాలే గణితే న్యూనాధిక్యమేవం భవతి-సావన
సంవత్సరస్యదినాని షష్ఠ్యధికత్రిశతాని ఏతేనక్రమేణ చతుర్దశవర్షసముదాయస్యా
గతదినాని చత్వారింశదధికపంచసహస్రాణి చాంద్రమానేన గణితవత్సరస్య దినాని
3౫౪ పంచసు సంవత్సరేషు కించిన్న్యూనాధిక్యతయా అధికమాసౌ ద్వౌ-తద్దినాని
షష్టిసంఖ్యాకాని తన్మాసాగతదినైస్సాకం దినగణపరిగణనాయాం [illegible]ణాయాం-ప్రతి
చాంద్రమానగణితవత్సరస్యాగతదినాని షడధికషష్టిసంఖ్యాయుక్తత్రిశతాని భవం
తి - ఏవమేవ క్రమేణ చతుర్దశవర్షాణామాగతదినాని చతుర్వింశత్యధికైకశతవిశి
ష్టపంచ సహస్రాణి - ఏవం చ సతి - సావనమానప్రకారేణ చతుర్దశవర్షపూర్తి

ర్లక్ష్మణస్య లంకానగరప్రవేశాత్పూర్వమేవాభూదిత్యర్థాచ్చతురాననవరప్రదాన
ముపపద్యత ఇతి ప్రతిపాదితం తదయుక్తం శ్రీరామేణ చైత్రశుక్లదశమ్యామేవ
వనవాసం ప్రతి ప్రయాణస్య కృతత్వేన పునశ్చతుర్దశవర్షపూర్తేశ్చైత్రశుక్లదశ
మ్యామేవ వక్తవ్యతయా చాంద్రమానేన గణితచతుర్దశవర్షసముదాయస్యాగత
దినాని-అధికమాసయుక్తాని చతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి - తేషాం
మధ్యే అధికమాసపంచకం పునరష్టాదశదినాని చ త్యక్త్వా అవశిష్టాని-దినాని ష
ట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రాణి-ఏవం చ సావనమానగణిత చతుర్దశ
వర్షగణితదినానాం చత్వారింశదధికపంచసహస్రసంఖ్యాకత్వేన తదపేక్షయా చాం
ద్రమానాగతచతుర్దశవర్షపరిమితదినానాం - షట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతు
స్సహస్రసంఖ్యాకత్వేన చతురశీతిదినన్యూనతయా చాంద్రమానాగతచతుర్దశవర్ష
పూర్తేః పూర్వం సావనమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తే రసంభవదుక్తికత్వాత్ -
నచాత్ర - అధికమాసపంచకపరిత్యాగే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - తత్పరిత్యాగ
మూలస్య సదృష్టాంత మగ్రే వక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మాన్నాక్షత్రమానేనైవ ఇం
ద్రజిద్వధవిషయకబ్రహ్మవరలబ్ధచతుర్దశవర్షపరిపూర్తి రిత్యవధేయం - ఇంద్రజితో
బ్రహ్మణా దత్తవరదానవిషయక ప్రమాణాని- వాసిష్ఠరామాయణే. మేఘనాదో
మహాఘోరం తపః కృత్వా బ్రవీత్తతః, బ్రహ్మాణం లోకకర్తారం వరాన్మే దేహి
సాంప్రతమ్, బ్రహ్మా తద్వచనం శ్రుత్వా మేఘనాదం తదాబ్రవీత్, రావణాత్మజ
మద్వాక్యం శృణు తే తపసాస్మ్యహమ్, సంతుష్టస్సన్ మహావీర వరాన్ దాస్యామి
కాంక్షితాన్, యా మాయాస్సంతి లోకేషు త్వయి తిష్ఠంతు సర్వదా, మేఘమం
డలమధ్యస్థః కరిష్యతి భవాన్ రణమ్, అగ్నేశ్శతాంగం నిర్యాతు సాశ్వం సారథి
సంయుతమ్, ఆరుహ్య తద్భవాన్ యాతి యద్యజేయో భవిష్యసి, యదాంతరా
యో జాయేత తవ నాశస్తదా భవేత్, చతుర్దశ చ వర్షాణి నిద్రాహారవివర్జితః,
రామస్యావరజో యస్స్యా త్తేన నాశో భవేద్ధ్రువమ్, ఇత్యుక్త్వా సహితో దేవైః
తత్రైవాంతరధీయత, అవశిష్టాంశస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - ఇతి చతుర్థాక్షేపఖండనం -
అథ పంచమాక్షేపః - రావణస్య నళకూబర పితామహ శాపయోః పౌర్వాపర్య
విచారః - నను కస్మింశ్చిత్సమయే రావణః - నళకూబరం ప్రతి గచ్ఛంతీం రంభాం
విలోక్య మదనపరాధీనస్సన్-తాం బలాత్కారేణ ధర్షితవానభూత్ తతః పరం
నళకూబరో రంభయా నివేదితనిఖిలవృత్తాంతస్సన్ - యోగదృష్ట్యా చ తత్సర్వం
విజ్ఞాయాతికుపితమనాస్తం రావణముద్దిశ్య దారుణమితః పరం యదాయం రావణః
అకామాం వధూం కామయుతే తదాస్య శిరశ్శతధా ఫలిష్యతీతి శాపముత్ససర్జేతీ
యం కథా ఉత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే షట్చత్వారింశశ్శ్లోకః సా వేపమా
నా లజ్జంతీ భీతా కరకృతాంజలిః, తస్మై సర్వం యథా తత్వమాఖ్యాతు ముపచక్ర
మే, గృహీతా తేన పృష్టాస్మి కస్య త్వమితి రక్షసా,మయా సర్వం చ యత్సత్యం తద్ధి

తస్మై నివేదితమ్, కామమోహాభిభూతాత్మా నాశక్నోత్ త్వద్వచో మమ, యాచ్యమానో మయా దేవ స్నుషా తేఽహమితి చ ప్రభో, తత్సర్వం పృష్ఠతః కృత్వా బలాత్తేనాస్మి ధర్షితా, ఏవం త్వమపరాధం మే క్షంతుమర్హసి మానద, ధర్షితాం తాం వచనం శ్రుత్వా ధ్యానం సంప్రవివేశ హ, తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః, ముహూర్తాత్క్రోధతామ్రాక్షః తోయం జగ్రాహ పాణినా, గృహీత్వా సలిలం సర్వముపస్పృశ్య యథావిధి, ఉత్సృజ్య తదా శాపం రాక్షసేన్ద్రాయ దారుణమ్. అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా, తస్మాత్స యువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి, యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సప్తధా తస్య శకలీభవితా తదా, తస్మిన్నుదాహృతే శాపే జ్వలితాగ్నిసమప్రభే, దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతేతి ఏవమన్యస్మిన్ కస్మింశ్చిదవసరే సఏవ రావణో మాధవే మాసి పుంజికస్థలాఖ్యాం కాంచిదప్సరసం-పితామహసదనం ప్రతి - వియన్మార్గేణ గచ్ఛంతీం దృష్ట్వా మన్మథవ్యథితహృదయః-తాం బలాత్కారేణోపభుజ్య వివస్త్రవపుషం యోషితం కృత్వా ప్రేషయామాస-తతస్సా ప్రకంపితోరూరఃస్థలా - పుంజికస్థలా బ్రహ్మాణం ప్రతి గత్వా తత్సర్వం బ్రహ్మణే నివేదయామాస - తదా స పితామహః కృతాపరాధం తస్మై రావణాయ యదాసోఽన్యనారీం రిరంసయా బలాత్కరోతి - తదా తస్య శిరశ్శతధా శకలీభవతీతి శాపం దత్తవానితి - ఇయం కథా యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహర్షిణా సమ్యగభిహితా తథాహి - యుద్ధకాండే త్రయోదశసర్గే ఏకాదశశ్లోకః. పితామహస్య భవనం గచ్ఛంతీం పుంజికస్థలామ్, చంచూర్యమాణా మద్రాక్షమాకాశేఽగ్నిశిఖామివ,సా ప్రసహ్య మయా భుక్తా కృతా వివసనా తతః, స్వయంభూభవనం ప్రాప్తా లోలితా నలినీ యథా, తచ్చ తస్య తదా మన్యే జ్ఞాతమాసీన్మహాత్మనః, అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్, అద్య ప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి, తదా తే శతధా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయ ఇతి.

ఏవం చ సతి - ఏతయోః నళకూబరపితామహశాపయోర్మధ్యే కస్య ప్రాథమికత్వమంగీకార్యం - యది నళకూబరశాపస్య ప్రాథమికత్వం కల్ప్యతే - తదా పుంజికస్థలాస్పర్శనప్రసక్తేరభావాద్బ్రహ్మశాపవచనానుపపత్తిః - యది బ్రహ్మశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వం-తదారంభా సంభోగనిర్బంధ ప్రయుక్తనళకూబర శాపస్య న కాపి ప్రసక్తిః - ఏవంచ పూర్వోక్త శాపద్వయస్య ప్రాథమికత్వసందేహే మహాన్ విరోధ ఇత్యాక్షేపే అత్రోచ్యతే నళకూబరశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వమంగీకర్తుం న్యాయ్యం తస్య పతివ్రతా స్త్రీమాత్రసంభోగనిషేధే వినియోగ ఇత్యుత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే స్పష్టత్వాత్ తథాహి-తత్రైవ సర్గే షష్టితమశ్శ్లోకః. తేన నిస్సీమతాం ప్రీతిమాపుస్సర్వాః పతివ్రతాః నళకూబరనిర్ముక్తం శాపం శ్రుత్వా మనఃప్రియమ్. ఇతి - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పతివ్రతాసంభోగనిర్బంధ

పరిహారకమిదం నళకూబరశాపమితి నిశ్చితం భవతి-ఏతేన పుంజికస్థలాయా అప్సరస్త్వేన తస్యాస్సంభోగే నకోఽపి దోషఇతి మన్వానేన దారుణేన రావణేన తస్యాం బలాద్భుక్తాయాం స్త్రీసామాన్యబలాత్కారసంభోగనిషేధార్థం బ్రహ్మశాపప్రవృత్తిరితి ఇమమేవార్థం మనసి నిధాయ రావణేన మహాపార్శ్వం ప్రతి స్వవృత్తాంతకథనప్రస్తావే సీతాసంభోగవిషయే బలవత్తరప్రతిబంధకీభూతస్త్రీసామాన్యవిషయకబ్రహ్మశాపవచనమేవోదాహృతం - న తు రంభాసంభోగప్రయుక్తనళకూబరశాపవచనమితి అన్యత్సర్వం సమంజసం - ఇతి పంచమాక్షేపఖండనం - అథ విభీషణపట్టాభిషేకవిచారవిషయే నిరుక్తాక్షేపసమాధానం సప్తమతరంగే విభీషణపట్టాభిషేకప్రకరణే ప్రతిపాద్యత ఇతి-ఇహ విరమ్యతే ఇతి శ్రీమదాత్రేయగోత్రకలశజలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా, శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే, శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే దురూహాక్షేపపరిహారప్రకరణం నామ షష్ఠస్తరంగస్సమాప్తి మగమత్.

సప్తమతరంగప్రారంభః.

శ్రీరామాయనమః. పూర్వతరంగే రామాయణస్థదురూహాక్షేపాః కతిచిదస్మదీయబుద్ధిస్థాః తత్తద్వ్యాఖ్యానసిద్ధాంతప్రదర్శనపూర్వకం - సప్రమాణకైర్వచనైః పరిహృతాః-ఇదానీ మస్మింత్సప్తమతరంగే శ్రీరామస్య వనవాసార్థ మయోధ్యానిర్గమనదినాదారభ్య పునరయోధ్యానగరప్రవేశపర్యంతం - చతుర్దశసు వర్షేషు తత్తత్ప్రదేశగమనసుహృద్దర్శనాదికార్యకాలనిర్ణయక్రమః ప్రతిపాద్యతేఅత్ర యద్యపి శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా అస్మిన్నస్మిన్ దినే ఏతత్కార్యం కృతమితి కంఠోక్త్యా న ప్రతిపాదితం-తథాపి తత్ర తత్ర వాల్మీకిమహర్షిసూచితార్థపర్యాలోచనయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాద్యవలోకనేన చ కతకమాహేశ్వరతీర్థీయతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానపర్యాలోచనయా చ సిద్ధాంతితం కాలం ప్రదర్శయిష్యామః-తత్ర శ్రీరామస్య పితృవాక్యపరిపాలనైకమనసస్సాకేతనగరాద్యదానిర్గమనం సఏవ కాలః చతుర్దశవర్షప్రాథమికవాసరః-స చ చైత్రశుక్లదశమీతి ప్రతిభాతి-తథాహి -దశరథేన శ్రీరామం ప్రతి తవ పుష్యనక్షత్రయుక్తతిథ్యాం పట్టాభిషేకః కార్య ఇత్యుక్తార్థానురోధేన చైత్రమాసే పుష్యనక్షత్రయుక్తత్వం - అష్టమీనవమీదశమ్యన్యతమతిథ్యా ఏవేతి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధత్వాత్ తత్ర శ్రీరామస్య ప్రయాణోచితదినవిమర్శే-నవమ్యారిక్తతిథిత్వేన ప్రయాణానర్హత్వాత్ దశమ్యాః పూర్ణత్వేన ప్రయాణయోగ్యత్వాచ్చ-దశమ్యేవ ప్రయాణదివసః-తస్యామేవ రాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః-ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే నివాసః-తత్రైవ రామదర్శనార్థం గుహాగమనం - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థతరుమూలే నివాసః - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే వాసః తత్రైవ భరద్వాజదర్శనం పంచమరాత్రౌ

యమునాతీరే వాసః - తతస్సుమన్త్రః - షష్ఠదివసే రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా - సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాగమనం ప్రాప్తవాన్ తస్మిన్నేవ దినే-అర్ధరాత్రవేళాయాం దశరథస్య స్వర్గగమనం - తతః పరస్మిన్నహని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః తస్మిన్నేవదినే వసిష్ఠాజ్ఞయా గిరివ్రజాత్ భరతానయనాయ దూతప్రేషణం - తే దూతాస్త్రిరాత్రమార్గం గత్వా చతుర్థదినే రాత్రౌ తన్నగరం ప్రవిష్టాః - తతః పరస్మిన్నహాని ప్రయాణాహ్నేన అయోధ్యాం ప్రతి భరతాగమనే-మార్గే సప్తరాత్రా గతాః తతో భరతేన పిత్రాదాహాదిక్రియా దశదినపర్యంతం యథావిధి పారలౌకికం కర్మ చ కృతం-తతస్త్రయోదశేఽహని భరతం రాజ్యేఽభిషేచయితుం మంత్రివిజ్ఞాపనం-తస్మిన్నేవాహాని మార్గసమీకరణార్థం భరతాజ్ఞయా శిల్పిజనప్రేషణం తతశ్చతుర్దశేఽహని మార్గసమీకరణం తతో రామసన్నిధానం ప్రతి భరతగమనకాలోఽపి దినత్రయపరిమితః- రామసన్నిధానే భరతనివాసకాలోఽపి దినత్రయపరిమితః అయోధ్యాం ప్రతి భరతస్య పునరాగమనకాలోఽపి తథైవ దినత్రయపరిమితః-ఇత్థంచ శ్రీరామమూర్తేః అయోధ్యానిర్గమనమారభ్య భరతస్య పాదుకాప్రదానపూర్వకమయోధ్యాగమనపర్యంతం సాకల్యేన దినగణపరిగణనాయాం పంచచత్వారింశద్దినాని భవంతి-తతః శ్రీరామేణ చిత్రకూటే అర్ధాధికదశమాసా నీతాః - తతః పూర్వోక్తదినైస్సాకం ఏకస్సంవత్సరో జాతః-తతశ్చిత్రకూటం విసృజ్య దండకావనప్రవేశాదారభ్య ఋషీణామాశ్రమసంచారేణ శ్రీరామమూర్తేర్గతకాల స్సంవత్సరదశకపరిమితః-తతః పరం పంచవటీం గత్వా - శ్రీరామేణ సార్ధసంవత్సరపరిమితకాలః తత్ర గమితః-ఏవం చ సాకల్యేన రావణకర్తృకసీతాపహరణాత్పూర్వం గతసంవత్సరగణనాయాం సార్ధద్వాదశసంవత్సరాః భవంతి-తతస్త్రయోదశే కించిదవశిష్టే మాఘశుక్లాష్టమ్యాం వృందాఖ్యముహూర్తే రావణేన - సీతాపహరణం కృతం - తతః జ్యేష్ఠశుద్ధపూర్ణిమాయాం వాలివధః - తతః కార్తికశుక్లప్రతిపదమవధిం కృత్వా సుగ్రీవస్య కిష్కింధాపట్టణప్రవేశాజ్ఞావచనం తతః కార్తికమాసాంతే సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణేనాత్యాగ్రహః కృతః-తస్మిన్నేవమాసి సీతాన్వేషణాయ మార్గశీర్షమాసమవధిం కృత్వా తు వానరాణాం ప్రేషణం తతో దక్షిణదిశి ప్రస్థాపితానాం వానరాణాం మధ్యే హనూమతా మార్గశిరశుక్లైకాదశ్యాం లంకాప్రవేశః కృతః - తస్యామేవ అర్ధరాత్రోత్తరకాలే సీతాదర్శనం - ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్ష ఏవ దివా స్థిత్వా రాత్రౌ రావణదర్శన సీతాసందర్శన సల్లాపాదికం కృతం తతస్త్రయోదశ్యామక్షవధః - చతుర్దశ్యాం బ్రహ్మాస్త్రబంధ లంకాదహనాదికం కృతం- పౌర్ణమాస్యాం పునరాగమనం - తతో మహేంద్రశైలవర్తివానరైస్సాకం పంచ దినాని మధ్యేమార్గం గమితాని - మార్గశీర్ష కృష్ణపక్షషష్ఠ్యాం మధువనభంజనం-సప్తమ్యాం శ్రీరామదర్శన ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదానసీతాపా

పాతి ప్రత్యని వేదనాని - తతోఽష్టమ్యా ముత్తరఫల్గునీనక్షత్రయుక్తాయాం విజయాఖ్యముహూర్తే శ్రీరామాజ్ఞయా యుద్ధార్థం వానరసేనాప్రస్థానం తతస్సప్త దినైః పుష్యశుక్లప్రతిపత్పర్యంతం-సముద్రవేలాయాం స్కంధావారనివేశనం-తతః పుష్యశుక్లచతుర్థ్యాం విభీషణాగమనం పంచమ్యాం సముద్రతరణార్థ మాలోచనాక్రమః-తతో దినచతుష్టయరి శ్రీరామేణ సముద్రప్రసాదార్థం ప్రాయోపవేశః- తతో దశమ్యాం సేతోరారంభణం తతస్త్రయోదశ్యాం సేతోః పూర్తిః - తతః చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరస్మిన్ శ్రీరామస్య సువేలారోహణం-తతో దశపంచదినాని దూతప్రేషణసేనానివేశాదినా గతాని-తతో యుద్ధారంభః-తతస్తదారభ్య శ్రావణామాసాంతే లంకాపురాద్బహిస్సేనయోస్సంకులం యుద్ధం తతో బహురాక్షసక్షయేణ భీతా రాక్షసా లంకాం ప్రవిష్టాః ఇతి తద్దినే అవహారః కృతః - తదుత్తరం భాద్రపదశుక్లప్రతిపది అనవరతయుద్ధప్రారంభః తస్యామేవ రాత్రౌ ఇంద్రజిత్కృత నాగపాశబంధః-యత్తు ఇయం ప్రతిపత్కృష్ణపక్షీయేత్యుక్తం తన్న-యది ఇయం కృష్ణప్రతిపత్తదా తస్యాః పూర్ణిమోత్తరత్వేన సర్వరాత్రౌ చంద్రస్య సత్వేన అస్మింస్తమసి దారుణే ఇత్యుక్తే రసాంగత్యాపత్తేః అతస్సా శుక్లప్రతిపదేవ వాచ్యా ఏవం చ అమాంతపక్షమాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తిరత్యంతానుపపన్నేతి సిద్ధం-యత్తు అమాయామేవ రావణవధ ఇతి తత్తు న యుక్తం-ఇంద్రజిద్వధోత్తరం యుద్ధకాండే త్రినవతితమసర్గే-ద్విషష్టితమశ్లోకః. అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీం, కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః. ఇత్యనేన రావణం ప్రతి సుపార్శ్వవచనేన చతుర్దశ్యాం రావణ ప్రేషితబలవధోత్తరమమాయాం నిర్గతేన రావణేన రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య శక్తిఘాతోత్తరం రావణ లంకాప్రవేశస్యోక్తతయా తతో లక్ష్మణచికిత్సోత్తరం పునశ్చ రామరావణయుద్ధస్య వాల్మీకినైవ స్పష్టతయోక్తత్వాత్తదసాంగత్యాపత్తేః- కించ- అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయస్యాపి ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వా తు పరంహర్షమవాప్తవాన్ ఇత్యనేన సూర్యదర్శనానంతరమేవ పఠనస్య సూచనాత్ -సూర్యదర్శనోత్తరం లక్ష్మణే శక్తిఘాతస్య పరిహారాయ ఓషధిపర్వతానయనస్య చోక్తత్వేన అమాయాం రాత్రౌ తద్ఘటనానుపపత్తేః తస్మాద్భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ మహాయుద్ధారంభః తత్రైవ రాత్రౌ నాగపాశబంధః-ద్వితీయాయాం గరుడాగమనేన నాగపాశబంధమోచనం తస్మిన్నేవ దినే ధూమ్రాక్షవధః-తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య వధః-చతుర్థ్యామకంపనస్య వధః-పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య వధః-షష్ఠ్యాం రావణస్య మకుటభంగః-సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య ప్రబోధః-యత్తు సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య వధ ఇతి తన్న యుక్తం-తదుత్థాపనే ఉక్తస్య అతిప్రయాసస్య రాత్రిమాత్రేణాశక్యత్వాత్ కించ - రావణగృహం ప్రతి కుంభకర్ణాగమనకాలే సూర్యప్రయాభరావణమందిరస్య అతిభాస్వరత్వోక్త్యా చ మంత్రాదినా సప్తమ్యాం యుద్ధాసంభవాచ్చ - కించ వ్యాఖ్యానాంతరే ఇంద్రజితో దినత్రయేణ వధః - కుంభకర్ణస్య

యామపశ్యే- నేత్యస్యాస్సంగతత్వాచ్చ-తస్మాద్ద్వాదశ్యాం త్రయోదశ్యామేవ తద్వధ ఇతి ప్రతిభాతి - తతః కృష్ణప్రతిపది అతికాయవధః - ద్వితీయాయామింద్రజిద్బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగః తదానీమేవ హనూమతా ఓషధిపర్వతానయనేన సర్వేషాం వానరాణాముజ్జీవనం-తృతీయాయాం నికుంభవధః-చతుర్థ్యాం పంచమ్యాం మకరాక్షవధః-నవమ్యాం మాయాసీతావధః-త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధః-చతుర్దశ్యాం మూలబలవధః అమావాస్యాం రావణస్య యుద్ధాయ నిర్గమనం-తతః ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది విభీషణే శక్తిక్షేపః-తస్యామేవ తత్ప్రతిఘాతేన లక్ష్మణమూర్ఛా-పునరోషధిపర్వతానయనేన లక్ష్మణస్యోత్థానం - తతో ద్వితీయాయాం - మూర్ఛితస్య రావణస్య పునర్నగరప్రవేశః-తతస్తృతీయాయామారభ్య తదారభ్యనవమీపర్యంతం రామరావణయుద్ధం-తత్రైవ ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది శ్రీరామాయ ప్రతి ఇంద్రప్రేషితమాతలిరథానయనం-తతో నవమ్యాం రావణవధః-దశమ్యాం దేవస్తుతిః - తత ఏకాదశ్యాం రావణసంస్కారః-ద్వాదశ్యాం విభీషణపట్టాభిషేకః-త్రయోదశ్యాం సీతాదర్శనం తస్మిన్నేవ దినే సీతాయా అగ్నిప్రవేశానంతరం-పునర్బ్రహ్మాదిస్తుతిః-చతుర్దశ్యాం లంకాపురసమీపే వాసః - ఆశ్వయుజశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శివలింగప్రతిష్ఠా-తతః ప్రతిపది అయోధ్యాప్రయాణం-సార్ధయామద్వయేన త్రయం గమితం-తతః కృష్ణపక్షపంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమే నివాసః-భరద్వాజవందనం చ-షష్ఠ్యాం నందిగ్రామే జటాశోధనం కృత్వా అయోధ్యానగరే ప్రవేశః-తతః సప్తమ్యాం పుష్య నక్షత్రయుక్తాయాం శ్రీరామచంద్రస్య పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇతి - ఇత్యేవం చతుర్దశ వర్షాంతర్గత తత్తత్కాలకలితకార్యక్రమో వేదితవ్యః. అత్ర ప్రతిపాదితకాలవిశేషస్య వ్యవస్థాపకాని సయుక్తికాని ప్రమాణాని కతకతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానకర్తృభిరభిహితాని సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యంతే తథాహి-అయోధ్యాకాండే షట్చత్వారింశత్సర్గే - ద్వావశ్లోకే. తతస్తు తమసాతీరం రమ్యమాశ్రిత్య రాఘవః, సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రిమిదం వచనమబ్రవీత్. ఇయమద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం, వనవాసస్య భద్రం తే న నోత్కంఠితుమర్హసి. ఇతి వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా ప్రాథమికరాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః అభిధీయతే. అయోధ్యాకాండే పంచాశస్సర్గే-౭౫-౭౬-౭౭శ్లోకాః. జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్,తస్య భూమౌశయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః సభార్యస్య తతోభ్యేత్య తస్థౌ వృక్షముపస్థితః, గుహోపి సహ సూతేన సౌమిత్రిమనుభాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామమప్రమత్తో ధనుర్ధరః. తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతః యశస్వినో దాశరథేర్మహాత్మనః, అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ. ఇత్యుక్తరీత్యా ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే నివాస అభిహితో భవతి-అయోధ్యాకాండే త్రిపంచాశస్సర్గే ద్వాదశశ్లోకే. స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం,

రామోరమయతాంశ్రేష్ఠ ఇతిహోవాచలక్ష్మణమ్. అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యాతా జనపదాద్బహిః, యాసుమన్త్రేణరహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి. ఇతి వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థ వనస్పతౌ నివాస అభిహితో భవతి. అయోధ్యాకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గే. ౩౫-౪౪ శ్లోకాః. తస్యప్రయాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః, ప్రసన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః. సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రిమవసత్సుఖమ్ అనేన వచనద్వయేన చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే నివాసః అభిహితో భవతి. అయోధ్యాకాండే పంచపంచాశే సర్గే - చతుస్త్రింశశ్లోకే. బహూన్మేధ్యాన్మృగాన్ హత్వా చేరతుర్యమునావనే, విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్రముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్మురదీనదర్శనాః. ఏతద్వచనార్థచింతయా పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే నివాస అభిహితో భవతి. అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశే సర్గే-పంచవింశః శ్లోకః. భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరుపలక్షితమ్. తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేహనిసారథిః, అయోధ్యాంసమనుప్రాప్య నిరానందాంददర్శహ. అత్ర ఆగిరేర్గమనమిత్యస్య గమనోద్యోగ ఇత్యర్థః. తృతీయేహనీత్యస్య అహ్నస్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః - అన్యథా ఉపరి వక్ష్యమాణపంచరాత్రోద్యగణ్యత ఇతి కౌసల్యోక్తేస్సరాజా రజనీంషష్ఠీమిత్యుక్తేశ్చ విరోధసంభవాత్ ఏతద్వచనద్వయేన అయోధ్యాం ప్రతి సుమంత్రాగమనం రామనిర్గమనదినమారభ్య షష్ఠేహనీత్యర్థసిద్ధం. అయోధ్యాకాండే త్రిషష్టితమసర్గే - చతుర్థశ్లోకః - పంచషష్టితమసర్గే - ప్రథమశ్లోకః - షట్షష్టితమసర్గే షడ్వింశశ్లోకః - సప్తషష్టితమసర్గే - ద్వితీయశ్లోకః. సరాజారజనీంషష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్, అర్ధరాత్రే దశరథః సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతమ్. అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః పర్యుపాతిష్ఠంస్తత్పార్థివనివేశనమ్. గతేతుశోకాత్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ, నివృత్తచార స్సహసాగతోరవిః ప్రవృత్తచారారజనీహ్యుపస్థితా. వ్యతీతాయాంతుశర్వర్యా మాదిత్యస్యోదయేతతః, సమేత్య రాజ్యకర్తారస్సభామీయుర్ద్విజాతయః. ఏతద్వచనచతుష్టయపర్యాలోచనయా - అయోధ్యానగరాద్రామనిర్గమనషష్ఠేఽహని దశరథమరణం-సప్తమేఽహని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః-తస్మిన్నేవ దినే భరతానయనార్థం దూతప్రేషణమిత్యర్థో భవతి. అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౬౮ శ్లో ౧౨ సర్గే ౭౦ శ్లో ౧౨. యామేవరాత్రిం తేదూతాః ప్రవిశంతి స్మ తాం పురీమ్, భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోఽయమప్రియః. వ్యుష్టామేవతు తాం రాత్రిం దృష్ట్వాతంస్వప్నమప్రియమ్, పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశంపర్యతప్యత. భరతేబ్రువతిస్వప్నందూతాస్తేక్లాంతవాహనాః, ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘంరమ్యం రాజ

గృహం పురమ్. సమాగమ్యతు రాజ్ఞాచ రాజపుత్రేణచార్చితః, రాజ్ఞః పాదౌగృహీత్వాతు తమూచుర్భరతంవచః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయాం వసిష్ఠప్రేషితదూతానాం రాత్రౌ గిరివ్రజపురప్రవేశః-తతః పరదినే భరతాయ వసిష్ఠవచనవిజ్ఞాపనం చేత్యర్థస్సిద్ధో భవతి - అత్ర దూతానాం గిరివ్రజనగరం ప్రతిగమనవేళాయాం గత కాలోదినత్రయపరిమిత ఇతి పురాణాంతరే ప్రసిద్ధమితి గ్రంథవిస్తరభయాన్న తద్వచనాన్యత్ర ప్రకాశితాని అయోధ్యా కాండే-సర్గే-౭౦-శ్లో-౧౭-సర్గే ౭ శ్లో ౧-అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సంప్రపేర్యహా, తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తరాత్రోషితః పథి. అద్యమేస కుశలం రాత్రి శ్శుభ్యతస్యాష్యశి పవనః,అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతులశ్చ మే. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అయోధ్యాం ప్రతిభరతాగమనేపథిస ప్తరాత్రయోగ ఇత్యర్థో లబ్ధః.అయోధ్యా కాండే సర్గే ౭౭ శ్లో. ౧-౨౨-౨౩-తతో దశాహేతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేహనిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్. వసిష్ఠోభరతం వాక్యముత్థాప్య తమువాచహ, త్రయోదశోయం దివసః పితుర్వృత్తస్య తేవిభో. సావశేషాస్థిసంచయే కిమిహ త్వం విలంబసే. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రవణానక్షత్రమారభ్య ద్వాదశ త్రయోదశదినయోః పైతృకకృత్యాన్యకారయదిత్యర్థస్సిద్ధః. అయోధ్యా కాండే-సర్గే౭౯శ్లో౧-౧౩-తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే - సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువన్, క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాః సమాని విషమాణిచ. రక్షిణశ్చానుసంయాంతు పథిదుర్గవిచారకాః, ఇత్యేతద్వచన ద్వయార్థపర్యాలోచనయా అభిషేచయాత్మానమితి రాజకర్తృభిః చతుర్దశదినే భరతః ప్రార్థిత ఇత్యాశయో లభ్యతే-తతః తత్ప్రార్థనాం విధూయ మార్గసమీకరణార్థంతస్మిన్నేవదినే రామదర్శనాకాంక్షిణాభరతేన శిల్పిప్రభృతయోమార్గవిశోధనార్థమాజ్ఞప్తా ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టో భవతి. అయోధ్యాకాండే-సర్గే౮౧ శ్లో ౧-౧౬-తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతంసూతమాగధాః,తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాః స్తవైర్మంగళ సంహితైః ప్రాదఇవతిమినాగసంవృతః స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశోభితాసభా స దశరథేవబభౌయథాపురా. ఏతచ్ఛ్లోకద్వయార్థపర్యాలోచనయాంమాగధైస్తుతో భరతఃపంచదశమదినేసభామావిశదిత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. మార్గసమీకరణార్థం దినచతుష్టయంగతమితిచ పురాణాంతరప్రసిద్ధమితిగ్రంథవిస్తరభయాదిహాతాని నోక్తాని. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౮౩-శ్లో-౧-తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయస్యందనోత్తమమ్,ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా. అయోధ్యాకాండే-సర్గే౮౯-శ్లో-౧-వ్యుష్య రాత్రింతుతత్రైవ గంగాకూలేస రాఘవః, భరతఃకాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్.ఏతదర్థపర్యాలోచనయా రామమానేతుం అయోధ్యానగరాన్నిర్గతస్య భరతస్య ప్రథమదినే రాత్రౌ గంగాకూలే నివాస అభిహితో భవతి. అయోధ్యాకాండే- సర్గే ౯౨-శ్లో. ౧-తతస్తాం రజనీం వ్యుష్యభరతస్సపరి

చ్ఛదః, కృతాతిథ్యో భరద్వాజః కామాదభిజగామహ. అనేన వచనేన భరతస్య ద్వితీయదినే రాత్రౌ భరద్వాజాశ్రమే నివాస ఇత్యభిధీయతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౦౫ శ్లో ౧-౨-౪ తతః పురుషసింహానాం వృత్తానాం తైస్సుహృద్గణైః, శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామసన్నిధానే భరతేన తృతీయదినే నిశానీతేత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్. సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ, తద్దదామితవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకం. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చతుర్థదివసే భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే.అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౦౬ శ్లో-౧-ఏవముక్త్వాతు విరతే రామే వచనమర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలమ్.ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పంచమదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యూహ్యో భవతి. అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౨-శ్లో ౩౧-తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః, సత్వేవ మాతౄరభివాద్య సర్వారుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధాన ఏవ నివాస ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౧౩-శ్లో-౧ తతశ్శిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరతస్తదా, ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామపాదుకే గృహీత్వాభరతస్యసప్తమదినే అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థిత ఇత్యభిప్రాయస్సూచితో భవతి. తస్మిన్నేవ సర్గే. శ్లో-౨౨-తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహ బాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య అయోధ్యాం ప్రతిప్రత్యాగమనే సప్తమదిన ఏవ శృంగిబేరపురే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౧౪ శ్లో ౩౦-సంపతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః, ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః. ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా పునర్భరతోష్టమదినే అయోధ్యాం ప్రాప్త ఇత్యభిప్రాయోవగమ్యతే. అయోధ్యాకాణ్డే సర్గే ౧౧౫ శ్లో ౧౨ రథస్థస్సహి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నన్దిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య నవమదినే నందిగ్రామనివాస అభిహితో భవతి. ఋష్యాశ్రమసంచారదశాయా గతసంవత్సరదశకస్య ప్రమాణవచనాని. అరణ్యకాండే. సర్గే ౧౧ శ్లో ౨౪ ఉషిత్వాతుసుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్. యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే సమహాస్త్రవిత్, క్వచిత్పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్. క్వచిచ్చచతురో మాసాన్ పంచ షట్చాపరాన్ క్వచిత్, అపరానధికాన్ మాసానప్యర్థమధికం క్వచిత్. త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్,తతస్సంవత్సరంతస్యమునీనామాశ్రమేషువై. రమతశ్చానుకూల్యేన

యయుస్సంవత్సరా దశ అత్ర పరిపూర్ణానిత్యత్ర పరిసంఖ్యానా యేషాం తాన్ పరి
దశాన్వాసానిత్యన్వయః కార్యః ఏతద్వచనజాతపర్యాలోచనయా ఋషిష్వాశ్రమసం
చారేణ దశసంవత్సరం గతా ఇత్యర్థో భవతి - అత్ర శ్రీరామస్య వనవాస ఇతి
శబ్దస్య పట్టణగ్రామాంతర్గత ప్రదేశవ్యతిరిక్త దేశవాస ఇత్యర్థస్య వక్తవ్యతయా
నారణ్యమాత్రవాసపరత్వం-అన్యథా శ్రీరామేణాధ్యుషిత కిష్కింధానగరసమీప
దేశనివాసగత కాలస్య లంకా పురోపకంఠ ప్రదేశనివాసగత కాలస్య చ-శృంగిబేరపు
రనికటప్రదేశవాస కాలస్యచ-చతుర్దశవర్షాంతర్గతత్వేనాభ్యుపగమ్యమానత్వాభావాపత్తేః-కించ పట్ట
ణప్రవేశస్తు నిషిద్ధ ఇతి నిశ్చిన్వతా శ్రీరామేణ కిష్కింధానగర ప్రవేశలంకాపుర
ప్రవేశయోరనంగీకారాచ్చ - తస్మాచ్ఛ్రీరామేణ మునివేషధారిణా పితురాజ్ఞామను
వర్తమానేన తదాజ్ఞాదినప్రభృతి చతుర్దశవర్షపర్యంతం ఋషిష్వాశ్రమనివాసేపి
వనవాసవ్రతమనుష్ఠితమిత్యేవమనుసంధేయం - అథ పంచవటీతీరే సార్ధసంవత్సర
నివాసస్య ప్రమాణవచనాని. కాళిదాస పురాణే. అథ త్రయోదశే వర్షే పంచవట్యాం
మహామనాః, రామో విధాయ మాసాన్ ఘోరం కోపాన్వితాం వనే- ఇతి - ఏత
ద్వచనార్థపర్యాలోచనయా-ఋషిష్వాశ్రమేషు పూర్వోక్త దశసంవత్సరైః తత్పూ
ర్వోక్తేన - ఏకసంవత్సరేణ సాకం మిళితే ఏకాదశసంవత్సరగమనానంతరం పంచవ
ట్యాం ద్వాదశ సంవత్సర స్సంపూర్ణోఽభవత్ -త్రయోదశేపి కతిచిన్మాసా గమితా
ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే- తత్రత్రైవ రావణేన సీతాపహరణకాలే ప్రమాణం-తతో మాఘే
సితాష్టమ్యాం ముహూర్తే విందసంజ్ఞికే, రాఘవాభ్యాం వినా సీతాంజహార దశకం
ధరః. తదనుగుణమేవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రతిపాదితం - వాల్మీకిరామాయణే -
ఆరణ్యకాండే- సర్గే- ౬౮-శ్లో-౧౩ విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ
నాబుధత్, త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః. అనేన వచన
ద్వయేన మాఘశుక్లాష్టమ్యామేవ రావణేన సీతాపహృతేత్యర్థోఽవగమ్యతే- వా
లివధసంహార కాలస్తు పురాణాంతరే స్పష్టః-తథాహి - వాల్మీకిచారిత్రే- జ్యేష్ఠమాసే
సితే పక్షే పూర్ణిమాయాం రఘూద్వహః, వాలినం పాతయామాస బాణేనైకేన
వీర్యవాన్. కిష్కింధాకాండే - సర్గే - ౨౬ - శ్లో - ౧౪ - కార్తికే సమనుప్రాప్తే
త్వం రావణవధే యత, ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమ్.
ఇతి వచనేన శ్రీరామేణ యుద్ధయాత్రాకాలః కార్తికమాసప్రథమదివస ఏవ నిర్దిష్ట
ఇత్యర్థోఽవగమ్యతే. కిష్కింధాకాండే సర్గే ౩౦ - శ్లో ౬౮-౬౯ - సకాలం పరిసం
ఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే, కృతార్థస్సమయం కృత్వా దుర్మతిర్నావబుధ్యతే.
వర్షాసమయకాలంతు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః, వ్యతీతాం శ్చతురో మాసాన్ విహర
న్నావబుధ్యతే. ఇత్యాదివచనైః పూర్వం యుద్ధయాత్రాయై నిర్ణీత కార్తికమాసేపి
కతిచిద్దినాన్యతిక్రాంతానీత్యర్థో లభ్యతే - తస్మాదేవ సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణాగ్ర
హః ప్రవృత్త ఇత్యర్థో లబ్ధః సుందరకాండే - సర్గే - ౨ - శ్లో ౫౦-౫౭ - ప్రదోష

కాలే హనుమాన్ తూర్ణముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్, ప్రవివేశ పురీం రమ్యాం సువిభక్త మహాపథామ్. అనేన వచనేన హనూమతో లంకాప్రవేశసమయః ప్రదోషకాల ఇతి సిద్ధః - ఏతదుపష్టంభకతయా పురాణాంతరే-ఏకాదశ్యాం మహేంద్రాగ్రాత్పుప్లువే శతయోజనం, తద్రాత్రిశేషే సీతాయా దర్శనం హి హనూమతః. ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్షే హనూమాన్ పర్యవస్థితః, తస్యాం నిశాయాం సీతాయా విశ్వాస్యాలాపసత్కథా. అక్షాదిభిస్త్రయోదశ్యాం తతో యుద్ధమవర్తత, వధో హ్యక్షకుమారస్య వనవిధ్వంసనం తథా. బ్రహ్మాస్త్రేణ చతుర్దశ్యాం బద్ధశ్శక్రజితా కపిః, వహ్నినా పుచ్ఛయుక్తేన లంకాయా దహనం తథా. పౌర్ణమాస్యాం మహేంద్రాద్రౌ పునరాగమనం కపేః, మార్గాసిత ప్రతిపదః పంచభిః పథి వానరైః. పునరాగమ్య షష్ఠేఽహ్ని ధ్వస్తం మధువనం చ తైః. సప్తమ్యాం - ప్రత్యభిజ్ఞానదానం సీతానివేదనమ్-ఇత్యాది వచనైః మార్గశీర్ష శుక్లపక్షైకాదశ్యాం రాత్రౌ హనూమతో లంకాప్రవేశః-తత్రైవ దినచతుష్టయం స్థిత్వా పునరాగమన మిత్యర్థోఽవగమ్యతే - యత్తు ఫాల్గునశుక్ల పంచమ్యాం హనూమతో లంకాప్రవేశః - షష్ఠ్యాం పునరాగమనమిత్యుక్తం తన్న- హనూమతో లంకాప్రవేశానంతరమర్ధరాత్రాత్పరం సీతాదర్శనకాలే. సుందర కాండే సర్గే- ౧౭ - శ్లో ౨ - సాచివ్యమివ కుర్వంత్స ప్రభయా నిర్మలప్రభః, చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజమ్, అనేన శ్లోకేన ఆంజనేయస్య చంద్రకర్తృకసాహాయ్యత్వోత్ప్రేక్షయా చంద్రసత్వస్యావశ్యకతయా తద్దినస్య పంచమీత్వాసంభవాత్ -కింతు - ఉక్తప్రమాణబలేన ఏకాదశ్యామేవ సీతాదర్శన మిత్యవధేయం - కించ. సుందరకాండే - సర్గే - ౫ - స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః,హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజచంద్రః పరిపూర్ణశృంగః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చంద్రస్య పరిపూర్ణశృంగత్వ విశేషణస్వారస్యానురోధేన పూర్ణిమోపాంతదినత్వస్యైవోచితతయా ఏకాదశీ ద్వాదశీదినయోరన్యతరస్యైవోచితత్వాత్. అపిచ- అస్మిన్నేవ కాండే - సర్గే ౩౭- శ్లో - ౭-వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌ తు శేషౌ ప్లవంగమేతివచనేన మాఘమాసమారభ్య మార్గశీర్షమాసస్యైవ దశమమాసత్వేన సీతాదేవ్యుక్తత్వాత్. స్వస్య లంకాప్రవేశకాలమారభ్య ఫాల్గునమాసస్య సంవత్సరాతీతత్వేన దశమమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షమాస ఏవ సీతాదర్శనం న్యాయ్యమితి ప్రతిభాతి. యుద్ధకాండే - సర్గే - ౪ - శ్లో-౩ - ౫ - అస్మిన్ముహూర్తే సుగ్రీవప్రయాణమభిరోచయే, అస్మిన్ముహూర్తే విజయే ప్రాప్తే మధ్యం దివాకరే. జీవితాంతేఽమృతం స్పృష్ట్వా పీత్వా విషమివాతురః, ఉత్తరాఫల్గునీ హ్యద్య శ్వస్తు హస్తేన యోక్ష్యతే. ఇత్యాదివచనైః ఉత్తరాఫల్గునీనక్షత్ర విజయాఖ్య ముహూర్తే వానరసేనాప్రస్థానం కృతమితి నిశ్చీయతే తదనురోధేన - కాళికాపురాణే-అష్టమ్యుత్తరఫల్గున్యాం ముహూర్తే విజయాభిధే, మధ్యం ప్రాప్తే సహస్రాంశౌ ప్రస్థానం రాఘవ

స్య చ. ఇతి వచనార్థపర్యాలోచనయా మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమ్యామేవ వానరసేనా ప్రస్థానమిత్యవగమ్యతే యత్తు ఫాల్గునశుక్లస్య సప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీనక్షత్రే వానరసేనాప్రస్థానమితి - తన్నయుక్తం - ఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీ నక్షత్రయోగే తత్పూర్వామావాస్యాయాం మృగశీర్షనక్షత్రసత్త్వావశ్యకతయా అమా వాస్యాయాం చంద్రసూర్యయోరేకనక్షత్రస్థత్వేన రవేర్వృషభమిథునాన్యతర రాశిగతత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా నిరుక్తఫల్గునీనక్షత్రయుక్తసప్తమీఘటిత మాసస్య కుంభస్థరవ్యారబ్ధత్వేన మకరస్థమాసఘటిత శుక్లప్రతిపదాద్యమావాస్యాంతతి థిసముదాయత్వరూపఫాల్గునమాసలక్షణం [illegible]మితి - తన్మాసస్య ఫాల్గునమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమ్యామేవ వానరసేనా ప్రస్థానమిత్యుచితం - పురాణాంతరే. వాసరే సప్తమేంభోధౌ స్కంధావారనివే శనమ్, పౌషశుక్లప్రతిపదస్తృతీయా యావదంబుధేః ప్రస్థానం ససైన్యస్య రాఘవస్య బభూవహ. ఇత్యాదివచనైః వానరసేనాప్రయాణకాలాదారభ్య తత్స ప్తమదినే సముద్రతీరే సేనానివేశస్సూచితః - విభీషణశ్చతుర్థ్యాం తు రామేణస హసంగతః, సముద్రతరణార్థాయ పంచమ్యాం మంత్రసంగమః. ఇతి పురాణాంతరే. యుద్ధకాండే సర్గే - ౨౧ - శ్లో - ౧౦ - తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే,నియమాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోతిచక్రముః. ఏతద్వచనేన రామస్య ప్రా యోపవేశదశాయాం రాత్రిత్రయం జాతమిత్యర్థో లభ్యతే - తదనురోధేన కాలి కాపురాణే అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - ప్రాయోపవేశనం చక్రే రామో దినచతుష్టయం, అత్ర దినచతుష్టయమిత్యుక్త్యా రాత్రిత్రయగమనానంతరమపి అహర్మాత్రంగతమిత్యర్థస్సూచితః. యుద్ధకాండే - సర్గే [illegible] - శ్లో [illegible] - బభూవ తుములశ్శబ్దః తదా తస్మిన్మహోదధౌ, కృతాని ప్రథమేనాహ్నా యోజనాని చతుర్దశ. ప్రహృష్టైర్గజసంకాశైస్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః, ద్వితీయేన తథా చాహ్నా యోజనాని తు వింశతిః. కృతాని ప్లవగైస్తూర్ణం భీమకాయైర్మహాబలైః, అహ్నా తృ తీయేన తథా యోజనాని కృతానితు. త్వరమాణైర్మహాకాయైరేకవింశతిరేవచ,చతు ర్థేన తథా చాహ్నా ద్వావింశతిరథాపిచ. యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వరితై స్తు తైః, పంచమేన తదా చాహ్నా ప్లవంగైః క్షిప్రకారిభిః యోజనాని త్రయోవింశ త్సువేలమధికృత్యవై -ఇతి-ఏతద్వచనైః సేతుబంధనకాలః పంచదినావధిక ఏవభవతి- అగ్నివేశ్యరామాయణే సేతోర్దశమ్యామారంభః త్రయోదశ్యాం సమాపనమిత్యు క్తం అత్ర త్రయోదశ్యామిత్యస్యశిష్టత్రయోదశ్యామిత్యర్థకల్పనేన దినపంచకమిత్యు పపత్తిః యుద్ధకాండే-సర్గే ౩౮ - శ్లో - ౧౮ - తతోఽస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్రప్రదీప్తా చ క్షపా సమభివర్తత.తతస్స రామో హరివాహినీ పతిర్విభీషణేన ప్రతినంద్యసత్కృతః. లక్ష్మణో యూథపయూథసంవృత స్సువేలపృష్ఠే న్యవసద్యథాసుఖమ్. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా సూర్యాస్తమయా వ్యవహి

తోత్తరక్షణావచ్ఛేదేన చంద్రోదయే జాతే శ్రీరామస్య సువేలారోహణేన మహ
దానందకథనేనచతద్దినస్య చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరత్త్వం సిధ్యతి చతుర్దశ్యాం సువే
లాగ్రే రామసైన్యంన్యవేశయత్, పూర్ణిమాద్వితీయాంతం త్రిదినైస్సైన్యతార
ణమ్. తృతీయాయాదశమ్యంతంమంత్రోగుల్మనివేశనమ్, శుకసారణయోస్సైన్యప్రాప్తి
రేకాదశీదినే. పౌషాసితాయాంద్వాదశ్యాంసైన్యసంఖ్యాకృతాతువై, సారణేన
కపీనాంతు సారాసారోపవర్ణనం. త్రయోదశ్యాదమావాస్యాంతం కాయాందివసై
స్త్రిభిః, రావణసైన్యసంఖ్యానం రణోత్సాహమథాకరోత్. యయావథాంగదో
లంకాంమాఘశుక్లాదివాసరే, మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు. రక్షసాం
వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులమ్, ఏతదాదివచనైర్మాఘశుద్ధ ద్వితీయా
మారభ్య యుద్ధారంభ ఇత్యర్థః సిధ్యతి-అనేన మాఘశుద్ధద్వితీయాది శ్రావణకృష్ణ
పక్షప్రతిపత్పర్యంతం యుద్ధం జాతమిత్యర్థాత్ప్రాప్తం తతః పరం మహద్యుద్ధారం
భః-ఇతి తిలకాది వ్యాఖ్యాకర్తృభిరభిహితమ్. తతఃభాద్రపదశుక్లప్రతిపద్దినాగపాశ
బంధ ఇత్యత్ర పురాణాంతరం తతో నిశి సమాగమ్య మాయావీ శక్రజిద్బలీ,బబం
ధ నాగపాశైస్తౌ రాఘవౌచహరిప్రజాః. తతఃచిరకాలసంకులయుద్ధోత్తరమిత్యర్థః.
అన్యథా తస్యాం నిశీత్యేవ వదేత్ అతఏవ నాగపాశబద్ధరాఘవదర్శనకాలే సీతా
దేవ్యాభిహితం యుద్ధకాండే సర్గే౪శ్లో౧౫ తీర్త్వా సాగరమక్షోభ్యం భ్రాతరౌ
గోష్పదే హతావితి ఏతద్వచనార్థ తాత్పర్యబోధేన బహుదినయుద్ధేబహుషు రాక్ష
సేషు క్షయితేషు కతిపయదివససాధ్యే అల్పసంఖ్యాకయూథపతి విశిష్టే అత్యల్ప
సైన్యే అవశిష్టే సతితయోశ్శరబంధ ఇతి లభ్యతే-కించయుద్ధకాండే. అయం తే సు
మహాన్ కాలశ్శయానస్య మహాబల, ఇతి కుంభకర్ణంప్రతి రావణోక్త్యాసంప్రతి తన్ని
ద్రాయాష్షణ్మాసాధికత్వమేవ సూచితం భవతి-అనేనాపిభాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ
నాగపాశబంధ ఇతి బోధ్యం-యుద్ధకాండేసర్గే ౫౦-శ్లో-౩౬-తతో ముహూర్తాద్గరు
డం వైనతేయంమహాబలమ్, వానరాదదృశుస్సర్వే జ్వలంతమివ పావకమ్. తమా
గతమభిప్రేక్ష్య నాగాస్తేవిప్రదుద్రువుః, యైస్తౌసత్పురుషౌబద్ధావశరభూతైర్మహాబలౌ.
ఏతద్వచనద్వయేనచ తస్మిన్నవసరఏవనాగపాశబంధాద్రామలక్ష్మణౌవిమోచితావిత్య
ర్థః స్పష్టోభవతి-ద్వితీయేఽహని ధూమ్రాక్షం హనూమాన్నిచఖానహ, వజ్రదంష్ట్రం
తృతీయేన్హి ఖడ్గాచ్ఛిచ్ఛేద చాంగదః. జఘాన హనుమాన్ భూయశ్చతుర్థేఽహన్య
కంపనమ్, ప్రహస్తం పంచమీంతిథ్యాం నీలశ్చిచ్ఛేదమూర్ధని. రావణః పరిభూతో
భూత్ షష్ఠ్యాంరామేణధన్వినా, అథ లంకేశ్వరః ఖిన్నః కుంభకర్ణం సహోదరమ్,
శైలముద్గరఘాతాశ్వధావనాద్యైరబోధయత్. ఏతదాదివచనైః రావణేన కుంభక
ర్ణస్య బోధనం సప్తమ్యామిత్యుక్తంభవతి. జఘానతంకుంభకర్ణం రామస్సప్తమవా
సరే - ఇతివచనేన తత్ప్రబోధదినానంతరకాలీన సప్తమదినఏవ కుంభకర్ణవధ ప్రతి
పాదనేనపూర్ణిమాయామేవ తద్వధ ఇతిసూచితం భవతి-పురాణాంతరే-భాద్రపద

శుక్లపూర్ణిమాయాంకుంభకర్ణోహతోఽభవదిత్యుక్తం. జఘానలక్ష్మణోఽన్యేద్యురతి కాయంవశాక్రజమ్,బబంధాన్యేద్యురింద్రారిర్బ్రహ్మాస్త్రేణాన్నపాకపీన్. హనూమతా సమానీతో మహౌషధమహీధరః, తస్యానిలస్పర్శవశాత్ప్లవగాస్తే సముత్థితాః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భాద్రపదకృష్ణపక్షద్వితీయాయాం హనూమదానీత మహౌషధపర్వతగతవాయుస్పర్శేనవానరా ఉత్థితా ఇత్యర్థస్స్పష్టోభవతి. అన్యేద్యుః కపిరాట్కుంభం నికుంభం వాయుజోఽవధీత్, తస్యాం నిశిరఘుశ్రేష్ఠోమకరాక్షం జఘానహ-ఏతద్వచనేన కుంభనికుంభవధః తృతీయాయాం మకరాక్షవధశ్చతుర్థ్యాం రాత్రౌకృత ఇత్యర్థోభవతి, అత్రాన్యేద్యురిత్యస్య అన్యేషు దినేష్విత్యర్థః కర్తవ్యః, తేన చతుర్థీమారభ్య నవమీపర్యంతం షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధస్సూచ్యతే-అతికాయగ్రహణమపి త్రిశిరోదేవాంతకనరాంతక మహోదర మహాపార్శ్వానాముపలక్షకం-లక్ష్మణగ్రహణమంగదహనూమతోరుపలక్షకం ఏవంచషడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధః కృత ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-యుద్ధకాండేసర్గే [illegible] శ్లో ౧౫ అహోరాత్రైస్త్రిభిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతితః,నిరమిత్రః కృతోఽప్యద్య నిర్వ్యస్యతి హి రావణః-ఇతి వచనేనత్రిరాత్రంయుద్ధంత్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధోభూదిత్యర్థోవగమ్యతే-తదనురోధేనకాళికాపురాణేపి. మాయాసీతావధంచక్రే శక్రజిద్రణమూర్ధని, తేన ఖిన్నోఽభవద్రామ ఆశ్వస్తో లక్ష్మణేనసః. త్రయోదశ్యాం సౌమిత్రిస్త్రిదినం యోధయన్బలీ, జఘానశక్రజేతారం రామధ్యానేన హేతునా-ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా నవమ్యాం మాయాసీతావధః దశమీచతుర్థయామమారభ్య త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధ ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-తతోఽవధీన్మూలబలం చతుర్దశ్యాం రఘూద్వహః,అనేన వచనేన మూలబలవధ శ్చతుర్దశ్యామితి స్పష్టః - దర్శేథనిర్యయౌ రాజా యోద్ధుం రామేణసంయుగే, చతురంగబలైస్సార్థం మంత్రిభిర్దశకంధరః, ఏతద్వచనేన రామ రావణయుద్ధ మమాయాం ప్రవృత్తమిత్యర్థః స్ఫుటోభవతి-యుద్ధకాండే౧౦౮సర్గే శ్లో ౩౫. దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్, పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్రమవర్తత. నైవరాత్రంనదివసం నముహూర్తంనచక్షణమ్, రామరావణయోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతి - అనేన వచనద్వయేన రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహంజాతమితిసూచితంభవతితథాహి-తిలకాదివ్యాఖ్యానేషు సర్వరాత్రశబ్దస్య జాతావేకవచనమిత్యుక్త్వా అనేకాహోరాత్రాణీత్యర్థోలభ్యత ఇతికేచిత్ - పరే తు సర్వరాత్రమిత్యత్ర సవర్ణః శవర్గే తృతీయః తేన త్రయ ఉచ్యంతే-యవర్గేవకారశ్చతుర్థః - తేనచత్వార ఉచ్యంతే మిళిత్వాసప్తరాత్రమిత్యర్థః ఇత్యాహుః-ఏతమర్థమేవ మనసి నిధాయ సర్వజ్ఞైః వ్యాసాదిభిః - పాద్మపురాణకాళికాపురాణాదిషు స్పష్టతయాప్రతిపాదితం యథా-తతశ్శతమఘోదివ్యం రథం హర్యశ్వసంయుతమ్, రాఘవాయ స్వసూతేన ప్రేషయామాస భక్తిమాన్. తం తు మాతలినానీత మా

రుహ్య రథస త్తమమ్, స్తూయమానస్సురగణైర్యుయుధే తేన రక్షసా. తతో యుద్ధమభూద్ఘోరం రామరావణయోర్మహత్, సప్తాహ్నికమహోరాత్రం శస్త్రాస్త్రైరతిభీషణైరితి పాద్మే. మాతలిరథాగమనో త్తరమేవ యుద్ధముభయోర్ద్వైరథం ప్రవృత్తం ఏవం చ నవమ్యాం తద్వధః-తథైవోక్తం కాళికాపురాణే-తతస్తు త్యక్తనిద్రాసానందాయామాశ్వినే సితే, జగామ నగరీం లంకాం యత్రాసీద్రాఘవః పురా-అత్ర నందాయామిత్యనేన ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపదీత్యర్థో లభ్యతే-తత్రగత్వా మహాదేవీ తదా తౌ రామలక్ష్మణౌ, యుద్ధేన యోజయామాస స్వయమంతర్హితాంబికా. రక్షసాం వానరాణాం చ జగ్ధ్వా సా మాంసశోణితే, రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం సాన్వయోజయత్. వ్యతీతే సప్తమే రాత్రే నవమ్యాం రావణం తతః. రామేణ ఘాతయామాస మహామాయా జగన్మయీ. ఇత్యాదివచనైః రామరావణయోః వాల్మీకిమహర్షిణా సర్వరాత్రశబ్దేన సూచితమేవ సప్తరాత్రయుద్ధం స్పష్టతయా ప్రతిపాదితం భవతి-యత్తు రామరావణయోరేకాహోరాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తం- తత్సర్వరాత్రమవర్తతేత్యత్ర సర్వశబ్దస్వారస్యం రుణద్ధి-నైవ రాత్రమిత్యేతదవ్యవహితోత్తరశ్లోకేన విరుధ్యతే చ-తస్మాత్సప్తరాత్రమేవేతి పక్షస్సాధీయానిత్యవగంతవ్యం. తతస్తు శ్రవణేనాథ దశమ్యాం చండికాం శుభాం, విసృజ్య చక్రే శాంత్యర్థం బలినీరాజనం హరిః. నీరాజితబలశ్శక్రః తత్ర రామం సలక్ష్మణమ్, సంభాష్య ప్రయయౌ స్వర్గం సహదేవైశ్శచీపతిరితి. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా ఇంద్రాదిదేవతాః శ్రీరామం సంస్తుత్య దశమ్యాం స్వస్వాలయం గతా ఇత్యర్థః స్పష్టః - ఏవం చ సతి ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణవధస్యోక్తత్వాత్ అమాయాం యుద్ధారంభకథనాద్దినాధిక్యమితి న శంకనీయం - యుద్ధకాండే సర్గే ౯౩ శ్లో ౬౨ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్, కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః ఇత్యనేన అమాయాం యుద్ధార్థం ప్రవిష్టస్య రావణస్య శ్రీరామేణ సాకం యుద్ధప్రసక్తిమాత్రం - తతః ప్రతిపదిమాతలిరథానయనమితి పురాణాంతరోక్తరీత్యా యుద్ధారంభః ప్రతిపద్యేవ తస్యామేవ రాత్రౌ విభీషణార్థం ప్రయుక్తశక్తివైయర్థ్యప్రసక్త్యా అత్యాగ్రహరూషితేన రావణేన లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపః కృతః - తథాహి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౨౭ మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః, లక్ష్మణేభిముఖస్తిష్ఠన్నిదం వచనమబ్రవీదిత్యారభ్య ౩౦ శ్లో. ఇత్యేవముక్త్వా తాం శక్తిమష్టఘంటాం మహాస్వనామ్, మయేన మాయావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్. లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీమివ తేజసా, రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ. అనేన వచనద్వయేన తస్యామేవ రాత్రౌ లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి-యుద్ధకాండేసర్గే౧౦౨ శ్లో ౩౯ ఓషధీర్నావగచ్ఛామి తానహం హరిపుంగవ, తదిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరేస్తస్యాహృతం మయా. ౪౩ శ్లో సశల్యస్ససమాఘ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహా, విశ

లోక్యే విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్మహీతలాత్-ఇత్యారభ్య లక్ష్మణవాక్యం ౫౩-శ్లో. అహం తువధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః, యావదస్తం న యాత్యేషః కృతకర్మా దివాకరః. అనేన వచనేన ద్వితీయాయాం సూర్యోదయానంతరమేవ లక్ష్మణస్య ప్రబోధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి-తద్దివస ఏవ అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయజపసిద్ధిరిత్యత్ర యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౬ శ్లో. ౬ రశ్మిమంతం సముద్యంతం దేవాసురనమస్కృతమ్, పూజయస్వ వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్. సర్వదేవాత్మకో హ్యేష తేజస్వీ రశ్మిభావనః, ఏష దేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః. ఏతద్వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా ఏష ఇతి పురోద్దేశేన చ-ద్వితీయాయాం దివైవ ఆదిత్యహృదయముపదిష్టమగస్త్యేనేతి గమ్యతే-అత్ర లక్ష్మణశక్తిప్రహారానంతరం తత్ప్రబోధనాదర్వాగేవ ద్వితీయోదయకాలాత్పూర్వం రావణస్య లంకాప్రవేశః కథాంతరే శ్రూయతే. సనిశ్వసంత్సింహహతో యథా గజో రణాజిరే రాఘవబాణపీడితః, గరుత్మతేవాహిపతిర్వినిర్జితో వివేశ లంకాం వినికీర్ణభూషణః. అనేన వచనేన రావణస్య లంకాప్రవేశ ఇత్యర్థః స్ఫుటో భవతి. కాలనేమికథాయాం సర్గే శ్లో ౩౬. ఇత్యుక్త్వా వచనం ధీమాన్ ప్రేమ్ణా మందోదరీం తతః, రావణో నిర్యయౌ యోద్ధుం రామేణ సహ సంయుగే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా లక్ష్మణశక్తిప్రహారోత్తరం రావణస్య లంకాప్రవేశః తత్ర హోమారంభః అంగదాదిభిస్తదంతరాయః తతో మందోదరీమానభంగానంతరం తద్విలాపేన రావణః ప్రబుద్ధస్తాం సాంత్వవచనైరనురంజయన్ పునశ్చ యుద్ధార్థం జగామేత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ఏతేన తృతీయాయాం యుద్ధార్థమాగమనం రావణస్యేతి గమ్యతే-తతో నవమ్యాం తద్వధ ఇతి పూర్వోదాహృత ప్రమాణైర్నిర్ణీతః-దశమ్యామింద్రాదిస్తుతిరితి పూర్వమేవోక్తం-యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౪ శ్లో ౧౦౨. మరణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్రయోజనమ్, క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా తవ. రాఘవస్య వచశ్శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః, సంస్కారేణానురూపేణ యోజయామాస రావణమ్. ఏతద్వచనద్వయేన శ్రీరామాజ్ఞావచనశిరోభూషణో విభీషణో రావణసంస్కారమేకాదశ్యాం చకారేత్యర్థస్సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౫ శ్లో-విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ, అనురక్తం చ భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్. ఏతద్వచనేన ద్వాదశ్యాం శ్రీరామాజ్ఞయా విభీషణ పట్టాభిషేకః లక్ష్మణేన కృత ఇత్యర్థస్సూచ్యతే-అత్ర కశ్చిద్విశేషః - తిలకవ్యాఖ్యానే దర్శితః-అయం చ రావణసంస్కారః-త్రిభిర్దినైరేవ కృతః-చతుర్థేఽహని ఏకాదశద్వాదశాహకర్తవ్యక్రియాస్సమాప్తాః-నాత్ర దశాహమాశౌచమితి భ్రమితవ్యం. ఉద్యతైరాహవే శస్త్రైః క్షత్రధర్మమృతస్య తు, సద్యస్సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథాశౌచమితి స్థితిః. ఇతి మనునోక్తేః కించ. అభినవ షడశీతౌ. కారవశ్శిల్పినో వైద్యా దాసీదాసాశ్చ నాపితాః, రాజానో రాజభృత్యాశ్చ సద్యశ్శౌచాః ప్రకీర్తితాః. దానే వివాహే యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే, ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యశ్శౌచం విధీయతే. ఇత్యా

దివచనై ర్విభీషణస్య సద్య ఏవ ఆశౌచనివృ_త్తిరిత్యర్థో లభ్యతే-ఏతత్పక్షే-క్రియాణా మపి ఏకాహకాలీనత్వమేవేత్యు_క్తం భవతి - ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యామేవ విభీషణ పట్టాభిషేక ఇతి వక్తుం శక్యః త్రిరాత్రపక్షే తు పౌర్ణమాస్యాం పట్టాభిషేక ఇతి. యుద్ధకాండే సర్గే-౧౧౬ శ్లో ౨౭. నగృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారస్తిర స్క్రియా, నేదృశా రాజసత్కారాః వృ_త్తమావరణం స్త్రియః. వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే, నక్రతౌ నో వివాహే చ దర్శనం దూష్యతే స్త్రియః ౩౧. శ్లో. విసృజ్య శిబికాం తస్మాత్పద్భ్యామేవాపసర్పతు, సమీపే మమ వై దేహీం పశ్యంత్వేతే వనౌకసః - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా సీతా దర్శనం త్రయోదశ్యాం కృతమితి సూచ్యతే - యుద్ధకాండే స ౧౨౦ శ్లో ౧౩. భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధః ప్రభుః, ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్య సపత్నజిత్, అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మేంద్రాదయః- శ్రీరామం త్రయోదశ్యాం సీతాగ్నిప్రవేశానంతరం తుష్టువు రిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - సర్గే ౧౨౩ శ్లో ౧. తాం రాత్రిముషితం రామం సుఖోచితమరిందమమ్, అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః. అనేన వచనేన త్రయోదశ్యామతీతాయాం చతుర్దశ్యాం ప్రాతః కాలే విభీషణః ప్రార్థయామాసేత్యర్థోగమ్యతే ౧౧ శ్లో. అహం తే యద్యనుగ్రా హ్యో యదిస్మరసి మే గుణాన్, వస తావదిహ ప్రాజ్ఞ యద్యస్తి మయి సౌహృదం. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా, శ్రీరామేణ చతుర్దశ్యాం తత్రైవ వాసః కృత ఇతి స్పష్టో భవతి యుద్ధకాండే-సర్గే ౧౨౮. శ్లో ౧౧ తతస్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నైరర్థైశ్చ హరియూథపాన్, ఆరురోహ తదా రామస్తద్విమానమను_త్తమమ్. ఏతద ర్థపర్యాలోచనయా పుష్పకారోహణం - ఆశ్వినశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శ్రీరామేణ కృతమితి ప్రతిష్ఠాపనం కృతమితి స్పష్టం - ఇదం తు వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతో నో_క్తం. సముద్ర తీరే శివలింగ ప్రతిష్ఠావిధాయకవచనాని వారాహసరామాయణే. రావణాదీన్ రణే హత్వా సంస్థాప్య చ విభీషణమ్, లంకాయామథ కౌబేరం వై దేహ్యా సహ రాఘవః. పుష్పకం తత్సమారుహ్య ససైన్యో రఘునందనః, శివ లింగ ప్రతిష్ఠాం చ కృత్వా తీరే మహోదధేః. పునః పుష్పకమారుహ్య వై దేహ్యా సహితో యయౌ, ఏతదాదివచనైః శ్రీరామేణ శివప్రతిష్ఠా కృతేత్యర్థః స్పష్టః, వసిష్ఠరామాయణే. సీతాదేవ్యార్కశిలాసంవాదే. ఊర్మిళే శృణు వృత్తాంతమిత్యా రభ్య. వరప్రదానం దేవానాం పుష్పకారోహణం తతః, రామలింగప్రతిష్ఠాం చ సిం ధుతీరే విశేషతః. హనూమల్లింగసంస్థానం పుష్పకారోహణం తతః, కిష్కింధాద ర్శనం చైవ భరద్వాజస్య దర్శనం. ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామేణ రామేశ్వర ప్రతిష్ఠా కృతేత్యవగమ్యతే - ఏవం పూర్ణిమాయాం శివలింగప్రతిష్ఠాం

కృత్వా ప్రతిపది పుష్పకమారుహ్య దినత్రయం మార్గే నీత్వా పంచమీప్రాతఃకాలే భరద్వాజాశ్రమం శ్రీరామస్సమాజగామేత్యర్థో వేదితవ్యః - యత్తు యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౪ శ్లో ౯. అహ్నా త్వాం ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ, పుష్పకం నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమితి వచనేన ఏకదినేనైవ లంకాం విసృజ్య భరద్వాజాశ్రమ ప్రాప్తి రితి లభ్యత ఇత్యుక్తం-తన్న-తచ్ఛ్లోకేన పుష్పక విమానగతిప్రాశస్త్యమాత్రస్యైవ విభీషణోక్తత్వాత్ పంచమీపర్యంతవ్యవధానే విద్యమానేపి- ఏకదివసేనైవ గంతవ్యమిత్యావశ్యకత్వాభావాత్ - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౮ శ్లో ౧. పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః, భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే ప్రయతో మునిమ్. అనేన వచనేన ఆశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యాం శ్రీరామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిః - తస్మిన్నేవ దినే చతుర్దశవర్ష పరిపూర్తిరిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధో భవతి - అత్ర శ్రీరామేణ సకలధర్మప్రవర్తకేన యథాశాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ వనవాసరూపవ్రతమనుష్ఠితమితి పూర్వతరంగే ప్రతిపాదితం స్పష్టప్రతీత్యర్థ మస్మిన్నపి తరంగే ప్రతిపాద్యతే-తథాహి-సూర్యసిద్ధాంతే మానాధ్యాయే ౧౪ శ్లో ౧౪ తిథిః కరణముద్వాహః క్షౌరం సర్వ క్రియా తథా, వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాః క్రియాశ్చాంద్రేణ గృహ్యతే. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అరణ్యవాసస్యాపి యాత్రారూపత్వేన చాంద్రమానేనైవానుష్ఠేయతయా చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షగణనాయాం - పూర్వచైత్రశుక్లదశమ్యాః పుష్యనక్షత్ర యుక్తాయా ఏవ వనవాసప్రయాణదివసత్వేన నిర్ణీతత్వాత్ - తాదృశదశమీమారభ్య చతుర్దశవర్ష ఘటకాశ్వయుజ కృష్ణపక్ష పంచమ్యాం చతుర్దశవర్షపూర్తిర్భవతి - కథమిత్యాశంకాయాముచ్యతే చాంద్రమానేన సంవత్సరదినగణనాయాం ఏకసంవత్సరస్య ౩౫౪ దినానిభవంతి - అధికమాసౌ ద్వౌ సంవత్సరపంచకస్య ఏవం చ అధికమాసాగతదినైస్సాకం దినపరిగణనేకృతే సంవత్సరస్య గతదినాని ౩౬౬ - ఇత్థం చ చాంద్రమానేనానుష్ఠాతవ్య వ్రతాది విషయే తు ౩౫౪ దినాత్మకసంవత్సరస్యైవ చాంద్రసంవత్సరత్వేన చతుర్దశ సంవత్సరాణామప్యేవమేవ గణనాయాం - చైత్రశుక్లదశమీ మారభ్య పునశ్చతుర్దశవర్ష చైత్రశుక్లదశమీపర్యంతదినాని చతుర్దశ సంవత్సరాః పంచమాసా-అష్టాదశదినాని భవంత్యధికమాస పంచకసహితాష్టాదశదినానాం పరిత్యాగే. ఆశ్వయుజ కృష్ణపక్షపంచమ్యామేవ చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరితి. సమ్యగ్భవతి-ఏవం చ శ్రీరామేణాధికమాసాన్ పరిత్యజ్య చతుఃపంచాశదధికత్రిశతదినాత్మకసంవత్సరఏవ సంవత్సర ఇత్యభిప్రాయేణ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః ప్రకటితః అన్యథా-అధికమాసఘటితసంవత్సరస్యాపి సంవత్సరత్వేన గ్రహణే పంచమ్యాం వర్షపూర్తి రిత్యుక్తిరసంగతైవ స్యాత్ - దశమీమారభ్య గణనాయాం పునర్దశమ్యామేవసంవత్సరపూర్తిర్జాయేతతాదృశసంవత్సరాణామేవన్యాయ్యత్వే-అధికమాసపరిగణనాయాం ధర్మహానౌ చ సత్యాం కస్మాత్సర్వజ్ఞః శ్రీరామస్తాన్నగ

ణయేత్ భరతో వా కుతస్తానుపేక్షేత్తస్మాచ్చాంద్రమానేనైవ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః-అతఏవ భారతే విరాటపర్వణి. ప్రాప్తే తు పంచమే వర్షే ద్వౌ మాసావుపజాయతః, ఏషామభ్యధికా మాసాః పంచ చ ద్వాదశ క్షపాః. త్రయోదశానాం వర్షాణామితి మే ధీయతే మతిః, సర్వం యథావచ్చరితం యద్యదేభిః ప్రతిశ్రుతం. ఏవమేతద్ధ్రువం జ్ఞాత్వా తతో బీభత్సురాగతః, సర్వే చైవ మహాత్మాన స్సర్వే ధర్మార్థకోవిదాః. యేషాం యుధిష్ఠిరో రాజా కస్మాద్ధర్మేఽపరాధ్నుయః. అత్ర యుధిష్ఠిరవనవాసే ప్రతిజ్ఞాతే త్రయోదశవర్షపరిమితే కించిత్కాలాదర్వాగేవ తేషాం ప్రాకట్యే పునస్త్రయోదశవర్షపర్యంతం వనవాసవ్రతమనుష్ఠేయమితి దుర్యోధనేన తదసమాప్తౌ నిరూపితాయాం భీష్మేణ విరాటపర్వగతైతద్వచనప్రతిపాదనాచ్చాంద్రమానేనాధికమాసపరిత్యాగపూర్వకం వ్రతం-తైరనుష్ఠితమతో న దోష ఇత్యుక్తం. ఏవం చేదృశవ్యవహారే - తిథిబద్ధద్వాదశమాసైరేవ వర్షగణనా కర్తవ్యేతి సిద్ధం-యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౩౧ శ్లో ౧౮. పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ మహాబలే, సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే. విశోధితజటస్స్నాతశ్చిత్రమాల్యానులేపనః, మహార్హవసనోపేత స్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠ్యాం - జటాశోధనం శ్రీరామేణ కృతమితి నిశ్చితం భవతి-అస్మిన్నేవ సర్గే ౪౧ శ్లో. ద్యుతిమానేతదాఖ్యాయ రామో వానరసంయుతః, హృష్టపుష్టజనాకీర్ణామయోధ్యాం ప్రవివేశ సః ఏతద్వచనేన శ్రీరామష్షష్ఠ్యామేవ అయోధ్యాప్రవేశమకరోదిత్యర్థస్సూచితః - అత్రైవ సర్గేశ్లో ౪౭. తతో హ్యభ్యుచ్ఛ్రయన్ పౌరాః పతాకాశ్చ గృహే గృహే. ఇత్యనేన వచనేన శ్రీరామస్య అయోధ్యాప్రవేశానంతరమేవ పతాకాభ్యుచ్ఛ్రయాదికం చక్రురిత్యనేన శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేకోత్సవార్థమయోధ్యానగరమలంచక్రురిత్యర్థస్సూచితో భవతి-అత్రైవ సర్గే శ్లో ౫౯. తతస్స ప్రయతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణైస్సహ, రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్ అనేన వచనేన శ్రీరామచంద్రస్య పుష్యనక్షత్రయుక్తసప్తమ్యాం పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇత్యర్థః స్పష్టః అన్యత్సర్వం సమంజసం-అగ్నివేశ్యరామాయణే - మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు, రక్షసాం వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులం. మాఘశుక్లనవమ్యాం తు రాత్రావింద్రజితా రణే, రామలక్ష్మణయోర్నాగపాశైర్బంధో బభూవహ. నాగపాశవిమోక్షార్థం దశమ్యాం గరుడోఽభ్యగాత్, అత్రావహారః కథితో దశమ్యాదిదినద్వయం. ద్వాదశ్యామాంజనేయేన ధూమ్రాక్షస్య వధః కృతః, త్రయోదశ్యాం తు తేనైవ నిహతో కంపనో రణే. మాఘశుక్లచతుర్దశ్యాం యావత్కృష్ణాదివాసరం, త్రిదినేన ప్రహస్తస్య నీలేన విహితో వధః. మాఘస్యాసితభద్రాయాశ్చతుర్థ్యంతం త్రిభిర్దినైః, రామేణ తుములే యుద్ధే రావణోభూద్రణే జితః. పంచమ్యాస్త్వష్టమీయావద్రావణేన ప్రబోధితః, కుంభకర్ణస్సముత్తస్థౌ అత్ర యుద్ధం చతుర్దినమ్. కుంభకర్ణో దినైష్షడ్భిర్నవమ్యాస్తు చతుర్దశీమ్, రామేణ నిహతో

యుద్ధే బహూన్వానరభక్షకః అమావాస్యాదినే శోకాదవహారో బభూవ హ, ఫాల్గునాదిప్రతిపదశ్చతుర్థ్యంతదినైస్తతః. నరాంతకప్రభృతయో నిహతాః పంచ రాక్షసాః, పంచమ్యాస్సప్తమీంయావదతికాయవధస్త్వహాత్. అష్టమ్యా ద్వాదశీయావన్నిహతౌ దినపంచకాత్, నికుంభకుంభావూర్ధ్వం తు మకరాక్షశ్చతుర్దినైః. ఫాల్గునస్య ద్వితీయాయాం కృష్ణే శక్రజితా జితమ్, తృతీయాయాస్సుసప్తమ్యా హరయః పంచవాసరాన్. ఓషధ్యానయనే వ్యగ్రాస్తదాసన్నవహారకః, తతస్త్రయోదశీయావద్దినైష్షడ్భిస్తు శక్రజిత్. లక్ష్మణేన హతో యుద్ధే విఖ్యాతోభిచరన్ క్రమాత్, చతుర్దశ్యాం దశగ్రీవో రణదీక్షావిధిక్రమాత్. అమావాస్యాం యయౌ వీరో యుద్ధాయ దశకంధరః, చక్రే శుక్లప్రతిపదః పంచమ్యాం దినపంచకైః. రావణస్య ప్రధానానాం యుధ్యతాం సుభటక్షయః, చైత్రషష్ఠ్యష్టమీంయావన్మహాపార్శ్వాదిమారణమ్. చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు సౌమిత్రేశ్శక్తిభేదనం, ద్రోణాద్రిరాంజనేయేన లక్ష్మణార్థముపాహృతః. దశమ్యామవహారోభూద్రాత్రౌ యుద్ధే స్వరక్షసాం, ఏకాదశ్యాం తు రామాయ రథో మాతలిసారథిః. శక్రేణ ప్రేషితశ్శక్త్యా హారిదశ్వైర్యుతో మహాన్, అష్టాదశదినై రామో రావణం ద్వైరథేవధీత్ ద్వాదశ్యాశ్శుక్లపక్షస్య యావత్కృష్ణచతుర్దశీ, మాఘశుక్లద్వితీయాయాశ్చైత్రకృష్ణచతుర్దశీ. అష్టాశీతిదినం యుద్ధం మధ్యే పంచదశాహకమ్, యుద్ధావహారస్సంగ్రామస్త్రిసప్తతిదినాన్యభూత్. సంస్కారో రావణాదీనామమావాస్యాదినేఽభవత్. వైశాఖాదిదినే రామస్సువేలం పునరాగమత్. అభిషిక్తో ద్వితీయాయాం లంకారాజ్యే విభీషణః, సీతాశుద్ధిస్తృతీయాయాం దేవేభ్యో వరలంభనమ్. వైశాఖస్య చతుర్థ్యాం తు రామః పుష్పకమాస్థితః, పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం మాఘమాస్య తు. భరద్వాజాశ్రమం రామస్ససీతః పునరాగమత్, నంగ్రామే తు షష్ఠ్యాం వై భరతేన సమాగతః సప్తమ్యామభిషిక్తోసావయోధ్యాయాం రఘూత్తమః-ఇతి స్మృతివచనైః త్రిసప్తతిదినాని యుద్ధమభవదత్ర రావణేన అష్టాదశ దినాని - యుద్ధం కృతమిత్యుక్తం - నచైవం కాలికాపురాణే - ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం - రావణసంహారప్రతిపాదనాత్-అగ్నివేశ్యరామాయణేచ - చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రావణవధస్య ప్రతిపాదనాత్పరస్పరం విరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశవిరోధస్య కల్పభేదవ్యవస్థానుసారేణ పరిహరణీయత్వాత్ - తదుక్తం కాలికాపురాణే ప్రతికల్పం భవేద్రామో రావణశ్చాపి రాక్షసః, తథైవ జాయతే యుద్ధం తథైవ త్రిదశాగమః. ఏవం రామసహస్రాణి రావణానాం తథైవ చ, భవితవ్యాని భూతాని తేషు దేవీ ప్రవర్తతే ఇత్యాదివచనైః ప్రతికల్పం శ్రీరామాదీనాముత్పత్తి ప్రతిపాదనాత్ - సకలదేవతాశిరోమణేరాశ్రితచింతామణేరనిర్వచనీయానాదిమాయాధీనానంతకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణస్స్వ పరిచ్ఛిన్నస్య జగదుపాదానకారణీభూతమాయావలంబనే నైవోత్పత్త్యాదిమత్త్వస్య వక్తవ్యతయాతత్ర కించిత్కాలభేదస్యాకించిత్కరత్వాత్ తత్కాలప్రయుక్తవిరోధో

ప్యకించిత్కర ఇత్యవధేయం-న చ శ్రీరామస్య సర్వజ్ఞస్య జగన్నాయకస్య సర్వశాస్త్రనియామకస్య సకలధర్మప్రతిష్ఠాపనార్థమేవ కృతావతారస్య పట్టాభిషేకః సర్వశాస్త్రనిషిద్ధకృష్ణపక్షీయసప్తమ్యాం కథమాచరిత ఇతి వాచ్యం - కృష్ణపక్షీయసప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షఏవాంతర్భావసంభవాత్ -తదుక్తం కాలనిర్ణయే-శుక్లద్వితీయామారభ్య యావత్కృష్ణా తు సప్తమీ, శుక్లపక్ష ఇతి ప్రోక్తశ్శేషః కృష్ణ ఇతీరితః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా కృష్ణపక్షసప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షవత్సర్వకర్మస్వపి గ్రాహ్యత్వస్యైవోక్తత్వాత్తదర్థ మనుసంధాయైవ - వసిష్ఠాదిభిస్సర్వశ్రేష్ఠైః శ్రీరామస్య తస్యామేవ సప్తమ్యాం పట్టాభిషేకః కృత ఇతి. అన్యత్సర్వమనవద్యం.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశ కలశజలధికౌస్తుభేన మంగమాంబాజానేర్వేంకటేశ్వరవిద్వచ్చూడామణేరాత్మజేనఅనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్య సూరిద్వయ సహకృతేన వావిళ్లరామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీరామస్య వనవాసనిర్గమనాదిచతుర్దశవర్షఘటితతత్తత్కాలకలితకార్యనిర్ణయప్రకరణం నామ సప్తమస్తరంగః.

ఆదిసరస్వతీనిలయో విఖ్యాతశ్రీర్దిగంతేషు, ముద్రాక్షరశాలాసు ప్రథితశ్రీశ్చెన్నపట్టణే జయతి. శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణవిదితరహస్యార్థరత్నాకరోఽయం సంపూర్ణం ముద్రితోఽభూద్విబుధజనముదేచెన్నపుర్యాం విశోధ్య,తర్కేష్వం కాబ్ధి వర్షేష్వపిచ కలిగతేష్వ త్రివంశ్యేన రామస్వామ్యార్యేణాద్య సారస్వతనిలయమహాముద్రికాయాం ప్రసిద్ధః.

వ్యాఖ్య

శ్రీరామచంద్ర శ్శ్రితపారిజాత స్సమస్తకల్యాణగుణాభిరామః,
సీతాముఖాంభోరుహచంచరీకో నిరంతరం మంగళమాతనోతు.

శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకర
స్సమాప్తిమగమత్.

హరిః ఓమ్.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

శ్రీమద్రామాయణే, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

బాలకాణ్డప్రారంభః.

మూ. తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరమ్,
నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమ్. ౧

{ శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా }

శ్రీగోవిందరాజకృతమంగళశ్లోకాః విద్వజ్జనమనస్సముల్లాసాయ విలిఖ్యంతే.

ఆచార్యం శఠకోపదేశికమథ ప్రాచార్యపారంపరీం, శ్రీమల్లక్ష్మణయోగివర్య యమునానాస్తవ్యనాథాదికాన్, వాల్మీకిం సహ నారదేన మునినా వాగ్దేవతావల్లభం సీతాలక్ష్మణవాయుసూనుసహితం శ్రీరామచంద్రం భజే. శ్రీమత్యంజనభూధరస్య శిఖరే శ్రీమారుతేస్సన్నిధావగ్రే వేంకటనాయకస్య సదనద్వారే యతిక్ష్మాభృతః, నానాదేశసమాగతైర్బుధగణై రామాయణవ్యాక్రియాం విస్తీర్ణాం రచయేతి సాదరమహం స్వప్నేఽస్మి సంచోదితః. క్వాహం మందమతిర్గభీరహృదయం రామాయణం తత్క్వచ వ్యాఖ్యానేఽస్య పరిభ్రమన్నహమహో హాసాస్పదం ధీమతామ్, కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపాఽకూపారో రచయత్యదస్సపది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః. వైయర్థ్యం పునరుక్తతామనుచితారంభం విరోధం మిథో సాధుత్వం చ పదప్రబంధరచనావాక్యేషు నిశ్శేషయన్, స్వారస్యం చ పదే పదే ప్రకటయన్రామాయణస్య స్వయం వ్యాఖ్యామేష తనోతి సజ్జనముదే గోవిందరాజాహ్వయః. ఆచార్యకృతప్రబంధజలధేస్తాత్పర్యరత్నావలీ గ్రాహం గ్రాహ మహం శ

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

శ్రీమహేశతీర్థకృతమంగళశ్లోకాః. పరబ్రహ్మాత్మికాం దేవీం భుక్తిముక్తిఫలప్రదామ్, ప్రణమ్య స్తౌమి తామేవ జ్ఞానశక్తిం సరస్వతీమ్. కారుణ్యామృతనీరమాశ్రితజనశ్రీచాతకానందదం శార్ఙ్గాఖండలచాపమంబుజభవాగ్నేంద్రాదిబర్హీష్టదం, చారుస్మేరముఖోల్లసజ్జనకజాసౌదామినీశోభితం శ్రీరామాంబుదమాశ్రయేఖిలజగత్సంసారతాపాపహం. ప్రణమ్య నారాయణతీర్థదేశికాన్ భవానలార్తామృతపూరనీరదాన్, కరోతి రామాయణతత్వదీపికాం మహేశతీర్థాఖ్యమునిర్యథామతి. నానా

తారిగురుణా సందర్శితేనాధ్వనా, అన్యవ్యాకృతిజాతరూపశకలైరాయోజ్య సజ్జీకృతైః శ్రీరామాయణభూషణం విరచయే పశ్యంతు నిర్మత్సరాః. సుస్పష్టమష్టాదశకృత్వ ఏత్య శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరోఽయమ్, శుశ్రావ రామాయణసంప్రదాయం వక్ష్యే తమాచార్యపరంపరాప్తమ్. క్వచిత్పదార్థం క్వచిదన్వయార్థం క్వచిత్పదచ్ఛేదసమర్థనాని, క్వచిత్ క్వచిద్గాఢనిగూఢభావం వక్ష్యే యథాపేక్షమవేక్షణీయమ్

అవతారికా. శ్రియఃపతిరవాప్తసమస్తకామస్సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్సర్వేశ్వరః, 'వైకుంఠే తు పరే లోకే శ్రియా సార్ధం జగత్పతిః, ఆస్తే విష్ణురచింత్యాత్మా భక్తైర్భాగవతైస్సహ' ఇత్యుక్తరీత్యా శ్రీవైకుంఠాఖ్యదివ్యలోకే శ్రీమహామణిమంటపే శ్రీభూమినీలాభిస్సహ రత్నసింహాసనమధ్యాసీనో నిత్యైర్ముక్తైశ్చ సహ నిరంతరపరిచర్యమాణచరణనలినోఽపి తద్వదేవ స్వచరణయుగళపరిచరణార్హానపి తద్ధీనాన్ ప్రళయే ప్రకృతివిలీనాన్ మధూచ్ఛిష్టమగ్నహేమకణసదృశాన్ క్షీణజ్ఞానాన్ జీవానవలోక్య, 'ఏవం సంసృతిచక్రస్థే భ్రామ్యమాణే స్వకర్మభిః, జీవే దుఃఖాకులే విష్ణోః కృపా కాప్యుపజాయత' ఇత్యుక్తరీత్యా దయమానమనాః 'విచిత్రా దేహసంపత్తిరీశ్వరాయ నివేదితుం, పూర్వమేవ కృతా బ్రహ్మన్ హస్తపాదాదిసంయుతా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ మహదాదిసృష్టిక్రమేణ తేషాం స్వచరణకమలసమాశ్రయణోచితాని కరణకళేబరాణి దత్త్వా, నదీతరణాయ దత్తైః ప్లవైర్నదీరయానుసారేణ సాగరమవగాహమానేష్వివ తేషు తైర్విషయాంతరప్రవణేషు, తేషాం సదసద్వివేచనాయ 'శాసనాచ్ఛాస్త్ర'మిత్యుక్తరీత్యా స్వశాసనరూపం వేదాఖ్యం శాస్త్రం ప్రవర్త్యాపి తస్మిన్నప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యన్యథాప్రతిపత్తిభిస్తైరనాదృతే స్వశాసనాతిలంఘినం జనపదం స్వయమేవ సాధయితుమభియియాసురివ వసుధాపతిః స్వాచారముఖేన తాన్ శిక్షయితుం రామాదిరూపేణ చతుర్ధావతితీర్షురంతరామరగణైస్సహ ద్రుహిణైరభ్యర్థితః స్వారాధకస్య దశరథస్య మనోరథమపి పూరయితుం చతుర్ధావతతార; తత్ర

టీకాస్థవాక్యాని లిఖ్యంతేఽత్ర యథామతి, సర్వేషాం గ్రంథకర్తౄణాం లేఖకోఽహం న కల్పకః. లిఖితాన్యత్ర తైర్యాని లిఖ్యంతే తాన్యతో మయా, గ్రంథబాహుళ్యభీత్యాఽత్ర క్వచిచ్ఛబ్దసుశోధనం. నిఘంటుకథనం చార్థఃపదానాం లిఖ్యతేఽధునా, సీతారామౌసముద్దిశ్య విరాధఖరరావణైః, ఉక్తానాం పరుషోక్తీనాం వాస్తవార్థోఽత్ర వర్ణ్యతే. వ్యా. బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామచరితం భూలోకవర్తినాం చతుర్ణాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ సంక్షిప్య రచయితుముద్యుక్తః పరమకారుణికో బ్రహ్మా వాల్మీకిరూపేణ భూమౌ స్వాంశేన సమభవత్. తథా చ స్కాందే పార్వతీం ప్రతి శివవచనం. వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రత ఇతి. ఏవం చ బ్రహ్మాంశభూతో భగవాన్ ప్రాచేతసస్స్వచికీర్షితం శ్రీరామచరితం గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన భగవత్కథోపదేశేన స్వగురుం నారదం ప్రతీక్షమాణ ఆస్తేస్మ. అథ బ్రహ్మనియోగేన సమాగతం భగవంతం నారదమభ్యర్చ్య వాల్మీకిః కోన్వస్మిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ. స చ దేవర్షిః పరా[illegible]కథాప్రశ్నముదితమనాః శ్రీరామచరితం సంక్షిప్యవాక్యరూపేణోపదిశ్య జగామ తదనుః

రామరూపేణావతీర్య రావణం నిహత్య పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మమన్వతిష్ఠత్. లక్ష్మణరూపేణ రావణిం నిరస్య భగవచ్ఛేషత్వరూపం విశేషధర్మం - భరతరూపేణ గన్ధర్వాన్నిర్వాస్య భగవత్పారతన్త్ర్యరూపం-శత్రుఘ్నరూపేణ లవణాసురం ధ్వంసయిత్వా భాగవతశేషత్వం; తానిమాన్ ధర్మాంస్తానీమాని చాపదానాని తత్కాలమాత్రపర్యవసితాని భవిష్యంతీతి మన్వానస్సర్వలోకహితపరః పితామహో భగవాన్ బ్రహ్మా రామచరిత్రపవిత్రితం శతకోటిప్రవిస్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ తం నారదాదీనధ్యాప్య భూలోకేపి సంతతరామమంత్రానుసంధానసంధుక్షితహృదయవాల్మీకిముఖేన సంగ్రహేణ ప్రవర్తయితుం నారదం ప్రేషయామాస-తదుక్తం మాత్స్యే. 'వాల్మీకినా చ యత్ ప్రోక్తం రామోపాఖ్యానముత్తమం, బ్రహ్మణా చోదితం తచ్చ శతకోటిప్రవిస్తరం, ఆహృత్య నారదేనైవ వాల్మీకాయ నివేదిత' మితి. వాల్మీకిరపి నిఖిలవేదాంతవిహితపరతత్త్వనిర్ధిధారయిషయా యదృచ్ఛయోపగతం నారదం పృష్ట్వావగతపరతత్త్వస్వరూపస్తదనుప్రసన్నేన విధినా దత్తసకలసాక్షాత్కారప్రబంధనిర్మాణశక్తిర్వేదోపబృంహణమారభమాణస్తస్యార్థప్రధానసుహృత్సమ్మితేతిహాసతాం వ్యంగ్యప్రధానకాంతాసమ్మితకావ్యతాం చ పురస్కుర్వన్ - కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ నిర్ధారయన్ స్వగ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్త్యర్థం తదంగాని దర్శయతి ప్రథమతశ్చతుస్సర్గ్యా. తత్ర ప్రథమసర్గేణ విషయప్రయోజనే దర్శయతి-తత్ర చ 'తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయే'తి వేదాంతరహస్యస్య ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞేయత్వవిధానా 'న్నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయా' దిత్యపృష్టోత్తరస్య ప్రత్యాదిష్టత్వాచ్చ ప్రశ్నమావిష్కరోత్యాదితః పంచశ్లోక్యా.

* * *

అథ ప్రారిప్సితస్య గ్రంథస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ ప్రచయగమనాయ చ గురునమస్కారం దేవతానమస్కారం చ విదధాతి తపస్స్వాధ్యాయేతి. తత్ర 'ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదే' త్యాదిశ్రుత్యా సదాచారోపదేశస్యైవాతిశయావహత్వాత్ స్వగురోరాచార్యలక్షణపూర్తిం దర్శయతి ద్వితీయాంతపదైః-తత్ర వేదసంపన్నత్వమాహ-తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి.తపశ్చస్వాధ్యాయశ్చతపస్స్వాధ్యాయౌ. వ్యా.అల్పాచ్తరంపూ

తమసాతీరముపస్పృత్య చరతో వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనజనితశ్శోకస్య వాల్మీకేర్వదనాన్మానిషాదేతి శ్లోక ఉదభూత్. తతస్స్వాశ్రమమాగత్య తమేవానుసందధానస్సువిస్మయమాస్త. అథ భగవాంశ్చతుర్ముఖ ఆగత్య, మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్నిత్యభిధాయ రామచరితం సర్వంవిదితం భవత్వితి వరం ప్రదాయ పద్యైరేవ రామాయణం కుర్విత్యుపదిశ్య స్వధామ జగామ. అథ చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యాఖ్య పరబ్రహ్మవిద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైశ్చకార తదిదం వ్యాక్రియతే. తపస్స్వాధ్యాయేత్యాదిః గాయత్రీవర్ణసహితశ్లోకసంకేతః. చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాగాయత్రీవర్ణసంయుతాః, యే శ్లోకాస్సంతి తానత్ర విలిఖామి యథాక్రమం. శ్లోకే చ

ర్వమితి తపశ్శబ్దస్య పూర్వనిపాతః. తపః చాంద్రాయణాది స్వాధ్యాయో వేదః 'స్వాధ్యాయో వేదతపసో'రితి వైజయంతీ. తయోర్నిరతం నిరంతరాసక్తం ఆవశ్యకత్వాదేతదుభయముక్తం-తదాహ మనుః-'తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్శ్రేయసకరం పరం, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయా జ్ఞానమశ్నుత' ఇతి య[illegible]వ-తపోజ్ఞానం. వ్యా. తప ఆలోచన ఇత్యస్మాద్ధాతోరసుప్రత్యయః, శ్రుతిశ్చాత్ర భవతి 'యస్య జ్ఞానమయం తప' ఇతి. యోగ ఇతియావత్. స్వాధ్యాయో వేదః తయోర్నిరతం 'స్వాధ్యాయాద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమావసేత్, స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యా గమిష్యతి పరాం గతి' మిత్యుక్తప్రకారేణ సక్తమిత్యర్థః. యద్వా తపో వేదః, 'తపో హి స్వాధ్యాయ' ఇతిశ్రుతేః స్వాధ్యాయో జపః 'స్వాధ్యాయో వేదజపయో'రిత్యుక్తేః తత్ర నిరతం. 'స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః' 'వేదమేవ జపేన్నిత్య' మిత్యుక్తరీత్యా సక్తమిత్యర్థః. యద్వా తపో బ్రహ్మ, 'బ్రహ్మైతదుపాస్వైతత్తప' ఇతి శ్రుతేః. తపః ప్రధానస్స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. వేదాంత ఇతియావత్. తత్ర నిరతం, 'స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాన్న ప్రమదితవ్య' మిత్యుక్తరీత్యాధ్యయనాధ్యాపనాదిపరమిత్యర్థః. యద్వా తపో వ్యాకరణం తథోక్తం వాక్యపదీయే, 'ఆసన్నం బ్రహ్మణస్తస్య తపసాముత్తమం తపః, ప్రథమం ఛందసామంగమాహుర్వ్యాకరణం బుధా' ఇతి. తత్ ఇతరేషామంగానాముపలక్షణం తత్సహితస్వాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తత్ర నిరతం, సాంగవేదాధ్యాయినమిత్యర్థః. యద్వా తపః స్వం యస్యాసౌ తపస్వీ, అధ్యాయో వేదః. వ్యా. ఇజధ్యయన ఇత్యస్మాద్ధాతోరధ్యాయన్యాయేత్యాదినా నిపాతనాత్ అతఏవ స్వాధ్యాయోధ్యేతవ్య ఇత్యత్ర సస్వాధ్యాయః స్వాధ్యాయః స్వశాఖేత్యాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం. తత్ర నిరతో ధ్యాయనిరతః తపస్వీ చాసావధ్యాయనిరతశ్చ తపస్స్వాధ్యాయనిరత ఇతి కర్మధారయః. తం. యద్వా, తపో బ్రహ్మ, తద్రూపస్స్వాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తస్మిన్నిరతం సామగానలోలమిత్యర్థః. 'వేదానాం సామవేదోఽస్మీ'తి భగవతా గీతత్వాత్, ఏవం వేదాధ్యయనముక్తం అథ, 'యదధీతమవిజ్ఞాతం నిగదేనైవ శబ్ద్యతే, అనగ్నావివ శుష్కైధో న తజ్జ్వలతి కర్హిచి'దితి కేవలాధ్యయనస్య నిందితత్వాత్ తదర్థజ్ఞత్వమాహ-వాగ్విదాం వరమితి. వాక్ వేదః, అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువే'తి వాక్ఛబ్దస్య వేదే ప్రయోగాత్

ప్రతి సాహస్రం ప్రథమే ప్రథమే క్రమాత్, గాయత్ర్యక్షరమేకైకం స్థాపయామాస వై మునిః. గాయత్ర్యాస్త్రీణి చత్వారి ద్వే ద్వే త్రీణ్యథ షట్ క్రమాత్, చత్వారి సప్తకాండేషు స్థాపితాన్యక్షరాణితు. తత్ర, తదితి గాయత్ర్యాః ప్రథమాక్షరం. తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరం, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమితి. అత్ర తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమోపవాసాది కర్మోచ్యతే. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుతేః, తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయకజ్ఞానముచ్యతే. స్వాధ్యాయశబ్దేన ఫలవదర్థావబోధపర్యంతాధ్యయనముచ్యతే. తయోర్నిరతం ఏకాగ్రచిత్తం. అనేన తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరుత్పన్నేన తపశ్శబ్దేన జ్ఞానపర్యాయేణ 'సత్యం జ్ఞాన

తాంవిదంతిజానంతీతివాగ్విదః వేదార్థజ్ఞాః తేషాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం నిర్ధారణేషష్ఠీ; యద్వా,వాక్ వ్యాకరణం'యశ్చవ్యాకురుతేవాచం' 'వాగ్యోగవిద్దుష్యతిచాపశబ్దై' రిత్యాదౌ వ్యాకరణపర్యాయత్వేనశిష్టైర్వ్యవహృతత్వాత్.ఏతత్ అఙ్గాన్తరాణాముపలక్షణం. షడఙ్గవిదామగ్రేసరమిత్యర్థః. తేన వేదార్థాభిజ్ఞత్వమర్థాత్సిద్ధం. యద్వా, వాగ్విదో యావద్వివక్షితార్థప్రతిపాదనక్షమశబ్దప్రయోగవిదః తేషాం వరం. పూర్వం వేదాధ్యయనముక్తం అత్ర తదధ్యాపనం. యద్వా,గోబలీవర్దన్యాయేన వాచో వేదవ్యతిరిక్తాని శాస్త్రాణి తద్విదాం వరం. అనేన చతుర్దశవిద్యాస్థానవేదిత్వముక్తం. యద్వా-భూమవిద్యోపక్రమేనారదేనాత్మనస్సర్వ విద్యాభిజ్ఞత్వముక్తం 'ఋగ్వేదం భగవోధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పంచమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకోవాక్యమేకాయనం బ్రహ్మవిద్యాం దేవవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవవిద్యాం ఏతత్ భగవోధ్యేమీ'తి, తదిదముచ్యతే వాగ్విదాం వరమితి.యద్వా, వాక్ సరస్వతీ, 'గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ'తి వచనాత్, తయా విద్యంతే లభ్యంత ఇతి వాగ్విదః, సరస్వతీపుత్రామరీచ్యాదయః.వ్యా.విద్ ల్లాభ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణిక్విప్, భగవద్భక్తతయా తేషాం వరం. అనేనాభిజాత్యముక్తం. తపస్స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన విద్యోక్తా. సమాహితత్వమాహ. మునిపుంగవమితి. 'తేనాభిజనవిద్యాసముదేతం సమాహితం సంస్కర్తారమీప్సే' దిత్యాపస్తంబోక్తమాచార్యలక్షణం జ్ఞాపితం.మననయో మననశీలాః. వ్యా. మనేరుచ్చేతీన్ప్రత్యయః,పుమాంశ్చాసౌ గాశ్చ పుంగవః, గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ప్రత్యయః. శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. 'బుధే చ పుంగవశ్శ్రేష్ఠే వృషభే భిషజాం వర' ఇతి విశ్వః. మునిషుపుంగవో మునిపుంగవః సప్తమీతియోగవిభాగాన్నాగోత్తమాదివత్సమాసః తం 'తపస్స్వాధ్యాయనిరత'మిత్యనేన వేదార్థస్యశ్రవణముక్తం. 'వాగ్విదాంవర' మిత్యనేన మననం,'మునిపుంగవ' మిత్యనేన నిదిధ్యాసనం. యద్వా, 'తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేత్ బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరి' త్యుక్తక్రమేణ త్రిభిరేతైః పదైః పాండిత్యబాల్యమౌనాన్యుక్తాని. నరస్యసంబంధి నారం.వ్యా.నరాచ్చేతి

మనంతం బ్రహ్మే'తి బ్రహ్మస్మరణాత్ విశిష్టేష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళం కృతమిత్యనుసంధేయం. తపస్వీ ప్రశస్తతపాః. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః. తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్తే 'అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మలోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసా'వితి. నారదం నరః పరమాత్మా, తదుక్తం 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన' ఇతి. తస్యసంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకం జ్ఞానం దదాతి ఉపదిశతీతి నారదః యద్వా నరాణాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి విజ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః. తథాచోక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సదాపాపభయాపహామ్, నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమ' ఇతి.

వక్తవ్యమిత్యర్థః, అజ్ఞానమిత్యర్థః, తద్ద్యతి ఖండయతీతి నారదః, దోఽవఖండన ఇత్యస్మాద్ధాతోః 'ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి' తిత్వాత్త్వే 'ఆతోఽనుపసర్గే కః' ఇతిక ప్రత్యయః, అజ్ఞాననివర్తక ఇత్యర్థః ఉక్తం చ నారదీయే, 'నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞాన జంతమ'ఇతి. యద్వా, నారం జ్ఞానం తద్దదాతీతి నారదః. యద్వా,నరతిసద్గతింప్రాప యతీతి నరః పరమాత్మా, నృ నయ ఇత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్. తదుక్తం భారతే. 'నరతీతినరఃప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన'ఇతి. సఏవనారఃతందదాత్యుపదిశతీతినారదః తం. ఏవమాచార్యలక్షణపూర్తిముక్త్వా అధికారిత్వసంపూర్తిప్రదర్శనాయ శిష్య లక్షణమాహ తపస్వీత్యాదినా. తపోఽస్యాస్తీతి తపస్వీ. వ్యా.తపస్సహస్రాభ్యాం వినీ నావితి మత్వర్థీ యోవినిప్రత్యయః,భూమాదయోమత్వర్థాః.తదుక్తం'భూమనిందా ప్రశంసాసునిత్యయోగేతిశాయనే,సంసర్గేస్తివివక్షాయాంభవంతిమతుబాదయ'ఇతి, ప్రశస్తతపస్క ఇత్యర్థః. తేన.'తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ.స తపోతప్యత,సతపస్తప్త్వా ఆనందో బ్రహ్మేతివ్యజానా'దితి శ్రుతం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంతపఉక్తం. యద్వా,తపోవే దః వ్యాకరణజ్ఞానంచ, తద్వాన్. తపశ్శబ్దానాంతంత్రావృత్త్యేకశేషాద్యన్యతమేనా గ్రహణే సతి ఏకపదోపాత్తకృతికాలాదీనామివాన్వయబోధస్సులభః. తథాచాధీత సాంగసశిరస్కవేదోఽధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞాన ఇత్యుక్తం. నిర్వేదశ్చ తపః, 'తపస్వీ తాపసే శోచ్య'ఇతి వైజయంతీ తేన. సంజాతమోక్షాభిలాష ఇత్యుక్తం. తాదృశ ఏవ హి బ్రహ్మజ్ఞానాధికారీ. తపస్వీత్యనేన శమదమాది సంపత్తిరపి సిద్ధా. యద్వా, తపో న్యాసః 'తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహు' రితిశ్రుతేః. న్యాసశ్చ శరణాగతిః ప్రణిపాతరూపా. ఏవం'తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేన సేవయే' త్యాద్యుక్తాని ప్రణిపాతపురస్సరాణి దర్శితాని. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః.వ్యా.అత ఇఞితీఞ్ ప్రత్యయః. నన్వసౌ కథంవల్మీకాపత్యం యతోఽయంభృగుపుత్ర ఏవ ప్రతీ యతే. తథాచ శ్రీవిష్ణుపురాణే 'ఋక్షోఽభూద్భార్గవస్తస్మా ద్వాల్మీకిర్యోఽభిధీ యత' ఇతి. అత్రాప్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి 'భార్గవేనేతి సంస్కృతా' 'భార్గవేన తపస్వినేతి' చ, అన్యత్ర చ ప్రచేతసోఽపత్యత్వమభిధీయతే. 'చక్రే ప్రచేతసఃపుత్ర స్తం బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతే' తి, 'వేదఃప్రాచేతసాదాసీ' దితి చ ప్రసిద్ధం, అతః కథ మస్య వల్మీకాపత్యత్వం, ఉచ్యతే, నిశ్చలతరతపోవిశేషేణాస్య వల్మీకావృతా జాతాయాం ప్రచేతసావరుణేన కృతనిరన్తరవర్షేణ ప్రాదుర్భావోఽభూదితి భృగు

శ్రీరామపండితకృతతిలకవ్యాఖ్యానం.

శ్రీమద్రాఘవపాదపద్మయుగళం పద్మార్చితం పద్మయా పద్మస్థేన తు పద్మజేన వినుతం పద్మాశ్రయస్యాప్తయే, యద్వేదైశ్చ నుతం సుఖైకనిలయం సర్వాశ్రయం నిష్క్రియం శశ్వచ్ఛంకరశంకరం ముహురహో సన్నౌమి తల్లబ్ధయే. నను రామాయణస్యైహికాముష్మిక ఫలదత్వే మానాభావాత్ కిం తద్వ్యాఖ్యానేనేతి చేన్న. 'ఇదం పవిత్రం పాపఘ్న' మిత్యాది 'జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వమీయా' ది త్యంతైః శ్లోకైరైహికార్థసాధకత్వస్య స్పష్టమత్రైవ శ్రూయమాణత్వాత్. 'శృణ్వన్రామాయణం భక్త్యా

పుత్రస్యైవాస్య ప్రచేతసః పుత్రత్వం వల్మీకాపత్యత్వం చ సంగచ్ఛతే. నను కథం
తత్ప్రభవత్వమాత్రేణ తదపత్యత్వం. మైవం. గోణీపుత్రః కలశీసుత ఇత్యాదివ్యవ
హారస్య తత్ప్రభవేపి బహుళముపలబ్ధేః. ఉక్తం చ బ్రహ్మవైవర్తే. "అథాబ్రవీన్మహా
తేజా బ్రహ్మా లోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసా"వితి.
మాస్త్వపత్యార్థత్వం తథాపి వాల్మీకిశబ్దస్సాధురేవ. గర్గాదిషు పఠితత్వాత్. య
ద్వా భృగువంశ్యః కశ్చిత్ప్రచేతా నామ. తస్యాయం పుత్రో ఋక్షో నామ. 'చక్రే
ప్రచేతసః పుత్ర' ఇతి పుత్రత్వాభిధానాత్, భార్గవభృగునందనశబ్దౌ రామే రాఘవ
రఘునందనశబ్దవదున్నేయౌ. వాల్మీకిశబ్దః పుత్రత్వోపచారాత్. అతఏవ క్వచిద్వా
ల్మీకేన మహర్షిణేతి సంబంధమాత్రేణ ప్రయుజ్యతే. సత్స్వపి నామాంతరేషు వా
ల్మీకిశబ్దేనాభిధానం జ్ఞానాంగశమదమాద్యుపేతత్వస్ఫోరణాయ. పరిపప్రచ్ఛ. పరి
విశేషేణ పృష్టవాన్ కోన్వస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణమితి శేషః. తప ఇతి భిన్నంపదం
వా బ్రహ్మవాచి. నారదం బ్రహ్మ పరిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. అతో న ద్వికర్మకత్వహానిః. ఉక్తం
హి వృత్తికృతా, 'దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్రచ్ఛిచిఞ్' ఇత్యాదినా పృచ్ఛేర్ద్వికర్మకత్వం.
పరిపప్రచ్ఛేతి పరోక్షే లిట్. ప్రశ్నస్య పరోక్షత్వం వివక్షితభగవద్గుణానుసంధాన
కృతవైచిత్ర్యాత్ సుప్తోహం కిల విలలాపేతివత్. విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం వా
స్వవినయవ్యంజనాయ ప్రథమపురుషనిర్దేశో వా. 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దే
శేర్జున తిష్ఠతీ'తివత్ స్వస్మిన్నన్యత్వమారోప్య పరోక్షనిర్దేశో వా. అనేన 'పరీక్ష్య
లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞా
నార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం తస్మై స విద్వా
నుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ యేనాక్షరం పురుషం వేద
సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మిత్యాథర్వణికశ్రుతిర్గురూపసదనవిష
యతయోపబృంహ్యతే. తథాహి. తపస్వీత్యనేన పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రా
హ్మణో నిర్వేదమాయాదిత్యస్యార్థో దర్శితః. అధీతసాంగసశిరస్కవేదోధిగతాల్పా
స్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషో హి తపస్విశబ్దార్థో వర్ణితః.
వాల్మీకిరిత్యనేన సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయేత్యస్యార్థో దర్శితః. స్వా
ధ్యాయనిరతమిత్యనేన శ్రోత్రియపదార్థ ఉక్తః. 'శ్రోత్రియశ్ఛందోధీత' ఇతి శ్రోత్రి
యశబ్దార్థప్రకాశనాత్. వాగ్విదాం వరమిత్యనేన విద్వచ్ఛబ్దార్థః. మునిపుంగవ

యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదే'తి మూలరామాయణ
వచనేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరూపస్యాముష్మికఫలస్య స్పష్టముక్తత్వాచ్చ. అపిచ గాయత్ర్యా బ్రహ్మాను
సంధానాద్బ్రహ్మలోకావాప్తివత్ తత్ప్రతిపాద్యస్య లీలావతారరూపతయా రామస్య వైభవానుసంధా
నేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరుచితైవ. న చ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధప్రసక్తిః. తస్యానృషి
ప్రణీతపురుషార్థాసాధకకావ్యవిషయత్వాత్ తత్రాస్యాధ్యయనే త్రైవర్ణికస్యాధికారః. గాయత్రీ
ప్రతిపాద్యార్థప్రతిపాదకత్వాత్. శ్రవణే తు స్త్రీశూద్రాదీనామప్యధికారః. అథాదికవిర్వాల్మీకిః

మిత్యనేన బ్రహ్మనిష్ఠశబ్దార్థః. నారదశబ్దేన గురుశబ్దార్థః, 'గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యా ద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయత' ఇతిహి తన్నిరుక్తిః. పరిపప్రచ్ఛేత్యనేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యేతదుపపాదితం. విధివదుపసన్నః పప్రచ్ఛేతి శ్రుతేః. అత్ర బ్రహ్మవాచితపశ్శబ్దప్రయోగేన దేవతానమస్కారరూపం మంగళమాచరితం. తథోక్తం. 'అ ఇతి భగవతో నారాయణస్య ప్రథమాభిధాన మభిదధతా కిన్నామ మంగళం న కృతమితి' 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తేసర్వే మంగళార్థాస్స్యుర్లిపితో గణతోపి వే'తిచ.నిరతం నిరతిశయానందరూపం తపోజ్ఞానరూపం బ్రహ్మస్వాధ్యాయ సుష్ఠుధ్యాత్వేతివా. దేవతానమస్కారః గురునమస్కారశ్చ కృతో భవతి కథం తపస్సునిరతం నారదమాధ్యాయ పరిపప్రచ్ఛేతి. యద్వా పరి పూజయిత్వేత్యర్థః. 'పరిస్సమంతతోభావ వ్యాప్తదోష కథాసు చ, భాషాశ్లేషే పూజనే చ వర్జనే వచనే శుభ'ఇతి వచనాత్. నారదం సంపూజ్య పప్రచ్ఛేత్యర్థః. 'పరాశరం మునివరం కృతపూర్వాహ్ణికక్రియం, మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ ప్రణిపత్యాభివాద్య చే'తివత్. అస్య శ్రీరామాయణస్య గాయత్ర్యక్షరసంఖ్యానుసారేణ చతుర్వింశతిసహస్రగ్రంథసంఖ్యయా ప్రవృత్తత్వాత్ ప్రథమసహస్రోపక్రమే తకారః ప్రయోక్తవ్య ఇతి సత్స్వపి బ్రహ్మవాచకేషు శబ్దాంతరేషు తపశ్శబ్దస్యైవ ప్రయోగః. ప్రబంధాదౌ తకారప్రయోగశ్చావశ్యకః తస్య వక్తుర్వాచకస్య చ సౌఖ్యకరత్వాత్. తథోక్తం, 'వస్తులాభకరో ణస్తు తకారస్సౌఖ్యదాయక' ఇతి. సాహిత్యచూడామణౌ తు 'తకారో విఘ్ననాశక' ఇత్యుక్తం. కించ, తకారస్య జలం భూతం బృహస్పతిర్దేవతా అతశ్శుభావహోఽనేన ప్రబంధారంభః. అతఏవోక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం 'వర్ణానాముద్భవః పశ్చాద్వ్యక్తిస్సంఖ్యా తతః పరం, భూతబీజవిచారశ్చ తతో వర్ణగ్రహా అపీ'త్యారభ్య 'ఏతత్సర్వమవిజ్ఞాయ యదిపద్యం వదేత్కవిః, క్షేత్ర కారూఢకపివద్భవేత్ కంటకపీడిత'ఇతి. 'కారణాత్పంచభూతానాముద్భూతా మాతృకా యతః, అతో భూతాత్మకా వర్ణాః పంచ పంచవిభాగతః. వాయ్వగ్నిభూజలాకాశాః పంచాశల్లిపయః క్రమాత్, పంచహ్రస్వాః పంచదీర్ఘా బింద్వంతా స్సంధయస్తథా. తత్ర స్వరేశస్సూర్యోఽయం కవర్గేశస్తు లోహితః, చవర్గప్రభవః కావ్యష్టవర్గాద్బుధసంభవః. తవర్గోత్థస్సురగురుః పవర్గోత్థశ్శనైశ్చరః. యవర్గజోఽయం శీతాంశురితి సప్తగ్రహాః క్రమా'దితి. అత్ర తపస్వేతి యగణః ఆదిలఘుత్వాత్, తదుక్తం, 'ఆదిమధ్యావసానేషు యరతాయాంతి లాఘ

సర్వోత్తమవస్తువర్ణనాయ కృతసంకల్పో దివ్యతత్కావ్యకృతిశక్తిలాభాయ తాదృశవస్తుజ్ఞానాయ చ కష్టసమాధిసాధితపరమపుణ్యచయః తత్పుణ్యచయసుప్రీతభగవన్నియోగసముపాగతం దేవర్షింనారదమభ్యర్చ్య కోన్వస్మిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ. సచ దేవర్షిః రామకథాముదితమనాః రామచరితం సంక్షేపత ఉపదిశ్య యథాగతం జగామ. తతః శ్రీరామచరితం సరహస్యం నిరవశేషం తత్ప్రసాదాదేవ సమ్యగ్విజ్ఞాయ భూలోకవర్తినాం చతుర్ణాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ బ్రహ్మాంశభూత ఏవ భగవాన్ ప్రాచేతసో

వం, భజసా గౌరవం యాంతి మనౌ తు గురులాఘవా'వితి. యగణప్రయోగశ్చా
ర్థకరఇత్యుక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం 'కరోత్యర్థానాదిలఘుర్యగణో వాయు
దైవత'ఇతి. నను తపస్తాపః సుతరామాధిః స్వాధిః తయోరాయేనిరతమితి గ్రంథా
రంభేఅశ్లీలవచనమనుచితం,తదుక్తం. 'అశ్లీలం తదమాంగళ్య జుగుప్సా వ్రీడదీకర'
మితి. మైవం. ప్రసిద్ధివిశేషేణ తపోవేదయోరేవ ప్రథమతరం బుద్ధ్యారోహేణ
అశ్లీలత్వప్రసంగాభావాత్. యథా భగినీ లింగాదిప్రయోగేషు. అత్ర సర్వత్ర
ప్రాయేణ పథ్యావక్త్రం వృత్తం. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే. 'యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః
పథ్యావక్త్రంప్రకీర్తిత' మితి. వృత్తివిశేషాస్తు తత్ర తత్ర వక్ష్యంతే. వృత్త్యను
ప్రాసశ్శబ్దాలంకారస్త కారాదీనామావృత్తేః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే, 'వర్ణసామ్య
మనుప్రాస' ఇతి. విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరో నామార్థాలంకారః.
ఉక్తమలంకారసర్వస్వే. 'విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వే పరికర' ఇతి తపస్స్వా
ధ్యాయనిరతత్వాదీనాం గురూపసత్తిహేతుజ్ఞానానుష్ఠానప్రతిపాదకత్వాత్
పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ
ముదాహృత' మితి లక్షణాత్. అత్ర వాల్మీకినారదయోః స్వరూపకథనేన శిష్యా
చార్యాభ్యామేవం భవితవ్యమితి ద్యోతనాద్వాక్యగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః.

తనిశ్లోకీ. అస్తు కల్యాణదం వస్తు సీతారామాత్మకం హి నః, యత్పాదపద్మభజ
నాల్లబ్ధం పారస్వతం మయా. శంపామధ్యస్ఫురన్నీలతోయదద్యుతివిగ్రహమ్, సీత

వాల్మీకిః స్వకృతశతకోటిరామాయణసారభూతం చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యాఖ్యపరబ్రహ్మవిద్యా
విలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకరూపం కుశలవాభ్యామగ్రాహయత్. తస్యాస్య
దివ్యకావ్యస్య ఆద్యస్సర్గో వాల్మీకిం ప్రతి నారదోపదేశరూపః. తత్ర 'నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయాది'
తిన్యాయేనాపేక్షితప్రశ్నోపక్షేపః. తపస్స్వాధ్యాయేత్యాది శ్రుత్వా చైతదిత్యంతేన సంబంధః.
తపస్త్వేన శ్రుతః స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః. 'తపస్స్వాధ్యాయ ఇతిబ్రాహ్మణ'మి త్యాపస్తం
బోక్తేః. స్వాధ్యాయశబ్దేనాప్రాయత్యానధ్యయనకాలదేశపరిహారాదినియమోపేతతయా ఫలవ
దర్థావబోధపర్యంతం స్వశాఖాధ్యయనముచ్యతే తస్మిన్నిరతః. తదభ్యాసనిరత ఇతి యావత్. యత్తు
తపశ్చ స్వాధ్యాయశ్చ తపస్స్వాధ్యాయౌ తయోర్నిరతః తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం
వ్రతనియమాదికర్మోచ్యతే యద్వా 'యస్యజ్ఞానమయం తప' ఇతి శ్రుతేః తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయజ్ఞా
నముచ్యత ఇతి తన్న. తపోవిశిష్టపుంవిశేషప్రసిద్ధమునిపుంగవశబ్దేనైవ ఉక్తతపస్సంపత్తేస్సిద్ధత్వాదితి
కతకః. ఏవం హి తపోనిరతమిత్యేవ సిద్ధే స్వాధ్యాయపదవైయర్థ్యాపత్తిః తస్మాత్తపశ్శబ్దేన నిదిధ్యాసన
జన్యపరిపాకవద్బ్రహ్మజ్ఞానముచ్యతే. మునిపుంగవశబ్దేన మననజన్యపరిపాకవత్త్వమేవోచ్యత ఇతి న
తేన గతార్థతేత్యన్యే. వాగ్విదాం స్వరూపతోర్థతశ్చ శబ్దబ్రహ్మతత్త్వవిదాం పాణిన్యాదీనాం మధ్యే
వరం శ్రేష్ఠం. మునిశబ్ద ఉక్తార్థః. తేషు పుంగవం శ్రేష్ఠం. ఏవంవిధం నారదం. తపస్వీ కృచ్ఛ్రైకా
దశ్యుపవాసాదిలక్షణం ముఖ్యం తపః. 'తపోనానశనాత్పర' మితిశ్రుతేః స్వాధ్యాయరూ
పం తపః సమనస్కేంద్రియాణామైకాగ్ర్యరూపం చ తపః తద్వాన్ వాల్మీకిః వల్మీకస్యాపత్యం.
'వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకి రిత్యసౌ' ఇతి బ్రహ్మవైవర్తోక్తేః. వల్మీకప్రభవత్వే

కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే గుణవాన్ కశ్చ వీర్యవాన్,
ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ సత్యవాక్యో దృఢవ్రతః. ౨
చారిత్రేణ చ కో యుక్తస్సర్వభూతేషు కో హితః,

యాలింగితం రామం కలయేభీష్టసిద్ధయే. భక్తప్రతిష్ఠా నీలాద్రౌ కలితా యేన సూరిణా, సర్వతంత్రస్వతంత్రం తం పరాంకుశమునిం భజే, ద్రమిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారై రామాయణస్య యే శ్లోకాః, వ్యాఖ్యాతా ద్రమిడగిరా తానథ వివృణోమి భాషయా దైవ్యా. రామాయణస్య శ్లోకానాం వ్యాఖ్యాం ద్రావిడవాఙ్మయీం, కరోతి దేవవాగ్రూపామాత్రేయాహోబలాహ్వయః (తపస్స్వాధ్యాయేత్యస్య శ్లోకస్య తనిశ్లోకాఖ్యవ్యాఖ్యానే శ్రీరామానుజీయవ్యాఖ్యానే చోపన్యస్తానామర్థానాం శ్రీగోవిన్దరాజీయవ్యాఖ్యానాంతర్భూతత్వాన్నాత్ర తదర్థప్రతిపాదకవాక్యాని ముద్రితాని-ఏవమన్యత్రాపి విజ్ఞేయమ్). ౧ కథం పరిపప్రచ్ఛేత్యాకాంక్షాయాం ప్రశ్నప్రకారం దర్శయతి - కోన్విత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ. నుః పృచ్ఛాయాం. ని. నుః పృచ్ఛాయాంవికల్పే చేత్యమరః-అస్మిన్ లోకే భూలోకే - సాంప్రతమస్మిన్ కాలే. ని. 'అస్మిన్ కాలే ధునేదానీం సంప్రత్యేతర్హి సాంప్రత' మితి బాణః. లోకాంతరే విష్ణోర్విదితత్వాదత్రైవ కాలాంతరే నృసింహాదేః ప్రసిద్ధత్వాచ్చ తద్వ్యావృత్త్యర్థమేవముక్తం. గుణా అస్య సంతీతి గుణవాన్ భూమాదయో మత్వర్థాః అస్మిన్ లోకేఽస్మిన్ కాలే కో వా సకలకల్యాణగుణసంపన్న ఇత్యర్థః. ఏవం సామాన్యేన గుణసముదాయం పృష్ట్వా విశిష్య తత్తద్గుణాశ్రయం పృచ్ఛతి కశ్చ వీర్యవానిత్యాదినా. యద్వా గుణ్యతే ఆవర్త్యతే పునః పునరాశ్రితైరనుసంధీయత ఇతి గుణస్సౌశీల్యం. ని. గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి విశ్వః. సుశీలం హి నామ, మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః, తస్యాధిక్యం సౌశీల్యం తద్వాన్. సౌశీల్యే గుణశబ్దోఽభియుక్తైః ప్రయుక్తః. 'వశీ వదాన్యో గుణవానృజుశ్శుచి' రితి. కో వా సౌశీల్యవానిత్యర్థః. సర్వత్ర ప్రశ్నే న్వితి. కింశబ్దోఽపి యత్ర న ప్రయుక్తః తత్రానుషంజనీయః. ఏకేనైవ కింశబ్దేనోపపత్తావాదరాతిశయాత్ పునః పునస్తత్ప్రయోగః 'ప్రధానవదేవతదుక్త' మితి న్యాయేన ప్రతిగుణం గుణావృత్త్యభిప్రాయేణ వా. లోకే గుణసంబంధాద్గుణ్యాతిశయః, ఇహ తు గుణిసంబంధాద్గుణాతిశయ ఇతి ద్యోతనాయ గుణినః ప్రథమనిర్దేశః. 'గుణాస్సత్య జ్ఞానే' త్యుక్తేః. కశ్చ వీర్యవాన్ చకార ఉక్తసముచ్చయే స

గోణీపుత్రాదివత్ గౌణమస్య వల్మీకాపత్యత్వం గృహీత్వేఞ్ సాధురపత్యార్థః యద్వా వల్మీక ఇతి ఋషివిశేషస్య సంజ్ఞేత్యాహుః. నారదం నరాణామిదం నారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి జ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః. తం పరిపప్రచ్ఛేత్యన్వయః. అత్ర ప్రష్టురుక్తవిశేషణేన దివ్యార్థవిషయశ్రవణాధికారసంపదుక్తా. వక్తురపి ఉక్తవిశేషణైస్సర్వజ్ఞత్వం గ్రహణధారణహేతుశిష్యానుగ్రహణశక్తిమత్త్వం చ ప్రతిపాదితమ్. ౧. * కోన్వితి. గుణవాన్ అత్ర గుణశబ్దేన దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తా గుణా ఉచ్యంతే. ప్రశ్నప్రతివచనే దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్. యేన స్వయమక్షతస్సన్

విద్వాన్ కః కస్సమర్థశ్చ కశ్చైకప్రియదర్శనః. 3
ఆత్మవాన్ కో జితక్రోధో ద్యుతిమాన్ కోఽనసూయకః,

త్స్వపి వికారహేతుష్వవికృతత్వం వీర్యం ఔషధం వీర్యవదిత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ తద్వాన్. ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం తం సామాన్యరూపం విశేషరూపం చ జానాతీతి ధర్మజ్ఞః చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః పరిహార్యాధర్మజ్ఞశ్చేత్యర్థః. కృతముపకారం స్వల్పం ప్రాసంగికమపి బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః అపకారాస్మరణం చ శబ్దార్థః. వక్ష్యతి, 'నస్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా, కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీ'తి. సత్యం కృచ్ఛ్రేష్వప్యనృతశూన్యం వాక్యం వచనం యస్య స సత్యవాక్యః. తథా వక్ష్యతి 'అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనే'తి దృఢవ్రతః. నిశ్చలసంకల్పః. 'అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం, నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత' ఇతి. చరిత్రమాచారస్తదేవ చారిత్రం, వాయసరాక్షసాదివత్ స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. తేన యుక్తః. సర్వదాఽప్యనుష్ఠితకులాచార ఇత్యర్థః. సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు విషయే. ని. భూతం క్ష్మాదౌ చ జంతౌ చ న స్త్రియాం గుణసత్యయోరితి బాణః. హితః హితకరః. హితశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచ్, పచాద్యచ్ ణిలోపే పూర్వరూపే చ రూపం భూతశబ్దేన స్వపరతారతమ్యాభావ ఉక్తః. సర్వశబ్దేన సాపరాధేష్వపి హితకరత్వముక్తం. వేత్తీతి విద్వాన్ సర్వశాస్త్రజ్ఞః. విదేశ్శతుర్వసుః. సమర్థః సర్వకార్యధురంధరః. ప్రియం దర్శనం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః ఏకశ్చాసౌ ప్రియదర్శనశ్చ ఏకప్రియదర్శనః అయమివ నాన్యో లోకే ప్రియదర్శనోఽస్తీత్యర్థః. యద్వా ఏకప్రియదర్శనః ఏకరూపప్రియదర్శనః. లోకే హి కస్యచిద్దర్శనం కదాచిత్ప్రియం కదాచిదప్రియం చ భవతి 'తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కించిత్సుఖాత్మక'మితి వచనాత్. అయం తు న తథా. కించ 'క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతా

పరాన్ జయతి తద్వీర్యం తద్వాన్. ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషరూపధర్మజ్ఞః. కృతజ్ఞః యేన కేనచిత్ స్వస్మై కించిదపి కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః. సత్యవాక్యస్సర్వావస్థాస్వపి సత్యవచనః దృఢవ్రతః ఫలపర్యంతం ప్రారబ్ధవ్రతాపరిత్యాగశీలః చారిత్రేణేతి. చరిత్రమేవ చారిత్రం కులక్రమాగతాచారః. తేన యుక్తః. సర్వభూతేషు కో హిత ఇత్యనేన సాపరాధేష్వపి హితకరణశీల ఇత్యుక్తం భవతి. విద్వాన్ విదితసకలవేద్యః. సమర్థః అనన్యనిర్వాహ్యకార్యనిర్వహణశక్తః. కశ్చైకప్రియదర్శనః. ఏకమద్వితీయం ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియస్య విషయద్వారకత్వాత్ అసదృశావయవాభిరూప్య ఇత్యర్థః ఆత్మవానితి. ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్. జితక్రోధః అత్ర క్రోధశబ్దః కామాదీనాముపలక్షకః జితారిషడ్వర్గ ఇత్యర్థః. ద్యుతిమాన్ ప్రశస్తకాంతిమాన్. అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః. కస్య సంయుగే దేవాశ్చ బిభ్యతి. చకారాదసురాదయశ్చ. తిలకం. అథ ప్రశ్నమభినయతి కోన్వితి. నుశబ్దో వితర్కే. సాంప్రతం వర్తమానకాలే. అస్మిన్ లోకే భూలక్షణే. కో ను గుణవాన్ ప్రశస్తబహుగుణవానిత్యర్థః. భూమప్రశంసాదౌ మతుప్, అస్యైవ ప్రపంచః కశ్చ వీర్యవానిత్యాది. దివ్యాస్త్రబలాదిజశక్తివిశేషేణ పరాభిభవసామర్థ్యం వీర్యం, తద్వాన్. కశ్చ శ్రౌతస్మార్తాదిసకలధర్మరహస్యజ్ఞః

కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే. ౮

యా' ఇత్యుక్తరీత్యా సదానుభవేఽప్యపూర్వవద్విస్మయమాదధాన ఇత్యర్థః. తథైవోత్తరయిష్యతి 'సదైకప్రియదర్శన' ఇతి. ని 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్. ని. ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మనీత్యమరః, అప్రకంప్యధైర్య ఇత్యర్థః. జితక్రోధః విధేయకోపః దండార్హేష్వేవాహితకోప ఇత్యర్థః. 'క్రోధమాహారయత్తీవ్ర' మితి హి వక్ష్యతి. ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్, 'రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం, దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతి హి వక్ష్యతి. గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా. ని. అసూయా తు దోషారోపో గుణేష్వపీత్యమరః, అవిద్యమానా అసూయా యస్యాసావనసూయకః. శేషాద్విభాషేతి కప్, ఆపోఽన్యతరస్యామితి హ్రస్వః యద్వా అసూయకః, అసుఖ్ కండ్వాదౌ పఠితస్తస్మాత్ కండ్వాదిభ్యో యగితి యక్, అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః, తతో నిందహింసేత్యాదినా వుఞ్. స న భవత్యనసూయకః. కస్యేతి. దేవాశ్చేతి చకారేణాసురాదయస్సముచ్చీయంతే. జాతరోషస్య కస్య సంయుగే దేవాదయస్సర్వే బిభ్యతీత్యన్వయః. అతో న భీత్రార్థానామితి కింశబ్దాత్పంచమీ. శత్రువిషయకకోపో మిత్రాణామపి భయమావహతీత్యర్థః. యద్వా చకారోఽప్యర్థః అనుకూలా అపి బిభ్యతి కిం పునః ప్రతికూలా ఇత్యర్థః. యద్వా సంయుగే జాతరోషస్య కస్య బిభ్యతీత్యేవాన్వయః. శేషే షష్ఠీ. సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యపాదానసంజ్ఞాపూర్వకపంచమ్యభావః. అత్ర శ్లోకత్రయే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః. తని శ్లో. హేమారవిందవదాశ్రయవైలక్షణ్యేన నిస్సీమాభ్యధికత్వం వక్తుం కోన్వితి ప్రథమం ధర్మినిర్దేశః. అస్మిన్ ఏవంవిధోఽప్రాకృతదివ్యలోకే విష్ణుర్విదిత ఏవ అత్ర క ఇతి. సాంప్రతం నృసింహాదిః కాలాంతరే. ఏవం చ నిస్సీమాభ్యధికత్వేన పరః అదేశకాలవిప్రకృష్టతయా సులభశ్చ క ఇతి. సౌలభ్యేపి పుష్కరపర్ణజలవ్యావృత్త్యర్థమాహ గుణవానితి. గుణశబ్దస్సౌశీల్యవాచీ సౌశీల్యం నామ మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః యద్వా గుణశబ్దేన హేయగుణవ్యతిరిక్తానంతప్రశస్తగుణా ఉచ్యంతే. ప్రశ్నప్రతివచనే హేయగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్. వీర్యవాన్ స్వస్యావికృతత్వే సతి పరవికారకారిత్వం వీర్యవత్త్వం పరాక్రమసముచ్చయార్థశ్చకారః ధర్మజ్ఞః 'ఏకతః క్రతవస్సర్వే సమగ్రవరదక్షిణాః, ఏకతో భయభీతస్య ప్రాణినః

బహ్వీరప్యపకృతీరుపేక్ష్యైకామప్యుపకృతిం బహ్వీం మనుత ఇతి కృతజ్ఞః. సత్యవాక్యః సర్వావస్థాస్వపి యథాశ్రుతదృష్టతత్త్వార్థవక్తా. దృఢవ్రతః ఆపద్యపి ధర్మాయ పరిగృహీతవ్రతవిశేషస్య త్యాగరహితః. చారిత్రేణేతి. చరిత్రమేవ చారిత్రం. స్వార్థికోఽణ్. వృత్తసంపదనేనోచ్యతే. సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు మధ్యే అశత్రుభ్యః కః పుమాన్ హితః ఐహికాముష్మికహితావహః. యత్తు సర్వప్రాణిషు సాపరాధేష్వపి హితకరణశీల ఇతి వ్యాచక్షతే తత్తు హితయోగే చతుర్థ్యాపత్తేరయుక్తం. విద్వాన్ ఆత్మానాత్మసకలపదార్థతత్త్వజ్ఞః. సమర్థః లౌకికవ్యవహారే ప్రజారంజనాదౌ చాతుర్యం సామర్థ్యం తద్వాన్

ఏతదిచ్ఛామ్యహం శ్రోతుం పరం కౌతూహలం హి మే,

ప్రాణరక్షణ' మిత్యాద్యుక్తవిశేషధర్మజ్ఞానవాన్. చకారేణ రక్షణత్యాగాద్యధర్మవిశేషమత్యంతహేయతయా జానాతీత్యర్థః. కృతజ్ఞః స్వల్పంప్రాసంగికమప్యాశ్రితకృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి తథా అలసతయా కశ్చిత్తదపి న కరోతి తథాప్యుపకరోతీతి చకారార్థః. సత్యవాక్యః కృచ్ఛ్రేష్వప్యనృతవచనరహితః. దృఢవ్రతః ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థరక్షణాదేస్త్యాగంస్వహానిం మనుతే. ౮. అథాయం ప్రశ్నో విజిగీషామూలమితి నారదో మన్యేతాపీతి మన్వానః స్వప్రశ్నేజిజ్ఞాసాహేతుకఇతి దర్శయన్ ప్రశ్నముపసంహరతి ఏతదితి. ఏతత్ పూర్వోక్తగుణాశ్రయభూతం వస్తు అహం జిజ్ఞాసుః న విజిగీషుః శ్రోతుం న తు క్షేప్తుం ఇచ్ఛామి న తు బ్రూహీతి నిర్బధ్నామి. అహం తావదిచ్ఛామి మయి భవతః ప్రసాదోఽస్తిచేద్వక్తుమర్హసీతి భావః. తత్ర హేతుమాహ—పరమితి. హిర్హేతౌ. ని. హిర్హేతావవధారణ ఇతి బాణః. యస్మాత్కారణాన్మే పరం ఉత్కృష్టం కౌతూహలం విస్మయోఽస్తి తస్మాదిచ్ఛామి. యద్వా హిః ప్రసిద్ధౌ ముఖవికాసాద్యనుభావైః మహర్షే స్తవ స్పష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్రశ్నోత్తరదానదేశకాలాభావాన్నిర్విణ్ణః సంప్రతి భవద్దర్శనేన సంజాతాభిలాషోఽస్మి బ్రూహి మత్పృష్టమితి భావః. ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్తామనుమాయ శిష్యేణోపసత్తిః క్రియత ఇతి న్యాయేన నారదస్య పృష్టస్య విషయజ్ఞానసంభావనామాహ మహర్ష ఇతి. ఋషిః జ్ఞానస్య పారగంతా. ఋషగతావిత్యస్మాద్ధాతోరిగుపధాత్ కిః. గత్యర్థో జ్ఞానార్థః మహాంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః. ఆన్మహతస్సమానాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వం. హేతుగర్భవిశేషణం. మహర్షిత్వాత్ త్వమేవంవిధం నరం పురుషం జ్ఞాతుమర్హసి. బ్రహ్మణస్సకాశాద్విదితసకలవిశేషత్వం కథం మే జిజ్ఞాసోర్నవదేరితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే కావ్యలింగమలంకారః ఉత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వాత్ 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగమలంకృతి' రితి లక్షణాత్. ఉత్తరార్ధే పరికర ఇత్యనయోస్సంసృష్టిః అంతే చాన్యేతి కరణం బోధ్యం ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి సంబంధః. తనిశ్లోకీ. ఏతత్పూర్వోక్త దేశకాలగుణవిశిష్టం వస్తు శ్రోతు మిచ్ఛామి పరం కౌతూహలం. నకేవలముక్తగుణవిశిష్టే కౌతూహలం న కేవలమేతద్దేశకాలసంబంధే నరే కింతూభ

కామాధికసౌందర్యవత్త్వేననిత్యసుఖరూపత్వేనచ ఏకప్రియం కేవలప్రియం దుఃఖాసంభిన్నప్రియత్వవద్దర్శనం యస్య సః. యత్తు ఏకం ప్రతిప్రియందర్శనంయస్యేతి తదయుక్తం సర్వప్రియత్వస్య ప్రతిపాదనాత్. ఆత్మవానితి. వశీకృతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. జితక్రోధః నిందాహింసాదిజనకచిత్తవృత్తివిశేషరహితః. క్రోధోత్ర కామాదీనామప్యుపలక్షణం ద్యుతిః సర్వలోకస్య దిదృక్షాజనకో దేహకాంతివిశేషః తద్వాన్. అనసూయకః విద్యైశ్వర్యాదిషు పరోన్నత్యాసహనమసూయా తద్రహితః. అసూయతేః కండ్వాదియగంతాదుపతాపార్థాత్ ణ్వుల్. సంయుగే యుద్ధకాలే జాతరోషస్య కస్యరోషాత్ దేవాశ్చ ఇంద్రాదయోపి చకారేణ అసురాశ్చ బిభ్యతి. అతిబలవతోఽస్మానప్యస్య క్రోధస్సంహరిష్యతీతి

మహర్షే త్వం సమర్థోఽసి జ్ఞాతుమేవంవిధం నరం.
శ్రుత్వా చైతత్త్రిలోకజ్ఞో వాల్మీకే ర్నారదోఽవచః,

యాత్మకే. తస్యాశ్చర్యరూపతయా తచ్ఛ్రవణే కౌతూహలం హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ సర్వత్ర ఆశ్చర్యదర్శనే కౌతూహలం ప్రసిద్ధం ఉభయం ప్రత్యేకం మయాఽజ్ఞాతం శ్రుతవేదాంతత్వాత్ న తత్ర కౌతూహలం నన్వేతాదృశం వస్తు కథం మయా వక్తుం శక్యత ఇత్యత్రాహ త్వం సమర్థోఽసీతి కథం మమ సామర్థ్యం తత్రాహ మహర్ష ఇతి. ఋషయో హ్యలౌకికార్థద్రష్టారః తత్ర మహర్షిత్వాత్తవ మత్తోఽపి వేదాంత రహస్యజ్ఞానమధికమితి ఏవంవిధం పరమపురుషం.౫ నన్వయం ప్రశ్నో వాల్మీకే ర్నసంగచ్ఛతే తస్య విదితసకలరామవృత్తాంతత్వేన నిశ్చయే సంశయాయోగాత్. వక్ష్యతి హ్యయోధ్యాకాండే 'ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాదయ'న్నితి. కథం రామవిషయ మధ్యవర్తీ వాల్మీకిః తద్గుణాన్న విజానీయాత్. వక్ష్యతిహి 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి. కథం వా 'రామో రామో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్ కథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతీ'తి పృథగ్జనైరపి విదితం రామవైభవం మునిరేష న జానీయాత్. కథం చైతావన్మాత్రం సత్యలోకా దాగతో నారదః ప్రష్టుమర్హతి. యఏవముత్తరయతి రామోనామజనైశ్శ్రుత ఇతి. అత్రోచ్యతే. నాయమాపాతతో భాసమానః ప్రశ్నార్థః నాప్యుత్తరార్థః. అత్ర కరతలామలకవద్విదితే వాల్మీకేః కుతూహలాసంభవాత్. బుధ్యావస్థా మిత్యుక్తవాక్యానుపపత్తేశ్చ. కింతు వక్తృబోద్ధ్రానుగుణ్యాద్వేదాంతేషు నానావిద్యాసు తత్తద్గుణవిశిష్టతయా అవగమ్యమానం పరం తత్త్వం కిం విష్ణురుత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి ప్రశ్నార్థః. తదిదం వాల్మీకే ర్హృదయమాకలయన్ భగవాన్నారదోఽపి రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యః పురుషః. బ్రహ్మాదయస్సర్వే తచ్ఛ్రికుటిభటాస్తత్పరతంత్రాః. సచ్ఛ్రిష్టాత్మాదిశబ్దాశ్చ పర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా చ విష్ణుపరా ఇత్యేవమాశయేన సకలవేదాంతోదితగుణజాతం రామే యోజయన్నుత్తరయతీతి సర్వమనవద్యం.

భయం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః. కస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీత్యన్యే.౪ ఏతదితి.ఏతత్ ఉక్తగుణకం నరరూపం వస్త్విత్యర్థః.ఏతదితి ఉక్తగుణసామాన్యాపేక్షయా నపుంసకం, ఏతదుద్దిశ్య పురుషగుణజాతం కస్యాస్తీతి శ్రోతు మహామిచ్ఛామి.ఉక్తగుణసామగ్ర్యస్య ఏకత్ర దుర్లభత్వాత్తాదృశపురుషవిశేషజ్ఞానే మే పరం సర్వస్మాదపి కౌతుకాంతరాదుత్కటం కౌతుకం వర్తతే నన్వేవంవిధో నరో మయాపి దుర్జ్ఞేయ ఇత్యత ఆహ మహర్ష ఇతి. హి యతః మహర్షే ప్రత్యక్షీకృతాశేషార్థ త్వం ఏవంవిధం ఉక్తగుణవంతం నరం దివ్యపురుషం జ్ఞాతుం సమర్థోఽసి సర్వలోకప్రసిద్ధసామర్థ్యోఽసి తత్త్వత్తస్త్వత్త ఏవ శ్రోతుమిచ్ఛామీతి పూర్వేణ సంబంధః. ౫. శ్రుత్వేతి. ఏతత్ పూర్వోక్తం

శ్రూయతామితి చామన్త్ర్య ప్రహృష్టో వాక్యమబ్రవీత్. ౭
బహవో దుర్లభాశ్చైవ యే త్వయా కీర్తితా గుణాః,

ఏవం తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యుక్తం గురూపసదనవిధిముపబృంహ్య; 'యేనాక్షరం పురుషం వేదసత్యం ప్రోవాచ తాం తత్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మిత్యుక్తం ప్రవచనవిధి ముపబృంహయతి; శ్రుత్వేత్యాదినా. తత్ర నాసంవత్సరవాసినే ప్రబ్రూయాదితి నియమస్య జ్యేష్ఠపుత్రవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ వాల్మీకేశ్చ భృగుపుత్రతయా భ్రాతృపుత్రత్వాత్ శుశ్రూషానిరపేక్షం ప్రీత్యోపదిదేశేత్యాహ; శ్రుత్వా చేతి. త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకం; పాత్రాదిత్వాన్న జీప్; యద్వా త్రిత్వవిశిష్టో లోకస్త్రిలోకః; నవరసరుచిరామిత్యత్ర కావ్యప్రకాశే తథైవ వ్యాఖ్యానాత్; యద్వా త్రయో లోకా యస్మిన్ తత్త్రిలోకమితి బ్రహ్మాండముచ్యతే; తజ్జానాతీతి త్రిలోకజ్ఞః; భూర్భువస్సువరితి త్రైలోక్యం; యద్వా విష్ణుపురాణోక్తరీత్యా కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమితి త్రయో లోకాః; మహర్లోకపర్యంతః కృతకః; జనో లోకః కృతకాకృతకః; సత్యలోకోఽకృతక ఇతి యద్వా; లోకాజనాః. ని. 'లోకస్తు భువనేజన'ఇత్యమరః. బద్ధముక్తనిత్యాస్త్రయోలోకాః; నారదో బ్రహ్మపుత్రతయా తద్‌జ్ఞానార్హః; ఏతత్పూర్వోక్తరీత్యా వ్యంగ్యార్థగర్భం వాల్మీకేః స్వాభిమతస్య పుత్రస్య వచః పరిపూర్ణార్థం వాక్యం శ్రుత్వా నిశమ్య; చకారేణ తదూహిత్వా చేత్యర్థః; హృష్టః స్వేనోపదిదిక్షితస్యైవ పృష్టత్వేన సంతుష్టః - శతకోటిప్రవిస్తరరామాయణే స్వావగతస్యైవానేన పృష్టత్వాద్రామగుణస్మరణామృతపానలాభాదపూర్వశిష్యలాభాద్వా - సోఽహం మన్త్రవిదేవాస్మి నాత్మవిదిత్యుక్తరీత్యా సనత్కుమారం ప్రతి స్వోపసర్పణస్మారకత్వాద్వా ప్రహృష్టస్సన్ - కర్తరి క్తః - రామగుణానుసంధానజనితం నిజవైచిత్ర్యం వ్యాజేన పరిహర్తుం శ్రూయతామిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకృత్య - వాక్యముత్తరరూపం .. అబ్రవీద్వ్యక్తముక్తవాన్. ౭. వక్ష్యమాణస్యాసదుత్తరత్వపరిహారాయాత్మనో వాల్మీకేరాశయాభిజ్ఞత్వమాహ - బహవ ఇతి. యద్వా, వేదాంతోదితగుణానాం విష్ణోరన్యత్రాసంభవాత్ తేషాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వాసంభవాచ్చతుర్ముఖసంప్రదాయాచ్చ విష్ణావేవ పరతత్త్వతాం పరిశేషయన్నాహ - బహవ ఇతి. బహవః విపులాః అనేకగుణవితతిమూలభూతా ఇత్యర్థః - అనేనాపృష్టానామపి వక్ష్యమాణానాం గుణానాం నిదానముపదర్శితం - యద్వా - బహవః - అపరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః .. శ్రూయతే హ్యపరిచ్ఛిన్నత్వం గుణానాం - యతో వాచో నివర్తంతే-అప్రాప్య మనసా సహ-ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్ - న బిభేతి కుతశ్చనేతి-అత్రానందస్యైకస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వోక్తిరితరేషామప్యపరిచ్ఛిన్నత్వప్రదర్శనార్థా-ఉక్తం హి యామునాచార్యైః - 'ఉపర్యుపర్యబ్జభువోఽపి పూరుషా' నిత్యాదినా, దుర్లభాః పరమపురుషాదన్యత్రాసంభావితాః - అన్యేషాం - 'న బ్రహ్మేశాన' ఇత్యాదినా అసంభావ్యత్వాదివచనాదితి భావః-అనేన ప్రశ్నస్య దేవతావిశేషనిర్ధారణపరతత్వమాత్మనావగతమితి వ్యంజితం - చకార ఉక్తసముచ్చయార్థః

ప్రశ్నజాతం త్రిలోకజ్ఞః త్రిలోకగోచరజ్ఞాన ఇత్యర్థః. ఆమన్త్ర్య ఐకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థమభిముఖీకృత్య. ప్రహృష్టః. కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చేతి దృష్టదేవాదిభీషకత్వగుణసంపత్తేః బ్రహ్మాదివ్యప్రసక్తోఽయం ప్రశ్నః సకలగుణవిశిష్టసార్వభౌమవిషయక ఇత్యవగమ్యతే. తత్రాపి సార్వభౌమమాత్రే పృష్టప్రశస్తసకలగుణసంపత్తేరసంభవాత్సకలజగద్రక్షణార్థం నృరూపేణావతీర్ణే పరమపురుష ఏవ సంభవాత్ దిష్ట్యా తద్గుణకీర్తనం లబ్ధమితి ప్రహర్షః. ౭. బహవ ఇతి. మహాపురుషం నిశ్చిత్య వక్ష్యామి తైర్దుర్లభగుణైర్యుక్తో నరశ్శ్రూయతామితి యోజనా. తిలకం. యే బహవో గుణాస్త్వయా

మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః. ౮
ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామోనామ జనైశ్శ్రుతః,

ర్థః - అనుక్తసముచ్చయార్థో వా - తేన స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణరూపా ఇత్యుక్తం - ఏవకార ఇతరత్ర సర్వాత్మనా అసంభావితత్వమభివ్యనక్తి - య ఇతి వేదాంతప్రసిద్ధిరుచ్యతే గుణావీర్యాదయః - కీర్తితా ఇత్యనేన గుణానాం ప్రశ్నకాలేపి భోగ్యతాతిశయస్సూచ్యతే - తైర్యుక్తో న తు కల్పిత ఇతి నిర్గుణవాదనిరాసః-నరః-పురుషః-'పురుషాః పూరుషా నరా' ఇత్యమరః, 'య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే, పురుషః పుండరీకాక్ష' ఇతి శ్రుతిస్మృతిగతః పురుషశబ్దోనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే-శ్రూయతాం న తు యథాకథంచిత్పరికల్ప్యతాం - శృణ్విత్యభిధానాద్వినయోక్తిరియం - తాత్కాలికం కించిత్ ప్రకల్ప్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామీతి - మత్పితుర్బ్రహ్మణస్సకాశాచ్ఛతకోటిప్రవిస్తరరామాయణముఖేన. విదిత్వా వక్ష్యామి - అనేన సంప్రదాయాభిజ్ఞత్వమాత్మనో దర్శితం - యద్వా - రామగుణానుసంధానవైచిత్ర్యేణ న మే కించిత్ప్రతిభాతి క్షణాద్బుద్ధ్వా వక్ష్యామీత్యర్థః-అతో మధ్యే వాక్యాంతరమలంకారాయ - అన్యథా వాక్యగర్భితమితి కావ్యదోషస్స్యాత్-అహం వక్ష్యామి అహంభూత్వా వక్ష్యామి-నేదానీం నారదోస్మి రామగుణశ్రవణశిథిలత్వాత్ - రామగుణమగ్నోయం నదీప్రవాహమగ్న ఇవావలంబనయష్టిమపేక్షతే-మున ఇతి - యద్వా - ప్రశ్నకాలీనమవధానవిశేషమాలక్ష్య శ్లాఘతే మున ఇతి - అథ క్షణాత్సంధుక్షితో నారదో వాక్యశేషం పూరయతి-తైరితి - నర ఇత్యనేన పరత్వనిర్ధారణం ప్రశ్నఫలితార్థం ద్యోతయతి-బుద్ధ్వేత్యనేన శ్రుతిస్థితత్వతచ్ఛబ్దార్థో వివృతః.తనిశ్లోకీ. బహవః-పృష్టగుణానాం ద్వ్యష్టకత్వేపి ప్రత్యేక మేకైకస్యానేకగుణవితతితయా రాశీకరణాదసంఖ్యాతాః-దుర్లభాః - అనీశ్వరే ఈశ్వరే పరమవ్యోమవాసిని అవతారాంతరే చ దుర్లభాః-కీర్తితాః- వాచికవ్యాపారప్రతిపన్నా అపి దుర్లభాః - ఏవంవిధప్రశ్నే అన్యస్య నాధికార ఇత్యాహ - మున ఇతి - మునిర్మననశీలః - తేన శశశృంగప్రశ్నవత్ నరే ఉక్తగుణ వైశిష్ట్యప్రశ్నస్య దోషమూలత్వం వ్యుదాస్తం-ఉత్తరేపి నాన్యస్యాధికార ఇత్యాహ అహమితి-మమాపి సహసా వక్తుం నశక్య మిత్యాహ బుద్ధ్వేతి - యద్వా - బుద్ధ్వేత్యనేన కోన్వస్మిన్నిత్యాదిప్రశ్నవాక్యోద్బోధిత రామాభిరూప్యగుణానుసంధానేన విస్మృతలోకత్వం వ్యజ్యతే-తైరసంఖ్యేయైర్గుణైర్యుక్తో నరః పురుషః శ్రూయతాం. ౮. అథ వేదాంతోదితగుణానాం రామే ప్రదర్శనముఖేన రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరం తత్వమితి దర్శయతి; ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ. తత్ర వేదాంతోదితగుణగణనిధీ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి మహావాక్యార్థః. ఇక్ష్వాకువంశేత్యారభ్య సత్యే ధర్మ ఇవాపర ఇత్యంతాసార్ధైకాదశశ్లోక్యేకాన్వయా; ఇక్ష్వాకుర్నామ వైవస్వతమనోర్జ్యేష్ఠపుత్రః తస్య వంశః పుత్రపౌత్రాదిపరంపరా; ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ప్రాదుర్భావస్థానం; ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః; జనకాదిమహాకులేషు విద్యమానేషు కుతోత్రైవ భగవా నవతీర్ణ ఇత్యపేక్షా

కీర్తితాః; తే ఏకత్ర ప్రాకృతపురుషమాత్రే దుర్లభా ఏవ; చః పాదపూరణే; అథాపి; హే మునే,యస్తైర్యుక్తః తం బుద్ధ్వా స్మృత్వా అహం వక్ష్యామి తాదృశో నరః శ్రూయతాం; ప్రాప్తకాలే లోట్; తస్య శ్రవణం తే ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః. ౮. ఉక్తప్రశస్తసమస్తగుణవిశిష్టత్వేన నిశ్చితపరమపురుషముపదిశతి;'ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ' ఇత్యాది 'రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్య'తీత్యంతేన. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య సః తథోక్తః-రమంతేస్మి

నియతాత్మా మహావీర్యో ద్యుతిమాన్ ధృతిమాన్ వశీ,

యామిక్ష్వాకుపదం ప్రయుక్తం; ఇక్ష్వాకుర్హి చిరం హరిమారాధ్య తన్మూర్తివిశేషం రంగనాథమలభతేతి పౌరాణికీ గాథా;అతస్తత్పక్షపాతేన తద్వంశేఽవతీర్ణ ఇతి సూచయితు మిక్ష్వాకుపదం; వంశేత్యనేన గుణవాన్ క ఇతి పృష్టంసౌశీల్యముక్తం;రమయతిసర్వాన్ గుణైరితిరామః;'రామోరమయతాం వర'ఇత్యాద్యర్థ నిర్వచనబలాత్కర్తర్యపి కారకేఘఞ్;యద్వా-రమంతేస్మిన్ సర్వేజనాగుణైరితిరామః; అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామితి ఘఞ్; తథాగస్త్యసంహితాయాముక్తం; 'రమంతే యోగినోనంతే సత్యానందే చిదాత్మని'ఇతి రామపదేనాసౌ పరంబ్రహ్మాభిధీయతే, నామేతి ప్రసిద్ధా; చిత్రకూటవాసినా త్వయా విదితో హీత్యర్థః;న కేవలం భవతా పామరైరపి విదిత ఇత్యాహ జనైశ్శ్రుత ఇతి;శ్రుతఃఅవధృతః; 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో'రిత్యమరః, తాటకాతాటకేయవధవిశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపవిమోక్షహరధనుర్భంగపరశురామనిగ్రహసప్తసాలభేదవాలివధసింధుబంధ మూలబలనిబర్హణాదిభి రవధారితనారాయణ భావ ఇత్యర్థః; ఏవంభూతస్సఏవ నియతాత్మా స ఏవ మహావీర్య ఇత్యేవం ప్రతిపదం వక్ష్యమాణం తత్పదమనుషజ్యతే;రామరూపేణావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితతత్తద్గుణక ఇతి సర్వత్ర తాత్పర్యార్థః, ఆదౌ స్వరూపనిరూపకధర్మానాహ నియతాత్మేత్యాదినా. నియతాత్మా నియతస్వభావః; నిర్వికార ఇతి యావత్; నాస్య జరయైతజ్జీర్యతే న వధేనాస్య హన్యతే, 'అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస'ఇత్యాదిశ్రుతేః, మహావీర్యః అచింత్యవివిధచిత్రశక్తికః; 'పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియా'చేతి శ్రుతేః, ద్యుతిమాన్ ప్రకాశవాన్; స్వయంప్రకాశః జ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్; విజ్ఞానఘన ఏవ ప్రజ్ఞానఘన ఇతి శ్రుతేః, ధృతిమాన్ నిరతిశయానందః; 'ధృతిస్తు తుష్టి స్సంతోష'ఇతివైజయంతీ. 'ఆనందో బ్రహ్మే'తి శ్రుతేః, సర్వం జగద్వశేస్యాస్తీతి వశీ; సర్వస్వామీత్యర్థః; 'సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశాన'ఇతి శ్రుతేః. తనిశ్లోకీ. అథ నారదః ప్రస్తుతధర్మద్వయస్య ప్రత్యేకవృత్తిత్వమనేన జ్ఞాతం ఏకధర్మవిశేషనిష్ఠత్వం త్వజ్ఞాతం తదేవోపదేష్టవ్యమిత్యభిప్రాయేణోత్తరమాహ - తత్ర ప్రథమం లోకోత్తరాశ్రయవిషయప్రశ్నోత్తరస్య వక్తవ్యతయా ఆశ్రయస్యేతరవ్యావర్తకత్వమాహ; ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి తపస్సమాసాదిత శ్రీరంగారాధన ఫలతయా తద్వంశ ఏవావతీర్ణ ఇతీక్ష్వాకుగ్రహణం. 'వైష్ణవో నః కులే జాతస్సనస్సంతారయిష్యతీ'త్యేకవైష్ణవజాతత్వమాత్రేణ తద్వంశస్య సర్వస్యాప్యుత్తారః; యత్ర తు సర్వేగృహారాధనీకృతశ్రీరంగనాథాః తస్మిన్నేవ వంశే సఏవావతీర్ణః;వంశస్యమహత్త్వేకింవక్తవ్యమితివంశపదాభిప్రాయః; ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః; ఉత్పత్తిస్థానం; ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇతి బహువ్రీహిః; వంశప్రభవ ఇతి వంశస్యోత్పత్తి స్థానత్వకథనేన; కౌసల్యాగర్భస్యాప్రాకృతభగవద్విగ్రహప్రవేశనిర్గమమాత్రహేతుత్వేనోత్పత్తిస్థానత్వమితి కథితం; తేన; సుగ్రీవమారుతివిభీషణపుణ్యపాదసంచారపూతభవనం ప్రణివేశ రామ ఇతివత్పవిత్రిత వంశప్రవేశో వ్యంజితః. అథాశ్రితవైలక్షణ్యమాహ; రామఇతి. గుణైః రమయతీతి రామః; రమంతే యోగినోస్మిన్నితి వా రామః; ఏవమాశ్రితస్య సకలవస్తువిలక్షణత్వం పరమవ్యోమవిగ్రహవైలక్షణ్యంచోక్తం;'సడశ్రేయాన్ భవతి జాయ

న్నితి రామః-నామశబ్దః ప్రసిద్ధా-నియతాత్మా శిక్షితమనాః-వశీ జితేంద్రియః.తిలకం.ఇక్ష్వాకువంశాత్ ప్రభవః ఆవిర్భావో యస్యసతథా-రామోనామ-రామ ఇతినామ్నా ప్రసిద్ధః-తస్యేదం యౌగికంనామ-రమంతే యోగినోస్మిన్నితి-రమయతి స్వకానితి చ యోగస్య దర్శనాత్ -అత్ర నారకపూరుషాది వదస్యేహామపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః-జనైశ్చశ్రుతః అస్తి-తస్మిన్నేవ ఏకత్ర సర్వే త్వత్పృష్టగుణా అన్యే చ

బుద్ధిమాన్నీతిమాన్ వాగ్మీ శ్రీమాన్ శత్రునిబర్హణః,
విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవో మహాహనుః. ౯

మాన' ఇతి శ్రుతేః; అవతారవైలక్షణ్యంచ 'రామం సత్యపరాక్రమ'మితివక్ష్యతి; నామేతి ప్రసిద్ధౌ; ప్రసిద్ధిశ్చ శ్రుతౌ. 'తం ధీరాసః కవయ ఉన్నయంతి స్వాధియో మనసా దేవయంత' ఇత్యాద్యుక్తా; దేవయంతః స్తుతిశీలాః న కేవలం వైదికీ ప్రసిద్ధిః లౌకికీ చాస్తీత్యాహ; జనైః శ్రుత ఇతి, నియతాత్మా అసాధారణదివ్యమంగళవిగ్రహః; మహావీర్యః; మహత్త్వం దోషోపాధ్యవధిసమాతిశయరహితత్వం-ద్యుతిమాన్ - అతిశాయనే మతుప్ 'భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేతిశాయనే, సంసర్గేస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ' ఇత్యుక్తేః; ఏతేన నీలతోయదమధ్యస్థవిద్యుత్సదృశౌజ్జ్వల్యవత్త్వముక్తం వక్ష్యతే చ-తంతపంతమివాదిత్య ముపపన్నం స్వతేజసేతి, ధృతిమాన్ ధృతిర్విధరణం ప్రశాసనాధీనలోక ఇత్యర్థః; వశీ గుణవశీకృతసర్వజనః హృషీకేశో వా; హృషీకేశో జితేంద్రియః. ర. అథ సృష్ట్యుపయోగిగుణానాహ; బుద్ధిమానిత్యాదినా. బుద్ధిమాన్ సర్వజ్ఞః; 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిది'తి శ్రుతేః; నీతిమాన్ మర్యాదావాన్; శ్రుతిరత్ర 'ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్, ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయే'తి. శోభనావాగస్యాస్తీతి వాగ్మీ వాచోగ్మినిరితి గ్మిని ప్రత్యయః; కుత్వే జస్త్వే చ కృతే గకారలాభాత్ పునర్గకారఉక్తిశ్శోభనత్వజ్ఞాపనాయేతి న్యాసకారః; సర్వవేదప్రవర్తక ఇత్యర్థః; 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మా' ఇతి శ్రుతిః; శ్రీమాన్ సమృద్ధోభయవిభూత్యైశ్వర్యః; 'శ్రీః కాంతిసంపదోర్లక్ష్మ్యా'మితి బాణః; సర్వమిదమభ్యాత్త ఇతి శ్రుతిః, శత్రూన్ తద్విరోధినో నిబర్హయతి నాశయతీతి శత్రునిబర్హణః; బర్హ హింసాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ల్యుట్; 'ఏష భూతపతిరేష భూతపాల' ఇతి శ్రుతేః; 'అథయ ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వఏవ సువర్ణస్తస్య యథా కప్యాసం పుండరీకమేవ మక్షిణీ తస్యోదితి నామ సఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పాప్మభ్యో య ఏవం వేదే'త్యంతరాదిత్యవిద్యోదితం సర్వాంగసుందరం విగ్రహం దర్శయతి; విపులాంస ఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకద్వయేన. విపులాంసః ఉన్నతస్కంధః; ఉన్నతస్కంధత్వం మహాపురుషలక్షణమితి సాముద్రికోక్తం; 'కక్షః కుక్షిశ్చ వక్షశ్చ ఘ్రాణస్కంధౌ లలాటికా, సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాస్తు సుఖప్రదా' ఇతి; మహాబాహుః వృత్తపీవరబాహుః, ఆయతత్వం తు వక్ష్యతి; ఆజానుబాహురితి 'ఆజానులంబినౌ బాహూ వృత్తపీనౌ మహీశ్వర' ఇతి సాముద్రికలక్షణం

గుణా ఇతి శేషః - తానేవ గుణానాహ-నియతాత్మా నిగృహీతాంతఃకరణః - వీర్యం వ్యాఖ్యాతం - ద్యుతిః కాంతిః - ఆపత్సంపదోరవికృతి శ్చిత్తస్య ధృతిః తద్వాన్ - వశీ - జితాశేషబహిరింద్రియః ర. బుద్ధిమానితి. ప్రశస్తధీః - బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం నామ-'శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపోహార్థ విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టత్వం నీతిమాన్ అతిశయే ప్రాశస్త్యే వా మతుప్ - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్-శ్రీమాన్ సర్వాతిశయశ్రీః-'ఋచస్సామాని యజూగ్ంషి - సాహిశ్రీరమృతా సతామి'త్యుక్తశ్రౌత శ్రీర్వివక్షితా - విపులాంసః మాంసలోన్నతభుజశిరస్కః. మహాహనుః పూరితకపోలోపరిభాగవాన్. తిలకం. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః-బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం చ సకృద్గృహీతావిస్మరణాపావోద్వాపాదిశక్తిమత్త్వం సర్వత్ర ప్రశంసాదౌ మతుప్ - నీతిః కామందకాదిప్రసిద్ధరాజనీతిః తద్వాన్ తద్జ్ఞాతా - శ్రీమాన్ సర్వాతిశాయిశోభైశ్వర్యాదియుక్తః - యద్వా - ఋచస్సామానియజూంగ్ షీత్యాద్యుక్తశ్రౌతశ్రీమాన్ - శత్రూణాం బాహ్యాంతరాణాం నిబర్హణః నాశకర్తా-బాహులకాత్కర్తరి ల్యుట్-విపులాంస ఇత్యాదినా సాముద్రిక

మహోరస్కో మహేష్వాసో గూఢజత్రు రరిందమః,
ఆజానుబాహుస్సుశిరాస్సులలాటస్సువిక్రమః. ౧౦

కంబుగ్రీవః శంఖతుల్యకంఠః; ఇందుముఖీతివచ్ఛాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపిసమాసః; కంబు
గ్రీవశ్చ నృపతిర్లంబకర్ణోతిభూషణ ఇతి లక్షణం, 'రేఖాత్రయాన్వితా గ్రీవాకంబుగ్రీవేతి కథ్యత'
ఇతి హలాయుధః; మహత్యౌ హనూ యస్యాసౌ మహాహనుః; స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవ
ద్భావః; హనుః కపోలోపరిభాగః-'అధస్తాచ్చుబుకం గండకపోలౌ తత్పరాహను' రిత్యమరః-మాంస
లౌ తు హనూ యస్య భవతస్త్వీషదున్నతే, సనరో మృష్టమశ్నాతి యావదాయుస్సుఖాన్విత ఇతి
లక్షణం. గో. మహద్విశాలమురో యస్యాసౌ మహోరస్కః-ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్-లక్షణం
తు-'స్థిరం విశాలం కఠినమున్నతం మాంసళం సమం' వక్షో యస్య మహీపాలస్తత్సమో వా భవేన్న
ర ఇతి. మాంసళత్వం తు వక్ష్యతి పీనవక్షా ఇతి-మహానిష్వాసో ధనుర్యస్యాసౌ మహేష్వాసః-అనేన
తదుచితసంహననవిశేషో లక్ష్యతే-అతో న ప్రక్రమవిరోధః - గూఢే మాంసళత్వేనాప్రకాశే జత్రు
ణీ అంసద్వయ సంధిగతాస్థినీ యస్యాసౌ గూఢజత్రుః-'స్కంధో భుజ శిరోంసోస్త్రీ సంధీ తస్యైవ
జత్రుణీ' ఇత్యమరః. 'విషమైర్జత్రుభిర్నిస్స్వా అతిసూక్ష్మైశ్చమానవాః, ఉన్నతైర్భోగినో నిమ్నైర్నిస్స్వాః
పీనైర్నరాధిపా' ఇతి లక్షణం. అరిందమయతి నివర్తయతీత్యరిందమః-సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారి
సహితపిదమ ఇతి ఖచ్-అసంజ్ఞాయామప్యార్షః-అరిశబ్దేన పాప్మా వివక్షితః-అపహతపాప్మేత్యర్థః-అనే
నాయం విగ్రహపరిగ్రహో న కర్మమూలః కింత్వనుగ్రహమూలః-ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ
ఇతి స్మృతేః, అతో న ప్రక్రమభంగః-జాను ఊరుపర్వతత్పర్యంతం విళంబిబాహు రాజానుబాహుః
సుష్ఠుసమంవృత్తం ఛత్రాకారం శిరోయస్యాసౌ సుశిరాః-'సమవృత్త శిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్త

లక్షణం కథ్యతే-విపులౌ మాంసళోన్నతౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య సః అస్య సులక్షణత్వం చ వరరుచి
నోక్తం - కక్షః కుక్షిశ్చేత్యాదినా, మహాబాహుః - ఆన్మహత ఇత్యాత్వం - అస్య సులక్షణత్వ
ముక్తం-బ్రాహ్మే - శిరోలలాట శ్రవణగ్రీవావక్షశ్చ హృత్తథా, ఉదరం పాణిపాదం చ పృష్ఠం
దశమహత్సుఖమితి, కంబుగ్రీవః - కంబువద్రేఖాత్రయవిశిష్టగ్రీవః - మహాహనుః మాంసలకపోలా
పరభాగః - పూర్ణమాంసలహనుస్తు భూపతిరితి సంహితా. గో. గూఢజత్రుః గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ
వక్షోంసయోస్సంధిగతౌ అస్థివిశేషౌ యస్య స తథోక్తః-అరీన్ కామాదీన్ దమయతీత్యరిందమః-
ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతదీర్ఘబాహుః - సుశిరాః సుశిరస్త్వం వృత్తశిరా ఇత్యాదిసాము -
ద్రికశాస్త్రోక్తలక్షణ లక్షితశిరో విశిష్టత్వం - సులలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యే
కరేఖికా ఇత్యుక్త చతూరేఖా సౌభాగ్యవిశిష్టలలాటత్వం - సువిక్రమః సుష్ఠువిక్రమః పాదవిన్యా
సో యస్య సః విక్రమస్య సౌష్ఠవం నామగజ సింహాదిగతిసదృశత్వం. తిలకం. మహద్విశాలమురో
యస్యసమహోరస్కః - ఉరశ్శిరోలలాటం చేత్యుపక్రమ్య విశాలాస్తే సుఖప్రదా ఇత్యుక్తేః-
గూఢజత్రుః గూఢేమాంసలత్వాన్నిమగ్నే జత్రుణీవక్షోంస సంధిగతే అస్థినీయస్య - అరిందమః నిజ
భక్తానా మరీన్ కామాదీన్ నిజభక్త్యంతరాయకర్తృపాపానిచదమయతీత్యరిందమః - అరిందమ
ఇతిరాజ్ఞోన్వర్థసంజ్ఞా శత్రుంజయ ఇతివత్ - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతం దీర్ఘబాహుః -
'దీర్ఘభ్రూర్బాహు ముష్కశ్చ చిరంజీవీ ధనీనర' ఇతి.బ్రాహ్మే - సుశిరాః - సమవృత్తశిరా
శ్చైవ ఛత్రాకార శిరాస్తథా, ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చ విందతీతి నా
రదః - సులలాటః రేఖాధికలలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః,
శతద్వయం శతంషష్టిస్తస్యాయు ర్వింశతి స్తథేతికాత్యాయనః - సువిక్రమః గజసింహాది గతిస

సమస్సమవిభక్తాంగస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్,
పీనవక్షా విశాలాక్షో లక్ష్మీవాన్ శుభలక్షణః. ౧౧
ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః,

థా, ఏకచ్ఛత్రాంమహీం భుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చ జీవతీ'తి లక్షణం. సులలాటః లలాటసౌష్ఠవం చో క్తం.'అర్ధచంద్రనిభం తుంగం లలాటం యస్య స ప్రభు' రితి, శోభనో విక్రమః పదవిక్షేపో యస్యాసౌ సువిక్రమః - శోభనత్వం చ గజాదితుల్యం - తథోక్తం జగద్వల్లభాయాం - 'సింహర్షభగజవ్యాఘ్రగతయో మనుజా మునే, సర్వత్ర సుఖమేధంతే సర్వత్ర జయినస్సదేతి.' ౧౦. సమః నాతిదీర్ఘః నాతిహ్రస్వః - తథాత్వం చ తత్రైవోక్తం - 'షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధస్సార్వభౌమో భవేన్నృప' ఇతి, సమాని అన్యూనాధికపరిమాణాని విభక్తాని అశ్లిష్టాని అంగాని కరచరణాద్యవయవా యస్య సః సమవిభక్తాంగః; తాని చోక్తాని సాముద్రికే' భ్రువౌ నాసాపుటౌ నేత్రే కర్ణావోష్ఠౌ చ చూచుకే, కూర్పరౌ మణిబంధౌ చ జానునీ వృషణౌ కటీ, కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమౌ జ్ఞేయస్సభూపతి' రితి, స్నిగ్ధః స్నేహయుక్తో వర్ణో యస్య సః స్నిగ్ధవర్ణః; తత్రోక్తం వరరుచినా ; 'చక్షుస్స్నేహేన సౌభాగ్యం దంతస్నేహేన భోజనం,త్వచస్స్నేహేన శయ్యా చ పాదస్నేహేన వాహన'మితి, ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ; సముదాయశోభాసంపన్న ఇత్యర్థః; పీనవక్షాః మాంసలవక్షాః; విశాలే పద్మపత్రాయతే అక్షిణీ యస్య స విశాలాక్షః; బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాదితి షచ్; అత్ర సాముద్రికం; రక్తాంతైః పద్మపత్రాభై ర్లోచనైస్సుఖభోగిన ఇతి, లక్ష్మీవాన్ అవయవశోభాయుక్తః; శుభలక్షణః అనుక్త సకలలక్షణసంపన్నః. ౧౧. ఏవ మాశ్రితానుభావ్య దివ్యమంగళవిగ్రహశాలిత్వముక్త్వా ఆశ్రితలక్షణోపయోగిగుణానాహ; ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదిస్వజనస్య చ రక్షితేత్యంతేన. ధర్మం శరణాగతరక్షణరూపం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః; వక్ష్యతి; మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హిత'మితి. సత్యా సంధా

దృశగతిః-విక్రమః పాదవిక్షేపః-'సర్వో గతిశ్చ నాభిశ్చ గంభీరస్సప్రశస్యత' ఇతి బ్రాహ్మే.౧౦. సమ ఇతి. సమః - షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధో యః పుమాన్ స ప్రకాశత ఇత్యుక్తరీత్యా అన్యూనాతిరిక్త విగ్రహపరిమాణః - సమవిభక్తాంగః సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని విభక్తాని పృథక్కృతాని అంగాని అవయవా యస్య స తథోక్తః - అనేనోభయపార్శ్వస్థకక్షశ్రోత్రబాహ్వాదీనామంగానాముపాంగానాం చ సమత్వముక్తం భవతి - స్నిగ్ధవర్ణః నిర్ణిక్తేంద్రనీలవర్ణ ఇత్యర్థః-ప్రతాపవాన్ శ్రవణమాత్రేణ శత్రుహృదయ విదారకత్వేన ప్రశస్తపౌరుషః - లక్ష్మీవాన్ అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన సర్వోత్తమావయవసౌభాగ్యముచ్యతే - శుభలక్షణః శుభాని మంగళాయతనాని లక్షణాని సాముద్రికశాస్త్రోక్తాని యస్య స తథోక్తః. తిలకం. స్నిగ్ధవర్ణః స్నిగ్ధశ్యామలవర్ణ ఇత్యర్థః- 'స్నిగ్ధేంద్రనీలవర్ణస్తు భోగంవిందతి పుష్కల' మిత్యుక్తేః,ప్రతాపః స్మృతిమాత్రేణ రిపుహృదయవిదారణక్షమపౌరుషం తద్వాన్-పీనవక్షాః మాంసలసమోన్నతవక్షాః - విశాలాక్షః విస్తృతాయతనేత్రః - నాసికాచక్షుషీ కర్ణౌ యస్యాయతావిత్యుక్తేః-లక్ష్మీవాన్ సీతారూపలక్ష్మీ శక్తిమాన్-సర్వావయవసౌందర్యవాన్వా - మోహధత్వాద్యత్వం ఏవముక్తరీత్యా శుభాని సాముద్రికోక్తాని లక్షణాని యస్య సః శుభలక్షణః. ౧౧. ధర్మజ్ఞేతి. సత్యసంధః సత్యా యథార్థా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - జ్ఞానసంపన్నః - సర్వవిషయజ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః - శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః-వశ్యః పిత్రాచార్యవినీతః. తిలకం. సత్యా అమోఘా సంధా-'సకృదేవ ప్రపన్నాయ తవాస్మీతి చ యాచతే-'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం

యశస్వీ జ్ఞానసంపన్నశ్శుచిర్వశ్యస్సమాధిమాన్. ౧౨
ప్రజాపతిసమశ్శ్రీమాన్ ధాతా రిపునిషూదనః,
రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య పరిరక్షితా. ౧౩

ప్రతిజ్ఞా యస్య స సత్యసంధః,'ప్రతిజ్ఞా నేఽవధా సంధే'తి వైజయంతీ,'అప్యహంజీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం, న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత' ఇతి, ప్రజానాం ప్రాణినాం-హితే హితకరణే; రతః తత్పరః; యశస్వీ ఆశ్రితరక్షణైకకీర్తిః, 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి శ్రుతేః, జ్ఞానసంపన్నః,'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'దిత్యుక్తరీత్యా స్వరూపతస్స్వభావతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానశీలః; శుచిః పావనః పరిశుద్ధో వా ; ఋజురితి యావత్, వశ్యః వశం గతః, వశం గత ఇతి నిపాతనాద్యత్ ; ఆశ్రితపరతంత్ర ఇత్యర్థః; సమాధిమాన్ ; సమాధిరాశ్రితరక్షణచింతా తద్వాన్. ౧౨. ప్రజాపతిసమః, 'మధ్యేవిరించిగిరిశం ప్రథమావతార' ఇత్యుక్తరీత్యా జగద్రక్షణాయ ప్రజాపతితుల్యతయావతీర్ణః; శ్రీమాన్ పురుషకారభూతయా లక్ష్మ్యా అవినాభూతః; ధాతా పోషకః, డుధాఞ్ ధారణపోషణయోరితి ధాతోస్తృచ్, రిపూన్ శత్రూన్ నిషూదయతి నిరస్యతీతి రిపునిషూదనః, సూదదీపదీక్షశ్చేతి ప్రతిషేధస్యానిత్యత్వాదనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరితి యుచ్ ;నంద్యాదిపాఠాద్వా ల్యుః; సుషామాదిత్వాత్ షత్వం ; ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీల ఇత్యర్థః, అథావతారైకాంతాన్ గుణానాహ ; రక్షితేతి. లోకే సార్వభౌమః స్వకీయజనరక్షణ ఏవ యతతే ; అయం తు న తథా ; కింతు సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య రక్షితా, తాచ్ఛీల్యేతృచ్ ; శేషే షష్ఠీ, నను యది సర్వేషాం రక్షితా తర్హి దుష్కృతమపి సుఖినమాపాదయేత్తత్రాహ, ధర్మస్య పరిరక్షితేతి. ఆచరణప్రచారణాభ్యాం సర్వధర్మస్య వ్యవ

మమేత్యాదిరూపిణీ ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - యశస్వీ - రావణవధాదినా దివ్యయశస్సంపన్నః - జ్ఞానసంపన్నః బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణః-అతఏవ జటాయుషం ప్రతి-'మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమా' నిత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే-బ్రహ్మజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మోపదేశే అధికారాత్ - వినా బ్రహ్మోపదేశమనుత్తమలోకావాప్త్యసంభవాత్-న విద్యంతే ఉత్తమా యేభ్యస్తే అనుత్తమాః-'ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజ' మిత్యాది వచస్తు మాయామాత్రమిత్యన్యత్ర విస్తృతం - శుచిః ప్రాతస్స్నానాదినా ప్రాణాయామాభ్యాసాదినా ప్రత్యాహారాది జన్యరాగద్వేషహాననేనచ నిత్యం।బాహ్యాంతరశుద్ధఃవశ్యః పిత్రాచార్యదేవేషు వినీతః సమాధిమాన్ నిజతత్వసమాధిమాన్. ౧౨. శ్రీమాన్ అఖండితైశ్వర్యసంపన్నః - ధాతా సకలజగద్ధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః - రిపునిషూదనః ఆశ్రితజనానాం యే రిపవః తేషాం నాశకః-రక్షితా జీవలోకస్య ప్రజానామరిష్టనిరసనపూర్వకేష్టప్రాపణస్య కర్తేత్యర్థః ధర్మస్య పరిరక్షితా ధర్మస్య పరిరక్షణం నామ తత్తద్ధర్మేషు వర్ణాశ్రమాణాం నియోజనం-తిలకం. ప్రజాపతిసమః - యద్యపి రామో బ్రహ్మైవ తథాపి మానుషధర్మాణాం శోకమోహాదీనాం మాయికానాం తత్ర దర్శనేన ఔపాధికభేదమాదాయ తత్సమత్వోక్తిః - భార్గవలోకప్రతిబంధరూపాత్-జటాయుషో మోక్షప్రదానరూపాత్ - స్వేన సహ సర్వాయోధ్యావాసిజనస్య సశరీరస్య బ్రహ్మలోకనయనరూపాచ్చ కారణాత్తత్సమత్వం - సర్వథా స్వతంత్రస్యైవేదృశేషు యోగ్యత్వాత్ - శ్రీమానిత్యేవమాదీనాం పౌనఃపున్యం సకలైశ్వర్యాదిసత్త్వబోధనార్థం - ధాతా పితేవ సర్వప్రజాధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః-రిపునిషూదనః ఆశ్రితజనరిపునాశకః కామాదిరిపునాశకశ్చ - అన్యథా జగద్గురోర్భగవతో రిపోరేవాభావే నైతద్విశేషణాసంగతిస్స్యాత్ -జీవలోకస్య ప్రాణిసమూహస్య సకలవ్యవహారప్రవర్తకత్వేన రక్షితా-ధర్మస్యత త్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్యమర్యాదాపరిపాలన

రక్షితా స్వస్యధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా,
వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞో ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితః. ౧౪

స్థాపయితా; ఉచ్ఛాస్త్రవర్తినోపి చికిత్సకన్యాయేనానుయితేత్యర్థః. ౧౩. స్వస్య స్వకీయస్య శరణాగతరక్షణరూపస్య; ధర్మస్య విశేషధర్మస్య; విశిష్య రక్షితా; యద్వా; ధర్మస్య తత్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్య; సమంతతో రక్షితా; లోకే సర్వధర్మప్రవర్తకోపి; 'ధర్మోపదేశసమయే జనాస్సర్వేపి పండితాః, తదనుష్ఠానసమయే మునయోపి న పండితా' ఇతిన్యాయేన స్వధర్మానుష్ఠానే స్ఖలతి; నతథాయమిత్యాహ; స్వస్య ధర్మస్య రక్షితా; స్వాసాధారణస్య క్షత్రియధర్మస్య రక్షితేత్యర్థః; లోకే సర్వరక్షకోపి కశ్చిత్ స్వజనరక్షణం కర్తుం న ప్రగల్భతే; 'దాస్యమైశ్వర్యభావేన జ్ఞాతీనాం చ కరోమ్యహం, అర్ధభోక్తాచ భోగానాం వాగ్దురుక్తాని చ క్షమ' ఇతి భగవతాప్యుక్తేః తదపి కర్తుమీహత ఇత్యాహ; స్వజనస్య చ రక్షితేతి. స్వజనస్య చ, స్వజనస్యాపీత్యర్థః; అనేన స్వజనరక్షణస్య దుర్ఘటత్వం సూచితం; యద్వా; చస్త్వర్థః, స్వజనస్య శరణాగతస్య విశేషేణరక్షితా; విశేషస్తు తదపరాధ సహిష్ణుత్వం. వక్ష్యతి, 'మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హిత' మితి, యద్వా-లోకే కశ్చిత్ సర్వాన్ రక్షన్ స్వజనం పీడయతి; అసౌ తు స్వజనస్యాపి రక్షితేత్యర్థః అథవా; స్వావతారప్రయోజనమాహ-రక్షితేతి. గీతం హి, 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి. స్వజనస్య స్వశేషభూతస్యేతి సర్వలోకవిశేషణం రక్షణహేతుసంబంధద్యోతనార్థం; రక్షితా ఇష్టప్రాపకః, అనేన సాధుపరిత్రాణముక్తం, చశబ్దోన్వాచయే; రక్షితా చ, అనిష్టనివర్తకః; అనేనానుషంగికదుష్కృద్వినాశ ఉక్తః - ధర్మస్య సామాన్యవిశేషరూపస్య స్థాపనమాహేతరవాక్యద్వయేన - రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - సీతాపరిణయముఖేన స్వాశ్రమోచిత ధర్మాణామనుష్ఠాతా. యద్వా - స్వస్య ధర్మః పరత్వం తస్య రక్షితా - హరధనుర్భంగపరశురామజయాదినా హి పరత్వం స్థాపితం - యద్వా - ధర్మో ధనుః- 'స్వామ్యస్వభావసుకృతేష్వస్త్రీ ధర్మం తు కార్ముక' ఇతి బాణః, సదా ధనుర్ధరః - స్వజనస్య చ రక్షితా - స్వభూతో జనః స్వజనః జ్ఞానీ - 'జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మత' మితి గీతత్వాత్ - తస్య రక్షితా - ఆత్మన ఇవ సర్వయోగక్షేమావహ ఇత్యర్థః - అథాస్యాష్టాదశవిద్యాస్థానాభిజ్ఞత్వమాహ- వేదేతి. విదంత్యనేన ధర్మాదికమితి వేదః - కరణే ఘఞ్-స చతుర్విధః - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణభేదాత్ - వేదస్య కించిత్కరాణి వేదాంగాని - తాని చ షట్ - తథోక్తం-'శిక్షాకల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషాం గతిః, ఛందసాం విచితిశ్చేతి షడంగాని ప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర శిక్షా నామ- అకారాదీనాం వేదవర్ణానాం స్థానకరణప్రయత్నస్వరాదిబోధికా - యాగక్రమోపదేశః కల్పః - సాధుశబ్దవ్యాఖ్యానం వ్యాకరణం, వర్ణాగమో వర్ణలోపో వర్ణవిపర్యయ ఇత్యాదినా నిశ్చయేనోక్తం నిరుక్తం, కర్మానుష్ఠానకాలాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం జ్యోతిషం - ఛందసాంపద్యానాం శాస్త్రం ఛందోవిచితిః - వేదాశ్చ వేదాంగాని చ వేదవేదాంగాని తేషాం తత్త్వం తత్త్వార్థః తం జానాతీతి తథోక్తః-ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయః, ధనుర్వేదో నామ-ధనుర్హస్తముష్టిస్థితి విశేషాకర్షణ

ద్వారారక్షితా. ౧౩. రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - అత్ర ధర్మశబ్దః యజనాధ్యయనదాన పరః తత్పరిపాలయితా - స్వజనస్య చ రక్షితా స్వజనస్య ఆశ్రితబాంధవాదేః జీవలోకస్య రక్షితేత్యనేనైవాశ్రితాది జనరక్షణే సిద్ధేపి పునస్తద్రక్షణకథనం విశేషతో రక్షణద్యోతనార్థం-వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞః వేదానాం చతుర్ణాం తదంగానాం శిక్షాదీనాం పాఠతోర్థతశ్చ తత్త్వమబాధితం స్వరూపం జానాతీతి తథా-ధను

సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్,
సర్వలోకప్రియస్సాధురదీనాత్మా విచక్షణః. ౧౫

విమోక్షణదివ్యాస్త్రాది ప్రయోగ ప్రతిపాదకో గ్రంథః - చకార ఇతరోపవేదసముచ్చయార్థః - క్షత్రియో ధనుర్వేద ప్రధాన ఇతి తస్య నిర్దేశః-తే చోపవేదాశ్చత్వారః - తథాహి 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వఏవ చ, అర్థశాస్త్ర మితి ప్రోక్త ముపవేదచతుష్టయ' మితి, ఆయుర్వేదో బాహటం వైదికధర్మానుష్ఠానవిరోధిరోగనివర్తకౌషధాదిప్రతిపాదకం - గాంధర్వవేదో భరతశాస్త్రం సామగానోపయోగి - అర్థశాస్త్రం చాణక్యాదిప్రణీతం నీతిశాస్త్రం కర్మానుష్ఠానోపయోగ్యర్థసాధనం - తేషు నిష్ఠితః నిష్ఠావాన్. ౧౪. సర్వశాస్త్రాణి ఉపాత్తవ్యతిరిక్తాని ఉపాంగాని - గోబలీవర్దన్యాయాత్ - 'ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ మీమాంసాన్వీక్షకీ తథా, చత్వార్యేతాన్యుపాంగాని శాస్త్రజ్ఞాస్సంప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర ధర్మశాస్త్రం పూర్వకాండోపబృంహణం - పురాణం వేదాంతోపబృంహణం న్యాయమీమాంసే సర్వవేదసాధారణే - తేషామర్థతత్త్వం అర్థయాథాత్మ్యం - నిగూఢాశయమిత్యర్థః - తజ్జానాతీతి తథా - అష్టాదశవిద్యాస్థానతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః, స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణలేశరహితః-ప్రతిభానవాన్ వ్యవహారకాలే శ్రుతస్య వా అశ్రుతస్యవా ఝటితి స్ఫురణం ప్రతిభానం తద్వాన్, అథ సర్వసా సదుపాస్యత్వమాహ సర్వేతి - సర్వే లోకాః ప్రియాయస్య ససర్వలోకప్రియః-సర్వేషాం లోకానాం ప్రియస్సర్వలోకప్రియః - సర్వలోకప్రియత్వాత్ సద్భిరభిగంతవ్యఇత్యర్థః, సాధుః తత్కార్యసాధకః - ఉణ్ ప్రత్యయః, యద్వా - సాధుః ఉచితః సదభిగమనోచిత ఇత్యర్థః - 'సాధుస్త్రిషూచితే సౌమ్యేసజ్జనే వార్ధుషావపీ'తి వైజయంతీ - అదీనాత్మా అకార్పణ్యాత్మా - అతిగంభీరప్రకృతిరితి యావత్ - విచష్ట ఇతి విచక్షణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - అస్యుస్యనే చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ నేతి వాచ్యమితి ఖ్యాజభావః - వివిధంవక్తీత్యర్థః. ౧౫. అతఏవ సర్వదా సదుపాస్యమానత్వ మాహ - సర్వదేతి. సర్వదా అస్త్రాభ్యాసకాలేష్వపి - సద్భిః సత్పురుషైః - అభిగతః పరిగతః - పరివారిత ఇత్యర్థః - కథమివ - సముద్రస్సింధుభిరివ నదీభిరివ - 'స్త్రీనద్యాం నానదే సింధుర్దేశభేదేఽంబుథౌ గజ' ఇతి వైజయంతీ-

ర్వేదే చ నిష్ఠితః అస్త్రశస్త్రాది ప్రతిపాదకం శాస్త్రం ధనుర్వేదః తస్మిన్నిష్ఠితః నిష్ణాతః. తిలకం. స్వజనస్య స్వభక్తజనస్యఅవశ్యభావినోప్యనిష్టస్య నిరాసపూర్వకం పరమేష్టమోక్షదానేన రక్షితా- తచ్చాంబరీష ప్రహ్లాదధ్రువాదీనాం రక్షణేన ప్రసిద్ధమేవ. ౧౪. సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః - సాంఖ్యయోగతర్కవైశేషికపూర్వోత్తర మీమాంసావ్యాకరణాని స్మృతయశ్చ సర్వశాస్త్రాణి - సర్వేషామేషామర్థతత్త్వజ్ఞః-పాఠస్యానతిప్రయోజనత్వాదర్థవిశేషణం స్మృతిమాన్ పూర్వానుభూతార్థావిస్మరణశీలః-ప్రతిభావాన్-ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదురిత్యుక్త ప్రతిభా ప్రతిభానం తద్వాన్-సర్వలోకప్రియః సర్వలోకానాం ప్రియః-సర్వే లోకాః ప్రియా యస్యేతి వా-సాధుః అపకారిష్వపి ఉపకారశీలః - అదీనాత్మా అతివ్యసనపరంపరాగమేపి అక్షుభితాంతఃకరణః-విచక్షణః తత్తత్కాలకర్తవ్య చతురః. తిలకం. సర్వలోకప్రియః ద్రష్టృస్మర్తృలోకానామిహాముత్ర హితావహః-సాధుః మృదుమధురస్వభావః - అదీనాత్మా సహజాసాధారణ క్షాత్రవత్త్వేన అదీనస్వభావః - విచక్షణః యథోచితం వైదిక లౌకిక సర్వక్రియాసు కుశలః. ౧౫. సర్వదేతి. నదీభిః సముద్ర ఇవ సద్భిః మహాత్మభిః సర్వదాభిగతః సేవితః - సర్వదేత్యనేన నదీనాం సముద్రసేవాయామివ భక్తానాం భగవత్సేవాయాం కాలనియమో నాస్తీత్యుక్తం భవతి - అభిగత ఇత్య

సర్వదాభిగతస్సద్భి స్సముద్ర ఇవ సింధుభిః,
ఆర్యస్సర్వసమశ్చైవ సదైకప్రియదర్శనః. ౧౬

సర్వదాభిగతః-ఖురళీకేళిశ్రమవిశ్రాంతయే కాంచిచ్ఛాయామవగాహమానే రామే సంతస్సర్వేత త్తదర్థ విశేషశ్రవణాయపరివృత్యస్థితా ఇత్యర్థః-తథాచవక్ష్యతి - 'జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధై శ్శీలవృద్ధైశ్చసజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపీ'తి, అస్త్రయోగ్యోఽస్త్రాభ్యాసః-సముద్ర ఇవ సింధుభిః-ఏవం సదభిగమనం న రామస్యాజ్ఞాత జ్ఞాపనాయ-తస్య స్వత ఏవ పూర్ణత్వాత్-కింతు స్వేషామేవా పూర్వార్థవిశేషలాభాయ గత్యంతరాభావాదితి భావః-సింధవో హి స్వసత్తాలాభాయైవ సముద్రమభి యాంతి న తుతస్యాతిశయాపాదనాయ,ఏవమభిగమనహేతుభూతం సౌలభ్యాదికం విశదయతి-ఆర్య ఇతి. ఆఙ్ పూర్వాదృగతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి యత్ ప్రత్యయః-అభిగంతుమర్హ ఇత్యర్థః-కిం సతామేవ నేత్యాహ-సర్వసమః-జాతిగుణవృత్త్యాదితారతమ్యం వినా సర్వేషామాశ్రయణీయత్వే తుల్యః-అస్య కాదాచిత్కత్వం వారయత్యేవకారః-చకారఉక్తసముచ్చయార్థః-కించిదుపదేశాభావేపి సౌందర్యాదభిగంతవ్యత్వమాహ-సదైకప్రియదర్శన ఇతి-సదానుభవేపినవనవతయా భాసమాన ఇత్యర్థః. తన్నిశ్లోకీ. సర్వదేతి.సద్భిః రామసంబంధాల్లబ్ధసత్తాకై ర్వసిష్ఠాదిభిః-సర్వదా సింధుభిరభిగతస్సముద్రఇవ-మహానదీత్వసిద్ధయే సింధవో యథా సముద్రం పరిగతాః-ఏవం స్వసజ్జనత్వసిద్ధయే సంతః రామగోష్ఠీం ప్రవిశంతీతి-సింధుభిస్సముద్రఇవేతి-ఏకగోష్ఠీనిష్ఠేషు సత్సు నక్షత్రమధ్యగతస్య చంద్రస్యేవ రామస్య సర్వాపేక్షయా నిరతిశయతేజిష్ఠత్వం గమ్యతే-సింధుభిః అనర్గళప్రవాహైభిర్యథా సముద్రః అక్షోభ్యః ఏవం జాబాలిప్రభృతిభిః క్షోభితోప్యక్షోభ్య ఇతి వ్యంజితం, సర్వదేతి-కాలవిశేషే ఏకదా సింధుభిః పరిగతస్సముద్రః అయం తు సర్వదేతి వైలక్షణ్యం-సర్వదాభిగత ఇతి ప్రయోజనవశేన సతామభి గమనేతైస్సహజల్పవితండాదికరణే తే చాసహ్యతయా నాభిగచ్ఛంతి లోకే-రామస్తు తథా న కరోతీతి ధ్వన్యతే - వక్ష్యతి చ-న విగ్రహ్యకథారుచిరితి-రత్నాకరాభిగతసింధూనాం తదభిగమనదేశఏవ కతిపయరత్నసంబంధః - ఏవం గుణాకరరామసంబంధాదేవ సతాం కటపయగుణాః ప్రకాశ్యంత ఇత్యభిగత పదవ్యంగ్యం - లోకే రాజకుమారాః కదాచిద్వినోదార్థమేకాంతగోష్ఠ్యాం శృంగారహాస్యరసవిద్భిః పరిగతా భవంతి అయం తు న తథేతి సత్పదవ్యంగ్యం-సింధుభిస్సముద్ర ఇవేతి సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం శ్రీరామస్య సౌలభ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౬. అథ - 'ఇషుక్షయాన్నివర్తంతే

నేన పరమప్రాప్యత్వముక్తం - సముద్ర ఇవ సింధుభిరిత్యనేన సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం ద్యోత్యతే ప్రాప్తానాం చ సతాం తేన ఐక్యం చ ప్రతీయతే - ఆర్యః పూజ్యః - సర్వసమః సర్వేషు శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యరహితః - సదైవ ప్రియదర్శనః - సదైవ సర్వావస్థాసు ముహుర్ముహురనుభవేపి అననుభూతపూర్వవత్ విస్మయనీయ ప్రియదర్శనః. తిలకం. సర్వదా - హోమదేవపూజాసభాధిష్ఠానకాలేషు సద్భిస్సాత్వికస్వభావైః పురోహితద్విజమంత్రిప్రధానాదిభిః అభిగతస్సేవితః - యద్వా - సద్భిర్భక్తై స్సదా సేవితః - భగవత్సేవాయాం కాలనియమాభావాత్-దృష్టాంతేన తం ప్రాప్తానాం భక్తానాం తేన సహైక్యం ధ్వన్యతే - సర్వేషు సుఖదుఃఖోదర్కేషు సమః హర్షవిషాదరహితః శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యాదిరహిత - తత్తత్కర్మానురూప ఫలదాతేత్యర్థ ఇత్యన్యే. ౧౬. సర్వగుణోపేతః ఉక్తానుక్తసకలగుణసంపన్నః - కౌసల్యాయా ఆనందం వర్ధయతీతి తథా - సచ సర్వగుణోపేత ఇతి సంక్షేపేణోక్తానంతగుణేషు కతిపయగుణా

స చ సర్వగుణోపేతః కౌసల్యానందవర్ధనః,
సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే ధైర్యేణ హిమవానివ. ౧౭
విష్ణునా సదృశో వీర్యే సోమవత్ప్రియదర్శనః,
కాలాగ్నిసదృశః క్రోధే క్షమయా పృథివీసమః.

నాంతరిక్షక్షితిక్షయాత్, మతిక్షయాన్నివర్తంతే న గోవిందగుణక్షయా' దితి భగవద్గుణానాం వర్షాయుతేనాపి వర్ణయితుమశక్యత్వేన సంగ్రహేణవదన్నుత్తరముపసంహరతి - సచేతి. కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా - వృద్ధేత్ కోసలాజాదాఞ్ఞ్య ఇతిఞ్యఙ్ యఙశ్చాప్ - తస్యాఆనందం వర్ధయతీతి కౌసల్యానందవర్ధనః - చశబ్ద ఏవకారార్థః - కౌసల్యాసుతత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః పరమాత్మా న తు బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇత్యర్థః - దశరథనందన ఇత్యనుక్తిః పుత్రలాభఫలస్య కౌసల్యయైవ లాభాత్ - అతఏవ వక్ష్యతి-'కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ'తి, అథాస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం వక్తుం లోకే ప్రకృష్టవస్తూనాం తదేకైకగుణసామ్యమాహ-సముద్ర ఇవేత్యాది శ్లోకద్వయేన. గాంభీర్యం నామ - స్వాంతర్గతపదార్థాప్రకాశకత్వం - యథా సముద్రః స్వాంతర్గతం రత్నాదికమప్రకాశయన్నేవ వర్తతే - తథాయమపి స్వీయం పరత్వమప్రకటయన్నేవాస్త ఇత్యర్థః - వక్ష్యతి - 'ఆత్మానం మానుషం మన్య' ఇతి, ధైర్యం నామ శోకహేతుసద్భావేపి నిశ్శోకత్వం - తేన హిమవానివ హిమవత్సదృశః-'గిరయో వర్షధారాభిర్హన్యమానా న వివ్యథుః, అభిభూయమానా వ్యసనైర్యథాధోక్షజచేతస' ఇతిహ్యుక్తం. అత్ర వస్తుత స్సముద్రాదే రుపమానత్వాభావేపి ప్రతిపత్తౄణాముపమానత్వం సంభవతీత్యేవముక్తం-యథా ఇషువద్గచ్ఛతి సవితేత్యత్ర.
౧౮. వీర్యవిషయే విష్ణునా సదృశః - విష్ణోరర్ధత్వేన రామస్య విష్ణుసాదృశ్యం సువచమేవ - స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తత్వేన తదంశస్యాపి తత్సదృశత్వం యుక్తమేవ - సోమవత్ప్రియదర్శనః శోక నివృత్తి పూర్వక మాహ్లాదకరః - క్రోధే కాలాగ్నిసదృశః - కాలాగ్నిక్రోధ సమక్రోధ ఇత్యర్థః-స్వవిషయాపరాధమేవ స్వయం సహతే-స్వాశ్రితవిషయాపరాధకరణే తు జ్వలజ్జ్వలన ఇవ శీతళతరేపి హృదయే కోపమావహతీత్యర్థః-జలే హి కాలాగ్నిర్జ్వలతి-క్షమయాక్షమారూపసదృశధర్మేణ పృథివీసమః-పృథివీతుల్యక్షమ ఇత్యర్థః-స్వస్మిన్నపకారకరణే అచేతనవద్వర్తత ఇత్యర్థః-'న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయే'తి వక్ష్యతి-త్యాగవిషయే ధనదేన కుబేరేణ సమః-తద్వద్దాతేత్యర్థః-కుబేరస్య త్యాగిత్వం'త్యాగే చ ధనదోయథే'తి వక్ష్యమాణవచనతస్సిద్ధం-న చ తస్య లుబ్ధత్వంకుతశ్చిత్సిద్ధం-త్యాగే సత్యపి ధనదవదాఢ్యఇతి వ్యాఖ్యానం తు ప్రక్రమవిరుద్ధం నహ్యాఢ్యత్వం కశ్చిత్ గుణః తథా సతి లుబ్ధత్వమేవాస్య సిద్ధంస్యాత్ -సత్యే సత్యవచనే అపర ఉత్కృష్టవస్త్వంతరరహితః ధర్మః

నాహ-సముద్ర ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన. గాంభీర్యే అగాధాశయత్వే సముద్రతుల్యః-ధైర్యం మనసాప్యధృష్యత్వం. తిలకం. కౌసల్యానందవర్ధనత్వేన మహాకులప్రసూతత్వప్రధానమహిషీపుత్రత్వాదిరూపస్యాభిషేకోచితధర్మస్య సత్తాదర్శితా. ౧౮. విష్ణునేతి. యద్యప్యయమేవ రామోవిష్ణుః మానుషోపాధిభేదాత్ విష్ణునేతి సాదృశ్యం-యద్వా-విష్ణునా స్వేనైవ వీర్యే సదృశః-ఉపమానాంతరరాహిత్యమనేనోక్తం-సోమవత్ ప్రియదర్శనః చంద్రవత్సర్వానందకరః-కాలాగ్నీతి-అనేన యుద్ధాదవ్యనివార్యకోపత్వముక్తం-క్షమయా పృథివీ సమః-అనేన సర్వాపరాధసహిష్ణుత్వముక్తం-ధనదేనేతి-త్యాగే సత్యపి ధనదేన సమః-అనేన అక్షీణకోశత్వం మహోదారత్వం చోక్తం-సత్యే ధర్మ ఇవాపరః సత్యే సత్యవచనే

ధనదేన సమస్త్యాగే సత్యే ధర్మ ఇవాపరః, ౧౮౪
తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం.

ధర్మదేవతేవ స్థితః-ధర్మదేవతేవ నిరపాయసత్యవచన ఇత్యర్థః-సత్యే అపరో ధర్మ ఇవ స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యానే ప్రకృతౌపమ్యవిరోధః - తస్యోత్ప్రేక్షారూపత్వాత్ - క్వచిదుపమా-క్వచిదుల్లేఖః - క్వచిదుత్ప్రేక్షేతి విజాతీయసంకర ఇత్యప్యాహుః. ౧౮౪. ఏవం వేదాంతోదితజగత్కారణత్వసర్వజ్ఞత్వసర్వశక్తిత్వ సర్వాంతర్యామిత్వ ప్రముఖ సమస్తకల్యాణగుణాకరం బ్రహ్మ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురత బ్రహ్మరుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా వేదోపబృంహణాయ పృష్టే వేదాంతోదితగుణానాం తదన్యేష్వసంభవాత్తస్యైవ సంభవాచ్చ సఏవ వేదాంతోదితం పరం తత్త్వమిత్యుపదిష్టం-తత్ర తత్ర జగత్కారణప్రకరణేషు ప్రయుక్తాశ్శంభు శివాదిశబ్దాస్సబ్రహ్మాదిసామాన్యశబ్దవదపర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా వా పరమాత్మపరా ఇత్యప్యర్థసిద్ధం-ఏవం వేదాంతసారార్థస్సంగృహీతః-నను బ్రహ్మస్వరూప మివ ఫలస్వరూపం తదుపాయస్వరూప మపి వేదార్థత్వాదుపబృంహణీయం తదుభయం కిమితి న పృష్టం నోపదిష్టంచ-మైవం-పరిపప్రచ్ఛేత్యత్ర పరిణా తదుభయస్వరూపమపి పృష్టమేవ-ఉత్తరే చ ప్రజానాం చ హితే రత ఇత్యాదినోపాయత్వరి సద్దైకప్రియవర్ణన ఇత్యాదినోపేయత్వం చ తస్యైవేత్యుక్తం-నను సిద్ధస్యైవ తస్యోపాయత్వే సర్వముక్తిప్రసంగ ఇతి చేన్న-య ఉపాయోపేయాధికారీ తస్యైవ ఫలం దిశతి నానధికారిణ ఇతి వ్యవస్థాపనాత్ అధికారశ్చ తత్ప్రాప్త్యపేక్షా సాధనాంతరపరిత్యాగశ్చేత్యుత్తరగ్రంథే సువ్యక్తం-నను వేదోపబృంహణ మిదం రామాయణమిత్యుక్తం-ధర్మోపి వేదార్థః, సకథం నోపబృంహితః-కించైతావతా గ్రంథేన వేదాంతార్థ ఉపబృంహితః కిమితః పరేణ గ్రంథేన-ఉచ్యతే-ఉక్తానుక్తాంశ్చకల్యాణగుణాంస్తచ్చరిత్రనిదర్శనముఖేన ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రంథః-పూర్వభాగోపబృంహణం చ-రామాయణపురుషాచారముఖేన హి సామాన్యధర్మో విశేషధర్మశ్చోపబృంహితః - నను తథాపి బాలకాండకథా నోపదర్శితా-మైవం తత్ర ప్రదర్శనీయగుణవిశేషాభావాత్-నచ సాప్యత్యంతా ప్రదర్శితా-ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యవతరణం - మహావీర్య ఇతి తాటకాతాటకేయవధః - ధనుర్వేదే చ నిష్ఠిత ఇతి కౌశికాధిగత నిఖిలదివ్యాస్త్రవత్త్వం-శ్రీమానితి వైదేహీలాభశ్చేతి బాలకాండకథాసూచనాత్ - అథాయోధ్యాకాండకథాం ప్రస్తౌతి - తమేవమిత్యాదినా. ఆదౌ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - దశసు దిక్షు రథో యస్య సః దశరథః-అప్రతిహతరథత్వేన రామాయ రాజ్యం దత్తం - భీతిదత్తత్వాభావేన పునరనాదాతవ్యత్వముక్తం - మహీపతిః - అస్వామిదత్తత్వాభావ ఉచ్యతే - ఏవం దాతృదోషేణ పునరనాహరణీయత్వముక్త్వా సంప్రదానగుణేనాప్యాహ - త మిత్యాదినా. తం ప్రసిద్ధం - ఏవం గుణసంపన్నం పూర్వోక్తసర్వగుణసమృద్ధం - సర్వస్య స్వామిభూతమితి యావత్-సత్యపరాక్రమం అమోఘ పరాక్రమం-సర్వరక్షణశక్తమితి యావత్-

అపరో ద్వితీయో ధర్మ ఇవ ధర్మాఖ్యా దేవతేవ. తిలకం. యద్వా-విష్ణునా సదృశ ఇతి అనన్వయాలంకారః-సోమవచ్చంద్రవత్-వ్యవహారనిరీక్షణకాలే సౌమ్యదర్శనః-క్షమా ప్రతీకారసామర్థ్యేపి అపకారసహిష్ణుతా-తయా. ౧౮౪. ఏవం రామభద్రే సర్వగుణానభిధాయ తస్మిన్ తద్గుణాన్ ప్రకటయితుం తచ్చరితం వక్తుమారభతే-తమేవ మిత్యాదినా. ఇత ఆరభ్య అయోధ్యాకాండ గ్రంథసంగ్రహః క్రియతే-అతః ప్రాక్తన శ్లోకై ర్బాలకాండార్థ స్సూచితః - తత్ర ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి భగవదావిర్భావ స్సూచితః - మహావీర్యః శత్రునిబర్హణ ఇతి చ అస్త్రసంపత్తితాటకావధాది స్సూచితః

జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం ప్రియం దశరథస్సుతం,
ప్రకృతీనాం హితైర్యుక్తం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా.
యౌవరాజ్యేన సంయోక్తుమైచ్ఛత్ప్రీత్యా మహీపతిః, ౨౦౫
తస్యాభిషేకసంభారాన్ దృష్ట్వా భార్యాథ కైకయీ.

జ్యేష్ఠం జన్మక్రమేణాపి రాజ్యార్హం - శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం నీతిశాస్త్రోక్తషాడ్గుణ్యాయుక్తం - సంధి విగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాఖ్యషడ్గుణాః కామందకోక్తాః - ప్రియం ప్రీతివిషయం-అనేన తాత్కాలికప్రీతిదానవ్యావృత్తిః-సుతం జన్మనైవ రాజ్యార్హం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైః హితకరణైర్యుక్తం - అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం - ఏవంభూతం రామం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా అమాత్యాదీనాం ప్రీతికరణేచ్ఛయా - ఇచ్ఛాయాం కామ్యచ్ ప్రత్యయః-అప్రత్యయాదిత్యప్రత్యయః - అజాద్యతష్టాప్-ప్రీత్యా స్వప్రీత్యా చ - చకారోఽర్థసిద్ధః-గామశ్వం పురుషం జగదితివత్ - మంత్రివృద్ధైరాలోచనపూర్వకం కృతత్వాదప్రత్యాఖ్యేయత్వముచ్యతే - 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జన్మామాత్యాదిమాతృష్వి'త్యుభయత్ర వైజయంతీ, యువా చాసౌ రాజాచ యువరాజః - తస్య భావః కర్మ వా, యౌవరాజ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః - తేన పితరి రాజ్యం నిర్వహత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః - తస్య భావేనేత్యర్థః - సంయోక్తుం ఘటయితుం - ఐచ్ఛత్ తత్సంభారాన్ సమభరదిత్యర్థః ౨౦౫. ఏవంపునరాదానాయోగ్యం రామాయ రాజ్యప్రదానముక్త్వా అపరిహరణీయమనంతరభావికైకేయీయాచనమాహ - తస్యేతి. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః - అథ రామాయ రాజ్యప్రదానేచ్ఛానంతరం - తస్య రామస్యాభిషేకః కర్మవిశేషః - తస్య సంభారాన్ ఉపకరణాని - ఔదుంబర్యాసందీ తస్యై ప్రాదేశమాత్రాః పాదాస్స్యుర్దధిమధుసర్పిరాతపవర్ష్యా ఆప ఇత్యాదిబ్రాహ్మణోక్తాని - దృష్ట్వా మంథరాముఖేన దర్శనఇవ జ్ఞాత్వా - భార్యా భర్తుం యోగ్యా - న తు స్వాతంత్ర్యార్హా - పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - తేన దశరథేన - దత్తవరా శంబరాసురవిజయకాలే సారథ్యకరణపారితోషికతయా దత్తవరా - యాచనహేతుత్వేనేదముక్తం -

---

లక్ష్మీవానితి సీతాపరిణయసంక్షేపః - సత్యపరాక్రమ మిత్యనువాదేన భార్గవలోకప్రతిబంధాదివ్యాపారస్సంక్షిప్తో వేదితవ్యః - ఏవంగుణసంపన్నం ప్రశస్తాసాధారణకల్యాణగుణసంపన్నం శ్రేష్ఠగుణైః అభిషేకార్హావరిష్ఠగుణైశ్చ యుక్తం - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - ప్రకృతీనాం ప్రాణినాం హితైరిహాముత్రయశస్కరైః కర్మభిర్యుక్తం - జ్యేష్ఠం సుతం రామం - ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం హితం కర్తుమిచ్ఛయా - పితరి రాజ్యం కుర్వత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః తస్య భావో యౌవరాజ్యం తేన - సంయోక్తుం సంయోజయితుం - మహీపతిః దశరథః - ఐచ్ఛదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. తిలకం. ప్రకృతిప్రియకామ్యయా. ప్రకృతీనాం ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - ఛాందసః కామ్యజితిప్రాంచః - ప్రకృతిసంబంధేన ఆత్మనః ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - యువరాజేన హి ప్రజాకృత్యే సంపాదితే సతి-వ్యవహారాదినిరీక్షణజన్యశ్రమనివృత్తిరూపం ప్రియం స్వస్య భవతీతి వయం. ౨౦౫. తస్య రామస్య అభిషేకసంభారాన్ సంభ్రియంత ఇతి సంభారాః అభిషేకార్థం సంభృతాన్ దధ్యాదిమంగళద్రవ్యవిశేషాన్ - దృష్ట్వా మంథరావచనాత్ జ్ఞాత్వా - పూర్వంపురా - దత్తౌ వరౌ యస్యై-ఇంద్రసహా

పూర్వం దత్తవరా దేవీ వరమేనమయాచత,
వివాసనం చ రామస్య భరతస్యాభిషేచనం. ౨౨
ససత్యవచనాద్రాజా ధర్మపాశేన సంయతః,

తచ్ఛబ్దస్య దశరథపరామర్శితయాశంబరాసురసమరం సూచితం-దశసు దిక్షు అప్రతిరుద్ధగమన ఇతి హి సః-దీవ్యతీతి దేవీ-పచాద్యచ్ దేవడితిటిత్త్వేన పాఠాత్ జీప్-భోగోపకరణభూతేతి వ్యమోహమూలో క్తిః - కైకయీ - కేకయానాం రాజా కైకయః - క్షత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదాత్తస్య రాజన్యపత్యవదిత్యఞ్ - కైకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకయీ-జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞిత్యపత్యార్థే అఞ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాజీప్-నన్వఞ్ ప్రత్యయే కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ ఇతీయాదేశః కిన్న స్యాత్ - ఉచ్యతే-జరాయా జరసోఽన్యతరస్యామిత్యతోఽన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేస్తస్య వైకల్పికత్వాత్-నచేయాదేశాభావ ఆర్ష ఇతి వాచ్యం - కైకేయీకైకయీతి శబ్దభేదప్రకాశికాయాముక్తేః ప్రాక్కైకయీతోఽభరతస్తతోఽభూదితి భట్టిప్రయోగాత్, కేకయీతిపాఠే తు కేకయాన్ జన్మభూమిత్వేనాచష్ట ఇతి కేకయీ తదాచష్ట ఇతిణిజంతాదౌణాదికే స్త్రియామికారప్రత్యయే టిలోపేణిలోపే చకృతే కృదికారాదక్తిన ఇతి జీషిత్యాహుః-కేకయశబ్దో మూలప్రకృతిరేవోపచారాత్ స్త్ర్యపత్యే వర్తతే-శార్ఙ్గరవాదిపాఠాత్ జీనితిన్యాసకారః - కైకయీ-ఏనం దశరథం - ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇత్యన్వాదేశే ఏనాదేశః-రామస్య వివాసనం భరతస్యాభిషేచనం చ వరమయాచత అర్థితవతీ-యాచిర్ద్వికర్మకః. ౨౨. స ఇతి. రాజా సర్వరంజకః రాజా ప్రకృతిరంజనాదితి ప్రయోగాత్ - ఔణాదికః కనిన్ ప్రత్యయః, యద్యపి రజకరజనరజస్సూపసంఖ్యానమితి వచనాదత్ర నలోపప్రసక్తిర్నాస్తి తథాపి రజస్సాహచర్యాదౌణాదికస్య తత్ర గ్రహణం..సః పూర్వం రామాయ దత్తరాజ్యః-మంత్రిప్రముఖైరాలోచనపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాతరామాభిషేక ఇత్యర్థః - దశరథః - ధర్మః పాశ ఇవ ధర్మపాశః-ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి సమాసః వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాత్ - తేన సంయతో బద్ధస్సన్ సత్యవచనాత్ స్త్రీవిషయవచనసిద్ధిహేతోః ప్రియం సుతం వివాసయామాస - రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రథమమంగీకృతం పరమధర్మం పరిత్యజ్యానంతరప్రవృత్తం స్త్రీవిషయం క్షుద్రధర్మమనలంబితవానిత్యర్థః-ఏతేన-'సాంకేత్యం పారిహాస్యం వా స్తోభం హేళనమేవ వా, వైకుంఠనామగ్రహణమశేషాఘవినాశనం. ఆరుశ్య పుత్రమఘవాన్యద జామిళోఽపి నారాయణేతి మ్రియమాణ ఉపైతిముక్తిం, కామాద్ద్వేషాద్భయాత్స్నేహా' ఇత్యేవం యథాకథంచిద్భగవన్నామ

యార్థం ప్రవృత్తదశరథయుద్ధకాలే దశరథే పరప్రయుక్తామాసురీం మాయాం ధవళాంగాఖ్యమునిదత్తవిద్యయా వారయంత్యై కైకేయ్యై తుష్టేన దశరథేన దత్తం వరద్వయమితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధిః-యద్వా - పూర్వం దత్తవరా దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య సారథ్యమాచరంత్యా కైకేయ్యా సంతుష్టాద్దశరథా ద్వరద్వయం లబ్ధమితి - 'తత్రాపి విక్షతశ్శస్త్రైః పతిస్తే రక్షితస్త్వయా, తుష్టేన తేన దత్తౌ తు ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే' ఇతి మంథరావచనాదవగమ్యతే-వరమితి జాతావేకవచనం-వరద్వయస్వరూపమాహ వివాసనమితి. తిలకం. కైకయీ రాజ్ఞః కనీయసీ భార్యా-అత్ర యద్యపి కేకయశబ్దాదఞి కేకయమిత్రయ్విత్యాదినా యాదేశే గుణే ఆదివృద్ధౌ జీపి యస్యేతిలోపే కైకేయీత్యేవ సాధుః - తథాపి - 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛందోభంగం న కారయే' దితి న్యాయేన కైకయీతి ప్రయోగః-పుంయోగలక్షణే జీషికేకయీతిపాఠ ఇత్యన్యే. ౨౨. స ఇతి. సః దశరథః సత్యవచనాద్ధేతోః ధర్మమయేన పాశేన - సంయతః బద్ధస్సన్ - ప్రియం సుతమపి వివాసయామాస. తిలకం. సత్య

వివాసయామాస సుతం రామం దశరథః ప్రియం. ౨౩
స జగామ వనం వీరః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్,
పితుర్వచననిర్దేశాత్ కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్. ౨౪
తం వ్రజంతం ప్రియో భ్రాతా లక్ష్మణోఽనుజగామహ,

వతాం ముక్తిసిద్ధౌ సర్వదా రామపరాయణస్య దశరథస్య కథన్నముక్తిరితి శంకా దూరోత్సారితా- సిద్ధసాధనత్యాగాత్ - కాశకుశావలంబనాద్ధర్మపాశప్రతిబంధాచ్చ ముక్తిప్రసంగాభావాత్ - తథాచ ముముక్షుణా దశరథవన్నవర్తితవ్యమిత్యుక్తంభవతి. ౨౩. పితృవచనపాలనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యే తద్రామాచారముఖేన దర్శయతి - సజగామేతి. సరామః వీరోఽపి రాజ్యపరిపాలనసమర్థోఽపి కైకే య్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతిహేతుభూతాత్ స్త్రీపారవశ్యేనోక్తాదిత్యర్థః - పితుర్వచననిర్దేశాత్ వచనమేవ నిర్దేశః ఆజ్ఞా- 'ఆజ్ఞాయామపి నిర్దేశ' ఇతి బాణః-తస్మాద్ధేతోః ప్రతిజ్ఞాం కైకేయీసమ క్షం కృతాం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయంశ్చ-లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్య యః, వక్ష్యతి-'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞోయదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్వి ర్నాభిభాషత'ఇతి, స్వప్రతిజ్ఞాపాలనార్థం పితృవచనపాలనార్థంచేత్యర్థః-వనం దండకారణ్యముద్దిశ్య జగామ. ౨౪. ఇక్ష్వాకువంశేత్యాదినా సమస్తకల్యాణగుణపరిపూర్ణతోక్త్యా పరత్వముక్తం-తమేవ మిత్యాదినాభిషేక ప్రవృత్తినివృత్తికథవాత్సౌలభ్యముక్తం - అథ పరత్వసౌలభ్యానుగుణం సమాశ్ర యణమాహ - తం వ్రజంతమితి. యద్వా - అథ సిద్ధసాధనస్థైర్లక్ష్మణవత్కైంకర్యపరైర్భవితవ్య మితి వ్యంజయన్నాహ - తం వ్రజంతమితి, సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః. ప్రీణాతీతి ప్రియః - రామే ప్రీతిమాన్- ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కఇతి కః-అనేనానుగతిహేతుర్భక్తిరుక్తా - భ్రాతా - భ్రాతాస్వామూర్తిరాత్మ నఇతి మూర్తిభూతః - వినయసంపన్నః కైంకర్యహేతువినయయుక్తః-వినయశ్శేషత్వజ్ఞానం రామకైం కర్యరూపాచారోవా-'వినయో ధర్మవిద్యాది శిక్షాచారప్రశాంతిష్వి'తి వైజయంతీ. సుమిత్రాయా ఆనందం వర్ధయతీతి సుమిత్రానందవర్ధనః - సృష్టస్త్వం వనవాసాయ - 'రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖ' మితి సుమిత్రయైవోక్త త్వాత్.దయితః రామస్యేష్టతమః - యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రియతమ త్వేన వరణీయ ఇత్యర్థః - లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నో భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా లక్ష్మణ ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - స తు నాగవరశ్శ్రీమాన్ - అంతరిక్షగత శ్శ్రీమాన్ ఇత్యుక్తేః - కైంక

వచనాత్ ధర్మపదనిర్దేశేన సత్యప్రతిజ్ఞత్వాదిత్యర్థః - అతోహేతోః. ౨౩. సఇతి. సరామః - వీరః జితేంద్రియః అనేకైరపరాఙ్ముఖతయా యోద్ధావా - కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతినిమి త్తం - పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ - 'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం,కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్విర్నాభిభాషత'ఇత్యేవంకైకేయ్యాః సన్నిధౌపితృ వచనపరిపాలనవిషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్ వనంజగామ. తిలకం. పితుః ప్రతిజ్ఞాం సత్యతయా స్వవివాసనేన అనుపాలయన్ - యద్వా - కైకేయీసన్నిధౌ - పితృవచనపరిపాలన విషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం - అనేన పితృతత్పత్నీ సంతోషకరణమేవ సర్వాత్మనా పుత్రస్య ధర్మ ఇతి భగవతా ఉపదిష్టం. ౨౪. తమితి. ప్రియః రామే సహజప్రీతిమాన్ - భ్రాతూ రామస్య దయితః ఇష్టః - వినయసంపన్నః లక్ష్మణో భ్రాతా - సౌభ్రాత్రం సుభ్రాతృభావం - అనుదర్శ

స్నేహాద్వినయసంపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః.
భ్రాతరం దయితో భ్రాతుస్సౌభ్రాత్రమనుదర్శయన్, ౨౫
రామస్య దయితా భార్యా నిత్యం ప్రాణసమా హితా,
జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితా.

ర్యలక్ష్మీవత్త్వం, లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి. లక్ష్మ్యా అశ్చేతి పామాదిగణసూత్రాన్మత్వర్థీయో నప్రత్యయః - అకారశ్చాంతాదేశః-లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణః శ్రీమానితి పర్యాయపాఠశ్చ- సుభ్రాతుర్భావస్సౌభ్రాత్రం - భావే అణ్ - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - రామం వినా క్షణమపి జీవనాక్షమత్వం సుభ్రాతృత్వం - వక్ష్యతి-'నచసీతా త్వయా హీనా నచాహమపి రాఘవ, ముహూర్తమపి జీవావో జలాన్మత్స్యా వివోద్ధృతా' వితి. రామస్య లక్ష్మణవిరహాసహత్వం సుభ్రాతృత్వం - తచ్చ వక్ష్యతి - 'నచ తేనవినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి న హి తం వినే'తి - తదనుదర్శయన్ సన్ - యద్వా-ఏవం సుభ్రాతృభిర్వర్తితవ్యమితిదర్శయన్నిత్యర్థః, వేతిగమ్యోత్ప్రేక్షా, వ్రజంతం ఏకాంతేస్వాభిమతసకలకైంకర్యప్రదానప్రవృత్తభ్రాతరం-ఉపలక్షణమిదం - 'మాతా పితా భ్రాతా నివాసశ్శరణం సుహృద్గతి ర్నారాయణ' ఇత్యుక్తసకలవిధబంధుః-వక్ష్యతి-'అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ' ఇతి, స్నేహాత్ -'బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధన' ఇత్యుక్తరామభక్తేరేవ హేతోః - అనుజగామ - యేన యేన ధాతా గచ్ఛతి తేన తేన సహ గచ్ఛతీతివదపూర్వోయం కశ్చిద్వృత్తివిశేష ఇతి ఋషిర్విస్మయతే హేతి - హవిస్మయే విషాదే చేతి బాణః-ఆశాలేశమాత్రేణ స్వస్మిన్స్నేహాధికప్రేమాణం భగవంతం కుత్రచిదేకాంతస్థలే స్వమనోరథానురూప విశిష్టవిషయ సకలకైంకర్య లాభాయానుసరన్నధికార్యత్ర ధ్వన్యతే. ౨౫. అథ సీతాయాస్సాధనదశాయాం పురుషకారతయా ఫలదశాయాం ప్రాప్యతయా చాన్వయాత్తయా నిత్యయోగం దర్శయతి-రామస్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన. రామస్య అభిరామస్యాపి - దయితా అభిరామా-నిత్యం భార్యా హృది సతతం ధార్యా-బిభర్తేః-ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ -ప్రాణసమా ఉక్తార్థద్వయే హేతురయం-హితా హితనహితపరా-మిత్రమౌపయికం కర్తుమిత్యాది వక్ష్యతి - రామహితపరావా - వక్ష్యతి - స్మార యే త్వాం న శిక్షయతి - జనకస్యకులే జాతా ఆచారప్రధానేత్యర్థః - దేవమాయేవ నిర్మితా అమృతమథనానంతరమసుర మోహనార్థం నిర్మితా విష్ణుమాయేవ స్థితా - మాయయా మోహయిత్వా తాన్విష్ణుః స్త్రీరూపమాస్థిత ఇత్యుక్తేః- యద్వా - నిర్మితా కృతమూర్తిః దేవమాయా విష్ణోరాశ్చర్యశక్తిరివ స్థితా - అనేన సౌందర్యపరకాష్ఠోక్తా - అథవా-నిర్మితా కృతావతారా - దేవమాయా - దేవస్య విష్ణోర్లక్ష్మీః వక్ష్యత్యుత్తర

యన్ స్నేహాత్ భక్త్యైవానుజగామ న పిత్రాదినిర్దేశాత్ ౨౫. రామస్య దయితా ఇష్టా - భార్యా నిరతిశయ ప్రేమాస్పదా- నిత్యం హితా- హితకారిణీ చ - జనకస్య కులే గృహే యజ్ఞగృహే జాతా ఆవిర్భూతా - దేవమాయేవ సుందోపసుంద మోహనార్థం దైవైరుత్పాదితా సర్వోత్తమసౌందర్యా తిలోత్తమేవ - యద్వా - అసురవ్యామోహనార్థం అమృతవినియోగసమయే స్వనిర్మితా దేవస్య విష్ణోర్మాయా మోహినీవ - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికశాస్త్రోక్త సర్వ స్త్రీలక్షణసంపన్నా - పురుషాణాం రామ ఉత్తమః నారీణాముత్తమా వధూః స్త్రీ-సీతా లాంగలపద్ధతిః-తదుత్థత్వాత్సీతేతి నిర్దిశ్యతే. తి. జనకస్య కులే అన్వయే జాతా - యద్యప్యేషా అయోనిజైవ - తథాపి సీరధ్వజస్యైవ

సర్వలక్షణసంపన్నా నారీణాముత్తమా వధూః,
సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా. ౨౭
పౌరైరనుగతో దూరం పిత్రా దశరథేన చ. ౨౮
శృంగిబేరపురే సూతం గంగాకూలే వ్యసర్జయత్,

కాండే-'ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహా' మితి-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - ఏవ కారార్థే వా - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికోక్తైస్సర్వై రుత్తమస్త్రీలక్షణై స్సంపన్నా - నారీణాముత్తమా, పూర్వోక్తసర్వప్రకారేణ సర్వస్త్రీశ్రేష్ఠా - పురుషోత్తమ రామానురూపనార్యుత్తమేత్యర్థః - వధూః దశరథస్నుషా - అచిరోఢా వా - 'అచిరోఢా వధూరి'తి వైజయంతీ-సీతా- సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యత్వాత్తద్వ్యపదేశః - అనేనాయోనిజత్వోక్తేః దివ్యలోకవాసకాలిక సౌందర్యాన్యూనతోక్తా - అపిశబ్దేన - లక్ష్మణానుగతి స్సముచ్చీయతే-రామ మనుగతా నిరవధికసౌందర్యాకృష్టహృదయతయానుగతవతీ - రోహిణీ యథా - యథాశబ్దఇవార్థః - 'యథాతథైవం సామ్య' ఇత్యమరః. రోహిణీ నామ చంద్రస్యాసాధారణా పత్నీ 'వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ దివి దేవతా,రోహిణీ న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యత' ఇతి, న కేవలం రామసౌందర్యాకృష్టానుగతా కింతు కళంకినం రోహిణీవ పాతివ్రత్యస్వరూపప్రయుక్తాగతేత్యర్థః-అయమర్థోఽనసూయాసమక్షం వ్యక్తీభవిష్యతి. ౨౭. రామభక్త్యవిశేషాల్లక్ష్మణసీతావత్ పౌరాణాం పరమా భక్తిరుక్తా- 'పునర్విశ్లేషభీరుత్వం పరమా భక్తి రుచ్యత' ఇతి వచనాత్-పౌరైరిత్యనేన తద్దేశవాసఏవ రామభక్తిహేతు రిత్యుక్తం-పిత్రా దశరథేన చ-చ శబ్దోన్వాచయే - అల్పమనుగత ఇత్యర్థః-ఆద్వారం హి తేనానుగతం - పిత్రేత్యనేన పుత్రకృతవాత్సల్యాదనుగత ఇత్యుక్తం. ౨౮. ఏవం పరత్వసౌలభ్యే దర్శితే అథ వాత్సల్యసౌశీల్యే దర్శయతి - శృంగిబేరపుర ఇతి. ధర్మా ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యే ఆత్మా స్వభావోయస్య స తథా ఆశ్రితవాత్సల్య సౌశీల్యస్వభావో రామః - శృంగిబేరపురే-శృంగిణః కృష్ణసారాదయః- తేషాంబేరాణి కృత్రిమశరీరాణి - 'ప్రతిచ్ఛందః ప్రతినిధి శ్బేరంచ ప్రతిరూపక' మితి వైజయంతీ. వంచనేన సజాతీయ మృగగ్రహణార్థాని యస్మిన్ తచ్ఛృంగిబేరం-తథాత్వాత్తదాఖ్యే పురే - గంగాకూలే - శృంగిబేరపురసన్నిహితగంగాతీర ఇత్యర్థః - ఏతేన గంగాతీరత్వమాత్రేణ నోద్దేశ్యత్వం కింతు భక్తసేవితత్వేనేత్యుక్తం - సాకాశీతి నచాకశీతీ త్యాద్యభియుక్తోక్తేః - నిషాదాః ప్రతిలోమజాతివిశేషాః - 'నిషాదో మృగఘాతి స్యా'దితి వైజయంతీ- తేషామధిపతిరితి జాత్యాపకర్ష ఉక్తః - ప్రీణాతీతి ప్రియస్తం - స్వస్మిన్ ప్రీతిమంతమిత్యర్థః-గుహతి గోపయతి వంచయతి పరస్వమితి గుహః - ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః-తం జాతితో వృత్తితో గుణతశ్చ హీనమపి స్వస్మిన్నానుకూల్యమాత్రేణాదరణీయత్వముక్తం - నిషాదాధిపతిమాసాద్యేత్యనేన సౌశీల్యముక్తం - మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషో హి సౌశీల్యం - ధర్మాత్మేత్యనేన మహత్త్వముక్తం - ఆసాద్యేత్య

యజనలాంగలపద్ధతావావిర్భూతత్వాదేవముక్తిః - అత ఏవాహ దేవమాయేవేతి - నేవ - అచింత్యోదయస్థితిలయా - దేవైరేవ స్వకార్యసిద్ధ్యాకాంక్షిభిః నిర్మితా ఆవిర్భావితా - యద్వా ఇవ శబ్ద ఏవార్థే - దేవేన భగవతా - ఆవిర్భావితా స్వమాయైవ - భగవతోఽనాద్యంత సర్వకార్యసహాయభూతా సహజశక్తిరేవ హి మాయా యత్తు తిలోత్తమాదివద్దేవమాయేవ స్థితేతి తన్న-నిర్మితపదవైయర్థ్యాపత్తేః. ౨౭. అథ ధర్మాత్మా రామః పౌరైః పిత్రా దశరథేన చ దూరమనుగతః. ౨౮. గంగాకూలే వర్తమానే శృంగిబేరపురే స్థితం నిషాదాధిపతిం - ప్రియమిష్టం - గుహమాసాద్య రామవిసర్జనార్థమా

గుహమాసాద్య ధర్మాత్మా నిషాదాధిపతిం ప్రియం ౯౩
గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయా, ౯౪
తే వనేన వనం గత్వా నదీ స్తీర్త్వా బహూదకాః

త్రాభివిధివాచినా అర్థాన్తరంధ్ర్యముక్తం - శృంగిబేరపురే గుహమాసాద్యేత్యనేన దోషభోగ్యస్వ రూపం వాత్సల్యముక్తం - సూతం సుమంత్రం పారంపర్యేణానువర్తమానమపి వ్యసర్జయత్ - స్వార్థే ణిచ్ - సద్యః ప్రసూతవత్సవాత్సల్యాత్పూర్వవత్సం పరిత్యజంత్యా ధేనోరివ వాత్సల్యాతిశయః ఉక్తః. ౯౩. స్వస్మిన్నాశాలేశమాత్రేణ జనితం గుహవిషయప్రేమాతిశయం వర్ణయతి - రామః గుహేన సహితస్సన్ లక్ష్మణేన సీతయాచ సహితః - గుహసంధానానంతరమేవ లక్ష్మణసీతాభ్యాం నిత్యానపాయినీభ్యాం సాహిత్యమాసీత్ - తతః పూర్వం సిద్ధమపి నసత్ప్రాయ మాసీదిత్యర్థః- యద్వా - దృష్టాంతార్థం లక్ష్మణసీతాసాహిత్యకథనం తాదృశం సాహిత్యం గుహేనాప్యాసీదితి భావః - సహితః సంహితః - సమోహితతతయోరితి మలోపః - సః రామః - లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ-గుహేన-హితః ప్రహితః - గంగాంతారిత ఇత్యప్యాహుః. తనిశ్లోకీ. ౯౪. తే వనే నేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తే రామాదయస్త్రయ ఇత్యనేన గుహనివర్తనం ద్యోతితం-వనేన వనం గత్వా - వనాద్వనం గత్వా - పంచమ్యర్థే తృతీయా-హేతౌ తృతీయా వా - అనేన నూతన వనావలోకనకుతూహలం నగరప్రవేశస్య స్వాధికారవిరుద్ధత్వం చ ద్యోత్యతే - యద్వా - అవ నేన వనం గత్వా - అన్యోన్యరక్షణేన వనం గత్వేత్యర్థః-వక్ష్యతి-'అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు, పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్. అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభే'తి యద్వా-అవనేన పితృవచనపరిపాలనేన హేతునా-వనం గత్వా-అవ నేన లోకరక్షణేన హేతునావా - రావణాదిదుష్టనిబర్హణముఖేన లోకరక్షణార్థం హి తేషాం వన గమనం - యద్వా - తేపృదేవన ఇతి ధాతోర్భావేల్యుట్ - తేవనేన - దేవనేన-లీలయా - అనా యాసేనేత్యర్థః - మృగయా క్రీడనేనవా - అనయైవ వ్యుత్పత్త్యా తేవనం పాదసంచారః ఇతి లభ్య తే - సూతవిసర్జనానంతరం రథాదవరుహ్య పాదసంచారేణ వనం గత్వేత్యర్థః - యద్వా అవనేన సహ వనం గత్వా-మధ్యే మధ్యే స్థలప్రదేశం వనం చ గత్వేత్యర్థః - వనేన జలేన సహితం వనం-న తు మరుకాంతారమితి వార్థః - 'పయః కీలాలమమృతం జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః-బహూదకాః విపులోదకాః - అధికోదకా వా-'విపులానేకయోర్బహు' రితి వైజయంతీ - నావితార్యా ఇత్యర్థః- నదీః గంగాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య - గంగానదీనామితి నదీముఖ్యత్వాత్ నిరుపపదనదీశబ్దేన గంగోచ్య తే - జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి బహువచనం - పూజాయాం బహువచనం వా - అదితిః పాశానితివదవయవ బహుత్వాభిప్రాయేణ వా - బహువచనం - అత్ర అగ్నిహోత్రం జుహోతి యవాగూం పచతీతివదర్థక్రమేణ నదీస్తీర్త్వా వనం గత్వేతి యోజనీయం- యద్వా-అపూర్వకాలేపి క్త్వా ప్రత్యయః ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్ -యద్యప్యాస్యం వ్యాదా య స్వపితి సమ్మీల్య హసతీత్యుపసంఖ్యానమితివార్తికే స్థలద్వయమేవోపాత్తం - తథాపి న్యాస కృతాపరావరయోగేచేతి పూర్వసూత్రే చకారాత్సర్వత్రాయం ప్రయోగస్సంభవతీత్యుక్తం - య

గతం - గంగాకూలే వ్యసర్జయత్ అత్యజత్. తి. గుహమాసాద్య గుహేన లక్ష్మణేన సీతయా చ సహి తో రామః - సుమంత్రం వ్యసర్జయదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ౯౪. తేవనేనేతి. తేవనంపాద చారణమితి సంప్రదాయః - తే త్రయః - తేవనేన పాదచారేణ వనం గత్వా బహూదకానదీస్తీ

చిత్రకూట మనుప్రాప్య భరద్వాజస్య శాసనాత్,
రమ్యమావసథం కృత్వా రమమాణా వనే త్రయః.
దేవగంధర్వసంకాశా స్తత్ర తే న్యవసన్ సుఖం, ౩౧౪

ద్వా - తేవనేనేత్యనేన గంగాతరణమర్థసిద్ధం - నదీశబ్దో యమునాపరః - యద్వా - నదీః గంగాయమునామందాకినీః-మందాకినీ నామ చిత్రకూట పరిసరే పరిసరంతీ స్రవంతీ-సౌకర్యాయ యుగపదుక్తం యద్వా-పూర్వార్ధే సరామో లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ గుహేన హితః ప్రహితః-సీతాలక్ష్మణరామాః గుహేన గంగాం తారితా ఇత్యర్థః - అతః పాదసంచారేణ వనగమన మత్రోక్తం - భరద్వాజస్య శాసనాచ్చిత్రకూట మనుప్రాప్య -ప్రజాభరణశీలో భరద్వాజః. ఇత్థం నిరుక్తమృగారణ్యే-'ఏషఏవ బిభ్రద్వాజః ప్రజావై వాజస్తా ఏష బిభర్తి యద్బిభర్తి తస్మాద్భరద్వాజ ఇత్యాచక్షత'ఇతి-యద్వా - వాజం రేతః వాజీకరణమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - బిభ్రద్వాజం భరద్వాజః - నిత్యబ్రహ్మచారీత్యర్థః - 'భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భిర్బ్రహ్మచర్యమువాసే'తి శ్రుతేః, తస్య శాసనాత్ నియమనాత్ -చిత్రకూటే భవద్భిః స్థాతవ్యం తస్యైవమేవ మార్గ ఇత్యేవంరూపాత్-అను సదృశం-'పశ్చాత్సదృశయో రన్వి'త్యమరః, రాజకుమారాణాం స్వేషామనుచిత మిత్యర్థః-'సుభగ శ్చిత్రకూటోసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందన' ఇతి వక్ష్యతి-పశ్చాద్భాగే వా - చిత్రాణి ఆశ్చర్యావహాని కూటాని శిఖరాణి యస్యాసౌ చిత్రకూటః - తం - 'ఆశ్చర్యాలేఖ్యయోశ్చిత్ర' మిత్యమరః - ప్రాప్య గత్వా-రమ్యం రమణీయం-జలరామణీయక స్థలరామణీయకాదియుక్తం - ఆవసథం పర్ణశాలారూపం గృహం-'ధిష్ణ్యమోకో నివసనం స్థానావసథవాస్తుచే'త్యమరః-కృత్వా నిర్మాయ అత్ర పర్ణశాలానిర్మాణే లక్ష్మణస్య సాక్షాత్కర్తృత్వం ఇతరయోస్తు ఉచితదేశప్రదర్శనాదినా ప్రయోజక కర్తృత్వం-సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇత్యత్ర సూత్రే గ్రహైకత్వవదుద్దేశ్యగతత్వేన ద్విత్వస్యావివక్షితత్వాదనేకక్రియాస్వపి క్త్వా ప్రత్యయస్సంభవతీతి న్యాసకారోక్తేః క్త్వా ప్రత్యయబాహుళ్యం-తత్ర వనే-చిత్రకూటోపాంతవనే-రమమాణాః లీలారసమనుభవంతస్సంతః - సీతారామయోః పుష్పాపచయసలిలక్రీడాదికం రతిః-'వైదేహి రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ, పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్మనోవాక్కాయసంగతా' నితి హి వక్ష్యతి - లక్ష్మణస్య తు విశిష్టవిషయకైంకర్యలాభజా ప్రీతిః - వక్ష్యతి - 'భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్స్వపతశ్చ త' ఇతి, త్రయో రమమాణా ఇత్యనేన ఆనందహేతుభేదేప్యానందాంశే తౌల్యముచ్యతే - పరమం సామ్య ముపైతి భోగమాత్ర సామ్యలింగాచ్చేతివత్ - రమమాణా ఇతి వర్తమాన నిర్దేశేన నైరంతర్య ముక్తం - వర్తమానార్థకస్యాప్యస్యావసన్నితి భూతప్రత్యయాంతవిశేషణత్వం ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇత్యనుశాసనా దగ్నిష్టోమయాజీపుత్రస్తే భవితేతివత్సంభవతి-అతఏవ దేవగంధర్వసంకాశాస్సంతః - దేవగంధర్వామనుష్యగంధర్వేభ్యోఽధికానందాః - యద్వా - దేవీ చ దేవశ్చ దేవౌ లక్ష్మీనారాయణౌ - పుమాం స్త్రియేత్యేకశేషః - గానం ధారయతీతి గంధర్వః - ఏతత్సామగాయన్నాస్త ఇత్యుక్తస్సర్వదా సామగానపరో ముక్తః దేవౌ చ గంధర్వశ్చ దేవగంధర్వాః - తత్సదృశా దేవగంధర్వసంకాశాః - నిభాదిత్వా దుత్తరపద

ర్త్వా అను పశ్చాత్ భరద్వాజస్య శాసనాత్ చిత్రకూటం ప్రాప్య - రమ్యమావసథం కృత్వా పర్ణశాలాం కృత్వా తత్ర గమమాణా దేవగంధర్వసంకాశాస్సుఖం న్యవసన్నితి యోజనా. తి. తే సీతారామలక్ష్మణాః వనేన పురోవర్తిప్రాప్తవనద్వారేణాపరం వనం గత్వా - యద్వా - తేవనం పాదసంచారః,

చిత్రకూటం గతే రామే పుత్రశోకాతురస్తథా.
రాజా దశరథస్స్వర్గం జగామ విలపన్ సుతం, 3౨4
మృతే తు తస్మిన్ భరతో వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః.
నియుజ్యమానో రాజ్యాయ నైచ్ఛద్రాజ్యం మహాబలః, 3౩4

భూతా ఏవ సంతస్సదృశవచనాః - తథాహామరః - 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ-'నిభ సంకాశ నీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇతి. తే-తఏవ సంతః-సాకేతవాసిన ఏవ సంతః-సుఖం న్యవసన్-వక్ష్యతి- సుర మ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద రామో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసా'దితి, యద్వా-త ఏవ సంతః వనవాసిన ఏవ సంతః - నాగరికా అపి చిరంవనచరా ఇవావసన్నిత్యర్థః - ముఖగ్లాన్యాదిభిస్తేషాం వైదేశికత్వగంధోఽపి నాజ్ఞాయతేతి భావః- సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసన్-కదాచిదపి దుఃఖలేశోఽపి నాన్వభావీత్యర్థః-అత్ర క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయ ప్రయోగ ఇత్యప్యాహుః- తే తీర్త్వా జగ్మురితి క్రియాపదమధ్యాహృత్య కేచిద్యోజ యంతి - అత్ర దేవగంధర్వసంకాశా ఇతి పదగతేనోపమాలంకారేణ కించిద్వస్తు ధ్వన్యతే - య స్తావత్ స్వరూపజ్ఞానపూర్వకం భగవత్యనురక్తో భవతి తం భగవాన్ దేవ్యా సమాగత్య దివ్యం విమానమారోప్యాతివాహికగణైస్సత్కార్య విరజాం తీర్త్వా తిల్యకాంతారమాసాద్యామానవే నానుజ్ఞాప్య దివ్యలోకే మహామణిమంటప ముపేత్య దివ్యసింహాసనారూఢః శ్రియా సహ మోదమా నస్తదుచితసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసకలవిధకైంకర్యేష్వస్మై స్వానందసమమానందం దత్వా తేన సహ యావత్కాలమాస్త ఇతి. తనిశ్లోకీ. 3౧4. ఏవం లక్ష్మణస్య భగవచ్ఛేషత్వవృత్తిం ప్రతి పాద్య భరతస్య పారతంత్ర్యవృత్తిం దర్శయతి-మృతే తు తస్మిన్నిత్యాదినా. తదుపోద్ఘాతత్వేనాహ- చిత్రేతి. రామే చిత్రకూటం తథా ఉక్తప్రకారేణ గతే సతి రాజా-పుత్రశోకేన పుత్రా దర్శనజదుఃఖేన ఆతురః పీడితస్సన్ - సుతముద్దిశ్య హాసుతేత్యేవం విలపన్ ప్రలాపం కుర్వన్ స్వర్గం జగామ. 3౨4. మృతేత్వితి. తస్మిన్ దశరథే మృతే సతి - స్వర్గప్రాప్తిరపి నశ్వరత్వే నానుపాదేయేతీత్యుక్తం - మహాబలః రాజ్యభరణసమర్థః - అత ఏవ భరతః ఇతి రాజ్యస్య భరణాదిత్యుక్తరీత్యా భావజ్ఞేన వసిష్ఠేన భరత ఇతి కృతనామా - వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః వసి ష్ఠాదిభిర్బ్రాహ్మణైః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్యమానః - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - రాజ్యం రాజత్వం - యే చాభావకర్మణోరితి ప్రతిషేధాదనోన ప్రకృతి భావః - నైచ్ఛత్ నాభ్యలషత్ మహాబల ఇత్యనేన సత్యామేవ శక్తౌ స్వరూపవిరుద్ధత్వాద్రాజ్యం నాంగీచకారేత్యవగమ్యతే - అతఏవ వక్ష్యతి - 'రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తు మిహా ర్హసి, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, కథం దశరథాజ్జాతో భవేద్రాజ్యాపహారక' ఇతి. 3౩4. సజగామేత్యర్థమేకం వాక్యం. వీర్యేణ యుక్తో వీరః - వీర్యం అత్ర శత్రుభూతరాగాది జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - 'ఏభిశ్చ సచివైస్సార్ధం శిరసా యాచితో

3౧4. రామే చిత్రకూటం గతే సతి తదా పుత్రశోకాతురో రాజా పుత్రం స్మృత్వా విలపన్ పరి దేవనం కుర్వన్నేవ స్వర్గం జగామ. త. తథా పుత్రశోకాతురః అనిర్వాచ్య పుత్రవియోగజన్యశోక పీడితః. 3౨4. తస్మిన్ దశరథే మృతే భరతస్తు వసిష్ఠాదిభిః రాజ్యాయ నియుజ్యమానః మహాబలః రాజ్యం కర్తుం సమర్థః - సౌభ్రాత్రాద్రాజ్యం నైచ్ఛత్. తి. గతేత్వితి. తస్మిన్ దశరథే - గతే లోకాంతరంగతే సతి. 3౩4. సజగామేతి. వీరః వీర్యేణయుక్తః - అత్ర వీర్యం నామ అంతశ్శత్రు

సజగామ వనం వీరో రామపాదప్రసాదకః. ౩౮
గత్వా తు సుమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం,
అయాచద్భ్రాతరం రామ మార్యభావపురస్కృతః. ౩౯
త్వమేవ రాజా ధర్మజ్ఞ ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్, ౩౯౪
రామోపి పరమోదారస్సుముఖస్సుమహాయశాః.

మయా, భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసీ' త్యుక్తరీత్యా - చతురంగబలసహితస్సభరతః - రామపాదప్రసాదకః- పాదశబ్దః 'పూజ్యవాచీ - 'పూజ్యే తు పాదనామాంక'ఇత్యమరః. ప్రసాదకః - తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్-పూజ్యం రామం ప్రసాదయితుమిత్యర్థః - యద్వా - రామచరణయోః ప్రసాదకః - రామస్యైవ ప్రసాద్యత్వేపి పాదయోః ప్రసాద్యత్వోక్తిశ్శేషభూతవ్యవహారానుసారేణ - రాజానం ద్రష్టుమితి వక్తవ్యే రాజపాదౌ ద్రష్టుమితి హి భృత్యజనో వ్యవహరతి - వనం జగామ ప్రాప - వస్తుతో రామస్య శేషాభావేపి భరతాయ రాజ్యం దత్తమితి బుద్ధిం నివర్తయితుమిత్యర్థః - పూజితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్య మిదం మమ, తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ. ౩౮. గత్వాత్వితి. అత్ర స ఇత్యనుషజ్యతే సః ఆర్యభావపురస్కృతః పురస్కృతార్యభావః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః. యద్వా - ఆర్యభావేన స్వస్యార్యభావేన పురస్కృతః పూజితః ఉచితమనేన క్రియత ఇతి శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - 'పూజితస్స్యాత్పురస్కృత' ఇతి బాణః, తథావిధస్సన్ సుమహాన్ ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య తం సుమహాత్మానం స్వతః ప్రసన్నహృదయమిత్యర్థః - సత్య పరాక్రమం సత్యే పరాక్రమో ఽప్రచ్యుతత్వం యస్య తం రామం-గత్వా తు ప్రాప్య - తు విశేషోస్తి - తస్యాగ్రతస్స్థితిరేవాలం యాచన మతిరిచ్యత ఇతి భావః - భ్రాతరం రామ మయాచత్ ప్రార్థయామాస - స్వాభీష్టమితి శేషః - యాచేర్ద్వికర్మకత్వాత్ స్వరితేత్త్వాదుభయపదీ-క్రియాభేదా ద్రామశబ్దస్య న పునరుక్తతా. ౩౯. స్వాభీష్టమేవాహ - త్వమేవేతి. ధర్మజ్ఞః జ్యేష్ఠే విద్యమానే న కనిష్ఠో రాజ్యమర్హతీతి ధర్మం జానన్ త్వమేవ రాజా-నాన్య ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం. ౩౯౪. నను భరతకృతా ప్రపత్తిః కుతో నాఫలత్ అధికార వైగుణ్యాద్వా - శరణ్య వైగుణ్యాద్వా - నాద్యః అపేక్షాతిరిక్తస్యాభావాత్ - నాంత్యః తస్య సర్వగుణ పరిపూర్ణత్వాదిత్యాశంక్య ప్రబల ప్రతిబంధకస్య ప్రారబ్ధస్య సద్భావాన్నసా ఫలితేత్యాహ - రామోపీతి. అపిశబ్దః ప్రతివిశేషణ మన్వేతి - రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపరూపగుణై రాశ్రిత చిత్తరంజన స్వభావోపి -

---

భూతరాగాది జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - రామపాదప్రసాదకః - పాదశబ్దః పూజ్యవాచీ - పూజ్యం రామం ప్రసన్నం కర్తు మిత్యర్థః. ౩౮. గత్వేతి. రామ మభిరామం రామం - ఆర్యభావపురస్కృతః వినయపురస్కృతస్సన్ - సుమహాత్మా సుశోభనః మహానాత్మా అంతఃకరణం యస్యతం అయాచత్ - స్వాభిలషిత మితిశేషః - సత్సుకార్యవతాం పుంసా మలమేవాగ్రతస్స్థితి రితిన్యాయేన సతా మగ్రతో స్థానమాత్రేణ స్వాభిప్రాయే నివేదితేపి దైన్యప్రఖ్యాపనార్థం పునరయాచ దితిభావః. ౩౯. అభిలషిత మేవాహ - త్వమేవేతి. ధర్మజ్ఞః సర్వగుణశ్రేష్ఠే జ్యేష్ఠే సతి కనిష్ఠస్య రాజ్యార్హతా నాస్తీత్యముం ధర్మం త్వమేవ జానాసి-అతః త్వమేవ రాజేతి రామం వచోఽబ్రవీదితి సంబంధః. ౩౯౪. రామోపీతి. రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరంజకత్వస్వభావోపి - సుముఖః అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖః .. పరమోదారః యాచ

నచైచ్ఛత్పితురాదేశాద్రాజ్యం రామో మహాబలః, 3౬।
పాదుకే చాస్య రాజ్యాయ న్యాసం దత్వా పునఃపునః.
నివర్తయామాస తతో భరతం భరతాగ్రజః, 3౭।
స కామమనవాప్యైవ రామపాదావుపస్పృశన్.

పరమోదారోపి స్వపర్యంతాపేక్షితార్థప్రదోపి - య ఆత్మదా బలదా ఇతి శ్రుతేః - సుముఖోపి అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖోపి - సుమహాయశా అపి - నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీత్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధకీర్తిరపి - మహాబాహోపి ఆశ్రితమనోరథపూరణనిపుణోపి - రామః - పితురాదేశాద్బలవత్ప్రతిబంధకాన్నైచ్ఛత్ - చకారాత్తదవసానేత్వైచ్ఛదిత్యర్థః ఆదేశో నియోగః. 3౬౹. సర్వథా ప్రపత్తేర్వైఫల్య మనుచిత మితి యావత్ప్రతిబంధకానివృత్తిఫలప్రతినిధిం దిశతి స్మేత్యాహ పాదుకే చేతి. చస్త్వర్థః-కింతు భరతాగ్రజః ఫలప్రదానోచిత సంబంధశీలః-రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం-క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ-అస్య భరతస్య పాదుకే న్యాసం స్వప్రతినిధిం దత్వా-రామపాదుకే రాజ్యం కురుతః అహం తయోః పరిచారక ఇతి భావయేతి దత్వేత్యర్థః పునః పునర్భరతం తస్మాద్దేశాన్నివర్తయామాస - పునఃపున రిత్యనేన భరతస్య రామవిరహాసహిష్ణుత్వం ద్యోత్యతే స్వార్థత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదన రూపత్వాభావాన్న చతుర్థీ - కింతు సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. 3౭౹. అథ ప్రసన్నస్య యావత్ప్రార్థనివృత్తి శేషిణి వృత్తిం దర్శయన్నాహ - సకామమితి. సభరతః - కామం రామకైంకర్యమనోరథం-అప్రాప్యైవ రామపాదౌ రామస్య పాదుకే - పాదశబ్దః పాదుకోపలక్షకః - ఉపస్పృశన్ ప్రత్యహం సేవమానస్సన్ రామాగమనకాంక్షయా కదా రామ ఆగమిష్యతీతి ప్రత్యాశయా - చతుర్దశవర్షరూపప్రతిబంధకముత్తీర్య కదా రామకైంకర్యం లప్స్యే ఇతి మనోరథమభివర్ధయన్నిత్యర్థః-రామరహితతన్నివాసస్యాతిదుఃఖావహతయా అయోధ్యాం విహాయ - నందిగ్రామే నందిగ్రామాఖ్యే అయోధ్యాసన్నిహితే క్వచిద్గ్రామే - రాజ్యమకరోత్ తదాజ్ఞాకైంకర్యమకరోత్ - పర్య

కాభీష్టప్రదానదక్షః - మహాయశాః - 'నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీ'తి విష్ణుపురాణోక్తప్రకారేణ ప్రసిద్ధకీర్తిస్సన్నపి - మహాబలః ఏకశరవిమోచనేన సకలరాక్షసనిరసనసమర్థః - అపిశబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే - ఏవం భూతోపి రామః - పితురాదేశాన్నియోగాత్ - రాజ్యం నైచ్ఛదితి యోజనా - పితుర్వచనగౌరవాత్ భరతేనార్థితం రాజ్యాభిషేకం నైచ్ఛదిత్యర్థః. 3౬౹. పాదుకే చేతి. భరతాగ్రజః - అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం-అహల్యాదృష్టవైభవపాదస్పృష్టే పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా - బహువిధైః సాంత్వైః పునర్భరతం నివర్తయామాసేతి సంబంధః - రాజ్యస్య నిక్షేపరూపతయా స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదన విషయత్వాభావాచ్చతుర్థ్యా అప్రసక్తే రస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. తిలకం. అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యరక్షణ సామర్థ్యం లబ్ధుం - పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా పునః పునః ప్రతినివృత్తిం యాచమానం భరతం - చతుర్దశసమానంతరం సర్వథా ప్రతిపత్తవ్యమిత్యభ్యుపేత్య - నివర్తయామాస - అస్యేతి రాజ్యాపేక్షయా షష్ఠీ - దత్వేత్యత్ర అస్మై ఇత్యర్థలభ్యం-దత్వేత్యన్వయేపి సంప్రదానస్య శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీత్యన్యే - యత్తు నిక్షేపే ముఖ్యదానాభావాన్న చతుర్థీ దత్వేత్యన్వయేపీతి. తన్న - ఖండికోపాధ్యాయః తస్మై చపేటాం దదాతీతి మహాభాష్యప్రయోగవిరోధాత్. 3౭౹. సకామమితి. సభరతః - కామం అభిషేకార్థం రామప్రత్యానయన

నన్దిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం రామాగమనకాంక్షయా, ౩౯
గతేతు భరతే శ్రీమాన్ సత్యసంధో జితేంద్రియః.
రామ స్తు పునరాలక్ష్య నాగరస్య జనస్యచ,
తత్రాగమన మేకాగ్రో దండకాన్ ప్రవివేశహ. ౪౦
ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం రామో రాజీవలోచనః,

స్తైపదేన స్వస్య తస్మిన్ ఫలత్వనివృత్తిరవగమ్యతే. ౩౯. అయోధ్యాకాండప్రతిపాద్యపితృవచనపరిపాలనసిద్ధిం నిగమయన్నుత్తరకాండార్థం ప్రస్తౌతి - గతే త్వితి. అర్ధత్రయమేకం వాక్యం - భరతే గతే తు - విశేషోక్తిః - తమేవాహ - శ్రీమాన్ ప్రతిజ్ఞాభంగభయజనితవిషాదవిగమాదుత్పన్నకాంతివిశేషః - సత్యసంధః భరతనిర్బంధేనాప్యవిచాల్యప్రతిజ్ఞః - సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదేత్యమరః- జితేంద్రియః మాతృభరతాదిప్రార్థనావ్యాజే సత్యపి రాజ్యభోగలౌల్యరహితః - రామః - నగరే భవో నాగరః - తత్ర భవ ఇత్యణ్ - తస్య జనస్య - తత్ర చిత్రకూటే-పునరాగమన మాలక్ష్య ఆలోచ్య-చకారాదృషివిప్రకారదర్శనాచ్చ - తత్ప్రదేశం విహాయ - ఏకాగ్రః పితృవచనపరిపాలనే దత్తావధానః-విరోధిభూయిష్ఠదేశత్వేన సావధానో వా - దండకాన్ ప్రవివేశ - హేతి విషాదే - 'ఏకసర్గోనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీ'తి వైజయంతీ, సీతాలక్ష్మణయోశ్చ ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః- దండకస్య రాజ్ఞో జనపదో దండకః - తస్య నివాస ఇత్యణ్ -జనపదే లుబితి లుప్ - శుక్రశాపేన వనతాం ప్రాప్తః కుత్సాయాం కప్-అవాంతరవనబహుత్వాద్బహువచనం-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే-'శప్తో బ్రహ్మర్షిణా తేన పురా వై దండకో హతః, తతః ప్రభృతి కాకుత్స్థ దండకారణ్యముచ్యతే, తపస్వినః స్థితా యత్ర జనస్థాన మతోఽభవ'దితి - దండకామితి పాఠే- దండకో నామ రాజాస్యా మటవ్యామస్తీతి దండకా-అర్శ ఆదిభ్యోజిత్యచ్ ప్రత్యయః - తతష్టాప్ - క్షిపకాదిత్వాన్నేత్వం - ఏవమయోధ్యాకాండవృత్తాంతసంగ్రహేణ పితృవచనపరిపాలనరూపసామాన్యధర్మః శేషభూతస్య శేషివిషయకైంకర్యవృత్తిః ప్రపన్నస్య భగవత్పారతంత్ర్యం చ దర్శితం - శత్రుఘ్నవృత్తాంతప్రదర్శనేన తస్య భాగవతపారతంత్ర్యం చ సూచితం. ౪౦. అథ బ్రాహ్మణేషు విశిష్యసత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రతిపాదనపర మారణ్యకాండవృత్తాంతం సంగృహ్ణాతి - ప్రవిశ్యత్విత్యాదినా. రామోమహారణ్యం ప్రవిశ్య - తు విశేషోక్తిః - తమాహ - రాజీవలోచనః అపూర్వసంస్థానవిపినవిలోకనజనితకుతూహలేన వికసితనయనారవిందస్సన్-తేనైవోత్సాహేన విరాధం రాక్షసం హత్వా-తద్ధననముపహారీకృత్య-శరభంగం దదర్శ-హేత్యైతిహ్యే - తదనుజ్ఞయా సుతీక్ష్ణం - చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చ

లక్షణం మనోరథమనవాప్యైవ - నందిగ్రామే రామపాదౌ రామపాదుకే - అనుదినముపస్పృశన్ నమస్కుర్వన్ - రామాగమనకాంక్షయా నందిగ్రామే స్థిత్వా - రాజ్యమకరోత్ పాలయామాస. ౩౯. గతేత్వితి. భరతే గతే సతి - శ్రీమాన్ సర్వాతిశయకాంతిమాన్ - సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః జితేంద్రియః రాజ్యభోగలౌల్యరహితః - రామస్త్వితి - నాగరస్య జనస్య అయోధ్యావాసినో జనస్య చశబ్దాద్భరతస్య చ-తత్ర చిత్రకూటే పునరాగమనమాలక్ష్య - పితుర్వచనపరిపాలనే ఏకాగ్రచిత్తస్సన్ - దండకాన్ దండకాఖ్యవనం ప్రవివేశ - అవాంతరవనబాహుళ్యాద్బహువచనం. హేతిప్రసిద్ధౌ. ౪౦. ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య ఆరణ్యకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే - తుశబ్దోఽవధారణే - రాజీవలోచనో రామః - రాజీవలోచనవిశేషణం రామస్య మహావనప్రవేశసంభావితరాక్షసయుద్ధారంభార్జితం హర్షం ద్యోతయతి - మహారణ్యం దండకాఖ్యం

విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హ,
సుతీక్ష్ణం చాప్యగ స్త్యం చ అగ స్త్యభ్రాతరం తథా ౮౧౫
అగ స్త్యవచనాచ్చైవ జగ్రాహైన్ద్రం శరాసనం,
ఖడ్గం చ పరమప్రీత స్తూణీ చాక్షయసాయకౌ. ౮౨౫
వసత స్తస్య రామస్య వనే వనచరై స్సహ,

యార్థకః-అగ స్త్య మగ స్త్యభ్రాతరంచ దదర్శ - తథేతి సముచ్చయే - అగ స్త్యభ్రాతా సుదర్శనాఖ్యః-తదుక్తం సనత్కుమారసంహితాయామగ స్త్యేన-యవీయానేష మే భ్రాతా సుదర్శన ఇతి స్మృత ఇతి - కుంభసంభవస్యాగ స్త్యస్య భ్రాతా సహపోషణాదితి బోధ్యం - అగ స్త్యం చాగ స్త్యభ్రాతరమిత్యత్ర సంధికార్యాభావో వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాత్-తథోక్తం-'పదేషు సంహితా నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షా మపేక్షత'ఇతి. తనిశ్లోకే విరాధవధానంతరమేవ శరభంగాదిదర్శనోక్త్యా విరాధవధస్య శరభంగాదిదర్శనే-'రిక్తహ స్తేన నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురు'మిత్యుక్తనుపాయనత్వం వ్యజ్యతే.౮౧౫ అగ స్త్యేతి. అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే-రామః పరమప్రీతస్సన్ జగదేకవీరస్య స్వస్య సదృశాయుధజాలలాభాద్భృశం సంతుష్టస్సన్ అగ స్త్యవచనాదేవ న తు స్వాభ్యర్థనాత్-ఐంద్రం ఇంద్రేణ దత్తం - తస్యేదమితి సంబంధసామాన్యే అణ్. దత్తో మమ మహేంద్రేణేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇదం శరాసనాదిత్రయసాధారణం విశేషణం-శరా అస్యంతే క్షిప్యంతేఽనేనేతి శరాసనం ధనుః-తచ్చ ఖడ్గం చ అక్షయసాయకౌ సమాసేమని సహస్రశో వినియోగేప్యక్షయశరౌ-తూణీనిషంగౌ-జగ్రాహ స్వీకృతవాన్-వచనాజ్జగ్రాహేత్యనేన ఖడ్గాదికమగస్త్యో న స్పృష్టవాన్-కింతు నిర్దిష్టవానిత్యుచ్యతే. ౮౨౫. ఏవంవిరోధినిరసనానుకూల్యదర్శనలబ్ధావసరమునిజనాభ్యర్థనమాహ-వసతఇతి. వనే శరభంగవనే - తస్య వసతః-తస్మిన్ వసతీత్యర్థః-షష్ఠీ చేతి యోగవిభాగాద్యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ-యద్వా -షష్ఠ్యర్థసంబంధసామాన్యస్యోక్తవిశేషపర్యవసానం శరభంగాశ్రమే రామమభిజగ్ముశ్చ తాపసా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ శరభంగవన ఇతి సిద్ధం - సర్వేవైఖానసవాలఖిల్యాదయఋషయశ్శరభంగాశ్రమవాసినః వనచరైశ్చిత్రకూటపంపావనప్రభృతివనవాసిభిస్సహ - వక్ష్యతి - 'పంపావననివాసానామనుమందాకినీమపి, చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహ'దితి, యద్వా-వనచరైస్సహ వనే వసత స్తస్య-షష్ఠీ చానాదర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ-సవిశేషణే హీతి న్యాయేన తస్య వనే వాసమనాదృత్యేత్యర్థః-వక్ష్యతి హి-'తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః,నగరస్థో వనస్థో వా త్వంనో రాజా జనేశ్వర'ఇతి,యద్వా వనేవసత స్తస్య సమీప మిత్యుపస్కార్యం-ఆసురాణిఅసురప్రకృతీని రక్షాంసి-అనేన విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టితఇత్యుక్తవిభీషణవ్యావృత్తిః-యద్వా - అసురాంశ్చ రక్షాంసి చేతి ద్వంద్వః-అసురాః కబంధాదయః తత్ర దనుశబ్దప్రయోగాత్ - యద్వా - అసూన్ ప్రాణాన్ రాంతి

వనం ప్రవిశ్య తు ప్రవిశ్యైవ - శరభంగనామానం మునిం దదర్శ తథా సుతీక్ష్ణాదీనపి దదర్శ. ౮౧౫. అగ స్త్యేతి. శరాసనాది ప్రతిగ్రహణేప్యేవంరూపాగ స్త్యవచనాత్ - ఇంద్రః పరమేశ్వరో విష్ణుః తస్యేదమైంద్రం - నిజాయుధలాభాత్ పరమప్రీతః- అక్షయౌ సాయకౌ యయో స్తౌ-తూణీ ఇషుధీ చ జగ్రాహ.౮౨౫.వసత ఇతి.సర్వే ఋషయః అసురరక్షసాం వధాయ వనచరైర్వానప్రస్థమునిభిస్సహ-వనేవసత స్తస్య రామస్యాభ్యాగమన్-సమీపమితి శేషః-యద్వా అనాదరే షష్ఠీ-హింసాసక్తాం రామస్య తాపసరూపేణావస్థానమనాదృత్య - సర్వేశ్వరోయం దుష్టాన్ సంహృత్య

ఋషయోఽభ్యాగమన్సర్వే వధాయాసురరక్షసాం, ౪౩½
స తేషాం ప్రతిశుశ్రావ రాక్షసానాం తథా వనే. ౪౪
ప్రతిజ్ఞాతశ్చ రామేణ వధస్సంయతి రక్షసాం,
ఋషీణామగ్నికల్పానాం దండకారణ్యవాసినాం. ౪౫
తేన తత్రైవ వసతా జనస్థాన నివాసినీ,
విరూపితా శూర్పణఖా రాక్షసీ కామరూపిణీ. ౪౬
తతశ్శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ సర్వరాక్షసాన్,

గృహ్ణంతీత్యసురాణి-అసురాణిచ తాని రక్షాంసిచేతి కర్మధారయః- తేషాం వధాయ వధం కారయితుం ప్రార్థయితుం వా-క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ-అభ్యాగమన్ అభిముఖతయా ఆగతాః-నహ్యాభిముఖ్యాదన్యచ్ఛరణాగతిర్నామాస్తి-'సత్తు కార్యవతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్స్థితిః' యద్వా - వనే వసతస్తస్యాసురరక్షసాం వధాయాభ్యాగమన్నిత్యుభయత్రాన్వయః - కాకాక్షిన్యాయాత్ - మధ్యమణిన్యాయాద్వా. ౪౩½. మునీనాం దుర్దశామాలోక్య తద్విరోధినిరసనం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాహ - సతేషామితి. సరామః రాక్షసానాం వనే దండకారణ్యే - తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రతిశుశ్రావ-యథా తైరర్థితం తథా ప్రతిజజ్ఞ ఇత్యర్థః-'ఆశ్రవస్సంగరస్సంధా ప్రతిశ్రవస్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞాచే'తి హలాయుధః. ౪౪. మునిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ కోర్థ ఇత్యత్రాహ- ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి. రామేణ ప్రతిజ్ఞాతోర్థస్తు-అగ్నికల్పానామీషన్న్యూన మగ్నిసాదృశ్యం ప్రాప్తానాం - ఈషదసమాప్తౌ, కల్పశబ్దేశ్యదేశీయర ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః-అతఏవ దండకారణ్యవాసినాం ఋషీణాం-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - సంయతి యుద్ధే - సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః - రక్షసాం వధః - కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ-ప్రతిజ్ఞాతంత్వితి పాఠే సామాన్యే నపుంసకం- ప్రతిజ్ఞాతం వస్తువధ ఇత్యర్థః. ౪౫. అథ ప్రతిజ్ఞానిర్వాహబీజముపక్షిపతి - తేనేతి. తత్రైవ జనస్థానే- వసతా తేన రామేణ - జనస్థానే నివసతీతి జనస్థాననివాసినీ - సుప్యజాదౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యఇతిణినిః-కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి కామరూపిణీ - శూర్పతుల్యానఖా యస్యాస్సా శూర్పణఖా-పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి జీష్ప్రతిషేధః-శూర్పణఖాఖ్యా రాక్షసీ విరూపితా కర్ణనాసికాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా-రామస్య దక్షిణోబాహురితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వాద్రామస్య విరూపకరణకర్తృత్వోక్తిః - శూర్పనఖీతి పాఠేన సా సంజ్ఞా. ౪౬. తత ఇత్యాదిసార్థశ్లోకమేకం వాక్యం - తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్-సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశ సహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్-

---

అస్మాన్ రక్షిష్యతీతి నిశ్చిత్య రాఘవం శరణమాగతా ఇత్యర్థః. ౪౩½. స తేషామితి. సరామః రాక్షసానాం వనే రాక్షసావాసభూతే వనే- తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రార్థనా వచనం ప్రతిశుశ్రావ అంగీచకారేత్యర్థః. ౪౪. అంగీకృతమర్థమాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి. రామేణ అగ్నికల్పానాం అగ్నిసదృశానాం దండకారణ్యవాసినామృషీణాం సన్నిధావితి శేషః-సంయతి యుద్ధే ప్రాప్తకాలే రక్షసాం వధః ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి సంబంధః. ౪౫. తేనేతి. తేన రామేణ తత్రైవ దండకారణ్యాంతర్భూత పంచవట్యామేవ వసతా జనస్థాననివాసినీ జనస్థానం నామ దండకారణ్యే రావణస్య బలనివేశస్థానం- కామరూపిణీ కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి తథా - శూర్పణఖా విరూపితా కర్ణనాసాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా. ౪౬.తత ఇతి. తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్-యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్-సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్ - తేష్వపి ప్రధానభూతాన్ త్రిశిర

ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం
నిజఘాన రణే రామ స్తేషాంచైవ పదానుగాన్, ౪౭
వనే తస్మి న్నివసతా జనస్థాననివాసినాం.
రక్షసాం నిహతాన్యాసన్ సహస్రాణి చతుర్దశ, ౪౮
తతో జ్ఞాతివధం శ్రుత్వా రావణః క్రోధమూర్ఛితః.
సహాయం వరయామాస మారీచం నామ రాక్షసం, ౪౯
వార్యమాణస్సుబహుశో మారీచేన సరావణః.
నవిరోధో బలవతా క్షమో రావణ తేన తే, ౫౦
అనాదృత్య తు తద్వాక్యం రావణః కాలచోదితః.

తేష్వపి ప్రధానం-ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం చైవేతి నిపాతస్వయసముదాయస్స ముచ్చయార్థః - తేషాం పూర్వోక్తానాం రాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ-పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ-రణే యుద్ధే - నిజఘాన హతవాన్ - యద్వా - ఖరాదీన్ తేషాం పదానుగాన్ సర్వరాక్షసాంశ్చ నిజఘానేతి యోజనా. ౪౭.హతాన్ రాక్షసాన్ పరిసంచష్టే-వనఇతి.తస్మిన్ వనే నివసతా రామేణేత్యనేనాసహాయత్వం దర్శితం - జనస్థాననివాసినామిత్యనేనారణ్యవర్తిత్వేనాతిఘోరత్వముక్తం - రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీతి యోగపద్యముక్తం - నిహతానీతి నిశ్శేషత్వముచ్యతే - సహస్రాణీతి సంఖ్యేయయోరభేదేన నిర్దేశః - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాని సైన్యాని వా. ౪౮.ఏవం రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వే దర్శితే సీతాయాః పురుషకారత్వం వక్తుం బీజముపక్షిపతి-తత ఇతి.తతః ఖరాదివధానంతరం-జ్ఞాతివధం ఖరవధం-ఖరస్య జ్ఞాతిత్వం స్వమాతృష్వసుః విశ్రవసో జాతత్వాదిత్యారణ్యపర్వణి వ్యక్తం- శ్రుత్వా అకంపనశూర్పణఖాముఖేన జ్ఞాత్వా-రావణః-రౌతి రావయతీతి రావణః-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే -'యస్మాల్లోకత్రయం హ్యేతద్రావితం భయమోహితం, తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా తేన భవిష్యసీ'తి,యద్వా విశ్రవసోపత్యం రావణః-శివాదిగణే విశ్రవసో విశ్రవణరవణ ఇతి పాఠాత్ రవణాదేశః అణ్ చ - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన మూర్ఛితో మూఢః-మూర్ఛితో మూఢసోచ్ఛ్రాయావితి వైజయంతీ. నచాయం మూర్ఛతేర్నిష్ఠా - మూర్త ఇతి ప్రసంగాత్ - కింతుమూర్ఛాస్యసంజాతేతి మూర్ఛితః - తారకాదిత్వాదితచ్ - మారీచం నామ రాక్షసం సహాయం వరయామాస. ౪౯. వార్యమాణ ఇతి. అత్రాంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - సరావణః - హేరావణ - తే బలవతా ఖరాదిమ దృష్టాపదానవతా-బలీయసా తేన రామేణ విరోధో న క్షమో న యుక్తః-'క్షమస్త్రిషు హితే యోగ్యే యుక్తే శక్తా పటావపీ'తి శబ్దరత్నాకరే, ఇతి సుబహుశో ముహుర్ముహుః - వార్యమాణోభూత్. ౫౦. అనాదృత్యేతి. రావణః కాలచోదితః కాలేన మృత్యునా ప్రేరితస్సన్ - తద్వాక్యం మారీచవాక్యం అనాదృత్య - సహమారీచః మారీచసహితః - తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి సమాసః - వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావాభావః - తదా తస్మి

శతి,ఖరమితి - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ - పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ-రణే నిజఘానేతి సంబంధః. ౪౭. హతాన్ ప్రధానాన్ సంచష్టే వనఇతి. తస్మిన్నివసతా - రామేణేతి శేషః. ౪౮. తతఇతి. తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం అకంపనశూర్పణఖాముఖేన శ్రుత్వా - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తస్సన్ - మారీచం నామ రాక్షసం సీతాహరణే సహాయం వరయామాసేతి యోజనా. ౪౯. వార్యమాణ ఇతి. హే రావణ లోకబాధక అప్ర

జగామ సహమారీచ స్తస్యాశ్రమపదం తదా, ౫౧
తేన మాయావినా దూర మపవాహ్య నృపాత్మజౌ.
జహార భార్యాం రామస్య గృధ్రం హత్వా జటాయుషం, ౫౨
గృధ్రం చ నిహతం దృష్ట్వా హృతాం శ్రుత్వా చ మైథిలీం.
రాఘవశ్శోకసంతప్తో విలలాపాకులేంద్రియః, ౫౩
తత స్తేనైవ శోకేన గృధ్రం దగ్ధ్వా జటాయుషం.

న్నేవ కాలే - తస్య ఖరదూషణాదిహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్య - ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం- 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు'ష్విత్యమరః - జగామ ప్రాప. ౫౧. తేనేతి. మాయావినా ప్రశస్తమృగమాయావతా - అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - లోభనీయవిచిత్రకనకమృగవేషధారిణేత్యర్థః - తేన మారీచేన ప్రయోజ్యేన - నృపాత్మజౌ దశరథపుత్రౌ-దూరం యథా భవతి తథా అపవాహ్య అపసార్య - దృశ్యాదృశ్యతయా రామం రామస్వరతుల్యస్వరేణ లక్ష్మణం చ దూరం నిస్సార్యేత్యర్థః - మధ్యే సీతావిమోచనాయ ప్రాప్తం జటాయుషం జటాయుర్నామకం గృధ్రం హత్వా మరణపర్యవసాయినీం హింసాం కృత్వా రామస్య భార్యాం నిత్యానపాయినీం సీతాం జహార హృతవాన్-అత్రాస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతి వదపూర్వకాలే క్త్వా ప్రత్యయః-సీతాం హృత్వా జటాయుషం జఘానేత్యర్థః - అత్ర మాయానిర్మితా సీతైవాపహృతా స్వయమగ్నావంతర్హితా అతఏవ మాయాసీతాయామగ్నిప్రవిష్టాయాం నిజసీతాయా ఉత్థానం యథాకథంచిల్లోకాపవాదాత్ పునస్సంత్యాగశ్చోపపద్యత ఇత్యాహుః. ౫౨. గృధ్రం చేతి. మృగరూపమారీచహననం పర్ణశాలాయాం సీతాయా అదర్శనేన తదన్వేషణం చకారేణ సముచ్చీయతే - నిహతం ముమూర్షుం - గృధ్రం జటాయుషం దృష్ట్వా - తద్వచనాత్ - మైథిలీం సీతాం - హృతాం రావణేనాపహృతాం శ్రుత్వా - రాఘవః శోకేన సంతప్తః సమ్యక్తప్తస్సన్ సీతాయా అదర్శనేన తప్తః జటాయుర్మరణేన సుతరాం తప్తః అతఏవ వ్యాకులేంద్రియః కలుషితసర్వేంద్రియస్సన్ విలలాప పరిదేవన మకరోత్-'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః,'రాజ్యాద్భ్రంశో వనే వాసస్సీతా నష్టా హతో ద్విజః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం' అత్ర రాఘవమైథిలిశబ్దాభ్యాం కులద్వయావద్యకరమిదమపహరణమితి శోకాతిశయహేతురుచ్యతే-నను విష్ణ్వవతారభూతస్యాస్య కథం శోకమోహౌ సంభవత ఇతి-సంభవత ఏవ పురుషధౌరేయస్య యది హి లోకోత్తరగుణవిశిష్టవస్తువినాశేపి తౌ న స్యాతాం తర్హి స కథం పురుషధౌరేయస్స్యాత్ -తచ్చ కథ మతిసుందరం స్యాత్ -తయోరుభయోర్నమస్కార ఏవ స్యాత్ - వక్ష్యతి చ మహాపురుషగుణమణివర్ణనప్రకరణే - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇతి - మారుతిశ్చ వక్ష్యతి-'దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః, ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి.౫౩. తత ఇత్యర్థత్రయమేకం వాక్యం.

మేయబలేన తేన రామేణ విరోధో న క్షమ ఇతి బహుశో వార్యమాణోపి స రావణః కాలచోదితస్సన్ తద్వాక్యమనాదృత్య - సహమారీచః - తస్య ఖరదూషణహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్యాశ్రమపదం జగామేతి యోజనా. ౫౨. గృధ్రం చేతి. నిహతం కంఠగతప్రాణం - శ్రుత్వా గృధ్రముఖాదితి శేషః - విలలాప పర్యదేవయత్ -ఆకులేంద్రియః ఆకులానిశోకపరవశాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథా. ౫౩. తత ఇతి. తతః ప్రలాపానంతరం-తేనైవ శోకేన-రావణేన సీతా

మార్గమాణో వనే సీతాం రాక్షసం సందదర్శ హ.
కబంధం నామ రూపేణ వికృతం ఘోరదర్శనం. ౪౪
తం నిహత్య మహాబాహుర్దదాహ స్వర్గతశ్చ సః, ౪౫

తేనైవ శోకేన గృధ్రహననజనితేనైవ శోకేన సీతాపహరణజశోకాభిభ్యధికేనేత్యర్థః - తతః వ్యాప్తో రామః గృధ్రం తిర్యగ్విశేషమపి జటాయుషం - పితృసఖత్వాత్ శేషికార్యాయ త్యక్తప్రాణత్వాచ్చ-దగ్ధ్వా బ్రహ్మమేధేన సంస్కృత్య - 'యత్తు ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః, తత్స్వర్గగమనం తస్య క్షిప్రం రామో జజాప హే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముక్తిత్యక్తశరీరత్వాచ్చైతం బ్రహ్మమేధమర్హతి - తథోక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి సామాన్యశోచ్యుక్తం యథా ఆగ్నేయే. 'విష్ణోః కార్యం సముద్దిశ్య దేహత్యాగో యతః కృతః, తతో వైకుంఠమాసాద్య ముక్తో భవతి మానవ' ఇతి,అశ్వమేధికే చ,'ప్రాణాంస్త్యజతి యో మర్త్యో మాం ప్రపన్నోఽపి మత్కృతే, బాలసూర్యప్రకాశేన వ్రజేద్యానేన మద్గృహ' మితి, అత్రాపి వక్ష్యతి, 'యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః, అపరావర్తినాం యా చ యా చ భూమిప్రదాయినాం,మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమా' నితి-అత్రాపరావృత్తిర్న చ పునరావర్తత ఇత్యుక్త్యా ముక్తిరేవ - నతు సంబద్ధే ఉపలాయినం-తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తదనుగ్రాహ్యత్వాభావాత్-న చ సంస్కారాభావే సుకృతఫలస్యానుత్పత్త్యా తత్కరణేన తదనుగ్రాహ్యత్వమితి వాచ్యం - తిరశ్చో యజ్ఞానధికారేణ తస్య తదభావేన తస్య తదనుగ్రాహ్యత్వాత్ - అంగిఫలస్యైవాంగఫలత్వేనోపాసనాంగానాం యజ్ఞదానాదీనామపి ముక్తిరేవ ఫలమిత్యభిప్రాయేణ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామిత్యాద్యుక్తం - యద్వా - ఇమాన్ లోకాన్ కామాన్నీ కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా ముక్తస్య సర్వలోకసంచారసంభవాద్యాగతిరిత్యుక్తం క్రమముక్తిపరమిదం వచనం - నన్వాత్మానం మానుషం మన్య ఇతి మనుష్యత్వం భావయతః కథం పరత్వాసాధారణచిహ్నం మోక్షప్రదత్వముచ్యత ఇతి చేన్న-'సత్యేన లోకాన్ జయతీ'త్యుక్తస్య సర్వలోకజయస్యమానుషత్వేప్యవిరోధాత్ - ఏవంజటాయుషం దగ్ధ్వా వనే సీతాం మార్గమాణః అన్వేషణం కుర్వన్ - మృగ అన్వేషణ ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ - ఆధృషాద్వేతి వికల్పాణ్ణిజభావః - రూపేణ శరీరేణ వికృతం వికారయుక్తం - యనాంగవికార ఇతి తృతీయా - కుక్షినిక్షిప్తమస్తక మిత్యర్థః - ఘోరదర్శనం భయంకరదర్శనం - కబంధం కబంధాకారత్వాత్ కబంధనామకం రాక్షసం - దదర్శ - హేతి ఖేదే - అమృతమన్వేషతా కాలకూటమలంభీత్యర్థః - యద్వ్యప్యయం దానవఏవ-తథాపి రాక్షసప్రకృతిత్వాత్తథోక్తమితి జ్ఞేయం. ౪౪. తమితి. మహాబాహుః కబంధభుజనికర్తనక్షమభుజః - రామః తం కబంధం నిహత్య-తత్ప్రార్థనయా దదాహ దగ్ధవాన్-సచ కబంధో దాహేన హేతునా - స్వః స్వర్గం-గతః - ఇదమర్ధమేకం వాక్యం. ౪౫- సచేతి.

హృతేతి నివేద్య మృతజటాయుర్విషయశోకేనైవ ఉపలక్షితః - జటాయుషం దగ్ధ్వా విధినా సంస్కృత్య - సీతాం వనే మార్గమాణః - రూపేణ వికృతం కబంధం సందదర్శేతి సంబంధః.

తి. తేనైవశోకేన నివృత్తిహేతుమప్రాప్తేన అభిభూయమానఏవ సన్ గృధ్రం రావణేన సీతా అపహృతేతి నివేద్యమృతం-దగ్ధ్వా విధినా సంస్కార్య. ౪౪. *తమితి. తం కబంధంనిహత్య దదాహచ-స చస్వర్గతః-స్వర్గం ప్రాప్తవాన్ - స్వర్గగమనయోగ్యం స్వకీయం గంధర్వరూపం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౪౫.స కబంధః - హే రాఘవ శబరీం శబరస్త్రియం ధర్మచారిణీం శ్రవణకీర్తనాది భగవద్ధర్మాచరణ

సచాస్య కథయామాస శబరీం ధర్మచారిణీం.
శ్రమణీం ధర్మనిపుణా మభిగచ్ఛేతి రాఘవ, ౫౬
సోఽభ్యగచ్ఛన్మహాతేజాశ్శబరీం శత్రుసూదనః.
శబర్యా పూజితస్సమ్యగ్రామో దశరథాత్మజః, ౫౭
పంపాతీరే హనుమతా సంగతో వానరేణ హ. ౫౮

సః స్వర్గం గచ్ఛన్ కబన్ధోఽపి-అస్య ఉపకారస్మృత్యా క్షణమాకాశే స్థిత్వా - ధర్మచారిణీం గురుశుశ్రూషాది ధర్మాచరణశీలాం-ఆచార్యాభిమానరూప చరమపర్వనిష్ఠామిత్యర్థః-'పాదమూలం గమిష్యామి యానహం పర్యచారిష' మితి వక్ష్యమాణత్వాత్, ధర్మే అతిథిసత్కారరూపే నిపుణాం సమర్థాం-ధర్మసూక్ష్మజ్ఞా మిత్యర్థః రామస్సమాగమిష్యతీతి స్వాదూని ఫలాన్యాస్వాద్యాస్వాద్య పరీక్ష్య నిక్షిప్తవతీ ఫలానీతి ప్రసిద్ధిః-శ్రమణీం పరివ్రాజికాం-'చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తా శ్రమణానామ తే స్మృతా' ఇతి స్మరణాత్ - శబరీం ప్రతిలోమస్త్రియం - తదుక్తం నారదీయే, 'నృపాణాం వైశ్యతో జాతశ్శబరః పరికీర్తితః, మధూని వృక్షాదానీయ విక్రీణీతే స్వవృత్తయ'ఇతి. జాతేరస్త్రీవిషయాదితిజీష్-అభిగచ్ఛ ఆభిముఖ్యేన గచ్ఛేతి రాఘవం కథయామాస - రాఘవ ఇతిపాఠే-తస్యోత్తరశ్లోకేన్వయః-రాఘవేతి పాఠే-హే రాఘవ శబరీమభిగచ్ఛేత్యస్య రామస్య కథయామాసేత్యర్థః-అత్ర భాగవతభక్తిమహిమ్నా హీనజాతేరప్యభిగంతవ్యత్వ ముక్తం. ౫౬. స ఇతి. మహాతేజాః చరమపర్వనిష్ఠజనలిప్సయాతిసంతుష్టస్సరాఘవః-శత్రుసూదనః గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాన్ త్వత్ప్రసాదాదరిందమేత్యుక్తరీత్యా తత్ ప్రాప్తిప్రతిబంధకనివర్తకః-సాత్వద్యోరితిషత్వాభావః-శబరీం నీచత్వసీమాభూమి భూతాం-అభ్యగచ్ఛదితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః-దశరథాత్మజః రామశ్శబర్యా సమ్యక్పూజితః-షష్టివర్షసహస్రాణి పంథ్యస్య దశరథస్య ప్రసాదేత్యంతాదరకృతభోజనాదప్యతిశయితం తత్కాలమాత్రసమాగతశబరీసమర్పితమృష్టాన్నమితి భావః - శరభంగాదిభిరగస్త్యాంతైః కృతం పూజామాత్రం-శబర్యా కృతంతు సమ్యక్పూజా-తస్యాశ్చరమపర్వనిష్ఠత్వాదితి భావః-ఉక్తంహి-'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవే'దితి, యద్వా - సమ్యక్పూజనం పరీక్షితరసైః ఫలైరోభజనం - పూజిత ఇత్యత్ర మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః, తథాచ శబర్యేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కథం నషష్ఠీతి చేత్-అత్ర కేచిదాహుః-ఆర్షష్షష్ఠ్యభావ ఇతి-అన్యేతు నాయం వర్తమానే క్తః కింతు భూతే-తద్యోగే చ నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాత్తృతీయైవేతి-వస్తుతః పూజాస్య సంజాతేతి పూజితః, తారకాదిత్వాది తచ్ ప్రత్యయః-అనేన తృతీయా భవత్యేవ. ౫౭. ఏవ సత్య ప్రతిజ్ఞత్వప్రధానమారణ్యకాండచరితం సంగృహ్య మిత్రకార్యనిర్వాహకత్వపరాం కిష్కింధాకాండకథాం సంగృహ్ణాతి - పంపేతి. పంపానామపద్మసరః తస్యాస్తీరేతటకానన ఇత్యుద్దీపకసన్నిధానోక్తిః - హను

శీలాం-ధర్మనిపుణాం సామాన్యవిశేషరూపధర్మనిపుణాం - శ్రమణీం చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాం-జితేంద్రియత్వపూర్వకమోక్షోపయుక్తాచారనిష్ఠా మిత్యర్థః-ఏవంభూతాం భక్తామభిగచ్ఛేతి అస్య రామస్య కథయామాసేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే త్వయముత్తరశేషః. ౫౬. సోఽభ్యగచ్ఛదితి. స్పష్టమేతత్. శబర్యేతి. సమ్యక్పూజితః యథావిధి అర్ఘ్యాది ఫలసమర్పణాంతోపచారేణార్చితః. ౫౭. పంపాతీర ఇత్యాదినా కిష్కింధాకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే. పంపాతీర ఇతి. సంగతః-రామ ఇత్యనుషజ్యతే-హేతి హర్షే. ౫౮. హనుమదితి. హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవో యు

హనుమద్వచనాచ్చైవ సుగ్రీవేణ సమాగతః, ౧౮౹
సుగ్రీవాయచ తత్సర్వం శంసద్రామో మహాబలః.
ఆదితస్తద్యథా వృత్తం సీతాయాశ్చ విశేషతః, ౧౯౹
సుగ్రీవశ్చాపి తత్సర్వం శ్రుత్వా రామస్య వానరః.
చకార సఖ్యం రామేణ ప్రీతశ్చైవాగ్నిసాక్షికం, ౨౦౹

మతా ప్రశస్తహనునా-వీరకిణాంకితముఖేనేత్యర్థః-వానరేణ సంగతః సమాగతః - రామఇతిశేషః - హేతి-హర్షే-విరహిజనప్రాణహారిణి పంపోపవనే స్వకామిసఘటకసమాగమోయం చోరగ్రస్తే ప్రహృత సర్వస్వస్య స్వజనముఖావలోకనవదతీవాశ్వాసనమితి ముహుర్ముహుః - హనుమతా కాగితిరిహేందాసీ మిత్యతిమాత్రపర్యాకులతాదశాయాం విజయకిణాంకపవనవతా పురుషేణ సంగమో యదృచ్ఛయా సంజాతః-వానరేణేతి విశేషణేన రావణవత్ సన్న్యాసివేషధారిణా స్వవేషేణ సమాగమాద్విశ్వాస నీయతా ద్యోత్యతే. ౧౮. హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవేణ సమాగతః-చైవేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చ యార్థః-అనుకూలపురుషకారలాభాదుచితమిత్రలాభో జాతఇతి భావః - ౧౮౹. అథ సఖ్యహేతుం రహస్యోద్భేదం దర్శయతి-సుగ్రీవాయేతి. మహాబల ఇత్యనేన వృత్తస్మరణకాలికకార్యగోపనహేతు ధైర్యముచ్యతే-రామః ఆదితః జన్మన ఆరభ్య తత్ప్రసిద్ధం-సర్వం వృత్తం సుగ్రీవాయ శంసత్-అనిత్య మాగమశాసనమిత్యడభావః-అకథయదిత్యర్థః-సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణహృతత్వాదికం యథా వృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - పదార్థానతివృత్తౌ యథాయాభావః-తదన్యేషామస్యాపశ్యక ర్తవ్యతయా విశేషేణాశంసత్. ౧౯౹. సుగ్రీవ ఇతి. చాపీతినిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - వానరస్సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం పూర్వోక్తం వృత్తాంతం శ్రుత్వా ప్రీతః-రామస్య ప్రయోజనాపేక్షిత్వా న్మామకమపి ప్రయోజనం నివర్తయిష్యతీతితుష్టస్సన్ - అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్య తదగ్నిసా క్షికం - శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః - రామేణ సఖ్యం సఖిత్వం - సఖ్యుర్య ఇతిభావార్థే యప్ర త్యయః - చకారకృతవాన్ - వానరరామశబ్దాభ్యాం సఖ్యస్యాసదృశత్వం వ్యంజితం - తేన చ రామస్య సౌశీల్యాతిశయో వ్యజ్యతే - గుహస్య హీనమనుష్యజాతితయా తత్సఖ్యం సౌశీల్య హేతుః - తత్రాపి స్త్రీత్వేన శబర్యభిగమనం తతస్తరాం సౌశీల్యం - సుగ్రీవస్య తిర్యక్త్వేన తత మాం సౌశీల్యమితి భావః. ౨౦౹. తతఇతి. తతః సఖ్యకరణానంతరం - దుఃఖితేన - పరమసుహృ ద్భూతరామసన్నిధానాదుద్బుద్ధపూర్వ వృత్తతయా బాష్పం ముంచతేత్యర్థః - వానరరాజేన సుగ్రీ

ష్మత్సంగమపేక్షత ఇత్యాదిరూపం హనుమద్వచనం. ౧౮౹. సుగ్రీవాయేతి. మహాబలో రామః - ఆదితః జన్మన ఆరభ్య తత్ ప్రసిద్ధం - వృత్తం సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణ హృతత్వాదిసర్వం - సుగ్రీవాయ - విశేషతః విశేషేణ - యథావృత్తం వృత్త మనతిక్రమ్య - శంసత్-అడభావ ఆర్షః, మహాబల ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్సహాయమంతరేణ సర్వనిర్వా హకత్వేపి లోకరీతిమనుసృత్య సుగ్రీవ సహాయముద్దిశ్య సర్వమకథయదిత్యవగమ్యతే. ౧౯౹. సుగ్రీవఇతి. వానరః సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం శ్రుత్వా స్వసమానదుఃఖమహాబల సంబం ధలాభాత్ సుప్రీతస్సన్ రామేణ అగ్నిసాక్షికమేవ అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్యతత్తథోక్తం సఖ్యం సఖిత్వం చకారేతి యోజనా. ౨౦౹. తతఇతి. వానరరాజేన సుగ్రీవేణ - దుఃఖితేన సుహృ త్సన్నిధౌ స్మృతదుఃఖేన - వైరస్యానుకథనం ప్రశ్నంప్రతి - వాలినా సహతవవైరం కథమభూది

తతో వానరరాజేన వైరానుకథనం ప్రతి.
రామాయావేదితం సర్వం ప్రణయాద్దుఃఖితేన చ, ౬౧½
ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తదా వాలివధం ప్రతి.
వాలినశ్చ బలం తత్ర కథయామాస వానరః, ౬౨½
సుగ్రీవశ్శంకితశ్చాసీన్నిత్యం వీర్యేణ రాఘవే, ౬౩
రాఘవప్రత్యయార్థం తు దుందుభేః కాయముత్తమం,
దర్శయామాస సుగ్రీవో మహాపర్వతసన్నిభం. ౬౪

వేణ - కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి కర్తరి తృతీయా - వైరస్య వాలివిరోధస్య అనుకథనం అనుకూలకథనం ప్రశ్నానుకూలముత్తరమిత్యర్థః-వాలినా సహ తవ కుతో వైరమాసీదిత్యేవం ప్రశ్నః-తం ప్రతి వక్తవ్యం సర్వం రహస్య ప్రకాశరూపం ప్రణయాత్ స్నేహాత్ విస్రంభాద్వా-ప్రణయాస్త్వమీ 'విస్రంభయాచ్ఞా ప్రేమాణ'ఇత్యమరః, రామాయావేదితం ఆసమంతాదుక్తం - కార్త్స్న్యేనోక్తమిత్యర్థః. ౬౧½. ప్రతిజ్ఞాతం చేతి. చశబ్దో భిన్నక్రమః-రామేణ చ తదా ఆవేదనానంతరకాలే వాలివధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాతం-వాలివధ ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః-భావే క్తః-వానరస్సుగ్రీవశ్చ తత్ర ఋశ్యమూకే వాలినో బలం - 'సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరం, క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమ' ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణం బలం-ఉత్సాహవర్ధనాయ కథయామాస. ౬౨½. సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవో రాఘవే విషయే వీర్యేణ హేతునా - నిత్యం - దర్శనమారభ్య సాలభేదనపర్యంతం ముహుర్ముహుర్వా శంకిత ఆసీచ్చ - అయం వాలితుల్యవీర్యో న వేతి శంకితవానిత్యర్థః - నిత్యశబ్దస్య వీప్సాపరత్వం మహాభాష్యే నిత్యప్రహసితో నిత్యప్రజ్వలిత ఇతి - మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే శంకితాదయోఽప్యర్థసిద్ధా ఇతి సూచనాత్-కర్తరి నిష్ఠా. ౬౩. రాఘవేతి. తుశబ్దో విశేషవాచీ-న కేవలం శంకితోఽభూత్ కింతు ప్రత్యయార్థమన్యద్దర్శయామాస చేత్యర్థః. రాఘవప్రత్యయార్థం రాఘవవిషయజ్ఞానార్థం-రామబలవిజ్ఞానార్థ మిత్యర్థః-రామవిషయ విశ్వాసజననార్థమితి వా-ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః. దుందుభేః దుందుభ్యాఖ్యస్య వాలిహతస్యాసురస్య - ఉత్తమం అశిథిలం అత ఏవ మహాపర్వతసన్నిభం ఉత్తమం ఉన్నతం వా కాయం కాయాకారాస్థి దర్శయామాస రామాయేతి శేషః .. వాలీ ఏతదస్థి పాదాగ్రేణాస్య ఊర్ధ్వం క్షిపతీత్యుక్త్వా దర్శయామాసేత్యర్థః ౬౪. ఉత్ స్మయిత్వేతి. మహాబలః అపరిమేయబలః మహాబాహుః బలానుగుణకార్యకరణసమర్థభుజః

త్యేవం రూపం ప్రతీత్యర్థః-రామాయ ప్రణయాత్ ప్రత్యుత్తర మావేదితుం సాకల్యేనోక్త మిత్యర్థః. ౬౧½. ప్రతిజ్ఞాతమితి. తదా వైరవృత్తాంతశ్రవణానంతరకాలే రామేణ వాలివధం ప్రతి ఉద్దిశ్య-అవశ్యం వాలినం వధిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం, వాలిన ఇతి, తత్ర ఋశ్యమూకే-వానరః సుగ్రీవః వాలినో బలం అరుణోదయమారభ్య సూర్యోదయాత్పూర్వమేవ చతుస్సముద్రాభిగమనాదికం వాలిపౌరుషం రామస్యోత్సాహవర్ధనార్థ మకథయ దిత్యర్థః. ౬౨½. సుగ్రీవఇతి. అపిచ రాఘవే రాఘవవిషయే - వీర్యేణ హేతునా-నిత్యం శంకితః సుగ్రీవ ఆసీత్. రామస్య వాలిహననసామర్థ్యమస్తి వా న వేతి సుగ్రీవో నిత్యమశంకిష్టేత్యర్థః. ౬౩. రాఘవేతి. రాఘవబలపరిజ్ఞానార్థం మహాపర్వత సన్నిభం - దుందుభేః, కాయం వాలినా హతస్య దుందుభినామ్నోఽసురస్య దేహం-రామాయ దర్శయామాస ఇదం శరీరం వాలినా ఏతావద్దూరం క్షిప్తం ఇత్యుక్త్వా తద్దర్శయామాసేత్యర్థః. ౬౪. ఉత్ స్మయిత్వేతి. మహాబాహుః బాహోర్మహత్త్వం నామ అంగుళ్యేకదేశేన లోకవిరోధి సకలదైత్యాది

ఉత్స్మయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః,
పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనమ్. ౬౫
బిభేద చ పునస్సాలాన్ సప్తైకేన మహేషుణా,
గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్ ప్రత్యయం తదా. ౬౬
తతః ప్రీతమనాస్తేన విశ్వస్తస్స మహాకపిః,
కిష్కింధాం రామసహితో జగామ చ గుహాం తదా. ౬౭

రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య స్మయిత్వా కియన్మాత్రమిదమిత్యనాదృత్య స్మిత్వా - ఇడార్షః - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం - ప్రాదిత్వాత్ సమాసాంతరే టీబభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఉచ్చిక్షేప ఉద్యమ్య చిక్షేప-వ్యవహితాశ్చ ఇత్యుపసర్గస్య వ్యవహితః ప్రయోగః, వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠేనోత్క్షిప్యతే-తేన ద్వే ధనుశ్శతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ౬౫. చిరం యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం త్వయా తు స్వస్థేన శుష్కమిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతర మకరోదిత్యాహ-బిభేదేతి. అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్తసాలాన్ సజ్జకతరూన్-తత్సమీపస్థం గిరిం రసాతలముత్తరలోకేషు షష్ఠలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజననార్థం-లక్షణహేతౌ శతృప్రత్యయః-ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ సప్తపరుషధారణం కృతమితి ధ్వన్యతే. ౬౬. తతఇతి. తతః సాలాదిభేదనానంతరం తేనాతిమానుషచరితేన విశ్వస్తః అయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః అచిరాదేవ రాజ్యం లప్స్యఇతి సంతుష్టచిత్తః - మహాకపిః ఆత్మానం కపిరాజం మన్యమానః సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదా తస్మిన్నేవ కాలే కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం గుహాం గుహావత్ప్రవేశమశక్యపత్తినీం పురీం జగామ-చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే. ౬౭. తతః కిష్కింధాగమనానంతరం హరిపతిః ఆత్మనః కపివరస్వామిత్వమిచ్ఛన్ - హేమపింగళః స్వర్ణవత్పింగళవర్ణః - హర్షప్రకర్షేణ నిష్పతితవసద్ధ్య ఇత్యర్థః - సుగ్రీవో

హననశక్తత్వం-తథా యుద్ధకాండే-'పిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్, అంగుళ్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర'ఇతి, మహాబలః అపరిచ్ఛిన్నబలో రామః-జ్ఞానినోఽపి ముహ్యంతి కిం వనకపిరిత్యుత్స్మయిత్వా ఉదారమీషద్ధాస్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజనపరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్. ౬౫. బిభేదచేతి. తదానీమార్ద్రం శరీరం ఇదానీం శుష్కమితి సుగ్రీవస్య విమర్శే సతి-పునః ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ హేతౌ శతృప్రత్యయః - తదా తస్మిన్ కాలే - సప్తసాలవృక్షాన్ గిరిం తత్సమీపపర్వతం చ రసాతలం చ - షష్ఠో లోకో రసాతలం-ఏకేన మహేషు ప్రయోగేణైవ బిభేద-రామ ఇతి శేషః-ఏక సాల మాత్ర భేదనే అస్య వాలినా సామ్యశంకా జాయతే-తస్మాభూదితి తన్నివృత్త్యర్థం అచోదితానామప్యన్యసాలగిరి ప్రస్థాదీనాం భేదనమితి మంతవ్యం. ౬౬. తతఇతి. తతః సాలభేదనానంతరం - తేన సాలాదిభేదనేన-విశ్వస్తః విశ్వాసం ప్రాప్తః సర్వాత్మనా రామో దర్శనమాత్రేణ వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః కపిరాజ్యమచిరాద్దేవ మమ హస్తగతం భవిష్యతీతి సంతుష్టాంతరంగ ఇత్యర్థః-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-కిష్కింధాం గుహాం పర్వతాంతరావకాశే తత్ర నిర్మితత్వాత్ కిష్కింధాపి గుహాశబ్దేనోచ్యతే-జగామ చేతి యోజనా. ౬౭.

ఉత్ స్మయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః,
పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనం. ౬౫
బిభేద చ పున స్సాలా న్సప్తైకేన మహేషుణా,
గిరిం రసాతలం చైవ జనయ న్ప్రత్యయం తదా. ౬౬
తతః ప్రీతమనా స్తేన విశ్వస్త స్సమహాకపిః,
కిష్కింధాం రామసహితో జగామ చ గుహాం తదా. ౬౭

రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య స్మయిత్వా కియన్మాత్ర మిదమిత్యనాదృత్య స్మిత్వా - ఇదార్షః - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం - ప్రాదిత్వాత్ సమాసాంతరే టీబభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఉచ్చిక్షేప ఉద్యమ్య చిక్షేప-వ్యవహితాశ్చే త్యుపసర్గస్య వ్యవహిత ప్రయోగః, వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠే నోత్క్షిప్యతే-తేన ద్వే ధనుశ్శతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ౬౫. చిరం యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం త్వయా తు స్వస్థేన శుష్క మిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతర మకరోదిత్యాహ-బిభేదేతి. అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్తసాలాన్ సజ్జకతరూన్-తత్సమీపస్థం గిరిం రసాతలమధోలోకేషు సప్తమలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజననార్థం-లక్షణహేతోర్ధ్వరితి శతృప్రత్యయః-ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ సప్తసాలభేదనం కృతమితి ధ్వన్యతే. ౬౬. తతఇతి. తతః సాలాదిభేదనానంతరం తేనాతిమానుషచరితేన విశ్వస్తః అయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః అచిరాదేవ రాజ్యం లప్స్య ఇతి సంతుష్టచిత్తః - మహాకపిః ఆత్మానం కపిరాజం మన్యమానః సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదా తస్మిన్నేవ కాలే కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం గుహాం గుహావత్పర్వత మధ్యవర్తినీం పురీం జగామ-చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే. ౬౭. తతః కిష్కింధాగమనానంతరం హర్యుపరః ఆత్మనః కపివరస్యేశ్వరస్య వాన్ - హేమపింగళః స్వర్ణవత్పింగళవర్ణః - హర్షప్రకర్షేణ నిష్పతితవర్ణ్య ఇత్యర్థః - సుగ్రీవో

హననశక్తత్వం-తథా యుద్ధకాండే-'పిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్, అంగుల్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర'ఇతి, మహాబలః అపరిచ్ఛిన్నబలో రామః-జ్ఞానినోపి ముహ్యంతి కిం వనకపి రిత్యుత్స్మయిత్వా ఉదారమీషద్ధాస్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజన పరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్. ౬౫. బిభేదచేతి. తదానీమార్ద్రం శరీరం ఇదానీం శుష్కమితి సుగ్రీవస్య విమర్శే సతి-పునః ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ హేతౌ శతృప్రత్యయః - తదా తస్మిన్ కాలే- సప్తసాలవృక్షాన్ గిరిం తత్సమీపపర్వతం చ రసాతలం చ - షష్ఠో లోకో రసాతలం-ఏకేన మహేషుప్రయోగేణైవ బిభేద-రామఇతి శేషః-ఏక సాల మాత్రభేదనే అస్యవాలినా సామ్యశంకా జాయతే-తస్మాభూదితి తన్నివృత్త్యర్థం అచోదితానా మప్యన్యసాలగిరి ప్రస్థాదీనాం భేదనమితి మంతవ్యం. ౬౬. తతఇతి. తతః సాలభేదనానంతరం - తేన సాలాదిభేదనేన-విశ్వస్తః విశ్వాసం ప్రాప్తః సర్వాత్మనా రామో దర్శనమాత్రేణ వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః కపిరాజ్య మచిరాద్దేవ మమ హస్తగతం భవిష్యతీతి సంతుష్టాంతరంగ ఇత్యర్థః-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-కిష్కింధాం గుహాం పర్వతాంతరావకాశే తత్ర నిర్మితత్వాత్ కిష్కింధాపి గుహాశబ్దే నోచ్యతే-జగామ చేతి యోజనా. ౬౭.

శతయోజనవిస్తీర్ణం పుప్లువే లవణార్ణవం. ౭౨
తత్ర లంకాం సమాసాద్య పురీం రావణపాలితాం,
దదర్శ సీతాం ధ్యాయంతీమశోకవనికాం గతాం. ౭౩
నివేదయిత్వాభిజ్ఞానం ప్రవృత్తిం చ నివేద్య చ,
సమాశ్వాస్య చ వైదేహీం మర్దయామాస తోరణం. ౭౪
పంచసేనాగ్రగాన్ హత్వా సప్తమంత్రిసుతానపి,
శూర మక్షం చ నిష్పిష్య గ్రహణం సముపాగమత్. ౭౫
అస్త్రేణోన్ముక్త మాత్మానం జ్ఞాత్వా పైతామహాద్వరాత్,

వచనాత్-ఇతశ్శతయోజనాత్ పరే సముద్రమధ్యే లంకాయాం సీతా వర్తతే-పర సముద్రం తాం పశ్యసీతి వచనాచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం పుప్లువే-ప్లుత్వా గతవానిత్యర్థః. ౭౨. తత్రేతి. హనుమాన్ రావణపాలితాం లంకాం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం - అశోకవనికాం అంతః పురోద్యానం - గతాం - ధ్యాయంతీం రామమేవ నైరంతర్యేణ స్మరంతీం సీతాం దదర్శ. ౭౩. నివేదయిత్వేతి. తతో హనుమాన్ అభిజ్ఞాన మంగుళీయకరూపం రామచిహ్నం - నివేదయిత్వా - సమర్ప్య - అనిత్యత్వాత్ సమాసేపి ల్యబభావః - అతఏవ వ్యాసకారైః వా ఛందసీతివక్తవ్యేత్యాపి ఛందసీతి వచనమసమాసేపి ల్యబర్థం - తేనాచ్ఛ్యదేవానాగత ఇతి సిద్ధమితి - అనేన వ్యభిచారేణ సమాసేల్యబ్విధేరనిత్యత్వం సిద్ధమేవ - ప్రవృత్తిం సుగ్రీవసఖ్యకరణసేనాసమూహీకరణప్రభృతి రామాగమనవృత్తాంతం - 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః - చకారాత్ 'నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్, రాఘవోపనయేద్గాత్రా త్త్వద్గతేనాంతరాత్మనే' తి రామస్య సీతైకపరాయణత్వాదికం సముచ్చీయతే, నివేద్య - ఉక్త్వాచ - వైదేహీం సమాశ్వాస్య - సద్యస్తే కాంతస్సమాగమిష్యతీతి సాంత్వయిత్వా - తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - మర్దయామాస - 'తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమి'త్యమరః. ౭౪. పంచేతి. అగ్రే గచ్ఛంతీత్యగ్రగాః - సేనాయా అగ్రగాస్సేనాగ్రగాః - అంతాదిష్వపాఠేప్యన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః-తాన్ పంచ పింగళనేత్రప్రముఖాన్-జంబుమాలిప్రముఖాన్ సప్తమంత్రిసుతానపిహత్వా-శూర మక్షమక్షకుమారం రావణద్వితీయపుత్రం-నిష్పిష్య-చూర్ణీకృత్య-గ్రహణం ఇంద్రజిత్ప్రయుక్త బ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం-సముపాగమత్ ప్రాప్తః. ౭౫. అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. వీరః సురాసురాప్రధృష్యరావణపాలిత లంకాప్రధర్షణాదినా ప్రఖ్యాతవీర్యః - మహాకపిః - స్వయమక్షతఏవానేకరాక్షస హననక్షమ ఇత్యర్థః - పైతామహాత్పితామహదత్తాత్

సుందరకాండకథాసంగ్రహః-హనుమాన్ శతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం ఉల్లంఘితవాన్. ౭౨. తత్రేతి. లంకాం పురీం సమాసాద్య-తత్ర లంకాయాం అశోకవనికాం అశోకవనికాఖ్య రావణప్రమదావనం గతాం ప్రాప్తాం-రామమేవధ్యాయంతీం సీతాం దదర్శ. ౭౩. నివేదయిత్వేతి. అభిజ్ఞాన మంగుళీయకరూపం జ్ఞాపకం నివేదయిత్వా-సుగ్రీవసఖ్యవృత్తాంతం చ నివేద్య చ వాచా జ్ఞాపయిత్వా-వైదేహీం సమాశ్వాస్య - తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - చకారాదశోకవనం చ మర్దయామాస. ౭౪. పంచసేనేతి. పంచసేనాగ్రగాన్ సేనాపతీన్ - అక్షం రావణకుమారం - నిష్పిష్య - చూర్ణీకృత్య - గ్రహణం సముపాగమత్ ఇంద్రజిత్ప్రయుక్త బ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం ప్రాప్తః. ౭౫. అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. యదస్త్రస్యామోఘతయా బంధనమాత్రం - పంచఘటికానంతరం తన్మోక్షశ్చ భవతీతి బ్రహ్మణా హనూమతే - వరో దత్తః - అతః పంచఘటికానంతర

మర్షయన్ రాక్షసాన్వీరో యన్త్రిణ స్తాన్ యదృచ్ఛయా.
తతో దగ్ధ్వా పురీం లఙ్కా మృతే సీతాం చ మైథిలీం,
రామాయ ప్రియమాఖ్యాతుం పునరాయాన్మహాకపిః. ౭౭
సోఽభిగమ్య మహాత్మానం కృత్వా రామం ప్రదక్షిణం,
న్యవేదయదమేయాత్మా దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః. ౭౮
తత స్సుగ్రీవసహితో గత్వా తీరం మహోదధేః,
సముద్రం క్షోభయామాస శరై రాదిత్యసన్నిభైః. ౭౯
దర్శయామాస చాత్మానం సముద్ర స్సరితాంపతిః,

వరాదాత్మానం - యదృచ్ఛయా ప్రయత్నం వినా - అస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ - ఉన్ముక్తం పరిత్యక్తం జ్ఞాత్వా - యన్త్రిణః ఆత్మానం రజ్జుయన్త్రేణ బధ్వా ఇత స్తతః కృషత ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్మర్షయన్ - తదపరాధాన్ - క్షమమాణ ఇత్యర్థః - మైథిలీం మిథిలరాజసుతాం సీతాం - ఋతే వినా - కులప్రభావా త్తన్మాత్రమదగ్ధ్వా - లఙ్కాం పురీం దగ్ధ్వా - రామాయ ప్రియం సీతాదర్శనప్రియం - ఆఖ్యాతుం వక్తుం పునరాయాత్. ౭౭. సోఽభిగమ్యేతి. అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్యబుద్ధిః-సహనుమాన్ - మహాత్మానం సీతావియోగజ్వరేప్యవార్యధైర్యం - రామమభిగమ్య ఆభిముఖ్యేన ప్రాప్య-అనేన హనుమతః కృతకార్యత్వం ద్యోతితం-ప్రదక్షిణం చ కృత్వా-సీతా తత్త్వతో యథావత్ దృష్టేతి న్యవేదయత్ అకథయత్-సీతా దృష్టేతి వక్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేత్యుక్తిః రామస్య సీతాదర్శనజీవనాదివిషయసంశయో మాభూదితీతి వదన్తి - అన్యేత్వదృష్టేతి ప్రతిభాసేతేతిదృష్టేత్యుక్తమితి - అపరే తు సన్తోషాతిశయప్రకటనాయ ప్రథమం కృతకార్యనిర్దేశ ఇతి. తనిశ్లోకీ. ౭౮. అథ యుద్ధకాణ్డకథాం సఙ్గృహ్ణాతి - తత ఇత్యాది. తతః హనుమద్వాక్యశ్రవణానన్తరం - సుగ్రీవసహితస్సన్ - మహోదధేః శతయోజనవిస్తీర్ణసిన్ధో స్తీరం గత్వా - ఆదిత్యసన్నిభైశ్శరైః - సముద్రం క్షోభయామాస ఆపాతాళమాకులీచకార. ౭౯. దర్శయామాసేతి. సరితాం నదీనాం పతిః - అనేన రామకోపశాన్తయే కాళియ ఇవ సముద్రస్సపత్నీకస్సమాగత ఇతి

మేవ - బ్రహ్మాస్త్రేణోన్ముక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా - యదృచ్ఛయా కార్యాన్తరప్రసఙ్గేన రావణదర్శనాపేక్షయా - యన్త్రిణః ఆత్మానం బధ్వా స్థితాన్ రాక్షసాన్ - వీరః హన్తుం సమర్థోపి - మర్షయన్ క్షమాం కుర్వన్-తతః రావణదర్శనవ్యాపారానన్తరం మైథిలీం సీతాం ఋతే తదవస్థానప్రదేశం వినా - లఙ్కాం దగ్ధ్వా రామాయ ప్రియం ప్రియవార్తాం-ఆఖ్యాతుం వక్తుం - పునరాయాత్ మహాకపిరితి యోజనా. * * * * * *

తి. మర్షయన్ క్షమాం కుర్వన్-రావణసమీపం ప్రాప్తవానితి శేషః-మమర్షేతి వా పాఠః.*౭౭. సఇతి. అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్యధైర్యః - సః హనుమాన్ - మహాత్మానం మహాంశ్చాసౌ ఆత్మా చ తం పరమాత్మానమిత్యర్థః - రామమభిగమ్య ప్రదక్షిణం కృత్వా - దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః సార్వవిభక్తిక స్తసిః తత్త్వం న్యవేదయదిత్యర్థః - తత్ర సీతాదృష్టేతి వక్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేతి పదప్రయోగో రామస్య సీతాదర్శన విషయసంశయో మాభూదితి. * * *

తి. ప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణాది ముఖ్యముపచారం-అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్య బలబుద్ధిధైర్యాది వైభవః. * ౭౮. తతస్సుగ్రీవసహిత ఇత్యారభ్య యుద్ధకాణ్డ కథాసఙ్గ్రహః క్రియతే-తత ఇతి. సము

సముద్రవచనాచ్చైవ నళం సేతుమకారయత్. ౮౦
తేన గత్వా పురీం లంకాం హత్వా రావణమాహవే,
రామస్సీతా మనుప్రాప్య పరాం వ్రీడాముపాగమత్. ౮౧
తాముడాచ తతో రామః పరుషం జనసంసది,
అమృష్యమాణా సా సీతా వివేశ జ్వలనం సతీ. ౮౨
తతోఽగ్నివచనా త్సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం,
బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజిత స్సర్వదైవతైః. ౮౩

ధ్వన్యతే - సముద్రః - ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయామాస - రామాయేతి శేషః - సముద్రవచనాదేవ నళం సేతుమకారయచ్ఛ-నళేన సేతుం కారయామాస, ప్రాప్తకాలవశేనస్యామితి ప్రయోజ్య కర్తుః కర్మత్వం. ౮౦. తేనేతి. రామః తేన సేతునా-లంకాం పురీం గత్వా - ఆహవే యుద్ధే - రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య - అను - పశ్చాత్ - పరాం అతిశయితాం - వ్రీడాం లజ్జాం ఉపాగమత్ - పౌరుషనిర్వహణాయ రిపుహననపూర్వకం సీతా పునః ప్రాప్తా - పరగృహాస్థితాం కథ మంగీకరిష్యామీతి లజ్జితోఽభూదిత్యర్థః. ౮౧. తామితి. తతః వ్రీడాప్రాప్తేరనన్తరం - 'యత్రద్యత స్తతో హేతా' విత్యమరః - తాం తాదృశపాతివ్రత్యాం సీతాం - జనసంసది దేవాదిసభాయాం పరుషం వచన మువాచ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం- జనసంసదీత్యనేన ప్రత్యయోత్పాదనార్థం శపథం కుర్వితి సూచితం - సతీ పతివ్రతా సీతా - అమృష్యమాణా రామోక్తపరుషవచనమసహమానా-జ్వలనం లక్ష్మణానీతమగ్నిం వివేశ. ౮౨. 'తతోఽగ్నివచనాత్ సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం, బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతై' రితి క్రమః, అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః, తతః అగ్నిప్రవేశానంతరం - అగ్ని వచనాత్ - సీతాం - విగతకల్మషాం కరణత్రయేణ దోషగంధ రహితాం జ్ఞాత్వా రామస్సంప్రహృష్టస్సన్ బభౌ - సర్వదైవతైః పూజితశ్చ బభూవ - అహో రామస్య ధర్మాపేక్షితేతి స్తుతోఽభూదిత్యర్థః. ౮౩. కర్మణేతి. మహాత్మనో మహాస్వభావస్య రాఘ

ద్రం క్షోభయామాస - మార్గదానే ఔదాసీన్యాత్ సముద్రమాహాత్మ్య మంగలీచకారేత్యర్థః. ౭౯. దర్శయామాసేతి. ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయామాస - సముద్రవచనాత్ - 'ఏష సేతుం మహోత్సాహః కరోతు మయి వానరః, తమహం ధారయిష్యామి తథా హ్యేష యథాపితా' త్యేవంరూప సముద్రవచనాదేవ-నళంసేతు మకారయత్ నళేన సేతుం కారయామాసేత్యర్థః. ౮౦. తేనేతి. తేనసేతునా లంకాం పురీం గత్వా-ఆహవే యుద్ధే-రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య- అను పశ్చాత్ పరాం వ్రీడాం రక్షోగృహేచిరోషితాం పునర్గృహీతవానితి లోకాపవాదశంకయా లజ్జాముపాగమత్. ౮౧. తామితి. తతః అనంతరం - రామో జనసంసది వానరరాక్షససభాయాం - పరుషం - దీపో నేత్రాతురస్యేవ ప్రతికూలాసి మేదృఢ మిత్యాదికం ఉవాచ - అమృష్యమాణా పాతివ్రత్యవిషయ సంశయవచనమసహమానా సీతా - జ్వలనం జ్వలంతమగ్నిం వివేశ. * * *

తి. పరుషం మర్మస్పృక్-లోకస్య నాస్యాం రామస్య కామాదిదోషతః పునర్జిఘృక్షా స్తీతి ప్రత్యాయనార్థం-సతీత్యనేన పాతివ్రత్యబలాన్నిజేచ్ఛయా అగ్నిప్రాదుర్భావనశక్తిమత్త్వద్యోతనమితి కేచిత్. * ౮౨. తత ఇతి. అగ్ని వచనాత్-విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యేవం రూపాత్ .గతకల్మషాం-స్వయంజ్ఞాత్వా లోకస్యచ తథాత్వం ప్రత్యాయ్య సీతా మంగీచకారేతి శేషః-కేచిత్తు తతోఽగ్నివచనాదిత్యస్మాదనంతరం-బభౌరామస్సంప్రహృష్ట ఇత్యర్ధం పాఠక్రమేవ పఠిత్వా తతఃకర్మ

కర్మణా తేన మహతా త్రైలోక్యం సచరాచరం,
సదేవర్షిగణం తుష్టం రాఘవస్య మహాత్మనః. ౮౪
అభిషిచ్య చ లంకాయాం రాక్షసేన్ద్రం విభీషణం,

వస్య - తేన కర్మణా రావణవధేన - సచరాచరం స్థావరజంగమసహితం - సదేవర్షిగణం - త్రైలో
క్యం త్రిలోకీ - స్వార్థే ష్యఞ్ - తుష్టం సంతుష్టమాసీత్ స్థావరస్య సంతోషః పల్లవోద్గమాదినా
వగమ్యతే- 'అంతస్సంజ్ఞాభవంత్యేత' ఇతి విష్ణుపురాణం. ౮౪. అభిషిచ్యేతి. యద్యపి సీతాసమాగ
మాత్పూర్వం విభీషణాభిషేకః తథాప్యత్ర క్రమో న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయం - రామః - విభీషయ
తీతి విభీషణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - శత్రుభయంకర ఇత్యర్థః - తం - లంకాయాం చాభిషిచ్య-
సముద్రతీరేఽభిషేకస్సముచ్చీయతే, యద్వా - చోఽవధారణార్థః - అభిషిచ్యైవ కృతకృత్యః న
తు రావణం హత్వైవ - లంకాయాం విభీషణమభిషిచ్య - స్నుహి వనం ఛిత్వా సహకారం
స్థాపయిత్వేతివత్ - యద్వా - చాన్వాచయే - ప్రధానతయాపవర్గమనుగృహ్యానుషంగికతయా
రాజ్యేఽభిషిచ్యేత్యర్థః - 'శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్, దదాతిధ్యాయతాం
పుంసామపవర్గప్రదోహరి' రితి వచనాత్, అభిషిచ్య తదా రామః - అభిషేకాత్పూర్వం కథం
స్యాదితి వివర్ణోఽభూత్ - అథ రమణీయోఽభూత్ - తదారామోరామోఽభూత్ - విజ్వరః-
భరతో యథారాజ్యం న స్వీకృతవాన్ తథాయమపిచేత్కిఙ్కుర్యామితి పూర్వం జ్వరోఽభూత్-స
ఇదానీంనివృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - నాగపాశప్రభృతిషు - 'యన్మయా న కృతో రాజా రాక్ష
సానాం విభీషణః, తచ్చ మిథ్యాప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయ'ఇతి యోయమంతస్తాపః -
స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - న కేవలం విజ్వరః- ప్రముమోద చ ప్రకర్షేణ మోదం ప్రాప్తశ్చ-చక్షి
ఙోజిత్ కరణా దనిత్యమనుదాత్తేత ఆత్మనేపదత్వం-అతోత్ర పరస్మైపదప్రయోగః-అనేన రామస్య
రావణవధసీతాప్రాప్తీ ఆనుషంగికఫలే - స్వాశ్రితవిభీషణాభిషేచనమేవ పరమపురుషార్థ ఇత్యవగమ్య
తే - యద్వా - వౌ పక్షిణి జటాయుషి జ్వరో యస్య సః-యథా లోకే కస్యచిత్పుత్రస్యోత్సవే
కథంచిన్మోదమానోపి పితా పూర్వాతీతపుత్రస్మరణాత్ సంతప్త ఏవ భవతి-ఏవం సర్వలోకపితా స్వా
మీ చ విభీషణాభిషేకసమయే-వినాభిషేకమతీతం జటాయుషం స్మరన్ కించిదంతస్తాపోపపన్న ఏవ
ముముద ఇత్యర్థః-యద్వా-విజ్వర ఇత్యనిష్టనివృత్తిరుక్తా - ప్రముమోదేతీష్టప్రాప్తిః- హేతి ప్రసిద్ధౌ -
విస్మయేవా-హంతరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వమిత్యర్థః.తని శ్లోకీ. ప్రధానాభిలషితకైంకర్యసామ్రాజ్యలాభేన

ణాతేనేతి శ్లోకం పఠంతి-తస్మిన్ పాఠే విగతకల్మషాం సీతాంజ్ఞాత్వా సంప్రహృష్టః. సర్వైర్దైవతైశ్చ
పూజితో రామో బభావితి యోజనా. * * * * * *

తి. అత్ర క్వచిత్తు 'అగ్రహీదమలాం రామో వచనాచ్చ గురోస్తదే'తి పఠ్యతే-తత్రామలామి
తి పునరుక్తమాపద్యతే. * ౮౩. కర్మణేతి. రాఘవస్య మహతా తేన కర్మణా రావణవధేన-సచరాచ
రం చరాచరప్రజాసహితం త్రైలోక్యం-తుష్టం తుతోష. * * *

తి. అత్ర కేచిత్ అచరాణాం వృక్షాదీనాం రావణకృత పీడాపరిజ్ఞానాభావేన రావణవధ జన్య
సంతోషాభావాత్ ఏవం వ్యాచక్షతే - దేవఋషిగణమితి పాఠః-ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-తత్ర
దేవగణా ఇంద్రాదయః - ఋషిగణా విశ్వామిత్రాదయః - ఏతద్రూపం యత్త్రైలోక్యం - సచరా
చరం-అత్ర చరప్రజాః గతిభక్షణమాత్ర ప్రధానాః తిర్యక్స్రోతసః పశుపక్ష్యాదయ ఐరావతాదయః-
అచరప్రజాః చరప్రజా భిన్నాజ్ఞానయుక్తప్రజా అవాక్స్రోతసో మనుష్యాః - ఏవం చ స్వస్వ
శేషతిర్యగవాక్స్రోతోయుతం దేవర్షిగణరూపం త్రైలోక్యం తుష్టం - రావణస్య మర్త్యోపేక్షక

కృతకృత్య స్తదా రామో విజ్వరః ప్రముమోద హ. ౮౫
దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య సముత్థాప్య చ వానరాన్,
అయోధ్యాం ప్రస్థితో రామః పుష్పకేణ సుహృద్వృతః. ౮౬
భరద్వాజాశ్రమం గత్వా రామ స్సత్యపరాక్రమః,
భరతస్యాంతికం రామో హనూమంతం వ్యసర్జయత్. ౮౭
పునరాఖ్యాయికాం జల్పన్ సుగ్రీవసహితస్స తః,
పుష్పకం తత్సమారుహ్య నందిగ్రామం యయౌ తదా. ౮౮

యది లంకైశ్వర్యమనభ్యుపగతం స్యాత్తదా 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం. రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వర'మితి కృతా ప్రతిజ్ఞా నిష్ఫలా స్యాదితి మహాన్ జ్వరః ప్రవృత్తః - సఇదానీం నివృత్తః ఇతి ప్రముమోద. ౮౫. దేవతాభ్య ఇతి. రామః దేవతాభ్యః రామవిజయశ్లాఘనాయాగతాభ్యః - వరం ప్రాప్య-తేన వరేణ వానరాన్ రణే మృతాన్ సముత్థాప్య సుప్తానివోత్థాప్య - సుహృద్భిః సుగ్రీవవిభీషణాదిభిర్వృతస్సన్ - పుష్పకేణ - సమరేణ విజిత్య రావణేన సమానీతేన పుష్పకాఖ్యవిమానేనాయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితః. ౮౬. భరద్వాజేతి. సత్యపరాక్రమః - సత్యవిషయపరాక్రమవాన్ రామ ఇతి క్రియాభేదాద్ద్విరుక్తిః-భరద్వాజాశ్రమం గత్వా భరతస్యాంతికం సమీపం ప్రతి - హనూమంతం వ్యసర్జయత్ వ్యసృజత్ - హనుమచ్ఛబ్దాకారాంతో ప్యస్తి-భరద్వాజేనాత్ర స్థాతవ్యమితి ప్రార్థితే తద్వచనేన చతుర్దశవర్షపూర్తౌ - 'పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే ఆగమిష్యామీ'తి భరతం ప్రత్యుక్తేః సత్యత్వరక్షణాయ హనూమంతం ప్రేరితవానితి భావః. ౮౭. పునరితి. రామః తత్పుష్పకం సమారుహ్య సుగ్రీవసహితస్సన్-తదాగతే తత్కాలే - ఆఖ్యాయికాం పూర్వవృత్తకథాం - ఆఖ్యాయికోపలక్షితేత్యమరః, పునః పునర్జల్పన్ కథయన్ - అర్థాత్ భరతవిషయాఖ్యాయికాం సుగ్రీవేణ జల్పన్నితి గమ్యతే - నందిగ్రామం భరతస్థానం తదా తస్మిన్నేవ కాలే-శీఘ్రమిత్యర్థః - యయౌ ప్రాప. ౮౮. నందిగ్రామ ఇతి. అనఘః సమ్యగనుష్ఠితపితృవచనః - యద్వా-

త్వాత్ ప్రాధాన్యేన దేవర్షిగ్రహణమిత్యాహుః. * ౮౪. అభిషిచ్యేతి లంకాయాం లంకారాజ్యపద ఇత్యర్థః - కృతకృత్యః - 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వర'తి ప్రతిజ్ఞా తస్య కృతత్వా త్కృతకృత్యత్వం అతఏవ విజ్వరః విగతమనస్తాప ఇతి యావత్ -ప్రముమోదహ-ప్రకృష్టాం ముదమాప. ౮౫. దేవతాభ్య ఇతి. రామః సర్వజగత్కంటకరావణవధజనితహర్షవశాత్ రామదిదృక్షయా సమాగతాభ్యో దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య-'నీరుజో నిర్వ్రణాశ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాః, సముత్థాస్యంతు హరయః సుప్తా నిద్రాక్షయే యథే'త్యుక్తప్రకారం వరం లబ్ధ్వా - రాక్షసైర్హతాన్వానరాన్సముత్థాప్య - సుహృద్భిస్సుగ్రీవాదిభిస్సంవృతః-పుష్పకేణ అయోధ్యాముద్దిశ్య ప్రస్థితః జగామేత్యర్థః. ౮౬. భరద్వాజాశ్రమమితి. రామో భరద్వాజాశ్రమం గత్వా భరతస్యాంతికం ప్రతి హనుమంతం వ్యసర్జయత్. 'చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ, న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశన' మితి భరతేన ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్-భరద్వాజాశ్రమే పంచమ్యాం చతుర్దశవర్షసమాప్త్యనంతరం మునివచనేన ఏకదిన విలంబస్య ప్రాప్తత్వాత్ స్వాగమనబోధనాయ హనుమద్విసర్జనం. *

తి. యద్వా-మహాత్మా వానరసేనయాసహాకస్మాద్గమనే భరతాదేశ్శంకామాభూదితి తద్విసర్జనం.* ౮౭. పునరితి.అపరేద్యుః సుగ్రీవసహితఇతి విభీషణాదీనాముపలక్షణం-తత్పుష్పకం సమారుహ్య

నందిగ్రామే జటాంహిత్వా భ్రాతృభి స్సహితోఽనఘః,
రామ స్సీతామనుప్రాప్య రాజ్యం పునరవాప్తవాన్. ౮౯
ప్రహృష్టో ముదితో లోకస్తుష్టః పుష్టస్సుధార్మికః,

శిరసా యాచత స్తస్య వచనం న కృతం మయే' త్యుక్తపాపరహిత ఇత్యర్థః-యద్వా-నిరస్తసమస్తవ్యసనః-'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ' మితి వైజయంతీ-రామః భ్రాతృభిస్సహితః - 'కదాన్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా, శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందనే' త్యుక్తమనోరథపూర్ణ ఇత్యర్థః-నందిగ్రామే జటాం హిత్వా శోధయిత్వా-ఉపలక్షణమేతత్-'విశోధితజటస్స్నాత శ్చిత్రమాల్యానులేపనః, మహార్హవసనో రామ స్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వల' న్నిత్యుక్తరూపః. సీతాం అనుప్రాప్య సమీపే ప్రాప్య-'రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయ' దిత్యాద్యుక్తరీత్యా దివ్యసింహాసనే సీతయాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః. ౮౯. రామస్య రాజ్యప్రాప్తికృతం లోకస్యాతిశయం దర్శయతి - ప్రహృష్టేతి. లోకో జనః - ప్రహృష్టముదితః - తదాసీమాసీదితి శేషః-ఏవముత్తరత్రాపి - ప్రహృష్టః సంజాతరోమాంచః - హృషేర్లోమస్విత్యనిట్త్వవిధానాత్ - ముదిత ఇతి తన్మాల సంతుష్టాంతఃకరణత్వముచ్యతే - తుష్టః సమస్తకామలాభజనితప్రీతియుక్తః - యద్వా - 'ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన' మిత్యభిలషితలాభ ఉచ్యతే. పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇత్యుక్తరామవిరహజకార్శ్యత్యాగాత్ పుష్టః - సుధార్మికః సుధర్మః రామభక్తిపూర్వకం కర్మ - తచ్చరతీతి సుధార్మికః - ధర్మం చరతీతి ఠక్ - స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చేత్యుక్తధర్మఫలభాగిత్యర్థః - నిరామయః శారీరరోగరహితః న - అరోగః మానసవ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః భిక్షాణాం వ్యృద్ధిః దుర్భిక్షం - వ్యృద్ధ్యానవ్యయీభావః - దుర్భిక్షాత్ భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః - అనేన పూర్వం సీతావిశిష్టరామవియోగే ప్రజానామామయాదికమాసీత్ - తదిదానీం నివృత్తమిత్యుచ్యతే ప్రహృష్టేత్యాది - రామాభిషేకదర్శన

పునరాఖ్యాయికాం పూర్వవృత్త విషయకథాం-'అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ' త్యాద్యుక్తప్రకారేణ పునర్జల్పన్ కథయన్ సీతాయా ఇతి శేషః-నందిగ్రామం యయావితి యోజనా. ౮౯. నందిగ్రామ ఇతి. రామః నందిగ్రామే-జటాం భరతాదిభిస్సహితః హిత్వా త్యక్త్వా-సీతామనుప్రాప్య సీతాసాదృశ్యం ప్రాప్య - మునివేషత్యాగేన సీతామనురూపః ప్రాప్యేతి యావత్ - రాజ్యం పునరవాప్తవాన్ - పితృవచనాత్పూర్వం ప్రాప్త విశిష్య పునః అద్యప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౮౯. ఏతదంతం చరితం వృత్తత్వేనోపదిశ్య దేవర్షిరతః పరముత్తరకాండవిషయంభవిష్యత్త్వేనోప దిశతి-ప్రహృష్టేతి. అనేన రావణవధానంతరం రామే రాజ్యం ప్రశాసతి సతి వాల్మీకినా రామాయణం కృతమిత్యనుసంధేయం - 'ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవానృషిః, చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవా' నితి వక్ష్యమాణత్వాత్, 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథే' త్యాద్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాత్-లోకస్సర్వజనః-ప్రహృష్ట స్సంజాతరోమాంచః-ముదితః ముదితాంతఃకరణః-తుష్టః సర్వకామలాభజనితసంతుష్టః - అనేన పూర్వం సర్వకామసంపత్తౌ విద్యమానాయామపి రామవిశ్లేషేణాతుష్టస్య 'ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన'మితి ప్రార్థితరామాభిషేక ఏవ పరమతుష్టిరిత్యవగమ్యతే-పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లా

నిరామయో హ్యరోగశ్చ దుర్భిక్షభయవర్జితః. ౯౦
నపుత్రమరణం కించిద్ద్రక్ష్యంతి పురుషాః క్వచిత్,
నార్యశ్చావిధవా నిత్యం భవిష్యంతి పతివ్రతాః. ౯౧
నచాగ్నిజం భయం కించి న్నాప్సు మజ్జంతి జంతవః,
నవాతజం భయం కించి న్నాపి జ్వరకృతం తథా.
నచాపి క్షుద్భయం తత్ర న తస్కరభయం తథా. ౯౨-౪
నగరాణి చ రాష్ట్రాణి ధనధాన్యయుతానిచ

సంతోషో న వర్ణయితుం శక్య ఇత్యాహ కవిః - ప్రహృష్టముదితో లోకస్తుష్టః పుష్టఇతి-అథ ప్రీతికారితకైంకర్యసిద్ధిం దర్శయతి-సుధార్మిక ఇతి - శోభనో ధర్మో విశిష్టవిషయకైంకర్యమేవ - అథ కైంకర్యవిరోధినివృత్తిమాహ - నిరామయో హ్యరోగశ్చేతి - కైంకర్యోపకరణసమృద్ధిమాహ - దుర్భిక్షేతి.౯౦.అథవర్ణాశ్రమ ధర్మపరిపాలన ప్రధానాముత్తర కాండకథాం సంగృహ్ణాతి-నపుత్రేత్యాది. కేచిదపి పురుషాః-క్వచిత్ కుత్రాపి దేశే-కించిత్ కాదాచిత్కమపి పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-నద్రక్ష్యంతీత్యనేన బ్రాహ్మణపుత్ర ఇవ కదాచిత్ ప్రాప్తమపి పరిహరిష్యతీతి భావః-నార్యశ్చావిధవా నిత్యం పతివ్రతాశ్చ భవిష్యంతి-యద్వా - వివిధాః ధవాః యాసాం తాః వివిధవాః వ్యభిచారిణ్యః - అవ్యభిచారిత్వేపి పత్యావప్యననురాగః కాసాంచిత్ స్యాత్ స నేత్యాహ-పతివ్రతా ఇతి-కౌసల్యాదయస్తు పుత్రవత్తయావృద్ధతయా వా-న విధవా ఇతి భావః. ౯౧. తత్ర రాజ్యే తాపత్రయగంధోపి న భవిష్యతీత్యాహ-నచేత్యాద్యర్ధత్రయం. అగ్నిజం భయం కించి న్న భవిష్యతి - జంతవో నాప్సు మజ్జంతి-మజ్జ్వా నమరిష్యంతీత్యర్థః - ఏవమాధిదైవికనివృత్తిరుక్తా - అథాధ్యాత్మికాదినివృత్తిమాహ నాపి జ్వరకృతం తథాన చాపి క్షుద్భయమితి - న తస్కరభయమిత్యాద్యధిభౌతికోపలక్షణం. తనిశ్లోకీ. నచాగ్నిజం భయంకించిత్ - పాకోపయోగాదధికమగ్నిర్న జ్వలతి - అనేన - భీషాస్మాదగ్నిశ్చేంద్రశ్చేతి శ్రుతిర్ధ్వనితా - నాప్సు మజ్జంతి జంతవః ప్రమాదాదప్సు మజ్జంతమపి జంతుమున్మజ్జనేన బహిః క్షిపతి. ౯౨-౪. తత్ర రామరాజ్యే అనిష్టనివృత్తిముక్త్వా, ఇష్టసిద్ధిమాహ-నగరేతి.నగరాణి ధనయుతాని-రాష్ట్రాణి ధాన్యయుతానిచభవిష్యంతి అతఏవ సర్వే నాగరికా జానపదాశ్చ యథాకృతయుగే తథాత్ర

నా స్సపుష్పాంకుర కోరకా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ రామవిశ్లేషకర్శితః సర్వోపి చేతనవర్గః - ఇదానీం రామసంశ్లేషసంవర్ధిత సర్వాంగోఽభూదిత్యర్థః-సుధార్మికః-'స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చ సాయం ప్రాతస్సమాహితాః, సర్వాన్ దేవాన్ నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వినః' ఇతి - ఇష్టదేవతానమస్కారాదిరూపధర్మస్య ఫలలాభాత్సుధార్మికత్వోక్తిః - నిరామయః మనఃపీడారహితః - అరోగః వ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః - దుర్భిక్షం సమృద్ధేరభావః - తస్మాద్భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః. ౯౦. న పుత్రమరణమిత్యాదినా ఉత్తరకాండ కథాసంగ్రహః క్రియతే - న పుత్రేతి. కించిదపి క్వచిత్కుత్రాపి పురుషాః పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-పితరి జీవతి పుత్రా న మరిష్యంతీత్యర్థః.*

తి. అవిధవాః భర్త్రనుగమనాద్ధనాంశపుత్రసద్భావాద్వేతిభావః. * ౯౧. తాపత్రయ సంబంధం నిరాకరోతి-నచాగ్నిజమితి. ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తి ముక్త్వా ఆధ్యాత్మికం నిరాకరోతి నాపిజ్వరకృతమితి. నతస్కరభయ మిత్యాదినాధిభౌతికం నిరాకరోతి. * * *

తి. నచాగ్నిజమితి-పాదత్రయేణ ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తిరుచ్యతే-చతుర్థేనాధ్యాత్మిక నివృత్తిః - భౌతికదుఃఖాభావమాహ - న చాపీతి. క్షుద్భయం క్షుదుపశమోపాయాభావజం న చ-నైవ

నిత్యం ప్రముదితాస్సర్వే యథా కృతయుగే తథా, ౯౫
అశ్వమేధశతై రిష్ట్వా తథా బహుసువర్ణకైః.
గవాం కోట్యయుతం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతి,
అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రాహ్మణేభ్యో మహాయశాః. ౯౬
రాజవంశాన్ శతగుణాన్ స్థాపయిష్యతి రాఘవః,

త్రేతాయుగేపి నిత్యం ప్రముదితా భవిష్యంతి - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. ౯౫. ఏవం క్షత్రియాసాధారణం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముక్త్వా ద్విజాతిధర్మానాహ - అశ్వమేధేతి. అర్ధత్రయమేకాన్వయం. మహాయశాః ప్రజాపాలనలబ్ధ మహాకీర్తిః-అనేన ద్రవ్యశుద్ధి రుక్తా-అశ్వమేధశతైః అనేకాశ్వమేధైః - 'దశవర్షసహస్రాణి వాజిమేధముపాకరో'దితి వక్ష్యమాణత్వాత్ -తథా బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణకాఖ్యక్రతువిశేషైశ్చ - 'సుబహూని సువర్ణాని యత్రోపకరణత్వతః, విందతే సక్రతుస్సద్భిః స్మృతో బహుసువర్ణక' ఇతి వచనాత్. ఏవముత్తరక్రత్వనుష్ఠానప్రదర్శనేన పూర్వక్రతవోఽగ్నిష్టోమాదయోఽప్యనుష్ఠితా ఇతి సిద్ధం-గవాం కోట్యయుతం దశసహస్రకోటిపరిమితాః గాః - బ్రాహ్మణేభ్యో దత్వా - బ్రహ్మలోకం - బ్రహ్మణః స్వస్య లోకమప్రాకృతం స్థానం పరమపదం-ప్రయాస్యతి-అత్ర మహాయశా ఇత్యనేన యత్కించి దపవాదశ్రవణమాత్రేణ సీతాత్యాగస్సూచితః - దశవర్షసహస్రాణ్యశ్వమేధానుష్ఠానకాల ఇత్యుక్త్యా సీతాం వినైవ క్రత్వనుష్ఠానస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చాభిషేకాత్ పరం స్వల్పఏవ వర్షసహస్రకాలే సీతావియోగ ఇత్యవసీయతే - అశ్వమేధారంభశ్చ రావణవధరూపపాపనిర్హరణార్థతయా ప్రసక్త ఇత్యవిళంబితః - తతః పూర్వమేవ సీతావియోగః-ప్రథమాశ్వమేధే సీతాప్రతిరూపకరణాత్-ప్రతికృత్యాపి యజ్ఞానుష్ఠానస్య ప్రామాణికత్వం వక్ష్యతే దర్భశయనప్రకరణాదౌ. ౯౬. ఏవం ధర్మానుష్ఠాతృత్వముక్త్వా ధర్మప్రవర్తకత్వమాహ - రాజేతి. అస్మిన్ లోకే - రాఘవః - రాజవంశాన్ క్షత్రియవంశాన్-

---

భవిష్యతీత్యనుషంగః. * ౯౪. నగరాణీతి. నగరాణి పురాణి - రాష్ట్రాణి జనపదాః - ధనధాన్యయుతాని భవిష్యంతీత్యనుషంగః.

తి. కృతయుగే స్వభావత ఏవాధర్మసంబంధాభావాన్నిత్యం ప్రజామోదః-త్రేతాయాం మధర్మస్య పాదాంశేన సంబంధేపి రామపాలన వైభవాత్తదనాక్రమేణ నిత్యప్రమోదత్వం. * ౯౫. అశ్వమేధశతైరితి. అశ్వమేధానాం శతై రశ్వమేధశతై రపరిమితాశ్వమేధైరిత్యర్థః-ఇష్ట్వా దేవాన్ పూజయిత్వా - బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణదక్షిణాకైః యాగవిశేషైః ఇష్ట్వా - 'అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతీ'తి యోజనా - బ్రహ్మైవ లోకః - తం పరమాత్మస్వరూపం-సగుణస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం చ ప్రయాస్యతీత్యర్థః.

తి. అత్ర శతశబ్దోఽనంతవాచీ-ఇష్ట్వా దత్వేత్యాదిస్వరూపకథనం-నతు తేషాం రామస్య స్వలోకప్రాప్తిం ప్రతి హేతుతేతి బోధ్యం-యత్తు-కతకకృతా అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానస్య మానుషోపాధిప్రయుక్తా వర్జ్యాద్యశమనద్వారా బ్రహ్మలోకప్రాప్తౌ హేతుత్వమిత్యుక్తం - తన్న - భగవదవతారాణాం పుణ్యపాపసంబంధస్య సర్వతంత్రవిరుద్ధత్వాత్ - అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానం తు లీలామాత్రం. లోకోపదేశాయేత్యన్యత్ర విస్తృతం. * ౯౬. రాజవంశానితి. రాజవంశాన్ శతగుణాన్ వివృద్ధాన్ ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన స్థాపయిష్యతీత్యర్థః-చాతుర్వర్ణ్యం చ చతుర్వర్ణాన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతి వర్తయిష్యతి.

చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతి. ౯౬
దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ,
రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి. ౯౭
ఇదం పవిత్రం పాపఘ్నం పుణ్యం వేదైశ్చ సమ్మితం,
యః పఠేద్రామచరితం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే. ౯౮
ఏతదాఖ్యానమాయుష్యం పఠన్ రామాయణం నరః,

శతగుణాన్ శతగుణితాన్ - స్థాపయిష్యతి-శతగుణం వివృద్ధాన్ రాజవంశాన్ ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన పాలయిష్యతీత్యర్థః, చత్వారో వర్ణాశ్చాతుర్వర్ణ్యం-స్వార్థే ష్యఞ్ - స్వే స్వే స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితే ధర్మే - పూర్వాదిత్వాత్ సర్వనామత్వవికల్పః - నియోక్ష్యతి ప్రవర్తయిష్యతి. ౯౬. ధర్మసంస్థాపనాతిశయప్రదర్శనాయ రాజ్యపరిపాలనకాలబహుత్వం దర్శయతి - దశేతి. దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ - ఏకాదశసహస్రసంవత్సరానిత్యర్థః - ఉపాసిత్వా ఉపాస్య - వా ఛందసీతి వక్తవ్యే క్త్వాపి ఛందసీతి ప్రయోగాదనిత్యో ల్యబాదేశః - సాంత్వపూర్వం జనానువర్తనేన పరిపాల్యేత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - రాజ్యపాలనే వ్యాసంగాభావో దర్శితః - బ్రహ్మలోకం వైకుంఠం - గమిష్యతి. తదిత్థం రాజ్యేన ఖలు రామస్స్వయముపాస్యః - స్వయమత్యంతానుకూల్యాచరణేన రాజ్యోపాసనం చకారేతి సౌశీల్యముక్తం - బ్రహ్మణః విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం గమిష్యతి. ౯౭. అస్యైతత్పఠనస్య మోక్షసాధనత్వమాహ - ఇదమితి. పూయతే ఽనేనేతి పవిత్రం-కర్తరి చర్షిదేవతయోరితి కరణే ఇత్రప్రత్యయః - పరిశుద్ధిసాధన మిత్యర్థః - న కేవలం శుద్ధ్యాపాదకం కింతు పాపఘ్నం-అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ప్రత్యయః - పుణ్యం 'పుణ్యం లాంగలజీవన' మితివత్పుణ్యసాధనం - అనేన ప్రాయశ్చిత్తవ్యావృత్తిరుక్తా - తద్ధి - పాపమేవ నివర్తయతి - ఉక్తార్థత్రయే హేతుమాహ-వేదైశ్చ సంమితమితి. సర్వవేదసదృశమిత్యర్థః-ఇదం రామచరితం సంక్షేపరూపం-యః పఠేత్ వేదవత్ సనియమం ప్రతిదినం పఠేత్ సర్వపాపైః పూర్వోత్తరాఘైః ప్రముచ్యతే-తదుక్తం రామోపనిషది. 'బ్రహ్మహత్యా సహస్రాణి వీరహత్యాశతాని చ, స్వర్ణస్తేయ సురాపానగురుతల్పాయుతాని చ. కోటికోటిసహస్రాణి ఉపపాతకజాన్యపి, సర్వాణ్యపి ప్రణశ్యంతి రామచంద్రస్య కీర్తనా' దితి. ౯౮. ఏవం రామచరితపాఠస్య మోక్షం ఫలముక్త్వా - ఆనుషంగికఫలోక్తిపూర్వకం తస్య సంబంధిపర్యంతతామాహ -

---

తి. రాజవంశాన్ కామరూపకాన్యకుబ్జాది తత్తద్రాజ్యపదస్థాన్ - శతగుణాన్ అనేకగుణవృద్ధిర్యథా భవతి తథా స్థాపయిష్యతి-శాశ్వతతత్తద్రాజ్యప్రదానేనేతి శేషః. * ౯౬. దశవర్షేతి. ఏకాదశవర్షసహస్రాణి రాజ్య ముపాసిత్వా పరిపాల్య - బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి.* * *

తి. అవతారత్యాగకాలమాహ - దశేతి. ఉపాసిత్వా నిత్యవదనుష్ఠాయేత్యర్థః - బ్రహ్మలోకం - వైకుంఠాదిలోకం - అనేన నిజనిత్యకర్మయోగోపేతస్యైవ సాక్షాత్పరంపరయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరితి ధ్వనిః. * ౯౭. ఇదమితి. ఇదం పవిత్రం అంతఃకరణశోధకం పుణ్యం పుణ్యసాధనం-వేదైశ్చ సంమితం తుల్యం - సర్వవేదార్థప్రతిపాదకత్వాత్తుల్యత్వం. * * *

తి. అథ నారదః స్వోపదిష్టసంక్షేపరామాయణపాఠఫలముపదిశతి-ఇదమితి. వేదైస్సమ్మితం సకలవేదార్థరహస్యప్రతిపాదకత్వాద్వేదతుల్యం. * ౯౮. ఏతదితి. ఏతదాఖ్యానం ఆఖ్యాయికాం - ఆయుష్యం ఆయుర్వృద్ధికరం - ఏతద్రామాయణాఖ్యం ప్రబంధం - పఠన్ పఠన్నేవ పుత్రపౌత్ర

సపుత్రపౌత్రస్సగణః ప్రేత్య స్వర్గే మహీయతే. ౯౯
పఠన్ ద్విజో వాగృషభత్వమీయాత్
స్యాత్ క్షత్రియో భూమిపతిత్వమీయాత్,

ఏతదితి. ఆయుః ప్రయోజనమస్యాయుష్యం - స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి యత్ప్రత్యయః - ఆఖ్యానం ఆఖ్యాయికారూపం ఏతద్రామాయణం బాలరామాయణం రామస్యాయనం రామాయణం- అయగతావితి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - రామచరితమిత్యర్థః- రామః అయ్యతే ప్రాప్యతేఽనేనేతి వా రామాయణం- రామః అయనం ప్రతిపాద్యో యస్యేతి వా రామాయణం - పఠన్నరః వర్ణాశ్రమాది నియతిం వినా యోపి కోపి - సపుత్రపౌత్రః దశపూర్వాపరసహిత ఇత్యర్థః - సగణః సభృత్యబంధుః - ప్రేత్య ఆత్యంతికశరీరనాశం ప్రాప్య - స్వర్గే పరమపదే - తస్యాగ్ం హిరణ్మయః కోశః - స్వర్గోలోకో జ్యోతిషావృత ఇతి - తస్మిన్ స్వర్గశబ్ద ప్రయోగా ద్విముక్త సర్వపాపం ప్రతిస్వర్గమాత్రస్యాఫలత్వాచ్చ - మహీయతే పూజ్యతే - తం పంచశతాన్యప్సరసాం ప్రతిధావంతి శతం మాలాహస్తా శ్శతంచూర్ణహస్తా ఇతిశ్రుతేః. ౯౯. అథ చాతుర్వర్ణ్యవ్యతిరిక్తస్య నాధికార ఇతి సూచయన్ వర్ణవిశేషనియతాని ఫలాని దర్శయతి - పఠన్నితి. స్యాదిత్యేతదవ్యయం యద్యర్థే - ఇదం బాలరామాయణం పఠన్ ద్విజో యది - వాగృషభత్వం వాచి శ్రైష్ఠ్యం వేదవేదాంగపారగత్వం- ఈయాత్ప్రాప్నుయాత్ - ఈ గతా విత్యస్మాద్ధాతోర్లిఙ్ - పఠన్ క్షత్రియో యది భూమిపతిత్వం చక్రవర్తిత్వం ఈయాత్-పఠన్ వణిగ్జనో యది పణ్యఫలత్వం ఈయాత్ - పణం మూల్యం తదర్హతీతి పణ్యం క్రయవిక్రయార్హం వస్తు-తదేవ ఫలం లాభో యస్య స పణ్యఫలః తస్య భావః పణ్యఫలత్వం - పణో ద్యూతాదిషూత్సృష్టే స్తుతౌ మూల్యే ధనేపి చేత్యమరః - పణశబ్దాదర్హార్థే యత్ప్రత్యయః - అవద్యపణ్యేత్యాదినా పణతేర్యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతో వా-పఠన్ శూద్రోపి జనో యది - మహత్త్వం సజాతీయేషు శ్రేష్ఠత్వం ఈయాత్ - యద్వా - స్యాదిత్యేతదల్పార్థేఽవ్యయం - స్యాత్క్షత్రియః అల్పనృపతిః-భూమిపతిత్వం అఖండభూమండలేశ్వరత్వం ఈయాత్ ఏవమల్పబ్రాహ్మణ ఇత్యాది నేయం - యద్వా - స్యాచ్ఛబ్దః కథంచిదర్థే నిపాతః - స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తీతి సప్తభంగీవ్యాఖ్యానే తథోక్తత్వాత్ - తథాచ కథంచిత్పఠన్ శాస్త్రోక్త నియమం వినాపి పఠన్నిత్యర్థః - ఏకదేశం పఠన్నితి వా - అథవా వాగృషభత్వాదికం ఈయాత్ - స్యాచ్చ సత్తాం లభేత చేతి సర్వసాధారణం సత్తాలాభరూపం ఫలం - 'అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదు'రితి శ్రుతేః-కశ్చిత్ 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీత' ఇతి వచనాత్ స్యాచ్ఛబ్దః ప్రబంధ

సహితః-ఇహ భోగాన్ భుక్త్వా ప్రేత్య స్వర్గలోకే-మహీయతే-మహ పూజాయాం. తత్ర పూజితో మోదత ఇత్యర్థః.

* * * * * *

తి. సర్వపాపమోక్షద్వారా మోక్షఫలకత్వముపపాదితం, పుణ్యస్యాపి త్రిగుణాత్మకత్వేన పాపతుల్యతయా హేయత్వాదితి ముముక్షుఫలముద్దిశ్య ముముక్షూణామపి ప్రవృత్తయే ఆహ - ఏతదితి. రామోఽయనం ప్రతిపాద్యో యస్య తద్రామాయణం. సంజ్ఞాత్వాణ్ణత్వం-గణో దాసీదాసాదయః-తైస్సహ-ఇహ ఐహికాన్ భోగాన్ భుక్త్వా-ప్రేత్య మృత్వా-స్వర్గే మహీయతే-స్వర్గిభిస్సత్కృతో మోదత ఇత్యర్థః-పఠన్నితి హేతౌ శతా.* ౯౯. వర్ణానాం ప్రతినియతఫలాన్యాహ. పఠన్నితి. స్యాదితి యద్యర్థకమవ్యయం-పఠన్ ద్విజస్స్యాత్ బ్రాహ్మణో యది వాగృషభత్వమీయాత్ ప్రాప్నుయాత్ శబ్దబ్రహ్మపారగో భవేత్-క్షత్రియస్స్యాత్ భూమిపతిత్వం సామ్రాజ్యమీయాత్-వణిగ్జనః స్యాత్ పణ్యఫలత్వం పణ్యఫలసమృద్ధి మీయాత్-పఠన్ శూద్రస్స్యాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛృణ్వన్నితి

వణిగ్జనః పణ్యఫలత్వమీయా
జ్జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వమీయాత్. ౧౦౦

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే బాలకాండే-
శ్రీమద్రామాయణకథాసంక్షేపోనామ ప్రథమస్సర్గః.

పరఇత్యాహ - తదజ్ఞానవిజృంభితం - 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే'తి వాక్యశే షాత్ - పురాశబ్దస్య నానార్థత్వం హి తత్రోచ్యత ఇతి - యస్మాత్ - 'శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత' ఇతి శూద్రస్యేతిహాసపురాణయోః శ్రవణమాత్రం స్మృతిభిరనుజ్ఞాతం-న తు పఠనం - తథాపి పఠన్నిత్యృషివచన ప్రామాణ్యాత్ 'వచనాద్రథకారస్యే'తి న్యాయేనాస్మిన్ సంక్షేపపాఠమాత్రేఽధికారోఽస్తీతి సిద్ధం - తథా సహస్రనామాధ్యాయాంతే చ దృశ్యతే 'య ఇదం శృణుయాన్నిత్యం యశ్చాపి పరికీర్తయే'దిత్యాద్యభిధాయ - 'వేదాంతగో బ్రాహ్మణస్స్యాత్ క్షత్రియో విజయీ భవేత్, వైశ్యో ధనసమృద్ధస్స్యాచ్ఛూద్రస్సుఖమవాప్నుయా'దితి. యద్వా-వేదోపబృంహణే శూద్రస్య సర్వదానధికారాచ్ఛూద్ర ఇత్యత్ర పఠన్నితి నానుషజ్యతే - కింతు-శృణ్వన్నిత్యధ్యాహ్రియతే - శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి శ్రవణస్యాపి మహాఫలత్వవచనాత్ - అత్ర సంక్షేపే తకారేణోపక్రమ్య యాదితి సమాపనాత్ గాయత్రీరూపత్వమస్య గమ్యతే -అత్ర శ్లోకే ఉపజాతివృత్తం-'స్యాదింద్రవజ్రా తతజా స్తతో గావుపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతో గౌ. అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౦౦. ప్రథమసర్గముపసంహరతి-ఇతీతి. ఋషిణా ప్రోక్తమార్షం - తేన ప్రోక్తమిత్యణ్ - శ్రీరామాయణే శ్రీరామాయణాఖ్యే - ఆదికావ్యే - ప్రథమకావ్యే - బాలకాండే - సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గః- సమాప్త ఇతి శేషః. కావ్యలక్షణం సర్గలక్షణం చోక్తం దండినా కావ్యాదర్శే-'నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః, ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః, విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః, మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి, అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం, సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీ'తి.

ఇతి శ్రీకౌశిక గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

వ్యాచష్టే- పాఠే అనధికారిణాం శూద్రాణాం శ్రవణాదేవ ఫలం-శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి స్మరణాత్- యద్వా- పఠన్ శూద్రో జనస్స్యాత్ మహత్త్వం సజాతీయేషు సర్వోత్తమత్వం పూజ్యత్వమీయాత్-చకారాదవాంతర జాతిస్సముచ్చీయతే. చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైః శ్రీరామాయణం చికీర్షుర్వాల్మీకి ర్గాయత్ర్యా ఆదిమాక్షరేణోపక్రమ్య అంతిమాక్షరేణ నిగమనం కృతవాన్. *ఇ. పణ్యైః క్రయద్రవ్యైస్సాధ్యం మూలాద్ద్విగుణత్రిగుణవృద్ధ్యాదిరూపం ఫలం యస్య తత్త్వం-ధనసమృద్ధిం ప్రాప్నుయాదితి ఫలితోర్థః-శూద్రోపి జనః త్రైవర్ణికద సః-అత్ర శృణ్వన్నిత్యధ్యాహారః-మహత్త్వం ద్విజేతరసర్వప్రజాభ్యః శ్రైష్ఠ్యం దేహాంతే స్వోపరితనవర్ణ ప్రాప్తిలక్షణం చ మహత్త్వం ప్రాప్నుయాత్. ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్యమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీమద్రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయస్సర్గః

నారదస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః,
పూజయామాస ధర్మాత్మా సహశిష్యో మహామునిః. ౧
యథావత్పూజిత స్తేన దేవర్షి ర్నారద స్తదా,
ఆపృష్ట్వై వాభ్యనుజ్ఞాతస్స జగామ విహాయసమ్. ౨

శ్రీమచ్ఛఠారిగురుణా గురుణోపదిష్టం రామాయణస్య హృదయం సరసం గృహీత్వా,
శ్రీకౌశికాహ్వయకులేందురశేషబంధుర్గోవిందరాజ విబుధో విశదీకరోతి.

అథ పరమకారుణికో వాల్మీకిః-'ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణ' మిత్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం రామచరిత్రం పునర్విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుః తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రయం దిదర్శయిషు ర్వక్తృవైలక్షణ్యం తావదాదౌ దర్శయతి-నారదస్యేత్యాదినా ద్వితీయసర్గేణ. వక్తృవైలక్షణ్యం తు పరమాప్తత్వం-ఆప్తత్వం చ యథార్థదర్శిత్వే సతి యథార్థవాదిత్వం-తస్య పరమత్వం తు పితామహవరప్రసాదలబ్ధత్వం - తదేతదుపదర్శయితుముపోద్ఘాతత్వేనాహ - నారదస్యేత్యాది. తుశబ్దో వైలక్షణ్యపరః - తుస్యాద్భేదేవధారణఇత్యమరః - స చ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి - త్రిలోకజ్ఞతయా ఇతరవిలక్షణస్య నారదస్య శబ్దతోఽర్థతశ్చేతరవాక్యవిలక్షణోత్కర్షం తత్పూర్వం సంక్షేపరూపేణోక్తం - వాక్యం - సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకపదసమూహం - ప్రశ్నానురూపోత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ - విద్వత్సుప్రగల్భవిశారదావిత్యమరః - వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మే ఆత్మా బుద్ధిర్యస్యాసౌ ధర్మాత్మా - ధర్మస్వభావో వా-అత్ర ప్రకరణాద్గుర్వనువర్తనధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిః వేదాంతార్థనిర్ణయసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టమునిః వాల్మీకిః - సహశిష్యః శిష్యసహితస్సన్ - వోపసర్జనస్యేతి పక్షే సహశబ్దస్య సభావాభావః పూజయామాస - అహో వాక్యవైఖరీతి తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేతి వాక్యవిశారదతోక్తిభంగ్యావగమ్యతే - మహామునిమితి పాఠే వాల్మీకిపదాధ్యాహారః - తమితి ప్రయోక్తవ్యే అన్యత్వప్రతీతికరమహామునిపదప్రయోగాస్వారస్యం. ౧. యథావదితి. దేవశ్చాసావృషిశ్చ దేవర్షిః నారదః-నారదాద్యాస్సురర్షయ ఇత్యుక్తేః-తేన వాల్మీకినా - యథావత్ యథార్హం - పూజితః ప్రదక్షిణనమస్కారాదిభిరర్చితస్సన్-తదా పూజావసానే - ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - క్త్వాఛందసీతి ల్యబభావః - అభ్యనుజ్ఞాతః గచ్ఛంత్వితి వాల్మీకినా కృతాభ్యనుజ్ఞానః - విహాయసం ఆకాశం - జగామ. ౨. సఇతి. తస్మిన్ నారదే - ముహూర్తం అల్పకాలం-ముహూర్తమల్పకాలే స్యాదితి నిఘంటుః, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - దేవలోకం-

---

నారదస్యేతి. తద్వాక్యం ప్రశ్నానురూపముత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిర్వాల్మీకిః పూజయామాస - తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేత్యర్థః. * తి. విశారదః-విశిష్టా వ్యాకరణసంస్కారాది విశేషవతీ చిత్రార్థా చ శారదా వాణీ యస్య సః-ప్రశ్నానురూపం వాక్యగుణసమూహవచ్చఉత్తరం సమ్యగ్దత్తమితి పూజయామాస. ౧. * తి. యథావదితి. ఆపృచ్ఛ్యైవ సాధు యామీత్యుక్త్వైవ-అభ్యనుజ్ఞాతః యథాసుఖం విహరతామితి వాల్మీకినా అనుగమనపూర్వకమభ్యనుజ్ఞాతః-అనేన గురుశిష్యయోః స్నేహభక్తిప్రకాశనం-విహాయసమితి పుంలింగం. * ౨. సముహూర్తమితి. ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం గతే తస్మిన్నిత్యర్థః - అవిదూరతః

సముహూర్తం గతే తస్మిన్ దేవలోకం మునిస్తదా,
జగామ తమసాతీరం జాహ్నవ్యాస్త్వవిదూరతః.
సతు తీరం సమాసాద్య తమసాయా మహామునిః,
శిష్యమాహ స్థితం పార్శ్వే దృష్ట్వా తీర్థమకర్దమమ్. ౪
అకర్దమమిదం తీర్థం భరద్వాజ నిశామయ,
రమణీయం ప్రసన్నాంబు సన్మనుష్యమనో యథా. ౫
న్యస్యతాం కలశ స్తాత దీయతాం వల్కలం మమ,
ఇదమేవావగాహిష్యే తమసాతీర్థముత్తమమ్. ౬
ఏవముక్తో భరద్వాజో వాల్మీకేన మహాత్మనా,

బ్రహ్మలోకం - గతే వాల్మీకే. రామభక్తిం బ్రహ్మణే కథయితుం ప్రాప్తే సతి-సమునిర్వాల్మీకిః-తదా నారదగమనోత్తరకాలే-జాహ్నవ్యాః గంగాయాః - అవిదూరతః సమీపే సప్తమ్యర్థే తసిః - స్థితమితి శేషః-తు-గంగాతోఽపి విలక్షణం తమసాతీరం - జగామ మాధ్యాహ్నికాభిషేకాయ ప్రాప్తః. ౩. సత్వితి. సమునిః - తమసాయా విలక్షణం తీరమాసాద్య - తదా ఆసాదనకాలే-అకర్దమం అపంకం-తీర్థం జలావతరణం - 'తీర్థం మంత్ర్యాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంబునిపానే. పాత్రోపాయావతారేష్వి'తి వైజయంతీ - దృష్ట్వా పార్శ్వస్థితం శిష్యం - ఆహ. ౪. అకర్దమమితి. భరద్వాజఇతి వాల్మీకేః ప్రధానశిష్యస్య నామ - హే భరద్వాజ - అకర్దమం అపంకం అఘః ప్రదేశే పంకరహితమిత్యర్థః - అన్యత్ర పాపరహితం - ప్రసన్నాంబు ప్రసన్నసలిలం-లోకే కించిదధఃపంకరహితత్వేపి జలం కలుషమేవ భవతి-కించిన్నిర్మలోదకత్వేప్యధస్సపంకమేవ దృశ్యతే-న తథేదమితి భావః-అన్యత్రాంబువత్ ప్రసన్నం అతఏవ రమణీయం - సన్మనుష్యమనో యథా సత్పురుషహృదయసదృశం - ఇదం తీర్థం - నిశామయ-పశ్య - శమోదర్శనఇతి మిత్వాభావాద్దర్శనార్థోఽయం శబ్దః-సన్మనుష్యమనోవత్ ప్రసన్నాంబ్వితివాయోజనా. ౫. న్యస్యతామితి. హే తాత-వత్స - కలశం ఉదకపాత్రం-న్యస్యతాం భూమౌ స్థాప్యతాం-మమ వల్కలం స్నానశాట్యర్థా పృథక్కృత్య-దీయతాం-కిమర్థమిత్యత్రాహ—ఇదమేవేతి-ఉత్తమం అకర్దమత్వాదిగుణయోగేన జాహ్నవీతీర్థాదప్యుత్కృష్టం-ఇదమేవ తమసాతీర్థం - అవగాహిష్యే అత్రైవ స్నాస్యామి - త్వమప్యత్రైవ స్నాహీత్యర్థః. ౬. ఏవమితి. మహాత్మనా మహామనసా వాల్మీకేన వాల్మీకినా-తస్యేదమితి సంబంధమాత్రే అణ్-సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం ఏవం పూర్వోక్తరీత్యోక్తః - గురోర్నియతః పరతంత్రః భరద్వాజః - మునేః తస్య వాల్మీకేః-వల్క-

---

ఆసన్నమకర్దమమిత్యవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యముచ్యతే. * తి. సవాల్మీకిః - తస్మిన్నారదే - దేవలోకం గతే సతి-ముహూర్తం స్వాశ్రమే స్థిత్వేతి శేషః-పశ్చాన్మాధ్యాహ్నికార్థం-జాహ్నవ్యాః అవిదూరతః సమీపే వర్తమానం తమసాతీరం జగామ - యత్తు - ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం గతే ఇతి - తన్న - ఛాందసత్వకల్పనే మానాభావాత్ - అవ్యయత్వకల్పనస్యాప్యగతికత్వాచ్చ - ముహూర్తాదితి పాఠస్తు కల్పితః.*౩-౪. అకర్దమమితి. నిశామయ పశ్య-మనసః ప్రసన్నమాత్రేణ సాదృశ్యం వివక్షితం. * తి. అకర్దమమితి. అవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యమనేనోచ్యతే-తీర్థం ఋషిజుష్టజలం - రమణీయత్వే హేతుః - ప్రసన్నాంబ్వితి - సన్మనుష్యచిత్తస్య కామాదిదోషరాహిత్యేన నిత్యప్రసన్నత్వాత్సాదృశ్యం. * ౫. తి. న్యస్యతామితి. ఇదమేవ అత్యాసన్నమపి గంగాతీర్థం-మాధ్యాహ్నికకాలాతిక్రమాదితి శేషః. ౬. ఏవమితి. ప్రాయచ్ఛత ప్రాదాత్. * తి. ప్రాయచ్ఛతేతి

ప్రాయచ్ఛత మునేస్తస్య వల్కలం నియతో గురోః. ౭
సశిష్యహస్తాదాదాయ వల్కలం నియతేంద్రియః,
విచచార హ పశ్యం స్తత్సర్వతో విపులం వనమ్. ౮
తస్యాభ్యాశే తు మిథునం చరంతమనపాయినం,
దదర్శ భగవాం స్తత్ర క్రౌంచయోశ్చారు నిస్వనమ్. ౯
తస్మాత్తు మిథునాదేకం పుమాంసం పాపనిశ్చయః,
జఘాన వైరనిలయో నిషాద స్తస్య పశ్యతః. ౧౦
తం శోణితపరీతాంగం వేష్టమానం మహీతలే,
భార్యా తు నిహతం దృష్ట్వా రురావ కరుణాం గిరమ్. ౧౧
వియుక్తా పతినా తేన ద్విజేన సహచారిణా,

లం ప్రాయచ్ఛత-ప్రాదాత్ - దాణో యచ్ఛాదేశః - ఛందసి బహుళగ్రహణాదాత్మనేపదం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-తస్మా ఇత్యర్థః. ౭. సఇతి. నియతేంద్రియః నిగృహీతేంద్రియోఽపి సవాల్మీకిః - శిష్యహస్తాద్వల్కల మాదాయ విపులం విశాలం వనం సర్వతః పశ్యన్ సన్ విచచార-హేతి విస్మయే నిగృహీతేంద్రియస్య విపులవనావలోకనం దైవకృతత్వాద్విస్మయనీయమిత్యర్థః. ౮. తస్యేతి. భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్-'భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిషు' ఇత్యమరః - శాపానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః - వాల్మీకిః - తత్ర వనే - తస్య తీర్థస్య-అభ్యాశే సమీపే - చరంతం వర్తమానం-అనపాయినం అవినాభూతం - క్షణవిరహాసహిష్ణుక్రౌంచమిథునమితి ప్రసిద్ధం - చారునిస్వనమితి రతికాలికస్వరోక్త్యా రతిర్ద్యోత్యతే - క్రౌంచయోర్మిథునం ద్వంద్వం - పుల్లింగత్వమార్షం-దదర్శ. ౯. తస్మాత్త్వితి. పాపనిశ్చయః రతిసమయేఽపి హననకరణాత్ క్రూరనిశ్చయః - వైరనిలయః సర్వజంతువిషయసహజశాత్రవయుక్తః - నిషాదః - తస్మాత్ మిథునాత్ - తన్మిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పుమాంసం ఏకమవయవం - తస్య పశ్యతః-తం పశ్యంతం మునిమనాదృత్య-షష్ఠీ చానాదర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ - జఘాన హతవాన్. ౧౦. తమితి. భార్యా క్రౌంచీ-నిహతం వ్యాధహతం-అతఏవ మహీతలే భూతలే - వేష్టమానం ఘూర్ణమానం - శోణితపరీతాంగం రుధిరవ్యాప్తశరీరం-తం క్రౌంచం - దృష్ట్వా - కరుణాం శ్రోతుః కారుణ్యావహాం - గిరం రురావ-కరుణం శబ్దమకరోత్ - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - అరోదీత్. ౧౧. వియుక్తేతి. పతినా పత్యా-నాభావ ఆర్షః-సహచారిణా సహచారశీలేన-తాచ్ఛీల్యే ణినిః-సహితేనేత్యనేన మనస్సంగతిరుచ్యత ఇతి న తేన పునరుక్తిః - తామ్రశీర్షేణ రక్తశిరసా - 'ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమ్' ఇత్యమరః - మత్తేన - రతిపరవశేనేత్యర్థః - పత్రిణా

ఛాందసం - నియతః సేవాపరః. ౭. తి. సఇతి. నియతేంద్రియః జితేంద్రియ-విచచార - అనుష్ఠానయోగ్యైకాంతదేశనిరీక్షణాయేతి భావః. ౮. తస్యేతి. తస్య తీరస్యాభ్యాశే సమీపవనప్రదేశే- చరంతమనపాయినమశ్లిష్టం - పుల్లింగత్వమార్షం. తి. అనపాయినం ఆధివ్యాధిరహితం - అతఏవ చారునిస్స్వనం. ౯. తస్మాదితి. తస్య పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. తి. మిథునాద్విభక్తమేకం పుమాంసం-పాపనిశ్చయః తద్ధననరూపపాపనిశ్చయః - అతఏవ - వైరనిలయః-అనపకారిష్వపి ప్రాణిషు అకారణవైరాశ్రయః. ౧౦. తి. చేష్టమానం లుఠంతం- నిహతం నిషాదేనేతి శేషః. ౧౧. వియుక్తేతి. పత్రిణా శోభనపక్షవతా - సహితేన సంగతమనసా-సహచారిణేతి పూర్వముక్తత్వాత్ సహితేనేతి మన

తామ్రశీర్షేణ మత్తేన పత్త్రిణా సహితేన వై. ౧౨
తదా తు తం ద్విజం దృష్ట్వా నిషాదేన నిపాతితం,
ఋషేర్ధర్మాత్మన స్తస్య కారుణ్యం సమపద్యత. ౧౩
తతః కరుణవేదిత్వాదధర్మోఽయ మితి ద్విజః,
నిశామ్య రుదతీం క్రౌంచీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౪

ప్రశస్తపక్షేణ- తేన ద్విజేన పక్షిణా-'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః, భార్యా వియుక్తా విరహితా సతీ - కరుణాం గిరం - రురావేతి పూర్వేణాన్వయః-వై ఇతి పాదపూరణే-'తుహిచస్మహవై పాదపూరణ' ఇత్యమరః, అత్ర విశేషణాని భార్యాయాశ్శోకాతిరేకహేతుత్వేన నిర్దిష్టాని. ౧౨. తదేతి. తదా శోణితపరీతాంగమిత్యాద్యుక్తరీత్యా నిషాదేన నిపాతితం-హింసితమిత్యర్థః-తం ద్విజం-దృష్ట్వా స్థితస్య - ధర్మాత్మనః ధర్మస్వభావస్య - ఋషేః వాల్మీకేః - కరుణైవ కారుణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్-దయా-సమపద్యత ఆసీత్. ౧౩. తత ఇతి. తతః క్రౌంచవిషయకారుణ్యసంపత్త్యనంతరం-ద్విజః సహజకారుణ్యస్వభావో మునిః - రుదతీం క్రౌంచీం నిశామ్య దృష్ట్వా-కరుణవేదిత్వాత్ కారుణ్యభాక్త్వాత్ - విద్యలాభ ఇత్యస్మాణినిః-అయం రతికాలే హింసనమధర్మ ఇతి మత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - అబ్రవీత్. ౧౪. తదేవ వచనమాహ - మా నిషాదేతి. హే నిషాద-త్వం-శశ్వదేవ శాశ్వత్యః - స్వార్థే అణ్-తతో జీప్ తాః అనారతా ఇత్యర్థః-సమాః సంవత్సరాన్ -'సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రతిష్ఠాం క్వచిత్ స్థానం - ప్రతిష్ఠాస్థితిమాహాత్మ్య ఇతి వైజయంతీ - మాగమః - మా ప్రాప్నుహి - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి లుఙలిదేశాల్లుఙ్ - ఇదిత్వాదఙ్ నాయం మాఙ్ - అపితు మాశబ్ద ఇతి కాశికాకారః-తేనాడాగమేపి న విరోధః - దుర్ఘటవృత్తికారస్తు అమేతి పదచ్ఛేదః అలక్ష్మీకేతి నిషాదవిశేషణం-అతో న మాఙ్యోగ ఇత్యడభావ ఇత్యాహ-ఏవం పూర్వార్ధేన శాప ఉక్తః అత్ర హేతురుత్తరార్ధే నోచ్యతే - యద్యస్మాత్ కారణాత్ - క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచమిథునమధ్యాత్ - ల్యబ్లోపే పంచమీ ఏకం కామమోహితం కామేన మోహం ప్రాపితం రతిక్రీడాపరవశమిత్యర్థః-ఏకమవయవం అవధీః హింసితవానసి - తస్మాత్ - తద్వదేవ ప్రతిష్ఠాం మాగమ ఇతియోజనా, చతుర్ముఖప్రసాదేన వాల్మీకిముఖాత్ ప్రథమోదితోఽయంశ్లోకః కేవలం శాపోనభవితుమర్హతి భగవన్మంగళాశాసనపరతయా మంగళపరోఽయం ప్రాథమికశ్లోక ఇతి పూర్వాచార్యాః వర్ణయంతి - తథాహి

స్సాహిత్యముచ్యతే అస్య శ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః. తి. తామ్రశీర్షేణ కుక్కుటాదివత్తామ్రవర్ణశీర్షగతచూడాయుక్తేన-మత్తేన కామసంభోగవశాదితి శేషః-అతఏవ పత్త్రిణా సంభోగకాలత్వాద్వితతపక్షవతా - సహితేన స్వసంగతేన-తేనాపూర్ణరతిత్వాదత్యంతం శోకః-ఇత్థంభూతేన పతినా వియుక్తా రురావేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౨. తదేతి. సమపద్యత సమజాయత. తి. తథావిధం ద్విజం దృష్ట్వా-తథావిధంకామభోగవశం - ధర్మాత్మనః దయాదాక్షిణ్యాహింసాదిధర్మప్రవణచిత్తస్య. ౧౩. తత ఇతి. కరుణవేదిత్వాత్ సంజాతకరుణత్వాత్. ౧౪. మానిషాదేతి. క్రౌంచహంతృప్రత్యక్షదృశ్యమాననిషాదశాపరూపోఽర్థస్తు స్పష్ట ఏవ - మా లక్ష్మీః నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః తత్సంబోధనం - హే మానిషాద విష్ణో - యద్యస్మాద్ధేతోః - క్రౌంచమిథునాత్ మందోదరీ రావణమిథునాత్ - ఏకం కామమోహితం రావణం - అవధీః హతవానసి - తస్మాత్ శాశ్వతీస్సమాః అనేకసంవత్సరాన్ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రతిష్ఠామఖండితైశ్వర్యానందావాప్తిం -

మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ శ్శాశ్వతీస్సమాః,

నిషీదత్యస్మిన్నితి నిషాదో నివాసః - అధికరణే ఘఞ్ - మా లక్ష్మీః తస్యా నిషాదః మానిషాదః శ్రీనివాసః తత్ర సంబుద్ధిః - హే శ్రీనివాస - త్వం శాశ్వతీస్సమాః సర్వకాలం ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం-అగమః గచ్ఛ - లకారవ్యత్యయః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాద్రాక్షసమిథునాత్ రావణమందోదరీరూపాత్ - కామేన మన్మథేన మోహితం సీతాపహర్తారమేకం రావణం-అవధీః-రావణం హత్వా కృతత్రైలోక్య పాలనస్త్వం యావత్కాలం విజయీ భవేత్యర్థః-వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః-ఏవమనేన శ్లోకేన ఇష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళమాచరితం. 'కావ్యార్థసూచనం కైశ్చిన్నాంద్యామేవ నిరూప్యత' ఇతి వచనాదస్మిన్నేవ శ్లోకే వక్ష్యమాణకావ్యార్థస్సంక్షేపేణ దర్శితః - తథాహి-మానిషాదేత్యనేన సీతాపరిణయపర్యవసాయినీ బాలకాండకథోద్బోధితా-ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ ఇత్యనేన పితృవచనపరిపాలన ప్రతిష్ఠాభిధాయిన్యయోధ్యాకాండకథా ఆవేదితా-శాశ్వతీస్సమా ఇత్యనేన ఋషిగణవిషయ ప్రతిజ్ఞానిర్వహణేన రామస్య ప్రతిష్ఠానువృత్తిమభిదధత్యారణ్యకాండకథా సూచితా - క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయోరిత్యస్మాద్ధాతోః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్నిపాతనాన్నలోపస్సంయోగాంతలోపశ్చ న భవతి-క్రుంచైవ క్రౌంచః-స్వార్థే అణ్-తథాచ క్రౌంచయోః కుటిలయోః తిరశ్చోః తారావాలినోర్మిథునాదేకం కామమోహితం సుగ్రీవభార్యాపహర్తారం వాలినమవధీరితి కిష్కింధాకాండకథా అభిహితా-క్రౌంచావల్పీభూతౌ కృశావితి యావత్ -తయోరన్యోన్యవిరహక్లేశక్లేశీయసోస్సీతారామయో రేకమవయవం సీతారూపమవధీః భృశం పీడితవానసీతి సీతావిరహదుఃఖాతిశయవర్ణనపరా సుందరకాండకథా స్ఫోరితా-క్రౌంచౌ కుటిలౌ రాక్షసౌ తన్మిథునాదేకం కామమోహితం రావణమవధీరితి యుద్ధకాండకథా సూచితా - దండకారణ్యవాస్యృషిపత్నీదర్శనాభిలాషమోహితసీతాపీడాభిధానేన ఉత్తరకాండార్థోఽపి సంక్షిప్తః. నను మృగపక్ష్యాదివధస్యవ్యాధకులధర్మత్వాత్ కథమనపరాధినమేనం మునిశ్శప్తుమర్హతి వక్ష్యతి రామఏవ వాలివధప్రస్తావే - 'ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం, వధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోఽత్ర విద్యత' ఇతి-సత్యం-

---

అగమః ప్రాప్నుహి-అనేన అత్ర-'అర్థతశ్శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మిత్యుక్తేః-రామేణ కృతరావణవధరూపః కావ్యార్థః కావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యాశీర్వాదశ్చసూచిత ఇత్యవగంతవ్యం.*కతక కృత్తు-నితరాం సదేవర్షిగణం త్రైలోక్యం అవసాదయతి పీడయతీతి నిషాదః తస్య సంబుద్ధిః హేనిషాద రావణ-యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాత్ అల్పీభావార్థాత్ క్రుంచేః పచాద్యచ్-క్రుంచం-తతః స్వార్థికోఽణ్ ప్రత్యయే-క్రౌంచం-రాజ్యక్షయవనవాసాదిదుఃఖేన అత్యల్పీభూతం పరమకార్శ్యంగతం-యన్మిథునం సీతారామరూపం తస్మాదేకం సీతారూపం యస్మాదవధీః వధాభ్యధికపీడాం ప్రాపితవానసి-తస్మాత్త్వం-ప్రతిష్ఠాం-మా లంకాపురే పుత్రపౌత్రభృత్యగణవైశిష్ట్యేన బ్రహ్మణా ప్రతిష్ఠా దత్తా తాం అతః పరం మాగమ ఇతి కావ్యార్థసూచనం త్రైలోక్యస్య పరమమంగళరూపం చేదం సత్యసరస్వత్యా పునస్తద విర్భావితమిత్యాహ - అత్రేదమవధేయం - రావణవధే జాతే అయోధ్యారాజ్యప్రాప్త్యనంతరం నారదం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్వయమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదుత్తరకాలికైతచ్ఛ్లోకస్య ఏవం విధిఘటితస్యోక్తార్థస్య కతకమతే కథం సంగతిః కథం వా సర్వజ్ఞా సత్యసరస్వతీ భూతమర్థమాశాస్యత్వేన నిర్దిశేదితి - తీర్థవ్యాఖ్యానేపి ఇదం కావ్యార్థసూచనం కవినా కా

యత్ క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్. ౧౫

తథాపి రతిపరవశతాదశాయాం తద్వధో దోష ఏవేతి మునేరాశయః - సూచయతి హి రతిపరవశతాం కామమోహితమితి పదేన - అత ఏవ భారతే పాండుం ప్రతి మునిః - 'అస్వర్గ్యమయశస్యం త్వ మనుతిష్ఠసి భారత, కో హి విద్వాన్ మృగం హన్యాచ్చరంతం మైథునం వన, ఇతి. నన్విదం మలయం గచ్ఛతో మందరపథోపవర్ణనం - యదయమాత్మనో వైలక్షణ్యం పరమాప్తత్వం వక్తుమారభ్య సచ్చరిత్రవర్ణనం కరోతి-బ్రహ్మాగమనవరప్రదానాదేరేవ తదర్థం వక్తవ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే క్రౌయతామవధానేన-'అర్థతశ్శబ్దతో వాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మితి దర్శితరీత్యా కావ్యార్థసూచనం ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ క్రియతే - తథాహి - అకర్దమమిత్యాదినా పావనం సముద్రసేతుస్థలముచ్యతే - తస్యాభ్యాశ ఇత్యాదినా తత్తీరే మండోదర్యా సహ చరంతం భోగాన్ భుంజానం- అనపాయినం చతుర్ముఖవరప్రదానలబ్ధచిరాయుష్కం - చారునిస్వనం రమ్యవీణావినోదం - క్రౌంచయోః రాక్షసయో ర్మిథునం - దదర్శ ధర్మబలేనాలోకితవాన్ - తస్మాత్తు మిథునాదేకమిత్యాదినా పాపనిశ్చయో నిశ్చిత రావణపాపః - వైరనిలయః హిరణ్య రావణ శిశుపాలరూపజన్మత్రయానుసారిత్వాత్ సహజశాత్రవః - నిషీదంత్యత్ర సర్వాణి జగంతీతి నిషాదో విష్ణుః - పుమాంసం రావణం జఘానేత్యుచ్యతే, భార్యాత్విత్యాదినా మందోదరీ ప్రలాపః - ద్విజేన పులస్త్యవంశ్యత్వాత్ బ్రాహ్మణేన - తామ్రశీర్షేణ రత్నమకుటధారిత్వాత్ - పత్రిణా వాహనపరిచ్ఛదాదిమతా - సహితేన కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసహాయసంపన్నేన - కారుణ్యం జుగుప్సా - 'జుగుప్సాకరుణే ఘృణే' ఇత్యమరః - అధర్మోఽయమితి - రావణకృతోఽయమధర్మ ఇతి - ఏతత్ సర్వం రావణవధవృత్తాంతమవలోక్య పౌలస్త్యవధాభిధానం తద్విషయప్రబంధం నిరమిమీతేతి మానిషాదేత్యస్య రామాయణార్థసంగ్రహపరత్వం చోక్తం - అథవా - అకర్దమమిత్యాదినా గోదావరీతీర్థముచ్యతే - తత్తీరే పంచవట్యాం రామస్య సీతయా సహ వర్తనం తయోరేకస్యాస్సీతాయాః రావణేన దురాత్మనా హింసనం పీడనమిత్యేతత్సర్వం సాక్షాత్ కృత్య విధిచోదితో మునిస్సీ

ర్యమితి తదుక్తసమ్మతి శ్లోకార్థాద్గమ్యతే-తత్ర వాల్మీకేస్తథా తాత్పర్యే కిమిదంవ్యాహృతం మయేత్యుక్తే రసంగతేః-న చ కిమిదమిత్యస్య పద్యం గద్యం వేత్యర్థ ఇతి వాచ్యం తదప్యేషశ్లోకోభిగీతో మరుతః పరివేష్టారో మరుత్తస్యావసన్ గృహే ఇత్యాది బహుశః శ్రుతిషూపలంభేన ఈదృశాక్షరసన్నివేశస్య శ్లోకత్వేన మునేరజ్ఞానమిత్యస్యాత్యంతమనుచితత్వాత్ ప్రాక్తననారదఋషిసంవాదస్యాపి శ్లోకరూపతయా తత్రైవ సందేహాకరణౌచిత్యాచ్చ తత్ప్రశ్నోత్తరం సర్వం కేవలసంస్కృతైర్వాక్యైరేవ జాతం ఏతచ్ఛ్లోకోత్తరమేవ శ్లోకత్వస్యాపి నిబంధనమితి కల్పనా తు న యుక్తా - మానాభావాత్ - అన్యథోపపత్తేశ్చ - అధర్మత్వ బుద్ధిపూర్వకం కథితవచనస్యేదృశేఽర్థే తాత్పర్యసంభవస్యాప్యభావాచ్చ - మాఙ్యోగాభావే అగమ ఇత్యేతావన్మాత్రేణ లుఙాభూతత్వస్యైవ ప్రతీత్యా ఆశిషః ప్రతీతేశ్చ - ఏతచ్ఛ్లోకనిర్గమకాలే కవేః కావ్యం కరిష్యామీతి బుద్ధేరప్యభావాచ్చ - బ్రహ్మోపదేశానంతరమేవ హి తథా బుద్ధిర్వాల్మీకేః, మమ తు ప్రతిభాతి-నారదాత్స్వగుణశ్రవణానంతరం మునేః - స్వవర్ణనేచ్ఛాం జ్ఞాత్వా స్వచరిత్రస్య చ కరుణారసమయత్వేన - తత్ప్రధానకావ్యే అతికరుణచిత్తస్యైవాధికారాత్ - ఋషేః కరుణ చిత్తత్వజిజ్ఞాసయా పూర్వం భృగుదత్తశాపస్య పునరుక్తత్వకరణేన దార్ఢ్యసంపాదనాయ చ భగవాన్ రామ ఏవ నిషాదరూపేణ పశ్యతో మునేః పురతస్తమనాదృశ్య క్రౌంచరూపం రక్షోవిశేషం జఘాన - తతస్తదిచ్ఛావశాదంతర్యామితయా తథా ప్రేరణాచ్చ మహానధర్మోఽయమనేన కృత ఇతి రుషా-పాపమతే

తస్యైవం బ్రువత శ్చింతా బభూవ హృది వీక్షతః,

తాయాశ్చరితమితి తద్విషయం ప్రబంధమకరోదిత్యర్థః - తస్మిన్ పక్షే అనపాయినం ఆద్యంత శూన్యం - చారునిస్వనం సర్వవేదాంతప్రవర్తకం - క్రౌంచయోః కృశయోః తపస్వినోస్సీతా రామయోః పాపనిశ్చయో వైరనిలయో నిషాదః - లోకహింసకో రావణస్సీతామపజహార - సాచ రురోద - ద్విజేన క్షత్రియేణ - తామ్రశీర్షేణ రత్నమకుటాఢ్యేణ - పత్రిణా శరేణోపలక్షితేన-సహితేన లోకహితపరేణ-అన్యత్ సర్వం సమానం - మానిషాదేత్యాద్యర్థశ్చాపార్థేన దర్శితః. తన్నిశ్లోకి. హేనిషాద - త్వం - శాశ్వతీ స్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహితం స్త్రియా సంగతం పుమాంసమవధీః - అత్ర భూతే లఙ్ - యద్వా - హేనిషాద త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - నగతోసీతి కాకుః-భార్యాసహిత ఏకత్ర నివాసే స్థిత్వా సాంసారికసుఖం నానుభూతవానిత్యర్థః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహిత మవధీః - ఏవం దుస్సహజీవనాదపి స్వహననమేవ శ్రేయ ఇతి భావః - అయం వాల్మీకిబుద్ధి పూర్వకవాక్యార్థః - ఈశ్వరానుగ్రహప్రవృత్తశ్లోకార్థస్తు వ్యంగ్యః - మానిషాద లక్ష్మీ నివాస - శాశ్వతీస్సమాః అనంతకాలం - ప్రతిష్ఠామగమః విజయీభవేత్యర్థః - యద్యస్మాత్ - క్రౌంచమిథునాత్ - యద్యపి ఖగనగద్వీపభేదేషు క్రౌంచశబ్దో వర్తతే - తథాపి కామమోహిత పదసమభివ్యాహారబలప్రాప్తేన కామమోహితత్వగుణేన - క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయో రితి కుటిలగతివాచకత్వేన కేనచిద్గుణయోగేన చ రాక్షసపరః - ఏకం పుమాంసం రావణమవధీ రితి - ఏతేన వక్ష్యమాణశాస్త్రప్రతిపాద్యప్రధానార్థాక్షేపః - మానిషాదేతి లక్ష్మ్యాః ప్రథ మోపాత్తత్వాత్ - సీతాయాశ్చరితం మహదితి ప్రధానప్రబంధనాయికానిర్దేశః - కామమో హితమవధీ రిత్యనేన - పౌలస్త్యవధమిత్యేవేతి విరోధిరావణనిర్దేశః - కావ్యం రామా

నిషాద - యస్మాత్త్వం కామమోహితం క్రౌంచమిథునాత్ మిథునీభూతాత్ క్రౌంచయుగా ద్విభక్తమేకమవధీః - తస్మాత్త్వమపి శాశ్వతీస్సమాః ఆయుశ్శేషభూతాని బహూని వర్షాణి - ప్రతిష్ఠాం స్వస్త్రీసాహిత్యేన స్థితిం ఇహ లోకే మాగమః మా ప్రాప్నుహి - కింత్వత్యల్పకాలమేవ తథా వాసః - ఇతి శప్తవాన్మునిః-ఏకమవధీరిత్యుక్తే ర్యథా స త్వయా స్త్రీవిరహితః కృతః - సా చ నాయకహీనా కృతా తథా త్వమపి ప్రియయా స్వభార్యయా హీనో భవ-సా చ త్వయా హీనా భవ త్వితిపర్యవసానం. అగమ ఇత్యడాగమస్తు - మాఙ్యోగేప్యార్షత్వాత్ - తస్య రక్షోరూపత్వం తు - బ్రహ్మణస్సకాశాత్సకలరామవృత్తాంతజ్ఞానవరలాభోత్తరకాలం - కృతే తస్మాత్తు మిథునాదేకమితి శ్లోకే వైరనిలయ ఇతి విశేషణేన సూచితం - రక్షస్స్యేవ తస్య లోకదృష్ట్యా వైరనిలయత్వప్రసిద్ధేః - నిషాదస్యాపి ప్రాణిషు న వైరం-కింత్వాహారాద్యర్థమేవ తద్ధననమితి ప్రసిద్ధేశ్చ - అతఏవా రణ్యకాండే మృగయావ్యసన ముపక్రమ్య-'తృతీయం యదిదం రౌద్రం పర ప్రాణాభిహింసనం, నిర్వైరం క్రియతే మోహాత్తచ్చ తే సముపస్థిత' మితి వక్ష్యతి-తదుక్తం పాద్మే - శివశివాసంవాదే - రామ వైభవవర్ణనే చతుర్వింశే అధ్యాయే - 'తతో జానపదః కశ్చిత్పామరః కాష్ఠవిక్రయీ, స్వవధూగ ర్హణద్వారా రావణస్య గృహోషితాం. గర్హయామాస వైదేహీం దుర్వృత్తో లోకనిందకః, తచ్ఛ్రుత్వా దేవి చారేభ్యో భీతో లోకాపవాదతః. ఆహూయ లక్ష్మణం ప్రాహ రామో రాజీవలో చనః, శృణు మే వచనం గుహ్యం సీతాసంత్యాగకారణం. వాల్మీకినాథ భృగుణా శప్తోస్మి కిల లక్ష్మణ, తస్మాదేనాం త్యజామ్యద్య జనో నైవాత్ర కారణ' మితి. తథా స్కాందే పాతాళఖండే - అయో ధ్యామాహాత్మ్యే - తత్ర తీర్థాశ్రమవర్ణనప్రస్తావే, 'శాపోక్త్యా హృది సంతప్తం ప్రాచేతస మకల్మ

శోకార్తేనాస్య శకునేః కిమిదం వ్యాహృతం మయా. ౧౬

యణం కృత్స్నమితి కృత్స్నప్రబంధస్య వ్యంగ్యప్రధానత్వాత్ ప్రతిపాద్యానాం నానావిధవ్యంగ్యార్థానాం కావ్యబీజభూతే శ్లోకే సూచ్యత్వాత్ మానిషాదేతిశబ్దశక్త్యుద్భవధ్వనిః - మానిషాదేతి పరివృత్య సోఽయంశబ్దః ననిషాదేతినిషాదమేతివా ప్రయోగే వ్యంగ్యస్యాప్రతీతేః. శ్లో. 'అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే, సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరంజన' మితి లక్షణాత్ - కామమోహితమితి రావణస్య కామనాప్రతీతేరర్థశక్త్యుద్భవధ్వనిః - క్రౌంచపదేన కుటిలగతిత్వసంబంధేన రావణలక్షణతయా తస్య మాయావాదిత్వదుర్జయత్వాదిప్రయోజనప్రతీతేర్లక్షణామూలవ్యంగ్యభేదః - శబ్దార్థోభయానతిరేకాదుభయశక్త్యుద్భవధ్వనిశ్చ సూచితః - అర్థద్వయవత్తయా శ్లేషాలంకారః - తేన వస్త్వలంకారధ్వనిరూపానేకధ్వనిభేదాః - సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యభేదాస్తు సూచ్యంతే - మానిషాదేతి నాయికానాయకప్రతీతేః శృంగారరసః కామమోహితమితి పరనారీవిషయతయా రసాభాసధ్వనిః - శోకరూపప్రబంధవ్యంగ్యతయా కరుణరసః - అవధీరితి వీరరౌద్రభయానకాః - కాంతాశ్లిష్టక్రౌంచహింసాదర్శనరూపేణ బీభత్సాద్భుతహాస్యరసాః ఋషేర్నిర్వేదప్రతీతిరపి. ౧౫. తస్యేతి. వీక్షతః తన్మిథునం వీక్షమాణస్య - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి వా చక్షిఙోఽనుదాత్తస్య ఙిత్కరణజ్ఞాపితానిత్యత్వేన వా పరస్మైపదం - ఏవం మానిషాదేత్యేవం బ్రువతః - క్రౌంచీం దృష్ట్వా మానిషాదేత్యేవం వదత ఇత్యర్థః - తస్య వాల్మీకేర్హృది-అస్య శకునేరేతత్పక్షినిమిత్తం శోకార్తేన మయా వ్యాహృతమిదం వాక్యం కిం కిం రూపమితి చింతా బభూవ. ౧౬. చింతయన్నితి. ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ఊహాపోహసమర్థః-ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః

షం, ప్రోవాచ వచనం బ్రహ్మా తత్రాగత్య సుసత్కృతః. ననిషాదస్సవై రామో మృగయాం చర్తుమాగతః, తస్య సంవర్ణనేనైవ సుశ్లోకస్త్వం భవిష్యసి. ఇత్యుక్త్వా తం జగామాశు బ్రహ్మలోకం సనాతనః, తతస్సంవర్ణయామాస రాఘవం గ్రంథకోటిభి' రితి. కోటిభిశ్శతకోటిభిః - 'చరితం రఘునాథస్య శతకోటి ప్రవిస్తర' మిత్యుక్తేః - తచ్చ సంపూర్ణం బ్రహ్మలోకే ఇత్యైతిహ్యం-ఇహ తు కుశలవోపదిష్టా చతుర్వింశతిసహస్రీత్యలం విస్తరేణ. ఉక్తార్థసంగ్రహః. శ్లో. 'ప్రాచేతసేన మునినా రామో రాజీవలోచనః, తమసోపవనే శప్తో వేషధృ జ్జానకీపతిః. శ్రీరామో ప్రాకృతాం లీలాం స్వీయాం వర్ణయితుం తదా, మందోదర్యాః పతిః క్రూరః క్రౌంచపద్వినిపాతితః. అండజం నిహతం దృష్ట్వా మునిశ్శాపమథాదదౌ, చిరం ప్రతిష్ఠామాభూత్తే నిషాద భువి హింసక. శాపం శ్రుత్వైవ సర్వాత్మా తత్రైవాంతరధీయత, శోకాక్రాంతస్తు వాల్మీకి ర్బ్రహ్మణాశు సుబోధిత' ఇతి. 'త్యక్త్వా జీర్ణదుకూలవద్వసుమతీ బద్ధ్వాంబుధిర్బిందువద్బాణాగ్రేణ జరత్కపోతక ఇవ వ్యాపాదితో రావణః, లంకా కాపి విభీషణాయ సహసా ముద్రేవ హస్తేర్పితా శ్రుత్వైవం రఘునాయక స్వచరితం కోవానరోమాంచతి.' వ్యాఖ్యానాంతరే-ప్రబంధాదౌ శాపోక్తిరయుక్తేతి హితోపదేశపరత్వేన వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః - తద్యథా - హేనిషాద - త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం అగమః - వయోవృద్ధోఽసీతి యావత్ - అతః క్రౌంచమిథునాదేకమవధీరితియత్ - తన్మాస్తు - ఇతః పరమేతాదృశకృత్యం మాకుర్వితి భావ ఇతి. ౧౫. తస్యేతి. మిథునం వీక్షతః పశ్యతః. * తి. మయా మునినా శాంతేన తపస్వినా శకునిశోక పీడితేన - ఇదం ఈదృశం క్రూరం తపోనాశకరం - కిం వ్యాహృతమితి వీక్షతోఽంతర్యామిప్రేరణయా నిషాదే మహత్త్వసంభావనయా - దృశ్యమానక్రౌంచే - తద్వైపరీత్యసంభావనయా చాతినింద్యమయశస్కరం మహాపాతకేభ్యోప్యధికం పాపం వృత్తమితి చింతా బభూవ - యద్యప్యేతత్సర్వం వాల్మీకికృతమేవ తథాపి కుశలవగేయతయాస్యకావ్యస్య

చింతయన్ సమహాప్రాజ్ఞ శ్చకార మతిమా న్మతిం,
శిష్యం చైవా బ్రవీ ద్వాక్య మిదం సమునిపుంగవః. ౧౭
పాదబద్ధోక్షరసమ స్తంత్రీలయసమన్వితః,
శోకా ర్తస్య ప్రవృత్తో మే శ్లోకో భవతు నాన్యథా. ౧౮
శిష్యస్తు తస్య బ్రువతో మునేర్వాక్య మను త్తమం,
ప్రతిజగ్రాహ సంహృష్ట స్తస్య తుష్టోఽభవద్గురుః. ౧౯
సోఽభిషేకం తతః కృత్వా తీర్థే తస్మిన్ యథావిధి,

ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ - యద్వా - ప్రజ్ఞా ధీః - 'ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీమతి' రిత్యమరః, సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞా శ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి మత్వర్థీయో ణః-మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః - మతిమాన్ శాస్త్రజ్ఞానవాన్ సవాల్మీకిః - మతిము త్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం నిశ్చయం చకార - సమునిపుంగవశ్శిష్య మిదం వాక్య మబ్రవీచ్చ-బ్రూఞ్ శాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - అయోగవ్యవచ్ఛేదక ఏవకారః. ౧౭. పాదబద్ధోక్షరసమ ఇతి శోకా ర్తస్య క్రౌంచీశోకేనా ర్తస్య మే ప్రవృత్తో మత్తః ప్రవృత్తః - అయం సందర్భ ఇత్యర్థః-పాదబద్ధః చతుర్భిః పాదైర్యుక్తః - అక్షరసమః ప్రతిపాదం సమాక్షరః - తంత్రీ వీణాగుణః లయః తౌర్య త్రికస్యైకకాల విరామః-'నాశో సంశ్లేషణే తౌర్యత్రికసామ్యేభవేల్లయ' ఇతి రత్నమాలా, తాభ్యాం సమన్వితః తంత్ర్యామారోప్య వాద్యై స్సహ గాతుం శక్య ఇత్యర్థః - శ్లోకో భవతు శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకశబ్దవాచ్యో భవతు నాన్యథా - శ్లోకాదన్యః కేవలపదసందర్భో న భవతీతి మతిం చకారేతి పూర్వేణాన్వయః. తనిశ్లోకీ. అక్షరైః ప్రతిపాదమష్టభిరక్షరైః సమః-తేన వర్ణాధిక్యాదిదోషరాహిత్యం వ్యంజితం. ౧౮. శిష్యస్త్వితి. శిష్యః భరద్వాజః తస్య మునేర్బ్రువతః తస్మిన్మునౌ బ్రువతి సతి - యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ - అను త్తమం సర్వరామాయణార్థసంగ్రహరూపత్వేన స్వాపేక్షయో త్తమాంతరరహితం - వాక్యం మానిషాదేత్యాదికం - సంహృష్టస్సన్ ప్రతిజగ్రాహ వాగ్విధేయం చకారేత్యర్థః - గురుర్వాల్మీకి స్తస్య తుష్టోఽభవత్ స్వశ్లోకధారణా త్తస్మిన్ ప్రీతోఽభవదిత్యర్థః. ౧౯. సఇతి. తతశ్శిష్యవిషయసంతోషానంతరం సమునిః - తస్మిన్ తీర్థే - అకర్దమమిదం తీర్థమిత్యాదినా వర్ణితే తీర్థే యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య - అభిషేకం మాధ్యాహ్నికశరణా త్తదు క్తితయైవము క్తిః - అన్యథా న స్వచింతాయాః స్వాపరోక్షత్వాద్బభూవేతి లిడసంగతిస్స్యాత్ యద్వా - సర్గచతుష్టయమాద్యముపోద్ఘాతరూపం కేనచిచ్ఛిష్యేణ కృతం - వాల్మీకీయోపోద్ఘాతత్వాచ్చ వాల్మీకీయతో్వ క్తిః. * ౧౬. చింతయన్నితి. అస్య శకునేశ్శోకశ్చకార మతిమాన్ మతిం మానిషాదేతి వచనం శ్లోకో భవత్వితి సంకల్పం చకార. ౧౭. పాదబద్ధ ఇతి. తంత్రీలయసమన్వితః తంత్రీ వీణాగుణః - లయస్తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామః తాభ్యాం సమన్విత స్తంత్రీలయసమన్వితః - తంత్ర్యామారోప్య వాద్యైస్సహ గాతుం యోగ్య ఇత్యర్థః - శోకా ర్తస్యేతి - శ్లోకో భవతు శ్లోకత్వేన ప్రథయతాం. * తి. శోకా ర్తస్య శాపరూపతయానౌచిత్యేన ప్రవృత్తోపి మే మమ శ్లోకో యశోరూపో భవతు-అన్యథా అయశోరూపో మాభూదిత్యర్థః-అత్ర భవత్వితిపాఠ ఏవ బహుపుస్తక సమ్మత స్తీర్థ సమ్మతశ్చ-పద్యే యశసి చశ్లోక ఇతి నిఘంటుః. * ౧౮. శిష్య ఇతి. మునేర్వాక్యం మానిషాదేతి శాపశ్లోకం ప్రతిజగ్రాహ గృహీతవాన్. ౧౯. స ఇతి. తమేవ చింతయన్నర్థమవశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమర్థం - ఉపావర్తత న్యవర్తత. * తి. అభి

తమేవ చింతయ న్నర్థ ముపావ ర్తత వై మునిః. ౨౦
భరద్వాజ స్తత శ్శిష్యో వినీత శ్శ్రుతవా న్మునేః,
కలశం పూర్ణ మాదాయ పృష్ఠతోఽనుజగామహ. ౨౧
స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం శిష్యేణ సహ ధర్మవిత్,
ఉపవిష్టః కథాశ్చాన్యా శ్చకార ధ్యాన మాస్థితః. ౨౨
ఆజగామ తతో బ్రహ్మా లోకకర్తా స్వయంప్రభుః,
చతుర్ముఖో మహాతేజాః ద్రష్టుం తం మునిపుంగవం. ౨౩

స్నానం కృత్వా తమేవార్థమువశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమేవార్థం - చింతయన్ సన్ - ఉపావర్తత ఆశ్రమమగచ్ఛత్ - అభిషేకవిధిస్తు వ్యాసస్మృతౌ విశేషేణ వర్ణితః. 'తతో మధ్యాహ్నసమయే స్నానార్థం మృదమాహరేత్, పుష్పాక్షతాన్ కుశతిలాన్ గోమయం గంధమేవచ. నదీషు దేవఖాతేషు తటాకేషు సరస్సుచ, స్నానం సమాచరేన్నిత్యం నదీప్రస్రవణేషు చ. మృదైకయా శిరః క్షాళ్య ద్వాభ్యాం నాభేస్తథోపరి, అధశ్చతసృభిః క్షాళ్యం పాదౌ షడ్భిస్తథైవచ. మృత్తికా చ సమాదిష్టా హ్యార్ద్రామలకమాత్రతః, గోమయస్య ప్రమాణం తత్తేనాంగం లేపయేత్తతః. లేపయేదథ తీరస్థస్తల్లింగైనైవ మంత్రతః, ప్రక్షాళ్యాచమ్య విధివత్తతస్స్నాయాత్సమాహితః. అభిమంత్ర్య జలం మంత్రైస్తల్లింగైర్వారుణైశ్శుభైః, ఆపో నారాయణోద్భూతా స్తావివాస్యాయనం పునః తస్మాన్నారాయణం దేవం స్నానకాలే స్మరేద్బుధః. ప్రేక్ష్య సోంకారమాదిత్యం త్రిర్నిమజ్జేజ్జలాశయే. అథోపతిష్ఠేదాదిత్య మూర్ధ్వం పుష్పం జలాన్వితం, ప్రక్షిప్యాలోకయేద్దేవ మృగ్యజుస్సామరూపిణ' మిత్యాది. తనిశ్లోకీ. తమేవార్థం శాపాపదేశేన ప్రవృత్తస్య వాక్యస్య వ్యంజితం లోకోత్తర చమత్కారం లక్ష్మీపతి ప్రతిష్ఠారూపం. ౨౧. భరద్వాజ ఇతి. తతః మునేరుపావర్తనానంతరం వినీతః వినయసంపన్నః - శ్రుతవాన్ శాస్త్రవాన్ అవధృతవాన్వా- 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః-ధృతగురుశ్లోక ఇత్యర్థః-మునిర్మననవాన్-భరద్వాజో భరద్వాజాఖ్యశ్శిష్యః - పూర్ణం జలపూర్ణం - కలశమాదాయ - పృష్ఠతః పశ్చాత్ - అనుజగామ - అనుగమనోక్తౌ పృష్ఠత ఇత్యుక్తిరవ్యవధానసూచనార్థా. ౨౧. సఇతి. సవాల్మీకిః - శిష్యేణ సహాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం-ప్రవిశ్య ధర్మవిత్ కృతదేవపూజాదిధర్మః - ఉపవిష్టః కృతసుఖాసనస్సన్ - ధ్యానమవశోత్పన్నశ్లోక విషయ చింతాం- ఆస్థితః ప్రాప్తఏవ సన్ - అన్యాః కథాః పురాణపారాయణాని - చకార. ౨౨. ఆజగామేతి. లోకకర్తా లోకస్రష్టా - ప్రభుః స్వామీ - చతుర్ముఖః వేదచతుష్టయోచ్చారణోపయోగిముఖచతుష్కః - మహాతేజాః మహాప్రభావో బ్రహ్మా - మునిపుంగవం నారదోక్త వైభవం వాల్మీకిం - ద్రష్టుం కుతూహలాత్ స్వయమాజగామ స్వస్థానస్థిత ఏవ రామాయణప్రవర్తనసమర్థోఽప్యాదరాతి

శేకమితి మధ్యాహ్నకర్తవ్యానుష్ఠానోపలక్షణం. ౨౦. * తి. శ్రుతవాన్ బహుశ్రుతః - ప్రసారితకరోపరిపూర్ణం కలశమాదాయ అను పశ్చాజ్జగామేత్యన్వయః. * ౨౧. స ప్రవిశ్యేతి. ధ్యానం క్రౌంచవధచింతాం ఏతచ్ఛ్లోకవిషయచింతాం వా. * తి. ముఖతోఽన్యాః కథాశ్చకార మనసా తు శాపార్థకశ్లోకవిషయధ్యానమాస్థితః. * ౨౨. ఆజగామేతి. తం మునిపుంగవం శాపవాక్యవశాత్ శ్లోక ఇత్యనూక్తవంతం. * తి. అథ తచ్చింతాం నివర్తయితుం బ్రహ్మాగమనమాహ - ఆజగామేతి - స్వయం ప్రభుః అనన్యముఖ నిరీక్షకతయా సర్వలోకసృష్ట్యుపయోగిజ్ఞానైశ్వర్యాది శక్తిమాన్ అతఏవ లోకకర్తా భూరాదిలోకనిర్మాతా - తం శాపవాక్యోచ్చారణవశాదతిచింతా

వాల్మీకిరథ తం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ వాగ్యతః,
ప్రాంజలిః ప్రణతో భూత్వా తస్థౌ పరమవిస్మితః. ౨౮
పూజయామాస తం దేవం పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః,
ప్రణమ్య విధివచ్చైనం పృష్ట్వానామయమవ్యయం. ౨౯
అథోపవిశ్య భగవానాసనే పరమార్చితే,
వాల్మీకయే మహర్షయే సందిదేశాసనం తతః.
బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాత స్సోఽప్యుపావిశదాసనే, ౩౦

శయాత్ స్వయమేవాజగామేత్యర్థః. ౨౩. వాల్మీకిరితి. అథ బ్రహ్మాగమనానంతరం తం బ్రహ్మాణం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ - 'ఊర్ధ్వం ప్రాణాహ్యుత్క్రామంతి యూనః స్థవిరఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతిపద్యత' ఇతి వచనాత్ - స్వప్రాణా ఉత్క్రమేయురితి సహసోత్థాయేత్యర్థః - పరమ విస్మితస్సన్ - వాగ్యతః యతవాక్ - అహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః-ప్రయతః నియతమనస్కః-ప్రకృష్టోంజలిర్యస్యాసౌ ప్రాంజలిః సచ భూత్వా-తస్థౌ స్థితవాన్. తనిశ్లోకీ. పరమవిస్మితః - ప్రథమమతర్కితం నారదాగమనం తతో లోకోత్తరవిషయప్రశ్నః తదనురూపముత్తరం అతర్కితమేవ శకునిమిథునదర్శనం - తత్ర చ కరుణారసోదయః - ఏతత్సర్వం దైవతంత్రమితి విస్మితః - అనంతరమతర్కితచతుర్ముఖాగమనేన పరమవిస్మితః. ౨౮. పూజయామాసేతి. మునిః తం దేవం బ్రహ్మాణం - పాద్యార్ఘ్యాసన వందనైః పాద్యం పాదోదక ప్రదానం - అర్ఘ్యం అర్ఘ్యజల సమర్పణం - వందనం స్తుతిః - ఏతైరుపచారైః - పూజయామాస - ఏనం బ్రహ్మాణం - అన్వాదేశే ఇదమ ఏనాదేశః-విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రణమ్య-అవ్యయం అవిచ్ఛిన్నం-అనామయం కుశలం - పృష్ట్వా చ పూజయామాసేతి యోజనా, ప్రణామశాస్త్రం తు-'మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే, కూర్మవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పంచమం. ప్రదక్షిణసమేతేన హ్యేవం రూపేణ సర్వదా, అష్టాంగేన నమస్కృత్వా హ్యుపవిశ్యాగ్రతో గురో' రితి. యద్వా తమేనం దేవం విధివత్ ప్రణమ్య అనామయం పృష్ట్వా చ పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః పూజయామాస-పది అభివాదనస్తుత్యోరితిధాతుః. ౨౯. అథేతి సార్ధశ్లోకః. అథ పూజానంతరం-భగవాన్ బ్రహ్మ పరమార్చితే పరమం యథా భవతి తథా వాల్మీకినా అర్చితే బ్రహ్మోపదేశార్థం పూజితే-ఆసనే విష్టరే-ఉపవిశ్య స్థిత్వా - మహర్షయే వాల్మీకయే - ఆసనం ఉపవేశనం సందిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస - సోఽపి బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సన్-ఆసనే ఉచితనీచాసనే-ఉపావిశత్-ఆసనానుజ్ఞానం లోకహితార్థమనేన కావ్యం కారయితుం - వాల్మీకయే మహర్షయ ఇత్యత్రాయుజి పాదే పథ్యావక్త్రస్య గణనియమాభావాత్ - తథోక్తం - నన్వర్థత్రయకరణమీదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనేన విరుధ్యతే - మైవం - లేఖకదోషేణార్థాంతరపతనసంభవాత్. ౩౦. ఉపవిష్టఇతి. లోకపితామహే తస్మిన్ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతయా - ఉపవిష్టేపి తదా తద్గతేన క్రౌంచహననగతేన మనసా - ధ్యానమాస్థితః తద్విషయ

క్రాంతం. * ౨౩. వాల్మీకిరితి. వాగ్యతః యతవాక్. ౨౮. పూజయామాసేతి. పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః అత్ర వందనశబ్దః-స్తుతిపరః-అనామయం కుశలం-అవ్యయం దేవమతః ప్రణమ్యేత్యనేన న పౌనరుక్త్యం. * తి. అనామయం ఆమయః పీడా తద్రహితం వ్యయహీనమితి యావత్-తవ ఇతి శేషః-తత్పృష్ట్వా. * ౨౯. అథేతి. లోకహితార్థం కావ్యం కారయితుమిచ్ఛన్ ఆసనం దత్తవాన్. *

ఉపవిష్టే తదా తస్మిన్ సాక్షాల్లోకపితామహే.
తద్గతేనైవ మనసా వాల్మీకి ర్ధ్యానమాస్థితః, ౨౭
పాపాత్మనా కృతం కష్టం వైరగ్రహణబుద్ధినా.
యస్తాదృశం చారురవం క్రౌంచం హన్యా దకారణాత్, ౨౮
శోచన్నేవ ముహుః క్రౌంచీ ముపశ్లోక మిమం పునః.
జగావంతర్గతమనా భూత్వా శోకపరాయణః, ౨౯
తమువాచ తతో బ్రహ్మా ప్రహసన్ మునిపుంగవం.
శ్లోక ఏవ త్వయా బద్ధో నాత్ర కార్యా విచారణా, ౩౦
మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ.

చింతా మకరోత్ ౨౭. పాపాత్మనేతి. వైరగ్రహణబుద్ధినా వైరేణ క్రౌంచగ్రహణబుద్ధినా - పాపాత్మనా పాపస్వరూపేణ వ్యాధేన - కష్టం కుత్సితం కర్మ కృతం. కస్మిత్యత్రాహ యఇతి. యో వ్యాధః - తాదృశం రతిలాలసమిత్యగ్రాహ్యతోక్తిః - చారురవం రమ్యరతికూజితం క్రౌంచం- అకారణాత్ నిష్కారణం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయోదర్శన మిత్యుక్తేః పంచమీ - హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్ - శకి లిఙ్. ౨౮. శోచన్నితి. శోకపరాయణః క్రౌంచవధదర్శనేన దుఃఖపరవశః - పునః క్రౌంచీం గతమనా భూత్వా-క్రౌంచీం విచింత్యే త్యర్థః - ముహుః శోచన్నేవ వాల్మీకిః - ఇమం మానిషాదేత్యాదిశ్లోకం-అంతః మనసి-ఉపజగావిత్యన్వయః వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః. ౨౯. తమితి. తతః శ్లోకపాఠశ్రవణానంతరం-మునిపుంగవం ప్రహసన్ మన్నియోగేన స్వజిహ్వాగ్రే ఉవతీర్ణాం సరస్వతీమయం న జానాతీతి ప్రహసన్-ఉవాచ - మానిషాదేత్యస్య శ్లోకత్వనిశ్చయం ప్రథయతి-శ్లోకఇతి త్వయా బద్ధో మానిషాదేత్యాదిః శ్లోకఏవ - అత్ర శ్లోకవిషయే-విచారణా చింతా-న కార్యా. తనిశ్లోకీ. ప్రహస్య మన్ముఖేన శ్రీరామాయణప్రవర్తనరూపం భగవదనుగ్రహమయం న జానాతీతి ప్రకృష్టం హాసం కృత్వా-శ్లోకఏవయశో ఽభివ్యంజకం పద్యమేవ న తు కేవలపదసముదాయో నాపి కేవలనిషాదశాపరూపార్థశ్చ. ౩౦. అకారణకోత్పత్తికృతం విస్మయం వారయతి-మచ్ఛందాదితి. హే బ్రహ్మన్ తే-ఇయం సరస్వతీ మానిషాదేత్యాదిరూపా - మచ్ఛందాదేవ మదభిప్రాయాదేవ - న తు కారణాంతరాత్ - ప్రవృత్తా - ప్రవర్తన ప్రయోజనమాహ రామస్యేతి-హే ఋషిసత్తమ-నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా ప్రతిలబ్ధకావ్య నిర్మాణశక్తిః-సర్వం రామస్య చరితం రామచరితవిషయ ప్రబంధం కురు-

---

తి.వాల్మీకయే చ ౨౬. ఉపవిష్ట ఇతి. తద్గతేన క్రౌంచగతేన. ౨౭. పాపాత్మనేతి.హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్-అకారణాత్కారణం వినా. ౨౮.శోచన్నితి. అంతర్గతమనాః హృద్గతే అవశోత్పన్నశ్లోకార్థ ఏవ నివేశితచిత్త ఇత్యర్థః-ఉపశ్లోకముపశబ్దస్య జగావిత్యనేన సంబంధః. * తి. శోకపరాయణః క్రౌంచవధకృతక్రౌంచీదుఃఖదర్శనజేన స్వస్య ముఖతస్తపోహానికరశాపార్థకశోకస్యావశతో నిస్సరణజేన చ శోకేన వ్యాప్తః-అతఏవాంతర్గతమనా అంతర్గతే శ్లోకార్థ ఏవ దత్తచిత్తః-శ్లోకం జగావితి సంబంధః. ౨౯. తమితి. ప్రహసన్ మదాజ్ఞానుసారేణావతీర్ణాం సరస్వతీం న జానాతీతి హాసం కుర్వన్. ౩౦ మచ్ఛందాదితి. మచ్ఛందాన్మమ సంకల్పాదేవ-న తు స్వతః - రామచరితం త్వయా ప్రబంధముఖేన ప్రవర్తనీయమిత్యేవం రూపాత్ మదీయసంకల్పాదిత్యర్థః - రామస్య చరితం కురు రామస్య వృత్తం కథయేత్యత్ర ప్రథమవాక్యస్య రామచరితకరణమాత్రపరత్వం ద్వితీయవాక్యస్య

రామస్య చరితం సర్వం కురు త్వ మృషిసత్తమ, 3౧౪
ధర్మాత్మనో గుణవతో లోకే రామస్య ధీమతః.
వృత్తం కథయ ధీరస్య యథా తే నారదాచ్ఛ్రుతం, 3౨౪

ఈదృశైః శ్లోకైరితి శేషః - ఈదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనువాదాత్. తనిశ్లోకీ. మచ్ఛందాత్ భగవచ్ఛందానువృత్తమత్సంకల్పాదేవ - న తు ఘుణాక్షరన్యాయాత్ - ప్రవృత్తా - స్వయమేవాగతావరేతిస్వారసికతయా ప్రవృత్తా-ఇయం రసభావాలంకారవస్తుభేదభిన్నధ్వనిసముదాయాశ్రయతయా ప్రవృత్తా - సరస్వతీ-'సృ గతా' వితి ధాతోరుత్పన్న స్సరశ్శబ్దః ప్రవాహేవర్తతే-సరోస్యాస్తీతి సరస్వతీ - తేనానరర్గళప్రవాహతయా సర్వతో ముఖత్వముక్తం - రూఢ్యా దేవతావిశేషోక్తిః-వాగధిష్ఠానదేవతైవ జిహ్వాగ్రే వర్తత ఇతి భావః-సరస్వతీత్యంతర్వాహినీత్వప్రతీత్యా కావ్యస్యానేకధ్వనిగర్భితత్వం ద్యోత్యతే-రామస్య రమత ఇతి రమంతేత్రేతి చ స్వయమానందపూర్ణతయా స్వేతరరమయితృత్వేన చ ప్రసిద్ధస్య-ఏతేన-'నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తర గుణోత్తర' ఇతి ప్రసిద్ధలోకోత్తర నాయకత్వం ద్యోత్యతే-కృత్స్నంచరితం రహస్యప్రకాశాత్మకం సర్వంచరితం త్వం కురు-రామమంత్రానుసంధానజనితజన్మపరిశుద్ధిస్త్వమేవ కుర్విత్యర్థః - ఋషిసత్తమ - జన్మాంతరసహస్రతపోధ్యానాదిపరిపక్వకషాయతయా నిష్పన్న భగవద్భక్తిపరీవాహప్రవృత్త రామావతారరహస్యజ్ఞానేన చికీర్షిత ప్రబంధే సామర్థ్యం తవైవాస్తీతి భావః. 3౧౪. ఏవం సామాన్యేన రామచరితవిషయప్రబంధనిర్మాణమనుజ్ఞాయ సంక్షేపకరణమాదిశతి-ధర్మాత్మన ఇతి. అత్ర విశేషణైః ప్రబంధనాయకస్య రామస్య నాయకగుణాః దర్శితాః. నాయకగుణవర్ణనేన హి కావ్యం ప్రథతే - ఉక్తం భోజేన - 'కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తి ర్విద్వత్కర్ణావతంసతి, నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తర'ఇతి. నాయకగుణాస్తు - 'మహాకులీనతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా, తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయోపిచ'. తత్ర ధర్మాత్మన ఇత్యనేన ధార్మికత్వముక్తం-లోకే లోకమధ్యే - గుణవతః బహుగుణకస్య - అనేనోదారతోక్తా - రామస్యేత్యనేన తేజస్విత్వమౌజ్జ్వల్యం చ - ధీమత ఇత్యనేన పండితత్వం - ధీరస్యేత్యనేన వసుంధరాధురంధరత్వరూపం మహాభాగ్యం - అన్యత్ గుణశబ్దేన జ్ఞేయం - ఏవంభూతస్య రామస్య వృత్తం చరిత్రం-'వృత్తం పద్యే చరిత్రే చే'త్యమరః. యథా యేన

నారదోక్తివిశేషపరతేత్యపౌనరుక్త్యం. * తి. శాంతస్వభావస్య ఋషేర్మమేదృశీవాగత్యంతమనుచితేత్యపి మావిషాదంకుర్విత్యాహ - మచ్ఛందాదితి. మత్సంకల్పాదిత్యర్థః - విష్ణోరవతారభూతస్య రామస్య సంకల్పోపి స్వసంకల్పత్వేనోక్తః - 'ఏకమూర్తిస్త్రయోదేవా రుద్రవిష్ణు పితామహా' ఇతి హరివంశోక్తేః - నన్వీదృశసంకల్పో బ్రహ్మణో వా కిమర్థ ఇతి చేచ్ఛృణు-ఏవం రాజ్యాదిసత్వేకామజయ ఏవోత్తమో న తు తద్భోగచాపలమితి స్వవ్యవహారేణ శిక్షయితుం - తత్ప్రాయశ్చిత్తవిధయా స్వకీర్తివర్ణనేన మునేర్యశోవృద్ధ్యర్థం - భగవద్విషయమహాపాపప్రాయశ్చిత్తత్వాత్కైముతికన్యాయేనేతరజనానాం సర్వపాపప్రాయశ్చిత్తం రామాయణశ్రవణాదీత్యర్థతత్వం బోధయితుం చేతి గృహాణ, ఏతద్వ్యుత్పత్తిరస్వారస్యబలేన మయా యోజితమతో నిరీర్ష్యం సహృదయా విచారయంతు. ఏవం పరవశ ప్రవృత్తస్యాపి శాపస్య మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తా నివర్త్యతయా యం ప్రత్యసౌ శాపస్తచ్చరితవర్ణనరూపం ప్రాయశ్చిత్తముపదిశతి - రామస్యేతి - లోకే రామస్య రమత ఇతి రామః - తేన లోకాధిష్ఠాతుర్లోకాంతర్యామిణశ్చేత్యర్థః-చరితం - కురు-వర్ణయస్వ. 3౧౪. * తి. ధర్మాత్మన ఇత్యనేన - రావణాదివధవత్ క్రౌంచవధోపి ధర్మఫలక ఏవ లోకవ్యవహారేణ లోకహితత్వాత్తత్ప్రవర్తకత్వాచ్చేతి సూచితం - ధియమీరయతీతి ధీరః - తేన బుద్ధిప్రేరకస్యేత్యర్థః - తేన

రహస్యం చ ప్రకాశం చ యద్వృత్తం తస్య ధీమతః.
రామస్య సహ సౌమిత్రేః రాక్షసానాం చ సర్వశః,
వైదేహ్యాశ్చైవ యద్వృత్తం ప్రకాశం యది వా రహః.
తచ్చాప్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి, ౩౪
న తే వాగనృతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతి.
కురు రామకథాం పుణ్యాం శ్లోకబద్ధాం మనోరమాం, ౩౫
యావత్ స్థాస్యంతి గిరయస్సరితశ్చ మహీతలే.
తావద్రామాయణకథా లోకేషు ప్రచరిష్యతి, ౩౬
యావద్రామాయణకథా త్వత్కృతా ప్రచరిష్యతి.

ప్రకారేణ-నారదాత్ - తే త్వయా శ్రుతం-తేన ప్రకారేణ కథయా- సంక్షేపేణ కథయేత్యర్థః. ౩౩. పునర్విస్తరేణ రామచరిత్రవర్ణనం నియోక్ష్యమాణః తద్విషయజ్ఞానలాభమనుగృహ్ణాతి - రహస్యమిత్యాదినా - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ధీమత ఇతి రహస్యవృత్తసంభవహేతుతయోక్తం - సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాన్ సౌమిత్రిః - బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ - సహ సౌమిత్రేః సౌమిత్రిసహితస్య- ధీమతస్తస్య రామస్య రహస్యం అనితరవిదితం చ ప్రకాశం సర్వవిదితం చ - యద్వృత్తం - రాక్షసానాం రావణాదీనాం చ - సర్వశః సర్వప్రకారం - రహస్యప్రకాశరూపం యద్వృత్తం తత్ - వైదేహ్యాః సీతాయాశ్చ-అపిశబ్దాత్ భరతాదీనాం చ-ప్రకాశం యది వా రహో రహస్యం వా - యద్వృత్తం - తచ్చ సర్వమవిదితమపి నారదముఖేనాజ్ఞాతమపి – తే విదితం భవిష్యతీతి యోజనా. ౩౪. ఏవం యథార్థదర్శిత్వమనుగృహ్య యథార్థవాదిత్వమనుగృహ్ణాతి-న త ఇతి. అత్ర కరిష్యమాణే కావ్యే - తే వాక్ - కాచిదపి - కించిదపి వాక్యమిత్యర్థః - అనృతా బాధితార్థా - న భవిష్యతి- యద్వా - వాక్ పదం - కాచిదపి అనృతా దుష్టా-నభవిష్యతి- తేన కావ్యదోషత్వేనోక్తానాం పద వాక్యతదర్థదోషశూన్యత్వముక్తం - అతః రామకథాం రామవిషయప్రబంధకల్పనాం - కురు - కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమాహ - పుణ్యాం పాపహరాం - ప్రసాదజననాం రమణీయాం - మనోరమాం- శబ్దశ్రవణసమనంతరమేవ - విగళితవేద్యాంతర మానందం జనయంతీమిత్యర్థః - శ్లోకబద్ధామిత్యనేన- గద్యప్రబంధేభ్యో హర్షచరితజాతీయేభ్యో మిశ్రప్రబంధేభ్యో నాటకాదిభ్యశ్చ వ్యావృత్తిరుక్తా. ౩౫. యశోఽపి కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమిత్యాహ - యావదితి. గిరయస్సరితశ్చ - మహీతలే భూతలే - యావత్ స్థాస్యంతి తావత్ రామాయణకథా రామాయణరూపా కథా-లోకేషు సప్తసు ప్రచరిష్యతి- యావత్ త్వత్ప్రబంధప్రచారః తావత్ తవ యశో భవిష్యతీతి హృదయం. ౩౬. యశసస్స్వతోఽ పురుషార్థత్వాత్తత్ఫలమాహ - యావద్రామస్యేతి. కించ - త్వత్కృతా రామస్య కథా యావత్ప్రచరిష్యతి - తావల్లోకేషు మధ్యే యావచ్ఛరీరపాతం - అధః భువః-తతః ఉపరి ఊర్ధ్వం చ - నివ

గాయత్ర్యర్థభూతస్యేత్యుక్తం. ౩౩. * తి. రహస్యం చేతి. అనేన - తత్కారణయోగ్యతాదానం తేన మానిషాదేతిపదవశాన్నిస్సృతాపి తవవాక్ నాన్యథాభవిష్యతి కింతుసత్యైవ భవిష్యతీతి ధ్వనితం. ౩౪. ౩౬. యావదితి. తావత్ తావత్కాలపర్యంతం ఊర్ధ్వమధశ్చయేమల్లోకాః మయా సృష్టాః లోకాః తేషు సర్వ లోకేషు అప్రతిహతగతిస్సన్ సంచరిష్యసి తతః పరం ముక్తిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః.* తి. యావత్ త్వత్కృతకథాప్రచారః తావదధశ్చత్వం - దయాపూర్వమపి - అతిమహతి క్రోధకరణాత్ అధోగమనయోగ్యోపిత్వం-ఊర్ధ్వం సర్వోర్ధ్వం వర్తమానేషు మల్లోకేషు నివాసం ప్రాప్స్యసి-

తావదూర్ధ్వమధశ్చ త్వం మల్లోకేషు నివత్స్యసి, ౩౭½
ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత.
తత స్సశిష్యో భగవాన్ ముని ర్విస్మయ మాయయౌ, ౩౮½
తస్య శిష్యా స్తతస్సర్వే జగు శ్లోక మిమం పునః.
ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాః ప్రాహుశ్చ భృశవిస్మితాః, ౩౯½
సమాక్షరై శ్చతుర్భి ర్యః పాదై ర్గీతో మహర్షిణా.
సోఽనువ్యాహరణాద్భూయ శ్శోక శ్శ్లోకత్వ మాగతః, ౪౦½
తస్య బుద్ధి రియం జాతా వాల్మీకే ర్భావితాత్మనః.

త్స్యసి. ౩౭½. ఇత్యుక్త్వేతి. తత్రైవ ఆసన ఏవ. ౩౮½. తస్యేతి. తతః మునివిస్మయానంతరం-సర్వే తస్య వాల్మీకేశ్శిష్యాః - ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాస్సంతః - ఇమం మానిషాదేతి శ్లోకం - పునర్జగుః - భృశవిస్మితాః అత్యంతం విస్మితాస్సంతః - అవ్యయమాత్రస్య సమాసే తు లోప ఇతి మలోపః - ప్రాహుశ్చ - అన్యోన్యమిదమద్భుతమితి ప్రాహుశ్చేత్యర్థః - ఆశ్రమఏవ స్థితాభ్యాం కుశలవాభ్యాం భరద్వాజేన చాత్ర బహువచనం. ౩౯½. సమాక్షరైరితి. యః - సమాక్షరైరితి విషమవృత్తవ్యావృత్తిః చతుర్భిరిత్యర్థసమవృత్తవ్యావృత్తిః- పాదైః చతుర్థాంశైః మహర్షిణాగీతఉక్తశ్శ్లోకః- సః అనువ్యాహరణాత్ శిష్యైః పునఃపునః వ్యవహ్రియమాణత్వాత్ - భూయః శ్లోకత్వమాగతః - పూర్వం శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకత్వం గతః - సంప్రతి శ్లోక్యమానత్వాత్ పునః శ్లోకత్వం గత ఇత్యర్థః - శోకశ్శ్లోకత్వమాగత ఇతి పాఠే - శోకకృతః శ్లోకఏవ శోకఇత్యుచ్యత ఇతి జ్ఞేయం - యః శ్లోకో మహర్షిణా సమాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైర్బద్ధస్తాదృశశ్లోకత్వమాగతః - సశోకః క్రౌంచవిషయః - శోకవేగాదుత్పన్న ఇత్యర్థః - కథమవగమ్యతే-అనువ్యాహరణాత్ అను-పశ్చాత్ శోకానంతరముచ్చారణాత్ శోకే సతి జాతత్వాదిత్యర్థః. ౪౦½. అథ మునేః కృతిప్రణయనవిషయసంకల్పమాహ - తస్యేతి. భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - అనేన ఆరంభ కర్తవ్యం విఘ్నవిఘాతకం మంగళం మునినా ఆచరితమిత్యుక్తం-తస్య వాల్మీకేః-ఇయం బుద్ధిర్జాతా-ఇదం శబ్దార్థమాహ కృత్స్నమిత్యాది - సర్వం రామాయణాఖ్యం కావ్యం - ఈదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః శ్లోకైః - కరవాణీతి ఇయం బుద్ధిరిత్యన్వయః - ఈదృశైరితి ప్రాయికాభిప్రాయమేతత్ - వృత్తాంతరాణామపి తత్ర తత్ర ప్రయోగాత్. ౪౧½. అథ యథాసంకల్పం కావ్యరచనమాహ - ఉదారేతి. కీర్తి

తతో మయా సహ మోక్ష్యస ఇత్యర్థః - లోకేష్వితి తదవయవాభిప్రాయం బహువచనం. ౩౭½. ౩౮½. తస్యేతి. ప్రాహుశ్చపఠంతిచ పాఠేన ఆనందం చాన్వభూవన్నిత్యర్థః. ౩౯½. సమేతి. అనువ్యాహరణాత్పునః పునః పాఠాత్ శ్లోకశ్శ్లోకత్వమాగత ఇతి శ్లోకశ్లోకత్వేన ప్రతిబద్ధోఽభవత్ ముహుర్ముహుః శిష్యైః పఠితత్వాత్-శ్లోకశ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * తి. య ఋషిణా గీతః సః-అను అతిశయితశోకోత్పత్త్యనంతరం వ్యాహరణాద్భూయశ్శ్లోకః విపులశ్లోకఏవ శ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇతివయం మన్యామహే - ఇతి ప్రాహురితి సంబంధః - ఉత్ప్రేక్షా చేయం - తేనాస్య శ్లోకస్య కరుణారసమయత్వం ధ్వనితం- అత్ర నష్టక్రౌంచాలంబనకః క్రౌంచీవిరావానుదీపితో నిషాదవిషయకక్రోధ వ్యభిచారికో మానిషాదేత్యాది వాక్యానుభావకః - కరుణో రస ఇతి బోధ్యం. ౪౦½. తస్యేతి. ఈదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః. * తి. ఈదృశైః మానిషాదేతివత్కరుణారసప్రధానైరిత్యర్థః అనేనాన్యే రసా అత్ర గుణీభూతా ఇతి ధ్వనితం. ౪౧½. ఉదారవృత్తార్థపదైః ప్రసిద్ధైః ఉదారధీః

కృత్స్నం రామాయణం కావ్యమీదృశైః కరవాణ్యహం, ౪౧½
ఉదారవృత్తార్థపదైర్మనోరమైస్తదాస్య రామస్య చకార కీర్తిమాన్.
సమాక్షరైః శ్లోకశతైర్యశస్వినో యశస్కరం కావ్యముదారధీర్మునిః, ౪౨½

రస్యాస్తీతి కీర్తిమాన్ - అనేన - 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పర నిర్వృతయే కాంతాసంమితతయోపదేశయుజ' ఇత్యాలంకారికోక్తకావ్య ప్రయోజనేష్వస్య యశ ఏవ ప్రధానం ప్రయోజనమితి దర్శితం - కావ్యనిర్మాణానంతరభావినో యశసః-పూర్వభావోక్త్యాతి శయోక్తిరుక్తా - ఉదారా మహతీ ధీర్యస్య స ఉదారధీః - 'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః- తేన కవిత్వబీజభూతా నిపుణతోక్తా - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే-'శక్తిర్నిపుణతా లోకే కావ్యశాస్త్రా ద్యవేక్షణాత్, కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవ' ఇతి. మునిః మననశీలః - అనేన - వివిక్తసేవిత్వమరోచకిత్వం చోక్తం - తదుక్తం వామనేన - 'ద్వయోహి కవయః అరోచకిన స్సతృణాభ్యవహారిణ' శ్చేత్యాది-తదా బ్రహ్మవరప్రదానానంతరకాలే-అనేన కవిత్వహేతుభూతా శక్తిరుక్తా-యశస్వినోపి రామస్య యశస్కరం-తదుక్తం దండినా - 'ఆదిరాజయశోబింబ మాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయం, తేషామసన్నిధానేపి న స్వయం పశ్య నశ్యతీ'తి. ఇతరకీర్త్యపేక్షయా కావ్యనా యకత్వకృతా కీర్తిరనుపమేత్యర్థః-కావ్యం-కవిః లోకోత్తరవర్ణననిపుణః కవేః కర్మ కావ్యం శబ్దార్థ యుగళం-తథోక్తం-సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ కావ్యమితి. అత్ర కావ్యశబ్దేన కావ్య సందర్భరూపం మహాకావ్యముచ్యతే-తల్లక్షణముక్తం కావ్యాదర్శే-'సర్గబంధో మహాకావ్య ముచ్యతే తస్య లక్షణం, ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం. ఇతిహాసకథోద్భూతమితరద్వారసంశ్ర యం, చతుర్వర్గఫలాయత్తం చతురోదాత్తనాయకం. నగరార్ణవశైలర్తు చంద్రార్కోదయవర్ణనైః, ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః. విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః, మంత్ర ద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి. అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం, సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః. సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతైరుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీ'తి. ఏవం భూతం కావ్యం శ్లోకశతైరవయవైశ్చకార - శ్లోకశబ్దేన గద్య పద్యమిశ్రప్రబంధేషు స్వగ్రంథస్య పద్యరూపతా ప్రదర్శితా - శతైరిత్యనేన - శతకాదిక్షుద్ర ప్రబంధవ్యావృత్తిరుక్తా-బహువచనార్థం చ స్వయమేవ వివరిష్యతి 'చతుర్వింశత్సహస్రాణీ'తి- కీదృశైః శ్లోకశతైః - ఉదారవృత్తార్థపదైః ఉదారాణి మహాంతి వృత్తార్థపదాని యేషాం తైః - వృత్తాని పథ్యావక్త్రోపజాతివంశస్థవసంతతిలకాదీని - తేషాముదారత్వం తత్తద్రసాభివ్యంజకత్వం - అర్థాః వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యాః తేషాముదారత్వం 'ద్రాక్షాపాకనాళికేరపాకరసాలపాకేషు ద్రాక్షా పాకవత్త్వం - తల్లక్షణముక్తం రుద్రటేన - ద్రాక్షాపాకస్సకథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రస' ఇతి. పదాని వాచకలక్షకవ్యంజకాని - తేషాముదారత్వం - 'యా పదానాం పరాన్యోన్యం మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యత' ఇత్యుక్తలక్షణశయ్యావత్త్వం-పునః కీదృశైః - మనోరమైః రమణీయైః - అనేన వైదర్భీ గౌడీపాంచాలీ చేత్యుక్తాసు రీతిషు వైదర్భీరీతిమత్త్వముక్తం-తల్లక్షణం చోక్తం - 'బంధ పారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్యవర్జితా, నాతిదీర్ఘసమాసా చ వైదర్భీ రీతిరిష్యత' ఇతి. సమాక్షరైః- ప్రతిపాదం సమానాక్షరైః అనేన విషమవృత్తార్యాదిరూపతా వ్యావృత్తా. ౪౨½. ఏవం ప్రబం

మహాబుద్ధిః. * తి. ఉదారస్య యద్వృత్తం చరితం ఉదారం వా యచ్చరితం తద్రూపార్థబోధకైః పదైః - మనోరమైః శ్రుతికటుత్వాదిదోషరహితైః-శ్లోకశతైరితి శతశబ్దోఽనంతవాచీ. ౪౨½. తదితి

తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధం.

నిర్మాణ మభిధాయ కుశలవాదిభ్యః తత్ ప్రతిపాదనం సంగ్రహేణ దర్శయతి-తదితి. స్వగ్రంథస్య ఉత్తమకావ్యత్వప్రదర్శనాయ నిర్దోషత్వమాహ - ఉపగతసమాస సంధియోగమితి - సమాసాః తత్పురుషాదయః - సంధయః సంహితాః - యోగః పదవ్యుత్పత్తిః-ఉపగతాః శాస్త్రానురూప్యేణ ప్రాప్తాః సమాససంధియోగా యస్మిన్ తత్తథోక్తం - అనేన సమాసదోష సంధిదోష పదదోష శూన్యత్వముక్తం-ప్రధాన మల్లనిబర్హణ న్యాయేన సర్వదోషరాహిత్యస్యైతదుపలక్షణం - అథ కావ్య గుణాన్ ప్రాధాన్యేన దర్శయతి సమేతి - సమైర్మధురై రుపనతార్థై ర్వాక్యైర్బద్ధం రచితం - తత్ర సమతాలక్షణ ముక్తం దండినా - 'సమం బంధేష్వవిషమం తే మృదుస్ఫుటమధ్యమా'ఇతి. మాధుర్య లక్షణం చ తేనైవోక్తం-'మధురం రసవద్వాచివస్తున్యపి రసస్థితిః, యేన మాద్యంతి ధీమంతో మధునేవ మధువ్రతా' ఇతి - ఉపనతార్థత్వం అర్థవ్యక్తిః - తత్స్వరూపం చ తేనైవోక్తం - 'అర్థవ్యక్తి రనేయత్వ మర్థస్యే'తి. రఘువంశ్యాః రఘవః తేషాం వరో రామః తచ్చరితం తచ్చరిత విషయకం-మునినా వాల్మీకినా మయా ప్రణీతం మునినా నారదేన వా ప్రణీతం దశశిరసో రావణస్య వధం వధమధికృత్య కృతం గ్రంథం-'అధికృత్య కృతే గ్రంథ' ఇతి విహితస్యాణో లుప్-నిశామయధ్వం-నిశామయధ్వం నిశామయధ్వ మితిన్యశామయ తేత్యర్థః-'క్రియాసమభిహారేలోడ్లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమో' రితితధ్వ మోర్హిస్వాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ ధ్వమః పాక్షికః స్వాదేశాభావః - మితాం హ్రస్వ ఇతి విహితస్య హ్రస్వస్య ఘటాదయో మిత ఇతి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి రనిత్య ఇత్యనిత్యత్వాద్ధ్రస్వాభావః - కింతు ణిచి దీర్ఘ ఏవ - అశ్రావయదిత్యర్థః - శిష్యానితి శేషః - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం - యద్వా- మునిః రఘువరచరితంచకార తన్నిశామయధ్వమితి శిష్యాన్ ప్రతి పరోక్షతయోచ్యతే - శ్రవణేపి చరితస్య దర్శనసమతయాభానా న్నిశామయధ్వమిత్యుచ్యతే-'చిరనిర్వృత్తమప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శిత' మితి హి వక్ష్యతే. పూర్వశ్లోకే వంశస్థవృత్తం-'జతౌతు వంశస్థ ముదీ

ఉపగతాస్సంగతాః సమాసాస్సంధయోగాస్సంధిబంధాశ్చాస్మిన్నితి తథోక్తం - సమైరన్యూనాతిరిక్తైర్మధురైః మనోహరైః ఉపనతార్థైర్వాక్యైః బద్ధం - వస్తుతస్తు సమః సర్వోపాదానత్వేన సర్వానుగః - మధురః ఆనందైకరసః ఉపనతః నిత్యాపరోక్షతయా ప్రాప్తః-యత్సాక్షాదపరోక్షాత్ బ్రహ్మేతిశ్రుతేః - అర్థః శ్రీరామబ్రహ్మరూపార్థో యేషాం తై ర్వాక్యైర్బద్ధం - దశశిరసశ్చ వధం దశశిరసోవధ ప్రతిపాదకం దశశిరసో వధోఽస్మిన్ కావ్యే విద్యత ఇత్యుపచారేణ కావ్యం తథోచ్యతే-రఘువరచరితం కావ్యం నిశామయధ్వం నిరీక్షధ్వం.* తి. ఏవం కావ్యనిర్మాణముక్త్వా తత్ర శ్రోతౄనభిముఖీకరోతి - తదితి. సమాసస్తత్పురుషాదిః - సంధిస్సంహితా - యోగః ప్రకృతిప్రత్యయయోః. - ఏతే ఉపగతా యథావ్యాకరణాలంకారశాస్త్రమర్యాదం యస్మిన్ కావ్యే తాదృశం - సమః పతత్ప్రకర్షాదిదోషరహితః - మధురః కరుణారసయుక్తత్వేన మాధుర్యగుణప్రధానః ఉపనతః ప్రసన్నతయోపలభ్యమానో యోర్థః తద్బోధకవాక్యైర్నిబద్ధం-అనేన ప్రసాదగుణవత్తా దర్శితా-సముదాయేన వైదర్భీరీతిమత్త్వం ధ్వనితం రఘూర్గత్యర్థాన్నిష్పన్నేన రఘువరశబ్దేన తస్యసర్వాంతర్యామిత్వం ధ్వనితం ఈదృశస్యాపి మిథ్యార్థకత్వేఽనుపాదేయత్వం స్యాదత ఆహ - మునిప్రణీతం బ్రహ్మానుగ్రహప్రాప్త సత్యవాగృషిప్రణీతం - దశశిరసశ్చ వధమిత్యనేన నాంతమిదం శ్రోతవ్యమితి సూచితం - తేనైవ సూచితఫలలాభాత్ - ఉత్తరకాండం త్వస్యాఖిలం భారతస్య హరివంశవత్-అతఏవాగ్రిమసర్గే - వనసంచరణపర్యంతవృత్తాన్వేషణమేవ సమాధినా ఋషేర్వక్ష్యతీతి ప్రాంచః -

రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వం, ౮౩౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రుత్వా వస్తు సమగ్రం తద్ధర్మాత్మా ధర్మసంహితం,
వ్యక్తమన్వేషతే భూయో యద్వృత్తం తస్య ధీమతః. ౧
ఉపస్పృశ్యోదకం సమ్యఙ్మునిస్స్థిత్వా కృతాంజలిః,
ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు ధర్మేణాన్వేషతే గతిం. ౨
రామలక్ష్మణసీతాభిః రాజ్ఞా దశరథేనచ,
సభార్యేణ సరాష్ట్రేణ యత్ప్రాప్తం తత్ర తత్త్వతః. ౩

రితం జరా'వితి లక్షణాత్. అత్ర పుష్పితాగ్రావృత్తం-'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౮౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

పూర్వస్మిన్ సర్గే స్వగ్రంథస్యాత్యంతాదరణీయత్వద్యోతనాయ పరమాప్తస్వరూపం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రాధాన్యేనోక్తం - సంప్రతి తదర్థమేవ విషయవైలక్షణ్యం దర్శయతి - విషయస్య వైలక్షణ్యం నామ సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం లోకోత్తరనాయక గుణపరిష్కృతత్వం చ-తత్ర ప్రథమం సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం వివక్షుస్తద్ధేతుత్వాన్వేషణమాహ - శ్రుత్వేతి. ధర్మే ఆత్మా స్వభావో యస్యాసౌ ధర్మాత్మేత్యన్వేషణహేతూక్తిః - ధర్మసంహితం ధర్మసహితం - 'సమో వా హితతతయో' రితి వికల్పితత్వాన్మకారలోపాభావః - సమగ్రం కృత్స్నం - తత్ నారదోక్తం - వస్తు కథాశరీరం శ్రుత్వా - భూయస్తతోఽధికం - ధీమతో రామస్య యద్వృత్తం చరిత్రమస్తి - తత్-వ్యక్తం యథా భవతి తథా - అన్వేషతే పర్యాలోచయతిస్మ-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్. ౧. ధర్మాత్మేత్యనేన సూచితమన్వేషణ ప్రకారమాహ-ఉపస్పృశ్యేతి. మునిః - సమ్యక్ యథాశాస్త్రం ఉదకముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పర్శస్త్వాచమన' మిత్యమరః-ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు స్థిత్వా నిజగురుముద్దిశ్య కృతాంజలిస్సన్ - ధర్మేణ బ్రహ్మప్రసాదరూపశ్రేయస్సాధనేన - గతిం రామాదివృత్తం అన్వేషతే. ౨. గతిశబ్దార్థం వివృణ్వన్ ధర్మేణాన్వేషణఫలమాహ - రామేతి. రామాదిభిః- యత్ ప్రాప్తం తత్ర విషయే-తత్త్వతః తత్త్వేన-సంప్రపశ్యతి సమంతాత్ ప్రకర్షేణ పశ్యతి-తత్సర్వం- విశదతరం పశ్యతీత్యనుషజ్యతే. ౩. కిం ప్రాప్తం తత్రాహ - హసితమితి. పూర్వోక్తరామాదీనాం -

---

పరేతు దశశిరసో వధం చేత్యన్వయః-తేనసీతాత్యాగాదిరూపోత్తరకాండీయవృత్తాంతసంగ్రహ ఇత్యాహుః. ౮౩౫. ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

శ్రుత్వేతి. సమగ్రం వస్తు కృత్స్నం రామచరితం-నారదోక్తం శ్రీరామచరితరూపం వస్తుతత్త్వం శ్రుత్వా ప్రపంచేన వక్తుం యథా వ్యక్తం భవతి తథాన్వేషతే విచారయతిస్మ - లడార్షః. ౧. ఉపస్పృశ్యేతి. ధర్మేణ చతుర్ముఖప్రసాదరూపేణ - గతిం రామవృత్తం. ౨. రామలక్ష్మణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. రాజ్ఞా తత్ర రాష్ట్రే తత్త్వతః యద్వృత్తం జాతం - ధర్మవీర్యేణ చతు

హసితం భాషితం చైవ గతిర్యా యచ్చ చేష్టితం,
తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ యథావత్సంప్రపశ్యతి. ౪
స్త్రీతృతీయేన చ తదా యత్ప్రాప్తం చరతా వనే,
సత్యసంధేన రామేణ తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం. ౫
తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః,
పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథా. ౬
తత్సర్వం తత్త్వతో దృష్ట్వా ధర్మేణ సమహాద్యుతిః,
అభిరామస్య రామస్య చరితం కర్తుముద్యతః. ౭

యద్ధసితం హాసః - యచ్చ భాషితం భాషణం - భావేక్తః - యా గతిః గమనం - చేష్టితం చేష్టా - యుద్ధాదికమితి యావత్ - తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ బ్రహ్మవరప్రసాదశక్త్యా - యథావత్ తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి - అత్ర యోగజధర్మస్థానీయత్వాత్ బ్రహ్మప్రసాదో ధర్మశబ్దేనోచ్యతే - స సాక్షాత్కారహేతుః చక్షురాదివదితి ప్రమాణతోఽధ్యవసీయతే. ౪. నగరనివాసకాలికచరితావలోకనమభిధాయ - వనవాసకాలికవృత్తాంతనిరీక్షణమాచష్టే - స్త్రీ తృతీయేనేతి. స్త్రీ తృతీయా యస్య తేన - సీతాలక్ష్మణసహితేనేత్యర్థః - వనే దండకారణ్యే - చరతా - సత్యసంధేన - సత్యప్రతిజ్ఞేన - రామేణ యత్ప్రాప్తం - తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం - వాల్మీకినేతి శేషః - ధర్మవీర్యేణేతి సిద్ధం. ౫. ఏవం రామాదివృత్తాంతదర్శనస్య విశదతమత్వమాహ - తత ఇతి. తతః అన్వీక్షణానంతరం - వాల్మీకిః - యోగం బ్రహ్మప్రసాదరూపోపాయమాస్థితస్సన్ - 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః - తత్ర రామాదౌ పురా యన్నిర్వృత్తం నిష్పన్నం - తత్సర్వం వృత్తం పాణౌ. ఆమలకమివ పశ్యతిస్మ. ౬. అథ దర్శనఫలం గ్రంథనిర్మాణోద్యోగమాహ తత్సర్వమిత్యాది - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. మహాద్యుతిః రామగుణానుభవజనితహర్షప్రకర్షకృతద్యుతియుక్తః - సః వాల్మీకిః - తత్సర్వం రామవృత్తాంతం - తత్త్వతో ధర్మేణ పూర్వోక్తేన దృష్ట్వా - అభిరామస్య నిరవధికభోగ్యస్య రామస్య - చరితం చరితవిషయప్రబంధం - కర్తుం ఉద్యతః ఉద్యుక్తోఽభూత్, కీదృశం చరితమిత్యత్రాహ - కామార్థగుణసంయుక్తమితి - కామశ్చార్థశ్చ కామార్థౌ - గుణశబ్దేనా ప్రాధా

ర్మ్యఖప్రసాదబలేన యథావత్సంప్రపశ్యతి. ౪. అయోధ్యానివాసకాలే యద్వృత్తం తన్నిరీక్షణమభిధాయ - అయోధ్యాతో నిర్గమనానంతరం వనవాసే యద్వృత్తమస్తి తన్నిరీక్షణమాహ - స్త్రీతృతీయేనేతి. ద్వితీయో లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే. * ౫. తత్సర్వం చేతి చకారస్య తదుత్తరకాలికముత్తరకాండస్థం చేత్యర్థ ఇత్యపరే. * ౫. రామవృత్తస్యాన్యతో నిరీక్షణముక్త్వా తస్యైవ ప్రత్యక్షనిరీక్షణమాహ - తత ఇతి. నిర్వృత్తం జాతం. * ౬. నేదం దర్శనం స్వప్నవదిత్యాహ - తత ఇతి. తతః పూర్వాచరితయోగాభ్యాసాత్ - యోగం సమాధిం - తత్ర సమాధౌ - పురా పశ్యతి అపశ్యదిత్యర్థః - యన్నిర్వృత్తం జాతం ఇదముపలక్షణం - యచ్చ భావి తచ్చరిత్రం చాపశ్యదిత్యర్థః. * ౭. తదితి. అర్థవిత్ అభిరామస్యేత్యనేన రామవృత్తకథనస్య రాగప్రాప్తత్వం ద్యోత్యతే. కామార్థేతి. కామార్థగుణసంయుక్తం కామప్రయోజకగుణసంయుక్తం - ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధర్మార్థయోరౌపయికా యే గుణాస్తేషాం విస్తరేణ ప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యం రత్నతుల్యైః పదైరర్థైః ఆఢ్యం సంపూర్ణం - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వాభిః షడ్జాదిసర్వసంబంధినీభిః కాంతాప్రభావతీప్రభృతిభిః ద్వావింశతిశ్రుతిభిర్మనోహరం - శ్రుతిశబ్దేన నాడీసముద్భవస్సుఖహేతుర్ధ్వని

కామార్థగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగుణవిస్తరం,
సముద్రమివ రత్నాఢ్యం సర్వశ్రుతిమనోహరం. ౮
సయథాకథితం పూర్వం నారదేన మహర్షిణా,
రఘువంశస్య చరితం చకార భగవా నృషిః. ౯
జన్మ రామస్య సుమహద్వీర్యం సర్వానుకూలతామ్,
లోకస్య ప్రియతాం క్షాంతిం సౌమ్యతాం సత్యశీలతాం. ౧౦
నానాచిత్రకథాశ్చాన్యాః విశ్వామిత్రసమాగమే,

న్యముచ్యతే - అప్రధానాభ్యామర్థకామాభ్యాం సంయుక్తం - తత్ప్రతిపాదనార్థం తత్ర తత్రార్థకామప్రతిపాదక మిత్యర్థః - ధర్మార్థయోః ధర్మమోక్షయోః - గుణోఽతిశయః - తం విస్తృణాతీతి ధర్మార్థగుణవిస్తరం - పచాద్యచ్ - ప్రాధాన్యేన ధర్మాపవర్గప్రతిపాదకమిత్యర్థః - 'అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే' ఇతి వైజయంతీ. అతఏవ రత్నాఢ్యం సముద్రమివ స్థితం సముద్రోయథా శంఖశుక్త్యాది యుక్తోపి ప్రాధాన్యేన రత్నాని బిభర్తి తథాస్థితమిత్యర్థః - సర్వేషాం జనానాం శ్రుతి మనసీ శ్రోత్రహృదయే హరతీతి సర్వశ్రుతిమనోహరం - శబ్దమాధుర్యాచ్ఛ్రోత్రాకర్షకం అర్థసౌష్ఠవాచ్చిత్తాకర్షకమిత్యర్థః. ౮. యత్ప్రోక్తం ప్రబంధనిర్మాణమాహ స ఇతి. భగవాన్ సఋషిః - రఘువంశస్య రఘువంశోద్భవస్య రామస్య చరితం పూర్వం నారదేన మహర్షిణా యథా కథితం యేన క్రమేణోక్తం - తథా చకార. ౯. అథ విస్తరేణ బ్రహ్మణోపదిష్టరీత్యా రామచరితనిర్మాణం దర్శయతి - జన్మేత్యాదినా సర్గశేషేణ - ద్వితీయాంతానాం తత్ప్రతిపాదకపరత్వం బోధ్యం - వాల్మీకిర్భగవాన్ ఋషిశ్చకారేతి వక్ష్యమాణే కర్తృక్రియే అనుషంజనీయే. జన్మేతి. జన్మనస్సుమహత్త్వం - దశరథమహాతపోబలలభ్యత్వం విష్ణ్వవతారత్వం చ - వీర్యం - తాటకాతాటకేయాది హననక్షమం బలం - సర్వానుకూలతాం - సర్వానువర్తిత్వమార్జవమితి యావత్ - లోకస్య ప్రియతాం - ప్రేమాస్పదత్వం - క్షాంతిం అపరాధసహిష్ణుతాం - సౌమ్యతాం - రమ్యతాం - అనుగ్రతాం వా - 'సౌమ్యః పుమాన్ బుధే విప్రే త్రిషు స్యాత్ సోమదైవతే, రమ్యేనుగ్రేచే' తి రత్నమాలా - సత్యశీలతాం సత్యస్వభావతాం - శీలం స్వభావే సద్వృత్త ఇత్యమరః. ౧౦. నానాచిత్రకథాశ్చేతి. విశ్వామిత్రసమాగమే విశ్వామిత్రేణ రామలక్ష్మణయోస్సంయోగే సతి - అన్యాః రామచరితాదన్యాః - నానాప్రకారాః చిత్రకథాః ఆశ్చర్యా

విశేష ఉచ్యతే - యద్వా - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వేషాం శ్రుతీః శ్రోత్రాణి మనాంసి చ హరతి స్వాభిముఖాని కరోతీతి తథా-యద్వా-సర్వాసాం శ్రుతీనాముపనిషదాం మనో హృదయం తాత్పర్యం హరతి గృహ్ణాతి ప్రతిపాదయతీతి తథా. * తి. సర్వైః కావ్యగుణాలంకారవ్యంగ్యైః ఆఢ్యం పూర్ణం. * ౮. సయథేతి. రఘువంశస్య రఘువంశేవతీర్ణస్య - భగవతో రామస్య. ౯. ధర్మవీర్యేణ స్వేన దృష్టం కృత్స్నం రామచరితం ప్రతిపాదయిష్యన్ - 'ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణ'మితి న్యాయేన ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సంక్షిప్య ప్రతిపాదయతి - జన్మరామస్యేత్యాదినా. వీర్యం - స్వయమక్షతస్య పరాభిభవనసామర్థ్యం - సర్వానుకూలతాం - ఇష్టానువర్తనరూపాం ప్రియతాం విశ్లేషాసహత్వపర్యవసాయినీం ప్రీతివిధేయతాం క్షాంతిం ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇత్యుక్తరూపాం-సౌమ్యతాం నిరతిశయప్రియదర్శనతాం. ౧౦. * తి. విశ్వామిత్రసహాయనే విశ్వామిత్రేణ సహగమనే - తదుపస్థితికాలే సభాయాం మార్గే గమనకాలే చ.

జానక్యాశ్చ వివాహం చ ధనుషశ్చ విభేదనం. ౧౧
రామరామవివాదం చ గుణాన్ దాశరథే స్తథా,
తథాభిషేకం రామస్య కైకేయ్యాః దుష్టభావతాం. ౧౨
విఘాతం చాభిషేకస్య రాఘవస్య వివాసనం,
రాజ్ఞ శ్శోకవిలాపం చ పరలోకస్య చాశ్రయం. ౧౩
ప్రకృతీనాం విషాదం చ ప్రకృతీనాం విసర్జనం,
నిషాదాధిపసంవాదం సూతోపావర్తనం తథా. ౧౪
గంగాయాశ్చాపి సంతారం భరద్వాజస్య దర్శనం,
భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞానాచ్చిత్రకూటస్య దర్శనం. ౧౫
వాస్తుకర్మ నివేశం చ భరతాగమనం తథా,
ప్రసాదనం చ రామస్య పితుశ్చ సలిలక్రియాం. ౧౬
పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం చ నందిగ్రామనివాసనం,
దండకారణ్యగమనం విరాధస్యవధం తథా. ౧౭

వహాకథాశ్చ - జానక్యాశ్చేతి - చకారేణోర్మిళాదయస్సముచ్చీయంతే - ధనుషో రుద్రచాపస్య- భేదనం భంగంచ. ౧౧. రామరామవివాదం చేతి. రామేణ పరశురామేణ - రామస్య రాఘవస్య వివాదమిత్యత్ర తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః అతో నైకశేషప్రసక్తిః - దాశరథే ర్గుణాన్ అయోధ్యాకాండాదౌ వక్ష్యమాణాన్ - తథేతి సముచ్చయార్థ స్త్వత్ర ద్రష్టవ్యః-రామ స్యాభిషేకం అభిషేకోద్యోగం - కైకేయ్యా దుష్టభావతాం దుష్టహృదయత్వం చ. ౧౨. విఘాత మితి. అభిషేకస్య రామాభిషేకస్య విఘాతం కైకేయీదుష్టహృదయత్వకృతం విఘ్నం చ - రామస్య వివాసనం చ - రాజ్ఞోదశరథస్య - శోకేన విలాపం ప్రలాపంచ - రాజ్ఞః పరలోకస్య స్వర్గస్య - ఆశ్రయం ఆశ్రయణం చ. ౧౩. ప్రకృతీనామితి. ప్రకృతీనాం జనానాం - విషాదం దుఃఖం - ప్రకృతీనాం విసర్జనం - వంచనేన నిర్యాపనంచ - నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం సూతస్య ఉపావర్తనం పునరాగమనం చ. ౧౪. గంగాయాశ్చేతి. స్పష్టం. ౧౫. వాస్త్వి తి. వాస్తుకర్మ శాస్త్రోక్తప్రకారేణ యథోచితమందిరనిర్మాణం - నివేశం శాస్త్రోక్తవాస్తుపూజాది పూర్వకం గృహే ప్రవిశ్యావస్థానం - రామస్య ప్రసాదనం - భరతేనేతి శేషః - సలిలక్రి యాం సలిలదానం. ౧౬. పాదుకాగ్ర్యాభిషేకమితి. పాదుకాగ్ర్యయోః పాదుకాశ్రేష్ఠయోః శ్రైష్ఠ్యం ధృతత్వాత్ - అభిషేకం రాజ్యనియంతృతయా స్థాపనం - నందిగ్రామే నివాసనం నివస నం - స్వార్థే అణ్ - పాదుకాస్థాపనం వా. ౧౭. దర్శనమితి. అనసూయయా అత్రిపత్న్యాసహ

చిత్రాః నానాకథాః - అన్యాశ్చ కథాః - యోగవాసిష్ఠోక్తాః - బ్రహ్మప్రతిపాదకాః కథా అత్ర గ్రంథే ఉక్తాగంగాదికథాశ్చేత్యర్థః. ౧౧. రామేతి. అభిషేకం అభిషేకసామగ్రీం. ౧౨. * తి. విఘాతంచేతి. వివాసనం వనంప్రతి ప్రస్థాపనం. * ౧౩. ప్రకృతీనామితి. ప్రకృతీనాం వంచనా పూర్వకం విసర్జనం ప్రకృతీర్విసర్జయిత్వా గమనం నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం సూతోపావర్తనం. ౧౪. * తి. గంగాయా ఇతి. అభ్యనుజ్ఞానం సంమతిః. * ౧౫. వాస్త్వితి. వాస్తుకర్మ - చిత్రకూటే గృహనిర్మాణం-నివేశనం తత్ర గృహేఽవస్థానం. * తి. ప్రసాదనం భరత కర్తృకం. * ౧౬. పాదుకేతి. పాదుకాగ్ర్యభిషేకం పాదుకాశ్రేష్ఠయోరభిషేచనం - నంది

దర్శనం శరభంగస్య సుతీక్ష్ణేన సమాగమం,
అనసూయా సహాస్యా మప్యంగరాగస్య చార్పణం. ౧౮
అగస్త్యదర్శనంచైవ జటాయోరభిసంగమం,
పంచవట్యాశ్చ గమనం శూర్పణఖ్యాశ్చ దర్శనం. ౧౯
శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదం విరూపకరణం తథా,
వధం ఖరత్రిశిరసోరుత్థానం రావణస్య చ, ౨౦
మారీచస్య వధంచైవ వైదేహ్యా హరణం తథా,
రాఘవస్య విలాపం చ గృధ్రరాజనిబర్హణం. ౨౧
కబంధదర్శనం చాపి పంపాయాశ్చాపి దర్శనం,
శబర్యాదర్శనం చైవ హనుమద్దర్శనం తథా. ౨౨
ఋశ్యమూకస్య గమనం సుగ్రీవేణ సమాగమం,
ప్రత్యయోత్పాదనం సఖ్యం వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం ౨౩
వాలిప్రమథనం చైవ సుగ్రీవప్రతిపాదనం,
తారావిలాపం సమయం వర్షరాత్రనివాసనం. ౨౪
కోపం రాఘవసింహస్య బలానాముపసంగ్రహం,

స్యాం సహాసనం-సీతాయా ఇతి శేషః 'ఆస్యాత్వాసనమాసికే' త్యమరః. అత్ర సర్వత్ర క్రమో న వివక్షితః రామాయణప్రతిపాద్యసంక్షేపమాత్రే తాత్పర్యాత్-అంగరాగస్య చందనస్య. ౧౮. శూర్పణఖ్యా ఇతి జీపత్రార్షః. ౧౯. ఖరత్రిశిరసోరితి-దూషణాదీనాముపలక్షణం-ఉత్థానం నిర్గమనం. ౨౦. మారీచస్యేతి. ఏవకారః పాదపూరణార్థః - ఏవముత్తరత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ౨౧. కబంధ దర్శనమితి. చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థః. ౨౨. ఋశ్యమూకస్యేతి. ఋశ్యమూకస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ-ప్రత్యయోత్పాదనం సాలభేదనాదిభిస్సుగ్రీవస్య విశ్వాసజననం-వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం వాలిసుగ్రీవయుద్ధం-వాలిసుగ్రీవయోర్వైరానుకథనం వా. ౨౩. వాలిప్రమథనమితి. వాలిప్రమథనం వాలివధం-సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవ రాజ్యప్రతిపాదన మిత్యర్థః - తారావిలాపం తారాప్రలాపం-సమయం శరదిసీతాన్వేష్టవ్యేతిరామసుగ్రీవయోస్సంకేతం-'సమయాఃకాలసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాశపథేషుచ, సంకేతాచారయోశ్చే'తిరత్నమాలా-తారావిలాప సమయమితి పాఠే సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవ ద్భవతీత్యేకవద్భావః-వర్షరాత్రనివాసనం-వర్షం వృష్టిః-తద్యుక్తారాత్రయో వర్షరాత్రాః-రాత్రాహ్నాహాఃపుంసీతిపుల్లింగత్వం-తేషు నివాసనం నివసనం-స్వార్థే అణ్-వర్షదినేష్విత్యర్థః-రాత్రిశబ్దస్య దినపరత్వం త్రిరాత్రాదౌదృష్టం.౨౪.కోపమితి. రాఘవసింహస్య రాఘవాణాం శ్రేష్ఠస్య-కోపం సుగ్రీవవిషయక్రోధం-బలానాం సేనానాం ఉపసంగ్రహం సంమేళనం-దిశః ప్రతివానరాణాం ప్రస్థాపనం-పృథివ్యాశ్చనివే

గ్రామనివాసనం నందిగ్రామే భరతస్య నివసనమ్. ౧౭. ౧౮. అగస్త్యసకాశాద్ధనుషో గ్రహణం. ౧౯. *తి. ఉత్థానం జానకీహరణోద్యోగం. ౨౦. ౨౨. ఋశ్యమూకస్యేతి. వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం తయోర్యుద్ధం. ౨౩. వాలిప్రమథనమితి. సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవస్య రాజ్యసంస్థాపనం - తారావిలాపం సమయమితి పాఠే - శరది దండయాత్రా కర్తవ్యేతి రామసుగ్రీవయోస్సంకేతః. ౨౪. కోపమితి. ఉపసంగ్రహం వానరమేళనం పృథివ్యాశ్చ నివేదనం సుగ్రీవేణ వానరాన్ప్రతి

దిశః ప్రస్థాపనం చైవ పృథివ్యాశ్చ నివేదనం. ౨౫
అంగుళీయకదానం చ ఋక్షస్య బిలదర్శనం,
ప్రాయోపవేశనం చాపి సంపాతేశ్చాపి దర్శనం. ౨౬
పర్వతారోహణం చాపి సాగరస్య చ లంఘనం,
సముద్రవచనాచ్చైవ మైనాకస్య చ దర్శనం. ౨౭
సింహికాయాశ్చ నిధనం లంకామలయదర్శనం,
రాత్రౌ లంకాప్రవేశం చ ఏకస్యాథ విచింతనం. ౨౮
దర్శనం రావణస్యాపి పుష్పకస్య చ దర్శనం,
ఆపానభూమిగమనం అవరోధస్య దర్శనం. ౨౯
అశోకవనికాయానం సీతాయాశ్చాపి దర్శనం,
అభిజ్ఞానప్రదానం చ రావణస్య చ దర్శనం. ౩౦
రాక్షసీతర్జనం చైవ త్రిజటాస్వప్నదర్శనం,
మణిప్రదానం సీతాయాః వృక్షభంగం తథైవచ. ౩౧
రాక్షసీవిద్రవం చైవ కింకరాణాం నిబర్హణం,
గ్రహణం వాయుసూనోశ్చ లంకాదాహాభిగర్జనం. ౩౨

దనం పృథివ్యాః ద్వీపసముద్రాదిసన్నివేశకథనం. ౨౫. అంగుళీయకదానమితి. హనుమత ఇతి శేషః- ఋక్షస్య బిలం స్వయంప్రభాబిలం - తస్య తథా సంజ్ఞా - ప్రాయోపవేశనం- ప్రాయాయ మరణాయ ఉపవేశనం శయనం - సంపాతే ర్జటాయ్వగ్రజస్య. ౨౬. పర్వతారోహణమితి. సముద్రలంఘనాయ మహేంద్రపర్వతారోహణం - సముద్రవచనాచ్చేతి చకారేణ దేవానుజ్ఞా సముచ్చీయతే - మైనాకస్య హిమవత్పుత్రస్య గిరేః. ౨౭. సింహికాయా ఇతి. సింహికాయా అసురస్త్రియాః - లంకామలయస్యలంకాధారపర్వతైకదేశస్య - 'మలయః పర్వతాంతరే, పర్వతాంశే ప్రియోద్యాన' ఇతి రత్నమాలాయాం. ఏకస్య హనుమతః. ౨౮. దర్శనమితి. ఆపానభూమిః మద్యపానభూమిః - అవరోధస్య అంతఃపురస్య. ౨౯. అశోకేతి. అశోకవనికాయానం హనుమతోఽశోకవనికాగమనం - అభిజ్ఞానప్రదానం సీతాయై అంగుళీయకదానం. ౩౦. రాక్షసీతర్జనమితి. రాక్షసీనాం తర్జనం - సీతాం ప్రతీతి శేషః - త్రిజటా విభీషణపుత్రీ తస్యాః స్వప్నదర్శనం రామశ్రేయోవిషయస్వప్నదర్శనం - మణిప్రదానం హనుమతే చూడామణిప్రదానం - వృక్షభంగం అశోకవనికావృక్షభంగం. ౩౧. రాక్షసీవిద్రవమితి. ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతి రాక్షసీనాం పలాయనం - హనుమద్భయాదితి శేషః - కింకరాణాం రావణభటానాం - వాయుసూనోః హనుమతః గ్రహణం ఇంద్రజితేతి శేషః -

---

పృథివీసంస్థానకథనం. ౨౫. అంగుళీయకదానమితి. ప్రాయేణానశనేన వానరాణాముపవేశనం. * తి. అంగుళీయకదానం రామకర్తృకం-హనుమతే. ౨౬. ౨౭. సింహికాయా ఇతి. లంకామలయదర్శనం లంకాద్వీపస్థమలయగిరిదర్శనమిత్యర్థః - ఏకస్య విచింతనం ఏకస్యాసహాయస్య విచింతనం. ౨౮. ఆవరోధస్యాంతఃపురస్య. ౨౯. అభిజ్ఞానప్రదానం-అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం అంగుళీయకం-అభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం-'జన్మరామస్యే'త్యాది'వైదేహ్యాశ్చ విసర్జన'మిత్యేతదంతం 'చకార భగవానృషి'రితి పూర్వేణ సంబంధనీయం.*తి. యానం గమనం. ౩౦, ౩౧.* తి. లంకాదాహాభిగర్జనం లంకాయా దాహేన తత్రత్యానా మాక్రందనం.లంకాదాహే హనుమద్గర్జనమితి వార్థః-అభి

ప్రతిప్లవనమేవాథ మధూనాం హరణం తథా,
రాఘవాశ్వాసనం చాపి మణినిర్యాతనం తథా. ౩౩
సంగమం చ సముద్రేణ నళసేతోశ్చ బంధనం,
ప్రతారం చ సముద్రస్య రాత్రౌ లంకావరోధనం. ౩౪
విభీషణేన సంసర్గం వధోపాయనివేదనం,
కుంభకర్ణస్య నిధనం మేఘనాదనిబర్హణం. ౩౫
రావణస్య వినాశం చ సీతావాప్తిమరేః పురే,
విభీషణాభిషేకం చ పుష్పకస్య చ దర్శనం. ౩౬
అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరతేన సమాగమం,
రామాభిషేకాభ్యుదయం సర్వసైన్యవిసర్జనం,
(స్వరాష్ట్రరంజనం చైవ వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనం.) ౩౭
అనాగతం చ యత్కించి ద్రామస్య వసుధాతలే,
తచ్చకారోత్తరే కావ్యే వాల్మీకి ర్భగవానృషిః. ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - తృతీయస్సర్గః.

లంకాదాహేనాభిగర్జనం - రాక్షసీనామిత్యర్థః. ౩౨. ప్రతిప్లవనమితి. ప్రతిప్లవనం పునస్సముద్రలంఘనం - మధూనాం మధువనస్థ మధూనాం గ్రహణం_వానరైరితి శేషః_మణినిర్యాతనం రామాయ చూడామణి ప్రదానం. ౩౩.సంగమమితి.నళసేతోః నళేన బంధనీయసేతోః- ప్రతారం ప్రతరణం. ౩౪. విభీషణేనేతి. వధోపాయ నివేదనం ఇంద్రజిదాదివధోపాయ నివేదనం. ౩౫. రావణస్య చేతి. అరేః పురఇతిశౌర్యాతిశయోక్తిః-ఉత్తరత్ర చాన్వయః. ౩౬. అయోధ్యాయాఇతి. రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం-స్వరాష్ట్రరంజనమిత్యర్థ మధికం-వైదేహ్యాశ్చ విసర్జన మిత్యంతం చకార భగవానృషిరితి పూర్వేణ సంబంధనీయం. ౩౭. సీతాభూప్రవేశప్రభృత్యుత్తరకాండకథామాహ - అనాగతం చేతి. వాల్మీకినామా భగవానృషిః - రామస్య వసుధాతలే - అనాగతం భావి - యత్ కించిచ్చరితమస్తి బ్రాహ్మణపుత్ర జీవనాశ్వమేధాదికం - తదుత్తరే కావ్యే ఉత్తరకాండే - చకార ప్రతిపాదితవాన్ - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్ పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం అనంతర కాలస్యాల్పత్వం చ ద్యోత్యత ఇత్యాహుః - ఏతదుత్తరకాండే విచారయిష్యతే. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

మర్దనమితిపాఠే-లంకాయా దాహేన అభితోమర్దనమిత్యర్థః. ౩౨. * తి. ప్రతిప్లవనం పునస్సాగరోత్తరణం-మణినిర్యాతనం సీతయా దత్తస్య స్వశిరోరత్నస్య రాఘవే దానం. ౩౩. * తి. ప్రతారం - సేనాయా ఇతిశేషః. ౩౬. * తి. 'అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరద్వాజ సమాగమం, ప్రేషణం వాయుపుత్రస్య భరతేన సమాగమం.' అయోధ్యాయాశ్చ గమనం - తదుద్దేశ్యకం గమనం - రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం - సర్వత్ర చకారేత్యనుకృష్యతే. ౩౭. అనాగతం చేతి. అనాగతం - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం-అనంతరకాలస్య అల్పతా ద్యోత్యతే. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవానృషిః,
చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవాన్. ౧
చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానాముక్తవానృషిః,

పూర్వస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యముక్తం - సంప్రతి ప్రబంధవైలక్షణ్యం కథ్యతే - ప్రబంధస్య వైలక్షణ్యం నామ - పరమాప్తప్రణీతత్వం - పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం - మహాజనపరిగృహీతత్వం - ప్రబంధనాయకశ్లాఘితత్వమిత్యాది. ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి. పరమాప్తప్రణీతత్వం పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం చానేనోచ్యతే - ప్రాప్తరాజ్యస్య స్వీకృతరాజభావస్య - పురోహితాదిత్వాద్యక్ ప్రత్యయః - లోకరక్షణాయ రఘుకులేఽవతీర్ణ స్యేత్యర్థః - రామస్య సకలగుణాభిరామస్య- అనేన ప్రతిపాద్యమహిమ్నా కావ్యస్యాదరణీయతాతిశయ ఉక్తః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్య సంపద'ఇతి. విచిత్రపదం ఆశ్చర్యపదసన్నివేశం - అనేన కావ్యస్యాత్మభూతా రీతి రుక్తా - తదుక్తం వామనేన - 'రీతిరాత్మా కావ్యస్య - విశిష్టపదరచనా రీతిః - సమగ్రౌజఃప్రసాదప్రభృతిభిర్గుణై రుదితా వైదర్భీనామరీతి' రిత్యాదినా - యద్వా-వివిధానాం చిత్రాణాం శబ్దార్థాలంకారాణాం పదం స్థానం కృత్స్నం చరితం చరిత ప్రతిపాదక గ్రంథ సందర్భం - అనేన విజ్ఞానాద్యనేకఫలసుపురుషచరిత్రత్వముక్తం - తథోక్తం-పరినంథయి విణ్ణాణ సభావింజయిజసో విసంపతిగుణా, సుంవయి సుపురిసచరి అకిత జేణణ హారతికం వాళావాఇతి. భగవాన్ బ్రహ్మప్రసాదలబ్ధ దివ్యజ్ఞానవాన్ - ఆత్మవాన్ ప్రబంధరచనానుకూలయత్నవాన్ - ఋషిః - నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా కావ్యనిర్మాణపటుః వాల్మీకిః - చకార పరోపకారాయ కృతవాన్. ఉదారధీరితి హి పూర్వముక్తం - ప్రాప్తరాజ్యస్యేత్యనేన రామరాజ్యకరణకాలే రామాయణకరణమితి గమ్యతే - ఏతత్ జ్ఞాపనాయైవ పునరారంభః. ౧. అథ ప్రక్షేపభ్రంశ సంభావనాపరిహారాయ - నాతిసంకోచవిస్తరశ్లోకసర్గకాండవత్తయాత్యంతాదరణీయత్వాయ చాహ - చతుర్వింశదితి. ఋషిః వాల్మీకిః - తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య తద్బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతేత్యంతే చికీర్షితే రామాయణాఖ్యే ప్రబంధే - శ్లోకానాం చతుర్వింశత్సహస్రాణ్యుక్తవాన్ - ఇకారలోప శ్ఛాందసః - 'పఙ్క్తివింశతీ'తిసూత్రే వింశతీత్యేవ నిపాతనాత్ - ఆదశత స్సంఖ్యాస్సంఖ్యేయే వర్తంతే-తతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే చ వర్తంత ఇతి నియమాత్ సహస్రశబ్దోత్ర సంఖ్యాపరః - చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాకశ్లోకాన్ చకారేత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే పంచసర్గశతాంశ్చ కృతవాన్ - శతాయుతప్రయుతాః పుంసి చేతి లింగానుశాసనవచనాత్ పుల్లింగత్వం- సర్గశతం పంచేతిపాఠే శతమిత్యేతత్ పఙ్క్తి-వింశతిత్రింశచ్చత్వారింశత్ పంచాశత్ షష్టిసప్తత్యశీతి

ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - 'తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసిన' ఇతి ఋషిభిరేవోక్తత్వాత్ రామస్య విషయే వసన్ వాల్మీకి రిత్యర్థా ల్లభ్యతే-చరితం చరిత్ర ప్రతిపాదకం కావ్యం. * తి. అర్థవత్ ధ్వన్యలంకారాదిప్రశస్తార్థం-ఆత్మవానితి పాఠే అవహితాంతఃకరణః - ప్రాశస్త్యే మతుప్. ౧. చతుర్వింశదితి. శతశబ్దః పున్నపుంసకః - 'చతుర్వింశత్సహస్రాణీ'తి శ్లోకపరిగణనం తపస్స్వాధ్యాయమిత్యారభ్య తద్బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతేత్యంతస్య శ్లోకసముదాయస్య - సర్గశతాన్ పంచేత్యేతత్ - షట్కాండానామేవ - నతు సోత్తరాణాం - తథాహి - శ్రీమద్బాలకాండే ద్విసహస్రాదుపరి ద్విశతం చాశీతిర్గ్రంథాః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుస్సహస్రాణి చతుశ్శతాని పంచదశగ్రంథాః - శ్రీమదరణ్యకాండే ద్విసహస్రాదుపరి సప్తశతాని

తథా సర్గశతాన్ పంచ షట్కాండాని తథోత్తరం. ౨

నవతి శతమితి సూత్రే శతమితి బహుత్వే నిపాతనాత్సాధు - షట్కాండాని ఉత్తరం చ షడ్భ్య ఉత్తరం సప్తమకాండం చ కృతవాన్ - పరత్వ మోక్షప్రదత్వాదీనాం వ్యక్తతయా ప్రతిపాదనేన పరోత్తరత్వా దుత్తరమితి పృథగుక్తిః - యద్యప్యాధునికే పాఠే శ్లోకానాం సర్గాణాం చ విపర్యాసో దృశ్యతే - తథాపి బహుచతుర్యుగాంతరితత్వేన విప్లవో యుక్తః - యద్వా - సంకల్పమాత్రపరోయం శ్లోకః - కృతవాన్ కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థః - గ్రంథసమాప్తి దశాయాం కాపి వృద్ధిరుపజాతేతి న కోపి విరోధః - యద్వా - అన్యూనాభిప్రాయమిదం వచనం - పంచశతసర్గేషు చతుర్వింశతి సహస్ర శ్లోకేషుచ న న్యూనతేత్యర్థః - యద్వా - అల్పీయసీమధికసంఖ్యా మనాదృత్య ప్రకృష్ట సంఖ్యావ్యపదేశోయం-యథా - 'మన్వంతరంతు దివ్యానాం యుగానామేక సప్తతి' రిత్యమరః, 'చతుర్యుగ సహస్రాణి బ్రహ్మణో దిన ముచ్యత' ఇత్యుక్త బ్రహ్మదినస్య చతుర్దశమన్వనుసారేణ చతుర్దశధా విభాగే మన్వంతరస్యైకసప్తత్యాధిక్యాత్. వర్తమానసంఖ్యా తు 'బాలకాండే తు సర్గాణాం సప్తసప్తతిరీరితా,అయోధ్యాకాండగాస్సర్గాశ్శతం చైకోనవింశతిః. ఆరణ్యకాండే సర్గాణాం పంచసప్తతిరీరితా, కిష్కింధా కాండగా స్సర్గా స్సప్త షష్టిరుదీరితాః. సర్గాణాం సుందరేకాండే త్వష్టషష్టిః ప్రకీర్తితా,ఏకత్రింశచ్ఛతం సర్గాదృశ్యంతే యుద్ధకాండగాః, దశోత్తరశతం సర్గా ఉత్తరేకాండ ఈరితాః.' (సర్గాః-౬౪౭) అత్ర సర్గశతాన్ పంచేత్యేతత్ షట్కాండానామేవ నతుసోత్తరాణాం షట్కాండా నీత్యేతత్ ప్రత్యాసత్తేః - చతుర్వింశతి సహస్ర శ్లోకాత్మకతా తు సప్తకాండాపేక్షయే త్యప్యాహుః. 'బాలకాండగతాశ్శ్లోకాశ్చమరాఃప్రకీర్తితాః' ౨౨౫౬. 'అయోధ్యాకాండగాశ్శ్లోకా శ్శుకభావప్రభాషితాః'-౪౪౧౫. 'అరణ్యకాండగాశ్శ్లోకాః ఖగసీరాః ప్రదర్శితాః'-౨౭౩౬. కిష్కింధాకాండగాశ్శ్లోకానీరచారు ప్రకీర్తితాః'-౨౬౨౦. 'శ్లోకాస్తు సుందరే కాండే తానసనా

ద్వాత్రింశ ద్గ్రంథాః-శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ద్విసహస్రాదుపరిషట్ఛతాని వింశతి గ్రంథాః-శ్రీమత్సుందరకాండే త్రిసహస్రాదుపరిషడ్గ్రంథాః శ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచసహస్రాణి నవశతాని నవతిశ్చ గ్రంథాః శ్రీమదుత్తరకాండే త్రిసహస్రాణి ద్విశతం సప్తసప్తతిశ్చ గ్రంథాః అత్ర యదేతదధికం - సప్త సప్తత్యుత్తరద్విశతం త్రిష్టుబ్జగత్యాది ఛందోవృత్తానామక్షరాధిక్యేన జనితం. సర్గాస్తు - శ్రీమద్బాలకాండే సప్తసప్తతిః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనవింశత్యుత్తరశతం - శ్రీమదరణ్యకాండే పంచసప్తతిః శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే సప్తషష్టిః - శ్రీమత్సుందరకాండేఽష్టషష్టిః శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతం - తదేవం పంచశతాని సప్తత్రింశత్సర్గాః - శ్రీమదుత్తరకాండే తు దశోత్తరశతం - షట్కాండాని తథోత్తరమితి ఉత్తరకాండస్య కాండైస్సహాకథన మాదరాతిశయేన - తథాహి యద్యప్యత్ర కాండేషు రామస్య పరత్వానుసంధానం - తథాపి ఉత్తరకాండే ప్రాచుర్యేణ పరత్వాభివ్యక్తిః-కోసలానాం సర్వేషామపి భగవతా సహ తల్లోకప్రాప్తిశ్చ - అపరోఽతిశయో గమ్యతే-అతఏవ సర్వోత్తరత్వాత్- తస్య ఉత్తరకాండత్వసంజ్ఞా. * తి. చతుర్వింశదితి - చతుర్వింశతిరిత్యర్థకశ్ఛాందసః - శతానితి పుల్లింగోప్యేవం - తత్ర పంచశతరూపసర్గసంఖ్యా షట్కాండానామేవ. శ్లోకసంఖ్యాతు సోత్తరాణామిత్యాహుః కతకస్తు ఉక్తసంఖ్యాపేక్షయా షట్త్రింశత్సర్గసంఖ్యాధిక్యదర్శనాత్ - చతుర్వింశతి సహస్రాపేక్షయా శ్లోక సంఖ్యాయా అప్యధికదర్శనాచ్చ ఉత్తరకాండీయసర్గసంఖ్యాక్తేశ్చ ప్రక్షిప్తోయం శ్లోకో నత్వార్ష ఇత్యాహ. ౨. కృత్వాపీతి. భవిష్యం-సీతాభూ ప్రవేశరూపితం

కృత్వాపి తన్మహాప్రాజ్ఞ స్సభవిష్యం సహోత్తరం,
చిన్తయామాస కోఽన్వేతత్ ప్రయుంజీయాదితి ప్రభుః. ౩

గాః ప్రభాషితాః-౩౦౦౬. యుద్ధకాండగతాః శ్లోకాః నిధిధీశ ప్రవేదితాః-౪౯౯౦. 'శ్లోకాస్స్యురుత్తరే కాండేవలరాగాః ప్రభాషితాః' ౩౨౩౪. (శ్లోకాః-౨౪౨౪౩). అత్రైవమవధాతవ్యం-బాలకాండే త్రింశే సర్గే-'సతేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహత' ఇత్యతః పూర్వమేకసహస్రం త్రిషష్టితమే - 'విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప' ఇత్యతః పూర్వం ద్వే సహస్రే-అయోధ్యాకాండే చతుర్దశే-'చతురశ్వో రథశ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధనరుత్తమ'మిత్యతః - పూర్వం త్రీణి సహస్రాణి-చతుశ్చత్వారింశే - 'వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్య సదానఘ' ఇత్యతః పూర్వం చత్వారి సహస్రాణి - ఏకసప్తతితమే - 'ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశచ్ఛ్రాంత వాహన' ఇత్యతః పూర్వం పంచ సహస్రాణి - ఏకోనశతతమే 'ఉటజే రామమాసీనం జటామండల ధారిణ' మిత్యతః పూర్వం షట్ సహస్రాణి - అరణ్యకాండే ద్వాదశే-'తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనా' దిత్యతః పూర్వం సప్తసహస్రాణి-సప్తచత్వారింశే - 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్యతః పూర్వ మష్టౌ సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండే చతుర్థే-'తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభ' ఇత్యతః పూర్వం నవసహస్రాణి - ఏకత్రింశే - 'నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజమిత్యువాచే'త్యతః పూర్వం దశ సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండసమాప్త్యా ఏకాదశ సహస్రాణి - సుందరకాండే సప్తవింశే - 'తతస్తస్య నగస్యాగ్ర' ఇత్యతః పూర్వం ద్వాదశ సహస్రాణి - షట్చత్వారింశే - 'నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరిర్ధీరపరాక్రమ' ఇత్యతః పూర్వం త్రయోదశ సహస్రాణి - సుందరకాండసమాప్త్యా చతుర్దశ సహస్రాణి - యుద్ధకాండేఽష్టావింశే - 'రక్షోగణ పరిక్షిప్తో రాజా హ్యేష విభీషణ' ఇత్యతః పూర్వం పంచదశసహస్రాణి - పంచాశే - 'ప్రదర్శనం చ బుద్ధిశ్చ స్మృతిశ్చ ద్విగుణం తయో' రిత్యతః పూర్వం షోడశసహస్రాణి-ఉత్తరభాగారంభే - 'కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనే'త్యతః ప్రాక్ సప్తదశసహస్రాణి - అశీత్యంతేనాష్టాదశ సహస్రాణి - ద్వాదశ శతతమే - 'మరణాంతాని వైరాణీ'త్యతః ప్రాగేకోనవింశతి స్సహస్రాణి - యుద్ధకాండసమాప్త్యా వింశతి స్సహస్రాణి - ఉత్తరకాండే ద్వావింశే - 'తతః ప్రాచోదయత్సూత స్తాన్ హయాన్ రుధిరప్రభా'నిత్యతః పూర్వమేకవింశతిస్సహస్రాణి - చత్వారింశత్సమాప్త్యా ద్వావింశతి స్సహస్రాణి - షట్సప్తతితమే - 'బ్రాహ్మణస్యచ ధర్మేణ త్వయాజీవాపిత స్సుత' ఇత్యతః పూర్వం త్రయోవింశతి స్సహస్రాణి - తతః ప్రబంధసమాప్త్యా చతుర్వింశతి స్సహస్రాణీత్యాహుః. ౨. అథాస్య కావ్యస్య మహాజనపరిగ్రహం వక్తుం పీఠికామారచయతి - కృత్వేతి. మహాప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ప్రత్యయః - యద్వా - ప్రజ్ఞాధీః-'ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీమతి' రిత్యమరః. సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ' ఇతి మత్వర్థీయో ణప్రత్యయః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః నిరతిశయజ్ఞానసంపన్నో వాల్మీకిః - సహోత్తరం - రామాభిషేకాదుత్తరేణ వృత్తాంతేన సహితం - వికల్పాత్ సహాశబ్దస్య సభావాభావః - సభవిష్యం - అశ్వమేధోత్తరభావివృత్తాంతసహితం - అశ్వమేధ పూర్వకాలే అస్య కావ్యస్య ప్రవృత్తత్వాత్ - తత్కావ్యం కృత్వాపి ఏతత్కా-

---

శ్రీరామముద్దిశ్య బ్రహ్మణావశేషం కార్యం శృణ్విత్యుక్తం - 'ప్రవిష్టాయాం తు వై దేహ్యాం భూతలం సత్యసంసదీ'త్యాద్యవశిష్టం కావ్యం. ప్రయుంజీయాత్ - పఠితుం శక్నుయాత్. * తి. సహోత్తరమిత్యత్రోత్తరపదార్థస్య సభవిష్యమితి సవిశేషణత్వేప్యార్షస్సమాసః - భవిష్యం చ

తస్య చింతయమానస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః,
అగృహ్ణీతాం తతః పాదౌ మునివేషౌ కుశీలవౌ. ౪
కుశీలవౌ తు ధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ,
భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ దదర్శాశ్రమవాసినౌ. ౫
సతు మేధావినౌ దృష్ట్వా వేదేషు పరినిష్ఠితౌ,

వ్యం - ప్రభుః సమర్థః - 'ప్రభూశక్తాధిపా'వితి భాస్కరః, కః పురుషః ప్రయుంజీయాత్ వాగ్విధేయం కుర్యాదితి చింతయామాస - ప్రయుంజీయాదిత్యత్రాత్మనేపదాభావోఽనిత్యత్వాత్ - సభవిష్యమిత్యత్ర ఔణాదికేస్య ప్రత్యయే ఇణ్ణిమిత్తం షత్వం. ౩. తస్యేతి. తతః వాల్మీకిచింతానంతరం - మునివేషౌ - వస్తుతస్తు తౌ రాజకుమారౌ - కుశీలవౌ - కుశలవౌ-ఈకారశ్ఛాందసః - చింతయమానస్య భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - తదనుకూలశిష్యలాభాయ పరమాత్మని కృతమనస్కస్యేత్యర్థః - తస్య మహర్షేః - పాదౌ అగృహ్ణీతాం - రామాయణగ్రహణార్థమన్వవర్తేతామిత్యర్థః. ౪. కుశీలవావితి. ధర్మజ్ఞౌ గురుశుశ్రూషాధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ ఆసమాప్తైశ్వర్యవంతౌ-యశస్వినౌ - విద్యాంతరాభ్యాసజకీర్తియుక్తౌ - భ్రాతరౌ తుల్యస్వరౌ స్వరసంపన్నౌ శారీరవంతౌ - ఆశ్రమవాసినౌ స్వాశ్రమవాసిత్వేన స్నేహవిషయభూతౌ - కుశీలవౌ కుశలవౌ దదర్శ - ఉపదేశయోగ్యావాకలయాంచకారేత్యర్థః-అనేన రామాభిషేకానంతరకాలే రామాయణకరణం - ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేతి హి సర్గాదావుక్తం - అనంతరం కుశలవోత్పత్తిరితి సూచితం - ఏతత్ జ్ఞాత్వైవ వాల్మీక్యాశ్రమే సీతా త్యక్తా రామేణ. ౫. సత్వితి. వేదేషు ఋగ్యజుస్సామాథర్వణలక్షణేషు చతుర్షు విషయే- మేధా-ధారణక్షమా బుద్ధిః-'మేధాధీర్ధారణక్షమే'తి యాదవః. తద్వంతౌ - అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితి వినిప్రత్యయః - అనేనాక్షరరాశిగ్రహణఫలం అధ్యయనముక్తం - పరితో నిష్ఠా పరినిష్ఠా సాంగాధ్యయనం - సానయోస్సంజాతేతి పరినిష్ఠితౌ-తారకాదిత్వాదితచ్ . అనేన విశేషణద్వయేనాధీతసాంగవేదత్వాదాపాతప్రతిపన్నవేదార్థత్వాచ్చ తదుపబృంహణాపేక్షిత్వముక్తం - తౌ కుశలవౌ - ప్రభుః స్వతంత్రో వాల్మీకిః - వేదోపబృంహణార్థాయ - వేదోపబృంహణరూపప్రయోజనాయ - వేదోపబృంహణరూపస్వగ్రంథపఠనాయేత్యర్థః - ఉపబృంహణం నామ - నానాశాఖానుసారేణ నిర్ణీతవేదార్థప్రతిపాదకో గ్రంథః-అగ్రాహయత అగృహ్ణాత్ - స్వార్థే ణిచ్. తనిశ్లోకీ. తుశబ్దేన ఇతరవైలక్షణ్యముక్తం - మేధావినౌ - గ్రహణధారణసమర్థౌ - వేదేషు పరినిష్ఠితౌ - అనేన స్వరానుగుణార్థజ్ఞానవత్త్వం సామగానవేదిత్వం తదాదరేణైవ గాంధర్వశాస్త్రాభ్యాసశ్చ గమ్యతే - వేదోపబృంహణం - వేదార్థవ్యక్తీకరణం.

సీతావిసర్జనమారభ్యేత్యేకే - తస్యాభూప్రవేశోత్తరకాలిక మిత్యపరే. * ౩. తస్యేతి. భావితాత్మనః శుద్ధచిత్తస్య-కుశీలవౌ కుశలవౌ. * ౪. భావితాత్మనః రామచరితవర్ణనేన శుద్ధచిత్తస్య - అగృహ్ణీతాం-ఆవాం గాతారావిత్యుక్త్వా పాదగ్రహణం కృతవంతౌ-మునివేషౌ రాజకుమారావప్యాశ్రమస్థితివశాత్తథా భూతౌ. * ౪. కుశీలవావితి. కుశీలవౌ గాయకౌ-పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః కుశలవౌ దదర్శ-వాల్మీకిరితి శేషః. ౫. సత్విత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - వేదోపబృంహణార్థాయ వేదార్థవ్యక్తీకరణాయ - సీతాయాశ్చరితం - పౌలస్త్యవధమితి యచ్చకార - తత్కావ్యం తావగ్రాహయతేతి యోజనా. * ౬. వేదోపబృంహణం వేదస్య తత్తదర్థే తాత్పర్యగ్రహణం తద్రూపాయార్థాయ ప్రయోజనాయ - అనేన శ్రుతితాత్పర్య విషయీభూతార్థ ప్రతిపాదకతయా ప్రా

వేదోపబృంహణార్థాయ తావగ్రాహయత ప్రభుః.
కావ్యం రామాయణం కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితం మహత్,

౬. కావ్యమితి. చరితవ్రతః చరితవ్రతత్వేన నిరతిశయజ్ఞానో వాల్మీకిః - కావ్యం కవేః కర్మ - కవయతె వర్ణయతీతి కవిః - కవి వర్ణన ఇత్యస్మాద్ధాతోరౌణాదిక ఇప్రత్యయః - లోకోత్తరవర్ణన నిపుణ ఇత్యర్థః-యద్యపి 'ఇగంతాచ్చ లఘుపూర్వా' దిత్యణా భవితవ్యం తథాపి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞితి కాశికాకారః - యద్వా - తస్మాదేవ ధాతోః ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ ప్రత్యయే ఆది వృద్ధౌ కావ్యమితి రూపం - దోషవర్జితం గుణాలంకారసహితం శబ్దార్థయుగళమిత్యర్థః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే-'తదదోషౌ చశబ్దార్థౌ సగుణౌ సాలంకృతీ పునఃక్వాపీ'తి. వేదోపబృంహణత్వేపి కాంతాసమ్మితత్వాదస్య కావ్యత్వవ్యపదేశః - తథాహి - త్రివిధస్సందర్భః - ప్రభుసంమితస్సుహృత్సంమితః కాంతాసంమితశ్చేతి - శబ్దప్రధానో వేదః ప్రభుసంమితః అర్థప్రధాన ఇతిహాసాదిస్సుహృత్సంమితః - వ్యంగ్యప్రధానం కావ్యం కాంతాసంమితమితి - మహదితి కావ్యవిశేషణం - తస్య మహత్త్వముత్తమకావ్యత్వం - తదప్యుక్తం తత్రైవ - 'ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యంగ్యేవాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథిత' ఇతి. యద్వా - మహాకావ్యం మహాకావ్యం తల్లక్షణముక్తం దండినా - 'సర్గబంధో మహాకావ్యముచ్యతేతస్యలక్షణ' మిత్యాదినా. నను కావ్యం నారంభణీయం, కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధాదిత్యాశంక్యాహ - రామాయణమితి. రమయతీతి రామః - 'రామో రమయతాం వర' ఇత్యార్షనిర్వచనాత్ - యద్వా - రమంతేస్మిన్ సర్వేజనా ఇతి రామః అకర్తరి చకారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్ - సః అయ్యతే ప్రతిపాద్యతేఽనేనేతి రామాయణం - అయతేర్ధాతోః కర్మణిల్యుట్ - పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - సమస్తగుణసంపన్నరామ విషయత్వాన్నాస్య నిషిద్ధత్వం కింతూపాదేయత్వమేవేత్యర్థః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉపశ్లోకస్య మాహాత్మ్యాదుజ్వలాః కావ్య సంపద'ఇతి. ప్రతిపాదితం చోద్భటేన- 'గుణాలంకార చారుత్వ యుక్తమప్యధికోజ్వలం, కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరద్రుమ' ఇతి. రుద్రటేనాప్యుక్తం - 'ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠేతి' నిషేధస్త్వసత్కావ్యవిషయ ఇతి భావః. ఇదం రామచరిత ప్రతిపాదనమప్రాధాన్యేన - ప్రాధాన్యేన తు సీతాచరితమేవ ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - కృత్స్నం రామాయణం సీతాచరితపరం- అత ఏవోక్తం శ్రీగుణరత్నకోశే-శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్ర ఇతి. ఆభాణకశ్చ-'ప్రాతర్ద్యూతప్రసంగేన మధ్యాహ్నే స్త్రీప్రసంగతః, రాత్రౌ చోరప్రసంగేన కాలోగచ్ఛతి ధీమతా' మితి. ఉపాయపురుషకారయోర్మధ్యే ఉపాయస్వరూపం భారతే దర్శితం పురుషకారస్వరూపం శ్రీరామాయణ ఇతి రహస్యపదవీ - అతఏవ కృపావానవికత్థన ఇత్యాద్యుక్తలక్షణధీరోదాత్తరూపో రామః కుశలవాభ్యాం రామాయణం శ్రుతవాన్-రామాయణస్య రామైకపరత్వే స్వేనైవ సదసి శ్రవణం న సంగచ్ఛతే - సీతాపరత్వే తు సంగచ్ఛతే-విరహిణః - కామినీకథాశ్రవణస్వాభావ్యాత్ - ఏవం వ్యంజనావృత్త్యా సీతారామయోః ప్రతిపాదనముక్త్వా శబ్దవృత్త్యా సిద్ధమితివృత్తమాహ - పౌలస్త్యేతి. పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పౌలస్త్యః-గర్గాదిత్వాద్యఞ్ - తస్య వధః - వధస్య ఫలత్వాత్తేన వ్యపదేశః-పౌలస్త్యవధమధికృత్య కృతోగ్రంథః పౌలస్త్యవధః-'అధికృత్యకృతే గ్రంథ' ఇత్యణి 'లుబాఖ్యాయిమాణ్యా మస్యోపాదేయత్వంచ సూచితం. * ౬. * తి. రామస్య అయనం చరితం తత్ప్రతిపాదకం పౌలస్త్యవధమిత్యేవం నామకం చకార-యథా కృష్ణచరితవర్ణనరూపమాఘకావ్యస్య శిశుపాల

పౌలస్త్యవధమిత్యేవ చకార చరితవ్రతః. ౭
పాఠ్యే గేయే చ మధురం ప్రమాణైస్త్రిభిరన్వితం,

కాభ్యః ప్రత్యయస్య బహుళ' మితి తస్యలుప్-యద్వా-అణిపునరాదివృద్ధౌ తదేవ రూపం-వధప్రధానత్వాదితి వృత్తస్య ఫలేన వ్యపదేశః-తథాహి పంచకావ్యప్రతిపాద్యాని - తదుక్తం-'బీజబిందుపతాకాఖ్యాః ప్రకరీకార్యమిత్యపి, అర్థప్రకృతయః పంచపంచావస్థా సమన్వితా'ఇతి. 'ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిః ఫలాగమ'ఇతి పంచావస్థాః - తత్ర - 'స్వల్పోద్దిష్టః కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యతేతథా'-తచ్చ బాలకాండోక్తం విష్ణ్వవతరణ సీతాపరిణయాది, 'వస్తునస్సతివిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణ' మిత్యయోధ్యాకాండే- అభిషేకవృత్తాంతేన రావణవధరూపకార్యవిచ్ఛేదే ప్రాప్తే వనవాసకరణమచ్ఛేదకారణం,'యదంతరానువృత్తం స్యాత్ సా పతాకేతికీర్త్యతే'-యథాసుగ్రీవవృత్తాంతః, 'కథాంతరప్రసంగేన ప్రకరీస్యాత్ ప్రదేశభాక్' - యథా విభీషణవృత్తాంతః, 'సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలయోగో యథోచితః'-యథారావణవధః-ఏవం ఫలత్వాత్ పౌలస్త్యవధమితి నిర్దేశః-ఇత్యేవేత్యస్యాయమర్థః. పౌలస్త్యవధవ్యాజేనాప్రధానరామచరితం ప్రధానసీతాచరితం కృతవానితి - యచ్చకార తత్ గాపయామాసేతియోజనా-ఉత్తరశ్లోకే అగాయతామిత్యనువాదాత్. తనిశ్లోకే. కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - సీతాయాః ప్రబంధనాయికాత్వముక్తం - తస్యైవోపపాదకం రామాయణమితి-కృత్స్నస్య సీతాచరితత్వేపి రామాయణవ్యపదేశః రామచరితస్య తదుపయుక్తార్థత్వజ్ఞాపనార్థః. రమాయా ఇదం చరితం రామం తస్యాయనమితి వా వ్యుత్పత్తిః - రామశబ్దస్య లక్ష్మీపత్యాదిశబ్దవత్ స్త్రీపురస్సరనిర్దేశః ప్రబంధస్య లక్ష్మీ ప్రాధాన్యజ్ఞాపనార్థః - తేన సీతాయాశ్చరిత మితి సుష్ఠూక్తం - హారిద్రమాక్షికాదిశబ్దవదణ్ ప్రత్యయోపపత్తి ర్ద్రష్టవ్యా - 'హారిద్రభంగాయ విదీర్ణభంగ' మితి శ్రీహర్షః - మహత్ నారాయణకథాద్యపేక్షయా మహత్-సాపరాధేష్వపి రక్షణప్రవణత్వ ప్రతిపాదనాన్మహత్త్వం, 'మాతర్మైథిలి రాక్షసీస్త్వయి తదైవార్ద్రాపరాధాస్త్వయా రక్షంత్యా పవనాత్మజాల్లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీ కృతా, కాకం తంచ విభీషణం శరణమిత్యుక్తిక్షమౌ రక్షత స్సాన స్సాన్ద్రమహాగసస్సుఖయతు క్షాంతిస్తవాకస్మికీ' త్యభియుక్తోక్తేః, అనేన శరణాగతిమంత్రోపబృంహణత్వ మస్య ప్రబంధస్య వ్యంజితం- అష్టాక్షరోపబృంహక శ్రీభాగవతాదిషు హి భగవత్ప్రాధాన్యం - అతఏవ నారాయణకథామిమామితి తత్రోక్తం. ౭. యథోపదేశమగాయతామిత్యాహ శ్లోకద్వయేన - పాఠ్యఇతి. పాఠ్యం పాఠః - భావే ణ్యత్ - కేవలోచ్చారణవిశేషః - తదుక్తం భరతేన - 'షడలంకారసంయుక్తం కలాకాలసమన్వితం, యత్పఠ్యతే నాటకాదౌ తత్పాఠ్యమభిధీయత' ఇతి. గేయం గానం - భావే యత్ - తత్ర ఉభయత్ర - మధురం శ్రావ్యం-లోకే కానిచిత్పద్యాని పాఠదశాయాం మధురాణి న గానదశాయాం-అపరాణి పునర్గానదశాయామేవ న పాఠదశాయాం - ఇదంతూభయత్రాపీత్యర్థః-ఇతః పరం త్రీణి క్రియావిశేషణాని-త్రిభిః ప్రమాణైః గానధ్వనిపరిచ్ఛేదకైః - త్రశ్ర చతురశ్ర మిశ్రసంజ్ఞకై ర్ద్రుతమధ్యవిళంబితైర్వా - అన్వితం విశిష్టం - సప్తభిర్జాతిభిర్బద్ధం - శుద్ధవికృతసంకీర్ణాసు అష్టాదశజాతిషు ప్రధానభూతాభిస్సప్తభిర్బద్ధం - తదుక్తం శాండిల్యేన - 'సర్వగీతసమాధారో జాతిరిత్యభిధీయతే, షాడ్జీచైవాథ నైషాదీ ధైవతీపాంచమీతథా, మాధ్యమీచైవగాంధారీ సప్తమీత్వార్షభీమతే'తి. తంత్రీలయసమన్వితం - తంత్రీశబ్దేన - తంత్రీయుక్తవీణా లక్ష్యతే లయశబ్దేన - తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామ ఉచ్యతే -

---

వధఇతి నామ. * ౭. పాఠ్యేగేయేచేత్యారభ్యరామదేహాత్తథాపరావిత్యంతం కుళకం. పాఠ్యేగేయేచ

జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం తన్త్రీలయసమన్వితమ్. ౭
రసైః శృఙ్గారకారుణ్యహాస్యవీరభయానకైః,
రౌద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతామ్. ౮
తౌ తు గాన్ధర్వతత్త్వజ్ఞౌ మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ,

తాభ్యాం సమన్వితం. తన్త్రీలయసమన్వితమితి. ౭. పునః కావ్యవిశేషణమాహ. 'రసైశ్శృఙ్గారకారుణ్యహాస్యవీరభయానకైః, రౌద్రాదిభిశ్చసంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతా' మితి. ఆదిశబ్దేన బీభత్సాద్భుతశాన్తా గృహ్యన్తే - రసో నామ - స్థాయిభావరూపచిత్తవృత్త్యభివ్యక్తిః - స్థాయిభావశ్చ నవవిధః- తదుక్తం - 'రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా. జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి. తదభివ్యక్తిశ్చ విభావాదిభిః - తదుక్తం - 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః. ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం స్థాయిభావో రసః స్మృత' ఇతి. విభావాదిస్వరూపం చ సఙ్గ్రహేణోక్తం-'కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యానిచ, రత్యాదేస్స్థాయినో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః. విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యన్తే వ్యభిచారిణః, వ్యక్తస్సతై ర్విభావాద్యైః స్థాయిభావో రసః స్మృత' ఇతి. తత్ర శృఙ్గారో ద్వివిధః సమ్భోగో విప్రలమ్భశ్చేతి - 'సంయుక్తయోస్తు సంయోగో విప్రలమ్భో వియుక్తయో' రిత్యుక్తేః (అస్య శృఙ్గారాదిసర్వరససంయుక్తత్వం ప్రదర్శ్యతే) తత్ర - 'రామస్తు సీతయా సార్ధ' మిత్యారభ్య సీతాపహారవృత్తాన్తపర్యన్తేన సమ్భోగో దర్శితః - పరేణ విప్రలమ్భః - వికృతాచారవాక్యాఙ్గవికారవేషైర్ధూర్తప్రలాపైశ్చ హాస్యరసో వ్యజ్యతే - సచ శూర్పణఖావృత్తాన్తే సుగమః - ఇష్టవియోగాదనిష్టసమ్బన్ధాద్వా కరుణః- సచ దశరథాదివృత్తాన్తే - వ్యవసాయావిషాదాసమ్మోహాదిభిర్వీరః - యథా లక్ష్మణాదివృత్తాన్తే - పాటనతాడనాదిభిః రౌద్రః - యథా రావణాదివృత్తాన్తే - వికృతక్రూరదర్శనాదిభిర్భయానకః - యథా మారీచాదివృత్తాన్తే - కుత్సితదర్శనాదిభిర్బీభత్సః-యథా కబన్ధవిరాధాదివృత్తాన్తే-విచిత్రశిల్పవాక్యాదిభిరద్భుతః-యథా రావణయుద్ధాదిషు-శాన్తరసః శ్రమణీవృత్తాన్తాదౌ-ఇతి అలం విస్తరేణ - అత్ర కేచిత్ శోకః శ్లోకత్వమాగత ఇత్యుక్త్యా అస్మిన్ ప్రబన్ధే శోకరస ఏవ ప్రాధాన్యేనోచ్యతే అన్యే తదఙ్గతయేత్యాహుః-అన్యే తు వీర ఏవ ప్రధానభూతః పౌలస్త్యవధ ఇతి కావ్యనామకరణాదితి - వయం తు శృఙ్గార ఏవ ప్రధానరసః-'సీతాయాశ్చరితం మహ' దిత్యుక్తేః-తథోక్తం- 'ఏకో రసో భవేదఙ్గీ వీరశృఙ్గారయోర్ద్వయోః, అఙ్గాన్యన్యే రసాస్సర్వే తస్య నిర్వాహణోద్యతా' ఇతి. ౮. అథకుశలవయోర్గానసామర్థ్యమాహ శ్లోకద్వయేన. తౌ త్విత్యాది. అన్వాగాయతామితి పూర్వేణ సమ్బన్ధః - గాన్ధర్వం గానశాస్త్రం - గాన్ధర్వం గానశాసన'మితి వైజయన్తీ. తస్య తత్త్వం తాత్పర్యార్థః - తజ్జానీత ఇతి గాన్ధర్వతత్త్వజ్ఞౌ - మూర్ఛనా వీణాదివాదనం - 'వాదనే మూర్ఛనాన నే'తి వైజయన్తీ. స్థానాని - మన్ద్రమధ్యతారరూపస్వరక్షేత్రయోత్పత్తిస్థానాని - తథోక్తం శాణ్డిల్యేన-'యదూర్ధ్వం హృదయగ్రన్థేః కపాలఫలకాదధః, ప్రాణసఞ్చరణస్థానం స్థానమి

మధురం-పాఠ్యం స్వరూపోచ్చారణమాత్రం-గేయం స్వరవిశేషసమన్వితం గానం - ప్రమాణైస్త్రిభిరన్వితం ప్రమాణానిగానధ్వనిపరిచ్ఛేదకాని - త్ర్యశ్రచతురశ్రమిశ్రసంజ్ఞికాని - ద్రుతమధ్యవిళంబితాని వా - జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం - జాతయస్తు- శుద్ధసంకీర్ణవికృతరూపాః - అష్టాదశ - తాసు ప్రధానభూతాభిః షడ్జాదిభిః సప్తజాతిభిర్బద్ధం (౮) గాన్ధర్వతత్త్వజ్ఞౌ-గాన్ధర్వం నామ పదావస్థితతాళపరిచ్ఛేదయుక్తావధానేన ప్రయుక్తషడ్జాదిస్వరసముచ్చయః - తదాహ దత్తిలః - 'పదస్థస్వరసం

భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ గంధర్వావివ రూపిణౌ. ౧౦
రూపలక్షణసంపన్నౌ మధురస్వరభాషిణౌ,
బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ. ౧౧
తౌ రాజపుత్రౌ కార్త్స్న్యేన ధర్మ్యమాఖ్యానముత్తమం,
వాచో విధేయం తత్సర్వం కృత్వా కావ్యమనిందితౌ. ౧౨
ఋషీణాం చ ద్విజాతీనాం సాధూనాం చ సమాగమే,
యథోపదేశం తత్త్వజ్ఞౌ జగతుస్తౌ సమాహితౌ. ౧౩

త్యభిధీయతే. ఉరఃకంఠశ్శిరశ్చేతి తత్స్వరాస్త్రివిధాః స్మృతా' ఇతి. తేషు కోవిదౌ తద్విషయసమీచీనజ్ఞానయుక్తౌ - ఏతేన గానశాస్త్రజ్ఞాన తదనుగుణ వీణాదివాదన తదనుగుణోచ్చారణ నిపుణావితి దర్శితం - భ్రాతరావిత్యనేన శ్రావ్యతాహేతుస్సమస్వరత్వముక్తం - స్వరసంపన్నౌ శారీరసంయుక్తౌ - అతఏవ రూపిణౌ మనుష్యవేషధారిణౌ గంధర్వావివ స్థితౌ - రూపలక్షణసంపన్నౌ నాటకలక్షణజ్ఞౌ-గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః-'రూపం స్వభావే శుక్లాదౌ సౌందర్యే నాటకేపశౌ' వితి భాస్కరః. గానకాలీనాభినయప్రకారజ్ఞావిత్యర్థః-మధురః స్వరో యథా భవతి తథా భాషితుం శీలమనయోరితి మధురభాషిణౌ - తాచ్ఛీల్యే ణినిః - కేవలభాషణకాలేపి మధురస్వరౌ కిముత గానకాలఇత్యర్థః - ఉక్తసకలగుణసంపత్తిమూలం రామపుత్రత్వమాహ - బింబాదితి-రామదేహరూపాత్ బింబాత్ - తథా ఉద్ధృతౌ ఉద్భూతౌ - బింబౌ ప్రతిబింబావివ స్థితౌ - యద్వా - ప్రతిమానిర్మాణార్థం చాతుర్యేణ నిర్మితా ప్రతికృతిర్బింబః - రామదేహాఖ్యాత్తస్మాత్తథా ఉద్ధృతౌ ఉత్కీర్ణౌ అపరౌ బింబౌ వివక్షితౌ-'ప్రతిబింబే తత్కృతౌ చ ప్రతికృత్యాం చ మండలే, లాంఛనేపిచ బింబోస్త్రీ' తి భాస్కరః. 'ఏవంభూతౌ కుశలవా' వేతత్కావ్యమగాయతామితి సంబంధః. ౧౧. స కేవలం తస్యాధ్యయనం-ధారణం ప్రకాశనం చ కృతమిత్యాహ-తావిత్యాది. సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః - యద్వా - రాజపుత్రౌ సంతౌ తౌ మునిపుత్రౌ - మునిపుత్రవేషధరావిత్యర్థః - అనిందితౌ యథోపదేశం గానేన నిందానర్హౌ యథోపదేశం గురూపదేశమనతిక్రమ్య- తత్త్వజ్ఞౌ పారశుద్ధిజ్ఞౌ- సమాహితౌ సావధానౌ - కుత్రాప్యంశే విస్మృతి రహితావిత్యర్థః - మహాత్మానౌ మహాబుద్ధీ - మహాభాగౌ ఏతాదృశ గుణహేతు భూతమహాభాగ్యౌ-'భాగాభాగ్యాంశతుల్యాంశా' ఇతి వైజయంతీ. సర్వలక్షణలక్షితౌ లక్షితసర్వలక్షణౌ-జ్ఞాతసర్వశబ్దలక్షణావిత్యర్థః - తౌ కుశలవౌ - కార్త్స్న్యేన -

---

ఘాతస్తాళేన సమితస్తథా, ప్రయుక్తశ్చావధానేన గాంధర్వమభిధీయత' ఇతి. 'మూర్ఛనాస్థానకోవిదా' వితి. మూర్ఛనా - షడ్జాదిస్వరసంపూర్ణతా - తదుక్తం శాండిల్యేన 'యత్రైవ సుస్వరాః పూర్ణామూర్ఛనాసే త్యుదాహృతా'. స్థానం - ధ్వనివిశేషోత్పత్తిస్థానం-'ఉరః కంఠశ్శిర శ్చేతి తత్పునస్త్రివిధం భవేత్,మంద్రం మధ్యం చ తారం చ నామ తేషాం యథాక్రమ'మితి. బింబాదివేతి-ప్రతిమానిర్మాణార్థం చాతుర్యేణనిర్మితాకారవిశేషో బింబః తస్మాద్రామదేహాద్బింబాత్ - రామదేహాఖ్యాద్బింబాత్ - ఉత్థితావుత్కీర్ణౌ - అపరౌ బింబావివ ఆకృతివిశేషావివ స్థితౌ - అగాయతాం జగతుః అభ్యాసం చక్రతుః. ౧౧. తౌ రాజపుత్రావితి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. సుసమాహితౌ తౌ కావ్యం వాచో విధేయం: వాగ్వశం కృత్వా ఏతదగాయతామితి సంబంధః-సుసమాహితౌ తౌ రాజపుత్రౌ తత్ర స్వేచ్ఛయా అగాయతామిత్యర్థః. * తి. ఋషీణాం ద్విజాతీనామితి గోబలీవర్దన్యాయేన - సాధూనాం ద్విజేతరాణామపి - తత్త్వజ్ఞౌ కావ్యస్య గానాదేశ్చ తత్త్వజ్ఞౌ-సుసమాహితౌ సుతరాం స్థిరచిత్తౌ.

మహాత్మానౌ మహాభాగౌ సర్వలక్షణలక్షితౌ, ౧౩౫
తౌ కదాచిత్సమేతానామృషీణాం భావితాత్మనాం.
ఆసీనానాం సమీపస్థావిదం కావ్యమగాయతాం, ౧౪౫
తచ్ఛ్రుత్వా మునయ స్సర్వే బాష్పపర్యాకులేక్షణాః.
సాధు సాధ్వితి తావూచుః పరం విస్మయ మాగతాః, ౧౫౫
తే ప్రీతమనస స్సర్వే మునయో ధర్మవత్సలాః.
ప్రశశంసుః ప్రశస్తవ్యౌ గాయమానౌ కుశీలవౌ, ౧౬౫
అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం తు విశేషతః.
చిరనిర్వృత్త మప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శితం, ౧౭౫
ప్రవిశ్య తావుభౌ సుష్ఠుభావం సమ్యగగాయతాం.

ధర్మ్యం ధర్మా దనపేతం - ఉత్తమ మాఖ్యానం పూర్వవృత్తాంతకథనరూపం తద్రామాయణాఖ్యం సర్వం కావ్యం-వాచోవిధేయం ఆవృత్తిబాహుళ్యేన వాగ్వశవర్తి-కృత్వా-ఋషీణాం చ సాధూనాం ద్విజాతీనాం చ - సమాగమే సదసి-జగతుః. ౧౩౫. అథ తస్య కావ్యస్య మహాజన పరిగృహీతత్వం దర్శయితు మాహ తావితి. తౌ కుశలవౌ కదాచి ద్రామాశ్వమేధకాలే-భావితాత్మనాం నిశ్చితధియాం సమేతానాం అశ్వమేధే సంమిళితానాం-ఆసీనానాం క్రియాకలాపావసానే సుఖమాసీనానాం - ఋషీణాం సమీపస్థౌ సంతౌ-ఇదం కావ్యమగాయతాం. ౧౪౫. సామాన్యతః కావ్యప్రశంసామాహ తదితి. తత్కావ్యం-శ్రుత్వా - పరం విస్మయమాగతాః బాష్పపర్యాకులేక్షణాః సర్వే మునయః - సాధుసాధ్విత్యూచుః - ప్రశశంసురిత్యర్థః. ౧౫౫. గాతృప్రశంసామాహ - తఇతి. ధర్మవత్సలాః నిర్మత్సరాఇత్యర్థః - తే సర్వే మునయః - ప్రీతమనసస్సంతః - గాయమానౌ-అతఏవ ప్రశస్తవ్యౌ ప్రశంసితుమర్హౌ కుశలవౌ ప్రశశంసుః. ౧౬౫. కావ్యప్రశంసాప్రకారమాహ అహో ఇతి. గీతస్య గానస్య మాధుర్యం - అహో ఆశ్చర్యం - శ్లోకానాం తు మాధుర్యం విశేషతః అహో ఆశ్చర్యం - గానతోపి శ్లోకమాధుర్యమతిశయితమిత్యర్థః తమేవ విశేషమాహ చిరేతి - ఏతత్కావ్యప్రతిపాద్యం కథాశరీరం చిరనిర్వృత్తమపి బహుకాలాన్నివృన్నమపి - ప్రత్యక్షమివ ప్రత్యక్షతయా అనుభూయమానమివ - దర్శితం అనేన కావ్యేన బోధితం - పాకవిశేషాత్ సద్యస్సర్వార్థం విశదతరమవగమయతీదం కావ్యమిత్యర్థః. ౧౭౫. గాతృప్రశంసాప్రకారమాహ ప్రవిశ్యేతి. సహితౌ - సమలయాదియుక్తావిత్యర్థః-తావుభౌ కుశలవౌ-తదా-మునిజనశ్రవణకాలే-భావం సుష్ఠు ప్రవిశ్య-రతిహాసాదిభావో యథా ప్రకాశితో భవతి తథావగాహ్య

లక్ష్యలక్షణేతి పాఠే సాముద్రికవిద్భిర్లక్ష్యం పరీక్ష్యం సులక్షణం లేన లక్షితౌయుక్తౌ-అతఏవ మహాత్మానౌ మహాభాగౌ చ-భాగో భాగ్యమత్ర. ౧౩౫. అథ కదాచిద్వాల్మీకినియోగాత్ రామయజ్ఞవాటగతఋషిసభాదిషు తాభ్యాం కృతగానప్రకారమాహ. తౌ కదాచిదితి. తౌ కదాచిద్రామాశ్వమేధకాలే-భావితాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం. * తి. మధ్యేసభం సమీపస్థావితి - మధ్యేసభమిత్యవ్యయీభావః-సమీపస్థౌ సహితావిత్యర్థః.౧౪౫. తదితి. తద్గానం. ౧౫౫. * తి. ప్రశస్తవ్యావితి - ఇడభావశ్ఛాందసః. ౧౬౫. అహో ఇతి. చిరనిర్వృత్తమపి చిరాతీతమపి.*తి. ఏతత్ రావణవధాంతచరితం. ౧౭౫.ఋషికృతప్రశంసానంతరం పున స్తయోర్గానప్రకారమాహ. ప్రవిశ్యేతి. భావం ప్రవిశ్య

సహితౌ మధురం రక్తం సంపన్నం స్వరసంపదా, ౧౮
ఏవం ప్రశస్యమానౌ తౌ తపశ్శ్లాఘ్యైర్మహాత్మభిః,
సంరక్తతరమత్యర్థం మధురం తావగాయతామ్, ౧౯
ప్రీతః కశ్చిన్మునిస్తాభ్యాం సంస్థితః కలశం దదౌ,
ప్రసన్నో వల్కలం కశ్చిద్దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః,
(అన్యః కృష్ణాజినం ప్రాదాన్మౌంజీమన్యో మహామునిః,
కశ్చిత్కమండలుం ప్రాదాద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః.
ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యో జపమాలా మథాపరః,
ఆయుష్య మపరే ప్రోచు ర్ముదా తత్ర మహర్షయః). ౨౦
ఆశ్చర్య మిదమాఖ్యానం మునినా సంప్రకీర్తితం,
పరం కవీనామాధారం సమాప్తం చ యథాక్రమం,

త్యర్థః - స్వరసంపదా షడ్జాదిస్వరసంపదా - సంపన్నం-అతఏవ మధురం రమణీయం-రక్తం రాగయుక్తం చ యథా భవతి తథా అగాయతామ్. ౧౮. ప్రశంసాజనితోత్సాహౌ పునరతిశయేనాగాయతా మిత్యాహ ఏవమితి. తపశ్శ్లాఘ్యైః శ్లాఘ్యతపస్కైః-అనసూయకైరితి యావత్ - మహాత్మభిః మహాబుద్ధిభిః-విశేషజ్ఞైరితి భావః-తాదృశైః-ఏవం ఉక్తరీత్యా-ప్రశస్యమానౌ శ్లాఘ్యమానౌ తౌ-సంరక్తతరం అతిశయేన సమీచీనరాగయుక్తం-అత్యర్థం భృశం మధురం చ యథా భవతి తథా తౌ అగాయతాం-క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః. ౧౯. అథ ప్రీతికారితయథోచితపారితోషికప్రదానమాహ ప్రీతఇతి. సంస్థితః ఉత్థితః-'సంస్థాస్థితౌ వ్యవస్థాయా'మితి భాస్కరః. కలశం జలాహరణపాత్రం-ప్రీత్యతిశయేన ఉత్థాయ దదావిత్యర్థః-మహాయశాః గానశాస్త్రవిషయకీర్తిమాన్ - గీతతారతమ్యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౨౦. ఏవం మునిజనప్రశంసాముక్త్వా తదితరసకలజనప్రశంసా మాహ ఆశ్చర్యమిత్యా

దున్నాయతామితి సంబంధః-భావపురస్కారేణ కావ్యకర్తు రభిప్రాయం హృది నిధాయ-శృంగారాదిరసావిర్భావో యథా భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః - మధురం పాఠతో గానతశ్చ - అతఏవ రక్తం రంజనం స్వరసంపదా. * తి. భావం కావ్యాభిప్రాయం తత్తద్రసరూపం ప్రవిశ్య తన్మయీభూయ-సుష్ఠు యథా శ్రోతౄణాం రసావిర్భావో భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః. ౧౮. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ తైర్మునిభిః ప్రశస్యమానౌ తౌ - సంరక్తతరం సమీచీనరాగయుక్తం అగాయతామితి సంబంధః. ౧౯. శ్రీరామాయణశ్రవణజనితానందానుభవపరవశానాం మునీనాం చేష్టామాహ. ప్రీతఇతి. సంస్థితః ఉత్థితః. * తి. సంస్థితః - సభాయామితి శేషః. దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః. 'అన్యః కృష్ణాజినమదా ద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః, కశ్చిత్కమండలుం ప్రాదాన్మౌంజీమన్యోమహామునిః, బ్రుసీమన్యస్తదా ప్రాదా త్కౌపీన మపరో మునిః.' బ్రుసీబుషీణామాసనం. 'తాభ్యాం దదౌ తదా హృష్టః కుఠారమపరో మునిః. కాషాయమపరో వస్త్రం చీరమన్యో దదౌ మునిః. జటాబంధనమన్యస్తు కాష్ఠరజ్జుం ముదాన్వితః, యజ్ఞభాండమృషిః కశ్చిత్కాష్ఠభారం తథాపరః. ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యః స్వస్తికేచిత్తదావదన్, ఆయుష్యమపరే ప్రాహుర్ముదా తత్ర మహర్షయః. దదుశ్చైవం వరాన్ సర్వే మునయస్సత్యవాదినః,స్వస్తీ' త్యాద్యాశీః.౨౦.ఆశ్చర్యమితి.ఆశ్చర్యమిత్యాది

అభిగీతమిదం గీతం సర్వగీతేషు కోవిదౌ.
ఆయుష్యం పుష్టిజనకం సర్వశ్రుతిమనోహరం, ౨౨॥
ప్రశస్యమానౌ సర్వత్ర కదాచిత్తత్ర గాయకౌ.
రథ్యాసు రాజమార్గేషు దదర్శ భరతాగ్రజః, ౨౩॥
స్వవేశ్మ చానీయ తదా భ్రాతరౌ సకుశీలవౌ.
పూజయామాస పూజార్హౌ రామశ్శత్రునిబర్హణః, ౨౪॥
ఆసీనః కాంచనే దివ్యే సచ సింహాసనే ప్రభుః.
ఉపోపవిష్టస్సచివైర్భ్రాతృభిశ్చ పరంతపః, ౨౫॥

దినా.శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం-ఆఖ్యానం ప్రబంధవిశేషః-'కథాత్వాఖ్యాయికాఖ్యాన'మితియాదవః. ఇతిహాస ఇత్యర్థః-మునినా వాల్మీకినా-సంప్రకీర్తితం-సమ్యక్ లక్షణవత్తయా ప్రకర్షేణ విస్తరేణ కీర్తితం కథితం-కవీనాం పరమాధారం - 'కావ్యం కావ్యస్యలక్షణ'మిత్యుక్తరీత్యా కవీనాం కావ్యనిర్మాణమూలమిత్యర్థః-యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య-సమాప్తం మధ్యే న విచ్ఛిన్నమిత్యర్థః - యథాకృతమితి పాఠే-యథాకర్తుమారబ్ధం తథా సమాప్తమిత్యర్థః - ఇదం ఆశ్చర్యం - ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః-ప్రబంధం ప్రశస్య గాతారౌ ప్రశంసతి అభిగీతమితి-హే సర్వగీతేషు కోవిదౌసమర్థౌ-యువాభ్యాం-ఆయుష్యం ఆయుర్వర్ధకం - పుష్టిజనకం సత్యప్యాయుషి కార్శ్యే తస్యాకించిత్కరత్వాత్ పుష్టికరం - సర్వాభిశ్శ్రుతిభిః సర్వారంభకావయవైర్మనోహరం - తదుక్తం - 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే యస్స్వమాత్రతః, సా శ్రుతిస్సంప్రతిజ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణే'తి.ఇదం గీతం-అభిగీతం శోభనం గీతం-అభిః పూజాయాం యద్వా-ఇదం గీతం సర్వగీతేష్వభిగీతమిత్యన్వయః-ప్రశస్యమానావితి - అస్యాదావితిశబ్దోఽధ్యాహార్యః - తత్ర యజ్ఞవాటే - రథ్యాసు రాజమార్గేషు చ - సర్వత్ర ఇత్థం ప్రశస్యమానౌ తౌ-కదాచిత్-భరతాగ్రజః రామః-దదర్శ భరతముఖేన దదర్శేత్యర్థః. ౨౩॥. స్వవేశ్మేతి. తతః దర్శనానంతరం - శత్రునిబర్హణస్సరామః - పూజార్హౌ స్వప్రబంధగాతృత్వేన శ్లాఘార్హౌ - భ్రాతరౌ కుశలవౌ - తుల్యవయోరూపాదిమత్త్వేనాశ్చర్యకరౌ - స్వవేశ్మ స్వశాలాగృహం,ఆనీయ-నయతిర్ద్వికర్మకః - పూజయామాస శ్లాఘయామాస. ౨౪॥. అథాస్య ప్రబంధస్య ప్రబంధనాయకభూతమహాపురుష పరిగ్రహమాహ ఆసీనఇత్యాదినా. ద్వయోరేకాన్వయః-ప్రభుః స్వామీ-తదనురూపతయా కాంచనే సౌవర్ణే దివ్యే స్వర్గాద్దశరథేనానీతే - సింహాసనే ఆసీనః సచివైర్మంత్రిభిః జ్ఞాతిభిశ్చ ఉపోపవిష్టః-పరివృత ఇత్యర్థః- ప్రసముపోదః పాదపూరణ ఇతి ద్విరుక్తిః-

---

శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - కవీనామాధారమాలంబనభూతం యథాక్రమం - సమాప్తం - సమాపితం - అభిగీతం - అభిః పూజార్థే ఆయుష్యం ఆయుష్కరం పుష్టిజనకం - అభ్యుదయకారణం - ఆశ్చర్యం ఆశ్చర్యకరం - ఇదమాఖ్యానం శ్రీమద్రామాయణం - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ - యువాభ్యాం సర్వశ్రుతిమనోహారం శ్రుతయః కాంతాప్రభృతయః తాభిర్మనోహారం యథా తథా గీతం రథ్యాసు రాజమార్గేషు-ఏవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ గాయకౌ కుశీలవౌ కదాచిద్భరతాగ్రజః శ్రీరామః తతః రథ్యాదిషు దదర్శేత్యన్వయః. * తి. కవీనామాధారం-వర్ణనీయార్థస్య ప్రకారభేదలాభద్వారా ఇదం గీతం గానయోగ్యం వస్తు-అభిగీతం సుష్ఠు గీతం - సమాప్తం సమాపితం చ-సర్వశ్రుతీనాం మనాంసి ఉపనిషదస్తదర్థహారమిత్యనేన మోక్షదం గీతమిత్యేవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ - తత్రాయోధ్యాయాం, ౨౩॥. ౨౪॥. ఆసీన ఇత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. సింహాసనే ఆసీన

దృష్ట్వా తు రూపసంపన్నౌ తావుభౌ నియత స్తథా.
ఉవాచ లక్ష్మణం రామ శ్శత్రుఘ్నం భరతం తదా, ౨౬
శ్రూయతామిదమాఖ్యాన మనయో ర్దేవవర్చసోః.
విచిత్రార్థపదం సమ్యగ్గాయకౌ తావచోదయత్, ౨౭
తౌ చాపి మధురం రక్తం స్వంచితాయతనిస్వనం.
తంత్రీలయవదత్యర్థం విశ్రుతార్థ మగాయతాం, ౨౮
హ్లాదయ త్సర్వగాత్రాణి మనాంసి హృదయాని చ.
శ్రోత్రాశ్రయసుఖం గేయం తద్బభౌ జనసంసది, ౨౯

పరం శత్రుం తాపయతీతి పరంతపః-ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి ఖచ్-ఖచిహ్రస్వ ఇత్యుపధాహ్రస్వః-అరుర్ద్విషదజంత స్యముమితి ముమాగమః - అనేన వ్యాసంగరహితత్వం సూచితం - నియతః అశ్వమేధే దీక్షితః-సరామః రూపసంపన్నౌ భ్రాతరౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీనువాచ. ౨౬. శ్రూయతామితి. దేవవర్చసోః దేవతుల్యతేజసోః - రూపసంపత్తిరపి గీతిరస్యతాసామగ్రీతి భావః - అనయోః కుశలవయోస్సంబంధి - విచిత్రార్థపదమిదమాఖ్యానం శ్రూయతాం - ఇత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం - సమ్యగ్గాయినౌ తావచోదయత్ - గానాయ ప్రేరయామాసేత్యర్థః. ౨౭. తావితి. సర్వాణి క్రియావిశేషణాని - మధురం పాఠతో గానతశ్చ మనోహరం- రక్తం రాగవత్-స్వంచితః సుతరాం పూజితః-ఆయతః దీర్ఘః నిస్వనఆలాపోయస్మిన్ - తంత్రీలయవత్ తంత్ర్యారోపలయాభ్యాం యుక్తం - అత్యర్థం భృశం - విశ్రుతార్థం విస్పష్టార్థం. ౨౮. హ్లాదయదితి. సర్వగాత్రాణి సర్వావయవాన్ - హృదయానిగాత్రాంతర్వర్తీని మనోధిష్ఠానాని మనాంసిచ - హ్లాదయత్ సుఖయత్-శ్రోత్రాశ్రయసుఖం-శ్రోత్రం కర్ణశష్కులీ తదాశ్రయం శ్రోత్రేంద్రియం తత్సుఖం తత్సుఖకరం-తత్ కుశలవగీతం - గేయం గానం-భావే యత్-జనసంసది సభాయాం-జనశబ్దో మండపప్యావృత్యర్థః - బభౌ ప్రచకాశే - అజృంభతేత్యర్థః. ౨౯. ఉక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి శ్లోకద్వయేన ఇమావితి. ఇమౌ మునీ-మునివేషావపి పార్థివలక్షణాన్వితౌ-కుశీలవావపి గాయకావపి-మహాతపస్వినౌ మహాంతౌ తపస్వినౌ భవతః - తస్మాన్మమాపి ప్రియావిరహకృశస్యాపి - భూతికరం శ్రేయస్కరం - ధారకమిత్యర్థః - మహాననుభావో యస్యతత్ మహానుభావం చరితం - సీతాచరిత్ర మిత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతే ఆభ్యాం వ్యక్తం పఠిష్యతే తన్నిబోధత - తచ్ఛృణుతేత్యర్థః.అత్ర పౌరాణికాః - వక్తారౌ మహాత్మానౌ - వక్ష్యమాణం చ మచ్చరితం మహానుభావం - అత స్తన్నిబోధతేత్యాహుః - ఏవం హ్యాత్మప్రశంసా స్యాత్ - సా చ న యుక్తా-అయం హి రామో ధీరోదాత్తః-తస్య చావికత్థన ఇతి లక్షణం,తస్య చ స్వవిషయ ప్రబంధశ్రవణం మహానుభావతోక్తిశ్చన కథమ

స్సరామః-ఆత్మరూపసంపన్నౌ ఆత్మసదృశౌ తౌ కుశలవౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీన్ అనయోర్దేవ వర్చసో ర్విచిత్రార్థపదం విచిత్రా అర్థాః పదాని చ యస్మిన్ తత్ -ఇదమాఖ్యానం శ్రూయతామిత్యువాచ - గాయకౌ కుశలవౌచ సమచోదయత్ - గాయతామితి శేషః. * తి. ఉపోపవిష్టస చివ ఇతిపాఠే ఉపసమీపే ఉపవిష్టాస్సచివాయస్యేత్యర్థః - 'దృష్ట్వాతు రూపసంపన్నా'వితి ప్రచురః పాఠః. ౨౭. తావితి. స్వంచితాయతనిస్వనం స్వేచ్ఛానురూపస్వరాయామవిశ్రుతార్థం ప్రసిద్ధార్థం. ౨౮. హ్లాదయదితి, మనసోఽధిష్ఠానం హృదయం శ్రోత్రాశ్రయసుఖం శ్రోత్రేంద్రియసుఖం. ౨౯.

ఇమౌ మునీ పార్థివలక్షణాన్వితౌ కుశీలవౌ చైవ మహాతపస్వినౌ.
మమాపి తద్భూతికరం ప్రవక్ష్యతే మహానుభావం చరితం నిబోధత, 304

ప్యుపపన్నం లోకే క్షుద్రోఽపి హి కశ్చిత్ స్వవిషయప్రబంధశ్రవణే లజ్జతి - అతోఽన్యథా యోజయంత్యాచార్యాః-నాయం ప్రబంధో రామచరిత్రపరః-కింతు సీతాచరిత్రపరః-'సీతాయాశ్చరితం మహ'దితి పూర్వముక్తత్వాత్, శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్ర ఇత్యభియుక్తవచనాత్. స్త్రీప్రసంగత ఇత్యాభాణకశ్చ తద్విషయస్తు ప్రబంధో రామేణ శ్రావ్యఏవ- విరహిణో హి కాంతాచరిత్రగాథాశ్శృణ్వంతి శ్రావయంతి చ - అత ఏవ మమాపి భూతికరమిత్యుక్తం - విరహిణోఽపి మే సత్తాప్రదమిత్యర్థః-యద్వా - 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజే' త్యుక్తరీత్యా మమాప్యతిశయావహమిత్యర్థః - మహానుభావమిత్యస్య చ ప్రణయిన్యసన్నిధానదశాయామపి ధారకమిత్యర్థః - యద్వా - మహానుభావం - లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీకృతేత్యుక్తరీత్యా స్వవిషయే నిరవధికాపరాధకారిరాక్షసీరక్షణేన స్వస్మాదప్యతిశయితవైభవమిత్యర్థః - యద్వా - 'దోషో యద్యపి తస్యస్యాత్సతామేతదగర్హిత'మితి మయోక్తం అనయా తు న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి- అతో మత్తోఽప్యుత్కృష్ట చరిత మిత్యర్థః - యద్వా - స్వచరణే నిగళం బధ్వా దేవస్త్రీచరణనిగళవిచ్ఛేదకారితయా మత్తోఽప్యాశ్రితరక్షణే అతిశయితత్వరాయుక్తమిత్యర్థః-యద్వా-పితృత్వప్రయుక్తహితపరతయా మయిసాపరాధవిషయే కలుషధియి మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మామపి త్షాపయంత్యాశ్చరితత్వేన మహానుభావమిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ.మునీ మననశీలౌ-పృథివ్యాః పతిః పార్థివః తస్య లక్షణాన్యసాధారణావయవసంస్థాన విశేషాః-తైరన్వితౌ-కుశీలవౌ-గాయకౌ-ఇమౌ అతిబాలౌ-క్వ మునిత్వం-క్వ రాజ్యార్హతా-క్వ మహాతపస్విత్వం-క్వ నాయకత్వం-క్వేమే గుణాః- క్వాతిబాలౌ ఇమావితి విరోధాలంకారధ్వనిః - గాయమానౌ చాపి మహాతపస్వినావిత్యాశ్చర్యాలంకారధ్వనిశ్చ - తపస్వినౌ కుశీలవావిత్యనేన గానస్య వంశపరంపరాగతత్వాభావేన తత్ప్రయుక్తాహంకారాద్యభావః కేవలేశ్వరప్రసాదసిద్ధత్వం చ వ్యంజితం - మమాపి భూతికరం ఉభయవిభూతిసాధకస్యాపి భూతికరం సుపత్కరం కిముతాన్యేషాం - యద్వా - తదభావే మమాపి సత్తా న నిర్వహతీత్యర్థః - మహానుభావం మహామహిమవత్ - మమాపి మహానుభావ మితి - సోఽంగ వేద యది వా న వేదేత్యుక్తరీత్యా దుర్విజ్ఞేయమహిమయుక్తమిత్యర్థః. 304. తత ఇతి. తతః శ్రోతృప్రోత్సాహనానంతరం - రామస్య వచసా ప్రచోదితౌ న తు చేష్టయేత్యాదరాతిశయోక్తిః - తౌ కుశలవౌ - మార్గవిధానసంపదా - దేశీమార్గశ్చేతి ద్వౌ గానప్రకారౌ - తత్ర మార్గస్సార్వత్రికః - దేశీ క్వాచి

మహతా ప్రబంధేనోక్త మర్థం శ్లోకద్వయేన నిగమయతి. ఇమావిత్యాది. కుశీలవౌ గాయకౌ - తథాపి మహాతపస్వినౌ మమాపి భూతికరం శ్రేయస్కరం-చరిత్రం - ఏతాభ్యాం ప్రవక్ష్యతే-తన్నిబోధత * తి. మహానుభావం శబ్దార్థాలంకారలలితసందర్భత్వాదివైభవేన సార్వభౌమవిషయత్వేన చ మహావైభవం-అతో నిబోధత ఆదరేణ శృణుత-కించ ఏతత్కావ్యమేతచ్ఛ్రవణం చ మమాపి భూతికరం ఇహాముత్రాభ్యుదయకరం ప్రచక్షతే - అనేకకల్పజీవినో వృద్ధాః-పూర్వపూర్వరామాయణస్య తైస్తత్ఫలకత్వోక్త్యా అస్యాపి తత్ఫలకత్వమితి ప్రాంచః-వస్తుతో మమ చరితం మత్సంబంధిచరితం మచ్చరితార్థ ప్రతిపాదక మేతల్లోకోత్తరం కావ్యం నిబోధత-యతస్తచ్ఛ్రోతౄణాం భూతికరం భుక్తిముక్తిదం ప్రచక్షతే పూర్వవత్-అతఏవ మహానుభావం మహాప్రభావం-అస్య శ్లోకస్య లక్ష్మణాదీనామేతచ్ఛ్రవణప్రవర్తకార్థత్వేన ఏవమేవ వ్యాఖ్యోచితేతిబోధ్యం. 304.తత ఇతి.మార్గవిధానసంపదామార్గ

తతస్తు తౌ రామవచఃప్రచోదితావగాయతాం మార్గవిధానసంపదా.
సచాపి రామః పరిషద్గతశ్శనైర్బుభూషయాసక్తమనా బభూవహ, 35

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుర్థస్సర్గః.

తః-తయోర్మధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా అగాయతాం - సరామోపి శనైః పరిషద్గతః ఝటిత్యుత్థాయ గమనే పరిషదోప్యుత్థానాద్రసభంగో భవిష్యతీతి మందం మందం సింహాసనాదవతీర్య పరిషదం ప్రాప్తః-'ఏకస్స్వాదు నభుంజీతే' తి న్యాయాత్-ఉన్నతసింహాసనావస్థానేన స్వాత్మానమేకాకినం మన్యమాన స్సభామధ్యగతః-బుభూషయా - అనుబుభూషయా-శ్రోత్ర సుఖానుభవేచ్ఛయేత్యర్థః-యద్వా - బుభూషయా భవితుమిచ్ఛయా కాంతాకథాశ్రవణేన స్వసత్తాలాభేచ్ఛయేత్యర్థః - సక్తమనాః - గానశ్రవణసక్తచిత్తః - బభూవహ - స్వశిష్యోక్తప్రబంధశ్రవణే రామస్స్వయమేవ సాదరం ప్రసక్త ఇతి మునిస్తుష్యతి - అత్ర శ్లోకద్వయం వంశస్థవృత్తం - 'జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరా'వితి లక్షణాత్. 35. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.

ఇదం చ తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య సర్గచతుష్టయం మహత్ పరిగ్రహ సిద్ధయే ఉక్తవైలక్షణ్యాత్రయ ప్రతిపాదన పరత్వేన ప్రబంధోపోద్ఘాతత్వా చ్ఛ్రీరామాయణాంతర్గతకథా శరీరానుప్రవిష్ట ప్రస్తావనాగ్రంథవత్-నను రామాయణనిర్మాణానంతరభావినః కథాశరీరస్యాస్య కథం తత్పూర్వభావ ఇతిచేన్న-అనంతరభావిత్వేపి త్రికాలజ్ఞేన మహర్షిణా ప్రథమం తన్నిర్మాణసంభవాత్ - నను ఆత్మప్రశంసాపరమిదం సర్గత్రయం కథమృషిః స్వయమేవ వక్తు మర్హతీతి చేన్న-అన్యాపరిజ్ఞాతస్యైతస్య వృత్తాంతస్య ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తర్థమాదావవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్ - యద్వా-సర్గత్రయమిదం కేనచిద్వాల్మీకిశిష్యేణ రామాయణనిర్వృత్త్యనంతరం నిర్మాయ వైభవప్రకటనాయ సంగమితం యథా యాజ్ఞవల్క్య స్మృత్యాదౌ తత్రైవ విజ్ఞానేశ్వరేణ వ్యాకృతం-నన్వేతస్య సర్గత్రయస్య రామాయణాదిత్వే కుశలవాఖ్యా మేతద్గానే ప్రథమం క్రియమాణే తౌ రామేణాదావేవ స్వపుత్రావితి పరిజ్ఞాతౌ స్యాతాం - తథాచ తత్రైవ సీతానయనా వత్తిః-'బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ, తౌ రాజ పుత్రౌ' విత్యాదినా హి రామపుత్రత్వ మనయోస్సూచ్యతే - తస్మాదిద మసంగత మితిచేన్న - సీతాపుత్రత్వాదేరత్రా కథనాత్ - రామసాదృశ్యమాత్రస్య రాజపుత్రాంతరేష్వపి సంభవాత్ - అయం చ ప్రబంధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాంతార్థముపబృంహయతి - 'ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః ప్రకాశ్యతే'ఇతి వచనాత్. తత్ర-యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే-యేన జాతాని జీవంతి-యత్ప్రయంత్యభిసంవిశంతి - తద్విజిజ్ఞాసస్వ - తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతం-తత్ కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మా విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంత

శ్చదేశీచేతిగానప్రకారాద్వౌ తత్ర మార్గస్సార్వత్రికః దేశీక్వాచిత్కః దేశవిశేషనైరపేక్ష్యేణ శాస్త్రప్రతిపాదితో మార్గ స్సార్వత్రికరాగప్రకారః - తయోర్మధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా గాయతాం స రామః బుభూషయా శ్రవణానందానుభవేచ్ఛయా ఆసక్తమనా బభూవేత్యర్థః. 35. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్థస్సర్గః.

వేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - 'ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలం, అర్థవాదోపపత్తీ చ లింగం తాత్పర్య నిర్ణయ' ఇత్యుక్త షడ్విధతాత్పర్య లింగసంభవాత్. తథాహి - ఉపక్రమే తావత్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణురుతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే - ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామ ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తం - ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ - 'తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురంజయ, సంక్షిప్యచ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవ హి. మహార్ణవే శయానోఽప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశిత' మిత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తం - అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే - బాలకాండే - 'ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతి'రితి జగత్కారణత్వముక్తం. తత ఉత్తరత్ర దేవాః - 'త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతపే' త్యాహుః. తేన పరత్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తం - తత ఉత్తరత్ర - 'తతో దేవర్షిగంధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుమాదన' మితి సర్వస్తుత్యత్వముక్తం. తతో విశ్వామిత్రః - 'అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితా' ఇతి. 'వేదాహమేతం పురుషం మహాంతం - తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనే'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ - సీతావివాహే వసిష్ఠోఽపి - 'అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుత' ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురామోఽపి - 'అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తథే'తి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్ అయోధ్యాకాండే - 'సహి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతన' ఇతి సనాతనత్వముక్తం. ఉత్తరత్ర - 'ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయ' ఇత్యాకాశశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ - ఆరణ్యకాండే మారీచేన - 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజే'తి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వముక్తం - కిష్కింధాకాండే తారావచనం - 'నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరాగతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనం. జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతూనామివ శైలేంద్రో గుణానామాకరో మహాన్. త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్ష'ఇతి. అనేన చ జ్ఞానానందాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తం సుందరకాండే - 'బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్రస్త్రిణేత్రస్త్రిపురాంతకో వా, ఇంద్రో మహేంద్రః సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్య'మితి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతితం. 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనంతమవ్యక్తమచింత్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా.' ద్వితీయో వాకారోఽవధారణార్థః - అనేనానంతరూపత్వముక్తం - యుద్ధకాండే విష్ణురేవ కథం జగత్కారణం అన్యేషామపి - 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే - యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః, ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత' ఇత్యాదినా తత్త్వశ్రవణాదిత్యాశంక్య తేభ్యః సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేంద్రాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మాత్మశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే - 'వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః, అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్, తమసః పరమో ధాతా శంఖచక్రగదాధరః, శ్రీవత్సవక్షా

నిత్యశ్రీర్జయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువ’ఇతి. అనేన చ పరమాత్మత్వ శ్రీపతిత్వాదికముక్తం-ఉత్తరత్ర-‘భవాన్నారాయణో దేవ శ్శ్రీమాన్ చక్రాయుధో విభుః, ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి’దిత్యాది - అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తం - అపూర్వతా చ ప్రమాణాంతరాప్రాప్తిః-న హి పరతత్త్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాంతరాదవగంతుం శక్యం-ఫలం చ భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యంతే సువ్యక్తం-అర్థవాదోపపత్తీ చ బాలకాండే దర్శితే. ‘ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే’ ఇత్యాదినాఅర్థవాదముక్త్వా-‘జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదే’త్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైర్దేవైర్మీమాంసాపూర్వకం విష్ణురుద్రయోర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తే రుపపత్తిరుక్తా-న చ వాచ్యం మేనిర ఇతివచనాత్ మహాశూరతరస్తథేతి వరదానకృతమిదమాధిక్యమితి-తథాత్వే తస్య దోషానుపపత్తేః-‘ధనూరుద్రస్తు సంక్రుద్ధ’ ఇతి హ్యుక్తం-కించాగస్త్యాశ్రమే-‘సతత్ర బ్రహ్మణస్థానం విష్ణోస్థానం తథైవచ,అగ్నేస్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః,సోమస్థానం భగస్థానం స్థానంకౌబేరమేవచే’త్యాదినా బ్రహ్మాదీనామగస్త్యోపాస్యత్వముక్త్వా రుద్రస్యతదకథనాదపూజ్యత్వముచ్యతే-నచేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యం అసంభవాత్ - ‘అత్ర దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత’ ఇతి వచనం బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయం-కించ యథా గృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్త్వే గృహస్థస్యైవ పూజకత్వం స్వరసతః ప్రతీయతే - ఏవమేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః - కించ దక్షయజ్ఞవధే - ‘యస్మాత్ భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః,వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామివ’ ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వా దత్ర తస్య స్థానానిర్దేశః-నను యది విష్ణుః పరాదేవతా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన జన్మేతి చేన్న-‘అజాయమానో బహుధా విజాయత’ఇత్యుక్తరీత్యా లోకానుజిఘృక్షాకృతం తదితి చోద్యానవకాశాత్ - మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధారణమత్రోచ్యతే-‘యాగతిర్యజ్ఞశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యాగతిః,అపరావర్తినాం యాచ యాచ భూమిప్రదాయినాం, మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమా’నితి, అత్రాపరావర్తిత్వం పునరావృత్తిశూన్యత్వం-ముక్తిరితి యావత్ -న చ పునరావర్తత ఇతి శ్రుతేః, నచరణాదపలాయన ముచ్యతఇతి వక్తుం శక్యతే-తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యానుగ్రాహ్యత్వాత్, తథాచ యజ్ఞాది ఫలావధిభూతాం ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః-అతఏవ నృసింహపురాణే - ‘మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ’తి. ఏవముపక్రమాది షడ్విధతాత్పర్యలింగై ర్వేదాంతవేద్యం పరతత్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే-ఏవమేవాంతే బ్రహ్మోప్యాహ-‘అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్బ్రవీమి నిబోధ తత్,ఏతదేవహికావ్యం తే కావ్యానాముత్తమం శ్రుతం, సర్వం విస్తరతో రాజన్ వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామత్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం, నహ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృత’ఇతి.ఏవం స్థితే యత్ కేనాపీదముక్తం-వ్యంజనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి తదపహాస్యమేవ-నహ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్రస్య ప్రతిపాద్యత్వోక్త్యంతర్భావవచనస్య కేవల బాలిశప్రలపితత్వాత్ -యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానాదికం కృతం తత్ సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవన్మనుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయం-విశేషతశ్చ తత్ర తత్ర వక్ష్యామః,‘శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాండే జగజ్జననహేతుతా,ద్వితీయే స్థితిహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా. చతుర్థే గుణసంపత్తిః పంచమే సర్వహంతృతా, షష్ఠే వేదాంతవేద్యత్వం సప్తమే స్రష్టృహేతుతా, ఏవం విష్ణోః పరం తత్త్వం రామాత్మేతి సునిశ్చితం. శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ శ్రుతాన్ పురాష్టాదశధా ప్రభిన్నాన్, రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శతా

రాతిగురూపదిష్టాః. గతఏకోర్థః. ద్వితీయస్తు - ఏవంభూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యత ఇత్యాకాంక్షాయాం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతాం శరణాగతిం-'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై. తగ్ంహ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే' ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్వాల్మీకిరస్మిన్రామాయణే - ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాంతమనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి, తథాహి. ఉపక్రమే తావత్ 'ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతి'రితి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షా ప్రతీక్షో రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్వల్యో రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థౌ-తదా-'దేవగంధర్వయక్షాశ్చ తతస్త్వాం శరణం గతా' ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తం - తతస్త్రిశంకుశునశ్శేఫాదివృత్తాంతేషు విశ్వామిత్రాదివ్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః-సమర్థకారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితం - తతశ్చ - 'సభ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః, సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రత' మితి పురుషకారపురస్కరణపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితం. తతో భరతః-'శిష్యే పురస్తాచ్ఛాలాయాం యావన్మే న ప్రసీదతీ'తి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్ అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదానీం రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనోరథపూరణానంతరమాత్మానమభ్యషించత్ - అతో న శరణాగతివైఫల్యం చోద్యం. అథ దండకారణ్యవాసిభిర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా-'తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరే'తి. అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాస ఏవ శరణాగతిః-తదనంతరం-'స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః, సతం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతం, వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయ' దితి కాకవృత్తాంతేనాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి - తదను సుగ్రీవవృత్తాంతేన-'కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం, అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా'దితి శరణాగతిరంజలిరూపోక్తా - అథ సీతావచనేన-'మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామస్స్థానం పరీప్సతా, వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌ పురుషర్షభః. విదితస్సహి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసి' త్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి, ఉపరి - 'సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణంగత' ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తం - 'తత స్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః, అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధే' రితి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య యోగ్యతా న్వేష్టవ్యా-అయోగ్యస్య చన యోగ్యతేత్యుక్తం- అశుచిభూతలంకానిర్గతమాత్ర ఏవ హి విభీషణశ్శరణమవృణోత్ -రామశరణాగతేః ఫలాభావ స్సమర్థకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః-ఉత్తరత్ర-'అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థిత' మితి త్రిజటావచనానుమతిమాత్రేణ హనుమద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితత్వకథనాదన్యవిషయోఽన్యేనాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిదర్శితం - విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబంధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి - ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం-ఏవ ముపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా-సైవముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తం - విశేషస్తు తత్తత్ప్రక

రణే ప్రపంచయిష్యతే. ౬. అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైంకర్యమేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే-తథాహి-ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైంకర్యం ప్రధాన ఫల మిత్యుచ్యతే-అప్సరః ప్రభృతిష్వవతీర్య తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణవధస్త్వానుషంగికః - లక్ష్మణోఽపి ప్రపద్యాహ-'అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యత' ఇతి. తేన సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థోచిత సర్వకైంకర్య ఫలమితి వ్యంజితం-భరతోఽపి రామకైంకర్యాయైవ తదభిషేకం ప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైంకర్య క్రమేణ మనీషిత మల భత-దండకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూపమేవకైంకర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే-'తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతా' ఇత్యుక్తేః. సుగ్రీవవిభీషణాదిప్రపత్తేరపి ముఖ్యం ఫలం కైంకర్యమన్యదానుషంగికమితిస్పష్టం - 'అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగన మతివిశాలం లంఘయిత్వార్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ. పరిత్యక్తా మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చే' త్యాదినా. ప్రాణార్థినః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా-అసత్ప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తిర్మాభూదితి శిక్షణ రూపానుగ్రహాయ ఏకాక్షినిరసనేనాస్త్రం నివర్తయామాస - యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్త మస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యా న్నివృత్తే తన్మనీషితవిరోధి సుకృతేషు ప్రాయుఙ్క్త-యథాచ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రంతస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్వీపత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యా ప్రవేశన న్యాయేన తద్విరోధ్యసురేషు ప్రయుయుజే-రామప్రపత్తిస్త్వాకించన్యానన్యగతిత్వరూపాధికార రహితేన కృతత్వా దల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయం - 'సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గంతు మర్హతీ'తి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగతేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేపి విషయనియమోస్తీత్యుక్తం ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే-అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః-తదుపయుక్తతయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనం-తథాహి సమర్థకారుణికసుశీలవిషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ-తత్ర రౌద్రధనుర్భంగపరశురామజయసాలభేదన సముద్రబంధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తం-సీతావియోగ కాలికవృత్తాంతవిశేషైః పరమకారుణికత్వం - గుహాశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నీరంధ్రసంశ్లేషేణ సౌశీల్యం - విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదండకారణ్యవాసి మునిజనరక్షణరావణబాధితేంద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మ సౌందర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వపదప్రాప్తిరూపసాకేతావతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వం, అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తే స్సకలఫలసాధనత్వేఽపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యాభగవత్ప్రాప్తి పూర్వకతత్కైంకర్యరూపమోక్షఏవ ముఖ్యం ఫలం-ఆనుషంగికం ఫలాంతరమితి సుస్పష్టం - ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ౭. ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినానఫలాయ భవతీత్యయమర్థోఽస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే - 'సీతాయాశ్చరితం' మహదితిహ్యుక్తం, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతంత్ర్యానన్యార్హత్వరూపపురుషకారధర్మ ప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్న రావణః - విభీషణోఽపి - నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత-రామోప్యానయైనం హరిశ్రేష్ఠేతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార - ఏవం సుగ్రీవోఽపి రామభక్తహనుమన్ముఖేన రామం శరణం యయా విత్యేవం జ్ఞాతవ్యం. ౮. ఏవం భూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతంత్ర్యం చ - తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత్ - 'అహమస్యావరో భ్రాతా గుణై

ర్దాస్య ముపాగతః, కురుష్వమామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే. కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పత' ఇత్యాదినా. ౫. భరతముఖేన పారతన్త్ర్యం ప్రకటీకృతం-'విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తు మిహార్హసీ'త్యాదినా-'సర్వాత్మ నాపర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగం, నియుజ్యమానో భువి యావరాజ్యే తతోఽభ్యషించద్భరతం మహాత్మే' త్యంతేన. ౬. శ్రీశత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతన్త్ర్యం ప్రాచీకశత్ -'గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేనతదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపుర స్కృత' ఇత్యాదినా. ౭. అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్యమర్థపంచకమత్రోచ్యతే - తథోక్తం-'ప్రాప్య స్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తే స్తథా ప్రాప్తివిరోధిచ. వదంతి సకలా వేదాస్సేతిహాసపురాణకాః, మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాంగపారగా' ఇతి. తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం - లక్ష్మణాదివృత్తాంతేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం - శరణాగతివర్ణనేనో పాయస్వరూపం - విభీషణాదికథయా భగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపం - రావణాదివృత్తాం తేన విరోధిస్వరూపం చోక్తమితి జ్ఞేయం. ౮. అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతిత్వం చాపేక్షిత మితి వక్తుం బ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాంతరాణాం - దశరథచరి తేన పితుః - కాకాది వృత్తాంతేన మాత్రాదేః విభీషణ మేఘనాదాది వృత్తాంతేన భ్రాతృపుత్రాదేశ్చా రక్షకత్వోక్తిః. ౯. అస్య చ భగవత్ జ్ఞానలాభ ఆచార్యమూలఇతి హనుమచ్చరితేన దర్శితం-తదేవ సుందరకాండే వక్ష్యామః. ౧౦. అనేన చాధికారిణా - 'కృతకృత్యాః ప్రతీక్షంతే మృత్యుం ప్రియ మివాతిథి' మిత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధికాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయేనోచ్యతే - 'శరై స్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః, మాం నయేద్యది కాకుత్స్థ స్తత్తస్య సదృశం భవేది'తి హ్యుక్తం, లంకా నామ శరీరం-రావణకుంభకర్ణావహంకారమమకారౌ - ఇంద్రజిదాదయః కామ క్రోధాదయః విభీషణో వివేకః - తత్ర రుద్ధా సీతా చేతనః - తస్య చ భగవత్ జ్ఞానం హనుమతా చార్యేణ-తాదృశ శరీరధ్వంసపూర్వకం తదంతర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవతైవేతి విస్తరో భవిష్యతి. ౧౧. అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాదివద్వర్తితవ్యం - న రావణాదివదిత్యుపదే శశ్చ యథాయోగం క్రియతే. ౧౨. అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశ ఏవేతి కోసలజనపదస్థ జనవృత్తాంతేనోక్తం. ౧౩. అస్య చ కాలక్షేపోఽపి రామాయణేనైవ - ద్వయవివరణరూపత్వాత్ - అతఏవ రామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తం - ద్వయ మర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః - తత్ర బాలకాండేన శ్రీమచ్ఛబ్దార్థః ఉక్తః - అయోధ్యాకాండేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్ - ఆరణ్య కాండేన - తే తం సోమమివోద్యంతమిత్యాదినా దివ్యమంగళవిగ్రహవర్ణనాచ్చరణశబ్దార్థః - కిష్కింధాకాండసుందరకాండాభ్యాం శరణశబ్దార్థః - యుద్ధకాండేన ప్రపద్య ఇత్యస్యార్థః - ఉత్తరకాండేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖండార్థః. ౧౪. అస్య చాధికారిణస్సదాజప్యం రామా యణమేవేతి దర్శయితుం గాయత్ర్యర్థోత్ర ప్రతిపాద్యతే తథాహి - బాలకాండే వేదప్రసిద్ధ జగ త్ప్రసూతిహేతుభూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః - అయోధ్యాకాండ కిష్కింధా కాండయోర్గుణగణవర్ణనాద్వరేణ్య శబ్దార్థః-ఆరణ్యకాండే తేజోమయ శరీరవర్ణనాత్ భర్గశబ్దార్థః- సుందరకాండే దివ్యమంగళవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః - యుద్ధకాండే ధీమహిశబ్దార్థః శరణాగతేత్యుక్తేః - ఉత్తరకాండే ముక్తిఫలకీర్తనాత్తృతీయపాదార్థ ఇతి. ౧౫. ఏతేన చాధికారి ణా చార్వాక బౌద్ధాదిదర్శనాద్యసచ్ఛాస్త్ర స్పర్శోఽపి న కార్య ఇతి జాబాలిలక్ష్మణవచన తత్ప్రత్యా దేశాదినా నిర్ణీయతే.౧౬.మహతామపి వ్యసనం భవతి అతస్సంసారే జిహాసా కార్యేతి వైరాగ్యసంప

సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్కృత్స్నా వసుంధరా,
ప్రజాపతి ముపాదాయ నృపాణాం జయశాలినామ్. ౧

త్రయేనాగపాశబ్రహ్మాస్త్రబంధసీతాపహరణరాజ్యభ్రంశాదినా వ్యక్తముక్తం - విస్తరస్తు తత్ర తత్ర ప్రదర్శయిష్యతే - దిఙ్మాత్ర మత్ర ప్రదర్శితం. ౧౭. లోకవ్యవహారాయ చతుష్షష్టికళార్థోపి సంగ్రహేణాత్ర ప్రతిపాద్యతే - యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిదితి న్యాయాత్, తథాహి - ప్రతిపాదితయా దిశా వేదార్థో దర్శితః - హనుమద్వచనశ్లాఘాయాం-అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయేత్యాదౌ శిక్షార్థః - అశ్వమేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః - 'నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధాశ్రుత' మిత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః - ఏవమన్యత్ సర్వమత్ర సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాతవ్యం - ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః. ౧౮. తత్ర ప్రథమం రావణనిబర్హణఫలాం గీర్వాణగణశరణాగతిం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి వాజిమేధపర్యంతవృత్తాంతేన - అగ్నిపురుషోత్థానమారభ్య రావణవధపర్యంతో వృత్తాంత స్తత్ఫలం - ఉత్తరకాండే స్వావతారప్రయోజనం ధర్మస్థాపనం - ముక్తిప్రదానం చ. 'వక్తవ్యమన్యత్తాత్పర్యం తత్ర తత్రాభిధీయతే, సంతోఽత్యుక్తమనుక్తం చ సమాధాతుమిహార్హథ. నమశ్శ్రీగురవే నమో వల్మీకజన్మనే, నమో నారాయణాయేదం నమో రామాయ విష్ణవే.' ఇత్థం సంక్షేపేణ - ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద, ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యాదేవ విద్యాప్రాప్త్యైత్యము మర్థమభివ్యంజయన్ - స్వేన నారదాద్విదితమర్థం ప్రాచీకశత్-అథ సర్గత్రయేణ ఆచార్య ప్రసాదకార్యం సర్వవస్తుసాక్షాత్కార స్తద్విషయప్రబంధనిర్మాణచాతుర్యం చాభిహితం.

అథ పరమకారుణికో భగవాన్ వాల్మీకిః రామాయణాఖ్యం కావ్యమారభమాణః ప్రారీప్సితప్రబంధస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం ప్రచయగమనార్థం చ - 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తు నిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మిత్యుక్తరీత్యా కావ్యముఖత్వేనాదౌ కర్తవ్యం వస్తునిర్దేశం కుర్వన్నర్థాద్విషయప్రయోజనే చ దర్శయన్ కర్తవ్యం ప్రతిజానానస్తత్పరిగ్రహమర్థయతే - సర్వాపూర్వమిత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన - సర్వేతి. కృత్స్నా సప్తద్వీపాత్మికా - ఇయం వసుంధరా భూమిః - జయేన శాలంతే భాసంత ఇతి జయశాలినః తేషాం - శసయోరభేదేన వ్యవహారః - యేషాం నృపాణాం ప్రజాపతిం మనుం - 'మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఉపాదాయ ఆరభ్య సర్వాపూర్వం - సర్వేషామితరేషాం రాజ్ఞామపూర్వం దుర్లభం యథా భవతి తథా ఆసీత్ స్వమాసీదిత్యర్థః. ౧. జయశాలిత్వం క్వచిదుదాహృత్య దర్శయతి

ఏవం సర్గచతుష్టయేన ఉపోద్ఘాతముక్త్వా 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తు నిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మిత్యాలంకారికోక్తేః కావ్యముఖే క్రియమాణం వస్తు నిర్దిశతి సర్వాపూర్వమితి. ఇయం కృత్స్నావసుంధరా ప్రజాపతిం వైవస్వతమనుముపాదాయ ఆరభ్య-యేషాం నృపాణామధీనా పూర్వమాసీత్-అవిద్యమానః పూర్వో యస్మాదపూర్వం సర్వేషాం రాజ్ఞామపూర్వం ప్రథమమితి యావత్-క్రియావిశేషణమేతత్. * తి. జయశాలినాం జయేన శోభావతాం నృపాణాం - సర్వాపూర్వం ఐహికాముష్మికసర్వాపూర్వసాధనం - యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వాపూర్వశబ్దోప్యుపాదేయపరో నియతనపుంసకలింగ ఇతి కేచిత్. మునిభావప్రకాశికా. యేషామిక్ష్వాకువంశ్యానాం నృపాణాం - కృత్స్నా ఇయం వసుంధరా - సర్వాపూర్వం యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వేషు ఇక్ష్వాకువంశ్యేషు రాజసు.అపూర్వం నూతనం యథా తథా ఆసీత్. తత్ర స్మృతిః - 'మనుప్రభృతిభిర్మాన్యైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః, తథాప్యనన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీద్వసుంధరే'తి. ౧. యేషామి

యేషాం స సగరో నామ సాగరో యేన ఖానితః,
షష్టిః పుత్రసహస్రాణి యం యాంతం పర్యవారయన్. ౨
ఇక్ష్వాకూణామిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనాం,
మహదుత్పన్నమాఖ్యానం రామాయణమితి శ్రుతమ్. 3
తదిదం వర్తయిష్యామి సర్వం నిఖిలమాదితః,

యేషామితి. యేషాం నృపాణాం మధ్యే సః ప్రసిద్ధస్సగరః - ప్రసిద్ధిమేవాహ - సాగరః సముద్రః స్వనామాంకితో యేన సగరేణ ఖానితః షష్ట్యా పుత్రసహస్రైరవదారితః - నామప్రసిద్ధా - కించ యాంతం దండయాత్రయా గచ్ఛంతం యం - షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవారయన్ పరితో గచ్ఛన్ - ఇక్ష్వాకుప్రభృతిషు విద్యమానేషు సగరమాత్రకీర్తనం తేనాఖిలాయా భూమేః పునరుద్ధృతత్వాత్ - షష్టిరితి పఙ్క్తిసూత్రే నిపాతితః - అత ఏకవచనస్యాపి బహువచనవిశేషణత్వం. ౨. ఇక్ష్వాకూణామితి. మహాత్మనాం మహాప్రభావానాం - ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశ్యానాం తద్రాజస్యబహుషు తేనైవాస్త్రియామితి తద్రాజప్రత్యయస్య బహ్వర్థత్వాల్లుక్ - తేషాం రాజ్ఞాం వంశే వంశ్యే రామే విషయే-రామాయణమితి శ్రుతం ప్రసిద్ధం-మహత్ పూజనీయం - ఇదమాఖ్యానం కథాప్రబంధఉత్పన్నం - బ్రహ్మణః ప్రసాదాదితి శేషః-తత్ర నిమిత్తమాత్రమహమితి వినయోక్తిః - అత్ర వర్ణనీయస్య నాయకస్య సర్వాపూర్వమిత్యనేన మహాభాగ్యత్వం నామ గుణ ఉక్తః - యేషామిత్యాది శ్లోకద్వయేన మహాకులీనత్వం. 3. బ్రహ్మప్రసాదాదేవోత్పన్నత్వే తవ కిం కృత్యం తత్రాహ తదితి. తత్ బ్రహ్మప్రసాదోత్పన్నం ఇదం రామాయణం వర్తయిష్యామి ప్రవర్తయిష్యామి- ధర్మకామార్థసహితం - తత్ప్రతిపాదకం తత్ఫలకం వా - సర్వం రామాయణం-ఆదితః తదవతారదేశాత్ - ప్రభృతి - నిఖిలం అన్యూనం యథా భవతి తథా అనసూయయా అసూయాభిన్నయా- శ్రద్ధయేత్యర్థః - శ్రోతవ్యం న తు స్వయం లిఖితపాఠత్వేన నిరీక్షితవ్యం - బ్రహ్మణ ఏవోత్పన్నమిదం - మమ తు తత్ప్రవర్తన ఏవాధికారః - అతః ప్రేక్షావద్భిరత్రాసూయా న కర్తవ్యా కింతు

తి. కించ-యేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే-సగరో నామ జాత ఇత్యధ్యాహారేణ యోజనా-'సాగరో యేన ఖానిత' ఇతి సముద్రస్య సాగరశబ్దప్రవృత్తిరపి యదధీనేతి భావః-యాంతం దిగ్విజయార్థం గచ్ఛంతం - యం సగరం షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవారయన్ - తేషామిక్ష్వాకూణాం వంశే రామాయణమితి మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - రామమయతి జ్ఞాపయతీతి రామాయణం - అయపయగతౌ - సర్వే గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః. * తి. షష్టిగుణితాని పుత్రసహస్రాణి షష్టిపుత్రసహస్రాణి - క్వచిత్తు షష్టిరితి పృథక్పదపాఠః - అనేన తదుద్ధారార్థం తద్వాంశ్యేన జగత్పవిత్రీకరణసమర్థా గంగా యద్వంశేఽవతారితేతి వ్యజ్యతే - తేన చాతిశయితం తద్వంశమాహాత్మ్యం సూచితం. తేషామిక్ష్వాకూణాం వంశే వంశవిషయే రామాయణమితి నామ్నా ప్రసిద్ధం మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - ఇక్ష్వాక్వపత్యేషు ఇక్ష్వాకుత్వారోపాదిక్ష్వాకూణామిత్యుక్తిః. 3. తదిదమితి. ధర్మకామార్థసహితం ధర్మకామార్థప్రతిపాదకం - ఇదం త్వవాంతరఫలాభిప్రాయేణోక్తం - వస్తుతో మోక్ష ఏవ పరమ ఫలం - సర్వం నిఖిలం కావ్యం ప్రతిపాద్యార్థేషు ఏకార్థానుక్తావపి సర్వశబ్దప్రయోగసంభవాత్ నిఖిలమిత్యుక్తం - వర్తయిష్యామి - శ్రోతవ్యమితి తవ్యప్రత్యయేణ రామాయణస్య శ్రవణవిధిః - శ్రూయమాణత్వేనాశ్రవణే ప్రత్యవాయసంభవాత్ - ధర్మకామార్థ సహితం ధర్మకామార్థప్రదమిత్యనేనాస్యైవ సర్వపురుషార్థసాధనత్వాచ్ఛా

ధర్మకామార్థసహితం శ్రోతవ్యమనసూయయా. ౪
కోసలో నామ ముదితః స్ఫీతో జనపదో మహాన్,
నివిష్టస్సరయూతీరే ప్రభూతధనధాన్యవాన్. ౫
అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీ ల్లోకవిశ్రుతా,
మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్. ౬
ఆయతా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ,
శ్రీమతీ త్రీణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహాపథా. ౭
రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా,

భక్త్యైవ శ్రోతవ్యమితి భావః - అత్ర తేషాం వంశ ఇత్యనేన విషయ ఉక్తః - ధర్మకామార్థ సహితమిత్యనేన ప్రయోజనముక్తం - అనసూయయేత్యనేనానసూయవోఽధికారిణః - కార్యం కారణభావస్సంబంధ ఇత్యాదిబోధ్యం - అత్ర మోక్షస్యాపి ప్రయోజనత్వం సిద్ధం సర్వపాపైః ప్రముచ్యత ఇత్యుక్తత్వాత్. ౪. అథ రామచరిత్రం ప్రతిజ్ఞాతం వక్తుం తదవతరణయోగ్యదేశవైభవం దర్శయతి. కోసల ఇతి. ముదితః సంతుష్టజనః- మంచాః క్రోశంతీతివల్లక్షణా - స్ఫీతః సమృద్ధః-స్ఫాయః స్ఫీనిష్ఠాయామితి స్ఫీభావః-ప్రభూతాని బహూని చ తాని ధనధాన్యాని చ తద్వాన్ కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టః-యథా - 'శోకప్రీతిచకోరపారణ పటుజ్యోతిష్మతీ లోచనే' ఇత్యాది. ప్రభూత ధనశ్చాసౌ ధాన్యవాంశ్చేతి కర్మధారయో వా-అత్ర ధనధాన్యసమృద్ధేరుక్తత్వాత్ -స్ఫీతఇతి జనసమృద్ధిరుచ్యతే-కోసలో నామ కోసలఇతి ప్రసిద్ధః - మహాన్ విస్తీర్ణః - జనపదః దేశః - 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ'విత్యమరః - సరయూతీరే సరయూనామకనద్యా ఉభయతీరే - నివిష్టః స్థితః. ౫. తత్రావతారయోగ్యనగరం వర్ణయతి అయోధ్యేతి - శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. అయోధ్యేతి నగరీ-తత్ర కోసలే - ఆసీత్ అస్తి - లకారవ్యత్యయః - లోకే విశ్రుతా ప్రసిద్ధా - యా పురీ - మానవానాం మనుష్యాణాం ఇంద్రేణ స్వామినా- మనునా స్వయం స్వసంకల్పేన నిర్మితా నామ. ఆయతేతి. దశ చ ద్వే చ యోజనాని ద్వాదశయోజనాని-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఆయతా దీర్ఘా-మండల ప్రమాణమిదం - మహాపురీమూలనగరం - ఉపనగరసాహిత్యేత్వనేకయోజనాస్తీతి భావః - శ్రీమతీ కాంతిమతీ - త్రీణి యోజనాని విస్తీర్ణా యోజనత్రయవైపుల్యవతీ - సుష్ఠువిభక్తాః ఉభయపార్శ్వవృక్షావలీమత్తయా క్లృప్తాః మహాపథాః నానాజనపదగామిమార్గాః యస్యాస్సా - రాజమార్గేణేతి మహతా ఆనగరాంతేన - సువిభక్తేన ఋజుతయా క్లృప్తేన - ముక్తపుష్పావకీర్ణేన ముక్తైః అసూత్రగ్రథితైః పుష్పైః అవకీర్ణేన - నిత్యశః సర్వకాలేపి - సప్తమ్యర్థే శస్ప్రత్యయః-జలసిక్తేన-

---

న్యత్సర్వం పరిత్యజ్యైదమేవాత్యాదరేణ శ్రోతవ్యమితి తాత్పర్యం - అనసూయయా అసూయామకుర్వతా అనేన శ్రీరామాయణశ్రవణే అసూయారాహిత్య మాత్రమేవ అధికారివిశేషణమిత్యుక్తం భవతి. ౪. కోసల ఇతి. పరమధార్మికేక్ష్వాకువంశరాజ్యపరిపాలనేన ప్రభూతధనధాన్యవాన్ - అతఏవ స్ఫీతః పుష్టః - ముదితః తుష్టః-సరయూతీరే నివిష్టః స్థితః - జనపదో దేశోఽస్తీతి శేషః. ౫. అయోధ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. తత్ర సరయూతీరే ఆయతా దశ చ ద్వే చ ద్వాదశయోజనాయతేతి యావత్ - పురీమావాసయామాస వాసం కృతవాన్. * తి. తత్ర కోసలజనపదే - అయోధ్యానామ నగరీ అస్తి - యా మనునా స్వయం నిర్మితా ఆసీత్ -పురీ సప్తపుర్యంతర్గతా. ఆయతాసరయూతీరోపశ్లేషేణ ద్వాదశయోజనదీర్ఘా - త్రీణి యోజనానీతి శేషః-విస్తీర్ణా తిర్యగ్విస్తా

ముక్తపుష్పావకీర్ణేన జలసిక్తేన నిత్యశః. ౮
తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః,
పురీమావాసయామాస దివం దేవపతిర్యథా. ౯
కవాటతోరణవతీం సువిభక్తాంతరాపణాం,
సర్వయంత్రాయుధవతీ ముపేతాం సర్వశిల్పిభిః. ౧౦
సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీమతులప్రభాం,
ఉచ్చాట్టాలధ్వజవతీం శతఘ్నీశతసంకులాం. ౧౧
వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీం,

వర్షాసు స్వత ఏవ అన్యదా మనుష్యైః రాజమార్గేణ రాజగృహద్వారాత్ ప్రవృత్తేన మార్గేణ శోభితా. ౮. అథ నగర్యా మహారాజాధిష్ఠితత్వరూపం గుణమాహ తాంత్వితి. మహచ్చ తత్ రాష్ట్రం చ మహారాష్ట్రం-ఆన్మహత ఇత్యాత్వం - తద్వివర్ధయతి ధర్మేణ పాలయతీతి మహారాష్ట్రవివర్ధనః కర్తరి ల్యుట్-మహాంశ్చాసౌ రాష్ట్రవివర్ధనశ్చేతి వా - పూర్వరాజభ్యోధిక ఇత్యర్థః-దశరథాఖ్యో రాజా-దివం స్వర్గం అమరావతీం. దేవపతిర్యథా ఇంద్ర ఇవ-తాం పురీం - తు పూర్వనృపవైలక్షణ్యేన - ఆవాసయామాస స్థాపయామాస - హేతుమతి చేతి ణిచ్. ౯. వైలక్షణ్యమేవ దర్శయన్నయోధ్యాం వర్ణయతి - సర్గశేషేణ - కవాటేతి. తోరణో బహిర్ద్వారాలంకారదారుబంధః - ప్రశస్తకవాట తోరణయుక్తాం - ప్రశంసాయాం మతుప్ - సువిభక్తం పరస్పరాసంశ్లిష్టం అంతరం మధ్యప్రదేశో యేషాం తాదృశాః ఆపణాః నిషద్యాః యస్యాం సా తాం-'ఆపణస్తునిషద్యాయా' మిత్యమరః. సర్వాణి సర్వవిధాని యంత్రాణి శిలాక్షేపణీప్రభృతీని - ఆయుధాని బాణాదయః - లోకే యాని యాని యంత్రాయుధాని సంతి తద్వతీమిత్యర్థః. - శిల్పిభిః చిత్రకారప్రభృతిభిః ఉపేతాం సంయుక్తాం. ౧౦. సూతమాగధసంబాధామితి. సూతాః వందినః - 'సూతో నాతక్ష్ణి సారథౌ, క్షత్త్రాద్విప్రాసుతే వ్యాసశిష్యే పారదవందినో' రితి భాస్కరః, మాగధాః రాజప్రబోధకాః - మాగధస్స్యాద్వాగ్మీ రాజ ప్రబోధక ఇతి యాదవః. తైస్సంబాధాం నిరంతరాం - శ్రీమతీం ధనధాన్య సమృద్ధిమతీం - అతులప్రభాం నిరుపమకాంతిం-అట్టాట్టాలశబ్దౌ పర్యాయౌ - 'స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియా' మిత్యమరః-మండపోపరినిర్మితగృహాణీత్యర్థః - ఉన్నతైరట్టాలధ్వజైర్యుతాం - శతఘ్నీ - ప్రాకారస్థయంత్రవిశేషః - 'శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకంటకసంచితే'తి యాదవః, శతశబ్దోఽనంతవచనః - 'శతం. సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక'మిత్యుక్తేః, అనేకశతఘ్నీసంవృతాం. ౧౧. వధూనాటకసంఘైరితి. సర్వతః పురీమితి ఉభసర్వతసోఃరితి ద్వితీయా - సర్వత్ర పుర్యాం వధూనాం యే నాటకాః నర్తయితారః తత్సంఘైస్సంయుక్తాం-ఆమ్రా

రవతీ-మహాపథో బహిర్మార్గః. రాజమార్గః సర్వాపణశోభితో రాజద్వారాత్పురః ప్రవృత్తః - ముక్తపుష్పాణి వికసితపుష్పాణి. * ౮. * తి. తామితి. ఆవాసయామాస పూర్వాధిలోకవసతిమతీం చకార - ధర్మన్యాయబలేన పోషణాత్. * ౯. * తి. సర్వయంత్రాయుధవతీం ప్రాకారోపరీతి శేషః - ఉషితాం కృతవాసాం. ౧౦. సూతేతి. సూతమాగధసంబాధాం సూతాః స్తోత్రపాఠకాః మాగధాః వంశశంసకాః - శతఘ్నీనామ - ప్రాకారసంరక్షణార్థం నిర్మితో యంత్రవిశేషః. తి. శతఘ్న్యో నామ ప్రాకారసంరక్షణార్థమయోభారనిర్మితాః ప్రాకారోపరిస్థాపితా ఆయుధవిశేషాః. ౧౧. వధ్వితి. వధూనాటకసంఘైశ్చ- నాటయంతీతి నాటకాః నర్తకాః వధూనాం నాటకా

ఉద్యానామ్రవణోపేతాం మహతీం సాలమేఖలాం. ౧౨
దుర్గగంభీరపరిఘాం దుర్గామన్యైర్దురాసదాం,
వాజివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్ట్రైః ఖరైస్తథా. ౧౩
సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్మభిరావృతాం,
నానాదేశనివాసైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితాం. ౧౪
ప్రాసాదై రత్నవికృతైః పర్వతైరుపశోభితాం,
కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణా మింద్రస్యే వామరావతీం. ౧౫
చిత్రా మష్టాపదాకారాం వరనారీగణై ర్యుతాం,
సర్వరత్నసమాకీర్ణాం విమానగృహశోభితాం. ౧౬

ణాం చూతానాం వనం ఆమ్రవణం-ప్రనిరంతరిత్యాదినా ణత్వం-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ఆమ్రవణరూపోద్యానోపేతాం శాలః ప్రాకారః - మేఖలా మేఖలావదావరణభూతా యస్యాస్తాం-'ప్రాకారో వరణస్సాల'ఇత్యమరః, మహతీమితి సాలద్వారా నగరవిశేషణం. ౧౨. దుర్గేతి. అత్ర దుర్గశబ్దేన విశాలతోచ్యతే-విశాలాగాధపరిఘాం-దుర్గాం స్థలదుర్గభూతాం-అతఏవాన్యైశ్శత్రుభి ర్దురాసదాం దురాక్రమాం - వాజిభిర్వారణైశ్చ సంపన్నాం సమృద్ధాం - గోభిరుష్ట్రైఃఖరైః ఖరవిశేషైశ్చతథాసంపన్నామిత్యర్థః. ౧౩. సామంతరాజసంఘైరితి, సమంతాత్ భవాస్సామంతాః 'సామంతారాజ్యసంధిస్థా'ఇతివైజయంతీ, తాదృశరాజసంఘైః - కీదృశైః బలికర్మభిః - బలిః కరః- 'భాగధేయఃకరోబలి'రిత్యమరః,బలిశబ్దేన బలిప్రదానముచ్యతే-తత్కర్మయేషాంతైః నానాదేశనివాసైః క్రయవిక్రయార్థమాగతైః-వణిగ్భిశ్చోపశోభితాం.౧౪.ప్రాసాదైరితి. రత్నవికృతైః రత్నైః విశేషేణకృతైః - ప్రాసాదైః రాజగృహైః - పర్వతైః క్రీడాపర్వతైః-కూటాగారైః వలభిభిః - 'కూటాగారంతువలభి'రిత్యమరః. సంపూర్ణాం అతఏవ ఇంద్రస్యేవామరావతీం - ఇంద్రపాలితా మమరావతీమివస్థితామిత్యర్థః. ౧౫. చిత్రామితి. చిత్రాంనానారాజగృహవతీం-అష్టాపదాని స్థానాని యస్యతత్ అష్టాపదం - అష్టనస్సంజ్ఞాయామితిదీర్ఘః - 'అష్టాపదంశారిఫల'మిత్యమరః తదాకారాం తత్సదృశసంస్థానామిత్యర్థః - మధ్యేరాజగృహం చతుర్దిక్షురాజవీధయః - తన్మధ్యేష్వవకాశాశ్చేత్యేవంవిధసంస్థానామిత్యర్థః - వరనారీగణైః సుందరస్త్రీగణైః యుతాం సంయుక్తాం - సర్వరత్నైస్సమాకీర్ణాం వ్యాప్తాం - తాని తు-'గారుత్మతం మరకత మశ్మగర్భోహరిన్మణిః, శోణరత్నం రోహితకం పద్మరాగోరుణోపలః. విద్రుమోనా ప్రవాళో స్త్రీవజ్రో స్త్రీ హీరకఃపుమాన్, ఇంద్రనీలం మహానీలం వైడూర్యం వాలవాయజం. కురువిందాస్తు కల్మాషరత్నభేదాస్తుమౌక్తికం, మాణిక్యంపౌష్యకంశంఖ'ఇత్యాది

నాంసంఘైశ్చ - ఉద్యానామ్రవణోపేతాం క్రీడార్థమసాధారణత్వేన నిర్మితాన్యుద్యానాని ఆమ్రవణానితు సర్వజనోపభోగ్యత్వేన కల్పితాని - సాలమేఖలాంప్రాకారమేఖలాం.౧౨. దుర్గేతి. దుర్గగంభీర పరిఘాం దుర్గా గంభీరాపరిఘా యస్యాంతాం అతఏవదుర్గాం.౧౩. సామంతేతి. బలికర్మభి రితి సామంతరాజసంఘవిశేషణం - బలికర్మభిః బలిప్రదైరిత్యః. ౧౪. ప్రాసాదై రితి. రత్నవికృతైః రత్ననిర్మితైః కూటాగారైః కూటాఖ్యైరగారైః.౧౫. చిత్రామితి. అష్టాపదాకారాం ద్యూతఫలకాకారాం స్వర్ణాకారాం వా - విమానగృహశోభితాం విమానతుల్యైర్గృహైరుపశోభితాం. * తి. అష్టాపదంసువర్ణం తజ్జలేన కృత ఆకారోఽలంకారోయస్యా ఇత్యేకే-ద్యూతఫలకాకారామిత్యన్యే-విమానగృహం

గృహగాఢామవిచ్ఛిద్రాం సమభూమౌ నివేశితాం,
శాలితండులసంపూర్ణా మిక్షుకాండరసోదకాం. ౧౭
దుందుభీభి ర్మృదంగైశ్చ వీణాభిః పణవై స్తథా,
నాదితాం భృశ మత్యర్థం పృథివ్యాం తామనుత్తమాం. ౧౮
విమానమివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి,
సునివేశితవేశ్మాంతాం నరోత్తమసమావృతాం. ౧౯
యేచ బాణై ర్నవిధ్యంతి వివిక్త మపరాపరం,
శబ్దవేధ్యం చ వితతం లఘుహస్తా విశారదాః. ౨౦
సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం మత్తానాం నర్దతాం వనే,

నిఘంటుపర్యాయోక్తాని. విమానాఖ్యగృహైశ్శోభితాం-'విమానోస్త్రీ దేవయానే సార్వభౌమిక సద్మనీ' తిభాస్కరః. ౧౬. గృహగాఢామితి. గృహైఃకుటుంబిగృహైర్గాఢాంనిబిడాం - అవిచ్ఛిద్రాం నిర్దూషణాం-'ఛిద్రం రంధ్రే దూషణేపీ' తిభాస్కరః. సమభూమౌ అనిమ్నోన్నతప్రదేశే-నివేశితాం నిర్మితాం-శాలయః శ్వేతతండులాః వ్రీహయః-'శాలయశ్శ్వేతతండులా' ఇతి వైజయంతీ. తేషాంతండులై స్సంపూర్ణాం ఇక్షుకాండస్య ఇక్షుదండస్యయో రసస్తత్తుల్యముదకంయస్యాంతాం. ౧౭. దుందుభీభిరితి. దుందుభీభిః భేరీభిః-ఈకారాంతత్వమార్షం - మృత్ అంగం యేషాంతైః పణవైః మద్దళైః - తథేతిసముచ్చయే-భృశం నాదితాం పృథివ్యాం అత్యర్థం అనుత్తమాం శ్రేష్ఠాం-తాం ప్రసిద్ధాం.౧౮. విమానమితి. సిద్ధానాం తపస్సిద్ధానాం పురుషాణాం దివి స్వర్గేతపసా అధిగతం లబ్ధం విమానమివ దేవయానసమూహమివ స్థితాం - జాతావేకవచనం-సునివేశితాః సుష్ఠునిర్మితాః-వేశ్మాంతాః గృహప్రాంతాః యస్యాంసా - సర్వతస్సమ్యక్ నిర్మితగృహామిత్యర్థః-నరోత్తమైః విద్వద్భిఃసమావృతాం. ౧౯. యఇతి. శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. లఘుహస్తాః శిక్షితాస్త్రాః - 'లఘుహస్తస్సుహస్తశ్చ కృతాస్త్రఃకృతపుంఖక' ఇతివైజయంతీ. విశారదాః సమర్థాః ఉపాయజ్ఞాఇతియావత్ -తథాభూతాఅపియే రాజానః - వివిక్తం విజనం అసహాయమితియావత్-'వివిక్తౌపూతవిజనా'విత్యమరః. అపరాపరం అవిద్యమానపరాపరం - పరేపిత్రాదయః - అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం - వంశస్యైకతంతుమితి యావత్-శబ్దవేధ్యం శబ్దేన లక్ష్యేణ వేధ్యం-ఏతేన ప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే-వితతం పలాయితం చ-బాణైశ్చ న విధ్యంతి - నప్రహరంతి - కింపునర్యంత్రాదిభిరితి భావః. సింహేతి. మత్తానాంవనే

సప్తభూమిగృహం - 'విమానోస్త్రీదేవయానే సప్తభూమికసద్మనీ'తినిఘంటుః. ౧౬. గృహేతి. గృహగాఢాం గాఢగృహాంఅవిచ్ఛిద్రాం నిరంతరాం ఇక్షుకాండరసోదకాం ఇక్షుకాండరససదృశోదకాం. ౧౭. దుందుభీభిరితి. భృశం నాదితాం అత్యర్థమనుత్తమామితి భృశాత్యర్థశబ్దయో స్సంబంధః. ౧౮. విమానమితి. సునివేశితవేశ్మాంతాం సుష్ఠునివేశితాః వేశ్మానామంతాః ప్రదేశాః యస్యాం తాం. ౧౯. యేచబాణైరిత్యాది. వివిక్తం సహాయరహితం-అపరాపరం పరే పిత్రాదయః అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం వంశస్యైకతంతు మితి యావత్-శబ్దవేధ్యం శబ్దేన జ్ఞాత్వా వేద్ధుం యోగ్యం-అనేన ప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే - అపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః - వితతం భీత్యాసమూహా త్పలాయితం - లఘుహస్తాః శీఘ్రవేధినః-యే వివిక్తాదీన్ బాణై ర్నవిధ్యంతి తై ర్మహారథై రభిపూర్ణామిత్యుత్తరత్ర సంబంధః - బలాత్ కాయబలాత్ - బాహుబలై రస్త్రశిక్షాలబ్ధ భుజబలైః. మునిభావప్రకాశికా. యఇతి. యే అయోధ్యావాసినశ్శూరాః - బాణై ర్వివిక్త మేకాంతస్థం - పూతమితివా. ని. 'వివిక్తౌ

హంతారో నిశితైశ్శస్త్రై ర్బలాద్బాహుబలాదపి. ౨౧
తాదృశానాం సహస్రైస్తా మభిపూర్ణాం మహారథైః,
పురీ మావాసయామాస రాజా దశరథ స్తదా. ౨౨
తామగ్నిమద్భి ర్గుణవద్భిరావృతాం ద్విజోత్తమై ర్వేదషడంగపారగైః,
సహస్రదై స్సత్యరతై ర్మహాత్మభి ర్మహర్షికల్పైః ఋషిభిశ్చ కేవలైః. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచమస్సర్గః.

స్వదేశే - నర్దతాం గర్వేణగర్జతాం - సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాంబలాత్ మనోబలేన - బాహుబలై రపిసహకారిభిః - నిశితైః తీక్ష్ణైః - శస్త్రైః ఆయుధైః కరణైః - హంతారః 'శస్త్రమాయుధలోహయో' రిత్యమరః. తాదృశానామితి. మహారథైః-'ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేతయోనరః, సమహారథసంజ్ఞస్స్యా' దిత్యుక్తలక్షణైః - తాదృశానాం తేషాం సహస్రైః అభిపూర్ణాం-తాం తథాత్వేన ప్రసిద్ధాం - పురీం ఆవాసయామాస. ౨౨. తామితి. అగ్నిమద్భిః - ఆహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిః శమదమాదిగుణవద్భిః-వేదానాం షడంగానాంచ పారంఅంతం అధ్యయనేన గచ్ఛంతీతి తథా అంతాత్యంతేత్యాదినా డప్రత్యయః-సహస్రదైః బహుప్రదైః సత్యేసత్యవచనే రతైఃనిరతైః మహాత్మభిః మహామతిభిః - కేవలైః ఋషిభిరపి - మహర్షికల్పైః - వసిష్ఠాదిమహర్షితుల్యైః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః - ద్విజోత్తమై రావృతాం తామావాసయామాసేత్యనుషజ్యతే - అత్ర వంశస్థవృత్తే ప్రథమచరణే జగణాభావేనోపజాతివృత్తమితిబోధ్యం-ఆచార్యాః ప్రాహుః - 'తమేతం వేదానువచనేన - బ్రాహ్మణావివిదిషంతి యజ్ఞేనదానేన తపసా నాశకేనే'తి శ్రుతిరనేనోపబృంహ్యతే - ద్విజోత్తమైః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతేత్యుక్తరీత్యా కృతోపనయనైః - వేదషడంగపారగైః అధీత సాంగసశిరస్కవేదైః - అగ్నిమద్భిః అనుష్ఠితయజ్ఞైః - సహస్రదైః యథాశక్తి బ్రాహ్మణసాత్కృతద్రవ్యైః - మహాత్మభిః మహాయత్నైః కృతతపస్కైరిత్యర్థః - గుణవద్భిః - శమదమాద్యుపేతైః - 'శాంతోదాంతః ఉపరత స్తితిక్షుస్సమాహితోభూత్వే'త్యుక్తశమదమాదిమద్భిః సత్యరతైః సత్యస్య సత్యమిత్యుక్తే బ్రహ్మణి భక్తిరూపాపన్నజ్ఞానవద్భిః - కేవలైః తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యుక్తరీత్యా ఉనావిష్కృతస్వరూపైః - ఋషిభిః 'బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాథముని' రిత్యుక్తస్వరూపైః - మహర్షికల్పైః-యత్రఋషయః ప్రథమజాయే పురాణాఇత్యుక్తరీత్యాసూరిసదృశైః - ఆవృతాంఅవతరిష్యతిభగవానత్రేతిసమాగమ్య సంసేవితాం - తామావాసయామాస - యద్వా - హేకేవల పరిశుద్ధచిత్త - ఐః - త్వమపి వాసాయ గచ్ఛేతికవి రాహ - తదుపగతేతివత్. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః.

పూత విజనా' విత్యమరః-పరశ్చ అపరశ్చ పరాపరా తౌనవిద్యేతే యస్యసతథోక్తః తం వంశస్యైకాకితయా స్థితం పితృభ్రాతృ పుత్రాదిరహితమిత్యర్థః - శబ్దవేధ్య మేతేన ప్రచ్ఛన్నవేధన ముపలక్ష్యతే-అపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః-వితతం విప్రకీర్ణం జనం-లఘుహస్తాః శీఘ్రవేదినః విశారదాః సమర్థాః. ౨౨. తామితి. అగ్నిమద్భిరాహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిరనసూయాదిగుణయుతైః. * తి. కేవలై ర్ముఖ్యైః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః.

తస్యాం పుర్యా మయోధ్యాయాం వేదవి త్సర్వసంగ్రహః,
దీర్ఘదర్శీ మహాతేజాః పౌరజానపదప్రియః. ౧
ఇక్ష్వాకూణా మతిరథో యజ్వా ధర్మపరో వశీ,
మహర్షికల్పో రాజర్షి స్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః. ౨
బలవా న్నిహతామిత్రో మిత్రవా న్విజితేంద్రియః,
ధనైశ్చ సంగ్రహైశ్చాన్యై శ్శక్రవైశ్రవణోపమః. ౩
యథా మను ర్మహాతేజాః లోకస్య పరిరక్షితా,
తథా దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్, ౪
తేన సత్యాభిసంధేన త్రివర్గ మనుతిష్ఠతా,
పాలితా సా పురీ శ్రేష్ఠా ఇంద్రేణేవామరావతీ. ౫
తస్మిన్ పురవరే హృష్టా ధర్మాత్మానో బహుశ్రుతాః,
నరా స్తుష్టా ధనై స్సైస్స్వైస్సైస్స్వై రలుబ్ధా స్సత్యవాదినః. ౬

ఏవం భగవదవతారయోగ్యదేశో దర్శితః - అథ తద్యోగ్యం పురుషం దర్శయతి షష్ఠే-తస్యామిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. దశరథః - తస్యాం వసన్ సన్ జగదపాలయత్ - సకీదృశః - వేదం వేదార్థం వేత్తీతి వేదవిత్ - సంగృహ్ణాతి ధనప్రదానాదినా స్వీకరోతీతి సంగ్రహః-పచాద్యచ్ - సర్వేషాం శూరాణాం విదుషాం చ సంగ్రహస్సర్వసంగ్రహః - దీర్ఘదర్శీ దీర్ఘం చిరకాల భావిపదార్థం ద్రష్టుం శీలమస్యాస్తీతి తథా-తాచ్ఛీల్యేణినిః - మహాతేజాః మహాప్రతాపః-'తేజః పరాక్రమేప్రాణే వర్చస్యర్చిషి రేతసీ'తి రత్నమాలా. పురేభవాజనాః పౌరాః జనపదేభవాః జానపదాః తేప్రియా యస్యస తథా-ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే అతిరథః బహుభిర్మహారథైరేకో యోద్ధారథీ - యజ్వా విధినేష్టవాన్ - ధర్మేషు - తటాకఖననారామప్రవర్తనాదిషు రతః - వశీస్వాధీన సర్వజనః-'త్రిష్వధీనే వశో వాంఛా ప్రభుత్వాధీనతాసునే'తి భాస్కరః. మహర్షికల్పః మహర్షితుల్యః - రాజర్షిః రాజరూపఋషిః - త్రిషులోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః - బలవాన్ చతురంగ సేనాయుక్తః - అతఏవ నిహతామిత్రః నిహతశాత్రవః - మిత్రవాన్ ప్రశస్తమిత్రయుక్తః - విజితేంద్రియః నిషిద్ధేషు శబ్దాదిష్వప్రవర్తితేంద్రియః - ధనైః హిరణ్యరత్నదివ్యాంబరాభరణాదిభిః - అన్యైః తదపేక్షయాన్యైః - సంగ్రహైః సంచయైః-నిధిభిరితి యావత్-శక్రవైశ్రవణోపమః యథాక్రమమింద్రకుబేరోపమః - యథామనుః వైవస్వతమనుః - లోకస్యపరిరక్షితా - తథా దశరథో రాజా తస్యాం వసన్ జగద్భూలోకం - అపాలయత్. ౪. ఏవం రాజగుణా ఉక్తాః లోకపాలనంచోక్తం - సంప్రతి పురపరిపాలనమాహ తేనేతి. సత్యే అభిసంధా అభిప్రాయో యస్యతేన - త్రివర్గం ధర్మార్థ కామాన్ - అనుతిష్ఠతా అనుసరతా - పాలితా-సత్యాదిపురస్సరం త్రివర్గార్థం పాలితేత్యర్థః. ౫. పాలనఫలం దర్శయతి తస్మిన్నిత్యాదినా మానవేంద్రేణ ధీమతేత్యంతేన. హృష్టాః వాససౌఖ్యేన ప్రీతాః ధర్మాత్మానః. బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం యేషాంతే బహుశ్రుతాః - స్వైస్స్వైర్ధనైస్తుష్టాః పరధనానభిలాషిణ ఇత్యర్థః - వీప్సయా స్వవర్ణస్యాశ్రమోచితధనమాత్రపరిగ్రహ స్సూచ్యతే - అలుబ్ధాః దానే ప్రాప్తే లోభరహితాః - సత్యవాదినః సత్య

తస్యామితి. సర్వవిత్ సర్వజ్ఞః-సర్వసంగ్రహః సర్వాన్ సంగృహ్ణాతి వశీకరోతీతి తథా. ఇక్ష్వాకూణామితి, వశీ నియతేంద్రియః.౧.౪. తేనేతి.సత్యాభిసంధేన సత్యప్రతిజ్ఞేన.౫-౬.నాల్పసన్నిచయ

నాల్పసన్నిచయః కశ్చిదాసీత్తస్మిన్ పురోత్తమే,
కుటుంబీ యోహ్యసిద్ధార్థో గవాశ్వధనధాన్యవాన్. ౭
కామీ వానకదర్యోవా నృశంసః పురుషః క్వచిత్,
ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నావిద్వాన్నచ నాస్తికః. ౮
సర్వే నరాశ్చ నార్యశ్చ ధర్మశీలాస్సుసంయతాః,
ఉదితా శ్శీలవృత్తాభ్యాం మహర్షయఇవామలాః. ౯
నాకుండలీ నామకుటీ నాస్రగ్వీ నాల్పభోగవాన్,
నామృష్టో నానులిప్తాంగో నాసుగంధశ్చ విద్యతే. ౧౦
నామృష్టభోజీ నాదాతా నాప్యనంగదనిష్కధృక్,
నాహస్తాభరణోవాపి దృశ్యతే నాఽఽనాత్మవాన్. ౧౧

వచనశీలాః ఆసన్నితి శేషః. ౬. నేతి. తస్మిన్పురోత్తమే పురశ్రేష్ఠే - అల్పసన్నిచయః అల్పకోశవాన్ - అగవాశ్వధనధాన్యవాన్ అసిద్ధార్థః - ధనాదిభిరప్రాప్తధర్మార్థకామరూపపురుషార్థః - యః కుటుంబీ స కశ్చిన్నాసీత్ - 'మాతా పితా స్నుషాపుత్రౌ పుత్రీపత్న్యతిథిస్స్వయం, దశసంఖ్యః కుటుంబీతి విష్ణునోక్తం ద్విజోత్తమ'. ౭. కామీతి. కామీ కామైకపరః పురుషః-అయోధ్యాయాం క్వచిత్కోణేపి ద్రష్టుం నశక్యం - శక్యమితి నిపాతః - శక్యమరవిందసురభిరితి కాళిదాసేనాపి ప్రయుక్తః.కదర్యోవా ద్రష్టుంనశక్యం-'ఆత్మానం ధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్, లోభాద్యః పితరౌభ్రాతౄన్ సకదర్య ఇతిస్మృతః'. నృశంసః క్రూరోపి నద్రష్టుంశక్యం - 'నృశంసోఘాతుకః క్రూర' ఇత్యమరః. అవిద్వాన్ విద్యారహితః - పరలోకోనాస్తీతి యోమన్యతే సనాస్తికః - అస్తినాస్తిదిష్టం మతిరితిఠక్. ౮. సర్వఇతి. అయోధ్యాయాం సర్వేనరాః సర్వానార్యశ్చ ధర్మశీలత్వాదివిశిష్టాభవంతి - సుసంయతాః సుష్ఠు నియతేంద్రియాః - శీలవృత్తాభ్యాం ఉదితాః ఉత్పన్నాః - సహజశీలవృత్తా ఇత్యర్థః శీలం సత్స్వభావః - వృత్తం ఆచారః - 'శీలంస్వభావే సద్వృత్తే, వృత్తం పద్యేచరిత్రేచే' త్యుభయత్రాప్యమరః. అమలాః నిర్మలమనస్కాః. ౯. నేతి. అకుండలీ అయోధ్యాయాం నవిద్యతే - అల్పభోగవాన్ అల్పసుఖవాన్ - 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా' విత్యమరః. నామృష్టః అనభ్యంగస్నానశుద్ధః - నానులిప్తాంగ ఇత్యత్ర సుప్సుపేతి సమాసః - చందనాద్యననులిప్తాంగ ఇత్యర్థః - అత్రాపి నఞనుషజ్యతే - సుగంధశబ్దేన కుంకుమ కస్తూర్యాదిక ముచ్యతే. ౧౦. నేతి. మృష్టంపూర్ణం - అన్నాభావప్రయుక్తాల్పభోజనవానయోధ్యాయాం నదృశ్యతే - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - దాతా ప్రకరణాదన్నప్రదాతా-అంగదం బాహుభూషణం-నిష్కమురోభూషణం-'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణేపలే, దీనారేపిచ నిష్క'ఇత్యమరః. తే ధరతీత్యంగదనిష్కధృక్ - ధృగిత్యేవపాఠః - హస్తాభరణం కటకాంగుళీయకాది - అనాత్మవాన్ అజితాంతఃకరణః. ౧౧. నేతి. ఆహితాగ్నిః అజస్రాగ్నిహోత్రీ - యజ్వాపిహి

ఇతి.సతాముత్కృష్టధనానాంనిచయః సన్నిచయః అల్పః సన్నిచయో యస్మాత్తథాసనాస్తి-అగవాశ్వధనధాన్యవానితిచ్ఛేదః. ౭. కామీతి. కామీకామైకపరః - కదర్యః-అతిలోభీ ఆత్మానంపుత్రాదీంశ్చయోవంచయతిసకదర్యః-శక్యమితి వస్తుసామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః. ౮-౯. నాకుండలీతి. అమృష్టః అనిర్మలశరీరః - నిష్కమురోభూషణం. ౧౦-౧౧. నేతి. అయజ్వానామయాగరహితః - ఆహి

నానాహితాగ్ని ర్నాయజ్వా నక్షుద్రోవా నతస్కరః,
కశ్చిదాసీ దయోధ్యాయాం నచ నిర్వృత్తసంకరః. ౧౨
స్వకర్మనిరతా నిత్యం బ్రాహ్మణా విజితేంద్రియాః,
దానాధ్యయనశీలాశ్చ సంయతాశ్చ ప్రతిగ్రహే. ౧౩
ననాస్తికో నానృతకో నకశ్చి దబహుశ్రుతః,
నాసూయకో నచాశక్తో నావిద్వాన్ విద్యతే తదా. ౧౪
నాషడంగవిదత్రాసీ న్నావ్రతో నాసహస్రదః,
నదీనః క్షిప్తచిత్తోవా వ్యథితో వాపి కశ్చన. ౧౫
కశ్చిన్నవా నారీవా నాశ్రీమాన్నాప్యరూపవాన్,
ద్రష్టుంశక్యమయోధ్యాయాం నాపి రాజన్యభక్తిమాన్. ౧౬
వర్ణే ష్వగ్ర్యచతుర్థేషు దేవతాతిథిపూజకాః,
కృతజ్ఞాశ్చ వదాన్యాశ్చ శూరావిక్రమసంయుతాః. ౧౭
దీర్ఘాయుషో నరాస్సర్వే ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః,

కశ్చిద్విచ్ఛిన్నాగ్నిర్భవతి - అయజ్వా సోమయాగరహితః - క్షుద్రః అల్పవిద్యైశ్వర్యవాన్ - తిరస్కారార్హ ఇతియావత్ - నిర్వృత్తః అనుష్ఠితః - సంకరః పరక్షేత్రే బీజావాపాదిర్యేనసః. ౧౨. స్వకర్మేతి. అధ్యయనం జపరూపాధ్యయనం - సంయతాః సంకుచితాః. ౧౩. నేతి. అనృతం అసత్యం కాయతి వక్తీత్యనృతకః కైశబ్ద ఇత్యస్మా దాత్వే ఆతోనుపసర్గేక ఇతి కప్రత్యయః-శ్రుతం శ్రవణం - భావేనిష్ఠా - బహుప్రకార శాస్త్రశ్రవణరహిత ఇత్యర్థః - అసూయతీత్యసూయకః - కండ్వాదిభ్యోయగితి యకి ధాతుసంజ్ఞాయాం ణ్వుల్ - అశక్తః ఐహికాముష్మికార్థసాధనాశక్తః-తదాదశరథ రాజ్యపరిపాలనకాలే - అనేనాయం శ్లోకో జానపదవిషయ ఇతి గమ్యతే - తేనాత్ర నపౌనరుక్త్యాశంకా. ౧౪. నేతి. షడంగాని శిక్షా కల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తిశ్ఛందోవిచితిర్జ్యోతిషామయనంచ - అవ్రతః చాంద్రాయణాదివ్రతరహితః - అసహస్రదః అబహుప్రదః-దానాధ్యయనే త్యత్ర విద్యాదానముక్తం - అత్ర హిరణ్యాదిదానం - క్షిప్తచిత్తః వ్యాకులమనస్కః - వ్యథితః వ్యాధ్యాదినాపీడితః. ౧౫. కశ్చిదితి. అశ్రీమాన్ కాంతిరహితః - అరూపవాన్ సౌందర్యరహితః - నారీపక్షే అశ్రీమతీ అరూపవతీ అభక్తిమతీ చేత్యూహ్యం - రాజని దశరథే - అభక్తిమాన్ భక్తిరహితః - భక్తిః అధికమాన్యవిషయస్స్నేహః. ౧౬. వర్ణేష్వితి. అగ్రేభవోఽగ్ర్యః - అగ్రాద్యత్ బ్రాహ్మణః సచతుర్థో యేషాం తేషు వర్ణేషు వర్తమానా నరాః దేవతాతిథి పూజకాః-శూద్రాణాం దేవతాపూజా తాంత్రికమంత్రేణ-అతిథిపూజనం హిరణ్యాదిదానేన-కృతజ్ఞా ఉపకారజ్ఞాః-వదాన్యా-దానశౌండాః 'వదాన్యోదానశౌండస్స్యా' దితివిశ్వః. శూరాః బ్రాహ్మణే ష్వధ్యయనశూరత్వం-విక్రమసంయుతాః పరాక్రమసంయుతాః-బ్రాహ్మణానాం పరాక్రమో వాదకథాసు-ఆసన్నితిశేషః. ౧౭. దీర్ఘేతి. తస్మిన్ పురోత్తమే-సర్వేనరాః ధర్మంసత్యంచ సంశ్రితాః-అతఏవహేతోః దీర్ఘాయుషః స్త్రీభిః

తాగ్నిః- కేవలాగ్న్యాధానవాన్-నిర్వృత్తః సంకరః వర్ణసంకరోయస్య. ౧౨. పరిగ్రహే స్వభార్యాయాం సంయతాః నియతాః. ౧౩. నేతి. అనృతః అనృతవాదీ. ౧౪. నేతి. క్షిప్తచిత్తః విక్షిప్తచిత్తః. ౧౫. ౧౬. ప్రథమం రాజానం స్తుత్వానంతరం బ్రాహ్మణప్రశంసాకృ తేదానీం క్షత్రియాదయస్త్రయోవర్ణాః

సహితాః పుత్త్రపౌత్త్రైశ్చ నిత్యం స్త్రీభిః పురోత్తమే. ౧౮
క్షత్త్రం బ్రహ్మముఖంచాసీద్వైశ్యాః క్షత్త్రమనువ్రతాః,
శూద్రాస్స్వధర్మనిరతా స్త్రీన్వర్ణా నుపచారిణః. ౧౯
సా తేనేక్ష్వాకునాథేన పురీ సుపరిరక్షితా,
యథా పురస్తా న్మనునా మానవేంద్రేణ ధీమతా. ౨౦
యోధానా మగ్నికల్పానాం పేశలానాం సువర్చసాం,
సంపూర్ణా కృతవిద్యానాం గుహా కేసరిణా మివ. ౨౧
కాంభోజవిషయేజాతై ర్బాహ్లీకైశ్చ హయోత్తమైః,
వనాయుజై ర్నదీజైశ్చ పూర్ణా హరిహయోత్తమైః ౨౨
వింధ్యపర్వతజై ర్మత్తైః పూర్ణా హైమవతై రపి,
మదాన్వితై రతిబలై ర్మాతంగైః పర్వతోపమైః. ౨౩
ఐరావతకులీనైశ్చ మహాపద్మకులై స్తథా,

పుత్త్రపౌత్త్రైశ్చ సంయుతా ఆసన్. ౧౮. క్షత్త్రమితి. క్షత్త్రం క్షత్త్రియజాతిః-బ్రహ్మముఖం బ్రాహ్మణప్రధానం ఆసీత్ - తదాజ్ఞానువర్తితియావత్- 'ముఖం నిస్సరణే వక్త్రే ప్రారంభోపాయప్రధానయో' రితిమాధవః. వైశ్యాః క్షత్త్రమనువ్రతాః క్షత్త్రస్యానువర్తినః - శూద్రాస్త్రీన్ వర్ణా నుపచారిణః త్రయాణాం వర్ణానా ముపచారశీలాస్సంత స్స్వధర్మనిరతా ఆసన్, ౧౯. ఏతత్సర్వం దశరథపాలనకృతమిత్యాహ సేతి. ౨౦. యోధానామితి. అగ్నికల్పానాం శౌర్యాతిశయా దగ్నితుల్యానాం-పేశలానాం అకుటిలానాం - అమర్షిణాం పరాభిభవాసహిష్ణూనాం - కృతవిద్యానాం శిక్షితశస్త్రాదివిద్యానాం - యోధానాం భటానాం - పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ - సాపురీ యోధై స్సంపూర్ణా గుహా కేసరిభి స్సింహైరివ-తథా దుర్ధర్షా భూదిత్యర్థః. ౨౧. ఏవం చతురంగసంపత్తిషు పదాతిసంపత్తి ముక్త్వా తురంగసంపత్తి మాహ కాంభోజేతి. కాంభోజవిషయే కాంభోజాఖ్యదేశే - జాతైః బాహ్లీకైః బాహ్లీకదేశభవైః - తత్రభవ ఇత్యణ్ - వనాయుజైః వనాయుదేశజాతైః నదీజైః సింధుదేశోద్భవైః - హరేః ఇంద్రస్య హయో హరిహయః ఉచ్చైశ్శ్రవాః - తద్వదుత్తమైః - అశ్వశ్రేష్ఠై స్సాపూర్ణాభవత్. ౨౨. గజసంపత్తిమాహ - వింధ్యేత్యాదినా. శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. మత్తై ర్వింధ్యపర్వతజై ర్మాతంగైః - హైమవతైః హిమవతిజాతైః - తత్రజాతఇతి శైషికోఽణ్ - మదాన్వితైః అతిబలై ర్మాతంగైరపి పర్వతోపమైః - ఐరావతకులీనైః - ఐరావతకులోద్భవైః - కులాత్ఖః - ద్విపైశ్చ-మహాపద్మః పుండరీకాఖ్యో దిగ్గజః - తస్య కులం యేషాం తైర్ద్విపైశ్చ-అంజనాత్ వరుణదిగ్గజా న్నిష్పన్నై ర్ద్విపైరపి - వామనాత్ యమదిగ్గజా న్నిష్పన్నై ర్ద్విపైరపి - సాపూర్ణాసీత్. ౨౪. భద్రైరిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. భద్రామంద్రామృగాశ్చేతి గజజాతి

ప్రశస్యంతే. 'వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థే'ష్విత్యా దిభిస్త్రిభిః శ్లోకైః. అగ్ర్యబ్రాహ్మణా శ్చతుర్థాయేషాం వర్ణానాంతే అగ్ర్యచతుర్థాః. ౧౭. ౧౮. క్షత్త్రమితి. క్షత్త్రం బ్రహ్మముఖం బ్రహ్మణానువర్తీత్యర్థః-వైశ్యాః క్షత్త్రమనువ్రతాఃక్షత్త్రస్యానుసారిణః-త్రీన్ వర్ణాన్ త్రయాణాంవర్ణానాముపచారిణోఽభవన్నితిశేషః ౧౯. ౨౦. యోధానామితి. యోధైఃపూర్ణేత్యర్థః-పేశలానాంకుశలానాం కృతవిద్యానా మభ్యస్తవిద్యానాం, ౨౧, కాంభోజేతి. వనాయుజైః వనాయదేశజాతైర్హరిహయోత్తమైః హరిహయః ఉచ్చై

అంజనాదపి నిష్పన్నై ర్వామనాదపి చ ద్విపైః. ౨౪
భద్రై ర్మంద్రై ర్మృగై శ్చైవ భద్రమంద్రమృగై స్తథా,
భద్రమంద్రై ర్భద్రమృగై ర్మృగమంద్రైశ్చ సాపురీ,
నిత్యమ త్తైస్సదా పూర్ణా నాగై రచలసన్నిభైః, ౨౫
సా యోజనేచ ద్వే భూయ స్సత్యనామా ప్రకాశతే.
యస్యాం దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్, ౨౬
తాం పురీం స మహాతేజా రాజా దశరథో మహాన్.

త్రయం-'భద్రో మంద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజా' ఇతి హలాయుధః. భద్రమంద్రో భద్రమృగో మృగమంద్రశ్చేతి ద్విప్రకృతికా స్సంకీర్ణజాతయ స్త్రిసః-భద్రమంద్ర మృగా స్త్రిప్రకృతీకాస్సంకీర్ణగజాః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం - 'అంగ ప్రత్యంగభద్రత్వం సంక్షిప్తం భద్రలక్షణం. పృథుత్వం శ్లథతా స్థౌల్యం సంక్షిప్తం మంద్రలక్షణం. తను ప్రత్యంగ దీర్ఘశ్చ ప్రాయోమృగ గుణోమతః, భద్రమంద్రో భద్రమృగో భద్రమంద్ర మృగోపిచ. మృగమంద్రాదయో ప్యేవ మితి సంకరజాతయ' ఇతి. ఏవం భూతై ర్నిత్యమత్తై రచలసన్నిభై ర్నాగైస్సాసదా పూర్ణాభవత్. ౨౫. అతిరథమహారథాదిశబ్దైః రథసంపత్తిరపి సూచితా - ఏవం చతురంగబలసంపత్త్యా న నగరమాత్రమప్రధృష్యం - కింత్వభితో ద్వే యోజనేదుర్గమే ఇత్యాహ - సేతి. సా నగరీ భూయః నగరాద్బహిరపి - ద్వే యోజనే ద్వయోర్యోజనయోః - అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - సత్యనామా యథార్థనామా అయోధ్యానామా - డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - అత్ర హేతుమాహ - యస్యామితి - యోజనత్రయవిస్తారవత్యాం తస్యాం మధ్యే యోజనద్వయ మత్యంతం యోద్ధుమశక్యేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః. ౨౬. * పాలనంచాహ్లాదనపూర్వక మిత్యతిశయేనాహ తామితి. ౨౭. సర్గోక్త మర్థం సంక్షేపేణ సర్గాంతే పునర్దర్శయతి తామితి. అర్గళంనామ కవాటనిశ్చలత్వాయ

శ్రవాః తద్వదుత్తమైః - నదీజైః సింధునదీసముద్భవైః. ౨౩. ౨౪. వింధ్యహిమవదాదిజాతానాం గజానాం సంకీర్ణానాం చ సంపత్తిమాహ. భద్రైరితి. భద్రాదయో గజవిశేషాః - యథాహహలాయుధః-'భద్రోమంద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః' ఇతి భద్రమంద్రమృగః త్రిప్రకృతికః సంకీర్ణో గజః-తథాభద్రమంద్రోభద్రమృగో మృగమంద్రశ్చ. మునిభావప్రకాశికా భద్రైరిత్యాది సార్ధశ్లోకః. 'భద్రోమంద్రోమృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః'-తల్లక్షణం-'పంచోన్నతం సప్తమృగస్య దైర్ఘ్యమష్టౌచహస్తాః పరిణాహమానం, ఏకద్వివృద్ధావథ మంద్రభద్రౌ సంకీర్ణ నాగోఽనియతప్రమాణః.' అత్ర పూర్వార్ధే మృగాఖ్యస్య గజస్య లక్షణముక్తం - మృగాఖ్యగజప్రమాణాత్ -ఏకహస్తమాత్రవృద్ధౌ మంద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే - మంద్రాఖ్యగజాత్ ద్విహస్తవృద్ధౌ భద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే - భద్రాఖ్యగజాత్ త్రిహస్తవృద్ధౌ భద్రమంద్రమృగాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే. భద్రమంద్రైః భద్రాఖ్యగజస్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమాణైర్మంద్రాఖ్యగజస్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమాణైశ్చ యుక్తాగజాః భద్రమంద్రాః - తైః భద్రమృగైః భద్రాఖ్యమృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాగజాః భద్రమంద్రాః - తైః - భద్రమృగైః భద్రాఖ్య మృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాభద్రమృగాః-తైః-మృగమంద్రైః మృగాఖ్యమంద్రాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాగజాః మృగమంద్రాః - తైః - సంకీర్ణనాగాః ఇతరగజాః అనియతప్రమాణాః. ౨౫. సాయోజనేతి. సా పురీ అంతర్ద్వయో ర్యోజనయో ర్భూయ స్సత్యనామా అతిశయేన యోద్ధు మశక్యేత్యన్వర్థనామే

శశాస శమితామిత్రో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః, ౨౮
తాం సత్యనామాం దృఢతోరణార్గళాం గృహైర్విచిత్రైరుపశోభితాం శివామ్,
పురీమయోధ్యాం నృసహస్రసంకులాం శశాస వై శక్రసమో మహీపతిః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షష్ఠస్సర్గః.

తస్యామాత్యా గుణైరాసన్నిక్ష్వాకోస్తు మహాత్మనః,
మంత్రజ్ఞాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ నిత్యం ప్రియహితే రతాః. ౧
అష్టౌ బభూవుర్వీరస్య తస్యామాత్యా యశస్వినః,
శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజకృత్యేషు నిత్యశః. ౨
ధృష్టిర్జయంతో విజయస్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః,
అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాష్టమోఽభవత్. 3

తిర్యక్స్థబద్ధో దారువిశేషః - 'తద్విష్కంభేఽర్గళం న' నేత్యమరః. శివాం మంగళవతీం-వంశస్థోపజాతివృత్తం. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః.

అథ ఉక్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య ధర్మానుష్ఠానసహాయసాధిష్ఠసచివసంపత్తిం దర్శయతి తస్యేతి. మహాత్మనః మహామతేః తస్య - ఇక్ష్వాకోః దశరథస్య - తద్వంశజత్వాత్తచ్ఛబ్దః - మంత్రజ్ఞాః కార్యవిచారజ్ఞాః-ఇంగితం పరాభిప్రాయః తం ముఖవికాస సంకోచ వ్యంగ్యవచనాదిభిర్జానంతీతీంగితజ్ఞాః - అమాత్యాః రాజ్ఞస్సర్వరాజ్యవ్యాపారేషు సహ భవంతీత్యమాత్యాః - అవ్యయాత్త్యప్ - గుణైః వక్ష్యమాణమంత్రిగుణైః - ఉపేతా ఆసన్. ౧. 'మంత్రిణస్సప్తవాష్టౌవా ప్రకుర్వీత పరీక్షితా' నితి మనూక్తరీత్యాహ అష్టావితి. శుచయః సర్వాత్మనా స్వామిద్రోహచింతారహితాః-నిత్యశః - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు - అనురక్తాః తత్పరాః - అష్టావమాత్యాబభూవుః. ౨. తేషాంనామాని దర్శయతి ధృష్టిరితి. ధృష్టిః ప్రథమోఽభవత్-జయంతో ద్వితీయోఽభవత్ - ఇతిక్రమేణ యోజయిత్వా సుమంత్రోష్టమోఽభవదితి యోజ్యం. 3. ఋత్విజా

త్యర్థః. ౨౮. తామితి. దృఢతోరణార్గళాం - అర్గళంనామ - కవాటావష్టంభకతిర్యక్స్థాపితో దారువిశేషః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

తస్యామాత్యా ఇతి. గుణైః ప్రజ్ఞాదిభిః-మంత్రజ్ఞా రాజకార్యవిచారాత్మకం మంత్రం జానంతీతితథా - ప్రియస్య రాజ్ఞః హితే రతాః-ఇంగితజ్ఞాః ముఖవికాసాదిలింగైః పరాభిప్రాయవేదినః. * తి. అథతస్య మంత్రిసంపదుచ్యతే-తస్యేతి. గుణైః అమాత్యాపేక్షితైర్గుణైరుక్తాః. ౧. అష్టావితి. 'శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజ్యకార్యేషు నిత్యశ' ఇత్యనేన స్వప్రయోజనం విహాయస్వామికార్యనిరతత్వముచ్యతే. తి. * నిత్యశః ఆత్మప్రయోజనసమయేపి - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు అనురక్తాః. ౨-3. ఋత్విజావితి. ప్రధానఋత్విజోర్వసిష్ఠవామదేవయోరపి మంత్రిమధ్యేపాఠాత్ - మంత్రపర్యాలోచనాయామప్యంతర్భావో ద్యోత్యతే. * తి. అపరే ఉక్తాష్టప్రధానమంత్రివ్యతిరిక్తాఇత్యేకే - వస్తుతస్తథాపరే ఇత్యస్య ఋత్విజ ఇత్యర్థః-మంత్రిణశ్చేత్యత్రవసిష్ఠాద్యా ఇతి శేషః-అమాత్యాదేశాది కార్యనిర్వాహకాః - మంత్రిణోవ్యవహారద్రష్టార ఇతిభేదః-పరానేవాహ 'సుయ

ఋత్విజౌ ద్వావభిమతౌ తస్యాస్తామృషిసత్తమౌ,
వసిష్ఠో వామదేవశ్చ మంత్రిణశ్చ తథాపరే. ౪
విద్యావినీతా హ్రీమంతః కుశలా నియతేంద్రియాః,
శ్రీమంతశ్చ మహాత్మాన శ్శాస్త్రజ్ఞా దృఢవిక్రమాః. ౫
కీర్తిమంతః ప్రణిహితా యథావచనకారిణః,
తేజః క్షమా యశః ప్రాప్తాః స్మితపూర్వాభిభాషిణః. ౬
క్రోధాత్కామార్థహేతోర్వా న బ్రూయు రనృతంవచః, ౭
తేషా మవిదితం కించి త్స్వేషు నాస్తి పరేషువా.
క్రియమాణం కృతం వాపి చారేణాపి చికీర్షితం, ౮

వితి. వసిష్ఠోవామదేవశ్చ ద్వావృషి సత్తమౌ ఋత్విజౌ పురోహితౌ - అభిమతౌ - ప్రధానౌ - ఆస్తాం-తథా అభిమతాః-అపరేమంత్రిణః ఋత్విజః జాబాల ప్రభృతయశ్చాసన్. ౪. అథ మంత్రి గుణాన్ ప్రపంచయతి సర్గశేషేణ - విద్యేతి. విద్యాసు ఆన్వీక్షకీప్రభృతిషు వినీతాశ్శిక్షితాః - హ్రీమంతః అకృత్యకరణేషు లజ్జావంతః - కుశలాః నీతౌ సమర్థాః - నియతేంద్రియాః అవిహిత విషయేభ్యో నివృత్తాః - శ్రీమంతః లక్ష్మీసమృద్ధాః - మహాత్మానః మహాబుద్ధయః - శాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - ధృఢవిక్రమాః అప్రతిహతపరాక్రమాః. కీర్తిమంత ఇతి. ప్రణిహితాః రాజ్యకృత్యేష్వప్రమత్తాః - యథావచనకారిణః యథోక్తవంతస్తథైవ కుర్వంతి-నతుమనస్యన్య ద్వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యదితి న్యాయత ఇతి భావః - తేజః క్షమా యశాంసిప్రాప్తాః - ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినాసమాసః-అత్ర యశః ప్రతాపక్షమాజన్యా ప్రథా-కీర్తిమంత ఇత్యత్ర కీర్తిస్తు మంత్రజ్ఞతాకృతా ప్రథా - స్మితపూర్వాభి భాషిణ ఇత్యనేన నిర్మత్సరత్వముచ్యతే - ఆసన్మంత్రిణ ఇతి శ్లోకద్వయశేషః. ౬. క్రోధాదిత్యర్థమేకంవాక్యం. క్రోధాద్వా కామహేతోరర్థహేతోర్వా - అనృతం అసత్యం - వచోనబ్రూయుః. ౭. తేషామితి. తేషాం మంత్రిణాం - స్వేషు స్వరాష్ట్రీయ వృత్తాంతేషు పరేషు పరరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషుచ కృతం - క్రియమాణం - చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - కరిష్యమాణమితియావత్ - యత్కించిదపివావృత్తం - చారేణ చారముఖేన అవిదితంనాస్తి - సర్వోపి స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్ర) వృత్తాంతభేదస్తైర్జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౮. కుశలా ఇతి వ్యవహారేషు నిశ్చ

జ్ఞోప్యథజాబాలిః కాశ్యపోస్యథగౌతమః, మార్కండేయస్తు దీర్ఘాయు స్తథా కాత్యాయనోమునిః, ఏతైర్బ్రహ్మర్షిభిర్నిత్యమృత్విజస్తస్య పౌర్వకా' ఇతి. సుయజ్ఞఃఋషివిశేషః - 'ఏతైర్బ్రహ్మర్షిభిర్నిత్యం సహితాస్తస్యఋత్విజ' ఇత్యనేన సర్వథా కర్మసాద్గుణ్యం దర్శితం.పౌర్వకాః పరంపరాగతా ఇత్యమాత్యర్త్విజాం విశేషణం. * ౪. విద్యేతి. విద్యావినీతాః విద్యయావినీతాః - శస్త్రజ్ఞాః శస్త్ర ప్రయోగప్రతిపాదక ధనుర్వేద విద ఇత్యర్థః - దృఢవిక్రమాః శాస్త్రప్రయోగాదినా దృఢపరాభిభవసామర్థ్యవంతః. ప్రణిహితాః సర్వేష్వపి కార్యేషు సావధానాః. * తి. విద్యయాసహ వినీతాః విద్యావినయోభయ సంపన్నా ఇత్యర్థః - యథాయోగం వక్ష్యమాణాని విశేషణాని అమాత్యేషు మంత్రిషు చ యోజనీయాని - శస్త్రజ్ఞాః శస్త్ర ప్రతిపాదకధనుర్వేదవిదః. * ౬. క్రోధాదితి. కామార్థహేతోః కామహేతో రర్థహేతోరితిహేతుశబ్దః ప్రత్యేకం సంబధ్యతే. ౭. తేషామితి, చారేణహేతునా అవిదితం కించిన్నాస్తీతి సంబంధః - స్వేషు నాస్తిపరేషువా స్వకీయేషు శత్రుషువా దూతముఖేన సర్వం జానంతీత్యర్థః. ౮. కుశలా ఇతి. సౌహృదేషు మిత్రభా

కుశలా వ్యవహారేషు సౌహృదేషు పరీక్షితాః.
ప్రాప్తకాలం తు తే దండం ధారయేయు స్సుతేష్వపి, ౮౪
కోశసంగ్రహణే యుక్తా బలస్య చ పరిగ్రహే.
అహితం చాపి పురుషం న విహింస్యురదూషకం, ౯౪
వీరాశ్చ నియతోత్సాహా రాజశాస్త్ర మనుష్ఠితాః.
శుచీనాం రక్షితారశ్చ నిత్యం విషయవాసినాం, ౧౦౪
బ్రహ్మక్షత్రమహింసంత స్తే కోశం సమపూరయన్.
సుతీక్ష్ణదండా స్సంప్రేక్ష్య పురుషస్య బలాబలం, ౧౧౪
శుచీనా మేకబుద్ధీనాం సర్వేషాం సంప్రజానతాం.
నాసీ త్పురే వా రాష్ట్రే వా మృషావాదీ నరః క్వచిత్, ౧౨౪

తార్థప్రతిపాదనేషు - కుశలాః సమర్థాః - సౌహృదేషు విషయేషు పరీక్షితాః - తేమంత్రిణః - సుతేష్వపి - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తసాపరాధత్వలక్షణకాలం - దండం ధారయేయుః ప్రవర్తయేయుః. ౮౪. కోశసంగ్రహణ ఇతి. కోశస్య అర్థనిచయస్య - సంగ్రహణే సంపాదనే - బలస్య చతుర్విధసైన్యస్య - పరిగ్రహే అర్థప్రదానేన సంరక్షణే చ యుక్తా అవహితా స్సంతః - అహితం శత్రుమపి - అదూషకం అనపరాధినం న విహింస్యుః నపీడయేయుః - శకిలిఙ్. ౯౪. వీరా ఇతి. వీరాః శత్రునివారణక్షమాః - నియతోత్సాహాః శత్రుజయే నిత్యోత్సాహాః-రాజశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - అత ఏవ విషయవాసినాం స్వరాజ్యవాసినాం - శుచీనాం సాధూనాం - నిత్యం రక్షితారః - అశుచీనాంతు నిహంతార ఇతి చ సిద్ధం - తే ఆసన్నిత్యనుషజ్యతే. ౧౦౪. బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మక్షత్రం బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాంశ్చ - అహింసంతః వినాపరాధం తత్స్వమనపహరంతః - సత్యప్యపరాధే - పురుషస్యఅపరాధినః బలాబలం అపరాధతారతమ్యం వా-సంప్రేక్ష్య అపరాధగురుత్వే సుతీక్ష్ణదండాః - అశక్తత్వే మృదుదండాశ్చ కోశం సమపూరయన్. ౧౧౪. అథ మంత్రగుణసంపత్తిఫలం దర్శయతి శుచీనా మిత్యాది శ్లోకద్వయేన. శుచీనామితి. శుచీనాం ఏకరూపకరణత్రయవతాం - ఏకబుద్ధీనాం ఏకకంఠానాం - సర్వేషాం మంత్రిణాం-సంప్రజానతాం రాజ్యతంత్రం విచారయతాం - భావలక్షణసప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - షష్ఠీచానాదర ఇత్యత్రయోగవిభాగేన - సర్వేషుమంత్రిషు రాజ్యతంత్రం విచారయత్స్విత్యర్థః - పురేవారాష్ట్రేనా - క్వచిత్క్షణేపి మృషావాదీ అసత్యవాదీ నరో నాసీత్. ౧౨౪. కశ్చిదితి. కించ తత్ర పురరాష్ట్రేషు

వేషు-ప్రాప్తకాలం అవసరప్రాప్తం దండం. * తి. ప్రాప్తః సాపరాధత్వ లక్షణః కాలో యస్య తం - ధారయేయుః కుర్యురిత్యర్థః. ౮౪. కోశేతి. కోశసంగ్రహణే అర్థసంపాదనే. అహితమితి. అహితమప్యదూషకం అనపరాధినం నవిహింస్యుః శత్రుమప్యనపరాధినం న దండయంతీత్యర్థః. ౯౪. వీరాశ్చేతి. రాజశాస్త్రమనుష్ఠితాః నీతిశాస్త్రానుసారిణః. ౧౦౪. బ్రహ్మేతి. అభిపూరయన్నితి ఆడభావ ఆర్షః - పురుషస్య బలాబలం సంప్రేక్ష్య - సుతీక్ష్ణదండాః - దేశకాలవయశ్శక్తీ స్సంచింత్యా ద్దండకర్మణీతి వచనాత్. ౧౧౪. శుచీనా మిత్యాదౌ భావలక్షణే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-ఏకబుద్ధీనా మైక మత్యవతాం - సర్వేష్వ మాత్యే ష్వైకమత్య ముపాగతేషు సత్సు - పురే రాష్ట్రే వా మృషావాదీ నరో నాస్తీతి యోజనా. ౧౨౪. కశ్చిదితి * ప్రశాంతం నిర్బాధం. ౧౩౪. అమాత్యా

కశ్చిన్నదుష్ట స్తత్రాసీ త్పరదారరతో నరః.
ప్రశాంతం సర్వమేవాసీ ద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్, ౧౩½
సువాససస్సువేషాశ్చ తేచ సర్వే సుశీలినః.
హితార్థం చ నరేంద్రస్య జాగ్రతో నయచక్షుషా, ౧౪½
గురౌ గుణగృహీతాశ్చ ప్రఖ్యాతాశ్చ పరాక్రమే.
విదేశేష్వపి విజ్ఞాతా స్సర్వతో బుద్ధినిశ్చయాత్, ౧౫½
సంధివిగ్రహతత్వజ్ఞాః ప్రకృత్యా సంపదాన్వితాః.
మంత్రసంవరణేశక్తా శ్ల్శక్ష్ణా స్సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు, ౧౬½
నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా స్సతతం ప్రియవాదినః. ౧౭
ఈదృశై స్తైరమాత్యై స్తు రాజా దశరథోఽనఘః,

కశ్చిన్నరః - దుష్టః కుటిలః - పరదారరతశ్చనాసీత్ - ప్రత్యుత య ద్రాష్ట్రం పురవరంచ తత్సర్వం ప్రశాంత మేవాసీత్ - నగరజనపదవాసిన స్సర్వేప్యన్యాయా ధర్మరహితా ఏవా సన్నిత్యర్థః. ౧౩½ పునస్తా న్విశేషయతి సువాసస ఇత్యాది సార్ధశ్లోకత్రయేణ. సువాసస శ్శుభ్రవాససః - సువేషాః శోభనాలంకారాః - సుశీలినః సుసద్వృత్తాః - నరేంద్రస్యస్వామినః-హితార్థం - నయచక్షుషా జాగ్రతః జాగరూకాః - సర్వదా నీతిషు దత్తావధానా ఇత్యర్థః. ౧౪½. గురావితి. గురౌ గురుషు - జాత్యేకవచనం - గుణగృహీతాః గృహీతగుణాః - గుణమాత్ర గ్రాహిణో దోషమపశ్యంత ఇత్యర్థః - పరాక్రమే విషయే ప్రఖ్యాతాః - విదేశేషు దేశాంతరేష్వపి - సర్వతః సర్వత్రాతీతానాగత విషయేషు - బుద్ధినిశ్చయాత్ -నిశ్చయరూప బుద్ధేర్హేతోః-విజ్ఞాతాః విఖ్యాతాః. ౧౫½. సంధివిగ్రహ తత్వజ్ఞా ఇతి. సంధిః సామంతై స్సమాధానం - విగ్రహః తైః కలహః - తయో స్తత్వం దేశకాలాద్యుచితత్వం - తజ్జానంతీతి తథా - ఉక్తంచ మనునా - 'యదాత్వే వాల్పికాపీడా తదాసంధిం సమాశ్రయేత్, అభ్యుచ్ఛ్రితో యదాత్మానం తదామన్యేత విగ్రహ' మితి. ప్రకృత్యా స్వభావేన- సంపదా ఐశ్వర్యేణ - అన్వితాః - సంపదభావే తచ్చాపలే నాన్యథాకుర్యురితి భావః - మంత్రః రాష్ట్రకార్యచింతా - తస్య సంవరణే బహిరప్రకటనే శక్తాః - సంపత్కార్యమిదం - సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు సూక్ష్మార్థవిశేష విచారేషు శ్లక్ష్ణాః అపరుషాః - సద్యః ప్రతిభావంత ఇత్యర్థః. ౧౬½. నీతి శాస్త్రవిశేషజ్ఞా ఇతి. నీత్యాశాసన విశేషజ్ఞాః-'గ్రంథశాసనయోశ్శాస్త్ర' మితిభాస్కరః. సతతం - రాజ్ఞః ప్రియవాదినః హితవచనస్యైవ రాజ్ఞః ప్రియత్వాత్ - ఆసన్నితి పూరణీయం. ౧౭. ఈదృశైరితి. ఈదృశైరుక్త గుణవిశిష్టైః-గుణోపేతైః ఉక్తగుణాతిరిక్త గుణోపేతైః-తైరమాత్యైః ఉపపన్నః- అనఘః వ్యసనరహితః ఉక్తంమనునా-'దశకామ సముత్థాని తథాష్టౌ క్రోధజానిచ, వ్యసనాని దురం

నేవ విశినష్టి. సువాసస ఇతి. ౧౪½. గుణేతి. గుణాగుణగృహీతాః - గృహీత గుణదోషాః - అయం గుణవానయం దోషవానితి జ్ఞానవంతః.*తి. గురోః సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ-గురుణాస్వస్వాచార్యేణ రాజ్ఞాచ - అర్శ ఆద్యజంత గుణశబ్దేన గుణవత్తయా గృహీతా ఇత్యర్థః - తేన గుర్వనుగ్రహప్రాప్తసరైశ్వర్యవత్త్వంచ సూచితం, ౧౫½. సంధీతి. మంత్రసంవరణే మంత్రరక్షణే సూక్ష్మాసుబుద్ధిషు- శక్తాః సూక్ష్మార్థవిషయేషు నిశ్చయేషు శక్తాః. ౧౭. * తి. ఈదృశైః ప్రాగుక్తరూపైః అమాత్యైశ్చాదృతివ్విజ్మంత్రిభిః. ౧౮, అవేక్షమాణఇతి. స్వేషు పరేషు చ వృత్తాంతమితిశేషః. విశ్రుత

ఉపపన్నో గుణోపేతై రన్వశాస ద్వసుంధరామ్. ౧౮
అవేక్షమాణ శ్చారేణ ప్రజా ధర్మేణ రంజయన్,
ప్రజానాం పాలనం కుర్వ న్నధర్మం పరివర్జయన్. ౧౯
విశ్రుత స్త్రిషు లోకేషు వదాన్య స్సత్యసంగరః,
సతత్ర పురుషవ్యాఘ్ర శ్శశాస పృథివీ మిమాం. ౨౦
నాధ్యగచ్ఛద్విశిష్టం వా తుల్యం వా శత్రుమాత్మనః,
మిత్రవా న్నతసామంతః ప్రతాపహతకంటకః. ౨౧
స శశాస జగద్రాజా దివం దేవపతి ర్యథా, ౨౧½
తై ర్మంత్రిభి ర్మంత్రహితే నియుక్తై ర్వృతోఽనురక్తైః కుశలై స్సమర్థైః

తాని ప్రయత్నేన వివర్జయే' దితి. వ్యసనస్వరూపం చోక్తం - 'మృగయాక్షో దివా స్వాపః పరివాద స్త్రియోమదః, తౌర్యత్రికం వృథాట్యాచ కామజో దశకో గణః. పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యా సూయార్థదూషణే, వాగ్దండనం చ పారుష్యం క్రోధజోపి గణోష్టక' ఇతి. దశరథో రాజా-వసుంధరాం భూమిం - అన్వశాస దితిలుఙ్ - సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చేత్యఙ్. ౧౮. అవేక్షమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. చారేణ చక్షుస్థానీయేన - అవేక్షమాణః స్వపరరాష్ట్రప్రవృత్తాంతాన్ పశ్యన్ - జాత్యేకవచనమిదం - అనేకచారైర్జ్ఞేయత్వవచనాత్ - యథాహమనుః - 'వనేవనచరాః కార్యాశ్శ్రమణాటవికాదయః, పరప్రవృత్తి జ్ఞానార్థం శీఘ్రాశ్చార పరంపరా' ఇతి. ధర్మేణదండ్య దండనాదినా - ప్రజాః రంజయన్ ఆహ్లాదయన్-పాలనం అనిష్టనివృత్తిపూర్వకేష్టప్రాపణం-అధర్మం అదండ్య దండనాది - విశ్రుతః దాన విక్రమాదిభిః ప్రసిద్ధః - వదాన్యః దానశీలః-సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః-'సంగరో నా క్రియాకాలే ప్రతిజ్ఞా విపదోర్యుధీ'తి యాదవః. సః పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః - తత్ర అయోధ్యాయాం-వసన్నితి శేషః. ౨౦. నాధ్యగచ్ఛదితి. విశిష్టం అధికం-తుల్యంవా - ఆత్మనశ్శత్రుం - నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతు మాహ. మిత్రవాన్నత సామంతః - పాదానతసమాన సీమాధిపతికః - ప్రతాపేన హతాః కంటకాః శత్రవో యస్యస తథా - 'వేణౌద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్ర శత్రౌచ కంటక' ఇతి యాదవః. సఇతి శేషః. ౨౧. ఉక్తమర్థం స దృష్టాంతమాహ స ఇతి. అర్ధమేకం. ౨౧½. సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి తైరితి మంత్రహితే మంత్రేహితేచ నియుక్తైః - కుశలైః బుద్ధికుశలైః - సమర్థైః కార్యకరణసమర్థైః - మంత్రిభిర్వృతః నృపః - తేజోమయైః - స్వార్థే మయట్ - గోభిః కిరణైః యుక్తః ఉదితః అర్కః బాలసూర్య ఇవ

ఇతి. సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః. * తి. ప్రజాధర్మేణ యుక్తా యథాభవంతి తథాపురుషై రక్షయన్ సర్వత్ర హేతౌ శతా - అతో హేతో ర్విశ్రుతః - తత్ర అయోధ్యాయాం. ౨౦. నేతి నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్-'ప్రతాప హత కంటక' ఇతి పాఠే-ప్రతాపేన సమంతాన్నిహత కంటక ఇత్యర్థః. * తి. అధిగమః ప్రాప్తిః-నతాస్సామంతాయస్య - కంటకా శ్శత్రవశ్చోరాశ్చ. ౨౧½. తైరితి. మంత్రహితే నివిష్టైః మంత్రేహితేచ నివిష్టైః - కుశలైః సూక్ష్మార్థదర్శననిపుణైస్సమర్థైస్తత్సా

సపార్థివో దీప్తిమవాప యుక్తస్తేజోమయై ర్గోభి రివోదితోఽర్కః, ౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - సప్తమస్సర్గః.

తస్య త్వేవం ప్రభావస్య ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః,
సుతార్థం తప్యమానస్య నాసీ ద్వంశకర స్సుతః. ౧
చింతయానస్య తస్యైవం బుద్ధిరాసీ న్మహాత్మనః,
సుతార్థం హయమేధేన కిమర్థం న యజామ్యహం. ౨
సనిశ్చితాం మతిం కృత్వా యష్టవ్య మితి బుద్ధిమాన్,
మంత్రిభి స్సహ ధర్మాత్మా సర్వైరేవ కృతాత్మభి. ౩
తతోఽబ్రవీదిదం రాజా సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం,
శీఘ్రమానయ మే సర్వాన్ గురూం స్తాన్ సపురోహితాన్. ౪
తత స్సుమంత్ర స్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః,
సమానయ త్స తాన్ సర్వాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్. ౫
సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలి మథ కాశ్యపం,
పురోహితం వసిష్ఠం చ యేచాన్యే ద్విజసత్తమాః ౬

దీప్తిమవాప-త్రిష్టుబుపజాతివృత్తం. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః.

ఏవం ధార్మికత్వేన దశరథస్య భగవదవతార యోగ్యత్వముక్త్వాథ తదుపయుక్త తదారాధనోపక్రమం దర్శయ త్యష్టమే-తస్యేతి. ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణ చింతా యుక్తేతి సూచయితుం రాజ్ఞో విశేషణాని - తప్యమానస్య తపశ్చరతః - యద్వా - పుత్రోత్పాదనానుగుణదృష్ట సామగ్రీ సత్త్వేపి పుత్రాభావాత్ పరితప్యమానస్య. ౧. చింతయానస్యేతి. చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - ముగభావ ఆర్షః-ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - న యజామి నాయక్షి. ౨. సఇత్యాది శ్లోకద్వయం. కృతాత్మభిః వర్యాప్తబుద్ధిభిః-'క్లీబేకృతం యుగేపిస్యాత్ ఫలపర్యాప్తయో రపీ'తిభాస్కరః. తాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౪. తతఇతి. త్వరితం తత్క్షణఏవ-త్వరిత విక్రమః త్వరితగమనః - సమస్తాన్ సంమిళితాన్ - సమానయత్-రాజగృహమితిశేషః. ౫. గురూనేవాహ సుయజ్ఞమితి. సమానయదితి.

ధన శక్తైః గోభిర్మయూఖై స్తేజోమయైః పరాభిభవసామర్థ్యప్రచురై ర్మంత్రవిశేషమేతత్. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః.

తస్యత్వేవమితి. తప్యమానస్య పుత్రానుగుణ్యాదృష్ట సామగ్రీ సద్భావేపి పుత్రాలాభాత్పరితప్యమానస్య. * తి. ఏవం సమగ్ర గుణస్యాప్యపుత్రత్వేనాజిత పితృలోకత్వాత్పుత్రార్థమశ్వమేధప్రస్తావః. తస్యేతి. తప్యమానస్య తపఃకుర్వతః. ౧. చింతయానస్యేతి. చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - నయజామి నయక్ష్యే. తి. చింతయానస్య తపసాప్యసాధ్యపుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య. ౨. సఇతి. నిశ్చితాం నిశ్చితార్థాం ౪. తత ఇతి. త్వరితవిక్రమః త్వరితగమనః - సర్వాన్ గురూన్ తాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాంశ్చ. ౫. ౬. తానితి. ధర్మార్థసహితం

తాన్ పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా,
ఇదం ధర్మార్థ సహితం శ్లక్ష్ణం వచన మబ్రవీత్. ౭
మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం,
తదర్థం హయమేధేన యక్ష్యామీతి మతిర్మమ. ౮
తదహం యష్టు మిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా,
కథం ప్రాప్స్య మ్యహం కామం బుద్ధి రత్ర విచార్యతాం. ౯
తత స్సాధ్వితి తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్,
వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం ౧౦
ఊచుశ్చ పరమప్రీతా స్సర్వే దశరథం వచః, ౧౦½
సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం. ౧౧
సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రానభిప్రేతాంశ్చ పార్థివ,
యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధి రియం పుత్రార్థ మాగతా. ౧౨
తతః ప్రీతోఽభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం,
అమాత్యాం శ్చాబ్రవీ ద్రాజా హర్షపర్యాకులేక్షణః. ౧౩

పూర్వేణాన్వయః. సుయజ్ఞాదీనాం గురుత్వ మార్త్విజ్య కరణాత్. ౬. తానితి. అథ గుర్వాగమనానంతరం శ్లక్ష్ణం మధురం. ౭. మమేతి. లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః - లాపే ర్యఙంతాత్ శానచ్. ౮. తదితి. తత్ పుత్రేచ్ఛత్వాత్ - యష్టుం దీక్షితుం-శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా విధినా ప్రకారేణేతి యావత్ - కర్మణా క్రియాకలాపేనేతివా - కామం కామ్యమానం యజ్ఞం - కథం ప్రాప్స్యామి - విఘ్న భూయస్త్వాదితి భావః - అత్ర నిర్విఘ్నయాగకరణే బుద్ధిః ఉపాయః-విచార్యతాం. ౯. తతఇతి. ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః - పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం సాక్షాద్రాజ్ఞోక్త మిత్యర్థః. ౧౦. ఊచురితి. అర్ధమేకం దశరథం వచ ఊచుః - బ్రూఞ్ శాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. ౧౦½. సంభారా ఇతి. తేప్రసిద్ధాః - సంభారాః యజ్ఞోపకరణాని యూపపాత్రాదీని - సంభ్రియంతాం సంపాద్యంతాం - తురగః అశ్వమేధీ యోశ్వః. ౧౧. సర్వథేతి. ఏకపుత్రస్యాపుత్రప్రాయత్వాత్ ఏష్టవ్యాబహవః పుత్రాఇతివచనాచ్చ పుత్రానితి బహువచనం - ప్రాప్స్యస ఇతి కర్మకర్తర్యాత్మనేపదం - ధార్మికీ - ధర్మంచరతీతి ఠక్ - ధర్మాచరణవిషయిణీత్యర్థః. ౧౨. తతఇతి. హర్షేణ హర్షాశ్రుణా - పర్యాకులే వ్యాప్తే ఈక్షణే యస్య సః-హర్షేణ వ్యాకులదృష్టిమాన్ - క్రియాభేదాద్రాజపదద్వయమితి న విరోధః. ౧౩. సంభారాఇతి. మే

ధర్మ ప్రయోజనసహితం - శ్లక్ష్ణం మనోహరం. ౭. మమేతి. లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః. ౮. తదహమితి శాస్త్రదృష్టేన శాస్త్రోక్తేన - కర్మణా క్రియాకలాపేన బుద్ధిరత్రేత్యత్ర బుద్ధిరుపాయపరః నిశ్చయపరో వా .. ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః. ౧౧. సర్వథేతి. ధార్మికీ - ధర్మప్రయోజనా. ౧౨. ౧౩. సంభారాఇతి. అత్రసమర్థశబ్దేన శతంకవచినఇత్యాది కల్పసూత్రోక్తోగ్ర సూతగ్రామణ్యాదయఉచ్యంతే - ఉపాధ్యాయశబ్దేన అధ్వర్యు ప్రభృతయశ్చత్వారః ప్రధానా ఋత్విజ ఉచ్యంతే. * తి. సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయపదేన అధ్వర్యుప్రభృతయః ప్రధా

సంభారాస్సంభ్రియంతాం మే గురూణాం వచనాదిహ,
సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపాధ్యాయో విముచ్యతాం. ౧౪
సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమిర్విధీయతాం,
శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి. ౧౫
శక్యః ప్రాప్తుమయం యజ్ఞస్సర్వేణాపి మహీక్షితా,
నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే. ౧౬
ఛిద్రం హి మృగయంతేఽత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః,
నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి. ౧౭
తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతురేష సమాప్యతే,
తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ. ౧౮
తథేతి చాబ్రువన్ సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్,

గురూణామిత్యన్వయః-ఇహ ఇదానీం సమర్థైః-'చతుశ్శతా రక్షంతి యజ్ఞస్యాఘాతాయే' త్యుక్తరీత్యా రక్షణసమర్థైః అధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః అధ్వర్యుప్రభృత్యృత్విక్సహితః. ౧౪. సరయ్వా ఇతి. అనేన సరయూదక్షిణతీరే అయోధ్యేతి గమ్యతే - శాంతయః విఘ్ననివారకాణి కర్మాణి - అభివర్ధంతాం-అంతర్భావిత ణిజర్థోఽయం శబ్దః-యథాకల్పం యథాక్రమం-'క్రమస్తు కథ్యతే కల్ప' ఇతి భాగురిః. యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౧౫. శక్య ఇతి. అయం యజ్ఞః అశ్వమేధః - సర్వేణాపి రాజమాత్రేణాపి - మహీం క్షయతీతి మహీక్షిత్ - క్షినివాసగత్యోరిత్యస్మాత్ క్విప్ - తేన ప్రాప్తుం శక్యః కష్టః క్లేశకరః - అనర్థకరో వా - అపరాధః అపచారః - యది న భవేత్ - ప్రమాదే సత్యనర్థస్సిద్ధ ఏవేతి భీత్యా క్షుద్రరాజానో న కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౬. ఛిద్రమితి. విద్వాంసః అశ్వమేధ స్వరూపాభిజ్ఞాః- బ్రహ్మరాక్షసాః అకృతప్రాయశ్చిత్తా ప్రతిగ్రాహ్యాప్రతిగ్రహ యాజ్యాయాజనాదిపాపై రాక్షసత్వం ప్రాప్తాః బ్రాహ్మణాః యజ్ఞస్వరూప తదపరాధజ్ఞత్వాదత్ర అశ్వమేధే - ఛిద్రం అపరాధం- మృగయంతే-మృగ అన్వేషణ ఇతి ధాతుః - 'ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయో' రితి వైజయంతీ. అపరాధదర్శనే యజ్ఞమాత్మసాత్కృత్య నాశయంతి చేతి భావః - కింతత ఇత్యాహ నిహతస్యచేతి. ౧౭. ఫలితమాహ తదితి. విధిపూర్వం అనపరాధం యథాభవతి తథా-యథా సమాప్యతే తథా విధానం యత్నః క్రియతాం- ఇహ కరణేషు యజ్ఞానుష్ఠానేషు సమర్థాః - యూయమితి శేషః - యూయం సమర్థాః ఖల్వితి స్తుతిః. ౧౮. తథేతి. తే సర్వే మంత్రిణః పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం నిశమ్య - యథాఽఽజ్ఞప్తం ఆజ్ఞాపితం - వాదాంతేత్యాదినా వైకల్పిక ఇడభావో నిపాతితః - తథా కుర్మ ఇత్యబ్రువన్ - సమీచీనో మహా

న్ఋత్విజ ఉచ్యంతే-'అశ్వస్యైవ మేధ్యస్య పదే పదే. జుహోతీ' త్యుక్త హోమనిర్వాహాయ - తత్సాహిత్యం. ౧౪. సరయ్వా ఇతి. శాంతయః విఘ్ననివారకకర్మాణి - యథాకల్పం యథాక్రమం - 'క్రమస్తు కథ్యతే కల్ప' ఇతి భాగురిః - యథావిధి శాస్త్రానతిక్రమేణ. ౧౫. శక్య ఇత్యాది. సర్వేణ యేనకేనాపి - అపరాధః మంత్రలోపక్రియాలోపాది రూపః - కష్టః అనర్థకరః - అపరాధో యది న స్యాత్-యేనకేనాపి ప్రాప్తుం శక్యత ఇత్యర్థః - అపచారసముద్భవాదనన్య సులభ ఇత్యర్థః. ౧౬. ఛిద్రం హీతి. ఛిద్రం అపచారం-యజ్ఞాదిషు మంత్రలోపక్రియాలోపాదినా రాక్షసత్వం ప్రాప్తా బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మరాక్షసా ఇత్యుచ్యంతే. ౧౭. తద్యథేతి. విధిపూర్వం శాస్త్రోక్త ప్రకారేణ - ఛిద్రాన్వేషి

పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తం నిశమ్య తే. ౧౯
తథా ద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞా వర్ధయన్తో నృపోత్తమమ్,
అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వే పునర్జగ్ము ర్యథాగతమ్. ౨౦
విసర్జయిత్వా తాన్ విప్రాన్ సచివానిదమబ్రవీత్.
ఋత్విగ్భి రుపదిష్టోఽయం యథావ త్క్రతురాప్యతామ్,
(తావ ద్యూయం చ భవథ సమర్థాః కరణేష్విహ). ౨౧
ఇత్యుక్త్వా నృపశార్దూల స్సచివాన్ సముపస్థితాన్,
విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః. ౨౨
తత స్సగత్వా తాః పత్నీర్నరేంద్రో హృదయప్రియాః,
ఉవాచ దీక్షాం విశత యక్ష్యేఽహం సుతకారణాత్. ౨౩
తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసా,
ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే. ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టమస్సర్గః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సూతో రాజాన మిదమబ్రవీత్,

రాజస్యాధ్యవసాయఇతి ప్రత్యపూజయంశ్చ. ౧౯. తథేతి. వర్ధయన్తః ఆశీర్భి రితి శేషః ద్విజాః ఋత్విజః-భావిన్యాం చైత్ర పౌర్ణమాస్యాం తథైవకరిష్యామ ఇత్యుక్త్వా జగ్ము రిత్యర్థః. ౨౦. విసర్జయిత్వేతి. క్రతుః క్రతుసంభారః-ఆప్యతాం సంపాద్యతాం. ౨౧. ఇత్యుక్త్వేతి. మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతిశయద్యోతనం. ౨౨. తతఇతి. తాః ప్రసిద్ధాః కౌసల్యాద్యాః - పత్నీః యజ్ఞార్హాః - 'పత్యుర్నోయజ్ఞసంయోగ' ఇతిపతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే - నకారాదేశవిధానాత్-దీక్షాం దీక్షాధ్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం 'నిమిత్తకారణ హేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టి' రితిపంచమీ. ౨౩. తాసామితి. అతికాంతేన అత్యంత మిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణి ముఖానీత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

అథ భగవదవతారాసాధారణం పుత్రేష్టి ముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ ఏతదితి. సూతః సారథిత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సుమంత్రః-రహఃఏకాంతే-ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - అయం అశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః వసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయాతు

ణాం బ్రహ్మరాక్షసానాం అవకాశోయథానభవేత్ తథాకర్తవ్యమితి భావః - సమర్థాయూయమితి శేషః. ౧౮. తథేతి. యథాజ్ఞప్తం ఆజ్ఞానతిక్రమేణ. ౧౯. తథాద్విజాఇతి. వర్ధయంతః ఆశీర్భిరితి శేషః. ౨౦. విసర్జయిత్వేతి. క్రతుఃక్రతుసంభారః - ఆప్యతాం సమాపద్యతాం. ౨౧. ౨౨. తతఇతి. పత్నీః యజ్ఞార్హాః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి.ఏతత్సుతార్థం హయమేధం కరిష్యామీతి రాజవాక్యం-సూతఃసుమంత్రః.తత్కిమిత్యతఆహ. ఋత్విగ్భిరితి. అయమశ్వమేధ రూపప్రకారః.ఋత్విగ్భిర్వసిష్ఠాదిభిః-పురావృత్తః ఇతి

ఋత్విగ్భి రుపదిష్టోఽయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః. ౧
సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్,
ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజం స్తవ పుత్రాగమం ప్రతి ౨
కాశ్యపస్యతు పుత్రోఽస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః,
ఋశ్యశృంగ ఇతిఖ్యాత స్తస్య పుత్రో భవిష్యతి. ౩
సవనే నిత్య సంవృద్ధో ముని ర్వనచర స్సదా,
నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్. ౪
ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః,
లోకేషు ప్రథితం రాజన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా, ౫
తస్యైవం వర్తమానస్య కాల స్సమభివర్తత,
అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరంచ యశస్వినం. ౬
ఏతస్మిన్నేవకాలేతు రోమపాదః ప్రతాపవాన్,
అంగేషు ప్రథితో రాజా భవిష్యతిమహాబలః. ౭
తస్యవ్యతిక్రమా ద్రాజ్ఞో భవిష్యతి సుదారుణా,
అనావృష్టి స్సుఘోరా వై సర్వభూతభయావహా. ౮

పురావృత్తః ఇతిహాసరూపః - యశ్శ్రుతః. ౧. కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమారఇతి. భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ కథాం భవిష్యద్విషయిణీం. ౨. కాశ్యపస్యేతి. ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయాఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం. ౩. సఇతి. అన్యం గ్రామగ్రామీణాదికం - నజానాతి నజ్ఞాస్యతి. ౪. ద్వైవిధ్యమితి. ద్వైవిధ్యం ద్వైధీభావః - స్త్రీసంగకృతోభంగఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్య మిత్యనుషంగః-యద్వా - మేఖలాజినదండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైః స్మర్తృభిః కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి ఆహయాజ్ఞవల్క్యః - 'షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసుసంవిశేత్, బ్రహ్మచార్యేవపర్వాణ్యా ద్యాశ్చతస్రశ్చవర్జయే' దితి.౫.తథావిధస్య ద్వితీయబ్రహ్మచర్యస్యప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా. తస్య - అగ్నిం - యశస్వినం పితరం - చాద్గురుంచ-శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కతిపయకాలః-సమభివర్తత - భవిష్యదర్థే లఙ్-ఛందసిలుఙ్ లఙ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙోపివిధానాత్-అడభావశ్చార్షః. ౬. ఏతస్మిన్నితి.ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం అంగేషుఅంగదేశేషు.౭. తస్యేతి.వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్-సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ - అత ఏవ సర్వభూతభయావహా. ౮. అనావృష్ట్యామితి. శ్రుతేనవృద్ధా శ్రుతవృద్ధాః-బహుభ్యో బహుధా

హాసలక్షణః. ౧—౩. సవనఇతి. నాన్యంజానాతీతి భవిష్యదర్థేలట్. ౪. ద్వైవిధ్యమితి. ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్యేతి ద్వైవిధ్యం విభాగః - గృహస్థోభవిష్యతీత్యర్థః - లోకేషుప్రథితం బ్రహ్మచర్యం ద్వైవిధ్యమిత్యనుషంగః-యద్వా - వివాహాత్పూర్వం తత్పరంచేతి బ్రహ్మచర్యద్వైవిధ్యం - వివాహాత్పరం బ్రహ్మచర్యం కథంసంఘటత ఇతిచేత్ నియతకాల భార్యోపగమస్యాపి బ్రహ్మచర్యరూపత్వాత్. ౫.తస్యేతి. కాలస్సమభివర్తత ఇతిభవిష్యదర్థేలఙ్. ౬. ౭. తస్యేతి. వ్యతిక్రమాత్ విధినిషేధోల్లంఘ

అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుఃఖసమన్వితః,
బ్రాహ్మణాం చ్ఛ్రుతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి. ౯
భవంత శ్శ్రుతధర్మాణో లోకచారిత్రవేదినః,
సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథాభవేత్. ౧౦
వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః,
విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయై రిహానయ. ౧౧
ఆనాయ్య చ మహీపాల ఋశ్యశృంగం సుసత్కృతమ్,
ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహితః. ౧౨
తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే,
కేనోపాయేన వై శక్య ఇహానేతుం సవీర్యవాన్. ౧౩
తతో రాజా వినిశ్చిత్య సహమంత్రిభి రాత్మవాన్,
పురోహిత మమాత్యాంశ్చ తతః ప్రేష్యతి సత్కృతాన్. ౧౪
తే తు రాజ్ఞో వచ శ్శ్రుత్వా వ్యథితా వినతాననాః,
నగచ్ఛేమ ఋషేర్భీతా అనునేష్యంతి తం నృపం. ౧౫
వక్ష్యంతి చింతయిత్వా తే తస్యోపాయాంశ్చ తత్క్షమాన్,

శ్రుత శాస్త్రాఇత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతిచేత్యన్వయః. ౯. భవంతఇతి. శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ - లోకచారిత్రవేదినః లోకాచారజ్ఞాః-అతోనావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్యప్రాయశ్చిత్తం యథాభవేత్-తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మంఆదిశంతు. ౧౦. శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదానమేవ పరమంప్రాయశ్చిత్త మితివక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి.సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః.౧౧. ఆనాయ్యేతి. ఋశ్యశృంగ మిత్యత్ర ఋత్యకఇతి ప్రకృతిభావః-ఆనాయ్యేతి ఆఙుపసృష్టాన్ణిజ్ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధేతుమణ్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతి శేషః - సుసత్కృతమిత్యానయనక్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచారఇతియావత్. ౧౨. తేషామితి. చింతాప్రకారమాహ - కేనేతి. వీర్యవాన్ నియతబ్రహ్మచర్యః. ౧౩. తతఇతి. వినిశ్చిత్య బ్రాహ్మణా ఏవానేష్యంతీతి నిశ్చిత్య - తతః తస్మాద్దేశాత్ - ప్రేష్యతి ప్రేషయిష్యతి - భవిష్యదర్థేలట్ - కాలసామాన్యే లడ్వక్తవ్య ఇతివచనాత్. ౧౪. తఇతి. వ్యథితాః ఖిన్నాః అతఏవవినతాననాః నమ్రముఖాః - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాః-ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం-అనునేష్యంతి నవయం గంతుం శక్తాః-కింతు తదానయనోపాయం విచార్య వక్ష్యామ ఇతి సాంత్వయిష్యంతి. ౧౫. వక్ష్యంతీతి. తత్క్షమాన్ ఋశ్యశృంగానయనోచితానుపాయాన్ - చింతయిత్వా తాన్ తస్యరాజ్ఞో వక్ష్యంతి. ఏతైరుపాయై ర్వయంవిప్రం ఆనేష్యామః - నచదోషో భవిష్యతి - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మచర్య వైకల్యదోషశ్చ నభవిష్యతి - తత్రభవతా నశంకనీయం-యథాగణికాసంపర్కో నభవేత్తథా ఆనేష్యామ ఇత్యర్థః - ఋషిశాపదోషో నభవిష్యతీతివార్థః అనావృష్టిదోషో

నాత్ - సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరాస్వకీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ-అతఏవ సర్వభూతభయావహా.౯.౧౨. తేషామితి.వీర్యవాన్ వశీకృతేంద్రియః.౧౩తతఇతి.తతః ప్రేష్యతి ప్రేషయిష్యతి.౧౪ తేత్వితి.నగచ్ఛేమఇత్యత్ర ఇతిశబ్దోద్రష్టవ్యః. ౧౫. వక్ష్యంతీతి.దోషః తపోవైకల్యాదిరూపః అనావృష్టి

ఆనేష్యామో వయం విప్రం నచ దోషో భవిష్యతి. ౧౬
ఏవ మంగాధిపేనైవ గణికాభి రృషే స్సుతః,
ఆనీతోఽవర్షయ ద్దేవ శ్శాంతాచాస్మై ప్రదీయతే. ౧౭
ఋశ్యశృంగస్తు జామాతా పుత్రాం స్తవవిధాస్యతి,
సనత్కుమారకథిత మేతావ ద్వ్యాహృతంమయా. ౧౮
అథ హృష్టో దశరథ స్సుమంత్రం ప్రత్యభాషత,
యథర్శ్యశృంగ స్త్వానీతో విస్తరేణ త్వయోచ్యతామ్. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - నవమస్సర్గః.

సుమంత్ర శ్చోదితో రాజ్ఞా ప్రోవాచేదం వచస్తథా,
యథర్శ్యశృంగ స్త్వానీత శ్శృణు మే మంత్రిభిస్సహ.
(తన్మేనిగదత స్సర్వం విస్తరేణశృణుష్వహ.) ౧
రోమపాద మువాచేదం సహామాత్యః పురోహితః,
ఉపాయో నిరపాయోఽయ మస్మాభి రభిచింతితః. ౨
ఋశ్యశృంగో వనచర స్తపస్స్వాధ్యాయనే రతః,

నభవిష్యతీతివా - ఇతివక్ష్యతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౬. సనత్కుమారోక్తం సమాప్య స్వయమాహ ఏవమితి. యథా ఆనేష్యామ ఇత్యుక్త మేవమానీతః - దేవః పర్జన్యశ్చావర్షయత్ - శాంతా-రోమ పాదకన్యాచ అస్మై ఋశ్యశృంగాయ - ప్రదీయతే ప్రాదీయత - కాలసామాన్యేలట్. ౧౭. ఋశ్యశృంగఇతి. జామాతా - రోమపాదస్య దశరథస్యాపివా - దశరథస్యౌరసీహి శాంతాదత్తా రోమపాదస్య - సనత్కుమార కథితమేతావత్ - ఏవమంగాధిపేనేత్యాదితు మయా వ్యాహృత మిత్యర్థః - యద్వా - సర్వం సనత్కుమార వచనమేవ - అవర్షయత్ వర్షయిష్యతి - ప్రదీయతే ప్రదాస్యతే. ౧౮. అథేతి. అథేత్యయముత్తర శేషశ్లోకః - అత్రసర్గ విచ్ఛేదో లేఖకదోషకృతఇతి ప్రతిభాతి. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః. * * * * * *

సుమంత్రఇత్యాది. మేమత్తః సః ఋశ్యశృంగః-మంత్రిభిరానీతః తథాయథాశృణు హేతి ప్రసిద్ధా. ౧. రోమేతి. నిరపాయః అవ్యభిచారిఫలః. ౨. ఋశ్యశృంగఇతి. తపస్స్వాధ్యాయనే తప స్స్వాధ్యాయయోః - సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - అన్యేషామపి దృశ్యత ఇతిదీర్ఘః - తేన పురాణేతిహాసాదిముఖేనాపి - సస్త్రీస్వరూపం జానాతీతిభావః - నారీణామనభిజ్ఞ

రూపదోషోవా. ౧౬. ఏవమంగాధిపేనేత్యాది సుమంత్రవచనం - యథా ఆనేష్యామఇతి తైరుక్తం ఏవమానీతః - ప్రదీయతే ప్రాదీయతేతి - భూతార్థేలట్. ౧౭. ఋశ్యశృంగఇతి. ఏతావద్వ్యాహృ తం ఏతావన్మాత్రమేవ కథితంన సమస్తం విశేషతశ్చ వక్ష్యతే.౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితా యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవమస్సర్గః.

సుమంత్ర శ్చోదితఇతి. మేమత్తః. ౧-౨.ఋశ్యశృంగఇతి. విషయాణాం శబ్దాదీనాంసుఖస్యవిషయ

అనభిజ్ఞ స్సనారీణాం విషయాణాం సుఖస్యచ. ౩
ఇంద్రియార్థై రభిమతై ర్నరచిత్తప్రమాథిభిః,
పుర మానాయయిష్యామః క్షిప్రం చాధ్యవసీయతాం. ౪
గణికా స్తత్ర గచ్ఛంతు రూపవత్య స్స్వలంకృతాః,
ప్రలోభ్య వివిధోపాయై రానేష్యంతీహ సత్కృతాః. ౫
శ్రుత్వా తథేతి రాజాచ ప్రత్యువాచ పురోహితం,
పురోహితో మంత్రిణ శ్చ తథాచక్రు శ్చతే తదా. ౬
వారముఖ్యాశ్చ తచ్ఛ్రుత్వా వనం ప్రవివిశు ర్మహత్. ౬½
ఆశ్రమస్యావిదూరేస్మిన్ యత్నం కుర్వంతి దర్శనే,
ఋషిపుత్రస్య ధీరస్య నిత్య మాశ్రమవాసినః, ౭½
పితు స్సనిత్యసంతుష్టో నాతిచక్రామ చాశ్రమాత్. ౮
న తేన జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం తపస్వినా,
స్త్రీవా పుమాన్వా యచ్చాన్య త్సర్వం నగరరాష్ట్రజం. ౯

ఇతికర్మణిషష్ఠీ విషయాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం సంబంధిన స్సుఖస్య చానభిజ్ఞశ్చ భవతి. ౩. ఇంద్రియేతి. నరచిత్తప్రమాథిభిః నరచిత్తాకర్షకైః - తమితిశేషః-క్షిప్రంశీఘ్రం ఆనాయయిష్యామః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం - అస్మదుక్తప్రకార ఇతిశేషః. ౪. కైఇంద్రియార్థైః కథంతైరానయనం?తత్రాహ గణికాఇతి. గణికాః వేశ్యాః ప్రలోభ్య వంచయిత్వాసత్కృతాః అస్మాభిః కృతబహుమానాః ఋశ్యశృంగేణవా. ౫. శ్రుత్వేతి. రాజాపురోహితం తథేతి ప్రత్యువాచ - పురోహితోపి మంత్రిణ స్తథేతి ప్రత్యువాచ-తేచమంత్రిణ స్తథాచక్రుః- తేషామేవాధి కారాత్-వారముఖ్యాః ప్రేషయామాసు రిత్యర్థః. ౬. వారేతి అర్ధమేకం-వారశబ్దేనవారస్త్రియ ఉచ్యంతే-నామైకదేశే నామగ్రహణాత్. ౬½. ఆశ్రమస్యేతి. అస్మిన్ వనే-ఆశ్రమస్యా విదూరే దర్శనే ఋశ్యశృంగదర్శనే - యత్నం అవధానం-కుర్వంతి అకుర్వన్-ఋషిపుత్ర స్యేత్యాది విశేషణత్రయం యత్నస్యకర్తవ్యత్వే హేతుః. ౭½. ఉక్తహేతుం వివృణోతి పితురిత్యర్ధేన. పితుస్సకాశా న్నిత్య సంతుష్టః-పితృశుశ్రూషణైక నిరత ఇత్యర్థః. ౮. హేత్వంతరమాహ న తేనేతి. జన్మప్రభృతి జన్మారభ్య-నగరజం అశ్వాది - రాష్ట్రజం కుక్కుటాది. ౯. తతఇతి. యదృచ్ఛయా దైవవశాత్. ౧౦. తాఇతి. చిత్ర

సుఖస్యచ. ౩. ఇంద్రియార్థైరితి. నరచిత్తప్రమాథిభిః నరచిత్తక్షోభకరైశ్శ్రేతుభిః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం. ౪. తి. తథాహ - గణికాఇతి. సత్కృతాః విచిత్రాంబరాభరణాన్నపానాదిభిః. ౫. తి. శ్రుత్వేతి. రాజాపురోహితం తథేతి త్వయైవ తథాకర్తవ్యమితి ప్రత్యువాచ-అథపురోహితస్యవిప్రత్వాద్గణికాభి స్సంవాదోఽనుచితఇతి సోపి మంత్రిణః ప్రత్యువాచ - మంత్రిణశ్చ తథాచక్రుః-సాక్షాద్గణికాః ప్రేషయామాసుః. ౬. వారముఖ్యా ఇతిసార్ధ శ్లోకమేకంవాక్యం. అస్మిన్ దర్శనే ఋష్యశృంగదర్శనస్య బుద్ధిస్థత్వా దస్మిన్నితి నిర్దేశః - కుర్వంతి అకుర్వన్. ౭½. పితురితి. పితుస్సంతుష్టః - పితురితి తృతీయార్థేషష్ఠీ - విషయాంతరానపేక్షఇతియావత్ - నాతిచక్రామ న నిరగాత్. ౮. తి. నేతి. స్త్ర్యాదికం జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం యథానభవతి తథావ్యవహృతవానితిశేషః. ౯.

తతః కదాచిత్తం దేశ మాజగామ యదృచ్ఛయా,
విభండకసుత స్తత్ర తాశ్చాపశ్య ద్వరాంగనాః. ౧౦
తాశ్చిత్ర వేషాః ప్రమదా గాయంత్యో మధురస్వరాః,
ఋషిపుత్ర ముపాగమ్య సర్వా వచన మబ్రువన్. ౧౧
క స్త్వం కిం వ ర్తసే బ్రహ్మన్ జ్ఞాతుమిచ్ఛామహే వయం,
ఏక స్త్వం విజనే ఘోరే వనే చరసి శంస నః. ౧౨
అదృష్టరూపా స్తా స్తేన కామ్యరూపా వనే స్త్రియః,
హార్దా త్తస్య మతిర్జా తా హ్యాఖ్యాతుం పితరం స్వకం. ౧౩
పితా విభండకోఽస్మాకం తస్యాహం సుత ఔరసః,
ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతం నామకర్మ చ మే భువి. ౧౪
ఇహాశ్రమపదోఽస్మాకం సమీపే శుభదర్శనాః,
కరిష్యే వోఽత్ర పూజాం వై సర్వేషాం విధిపూర్వకం. ౧౫
ఋషిపుత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వాసాం మతిరాస వై,
తదాశ్రమపదం ద్రష్టుం జగ్ము స్సర్వాశ్చ తేన తాః. ౧౬
ఆగతానాం తతః పూజా మృషిపుత్ర శ్చకార హ,
ఇద మర్ఘ్య మిదం పాద్య మిదం మూలం ఫలం చ నః. ౧౭

వేషాః నానాలంకారాః. ౧౧. కఇతి. క స్త్వం కింజాతిః-కస్యపుత్ర ఇత్యర్థః. కిం కిమర్థం-వ ర్తసే ఇచ్ఛామహ ఇత్యాత్మ నే పదమార్షం - భవాన్ కింజాతిః కింనామధేయః కస్యపుత్ర స్త్వం ఘోరేస్మిన్ వనే కిమర్థం వ ర్తసే- కిమర్థ మేకశ్చరసీతి యోజనా. ౧౨. అదృష్టేతి. యస్మాత్ కారణాత్-కామ్యరూపాః కామ్యమానరూపాః-తాః స్త్రియో వనే తేనాదృష్టరూపాః - తస్మాత్ - హార్దాత్ స్నేహాత్ - స్వకం పితరం పిత్రాదికం - ఆఖ్యాతుం మతిర్జాతా. ౧౩. పితేతి. అస్మాకమితి మృగాద్యపేక్షయా బహువచనం - కింతద్వద్గాణః పుత్రోసినేత్యాహ ఔరసఇతి - పురాకిల మహాభూత తటాకాఖ్యే సరసి ఉపస్పృశతో విభండకస్యోర్వశీం దృష్ట్వా రేతోఽస్ఖలత్ తన్మృగీ-జలేన సహాపీత్వా గర్భిణ్యాసీత్ - తస్యాం జాతో ఋశ్యమృగతుల్యశృంగత్వాదృశ్యశృంగాఖ్యోఽభూదితి పౌరాణికీగాథా - మేఋశ్యశృంగ ఇతినామఖ్యాతం-మేతపోరూపం కర్మచ-భువి వనభువి ఖ్యాతం. ౧౪. ఇహేతి. ఇహ వనసమీపే ప్రదేశే అస్మాక మాశ్రమపదః - పుంస్త్వమార్షం-అత్ర వః పూజాం కరిష్యే ఆగంతవ్యమితి భావః - సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానకృతః. ౧౫. ఋషీతి. ద్రష్టుం మతిః - ఆస అభూత్ - అస్తేర్భూభావాభావఆర్షః - తేనసహ తదాశ్రమపదం జగ్ముశ్చ. ౧౬. ఆగతానామితి. ఆగతానాం ఆశ్రమపదం గతానాం-అంతేఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭.

తతఇతి. యదృచ్ఛయా దైవవశాత్. *తి. తందేశం వారస్త్రీసంచారదేశం.౧౧.కఇతి. కింవ ర్తసే కస్మాద్ధేతోః వ ర్తసే. ౧౨. అదృష్టరూపా ఇతి. తాః స్త్రియః వనే తేనయతోఽదృష్టరూపాః-అతః హార్దాత్ ప్రీతూహాలాత్. ౧౩. పితేతి. కర్మ తపోరూపం. ౧౪. ఇహేతి. ఇహాశ్రమపద ఇతిలింగవ్యత్యయ ఆర్షః - ఋశ్యశృంగస్య స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానాత్ సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః - శుభదర్శనా ఇతి సంబోధనం. ౧౫. ౧౬. * తి. ఆగతానామితి. నోఽస్మాకం - భక్ష్యమితి శేషః. ౧౭.

ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం సర్వా ఏవ సముత్సుకాః,
ఋషే ర్భీతాశ్చ శీఘ్రం తా గమనాయ మతిం దధుః. ౧౮
అస్మాక మపి ముఖ్యాని ఫలానీమాని వై ద్విజ,
గృహాణ ప్రతిభద్రం తే భక్షయస్వ చ మాచిరం. ౧౯
తతస్తా స్తం సమాలింగ్య సర్వా హర్ష సమన్వితాః,
మోదకా న్ప్రదదు స్తస్మై భక్ష్యాంశ్చ వివిధా న్బహూన్. ౨౦
తాని చాస్వాద్య తేజస్వీ ఫలానీతి స్మ మన్యతే,
అనాస్వాదితపూర్వాణి వనే నిత్యనివాసినాం. ౨౧
ఆపృచ్ఛ్య చ తదా విప్రం వ్రతచర్యాం నివేద్య చ,
గచ్ఛంతి స్మాపదేశాత్తాః భీతా స్తస్య పితుః స్త్రియః. ౨౨
గతాసు తాసు సర్వాసు కాశ్యపస్యాత్మజో ద్విజః,
అస్వస్థహృదయ శ్చాసీ ద్దుఃఖం స్మ పరివర్తతే. ౨౩
తతో పరేద్యు స్తం దేశమాజగామ స వీర్యవాన్,

ప్రతిగృహ్యేతి. సముత్సుకాః తత్సల్లాప సాభిలాషాః తాస్సర్వాః తాం పూజా మృషిపుత్రదత్తాం పూజాం-ప్రతిగృహ్య - ఋషేః విభండకాత్-భీతాస్సత్యః శీఘ్రంగమనాయ మతిం దధుః. ౧౮. అస్మాకమితి. ప్రతిగృహాణేత్యన్వయః - ఛందసిపరేపీతి ప్రతిత్యస్యోపసర్గస్యధాతోరుపరిష్టాత్ ప్రయోగః - ఛందోవత్పురాణాని భవంతీతి న్యాయాత్ - మాచిరం విళంబం మాకురు. ౧౯. తత ఇతి. అత్రాదావిత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం - స్నేహిజనవత్ వశీకరార్థ మాలింగ్య. ౨౦. తానీతి. వనే నిత్యనివాసినాం అనాస్వాదిత పూర్వాణి - తైః పూర్వ మనాస్వాదితాని ఫలానీమానీతి మన్యతేస్మ అపూర్వ రసత్వాత్ - పూరణగుణేతి సమాసప్రతిషేధాదేవ జ్ఞాపకాత్తృతీయార్థేషష్ఠీ. ౨౧. ఆపృచ్ఛ్యేతి. వ్రతచర్యాం నివేద్య - అస్మాభిః కించిద్వ్రతమనుష్ఠేయమస్తీతి వ్రతానుష్ఠానం నివేద్య - తస్మాదపదేశాత్ ః వ్యాజాత్ - తస్య పితు ర్భీతా స్సత్యో గచ్ఛంతి స్మ. ౨౨. గతాస్వితి. కాశ్యపస్య కాశ్యపపుత్రస్య విభండకస్య అస్వస్థహృదయః కలుషితచిత్తః - దుఃఖం యథా భవతి తథా పరివర్తతే స్మ సంచరతి స్మ. ౨౩. తత ఇతి. తతః అస్వస్థ

ప్రతిగృహ్యేతి. ఋషేర్భీతాః విభండకాద్భీతాః. ౧౮. అస్మాక మితి. గృహాణ - ప్రతిగృహాణ మాచిర మిత్యూచుః - అవిళంబేన ఋషేరాగమనాత్పూర్వమేవ భక్షణీయమిత్యభిప్రాయః. * తి. ముఖ్యాని ప్రశస్తాస్వాదవంతి - ప్రతారణార్థం మోదకా ఏవముచ్యంతే-తే భద్రం కల్యాణం- భక్షయస్వచ ఫలానీతి శేషః. * తి. సమాలింగ్యస్పర్శేనాపి వశీకర్తుమాలింగనం. హర్ష సమన్వితాః బాలబ్రహ్మచారిణోగాఢతరాలింగనప్రాప్త్యా స్వకార్యానుకూలస్పర్శప్రాప్త్యాచ. ౨౦. * తి. తానీతి. తేజస్వీ - వారవనితాస్పర్శే ప్యూర్ధ్వరేతస్త్వాత్ బ్రహ్మజత్వాచ్చ అహీన తేజాః - మన్యతే యో మన్యేత సఇవ వ్యవహరతీత్యర్థః. ౨౧. ఆపృచ్ఛ్యేతి. వ్రతచర్యాం నియమాచరణం - అపదేశాత్ - వ్రతచర్యావ్యాజాత్. * తి. వ్రతచర్యాం మిథ్యైవ కించి ద్వ్రత మనుష్ఠేయ మస్మాక మితి నివేద్య జ్ఞాపయిత్వా. ౨౨. గతాస్వితి. దుఃఖాత్ తాసాం విశ్లేషజాత్. * తి. అస్వస్థహృదయః అప్రసన్నచిత్తః - దుఃఖాత్ తాదృశచాక్షుషాదివిషయసుఖవిశ్లేషజాత్ - పరివర్తనం ఏకదేశా

మనోజ్ఞా యత్ర తా దృష్టా వారముఖ్యా స్స్వలంకృతాః. ౨౪
దృష్ట్వైవ తా స్తదా విప్ర మాయాంతం హృష్టమానసాః,
ఉపసృత్య తత స్సర్వా స్తా స్తమూచు రిదం వచః. ౨౫
ఏహ్యాశ్రమపదం సౌమ్య హ్యస్మాక మితి చాబ్రువన్,
తత్రా ప్యేష విధి శ్శ్రీమా న్విశేషేణ భవిష్యతి. ౨౬
శ్రుత్వా తు వచనం తాసాం సర్వాసాం హృదయంగమం,
గమనాయ మతిం చక్రే తం చ నిన్యు స్తదా స్త్రియః. ౨౭
తత్ర చానీయమానే తు విప్రే తస్మి న్మహాత్మని,
వవర్ష సహసా దేవో జగత్ప్రహ్లాదయం స్తదా. ౨౮
వర్షేణైవాగతం విప్రం విషయం స్వం నరాధిపః,
ప్రత్యుద్గమ్య మునిం ప్రహ్వ శ్శిరసా చ మహీం గతః. ౨౯
అర్ఘ్యం చ ప్రదదౌ తస్మై న్యాయత స్సుసమాహితః,

చిత్తత్వాద్ధేతోః. ౨౪. దృష్ట్వేతి. స్పష్టం. ౨౫. ఏహీతి. అస్మాకం ఆశ్రమపదమేహీతి పూర్వేణాన్వయః - తత్రాపి శ్రీమాన్ - సమృద్ధః - ఏషః విధిః సత్కారః - స్వదేశత్వా ద్విశేషేణ భవిష్యతి చాబ్రువ న్నితి యోజనా. ౨౬. శ్రుత్వేతి. హృదయంగమం మనోజ్ఞం - ఖశ్ ప్రకరణే గమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితిఖశ్ - నిన్యుః నావమారోప్య గంగాప్రవాహేణేతి శేషః - తథైవభారతే ప్రతిపాదనాత్. ౨౭. తత్రేతి. తత్ర - అంగదేశ ఇత్యర్థః. ౨౮. వర్షేణేతి. స్వం విషయం స్వదేశం - ప్రహ్వః వినీతః. ౨౯. అర్ఘ్యంచేతి. అర్ఘః పూజా - తదర్థ ముదకం అర్ఘ్యం - పాదార్ఘ్యాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః - న్యాయతః శాస్త్రక్రమేణ విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాత్ - ప్రసాదం గణికాభిః ప్రలోభ్య ఆనయనకృతకోపనివృత్తిం వవ్రే-కథం వవ్రే విప్రం త్వాం మన్యుః కోపోమావిశేదితి-మావిశత్విత్యర్థః-లకారవ్యత్యయః-యద్వా విప్రం విభండకం-మన్యుః పుత్రవిశ్లేషణకృతః కోపః-మావిశేదితి-ఏవం ప్రసాదనాదేవ విభండకో నచుకోప-పుత్రప్రసాదవరణాదేవ పితా త్రిలో

నవస్థానం. ౨౩. * తి. తతఇతి. ఉక్తాద్ధేతోః. ౨౪. * తి. ఉపసృత్య ప్రత్యుద్గమ్య. ౨౫. ఏహీతి. ఏష విధిః పూర్వేద్యుః కృతో భక్షణప్రదానాదిరూపసత్కారః - తత్రాపి భవిష్యతీతి చాబ్రువన్నితి సంబంధః. * తి. తత్రా ప్యేష విధిః విచిత్రఫలమూలభక్షణవిధిః-విశేషేణ ఇతోప్యాధిక్యేన భవిష్యతి. ౨౬. తి. శ్రుత్వేతి. గంగాయాం పూర్వస్థాపితాం నావ మారోప్య ప్రవాహేణైవ అంగదేశం నిన్యు రితి మహాభారతే. ౨౭.౨౮. వర్షేణేతి. ప్రహ్వః వినీతః. * తి. వర్షేణ సహైవ-స్వం విషయం స్వదేశ మాగతం - ప్రహ్వః అంజల్యాదిపూర్వం నమ్రస్సన్ శిరసా మహీం గతశ్చ సాష్టాంగ నమస్కారం చ కృతవానిత్యర్థః. ౨౯. అర్ఘ్యంచేతి. వవ్రే ప్రసాదమితి గణికాముఖేనాయం వ్రతీ అ భ్యానీతః - అత శ్శపేదితి భీతః - ఋశ్యశృంగా త్ప్రసాదం వవ్రే అనుగృహాణే త్యయాచతేత్యర్థః - ప్రసాద ప్రార్థనాయాః ఫల మాహ మేతి - విప్రమృశ్యశృంగం మన్యు ర్నావిశత్ - యద్వా - నావిశదిత్యత్ర నావిశత్వితి-లకారవ్యత్యయః. ఇతిశబ్ద శ్చాధ్యాహార్యః - తథాచేత్థంయోజనా - విప్రం విభండకం మన్యు ర్నావిశత్వితి విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాదేవం ప్రసాదం

వప్రే ప్రసాదం విప్రేంద్రా న్మావిప్రం మన్యు రావిశేత్. ౩౦
అంతఃపురం ప్రవిశ్యాస్మై కన్యాం దత్వా యథావిధి,
శాంతాం శాంతేన మనసా రాజా హర్ష మవాప సః.
ఏవం స న్యవస త్తత్ర సర్వకామై స్సుపూజితః,
(ఋశ్యశృంగో మహాతేజాశ్శాంతయా సహ భార్యయా). ౩౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - దశమస్సర్గః.

భూయ ఏవ హి రాజేంద్ర శృణు మే వచనం హితం, యథా స దేవ ప్రవరః కథాయామేవ మబ్రవీత్. ౧. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో భవిష్యతి సుధార్మికః, నామ్నా దశరథో నామ శ్రీమాన్ సత్యప్రతిశ్రవః. ౨. అంగరాజేన

కక్ష స్తుష్యతీతి పూర్వమేవ మంత్రిభి ర్నిర్ణీతం చేతి బోధ్యం-కథ మన్యథా ఉపాయం చింతయంతః ప్రాజ్ఞా అపాయమపి నచింతయేయుః. ౩౧. అంతఃపురమితి. ప్రవిశ్య - తేన సహేతి సిద్ధం-శాంతేన నిర్దుఃఖేన మనసోపలక్షితః - ప్రసాదకార్యోపదర్శనాత్ ప్రసన్నత్వం సిద్ధం. ౩౧. ఏవమితి. ఏవం సర్వకామై స్సుపూజితః తత్ర రోమపాదాంతఃపురే. ౩౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

ఏవం దశరథప్రశ్నస్యోత్తరం దత్వా కథాశేషం సుమంత్రః ప్రస్తౌతి భూయ ఇత్యాది. దేవప్రవరః సనత్కుమారః కథాయాం కథాప్రసంగే - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - యథాఉక్తవాన్ తథా శృణు. ౧. ఇక్ష్వాకూణామితి. ధార్మికో భవిష్యతీత్యన్వయః - సత్యప్రతిశ్రవః

వప్రే-త్వదానయనేన త్వత్పితు ర్విభండకస్య మయి మన్యు ర్యథా నోదేతి, తథా స త్వయా ప్రార్థనీయ ఇతి ఋశ్యశృంగ మేవ నరాధిపః ప్రార్థయామాసేతి. ౩౦. అంతఃపురమితి. అంతఃపురం ప్రవిశ్య ప్రవేశ్య. *తి. ప్రసన్నత్వాదేవ తదనుజ్ఞయా అంతఃపురం ప్రవేశ్య హర్షం వృష్టిజ మృషిసంబంధజం చ. ౩౧. * తి. ఏవమితి. నను గణికాస్పర్శ తత్సంస్పృష్ట ఫలభక్షణాదిభి రస్య తపో హానా కథం తదాగమనమాత్రేణ వృష్టిః - న చ స్త్రీత్వాద్యజ్ఞానా న్న తపోహానిః - ఈషద్దోషస్తు తపసైవ దగ్ధ ఇతి వాచ్యం - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ విదితనిఖిలవేదశాస్త్రతత్వస్య శాస్త్రతః స్త్రీస్వరూపజ్ఞానస్య బ్రహ్మచర్యే తత్పరిహారజ్ఞానస్య దుర్నివారత్వాత్ - సర్వథా అజ్ఞత్వే అనుగ్రహశక్త్యభావాపత్తేశ్చేతి చే న్న - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞతయా సర్వత్ర బ్రహ్మదృష్ట్యాచ దోషలేశస్యాప్యస్పర్శాత్ - ప్రారబ్ధవశాత్ - క్షత్రియస్త్రీసంబంధం భావినం తద్వారకం జానన్నేవ గణికాభి స్తథా వ్యవజహ్రే - తాసాం భయానుత్పత్తయే - అతఏవ న తేనేతి నవమశ్లోకే తథా వ్యవహృతవానితి శేషః - పూరితో స్మాభిః - ఏతత్సర్వం జానన్ పితాపి తమనుజ్ఞాయ న శప్తవాన్ రాజాన మిత్యేవాత్ర తత్త్వం - అనేన తత్త్వజ్ఞస్య సర్వదోషాసంబంధో ధ్వనితః - బ్రహ్మజ్ఞే దానసంకల్పమాత్రేణ ఫలసిద్ధిరిత్యాది సూచితం. ౩౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

భూయఏవేతి. దేవప్రవరః దేవశ్రేష్ఠః ప్రకృత స్సనత్కుమార ఉచ్యతే - కథాయాం పూర్వకథాయాం సమాప్తాయాం సత్యాం యథేతి యదిత్యర్థే - తదబ్రవీత్. ౧. ఇక్ష్వాకూణామితి.

సఖ్యం చ తస్య రాజ్ఞో భవిష్యతి, కన్యా చాస్య మహాభాగా శాంతా నామ భవిష్యతి. ౩. పుత్రస్తు సోఽంగరాజస్య రోమపాద ఇతి శ్రుతః, తం స రాజా దశరథో గమిష్యతి మహాయశాః. ౪. అనపత్యోఽస్మి ధర్మాత్మన్ శాంతా భర్తా మమ క్రతుం, ఆహరేత త్వయాజ్ఞప్తస్సంతానార్థం కులస్య చ. ౫. శ్రుత్వా రాజ్ఞోఽథ తద్వాక్యం మనసా సవిచింత్య చ, ప్రదాస్యతే పుత్రవంతం శాంతా భర్తారమాత్మవాన్. ౬. ప్రతిగృహ్య చ తం విప్రం స రాజా విగతజ్వరః, ఆహరిష్యతి తం యజ్ఞం ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా. ౭. తం చ రాజా దశరథో యశస్కామః కృతాంజలిః, ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్. ౮. యజ్ఞార్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః, లభతే చ స తం కామం ద్విజముఖ్యాద్విశాం పతిః ౯. పుత్రాశ్చాస్య భవిష్యంతి చత్వారోఽమితవిక్రమాః, వంశప్రతిష్ఠానకరాస్సర్వలోకేషు విశ్రుతాః. ౧౦. ఏవం స దేవప్రవరః పూర్వం కథితవాన్ కథాం, సనత్కుమారో భగవాన్ పురా దేవయుగే ప్రభుః. ౧౧. స

సత్యప్రతిజ్ఞః. ౨. అంగేతి. అస్య అంగరాజస్య. ౩. పుత్రస్తు స ఇతి. అంగస్య రాజ్ఞః అంగరాజస్య. ౪. అనపత్య ఇతి. అహమనపత్యోఽస్మి తస్మాత్ మమ కులస్య - సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం - శాంతాభర్తా - క్రతుమాహరేత అనుతిష్ఠతు - ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః. ౫. శ్రుత్వేతి. స రోమపాదః-మనసా విచింత్య న తు మంత్రిభిః-పుత్రవంతం పుత్రప్రదానసమర్థం-పుత్రయుక్తం వా. ౬. ప్రతిగృహ్యేతి. ఆహరిష్యతి-కరిష్యతీత్యర్థః-అంతరాత్మనా మనసా ఉపలక్షితః. ౭. తస్మిన్యజ్ఞే తమేవర్త్విజం కరిష్యతీత్యాహ తం చేతి.శ్లోకద్వయం.యష్టుం కామో యస్య స యష్టుకామః-'లుంపేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామమనసోరపీ' తి మకారలోపః-ఏవంభూతో రాజా తం వరయిష్యతి-వరోపరణం తత్కరోతీతి ణిచ్ అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద్వృద్ధ్యభావః. కిమర్థం-యజ్ఞార్థం పుత్రకామేష్ట్యర్థం-తద్ద్వారా ప్రసవార్థం పుత్రార్థం-తద్ద్వారా స్వర్గార్థం-'నాపుత్రస్య లోకోఽస్తీ' తి శ్రుతేః. కామం కామ్యక్రతుం. ౯. పుత్రాశ్చేతి. అమితవిక్రమాః-అపరిచ్ఛిన్నపరాక్రమాః. ౧౦. ఏవమితి. పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - పురా పురాణః - దేవయుగే కృతయుగే-

---

సత్యప్రతిశ్రవః సత్యప్రతిజ్ఞః. ౨. అంగరాజేనేతి. అంగరాజేన తస్య దశరథస్య సఖ్యం భవిష్యతి. ౩. తమేవాంగరాజం విశినష్టి - పుత్రస్త్వితి. అంగస్య అంగాఖ్యస్య రాజ్ఞః రోమపాద ఇతి శ్రుతః ప్రసిద్ధః పుత్రః-అస్య శాంతా నామ కన్యా చ భవిష్యతీతి పూర్వక్రియయా ప్రత్యేకమభిసంబధ్యతే - తం రోమపాదం. ౪. అనపత్యఇతి. ఆహరేత నిర్వహేత్ - సంతానార్థం వంశావిచ్ఛేదార్థం. ౫. శ్రుత్వేతి. పుత్రవంతం పుత్రఫలకర్మవంతం సంజాతపుత్రం వా - యద్వా తపోమాహాత్మ్యాత్పుత్రకామేష్ట్యా పుత్రప్రదానసమర్థత్వాత్పుత్రవంతమిత్యుక్తిః. ౭. తంచేతి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ప్రసవార్థం - సంతానార్థం - కామం కామ్యక్రతుం. తి. వరణవిషయమాహ - యజ్ఞేతి. యజ్ఞః ప్రసవకారణం - ప్రసవః స్వర్గకారణమితి బోధ్యం - లభతే లప్స్యతే - తం కామం ప్రార్థితం కామ్యయజ్ఞం. ౯. తి. పుత్రా ఇతి. వంశప్రతిష్ఠానం వంశావిచ్ఛేదస్తత్కరాః. ౧౦. ఏవమితి. దేవయుగే. కృతయుగే. తి. పూర్వం పూర్వస్మిన్ కాలే-పూర్వకాలే కదేత్యత్రాహ-పురా దేవయుగే

త్వం పురుషశార్దూల తమానయ సుసత్కృతం, స్వయమేవ మహారాజ గత్వా సబలవాహనః. ౧౨. అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూతవాక్యం నిశమ్య చ (వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతో రాజా సంపూర్ణమానసః), సాంతఃపురస్సహామాత్యః ప్రయయౌ యత్ర స ద్విజః. ౧౩. వనాని సరితశ్చైవ వ్యతిక్రమ్య శనైశ్శనైః,అభిచక్రామ తం దేశం యత్ర వై మునిపుంగవః. ౧౪. ఆసాద్య తం ద్విజశ్రేష్ఠం రోమపాదసమీపగం, ఋషిపుత్రం దదర్శాదౌ దీప్యమానమివానలం. ౧౫. తతో రాజా యథాన్యాయం పూజాం చక్రే విశేషతః, సఖిత్వాత్తస్య వై రాజ్ఞః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా. ౧౬. రోమపాదేన చాఖ్యాతమృషిపుత్రాయ ధీమతే,సఖ్యం సంబంధకం చైవ తదాతం ప్రత్యపూజయత్.౧౭.ఏవం సుసత్కృతస్తేన సహోషిత్వా నరర్షభః,సప్తాష్టదివసాన్ రాజా రాజానమిద మబ్రవీత్.౧౮.శాంతా తవ సుతా రాజన్ సహభర్త్రా విశాంపతే, మదీయం నగరం యాతు కార్యం హి మహదుద్యతం. ౧౯. తథేతి రాజా సంశ్రుత్య

యదా - హేదేవ - పురా యుగే కృతయుగ ఇత్యర్థః. ౧౧. స ఇతి. స త్వం పుత్రార్థీ త్వం సుసత్కృతం సుసత్కారార్హం - స్వయమేవ - న తు పురోహితాదిద్వారా. ౧౨. అనుమాన్యేతి. అనుమాన్య - కృతానుమతికం కృత్వా - అన్యథా - మయి స్థితే కథమన్యమాహ్వాయతీతి వసిష్ఠః కుప్యేత్ - అతస్సుమంత్రోక్త కథోక్తిపూర్వకమనుమాన్యేత్యర్థః - 'అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూతవాక్యం నిశమ్య చే'తి వచనభంగ్యా పునర్వసిష్ఠసన్నిధౌ సా కథా ప్రస్తావితా. సుమంత్రముఖేనైవేతి గమ్యతే - అతో వసిష్ఠేనానుమతిః కృతేతి మంతవ్యం - సాంతఃపురతయా గమనం జామాతృపలాలనరీత్యా శాంతయా సహానయనార్థం - యత్ర రోమపాదనగరే. ౧౩. వనానీతి. వనాదివిలోకనకుతుకిత్వం శనైశ్శనైరిత్యనేన ద్యోత్యతే. ౧౪. ఆసాద్యేతి. తం దేశమాసాద్య-తమృషిపుత్రం - ఆదౌ రోమపాదదర్శనాత్ పూర్వం దదర్శ - తస్మిన్ భక్త్యతిశయద్యోతనార్థం. ౧౫. తతఇతి. రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య. ౧౬. రోమపాదేనేతి. సంబంధకం శాంతాయా జనకపితృత్వరూపం సంబంధం-ప్రత్యపూజయత్-ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః.౧౭.ఏవమితి. తేన రోమపాదేన-సప్తాష్టేతి లోకవచనపరిపాటీ సంఖ్యా నియమోపేక్షా కృతా. ౧౮. శాంతేతి. ఉద్యతం ఉద్యుక్తం. ౧౯. తథేతి. తస్య ఋశ్యశృంగస్య-గమనం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ.౨౦. ఋ

ఏతచ్చతుర్యుగీ ప్రాక్తన చతుర్యుగ్యాద్యే సత్యయుగ ఇత్యర్థః. ౧౧. తి. ఏతత్కథాకథకస్య వివక్షితమర్థమాహ - స ఇతి. ౧౨. అనుమాన్యేతి. అనుమాన్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్య. ౧౩—౧౫. తతఇతి. రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య. ౧౬. రోమపాదేనేతి. తం దశరథం ప్రత్యపూజయత్ ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః. * తి. తేన రోమపాదేన సహ సంబంధశ్చాయం తాదృశః యేన దశరథస్యాపి జామాతృత్వవ్యవహారయోగ్య ఋశ్యశృంగః - ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం. ప్రాక్తనజామాతేతి. క్వచిచ్చైవం పఠ్యతేపి - 'అనేన మేనపత్యాయ దత్తేయం వరవర్ణినీ, యా చ తే పుత్రతుల్యైషా శాంతా ప్రియతరాత్మజా, సోఽయం తే శ్వశురో బ్రహ్మన్ యథైవాహం తథా నృప' ఇతి. అతఏవ సాంతఃపురజనస్యాంగదేశగమనముక్తం - కన్యాస్నేహాద్ధి తాసాం గమనమితి భాతి. * ౧౭. ౧౮. శాంతేతి. ఉద్యతం ఉపక్రాంతమస్తి. ౧౯.

గమనం తస్య ధీమతః, ఉవాచ వచనం విప్రం గచ్ఛ త్వం సహ భార్యయా. ౨౦. ఋషిపుత్రః ప్రతిశ్రుత్య తథేత్యాహ నృపం తదా, సనృపేణాభ్యనుజ్ఞాతః ప్రయయౌ సహ భార్యయా. ౨౧. తావన్యోన్యాంజలిం కృత్వా స్నేహాత్సంశ్లిష్య చోరసా, ననందతుర్దశరథో రోమపాదశ్చ వీర్యవాన్. ౨౨. తతస్సుహృదమాపృచ్ఛ్య ప్రస్థితో రఘునందనః, పౌరేభ్యః ప్రేషయామాస దూతాన్వై శీఘ్రగామినః. ౨౩. క్రియతాం నగరం సర్వం క్షిప్రమేవ స్వలంకృతం, ధూపితం సిక్తసమ్మృష్టం పతాకాభిరలంకృతం. ౨౪. తతః ప్రహృష్టాః పౌరాస్తే శ్రుత్వా రాజానమాగతం, తథా ప్రచక్రుస్తత్సర్వం రాజ్ఞా యత్ప్రేషితం తదా. ౨౫. తతస్స్వలంకృతం రాజా నగరం ప్రవివేశ హ, శంఖదుందుభినిర్ఘోషైః పురస్కృత్య ద్విజర్షభం. ౨౬. తతః ప్రముదితాస్సర్వే దృష్ట్వా తం నాగరా ద్విజం ప్రవేశ్యమానం సత్కృత్య నరేంద్రేణేంద్రకర్మణా. ౨౭. అంతఃపురం ప్రవేశ్యైనం పూజాం కృత్వాచ శాస్త్రతః, కృతకృత్యం తదాత్మానం మేనే తస్యోపవాహనాత్. ౨౮. అంతఃపురస్త్రియస్సర్వాః శాంతాం దృష్ట్వా తథాగతాం, సహభర్త్రా విశాలాక్షీం ప్రీత్యానందముపాగమన్. ౨౯. పూజ్యమానా చ తాభిస్సా రాజ్ఞా చైవ విశేషతః. ఉవాస తత్ర సుఖితా కంచిత్కాలం సహ ర్త్విజాః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకాదశస్సర్గః.

షీతి. ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య - నృపం రోమపాదం. ౨౧. తావితి. అన్యోన్యమంజలిమిత్యర్థః. ౨౨. తతఇతి. సుహృదం రోమపాదం. ౨౩. క్రియతామితి. సిక్తం చ సంమృష్టం చ సిక్తసంమృష్టం - పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః-స్వలంకృతం-పుష్పకదళీకాండాదిభిః. ౨౪. తతఇతి. ఆగతం ఆగతప్రాయం-రాజ్ఞా యద్యథా ప్రేషితం తత్తథా-తదా శ్రవణకాల ఏవ-చక్రుః. ౨౫. తతఇతి. ద్విజర్షభం పురస్కృత్య శంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సహ ప్రవివేశ. ౨౬. తతఇతి. నాగరాః నగరవాసినః- నరేంద్రేణ దశరథేన-సత్కృత్య నగరాలంకారాదిభిస్సంమాన్య - ప్రవేశ్యమానం తం ద్విజం దృష్ట్వా-ప్రముదితాః సంతుష్టాః-ఆసన్-ఇంద్రస్యేవ కర్మ పరాక్రమాదికం యస్య సః ఇంద్రకర్మా - తేన. ౨౭. అంతఃపురమితి. ఉపవాహనాత్ ఆనయనాత్. ౨౮. అంతరితి. భర్త్రా సహాగతాం - అనేన పూర్వం కన్యాత్వదశాయామపి కదాచి దాగమనం వ్యజ్యతే. ౨౯. పూజ్యమానేతి. విశేషతః జనకత్వసంబంధాత్ - ఋత్విజా ఋశ్యశృంగేణ - పితృగృహాత్వాచ్ఛాంతాయాః ప్రాధాన్యం. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

---

౨౦. ఋషిపుత్రఇతి. ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య. ౨౧—౨౩. * తి. స్వలంకృతత్వప్రకార మాహ ధూపిత మిత్యాది. ఆదౌ సిక్తం తోయైః పశ్చాత్సంమృష్టం. * ౨౬. తతఇతి. ఇంద్రకర్మణా ఇంద్రసదృశకర్మణా. ౨౭. అంతఃపురమితి. ఉపవాహనాత్. ఆనయనాత్. ౨౮. అంతఃపురస్త్రియ ఇతి. తథాగతాం తాదృశవైభవయుక్తాం. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశస్సర్గః.

తతః కాలే బహుతిథే కస్మింశ్చిత్సుమనోహరే, వసంతే సమనుప్రాప్తే రాజ్ఞో యష్టుం మనోఽభవత్. ౧. తతః ప్రసాద్య శిరసా తం విప్రం దేవవర్ణినం, యజ్ఞాయ వరయామాస సంతానార్థం కులస్య వై. ౨. తథేతి చ స రాజాన మువాచ చ సుసత్కృతః, సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం. 3. తతో రాజాబ్రవీ ద్వాక్యం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం, సుమంత్రావాహయక్షిప్ర

ఏవం దశరథస్సర్వకామసమృద్ధోఽపి పుత్రాలాభసంతప్తస్స్వాలాని పాపాని స్వాధికారానురూపేణాశ్వమేధేన వినా న వినశ్యంతీతి మన్వానః - 'సర్వం పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహత్యాం యోఽశ్వమేధేన యజత' ఇతి శ్రుత్యా 'రాజసార్వభౌమో ఽశ్వమేధేన యజే' తేతి స్మృత్యా చ విహితమశ్వమేధం యష్టుం సంకల్ప్య తదానీముద్బుద్ధసంస్కారసుమంత్రోదీరితపచనాజ్జామాతృప్రలాలనవ్యాజేన శాంతయా సహ ఋశ్యశృంగమానీయ ప్రాప్తకాలే పూర్వం సంకల్పితమశ్వమేధం కర్తుమారభతేత్యాహ - తతః కాలఇత్యాది. తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - బహుతిథే అనల్పే కాలే గతే - సంఖ్యాసంజ్ఞాద్బహుశబ్దాత్ పూరణార్థే డటి బహుపూగగణసంఘస్యతిథుగితి తిథుగాగమః-కస్మింశ్చిత్ మలిమ్లుచత్వాది దోషరహితతయా విలక్షణే-సుమనోహరే పౌర్ణమాస్యాః కాలత్వేన అతిమనోజ్ఞే వసంతే సమనుప్రాప్తే ప్రారబ్ధే చైత్ర్యాం పౌర్ణమాస్యామిత్యర్థః - రాజ్ఞో దశరథస్య - యష్టుం సాంగ్రహణీమిష్టిం కర్తుం-మనః మనోరథః-అభూత్ - చైత్ర్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రాతరశ్వమేధేన యక్ష్య ఇతి సంకల్ప్య-'సాంగ్రహణ్యేష్ట్వా యజత' ఇతి స్మరణాత్. ౧. అథ సాంగ్రహణీమిష్టిం కర్తు మృత్విగ్వరణే ప్రాప్తే ప్రథమమృశ్యశృంగం బ్రహ్మత్వేన వృతవానిత్యాహ - తతః ప్రసాద్యేతి. దేవవర్ణినం దేవవర్చసం. ౨. తథేతి. స చ ఋశ్యశృంగశ్చ. 3. అథ - అపదాతీనృత్విజస్సమావహంత్యా సుబ్రహ్మణ్యాయా ఇతి విహితమధ్వర్యు ప్రభృతివరణమాహ తతో రాజేత్యాదినా - అస్యా శ్శ్రుతేరయమర్థః - తస్య తస్య గృహే గత్వా సోమప్రవాకవృతానధ్వర్యుబ్రహ్మహోతౄనాగ్నీధ్రం చ హస్త్యశ్వాదికమారోప్య రాజగృహమానయంతి రాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాం పూర్వవృతా ఏవ తే సంజ్ఞానేష్ట్యర్థం పునర్వ్రియంతే - అథ వైశాఖ్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రాజాపత్యర్షభపశ్వర్థం పూర్వవత్సోమప్రవాకవృతౌ మైత్రావరుణ ప్రతి ప్రస్థాతారౌ హస్త్యాదికమారోప్యానయంతి రాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాం తథైవ వృతముద్గాతారం హస్త్యాదిభిరానయంతి - అథాగామిని వసంతే పంచదశ్యాం హస్త్యాదభిః ప్రస్తోతారమానయంతి - త్రైధాతవీయార్థం - యత్ర దీక్షారంభ స్తద్దివసా దూర్ధ్వం తృతీయాదిష్వహస్సు అన్వహమితరానష్టావృత్విజో హస్త్యశ్వాదిక మారోప్యానయంతి - బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినమచ్ఛావాకం, నేష్టారం, ప్రతిహర్తారం, గ్రావస్తుతం, పోతార, మున్నేతారం, సుబ్రహ్మణ్య మితి, సోమార్థం - ఏవం ఆసుబ్రహ్మణ్యాహ్వానాదపదాతీ నృత్విజ ఆవహంతీతి - ఏవం క్రమేణ కర్తవ్యాని ఋత్విగ్వరణాని కార్యకరత్వా త్సంగ్రహేణ దర్శయతి సుమంత్రావాహయేతి-ఆవాహయ ఆనయ-ఋతౌ యజం

తతఇతి. తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - కాలే బహుతిథే అనల్పే గత ఇతి శేషః. సుమనోహరే మలిమ్లుచత్వాదిదోషరహితే - మనోఽభవత్ మనోగతం ప్రవృత్తం. * తి. ఏవమృశ్యశృంగే ఆనీతే సకలపాపక్షయకారితయా పూర్వం సంకల్పితత్వేన చ అశ్వమేధం ప్రస్తౌతి-తత ఇతి. ౧. తతః ప్రసాద్యేతి. దేవవర్ణినందేవవర్చసం సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం-విప్రమృశ్యశృంగం. 3.

మృత్విజో బ్రహ్మవాదినః ౪. సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపం, పురోహితం వసిష్ఠం చ యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః. ౫. తతస్సుమన్త్రస్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః, సమానయత్స తాన్ విప్రాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్. ౬. తాన్ పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా, ధర్మార్థసహితం యుక్తం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్. ౭. మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం, తదర్థం హయమేధేన యక్ష్యామీతి మతిర్మమ. ౮. తదహం యష్టుమిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా, ఋషిపుత్రప్రభావేన కామాన్ ప్రాప్స్యామి చాప్యహం. ౯. తతస్సాధ్వితి తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్, వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం. ౧౦. ఋశ్యశృంగపురోగాశ్చ ప్రత్యూచుర్నృపతిం తదా, సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం. ౧౧. సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రాంశ్చతురోఽమితవిక్రమాన్, యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధిరియం పుత్రార్థమాగతా. ౧౨. తతః ప్రీతోఽభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం, అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజా హర్షేణేదం శుభాక్షరం. ౧౩ గురూణాం వచనాచ్ఛీఘ్రం సంభారాస్సంభ్రియంతు మే, సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపా

తీత్యృత్విజః-బ్రహ్మవాదినః వేదపారకాన్. ౪. ఋత్విజః పరిగణయతి సుయజ్ఞమితి. ౫. తత ఇతి. త్వరితవిక్రమః త్వరితపదన్యాసః. ౬. తానితి. ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థరూపప్రయోజనయుక్తం - శ్లక్ష్ణం మధురం. ౭. మమేతి. వ్యాఖ్యాతం. ౮. తదితి. యష్టుమిచ్ఛామి - ప్రతిబంధకదురితశాంత్యర్థం ఋషిపుత్రప్రభావేన ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞప్రభావేన - పశ్చాత్కామాన్ పుత్రానవాప్స్యామి చ. ౯. తత ఇతి. ఋశ్యశృంగ శ్లాఘాగర్భత్వా ద్వసిష్ఠప్రముఖా ఇత్యుక్తం. ౧౦. ఋశ్యశృంగేత్యాది-వ్యాఖ్యాతప్రాయం. ౧౧. సర్వథేతి. సనత్కుమారవచశ్శ్రవణాచ్చతుర ఇత్యుక్తం. ౧౨. తత ఇతి. క్రియాభేదాన్న రాజపదపునరుక్తిః. ౧౩. గురూణామితి. సంభ్రియంతు సంభ్రియంతాం-ఆర్షం పరస్మైపదం-అత్ర సంభారాః యజ్ఞీయాశ్వమోచనోపకరణాని-ద్వాదశారత్నీ రశనా భవతీత్యుక్త్వా ద్వాదశారత్నిపరిమితా ముంజాఖ్యతృణవిశేషనిర్మితా రశనా-చతుష్టయ్య ఆపో భవంతీత్యనువాకోక్తాః ఆతపతి వర్ష్యాః కూప్యాః స్థావరాః వహంత్యశ్చేతి చతుర్విధా ఆప ఇత్యాదీని-సమర్థైః-చతుశ్శతారక్షంతీతి శ్రూయమాణైః రాజపుత్రాద్యై రధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయై శ్చతుర్భిః ఋత్విగ్భిస్సహితః - అశ్వః విముచ్యతాం - చత్వారఋత్విజస్సముక్షంతీత్యారభ్య 'శతేన రాజపుత్రైస్సహాధ్వర్యుః శతేనారాజభిరుగ్రైస్సహ బ్రహ్మాశతేన సూతగ్రామణిభి స్సహ హోతా శతేన క్షత్తసంగ్రహీతృభి స్సహోద్గాతే' తి శ్రుతేః. సంగృహీతం చ భట్టభాస్కరైః - 'సన్నాహవంతః క్షితిపాలపుత్రాస్సన్నద్ధసూతా శ్శతమస్యతల్పాః, గోపాయితారశ్శతమేవ ముగ్రాస్సన్నాహహీనస్తాదృశసూనుయుక్తాః, వైశ్యాశ్శతం ప్రాంతచరాః పథి స్యు ర్వరూ

తత ఇతి. ఆవాహయ మత్సమీపం ప్రాపయ - ఋతౌ యజంతీత్యృత్విజః. ౮. మమ లాలప్యమానస్యేత్యాది రాజ్ఞాపూర్వమప్యుక్తం న తు కృతం సంకల్పమాత్రేణ అంతరా-సుమంత్రకథా ప్రస్తుతా-అతో నానుష్ఠితం - ఇదానీమనుష్ఠానార్థం తత్పునరప్యుపన్యస్యతే. తదితి. ఋషిపుత్రప్రభావేన-ఋషి పుత్రః ఋశ్యశృంగః తత్ప్రభావేన. ౧౧. * తి. ధార్మికీ ప్రజాసంరక్షణరూపధర్మ

ధ్యాయో విముచ్యతాం. ౧౪. సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమి ర్విధీయతాం, శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి. ౧౫. శక్యః ప్రాప్తు మయం యజ్ఞస్సర్వేణాపి మహీక్షితా, నాపరాధో భవే త్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే. ౧౬. ఛిద్రం హి మృగయంతేఽత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః, నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి. ౧౭. తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతురేష సమాప్యతే, తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ. ౧౮. తథేతి చ తత స్సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్, పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తమకుర్వత. ౧౯. తతో ద్విజా స్తే ధర్మజ్ఞమస్తువన్ పార్థివర్షభం, అనుజ్ఞాతా స్తత స్సర్వే పునర్జగ్ముర్యథాగతం. ౨౦. గతేష్వథ ద్విజాగ్ర్యేషు మంత్రిణస్తాన్నరాధిపః, విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.

పునః ప్రాప్తే వసంతే తు పూర్ణస్సంవత్సరోఽభవత్, ప్రసవార్థం గతో యష్టుం హయమేధేన వీర్యవాన్. ౧. అభివాద్య వసిష్ఠం చ న్యాయతః ప్రతిపూ

ధినస్తై శ్నతమేవ శూద్రా' ఇతి. ౧౪. అథ - పుణ్యాహామ దేవయజనమధ్యవస్యతీత్యుక్తరీత్యా యాగార్హ పుణ్యస్థలపరిగ్రహం దర్శయతి సరయ్వాఇతి. ఉత్తరం వివిక్తమితి తత్పరిగ్రహః - శాంతయః శాంతికర్మాణి - అభివర్ధంతాం ప్రవర్తంతాం - యథాకల్పం యథాక్రమం - యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౧౫. శక్య ఇతి. కష్టః క్లేశకరః. ౧౬. ఛిద్రమితి. ఛిద్రం అపరాధమిత్యర్థః. ౧౭. తదితి. యథేతి ఛేదః. ౧౮. తథేతి. అకుర్వత సాంగ్రహణేష్టిప్రభృత్యశ్వవిమోచనాంతమకుర్వన్నిత్యర్థః. ౧౯. తతోద్విజాఇతి. అనుజ్ఞాతాః - తేనేతి శేషః. ౨౦. గతేష్వితి. స్వం వేశ్మ అగ్నిగృహం దంతకపురమిత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః.

ఏవం ప్రథమవసంతే చిత్రాపౌర్ణమాస్యాం సాంగ్రహణేష్టిం విధాయ-ద్వితీయేఽహ్ని బ్రహ్మౌదన మేధ్యాశ్వబంధన స్నాపన ప్రోక్షణవిమోచనాదికం చత్వారఋత్విజస్సముక్షంతీత్యుక్తరీత్యా కృత్వా - 'సావిత్ర మష్టాకపాలం ప్రాత ర్నిర్వపతీ' త్యుక్తరీత్యా ప్రతిదివసం సావిత్రాదిషు కర్మస్వనుష్ఠీయమానేషు సంవత్సరే పూర్ణే దేవయజనం ప్రతిప్రస్థానం దర్శయతి త్రయోదశే -

---

ప్రయోజనా. ౧౨. ౧౩. * తి. సంభ్రియంతు సంపాద్యంతాం. ౧౪. యథాకల్పం యథాక్రమం యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౧౫—౨౦. గతేష్వితి. నరాధిపః దశరథః స్వం స్వకీయం వేశ్మ అగ్నిగృహం దంతకపురం ప్రవివేశ-ప్రవేశయామాస. * తి. విసర్జయిత్వా - సంవత్సరాంతే యాగార్థమితి శేషః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః.

పునఃప్రాప్తఇతి. యస్మిన్ వసంతే ఋశ్యశృంగాదిఋత్విజో వృతాః - తత ఆరభ్య సంభారసంభరణయజ్ఞభూమివిధానశాంతికర్మానుష్ఠానపూర్వకమశ్వం విముచ్య తేన సహైవ గచ్ఛద్భిరుద్గాత్రధ్వర్యుహోతృబ్రహ్మభిః - రాజపుత్రసంగృహీతృసూతగ్రామణ్యగ్రాఖ్యైః ప్రత్యేకశత

జ్య చ, అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం ప్రసవార్థం ద్విజోత్తమం, యజ్ఞో మే క్రియతాం బ్రహ్మన్ యథోక్తం మునిపుంగవ. ౨. యథా న విఘ్నః క్రియతే యజ్ఞాంగేషు విధీయతాం. ౩. భవాన్ స్నిగ్ధస్సుహృన్మహ్యం గురుశ్చ పరమో మహాన్, వోఢవ్యో భవతా చైవ భారో యజ్ఞస్య చోద్యతః. ౪. తథేతి చ స రాజానమ

పునః ప్రాప్త ఇత్యాది. పునర్వసంతే ద్వితీయవసంతే ప్రాప్తే సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్ - అమావాస్యా ప్రాప్తేత్యర్థః - తత్ర భావిన్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రసవార్థం - హయమేధేన యష్టుం హయమేధాఖ్యం యజ్ఞం కర్తుం - గతః దేవయజనమితి శేషః - ప్రథమసంవత్సరాంతిమామావాస్యాయాం ముఖాసంభరణత్రైధాతవీయ దీక్షణీయాదికం దేవయజన ఏవ హి కర్తవ్యం - యథోక్తం భాస్కరైః - 'సంవత్సరస్యాస్య తు యోత్తమా (యాంతిమేతి పాఠాంతరం) మావాస్యావిధేయామిహ దీక్షణీయాం, త్రైధాతవీయాం ప్రవదంతి సప్తదినాని దీక్షాహుతయ స్తథాష్టా'వితి. ౧. ఏవమేతత్సర్గ ప్రతిపాద్యం దేవయజనగమనం సంగ్రహేణోక్త్వా పున స్తద్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే సర్గశేషేణ - తత్ర బ్రహ్మౌదన మారభ్య యావదశ్వమేధ సమాప్తి యజమానస్య స్వాతంత్ర్య ప్రతిషేధేన స్వయం యజ్ఞోపకరణసంపాదనాద్యయోగాదధ్వర్యుణైవ తస్య కర్తవ్యత్వాదధ్వర్యుత్వేన వృతం వసిష్ఠం ప్రతి ప్రార్థయతే అభివాద్యేత్యాదినా. తదుక్తం భట్టభాస్కరైః - 'రశనాం జనతః పశ్చా దధ్వర్యుః పరివీయతే, రాజ్యాయ స చ రాజా స్యాద్యావత్సంతిష్ఠతే క్రతు' రితి. యేయం ద్వాదశారత్ని రశనా భవతి మౌంజీ భవతీత్యశ్వబంధనరజ్జుర్విహితా తస్యాః యదాజ్యముచ్ఛిష్యతే తస్మిన్ రశనా న్యున క్తీతి యత్ బ్రహ్మౌదనశిష్టాజ్యేనాభ్యంజనం విహితం తతః పశ్చాదిత్యర్థః - అర్ధత్రయమేకాన్వయం - వసిష్ఠమభివాద్య చ-న్యాయతః శాస్త్రతః - ప్రతిపూజ్య చ - ప్రశ్రితం వినయయుక్తం - వాక్యమబ్రవీత్ - కథం - ప్రసవార్థం పుత్రార్థం ఆరబ్ధో మే యజ్ఞః యథోక్తం శాస్త్రోక్తమనతిక్రమ్య - క్రియతాం. ౨. యథేతి. యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతాకర్మాదిరూపేషు - యథా విఘ్నో న క్రియతే - రాక్షసైరితి శేషః - తథా క్రియతామిత్యర్థః. ౩. భవానితి. భవాన్ మహ్యం - స్నిగ్ధః అవిచ్ఛిన్నస్నేహః - సుహృత్ - పరమః వామదేవాదిభ్య ఉత్కృష్టః మహాన్ వస్తుతో నిరుపమో గురుః - అత ఉద్యతః ఉపక్రాంతో యజ్ఞస్య భారో భవతా వోఢవ్యః - చకారేణార్త్విజ్యం చ కర్తవ్యమిత్యుచ్యతే. ౪. తథేతి. సమర్థితం సమ్యక్ప్ర

సంఖ్యాకైరనుగమ్యమానైస్సావిత్రాదికర్మసు అనుష్ఠీయమానేష్వేవ సంవత్సరే పూర్ణే పునర్వసంతే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - హయమేధేన అశ్వమేధేన - ప్రసవార్థం ప్రసవఫలం భావయితుం గతః గంతుముపక్రాంత ఇత్యర్థః. * తి. అథ సంవత్సరాంతే దీక్షేతేతి సూత్రాత్ పూర్వవసంతవిసృష్టాశ్వస్య పునః సంవత్సరాంతే వసంతే ప్రాప్తే దీక్షాప్రవృత్తి రుపదిశ్యతే-పునరితి. ప్రసవరూపఫలం హయమేధేన భావయితుం-గతో వసిష్ఠాంతికమితి శేషః. ౧. అభివాద్యేత్యర్ధత్రయమేకం వాక్యం. వసిష్ఠమభివాద్య న్యాయతః - ప్రతిపూజ్య చ - ప్రసవార్థమారబ్ధో యజ్ఞో యథోక్తం క్రియతామితి ప్రశ్రితం వినయయుక్తం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః. * తి. వసిష్ఠం చ - చాదరుంధతీం. ౨. యథేతి. యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతా కర్మాదిరూపేషు-యథా విఘ్నోన క్రియతే-రాక్షసాదిభిరితి శేషః - తథా విధీయతాం క్రియతా మిత్యర్థః. ౩. భవానితి. స్నిగ్ధః అవిచ్ఛేదస్నేహః - సుహృత్ శోభనహృదయః - మహ్యమితి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - మయా ఉద్యతో భారః - భవతా వోఢవ్య ఇత్యబ్రవీదితి ద్విజోత్తమమితి పూర్వస్యానుషంగః. ౪. తథేతి.

బ్రవీ ద్ద్విజసత్తమః, కరిష్యే సర్వమేవైతద్భవతా యత్సమర్థితం. ౬. తతోఽబ్రవీ ద్ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మసు నిష్ఠితాన్, స్థాపత్యే నిష్ఠితాంశ్చైవ వృద్ధాన్ పరమధార్మికాన్, కర్మాంతికాన్ శిల్పకరాన్ వర్ధకీన్ ఖనకానపి, గణకాన్ శిల్పినశ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్, తథా శుచీన్ శాస్త్రవిదః పురుషాన్ సుబహుశ్రుతాన్, యజ్ఞకర్మ సమీహంతాం భవంతో రాజశాసనాత్, ఇష్టకా బహుసాహస్రా శ్శీఘ్ర మానీయతామితి. ౧౦. ఔపకార్యాః క్రియంతాం చ రాజ్ఞాం బహుగుణాన్వితాః, బ్రాహ్మణావసథాశ్చైవ కర్తవ్యా శ్శతశశ్శుభాః, భక్ష్యాన్నపానై ర్బహుభి స్సముపేతా స్సునిష్ఠితాః, తథా పౌరజనస్యాపి కర్తవ్యా బహువిస్తరాః, ఆవాసా బహుభక్ష్యా వై సర్వకామైరుపస్థితాః, తథా జానపదస్యాపి జనస్య బహు శోభనం, దాతవ్యమన్నం విధివత్సత్కృత్య న తు లీలయా, సర్వవర్ణా యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి సుసత్కృతాః, న చావజ్ఞా ప్రయోక్తవ్యా కామక్రోధవశాదపి, యజ్ఞకర్మసు యే వ్యగ్రాః పురుషాశ్శిల్పినస్తదా, తేషామపి

ర్థితం. ౬. తతఇతి. సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - యజ్ఞకర్మసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే తత్తద్ద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ పూర్వం రాజ్ఞా నియుక్తాన్ - కర్మాంతికానితి-కర్మణామంతస్సమాప్తిస్స ఏషామస్తీతి కర్మాంతికాః .. అతఇని ఠనావితి ఠన్ - భృతకానిత్యర్థః - శిల్పకరాన్ ఇష్టకాదినిర్మాతౄన్ - వర్ధకీన్-తక్ష్ణః స్రుక్స్రువ చమసగ్రహ యూపాది నిర్మాతౄన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపాదికృతః-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః చిత్రాదికరాన్-నటాః రసాభినయకృతః-నర్తకాః భావాభినయకృతః - శాస్త్రవిదః ప్రయోగశాస్త్రవిదః. అథాజ్ఞాపనప్రకార మాహాష్టభిః యజ్ఞకర్మేత్యాది. ఋత్విజః ప్రత్యాహ యజ్ఞకర్మేతి - సమీహంతాం వ్యాప్రియంతాం - శిల్పకరాన్ ప్రత్యాహ - ఇష్టకేతి - జాత్యేకవచనం - ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. ౧౦. ఔపకార్యాఇతి. సత్తశ్లోక్యా ఏకాన్వయః-ఔపకార్యా రాజసదనాని - స్వార్థే ష్యఞ్ - 'రాజసదనముపకార్యోపకారికే'త్యమరః - బహుగుణాన్వితాః ఔన్నత్య విశాలత్వాది బహుగుణాన్వితాః - బ్రాహ్మణావసథా ఇతి ఆర్షో లింగవ్యత్యయః. కఠినం ఫలాదిభక్ష్యం - సునిష్ఠితాః వాతవర్షాదిభిరప్రకంప్యాః సర్వకామైః స్రక్చందనాదిభిః - ఉపస్థితాః సంయుక్తాః - బహు అధికం - విధివత్ యథావిధి - సత్కృత్య గంధాదిభిరభ్యర్చ్య - లీలయా - అనాదరేణేత్యర్థః - యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః - కామక్రోధవశాత్ స్నేహద్వేషవశాత్ - అపిశబ్దేన

సమర్థితం ప్రార్థితం. ౬. తతో బ్రవీదిత్యాది యజ్ఞకర్మసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే - తత్తద్ద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ నియుక్తాన్ కర్మాంతికాన్ కర్మాంతః కర్మ స్వరూపం తన్నిశ్చయో వా తద్వంతః - కర్మకరానితి యావత్ - శిల్పకరాన్ చిత్రకరాన్ - వర్ధకీన్ త్వష్టౄన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపనిర్మాతౄన్-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః వితానాద్యలంకారకాన్ - నటనర్తకాన్-నటాన్ నాటయితౄన్ నర్తకాన్ నృత్యకారిణః - * యజ్ఞకర్మ సమీహంతాం నిర్వర్తయితుమితి శేషః. ఇష్టకేతి. ఆనీయతామిత్యత్రేతి శబ్దః అబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబధ్యతే - యద్వా - పరేణ సంబంధ్యతే యథేష్టకానయన మేవ మాపయికాశ్చ క్రియంతామితి. బహు సాహస్రా బహుసహస్ర సంఖ్యాకాః ఆనీయతామితి వ్యత్యయేనైకవచనం. ౧౦. ఔప

విశేషేణ పూజా కార్యా యథాక్రమం, తే చ స్యుస్సంభృతాస్సర్వే వసుభిర్భో జనేన చ, యథా సర్వం సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే. తథా భవంతః కుర్వంతు ప్రీతిస్నిగ్ధేన చేతసా. ౧౫. తతస్సర్వే సమాగమ్య వసిష్ఠమిదమబ్రువన్, యథోక్తం తత్సువిహితం న కంచిత్పరిహీయతే, యథోక్తం తత్కరిష్యామో న కించిత్పరిహాస్యతే. ౧౬. తతస్సుమంత్రమానీయ వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్, నిమంత్రయస్వ నృపతీన్ పృథివ్యాం యే చ ధార్మికాః. ౧౭. బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చైవ సహస్రశః, సమానయస్వ సత్కృత్య సర్వదేశేషు మానవాన్. ౧౯. మిథిలాధిపతిం శూరం జనకం సత్యవిక్రమం, నిష్ఠితం సర్వశాస్త్రేషు తథా వేదేషు నిష్ఠితం, తమానయ మహాభాగం స్వయమేవ సుసత్కృతం, పూర్వసంబంధినం జ్ఞాత్వా తతః పూర్వం బ్రవీమి తే. ౨౧. తథా కాశీపతిం స్నిగ్ధం సతతం ప్రియవాదినం, వయస్యం రాజసింహస్య స్వయమేవానయస్వహ. ౨౨. తథా కేకయరాజానం వృద్ధం పరమధార్మికం, శ్వశురం రాజసింహస్య సపుత్రం త్వమిహానయ. ౨౩. అంగేశ్వరం మహాభాగం రోమపాదం సుసత్కృతం, వయస్యం రాజ

లీలా సముచ్చీయతే - విశేషేణ అత్యాదరేణేత్యర్థః - యథాక్రమం యథావృద్ధం - తే చేత్యత్ర చ శబ్దో భిన్నక్రమః - తే భోజనేన - వసుభిః ధనైశ్చ - సంభృతాః తృప్తాశ్చ స్యుః - సర్వమపి యథా సువిహితం సుష్ఠ్వనుష్ఠితం స్యాత్ కించిదపి న పరిహీయతే న త్యజ్యతే - ప్రీతిస్నిగ్ధేన స్నేహార్ద్రేణ. ౧౫. యథోక్తప్రవృత్తిం దర్శయతి తత ఇతి. తత్ పూర్వోక్తకార్యజాతం. ౧౬. ఏవముపకరణనిష్పత్త్యనంతరం రాజాహ్వానమాజ్ఞాపయతి తత ఇత్యాదినా. నిమంత్రయస్వ ఆహ్వయ. ౧౭. బ్రాహ్మణానితి. సర్వదేశేషు - స్థితానితి శేషః. ౧౯. మిథిలేతి శ్లోకద్వయం. తం ప్రసిద్ధం - స్వయమేవ - న తు దూతముఖేన - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసుహృదం తతః పూర్వోక్తేభ్యో నృపతిభ్యః. ౨౧. తథేతి. స్వయమేవ గమనహేతవో విశేషణాని. ౨౨. తథేతి. కేకయరాజానమితి సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాట్ట

కార్యా ఇత్యాది. ఔపకార్యాః రాజసదనాని - బహుగుణాన్వితాః బహూపకరణయుక్తాః - సునిష్ఠితా సునిర్మితాః సర్వకామైరుపస్థితాః - కామ్యమానైః సర్వపదార్థైరుపేతాః జానపదస్య గ్రామాంతరాదాగతస్య - లీలయా అవజ్ఞయా అనాదరేణ తు నైవ దేయమిత్యర్థః. సర్వవర్ణా ఇతి. సర్వే వర్ణాః యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః - తేషామపి విశేషేణ తేషాం తు విశేషేణ కర్తవ్యమిత్యర్థః - యథాక్రమం యథార్హం - తే చేత్యత్ర చశబ్దో భిన్నక్రమః వసుభిర్భోజనేన చ యథా సంభృతాశ్చ స్యుః - తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౫. తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - యథోక్తం యథాశాస్త్రముక్తం త్వయా యదుక్తం తత్ న కించిత్పరిహీయతే నకించిల్లుప్యతే యథా నకించిత్పరిహాస్యతే కించిదపి యథా పరిత్యక్తం న భవేత్ తథా తత్సువిహితం స్వనుష్ఠితం కరిష్యామ ఇత్యర్థః. ౧౬—౧౯. మిథిలాధిపతిమితి. స్వయమేవానయేతి సంబంధః - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసంబంధినం జ్ఞాత్వా - తతః పూర్వం తత్పూర్వకం బ్రవీమి రాజాహ్వానముపదిశామీత్యర్థః. తి. పూర్వసంబంధినం - పూర్వస్మిన్నేవ కాలే భావినం సంబంధినం యోగబలేన జ్ఞాత్వా - సమస్తపాఠే మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః - తతో హేతోః భావిసంబంధిత్వాద్ధేతోః సర్వేభ్యః పూర్వం పూర్వకాలే తదానయనం బ్రవీ

సింహాస్య సమానయ యశస్వినమ్. ౨౪. ప్రాచీనాన్ సింధుసౌవీరాన్ సౌరాష్ట్రేయాంశ్చ పార్థివాన్, దాక్షిణాత్యాన్నరేంద్రాంశ్చ సమస్తానానయస్వహ. ౨౫. సంతి స్నిగ్ధాశ్చ యేచాన్యే రాజానః పృథివీతలే, తానానయ యథా క్షిప్రం సానుగాన్ సహబాంధవాన్. ౨౬. వసిష్ఠవాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా సుమంత్ర స్త్వరిత స్తదా, వ్యాదిశత్పురుషాం స్తత్ర రాజ్ఞామానయనే శుభాన్. ౨౭. స్వయమేవ హి ధర్మాత్మా ప్రయయౌ మునిశాసనాత్, సుమంత్ర స్త్వరితో భూత్వా సమానేతుం మహీక్షితః. ౨౮. తే చ కర్మాంతికాస్సర్వే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే, సర్వం నివేదయంతి స్మ యజ్ఞే యదుపకల్పితమ్. ౨౯. తతః ప్రీతో ద్విజశ్రేష్ఠ స్తాన్ సర్వానిదమబ్రవీత్. ౨౯½. అవజ్ఞయా న దాతవ్యం కస్యచిల్లీలయాపివా, అవజ్ఞయా కృతం హన్యాద్దాతారం నాత్ర సంశయః. ౩౦½. తతః కైశ్చి దహోరాత్రై రుపయాతా మహీక్షితః, బహూని రత్నాన్యాదాయ రాజ్ఞో దశరథస్య వై. ౩౧ తతో వసిష్ఠస్సుప్రీతో రాజానమిదమబ్రవీత్, ఉపయాతా నరవ్యాఘ్ర రాజాన స్తవ శాసనాత్. ౩౨½. మయాపి సత్కృతాస్సర్వే యథార్హం రాజసత్తమాః, యజ్ఞీయం చ కృతం రాజన్ పురుషైస్సుసమాహితైః. ౩౩½. నిర్యాతు చ భవాన్ యష్టుం యజ్ఞాయతనమంతికాత్, సర్వకామై రుపహృతై రుపేతం వై సమంతతః. ౩౪½. ద్రష్టు మర్హసి రాజేంద్ర మనసేవ వినిర్మితమ్. ౩౫.

జభావః. ౨౩. అంగేతి. సమానయ-త్వమేవేతి శేషః. ౨౪. ప్రాచీనానితి. ప్రాచీనాన్ ప్రాగ్దేశవర్తినః- సింధుదేశ్యే సౌవీరదేశే చ భవాస్సింధుసౌవీరాః- సౌరాష్ట్రేయాన్ సురాష్ట్రదేశభవాన్ - దాక్షిణాత్యాన్ దక్షిణదేశభవాన్ - ఆనయస్వ-దూతముఖేనేతి శేషః. ౨౫. సంతీతి. యథాక్షిప్రం శైఘ్ర్య మనతిక్రమ్య. ౨౬. వసిష్ఠేతి. శుభాన్ అంతరంగాన్. ౨౭. స్వయమితి. మహీక్షితః వసిష్ఠేన విశిష్యోక్తాన్. ౨౮. తేచేతి. ఉపలక్షణమేతచ్ఛిల్పకరాదీనాం - యజ్ఞనిమిత్తం - యదుపకల్పితం నిర్మితం- తత్సర్వం నివేదయంతి స్మ. ౨౯. అవశ్యం శిక్షణీయాంశం పునశ్శిక్షయతి తతః ప్రీత ఇతి. అర్ధమేకాన్వయం. ౨౯½. అవజ్ఞయేతి. లీలయా వినోదేన. ౩౦½. తత ఇతి. తతః దశరథనిర్గమనానంతరం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణిముక్తాప్రవాళవస్త్రాభరణ చందనాదీని. ౩౧½. తత ఇతి. స్పష్టం. ౩౨½. మయేతి. యజ్ఞమర్హతి యజ్ఞీయం యజ్ఞర్త్విగ్భ్యాం ఘఖఞావితి ఘః - యజ్ఞాయ యత్సంపాద్యం తత్సర్వం సంపాదిత మిత్యర్థః. ౩౩½. నిర్యాత్వితి. అంతికాత్ సమీపే-దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా చేతి చకారేణ పంచమీ - సమీపే ఉపహృతైః - సర్వకామైః - సర్వోపకరణైః- ఉపేతం. ౩౪½. ద్రష్టుమిత్యర్ధ మేకాన్వయం. మనసేవేతి క్షిప్రసిద్ధత్వే దృష్టాంతః. ౩౫. తథేతి. వసిష్ఠే

మిత్యర్థః. ౨౦——౨౬. వసిష్ఠవాక్యమితి. శుభాన్ కుశలాన్. ౨౭——౨౯½. అవజ్ఞయేతి. అవజ్ఞయా అనాదరేణ - లీలయా అశ్రద్ధయా. ౩౦½ తత ఇతి. ఆదాయ ఉపాయనార్థం. ౩౨½. మయాపీతి. యజ్ఞీయం యజ్ఞోపయోగి స్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతమిత్యర్థః. ౩౩½. అంతికం అంతికే స్థితం - సర్వకామైస్సర్వోపకరణైః. ౩౪½. ద్రష్టుమితి. మనసేవ వినిర్మితమితి - అవిలంబేన లోకోత్తరతయా చ నిర్మాణం సూచితం - భవతి-తథా వసిష్ఠవచనాదితి లుప్తవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరితి చ సంబంధః. యజ్ఞవాటగతా ఇత్యర్థం భిన్నం వాక్యం - అత్రాప్యా

తథా వసిష్ఠవచనాదృశ్యశృంగస్య చోభయోః, శుభే దివసనక్షత్రే నిర్యాతో జ
గతీపతిః. ౩౬. తతో వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వ ఏవ ద్విజోత్తమాః, ఋశ్యశృంగం
పురస్కృత్య యజ్ఞకర్మారభంస్తదా, యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యథాశాస్త్రం
యథావిధి. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోదశస్సర్గః.

అథ సంవత్సరే పూర్ణే తస్మిన్ ప్రాప్తే తురంగమే, సరయ్వాశ్చోత్తరే
తీరే రాజ్ఞో యజ్ఞోఽభ్యవర్తత. ౧. ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య కర్మ చక్రుర్ద్విజ
ర్షభాః, అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః. ౨. కర్మ కుర్వంతి

త్యవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరిత్యర్థః - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మత్వేన
వృతత్వాత్తద్వచనమప్యపేక్షితం - శుభే దివసే సోమసౌమ్యవారాదౌ - శుభే నక్షత్రే రోహిణ్యా
దౌ - నిర్యాతః గృహాద్యజ్ఞశాలాం ప్రతీత్యర్థసిద్ధం - అత్రాహుః. 'శంఖదుందుభిమృదంగవాదనై
ర్మంగళైః పటహకాహళాదిభిః, స్వస్తివాదముఖరైర్మఖక్షితిం బ్రాహ్మణైశ్చ సహ సంప్రపద్యత'
ఇతి. ౩౬. తత ఇతిసార్ధశ్లోకః. ఆరభన్నితి ఛాందసః - యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యజమానర్త్విగాద
యః - యథావిధి యథాక్రమం - యథాశాస్త్రం-సర్వే యజ్ఞకర్మ ఆరభన్-స్వస్వకర్మ ఆరంభతే
త్యర్థః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాల
కాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతే శాలాప్రవేశానంతరమశ్వమేధారంభస్సంగ్రహేణ దర్శితః - తదనుష్ఠానం
విస్తరేణ దర్శయిష్యన్ తస్యాశ్వాగమనపూర్వకత్వాత్తదనువాదపూర్వకం యజ్ఞానుష్ఠానం దర్శ
యతి చతుర్దశే - అథేత్యాది. అథ అశ్వవిమోచనానంతరం - తురంగమే ప్రాప్తే క్రమేణ ప్రాప్తే-
తస్మిన్ సంవత్సరే పూర్ణే రాజ్ఞో యజ్ఞః అభ్యవర్తత ప్రావర్తత - అశ్వాగమనక్రమస్తు - 'విముక్త
మశ్వం స్వైరం చరంతం రాజపుత్రా రాజోగ్రసూతగ్రామణిక్షత్తసంగ్రహీతారశ్చతుశ్శతాః పరి
పాలయంతోఽనావర్తయంతోఽనుచరంతి' - బ్రహ్మాధ్వర్యుహోతృద్గాతారశ్చత్వార ఋత్విజ
స్తం రథకారగృహే సమానీయ బధ్వా తస్య చతుర్షు పదేష్విహ ధృతిస్స్వాహేత్యాద్యాహుతి
చతుష్టయం జుహ్వతి - తథాహుః - 'రథకారగృహేఽశ్వస్య వసతస్సాయమస్యతు, చతుర్షు పత్సు
హోతవ్యాశ్చతస్రో ధృతయః క్రమా' దితి. అథైకాదశమాసాదూర్ధ్వం తం సదస్సమానీయ అ
శ్వత్థే వ్రజే బధ్నంతి - తథాహాపస్తంబః - 'ఊర్ధ్వమేకాదశాన్మాసాదాశ్వత్థే వ్రజేఽశ్వం బధ్నీ
యా' దితి. తతో ద్వాదశే మాసే శాలానిర్మాణాది సకలసంభారాన్ సంభృత్య ఫాల్గునామావా
స్యాయామృత్విగ్భిశ్శాలాం ప్రవిశ్య ప్రతిపద మారభ్యాశ్వమేధం ప్రారభంతే. ౧. ఋశ్యశృంగ
మితి. అనేన ప్రధానార్త్విజ్యం బ్రహ్మత్వం తస్యేతి గమ్యతే. ౨. ప్రతిపదమారభ్య సప్తసు దినేషు

రభన్నిత్యనుషజ్యతే - యథాశాస్త్రం వేదోక్తమనతిక్రమ్య - యథావిధి కల్పసూత్రానుసారేణ,
౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః.

అథేతి. ఏతేన పూర్వోక్త ఏవార్థస్సూచ్యతే న పునః సంవత్సరాన్తరప్రాప్తిరితి జ్ఞేయం.౧.౨.
కర్మేతి. 'యాజకా వేదపారగా' ఇతి యాజకా ఋత్విజః వేదపారగాః వేదస్యాధీతస్య పారం ఫలవ

విధివద్యాజకా వేదపారగాః, యథావిధి యథాన్యాయం పరిక్రామంతి శాస్త్రతః. ౩. ప్రవర్గ్యం శాస్త్రతః కృత్వా తథైవోపసదం ద్విజాః, చక్రుశ్చ విధివత్సర్వ మధికం కర్మ శాస్త్రతః. ౪. అభిపూజ్య తతోహృష్టా స్సర్వే చక్రుర్యథావిధి, ప్రాతస్సవన పూర్వాణి కర్మాణి మునిపుంగవాః. ౫. ఐంద్రశ్చ విధివద్దత్తో రాజా చాభిష్టుతోఽనఘః, మాధ్యందినం చ సవనం ప్రావర్తత యథాక్రమం. ౬.

కర్తవ్యాన్ త్రీణి త్రీణి వైశ్వదేవాని జుహోతీతి విహితానేకవింశతిహోమాన్ పూర్ణాహుతిముత్తమాం జుహోతీతి విహితం కర్మవిశేషం చాభిప్రేత్యాహ కర్మ కుర్వంతీతి. యాజకాః ఋత్విజః - వేదపారం తదర్థావబోధః తద్గచ్ఛంతీతి వేదపారగాః - కర్మపూర్వోక్తం - విధివత్ కుర్వంతి స్మ. యథావిధి యథావేదోక్తం - యథాన్యాయం యథామీమాంసం-శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ - పరిక్రామంతి ప్రచరంతి-'సాసగ్గ్రథితే సోమేఽధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్ సదోతీయా'దిత్యాద్యుక్త క్రమమతిలంఘ్య ఋత్విజో న విహరంతీత్యర్థః. ౩. అథ సోమక్రయానంతరం సోమరాజాప్యాయనకర్మవిశేషాన్ దర్శయతి ప్రవర్గ్యమితి. ద్విజాః ఋత్విజః - ప్రవర్గ్యం 'దేవా వై సత్రమాసతే' త్యాది ప్రవర్గ్యబ్రాహ్మణోక్తం కర్మవిశేషం శాస్త్రతః విధి మీమాంసా కల్పసూత్రానుసారేణ - కృత్వా - ఉపసదం ఇష్టివిశేషం - తథైవ శాస్త్రత ఏవ - కృత్వా శాస్త్రతః ఉపదేశశాస్త్రాత్ - అధికం అతిదేశతః ప్రాప్తం - సర్వం కర్మ చ చక్రుః - తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యోపసదో ద్వాదశాహీనస్యేతి ప్రాప్తాః ద్వాదశ ప్రవర్గ్యోపసద శ్చక్రు రిత్యర్థః. ౪. అథ సోమప్రయోగం దర్శయతి అభిపూజ్యేతి. బహిష్పవమానాదిభి స్తత్తత్కర్మ దేవతా అభిపూజ్య - తతః ప్రవర్గ్యోపసదనావసానే - ప్రాతస్సవన పూర్వాణి ప్రాతస్సవన మాధ్యందినసవనతృతీయసవనాని కర్మాణి - చక్రుః. ౫. ఐంద్ర ఇతి. ఐంద్రః ఐంద్రగ్రహనిష్ఠ స్సోమాంశః స విధివదింద్రాయ దత్తః - అనఘః పాపనివర్తకః- రాజా సోమరాజః అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః - యద్వా - ఐంద్రః ఇంద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - ధానాః కరంభః పరివాపః పురోడాశః పయస్యేతి - ప్రాతస్సవనహవీంషి - ఇంద్రాయ హరివతే ధానాః ఇంద్రాయ పూషణ్వతే కరంభః - సరస్వతే పరివాపః ఇంద్రాయ పురోడాశః - మిత్రావరుణాభ్యాం పయస్యేతి హోతవ్యానీంద్రముద్దిశ్యైవ - 'అథ కస్మా దేతేషాగ్ం హవిషా మింద్రమేవ యజంతీ'త్యాదిశ్రుతేః. మాధ్యందినసాయంతనసవనయోః పయస్యావర్జం అన్యత్సర్వం సమానం - అభిషుత ఇతి పాఠే - చతస్సృషు దిక్షు చతుర్భిః ఋత్విగ్భిః - పాషాణైరభిహత్య నిస్సారితసారా సోమలతా భూదిత్యర్థః - తథాహి సూత్రం - 'సోమం రాజానం దృషది నిధాయ దక్షిణతో బ్రహ్మాపశ్చాదధ్వర్యు రుత్తరతో హోతా ప్రాగుద్గాతా స్థిత్వా దృషద్భి రభిహన్యా'దితి. అనఘః అంశుస్కందనరహితః. ౬. తృతీయేతి. తథా శాస్త్రప్రకారేణ - ప్రాతస్సవనపూర్వాణీ

దర్థావబోధః-తద్గచ్ఛంతీతి తథా-యథావిధి ఉత్పత్త్యాది విధ్యనుసారేణ-యథాన్యాయం - మీమాంసాశాస్త్ర గతన్యాయానుసారేణ యథావిధీత్యనేనైవ సిద్ధే శాస్త్రత ఇత్యేతత్ యథాన్యాయత్వ విధానార్థం తథాచ యథావిధి పరిక్రామంతి శాస్త్రతో యథాన్యాయం పరిక్రామంతీతి వాక్యభేదేన నిర్వోఢవ్యం. ౩. ప్రవర్గ్యమితి. ప్రవర్గ్యం ఆరాదుపకారక కర్మవిశేషః - శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ కృత్వా ఉపసత్ ఉపసన్నామకర్మ విశేషః. పూర్వం ప్రకృతౌ స్థితతయా ఆదిష్టం అధికం విధివత్ శాస్త్రతో విహితం చేత్యర్థః-అధికమిత్యనేనా న్యూనత్వం వా ౪. ౫. ఐంద్ర ఇతి. ఐంద్రః ఇంద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - రాజా సోమలతా అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః. ౬. ౭. న చేతి,

తృతీయసవనం చైవ రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః, చక్రుస్తే శాస్త్రతో దృష్ట్వా తథా బ్రాహ్మణపుంగవాః. ౭. నచాహుతమభూత్తత్ర స్ఖలితం వాపి కించన, దృశ్యతే బ్రహ్మవత్సర్వం క్షేమయుక్తం హి చక్రిరే. ౮. న తేష్వహస్సు శ్రాంతో వా క్షుధితో వాపి దృశ్యతే, నావిద్వాన్ బ్రాహ్మణస్తత్ర నాశతానుచరస్తథా. ౯. బ్రాహ్మణా భుంజతే నిత్యం నాథవంతశ్చ భుంజతే, తాపసా భుంజతే చాపి శ్రమణా భుంజతే తథా. ౧౦. వృద్ధాశ్చ వ్యాధితాశ్చైవ స్త్రియో బాలాస్తథైవచ, అనిశం భుంజమానానాం న తృప్తిరుపలభ్యతే. ౧౧. దీయతాం దీయతామన్నం వాసాంసి వివిధాని చ, ఇతి సంచోదితాస్తత్ర తథా చక్రురనేకశః. ౧౨. అన్నకూటాశ్చ బహవో దృశ్యంతే పర్వతోపమాః. దివసే దివసే

త్యుక్తస్యైవాయం ప్రపంచః. ౭. నచేతి. అహుతం స్ఖలితం - అన్యథా హుతం వా-కించ న నాభూత్ - సర్వం హోమాదికం - బ్రహ్మవత్ మంత్రవత్ - దృశ్యతే స్మ. హి యస్మాత్ క్షేమయుక్తం నిర్విఘ్నం చక్రిరే - అత్రాన్నహోమాదికమశ్వమేధీయం సూచితం-తేషాం బహుత్వేన స్ఖాలిత్యాది సంభావనయా తత్పరిహారస్య వక్తవ్యత్వాత్ - తథాహుర్యాజ్ఞికాః - 'పత్నీ సంయాజనాంతే హ న్యగ్నిష్టోమే తు సంస్థితే, ప్రజాపతిసమే గీతే వీణాగణికిభి ర్నృపే. అస్తం గతే సహస్రాంశావారుహ్యాశ్వత్థనిర్మితాః, షట్త్రింశతమథాసందీ స్తావంతోఽధ్వర్యవో వృతాః. అప్రాకృతైస్స్రువైర్దీర్ఘదండైః ఖదిరసంభవైః, సర్వాం తాం రాత్రిమన్నాని దశాజ్యాదీని జుహ్వతి. సంఖ్యాహుతీస్తాస్సకృదేవ హుత్వా పరార్థపర్యంతమథ క్రమేణ, హుత్వాశ్వనామ ప్రభృతీని రాత్రే శ్శేషో ధ్య సంఖ్యాహుతిభిస్సమాప్య' ఇతి. ౮. అథ తత్రాన్నదానసమృద్ధిం దర్శయత్యష్టభిః - న తేష్విత్యాది. యద్యపి క్రీతే సోమే యజ్ఞాన్నం న భోజ్యం-తథాపి సర్వద్రవ్యస్య వసిష్ఠసాత్కృతత్వేన న దోషః- తేష్వహస్సు యజ్ఞీయదినేషు - శ్రాంతః పిపాసితః - క్షుధితః - బుభుక్షితః - న దృశ్యతే నాదృశ్యత - అశతానుచరః శతశిష్యరహితః. ౯. బ్రాహ్మణా ఇతి. నాథవంతః దాసాః - శూద్రాదయ ఇతి యావత్ - శ్రమణాః దిగంబరాః - 'శ్రమణా వాతవసనా' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా - 'చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తా శ్శ్రమణానామ తే స్మృతా' ఇతి స్మృతిః. ౧౦. వృద్ధా ఇతి. వ్యాధితాః సంజాతవ్యాధయః - అనిశం భుంజమానానాం భుంజానేష్వపి - యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాసీదిత్యర్థః - యద్వా - రస్యతాతిశయాత్ భుక్త్వానంతరమపి భోజనేచ్ఛా జాయత ఇత్యర్థః. ౧౧. దీయతామితి. తథా చక్రుః - దదు రిత్యర్థః. ౧౨. అన్నేతి. విధివత్ పాకవిధ్యుక్తక్రమేణ - సిద్ధస్య

తత్ర యాగే స్ఖలితం స్కన్నం-పాత్రా దితి శేషః - బ్రహ్మవత్ మంత్రవత్ - క్షేమయుక్తం విఘ్నరహితం విఘ్ననివారక రక్షోఘ్నమంత్రాద్యుపేతమిత్యర్థః. ౮. న తేష్వితి. అశతానుచరః శతశిష్యరహితః. ౯. బ్రాహ్మణా ఇతి. నాథవంత ఇత్యనేన బ్రాహ్మణశుశ్రూషకాః శూద్రా ఉచ్యంతే - శ్రమణాః చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాః. ౧౦. అనిశమితి. న తృప్తిరుపలభ్యతే భోజ్యపదార్థానాం రసాతిశయలోభాత్ తృప్తి ర్నాభూదిత్యర్థః - యద్వా - అనిశం భుంజానేష్వపి జనేషు యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాభూదిత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా. అనిశమితి. భోజ్యపదార్థానాం రస్యతాతిశయాత్ అనిశం భుంజమానానామపి తృప్తి ర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః - యద్వా - దశరథస్య తృప్తి ర్నాస్తి-అతఏవ దీయతామన్నమిత్యుక్తం. ౧౧. ౧౨. అన్నకూటా ఇతి. అత్ర అన్నేతి లుప్త

తత్ర సిద్ధస్య విధివత్తదా. ౧౩. నానాదేశాదనుప్రాప్తాః పురుషాః స్త్రీగణాస్తథా, అన్నపానైస్సువిహితాస్తస్మిన్ యజ్ఞే మహాత్మనః. ౧౪. అన్నం హి విధివత్స్వాదు ప్రశంసంతి ద్విజర్షభాః, అహో తృప్తాస్స్మ భద్రం త ఇతి శుశ్రావ రాఘవః. ౧౫. స్వలంకృతాశ్చ పురుషా బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్, ఉపాసతే చ తానన్యే సుమృష్టమణికుండలాః. ౧౬. కర్మాంతరే తదా విప్రాః హేతువాదాన్ బహూనపి, ప్రాహుస్స్మ వాగ్మినో ధీరాః పరస్పరజిగీషయా. ౧౭. దివసే దివసే తత్ర సంస్తరే కుశలా ద్విజాః, సర్వకర్మాణి చక్రుస్తే యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః. ౧౮. నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాబహుశ్రుతః, సదస్యస్తస్య వై రాజ్ఞో నావాదకుశలా ద్విజాః. ౧౯. ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయే

పక్వస్య-అన్నేతి లుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పదం - అన్నస్య - ఖాద్య భక్ష్య లేహ్య చోష్య భేదభిన్నస్య కూటాః రాశయః. ౧౩. నానేతి. సువిహితాః సుతర్పితాః. ౧౪. అన్నం హీతి. అన్నం విధివత్ ఉపచారవత్ - స్వాదు చ - అనేన తృప్తాః స్మ - అహో ఇదం వర్ణితుం న శక్యమితి ద్విజర్షభాః ప్రశంసంతి ప్రాశంసన్ - తద్రాఘవ శ్శుశ్రావ - న తేష్వహస్స్విత్యారభ్య ప్రశంసాప్రకారః - న తు కవివాక్యం - అనేన బ్రాహ్మణౌ వీణాగాథినౌ గాయత ఇత్యారభ్య ఇత్యదదా ఇత్యయజథా ఇత్యపచ ఇతి బ్రాహ్మణో గాయేదిత్యుక్తస్తుతిశ్రవణముక్తం. ౧౫. స్వలంకృతాఇతి. బ్రాహ్మణాన్ బ్రాహ్మణేభ్యః - పర్యవేషయన్ - భక్ష్యాన్నపానాదీనితి శేషః - సుమృష్టమణికుండలాః ఉత్తేజితరత్నకుండలాః - అన్యే పురుషాస్సహాయార్థం తానసేవంతేత్యర్థః. ౧౬. కర్మాంతరఇతి. కర్మాంతరే సవనయోరంతరాళకాలే - ధీరాః ధీమంతః - వాగ్మినః పటువాచః - విప్రా ఋత్విజః - పరస్పరజిగీషయా బహూన్ హేతువాదాన్ ప్రాహుస్స్మ - అనేన బ్రహ్మోద్యముక్తం - యథా 'కిగ్ంస్విదాసీత్ పూర్వచిత్తి' రిత్యాది హోతృబ్రహ్మణోః ప్రశ్నప్రతివచనాని. ౧౭. అథ 'ఉమోర్వ్యౌకావ్యాధిదైవత్యాని ద్వినారాశంసనం ప్రాతస్సవనం ద్వినారాశంసనం మాధ్యందినసవనం సకృన్నారాశంతనం తృతీయసవన' మితి విహితాని త్రికాలకర్మాణి దర్శయతి దివసేదివస ఇతి. దివసేదివసే అశ్వమేధాహేషు ప్రత్యహం - సంస్తరే ఆస్తీర్ణబర్హిషి - 'సంస్తరౌ ప్రస్తరాధ్వరౌ' ఇత్యమరః. సర్వకర్మాణి ఉమాదిదైవత్యకర్మాణి యథాశాస్త్రం వృద్ధైః ప్రచోదితాస్సంతః చక్రుః - 'ఉమా ఊర్వ్యాశ్చ కావ్యాశ్చ పితర స్సవనత్రయే' ఇతి హి స్మర్యతే. నారాశంసనం నామ సకృత్ భక్షితాప్యాయితాసాదితచమసం. ౧౮. నేతి. అత్ర యజ్ఞే - అషడంగవిత్ కశ్చిన్నాసీత్ - అవ్రతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - అబహుశ్రుత శ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - తస్య రాజ్ఞస్సదస్యాః సదసి సమవేతాః ద్విజాః - అవాదకుశలాః నాసన్. ౧౯. అథౌపవసథ్యదినకృత్యం పశ్వాలంభం వక్తుం యూపోచ్ఛ్రయణప్రకార మాహ

షష్ఠ్యంతం భిన్నం పదం సిద్ధస్యేత్యస్య విశేషణం-సిద్ధస్య నిష్పన్నస్య. ౧౩. నానాదేశాదితి. సువిహితాః సుతరాం తర్పితాః. ౧౪. అన్నం హీతి. అహో తృప్తాస్స్మ ఇతి శబ్దం రాఘవః - శుశ్రావ - హి యస్మాత్కారణాత్ స్వాదు విధివద్దత్తమన్నం ద్విజర్షభాః ప్రశంసంతీతి సంబంధః. ౧౫. స్వలంకృతాఇతి. బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్ బ్రాహ్మణేభ్యో భక్ష్యభోజ్యాదికం ప్రదదురిత్యర్థః - అన్యే సుమృష్టమణికుండలాః పరివేషయితారః తాన్ సహాయార్థమసేవంతేత్యర్థః. ౧౬. కర్మాంతరఇతి. విప్రా ఋత్విజః - ప్రకృతయాగానుష్ఠానోపయోగవాదాంశ్చక్రుః. ౧౭. దివసఇతి. సంస్తరే యజ్ఞే. ౧౮. నాషడంగవిదితి. వ్రతాని ప్రాజాపత్యాదీని. ౧౯. ప్రాప్త ఇతి శ్లోకద్వయ మేకా

తస్మిన్ షడ్బైల్వాః ఖాదిరా స్తథా, తావన్తో బిల్వసహితాః పర్ణినశ్చ తథాపరే, శ్లేష్మాతకమయ స్త్వేకో దేవదారుమయ స్తథా, ద్వావేవ విహితౌ తత్ర బాహువ్య

ప్రాప్తఇతి. శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తస్మిన్ అశ్వమేధే - యూపానాముచ్ఛ్రయో యూపోచ్ఛ్రయః - ఉచ్ఛ్రయః ఉత్క్షేపణం ఉద్ధృత్య స్థాపనమితి యావత్ - తత్కాలోఽత్ర లక్ష్యతే - 'యూపాయోచ్ఛ్రీయమాణాయానుబ్రూహీ'తి ప్రైషే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - బిల్వస్య వికారా బైల్వాః - బిల్వాదిభ్యోఽణిత్యణ్ - బైల్వాయూపా షట్ - ఉచ్ఛ్రితా ఇతి శేషః - ఖదిరస్య వికారాః ఖాదిరాః - తథేతి సముచ్చయే - ఖాదిరయూపాశ్చ తావన్తః - షడేవ - బిల్వసహితా ఇతి ఖాదిరాణాం బిల్వసమీపవర్తిత్వం న తు పర్ణిసమీపవర్తిత్వ మిత్యుచ్యతే - షట్ఖాదిరా యథా బిల్వసహితా భవన్తి తథోచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - అపరే ఉక్తేభ్యోఽన్యే పర్ణినః - పర్ణీ పలాశః - 'పలాశే కింశుకః పర్ణ' ఇత్యమరః - తత్ప్రకృతికాః పర్ణిన ఇత్యుచ్యంతే - పర్ణినో యూపా స్తథా - షడుచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - శ్లేష్మాతకమయ ఇతి - రాజ్జుదాలవికారః - ఏకో యూప ఉచ్ఛ్రితః - దేవదారుమయ స్తథా దేవదారువికారశ్చ - యూప ఉచ్ఛ్రితః - అత్రైకత్వమవివక్షితం ద్వయోః శ్రుత్యా చోదితత్వాత్ - 'రాజ్జుదాలమగ్నిష్ఠమ్మినోతి పౌతుద్రవావభితో భవత' ఇతి హి శ్రుతిః. రాజ్జుదాలః శ్లేష్మాతకః పౌతుద్రవౌ దేవదారూ - అయమత్ర విన్యాసక్రమః - రాజ్జుదాలోఽగ్నిష్ఠః అగ్నౌ తిష్ఠతీత్యగ్నిష్ఠః - అగ్నిశబ్దేన అగ్నిస్థానవేదిరుచ్యతే. 'అర్ధమన్తర్వేది మినుయా దర్ధం బహిర్వేదీ'తి శ్రుతేః. సోఽగ్నిష్ఠః ప్రథమయూపః - 'తానగ్నిష్ఠప్రథమాన్ మన్త్రేణ ఛినత్తీ'తి సూత్రాత్. తస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోర్దేవదారుయూపౌ - తేషాం త్రయాణాం దక్షిణత స్త్రయో బైల్వా ఉత్తరత స్త్రయః - తేషా న్నవానాం దక్షిణత స్త్రయః ఖాదిరా ఉత్తరత స్త్రయః పంచదశానాం దక్షిణత స్త్రయః - పాలాశా ఉత్తరత స్త్రయః ప్రథమం పాలాశషట్కమన్తే బిల్వషట్కం వా సర్వథా ఖాదిరా ఏవ బిల్వసహితాః న పునః పాలాశాః - తమిమమర్థం గ్రంథకారో బిల్వసహితా ఇత్యసూచయత్ - ఆపస్తంబశ్చాసూత్రయత్ - 'రాజ్జుదాలమేకవింశత్యరత్నిం సంమినోతి పౌతుద్రవానభిత స్త్రయో బైల్వా దక్షిణత స్త్రయః - ఉత్తరతః త్రయః ఖాదిరా దక్షిణత స్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః పలాశా దక్షిణత స్త్రయ ఉత్తరత' ఇతి. ఏవం యూపానాముచ్ఛ్రయణక్రమముక్త్వా తేషామన్తరాళప్రదేశవిస్తారం దర్శయతి ద్వావితి - తత్ర యూపేషు - ద్వౌ ద్వౌ బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ విహితౌ కృతౌ - వ్యస్తౌ

న్వయం - ప్రాప్తే - తస్మిన్ యజ్ఞే - యూపోచ్ఛ్రయే యూపస్థాపనే ప్రాప్తే తావన్తః పూర్వోక్తాః - షట్సంఖ్యాకాః - పర్ణినః పలాశాః బిల్వసహితాః ఏకేన బిల్వయూపేన సహితాః. శ్లేష్మాతకమయఇతి. దిష్టః అశ్వమేధే విహితః - శ్లేష్మాతకమయోఽగ్నిష్ఠ ఇతి పాఠే - అగ్నిష్ఠః - అగ్న్యభిముఖః తావన్తః బిల్వసహితా ఇతి భేదః - తథాచాయ మర్థః - అబిల్వో బిల్వాదన్యః - యూపయోగ్యవృక్షో దేవదారుః - తేన సహితాః దేవదారుమయ స్తథా - తథా దేవదారుమయో యూప ఇత్యర్థః - ఏవం చ ద్వౌ దేవదారుయూపౌ ఉభయతస్స్థితౌ - తయో ర్మధ్యే శ్లేష్మాతకయూపా ఇత్యుక్తం భవతి. తథాచ శ్రుతిః - 'రాజ్జుదాల మగ్నిష్ఠం మినోతి - పౌతుద్రవా వభితో భవతః'ఇతి - తథాచాశ్వమేధకల్పసూత్రం - 'రాజ్జుదాల మేకవింశత్యరత్నిం సమ్మినోతి పౌతుద్రవావభిత స్త్రయో బైల్వా దక్షిణత స్త్రయః ఉత్తరత స్త్రయః - ఖాదిరాః దక్షిణత స్త్రయః - ఉత్తరత స్త్రయః'. - ఏవం చ షడ్బైల్వాః షట్ఖాదిరాః షట్పాలాశాః పౌతుద్రవౌ ద్వౌ రాజ్జుదాలయూప ఏకః సంభూయ ఏకవింశతియూపా అశ్వమేధ ఇతి వివేకః. బాహువ్యస్తపరిగ్రహౌ వ్యస్తబాహుపరి

స్తపరిగ్రహాః. ౨౧. కారితాస్సర్వ ఏవైతే శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞకోవిదైః, శోభార్థం తస్య యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతా భవన్. ౨౨. ఏకవింశతియూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్నయః, వాసోభిరేకవింశద్భిరేకైకం సమలంకృతాః. ౨౩. విన్యస్తా విధివత్సర్వే శిల్పిభిస్సుకృతా దృఢాః, అష్టాశ్రయస్సర్వఏవ శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః. ౨౪. ఆచ్ఛాదితాస్తే వాసోభిః పుష్పైర్గంధైశ్చ భూషితాః, సప్తర్షయో దీప్తిమంతో విరాజంతే యథా దివి. ౨౫. ఇష్టకాశ్చ యథా న్యాయం కారితాశ్చ ప్రమా

బాహూ బాహువ్యస్తౌ తాభ్యాం పరిగ్రహ స్స్పర్శో యయో స్తౌ - ద్వౌ ద్వౌ యూపౌ వ్యస్తబాహుస్పృశ్యౌ విహితౌ వ్యామమాత్రాంతరప్రదేశా విత్యర్థః-తథాహ ధర్మనిర్ణయకారః - 'షణ్ణవత్యంగుళం బాహుదండమష్టోత్తరం తువా, యూపాంతరాళం తస్మాత్ర మశ్వమేధే మహాక్రతా'వితి. ౨౧. యూపనిర్మాణ మాహ కారితాఇతి- ఏతే సర్వే యూపాః-శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞశాస్త్రజ్ఞైః యజ్ఞకోవిదైః యజ్ఞప్రయోగకుశలైః - కారితాః - కాంచనైః - కాంచనపట్టైశ్చ అలంకృతాః భవన్ - 'బహుళంఛందస్యమాఙ్ యోగేపీ'త్యడభావః - అలంకారోపి కిం శాస్త్రీయః నేత్యాహ తస్య యజ్ఞస్య శోభార్థ మితి యజ్ఞభూమేశ్శోభార్థ మిత్యర్థః. ౨౨. తేషాం సంఖ్యా ప్రమాణే దర్శయతి - ఏకవింశతీతి. తే యూపా ఏకవింశతి 'సుపాంసులుగి' త్యాదినా సులోపః - ఏకవింశత్యరత్నయశ్చ-ఏకవింశత్యరత్న్యున్నతా ఇత్యర్థః - 'ఏకవింశత్యరత్నిరశ్వమేధస్యే'తి శ్రుతేః - చతుర్వింశత్యంగులయోఽరత్నిరితి సూత్రం. 'ఏకవింశద్భిరితీకారలోప బహువచనే ఆర్షే-ఏకైక మితి సామాన్యే నపుంసకం - ఏకో యూప ఏకేన వాససేతి క్రమేణ సర్వేపి వాసోభిరలంకృతా ఇత్యర్థః. ౨౩. యూపస్థాపనవిశేషముక్తానువాదపూర్వ మాహ విన్యస్తా ఇతి. శిల్పిభిః సుకృతాః సుష్ఠుకృతాః అన్యూనాతిరిక్తతయా కృతాః - దృఢాః సుషిరాదిదోషరహితాః - అష్టాశ్రయః అష్టకోటయః 'స్త్రియః పాళ్యశ్రికోటయ' ఇత్యమరః. శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః యూపాభ్యంజనేన స్నిగ్ధరూపయుక్తాః - సర్వ ఏవ విన్యస్తాః స్థాపితాః - యద్వా ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రియ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, శాస్త్రజ్ఞైః కారితా బైల్వాదయస్సర్వ ఏతే కాంచనాలంకృతా భవన్నితి యూపనిర్మాణ ముక్తం - ఏకవింశతీత్యనేన సంఖ్యాప్రమాణే దర్శితే - విన్యస్తా ఇత్యనేన స్థాపన ముచ్యతే. ౨౪. యూపాన్ వర్ణయతి ఆచ్ఛాదితా ఇతి. దివి సప్తర్షయ ఇవ తే యూపా విరాజంతే స్మ - దీప్తిమాత్రే దృష్టాంతః - సప్తానాం సప్తానాం వా. ౨౫. యూపోచ్ఛ్రియపూర్వభావిచయనమాహ ఇష్టకా ఇతి.

గ్రహా - ప్రసారితోభయబాహుపరిణాహావిత్యర్థః. * తి. యూపోచ్ఛ్రియే - యూపోత్క్షేపణప్రేషకాలే - తథా ఖాదిరాస్తావంతః షట్సంఖ్యాకాః బిల్వసహితాః - ఏకైకబిల్వయూపసమీపే స్థితాః - పరే అన్యే పర్ణినః పాలాశాః యూపాస్తేపి షడితి తథా శబ్దార్థః. ౨౧. * తి. కాంచనాలంకృతా భవన్నిత్యత్ర అడభావశ్ఛాందసః. శాస్త్రజ్ఞైః శాస్త్రం శిల్పశాస్త్రం - శుల్బశాస్త్రం చ. * ౨౨. ఏకవింశతియూపా ఇతి. ఏకవింశత్యరత్నయః ఏకవింశత్యరత్నిసంమితోచ్ఛ్రియాః - అరత్నిర్నామ చతుర్వింశత్యంగుళయః. ౨౩. విన్యస్తాఇతి. అష్టాశ్రయః అష్టకోటియుక్తాః - శ్లక్ష్ణం స్నిగ్ధం. * తి. అశ్రయః కోణాః తక్షణవిశేషేణ శ్లక్ష్ణస్పర్శవతా స్వరూపేణ యుక్తాః. ౨౪. * తి. యథా సప్తర్షయో విరాజంతే తథా యూపా వ్యరాజంతేత్యర్థః. * ౨౫. ఇష్టకా ఇతి. యజ్ఞకర్మణి-చితోఽగ్ని రిత్యత్ర అగ్నిశబ్దేనాగ్న్యధారభూతో దేశ ఉచ్యతే-

ణాతః, చితోఽగ్నిర్బ్రాహ్మణైస్తత్ర కుశలైశ్శుల్బకర్మణి. ౨౭. సచిత్యో రాజ
సింహస్య సంచితః కుశలైర్ద్విజైః, గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మ
కః. ౨౮. నియుక్తాస్తత్ర పశవస్తత్తదుద్దిశ్య దైవతం, ఉరగాః పక్షిణశ్చైవ

శుల్బకర్మణి యజ్ఞకర్మణి - 'శుల్బం తామ్రే యజ్ఞకర్మణ్యాచారే జలసన్నిధా' వితి వైజయంతీ. ప్రకృతే చయనం వివక్షితం - శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బసాధ్యం కర్మ శుల్బచయనం - అత ఏవ చాహ రుద్రదత్తః - 'రజ్జూనాం విహరణసాధనత్వా దేతత్కర్మ శుల్బ మాచష్ట ఆచార్య' ఇతి. తత్ర కుశలైః బ్రాహ్మణైః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ప్రమాణతః ప్రమాణేన విశిష్టాః - ఇష్టకాః కారితాః-అత్ర సూత్రం 'పాదమాత్రోఽర్ధమాత్రోఽణుకమాత్ర ఋజురేఖాదక్షిణావృతా స్సవ్యావృతాస్త్ర్యలిఖతాశ్చే'తి. అగ్నిః అగ్న్యాధారవేదిః - చితః తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయనః అభూత్. ౨౭. చయనసంస్థానమాహ - సచిత్య ఇతి. సః చిత్యః చయననిర్వర్త్యోఽగ్నిః - రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్య - అనేన పూర్వమనేకధానుష్ఠితక్రతుత్వం సూచ్యతే - కుశలైః రీతిభేదం వినా చయననిర్మాణసమర్థైః - ద్విజైః బ్రాహ్మణైః ఋత్విగ్భిః - సంచితః సమ్యగ్యథాశాస్త్రం చితః - కథంచిత ఇత్యత్రాహ గరుడ ఇతి. గరుడాకారః - పక్షౌ పుచ్ఛం చ ప్రసార్యాధో వీక్షమాణః ప్రాఙ్ముఖం తిష్ఠన్ గరుడ ఇవ స్థితః - 'శ్యేన చితం చిన్వీతే'తి శ్రుతౌ శ్యేనశబ్దో గరుడపర ఏవ 'సుపర్ణోసి గరుత్మా' నితి మంత్రలింగాత్. యద్వా గరుడః గరుడప్రతికృతిః-జీవితార్థే చాపణ్య ఇతి వాసుదేవాదివత్ ప్రతికృతౌ విహితస్య కనో లుప్. రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః - 'సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీ'తి సూత్రాత్. త్రిగుణః త్రిగుణప్రస్తారః-ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యాగ్నేః-అశ్వమేధే త్రైగుణ్యవిధానాత్-'షట్చితయో భవంతీ' తి శ్రుతేః-'త్రిస్తావోఽగ్నిర్భవతీత్యశ్వమేధే విజ్ఞాయత' ఇతి సూత్రాచ్చ, అతఏవాష్టాదశాత్మకః అష్టాదశ ప్రస్తారాత్మకః-నను షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యస్య త్రైగుణ్యవిధానేనైవాష్టాదశప్రస్తారాత్మకత్వం సిద్ధం కింపునస్తదుపదేశేన-ఉచ్యతే-త్రిగుణ ఇత్యుక్తే పంచదశాత్మకత్వం ప్రతీయతే-తైత్తిరీయకే 'పంచ చితయో భవంతీ'తి విధానాత్. తదిదం వాజసనేయకపక్షావలంబనం ద్యోతయితుమష్టాదశాత్మకత్వోక్తిః-ఏవంభూత శ్చిత ఇత్యన్వయః. ౨౮. అథ పూర్వోక్తేషు యూపేషు - పశునియోజనమాహ నియుక్తా

సబ్రాహ్మణై రిష్టకాభిః చితో బద్ధ ఇత్యర్థః. శుల్బకర్మణీతి పాఠే-శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బానాం యజ్ఞే విహరణసాధనత్వాత్. * తి. యథాన్యాయం యథాసూత్రం అర్ధేష్టకామండలేష్టకాదయశ్చ కారితాః-శుల్బవిద్భిరితి శేషః - శుల్బకర్మణీతి పాఠే శుల్బసూత్రోక్తకర్మణీత్యర్థః-కేచిత్తు తత్ర ఇష్టకాబద్ధే దేశే - అగ్నిః చితః స్థాపిత ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౨౭. సచిత్య ఇతి. చిత్యః చయననిర్వర్త్యః సఇష్టకాభిశ్చితో దేశ ఇత్యర్థః-సంచితః సమ్యక్చితః సంపూర్ణం కృతఇత్యర్థః-తమేవాహ-గరుడ ఇతి. గరుడః గరుడాకారేణ ఇష్టకాభి శ్చితో దేశః-రుక్మపక్షః రుక్మగర్భపక్షః-త్రిగుణః ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యాగ్నేరశ్వమేధే-త్రైగుణ్యవిధానాత్ త్రిగుణః-అతఏవాష్టాదశాత్మకః-అష్టాదశప్రస్తారాత్మక ఇత్యర్థః. తి.సచిత్యోఽగ్నిః సంచితః స్థాపితః-కథం సంచిత ఇత్యత్రాహ-గరుడః గరుడసంస్థానః - రుక్మపక్షః 'సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీ'తి సూత్రాత్ రుక్మపక్షత్వమితి కేచిత్ - అత్రపక్షే త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మక ఇత్యస్య అసామంజస్యం మత్వా చితదేశవిశేషణానీమాని స్వర్ణేష్టకాభిః పక్షనిర్మాణాద్రుక్మపక్షత్వమిత్యన్యే - త్రిగుణః ప్రస్తారః. తదేవాహ అష్టాదశాత్మక ఇతి. షట్చితయో భవంతీతి ప్రకృతావుక్తే రితి భావః. ౨౮. తి. యథా

యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః, ౨౮. శామిత్రే తు హయస్తత్ర తథా జలచరాశ్చ యే, ఋత్విగ్భిస్సర్వమేవైత న్నియుక్తం శాస్త్రతస్తదా. ౨౯. పశూనాం త్రిశతం తత్ర యూపేషు నియతం తదా, అశ్వరత్నోత్తమం తస్య రాజ్ఞో దశరథస్య చ. ౩౦. కౌసల్యా తం హయం తత్ర పరిచర్య సమన్తతః, కృపాణై ర్విశశాసైనం త్రిభిః పరమయా ముదా. ౩౧. పతత్రిణా తదా సార్ధం సుస్థితేన చ చేత

ఇతి. యథాశాస్త్రం శాస్త్రమనతిక్రమ్య - ప్రచోదితాః విహితాః - పశవః ఉరగాః పక్షిణశ్చ-తత్తద్దైవతం ఇన్ద్రాదిదేవతాముద్దిశ్య - తత్ర యూపేషు - నియుక్తాః బద్ధాః-యూపేష్విత్యారోకాణా ముపలక్షణం-'యూపేషు గ్రామ్యా న్పశూ న్నియుంజంతి - 'ఆరోకే ష్వారణ్యా న్ధారయంతీ' తి శ్రుతేః. అత్రాశక్యానాముర గాదీనాం నియోజనం పంజరద్వారా - ఏతే చ పశవ స్తత్తద్దేవతా శ్చ 'ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే సూకర' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాద్యంతే. ౨౮. తత్ర-'పర్యగ్నికృతానారణ్యా నుత్సృజంత్యహింసాయా' ఇతి శ్రుతేరారణ్యా న్పశూ న్పర్యగ్నికృతానుత్సృజ్య గ్రామ్యాణాం పశూనాం శామిత్రే నియోజనమాహ - శామిత్రే త్వితి. తుశబ్దేనారణ్యేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే - హయః అశ్వమేధీయః-యే జలచరాః కూర్మాదయః-తే చ తదన్యత్ సర్వం చ గ్రామ్యపశుజాతం-తత్ర యజ్ఞే తదా విశసనకాలే ఋత్విగ్భిః-శామిత్రే విశసనకర్మణి-శాస్త్రతో నియుక్తం. ౨౯. యూపనియుక్తానాం పశూనాం సంఖ్యా మాహ పశూనామితి. తత్ర యూపేషు పశూనాం త్రిశతం - నియతం బద్ధం-తదా రాజ్ఞో దశరథస్య - అశ్వరత్నోత్తమం అశ్వశ్రేష్ఠోత్తమం చ-నియతం-'త్రిశత' మితి ప్రధానాపేక్షయా అధికానామపి శ్రవణాత్ -తథాహ భాస్కరః-అశ్వమేధపశుసంఖ్యా తు పంచశతమేకోనవింశతిశ్చేతి. అశ్వరత్నోత్తర ఇతి పాఠే రత్నోత్తరో రత్నప్రధానోఽశ్వ ఇతి పరనిపాతేన యోజనా - తథాహ భాస్కరః. 'సౌవర్ణా న్మహిషీమణీ న్దశశతా నస్యావయుత్యావహో ద్వావాతా వయతే మణీ న్దశశతా న్ప్రత్యగ్వహో ప్రాజతా న్, ప్రత్యశ్రోణిసహస్ర మేవ పరివృత్త్యస్యావయే న్మౌక్తికా న్సఖ్యశ్శంఖమణీ న్నథైష సముపగ్రథ్నంత్యవిస్రస్తయ' ఇతి. ఆవయదితి తా న్కరోతి. ౩౦. మృతాశ్వోపచారమాహ కౌసల్యేతి. కౌసల్యా మహిషీ-తత్ర శామిత్రప్రదేశే-తం మృతం హయం - సమంతతః - పరిచర్య-ప్రదక్షిణాప్రదక్షిణం సంచార్య - అత్ర సూత్రం - 'దక్షిణా న్కేశపక్షానుద్గ్రథ్య సవ్యా న్ప్రగ్రథ్య దక్షిణానూరూ నాఘ్నానా ఇదం మధ్విదం మధ్వితి జపంత్యః స్త్రియో మహిష్యశ్చాశ్వ తూబర గో మృగాణాం పరిక్రమ్య సవ్యానుద్గ్రథ్య దక్షిణా న్ప్రగ్రథ్య సవ్యా నూరూ నాఘ్నానా స్త్వక్షీ రవధూన్వంత్య స్త్వప్రదక్షిణం పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణం మంత్రతో యథా పురస్తా న్నవ కృత్వస్సంపాదయం' తీతి. కృపాణై స్తిసృభిః సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః - ఏనం - పరమయా ముదా నిరవధికశ్రద్ధయా - విశశాస అసిపథా న్కల్పయామాస - కౌసల్యేతీతరాసాముపలక్షణం - సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః పత్నయో౽

శాస్త్రం - 'ఇన్ద్రాయ రాజ్ఞే సూకరో వరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణ' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాదితాః. ౨౮. శామిత్ర ఇతి. శామిత్రే విశసనకర్మణి. ౨౯. పశూనాం త్రిశతమితి అశ్వరత్నోత్తరం అశ్వరత్నాధికం - పశూనాం త్రిశతం తత్ర నియుక్తం తత్తదహస్సు వినియోజితం - తత్ర యూపేషు బద్ధం ౩౦. కౌసల్యేత్యాది, తం హయం - పరిచర్య - ప్రోక్షణాదిభిః సంస్కృత్య-ఏవం కృపాణై ర్విశశాసేతి. అసిభి ర్వధం చకారేత్యర్థః - యద్వా - కౌసల్యా సౌవర్ణాదిభి స్సూచీభిః - అసిపథా అశ్వస్య చకారేత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా. కృపాణై రాయుధైః - త్రిభి ర్మంత్రైః. ౩౧. పత

సా, అవసద్రజనీమేకాం కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా. 32. హోతాధ్వర్యుస్తథోద్గాతా హస్తేన సమయోజయన్, మహిష్యా పరివృత్త్యా చ వావాతాం చ తథాపరాం. 33. పతత్రిణస్తస్య వపాముద్ధృత్య నియతేంద్రియః, ఋత్విక్పరమ

శ్వస్యాపి పక్షాన్ కల్పయంతి 'ప్రాఙ్క్రోడాత్ ప్రత్యంచీభి' రితి సూత్రాత్ - క్రోడం వక్షః. 31. మహిష్యాః కర్తవ్యాంతర మాహ పతత్రిణేతి. తదా-విశసనోత్తరకాలే - కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా ధర్మసిద్ధీచ్ఛయా - కామ్యజంతాదకారప్రత్యయే టాప్-సుస్థితేన స్థిరేణ-చేతసా ఉపలక్షితా సతీ-శవస్పర్శకుత్సారహితా సతీత్యర్థః - పతత్రిణా అశ్వేన సార్థం - ఏకాం రజనీమవసత్ అత్ర సూత్రం- 'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిజపంతీ మహిష్యశ్వ ముపసంగమ్య-'గణానాం త్వాగణపతిగ్ంహవామహ' ఇత్యభిమంత్ర్య 'ఉత్సక్థ్యోర్గృదంధేహీ'తి ప్రజననే ప్రజననం సన్నిధాయోపవిశతి సుభగే కాంపీలవాసినీతి క్షౌమేన వాససాధ్వర్యుర్మహిషీ మశ్వం చ ప్రచ్ఛాద్య 'వృషావాగ్ంరేతోధా రేతోదధాత్వితి జపత్యాగ్నీధ్ర ఏతాం రాత్రి మృత్విజో యజమానం జాగరయంతీ'తి. 32. తాదాత్వికదక్షిణా మాహ హోతేతి. తథేత్యనుక్తసముచ్చయార్థః-బ్రహ్మా చేత్యర్థః-ఏతే బ్రహ్మాదయశ్చత్వారః ప్రధానర్త్విజో మహిషీ పరివృత్తిభ్యాం సహ వావాతా మపరాం పాలాకలీం చ రాజ్ఞో దక్షిణార్థం పరిగృహ్య హస్తేన సమయోజయన్-రమణవద్ధస్తేనాగృహ్ణన్నిత్యర్థః-అత్ర శ్రుతిః-'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిపత్నీముదానయతీత్యాది 'ఉదానయతి హస్తేన గృహ్ణాతీ'త్యర్థ ఇతిభాస్కరః-సూత్రం చ-'మహిషీం బ్రహ్మణే దదాతి వావాతాం హోత్రే పరివృత్తిముద్గాత్రే పాలాకలీ మధ్వర్యవ' ఇతి. పశ్చాత్ ప్రతినిధిద్రవ్యదానేన నివర్త్యేరన్ - 'కృతాభిషేకా మహిషీ పరివృత్తి రుపేక్షితా, వావాతా భోగినీ పాత్రప్రదా పాలాకలీ మతే'తి వైజయంతీ. 33. పతత్రిణ ఇతి. తస్య పతత్రిణః అశ్వస్య-'పతత్రీ పక్షితురగా వి'త్యమరః. వపాం వపాస్థానీయాం తేజనీం - 'నాశ్వస్య వపా విద్యత' ఇతి సూత్రాత్, 'నాన్యేషాం పశూనాం తేజన్యా అవద్యంతి అనద్యంత్య శ్వస్యేతి' శ్రుతేశ్చ. ఉద్ధృత్య ఆదాయ-నియతేంద్రియః ఏకాగ్రః పరమసంపన్నః - పరమేణ ప్రయోగచాతుర్యేణ సంపన్నః - ఋత్విక్ అధ్వర్యుః - శాస్త్రతశ్శ్రపయామాస - పపాచ - శ్రాపాకే - శాస్త్రం చ స్వయమేవ వక్ష్యతి

త్రిణా అశ్వేన. తి. పురా అశ్వానాం పక్షాస్సంతీతి ప్రసిద్ధ్యా ఏవం వాదః - పతత్రిణా గరుడవేగేనేత్యర్థ ఇత్యన్యే-సుస్థితేన స్థిరేణ చేతసా ఉపలక్షితా సతీ కౌసల్యా ధర్మేచ్ఛయా ఏకాం రజనీమశ్వేన సహ ఆవసత్. 32. హోతేత్యాది. కృతాభిషేకా మహిషీ-ఉపేక్షితా పరివృత్తిః-వావాతా భుజిష్యా - వావాతా పరివృత్తిభ్యాం సహ మహిషీం హోత్రాదయః - అశ్వేన సమయోజయన్నితి సంబంధః. తి. మహిష్యా - పరివృత్త్యా రాజ్ఞో భోగాద్బహిష్కృతయా దాస్యా చ సహ వావాతాం రాజ్ఞో వల్లభాం భుజిష్యాం అశ్వేన సమయోజయన్నితి కేచిత్ - అపరే తు - వావాతా-శబ్దో రాజ్ఞో మధ్యమజాతీయద్వితీయభార్యావాచీ - తదుక్తమైతరేయ బ్రాహ్మణభాష్యే - తృతీయపంచికా ద్వావింశతి ఖండస్థవావాతేతి ప్రతీకవ్యాఖ్యానావసరే-'రాజ్ఞాం హి త్రివిధా స్త్రియః ఉత్తమమధ్యమాధమజాతీయాః తాసాం మధ్యే ఉత్తమజాతేః క్షత్రియాయా మహిషీతి నామ-మధ్యమజాతేర్వైశ్యాయా వావాతేతి - అధమజాతే శ్శూద్రాయాః పరివృత్తి' రితి - అతఏవాశ్వలాయనసూత్రే అష్టమఖండస్థవావాతేతి ప్రతీకం గృహీత్వా ద్వితీయా భార్యేతి వ్యాఖ్యాతం నారాయణవృత్తికృతా. 33. పతత్రిణః అశ్వస్య. తి. వపాం చంద్రాఖ్యం మేదః, 'నాశ్వస్య వపా

సంపన్నశ్శ్రపయామాస శాస్త్రతః. ౩౪. ధూమగంధం వపాయాస్తు జిఘ్రతిస్మ నరాధిపః, యథాకాలం యథాన్యాయం నిర్ణుదన్ పాపమాత్మనః. ౩౫. హయస్య యాని చాంగాని తాని సర్వాణి బ్రాహ్మణాః, అగ్నౌ ప్రాస్యంతి విధివత్సమంత్రా షోడశర్త్విజః. ౩౬. ప్లక్షశాఖాసు యజ్ఞానామన్యేషాం క్రియతే హవిః, అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగ ఇష్యతే. ౩౭. త్ర్యహోఽశ్వమేధ స్సంఖ్యాతః కల్పసూత్రేణ బ్రాహ్మణైః. ౩౭½. చతుష్టోమమహ స్తస్య ప్రథమం

ప్లక్షేతి. ౩౪. అథ వపాహోమం సూచయన్నాహ - ధూమేతి. నరాధిపః దశరథః - యథాకాలం హోమకాలమనతిక్రమ్య - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం ఆత్మనః పాపం నిర్ణుదన్ నివర్తయన్ సన్ - వపాయా ధూమగంధం జిఘ్రతి స్మ. ౩౫. వపాహోమముక్త్వా అంగహోమమాహ - హయస్యేతి. బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గుర్వక్షరమార్షం - సర్వాణీత్యనేన సర్వస్య హుతత్వేన శేషభక్షణం నాస్తీత్యుక్తం - అంగహోమఫలం శ్రూయతే-'అంగే అంగేవై పురుషస్య పాప్మోపశ్లిష్టః అంగాదంగా దేవైనం పాప్మన స్తేన ముంచతీ'తి యజమానస్య సర్వం పాపం నివర్తత ఇత్యర్థః. ౩౬. పూర్వం శాస్త్రత శ్శ్రపయామాసేత్యుక్తం తదవదాన మాహ - ప్లక్షేతి. అన్యేషాం యజ్ఞానాం సంబంధి - హవిః వపా - ప్లక్షశాఖాసు - క్రియతే అవదీయతే - అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య - భాగః హవిర్భాగః - వైతసః వైతసే కటే అవదాతవ్యో భవతి-శైషికోఽణ్ - అత్ర యజ్ఞశబ్దేన పశవో లక్ష్యంతే - తథాచ శ్రుతిః-'ప్లక్షశాఖాయా మన్యేషాం పశూనామవద్యంతి వేతసశాఖాయా మశ్వస్యే'తి. అత్ర వేతసశాఖాశబ్దో వైతసకటపరః - యద్వా - వేతసస్య శాఖా వైతసీ - వైతస్యాం సంస్కృతో వైతసః - యస్యేతి చేతీకారలోపః - వైతసకటస్తు పశ్వాసాదనార్థః - 'వైతసః కటో భవతి - అప్సు యోని ర్వా అశ్వః - అప్సుజో వేతసః-స్వఏవైనం యోనౌ ప్రతిష్ఠాపయతీ'తి శ్రుతేః - 'వైతసకటేఽశ్వం ప్రాంచ మాసాదయతీ'తి సూత్రాచ్చ. అతో వైతసకటే వపావదాన మితి వ్యాఖ్యానం చింత్యం. ౩౭. అత్ర సవనీయదినాని కతీత్యాకాంక్షాయా మాహ-త్ర్యహ ఇతి. 'అశ్వమేధస్య త్రీణి సవనీయా న్యహానీ'తి కల్పసూత్రేణ - బ్రాహ్మణైః తన్మూలభూత బ్రాహ్మణవాక్యైశ్చ అశ్వమేధ స్త్ర్యహ స్సంఖ్యాతః - అశ్వమేధస్యానేకాహసాధ్యత్వేపి సవనీయాహానాం ప్రాధాన్యా త్తద్గ్రహః - త్రీణి అహాని యస్య సత్ర్యహః-అచ్ ప్రత్యన్వవేత్య త్రయోగవిభాగాదచ్ - ఇదమర్ధ మేకం వాక్యం. ౩౭½. తాన్యహాని పరిగణయతి - చతుష్టోమ మితి. 'త్రివృత్పంచదశః సప్తదశ ఏకవింశ' ఇతి స్తోమచతుష్టయ యుక్తత్వా దగ్నిష్టోమ శ్చతుష్టోమ ఇత్యుచ్యతే - తదనుష్ఠాన యుక్తత్వా త్తద్వ్యపదేశః - ఏకవింశోక్థ్య యుక్తత్వా దుక్థ్య మితి జ్యోతిష్టోమస్య ద్వితీయా సంస్థా - తద్యుక్తం ద్వితీయమహః - సర్వస్తోమోఽతిరాత్రః తద్యుక్త ముత్తర మహః - ద్వితీయా

విద్యత' ఇతి సూత్రాత్. ౩౪. ౩౫. తి. సర్వాణి బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గురోరపి లఘూచ్చారణతయా లఘుకార్యకరత్వస్య ఛందశ్శాస్త్రే ఉక్తత్వా న్న చ్ఛందోభంగః. ౩౬. ప్లక్షశాఖాస్వితి. అన్యేషాం యజ్ఞానాం యజ్ఞసంబంధినాం పశూనాం హవిః ప్లక్షశాఖా స్వవదీయతే- అశ్వమేధస్య అశ్వమేధప్రధానపశోః అశ్వస్యేత్యర్థః - భాగో హవిర్భాగః వైతస ఇష్యతే - వంజుళశాఖాయాం విధాయావ్యదాతవత్వేనేష్యత ఇత్యర్థః. ౩౭. త్ర్యహోఽశ్వమేధ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. కల్పసూత్రేణ తన్మూలభూతై ర్బ్రాహ్మణవాక్యైశ్చేత్యర్థః - తాన్యేవ త్రీణ్యహాని దర్శయతి -

పరికల్పితం, ఉక్థ్యం ద్వితీయం సంఖ్యాతమతిరాత్రం తథోత్తరం. ౩౭. కారితా
స్తత్ర బహవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్. ౩౮. జ్యోతిష్టోమాయుషీ చైవమతి
రాత్రౌ వినిర్మితౌ, అభిజిద్విశ్వజిచ్చైవ మప్తోర్యామో మహాక్రతుః. ౪౦. ప్రా
చీం హోత్రే దదౌ రాజా దిశం స్వకులవర్ధనః, అధ్వర్యవే ప్రతీచీం తు బ్రహ్మణే
దక్షిణాం దిశం, ఉద్గాత్రే చ తథోదీచీం దక్షిణైషా వినిర్మితా, అశ్వమేధే మ
హాయజ్ఞే స్వయంభువిహితే పురా. ౪౨. క్రతుం సమాప్య తు తదా న్యాయతః
పురుషర్షభః, ఋత్విగ్భ్యో హి దదౌ రాజా ధరాం తాం క్రతువర్ధనః, ఋత్విజ
స్త్వబ్రువన్ సర్వే రాజానం గతకల్మషం, భవానేవ మహీం కృత్స్నామేకో
రక్షితుమర్హతి ౪౪. న భూమ్యా కార్యమస్మాకం నహి శక్తాః స్మ పాలనే, రతా

దుత్తరం తృతీయమహ ఇత్యర్థః. ౩౭. ఏవమశ్వమేధస్య త్ర్యహత్వేన త్రయాణాం కర్తవ్యత్వే
పి ప్రకృతేఽశ్వమేధే శాస్త్రాంతరదర్శనాద్విహితా అన్యేపి బహవః క్రతవో రాజ్ఞా కారితా
ఇత్యాహ - కారితా ఇత్యర్ధేన. ౩౮. కే తే క్రతవ ఇత్యపేక్షాయామాహ - జ్యోతిష్టోమేతి.
అతిరాత్రావితి ద్వివచనేన తస్యావృత్తిరుచ్యతే - వినిర్మితౌ అనుష్ఠితౌ - అన్యత్రాపి విభక్తి
విపరిణామేనాయం శబ్ద అనుషజ్యతాం-ఉక్తదినత్రయాదుత్తరేష్వహస్సు జ్యోతిష్టోమాదయ ష్షట్
క్రతవః కారితా ఇత్యర్థః - శాస్త్రాంతరే జ్యోతిష్టోమాదీనామపి విహితత్వేన షోడశిగ్రహణవత్తేషా
మప్యనుష్ఠానే మహానభ్యుదయ ఇతి మన్వానేన రాజ్ఞా తేపి కారితా ఇత్యర్థః-అత్ర చయన యూ
పోచ్ఛ్రియ పశునియోజన వపాహోమ చతుష్టోమ సవనాని క్రమేణ వక్తవ్యానీతి తత్క్రమేణ
శ్లోకాః పఠితవ్యాః - వ్యుత్క్రమపాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఋషిరేవ వా క్రమమవివక్షన్
ప్రణినాయ. ౪౦. అథ దక్షిణాదానమాహ - ప్రాచీమితి. ద్వయమేకం - స్వకులస్య ఇక్ష్వాకు
కులస్య వర్ధనః - బహుదక్షిణాదానం హ్యుచితమిక్ష్వాకుకులస్యేతి భావః - ఏతావద్దక్షిణాదానే
కిం ప్రమాణం తత్రాహ - ఏషా దక్షిణా వినిర్మితా విహితా-'ప్రతిదిశం దక్షిణాం దదాతి ప్రాచీ
దిగ్ఘోతుర్దక్షిణా బ్రహ్మణః ప్రతీచ్యధ్వర్యో రుదీచ్యుద్గాతు' రిత్యాది సూత్రేణేతి శేషః. స్వయంభువి
హితే-బ్రహ్మనిర్మితే - 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత'ేతి శ్రుతేః. ౪౨. క్రతుమిత్యాది శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. న్యాయతః శాస్త్రతః - హి యస్మాద్రాజా దదౌ. తస్మాదృత్విజోఽబ్రువన్నిత్యన్వ
యః-యద్యపి మహాపృథివీ న దేయేతీదం నిషిద్ధం-తథాప్యత్ర ప్రదేశవిశేష ఏవ దత్త ఇతిజ్ఞేయం -
ప్రతిషేధవదత్ర విధేరపి దర్శనాత్ కేసరిదానవ ద్వికల్పో వా. ౪౪. నభూమ్యేతి సార్ధశ్లోకః. అశ
క్తాః హేతుః రతా ఇతి-స్వాధ్యాయకరణే స్వాధ్యాయాధ్యయనే-కథం దత్తస్య పునరపహార స్తత్రా

చతుష్టోమ మిత్యాది. ౩౭. ఇతరే చాంగభూతాః క్రతవోఽనుష్ఠితా ఇత్యాహ-కారితా ఇతి. కా
రితాస్తత్ర బహవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్ - శాస్త్రేణ చోదితత్వాత్ - విహితాః వేదవి
హితాః బహవః క్రతవః - కారితాః - అనుష్ఠితా ఇత్యర్థః. ౩౮. తానేవ క్రతూన్ పరిగణయతి-
జ్యోతిష్టోమేతి. ఆయురాయుర్నామ - అతిరాత్రావితి ద్వివచనేన అతిరాత్రస్య ద్విరావృత్తి ర్గ
మ్యతే. * తి. ఆయు రాయుష్టోమః - అతిరాత్రావితి ద్వివచనాదతిరాత్రస్య ద్విః ప్రయోగః-త
థా అప్తోర్యామ ఇతి - మహాక్రతురితి జాతావేకవచనం- ఏతే మహాక్రతవ ఇత్యర్థః. ౪౦—౪౪.

స్వాధ్యాయ కరణే వయం నిత్యం హి భూమిప, నిష్క్రయం కించిదేవేహ ప్రయచ్ఛతు భవానితి. ౪౫½. మణిరత్నం సువర్ణం వా గావో యద్వా సముద్యతం, తత్ప్రయచ్ఛ నరశ్రేష్ఠ ధరణ్యా న ప్రయోజనం. ౪౬½. ఏవముక్తో నరపతిర్బ్రాహ్మణైర్వేదపారగైః. గవాం శతసహస్రాణి దశ తేభ్యో దదౌ నృపః. ౪౭½. దశకోటీస్సువర్ణస్య రజతస్య చతుర్గుణం. ౪౮. ఋత్విజశ్చ తత స్సర్వే ప్రదదు స్సహితా వసు, ఋశ్యశృంగాయ మునయే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే. ౪౯. తత స్తే న్యాయతః కృత్వా ప్రవిభాగం ద్విజోత్తమాః, సుప్రీతమనస స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్ముదితా భృశం. ౫౦. తతః ప్రసర్పకేభ్య స్తు హిరణ్యం సుసమాహితః, జాంబూనదం కోటిసంఖ్యం బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ తదా. ౫౧. దరిద్రాయ ద్విజాయాథ

హ - నిష్క్రయమితి - నిష్క్రయం మూల్యం - కృత్స్నా పృథివ్యా మూల్యం కుతో లభ్యతే తత్రాహ - కించిదితి-యథోపపన్న మిత్యర్థః. ౪౫½. కించి దిత్యస్య ప్రపంచో మణీతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - సముద్యతం సముపస్థితం. ౪౬½. ఏవమితి. నరపతిరేవముక్తస్సన్ దశశతసహస్రాణి - దశలక్ష మితి యావత్ - దదౌ. ౪౭½. దశేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. నృప ఇత్యస్య పూర్వశ్లోకస్థస్యాత్రాన్వయః - చతుర్గుణం - చతుర్దశకోటీ రిత్యర్థః - అత్ర రజతాని ప్రతినిధిత్వేన దత్తాని - న తు దక్షిణాత్వేన అతః 'తస్మా ద్రజతగ్ం హిరణ్య మదక్షిణ్య' మితి శ్రుత్యా న విరోధః. ౪౮. ఋత్విజ ఇతి. సర్వే ఋత్విజ స్సహితా స్సంతః - వసు దక్షిణాప్రాప్తం ధనం - అంశీకృత్య దానాయ ఋశ్యశృంగాయ వసిష్ఠాయ చ దదుః. ౪౯. తతఇతి. న్యాయతః శాస్త్రతః - యావ దధ్వర్యవే దదాతి తదర్థం ప్రతిప్రస్థాత్రే - తృతీయం నేష్ట్రే - చతుర్థమున్నేత్రే-ఏతేనేతరేషాం దానముక్తం భవతీత్యుక్తక్రమేణ - తతః ఋశ్యశృంగవసిష్ఠముఖేన ప్రవిభాగం కృత్వా ప్రీతమనసః - ప్రత్యూచుః-ప్రీతమనస ఇతి విశేషణేన సర్వే వయం ప్రీతాః స్మ ఇతి ప్రతివచనప్రకారోవగమ్యతే. ౫౦. తతఇతి. ప్రసర్పకేభ్యః. యజ్ఞదర్శనార్థ మాగతేభ్యః-'యావంతో వై సదస్యాస్తే సర్వే

ఋత్విజఇత్యాది. అమూల్య మిమాం పృథ్వీం నిష్క్రయేణ కథం క్రీణీయా మిత్యత్రాహ - నిష్క్రయం కించిదేవేతి. తవ శక్త్యనుసారేణాస్మదభిలషితానుసారేణ చేత్యర్థః - నిష్క్రయతేనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా మూల్య ముచ్యతే. * తి. స్వాధ్యాయో వేదాధ్యయనం-తేన దండాదా వస్మాక మధికారోపి నేతి ధ్వనితం-భూమిపేత్యనేన తవైవైషా యోగ్యేతి-త్వమేవ నిష్క్రయేణ పునరిమాం గృహాణేతి సూచితం - నను భువో మూల్యం దాతు మశక్యం-అతః కించి దేవేతి. ౪౫½. మణీతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం-సముద్యత ముపస్థితం. * తి. కించిత్పదార్థా నాహ-మణిరత్నం అనర్ఘ్యరత్నం-తస్యాపి రాజార్హత్వాదాహ సువర్ణమితి - యద్వా సముద్యతం ఉపస్థితం యత్కించిదేవేత్యర్థః. ౪౬½. ఏవముక్తఇతి. నరపతిశబ్దో యౌగికః నృపశబ్దో రూఢ్యాం వర్తతే - అతో న పౌనరుక్త్యం - దశకోటీ రిత్యర్థం పూర్వేణ సంబధ్యతే. ౪౭½. * తి. సువర్ణం షోడశమాషకం-చతుర్గుణం చత్వారింశత్కోటిం. ౪౮. ఋత్విజఇతి. ప్రదదుః పురో న్యస్తవంతః. ౪౯. తతస్తేన్యాయతఇతి. ప్రత్యూచుర్ముదితా భృశం అత్యంతం ముదితాః స్మ ఇతి ప్రత్యూచుః - ఏతావదేవాల మిత్యూచుః. ౫౦. తత ఇతి. ప్రసర్పకేభ్యోఽభ్యాగతేభ్యః - జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవం * తి. అత్ర కోటిశబ్దోఽనంత

హస్తాభరణముత్తమం, కస్మైచి ద్యాచమానాయ దదౌ రాఘవనన్దనః. ౫౧. తతః ప్రీతేషు నృపతిర్ద్విజేషు ద్విజవత్సలః, ప్రణామ మకరో త్తేషాం హర్ష పర్యాకులేక్షణః. ౫౨. తస్యాశిషోఽథ విధివ ద్బ్రాహ్మణై స్సముదీరితాః, ఉదారస్య నృవీరస్య ధరణ్యాం ప్రణతస్య చ. ౫౩. తతః ప్రీతమనా రాజా ప్రాప్య యజ్ఞమనుత్తమం, పాపాపహం స్వర్నయనం దుష్కరం పార్థివర్షభైః. ౫౪. తతోఽబ్రవీదృశ్యశృంగం రాజా దశరథస్తదా, కులస్య వర్ధనం త్వం తు కర్తుమర్హసి సువ్రత. ౫౫. తథేతి చ స రాజానమువాచ ద్విజసత్తమః, భవిష్యంతి సుతా రాజంశ్చత్వారస్తే కులోద్వహాః. ౫౬. (స తస్య వాక్యం మధురం నిశమ్య ప్రణమ్య తస్మై ప్రయతో నృపేంద్రః, జగామ హర్షం పరమం మహాత్మా తమృశ్యశృంగః పునరప్యువాచ. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - చతుర్దశస్సర్గః.

దక్షిణ్యా' ఇతి శ్రుతేః. జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవ మితి హిరణ్యవిశేషణం. ౫౧. దరిద్రాయేతి. హస్తాభరణం యాచమానాయ కస్మైచి ద్దరిద్రాయ తదేవ దదావిత్యర్థః. ౫౨. తతఇతి. తతః యథేష్ట దక్షిణాదానేనేత్యర్థః. ౫౩. తస్యేతి. తస్య తస్మై. ౫౪. తతఇతి. పాపం పుత్రోత్పత్తి ప్రతిబంధకదురిత మపహంతీతి పాపాపహం - అపేక్లేశతమసోరితి వాంతే ర్డ ప్రత్యయః - తమః పర్యాయోఽత్ర పాపశబ్దః - స్వర్నయనం - పుత్రప్రాపణద్వారా స్వర్గప్రాపకం - ఇతరైః పార్థివర్షభైః దుష్కరం - న విద్యతే ఉత్తమమస్మాదిత్యనుత్తమం సర్వోత్తమం యజ్ఞమశ్వమేధం ప్రాప్య ప్రీతమనాః బభూవేతి శేషః. ౫౫. ఏవం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబంధకసకలదురితనివారణక్షమే భగవదంగభూతబ్రహ్మాదిదేవతారాధనరూపేఽశ్వమేధే నిర్వృత్తే సాక్షాద్భగవదారాధనం పుత్రప్రాప్తికారణం క్రతుం సుమంత్రోక్తం మనసి నిధాయ ఋశ్యశృంగమర్థయతే - తత ఇతి. కులస్య వర్ధనం - పుత్రోత్పత్తిహేతుభూతం కర్మేత్యర్థః - త్వం తు కర్తు మర్హసీత్యంతే ఇతిరధ్యాహార్యః. ౫౬. తథేతి. పుత్రీయం కర్మ కరిష్యే సుతాశ్చ భవిష్యంతీత్యువాచేత్యన్వయః. ౫౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః.

వాచీ. ౫౧. * తి. అథ సర్వదక్షిణానంతరం-దాతవ్యవస్త్వంతరాభావాత్ హస్తాభరణమేవ దదౌ. ౫౨. * తి. తతః తేన హస్తాభరణదానేన. ౫౩. * తి. తస్యాశిషోఽథ వివిధా ఇతి. వివిధా ఆశిషః ఆబ్రహ్మన్బ్రాహ్మణ ఇత్యాద్యాః. ౫౪. * తి. స్వర్నయనం స్వర్గప్రాపకం - దుస్తరం ప్రాక్తనైరాజభిరప్రాప్తసమాప్తికం. ౫౫, ౫౬. * తి. పునరప్యువాచ పుత్రజనకకర్మణే పునరపి ప్రేరయామాసేత్యర్థః - యద్యపి పుత్రకామేష్ట్యైవ పుత్రావాప్తి స్సంభవతి తథాపి తపోరతస్య వైశ్యస్య శ్రమణస్య వధేన తద్వియోగాతురతపోరతతన్మాతాపితృమరణేన చ బ్రహ్మవధసమపాపోత్పత్త్యా తత్ప్రాయశ్చిత్తత్వేనాశ్వమేధానుష్ఠానం బోధ్యం. ౫౭. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశస్సర్గః.

మేధావీ తు తతో ధ్యాత్వా స కించిదిదముత్తరం, లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్తం తు వేదజ్ఞో నృపమబ్రవీత్. ౧. ఇష్టిం తేఽహం కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్, అథర్వశిరసి ప్రోక్తైర్మంత్రైస్సిద్ధాం విధానతః, తతః ప్రాక్రమదిష్టిం తాం పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్, జుహావ చాగ్నౌ తేజస్వీ మంత్రదృష్టేన కర్మణా. ౩. తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, భాగప్రతిగ్రహార్థం వై సమవేతా యథావిధి. ౪. తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్ సదసి దేవతాః, అబ్రువన్ లోకకర్తారం బ్రహ్మాణం వచనం మహత్. ౫. భగవంస్త్వత్ప్రసాదేన రావణో నామ రాక్షసః, సర్వాన్నో బాధతే వీర్యాచ్ఛాసితుం తం న శక్నుమః. ౬. త్వయా తస్మై వరో దత్తః ప్రీతేన భగవన్ పురా, మానయంతశ్చ తం నిత్యం సర్వం తస్య క్షమామహే. ౭. ఉద్వేజయతి లోకాంస్త్రీనుచ్ఛ్రితాన్

అథ దశరథారాధనవ్యాజేన సాధులోకరక్షణాయ భూమావవతితీర్షుర్భగవానానుషంగికదుష్టప్రభృతి(?)ద్విनाశాయ దేవై రభ్యర్థ్యతే పంచదశే - మేధావీత్యాది. తతః ప్రతిజ్ఞానంతరం- మేధావీ - మేధా - ధారణక్షమాధీః - తద్వాన్ - అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితి వినిప్రత్యయః - వేదజ్ఞః - అథర్వణవేదజ్ఞః - సః ఋశ్యశృంగః - కించిద్ధ్యాత్వా కిం కర్మ కర్తుముచిత మితి క్షణం విచింత్య - మేధావితయా తతః తదుత్తరక్షణఏవ - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తస్మృతిస్సన్ - తం నృప మిద ముత్తరమబ్రవీత్ - ద్వికర్మకో బ్రువిః. ౧. ఇష్టిమితి. పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం - పుత్రాచ్ఛచేతిఛప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగవిశేషం - తే - పుత్రకారణాత్ పుత్రనిమిత్తం - నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయోదర్శన మితి పంచమీ - కరిష్యామీత్యుక్తవాన్ - మంత్రదృష్టేన వేదావగతేన - కర్మణా - అగ్నౌ జుహావ చ - శాస్త్రదృష్టక్రమేణ ఏకామాహుతిమకరో దిత్యర్థః. ౩. ఏత చ్ఛేషం తతో వై యజమానస్యేత్యాదినా వక్ష్యతి-మధ్యే భగవదవతరణస్య నిమిత్తాంతరం దేవతాభ్యర్థనం దర్శయతి - తతఇత్యాదినా. తతః తత్ర అశ్వమేధే-దేవాదయః-యథావిధి యథాక్రమం - భాగప్రతిగ్రహార్థం స్వస్వహవిర్భాగస్వీకారార్థం - సమవేతాః-సంమిళితాః-యజ్ఞసదసీతి శేషః - అనుక్తసముచ్చయార్థేన చకారేణ బ్రహ్మాపి సముచ్చీయతే. ౪. తాఇతి. తాః దేవతాః - తస్మిన్ ప్రకృతే సదసి అశ్వమేధసదసి - యథాన్యాయం యథాక్రమం - సమేత్య - లోకకర్తారం స్వస్వామినం - బ్రహ్మాణం - మహత్ - ఫలద్వారా గురుతరం - వచన మబ్రువన్. ౫. భగవన్నితి. త్వత్ప్రసాదేన జనితా ద్వీర్యాదిత్యన్వయః. ౬. నను మత్ప్రసాదః కథం భవతాం తత్ప్రతికారాశక్తిస్తత్రాహుః - త్వయేతి. వరః అస్మాభి రవధ్యత్వరూపః - తం వరం మానయంతః పూజయంతః - సర్వం పీడనం. ౭. బాధనమేవోపపాదయంతి - ఉద్వేజయతీత్యాదినా. ఉద్వేజయతి

మేధావీతి. అతీంద్రియార్థదర్శీ సః - ధ్యాత్వా దశరథస్య పుత్రసిద్ధిః కేన కర్మణా భవే దితి విచింత్య - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తనిశ్చయః. ౧. ఇష్టిమితి. పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం - పుత్రకారణాత్ పుత్రోత్పాదనకారణత్వేన విధానాత్ - అథర్వశిరసీతి. సిద్ధాం నిష్పన్నాం-విధానతః - శాస్త్రోక్తప్రకారేణ - మంత్రదృష్టేన మంత్రప్రకాశితేన. ౩. ౪. * తి. తాఇతి. సమేత్య- అంతర్ధానశక్త్యా ఇతరైరనవలోకితా ఇతి శేషః. ౫. ౬. త్వయేతి. తం త్వద్దత్తవరం - తం నిత్య మితి తద్వరదానరూపం త్వయోక్తం వాక్యం - సర్వం దౌర్జన్య మితి శేషః. * తి. మానయంతః

ద్వేష్టి దుర్మతిః, శక్రం త్రిదశరాజానం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి. ౮. ఋషీన్ యక్షాన్ స గంధర్వానసురాన్ బ్రాహ్మణాంస్తథా, అతిక్రామతి దుర్ధర్షో వరదానేన మోహితః. ౯. నైనం సూర్యః ప్రతపతి పార్శ్వే వాతి న మారుతః, చలోర్మిమాలీ తం దృష్ట్వా సముద్రోఽపి న కంపతే ౧౦. తన్మహన్నో భయం తస్మాద్రాక్షసాద్ఘోరదర్శనాత్, వధార్థం తస్య భగవన్నుపాయం కర్తుమర్హసి. ౧౧. ఏవముక్తస్సురైస్సర్వైశ్చింతయిత్వా తతోఽబ్రవీత్, హంతాయం విదితస్తస్య వధోపాయో దురాత్మనః. ౧౨. తేన గంధర్వయక్షాణాం దేవదానవరక్షసాం, అవధ్యోఽస్మీతి వాగుక్తా తథేత్యుక్తం చ తన్మయా. ౧౩. నాకీర్తయదవజ్ఞానాత్తద్రక్షో మానుషాంస్తదా, తస్మాత్స మానుషాద్వధ్యో మృత్యుర్నాన్యోఽస్య విద్యతే. ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా ప్రియం వాక్యం బ్రహ్మణా సముదాహృతం, దేవా మహర్షయస్సర్వే ప్రహృష్టాస్తేఽభవంస్తదా. ౧౫. ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు

భీషయతి - ఉచ్ఛ్రితాన్ ఉన్నతాన్ లోకపాలాన్ - త్రిదశరాజానం-సమాసాంతస్యానిత్యత్వాట్టజభావః - ప్రధర్షయితుం తిరస్కర్తుం స్థానాత్ ప్రచ్యావయితుమిత్యర్థః. ౮. ఋషీనితి. అసురాన్ రాహుప్రభృతీన్ అతిక్రామతి-పీడయతీతి యావత్. ౯. నైనమితి. ఏనం రావణం ప్రతి- న ప్రతపతి మందకిరణో భవతి - క్రీడాపర్వతసంచారాదిదశాయామితి భావః - పార్శ్వే అస్యేతి శేషః - న వాతి పుష్పవాటికాదిషు పుష్పపతనాదిభయాదితి భావః - చలోర్మిమాలీ సదా చంచలస్వభావతరంగపఙ్క్తిమాన్ - న కంపతే - గర్వితోయ ముల్లలతీతి శోషణభయాదితి భావః. ౧౦. తదితి. భయం - ఉత్పన్న మితి శేషః - కర్తుం చింతయితుం. ౧౧. ఏవమితి. ఉక్తః బ్రహ్మేతి శేషః - చింతయిత్వా-ఉపాయమితి శేషః - హంతే త్యుపాయస్మరణజహర్షే. ౧౨. అయం శబ్దార్థమాహ - తేనేతి. తత్తథోక్త మిత్యన్వయః. ౧౩. నాకీర్తయదితి. తదా అవధ్యత్వవరణావసరే - అవజ్ఞానాత్ - అవమానాత్ - మానుషాత్ మానుషేణ మృత్యుః మారకః. ౧౪. ఏతదితి. ప్రహృష్టాః యథాకథంచిత్ వధోపాయసంభావనయేతి భావః. ౧౫. అథ పరమకారుణికో భగవాన్ - 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మసంస్థాపనాదిత్రయకృతే స్వారాధకదశరథమనోరథపరిపూరణాయ చావతితీర్షురాజగామేత్యాహ - ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నంతరే రక్షాపేక్షాసమయే - అనేన చరమస్యావసర ప్రతీక్షత్వం గమ్యతే - 'సర్వజ్ఞోఽపి హి దేవేశ స్సదా కారుణికోఽపిసన్, సంసారతంత్రవాహిత్వా ద్రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షత' ఇతిహ్యుక్తం. విష్ణుః సర్వాంతర్యామితయా వ్యాప్య వర్తమానః - భోగా దప్యాసేధనమేవ వరమితి స్థిత ఇత్యర్థః - త్వష్మేహమ్మ ఇత్యాది-మహాద్యుతిః రక్షణావకాశలాభసముదితహర్షప్రకర్షకృతకాంతివిశేషయుక్తః - అనేనేతః పూర్వం సంసారిజనదుర్దశావ

సర్వదేవావధ్యత్వరూప త్వద్దత్త వరం పరిపాలయంత ఇత్యర్థః. ౭. * తి. ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతీత్యుక్తేరేతదుత్తరకాలమింద్రజిత్కృత ఇంద్రబంధ ఇతి జ్ఞాయతే. ౮. ౯. * తి. ప్రతపతి ప్రతాపయతీత్యర్థః-చంచలోర్మిమాలాస్వభావోఽపి న కంపతే ఇతి విరోధాలంకారః. ౧౦. * తి. తత్తస్మా త్కారణాత్-తస్మాదుక్తగుణవిశిష్టాత్. * ౧౧. ఏవముక్తఇతి. హంతేతి హర్షే - వధోపాయో మృత్యుః. * తి. హంతేత్యనుకంపాయాం. ౧౨. ౧౫. * తి. ఏతస్మిన్నంతరే సర్వదేవతా

నృణాం లోకే మనః కురు. ౨౭½ ఏవముక్తస్తు దేవేశో విష్ణు స్త్రిదశపుంగ
పితామహపురోగాం స్తాన్ సర్వలోకనమస్కృతః, అబ్రవీ త్త్రిదశాన్ సర్వాన్ స
తాన్ ధర్మసంహితాన్. ౨౮. భయం త్యజత భద్రంవో హితార్థం యుధి
వణం, సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమిత్రజ్ఞాతిబాంధవం, హత్వా క్రూరం దు
త్మానం దేవర్షీణాం భయావహం, దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్షశతాని చ, వత్స్యా
మి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమాం. ౨౮½. ఏవం దత్త్వావరం దే
దేవానాం విష్ణు రాత్మవాన్, మానుషే చింతయామాస జన్మభూమి మథాత్మ
౨౯½. తతః పద్మపలాశాక్షః కృత్వాత్మానం చతుర్విధం, పితరం రోచయామ
తదా. దశరథం నృపం. ౩౦½. తతో దేవాస్సగంధర్వా స్సరుద్రా స్సాప్సరోగణ

ష్వహ మేవ కిమర్థ మర్థ్య ఇత్యత్రాహ-త్వమితి. హేదేవ త్వం - నః పరమా గతిః ఉపాయ
నాన్యే - పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః-ద్విషత్ పరయోస్తాపేరితి ఖచ్-అనేన శత్రు
సామర్థ్య ముక్తం-మనఃకురు-అవతరితు మితి శేషః-దేవ శత్రూణా మితి బహువచనేన రావణ
లవణగంధర్వాదీనా మపి వధో౽ర్థితః - అనేనాభిప్రాయేణ పూర్వం 'కృత్వాత్మానం ...వదాసన
మిత్యుక్తం.౨౭½.ఏవ మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. పితామహపురోగాన్ బ్ర...తః పూర్వ
ధర్మసంహితాన్ శరణాగతిరూపధర్మసంయుతాన్. ౨౮. భయ మిత్యాదిసార్ధశ్లో...పయాత ఇతి స
యం. భయంత్యజత వః యుష్మాకం భద్ర మస్తు- యస్మా దహం సర్వేషాం ... చన రావణహః
హత్వా ధర్మసంస్థాపనాయ దశవర్షసహస్రాణివత్స్యామీతియోజనా - శం...వమతి శ్శరణాగ
యాత ఇతి హి పూర్వ ముక్తం. ౨౮½. ఏవమితి. ఆత్మవాన్ సర్వాత్మ శేషీభూతా మిత్యవిశ
షు - జాత్యేకవచనం - చింతయామాస - యథా దేవై రాజ్ఞప్తం తథేతి శే...గప దుత్థితా, ...
స్థానం. ౨౯½. తతఇతి. తతః చింతానంతరం - పద్మపలాశాక్షః - దశరథ...యతేజోవత్త్వేపి
సోక్తిః - యద్వా - పద్మపలాశాక్షః సర్వైః స్పృహణీయనయనయుగళః ...శ్యతే రప్యపరిమే
హణీయ స్స్వయ మన్యం స్పృహయామాస-యద్వా 'తస్య యథాకప్యాసంపుం...నభయ వి...
ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వ చిహ్నపుండరీకాక్షత్వయుక్తః - ఏవం చ సర్వస్మాత్ పర... సూర్యః ...
మాస - యథా జనిమతో జన్మహాని రభిలషితా తథా జనిరహితస్యాపి జని రభిల స్వభాసు...
భం హ్యభిలషితం భవతి - కృత్వాత్మానం చతుర్విధం - జన్మాభిలాషేపి దశరథగుణా...దా స...
ర్విధశరీర పరిగ్రహ మభిలషితవాన్ - ఆత్మానం స్వశరీరం - చతుర్విధం పాయసవిభా...ద్రాది...
పితరం 'పితా పుత్రేణ పితృమాన్ యోనియోనా' విత్యుక్తరీత్యా సర్వపితా స్వపుత్రం క...
మభిలాష - రోచయామాస ఐచ్ఛత్ - తదా రక్షణోద్యోగసమయే దశరథం నృపం - ...
శరథోపమ మిత్యుక్తరీత్యా జనిత్వార్జితై స్స్వాభావికై శ్చ గుణై స్స్వసదృశం - దేవో ...ద
మేవ స్వజన్మభూమి త్వేన నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩౦½. తతఇతి. తతః భగవదిచ్ఛానంతరం - సరు
త్యనువాదాత్ - పూర్వం రుద్రోపి శరణాగత ఇతి సిద్ధం - దివ్యరూపాభిః దివ్యాత్మస్వరూ...
యిణీభిః స్తుతిభిః స్తుతిరూపప్రబంధైః - తుష్టువుః - శ్లాఘయామాసుః - మధుసూదన మిత్య...

ర్థం వధప్రార్థనార్థం. ౨౩½. త్వమితి. నృణాం లోకే మనః కురు - అవతరితు మితి శేషః. ...
౨౮½. ఏవమితి. మానుషే మనుష్యేషు. *తి. చింతయామాస యోగ్యత్వేన విచా...యామాస ...
తతఇతి. రోచయామాస ఐచ్ఛత్. ౩౦½. ౩౧½. తమితి. ఉగ్రతేజసం దీప్తః ... విరా...

స్తుతిభి ర్దివ్యరూపాభి స్తుష్టువు ర్మధుసూదనం. ౩౧॥ త ముద్ధతం రావణ ముగ్రతేజసం ప్రవృద్ధదర్పం త్రిదశేశ్వరద్విషం, విరావణం సాధుతపస్వికంటకం తపస్వినా ముద్ధరతం భయావహం ౩౨॥ తమేవ హత్వా సబలం సబాంధవం విరావణం రావణ ముగ్ర్యపౌరుషం, స్వర్లోక మాగచ్ఛ గతజ్వర శ్చిరం సురేంద్రగుప్తం గతదోషకల్మషం. ౩౩॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే - పంచదశస్సర్గః.

తతో నారాయణో దేవో నియుక్త స్సురసత్తమైః, జానన్నపి సురా నేవం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్. ౧. ఉపాయః కో వధే తస్య రావణస్య దురాత్మనః,

---

మధువదయ మపి నిరసనీయ ఇత్యాశయేనోక్తం. ౩౧॥ ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్ణాతి-తమితి. ఉద్ధతం జన్మతఏవోద్ధతం తం ప్రసిద్ధం - ఉగ్రతేజస ముగ్రప్రతాపం వరదానేన ప్రవృద్ధదర్పం-లోకాన్విరావయతీతి విరావణం సర్వలోకానా మాక్రందయితారం - తపస్వినాం - కంటకం శత్రుం - 'క్షుద్రే శత్రౌ చ కంటక' ఇతి వైజయంతీ. అతఏవ తపస్వినాం భయావహం - తం రావణం - సాధు నిశ్శేషం - ఉద్ధర ఉన్మూలయ. ౩౨॥ తమేవేతి. ఏవకారేణ విభీషణవ్యవచ్ఛేదః - స్వర్లోకం వై[illegible]కుంఠం - క్వచిత్ స్వలోకమితివా పాఠః - చిరం చిరకాలస్థాయి - అనేన బ్రహ్మలోకాదివ్యావృత్తిః [illegible] - సురేంద్రేతి సంబోధనం - గుప్తం అస్మదాదిభి ర్దురధిగమం 'అత్యర్కానలదీప్తం తత్ స్థానం విష్ణో ర[illegible]మహాత్మనః, స్వయైవ ప్రభయా రాజన్ దుష్ప్రేక్షం దేవతానవై' రితి మహాభార[illegible]క్తేః. గతదోషకల్మషం దోషాః రాగద్వేషాదయః గతాని తద్రూపకల్మషాణి యస్మా త్తత్తథా - నేనేంద్రలోకాదివ్యావృత్తిః - గతజ్వరః ఆశ్రితసంరక్షణేన గతవ్యథః-అనేన పునఃప్రాప్తిపర్యంతం [illegible]సారివిషయే కద్వైతేని[illegible]వస్తరిష్యంతీతి చింతాకులత్వ ముక్తం - ఆగచ్ఛేత్యనేన వైకుంఠా దవతీర్ణత్వం [illegible]మ్యతే - అత్ర స్వర్లో[illegible]కపదస్యేంద్రలోకపరత్వే గుప్తత్వగతదోషకల్మషత్వాదివిరోధః - అంతరిక్షోపరితనలోకమాత్రస్య స్వర్గపదవాచ్యత్వాత్ - అతఏవహి క్వచిత్ బ్రహ్మలోకాదావపి స్వర్గపదయోగః - బ్రహ్మా[illegible]లోకం ప్రయాస్యతీత్యత్రాపి బ్రహ్మణః స్వస్య లోకం అప్రాకృతస్థానం - పర[illegible]ద మితి సమ్యక్[illegible] పాఠః-సురేంద్రః విష్వక్సేనః. ౩౩॥ ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా[illegible]ణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః.

ఏవం [illegible]మనుష్యలోకే దశరథపుత్రత్వేనావతీర్య రావణవధః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం తత్ర కిం మయా

[illegible]రయతి లోకానితి విరావణం - ఉద్ధర ఉత్పాటయ. తి. రావణస్మరణేనాతిభీతచిత్తానాం దేవా[illegible]మూర్తి తమిత్యస్య పునరుక్తి ర్నదోషాయ - అత్రేంద్రాదిదేవానాం నియోజకత్వం విభోశ్చ [illegible]నియోజ్యత్వంచ నదోషః - లీలాత్వాదిత్యన్యత్ర విస్తరః. ౩౨॥ తమేవేతి. గతజ్వరః - వినివర్తితాశ్రితతాపాదిః గతదోషకల్మషః దోషశబ్దేన రోగాదయో లక్ష్యంతే-సురేంద్ర హే ఉపేంద్ర-అతఏవ స్వర్లోక మాగచ్ఛేతి ప్రార్థనా యుజ్యతే - గుప్తం త్వత్ప్రభావేనేతి శేషః. * తి. తం హత్వైవేత్యన్వయః - సబాంధవ మిత్యనేన లవణాదివధసూచనం - హేసురేంద్ర ఉపేంద్ర- గుప్తం అర్థాత్త్వయేతి శేషః - స్వర్లోకం వైకుంఠాఖ్యం గతజ్వరః స్వభావతో నివృత్తాశేషతాపః. ౩౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశస్సర్గః.

తతోనారాయణఇతి. నియుక్తః ప్రార్థితః-జానన్ వధోపాయ మితి శేషః. ౧. దేవత్వం విహా

యమహం తం సమాస్థాయ నిహన్యామృషికంటకం. ౨. ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్విష్ణుమవ్యయం, మానుషీం తనుమాస్థాయ రావణం జహి సంయుగే. ౩. స హి తేపే తపస్తీవ్రం దీర్ఘకాలమరిందమ, యేన తుష్టోఽభవద్బ్రహ్మా లోకకృల్లోకపూర్వజః. ౪. సంతుష్టః ప్రదదౌ తస్మై రాక్షసాయ వరం ప్రభుః, నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నాన్యత్ర మానుషాత్. ౫. అవజ్ఞాతాః పురా తేన వరదానే హి మానవాః. ౫½ ఏవం పితామహాత్తస్మాద్వరం ప్రాప్య స దర్పితః, ఉత్సాదయతి లోకాంస్త్రీన్ స్త్రియశ్చాప్యపకర్షతి. ౬½. తస్మాత్తస్య వధో దృష్టో మానుషేభ్యః పరంతప. ౭ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా సురాణాం విష్ణురాత్మవాన్. పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపం. ౮. స చాప్యపుత్రో నృపతిస్తస్మిన్ కాలే మహాద్యుతిః, అయజత్పుత్రియామిష్టిం పుత్రేప్సురరిసూదనః. ౯. స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణురామంత్ర్య చ పితామహం. అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిః. ౧౦. తతో వై యజమానస్య పావకాదతులప్రభం, ప్రాదుర్భూతం

ఉపేంద్రాదివత్ స్వస్వరూపేణ స్థాతవ్యముత ప్రకారాంతరేణేతి భగవాన్ బహుప్రధానాన్ - చ్ఛతి-తత ఇత్యాది. నరిష్యంతి న నశ్యంతీతి నరాః-నిత్యవస్తూని - అన్యేభ్యోఽపిదృశ్య కద్వయమేకాన్వ సుప్సుపేతి నగనైకాదివత్ సమాసః-నరాణాం సమూహో నారం - తస్య సము హితార్థం రావణం అయనం వాసస్థానం యస్యాసౌ నారాయణః-పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణః చక్రగదాపాణి రుప ర్యామిత్యర్థః-యద్వా-నారాణామయనం నారాయణః-ఇత్థం వ్రశ్చనః పలభు మానుషే మనుష్యే డంతస్యాపి పుల్లింగత్వం - ఏవం సర్వస్మాత్పరోఽపి సురసత్తమైర్నియుక్త ఇ జన్మభూమిం జన్మ ముచ్యతే-తాదృశో విష్ణుః జానన్నపి ఉత్తరనిశ్చయజ్ఞోఽపి-సంమానార్థం శ్లక్ష్ణం స్మరణకృతనయవిశా వీత్. ౧. ఉపాయ ఇతి. ఆస్థాయ స్వీకృత్య - యముపాయమాస్థాయ తం ధారక మేవ మత్కిణి యః క ఇత్యన్వయః. ౨. ఏవమితి. మానుషీం న తు దైవీం ౩. తత్ర హేతు ప జన్మ రోచయా కృత్త్వేహేతు ర్లోకపూర్వజ ఇతి - లోకశబ్దోఽత్ర దేవాదిజనపరః. ౪. సంతుష్ట ఇతి. ఇత్యర్థః సు నిశ్చయం త్ర మానుషం వినా - నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయ న్నేతి వరం ప్రదదావిత్యన్వ సకలదేవ యం కుతో న దత్తం మానుషేభ్య ఇత్యత్రాహ అవజ్ఞాతా ఇతి. ౫½. ఏవ మితి. దర్పి ఆదిసకల దర్పః. ౬½. ప్రకృతముపసంహరతి - తస్మాదితి. ౭. ఇతీతి. పితర మితి - మనుష్యరూపేణ తు మితి శేషః. ౮. సచాపీతి. తస్మిన్ కాలే భగవదవతితీర్షాకాలే - పుత్రియామిత్యత్ర ప్రాప్య ఆర్షః. ౯. స ఇతి. నిశ్చయం మనుష్యభూత ఏవావతరిష్యామీతి నిశ్చయం-ఆమంత్ర్య సాధయామి

య మనుష్యత్వం ప్రాప్యైవ రావణో హంతవ్య ఇత్యత్ర కో హేతు రిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి - ఉపాయః క ఇతి. ౨. ౩. * తి. లోకపూర్వజః సర్వలోకసమష్టిత్వాత్ - 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్ర' ఇతి శ్రుతేశ్చ-యద్వా బ్రహ్మా చతుర్ముఖః-లోకపూర్వజత్వంచ హిరణ్యగర్భతాదాత్మ్యాధ్యాసేన. ౪. సంతుష్ట ఇత్యాది. మానుషాదన్యత్ర నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం న భవేదితి వరం దదావిత్య న్వయః. ౫. ౬½. తస్మాదితి. దృష్టో నిశ్చితః ౭. ౮. * తి. సచాపీతి. దశరథోఽపీత్యర్థః. ౯. * తి. అంతర్ధానం గతః - తస్మాదేవ సమాజాదితి శేషః. ౧౦. తత ఇత్యాది శ్లోకపంచకమేకాన్వయం.

మహద్భూతం మహావీర్యం మహాబలం, కృష్ణరక్తాంబరధరం రక్తాస్యం దుందుభి స్వనం, స్నిగ్ధహర్యక్షతనుజశ్మశ్రుప్రవరమూర్ధజం, శుభలక్షణసంపన్నం దివ్యాభరణభూషితం, శైలశృంగసముత్సేధం దృప్తశార్దూలవిక్రమం, దివాకరసమాకారం దీప్తానలశిఖోపమం, తప్తజాంబూనదమయీం రాజతాంతపరిచ్ఛదాం, దివ్యపాయససంపూర్ణాం పాత్రీం పత్నీ మివ ప్రియాం, ప్రగృహ్య విపులాం దోర్భ్యాం స్వయం మాయామయీ మివ. ౧౫. సమవేక్ష్యాబ్రవీద్వాక్య మిదం దశరథం నృపం, ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మా మిహాభ్యాగతం నృప. ౧౬. తతః పరం తదా రాజా ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కి మహం కరవాణి తే. ౧౭. అథో పున రిదం వాక్యం ప్రాజాపత్యో నరోఽబ్రవీత్,

---

త్యుక్త్వా. ౧౦. అథ పుత్రకామేష్టిఫలం భగవత శ్చతుర్ధావతారం సూచయన్ ప్రజాపతిప్రేరిత పురుషేణ పాయసప్రదానం దర్శయతి-తతో వై ఇతి. శ్లోకపంచక మేకాన్వయం. తతః విష్ణో రంతర్ధానానంతరం-యజమానస్యేతి వర్తమాననిర్దేశేన ద్రవ్యత్యాగకాల ఏవప్రాదుర్భావ స్సూచితః-పావకాత్ ఆహవనీయాత్ భూతం పురుషవిశేషః-స్నిగ్ధాః చిక్కణాః హర్యక్షస్యేవ తనుజాః లోమాని శ్మశ్రుప్రవరా మూర్ధజాః కేశాశ్చ యస్యత త్తథా. సముత్సేధః ఉన్నతిః-దృప్తశార్దూలవిక్రమం తద్వద్భయంకరం-ప్రభామండలవత్తయా దివాకరసమాకారం - తైక్ష్ణ్యాతిశయేన దీప్తానలశిఖోపమం - తప్తజాంబూనదమయీం ద్రుతకనకమయీం - రాజతః రజతవికారః - అంతే ఉపరి - పరిచ్ఛదః పిధానపాత్రం యస్యా స్తాం - పాత్ర్యాస్స్త్రీలింగత్వేన పత్నీసామ్యం - మాయామయీ మివ - అసంభావితత్వేన ఆశ్చర్యావహా మిత్యర్థః - స్వయం ప్రగృహ్య ప్రాదుర్భూత మిత్యన్వయః- విపులతరత్వేన హస్తమాత్రేపి గృహీతు మశక్యత్వాత్ బాహుభ్యా మిత్యుక్తం. ౧౫. సమవేక్ష్యేతి. దశరథం సమవేక్ష్య ఇద మబ్రవీత్ - కథం - ఇహాగతం మాం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతే రాగతం - దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో ణ్యప్రత్యయః - నరం విద్ధి. ౧౬. తతః పర మితి. తతః పరం తదనంతర మితి యావత్ - ప్రాజాపత్యం చ మాం విద్ధీత్యుక్త్యనంతర మిత్యర్థః - తదా తదైవ. ౧౭. అథో ఇతి. అథో అథేతి పర్యాయా - అర్చయతా - అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిభ్యా

మహద్భూతం పురుషవిశేషః. కృష్ణరక్తేతి. స్నిగ్ధాః హర్యక్షస్య సింహస్యేవ తనుజాని లోమాని శ్మశ్రుప్రవరాః మూర్ధజాశ్చ యస్య - 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః - హర్యక్షస్య రాక్షసస్యేతివా - సముత్సేధః - ఉన్నతిః - దృప్తశార్దూలవత్ విక్రమః పదవిన్యాసో యస్య తత్ - రాజతాంతపరిచ్ఛదాం - రాజతాః రజతనిర్మితాః అంతే పరిచ్ఛదాః రచనావిశేషాః యస్యా స్తాం-మాయామయీ మివ - విచిత్రకార్యకరీ మివ. * తి. తతః అంతర్ధానానంతరం అంతర్ధాయ భగవానేవ స్వతేజస్సంభృతపాయస మాదాయ హుతాగ్నే స్సకాశాత్ ప్రాదుర్భవతిస్మ-నహ్యన్యస్య భగవత్తేజో ధారణే శక్తి రస్తి-తదేవాహ - మహద్భూత మితి-'ఏకోవిష్ణు ర్మహద్భూత' మిత్యుక్తేః - అతులప్రభం విద్యుదాదివద్దృష్టిప్రతిఘాతకతేజోవత్. కృష్ణం కృష్ణవర్ణం మాయామయీ మివ ఇవ శబ్ద ఏవార్థే-భగవతో మాయైవేత్యర్థః. ౧౫. సమవేక్ష్యేతి. ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిసంబంధినం - ప్రజాపతినా ప్రేషిత మితి యావత్ - నరం పుమాంసం. * తి. ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతేః ప్రజాపాలకా ద్విష్ణోస్సంభూతం తద్రూప మిత్యర్థః. ౧౬. * తి. పూర్వం కృత్యా త ఇవ భీతః - ప్రాజాపత్యంచ మాం విద్ధీత్యేత ద్వచనశ్రవణోత్తరం నిర్భయ ఉవాచేత్యర్థః. ౧౭. అథో ఇతి. అర్చయతా యజ

రాజ న్నర్చయతా దేవా నద్య ప్రాప్త మిదం త్వయా. ౧౮. ఇదం తు నృపశార్దూల పాయసం దేవనిర్మితం, ప్రజాకరం గృహాణ త్వం ధన్య మారోగ్యవర్ధనం. ౧౯. భార్యాణా మనురూపాణా మశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృపం. ౨౦. తథేతి నృపతిః ప్రీత శ్శిరసా ప్రతిగృహ్యతాం, పాత్రీం దేవాన్నసంపూర్ణాం దేవదత్తాం హిరణ్మయీం. ౨౧. అభివాద్యచ తద్భూతమద్భుతం ప్రియదర్శనం, ముదా పరమయా యుక్త శ్చకారాభిప్రదక్షిణం. ౨౨. తతో దశరథః ప్రాప్య పాయసం దేవనిర్మితం, బభూవ పరమప్రీతః ప్రాప్య విత్త మివాధనః. ౨౩. తత స్తదద్భుతప్రఖ్యం భూతం పరమభాస్వరం, సంవర్తయిత్వా తత్కర్మ తత్రైవాంతరధీయత ౨౪. హర్ష రశ్మిభి రుద్యోతం తస్యాంతఃపుర మాబభౌ, శారదస్యాభిరామస్య చంద్రస్యేవ నభోఽంశుభిః. ౨౫. సోంతఃపురం ప్రవిశ్యైవ కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్, పాయసం ప్రతిగృహ్ణీష్వ పుత్రీయం త్విద మాత్మనః. ౨౬. కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా, అర్ధా దర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః, కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్. ౨౭. ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయస

మితి శేషః. ౧౮. ఇదం శబ్దార్థ మాహ - ఇదంత్వితి. దేవనిర్మితం దేవేన విష్ణునా నిర్మితం - ధన్యం ధనకరం - స్వర్గాదిత్వా ద్యత్. ౧౯. భార్యాణామితి. అనురూపాణాం - సవర్ణానామిత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౦. తథేతి. దేవాన్నం దేవనిర్మితాన్నం-దేవదత్తాం దేవ ప్రేరితాం. ౨౧. అభివాద్యేతి. అభితః ప్రదక్షిణ మభి ప్రదక్షిణం. ౨౨. తతఇతి. ప్రాప్యలబ్ధ్వా. ౨౩. తతఇతి. అద్భుతప్రఖ్యం అద్భుతాకారం-సంవర్తయిత్వాసమాప్య-తత్కర్మ పాయసప్రదానరూపం కర్మ-తత్ర అగ్నౌ. ౨౪. హర్షేతి. హర్షరశ్మిభిః హర్షకృతకాంతిభిః-ఉద్యోతం ఉద్భూతప్రకాశం - అంతఃపురం అంతఃపురస్త్రియః-శారదస్య శరది భవస్య-అభిరామస్య నిష్కళంకస్య-అయం హర్షః పాయసప్రదానకృతః. ౨౫. సఇతి. పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం. ౨౬. అథరాజ్ఞః పత్నీభ్యో విభజ్య పాయసప్రదానమాహ త్రిభిః-కౌసల్యాయా ఇత్యాది. పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం-అర్ధశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః - 'అర్ధం సమేంశక' ఇత్యమరః. దదౌ జ్యేష్ఠపత్నీత్వా దితి భావః - అర్ధాత్ పృథక్కృత్యార్ధం - సుమిత్రాయై ద్వితీయమహిష్యై దదౌ - చతుర్థాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టస్య పాయసస్యార్ధ మవశిష్టార్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయమహిష్యై - దదౌ - పుత్రార్థకారణాత్ - పుత్రరూప ప్రయోజన నిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి. ౨౭. ప్రదదావితి. అనుచింత్య

మానేన. * తి. దేవనిర్మితం దేవేన ప్రజాపతినా నిర్మితం - ధన్యం ప్రశస్తం. ౧౯. * తి. భార్యాణాం సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - భార్యాభ్య ఇత్యర్థః - అనురూప్యం మహిషీత్వయశశ్శీలాదినా. ౨౦. * తి. హిరణ్మయీం హిరణ్యవికారాం. ౨౧. * తి. అభిప్రదక్షిణం పునఃపునః ప్రదక్షిణం. * ౨౨. ౨౩. తతఇతి. అద్భుత ప్రఖ్యం అద్భుతకాంతిం - సంవర్తయిత్వా నిర్వర్త్య సమాప్యేత్యర్థః - కర్మ పాయసదానరూపం. * తి. తత్రైవ అగ్నికుండఏవ. * ౨౪. హర్షరశ్మిభిః హర్షోద్భూతముఖకాంతిభిః. * ౨౫. సఇతి. పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం. ౨౬. కౌసల్యాయా ఇత్యాది. కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్యార్ధం ప్రదదౌ - అవశిష్టార్ధం అవశిష్ట మష్ట

స్యామృతోపమం. అనుచిన్త్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః. ౨౮.

కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - తస్యాపిహి కై
కేయ్యాదానే కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశతా స్యాత్ - తన్నయుక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకని
ష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీ హి కనిష్ఠా-న తేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యా కథంచనేత్య
త్ర ఇతరపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వ ముక్తం - వల్లభాయా మపి కైకేయ్యాం సంభోగవిషయే
పక్షపాతః నతు ధర్మ్యసంవిభాగే - అతో బహుమానాయ జ్యైష్ఠ్య క్రమాద్భాగతారతమ్యం
కృతం - అతఏవ సంమానం మేనిర ఇతి వక్ష్యతి - తతోఽనేన భాగేన రామో విష్ణోరర్ధాంశః -
లక్ష్మణః పాదాంశః - భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధాంశౌ - నన్వేవం సతి కథ ముత్తరత్ర
భరతః - సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగః, లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితా విత్యుచ్యంతే,
సత్యం - సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగ ఇత్యత్ర సాక్షాద్విష్ణోః విష్ణోరర్ధస్య రామాంశస్య చతుర్థో
భాగ ఇత్యర్థః - యద్వా - చతుర్థస్య భాగశ్చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - అర్ధ
సమన్వితా విత్యత్ర అర్ధశబ్ద ఏకదేశవాచీ - 'భిత్తం శకలఖండేవా పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేం
శక' ఇత్యేకదేశేపి పుల్లింగార్ధశబ్దస్యానుశాసనాత్. అత్ర ప్రాశనాదిక్రమవశాత్ భరతస్య
లక్ష్మణశత్రుఘ్నాభ్యాం జ్యైష్ఠ్యం - నను లక్ష్మణస్య భరతాత్ జ్యైష్ఠ్యం అంశాధిక్యాత్ ప్రథమప్రా
శనాచ్చ - అతఏవ - వక్ష్యతి - 'తతో లక్ష్మణ మాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః, అభ్యవాదయత
ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీ'దితి. మైవం - కైకేయ్యా ఏవ ప్రథమప్రాశనం-సుమిత్రాయాః ద్వి
తీయాంశగ్రహణవిళంబేన ప్రాశనవిళంబాత్ ఉత్పత్తిక్రమే తథోక్తేః - 'నసంఖ్యేభరతానుజ' ఇత్యు
క్తత్వాత్. అభివాదనంతు సీతాయా మేవాన్వేతి. లక్ష్మణ మాసాద్య ఆలింగ్యేత్యర్థః - రామానుజ
త్వవ్యవహార ఆసక్త్యాధిక్యాత్ - ఏవంసతి క్వచిత్ భరతస్య లక్ష్మణానుజత్వోక్తిర్బహువ్రీహిసమా
సేన సమాధేయా - భరతానుజ ఇతి లక్ష్మణస్యాభిధానాత్ సర్వప్రాశనానంతర మేవ సుమిత్రయా
భుక్త మితి - పురాణాంతరవిరోధః కల్పభేదేన పరిహార్యః - రామాదిమూర్తయశ్చ పాయసపరిణా
మాః - నతు శుక్లశోణితపరిణామాః - తత్ప్రాశనానంతరం గర్భధారణవచనాత్ - న తస్య ప్రాకృ
తా మూర్తిః. 'నభూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన' ఇత్యాది స్మరణాత్. పాయసంచ

మాంశం సుమత్రాయై పునర్దదా వితి సంబంధః - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగపరః. అనుచింత్యేతి.
అనుచిన్త్య కైకేయ్యా అపి సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం విచార్య - అత్ర కౌసల్యా
యాః సుమిత్రా కైకేయీభ్యాం అధికాంశదానే జ్యేష్ఠాత్వం - సుమిత్రాయాః పాదోనార్ధాం
శదానే మధ్యమాత్వం - కైకేయ్యాః ప్రేమాస్పదత్వేపి కనిష్ఠాత్వ మష్టమాంశదానే కారణం - వల్ల
భాయాం సంభోగకర్మణిహి పక్షపాతః - నధర్మవిభాగకర్మణి - అతోఽనేన భరతశత్రుఘ్నౌ
పాదస్యార్ధం. * తి. కౌసల్యాయాఇతి. అర్ధశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగవాచీ - అర్ధాదర్ధం తురీ
యాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టార్ధం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్య అర్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః. పున రవశి
ష్టార్ధ మష్టమాంశం. అనుచింత్యేతి. కైకేయ్యపేక్షయా జ్యేష్ఠాత్వం కౌసల్యాపేక్షయా కనిష్ఠా
త్వం చ సుమిత్రాయా విచార్య - పాదోనార్ధాంశదానం తస్యై - కనిష్ఠాత్వాచ్చ కైకేయ్యై అష్ట
మాంశదానం - ఏవంచ భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధ మర్ధ మిత్యాహుః. అపరే రామభరతౌ ప్రత్యే
కం త్ర్యంశౌ - లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ చ అష్టమాంశౌ - తథాహి - కౌసల్యాయై దత్తార్ధస్య అర్ధా
దర్ధం చతుర్థాంశరూపం - సుమిత్రాయై దదౌ కౌసల్యయా దాపితవా నిత్యర్థః. ఏవం కైకేయ్యై

ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్. ౨౯. తా స్త్వేత త్పాయసం ప్రాప్య నరేంద్రస్యోత్తమాః స్త్రియః, సంమానం మేనిరే సర్వాః ప్ర

భగవత షాడ్గుణ్యవిగ్రహ ఏవ - తద్వృద్ధిశ్చ నాన్నపానాదికృతా-కింత్విచ్ఛాకృతే త్యాదికం సర్వ మవసేయం. ౨౮౪. ఉపసంహరతి - ఏవమితి. ౨౯. తా ఇతి. సమ్మానం రాజకృతపాయసప్రదానక్ర మరూపం బహుమానం - మేనిరే అనుమేనిరే - ప్రహర్షోదితచేతసః ఉదితప్రహర్షమనసః - తారత మ్యేన దానం పౌర్వాపర్యంచ జ్యేష్ఠానుక్రమకృతత్వేన సర్వాసాం సంమత మేవాసీదితి భావః.

కౌసల్యా దత్తార్ధావశిష్ట మర్ధం దదౌ-తతః కౌసల్యా దత్తావశిష్టస్య కైకేయ్యై దత్తస్య యదర్ధం తస్మి న్నర్ధం పున రపి సుమిత్రాయై దదౌ దాపయామాసేత్యర్థః - అత్రార్ధపదావృత్తి ర్బోధ్యా-ఏవ మే వోక్తం కాళిదాసేన - 'తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యు ర్మహీక్షితః, చరో రర్ధార్ధభాగా భ్యాం తా మయోజయతా ముభే' సా హి ప్రణయవత్యాసీ త్సపత్న్యో రుభయోరపీ'తి - అర్ధార్ధ భాగాభ్యా మిత్యత్ర స్వస్వలబ్ధాంశ సంబంధ్యర్ధార్ధభాగాభ్యా మిత్యర్థః - పృథగితి విభజ్యేతి శేషః- అతఏవ లక్ష్మణస్య రామానువర్తిత్వం శత్రుఘ్నస్య భరతానువర్తిత్వం చేత్యాహుః - కతకస్యాప్యే షైవ రీతి స్సంమతా - ఉక్తంచ పాద్మే - 'యుగం బభూవతు స్తత్ర సుస్నిగ్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, తథా భరతశత్రుఘ్నౌ పాయసాంశవశా త్స్వత' ఇతి దిక్. మునిభావప్రకాశికా. కౌసల్యాయా ఇత్యా ది. మహీపతిః దశరథః - కౌసల్యాయై పాయసార్ధం పాయసస్య అర్ధం - దదౌ - అర్ధాదర్ధం అవ శిష్టార్ధాదర్ధం సుమిత్రాయై దదౌ - అవశిష్టాదర్ధం - కైకేయ్యై దదౌ - అవశిష్టార్ధం అవశిష్టం చ తత్ అర్ధంచ తత్పున రనుచింత్య సుమిత్రాయై దదౌ - కౌసల్యాయై అర్ధాంశం - సుమిత్రాయై చ తుర్థభాగ మష్టమభాగంచ - కైకేయ్యై అష్టమభాగం - దదా విత్యర్థః - జననప్రకారః - 'కౌసల్యా జనయ ద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణో రర్ధం మహాభాగం పుత్ర మిక్ష్వాకునందనం. భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః. సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ' ఇత్యత్ర చతుర్థాంశే భాగః చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - 'అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయ త్సుతౌ, వీరౌ సర్వార్థకుశలౌ విష్ణో రర్ధసమన్వితౌ.' అర్ధసమ న్వితావిత్యత్ర అర్ధశబ్దః అంశే వర్తతే నియమాభావాత్ అంశసమన్వితా విత్యర్థః - యద్వా కౌస ల్యాయై అర్ధం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్ధా దర్ధం శేషేఽర్ధే అర్ధాదర్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః-కైకే య్యై అవశిష్టార్ధం అష్టమాంశం వినా అవశిష్టార్ధం భాగ మిత్యర్థః - పునః సుమిత్రాయై అవశిష్టార్ధం శేష మష్టమాంశం దదౌ - కౌసల్యాయై అర్ధాంశం - సుమిత్రాయై ద్వివారం చ చతుర్థాంశం-కై కేయ్యై చతుర్థాంశం దదా విత్యర్థః - జననప్రకారః - కౌసల్యా విష్ణో రర్ధం రామ మజనయత్ - కైకేయీ సాక్షా ద్విష్ణోః చతుర్థభాగం భరత మజనయత్ - విష్ణో రర్ధసమన్వితౌ అంశ సమన్వితౌ సుతా వజనయదిత్యర్థః - యద్వా - 'విష్ణో పుత్రత్వ మాగచ్ఛ కృత్వాత్మానం చతుర్విధ' మితి దేవై రుక్తత్వాత్ కౌసల్యాయై పాయసార్ధం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్ధాదర్ధం - కౌసల్యాయై యద ర్ధం దత్తం తస్యా దేవార్ధం దదా విత్యర్థః - కైకేయ్యై అవశిష్టార్ధం అవశిష్టే అర్ధే అర్ధం చతుర్థాం శం దదా విత్యర్థః - సుమిత్రాయై పున రవశిష్టార్ధం అవశిష్టం చ తదర్ధం చ చతుర్థాంశం దదా విత్య ర్థః - కౌసల్యాయై చతుర్థాంశం సుమిత్రాయై ద్వివార మర్ధాంశం కైకేయ్యై చతుర్థాంశం దదౌ - జననప్రకారః. విష్ణో రర్ధ మిత్యత్ర బలాంశే అర్ధసమన్వితం రామ మజనయ దిత్యర్థః. ౨౮౪. ౨౯. * తి. ప్రహర్షేణ ఉదితం వికసితం చేతో యాసాం తా స్తథోక్తాః. ౩౦. * తి. మహీపతేః స్త్రియ

హర్షోదితచేతసః. ౩౦. తత స్తు తాః ప్రాశ్య తదుత్తమస్త్రియో మహీపతే రుత్తమపాయసం పృథక్, హుతాశనాదిత్యసమానతేజస శ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదా. ౩౧. తతస్తు రాజా ప్రసమీక్ష్య తా స్స్త్రియః ప్రరూఢగర్భాః ప్రతిలబ్ధమానసః, బభూవ హృష్ట స్త్రిదివే యథా హరి స్సురేంద్రసిద్ధర్షిగణాభిపూజితః. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే, షోడశస్సర్గః.

పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ రాజ్ఞ స్తస్య మహాత్మనః, ఉవాచ దేవతా స్సర్వా స్స్వయంభూర్భగవా నిదం. ౧. సత్యసంధస్య వీరస్య సర్వేషాం నో హితైషిణః, విష్ణో స్సహాయాన్ బలిన స్సృజధ్వం కామరూపిణః. ౨. మాయావిద శ్చ శూరాంశ్చ వాయువేగసమాన్ జవే, నయజ్ఞాన్ బుద్ధిసంపన్నాన్ విష్ణుతుల్యపరాక్రమాన్, అసంహార్యా నుపాయజ్ఞాన్ దివ్యసంహననాన్వితాన్, సర్వాస్త్రగుణసం

---

౩౦. వక్తవ్యేపి యజ్ఞవృత్తాంతశేషే ప్రసంగాత్ సౌకర్యాయ నగరప్రవేశానంతరభావికథాశేషం సంగ్రహేణ దర్శయతి - తతఇతి. తత్ పాయస మిత్యన్వయః - హుతాశనాదిత్యశబ్దౌ తత్తేజః పరౌ. ౩౧. తతఇతి. ప్రతిలబ్ధమానసః స్వస్థచిత్తః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

విష్ణో రంతర్ధానానంతరం కార్యద్వయం ప్రవృత్తం పాయసహ స్తస్యాగ్నిపురుషస్యోత్థానం దేవాన్ ప్రతి బ్రహ్మనియోగశ్చ - తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్వేన ప్రథమోపస్థిత మగ్నిపురుషోత్థానం తత్ ప్రసక్తం చ సర్వ ముక్త్వా అథ బ్రహ్మనియోగతత్ఫలే దర్శయతి సప్తదశే. పుత్రత్వమిత్యాది. గతే గంతుం ప్రవృత్తే భగవాన్ భావికార్యజ్ఞః. ౧. సత్యేతి. సహ అప్రాధాన్యేన అయంత ఇతి సహాయాః కింకరాః - తాన్ - కామరూపిణః కపటరాక్షసయుద్ధక్షమశరీరిణః. ౨. ఉక్తసహాయాన్విశేషయతి త్రిభిః - మాయేత్యాది. మాయా ఆశ్చర్యశక్తిః తద్విదః - జవే వేగే విషయే - నయజ్ఞాన్ నీతిజ్ఞాన్ - అసంహార్యాన్ - పరై రితి శేషః - ఉపాయజ్ఞాన్ అనాగతవిధానజ్ఞాన్ - యద్వా - నయజ్ఞాన్ యుక్తిశాలినః - ఉపాయజ్ఞాన్ సామాద్యుపాయజ్ఞాన్ - సింహసంహననాన్వితాన్ సింహతుల్యసంస్థానై ర్యుక్తాన్ - సర్వాస్త్రాణాం యో గుణః శక్తిః తేన సంపన్నాన్ -

---

ఇత్యన్వయః - ఉత్తమపాయసం - ఉత్తమత్వం చాస్య విష్ణుతేజ స్సంభృతత్వాత్ - హుతాశనాదిత్యసమానతేజస ఇతి గర్భాణాం స్త్రీణాంచ తంత్రేణ విశేషణం. * ౩౧. తతఇతి. ప్రతిలబ్ధమానసః ప్రతిష్ఠితచిత్తః. * తి. ప్రతిలబ్ధశబ్దః ప్రతిలబ్ధస్వాస్థ్యపరః - తాదృశం మానసం యస్యేత్యర్థః - యద్వా - పూర్ణమనోరథ ఇత్యర్థః - యథాశబ్ద శ్చార్థే త్రిదివే హరి రింద్ర శ్చ హృష్ట ఇత్యర్థః - సురేంద్రేత్యాది రాజవిశేషణం - భగవదంశగర్భసంభవేన తైః పూజితో మనసా స్తుతః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశస్సర్గః.

పుత్రత్వమితి. గతే గంతు ముపక్రాంతే. ౧. * తి. సహాయాన్ సహాయకరణసమర్థాన్. ౨. అసంహార్యాన్ పరై స్సంహర్తు మశక్యాన్ - దివ్యసంహననాన్వితాన్ దివ్యదేహయుక్తాన్ సర్వాస్త్రగుణసంపన్నాన్ అస్త్రప్రయోగోపసంహారాదిగుణసంయుక్తాన్ - అమృతం ప్రాశ్నంతీత్యమృతప్రాశనాన్. గంధర్వీణాం గంధర్వపత్నీనాం - సృజధ్వం హరిరూపేణేత్యభిధానం - 'తస్మా న్మద్రూపసంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం తు పులస్త్య తవ వానరా'

పన్నా నమృతప్రాశనా నివ, అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు గంధర్వీణాం తనూషు చ (యక్షపన్నగకన్యాసు ఋక్షవిద్యాధరీషు చ, కిన్నరీణాం చ గాత్రేషు వానరీణాం తనూషు చ.) సృజధ్వం హరిరూపేణ పుత్రాం స్తుల్యపరాక్రమాన్. ౫. పూర్వ మేవ మయా సృష్టో జాంబవా నృక్షపుంగవః, జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రా దజాయత. ౬. తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రేవం తే పుత్రా న్వానరరూపిణః. ౭. ఋషయశ్చ మహాత్మాన స్సిద్ధవిద్యాధరోరగాః, చారణాశ్చ సుతాన్ వీరాన్ ససృజు ర్వనచారిణః. ౮. వానరేంద్రం మహేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జితం, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాంవరః. ౯. బృహస్పతి స్త్వజనయ త్తారం నామ మహాహరిం, సర్వవానరముఖ్యానాం బుద్ధిమంత మనుత్తమం ౧౦. ధనదస్య సుత శ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః, విశ్వ

అమృతం ప్రాశ్నంతీ త్యమృతప్రాశనాః - కర్తరిల్యుట్ - పీతామృతానివ మృత్యురహితానిత్యర్థః - హరిరూపేణ వానరరూపేణ - ఉపలక్షితాన్ - ప్రాయికాభిప్రాయ మిదం - తుల్యపరాక్రమాన్ ఆత్మసదృశపరాక్రమాన్. ౫. దేవత్వావిశేషాత్ భవతాపి పుత్రోత్పాదనం కార్య మితి మావోచధ్వ మిత్యాహ - పూర్వ మితి. సృష్టః - భావిరామసహాయబుద్ధ్యేతి శేషః - సృష్టిప్రకార మాహ - జృంభమాణస్యేతి - స ఇతి శేషః - అత్ర పార్వతీశాపేన స్వక్షేత్రే పుత్రోత్పాదనాసంభవా దప్సరః ప్రభృతయః క్షేత్రతయోక్తాః - గుణవత్ పుత్రలాభాయ ముఖ్యాస్విత్యుక్తం - అయోనిజత్వేన సద్యః ప్రవృద్ధత్వసిద్ధయే తనూష్విత్యుక్తం - నందికేశ్వరశాపానుసారేణ హరిరూపేణేత్యుక్తం- వక్ష్యతిహి దిగ్విజయే రావణం ప్రతి నందీ - 'తస్మా న్మద్రూప సంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా' ఇతి. ౬. తేతథేతి. ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య-ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. ౭. ఋషయఇతి. వనచారిణః వానరాన్. ౮. వానరేంద్రమితి. మహేంద్రాభం మహేంద్రపర్వతాభం - నను వాలినః కథంరామసహాయార్థత్వం రామవధ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే - అంగదోత్పాదనద్వారా తస్య సాహాయ్యకరణాత్ - కించ యది వాలీ నోత్పద్యేత తదా సర్వేషాం వానరాణాం సహాయత్వం నస్యాత్ - సతి చ వాలిని సుగ్రీవవిరోధిని సుగ్రీవమైత్ర్యా వానరసహాయసిద్ధిః వాలిమైత్ర్యం తు రావణః క్షణాదేవ సీతాం దద్యాత్ - అతః సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తత్వా ద్వాలినో రామసహాయత్వ మితి. తపనః సూర్యః. ౯. బృహస్పతిరితి. సర్వవానరముఖ్యానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ అనుత్తమం బుద్ధిమంతం. ౧౦. ధనదస్యేతి. కుబేరపుత్రత్వాత్ శ్రీమా నిత్యుక్తం. మహాహరిం సర్వకార్యనిర్మాణదక్షం. ౧౧. పావకస్యేతి. అత్యరిచ్యత అతిశయితోఽభూత్. ౧౨. రూపేతి. రూప మేవ ద్రవిణం ధనం తేన సంప

ఇతి రావణవిషయం నందికేశ్వరవాక్యం హృది కృత్వా తుల్యపరాక్రమాన్ స్వానురూపపరాక్రమాన్. * ౫. పూర్వమేవేతి. పూర్వ మేవ రావణవధార్థం విష్ణు రవతరిష్యతీతి జాంబవాన్ మయా సృష్టః-జాంబవతః సృష్టిప్రకార మాహ. జృంభమాణస్యేతి. ౬. ౮. వానరేంద్రమితి. పూర్వ మేవ మయా సృష్ట ఇతి శ్లోకస్థం పూర్వ మితి పద మత్రా ప్యనుషంజనీయం-యథా శ్రుతత్వే-భగవదవతారసమయే వాలిసుగ్రీవయో రనుత్పత్తి రితి-రామసహాయసృష్టిప్రకరణే వాలిసృష్టిప్రకథనం సాక్షాద్రామసహాయకత్వాభావేపి-'ఆత్మావైపుత్ర నామాసీ'తిశ్రుత్యుక్తప్రకారేణ తస్యాపి స్వపుత్రభూతాంగదద్వారా సహాయకత్వాత్ - అత్యరిచ్యత అతిశేతే స్మ. ౯. ౧౨. రూపద్రవిణసంపన్నా ద్రవిణం

కర్తా త్వజనయ న్నళం నామ మహాహరిం. ౧౧. పావకస్య సుతశ్శ్రీమా న్నీలో ఽగ్నిసదృశప్రభః, తేజసా యశసా వీర్యా దత్యరిచ్యత వానరాన్. ౧౨. రూపద్రవిణసంపన్నా వశ్వినౌ రూపసమ్మతౌ. మైన్దం చ ద్వివిదం చైవ జనయామాస తు స్స్వయం. ౧౩. వరుణో జనయామాస సుషేణం వానరర్షభం, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబలం ౧౪ మారుతస్యాత్మజ శ్శ్రీమాన్ హనుమా న్నామ వానరః, వజ్రసంహననోపేతో వైనతేయసమోజవః(సర్వవానరముఖ్యేషు బుద్ధిమాన్ బలవా నపి). ౧౫. తే సృష్టా బహుసాహస్రా దశగ్రీవవధే రతాః, అప్రమేయబలా వీరా విక్రాంతాః కామరూపిణః. ౧౬. మేరుమందరసంకాశా వపుష్మంతో మహాబలాః, ఋక్షవానర గోపుచ్ఛాః క్షిప్ర మేవాభిజజ్ఞిరే. ౧౭. యస్య దేవస్య యద్రూపం వేషో య శ్చ పరాక్రమః, అజాయత సమ స్తేన తస్య తస్య సుతః పృథక్. ౧౮. గోలాంగూలీషు చోత్పన్నాః కేచి త్సంమతవిక్రమాః, ఋక్షీషు చ తథా జాతా వానరాః కిన్నరీషు చ. ౧౯. దేవా మహర్షిగంధర్వా స్తార్క్ష్యా యక్షా యశస్వినః, నాగాః కింపురుషా శ్చైవ సిద్ధవిద్యాధరోరగాః, బహవో జనయామాసు ర్హృష్టా స్తత్ర సహస్రశః, వానరాన్ సు మహాకాయాన్ సర్వాన్ వై వనచారిణః, అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు తథా విద్యాధరీషు చ, నాగకన్యాసు చ తథా గంధర్వీణాం తనూషుచ. ౨౨. కామరూపబలోపేతా యథా

న్నౌ - అతఏవ రూపసంమతౌ రూపేణ ప్రఖ్యాతౌ - స్వయ మిత్యనేన మానససృష్టి ర్ద్యోత్యతే. ౧౩. వరుణఇతి. పర్జన్యః వర్షాభిమానిదేవతా. ౧౪. మారుతస్యేతి. వజ్రసంహననోపేతః వజ్రవ దభేద్యశరీరయుక్తః. ౧౫. రుద్రో బ్రహ్మణా నియుక్తోఽపి రక్షః పక్షపాతిత్వా న్న కంచన సృష్టవాన్ - ఏవం ప్రధానవానరసృష్టి ముక్త్వా క్షుద్రవానరసృష్టిం సంగ్రహేణాహ-తఇతి. రతాః సక్తాః. ౧౬. ఏవం వానరసృష్టి ముక్త్వా ఋక్షాదిసృష్టిం ప్రాధాన్యేనాహ మేర్వితి. వపుష్మంతః దృఢవపుష్కాః- అతఏవ మేరుమందరసంకాశాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - గోపుచ్ఛాః గోలాంగూలాః - అభిజజ్ఞిరేజాతాః-క్షిప్ర మిత్యనేన మానససృష్టి రుచ్యతే. ౧౭. యస్యేతి. రూపం సౌందర్యం - వేషః సంస్థానవిశేషః - తస్య తస్య దేవస్య తేన రూపాదినా సమ స్సుతః-పృథక్ అన్యోన్యవిలక్షణః అజాయత ముఖమాత్రే వానరాకారత్వేపి - సంస్థానాదౌ సర్వేపితృతుల్యా ఏవాసన్నిత్యర్థః. ౧౮. విజాతీయాస్వపి వానరోత్పత్తి మాహ - గోలాంగూలీ ష్వితి. సంమతవిక్రమాః ప్రసిద్ధవిక్రమాః-కేచి ద్వానరా గోలాంగూలీషూత్పన్నాః - కేచి ద్వానరా ఋక్షీషూత్పన్నాః - కేచి ద్వానరాః - కిన్నరీషు చోత్పన్నా ఇతి యోజనా. ౧౯. ఉత్పాదకక్షేత్రవైవిధ్య మాహ - దేవా ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తార్క్ష్యాః గరుడాదయః - నాగాః దిగ్గజాః-ఉరగాః వాసుక్యాదయః - తత్ర క్షిణ్వ

నామ బలం-శౌర్యం చ-రూపసంమతౌ రూపేణ సమ్మతౌ-ప్రసిద్ధౌ. ౧౩. వరుణఇతి. పర్జన్యః వృష్ట్యభిమానిదేవతా - గంధమాదనసుషేణశరభాణా మత్ర ప్రతిపాదితజన్మప్రకార ఏవ వాస్తవః యుద్ధకాండే రావణం ప్రతి శార్దూలేన-'సుషేణ శ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవా' నిత్యాదినా ప్రకారాంతరేణ ఉత్పత్తికథనం తస్య యథావస్థితజన్మపరిజ్ఞానాభావాత్. ౧౪—౧౭. యస్యదేవస్యేతి. రూపం సౌందర్యం-వేషః సంస్థానవిశేషః. ౧౮. ౧౯. దేవా ఇత్యాది తార్క్ష్యాః తార్క్ష్యి

కామం విచారిణః, సింహశార్దూలసదృశా దర్పేణ చ బలేనచ, శిలాప్రహరణా స్సర్వే సర్వే పాదపయోధినః. నఖదంష్ట్రాయుధా స్సర్వే సర్వే సర్వాస్త్రకోవిదాః, విచాలయేయు శ్శైలేంద్రా న్భేదయేయు స్స్థిరా న్ద్రుమాన్, క్షోభయేయు శ్చ వేగేన సముద్రం సరితాం పతిం, దారయేయుః క్షితిం పద్భ్యా మాప్లవేయు ర్మహార్ణవం, నభస్స్థలం విశేయుశ్చ గృహ్ణీయు రపి తోయదాన్, గృహ్ణీయు రపి మాతంగా న్మత్తా న్ప్రవ్రజతో వనే, నర్దమానాశ్చ నాదేన పాతయేయు ర్విహంగమాన్. ౨౭. ఈదృశానాం ప్రసూతాని హరీణాం కామరూపిణాం, శతం శతసహస్రాణి యూథపానాం మహాత్మనాం. ౨౮. తే ప్రధానేషు యూథేషు హరీణాం హరియూథపాః, బభూవు ర్యూథపశ్రేష్ఠా వీరాంశ్చాజనయ న్హరీన్. ౨౯. అన్యే ఋక్షవతః ప్రస్థా నుపతస్థు స్సహస్రశః, అన్యే నానావిధా న్శైలా న్భేజిరే కాననానిచ. ౩౦. సూర్యపుత్రంచ సుగ్రీవం శక్రపుత్రంచ వాలినం, భ్రాతరా వుపతస్థు స్తే సర్వ ఏవ హరీశ్వరాః, నళం నీలం హనూమంత మన్యాంశ్చ హరియూథపాన్. ౩౧½. తే తార్క్ష్యబలసంపన్నా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః, విచరంతో ఽర్దయ న్దర్పా త్సింహవ్యాఘ్రమహోరగాన్. ౩౨½. తాంశ్చ సర్వా న్మహాబాహు ర్వాలీ విపులవిక్రమః, జుగోప భుజవీర్యేణ ఋక్షగోపుచ్ఛవానరాన్. ౩౩½. తై రియం పృథివీ శూరై స్సపర్వతవనార్ణవా, కీర్ణా వివిధసంస్థానై ర్నానావ్యంజనలక్షణైః. ౩౪½. తై ర్మేఘబృందాచలకూటకల్పై ర్మహాబలై

వతారకాలే. ౨౨. తేషాం ప్రభావ మాహ పంచభిః - కామేతి. సర్వత్ర సర్వే ఇత్యనుషంజనీయం- సర్వే కామరూపబలోపేతా అభవ న్నిత్యేవం యోజనీయం - సర్వాస్త్రకోవిదాః దేవాంశత్వేన స్వయం ప్రతిభాతాస్త్రప్రహార పరిహారోపాయాః నత్వస్త్రప్రయోక్తారః - శిలాప్రహరణా ఇత్యుక్తేః, విచాలయేయు రిత్యాదిషు శకిలిజ్ చేతిలిజ్-కంపనేచలిరితి మిత్వేపి హ్రస్వాభావశ్ఛాందసః - ఆప్లవేయుః సంతరేయుః-ప్రవ్రజతః వేగేన గచ్ఛతః. ౨౭. అన్యేషా మపరిచ్ఛేద్యత్వాద్యూథపసంఖ్యాన మాహ - ఈదృశానా మితి. శతం శతసహస్రాణి-శతలక్షాణీత్యర్థః. ౨౮. ప్రధానప్రధానానాహ-తఇతి. తే ప్రాగుక్తా స్సుగ్రీవాదిసుషేణాంతాః యూథపాః-ప్రధానేషు హరీణాం యూథేషు సమూహేషు - యూథపశ్రేష్ఠా బభూవుః - వీరాన్ హరీనజనయంశ్చ. ౨౯. తేషాం స్థానమాహ - అన్యఇతి. ఋక్షవతః పర్వతవిశేషస్య - ప్రస్థాన్ సానూని. ౩౦. రాజయువరాజమంత్రిణో దర్శయతి-సూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన. సుగ్రీవం యువరాజం-వాలినం రాజానం-నళాదీన్ మంత్రిణః. ౩౧½. తేషాం దుశ్శాసనత్వ మాహ-తఇతి. తార్క్ష్యః గరుడః. ౩౨½. సర్వేషాం శాసితారమాహ తాం శ్చేతి. ౩౩½. సహాయసంపత్తిపౌష్కల్యం దర్శయతి - తైరితి. అర్ణవః అర్ణవవద్ద్వీపం - వివిధసంస్థానైః స్థూలసూక్ష్మహ్రస్వదీర్ఘాదివివిధదేహసంస్థానవద్భిః నానావ్యంజనలక్షణైః నానాత్వాభివ్యంజకాసాధారణధర్మవద్భిః. ౩౪½. ఉక్తమేవార్థం పున స్సర్గాంతే సంగృహ్య దర్శ

వర్గీయాః నాగాః మహాకులప్రసూతా స్సర్వాః. ౨౨. * చాలయేయుః చాలయితుం శక్నుయుః * ఆప్లవేయుః శోషయేయుః * ప్రవ్రజతః అనర్గళప్రచారాన్-నర్దమానాన్ శబ్దాయమానాన్. ౨౭. ౨౯. అన్య ఇతి. ఋక్షవతః పర్వతస్య - ప్రస్థాన్ సానూన్ - అవతస్థుః అసేవంత. ౩౩½. తైరితి.

ర్వానరయూథపాలైః, బభూవ భూ ర్భీమశరీరరూపైః స్సమావృతా రామ సహా

యతి - తైరితి. భీమశరీరరూపైః భయంకరశరీరవేషైః - రామసహాయహేతోః రామసహాయార్థం- భావప్రధానో నిర్దేశః. ౩౫. నన్వస్మిన్ సర్గే - 'ధనదస్య సుత శ్శ్రీమా న్వానరో గంధమాదనః, వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల' మిత్యుచ్యతే, యుద్ధకాండేతు - రావణం ప్రతి శార్దూలవాక్యే - 'సుషేణ శ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్, పుత్రా వైవస్వతస్యాథ పంచకాలాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదన' ఇతి, కథ మిదం సంగచ్ఛతే - ఉచ్యతే - అత్ర వాల్మీకినోక్త మేవ తథ్యం - 'న తే వాగనృతా కావ్యే కాచి దత్ర భవిష్యతీ'తి బ్రహ్మవరప్రసాదాత్, శార్దూలస్తు భ్రాంత్యోక్తవాన్ - 'రుధిరాసిక్తసర్వాంగో విహ్వల శ్చలితేంద్రియ' ఇతి తత్రైవోక్తేః - అత్రేదం శంక్యతే - ఋశ్యశృంగేణ పుత్రేష్ట్యుపక్రమానంతరం దేవాదిసంమేళనం - తతో విష్ణో రవతితీర్షా-'పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ వానరోత్పత్తి' రిత్యుక్తం - తద్విరుధ్యతే - వాలిసుగ్రీవయోః రావణదిగ్విజయకాలికత్వాత్-వక్ష్య త్యుత్తరకాండే - 'అర్జునేన విముక్తస్తు రావణో రాక్షసాధిప' ఇత్యారభ్య 'తతః కదాచిత్ కిష్కింధాం నగరీం వాలిపాలితాం, గత్వాహ్వయతి యుద్ధాయ వాలినం హేమమాలిన' మిత్యాదినా. తథాచ కార్తవీర్యార్జునకాలికో వాలీ కథం రామసమవయస్క స్స్యాత్ - కించ - 'భగవన్ రాక్షసః క్రూరో యదా ప్రభృతి మేదినీమ్, పర్యటత్ కిం తదా లోకా శ్శూన్యా ఆసన్ ద్విజోత్తమ, రాజావా రాజమాత్రో వా కిం తదా నాత్ర కశ్చన, ధర్షణాం యేన న ప్రాప్తో రావణో రాక్షసేశ్వర' ఇతి. దిగ్విజయవృత్తాంతే రామేణ పృష్టే - అగస్త్యేనార్జునవాలిభ్యాం పరిభవ ఉచ్యమానోఽర్జునవాలినో రేకకాలత్వ మవగమయతి - అపిచ - మయో రావణాయ మందోదరీప్రదానకాలే - 'ద్వౌ సుతౌ తు మమ త్వస్యాం భార్యాయాం సంబభూవతుః. మాయావీ ప్రథమ స్తావ ద్దుందుభి స్తదనంతర' ఇత్యుక్తవాన్, తత్ర దుందుభి ర్యౌవనమదాత్ వరదానాచ్చ మత్తో వాలినా హత ఇత్యుచ్యతే - అతో వాలినో రావణదిగ్విజయకాలికత్వం వ్యజ్యతే-సుగ్రీవశ్చ వాలిభయాత్ పరిభ్రమన్ దుందుభికళేబరప్రక్షేపకృతమతంగశాపానంతరం ఋశ్యమూకే ప్రత్యతిష్ఠత్ - అత స్సుగ్రీవస్యాపి వాలితుల్యకాలత్వం గమ్యతే-ఏవం మైందద్వివిదాదయోపి చిరకాలస్థాయినోఽవగమ్యంతే-వక్ష్యతి - రావణం ప్రతి శార్దూలః - 'మైందశ్చ ద్వివిద శ్శోభా తాభ్యాం నాస్తి సమో యుధి, బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా వమృతప్రాశినా వుభా' వితి. తేన తయో రమృతమథనకాలవర్తిత్వం ప్రతీయతే - సారణవాక్యేచ-'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః, తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా'మితి క్రోధనస్య దేవాసురయుద్ధే వ్యాపారకథనాచ్చిరంతనత్వం - తత్ ప్రాయపతితానా మన్యేషా మపి వాలిసుగ్రీవ మంత్రిప్రభృతీనాం సిద్ధం చిరకాలత్వం - ఏవ మన్యత్రాపి వానరయూథపానా మతిచిరస్థాయిత్వం వ్యంజనావృత్త్యావగమ్యతే - అతః కథ మేషాం రామావతారకాలికత్వ ముచ్యత ఇతి - అత్రాస్మద్గురుచరణాః - యద్యపి పూర్వసర్గాంతే విష్ణో ర్గర్భప్రవేశ 'ముక్త్వా పుత్రత్వం తు గతేవిష్ణా' విత్యారభ్య బ్రహ్మానుశాసనం కథితం- తథాపి-'ఉవాచ దేవతా స్సర్వా స్స్వయంభూ ర్భగవా నిద' మిత్యాదినా సామాన్యేన దేవతా

సానావ్యంజనలక్షణైః పరాక్రమప్రయుక్తాసాధారణధర్మో వ్యంజనం - తత్తచ్ఛరీరాసాధారణధర్మో లక్షణం - యద్వా - వ్యంజనం తత్తచ్ఛరీరాసాధారణో ధర్మః లక్షణం తత్తజ్జాతీయాసాధారణో ధర్మః-రామసహాయహేతోః - భీమశరీరరూపైః భయజనకశరీరాకృతిభిః. ౩౫. మునిభావప్రకా

యహేతోః. ౩౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - సప్తదశస్సర్గః.

ఉద్దిశ్య బ్రహ్మా సందిష్టవాన్ - 'తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రేవం తే పుత్రా న్వానరరూపిణ' ఇతి సామాన్యేన దేవై ర్వానరసృష్టి రుక్తా. అథ బ్రహ్మణో జాంబవత్సృష్టివత్ పూర్వసిద్ధా మింద్రాదిభ్యో వాల్యాదిసృష్టి మనువదతి 'వానరేంద్రం మహేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జిత' మిత్యాదినా, అతఏవ హి వాలినం జనయామాసేత్యుక్తం నతు తదా జనయామాసేతి, అన్యత్ర తు 'బహవో జనయామాసు ర్హృష్టా స్తత్ర సహస్రశ' ఇతి తత్కాలవాచీ తత్రశబ్దః ప్రయుక్తః. ఇంద్రాదయః ఖల్వేవమమన్యంత బ్రహ్మనియోగానంతరం కిమపూర్వసర్గేణ పూర్వమన్యార్థ ముత్పన్నా ఏవ సాహాయ్యం కరిష్యంతీతి - యై స్తు పూర్వం పుత్రానోత్పాదితా స్తే పునస్తదా జనయామాసుః - అతఏవ - 'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః, తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా' మిత్యాదినా క్రోధనాదీనా మన్యార్థం సృష్టిరుచ్యతే, తస్మాన్న కోపి విరోధ ఇత్యాహుః - యద్వా - రామావతారకాల ఏవ వాల్యాదిజన్మ - వాలిజయశ్చార్జునజయావ్యవహితోత్తరకాలికః తత శ్శబ్దస్యానంతర్యమాత్ర పరత్వాత్ - అతఏవ తతః కదాచిదిత్యుక్తం. అగస్త్యేనార్జున వాలివిజయయో ర్యుగపత్కథనం రావణజయత్వేన కృష్ణః కంసశిశుపాలౌ జఘానేతివత్ - దుందుభిశ్చ వరదానేన సదా యువా మత్తశ్చ - తతశ్చ తస్య బహుకాలానంతర మపి వాలినా యుద్ధం సంభవత్యేవ-ఏవమన్య దప్యూహ్యం - సర్వథోపక్రమావగతః క్రమో న బాధితవ్యః - దేవాసురయుద్ధే సాహ్యార్థ మిత్యత్రాపి సాహాయ్యసమర్థ ఇత్యర్థో బోధ్యః - అమృతప్రాశినా - అమృతప్రాశితుల్యావిత్యర్థః - యద్వా - అయం బ్రహ్మానుశాసన ప్రకారః - ప్రాచీన ఏవ ప్రసంగా దద్య కవినోపవర్ణ్యతే. పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ రంతుం వ్యవసిత ఇత్యర్థః - వ్యవసాయశ్చ విష్ణోః బ్రహ్మణా వివిక్తే ప్రార్థనాత్ - అతఏవ పూర్వసర్గే - 'హంతాయం విదిత స్తస్య వధోపాయో దురాత్మన' ఇత్యుక్తం, అతఏవాముం వృత్తాంతం సనత్కుమారో విదిత్వా సుమంత్రాయోవాచేతి బోధ్యం - బ్రహ్మప్రార్థనం చ రావణస్య మానుషా దన్యత్ర భయం నాస్తి - త్వ మృశ్యశృంగేణ యక్ష్యమాణస్య దశరథస్య పుత్రో భవేతి - అతఏవ కృతసంకేతతయా విష్ణు రుపయాత ఇత్యుక్తం - యద్వా - తతో దేవా స్సగంధర్వా ఇత్యాదికాత్ - పూర్వసర్గాత్ ప్రభృతి బ్రహ్మలోకవృత్తాంతః - తస్మిన్ సదసి - బ్రహ్మసదసీత్యర్థః - అతఏవ స్వలోకమాగచ్ఛేత్యుక్తం - నతు గచ్ఛేతి - తథాచైవం సంగతిః - పుత్రకామేష్టిపర్యంత ముక్త్వా తత్రాగ్ని పురుషావిర్భావోపోద్ఘాతత్వేన చిరంతనవృత్తాంత ముపక్షిపతి - తతో దేవా ఇత్యాది తత ఇతి. ప్రస్తావాంతరారంభార్థః - అథ - పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృప మిత్యంతే విష్ణువృత్తాంతేభిహితే - పుత్రత్వం తు గతే అభ్యుపగత ఇతి పుత్రత్వాంగీకారా నంతరం దేవాంశవానరోత్పత్తే ర్వక్తవ్యత్వేపి తం వృత్తాంతం తత్రావస్థాప్య - 'స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణు రామంత్ర్యచ పితామహం, అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభి' రిత్యాదినా విష్ణువృత్తాంత మేవానుక్రమ్య గర్భప్రవేశపర్యంత ముక్త్వా ప్రాగవస్థాపితం దేవవృత్తాంత మేవ పుత్రత్వంతు గత ఇత్యాదినా పునః ప్రతిపాదయతి. ఏతావద్వృత్తాంతకాలస్య దేవమానేనాల్పత్వేపి మనుష్యమానేన బహువర్షా గతాః రేవ

శికా. నన్వత్ర దశరథయజ్ఞభాగార్థ మాగతేన బ్రహ్మణా ఆదిష్టా దేవాః ఋషివిద్యాధరోరగచారణాశ్చ పుత్రాన్ ససృజు రిత్యనేన దశరథయజ్ఞానంతరం వాలిప్రభృతయో జాతా ఇతి ద్యోత్యతే- రామస్య ఏకచత్వారింశే వర్షే రావణో హతః ఏతన్మధ్యే వాలీ జాతో మృత శ్చాభవ దిత్యుక్తిశ్చ న సంగచ్ఛతే - పురాణాంతరేషు వాలీసుగ్రీవాదయో అమృతమథనాదిష్వపి స్థితా ఇత్యుక్తత్వాత్ -

శ్రీ రామావతార ఘట్టః.

నిర్వృత్తే తు క్రతౌ తస్మిన్ హయమేధే మహాత్మనః, ప్రతిగృహ్య సురా భాగాన్ ప్రతిజగ్ము ర్యథాగతం. ౧. సమాప్తదీక్షానియమః పత్నీగణసమన్వితః, ప్రవివేశ పురీం రాజా సభృత్యబలవాహనః. ౨. యథార్హం పూజితా స్తేన రాజ్ఞా వై పృథివీశ్వరాః, ముదితాః ప్రయయు ర్దేశాన్ ప్రణమ్య మునిపుంగవం. ౩. శ్రీమతాం గచ్ఛతాం తేషాం స్వపురాణి పురా త్తతః, బలాని రాజ్ఞాం శుభ్రాణి ప్రహృష్టాని చకాశిరే. ౪. గతేషు పృథివీశేషు రాజా దశరథ స్తదా, ప్రవివేశ పురీం శ్రీమాన్ పురస్కృత్య ద్విజోత్తమాన్. ౫ శాంతయా ప్రయయౌ సార్ధ మృశ్యశృంగ స్సుపూజితః, అన్వీయమానో రాజ్ఞాథ సానుయాత్రేణ ధీమతా. ౬. ఏవం విసృజ్య తాన్ సర్వాన్ రాజా సంపూర్ణమానసః. ఉవాస సుఖిత

తీవరప్రార్థనవత్ - అతో భాగగ్రహార్థం సమవేత్య బ్రహ్మసదసి గత్వా కార్యం విజ్ఞాప్య తతోఽశ్వమేధభాగాన్ గృహీత్వా గతా దేవా ఇతి సర్వం సమంజసం. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.

'కోసలో నామ ముదిత స్స్ఫీతో జనపదో మహా' నిత్యారభ్య భగవతోవతారనిమిత్తా న్యుక్తాని - అథావతారం దర్శయత్యష్టాదశే - నిర్వృత్తేత్విత్యాది అత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయ న్నిత్యేవ మంతో గ్రంథో హుతాశ నా దిత్యసమాన తేజస శ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదే త్యేత చ్ఛేషోనూద్యతే-నిర్వృత్తే సమాప్తే - హయమేధే - పుత్రేష్టిసహిత ఇతి శేషః. ౧ సమాప్తేతి. దీక్షార్థో నియమో దీక్షానియమః - ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్రమే - ఆదికర్మ ద్యోతకః ప్రశబ్దః. ౨. యథేతి. మునిపుంగవం వసిష్ఠం, ౩. శ్రీమతామితి. శుభ్రాణి దశరథదత్తవస్త్రాదిభిః. ౪. గతేష్వితి. ద్విజోత్తమాన్ వసిష్ఠాదీన్. ౫. శాంతయేతి. అథ నగరప్రవేశానంతరం - సానుయాత్రేణ సభృత్యేన రాజ్ఞా రోమపాదేన - అన్వీయమానః - అనుగమ్యమానః. ౬. ఏవమితి. ఏవం ఋశ్యశృంగ

కథ మిదానీం జాతా ఇత్యుక్త మితి చేదుచ్యతే - బ్రహ్మణా ఇంద్రాదీ న్ప్రతి సృజధ్వ మితి నోక్తవాన్ - పూర్వ మేవ ఇంద్రాదిభిః సృష్టత్వాత్ - కింతు రామసాహాయ్యార్థం బహువానరసృష్ట్యర్థం చారణఋషివిద్యాధరాదీన్ సామాన్యదేవాన్ సర్వాం శ్చ సృజధ్వ మిత్యుక్తవాన్ - అతఏవ ఋషిసిద్ధవిద్యాధరోరగాదయశ్చ సస్సృజురిత్యుక్తం - 'వానరేంద్రం నరేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జితమ్, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాం వర' ఇతి కిమర్థ మత్రోక్త మితి చేత్ - ఇంద్రపుత్రో వాలీ - సూర్యపుత్ర స్సుగ్రీవః - వాయుపుత్రో హనుమానిత్యాదిప్రకారేణైతస్య పుత్రోయ మితి సర్వేషాం విజ్ఞానార్థ మితి న కశ్చి ద్విరోధః - తస్మా దింద్రాదయో వాలిప్రభృతీన్ పూర్వ మేవ జనయామాసు రితి తాత్పర్యం. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః.

* తి. ప్రాసంగిక దేవతావతార ముక్త్వా ప్రకృతం ప్రధానావతార మాహ-నిర్వృత్త ఇత్యాది. పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్నిత్యంతో వృత్తానువాదః. ౧. సమాప్తేతి. ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్రమే-ఉత్తరత్ర ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨. యథార్హ మితి. మునిపుంగవం వసిష్ఠం. * తి. మునిపుంగవం వసిష్ఠ మృశ్యశృంగంచ. ౩—౫. శాంతయేతి. సానుయాత్రేణ సభృత్యేన. ౬. ౭. * తి. ఋ

స్తత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్. ౮. తతో యజ్ఞే సమాప్తే తు ఋతూనాం షట్సమత్యయుః. ౯. తతశ్చ ద్వాదశే మాసే చైత్రే నావమికే తిథౌ, నక్షత్రే

వత్ - తాన్ ద్విజోత్తమాన్ - సంపూర్ణమానసః సంపూర్ణ మనోరథః. ౮. తఇ ఇత్యర్థ మేకం. ౯. అథ భగవతః ప్రాదుర్భావం దర్శయతి త్రిభిః - తతశ్చేత్యాది. తతః అశ్వమేధ సమాప్త్యపేక్ష యా - పాయసోపయోగాద్వా - స చ వైశాఖాదౌ భవేత్-ద్వాదశే - తస్య పూరణ ఇతిడట్ - చైత్రీ పౌర్ణమాస్యస్మి న్నితి చైత్రః - సాస్మిన్ పౌర్ణమాసీతీతి సంజ్ఞాయా మణ్ - చకారో వార సముచ్చయార్థః - నావమికే నవమ్యాం - వినయాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్-తిథయో ద్వయో రితి తిథి శబ్దస్య పుల్లింగస్యాపి సంభవాత్ జీబభావః - అదితి ర్దేవతా యస్య తదదితిదైవతం-తస్మా ద్దేవతాం తాత్తాదర్థ్యే యక్ ఛాందసః - నక్షత్రే పునర్వస్వో రిత్యర్థః - 'పునర్వసూనక్షత్ర మదితి ర్దేవతే'తి శ్రుతేః పంచసు గ్రహేషు స్వోచ్చసంస్థేషు సూర్యగురుశుక్రాంగారకశనిషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు సత్సు-ఉచ్చస్థానలక్షణ ముక్తం వరాహమిహిరేణ - 'అజవృషభమృగాంగనా కుళీరా ఝషవణిజౌ చ దివాక రాదితుంగా' ఇతి కర్కటే కర్కటకాఖ్యే - లగ్నే రాశ్యుదయే - 'రాశీనా ముదయో లగ్న' మిత్యమరః, వాక్పతౌ బృహస్పతౌ - ఇందునా సహ - ప్రోద్యమానే ఉదయతి సతి - ఆర్ష మాత్మనేపదం - అత్ర ప్రోద్యమాన ఇత్యుక్తత్వాత్ - పునర్వసునక్షత్రస్య కర్కటరాశిత్వా చ్చ తత్రేందు స్స్థిత ఇత్యవగమ్యతే - కర్కటకస్తు గురో రుచ్చస్థానం-ఇందువా వర్తమానో గురు స్తత్ర వర్తత ఇతి గురు రుచ్చస్థః, చైత్రమాసే సూర్యస్య మేషరాశౌ ప్రవేశాత్ సూర్యోప్యుచ్చగ ఏవ బుధస్సదా రవిసన్నిహితో నతదోచ్చస్థానస్థః-చంద్రశ్చ కర్కటగో నోచ్చస్థః - తథాచ పరిశేషా న్మందాంగారకశుక్రా స్తులామకరమీనస్థా ఇతి పంచానా ముచ్చస్థత్వం - నామకీర్తనం వినా పంచో చ్చస్థత్వకీర్తనం తత్ఫలవిశేష ప్రతిపాదనాయ - యథాహుః - 'ఏకగ్రహోచ్చ జాతస్య సర్వారిష్ట వినాశనం, ద్విగ్రహోచ్చేతు సామంత స్త్రిగ్రహోచ్చే మహీపతిః. చతుర్గ్రహోచ్చే సమ్రాట్ స్యాత్ పంచోచ్చే లోకనాయక' ఇతి. ప్రత్యేకోచ్చఫలం చాహుః - 'సూర్యే స్వోచ్చగతే జాత స్సేనాపత్య మవాప్నుయాత్, భౌమే స్వోచ్చగతే జాతో వనే రాజా భవిష్యతి, గురౌ స్వోచ్చగ తేజాతో ధనీ రాజ్యాధిపో భవేత్, శుక్రే స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యశ్రియ మవాప్నుయాత్, శనౌ స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యాధిపసమో భవే' దితి. గురుచంద్రయోగఫల ముక్తం మిహిరేణ - 'దృఢ సౌహృదో వినీత స్స్వబంధుసమానకృ ద్ధనేశశ్చ, శశిగుర్వో ర్గుణశీల స్సురద్విజేభ్యో రతో భవే త్పురుష' ఇతి. రవిబుధయోగఫలం చ తేనైవోక్తం - వేదాంతవిత్ స్థిరధనో రవిజ్ఞయోః ప్రాయశో యశోర్థీ స్యాత్, ఆర్యః క్షితిపతిదయిత స్సతాం చ బలరూపవిద్యావాన్. చైత్రమాస జన్మఫలం - చైత్రే మధురభాషీ స్యా దహంకార సుఖాన్వితః, నవమీజన్మఫలం - దీర్ఘవైరీ భువి ఖ్యాతో వశ్య శ్శూరశ్చ పండితః, నిర్భయ స్సర్వభూతేభ్యో నవమ్యాం జాయతే నరః నక్షత్రఫలం - సహిష్ణు ర్గూఢవృత్తిశ్చ శ్లేష్మలో నాట్యకోవిదః, అగ్నిధ్ను రల్పసంతుష్ట శ్శీఘ్రగో దితి ధిష్ణ్యజః. చతుర్థ పాదజన్మఫలం - కాంతః ప్రియవపు శ్శ్లక్ష్ణ స్సజ్జనప్రియదర్శనః, లక్ష్మీవాన్ ప్రియవాదీచ ఆదిత్యాంతే ప్రజాయతే ఉచ్చస్థేన బృహస్పతినా సమం చంద్రస్య స్థితిః కర్కట ఇతి పునర్వసుచతుర్థ పాదత్వం సిద్ధం - చైత్రపునర్వసూ శుక్లపక్షఏవేతి సిద్ధం - కర్కటలగ్నజన్మఫలం - కర్కటే లగ్నకే చంద్రయుక్తే దృష్టేచ భోగవాన్, గురుణా వీక్షితే యుక్తే ధనాఢ్యో బహుభోగవాన్. తా

తూనా మితి ప్రథమార్థే షష్ఠీ. ౯. తత శ్చేత్యాది. నావమికే నవమ్యాం - స్వార్థే ఠగార్షః-అదితి దైవత్యే పునర్వసౌ - పంచసు సూర్యాంగారకశనిగురుశుక్రేషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు - లగ్నే రాశ్యు

దితిదైవత్యే స్వోచ్చసంస్థేషు పంచసు, గ్రహేషు కర్కటే లగ్నే వాక్పతా
విందునా సహ, ప్రోద్యమానే జగన్నాథం సర్వలోకనమస్కృతం, కౌసల్యా
జనయద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్ర
మైక్ష్వాకువర్ధనం. ౧౦౪ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా

నిమాన్ ఫలవిశేషాన్ సూచయితుం మాసతిథ్యాదికీర్తనం - తథైవాహ జగన్నాథ మిత్యాదినా-జగన్నాథ మిత్యనేన పంచోచ్చే లోకనాయక ఇత్యుక్తం ఫలం దర్శితం. లగ్నస్య గురుయోగఫల మాహ - సర్వలోకనమస్కృత మితి - యథా హోరాప్రదీపే-'కవి స్సుగీతః ప్రియదర్శన స్సుఖీ దాతా సుభోక్తా నృపపూజిత శ్శుచిః, దేవద్విజారాధన తత్పరోథ భవేన్నరో దేవగురౌ తు సుస్థితే.' రామం పశ్చాద్రామాఖ్యం - యద్వా రామం శ్యామవర్ణం - అథో రామా సావిత్రావిత్యత్రాథ శ్యామావితి వ్యాఖ్యానాత్ - అనేన కర్కటకే కన్యాంశే జాత ఇతి వ్యజ్యతే - కన్యాయా బుధాంశత్వాత్ బుధస్యచ శ్యామత్వాత్ - శుక్రాంశత్వా ద్వా - యథాహ మిహిరః - 'రక్త శ్యామో భాస్కరో గౌర ఇందు ర్నాత్యుచ్చాంగో రక్తగౌరశ్చ వక్రః, దూర్వా శ్యామో జ్ఞో గురు ర్గౌరగాత్ర శ్యామ శ్శుక్రో భాస్కరిః కృష్ణదేహ' ఇతి. సర్వలక్షణసంయుతం సర్వలక్షణై స్సాముద్రికోక్తైః పూర్ణం- ఇదం లగ్నచంద్రఫలం - 'పూర్ణే శీతకరే లగ్నే తేజస్వీ నిత్యగర్విత' ఇతి హోరాశాస్త్రాత్, విష్ణోరర్ధం విష్ణుమయస్య పాయసస్యార్ధాంశ పరిణామభూతం - పుత్రం పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రః తం - పున స్తం విశేషయతి ఐక్ష్వాకువర్ధనమితి - ఐక్ష్వాకస్య దశరథస్య వర్ధనం - అనేన లగ్నస్య సౌమ్య గ్రహయోగఫలం దర్శితం - యథా - 'నర శ్చిరాయు ర్నృపపూజిత స్సుఖీ లగ్నం భవే త్సౌమ్యయుతం యథా తథా, లగ్నే తథా స్వామినిరీక్షితే ధనీ కుశాగ్రబుద్ధిః కులకీర్తి వర్ధనః.' మహాభాగం మహాభాగ్యయుక్తం - అనేన లగ్నచంద్రకృతోపి దోషో గురుయోగా త్పరిహ్రియత ఇతి సూచ్యతే-యథాహు ర్హోరాప్రదీపే - 'జన్మకాలిక లగ్నాంశే చంద్రః కేంద్రగతో యది, జాతస్య వినయో విత్తం జ్ఞానం బుద్ధిశ్చ నైపుణం, హీనం పణపరస్థేస్మిన్ మధ్యాన్యేతాని తస్య చ, ఆపోక్లిమస్థ శ్చంద్ర శ్చే దుత్కృష్టాని భవంతి హి. స్వాంశే ధిమిత్రస్య నవాంశకేవా చంద్రే తు వాచస్పతినా చ దృష్టే, ఏవం విధే శీతకరే చ రాత్రౌ శుక్రేణ దృష్టే ధనవాన్ సుఖీ స్యాత్.' ఏవం కేమద్రుమయోగోపి నాస్తీత్యుచ్యతే కేమద్రుమో నామ చంద్రలగ్నస్యోభయపార్శ్వే గ్రహాభావః-నహ్యత్ర మిథునే సింహేవా కశ్చిద్గ్రహోస్తి యథాహ గార్గ్యః - 'వ్యయార్థో భయగ శ్చంద్రా ద్వినా భానుం నచేద్గ్రహః, యోగః కేమద్రుమో నామ జాత స్స్యా దత్ర గర్హితః. సంతానబంధుజన వస్త్రసుహృద్విహీనో దారిద్ర్యదైన్యగదదుఃఖమలైరుపేతః, ప్రేష్యః ఖల స్సకలలోకవిరుద్ధ వృత్తిః కేమద్రుమే భవతి పార్థివవంశజోపి.' ఏత త్సర్వ మాత్మానుభావేన పరిహ్రియత ఇత్యుచ్యతే మహాభాగశబ్దేన - యథాహ మణింథః - 'లగ్నా త్కేంద్రగతే చంద్రే గ్రహై రేకాదిభి ర్యుతే, కేమద్రుమఫలం న స్యా త్కేచి త్కేంద్రనవాంశకే.' ఏవం దోషాంతరపరిహారోపి - యథా-'అష్టమేశే కళత్రస్థే సుతేశేవా కళత్రగే, మంగళో వా కళత్రస్థే భార్యానాశం ప్రకుర్వత' ఇతి. ౧౦౪. 'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా.' రామావతారో న కేవలం యజ్ఞకృతః - కింతు కౌసల్యా తపః కృత ఇత్యాహ - కౌసల్యా తేన

దయే-వాక్పతౌ బృహస్పతౌ ప్రోద్యమానే ఉదయం గచ్ఛతి సతి. * తి. విష్ణోః శంఖచక్రానంతవిశిష్టస్యవిష్ణో రిత్యర్థః-అర్ధం కించి న్న్యూన మర్ధమిత్యర్థః-శంఖచక్రాదే రభావాదితి భావః. ౧౦౪. * తి

వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా. ౧౧౹ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్య
పరాక్రమః, సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః. ౧౨౹ అథ
లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ, వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణో రర్ధస
మన్వితౌ. ౧౩౹ పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః, సార్పే జాతౌ

శుశుభే - కుతః-పుత్రేణ పుత్రత్వేనావతీర్ణేన-పుత్రత్వేనావతీర్య స్వమనోరథపూరణాదితి భావః-అమి
తతేజసా-'స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన' ఇత్యుక్తరీత్యా జన్మలబ్ధనిరవధిక తేజసా-యథాఅదితిః
వజ్రపాణినా పర్వతచిహ్నభూతరేఖామయవజ్రయుక్తపాణితలేన - దేవానాం వరేణ ఉపేం
ద్రేణ - శుశుభే తథా - యథా పూర్వజన్మ న్యదితి ర్వ్రతవిశేషై ర్విష్ణుం పుత్రం లబ్ధవతీ తథేయమ
పీత్యర్థః - యద్వా అమితతేజసా జగత్ప్రకాశకాదిత్యకులస్యాపి ప్రకాశకేన-సూర్యస్యాపి భవేత్
సూర్య ఇతి వత్, 'తతోఖిలజగత్పద్మబోధాయాచ్యుతభానునా, దేవకీపూర్వసంధ్యాయా మావి
ర్భూతం మహాత్మనే'త్యుక్తాచ్యుతభానో రప్యతిశయితతేజసా - దేవానాం వరేణ ఇంద్రేణ - వజ్ర
పాణినేత్యుభయవిశేషణం - వజ్రహస్తేన వజ్రరేఖాయుక్తహస్తేనచ - అనేనైవ సాధారణధర్మేణో
పమానోపమేయభావః - యద్వా లౌకికానామింద్రే శ్రేష్ఠత్వబుద్ధ్యా తదనుసారేణోపమా- ఇషువ
ద్గచ్ఛతి సవితేతివత్, యద్వా దృష్టిదోష పరిహారాయ హీనోపమాపి క్రియతే-యద్వాయం శ్లోకః
పూర్వశేషతయా మాత్రరిష్టభంగేన తదతిశయావహత్వద్యోతనాయ - తథాహి - మాతృకారక
శ్చంద్రః స చ వర్ధిష్ణు ర్గురుణా యుక్తో మాతర మభివర్ధయతి. ౧౧౹ అథపాయసోపయోగక్రమేణ
కౌసల్యానంతరం కైకేయీప్రసవ మాహ - భరతఇతి. సాక్షాద్విష్ణోః ప్రత్యక్షవిష్ణోః రామస్య చతు
ర్భాగః చతుర్థాంశః - రామస్య విష్ణ్వర్ధత్వాత్తస్య చతుర్థాంశః విష్ణో రష్టమాంశ ఇత్యర్థః-య
ద్వా - సాక్షా ద్విష్ణో ర్వైకుంఠవాసినః - చతుర్థాంశః చతుర్థస్యాంశః - అష్టమభాగ ఇత్యర్థః-
యద్వా - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూత ఇతి సౌలభ్య ముచ్యతే - యద్వా - సాక్షా దవ్యవధానేన జజ్ఞే
రామా దనంతరం జజ్ఞ ఇత్యర్థః - సర్వైః రామసంబంధితయోక్తైః గుణైః - సముదితః యుక్తః.
౧౨౹ అథేతి. అథ భరతజననానంతరం - ద్వివచనేన యమళత్వ ముచ్యతే - అర్ధసమన్వితౌ, సమ
న్వితార్ధౌ - పరనిపాతః - అర్ధశబ్దోంశమాత్రవాచీ - సమన్వితచతుర్థభాగాష్టమభాగరూపౌ-'భిత్తం
శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక' ఇత్యమరః, అన్యథా పాయసప్రదానక్రమవిరోధః-సమ
న్వితశబ్దేన యుగపదుపయుక్తత్వ ముచ్యతే. ౧౩౹ త్రయాణాం జన్మకాల మాహ - పుష్యఇతి.
పుష్యే పుష్యయుక్తతిథౌ-నక్షత్రేణ యుక్తః-కాల ఇతి విహితస్యాణ్ ప్రత్యయస్య లుబవిశేష ఇతి
లుప్ - మీనస్య గురుక్షేత్రత్వా త్తజ్జన్మఫల మాహ ప్రసన్నధీ రితి-సార్పే సర్పదేవతాకే నక్షత్రే-
'ఆశ్రేషా నక్షత్రగ్ంసర్పా దేవ'తేతి శ్రుతిః, సుమిత్రాయాః పుత్రౌ సౌమిత్రీ-బాహ్వాదిత్వాదిఞ్-

---

దేవానాంవరేణ దేవశ్రేష్ఠేన.౧౧౹భరతఇతి. చతుర్భాగః చతుర్థస్యభాగః అష్టమాంశ ఇతియావత్.*
తి. చతుర్భాగః చతుర్న్యూనోభాగ శ్చతుర్భాగః పాయసార్ధస్య చతుర్థాంశన్యూనోభాగః - అతఏవ
సాక్షాద్విష్ణో స్సర్వైర్గుణై స్సముదితః యుక్తః-అస్య పాంచజన్యావతారతయా స్వధారకస్య విష్ణో
స్సాక్షా ద్విష్ణుత్వ ముక్తం - అనేన పాంచజన్యస్యాపి విష్ణుతుల్యత్వం సూచితం తదీయసర్వగుణవత్తా
సూచనేనాస్యాపి రామతుల్యత్వం రామపాయసాంశసమపాయసాంశజన్యత్వం చ సూచితం. ౧౨౹
అథేతి. అర్ధసమన్వితౌ కించిన్న్యూనార్ధసమన్వితా విత్యర్థః. * తి. విష్ణోః రామస్య - అర్ధశబ్దోత్ర
భాగవాచీ - న సమాంశవాచీ-తేన పాయసాష్టమాంశౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నా వితి బోధ్యం. ౧౩౹

తు సౌమిత్రీ కుళీరేభ్యుదితే రవౌ. ౧౪½. రాజ్ఞః పుత్రా మహాత్మాన శ్చత్వారో జజ్ఞిరే పృథక్, గుణవన్తోఽనురూపాశ్చ రుచ్యా ప్రోష్ఠపదోపమాః. ౧౫½. జగుః కలంచ గన్ధర్వా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః, దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతా. ౧౬½. ఉత్సవశ్చ మహానాసీ దయోధ్యాయాం జనాకులః. ౧౭. రథ్యాశ్చ జనసంబాధా నటనర్తకసంకులాః, గాయనైశ్చ విరావిణ్యో వాదనైశ్చ తథాపరైః. ౧౮. ప్రదేయాంశ్చ దదౌ రాజా సూతమాగధవన్దినాం, బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ విత్తం గోధనాని సహస్రశః. ౧౯. అతీత్యైకాదశాహంతు నామకర్మ తథాకరోత్. ౧౯½ జ్యేష్ఠం రామం మహాత్మానం భరతం కైకయీ

కుళీరే కర్కటకే - రవౌ అభ్యుదితే-భరతజననస్యోదయాత్ పూర్వత్వజ్ఞాపనాయాత్రోదిత ఇత్యుక్తం - అన్యథా చైత్రకర్కటకస్య మాధ్యాహ్నకాలికత్వేన విరోధాత్-యద్వా-ఉదితే ప్రవృద్ధే-మధ్యాహ్నకాల ఇత్యర్థః - పంచోచ్చత్వం గురుచంద్రయోగ ఇత్యాది సర్వత్రసమానం - రామస్య పునర్వసూనక్షత్రం తిథి ర్నవమీ-భరతస్య పుష్యం దశమీ సౌమిత్ర్యోశ్చ దశమీ ఆశ్లేషతారేతి విశేషః. ౧౪½. రాజ్ఞ ఇతి. ఏకత్వేపి పృథగ్వర్తమానాః - ఏకస్య చతుర్ధావస్థానే ఉపమాన మాహ ప్రోష్ఠేతి - ప్రోష్ఠో గౌః తస్యేవ పాదా యాసాం తాః ప్రోష్ఠపదాః - సుప్రాతేత్యాది సూత్రే అచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః .. రుచ్యా కాంత్యా - ప్రోష్ఠపదోపమాః రాజ్ఞోఽనురూపా శ్చత్వారః పుత్రా జజ్ఞిరే - యజ్ఞఫలం నిర్వృత్త మితి భావః - పృథగ్గుణవంత ఇతివా - ప్రత్యేక మనన్యసాధారణవంత ఇత్యర్థః - రామస్య సామాన్యధర్మరుచిః - లక్ష్మణస్య శేషత్వజ్ఞానం - భరతస్య భగవత్పారతంత్య్రధీః- శత్రుఘ్నస్య భాగవతపారతంత్య్ర మితి పరస్పరవిలక్షణగుణవంత ఇత్యర్థః. ౧౫½. జననకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి-జగురితి. కళం అవ్యక్తమధురం యథా భవతి తథా జగుః-ఖాత్ ఆకాశాత్. ౧౬½. అథ జాతకర్మోత్సవ మాహ-ఉత్సవ శ్చేతి. అయోధ్యాయా మిత్యనేన ప్రతిగృహ ముత్సవోఽభూదిత్యుచ్యతే - జనాకులః ఆకులజనః-ఇదమర్ధ మేకం. ౧౭. రథ్యా శ్చేతి. గాయనైః గాయకైః - వాదనైః వాద్యశిల్పిభిః - అపరైః సూతమాగధవందిభిశ్చ-విరావిణ్యః శబ్దవత్యః - రథ్యా ఆసన్. ౧౮. అథ దానసమృద్ధి మాహ - ప్రదేయానితి-ప్రదేయాన్ పారితోషికాన్ - సూతమాగధవందినామితి శేషే షష్ఠీ - సూతాః పౌరాణికాః - మాగధాః వంశావళికీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సూతాదీనాం ప్రదేయాన్ దదా విత్యన్వయః-గోధనాని గోరూపధనాని - సహస్రశః సహస్రాణి. ౧౯. అతీతేత్యర్ధ మేకం. లక్ష్మణ జన్మదినాపేక్షయా ఏకాదశాహత్వం - రామజన్మదినాపేక్షయా ద్వాదశదినం తత్ - తదత్యయే ప్రథమసూతకేనైవ వివృత్తేన సర్వసూతకనివృత్తేః - ద్వాదశాహే నామకరణవచన ముపపన్న మేవ-అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశాహం సూతక మితి శ్రుతిస్త్రయోదశే రాజ్ఞాం నామకరణ మితి స్మృతిశ్చ విరుధ్యేత - నామకర్మ నామకరణం-తథా జాతకర్మవ దిత్యుత్సవాతిశయోఽతిదిశ్యతే. ౧౯½. తస్య కిం నామాకరోదిత్యత్రాహ - జ్యేష్ఠమితి. రామం రామనామానం రమంతే సర్వేజనా గుణైరస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యేతి

పుష్యఇతి. సార్పే సర్పదైవత్యే ఆశ్రేషానక్షత్రే - కుళీరే కర్కటకలగ్నే - రవౌ అభ్యుదితే అభ్యుదయం ప్రాప్తే ఉచ్చస్థ ఇతి యావత్. ౧౪½. రాజ్ఞఇతి. ప్రోష్ఠపదోపమాః చతుర్ణాం సాదృశ్యాత్ ప్రోష్ఠపదశబ్దేన పూర్వోత్తరప్రోష్ఠ పదరూపాణి చత్వారి నక్షత్రాణ్యుచ్యంతే. ౧౫½—౧౯. అతీత్యైకాదశాహంతు అత్ర ఏకాదశాహశబ్దః సూతకాంతోపలక్షణం - అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశాహ

సుతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మితి శత్రుఘ్న మపరం తథా. ౨౦౹. వసిష్ఠః పరమప్రీతో నామాని కృతవాం స్తదా. ౨౧. బ్రాహ్మణా న్భోజయామాస పౌరా న్జానపదా నపి, అదదాద్బ్రాహ్మణానాం చ రత్నౌఘ మమితం బహు. ౨౨. తేషాం జన్మక్రియాదీని సర్వకర్మాణ్యకారయత్. ౨౨౹. తేషాం కేతురివ జ్యేష్ఠో రామో రతికరః పితుః, బభూవ భూయో భూతానాం స్వయంభూ రివ సమ్మతః. ౨౩౹. సర్వే వేదవిద శ్శూరా స్సర్వే లోకహితే రతాః. సర్వే జ్ఞానోపసంపన్నా స్సర్వే సముదితా గుణైః. ౨౪౹. తేషా మపి మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః, ఇష్ట స్సర్వస్య లోకస్య శశాంక ఇవ నిర్మలః. ౨౫౹. గజస్కంధేశ్వపృష్ఠే చ రథ చర్యాసు సమ్మతః, ధనుర్వేదే చ నిరతః పితృశుశ్రూషణే రతః. ౨౬౹. బాల్యా

భావః - మహాత్మానం మహాస్వభావం-నిరవధికగుణ మితి యావత్-అనేన రామపదప్రవృత్తినిమిత్త ముక్తం - రాజా జ్యేష్ఠపుత్రం రామనామక మకరోత్ - కైకయీసుతం భరతనామాన మకరోత్. భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రానీకోక్తరీత్యా రాజని మృతే రామేచ వనంగతే అరాజక రాజ్యభరణా దితి భావః - ఏవం సౌమిత్రిం సుమిత్రాపుత్రం-లక్ష్మణ ఇతి నామయుక్త మకరోత్. రామకైంకర్యలక్షణసంపద్యుక్తత్వా ల్లక్ష్మణః - లక్ష్మ్యా అచ్ఛేతి పామాదిపాఠాదికారస్యాకారః. మత్వర్థీయో నః - అతఏవ లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి, అపరం సౌమిత్రిం - శత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామాన మకరోత్ - శత్రూన్ హంతీతి శత్రుఘ్నః. ౨౦౹. ననుక్షత్రియస్య నామకరణే ఽనధికారాత్ పురోహితకర్తృకత్వ స్మరణాత్ కథం దశరథస్య నామకర్మకర్తృత్వ మిత్యాశంక్య పురోహితద్వారా కర్తృత్వ మిత్యభిప్రేత్యాహ-వసిష్ఠఇతి. తదా ద్వాదశేహని - అతఏవాకారయ దితి వక్ష్యతి. ౨౧. నామాదినాందీకరణ మితి నియమా న్నామకర్మణి నాందీకరణ మాహ - బ్రాహ్మణానితి. పౌరేత్యాదిబ్రాహ్మణవిశేషణం - రాజ్ఞేతిశేషః - బ్రాహ్మణానామితి సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ. అమితం అసంఖ్యేయం - బహు బహుప్రకారం. ౨౨. ఉక్తానువాదపూర్వక మితరసంస్కారకరణం దర్శయతి - తేషా మిత్యర్థం. ఆదిశబ్దేనాన్నప్రాశనచౌలోపనయనాది గృహ్యతే. ౨౨౹. ఉక్తం రామస్య మహాత్మత్వ ముపపాదయతి-తేషా మితి. తేషాం సుతానాం మధ్యే వయసా జ్యేష్ఠః-కేతు రివ ధ్వజ ఇవ నిజకులప్రకాశకః - పితుర్భూయో రతికరః సంతోషకరః - భూతానాం స్వయం భూ రివ సంమతః నిత్యప్రేమాస్పదం బభూవ. ౨౩౹. ఉపనీతానామేషాం వేదాధ్యయనాదిక మాహ-సర్వఇతి. వేదవిదః అధీతవేదాః - విద్ ౡలాభ ఇత్యస్మా త్క్విప్ - శూరా ఇత్యనేనాధీతధనుర్వే దత్వ ముచ్యతే - లోకహితే రతా ఇత్యనేన ధనుర్వేదాభ్యాసకార్యపరత్వం- వేదార్థజ్ఞానసిద్ధిమాహ జ్ఞానేతి - జ్ఞానకార్యగుణసంపత్తి మాహ సముదితా గుణై రితి-గుణైః దయాదిభిః - ఆసన్నితి శేషః. ౨౪౹. అథ ప్రత్యేక మసాధారణా న్వక్తు మాదౌ రామగుణా నాహ-తేషామితి. అపిశబ్దేనాన్యేషాం రఘువంశ్యానా మపి మధ్య ఇత్యర్థః-మహాతేజాః మహాప్రతాపః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవీర్యః- నిర్మల శ్శశాంక ఇవ సర్వలోకస్య - ఇష్టః సర్వదాదర్శనీయః-అభవదితి శేషః. ౨౫౹. గజేతి. అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే- గజస్కంధే స్థిత్వా తత్ప్రేరణసంమతః-రామ ఇవ గజస్కంధారోహణాదౌ న కోపి సమర్థ ఇతి గజసాదిభి శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్. ౨౬౹. అథ లక్ష్మణ

నీతి వచనవిరోధాత్. ౨౦. ౨౨. తేషామితి. జన్మక్రియాదీని-జాతకర్మాదీని నామకరణానంతరం జాత కర్మాభిధానం క్రమస్యావివక్షితత్వాత్. ౨౨౹. తేషాంకేతురితి. రతికరః ఆనందకరః-భూయః అతిశయేన సంమతః. ౨౪౹. * తి. తేషా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ. * తి. రథచర్యాసు రణోచితరథప్రచారేషు. ౨౬౹.

త్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః రామస్య లోకరామస్య భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య నిత్యశః. ౨౭. సర్వప్రియకర స్తస్య రామస్యాపి శరీరతః, లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్నో బహిః ప్రాణ ఇవాపరః. ౨౮. న చ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్ట మన్న ముపానీత మశ్నాతి న చ తం వినా. ౨౯. యదా హి హాయ మారూఢో మృగయాం యాతి రాఘవః, తదైనం పృష్ఠతోఽన్వేతి సధనుః పరిపాలయన్. ౩౦. భరతస్యాపి శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజో హి సః, ప్రాణైః ప్రియతరో నిత్యం తస్య చాసీ త్తథా ప్రియః. ౩౧. స చతుర్భి ర్మహాభాగైః

గుణవిశేషా నాహ - బాల్యాదిత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. లక్ష్మీం వర్ధయతీతి లక్ష్మివర్ధనః - ఙ్యాపో స్సంజ్ఞాఛందసో ర్బహుళమితి హ్రస్వః - కైంకర్యసంపద్వర్ధకః - లక్ష్మణః రామస్య బాల్యాత్ప్రభృతి బాల్యమారభ్య ప్రభృతియోగేపి పంచమీ ప్రయుజ్యతే - సుస్నిగ్ధః సుతరాం స్నిగ్ధః - అంకురాత్ప్రభృతి పరిమళేనైవోత్పన్న స్తుళసీకాండ ఇవ జననప్రభృతినిరవధికభక్తిసంపన్నః-యద్వా - సుస్నిగ్ధః - రామపర్యంకేణ స్వపర్యంకాయో జనే బాల్యేపి ననిద్రాతీత్యర్థః-అనేన స్వరూపప్రయుక్తత్వం దాస్యస్యోక్తం-అథగుణకృతత్వ మాహ - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి లోకరామః - జ్యాంతాత్కార్మ్ణ్యాత్ గుణై ర్దాస్య ముపాగత ఇత్యన్యత్రోక్తం - తస్య భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్యేత్యనేన జన్మకృతదాస్య ముక్తం-నిత్యశః నిత్యం - స్నుసిగ్ధ ఇత్యన్వయః. ౨౭. సర్వేతి. శరీరత ఇత్యుపలక్షణం-త్రివిధకరణై రపిరామస్య సర్వప్రియకరః - యద్వా-స్వశరీరా దపి రామస్య ప్రియకరః - స్వశరీరముపేక్ష్యాపి రామస్య ప్రియకర ఇత్యర్థః - యద్వా శరీరతో బహిస్థితః అపరః ప్రాణ ఇవ స్థితః - యద్వా - శరీరతః రామశరీరస్య - సార్వవిభక్తిక స్తసిరిత్యుక్తేః - లక్ష్మణస్య దక్షిణబాహుత్వా ద్రామసర్వావయవానాం సర్వప్రియకర ఇత్యర్థః - 'రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చర' ఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, అస్మిన్ పక్షే అపిశబ్దేన రామస్య స్వవిషయప్రియకరత్వం సముచ్చీయతే లక్ష్మిసంపన్న ఇత్యనేన లక్ష్మణశబ్దార్థ ఉక్తః. ౨౮. రామస్య లక్ష్మణేఽనురాగం దర్శయతి - నచేతి. తేన వినా - పృథగ్వినానానాభి స్తృతీయాన్యతరస్యామితి తృతీయా - నిద్రాం నలభతే - ప్రాణం వినా కథం నిద్రాం లభేతేత్యర్థః-కించ - కౌసల్యయానీతం మృష్టాన్నం తం వినా నాశ్నాతి- దక్షిణబాహుం వినా కథమశ్నాతీతి భావః - పురుషోత్తమః - ప్రేమశాలివిషయే సర్వాత్మనా విశ్లేషాసహ ఇత్యర్థః - క్షణేపి తే యద్విరహోఽతిదుస్సహ ఇత్యుక్తం. ౨౯. యదాహీతి. రాఘవః రామః-యదా హాయ మారూఢస్సన్ - మృగయాం ఆఖేట ముద్దిశ్య యాతి - తదా తదానీమేవ-ఏనం రామం సధనుస్సన్ పరిపాలయన్ అస్థానే భయశంకితయా పృష్ఠతః వేగవద్ధయసమీప ఏవాన్వేతి-హిః ప్రసిద్ధౌ. ౩౦. అథ భరతశత్రుఘ్నయోః పరస్పరానురాగం దర్శయతి భరతస్యాపీతి. హి యస్మాత్స శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజః తస్మాత్ తత్తుల్యప్రకృతికత్వాత్ - భరతస్యాపి - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోసి-ప్రియతర ఆసీత్ - తస్య శత్రుఘ్నస్య చ భరతః తథా ప్రియ ఆసీత్. ౩౧. దశరథస్య స్వారాధకస్య మనోరథపరిపూరణ మేతదవతారస్య ప్రథమప్రయోజనం - తన్నిర్వృత్తి

బాల్యాదితి. లక్ష్మివర్ధనః ఆర్షో హ్రస్వః - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి తథా. ౨౭. సర్వప్రియకరఇతి. రామస్య శరీరతోపి స్వశరీరాదపి - సర్వప్రియకరః సర్వదా ప్రియకర ఇత్యర్థః-బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవాసీత్. ౨౮—౩౦. భరతస్యాపీతి. తథా శత్రుఘ్నో భరతస్య ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరః - తస్యచాపి తథా ప్రియతర ఇత్యర్థః. ౩౧. సచతుర్భిరితి. దేవైర్దిక్పాలకైః.

పుత్త్రై ర్దశరథః ప్రియైః, బభూవ పరమప్రీతో దేవై రివ పితామహః. ౩౩. తే యదా జ్ఞానసంపన్నా స్సర్వే స్సముదితా గుణైః, హ్రీమంతః కీర్తిమంత శ్చ సర్వ జ్ఞా దీర్ఘదర్శినః, తేషా మేవం ప్రభావానాం సర్వేషాం దీప్తతేజసాం, పితా దశ రథో హృష్టో బ్రహ్మా లోకాధిపో యథా. ౩౪. తే చాపి మనుజవ్యాఘ్రా వైది కాధ్యయనే రతాః, పితృశుశ్రూషణరతా ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితాః. ౩౫. అథ రాజా దశరథ స్తేషాం దారక్రియాం ప్రతి, చింతయామాస ధర్మాత్మా సోపా ధ్యాయ స్సబాంధవః. ౩౬. తస్య చింతయమానస్య మంత్రిమధ్యే మహాత్మనః. అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౩౭. స రాజ్ఞో దర్శనాకాంక్షీ ద్వారాధ్యక్షా నువాచ హ, శీఘ్ర మాఖ్యాత మాం ప్రాప్తం కౌశికం గాధిన స్సుతం. ౩౮. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం త్రాసా ద్రాజ్ఞో వేశ్మ ప్రదుద్రువుః, సం భ్రాంత మనసస్సర్వే తేన వాక్యేన చోదితాః. ౩౯. తే గత్వా రాజభవనం విశ్వామిత్రమృషిం తదా, ప్రాప్త మావేదయామాసు ర్నృపాయైక్ష్వాకవే తదా. ౪౦. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స పురోధా స్సమాహితః, ప్రత్యుజ్జగా మ తం హృష్టో బ్రహ్మాణ మివ వాసవః. ౪౧. తం దృష్ట్వా జ్వలితం దీప్త్యా తాపసం

మాహ - సచతుర్భి రితి. దేవైః చతుర్భి ర్దిక్పాలైః. ౩౩. పూర్వం లాభకృతప్రీతి రుక్తా - అథ తేషాం జ్ఞానాదిసంపత్తికృతప్రీతివిశేష మాహ - త ఇతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదా యస్మి న్వయసి - జ్ఞానం శాస్త్రజ్ఞానం - హ్రీమంతః ప్రమాదాత్ ప్రాప్తాకృత్యచింతాసు లజ్జావంతః - కీర్తి మంతః జ్ఞానకృతప్రథావంతః - సర్వజ్ఞా సకలలౌకికప్రజ్ఞావంతః - దీర్ఘదర్శినః నిత్యభావిజ్ఞానవంతః- ఆసన్నితి శేషః - తదా తేషాం పితా హృష్టో బభూవ. ౩౪. పితృప్రీతిం దృష్ట్వా పున రపి విద్యా రతా స్త ఆస న్నిత్యాహ - తేచాపీతి. పితృపలాలితా అపి వైదికానాం వేదసంబంధినాం స్మృతీతి హాసపురాణన్యాయాదీనాం - అధ్యయనే రతాః నిరతాః. ౩౫. అథైషాం సమావర్తనోచితకాలప్రా ప్తిం దర్శయతి - అథేతి. దారవిషయిణీ క్రియా దారక్రియా-వివాహ ఇత్యర్థః - చింతయామాస తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనలక్షణకన్యకాన్వేషణం కృతవాన్ - అయ మర్థో ధర్మాత్మేత్యనేనావగ మ్యతే. ౩౬. ఇయతా ప్రబంధేన భగవదవతారో దర్శితః-అథ భగవదవతారప్రయోజనాని సాధు పరిత్రాణదుష్కృద్వినాశనధర్మస్థాపనాని దర్శయత్యాశాస్త్రసమాప్తేః-తత్ర సాధుపరిత్రాణం ప్రధా నం కర్షకస్య సస్యవృద్ధి రివ - దుష్కృద్వినాశ స్త్వానుషంగికః సస్యప్రతిబంధకతృణోన్మూలనవత్ - అతో దుష్కృద్వినాశనాంతరీయకం సాధుపరిత్రాణం వక్తు ముపక్రమతే విశ్వామిత్రవృత్తాంతేన - అర్థా ద్ధర్మసంస్థాపన మపి సిధ్యతీతి బోధ్యం - తస్యేతి. చింతయమానస్య చింతయమానే - స్వయం తత్కార్యసమర్థోపి రామవైభవప్రకటనాయ తదా గమన మితి సూచయతి మహాతేజా ఇతి. ౩౭. సఇతి. కౌశికం కుశికగోత్రజం. ౩౮. తదితి. తేన వాక్యేన చోదితాః తచ్ఛ్రుత్వా వేశ్మప్రతి ప్రదు ద్రువుః. ౩౯. తఇతి. ఐక్ష్వాకవే ఇక్ష్వాకువంశ్యాయ - క్రియాగ్రహణం కర్తవ్య మితి సంప్రదాన త్వం - అభ్యాగతవిళంబాసహిష్ణవ ఇతి భావః. ౪౦. తేషామితి. సపురోధాః పురోహితసహితః-

---

౩౩—౩౫. అథరాజేతి. సోపాధ్యాయ స్సపురోహితః. ౩౬. తస్య చింతయమానస్యేతిభావలక్షణే షష్ఠీ - మహాతేజాః మహాప్రభావః. ౩౭. ౪౦. తేషామితి. సమాహితః ఏకాగ్రః. ౪౧. తమితి.

సంశితవ్రతం, ప్రహృష్టవదనో రాజా తతోఽర్ఘ్యముపహారయత్. ౪౨॥ స
రాజ్ఞః ప్రతిగృహ్యార్ఘ్యం శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా, కుశలం చావ్యయం చైవ పర్య
పృచ్ఛన్నరాధిపం. ౪౩॥ పురే కోశే జనపదే బాంధవేషు సుహృత్సుచ, కుశలం
కౌశికో రాజ్ఞః పర్యపృచ్ఛత్సుధార్మికః. ౪౪॥ అపి తే సన్నతాస్సర్వే సామంతా
రిపవో జితాః, దైవం చ మానుషం చాపి కర్మతే సాధ్వనుష్ఠితం. ౪౫॥ వసి
ష్ఠం చ సమాగమ్య కుశలం మునిపుంగవః, ఋషీంశ్చాన్యాన్ యథాన్యాయం
మహాభాగా నువాచ హ. ౪౬॥ తే సర్వే హృష్టమనస స్తస్య రాజ్ఞో నివేశనం.
వివిశుః పూజితా స్తత్ర నిషేదుశ్చ యథార్హతః. ౪౭॥ అథ హృష్టమనా రాజా
విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ పరమోదారో హృష్ట స్త మభిపూజయన్.
౪౮॥ యథాఽమృతస్య సంప్రాప్తి ర్యథా వర్ష మనూదకే, యథా సదృశదారేషు
పుత్రజన్మా ప్రజస్య చ, ప్రణష్టస్య యథా లాభో యథా హర్షో మహోదయే,
తథై వాగమనం మన్యే స్వాగతం తే మహామునే ౫౦॥ కం చ తే పరమం
కామం కరోమి కిముహర్షితః, పాత్రభూతోఽసి మే బ్రహ్మన్ దిష్ట్యా ప్రాప్తోఽసి కౌశిక.

బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం. ౪౧॥ తమితి. జ్వలితం అకర్మకత్వాత్ గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః - సంశితవ్రతం తీక్ష్ణనియమం - అర్ఘ్యం పూజార్థోదకం ఉపహారయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః-అడభావ ఆర్షః. ౪౨॥ సఇతి. శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా - సమర్పిత మితి శేషః - కుశలం అపూర్వార్థప్రాప్తిం- అవ్యయం తస్యాక్షయం. ౪౩॥ పురఇతి. కుశలం అనుపద్రవం. ౪౪॥ అపీతి. దైవం యజ్ఞాదికం- మానుషం అతిథిసత్కారాదికం. ౪౫॥ వసిష్ఠంచేతి. సమాగమ్య సమీపం గత్వా - ఋషీన్ వామ దేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథాక్రమం. ౪౬॥ తఇతి. నివేశనం సభాం - పూజితాః విశ్వామిత్రేణేతి శేషః-యథార్హతః యథాన్యాయం - ప్రథమార్థే తసిః - ౪౭॥ అథేతి. హృష్టః - పులకితః - హృషే ర్లోమస్వితీడభావః - పరమోదారః పరమదాతా - అభిపూజయన్ స్తువన్. ౪౮॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అమృతస్య సుధాయాః అనూదకే అనుదకే - అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - అప్రజస్య అపుత్రస్య - ప్రణష్టస్య నిధ్యాదేః - మహః పుత్రవివాహాద్యుత్సవః 'మహ ఉద్ధవ ఉత్సవ' ఇత్యమరః, తస్యోదయే - స్వాగతం అచింతితోపనతం - తే ఆగమనం తథామన్యే. ౫౦॥ కంచేతి. కామం అభీష్టం-కి ముక్తేన ప్రకారేణ కరోమి కరవాణి-పాత్రభూతః దానయోగ్యః దిష్ట్యా శుభాదృష్టవశేన - దిష్ట్యేత్యానందద్యోతక మవ్యయ మిత్యప్యాహుః. ౫౧॥

సంశితవ్రతం తీక్ష్ణ నియమ మర్ఘ్య ముపహారయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః. ౪౨॥ సఇతి. అవ్యయం రాజ్యాంగేషు క్షేమం. ౪౩॥ ౪౪॥ అపి తే సన్నతాఇతి. అపిః ప్రశ్నే దైవం చ మానుషంచ కర్మ - దైవంకర్మ హోమదేవతార్చనాదికం - మానుషంకర్మ సామదాన భేదాదికం - గజ బంధనాదికంచ. ౪౫॥ వసిష్ఠంచేతి. ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథార్హం. ౪౬॥ ౪౭॥ అథేతి. హృష్టః పులకితః ప్రణష్టస్య వస్తున ఇతి శేషః. ౪౮॥ ౫౦॥ స్వాగతం త ఇతి భిన్నం వాక్యం. కం చ తే పరమం కామం కరోమి కిముహర్షితః - కం పరమం కామం కిముకేన ప్రకారేణ కరోమీత్యర్థః - దిష్ట్యేత్యవ్యయ మానందద్యోతకం. * తి. కరోమి కుర్యామిత్యర్థః - వర్తమాన సామీప్యేలట్ - పాత్రభూతః సర్వసేవాయోగ్యః - దిష్ట్యా శుభాదృష్టేన. * ౫౧॥ * తి. సుజీ

౫౧. అద్య మే సఫలం జన్మ జీవితం చ సుజీవితం. ౫౨. పూర్వం రాజర్షి శబ్దేన తపసా ద్యోతితప్రభః, బ్రహ్మర్షిత్వ మనుప్రాప్తః పూజ్యోసి బహుధా మయా. ౫౩. తదద్భుత మిదం బ్రహ్మన్ పవిత్రం పరమం మమ, శుభ క్షేత్రగత శ్చాహం తవ సందర్శనా త్ప్రభో. ౫౪. బ్రూహి యత్ప్రార్థితం తుభ్యం కార్య మాగమ నం ప్రతి, ఇచ్ఛా మ్యనుగృహీతోఽహం త్వదర్థపరివృద్ధయే. ౫౫. కార్యస్య నవిమ ర్శంచ గంతు మర్హసి కౌశిక. కర్తా చాహ మశేషేణ దైవతం హి భవా న్మమ. ౫౬. మమ చాయ మనుప్రాప్తో మహానభ్యుదయో ద్విజ, తవాగమనజః కృత్స్నో ధర్మ శ్చానుత్తమో మమ. ౫౭. ఇతి హృదయసుఖం నిశమ్య వాక్యం శ్రుతి సుఖ మాత్మవతా వినీత ముక్తం, ప్రథితగుణయశా గుణై ర్విశిష్టః పరమఋషిః పరమం జగామ హర్షమ్. ౫౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టాదశస్సర్గః.

అద్యేత్యర్థమేకం. ౫౨. పూర్వమితి. రాజర్షి శబ్దేనోపలక్షితః - రాజర్షి శబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః - అను పశ్చాత్-తపసా ద్యోతితప్రభస్సన్ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తోపి - అతః బహుధా రాజర్షిత్వేన బ్రహ్మ ర్షిత్వేన చ పూజ్యోసి. ౫౩. తదితి. హే బ్రహ్మన్ - తదిద మాగమనం - మమ పరమం పవిత్రం - పరమ మద్భుతం చ-హే ప్రభో - తవ సందర్శనాత్ - అహం శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః- త్వద్దర్శనాదిదం మత్ క్షేత్రం తీర్థభూతం జాత మిత్యర్థః. ౫౪. బ్రూహీతి. తుభ్య మితి తృతీయా ర్థే చతుర్థీ - ఆగమనం ప్రతి - త్వయా యత్ కార్యం యత్ ఫలం ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - అహం త్వయానుగృహీతస్సన్ - త్వదర్థపరివృద్ధయే ఇచ్ఛామి - త్వదర్థ పరివృద్ధిం కర్తుమిచ్ఛామీత్యర్థః - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి చతుర్థీ. ౫౫. కార్యస్యేతి. కార్యస్య విమర్శం కార్యవిషయం సంశయం. ౫౬. మమేతి. అయం త్వదాగమనరూపః. ౫౭. ఇతీతి. హృదయసుఖం అర్థ పౌష్కల్యా ద్ధృదయసుఖకరం - శ్రుతిసుఖంశబ్దమార్దవాచ్ఛ్రుతిసుఖం - ఆత్మవతా బుద్ధిమతా-వినీతం వినయవ ద్యథాభవతి తథా- ఉక్తం వాక్యం నిశమ్య ప్రథితగుణయశాః పృథుతరగుణ విషయకీర్తిః- న కేవలం కీర్తిమాత్రం గుణై ర్విశిష్టః - పరమఋషి రిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-పుష్పితా

గ్రం అద్యైవ తత్ఫలలాభా దితి భావః. ౫౨. పూర్వమితి. రాజర్షి శబ్దేన సహితః. ౫౩. తదద్భు తమితి. తదిదం తవ సందర్శన మద్భుతం అచింతితోపమానత్వా దాశ్చర్యావహం - పవిత్రం శుద్ధిక రం - శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః - ఇదం స్థలం త్వద్దర్శనా త్పవిత్రం జాత మిత్యర్థః. * తి. తవ సందర్శనాత్ శుభక్షేత్రం సకలశుభసాధనపుణ్యవ ద్దేహం గతః ప్రాప్తవాన్ - తేన సఫలజన్మ తా నిష్పాపతా చ ధ్వనితా - 'ఇదం శరీరం కౌంతేయ క్షేత్ర మిత్యభిధీయత' ఇతిగీతోక్తేః. ౫౪. బ్రూహీతి. ఆగమనం ప్రతి కార్యం ఫలభూతం యత్ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - త్వదర్థపరి వృద్ధయే త్వత్ప్రయోజననిష్పాదనాయ. ౫౫. కార్యస్యేతి. విమర్శం ఉరులాఘవచింతాం కు ర్యాద్వా న వేతివిచారం వా. ౫౬. * తి. మమచేతి. తవాగమనజః కృత్స్నః ధర్మః మమ మహా నభ్యుదయః ప్రాప్తః. * ౫౭. ఇతిహృదయేతి. ప్రథితగుణయశాః ప్రసిద్ధేన గుణేన ప్రాప్తం యశో యస్య స తథోక్తః - ప్రథితగుణశబ్దేన త్రిశంకుస్వర్గారోహణనూతనస్వర్గసృష్ట్యాదిహేతుభూతో బ్ర హ్మర్షిత్వప్రాప్త్యనుగుణో దిక్చతుష్టయనిర్వర్తితచిరకాలసంపాదితతపశ్శక్తివిశేష ఉచ్యతే - గుణైర్విశి

తచ్ఛ్రుత్వా రాజసింహస్య వాక్య మద్భుతవి స్తరం, హృష్టరోమా మహా తేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧ సదృశం రాజశార్దూల తవైత ద్భువి నాన్యథా, మహావంశ ప్రసూతస్య వసిష్ఠవ్యపదేశినః. ౨. యత్తు మే హృద్గతం వాక్యం తస్య కార్యస్య నిశ్చయం, కురుష్వ రాజశార్దూల భవ సత్యప్రతిశ్రవాః. ౩. అహం నియమ మాతిష్ఠే సిద్ధ్యర్థం పురుషర్షభ, తస్య విఘ్నకరౌ ద్వౌతు రాక్షసౌ కామరూపిణౌ. ౪. వ్రతే మే బహుశశ్చీర్ణే సమాప్త్యాం రాక్షసా విమౌ, మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, సమాంసరుధిరౌఘేణ వేదిం తా మభ్యవర్షతాం. ౫. అవధూతే తథాభూతే తస్మిన్నియమనిశ్చయే, కృతశ్రమో నిరుత్సాహ స్తస్మా ద్దేశా దపాక్రమే. ౬. న చ మే క్రోధముత్స్రష్టుం బుద్ధి ర్భవతి పార్థివ, తథాభూతా హి సా చర్యా న శాప స్తత్ర ముచ్యతే. ౭. స్వపుత్రం రాజ

ప్రవృత్తం. ౫౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః. * * * *

అథ విశ్వామిత్రాభ్యర్థన మేకోనవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది. అద్భుతస్య విస్తారో యస్మిన్ తదద్భుతవిస్తరం - హృష్టరోమా పులకితరోమా. ౧. సదృశమితి. నాన్యథా - నమిథ్యోచ్యత ఇత్యర్థః - వసిష్ఠేన వ్యపదేశః కీర్తిః ఉపదేశోవా - తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః - సోఽస్యాస్తీతి తథా ౨. యత్త్వితి. మే హృద్గతం యత్కార్యం వాక్యం వక్తవ్యం తస్య నిశ్చయం కరణాధ్యవసాయం కురుష్వ-సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞః. ౩. హృద్గతం కార్య మాహ - అహ మిత్యాదినా సిద్ధ్యర్థం ఫలార్థం - నియమం యజ్ఞదీక్షాం - ఆతిష్ఠే ఆస్థితోఽస్మి - తస్యేతి తస్య నియమస్య విఘ్నకరౌ కామరూపిణౌ ద్వౌ రాక్షసౌ - స్త ఇతి శేషః. ౪. వ్రతఇతి. వ్రతే దీక్షారూపే-చీర్ణే అనుష్ఠితే - విఘ్నకరణప్రకార మాహ మారీచ ఇతి - సమాంసరుధిరౌఘేణ మాంసయుక్తరక్తప్రవాహేణ. తాం వేదిం యజ్ఞవేదిం - అభ్యవర్షతాం అభ్యషించతాం. ౫. అవధూతఇతి. తథాభూతే బహుశశ్చీర్ణే-నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే-అవధూతే విఘ్నితే - అపాక్రమే ఆగతోఽస్మి. ౬. తర్హి కుతో నశప్తౌ తౌ తత్రాహ - నచేతి. తత్ర హేతు మాహ - తథేతి - సా చర్యా యజ్ఞాచారః - తథాభూతా హి శాపానర్హా కాలా హి-అతః- తత్ర మారీచసుబాహ్వోః-శాపో నముచ్యతే. ౭.

ష్టః-శమదమాద్యాత్మగుణైర్విశిష్టః. ౫౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి. అద్భుతవిస్తరం అద్భుతప్రపంచం. * తి. అద్భుతవిస్తరం దైవతం హి భవాన్మమేత్యాద్యుక్తిరూప మాశ్చర్యప్రపంచం. ౧ సదృశ మితి. ఏతత్తవైవ సదృశం నాన్యతః నాన్యస్యేత్యర్థః-తత్ర హేతుగర్భం విశేషణం మహావంశేత్యాది - వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠోపదేశవతః. * తి. వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠనియోగవర్తినః. ౨. యదితి. కార్యస్య కర్తవ్యస్య - నిశ్చయ మంగీకారం. ౩. అహమితి. ఆతిష్ఠే ఆచరిష్యే. * తి. విధ్యర్థం యాగార్థం తస్య యజ్ఞస్య. ౪. వ్రతఇతి. సమాప్త్యాం సమాప్తిసమయే. ౫ అవధూతఇతి. నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే - అపాక్రమే నిర్గతోఽస్మి. ౬. * తి. నను భవద్భి శ్శాపేనైవ కుత స్తౌ న నాశితౌ తత్రాహ - నచేతి. క్రోధ ముత్సృష్టుం శప్తుం - తత్ర హేతు మాహ-తథాభూతేతి. శాపాదిప్రవృత్త్యనర్హేత్యర్థః. ౭. * తి, బాలానాం కపోల

శార్దూల రామం సత్యపరాక్రమం, కాకపక్షధరం శూరం జ్యేష్ఠం మే దాతుమర్హసి ౮॥ శక్తో హ్యేష మయా గుప్తో దివ్యేన స్వేన తేజసా, రాక్షసా యే వికర్తార స్తేషా మపి వినాశనే. ౯॥ శ్రేయశ్చాస్మై ప్రదాస్యామి బహురూపం న సంశయః, త్రయాణా మపిలోకానాం యేన ఖ్యాతిం గమిష్యతి. ౧౦॥ న చ తౌ రామ మాసాద్య శక్తౌ స్థాతుం కథంచన, న చ తౌ రాఘవాదన్యో హంతు ముత్సహతే పుమాన్. ౧౧॥ వీర్యోత్సిక్తౌ హి తౌ పాపౌ కాలపాశవశంగతౌ, రామస్య రాజశార్దూల న పర్యాప్తౌ మహాత్మనః. ౧౨॥ న చ పుత్రకృతస్నేహం కర్తు మర్హసి పార్థివ, అహం తే ప్రతిజానామి హతౌ తౌ విద్ధి రాక్షసౌ. ౧౩॥ అహం వేద్మి మహా

శత్రునుయా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ - స్వపుత్ర మితి - కాకపక్షః బాలస్య శిఖా - కాకపక్షధర మపీ త్యర్థః. ౮॥ బాలోయం కథం తౌ నాశయిష్యతి తత్రాహ - శక్త ఇతి. మయా కర్త్రా - తేజసా కరణేన-వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషాం - న కేవలం తయో రితి భావః. ౯॥ శ్రేయశ్చేతి. బహురూపం బహువిధం కీదృక్ఛ్రేయ స్తత్రాహ త్రయాణా మితి - లోకానాం మధ్యే ఖ్యాతిం విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాతా అహల్యాశాపవిమోక్షదః హరధనుర్భంజక ఇత్యేవం రూపాం కీర్తిం. ౧౦॥ కథం బాల స్తన్నిరసనే ప్రభవిష్యతి తత్రాహ - న చేతి. అహ మేవ తదర్థం యాస్యామీత్యత్రాహ నచ తావితి. ౧౧॥ తథాపి మహావీర్యౌ తౌ కథం జేతుం శక్యా విత్యాశంక్య పాపవశేనాసన్నకాలౌ న రామస్య పర్యాప్తా విత్యాహ - వీర్యేతి. ఉత్సిక్తౌ గర్వితౌ - కాలః యమః స ఏవ పాశః తద్వశం గతౌ. ౧౨॥ న చేతి. పుత్రకృతం పుత్రత్వకృతం - హతా వితి భూతప్రత్యయేన వధస్య సుకరత్వం సూచితం. ౧౩॥ రామస్య పరబ్రహ్మత్వం సూచయన్నాహ - అహ మితి. అహం బహుగురూపాసనేన లబ్ధజ్ఞానః - యద్వా-యోగబలసాక్షాత్కృతపరాపరతత్త్వయాథాత్మ్యః భవాం స్తు కేవలకర్మఠః-అహం జటావల్కలధారీ-త్వం తు క్రోధభరాక్రాంతః - అహం సాత్త్వికప్రకృతిః - త్వం తు రాజసః- అహం గర్భభూతా స్తపోధనా ఇత్యుక్తరీత్యా రామస్య గర్భభూతః త్వంతు రామే గర్భత్వాభిమానీ - యోగక్రమజ్ఞానవా నహం త్వంతు భోగక్రమజ్ఞః-అహం మోక్షకామేష్టికృత్ - త్వంతు పుత్రకామేష్టికృత్-అహం ధర్మమోక్షపరః-త్వంత్వర్థకామపరః - ఏతత్సర్వం ప్రసిద్ధపరామర్శినా అహ మిత్యనేన సర్వనామశబ్దేనోచ్యతే - నను 'సో అంగ వేద యది వా నకిలేతి వేదసందేగ్ధ్యనర్ఘవిద మాత్మని రంగనాథం, విధిశివసనకాద్యైర్ధాతు మత్యంతదూర మి'త్యుక్తరీత్యా అపరిచ్ఛిన్నం వస్తు కథం త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ మహాత్మానం - అపరిచ్ఛిన్నమహిమతయా వేద్మీత్యర్థః - తథాచ శ్రుతిః. 'వేదాహ మేతం పురుషం మహాంత' మితి శ్రుతౌ - ఏత మితి సౌలభ్య ముచ్యతే - పురుష మితి పరాక్రమః - తదుభయ మప్యాహ రామం సత్యపరాక్రమ మితి - పరత్వసౌలభ్యే హి రాజ్ఞశ్ఛత్రచామరవ దసాధారణే - యద్వా - తేజసాం హి న వయ స్సమీక్ష్యత ఇతి బాల్యేపి నిరవ

సమీపశిఖా కాకపక్షః. ౮॥ శక్త ఇతి. వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషా మపి న ద్వయో రేవేతి భావః. * తి. దివ్యం తేజో వైష్ణవం తేన యుక్త ఇతి శేషః. ౯॥ శ్రేయ ఇతి. బహురూపం బహుకారం - లోకానాం లోకేషు. * తి. యేన మద్దత్తాస్త్రాదినా. ౧౦॥ * తి. ఆసాద్య యుద్ధే ఇతి శేషః. ౧౧॥ వీర్యోత్సిక్తౌ దృప్తౌ. ౧౨॥ నేతి. పుత్రకృతం స్నేహం పుత్రత్వేన కృతం స్నేహం కర్తుం నార్హసి కిం తు పరావరవస్తుత్వేన కర్తు మర్హసి. హతౌ విద్ధీతి భూతప్రత్యయేన వధస్య సుకరత్వం సూచితం. ౧౩॥ అహం వేద్మీత్యాదినా పరత్వ మేవ విశదయతి. మహాత్మానం పరమా

త్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్ఠోపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః.
౧౪౼. యది తే ధర్మలాభం చ యశశ్చ పరమం భువి, స్థిత మిచ్ఛసి రాజేంద్ర
రామం మే దాతు మర్హసి. ౧౫౼. యద్యభ్యనుజ్ఞాం కాకుత్స్థ దదతే తవ మం
త్రిణః, వసిష్ఠప్రముఖా స్సర్వే తతో రామం విసర్జయ. ౧౬౼. అభిప్రేత మసం
సక్త మాత్మజం దాతు మర్హసి, దశరాత్రం హి యజ్ఞస్య రామం రాజీవలోచనం.
౧౭౼. నాత్యేతి కాలో యజ్ఞస్య యథా యం మమ రాఘవ, తథా కురుష్వ భద్రం తే

ధికవైభవం - యద్వా మహాత్మానం సత్యస్య సత్య మితి వత్, ఆత్మనో జీవస్యాప్యాత్మానం - 'య ఆత్మని తిష్ఠ' న్నిత్యాదిశ్రుతేః, యద్వా ఆత్మా దేహః.-'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యమరః. అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహ మిత్యర్థః-న తస్య ప్రాకృతా మూర్తి రితి స్మృతేః - యద్వా మహాత్మానం మహాస్వభావం - 'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేత ద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్, యద్వా రామం మహాత్మానం అవతారకృతమహాస్వభావయుక్తం-'స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన' ఇతి శ్రుతేః, సత్యపరాక్రమం - సదైకరూపపరాక్రమం - నావిజిత్యనివర్తత ఇతి వక్ష్యతే, యద్వా సత్యపరాక్రమం - పరమార్థపరాక్రమం - యద్వా సత్యాత్ పరానాక్రామతీతి తథా - గచ్ఛాను జానామీతి బహువారం ప్రకృతిసంబంధ కృతప్రాతికూల్యనివర్తనే యత్నం కృత్వా తథా ప్యనను కూలత్వే తాన్ హంతీత్యర్థః-యద్వా అయత్నకాలేపి శత్రుభయంకరః - సుఖసుప్తః పరంతప ఇతి వక్ష్యతి, సంస్థానవిశేషాజ్జ్వల్యాదర్శనేన శత్రుహృదయవిదారక ఇతి భావః - నాహం కార్యవశేన వదామీత్యాహ వసిష్ఠోపీతి - ఆప్తతమో హి భవతః కులాచార్యో వసిష్ఠః - అపిశబ్దో విరోధే-అస్య ద్విరోధ్యపీత్యర్థః - యద్వా సముచ్చయే మహాతేజా స్సరస్వతీవల్లభపుత్రః యోగసిద్ధజ్ఞానః-యద్వా యద్వాక్యేనాహం బ్రహ్మర్షి రభవం సోపీత్యర్థః - యద్వా సత్యం వద ధర్మం చరేతి తవోపదిశ్య స్వయ మనుష్ఠాతా - నను యద్బ్రాహ్మణ శ్చాబ్రాహ్మణశ్చ ప్రశ్న మేయాతాం బ్రాహ్మణాయాధి బ్రూయా దితి తవ మమ చ వివాదే అస్య త్వయి పక్షపాత స్స్యాదిత్యత్రాహ-యే చేతి. రాజద్వార సంబంధరహితతయా పక్షపాతశూన్యాః-'తస్య ధీరాః పరిజానంతి యోని' మిత్యవతారరహస్యవేదినః, యే చేమే పులస్త్యోగస్త్య ఇతి ప్రసిద్ధాచార్యపదనిర్వాహకాః - యద్వా గర్భస్థఋషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే, సప్తకల్పస్థితో ముని రిత్యాదినోత్తరోత్తరం బ్రహ్మవి దగ్రేసరా వామదేవమార్కండేయా దయః-తిష్ఠంత్యేతే తవ ప్రియపరాః - కేవలపరమైకాంతినో విజానంతీత్యాహ తపసి స్థితాః-కాయి కవ్యాపారాదీన్ ~~వినా సదా తపసి స్థితాః~~ తానేకైకశో రహస్యపృష్ట్వా తై రనుమతం చే ద్రామం మే దేహీతి భావః - తపసి స్థితాః కాయక్లేశసహాః - యద్వా జ్ఞానయోగనిష్ఠాః - తప ఆలోచనే - తస్మా న్న్యాస మేషాం తపసా మతిరిక్త మాహు రిత్యుక్తన్యాసనిష్ఠావా. తనిశ్లోకీ. ౧౪౼. యదీతి. ధర్మలాభం ధర్మవృద్ధిం - స్థితం స్థిరం. ౧౫౼. యదిహీతి. విసర్జయ ప్రేషయ. ౧౬౼. అభిప్రేతమితి. అభిప్రేతం అభీష్టం-ఆత్మజం-యజ్ఞస్య యజ్ఞాయ-దశరాత్రం దేహి అసంసక్తం-అవిలంబిత మితి క్రియా విశేషణం. ౧౭౼. నాత్యేతీతి. మమాయం యజ్ఞస్య కాలో యథా నాత్యేతి తథా కురుష్వేత్యన్వయః.

త్మానం. ౧౪౼. తి. * తే ఇతి త్వ మిత్యర్థే - ధర్మలాభం పరమం యశశ్చ యది స్థిర మిచ్ఛసీత్యన్వయః - తేన రామదానం తవాపి ఫలద మిత్యాశయః, ౧౫౼. యదీతి. యది దదతే దదీరన్. ౧౬౼. అభిప్రేతమితి. యజ్ఞస్య దశరాత్రం దశ దినాన్యేవ-అతః అభిప్రేతం అభిమతం-ఆత్మన ఇష్టం రామ

మా చ శోకే మనః కృథాః. ౧౮॥. ఇత్యేవముక్త్వా ధర్మాత్మా ధర్మార్థసహితం వచః, విరరామ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౧౯॥. స తన్నిశమ్య రాజేంద్రో విశ్వామిత్రవచశ్శుభం, శోకమభ్యగమత్తీవ్రం వ్యషీదత భయాన్వితః. ౨౦॥. ఇతి హృదయమనోవిదారణం మునివచనం తదతీవ శుశ్రువాన్, నరపతిరభవన్మహాం స్తదా వ్యథితమనాః ప్రచచాల చాసనాత్. ౨౧॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా రాజశార్దూలో విశ్వామిత్రస్య భాషితం, ముహూర్తమివ నిస్సంజ్ఞ స్సంజ్ఞావా నిద మబ్రవీత్. ౧. ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః,

౧౮॥. ఇతీతి. ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థపరం. ౧౯॥. సఇతి. శోకం దుఃఖం - వ్యషీదత దుఃఖితో౽భూత్ - విషణ్ణముఖో౽భూదిత్యర్థః. ౨౦॥. ఇతీతి. హృదయం మనోధిష్ఠానం - అతీవ అత్యర్థం- వ్యథితమనాః - మహాన్ కులేన మహాన్ - విచచాల - ముమూర్ఛేత్యర్థః-మహదితి పాఠే - మహత్ అత్యర్థం వ్యథితమనాః అతీవ విదారణమితి సంబంధః-వృత్త ముపజాతి భేదః. ౨౧॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనవింశస్సర్గః.

కౌశికవచనశ్రవణాద్దశరథవిషాదో వింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది. నిస్సంజ్ఞ ఇవ చేతనారహిత ఇవ - మూర్ఛిత ఇత్యర్థః. ౧. యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యా మిత్యుక్తరీత్యా నిజయజ్ఞ విఘ్ననివర్తకో౽యం భవిష్యతీతి మత్వా ఆగత్య ప్రార్థయమానే విశ్వామిత్రే వత్సలో దశరథః - ప్రేమాంధతయా కలుషితహృదయః - అహం వేద్మీతి తదుక్తమపి మనస్యకుర్వన్ రామస్య బాల్యమేవ పురస్కుర్వన్నాహ-ఊనేతి. ఊనా అసంపూర్ణాః షోడశవర్షా యస్య స తథోక్తః-ద్వాదశవర్ష ఇతి యావత్- 'బాలో ద్వాదశవర్షో౽య మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి విశిష్య వక్ష్యమాణత్వాత్ పరిపూర్ణ షోడశవర్షో హి యుద్ధక్షమో భవతి - ద్వాదశవర్షో బాలః కథం యుద్ధాయ ప్రభవతీతి భావః-ఏవం వయస్స్వరూపే విచార్యమాణే నాస్యయుద్ధయోగ్యతేత్యుక్తం - రాక్షసైస్తు సుతరాం నేత్యాహ - రాజీవలోచన ఇతి - పద్మతుల్యనయనః - పద్మం హి రాత్రౌ ముకుళీభవతి తత్తుల్యతోక్త్యా రాత్రౌ నిద్రాలసో రామో రాత్రించరైః కథం యోద్ధుం శక్నోతీతి భావః - మే రామః - సదా మదుత్సంగపరివర్తితయా మద్విరహాసహిష్ణు రిత్యర్థః - యద్వా - పుత్రాలాభేన షష్టివర్షసహస్రాణి లాలప్యమానస్యాతి క్లేశేనోత్పన్నః రామః - రామో రతికరః పితు రితి రతికరః సర్వస్వభూతః - అస్య శోకపక్షధరత్వాదివిషయయో [illegible] క్రీడనకస్వీకార కుతూహలీతి హస్తేన నిర్దిశతి - యుద్ధయోగ్యతాం న పశ్యామి - కింతు క్రీడనకస్వీకార యోగ్యతా మేవ పశ్యామీత్యర్థః - యుద్ధయోగ్యతాం-రాక్షసశబ్ద శ్రవణమాత్రేణైవ బిభ్యతాం కథం యుద్ధయోగ్యతా సహ రాక్షసైః మను

మసంసక్త మవిచారం యథాతథా. ౧౭॥. నాత్యేతి నాతిక్రమిష్యతి. ౨౦॥. ఇతీతి. హృదయమనోవిదారణం హృదయం మనసోధిష్ఠానం - అతీవేత్యేత ద్ధృదయ మనోవిదారణ మిత్యనేన సంబధ్యతే- మహదత్యర్థం వ్యథిత మనా ఇతి సంబంధః. ౨౧॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి. నిస్సంజ్ఞ ఇవ నిష్ప్రాణ ఇవ. ౧. ఊనషోడశవర్ష ఇతి. ఊనషోడశశబ్దస్య ద్వాదశాబ్దే పర్యవసానం - తత్కథం - కౌశికయాగసంరక్షణార్థ మాగతరామవయోవిశేష ముద్దిశ్య

న యుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః. ౨. ఇయ మక్షౌహిణీ పూర్ణా

ష్యేణాపి యుద్ధవ్యాపార మజానతః కథం రాక్షసై ర్యుద్ధం - ఏకేనాపి రాక్షసేన నయోగ్యతా కుతో బహుభిః. అత్ర శంక్యతే - అత్ర దశరథేన పిత్రా ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తం - ఊనత్వంచ మాసేన మాసత్రయేణ షడ్భిర్మాసై ర్వా స్యాత్ - నత్వేకవర్ష ద్వివర్షాదిభిః - తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావివాహః - తదను ద్వాదశవర్షాణ్యయోధ్యావాసః - 'సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే, భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ'తి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాత్. తథాచ వనప్రవేశకాలే రామస్యాష్టావింశతివర్షాణీతి ప్రతిభాతి - తదనుపపన్నం -'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇతి సీతావచనాత్. కౌసల్యయాచ వనప్రవేశసమయే ప్రోచ్యతే-'దశసప్తచ వర్షాణి జాతస్యతవ పుత్రక, ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయ' మితి. తస్మా దష్టావింశతేః పంచవింశతేః సప్తదశానాం చ కథ మవిరోధ ఇతి - అత్ర కేచిత్ కౌసల్యావాక్యే జాతస్యేతి ద్వితీయం జన్మోచ్యతే-క్షత్రియస్యాపి ద్విజత్వాత్ - ద్వితీయంచ జన్మ ఉపనయనం - తచ్చ వృద్ధేన దశరథేన కామ్యపక్ష మాశ్రిత్య గర్భాష్టమ ఏవ కృతం - తథాచ ద్వితీయజన్మాపేక్షయా సప్తదశత్వం-ఉపనయనా త్పూర్వం సప్త వర్షాణీతి వయసాపంచవింశక ఇతి సీతావచన మప్యుపపన్నం-ఊనషోడశవర్ష ఇత్యత్ర పాదోనత్వం-ద్వాదశవర్ష ఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ అత స్సర్వథా వనప్రవేశకాలే పంచవింశతివర్ష ఏవ రామ ఇత్యాహుః - అన్యే బహుక్లేశం సహమానా ఏవం వ్యాచఖ్యుః-అష్టావింశతివర్ష ఏవ వనప్రవేశే రామః - ఊనషోడశవర్ష ఇతి యత్కించి న్న్యూనషోడశ వయస్క ఇత్యర్థః - 'బాలో హ్యకృతవిద్యశ్చ నచ వేత్తి బలాబల' మితి దశరథవచనం బాల్యయౌవనసంధౌ బాల ఇతి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్ -'బాల ఆషోడశా ద్వర్షాత్ పౌగండశ్చేతి కీర్త్యత' ఇతి వచనాత్. 'బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః, అజాతవ్యంజన శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణ' ఇతి మారీచవచనంతు యుద్ధభీరుతయా భ్రాంతికృతం - రావణవిభీషికయోక్తం వా - అతఏవ స్వయం వాయవ్యాస్త్ర భగ్నోప్యకృతాస్త్ర ఇత్యాహ-అజాతవ్యంజనత్వంచ నిరుదరాకస్యేతి వదల్పశ్మశ్రుత్వం - 'ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీకనకమాలయే' త్యపి దృఢపరిహితోత్తరీయతయా సన్నద్ధత్వ మాహ - వయసా పంచవింశక ఇతి తు పంచవింశతుల్యత్వ మాహ-ఇవార్థే కనో విధానాత్. తేన నిత్యయౌవనత్వం జ్ఞాపయతి-దేవా హి సదా పంచవింశతివార్షికా ఇత్యుచ్యంతే కౌసల్యా వాక్య మపి గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి విహితోపనయనాపేక్షయా తస్మా న్న కించి దనుపపన్న మితి - వస్తుతస్తు వయసా పంచవింశక ఇతి సీతాయా శ్శాపభీతాయా స్సన్న్యాసినం ప్రతివచన మేవ యథార్థం - దశసప్తచ వర్షాణీతి కౌసల్యా వాక్యే తు చకారేణ సప్తవర్షాణి సముచ్చీయంతే - తేన జన్మాపేక్షయైవ పంచవింశతిత్వసిద్ధిః-నను వివాహానంతర మేవ సంభోగ శ్శ్రూయతే - 'రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూ' నితి - స కథం ద్వాదశవర్షస్య బాలస్య సంభవతి - సంభవత్యేవ సౌకుమార్యాతిశయేన ప్రౌఢశరీరతయా-అతఏవహి దేవ్యాశ్చ షడ్వర్ష ఏవ యౌవనారంభః-'అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇతి వన

'బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి ఆరణ్యకాండే రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్-యోగ్యతాం క్షమతాం. తి. కించి దూనాని షోడశవర్షాణి యస్య సః - అనేన యుద్ధాయోగ్యత్వం ప్రతిపాదితం - షోడశవర్షః క్షత్రియకుమారఏవ కవచధరో యుద్ధార్హ ఇతి శాస్త్రాదితి కతకః - అన్యేతు ఊనషోడశవర్షస్య ద్వాదశవర్ష ఇత్యర్థః - కౌశికయాగరక్షణార్థ మాగతస్య రామస్య వయోవిశేష ముద్దిశ్య బాలోద్వాదశవర్షోయ మిత్యారణ్యకాండే రావణంప్రతి మారీచోక్తే

యస్యాహం పతి రీశ్వరః, అనయా సంవృతో గత్వా యోద్ధాహం తైర్నిశాచరైః. ౩. ఇమే శూరాశ్చ విక్రాంతా భృత్యా మేఽస్త్రవిశారదాః, యోగ్యా రక్షోగణై ర్యోద్ధుం న రామం నేతు మర్హసి. ౪. అహ మేవ ధనుష్పాణి ర్గోప్తా సమరమూర్ధని, యావత్ప్రాణా న్ధరిష్యామి తావ ద్యోత్స్యే నిశాచరైః. ౫. నిర్విఘ్నా వ్రతచర్యా సా భవిష్యతి సురక్షితా, అహం తత్రాగమిష్యామి న రామం నేతుమర్హసి. ౬. బాలో హ్యకృతవిద్యశ్చ న చ వేత్తి బలాబలం, న చాస్త్రబలసంయుక్తో న చ యుద్ధవిశారదః. ౭. న చాసౌ రక్షసాం యోగ్యః కూటయుద్ధా హి తే ధ్రువం. ౭½. విప్రయుక్తో హి రామేణ ముహూర్త మపి నోత్సహే, జీవితుం మునిశార్దూల న రామం నేతు మర్హసి. ౮½. యది వా రాఘవం బ్రహ్మ న్నేతు మిచ్ఛసి సువ్రత. చతురంగసమాయుక్తం మయా చ సహితం నయ. ౯½. షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుఃఖేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు

ప్రవేశే షోడశత్వం వివాహకాలే సీతాయా షడ్వర్షత్వ మవగమయతీతి సర్వం సుస్థం. తనిశ్లోకీ. ౨. తర్హి తవ ప్రతిజ్ఞా వ్యర్థా స్యా త్తత్రాహ - ఇయమితి. అక్షో రథావయవః తస్య ఊహః - తద్యోగాదినిః - బున్నేభ్యోజీబితిజీపి పూర్వపదాత్ సుజ్ఞాయా మితి ణత్వం - అక్షా దూహిన్యా మితి వృద్ధిః - అక్షౌహిణీ స్వరూప ముక్త మాదిపర్వణి - 'ఏకో రథో గజ శ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయశ్చ తురగా స్తద్జ్ఞైః పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేకం విదు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయో గుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గణాస్త్రయః, స్మృతా స్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః. చమూస్తు పృతనా స్తిస్ర స్తాశ్చ తిస్ర స్త్వనీకినీ, అనీకినీం దశగుణాం ప్రాహు రక్షౌహిణీం బుధా.' ఇతి. యస్యాహం పతి రితి సంధి రార్షః - పతిః పాలయితా - పాతే ర్డతిః - ఈశ్వరః - నియంతా - యోద్ధా-యోత్స్యే - లుట్ - తైః యజ్ఞవిఘ్నకరైః. ౩. ఇమఇతి. విక్రాంతాః అక్షతవిక్రమాః. ౪. అహామితి. గోప్తా యజ్ఞస్యేతి శేషః - సేనానాం వా. ౫. నిర్విఘ్నేతి. అహం గమిష్యామి తేన సురక్షితా భవిష్యతీతి యోజనా. ౬. బాలఇతి. బాలః ఊనషోడశవర్షః - అతఏవాకృతవిద్యః అశిక్షితధనుర్విద్యః - బలాబలం - శత్రూణా మితి శేషః-యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావః. ౭. న చేతి. రక్షసాం యుద్ధ ఇతి శేషః - కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః - ఇద మర్థం. ౭½. తిష్ఠతు రామస్వభావః- మత్స్వభావ శ్చైవ మిత్యాహ - విప్రయుక్తఇతి. విప్రయుక్తః విశ్లిష్టః. ౮½. యదీతి. చత్వార్యంగాని చతురంగాని దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయా మితి సమాసః. ౯½. షష్టిరితి. వర్షసహస్రాణి - అతీతానీతి శేషః -

---

ఇత్యాహుః. ఆరణ్యే 'బాల షోడశవర్షోయ' మితివా పాఠో రావణస్య భయాతిశయోత్పాదనార్థం వా-మారీచస్యాత్యుక్తి స్సేతి కతకాశయః. ౨. ఇయమితి. యస్యేతిపుల్లింగ ఆర్షః ఈశ్వరః స్వయం సమర్థః. తి. యోద్ధేత్యత్ర అస్మీతి శేషః. ౩. ఇమఇతి. విక్రాంతా అక్షతవిక్రమాః. ౪. అహమేవేతి. గోప్తా అధ్వరస్యేతి శేషః. తి. ప్రాణా న్ధరిష్యామి జీవిష్యామీత్యర్థః. ౫. ౬. తి. రామప్రేషణే అనుపపత్తి మాహ - బాలఇతి. ఊనషోడశవర్షత్వాదేవ బాలత్వవ్యవహారః-స్నేహాతిశయేనైవ అకృతవిద్యత్వవ్యవహారః - అన్యథా 'సర్వే వేదవిద శ్శూరా' ఇత్యాదిపూర్వోక్త విరోధ స్స్యాత్. ౭. న చేతి. కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః. ౭½. ౮½. యదివేతి. చత్వార్యంగాని చతురంగాని. ౯½.

మర్హసి. ౧౦½. చతుర్ణా మాత్మజానాం హి ప్రీతిః పరమికా మమ, జ్యేష్ఠం ధర్మ ప్రధానంచ న రామం నేతు మర్హసి.౧౧½.కిం వీర్యా రాక్షసా స్తేచ కస్య పుత్రాశ్చ కే చ తే కథం ప్రమాణాః కే చైతాన్ రక్షంతి మునిపుంగవ. ౧౨½. కథంచ ప్రతిక ర్తవ్యం తేషాం రామేణ రక్షసాం, మామకై ర్వా బలైర్బ్రహ్మన్ మయా వా కూటయోధినాం. ౧౩½. సర్వం మే శంస భగవన్ కథం తేషాం మయా రణే, స్థాతవ్యం దుష్టభావానాం వీర్యోత్సిక్తాహి రాక్షసాః. ౧౪½ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧౫. పౌలస్త్యవంశప్రభవో రావణో నామ రాక్షసః ౧౫½ స బ్రహ్మణా దత్తవర స్త్రైలోక్యం బాధతే భృశం, మహాబలో మహావీర్యో రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః. ౧౬½. శ్రూయతే హి మహావీర్యో రావణో రాక్షసాధిపః, సాక్షా ద్వైశ్రవణభ్రాతా పుత్రో విశ్రవసో మునేః. ౧౭½. యదా స్వయం న యజ్ఞస్య విఘ్నకర్తా మహాబలః, తేన సంచోదితౌ ద్వౌ తు రాక్షసౌ సుమహాబలౌ, మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యతః. ౧౯. ఇత్యుక్తో మునినా తేన రాజోవాచ మునింతదా, నహిశక్తోస్మి సంగ్రామే స్థాతుం తస్య దురాత్మనః. ౨౦. సత్వం ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కురుష్వ మమ పుత్రకే, మమ చైవాల్పభాగ్యస్య దైవతం హి భవాన్ గురుః. ౨౧. దేవదానవగంధర్వా యక్షాః పతగపన్నగాః, నశక్తా రావణం సోఢుం కింపున ర్మానవా యుధి. ౨౨.

తదనంతరం - దుఃఖేన ఉపవాసదీక్షాదిక్లేశేన - ఉత్పాదితః. ౧౦½. చతుర్ణా మితి. చతుర్ణాం పుత్రాణాం మధ్యేరామే పరమికా ప్రీతిః-స్వార్థే కప్రత్యయః-ప్రత్యయస్థాదితీత్ - తస్మాత్ జ్యేష్ఠత్వాదేశ్చ న నేతు మర్హసీతి యోజనా.౧౧½. అథ సర్వథా రామనయన మయుక్త మితి వక్తుం యోద్ధవ్యస్వరూపం పృచ్ఛతి - కిమితి. కేచ కింనామధేయాః-కథం ప్రమాణాః-కీదృశాకారా ఇత్యర్థః-కేరక్షంతి - కేతేషాం ప్రధానా ఇత్యర్థః. ౧౨½. కథంచేతి. ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం. ౧౩½. సర్వ మితి. తేషాం రణే కథం మయా స్థాతవ్య మితి వ్యూహప్రకారప్రశ్నః. ౧౪½. తస్యేతి. ౧౫. పౌలస్త్యేతి. రాక్షసోస్తీతి శేషః. ౧౫½. కిం వీర్యా ఇత్యస్యోత్తర మాహ - సఇతి. ౧౬½. ప్రసిద్ధశ్చాయ మిత్యాహ శ్రూయత ఇతి. ౧౭½. యదేతి అర్ధత్రయం. యదా యజ్ఞస్య స్వయం నవిఘ్నకర్తా - అలక్ష్యత్వాదినేతి శేషః. ౧౯. ఇతీతి. తస్య రావణస్య. ౨౦. సఇతి. అల్పభాగ్యస్యేతి - త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః - ప్రసాదకరణే హేతు ర్దైవత మితి. ౨౧. దేవేతి. రావణసంగ్రామవైముఖ్యం నదోషాయ సర్వాశక్యత్వా దిత్యాశయః. ౨౨. సహీతి-అర్ధత్రయం. వీర్య మాదత్తే స్వీక

ష్టిరితి. దుఃఖేనోత్పాదితః వ్రతోపవాస యజ్ఞానుష్ఠాన ప్రయాసేనోత్పాదిత ఇత్యర్థః. ౧౦½. చతుర్ణామితి. ప్రీతిః పరమికా మమ అస్మి న్నితి శేషః - ధర్మప్రధానం ధర్మః ప్రధానం ముఖ్యం యస్య స తథోక్తః. ౧౧½. కిమితి. కిం వీర్యాః కీదృశవీర్యాః తే కింనామధేయాః - కథం ప్రమాణాః కీదృగ్విధ శరీరప్రమాణాః - ఏతాన్ కేరక్షంతి స్వామిత్వేనేతి శేషః. ౧౨½. కథమితి. ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం. ౧౩½-౧౭½. యదేతి. యదా స్వయం యజ్ఞస్య న విఘ్నకర్తా స్వయం విఘ్నాయ నాగచ్ఛతి - తదా తేన రావణేన సంచోదితౌ మారీచ స్సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యత ఇతి సంబంధః.౧౮.——౨౦. సఇతి. అల్పభాగ్యస్య త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః. ౨౨. సహి

సహి వీర్యవతాం వీర్యమాదత్తే యుధి రాక్షసః, తేన చాహం నశక్తోస్మి సంయోద్ధుం తస్యవా బలైః, స బలోవా మునిశ్రేష్ఠ సహితోవా మమాత్మజైః. ౨౩॥ కథ మప్యమరప్రఖ్యం సంగ్రామాణా మకోవిదం, బాలం మే తనయం బ్రహ్మన్నైవ దాస్యామి పుత్రకం. ౨౪॥ అథ కాలోపమా యుద్ధే సుతౌ సుందోపసుందయోః, యజ్ఞవిఘ్నకరౌ తౌ తే నైవ దాస్యామి పుత్రకం. ౨౫. మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, తయో రన్యతరేణాహం యోద్ధాస్యాం ససుహృద్గణః. ౨౬॥ ఇతి నరపతిజల్పనా ద్ద్విజేంద్రం కుశికసుతం సుమహా న్వివేశ మన్యుః. సుహుత ఇవ మఖేఽగ్ని రాజ్యసిక్త స్సమభవ దుజ్జ్వలితో మహర్షివహ్నిః ౨౭॥
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - వింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య స్నేహపర్యాకులాక్షరం, సమన్యుః కౌశికో వాక్యం ప్రత్యువాచ మహీపతిం ౧ పూర్వ మర్థం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం హాతు మిచ్ఛసి, రాఘవాణా మయుక్తోయం కులస్యాస్య విపర్యయః. ౨. యదీదం తే

రోతి - నాశయతీత్యర్థః - తస్య బలైః మారీచాదిభిః. ౨౩॥. కథమితి. కథ మితి ప్రశ్నే - రాక్షసా న్ప్రతీతి శేషః. ౨౪॥. అథేతి. అథ శత్రుస్వరూపజ్ఞానానంతరం - సుందోపసుందయో స్సుతౌ మారీచసుబాహూ - సుందపుత్రో మారీచః ఉపసుందపుత్ర స్సుబాహుః - పుత్రకం - అనుకంపాయాంకన్ - అతో నదాస్యామీత్యుపస్కార్యం. ౨౫॥. మారీచఇతి. స్పష్టం. ౨౬॥. ఉత్తర సర్గార్థ మంతే సంగృహ్ణాతి - ఇతీతి. జల్పనాత్ అసంగతోక్తేః - కోపావిష్టత్వే దృష్టాంత మాహ - సుహుత ఇతి - ఆదౌ సమిద్భి స్సుహుతః తత ఆజ్యసిక్తో వహ్ని రివ - మహర్షివహ్నిః మహర్షిశ్రేష్ఠః - ఉజ్జ్వలిత స్సమభవత్ సంజాతజ్వాలో బభూవ - మునిపక్షే క్రోధవృద్ధిః - పుష్పితాగ్రావృత్తం - 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజిచ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౨౭॥.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవం రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులం రాజానం వసిష్ఠః ప్రతిబోధయత్యేకవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేతి. స్నేహేన పుత్రస్నేహేన-పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్. ౧. పూర్వమితి. అర్థం ప్రార్థితార్థం-అయం విపర్యయః ప్రతిజ్ఞాహానిః - రాఘవాణామస్య కులస్యాయుక్తః. ౨. యదీదమితి.

వీర్యవతా మితి. వీర్యమాదత్తే స్వీకరోతి నాశయతీత్యర్థః. ౨౩॥. కథమితి. పుత్రకం - పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రకం అనేన పుత్రతనయశబ్దయో ర్న పౌనరుక్త్యం. ౨౪॥. అథేతి. తౌ యజ్ఞవిఘ్నకరౌ యుష్మద్యజ్ఞవిఘ్నకారిణౌ చేతి సుతం నైవదాస్యామీతి సంబంధః. ౨౫॥. మారీచ ఇతి. తయోరన్యతరేణ యోద్ధాస్యామితి. కాకుః. ౨౬॥. * తి. ప్రథమం శుష్కసమిద్భి ర్హుత. పశ్చా దాజ్యసిక్తోగ్నిరివేతి యోజనా - ఉజ్జ్వలితః రోషజజ్వాలాఖ్యచిత్తవృత్తియుక్తః. ౨౭॥
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి. స్నేహేన పుత్రస్నేహేన పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్. ౧. పూర్వమితి. విపర్యయః ప్రతిశ్రుతార్థత్యాగః. ౨. యదితి. ఇదం ప్రతిశ్రుతార్థకరణం - తేషమో

క్షమం రాజన్ గమిష్యామి యథాగతం, మిథ్యాప్రతిజ్ఞక కాకుత్స్థ సుఖీభవ సబాంధవః. ౩. తస్య రోషపరీతస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, చచాల వసుధా కృత్స్నా వివేశ చ భయం సురాన్. ౪. త్రస్తరూపం తు విజ్ఞాయ జగత్సర్వం మహానృషిః, నృపతిం సువ్రతో ధీరో వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్. ౫. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సాక్షాద్ధర్మ ఇవాపరః, ధృతిమాన్ సువ్రత శ్రీమాన్నధర్మం హాతుమర్హసి. ౬. త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతో ధర్మాత్మా ఇతి రాఘవ, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ నాధర్మం వోఢుమర్హసి ౭. సంశ్రుత్యైవం కరిష్యామీత్యకుర్వాణస్య రాఘవ, ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్తస్మాద్రామం విసర్జయ. ౮. కృతాస్త్రమకృతాస్త్రం వా నైనం శక్ష్యంతి రాక్షసాః, గుప్తం కుశికపుత్రేణ జ్వలనేనామృతం యథా. ౯. ఏష విగ్రహవాన్ ధర్మ ఏష వీర్యవతాం వరః, ఏష బుద్ధ్యాధికో లోకే తపసశ్చ పరాయణమ్. ౧౦. ఏషోఽస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తి త్రైలోక్యే సచరాచరే, నైనమన్యః పుమాన్ వేత్తి నచ వేత్స్యంతి కేచన. ౧౧. న దేవా నర్షయః కేచిన్నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరాస్సకిన్నరమహోరగాః, సర్వాస్త్రాణి భృశాశ్వస్య పుత్రాః పరమధార్మికాః, కౌశికాయ పురా దత్తా

ఇదం ప్రతిజ్ఞాతాన్యథాకరణం - సుఖీభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః. ౩. తస్యేతి. రోషపరీతస్యేతి షష్ఠీ సప్తమ్యర్థే - భయం పూర్వం కోపేనాన్యథాకృతజగదయ మద్య కింకరిష్యతీతి భయం. ౪. త్రస్తేతి. త్రస్తరూపం అతిశయేన త్రస్తం - ప్రశంసాయాం రూపప్ - ధీరః ధీమాన్. ౫. ఇక్ష్వాకూణామితి. త్వమితి శేషః. ౬. త్రిష్వితి. ధర్మాత్మా ఇతీత్యత్ర వాక్యే సంహితా అనిత్యా-స్వధర్మం ప్రతిశ్రుతనిర్వాహరూపం. ౭. సంశ్రుత్యేతి. ఏవం కరిష్యామీతి సంశ్రుత్య తథా అకుర్వాణస్యేత్యర్థః - ఇష్టం అశ్వమేధాంతో యాగః - పూర్తం వాప్యాదినిర్మాణం - తదుక్తం - 'వాపీకూపతటాకాది ప్రతిష్ఠా సేతుబంధనం, అన్నప్రదాన మారామః పూర్త మిత్యభిధీయత' ఇతి. తయోర్వధః నిష్ఫలత్వం. ౮. కృతేతి. కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశక్ష్యంతి - ధర్షితుమితి శేషః - జ్వలనేన అగ్నిచక్రేణ - అమృత మగ్నిచక్రేణ సురక్షిత మితి భారతే వ్యక్తం. ౯. రాజ్ఞో భయనివృత్తయే విశ్వామిత్రమాహాత్మ్య మాహ - ఏష ఇతి. పరాయణం పరమస్థానం - ఏతత్సదృశః కోపి తపస్వీ నాస్తీత్యర్థః. ౧౦. ఏషఇతి. అస్త్రానితి పుల్లింగత్వ మార్షం - సచరాచర ఇత్యనేన సామస్త్యం గమ్యతే - ఏనం ఏతదవగత మస్త్రసమూహం. ౧౧. కేచనేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-న దేవా ఇతి. ౧౨. సర్వా

యుక్తం యది - సుఖీభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః. ౩. తస్య కోపపరీతస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. ౪. త్రస్తేతి. త్రస్తరూప మతిశయేన త్రస్తం. * తి. జగత్ త్రైలోక్యం. ౫. * తి. సాక్షాద్ధర్మ ఇవ - ఇవ శబ్ద ఏవార్థే - దృఢారోపం రూపక మిదం. ౬. త్రిష్వితి. ధర్మాత్మేతి గుణాభావఆర్షః. ౭. సంశ్రుత్యేతి. ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్ ఇష్టం యాగ దేవతార్చనాదికం - పూర్తం వాపీకూపతటాకాది నిర్మాణాదికం - తయోర్వధః నిష్ఫలత్వం. ౮. కృతాస్త్ర మితి. కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశక్ష్యంతి న ప్రసహిష్యంతి. ౯. న కేవలం విశ్వామిత్రకృత సంరక్షణేనైవాస్య రఘునాథస్య దుష్ప్రసహత్వం కింతు స్వరూపపర్యాలోచనయాపీత్యాహ - ఏష విగ్రహవానితి. ఏష రామభద్రః వీర్యవతాం వర ఇత్యనేన సహజం వీర్యం తస్యైవోక్తం భవతి - ఏషవిద్యాధిక ఇత్యనేన

యదా రాజ్యం ప్రశాసతి. ౧౩. తేఽపి పుత్రా భృశాశ్వస్య ప్రజాపతిసుతా సుతాః, నైకరూపా మహావీర్యా దీప్తిమన్తో జయావహాః. ౧౪. జయా చ సుప్రభా చైవ దక్షకన్యే సుమధ్యమే, తే సువాతేఽస్త్రశస్త్రాణి శతం పరమభాస్వరం. ౧౫. పంచాశతం సుతాన్ లేభే జయా నామ పరాన్ పురా, వధాయాసురసైన్యానామమేయాన్ కామరూపిణః. ౧౬. సుప్రభాజనయచ్చాపి పుత్రాన్ పంచాశతం పునః, సంహారాన్నామ దుర్ధర్షాన్ దురాక్రామాన్ బలీయసః. ౧౭. తాని చాస్త్రాణి వేత్త్యేష యథావత్కుశికాత్మజః, అపూర్వాణాం చ జననే శక్తో భూయశ్చ ధర్మవిత్. ౧౮. ఏవం వీర్యో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహాయశాః, న రామగమనే రాజన్ సంశయం కర్తుమర్హసి, తేషాం నిగ్రహణే శక్తస్స్వయం చ కుశికాత్మజః, తవ పుత్రహితార్థాయ త్వాముపేత్యాభియాచతే. ౨౦. ఇతి ముని

విదితం కథమయం వేత్తీత్యత్రాహ - సర్వేతి. భృశాశ్వః ప్రజాపతిష్వేకః - పరమధార్మికాః పరమధర్మనిష్ఠాః - పాపినమస్పృశంత ఇత్యర్థః - దత్తాః - భృశాశ్వేన - ప్రశాసతి ప్రశాస్తి - అయమితి శేషః. ౧౩. పితృప్రాశస్త్యముక్త్వా మాతృప్రాశస్త్యమాహ - తేపీతి. ప్రజాపతిః దక్షః తస్య సుతయోః కన్యయోః సుతాః. ౧౪. కే ప్రజాపతిసుతే తత్రాహ - జయాచేతి. సువాతే అసువాతాం - శస్త్రాణి విశసనకర్తౄణి పరమభాస్వరమితి శతాభిప్రాయేణైకవచనం. ౧౫. కాకత్యసూయతేత్యత్రాహ - పంచాశతమితి. అమేయాన్ అపరిచ్ఛేద్యవైభవాన్. ౧౬. సుప్రభేతి. సంహారాన్ అన్వర్థసంహారసంజ్ఞాన్ - దుర్ధర్షాన్ - పరైరభిభవితుమశక్యాన్ - దురాక్రామాన్ - అమోఘానిత్యర్థః. ౧౭. తానీతి. యథావత్ కార్త్స్న్యేన అపూర్వాణాం అస్త్రాణాం సః విదితసకలాస్త్రః. ౧౮. ఏవమితి. శ్లోకద్వయం స్పష్టం. ౨౦. ఇతీతి. భాస్వరాంగః - భాసనశీలః - ప్రసన్నముఖ ఇతి

సహజజ్ఞానశక్తిః ప్రతిపాదితా - పరాయణం పరమప్రాప్యం - తపసః వివిదిషా సాధనత్వాత్ - 'తమేవం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకే' నేతి శ్రుతేః - ఏషోఽస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తీత్యనేన సర్వేశ్వరస్య భూతలావతారసమయే తదీయాని దివ్యాయుధాన్యపి సహైవాగతానీతి గమ్యతే - తథాచ వక్ష్యతి. 'శరా నానావిధాకారా ధనురాయతవిగ్రహం, అనువ్రజంతి కాకుత్స్థం సర్వే పురుషవిగ్రహా' ఇతి - నైనమన్యః పుమాన్ వేత్తీత్యత్ర - 'సహైవ సంతం నవిజానంతి దేవా' ఇత్యాదిశ్రుతిః ప్రమాణం - నచ వేత్స్యంతీత్యనేన నవిదుశ్చేతి గమ్యతే - యద్వా ఏవం సహజప్రభావే వర్ణితేపి పుత్రబుద్ధ్యా తిరోహితరఘునాథప్రభావాపరిజ్ఞానాత్ దశరథస్య ప్రత్యయో నోత్పద్యేత ఇతి విచార్య రాజ్ఞో భయనివృత్తిం రాఘవస్య భవిష్యచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తిం చ హృది నిధాయ గోప్తుర్విశ్వామిత్రస్యాపి రక్షణసామర్థ్యముపపాదయితుమాహ - ఏష విగ్రహవానిత్యాదినా - ఏషః విశ్వామిత్రః దేవాదయోపి నవేత్స్యంతీతి యోజనా. ౧౨. సర్వాస్త్రాణీతి. ప్రశాసతి ప్రశాస్తీత్యర్థః - తదా దత్తాః శివేనేతి శేషః. ౧౩. తేపీతి. ప్రజాపతిసుతాసుతాః ప్రజాపతిసుతే దక్షకన్యకే తయోః సుతాః. ౧౪. జయేతి. తే సూతే సువాతే. ౧౫. పంచాశతమితి. పరానన్యాన్ అరూపిణః అదృశ్యరూపాన్ * తి. పరాన్ శ్రేష్ఠాన్ - అప్రమేయా నరూపిణ ఇతి పాఠః - అరూపిణః అదృశ్యమానరూపాన్. ౧౬. సుప్రభేతి. దురాక్రామాన్ అమోఘాన్. * తి. దురాక్రానాన్ - దీర్ఘ ఆర్షః - దురాక్రమాన్ అమోఘాన్. ౧౭. తానీతి. యథావత్ కార్త్స్న్యేన. తి. అపూర్వాణాం అస్త్రవిశేషాణామితి శేషః. ౧౮. ౨౦. ఇతీతి. కుశికాత్మజాయ కుశికాత్మజార్థం - గమ

వచనాత్ప్రసన్న చిత్తో రఘువృషభస్తు ముమోద భాస్వరాంగః, గమన మభిరురోచ రాఘవస్య ప్రథితయశాః కుశికాత్మజాయ బుద్ధ్యా. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

తథా వసిష్ఠే బ్రువతి రాజా దశరథ స్సుతం, ప్రహృష్టవదనో రామ మాజుహావ సలక్ష్మణం. ౧. కృత స్వస్త్యయనం మాత్రా పిత్రా దశరథేన చ, పురోధసా వసిష్ఠేన మంగళై రభిమంత్రితం, సపుత్రం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ రాజా దశరథః ప్రియం, దదౌ కుశికపుత్రాయ సుప్రీతేనాంతరాత్మనా. ౩. తతో వాయు స్సుఖస్పర్శో నీరజస్కో వవౌ తదా, విశ్వామిత్ర గతం దృష్ట్వా రామం రాజీవలోచనం. ౪. పుష్పవృష్టి ర్మహత్యాసీద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః, శంఖదుందుభినిర్ఘోషః ప్రయాతేతు మహాత్మని. ౫. విశ్వామిత్రో యయా వగ్రే తతో రామో ధనుర్ధరః, కాకపక్షధరో ధన్వీ తం చ సౌమిత్రిరన్వగాత్. ౬. కలాపినౌ ధనుష్పాణీ శోభయానౌ దిశోదశ, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం త్రిశీర్షావివ పన్నగౌ, అనుజ

యావత్ - ముమోద ముముదే - వ్యత్యయాత్పరస్మైపదం - రాఘవస్య గమన మభిరురోచ - రాఘవం కుశికాత్మజాయ దాతుం బుద్ధ్యా అచింతయదిత్యుపస్కార్యం - పూర్వవ త్పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా రామవిసర్జనం ద్వావింశే - తథేత్యాది సలక్ష్మణం రామమితి తయో రవినాభావజ్ఞానా దితి భావః. ౧. కృతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పిత్రా దశరథేన - స్వేనేతి శేషః - కృతస్వస్త్యయనం కృతమంగళానుష్ఠానం - మంగళైః మంగళసూక్తైః స్వస్తినోమిమీతా మిత్యాదిభిః. ౩. అథ యాత్రాయాం తు శుభనిమిత్తసంపత్తిం దర్శయతి - తత ఇత్యాది. గతం అనుగతం. ౪. పుష్పేతి. ప్రయాతే ప్రయాతు ముపక్రాంతే - దేవదుందుభినిస్వనశ్చావతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్ - శంఖదుందుభినిర్ఘోషో దశరథీయః. ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. ధన్వీ ధనుష్మాన్ - వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ౬. కలాపినా విత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కలాపినౌ తూణీరధారిణౌ - 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపీ' త్యమరః. శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ - ఆనేముగభావశ్ఛాందసః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః - మిత్రేచర్షా వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - శ్రుతిశ్చ - 'తస్యేదంవిశ్వంమిత్ర మాసీద్యదిదంకించతస్మాద్విశ్వామిత్ర ఇత్యాచక్షత' ఇతి. ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాచ్ఛిరోభ్యాం చ త్రిశీర్షా వేత్యుపమానం - ధనుస్తూణీరశరధరత్వాద్వా - అక్షుద్రౌ అనల్పరూపవీర్యాదివైభవౌ. ౭. తదేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం

నం రురోచ ఐచ్ఛత్. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః.

తథా వసిష్ఠ ఇతి. సలక్ష్మణం రామ మాజుహావ తయో రవినాభావజ్ఞానాదితి భావః. ౧. కృతేత్యాది. దశరథేన స్వయ మితి శేషః - కృతస్వస్త్యయనం కృతమంగళాచరణం మంగళై ర్మంగళసూక్తైః - మంత్రితం. ౩. తతఇతి. విశ్వామిత్రం గతం అనుగతం. ౪. పుష్పవృష్టిరితి. ప్రయాతి యాతు ముపక్రాంతే దేవదుందుభినిస్వన శ్చావతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్. ౫. ౬. కలాపినౌ

గ్మతు రథుద్రా పితామహ మివాశ్వినౌ. ౯. తదా కుశికపుత్రంతు ధనుష్పాణీ స్వలంకృతౌ, బద్ధగోధాంగుళిత్రాణౌ ఖడ్గవంతౌ మహాద్యుతీ, కుమారౌ చారు వపుషౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, అనుయాతౌ శ్రియా దీప్త్యా శోభయేతా మనిం దితౌ, స్థాణుం దేవ మివాచింత్యం కుమారా వివ పావకీ. ౧౦. అధ్యర్థయోజనం గత్వా సరయ్వా దక్షిణే తటే, రామేతి మధురాం వాణీం విశ్వామిత్రో౽భ్యభా షత. ౧౧. గృహాణ వత్స సలిలం మాభూత్కాలస్య పర్యయః, మంత్రగ్రామం గృహాణ త్వం బలా మతిబలాం తథా. ౧౨. నశ్రమో నజ్వరో వా తే నరూపస్య విపర్యయః, నచసుప్తం ప్రమత్తం వా ధర్షయిష్యంతి నైరృతాః. ౧౩. నబా హ్వోస్సదృశో వీర్యే పృథివ్యా మస్తికశ్చన, త్రిషు లోకేషు వై రామ నభవే త్సదృశ స్తవ. ౧౪. నసౌభాగ్యే నదాక్షిణ్యే నజ్ఞానే బుద్ధినిశ్చయే, నోత్తరే ప్రతి వక్తవ్యే సమో లోకే తవానఘ. ౧౫. ఏతద్విద్యాద్వయే లబ్ధే భవితా నాస్తి తే

బద్ధం గోధాచర్మకృతాంగుళిత్రాణం యయోస్తౌ తథా - గోధాహస్తత్రాణ మిత్యేకే - ద్యుతిః సామాన్యశోభా - శ్రీః విశేషశోభా - శోభయేతాం - వ్యత్యయేన లఙర్థే లోట్-విశ్వామిత్ర మను యాతౌ రామలక్ష్మణౌ - స్థాణుమనుయాతౌ కుమారావివాశోభేతామిత్యర్థః - స్థాణుం రుద్రం - పావకీ పావకాత్ ప్రాదుర్భూతౌ స్కందవిశాఖౌ - 'తతో౽భవచ్చతుర్మూర్తిః క్షణేన భగవాన్ ప్రభుః, స్కందో విశాఖ శ్శాకశ్చ నైగమేషశ్చ పృష్ఠత' ఇతి భారతోక్తేః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౦. అధ్యర్ధేతి. అధిక మర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం అధ్యర్ధంచ తత్ యో జనంచ అధ్యర్ధయోజనం - సార్ధయోజనమితి యావత్ - తావద్దూరగమనేన బాలయోః క్షుత్తృట్పీడా మాభూ దితి తన్నివర్తకవిద్యాద్వయోపదేశాయాహ్వయతే రామేతి - మధురాం భక్తిపూర్వకోచ్చారణాత్ రామనామ్నః శ్రవణానందకరత్వాచ్చ. ౧౧. గృహాణేతి. సలిలం గృహాణ - శుద్ధాచమనం కుర్విత్యర్థః - పర్యయః అతిక్రమః - విలంబ ఇతి యావత్ - మంత్ర గ్రామం మంత్రసమష్టిరూపాం - ఇదం బలాతిబలయోః ప్రత్యేకం విశేషణం. ౧౨. తద్గ్ర హణఫల మాహ - న శ్రమ ఇత్యాది. విపర్యయః అన్యథాభావః - భవిష్యతీతి శేషః - సుప్తం - త్వా మితి శేషః. ౧౩. నబాహ్వో రితి. బలా మతిబలాం చపఠత స్తవేతి శేషః - అస్తి - స్యా దిత్యర్థః - త్రిష్విత్యత్ర సర్వగుణై ర్నిస్సమత్వ ముచ్యతే. ౧౪. నేతి. సౌభాగ్యే సౌందర్యే - దాక్షిణ్యే సామర్థ్యే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యస్య నిశ్చయే - సమః - భవతీతి శేషః. ౧౫.

విత్యాది. కలాపినౌ తూణీరధరౌ - శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ-విశ్వస్య మిత్రం-విశ్వామిత్రః మిత్రేచర్షా వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాత్ త్రిశీర్షా విత్యుపమానం - పంచశీర్షా వివోరగా వితి పాఠే - తూణీరద్వయం భుజద్వయం శిరశ్చేతి ప్రత్యేకం పంచకస్య విద్యమానత్వాత్ పంచశీర్షా విత్యుక్తిః. ౯. తదేత్యాది. గోధాహస్తత్రాణం - పావకీస్కంద విశాఖౌ. ౧౦. * తి. అధ్యర్ధయోజనం అర్ధాధికయోజనం - షట్క్రోశ మితి యావత్. ౧౧. గృహాణేతి. కాలస్య పర్యయః అతిక్రమః - మంత్రగ్రామం మంత్రసమూహం - బలాతిబలాఖ్యాం విద్యాం గృహాణేతి సంబంధః-విపర్యయః అన్యథాభావః. * తి. గృహాణ త్వ మిత్యుపలక్షణం లక్ష ణస్యాపి - క్షుత్పిపాసా శాంతిరూపఫలస్య ఉభయో రపి దర్శనాదపేక్షణాచ్చ. ౧౨. నశ్రమఇతి. ప్రమత్తం ప్రమాదయుక్తం కార్యాంతరవ్యాసంగాదినా అసావధానమితి యావత్. ౧౪. నేతి,

సమః, బలా త్వతిబలా చైవ సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ. ౧౬. క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ,బలా మతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవ.౧౭.విద్యాద్వయ మధీయానే యశ శ్చాప్యతులం త్వయి, పితామహ సుతే హ్యేతే విద్యే తేజస్సమన్వితే. ౧౮. ప్రదాతుం తవ కాకుత్స్థ సదృశ స్త్వం హి ధార్మిక. ౧౮½. కామం బహుగుణా స్సర్వే త్వయ్యేతే నాత్రసంశయః, తపసా సంభృతే చైతే బహురూపే భవిష్యతః. ౧౯½. తతో రామో జలం స్పృష్ట్వా ప్రహృష్టవదన శ్శుచిః, ప్రతిజగ్రాహ తే విద్యే మహర్షే ర్భావితాత్మనః. ౨౦½. విద్యా సముదితో రామ శ్శుశుభే భూరివిక్రమః, సహస్రరశ్మి ర్భగవాన్ శరదీవ దివాకరః. ౨౧½. గురుకార్యాణి సర్వాణి నియుజ్య కుశికాత్మజే, ఊషు స్తాం రజనీం తత్ర సరయ్వాం సుసుఖం త్రయః. ౨౨½. దశరథ నృపసూనుసత్తమాభ్యాం తృణశయనే ఽనుచితే సహోషితాభ్యాం, కుశికసుతవచోఽనులాలితాభ్యాం సుఖమివసా విబభౌ విభావరీ చ. ౨౩½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ద్వావింశస్సర్గః.

సామాన్యే నోపసంహరతి - ఏతదితి. తే సమో నాస్తి న భవితా చేత్యర్థః - మాతరౌ కారణభూతే. ౧౬. క్షుదితి. భవిష్యేతే భవిష్యతః. ౧౭. విద్యేతి. అధీయానే త్వయి - భవేదితి శేషః - తేజస్సమన్వితే ప్రభావసమన్వితే. ౧౮. ప్రదాతు మితి. తవ ప్రదాతుం-త్వమేవ సదృశో నాన్య ఇతి యోజనా. ౧౮½. ఏతదుపపాదయతి - కామమితి. ఏతే పూర్వోక్తా స్సౌభాగ్యాదయః - కామం ప్రకామం - త్వయి సంతి యద్యపి- తథాపి తపసా - సంభృతే లబ్ధే - ఏతే విద్యే త్వదుపదేశాత్ బహురూపే లోకే బహుధా విస్తృతే భవిష్యతః. ౧౯½. తత ఇతి. జలం స్పృష్ట్వా - ఆచమ్యేత్యర్థః - భావితాత్మనః ధ్యాతాత్మస్వరూపాత్. ౨౦½. విద్యేతి. విద్యాసముదితః సముదితవిద్యః లబ్ధవిద్య ఇతి యావత్. ౨౧½. గుర్వితి. గురుకార్యాణి గురౌ కర్తవ్యాని పాదసంవహనాదీని - కుశికాత్మజే నియుజ్య కృత్వా - త్రయః స్వయం తౌ చేతి త్రయః - తత్ర సరయ్వాం సరయూతీరే - సుసుఖమూషుః - యద్వా ఏతదర్ధస్య పూర్వేణాన్వయః - కుశికాత్మజే గురుకార్యాణి నియుజ్య విద్యాసముదితో రామ శ్శుశుభ ఇతి. ౨౨½. దశరథేతి. చతుర్థ్యర్థే బహుళం ఛందసీతి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - దశరథపుత్రయో ర్విభావరీసుఖం విబభౌ - ప్రభాతేత్యర్థః-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే - అత్ర రామాయ విద్యాదానం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - పశ్చా ద్రామో వా లక్ష్మణాయోపదిదేశేతి బోధ్యం - పూర్వవత్ పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౨౩½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

జ్ఞానే సూక్ష్మార్థదర్శనే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యనిశ్చయే. ౧౫. ఏతదితి. సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ సర్వమంత్రజన్యజ్ఞానస్య కారణభూతే. ౧౬. క్షుదితి. ౧౭. విద్యేతి. విద్యాద్వయమధీయానే త్వయీతి శేషః - భవేదిత్యధ్యాహార్యం - పితామహసుతే విద్యే. ౧౮. ప్రదాతుమితి. తవ త్వమేవ సదృశః. ౧౮½. కామ మితి. ఏతే పూర్వోక్తాః సౌభాగ్యాదయో గుణాః తపసా నియమేన - సంభృతే - బహురూపే బహుఫలప్రదే. ౧౯½. ౨౦½ విద్యాసముదిత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం. గురుకార్యాణి గురువిషయకార్యాణి పాదోపసంగ్రహణాదీని కుశికాత్మజే నియోజ్య కృత్వా- విద్యాసముదిత శ్శుశుభ ఇతి సంబంధః. ౨౨½. దశరథేతి. నృపసూనుసత్తమాభ్యా మితి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - విబభౌ విభాతేత్యర్థః. ౨౩½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, అభ్యభాషత
కాకుత్స్థౌ శయానౌ పర్ణసంస్తరే. ౧. కౌసల్యా సుప్రజా రామ పూర్వా సం

అథైషామంగదేశప్రాప్తిం పూర్వవృత్తకథనవ్యాజేన వ్యంజయతి త్రయోవింశే - ప్రభా
తాయా మిత్యాది. పర్ణసంస్తరే పర్ణమయాస్తరణే - పూర్వసర్గాంతే తృణశయనస్యోక్తత్వా దత్ర
తృణమిశ్రపర్ణశయన ఇతి బోధ్యం. ౧. ఉభయప్రబోధనార్థమాగతో విశ్వామిత్రో రామస్య - 'స
మయా బోధిత శ్శ్రీమాన్ సుఖసుప్తః పరంతప' ఇత్యుక్తరీత్యా నిద్రాకాలికక్రియమవలోక్యతదా
సక్తస్సన్ స్వాగమనకార్యంవిస్మృత్య ఇమంప్రసూతవతీ కౌసల్యా కింవా తప స్తప్తవతీతి విస్మయతే-
కౌసల్యాసుప్రజాః - బోధనకాలే విస్మితముఖో ముని రాసీత్-శోభనా ప్రజా పుత్రో యస్యాస్సా
సుప్రజాః-నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో రిత్యసిచ్ త్వజ్జననీ కౌసల్యా సుపుత్రా-యద్వా-స్వగతవచనం
ఏతజ్జననీ కౌసల్యా సుప్రజాః-'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసే'తి వత్. యద్వా - కౌస
ల్యాయా స్సుప్రజా ఇతి సంబోధనం - కర్మధారయేప్యార్షోసిచ్ - ఢ్రలోపేపూర్వస్య దీర్ఘోణ
ఇతి దీర్ఘః - సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘో వా - పరశురామ వ్యావృత్త్యర్థం విశే
షణం కౌసల్యాదశరథయో రుభయో రపి తపః ఫలత్వేనావతీర్ణత్వేపి కథం కౌసల్యా సుప్రజా
ఇత్యుక్తిః - ఉచ్యతే - 'మాతా పుత్రస్య భూయాంసి కర్మాణ్యారభత' ఇత్యుక్తరీత్యా - 'మాతృ
దేవో భవ పితృదేవో భవే'తివత్ మాతుః ప్రాధాన్యోక్తేః, 'పితు శ్శతగుణం మాతే'తి స్మృతేశ్చ.
యద్వా - కౌసల్యాదశరథయో ర్మహదంతరమస్తి - దశరథో హి అహం వేద్మి మహాత్మాన మితి
పరత్వేన నివేద్యమానేపి తదకించిత్ కృత్యదుఃఖేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు మర్హసీతి
రామే కేవలం పుత్రత్వం మన్వానో వసిష్ఠసంధుక్షితహృదయో రామం ప్రేషితవాన్ - కౌస
ల్యాతు కేవలవాత్సల్యపరాపి ద్రుతం సాదరం ప్రేషితవతీ - తదిదం తారతమ్యమవలోక్య ముదిత
హృదయో ముని రాహ - కౌసల్యా సుప్రజా ఇతి - మాతృవాక్యం పితృవాక్యం చ పాలనీయ
మిత్యముం ధర్మం లోక ప్రవర్తయితుం స్వయం తదనుష్ఠాతృత్వేన సుప్రజా ఇత్యుక్తం అథ
క్రమేణ గుణాంతరావగాహా న్నిస్తీర్య ప్రబోధయతి రామేత్యాది - రామేత్యనేన స్వాపకాలిక
సౌందర్య ముచ్యతే - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - పూర్వా సంధ్యా దివాకర మివ రామదివా
కరం త్వాం కౌసల్యా జనితవతీతి భావః - యద్వా - మాతృవ త్పూర్వసంధ్యామప్యుపలాలయే
తి - యద్వా పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - ఆదిత్యస్యేవ భవతోయం విరోధినిరసనారంభసమయ
ఇతి - యద్వా - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - అజ్ఞానాంధకారో గతః భగవత్సాక్షాత్కారో మే
జాతః అద్య మే సుప్రభాత మితి. యద్వా-జగత స్సర్వస్య భగవదవతారాత్ సత్త్వోద్రేకకాలో
జాతః - 'అద్య మే సఫలం జన్మ సుప్రభాతా చ మే నిశా, యదున్నిద్రాబ్జపత్రాక్షం విష్ణోర్ద్ర
ష్ట్యామ్యహం ముఖం' ఉత్తిష్ఠ - నిద్రాశ్రీ రవలోకితా ప్రబోధక్రియమప్యవలోకితు మిచ్ఛామి -
నరశార్దూల నరశ్రేష్ఠతయా భవతాపి సంధ్యోపాస్యా - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరో జన'
ఇత్యుక్తేః. ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలస్య కిం నిద్రావకాశోప్యస్తి - నరశార్దూల -
మద్యజ్ఞనిర్వాహక - ఉత్థానప్రయోజన మాహ కర్తవ్యం దైవ మాహ్నికం - దేవేన సర్వేశ్వరేణ
విహితం నిత్యకర్మ కర్తవ్యం యద్వా - దేవశబ్దో భవదర్థకః భవదీయమాహ్నికం - భవదాజ్ఞా

ప్రభాతాయామితి. పూర్వసర్గాంతే తృణశయన ఇత్యుక్త్వా ఇదానీం పర్ణసంస్తరఇత్యుక్తత్వా
చ్ఛయనస్యోభయాత్మకత్వం వేదితవ్యం. ౧. కౌసల్యా సుప్రజా రామేతి. హేరామ త్వాం ప్రసూత
వతీ కౌసల్యాసుప్రజా శ్శోభనపుత్రా-అథవా స్వగత మేతత్ అస్య మాతైవ సుపుత్రేతి-రామపూర్వా

థ్యా ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల కర్తవ్యం దైవ మాహ్నికం. ౨. తస్యర్షేః పరమోదారం వచ శ్శ్రుత్వా నృపాత్మజౌ, స్నాత్వా కృతోదకౌ వీరౌ జేపతుః పరమం జపం. ౩. కృతాహ్నికౌ మహావీర్యౌ విశ్వామిత్రం తపోధనం, అభివాద్యాభిసంహృష్టౌ గమనాయాభితస్థతుః. ౪. తౌ ప్రయాతౌ మహావీర్యౌ దివ్యాం త్రిపథగాం నదీం, దదృశాతే తత స్తత్ర సరయ్వా స్సంగమే శుభే. ౫. తత్రాశ్రమపదం పుణ్య మృషీణాముగ్రతేజసాం, బహువర్షసహస్రాణి తప్యతాం పరమం తపః. ౬. తం దృష్ట్వా పరమప్రీతౌ రాఘవౌ పుణ్య మాశ్రమం, ఊచతు స్తం మహాత్మానం విశ్వామిత్ర మిదం వచః. ౭. కస్యాయ మాశ్రమః పుణ్యః కోన్వస్మిన్వసతే పుమాన్, భగవన్ శ్రోతు మిచ్ఛావః పరం కౌతూహలం హినౌ. ౮. తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రహస్య మునిపుంగవః, అబ్రవీచ్ఛ్రూయతాం రామ యస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః. ౯. కందర్పో మూర్తిమా నాసీ త్కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః. ౧౦. తపస్యంత మిహ స్థాణుం నియమేన సమాహితం, కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణం, ధర్షయామాస దుర్మే

రూపం కర్మ మయా కర్తవ్యం తత్ స్వీకుర్విత్యర్థః - యద్వా - దైవం దేవారాధనభూతం - ఆహ్నికం అహ్ని నిర్వర్త్య మేక సుత్యాత్మకం కర్మ యజ్ఞాత్మకం - కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౨. తస్యేతి. పరమోదారం పరమగంభీరమిత్యర్థః - కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రక్షేపౌ - యద్వా - కృతదేవర్షితర్పణౌ - జప్యత ఇతి జపః గాయత్రీమితి యావత్ - తస్యా ఏవ పరమత్వాత్ - 'న సావిత్ర్యాః పరం జప్య' మితి వచనాత్. ౩. కృతేతి. అహ్ని భవం ఆహ్నికం - కాలాట్ఠఞ్ - కృతప్రాతః కృత్యావిత్యర్థః - సంధ్యోపాసనబ్రహ్మయజ్ఞసమిదాధానాని - ప్రాతఃకృత్యాని - అభితస్థతుః అభిముఖం స్థితౌ. ౪. తావితి. తతః తస్మా ద్దేశాత్ - ప్రయాతౌ - తత్ర ప్రసిద్ధే - సరయ్వా స్సంగమే త్రిపథగాం గంగాం - నదీం దదృశాతే. ౫. తత్రేతి. తత్ర గంగాసరయ్వో స్సంగమే - దదృశాతే - ఇత్యనుషజ్యతే - తప్యతాం తపతాం - కర్తరి యక్ - ఛాందసః. ౬. తమితి. స్పష్టం. ౭. కస్యేతి. వసతే వసతి. ౮. తయోరితి. ప్రశ్నమాధుర్యాత్ ప్రహాసః - యద్వా - మానుషభావానటనాత్ - యస్యాయ మాశ్రమః - స శ్రూయతా మితి యోజనా - రామేతి సంబోధనం ప్రాధాన్యాత్. ౯. కందర్ప ఇత్యర్థం. యః కామ ఇత్యుచ్యతే స కందర్పః - పురా మూర్తిమా నాసీత్. ౧౦. తపస్యంత మితి సార్ధశ్లోకః. తపస్యంతం తపశ్చరంతం - కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరో రితిక్యఙ్ - ఇహ ఆశ్రమే - తపస్యంతం నియమేన అవిచ్ఛేదేన - సమాహితం సమాధిమంతం. కృతోద్వాహం కృతపార్వతీపరిణయం - గచ్ఛంతం శుశ్రూషణార్థం పార్వతీం ప్రాప్నువంతం - దేవేశం - స్థాణుం రుద్రం - దుర్మేధాః కామో ధర్షయామాస - కృతోద్వాహ మితి క్రియావిశేషణం - యదాయం కృతోద్వాహో భవతి తదా తం పార్వత్యాం సాభిలాషచిత్త మకరోదిత్య

సంధ్యేత్యారభ్య ప్రశ్నవచనం-దైవం దేవతాకృత్యం. ౨. తస్యేతి. కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రదానాదికౌ - పరమం జపం సావిత్రీం. ౩—౭. కస్యేతి. వసతే వసతి. కందర్పః కుత్సితదర్పః-పురా మూర్తిమా నాసీత్-పూర్వం విగ్రహవిశిష్టో౽భూదిత్యర్థః. ౧౦. తపస్యంత మిత్యాది. కృతోద్వాహం కరిష్యమాణోద్వాహం-నియమేన సమాహితం - తపస్యంతం తపశ్చర్యాయుక్తం - అతఏవ ఇహాశ్రమే

ధా హుంకృతశ్చ మహాత్మనా. ౧౧ అవదగ్ధస్య రౌద్రేణ చక్షుషా రఘునందన, వ్యశీర్యంత శరీరా త్స్వా త్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః. ౧౨. తస్య గాత్రం హతం తత్ర నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా, అశరీరః కృతః కామః క్రోధా ద్దేవేశ్వరేణహి. ౧౩. అనంగ ఇతి విఖ్యాత స్తదా ప్రభృతి రాఘవ, సచాంగవిషయ శ్శ్రీమాన్ యత్రాంగం ప్రముమోచహ. ౧౪. తస్యాయమాశ్రమః పుణ్య స్తస్యేమే మునయః పురా, శిష్యా ధర్మపరా నిత్యం తేషాం పాపం నవిద్యతే. ౧౫. ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన, పుణ్యయో స్సరితో ర్మధ్యే శ్వ స్తరిష్యామహే వయం. ౧౬. అభిగచ్ఛామహే సర్వే శుచయః పుణ్య మాశ్రమం, స్నాతాశ్చ కృతజ

ర్థః - సమరుద్గణ మిత్యపి క్రియావిశేషణం - తదనుమతిపూర్వక మిత్యర్థః - మహాత్మనా హుంకృత శ్చాసీత్. ౧౧. అవదగ్ధస్యేతి. వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - శౄహింసాయాం కర్తరి శ్యన్. ౧౨. తస్యేతి. తత్ర తదా - మహాత్మనా నిర్దగ్ధస్య శరీరం హతం - అతః కామోఽశరీరః కృతః. ౧౩. అనంగ ఇతి. కామ స్తదాప్రభృతి అనంగ ఇతివిఖ్యాతః - సోఽంగవిషయః అంగదేశశ్చ విఖ్యాతః తత్ర హేతు మాహ-యత్రేతి. ౧౪. తస్యేతి. తస్య కామస్య-స్థాణో ర్వా అయ మాశ్రమః-ఇమే మునయః-తస్య - పురా పూర్వకాల మారభ్య - సంతానపరంపరయా శిష్యాః-అతఏవ ధర్మపరాః అతఏవచ తేషాం పాపం నవిద్యతే - పూర్వం రుద్రశిష్యా అపి సంప్రతి తచ్ఛిష్యత్వకృతం పాపం నవిద్యత ఇత్యర్థః - ఏతేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యుత్తర ముక్తం - హిమవతి తపస్యంతం కామోధర్షయదిత్యుక్తిః పురాణాంతరే కల్పాంతర మపేక్ష్య. ౧౫. ఇహేతి. ఇహ అంగవిషయే - తరిష్యామహేగంగామితి శేషః. ౧౬. అభీతి. స్నాతాః అతఏవ శుచయో భూత్వా పుణ్య మాశ్రమ మభిగచ్ఛామహే-వ్యత్యయా త్తఙ్. ౧౭. తేషామితి. తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు-తపసా దీర్ఘేణ విప్రకృష్టార్థ

తపసఆత్మనః కాంక్షితత్వా ద్గచ్ఛంతం ఆగచ్ఛంతం-సమరుద్గణం స్థాణుం కామోధర్షయామాసేతి ద్వయోరన్వయః - యద్వా కృతోద్వాహం గచ్ఛంతం-ఉద్వాహం కృత్వా గమిష్యంతం-వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్ - తావ దిహాశ్రమే - తపస్యంతం తపః కుర్వాణం-స్థాణుం ధర్షయామాసేతి-హుంకృతః హుంకారేణ నిరాకృతః. మునిభావప్రకాశికా. తపస్యంత మితి. సః మరుద్గణ మితి పదచ్ఛేదః - సః మన్మథః - గచ్ఛంత మంత ర్బహి స్సంచరంతం - మరుద్గణం పంచప్రాణవాయుగణం ప్రతి-కృతోద్వాహ మిత్యత్ర నియమితవాయుగణం బహిర్గచ్ఛంతం వాయుగణ మంతఃపూరయంతం శ్వాసనిరోధం కృతవంత మిత్యర్థః - అతఏవ ఏవంప్రకారేణ నియమేన సమాహితం సమన్వితం తపస్యంతం స్థాణుం ధర్షయామాస. అతఏవ మహాత్మనా హుంకృతశ్చ - యద్వా - తపసి తపోవిషయే - అంతం సిద్ధిం గచ్ఛంతం ప్రాప్తవంతం - అతఏవ సమరుద్గణం మరుద్గణసహితం - కృతోద్వాహం కృతాభ్యుత్థానం కృతప్రస్థాన మిత్యర్థః - స్థాణుం ధర్షయామాస - యద్వా ఇహ గచ్ఛంతం కైలాసాదిహ ఆగతవంతం తపస్యంతం తపఃకుర్వంతం-కృతోద్వాహం పార్వత్యా మనసా కృతప్రాయోద్వాహం - యద్వా గచ్ఛంత మిత స్తత స్సంచలంతం మరుద్గణం ప్రాణాదివాయుగణం ప్రతి - కృతోద్వాహం కృతనియమనం-తపస్యంతం స్థాణుం-నియమే నియమవిషయే-న సమాహితం సమాధిరహితం యథా తథా స కామో ధర్షయామాస. ౧౧. అవదగ్ధస్యేతి. వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - గాత్రాణి అవయవాః. ౧౨. ౧౩. అనంగఇతి. అంగవిషయః అంగదేశః - విఖ్యాత ఇత్యనుషజ్యతే. ౧౪. తస్యేతి. తస్య కామస్య. ౧౫ - ౧౭. తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు సత్సు

ప్యాశ్చ హుతహవ్యా నరోత్తమ. ౧౭. తేషాం సంవదతాం తత్ర తపోదీర్ఘేణ చక్షుషా, విజ్ఞాయ పరమప్రీతా మునయో హర్షమాగమన్. ౧౮. అర్ఘ్యం పాద్యం తథాతిథ్యం నివేద్య కుశికాత్మజే, రామలక్ష్మణయోః పశ్చా దకుర్వన్నతిథిక్రియాం. ౧౯. సత్కారం సమనుప్రాప్య కథాభిరభిరంజయన్, యథార్హ మజపన్ సంధ్యా మృషయ స్తే సమాహితాః. ౨౦. తత్ర వాసిభి రానీతా మునిభి స్సువ్రతైః సహ, న్యవసన్ సుసుఖం తత్ర కామాశ్రమపదే తదా. ౨౧. కథాభి రభిరామాభి రభిరామౌ నృపాత్మజౌ, రమయామాస ధర్మాత్మా కౌశికో మునిపుంగవః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

తతః ప్రభాతే విమలే కృతాహ్నిక మరిందమౌ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నద్యా స్తీర ముపాగతౌ. ౧. తే చ సర్వే మహాత్మానో మునయ స్సంశితవ్రతాః, ఉపస్థాప్య శుభాం నావం విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్. ౨. ఆరోహతు భవాన్నావం రాజపుత్రపురస్కృతః, అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం మాభూత్కాలవిప

గ్రహణసమర్థేన - చక్షుషా జ్ఞానేన - విజ్ఞాయ దృష్ట్వా - తేషా మాగమనం తాటకాదినిరాసనిమిత్తం తపోజన్యజ్ఞానేన విదిత్వేత్యర్థః - హర్షం హర్షపులకం. ౧౮. అర్ఘ్యమితి. అర్ఘ్యం పూజార్థముదకం - పాద్యం పాదార్థ ముదకం - పాదార్ఘ్యాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః - ఆతిథ్యం ఆచమనీయపూర్వకం భోజ్యప్రదానం - అతిథిక్రియాం అతిథిపూజాం. ౧౯. సత్కార మితి. సత్కారం కుశలప్రశ్నాదికం - విశ్వామిత్రా త్సమనుప్రాప్య - అభిరంజయన్ అభ్యరంజయన్ - అతిథిభూతానితి శేషః - క్రమేణ సాయంసంధ్యాగమే సతి - తే తద్వాసినో విశ్వామిత్రాదయ శ్చ-ఛత్రిన్యాయేన ఋషయ ఇత్యుక్తం-సమాహితాః అనన్యపరాః-సంధ్యాం అహోరాత్రయో స్సంధిం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-యథార్హం యథాయోగ్యం - యథాశక్తీతి యావత్ -'సహస్రపరమాం దేవీం శతమధ్యాం దశావరా' మితి వచనాత్. అజపన్ గాయత్రీ మితి శేషః.౨౦.తత్రేతి. ఆనీతాః నిద్రాయై స్వాశ్రమం ప్రాపితాః - కామాశ్రమపదే కామదాహాత్ కామాశ్రమనామకస్య పదే స్థానే. ౨౧. కథాభి రితి. కథాభిః తదాశ్రమవైభవపరాభిః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఏవం కామాశ్రమపదం - రామచరణనళినవిన్యాసేన కృతార్థీకృత్య- తాటకావన మపి నిష్కల్మషీకర్తుం రామం ప్రాపయతి ముని శ్చతుర్వింశే-తత ఇత్యాది. విమలే - సూర్యోదయ ఇత్యర్థః- నద్యాః గంగాయాః. ౧. తేచేతి. ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య. ౨. ఆరోహత్వితి. రాజపుత్రాభ్యాం పుర

తపోదీర్ఘేణ చక్షుషా విప్రకృష్టార్థగ్రాహిణా చక్షుషా జ్ఞానేన. ౧౯. సత్కారమితి. సమనుప్రాప్య ప్రాపయ్య-అభిరంజయన్ అభ్యపాలయన్-విశ్వామిత్ర రామలక్ష్మణా వితి శేషః.౨౦.తత్ర వాసిభి రితి. ఆనీతాః స్వాశ్రమం ప్రాపితాః కామాశ్రమపద ఇతి - ప్రకరణపర్యాలోచనయా స్థాణ్వాశ్రమపద ఇత్యేవోచితం కామాశ్రమపద ఇతీదం దృశ్యతే-తద్విచారణీయం. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం- శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయోవింశస్సర్గః.

తతః ప్రభాతఇతి. నద్యాః భాగీరథ్యాః.౧.తఇతి. ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య. ౨. ఆరోహత్వితి. అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా-గచ్ఛేత్యర్థః. 3. విశ్వామిత్రి ఇతి. తతార తర్తు ముపక్రాంతఇత్య

ర్యయః. ౩. విశ్వామిత్ర స్తథేత్యుక్త్వా తా వృషీ నభిపూజ్య చ, తతార సహిత స్తాభ్యాం సరితం సాగరంగమామ్. ౪. తత శ్శుశ్రావ వై శబ్ద మతిసంరంభవర్ధితం, మధ్య మాగమ్య తోయస్య సహ రామః కనీయసా. ౫. అథ రామ స్సరిన్మధ్యే పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం, వారిణో భిద్యమానస్య కి మయం తుములో ధ్వనిః. ౬. రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా కౌతూహలసమన్వితః, కథయామాస ధర్మాత్మా తస్య శబ్దస్య నిశ్చయమ్. ౭. కైలాసపర్వతే రామ మనసా నిర్మితం సరః, బ్రహ్మణా నరశార్దూల తేనేదం మానసం సరః, ౮. తస్మా త్సుస్రావ సరస స్సాయోధ్యా ముపగూహతే, సరః ప్రవృత్తా సరయూః పుణ్యా బ్రహ్మసరశ్చ్యుతా. ౯. తస్యాయ మతుల శ్శబ్దో జాహ్నవీ మభివర్తతే, వారిసంక్షోభజో రామ ప్రణామం నియతః కురు. ౧౦. తాభ్యాం తు తా వుభౌ కృత్వా ప్రణామ మతిధార్మికౌ, తీరం దక్షిణ

స్కృతః పూజితః-తాటకావధాభిప్రాయేణాహుః-అరిష్ట మితి. అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా - 'అరిష్టం పాపశుభయో' రితి హలాయుధః. కాలవిపర్యయః-కాలవిళంబ ఇతి యావత్. ౩. విశ్వామిత్ర ఇతి. తతార తరితుం ప్రవృత్తః - సరితం గంగాం - సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరంగమాం - ఖశ్ ప్రకరణే గమే స్సుప్యుపసంఖ్యాన మితి ఖశ్. ౪. తత ఇతి. అతిసంరంభేణ తరంగపరస్పరసంఘట్టజ క్షోభేణ - వర్ధితం అతిప్రవృద్ధం. ౫. అథేతి. భిద్యమానస్య పరస్పరం మిళితస్య - వారిణః - తుములః నిబిడోయం ధ్వనిః - కిం వారిసంభేదకృతః-ఉతాన్యకృత ఇతి ప్రశ్నః. ౬. రాఘవస్యేతి. నిశ్చయం కారణనిశ్చయం. ౭. అస్య ధ్వనేః కారణం వారిసంభేద ఏవేతి వక్ష్యన్ కస్యా వారిణ ఇతి ప్రక్ష్యతీతి మత్వా సరయ్వా ఇతి వక్తుం సరయూవైభవ మాహ - కైలాసేతి. కైలాసపర్వతే కుబేర భవనే బ్రహ్మణా మనసా నిర్మితం సరోస్తి - తేన మనసా నిర్మితత్వేన ఇదం సరః మానస మిత్యుచ్యతే. ౮. తస్మాదితి. ఉపగూహతే ఆవృత్య ప్రవహతే - అయోధ్యాయాః పశ్చిమభాగ మారభ్య ఉత్తరదిగ్భాగేన పూర్వభాగ మాగత్యాంగదేశే గంగయా సంగచ్ఛతే సరయూః - తయో ర్నద్యో స్సంభేదే స్థాణ్వాశ్రమః - తస్మా త్సరయూయుక్తగంగాతరణదశాయాం సరయూజలమున్నతాద్భాగీరథ్యాం పతతీతి తస్య ధ్వని రితి జ్ఞేయం-సరయూశబ్దం నిర్వక్తి సరఇతి సరసో యాతీతి సరయూః - పాఠాంతరం - సరసో యాతీతి సరయూః - సకారస్య శకంధ్వాదిత్వా త్పరరూపం ఊఙుత ఇతి స్త్రీప్రత్యయః ఊకారః - కస్మా త్సరసః ప్రవృత్తేత్యత ఆహ-బ్రహ్మసర శ్చ్యుతేతి. ౯. తస్యేతి. యా గంగా మభివర్తతే గంగయా సంగచ్ఛతే అయ మతుల శ్శబ్ద స్తస్యా వారిసంక్షోభజః - సంధి రార్షః - నియతః నియతమనస్కస్సన్ - తాభ్యాం నదీభ్యాం ప్రణామం కురు-కోయం ధ్వని రితి రామేణ పృష్టే సరయ్వా వారిసంఘట్టజ ఇతి వక్తవ్యే తదుత్పత్తికథనం నంతవ్యత్వాయ. ౧౦. తాభ్యామితి. తీరం దక్షిణ మితి - నదీసంభేదే రాత్రి ముషిత్వా ప్రాత రక్షిణాభిముఖా గంగాం తేరుః - తతో గంగాదక్షిణతీరే తాటకావన మితి జ్ఞేయం. ౧౧. సఇతి. సంకాశత ఇతి సం

ర్థః - సరితం గంగాం. ౪. ౫. అథేతి. భిద్యమానస్య సంభిద్యమానస్య - పరస్పరం మిళితస్యేత్యర్థః- వారిణోయం ధ్వనిః కిం కుత ఇత్యర్థః. ౬. రాఘవస్యేతి. నిశ్చయం నిశ్చితం హేతుం. ౭.౮. తస్మాదితి. యా సుస్రావ సాఽయోధ్యా ముపగూహతే - ఆవృణుత ఇతి సంబంధః-సరః ప్రవృత్తేతి. సరయూశబ్దనిరుక్తిః - తస్యాయ మితి సంధి రార్షః - యా జాహ్నవీ మభివర్తతే తయా సహ సంగచ్ఛతే. తస్యా అయం తుముల శ్శబ్దః. ౧౦. తాభ్యామితి. తాభ్యాం గంగాసరయూభ్యాం. ౧౧. సవనమితి,

మాసాద్య జగ్మతు ర్లఘువిక్రమౌ. ౧౧. స వనం ఘోరసంకాశం దృష్ట్వా నృప వరాత్మజః, అవిప్రహత మైక్ష్వాకః పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం. ౧౨. అహో వన మిదం దుర్గం ఝిల్లికాగణనాదితం, భైరవై శ్శ్వాపదైః పూర్ణం శకుంతై ర్దారుణా రుతైః, నానాప్రకారై శ్శకునై ర్వాశ్యద్భి ర్భైరవస్వనైః, సింహవ్యాఘ్రవరా హైశ్చ వారణై శ్చోపశోభితం, ధవాశ్వకర్ణకకుభై ర్బిల్వతిందుకపాటలైః, సంకీ ర్ణం బదరీభి శ్చ కిన్న్వేతద్దారుణం వనం. ౧౫. తమువాచ మహాతేజా విశ్వా మిత్రో మహామునిః, శ్రూయతాం వత్స కాకుత్స్థ యస్యైత ద్దారుణం వనం ౧౬. ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ పూర్వ మాస్తాం నరోత్తమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ దేవ నిర్మాణనిర్మితౌ. ౧౭. పురా వృత్రవధే రామ మలేన సమభిప్లుతం, క్షుధా చైవ సహస్రాక్షం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్. ౧౮. త మింద్రం స్నాపయన్ దేవా ఋషయశ్చ తపోధనాః, కలశై స్స్నాపయామాసు ర్మలం చాస్య ప్రమోచయన్. ౧౯. ఇహ భూమ్యాం మలం దత్వా దత్వా కారూశ మేవచ, శరీరజం మహేం

కాశః, ఘోరసంకాశం ఘోరరూపమితి యావత్ - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం జనసంచారరహిత మిత్యర్థః-౧౨. అహో ఇత్యాది శ్లోకత్రయం. ఝిల్లికా భూతలాద్యంతరితకీటవిశేషః-భైరవైః భయంకరైః - శ్వాపదైః క్రూరమృగైః - శకుంతైః భాసైః - 'శకుంతౌ భాసపక్షిణౌ' విత్యమరః, శకునైః పక్షిభిః - వాశ్యద్భిః కుత్సితం శబ్దాయమానైః - ధవః అశ్వకర్ణః-కకుభః మరుతిందుకః-పాటలః - ఇదం వన మేతాదృశం - అహో ఇదం వనం దారుణం-కిన్ను కిన్నామక మిత్యన్వయః. ౧౫. తమితి. ఏత ద్దారుణం వనం యస్య ప్రాణినః స శ్రూయతా మితి యోజనా. ౧౬. ఏతావితి. స్ఫీతౌ ప్రవృద్ధధనధాన్యౌ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మలదకరూశనామధేయౌ_అవయవబహుత్వాత్-బహువచనం. మత్స్యాః పాంచాలా ఇతివత్ దేవనిర్మాణేన దేవనిర్మాణతుల్యనిర్మాణేన నిర్మితౌ - దేవలోకసమసంస్థానావిత్యర్థః. ౧౭. మలదకరూశసంజ్ఞానిమిత్త మాహ - పురేత్యాది. వృత్రవధే కృతే సతి-మలేన అశుచిత్వేన క్షుధా బుభుక్షయాచ-సమభిప్లుతం వ్యాప్తం-ఇంద్రం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ - బ్రహ్మహత్యావశేన మలక్షుధా వింద్రస్యాభూతా మిత్యర్థః. ౧౮. తమితి. స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాపయన్ - పున ర్మంత్రపూతైః - కలశైః కలశోదకైః-స్నాపయామాసుః- తేన స్నాపనేన అస్య ఇంద్రస్య-మలం - చకారాత్ కారూశం - ప్రమోచయన్ ప్రామోచయన్. ౧౯. ఇహేతి. కరూశ మేవ కారూశం స్థానప్రమాణాత్ క్షుధమిత్యర్థ. ౨౦. నిర్మలఇతి. శుచిః బ్రహ్మ

అవిప్రహతం ప్రాణిసంచారాభావా దవిక్షుణ్ణం. అహోఇతి. ఝిల్లికాః కీటవిశేషాః - శ్వాపదైః శార్దూలాదిక్రూరమృగైః-శకుంతైః భాసైః-దారుణారుతై ర్దారుణారావైః - వాశ్యద్భిః కుత్సితం శబ్దాయమానైః. ౧౬. ఏతావితి. స్ఫీతౌ సమృద్ధౌ-మలదాశ్చ కరూశాశ్చేతిబహువచనం-ఆపో దారా ఇతి వచ్ఛబ్దస్వభావకృతం-దేవనిర్మాణనిర్మితౌ దేవయత్నేన నిర్మితౌ. ౧౮. తమింద్రమితి. దేవాఋషయశ్చ తమింద్రం స్నాపయన్ గంగాదిసర్వతీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అనంతరం కలశైః స్నాపయామాసుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైః స్నాపయామాసు రిత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా. దేవాశ్చ ఋషయశ్చ తమింద్రం స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అడభావ ఆర్షః-తదంతే తం కలశైః స్నాపయామాసుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైస్స్నాపయామాసు రిత్యర్థః. ౧౯. ఇహేతి. మలం మా

ద్రస్య తతో హర్షం ప్రపేదిరే. ౨౦. నిర్మలో నిష్కరూశశ్చ శుచి రింద్రో యదాభవత్, దదౌ దేశస్య సుప్రీతో వరం ప్రభు రనుత్తమం. ౨౧. ఇమౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ ఖ్యాతిం లోకే గమిష్యతః, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మమాంగమలధారిణౌ. ౨౨. సాధు సాధ్వితి తం దేవాః పాకశాసన మబ్రువన్, దేశస్య పూజాం తాం దృష్ట్వా కృతాం శక్రేణ ధీమతా. ౨౩. ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ దీర్ఘకాల మరిందమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ ముదితౌ ధనధాన్యతః. ౨౪. కస్య చిత్త్వథ కాలస్య యక్షీ వై కామరూపిణీ, బలం నాగసహస్రస్య ధారయంతీ తదా హ్యభూత్, తాటకా నామ భద్రం తే భార్యా సుందస్య ధీమతః. ౨౫. మారీచో రాక్షసః పుత్రో యస్యా శ్శక్రపరాక్రమః. ౨౬. వృత్తబాహు ర్మహావీర్యో విపులాస్యతను ర్మహాన్, రాక్షసో భైరవాకారో నిత్యం త్రాసయతే ప్రజాః. ౨౭. ఇమౌ జనపదౌ నిత్యం వినాశయతి రాఘవ, మలదాంశ్చ కరూశాంశ్చ తాటకా దుష్టచారిణీ. ౨౮. సేయం పంథాన మావార్య వసత్యధ్యర్ధయోజనే, అతఏవచ గంతవ్యం తాటకాయా వనం యతః. ౨౯. స్వబాహుబలమాశ్రిత్య జహీమాం దుష్టచారిణీం, మన్నియోగా దిమం దేశం కురు నిష్కంటకం పునః. ౩౦. న హి కశ్చి దిమం దేశం శక్నోత్యాగంతు మీదృశం, యక్షిణ్యా ఘోరయా రామ ఉత్సాదిత మసహ్యయా. ౩౧. ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం యథైత ద్దారుణం వనం,

---

హత్యాతః పూతః. ౨౧. వరమేవాహ-ఇమావితి. మలం ద్యతి ఖండయతీతి మలదః-అన్యేభ్యోదృశ్యత ఇతి ఖచ్-కరూశమస్యాస్తీతి కరూశః-అంగమలధారిణౌ - కరూశస్యాప్యుపలక్షణమిదం-ఏతౌ మమాంగమలకరూశధారణాన్మలదాః కరూశా శ్చేతి ఖ్యాతిం గమిష్యత ఇత్యర్థః ౨౨. సాధ్వితి. స్పష్టం. ౨౩. ఏతావితి. అత ఇత్యాదా వధ్యాహార్యం. ౨౪. ఏవం పాలనీయత్వాయ దేశస్య పుణ్యత్వ ముక్త్వా తస్య దారుణత్వ హేతు మాహ-కస్యచి దితి. అర్ధత్రయం-కస్మింశ్చి త్కాలే గతే సతి-తదా జన్మకాల ఏవ నాగసహస్రస్య గజసహస్రస్య - బలం ధారయంతీ తాటకా నామ యక్షీ అభూత్-తే తుభ్యం - భద్ర మస్తు-తాటకాతో భయం మాభూ దిత్యర్థః. ౨౫. మారీచ ఇతి. అర్ధం. ౨౬. వృత్తేతి. అత్ర య ఇతి శేషః .. యః ప్రజా నిత్యం త్రాసయతే స మారీచో యస్యాః పుత్రః సా యక్షీ అభూ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౨౭. అస్తు తాటకా కిం తత స్తత్రాహ - ఇమా వితి. ౨౮. సేయమితి. ఆవార్య ఆవృత్య - యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం అత ఏవ మార్గేణ గంతవ్యం. ౨౯. స్వేతి. నిష్కంటకం నిరుపద్రవం. ౩౦. నహీతి. ఈదృశ మతీవ పుణ్యం-అసహ్యయా ఇతరై రజేయయా. ౩౧. ఏతదితి. యథా యేన ప్రకారేణ-దారుణం. యథా చోత్సాదితం నిర్జనీ

లిన్యం - కరూశ మేవ కారూశం క్షుదిత్యర్థః-మలధారిణా విత్యత్ర మలశబ్దేన కారూశ మపి గృహ్యతే. ౨౪. కస్యచిత్ కస్మింశ్చి త్కాలే. ౨౫. ౨౮. సేయమితి. ఆవృత్య నిరుధ్య-అతఏవేతి-యతః యస్మి న్మార్గే తాటకాయా వనం - అత స్తాటకానిరసనా త్పూర్వం గంతు మశక్యత్వా న్నగంతవ్య మిత్యుక్తిః - అతఏవ చ గంతవ్య మితి పాఠే-యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం-అత ఏవానేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యర్థః. ౩౧. నహీతి. ఉత్సాదితం విజనీకృతం అద్యాపి న నివర్తతే

యథ్యాచోత్సాదితం సర్వ మద్యాపి న నివర్తతే. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథ తస్యాప్రమేయస్య మునే ర్వచన ముత్తమం, శ్రుత్వా పురుషశార్దూలః ప్రత్యువాచ శుభాం గిరం. ౧. అల్పవీర్యా యదా యక్షా శ్శ్రూయంతే మునిపుంగవ, కథం నాగసహస్రస్య ధారయత్యబలాబలం. ౨ విశ్వామిత్రో ఽబ్రవీ ద్వాక్యం శృణు యేన బలోత్తరా, వరదానకృతం వీర్యం ధారయత్యబలాబలం. ౩. పూర్వమాసీ న్మహాయక్ష స్సుకేతు ర్నామ వీర్యవాన్, అనపత్య శ్శుభాచార స్స చ తేపే మహత్తపః. ౪. పితామహస్తు సుప్రీత స్తస్య యక్షపతే స్తదా, కన్యారత్నం దదౌ రామ తాటకాం నామ నామతః. ౫. దదౌ నాగసహస్రస్య బలం చాస్యాః పితామహః, నత్వేవ పుత్రం యక్షాయ దదౌ బ్రహ్మా మహాయశాః. ౬. తాంతు జాతాం వివర్ధంతీం రూపయౌవనశాలినీం, ఝర్ఝపుత్రాయ సుందాయ దదౌ భార్యాం యశస్వినీం. ౭. కస్యచి త్త్వథ కాలస్య యక్షీ పుత్ర మజాయత, మారీచం నామ దుర్ధర్షం య శ్శాపా ద్రాక్షసోఽభవత్. ౮. సుందే తు నిహతే రామ సాగస్త్య మృషిసత్తమం, తాటకా సహపుత్రేణ

కృతం - యథా చోత్సాదనా న్న నివర్తతే - తదేత త్సర్వ మాఖ్యాత మితి యోజనా. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

స్త్రియోఽపి సర్వలోకవినాశిన్యా వధే - న దోష ఇత్యాహ పంచవింశే. అథేత్యాది. అప్రమేయస్య అప్రమేయప్రభావస్య. ౧. అల్పేతి. యదా యస్మాత్ - యదా యత్రాదయో హేతా వపి మునిభిః ప్రయుజ్యంతే-యస్మా చ్ఛ్రూయంతే తస్మాత్ - అబలా స్త్రీ-కథం నాగసహస్రస్య బలం ధారయతి. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. యేన హేతునా బలోత్తరా భవతి తం శృణు-తస్యా వరదానకృతం వీర్యం బలమస్తి-అతోఽబలాపి బలం ధారయతి. ౩. వరదానప్రకార మాహ - పూర్వ మిత్యాది. ౪. పితామహ ఇతి. నామ ప్రసిద్ధౌ. ౫. దదావితి. యక్షాయ సుకేతవే. ౬. తామితి. వివర్ధంతీం వివర్ధమానాం - భార్యాం దదౌ భార్యాత్వేన దదౌ. ౭. కస్యచి త్త్వితి. కస్మింశ్చి త్కాలే గతే సతి-అజాయత అజనయత్. ౮. శాపప్రకార మాహ - సుందేత్వితి. నిహతే-అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధ

దేశోపప్లవాత్ పూర్వస్థిత జన ఇతి శేషః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథతస్యేతి. అప్రమేయస్య అప్రమేయ ప్రభావస్య. ౧. అల్పేతి. యదా యక్షా స్సృష్టాః-తే తదా ప్రభృత్యల్పవీర్యాః శ్రూయంతే - అబలా యక్షీ నాగసహస్రస్య - బలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి - పాఠాంతరే యదా యస్మా ద్యక్షీ అల్పవీర్యా శ్రూయతే తస్మా దబలా నాగసహస్రబలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. అత్ర బలమాత్రే ప్రష్టృత్వేన వక్తవ్యే వీర్యస్యాభిధానం వీర్యశౌర్యాదయోఽన్యేపి గుణా స్సంతీతి జ్ఞాపయితుం. ౩. వరప్రదాన మేవ వివృణోతి - పూర్వమాసీదిత్యాదినా. ౬. తామితి. వివర్ధంతీం వివర్ధమానాం - భార్యాం భార్యాత్వేన దదావిత్యర్థః. ౭. కస్యచిత్త్వితి. దుర్ధర్షం దురాసదం. ౮.

ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి. ౯. భక్షార్థం జాతసంరంభా గర్జంతీ సాభ్యధావత. ౯½. ఆప తంతీం తు తాం దృష్ట్వా అగస్త్యో భగవా నృషిః, రాక్షసత్వం భజస్వేతి మారీచం వ్యాజహార సః.౧౦½.అగస్త్యః పరమక్రుద్ధ స్తాటకా మపి శప్తవాన్.౧౧. పురుషాదీ మహాయక్షీవిరూపా వికృతాననా,ఇదం రూపం విహాయాథ దారుణం రూపమస్తు తే. ౧౨. సైషా శాపకృతామర్షా తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, దేశముత్సాదయ త్యేన మగస్త్యచరితం శుభం. ౧౩. ఏనాం రాఘవదుర్వృత్తాం యక్షీం పరమదా రుణాం, గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ జహి దుష్టపరాక్రమాం. ౧౪. న హ్యేనాం శాపసంస్పృష్టాం కశ్చి దుత్సహతే పుమాన్,నిహంతుం త్రిషు లోకేషు త్వా మృతే రఘునందన.౧౫.నహి తే స్త్రీవధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ, చాతుర్వ ర్ణ్యహితార్థాయ కర్తవ్యం రాజసూనునా. ౧౬. నృశంస మనృశంసంవా ప్రజా రక్షణకారణాత్, పాతకం వా సదోషం వా కర్తవ్యం రక్షతా సతా. ౧౭. రాజ్య భారనియుక్తానా మేష ధర్మ స్సనాతనః, అధర్మ్యాం జహి కాకుత్స్థ ధర్మోహ్యస్యా న విద్యతే. ౧౮. శ్రూయతే హి పురా శక్రో విరోచన సుతాం నృప, పృథివీం హంతు మిచ్ఛంతీం మంథరా మభ్యసూదయత్. ౧౯. విష్ణునాపి పురా రామ భృగుపత్నీ దృఢవ్రతా, అనింద్రం లోక మిచ్ఛంతీ కావ్యమాతా నిషూదితా. ౨౦. ఏతై శ్చాన్యై శ్చ బహుభిః రాజపుత్ర మహాత్మభిః, అధర్మసహితా

ర్షయితుం హంతుం - ఇచ్ఛతి ఐచ్ఛత్. ౯. భక్షేతి. జాతసంరంభా భర్తృవధజనితకోపా - అత ఏవ భక్షార్థ మభ్యధావత.అర్థం. ౯½. ఆపతంతీ మితి. స్పష్టం ౧౦½. అగస్త్యఇత్యర్థం.౧౧. పురుషా దీతి పురుషాదీ మనుష్యభక్షిణీ - త్వ మిదం రూపం విహాయ పురుషాదీత్యాది విశేషణయుక్తా భవ - అథ తే - దారుణం క్రూరం - రూపం శరీరం - అస్తు. ౧౨. సైషేతి. అగస్త్యచరితం - తదానీ మితి శేషః. ౧౩. ఏనా మితి. జహి నాశయ. ౧౪. నహీతి. శాపసంస్పృష్టాం శాపయుక్తాం. ౧౫. నహీతి. తే త్వయా ఘృణా జుగుప్సా - కర్తవ్యం - కర్తేతి శేషః. ౧౬. నృశంస మితి. నృశంసం క్రూరకర్మ - సదోషం సాపవాదం కర్మ - రక్షతా రాజపుత్రేణ - ప్రజారక్షణకారణాత్కర్త వ్యం. ౧౭. రాజ్యేతి. సనాతనః నిత్యః - అధర్మ్యాం అధర్మా దనపేతాం ఏతదేవాహ ధర్మ ఇతి. ౧౮. స్త్రీవధస్య కర్తవ్యత్వే ఇతిహాసద్వయ మాహ - శ్రూయత ఇత్యాదినా. మంథరాం మంథరా భిధానాం. ౧౯. విష్ణునేతి. కావ్యమాతా శుక్రమాతా - ఇయం కథా మత్స్యపురాణే దర్శితా - స్వపుత్రే శుక్రే దేవశిక్షార్థం రుద్రసమీపే తపస్యతి సతి దేవపీడితా అసురా శ్శుక్రమాతరం భృగు పత్నీం శరణ మగచ్ఛన్ - సా చాసురరక్షణార్థం దేవాన్ హంతు ముద్యుక్తా - తాం చేంద్ర

సుందఇతి నిహతే అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధర్షయితుం హంతుం. ౯½. ఆపతంతీ మితి. స్పష్టోర్థః. ౧౧. పురుషాదీత్యాదౌ రాక్షసత్వం భజస్వేతిచైతౌ శబ్దా వనుషజ్యేతే - యతః పురుషాదనాది గుణ యుక్తా - అతో రాక్షసత్వం భజస్వేతి శప్తవాన్ - విహాయ త్యక్త్వా. ౧౨. సైషేతి అమర్షా అస హనా. ౧౪. నేతి. శాపసంస్పృష్టాం శాపేన వ్యాప్తాం. ౧౫. నహీతి. స్త్రీవధకృతే స్త్రీవధకరణే ఘృణా జుగుప్సా న కార్యా - ప్రజారక్షణకారణాదిత్యుత్తరేణాన్వయః. ౧౬. నృశంసమితి. కర్తవ్యం కర్తేతి శేషః - సదోషం సాపవాదం. ౧౭. రాజ్యేతి. సనాతనః నిత్యః. ౧౮. ౨౦. ఏతై

నారో హతాగ పురుషసత్తమైః ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచవింశస్సర్గః.

మునే ర్వచన మక్లీబం శ్రుత్వా నరవరాత్మజః, రాఘవః ప్రాంజలి ర్భూత్వా ప్రత్యువాచ దృఢవ్రతః ౧. పితు ర్వచననిర్దేశా త్పితు ర్వచన గౌరవాత్, వచనం కౌశికస్యేతి కర్తవ్య మవిశంకయా. ౨. అనుశిష్టోఽస్మ్యయోధ్యాయాం గురుమధ్యే మహాత్మనా, పిత్రా దశరథేనాహం నావజ్ఞేయం హి తద్వచః. ౩. సోఽహం పితు ర్వచ శ్శ్రుత్వా శాసనా ద్బ్రహ్మవాదినః, కరిష్యామి న సందేహ స్తాటకావధ ముత్తమం. ౪. గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ దేశస్యాస్య సుఖాయచ, తవ చైవాప్రమేయస్య వచనం కర్తు ముద్యతః ౫. ఏవ ముక్త్వా ధనుర్మధ్యే బధ్వా ముష్టిమరిందమః, జ్యాశబ్ద మకరో త్తీవ్రం దిశ శ్శబ్దేన నాదయన్. ౬. తేన శబ్దేన విత్రస్తా స్తాటకావనవాసినః, తాటకాచ సుసంక్రుద్ధా తేన శబ్దేన మోహితా. ౭. తం శబ్ద మభినిధ్యాయ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, శ్రుత్వా చాభ్యద్రవ ద్వేగా ద్యత శ్శబ్దో వినిస్సృతః. ౮. తాం దృష్ట్వా రాఘవః క్రుద్ధాం వికృతాం వికృతాననాం, ప్రమాణేనాతివృద్ధాం చ లక్ష్మణం సోఽభ్యభాషత. ౯. పశ్య లక్ష్మణ యక్షిణ్యా భైరవం దారుణం వపుః, భిద్యేరన్ దర్శనా దస్యా భీరూణాం హృదయానిచ.

ప్రార్థితో విష్ణు రాసాద్య తస్యా శ్శిర శ్చిచ్ఛేదేతి. ౨౦. ఏతైరితి. ఏతైః-ఏతాదృశై రిత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.

అథ తాటకావధ షడ్వింశే - మునే రిత్యాది. అక్లీబం ధృష్టం. ౧. పితు రితి. పితుర్వచన నిర్దేశాత్ నియోగాత్ కౌశికవచనం త్వయా కర్తవ్య మిత్యేవం రూపాత్ - పితుర్వచనగౌరవా ద్బహుమానాచ్చ - ఇతి ఉక్తప్రకారం - కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి మానసవ్యాపారః. ౨. మునిం ప్రత్యాహ అనుశిష్ట ఇతి. ౩. సోహ మితి. శ్రుత్వా స్థిత స్సోహ మిత్యన్వయః. ౪. గోబ్రాహ్మణేతి. ఉద్యతః - అహ మితి శేషః. ౫. ఏవ మితి - స్పష్టం. ౬. తేనేతి. సుసంక్రుద్ధా ప్రకృత్యా అతికోపనా - మోహితా కిం కర్తవ్య మితి సంభ్రాంతా - ఆసీత్. ౭. తమితి. అభినిధ్యాయ ఆకర్ణ్య క్రోధమూర్ఛితా ఆసీత్ - శ్రుత్వా క్రుద్ధా సాభ్యద్రవచ్చ. ౮. తామితి. ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన. ౯. పశ్యేతి. భైరవం భయంకరం - దారుణం వికృతం. ౧౦. ఏనా మితి. మాయాబలం

రితి. ఏతై రేతాదృశైః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

మునే ర్వచనమితి. అక్లీబం మహార్థం. ౧. స్త్రీవధస్యాపి త్రిభి ర్హేతుభిః కర్తవ్యతాం ప్రతిపాదయతి - పితు ర్వచనేతి. పితు ర్వచననిర్దేశా దిత్యనేన అవిచారేణ కర్తవ్యతా గమ్యతే-పితుర్వచన గౌరవాత్ బహుమానాత్ - సత్పథప్రవర్తకత్వేనేతి శేషః-భగవతః కౌశికస్యవచన మితిహేతో శ్చ ఏత న్మయా కర్తవ్య మితి. ౨. కుత ఇత్యత్రాహ - అనుశిష్టోస్మీతి. కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి. ౩. ౬. తేనేతి. మోహితావ్యాకులితా. ౭. తమితి. అభినిధ్యాయ విచింత్య. ౮. ౯. పశ్యేతి. భైరవం భయంకరం - దారుణం ఘోరం - అస్య వపుషః అభీరూణాం చేతి సంబంధః. ౧౦. ఏనామితి.

౧౦ ఏనాం పశ్య దురాధర్షాం మాయాబలసమన్వితాం, వినివృత్తాం కరోమ్యద్య హృతకర్ణాగ్రనాసికాం. ౧౧. నహ్యేనా ముత్సహే హంతుం స్త్రీస్వభావేన రక్షితాం, వీర్యం చాస్యాగతిం చాపి హనిష్యామీతి మే మతిః. ౧౨. ఏవం బ్రువాణే రామేతు తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, ఉద్యమ్య బాహూ గర్జంతీ రామ మేవాభ్యధావత. ౧౩. విశ్వామిత్రస్తు బ్రహ్మర్షి ర్హుంకారేణాభి భర్త్స్యతాం, స్వస్తి రాఘవయో రస్తు జయం చైవాభ్యభాషత. ౧౪. ఉద్ధూన్వానా రజో ఘోరం తాటకా రాఘవా వుభౌ, రజోమోహేన మహతా ముహూర్తం సా వ్యమోహయత్. ౧౫. తతో మాయాం సమాస్థాయ శిలావర్షేణ రాఘవౌ, అవాకిరత్సు మహతా తత శ్చుక్రోధ రాఘవః. ౧౬. శిలావర్షం మహ త్తస్యా శ్శరవర్షేణ రాఘవః, ప్రతిహత్యోపధావంత్యాః కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభిః. ౧౭. తత శ్ఛిన్నభుజాం శ్రాంతా మభ్యాశే పరిగర్జతీం, సౌమిత్రి రకరో త్క్రోధా ద్ధృతకర్ణాగ్రనాసికాం. ౧౮. కామరూపధరా సద్యః కృత్వా రూపాణ్యనేకశః, అంతర్ధానం గతా యక్షీ మోహయంతీవ మాయయా, అశ్మవర్షం విముంచంతీ భైరవం విచచార హ. ౧౯. తత స్తా వశ్మవర్షేణ కీర్యమాణౌ సమంతతః, దృష్ట్వా గాధిసుత శ్శ్రీమా నిదంవచన మబ్రవీత్. ౨౦. అలం తే ఘృణయా రామ పాపైషా దుష్టచారిణీ, యజ్ఞ

అంతర్ధానబలం - వినివృత్తాం పరాఙ్ముఖీం - ఏతావతైవ గురువచనానుష్ఠానసిద్ధే రితి భావః. ౧౧. నహీతి. వీర్యగతిహననం హస్తపాదభంజనేన. ౧౨. ఏవమితి. స్పష్టం. ౧౩. విశ్వామిత్ర ఇతి. అస్త్వి త్యత్ర ఇతి శబ్దో ధ్యాహార్యః - అతిమానుషశక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయం దృష్ట్వాతిశంకయా మహర్షి ర్మంగళ మాశాస్తే. ౧౪. ఉద్ధూన్వానేతి. ఉద్ధూన్వానా ఉత్కిరంతీ. ౧౫. తత ఇతి. మాయాం అంతర్ధానశక్తిం. ౧౬. శిలేతి. ప్రతిహత్య భఙ్క్త్వా - కరౌ చిచ్ఛేద శిలావర్షహేతుత్వాత్ - పత్రిభిః కరైః. ౧౭. తత ఇతి. అభ్యాశే సమీపే - గర్జతీం గర్జంతీం-నుమభావ ఆర్షః. ౧౮. కామేతి. కామరూపధరా కామరూపధరణశక్తా - అత ఏవానేకశో రూపాణి కృత్వా - మాయయా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవ మశ్మవర్షం విముంచంతీ - మోహయంతీవ విచచార. అర్ధత్రయం. ౧౯. తత ఇతి. శ్రీమాన్ స్వత ఏవ తాటకావధహేతుప్రాప్తికృతహర్షేణ కాంతిమాన్. ౨౦. అలమితి. దుష్టచారిణీ దుష్టం యథాతథాచరణశీలా అంతర్ధానశక్త్యా అశ్మవర్షశీలేత్యర్థః - ఏతేన ఐహికనాశకత్వ ముక్తం-పారలౌకిక నాశకత్వ మప్యాహ యజ్ఞవిఘ్న క

వినివృత్తాం విశేషేణ నివృత్తాం పలాయితా మితి యావత్. ౧౧. నహీతి. వీర్యం పరాభిభవనశక్తిం - గతిం ఆకాశాదిగతిం. ౧౨. ౧౩. రామలక్ష్మణయో రతిమానుషీం శక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయం దృష్ట్వా అతిశంకయా మహర్షి ర్మంగళ మాశాస్తే. విశ్వామిత్ర స్త్వితి. అస్త్వి త్యత్ర ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౧౪. ఉద్ధూన్వానేతి. రజోమోహేన రజోంధకారేణ. ౧౫. తత ఇతి. మాయాస్త్రం - మాయానిర్మితాస్త్రం - మాయావిద్యా మితి యావత్. ౧౬. శిలావర్షమితి. కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభి రితి బహువచనప్రయోగః - లీలయా ఏకైకస్య బహుధా ఖండనాభిప్రాయేణ. ౧౮. కామరూపేతి. అనేకరూపాణి కృత్వా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవం విచచారహేతి సంబంధః. ౧౯. కీర్యమాణౌ అస్యమానౌ. ౨౧. వధ్యతా మితి. పురా వర్ధేత యావద్వర్ధేత -

విఘ్నకరీ యక్షీ పురా వర్ధతి మాయయా. ౨౧॥ వధ్యతాం తావదేవైషా పు
రా సంధ్యా ప్రవర్తతే, రక్షాంసి సంధ్యాకాలేషు దుర్ధర్షాణి భవంతి వై. ౨౨॥
ఇత్యుక్తస్తు తదా యక్షీ మశ్మవృష్ట్యాభివర్షతీం, దర్శయన్ శబ్దవేధిత్వం తాం రు
రోధ స సాయకైః. ౨౩॥ సా రుద్ధా శరజాలేన మాయాబలసమన్వితా, అభిదు
ద్రావ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం చ వినేదుషీ. ౨౪॥ తామాపతంతీం వేగేన విక్రాం
తా మశనీ మివ, శరేణోరసి వివ్యాధ సా పపాత మమార చ. ౨౫॥ తాం హ
తాం భీమసంకాశాం దృష్ట్వా సురపతి స్తదా, సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సురా
శ్చ సమపూజయన్. ౨౬॥ ఉవాచ పరమప్రీత స్సహస్రాక్షః పురందరః, సురాశ్చ
సర్వే స హృష్టా విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్. ౨౭॥ మునే కౌశిక భద్రం తే సేం
ద్రా స్సర్వే మరుద్గణాః, తోషితాః కర్మణానేన స్నేహం దర్శయ రాఘవే. ౨౮॥
ప్రజాపతే ర్భృశాశ్వస్య పుత్రాన్ సత్యపరాక్రమాన్, తపోబలభృతాం బ్రహ్మన్
రాఘవాయ నివేదయ. ౨౯॥ పాత్రభూతశ్చ తే బ్రహ్మం స్తవానుగమనే ధృతః.
కర్తవ్యంచ మహత్కర్మ సురాణాం రాజసూనునా. ౩౦॥ ఏవ ముక్త్వా సురా స్స
ర్వే హృష్టా జగ్ము ర్యథాగతం, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తత స్సంధ్యా ప్రవ
ర్తతే. ౩౧॥ తతో మునివరః ప్రీత స్తాటకావధతోషితః, మూర్ధ్ని రామ ముపా
ఘ్రాయ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౩౨॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన,
శ్వః ప్రభాతే గమిష్యామ స్తదాశ్రమపదం మమ. ౩౩॥ విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రు
త్వా హృష్టో దశరథాత్మజః, ఉవాస రజనీం తత్ర తాటకాయా వనే సుఖం. ౩౪॥
ముక్తశాపం వనం తచ్చ తస్మిన్నేవ తదాహని, రమణీయం విబభ్రాజ యథా

రీతి పురా వర్ధతి వర్ధిష్యతే - యావత్పురా నిపాతయో ర్లట్. ౨౧॥ వధ్యతా మితి. సంధ్యా పురా
ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే-తావత్పూర్వ మేవ వధ్యతాం సంధ్యాప్రవృత్తౌ కా హాని స్తత్రాహ రక్షాం
సీతి. ౨౨॥ ఇతీతి. అభివర్షతీ మభివర్షంతీం - శబ్దవేధిత్వం శ్రుత శ్శబ్దో యస్మా దుత్పన్న స్తద్వేధి
త్వం. ౨౩॥ సేతి. అభిదుద్రావ - అప్రయోజక మంతర్ధానం విహాయేత్యర్థః - వినేదుషీ నాదం కు
ర్వంతీ. ౨౪॥ తామితి. అశనీం - సర్వతో క్తిన్నర్థాదిత్యేక ఇతిజీష్. ౨౫॥ తామితి. భీమసంకా
శాం భీమరూపాం సురపతి స్సురాశ్చ సమపూజయన్. ౨౬॥ ఉవాచేతి-స్పష్టం. ౨౭॥ మునేఇతి.
సర్వే వయ మితి శేషః - స్నేహం దర్శయ స్నేహకార్యం ప్రవర్తయ. ౨౮॥ ఏతదేవాహ-ప్రజా
పతే రితి. ౨౯॥ పాత్రేతి. అయ మితి శేషః - అనుగమనే శుశ్రూషణే-ధృతః స్థిరధీః. ౩౦॥ ఏవ
మితి. పురస్కృత్య పూజయిత్వా - జగ్ముః సంధ్యా సాయంసధ్యా - ప్రవర్తతే స్మ. ౩౧॥ తత
ఇతి - స్పష్టం. ౩౨॥ ఇహేతి. తత్పూర్వోక్తం. ౩౩॥ విశ్వామిత్రేతి - స్పష్టం. ౩౪॥ ముక్తేతి.
ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం - తస్మిన్నహని-తదైవ తత్ క్షణఏవ-చైత్రరథం కుబేరోద్యానం. ౩౫॥

తావత్పూర్వైవ వధ్యతాం - పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే ప్రవర్తయిష్యతే. ౨౫॥ తామితి. భీమసంకా
శాం భయంకరా మిత్యర్థః. ౨౬॥ ౨౭॥ మునేఇతి. తోషితాః వయ మితి శేషః-స్నేహ మనుగ్ర
హం. ౨౮॥ ప్రజాపతేరితి. నివేదయ జ్ఞాపయ. ౨౯॥ పాత్రేతి. ధృతః నియతః. ౩౦॥ ఏవముక్త్వే
తి. ప్రవర్తతే ప్రాప్తా. ౩౪॥ ముక్తశాపమితి. ముక్తశాపం ముక్తోపప్లవం. ౩౫॥ నిహత్యేతి. ప్రభా

చైత్రరథం వనం. ౩౫½. నిహత్య తాం యక్షసుతాం స రామః ప్రశస్యమాన స్సురసిద్ధసంఘైః, ఉవాస తస్మి న్మునినా సహైవ ప్రభాతవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః. ౩౬½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.

అథ తాం రజనీ ముష్య విశ్వామిత్రో మహాయశాః, ప్రహస్య రాఘవం వాక్య మువాచ మధురాక్షరం ౧. పరితుష్టోస్మి భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః, ప్రీత్యా పరమయా యుక్తో దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః ౨. దేవాసురగణాన్వాపి సగంధర్వోరగా నపి, యై రమిత్రా న్ప్రసహ్యాజౌ వశీకృత్య జయిష్యసి. ౩. తాని దివ్యాని భద్రం తే దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః, దండచక్రం మహద్దివ్యం తవ దాస్యామి రాఘవ. ౪. ధర్మచక్రం తతో వీర కాలచక్రం తథైవచ, విష్ణుచక్రం తథాత్యుగ్రమైంద్ర మస్త్రం తథైవచ, వజ్ర మస్త్రం నరశ్రేష్ఠ శైవం శూలవరం తథా, అస్త్రం బ్రహ్మశిరశ్చైవ ఐషీక మపి రాఘవ, దదామి తే మహాబాహో బ్రాహ్మమస్త్ర మనుత్తమం. ౬½. గదే ద్వే చైవ కాకుత్స్థ మోదకీ శిఖరీ ఉభే, ప్రదీప్తే నరశార్దూల ప్రయచ్ఛామి నృపాత్మజ. ౭½. ధర్మపాశ మహం రామ కాలపాశం తథైవచ, పాశం వారుణ మస్త్రంచ దదామ్యహ మనుత్తమం. ౮½. అశనీ ద్వే ప్రయచ్ఛామి శుష్కార్ద్రే రఘునందన, దదామి చాస్త్రం పైనాక మస్త్రంనారాయణం తథా. ౯½. ఆగ్నేయ మస్త్రం దయితం శిఖరం నామ నామతః, వాయవ్యం ప్రథనం నామ దదామి చ తవానఘ. ౧౦½. అస్త్రం హయశిరో నామ క్రౌంచ

నిహత్యేతి. ప్రతిబోధ్యమానః - మునినేతి శేషః - కౌసల్యా సుప్రజా రామేత్యేవం ప్రబోధితోఽభూ దిత్యర్థః - ఉపజాతివృత్తం. ౩౬½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః.

అస్త్రగణలాభ స్సప్తవింశే - అథేత్యాది. ఉష్య ఉషిత్వా- ప్రహస్య ప్రహర్షేణ మందహాసం కృత్వా. ౧. పరీతి. మహాయశ ఇతి సంబుద్ధిత్వా న్నదీర్ఘః - ప్రీత్యా పరమయా యుక్త ఇతి పరితుష్టోస్మీ త్యస్యానువాదః - సర్వశః సర్వాణి. ౨. దేవేతి. ఆజౌ యుద్ధే - జయిష్యసి - స్వార్థేణిచ్. ౩. తానీతి. దండచక్రాదయః చక్రభేదాః. ౪. ధర్మేతి సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శూలవరం శూలశ్రేష్ఠం - బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మాస్త్రా దన్యత్. ౬½. గదేఇతి. మోదకీ శిఖరీ సంజ్ఞే యే ద్వే గదే స్తః తే ఉభే దాస్యామీతి సంబంధః. ౭½. ధర్మేతి. వారుణ మిత్యస్య కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయః. ౮½. అశనీతి. శుష్కాశని రార్ద్రాశని రిత్యన్వయః - పినాకిన ఇదం పైనాకం. ౯½. ఆగ్నేయ మితి. ఆగ్నేయం అగ్నిదేవతాకం - దయితం అగ్నే రితి శేషః. ౧౦½. అస్త్ర మితి. శక్తి

తవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః మునినేతి శేషః. ౩౬½.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

అథ తా మితి. ౧. పరితుష్టోస్మీతి. సర్వశః సాకల్యేన. ౨. ౬½. గదేఇతి. మోదకీ శిఖరీ చ ప్రదీప్తేద్వే గదే విద్యేతే- తే ఉభే ప్రయచ్ఛామీతి సంబంధః. ౯½. ఆగ్నేయమితి. దయిత మగ్నే

మస్త్రం తథైవచ, శక్తిద్వయం చ కాకుత్స్థ దదామి తవ రాఘవ. ౧౧౹. కంకాళం ముసలం ఘోరం కాపాల మథ కంకణం, ధారయంత్యసురా యాని దదామ్యేతాని సర్వశః. ౧౨౹. వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ నందనం నామ నామతః. అసిరత్నం మహాబాహో దదామిచ నృపాత్మజ. ౧౩౹. గాంధర్వ మస్త్రం దయితం మానవం నామ నామతః, ప్రస్వాపనప్రశమనే దద్మి సౌరంచ రాఘవ. ౧౪౹. దర్పణం శోషణం చైవ సంతాపనవిలాపనే, మదనం దైవదుర్ధర్షం కందర్పదయితం తథా. ౧౫౹. పైశాచ మస్త్రం దయితం మోహనం నామ నామతః, ప్రతీచ్ఛ నరశార్దూల రాజపుత్ర మహాయశః. ౧౬౹. తామసం నరశార్దూల సౌమనంచ మహాబల, సంవర్ధంచైవ దుర్ధర్షం మౌసలం చ నృపాత్మజ. ౧౭౹. సత్య మస్త్రం మహాబాహో తథా మాయాధరంపరం, ఘోరం తేజఃప్రభంనామ పరతేజోపకర్షణం. ౧౮౹. సౌమ్యాస్త్రం శిశిరం నామ త్వాష్టు రస్త్రం సుదామనం, దారుణంచ భగస్యాపి శీతేషు మథ మానవం. ౧౯౹. ఏతాన్ రామ మహాబాహో కామరూపా న్మహాబలాన్, గృహాణ పరమోదారా న్ క్షిప్రమేవ నృపాత్మజ. ౨౦౹. స్థితస్తు ప్రాఙ్ముఖో భూత్వా శుచి ర్మునివర స్తదా, దదౌ రామాయ సుప్రీతో మంత్రగ్రామ మనుత్తమం. ౨౧౹. సర్వసంగ్రహణం యేషాం దైవతై రపి దుర్లభం, తాన్యస్త్రాణి తదా విప్రో రాఘవాయ న్యవేదయత్. ౨౨. జపతస్తు మునే స్తస్య

ద్వయం విష్ణుశక్తిః రుద్రశక్తిశ్చేతి. ౧౧౹. కంకాళ మితి - స్పష్టం. ౧౨౹. వైద్యాధర మితి. వైద్యాధరం నందనంనామాసిరత్నం - మహాస్త్ర మిత్యర్థః - అసి ర్హి విద్యాధరాస్త్రం. ౧౩౹. గాంధర్వ మితి. ప్రస్వాపనప్రశమనే చ గాంధర్వే. ౧౪౹. దర్పణ మితి. విలాపయతి పరిదేవయతీతి విలాపనం మదయతీతి మదనం. ౧౫౹. పైశాచ మితి. ప్రతీచ్ఛ గృహాణ. ౧౬౹. తామస మితి. ముసలాన్మౌసల మన్యత్. ౧౭౹. సత్య మితి. స్పష్టం. ౧౮౹. సౌమ్యేతి. శీతేషుం - శీతేషునామకం. ౧౯౹. ఏతానితి. కామరూపాన్ ఐచ్ఛికశరీరాన్. ౨౦౹. స్థితఇతి. మంత్రగ్రామ మిత్యనేన పూర్వోక్తాస్త్రప్రదానం నామ-తత్తన్మంత్రప్రదాన మిత్యుక్తం భవతి - తేషాం భృశాశ్వజన్యత్వ మధిష్ఠాతృ

రితి శేషః. * తి. శిఖరం నామ నామతః శిఖర మితి ప్రసిద్ధం - ప్రధనం ముఖ్యం. * ౧౧౹. * తి. కంకాలాదీ న్యసురధార్యాస్త్రాణి. ౧౨౹. వైద్యాధరమితి. వైద్యాధరం - విద్యాధరదేవతాకం - నందనం నామ అసిరత్నం మహాస్త్రం దదామీతి సంబంధః. * తి. వైద్యాధరం విద్యాధరసంబంధి - నందనం నామాసిరత్న మిత్యన్వయః-యతోఽస్త్రా దసీనాం ప్రాదుర్భావ ఇతి భావః. * ౧౩౹. * తి. దద్మీత్యార్షం - ప్రశమనం రిపూణాం క్రోధశామకం. * ౧౪౹. * తి. మదనం శత్రూణాం మదజనకం దుర్ధర్ష మిత్యాద్యస్య విశేషణం. * ౧౫౹. పైశాచ మితి. ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహ్ణీష్వ. ౧౬౹. ౨౦౹. తి. మంత్రగ్రామం అస్త్రాణాం మంత్రమూర్తిత్వాత్-నను బలాతిబలాదాన ప్రసంగేపి మంత్రగ్రామం గృహాణేత్యుక్తం. అతః పున రత్ర దానం విఫల మితి చేన్న - గృహాణేత్యేవ తత్రోక్తత్వాత్ నతు దదా వితి-తేన తత్కాలోపయోగిబలాతిబలయో రేవ తత్ర దానం-ఇతరేషాం త్వత్రేతి వివేక ఇతి కతకః - వస్తుతో బలాతిబలే మంత్ర సమూహాత్మకే ఇతి తద్రూపం మంత్రగ్రామ మితి తత్రార్థ ఇతి న దోష ఇతి పరే. * ౨౧౹. సర్వేతి. సర్వసంగ్రహణం కార్త్స్న్యేన

విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, ఉపతస్థు ర్మహార్హాణి సర్వాణ్యస్త్రాణి రాఘవం. ౨౩౹. ఊచుశ్చ ముదితా స్సర్వే రామం ప్రాంజలయ స్తదా, ఇమే స్మ పరమోదారాః కింకరా స్తవ రాఘవ. ౨౪౹. ప్రతిగృహ్యాచ కాకుత్స్థస్సమాలభ్యాచ పాణినా, మానసా మే భవిష్యధ్వ మితి తానభ్యచోదయత్. ౨౫౹. తతః ప్రీతమనా రామో విశ్వామిత్రం మహామునిం, అభివాద్య మహాతేజా గమనాయోపచక్రమే. ౨౬౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తవింశస్సర్గః.

ప్రతిగృహ్య తతోఽస్త్రాణి ప్రహృష్టవదన శ్శుచిః, గచ్ఛన్నేవ చ కాకుత్స్థో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧. గృహీతాస్త్రోఽస్మి భగవ న్దురాధర్ష స్సురై

దేవతాద్వారా. ౨౧౹. సర్వేతి. సర్వసంగ్రహణం కార్త్స్న్యేన సంగ్రహణం. ౨౨౹. జపత ఇతి. అస్త్రమంత్రాన్ దత్వా మంత్రదేవతా అపి రామాజ్ఞానువర్తినీః కారయితుం తాః స్మృత్వా జపతో విశ్వామిత్రస్యాజ్ఞయా రాఘవం - ఉపతస్థుః సిషేవిరే. ౨౩౹. ఊచురితి. రాఘవేత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౨౪౹. ప్రతిగృహ్యేతి. ప్రతిగృహ్య అస్త్రసేవామంగీకృత్య సమాలభ్య సంస్పృశ్య - 'ఆలంభ స్పర్శహింసయో' రిత్యమరః. మానసాః - మనోనుసారిణః.- చింతామాత్రోపస్థితా ఇతి యావత్ - భవిష్యధ్వం భవత - మానసా స్సంతో మాం ప్రాప్నుతేతి వార్థః - భూప్రాప్తా వితి ధాతుః. ౨౫౹. తత ఇతి. గమనాయ గంతుం - తుమర్థాచ్చభావవచనాదితి చతుర్థీ. ౨౬౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

అస్త్రసంహారక ప్రతిగ్రహోఽష్టావింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది. గచ్ఛన్ గమిష్యన్ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్. ౧. గృహీతేతి. సంహారం అవగతప్రయోగాణా మస్త్రాణాం పునరుపసంహారం - తత్తదస్త్రమూలమంత్రవర్తిత తదస్త్రోపసంహారమంత్రజాత మిత్యర్థః.

సంగ్రహణం. * తి. యేషాం ఉక్తదివ్యాస్త్రాణాం సర్వసంగ్రహణం సర్వధారణం కర్తుం దైవతైరపి దుర్లభం దుష్కరం - దేవా అప్యేతాని సర్వాణ్యస్త్రాణి న జానంతీతి భావః - తాని సర్వాణి రాఘవాయ విశ్వామిత్రో న్యవేదయత్ దత్తవాన్ రాఘవాయ రామాయ లక్ష్మణాయ చేత్యర్థః - యుగపదేవోభయో రుపదేశ ఇతి బోధ్యం. * ౨౨౹. జపత ఇతి. ఉపతస్థుః సిషేవిరే. * తి. జపతః రాఘవాయ దాతుం తేషాం వీర్యవత్తాసంపాదనాయ తాన్యస్త్రాణి జపత ఇత్యర్థః. ఉపతస్థుః గృహీతభామండలవపూంషి సంత్యుపస్థితాని - విశ్వామిత్రనియోగేన రామం చోపతస్థుః. ౨౩౹. తి. సర్వే అస్త్రదేవాః-ముదితాః స్వాధిదైవత రామసంబంధేన తుష్టాః. ౨౪౹. ప్రతిగృహ్యేతి. సమాలభ్య సంస్పృశ్య - మానసాః మనోనుసారిణః. తి. యద్యపి భగవతో రామస్య సర్వం విదిత మేవ తథాపి విద్యాగురూపదేశగృహీతైవ ఫలదా నాన్యథేతి లోకా న్బోధయితుం విశ్వామిత్రోపదేశగ్రహణ మితి బోధ్యం. ౨౬౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః.

ప్రతిగృహ్యేతి. గచ్ఛన్. గమిష్యన్ * తి. సంహారాన్ జ్ఞాతు మితి శేషః - ఉపసంహారాపరిజ్ఞానే - పునః ప్రయోగానర్హతయా అప్రాప్తప్రాయత్వాత్తద్జ్ఞానేచ్ఛా - సంహారో నామ

రపి, అస్త్రాణాం త్వహ మిచ్ఛామి సంహారం మునిపుంగవ. ౨. ఏవం బ్రువతి కాకుత్థ్సే విశ్వామిత్రో మహామునిః, సంహారం వ్యాజహారాథ ధృతిమాన్ సువ్రతశ్శుచిః. 3. సత్యవంతం సత్యకీర్తిం ధృష్టం రభస మేవచ, ప్రతిహారతరం నామ పరాఙ్ముఖ మవాఙ్ముఖం లక్ష్యాలక్షవిషమౌ చైవ దృఢనాభసునాభకౌ, దశాక్షశతవక్త్రౌచ దశశీర్షశతోదరౌ. పద్మనాభమహానాభౌ దుందునాభసునాభకౌ, జ్యోతిషం కృశనం చైవ నైరాశ్యవిమలా వుభౌ. యౌగంధరహరిద్రౌచ దైత్యప్రశమనౌ తథా (శుచి ర్బాహు ర్మహాబాహు ర్నిష్కలి ర్విరుచి స్తథా), సార్చిర్మాలి ధృతిర్మాలీ వృత్తిమాన్ రుచిర స్తథా. పితృసౌమనసం చైవ విధూతమకరా వుభౌ, కరవీరకరం చైవ ధనధాన్యౌచ రాఘవ. కామరూపం కామరుచిం మోహ మావరణం తథా. జృంభకం సర్వనాభం చ సంతానవరణౌ తథా. భృశాశ్వతనయాన్ రామ భాస్వరాన్ కామరూపిణః, ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తే పాత్రభూతోఽసి రాఘవ. ౧౦ బాఢ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా (జగ్రాహ మంత్రగ్రామం తేఽప్యుపతస్థుశ్చ రాఘవం). ౧౦౪ దివ్యభాస్వరదేహాశ్చ మూర్తిమంతస్సుఖప్రదాః, కేచి దంగారసదృశాః కేచి ద్ధూమోపమా స్తథా, చంద్రార్కసదృశాః కేచి త్ప్రహ్వాంజలిపుటా స్తథా, రామం ప్రాంజలయో భూత్వాఽబ్రువన్ మధురభాషిణః. ౧౨౪. ఇమే స్మ నరశార్దూల శాధి కిం కరవామ తే. ౧౩. మానసాః కార్యకాలేషు సాహాయ్యం మే కరిష్యథ, గమ్యతా మితి తా నాహ యథేష్టం

జాత్యేకవచనం. ౨. ఏవమితి. ధృతిమాన్ ప్రీతిమాన్. 3. సత్యవంత మిత్యాదిసప్తశ్లోక్యేకాన్వయా. సత్యవదాదీని ఉపసంహారాణాం నామాని - సార్చిర్మాలీత్యాదిషు ప్రథమాద్వితీయార్థే-మమ మత్తః. ౧౦.బాఢమితి. అర్ధం బాఢ మిత్యంగీకారే-ప్రహృష్టే నాంతరాత్మనా-ప్రతిజగ్రాహేతి శేషః.౧౦౪. మంత్రస్వీకారానంతరం మంత్రదేవతాసాక్షాత్కారం దర్శయతి - దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన. దివ్యాః శ్లాఘ్యాః భాస్వరాశ్చ దేహా యేషాం తే - తథా మూర్తిమంతః శరీరకాఠిన్యవంతః - 'మూర్తిః కాఠిన్యకాయయో' రిత్యమరః - సుఖప్రదాః ఆహ్లాదకాః - ప్రహ్వాః నమ్రాః - అంజలిపుటాః అంజలిపుటయుక్తాః - అర్శఆదిత్వాదచ్ - ప్రాంజలయః కృతాంజలయః - మధురభాషిణః మధురభాషణశీలాః - కేచిత్ పురుషా రామ మబ్రువన్. ౧౨౪. ఇమఇతి. అర్ధం - స్మేత్యార్ష స్సలోపః శాధి ఆజ్ఞాపయ - శాసువితి శాస్తే శ్శాదేశః. ౧౩. మానసాఇతి. యథేష్టం గమ్యతా మిత్యన్వయః.

ప్రయుక్తస్యాస్త్రస్య మంత్రవిశేషేణ పున స్స్వాధీనీకరణం. ౨. ఏవమితి. సంహార ముద్దిశ్య వాక్యం వ్యాజహార ధృతిమాన్ ధారణశక్తిమాన్. 3. సత్యవంత మిత్యాది. సార్చిర్మాలీత్యాదిప్రథమాంతేషు యచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ తం ప్రతీచ్ఛేతి యోజనీయం-మమ మత్తః. * తి. ఉక్తాస్త్రాణాం సంహారమార్గ ముపదిశ్య అథానంతరం తత్ప్రశ్నసంతుష్టః పరమఋషి రన్యాన్యప్యస్త్రాణ్యుపదిశతి స్మ. తదేవాహ-సత్యవంతమిత్యాది. దదామీతి సర్వత్ర శేషః. పాత్రభూతః అస్త్రదానస్యేతి శేషః. ౧౦. బాఢమితి. బాఢ మిత్యంగీకారే - ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా - ప్రత్యగ్రహీదితి శేషః. ౧౦౪. దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. ప్రహ్వాంజలిపుటాః కేచి దిత్యనుషజ్యతే. ౧౨౪. ఇమ ఇతి. శాధి ఆజ్ఞాపయ. ౧౩. గమ్యతాం-ఇదానీ మితి శేషః. ౧౮. * తి. ప్రదక్షిణం సకలస్యదేవతాధి

రఘునందనః. ౧౪. అథ తే రామ మామంత్ర్య కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, ఏవమ స్త్వితి కాకుత్స్థ ముక్త్వా జగ్ము ర్యథాగతం. ౧౫. (తతస్తు రామః కాకుత్స్థ శ్శాసనా ద్బ్రహ్మవాదినః, లక్ష్మణాయ చ తాన్ సర్వాన్ పరాస్త్రాన్ రఘునందనః. సంహారాన్ స చ సంహృష్టః శ్రీమాం స్తస్మై న్యవేదయత్.) స చ తాన్ రాఘవో జ్ఞాత్వా విశ్వామిత్రం మహామునిం, గచ్ఛ న్నేవాథ మధురం శ్లక్ష్ణం వచన మబ్రవీత్. ౧౬. కిన్న్వేత న్మేఘసంకాశం పర్వతస్యావిదూరతః, వృక్షషండ మితో భాతి పరం కౌతూహలం హి మే. దర్శనీయం మృగాకీర్ణం మనోరమ మతీవచ, నానా ప్రకారై శ్శకునై ర్వల్గునాదై రలంకృతం. ౧౭. నిస్సృతాఃస్మ మునిశ్రేష్ఠ కాంతారా ద్రోమహర్షణాత్. ౧౮½. అనయా త్వవగచ్ఛామి దేశస్య సుఖవత్తయా, సర్వం మే శంస భగవన్ కస్యాశ్రమపదం త్విదం. ౧౯½. సంప్రాప్తా యత్ర తే పాపా బ్రహ్మఘ్నా దుష్టచారిణః, తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ దురాత్మానో మహామునే, భగవం స్తస్య కో దేశ స్సా యత్ర తవ యాజ్ఞికీ, రక్షితవ్యా క్రియా బ్రహ్మన్ మయా వధ్యా శ్చ రాక్షసాః. ౨౧½. ఏతత్సర్వం మునిశ్రేష్ఠ శ్రోతు మిచ్ఛామ్యహం ప్రభో. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాణ్డే - అష్టావింశ స్సర్గః.

అథ తస్యా ప్రమేయస్య తద్వనం పరిపృచ్ఛతః, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వ్యా

---

౧౪. అథేతి. తే పురుషాః. ౧౫. సచేతి. తాన్ ఉపసంహారమంత్రాన్ శ్లక్ష్ణం వ్యక్తం. ౧౬. కిన్న్వితి శ్లోకద్వయం. ఇతః అస్మిన్ ప్రదేశే - కౌతూహలం- శ్రోతు మితి శేషః. ౧౭. నిస్సృతా ఇతి. కాంతారాత్ తాటకావనాత్ - రోమహర్షణాత్ రోమాంచకరాత్ - భయంకరాదితి యావత్. అర్థ మేకం. ౧౮½. అనయేతి. అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి - కస్యేతి న జానామి - తత్సర్వం శంస - ఆదితః ప్రభృతి వదేత్యర్థః. ౧౯½. సంప్రాప్తా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. తే పూర్వోక్తాః - తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ యత్రాశ్రమపదే సంప్రాప్తాః - సా చ తవ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా-రాక్షసాశ్చ వధ్యా స్తస్యాశ్రమస్య కో దేశః. ౨౧½. ఏతదిత్యర్థం. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ సిద్ధాశ్రమస్య నిత్యం భగవత్సన్నిధి మత్త్వేన దివ్యదేశత్వం - తత్సన్నిధానే పూర్వేషాం

దైవతరూపత్వా ద్రామస్య ప్రదక్షిణకరణం. ౧౫. సచతానితి. తా నుపసంహారమంత్రాన్ జ్ఞాత్వేతి. మేఘసంకాశం కార్ష్ణ్యా న్నైబిడ్యాచ్చ - వృక్షషండం వృక్షసమూహం - కిం వనసంబంధి, ఉత, ఆశ్రమసంబంధీతి ప్రశ్నః. ౧౬. కిన్న్వితి. కౌతూహలం శ్రోతు మితి శేషః. ౧౮½. అనయేత్యాది. అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి - కస్యేదం సర్వం శంసేత్యన్వయః. ౧౯½. సంప్రాప్తాఇత్యాది. యత్రాశ్రమపదే తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ రాక్షసా స్సంప్రాప్తా భవంతి-సాచ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా రాక్షసాశ్చ వధ్యా యత్ర-తస్యాశ్రమస్య కో దేశః. కిం స్థానం సర్వం మే శంసేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ తస్యేత్యాది. తి. తస్య రామస్య పరిపృచ్ఛతో వచనం శ్రుత్వేతి శేషః - వ్యాఖ్యాతుం

ఖ్యాతు ముపచక్రమే ౧. ఇహ రామ మహాబాహో విష్ణు ర్దేవవరః ప్రభుః, వర్షాణి సుబహూన్యేవ తథా యుగశతాని చ. ౨. తపశ్చరణయోగార్థ మువాస సుమహాతపాః ౨½. ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమ ఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపాః ౩½. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రాజా వైరోచని ర్బలిః, నిర్జిత్య దైవతగణాన్ సేన్ద్రాంశ్చ సమరుద్గణాన్, కారయామాస తద్రాజ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః. ౫. బలేస్తు యజమానస్య దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, సమాగమ్య స్వయం చైవ విష్ణు మూచు రిహ

సిద్ధతపస్కత్వం భగవద్దేశస్యైవ వస్తుస్వాత్వ మిత్యేతత్ ప్రతిపాదనముఖేన స్థానాశ్రమాద్వైలక్షణ్యం దర్శయత్యేకోనత్రింశే—అథ తస్యేత్యాది. అప్రమేయస్య అచింత్య వైభవస్య మానుషభావనయా పూర్వవృత్త మజ్ఞాత మివ పృచ్ఛత ఇత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౧. ఇహేతి సార్ధశ్లోకః. తపశ్చరణయోగార్థం తపశ్చరణఫలసిద్ధ్యర్థం - యద్వా తపశ్చరణం చ యోగశ్చ తదుభయార్థం - కేచిదిహ ఇహశబ్దద్వయం పఠంతి - తదా ఇహ వనే తత్రాపి ఇహ ప్రదేశ ఇత్యర్థః. ౨½. ఏషఇతి. వామనస్య వామనరూపేణావతరిష్యతః - పూర్వం విష్ణుత్వేన రూపేణేహ తప శ్చచార-పశ్చాత్ వామనరూపేణాపీతి తస్యాశ్రమస్యాతిశయో దర్శితః - విష్ణోరత్ర తపశ్చరణం లోకే తపసః ప్రవర్తనాయ - బదరికాశ్రమ ఇవ నారాయణస్య - సిద్ధాశ్రమత్వం నిర్వక్తి. సిద్ధ ఇతి - మహాతపాః కాశ్యపః - అత్ర-హి యస్మాత్ - సిద్ధః తపఃఫలం ప్రాప్తః - తస్మా దేష సిద్ధాశ్రమోనామ. ౩½. ఏతస్మిన్నితి సార్ధశ్లోకః. ఏతస్మిన్ కాలే విష్ణో స్తపశ్చరణకాలే - విరోచనః ప్రహ్లాదసుతః తస్యాపత్యం వైరోచనిః - సమరుద్గణాన్ సవాయుగణాన్ - కారయామాస - మంత్రిభి రితి శేషః- తద్రాజ్యం ఇంద్రరాజ్యం. ౫. బలేరితి. భావలక్షణషష్ఠీ-బలౌ యజమానే యాగం కుర్వాణే - సాగ్ని

ఉత్తర మితి శేషః. ౧. ఇహేతి. ఇహ వనే తపశ్చరణాయ తపశ్చరణార్థం ఇహ ప్రదేశే. ఉవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః మునిభావప్రకాశికా. ఇహేతి సార్ధశ్లోకద్వయం. ఇహ తపస్సంచరణార్థం - ఇహోవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - విష్ణుః కారణవిష్ణుః బహుయుగశతాని ఇహ వనే - తపశ్చరణం నామ తపోనుష్ఠానం - యోగోనామ అష్టాంగయోగః - ఉభయో రపి ఇహైవ సిద్ధ్యర్థ మువాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - ఆదరాద్ద్విరుక్తి ర్వా - ఇహ స్థితః విష్ణుః - తపః కృత్వా వామనరూప మాస్థాయ-బలిం జిత్వా ఇంద్రాయ లోకాన్ దత్వా-ఇహ సిద్ధిం - సర్వకార్యసిద్ధిం ప్రాప్తః. అతఏవ సిద్ధాశ్రమః.'ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపా' ఇత్యుక్తం. వామనాశ్రమః కథ మితి చేత్-ఇహస్థో విష్ణు రేవ వామనోఽభవత్ - విష్ణువామనయో రభేదాత్ - వామనాశ్రమ ఇత్యుక్తం పూర్వాశ్రమ ఇత్యత్ర వామనస్య పూర్వాశ్రమః విష్ణురూపేణ స్థితస్యాశ్రమ ఇత్యర్థః - యద్వా ఇహ వనే విష్ణు స్స్వతష్ఠా ద్విష్ణు రేవ-ఇహ ఇహావసతాం - తపసః చరణం అనుష్ఠానం యేషాం తే తపశ్చరణాః - తేషాం యోగసిద్ధ్యర్థం అష్టాంగయోగసిద్ధ్యర్థ మువాస - అతఏవపూర్వం ఋషయః విష్ణుసన్నిధానాద్ధేతోః సిద్ధాః - అనంతరం ఇహస్థో విష్ణుః వామనరూప మాస్థాయ గతః అనంతరం విష్ణోర్నిజాతః పున రపి తదాగమనాత్ - మహాతపాః కాశ్యపః పూర్వవత్సిద్ధోఽభవత్ - తస్మా త్సిద్ధాశ్రమ ఇతి. ౩½. ఏతస్మిన్నితి. సమరుద్గణాన్ ఆవహప్రవహాదివాయుగణసహితాన్ - కారయామాస కృతవాన్. ౪. ౫. బలేరితి. యజమానస్య యజ్ఞం కుర్వాణస్య - అగ్నిపురో

శ్రమే. ౬. బలి ర్వైరోచని ర్విష్ణో యజతే యజ్ఞ ముత్తమం, అసమాప్తే క్రతౌ తస్మిన్ స్వకార్య మభిపద్యతాం. ౭. యేచైన మభివర్తంతే యాచితార ఇత స్తతః, యచ్చ యత్ర యథావచ్చ సర్వం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి, స త్వం సుర హితార్థాయ మాయాయోగ ముపాశ్రితః, వామనత్వం గతో విష్ణో కురు కల్యాణ ముత్తమం. ౮. ఏతస్మి న్నంతరే రామ కాశ్యపోఽగ్నిసమప్రభః, అది

పురోగమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః - అగ్నిముఖత్వాద్దేవానాం స్వయ మేవ సమాగమ్య ఇహాశ్రమే తపశ్చరంతం విష్ణుమూచుః. ౬. బలిరితి. యజ్ఞంయజతే-యజ్ఞం కరోతీత్యర్థః - ఓదన పాకం పచతీతివత్-అసమాప్త ఇతి సమాప్తశ్చే న్న స జేతుం శక్య ఇత్యర్థః-స్వకార్యం దేవకార్యం ఆశ్రితకార్యస్య స్వకార్యత్వా త్తథోచ్యతే-అభిపద్యతాం అభితః కార్త్స్న్యేన సంపాద్యతాం. ౭. నను కథ మసురస్య యజ్ఞానుష్ఠానం-'యస్యై దేవతాయై హవి ర్గృహీతం స్యా త్తాం ధ్యాయే ద్వ షట్కరిష్యన్ సాక్షాద్దేవతాం ప్రీణా'తీతి శ్రుతేః, తత్తద్దేవతాధ్యానపూర్వకం తత్తన్మంత్రేణ తత్తదు ద్దేశేన తత్తద్ధవిః ప్రదానస్య యాగత్వాత్ తస్యచ దేవశత్రో రయోగాత్-నచ చతుర్థ్యంత శ్శబ్దో దేవతేతి వాచ్యం అచేతనస్య ప్రీణనా సంభవాత్-తత్ప్రీతిమూలఫలాసిద్ధేశ్చ-అతఏవ కేవలా క్రియైవ ఫలదేతి ప్రత్యుక్తం - అతోఽర్థవాదాద్యనురోధేన శబ్దక్రియాతిరిక్తా సచేతనా వజ్రహస్తత్వాదివిశి ష్టవిగ్రహవతీ దేవతా, నచవిగ్రహవత్త్వే యుగపదనేకయాగసన్నిధానాసంభవః-ద్వ్యవశక్తిమత్త్వేన నానాశరీరపరిగ్రహసంభవేన తేషాం సర్వయాగసాన్నిధ్యస్య సులభత్వాత్ - తస్మాత్ న దేవతావై రిణో యాగసంభవ ఇతి - ఉచ్యతే-నాయం బలినా క్రియమాణో యాగ ఇంద్రాదిదేవతారాధ్యకః యేనోక్తదోష స్స్యాత్-కింతు భగవదారాధనభూతః కశ్చి ద్యాగవిశేషః-తస్య విష్ణుభక్తత్వేన ప్రసిద్ధ త్వాత్ - తర్హి భక్తయజ్ఞవిఘ్నం విష్ణుః కథం కుర్యాత్ - స్వభక్తస్యాపి స్వభక్తవిరోధిత్వం భగ వతోఽసహ్యం - తతః పుత్రాంతరవిరోధిపుత్రశిక్షణవత్ స్వాశ్రితదేవవిరోధిశిక్షణం యుక్త మేవ- అతఏవోక్తం-'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతి రభ్యధికా భవే' దితి, తర్హి తస్య ధార్మికస్య కథం నిగ్ర హ స్స్యాత్తత్రాహ యేచేత్యాది శ్లోకద్వయేన - యత్ర-వస్తువాహనాదిషు - యద్వస్తు యాచి తారః - యాచిష్యమాణా స్సంతః - ఇత స్తతః-దేశా ద్దేశం-అభివర్తంతే-తత్సర్వం తేభ్యః-యథావత్ సత్కారపూర్వకం-ప్రయచ్ఛతి. సఇతి. మాయా విష్ణుత్వాచ్ఛాదికాశక్తిః తస్యాః యోగం సంబంధం ఉపాగతః వామనత్వం, వామనరూపత్వం - గతః - కల్యాణం అస్మత్కార్యం కురు-తస్మిన్నౌదా ర్యాఖ్యో మహాగుణో వర్తతే - తేన త్వం వామనవేషో భూత్వా యాచ్ఞాపదేశేన తద్రాజ్య మప హృత్య దేహీతి భావః. ౮. ఏతస్మిన్నితిశ్లోకద్వయం. ఏతస్మి న్నంతరే-దేవప్రార్థనావసరే - కాశ్య పః అదిత్యాసహితో వ్రతం సమాప్య విష్ణూద్దేశేన కృతం వ్రతం సమాప్య-వరదం వరదానాయ సన్ని హితం విష్ణుం - దేవీసహాయస్సన్ తుష్టావ-అత్ర రామ పదద్వయం-రూఢ్యా యోగేన చ, నిర్వా హ్యం వ్రతానుష్ఠానకాలే వరకాలేచ-దేవీసాహిత్యద్యోతనాయ ద్విః ప్రయోగ్యో దేవ్యాః. అయమత్ర క్రమః-'సోఽకాయత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి - స తపో తప్య'తే త్యుక్తరీత్యా విష్ణురగ్ర

గమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః. ౬. బలిరితి. స్వకార్యం దేవకార్యం. ౭. యే చేత్యాది, ఇత స్తతః ఆగతాః యత్ర యాగే యచ్చ యద్వస్తు యథావత్ యావచ్చ-యాచితారః యాచిష్య మాణాః - ఏవ మభివర్తంతే-తేభ్య స్తత్సర్వం తవ యథావచ్చ ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ౭. ౮. ఏతస్మి న్నితి. అదిత్యా సహితో వ్రతం సమాప్య దేవ్యా తయైవ సహిత స్తుష్టావేత్యన్వయః (మునిభావప్రకా

త్యా సహితో రామ దీప్యమాన ఇవౌజసా. దేవీ సహాయో భగవాన్ దివ్యం వర్ష
సహస్రకం, వ్రతం సమాప్య వరదం తుష్టావ మధుసూదనం. ౧౧. తపోమయం
తపోరాశిం తపోమూర్తిం తపాత్మకం, తపసాం త్వాం సుతప్తేన పశ్యామి పురు
షోత్తమం. ౧౨. శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రనిర్దే
శ్య స్త్వా మహం శరణం గతః. ౧౩. త మువాచ హరిః ప్రీతః కాశ్యపం ధూతక
ల్మషం, వరం వరయ భద్రం తే వరార్హోసి మతో మమ. ౧౪. తచ్ఛ్రుత్వా వచ
నం తస్య మారీచః కాశ్యపోఽబ్రవీత్. ౧౫. అదిత్యా దేవతానాం చ మమ
చైవానుయాచతః, వరం వరద సుప్రీతో దాతు మర్హసి సువ్రత. ౧౫½. పుత్ర
త్వం గచ్ఛ భగవ న్నదిత్యా మమ చానఘ, భ్రాతా భవ యవీయాం స్త్వం

క్షణచింతాపరోఽత్ర దేశే చిర మదృశ్య ఉవాస - తద్వదిత్యా త మేవ పుత్రం లబ్ధుకామః కాశ్య పో దేవ్యా సహ-దివ్యవర్షసహస్రనిర్వర్త్యం - విష్ణ్వారాధనరూపం కించి ద్వ్రత మనుష్ఠాయ తదంతే వరదానాయ దృశ్యమానం విష్ణుం తుష్టావ - తస్మిన్నేవావసరే దేవా శ్చాగతాః ప్రార్థితవంత ఇతి. ౧౧. తపోమయ మితి. తపోమయం తపఃప్రచురం-ప్రాచుర్యం చారాధ్యత్వేన-తపసారాధ్య మిత్యర్థః- తపోరాశిం తపోరాశిస్వరూపం-తపఃఫలద మితి యావత్ - తపోమూర్తిం జ్ఞానస్వరూపం-తప ఆలో చనఇతి ధాతోరసున్ ప్రత్యయః-తపాత్మకం తపస్స్వభావం-జ్ఞానగుణక మిత్యర్థః-ఉక్తా ద్ధాతో ర్ఘ ఞర్థేకవిధాన మితి కః-పురుషోత్తమం బద్ధముక్తోభయావస్థ జీవా ద్విలక్షణం-త్వాం-సుతప్తేన అనన్య ప్రయోజనతయానుష్ఠితేన-తపసా ఆరాధనేన-పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి-సర్వకర్మసమారాధ్యం సర్వ కర్మఫలప్రదం-జ్ఞానస్వరూపత్వేన సమస్తహేయప్రత్యనీకజ్ఞానానందాద్యపరిమితగుణవత్త్వేనచ సర్వ స్మా ద్విలక్షణం-త్వాం సాక్షాత్కరోమి-ఏత దేవ మే పరమప్రయోజన మిత్యర్థః. ౧౨. శరీరఇతి. ఇదం చేతనాచేతనాత్మకం సర్వం జగత్-తవ శరీరేఽస్మిన్ పశ్యామి-ఏవం గీతం - 'పశ్యామి దేవాం స్తవ దేవ దేహే సర్వాం స్తథా భూతవిశేషసంఘాన్. బ్రహ్మాణ మీశం కమలాసనస్థ మృషీం శ్చ సర్వా నురగాంశ్చ దివ్యా'నితి. యద్వా - జగత్సర్వం శరీర మిత్యుక్తత్వా చ్ఛరీరతయా పశ్యామీ త్యర్థః-త్వ మనాదిః ఉత్పత్తిరహితః - అనిర్దేశ్యః-ఏతావా నితి పరిచ్ఛేత్తు మశక్యఇత్యర్థః-అత స్త్వా మహం-శరణం రక్షితారం-గతః. ౧౩. తమితి. స్పష్టం. ౧౪. తచ్ఛ్రుత్వేత్యర్థం. మారీచః మరీచి పుత్రః. ౧౫. అదిత్యాఇతి. అదిత్యా యాచమానాయా దేవతానాం యాచమానానా మిత్యూహ్యం. ౧౫½. పుత్రత్వమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః.౧౬.దేశేవ్యనుగ్రహః క్రియతా మిత్యాహ-అయమితి.

శికా) యద్వా-సః హిత ఇతి చ్ఛేదః-అదిత్యాః హితః సః తుష్టావేత్యన్వయః. ౧౦. ౧౧. తపఇతి. తపోమయం తపఃప్రచురం-తపఆత్మకం తపస్స్వభావం (మునిభావప్రకాశికా) తపోమయమితి తపో మయం జ్ఞానప్రచురం - తపోరాశిం తేజోరాశిం - 'తపోవీర్యమహఃశౌర్యజ్ఞానతేజస్సుకీర్త్యత' ఇతి హలాయుధః - తపోమూర్తిం జ్ఞానశరీరం-తపాత్మకం జ్ఞానస్వరూపం-ఛాందస స్సలోపః-ఏవంవిధం పురుషోత్తమం త్వాం-సుతప్తేన సాంగ మనుష్ఠితేన తపసా పశ్యామీత్యర్థః. ౧౨.శరీరఇతి. పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి - అనిర్దేశ్యః ఇదం త్వయా నిర్దేష్టుమశక్య ఇత్యర్థః. ౧౩. * తి. వరం అభీష్టం - వరార్హః దివ్యవర్షసహస్రతపసావరదానయోగ్యః. ౧౪. తదితి. మారీచః మరీచిపుత్రః. ౧౫. అది త్యా ఇతి. అనుయాచత ఇత్యస్య ఇతరయో రపి లింగవచనవ్యత్యయేన సంబంధః. ౧౫½ * తి. యాచ్యమానం వర మాహ-పుత్రత్వ మిత్యాది. యవీయాన్ కనిష్ఠః - సాహాయ్యం బలిచ్ఛలనా

శక్రస్యాసురసూదన, శోకార్తానాంతు దేవానాం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి. ౧౭. అయం సిద్ధాశ్రమో నామ ప్రసాదాత్తే భవిష్యతి, సిద్ధే కర్మణి దేవేశ ఉత్తిష్ఠ భగవన్నితః ౧౮. అథ విష్ణుర్మహాతేజా అదిత్యాం సమజాయత, వామనం రూపమాస్థాయ వైరోచనిముపాగమత్. ౧౯ త్రీన్ క్రమానథభిక్షిత్వా ప్రతిగృహ్య చ మానదః, ఆక్రమ్య లోకాన్ లోకాత్మా సర్వభూతహితే రతః, మహేంద్రాయ పునః ప్రాదాన్నియమ్య బలిమోజసా, త్రైలోక్యం స మహాతేజాశ్చక్రే శక్రవశం పునః. ౨౧. తేనైష పూర్వమాక్రాంత ఆశ్రమ శ్శ్రమనాశనః, మయాపి భక్త్యా తస్యైష వామనస్యోపభుజ్యతే. ౨౨. ఏత మాశ్రమ మాయాంతి రాక్షసా విఘ్నకారిణః, అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణః. ౨౩. అద్య గచ్ఛామహే రామ సిద్ధాశ్రమమనుత్తమం, తదాశ్రమపదం తాత తవాప్యేతద్యథా మమ. ౨౪. ప్రవిశన్నాశ్రమపదం వ్యరోచత మహామునిః, శశీవ గతనీహారః పునర్వసు సమన్వితః. ౨౫. తం దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే సిద్ధాశ్రమనివాసినః, ఉత్పత్యోత్పత్య సహసా విశ్వామిత్ర మపూజయన్. ౨౬. యథార్హం చ క్రిరే పూజాం విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, తథైవ రాజపుత్రాభ్యా మకుర్వన్నతిథి క్రియాం. ౨౭. ముహూర్త మథ విశ్రాంతౌ రాజపుత్రౌ వరిందమౌ, ప్రాంజలీ

తే ప్రసాదాత్-కర్మణి మత్తపసి సిద్ధే సతి-త్వయి మే పుత్రత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అయం సిద్ధాశ్రమో నామ భవిష్యతి తస్మాదిత ఆశ్రమాదుత్తిష్ఠ-అవతారాయేతి శేషః. ౧౮. అథేతి. స్పష్టం. ౧౯. త్రీనితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. క్రమాన్ పదవిక్షేపాన్-భిక్షిత్వా యాచిత్వా ప్రతిగృహ్య-మానం ద్యతి ఖండయతీతి మానదః-నిరభిమానో భిక్షిత్వేత్యర్థః-లోకాక్రమణే హేతుర్లోకాత్మేతి - వామనరూపేణ యాచిత్వా సర్వలోకవ్యాపిశరీరేణ క్రాంత్వేత్యర్థః-నియమ్య బధ్వా త్రైలోక్యస్యాపి పదద్వయక్రాంతత్వేన తృతీయపదాలాభాత్తదర్థం బధ్వేత్యర్థః. ౨౧. ప్రకృతముపసంహరతి-తేనేతి. తేన వామనేన-శ్రమనాశనః సంసారశ్రమనివర్తకః - సన్నిహితం స్థాణ్వాశ్రమం విహాయ భవాన్ కిమర్థ మత్రస్థిత ఇత్యత్రాహ మయాత్వితి - మయాతు దేవతాంతరేషు పరత్వబుద్ధిరహితేన - భక్త్యా విష్ణుభక్త్యా - తస్య వామనస్య - ఏష ఆశ్రమః ఉపభుజ్యతే ఆశ్రియతే - వామనస్యేయం భూమిరితి కేవలం తామేవాజిఘ్రన్వర్త ఇత్యర్థః. ౨౨. ఏతమితి-స్పష్టం. ౨౩. అద్యేతి. గచ్ఛామహే గచ్ఛామః-తాతేత్యుపలాలనే-తదేతదాశ్రమపదం యథా మమ-తథా తవ స్వమితి శేషః. ౨౪. ప్రవిశన్నితి. గతనీహారః గతహిమః - పునర్వసుభ్యాం సమన్విత ఇతి రామలక్ష్మణసామ్యాపేక్షయా. ౨౫. తమితి. ఉత్పత్యోత్పత్యేతి ప్రీత్యతిశయోక్తిః - ఆగత్యాగత్యేత్యర్థః-అనేన నిరంతరం తదాగమనోక్త్యా మునిబహుత్వ ముచ్యతే. ౨౬. యథార్హమితి. యథార్హం మునియోగ్యతామనతిక్రమ్య. ౨౭. ముహూర్తమితి. ముహూర్త మల్పకాలః - విశ్రాంతావివేతి మనుష్యభావేనో

పం. ౧౭. అయమితి. సిద్ధే కర్మణీతి పూర్వేణాన్వయః - ఇతః అస్మిన్ కార్యే ఉత్తిష్ఠ యతస్వ. ౧౯. * తి. ఆక్రమ్య త్రిభిః పదైరితి శేషః-నియమ్య బధ్వా (౨౦౪. త్రైలోక్య మిత్యాది). యశ్చక్రే తేన వామనేన తస్య తస్మిన్ వామనే-భక్త్యా ఉపభుజ్యతే. ౨౨. * తి. పూర్వసర్గాంత కృత ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-ఏతమితి. ౨౩. * తి. అనుత్తమం సర్వోత్తమం-తదేతదాశ్రమపదంయథా

మునిశార్దూల మూచతూ రఘునందనౌ. ౨౮. అద్యైవ దీక్షాం ప్రవిశ భద్రంతే మునిపుంగవ, సిద్ధాశ్రమోఽయం సిద్ధస్స్యాత్సత్య మస్తు వచ స్తవ. ౨౯. ఏవ ముక్తో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహానృషిః, ప్రవివేశ తదా దీక్షాం నియతో నియతేంద్రియః ౩౦. కుమారావపి తాం రాత్రి ముషిత్వా సుసమాహితౌ, ప్రభాతకాలే చోత్థాయ పూర్వాం సంధ్యా ముపాస్యచ. ౩౧. స్పృష్టోదకౌ శుచీ జప్యం సమాప్య నియమేనచ, హుతాగ్నిహోత్ర మాసీనం విశ్వామిత్ర మవందతాం. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాణ్డే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

అథ తౌ దేశకాలజ్ఞౌ రాజపుత్రా వరిందమౌ, దేశే కాలేచ వాక్యజ్ఞా వబ్రూతాం కౌశికం వచః.౧. భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావో యస్మిన్ కాలే నిశాచరౌ, సంరక్షణీయౌ తౌ బ్రహ్మ న్నాతివర్తేత తత్క్షణం. ౨. ఏవం బ్రువాణౌ కాకుత్స్థౌ త్వరమాణౌ యుయుత్సయా, సర్వే తే మునయః ప్రీతాః ప్రశశంసు ర్నృపాత్మజౌ. ౩. అద్య ప్రభృతి షడ్రాత్రం రక్షతం రాఘవౌ యువాం, దీక్షాం

చ్యతే. ౨౮. అద్యైవేతి. అద్యైవ ప్రవేశదివస ఏవ - అయం సిద్ధాశ్రమః - సిద్ధస్స్యాత్ త్వద్యజ్ఞసిద్ధ్యా అన్వర్థసిద్ధసంజ్ఞోఽస్తు - 'సత్య మస్తు వచ స్తవ - అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణ' ఇతి వచ ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్ సర్వథా హనిష్య ఇతి భావః. ౨౯. ఏవ మితి. నియతః నిగృహీతాంతఃకరణః. ౩౦.కుమారా వితి శ్లోకద్వయం, స్పృష్టోదకౌ దత్తార్ఘ్యౌ-నియమేన జప్యం సమాప్య - అగ్నేర్హోత్రం హోమః - ఔపాసనహోమః - దీక్షామధ్యేనాగ్నిహోత్రం నదర్శపూర్ణమాసాభ్యాంయజత ఇతీత్యగ్నిహోత్రస్య నిషిద్ధత్వాత్ - మానస మగ్నిహోత్ర మిత్యేకే. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

* సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహస్త్రింశే - అథ తావిత్యాది. దేవకాలజ్ఞా వితి హేతుగర్భం - దేశకాలజ్ఞత్వా దుచితే దేశే ఉచితే కాలే చాబ్రూతాం. ౧. భగవన్నితి. సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్ - విపరీతలక్షణా వా - యద్వా ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ రక్షణం - అత్రానిష్టనివృత్తిః - తత్క్షణం స కాలః - నాతివర్తేత అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్. ౨. ఏవమితి. యుయుత్సయా యోద్ధు మిచ్ఛయా-ప్రశశంసుః ప్రోచుః. ౩. అద్యేతి. రక్షత మితి లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం - ఏత ద్దిన మారభ్య షడ్రాత్రపర్యంతం ముని

మమ స్వభూతం తథా తవాపి-విష్ణ్వవతారత్వా దితి గూఢోపసంధిః. ౨౮. ౨౮. అద్యైవేతి. దీక్షాం ప్రవిశ స్వీకురు-సిద్ధః-అన్వర్థః. ౩౦. కుమారావితి. కుమారావివ స్కందవిశాఖావివ. తి. ప్రశుచీ పరమం జప్యమితి పాఠః-ప్రశుచీ అవతారత్వాదశుచిత్వసంభావనారాహిత్యేన ప్రకర్షతశ్శుచీ-నియమేనకర్తవ్యం జప్యం సమాప్యేత్యన్వయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

తి. అథేతి. కౌశికం వచో బ్రూతామిత్యన్వయః.౧. భగవన్నితి. సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ-తత్క్షణం స కాలః-నాతివర్తేత అజ్ఞానతో నాతిక్రమేత్. తి. సంరక్షణీయౌ యజ్ఞసంరక్షణాయ నివారణీయౌ-గృహాదిత్వాచ్ఛః.౨.ఏవమితి. ప్రశశంసుః ప్రోచుః. తి. ఏవంవిశ్వామిత్రే పృష్టే దీక్షయా

గతో హ్యేష ముని ర్మౌనిత్వం చ గమిష్యతి. ౪. తౌ తు తద్వచనం శ్రుత్వా
రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ, అనిద్రౌ షడహోరాత్రం తపోవన మరక్షతామ్. ౫. ఉపా
సాంచక్రతు ర్వీరౌ యత్తౌ పరమధన్వినౌ, రరక్షతు ర్మునివరం విశ్వామిత్ర మరిం
దమౌ. ౬. అథ కాలే గతే తస్మిన్ షష్ఠేఽహని సమాగతే, సౌమిత్రి మబ్రవీ ద్రా
మో యత్తో భవ సమాహితః ౭. రామస్యైవం బ్రువాణస్య త్వరితస్య యుయు
త్సయా, ప్రజజ్వాల తతో వేది స్సోపాధ్యాయ పురోహితా. ౮. సదర్భచమసస్రు
క్కా ససమిత్కుసుమోచ్చయా, విశ్వామిత్రేణ సహితా వేది ర్జజ్వాల సర్త్విజా. ౯.
మంత్రవచ్చ యథాన్యాయం యజ్ఞోఽసౌ సంప్రవర్తతే, ఆకాశే చ మహాంచ్ఛబ్దః
ప్రాదురాసీ ద్భయానకః. ౧౦. ఆవార్య గగనం మేఘో యథా ప్రావృషి నిర్గతః,
తథా మాయాం వికుర్వాణౌ రాక్షసావభ్యధావతామ్. ౧౧. మారీచశ్చ సుబా
హుశ్చ తయో రనుచరాశ్చ యే, ఆగమ్య భీమసంకాశా రుధిరౌఘ మవాసృజన్.
౧౨. సా తేన రుధిరౌఘేణ వేది ర్జజ్వాల మండితా, (దృష్ట్వా వేదిం తథాభూ
తాం సానుజః క్రోధసంయుతః) సహసాభిద్రుతో రామ స్తా నపశ్య త్తతో దివి.

ర్మౌనిత్వం గమిష్యతి. అతో వయం వదామ ఇత్యర్థః. ౪. తావితి. షడహోరాత్రం షణ్ణా మహో
రాత్రాణాం సమాహార ష్షడహోరాత్రం తత్. ౫. ఉపాసాంచక్రతు రితి. ఉపాసాంచక్రతుః
ఊషతుః - యత్తౌ సన్నద్ధౌ - పరమం ధను ర్యయో స్తౌ పరమధన్వినౌ - వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ౬.
అథేతి. కాలే పంచదినాత్మకే గతే - తస్మిన్ ప్రధానే అహని సుత్యాదినే-సమాహితః ఏకాగ్రచి
త్తః - అత్రాద్యప్రభృతి షడ్రాత్ర మిత్యుక్త్యా పూర్వసర్గే తత్పూర్వదినే దీక్షాప్రవేశోక్త్యా చ సప్త
రాత్రనిర్వర్త్య స్సత్రవిశేషోఽయ మితి గమ్యతే. ౭. రామస్యేతి. వేదప్రజ్వలన ముత్పాతో రాక్షసా
గమసూచకః - ఉపాధ్యాయః విశ్వామిత్రః - పురోహితాః ఋత్విజః. ౮. ఏతద్వివృణోతి - సద
ర్భేతి. చమసం నామ పానపాత్రం - స్రుక్ హోమపాత్రం-ఉచ్చయః సమూహః - కుసుమోచ్చ
యోఽలంకారార్థః. ౯. మంత్రవదితి. నను రక్షోఘ్నమంత్రజపే క్రియమాణే కథం రాక్షసాగమనప్ర
సక్తిః న కథంచిత్ - కింతు దూరత ఏవాకాశే మేఘవద్రుధిరం వవర్షుః - తదిద మాహ - ఆకాశ
ఇతి - భయానకః భయంకరః. ౧౦. ఆవార్యేతి. ప్రావృషి వర్షాకాలే - నిర్గతో మేఘో యథా
తథాభ్యధావతామ్. ౧౧. మారీచఇతి. భీమసంకాశాః భయంకరాః. ౧౨. సేతి. అభిద్రుతః అభిముఖం

తస్య మౌనిత్వాదృషయ ఊచుః-అద్యేతి. మౌనిత్వం చ గమిష్యతి-అద్యాపి దీక్షితత్వాత్ మౌన్యేవ-
అతః పరమపి షడ్రాత్రపర్యంతం మౌనిత్వం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః. ౫. ఉపాసాంచక్రతుః-ఊషతుః-పరస్త్మై
పదమార్షం - యత్తౌ సన్నద్ధౌ. తి. పరమధన్వినావిత్యార్షం - విశ్వామిత్రం తద్యజ్ఞం. ౬. అథేతి.
తస్మి న్నహని ప్రధానకర్మసంబంధిని. ౭. రామస్యేత్యాది. అత్ర వేదిప్రజ్వలనం రాక్షసాగమనసూ
చక ఉత్పాతః - ఉపాధ్యాయో విశ్వామిత్రః-పురోహితా ఋత్విజః-ఏతచ్చ ఉత్తరశ్లోకేన విస్త్రి
యతే. తి. ఉపాధ్యాయో బ్రహ్మా - పురోహిత ఉపద్రష్టా ఇద మృత్విగంతరాణా ముపలక్షణం.
౮. ౯. మంత్రవదితి. సముత్పన్నే ఉత్పాతే - రామో రక్షతీతి విశ్వాసాత్-యజ్ఞోఽయం సంప్రవ
ర్తత ఇతి సంబంధః. ౧౦. ఆవార్యేతి. మేఘో మేఘధ్వనిః కార్యే కారణోపచారః. ౧౧. మారీచ
ఇతి. అవాసృజన్ వవర్షుః. ౧౨. సేతి. మండితా చిహ్నితా. తి. అభిద్రుతః అభిత శ్శాలాం ప్రధా

౧౩. తావాపతంతౌ సహసా దృష్ట్వా రాజీవలోచనః, లక్ష్మణం త్వభిసం ప్రేక్ష్య రామో వచన మబ్రవీత్. ౧౪. పశ్య లక్ష్మణ దుర్వృత్తాన్ రాక్షసాన్ పిశితా శనాన్, మానవాస్త్రసమాధూతా ననిలేన యథా ఘనాన్. ౧౫. మానవం పరమోదార మస్త్రం పరమభాస్వరం, చిక్షేప పరమక్రుద్ధో మారీచోరసి రాఘవః. ౧౬. స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షి ప్త స్సాగరసంప్లవే. ౧౭. విచేతనం విఘూర్ణంతం శీతేషుబలతాడితం, నిరస్తం దృశ్య మారీచం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮. (పశ్య లక్ష్మణ శీతేషుం మానవం ధర్మసంహితం, మోహయిత్వా నయత్యేనం నచ ప్రాణై ర్వ్యయుజ్యత). ఇమా నపి వధిష్యామి నిర్ఘృణాన్ దుష్టచారిణః, రాక్షసాన్ పాపకర్మస్థాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రుధిరాశనాన్. ౧౯. సంగృహ్యాస్త్రం తతో రామో దివ్య మాగ్నేయ మద్భుతం, సుబాహూరసి చిక్షేప స విద్ధః ప్రాపత ద్భువి. ౨౦. శేషాన్ వాయవ్య మాదాయ నిజఘాన మహాయశాః, రాఘవః పరమోదారో మునీనాం ముద మావహన్. ౨౧. స హత్వా రాక్షసాన్ సర్వాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రఘునందనః, ఋషిభిః పూజిత స్తత్ర యథేంద్రో విజయే పురా. ౨౨. అథ యజ్ఞే సమాప్తేతు విశ్వామిత్రో మహామునిః, నిరీతికా దిశో దృష్ట్వా కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్. ౨౩. కృతార్థోస్మి మహాబాహో కృతం గురువచ స్త్వయా, సిద్ధాశ్రమ మిదం సత్యం

థావన్. ౧౩. తావితిస్పష్టం. ౧౪. పశ్యేతి. పిశితాశనాన్ మాంసభక్షకాన్ - ఏతద్విధూననార్థం మానవాస్త్రం ప్రయోక్ష్య ఇతి భావః. ౧౫. మానవమితి. అత్రాదావిత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం నను సర్వరాక్షసే ష్వస్త్రప్రయోగం ప్రతిజ్ఞాయ మారీచోరసి తత్ప్రయోగః కథ మితిచేన్న-పూర్వశ్లోకే రాక్షసశబ్దస్య మారీచమాత్రపరత్వాత్. ౧౬. సఇతి. సాగరసంప్లవే సముద్రపూరే - అత్ర గాయత్ర్యా ద్వితీయాక్షరం సః. ౧౭. విచేతనమితి. శీతేషుశబ్దోవయవవృత్త్యా మానవాస్త్రే వర్తతే - దృశ్య దృష్ట్వా - మారీచస్య ప్రాణరక్షణం భావికార్యాంతర సాధనాయ. ౧౮. ఇమానితి. వధప్రయోజకాని నిర్ఘృణత్వాదీని. ౧౯. సంగృహ్యేతి. అద్భుతం యథాతథా చిక్షేప. ౨౦. శేషానితి. నిజఘాన హింసితవాన్. ౨౧. సఇతి. పురా విజయే అసురవిజయే. ౨౨. అథేతి. నిరీతికాః నిర్బాధాః.

వన్ - తత్రాదృష్ట్వా తతో దివి తా నపశ్యత్. ౧౩. తి. ఆపతంతౌ స్వసమ్ముఖ మాగచ్ఛంతౌ. ౧౪. ౧౫. తి. 'కరిష్యామి న సందేహో నోత్సహే హంతు మీదృశాన్, ఇత్యుక్త్వా వచనం రామ శ్చాపే సంధాయ వేగవా' నితి. ఈదృశాన్ స్థితాయుశ్శేషాన్ దుర్బలాన్వా. ౧౬. గాయత్ర్యాః స ఇతి ద్వితీయాక్షరం - స తేనేత్యస్య శ్లోకస్యాదిమాక్షరేణ స ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి. 'స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్త స్సాగరసంప్లవే' సంప్లవే పూరే. ౧౭. విచేతనమితి. దృశ్య దృష్ట్వా. తి. విచేతనం చైతన్యరహితం-అతఏవ విఘూర్ణమానం - శీతేషు మితి మానవాస్త్రనామాంతరం. ౧౮. పశ్యేతి. శీతేషుం మానవాస్త్రం - న వ్యయుజ్యత మారీచ ఇతి శేషః. తి. మనుసంహితం మనుప్రయుక్తం - వియుజ్యతే వియోజయతీతి యావత్. ౧౯. ౨౦. తి. నిజఘాన దూరోత్సారణపూర్వకం నాశనం వాయవ్యాస్త్రఫలం బోధ్యం. ౨౧. ౨౨. అథేతి. నిరీతికా నిరుపద్రవాః. ౨౩. కృతార్థ ఇతి. త్వయా హేతునా కృతార్థోస్మీతి చాన్వయః. తి. సత్యం

కృతం రామ మహాయశః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే-త్రింశస్సర్గః.

అథ తాం రజనీం తత్ర కృతార్థౌ రామలక్ష్మణౌ, ఊషతు ర్ముదితౌ వీరౌ ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా. ౧. ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం కృతపౌర్వాహ్ణికక్రియౌ, విశ్వామిత్ర మృషీం శ్చాన్యాన్ సహితా వభిజగ్మతుః. ౨. అభివాద్యమునిశ్రేష్ఠం జ్వలంత మివ పావకం, ఊచతు ర్మధురోదారం వాక్యం మధురభాషిణౌ. ౩. ఇమౌ స్మ మునిశార్దూల కింకరౌ సముపస్థితౌ, ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం వై శాసనం కరవావ కిం. ౪. ఏవముక్తా స్తత స్తాభ్యాం సర్వఏవ మహర్షయః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య రామం వచన మబ్రువన్. ౫. మైథిలస్య నరశ్రేష్ఠ జనకస్య భవిష్యతి,

౨౩. కృతార్థ ఇతి. గురువచః పితృవచః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

ఏవం కృతార్థో విశ్వామిత్రో జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజయితుంవ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తౌత్యేకత్రింశే-అథేత్యాది. కృతార్థౌ కృతవిశ్వామిత్రప్రయోజనౌ-ప్రహృష్టేన సంతుష్టేన-అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన-ఉపలక్షితౌ. ౧. ప్రభాతాయామితి. సహితౌ అవినాభూతౌ. ౨. అభివాద్యేతి. మధురోదారోక్తౌ హేతు ర్మధురభాషిణా వితి. ౩. ఇమావితి. స్మేతిభూతార్థసూచక మవ్యయం. ఇమౌ స్మ ఆజ్ఞాపితం, సర్వమనుష్ఠితవంతా విత్యర్థః - మునిశార్దూల-బ్రహ్మధ్యాయిషుశ్రేష్ఠ-అనేననిరవధికభక్తిమత్త్వంసూచితం-కింకరౌ'భక్తిక్రీతో జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యాత్వయాక్రీతౌ-సముపస్థితౌభక్తం త్వాంవినాక్షణమపి స్థాతు మక్షమౌ-'శరతల్పగతో భీష్మ శ్శామ్యన్నివ హుతాశనః, మాంధ్యాతి పురుషవ్యాఘ్ర స్తతో మేత ద్గతం మన' ఇతివత్. ఆజ్ఞాపయయథేష్టం-ఈషమకాలే అల్పద్రవ్యాయ క్రీతో రాజపుత్రః పునర్నివర్తయితుంనార్హః కిల-శాసనం కరవావకిం-కర్తవ్యే న సంకోచః కార్య ఇత్యర్థః-అనేన స్వభక్తాయ స్వామ్యంనదదాతి-ఆహూయ నదదాతి-స్వయం గత్వైవ దదాతి - స్వాత్మాన మిష్టవినియోగార్హం కరోతీత్యుక్తం. ౪. ఏవమితి. అత్ర విశ్వామిత్రేణ ప్రతివక్తవ్యే ఋషిభి ర్నియోజనం రామభక్త్యతిరేకేణ - పురస్కృత్య-తదనుజ్ఞాం లబ్ధ్వేత్యర్థః - యద్వా-విశ్వామిత్రప్రముఖా మునయ ఇత్యర్థః. ౫. మైథిలస్యేతి. మిథిలాయా ఈశ్వరో మైథిలః - తస్యేద మిత్యణ్ - పరమధర్మిష్ఠః అతిశయేన ధర్మవాన్ - భగవత్కైంకర్యరూపత్వేన కా

కృతం అన్వర్థనామకం కృతమిత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః. *

తి. ఏవం స్వయజ్ఞవిఘ్ననాశఫలకం సర్వాస్త్రసంబంధానుగ్రహం కృత్వా భగవా న్విశ్వామిత్రః సహజలక్ష్మీశక్తిసంబంధానుగ్రహాయ ప్రవర్తత ఇత్యాహ-అథేతి. తత్ర యజ్ఞశాలాయాం.౧. తి. అభిజగ్మతుః అభివాదార్థ మితి శేషః. ౨. మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్రం. ౩. ౪. * తి. విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య - వృతవిశ్వామిత్రానుమతికా ఇతి యావత్. * ౫. మైథిలస్యేతి. ధర్మిష్ఠః అతిశయితధర్మవాన్ - ఇష్ఠనో ర్లుగితి మతుప్లోపః - తత్ర తం దేశం. * తి. పరమధర్మిష్ఠ ఉత్కటాతిశయితధర్మవాన్ - పరమేతి పృథక్పదంవా - పరా మా యస్మి న్నిత్యర్థకం రామసంబోధనం. ౬. త్వంచైవేతి. తత్ర యజ్ఞైతత్ ప్రసిద్ధం - చకారోఽనుక్తస్త్రీరత్నసము

యజ్ఞః పరమధర్మిష్ఠ స్తస్య యాస్యామహే వయం ౬. త్వం చైవ నరశార్దూల సహాస్మాభి ర్గమిష్యసి, అద్భుతం ధనురత్నం చ తత్ర త ద్ద్రష్టు మర్హసి. ౭. తద్ధి పూర్వం నరశ్రేష్ఠ దత్తం సదసి దైవతైః, అప్రమేయబలం ఘోరం మఖే పరమ భాస్వరం. ౮. నాస్య దేవా న గంధర్వా నాసురా నచ రాక్షసాః, కర్తు మారోపణం శక్తా న కథంచన మానుషాః. ౯. ధనుష స్తస్య వీర్యం తు జిజ్ఞాసంతో మహీక్షితః, న శేకు రారోపయితుం రాజపుత్రా మహాబలాః ౧౦. తద్ధను ర్నరశార్దూల మైథిలస్య మహాత్మనః, తత్ర ద్రక్ష్యసి కాకుత్స్థ యజ్ఞం చాద్భుతదర్శనం. ౧౧. తద్ధి యజ్ఞ ఫలం తేన మైథిలేనోత్తమం ధనుః, యాచితం నరశార్దూల సునాభం సర్వదైవతైః. ౧౨. ఆయాగభూతం నృపతే స్తస్య వేశ్మని రాఘవ, అర్చితం వివిధై ర్గంధై ర్ధూపై శ్చాగరుగంధిభిః. ౧౩. ఏవముక్త్వా మునివరః ప్రస్థాన మకరో త్తదా, సర్షిసంఘ స్స కాకుత్స్థ ఆమంత్ర్య వనదేవతాః. ౧౪. స్వస్తి వో స్తు గమిష్యామి సిద్ధస్సిద్ధాశ్రమాదహం, ఉత్తరే జాహ్నవీతీరే హిమవంతం శిలోచ్చయం. ౧౫. ప్రదక్షిణం తతః కృత్వా సిద్ధాశ్రమ మనుత్తమం, ఉత్తరాందిశ

మ్యనిత్యాభ్యా ముత్కృష్ట ఇత్యర్థః - తస్య తస్యక్ర తే. ౬. త్వమితి. గమిష్యసి - యదీతి శేషః-ధనురత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం - దీర్ఘాభావ ఆర్షః-చకారాద్యజ్ఞం చేత్యర్థః-తత్ ప్రసిద్ధం. ౭. తస్యధనూరత్నం కుతస్సమాయాతం తత్రాహ - తద్ధీతి. మఖే సదసి దైవతై ర్దత్త మిత్యన్వయః. ౮. నాస్యేతి. ఆరోపణం జ్యారోపణం. ౯. ధనుష ఇతి. జిజ్ఞాసంతః జిజ్ఞాసమానాః. ౧౦. తదితి. యజ్ఞం ద్రక్ష్యసి తత్ర తద్ధనుశ్చ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః. ౧౧. మఖే కిమర్థం దత్తం తత్రాహ - తద్ధీతి. సునాభం శోభనముష్టిబంధస్థానం, దైవతైః దైవతేభ్యః-యాచితం దత్తం చేత్యర్థః. ౧౨. ఆయాగేతి. ఆయాగభూతం-ధనురత్నవే ప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగ ఉచ్యతే-అత్ర విశ్వామిత్రేణైవానుక్తి స్సర్వసమ్మతత్వద్యోతనాయ. ౧౩. ఏవమితి. పూర్వం విశ్వామిత్రం పురస్కృత్యేత్యుక్త్యా ప్రాధాన్యా ద్విశ్వామిత్ర ఉక్తవా నిత్యనూద్యతే. ౧౪. స్వస్తీతి. జాహ్నవీతీరే స్థితం హిమవంతం గమిష్యామీత్యన్వయః- శిలోచ్చయం పర్వతం - సిద్ధాశ్రమాద్ధిమవద్గమనం మిథిలామార్గేణేతి జ్ఞేయం. ౧౫. ప్రదక్షిణమితి. తతః వనదేవతా మంత్రణానంతరం. ౧౬. తమితి. అనుసారిణం ఉత్తరదిగనుసారిణం-తం - ప్రాయేణ

చ్చయపరః. ౭. తద్ధీతి. సదసి - దైవతైర్దత్తం. * తి. పూర్వం - పూర్వస్మిన్ కాలే - దేవరాతాఖ్య ప్రాచీనజనకస్య యజ్ఞే సదసి - దైవతై ర్దక్షయజ్ఞవధే ప్రసాదితా చ్ఛివాల్లబ్ధం యజ్ఞప్రసాదితై ర్దైవై ర్దత్తం - అత స్తత్ర తిష్ఠతీతి. శేషః. * ౮. * తి. తస్యాద్భుతత్వమాహ - నాస్యేతి. ఆరోపణం - శరప్రక్షేపయోగ్యజ్యాసంబంధః - నకథంచన నకథమపీత్యర్థః. * ౯. ౧౦. తత్ర మిథిలాయాం - చకారేణ జానకీస్వీకారసముచ్చయః, ౧౧. తద్ధీతి. సునాభం శోభనమధ్యం - సర్వదైవతైః సర్వదైవతేభ్యః. * తి. ఉత్తమం తద్ధనుః మైథిలేన నిజయజ్ఞప్రీతదేవేభ్యః యజ్ఞఫలత్వేన యాచితం యుద్ధే రిపూణాం జయాయ - శివసహితై స్సర్వదైవతై ర్దత్తం. తదుక్తం కౌర్మే - 'ప్రీతశ్చ భగవానీశ స్త్రిశూలీనీలలోహితః, ప్రదదౌ శత్రునాశార్థం జనకాయాద్భుతం ధను' రితి. * ౧౨. ఆయాగభూతంధనుః మఖేషుప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగః తద్భూతం. ౧౩. ౧౪. స్వస్తీతి. హిమవంతం గమిష్యామీత్యన్వయః - హిమవత స్స్వాశ్రమత్వాదితి భావః. ౧౫. ప్రదక్షిణమితి. ఉపచక్రమే గంతుమితి శేషః. ౧౬. * తి. అనుసారిణా ముక్తదిగనుసారిణాం - పశ్చా ద్గామి

ముద్దిశ్య ప్రస్థాతు ముపచక్రమే. ౧౫. తం ప్రయాంతం మునివర మన్వయా దనుసారిణం, శకటీశతమాత్రం తు ప్రాయేణ బ్రహ్మవాదినాం. ౧౬. మృగపక్షిగణాశ్చైవ సిద్ధాశ్రమనివాసినః, అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం విశ్వామిత్రం మహామునిం. ౧౭. నివర్తయామాస తతః పక్షిసంఘా న్మృగానపి. ౧౮॥ తే గత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే, వాసం చక్రు ర్మునిగణాః శోణాకూలే సమాహితాః. ౧౯॥ తేఽస్తంగతే దినకరే స్నాత్వా హుతహుతాశనాః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నిషేదు రమితౌజసః. ౨౦॥ రామోపి సహ సౌమిత్రి ర్మునీం స్తానభిపూజ్య చ, అగ్రతో నిషసాదాథ విశ్వామిత్రస్య ధీమతః. ౨౧॥ అథ రామో మహాతేజా విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ నరశార్దూలః కౌతూహలసమన్వితః. ౨౨॥ భగవన్ కోన్వయం దేశ స్సమృద్ధవనశోభితః, శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రం తే వక్తుమర్హసి తత్త్వతః. ౨౩॥ చోదితో రామవాక్యేన కథయామాస సువ్రతః, తస్య దేశస్య నిఖిల మృషిమధ్యే మహాతపాః. ౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ఏకత్రింశస్సర్గః.

బ్రహ్మయోని ర్మహా నాసీ త్కుశో నామ మహాతపాః, అక్లిష్టవ్రతధర్మజ్ఞ స్సజ్జనప్రతి పూజకః. ౧ సమహాత్మా కులీనాయాం యుక్తాయాం సుగుణోల్బ

బాహుళ్యేన - బ్రహ్మవాదినాం - శకటీశతమాత్రం - శకట్యః శకటాని - తేషాం శతమాత్రం శత ప్రమాణం - అన్వయాత్ అన్వగాత్ - యద్వా - శతమాత్ర మన్వయాత్ ఇతరత్సర్వం సిద్ధాశ్రమఏవ స్థిత మిత్యర్థః - అత్ర శకటీశబ్దేన శకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిక ముచ్యతే. ౧౬. మృగేతి. తద్భక్త్యేతి భావః. ౧౭. నివర్తయామాసేత్యర్థం. అత్ర పక్ష్యాదినివర్తనేన మునీనాంగమనం ద్యోతితం. ౧౮॥ తఇతి. శోణః పున్నదః-సఏవ శోణేత్యపి వ్యపదిశ్యతే. ౧౯॥ తఇతి. శోణే స్నాత్వా దినకరేఽస్తంగతే సతి హుతహుతాశనా ఇత్యన్వయః. ౨౦॥ రామఇతి. అభిపూజ్య అభివాద్య. ౨౧॥ అథేతి. స్పష్టం. ౨౨॥ భగవన్నితి. అయం శోణకూలస్థః. ౨౩॥ చోదితఇతి. నిఖిలం వంత్తాంత మిత్యర్థః. ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

ఏవం శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే అయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షన్ స్వాన్వయం ప్రదర్శయతి ద్వాత్రింశే - బ్రహ్మయోని రిత్యాది. బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య సః బ్రహ్మయోనిః- అయోనిజో బ్రహ్మపుత్రః - మహాన్ జ్ఞానశౌర్యాదిభిః ఇతరబ్రహ్మపుత్రవిలక్షణః - కౌ భూమౌ శేత ఇతికుశః - నారదాదివత్ బ్రహ్మలోకేఽనవస్థాయ ప్రజాపాలనే దత్తాదరతయా భూమావవస్థా

నాంవా - శకటీశతమాత్రం శతపరిచ్ఛిన్నశకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిమత్ - బ్రహ్మాదీనా-యూథ మన్వగాత్. * ౧౬. ౨౩॥ చోదితఇతి. నిఖిలం వక్తవ్యం సర్వం. * తి. నిఖిలం వైభవ* మితిశేషః. ౨౪॥ ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః.

బ్రహ్మయోనిరితి. అక్లిష్టవ్రతః అభంగవ్రతః. ౧. సఇతి. యుక్తాయా మనురూపాయాం. * తి. యుక్తాయాం అశేషస్త్రీగుణయుక్తాయా మిత్యర్థః. అసూర్తరజసం నవిద్యతేసూర్తం ప్రసృతం

ణాన్, వైదర్భ్యాం జనయామాస చతురస్సదృశాన్ సుతాన్, కుశాంబం కుశ
నాభం చ ఆధూర్తరజసం వసుం. ౨½ దీప్తియుక్తాన్ మహోత్సాహాన్ క్షత్రధ
ర్మచికీర్షయా, తా నువాచ కుశః పుత్రాన్ ధర్మిష్ఠాన్ సత్యవాదినః. ౩½. క్రియ
తాం పాలనం పుత్రా ధర్మం ప్రాప్స్యథ పుష్కలం, ఋషేస్తు వచనం శ్రుత్వా చ
త్వారో లోకసంమతాః, నివేశం చక్రిరే సర్వే పురాణాం నృపవరా స్తదా. ౫ కు
శాంబస్తు మహాతేజాః కౌశాంబీ మకరో త్పురీం, కుశనాభస్తు ధర్మాత్మా పురం
చక్రే మహోదయం, ఆధూర్తరజసో రామ ధర్మారణ్యం మహీపతిః, చక్రే పుర
వరం రాజా వసుశ్చక్రే గిరివ్రజం. ౭ ఏషా వసుమతీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మ
నః, ఏతే శైలవరాః పంచ ప్రకాశంతే సమంతతః. ౮. సుమాగధీ నదీ రమ్యా
మగధా న్విశ్రుతా యయౌ, పంచానాం శైలముఖ్యానాం మధ్యే మాలేవ శోభ
తే. ౯. సైషాహి మాగధీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మనః, పూర్వాభిచరితా రా
మ సుక్షేత్రా సస్యమాలినీ. ౧౦. కుశనాభస్తు రాజర్షిః కన్యాశత మనుత్తమం,
జనయామాస ధర్మాత్మా ఘృతాచ్యాం రఘునందన. ౧౧. తాస్తు యౌవన శాలి
న్యో రూపవత్య స్స్వలంకృతాః, ఉద్యానభూమి మాగమ్య ప్రావృషీవ శతహ్ర
దాః, గాయంత్యో నృత్యమానాశ్చ వాదయంత్యశ్చ సర్వశః, ఆమోదం పరమం
జగ్ము ర్వరాభరణభూషితాః. ౧౩. అథ తా శ్చారుసర్వాంగ్యో రూపేణా ప్రతిమా
భువి, ఉద్యానభూమి మాగమ్య తారా ఇవ ఘనాంతరే. ౧౪. తా స్సర్వగుణసం
పన్నా రూపయౌవనసంయుతాః, దృష్ట్వా సర్వాత్మకో వాయు రిదం వచన మబ్ర

నాత్ కుశ ఇత్యస్య నామ-అతఏవ క్షత్రియవ్యాపారాత్ క్షత్రియోఽయం-అక్లిష్టం నిర్బాధం వ్రతం
యస్యసోఽక్లిష్టవ్రతః అక్లిష్టవ్రతశ్చాసౌధర్మజ్ఞశ్చేతి కర్మధారయః. ౧. స ఇతి సార్ధశ్లోకః. యు
క్తాయాం అనురూపాయాం. ౨½. దీప్తీతి. క్షత్రధర్మః ప్రజాపాలనం. ౩½. క్రియతా మితి సార్ధశ్లో
కః. పుష్కలం సమగ్రం - ఋషేః కుశస్య-నివేశనం సన్నివేశం. ౫. కుశాంబ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం.
౭. ఏషేతి. ఏషా శోణకూలస్థా - శైలవరా గిరివ్రజసంజ్ఞామూలాః. ౮. సుమాగధీతి. మగధదేశా
దాగతా మాగధీతి శోణ ఏవోచ్యతే - ఆయయావితిచ్ఛేదః. ౯. సైషేతి. పూర్వాభిచరితా పూర్వదే
శా త్ప్రత్యఙ్ముఖవాహినీ - సుక్షేత్రా - ఉభయపార్శ్వత ఇతి శేషః. ౧౦. కుశనాభ ఇత్యాది.
ఘృతవత్పురుషం దృష్ట్వా ద్రవతీ సతీ అంచతీతి ఘృతాచీ - కుశనాభభార్యా - ఘృతవత్పురు
షం కృత్వాంచతీతివా అప్సరసః. ౧౧. తాస్త్వితి శ్లోకద్వయం. ఉద్యాన భూమి మాగమ్య
శతహ్రదా ఇవ స్థితాః - శతహ్రదాః విద్యుతః - నృత్యమానాః నృత్యంత్యః - వాదయంత్యః -
వీణా ఇతి శేషః - ఆమోదం సంతోషం - స్వలంకృతాః కుసుమ చందన తిలకాదిభిః. ౧౩.
అథేతి. తారా ఇవ - బభు రితి శేషః. ౧౪. తా ఇతి. సర్వగుణసంపన్నాః సర్వాలంకార

రజోయస్య తం - అజితి యోగవిభాగా దచ్. * ౨½. * తి. క్షత్రధర్మచికీర్షయా తద్ధర్మవృద్ధిక
రణేచ్ఛయా. * ౩½. * ఋషేరితి. నివేశంసన్నివేశం. ౫. * తి. మహోదయనామకం. * ౭.
౯. సైషేతి. పూర్వాభిచరితా పూర్వవాహినీ. ౧౦. కుశసాభ ఇతి. ఘృతాచ్యామప్సరసి. ౧౧. *
గాయంత్యఇతి. ౧౩. అథేతి. ఆమోదం హర్షం - ఉద్యానభూమి మాగమ్య - విరేజు రితిశేషః.

వీత్. ౧౫. అహం వః కామయే సర్వా భార్యా మమ భవిష్యథ, మానుష స్త్యజ్యతాం భావో దీర్ఘమాయు రవాప్స్యథ. ౧౬. చలంహి యౌవనం నిత్యం మానుషేషు విశేషతః, అక్షయ్యం యౌవనం ప్రాప్తా అమరశ్చ భవిష్యథ. ౧౭. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాయో రక్లిష్టకర్మణః, అపహాస్య తతో వాక్యం కన్యాశత మథాబ్రవీత్. ౧౮. అంత శ్చరసి భూతానాం సర్వేషాం త్వం సురోత్తమ, ప్రభావజ్ఞాస్స్మతే సర్వాః కిమస్మా నవమన్యసే. ౧౯. కుశనాభసుతా స్సర్వా స్సమర్థా స్త్వాం సురోత్తమ,స్థానా చ్చ్యావయితుం దేవం రక్షామస్తు తపో వయం. ౨౦. మాభూ త్సకాలో దుర్మేధః పితరం సత్యవాదినం, నావమన్యస్వ ధర్మేణ స్వయంవర ముపాస్మహే. ౨౧. పితాహి ప్రభు రస్మాకం దైవతం పరమంహి సః, యస్య నో దాస్యతి పితా స నో భర్తా భవిష్యతి. ౨౨. తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ ప్రభుః. ౨౩. (అరత్నిమాత్రాకృతయో భగ్నదర్పా భయార్దితాః,) తాః కన్యా వాయునా భగ్నా వివిశు ర్నృపతేర్గృహం, ప్రాపతన్ భువి సంభ్రాంతా స్సలజ్జా స్సాస్రలోచనాః. ౨౪. స చ తా దయితా దీనాః కన్యాః పరమశోభనాః, దృష్ట్వా భ

సంపన్నాః - సర్వత్ర ఆత్మాస్వరూపం యస్యస సర్వాత్మకః - సర్వత్ర సంచారీత్యర్థః. ౧౫. అహమితి. వః భవతీః - మానుషే భవో మానుషః - భావః అనురాగః త్యజ్యతాం - తథాసతి దీర్ఘమాయు రవాప్స్యథ. ౧౬. చలమితి. నిత్యం సర్వదా - అక్షయ్య మితి - మద్భార్యాత్వ ఇతిశేషః. ౧౭. తస్యేతి. అక్లిష్టకర్మణః అప్రతిహత కర్మణః-తతః తద్వాక్యశ్రవణేన-అపహాస్య అథాబ్రవీత్. ౧౮. అంత రితి. అంతశ్చరసి ప్రాణరూపేణ - భూతానాం ప్రాణినాం - ప్రభావజ్ఞాః ఏవంవిధప్రభావజ్ఞాః - అస్మాన్ జ్ఞాతభవత్ప్రభావాన్. ౧౯. కుశేతి. స్థానాత్ అధికారాత్-దేవం భవంతం. ౨౦. మాభూదితి. సః నః పితా - తే - కాలః మృత్యుః - మాభూత్ - హే దుర్మేధః దుర్బుద్ధే-పితరం నావమన్యస్వ ధర్మేణ పితృదానరూపేణ - వరం - స్వయముపాస్మహే ప్రతీక్షామహే - పితాస్వయం యస్మైదాస్యతి తం ప్రతీక్షామహ ఇత్యర్థః. ౨౧. ఉక్తం వివృణోతి-పితేతి. ౨౨. తాసామితి. బభంజ కుబ్జీచకార. ౨౩. తా ఇతి. సలజ్జాః-శరీరవైరూప్యాదితిభావః. ౨౪. సచేతి. సంభ్రాం

---

౧౪. ౧౫. తి. మత్కామనాపూరణే - మమదేవస్య మానుష్యోపి యూయం భార్యా భవిష్యథేత్యాది ర్వశీకరణాయార్థవాదః - నను - మానుషీణాం దేవసంబంధోఽనుచిత స్తత్రాహ - మానుష స్త్యజ్యతాంభావఇతి - మదంగీకారమాత్రేణ విలక్షణశక్త్యావిర్భావాత్ మానుషభావత్యాగేస్వతఏవ భవతీనాం సామర్థ్యం భవిష్యతి - తత్ఫలమాహ - దీర్ఘమితి. ౧౬. ౧౯. కుశనాభేతి. స్థానాత్ అధికారాత్ - దేవ మింద్రం. ౨౯. మాభూ దిత్యాది. సః పితా తే కాలో మృత్యుః - మాభూత్ తేన తం నావమన్యస్వ-ధర్మేణ - పితృప్రదానరూపేణ - వరం పతి ముపాస్మహే - ప్రతీక్షామహే - ప్రభుః వాయుః. * తి. హేదుర్మేధః దుర్బుద్ధే - యత్రకాలే పితర మవమన్య అవమానవిషయం కృత్వా-స్వధర్మేణ కామేన స్వయంవర ముపాస్మహే స్వాతంత్ర్యేణ వయం పతి మంగీకుర్మః. స కాలః కదాచిదపి మాభూదిత్యన్వయః - నావమన్యేతి పాఠస్తు క్వాచిత్కోఽపపాఠః - తథాపాఠే - న ఇతిచ్ఛేదః - ఛాందసం దీర్ఘత్వం - నః అస్మాకం స కాలో మాభూదిత్యన్వ

గ్నా స్తదా రాజా సంభ్రాంత ఇద మబ్రవీత్. ౨౫. కిమిదం కథ్యతాం పుత్ర్యః కో ధర్మ మవమన్యతే, కుబ్జాః కేన కృతా స్సర్వా వేష్టంత్యో నాభిభాషథ. ౨౬. ఏవం రాజా వినిశ్వస్య సమాధిం సందధే తతః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కుశనాభస్య ధీమతః, శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్వా కన్యాశత మభాషత. ౧. వాయు స్సర్వాత్మకో రాజ న్ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి, అశుభం మార్గ మాస్థాయ న ధర్మం ప్రత్యవేక్షతే. ౨ పితృమత్యః స్మ భద్రంతే స్వచ్ఛందే న వయం స్థితాః, పితరం నో వృణీష్వ త్వం యది నో దాస్యతే తవ. 3. తేన పాపానుబంధేన వచనం నప్రతీచ్ఛతా, ఏవం బ్రువంత్య స్సర్వాః స్మ వాయునా నిహతా భృశం. ౪. తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా పరమధార్మికః,

---

తః వ్యాకులచిత్తః. ౨౫. కిమితి. కో ధర్మ మవమన్యతే- బలాత్కారం కరోతీత్యర్థః - కుబ్జాః వక్ర శరీరాః. ౨౬. ఏవమితి. పృష్ట్వేతి శేషః - వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా - సమాధిం కిం వక్ష్యంతీతి తద్వచన శ్రవణావధానం. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

అథ కుశనాభస్య కన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేష ఉచ్యతే త్రయస్త్రింశే - తస్యేత్యాది. శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్వా - పాదయోః ప్రణమ్యేత్యర్థః. ౧. వాయురితి. ప్రధర్షయితుం - అభిభవితుం. ఇచ్ఛతి - వర్తమాన సామీప్యాల్లట్ - అశుభం బలాత్కారరూపం. ౨. పితృమత్య ఇతి. పితృమత్యః స్మ-అతః - స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే కించి త్పతిస్వీకారవిషయే వయం న స్థితాః- అతో నః పితరమేవ వృణీష్వ - సయది-నః అస్మాన్ - తుభ్యం దాస్యతి తదా తవ భవిష్యామః-తేభద్ర మస్తు. 3. తేనేతి. ఏవం బ్రువంత్యోవయం అస్మాకం వచనం-న ప్రతీచ్ఛతా అనంగీకుర్వతా - పాపానుబంధేన పాపానుసారిణా తేన వాయునా - నిహతాః. ౪. తాసామితి. అనుత్తమం-క్షమావత్త్వాత్.

యః. ముని. కుశనాభకన్యకాశతం - స్వవిషయ నిరతిశయాభిలాష విశేషాకృష్ట చిత్తం స్వయమేవ ప్రతియాచమానం వాయుం ప్రత్యాహ - మాభూదితి. దుర్మేధః దుర్మతే వాయో-ధర్మేణ గాంధర్వవివాహరూపధర్మేణ - స్వయమేవ విద్యమానపితృచరణా అపి తద్రహితా ఇవ స్వతంత్రా స్సత్యః వరం పతిం యదా ఉపాస్మహే భజామః - స కాలః మాభూత్-తాదృశకాలవిశేషః కదాపి నోత్పద్యతాం - తేన సత్యవాదినం పితరం నావమన్యస్వ - అస్మత్పితురవమానం నాచరేత్యర్థః - యద్వా - సః అస్మత్పితా తే కాలః అంతకః మాభూత్-అతఏవ తం నావమన్యస్వ - పితృమత్యో వయం - న స్వచ్ఛందే స్థితాః - అతఏవ ధర్మేణ పితృమత్యనురోధనధర్మేణ స్వయంవరముపాస్మహ ఇత్యర్థః. ౨౧. ౨౬. ఏవమితి. ఏవం వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా సమాధిం సందధే - సమాధిర్వ్యథితస్య మనసః సమాధానం. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

తస్యేతి. చరణౌస్పృష్ట్వానమస్కృత్య. ౧. వాయురితి. ఇచ్ఛతి ఐచ్ఛత్-ప్రత్యవేక్షతే ప్రత్యవైక్షత. ౨. పితృమత్య ఇతి. స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే - యది నః అస్మాన్ - దాస్యతే దాస్యతి - తర్హి వయం త్వదీయాః. 3. తేనేతి. పాపానుబంధేన పాపానువర్తనహేతునా వచనం నప్రతీచ్ఛతా

ప్రత్యువాచ మహాతేజాః కన్యాశత మనుత్తమం. ౫. క్షాంతం క్షమావతాం పుత్ర్యః కర్తవ్యం సుమహత్కృతం, ఐకమత్య ముపాగమ్య కులంచావేక్షితం మమ. ౬. అలంకారోహి నారీణాం క్షమాతు పురుషస్యవా. ౬౹ దుష్కరం తచ్చయత్క్షాంతం త్రిదశేషు విశేషతః, యాదృశీ వః క్షమా పుత్ర్యస్సర్వాసా మవిశేషతః. ౭౹. క్షమా దానం క్షమా యజ్ఞః క్షమా సత్యం హి పుత్రికాః, క్షమా యశః క్షమా ధర్మః క్షమయావిష్ఠితం జగత్. ౮౹. విసృజ్య కన్యాః కాకుత్స్థ రాజా త్రిదశవిక్రమః, మంత్రజ్ఞో మంత్రయామాస ప్రదానం సహమంత్రిభిః, దేశకాలౌ ప్రదానస్య సదృశే ప్రతిపాదనం. ౧౦. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు చూళీనామమహామునిః, ఊర్ధ్వరేతా శ్శుభాచారో బ్రాహ్మం తప ఉపాగమత్. ౧౧. తప్యంతం తమృ

---

౫. క్షాంతమితి. హేపుత్ర్యః క్షమావతాం - కర్తవ్యం కర్తుమర్హం - కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ- క్షాంతం క్షమా - భావే నిష్ఠా - కృతం ఇదం సుమహత్కర్మ - దేవేప్రార్థ్యమానే ప్యవికృతచిత్తత్వం - శరీరం భంజయతి సతి - నిష్క్రోధత్వంచ దుష్కరమితి భావః - కులంచావేక్షితం - కులానురూపం కృత్యం కృతమిత్యర్థః. ౬. ఉక్తమర్థం వివృణోతి - అలంకార ఇతి అర్ధం-క్షమాఅపరాధసహిష్ణుత్వం. ౬౹. దుష్కర మితి. వః తత్క్షాంతం క్షమా - దుష్కరం - త్రిదశేషు రూపైశ్వర్యసంపన్నేషు - విశేషతో దుష్కరం - యాదృశీతి సర్వాసామవిశేషతః యా క్షమా సాపి దుష్కరేత్యన్వయః-క్షమైవ దుష్కరాతత స్త్రిదశేషు దుష్కరా తతోపి-సర్వాసా మవిశేషేణ క్షమాదుష్కరైవేత్యర్థః. ౭౹. క్షమాం ప్రశంసతి-క్షమేతి. క్షమా - దానం - దానేన యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తత్క్షమయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-ధర్మః-తటాకారామ నిర్మాణాదిః - క్షమయా భూమిసంబంధిన్యా జగచ్చరాచరం - విష్ఠితం స్థితం - భవతి. ౮౹. విసృజ్యేతి. అర్ధత్రయం. ప్రదానం కన్యాప్రదానం - చింతాప్రకార మాహ దేశఇతి - ప్రదానస్య కన్యాప్రదానస్య-ఉచితౌ దేశకాలౌ సదృశే స్వకులస్యసదృశే - పాత్రే ప్రతిపాదనం చ మంత్రయామాసేత్యర్థః. ౧౦. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నేవకాలే కుశనాభీయకాలే-ఉత్తరత్రాన్వయః - ఊర్ధ్వరేతాః - అస్ఖలితరేతాః - బ్రాహ్మం తపః వైదికం తపః-బ్రహ్మోద్దేశ్యకంవా. ౧౧. తప్యంతమితి. తత్ర తస్మిన్దేశే - తదా

అనంగీకుర్వతా-వాయునా నిహతాః. ౪. ౫. క్షాంతమిత్యాది. క్షమావతాం కర్తవ్యం మహత్ క్షాంతం ధైర్యం భవతీభిః కృతం. ౬. ౬౹. దుష్కర మిత్యాది. యత్క్షాంతం తత్ దుష్కరం - యాదృశీ వః క్షమా ధృతిః - సా దుష్కరా త్రిదశేషు విశేషతః దుష్కరా - కుతః-తేషా మాభిరూప్యాది కమనీయగుణబాహుళ్యాత్ - సాభవతీభిః కృతా - యద్వా - పరకృతాపరాధసహిష్ణుత్వంక్షమా - అపరాధసద్భావేపి శాపాప్రదానరూపం చిత్తసంయమనం క్షాంతం భవతీభిః కృతం- స్థానాచ్చ్యావయితు మిత్యాదినా తాసాం శాపదానసామర్థ్యం వ్యక్తం - అయంభావః దుష్కరా క్షమా సర్వత్ర కర్తవ్యా త్రిదశేషు విషయే విశేషతః కర్తవ్యా - సా భవతీభిః కృతా. ౭౹. ౮౹. విసృజ్యేతి. ప్రదానం కన్యాప్రదానం-చింతాప్రకారమాహ - దేశేతి. ప్రదానస్యప్రదేయస్య కన్యాశతస్య - సదృశే వరే ప్రతిపాదనం కర్తవ్యమితి. ౧౦. ఏతస్మిన్నితి. బ్రాహ్మం వైదికం తపః ఉపాగమత్ కృతవాన్. * తి. ఊర్ధ్వరేతాః బ్రహ్మచారీ - బ్రాహ్మం తపః బ్రహ్మవిషయే చిత్తైకాగ్రతా-'మనసశ్చేంద్రియాణాంచ ఐకాగ్ర్యం పరమంతప' ఇతిస్మృతిః. * ౧౧. * తి. ఋద్ధా

షిం తత్ర గంధర్వీ పర్యుపాసతే, సోమదానామ భద్రం తే ఊర్మిళా తనయా తదా.
౧౨. సా చ తం ప్రణతా భూత్వా శుశ్రూషణపరాయణా, ఉవాసకాలే ధర్మిష్ఠా
తస్యాస్తుష్టోఽభవద్గురుః. ౧౩. స చ తాం కాలయోగేన ప్రోవాచ రఘునందన,
పరితుష్టోఽస్మి భద్రం తే కిం కరోమి తవ ప్రియం. ౧౪. పరితుష్టం మునిం జ్ఞాత్వా
గంధర్వీ మధురస్వరా, ఉవాచ పరమప్రీతా వాక్యజ్ఞా వాక్యకోవిదం. ౧౫. లక్ష్మ్యా
సముదితో బ్రాహ్మ్యా బ్రహ్మభూతో మహాతపాః, బ్రాహ్మేణ తపసా యుక్తం
పుత్ర మిచ్ఛామి ధార్మిక. ౧౬. అపతిశ్చాస్మి భద్రం తే భార్యా చాస్మి న కస్య
చిత్, బ్రాహ్మేణోపగతాయాశ్చ దాతు మర్హసి మే సుతం. ౧౭. తస్యాః ప్ర
సన్నో బ్రహ్మర్షి ర్దదౌ పుత్ర మనుత్తమం, బ్రహ్మదత్త ఇతి ఖ్యాతం మానసం
చూళిన స్సుతం. ౧౮. స రాజా సౌమదేయస్తు పురీ మధ్యావసత్తదా, కాంపిల్యాం
పరయా లక్ష్మ్యా దేవరాజో యథా దివం. ౧౯. స బుద్ధిం కృతవా న్రాజా కుశనాభ
స్సుధార్మికః, బ్రహ్మదత్తాయ కాకుత్స్థ దాతుం కన్యాశతం తదా. ౨౦. తమాహూ
య మహాతేజా బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, దదౌ కన్యాశతం రాజా సుప్రీతేనాంత
రాత్మనా. ౨౧. యథాక్రమం తతః పాణీన్ జగ్రాహ రఘునందన, బ్రహ్మదత్తో

తత్కాలే - తప్యంతం - దాహార్థేపి వ్యత్యయాచ్ఛ్యన్ - గంధర్వీ-జాతివాచిత్వాత్ -పర్యుపాసతే అశుశ్రూషత - మధ్యేమధ్యే భద్రమస్త్వితి ప్రయోగ శ్శుభోత్తరత్వాయ. ౧౨. సాచేతి. కాలే కియతి కాలే - తుష్టోఽభవత్ - బ్రహ్మర్షిత్వా ద్గురురిత్యుక్తిః. ౧౩. సచేతి. కాలయోగేన శుశ్రూషాపరిపాకకాలసంబంధేన - కరోమి కుర్యాం. ౧౪. పరితుష్టమితి. వాక్యకోవిదం వాక్యే వచనే - కోవిదం సమర్థం. ౧౫. లక్ష్మ్యేతి. బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా బ్రహ్మవర్చసేన - సముదితః శ్రేష్ఠః - అతఏవ బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మతుల్యః - మహాతపా అసి-అస్మాత్త్వత్తః పుత్ర మిచ్ఛామి— దీప్యసే పరయా లక్ష్మ్యేతి కోశాంతరే. ౧౬. అపతిరితి. విధవాప్యపతిర్భవతి తత్రాహ - భార్యేతి. ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః - మే - బ్రాహ్మేణ తపోమహిమ్నా. ౧౭. తస్యా ఇతి. బ్రహ్మణా తపోయోగేన దత్తో బ్రహ్మదత్తః - చూళిన స్స్వస్య - మానసం మనస్సంకల్పజం - సుతం దదౌ. ౧౮. స ఇతి. రాజా క్షత్రియః - క్షత్రజత్వాత్ - లక్ష్మ్యా సంపదా - యుక్తః - ఏతస్మిన్నంతరే పురీ మధ్యావసదితి సంబంధః. ౧౯. సబుద్ధిమితి. తదా బ్రహ్మదత్తస్య కాంపిల్యాఖ్యాయాం పుర్యా మావాసకాలే. ౨౦. తమితి. రాజా రంజకః. ౨౧. యథేతి. తాసాం పాణీన్

చూళీ తపశ్చరతి తదా ఊర్మిళా తనయా సోమదానామ గంధర్వీ తం పర్యుపాస్తే స్మ - మయ్యనుగ్రహం కుర్వితి ప్రార్థనయా సేవతే స్మ. * ౧౨. సేతి. కాలే కియతి కాలే. ౧౩. స చేతి. కాలయోగేన ప్రసాదకాలయోగేన-కింకరోమి కింకరవాణి. ౧౪. ౧౫. లక్ష్మ్యేతి. బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సముదితః బ్రహ్మభూతో మహాతపాః త్వం అతో బ్రాహ్మేణ బ్రహ్మశక్తియోగేన-యుక్తం - పుత్ర మిచ్ఛామి. ౧౬. అపతిరిత్యాది. పూర్వం చాపతి రస్మి ఇదానీం న కస్యచి ద్భార్యాస్మి నైష్ఠిక బ్రహ్మచారిణీత్యర్థః - అతో బ్రాహ్మేణ ధర్మేణ ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః మే సుతం దాతు మర్హసి. * తి. స రాజా గంధర్వ్యాస్సోమదాయాః క్షత్రియాత్వాత్ - కాంపిల్యాం కంపిలేన నిర్వృత్తాం. ౧౯. స ఇతి. దాతుం బుద్ధిం నిశ్చయం కృతవాన్. ౨౦. ౨౨. స్పృష్టేతి. వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః-అస్య బ్రహ్మ

మహీపాల స్తాసాం దేవపతిర్యథా. ౨౨. స్పృష్టమాత్రే తతః పాణౌ వికుబ్జా విగతజ్వరాః, యుక్తాః పరమయా లక్ష్మ్యా బభుః కన్యాశతం తదా. ౨౩. స దృష్ట్వా వాయునా ముక్తాః కుశనాభో మహీపతిః, బభూవ పరమప్రీతో హర్షం లేభే పునః పునః. ౨౪. కృతోద్వాహం తు రాజానం బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, సదారం ప్రేషయామాస సోపాధ్యాయగణం తదా. ౨౫. సోమదాపి సుసంహృష్టా పుత్రస్య సదృశీం క్రియాం, యథాన్యాయంచ గంధర్వీ స్నుషా స్తాః ప్రత్యనందత, స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వాచ తాః కన్యాః కుశనాభం ప్రశస్యచ. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

కృతోద్వాహే గతే తస్మిన్ బ్రహ్మదత్తేచ రాఘవ, అపుత్రః పుత్రలాభాయ పౌత్రీ మిష్టి మకల్పయత్. ౧. ఇష్ట్యాంతు వర్తమానాయాం కుశనాభం మహీపతిం, ఉవాచ పరమోదారః కుశో బ్రహ్మసుత స్తదా. ౨. పుత్ర తే సదృశః పుత్రో భవిష్యతి సుధార్మికః, గాధిం ప్రాప్స్యసి తేన త్వం కీర్తిం లోకేచ శాశ్వతీం. ౩. ఏవ

జగ్రాహ - దేవపతి ర్యథా దేవపతిసదృశః - తత్తుల్యవిభవ ఇత్యర్థః. ౨౨. స్పృష్టేతి. తత శ్చాలిసూనునా-పాణా వితి జాత్యేకవచనం - వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః-శతంకన్యాబభుః-విసర్గలోపఆర్షః - బభుః కన్యాశత మితి పాఠః.౨౩.సఇతి. వాయునా ముక్తాః-కన్యా ఇతి శేషః-పరమప్రీతః అనుకూల వరలాభేన పరమప్రీతః - హర్షం వికుబ్జత్వకృతం. ౨౪. కృతేతి. ప్రేషయామాస-కాంపిల్యా మితి శేషః. ౨౫. సోమదేతి సార్ధశ్లోకః.సోమదా-చూళిపుత్రమాతా-పుత్రసదృశీం క్రియాందారక్రియాం-దృష్ట్వేతి శేషః - యథాన్యాయం యథాక్రమం-స్నుషాః-కన్యాః కుశనాభపుత్రీః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతకథాశేష మాహ-చతుస్త్రింశే కృతోద్వాహ ఇత్యాది. అపుత్రః కుశనాభః - పుత్రాయేయం పౌత్రీ-తాం. ౧. ఇష్ట్యామితి. కుశః కుశనాభపితా. ౨. పుత్రేతి. సదృశః - గుణై రితి శేషః-స పుత్రః కిం నామకః తత్రాహ - గాధి మితి - గాధినామానం పుత్రం ప్రాప్స్యసే - తేన గాధినా-శశ్వద్భవా శాశ్వతీ-భవార్థే అణ్-బహిషష్టిలోపవచనా దవ్యయానాంభమాత్రే టిలోపః కాచిత్కః - అత్ర నతతో జీప్-తాం. ౩. ఏవమితి. అనేన సదా బ్రహ్మ

తేజస్సంపత్తి రేవాత్ర కారణం విజ్ఞేయం-వాయునా భగ్నాః-పూర్వ మితి శేషః. * ౨౨. తేన రాజ్ఞా పాణౌ స్పృష్టమాత్రే తాః కన్యాః వికుబ్జాః కుబ్జత్వరహితా ఆసన్నితి శేషః - బ్రాహ్మతపోయుక్తత్వా దేతాదృశసామర్థ్యం రాజ్ఞః-ఏవంచ సతి తత్కన్యాశతం పరమయా లక్ష్మ్యా బభా విత్యన్వయః. ౨౩. ౨౫. సోమదేతి. సదృశక్రియాం సదృశవివాహం - సదృశక్రియా మిత్యస్య ప్రత్యనందతేతి పరేణ సంబంధః.౨౬.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

కృతోద్వాహ ఇతి. అపుత్రః కుశనాభః. * ౧. బ్రహ్మదత్తేచేతి-చస్త్వర్థః - కన్యాశతసముచ్చయార్థో వా - పుత్రలాభాయ పుత్రప్రాప్తయే. * ౧. ౨. పుత్రేతి. తేన గాధినా. ౩. * ౩.

ముక్త్వా కుశో రామ కుశనాభం మహీపతిం, జగామాకాశ మావిశ్య బ్రహ్మలోకం సనాతనం. ౪. కస్యచి త్త్వథ కాలస్య కుశనాభస్య ధీమతః, జజ్ఞే పరమధర్మిష్ఠో గాధి రిత్యేవ నామతః. ౫. సపితా మమ కాకుత్స్థ గాధిః పరమ ధార్మికః, కుశవంశ ప్రసూతోస్మి కౌశికో రఘునందన. ౬. పూర్వజా భగినీచాపి మమ రాఘవ సువ్రతా, నామ్నా సత్యవతీ నామ ఋచీకే ప్రతిపాదితా. ౭. సశరీరా గతా స్వర్గం భర్తార మనువర్తినీ, కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తాచ మహానదీ. ౮. దివ్యా పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా, లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమ. ౯. తతోఽహం హిమవత్పార్శ్వే వసామి నిరత స్సుఖం, భగిన్యాం స్నేహ సంయుక్తః కౌశిక్యాం రఘునందన. ౧౦. సా తు సత్యవతీ పుణ్యా సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా, పతివ్రతా మహాభాగా కౌశికీ సరితాం వరా. ౧౧. అహం హి నియమా ద్రామ హిత్వా తాం సముపాగతః, సిద్ధాశ్రమ మనుప్రాప్య సిద్ధోఽస్మి తవ తేజసా. ౧౨. ఏషా రామ మమోత్పత్తి స్స్వస్య వంశస్య కీర్తితా, దేశస్యచ మహాబాహో

లోకవాసీ కుశః పుత్రానుగ్రహార్థం భువ మాగత ఇత్యవగమ్యతే - సనాతనం నిత్యం. ౪. కస్యచిదితి. కస్యచిత్కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి - గాధి రిత్యేవ - యథా పిత్రోక్తం తథైవేత్యర్థః-జజ్ఞే ఘృతాచ్యాం భార్యాయాం. ౫. సఇతి. యతః కుశవంశ ప్రసూతోఽస్మి అతః కౌశికసంజ్ఞోఽస్మి - కుశశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే ఠక్. ౬. పూర్వజేతి. పూర్వజా జ్యేష్ఠా - ఋచీకే - ఋచీకాఖ్య మునయ ఇత్యర్థః. ౭. సశరీరేతి. భర్తార మనువర్తినీ - భర్త్రనువర్తన ధర్మప్రభావాదితిభావః - నకేవలం స్వర్గగమన మస్యాః మహానదీత్వంచ జాత మిత్యాహ - కౌశికీతి. ౮. దివ్యేతి. దివ్యా శ్లాఘ్యా - హిత మాముష్మికం - కామః ఐహికం - తదుభయార్థం - ప్రవృత్తా - నదీరూపేణ స్వర్గాద్ధిమవంత ముపాశ్రితేత్యర్థః. ౯. తతఇతి. యతో హిమవంత మాశ్రితా తత ఇత్యర్థః. ౧౦. సత్యవతీ నామ నిమిత్త మాహ - సాత్వితి. ౧౧. ఏవంభూతస్య సిద్ధాశ్రమాగమననిమిత్త మాహ - అహం హీతి. నియమాత్ యాగనియమా ద్ధేతోః - సముపాగతః - సిద్ధాశ్రమ మితి శేషః. ౧౨. ఏషేతి. మమ స్వస్య వంశస్య చోత్పత్తిః ప్రసంగాత్ కీర్తితా - యత్త్వయా పృష్టం తద్దేశస్య గిరివ్రజ

కుశో నామేతి పాఠే ఏతత్కుశవృత్తం ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః - ఆకాశ మావిశ్య ఆకాశరూపోభూత్వా - అనేన తస్య ముక్తత్వం సూచితం- తేన స్వవంశస్య మాహాత్మ్యాతిశయ స్సూచితః. ౪. ౬. పూర్వజేతి. ఋచీకే ఋచీకాయ ప్రతిపాదితా దత్తా. ౭. సశరీరేతి. అనువర్తినీ శుశ్రూషమాణా-నకేవలం సశరీరతః స్వర్గగమనం-అపితు-అస్యా మహానదీత్వమపి జాత మిత్యాహ - కౌశికీత్యాదినా. ౮. దివ్యేతి. దివ్యా - అనన్యసాధారణా - హితకామార్థం హిత మాముష్మికం - కామః ఐహికం-తదర్థం - యత స్సా హిమవంత ముపాశ్రితా-అత ఇత్యర్థః. ౯. * తి. యతో భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః - అతో హిమవత్పార్శ్వే కౌశిక్యాం నియతః నిత్యం సుఖం వసామీత్యన్వయః. ౧౦. ఇతశ్చతత్రవాస ఇత్యాహ-సాత్వితి. సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా-తజ్జలపానాదినా సత్యాన్మనో ననివర్తత ఇతిభావః. ౧౧. అహమితి. నియమాత్ అధ్వరనియమా ద్ధేతోః * తి. నియమాత్ గయాపిండదానవత్సిద్ధాశ్రమైక సాధ్యయోగజన్యసిద్ధిహేతోః - ఆగమనకార్యం చ త్వదనుగ్రహాత్సిద్ధ మిత్యాహ-సిద్ధాశ్రమ మితి. ౧౨. ఏషేతి. కుశవంశప్రసూతోస్మీత్యాదినా స్వస్యోత్పత్తిః బ్రహ్మయోని రిత్యాది మహాప్రబంధేన

యస్యాం త్వం పరిపృచ్ఛసి. ౧౩. గతోఽర్ధరాత్రః కాకుత్స్థ కథాః కథయతో మమ, నిద్రామభ్యేహి భద్రం తే మాభూద్విఘ్నోఽధ్వనీహ నః. ౧౪. నిష్పందాస్తరవస్సర్వే నిలీనా మృగపక్షిణః, నైశేన తమసా వ్యాప్తా దిశశ్చ రఘునందన, శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యా నభో నేత్రైరివావృతమ్, నక్షత్రతారాగహనం జ్యోతిర్భిరవభాసతే, ఉత్తిష్ఠతిచ శీతాంశుశ్శశీ లోకతమోనుదః, హ్లాదయన్ ప్రాణినాం లోకే మనాంసి ప్రభయా విభో, నైశాని సర్వభూతాని ప్రచరంతి తతస్తతః, యక్షరాక్షససంఘాశ్చ రౌద్రాశ్చ పిశితాశనాః. ౧౮. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా విరరామ మహామునిః, సాధుసాధ్వితి తం సర్వే మునయో హ్యభ్యపూజయన్. ౧౯. కుశికానామయం వంశో మహాన్ ధర్మపరస్సదా, బ్రహ్మోపమా మహాత్మానః కుశవంశ్యా నరోత్తమాః. ౨౦. విశేషేణ భవానేవ విశ్వామిత్రో మహాయశః, కౌశికీచ సరిచ్ఛ్రేష్ఠా కులోద్యోతకరీ తవ. ౨౧. ఇతి తైర్మునిశార్దూ

దేశస్య - వైభవం చోక్తం. ౧౩. ఇతః పరం న ప్రష్టవ్యమిత్యాశయేనాహ - గతఇతి. అర్ధో రాత్రేరర్ధరాత్రః - అనపుంసకత్వేప్యర్ధం నపుంసక మిత్యర్ధ స్సమాసః - అహస్సర్వేత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ - రాత్రాహ్నేతి పుల్లింగతా - అత్రార్ధశబ్దోంశవాచీ - ఉక్తంహి - 'భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంఽశక' ఇతి, యావతి రాత్రిభాగే నిద్రా నిషిద్ధా తావాన్ గత ఇత్యర్థః - జాగరణే కో దోష ఇత్యత్రాహ - మాభూదితి. శ్వో గంతవ్యాధ్వని నిద్రాభావప్రయుక్తాలస్యకృతో విఘ్నో మాభూదిత్యర్థః - మమ కథా కథయతః మయి కథాం కథయతి. ౧౪. నిశాముఖం వర్ణయతి చతుర్భిః నిష్పందా ఇత్యాది. నిష్పందాః - పక్షిసంచారాభావాదితి భావః - నిలీనాః - నిద్రాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః - నైశేన సంధ్యాతిరిక్తకాలికేన - సంధ్యా వియుజ్యతే - వియుక్తా వర్తమానసామీప్యే లట్ - నక్షత్రైః అశ్విన్యాదిభిః - తారాభిః కేవలనక్షత్రైశ్చ - గహనం వ్యాప్తం నభః జ్యోతిర్భిః జ్యోతిష్మద్భిః నేత్రైరావృత మివావభాసతే - ఉత్తిష్ఠతీతి - ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీతి పరస్మైపదం - తమోనుదతీతి తమోనుదః - ఇగుపధలక్షణః కః - నిశాయాం ప్రభవంతి నైశాని - ప్రభవతీత్యణ్ - భూతానిఉలూకాదయః - తతస్తతః తత్రతత్ర పౌర్ణమాస్యాం యజ్ఞంసమాప్య ద్వితీయాయాం ప్రస్థాన మితి చతుర్ఘటికానంతరం చంద్రోదయ ఇతి సర్వథార్ధరాత్రశబ్దః - ప్రదోషపర ఏవ. ౧౮. ఏవమితి. అభ్యపూజయన్ అస్తువన్. ౧౯. కుశికానామితి. గాధేః కుశిక ఇతి నామాంతరం - కుశికానాం తద్గోత్రజానాం - బ్రహ్మోపమాః చతుర్ముఖోపమాః. ౨౦. విశేషేణేతి. విశ్వామిత్రః

స్వవంశోత్పత్తిః ఏషా వసుమతీత్యాదినా దేశస్యోత్పత్తిః - కీర్తితేత్యర్థః. ౧౩. గతోఽర్ధరాత్ర ఇతి. అత్ర అర్ధరాత్రశబ్దేన ప్రదోషో లక్ష్యతే - అన్యథా శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్తరత్ర తద్వచనం విరుధ్యేత కథాంతరశ్రవణకౌతూహలతదర్థప్రార్థనవిరామార్థకాలవిప్రకర్షం ప్రీత్యా ప్రకాశయతి - నపునః పరమార్థేనేతి. యథా శ్రుతార్థగ్రహణేతు శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యత్ర భూతార్థే లట్. ౧౪. శనైరిత్యాది. నక్షత్రతారాగహనం నక్షత్రైర్గ్రహైర్గహనం - అత ఏవ నేత్రైరావృతమివ నభః జ్యోతిర్భిః ఉడుభిః తేషాం రశ్మిభిర్వా అవభాసతే - నైశాని నిశాయాం చరంతీతి తథా. * తి. శనైర్వియుజ్యతే - వియుక్తేత్యర్థః - వర్తమానసామీప్యే భూతే లట్. ౧౮. * తి. అభ్యపూజయన్ అస్తువన్. ౧౯. * తి. స్తుతిప్రకార మాహ - కుశికానా మిత్యాది. బ్రహ్మోపమాః బ్రహ్మర్షితుల్యాః. ౨౦ * తి. హే మహాయశః విశ్వా

లైః ప్రశస్తః కుశికాత్మజః, నిద్రా ముపాగమచ్ఛ్రీమా నస్తం గత ఇవాంశు మాన్. ౨౨. రామోఽపి సహ సౌమిత్రిః కించి దాగతవిస్మయః, ప్రశస్య మునిశార్దూలం నిద్రాం సముపసేవతే. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

ఉపాస్య రాత్రిశేషం తు శోణాకూలే మహర్షిభిః, నిశాయాం సుప్రభాతాయాం విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧. సుప్రభాతా నిశా రామ పూర్వాసంధ్యా ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ భద్రం తే గమనాయాభిరోచయ ౨. తచ్ఛ్రుత్వావచనం తస్య కృత్వా పౌర్వాహ్ణికీం క్రియాం, గమనం రోచయామాస వాక్యం చేద ముపాచహ. ౩. అయం శోణ శ్శుభజలో౽గాధః పులినమండితః, కతరేణ పథా బ్రహ్మన్ సంతరిష్యామహే వయం. ౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీదిదం, ఏష పంథా మయోద్దిష్టో యేన యాంతి మహర్షయః. ౫. ఏవ ముక్తా మహర్షయో విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, పశ్యంత స్తే ప్రయాతా వై వనాని వివిధానిచ. ౬.

విశ్వామిత్రసంజ్ఞః - భవానేవ మహాత్మేత్యనుషంగః-కౌశికీ చ-తవ కులోద్యోతకరీ కులప్రకాశకరీ. ౨౧. ఇతీతి. ప్రశస్తః స్తుతః శంసుస్తుతౌ - యస్య విభాషేతి నేట్ - అనిదితా మితి నలోపః - శ్రీమాన్ ప్రశంసాకృతహర్షజనితశ్రీమాన్ - అస్తం గతోంశుమానివ తద్వత్ప్రబోధాజనక ఇత్యర్థః. ౨౨. రామోపీతి. కించి దాగతనిస్మయః - నిద్రాపారవశ్యా దితి భావః - సముపసేవతే - అధ్వశ్రమవశా త్సమ్యక్ ప్రాప్తః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుం పృచ్ఛతి పంచత్రింశే - ఉపాస్యేత్యాది. ఉపాస్య స్థిత్వా - శయిత్వేతి యావత్ - రాత్రిశేష మిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా-సుప్రభాతాయాం-నివృత్తాయా మితి యావత్-అత్ర రాత్రిశేష మిత్యనువాదాత్ పూర్వసర్గే గతోఽర్ధరాత్ర ఇత్యత్ర నిశీథపరత్వం స్వరసమితి గమ్యతే - యద్వా-రాత్రిశేషం బ్రాహ్మే ముహూర్తే - ఉపాస్య పరమాత్మాన మితిశేషః-'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయ చింతయే దాత్మనో హిత'మితిస్మృతేః. ౧. సుప్రభాతేతి. గమనాయ గంతుం-క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ. ౨. తదితి. పూర్వాహ్ణే భవా పౌర్వాహ్ణికీ - తాం. ౩. అయమితి. గాధః స్వల్పజలః - అతఏవ పులినమండితః సైకతాలంకృతః - తథాచ నావం వినా గంతుం శక్యతే - కతరేణ పథా సంతరిష్యామహే. ౪. ఏవమితి. ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౫. ఏవమితి-స్పష్టం. ౬. తఇతి. జాహ్నవీ గంగా. ౭. తామితి.

మిత్ర-భవానేవ మహాత్మేతి శేషః - యస్తపసా బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్త ఇతి భావః-కించ యస్య త. భగినీ తవ కులస్య ద్యోతకరీ ఉద్ధారకర్త్రీ అనేన సకలజగదుద్ధారకత్వం సూచితం. ౨౦. ౨౧. * తి అస్తం గత ఇవాంశుమా నితి పాఠః. ౨౨. రామఇతి. నిద్రాం సముపసేవతే - భూతార్థేలట్. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

ఉపాస్యేతి. రాత్రిశేషం ఉపాస్య నిద్రాముపగమ్య - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. * తి. రాత్రిశేష ముపాస్య నిద్రయా అపవాహ్య. ౧. సుప్రభాతేతి. గమనాయ గమనం కర్తుం. ౨. ౩. అయమితి. అగాధః గంభీరః. * తి, అయం శోణ ఇతి. శోణ్యైవ శోణ ఇతి వ్యపదిష్టః-కతరేణ పథా

తేగత్వా దూర మధ్వానం గతేర్ధదివసే తదా, జాహ్నవీం సరితాం శ్రేష్ఠాం దదృశు ర్మునిసేవితామ్. ౭. తాం దృష్ట్వా పుణ్యసలిలాం హంససారససేవితాం, బభూవు ర్ముదితా స్సర్వే మునయ స్సహరాఘవాః. ౮. తస్యా స్తీరే తత శ్చక్రు స్త ఆవాసపరిగ్రహం. ౯. తత స్స్నాత్వా యథాన్యాయం సంతర్ప్య పితృదేవతాః, హుత్వా చైవాగ్నిహోత్రాణి ప్రాశ్యచామృత వద్ధవిః, వివిశు ర్జాహ్నవీతీరే శుచౌ ముదితమానసాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం పరివార్య సమంతతః. ౧౦. అథ తత్ర తదా రామో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్, భగవం చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీం. ౧౧. త్రైలోక్యం కథ మాక్రమ్య గతా నదనదీపతిం. ౧౨. చోదితో రామవాక్యేన విశ్వామిత్రో మహామునిః, వృద్ధిం జన్మచ గంగాయా వక్తు మేవోపచక్రమే. ౧౩. శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనా మాకరో మహాన్, తస్య కన్యాద్వయం రామ రూపేణాప్రతిమం భువి. ౧౪. యా మేరుదుహితా రామ తయో ర్మాతా సుమధ్యమా, నామ్నా మనోరమానామ పత్నీ హిమవతః ప్రియా. ౧౫. తస్యాం గంగేయ మభవ జ్జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, ఉమా నామ ద్వితీయాభూ న్నామ్నా తస్యైవ రాఘవ. ౧౬. అథ జ్యేష్ఠాం సురా స్సర్వే దేవతార్థచికీర్షయా, శైలేంద్రం వరయామాసు ర్గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్.

సారసో హంసవిశేషః. ౮. తస్యా ఇత్యర్థం. ఆవాసాయ పరిగృహ్యత ఇత్యావాసపరిగ్రహః-తం-సంమార్జనాదినా వాసస్థానం చక్రు రిత్యర్థః. ౯. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం అఘమర్షణసూక్తాదిజపపూర్వక మిత్యర్థః - పితృదేవతా ఇతి - ఋషీణా మప్యుపలక్షణం- అగ్నిహోత్రాణి అగ్నౌహోతవ్యాని పంచమహాయజ్ఞాదీని - అమృతవత్ అమృతతుల్యం-హవిః యజ్ఞశిష్ట మన్నం - 'యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మ సనాతన' మితి స్మృతేః - శుచౌ దృష్టదోషరహితే-భోజనస్థానా దన్యత్ర. ౧౦. అథేతి. అథ ఉపవేశానంతరం-తత్ర దేశే-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-ద్వితీయోఽథశబ్దః ప్రశ్నే-'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' త్యమరః. గంగాం గంగావృత్తాంతం. ౧౧. త్రైలోక్య మిత్యర్థం. ౧౨. చోదిత ఇతి. వృద్ధిం త్రైలోక్య మిత్యనేనోక్తాం - జన్మ గంగాం శ్రోతు మిత్యుక్తం. ౧౩. శైలేంద్ర ఇతి. ధాతూనాం అయస్తామ్రాదీనాం - అస్తీతి శేషః - కన్యాద్వయం ఆసీ దితి శేషః. ౧౪. యేతి. యా మేరుదుహితాహిమవతః ప్రియాపత్నీ మనోరమా నామ ప్రసిద్ధా-సా తయో ర్మాతేత్యన్వయః. ౧౫. కన్యాద్వయస్య నామనీ దర్శయతి తస్యా మితి. ౧౬. అథేతి. దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థసంపాదనేచ్ఛయా - ప్రయోజనం చ స్నానపానాది-వక్ష్యమాణసేనాపతిజననం వా - పరమదేవతార్చనార్థంవా - అతఏవ స్వపదేనానుక్తిః. ౧౭. దదావితి. ధర్మేణ యాచనా నప్రత్యాఖ్యేయా ఇతి ధర్మేణ-జలప్రవాహరూపా

సంతరిష్యామహే ఇత్యన్వయః - ప్రశ్నబీజమగాధ ఇతి. ౪. ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౫. ౯. * తి. అమృతవత్ - అమృతతుల్యం పంచయజ్ఞాద్యవశిష్ట మన్నంయద్వా - అమృతవత్ తత్సదృశం గంగాజలం - హవిశ్చ ప్రాగుక్తంప్రాశ్యేత్యర్థః. ౧౦. ౧౨. * తి. వృద్ధిం త్రైలోక్యవ్యాప్తిరూపాం. ౧౩. * తి. ధాతూనాం స్వర్ణాదీనాం. ౧౪. ౧౬. అథేతి. దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థశ్చ కుమారజననాదిః. * తి, దేవకార్యం వక్ష్యమాణం భవవీర్యధారణం - త్రిపథగాం స్వర్గభూపాతాళ

౧౭. దదౌ ధర్మేణ హిమవాం స్తనయాం లోకపావనీం,స్వచ్ఛందపథగాం గంగాం
త్రైలోక్యహితకామ్యయా. ౧౮. ప్రతిగృహ్య తతో దేవా స్త్రిలోకహితకారిణః,
గంగా మాదాయ తే గచ్ఛన్ కృతార్థేనాంతరాత్మనా. ౧౯. యా చాన్యా శైల
దుహితా కన్యాసీ ద్రఘునందన, ఉగ్రం సా వ్రత మాస్థాయ తప స్తేపే తపోధనా.
౨౦. ఉగ్రేణ తపసా యుక్తాం దదౌశైలవర స్సుతాం, రుద్రాయాప్రతిరూపాయ
ఉమాం లోకనమస్కృతాం. ౨౧. ఏతే తే శైలరాజస్య సుతే లోకనమస్కృతే,
గంగా చ సరితాం శ్రేష్ఠా ఉమాదేవీ చ రాఘవ. ౨౨. ఏత త్తే సర్వమాఖ్యా
తం యథా త్రిపథగా నదీ, ఖం గతా ప్రథమం తాత గతిం గతిమతాం వర.
౨౩. సైషా సురనదీ రమ్యా శైలేంద్రస్య సుతా తదా, సురలోకం సమారూఢా
విపాపా జలవాహినీ. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచ
త్రింశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మి న్నుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ, ప్రతినంద్య కథాం

యా నద్యాః - కథ మాకాశే గమనం తత్రాహ స్వచ్ఛందపథగా మితి - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - తదాయత్తః పంథాః స్వచ్ఛందపథః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా అప్రత్యయ స్సమాసాంతః-తం గచ్ఛతీతి తథా - మేఘజలవత్ ద్వారగతివిశేషేణాకాశేపి - గతి స్సంభవతీతి భావః. ౧౮. ప్రతిగృహ్యేతి. త్రిలోకహితకారిణః - దేవా ఇతి శేషః-ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ఆదాయ స్వేష్వంతర్భావ్య. ౧౯. గంగావృత్తాంతప్రసంగేన తదనుజావృత్తాంత మప్యాహ-యాచేతి. కన్యా అలబ్ధభర్తృకా. ౨౦. ఉగ్రేణేతి. అప్రతిరూపాయ అనుకూలాయ - రుద్రార్థం తపస్యంతీముమాం ప్రసన్నాయ తస్మై దదా విత్యర్థః. ౨౧. ఉపసంహరతి-ఏతే ఇతి. ౨౨. ఏవం గంగోత్పత్తిప్రకారం ప్రథమప్రశ్నోత్తర ముక్త్వా ద్వితీయప్రశ్నోత్తరం త్రిపథగామిత్వ ముచ్యత ఇత్యాహ - ఏతదితి. ప్రథమం తావత్-ఖం-ఖాత్మికాం, గతిం-గతా-గతిమతాం సుందరగతిమతాం. ౨౩. అథసురలోకం చ సమారూఢేత్యాహ-సైషేతి. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

భగవం చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీ మితి గంగాయా స్త్రిపథగాత్వప్రకారే పృష్టే అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వా త్తత్ర తృతీయపథగమనం కథమిత్యాశయేన పునః పృచ్ఛంతం శ్రీరామం ప్రత్యాహ-షట్త్రింశే-ఉక్తవాక్య ఇత్యాది. మునౌ ఉక్తవాక్యే ఉక్తోత్తరే

మార్గగాం. ౧౭. దదావితి. ధర్మేణ స్వసుకృతేన - తనయాం తనయాత్వం గతాం - స్వచ్ఛందేన స్వేచ్ఛయా కృతః పంథాః స్వచ్ఛందపథః తేన గచ్ఛంతీం - అనర్గళా మితి యావత్. ౧౮. త్రిలోకహితకారిణః దేవా ఇతి శేషః-గచ్ఛన్.అగచ్ఛన్. ౧౯—౨౨. ఏతదిత్యాది. త్రిపథగా నదీయేన ప్రకారేణ - ఖం-గతిం గతా ఆకాశమార్గం గతేత్యర్థః. ౨౩. సేతి. విపాపా విధూతలోకకల్మషా-కిము వక్తవ్యం స్వయ మితి. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్య ఇతి. ౧. ధర్మయుక్తమితి. శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా దుహితు రిదం కథిత

వీరా వృచతు ర్మునిపుంగవం. ౧. ధర్మయుక్తమిదం బ్రహ్మ న్కథితం పరమం త్వయా, దుహితు శ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తు మర్హసి, విస్తరం విస్తరజ్ఞోసి దివ్యమానుషసంభవం. ౨½. త్రీ న్పథో హేతునా కేన ప్లావయే ల్లోకపావనీ. ౩. కథం గంగా త్రిపథగా విశ్రుతా సరిదుత్తమా, త్రిషు లోకేషు ధర్మజ్ఞ కర్మభిః కైస్సమన్వితా. ౪. తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్ర స్తపోధనః, నిఖిలేన కథాం సర్వా మృషిమధ్యే న్యవేదయత్. ౫. పురా రామ కృతోద్వాహో నీలకంఠో మహాతపాః, దృష్ట్వాచ స్పృహయా దేవీం మైథునాయోపచక్రమే. ౬. శితికంఠస్య దేవస్య దివ్యం వర్షశతం గతం, నచాపి తనయో రామ తస్యామాసీ త్పరంతప. ౭. తతో దేవా స్సముద్విగ్నాః పితామహపురోగమాః, యదిహోత్పద్యతే భూతం క స్తత్ప్రతిసహిష్యతే. ౮. అభిగమ్య సురా స్సర్వే ప్రణిపత్యేద మబ్రువన్. ౯½. దేవదేవ మహాదేవ లోకస్యాస్య హితే రత, సురాణాం ప్రణిపాతేన ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౦½. న లోకా ధారయిష్యంతి తవ తేజ స్సురోత్తమ, బ్రాహ్మేణ

సతి - అత్రోభావిత్యుక్తేః పూర్వసర్గే రామపదం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం వేదితవ్యం - కథాం పూర్వోక్తాం. ౧. ధర్మేతి. అర్థత్రయం - ధర్మయుక్తం - ధర్మఫలకశ్రవణ మిత్యర్థః - ఇదం వృత్తం జ్యేష్ఠాయా దుహితుః వృత్తం త్వయా కథితం - తస్యా దివ్యమానుషసంభవం దివ్యలోకే మానుషలోకేచ సంభవం విస్తరం వక్తు మర్హసి. ౨½. త్రీనితి. త్రీ న్పథః భూర్భువస్స్వర్మార్గా న్ - కేన హేతునా ప్లావయేత్ ప్లుతా - భావయే దిత్యపి పాఠః-లకారవ్యత్యయః-ఇతరయోః పూర్వసర్గ ఏవోక్తత్వాత్ కేన హేతునా తృతీయపథం గతేతి ద్వితీయప్రశ్నార్థః. ౩. తృతీయప్రశ్నమాహ - కథమితి. త్రిపథగా గంగా-కథం విశ్రుతా - కైః కర్మభి ర్వ్యాపారై స్సరిదుత్తమా ఆసీత్. ౪. ప్రథమప్రశ్నోత్తర మాహేత్యాహ - తథేతి. కాకుత్స్థ ఇతి లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం-నిఖిలేన విస్తరేణ-సర్వాం దివ్యసంభవాం మానుషసంభవాంచ. ౫. నిఖిలేనేత్యుక్తం గాంగేయసంభవ మాహ - పురేతి. కృతోద్వాహేతి పరపరిగ్రహవ్యావృత్తిః - దృష్ట్వా - స్పృహయా మహాతపోనిష్ఠత్వేపి కామబాణవశా త్తస్యా మభిలాషేణ మైథునాయ మిథునకర్మ కర్తుం - ఉపచక్రమే. ౬. శితీతి. దివ్యం వర్షశతం గతం మైథునేనై వేతి శేషః - తనయః తనయప్రాపక రేతోవిసర్గః. ౭. తత ఇతి. పితామహపురోగమా దేవాః - సముద్విగ్నా భీతాః - పాఠాంతరే సముద్యుక్తాః ఉద్యోగం చక్రుః - కిమర్థం ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతం పుత్రః ఉత్పద్యతే ఉత్పత్స్యతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః-తత్ కః ప్రతిసహిష్యత ఇతి విచార్య తన్నివర్తనాయ సముద్యుక్తా ఇత్యర్థః. ౮. తమేవోద్యోగ మాహ - అభిగమ్యేతి. మహాదేవ మితి శేషః. ౯½. దేవదేవేతి. దేవదేవేత్యనేన మహాదేవశబ్దార్థ ఉక్తః - ప్రణిపాతేన పాదమూలపతనేన. ౧౦½. నేతి. తేజః తేజస్సముద్భూతం పుత్రం-

---

మిత్య న్వయః. ౨½. త్రీన్పథ ఇత్యాదినా పృష్టస్యైవ పునః ప్రశ్నో గంగాకథా శ్రవణకుతూహలాతిశయా దితి ద్రష్టవ్యం - కర్మభి ర్వ్యాపారవిశేషైః. ౩. ౪. తథేతి. నిఖిలేన విస్తరేణ. ౫. ౬. శితికంఠస్యేతి. దేవస్య క్రీడతః - భావలక్షణే షష్ఠీ - దివ్యం అమానుషం. ౭. తత ఇతి. ఇహ పార్వత్యాం యద్భూత ముత్పద్యతే క స్తత్ ప్రతిసహిష్యత ఇతి భయోద్విగ్నాః భయేన భీత్యా ఉద్వి

తపసా యుక్తో దేవ్యా సహ తపశ్చర. ౧౦½. త్రైలోక్యహితకామార్థం తేజ స్తేజసి ధారయ. ౧౧. (రక్ష సర్వా నిమాన్ లోకా న్నాలోకం కర్తు మర్హసి) దేవతా నాం వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకమహేశ్వరః, బాఢ మిత్యబ్రవీ త్సర్వాన్ పునశ్చేద మువాచహ. ౧౨. ధారయిష్యా మ్యహం తేజ స్తేజస్యేవ సహోమయా, త్రిదశాః పృథివీ చైవ నిర్వాణ మధిగచ్ఛతు. ౧౩. యదిదం క్షుభితం స్థానా న్మమ తేజో హ్యనుత్తమం, ధారయిష్యతి క స్తన్మే బ్రువంతు సురసత్తమాః. ౧౪. ఏవ ముక్తా స్సురా స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్వృషభధ్వజం, య త్తేజః క్షుభితం హ్యేత త్తద్ధరా ధారయిష్యతి. ౧౫. ఏవ ముక్త స్సురపతిః ప్రముమోచ మహీతలే, తేజసా పృథివీ యేన వ్యాప్తా సగిరికాననా. ౧౬. తతో దేవాః పున రిద మూచు శ్చాథ హుతాశనం, ప్రవిశ త్వం మహాతేజో రౌద్రం వాయుసమన్వితః. ౧౭. తదగ్నినా పున ర్వ్యాప్తం సంజాత శ్శ్వేతపర్వతః, దివ్యం శరవణం చైవ పావకా దిత్యసన్నిభం, యత్ర జాతో మహాతేజాః కార్తికేయోఽగ్నిసంభవః. ౧౮½.

నధారయిష్యంతి నసహిష్యంతే - అతో బ్రాహ్మేణ వేదావగతేన - తపసా యోగేన - యుక్త స్సన్ తదంగతయా దేవ్యాసహ తప శ్చర - న తేజః పార్వత్యాం మోక్తు మర్హసీతి భావః. ౧౦½. త్రైలోక్యేతి. త్రైలోక్యహిత మేవ కామః కామ్యమానః పురుషార్థః తదర్థం - తేజః రేతః - తేజ సి తేజోమయనిజశరీరే - ధారయ - నముంచేత్యర్థః. ౧౧. దేవతానామితి. సర్వలోకమహేశ్వరః సర్వలోకానాం పరమనియంతా - సర్వలోకపితామహ ఇతి పాఠాంతరం. ౧౨. బాఢ మిత్యంగీ కృతాంశ మాహ - ధారయిష్యామీతి. తేజః అక్షుభితాంశం - ఉమయా-ఉమాప్యక్షుభితం శోణిత రూపం తేజో ధారయత్విత్యర్థః పృథివీశబ్దేన లోకా ఉచ్యంతే. ౧౩. పునశ్చేద మువాచ హేత్యు క్త మంశం దర్శయతి - యదిదమితి. స్థానాత్ రేతస్థానహృదయసంపుటాత్ - అనుత్తమం దుర్భరం - మే మహ్యం - బ్రువంతు. ౧౪. ఏవమితి. ధరా సర్వధారణశక్తిమతీ-అనేన ధరా తద్ధా రణార్థం దేవైః ప్రార్థితేతి సిద్ధం. ౧౫. ఏవమితి. సురపతిః రుద్రః - ప్రముమోచ - తేజ ఇతి. సిద్ధం - యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ. ౧౬. తతఇతి. తతః పృథివ్యాం వ్యాప్తత్వా. దేవ హేతోః పృథివీ భగ్నా భవిష్యతీతి హుతాశన మూచుః - పున రూచు రిత్యనేన అగ్నేః ప్రవే శభీతత్వం గమ్యతే - అగ్నిచారణహేతుతయా వాయుసమన్విత ఇత్యుక్తం. ౧౭. తదిత్యర్థత్రయం. తత్తేజః అగ్నినా వ్యాప్తం సత్ శ్వేతపర్వత స్సంజాతః-తతః కాలపరిపాకేన శరవణంచ సంజాతం- శరాణాం వనం శరవణం - ప్రనిరంతశ్శరేతిణత్వం - శరవణం విశేషయతి - యత్రేతి - కృత్తికా నా మపత్యం పుమాన్ కార్తికేయః - స్త్రీభ్యోఢక్ - స్తన్యదానాత్ కృత్తికాపుత్రత్వం - అగ్ని నా ధృత్వా ముక్తత్వా దగ్నిసంభవః. ౧౮½. అథేతి. పూజయామాసుః - మైథునవిఘ్నకృతకోప

గ్నాః. ౮. ౧౦½. త్రైలోక్యేతి. తేజ స్తేజసి ధారయ తేజో రేతః తేజ ఆత్మా తస్మిన్. ౧౨. ధార యిష్యామ్యహం తేజ ఇతి. స్థానా దక్షుభిత మితి భావః - ఉమయా సహ వర్తమాన ఇతి శేషః, తేజసి ఆత్మని. ౧౩. యదిదమితి ధారయిష్యతి ధారయితుం శక్నుయాత్. ౧౪. ౧౫. ఏవమితి. యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ. ౧౬. తతఇతి. ప్రవిశ సంగృహాణ. ౧౭. మదితి. పున ర్వ్యాప్తం పునఃపున స్సంగృహీతం. ౧౮½. ౧౯½. * తి. క్రియమాణా మపి పూజా ముమాదేవీ

అథోమాంచ శివంచైవ దేవా స్సర్షిగణా_స్తదా, పూజయామాసు రత్యర్థం సుప్రీత
మనస_స్తతః. ౧౯½. అథ శైలసుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, (అప్రియస్య
కృతస్యాద్య ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః, ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ
భాస్కరప్రభా,) సమన్యు రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా. ౨౦½. యస్మాన్ని
వారితా చైవ సంగతిః పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు తస్మాన్నో
త్పాదయిష్యథ. ౨౧½. అద్యప్రభృతి యుష్మాక మప్రజా స్సంతు పత్నయః,
ఏవ ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి. ౨౨½. అవనే నైకరూపా
త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, నచ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా,
ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ. ౨౪. తాన్ సర్వాన్ వ్రీడి
తాన్ దృష్ట్వా సురాన్ సురపతి_స్తదా, గమనాయోపచక్రామ దిశం వరుణపాలి
తాం. ౨౫. స గత్వా తప ఆతిష్ఠ త్పార్శ్వే తస్యోత్తరే గిరేః, హిమవత్ప్రభవే
శృంగే సహ దేవ్యా మహేశ్వరః. ౨౬. ఏష తే విస్తరో రామ శైలపుత్ర్యాని

శాంత్యర్థ మిత్యర్థః. ౧౯½. అథేతి. అబ్రవీ దిత్యేత ద్విశిష్యోచ్యతే అశపదితి. ౨౦½. యస్మాదితి.
పుత్రకామ్యయా మయా - సంగతిః భర్తృసంయోగో మైథునరూపః - సా యస్మా న్నివారితా -
తస్మా ద్యూయ మపి స్వేషు దారేషు - అపత్యం పుత్రం నోత్పాదయిష్యథ. ౨౧½. అద్యేతి.
పూర్వార్ధేన పూర్వశ్లోకపఠిత ముచ్యతే - పత్నయ ఇత్యార్షం హ్రస్వత్వం. ౨౨½. అవన ఇతి-సార్ధ
శ్లోకః. నైకరూపా ఊషరత్వాదిరూపేణ నానావిధా బహుభార్యా బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యా-
మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ అనిచ్ఛంతీ - త్వం - మత్క్రోధేన శాపరూపేణ - కలుషీకృతా విపర్యస్త
ప్రకృతి స్సతీ పుత్రకృతాం ప్రీతిం న ప్రాప్స్యసీతి భావః. ౨౪. తానితి. సురపతీ రుద్రః - తాన్
సురాన్ - స్వకీయశాపేన వ్రీడితాన్ లజ్జితాన్ - దృష్ట్వా - ప్రియాశాపస్య దుష్పరిహరత్వాత్
స్వీయశాపదుఃఖస్య - ద్రష్టు మశక్యత్వాచ్చ - వరుణపాలితాం దిశం - హిమవతః ప్రతీచీం ప్రతి
గమనాయోపచక్రామ పరస్మైపద మార్షం. ౨౫. సఇతి. హిమవత్ప్రభవే తస్యహిమవతో గిరే రుత్త
రపార్శ్వభూతే శృంగే దేవ్యా సహ తప ఆతిష్ఠత్ - సదా తపోవ్రత మసంకల్పయ దిత్యర్థః. ౨౬.
నను - దుహితు శ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హసీతి - పార్వతీవృత్తాంత ముపేక్ష్య - గంగా
వైభవ ఏవ మయా పృష్టే తద్వివాహోపేక్షితమేవ పార్వతీవృత్తాంతం కిమర్థం కథితవా నసీతి రామ
స్య శంకాం పరిహరతి. ఏషఇతి. శైలపుత్ర్యాః పార్వత్యా స్సంబంధీ కథావిస్తరో నివేదితః వక్ష్య
మాణగంగావైభవకథనోపయోగిత్వేనోక్తః - గంగాయాః ప్రభవం ప్రభావం - త్వం శృణు - చః

సాంగీకరోతిస్మ ప్రత్యుత క్రుద్ధైవాభూ దిత్యాహ - అథేతి. కి మబ్రవీత్తదాహ - అశపదితి. శాప
రూపం వచోఽబ్రవీ దిత్యర్థః. ౨౦½. తి. మన్యుకారణ మాహ - యస్మాదితి. శాపస్వరూప మాహ-
అపత్య మిత్యాది. ౨౧½. అద్యేతి. అప్రజాః ప్రజోత్పాదనశక్తిరహితాః. ౨౨½—౨౪. తానితి.
ఉపచక్రామ పాదన్యాసం కృతవాన్. ౨౫. సగత్వేతి. ఉత్తరే గిరా హిమవతి - తస్య పార్శ్వే
పార్శ్వస్థే హిమవత్ప్రభవే శృంగే తప ఆతిష్ఠ దిత్యన్వయః. ౨౬. శైలపుత్ర్యా ఇతి గంగాయా విశే
షణం-విస్తరః నివేదితః-ప్రభవం కుమారోత్పత్తించ. * తి. ప్రకృతం ప్రశ్నోత్తరం వక్తుం ప్రతిజానీ
తే - గంగాయాఇతి. ప్రభవ మితి చ్ఛాందసో హ్రస్వః - ఐశతేజోధారణరూపం ప్రభావ

వేదితః, గంగాయాః ప్రభవం చైవ శృణు మే సహ లక్ష్మణః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

తప్యమానే తపో దేవే దేవా స్సర్షిగణాః పురా, సేనాపతి మభీప్సంతః పితామహ ముపాగమన్. ౧. తతోఽబ్రువన్ సురా స్సర్వే భగవంతం పితామహం, ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే సేంద్రా స్సాగ్ని పురోగమాః ౨. యోన స్సేనాపతి ర్దేవ దత్తో భగవతా పురా, (స న జాతోద్య భగవన్నస్మద్వైరినిబర్హణః, తత్పితా భగవాన్ శర్వో హిమవచ్ఛిఖరేద్యవై.) తపః పరమ మాస్థాయ తప్యతేస్మ సహోమయా. ౩. యదత్రానంతరం కార్యం లోకానాం హితకామ్యయా, సంవిధత్స్వ విధానజ్ఞ త్వం హి నః పరమా గతిః. ౪. దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః, సాంత్వయన్ మధురై ర్వాక్యై స్త్రిదశా నిద మబ్రవీత్. ౫. శైలపుత్ర్యా యదుక్తం త న్నప్రజా స్సంతు పత్నిషు, తస్యా వచన మక్లిష్టం సత్య మేత న్నసంశయః ౬ ఇయ మాకాశగా గంగా

ప్రాధాన్యే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః.

అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం దివ్యసంభవవైభవ మాహ సప్తత్రింశే-తప్యమాన ఇత్యాది. తప్యమానే తపఃకర్మకత్వా దాత్మనేపదకర్మవద్భావౌ - దేవసేనాపతిత్వం విహాయ కేవల తపఃప్రవణ ఇత్యర్థః. ౧. తతఇతి. అగ్నినా పురోగమేన సహితా స్సాగ్నిపురోగమాః - సురా స్సర్వే ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే అబ్రువ న్నితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిః. ౨. యోనఇతి. భగవతా భవతా - య స్సేనాపతి రస్మభ్య మాదికాలే దత్తః - స ఇదానీ ముమయా సహ తప్యతే - స్మేతి ప్రసిద్ధౌ. ౩. యదితి. అనంతరం సేనాపతా వన్యపరే సతి - అత్ర సేనాపతివిషయే యత్కార్యం - తత్సంవిధత్స్వ ఆలోచయ - త మేవాహూయ సైనాపత్యే నివేశయ అన్యం వోత్పాదయేత్యర్థః. ౪. దేవతానా మితి. సాంత్వయన్ - ఉగ్రే తపసి వర్తమానస్య తస్య రుద్రస్య నివర్తన మశక్యం తత్ర నాభినివేశః కార్య ఇతి సమాదధాన ఇత్యర్థః. ౫. అన్యం వోత్పాదయేత్యత్ర ప్రతివక్తి - శైలేతి. శైలపుత్ర్యా పార్వత్యా - దేవానాం పత్నిషు ప్రజా న సంత్వితి యదుక్తం తద్వచనం అక్లిష్టం అమోఘం - మయా సత్యమేవోచ్యతే - అత్ర సంశయో భవద్భిర్న కర్తవ్యః. ౬. తర్హి కా గతి రిత్యత్రాహ - ఇయమితి. ఇయం బుద్ధిస్థా అస్తీతి శేషః. ౭. కథ

మిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

తప్యమానఇతి. ౧. తతఇతి. సాగ్నిపురోగమాః-అగ్నినా పురోగమేన సహితాః. * తి. అత్రసురా స్సర్వే ఇతి పునరుక్తం-అతః పాఠాంతర మన్వేషణీయం-ద్వితీయార్థే సురా రామేతి పాఠః రామ సంబోధనం చైతత్. ౨. * తి. యేన రుద్రేణ సేనాపతిః బీజాత్మనా దత్తః - స పరమాస్థాయ పరం మాన మంగీకృత్య-తప స్తప్యతే అనుతిష్ఠతి. ౩—౫. శైల పుత్ర్యేతి. యచ్ఛైలపుత్ర్యా ఉక్తం తత్తేన కారణేన-న ప్రజాస్యథ - న ప్రజనయిష్యథ - పుత్రా నితి శేషః-అక్లిష్టం అమోఘం. ౭. జ్యేష్ఠేతి.

యస్యాం పుత్రం హుతాశనః, జనయిష్యతి దేవానాం సేనాపతి మరిందమం. ౭. జ్యేష్ఠా శైలేంద్రదుహితా మానయిష్యతి తత్సుతం, ఉమాయా స్తద్బహుమతం భవిష్యతి నసంశయః. ౮. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృతార్థా రఘునందన, ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే పితామహ మపూజయన్. ౯. తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమండితం, అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదైవతాః. ౧౦. దేవకార్య మిదం దేవ సంవిధత్స్వ హుతాశన, శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ. ౧౧. దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా మభ్యేత్య పావకః. గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానా మిదం ప్రియం ౧౨. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూప మధారయత్, దృష్ట్వా తన్మహిమానం స సమంతా దవకీర్యత. ౧౩. సమంతత స్తదా దేవీ మభ్యషించత పావకః, సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయా రఘునందన. ౧౪. త మువాచ తతో గంగా సర్వదేవపురోహితం, అశక్తా ధారణే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతం, దహ్యమానాగ్నినా తేన సంప్ర

మిదం గంగా సంమన్యతే కుతో వోమా నకుప్యే త్తత్రాహ - జ్యేష్ఠేతి. తత్సుతం అగ్నే స్సుతం. మానయిష్యతి - బహుమతిపూర్వం జనయిష్యతీత్యర్థః - తదుమాయా బహుమతం స్వజ్యేష్ఠాయాః ప్రీత్యర్థత్వా దితి భావః. ౮. తదితి. కృతార్థాః కృతార్థప్రాయాః. ౯. తఇతి. దైవతశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి - 'దైవతాని పుంసివే' త్యనుశాసనాత్, దగ్ధరుద్రతేజసోగ్నేః స్థానం కైలాసః - పుత్రార్థం పుత్రోత్పాదనార్థం అగ్నిమూర్త్యంతరం దగ్ధరుద్రతేజస్థం. ౧౦. దేవేతి. సంవిధత్స్వ సంపాదయ- అస్య వివరణ ముత్తరార్థం - ప్రథమం సామాన్యోక్తి రగ్నిహృదయజ్ఞానాయ - మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - తేజః రేతః. ౧౧. దేవతానా మితి. దేవతాభ్య స్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయాకాశగంగాం గత్వా హేదేవి గర్భం ధారయ - ఇత్యువాచేతి శేషః - కిమర్థ మిత్యత ఆహ - దేవతానా మిదం ప్రియ మితి. ౧౨. తస్యేతి. దివ్యరూపం దివ్యస్త్రీవేషం - సోగ్ని స్తస్యా మహిమానం సౌందర్యాతిశయం దృష్ట్వా సమంతా త్సర్వావయవేభ్యః అవకీర్యత అవాకిరత్-ఆర్ష శ్శ్యన్ ప్రత్యయః - హృతవీర్యోఽభూత్ - 'అంగారసదృశీ నారీ ఘృతకుంభసమః పుమా' నితి న్యాయాత్. ౧౩. సమంతత ఇతి. సమంతతః సర్వావయవేషు-అభ్యషించత-రేత స్సర్వావయవేషు యథా వ్యాప్తం భవతి తథా సిక్తవా నిత్యర్థః- తేన సర్వస్రోతాంసి సర్వావయవాః - పూర్ణాని వ్యాప్తాని. ౧౪. తమిత్యర్థత్రయం. తేనాగ్నినా అగ్నితేజసా-దహ్యమానా అతఏవ సంప్రవ్యథితచేతనా అతిదుఃఖితచిత్తా గంగా-సర్వదేవానాం పురోహితం-'అగ్ని మీడే పురోహిత' మితి శ్రుతేః. త మగ్ని మువాచ-కథం హేదేవ

తత్సుతం అగ్నిత్యక్తం గర్భం మానయిష్యతి ధారయిష్యతి. ఉమాయా ఇతి. తద్గర్భధారణం ఉమాయా బహుమతం - దేవతోద్దేశేనస్వకృతశాపస్య వైకల్యాభావో రుద్రతేజసః స్వజ్యేష్ఠభగిన్యా ధారణంచ అస్యా అపి బహుమాన హేతుః. ౮. ౯. తఇతి. దైవతాః దైవతాని-'దైవతాని పుంసి' వేత్యమరః. ౧౦.దేవకార్యమితి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం.౧౧.దేవతానామితి.ఇదం ప్రియ మిత్యువాచేతి శేషః. ౧౨. తస్యేతి. అవకీర్యత అవాకిరత్ - తేజ ఇతి శేషః.౧౩.సమంతతఇతి. పావకః తేజోరూపః అభ్యషించతవ్యాప్తవాన్-స్రోతాంసి కర్ణనాసాదీని - పూర్ణాని తేజోమహిమ్నేతి శేషః. ౧౪. తమిత్యాది.

వ్యథితచేతనా ౧౫౪. అథాబ్రవీ దిదం గంగాం సర్వదేవహుతాశనః, ఇహ హైమవతే పాదే గర్భోయం సన్నివేశ్యతాం. ౧౬౪. శ్రుత్వా త్వగ్నివచో గంగా తం గర్భ మతిభాస్వరం, ఉత్ససర్జ మహాతేజ స్స్రోతోభ్యో హి తదానఘ. ౧౭౪. యదస్యా నిర్గతం తస్మా త్తప్తజాంబూనదప్రభం, కాంచనం ధరణీంప్రాప్తం హిరణ్య మమలం శుభం. ౧౮౪ తామ్రం కార్ష్ణాయసం చైవ తైక్ష్ణ్యా దేవాభ్యజాయత, మలం తస్యాభవ త్తత్ర త్రపుసీసక మేవచ. ౧౯౪. తదేత ద్ధరణీం ప్రాప్య నానాధాతు రవర్ధత. ౨౦. నిక్షిప్తమాత్రే గర్భేతు తేజోభి రభిరంజితం, సర్వం పర్వతసన్నద్ధం సౌవర్ణ మభవ ద్వనం. ౨౧. జాతరూపమితి ఖ్యాతం తదా ప్రభృతి రాఘవ, సువర్ణం పురుషవ్యాఘ్ర హుతాశనసమ ప్రభం. ౨౨. తృణవృక్షలతాగుల్మం సర్వం భవతి కాంచనం. ౨౨౪ తం కుమారం తతో జాతం సేంద్రా స్సహ మరుద్గణాః, క్షీరసంభావనార్థాయ కృత్తికా స్సమయోజయన్.

తవ తేజ స్సముద్ధతం అభివృద్ధం భవతి అస్య ధారణే అశక్తాస్మీతి. ౧౫౪. అథేతి. సర్వదేవానాం యద్ధుతం తదశ్నాతీతి సర్వదేవహుతాశనః - పాదే పర్యంతపర్వతే - అగ్నిదగ్ధశ్వేతపర్వతీకృతరుద్రతేజోరాశా విత్యర్థః. ౧౬౪. శ్రుత్వేతి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - స్రోతోభ్యః - ఉత్సృజ్యేతి శేషః. ౧౭౪. యదితి. అస్యా గంగాతః - నిర్గతం యత్ - శోణితాది - ధరణీం గతం-తస్మాత్తప్తజాంబూనదప్రభం ద్రుతస్వర్ణవిశేషకాంతి కాంచనం - అమలం శుభం హిరణ్యం రజతంచ - అభవదితి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే - అమల మితి నిర్గతవిశేషణంవా. ౧౮౪. తామ్రమితి. గంగాతో నిర్గతాత్ - తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారాత్ - తామ్రం కార్ష్ణాయసం చాభ్యజాయత - తస్యా గంగాతః-అభవత్ నిర్గచ్ఛతిస్మ - మలం - తత్ర భూమా-త్రపుసీసకం చాభ్యజాయత - కృష్ణాయస మేవ కార్ష్ణాయసం- త్రపు-(తగరం)-సీసం (ఈయం.) ౧౯౪. ఉపసంహరతి-తదితి. తదేతత్ గంగాతో నిర్గతం. ౨౦. ఏవం గర్భోత్సర్జనకాలే గంగాతో నిర్గతానాం శోణితాదీనాం సౌవర్ణాదిభావ ముక్త్వా గర్భతేజోరంజనాత్ కేషాంచిత్ స్వర్ణభావ మాహ - నిక్షిప్తేతి. గర్భే గంగయా నిక్షిప్తమాత్రే - తస్య తేజోభి రభిరంజితం వ్యాప్తం - పర్వతసన్నద్ధం పూర్వోక్తశ్వేతపర్వతసహితం - సర్వం తద్వనం శరవణం - సౌవర్ణం స్వర్ణమయం అభవత్. ౨౧. జాతేతి. యదా సువర్ణం జాతం తదాప్రభృతి హుతాశనసమప్రభం సువర్ణం - జాతం రూపం యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా జాతరూప మితి విఖ్యాత మభూత్. ౨౨. ఉపసంహరతి-తృణేతి. ౨౨౪. ఏవం గంగయోత్సృష్టస్య గర్భస్య పోషణప్రకార మాహ - తమితి. తతః గంగోత్సర్జనానంతరం-జాతం తం కుమారం-మరుద్గణాః దేవగణాః - సహాయుగపత్ - క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ వర్ధనప్రయోజనాయ-కృత్తికా స్సమయోజయన్ - ణ్యంతత్వా ద్ద్వికర్మ

అశక్తాధారణే తవ తేజసో ధారణే అశక్తా - తద్ధి తేజ స్సముద్యతం - తేనాగ్నినా-తేన తేజసా- సంప్రవ్యథితచేతనాస్మీతి శేషః. ౧౫౪. అథేతి. సర్వదేవహుతాశనః - సర్వదేవార్థం హుత మశ్నాతీతి తథా - స్రోతోభ్యోహితదానఘేత్యుత్తరశ్లోకశేషః. ౧౭౪. యదితి. అస్యాః స్రోతోభ్యో యన్నిర్గతం రేతః తస్మా ద్రేతసః - తప్తజాంబూనదప్రభం - కాంచనం హిరణ్యంచ అభవత్ హిరణ్యం రజతం. ౧౮౪. తామ్రమితి. తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారగుణాత్ - కృష్ణాయస మేవ కార్ష్ణాయసం - మలం కిట్టంచ సీసకమ్. ౨౦. నిక్షిప్తేతి. ౨౧. జాతరూప మితి. సువర్ణం తదాప్రభృతి జాతరూప మిత్య

౨౩ తాః క్షీరం జాతమాత్రస్య కృత్వా సమయముత్తమం, దదుః పుత్రోఽయమస్మాకం సర్వాసామితి నిశ్చితాః. ౨౪. తతస్తు దేవతాః సర్వాః కార్త్తికేయ ఇతి బ్రువన్, పుత్రస్త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతి న సంశయః. ౨౫. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స్కన్నం గర్భపరిస్రవే, స్నాపయన్ పరయా లక్ష్మ్యా దీప్యమానం యథానలం. ౨౬. స్కంద ఇత్యబ్రువన్ దేవాః స్కన్నం గర్భపరిస్రవాత్, కార్త్తికేయం మహాభాగం కాకుత్స్థ జ్వలనోపమం. ౨౭. ప్రాదుర్భూతం తతః క్షీరం కృత్తికానామనుత్తమం, షణ్ణాం షడాననో భూత్వా జగ్రాహ స్తనజం పయః ౨౮ గృహీత్వా క్షీరమేకాహ్నా సుకుమారవపుస్తదా, అజయత్స్వేన వీర్యేణ దైత్యసైన్యగణాన్ విభుః. ౨౯. సురసేనాగణపతిం తతస్తమతులద్యుతిం, అభ్యషించన్ సురగణాః సమేత్యాగ్నిపురోగమాః ౩౦. ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోఽభిహితో మయా, కుమారసంభవశ్చైవ ధన్యః పుణ్యస్తథైవచ. ౩౧ భక్తశ్చ యః కార్త్తికేయే కాకుత్స్థ భువి మానవః.

కత్వం. ౨౩. తా ఇతి. కృత్తికాః అయమస్మాకం సర్వాసాం పుత్రో భవత్వితి - దేవైస్సహ సమయం సంకేతం - కృత్వా - నిశ్చితాః కృతనిశ్చయాస్సత్యః జాతమాత్రస్య తస్య క్షీరం దదుః దాతుముద్యుక్తాః. ౨౪. తత ఇతి. ఉక్తవిశేషణః పుత్రః- కార్త్తికేయః కృత్తికాపుత్రో భవిష్యతి - ఇతి బ్రువన్ అబ్రువన్. ౨౫. తేషామితి. కృత్తికాః - గర్భపరిస్రవే గర్భోదకే - స్కన్నం పతితం - స్నాపయన్ అస్నాపయన్ గర్భస్రావనివృత్త్యర్థం. ౨౬. స్కంద ఇతి. స్కన్నత్వాత్ స్కంద ఇత్యన్వర్థనామ చక్రురిత్యర్థః. ౨౭. ప్రాదుర్భూత మితి. తతః స్నాపనానంతరం - షణ్ణాం కృత్తికానాం క్షీరం ప్రాదుర్భూతం - తచ్చ స్తనజం పయః షడాననో భూత్వా జగ్రాహ. ౨౮. గృహీత్వేతి. ఏకాహ్నేతి టజభావస్సమాసాంతస్యానిత్యత్వాత్-ఏకదినేన స్తన్యం పీత్వా క్రమేణ సుకుమారవపురపి దైత్యగణానజయత్. ౨౯. సురేతి. సురసేనాగణపతిత్వేనాభ్యషించన్నిత్యర్థః- ప్రథమమభిషేకస్తతో జయ ఇత్యర్థక్రమః. ౩౦. ఏష ఇతి. విస్తరః దివ్యసంభవః తమేవాహ-కుమారేతి. ఏవమేతదాఖ్యానశ్రవణఫలముక్తం ధన్య ఇత్యాదినా. ౩౧. అథ ప్రసంగాత్తద్భక్తిఫలమాహ - భక్తశ్చేతి. సలోక ఏవ సాలోక్యం. స్వార్థే ష్యఞ్ - తస్య భావస్సాలోక్యతా-స్కంద

స్యేయః. ౨౨. ౨౨. తమితి. క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ సంభావనం వర్ధనం. ౨౩. తా ఇతి. సమయం కృత్వా అస్మాకం పుత్ర ఇతి సమయం కృత్వా క్షీరం దదురితి సంబంధః ౨౪. తత ఇతి. తతః సమయకరణాత్ - కార్త్తికేయ ఇతి బ్రువన్-తమితి శేషః - అడాగమాభావ ఆర్ష ఇత్యబ్రువన్నితి పదద్వయం - అస్య శ్లోకస్యాంతే న సంశయ ఇత్యుపరి ద్రష్టవ్యం - యుష్మాకం పుత్రః త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతీత్యబ్రువన్నిత్యన్వయః. ౨౫. తేషామితి. గర్భపరిస్రవే స్కన్నం గర్భపరిస్రవేణ పతితం స్నాపయన్ - కృత్తికా ఇతి శేషః. ౨౬. ౨౭. ప్రాదుర్భూత మిత్యర్ధమేకం వాక్యం. అన్యథా ఉత్తరార్ధస్థపయశ్శబ్దేన పునరుక్తిః స్యాత్. ౨౮. * తి. ఏవం తదా షడ్భిర్ముఖైర్యావదపేక్షితం క్షీరం గృహీత్వా ఏకాహ్నా ఏకదినేనైవ సుకుమారవపురపి - స్వతేజసైవ దైత్యసైన్యగణానజయత్. ౨౯. సురసేనాగణపతిత్వేన - తమభ్యషించన్నిత్యర్థః * తి. తతః సకలాసురజయార్థేతోః. ౩౦. ౩౧ * తి. ధన్యత్వపుణ్యత్వే వివృణోతి-భక్తశ్చేతి. ఐహలౌకికఫలేన

ఆయుష్మా న్పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కాన్దసాలోక్యతాం వ్రజేత్. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

తాం కథాం కౌశికో రామే నివేద్య కుశికాత్మజః, పునరేవాపరం వాక్యం కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్. ౧. అయోధ్యాధిపతి శ్శూరః పూర్వ మాసీ న్నరాధిపః, సగరో నామ ధర్మాత్మా ప్రజాకామ స్సచాప్రజః. ౨. వైదర్భదుహితా రామ కేశినీ నామ నామతః, జ్యేష్ఠా సగరపత్నీ సా ధర్మిష్ఠా సత్యవాదినీ. ౩. అరిష్టనేమిదుహితా రూపేణాప్రతిమా భువి, ద్వితీయా సగరస్యాసీ త్పత్నీ సుమతిసంజ్ఞితా. ౪. తాభ్యాం సహతతో రాజా పత్నీభ్యాం తప్తవాం స్తపః, హిమవంతం సమాసాద్య భృగుప్రస్రవణే గిరౌ. ౫. అథ వర్షశతే పూర్ణే తపసా రాధితో మునిః, సగరాయ వరం ప్రాదా ద్భృగు స్సత్యవతాం వరః. ౬. అపత్యలాభ స్సుమహా న్భవిష్యతి తవానఘ, కీర్తిం చాప్రతిమాం లోకే ప్రాప్స్యసే పురుషర్షభ. ౭. ఏకా జనయితా తాత పుత్రం వంశకరం తవ, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి అపరా జనయిష్యతి. ౮. భాషమాణం మహాత్మానం రాజపుత్ర్యౌ ప్రసాద్యతం, ఊచతుః పరమప్రీతే కృతాంజలిపుటే తదా. ౯. ఏకః కస్యా స్సుతో బ్రహ్మ న్కా

సమానలోకత్వ మిత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

ఏవం దివ్యసంభవం విస్తరం ప్రతిపాద్య మానుషలోక సంభవం విస్తరం వక్తుముపక్రమతేఽష్టత్రింశే - తామిత్యాది. రామే రామాయ - కౌశికశబ్దార్థ మాహ - కుశికాత్మజ ఇతి. ౧. అయోధ్యేతి. అప్రజః అతఏవ ప్రజాకామః. ౨. వైదర్భేతి. యావైదర్భదుహితా సా జ్యేష్ఠపత్న్యాసీత్. ౩. అరిష్టేతి. అరిష్టనేమిః. కాశ్యపః. ౪. తాభ్యామితి. భృగ్వధిష్ఠితం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యస్మిం స్తథా - గిరౌ పర్యంతపర్వతే. ౫. అథేతి. వర్షశతే పూర్ణే - తపస్యత ఇతి శేషః. ౬. అపత్యేతి. సుబహ్వపత్యవిషయత్వాత్ సుమహత్త్వం - కీర్తి మితి-తేనేతి శేషః. ౭. ఏకేతి. జనయితేతిలుట్ - తాతేత్యుపలాలనే. ౮. భాషమాణమితి. రాజపుత్ర్యా వితి ఛత్రిన్యాయా దుక్తం - సుమతేః కాశ్యపపుత్రీత్వాత్. ౯. ఏకఇతి. తవ వచ స్సత్య మస్తు - యస్యా ఏక మిచ్ఛసి తస్యా ఏకః యస్యా బహూ నిచ్ఛసి తస్యా బహవ స్సం

ధన్యత్వ మాముష్మికేన పుణ్యత్వం - పుత్రపౌత్రై శ్చేత్యస్య యుక్త ఇతి శేషః - స్కాందసాలోక్యతాం వ్రజేత్-దేహత్యాగే ఇతి శేషః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశస్సర్గః.

* తి. అథ త్రీ న్పథో హేతునా కేనేత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం వక్తు ముపక్రమతే - తాం కథామితి. అపరం వాక్యం వక్ష్యమాణం ప్రశ్నోత్తరం. ౧. అయోధ్యేతి. ప్రజాకామః సంతతికామః - స చ అప్రజః అభూదితి శేషః. ౨. వైదర్భేతి. జ్యేష్ఠా పత్నీ ఆసీదితి శేషః. ౩. అరిష్టనేమిః కాశ్యపః. ౪. తాభ్యామితి. భృగుప్రస్రవణే భృగుప్రస్రవణాఖ్యే-హిమవతః పాదే. ౫. అథవర్షశతే పూర్ణే తపస్యత ఇతి శేషః. ౬. ౭. ఏకా జనయితా జనయిష్యతి - వంశకరం కులస్యావిచ్ఛేదకరం. ౮. ౯. ఏకఇతి. ఇచ్ఛావహే ఇచ్ఛావః - సత్యం నిర్ణాయకం. ౧౦. తయోరితి. విధీ

బహూన్ జనయిష్యతి, శ్రోతు మిచ్ఛావహే బ్రహ్మన్ సత్య మస్తు వచ స్తవ. ౧౦. తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా భృగుః పరమధార్మికః, ఉవాచ పరమాం వాణీం స్వచ్ఛందోఽత్ర విధీయతాం. ౧౧. ఏకో వంశకరో వాస్తు బహవో వా మహాబలాః. కీర్తిమంతో మహోత్సాహాః కా వా కం వర మిచ్ఛతి. ౧౨. మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా కేశినీ రఘునందన, పుత్రం వంశకరం రామ జగ్రాహ నృపసన్నిధౌ. ౧౩. షష్టిం పుత్రసహస్రాణి సుపర్ణభగినీ తదా, మహోత్సాహాన్ కీర్తిమతో జగ్రాహ సుమతి స్సుతాన్. ౧౪. ప్రదక్షిణ మృషిం కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ, జగామ స్వపురం రాజా సభార్యో రఘునందన ౧౫.. అథ కాలే గతే తస్మిన్ జ్యేష్ఠా పుత్రం వ్యజాయత, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం కేశినీ సగరాత్మజం. ౧౬. సుమతి స్తు నరవ్యాఘ్ర గర్భతుంబం వ్యజాయత, షష్టిః పుత్రా స్సహస్రాణి తుంబభేదా ద్వినిస్సృతాః. ౧౭. ఘృతపూర్ణేషు కుంభేషు ధాత్ర్య స్తాన్ సమవర్ధయన్, కాలేన మహతా సర్వే యౌవనం ప్రతిపేదిరే. ౧౮. అథ దీర్ఘేణ కాలేన రూపయౌవనశాలినః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్యాభవం స్తదా. ౧౯. స చ జ్యేష్ఠో నరశ్రేష్ఠ సగరస్యాత్మసంభవః, బాలాన్ గృహీత్వా తు జలే సరయ్వా రఘునందన, ప్రక్షిప్య ప్రహసన్నిత్యం మజ్జత స్తాన్ సమీక్ష్య వై. ౨౦. ఏవం పాపసమాచార స్సజ్జనప్రతిబాధకః, పౌరాణా మహితే యుక్తః పుత్రో నిర్వాసితః పురాత్. ౨౧. తస్య పుత్రోఽంశుమాన్నామ అసమంజస్య వీర్యవాన్, సమ్మత స్సర్వలోకస్య సర్వస్యాపి ప్రియంవదః. ౨౨. తతః కాలేన మహతా మతి స్సమ

త్యర్థః. ౧౦. తయోరితి. అత్ర పుత్రవిషయే - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - విధీయతాం జ్ఞాప్యతాం. ౧౧. తదేవ వివృణోతి-ఏక ఇతి. ౧౨. మునేరితి. జగ్రాహ వరయామాస. ౧౩. షష్టిమితి. సుపర్ణభగినీ గరుడభగినీ. ౧౪. ప్రదక్షిణమితి. ఋషిం భృగుం. ౧౫. అథేతి. వ్యజాయత ప్రసూతవతీ. ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం వృత్తాకారం గర్భపిండం - కథం తతః పుత్రోదయ ఇత్యత ఆహ షష్టి రితి- తుంబభేదాత్ - నతు గాంధార్యా ఇవ పశ్చాద్విభజనీయ ఇత్యర్థః. ౧౭. ఘృతేతి. ధాత్ర్యః ఉపమాతరః-తాన్ విభక్తతుంబాన్. ౧౮. అథేతి. దీర్ఘేణ కాలేనేతి యౌవనశాలిత్వహేతుత్వాత్తృతీయా-యౌవనశాలిన ఇతి పుల్లింగత్వ మార్షం. ౧౯. స చేత్యర్థత్రయం. జ్యేష్ఠః అసమంజః - ప్రహసన్-స్థిత ఇతి శేషః. ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నివాస్యతే స్మ. ౨౧. అంశుమా న్నామ - ఆసీదితి శేషః. ౨౨. తతఇతి. యజేయ మితి నిశ్చితా మతిః - సమభిజాయత సమభ్యజాయత. ౨౩.

యతాం జ్ఞాప్యతాం. ౧౧. ఏకఇతి. బహవో వా మహాబలా ఇత్యనేన వంశకరో ఇతి గమ్యంతే. ౧౨. * తి. నృపసన్నిధా విత్యనేన తస్యాపి సాక్షిత్వమాత్రం - నతు వరణనియమకర్తృతేతి సూచితం. ౧౩. ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం తుంబఫలాకారం గర్భపిండం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౧౭. ౧౮. అథేతి. దీర్ఘేణ యౌవనశాలిత్వహేతుత్వా త్తృతీయా. ౧౯. సచేత్యాది. ప్రహసన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నిష్కాసితః. * తి. సజ్జనప్రతిబాధకః సజ్జనపీడకః. * ౨౧. * తి. తస్య అసమంజస్య - ఏతద్వాచీ అసమంజశబ్దః అదంత స్సాంతశ్చేతి బోధ్యం. ౨౨. తత

భిజాయత, సగరస్య నరశ్రేష్ఠ యజేయ మితి నిశ్చితా. ౨౩౻. స కృత్వా నిశ్చయం రామ సోపాధ్యాయగణ స్తదా, యజ్ఞకర్మణి వేదజ్ఞో యష్టుం సముపచక్రమే. ౨౪౻. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా కథాంతే రఘునందనః, ఉవాచ పరమప్రీతో మునిం దీప్త మివానలం ౧. శ్రోతు మిచ్ఛామి భద్రం తే విస్తరేణ కథా మిమాం, పూర్వకో మే కథం బ్రహ్మన్ యజ్ఞం వై సముపాహరత్. ౨. విశ్వామిత్రస్తు కాకుత్స్థ మువాచ ప్రహస న్నివ, శ్రూయతాం విస్తరో రామ సగరస్య మహాత్మనః. ౩. శంకరశ్వశురో నామ హిమవా నచలో త్తమః, వింధ్యపర్వత మాసాద్య నిరీక్షేతే పరస్పరం. ౪. తయో ర్మధ్యే ప్రవృత్తోఽభూ ద్యజ్ఞ స్స పురుషోత్తమ, సహి దేశో నరవ్యాఘ్ర ప్రశస్తో యజ్ఞకర్మణి. ౫. తస్యాశ్వచర్యాం కా

సఇతి. యజ్ఞకర్మణి నిశ్చయం కృత్వా యష్టుం సముపచక్రమే. ౨౪౻. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః.

అథ రామేణ స్వపూర్వక వృత్తాంతప్రస్తావేన కుతూహలాత్ పృష్టే సతి విశ్వామిత్రేణ తదుత్తరకథన మేకోనచత్వారింశే - విశ్వామిత్రేత్యాది. కథాంతే యజ్ఞోపక్రమకథనానంతరం. ౧. శ్రోతుమితి. ఇమాం యజ్ఞకథాం - పూర్వకః మద్వంశకూటస్థః - సముపాహరత్ కృతవాన్. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. ప్రహస న్నివ - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః - స్వవివక్షితస్యైవ పృష్టత్వాత్ ప్రహాసః- అజాన న్నివ పృష్టవా నితివా - విస్తర ఇతి - యజ్ఞస్యేతి శేషః. ౩. శంకరేతి. వింధ్యపర్వత మాసాద్య మధ్యే మహాగిరినిరోధాభావాత్ - ప్రాప్య - తథా వింధ్యోపి హిమవంతం ఇత్యేవం పరస్పర మాసాద్య - వీక్షావిరోధాభావాత్ నిరీక్షేతే పరస్పరం నిరీక్షమాణా వివ స్థితా విత్యర్థః. ౪. అస్త్వేవం తతః కిమిత్యత్రాహ - తయోరితి. హి యస్మా త్స దేశః యజ్ఞకర్మణి ప్రశస్తః - 'ఆర్యావర్తః పుణ్యభూమిర్మధ్యం వింధ్యహిమాగయో' రితివచనాత్. అత స్తయో ర్మధ్యే యజ్ఞః ప్రవృత్తోఽభూత్. ౫. తస్యేతి. అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం - మతే ఆజ్ఞాయాం. ౬. తస్యేతి. తం యజ్ఞం - యజమానస్య తస్య సగరస్య - యజ్ఞీయాశ్వం యజ్ఞార్హాశ్వం - రాక్షసీం మాయామయీం - తను

ఇతి. సమభిజాయత సమభ్యజాయత. ౨౩౻. ౨౪౻. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

విశ్వామిత్రేతి. * తి. కథాంతే - యజ్ఞోపక్రమకథాంతే. ౧. శ్రోతు మితి. ఇమాం సగరయజ్ఞసంబంధినీం-సముపాహరత్ కృతవాన్. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. ప్రహసన్నివ వికసితవదనః-అత్ర చ కారణం స్వవివక్షిత మేవ సగరయాగవృత్తాంతం స్వపూర్వజ వృత్తాంతతయా శ్రవణకుతూహలాతిశయేన పృష్టవాన్ రామభద్ర ఇతి - విస్తర ఇతి యజ్ఞస్యేతి శేషః. * తి. స్వవంశ్యే రామస్యాపి లోకవత్స్నేహసంపన్న ఇతి మునే ర్హాసః - సగరస్య సగరయజ్ఞస్యేత్యర్థః. ౩. శంకరశ్వశురఇతి. ఆసాద్య స్థిత ఇతి శేషః - ఆసన్న ఇత్యర్థః - నిరీక్షేతే పరస్పర మితి-తా వుభౌ పర్వతౌ ఔన్నత్యాతిశయేన పరస్పరం నిరీక్షమాణా విప స్థితా విత్యర్థః. * తి. మధ్యే మహాపర్వతనిరోధాభావా ద్వింధ్యపర్వతం హిమవాన్ - తథా వింధ్యో హిమవంతం ఇత్యేవం పరస్పర మాసాద్య ఉచ్చత్వేన సామ్యం ప్రాప్య ఔన్నత్యాతిశయేన వీక్షానిరోధకాభావాత్ పరస్పరం నిరీక్షేతే

కుత్స్థ దృఢధన్వా మహారథః, అంశుమా నకరో త్తాత సగరస్య మతే స్థితః. ౬. తస్య పర్వణి తం యజ్ఞం యజమానస్య వాసవః, రాక్షసీం తను మాస్థాయ యజ్ఞీయాశ్వ మపాహరత్. ౭. హ్రియమాణేతు కాకుత్స్థ తస్మి న్నశ్వే మహాత్మనః, ఉపాధ్యాయగణా స్సర్వే యజమాన మథాబ్రువన్. ౮. అయం పర్వణి వేగేన యజ్ఞీయాశ్వోఽపనీయతే, హర్తారం జహి కాకుత్స్థ హయ శ్చైవోపనీయతాం. ౯. యజ్ఞచ్ఛిద్రం భవత్యేతత్సర్వేషామశివాయ నః, తత్తథా క్రియతాం రాజన్ యథాఽచ్ఛిద్రః క్రతు ర్భవేత్. ౧౦. ఉపాధ్యాయ వచ శ్శ్రుత్వా తస్మిన్ సదసి పార్థివః, షష్టిం పుత్రసహస్రాణి వాక్య మేత దువాచహ. ౧౧. గతిం పుత్రా నపశ్యామి రక్షసాం పురుషర్షభాః, మంత్రపూతై ర్మహాభాగై రాస్థితో హి మహాక్రతుః. ౧౨. తద్గచ్ఛత విచిన్వధ్వం పుత్రకా భద్రమస్తు వః, సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీ మనుగచ్ఛత. ౧౩. ఏకైకయోజ

మాస్థాయ పర్వణి ఉక్థ్యాహే - 'తిథిభేదే క్షణే పర్వేతి' నిఘంటుః. అపాహరత్ అపహృతవాన్. ౭. హ్రియమాణ ఇతి. ఉపాధ్యాయగణాః ఋత్విగ్గణాః. ౮. అయమితి. అపనీయతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతిలట్. ౯. యజ్ఞేతి. ఏతద్యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞాపరాధః - 'ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయో' రితి వైజయంతీ. సర్వేషాం నః అశివాయ భవతి - తస్మాత్ క్రతు ర్యథా అచ్ఛిద్రో భవే త్తథైవ క్రియతాం. ౧౦. ఉపాధ్యాయేతి. పార్థివః సగరః. ౧౧. గతిమితి. హేపుత్రాః హి యస్మా న్మహాక్రతుః - మంత్రపూతై ర్మహాభాగై రాస్థితః అనుష్ఠితః - తస్మా ద్రక్షసాంగతిం ఆగమనం నపశ్యామి - ప్రసక్త్యభావాదితి భావః. ౧౨. అతః కేన ప్రకారేణ గతోఽశ్వ ఇతి విచిన్వధ్వ మిత్యాహ - తదితి. యద్వా - అహం కర్మవ్యగ్రః స్థితః - అశ్వాపహర్తౄణాం రక్షసాం గతిం గంతవ్యదేశం నపశ్యామి - విచిన్వధ్వ మిత్యాహ - తదితి. సముద్ర ఏవ మాలా ఆవరణ మస్యా ఇతి సముద్రమాలినీ - తా మనుగచ్ఛత - అన్వేషధ్వం. ౧౩. ఏకేతి. అర్ధమేకం. ప్రథమ మేకం యోజనం విచిత్య పశ్చా ద్యోజనాంతర మితి

పశ్యతః. ౪. తయోరితి. ప్రశస్తః ఫలాతిశయప్రదః. ౫. తస్యేతి. అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం-సగరస్య - మతే ఆజ్ఞాయాం. ౬. తస్యేతి. పర్వణి ఉక్థ్యాహే - రాక్షసీం తనుం - యజ్ఞవిఘ్నకరణసమర్థాం - యజ్ఞీయో యజ్ఞార్హః. * తి. పర్వణి ఉక్థ్యాహే - అశ్వమేధే ఉక్థ్యసంస్థాత్రయం - తత్ర ద్వితీయే అశ్వాలంభనదివసే అశ్వవిశసనాత్ ప్రాక్ - తం యజ్ఞం విహంతు మితి శేషః. * ౭. ౮. * తి. అపనీయతే అపహ్రియతే - అతో హర్తార మశ్వహర్తారం జహి అశ్వశ్చ శీఘ్రముపనీయతాం. * ౯. * తి. యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞస్య విఘ్నః. * ౧౦. * తి. సోపాధ్యాయవచః ఉపాధ్యాయ సహిత ర్త్విగ్గణవచః. * ౧౧. గతిమితి. రక్షసాం గతి మాగతినిమిత్తం - నపశ్యామి ప్రసక్త్యభావాత్. * తి. మంత్రపూతై ర్మహాభాగై ర్యద్యపి మహాక్రతు రాస్థితః. అనుష్ఠితః - తథాపి రక్షసాం మాయయా యది ఛిద్రం స్యా త్తదా ఆత్మనో గతిం నపశ్యామి - తస్మాత్ గచ్ఛథ విచిన్వధ్వం - అన్వేషయతేత్యర్థ ఇతి కేచిత్ - పరేతు - ఆస్థితో హీతిపాఠః - హి యస్మాదీదృశై ర్మహాభాగై రాస్థితోయం క్రతుః - అతోత్ర క్రతౌ రక్షసాం గతిం నపశ్యామి - తత్తస్మా త్కేనాపి దేవేన హృత ఇతి తమన్వేషయతేత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౧౨. తదితి. అనుగచ్ఛత చరత. ౧౩౪. యావదితి. ఖనతేతి. యది భూతలే నదృశ్యతే తర్హీతి శేషః. ౧౪౪. దీక్షిత

నం పుత్రా విస్తార మధిగచ్ఛత. ౧౩౹. యావ త్తురగసందర్శ స్తావ త్ఖనత మేదినీం,
తం చైవ హయహర్తారం మార్గమాణా మమాజ్ఞయా. ౧౪౹. దీక్షితః పౌత్రసహి
త స్సోపాధ్యాయగణో హ్యహం, ఇహ స్థాస్యామి భద్రం వో యావ త్తురగదర్శ
నం. ౧౫౹. ఇత్యుక్తా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః, జగ్ము ర్మహీతలం
రామ పితుర్వచనయంత్రితాః. ౧౬౹. యోజనాయామవిస్తార మేకైకో ధరణీతలం,
బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్రా వజ్రస్పర్శసమై ర్నఖైః. ౧౭౹. శూలై రశనికల్పైశ్చ హలై
శ్చాపి సుదారుణైః, భిద్యమానా వసుమతీ ననాద రఘునందన. ౧౮౹. నాగానాం
వధ్యమానానా మసురాణాం చ రాఘవ, రాక్షసానాం చ దుర్ధర్ష స్సత్త్వానాం నిన
దో౽భవత్. ౧౯౹. యోజనానాం సహస్రాణి షష్టింతు రఘునందన, బిభిదుర్ధర
ణీం వీరా రసాతల మనుత్తమం. ౨౦౹. ఏవం పర్వతసంబాధం జంబూద్వీపం నృ
పాత్మజాః, ఖనంతో నరశార్దూల సర్వతః పరిచక్రముః. ౨౧౹. తతో దేవా స్స
గంధర్వా స్సాసురా స్సహపన్నగాః, సంభ్రాంతమనసస్సర్వే పితామహ ముపా
గమన్. ౨౨౹. తే ప్రసాద్య మహాత్మానం విషణ్ణవదనా స్తదా, ఊచుః పరమసం
త్రస్తాః పితామహ మిదం వచః. ౨౩౹. భగవన్ పృథివీ సర్వా ఖన్యతే సగరాత్మ
జైః, బహవశ్చ మహాత్మానో హన్యంతే తలవాసినః. ౨౪౹. అయం యజ్ఞహరో
౽స్మాక మనేనాశ్వో౽పనీయతే, ఇతి తే సర్వభూతాని నిఘ్నంతి సగరాత్మజాః.
౨౫౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః-యద్వా-ఏకఏకం యోజన మితి క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః. ౧౩౹. యది భూతలే నదృశ్యతే తదా కర్తవ్య మాహ-యావదితి. ౧౪౹. మమ తు గమనం న యుక్త మిత్యాహ - దీక్షిత ఇతి. ౧౫౹. ఇతీతి. యంత్రితాః నియుక్తాః. ౧౬౹ యోజనేతి. ఆయామః దైర్ఘ్యం విస్తారః విశాలతా-వజ్రస్పర్శ సమైః-వజ్రస్పర్శసమస్పర్శై రిత్యర్థః. ౧౭౹. శూలైరితి. అశనికల్పైః వజ్రతుల్యైః. ౧౮౹. నాగానామితి. నాగానాం సర్పాణాం-అసురరాక్షసా పాతాళవాసినః. ౧౯౹. యోజనానామితి. రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా - ధరణీం బిభిదుః. ౨౦౹. ఏవమితి. సంబాధం - నిబిడం. ౨౧. తతఇతి. స్పష్టం. ౨౨౹. తఇతి. ప్రసాద్య స్తుత్వా. ౨౩౹. భగవన్నితి. తలవాసినః రసాతలవాసినః. ౨౪౹. అయమితి. యజ్ఞహరః యజ్ఞహంతా - యజ్ఞహన ఇతి పాఠే హంతీతిహనః-పచాద్యచ్. ౨౫౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

ఇతి. ఇహ యజ్ఞవాటే. ౧౬౹. యోజనేతి. వజ్రస్పర్శసమైః వజ్రస్పర్శసమస్పర్శైః నఖైః. ౧౮౹. నాగానామితి. దుర్ధర్షః దుర్భరః. ౧౯౹. యోజనానా మితి. రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా. ౨౦౹. ౨౪౹. అయమితి. హంతీతి హనః - యజ్ఞస్య హనః హంతేః పచాద్యచ్. ౨౫౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా భగవా న్వై పితామహః, ప్రత్యువాచ సు
సంత్రస్తాన్ కృతాంతబలమోహితాన్. ౧. యస్యేయం వసుధా కృత్స్నా వాసు
దేవస్య ధీమతః, కాపిలం రూప మాస్థాయ ధారయత్యనిశం ధరాం, తస్యకోపా
గ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజాః. ౨॥ పృథివ్యా శ్చాపి నిర్భేదో దృష్ట ఏవ
సనాతనః, సగరస్య చ పుత్రాణాం వినాశోఽదీర్ఘజీవినాం. ౩॥ పితామహవచ
శ్శ్రుత్వా త్రయస్త్రింశ దరిందమ, దేవాః పరమసంహృష్టా పున ర్జగ్ము ర్యథా
గతం. ౪॥ సగరస్యచ పుత్రాణాం ప్రాదురాసీ న్మహాత్మనాం, పృథివ్యాం భిద్య
మానాయాం నిర్ఘాతసమనిస్వనః. ౫॥ తతో భిత్వా మహీం సర్వే కృత్వా చాపి
ప్రదక్షిణం, సహితా స్సగరా స్సర్వే పితరం వాక్య మబ్రువన్. ౬॥ పరిక్రాంతా
మహీ సర్వా సత్వవంతశ్చ సూదితాః, దేవదానవరక్షాంసి పిశాచోరగకిన్నరాః,
నచ పశ్యామహేఽశ్వం త మశ్వహర్తార మేవచ, కింకరిష్యామ భద్రం తే బుద్ధి
రత్ర విచార్యతాం. ౭॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం రాజసత్తమ, స
మన్యు రబ్రవీ ద్వాక్యం సగరో రఘునందన. ౮॥ భూయః ఖనత భద్రం వో నిర్భి
ద్య వసుధాతలం, అశ్వహర్తార మాసాద్య కృతార్థాశ్చ నివర్తథ. ౧౦॥ పితుర్వచ
న మాసాద్య సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి రసాతలమభిద్రవన్.
౧౧॥ ఖన్యమానే తత స్తస్మిన్ దదృశుః పర్వతోపమం, దిశాగజం విరూపాక్షం

దేవతానా మిత్యాది. కృతః అంతో జననాశో యైస్తే కృతాంతాః సగరపుత్రాః. ౧. యస్యే
తి. సార్ధశ్లోకః. ఆస్థాయ-య ఇతిశేషః. ౨॥ పృథివ్యాఇతి. సనాతనః ప్రతికల్ప మవశ్యంభావీ -
దృష్టః నిశ్చితః - అతోన తత్రాపి శోకః కార్య ఇతిభావః - అదీర్ఘజీవినా మితి ఛేదః - వినాశో
దృష్ట ఇత్యనుషంగః. ౩॥ పితామహేతి. త్రయస్త్రింశ ద్దేవాః అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాద
శాదిత్యా అశ్వినౌచ - ఇద ముపలక్షణం గంధర్వాదే ర్గమనస్యాపి. ౪॥ సగరస్యేతి. నిర్ఘాతః ఉత్పా
తవిశేషః. ౫॥ తత ఇతి. సర్వే మహీం ప్రదక్షిణం కృత్వా పితరం గత్వా సర్వే పితర మబ్రువన్.
౬॥ పరిక్రాంతేతిశ్లోకద్వయం. సత్వవంతః బలవంతః - కరిష్యామేతి విసర్గలోప శ్ఛాందసః. ౭॥
తేషామితి. సమన్యుః-అశ్వాలాభకృతక్రోధవాన్. ౮॥ భూయఇతి. భూయో నిర్భిద్య ఖనతేత్యన్వ
యః - నివర్తథ-నివర్తధ్వం. ౧౦॥ పితురితి. అభిద్రవన్ అభ్యద్రవన్. ౧౧॥ ఖన్యమానఇతి. దిశా

దేవతానా మితి. కృతాంతబలమోహితాన్ దైవబలమోహితాన్. ౧. యస్యేయమిత్యాది.
యదధీనా వసుధా - కాపిల మితి-య ఇతి శేషః-తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజా
ఇతి తస్యైవ స్వామిత్వంస్వాభావికం-ఇతరేషాం త్వభిధానమాత్రం-అత స్సఏవాసత్వార్థనా మం
తరేణాపిసాగరాన్ దండయిష్యతీత్యభిప్రాయః. ౨॥ పృథివ్యాఇతి. సనాతనః అవశ్యంభావీ దృష్టో
నిశ్చితః - అదీర్ఘజీవినా మితి ఛేదః-వినాశో దృష్ట ఇతి సంబధ్యతే. ౩॥ పితామహేతి. త్రయస్త్రిం
శద్దేవతాః-అష్టౌ వసవః ఏకాదశరుద్రాః ద్వాదశాదిత్యా అశ్వినౌచ. ౪॥ సగరస్యేతి. నిర్ఘాతసమనిస్వ
నః నిర్ఘాతనిస్వనసమః. ౫॥ తతఇతి. అభిప్రదక్షిణం అభిత స్సంచారం. ౬॥ కింకరిష్యామేతి. బుద్ధిరుపా
యః. ౭॥ ౮॥ భూయ ఇతి. నివర్తథ నివర్తధ్వం. *తి. కృతార్థాశ్చ కృతార్థాశ్చేత్ తదా-నివర్తథ-అన్య
థాననివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦॥ ౧౧॥ *తి. ఖన్యమాన ఇతి. షష్టియోజన సహస్రపరమపీతి శేషః.

ధారయంతం మహీతలం.౧౨౹ సపర్వతవనాం కృత్స్నాం పృథివీం రఘునందన, శిరసా ధారయామాస విరూపాక్షో మహాగజః. ౧౩౹ యదా పర్వణి కాకుత్స్థ విశ్రమార్థం మహాగజః, ఖేదా చ్చాలయతే శీర్షం భూమికంప స్తదా భవేత్. ౧౪౹ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా దిశాపాలం మహాగజం, మానయంతో హి తే రామ జగ్ము ర్భిత్వా రసాతలం. ౧౫౹ తతః పూర్వాం దిశం భిత్త్వా దక్షిణాం బిభిదుః పునః, దక్షిణస్యా మపి దిశి దదృశు స్తే మహాగజం. ౧౬౹ మహాపద్మం మహాత్మానం సుమహత్పర్వతోపమం, శిరసా ధారయంతం తే విస్మయం జగ్ము రుత్తమం. ౧౭౹ తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పశ్చిమాం బిభిదు ర్దిశం. ౧౮౹ పశ్చిమాయా మపి దిశి మహాంత మచలోపమం, దిశాగజం సౌమనసం దదృశు స్తే మహాబలాః ౧౯౹ తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వాచాపి నిరామయం, ఖనంత స్సముపక్రాంతా దిశం హైమవతీం తతః. ౨౦౹ ఉత్తరస్యాం రఘుశ్రేష్ఠ దదృశు ర్హిమపాండరం, భద్రం భద్రేణ వపుషా ధారయంతం మహీ మిమాం. ౨౧౹ సమాలభ్య తత స్సర్వే కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి బిభిదు ర్వసుధాతలం. ౨౨౹ తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా సాగరాః ప్రథితాం దిశం, రోషా దభ్యఖనన్ సర్వే పృథివీం సగరాత్మజాః. ౨౩౹ తే తు సర్వే మహాత్మానో భీమవేగా మహాబలాః, దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం సనాతనం. ౨౪౹ హయంచ తస్య దేవస్య చరంతమవిదూరతః, ప్రహర్ష మతులం ప్రాప్తా స్సర్వే తే రఘునందన. ౨౫౹ తే తం హయహరం జ్ఞాత్వా

గజం - షష్టివాగురిరిత్యాప్-ః రూపాక్షం విరూపాక్షాఖ్యం. ౧౨౹ ఉక్తం వివృణోతి సేతి. ౧౩౹ యదేతి. పర్వణి కాలే ఖేదా ద్ధేతో ర్విశ్రమార్థం శ్రమశాంత్యర్థం-చాలయతే చాలయతి. ౧౪౹ తమితి. మానయంతః పూజయంతః. ౧౫౹ తతఇతి. తత ఇత్యస్య వివరణం పూర్వాం దిశం-భిత్త్వేతి. ౧౬౹ మహాగజం విశేషయతి - మహేతి. సుమహ దిత్యార్షం. ౧౭౹ తతఇతి. దిక్ఛబ్దేన దేశ ఉచ్యతే. ౧౮౹ పశ్చిమాయా మితి సౌమనసం సౌమనసాఖ్యం. ౧౯౹ తమితి. నిరామయం కుశలం సముపక్రాంతాః గతాః - హైమవతీం హిమవత్సంబంధినీం. ౨౦౹ ఉత్తరస్యామితి. భద్రం భద్రాఖ్యం - భద్రేణ శోభనేన. ౨౧౹ సమాలభ్యేతి. సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా-'ఆలంభస్స్పర్శహింసయో' రిత్యమరః. ౨౨౹ తతఇతి. ప్రాగుత్తరాం ఐశానీం దిశం - ప్రథితాం అశ్వగమనే యోగ్యతావతీం - గమనఖనన క్రియాభేదా త్సాగరసగరాత్మజపదప్రయోగః. ౨౩౹ తేత్వితి. మహాత్మనః మహాకాయాః-కపిలం కపిలావతారం. ౨౪౹ హయంచేతి. చరంతం తృణాని భక్షయంతం. ౨౫౹ తేతమితి. సార్ధశ్లోకః

౧౨౹ * తి. కృత్స్నాం తదేకప్రదేశావచ్ఛిన్నా మితి శేషః. ౧౩౹ యదేతి. యదా పర్వణి యస్మిన్ కాలే భవేత్ భవతి. * తి. యదాపర్వణి యస్మిన్ క్షణే-'తిథిభేదే క్షణే పర్వే'త్యమరః. ౧౪౹ ౧౬౹ మహాపద్మమితి. ధారయంతం-పృథివీ మితిశేషః. ౧౭౹ * తి. ప్రదక్షిణం కృత్వాదిగ్గజమితి శేషః. ౧౯౹ తమితి. నిరామయం కుశలం. ౨౦౹ ౨౧౹ సమాలభ్యేతి. సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా. ౨౨౹ తతఇతి. ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యాశ్చోత్తరస్యా శ్చాంతరాళం. ౨౩౹ తఇతి. కపిలం కపిలరూపధారిణం. ౨౪౹ * తి. తస్యకపిలస్య. ౨౫౹ * తి. తే తం యజ్ఞహనమితి. హంతీతి హనః-పచా

క్రోధపర్యాకులేక్షణాః, ఖనిత్రలాంగలధరా నానావృక్షశిలాధరాః. అభ్యధావంత సంక్రుద్ధా స్తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రువన్. ౨౭. అస్మాకం త్వం హి తురగం యజ్ఞీయం హృతవానసి, దుర్మేధ స్త్వం హి సంప్రాప్తాన్ విద్ధి న స్సగరాత్మజాన్. ౨౮. శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం కపిలో రఘునందన, రోషేణ మహతావిష్టో హుంకార మకరో త్తదా ౨౯. తత స్తేనాప్రమేయేన కపిలేన మహాత్మనా, భస్మరాశీకృతా స్సర్వే కాకుత్స్థ సగరాత్మజాః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రాం శ్చిరగతాన్ జ్ఞాత్వా సగరో రఘునందన, నప్తార మబ్రవీ ద్రాజా దీప్యమానం స్వతేజసా. ౧ శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ పూర్వై స్తుల్యోఽసి తేజసా, పితౄణాం గతి మన్విచ్ఛ యేన చాశ్వోఽపవాహితః. ౨. అంతర్భౌమాని సత్త్వాని వీర్యవంతి మహాంతిచ, తేషాం త్వం ప్రతిఘాతార్థం సాసిం గృహ్ణీష్వ కార్ముకం. ౩. అభివాద్యాభివాద్యాం స్త్వం హత్వా విఘ్నకరా నపి, సిద్ధార్థ స్సన్నివ ర్తస్వ మమ యజ్ఞస్య పారగః. ౪. ఏవ ముక్తోంఽశుమాన్ సమ్యక్ సగరేణ మహాత్మనా, ధను రాదాయ ఖడ్గంచ జగామ లఘువిక్రమః. ౫. స ఖాతం పితృభి ర్మార్గ మంతర్భౌమం మహాత్మభిః, ప్రాపద్యత నరశ్రేష్ఠ తేన రాజ్ఞాభిచోదితః. ౬. దైత్య దానవరక్షోభిః పిశాచపతగోరగైః, పూజ్యమానం మహాతేజా దిశాగజ మపశ్యత. ౭. స తం ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వాచాపి నిరామయం, పితౄన్

తం కపిలం. ౨౭. అస్మాకమితి. దుర్మేధ ఇతి సంబోధనం. ౨౮. శ్రుత్వేతి - స్పష్టం. ౨౯. తతఇతి. అప్రమేయేన అప్రమేయవైభవేన. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రా నిత్యాది. నప్తారం పౌత్రం. ౧. శూరఇతి. పూర్వైః పితృభిః - పితౄణాం కనిష్ఠపితౄణాం - గతిం మార్గం - అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - అశ్వో యేనాపవాహిత స్తస్యచ గతి మన్విచ్ఛ. ౨. అంతరితి. అంతర్భౌమాని భూమే రంతర్జాతాని - భూబిల మాశ్రితానీత్యర్థః - యానీతి శేషః. ౩. అభివాద్యేతి. పారగః సమాప్తికరః. ౪. ఏవమితి. లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః. ౫. సఇతి. ఖాతం క్లృప్త మిత్యర్థః. ౬. దైత్యేతి. అపశ్యత అపశ్యత్. ౭. సఇతి. పరిపప్రచ్ఛ - క్వాస్త ఇతి

ద్యచ్ - అవిచారతః త మేవ అశ్వాపహారద్వారా యజ్ఞహంతారం జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౨౭—౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రానితి. నప్తారం పౌత్రం. * తి. చిరగతాన్ అప్రత్యాగచ్ఛత ఇతి శేషః. * ౧. శూరఇతి. గతిం మార్గం-అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - యేన అశ్వోఽపహారితః అపహృతః తస్యచ గతిం. * తి. యేన చాశ్వోపవాహితః దేశాంతరం ప్రాపితః తద్గతించ. * ౨. అంతరితి. అంతర్భౌమాని భూమే రంతర్జాతాని. * తి. సత్త్వాని ప్రాణినః. * ౩. అభివాద్యేతి. పారగ స్సమాప్తికరః * తి. అభివాద్యాన్ నమస్కారార్హాన్ - మమ యజ్ఞస్య పారగః పారప్రాపకశ్చ భవేత్యర్థః. * ౪. ౫. * తి. పితృభిః ఖాతం భూమే రంతర్విద్యమానం మార్గం - పితృవృత్తాంతపరిజ్ఞానాయ

సపరిపృచ్ఛ వాజిహర్తార మేవచ. ౮. దిశాగజస్తు తచ్ఛ్రుత్వా ప్రత్యాహాంశుమతో వచః, ఆసమంజ కృతార్థ స్త్వం సహాశ్వ శ్శీఘ్రమేష్యసి. ౯. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వా నేవ దిశాగజాన్, యథాక్రమం యథాన్యాయం ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౧౦. తైశ్చ సర్వై ర్దిశాపాలై ర్వాక్యజ్ఞై ర్వాక్యకోవిదైః, పూజిత స్సహయశ్చైవ గంతాసీత్యభిచోదితః. ౧౧. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా జగామ లఘువిక్రమః, భస్మరాశీ కృతా యత్ర పితర స్తస్య సాగరాః. ౧౨. స దుఃఖవశ మాపన్న స్త్వసమంజసుత స్తదా, చుక్రోశ పరమార్త స్తు వధా త్తేషాం సుదుఃఖితః. ౧౩. యజ్ఞీయంచ హయం తత్ర చరంత మవిదూరతః, దదర్శ పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖశోకసమన్వితః ౧౪. స తేషాం రాజపుత్రాణాం కర్తుకామో జలక్రియాం, సలిలార్థీ మహాతేజా నచాపశ్య జ్జలాశయం. ౧౫ విసార్య నిపుణాం దృష్టిం తతోఽపశ్య త్ఖగాధిపం, పితౄణాం మాతులం రామ సుపర్ణ మనిలోపమం. ౧౬. స చైవ మబ్రవీ ద్వాక్యం వైనతేయో మహాబలః, మాశుచః పురుషవ్యాఘ్ర వధోఽయం లోకసమ్మతః. ౧౭. కపిలేనాప్రమేయేన దగ్ధాహీమే మహాబలాః, సలిలం నార్హసి ప్రాజ్ఞ దాతు మేషాం హి లౌకికం. ౧౮. గంగాహిమవతో

శేషః. ౮. దిశేతి. ఆసమంజ అసమంజపుత్ర-ఇఞ్భావ ఆర్షః. ౯. తస్యేతి. సముపచక్రమ ఇతి సవినయత్వ ప్రకటనం. ౧౦. తైశ్చేతి. వక్తు మర్హం వాక్యం-ఋహలోర్ణ్యత్ - చజోః కుఘిణ్ణ్యతో రితి కుత్వం - వాక్యకోవిదైః కాలదేశోచితవక్తవ్యార్థజ్ఞైః - యద్వా - పరవాక్యాశయజ్ఞైః స్వయం వాక్యప్రయోగకుశలై శ్చేత్యర్థః - సహయః పితామహసమీపం గంతాసీత్యభిచోదితోఽభూత్. ౧౧. తేషామితి. తస్యాంశుమతః - పితరో యత్ర భస్మరాశీకృతా స్తం దేశం జగామ. ౧౨. సఇతి. పూర్వ మదర్శనా ద్దుఃఖవశ మాపన్నః తేషాం వధాత్ వధదర్శనాత్సుదుఃఖితః - పరమార్తః భృశం తప్తః చుక్రోశ రురోద. ౧౩. యజ్ఞీయ మితి. శోకః విలాపః. ౧౪. సఇతి. జలక్రియా - తర్పణం. ౧౫. విసార్యేతి. విసార్య సమంతాత్ ప్రసార్య - నిపుణాం దూరవీక్షణక్షమాం - అనిలోపమం వేగేనేతి శేషః. ౧౬. సచేతి. లోకసమ్మతః లోకహితః. ౧౭. కపిలేనేతి. హి యస్మాత్ కపిలేన హతాః లౌకికం లోకతః ప్రాప్తం - సలిలం దాతుం నార్హసి - 'చండాలా దుదకా త్సర్పా ద్వైద్యుతాత్ బ్రాహ్మణాదపి, దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణాం. ఉదకం పిండదానంచ ఏతేభ్యో యద్విధీయతే, నోపతిష్ఠతి తత్సర్వ మంతరిక్షే వినశ్య'తీతి స్మృతేః. కపిలో బ్రాహ్మణః. ౧౮. గంగేతి. గంగా - అస్తీతి శేషః. ౧౯. న కేవలం తత్ర జలక్రియా తయా సేచ

ప్రాపద్యత ప్రాప్తః. ౬. ౭. * తి. సఇతి. నిరామయం కుశలం. ౮. * తి. దిశాగజఇతి. ఆసమంజ అసమంజపుత్ర. * ౧౦. తి. అభిచోదితశ్చ బోధితశ్చ. * ౧౧. ౧౩. శోకో విలాపః. ౧౪. ౧౫. విసార్యేతి. నిపుణాం వివేచనసమర్థాం. * తి. పితౄణాం మాతులం సుపర్ణభగినీ సుమతి రితి ప్రాగుక్తత్వాత్ - అనిలోపమం వేగేన వాయూపమం. ౧౬. * తి. లోకసమ్మతః లోకహితః - ఏతన్మూలకతయా సర్వలోకహితకారిణ్యా గంగాయా భూలోకే అవతరణాత్. ౧౭. * తి. హి యస్మా త్కపిలేన దగ్ధాః - యతశ్చ మహాబలాః - మహాబలవత్త్వేన ప్రాయశ్చిత్తమర్యాదాతిక్రాంతపాపవంతః - అతో లౌకికం లోకతః ప్రాప్తం సలిలం దాతుం నార్హసి. * ౧౮. ౧౯.

జ్యేష్ఠా దుహితా పురుషర్షభ, తస్యాం కురు మహాబాహో పితౄణాం తు జలక్రియాం. ౧౯. భస్మరాశీకృతా నేతాన్ ప్లావయే ల్లోకపావనీ, తయాక్లిన్న మిదం భస్మ గంగయా లోకకాంతయా, షష్టిం పుత్రసహస్రాణి స్వర్గలోకం నయిష్యతి. ౨౦॥. గచ్ఛచాశ్వం మహాభాగ తం గృహ్య పురుషర్షభ, యజ్ఞం పైతామహం వీర సంవర్తయితు మర్హసి. ౨౧॥. సుపర్ణవచనం శ్రుత్వా సోఽంశుమానతివీర్యవాన్. త్వరితం హయ మాదాయ పునరాయా న్మహాయశాః. ౨౨॥. తతో రాజాన మాసాద్య దీక్షితం రఘునందన, న్యవేదయ ద్యథావృత్తం సుపర్ణవచనం తథా. ౨౩॥. తచ్ఛ్రుత్వా ఘోరసంకాశం వాక్య మంశుమతో నృపః, యజ్ఞం నివర్తయామాస యథాకల్పం యథావిధి. ౨౪॥. స్వపురం చాగమచ్ఛ్రీమా నిష్టయజ్ఞో మహీపతిః. గంగాయా శ్చాగమే రాజా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత. ౨౫॥. అకృత్వా నిశ్చయం రాజా కాలేన మహతా మహాన్, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజ్యం కృత్వా దివం గతః ౨౬॥. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

కాలధర్మం గతే రామ సగరే ప్రకృతీ జనాః, రాజానం రోచయామాసు రంశుమంతం సుధార్మికం. ౧. స రాజా సుమహానాసీ దంశుమాన్ రఘునందన,

---

నీయంచేత్యాహ - భస్మేతి - సార్ధశ్లోకః. యది ప్లావయేత్ సేచయేత్ - తదా తయా క్లిన్నం సిక్తం - భస్మ - నయిష్యతి నేష్యతి. ౨౦॥. గచ్ఛేతి. సంవర్తయితుం సమాపయితుం. ౨౧॥. సుపర్ణేతి ఆయాత్. ఆగచ్ఛత్. ౨౨॥. తతఇతి. వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయ దిత్యన్వయః. ౨౩॥. తచ్ఛ్రుత్వేతి. యథాకల్పం యథాక్రమం. ౨౪॥. స్వేతి. నిశ్చయం ఉపాయం. ౨౫॥. అకృత్వేతి. మహతా కాలేన దివంగత ఇత్యన్వయః. ౨౬॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

అథ గంగాయా స్త్రిపథగమనహేతుప్రశ్నస్య పూర్వప్రకృతస్య సాక్షా దుత్తర మాహ - కాలధర్మ మిత్యాది. జాతమాత్రస్య కాలేనావశ్యం ప్రాప్తవ్యో ధర్మః కాలధర్మః - మరణ మితి

భస్మేతి. క్లిన్నం సిక్తం నయిష్యతి నేష్యతి. * తి. హేపుత్ర - షష్టిం సహస్రాణి సాగరాన్ స్వర్గం నయిష్యతి - అనేన సగరేపుత్రాణాం మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తావిషయత్వం సూచితం - తత్ప్రాయశ్చిత్తవిషయాణా మపి పాపినాం పుద్గలస్య గంగాజలస్పర్శః సర్వపాపప్రాయశ్చిత్త మితి సూచితం - అకృతప్రాయశ్చిత్తానా మపి మహాపాతకినా మౌర్ధ్వదైహికకర్మాయోగ్యానాం గంగాజలస్పృష్టపుద్గలానాం వినాపి ప్రాయశ్చిత్తాంతరం సకలౌర్ధ్వదైహికక్రియాయోగ్యత్వం చ సూచితం. * ౨౦॥. సంవర్తయితుం సమాపయితుం. ౨౧॥. ౨౨॥. తతఇతి. వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయత్. ౨౩॥. ౨౪॥. * తి. ఇష్టయజ్ఞ ఇతి బహువ్రీహిః. * ౨౫॥. అకృత్వేతి. నిశ్చయ ముపాయం. ౨౬॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

కాలధర్మమితి. ప్రకృతిజనా అమాత్యాః-రోచయామాసుః - ఐచ్ఛన్. ౧. ౨. తస్మిన్నితి.

తస్య పుత్రో మహానాసీ ద్దిలీప ఇతి విశ్రుతః. ౨. తస్మిన్ రాజ్యం సమావేశ్య ది లీపే రఘునందన, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తప స్తేపే సుదారుణం. ౩. ద్వాత్రింశ చ్ఛ సహస్రాణి వర్షాణి సుమహాయశాః, తపోవనం గతో రామ స్వర్గం లేభే తపో ధనః. ౪. దిలీపస్తు మహాతేజా శ్శ్రుత్వా పైతామహం వధం, దుఃఖోపహతయా బుద్ధ్యా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత. ౫ కథం గంగావతరణం కథం తేషాం జలక్రి యా, తారయేయం కథంచైనా నితి చింతాపరోఽభవత్. ౬. తస్య చింతయతో నిత్యం ధర్మేణ విదితాత్మనః, పుత్రో భగీరథో నామ జజ్ఞే పరమధార్మికః. ౭. దిలీ పస్తు మహాతేజా యజ్ఞై ర్బహుభి రిష్టవాన్, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్య మకారయత్. ౮. అగత్వా నిశ్చయం రాజా తేషా ముద్ధరణం ప్రతి, వ్యాధినా నరశార్దూల కాలధర్మ ముపేయివాన్. ౯. ఇంద్రలోకం గతో రాజా స్వార్జితేనై వ కర్మణా, రాజ్యే భగీరథం పుత్ర మభిషిచ్య నరర్షభః ౧౦. భగీరథస్తు రాజర్షి ర్ధార్మికో రఘునందన, అనపత్యో మహాతేజాః ప్రజాకామః (౧౦॥౧౧) సచాప్రజః, మంత్రిష్వాధాయ తద్రాజ్యం గంగావతరణే రతః. ౧౧॥. స తపో దీర్ఘమాతిష్ఠ ద్గోకర్ణే రఘునందన, ఊర్ధ్వబాహుః పంచతపా మాసాహారో జితేంద్రియః.

యావత్ - ప్రకృతీజనా ఇత్యత్ర దీర్ఘ శ్ఛాందసః - అమాత్యవర్గాః - 'ప్రకృతి స్సహజే యోనా వమాత్యే పరమాత్మనీ' తి వైజయంతీ. రోచయామాసుః న్యాయప్రాప్తత్వా దైచ్ఛన్. ౧. సఇతి. సః సుమహాన్రాజాసీ దిత్యన్వయః. ౨. తస్మిన్నితి. తేపే గంగావతరణాయేతి శేషః. ౩. ద్వా త్రింశదితి. స్వర్గం లేభే-నతు గంగాం. ౪. దిలీపఇతి. వధం అపమృత్యుం-దుఃఖోపహతయాపిత్రా దుశ్చరే తపసి కృతేపి తేషాం గతి ర్నాభూ దిత్యేవం రూపయా - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్ ౫. నిశ్చయానధిగమ మేవాహ - కథ మిత్యాదినా. ౬. తస్యేతి. ధర్మేణ ప్రయోజకేన - చింతయ తః. ౭. దిలీపఇతి. అకారయత్ అకరోత్. ౮. అగత్వేతి. ఉపేయివాన్ యయౌ. ౯. ఇంద్రేతి. అభిషిచ్య ఇంద్రలోకం గతః ౧౦.భగీరథఇతి. అనపత్యః అతఏవ ప్రజాకామోఽభూత్. ౧౦॥౧౧. సచాప్రజ ఇత్యుత్తరశేషః. ౧౧॥. సఇతి. గోకర్ణే హిమవత్పాదవిశేషే - పంచాగ్నయః చతుర్షు పార్శ్వేష్వగ్నయ ఉపరి సూర్యశ్చ - తేషాం మధ్యే తపో యస్య సః పంచతపాః-మాసస్య సకృ దాహారోయస్యసః మాసాహారః - ఉభయత్ర మధ్యమపదలోపిసమాసః - పృషోదరాదిత్వా త్సాధుత్వం. ౧౨॥. తస్యేతి. ౧౩|. * తస్యరాజ్ఞో మహాత్మన ఇత్యుత్తరశేషః - సుప్రీత

తప స్తేపే గంగాయా భూలోకావతరణార్థ మితి శేషః. ౩. ౪. దిలీప ఇతి. దుఃఖోపహతయా బుద్ధ్యా పిత్రా దుశ్చరే తపసి కృతేపి - తేషాం గతి ర్నాభూ దితి - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్. * ౬. పైతామహం వధం పితామహానాం సాగరాణా మపమృత్యుం. * ౫. నిశ్చయానధిగమ మేవాహ - కథ మిత్యాదినా. దిలీప స్త్వితి. అకారయత్. కృతవాన్. * ౬. వ్యాధినా పిత్రూ ణా ముద్ధరణాలాభజన్యదుఃఖజేన-తద్దిలీపవంశజో రఘుపుత్రో దిలీపః కాళిదాసోక్తోఽన్య ఏవేతి బో ధ్యం. ౯. ౧౦॥౧౧. * తి. స చ ప్రజా ఇత్యస్య మంత్రిష్వాధాయే త్యుత్తరేణాన్వయః. ప్రస్తజా ద్రాజ్యం చ మంత్రిష్వాధాయ గంగావతరణేచ్ఛు స్తప ఆతిష్ఠత్.౧౧॥. సఇతి. పంచతపాః పంచానా మగ్నీనాం మధ్యే తపో యస్య-మాసాహారః-మాసేగతే ఆహారో యస్యసః. ౧౨॥.౧౩|. తస్యరాజ్ఞో

౧౨. తస్య వర్షసహస్రాణి ఘోరే తపసి తిష్ఠతః, అతీతాని మహాబాహో (౧౩) తస్య రాజ్ఞో మహాత్మనః, సుప్రీతో భగవాన్ బ్రహ్మా ప్రజానాం పతి రీశ్వరః. ౧౪. తత స్సురగణై స్సార్థ ముపాగమ్య పితామహః, భగీరథం మహాత్మానం తప్యమాన మథాబ్రవీత్. ౧౫. భగీరథ మహాభాగ ప్రీత స్తేఽహం జనేశ్వర, తపసా చ సుత ప్తేన వరం వరయ సువ్రత. ౧౬. తమువాచ మహాతేజా స్సర్వలోక పితామహం, భగీరథో మహాభాగః కృతాంజలి రుపస్థితః. ౧౭. యదిమే భగవన్ ప్రీతో యద్య స్తి తపసః ఫలమ్, సగరస్యాత్మజా స్సర్వే మత్త స్సలిల మాప్నుయుః. ౧౮. గంగా యా స్సలిల క్లిన్నే భస్మన్యేషాం మహాత్మనాం, స్వర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతం సర్వే మే ప్రపితామహాః. ౧౯. దేయా చ సంతతి ర్దేవ నావసీదే త్కులం చనః, ఇక్ష్వా కూణాం కులే దేవ ఏష మేస్తు వరః పరః. ౨౦. ఉక్తవాక్యంతు రాజానం సర్వలో కపితామహః, ప్రత్యువాచ శుభాం వాణీం మధురాం మధురాక్షరాం. ౨౧. మనోరథో మహానేషభగీరథ మహారథ, ఏవంభవతు భద్రంతే ఇక్ష్వాకుకులవర్ధన. ౨౨. ఇయం హైమవతీ గంగా జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, తాంవై ధారయితుం శక్తో హర స్తత్ర నియుజ్యతాం. ౨౩. గంగాయాః పతనం రాజన్ పృథివీ నసహి

ఇత్యర్థం. ౧౪. తత ఇతి. అథ ఉపగమనానంతరం. ౧౫. భగీరథేతి. తే తపసా ప్రీతః. ౧౬. తమితి. మహాతేజాః తపః కృత నిరవధిక తేజాః. ౧౭. యదీతి. మేతపస ఇత్యన్వయః. ౧౮. న కేవలం సలిలా ప్తి రన్యచ్చేత్యాహ - గంగాయా ఇతి అత్యంతం అక్షయ్యం. ౧౯. దేయాచేతి. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతిర్దేయా - యయా నః కులం నావసీదేత్ - ఏషవరః - పరః ద్వితీయో వరో స్త్విత్య న్వయః - తపసే నిర్గమదశాయా మపిహి ప్రజాకామ ఇత్యుక్తం. ౨౦. ఉక్తేతి. శుభాం శుభహే తుం - మధురాం అర్థతో మనోజ్ఞాం. ౨౧. మనోరథ ఇతి. మనోరథః తావక ఇతి శేషః. ౨౨. ఇయమితి. ఇయం సన్నిహితా - హైమవతీ హిమవత్సన్నిహితా - ధారయితుం శక్తః - హరః తత్ర ధారణే - నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం. ౨౩. గంగాయా ఇతి. ధారయితుం శక్త మితి శేషః. ౨౪.

మహాత్మన ఇత్యస్య సుప్రీత ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః. ౧౪. ౧౫. భగీరథేతి. తపసా పితామహోద్ధార ప్రవృత్త్యాచేతి చకారస్యార్థః. ౧౬. ౧౭. తి. యది మే భగవన్నిత్యాది. అసందిగ్ధే సందిగ్ధవచనం - వే దాశ్చేత్ప్రమాణ మితి వత్ - సలిలం స్పర్శమాత్రేణన స్వర్గతిసాధనం సలిలం. ౧౮. గంగాయా ఇతి. స్వ ర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతమితి - అత్యంతం అక్షయ్యం. ౧౯. దేయేతి. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సం తతి ర్దేయా - యయా - నః కులం నావసీదేత్ - ఏష వరః పరోద్వితీయో స్త్విత్యన్వయః. తి. 'దేవ యా చేహ సంతత్యై' ఇతి పాఠః - సంతత్యర్థం నః కులం నావసీదే దితిచ యాచే - మత్కులే సంతతిహీనః కోపి మాభూ దిత్యర్థః - ఉపసంహరతి - ఇక్ష్వాకూణా మితి - తత్కులే జాతస్య మమ ఏష ఏవ పరో వరోస్తు - నాతోధికం తృతీయం వరం యాచే ఇత్యర్థః - ఏతేన పూర్వపరోపకారితా భగీరథస్య దర్శితేత్యాహుః. ౨౨. ఇయమితి. ఇమం హైమవతీ గంగా కథ మితి చేత్ హిమవతః జ్యేష్ఠా సుతా. ౨౩. గంగాయా ఇతి. పృథివీ తాం ధారయితుం - నసహిష్యతి తత్ర పృథివీస్థానే హరో నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం. ౨౪. తమేవమితి. గంగా మాభాష్య అస్య మనోరథం - పూరయేతి - గంగా మాభా

ష్యతి, తాంవై ధారయితుం వీర నాన్యం పశ్యామి శూలినః. ౨౮. తమేవ ముక్త్వా రాజానం గంగాం చాభాష్య లోకకృత్, జగామ త్రిదవం దేవస్సహ దేవైర్మరుద్గణైః. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

దేవదేవే గతేతస్మిన్ సోంగుష్ఠాగ్రనిపీడితాం, కృత్వా వసుమతీం రామ సంవత్సర ముపాసత. ౧. (ఊర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్షో నిరాశ్రయః, అచల స్థాణువత్ స్థిత్వా రాత్రిందివ మరిందమ.) అథ సంవత్సరే పూర్ణే సర్వలోకనమస్కృతః, ఉమాపతిః పశుపతీ రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. ప్రీత స్తేహం నర శ్రేష్ఠ కరిష్యామి తవప్రియం, శిరసా ధారయిష్యామి శైలరాజసుతామహం. 3. తతో హైమవతీ జ్యేష్ఠా సర్వలోకనమస్కృతా, తదా సాతిమహద్రూపం కృత్వా వేగం చ దుస్సహం, ఆకాశా దపతద్రామ శివే శివశిర స్యుత ౪½. అచింతయచ్చ సా దేవీ గంగా పరమదుర్ధరా, విశామ్యహం హి పాతాళం స్రోతసా గృహ్య శంకరం. ౫½. తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధస్తు భగవాన్ హరః, తిరోభావయితుం బుద్ధిం చక్రే త్రిణయన స్తదా. ౬½. సా తస్మిన్ పతితా పుణ్యా పుణ్యే రుద్రస్య మూర్ధని, హిమవత్ప్రతిమే రామ జటామండల గహ్వరే. ౭½. సా కథంచి న్మహీం గం

తమితి. ఆభాష్య వత్సే రాజానం యథాకాల మనుగృహాణేత్యుక్త్వేతియావత్ - మరుద్గణైః వాయుగణైః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

అథ గంగాప్లవనేన సాగరాణాం స్వర్గగతి స్త్రిచత్వారింశే - దేవదేవ ఇత్యాది. ఉపాసత ఉపాస్త-శివ మితి శేషః. ౧. అథేతి. ఉమాపతి రిత్యనేనోమయా సహాగత ఇత్యుచ్యతే. ౨. ప్రీత ఇతి. ప్రియం కరిష్యామీత్యేత ద్వివృణోతి. శిరసేతి. 3. తతఇతి. అర్ధత్రయ మేకాన్వయం - హైమవతీ హిమవత్కన్యా - శివే శుద్ధే - ఉతేతి ప్రసిద్ధౌ. ౪½. మహారూప దుస్సహవేగకరణే నిమిత్త మాహ - అచింతయ దితి. దుర్ధరా ధర్తుమశక్యా - గృహ్య గృహీత్వా. ౫½. తస్యాఇతి. వలేపనం గర్వం - వష్టిభాగురి రిత్యల్లోపః - తిరోభావయితుం తిరోహితాం కర్తుం. ౬½. సేతి. జటామండల మేవ గహ్వరం గుహా యస్మిన్ తత్తథా. ౭½. సేతి. నిర్గమనం జటామండలాన్నిస్సరణమాత్ర మపి-

ష్యగంగాం ప్రత్యుక్త్వా. తి. దేవై రాజానజైః - మరుద్గణైః కర్మదేవైః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

దేవదేవఇతి. ఉపాసత ఉపాస్త - ఉమాపతి మితి శేషః. తి. దేవేదేవే ఆజానజానా మపిదేవానాం దేవేపూజ్యే అంగుష్ఠాగ్రేణ నిపీడితాం - ఉపాసతేత్యార్షం బహువచనం - ఉపాస్తేత్యర్థః. ౧-3. తి. తదేతి. ఈశ్వరేణ ధారణాంగీకారే కృతే గర్వా దిత్యర్థః-శివే శోభనే. ౪½. తి. తాదృశరూపకరణే - హేతు మాహ - అచింతయ దితి. గృహ్య గృహీత్వా. ౫½. తస్యా ఇతి. తస్యావలేపనం గర్వం. ౬½. సేతి. జటామండలగహ్వరే - జటామండలేన గహ్వరే గంభీరే - హిమవత్ హిమబిందువత్ పతితా. ౭½. తత్రేతి - అబంభ్రమత్ పునః పున రభ్రమత్ అనేన భగీరథేన - అనువ్రజత్ - అడభావ ఆర్షః. విమానైరితి. గగనాకారైః గగనవ ద్విపులై రిత్యర్థః - పారిప్లవగతాః

తుం నాశక్నోద్యత్న మాస్థితా. నైవ నిర్గమనం లేభే జటామండలమోహితా.
౮½. తత్రైవాబంభ్రమ ద్దేవీ సంవత్సరగణాన్, బహూన్, తామపశ్యన్ పున స్తత్ర
తపః పరమ మాస్థితః. ౯½. అనేన తోషితశ్చాభూ దత్యర్థం రఘునందన, విససర్జ
తతో గంగాం హరో బిందుసరః ప్రతి. ౧౦½. తస్యాం విసృజ్యమానాయాం సప్త
స్రోతాంసి జజ్ఞిరే. ౧౧. హ్లాదినీ పావనీ చైవ నళినీచ తథాపరా, తిస్రః ప్రాచీం దిశం
జగ్ము ర్గంగా శ్శివజలా శ్శుభాః. ౧౨. సుచక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధుశ్చైవమహానదీ,
తిస్ర స్త్వేతాదిశంజగ్ముః ప్రతీచీంతు శుభోదకాః. ౧౩. సప్తమీ చాన్వగాత్తా
సాం భగీరథ మథోనృపం. ౧౩½. భగీరథోపి రాజర్షి ర్దివ్యం స్యందన మాస్థితః,
ప్రాయా దగ్రేమహాతేజా గంగా తం చాప్యనువ్రజత్. ౧౪½. గగనాచ్ఛంకరశిర
స్తతో ధరణిమాశ్రితా, వ్యసర్పత జలం తత్ర తీవ్రశబ్ద పురస్కృతం. ౧౫½. మత్స్య
కచ్ఛపసంఘైశ్చ శింశుమారగణై స్తదా, పతద్భిః పతితై శ్చాన్యై ర్వ్యరోచత
వసుంధరా. ౧౬½. తతో దేవర్షిగంధర్వా యక్షా స్సిద్ధగణా స్తదా. వ్యలోక
యంత తే తత్ర గగనా ద్గాంగతాం తథా. ౧౭½. విమానై ర్నగరాకారై ర్హయై
ర్గజవరై స్తదా, పారిప్లవగతై శ్చాపి దేవతా స్తత్రవిష్ఠితాః. ౧౮½. తదద్భుతతమం
లోకే గంగాపతన ముత్తమం, దిదృక్షవో దేవగణా స్సమీయు రమితౌజసః.
౧౯½. సంపతద్భి స్సురగణై స్తేషాం చాభరణౌజసా, శతాదిత్య మివాభాతి గగనం
గతతోయదం. ౨౦½. శింశుమారోరగగణై ర్మీనై రపిచ చంచలైః, విద్యుద్భిరివ
విక్షిప్త మాకాశ మభవ త్తదా. ౨౧½. పాండరై స్సలిలోత్పీడైః కీర్యమాణై

జటామండలే మోహితా సంజాతమోహా. ౮½. తత్రేతి. అబాభ్రమత్ పునఃపున రభ్రమత్-యఙ్లుగంతాల్లఙ్ - ఆస్థితః రాజేతిశేషః. ౯½ అనేనేతి. అనేన తపసా - తోషిత శ్చాసీత్ - విససర్జ‌చ-బిందుసరో నామ హిమవతి బ్రహ్మనిర్మిత స్సరోవిశేషః. ౧౦½. తస్యా మిత్యర్థం. స్రోతాంసి ప్రవాహాః. ౧౧. స్రోతసాం నామ నిర్దేశపూర్వకం గతిభేద మాహ - హ్లాదినీతి. శుభాః శోభమానాః. ౧౨. సుచక్షురితి. మహానదీతి సర్వవిశేషణం. ౧౩. సప్తమీత్యర్థం. తాసాం మధ్యే. ౧౩½. భగీరథోపీతి. స్యందనం రథం - అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ - అత్ర స్వర్గాకాశ భూమిగమనాత్-త్రిపథగాత్వ మిత్యేకే-దిక్త్రయగమనా దిత్యపరే. ౧౪½. ఏవం త్రీన్ పథః కేన హేతునేత్యస్యోత్తర మభిధాయ కర్మభిః కై స్సమన్వితేత్యస్య చరితభేద ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ - గగనాదితి. తీవ్రశబ్దే హేతురయం. ౧౫½. మత్స్యేతి. శిశుమారః అంబుకరీ - 'శింశుమార స్త్వంబుకరీ'తి వైజయంతీ. అన్యైః జలజంతువిశేషైః. ౧౬½. తతఇతి. గగనాత్ రుద్రజటాగగనాత్ - గాం భూమిం. ౧౭½. విమానైరితి. నగరాకారైః నగరవద్విపులైః పారిప్లవగతైః పారిప్లవం సంభ్రమం గతై రితి విమానాది విశేషణం - తత్ర గంగాపతనప్రదేశే - విష్ఠితాః విశేషేణ స్థితాః. ౧౮½ తదితి. లోకేభూలోకే - అమితౌజస ఇత్యనేన ప్రధాన దేవా ఉచ్యంతే. ౧౯½. సంపతద్భిరితి. సురగణైః-అమిత తేజోభి రితి సిద్ధం - అభాతి అభాత్. ౨౦½. శింశుమారేతి. ఆకాశం-చంచలై శ్శింశుమారాదిభిః విద్యుద్భి రివ -

---

పారిప్లవం సంభ్రమం గతాః. ౧౮½-౨౦½. శింశుమారేతి. శింశుమారః నక్రః విక్షిప్తైః పరితః స్రుతైః. ౨౧½. పాండరైరితి. కీర్యమాణైః సలిలోత్పీడైః - సలిలసమూహైః - హంససంప్లవైః హంస

స్సహస్రధా, శారదాభ్రై రివాకీర్ణం గగనం హంససంప్లవైః. ౨౨. క్వచిద్ద్రుత తరం యాతి కుటిలం క్వచి దాయతం, వినతం క్వచి దుద్భూతం క్వచి ద్యాతి శనైశ్శనైః. ౨౩. సలిలేనైవ సలిలం క్వచిదభ్యాహతం పునః, ముహురూర్ధ్వ ముఖం గత్వా పపాత వసుధాతలం. ౨౪. తచ్ఛంకర శిరోభ్రష్టం భ్రష్టం భూ మితలే పునః, వ్యరోచత తదాతోయం నిర్మలం గతకల్మషం. ౨౫. తత్ర దేవర్షి గంధర్వా వసుధాతలవాసినః, భవాంగపతితం తోయం పవిత్ర మితి పస్పృశుః. ౨౬. శాపాత్ ప్రపతితా యే చ గగనా ద్వసుధాతలం, కృత్వా తత్రాభిషే కం తే బభూవు ర్గతకల్మషాః. ౨౭. ధూతపాపాః పున స్తేన తోయేనాథ సుభాస్వతా, పున రాకాశ మావిశ్య స్వాన్ లోకాన్ ప్రతిపేదిరే. ౨౮. ముముదే ముదితో లోక స్తేన తోయేన భాస్వతా, కృతాభిషేకో గంగాయాం బభూవ విగతక్లమః. ౨౯. భగీరథోపి రాజర్షి ర్దివ్యం స్యందన మాస్థితః, ప్రాయా

విక్షిప్తం వ్యాప్తం-అభవత్. ౨౧. పాండరైరితి. వేగవశేన సహస్రధా కీర్యమాణై స్సలిలోత్పీడైః ఫేనైర్హంససంప్లవైః హంససంకులై శ్శారదాభ్రై రివగగన మాకీర్ణ మిత్యన్వయః. ౨౨. క్వచిదితి. అత్ర గంగేత్యనుషజ్యతే - ద్రుతతర మిత్యాదిక్రియా విశేషణం - ఆయతం ఋజు-వినతం నిమ్నేన సంకుచితం ఉద్భూతం పాషాణస్ఖలనాదినా ఊర్ధ్వముఖం-సర్వత్ర వ్యత్యయేన భూతే లట్.-౨౩. సలి లేనేతి. అభ్యాహతం - వాతవ్యావర్తితం తరంగసలిలేనాభిముఖ మాహత మిత్యర్థః.౨౪. తదితి. శం కరశిరసి భ్రష్టం పతిత మపి తతః భూమితలే పతిత మపి నిర్మలం - గతం కల్మషం యేన తద్గతకల్మ షం-పాపాపహ మిత్యర్థః. ౨౫. తత్రేతి. పవిత్రం పావనం - తత్ర జ్ఞాపన హేతు మాహ భవాంగ పతిత మితి-భవేన రుద్రేణ శిరసా ధృతత్వాత్ పవిత్ర మితి జ్ఞాత్వా పస్పృశు రిత్యర్థః - పవిత్ర మితి సామాన్యోక్త్యా భవస్యాన్యేషాం చ పవిత్ర మిత్యుక్తం - 'అతఏవ హరస్యగాత్రసంస్పర్శాత్ పవిత్రత్వ ముపాగతే' త్యత్రాపి హరస్య శుద్ధిప్రదత్వ ముపాగతేత్యర్థః - అన్యేప్యృషయ ఊచుః- భాగవతే - 'యచ్ఛౌచనిస్సృత సరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్ని విధృతేన శివ శ్శివోభూ' దితి. భారతే - 'తదంబు పతితం దృష్ట్వా దధార శిరసా హరః, పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోస్మీత్య వధారణా' దితి. అత్రాప్యయోధ్యాకాండే వక్ష్యతి - 'విష్ణుపాదోద్భవాం దివ్యా' మితి. గంగాయా విష్ణుపాదోద్భవత్వేన పవిత్రత్వరూపం దివ్యత్వం - భవాంగాత్ పతిత మితి పార్థః-ద్వితీయాశ్రితా తీతపతితేతి ద్వితీయా సమాసవిధానాత్-పంచమీ సమాసా నుపపత్తేశ్చ - భవేనధృతత్వా దస్మాభి రపి ధార్య మితి పస్పృశు రిత్యేవార్థః - యద్వా భవాంగపతితత్వాత్ పవిత్రం నతు పూర్వవదతి పవిత్రం - అతఏవ పస్పృశుః నతు సస్నుః - యద్వా యద్యపి భవాంగా త్పతితం - తథాపి విష్ణు పాదోద్భూతత్వాత్ పవిత్ర మితి వా-నదీవేగేన శుధ్యతీతి న్యాయాత్ భవసంపర్క-విగమే పవిత్ర మితి వా పస్పృశుః. ౨౬. శాపాదితి. శాపా ద్ధేతోః. ౨౭. భూతేతి. ఆకాశ మావిశ - ఆకాశ

సంచారై శ్చాకీర్ణం వ్యాప్తం అభవత్. ౨౨. క్వచిదితి. ఆయతం ఋజు వినతం నమ్రం - ఉద్భూ తం ఊర్ధ్వముఖం - ఏతాని క్రియావిశేషణాని. ౨౩. ౨౪. తదితి. శంకరశిరః శంకరశి రసి - భ్రష్టం పతితం - గతకల్మషం కల్మషాపహం. ౨౫. తత్రేతి. తోయం పస్పృశుః - సస్ను రిత్యర్థః. ౨౬. శాపా దితి. శాపాద్ధేతోః-గగనాత్ స్వస్థానాత్ - గతకల్మషాః శాపవిము

దగ్రే మహాతేజా స్తం గంగా పృష్ఠతోఽన్వగాత్. ౩౦½. దేవా స్సర్షిగణా స్సర్వే దైత్య దానవ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహోరగాః, సర్వాశ్చాప్సరసో రామ భగీరథరథానుగాం, గంగా మన్వగమన్ ప్రీతా స్సర్వే జలచరాశ్చ యే. ౩౨½. యతో భగీరథో రాజా తతో గంగా యశస్వినీ, జగామ సరితాం శ్రేష్ఠా సర్వపాపవినాశినీ. ౩౩½. తతో హి యజమానస్య జహ్నో రద్భుతకర్మణః, గంగా సంప్లావయామాస యజ్ఞవాటం మహాత్మనః. ౩౪½. తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధో యజ్వాతు రాఘవ, అపిబచ్చ జలం సర్వం గంగాయాః పరమాద్భుతం. ౩౫½ తతో దేవా స్సగంధర్వా ఋషయశ్చ సువిస్మితాః, పూజయంతి మహాత్మానం జహ్నుం పురుషసత్తమం, గంగాం చాపి నయంతి స్మ దుహితృత్వే మహాత్మనః ౩౬. తతస్తుష్టో మహాతేజా శ్శ్రోత్రాభ్యా మసృజ త్ప్రభుః, తస్మాజ్జహ్నుసుతా గంగా ప్రోచ్యతే జాహ్నవీతిచ. ౩౭. జగామచ పున ర్గంగా భగీరథరథానుగా, సాగరం చాపి సంప్రాప్తా సా సరిత్ప్రవరా తదా, రసాతల ముపాగచ్ఛ త్సిద్ధ్యర్థం తస్య కర్మణః. ౩౯½. భగీరథోపి రాజర్షి ర్గంగా మాదాయ యత్నతః, పితామహాన్ భస్మకృతా నపశ్య ద్దీనచేతనః. ౪౦½. అథ తద్భస్మనాం రాశిం గంగాసలిల ముత్తమం, ప్లావయ ద్ధూతపాప్మాన స్స్వర్గం ప్రాప్తా రఘూత్తమ. ౪౧½.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

మార్గేణేత్యర్థః. ౨౮½. ముముద ఇతి. ముదితో ముముదే పునఃపున ర్జహర్షేత్యర్థః. ౨౯½. భగీరథ ఇతి. స్పష్టం. ౩౦½. దేవా ఇతి శ్లోకద్వయం. భగీరథరథానుగాం గంగా మన్వగమన్. ౩౨½. యత ఇతి యతః యత్ర - తతః తత్ర. ౩౩½. తతోహీతి. అద్భుతకర్మణ ఇతి వక్ష్యమాణ గంగాపానాభిప్రాయం - యజ్ఞవాటం యజ్ఞక్షేత్రం. ౩౪½. తస్యా ఇతి. వలేపనం గర్వం-పరమాద్భుత మితి క్రియా విశేషణం. ౩౫½. తత ఇతి సార్ధశ్లోకః. దుహితృత్వే నయంతిస్మ - దుహితర మకుర్వన్నిత్యర్థః. ౩౬. తతఇతి. తతః దుహితృత్వ ప్రాపణాత్ - శ్రోత్రాభ్యాం - నరావయవేషు శ్రోత్రస్యాతిపావనత్వాదితి భావః. ౩౭. జగామేత్యర్థత్రయం తస్య కర్మణః భగీరథయత్నస్య. ౩౯½. భగీరథఇతి. భస్మకృతాన్ భస్మత్వేన కృతాన్. ౪౦½. అథేతి. తత్సలిలం ప్లావయత్ అప్లావయత్ - ప్రాప్తాః సగరపుత్రా ఇతి శేషః. ౪౧½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

త్రాః. ౨౭½. ౨౮½.ముముద ఇతి. ముదితో ముముదే-పునఃపున ర్జహర్షేత్యర్థః. ౨౯½. ౩౪½. తస్యా ఇతి. పరమాద్భుతం యథా భవతి తథా. ౩౫½. తతఇతి. జహ్నుం పూజయంతి స్తువంతిస్మ - దుహితృత్వే నయంతి దుహితృత్వ మనయ న్నితి యావత్. ౩౬. తతఇతి. యతో దుహితృత్వ మనయన్ తస్మా ద్ధేతోః జహ్నుసుతా - జాహ్నవీతి నామద్వయం - సమాసవృత్త్యా తద్ధితవృత్త్యాచ. ౩౭. ౪౧½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

సగత్వా సాగరం రాజా గంగయాఽనుగత స్తదా, ప్రవివేశ తలం భూమే ర్యత్ర తే భస్మసాత్కృతాః. ౧. భస్మన్యథాప్లుతే రామ గంగాయా స్సలిలేన వై, సర్వలోకప్రభు ర్బ్రహ్మా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. తారితా నరశార్దూల దివం యాతాశ్చ దేవవత్, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్య మహాత్మనః. ౩. సాగరస్య జలంలోకే యావత్ స్థాస్యతి పార్థివ, సగరస్యాత్మజా స్తావ త్స్వర్గే స్థాస్యంతి దేవవత్. ౪. ఇయంచ దుహితా జ్యేష్ఠా తవ గంగా భవిష్యతి, త్వత్కృతేన చనామ్నాథ లోకే స్థాస్యతి విశ్రుతా. ౫. గంగా త్రిపథగా రాజన్ దివ్యా భాగీరథీతిచ, త్రీన్ పథో భావయంతీతి తత స్త్రిపథగా స్మృతా. ౬. పితామహానాం సర్వేషాం త్వ మత్ర మనుజాధిప, కురుష్వ సలిలం రాజన్ ప్రతిజ్ఞా మపవర్జయ. ౭. పూర్వకేణ హి తే రాజం స్తేనాతియశసా తదా, ధర్మిణాం ప్రవరేణాపి నైష ప్రాప్తో మనోరథః. ౮. తథైవాంశుమతా తాత లోకేఽప్రతిమతేజసా, గంగాం ప్రార్థయతా నేతుం ప్రతిజ్ఞా నాపవర్జితా. ౯. రాజర్షిణా గుణవతా మహర్షిసమతేజసా. మత్తుల్య తపసా చైవ క్షత్రధర్మస్థితేన చ, దిలీపేన మహాభాగ తవ పిత్రాతితేజసా, పున ర్నశంకితా నేతుం గంగాం ప్రార్థయతా నఘ. ౧౧. సాత్వయా సమతిక్రాంతా ప్రతిజ్ఞా పురుషర్షభ, ప్రాప్తోసి పరమం లోకే యశః పరమసంమతం. ౧౨. యచ్చ గంగావతరణం త్వయా కృతమరిందమ, అనేనచ భవాన్ ప్రాప్తో ధర్మస్యాయతనం మహత్. ౧౩. ప్లావయస్వ త్వ మాత్మా

పూర్వసర్గాంతే సంగ్రహేణోక్తం విస్తృణీతే చతుశ్చత్వారింశే - సగత్వేత్యాది. భూమే స్తలం పాతాళం భస్మసాత్కృతాః సర్వాత్మనా భస్మస్వభావాపత్తయే సంపాదితాః - విభాషా సాతిః కార్త్స్న్య ఇతిసాతిః. ౧. భస్మనీతి - స్పష్టం. ౨. తారితా ఇతి. తారితాః ప్రేతభావాన్మోచితాః. ౩. స్వర్గప్రాప్తే ర్విశేషం చాహ సాగరస్యేతి. ౪. ఇయంచేతి. త్వత్కృతేన నామ్నా లోకే విశ్రుతా. ౫. తదేవ నామద్వయం వర్ణయన్ త్రిపథగాశబ్దం వ్యుత్పాదయతి గంగేతి. ౬. పితామహానా మితి - ప్రతిజ్ఞాం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాన్ తారయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం-అపవర్జయ సమాపయ. ౭. పూర్వకేణేతి. పూర్వకేణ సగరేణ. ౮. తథేతి. నాపవర్జితా నసమాపితా. ౯. రాజర్షిణేతి శ్లోకద్వయం. గంగాం ప్రార్థయతాపి సా పున ర్నేతుం నశంకితా - నవిచారితేత్యర్థః. ౧౧. సేతి. సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా. ౧౨. యచ్చేతి. ఆయతనం ప్రతిష్ఠా. ౧౩. ప్లావయస్వేతి.

సగత్వేతి. భూమే స్తలం పాతాళం. ౧—౪. ఇయమిత్యాది. ౫. దివ్యా గంగానామ సా త్రిపథగేతి భాగీరథీతిచ త్వత్కృతేన నామ్నా విశ్రుతా స్థాస్యతి - త్రిపథగాశబ్దం నిర్వక్తి - త్రీనిత్యాదినా. యతః త్రీన్ పథః స్వర్గాదీన్ భావయంతీ ప్లావయంతీ ప్రవవృతే-తతో హేతో స్త్రిపథగేతి స్మృతా. ౬. కురుష్వేతి. ప్రతిజ్ఞాం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాం స్తారయిష్యామీ త్యేవం రూపాం - అపవర్జయ - సమాపయ. పూర్వకేణ సగరేణ. ౮. ౯. * దిలీపేనేతి. గంగా మానేతుం నశంకితా నవిచారితా - ప్రతిజ్ఞేతి శేషః - చింతావిషయ మపి నప్రాపితేత్యర్థః ౧౧. సేతి. సాగరాదిభి ర్దుస్తరా ప్రతిజ్ఞా - సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా. ౧౨. యచ్చగంగేతి. ఆయతనం ఆయతనసమం. * తి. తచ్చేతి. ధర్మస్యాయతనం ధర్మప్రాప్యస్థానం - మహత్ బ్రహ్మలోక రూపం. ౧౩. * తి,

నం నరోత్తమ సదోచితే, సలిలే పురుషవ్యాఘ్ర శుచిః పుణ్యఫలో భవ. ౧౪. పితామహానాం సర్వేషాం కురుష్వ సలిలక్రియాం, స్వస్తి తేస్తు గమిష్యామి స్వం లోకం గమ్యతాం నృప. ౧౫. ఇత్యేవ ముక్త్వా దేవేశ స్సర్వలోక పితామహః, యథాగతం తథాగచ్ఛద్దేవలోకం మహాయశాః. ౧౬. భగీరథోపి రాజర్షిః కృత్వా సలిల ముత్తమం, యథాక్రమం యథాన్యాయం సాగరాణాం మహాయశాః, కృతోదక శ్శుచీ రాజా స్వపురం ప్రవివేశహ, సమృద్ధార్థో రఘుశ్రేష్ఠ స్వరాజ్యం ప్రశశాసహ. ౧౮. ప్రముమోద హ లోక స్తం నృప మాసాద్య రాఘవ, నష్టశోక స్సమృద్ధార్థో బభూవ విగతజ్వరః. ౧౯. ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే సంధ్యాకాలోతివర్తతే. ౨౦. ధన్యం యశస్య మాయుష్యం పుత్ర్యం స్వర్గ్య మతీవచ, యశ్శ్రావయతి విప్రేషు క్షత్రియే ష్వితరేషుచ. ప్రీయంతే పితర స్తస్య ప్రీయంతే దైవతానిచ. ౨౧. ఇద మాఖ్యాన మవ్యగ్రో గంగావతరణం శుభం. యశ్శృణోతి చ కాకుత్స్థ సర్వాన్ కామా నవాప్నుయాత్, సర్వే పాపాః ప్రణశ్యంతి ఆయుః కీర్తిశ్చ వర్ధతే. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ప్లావయస్వ - స్నానం కుర్విత్యర్థః - సదోచితే సదా స్నానయోగ్యే అన్యాసామేవ హి నదీనాం రజోదోషా దితి భావః. ౧౪. పితామహానా మితి-గమ్యతాం-త్వయాపీతి శేషః. ౧౫. ఇతీతి. యథాగతం తథాగచ్ఛత్-ఏక ఏవేత్యర్థః. ౧౬. భగీరథ ఇతిశ్లోకద్వయం. యథాక్రమం కృతోదకః - అన్యేషా మపీతి శేషః - ప్రశశాసహ- ప్రశశాసచేత్యర్థః. ౧౮. ప్రముమోదేతి. విగతజ్వరః - నిరామయ ఇత్యర్థః. ౧౯. ఉపసంహరతి. భద్రం తేస్త్వితి వచనపరిపాటీ - సంధ్యాకాలోతివర్తతే - ఇతః పరం నద్రష్టవ్య మితిభావః. ౨౦. అథ గంగావతారశ్రావణఫల మాహ- ధన్య మితి. ధనాదిప్రద మిత్యర్థః. - సర్వత్ర సాధుత్వార్థే యత్ప్రత్యయః- ఇద మాఖ్యాన మిత్యనుషజ్యతే-అర్థత్రయం. ౨౧. ఇదమితి. శ్రావయితుః ఫల ముక్తం - సంప్రతి శ్రోతుః ఫల ముచ్యతే - గంగావతరణం గంగావతరణాఖ్యం అర్థత్రయం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

యథాస్యా బ్రహ్మలోకప్రాపకత్వం తదాహ - ప్లావయస్వేతి. ఆత్మానం స్వదేహం - సదోచితే సింహకర్కటమధ్యేపి స్నానాదివ్యవహారోచితే - భూప్రవహన్నదీనామేవ తత్కాలే భౌమత్వమూలరజస్సంబంధాత్ స్నానాద్యనర్హత్వం - అనేన స్నానమాత్రేణ గంగా బ్రహ్మలోకప్రాప్తికరీతి సూచితం. ౧౪. * తి. స్వర్లోకం బ్రహ్మలోకం - గమ్యతాం కృతోదకక్రియేణ త్వయా స్వపురమితి శేషః - అయం నియోగో రాజధర్మపరిపాలనాయ. ౧౫. * తి. యథా ఆగత మితి చ్ఛేదః - దేవలోకం బ్రహ్మలోకం. ౧౬. * కృతోదకఇతి. అన్యేషా మపీతి శేషః - సాగరాణాం కృత్వా సలిల మితి పూర్వ ముక్తత్వాత్. * తి. యథాక్రమం జ్యేష్ఠక్రమేణ-యథాన్యాయం స్మృత్యుక్తక్రమేణ - ఉత్తమం ఉత్తమలోక ప్రాపకం. ౧౮. ౧౯. * తి. ఉపసంహరతి - ఏషఇతి. స్వస్తి భద్రయోర్గ్రహణం తత్ప్రీత్యాదరసూచనార్థం..౨౦—౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విస్మయం పరమం గత్వా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧. అత్యద్భుత మిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా, గంగావతరణం పుణ్యం సాగరస్యాపి పూరణం ౨. తస్య సా శర్వరీ సర్వా సహ సౌమిత్రిణా తదా, జగామ చింతయానస్య విశ్వామిత్రకథాం శుభాం. 3 తతః ప్రభాతే విమలే విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ రాఘవో వాక్యం కృతాహ్నిక మరిందమః. ౪. గతా భగవతీ రాత్రి శ్శ్రోతవ్యం పరమం శ్రుతం, క్షణభూతేవ నౌ రాత్రి స్సంవృత్తేయం మహాతపః, ఇమాం చింతయత స్సర్వాం నిఖిలేన కథాం తవ. ౫. తరామ సరితాం శ్రేష్ఠాం పుణ్యాం త్రిపథగాం నదీం, నౌ రేషాహి సుఖాస్తీర్ణా ఋషీణాం పుణ్యకర్మణాం, భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా త్వరిత మాగతా. ౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, సంతారం కారయామాస సర్షిసంఘ స్సరాఘవః. ౭. ఉత్తరం తీరమాసాద్య సంపూజ్య ర్షిగణం తదా, గంగాకూలే నివిష్టా స్తే విశాలాం దదృశుః పురీం. ౯. తతో మునివర స్తూర్ణం జగామ సహ రాఘవః, విశాలాం నగరీం రమ్యాం దివ్యాం స్వర్గోపమాం తదా. ౧౦. అథ రామో మహాప్రాజ్ఞో విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ ప్రాంజలి ర్భూత్వా విశాలా ముత్తమాం పురీం. ౧౧. కతరో రాజవంశోయం విశాలాయాం మహామునే, శ్రోతు మిచ్ఛామి భద్రం తే పరం కౌతూహలం హి మే. ౧౨. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రామస్య మునిపుంగవః, ఆఖ్యా

ఏవం దశభి స్సర్గై ర్గంగాగాంగేయసంభవవర్ణనవ్యాజేన ధాతుమోక్షణగంగాపూతత్వనిమిత్తకం దేవతాంతరావరత్వం దర్శితం - అథ త్రిభి స్సర్గైః మహేంద్రస్యావరత్వ ముపపాద్యతే-విశ్వామిత్రేత్యాది. ౧. అత్యద్భుతమితి. పూరణం ఖననేనాభివర్ధనం. ౨. తస్యేతి. క్షణభూతేవ జగామేత్యర్థః. 3. తతఇతి. విమలే ప్రభాతే-సమ్యక్ప్రభాత ఇత్యర్థః. ౪. గతేత్యర్థత్రయం. భగవతీ సత్కథాయుక్తత్వాత్ పూజ్యా-క్షణభూతేవ నౌ రాత్రి రితి శ్లోకో గతా భగవతీ త్యర్ధా త్పర మనుసంధేయః. ౫. తరామేతి. అర్ధత్రయం. ఋషీణాం నౌః ఋషితరణార్థా నౌః. ౬. తస్యేతి. సరాఘవ స్సర్షిసంఘః - కారయామాస అకరోత్-స్వార్థే ణిచ్. ౭. ఉత్తరమితి. ఋషిగణం నౌతారణార్థ మాగతం - సంపూజ్య పూజాపూర్వకం నివర్త్య - నివిష్టాః క్షణం స్థితాః. ౯. తతఇతి. విశాలాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦. అథేతి. విశాలాం విశాలామాహాత్మ్యం. ౧౧. విశాలాయాం వర్తమానో రాజవంశః కతర ఇతి ద్వితీయః ప్రశ్నః. ౧౨. తస్యేతి. విశాలస్య విశాలాఖ్యనగరస్య పురాతనం కర్మ ప్రథమ

విశ్వామిత్రేతి. ౧. *తి. పూరణం గంగయేతి శేషః. ౨—౪. గతేతి.భగవతీరాత్రిః-గంగావతరణానుచింతనా దితి భావః.౫.తరామేతి. భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా యే ప్రాప్తాః తేషా మృషీణాం శేషభూతా-ఇయంనౌ స్త్వరిత మాగతా తరామ అనయేతి శేషః. ౬.తస్యేతి. సంతారం కారయామాస-నావికైరితి శేషః. ౭. ఉత్తరమితి. సంపూజ్యర్షిగణ మితి-యై ర్నౌ ర్నీతా తేషాం గణం సంపూజ్య-నివిష్టాః స్థితాః. * తి. ఋషిగణం తత్తీరస్థ మితి శేషః. ౯. * తి. విశాలాం జగామ పూర్వదృష్టా మితి శేషః. ౧౦. * తి. విశాలాం పరిపప్రచ్ఛ విశాలావిషయే ప్రశ్నం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౧. కతరఇతి. విశాలాయాం యోధికత్వేన వర్తతే అయం రాజవంశః. కతర ఇత్యర్థః. ౧౨. తస్యేతి. విశాలస్య పురా

తుం తత్సమారేభే విశాలస్య పురాతనం. ౧౩. శ్రూయతాం రామ శక్రస్య కథాం కథయత శ్శుభాం, అస్మిన్ దేశే తు యద్వృత్తం తదపి శృణు రాఘవ. ౧౪. పూర్వం కృతయుగే రామ దితేః పుత్రా మహాబలాః, అదితేశ్చ మహాభాగ వీర్యవంత స్సుధార్మికాః. ౧౫. తత స్తేషాం నరశ్రేష్ఠ బుద్ధి రాసీ న్మహాత్మనాం, అమరా అజరాశ్చైవ కథం స్యామ నిరామయాః. ౧౬. తేషాం చింతయతాం రామ బుద్ధిరాసీ న్మహాత్మనాం, క్షీరోదమథనం కృత్వా రసం ప్రాప్స్యామ తత్ర వై. ౧౭. తతో నిశ్చిత్య మథనం యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకిం, మంథానం మందరం కృత్వా మమంథు రమితౌజసః. ౧౮. (అథ వర్షసహస్రేణ యోక్త్రసర్పశిరాంసి చ, వమంత్యతి విషం తత్ర దదంశు ర్దశనై శ్శిలాః. ఉత్పపాతాగ్నిసంకాశం హాలాహలమహావిషం, తేన దగ్ధం జగత్సర్వం సదేవాసురమానుషం. అథ దేవా మహాదేవం శంకరం శరణార్థినః, జగ్ముః పశుపతిం రుద్రం త్రాహి త్రాహీతి తుష్టువుః. ఏవ ముక్త స్తతో దేవై ర్దేవదేవేశ్వరః ప్రభుః, ప్రాదురాసీ త్తతో త్రైవ శంఖచక్రధరో హరిః. ఉవాచైనం స్మితం కృత్వా రుద్రం శూలభృతం హరిః, దైవతై ర్మథ్యమానే తు యత్పూర్వం సముపస్థితం. తత్త్వదీయం సురశ్రేష్ఠ సురాణా మగ్రజోఽసి యత్, అగ్రపూజా మిమాం మత్వా గృహాణేదం విషం ప్రభో. ఇత్యుక్త్వా చ సురశ్రేష్ఠ స్తత్రై వాంతరధీయత, దేవతానాం భయం దృష్ట్వా శ్రుత్వా వాక్యం తు శార్ఙ్గిణః. హాలా

పృష్టం వైభవ మాఖ్యాతుం సమారేభే. ౧౩. శ్రూయతా మితి. అస్మిన్ దేశే యద్వృత్తం తచ్ఛృణు-తచ్ఛేషతయా శక్రస్య కథాం కథయతో మత్త స్సా శ్రూయతాం. ౧౪. పూర్వమితి. పూర్వం కృతయుగే - దితేః పుత్రా మహాబలా ఆసన్ - అదితేః పుత్రా వీర్యవంతో ధార్మికా శ్చాసన్. ౧౫ తతఇతి. మ్రియంత ఇతి మరాః పచాద్యచ్-అమరాః మరణరహితాః అజరా జరారహితాః-తేషాం దేవాసురాణాం. ౧౬. తేషామితి. రసం అమృతం-తత్ర క్షీరోదే. ౧౭. తతఇతి. యోక్త్రం మథనరజ్జుం - మంథానం మథనదండం. ౧౮. అథేతి. ధన్వంతరి రుత్పపాత-అప్సరాశ్చోత్పేతు రితి

తన మితి విశాలో నామ తన్నగరస్య నిర్మాతా రాజా తస్య పురాతనం ప్రాక్తనం వృత్త మితి శేషః. తి. విశాలాయాః పురాతనం ఇతి పాఠః పురాతనం తత్పురీనిర్మితేః ప్రాక్తనం వృత్తాంతం. యద్వా విశాలస్య విశాలానగర్యధిష్ఠానదేశ స్యేత్యర్థః. ౧౩. తి. శృణు తత్త్వేన రాఘవేతి పాఠః. ౧౪—౧౬. తేషామితి. రస మమృతం ప్రాప్స్యామ ఇత్యత్ర ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౧౭. తతఇతి. యోక్త్రం మథనరజ్జుం. ౧౮. * అథ దేవామహాదేవ మితి-సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ప్రాదురాసీ దిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. తి. యోక్త్రసర్పో మథనరజ్జుభూత స్సర్పః-వమంత ఇతి పుంస్త్వమార్షం. ఉత్పపాతేతి. శిలాదంశనా త్తద్దష్ట శిలాఖండా ఏవ మహావిషం భూత్వా ఉత్పపాత. ప్రభు ర్మహాదేవః - తతః మహాదేవప్రాదుర్భావానంతరం - స్మితం కృత్వా ఛలేన విషదానాత్ స్మితం. సురశ్రేష్ఠో విష్ణుః. అమృతోపమం యథాభవతి తథా సంజగ్రాహేత్యన్వయః. పూర్వం దేవేషు మథనసహాయతయా స్థితోఽపి విషపానానంతరం తత్పీడయా తాం స్త్యక్త్వా జగామామృతకుండ మితి శేషః. కామఠం కాచ్ఛపం. శిశ్యే స్థితవాన్ - జలాశయ ఇత్యాదౌ స్థిత్యర్థస్య శేతే ర్దర్శనాత్. మమంథ పురుషోత్తమః - అనేన శక్తివైచిత్ర్యం ప్రకటీకృతం. ౧౮. అథవర్షేతి. అప్సరాః అబంతత్వ మార్షం-ఉత్పేతు రితి శేషః. తి. ధన్వంతరి రుద

హాలం విషం ఘోరం స జగ్రాహామృతోపమం, దేవా న్విసృజ్య దేవేశో జగామ భగవాన్ హరః. తతో దేవాసురా స్సర్వే మమంథూ రఘునందన, ప్రవివేశాథపాతాళం మంథానః పర్వతోనఘ. తతో దేవా స్సగంధర్వా స్తుష్టువుర్మధుసూదనం, త్వం గతిస్సర్వభూతానాం విశేషేణ దివౌకసాం. పాలయాస్మాన్ మహాబాహో గిరి ముద్ధర్తు మర్హసి, ఇతి శ్రుత్వా హృషీకేశః కామఠం రూపమాస్థితః. పర్వతం పృష్ఠతః కృత్వా శిశ్యే తత్రోదధౌ హరిః, పర్వతాగ్రం తు లోకాత్మా హస్తేనాక్రమ్య కేశవః. దేవానాం మధ్యత స్థిత్వా మమంథ పురుషోత్తమః.) అథ వర్షసహస్రేణ సదండ స్సకమండలుః, పూర్వం ధన్వంతరి ర్నామ అప్సరాశ్చ సువర్చసః. ౧౯. అప్సు నిర్మథనాదేవ రస స్తస్మా ద్వరస్త్రియః, ఉత్పేతుర్మనుజశ్రేష్ఠ తస్మా దప్సరసో భవన్. ౨౦. షష్టిః కోట్యో భవం స్తాసా మప్సరాణాం సువర్చసాం, అసంఖ్యేయాస్తు కాకుత్స్థ యాస్తాసాం పరిచారికాః. ౨౧. న తాస్మ పరిగృహ్ణంతి సర్వే తే దేవదానవాః, అప్రతిగ్రహణా త్తాశ్చ సర్వా స్సాధారణాః స్మృతాః. ౨౨ వరుణస్య తతః కన్యా వారుణీ రఘునందన, ఉత్పపాత మహాభాగా మార్గమాణా పరిగ్రహం. ౨౩. దితేః పుత్రా న తాం రామ జగృహు ర్వరుణాత్మజాం, అదితేస్తు సుతా వీర జగృహు స్తా మనిందితాం. ౨౪. అసురాస్తేన దైతేయా స్సురా స్తేనాదితేస్సుతాః, హృష్టాః ప్రముదితా శ్చాసన్ వారుణీ

శేషః - ఆకారాంతత్వ మార్షం. ౧౯. అప్స్వితి. అప్సర శ్శబ్దం నిర్వక్తి - అత్రాప్ శబ్దేన తద్వికారభూతం క్షీర ముపలక్ష్యతే - అప్సు యన్నిర్మథనం తస్మా ద్యో రస స్తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పేతు స్తస్మా దప్సరసోభవన్ - పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. ౨౦. షష్టిరితి. తాసాం ప్రధానభూతానాం. ౨౧. న తాస్స్వేతి. న తాస్సమ ప్రతిగృహ్ణంతి - నాసాధారణ్యేన ప్రతిగృహ్ణంతి స్మేత్యర్థః - కుతః - అప్రతిగ్రహణాత్ - కోవా మమ పతి రితి మార్గణాకరణా దిత్యర్థః - తేనాసాధారణ్యేన పరిగ్రహకరణేన. ౨౨. వరుణస్యేతి. వరుణస్య సముద్రాధిదేవతాయాః - వారుణీ సురాధిదేవతా-పరిగ్రహం మమేయ మితి పరిగ్రహస్య కర్తారం. ౨౩. దితేరితి. స్పష్టం. ౨౪. ప్రసంగా త్సురాసురశబ్దా నిర్వక్తి - అసురా ఇతి. తేన సురాయాః పరిగ్రహణేన సురాః - అర్శఆదిత్వాదజంతః - పిష్టాదివికృతిరేవ సురా నింద్యా - హృష్టాః పులకితాః. ౨౫. ఉచ్చైశ్శ్రవా ఇతి. ఉత్తమం పూర్వోత్పన్నేభ్యః శ్రేష్ఠం. ౨౬. అథేతి. తస్య కృతే - అమృతస్య గ్రహణార్థ మిత్యర్థః - కులక్షయః-ఉభయపక్షేపి సంఘాతనాశః-తదేవోపపాదయతి అదితే రిత్యాదినా. ౨౭. ఏకతఇతి. అనంతర మసురా ఏకతః ఏకతా మభ్యాగమన్ - బలవృద్ధయ ఇతి భావః. ౨౮. యదేతి. మోహినీం కామమోహజననీం - మాయాం ఆశ్చర్యశక్తిం - ఆస్థాయ అవలంబ్య - స్వమాయయాద్భుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య - తద్రూపేణ తాన్వంచయిత్వా తేభ్యోమృత మహరదిత్యర్థః-యద్వా - సర్వమోహకరీ మంత్రస్థానతిష్ఠ దిత్యన్వయః.

౧౯. అప్స్వితి. నిర్మథనా దప్సు యోరసః ఉత్పన్నః తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పేతుః తస్మా దప్సరసోభవన్నిత్యన్వయః. ౨౨. వరుణస్యేతి. వారుణీ సురాధిదేవతా-పరిగ్రహం కేనచిత్స్వీకారం. ౨౩. ౨౪. అసురా ఇతి. తేన సురాయా అపరిగ్రహేణాసురాః-అర్శఆదిత్వా దచ్ప్రత్యయః. ౨౫——౨౭. ఏకతఇతి. ఏకతోభ్యాగమన్ బలవృద్ధయ ఇతి భావః-వీరేతి రామసంబోధనం-

గ్రహణాత్సురాః. ౨౫. ఉచ్చైశ్శ్రవా హయశ్రేష్ఠో మణిరత్నం చ కౌస్తుభం, ఉదతిష్ఠ న్నరశ్రేష్ఠ తథైవామృతముత్తమం. ౨౬. అథ తస్య కృతే రామ మహానాసీత్కులక్షయః, అదితేస్తు తతః పుత్రా దితేః పుత్రానసూదయన్. ౨౭. ఏకతోఽభ్యాగమన్ సర్వే హ్యసురా రాక్షసైస్సహ, యుద్ధమాసీన్మహాఘోరం వీర త్రైలోక్యమోహనం. ౨౮. యదా క్షయం గతం సర్వం తదా విష్ణుర్మహాబలః, అమృతం సోఽహరత్తూర్ణం మాయామాస్థాయ మోహినీం. ౨౯. యే గతాభిముఖం విష్ణుమక్షయం పురుషోత్తమం, సంపిష్టాస్తే తదా యుద్ధే విష్ణునా ప్రభవిష్ణునా ౩౦. అదితే రాత్మజా వీరా దితేః పుత్రాన్నిజఘ్నిరే, తస్మిన్ ఘోరే మహాయుద్ధే దైతేయాదిత్యయో ర్భృశం. ౩౧. నిహత్య దితిపుత్రాంశ్చ రాజ్యం ప్రాప్య పురందరః, శశాస ముదితో లోకాన్ సర్షిసంఘాన్ సచారణాన్. ౩౨. ఇతి పంచచత్వారింశస్సర్గః.

హతేషు తేషు పుత్రేషు దితిః పరమదుఃఖితా, మారీచం కాశ్యపం రామ భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. హతపుత్రాస్మి భగవం స్తవ పుత్రై ర్మహాబలైః, శక్రహంతార మిచ్ఛామి పుత్రం దీర్ఘతపోర్జితం. ౨. సాహం తప శ్చరిష్యా

శక్తి మాస్థాయామృత మహరదిత్యర్థః - పురాణాంతరవృత్తాంతః కల్పభేదేనేతి బోధ్యం. ౨౯. యఇతి. అత్ర సంధి రార్షః-యే అసురాః అక్షయం-అస్తి జాయతే పరిణమతే వివర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యుక్తషడ్భావవికారై శ్శూన్యం పురుషోత్తమం సర్వపురుషేషూత్తమం - విష్ణు మభిముఖం గతాః అభిముఖతయా ప్రాతికూల్యేన గతాః - తే విష్ణునా సంపిష్టాః చూర్ణితాః-సంవిష్టా ఇతి పాఠే యే అము మభిముఖం గతా శ్శరణాగతా దేవాస్తే యుద్ధే సంవిష్టాః ఆవిష్టాః ఆప్యాయితబలా ఆసన్నిత్యర్థః. ౩౦. అదితేరితి. దితేః పుత్రా నవశిష్టానితి శేషః - యద్వా అదితే రాత్మజా ఆప్యాయితబలా స్సంతః తస్మిన్ దైతేయాదిత్యయో ర్దేవాసురయో ర్యుద్ధే అసురాన్నిజఘ్నిరే. ౩౧. నిహత్యేతి. చకారా దమృత మపీత్యర్థః. ౩౨. అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశ చ్ఛ్లోకాః-అన్యే కల్పితాః-యద్యప్యత్ర కాలకూటాద్యుత్పత్తి రపేక్షితా తథాప్యుత్తరకథాశేషత్వేన సర్వాసురక్షయస్యైవ ప్రధానతయోపాత్త ఇతి బోధ్యం. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

విష్ణుపక్షవిరోధే మహానపి యత్నో విఫల స్స్యా దిత్యాహ షట్చత్వారింశే - హతేష్విత్యాది. మారీచం మరీచిపుత్రం. ౧. హతేతి. తపోర్జితం తపసా ఊర్జితం దృఢం ఆర్ష స్సంధిః. ౨. సా

మోహనం భయావహమ్. ౨౮. యదేతి. మోహినీం మోహజననీం-మాయా మాస్థాయ స్వమాయయాద్భుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య. ౨౯. యఇతి. అక్షయం షడ్భావవికారశూన్యం - పురుషోత్తమం క్షరాక్షరపురుషేభ్యః ఉత్తమం. ౩౦. అదితేరితి. దైతేయాదిత్యయోః అసురసురవర్గయోః. *ఇతి. అత్ర మమంథు రమితౌజస ఇతి శ్లోకానంతరం అథ వర్షేత్యాద్యాస్త్రయోదశశ్లోకాః ప్రక్షిప్తా ఇతి బహవః - అమృతదానరాహుశిరశ్ఛేదాద్యవర్ణనవత్ హాలాహలోత్పత్త్యాద్యవర్ణన మితి తదాశయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

హతేష్వితి. మారీచం మరీచిబ్రహ్మపుత్రం. ౧—౬. ఏవముక్త్వేతి. పాణినా సమాలభ్య స్పృ

మి గర్భం మే దాతు మర్హసి. (బలవంతం మహేష్వాసం స్థితిజ్ఞం సమదర్శినం) ఈశ్వరం శక్రహంతారం త్వ మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౩. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా మారీచః కాశ్యప స్తదా, ప్రత్యువాచ మహాతేజా దితిం పరమదుఃఖితాం. ౪. ఏవం భవతు భద్రం తే శుచి ర్భవ తపోధనే, జనయిష్యసి పుత్రం త్వం శక్రహంతార మాహవే ౫. పూర్ణే వర్షసహస్రే తు శుచి ర్యది భవిష్యసి, పుత్రం త్రైలోక్యభర్తారం మత్త స్త్వం జనయిష్యసి. ౬. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పాణినా సమమార్జ తాం, సమాలభ్య తత స్స్వస్తీత్యుక్త్వా స తపసే యయౌ. ౭. గతే తస్మి న్నరశ్రేష్ఠ దితిః పరమహర్షితా, కుశప్లవన మాసాద్య తప స్తేపే సుదారుణం. ౮. తప స్తస్యాం హి కుర్వంత్యాం పరిచర్యాం చకార హ, సహస్రాక్షో నరశ్రేష్ఠ పరయా గుణసంపదా. ౯ అగ్నిం కుశాన్ కాష్ఠ మపః ఫలం మూలం తథైవచ, న్యవేదయ త్సహస్రాక్షో యచ్చాన్యదపి కాంక్షితం. ౧౦. గాత్రసంవహనై శ్చైవ శ్రమాపనయనై స్తథా, శక్ర స్సర్వేషు కాలేషు దితిం పరిచచార హ ౧౧. అథ వర్షసహస్రే తు దశోనే రఘునందన, దితిః పరమసంప్రీతా సహస్రాక్ష మథాబ్రవీత్. ౧౨. యాచితేన సురశ్రేష్ఠ తవ పిత్రా మహాత్మనా, వరో వర్షసహస్రాంతే దత్తో మమ సుతం ప్రతి. ౧౩ తపశ్చరంత్యా వర్షాణి దశ వీర్యవతాం వర, అవశిష్టాని భద్రం తే భ్రాతరం ద్రక్ష్యసే తతః. ౧౪. తమహం త్వత్కృతే పుత్ర సమాధాస్యే జయోత్సుకం, త్రైలోక్యవిజయం పుత్రం సహ భోక్ష్యసి విజ్వరః. ౧౫. ఏవ ముక్త్వా దితి శ్శక్రం ప్రాప్తే

హామితి. గర్భం పుత్రం - ఈశ్వరం త్రైలోక్యనియంతారం ఈదృశ మితి పాఠే ప్యయ మర్థో వివక్షితః - అనుజ్ఞాతుం - తప ఇతి శేషః - భర్త్రనుజ్ఞాం వినా తపసి స్త్రియా అస్వాతంత్ర్యా దితి భావః. ౩. తస్యాఇతి. ౪. ఏవమితి. శుచి ర్భవ - యావ త్పుత్రోత్పత్తిరితి శేషః. ౫. పూర్ణఇతి. మత్తః మదనుగ్రహా దిత్యర్థః. ౬. ఏవమితి. సమమార్జ త్యాశ్వాసన ప్రకారః - తతః మార్జనానంతరం-ఉదరం సమాలభ్య - స్వస్తి పుత్రోత్పత్తిరూపం శుభం భవత్విత్యుక్త్వానుగృహ్య - స కాశ్యప స్తపసే యయౌ. ౭. గతఇతి. కుశప్లవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం. ౮. తపఇతి. గుణసంపదా వినయాదిసమృద్ధ్యా. ౯. అగ్నిమితి. పరిచర్యాప్రకారః. ౧౦. గాత్రేతి. మాతృత్వాత్ గాత్రసంవహనాని - శ్రమాపనయనైః - వ్యజనవీజనాదిభి రితిశేషః. ౧౧. అథేతి. దశోనే దశవర్షోనే. ౧౨. యాచితేనేతి. శుశ్రూషాకృతప్రీత్యతిశయా ద్వైరం విస్మృతవతీతి భావః. ౧౩. తపఇతి. తతః దశవర్షాంతే. ౧౪. తమితి. సమాధాస్యే - విగతవైరం భ్రాతృస్నేహవంత మేవ కరిష్యామీత్యర్థః - త్రైలోక్యవిజయం - త్వద్భ్రాతృకృత మితిశేషః - అమోఘభర్త్రనుగ్రహేణాప్రతిబంధసుతోత్పత్తిం మన్వానా ఋజుతయా శుశ్రూషాఫల ముక్తవతీ. ౧౫. ఏవమితి. మధ్యం గగనమధ్యం శీర్షతః శిరసి -

---

ష్ట్వా - సమార్జ ఆశ్వాసయామాస. ౭. గతఇతి. కుశప్లవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం. తపోవనం. ౮. తపఇతి. గుణసంపదా శుశ్రూషోపయోగిగుణసమృద్ధ్యా. ౯. ౧౦. గాత్రేతి. సర్వేషుకాలేషుపరిచచార తస్యా అశుచిత్వప్రతీక్షయేతి భావః. ౧౧. అథేతి. దశోనే దశవర్షోనే. ౧౨—౧౫. ఏవమితి. దివాకరే మధ్యం ప్రాప్తే సతి - శీర్షతః శయ్యాయాం శీర్షస్థానే పాదౌ కృత్వా నిద్రయాపహృతా

మధ్యం దివాకరే, నిద్రయా పహృతా దేవీ పాదౌ కృత్వాథ శీర్షతః. ౧౬.
దృష్ట్వా తా మశుచిం శక్రః పాదతః కృతమూర్ధజాం, శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ
జహాసచ ముమోదచ. ౧౭. తస్యా శ్శరీరవివరం వివేశచ పురందరః, గర్భంచ
సప్తధా రామ బిభేద పరమాత్మవాన్. ౧౮. భిద్యమాన స్తతో గర్భో వజ్రేణ శత
పర్వణా, రురోద సుస్వరం రామ తతో దితి రబుధ్యత. ౧౯. మా రుదో మా
రుద శ్చేతి గర్భం శక్రోభ్యభాషత, బిభేదచ మహాతేజా రుదంత మపి వాసవః.
౨౦. న హంతవ్యో న హంతవ్య మిత్యేవం దితి రబ్రవీత్, నిష్పపాత తత శ్శక్రో
మాతు ర్వచన గౌరవాత్. ౨౧. ప్రాంజలి ర్వజ్రసహితో దితిం శక్రోభ్యభాషత,
అశుచి ర్దేవి సుప్తాసి పాదయోః కృతమూర్ధజా. ౨౨. తదంతర మహం లబ్ధ్వా
శక్రహంతార మాహవే, అభిదం సప్తధా దేవి తన్మే త్వం క్షంతు మర్హసి.
౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

పాదౌ కృత్వా - స్థితేతి శేషః - మధ్యాహ్నశయన పరిగ్రహప్రసంగాభావేనాసన ఏవోపవిశంత్యాస్తస్యానిద్రాపారవశ్యేన నమ్రం శిరః పాదయో స్సంసక్త మభవదిత్యర్థః. ౧౬. దృష్ట్వేతి. పాదతః కృతమూర్ధజాం పాదౌ కృత్వాథ శీర్షత ఇత్యస్య వివరణం - అతఏవాశుచింతాం దృష్ట్వా శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ శిరస్స్పృష్టౌ పాదా వితి ముమోద - తేన జహాసచ - యద్వా ప్రాప్తే మధ్యం దివాకర ఇత్యనేన దివాస్వాపరూపాశౌచం దర్శితం శీర్షతః శిరస్థానే - శిరస్థా ఇత్యనువాదాత్ - పాదతః పాదస్థానే - శయనపరిగ్రహాభావేపి కృష్ణాజినాద్యాస్తరణే పాదస్థానే శిరః శిరస్థానేచ పాదౌ కృత్వా సుప్తవతీత్యర్థః - పాదోపధానే శీర్షం శీర్షోపధానే పాదౌ చ కృత్వేత్యర్థః - రంధ్రాన్వేషణఫలం జాత మితి మోదః-వృథా గర్వితేయ మితిహాసః. ౧౭. తస్యా ఇతి. శరీరవివరం యోనివివరం-ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్. ౧౮. భిద్యమానఇతి. శతపర్వణా శతకోటినా. ౧౯. మారుదఇతి. రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్మాల్లఙ్-మాఙ్ యోగా దడభావః. ౨౦. నహంతవ్యఇతి. నహంతవ్యః-భేదనే కృతేపి ప్రాణవియోజనం మాకుర్విత్యర్థః. ౨౧. ప్రాంజలిరితి. ౨౨. తదితి. అంతరం అవకాశం - క్షంతు మర్హసి-స్వహింసాపరాం గా మపి హింస్యా దితి. న్యాయేన యుక్తత్వా దితి భావః. ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

నిద్రయాగృహీతేత్యర్థః. * తి. అనేన దివాస్వాపరూపపాపేన శయ్యాపాదస్థానే మస్తకకరణేన చాశుచిత్వం సూచితం. కేచిత్తు ఉపవిష్టాయా ఏవ ప్రహ్వతయా పాదపర్యంతం శిరస్సంబంధేన శీర్షే పాదసంబంధః - తేన బ్రాహ్మణస్య శూద్రస్పర్శ ఇవ శిరసః పాదస్పర్శే అశుచిత్వం సూచితం తపసి స్థితాయా శ్శయ్యాసంబంధాభావేన పూర్వవ్యాఖ్యాయా అయుక్తత్వాదిత్యాహుః - పరేతు భూశయనేపి దక్షిణ పూర్వదిశో శ్శిరస్థాపనయోగ్యతాయాః స్మృతిషూక్తేః తద్వైపరీత్యేన శయనస్యాశుచిత్వసూచకత్వ మస్త్యేవేత్యాహుః. ౧౬. దృష్ట్వేతి. శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ - పాదతః పాదస్థానే కృతమూర్ధజాం అతఏవాశుచిం తాం దృష్ట్వా జహాసచ ముమోదచేత్యన్వయః - తప శ్చర్యా వృథాగమితేతి హాసః - రంధ్రాన్వేషణం సఫలం జాత మితి మోదః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సప్తధా తు కృతే గర్భే దితిః పరమదుఃఖితా, సహస్రాక్షం దురాధర్షం వాక్యం సానునయాఽబ్రవీత్. ౧. మమాపరాధా ద్గర్భోఽయం సప్తధా విఫలీకృతః, నాపరాధోఽస్తి దేవేశ తవాత్ర బలసూదన. ౨. ప్రియం తు కర్తుమిచ్ఛామి మమ గర్భవిపర్యయే, మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవన్త్విమే. ౩. వాతస్కంధా ఇమే సప్త చరన్తు దివి పుత్రక, మారుతా ఇతి విఖ్యాతా దివ్యరూపా మమాత్మజాః. ౪. బ్రహ్మలోకం చరత్వేక ఇంద్రలోకం తథాపరః, దివి వాయురితి ఖ్యాత స్తృతీయోఽపి మహాయశాః. ౫. చత్వారస్తు సురశ్రేష్ఠ దిశో వై తవ శాసనాత్, సంచరిష్యంతు భద్రంతే దేవభూతా మమాత్మజాః, త్వత్కృతేనైవ నామ్నా చ మారుతా ఇతి విశ్రుతాః. ౬½. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా సహస్రాక్షః పురందరః, ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం దితిం బలనిషూదనః. ౭½. సర్వమేత ద్యథోక్తం తే భవిష్యతి న సంశయః, విచరిష్యంతి భద్రం తే దేవభూతా స్తవాత్మజాః. ౮½ ఏవం తౌ నిశ్చయం కృత్వా మాతాపుత్రౌ తపోవనే, జగ్మతు స్త్రిదివం రామ కృతార్థా వితి నశ్శ్రుతం. ౯½. ఏష దేశ స్స కాకుత్స్థ మహేంద్రాధ్యుషితః పురా, దితిం యత్ర తపస్సిద్ధా మేవం పరిచచార సః. ౧౦½. ఇక్ష్వాకో స్తు నరవ్యాఘ్ర పుత్రః పరమధార్మికః, అలంబుసాయా ముత్పన్నో విశాల ఇతి విశ్రుతః. ౧౧½. తేన చాసీ దిహ స్థానే విశాలేతి పురీ కృతా, విశాలస్య

సప్తధేత్యాది. దురాధర్షం దుర్జయం. ౧. మమేతి. అపరాధాత్ ప్రమాదాత్ - విఫలీకృతః శకలీకృతః. ౨. ప్రియంత్వితి. గర్భవిపర్యయే ఉపహతగర్భవిషయే-ప్రియం శ్రేయః - కర్తు మిచ్ఛామి-తదేవ శ్రేయ ఆహ మరుతా మితి-సప్తానాం మరుతాం వాతస్కంధానాం-ఇమే సప్తభాగాః-స్థానపాలాః లోకపాలకాః భవంతు - సప్తమరుతశ్చోక్తాః - 'గగన స్స్పర్శనో వాయు రనిలశ్చ తథాపరః, ప్రాణః ప్రాణేశ్వరో జీవ ఇత్యేతే సప్తమారుతా' ఇతి. విష్ణుపురాణేతు 'ఆవహప్రవహసంవహోద్వహవివహపరివహపరావహ స్సప్తమారుతా' ఇత్యుక్తం. ౩. వాతేతి. వాతస్కంధాః వాతస్కంధాభిమానిదేవతాః - మరుదభిమానిదేవతాత్వాన్మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః-త్వత్కృతేన మారుద ఇత్యుచ్చారణేన మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః - పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయ ఇత్యాహుః.౪. సప్తమరుతః కుత్ర వర్తంతే తేషాం స్థానపాలనంచ కథ మిత్యత్రాహ-బ్రహ్మేతి. దివి అంతరిక్షే విష్ణుపదాఖ్యే విష్ణులోకే చరత్వి త్యనుషంగః. ౫. చత్వారఇతిసార్ధశ్లోకః. ౬½. తస్యాఇతి. దితిగర్భఖండనేన సహస్రాక్షత్వాదీని సిద్ధానీతిభావః. ౭½. సర్వమితి. యథోక్త మిత్యస్య వివరణం విచరిష్యంతీతి. ౮½. ఏవమితి. నః - అస్మాభి రిత్యర్థః - క్తస్యచవర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. ౯½. ప్రకృత ముపసంహరతి - ఏషఇతి. స ఏష ఇత్యన్వయః - సః ఇంద్రః. ౧౦½. అథ కతరో రాజవంశ ఇతి

---

౧. ౨. ప్రియమితి. మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవన్త్విమే - మరుతా మావహాదీనాం సప్తానాం మమ పుత్రకాః ఇమే సప్తస్థానపాలాః స్కంధరక్షిణో భవంతు. ౩. వాతస్కంధాఇతి. వాతస్కంధాః-వాతాభిమానిన్యో దేవతాః. ౫. త్వత్కృతేనేతి. యత స్త్వయా మారుద ఇత్యుక్తం అతో మారుతా ఇతి సంజ్ఞాస్తేషా మితిభావః. ౯½. అస్తు తర్హి కిం తత్రాహ. ఏషదేశ ఇతి. యస్య మే మమ - విషయం దేశం గతః. ఆవహాదీనాం నామాని. 'ఆవహః ప్రవహశ్చైవ

సుతో రామ హేమచంద్రో మహాబలః. ౧౨౹. సుచంద్ర ఇతి విఖ్యాతో హేమ చంద్రా దనంతరః, సుచంద్రతనయో రామ ధూమ్రాశ్వ ఇతి విశ్రుతః.౧౩౹. ధూమ్రాశ్వతనయశ్చాపి సృంజయ స్సమపద్యత, సృంజయస్య సుత శ్శ్రీమాన్ సహదేవః ప్రతాపవాన్.౧౪౹.కుశాశ్వ స్సహదేవస్య పుత్రః పరమధార్మికః, కుశాశ్వస్య మహాతేజా స్సోమదత్తః ప్రతాపవాన్ ౧౫౹. సోమదత్తస్య పుత్రస్తు కాకుత్స్థ ఇతి విశ్రుతః. ౧౬. తస్యపుత్రో మహాతేజా స్సంప్రత్యేష పురీమిమాం, ఆవసత్యమర ప్రఖ్య స్సుమతి ర్నామ దుర్జయః. ౧౭. ఇక్ష్వాకోస్తు ప్రసాదేన సర్వే వైశాలికా నృపాః, దీర్ఘాయుషో మహాత్మానో వీర్యవంత స్సుధార్మికాః. ౧౮. ఇహాద్య రజనీం రామ సుఖం వత్స్యామహే వయం, శ్వః ప్రభాతే నరశ్రేష్ఠ జనకం ద్రష్టుమర్హసి. ౧౯. సుమతి స్తు మహాతేజా విశ్వామిత్ర ముపాగతం, శ్రుత్వా నరవరశ్రేష్ఠః ప్రత్యుద్గచ్ఛ న్మహాయశాః. ౨౦. పూజాం చ పరమాం కృత్వా సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః, ప్రాంజలిః కుశలం పృష్ట్వా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౨౧. ధన్యో స్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే విషయం మునిః, సంప్రాప్తో దర్శనం చైవ నాస్తి ధన్యతరో మయా.౨౨.ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

పృష్ట్వా తు కుశలం తత్ర పరస్పరసమాగమే, కథాంతే సుమతిర్వాక్యం

ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ ఇక్ష్వాకోరిత్యాదినా. ౧౧౹. తేనేతి. ౧౨౹. సుచంద్రఇతి. ౧౩౹. ధూమ్రేతి. సృంజయ స్సమపద్యత సృంజయనామాసీత్. ౧౪౹. కుశాశ్వఇతి. ౧౫౹. సోమదత్తస్యేత్యర్థ మేకం. ౧౬. తస్యేతి. ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్య కర్మత్వం. ౧౭. కథం కతిపయై రేవ పురుషై రిదానీ మిక్ష్వాకువంశ ఇత్యత్రాహ - ఇక్ష్వాకో రితి. విశాలా నివాస ఏషాం వైశాలికాః-కుముదాదిత్వాత్ ఠక్-విశాలప్రార్థన మిక్ష్వాకుప్రసాదనిమిత్తం. ౧౮. ఇహేతి. వత్స్యామహే - ఆర్ష మాత్మనేపదం.౧౯.సుమతిరితి. ప్రత్యుద్గచ్ఛత్ ప్రత్యుదగచ్ఛత్. ౨౦. పూజాంచేతి. ౨౧. ధన్యఇతి. విషయం స్థానం-దర్శనం చ ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - మయా - సదృశ ఇతి శేషః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

అథ రామస్య పరమపావనత్వం దర్శయత్యష్టచత్వారింశే-పృష్ట్వేత్యాది. పరస్పరేత్యవిభ

సంవహశ్చోద్వహ స్తథా, వివహాఖ్యః పరివహః పరావహఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుతస్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవహో వర్తయే ద్వాయు ర్మేఘోల్కావృష్టి విద్యుతః. వర్తయే త్ప్రవహశ్చైవ తథా మార్తాండమండలం, సంవహో మారుతస్కంధ స్తథా శీతాంశుమండలమ్. వర్తయే దుద్వహ శ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్,పంచమో వివహాఖ్యశ్చ తథైవ గ్రహమండలం. సప్తర్షిచక్రం స్వర్గం గాం షష్ఠః పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథావాయు ర్వర్తయే ధ్రువ మండలం.' ఇతి. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

పృష్ట్వేతి. సుమతి ర్నామ రాజా-తత్ర పరస్పరసమాగమే సతి-కుశలం పృష్ట్వా - కథాంతే మహామునిం విశ్వామిత్రం ప్రతి వ్యాజహార-నయనానందకరస్య శ్రీరామస్య ప్రష్టుం యోగ్యతయా

వ్యాజహార మహామునిం. ౧. ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్య పరాక్రమౌ, గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ, పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ, యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ, కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే, భూషయంతావిమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః, కిమర్థం చ నరశ్రేష్ఠౌ సంప్రాప్తౌ దుర్గమే పథి, వరాయుధధరౌ

త్రికనిర్దేశః-పరస్పరం కుశలం పృష్ట్వా - కథాంతే తదుత్తరాంతే ఇతి యోజనా. ౧. ఇమావిత్యాది-పంచశ్లోకీ. ఇమౌ కుమారౌ - కోయం కుమారభావ ఇతి విస్మయతే - దృష్టిదోషో మాభూదిత్యాహ-భద్రంత ఇతి - దేవతుల్యపరాక్రమౌ సంస్థానవిశేషదర్శనేన నూనమేతౌ విష్ణుతుల్యపరాక్రమావితి మన్యామహే. గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ - చతుర్గతిత్వముచ్యతే - గాంభీర్యగమనే గజతుల్యౌ-పరాభిభవనార్హగమనే సింహతుల్యౌ-భయంకరగమనే శార్దూలతుల్యౌ-సగర్వగమనే వృషభసదృశావిత్యర్థః-విశేషేణ రావయతశ్శత్రూనితి వీరౌ - అనుభవితౄణాం విరోధినివర్తకావిత్యర్థః-పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ద్రష్టౄణామాకర్షకావయవవిశేషౌ - నయనసౌందర్యంహి లావణ్యపరమకాష్ఠా-ఖడ్గతూణీధనుర్ధరావితి-ఆభరణకోటావాయుధకోటౌ చైషామంతర్భావః - అశ్వినావివ రూపేణ - రూపవత్స్వశ్వినౌ ప్రసిద్ధౌ - రూపేణాసాధారణధర్మేణ తావివ స్థితౌ-సముపస్థితయౌవనౌ రూపానురూపం ప్రాదుర్భవద్యౌవనౌ - యదృచ్ఛయైవ భాగ్యవశాదేవ - దేవలోకాత్ గాం భువం-ప్రాప్తౌ-అమరౌ కౌచిద్దేవవిశేషావివ స్థితౌ - తేజసా దేవకుమారతుల్యావిత్యర్థః - ఏతత్తేజోవిశేషవిలోకనేనైతౌ మర్త్యావప్యమర్త్యావితి ప్రతిభాతీతి భావః - కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ అతీవ కోమలాభ్యాం పద్భ్యాం ఇహ దుర్గమే పథి కథం ప్రాప్తావిత్యాదరం పరిస్పృశతి - కిమర్థం - ఏతద్రూపదర్శనేనైవావాప్తసమస్తకామావితి నిశ్చినుమః-కస్య వా పుత్రావిత్యర్థః-యద్వా కస్య పురుషస్య కతమప్రయోజనాయేహ ప్రాప్తావిత్యర్థః - మునే సర్వజ్ఞో భవానిమమర్థం జానాత్యేవేత్యర్థః-చంద్రసూర్యావంబరమివ ఇమం దేశం భూషయంతౌ శైత్యప్రతాపాభ్యాముభావపి చంద్రసూర్యతుల్యౌ-అయం లోకే విష్ణుపదమాసీదితి భావః-భూషయంతౌ - నిజతేజసేతి భావః-ప్రమాణం శరీరౌన్నత్యాది-ఇంగితం అంతర్గతభావసూచకస్మితాది-చేష్టితం గమనభాషణవిలోకనాది ఏతైః పరస్పరస్య సదృశౌ తుల్యపురుషాంతరాభావాత్ - నరశ్రేష్ఠావపి దుర్గమే పథి కిమర్థం సంప్రాప్తౌ - పూర్వం పద్భ్యాం కథం ప్రాప్తావిత్యుక్తం సంప్రతి దుర్గమం వనం కిమర్థం ప్రాప్తావిత్యుచ్యతే-వరాయుధధరౌ ఆయుధశ్రేష్ఠధనురాదిధరౌ-పూర్వమాభరణాన్వయేన ఖడ్గాదికముక్తం-ఇదానీం తాన్యేవాయుధతయోచ్యంతే-యద్వా పూర్వోక్తానాం వరాయుధత్వముచ్యతే - వీరౌ వీర్యయుక్తౌ-పూర్వం వీరశబ్దోన్యథా వ్యాఖ్యాతః శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వతః - యద్యపి రాజపుత్రౌ

పరస్పరకుశలప్రశ్నం - సంక్షిప్య ఉవాచేత్యర్థః. ౧. ఇమావిత్యారభ్య శ్రోతుమిచ్ఛామి తత్త్వత ఇత్యంతమేకం వాక్యం - దేవతుల్యపరాక్రమౌ ఇంద్రతుల్యపరాక్రమౌ గజసింహగతీ గజవద్గంభీరగమనౌ - సింహవదప్రతిహతగమనావిత్యర్థః-శార్దూలవృషభోపమౌ-అధృష్యత్వే శార్దూలోపమౌ-సవిలాసగమనత్వే వృషభోపమౌ - పద్మపత్రవిలాక్షావిత్యనేన భాగ్యసంపత్తిస్సూచితా-వీరధర్మం సూచయతి - ఖడ్గేతి-సముపస్థితయౌవనౌ ప్రాప్తయౌవనౌ-యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా - దేవలోకాత్సంప్రాప్తౌ భువమవతీర్ణౌ- అమరావివ స్థితౌ చంద్రసూర్యావంబరమాకాశమివ ఇమం దేశం

వీరౌ శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః. ౬ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా యథావృత్తం
న్యవేదయత్, సిద్ధాశ్రమనివాసంచ రాక్షసానాం వధం తథా. ౭. విశ్వామిత్రవచ
శ్శ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః, అతిథీపరమౌ ప్రాప్తౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ,
పూజయామాస విధివ త్సత్కారార్హౌ మహాబలౌ. ౮॥. తతః పరమసత్కారం
సుమతేః ప్రాప్య రాఘవౌ, ఉష్య తత్ర నిశా మేకాం జగ్మతు ర్మిథిలాం తతః. ౯॥.
తాం దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే జనకస్య పురీం శుభాం, సాధు సాధ్వితి శంసంతో
మిథిలాం సమపూజయన్. ౧౦॥. మిథిలోపవనే తత్ర ఆశ్రమం దృశ్య రాఘవః,
పురాణం నిర్జనం రమ్యం పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం. ౧౧॥. శ్రీమదాశ్రమసంకాశం
కిన్న్విదం మునివర్జితం, శ్రోతు మిచ్ఛామి భగవన్ కస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః.
౧౨॥. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం వాక్యం వాక్యవిశారదః, ప్రత్యువాచ మహా
తేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౧౩॥. హంత తే కథయిష్యామి శృణు తత్త్వేన
రాఘవ, యస్యైతదాశ్రమపదం శప్తం కోపా న్మహాత్మనా. ౧౪॥. గౌతమస్య నర
శ్రేష్ఠ పూర్వమాసీ న్మహాత్మనః, ఆశ్రమో దివ్యసంకాశ స్సురై రపి సుపూజితః.
౧౫॥. స చేహ తప ఆతిష్ఠ దహల్యాసహితః పురా, వర్షపూగా ననేకాంశ్చ
రాజపుత్ర మహాయశః. ౧౬॥. తస్యాంతరం విదిత్వాతు సహస్రాక్ష శ్శచీపతిః,

---

కస్యచి ద్విఘ్నస్య శాంతయే ఆగతా వితి సామాన్యతో జానామి-తథాపి విశేషతో జ్ఞాతు మిచ్ఛా
మీత్యర్థః. ౬. తస్యేతి. స్వస్య సిద్ధాశ్రమనివాసం-తత్ర స్వయజ్ఞవిఘ్నకరరాక్షసానా మేతాభ్యాం
వధం-చకారా దిమౌ దశరథకుమారౌ హరధనుర్దర్శనాయ మిథిలాం గచ్ఛత ఇత్యేత త్సముచ్చీయతే-
ఏతత్సర్వం యథావృత్త మబ్రవీదితి యోజనా. ౭. విశ్వామిత్రేతి సార్ధశ్లోకః. ౮॥. తత ఇతి. ఉష్య
ఉషిత్వా-తతః ప్రాతఃకాలే-మిథిలాం ప్రతీతి శేషః. ౯॥. తామితి. తాన్ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థి
తాన్ రామాదీన్ - పూజాప్రకార స్సాధుసాధ్వితి. ౧౦॥. మిథిలేతి. మిథిలాయా ఉప సమీపే
వర్తమానం వనం మిథిలోపవనం-తస్మిన్ శూన్యం ఉటజసంస్థానరహితం - దృశ్య దృష్ట్వా. ౧౧॥.
శ్రీమదితి. ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమానం - కిన్విద మిత్యస్య వివరణం కస్యాయమితి. ౧౨॥.
తదితి. ౧౩॥. హంతేతి. అహల్యానుగ్రహహేతుకాలస్మృతిజసంతోషే హంతేతి-మహాత్మనా కోపా
చ్ఛప్తం ప్రాప్తశాప మిద మాశ్రమపదం యస్య భవతి తం కథయిష్యామి తత్త్వేన శృణు. ౧౪॥.
గౌతమస్యేతి. దివ్యసంకాశః దివ్యత్వేన భాసమానః. ౧౫॥. సచేతి. వర్షపూగాన్ వర్షసమూహాన్.

భూపయంతౌ - కించ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః-ప్రమాణం శరీరస్యౌన్నత్యం - ఇంగితం గాంభీర్యం -
చేష్టితం హర్షామర్షయో రపి నిర్వికారత్వం-తైః-పరస్పరస్య సదృశౌ - అన్యోన్య సదృశౌ - నత్వ
న్యోన్యయో స్సదృశో స్తీతి భావః - కిమర్థం కస్మై ప్రయోజనాయ-కస్యవా పుత్రా వితి శేషః-ఆద
రాదాశ్చర్యాచ్చ పునః పునః పృచ్ఛతి కిమర్థ మితి-దుర్గమే పథి కాంతార ఇత్యర్థః. ౬. తస్యేతి.
యథావృత్తం న్యవేతయదిత్యనేన దశరథతనయా విమావితి కథితవా నిత్యవగమ్యతే రాక్షసానాంచ
తద్వధం - సచాసౌ వధశ్చేతి తద్వధః-తం లోకప్రసిద్ధం వధ మిత్యర్థః. ౮॥. తత ఇతి. సుమతేరితి
పంచమీ. ౧౦॥. మిథిలేతి. దృశ్య దృష్ట్వా. ౧౧॥. శ్రీమదితి. ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమా
నం-తథాపి మునిజనవర్జితం-ఇదం కిన్న్వత్యాశ్చర్యం. ౧౩॥. హంతేతి. హర్షే. ౧౫॥. సచేతి. వర్ష

మునివేషధరోఽహల్యా మిదం వచనమబ్రవీత్. ౧౭॥ ఋతుకాలం ప్రతీక్షంతే నార్థిన స్సుసమాహితే, సంగమం త్వహ మిచ్ఛామి త్వయా సహ సుమధ్యమే. ౧౮॥ మునివేషం సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ రఘునన్దన, మతిం చకార దుర్మేధా దేవరాజకుతూహలాత్. ౧౯॥ అథాబ్రవీ త్సురశ్రేష్ఠం కృతార్థేనాంతరాత్మనా, కృతార్థాస్మి సురశ్రేష్ఠ గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో. ౨౦॥ ఆత్మానం మాం చ దేవేశ సర్వదా రక్ష మానద, ఇంద్రస్తు ప్రహస న్వాక్య మహల్యా మిద మబ్రవీత్. ౨౧॥ సుశ్రోణి పరితుష్టోఽస్మి గమిష్యామి యథాగతం. ౨౨. ఏవం సంగమ్య తు తయా నిశ్చక్రామోటజా త్తతః, ససంభ్రమా త్త్వర న్రామ శంకితో గౌతమం ప్రతి. ౨౩. గౌతమం సందదర్శాథ ప్రవిశంతం మహామునిమ్, దేవదానవదుర్ధర్షం తపోబలసమన్వితం, తీర్థోదకపరిక్లిన్నం దీప్యమాన మివానలం, గృహీతసమిధం తత్ర సకుశం మునిపుంగవం. ౨౪. దృష్ట్వా సురపతి స్త్రస్తో వివర్ణవదనోఽభవత్. ౨౫॥ అథ దృష్ట్వా సహస్రాక్షం మునివేషధరం మునిః, దుర్వృత్తం వృత్తసంపన్నో రోషా ద్వచన మబ్రవీత్. ౨౬॥ మమ రూపం సమాస్థాయ కృతవా నసి దుర్మతే, అకర్తవ్య మిదం తస్మా ద్విఫల స్త్వం భవిష్యసి. ౨౭॥ గౌతమేనైవ ముక్తస్య సరోషేణ మహాత్మనా, పేతతు ర్వృషణౌ భూమౌ సహస్రాక్షస్య తత్క్షణాత్. ౨౮॥ తథా శప్త్వా స వై శక్ర మహల్యా మపి శప్తవాన్, ఇహ వర్షసహస్రాణి బహూని త్వం నివత్స్యసి. ౨౯॥ వాయుభక్షా నిరాహారా తప్యంతీ భస్మశాయినీ, అదృ

౧౬॥ తస్యేతి. అంతరం మునిరహితకాలం-మునివేషధరః గౌతమవేషధరః. ౧౭॥ ఋత్వితి. ఋతుకాలం షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణా మిత్యుక్తకాలం - అర్థినః కామాత్ భోగార్థినః - అనృతుకాలత్వాన్నాయ మవసర ఇత్యహల్యయా ప్రతిషిద్ధ మిత్యవగమ్యతే - సుసమాహితే సమ్యక్ బ్రహ్మణా నిర్మితే-అతిసుందరీత్యర్థః. ౧౮॥ మునీతి. సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ-కదాచిదపి మునిర్నైవ మర్దనాభావా దన్యస్యాత్ర ప్రవేష్టు మశక్తే రింద్రస్యైవాత్మని బహుకాల మభిలాషశ్రవణాచ్చేతి భావః. ౧౯॥ అథేతి. కృతార్థేన - సంతుష్టేనేత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా-ఉపలక్షితా. ౨౦॥ ఆత్మాన మితి. రక్ష అప్రకాశగమనా దితి భావః. ౨౧॥ సుశ్రోణీత్యర్థం. ౨౨. ఏవమితి. సః ఇంద్రః - సంభ్రమాత్ భయాత్ - 'సంభ్రమోహ్యాదరే భయే' ఇతి నిఘంటుః. శంకితః శంకావాన్. ౨౩. గౌతమ మితి శ్లోకద్వయం. అథ ఉటజా న్నిష్క్రమణకాల ఏవ - పరిక్లిన్నం స్నాత్వా ఆగత మిత్యర్థః - తత్ర ఆశ్రమే. ౨౪. దృష్ట్వేత్యర్ధం. వివర్ణవదనః శుష్కముఖః. ౨౫॥ అథేతి. మునివేషధరం-స్వవేషధరం. ౨౬॥ మమేతి. స్వభార్యాసంగమస్య దుశ్శీలత్వేనావాచ్యత్వా దిద మిత్యాహ-విఫలః విగతవృషణః - 'లాభనిష్పత్తిభోగేషు బీజే ఫలే ధనే ఫల' మితి నిఘంటుః. ౨౭॥ గౌతమేనేతి. ౨౮॥ తథేతి. ౨౯॥ కథం నివాసమాత్రస్య శాపత్వ మితి తద్వివృణోతి - వాయ్వితి నిరాహారా అన్నపానాదిరహితా - తప్యంతీ తప్యమానా - భస్మశాయినీ భస్మశయనా - అత్ర బుద్ధిపూర్వకవ్యభి

పూగాన్ సంవత్సరగణాన్. ౧౬॥ తస్యేతి. అంతర మవకాశం. ౧౭॥ ఋతుకాల మితి అర్థినః సుతార్థినః - సుసమాహితే సుందరి. ౨౬॥ మమేతి. విఫలః విగతవృషణః. ౩౦॥ శాపాంతం కథ

శ్యా సర్వభూతానా మాశ్రమేస్మి న్నివత్స్యసి. ౩౦౪. యదా చైతద్వనం ఘోరం రామో దశరథాత్మజః, ఆగమిష్యతి దుర్ధర్ష స్తదా పూతా భవిష్యసి. ౩౧౪. తస్యాతిథ్యేన దుర్వృత్తే లోభమోహవివర్జితా, మత్సకాశే ముదా యుక్తా స్వం వపు ర్ధారయిష్యసి. ౩౨౪. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా గౌతమో దుష్టచారిణీం, ఇమ మాశ్రమ ముత్సృజ్య సిద్ధచారణసేవితే, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తప స్తేపే మహాతపాః. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలస్తు తత శ్శక్రో దేవానగ్నిపురోధసః, అబ్రవీత్త్రస్తవదనస్సర్షిసంఘాన్ సచారణాన్. ౧. కుర్వతా తపసో విఘ్నం గౌతమస్య మహాత్మనః, క్రోధ ముత్పాద్యహి మయా సురకార్య మిదం కృతం. ౨. అఫలోస్మి కృత స్తేన క్రో

చారస్య విధీయమానం ప్రాయశ్చిత్తం శాపాపదేశేనోచ్యతే - ఏవం వ్యక్తతయా వల్మీకివచనే స్థితే శైలీ భవేతి శాపో రామపాదస్పర్శాత్ శిలాత్వ ముక్తి రితి - పురాణకథాకల్పాంతరవృత్త మనుసృత్యేతి బోధ్యం. ౩౦౪. యదేతి. పూతా భవిష్యసి - తత్పాదపరాగస్పర్శా దితి భావః-ఏతేన బహువర్షప్రాయశ్చిత్తకరణ మపి భగవత్పాదరేణుస్పర్శస్య కళాం నార్హతీత్యుక్తం. ౩౧౪. పూతత్వేపి పూర్వరూపప్రాప్తి స్తత్పాదపూజాం వినా నసంభవతీత్యాహ - తస్యేతి. మత్సకాశే మత్సమీపే స్థితేతి శేషః - స్వం వపుః దృశ్యం వపుః - కేచి దిదం శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మిత్యాహుః తన్న - స్మరంతీ గౌతమవచ ఇత్యాదుత్తరసర్గవచనవిరోధాత్. ౩౨౪. ఏవమితి. సార్ధశ్లోకః - తప స్తేపే - తచ్ఛాపకృతపాపప్రాయశ్చిత్తార్థం. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అనయో ర్ద్వయో శ్శాపయో రేకః పూర్వమేవముక్తః - అపర స్త్వయా మోచనీయ ఇత్యాశయేనాహ ఏకోనపంచాశే - అఫల ఇత్యాది. అగ్నిపురోధసః అగ్నిపురోగమాన్ - త్రస్తవదనః - త్రస్తశబ్దేన తత్కార్యం దైన్య ముచ్యతే. ౧. కుర్వతేతి. మహాత్మనః గౌతమస్య - తపసః అస్మత్పదచ్యవనకారణస్య- విఘ్నం - క్రోధ ముత్పాద్య తస్య క్రోధజననముఖేన-కుర్వతా మయా-ఇదం గౌతమతపోభంగరూపం - సురకార్యం కృతం సర్వదేవపదచ్యవనార్హం తపో గౌతమేన కృతం - తస్య తపోనాశకమహాక్రోధోత్పాదనాయ తద్భార్యయా తు మయా వ్యభిచారః కృత ఇత్యర్థః. ౨. అఫలఇతి. తేన గౌతమేన సా అహల్యా - నిరాకృతా - శాపవిమోక్షపూర్వకం

యతి. యదేతి. ఘోర మిత్యనేన ఇదం వనం మునివర్జితం భవత్వితి గౌతమేన శప్త మితి గమ్యతే - అతఏవ కోపా చ్ఛప్తం మహాత్మ నేత్యుక్తం-వనం ప్రత్యాగమిష్యతి పాదవిక్షేపం కరిష్యతి - తదా-శ్రీరామచంద్రపాదారవిందరజకణస్పర్శాదేవ పూతా భవిష్యసీతి భావః. ౩౧౪. తస్యేతి. స్వంవపు ర్ధారయిష్యసీత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే - తథాచ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తపాషాణావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీతి భావః - తథాచ పాద్మే 'సా తత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శా న్మహాత్మనః, అభూ త్సురూపా వనితా సమాక్రాంతా మహాశిలే'తి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలఇతి. అఫలః అపగతవృషణః - అగ్నిపురోగమాన్ అగ్నిపురస్సరాన్. ౧. ఇంద్రస్సురాన్ వంచయతి. కుర్వతేతి. సురకార్యం గౌతమతపోభంగరూపం.౨. అస్తు తతః కిం తత్రాహ-

ధాత్సా చ నిరాకృతా, శాపమోక్షేణ మహతా తపోస్యాపహృతం మయా. ౩. తస్మాత్సురవరా స్సర్వే సర్షిసంఘా స్సచారణాః, సురసాహ్యకరం సర్వే సఫలం కర్తు మర్హథ. ౪. శతక్రతో ర్వచ శ్శ్రుత్వా దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, పితృదేవానుపేత్యాహు స్సహ సర్వై ర్మరుద్గణైః. ౫. అయం మేష స్సవృషణ శ్శక్రో హ్యావృషణః కృతః, మేషస్య వృషణౌ గృహ్య శక్రాయాశు ప్రయచ్ఛథ. ౬. అఫలస్తు కృతో మేషః పరాం తుష్టిం ప్రదాస్యతి. ౬½ భవతాం హర్షణార్థాయ యే చ దాస్యంతి మానవాః. ౭. అగ్నేస్తువచనం శ్రుత్వా పితృదేవా స్సమాగతాః, ఉత్పాట్య మేషవృషణౌ సహస్రాక్షే న్యవేశయన్. ౮. తదా ప్రభృతి కాకుత్స్థ పితృదేవా స్సమాగతాః, అఫలాన్ భుంజతే మేషాన్ ఫలై స్తేషా మయోజయన్. ౯. ఇంద్రస్తు మేషవృషణ స్తదా ప్రభృతి రాఘవ, గౌతమస్య ప్రభావేన

త్యక్తా - శాపమోక్షేణ మయ్యహల్యాయాంచ శాపదానేన. తస్మాదితి. హేసర్వే సురవరా ఇతి సంబోధనం - ద్వితీయసర్వశబ్దస్య సర్వే యూయ మితి సంబంధః - సాహ్యం - సాహాయ్యం - సఫలం మా మితి శేషః. ౪. శతక్రతోరితి. పితృదేవాన్ అగ్నికవ్యవాహనాదీన్. ౫. అయమితి. అయ మిదానీం యజ్ఞే యుష్మభ్యం నియుజ్యమానో మేషః - గృహ్య గృహీత్వా. ౬. తద్దానేన తుష్టివైకల్యం స్యా దిత్యత్రాహ - అఫలఇతి, అర్థం ప్రదాస్యతీత్యనుగృహ్ణంతి. ౬½. దాతౄణామపి న ఫలన్యూనతా భవత్విత్యనుగృహ్ణంతి - భవతా మితి. దాస్యంతి - అవృషణ మితి శేషః. ౭. అగ్నేరితి. అగ్నిపురస్సరాణా మిత్యర్థః - మేషస్య తదా యూపే నియుక్తస్య మేషస్య వృషణౌ. ౮. తదేతి. తదా ప్రభృతి వృషణదానాత్ ప్రభృతి - దత్తసజాతీయత్వా ద్వృషణౌ వినా మేషాన్ భుంజతే తేషాం సవృషణానాం - ఫలైః - సవృషణమేషదానఫలై రిత్యర్థః - అయోజయన్ - దాతౄనితి శేషః. ౯. ఇంద్రస్త్వితి. గౌతమస్య తపసః ప్రభావేన వృషణహాన్యా మేషవృషణోఽభూత్

అఫలఇతి. తేన గౌతమేన అఫలః అవృషణః కృతోస్మి - సా చ నిరాకృతా శప్తా - తథాపి కథం సురకార్యం కృతం తత్రాహ శాపేతి. శాపమోచనేన తదీయతపోభంగార్థమేవ మయా అకార్యం కృత మితి భావః. ౩. తస్మాదితి. హేసర్వే సురవరాః సర్వే యూయ మితి సర్వశబ్దద్వయనిర్వాహః. * తి. తస్మాదితి. సఫలం సవృషణం - సురసాహాయ్యకరం యూయ మిత్యేవ పాఠః ప్రాయేణ - సర్వే ఇత్యస్య వారద్వయపాఠే హేసర్వే సురాః సర్వే యూయ మిత్యన్వయః. ౪. * తి. పితృదేవాః కవ్యవాహనాదయః - తా నుపేత్య హవ్యవాహనాగ్ని ముఖేనాహుః - అగ్నేస్తు వచనం శ్రుత్వేతి వక్ష్యమాణత్వాత్. ౫. అయమితి. అయం మేషః పితృదేవతానాం భవతాం హవిష్ట్వేన కల్పితో మేషః. ౬. అఫలస్త్వితి. అఫలో మేషః - భవతాం పరాం తుష్టిం - ప్రదాస్యతి - కించ - భవతాం హర్షణార్థం అఫలమేషపలల మితి శేషః - దాస్యంతీతి - భవతాం పరాం తుష్టిం దాస్యంతీతి యోజనా. ౮. తదా ప్రభృతీతి. యతః పితృదేవా స్సమాగతా స్సంతః ఇంద్రం ప్రతి తేషాం ఫలైః - తేషాం తస్య మేషస్య ఫలైః ఫలాభ్యా మయోజయన్ - తదా ప్రభృతి తస్మాత్కారణాత్ అఫలాన్ మేషాన్ భుంజత ఇతి యోజనా - తేషాం ఫలై రితి బహువచన మేకవచనత్వే. మునిభావప్రకాశికా. తదా ప్రభృతి ఇంద్రవృషణసంపత్త్యర్థం మేషాండకోశగ్రహణ కాలమారభ్య అఫలాన్ మేషాన్ - భుంజతే - అవయవవిశేషవిహీనాన్ మేషాన్ హవిష్ట్వేన స్వీకుర్వంతి - తథావిధా స్తే ఫలై స్తేషా మయోజయన్ - తేషా మితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - నిర్వృషణీ

తపసశ్చ మహాత్మనః. ౧౦. తదాగచ్ఛ మహాతేజ ఆశ్రమం పుణ్యకర్మణః, తారయైనాం మహాభాగా మహల్యాం దేవరూపిణీం. ౧౧. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య త మాశ్రమ మథావిశత్. ౧౨. దదర్శచ మహాభాగాం తపసా ద్యోతితప్రభాం, లోకై రపి సమాగమ్య దుర్నిరీక్ష్యాం సురాసురైః, ప్రయత్నా న్నిర్మితాం ధాత్రా దివ్యాం మాయామయీ మివ, సతుషారావృతాం సాభ్రాం పూర్ణచంద్రప్రభా మివ, (ధూమేనాపి పరీతాంగీం దీప్తా మగ్నిశిఖా మివ) మధ్యేఽంభసో దురాధర్షాం దీప్తాం సూర్యప్రభా మివ. ౧౫. సా హి గౌతమవాక్యేన దుర్నిరీక్ష్యా బభూవహ, త్రయాణా మపి లోకానాం యావ ద్రామస్య దర్శనం, శాపస్యాంత ముపాగమ్య తేషాం దర్శన మాగతా. ౧౬. రాఘవౌతు తత స్తస్యాః పాదౌ జగృహతు స్తదా,

---

దిత్యర్థః.౧౦. తదితి. తత్ త్వదాగమనావధిత్వా దహల్యాశాపస్యేత్యర్థః. ౧౧. విశ్వామిత్రేతి. ౧౨. రామసన్నిధానమాత్రేణాహల్యాముక్తశాపా స్వరూపం ప్రాప్తేత్యాహ - దదర్శచేతి. సార్ధశ్లోకద్వయం-తపసా వాయ్వాహారత్వాదితపసా ద్యోతితప్రభాం అతిశయితప్రభాం - అతఏవ లోకై ర్మానుషై స్సురాసురై రపి - సమాగమ్య సమీప మాగత్య - దుర్నిరీక్షాం - దివ్యాం అతిమానుషరూపాం- మాయామయీ మివ మాయానిర్మితా మివ స్థితాం - వృక్షలతా కుసుమాంతర్వర్తిత్వేన సతుషారావరణాం - సాభ్రాం చంద్రప్రభా మివ స్థితాం - ఆవృతశబ్ద ఆవరణార్థకః - భావే నిష్ఠా - స ఇతి భిన్నం పదంవా - మధ్యేంభస ఇతి - ఆక్రార్యదుర్నిరీక్షత్వాభ్యాం ప్రతిబింబ సూర్యప్రభా తుల్యాం. ౧౫. అదృశ్యా సా కథమిదానీం దృశ్యాసీదిత్యత్రాహ - సార్ధేన - సా

కృతాన్ మేషాన్ - స్వానుగ్రహలబ్ధైః తాదృశై రవయవవిశేషైః సమయోజయన్నిత్యర్థః - ఇంద్రస్య వృషణసంపత్త్యర్థం కస్యచిదేవ మేషస్య అండకోశవియోజనేపి వాయసాదిషు ఉపనతరామనిగ్రహస్యేవ తద్వియోజనస్య తజ్జాతీయ మేషవిషయత్వాత్ సర్వస్యా అపి మేషజాతే ర్విశ్లేషితావయవసంయోజనం కృత మితి భావః-యద్వా-ఇంద్రస్య మేషబీజప్రదానకాలానంతరం శ్రాద్ధకాలే పితృదేవాః ఆగతాః - అఫలాన్ బీజరహితాన్ మేషాన్ భుంజతే - మేషబీజస్య ఇంద్రాధీనత్వాత్ - అఫలాన్ భుక్త్వా - తేషాం తాన్ కర్మకర్తౄన్ - కర్మణిషష్ఠీ - ఫలైః పూర్వం సఫలమేషకృతకర్మభి ర్యాని ఫలాని భవంతి తైః ఫలై స్సమయోజయన్ - యద్వా - తేషాం కర్మకర్తౄణాం అనుష్ఠానమితి శేషః - ఫలైః కర్మఫలైః సమయోజయన్నిత్యర్థః. ౧౦. తదితి. మహాతేజః హేరామ - ఏనాం తారయ. ౧౧. ౧౨. దదర్శేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. సతుషారావృతామిత్యత్ర స ఇతి ఛేదః - స రామో మహాభాగః అహల్యాం దదర్శేత్యన్వయః - అహల్యాం విశినష్టి - తపసేతి - తపసా తపోమహిమ్నా - ద్యోతితప్రభాం బహిరదృశ్యత్వేపి అంతరేవ భాసమానా మిత్యర్థః - సురాసురై స్తద్రూపైః - లోకై ర్జనై స్సమాగమ్యాపి దుర్నిరీక్ష్యాం - దివ్యాం అమానుషలావణ్యశాలినీ మిత్యర్థః-మాయామయీ మివ మాయానిర్మితా మివ-విస్మయకరీ మిత్యర్థః. కించ - మధ్య ఇతి - అంభసః లక్షణయా జలాధారస్య మేఘస్యేత్యర్థః-మధ్యే స్థితా మితి శేషః - దీప్తాం సూర్యప్రభా మివ - దురాధర్షాం దుష్ప్రాపాం-నిబిడజలధరసంభృతాం సూర్యప్రభా మివ ద్రష్టు మశక్యా మిత్యర్థః. ౧౫. సా అహల్యా యావ ద్రామదర్శనం. తావ ద్దుర్నిరీక్ష్యేతి పూర్వేణాన్వయః శాపస్యేతి శాపస్యాంతం - రామదర్శనా దితిశేషః - తేషాం విశ్వామిత్రాదీనాం - దర్శ

రంతీ గౌతమవచః ప్రతిజగ్రాహ సా చ తౌ. ౧౭. పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం చకార సుసమాహితా, ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో విధిదృష్టేన కర్మణా. ౧౮. పుష్ప వృష్టి ర్మహత్యాసీ ద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః, గంధర్వాప్సరసాం చాపి మహానాసీ త్సమాగమః. ౧౯. సాధుసాధ్వీతి దేవాస్తా మహల్యాం సమపూజయన్, తపోబల విశుద్ధాంగీం గౌతమస్య వశానుగాం. ౨౦. గౌతమోఽపి మహాతేజా అహల్యాసహిత స్సుఖీ, రామం సంపూజ్య విధివ త్తప స్తేపే మహాతపాః. ౨౧. రామోఽపి పరమాం పూజాం గౌతమస్య మహామునేః, సకాశా ద్విధివ త్ప్రాప్య జగామ మిథిలాం తతః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనపఞ్చాశస్సర్గః.

తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్. ౧. రామస్తు మునిశార్దూల మువాచ సహలక్ష్మణః, సాధ్వీ యజ్ఞసమృద్ధిర్హి జనకస్య మహాత్మనః. ౨. బహూనీహ సహస్రాణి నానాదేశనివాసినాం. బ్రాహ్మణానాం మహాభాగ వేదాధ్యయనశాలినాం. 3.

హీత్యాది. ౧౬. రాఘవౌ త్వితి. తస్యాః వృద్ధమునిపత్న్యాః గౌతమవచః తస్యాతిథ్యేన దుర్మేధే ఇత్యాదికం-ప్రతిజగ్రాహ-పూజనీయత్వేనేతి శేషః. ౧౭. పాద్యమితి. విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన-కర్మణా ప్రకారేణ-పాద్యాదికం చకారేత్యన్వయః. ౧౮. పుష్పేతి. రామస్యేతి శేషః-సమ్యగాగమ స్సమాగమః - నృత్తగీతాదిక మితి యావత్. ౧౯. సాధ్వితి. గౌతమస్య వశానుగా మిత్యనేన గౌతమ స్తదా రామగమనం విదిత్వా సమాగత ఇత్యవగమ్యతే. ౨౦. గౌతమఇతి. తేపే-తత్రైవాశ్రమ ఇతి శేషః. ౨౧. రామోఽపీతి. తతః తస్మా ద్దేశాత్. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

ఏవం రామస్య పరమపావనత్వ ముక్తం-అథ తస్య సీతావివాహ వృత్తాంతం ప్రస్తౌతి శ్రియః పతిత్వం ప్రతిపాదయితుం పంచాశే - తతః ప్రాగిత్యాది. ప్రాచ్యా ఉత్తరస్యాశ్చ దిశోరంతరాళం యత్ సా ప్రాగుత్తరా - తాం ఐశానీం దిశ మిత్యర్థః-తతః తస్మా దాశ్రమాత్ యజ్ఞవాటం-జనకస్యేతి శేషః. ౧. రామ స్త్వితి. యజ్ఞసమృద్ధిః యజ్ఞసంభారసామగ్రీ. ౨. తామేవాహ-బహూనీతి. బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణీత్యన్వయః - దృశ్యంత ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. 3. ఋషీతి. ఋషి

మాగతా ప్రాప్తా. ౧౬. రాఘవావితి. తథేత్యుత్తరశేషః సా అహల్యా గౌతమవచః-శ్రీరామదర్శనానంతరం తవశాపనివృత్తి ర్భవిష్యతీతి గౌతమవాక్యం స్మరంతీ సతీ-తౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రతిజగ్రాహ-ప్రత్యుపచచారేత్యర్థః. ౧౭. పాద్యమితి. సుసమాహితా అప్రమత్తేత్యర్థః-విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన. ౧౮. పుష్పవృష్టిరితి. దేవదుందుభినిస్స్వనైః సహేతి శేషః. ౧౯. ౨౦. * తి. గౌతమఇతి. అహల్యాసహిత స్సుఖీత్యనేన యోగబలా ద్రామాగమనం జ్ఞాత్వా - తద్బలాదేవ ఝుడితి తదాశ్రమప్రాప్తి ర్గౌతమస్యేతి బోధ్యం. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

తతఇతి. ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యుదీచ్యో రంతరాళం. ౧. రామ స్త్వితి. ౨. సాధుత్వే హేతుః బహూనీతి. నానాదేశనివాసినాం - బ్రాహ్మణానాం బహూని సహస్రాణి - ఇహ జనకస్య యజ్ఞభూమౌ సంతీతి శేషః. 3. ఋషీతి. కించ -. శకటీశతసంకులాః మునివాహనభూతానాం శకటీనాం

ఋషివాటాశ్చ దృశ్యంతే శకటీశతసంకులాః, దేశో విధీయతాం బ్రహ్మన్ య త్ర వత్స్యామహే వయం. ౪. రామస్య వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాముని:, నివేశ మకరో ద్దేశే వివిక్తే సలిలాయుతే. ౫. విశ్వామిత్ర మనుప్రాప్తం శ్రుత్వాఽస నృపతి స్తదా, శతానందం పురస్కృత్య పురోహిత మనిందితం, ప్రత్యుజ్జగామ సహసా వినయేన సమన్వితః. ౬॥. ఋత్విజోఽపి మహాత్మాన స్త్వర్ఘ్య మాదాయ సత్వరం, విశ్వామిత్రాయ ధర్మేణ దదు ర్మంత్రపురస్కృతం. ౭॥. ప్రతిగృహ్యచ తాం పూజాం జనకస్య మహాత్మనః,పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్ఞో యజ్ఞస్యచ నిరామయం ౮॥. సతాం శ్చాపి మునీన్ పృష్ట్వా సోపాధ్యాయపురోధసః, యథాన్యాయం తత స్సర్వై స్సమాగచ్ఛ త్ప్రహృష్టవత్. ౯॥. అథ రాజా మునిశ్రేష్ఠం కృతాంజలి రభాషత, ఆసనే భగవా నాస్తాం సహైభి ర్మునిపుంగవైః. ౧౦॥. జనకస్య వచ శ్శ్రుత్వా నిషసాద మహామునిః, పురోధా ఋత్విజశ్చైవ రాజాచసహ మంత్రిభిః.౧౧॥.ఆసనేషు యథాన్యాయ ముపవిష్టాన్ సమంతతః, దృష్ట్వా సనృపతి స్తత్ర విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧౨॥.అద్య యజ్ఞసమృద్ధిర్మే సఫలా దైవతైః కృతా, అద్య యజ్ఞఫలం ప్రాప్తం భగవద్దర్శనా న్మయా. ౧౩॥. ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్యమే మునిపుంగవ, యజ్ఞోపసదనం బ్రహ్మన్ ప్రాప్తోఽసి మునిభి స్సహ.

వాటాః - ఋషినివాసాః - విధీయతాం కల్ప్యతాం - బహుసంకులత్వేనైవ ముక్తం. ౪. రామస్యేతి. వివిక్తే విజనే - పూతేవా-'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః. ఆయుతే యుక్తే- యాతే ర్మిశ్రణార్థత్వాత్. ౫. విశ్వామిత్ర మితి-సార్ధశ్లోకః. ప్రత్యుజ్జగామ-దీక్షితపరిమిత ప్రదేశసీమాన మనతిలంఘయ న్నిత్యర్థః ౬॥. ఋత్విజఇతి. అర్ఘ్య మిత్యాతిథ్యస్యోపలక్షణం - మంత్రపురస్కృత మిత్యనేన మధుపర్కకరణ ముచ్యతే. ౭॥. ప్రతిగృహ్యేతి. నిరామయం నిరుపప్లవత్వం. ౮॥. సఇతి. తాన్ అర్ఘ్యదాతౄన్ - సోపాధ్యాయపురోధసః - ఉపాధ్యాయా ఋత్విజః - పురోధాః శతానందః తత్సహితాం స్తాన్ - కుశలం పృష్ట్వేత్యర్థః - సర్వై ర్జనైః శతానంద ర్త్విగాదిభిః - ప్రహృష్టవత్ -సహర్ష మిత్యర్థః - భావేనిష్ఠా - యథాన్యాయం యథాక్రమం-పృష్ట్వేత్యన్వయః. ౯॥. అథేతి. ౧౦॥. జనకస్యేతి. రాజా చేతి - విశ్వామిత్రవచనా దిత్యర్థసిద్ధం. ౧౧॥. ఆసనేష్వితి. ఉపవిష్టాన్ -తానితి శేషః. ౧౨॥. అద్యేతి. యజ్ఞసమృద్ధిః సమగ్రతా - జాతేతి శేషః..సాదైవతై స్సఫలా కృతాచ-తిష్ఠతు యజ్ఞః భవద్దర్శన మేవ యజ్ఞఫల మిత్యాహ_అద్య యజ్ఞఫల మితి. ౧౩॥. ధన్యఇతి. ౧౪॥. ద్వా

శతేన సంకులాః - ఋషివాటాః మునినివాసస్థానాని - దృశ్యంతే - తథాచ - అధికస్సంమర్దోఽస్తీతి భావః-ఫలిత మర్థం - శ్రీరామో విజ్ఞాపయతి - విధీయతా మితి-దేశో నివాసస్థానం - విధీయతాం కల్ప్యతాం. * ౩. శకటీశతం అగ్నిహోత్ర సంభారవాహకం-ఋషివాటాః యజ్ఞార్థ మాగతానాం సాగ్నిహోత్రాణా మృషీణాం నివాసాః - ఏవం నైబిడ్యా త్స్వవాసదేశవిచారః - విధీయతాం విచార్యతాం. ౪. రామస్యేతి. వివిక్తే అసంబాధే సలిలాయుతే సలిలవతి. ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. అనుప్రాప్త మాగతం ౬॥. * విశ్వామిత్రాయేతి. ధర్మేణ ధర్మశాస్త్రోక్తమార్గేణ. ౭॥. ప్రతిగృహ్యేతి. నిరామయం అవికలత్వం. ౮॥. సఇతి. యథాన్యాయం యథార్హం తై స్సమాగచ్ఛత్. ౯॥. ౧౨॥. అద్యేతి. యజ్ఞసమృద్ధి ర్యజ్ఞానాం బాహుళ్యం. ౧౩॥. యజ్ఞోపసదనం దేవయజనం. ౧౪॥.

౧౪॥ ద్వాదశాహం తు బ్రహ్మర్షే శేష మాహు ర్మనీషిణః, తతో భాగార్థినో
దేవా న్ద్రష్టు మర్హసి కౌశిక. ౧౫॥ ఇత్యుక్త్వా మునిశార్దూలం ప్రహృష్టవదన
స్తదా, పున స్తం పరిపప్రచ్ఛ ప్రాంజలిః ప్రణతో నృపః. ౧౬॥ ఇమౌ కుమారౌ భ
ద్రంతే దేవతుల్యపరాక్రమౌ, గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ, పద్మ
పత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ,
యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ, కథం పద్భ్యా మిహ
ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే, వరాయుధధరౌ వీరౌ కస్య పుత్రౌ మహామునే,
భూషయంతా విమం దేశం చంద్రసూర్యా వివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ
ప్రమాణేంగితచేష్టితైః, కాకపక్షధరౌ వీరౌ శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః. ౨౧॥
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జనకస్య మహాత్మనః, న్యవేదయ న్మహాత్మానౌ
పుత్రౌ దశరథస్య తౌ. ౨౨॥ సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా,
తచ్చాగమన మవ్యగ్రం విశాలాయాశ్చ దర్శనం, అహల్యాదర్శనం చైవ గౌత
మేన సమాగమం, మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం కర్తుమాగమనం తథా, ఏతత్సర్వం
మహాతేజా జనకాయ మహాత్మనే, నివేద్య విరరామాథ విశ్వామిత్రో మహామునిః.
౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచాశస్సర్గః.

దశేతి. ద్వాదశాహాని సమాహృతాని ద్వాదశాహం రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్-నసంఖ్యాదే రిత్యహ్నా దేశాభావః - ద్వాదశదినాన్యవశిష్టాని - యజ్ఞస్యేతి - మనీషిణః ఋత్విజః - ఆహుః - తతో భాగార్థినో దేవానితి ద్వాదశదినాంతే సుత్యాహోమో భవిష్యతీత్యర్థః. ౧౫॥. ఇతీతి. ప్రహృష్టేతి కుతూహలవిశేష స్సూచ్యతే. ౧౬॥. ఇమావిత్యాది శ్లోకపంచకం - వ్యాఖ్యాతం. ౨౧॥. తస్యేతి. తౌ దశరథపుత్రావితి న్యవేదయ దిత్యర్థః. ౨౨॥. సిద్ధేత్యాదిత్రయః - అవ్యగ్రం రక్షస్సహస్రావృతే మార్గే నిర్భయాగమనం - జిజ్ఞాసాం సారాసారపరీక్షాం. ౨౫॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.

ద్వాదశాహమిత్యాది. మనీషిభిః ఋత్విజః ద్వాదశాహం ద్వాదశదినాని-శేషం యజ్ఞశేషం. * తి. విశ్వామిత్రయోగేన సర్వసామర్థ్యా దాహ దేవా న్ద్రష్టు మిహార్హసీతి. ౧౫॥. ౧౬॥. కథమితి. కిమర్థం కస్మై ప్రయోజనాయ కస్యవా పురుషస్య కార్యం సాధయితుం. * భూషయంతావితి. ఇంగితం సూక్ష్మాంగవ్యాపారః - చేష్టితం హాసాదిస్థూలాంగ వ్యాపారః. * తి. పద్భ్యాం పద్మపత్రకోమలత్వా త్కథ మేతావద్దూరం వాహనరహితౌ సంతావాగతా వితి విస్మయః-కిమర్థమితి ప్రయోజనప్రశ్నః - కస్యవేతి పుత్రా వితి శేషః-ఉత్తరశ్లోకోయది ప్రమాణం తర్హ్యస్యైవ వివరణం బోధ్యం-కేచిత్తు కస్యేత్యస్య - పురుషస్య కార్యం సాధయితు మితి శేష మాహుః - తత్ ప్రయోజనప్రశ్నే నైవగతార్థం. ౨౧॥. ౨౨॥. తచ్చేతి. అవ్యగ్రం రక్షస్సమాక్రాంతేపి మార్గే భయరహితమాగమనం - మహాధనుషి - జిజ్ఞాసాం సారపరీక్షాం. * తి. మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం తద్విషయాం రామస్య దిదృక్షాం-జ్ఞాన మిహ దర్శనరూపం-యద్వా- ధనుర్నిష్ఠసారజిజ్ఞాసాం తథా దృష్టస్య తస్యజ్యారోపణాదికంచ కర్తు మాగమన మిత్యేతత్సర్వం నివేద్య విరరామ. ౨౫॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, హృష్టరోమా మహాతేజా శ్శతానందో మహాతపాః, గౌతమస్య సుతో జ్యేష్ఠ స్తపసా ద్యోతితప్రభః, రామసందర్శనాదేవ పరం విస్మయ మాగతః ౨. స తౌ నిషణ్ణౌ సంప్రేక్ష్య సుఖాసీనౌ నృపాత్మజౌ, శతానందో మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౩. అపి తే మునిశార్దూల మమ మాతా యశస్వినీ, దర్శితా రాజపుత్రాయ తపోదీర్ఘ ముపాగతా. ౪. అపి రామే మహాతేజా మమ మాతా యశస్వినీ, వన్యై రుపాహర త్పూజాం పూజార్హే సర్వదేహినాం. ౫. అపి రామాయ కథితం యథా వృత్తం పురాతనం, మమ మాతు ర్మహాతేజో దైవేన దుర నుష్ఠితం. ౬. అపి కౌశిక భద్రం తే గురుణా మమ సంగతా, మమ మాతా మునిశ్రేష్ఠ రామసందర్శనాదితః. ౭. అపి మే గురుణా రామః పూజితః కుశికాత్మజ, ఇహాగతో మహాతేజాః పూజాం ప్రాప్తో మహాత్మనః. ౮. అపి శాంతేన మనసా గురుర్మే కుశికాత్మజ, ఇహాగతేన రామేణ ప్రయతేనాభివాదితః. ౯. తచ్ఛ్రుత్వా

అథాచార్య వైభవస్య జ్ఞేయత్వాభిప్రాయేణ విశ్వామిత్రచరిత్రం ప్రస్తౌతి. తస్య తద్వచన మిత్యాదిభిః పంచదశభి స్సర్గైః. తస్యేత్యాదిద్వౌ. హృష్టరోమా సంజాతరోమాంచః. విస్మయ మాగతః - అహో మహిమా రామస్య యన్మే మాతా కృతార్థీకృతేతి విస్మయం ప్రాప్తోభూదిత్యర్థః. ౨. స ఇతి. నిషణ్ణా విత్యస్య వివరణం సుఖాసీనావితి. ౩. స్వమాతరి రామకృతానుగ్రహస్య శ్రుతస్య విస్మయావహతయా పునఃపృచ్ఛతి-అపీత్యాది. అపిః ప్రశ్నే-తేత్వయా. దీర్ఘంతపఉపాగతా పూర్వోక్త భస్మశాయిత్వాదిలక్షణం తపః ప్రాప్తా - అనేన పాషాణీభూయ స్థితేతి పక్షో నవాల్మీకేః. ౪. అపీతి. రామే రామవిషయే - వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః - అనేన పూర్వమపి వన్యై రేతస్య జీవనమితి గమ్యతే-సర్వదేహినాం పూజార్హా ఇత్యనేన పరత్వం వ్యంజితం. ౫. అపీతి. హేమహాతేజః విశ్వామిత్ర - మమ మాతు ర్విషయే - దైవేన ఇంద్రేణ - విధినావా - దురనుష్ఠితం దురనుష్ఠానరూపం - పురాతనం వృత్తం చరితం - యథా యథావత్ - కథితంచాపి కథితంకిం. ౬. అపీతి. గురుణా పిత్రా - ఇతః అస్మా దుపస్థితాద్రామసందర్శనాత్ - యద్వా రామసందర్శనాదితః రామసందర్శనాదినా - తృతీయార్థేతసిః - పూజా అపిశబ్దార్థః. ౭. అపీతి. ఇహాస్మదాశ్రమే-ఆగతః మహాతేజా గురుః - మహాత్మనః రామాత్ - పూజాం అహల్యాలాభరూపాం - అపిప్రాప్తః. ౮. అపీతి. శాంతేన కోపరహితేన - మనసోపలక్షితో గురుః - ఇహ అస్మదాశ్రమే ఆగతేన - ప్రయతేనమన

తస్యేతి. హృష్టరోమేత్యతివర్షాచుష శ్రీరామదర్శనేనేత్యర్థః. * తి. హృష్టరోమా - స్వమాతుశ్శాపోద్ధార శ్రవణజ సంతోషేణ జాతరోమాంచః. ౨. సతావితి. నిషణ్ణౌ ఆసీనౌ. ౩. అపీతి. అపిః ప్రశ్నే - తేత్వయా. ౪. ౫. అపిరామాయేత్యాది. దైవేన విధినా - యదనుష్ఠితం మాతు స్సంబంధి - యద్వృత్తం - రామాయాపి కథితం నివేదితం. * తి. దైవేన ఇంద్రేణ దురనుష్ఠితం గౌతమవేష ధారణపూర్వకం తత్కర్తృకదురనుష్ఠానరూపం మాతు ర్యద్వృత్తం-మహాతేజ ఇతి విశ్వామిత్ర సంబోధనం. ౬. అపీతి. రామసందర్శనాత్-రామసందర్శన మారభ్య. ౭.అపిమఇతి. పూజాం ప్రాప్య పూజాం స్వీకృత్య. * తి. మహాతేజా రామః మహాత్మనః మద్గురో స్సకాశాత్ పూజాం ప్రాప్య - ఇహ యజ్ఞభూమావాగత ఇతి పృష్టస్యైవార్థస్య భంగ్యంతరేణ

వచనం తస్య విశ్వామిత్రో మహామునిః, ప్రత్యువాచ శతానందం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౦. నాతిక్రాంతం మునిశ్రేష్ఠ యత్కర్తవ్యం కృతం మయా, సంగతా మునినా పత్నీ భార్గవేణేవ రేణుకా. ౧౧. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వామిత్రస్య భాషితం, శతానందో మహాతేజా రామం వచన మబ్రవీత్. ౧౨. స్వాగతం తే నరశ్రేష్ఠ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య మహర్షి మపరాజితం. ౧౩. అచింత్యకర్మా తపసా బ్రహ్మర్షి రతులప్రభః, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వేత్స్యేనం పరమాం గతిం. ౧౪. నాస్తి ధన్యతరో రామ త్వత్తోఽన్యో భువి కశ్చన, గోప్తా కుశికపుత్రస్తే యేన తప్తం మహత్తపః. ౧౫. శ్రూయతాం చాభిధాస్యామి కౌశికస్య మహాత్మనః, యథాబలం యథావృత్తం తన్మే నిగదతశ్శృణు. ౧౬. రాజాభూదేష ధర్మాత్మా దీర్ఘకాల మరిందమః, ధర్మజ్ఞః కృతవిద్యశ్చ ప్రజానాంచ హితే రతః. ౧౭. ప్రజాపతిసుతశ్చాసీ త్కుశో నామ మహీపతిః, కుశస్య పుత్రో బలవాన్ కుశనాభ స్సుధార్మికః, కుశనాభసుతస్త్వాసీ ద్గాధి రిత్యేవ విశ్రుతః, గాధేః పుత్రో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః, విశ్వామిత్రో మహాతేజాః పాలయామాస మేదినీం, బహువర్ష సహస్రాణి రాజా రాజ్య మకారయత్. ౨౦. కదాచిత్తు మహాతేజా యోజయిత్వా వరూధినీం, అక్షౌహిణీపరివృతః పరిచక్రామ మేదినీం, నగరాణి సరాష్ట్రాణి పరితశ్చ తథా గిరీన్, ఆశ్రమాన్ క్రమశో రామ విచర న్నాజగామ హ, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం నానావృక్షసమాకులం, నానామృగగణాకీర్ణం సిద్ధచారణసేవితం, దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరై రుపశోభితం,

---

స్తుతిరూపయత్నవతా - రామేణ - అభివాదితః కిం. ౯. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ౧౦. నేతి. నాతిక్రాంతం మయా సమయాతిక్రమో నకృతః - సమయే యత్ కర్తవ్యం తత్కృతం - తదేవాహ సంగతేతి - నాతిక్రాంత మిత్యస్య వివరణం యత్కర్తవ్య మితి - తస్య వివరణం సంగతేతి. భార్గవేణ జమదగ్నినా - రేణుకా పరశురామమాతేవేతి భావః. ౧౧. తదితి. ౧౨. స్వాగతమితి. దిష్ట్యా దైవయోగేన. ౧౩. విశ్వామిత్రం స్తౌతి. అచింత్యేత్యాది. తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసా ప్రాప్తబ్రహ్మర్షిభావః - పరమాం గతిం తవ పరమహితప్రదం - వేత్సీత్యత్ర కాకు రనుసంధేయా. ౧౪. ఏతదేవాహ - నాస్తీతి ధన్యత్వహేతు ర్గోప్తేతి. యేన కుశికపుత్రేణ. ౧౫. శ్రూయతా మితి. బలం తపోబలం - యథా యాదృశం - వృత్తం చరితంచ - యథా యాదృశం తథా తత్సర్వం - మే మత్తః శృణు. ౧౬. రాజేతి. ౧౭. కస్య రాజ్ఞః పుత్ర ఇత్యత్రాహ - ప్రజాపతీత్యాది శ్లోకత్రయం. పాలయామాసేత్యస్య వివరణం బహ్వితి. ౨౦. కదాచిదిత్యాద్యష్టౌ శ్లోకాః. వరూథినీ చతురంగబలం - యోజయిత్వా ఉపస్థాప్య - ప్రశాంతత్వవిశేషణాయ పున ర్హారిణోపాదానం - అబ్భక్షైః అమ్మాత్రభక్షైః - దాంతైః నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యాః బ్రహ్మణో వాలజా ఋషయః వైఖానసాః - తన్నఖజాః - 'యే

ప్రశ్నః. ౯-౧౦. భార్గవేణ జమదగ్నినా. ౧౧. తదితి. భాషితం వ్యక్తముక్తం. ౧౨. స్వాగతంత ఇతి. అపరాజితం అవిహతప్రభావం. ౧౩. అచింత్యేతి. తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసైవ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తః. ౧౫. శ్రూయతామితి. బలం క్షత్రబలం - యథా యాదృశం - వృత్తం తపోరూపం - యథా యాదృశం. ౧౬. ౧౭. * అకారయత్ - స్వార్థేణిః. ౨౦. * అబ్భక్షైరితి. అపఏవ భక్షయంతీ

ప్రశాంతహరిణాకీర్ణం ద్విజసంఘనిషేవితం, బ్రహ్మర్షిగణసంకీర్ణం దేవర్షిగణసేవితం, తపశ్చరణసంసిద్ధై రగ్నికల్పై ర్మహాత్మభిః, అబ్భక్షై ర్వాయుభక్షైశ్చ శీర్ణపర్ణాశనై స్తథా, ఫలమూలాశనై ర్దాంతై ర్జితరోషై ర్జితేంద్రియైః, ఋషిభి ర్వాలఖిల్యైశ్చ జపహోమపరాయణైః, అన్యై ర్వైఖానసై శ్చైవ సమంతా దుపశోభితం, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం బ్రహ్మలోక మివాపరం, దదర్శ జయతాం శ్రేష్ఠో విశ్వామిత్రో మహాబలః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

స దృష్ట్వా పరమప్రీతో విశ్వామిత్రో మహాబలః, ప్రణతో వినయా ద్వీరో వసిష్ఠం జపతాం వరం. ౧. స్వాగతం తవ చేత్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా, ఆసనం చాస్య భగవాన్ వసిష్ఠో వ్యాదిదేశహ. ౨. ఉపవిష్టాయచ తదా విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, యథాన్యాయం మునివరః ఫలమూలా న్యుపాహరత్, ప్రతిగృహ్యాతు తాం పూజాం వసిష్ఠా ద్రాజసత్తమః, తపోగ్నిహోత్రశిష్యేషు కుశలం పర్యపృచ్ఛత, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వనస్పతిగణే తథా, సర్వత్ర కుశలం చాహ వసిష్ఠో రాజసత్తమం, సుఖోపవిష్టం రాజానం విశ్వామిత్రం మహాతపాః, పప్రచ్ఛ జపతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో బ్రహ్మణ స్సుతః ౬. కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్ కచ్చి ద్ధర్మేణ రంజయన్, ప్రజాః పాలయసే వీర రాజవృత్తేన ధార్మిక, కచ్చిత్తే సంభృతా భృత్యాః కచ్చి త్తిష్ఠంతి

నఖాః - తే వైఖానసాః - యే వాలాః - తే వాలఖిల్యాః' ఇతిశ్రుతేః - వసిష్ఠాశ్రమ వైభవవర్ణన మేవం భూతేనాపి సంమానితో విశ్వామిత్ర ఇతి తస్య వైభవకథనార్థం. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

విశ్వామిత్రసమ్మానం ద్విపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది. వసిష్ఠం దృష్ట్వా - ప్రణతః ప్రణనామ. ౧. స్వాగతమితి. ఉక్తః ఊచే-వ్యాదిదేశ - దాపయామాసేత్యర్థః. ౨. ఉపవిష్టాయేత్యాది చత్వారః. ఫలమూల మితి. జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవత్త్వం-రాజసత్తమం ప్రతీతిశేషః. ౬. కచ్చిదిత్యాది త్రయః. కచ్చిదితి కామప్రవేదనేఽవ్యయం-'కచ్చిత్కామప్రవేదన' ఇత్యమరః. తవ కుశలం మమేప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేనోపలక్షితః - యథాహుః - 'న్యాయే

త్యబ్భక్షాః భక్ష్యస్థానే అపా మేవ స్వీకారాత్-ఆహారాంతర నివృత్తిరర్థా ద్గమ్యతే-దాంతై ర్నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యై ర్వాలఖిల్యాఖ్యైః వైఖానసై ర్వానప్రస్థవిశేషైః - జపతాం శూరాణాం. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః.

సఇతి. ప్రణతః కృతప్రణామః. ౧. స్వాగతమితి. వ్యాదిదేశహ. ఆజ్ఞాపయతిస్మ. ౨-౪. * తి. వనస్పతిశబ్దేన వృక్షమాత్రం నతు వినా పుష్పం ఫలవంత ఏవతద్విషయేపి కుశలం పర్యపృచ్ఛత-సర్వత్ర తత్పృష్టసర్వవిషయే. ౫. * తి. జపతాం తపస్వినాం. ౬. కచ్చిదితి. కచ్చిదిత్యవ్యయంకామప్రవేదనపరం తవకుశలం మమేప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేన - యథాహుః- 'న్యాయేనార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా-సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి-

శాసనే, కచ్చిత్తే విజితా స్సర్వే రిపవో రిపుసూదన, కచ్చిద్బలేషు కోశేషు మిత్రేషు చపరంతప, కుశలం తే నరవ్యాఘ్ర పుత్రపౌత్రే తవానఘ. ౯. సర్వత్ర కుశలం రాజా వసిష్ఠం ప్రత్యుదాహరత్, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వసిష్ఠం వినయాన్వితః. ౧౦. కృత్వోభౌ సుచిరం కాలం ధర్మిష్ఠౌ తౌ కథా శ్శుభాః, ముదా పరమయా యుక్తౌ ప్రీయేతాం తౌ పరస్పరం. ౧౧. తతో వసిష్ఠో భగవాన్ కథాంతే రఘునందన, విశ్వామిత్ర మిదం వాక్య మువాచ ప్రహసన్నివ, ఆతిథ్యం కర్తుమిచ్ఛామి బలస్యాస్య మహాబల, తవ చైవాప్రమేయస్య యథార్హం సంప్రతీచ్ఛ మే, సత్క్రియాం తు భవానేతాం ప్రతీచ్ఛతు మయోద్యతాం, రాజా త్వమతిథిశ్రేష్ఠః పూజనీయః ప్రయత్నతః. ౧౪. ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహామతిః, కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజా ప్రియవాక్యేన మే త్వయా, ఫలమూలేన భగవన్ విద్యతే యత్తవాశ్రమే, పాద్యేనాచమనీయేన భగవద్దర్శనేనచ, సర్వథాచ మహాప్రాజ్ఞ పూజార్హేణ సుపూజితః, గమిష్యామి నమస్తేస్తు మైత్రేణేక్షస్వచక్షుషా ౧౭.ఏవం బ్రువంతం రాజానం వసిష్ఠః పునరేవహి, న్యమంత్రయత ధర్మాత్మా పునఃపున రుదారధీః, బాఢ మిత్యేవగాధేయో వసిష్ఠం ప్రత్యువాచహ, యథాప్రియం భగవత స్తథాస్తు మునిపుంగవ.౧౯.ఏవ ముక్తో మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః,

నార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ’ మితి.సంభృతాః పోషితాః-తిష్ఠంతీతి శేషః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే-పుత్రపౌత్రఇతి - గవాశ్వప్రభృతిత్వా దేకవత్త్వం.౯. సర్వత్రేతి. సర్వత్ర - వసిష్ఠపృష్ట సర్వవిషయ ఇత్యర్థః-వసిష్ఠంధనికం.౧౦. కృత్వేతి.తాః కథాః అన్యోన్యకుశలప్రశ్నోత్తరరూపాః-ప్రీయేతాం అప్రీణయతాం.౧౧.తత ఇత్యాదిత్రయః.ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః-సంప్రతీచ్ఛప్రతిగృహాణ-ఉద్యతాం చికీర్షితాం.౧౪. ఏవమితిత్రయః. ప్రియవాక్యేనఆతిథ్యం కరిష్యామీత్యనేన వచనేన-ఆతిథ్యంకృతం-తవాశ్రమేయద్విద్యతే తేన ఫలమూలేన సుపూజిత ఇత్యన్వయః-పూజార్హేణ త్వయేతి శేషః-మైత్రేణ స్నేహయుక్తేన-మత్వర్థీయాజంతః.౧౭.ఏవం బ్రువంత మితి. ద్వౌ.పునర్న్యమంత్రయత భోజనార్థం ప్రార్థన మకరోత్-పునఃపున రిత్యత్ర న్యమంత్రయతేత్యనుషజ్యతే - బహుశః ప్రత్యుత్తరేపి పునఃపున ర్న్యమంత్రయతేత్యర్థః - గాధేయః గాధిపుత్రః - బాఢ మిత్యస్యైవ వివరణం-యథేతి.౧౯. ఏవమితి. కల్మా

సంభృతాః తోషితాః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే.౯.సర్వత్రేతి. వసిష్ఠం వినయాన్వితం ఇత్యత్ర వసిష్ఠ మతిశయేన వసుమంతం తపోధనసమృద్ధమితి యావత్-యద్వా - వసిష్ఠశబ్దో వరిష్ఠవచనః. ౧౦. కృత్వేతి. కథా అన్యోన్యకుశల ప్రశ్నోత్తరాదిరూపాః - పరస్పరం ప్రీయేతాం ప్రీణయతస్మ. ౧౧.తతఇతి. ప్రహస న్నివ అయంమహానతిథిర్లబ్ధ ఇతిహర్షేణ-సంప్రతీచ్ఛ అంగీకురుఉద్యతాం చికీర్షితాం. ౧౪. ఏవమితి. ప్రియవాక్యేనాతిథ్యం కృతం ముని. కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజేత్యత్రతు కృత మిత్యేతత్పదం రాజపదా దుపరివాక్యాదౌ నివేశ్యం - వసిష్ఠేనైవ ముక్తో మహామతిః విశ్వామిత్రో రాజా - కృతం వాక్యేన మే పూజా త్వయా కృతైవేత్యబ్రవీత్ మైత్రేణ స్నేహయుక్తేన. ౧౭. ఏవంబ్రువంతమితి. న్యమంత్రయత భోజనార్థం నియమనం కృతవాన్. ౧౯.

ఆజుహావ తతః ప్రీతః కల్మాషీం ధూతకల్మషః. ౨౦. ఏహ్యేహి శబలే క్షిప్రం శృణు చాపి వచో మమ, సబలస్యాస్య రాజర్షేః కర్తుం వ్యవసితోఽస్మ్యహం, భోజనేన మహార్హేణ సత్కారం సంవిధత్స్వ మే. ౨౧. యస్య యస్య యథాకామం షడ్రసేష్వభిపూజితం, తత్సర్వం, కామధుక్ క్షిప్ర మభివర్ష కృతే మమ. ౨౨. రసేనాన్నేన పానేన లేహ్యచోష్యేణ సంయుతం, అన్నానాం నిచయం సర్వం సృజస్వ శబలే త్వర. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఏవ ముక్తా వసిష్ఠేన శబలా శత్రుసూదన, విదధే కామధుక్కామాన్ యస్య యస్య యథేప్సితం. ౧. ఇక్షూన్మధూం స్తథా లాజాన్ మైరేయాంశ్చ వరాసవాన్, పానానిచ మహార్హాణి భక్ష్యాంశ్చోచ్చావచాం స్తథా. ౨. ఉష్ణాఢ్య

షీం చిత్రవర్ణాం - శబలా మితి యావత్ - 'చిత్రకిమ్మీరకల్మాషే'త్యమరః. ౨౦. ఏహీతి. సార్ధశ్లోకః. సబలస్యాస్య రాజర్షే స్సత్కారం కర్తుం వ్యవసితోఽస్మి - సంవిధత్స్వ తదుపయోగివస్తుజాతం సంపాదయ. ౨౧. యస్యేతి. షడ్రసేషు యద్యస్యయస్య - అభిపూజితం అభిమతం - తత్సర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్షేత్యన్వయః - 'అర్థే కృతేచ తాదర్థ్యే నిపాతద్వయ మవ్యయ' మితినిఘంటుః. ౨౨. రసేనేతి. రసేన రసాయనభేదేన-అన్నేన-భక్ష్యేణ శష్కులీలాజాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యచోష్యేణ - లేహ్యేణ జిహ్వాస్వాద్యేన క్షౌద్రాదినా- చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినాచ - సమన్వితం - సర్వోద్వంద్వోవిభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః-అన్నానాం శాల్యన్నాదీనాం నిచయం రాశిం-అనేన భక్ష్యభోజ్యలేహ్యచోష్యపేయఖాద్యరూపషడ్విధాభ్యవహారాదర్శితాః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

కామధేనుప్రార్థనం త్రిపంచాశే - ఏవ ముక్తేత్యాది. యస్యయస్య యథేప్సితం - తథా-కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే. ౧. ఉక్త మేవ ప్రపంచయతి - ఇక్షూనిత్యాది. మధూనితి పుల్లింగత్వ మార్షం - మైరేయా మద్యవిశేషాః - మైరేయాఖ్యానిత్యర్థః - 'మైరేయ మాసవో ధాత్రీ ధాతకీ గుడవారిభి' రితి వైజయంతీ, అత్ర కృత మితి శేషః - పానాని పానకాదీని-భక్ష్యాన్ అపూపవిశేషాన్ - ఉచ్చావచాన్ నానాప్రకారాన్-'ఉచ్చావచం నైకభేద' మిత్యమరః. విదధ ఇత్య

ఏవముక్త ఇతి. కల్మాషీం చిత్రవర్ణాం హోమధేనుం. ౨౦. ఏహీతి. సబలస్యేతి. రాజర్షే స్సత్కారం కర్తుం వ్యవసితః ఉద్యుక్తః - మే మమ కృతే - సంవిధత్స్వ తదుపయోగిపదార్థజాతం సంపాదయ. ౨౧. యస్యయస్యేత్యాది. షడ్రసేషు మధురాదిషు - యద్యస్యయస్యాభిపూజితం అభిమతం తత్సర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్ష ప్రవర్షస్వేత్యర్థః. ౨౨. రసేనేత్యాది. రసేన రసవతా అన్నేన భక్ష్యేణ శష్కుల్యాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యేణ జిహ్వాస్వాద్యేన క్షౌద్రాదినా - చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినా - అన్నానాం నిచయం శాల్యన్నాద్యాదిభోజ్యసమూహం-సర్వ ముచ్చావచం-శబలే ఇతి ధేనుసంబోధనం. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఏవమితి. యస్య యస్య యథా యథేప్సితం - తథాతథా-కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే నిర్మమే. ౧. ఇక్షూనితి. ఉచ్చావచాన్ అనేకవిధాన్. ౨. ఉష్ణేతి. ఉష్ణాఢ్యస్య ఉష్ణస్పర్శ

సోదనస్యాత్ర రాశయశ్ పర్వతోపమాః, మృష్టాన్నాని చ సూపాంశ్చ దధికుల్యా స్తథైవచ. ౩. నానాస్వాదురసానాంచ షాడబానాం తథైవచ, భాజనాని సుపూర్ణాని గౌడాని చ సహస్రశః. ౪. సర్వ మాసీ త్సుసంతుష్టం హృష్టపుష్టజనాయుతం, విశ్వామిత్రబలం రామ వసిష్ఠేనాభితర్పితం. ౫. విశ్వామిత్రోపి రాజర్షి ర్హృష్టః పుష్ట స్తదాభవత్, సాంతఃపురవరో రాజా సబ్రాహ్మణపురోహితః. ౬. సామాత్యో మంత్రిసహిత స్సభృత్యః పూజిత స్తదా, యుక్తః పరమహర్షేణ వసిష్ఠ మిద మబ్రవీత్. ౭. పూజితోహం త్వయా బ్రహ్మన్ పూజార్హేణ సుసత్కృతః, శ్రూయతా మభిధాస్యామి వాక్యం వాక్యవిశారద. ౮. గవాం శతసహస్రేణ దీయతాం శబళా మమ ౯. రత్నంహి భగవన్నేత ద్రత్నహారీచ పార్థివః, తస్మాన్మే శబళాం దేహి మమైషా ధర్మతో ద్విజ. ౧౦. ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ వసిష్ఠో మునిసత్తమః, విశ్వామిత్రేణ ధర్మాత్మా ప్రత్యువాచ మహీపతిం, నాహం శత

సుపజ్యతే. ౨. ఉష్ణేతి. ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని - పాయసభేదా ఇతి యావత్. ౩. నానేతి. నానావిధాః స్వాదవో రుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం - బాడబాః షడ్రసవికృతాః భక్ష్యవిశేషాః - శైషికోణ్ - తేషాం పూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినా తృతీయార్థే షష్ఠీ - గౌడాని గుడవికారాః - అత్రాప్యాసన్నితి శేషః. ౪. సర్వమితి. పూర్వమేవ హృష్టపుష్టజనాయుతం విశ్వామిత్రబలం సర్వం సుసంతుష్ట మాసీ దిత్యన్వయః. ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. హృష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా. ౬. సామాత్యఇతి. అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః - మంత్రిణః మంత్రసహాయాః. ౭. పూజితఇతి. పూజార్హేణ-అస్మదాదిభి రితి శేషః- పూజితః బహూకృతః - సుసత్కృతః ఆతిథ్యేన సత్కృతః. ౮. గవామితి. శతసహస్రేణ నిష్క్రయభూతేన - అర్థం. ౯. రత్నంహీతి. హి యస్మాత్ - ఏతత్ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠం - 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠే' పీత్యమరః. యతః పార్థివో రత్నహారీ. - తస్మాత్ - ధర్మతః న్యాయతః - మమైషా మే దేహీత్యన్వయః. ౧౦. ఏవమిత్యాదిషట్. పరిత్యాగం విశ్లేషం - ప్రాప్తుం నార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః కీర్తి రివ - మహ్యం మమ - శబళా - శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా - హవ్యం దేవతార్థం -

---

వతః-మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని. * తి. రాశయః ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్యన్నాని పాయసభేదాః - దధికుల్యా ఇత్యుపలక్షణం దుగ్ధాదే రపి. ౩. నానేతి. నానావిధాః స్వాదవో రుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం బాడబానాం షడ్రసకృతభక్ష్యవిశేషాణాం సంపూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - గౌడాని గుడవికృతాని-ఉష్ణాఢ్యస్యేత్యాదినా గౌడానిచ సహస్రశ ఇత్యంతస్య అభూవన్నిత్యధ్యాహృతక్రియయాన్వయః. * తి. భాజనాని భోజనపాత్రాణి-గౌడాని రాజతాని ఆసన్నితి శేషః - రజతే గుడఇత్యభిధానమితి కతకకృత్. * ౪. సర్వమితి. పుష్టజనాయుతం పుష్టజనాశ్రితం * తీ. హర్ష శ్చిత్తసంతోషః - పుష్టి ర్దేహపుష్టిః తద్యుక్తజనై రాసమంతా ద్యుతం. *౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. తుష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా. ౬. సామాత్యఇతి. సామాత్యః అమాత్యాః కర్మసహాయాః - పూజితః బహూకృతః. ౭. పూజితఇతి. సుసత్కృతః ఆతిథ్యేన సత్కృతః. ౯ రత్నంహీత్యాది. యస్మాదేతద్రత్నం - యతః పార్థివో రత్నహారీ-తస్మాచ్ఛబళాం దేహి-ధర్మతో న్యాయతః - ఏషా మమ మదీయా. ౧౦. ఏవమితి. పరిత్యాగం విశ్లేషం ప్రాప్తుం - నార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః కీర్తి రివ శబళా మహ్యం మమ శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా. ఆస్యామిత్యాది.

సహస్రేణ నాపి కోటిశతైర్గవాం, రాజన్ దాస్యామి శబళాం రాశిభీ రజతస్యవా,
నపరిత్యాగ మర్హేయం మత్సకాశా దరిందమ, శాశ్వతీ శబళా మహ్యం కీర్తి రాత్మ
వతో యథా, అస్యాం హవ్యంచ కవ్యంచ ప్రాణయాత్రా తథైవచ, ఆయత్త మ
గ్నిహోత్రంచ బలి ర్హోమ స్తథైవచ, స్వాహాకారవషట్కారౌ విద్యాశ్చ వివిధా
స్తథా, ఆయత్త మత్ర రాజర్షే సర్వమేత న్నసంశయః, సర్వస్వమేతత్సత్యేన
మమ తుష్టికరీ సదా, కారణై ర్బహుభీ రాజ న్నదాస్యే శబళాం తవ. ౧౫. వసి
ష్ఠేనైవ ముక్తస్తు విశ్వామిత్రో బ్రవీ త్తతః,సంరబ్ధతర మత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశా
రదః. ౧౬ హైరణ్యకక్ష్యా గ్రైవేయాన్ సువర్ణాంకుశభూషితాన్, దదామి కుం
జరాం స్తేహం సహస్రాణి చతుర్దశ. ౧౭ హైరణ్యానాం రథానాం తే శ్వేతా
శ్వానాం చతుర్యుజాం, దదామి తే శతా న్యష్టౌ కింకిణీకవిభూషితాన్. ౧౮. హ
యానాం దేశజాతానాం కులజానాం మహౌజసాం, సహస్ర మేకం దశచదదామి

కవ్యం పిత్రర్థం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రం సాయంప్రాతః కర్తవ్యో హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః - హోమః దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వం - అస్యా మాయత్తం ఏతదధీనం - స్వాహాకారః స్వాహేతిమంత్రః వషట్కారః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా వేదాద్యా శ్చాస్యా మాయత్తాః - ఏత త్పయ ఆదిప్రాశనేన చిత్తశుద్ధేః ప్రాణతృప్తే ర్దేహబలాదేశ్చసాధ్య త్వా త్తదేకమూలత్వం - అత్రార్థే న సంశయః - సత్యేన వదామీత్యర్థః - కారణైః ఉక్తైరనుక్తైశ్చ. ౧౫. వసిష్ఠేనేతి. సంరబ్ధతరం అత్యంతాభినివేశయుక్తం. ౧౬. హైరణ్యేతి. హైరణ్యాని హిరణ్మయాని కక్ష్యాగ్రైవేయాణి యేషాం తే - కక్ష్యా మధ్యబంధనార్థా రజ్జుః - 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః. గ్రైవేయాణి గ్రీవాబంధనరజ్జవః - గ్రీవాభ్యోఽణ్ చేతిచాఢ్ఢణ్ - సహస్రాణీత్యస్య పుల్లింగవిశేషణ మార్షం. ౧౭. హైరణ్యానామితి చతుర్యుజాం చతుర్భి రశ్వై ర్యుక్తానాం-గమకత్వా త్సమాసః - సంఖ్యానియమపరత్వాన్నపునరుక్తిః - కింకిణీకై ర్విభూషితాన్. ౧౮. హయానామితి. దేశాః కాంభోజబాహ్లికాదయః - కుల

హవ్యం దేవార్థం - కవ్యం పిత్రర్థం-ప్రాణయాత్రా ప్రాణధృతిః. అగ్నిహోత్రం ప్రతిదినం సాయంప్రాతః కర్తవ్యో హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః-హోమో దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వమస్యా మాయత్త మేతదధీనం. * స్వాహాకారఇత్యాది. స్వాహాకారః స్వాహేతి మంత్రః-వషట్కారః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా వేదత్రయీ - దధిపయః ప్రభృతీనాం హవ్యకవ్యాదీనాం తత్సాధ్యకర్మణాం తద్వినియుక్తమంత్రాణాం చ - సంభవా దేతదధీనత్వం - అత్రార్థే నసంశయః-సత్యేన వదామీతి శేషః - బహుభి రుక్తై రనుక్తైశ్చ. ౧౫. వసిష్ఠేనేతి. సంరబ్ధతరం అత్యంతాభినివేశయుక్తం. ౧౬. హైరణ్యకక్ష్యేత్యాది సహస్రశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వా న్నసామానాధికరణ్యవిరోధః-హైరణ్యాః హిరణ్మయాః కక్ష్యాః మధ్యబంధనార్థా రజ్జువిశేషాః - గ్రైవేయాః గ్రీవాబంధనరజ్జవశ్చ యేషాం తే తథోక్తాః - కుంజరాణాం కుంజరాన్. * తి. హైరణ్యాః హిరణ్యవికారాః కక్ష్యాః ఘంటోపేతమధ్యబంధనార్థశృంఖలాః-గ్రైవేయం గ్రీవాలంకారశృంఖలాది. ౧౭. హైరణ్యానామితి. చతుర్యుజాం చతుర్భి రశ్వై ర్యుక్తానాం - అశ్వానాం సంఖ్యానియమార్థం చతుర్యుజా మితి విశేషణం కింకిణీకవిభూషితాని షష్ఠ్యర్థేద్వితీయా. * తి. శ్వేతాశ్వానాం చతుర్యుజాం చతుస్సంఖ్యాకశ్వేతాశ్వయుతానామిత్యర్థః-అర్షస్సమాసః - రథానాంచేతి పాఠః. ౧౮.

తవ సువ్రత. ౧౯౹. నానావర్ణవిభక్తానాం వయస్థానాం తథైవచ, దదామ్యేకాం గవాం కోటిం శబలా దీయతాం మమ. ౨౦౹. యావదిచ్ఛసి రత్నంవా హిరణ్యంవా ద్విజోత్తమ, తావ ద్దదామి తత్సర్వం శబలా దీయతాం మమ. ౨౧౹. ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, నదాస్యామీతి శబలాం ప్రాహ రాజన్ కథంచన. ౨౨౹. ఏతదేవహి మే రత్న మేతదేవ హి మే ధనం, ఏతదేవహి సర్వస్వ మేతదేవహి జీవితం, దర్శశ్చ పూర్ణమాసశ్చ యజ్ఞాశ్చైవాప్తదక్షిణాః, ఏతదేవహి మే రాజన్ వివిధాశ్చ క్రియా స్తథా, అదోమూలాః క్రియా స్సర్వా మమ రాజ న్నసంశయః, బహునా కిం ప్రలాపేన నదాస్యే కామదోహినీం. ౨౩౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే- త్రిపంచాశస్సర్గః.

కామధేనుం వసిష్ఠోపి యదా న త్యజతే మునిః, తదాస్య శబలాం రామ విశ్వామిత్రోఽన్వకర్షత. ౧. నీయమానాతు శబలా రామ రాజ్ఞా మహాత్మనా, దుఃఖితా చింతయామాస రుదంతీ శోకకర్శితా, పరిత్యక్తా వసిష్ఠేన కి మహం సుమహా

జానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్. ౧౯౹. నానేతి. నానావర్ణైః - విభక్తానాం అన్యోన్యవిలక్షణానాం. ౨౦౹. యావదితి. యావత్ప్రమాణ మిచ్ఛసి తావత్ప్రమాణం సర్వం దదామి. ౨౧౹. ఏవ మితి. హేరాజన్ శబలాం నదాస్యామీత్యన్వయః. ౨౨౹. ఏతదిత్యాది త్రయం. అదోమూలాః ఏతన్మూలాః - ప్రలాపేన - భవత ఇతి శేషః - కామాన్ దోగ్ధుంశీల మస్యా ఇతి కామదోహినీం-సుష్యజాతా వితి ణినిః. ౨౩౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే- త్రిపంచాశస్సర్గః.

అథ బలాత్కార కుపితవసిష్ఠప్రహితకామధేనో ర్బలసృష్టిశ్చతుఃపంచాశే- కామధేను మిత్యాది † దశకమ్. ౧. హ్రియేయం కర్మణిసంప్రశ్నే లిఙ్ - కథమపి హ్రియేయ మిత్యర్థః - భృశ

హయానా మితి. దేశజాతానాం దేశః కాంభోజబాహ్లీకాదిః - కులజాతానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్. * తి. కుల ముచ్చైశ్శ్రవ ఆదీనాం-గంధర్వ కులంవా. ౧౯౹. నానావర్ణవిభక్తానాం నానావర్ణై ర్విభక్తానాం - పృథక్కృతానా మితి యావత్.

యావదితి. యావ త్ప్రమాణ మిచ్ఛసి తావ త్ప్రమాణం. ౨౧౹. ఏవ మితి. హేరాజన్ శబలాం నదాస్యామీతి ప్రాహేత్యన్వయః. ౨౨౹. * తి. ఏతత్ శబలారూపం వస్తు - ఆప్తదక్షిణా ఇత్యనేన హవ్యాదివద్దక్షిణాప్యేతదధీనేతి సూచితం - క్రియా స్తథేత్యస్యైవ వివరణం - అదోమూలా ఇతి. సర్వథా దానాభావే హేతుగర్భవిశేషణం కామదోహినీం ఇచ్ఛావిషయదోహనశీలాం - కావ్యలింగమలంకారః. ౨౩౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

* తి. అథదండోపాయప్రవృత్తి మాహ - కామధేను మితి నత్యజతే నాత్యజత్ - అన్వకర్షత బలాత్కారేణ నీతవాన్. ౧. పరిత్యక్తేతి. రాజభటైః, రాజభృత్యైః - హ్రియేయం అపహ్రి

† దశకమితి సంఖ్యాకరణ మధికశ్లోకనివృత్త్యై- ప్రతీకధారణక్లేశ నివృత్త్యైచ- నత్వేకాన్వయతాయై - ఏవం తత్రతత్ర ద్రష్టవ్యం. తస్యా ఇత్యాదిచత్వార ఇతి వ్యాఖ్యానే వర్తతే-నానాదేశీయేషుబహుషు కోశేషు త్రయ ఏవ శ్లోకా స్సంతి - అత శ్చతుర్థశ్లోకో విద్వద్భి ర్గవేషణీయః

త్మనా, యాఽహం రాజభృత్యై ర్దీనా హ్రియేయం భృశదుఃఖితా, కిం మయాఽపకృ తం తస్యమహర్షే ర్భావితాత్మనః, యన్మా మనాగసంభక్తా మిష్టాం త్యజతి ధార్మికః. ౪. (ఇతిసా చింతయిత్వాతు వినిశ్వస్య పునఃపునః) నిర్ధూయ తాం స్తదాభృత్యాన్ శతశ శ్శత్రుసూదన, జగామానిలవేగేన పాదమూలం మహాత్మనః. ౫. శబలా సారుదంతీచ క్రోశంతీ చేద మబ్రవీత్, వసిష్ఠస్యాగ్రతః స్థిత్వా మేఘదుందుభి రావిణీ. ౬. భగవన్ కిం పరిత్యక్తా త్వయాఽహం బ్రహ్మణ స్సుత, యస్మా ద్రాజ భృతా మాం హి నయంతే త్వత్సకాశతః. ౭. ఏవ ముక్తస్తు బ్రహ్మర్షి రిదం వచన మబ్రవీత్, శోకసంతప్తహృదయాం స్వసారమివదుఃఖితాం, నత్వాంత్యజామిశబళే నాపి మేఽపకృతం త్వయా, ఏష త్వాం నయతే రాజా బలా న్మత్తో మహాబలః, నహితుల్యం బలం మహ్యం రాజా త్వద్య విశేషతః, బలీ రాజాక్షత్రియశ్చ పృథి వ్యాః పతిరేవచ. ౧౦. ఇయ మక్షౌహిణీ పూర్ణా సవాజిరథసంకులా, హస్తిధ్వజ సమాకీర్ణా తేనాసౌ బలవత్తరః, ఏవముక్తావసిష్ఠేన ప్రత్యువాచ వినీతవత్, వచ నం వచనజ్ఞా సా బ్రహ్మర్షి మమితప్రభం, న బలంక్షత్రియస్యాహు ర్బ్రాహ్మణో బలవత్తరః, బ్రహ్మన్ బ్రహ్మబలం దివ్యం క్షత్రాత్తు బలవత్తరం, అప్రమేయబలం తుభ్యం న త్వయా బలవత్తరః, విశ్వామిత్రో మహావీర్య స్తేజ స్తవ దురాసదం, నియుఙ్క్ష్వ మాం మహాభాగ త్వద్బ్రహ్మబలసంభృతాం, తస్య దర్పబలం యత్త

దుఃఖితా భృశం దుఃఖితా - వృత్తివిషయే మకారలోపో భృశ మాదిమాంతావ్యయస్యేష్యతే. ౪. ౫. క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ. ౬. రాజభృతాః రాజభటాః - త్వత్సకాశతః త్వత్సమీపతః. ౭. మత్తః మత్సకాశాత్ - మహ్యం మమ - తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్య తే తత్రాహ - రాజా త్వద్య విశేషత ఇతి. రాజా తపోబలేన నదండ్య ఇత్యర్థః. ౧౦. ఇయ మిత్యా దిపంచ. సవాజిరథ సంకులా వాజసహితరథై స్సంకులా - తుభ్యం తవ-త్వయా త్వత్తః త్వద్బ్రహ్మ

యే. కిమితి. భక్తామనురక్తాం. ౪. * తి. శతశో భృత్యాన్ స్వకర్షకాన్ - పాదమూలం పాద సమీపం - మహాత్మనో వసిష్ఠస్య. ౫. శబళేతి. క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ - అభితః అభిము ఖం. ౭. నేతి. మత్తః మత్సకాశాత్ - బలా న్నయత ఇతి సంబంధః. * నహీత్యాది. మహ్యం మమ తుల్యం బలం న-తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్యతే తత్రాహ-రాజా త్వద్య విశేషతఇతి రాజాతపో బలేన నదండ్య ఇతి భావః-తదుక్తం కిష్కింధాకాండే, 'దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్యశుభస్యచ, రా జానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః, తా న్నహింస్యా న్నచాక్రోశే న్నాక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతల' ఇతి. * తి. అద్య-విశేషతః-అవధ్యఇతిశేషః-అద్య కృతాతిథ్యకేదినే తస్యాతిథిత్వాదితి భావః-బలీ రాజేత్యనేనయుద్ధాజేయత్వ ముక్తం-పృథివ్యాః పతి రిత్యనేన తద్వధస్య మహాపాతకసమతా బోధితా. ౧౦. ఇయమితి. హస్తిధ్వజాః హస్తిషుస్థితాః ధ్వ జాః తై స్సమాకీర్ణా. * ఏవమితి. వినీతవ ద్వినీతా * బల మిత్యాది. క్షత్రియస్య బలం నబలం అల్ప బల మాహుః. బ్రహ్మన్నిత్యాది. బ్రహ్మబలం క్షత్రాత్ క్షత్రియబలాత్ - బలవత్తరం అధికత రం * అప్రమేయేతి. తుభ్యం తవ బలం విశ్వామిత్రో మహావీర్యోఽపి-త్వయా త్వత్తః న బలవాన్ * నియుఙ్క్ష్వేతి. బ్రహ్మబలేన సంభృతాం వర్ధిత ప్రభావాం. * తి. నను త్వ మేవ తస్య బలం

న్నాశయామి దురాత్మనః. ౧౫. ఇత్యుక్తస్తు తయా రామ వసిష్ఠ స్సుమహాయశాః, సృజస్వేతి తదోవాచ బలం పరబలారుజం. ౧౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సురభి స్సాసృజ త్తదా. ౧౭. తస్యా హుంభారవోత్సృష్టాః పహ్లవా శ్శతశో నృప, నాశయంతి బలం సర్వం విశ్వామిత్రస్య పశ్యతః. ౧౮ బలం భగ్నం తతో దృష్ట్వా రథేనాక్రమ్య కౌశికః స రాజా పరమక్రుద్ధో రోషవిస్ఫారితేక్షణః, పహ్లవాన్నాశయామాస శస్త్రై రుచ్చావచైరపి. ౧౯. విశ్వామిత్రార్దితాన్ దృష్ట్వా పహ్లవాం చ్ఛతశ స్తదా, భూయఏవాసృజ త్కోపా చ్ఛకాన్ యవనమిశ్రితాన్. ౨౦. తై రాసీ త్సంవృతా భూమి శ్శకై ర్యవనమిశ్రితైః, ప్రభావద్భి ర్మహావీర్యై ర్హేమకింజల్కసన్నిభైః, దీర్ఘాసిపట్టసధరై ర్హేమవర్ణాంబరావృతైః, నిర్దగ్ధం తద్బలం సర్వం ప్రదీప్తై రివ పావకైః. ౨౨. తతోఽస్త్రాణి మహాతేజా విశ్వామిత్రో ముమోచహ, తైస్తై ర్యవనకాంభోజాః పహ్లవా శ్చాకులీకృతాః ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

తత స్తానాకులాన్ దృష్ట్వా విశ్వామిత్రాస్త్రమోహితాన్, వసిష్ఠశ్చోదయామాస కామధుక్సృజయోగతః. ౧. తస్యాహుంభారవా జ్జాతాః కాంభోజా రవిసన్నిభాః, ఊధస స్త్వథ సంజాతాః పహ్లవా శ్శస్త్రపాణయః, యోనిదేశాచ్చ యవనా శ్శకృద్దేశా చ్ఛకా స్తథా, రోమకూపేషు చ మ్లేచ్ఛా హారీతా స్సకిరా

బలేన త్వస్మంత్రబలేన సంభృతాం సంవర్ధితప్రభావాం. ౧౫. ఇత్యుక్తఇత్యాద్యస్పష్టా. ఆరుజతి హినస్తీత్యారుజం - బలం సైన్యం. ౧౬. ౧౭. హుంభారవః పశూనాం హుంభాశబ్దః - ఉత్సృష్టా నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః - పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. ౧౮. విస్ఫారితం వివృతం. ౧౯. అర్దితాన్ హింసితాన్. ౨౦. హేమకింజల్కసన్నిభైః హేమశబ్దశ్చంపకపరః - తస్య కనకాహ్వయత్వాత్ - తత్కేసరతుల్యై రిత్యర్థః - పట్టసః అసివిశేషః. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

అథ పున ర్దివ్యాస్త్రలాభపూర్వం విశ్వామిత్రేణ వసిష్ఠాశ్రమసంరోధః పంచపంచాశే తత స్తానిత్యాది. హే కామధుక్ యోగతః యోగమహిమ్నాతిరశ్చోపి బ్రహ్మప్రసాదా ద్యోగశక్తి రస్తీతి

నాశయేత్యతఆహ - నయుజ్ త్స్వేతి. కామధేనుత్వా స్నియోగాపేక్షా - పరకామ్యార్థసృష్టావేవతస్యా స్సామర్థ్యాత్ - బ్రహ్మబలసంభృతాం తాదృశకార్యసమర్థత్వేన మాం ధ్యాయస్వేత్యర్థః. ౧౮. తస్యా ఇతి. హుంభారవోత్సృష్టాః హుంభారవాః గవా మనుకరణ శబ్దాస్తై రుత్సృష్టాః నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దాః మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః. * తి. ప్రభాదుర్నిరీక్ష్యం తేజః హేమ్నః కింజల్కస్యచ సదృశైః - హేమవర్ణాంబరం పీతాంబరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

తతఇతి. ఆకులాన్ పలాయమానాన్ - హే కామధుక్ - యోగతః యోగమహిమ్నా. ౧.

* తి. * రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యః * విశ్వామిత్రస్య సర్వం తత్సైన్యం. ౪. * విశ్వామిత్ర

తకాః, తైస్తై ర్నిషూదితం సర్వం విశ్వామిత్రస్య తత్క్షణాత్, సపదాతిగజం సాశ్వం
సరథం రఘునందన. ౪. దృష్ట్వా నిషూదితం సైన్యం వసిష్ఠేన మహాత్మనా, విశ్వా
మిత్రసుతానాంచ శతం నానావిధాయుధం, అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధం వసిష్ఠం జప
తాంవరం. ౫. హుంకారేణైవ తాన్ సర్వాన్ దదాహ భగవానృషిః ౬. తేసా
శ్వరథపాదాతాః వసిష్ఠేన మహాత్మనా, భస్మీకృతా ముహూర్తేన విశ్వామిత్రసు
తాస్తదా. ౭. దృష్ట్వా వినాశితాన్పుత్రా న్బలం చ సుమహాయశాః, సవ్రీడ
శ్చింతయా విష్టో విశ్వామిత్రోఽభవ త్తదా. ౮. సముద్ర ఇవ నిర్వేగో భగ్న
దంష్ట్ర ఇవోరగః, ఉపరక్త ఇవాదిత్య స్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః. ౯. హత
పుత్రబలో దీనో లూనపక్ష ఇవ ద్విజః, హతదర్పో హతోత్సాహో నిర్వేదం
సమపద్యత. ౧౦. సపుత్ర మేకం రాజ్యాయ పాలయేతి నియుజ్యచ, పృథివీం
క్షత్ర ధర్మేణ వనమేవాన్వ పద్యత, సగత్వా హిమవత్పార్శ్వం కిన్నరోరగసే
వితం, మహాదేవ ప్రసాదార్థం తపస్తేపే మహాతపాః. ౧౨. కేనచిత్త్వథ కాలేన
దేవేశో వృషభధ్వజః, దర్శయామాస వరదో విశ్వామిత్రం మహాబలం. ౧౩.
కిమర్థం తప్యసే రాజన్ బ్రూహి యత్తే వివక్షితం, వరదోఽస్మి వరో యస్తే
కాంక్షిత స్సోఽభిధీయతాం. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు దేవేన విశ్వామిత్రో మ
హాతపాః, ప్రణిపత్య మహాదేవ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౫. యదితుష్టో
మహాదేవ ధనుర్వేదో మమానఘ, సాంగోపాంగోపనిషద స్సరహస్యః ప్రదీ
యతాం, యాని దేవేషు చాస్త్రాణి దానవేషు మహర్షిషు, గంధర్వ యక్ష

క్షేయం. ౧. తస్యా ఇత్యాదిచత్వారః. ఊధసః స్తనాత్-హారీతాః కిరాత జాతివిశేషాః. ౪. దృష్ట్వే
త్యాదిషట్. వసిష్ఠ మభ్యధావత్ తస్య సర్వవినాశ మూలత్వాదితి భావః-జపతాం వర మితి హుం
కారేణ నిరాసే హేతుః. ౫ ౬. ముహూర్తేనేతి. మాసేనానువాకోధీత ఇతి వదుపసర్గే తృతీయా.
౭. ౮. నిర్వేగః యుద్ధ ప్రవృత్తిరహితః-ఉరగ ఇవ-నిశ్శక్తి రితి శేషః-ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః. ౯.
నిర్వేదం దుఃఖం.౧౦.సఇత్యాదిచత్వారః. ఏకం అవశిష్ట మితిశేషః-రాజ్యాయ రాజ్యంకర్తుం-పృథివీం
క్షత్రధర్మేణ పాలయేత్యన్వయః. ౧౨. దర్శయామాస ఆత్మానమితిశేషః. ౧౪. ఏవమిత్యాదిచత్వారః.
౧౫. సాంగోపాంగోపనిషద ఇత్యకారాంతత్వమార్షం - అంగంసన్నిపత్యోపకారకం - ఉపాంగం
ఆరాదుపకారకం-ఉపనిషత్ రహస్యమంత్రః - సరహస్యః-ఉపదేశగమ్యార్థసహితః - ప్రతిభాంతు-

---

సుతానాం శతం ఋషి రేవ ధేనో ర్బల మతోయ మేవ నాశనీయ ఇత్యాశయేన వసిష్ఠ మభ్యధా
వత్. ౫. * తి. హుంకారేణ తపోబలసంభృతేన - క్షత్రియత్వేపి పృథివీపతిత్వాభావా త్తద్వధే
అల్పప్రాయశ్చిత్తం ఆతతాయిత్వాచ్చేతి భావః. ౮. సముద్రఇతి. ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః. * తి.
నిర్వేగత్వే సముద్రోపమా నిష్ప్రభత్వే ఇతరే ఉపమే. ౯. హతేతి. నిర్వేదం చతురంగబలే నిష్ఫ
లత్వ బుద్ధిం. ౧౦. సపుత్రమిత్యాది. ఏక మవశిష్టం-క్షత్రధర్మేణ పృథివీం పాలయేతి-అన్యథా-అహ
మివ భవిష్యతీత్యాశయః రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్య.౧౨. కేనచిదితి. దర్శయామాస-ఆత్మాన
మితిశేషః. ౧౫. యదితి. అంగం కరణం ఉపాంగం తదనుగ్రాహకం - ఉపనిషత్ వేదాంతః -

రక్షస్తు ప్రతిభాంతు మయానఘ, తవ ప్రసాదాద్భవతు దేవదేవ మమేప్సితం. ౧౬.
ఏవ మస్త్వితి దేవేశో వాక్యముక్త్వా గత స్తదా. ౧౭. ప్రాప్య చాస్త్రాణి రాజర్షి
ర్విశ్వామిత్రో మహాబలః, దర్పేణ మహతా యుక్తో దర్పపూర్ణోఽభవ త్తదా.
౧౮. వివర్ధమానో వీర్యేణ సముద్ర ఇవ పర్వణి, హత మేవ తదా మేనే
వసిష్ఠ మృషిస త్తమం. ౨౦. తతో గత్వాశ్రమపదం ముమోచాస్త్రాణి పార్థివః,
యై స్త త్తపోవనం సర్వం నిర్దగ్ధం చాస్త్ర తేజసా. ౨౧. ఉదీర్యమాణ మస్త్రం
తద్విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, దృష్ట్వా విప్రద్రుతాస్సర్వే మునయ శ్శతశో దిశః,
వసిష్ఠస్యచయే శిష్యా స్తథైవ మృగపక్షిణః, విద్రవంతి భయా ద్భీతా నానాది
గ్భ్యశ్చ సహస్రశః, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం శూన్య మాసీ న్మహాత్మనః, ముహూ
ర్త మివ నిశ్శబ్ద మాసీ దిరిణసన్నిభం, వదతో వై వసిష్ఠస్య మాభై రితి
ముహు ర్ముహుః, నాశయామ్యద్య గాధేయం నీహార మివ భాస్కరః. ౨౫. ఏవ
ముక్త్వా మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః, విశ్వామిత్రం తదా వాక్యం సరోష
మిద మబ్రవీత్. ౨౬. ఆశ్రమం చిరసంవృద్ధం యద్వినాశితవానసి, దురాచా
రోఽసి త న్మూఢ తస్మా త్త్వం న భవిష్యసి, ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధో దండ
ముద్యమ్య సత్వరః, విధూమ మివ కాలాగ్నిం యమదండమివాపరం. ౨౭. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచపంచాశ స్సర్గః.

ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహాబలః, ఆగ్నేయ మస్త్ర ముత్క్షిప్య

తానీతి శేషః - మమేప్సితం అన్యదపీతి శేషః. ౧౬. ౧౭. ప్రాప్యేత్యాదిసప్త. దర్పపూర్ణ ఇతి క్షత్రియత్వాదిదర్పయుక్తః - విశేషాస్త్రలాభా దిదానీం దర్పపూర్ణోభవదిత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. యైరస్త్రైః అస్త్రతేజసా స్వతేజసా. ౨౧. ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం - భయాత్ భయదాదస్త్రాత్ నానాదిగ్భ్య ఇతి వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - నానాదిగ్భ్యః స్వస్వస్థానేభ్య ఇతి వా - ఆశ్రమపదం వనం - శూన్యం నిస్తరుగుల్మం - ఇరిణం ఊషరం - వసిష్ఠే రక్షకే విద్యమానే కుతో విద్రవంతీత్యత్రాహ వదత ఇతి - భావలక్షణే షష్ఠీ - అనాదరేవా - గాధేయం నాశయామి - మాభైరితి వదతో వసిష్ఠస్య వచన మనాదృత్య విద్రవంతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౫. ఏవమిత్యాదిత్రయః. ఉక్త్వా స్థానితిశేషః. నభవిష్యసి. నశిష్యసీతి యావత్ - ఉద్యమ్య - తస్థావితి శేషః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ సర్వాస్త్రబలసంపూర్ణక్షత్రవీర్యాదపి బ్రహ్మబలం బలీయ ఇత్యాహ షట్పంచాశే - ఏవ

రహస్య ముపదేశగమ్యార్థః - సమాసాంతః ఋషిప్రయోగతో వేదితవ్యః. ౧౭. ప్రాప్యేతి. పూర్వమేవ దర్పయుక్తః తదానీం దర్పపూర్ణోఽభవత్. ౧౮. తతఇతి. యై రస్త్రై రస్త్రతేజసా స్వకీయతేజసాచ నిర్దగ్ధం తాని ముమోచేత్యన్వయః. ౨౧. ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం* వసిష్ఠస్యేతి. భయాద్భయజనకాస్త్రాత్ - నానాదిగ్భ్యః నానాదిశః వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - ఇరిణసన్నిభం ఊషరస్థానసన్నిభం - నిస్తంబగుల్మవదిత్యర్థః* వదతోవసిష్ఠస్యేతి భావలక్షణేషష్ఠీ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

ఏవ ముక్త ఇతి. ౧. ౨. క్షత్రబంధోఇతి. క్షత్రబంధో - క్షత్రియాధమ క్షత్రియపాంసనేత్యర్థః

తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౧ బ్రహ్మదండం సముత్క్షిప్య కాలదండ మివాపరం, వసిష్ఠో భగవాన్ క్రోధా దిదం వచన మబ్రవీత్. ౨. క్షత్రబంధో స్థితోస్మ్యేష యద్బలం తద్విదర్శయ, నాశయా మ్యద్య తే దర్పం శస్త్రస్య తవ గాధిజ, క్వచ తే క్షత్రియబలం క్వచ బ్రహ్మబలం మహత్, పశ్య బ్రహ్మబలం దివ్యం మమ క్షత్రియపాంసన. ౪. తస్యాస్త్రం గాధిపుత్రస్య ఘోర మాగ్నేయ ముద్యతం, బ్రహ్మదండేన తచ్ఛాంత మగ్నే ర్వేగ ఇవాంభసా. ౫. వారుణం చైవ రౌద్రంచ ఐంద్రం పాశుపతం తథా, ఐషీకం చాపి చిక్షేప కుపితో గాధినందనః. ౬. మానవం మోహనం చైవ గాంధర్వం స్వాపనం తథా, జృంభణం మాదనం చైవ సంతాపనవిలాపనే, శోషణం దారణం చైవ వజ్ర మస్త్రం సుదుర్జయం, బ్రహ్మపాశం కాలపాశం వారుణం పాశమేవచ, పైనాకాస్త్రం చ దయితం శుష్కార్ద్రే అశనీ ఉభే, దండాస్త్ర మథ పైశాచం క్రౌంచ మస్త్రం తథైవచ, ధర్మచక్రం కాలచక్రం విష్ణుచక్రం తథైవచ, వాయవ్యం మథనం చైవ అస్త్రం హయశిర స్తథా, శక్తిద్వయం చ చిక్షేప కంకాళం ముసలం తథా, వైద్యాధరం మహాస్త్రంచ కాలాస్త్ర మథ దారుణం, త్రిశూల మస్త్రం ఘోరంచ కాపాల మథ కంకణం, ఏతాన్యస్త్రాణి చిక్షేప సర్వాణి రఘునందన. ౧౨. వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠే తదద్భుత మివాభవత్. ౧౨½. తాని సర్వాణి దండేన గ్రసతే బ్రహ్మణ స్సుతః ౧౩. తేషు శాంతేషు బ్రహ్మాస్త్రం క్షిప్తవాన్ గాధినందనః. ౧౩½. తదస్త్ర ముద్యతం దృష్ట్వా దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, దేవర్షయశ్చ సంభ్రాంతాః గంధర్వా స్సమహోరగాః ౧౪½. త్రైలోక్య మాసీ త్సంత్రస్తం బ్రహ్మాస్త్రే సముదీరితే. ౧౫. తదప్యస్త్రం మహాఘోరం బ్రాహ్మం బ్రాహ్మేణ తేజసా, వసిష్ఠో గ్రసతే సర్వం బ్రహ్మదండేన రాఘవ. ౧౬. బ్రహ్మాస్త్రం గ్రసమానస్య వసిష్ఠస్య మహాత్మనః, త్రైలోక్యమోహనం రౌద్రం రూప మాసీ త్సుదారుణం. ౧౭. రోమకూపేషు సర్వేషు వసిష్ఠస్య మహాత్మనః, మరీచ్య ఇవ నిష్పేతు రగ్నే ర్ధూమా

ముక్త ఇత్యాది * తిష్ఠ తిష్ఠేతి భయజననార్థోక్తిః. ౧. బ్రహ్మదండ మిత్యాదిత్రయోవింశతిః - బ్రహ్మదండం బ్రాహ్మణాసాధారణం దండం. ౨. క్షత్రబంధో - క్షత్రియాధమ - తే దర్పం తవ శస్త్రస్య దర్పంచ నాశయామీత్యన్వయః - క్షత్రియపాంసనేత్యనంతరం వసిష్ఠోఽబ్రవీ దిత్యనుకృష్యతే. ౪—౧౨. వసిష్ఠేజపతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన జపవైభవ మిదం గ్రసన మితి ద్యోతితం-తత్ అస్త్రక్షేపణం - అద్భుత మివాభవత్ - కార్యలేశస్యాప్యదర్శనా దితి భావః. ౧౨½. అద్భుత మేవాహ-తానీతి. గ్రసతే అగ్రసత. ౧౩. ౧౩½. సంభ్రాంతాః ఆసన్నితి శేషః. ౧౪½. సముదీరితే ప్రయుక్తే. ౧౫. బ్రాహ్మేణ తేజసా బ్రహ్మవిద్యాభ్యాస జనిత తేజసా ఉపబృంహితేన బ్రహ్మదండేనేత్యర్థః. అత్ర గ్రాసక్రియాయాం నదండస్యాన్వయః-పుత్త్రై ర్గర్భభారం వహతీతివత్ -అతో న వక్ష్యమాణేన విరోధః. ౧౬. త్రైలోక్యస్య మోహనం భయా న్మూర్ఛాజనకం - రౌద్రం స్మరణేపి భయంకరం-సుదారుణం దుర్దర్శం.౧౭.ఏతదేవాహ-రోమేతి.అగ్నేరివ మరీచ్యో విస్ఫులింగాని ష్పేతు రితియోజనా.

పర మబ్రవీ దిత్యనుకృష్యతే. ౧౪½. త్రైలోక్యమితి. సముదీరితే ప్రయుక్తే. ౧౭. రోమకూపే

కులార్చిషః. ౧౮. ప్రాజ్వలద్బ్రహ్మదండశ్చ వసిష్ఠస్య కరోద్యతః, విధూమ ఇవ
కాలాగ్ని ర్యమదండ ఇవాపరః. ౧౯. తతోఽస్తువ న్మునిగణాః వసిష్ఠం జపతాం
వరం, అమోఘం తే బలం బ్రహ్మ న్తేజో ధారయ తేజసా, నిగృహీత స్త్వ
యా బ్రహ్మ న్విశ్వామిత్రో మహాతపాః, ప్రసీద జపతాం శ్రేష్ఠ లోకా స్సంతు
గతవ్యథాః. ౨౦. ఏవ ముక్తో మహాతేజా శ్శమం చక్రే మహాతపాః. ౨౧. విశ్వా
మిత్రోఽపి నికృతో వినిశ్వస్యేద మబ్రవీత్. ౨౨. ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మ
తేజో బలం బలం. ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే. ౨౩. తదేత
త్సమవేక్ష్యాహం ప్రసన్నేంద్రియమానసః, తపో మహ త్సమాస్థాస్యే యద్వై
బ్రహ్మత్వకారణం. ౨౪. ఇతి షట్పంచాశ స్సర్గః.

తత స్సంతప్తహృదయః స్మరన్నిగ్రహ మాత్మనః, వినిశ్వస్య వినిశ్వస్య
కృతవైరో మహాత్మనా, సదక్షిణాం దిశం గత్వా మహిష్యా సహ రాఘవ, తతాప
పరమం ఘోరం విశ్వామిత్రో మహ త్తపః. ౨. (ఫలమూలాశనో దాంత శ్చకార
సుమహ త్తపః) అథాస్య జజ్ఞిరే పుత్రా స్సత్యధర్మపరాయణాః, హవిష్యందో మధు
ష్యందో దృఢనేత్రో మహారథః. ౩. పూర్ణే వర్షసహస్రే తు బ్రహ్మా లోకపితామ

౧౮. దండశ్చ ప్రాజ్వలత్ - పూర్వాస్త్రగ్రాసేనేతి శేషః. ౧౯. తేజః - బ్రహ్మాస్త్రతేజః -
తేజసా మహిమ్నా - ధారయ ఉపశమయ. ౨౦. శమం కోపశాంతిం. ౨౧. నికృతః అపకృతః -
తిరస్కృత ఇతి యావత్. ౨౨. ధిగితి. క్షత్రియం బలం ధిక్ - నింద్యం బలమిత్యర్థః-ధిగుపర్యాది
ష్వితి ద్వితీయా - బ్రహ్మతేజసః బ్రాహ్మణ్యరూపతేజసః-బలం-బలం తదేవ ప్రశస్త మితి యావత్ -
సర్వాస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్రభిన్నాని. ౨౩. బ్రహ్మత్వకారణం బ్రాహ్మణ్యాపాదకం - ప్రసన్నేంద్రి
యమానసః - పరిత్యక్తక్షత్రరోష ఇత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశ స్సర్గః.

ఏవం పశుపతివితీర్ణసరహస్యసర్వాస్త్రవైఫల్యదర్శనేన రుద్రస్యాపరత్వముపపాదితం - అథ
పూర్వప్రస్తుతబ్రాహ్మణ్యస్యాత్యంతదుర్లభత్వం దర్శయతి నవభి స్సర్గైః - తత్ర త్రిశంకుశరణాగత్యను
గుణశక్తిమత్త్వం దర్శయతి సప్తపంచాశే - తత స్సంతప్తహృదయ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వ
యం. మహాత్మనా వసిష్ఠేన - కృతవైరః - అనేనాస్య తపోనాశమూలం దర్శితం - బ్రహ్మవిదపచా
రోహి సర్వశ్రేయోవినాశకరః - దక్షిణాం శరావత్యపేక్షయా-మహిష్యేత్యనేన భావి యాజకత్వా
నుగుణ గార్హస్థ్యం దర్శితం. మహ త్తపః పరమం యథా తథా తతాపేత్యన్వయః. ౨. కామక్రోధాద్య

ష్వితి. అగ్నే రివ వసిష్ఠస్య - రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యో మరీచ్యో జ్వాలా నిష్పేతుః నిశ్చ
క్రముః. ౧౯. తత ఇతి. తేజో ధారయ. తేజసేతి. తేజో బ్రహ్మాస్త్రతేజః - తేజసా స్వమహిమ్నా
ధారయ ఉపశమయ. ౨౧. విశ్వామిత్ర ఇతి. వినికృతః పరిభూతః. ౨౨. ధిగ్బలమిత్యాది. క్షత్రియ
బలం ధిక్ నింద్య మిత్యర్థః- బ్రహ్మతేజోబలంబలం - ప్రశస్తం బల మితి యావత్ - బ్రహ్మత్వకారణం
బ్రాహ్మణ్యసంపాదకం. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశ స్సర్గః.

తత ఇతి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౨. ఘోరం తప స్తతాపేత్యుక్తం - తదేవాహ - ఫల

హాః, అబ్రవీన్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనం. ౪. జిత్వా రాజర్షిలోకా న్తే తపసా కుశికాత్మజ, అనేన తపసా త్వాం తు రాజర్షి రితి విద్మహే. ౫. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా జగామ సహ దైవతైః, త్రివిష్టపం బ్రహ్మలోకం లోకానాం పరమేశ్వరః. ౬. విశ్వామిత్రోఽపి తచ్ఛ్రుత్వా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః, దుఃఖేన మహతాఽఽవిష్ట స్సమన్యు రిద మబ్రవీత్. ౭. తపశ్చ సుమహ త్తప్తం రాజర్షి రితి మాం విదుః, దేవా స్సర్షిగణా స్సర్వే నాస్తి మన్యే తపఃఫలం. ౮. ఇతి నిశ్చిత్య మనసా భూయ ఏవ మహాతపాః, తప శ్చకార కాకుత్స్థ పరమం పర మాత్మవాన్. ౯. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు సత్యవాదీ జితేంద్రియః, త్రిశంకు రితి విఖ్యాత ఇక్ష్వాకు కులవర్ధనః. ౧౦. తస్య బుద్ధి స్సముత్పన్నా యజేయ మితి రాఘవ, గచ్ఛేయం సశరీరేణ దేవానాం పరమాం గతిం. ౧౧. స వసిష్ఠం సమాహూయ కథయా మాస చింతితం, అశక్య మితి చాప్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా. ౧౨. ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన స యయౌ దక్షిణాం దిశం, తత స్తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం పుత్రాం స్తస్య గతో నృపః. ౧౩. వాసిష్ఠా దీర్ఘతపస స్తపో యత్ర హి తేపిరే, త్రిశంకు స్సుమహాతేజా శ్శతం పరమభాస్వరం, వసిష్ఠపుత్రాన్ దదృశే తప్యమానాన్ యశస్వినః. ౧౪. సోఽభిగమ్య మహాత్మాన స్సర్వా నేవ గురో స్సుతాన్, అభివాద్యానుపూర్వ్యేణ హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః, అబ్రవీ త్సుమహాభాగాన్ సర్వా నేవ కృతాంజలిః. ౧౬. శరణం వః ప్రపద్యేఽహం శరణ్యాన్ శరణాగతః,

నువృత్తిం దర్శయతి. అథేతి. ౩. అతఏవ తపసో మందఫలత్వం దర్శయతి పూర్ణ ఇతి. ౪. జిత్వేతి. విద్మహే ఆర్ష మాత్మనేపదం. ౫. ఏవమిత్యాదిచత్వారః. బ్రహ్మ - బ్రహ్మలోకం జగామ - త్రివిష్టపం దేవా జగ్మురిత్యర్థః. ౬. సమన్యుః సదైన్యః - 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' త్యమరః. ౭. నాస్తి మన్యే తపః ఫలం-ఏతన్మాత్రం మత్తపః ఫలం నభవతి. బ్రాహ్మణ్యస్యైవ మదభిమతత్వాదితి భావః. ౮. పరమం తపః పూర్వకృతతపసోఽప్యతిశయితం తపః - పర మాత్మవాన్ అతిశయితయత్నవాన్. ౯. ఏతస్మిన్నితి. విఖ్యాతః - అభూదితి శేషః. ౧౦. తస్యేతి. సశరీరేణ - ఆత్మనేతి శేషః - పరమాం గతిం-స్వర్గ మితి యావత్. ౧౧. సఇతి. చింతితం-సశరీరస్వర్గసాధనయజ్ఞమిత్యర్థః అశక్యం సశరీర స్వర్గసాధనయజ్ఞ కరణ మితి శేషః అశక్యత్వం చ న ఋషే రసామర్థ్యాత్ - నాపి తాదృశకర్మవిధానాభావాత్ - 'సశరీర ఏవ స్వర్గం లోక మే' తీతి శ్రుతేః. కింతు త్రిశంకో స్తాదృశస్వర్గప్రాప్తి ర్నాస్తీతి పూర్వకల్ప వృత్తతద్ జ్ఞానా దితి మంతవ్యం-ఉక్తః అభూదితి శేషః. ౧౨. ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి. తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం సశరీరస్వర్గసాధనకర్మసిద్ధ్యర్థం. ౧౩. వాసిష్ఠా ఇతి సార్ధః. యత్ర తేపిరే తత్ర గత్వేతి శేషః-శతం వాసిష్ఠానితి బహ్వర్థేశతమితి నిపాతనాత్ సామానాధికరణ్యం. ౧౪. స ఇతి సార్ధః. హ్రియా వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానకృతయా-మహాత్మాన స్సుమహాభాగా నితి వ్యత్యయేన ప్రథమా. ౧౬.

మూలాశన ఇతి. ౫. ఏవముక్త్వేతి. దైవతై స్సహ - త్రివిష్టపం స్వర్గం గత్వా - తదనుస్వలోకం గతవానిత్యర్థః. ౬. విశ్వామిత్ర ఇతి. సమన్యుః సదైన్యః. ౯. ఏతస్మిన్నితి. త్రిశంకు రితి విఖ్యాతః ౖయ ఇతి శేషః. ౧౧. తస్యేతి. పరమాం గతిం సశరీర స్వర్గగమనం. ౧౨. ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః - తస్య వసిష్ఠస్య. ౧౪. సోఽభిగమ్యేతి. మహాత్మానః మహా

ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి భద్రం వో వసిష్ఠేన మహాత్మనా. ౧౭. యష్టుకామో మహా
యజ్ఞం తదనుజ్ఞాతు మర్హథ, గురుపుత్రా నహం సర్వా న్నమస్కృత్య ప్రసాద
యే. ౧౮. శిరసా ప్రణతో యాచే బ్రాహ్మణాం స్తపసి స్థితాన్, తే మాం భవంత
స్సిద్ధ్యర్థం యాజయంతు సమాహితాః, సశరీరో యథాహం హి దేవలోక
మవాప్నుయాం. ౧౯. ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన గతి మన్యాం తపోధనాః, గురు
పుత్రాన్నృతే సర్వా న్నాహం పశ్యామి కాంచన. ౨౦. ఇక్ష్వాకూణాం హి
సర్వేషాం పురోధాః పరమా గతిః, పురోధసస్తు విద్వాంస స్తారయంతి సదా నృ
పాన్. ౨౧. తస్మా దనంతరం సర్వే భవంతో దైవతం మమ. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - బాలకాండే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

తత స్త్రిశంకో ర్వచనం శ్రుత్వా క్రోధసమన్వితం, ఋషిపుత్రశతం రామ
రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతోఽసి దుర్బుద్ధే గురుణా సత్యవాదినా,
తం కథం సమతిక్రమ్య శాఖాంతర ముపేయివాన్. ౨. ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వే
షాం పురోధాః పరమో గురుః, నచాతిక్రమితుం శక్యం వచనం సత్యవాదినః. ౩.
అశక్య మితి చోవాచ వసిష్ఠో భగవా నృషిః, తం వయం వై సమాహర్తుం క్ర
తుం శక్తాః కథం తవ. ౪. బాలిశ స్త్వం నరశ్రేష్ఠ గమ్యతాం స్వపురం పునః,
యాజనే భగవాం చ్ఛక్త స్త్రైలోక్యస్యాపి పార్థివ. ౫. అవమానం చ తత్కృ

శరణమితి. శరణం రక్షితారం-ఆగతః 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రితి వచనాత్. రక్షిత్రపేక్షయా ఆ
గతోఽహం శరణ్యాన్ శరణసమర్థాన్ శరణం ప్రపద్యే రక్షితౄన్ ప్రాప్నోమీత్యర్థః - యద్వా-
శరణాగతః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః - తర్హ్యాచార్య ఏవ గంతవ్య ఇత్యత్రాహ ప్రత్యా
ఖ్యాత ఇతి. ౧౭. కిమర్థం శరణాగతి స్తత్రాహ - యష్టుకామ ఇతి. తత్ యజ్ఞానుష్ఠానం. ౧౮. శిర
సేతి సార్ధః. బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - సమాహితాః అవహితాః. ౧౯. ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి.
గురుపుత్రా నృతే అన్యాం కాంచన గతిం యజనోపాయం - నపశ్యామీత్యన్వయః. ౨౦. ఇక్ష్వా
కూణా మితి. పురోధాః పురోహితో వసిష్ఠః. ౨౧. తస్మాదిత్యర్ధం. తస్మాత్ వసిష్ఠాత్ - అనంత
రం పశ్చాత్ - తస్యారక్షకత్వే భవంత ఏవ రక్షకా ఇతి భావః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః.

గురుత్యాగినాం ఫలం దర్శయత్యష్టపంచాశే - తత స్త్రిశంకో రిత్యాది. క్రోధసమన్విత మితి
శతవిశేషణం. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. శాఖాంతరం ఆశ్రయాంతరం. ౨. ఇక్ష్వాకూణా మితి.నశక్యం-
త్వయేక్ష్వాకుణేతి శేషః - సత్యవాదినః తస్యేతి శేషః. ౩. అశక్యమితి. యం - క్రతు మితి శేషః.౪.
బాలిశఇతి. బాలిశః మూర్ఖః - 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. ౫. అవమాన మిత్యర్ధం. తత్

త్మనః. ౨౦. ఇక్ష్వాకూణా మితి. పురోధాః వసిష్ఠః. ౨౧. తస్మాదితి. తస్మా ద్వసిష్ఠా దనంతరం
పశ్చాత్. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-బాల
కాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః.

తతఇతి. క్రోధసమన్విత మిత్యేత దృషిపుత్రశతవిశేషణం. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. శాఖాంత
రం అవలంబాంతరం. ౩. అశక్య మితి చోవాచ - యంక్రతు మితి శేషః. ౪. బాలిశ ఇతి. త్రై

ర్తుం తస్య శక్ష్యామహే కథం. ౫॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా క్రోధపర్యాకు
లాక్షరం. స రాజా పున రేవైతా నిదం వచన మబ్రవీత్, ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి
గురుణా గురుపుత్రై స్తథైవచ, అన్యాం గతిం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు తపో
ధనాః. ౭॥ ఋషిపుత్రాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం ఘోరాభిసంహితం, శేపుః పర
మసంక్రుద్ధా శ్చండాలత్వం గమిష్యసి. ౮॥ ఏవముక్త్వా మహాత్మానో వివిశు స్తే
స్వమాశ్రమం. ౯. అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం రాజా చండాలతాం గతః,
నీలవస్త్రధరో నీలః పరుషోధ్వస్తమూర్ధజః, చిత్యమాల్యానులేపశ్చ ఆయసాభర
ణోఽభవత్. ౧౦॥ తం దృష్ట్వా మంత్రిణ స్సర్వే త్యజ్య చండాలరూపిణం,
ప్రాద్రవన్ సహితా రామపౌరా యే స్యానుగామినః. ౧౧॥ ఏకోహి రాజా కాకు
త్స్థ జగామ పరమాత్మవాన్, దహ్యమానో దివారాత్రం విశ్వామిత్రం తపోధనం.
౧౨॥ విశ్వామిత్రస్తు తం దృష్ట్వా రాజానం విఫలీకృతం, చండాలరూపిణం
రామ మునిః కారుణ్య మాగతః.౧౩॥ కారుణ్యాత్స మహాతేజా వాక్యం పరమధా
ర్మికః, ఇదం జగాద భద్రం తే రాజానం ఘోరరూపిణం. ౧౪॥ కి మాగమనకా
ర్యం తే రాజపుత్ర మహాబల, అయోధ్యాధిపతే వీరశాపా చ్చండాలతాం గతః.
౧౫॥ అథ తద్వాక్య మాజ్ఞాయ రాజా చండాళతాం గతః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి
ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి గురుణా గురుపు

అసాధ్యార్థసాధనరూపం.౫॥ తేషామితిద్వౌ. అన్యాం గతిం యాజకాంతరం. ౭॥ ఋషీతి. ఘో
రాభిసంహితం - సాక్షాత్కులగురుం బ్రహ్మపుత్రం వసిష్ఠ మతిక్రమ్య పురోహితాంతరాశ్రయణ
రూపఘోరాభిప్రాయయుక్త మిత్యర్థః - గమిష్యసీత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౮॥ ఏవమి
త్యర్థం. ౯. అత్ర చండాలత్వం న తత్సాదృశ్యమాత్రం- కింతు క్షత్రియత్వప్రహాణేన చండాలత్వ
జాతిప్రాప్తిః - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతేః కర్మమూలత్వేన తదపాయే తదపాయా దిత్యాహ - అథే
త్యాది. సార్ధః - చండాలతాం గతః - వక్షస్స్థయజ్ఞోపవీత మేవ వర్ధ్రాసీ దిత్యర్థః-నీలవస్త్రధరః-
కటిస్థపీతాంబర మేవ చండాళార్హ నీలవస్త్రం జాత మిత్యర్థః - నీలః - పూర్వం స్థితరాజతేజ ఏవ
నీలవర్ణోఽభవ దిత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం - పరుషః రూక్షాంగః - ధ్వస్తమూర్ధజః హ్ర
స్వకేశః - చిత్యమాల్యానులేపః చితా శ్మశానం తత్రభవం చిత్యం తాదృశం మాల్యం - అనులేపః
చితా భస్మరూపోంగరాగశ్చ యస్య స తథా - ఆయసాభరణః అయోవికారాభరణః. ౧౦॥ తమి
తి. స్పష్టం. ౧౧॥ ఏకఇతి. పరమాత్మవాన్ పరమధృతిమాన్ - భూత్వా - దహ్యమానః - దుఃఖే
నేతి శేషః - విశ్వామిత్రం వసిష్ఠవైరిణం - జగామ. ౧౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి. విఫలీకృతం-వాసిష్ఠవి
నాశితైహికాముష్మికసాధన మిత్యర్థః. ౧౩॥ కారుణ్యాదితి. స్వవంశావమానప్రకటనేన రామస్య
కోపో భవిష్యతీతి సాంత్వయతి-భద్రంత ఇతి. ౧౪॥ కిమితి. చండాలతాం గతః-కేన హేతునేతి
శేషః. ౧౫॥ అథేతి. ఆజ్ఞాయ - శ్రుత్వేత్యర్థః. ౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి. తం కామం - య

లోకస్యాపి త్రిష్వపి లోకేషు. ౭॥ ఋషిపుత్రా ఇతి. ఘోరాభిసంయుతం ఘోరాభిప్రాయసం
యుక్తం. ౯. అథేతి. పరుషః రూక్షాకారః- ధ్వస్తమూర్ధజః ఖర్వమూర్ధజః-చిత్యం చితార్హం-ఆయ
సాన్యయోమయాని ఆభరణాని యస్య. ౧౦॥ తమితి.త్యజ్య త్యక్త్వా. ౧౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి. విఫలీ

త్రైస్తథైవచ, అనవాప్యైవ తం కామం మయా ప్రాప్తో విపర్యయః. ౧౭॥ సశరీరో దివం యాయామితి మే సౌమ్యదర్శనం, మయా చేష్టం క్రతుశతం తచ్చనావాప్యతే ఫలం. ౧౮॥ అనృతం నోక్తపూర్వం మే నచ వక్ష్యే కదాచన, కృచ్ఛ్రేష్వపి గత స్సౌమ్య క్షత్రధర్మేణ తే శపే. ౧౯॥ యజ్ఞై ర్బహువిధై రిష్టం ప్రజాధర్మేణ పాలితాః, గురవశ్చ మహాత్మాన శ్శీలవృత్తేన తోషితాః. ౨౦॥ ధర్మే ప్రయతమానస్య యజ్ఞం చాహర్తు మిచ్ఛతః, పరితోషం న గచ్ఛంతి గురవో మునిపుంగవ. ౨౧॥ దైవ మేవ పరం మన్యే పౌరుషం తు నిరర్థకం, దైవేనాక్రమ్యతే సర్వం దైవంహి పరమా గతిః. ౨౨॥ తస్య మే పరమార్తస్య ప్రసాదమభికాంక్షతః, కర్తు మర్హసి భద్రంతే దైవోపహతకర్మణః. ౨౩॥ నాన్యాం గతిం గమిష్యామి నాన్య శ్శరణమస్తి మే, దైవం పురుషకారేణ నివర్తయితు మర్హసి. ౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టపంచాశ స్సర్గః

ముద్దిశ్య గుర్వాద్యుపాసనం కృతమిత్యర్థః - విపర్యయః విపరీతప్రయోజనో హేతువిశేషః. ౧౭॥ కస్తే కామ ఇత్యత్రాహ - సశరీర ఇతి. సౌమ్యేతి సంబుద్ధిః - దర్శనం బుద్ధిః - తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం సశరీరస్వర్గః. ౧౮॥ వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానమూలం పాపం మయి నాస్తీత్యాశయేనాహ-అనృత మితి. యద్వా - యజ్ఞోఽనృతే నశ్యతీతి వచనాత్ క్రతునాశకత్వేనావగత మనృత మపి మయి నాస్తీత్యాహ - మే మయా క్షత్రధర్మేణ - తత్సాక్షికయేత్యర్థః-కృచ్ఛ్రేష్వపి గతః ఆపద్గతోఽపి-తే పురత ఇతి శేషః. ౧౯॥ యజ్ఞైరితి. పూర్వం సశరీరత్వసాధనక్రతుశత ముక్తం - అత్ర నిత్యకర్మేతిభిదా - యద్వా - పూర్వం క్రతుశతం ఇష్టం - యష్టు ముపక్రాంత మిత్యర్థః - తచ్చ నావాప్యతే - తాదృశక్రత్వనుష్ఠానమనోరథో నావాప్యత ఇత్యర్థః - శీలవృత్తేన శీలయుక్తవృత్తేన - శీలం సద్గుణః వృత్తం ఆచారః. ౨౦॥ ధర్మ ఇతి. ప్రయతమానస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-మమేతి శేషః. ౨౧॥ దైవమితి. అత ఇత్యుపస్కార్యం - దైవ మత్ర ప్రారబ్ధఫల మదృష్టం - పరం శ్రేష్ఠం - పురుషహితాహితప్రాపక మిత్యర్థః - పౌరుషం ఇదానీంతనధర్మానుష్ఠానం - నిరర్థకం - ప్రారబ్ధకర్మతిరస్కారానర్హ మిత్యర్థః-ఆక్రమ్యతే అభిభూయతే - పరమా గతిః ఇతరతిరస్కారేణైహికసుఖదుఃఖాది ప్రాపక మిత్యర్థః. ౨౨॥ తస్యేతి. ప్రసాదం దైవానుకూల్యం. ౨౩॥ నేతి. గతిం శరణం-వసిష్ఠేన స్వయ మాహూతశ్చేత్ కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-నాన్య శ్శరణ మస్తీతి. పురుషకారేణ త్వత్ప్రసాదరూపానుకూల్యకరణేన. ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

కృతం. వసిష్ఠవాసిష్ఠైర్విఫలీకృతమనోరథం. ౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. విపర్యయః జాతిభ్రంశః.౧౭॥ సశరీర ఇతి. దర్శనం సంకల్పం - మయేతి తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం - నావాప్యతే నభుజ్యతే. ౧౮॥ అనృతమితి. యజ్ఞోఽనృతేనక్షరతీతి వచనాత్ - క్రతుశతనాశకత్వేనావగత మనృత మపి మయి నాస్తీతిభావః - మే మయా - కృచ్ఛ్రేష్వపి గతః ఆపద్గతోఽపి - తే పురతః - క్షత్రధర్మేణ శపే.౧౯॥ దైవమితి. దైవం భాగధేయం - పరమా గతిః ప్రధాన కారణం. ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్యం రాజానం కృపయా కుశికాత్మజః, అబ్రవీన్మధురం వాక్యం సాక్షాచ్చండాలరూపిణం. ౧. ఐక్ష్వాకస్వాగతం వత్స జానామి త్వాం సుధార్మికం, శరణం తే భవిష్యామి మాభైషీర్నృపపుంగవ, అహ మామంత్రయే సర్వాన్ మహర్షీన్ పుణ్యకర్మణః. యజ్ఞసాహ్యకరాన్ రాజన్ తతో యక్ష్యసి నిర్వృతః, గురుశాపకృతం రూపం యదిదం త్వయి వర్తతే, అనేన సహరూపేణ సశరీరో గమిష్యసి, హస్తప్రాప్తమహం మన్యే స్వర్గం తవ నరాధిప,య స్త్వం కౌశిక మాగమ్య శరణ్యం శరణాగతః. ౫ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పుత్రాన్ పరమధార్మికాన్, వ్యాదిదేశ మహాప్రాజ్ఞాన్ యజ్ఞసంభార కారణాత్, సర్వాన్ శిష్యాన్ సమాహూయ వాక్యమేత దువాచహ. ౬½. సర్వా నృషిగణాన్ వత్సా ఆనయధ్వం మమాజ్ఞయా, సశిష్య సుహృదశ్చైవ సర్త్విజ స్సబహుశ్రుతాన్. ౭½. యదన్యో వచనం బ్రూయా న్మద్వాక్యబలచోదితః, తత్సర్వ మఖిలేనోక్తం మమాఖ్యేయ మనాదృతం. ౮½. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దిశో జగ్ము స్తదాజ్ఞయా, ఆజగ్ము రథ దేశేభ్య స్సర్వేభ్యో బ్రహ్మవాదినః. ౯½. తేచ శిష్యా స్సమాగమ్య మునిం జ్వలిత తేజసం, ఊచుశ్చ వచనం సర్వే సర్వేషాం బ్రహ్మవాదినాం. ౧౦½. శ్రుత్వా తే వచనం సర్వే సమాయాంతి ద్విజాతయః, సర్వదేశేషు చాగచ్ఛన్ వర్జయిత్వా మహోదయం. ౧౧½. వాసిష్ఠం తచ్ఛతం సర్వం క్రోధపర్యాకులాక్షరం, యదా

జాతిచండాలస్య కదాచిత్తద్భావనివృత్తి రస్తి - నతుకర్మచండాలస్యేత్యాహోశోనషష్టితమే - ఉక్తవాక్య మిత్యాది. సాక్షాచ్చండాలరూపిణం - చండాల చిహ్నధారిత్వా న్నశాస్త్రగమ్య చండాలభావ ఇత్యర్థః. ౧. ఐక్ష్వాకేత్యాది చత్వారః. యజ్ఞసాహ్యకరాన్ యజ్ఞసహాయకరాన్ - గమిష్యసి - స్వర్గ మితి శేషః అనేనేత్యనేన ఋషిశాపకృతరూపస్య బ్రహ్మణాప్యవార్యత్వేన జాతిచండాలతాభావేన మత్తపోమహిమోపబృంహితయజ్ఞేన సశరీరస్స్వర్గం గమిష్యసీతి భావః - హస్తప్రాప్తం అనాయాసేన సద్యో లబ్ధం - తత్ర హేతు ర్యస్త్వ మితి. ౫. ఏవ మితి సార్ధః. శిష్యాన్ భృత్యాన్. ౬½. సర్వానితి. సుహృదః మత్సుహృదః - శోభనహృదయాన్వా. ౭½. యదన్యఇతి. మద్వాక్యబలేన చోదితః ఆహూతః - యః కశ్చనాన్యః అనాదృతం ఉపేక్షారూపం- చండాలం యాజయతీతి నిందారూపం వా - యద్వాక్యం బ్రూయాత్ - తేనోక్తం తత్సర్వ మఖిలేన మమాఖ్యేయం. ౮½. తస్యేతి. ద్వౌ. బ్రహ్మవాదినః శిష్యాః - బ్రహ్మవాదినాం వచన మిత్యన్వయః. ౧౦½. యదనాదర వచనం మునీనాం తదపి వక్తవ్య మిత్యుక్తత్వా త్తదపి వదంతి - శ్రుత్వే త్యాదిషట్ - సర్వదేశేషు - స్థితా ఇతి శేషః. మహోదయ మితి - తదాఖ్య మృషి మిత్యర్థః-వాసిష్ఠశతంచ వర్జయిత్వేతి ద్రష్టవ్యం. ౧౧½. వాసిష్ఠం యదాహేత్యత్ర మహోదయశ్చేత్యపి బోధ్యం-

---

ఉక్తవాక్యస్యేతి ౧. గురుశాపకృతం గురుశాపేన కృతం హస్తప్రాప్యం అనాయాసలభ్యం. ౭½. యదన్యఇతి. మద్వాక్యబలేన - చోదితః ఆహూతః అన్యోపి యః కశ్చన మద్వచనమనాదృతం ఆదృత మాదరః తద్రహితం అఖిలేన సర్వేణాప్యుక్తం-తత్సర్వ మాఖ్యేయం. ౧౦½. శ్రుత్వేతి. సర్వేషు దేశేషు స్థితా ఇతిశేషః - ద్విజాతయః మహోదయం మహోదయాఖ్యం మునిం - వర్జయిత్వా - ఆయాంతి ఆగచ్ఛంతి- ఆగచ్ఛన్ -కేచనేతి శేషః. ౧౧½. ౧౨½. క్షత్రియో యాజక ఇతి

హ వచనం సర్వం శృణు త్వం మునిపుంగవ. ౧౨॥ క్షత్రియో యాజకో యస్య చండాలస్య విశేషతః, కథం సదసి భోక్తారో హవిస్తస్య సురర్షయః. ౧౩॥ బ్రాహ్మణా వా మహాత్మానో భుక్త్వా చండాలభోజనం, కథం స్వర్గం గమిష్యంతి విశ్వామిత్రేణ పాలితాః. ౧౪॥ ఏతద్వచననైష్ఠుర్య మూచు స్సంరక్తలోచనాః, వాసిష్ఠా మునిశార్దూల సర్వే తే సమహోదయాః. ౧౫॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వేషాం మునిపుంగవః, క్రోధసంరక్తనయన స్సరోష మిద మబ్రవీత్. ౧౬॥ యే దూషయంత్యదుష్టం మాం తప ఉగ్రం సమాస్థితం, భస్మీభూతా దురాత్మానో భవిష్యంతి న సంశయః. ౧౭॥ అద్య తే కాలపాశేన నీతా వైవస్వతక్షయం, సప్త జాతి శతాన్యేవ మృతపా స్సంతు సర్వశః, శ్వమాంస నియతా హారా ముష్టికా నామ నిర్ఘృణాః, వికృతాశ్చ విరూపాశ్చ లోకానను చరంత్విమాః. ౧౯॥ మహోదయస్తు దుర్బుద్ధి ర్మామదూష్యం హ్యదూషయత్, దూషిత స్సర్వలోకేషు నిషాదత్వం గమిష్యతి, ప్రాణాతి పాత నిరతో నిరనుక్రోశతాం గతః, దీర్ఘకాలం మమ క్రోధా ద్దుర్గతిం వర్తయిష్యతి. ౨౧॥ ఏతావ దుక్త్వా వచనం విశ్వామిత్రో మహాతపాః, విరరామ మహాతేజా ఋషిమధ్యే మహా

ఉపసంహారే తథాదర్శనాత్. ౧౨॥ క్షత్రియో యాజకో యస్యేతి. విప్రస్యైవ యాజనాధికారాత్ - చండాలస్య యాజ్యత్వానధికారాత్ - తస్య సదసి దేవతాః కథం హవిర్భోక్తారః-లుట్- ఋషయశ్చ కథ మిష్టశిష్టభోక్తార ఇతి భావః. ౧౩॥ పాలితా ఇతి క్షేపోక్తిః - అయాజ్యయాజయితార ఋషయః కథం స్వర్గం గమిష్యంతీతి భావః. ౧౪॥-౧౬॥ య ఇతి. తేషాం తేజోవిశేషేణ ప్రత్యవాయో న విద్యత ఇతి న్యాయేన చండాలయాజన మపి జీర్యతీత్యవిజ్ఞాయ యే దూషయంతి తే భస్మీభూతా భవిష్యంతీత్యర్థః. ౧౭॥ అద్యేత్యాదిపంచ. క్షయం గృహం సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మశతాని మృతపాః శవభక్షకాః-ముష్టికాః హీనజాతివిశేషాః వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః- విరూపాః వికృతవేషాః. ౧౯॥ అదూష్యం-ఉక్తన్యాయే నేతి భావః-మహోదయశ్చేత్య నేన పూర్వం శప్తా వసిష్ఠపుత్రా ఏవేతి గమ్యతే - ప్రాణాతిపాతః బలాత్ ప్రాణవినాశనం - నిరనుక్రోశతాం నిర్ఘృణతాం వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి. నను తపస్విత్వేపి క్షత్రియస్య చండాలయాజనం సర్వథా అన్యాయ్య మేవేతి కథం యథార్థవాదిషు - శాపప్రవృత్తి రితి చేదత్రోత్తరం వసిష్ఠ వైరనిర్యాతనకామస్య విశ్వామిత్రస్య తపఃఫల మిద మితి. ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ

విప్రస్యైవ యాజనాధికారిత్వాత్ - చండాలస్య విశేషత ఇతి తస్య తత్ర నాధికారాత్. కథమితి. సురర్షయో భోక్తార ఇతి సురాణాం దేవతాత్వేన భోక్తృత్వం - ఋషీణా మృత్విక్త్వేన ఇష్టశిష్ట విభాగతయా భోక్తృత్వం. ౧౩॥ విశ్వామిత్రేణ పాలితా ఇత్యాక్షేపోక్తిః - లోకశాస్త్రనిందితం-నకర్తవ్య మితి భావః. ౧౪॥ సమహోదయాః మహోదయమునిసహితాః. ౧౫-౧౭॥ అద్యేత ఇత్యాది. సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మశతాని - మృతపాః - శవమాంసభక్షకాః - శవదాహకావా ముష్టికా నామ హీనజాతివిశేషాః - వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః - విరూపాః వికృతాకారాః. ౧౯॥ మహోదయ ఇత్యాది. ప్రాణాతిపాతనిరతః ప్రాణానా మతిపాతో వినాశః తత్ర నిరతః - నిరనుక్రోశత్వం నిష్కృపత్వం - వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి. ౨౧॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమహే

మునిః. ౨౨½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తపోబలహతాన్ కృత్వా వాసిష్ఠాన్ సమహోదయాన్, ఋషిమధ్యే మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧. అయ మిక్ష్వాకుదాయాద స్త్రిశంకు రితి విశ్రుతః, ధర్మిష్ఠశ్చవదాన్యశ్చ మాంచైవ శరణం గతః, తేనానేన శరీరేణ దేవలోకజిగీషయా. ౨½. యథాయం స్వశరీరేణ స్వర్గలోకం గమిష్యతి, తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞో భవద్భిశ్చ మయా సహ. ౩½. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా సర్వ ఏవ మహర్షయః ఊచు స్సమేత్య సహితా ధర్మజ్ఞా ధర్మసంహితం. ౪½ అయం కుశికదాయాదో మునిః పరమకోపనః, యదాహ వచనం సమ్య గేతత్కార్యం నసంశయః, అగ్నికల్పోహి భగవాం చ్ఛాపం దాస్యతి రోషితః, తస్మా త్ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞ స్సశరీరో యథా దివం, గచ్ఛే దిక్ష్వాకుదాయాదో విశ్వామిత్రస్య తేజసా, తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞ స్సర్వే సమధితిష్ఠత. ౬½. ఏవ ముక్త్వా మహర్షయ శ్చక్రు స్తా స్తాః క్రియా స్తదా, యాజకశ్చమహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభవత్క్రతౌ. ౭½. ఋత్విజశ్చానుపూర్వ్యేణ మంత్రవ న్మంత్రకోవిదాః, చక్రుః కర్మాణి సర్వాణి యథాకల్పం యథావిధి. ౯½. తతః కాలేన మహతా విశ్వామిత్రో మహాతపాః, చకారావాహనం తత్ర భాగార్థం సర్వదేవతాః. ౧౦½. నాభ్యాగమం స్తదాహూతా భాగార్థం సర్వదేవతాః. ౧౧. తతః క్రోధసమావిష్టో విశ్వామిత్రో

భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

అథ సశరీరస్య త్రిశంకో స్స్వర్గప్రాపణం షష్టితమే - తప ఇత్యాది. ౧. అయ మితి సార్ధః- దాయ మత్తీతి దాయాదః పుత్రపౌత్రాదిః - పచాద్యచ్ - వంశ ఇతి యావత్ - తేన పూర్వంక్షత్రియరూపేణ - అనేన ఇదానీం చండాలరూపేణ - శరీరేణ - దేవలోకజిగీషయా స్వర్గం స్వవశీకర్తు మిచ్ఛయా - మాం శరణం గతః. ౨½. యథేతి పంచ. ౩½. ఊచుః - అన్యోన్య మితి శేషః. ౪½. సమ్యక్కార్య మిత్యన్వయః - సమధితిష్ఠత - స్వస్వార్త్విజ్య మితి శేషః. ౬½. ఏవమితి. తాస్తాః క్రియాః- స్వస్వార్త్విజ్య కర్మాణి - యాజకః అధ్వర్యుః - స్రువ ముద్యమ్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్. ౭½. ఋత్విజఇతి. మంత్రవదితి క్రియావిశేషణం - యథాకల్పం కల్పసూత్ర మనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౯½. తతఇతి. మహతా కాలేన - ద్విస్త్రి ర్మంత్రావృత్త్యా - సర్వదేవతాః - ప్రతీతి శేషః. ౧౦½. నేత్యర్ధం. నాభ్యాగమన్ - అనధికారిణా అన్యాయేన చ కృత మకృత మితి న్యాయాదితి భావః. ౧౧. తతఇతి. స్రువోద్యమనం కోపజచేష్టావిశేషః. ౧౨. పశ్యేతిసార్ధః. త్వదభిమతయాగస్త్వాస్తామితి భావః - ఏష ఇత్యవ్యవధానే - ఓజసా తపోవీర్యేణ - దుష్ప్రాపం - అన్యై రితి శేషః.

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

తపోబలహతా నితి. వాసిష్ఠాన్ వసిష్ఠపుత్రాన్. ౧. అయ మితి. యతః ఇక్ష్వాకు దాయాదః- ఇక్ష్వాకువంశ్యః ధర్మిష్ఠో వదాన్యశ్చ అతో యాగాధికారీతి భావః. సమధితిష్ఠత ప్రారభధ్వం. ౬½. ఏవముక్త్వేత్యాది. యాజకః అధ్వర్యుః - యథాకల్పం ముఖ్యకల్పానుసారేణ - యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౯½. తతఇతి. తత్ర కర్మణి భాగార్థం సర్వదేవతాః ప్రతీతి శేషః. ౧౧.౧౨. పశ్య మే తపసో

మహామునిః, స్రువ ముద్యమ్య సక్రోధ స్త్రిశంకు మిద మబ్రవీత్. ౧౨. పశ్య మే తపసో వీర్యం స్వార్జితస్య నరేశ్వర, ఏష త్వాం సశరీరేణ నయామి స్వర్గ మోజసా, దుష్ప్రాపం సశరీరేణ దివం గచ్ఛ నరాధిప. ౧౩॥. స్వార్జితం కించిదప్యస్తి మయా హి తపసః ఫలం, రాజన్ స్వతేజసా తస్య సశరీరో దివం వ్రజ. ౧౪॥. ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ సశరీరో నరేశ్వరః, దివం జగామ కాకుత్స్థ మునీనాం పశ్యతాం తదా. ౧౫॥. దేవలోకగతం దృష్ట్వా త్రిశంకుం పాకశాసనః, సహ సర్వై స్సురగణై రిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౬॥. త్రిశంకో గచ్ఛ భూయ స్త్వం నాసి స్వర్గకృతాలయః, గురుశాపహతో మూఢ పత భూమి మవాక్ఛిరాః. ౧౭॥. ఏవ ముక్తో మహేంద్రేణ త్రిశంకు రపత త్పునః, విక్రోశమాన స్త్రాహీతి విశ్వామిత్రం తపోధనం. ౧౮॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య క్రోశమానస్య కౌశికః, రోష మాహారయ త్తీవ్రం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౧౯॥ ఋషిమధ్యే స తేజస్వీ ప్రజాపతిరివాపరః, సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీ నపరాన్ పునః. ౨౦॥. నక్షత్రమాలా మపరా మసృజ త్క్రోధమూర్ఛితః, దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ మునిమధ్యే మహాయశాః. ౨౧॥. సృష్ట్వా నక్షత్రవంశంచ క్రోధేన కలుషీకృతః, అన్య మింద్రం కరిష్యామి లోకో వాస్యాదనింద్రకః, దైవతా న్యపి సక్రో

౧౩॥. స్వేతి. స్వార్జితం సుష్ఠ్వార్జితం-స్వతేజసా స్వాసాధారణప్రభావేన. ౧౪॥. ఉక్తేతి. మునీనాం పశ్యతాం మునిషు పశ్యత్సు సత్సు. ౧౫॥. దేవేతిచత్వారః. ౧౬॥. స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయార్హః. ౧౭॥. ౧౮॥. ఆహారయత్ అకరోత్. ౧౯॥. ఋషీతి. సృజన్ - అభూదితి శేషః-అసృజదిత్యర్థః-౨౦॥.నక్షత్రేతి.మునిమధ్యేస్థిత ఏవ-దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ తామధికరణం కృత్వా నక్షత్రమాలాం సప్తవింశతినక్షత్రమాలాం-యథోత్తరతో ధ్రువోచల స్తిష్ఠతిఏవం త్రిశంకు స్తిష్ఠతు-తం పరితో యథా సప్తర్షి మండలం తద్వదత్రాపి భవతు తత్ర యథా నక్షత్రాణి తద్వదత్రా పీత్యర్థః. ౨౧॥. సృష్ట్వేతి సార్ధః. నక్షత్రవంశం క్షుద్రనక్షత్రగణం ద్వితీయార్ధాంతే ఇతి సంకల్ప్యేత్యుపస్కార్యం-అన్యమింద్రంకరిష్యామి విద్యమానలోకస్యాన్యేంద్రం కరిష్యామి-అనింద్రకో లోకో వా స్యాత్-ఇంద్రరహితం లోకాంతరం వా కరిష్యామీత్యర్థః-అతఏవాహు రాచార్యాః-'అన్యేంద్రకం భువన మన్యదనింద్రకం వా కర్తుం క్షమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి. అస్మి న్నర్థే ఇంద్రం నాశయిష్యామీత్యర్థ స్స్యాత్ - సోనుచితః సృష్ట్యంతరోపక్రమవిరోధాత్ - దైవతాన్యపి సక్రోధాత్ స్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యనంతరవిరోధాచ్చ. అతఏవాయ మర్థోభవితు మర్హతి. మయా సృజ్యమానస్య

వీర్యంయోగ స్తిష్ఠత్వితిభావః.౧౩॥. తపసః ఫలం-సుకృతం.౧౬॥.నాసి స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయార్హో నాసీత్యర్థః.౧౯॥.సృజన్ దక్షిణమార్గస్థా నితి.యత్ర త్రిశంకు స్తిష్ఠతి-తత్ర స్వర్గాంతరం-స్రక్ష్యామీతి తాత్పర్యాదితిభావః. ౨౧॥. నక్షత్రవంశం నక్షత్రచక్రం-లోకోవా స్యా దనింద్రక ఇతి-ఇతి ప్రజ్ఞాయేతి శేషః.ఇంద్రశ్చే న్మత్సంకల్ప విఘ్నకరః త మపి మత్తపస్సామర్థ్యాత్-స్వర్గభ్రష్టం కరోమీతిభావః*తి. అన్యమింద్రం-స్వసృజ్యమాన స్వర్గస్యేతి శేషః-అథవా-మయా సృజ్యమాన స్స్వర్గః అనింద్రఏవాస్తు త్రిశంకు రేవ తత్రేంద్రో భవత్విత్యాశయః-ఏవ మింద్రస్థానే త్రిశంకుం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య పరివారభూతదైవతాని స్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౨॥. దైవతాని దేవగణాన్. తతఇత్యాది. తతః

థా త్స్రష్టుం సముపచక్రమే. ౨౩. తతః పరమసంభ్రాంతా స్సర్షిసంఘా స్సురా సురాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన మూచు స్సానునయం వచః. ౨౪. అయం రాజా మహాభాగ గురుశాపపరిక్షతః, సశరీరో దివం యాతుం నార్హత్యేవ తపోధన. ౨౫. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా దేవానాం మునిపుంగవః, అబ్రవీ త్సుమహ ద్వాక్యం కౌశిక స్సర్వదేవతాః, ౨౬. సశరీరస్య భద్రం వ స్త్రిశంకో రస్య భూపతేః, ఆరోహణం ప్రతిజ్ఞాయ నానృతం కర్తుముత్సహే. ౨౭. స్వర్గోఽస్తు సశరీరస్య త్రిశంకో రస్య శాశ్వతః, నక్షత్రాణి చ సర్వాణి మామకాని ధ్రువాణ్యథ. యావ ల్లోకా ధరిష్యంతి తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః, మత్కృతాని సురా స్సర్వే తదనుజ్ఞాతుమర్హథ. ౨౮. ఏవ ముక్తా స్సురా స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్మునిపుంగవం. ౨౯. ఏవం భవతు భద్రం తే తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః, గగనే తాన్యనేకాని వైశ్వానర పథా ద్బహిః, నక్షత్రాణి మునిశ్రేష్ఠ తేషు జ్యోతిష్షు జాజ్వలన్, అవాక్శిరా స్త్రిశంకుశ్చ తిష్ఠత్వమర సన్నిభః, అనుయాస్యంతి చైతాని జ్యోతీంషి నృపసత్తమం, కృతార్థం కీర్తిమంతం చ స్వర్గలోకగతం యథా. ౩౦. విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా

స్వర్గస్యాన్య మింద్రం కరిష్యామి - అథవా మయా సృజ్య స్స్వర్గలోకోఽనింద్రకోవాస్తు - తత్ర త్రిశంకు రేవేంద్రో భవతు-తత్పరివారాన్ సృజేయ మితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టు ముపచక్రమ ఇత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. అన్య మింద్రం కరిష్యామి విద్యమానభువనస్యేంద్రాంతరం కరిష్యామి - లోకోవా స్యాత్ - సేంద్రం లోకాంతరం వా స్యా దిత్యర్థః - అనింద్రక స్స్యాత్ విద్యమానం భువనం ఇంద్రరహిత మనాయకం వా స్యాదిత్యర్థః - ఇదంచ - 'అన్యేంద్రకం భువన మన్యదనింద్రకంవా కర్తుం క్షమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి వేదాంతాచార్యోక్తిస్వారస్యాద్యుక్తం. ౨౩. తత ఇతి. పరమసంభ్రాంతాః స్వప్రతిసృష్టే రతిదుస్సహత్వాదితి భావః - సానునయం ససాంత్వం. ౨౪. అనునయ మేవాహ-అయ మిత్యాది. నార్హతి అదుష్టత్రైవర్ణికలభ్యత్వా త్స్వర్గస్యేతి భావః. ౨౫. తేషా మితి చత్వారః. ౨౬. భద్రం వ ఇతి ప్రతిసాంత్వం. ౨౭. స్వర్గోఽస్తు అయం త్రిశంకు స్థితిదేశ ఏవేతి శేషః-మత్కృతాని-మత్సృష్టాని-అతఏవ మామకాని-లోకాః భూరాదయః-యావద్ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధ్రువాణి భవంతు - ప్రార్థనాయాం లోట్ - తత్ పూర్వోక్తం అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం. ౨౮. ఏవ ముక్తా ఇత్యాది సార్ధాః పంచ. ౨౯. సర్వశః సర్వాణి - వైశ్వానరపథాత్-వైశ్వానరః జ్యోతిః-తత్పథాత్ ప్రసిద్ధానాదిజ్యోతిశ్చక్రమార్గాత్-తేషు త్వత్సృష్టేషు-జాజ్వలన్ అతిశయేన ప్రకాశమానః - అవాక్శిరాః గుర్వపచారఫలప్రకటనాయాధోముఖః - అమరసన్నిభః తేజసా అమరతుల్యః - తిష్ఠతు - ధ్రువ ఇవేతి భావః - అనుయాస్యంతి-స్వర్గనక్షత్రాణి ధ్రువ మివేతి భావః - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థ మిత్యన్వయః. ౩౦. బాఢ మిత్యంగీకారద్యోతకం వచనం-యజ్ఞస్యాంత ఇత్యనేన విశ్వామిత్రేణ

ఇంద్రాదిసర్గోపక్రమాత్ - స్వర్గోఽస్త్వితి సశరీరస్యాస్యైవేత్యన్వయః. ౨౭. మామకాని మయా సృష్టాని. సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి - అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం. ౨౯. ఏవ మిత్యాది. వైశ్వానరపథా దుత్తరాయణమార్గా ద్బహిః నక్షత్రాణి త్వయా - నిర్మితానీత్యర్థః- జ్యోతిష్షు ప్రాచీనేషు - అమరసన్నిభః - తేజసా అమరతుల్య ఇత్యర్థః - నృపసత్తమ మనుయాస్యంతి

సర్వదేవై రభిష్టుతః, ఋషిభిశ్చ మహాతేజా బాఢ మిత్యాహ దేవతాః. 33౪. తతో దేవా మహాత్మానో మునయశ్చ తపోధనాః, జగ్ము ర్యథాగతం సర్వే యజ్ఞస్యాంతే నరోత్తమ. 3౮౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే-షష్టితమస్సర్గః.

విశ్వామిత్రో మహాత్మాథ ప్రస్థితాన్ ప్రేక్ష్య తా నృషీన్, అబ్రవీ న్నరశార్దూల స్సర్వాం స్తాన్ వనవాసినః. ౧. మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తోయం దక్షిణామాస్థితో దిశం, దిశ మన్యాం ప్రపత్స్యామ స్తత్ర తప్స్యామహే తపః. ౨. పశ్చిమాయాం విశాలాయాం పుష్కరేషు మహాత్మనః, సుఖం తప శ్చరిష్యామః పరం తద్ధి తపోవనం. 3. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పుష్కరేషు మహామునిః, తప ఉగ్రం దురాధర్షం తేపే మూలఫలాశనః. ౪. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు అయోధ్యాధిపతి ర్న్నృపః, అంబరీష ఇతి ఖ్యాతో యష్టుం సముపచక్రమే. ౫. తస్య వై యజమానస్య పశు మింద్రో జహార హ, ప్రణష్టే తు పశౌ విప్రో రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౬. పశు రద్య హృతో రాజన్ ప్రణష్ట స్తవ దుర్నయాత్, అరక్షితారం రాజానం ఘ్నంతి దోషా నరేశ్వర. ౭. ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధ్యేత న్నరంవా పురుషర్షభ,

యజమానప్రతినిధిం కృత్వా యజ్ఞ స్సమాపితః - దేవై ర్భాగశ్చ గృహీత ఇతి గమ్యతే. 3౮౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

అథశరణాగతశునశ్శేపరక్షణోచితశక్తింవక్తుంతపోంతర మాహైకషష్టితమే-విశ్వామిత్రఇత్యాది. తాన్ స్వాజ్ఞయా సమాగతాన్ - వనవాసినః. స్వతపోవనవాసినః.౧. మహానితి. యోహం దక్షిణాం దిశ మాస్థితః-తస్య మే మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ౨. పశ్చిమాయా మితి.విశాలాయాం విశాలతపోవనవత్యాం పశ్చిమాయాం దిశి వర్తమానేషు పుష్కరేషు పుష్కరతీర్థేషు - తత్తీరేష్విత్యర్థః - మహాత్మనః మహామహాత్మానః. 3. ఏవమిత్యాది. ౪. ౫. విప్రః - పురోహిత ఇతి యావత్. ౬. పశురితి. దుర్నయాత్ - అనవధానా దిత్యర్థః - హృతః - కేనాపీతి శేషః-ప్రణష్టః అదృష్టః- ణశ అదర్శన ఇతి ధాతో ర్నిష్ఠా. దోషాః - పశునాశాదయః. ౭. ప్రాయశ్చిత్తమితి. ప్రాయశ్చిత్తం ఏతత్పశునాశనిమిత్తకం-నరం వా ఆనయస్వ గోభిః క్రీత్వా పశుప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః యావ

అనుసరంతు - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థం స్థిత మితిశేషః. 3౮౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః.

విశ్వామిత్రఇత్యాది. తాన్ స్వాజ్ఞయా యజ్ఞార్థ మాగతాన్ ఋషీన్ ప్రస్థితాన్-ప్రేక్ష్య స్వతపోవనస్థాన్ తా నబ్రవీ దితి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. * తి. మహాత్మాథేత్యత్ర మహాతేజా ఇతి పాఠాంతరం - వనవాసిన ఇత్యత్ర వినయాన్వితా నితి పాఠాంతరం. ౧. మహానితి. మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తః. ౨. విశాలాయా మసంబాధాయా మితి యావత్-పుష్కరేషు తీర్థేషు- మహాత్మనః మహామహాత్మానః. 3—౫. తస్యేతి. విప్రః పురోహితః. ౬. పశురితి. హృతః అపహృతః - తవ దుర్నయాత్ - త్వత్ప్రమాదాత్. ౭. ప్రాయశ్చిత్తమితి. ఏత త్పశునాశనిమిత్తం - ప్రాయశ్చిత్తం మహ ద్దుష్కరం - ప్రక్రాంతం కర్మ యావత్ ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే-తావ త్తతః

ఆనయస్వ పశుం శీఘ్రం యావత్కర్మ ప్రవర్తతే. ౮. ఉపాధ్యాయవచశ్శ్రుత్వా సరాజా పురుషర్షభః, అన్వియేష మహాబుద్ధిః పశుం గోభిస్సహస్రశః. ౯. దేశాన్ జనపదాం స్తాం స్తా న్నగరాణి వనానిచ, ఆశ్రమాణిచ పుణ్యాని మార్గమాణో మహీపతిః, సపుత్రసహితం తాత సభార్యం రఘునందన, భృగుతుందే సమాసీన మృచీకం సందదర్శహ. ౧౧. త మువాచ మహాతేజాః ప్రణమ్యాభిప్రసాద్యచ, బ్రహ్మర్షింతపసాదీప్తం రాజర్షి రమితప్రభః, పృష్ట్వా సర్వత్ర కుశల మృచీకం తమిదం వచః. ౧౨½. గవాం శతసహస్రేణ విక్రీణీషే సుతం యది, పశోరర్థేమహాభాగ కృతకృతోఽస్మిభార్గవ. ౧౩½. సర్వేపరిసృతా దేశాయాజ్ఞీయం నలభే పశుం, దాతుమర్హసి మూల్యేన సుత మేక మితో మమ. ౧౪½. ఏవ ముక్తో మహాతేజా ఋచీకస్త్వబ్రవీద్వచః, నాహం జ్యేష్ఠం నరశ్రేష్ఠ విక్రీణీయాం కథంచన. ౧౫½. ఋచీకస్య వచశ్శ్రుత్వా తేషాం మాతా మహాత్మనాం, ఉవాచ నరశార్దూల మంబరీషం తపస్వినీ. ౧౬½. అవిక్రేయం సుతం జ్యేష్ఠం భగవా నాహ భార్గవః, మమాపి దయితం విద్ధి కనిష్ఠం శునకం నృప, తస్మాత్కనీయసం పుత్రం నదాస్యే తవపార్థివ. ౧౮. ప్రాయేణహి నరశ్రేష్ఠ జ్యేష్ఠాః పితృషు వల్లభాః, మాతౄణాంతు కనీయాంసస్తస్మా ద్రక్షే కనీయసం. ౧౯. ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ మునిపత్న్యాం తథైవచ, శునశ్శేఫ స్స్వయం రామ మధ్యమో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౦. పితా జ్యేష్ఠ

త్ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోరితి లట్ - తావత్ తతః పూర్వమేవ-అశ్వమేధేపశువిసర్జనానంతరం కర్మకాలస్యవ్యవహితత్వాదితి భావః-వాకారేణ పశుం వాన్విష్యానయస్వేతి లభ్యతే. ౮. ఉపాధ్యాయేతి. సహస్రశః సహస్రసంఖ్యాభిః మూల్యభూతాభిరితి శేషః. ౯. దేశానిత్యాది. దేశానితి జనపదాదిసర్వవిశేషణం - స ఇతి ఛేదః - భృగుతుందే భృగో ర్గిరితటస్య తుందే అభ్యంతరే - భృగ్వాఖ్యస్య ర్వాసస్థానప్రదేశేవా. ౧౧. తమితి. సార్ధఏకాన్వయః - తం మునిం - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచ ఉవాచ - బ్రువతి ర్ద్వికర్మకః. ౧౨½. గవామితి. పశోః-అర్థే ప్రయోజనాయ - పశుప్రతినిధ్యర్థ మిత్యర్థః-యది విక్రీణీషే విక్రీణీథాః - తదా కృతకృత్యోఽస్మి కృతార్థః స్యాం. ౧౩½. సర్వఇతి. పరిసృతాః సంచరితాః యాజ్ఞీయం యజ్ఞాయ హితం - తస్మై హిత మితి ఛః - వృద్ధి రార్షః-ఇతః ఏతేషు-సార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౧౪½. ఏవమితి, కథంచన బహుమూల్యేనాపి - ఇతరయో రప్రతిషేధా దనుమతి ర్గమ్యతే-అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవతీతి న్యాయాత్. ౧౫½, ఋచీకస్యేత్యాది.౧౬½. శాస్త్రేణాపత్యదానవిక్రయయో ర్నిషేధేపిమూలా

పూర్వమేవ నష్టంవా పశు మన్విష్యానయ - తత్ప్రతినిధిత్వేన క్రీత్వానరం వా పశుమానయేత్యర్థః. ౮. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః. ౯. భృగుతుంగే భృగుతుంగాఖ్యే పర్వతే. ౧౧. * ఇదం వక్ష్యమాణం-వచః అబ్రవీదితి శేషః. ౧౨½. యదివిక్రీణీషే విక్రీణీథాః, తర్హి కృతకృత్యోఽస్మీతి కృతార్థ స్స్యా మిత్యర్థః. ౧౩½. సర్వఇతి. ఇతః ఏతేషు సుతేషు మధ్యే ఏకం సుతం. ౧౪½. * నాహమితి జ్యేష్ఠం కథంచన మహతాపి మూల్యేన నవిక్రీణీయాం-అనేనేతరయోరప్రతిషేధాదనుమతి ర్గమ్యతే. అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవతీతి న్యాయాత్.౧౫½-౧౬½.తి.శునక ఇతి కనిష్ఠపుత్రనామ.౧౮.తి.పితృ

మవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసం, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజన్ పుత్రం నయస్వ మామ్. ౨౧. గవాం శతసహస్రేణ శునశ్శేపం నరేశ్వరః, గృహీత్వా పరమప్రీతో జగామ రఘునందన. ౨౨. అంబరీషస్తు రాజర్షి రథ మారోప్య స త్వరః, శునశ్శేఫం మహాతేజా జగామాశు మహాయశాః. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

శునశ్శేపం నరశ్రేష్ఠ గృహీత్వాతు మహాయశాః, వ్యశ్రామ్య త్పుష్కరే రాజా మధ్యాహ్నే రఘునందన. ౧. తస్య విశ్రమమాణస్య శునశ్శేపో మహాయశాః, పుష్కరక్షేత్ర మాగమ్య విశ్వామిత్రం దదర్శహ, తప్యంత మృషిభి స్సార్ధం మాతులం పరమాతురః. ౨½. వివర్ణవదనో దీన స్తృష్ణయాచ శ్రమేణచ, పపాతాంకే మునే రాశు వాక్యం చేద మువాచహ. ౩½. నమే స్తి మాతా నపితా జ్ఞాతయో బాంధవాః కుతః, త్రాతు మర్హసి మాం సౌమ్య ధర్మేణ ముని పుంగవ. ౪½. త్రాతా త్వం హి మునిశ్రేష్ఠ సర్వేషాం త్వం హి భావనః. ౫. రాజాచ కృతకార్య స్స్యా దహం దీర్ఘాయు రవ్యయః, స్వర్గలోక ముపాశ్నీయాం తప స్తప్త్వా హ్యనుత్తమం. ౬. త్వం మే నాథో హ్యనాథస్య భవ భవ్యేన చేతసా, పితేవ పుత్రం ధర్మాత్మం స్త్రాతు మర్హసి కిల్బిషాత్. ౭. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాతపాః. సాంత్వయిత్వా బహువిధం పుత్రా నిద

వసాదే ధర్మా యాపత్యదానవద్య జ్ఞాయాపత్యవిక్రయో నదోషాయేతి భావః-కనీయస మిత్యకారాంతత్వ మార్షం. ౧౮——౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

అథ శునశ్శేపస్య శరణాగతి రుచ్యతే ద్విషష్టితమే - శునశ్శేప మిత్యాది. ౧. తస్య విశ్రమమాణస్య తస్మిన్ విశ్రామ్యతి సతి-ఆగమ్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసిక లోపాభావః పక్షే మాతులం ఋచీకాయ కౌశికీ ప్రతిపాదితే త్యుక్తత్వాత్. ౨½. వివర్ణేతి. తృష్ణయా పిపాసయా - ప్రాణపరిత్రాణలోభేనవా - శ్రమేణ అధ్వశ్రమేణ-మాతులత్వా దంకపతనం. ౩½. నేతి. నాస్తి-అరక్షకత్వాదసత్వా(?)యా ఇత్యర్థః - ధర్మేణ ధర్మరూపప్రయోజనోద్దేశేన. ౪½. త్రాతేత్యర్థం. భావనః హితప్రాపకః. ౫. రాజేతి. యథాచ రాజా కృతకార్యస్స్యాత్ - అహం చ - అవ్యయః అవినాశః - దీర్ఘాయుః అనుత్తమం తప స్తప్త్వా స్వర్గలోక ముపాశ్నీయాం - తథా కురుష్వేతి శేషః. ౬. త్వమితి. భవ్యేన శుభేన-కిల్బిషాత్ - తన్మూలకవిపత్తే రిత్యర్థః. ౭. తస్యేతి. స్పష్టం. ౮. యదితి. యస్యప్రయో

షు పిత్రూణాం - రక్షిష్యామిత్యర్థే రక్షే ఇత్యార్షం. ౧౯. తి. రామేతి సంబుద్ధిః. ౨౦-౨౨. తి. తం శునశ్శేపం రథ మా రోప్యేత్యన్వయః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

౧. తస్య విశ్రమమాణస్య విశ్రామ్యతః. ౨½. వివర్ణేతి. తృష్ణయా ప్రాణపరిత్రాణలోభేన - అంకే సమీపే. ౪. త్రాతేతి. త్వంహి త్రాతా - భావనః హితప్రాపకః. ౫. రాజాచేతి. రాజాచ యథా కృతకార్యస్స్యాత్ - అహంచ దీర్ఘాయు ర్యథా స్యాం తథా కుర్విత్యర్థః. ౮. యదితి. యత్కృతే యస్య ప్రయోజనస్య కృతే - ప్రయోజనంచ పితృవాక్యకరణం * జీవతో ర్వాక్య

మువాచహ. ౮. యత్కృతే పితరః పుత్రాన్ జనయంతి శుభార్థినః, పరలోక హితార్థాయ తస్య కాలోఽయ మాగతః. ౯. అయం మునిసుతో బాలో మత్త శ్శరణ మిచ్ఛతి, అస్య జీవితమాత్రేణ ప్రియం కురుత పుత్రకాః ౧౦. సర్వే సుకృతకర్మాణ స్సర్వే ధర్మపరాయణాః, పశుభూతా నరేంద్రస్య తృప్తి మగ్నేః ప్రయచ్ఛత. ౧౧. నాథవాంశ్చ శునశ్శేఫో యజ్ఞశ్చా విఘ్నితో భవేత్, దేవతా స్తర్పితాశ్చ స్యు ర్మమ చాపి కృతం వచః. ౧౨. మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా మధుష్యందాదయ స్సుతాః, సాభిమానం నరశ్రేష్ఠ సలీల మిద మబ్రువన్. ౧౩. కథ మాత్మసుతాన్ హిత్వా త్రాయసేఽన్యసుతం విభో, అకార్య మివ పశ్యామ శ్శ్వమాంస మివ భోజనే. ౧౪. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం మునిపుంగవః, క్రోధసంరక్తనయనో వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ౧౫. నిస్సాధ్వస మిదం ప్రోక్తం ధర్మా దపి విగర్హితం, అతిక్రమ్య తు మద్వాక్యం దారుణం రోమహర్షణం. ౧౬. శ్వమాంసభోజిన స్సర్వే వాసిష్ఠా ఇవ జాతిషు, పూర్ణం వర్షసహస్రం తు పృథివ్యా మనువత్స్యథ. ౧౭. కృత్వా శాప సమాయుక్తాన్ పుత్రా న్మునివర స్తథా, శునశ్శేఫ మువాచార్తం కృత్వా రక్షాం నిరామయం. ౧౮. పవిత్రపాశై రాసక్తో రక్తమాల్యానులేపనః, వైష్ణవం యూప మాసాద్య వాగ్భి రగ్ని ము

జనస్యకృతే యత్ప్రయోజనాయ-తాదర్థ్యే ఽవ్యయం-పుత్రాన్ జనయంతి - మమ యుష్మాకంచ పరలోకహితార్థాయ ధర్మాయ తస్య వాక్యకరణస్యాయం కాల ఆగతః. జీవతో ర్వాక్యకరణా దితి స్మృతేః. ౯. అయమితి. శరణం-రక్షణం జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౦. స్వనియోగకరణార్థ ముపశ్లోకయతి-సర్వఇతి. ప్రయచ్ఛతేతి బహువచనేన యుష్మాసు యః కశ్చన భవత్వితి సూచ్యతే. ౧౧. నాథవానితి. మయా రక్షితో నాథవాన్ భవతు - కృతం స్యాదితి శేషః. ౧౨. మునేరితి. సాభిమానం సగర్వం - సలీలం సపరిహాసం. ౧౩. కథమితి. భోజనే భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివాకార్య మిత్యర్థః - ద్వితీయ ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౪. తేషామిత్యాది-౧౫.నిస్సాధ్వసం పితృప్రతివచనభయరహితం-ధర్మాత్ జీవతో ర్వాక్యకరణరూపధర్మాత్ - విగర్హితం భ్రష్టం-ఇద ముభయం క్రియావిశేషణం-దారుణం పితృభక్తిరహితతయా పరుషం-అతఏవ రోమహర్షణం-రోమాంచవికారకం. ౧౬. శ్వమాంసేత్యాది. అత్రాదా తస్మాదిత్యుపస్కార్యం - జాతిషు ముష్టికజాతిషు. ౧౭. కృత్వేతి. నిరామయం నిర్భయం యథా భవతి తథా - రక్షాం మంత్రితభస్మధూళ్యాదిప్రక్షేపరూపాం. ౧౮. పవిత్రేతి. పాశైః దర్భరశనాదిభిః ఆసక్తః బద్ధః వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం - వైష్ణవో వై దేవతయా యూప ఇతి శ్రుతేః. వాగ్భిః వక్ష్యమాణగాథాద్వయరూపాభిః - అగ్నిం ప్రత్యుదాహర - స్తుహి - అగ్న్యభిముఖో భూత్వా ఇంద్ర మింద్రానుజం

కరణా దితి స్మృతేః-మమ యుష్మాకం చ పరలోక హితార్థాయ పరలోకహితోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై ధర్మాయ-తస్య వాక్యకరణస్య అయంకాల ఆగతః. ౯. అయ మితి. జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౨. మునేరితి. సాభిమానం సగర్వం-సలీలం సావజ్ఞం. ౧౩. కథమితి. శ్వమాంస మివ భోజనే - భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివ అకార్య మిత్యర్థః. ౧౬. శ్వమాంసేతి. జాతిషు ముష్టికజాతిషు. ౧౭. కృత్వేతి. నిరామయం భయరహితం. ౧౮. పవిత్రేతి

దాహర. ౧౯. ఇమే తు గాథే ద్వే దివ్యే గాయేథా మునిపుత్రక, అంబరీషస్య యజ్ఞేఽస్మిం స్తత స్సిద్ధి మవాప్స్యసి. ౨౦. శునశ్శేఫో గృహీత్వా తే ద్వే గాథే సుసమాహితః, త్వరయా రాజసింహం త మంబరీష మువాచహ. ౨౧. రాజసింహ మహాసత్వ శీఘ్రం గచ్ఛావహే సదః, నిర్వర్తయస్వ రాజేంద్ర దీక్షాంచ సముపావిశ. ౨౨. తద్వాక్య మృషిపుత్రస్య శ్రుత్వా హర్షసముత్సుకః, జగామ నృపతి శ్శీఘ్రం యజ్ఞవాట మతంద్రితః. ౨౩. సదస్యానుమతే రాజా పవిత్రకృతలక్షణం, పశుం రక్తాంబరం కృత్వా యూపే తం సమబంధయత్. ౨౪. సబద్ధో వాగ్భి రగ్ర్యాభి రభితుష్టావ వై సురౌ, ఇంద్ర మింద్రానుజం చైవ యథా వన్మునిపుత్రకః, ౨౫. తతః ప్రీత స్సహస్రాక్షో రహస్యస్తుతితర్పితః, దీర్ఘ మాయు స్తదా ప్రాదా చ్ఛునశ్శేఫాయ రాఘవ. ౨౬. స చ రాజా నరశ్రేష్ఠ యజ్ఞస్య చ సమాప్తవాన్, ఫలం బహుగుణం రామ సహస్రాక్ష ప్రసాదజం. ౨౭. విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా భూయ స్తేపే మహాతపాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ దశవర్షశతాని చ. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

చ స్తుహీత్యర్థః. ౧౯. గాథే దర్శయతి - ఇమే ఇతి. గాథే ఇంద్రోపేంద్రవిషయే - ఏకా ఇంద్రవిషయా అన్యా ఉపేంద్రవిషయా - తతః గాథాభ్యాం - సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం. ౨౦. శునశ్శేఫఇత్యాది. ౨౧. సదః - యజ్ఞవాట మిత్యర్థః. ౨౨.౨౩. సదస్యాపమతే సదస్యానాం ఉపద్రష్టృప్రభృతీనాం అనుమతే అనుమతౌ - స్థిత ఇతి శేషః - పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః - కృతలక్షణం కృతలాంఛనం-కృతపశుత్వజ్ఞాపన మిత్యర్థః - పశుం కృత్వా ఉపాకరణాదిసంస్కార సంస్కృతం కృత్వా. ౨౪. సఇతి. ఇంద్రం పశుభోక్తారం ఇంద్రానుజం యూపదేవం - తుష్టావ ఇంద్రానుజం పురుషకారీకృత్య ఫలప్రద మింద్రం స్తుతవా నిత్యర్థః. ౨౫. తతః ఇంద్రస్యైవ ఫలప్రదత్వ మాహ- తత ఇతి. ప్రీతః స్వస్తుత్యా తుష్టః - రహస్యస్తుతితర్పితః - స్వస్వామిభూతవిష్ణురహస్యస్తుత్యా తోషితః. ౨౬. సచేతి. సమాప్తవాన్ ప్రాప్తవాన్ - నను హరిశ్చంద్రో వైధస ఐక్ష్వాకో రాజపుత్ర ఆసేత్యాది బహ్వృచబ్రాహ్మణోక్తేతిహాసవిరుద్ధోఽయం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ అంబరీషస్యైవ హరిశ్చంద్రఇతి సంజ్ఞాంతర మిత్యవిరోధస్య నేయత్వాత్. ౨౭. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

పవిత్రపాశై ర్దర్భరశనాదిభిః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధినం యూపం-యూపస్యవైష్ణవత్వం - 'వైష్ణవోవై దేవతయా యూప' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం-వాగ్భిః ఆగ్నేయాభిః ఋగ్భిః అగ్ని ముదాహర స్తుహి. ౧౯. ఇమేతి. గాథే ఇంద్రోపేంద్రప్రకాశకే-సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం. ౨౩. సదసీతి. సదసి - యజ్ఞసదసి-పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః కృతలక్షణం కృతలాంఛనం - తం శునశ్శేఫం - పశుం పశుసంస్కారసంస్కృతం కృత్వా - సమబంధయత్ - సమయోజయత్. ౨౫. సబద్ధఇతి. అభితుష్టావ వై సురా విత్యుపదేశసమయే అగ్నిం వాగ్భి రుదాహర ఇమే ద్వే గాథే గాయేథా ఇతి మునినోక్తత్వాత్ - వాగ్భి రగ్ని మభిష్టూయ - తదనంతర గాథాద్వయగానేన ఇంద్రోపేంద్రావభితుష్టావేతి వేదితవ్యం - సహస్రాక్ష ఇత్యనేన అక్ష్ణ్యుపేంద్రయో రుపలక్షణం. ౨౬. సచేతి. ఫలం సమాప్తవాన్. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

పూర్ణే వర్షసహస్రే తు వ్రతస్నాతం మహామునిం, అభ్యాగచ్ఛన్ సురాస్సర్వే తపఃఫలచికీర్షవః. ౧ అబ్రవీత్సు మహాతేజాః బ్రహ్మా సురుచిరం వచః, ఋషిస్త్వమసి భద్రం తే స్వార్జితైః కర్మభిశ్శుభైః. ౨. తమేవముక్త్వా దేవేశ స్త్రిదివం పునరభ్యగాత్. ౨½. విశ్వామిత్రో మహాతేజాః భూయస్తేపే మహత్తపః. ౩. తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ స్నాతుం సముపచక్రమే. ౪. తాం దదర్శ మహాతేజాః మేనకాం కుశికాత్మజః, రూపేణాప్రతిమాం తత్ర విద్యుతం జలదే యథా. ౫. దృష్ట్వా కందర్పవశగో మునిస్తామిదమబ్రవీత్. ౫½ అప్సరస్స్వాగతం తేఽస్తు వస చేహ మమాశ్రమే, అనుగృహ్ణీష్వ భద్రం తే మదనేన సుమోహితం. ౬½. ఇత్యుక్త్వా సా వరారోహా తత్ర వాసమథాకరోత్. ౭. తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచపంచ చ రాఘవ, విశ్వామిత్రాశ్రమే రామ సుఖేన వ్యతిచక్రముః. ౮. అథ కాలే గతే తస్మిన్ విశ్వామిత్రో మహామునిః, సవ్రీడ ఇవ సంవృత్తశ్చింతాశోకపరాయణః. ౯. బుద్ధిర్మునేస్సముత్పన్నా సామర్షా రఘునందన, సర్వం సురాణాం కర్మైతత్తపోపహరణం మహత్, అహోరాత్రాపదేశేన గతాస్సంవత్సరా దశ, కామమోహాభిభూతస్య విఘ్నోఽయం ప్రత్యుపస్థితః. ౧౧. వినిశ్వసన్మునివరః పశ్చాత్తాపేన దుఃఖితః, భీతామప్సరసం దృష్ట్వా వేపంతీం ప్రాంజలిం స్థితాం, మేనకాం మధురైర్వాక్యై

పుత్రవిషయక్రూరశాపదానేన క్రోధనిర్జయాభావాన్న బ్రహ్మర్షిత్వసిద్ధిరిత్యాహ త్రిషష్టితమే-పూర్ణ ఇత్యాది. వ్రతస్నాతం వ్రతాంతేస్నాతం-సమాప్తపునశ్చరణమితి యావత్-తపఃఫలచికీర్షవః-తపఃఫలం దాతుమిచ్ఛవః. ౧. అబ్రవీదితి. ఋషిస్త్వమసి-పూర్వతపసా రాజర్షిరసి-ఇదానీమృషిరేవాసి-అనేన రాజపదాప్రయోగేణ-క్షత్రియత్వవిశ్లేషః క్రియాన్ కృత ఇతి గమ్యతే. ౨. 'విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప' ఇతి. అత్ర గాయత్రీ తృతీయాక్షరం. ౩. అథాస్య జితేంద్రియత్వాభావఖ్యాపనాయ కథాంతరం ప్రస్తౌతి - తతః కాలేనేత్యాది. అప్సరశ్శబ్దఏకవచనాంతోఽప్యస్తి దేవప్రేషితేతి సిద్ధం. ౪. తామితి. తత్ర సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండలమధ్యవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః. ౫. ౫½. అనుగృహ్ణీష్వ - మత్కామతాపం శమయేత్యర్థః. ౬. ౭. తస్యామితి. పంచపంచచేతి దశేత్యర్థః-సుఖేన వసంత్యామిత్యన్వయః. ౮. అథేతి. సవ్రీళ ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౯. బుద్ధిరిత్యాదిద్వికం. అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రతుల్యతయా - అంతే ఇతి కరణమధ్యాహార్యం - ఇతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యన్వయః. ౧౧. వినిశ్వసన్నిత్యాది

పూర్ణ ఇతి. వ్రతస్నాతం వ్రతాంతే స్నాతం - తపఃఫలచికీర్షవః తద్దాతుకామాః. ౧. అబ్రవీదితి. ఋషిః త్వమసి - పూర్వతపసా రాజర్షిరసి-ఇదానీమృషిరేవాసీతి భావః. ౨½. గాయత్ర్యాస్తృతీయాక్షరం - విశ్వామిత్ర ఇత్యస్య శ్లోకస్య ప్రథమాక్షరేణ వీత్యనేన సంగృహ్ణాతి * 'విశ్వామిత్రో మహాతేజాః భూయస్తేపే మహత్తపః, తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః'. ౪. తామితి. విద్యుతం జలదే యథా-సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండలవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః. ౭. తస్యామితి. పంచపంచ - దశేత్యర్థః. ౯. బుద్ధిరితి. అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రచ్ఛద్మనా-అహోరాత్రసాదృశ్యేనేతి యావత్. ౧౧. వినిశ్వసదితి. వేపంతీం వేపమానాం. ౧౩. స ఇతి.

ర్విసృజ్య కుశికాత్మజః, ఉత్తరం పర్వతం రామ విశ్వామిత్రో జగామహ. ౧౩. స
కృత్వా నైష్ఠికీం బుద్ధిం జేతుకామో మహాయశాః, కౌశికీతీర మాసాద్య తపస్తేపే
సుదారుణం. ౧౪. తస్య వర్షసహస్రం తు ఘోరం తప ఉపాసతః, ఉత్తరే పర్వతే
రామ దేవతానామభూద్భయం. ౧౫. ఆమన్త్రయన్ సమాగమ్య సర్వే
సర్షిగణాస్సురాః, మహర్షిశబ్దం లభతాం సాధ్వయం కుశికాత్మజః. ౧౬. దేవతా
నాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః, అబ్రవీన్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం
తపోధనం. ౧౭. మహర్షే స్వాగతం వత్స తపసోగ్రేణ తోషితః, మహత్త్వమృ
షిముఖ్యత్వం దదామి తవ కౌశిక. ౧౮. బ్రహ్మణస్స వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకేశ్వ
రస్యహ, నవిషణ్ణో నసంతుష్టో విశ్వామిత్ర స్తపోధనః. ౧౯ ప్రాంజలిః ప్రణతో
భూత్వా సర్వలోకపితామహం, ప్రత్యువాచ తతో వాచం విశ్వామిత్రో మహా
మునిః. ౨౦. మహర్షిశబ్ద మతులం స్వార్జితైః కర్మభి శ్శుభైః, యది మే భగవానా
హ తతోహం విజితేంద్రియః. ౨౧. త మువాచ తతో బ్రహ్మా న తావ త్త్వం జితేం
ద్రియః, యతస్వ మునిశార్దూల ఇత్యుక్త్వా త్రిదివం గతః. ౨౨. విప్రస్థితేషు దే
వేషు విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఊర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్ష స్తప
శ్చరన్, ఘర్మే పంచతపా భూత్వా వర్షాస్వాకాశసంశ్రయః, శిశిరే సలిలస్థాయీ
రాత్ర్యహాని తపోధనః, ఏవం వర్షసహస్రం హి తపో ఘోర ముపాగమత్. ౨౪.
తస్మిన్ సంతప్యమానే తు విశ్వామిత్రే మహామునౌ, సంభ్రమ స్సుమహా నాసీ
త్సురాణాం వాసవస్యచ. ౨౫. రంభా మప్సరసం శక్ర స్సహ సర్వైర్మరుద్గణైః,
ఉవాచాత్మహితం వాక్య మహితం కౌశికస్య చ. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
బాలకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

ద్వికం. వేపంతీం వేపమానాం-మధురైః-త్వయా కిం కృతం కామపరతంత్రస్య మమైవాపరాధోయ
మిత్యేవం రూపైరిత్యర్థః-ఉత్తరం పర్వతం హిమవంతం.౧౩.సఇతి. నైష్ఠికీం వ్రతసమాపనపర్యంతాం-
జేతుకామః-ఇంద్రియాణీతి శేషః. ౧౪.-౧౭.మహత్త్వ మిత్యస్య వివరణం ఋషిముఖ్యత్వమితి.౧౮.
౨౦. తతోహం విజితేంద్రియః-యది మహర్షిత్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియ శ్చాస్మీ
త్యర్థః. ౨౧.నతావ త్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావన్న వికరోషి తావంతం
కాలం తవ జితేంద్రియత్వం నాస్తీత్యర్థః. ౨౨.ఆకాశసంశ్రయః వర్షావరణరహితదేశస్థః. ౨౪.సం
భ్రమః కిమస్మత్పదం కాంక్షత ఇత్యస్థానే భయశంకా. ౨౫. అహితం కౌశికస్య చేత్యనేన తద్విష
యవైరనిర్యాతనార్థంచ రంభాప్రేరణ మిత్యపి గమ్యతే. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

నైష్ఠికీం వ్రతసమాపన పర్యంతాం-బుద్ధిం వ్యవసాయాత్మికాం. ౨౦.మహర్షీతి. తతోహం విజితేంద్రి
యః-యది మహర్షిత్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియశ్చాస్మీత్యర్థః. ౨౧. తమితి. నతా
వత్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావన్నవికరోషి-తావంతం కాలం తవ జితేంద్రి
యత్వం నాస్తీతి భావః. ౨౨.ఘర్మే గ్రీష్మే-ఆకాశసంశ్రయః అనావృతదేశస్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః.

సురకార్య మిదం రంభే కర్తవ్యం సుమహత్త్వయా, లోభనం కౌశిక స్యేహ కామమోహసమన్వితం ౧. తథోక్తా సాప్సరా రామ సహస్రాక్షేణ ధీమతా, వ్రీళితా ప్రాంజలి ర్వాక్యం ప్రత్యువాచ సురేశ్వరం. ౨. అయం సురపతే ఘోరో విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఘోర ముత్సృజతే క్రోధం మయి దేవ న సంశయః, తతో హి మే భయం దేవ ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౩½. ఏవ ముక్త స్తయా రామ రంభయా భీతయా తదా, తాముగాచ సహస్రాక్షో వేపమానాం కృతాంజలిం. ౪½. మాభైషి రంభే భద్రం తే కురుష్వ మమ శాసనం. ౫. కోకిలో హృదయగ్రాహీ మాధవే రుచిరద్రుమే, అహం కందర్పసహిత స్థాస్యామి తవ పార్శ్వతః. ౬. త్వం హి రూపం బహుగుణం కృత్వా పరమభాస్వరం, త మృషిం కౌశికం రంభే భేదయస్వ తపస్వినం. ౭. సా శ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా రూప మనుత్తమం, లోభయామాస లలితా విశ్వామిత్రం శుచిస్మితా. ౮. కోకిలస్యతు శుశ్రావ వల్గు వ్యాహరత స్స్వనం, సంప్రహృష్టేన మనసా తత ఏనా ముదైక్షత. ౯. అథ తస్యచ శబ్దేన గీతేనాప్రతిమేన చ. దర్శనేన చ రంభాయాః మునిస్సందేహ మాగతః. ౧౦. సహస్రాక్షస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ మునిపుంగవః, రంభాం క్రోధసమావిష్ట శ్శశాప కుశికాత్మజః. ౧౧. య న్మాం లోభయసే రంభే కామక్రోధజయైషిణం, దశవర్షసహస్రాణి శైలీ స్థాస్యసి దుర్భగే. ౧౨. బ్రాహ్మణ స్సు

అథ రంభయా తపోవిఘ్న శ్చతుష్షష్టితమే - సురకార్యమిత్యాది. లోభనం - ప్రలోభనం - కామమోహేన కామకృతవైచిత్త్యేన-సమన్వితం యుక్తం ఇహ-అస్మిన్ కాలే-కౌశికప్రలోభనరూపం సుమహ త్సురకార్యం కర్తవ్య మిత్యన్వయః. ౧. వ్రీళితా అశక్యార్థవచననిమిత్తలజ్జావతీ. ౨. ఉత్సృజతే ఉత్స్రక్ష్యతి - తతః తస్మాత్ క్రోధోత్సర్జనాత్ - మే మమ-భయం భీతిః - ప్రసాదం నియోగనివృత్తిరూపం. ౩½. ౪½. మాభైషి రంభే ఇత్యత్ర ఆర్షో హ్రస్వః. ౫. కోకిలఇతి. అహం కోకిలో భూత్వా - మాధవే వసంతే సతి - స్థాస్యామి. ౬. రూపం సౌందర్యం-బహుగుణం బహవ శ్శృంగారచేష్టా రూపా గుణా యస్య తథోక్తం - భేదయస్వ చలచిత్తం కారయ. ౭. సేతి. లలితా సుందరీ. ౮. వల్గు మనోహరం - సంప్రహృష్టేన కోకిలరవశ్రవణజసంతోషవతా. ౯. అథేతి. తస్య కోకిలస్య - గీతేన రంభాయా ఇత్యనుషజ్యతే - సందేహం - సహస్రాక్షప్రేరితా స్వయమాగతావేతి. ౧౦. తత్ రంభాప్రలోభనం - సహస్రాక్షస్య కర్మేతి విజ్ఞాయ సంగీతాదిప్రలోభనేన హేతునా నిశ్చిత్య. ౧౧. శైలీ శిలాప్రతిమా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే - 'భగ శ్శ్రీ కామ మాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తి' ష్విత్యమరః. ౧౨. స్వామిపరతంత్రాయాః కిమస్యా శ్శాపేనేతి. పశ్చాత్తా

సురకార్యమితి. లోభనం ప్రలోభనం-కామజనితేన మోహేన ఆంధ్యేన సమన్వితః. ౧. ౨. ఆయమితి. ఉత్సృజ్యతే ఉత్స్రక్ష్యతే * తతః క్రోధాత్ - మే భయం భీతిః. ౩½. ౫. కోకిలఇతి. హృదయగ్రాహీ కోకిలః - మాధవే వసంతే సతి. ౬ త్వమితి. రూపం సౌందర్యం - బహుగుణం లోకోత్తరం - భేదయస్వ ప్రలోభయస్వ. ౮. కోకిలస్యేతి. వల్గు మనోహరం. ౯. అథేతి. తస్య కోకిలస్య శబ్దేన కూజితేనచ-రంభాయాః. గీతేన దర్శనేన చ-సందేహం-ఏత త్కిన్నిమిత్త మితి సంశయం గతః. ౧౧. యదితి. శైలీ శిలారూపా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే. ౧౩. అశక్నువన్-క్రోధం

మహాతేజా స్తపోబలసమన్వితః, ఉద్ధరిష్యతి రంభే త్వాం మత్క్రోధకలుషీకృతాం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః విశ్వామిత్రో మహామునిః, అశక్నువన్ ధారయితుం క్రోధం సంతాప మాగతః. ౧౪. తస్య శాపేన మహతా రంభా శైలీ తదాభవత్. ౧౪½. వచ శ్శ్రుత్వాతు కందర్పో మహర్షే స్స చ నిర్గతః. ౧౫. కోపేన స మహాతేజా స్తపోపహరణే కృతే, ఇంద్రియై రజితై రామ నలేభే శాంతి మాత్మనః. ౧౬. బభూవాస్య మనశ్చింతా తపోపహరణే కృతే ౧౬½. నైవ క్రోధం గమిష్యామి నచ వక్ష్యే కథంచన, అథవా నోచ్ఛ్వసిష్యామి సంవత్సర శతాన్యపి. ౧౭½. అహం విశోషయిష్యామి హ్యాత్మానం విజితేంద్రియః, తావ ద్యావ ద్ధి మే ప్రాప్తం బ్రాహ్మణ్యం తపసార్జితం, అనుచ్ఛ్వసన్నభుంజాన స్తిష్ఠేయం శాశ్వతీ స్సమాః ౧౮. నహి మే తప్యమానస్య క్షయం యాస్యంతి మూర్తయః. ౧౮½. ఏవం వర్షసహస్రస్య దీక్షాం స మునిపుంగవః, చకారాప్రతిమాం లోకే ప్రతిజ్ఞాం రఘునందన. ౨౦½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

షేనానుగృహ్ణాతి-బ్రాహ్మణ ఇతి. బ్రాహ్మణో బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠ ఇత్యాహుః. ౧౩. సంతాపం శాపనిమిత్తపశ్చాత్తాపం. ౧౪. ౧౪½. వచః రంభాశాపరూపం - సచ ఇంద్రశ్చ. ౧౫. ఇంద్రియై రజితై రితి. ఉక్తరీత్యా కామక్రోధాహతత్వా దితి భావః - ఇంద్రియైః హేతుభిః ఆత్మనః మనసః శాంతిం దుఃఖోపశమం. ౧౬. బభూవేతి. మనశ్చింతా సంకల్పః. ౧౬½. నైవేత్యాది. నచ వక్ష్యే కథంచన మౌనమేవకరిష్యామీత్యర్థః. నోచ్ఛ్వసిష్యామి కేవలం కుంభకం కరిష్యామీత్యర్థః-ఉచ్ఛ్వాసేన ఖలు క్రోధాదయో భవిష్యంతీతి భావః. ౧౭½. అహమితి. యావత్పర్యంతం బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - తావత్పర్యంతం-ఆత్మానం శరీరంశోషయిష్యామి. ౧౮. నహీతి. మూర్తయః శరీరావయవాః క్షయం నయాస్యంతి-తపః ప్రభావా దితి భావః. ౧౮½. ఏవమితి. వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధినీం వర్షసహస్రానుయాయినీం - దీక్షాం అనుచ్ఛ్వాసాభోజనసంకల్పం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - అప్రతిమాం నిస్తులాం - ప్రతిజ్ఞాం ఏవ మేవ సర్వథా కరిష్యామీత్యధ్యవసాయం చకార. ౨౦½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

ధారయితుం శమయితు మశక్తస్సన్-శప్త్వా సంతాపం గతః. ౧౪½. వచ ఇతి. మహర్షే ర్వచః రంభాశాపవచః - శ్రుత్వా కందర్పః స చ ఇంద్రశ్చ నిర్గతః. ౧౫. కోపేనేతి. అజితై రింద్రియై ర్హేతుభిః - ఆత్మనః మనసః - శాంతిం దుఃఖోపశమనం - నలేభే. ౧౭½. అహమితి. ఆత్మానం దేహం-తావ ద్విశోషయిష్యామి-యావత్ యావతా కాలేన-బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - అనుచ్ఛ్వసన్ ఉచ్ఛ్వాసమకుర్వన్-శాశ్వతీ స్సమాః బహూన్ సంవత్సరాన్ తిష్ఠేయ మితి-మనశ్చింతా-మనస్సంకల్పో బభూవేత్యన్వయః. ౧౮. నహీతి. మూర్తయః అవయవాః. ౧౮½. ఏవమితి. వర్షసహస్రస్య దీక్షాంవర్షసహస్రానువర్తినీం దీక్షాం - అనుచ్ఛ్వసనాదివ్రతసంకల్పరూపాం-ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతాం - చకార. ౨౦½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

అథ హైమవతీం రామ దిశం త్యక్త్వా మహామునిః, పూర్వాం దిశ మను ప్రాప్య తప స్తేపే సుదారుణం. ౧. మౌనం వర్షసహస్రస్య కృత్వా వ్రతమనుత్తమం, చకారాప్రతిమం రామ తపః పరమదుష్కరం. ౨. పూర్ణే వర్షసహస్రేతు కాష్ఠభూతం మహామునిం, విఘ్నై ర్బహుభి రాధూతం క్రోధో నాంతర మావిశత్. ౩. స కృత్వా నిశ్చయం రామ తప ఆతిష్ఠ దవ్యయం. ౪. తస్య వర్ష సహస్రస్య వ్రతే పూర్ణే మహావ్రతః, భోక్తు మారబ్ధవా నన్నం తస్మిన్ కాలే రఘూత్తమ, ఇంద్రో ద్విజాతి ర్భూత్వా తం సిద్ధ మన్న మయాచత. ౫. తస్మై దత్వా తదా సిద్ధం సర్వం విప్రాయ నిశ్చితః, నిశ్శేషి తేఽన్నే భగవా నభుక్త్వైవ మహాతపాః, నకించి దవద ద్విప్రం మౌనవ్రత ముపస్థితః. ౬. అథ వర్షసహస్రం వై నోచ్ఛ్వస న్మునిపుంగవః. ౭. తస్యానుచ్ఛ్వసమానస్య మూర్ధ్ని ధూమో వ్యజాయత, త్రైలోక్యం యేన సంభ్రాంత మాదీపిత మివాభవత్. ౮. తతో దేవా స్సగంధర్వాః పన్నగాసురరాక్షసాః, మోహితా స్తేజసా తస్య తపసా మందరశ్మయః. కశ్మలో

అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిః పంచషష్టితమే-అథ హైమవతీ మిత్యాది. ౧. వర్షసహస్రస్యవర్షసహస్రసంబంధి-తత్సాధ్య మిత్యర్థః-మౌనం వ్రతం మౌనరూపం వ్రతం-కృత్వా-సంకల్ప్యేత్యర్థః. ౨. కాష్ఠభూతం కాష్ఠవదవస్థితం - ఆధూతం ఆకులీకృత మపి-అంతరం అంతరవంతం-దృఢాంతఃకరణవంత మితి యావత్ - యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః అంతరం అవకాశం-నావిశత్. ౩. ౪. తస్య పూర్వసంకల్పితస్య వర్షసహస్రస్య సంబంధిని - వ్రతే పూర్ణే తస్మిన్ కాలే పారణకాలే - సిద్ధం పక్వం - యాచి ర్ద్వికర్మకః. ౫. నిశ్చితః - తపస్సిద్ధయే సర్వథైవాన్నం దాతవ్య మితి నిశ్చయవానిత్యర్థః - నిశ్చితః అశంకిత ఇతి వా - నిశ్శేషిత ఇత్యనేన సర్వ మన్న మింద్రేణ యాచిత మితి గమ్యతే - అభుక్త్వేతి - పునః పాకార్థతండులాసంపాదనా దితి భావః. ౬. ౭. ఆదీపితం తాపితం. ౮. తతఇత్యాది. తపసా తేజసా - తపోరూపాగ్నినా మోహితాః మూర్ఛితాః-

---

* తి. అథేతి. అథ ప్రతిజ్ఞోత్తరం హైమవతీం దిశం ఉత్తరాం. ౧. మౌన మితి. వర్షసహస్రాంతే వర్షసహస్రస్య సంబంధి తత్సాధ్య మితి యావత్-మౌనం మౌనరూపం వ్రతం. ౨. పూర్ణఇతి. కాష్ఠభూతం కాష్ఠవ దవస్థితం ఆధూతం ఆకులీ కృతమపి - అంతరం అంతరవంతం - ధీర మితి యావత్ - అర్థఆదిత్వా దచ్ప్రత్యయః యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః - అంతర మవకాశం నావిశత్. * తి. అంతర మంతఃకరణం. ౪. తస్యేతి. అస్మిన్ కాలే వ్రతపారణకాలే. ౫. తస్మాఇతి. సిద్ధం పక్వం నిశ్చితః అశంకితః. ౬. అథేతి. నోచ్ఛ్వసత్ నోపాశ్వసత్. ౭. తస్యేతి. యేన ధూమేన-ఆదీపిత మివ సంతప్యమాన మివ - సంభ్రాంతం వ్యాకులితం. తి. తస్యేతి. ధూమ ఇతి ధూమకేతు రిత్యర్థః - అగ్ని రితి యావత్ - అతఏవాగ్రే ఆతాపిత మివేతి వక్ష్యతి- అయం శుద్ధసత్వగుణ ప్రభవోగ్ని రితరేషాం రజస్తమః ప్రధానానాం తన్మిశ్రసత్వ ప్రధానానాం చ దేవాదీనాం తాపజనక ఇతి బోధ్యం. యేన - వహ్నినా తాపితః పుమాన్.యథా సంభ్రాంతో వ్యాకులో భవతి - తద్వత్ త్రైలోక్యం సంభ్రాంత మభూదిత్యర్థః. ౮. తతఇతి. తపసా తేజసా తపోరూపేణాగ్నినా - మందరశ్మయః క్షీణతేజస్కాః - కశ్మలోపహతాః మోహాక్రాంతాః. తి. కశ్మలం దుఃఖం. ౯. బహుభిరితి. కా

పహతా స్సర్వే పితామహ మథాబ్రువన్. ౯. బహుభిః కారణై ర్దేవ విశ్వామిత్రో మహామునిః, లోభితః క్రోధిత శ్చైవ తపసా చాభివర్ధతే, నహ్యస్య వృజినం కించి ద్దృశ్యతే సూక్ష్మమప్యథ. ౧౧. నదీయతే యది త్వస్య మనసా యదభీప్సితం, వినాశయతి త్రైలోక్యం తపసా సచరాచరం. ౧౨. వ్యాకులాశ్చ దిశస్సర్వానచ కించి త్ప్రకాశతే, సాగరాః క్షుభితా స్సర్వే విశీర్యంతే చ పర్వతాః, ప్రకంపతేచ పృథివీ వాయు ర్వాతి భృశాకులః, బ్రహ్మ న్నప్రతిజానీమో నాస్తికో జాయతే జనః. ౧౪. సంమూఢ మివ త్రైలోక్యం సంప్రక్షుభితమానసం, భాస్కరో నిష్ప్రభ శ్చైవ మహర్షే స్తస్య తేజసా, బుద్ధిం నకురుతే యావ న్నాశేదేవ మహామునిః, తావ త్ప్రసాద్యో భగవా నగ్నిరూపో మహాద్యుతిః. ౧౬. కాలాగ్నినా యథాపూర్వం త్రైలోక్యం దహ్యతేఽఖిలం, దేవరాజ్యం చికీర్షేత దీయతామస్య యన్మతం. ౧౭. తత స్సురగణా స్సర్వే పితామహ పురోగమాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం మధురం వాక్య మబ్రువన్, బ్రహ్మర్షే స్వాగతం తేఽస్తు తపసా స్మ సుతోషితాః. ౧౯. బ్రాహ్మణ్యం తపసోగ్రేణ ప్రాప్తవానసి కౌశిక, దీర్ఘమాయుశ్చ తే బ్రహ్మన్ దదామి సమరుద్గణః, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖం. ౨౦. పితామహవచ శ్శ్రుత్వా సర్వేషాం చ దివౌకసాం,

కశ్మలోపహతాః దుఃఖోపహతాః. ౯. లోభితః లోభకారణైః రంభాదర్శనాదిభిః ప్రలోభితః - క్రోధితః క్రోధకారణై ర్వర్షసహస్రాంత సిద్ధకృతాన్న న్నయాచనాదిభిః క్రోధితః - వృజినం పాపం రాగద్వేషాదిలక్షణం - సూక్ష్మం స్వల్పం. ౧౧. వినాశయతి వినాశయేత్ - అసా వితి శేషః. ౧౨. వ్యాకులా ఇత్యాది. నప్రతిజానీమః - ప్రతిక్రియా మితి శేషః-నాస్తి కోజాయత ఇతి-ఉక్తసంక్షోభవశా న్నాస్తిక ఇవ కర్మానుష్ఠాన శూన్యో జాయత ఇత్యర్థః. ౧౪. ఉక్తార్థానువాదపూర్వక మనుష్ఠేయాంశ ఉచ్యతే - సంమూఢ మివేత్యాది. బుద్ధిమితి. హేదేవ బ్రహ్మన్ అతఃపరం విశ్వామిత్రః - నాశే జగత్క్షయే - యావత్ బుద్ధిం నకురుతే - తావత్ ప్రసాద్యః అనుగ్రాహ్యః. ౧౬. కాలాగ్నినేతి. పూర్వం ప్రళయకాలే - కాలాగ్నినా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - తథైవ త్రైలోక్యం అనేన - దహ్యతే ధక్ష్యతే - అయం దేవరాజ్యం చికీర్షేతాపి - అతః అస్యాయత్ బ్రహ్మర్షిత్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః. ౧౭. తతఇత్యాది. తతః దేవవిజ్ఞాపనానంతరం. ౧౯. బ్రాహ్మణ్య మిత్యాది. బ్రహ్మవచనం ప్రాధాన్యేన. ౨౦. ౨౧. వరయం తు ఆధ్యాపనయాజనార్హా భవం

రణై ర్లోభకారణైః - లోభితః - క్రోధిత స్సన్నపి తపసాభివర్ధతే అస్య సూక్ష్మమపి వృజినం స్ఖలనం నదృశ్యం. ౧౧. నేతి. వినాశయతి వినాశయేత్. * తి. వినాశయతి త్రైలోక్యమిత్యత్ర లఘుతరపాఠా న్న ఛ్ఛందోభంగః. ౧౨. వ్యాకులాఇత్యాది నాస్తికః నాస్తిపరలోక ఇతి మన్యమానః - కార్యాకార్యవివేకశూన్యత్వాత్ నప్రతిజానీమః తత్ప్రతీకారం నజానీమః. ౧౪. సంమూఢమివ సంభ్రాంతమివ స్థితం - సంప్రక్షుభితమానసంవ్యాకులీకృతచిత్తం - బుద్ధి మితి - దేవ బ్రహ్మన్ - నాశే త్రైలోక్యనాశనే. ౧౬. కాలాగ్నినేతి. పూర్వం కాలాగ్నినా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - ఇదానీమనేనైవ తథా త్రైలోక్యం దహ్యతే ధక్ష్యత ఇత్యర్థః - దేవ రాజ్యం చికీర్షేతాపి అతః అస్య యత్ బ్రహ్మర్షిత్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః. ౧౮. బ్రహ్మర్ష ఇత్యాది. ౨౦. *తి. పితామహేతి. దివౌకసాం దేవా

కృత్వా ప్రణామం ముదితో వ్యాజహార మహామునిః. ౨౧. బ్రాహ్మణ్యం యది మే ప్రాప్తం దీర్ఘ మాయు స్తథైవచ, ఓంకారశ్చ వషట్కారో వేదాశ్చ వరయంతు మామ్. ౨౨. క్షత్ర వేదవిదాం శ్రేష్ఠా బ్రహ్మవేదవిదామపి, బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠో మా మేవం వదతు దేవతాః, యద్యయం పరమః కామః కృతో యాంతు సురర్షభాః. ౨౩½. తతః ప్రసాదితో దేవై ర్వసిష్ఠో జపతాం వరః, సఖ్యం చకార బ్రహ్మర్షి రేవమస్త్వితి చాబ్రవీత్. ౨౪½. బ్రహ్మర్షి స్త్వం నసందేహ స్సర్వం సంపత్స్యతే తవ, ఇత్యుక్త్వా దేవతా శ్చాపి సర్వా జగ్ము ర్యథాగతమ్. ౨౫½. (విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా లబ్ధ్వా బ్రాహ్మణ్య ముత్తమం, పూజయామాస బ్రహ్మర్షిం వసిష్ఠం జపతాం వరం, కృతకామో మహీం సర్వాం చచార తపసి స్థితః) ఏవం త్వనేన బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం రామ మహాత్మనా, ఏష రామ మునిశ్రేష్ఠ ఏష విగ్రహవాం స్తపః, ఏష ధర్మపరో నిత్యం వీర్యస్యైష పరాయణమ్. ౨౬. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః విరరామ ద్విజోత్తమః. ౨౭½. శతానందవచ శ్శ్రుత్వా రామలక్ష్మణసన్నిధౌ, జనకః ప్రాంజలి ర్వాక్య మువాచ కుశికాత్మజమ్. ౨౮½. ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవ, యజ్ఞం కాకుత్స్థ సహితః ప్రాప్తవా నసి ధార్మిక. ౨౯½. పావితోఽహం త్వయా బ్రహ్మన్ దర్శనేన మహామునే, (విశ్వామిత్ర మహాభాగ బ్రహ్మర్షీణాం వరోత్తమ) గుణా బహువిధాః ప్రాప్తా స్తవ సందర్శనా న్మయా. ౩౦½. విస్తరేణ చ తే బ్రహ్మన్ కీర్త్యమానం మహత్తపః, శ్రుతం మయా మహాతేజో రామేణచ మహాత్మనా. ౩౧½. సదస్యైః ప్రాప్యచ సద శ్శ్రుతా స్తే బహవో గుణాః. ౩౨. అప్రమేయం తప స్తుభ్య మప్రమేయం చ తే బలం, అప్రమేయా గుణా శ్చైవ నిత్యం తే కుశికాత్మజ (పితామహస్యచ యథా యథా చైవహ్యుమాపతేః). ౩౩. తృప్తి రాశ్చర్య భూతానాం కథానాం నాస్తి మే విభో, కర్మకాలో ముని

త్యిత్యర్థః. ౨౨. బ్రహ్మానుగ్రహేపి సజాతీయపరిగ్రహార్థ మాహ - క్షత్రేతి. క్షత్ర వేదాః క్షత్రియాణాం శాంతిపుష్ట్యాది ప్రయోజనా అధర్వణవేదాః తద్విదాం శ్రేష్ఠః - సూర్యవంశానాదిపురోహితత్వాదితి భావః. బ్రహ్మవేదాః బ్రహ్మప్రతిపాదకా వేదాః - వేదాంతా ఇత్యర్థః - యద్వా - బ్రాహ్మణమాత్ర ప్రవచనార్హా వేదా స్త్రయీరూపాః - ఏవం వదతు బ్రహ్మర్షి రితివదతు. యదీతి. అయం కామః వసిష్ఠముఖేన బ్రహ్మర్షిత్వవాదరూపః కామః - యదికృతః తదైవ మద్విషయే కృతకృత్యా యాంతు - నాన్యథేత్యర్థః. ౨౩½. ౨౪½. ఏవ మస్త్విత్యస్య వివరణం బ్రహ్మర్షి స్త్వ మితి. సర్వం బ్రాహ్మణ్యం త్వద్వ్రతయాజనాధ్యాపనాదికంచ. ౨౫½. అథ శతానందవచనం - ఏవ మిత్యాది. తప ఇత్యకారాంత పుంలింగత్వ మార్షం. ౨౬. ౩౧½. సదస్యై రితి. సదః ప్రాప్య స్థితైః సదస్యైః. ౩౨. అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతు మశక్యాః. ౩౩. కథానామితి. పూరణగుణేతి తృతీ

నాంచ వచనం. ౨౧. బ్రాహ్మణ్యమితి. మాం వరయంతు స్వతఏవాయాంతు. ౨౨. క్షత్రేతి. క్షత్ర వేదః అధర్వణవేదః బ్రహ్మవేదాః ఇతరవేదాః. ౨౫½. ఏవమితి. తప ఇత్యయం శబ్దః అకారాంతత్వేన పుల్లింగోఽప్యస్తీతి కృత్వా విగ్రహవాం స్తప ఇతి పాఠః. ౩౧½. సదస్యైరితి. సదః ప్రాప్య స్థితైః

శ్రేష్ఠ లంబతే రవిమండలం, శ్వః ప్రభాతే మహాతేజో ద్రష్టు మర్హసి మాం పునః, స్వాగతం తపతాం శ్రేష్ఠ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి. ౩౫. ఏవ ముక్తో మునివరః ప్రశస్య పురుషర్షభం, విససర్జాశు జనకం ప్రీతం ప్రీతమనా స్తదా. ౩౬. ఏవ ముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠం వైదేహో మిథిలాధిపః, ప్రదక్షిణం చకారాశు సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః. ౩౭. విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా సహ రామ స్సలక్ష్మణః, స్వవాట మభిచక్రామ పూజ్యమానో మహర్షిభిః. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే బాలకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతే విమలే కృతకర్మా నరాధిపః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన మాజుహావ సరాఘవం ౧. త మర్చయిత్వా ధర్మాత్మా శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా రాఘవౌ చ మహాత్మానౌ తదా వాక్య మువాచహ. ౨. భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కిం కరోమి తవానఘ, భవానాజ్ఞాపయతు మా మాజ్ఞాప్యో భవతాహ్యహం. ౩. ఏవ ముక్త స్స ధర్మాత్మా జనకేన మహాత్మనా, ప్రత్యువాచ మునిర్వీరం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౪. పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ క్షత్రియౌ లోకవిశ్రుతౌ, ద్రష్టుకామౌ ధనుశ్శ్రేష్ఠం యదేత త్త్వయి తిష్ఠతి. ౫. ఏత ద్దర్శయ భద్రం తే కృతకామౌ నృపాత్మజౌ, దర్శనా దస్య ధనుషో యథేష్టం ప్రతియాస్యతః. ౬.

యార్థే షష్ఠీ-తృప్తిః అలంబుద్ధిః-స్వాగత మితి. త్వదాగమనం శుభకృజ్జాత మిత్యర్థః. ౩౫—౩౮. స్వవాటం స్వనివేశం. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవం స్వమాతృశాపమోచనఘటకత్వకృతోపకారస్మృత్యా శతానందప్రతిపాదితేన ప్రాసంగికేన విశ్వామిత్రచరిత్రేణ ఉపకారకగురువైభవో జ్ఞేయః - కామక్రోధౌ సర్వథా దుర్నిరోధౌ - జితకామక్రోధ ఏవ బ్రాహ్మణోత్తమః - బ్రాహ్మణ్యం చ న సులభం - బ్రహ్మవిదపచార స్సర్వారంభనిరోధకః - ఇత్యాదివ్యంజితమితిప్రబంధగతవస్తునావస్తుధ్వనిః - అథస్వయమేవ సమస్తజనరక్షణావసరప్రతీక్షో భగవాన్ దేవశరణాగతిం వ్యాజీకృత్య రావణవధాయావతీర్ణ స్తదవాంతరోపాయభూతాం వేదవత్యవతారే స్వతఃకృతసంకల్పాం లక్ష్మీం తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనైవ కన్యా వరణీయేత్యముమర్థవిశేషం ప్రవర్తయిష్యన్ జనకకులేఽవతార్యతత్పరిణయనాయప్రవృత్తస్తత్ ప్రీణనాయ తాటకాతాటకేయాదిదుష్టవధం కౌశికాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపమోక్షాదిరూపం శిష్టపరిపాలనంచ విధాయ సాక్షాత్ సీతాలాభోపాయాయ యతత ఇత్యాహ - తతః ప్రభాతఇత్యాదినా సర్గద్వయేన. ౧. తమితి. రాఘవౌ చార్చయిత్వేత్యన్వయః - కర్మణా అర్ఘ్యప్రదానాదినా. ౨. ౪. ద్రష్టు కామౌ - భవత ఇతి శేషః. ౫. అస్య దర్శనాదేవ కృతకామౌ భూత్వా ప్రతియాస్యత ఇత్యన్వయః. ౬. ౬౪. శ్రా

సదస్యైః. ౩౨. అప్రమేయ మితి. అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతు మశక్యాః. ౩౩. తృప్తిరితి. కథానాం శ్రవణ ఇతి శేషః - తృప్తిః అలంబుద్ధిః. * స్వాగతం త్వదాగమనం స్వాగతం జాత మిత్యర్థః. ౩౫—౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమ స్సర్గః.

తతఇతి. కృతంకర్మ యేన సః. ౫. ఏతదితి. కృతకామౌ ప్రాప్తకామౌ. ౬౪. శ్రాయతా

ఏవ ముక్తస్తు జనకః ప్రత్యువాచ మహామునిం. ౬॥ శ్రూయతా మస్య ధనుషో యదర్థ మిహ తిష్ఠతి. ౭. దేవరాత ఇతిఖ్యాతో నిమేష్షష్ఠో మహీపతిః. న్యాసో ఽయం తస్య భగవన్ హస్తే దత్తో మహాత్మనా. ౮. దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధనురాయమ్య వీర్యవాన్, రుద్రస్తు త్రిదశాన్ రోషా త్సలీల మిద మబ్రవీత్. ౯. యస్మా ద్భాగార్థినో భాగా న్నాకల్పయత మేసురాః, వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామివః. ౧౦. తతో విమనస స్సర్వే దేవా వై మునిపుంగవ, ప్రసాదయంతి దేవేశం తేషాం ప్రీతో ఽభవ ద్భవః. ౧౧. ప్రీతియుక్త స్స సర్వేషాం దదౌ తేషాం మహాత్మనాం, తదేతద్దేవదేవస్య ధనూరత్నం మహాత్మనః, న్యాసభూతం తదా న్యస్త మస్మాకం పూర్వకే విభో. ౧౨॥ అథ మే కృషతః క్షేత్రం లాంగలా దుత్థితా మయా, క్షేత్రం శోధయతా లబ్ధా నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా. ౧౩॥ భూతలాదుత్థితా సా తు వ్యవర్ధత మమాత్మజా, వీర్యశుల్కేతి మే కన్యా స్థాపితేయ మయోనిజా. ౧౪॥ భూతలా దుత్థితాం తాం తు వర్ధమానాం మమాత్మజాం, వరయామాసు రాగమ్య రాజానో మునిపుంగవ. ౧౫॥ తేషాం వరయతాం కన్యాం సర్వేషాం పృథివీక్షితాం, వీర్యశుల్కేతి భగవన్న దదామి సుతా మహం. ౧౬॥ తత స్సర్వే నృపతయ స్సమేత్యమునిపుంగవ, మిథిలామభ్యు

యతామితి. ధనుః - యదర్థం యత్ప్రయోజనాయ - ఇహ అస్మద్గృహే - తిష్ఠతి-అస్య ధనుషః - తత్ప్రయోజనం - శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౭. నిమేః జనకకూటస్థస్య - న్యాసః నిక్షేపరూపం. ౮. ఉక్త మర్థం వివృణోతి - దక్షేత్యాదినా. ఆయమ్య ఆకృష్య. ౯. భాగార్థినః స్విష్టకృదాదిభాగార్థినః - మమేత్యన్వయః - వరాంగాణి - శిరాంసి - అత్రత స్మాదిత్యుపస్కార్యం - శాతయామి ఛినద్మి. ౧౦. విమనసః దీనాః-భవః రుద్రః. ౧౧. దదౌ-ధను రితిశేషః. ధనూరత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం-పూర్వకే దేవరాతే - న్యాసభూతం న్యస్తం - దేవై రితి శేషః. ౧౨॥ అథేతి. అథ వృత్తాంతాంతరారంభే క్షేత్రం యాగభూమిం - మే కృషతః - మయి కర్షతీత్యర్థః - చయనార్థ మితి శేషః - లాంగలం పవీరవ మితి ద్వాభ్యా మృషభేణ కృషతీత్యాదిశాస్త్రాత్. లాంగలాత్ - లాంగలపద్ధతే రిత్యర్థః - ఉత్థితేతి - కన్యేతి శేషః - సా చ క్షేత్రం శోధయతా మయా - లబ్ధేతి హేతో ర్నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా ఆసీత్ - సీతా లాంగలపద్ధతిః - సీతాయాం జాతత్వాత్ సీతేత్యుచ్యతే. ౧౩॥ వ్యవర్ధత - మత్కృతపోషణా దితి శేషః - అతో మమాత్మజా - వీర్యం-ధనురారోపణం - తదేవ శుల్కం మూల్యం యస్యా స్సా వీర్యశుల్కా - ఇతి హేతో-వీర్యశుల్కాత్వాత్ స్థాపితా న

మితి ధనుర్యదర్థం యత్ప్రయోజనార్థం తిష్ఠతి అస్య ధనుషః తత్ శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౭. దేవరాత ఇతి. తస్య దేవరాతస్య అయం ఇదం ధనుః. ౮. దక్షయజ్ఞేతి. ఆయమ్య ఆకృష్య. ౯. యస్మాదితి. వరాంగాణి - శిరాంసి. ౧౦. ౧౧. ప్రీతియుక్త ఇత్యాది. దదౌ తేషా మిత్యత్ర ధనూరత్నం-కర్మ తదేతదితి. ఏత ద్ధనూరత్నం అస్మాకం పూర్వకే దేవరాతే-న్యాసభూతం న్యస్తం-దేవై రిత విజ్ఞేయం. ౧౨॥ అథేతి. క్షేత్రం యాగభూమిం-కృషతః కర్షతి సతి-లాంగలా దుత్థితా ఆవిర్భూతా. క్షేత్రం శోధయతా మయా లబ్ధేతి - నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తతః ప్రాదుర్భూతేతి తథోచ్యతే. ౧౩॥ వీర్యశుల్కా - వీర్యం - ధనురారోపణరూపం - శుల్కం వివాహే

పాగమ్య వీర్యజిజ్ఞాసవ స్తదా. ౧౭॥ తేషాం జిజ్ఞాసమానానాం వీర్యం ధను రుపాహృతం, న శేకు ర్గ్రహణే తస్య ధనుష స్తోలనేపివా. ౧౮॥ తేషాం వీర్యవతాం వీర్య మల్పం జ్ఞాత్వా మహామునే, ప్రత్యాఖ్యాతా నృపతయ స్తన్నిబోధ తపోధన. ౧౯॥ తతః పరమకోపేన రాజానో మునిపుంగవ, న్యరుంధ న్మిథిలాం సర్వే వీర్యసందేహ మాగతాః. ౨౦॥ ఆత్మాన మవధూతం తే విజ్ఞాయ నృపపుంగవాః, రోషేణ మహతావిష్టాః పీడయన్మిథిలాం పురీం. ౨౧॥ తత స్సంవత్సరే పూర్ణే క్షయం యాతాని సర్వశః, సాధనాని మునిశ్రేష్ఠ తతోఽహం భృశదుఃఖితః. ౨౨॥ తతో దేవగణా న్సర్వా న్తపసాహం ప్రసాదయం, దదుశ్చ పరమప్రీతా శ్చతురంగబలం సురాః. ౨౩॥ తతో భగ్నా నృపతయో హన్యమానా దిశో యయుః, అవీర్యా వీర్యసందిగ్ధా స్సామాత్యాః పాపకర్మణః. ౨౪॥ తదేతన్మునిశార్దూల ధనుః పరమభాస్వరం, రామలక్ష్మణయోశ్చాపి దర్శయిష్యామి సువ్రత. ౨౫॥ యద్యస్య ధనుషో రామః కుర్యాదారోపణం మునే, సుతా మయోనిజాం సీతాం దద్యాం దాశరథే రహం. ౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః.

జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహామునిః, ధనుర్దర్శయ రామాయ ఇతి హోవాచ పార్థివం. ౧. తత స్స రాజా జనక స్సామంతా న్వ్యాదిదేశహ, ధను

కస్మైచి ద్దత్తేతి భావః. ౧౪॥—౧౬॥. వీర్యజిజ్ఞాసవః ధనుస్సారజిజ్ఞాసవః-అభవన్నితి శేషః. ౧౭॥. తేషామితి. వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం తేషాం కృతే - ధనుః ఉపాహృతం - ఆనీతం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే-భారపరీక్షార్థం హస్తేన చాలనే. ౧౮॥. తేషామితి. తన్నిబోధేతి-తదిత్యవ్యయం-తస్మాత్ - కారణాత్ - అనంతరం యద్వృత్తం - తన్నిబోధేత్యర్థః. ౧౯॥. వీర్యసందేహం వీర్యశైథిల్యం. ౨౦॥ మిథిలావరోధే నిమిత్తాంతర మాహ - ఆత్మాన మితి. తే నృపాః - ఆత్మానం స్వాత్మానం - మయా అవధూతం వీర్యశుల్కకరణేన తిరస్కృతం - విజ్ఞాయ - పీడయన్ అపీడయన్. ౨౧॥. సాధనాని దుర్గరక్షణ సాధనాని. ౨౨॥. ప్రసాదయం ప్రాసాదయం. ౨౩॥. వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః.- పాపకర్మణః పాపకర్మాణః. ౨౪॥—౨౬॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-షట్షష్టితమస్సర్గః.

అథధనుర్భంగాదివృత్తాంత స్సప్తషష్టితమే-జనకస్యేత్యాది. ౧. సామంతాన్ కర్మసచివాన్.

దేయం యస్యాః. మిథిలామితి. వీర్యం ధనుస్సారం జిజ్ఞాసవః అభవ న్నితి శేషః. ౧౭॥. తేషామితి. వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే-తోలనం నామ భారపరీక్షార్థం ముహుర్ముహు రుత్క్షేపణం. ౧౮॥. తేషామితి. తన్నిబోధ తస్మా న్నిబోధ. ౧౯॥. తతఇతి. వీర్యసందేహం వీర్యశైథిల్యం. ౨౦॥. ౨౧॥. తతఇతి. సాధనాని దుర్గరక్షణసాధనాని. ౨౨॥. ౨౩॥. తతఇతి. వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః. ౨౪॥—౨౬॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

జనకస్యేతి. ధనుర్దర్శయ రామాయేతి-ఆరోపయిష్యతి సీతాం ప్రతిగ్రహీష్యతీతి భావః. * తి. రామాయ ఇతి హేత్యసంధిరైచ్ఛికః. ౧. తి. సచివాన్ సమీపే విద్యమానాన్. ౨. తి. ప్రావిశన్

రానీయతాం దివ్యం గంధమాల్యవిభూషితం. ౨. జనకేన సమాదిష్టా స్సచివాః ప్రావిశన్ పురీం, తద్ధనుః పురతః కృత్వా నిర్జగ్ముః పార్థివాజ్ఞయా. ౩. నృణాం శతాని పంచాశద్వ్యాయతానాం మహాత్మనాం, మంజూషా మష్టచక్రాం తాం సమూహుస్తే కథంచన. ౪. తామాదాయ తు మంజూషా మాయసీం యత్ర తద్ధనుః, సురోపమం తే జనక మూచుర్నృపతిమంత్రిణః. ౫. ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ పూజితం సర్వరాజభిః, మిథిలాధిప రాజేంద్ర దర్శనీయం యదిచ్ఛసి. ౬. తేషాం నృపో వచశ్శ్రుత్వా కృతాంజలి రభాషత, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ. ౭. ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ జనకై రభిపూజితం, రాజభి శ్చ మహావీర్యై రశక్తైః పూరితుం పురా. ౮. నైత త్సురగణా స్సర్వే నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహోరగాః. ౯. క్వ గతి ర్మానుషాణాం తు ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే, ఆరోపణే సమాయోగే వేపనే తోలనేఽపివా. ౧౦. తదేతద్ధనుషాం శ్రేష్ఠ మానీతం మునిపుంగవ, దర్శయైత న్మహాభాగ అనయోః రాజపుత్రయోః. ౧౧. విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా శ్రుత్వా జనకభాషితం, వత్స రామ ధనుః పశ్య

---

౨. ౩. నృణామితి. వ్యాయతానాం దీర్ఘదేహానాం - నృణాం - పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి- అష్టచక్రాం - అష్టచక్రవచ్ఛకటారోపితా మిత్యర్థః-మంజూషాం ధనుః పేటికాం - సమూహుః ఆచకర్షుః - తే చ పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి - కథంచన మహతా ప్రయత్నేన-సమూహు రితి యోజనా-అన్యేతు అష్టచక్రాం అష్టాధశ్చక్రరక్షాబంధవతీం - ఊహుః. హస్తైరితి శేషఇత్యాహుః. ౪. యత్ర మంజూషాయాం. ౫. ఇదమితి. య ద్ధను ర్దర్శనీయ మిచ్ఛసి తదిదం ధనుః-ఆనీత మితి శేషః.౬.తౌ చోభావితి.ఉద్దిశ్యేతి శేషః.౭. రాజభిః పూర్వం సీతార్థిభిః-పూజితం-అహో మహాసారమైశ్వరం ధను రితి శ్లాఘిత మిత్యర్థః. ౮. నైతదిత్యాది. ఏతత్ ధనుః సురగణాదయః ప్రపూరణాదికం కర్తుం నశక్తా ఇత్యర్థసిద్ధం. ౯. క్వేతి. ప్రపూరణే - నమ్రీకరణే - ఆరోపణే మౌర్వ్యా స్సంయోజనే - సమాయోగే శరేణ యోజనే వేపనే మౌర్వ్యాకర్షణే - తోలనే భారపరీక్షార్థం కంపనేచ. మానుషాణాం మధ్యే క్వ పురుషే - గతిః శక్తిః. ౧౦. తథాప్యనయో ర్దర్శయేత్యాహ -

---

పురీం-యజ్ఞవాటా దిత్యర్థః. ౩.నృణామితి.వ్యాయతానాం-దీర్ఘదేహానాం-పంచాశచ్ఛతాని. పంచసహస్రాణి - అష్టచక్రాం రథాంగాష్టకయుక్తాం - మంజూషాం ధనుః పేటికాం - ఊహుః ఆచకర్షుః-తే పంచసహస్రసంఖ్యానిశిష్టా అపి కథంచన మహతా ప్రయత్నేన ఊహు రితి వాక్యభేదః కరణీయః. * తి. శతానిపంచాశత్ పంచసహస్రాణీత్యర్థః-అనేన ధనుషో దుర్గ్రహత్వాదిదర్శితం - మహాత్మానః హృష్టపుష్టశరీరాః. ౪. * తి.ఆయసీం అష్టలోహనిర్మితాం-సురోపమ మితి జనకవిశేషణం.౫.తి.యది దర్శనీయ మితీచ్ఛసి-తదాదర్శయేత్యర్థః. ౭. ౮. నైతదిత్యాది. అత్ర శ్లోకే ఉత్తరశ్లోకోక్తాన్ ఆరోపణాదీన్ శబ్దాన్ తుమునంతాన్ కృత్వా ఏతద్ధనుః పూరయితుం - కర్ణాంత మాకృష్టుం - ఆరోపయితుం మౌర్వ్యా సంయోజయితుం-శరేణ యోజయితుం మౌర్వీ మాకృష్టుం వేపయితుం జ్యాం చిక్షేపయితుం - తోలయితుం భారపరీక్షార్థం కంపయితుం దేవాదయో న శక్తా ఇతి యోజనీయం క్వ గతి రితి - మానుషాణాం చ గతిః ఆరోపణాదిషు శక్తిః నైవేత్యర్థః. * తి. ఏతద్ధనుః సురాదయో న సజ్జీకర్తుం శక్తా ఇతి శేషః. ౯. * తి. గతిః శక్తిః-చస్త్వర్థే - ప్రపూరణం అకర్ణాకర్షణం-

ఇతి రాఘవ మబ్రవీత్. ౧౨. బ్రహ్మర్షే ర్వచనాద్రామో యత్ర తిష్ఠతి తద్ధనుః, మంజూషాం తా మపావృత్య దృష్ట్వా ధను రథా బ్రవీత్. ౧౩. ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ సంస్పృశామీహ పాణినా, యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూరణేఽపివా. ౧౪. బాఢ మిత్యేవ తం రాజా మునిశ్చ సమభాషత. ౧౪½. లీలయా స ధనుర్మధ్యే జగ్రాహ వచనా న్మునేః, పశ్యతాం నృసహస్రాణాం బహూనాం రఘునందనః. (ఆరోపయ త్సధర్మాత్మా సలీల మివ తద్ధనుః),ఆరోపయిత్వా ధర్మాత్మా పూరయామాస తద్ధనుః, తద్బభంజ ధనుర్మధ్యే నరశ్రేష్ఠో మహాయశాః. ౧౬½. తస్య శబ్దో మహా నాసీ న్నిర్ఘాత సమనిస్వనః, భూమికంపశ్చ సుమహాన్ పర్వతస్యేవ దీర్యతః. ౧౭½. నిపేతుశ్చ నరాస్సర్వే తేన శబ్దేన మోహితాః, వర్జయిత్వా మునివరం రాజానం తౌ చ రాఘవౌ. ౧౮½. ప్రత్యాశ్వస్తే జనే తస్మిన్ రాజా విగతసాధ్వసః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో మునిపుంగవం. ౧౯½. భగవన్ దృష్టవీర్యో మే రామో దశరథాత్మజః, అత్యద్భుత మచింత్యం చ నతర్కిత మిదం మయా. ౨౦½. జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతా, సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్మజం. ౨౧½. మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞాచ

తదేతదితి. ౧౨. అపావృత్య అపగతావరణం కృత్వా. ౧౪. బాఢ మిత్యాది. ౧౪½. లీలయా అప్రయత్నేన. ౧౫½. పూరయామాస ఆకర్ణ మాకృష్టవాన్ - నను ఉక్తరీత్యా మహోన్నతస్య ధనుషః కథం బాలేనారోపణం సంభవతి - అగ్రస్పర్శాభావా దితి చేత్ ఉచ్యతే-ఆశ్చర్యశక్తికస్య రామస్య కరస్పర్శా దేవ అవనతం ధనుః. ౧౬½. నిర్ఘాతేతి - తల్లక్షణ ముక్తం జ్యోతిషే-'వాయునాభిహతో వాయు ర్గగనా త్పతతి క్షితౌ, యదా దీప్తః ఖగరుత స్సనిర్ఘాతోఽతి దోషకృ' దితి. పర్వతస్యేవ దీర్యతః పర్వతే దీర్యతి భిద్యతి యథా భూమికంపః - తథా భూమికంప శ్చాసీదిత్యర్థః. ౧౭½. ౧౮½. విగతసాధ్వస ఇత్యనేన రామజామాతృకతాప్రాపకం ధనురారోపణ మపి నభవేదితి పూర్వం భీతోఽభూ దితి గమ్యతే. ౧౯½. అత్యద్భుత మితి. అచింత్యం అన్యత్రాదర్శనాత్ - నతర్కితంమనుష్యేష్వసంభావితత్వాత్-అత్యద్భుతంచానేన కృతత్వాత్ ఇదం రుద్రధనురారోపణం. ౨౦½. 'జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతిమే సుతా, సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్మజం', జనకానాం-'అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం నమే కించిత్ప్రదహ్యత'ఇతి ప్రోక్తనిరతిశయకీర్తిమతా మపి-కులే-'కులం తారయతే తాతసప్తసప్తచ సప్తచే'తివత్. కీర్తి మిత్యేకవచనేనైకరూపత్వం వ్యజ్యతే - ఆహరిష్యతి సద్యః ప్రాపయిష్యతి-సిద్ధస్యాదానం హ్యాహరణం - సుతా - సుత శ్చేత్ స్వార్జితా మేవ కీర్తిం ప్రాపయిష్యతి - మే సుతా స్వసంబంధప్రయుక్తాతిశయః సీతా - జన్మప్రయుక్తాతిశయః - భర్తార మాసాద్య భర్తృసంబంధకృతాతిశయః భర్తారం భరణదక్షం - 'విత్త మిచ్ఛంతి మాతర' ఇత్యుక్తధనవంత మిత్యర్థః - రామం 'రూప మిచ్ఛతి కన్యకే'త్యుక్తరూపవంతం దశరథాత్మజం-'బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీ'త్యుక్తరీత్యా-బంధుకాంక్షితం - ఏవం సర్వసమ్మతవరప్రాప్త్యా కీర్తి మాహరిష్యతీతి భావః. ౨౧½. సత్యా - జాతేతి

ఆరోపణం సజ్జీకరణం - సమాయోగః - శరేణ యోజనం వేపనం - జ్యాస్ఫాలనం - తోలనం - భారపరీక్షార్థం కంపనం. ౧౦—౧౨. బ్రహ్మర్షేరితి. అపావృత్య వివృతాం కృత్వా. ౧౪½. లీలయేతి. లీలయా అప్రయత్నేనైవ. ౧౬½. తస్యేతి. నిర్ఘాతః అశనిధ్వనిః. ౨౦½. జనకానామితి. ఆహరి

వీర్యశుల్కేతి కౌశిక, సీతా ప్రాణై ర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా. ౨౨½. భవతోఽనుమతే బ్రహ్మన్ శీఘ్రం గచ్ఛంతు మంత్రిణః, మమ కౌశిక భద్రం తే అయోధ్యాం త్వరితాః రథైః. ౨౩½. రాజానం ప్రశ్రితై ర్వాక్యై రానయంతు పురం మమ, ప్రదానం వీర్యశుల్కాయాః కథయంతు చ సర్వశః. ౨౪½. మునిగుప్తౌ చ కాకుత్స్థౌ కథయంతు నృపాయవై, ప్రీయమాణంతు రాజానమానయంతు సుశీఘ్రగాః. ౨౫½. కౌశికశ్చ తథేత్యాహ రాజా చాభాష్య మంత్రిణః, అయోధ్యాం ప్రేషయామాస ధర్మాత్మా కృతశాసనాన్, యథావృత్తం సమాఖ్యాతు మానేతుం చ నృపం తదా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

జనకేన సమాదిష్టాః దూతా స్తే క్లాంతవాహనాః, త్రిరాత్ర ముషితా మార్గే తేఽయోధ్యాం ప్రావిశన్ పురీమ్. ౧. (రాజ్ఞో భవన మాసాద్య ద్వారస్థా నిద మబ్రువన్, శీఘ్రం నివేద్యతాం రాజ్ఞే దూతా న్నో జనకస్య చ, ఇత్యుక్తా ద్వారపాలా స్తే రాఘవాయ న్యవేదయన్,) తే రాజవచనా ద్దూతాః రాజవేశ్మ ప్రవేశితాః, దదృశు ర్దేవసంకాశం వృద్ధం దశరథం నృపం. ౨. బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వే దూతా విగతసాధ్వసాః, రాజానం ప్రయతా వాక్య మబ్రువన్ మధురాక్షరం. ౩. మైథిలో జనకో రాజా సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం, కుశలంచావ్యయం చైవ సోపాధ్యాయపురోహితం, ముహుర్ముహు ర్మధురయా స్నేహసం

శేషః - సీతా వీర్యశుల్కేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా జాతా-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః బహుమతా సీతా దేయేతి సీతాపద ముభయత్రాన్వేతి. ౨౨½. భవతోఽనుమతే - భవదనుమత్యాగచ్ఛంత్విత్యర్థః. ౨౩½. ప్రశ్రితైః. వినయాన్వితైః సర్వశః - సర్వమత్రత్య వృత్తాంత మిత్యర్థః. ౨౪½. ౨౫½. ఆభాష్య ఆహూయ - కృతశాసనాన్ - దత్తకల్యాణసందేశపత్రికా నిత్యర్థః - నృపం దశరథం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తషష్టితమస్సర్గః.

అథ జానకీవివాహాయ దశరథాహ్వాన మష్టషష్టితమే - జనకేనేత్యాది. త్రిరాత్రమితి. తిస్రో రాత్రయ స్త్రిరాత్రం సంఖ్యాదిత్వా ద్రాత్ర్యంతా దచ్ సమాసాంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౧. రాజవచనాత్ జనకోఽస్మా నిహ ప్రేషితవానితి స్వరాజసంకీర్తనాత్. ౨. విగతసాధ్వసాః దశరథసౌజన్యేన విజ్ఞాపనే నిర్భయాః. ౩. మైథిల ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మైథిలః మిథిలేశ్వరః - పురస్కృతాగ్నిహోత్రసహిత స్సాగ్నిహోత్రపురస్కృతః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా

ష్యతి సంపాదయిష్యతి. ౨౩½. రాజానమితి. ప్రశ్రితైః. వినయసంహితైః. ౨౫½. కౌశికఇతి. కృతశాసనాన్ దత్తవివాహసందేశపత్రికాన్. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

జనకేనేతి. క్లాంతా వాహనా యేషాం తే తథా. ౨. మైథిలఇతి. సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం సాగ్నిహోత్రంచ తత్పురస్కృతం చేతి కర్మధారయః - సపురస్సరం సపరికరం అత్ర వాక్యే ద్వితీయజనకశబ్దః విప్రకృష్టజనకశబ్దానుస్మరణార్థః. ౬. పూర్వమితి. వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భి

యుక్తయా గిరా, జనక స్త్వాం మహారాజః పృచ్ఛతే సపురస్సరం. ౫. పృష్ట్వాకుశల మవ్యగ్రం వైదేహో మిథిలాధిపః, కౌశికానుమతే వాక్యం భవంత మిదమబ్రవీత్. ౬. పూర్వం ప్రతిజ్ఞా విదితా వీర్యశుల్కా మమాత్మజా, రాజానశ్చ కృతామర్షాః నిర్వీర్యా విముఖీకృతాః. ౭. సేయం మమ సుతా రాజన్ విశ్వామిత్రపురస్సరైః, యదృచ్ఛయాగతై ర్వీరై ర్నిర్జితా తవ పుత్రకైః. ౮. తచ్చ రాజన్ ధను ర్దివ్యం మధ్యే భగ్నం మహాత్మనా, రామేణ హి మహారాజ మహత్యాం జనసంసది. ౯. అస్మై దేయా మయా సీతా వీర్యశుల్కా మహాత్మనే, ప్రతిజ్ఞాం కర్తు మిచ్ఛామి తదనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౧౦ సోపాధ్యాయో మహారాజ పురోహిత పురస్సరః, శీఘ్ర మాగచ్ఛ భద్రం తే ద్రష్టు మర్హసి రాఘవౌ. ౧౧. ప్రీతించ మమ రాజేంద్ర నిర్వర్తయితు మర్హసి, పుత్రయో రుభయో రేవ ప్రీతిం

న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - పురస్సరంతీతి పురస్సరాః భృత్యాః - తత్సహితం-ఏవం భూతం త్వాం - కుశలం క్షేమం - అవ్యయ మనపాయం - యోగ మితి యావత్ - ఆపృచ్ఛతే - మద్వచనా దితి శేషః - ఆఙిసుపృచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యాన మిత్యాత్మనేపదం - అత్ర ద్వితీయజనకశబ్దో విప్రకృష్టజనకశబ్దావిస్మరణార్థః. ౫. కౌశికానుమతే కౌశికానుమత్యా. ౬. పూర్వ మితి. వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భి ర్విదితా - రాజాన శ్చ - నిర్వీర్యాః ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇత్యపి విదిత మిత్యన్వయః. ౭. సేయమితి. సేయం ఉక్తరీత్యా సర్వైః ప్రార్థనీయా-మమ సుతా త్వయా సహ సంబంధార్హాస్య మే పుత్రీ - స్వపురే తదాగమనప్రసక్తిం దర్శయతి విశ్వామిత్రపురస్సరై రితి - యదృచ్ఛయా మద్భాగధేయాత్ - పుత్రకైః పూజాయాం బహువచనం - జామాతృత్వాధ్యవసాయాత్ మహారాజకుమారత్వాద్వా పూజా - అల్పార్థేన కప్రత్యయేన బాల్యం ద్యోతితం. ౮. కథం నిర్జితేత్యత్రాహ - తచ్చేతి. తచ్చ ఐశ్వర మపి - నేద మైంద్రజాలిక మిత్యాహ మహాత్మనేతి - నేయం పక్షపాతోక్తి రిత్యాహ మహత్యామితి. ౯. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం సీతాప్రదానం. ౧౦. ౧౧. ప్రీతిం త్వద్దర్శనప్రీతిం - సీతాప్రదానప్రీతింవా-పుత్రయోః పుత్రీచ

ర్విదితా - రాజాన శ్చ నిర్వీర్యా ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇతి యావత్ - తదపి విదిత మిత్యర్థః. ౭. సేయమితి. యదృచ్ఛయా దైవాదాగతైః పుత్రకైః కాకపక్షధరేణైకేనైవ తవ పుత్రేణ శ్రీరామచంద్రేణేత్యర్థః మమ సుతా నిర్జితా వీర్యశుల్కేన స్వవశీకృతా-నిర్జితా తవ పుత్రకై రిత్యత్ర కప్ప్రత్యయస్యాల్పార్థే విధానాత్-నిర్జేతు రేకత్వా దేకవచనేన భావ్యం-రఘువరేణ సహాగతత్వా దుపచారేణ లక్ష్మణస్యాపి జేతృత్వే సతి ద్వివచనేన భావ్యం-ప్రయుక్తం బహువచనం - ఏవం మన్యతే ప్రయోక్తా సర్వలోకసంతతసంఘుష్యమాణసౌభ్రాత్రాతిశయశ్రవణవాసనాప్రత్యస్తమితభేదా దేకేన కృత మపి సర్వైః కృతమితి సంప్రదాయః - యద్వా-నిర్జేతర్యేకస్మిన్ రామభద్రే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరనృపతిదురారోపశంకరశరాసనభంగాద్యమానుషతదీయపౌరుషవిశేషజనితబహుమానా దితి ద్రష్టవ్యం. ౮. తచ్చేతి. తచ్చతదపి పూర్వం దక్షాధ్వరధ్వంసనసమయే-రుద్రేణ యేన సాధనేన - పురందరపురస్సరసురనికర పలాయనం కృతం తదపీత్యర్థః. ౯. అస్మాఇతి. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం-సీతాప్రదానం కర్తు మిచ్ఛామి - తదనుజ్ఞాతు మనుమంతు మర్హసి. ౧౧. ప్రీతి మితి. ప్రీతిం దర్శనజనితా మితి శేషః-లప్స్యస ఏవేతి సంబంధః. ౧౪. గుప్తఇతి. విదే

త్వమపి లప్స్యసే. ౧౨. ఏవం విదేహాధిపతి ర్మధురం వాక్య మబ్రవీత్, విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత శ్శతానందమతేస్థితః (ఇత్యుక్త్వావిరతా దూత రాజగౌరవశంకితాః). ౧౩. దూతవాక్యంతు తచ్ఛ్రుత్వా రాజాపరమహర్షితః, వసిష్ఠం వామదేవం చ మంత్రిణోఽన్యాంశ్చ సోఽబ్రవీత్. ౧౪. గుప్తః కుశికపుత్రేణ కౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా విదేహేషు వసత్యసౌ. ౧౫. దృష్టవీర్యస్తు కాకుత్స్థో జనకేన మహాత్మనా, సంప్రదానం సుతాయాస్తు రాఘవే కర్తుమిచ్ఛతి. ౧౬. యది వో రోచతే వృత్తం జనకస్య మహాత్మనః, పురీం గచ్ఛామహే శీఘ్రం మా భూత్కాలస్య పర్యయః. ౧౭. మంత్రిణో బాఢ మిత్యాహు స్సహ సర్వై ర్మహర్షిభిః, సుప్రీత శ్చాబ్రవీ ద్రాజా శ్వో యాత్రేతి సమంత్రిణః. ౧౮. మంత్రిణస్తాం నరేంద్రస్య రాత్రిం పరమసత్కృతాః, ఊషుస్తే ముదితా స్సర్వే గుణై స్సర్వై స్సమన్వితాః. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

తతో రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః, రాజాదశరథో హృష్ట స్సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౧. అద్య సర్వే ధనాధ్యక్షా ధనమాదాయ పుష్కలం, వ్రజం త్వగ్రే సువిహితా నానారత్నసమన్వితాః. ౨. చతురంగం బలంచాపి శీఘ్రం నిర్యాతు సర్వశః, మమాజ్ఞాసమకాలంచ యానయుగ్య మనుత్తమం. ౩. వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలి రథ కాశ్యపః, మార్కండేయ స్సు

పుత్రశ్చతయోః - ఏకశేషః-ప్రీతిం తద్విషయప్రీతిం-తదుభయ కల్యాణదర్శనప్రీతి మితి యావత్-మత్పుత్ర్యాం త్వత్పుత్రే చే త్యర్థః - యద్వా - స్నుషాచ పుత్రీత్యేవ గృహ్యతే - యద్వా లక్ష్మణాయోర్మిళాప్రదానం సిద్ధం కృత్వోచ్యతే ఉభయోరితి. ౧౨—౧౪. గుప్తఇత్యాది. విదేహేషు విదేహానాం నివాసభూతే దేశే, జనపదే లుబితి లుప్-అసావితి బుద్ధిసన్నికర్షే ణోచ్యతే. ౧౫. ౧౬. యదివో రోచత ఇతి. యానసంబంధయోగ్య మితి శేషః - పర్యయః అతిక్రమః. ౧౭. మంత్రిణ ఇతి. శ్వో యాత్రే త్యబ్రవీ దితి తదర్థ ముద్యుజ్ధ్వ మితి భావః. ౧౮.మంత్రిణః జనకమంత్రిణః-గుణైః సత్కారాతిశయైః - తాం రాత్రిం-తస్యాం రాత్ర్యా మిత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

అథ దశరథస్య మిథిలాగమన మేకోనసప్తతితమే - తతో రాత్ర్యా మిత్యాది. ౧. ధనాధ్యక్షాః కోశరక్షాధికృతాః - పుష్కలం శ్రేష్ఠం - 'శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలస్స్యా' దిత్యమరః. సువిహితాః సుసంపాదితకల్యాణోచితకర్మాణః. ౨. యానయుగ్యమితి. యానం శిబికాందోళికాది - యుగ్యం రథాది-సేనాంగత్వా దేకవద్భావః. ౩. యథా కాలాత్యయః కాలాతిక్రమః. నస్యాత్ -

---

హేషు విదేహానాం నివాసదేశే జనపదే. ౧౭. మంత్రిణఇతి. గుణై ర్మంత్రిగుణైః - సమన్వితాః నరేంద్రస్య జనకస్య మంత్రిణః పరమసత్కృతా స్సంతః-తాం రాత్రిం తస్యాం రాత్ర్యా మూషురిత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

అద్యేతి. పుష్కలం శ్రేష్ఠం - సువిహితాః సురక్షితాః. ౨. చతురంగ మితి. యానయుగ్యం

దీర్ఘాయు ఋషిః కాత్యాయన స్తథా, ఏతేద్విజాః ప్రయాంత్వగ్రే స్యందనం యోజయస్వ మే, యథా కాలాత్యయో నస్యా ద్దూతా హిత్వరయంతి మాం. ౫. వచనాత్తు నరేంద్రస్య సా సేనా చతురంగిణీ, రాజానమృషిభిస్సార్ధం వ్రజంతం పృష్ఠతో౽న్వగాత్. ౬. గత్వా చతురహం మార్గం విదేహానభ్యుపేయివాన్, రాజాతు జనకశ్శ్రీమాన్ శ్రుత్వా పూజామకల్పయత్. ౭. తతో రాజాన మాసాద్య వృద్ధం దశరథం నృపం, జనకో ముదితో రాజా హర్షంచ పరమం యయౌ, ఉవాచచ నరశ్రేష్ఠో నరశ్రేష్ఠం ముదాన్వితః. ౮. స్వాగతం తే మహారాజ దిష్ట్యా ప్రాప్తో౽సి రాఘవ, పుత్రయో రుభయోః ప్రీతిం లప్స్యసే వీర్యనిర్జితాం. ౯. దిష్ట్యా ప్రాప్తో మహాతేజా వసిష్ఠో భగవా నృషిః, సహ సర్వై ర్ద్విజశ్రేష్ఠై ర్దేవై రివ శతక్రతుః. ౧౦. దిష్ట్యా మే నిర్జితా విఘ్నాః దిష్ట్యా మే పూజితం కులం, రాఘవైస్సహ సంబంధా ద్వీర్యశ్రేష్ఠై ర్మహాత్మభిః. ౧౧. శ్వః ప్రభాతే నరేంద్రేంద్ర నిర్వర్తయితు మర్హసి, యజ్ఞస్యాంతే నరశ్రేష్ఠ వివాహ మృషిసమ్మతం. ౧౨. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా ఋషిమధ్యే నరాధిపః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠః ప్రత్యువాచ మహీపతిం. ౧౩. ప్రతిగ్రహో దాతృవశ శ్శ్రుత మేత న్మయా పురా, యథా వక్ష్యసి ధర్మజ్ఞ తత్కరిష్యామహే వయం. ౧౪. ధర్మిష్ఠం చ యశస్యంచ వచనం సత్యవాదినః, శ్రుత్వా విదేహాధిపతిః పరం విస్మయ మాగతః. ౧౫. తత స్సర్వే మునిగణాః పరస్పరసమాగమే, హర్షేణ మహతా యుక్తా స్తాం నిశా

తథా ప్రయాంత్వితి యోజనా. ౫. ౬. చతురహం చతుర్దివసాన్ - శ్రుత్వా దశరథ మాగతం శ్రుత్వా పూజాం ఉపధాం. ౭. రాజాన మాసాద్య ముదితః వివాహ శ్శీఘ్రభావీతి హర్షంయయౌ. ౮. వీర్య నిర్జితాం పుత్రయో ర్వీర్యేణ ధనుర్భంగాదినా సంభూతా మిత్యర్థః. ౯. వసిష్ఠస్య శతక్రతుసామ్యం పూర్ణధర్మత్వేన. ౧౦. విఘ్నాః కన్యాప్రదాన ప్రతిబంధకాః- పూజితత్వే హేతుమాహ - రాఘవై రితి. యత ఇత్యుపస్కార్యం. ౧౧. ఇక్ష్వాకు ప్రథమవంశత్వేన నరేంద్రాణామింద్రత్వం - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - త్రిచతురదినానంతరభావినీతి శేషః - ఋషిసమ్మతం బ్రాహ్మం వివాహ మిత్యర్థః. ౧౨. మహీపతిం జనకం. ౧౩. ప్రతిగ్రహఇతి. కన్యాగవాదీనాం ప్రతిగ్రహో దాతృవశ ఏవ-యదా దాతా దదాతి తదా ప్రతిగృహ్యతే ప్రతిగ్రహీత్రేతి వస్తుస్థితిః - ఏతద్భవదీయం వీర్యశుల్కం కన్యాప్రదాన మపి పూర్వ మేవ శ్రుతం- అతః పరం కన్యాప్రదస్త్వం-యథా వక్ష్యసి తథా వయం కరిష్యామః. ౧౪. విస్మయమితి. ప్రతిగ్రహో దాతృవశ ఇత్యాదివినయోక్తే

యాన మాందోళికాది-యుగ్యం వాహనాది. ౩—౬. గత్వేతి. చతురహం చతురహస్సు. *తి. దూతానాం త్రిదివసగమ్యోపి మార్గ శ్చతురంగబలోపేత ప్రయాణత్వాచ్చతుర్దినగమ్యో౽భూదితిజ్ఞేయం. ౭. తతఇతి. రాజాన మాసాద్య ముదితః హర్షం యయౌ - వివాహ శ్శీఘ్రభావీతి హేతోః. * తి. రాజాన మాసాద్య ముదితో హర్షం యయౌ- మోదస్యైవావధికావస్థా హర్ష ఇతి భేదః. ౮. స్వాగత మితి. వీర్యనిర్జితాం శౌర్యసంపాదితాం. ౯. ౧౦. దిష్ట్యేతి. విఘ్నాః శ్రేయః ప్రతిరోధకాః- నిర్జితాః నిర్గతాః. తి. రాఘవై స్సహ సంబంధా త్సంబంధం ప్రాప్య పూజితం మేకులం. ౧౧. శ్వఇతి. నిర్వర్తయితుం వివాహనిశ్చయోపయోగి ప్రసంగ మితిశేషః. యజ్ఞస్యాంత ఇతి. యజ్ఞస్య

మవసత్ సుఖం. ౧౬. రాజా చ రాఘవౌ పుత్రౌ నిశామ్య పరిహర్షితః, ఉవాస పరమప్రీతో జనకేన సుపూజితః. ౧౭. జనకోపి మహాతేజాః క్రియాం ధర్మేణ తత్త్వవిత్, యజ్ఞస్య చ సుతాభ్యాంచ కృత్వా రాత్రి మువాసహ. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతే జనకః కృతకర్మా మహర్షిభిః, ఉవాచవాక్యం వాక్యజ్ఞః శతానందం పురోహితం. ౧ భ్రాతా మమ మహాతేజా యవీయానతిధార్మికః, కుశధ్వజ ఇతి ఖ్యాతః పురీ మధ్యవస చ్ఛుభాం, వార్యాఫలకపర్యంతాం పిబన్నిక్షుమతీం నదీం, సాంకాశ్యాం పుణ్యసంకాశాం విమానమివ పుష్పకం. ౩. త మహం ద్రష్టు మిచ్ఛామి యజ్ఞగోప్తా స మే మతః, ప్రీతిం సోపి మహాతేజా ఇమాం భోక్తా

రితి భావః. ౧౫. పరస్పరసమాగమే సంభూతే సతీతి శేషః. ౧౬. నిశామ్య దృష్ట్వా - శమోదర్శన ఇతి మిత్త్వనిషేధా న్న హ్రస్వః. ౧౭. జనకోపీతి. యజ్ఞస్య క్రియాం అవశిష్టక్రియాం - సుతాభ్యాం పుత్రీభ్యాం - క్రియాం అంకురార్పణాదికం. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

అథ జనకేన సంబంధార్థ మైక్ష్వాకుసంతానకీర్తనం సప్తతితమే. తతః ప్రభాత ఇత్యాది. కృతకర్మా సమాప్తయజ్ఞాదిక్రియః. ౧. భ్రాతేత్యాది. అత్ర త్యవిశేషణానాం శతానందపరిజ్ఞాతానా మప్యుపదేశః పరంపరయా దశరథాదిశ్రోత్రం ప్రాపయితుం - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఖారూపేణావస్థితాయాం ఇక్షుమత్యాం వారిణి ఆకీర్ణాః నిఖాతాః ఫలకాః శూలానియేషు తే వార్యాఫలకాః తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశా యస్యా స్తాం- వార్యామలకపర్యంతామితి పాఠే - వార్యామలకా ఆమలక విశేషా స్తత్పర్యంతాం పుణ్యసంకాశాం పుణ్యతుల్యాం-పుణ్యవత్ స్వవాసినాం స్వత ఏవాభీష్టప్రదా మిత్యర్థః-పుష్పకం విమాన మివ స్థితాం సాంకాశ్యాం పురీం ఇక్షుమతీం నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః-అధ్యవసత్ అధివసతి-ఉపాన్వధ్యాఙ్ వస ఇత్యాధారస్యకర్మత్వం. ౩. యజ్ఞగోప్తా-సాంకాశ్యే స్థిత్వా యజ్ఞసామగ్రీ ప్రేషణాదినేతి భావః-ఇమాం వివాహకల్యాణ

చతుర్థినావశిష్టస్యాంతే - ఋషిసమ్మతం వివాహం - నిర్వర్తయితుమర్హసి. ౧౫—౧౬. రాజా చేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౭. జనకోపీతి. యజ్ఞస్యావశిష్టాః క్రియాః - సుతాభ్యాం దుహితృభ్యాం - అంకురార్పణాదిక్రియాః కృత్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కృతకర్మా ఋషిభిః కృతప్రాతస్సవనాద్యనుష్ఠానః. ౧. భ్రాతేత్యాది. ఇక్షుమతీం నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఘారూపేణావస్థితాయా స్తస్యా నద్యాః వారిణి ఆకీర్ణాః నిఖాతాః ఫలకాః శూలాని యేషు తే వార్యాఫలకాః తాదృశాః పర్యంతప్రదేశాః యస్యాం తాం-వార్యామలకపర్యంతా మితి క్వచిత్ పాఠః-వార్యామలకాః ఆమలకవిశేషాః పర్యంతేషు యస్యాస్తాం తథోక్తాం-పుణ్యసంకాశాం పుణ్యశబ్దేన తత్ఫలభూతస్స్వర్గో లక్ష్యతే తత్సంకాశాం స్వర్గోపమా మిత్యర్థః-పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం-విమానమివస్థితామితి భావః - సాంకాశ్యాం సాంకాశ్యాఖ్యాం పురీం - అధ్యవసత్ - అధివసతి. ౩. తమహమితి. యతః సయజ్ఞగోప్తా మదీయయాగసంరక్షకత్వేన. మతః-అత స్తం ద్రష్టు మిచ్ఛామీత్యర్థః - ఇమాం ప్రీతిం జానకీపరిణయజనితాం-భోక్తా భోక్ష్యతే. శాసనాదితి. శాసనాత్ప్రియయుః దూతా ఇతి శేషః విష్ణు

మయా సహ. ౪. (ఏవముక్తే తు వచనే శతానందస్య సన్నిధౌ, ఆగతాః కేచిదవ్యగ్రా జనకస్తాన్ సమాదిశత్) శాసనాత్తు నరేంద్రస్య ప్రయయుశ్శీఘ్రవాజిభిః, సమానేతుం నరవ్యాఘ్రం విష్ణుమింద్రాజ్ఞయా యథా. ౫. (సాంకాశ్యాం తే సమాగత్య దదృశుశ్చ కుశధ్వజం, న్యవేదయన్యథావృత్తం జనకస్య చ చింతితం, తద్వృత్తం నృపతిశ్శ్రుత్వా దూతశ్రేష్ఠైర్మహాబలైః) ఆజ్ఞయాథ నరేంద్రస్య ఆజగామ కుశధ్వజః, స దదర్శ మహాత్మానం జనకం ధర్మవత్సలం. ౬. సోఽభివాద్య శతానందం రాజానం చాపి ధార్మికం, రాజార్హం పరమం దివ్యమాసనం చాధ్యరోహత. ౭. ఉపవిష్టావుభౌ తౌ తు భ్రాతరావమితతేజసౌ, ప్రేషయామాసతుర్వీరౌ మంత్రిశ్రేష్ఠం సుదామనం. ౮. గచ్ఛ మంత్రిపతే శీఘ్రమైక్ష్వాకుమమితప్రభం, ఆత్మజైస్సహ దుర్ధర్షమానయస్వ సమంత్రిణం. ౯. ఔపకార్యం స గత్వా తు రఘూణాం కులవర్ధనం, దదర్శ శిరసా చైనమభివాద్యేదమబ్రవీత్. ౧౦. అయోధ్యాధిపతే వీర వైదేహో మిథిలాధిపః, స త్వాం ద్రష్టుం వ్యవసితస్సోపాధ్యాయపురోహితం. ౧౧. మంత్రిశ్రేష్ఠవచశ్శ్రుత్వా రాజా సర్షిగణస్తదా, సబంధురగమత్తత్ర జనకో యత్ర వర్తతే. ౧౨. స రాజా మంత్రిసహితస్సోపాధ్యాయస్సబాంధవః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠో వైదేహమిదమబ్రవీత్. ౧౩. విదితం తే మహారాజ ఇక్ష్వాకుకులదైవతం, వక్తా సర్వేషు కృత్యేషు వసిష్ఠో భగవానృషిః. ౧౪. విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాతస్సహ సర్వైర్మహర్షిభిః, ఏష వక్ష్యతి ధర్మాత్మా వసిష్ఠో మే యథాక్రమం. ౧౫. (ఏవముక్త్వా నరశ్రేష్ఠే రాజ్ఞాం మధ్యే మహాత్మనాం) తూష్ణీం భూతే దశరథే వసిష్ఠో భగవానృషిః, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞో వైదేహం సపురోధసం. ౧౬. అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః

జాం భోక్తేతి లుట్. ౪. నరేంద్రస్య శాసనాత్-శతానందవచనద్వారకా దిత్యర్థః-విష్ణుముపేంద్రం. ౫. ౬. అధ్యరోహత పురోహితరాజానుజ్ఞయేత్యర్థః. ౭—౯. ఔపకార్యం దశరథశిబిరనివేశం-ఉపకార్యాశబ్దాత్ స్వార్థే ష్యఞ్. ౧౦—౧౩. విదితమితి. మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః-క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - త్వయా విదిత మిత్యర్థః-దైవతం పరమం గురు రిత్యర్థః. ౧౪. మే వక్ష్యతి - కుల మితి శేషః-విశ్వామిత్రస్య కోపపరిహారాయ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తం - దశపురుషవిఖ్యాతా దితి శాస్త్రేణ యానసంబంధాపేక్షితాం వంశశుద్ధిం వక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౫. ౧౬. అవ్యక్తం ప్రత్యక్షాద్యగోచరం వస్తు ప్రభవః కారణం యస్య సోఽవ్యక్తప్రభవః. అవ్యక్తం కిం నామ - వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మేతి. అథ కోఽయ మాకాశోఽపి-తమపి వక్ష్యత్యుత్తరకాండే-'సంక్షిప్య హి పురా లోకాన్ మాయయా స్వయ మేవ హి, మహార్ణవే శయానోఽప్సు

ముపేంద్రం. ౬. సోఽభివాద్యేతి. పూర్వం శతానందం-పశ్చాద్రాజానమభివాద్య ఆసనం చాధ్యరోహత. ౭.౯. ఔపకార్యమితి. ఔపకార్యా ముపకారికాం. ౧౦.౧౩. విదితమితి. భగవాన్ వసిష్ఠః సర్వేషు కృత్యేషు - వక్తేతి ఇక్ష్వాకుకులస్య దైవతం పరమగురురితిచ-విదితం ప్రసిద్ధం. ౧౪. విశ్వామిత్రేతి. యథాక్రమం కుల మితి శేషః. ౧౬. అవ్యక్తేతి. అవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తః ప్రత్యక్షప్రమాణా

కాశ్యప స్సుతః. ౧౭. వివస్వాన్ కాశ్యపా జ్జజ్ఞే మను ర్వైవస్వత స్స్మృతః, మనుః ప్రజాపతిః పూర్వ మిక్ష్వాకుస్తు మనో స్సుతః. ౧౮. తమిక్ష్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం, ఇక్ష్వాకోస్తు సుత శ్శ్రీమాన్ కుక్షి రిత్యేవ విశ్రుతః. ౧౯. కుక్షే రథాత్మజ శ్శ్రీమాన్ వికుక్షి రుదపద్యత, వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణః పుత్త్రః ప్రతాపవాన్. ౨౦. బాణస్య తు మహాతేజా అనరణ్యః ప్రతాపవాన్, అనరణ్యా త్పృథు ర్జజ్ఞే త్రిశంకుస్తు పృథో స్సుతః. ౨౧. త్రిశంకో రభవ త్పుత్త్రో దుందుమారో మహాయశాః, యువనాశ్వసుత స్త్వాసీ న్మాంధాతా పృథివీపతిః. ౨౨. మాంధాతుస్తు సుత శ్శ్రీమాన్ సుసంధి రుదపద్యత, సుసంధే రపి పుత్త్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్. ౨౩. యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో నామ నామతః, భరతాత్తు మహాతేజా అసితో నామ జాతవాన్. ౨౪. యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్త్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౨౫. తాం స్తు స ప్రతియుధ్యన్ వై యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః. ౨౫½. హిమవంత ముపాగమ్య భృగుప్రస్రవణే వసత్, అసితోల్పబలో రాజా మంత్రిభి స్సహిత స్తదా. ౨౬½. ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతు రితి శ్రుతం, ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ. ౨౭½. తత శ్శైలవరం రమ్యం బభూవాభిరతో మునిః, భార్గవ శ్చ్యవనో నామ హిమవంత ముపాశ్రితః. ౨౮½ తత్రైకా తు మహాభాగా భార్గవం దేవవర్చసం, వవందే పద్మపత్రాక్షీ కాంక్షంతీ సుత మాత్మనః. ౨౯½. త మృషిం సాభ్యుపాగమ్య కాళిందీ చాభ్యవాదయత్. ౩౦.

మాం త్వం పూర్వ మజీజనః. పద్మే దివ్యేర్కసంకాశే నాభ్యా ముత్పాద్య మా మపి, ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశిత' మిత్యాదినా - శాశ్వతః బహుకాలస్థాయీ - నిత్యః ద్విపరార్ధకాలం వినాశరహితః-అవ్యయః ప్రవాహరూపేణ ప్రతికల్ప మవస్థాయీ-అస్తీతి శేషః. ౧౭. వైవస్వతః వివస్వ త్పుత్త్రః-ప్రజాపతిః రాజా-ఆసీదితి శేషః. ౧౮——౨౧. దుందుమారః యువనాశ్వాపర నామధేయః రామానుజీయం. దుందుమార ఇత్యాది. దుందుమార ఏవ యువనాశ్వః - తస్యైవం నామాంతరం. ౨౨.౨౪. మధ్యే అసితవృత్తాంతకథనం సగరవైభవాతిశయ ప్రకటనాయ-ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షాః-శత్రవః శాతయితారః-ప్రతిరాజానేవ తాన్ విశేషయతి హైహయా ఇత్యాది.-౨౫. ప్రతియుధ్యన్ అభిముఖతయా యుద్ధం కుర్వన్ ప్రవాసితః రాజ్యాత్ భ్రంశితః.౨౫½. భృగు ప్రస్రవణే భృగుమహామునిసాన్నిధ్యవత్ నిర్ఝరోపాంత ప్రదేశే - ఇద మేవ పూర్వం భృగుతుంద ఇత్యుక్తం. ౨౬½. సగరం గరం విషం తత్సహితం భక్ష్య మిత్యర్థః. ౨౭½. తత ఇతి. అభిరతః ప్రీతస్సన్-హిమవంత ముపాశ్రితోభూత్ - స్వదేశవాసాభిమానేన ప్రీతస్సన్ తద్వరప్రదానాయ సన్నిహితోభూ

ద్యగోచరో విష్ణుః ప్రభవః కారణం యస్య స తథోక్తః. ౧౭. వివస్వానితి. వివస్వతః పుత్త్రః మనురితి స్మృతః. ౨౦.౨౪.యస్యైత ఇతి. యస్య ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షభూతా రాజానః-హైహయాదయః సోమవంశ్యాః శత్రవః హింసకాః-ఉదపద్యంత అజాయంత. ౨౫. తానితి. ప్రతియుధ్యన్ - ప్రతిపక్షతయా యుధ్యన్ - ప్రవాసితః నిష్కాసితః రాజ్యా ద్భ్రంశితః. ౨౬½. ద్వే ఇతి * సగరం గరసహితం - భక్ష్యం దదౌ. ౨౭. తతఇతి. అభిరతస్సన్ - హిమవంత ముపాశ్రితోభూ దితి సంబంధః. ౨౯½. తమృషిమితి. కాళిందీ కాళింద్యాఖ్యా ఋషి ముపాగమ్య శరణం గత్వా అభ్య

స తా మభ్యవద ద్విప్రః పుత్త్రేప్సుం పుత్త్రజన్మని. ౩౦½. తవ కుక్షౌ మహాభాగే సుపుత్త్ర స్సుమహాబలః, మహావీర్యో మహాతేజా అచిరా త్సంజనిష్యతి, గరేణ సహిత శ్శ్రీమా న్మా శుచః కమలేక్షణే. ౩౨. చ్యవనం తు నమస్కృత్య రాజపుత్త్రీ పతివ్రతా, పతిశోకాతురా తస్మా త్పుత్త్రం దేవీ వ్యజాయత. ౩౩. సపత్న్యా తు గర స్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా, సహ తేన గరేణైవ జాత స్స సగరోఽభవత్. ౩౪. సగరస్యాసమంజస్తు అసమంజా త్తథాంశుమాన్, దిలీపోంఽశుమతః పుత్త్రో దిలీపస్య భగీరథః. ౩౫. భగీరథా త్కకుత్స్థశ్చ కకుత్స్థస్య రఘు స్సుతః. ౩౫½. రఘోస్తు పుత్త్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః, కల్మాషపాదో హ్యభవ త్తస్మా జ్జాతస్తు శంఖణః. ౩౬½. సుదర్శన శ్శంఖణస్య అగ్నివర్ణ స్సుదర్శనాత్, శీఘ్రగ స్త్వగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగస్య మరు స్సుతః, మరోః ప్రశుశ్రుక స్త్వాసీ దంబరీషః ప్రశుశ్రుకాత్. ౩౭. అంబరీషస్య పుత్త్రోఽభూ న్నహుషః పృథివీపతిః, నహుషస్య యయాతిస్తు నాభాగస్తు యయాతిజః. ౩౯. నాభాగస్య బభూవాజో అజాద్దశరథోఽభవత్, అస్మా ద్దశరథా జ్జాతౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౪౦. ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పరమధర్మిణాం, ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినామ్, రామలక్ష్మణయో రర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప, సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతు మర్హసి. ౪౧.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తతితమ స్సర్గః.

దిత్యర్థః. ౨౮½. ౨౯½. కాళిందీతి సగరాముపయుక్తవత్యా నామ-ఉపాగమ్య శరణం గత్వా-అభ్యవాదయత్ శుశ్రూషతే స్మ. ౩౦. సః పుత్త్రేప్సుం అప్రతిబంధపుత్త్రేప్సుం-పుత్త్రజన్మని పుత్త్రోత్పత్తివిషయే. ౩౦½. గరేణ సపత్నీప్రయుక్తేన-మాశుచః గరప్రయోగనిమిత్తం శోకం మా కుర్విత్యర్థః. ౩౨. పతిశోకేతి. అనేన తదనంతర మేవ దైవాత్ పతిర్మృత ఇతి గమ్యతే-తస్మాచ్చ్యవనానుగ్రహాత్. ౩౩. సపత్న్యేతి. అత్ర య ఇత్యనుసంధేయం-జాత ఇత్యనంతరం తేనేత్యనుసంధేయం. ౩౪. ౩౫½. ప్రవృద్ధ ఇతి-పూర్వం ప్రవృద్ధాఖ్యః - తతో వసిష్ఠశాపాత్-పురుషాదకః రాక్షసభూతః-తతః వసిష్ఠం ప్రతిశాపాయోద్ధృతజలస్య స్వభార్యానునయాత్ స్వపదప్రక్షేపేణ కల్మాషపాదాఖ్యః. ౩౬½—౩౭. నహుషయయాతీ చంద్రవంశ్యాభ్యామన్యౌ-అత్ర పురాణే క్రమవైషమ్యం కల్పభేదాదితి జ్ఞేయం. ౩౯. ౪౦. ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య వంశేన విశుద్ధానాం-రాజ్ఞామితి సంబంధే షష్ఠీ-వరయ ఇతి-వరణస్య పురోహితకృత్యత్వాదితి భావః-సదృశే ఇతి జీబభావ ఆర్షః. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తతితమస్సర్గః.

వాదయత్ శుశ్రూషతే స్మ. ౩౦. సతామితి. పుత్త్రజన్మని పుత్త్రజన్మవిషయే. ౩౦½. తవేతి. గరేణ సపత్నీప్రయుక్తేన గరేణ - తస్యోపపత్తి ర్నభవతీతి గమ్యతే - జాత స్స వంశకరో భవిష్యతి అతః మాశుచః. ౩౨. చ్యవనమితి. తస్మాత్ చ్యవనప్రసాదాత్. ౩౫½. రఘోరితి. ప్రవృద్ధః ప్రవృద్ధాఖ్యః - పురుషాదకః రాక్షసః వసిష్ఠశాపాదితి భావః - తతః వసిష్ఠస్య ప్రతిశాపప్రదానార్థ ముద్ధృతస్య జలస్య స్వపత్న్యా మదయంత్యా అనునయేన స్వపాదయో రేవ విసర్జనాత్ కల్మాషపాదశ్చాభూదితి భావః. ౪౦. ఆదీతి. ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య విశుద్ధవంశానాం - వీరాణాం సత్యవాదినా మితి సంబంధే షష్ఠీ. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమస్సర్గః.

ఏవం బ్రువాణం జనకః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, శ్రోతు మర్హసి భద్రం తే కులం నః పరికీర్తితం. ౧. ప్రదానే హి మునిశ్రేష్ఠ కులం నిరవశేషతః, వక్తవ్యం కులజాతేన తన్నిబోధ మహామునే, రాజాభూ త్త్రిషు లోకేషు విశ్రుత స్స్వేన కర్మణా, నిమిః పరమధర్మాత్మా సర్వసత్త్వవతాం వరః. ౩. తస్య పుత్త్రో మిథిర్నామ మిథిలా యేన నిర్మితా, ప్రథమో జనకో నామ జనకా దప్యుదావసుః. ౪. ఉదావసోస్తు ధర్మాత్మా జాతో వై నందివర్ధనః, నందివర్ధనపుత్త్రస్తు సుకేతుర్నామ నామతః. ౫. సుకేతోరపి ధర్మాత్మా దేవరాతో మహాబలః, దేవరాతస్య రాజర్షే ర్బృహద్రథ ఇతి స్మృతః. ౬. బృహద్రథస్య శూరోభూ న్మహావీరః ప్రతాపవాన్, మహావీరస్య ధృతిమాన్ సుధృతి స్సత్యవిక్రమః. ౭. సుధృతే రపి ధర్మాత్మా దృష్టకేతు స్సుధార్మికః, దృష్టకేతోస్తు రాజర్షే ర్హర్యశ్వ ఇతి విశ్రుతః. ౮. హర్యశ్వస్య మరుః పుత్త్రో మరోః పుత్త్రః ప్రతీంధకః, ప్రతీంధకస్య ధర్మాత్మా రాజా కీర్తిరథ స్సుతః. ౯. పుత్త్రః కీర్తిరథస్యాపి దేవమీఢ ఇతి స్మృతః, దేవమీఢస్య విబుధో విబుధస్య మహీధ్రకః. ౧౦. మహీధ్రకసుతో రాజా కీర్తిరాతో మహాబలః, కీర్తిరాతస్య రాజర్షే ర్మహారోమా వ్యజాయత. ౧౧. మహారోమ్ణస్తు ధర్మాత్మా స్వర్ణరోమా వ్యజాయత, స్వర్ణరోమ్ణస్తు రాజర్షే ర్హ్రస్వరోమా వ్యజాయత. ౧౨. తస్య పుత్త్రద్వయం జజ్ఞే ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః, జ్యేష్ఠోహం మనుజో భ్రాతా మమ వీరః కుశధ్వజః. ౧౩. మాం తు జ్యేష్ఠం పితా రాజ్యే సోభిషిచ్య నరాధిపః, కుశధ్వజం సమావేశ్య భారం మయి వనం గతః. ౧౪. వృద్ధే పితరి స్వర్యాతే ధర్మేణ ధుర మావహం, భ్రాతరం దేవసంకాశం స్నేహా త్పశ్యన్ కుశధ్వజం. ౧౫. కస్యచి త్త్వథ కాలస్య సాంకాశ్యా దగమ త్పురాత్, సుధన్వా వీర్యవాన్ రాజా మిథిలా మవరోధకః. ౧౬. స చ మే ప్రేషయామాస

ఏవం వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనక స్స్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రతి జానీత ఏకసప్తతితమే - ఏవం బ్రువాణమిత్యాది. ౧. ౨. సత్త్వవతాం బలవతాం. ౩. ప్రథమ ఇతి - మిథిమారభ్యాస్మాకం జనకసంజ్ఞేతి భావః. ౪—౬. సుధృతి రిత్యన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనార్థం విశేషణద్వయం. ౭—౧౩. భారం భరణీయం పోషణీయ మితి యావత్. ౧౪. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫. కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చి త్కాలే గతే - అవరోధకః - అవరోద్ధు

ఏవమితి. ౧. ప్రదానఇతి. కులజాతేన సత్కులప్రసూతేన ప్రదానే కన్యాప్రదానే విషయే కులం వక్తవ్యం. ౩. తస్యేతి. ప్రథమో జనకః-తత ఆరభ్య జనకశబ్దవాచ్యాః. ౪.*తి. నామ ప్రసిద్ధం-నామతః సుకేతు రిత్యర్థః. ౫—౧౨. *తి. తస్య హ్రస్వరోమ్ణః-జ్యేష్ఠోఽహం మమానుజః కుశధ్వజః. ౧౩. మాంత్వితి. కుశధ్వజం భారం భరణీయ మితి యావత్.* తి. యద్వా-కుశధ్వజం,భారం రాజ్యభారంచ మయి సమావేశ్య స్థాపయిత్వా వనం గత ఇత్యన్వయః. ౧౪. వృద్ధఇతి. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫. కస్యేతి. తస్యాప్రదానాత్ తస్య ఉభయస్య అప్రదానాత్.* తి. సాంకాశ్య మితి సుధన్వనగరనామ అవరోధకోఽగమత్-అవరోద్ధు మాగతవా నిత్యర్థః. ౧౬. * తి. శైవం ధనుః సీతా

శైవం ధను రనుత్తమం, సీతా కన్యా చ పద్మాక్షీ మహ్యం వై దీయతా మితి. ౧౭. తస్యాప్రదానా ద్బ్రహ్మర్షే యుద్ధ మాసీ న్మయా సహ, సహతో౽భిముఖో రాజా సుధన్వా తు మయా రణే. ౧౮. నిహత్య తం మునిశ్రేష్ఠ సుధన్వానం నరాధిపం, సాంకాశ్యే భ్రాతరం వీర మభ్యషించం కుశధ్వజం. ౧౯. కనీయానేష మే భ్రాతా అహం జ్యేష్ఠో మహామునే, దదామి పరమప్రీతో వధ్వౌ తే మునిపుంగవ. ౨౦. సీతాం రామాయ భద్రం తే ఊర్మిళాం లక్ష్మణాయ చ. ౨౦౪. వీర్యశుల్కాం మమ సుతాం సీతాం సురసుతోపమాం, ద్వితీయా మూర్మిళాం చైవ త్రిర్దదామి నసంశయః, (దదామి పరమప్రీతో వధ్వౌ తే రఘునందన). ౨౧౪. రామలక్ష్మణయోః రాజన్ గోదానం కారయస్వహ, పితృకార్యంచ భద్రం తే తతో వైవాహికం కురు. ౨౨౪. మఘాహ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యా ముత్తరే రాజన్ తస్మిన్ వైవాహికం కురు, రామలక్ష్మణయోః

మిత్యర్థః-తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా మితి ణ్వుల్. ౧౬. ౧౭. తస్య సుధన్వనః అప్రదానాత్ సీతాధనుషో రప్రదానాత్. ౧౮.౧౯. తే వధ్వౌ దదామి స్నుషాత్వేన దదామి-వసిష్ఠేన వరణా త్తే దదామీత్యుక్తం వ్యవస్థయా దర్శయతి సీతా మిత్యర్ధేన.-౨౦౪. ఉక్త మర్థం సనిమిత్త ముపపాదయతి-వీర్యేతి. వీర్యశుల్కా మిత్యేత దూర్మిళాయా అపి విశేషణం-యద్యపి రామేణైవ ధనుర్భంగః కృతః-తథాపి తాదృశశక్తే ర్లక్ష్మణేపి దర్శనా త్తద్వీర్య మేవోర్మిళాయా అపి శుల్క మిత్యర్థః-ఊర్మిళా-జనకస్యౌరసపుత్రీ-త్రిః త్రివారం త్రిభిః కరణైర్వా. ౨౧౪. గోదానం నామ-వివాహపూర్వ సమయ నియతం కించిత్కర్మ-గావః కేశాః దోః పాదమూలరోమాణిచ యత్ర ఖండ్యంతే-తదేతత్ గోదానం నామ - సమావర్తనాఖ్యం కర్మేత్యాహుః - వైవాహికం పితృకార్యం నాందీ శ్రాద్ధం. ౨౨౪. తృతీయే భావిని ఫల్గున్యాం ఫల్గున్యాఖ్యాకే ఉత్తరే ఉత్తరనక్షత్రే - వైవాహికం వివాహప్రయోజనం - తదస్య ప్రయోజన మితి ఠక్-దానం గోభూతిల హిరణ్యాదిదానం-సుఖోదయం సుఖోదర్కం - వధూవరయో రతిశయావహ మిత్యర్థః - కార్యమితి సామాన్యోక్త్యా మయాపి కన్యార్థం క్రియత ఇతి సూచితం - కన్యాదానే ఉత్తరఫల్గున్యాః ప్రశస్త్వ ముక్తం జ్యోతిషే - 'త్రీణ్యుత్తరాణ్యపి తథార్కమఘానురాధా మూలాంత్యసోమ కమలోద్భవ భాన్యు

చ కన్యా మహ్యం దీయతా మితి దూతాన్ ప్రేషయామాసేత్యన్వయః. ౧౭.౧౮. * తి. సాంకాశ్యే సుధన్వనగరే. ౧౯. ౨౦. వీర్యశుల్కామితి. త్రిర్దదామి త్రిభిః కరణైర్దదామీత్యర్థః. ౨౧౪. రామేతి. గోదానం వివాహాంగభూతం-వైవాహికం వివాహకాలే కర్తవ్యం-పితృకార్యం నాందీముఖం. ౨౨౪. మఘేతి. అద్య మఘానక్షత్రం ఆగామిని తృతీయదివసే-ఉత్తరే ఉత్తరఫల్గున్యాఖ్యే నక్షత్రే వైవాహికం వివాహకర్మ కురు-సుఖోదయం సుఖోదర్కం. తి. యద్యప్యుత్తరాఫల్గునీ సీతాయా జన్మర్క్షం తథాపి తదృక్షే ప్రథమచరణం విహాయ తజ్జన్మకాలత్వేన తస్యాః కన్యారాశిత్వాత్-తృతీయైకాదశరూపభకూటశుద్ధే స్తస్య నదోషః-భకూటశుద్ధౌ తన్నదుష్టమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధం-కించ ఏకనాడీదోషేణ చ సీతారామయో ర్వియోగ ఇతి ధ్యేయం. ఫల్గున్యాం పూర్వఫల్గునీనక్షత్రే-ఉత్తరే శ్వస్తే ఇతివ్యాఖ్యానే-సీతాయా ద్వాదశ శ్చంద్రో భవతి-తత్ర వివాహో౽నుచిత ఏవ. ౨౮. ఇతి శ్రీ

రాజన్ దానం కార్యం సుఖోదయం. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

త ముక్తవంతం వైదేహం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఉవాచ వచనం వీరం వసిష్ఠసహితో నృపం. ౧. అచింత్యా న్యప్రమేయాని కులాని నరపుంగవ, ఇక్ష్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యో౽స్తి కశ్చన. ౨. సదృశో ధర్మసంబంధ స్సదృశో రూపసంపదా, రామలక్ష్మణయో !రాజన్ సీతా చోర్మిళయా సహ. ౩. వక్తవ్యం చ నరశ్రేష్ఠ శ్రూయతాం వచనం మమ. ౩౺ భ్రాతా యవీయాన్ ధర్మజ్ఞ ఏష రాజా కుశధ్వజః, అస్య ధర్మాత్మనో రాజన్ రూపేణాప్రతిమం భువి, సుతాద్వయం నరశ్రేష్ఠ పత్న్యర్థం వరయామహే. ౫. భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్యచ ధీమతః, వరయామ స్సుతే రాజన్ తయో రర్థే మహాత్మనోః. ౬. పుత్రా దశరథస్యేమే రూపయౌవనశాలినః, లోకపాలోపమా స్సర్వే దేవతుల్య పరాక్రమాః. ౭ ఉభయో రపి రాజేంద్ర సంబంధేనానుబధ్యతాం, ఇక్ష్వాకోః

ద్యూ'సీతి. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థే కుశధ్వజసుతావరణం గోదానకరణం చ ద్విసప్తతితమే - త ముక్తవంత మిత్యాది నృపం జనకం. ౧. అచింత్యానీత్యాది. అచింత్యాని ఆశ్చర్యభూతాని అప్రమేయాని అపరిచ్ఛేద్యమహిమాని - ఏషాం ఇక్ష్వాకువిదేహానాం తుల్యః కశ్చన నాస్తి యతః - అతః కారణా దచింత్యత్వ మప్రమేయత్వం చేతి భావః. ౨. సదృశ ఇతి. సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః ధర్మేణ సంబంధః - యానసంబంధ ఇతి యావత్ - సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః - యద్వా - అయం కరిష్యమాణో ధర్మసంబంధః - సదృశః ఉభయకులసదృశః - రూపసంపదాచ సదృశః - తుల్యరూపయో ర్వివాహ ఇత్యర్థః - అత్ర హేతు మాహ - రామేతి సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్యత స్సదృశేత్యనుషంగః యద్వా - సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోః - చకారా ద్రామలక్ష్మణౌ చ సీతోర్మిళయోః - రూపసంపదా సదృశః - శకారాంతే బహువచనం - అత స్సదృశో ధర్మసంబంధ ఇత్యర్థః. ౩. వక్తవ్యంచేతి. అన్యద్వక్తవ్యం కించి దస్తి తదపి శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౩౺.౫. పత్న్యర్థ మిత్యుక్తం - కయో రిత్యాకాంక్షాయాం తదుపపాదయ న్నాహ - భరతస్యేతి. భరతస్య శత్రుఘ్నస్య చ తయో రుభయో రర్థ ఇత్యన్వయః. ౬. ౭. ఉభయో రితి. ఉభయో ర్యువయో

మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

* తి. తమితి. వీరం జనకం. ౧. తి. ఏషాం తుల్యః పరస్పరవ్యతిరేకేణాపరో నాస్తి. ౨. సదృశ ఇతి. సీతాచ ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్-అయం ధర్మసంబంధః సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః. ౩. వక్తవ్యమితి. కించిదన్య ద్వక్తవ్య మస్తి తచ్ఛ్రూయతాం. ౪—౬. * తి. దశరథపుత్రేషు న కస్మి న్నపి వరగుణన్యూనతేత్యాహ-పుత్రా ఇతి. ౭. ఉభయో రితి. పుణ్యా

కుల మవ్యగ్రం భవతః పుణ్యకర్మణః. ౮. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా వసిష్ఠస్య మతే తదా, జనకః ప్రాంజలి ర్వాక్య మువాచ మునిపుంగవౌ. ౯. కులం ధన్య మిదం మన్యే యేషాం నో మునిపుంగవౌ, సదృశం కులసంబంధం యదాజ్ఞాపయథ స్స్వయం. ౧౦. ఏవం భవతు భద్రం వః కుశధ్వజసుతే ఇమే, పత్న్యౌ భజేతాం సహితౌ శత్రుఘ్న భరతావుభౌ. ౧౧. ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసృణాం మహామునే, పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారో రాజపుత్రా మహాబలాః. ౧౨. ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా వచ స్సౌమ్యం ప్రత్యుత్థాయ కృతాంజలిః, ఉభౌ మునివరౌ రాజా జనకో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౪. పరో ధర్మః కృతో మహ్యం

స్సంబంధేన కులద్వయ మప్యనుబధ్యతా మిత్యర్థః - భవతః కుల మిత్యనుకర్షః-అవ్యగ్రం నిర్దోషం-అన్యోన్యసంబంధేనాన్యోన్య ముత్కర్షం ప్రాప్నుయా దిత్యర్థః. ౮. వసిష్ఠస్య మతే-వసిష్ఠాభిమతే ఇత్యర్థః. ౯. కులమితి. యద్యస్మాత్ మునిపుంగవౌ యువాం-ఏషాం నః కులసంబంధం ఇక్ష్వాకువంశేన యానసంబంధం - స్వయం శిష్యముఖం వినా ఆజ్ఞాపయథః - తస్మా త్తేషాం నః ఇదం కులం-ధన్యం భాగ్యశాలీతి మన్యే. ౧౦. పత్న్యౌ భజేతాం పత్నీత్వేన భజేతాం - సహితౌ సదా సహచరౌ. ౧౧. ఏకాహ్నేతి. ఏకాహ్నా త్యజభావఆర్షః - సప్తమ్యర్థే తృతీయా. చతసృణా మితి-ఛందస్యుభయథేతి పక్షేతి దీర్ఘః. ౧౨. ఉత్తరే ఫల్గునీభ్యా ముపలక్షితయో ర్దివసయోః ఉత్తరస్మిన్ దివసే - ఇత్తరఫల్గున్యా మిత్యర్థః - యద్వా - ఫల్గునీభ్యా మితి సప్తమ్యర్థే చతుర్థీ - ఫల్గున్యా ముత్తరే - ఫల్గున్యాఖ్యే ఉత్తరనక్షత్ర ఇత్యర్థః - ప్రశస్తతాయాం హేతుః భగ ఇతి-భగః ప్రజాపతిః - ప్రజోత్పత్తిసాధనయోనిలింగాధిష్ఠాతా దేవతా నను. శ్లో. 'ఏకస్మింస్తు గృహే కుర్యా దేకామేవ శుభక్రియాం, అనేకాం యస్తు కురుతే స నాశ మధిగచ్ఛతీ'తి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ఏకగృహే నేకోత్సవనిషేధో దృశ్యత ఇతి చేత్ - మతాంతరే ఏకగృహే భ్రాతౄణా మేకదోత్సవస్య విహితత్వాత్. ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే - 'భిన్నోదరోదయవతా ముద్వాహే కల్పయేత్ పృథగ్వేదిం, ఏకగృహే జగు ర్వార్యామంటప మేకం పరాశరేణోక్త' మితి. నన్వేవ మపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః కథం ఏకదా వివాహః - 'ఏకమాతృప్రసూతానా మేకస్మిన్నేవ వత్సరే, వివాహం మౌంజిబంధంచ చూడాకర్మ న కారయే' దితి నిషేధా దితి చేత్ - సత్యం - ఏకస్మిన్ దినేతు కర్తవ్య ఏవ - ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే 'భ్రాతృద్వయే స్వస్రయుగే తథా, సమానాశ్చ క్రియాః కుర్యు ర్మాతృ[illegible], ఏకస్మిన్ దివసే త్వేకలగ్నే భిన్నాంశకేతయోః, ఏకగర్భోదయవతో ర్ద్వివాహ శ్శుభకృ ద్భ్రాతృ[illegible]త్యేకోదరయో రప్యేకగృహే వివాహకరణవచనం ద్రష్టవ్యం. ౧౩. ప్రత్యుత్థా

కర్మణో భవతః కులం - అవ్యగ్రం ఇక్ష్వాకుకులంచ - ఉభయో స్సంబంధేన కులద్వయ మనుబధ్యతాం. తి. ఉభయో [illegible]త్రో స్సంబంధేన ఇక్ష్వాకుకుల మనుబధ్యతాం-తత్రచ సంబంధే పుణ్యకర్మణో భవతః అవ్యగ్ర[illegible]దిత్తం భవత్వితి శేషః-కథ మీదృశేన మహారాజేన యుగప న్మయా సంబంధచతుష్టయం కార్య మితి చింతా మాస్త్విత్యర్థః ౮—౧౦. తి. అత్ర క్రమే-నతాత్పర్యం. ౧౧. ౧౨. ఉత్తరఇతి ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గున్యోః - వైవాహికం ప్రశంసంతి. ప్రశస్త మితి వదంతి - యత్ర ఫల్గుని నక్షత్రే భగః ప్రజాపతి ర్దేవతా. ౧౩. ఏవముక్త్వేతి. ఏవ ముక్త్వా-ప్రత్యుత్థాయ ఆసనాదు

శిష్యోఽస్మి భవతో స్సదా. ౧౮౪. ఇమాన్యాసనముఖ్యాని ఆసాతాం మునిపుంగ వౌ, యథా దశరథస్యేయం తథాయోధ్యాపురీ మమ, ప్రభుత్వే నాస్తి సందే హో యథార్హం కర్తు మర్హథ. ౧౬. తథా బ్రువతి వైదేహే జనకే రఘునందనః, రాజా దశరథో హృష్టః ప్రత్యువాచ మహీపతిం. ౧౭. యువా మసంఖ్యేయ గుణౌ భ్రాతరౌ మిథిలేశ్వరౌ, ఋషయో రాజసంఘాశ్చ భవద్భ్యా మభిపూజి తాః. స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గమిష్యామి స్వ మాలయం, శ్రాద్ధకర్మాణి సర్వాణి విధాస్యామీతి చాబ్రవీత్. త మాపృష్ట్వా నరపతిం రాజా దశరథ స్త దా, మునీంద్రౌ తౌ పురస్కృత్య జగామాశు మహాయశాః. ౨౦. సగత్వా నిల యం రాజా శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః, ప్రభాతే కాల్య ముత్థాయ చక్రే గో దాన ముత్తమం. ౨౧. గవాం శతసహస్రాణి బ్రాహ్మణేభ్యో నరాధిపః, ఏకైక శో దదౌ రాజా పుత్రా నుద్దిశ్య ధర్మతః. ౨౨. సువర్ణశృంగా స్సంపన్నా స్సవ త్సాః కాంస్యదోహనాః, గవాం శతసహస్రాణి చత్వారి పురుషర్షభః, విత్తమ న్యచ్చ సుబహు ద్విజేభ్యో రఘునందనః, దదౌ గోదాన ముద్దిశ్య పుత్రాణాం

య-ఆదరాతిశయేనేతి భావః. ౧౮. పరోధర్మః కన్యాప్రదానరూపః. ౧౮౪. ఇమానీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః మద్భ్రాతుః మమ దశరథస్యచ యాన్యాసనముఖ్యాని సింహాసనాదీని - తాని యు వా మాసాతాం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః-వినయాయ ప్రథమపురుషోవా-రాజ్యత్రయ మపి యుష్మ దీయ మిత్యర్థః - నను దశరథసింహాసనం కథం త్వయా శక్యం దాతుం తత్రాహ - యథేతి. ఇయం మిథిలా - యథా దశరథస్యేష్టవినియోగార్హా తథా అయోధ్యా చ మమ - తథాచ యువయోః ప్రభుత్వే సందేహో నాస్తి - అతో యథార్హం యథోచితం ప్రభుత్వం కర్తు మర్హథ - పూజా యాం బహువచనం - వయం సర్వే భవదధీనాః - యూయ మేవాస్మాకం త్రయాణాం హిత ముపదిశ్య యథోచితం ప్రకృతకార్యం కర్తు మర్హథేత్యర్థః. ౧౬. హృష్టఇతి. ఏవ మేకవాక్యవాదేనేతి శేషః. ౧౭—౨౦. కాల్యం కాలే కర్తవ్యం గోదానం సమావర్తనం. ౨౧. తదంగదానాన్యాహ - గవామిత్యాది. ౨౨. సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః - కాంస్యదో

త్థాయ - వాక్య మబ్రవీత్. ౧౮౪. ఇమానీత్యాది. ఆసనశబ్దేన దశరథజనకకుశధ్వజానాం రాజ్యాని లక్ష్యంతే - భవంతౌ ఆసనాని ఆసాతాం పరిపాలయేతాం - రాజ్యత్రయ మపి భవదధీన మిత్యర్థః- దశరథరాజ్యం త్వయా కథం నియుజ్య ఇత్యత్రాహ - యథేతి-ఇయం మిథిలా [illegible]థా దశరథస్య- తథా మమ అయోధ్యా - యథార్హం కర్తు మర్హథ వయం సర్వేభవదధీనా య[illegible] కరు[illegible] థేత్యర్థః. ౧౬. ౧౭. తి. ఋషిరూపా భవద్వంశ్యా రాజసంఘా స్తే భవద[illegible] రతస్యేతి. భరతస్య అనేన వినయేన సర్వోత్కర్షం ప్రాపితాః..భవద్వంశ ఏవైవం వినీతోనాయ మ[illegible] ఉభయో ర్యువయో[illegible] తిభావః-క్షత్రియత్వేపి ప్రతిగ్రహీతృత్వా ద్దాతరి జనకే ఆశీః స్వస్తీత్యాది.౨౦.[illegible]వ్యాఖ్యా[illegible] కాలే కర్తవ్యం.౨౨.సువర్ణేతి. యాః సువర్ణశృంగా స్సంపన్నాః క్షీరసంపన్నా[illegible] కాంస్యమయాని దోహనపాత్రాణి యాసాం తాసాం గవాం - చత్వారి[illegible]పకోనాస్తి[illegible] ౧౩. [illegible] పేణ దత్వా గోదాన ముద్దిశ్య విత్తం దక్షిణాత్వేన దదౌ - సుబహు [illegible] ధర్మసంబం[illegible] గోదానం తదాఖ్యం కర్మవిశేషం. 'గోదానం చౌళవ త్కార్యం షోడశేఽబ్దే తియుతాం. [illegible] వేశనం నాస్తి శ్మశ్రూణాం ముండనం భవేత్, స్నాత్వాచ వాగ్యత స్తిష్ఠ న్నహాశ్శేషం రితి. [illegible]

పుత్రవత్సలః. ౨౪. ససుతైః కృతగోదానై ర్వృతస్తు నృపతి స్తదా, లోకపాలై రివాభాతి వృత స్సౌమ్యః ప్రజాపతిః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

యస్మింస్తు దివసే రాజా చక్రే గోదాన ముత్తమం, తస్మింస్తు దివసే శూరో యుధాజిత్సముపేయివాన్. ౧. పుత్రః కేకయరాజస్య సాక్షా ద్భరత మాతులః, దృష్ట్వా పృష్ట్వా చ కుశలం రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. కేకయాధిపతీ రాజాస్నేహా త్కుశల మబ్రవీత్, యేషాం కుశలకామోఽసి తేషాం సంప్రత్యనామయం. 3. స్వస్రీయం మమ రాజేంద్ర ద్రష్టుకామో మహీపతిః, తదర్థ ముపయాతోఽహ మయోధ్యాం రఘునందన ౪. శ్రుత్వాత్వహ మయోధ్యాయాం వివాహార్థం తవాత్మజాన్, మిథిలాముపయాతాం స్తు త్వయా సహ మహీపతే, త్వరయాభ్యుపయాతోఽహం ద్రష్టుకామ స్స్వసు స్సుతం. ౫. అథ రాజా దశరథః ప్రియాతిథి ముపస్థితం, దృష్ట్వా పరమసత్కారైః పూజార్హం సమపూజయత్. ౬. తత స్తా ముషితో రాత్రిం సహపుత్రై ర్మహాత్మభిః, ప్రభాతే పున రుత్థాయ కృత్వా కర్మాణి కర్మవిత్, ఋషీం స్తదా పురస్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్. ౭. యుక్తే ముహూర్తే విజయే సర్వాభరణభూషితైః, భ్రాతృభి స్సహితో రామః

హనాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః - సుబహు అన్యద్విత్తం చ. ౨౪. సౌమ్యః సుప్రసన్నచిత్తః. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

అథ సీతావివాహ స్త్రిసప్తతితమే - యస్మిన్నిత్యాది. ౧. సాక్షాత్పదేన భిన్నోదర మాతులో ప్యస్తీతి గమ్యతే. ౨. కేకయాధిపతిః స్వపితా - అనామయం కుశలం - విద్యత ఇతి శేషః. 3. స్వసు రపత్యం స్వస్రీయః. ౪—౬. యజ్ఞవాటం యజ్ఞవాటసమీపం - అత్ర యజ్ఞవాటశబ్దేనోత్సవశాలోచ్యతే - పూర్వం యజ్ఞస్యాంత ఇత్యుక్తత్వేన యజ్ఞస్య సమాప్తత్వాత్ - ఉత్తరసర్గే దశరథానుయానోక్తేశ్చ. ౭. యుక్తే వివాహానురూపే - విజయే విజయావహే - నతు విజయాఖ్యే-

---

ఆదిత్యేఽస్తమితే వాచం విసృజేతాంతికే గురోః. అహం వరం దదామీతి దద్యాద్గోమిథునం తత' [illegible]శ్వలాయనకారికాయాం - ఇదం సమావర్తనపూర్వాంగం, 'వేదం వ్రతాని వా పారం నీత్వా [illegible] గురవే తు వరం దత్వా స్నాయీత తదనుజ్ఞయే' తి యాజ్ఞవల్క్యస్మృతేః. [illegible]రతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ [illegible]ప్తతితమస్సర్గః.

య[illegible] పాలికాభిః మంగ[illegible] ప్రపామధ్యే యజ్ఞ[illegible] [illegible]పః - వేదిం వివా[illegible]

* అచ్ఛిద్రకుంభైరితి పాఠాన్ - దశరథ మితి శేషః. ౧. ౨. కేకయాధిపతి రితి. అస్మత్పితా కేక[illegible]త్రిభి రిత్యార్షం. ౨. [illegible]వం కుశల మబ్రవీత్ - నతు భయాదితి భావః - యేషా మస్మాకం కుశల[illegible] మనామయం కుశలం విద్యత ఇతిచాబ్రవీత్. 3. స్వస్రీయమితి. మమ [illegible]ముఖం స్థితా ఇయం [illegible] భర్త స్సోఽనయాత్రిం భరతం. ౪—౬. * తతఇతి. యజ్ఞవాటం యజ్ఞవాటసమీప ముపా[illegible] [illegible]మితే సుప్రవేశయామాసేతి తత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౭. యుక్త ఇత్యాదిసార్ధశ్లో[illegible]

కృతకౌతుకమంగళః, వసిష్ఠం పురతః కృత్వా మహర్షీ నపరానపి. ౯. (పితు స్స మీప మాశ్రిత్య తస్థౌ భ్రాతృభి రావృతః) వసిష్ఠో భగవా నేత్య వైదేహ మిద మబ్రవీత్. ౧౦. రాజా దశరథో రాజన్ కృతకౌతుకమంగళైః, పుత్త్రై ర్నరవర శ్రేష్ఠ దాతార మభికాంక్షతే. ౧౧ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం సర్వార్థాః ప్రభవం తిహి, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ కృత్వా వైవాహ్య ముత్తమం. ౧౨. ఇత్యుక్తః పరమోదారో వసిష్ఠేన మహాత్మనా, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః వాక్యం పరమధర్మ విత్. ౧౩. కస్స్థితః ప్రతిహారో మే కస్యాజ్ఞా సంప్రతీక్ష్యతే, స్వగృహే కో విచారోఽస్తి యథా రాజ్య మిదం తవ. ౧౪. కృతకౌతుకసర్వస్వా వేదిమూల ముపాగతాః, మమ కన్యా మునిశ్రేష్ఠ దీప్తా వహ్నే రివార్చిషః. ౧౫. సజ్జోఽహం త్వత్ప్రతీక్షోఽస్మి వేద్యా మస్యాం ప్రతిష్ఠితః. అవిఘ్నం కురు తాం రాజ కిమర్థ మవలంబతే. ౧౬. తద్వాక్యం జనకేనోక్తం శ్రుత్వా దశరథ స్తదా, ప్రవేశయామాస సుతాన్ సర్వా నృషిగణా నపి. ౧౭. తతో రాజా విదేహానాం వసిష్ఠ మిద మబ్రవీత్, కారయస్వ ఋషే సర్వ మృషిభి స్సహ ధార్మిక, రామస్య లోకరామస్య క్రియాం వైవాహికీం విభో. ౧౮. తథేత్యుక్త్వా తు జనకం వసిష్ఠో

తస్యాపరాహ్ణికత్వాత్ - ముహూర్తశబ్దస్య ఘటికాద్వయపరత్వే విజయః పూర్వాహ్ణ ఏవ భవతి - పురతః కృత్వా ఉపాగమ దితి శేషః - కృతకౌతుకమంగళః కృతవివాహసూత్రబంధనరూపమంగళాచారః - 'కౌతుకం విషయాభోగే హస్తసూత్ర' ఇత్యమరః. ౯. ౧౦. దాతారమితి-త్వా మితి శేషః. ౧౧. దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యా మితి. యోగ ఇతి శేషః - సర్వార్థాః దానప్రతిగ్రహాదయః- వివాహ ఏవ వైవాహ్యం - కృత్వా - స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞారూపం. ౧౨. ౧౩. ప్రతిహారః ద్వారపాలః - కిమర్థం ద్రుత మాగమనం పరిహ్రియత ఇతి భావః - యథేతి - త్వదీయం రాజ్య మివ మదీయ మపి రాజ్యం తవైవ - తథాచ మద్గృహమాత్రస్య స్వీయత్వే కో విచార ఇత్యర్థః. ౧౪. కృతకౌతుకసర్వస్వాః - అనుష్ఠితవివాహోపయోగిసర్వమంగళాచారాః. ౧౫. అవిఘ్నం అవిళంబం - అవలంబతే విళంబతే. ౧౬. శ్రుత్వేతి. వసిష్ఠప్రేరితపురుషముఖా దిత్యర్థః. ౧౭. తతఇతి. లోకారమంతేఽస్మి న్నితి లోకరామః తస్య. ౧౮. తథేతి. ప్రపా పానీయశాలికా అభినవనాళికేరాదిపత్ర

కస్య ఉపాగమదితి పూర్వక్రియాపదేన సంబంధః - యుక్తే యోగ్యే [illegible]యాఖ్యే - కృతకౌతుకమంగళః కృతవివాహసూత్రమంగళాచారః. ౯. తి. * ఏత్య యజ్ఞ[illegible]టాంతరవ[illegible] వైదేహం. ౧౦. * తి. దాతారం దాతుస్తవాజ్ఞాం. ౧౧.* దాత్రితి.దాతృప్రతి[illegible]త స్యేతి. భరతస్య[illegible] పరస్పరానురూపాభ్యాం - వివాహ ఏవ వైవాహ్యం కన్యాప్రదానం కృత్వా [illegible]భయో ర్యువయో[illegible] తం ధర్మం దాతు రనురూపం ధర్మం. ౧౨. * తి. పరమోదారః పరమదాత[illegible]వ్యాఖ్యాయా[illegible]ర్థ [illegible]త్వేతి. ఇతి ప్రతిహారో ద్వారపాలః-యేన రాజాగమనం ప్రతిబధ్యత ఇతి శేషః-[illegible] తథా తవ. ౧౪. * తి. అపి చ కృతస్వకృత్యేన మయైవ యుష్మత్ప్రతీక్షా క్రియతే నాస్తి. [illegible] స్యది తి. వేదిమూలం వేదిసమీపం. * ౧౫. తి. త్వాం ప్రతీక్షత ఇతి త్వత్ప్రతి ధర్మసంబంధ[illegible] ౧౩. [illegible] బ్యతే - కిమర్థం ద్వార్యవస్థానేన విలంబ్యతే-భవతేతి శేషః. * ౧౭. తతఇతి. [illegible]తాం. ౪[illegible] అస్మిన్ రమంత ఇతి లోకరామః. ౧౮. తథేతి. ప్రపామధ్యే మంటపమధ్యే* అగ్ర[illegible] రితి. పు[illegible]

వ్యా—

భగవా నృషిః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య శతానందం చ ధార్మికం, ప్రపామధ్యే తు విధివ ద్వేదిం కృత్వా మహాతపః,అలంచకార తాం వేదిం గంధపుష్పై స్సమం తతః, సువర్ణపాలికాభిశ్చ ఛి(త్ర)ద్రకుంభైశ్చ సాంకురైః, అంకురాఢ్యై శ్శరావై శ్చ ధూపపాత్రై స్సధూపకైః, శంఖపాత్రై స్స్రువై స్స్రుగ్భిః పాత్రై రర్ఘ్యాభిపూరితైః, లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభి రక్షతై రభిసంస్కృతైః. ౨౫. దర్భై స్సమై స్సమా స్తీర్య విధివ న్మంత్రపూర్వకం, అగ్ని మాదాయ వేద్యాం తు విధిమంత్రపురస్కృతం, జుహావాగ్నౌ మహాతేజాః వసిష్ఠో భగవా నృషిః. ౨౬. తతస్సీతాం

❧ శ్రీ సీతావివాహమహోత్సవఘట్టః ❧

సమానీయ సర్వాభరణభూషితాం, సమక్ష మగ్నే స్సంస్థాప్య రాఘవాభిముఖే తదా, అబ్రవీ జ్జనకో రాజా కౌసల్యానందవర్ధనం. ౨౭. ఇయం సీతా మమసుతా

రచితమండప ఇత్యర్థః - సువర్ణపాలికాభిః - సాంకురాభి రితి. లింగవిపరిణామేనానుకృష్యతే - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖపాత్రైః - శంఖరూపపాత్రైః - స్రుక్స్రువౌ ఆజ్యహోమసాధనపాత్రవిశేషౌ - అర్ఘ్యాభిపూరితైః అర్ఘ్యార్థజలపూరితైః - లాజపూర్ణైః - పాత్రై రిత్యనుషజ్యతే - పాత్రీభిః కార్యాంతరోపయుక్తపాత్రాంతరైః - అభిసంస్కృతైః హరిద్రాలేపనాదిసంస్కారవద్భిః - అలంచకారేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౫. సమైః సమపరిమాణైః - అత్ర పాణిగ్రహణాత్ పూర్వం హోమః ఆభ్యుదయికః. ౨౬. ౨౭. అథ సౌందర్యాభిజాత్యాదినా సీతాయాః ప్రతిగ్రహార్హతాం వదన్ ప్రతిగ్రహ మనుజానాతి - ఇయ మితి. ఇయం-అపరిచ్ఛేద్య సౌందర్యసౌకుమార్యలావణ్యాదికం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - నకేవలం ప్రత్యక్షం సౌందర్యాదికం - ప్రత్యక్షదృష్టమప్యసుమానేన బుభుత్సమానస్యాయోనిజత్వేనానుమేయం చేత్యాహ - సీతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః-తజ్జన్యతయా తథా వ్యపదేశః - ఇయం సీతా-యా సిద్ధాశ్రమాత్ ప్రభృతి ధనుర్భంగాదినా కుతూహలగోచరతా మాసాదితా సేయం సీతా - యద్వా - సీతాదర్శనదశాయాం విద్యుత్స్ఫురణసమయ ఇవ క్వచిదప్యవయవప్రతిపత్త్యభావేన ససంభ్రమం రామం ప్రత్యాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా - 'ప్రాసాదే సా పథిపథిచ సా పృష్ఠత స్సా పుర స్సే' త్యుక్తరీత్యా - అనవరతభావనాప్రకర్షేణ సర్వత్ర సీతాయాః ప్రతీయమానత్వా దాహ ఇయం సీతేతి-యద్వా యథా రామ ఆత్మానం మానుషం మన్యతేఏవం సీతాపి-అతో రాఘవత్వే భవ త్సీతేత్యాహ-ఇయంసీతేతి-న కేవలం సౌందర్య మస్మ దపేక్షితం - కింత్వాభిజాత్యంచేత్యత్రాహ మమ సుతేతి - ఆచారప్రధానజనకకులజాతాయాః కిం

పాలికాభిః మంగళార్థం సువర్ణరచితాభిః - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖా ఇవ పాత్రాణి. * తి. ప్రపామధ్యే యజ్ఞశాలామధ్యే ఇతి కతకః-ప్రపామండప ఇత్యన్యే-తృష్ణాశామకత్వేన ప్రపాత్వారోపః - వేదిం వివాహవేదిం - ఇయం వేది రగ్న్యర్థా - చిత్రకుంభైః నానావర్ణాదియుతకుంభైః. * అచ్ఛిద్రకుంభైరితి పాఠే స్ఫుటనాదిదోషరహితైః స్వర్ణకుంభై రిత్యర్థ ఇతి కతకః - లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభి రిత్యార్షం.౨౫.సమైః సమప్రమాణైః. ౨౬.౨౭. ఇయం సీతేతి. తవ భుజవీర్యనిర్జితాతవాభిముఖం స్థితా ఇయం సీతా మమసుతేత్యాభిజాత్యకథనం - సహధర్మచరీతి యస్త్వయానుష్ఠేయో ధర్మ స్సోఽనయాసహ కర్తవ్య ఇత్యర్థః-ఏనాం ప్రతీచ్ఛ అంగీకురు-పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - గృహ్ణామి తే సుప్రజా స్త్వాయ హస్త' మితి మంత్రపూర్వకం పాణిం గృహాణేత్యర్థః-ఛాయేవాను

సహధర్మచరీ తవ, ప్రతీచ్ఛ చైనాం భద్రంతే పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా, పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా, ఇత్యుక్త్వా ప్రాక్షిప ద్రాజా మంత్రపూతం జలం తదా. ౨౬౭. సాధుసాధ్వితి దేవానా మృషీణాం వదతాం తదా,

వక్తవ్య మాభిజాత్య మితి భావః-యద్వా-మమ సుతా-మహతా తపసా రామ ఇతి వత్, తుభ్యం దాతుంవిరచితవివిధవ్రతోపవాసాదికస్య మమకన్యేత్యర్థః - అస్త్వియం సుందరీభోగార్థా - ధర్మాచరణార్థ మన్యయా భవితవ్య మితి మన్యేతేత్యత్రాహ సహధ్మచరీ తవేతి-భోగార్థేయమేవ ధర్మాచరణార్థాపీతిభావః-సమానోధర్మ స్సహధర్మః తం చరతీతి సహధర్మచరీ-'దోషోయద్యపి తస్య స్యాత్ సతామేతదగర్హిత' మితి వక్తుస్తవానురూపేయం-న కశ్చి న్నాపరాధ్యతీతి వక్తీతి భావః-ఏవం సౌందర్యాభిజాత్యధర్మాచరణశీలత్వాదిమత్త్వేపి త్వదనుమత్యభావా న్నైనాం ప్రతిగృహ్ణామీత్యత్రాహ ప్రతీచ్ఛచైనా మితి - ప్రతీచ్ఛ - గృహాణ-సీతాయా రామావినాభూతతయా తస్యాః ప్రదానానర్హత్వా ద్దదామీత్యనుక్తిః - భద్రంతే-స్వతస్సిద్ధాయాః కస్త్వం దాతు మితి రామః కుప్యేదితి సాంత్వయతి-యద్వా, నిరతిశయకన్యాలక్షణశాలిన్యా అస్యాః ప్రతిగ్రహే భవత స్సర్వాణి మంగళాని భవిష్యంతీత్యర్థః - యద్వా, అనురూపవధూవరయో స్సంయోగే దృష్టిదోషో భవిష్యతీతి మంగళ మాశాస్తే భద్రంత ఇతి-ఏవం మయానుజ్ఞాతే గాంధర్వరాక్షసాభ్యా ముద్వహేదితిభీతః ప్రాహ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి - యది కామయేత స్త్రీరేవ జనయేయ మిత్యంగుళీరేవ గృహ్ణీయాదిత్యాద్యుక్తకామవ్యావృత్తయే పాణి మిత్యుక్తం - ప్రణయధారాయాం పాదగ్రహణ మస్తు సంప్రతి పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి సాహిత్యకృతశోభావిశేషదర్శనాభిలాషేణోక్తం - బ్రాహ్మణస్యైవ పాణిగ్రహణం - క్షత్త్రియాదే శ్శరాదిగ్రహణం విహితం - అతః కథ మిదం సంగచ్ఛత ఇతి న శంకనీయం-తస్యా సవర్ణవిషయత్వాత్ - ఆహ మనుః - 'పాణిగ్రహణసంస్కార స్సవర్ణాసు ప్రదృశ్యతే, అసవర్ణాస్వయం జ్ఞేయో విధి రుద్వాహ కర్మణి. శరః క్షత్త్రియయా గ్రాహ్యః ప్రతోదో వైశ్యకన్యయా, వాసోదశా శూద్రయాతు వర్ణోత్కృష్టస్య వేదన' ఇతి. అత స్సర్వవర్ణానా మపి సవర్ణాసు పాణిగ్రహోస్త్యేవ, పతివ్రతేత్యాది - భవిష్యతీతి శేషః ప్రాక్షిపత్ - రామహస్త ఇతి శేషః. తనిశ్లోకీ. ఇయం నిరతిశయరూపవతీ - సీతేతి జన్మపరిశుద్ధి రుచ్యతే - మమ సుతేత్యావాసపరిశుద్ధిః - తవ సౌందర్య వాగురయా సర్వహృదయాకర్షకస్య - సహధర్మచరీ నిత్యం సహధర్మచారిణీ భవిష్యతీతి కాలవిశేషవిధానాభావాత్ నిత్యం సహధర్మచారిణ్యాః కిమిదం దాన మితి నకోపః కార్య ఇతి ప్రసాదం యాచతే భద్రంత ఇతి-మాసోత్సవాదిష్వర్చావిగ్రహ వివాహవత్ అవతారానుగుణవివాహాదికం నవిరుధ్యత ఇతి హృదయం-యద్వా - మత్తోపి ప్రేమాతిశయస్తవాపీతి - దృష్టిదోష పరిహారార్థం రక్షాం కరోతి-భద్రంత ఇతి - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి తాదృశావస్థానుభవేన నయనసాఫల్యం భజామ ఇతి భావః - ఆచార్యాస్తు ప్రకారాంతరేణ వ్యాచక్షతే - ఇయం - రూపౌదార్యగుణై రహ మేవ గరీయా నితి న తూష్ణీం స్థాతవ్యం ఏనా మపి పశ్య తుల్యశీలవయోవృత్తా మిత్యాద్యుక్తలక్షణవత్త్వా త్తవేయ మర్హతి - అతిశయాంతర మాహ సీతేతి అభిజాత్యాయోనిజత్వే అతిశయితే - ఇయం సీతా సువర్ణలతా భూమావేవ ఖలూత్పద్యతే - హిరణ్యవర్ణా ఖల్వియం - మమసుతా - 'జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతే' తి ప్రసిద్ధివిషగతా-నిత్యసంబద్ధా-భవత్వితి శేషః-ప్రాక్షిపత్ రామహస్త ఇతి శేషః.*తి. ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహాణ - తదుపయోగిత్వేన పాణినా పాణిం గృహ్ణీష్వ - పాణిగృహీతీహి సర్వథానతిక్రమణీయేతి ఏవ ముక్తం-ఛాయేవానుగతా భవిష్యతీత్యన్వయః.మంత్రపూతం కన్యాదానమంత్రేణపూతం.౨౬౭. *తి.వద

దేవదుందుభినిర్ఘోషః పుష్పవర్షో మహానభూత్. ౨౮½. ఏవం దత్వా తదా సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతాం, అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః. ౨౯½. లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళా ముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూత్కాలస్య పర్యయః. ౩౦½. త మేవ ముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత, గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన. ౩౧½. శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీ జ్జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా. ౩౨½. సర్వే భవంత స్సౌమ్యాశ్చ సర్వే సుచరితవ్రతాః, పత్నీభి స్సంతు కాకుత్స్థా మాభూ త్కాలస్య పర్యయః. ౩౩½. జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా పాణీన్ పాణిభి రస్పృశన్, చత్వార స్తే చతస్ఱృణాం వసిష్ఠస్య మతే స్థితాః. ౩౪½. అగ్నిం ప్రదక్షిణీకృత్య వేదిం రాజాన మేవచ, ఋషీం శ్చైవ మహాత్మాన స్సభార్యా

యా - సహధర్మచరీ త్వదాచరితధర్మాణాం ప్రవర్తయిత్రీ - ప్రతీచ్ఛ, ఆత్యాదరేణ గృహాణ - నచ సీతా త్వయా హీనేత్యాదివత్-నజీవేయం క్షణమపీత్యేవంప్రకారేణచ స్థాతవ్యం - ఏనామాగతాం అపరిహారేణ స్వీకురు - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా పాణిగ్రహణేనాశిథిలకంకణాం కురు భద్రంత ఇతి గృహీతపాణ్యో రుభయోరపి మంగళాశాసనం కరోతి-పాణినా - ప్రణయాపరాధే పాణినా పాదగ్రహణం భవిష్యతి - ఇదానీం పాణిం గృహ్ణీష్వ - కేచిదేవం వర్ణయంతి-ఇయం త్వద్విశ్లేషవ్యతిరిక్తకాలమాత్రసత్తావతీ-పతివ్రతాయాః స్త్రియా భర్తృవిరహే సత్తా నాశ ఏవేతి సిద్ధం ఖలు - ఇయం 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తిశాస్త్ర విషయభూతపతివ్రతా స్త్రీభ్య ఉత్తమా ఖలు తద్విలక్షణా చ-ఇయం త్వదాత్మభూతా త్వచ్ఛరీరభూతా చ సీతానిమిత్తన్యూనతా తవైవ ఖలు స్వచ్ఛాయా దోషః ఛాయావత ఏవ ఖలు - సుతా మాతర మంగనా ఇతి మాతృగుణానువృత్త్యా పృథివీ గంధసారభూత క్షమాదిగుణవతీచ - మమ సుతేతి న కేవలం రాజకుమారీత్వేన భోగదానం-కింతు హేమారవిందన్యాయేన ఆశ్రితవైలక్షణ్యానుగుణ్యేన విశేషతో భోగదాన మితి-ఏనాం ఏవం వ్రతనియమైరుత్పన్నాం-భద్రం తే - భుఙ్క్ష్వ స్వశేష మఖిలం తవేతి వత్ - వ్రతనియమాదిజన్యతాయా స్సఫలత్వం తవైవ - భోగ్యవస్తుగుణపౌష్కల్యం భోక్తు రేవాతిశయితభోగాయ - పాణిం గృహ్ణీష్వపాణినా. సీతాహస్తం ప్రసార్య గృహీతుం నజానాతి త్వమేవ గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - 'బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధా యస్య లోకా మహాత్మన' ఇత్యాదిప్రసిద్ధపరాక్రమశాలిహస్తేన హస్తం గృహ్ణీష్వ. ౨౭½. శుభనిమిత్త మాహ - సాధ్వితి. వదతాం వదత్సు - పుష్పవర్షః పుష్పవృష్టిశ్చ. ౨౮½. ౨౯½. పర్యయః విళంబ ఇత్యర్థః - భిన్నమాతృకత్వాత్ భరతాత్ పూర్వం లక్ష్మణవివాహో న దూష్యతి - 'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషువా, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణ' మితి స్మరణాత్. ౩౦½—౩౨½. పత్నీభిః సహితా ఇతి శేషః-అత్రోదకప్రదానమరసిద్ధం - జనకేనానుజ్ఞామాత్రం కృతం జ్యేష్ఠత్వాత్ -ఉదకప్రక్షేపణంతు - మాండవీశ్రుతకీర్త్యోః కుశధ్వజేనైవ-తదాహ యాజ్ఞవల్క్యః - 'పితా పితామహో భ్రాతా సకుల్యో జననీ తథా, కన్యాప్రదః పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థః పరః పర' ఇతి. ౩౩½. ౩౪½. అగ్ని మితి. అత్రైకస్యాం వేదికాయామేకస్మిన్నేవాగ్నౌ వసిష్ఠో జుహావ-తేనైవ మేక మగ్నిం సర్వే స్వస్వభార్యాపాణీన్ గృహీత్వా

తాం శబ్ద ఆసీ దితి శేషః. ౨౯½. లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణాగచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి భరతా త్పూర్వం లక్ష్మణవివాహకథనం భిన్నోదరత్వా న్నవిరుధ్యతే-ఉద్యతాం దాతుం నిశ్చితాం. ౩౦½—౩౬. అత్ర

రఘుసత్తమాః, యథోక్తేన తదా చక్రు ర్వివాహం విధిపూర్వకం. ౩౬. (కాకుత్స్థైశ్చ గృహీతేషు లలితేషు చ పాణిషు) పుష్పవృష్టి ర్మహత్యాసీ దంతరిక్షాత్సుభాస్వరా, దివ్యదుందుభినిర్ఘోషై ర్గీతవాదిత్రనిస్వనైః, ననృతు శ్చాప్సర స్సంఘా గంధర్వాశ్చ జగుః కళం, వివాహే రఘుముఖ్యానాం తదద్భుత మదృశ్యత. ౩౭. ఈదృశే వర్తమానే తు తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితే, త్రిరగ్నిం తే పరిక్రమ్య ఊహు ర్భార్యాం మహౌజసః. ౩౯. అథోపకార్యాం జగ్ముస్తే సభార్యా రఘునందనాః, రాజా ప్యనుయయౌ పశ్య న్సర్షిసంఘ స్సబాంధవః. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఆపృష్ట్వా తౌ చ రాజానౌ జగామోత్తర పర్వతం (ఆశీర్భిః పూరయిత్వాచ కుమారాంశ్చ సరాఘవాన్) ౧. విశ్వామిత్రే గతే రాజా వైదేహం మిథిలాధిపం, ఆపృష్ట్వాథ జగామాశు రాజా దశరథః పురీం. ౨. గచ్ఛంతం తం తు రాజాన మన్వగచ్ఛ న్నరాధిపః. ౨౪. అథ రాజా విదేహానాం దదౌ కన్యాధనం బహు. ౩. గవాం శతసహస్రాణి బహూని మిథిలేశ్వరః, కంబళానాం చ ముఖ్యానాం క్షౌమకోట్యం

ప్రదక్షిణీకృత్య చక్రు రిత్యుత్తరత్రాన్వయః - రాజానం జనకం - యథోక్తేన శాస్త్రోక్తప్రకారేణ విధిపూర్వకం కల్పసూత్రపూర్వకం - వివాహం వివాహకర్మ - తదా, తస్మిన్ కాలే చక్రుః స్వసూత్రానురోధేన ప్రత్యేకం పాణిగ్రహణ హోమం చక్రురిత్యర్థః - పూర్వం వసిష్ఠేన హోమవచనం ఆభ్యుదయికకర్మపరం - అగ్నిప్రతిష్ఠాపనపూర్వకం వివాహహోమోఽత్రోచ్యతే - పాణిగ్రహణానంతర మగ్నిం బ్రాహ్మణాన్ దాతారం జనకంచ ప్రదక్షిణీకృత్య స్వకల్పోక్తవిధానేన ప్రత్యేక మగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య వివాహహోమాం శ్చక్రు రిత్యర్థః. ౩౬. సీతాప్రదానకాలికశుభనిమిత్తముక్తం-అథ సర్వసాధారణ్యేన వివాహకర్మకాలిక శుభనిమిత్తాని దర్శయతి - పుష్పవృష్టి రితి. తత్పుష్పవృష్ట్యాదికం. ౩౭. అథ లాజహోమపూర్వకం స్వస్వాగ్నిప్రదక్షిణత్రయం దర్శయతి-ఈదృశ ఇతి. ఈదృశే పూర్వోక్తరూపే-తూర్యాణాం నృత్తగీతవాద్యానాం ఉద్ఘుష్టేన ఉద్ఘోషణేన - నినాదితే నాదే ప్రతిధ్వనిరూపే వర్తమానే - అగ్నిం స్వస్వాగ్నిం - త్రిః పరిక్రమ్య-ఊహుః వివాహం నిర్వర్తయామాసుః. ౩౯. రాజాదశరథః-పశ్యన్ సభార్యాన్ పుత్రానిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథాయోధ్యాప్రస్థానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యాగమనం చతుస్సప్తతితమే-అథ రాత్ర్యామిత్యాది. ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య-ఉత్తరపర్వతం స్వావాసం హిమవంతం. ౧. విశ్వామిత్ర ఇతి. ఆపృష్ట్వా జగామేతి క్రియావృత్త్యా రాజపదావృత్తిః. ౨. ౨౪. ౩. కన్యాధన మేవ వివృణోతి-గవామిత్యాది. కంబళానా మిత్యత్రాపి శతసహస్రాణీత్యనుషజ్యతే - క్షౌమకోట్యంబరాణి క్షౌమాశ్చ కోట్యంబరాణి చేతి ద్వంద్వః క్షౌమానా మపి బహుత్వ మర్థసిద్ధం - క్షౌమరూపకోట్యంబరాణీతి వా

మనోరథఃఫలోన్ముఖో జాత ఇతి దేవదుందుభినిర్ఘోషాది రభూ దిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథేతి. తౌ రాజానౌ దశరథజనకౌ. ౩. గవామితి. కంబళానా మిత్యత్ర శతసహస్రాణీతి

బరాణి చ. హస్త్యశ్వరథపాదాతం దివ్యరూపం స్వలంకృతం, దదౌ కన్యాపితా తాసాం దాసీదాస మనుత్తమం. ౫. **హిరణ్యస్య** సువర్ణస్య **ము**క్తానాం విద్రుమస్య చ, దదౌ పరమసంహృష్టః కన్యాధన మను**త్త**మం. ౬. దత్త్వా **బహు**విధం రాజా సమనుజ్ఞాప్య పార్థివం, ప్రవివేశ స్వనిలయం మిథిలాం మిథిలేశ్వరః. ౭. రాజా ప్య**యోధ్యా**ధిపతి స్సహ పుత్త్రై ర్మహాత్మభిః, ఋషీన్ సర్వాన్ పురస్కృత్య జగామ సబలానుగః. ౮. గచ్ఛంతం తం నరవ్యాఘ్రం సర్షిసంఘం సరాఘవం, **ఘో**రాః స్మ **ప**క్షిణో వాచో వ్యాహరంతి తత స్తతః, భౌమా శ్చైవ మృగా స్సర్వే గచ్ఛంతి స్మ ప్రదక్షిణం. ౯. **తా**న్ దృష్ట్వా రాజశార్దూలో వసిష్ఠం పర్యపృచ్ఛత. ౧౦. అసౌమ్యాః **పక్షిణో ఘో**రా మృగాశ్చాపి ప్రద**క్షిణాః**, కి మిదం హృద**యో**త్కంపి మనో మమ విషీదతి. ౧౧. రాజ్ఞో దశరథస్యైత చ్ఛ్రుత్వా వాక్యం మహానృషిః, ఉవాచ మధురాం వాణీం శ్రూయతా మస్య యత్ఫలం. ౧౨. ఉపస్థితం భయం **ఘో**రం దివ్యం పక్షిముఖా చ్చ్యుతం, మృగాః ప్రశమయంత్యేతే సంతాప స్త్యజ్యతా మయం. ౧౩. తేషాం సంవదతాం తత్ర వాయుః ప్రాదుర్బభూవ హ, కంపయన్ పృథివీం సర్వాం పాతయం శ్చ ద్రుమాన్ శుభాన్. ౧౪. తమసా సంవృత **స్సూ**ర్య స్సర్వా న ప్రబభు ర్దిశః, భస్మనా చావృతం సర్వం సం**మూ**ఢ మివ తద్బలం. ౧౫.

కోట్యంబరాణి ఉత్కృష్టవస్త్రాణీతి వా - హస్తీత్యాది - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - కన్యాపితా జనకః - గవాశ్వాదిత్వా ద్దాసీదాస మిత్యేకవద్భావః. ౫. హిరణ్యస్య రజతస్య - శతమితి శేషః. ౭. సబలానుగః బలై శ్చతురంగైః అనుగైః కింకరై శ్చ సహితః. ౮. నరవ్యాఘ్రం ప్రతీతి శేషః - ఘోరా ఇత్యనేన అశుభసూచకత్వ ముక్తం - పక్షిణః వాయసాదయః - ప్రదక్షిణ మితి శుభసూచనం - అంతరిక్షే అశుభసూచనం, భౌమా శుభసూచన మిత్యర్థస్య ద్యోతనార్థం భౌమా ఇతి పదం. ౯. ౧౦. హృదయ ముత్కంపయితుం శీల మస్యేతి హృదయోత్కంపి. ఇదం కిం సుఖోదర్కం దుఃఖోదర్కం వేతి మనో విషీదతి - శుభాశుభసూచనదర్శనేనోభయత్ర నిర్ణయకారణాభావా దితి భావః. ౧౧. ౧౨. పక్షిముఖా చ్చ్యుతం-పక్షిముఖేన సూచిత మిత్యర్థః- ప్రశమయంతి ప్రశమం సూచయంతీత్యర్థః. ౧౩. సంవదతాం సంవదత్సు. ౧౪. భస్మనాచావృతం- అభూదితి శేషః. ౧౫. ౧౬. జామదగ్న్యమితి అనంతరాపత్యేపి యఞ్ గోత్రత్వారోపాత్-జామద

పూర్వేణ సంబంధః - క్షౌమాన్ పట్టవస్త్రాణి దదావితి పూర్వేణాన్వయః - కోటీతి భిన్నం పదం సంఖ్యావాచి - నపుంసకత్వ మార్షం కోటిక్షౌమాన్ - కోట్యంబరాణీతి కోటిశబ్దస్యోభయత్రాన్వయః. హస్త్యశ్వరథపాదాతమితి - ప్రాణితూర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - దివ్యరూపం అద్భుతరూపం. ౫. హిరణ్యస్యేత్యాది. సువర్ణస్య శోభనవర్ణస్య - అత్ర షష్ఠ్యంతానాం పూర్వపఠితకోటిశబ్దేనాన్వయః. ౬—౮. గచ్ఛంతం ప్రతీతి శేషః. పక్షిణాం ఘోరవాగ్వ్యాహరణ మశుభసూచకం* భౌమా ఇతి. మృగప్రదక్షిణగమనం శుభసూచకం. ౯. ౧౦. అసౌమ్యా ఇతి. మనో మమ విషీదతి విరుద్ధశకునదర్శనా దితి భావః. ౧౧. ౧౨. ఉపస్థితమితి. మృగాః ప్రశమయంతీతి పూర్వ మశుభసూచనం - అతో మృగప్రదక్షిణా త్తచ్ఛామ్యతీతి భావః. ౧౩. తేషామితి. ఉత్పాతకథనం సంవదతాం. ౧౪. తమసేతి. న ప్రబభుః న ప్రచకాశిరే. ౧౫. ౧౬. తస్మిన్నితి. సా చమూ రితి

వసిష్ఠశ్చర్షయశ్చాన్యే రాజా చ ససుత స్తదా, ససంజ్ఞా ఇవ తత్రాసన్ సర్వ మే
వ విచేతనం. ౧౮. తస్మిం స్తమసి ఘోరేతు భస్మచ్ఛన్నేవ సా చమూః, దదర్శ
భీమసంకాశం జటామండలధారిణం, భార్గవం జామదగ్న్యం తం రాజరాజవిమర్దినం,
కైలాస మివ దుర్ధర్షం కాలాగ్ని మివ దుస్సహం, జ్వలంత మివ తేజోభి ర్దుర్నిరీ
క్ష్యం పృథగ్జనైః, స్కంధేచాసజ్య పరశుం ధను ర్విద్యుద్గణోపమం, ప్రగృహ్య శ
రముఖ్యంచ త్రిపురఘ్నం యథా శివం. ౧౯½. తం దృష్ట్వా భీమసంకాశం జ్వలం
త మివ పావకం, వసిష్ఠప్రముఖా విప్రా జపహోమపరాయణాః, సంగతా మునయ
స్సర్వే సంజజల్పు రథో మిథః ౨౧. కచ్చి త్పితృవధామర్షీ క్షత్రం నోత్సాదయి
ష్యతి, పూర్వం క్షత్రవధం కృత్వా గతమన్యు ర్గతజ్వరః, క్షత్రస్యోత్సాదనం భూ
యో నఖల్వస్య చికీర్షితం. ౨౨½. ఏవ ముక్త్వార్ఘ్య మాదాయ భార్గవం భీమదర్శ
నం, ఋషయో రామరామేతి వచో మధుర మబ్రువన్. ౨౩½. ప్రతిగృహ్యతుతాం
పూజా మృషిదత్తాం ప్రతాపవాన్, రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యోఽభ్య
భాషత. ౨౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

రామ దాశరథే రామ వీర్యం తే శ్రూయతేఽద్భుతం, ధనుషో భేదనం
చైవ నిఖిలేన మయా శ్రుతం. ౧. తదద్భుత మచింత్యం చ భేదనం ధనుష స్త్వయా,
తచ్ఛ్రుత్వాహ మనుప్రాప్తో ధను ర్గృహ్యాపరం శుభం. ౨. తదిదం ఘోరసంకా
శం జామదగ్న్యం మహద్ధనుః, పూరయస్వ శరేణైవ స్వబలం దర్శయస్వచ. ౩.

గ్నేయ మితి పాఠే ఇతశ్చానిషిఇతి - బహ్వచ్ త్వేప్యార్షత్వాడ్ఢక్ - పృథగ్జనైః పామరైః - విద్యు
ద్గణోపమ మితి తేజస్వితాయాం దృష్టాంతః - త్రిపురఘ్న మితి త్రృన్ అమనుష్యకర్తృకేచేతి హంతే
ష్టక్. ౧౯½. హోమః మానసః. ౨౧. కచ్చిదితి. మనసో విమర్శే - నోత్సాదయిష్యత్యత్ర హేతు
మాహ పూర్వమితి. ౨౨½—౨౪½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణి
మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

పూర్వ మవతారప్రస్తావే జగత్పతిత్వేన విష్ణోః పరత్వముక్తం - అహం వేద్మి మహాత్మాన
మితి విశ్వామిత్రవచనేన పురుషసూక్తం తత్ర మానత్వేన సూచితం-కాశ్యపస్తుతౌ చ-'శరీరే తవ ప
శ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రనిర్దేశ్యస్త్వా మహం శరణం గత' ఇతి సర్వజగత్కా
రణత్వాదిక ముక్తం. రుద్రస్య చ గంగాధారణధాతుమోక్షణాదివృత్తాంతేన కర్మవశ్యత్వేన ప్రాకృ
తశరీరవర్తిత్వేన చాపరత్వంసూచితం-సంప్రత్యల్పశక్తికత్వేన తస్యాపరత్వ మాహ పంచసప్తతితమే-
రామేత్యాది రోషాతిరేకేణ రామేతి ద్వి స్సంబోధనం-భేదనంచేతి చకారేణ తాటకావధాది దము
చ్చీయతే. ౧. అచింత్యంచ - భవతీతి శేషః - తచ్ఛ్రుత్వేత్యతఃపూర్వ నుత ఇత్యుపస్కార్యం. ౨.

భస్మచ్ఛన్నేవాభవదితి శేషః*భార్గవమితి. దుర్ధర్షం పరైః దురతిక్రమం పృథగ్జనైఃపామరజనైః.౨౩½.
ప్రతిగృహ్యేతి. రామమభ్యభాషతేతి ఇతరానగణయిత్వేతి భావః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

రామేతి. ధనుషో భేదనంచేత్యత్ర తాటకావధాది సముచ్చీయతే. ౧. అపరం శ్రేష్ఠం. ౨.

తదహం తే బలం దృష్ట్వా ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే, ద్వంద్వయుద్ధం ప్రదాస్యామి వీర్యశ్లాఘ్యస్య రాఘవ. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్తథా, విషణ్ణవదనో దీనః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౫. క్షత్రరోషా త్ప్రశాంత స్త్వం బ్రాహ్మణశ్చ మహాయశాః, బాలానాం మమ పుత్రాణా మభయం దాతు మర్హసి. ౬. భార్గవాణాం కులే జాత స్స్వాధ్యాయవ్రతశాలినాం, సహస్రాక్షే ప్రతిజ్ఞాయ శస్త్రం నిక్షిప్తవా నసి. ౭. స త్వం ధర్మపరో భూత్వా కాశ్యపాయ వసుంధరాం, దత్వా వన ముపాగమ్య మహేంద్రకృతకేతనః, మమ సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త స్త్వం మహామునే, నచైకస్మి న్హతే రామే సర్వే జీవామహే వయం. ౯. బ్రువత్యేవం దశరథే జామదగ్న్యః ప్రతాపవా న్, అనాదృత్యైవ తద్వాక్యం రామ మేవాభ్యభాషత. ౧౦. ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే దివ్యే లోకాభివిశ్రుతే, దృఢే బలవతీ ముఖ్యే సుకృతే విశ్వకర్మణా. ౧౧. అతిసృష్టం సురై రేకం త్ర్యంబకాయ యుయుత్సవే, త్రిపురఘ్నం నరశ్రేష్ఠ భగ్నం కాకుత్స్థ య త్త్వయా (ఇదం ద్వితీయం దుర్ధర్షం విష్ణో ర్దత్తం సురోత్తమైః). ౧౨. తదిదం వైష్ణవం రామ ధనుః పరమభాస్వరం, సమానసారం కాకుత్స్థ రౌద్రేణ ధనుషాత్విదం. ౧౩. తదాతు దేవతా స్సర్వాః పృచ్ఛంతిస్మ పితామహం, శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ బలాబలనిరీక్షయా. ౧౪. అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయ దేవతానాం పితామహః, విరోధం జనయా

జమదగ్నే రాగతం జామదగ్న్యం - ఆగతార్థే యఞార్షః. ౩. తత్ తదా. ౪. ౫. సంప్రత్యస్థానే భయశంకితయా దశరథో రామే ప్రేమభరాక్రాంతో రామవైభవం తాటకాతాటకేయనిరసనాదినా జానన్నపి మంగళాశాసన మారచయతి క్షత్రేతి. ౬. సహస్రాక్షే - తత్సన్నిధా విత్యర్థః - నిక్షిప్తవా న్ - త్యక్తవా నిత్యర్థః. ౭. మహేంద్రకృతకేతనః మహేంద్రపర్వతే కృతనివాసః - సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త ఇత్యేత దుపపాదయతి నచేతి. ౯. ౧౦. లోకాభివిశ్రుతే లోకే సర్వతః ప్రసిద్ధే - బలవతీ ఇతినపుంసకద్వివచనం-సుకృతే ప్రయత్నేన నిర్మితే. ౧౧. అతిసృష్టం దత్తం-యుయుత్సవే త్రిపురవాసిభి ర్యోద్ధు మిచ్ఛవే - య త్త్వయా భగ్నం త త్త్ర్యంబకాయ దత్త మితి పూర్వేణా న్వయః. ౧౨. సమానసారం సమానబలం. ౧౩. సమానసారత్వే కి మిదానీం పరీక్ష్య మిత్యాశంక్య రౌద్రస్య ధనుషో వైకల్యా దితి వక్తుం ప్రస్తావాంతర ముపక్షిపతి - తదేత్యాది. తదా-దుష్కరత్రిపుర హననానంతరకాలే - బలాబలనిరీక్షయా బలాబలనిరీక్షణేచ్ఛయా - కోనయో ర్బలవా నిత్యపృచ్ఛ న్నిత్యర్థః. ౧౪. అభిప్రాయంత్వితి. పూర్వం వరాహాదిరూపేణ భూమ్యుద్ధరణాదికరణేన విష్ణో రధిక

---

౭. సత్వమితి. మహేంద్రకృతకేతనః తపశ్చరణార్థ మితిశేషః. ౧౦. ఇమేద్వేఇతి. య త్త్వయాభగ్నం యచ్చ మయా ధృతం-తే ద్వేఇత్యర్థః-సుకృతేప్రయత్నేన నిర్మితే. ౧౧. అతిసృష్ట మితి. సురై రతిసృష్టం విశ్వకర్మనిర్మితయోరుభయో రేకం త్రిపురం హంతుకామాయ త్ర్యంబకాయ దత్త మిత్యర్థః - త్రిపురఘ్న మితి-య త్త్వయా భగ్నం త త్రిపురఘ్న మితి భావః. ౧౨. తదిదమితి. ప్రసిద్ధ మిదం వైష్ణవం ఇదం రౌద్రేణ ధనుషా సమానసార మిత్యపరం వాక్యంసమానసార మితి జృంభణా త్పూర్వం సమానసారం-భంగసమయేతు రౌద్రం ధను ర్న్యూనసార మితి భావః. ౧౩. తదాతు దేవతా ఇతి. తదా దుష్కరత్రిపురదహనానంతరం-బలాబలనిరీక్షయా బలతారతమ్యనిరీక్షేచ్ఛయా. ౧౪. అభిప్రా

మాస తయో స్సత్యవతాం వరః. ౧౫. విరోధేచ మహద్యుద్ధ మభవ ద్రోమహర్షణం, శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ పరస్పరజిగీషుణోః. ౧౬. తదాతు జృంభితం శైవం ధను ర్భీమ పరాక్రమం, హుంకారేణ మహాదేవ స్స్తంభితోథ త్రిలోచనః. ౧౭. దేవై స్తదా సమాగమ్య సర్షిసంఘై స్సచారణైః, యాచితౌ ప్రశమం తత్ర జగ్మతు స్తౌ సురోత్తమౌ. ౧౮. జృంభితం తద్ధను ర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణు

ఇతి స్తువతః త్వత్త శ్శ్రుతం - అధునా విష్ణు ముపసర్జనీకృత్య త్రిపురహననా ద్రుద్రస్యాధికబలత్వం ప్రతీయత ఇత్యభిప్రాయ మిత్యర్థః - సత్యవతాం వర ఇత్యనేన బహుశ ఉపదేశేపి నైషాం చిత్తం సమాధత్తే అతః క్రియయైవ బలతారతమ్యం దర్శయిష్యామీత్యభిప్రేత్య విరోధం జనయామాసేతి గమ్యతే - అహం ధన్వీ ప్రధానః విష్ణుస్తు మమోపసర్జనభూత ఇత్యుక్తం రుద్రేణేతి విష్ణుం ప్రత్యుక్త్వా శరాగ్రతయా మయావస్థానా న్మయైవ త్రిపురహననం కృత మితి విష్ణునోక్త మితి రుద్రం ప్రత్యుక్త్వా చ విరోధజనన మిత్యవగమ్యతే. ౧౫. ౧౬. జృంభిత మిత్యత్రాపి హుంకారేణేత్యనుషజ్యతే - జృంభితం భగ్న మితి యావత్ - హుంకారేణ నత్వభిమంత్రితబాణేన-మహాదేవః మహాదేవ శబ్దో మహావృక్షసమాఖ్యాయిత ఇతి భావః త్రిలోచన ఇత్యనేన తృతీయం లోచన మపి నిరర్థకం కృత మితి భావః. తనిశ్లోకీ. న కేవలం ధనుషో జృంభణం కింతు తదాశ్రయస్యాపీత్యాహ-హుంకారేణేతి - మహాదేవ ఇతి విడంబనగర్భం - ఘృతకోశాతకీశబ్దవ దనర్థకో మహాదేవశబ్ద ఇత్యర్థః. ౧౭. యాచితౌ ప్రశమం జగ్మతుః - విష్ణుః కిమనేన బాలేనానుకంప్యతా మితి యాచిత స్సన్నిగ్రహా న్నివృత్తః - రుద్రస్తు స్వామితః పరాజయో నాస్మాకం దోషాయేతి సాంత్వితస్తత్తుల్యత్వాభిమానా న్నివర్తిత ఇత్యర్థః. ౧౮. అథ స్వాభిమతసిద్ధి మాహ జృంభిత మితి. తత్ విష్ణ్వధిష్ఠానేన పూర్వం త్రిపురఘ్నం - జృంభితం విష్ణ్వధిష్ఠానాభావేన జృంభితం - దృష్ట్వా నత్వా స్తుహాక్యా చ్ఛ్రుత్వా - శైవం శివాభిమానమాత్రవిషయభూతం-విష్ణుపరాక్రమైః పూజాయాం బహువచనం-హుంకారేణేతి పూర్వ ముక్తేః-ఆధిక్యావబోధనం న పక్షపాతమూల మిత్యాహ-సర్షిగణా ఇతి - అతీంద్రియార్థద్రష్టార ఋషయః-తేషాం గణాః వైఖానసవాలఖిల్యాదయః-'భూయసాం స్యా ద్బలీయ స్త్వ' మితి న్యాయేన తత్ జ్ఞానం న పక్షపాతమూలం నవాభ్రాంతిమూల మితి భావః - ఏతేన - ఏక ఏవ రుద్రో నద్వితీయా తస్థ' ఇత్యాదిశ్రుతిః - నకిరింద్రత్వదుత్తరఇత్యాదివదితరాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాభిప్రాయా-'ఏకోహవై నారాయణ ఆసీ' దిత్యాదిశ్రుత్యుక్తో నారాయణాపరపర్యాయో విష్ణు రేవ పరం తత్వ మిత్యభిహితం - ఏతేన తమఉద్రేకేణ కదాచి ద్రుద్రస్య పరాజయో న దోషాయేతి కేనచిదుక్తం ప్రత్యుక్తం - తమోభిభనస్యైవాపరత్వనియామకత్వాత్ - ఇంద్రజితా రామపరాజయస్తు అదృశ్యో నశబ్దవేధేన వధ్య ఇతి ధర్మప్రవర్తనాయ-ధర్మసంస్థాపనాయహి తదవతార ఇత్యుక్తం - అత్ర తు స్వరూపత ఏవ రుద్రస్య పరాజయః - కించ - రుద్రపరాజయస్య తమఃకృతత్వే దేవానా మధిక

యంత్వేతి. పూర్వం విష్ణు రేవ శివా ద్బలవా నితి శ్రుతం-ఇదానీం రౌద్రేణ ధనుషా త్రిపురదహన సమయేతు యుద్ధోపకరణం తేజిష్ఠం శరమాత్ర మభూత్-అతః కి ముభౌ తుల్యబలా ఉతన్యూనాధిక బలా వేత్యేనం రూప మభిప్రాయం విజ్ఞాయేత్యర్థః - కేనాపి నిమిత్తేన విరోధం జనయామాస. ౧౫. ౧౬. తదేతి. ఏకేనైవ హుంకారేణ - శైవధనుః జృంభితం జడీకృతం - స్తంభితః జడీకృతః. ౧౭. దేవైరితి. యాచితౌ యుద్ధా ద్విరమత మితి యాచితౌ-ప్రశమం యుద్ధోపశమం జగ్మతుః. ౧౮. జృంభితమితి. జృంభితం విష్ణుపరాక్రమై ర్జడీకృతం-ధనుః శితికంఠంచ దృష్ట్వా-సకలజగద్వ్యాపకం

పరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవా స్సర్షిగణా స్తదా. ౧౯. ధనూ రుద్రస్తు సంక్రుద్ధో విదేహేషు మహాయశాః, దేవరాతస్య రాజర్షే ర్దదౌ హస్తే ససాయకం. ౨౦. ఇదంచ వైష్ణవం రామ ధనుః పరపురంజయం, ఋచీకే భార్గవే

త్వబుద్ధి ర్నస్యాదేవ - అయంచ ధనుర్భంగో దక్షయజ్ఞాంత ఇతి బోధ్యం - అన్యథా - దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా నిత్యాదినా దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తం విరుధ్యేత - అత్రేద మేవ ధను స్త్రిపురఘ్న మిత్యుక్తత్వా దేతద్విరుద్ధం మేరు ధనుష్ట్వం పురాణాంతరోక్త మనాదరణీయం - నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవేభ్యో ధను ర్దత్తవా నిత్యుక్తం - పునశ్చ దేవరాతాయ రుద్రో దత్తవా నిత్యుక్తం - విశ్వామిత్రాశ్రమే మునిభి ర్యజ్ఞే జనకాయ దేవా దదు రిత్యుక్తం - అనసూయాసమీపే సీతయా జనకాయ వరుణేన దత్త మిత్యుక్తం-కథ మిదం సంగచ్ఛతే - శ్రూయతాం - పూర్వం దేవా స్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్మణా నిర్మితం - ధనూ రుద్రాయ దదుః - త ద్దక్షయజ్ఞాంతే విరోధే విష్ణుహుంకారేణ జృంభితం దేవైః ప్రార్థితో రుద్రో దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానం తత్స్వత్వేన దేవా వరుణేన జనకాయాదాపయన్నితి క్రమః - తేన దక్షయజ్ఞాంతే ధను ర్దానవచనం దేవై ర్జనకస్య యజ్ఞఫలత్వేన దానవచనం వరుణేన దత్తత్వవచనం చ సమంజసం భవతి. ౧౯. ౨౨. అర్జునః కార్త

విష్ణుం శితికంఠా త్పరాక్రమైః జ్ఞానశక్త్యాదిభిశ్చ అధికం సర్వోత్తమం మేనిరే-శితికంఠధనుషో వైష్ణవం ధనుశ్చాధికం మేనిరే ధనుః ప్రాప్తికథనేన దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా నిత్యాదినా వాక్యేన దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తత్వా ద్విరోధశ్చ దక్షయజ్ఞ ఏవేతి ప్రతీయతే. ౧౯. ధనూరుద్ర ఇత్యాది. నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తం - ఇదానీంతు మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే ధను ర్దదా విత్యుచ్యతే-కథ మేత త్సంగచ్ఛతే - నాస్తి సంగతివిరోధః దేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే - తదానీ మేతై ర్దేవై స్సన్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతం భీతై రస్మదర్థేస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థితస్సన్ - తస్య హస్తే దత్తవా నితి కృత్వా సంగత మేతత్ - ఏవంచ సతి-న్యాసభూతం తదాన్య స్త మిత్యస్యార్థో నిష్పద్యతే - భవతు నామైతత్సంగతం - యదుక్తం విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణాంతే - మిథిలాం జిగమిషుభి ర్మునిభిర్విశ్వామిత్రాదిభి ర్యజ్ఞే జనకరాజస్య దేవై ర్దత్తం ధనురితి - తత్కథం సంగచ్ఛతే- దేవర్హాతే దేవై ర్న్యాసతయా స్థాపితం తతః ప్రభృతి న్యాసరూపతయైవైతస్య వంశ్యేషు వర్తమానం జనకేన స్వయం జజ్ఞే స్వత్వేన యాచితం దేవై స్తస్య యజ్ఞఫలత్వేన దత్త మిత్యర్థస్యావిరోధనా దేతదపి సుసంగతం అస్తు-అనసూయాసమాస్యాయాం సీతయా యజ్ఞే జలకస్య వరుణేన దత్తం ధను రితి వక్ష్యతే-తత్తు కథం - తత్రాపి సంగతి రస్త్యేవ దేవై శ్చోదితో వరుణః స్వహస్తేన యజ్ఞే జనకస్య దత్తవా నిత్యస్యార్థస్యానవగ్రహాత్ - తదయ మత్ర ధనురాగతిక్రమః - పూర్వం దేవతా స్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్మనిర్మితం - ధను ర్మహాదేవాయ దదుః - తద్దక్షయజ్ఞే విరోధే విష్ణుజృంభితం దేవైః ప్రార్థితో మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానం తత్ - స్వత్వేన దేవా వరుణేన యజ్ఞే జనకాయాదాపయ న్నితి. పరశురామ కార్ముకస్య వరుణహస్తే నిక్షేపణం-దివ్యం దేవేష్వేవాస్తు కిం మనుష్యేష్వితి. విశేషేణ తస్య హస్తే నిక్షేపణం-స దేవానా మాయుధానాం నిధాయకో దాయకశ్చేతి. ౨౦. ఇదంచ వైష్ణవ మితి. ఇదం మత్కరస్థితం ధనుః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి-వైష్ణవధనుషః స్వహస్తాగతిప్రకార మాహ ఋచీకఇత్యాది.

ప్రాదా ద్విష్ణు స్సన్న్యాస ముత్తమం. ౨౧. ఋచీకస్తు మహాతేజాః పుత్రస్యా ప్రతికర్మణః, పితు ర్మమ దదౌ దివ్యం జమదగ్నే ర్మహాత్మనః. ౨౨. న్యస్తశస్త్రే పితరి మే తపోబలసమన్వితే, అర్జునో విదధే మృత్యుం ప్రాకృతాం బుద్ధి మాస్థితః. ౨౩. వధ మప్రతిమాపంతు పితు శ్శ్రుత్వా సుదారుణం, క్షత్ర ముత్సాదయ న్రోషా జ్జాతం జాత మనేకశః, పృథివీం చాఖిలాం ప్రాప్య కాశ్యపాయ మహాత్మనే, యజ్ఞస్యాంతే తదా రామ దక్షిణాం పుణ్యకర్మణే, దత్వా మహేంద్రనిలయ స్తపోబలసమన్వితః, (స్థితోఽస్మి తస్మిం స్తపసి నైవ సుసుఖం సురసేవితే, అద్య తూత్తమవీర్యేణ త్వయా రామ మహాబల.) శ్రుతవా న్ధనుషో భేదం తతోఽహం ద్రుత మాగతః. ౨౬. తదిదం వైష్ణవం రామ పితృపైతామహం మహత్, క్షత్రధర్మం పురస్కృత్య గృహ్ణీష్వ ధను రుత్తమం. ౨౭. యోజయస్వ ధనుశ్శ్రేష్ఠే శరం పరపురంజయం, యది శక్నోషి కాకుత్స్థ ద్వంద్వం దాస్యామి తే తతః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వా త జ్జామదగ్న్యస్య వాక్యం దాశరథి స్తదా, గౌరవా ద్యంత్రితకథః పితూ రామ మథాబ్రవీత్. ౧. శ్రుతవా నస్మి యత్కర్మ కృతవా నసి భార్గవ,

---

వీర్యార్జునః. ౨౩. అనేకశః త్రిస్సప్తకృత్వః. ౨౬. తదిదమితి. ఉత్తమం - అశిథిల మిత్యర్థః - పితృపైతామహం పితృపితామహక్రమాయాతం - ఉత్తరపదవృద్ధి రార్షః - క్షత్రధర్మ మితి - బ్రాహ్మణవన్న శక్త ఇతి మా బ్రూహీత్యర్థః. ౨౭. యది శక్నోషి తావతాపి న త్వాం ముంచామి అపితు-తతః అనంతరం - ద్వంద్వయుద్ధం దాస్యామి వీర్యపరీక్షణార్థ మిద మితి భావః. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

అథ జామదగ్న్యగర్వనిర్వాపణం షట్సప్తతితమే-శ్రుత్వేత్యాది. పితు ర్గౌరవాదితి. పితు స్సన్నిధిగౌరవాదిత్యర్థః-యంత్రితా నియమితా కథా ఉచ్చైః కథనం యేన స తథా. ౧. శ్రుతవానితి. పితు రానృణ్యం పితృఘాతిక్షత్రవధేన పితృవైరశుద్ధి మాస్థితస్సన్ యత్కర్మ త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రవధరూపంకృతవానసి-తచ్ఛ్రుతవా నస్మి-తదనురుంధ్యామహే అనురుంధ్మః-అవశ్యం శూరేణ వైరశుద్ధేః

విష్ణుః శితికంఠపరాజయానంతరం ఋచీకే న్యాసం న్యాసరూపేణ ప్రాదా దిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. న్యస్తశస్త్ర ఇత్యాది. మత్పితరి న్యస్తశస్త్రే న్యస్తధనుషి - తపోబలసమన్వితే సతి - అర్జునః కార్తవీర్యః - ప్రాకృతాం తామసీం దేహాత్మబుద్ధి మిత్యర్థః-దేహాత్మబుద్ధ్యుత్పత్తావేవ ఖల్వకృత్యప్రవృత్తిః. ౨౭.యోజయస్వేతి. యదిశక్నోషి కాకుత్స్థేతి-శరసంధాన ఇతిశేషః.౨౮.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వేతి. గౌరవాద్యంత్రితకథఇతి పితుర్గౌరవాన్నియమితవచనః-పితృసన్నిధానా ద్వినీతభాషీత్యర్థః. ౧.శ్రుతవానితి. హేభార్గవ-యత్ క్షత్రవధాదికర్మ కృతవా నసి-తచ్ఛ్రుతవా నస్మి-అనురుంధ్యామహా ఇతి - అనురుంధ్యామహే అనుసరామః - పితృహంతౄణాం క్షత్రియాణాం వధేన వైరనిర్యాతనం పితు రానృణ్యం ఆస్థితం కృతవంతం పితృభక్త్యా ఖల్వేతత్ క్షత్రియవినాశనం కృతవా న్పితు రానృణ్యం పుత్రాణాం కర్తవ్య మితి భవత్కృతం క్షత్రవిశసనం సహామహే ఇత్యర్థః-క్షత్రియసాధారణ్యేన మదవజ్ఞాం న సహామహే ఇతి భావః ౨. ౩. * తి. క్రుద్ధః ప్రాగుక్తరూపా

అనురుంధ్యామహే బ్రహ్మన్ పితు రానృణ్య మాస్థితః. ౨. వీర్యహీన మివాశక్తం క్షత్రధర్మేణ భార్గవ, అవజానాసి మే తేజః పశ్య మేఽద్య పరాక్రమం. ౩. ఇత్యుక్త్వా రాఘవః క్రుద్ధో భార్గవస్య శరాసనం, శరంచ ప్రతిజగ్రాహ హస్తా ల్లఘుపరాక్రమః. ౪. ఆరోప్య సధనూ రామ శ్శరం సజ్యం చకారహ, జామదగ్న్యం తతో రామం రామః క్రుద్ధోఽబ్రవీద్వచః. ౫. బ్రాహ్మణోసీతి పూజ్యో మే విశ్వామిత్రకృతేన చ, తస్మా చ్ఛక్తో న తే రామ మోక్తుం ప్రాణహరం శరం. ౬. ఇమాం పాదగతిం రామ తపోబలసమార్జితాన్, లోకా నప్రతిమా న్వా తే హనిష్యామి యదిచ్ఛసి. ౭. నహ్యయం వైష్ణవో దివ్య శ్శరః పరపురంజయః, మోఘః పతతి వీర్యేణ బలదర్పవినాశనః. ౮. వరాయుధధరం రామం ద్రష్టుం సర్షిగణా స్సురాః, పితామహం పురస్కృత్య సమేతా స్తత్ర సంఘశః, గంధర్వాప్సరసశ్చైవ సిద్ధచారణకిన్నరాః, యక్షరాక్షసనాగాశ్చ తద్ద్రష్టుం మహదద్భుతం. ౧౦ జడీ

కర్తవ్యత్వాత్ - కర్తరి యగార్షః. ౨. వీర్యేతి. వీర్యహీనం - అతఏవ క్షత్రధర్మేణ ప్రాప్తధర్మగ్రహణయుద్ధాదౌ అశక్త మివ మన్యమానో యస్త్వాం అవజానాసి క్షత్రధర్మం పురస్కృత్యేత్యాదినా అవమానం కృతవానసి - తన్నానురుంధ్యామహే-అస్మదోర్ద్వయోశ్చేతి చకారా దేకస్మిన్ బహువచనం - అతః తేజః పరపరిభవాసహనం - పరాక్రమం స్వశక్త్యా పరాభిభవనంచ - పశ్య. ౩. ౫. విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రకృతస్నేహేన-విశ్వామిత్రభగిన్యాం సత్యవత్యా మృచీకాజ్జాతో జమదగ్నిః తస్య పుత్రః పరశురామ ఇతి విశ్వామిత్రసంబంధేనేత్యర్థః. ౬. తే. తుభ్యం-పాదయో ర్గతిం గమనం - లోకాన్ లోకప్రాప్తిం - యదిచ్ఛసి - అనయో ర్మధ్యే యదిచ్ఛసి తద్వదేత్యర్థః - యదీచ్ఛసీతి పాఠో యుక్తః - ఉభయథా ప్రతిబద్ధః క్వచి త్తిష్ఠే న్న లోకం పీడయే దితి రామస్య హృదయం. ౭. వీర్యేణ స్వశక్త్యా - మోఘో నపతతి - లక్ష్యమభిత్వా న తూష్ణీం పతతీత్యర్థః. ౮. వరాయుధేత్యాది. రామం త న్మహదద్భుతం కర్మచ ద్రష్టుం-సమేతా ఇత్యన్వయః. ౧౦. జడీకృత

పమానవచనేన - క్రోధాదేవ తద్ధస్తాత్స్వయమేవ ధనుః - చాత్ భార్గవనిష్ఠాం వైష్ణవీం శక్తించ జగ్రాహ - తదుక్తం పాద్మే - 'ఇత్యుక్త్వా దేవి వైష్ణవ్యా శక్త్యా తద్గతయా సహ, జగ్రాహ వైష్ణవం చాపం వినయేన చ లీలయే' తి - అత్రాప్యగ్రే వక్ష్యతి నిర్వీర్యో జామదగ్న్యసావితిలఘు శీఘ్రః పరాక్రమో యస్యసః. ౪. ఆరోప్యేతి. శరం సజ్యం మౌర్వ్యా సహితం చకార తస్యాం సమధత్తేత్యర్థః. ౫. బ్రాహ్మణఇతి. విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రార్థం చ - అత్ర తాదర్థ్యవాచీ కృతశబ్దః - విశ్వామిత్రభగినీ సత్యవతీ తస్యా మృచీకా జ్జాతో జమదగ్నిః - తస్య పుత్రోఽయ మితి తవ విశ్వామిత్ర సంబంధం దృష్ట్వేత్యర్థః - తస్మా త్కారణద్వయాత్. ౬. ఇమామితి. తపోబలేన సమార్జితాన్ సంపాదితాన్ లోకాన్ - పాదయో ర్గతిం గతిశక్తిం వా లోకానితి సుకృతస్య ఫలప్రాపణశక్తిం వా హనిష్యామీతి భావః - యదిచ్ఛసి ఉభయో ర్మధ్యే - త ద్ధనిష్యామీత్యర్థః. * తి. ఇమాం ప్రత్యక్షసిద్ధాం - గతిం గతిసాధనభూతౌ పాదౌ - తచ్ఛక్తిం చాకాశగమనాదిరూపాం - లోకాన్ లోకప్రాప్తిసాధనం ధర్మం - త్వత్పాదకమలే హన్మి బ్రూహి తేద్యాఘవా వృష మితి పాద్మోక్తేః - వృషో ధర్మః. ౭. నహీతి. యస్మా ద్వైష్ణవః - తతో మోఘో వ్యర్థో న పతతి లక్ష్య మభిత్వా న నివర్తతే. ౮. వరాయుధధరం వైష్ణవచాపధరం - తం శ్రీరామం - మహ దద్భుతం తత్కర్మచ ద్రష్టుకామాః. ౧౦. జడీకృతఇతి. తదా లోకే జనే - జడీ

కృతే తదాలోకే రామే వరధనుర్ధరే, నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోఽసౌ రామో రామముదైక్షత. ౧౧. తేజోభిహతవీర్యత్వా జ్జామదగ్న్యో జడీకృతః, రామం కమలపత్రాక్షం మందం మంద మువాచహ. ౧౨. కాశ్యపాయ మయా దత్తా యదా పూర్వం వసుంధరా, విషయే మే న వస్తవ్య మితి మాం కాశ్యపోఽబ్రవీత్, సోఽహం గురువచః కుర్వన్ పృథివ్యాం న వసే నిశాం, కృతా ప్రతిజ్ఞా కాకుత్స్థ కృతా భూః కాశ్యపస్య హి. ౧౪. తదిమాం త్వం గతిం వీర హంతుం నార్హసి రాఘవ, మనోజవం గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౧౫. లోకాస్త్వప్రతిమా రామ నిర్జితా స్తపసా మయా, జహి తాన్ శరముఖ్యేన మాభూత్కాలస్య పర్యయః. ౧౬. అక్షయం మధుహంతారం జానామి త్వాం సురేశ్వరం, ధనుషోఽస్య పరామర్శాత్స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప. ౧౭. ఏతే సురగణా స్సర్వే నిరీక్షంతే సమాగతాః, త్వా మప్రతిమకర్మాణ మప్రతిద్వంద్వమాహవే. ౧౮. న చేయం మమ కాకుత్స్థ వ్రీళా భవితు మర్హతి, త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతః. ౧౯. శరమప్రతిమం రామ మోక్తు మర్హసి సువ్రత, శరమోక్షే గమి

ఇతి. లోకే జనే జడీకృతే స్తబ్ధే - నిర్వీర్యః నిర్గతవైష్ణవతేజాః - తథాచ పురాణాంతరం-'తతః పరశురామస్య దేహా న్నిర్గత్య వైష్ణవం, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామ ముపావిశ' దితి-ఉదైక్షత - విస్మిత ఇతి శేషః. ౧౧. ఉవాచ - ప్రశ్నోత్తర మితి శేషః. ౧౨. కాశ్యపాయే త్యాది. యదాబ్రవీ త్తదా ప్రభృతి న వస ఇత్యన్వయః - గురువచః కాశ్యపవచః - కుర్వన్ పరిపాలయన్ - కుత ఇత్యత్రాహ కృతేతి. హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - యత స్సర్వప్రసిద్ధతయా భూః కాశ్యపస్య స్వత్వేన కృతా-త్వద్విషయే న వస్తవ్య మితి ప్రతిజ్ఞాచ కృతా-తస్మా దిత్యర్థః. ౧౪. తదిమామితి. గతిః గమనం. ౧౫. లోకహననం నామ లోక దాన ప్రతిబంధః-మూర్తస్య వా అమూర్తస్యవా కార్యస్య ప్రతిహనన మేవ రామశరస్యాపేక్షిత మితి భావః. ౧౬. అక్షయ మితి. అక్షయం నిర్వికారం - మధుహంతారం విరోధినిరసనశీలం - అనేన-న బ్రహ్మా నేశాన ఇతి మహోపనిష దుపబృంహితా - పరామర్శాత్ గ్రహణాత్. ౧౮. ఇయం-త్వయా విముఖీకృతః-వ్రీళా లజ్జా. ౧౯.

కృతే స్తబ్ధీకృతే సతి-నిర్వీర్యః నిర్గతం వీర్యం బలం యస్య స తథోక్తః - అనేన పరశురామశరీరా న్నిర్గత్య వైష్ణవం తేజో రామభద్రే సంక్రాంత మితి వేదితవ్యం. తథాచ నారసింహపురాణే - 'తతః పరశురామస్య దేహా న్నిర్గత్య వైష్ణవమ్, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామ ముపావిశ' దితి. ౧౬. అక్షయ్యమితి. అస్య ఇతరదురారోపణస్య ధనుషః పరామర్శా దారోపణా ద్ధేతోః-త్వా మక్షయ్యం కేనాపి క్షయం పరాజయం నేతు మశక్యం-మధుహంతారం పురుషోత్తమం-సురోత్తమం దేవదేవం జానామి నిశ్చినోమి. * తి. యతః - 'ఉతామృతత్వస్యేశాన' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం బ్రహ్మైవ త్వ మిత్యాహ అక్షయ్యం అనాద్యంతం కేనాపి పరాజయం నేతు మశక్యంచ-ఏవం నిశ్చయే హేతుః ధనుష ఇతి. అస్య వైష్ణవస్య ఇతరదురారోపస్య-పరామర్శో గ్రహణాకర్షణాదిః. ౧౭.*తి. అప్రతిద్వంద్వం ప్రతిభటరహితం.* ౧౮. యదహం పూర్వం తాదృశః-త్రైలోక్యనాథేన త్వయా విముఖీకృతః పరిభూతః - ఇయం విముఖీకరణజన్యా వ్రీళా లజ్జా భవితుం నార్హతి-స్వామిన స్సకాశాత్-పరాజయో న వ్రీళా మావహతీత్యర్థః. ౧౯.* తి. శరమోక్షే గమిష్యామి పాపస్య తపసా దగ్ధత్వాత్ పుణ్యస్యచ శరమోక్షేణ ఫలప్రతిబంధే జీవన్ముక్తో భూత్వా గమిష్యామీత్యర్థః.

ష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౨౦. తథా బ్రువతి రామే తు జామదగ్న్యే ప్రతాపవాన్, రామో దాశరథి శ్శ్రీమాం శ్చిక్షేప శర ముత్తమం. ౨౧. స హతాన్ దృశ్య రామేణ స్వాన్ లోకాం స్తపసార్జితాన్, జామదగ్న్యో జగామాశు మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౨౨. తతో వితిమిరా స్సర్వా దిశశ్చోపదిశ స్తథా, సురా స్సర్షిగణా రామం ప్రశశంసు రుదాయుధం. ౨౩. రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యః ప్రశస్య చ,తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా జగామాత్మగతిం ప్రభుః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

గతే రామే ప్రశాంతాత్మా రామోదాశరథి ర్ధనుః, వరుణాయాప్రమేయాయ దదౌ హస్తే ససాయకం. ౧. అభివాద్య తతో రామో వసిష్ఠప్రముఖా నృషీన్, పితరం విహ్వాలం దృష్ట్వా ప్రోవాచ రఘునందనః. ౨. జామదగ్న్యో గతో రామః ప్రయాతు చతురంగిణీ, అయోధ్యాభిముఖీ సేనాత్వయానాథేన పాలితా. (సంవిశస్వ మహారాజ సేనాం త్వచ్ఛాసనే స్థితాం, శాసనం కాంక్షతే సేనా చాతకాళి ర్జలం యథా). ౩. రామస్య వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్సుతం, బా

శరమోక్షే సతి అహం దృష్టశరలక్ష్యస్వార్జితలోకగతిః. ౨౧. దృశ్య దృష్ట్వా-లోకాన్ హతాన్-లోకప్రాప్తిహేతుకర్మాణి విఫలీకృతానీత్యర్థః. ౨౨. ౨౩. ఆత్మగతిం స్వస్థానం. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

అథ స్వపురం ప్రాప్య సీతయా రామ స్సుఖ మువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే-గత ఇత్యాది. రామే పరశురామే - వరుణాయ-న్యాసత్వేనేతి శేషః - అప్రమేయాయ అదృశ్యాయేత్యర్థః. ౧. విహ్వాలం పరవశం-అనేన పరశురామేణ కృతాం పరత్వసూచికాం స్తుతిం వరుణాయ ధనుర్దానంచ దశరథో న జ్ఞాతవా నితి గమ్యతే. ౨. చతురంగిణీతి. ప్రాతిపదికాం తను మిత్యాదినా ణత్వం. ౩.రామ

అనేన లోకావరోధః స్వేష్ట ఏవేతి దర్శితం. ౨౩. రామమితి. ఆత్మగతిం యథాపూర్వం విహాయసా శీఘ్రగమనం-గంతవ్యం మహేంద్రంవా. * తి. రామో దాశరథినా బ్రాహ్మణత్వాత్ ప్రపూజితో నమస్కృతశ్చ - ప్రశస్యచేతి పాఠాంతరం-దాశరథిం ప్రదక్షిణీకృత్య - అంతర్యామిత్వేన జ్ఞానాత్ ప్రదక్షిణకరణంచ - క్షత్రియత్వాచ్చ తస్య ప్రణామాకరణం కాయేనేతి బోధ్యం - ఆత్మగతింతత్వజ్ఞానం-స్వస్థానంవా - జగామేత్యర్థః-ప్రభు రితి బ్రహ్మత్వేన సర్వలోకప్రభుత్వం. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

గతఇతి. ప్రశాంతాత్మా ప్రశాంతో గతక్రోధః ఆత్మా మనో యస్య స తథోక్తః. * తి. హస్తే స్వహస్తే స్థితం ధను ర్వరుణాయ దేవైస్సహ కౌతుకదర్శనార్థ మంతరిక్షే స్థితాయ దదౌన్యాసాత్మనేతి శేషః-వరుణస్యాప్రమేయత్వం భృగవే సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాప్రదత్వాత్-ఇదంచ తైత్తిరీయోపనిషది స్పష్టం. ౧. * తి. విహ్వాలం పరశురామభయేన - ధనుర్దానవృత్తాంతస్య మాయయా తిరోధాన మన్యాన్ ప్రతి. ౨. ౩. * గతఇతి. హృష్టః పులకితో విస్మితోవా.

హుభ్యాం సంపరిష్వజ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ రాఘవం. గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా హృష్టః ప్రముదితో నృపః, పునర్జాతం తదా మేనే పుత్ర మాత్మాన మేవచ. ౫. చోదయామాస తాం సేనాం జగామాశు తతః పురీం. ౫½. పతాకాధ్వజినీం రమ్యాం తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితాం, సిక్తరాజపథాం రమ్యాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరాం, రాజప్రవేశసుముఖైః పౌరైర్మంగళవాదిభిః, సంపూర్ణాం ప్రావిశ ద్రాజా జనౌఘై స్సమలం కృతాం. ౭½. పౌరైః ప్రత్యుద్గతో దూరం ద్విజైశ్చ పురవాసిభిః, పుత్రై రనుగత శ్శ్రీమా౯ శ్రీమద్భిశ్చ మహాయశాః, ప్రవివేశ గృహం రాజా హిమవత్సదృశం పునః. ౯. ననంద సజనో రాజా గృహే కామైస్సుపూజితః. ౯½. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ కైకేయీచ సుమధ్యమా, వధూ ప్రతిగ్రహేయుక్తా యా శ్చాన్యా రాజయోషితః. ౧౦½. తతస్సీతాం మహాభాగా మూర్మిళాంచ యశస్వినీం, కుశధ్వజసుతే చోభే జగృహుర్నృపపత్న్యః. ౧౧½. మంగళాలాప నైశ్చైవ శోభితాః క్షౌమవాససః, దేవతా యతనా న్యాశు సర్వా స్తాః ప్రత్యపూజయ౯. ౧౨½. అభివాద్యాభివాద్యాంశ్చ సర్వా రాజసుతా స్తదా. (స్వం స్వం

స్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రామస్య వచనం శ్రుత్వా విహ్వలతయా అస్పష్టం వచనం శ్రుత్వా-గతోరామ ఇతి శ్రుత్వా-క్రమేణ పున స్స్పష్టం శ్రుత్వేత్యర్థః-హృష్టః పులకితః. ౫. ౫½. రమ్యామితి పునరుక్తి స్తత్తద్విశేషణకృతరమణీయిత్వాభిప్రాయేణ - పతాకా-ధ్వజపటః - ధ్వజః దండః-పతాకాన్వితా ధ్వజా అస్యాం సంతీతి పతాకా ధ్వజినీం - హ్రస్వదీర్ఘధ్వజభేద ఇత్యప్యాహుః - ఉద్ఘుష్ట మితి భావే నిష్ఠా-తూర్యోద్ఘోషేణ సంజాతనినాదామిత్యర్థః - రాజప్రవేశేన సుముఖైః వికసన్ముఖైః - మంగళం ఆశీర్వచనం వక్తుం శీల మేషా మస్తీతి మంగళవాదిభిః. ౭½. ౯. జనః సంబంధిజనః గృహేస్థితై రితి శేషః - కామ్యంత ఇతి కామాః విషయభోగ పరికరాః తైః. ౯½. వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే ఉపచారే - స్వస్వాంతఃపురానయనేవా - 'వధూ ర్జాయా స్నుషే'త్యమరః, యుక్తా ఆసక్తాః - ఆసన్నితి శేషః. ౧౦½. జగృహుః అంతఃపురం ప్రావేశయ౯. ౧౧½. మంగళాలాపనైః స్వస్తివాచనైః-శోభితాః - మంగళాలంభనై రితి పాఠే - ఆలంభనం చందనచర్చా-దేవతాయతనాని గృహదేవతానా మర్చాగృహాణి-ప్రత్యపూజయ౯ గంధపుష్పాదిభి రపూజయ౯.-ఆయతనపూజామాత్రే స్త్రీణా మధికారా దితి భావః. ౧౨½. అభివాద్యేతి. సర్వా అభివాద్య -

---

* తి. హర్ష వివాధికావస్థః ప్రమోదః. ౫. * తి. తాం సేనాం ప్రథమం క్షుభితాం పశ్చాత్ ప్రాప్తాశ్వాసాం చేత్యర్థః - జగామ సేనేతి శేషః. ౫½. పతాకాధ్వజినీమితి. పతాకాః శ్రేణీకృతాః క్షుద్రధ్వజాః ఇతరే పున ర్మహాధ్వజాః - రమ్యాం స్వభావతో రమ్యాం - సిక్తరాజపథాం రమ్యాం - కుసుమోత్కరాదిభి రుపచారైః - రమ్యాం. * తి. పతాకా ధ్వజపటః-ధ్వజో దండః - పతాకాయుక్తధ్వజవతీం రమ్యాం స్వభావతః - ఉద్ఘుష్టం ఘోషః. * ౭½. * తి. శ్రీమద్భిః దారపరిగ్రహాదధికలక్ష్మీవద్భిః పుత్రైః-సుధాలేపజధావళ్యా దౌన్నత్యాచ్చ హిమవత్సాదృశ్యం గృహస్య - కామైః విషయభోగపరికరస్రక్చందనాదిభిః - సుపూజితః ప్రాప్తపూజః. ౯½. కౌసల్యేతి. వధూప్రతిగ్రహే వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే యుక్తా స్తత్పరాః. ౧౦½. ౧౧½. మంగళాలంభనైః మంగళాలంకరణైః-దేవతాయతనాని గృహదేవతాప్రతిమాః. * తి. దేవతాయతనాని పురగృహ

గుణవత్తరః. ౨౬. రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూన్, మనస్వీ తద్గత స్తస్య నిత్యం హృది సమర్పితః. ౨౭. ప్రియాతు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి, గుణా ద్రూపగుణా చ్చాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత. ౨౮. తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే, అంతర్జాత మపి వ్యక్త మాఖ్యాతి

ధర్మావిరుద్ధకామాభిరతిం దర్శయతి రామస్త్విత్యాదినాశ్లోకచతుష్టయేన. రామస్తు-తుశబ్దేన పూర్వ స్మా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే-పితృశుశ్రూషణధర్మప్రవర్తనదేవతారాధనాదికం హి పూర్వముక్తం - స ఏవం కర్తా సంప్రతి వాత్స్యాయన మభ్యస్య కామతంత్రపరోఽభూత్-సీతయా అయోనిజయా-సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - స్వాభావిక సౌందర్యసమృద్ధ్యేవావతీర్ణాపి భోగస్రోతస్య ప్రధా నాభూదితి రామస్య ప్రావణ్యాతిశయః ప్రదర్శితః - విజహార - పరస్మైపదేన ఫలాపర్యవసాయిత్వో చ్యతే - స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇతి విహారరూపక్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్వే - హ్యాత్మనేపద మేవ భవేత్-తథాచ రచితవిహారోఽపి భోగోద్ఘాతకేళితాం నాతిశేత ఇతి భావః - బహూ నృతూన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - తయా - భోగస్నై రంతర్యం సూచ్యతే-బహూ నృతూ నిత్యుక్తం నతు వత్సరా నితి - తేనతత్తదృతూచితభోగోపకరణై ర్భోగాన్ స బుభుజ ఇత్యుక్తం-మనోఽస్యాస్తీతి మనస్వీ-భూమార్థే మత్వర్థీయః-తథాచ సంశ్లేషదశాయాం సీతాసంకల్పమప్య తిశయ్య భోగస్రోతః ప్రవర్తయతేత్యర్థః-నిత్యం తద్గతః తస్యాం-గతః-సప్తమీతి యోగవిభాగాత్ సమాసః-జాతిగుణవదపృథక్సిద్ధతయా తదేకరసోఽభూదిత్యర్థః-సర్వదా తదాసక్తచిత్తోఽభూదితిభావః- తస్యాః హృది నిత్యం సమర్పితః-సీతాపిరామకృతతత్తద్వ్యాపారేణ వశీకృతా తదాయత్తచిత్తాసీత్. నిత్యం సుచిరం భోగేపి సద్య స్సంగతేవ నిరవధికప్రేమభారభరితాభూదిత్యర్థః.నిత్యం తద్గత ఇత్యత్ర హేతుమాహ - ప్రియాత్వితి. తురవధారణే-పితృకృతా దారా ఇతి హేతో రేవ రామస్య సీతా ప్రియాసీత్-తర్హి సీతావైలక్షణ్య మకించిత్కరం-నేత్యాహ-గుణాత్ భర్తృశుశ్రూషణాదిగుణాత్- రూపస్య దేహస్య గుణాత్ సౌందర్యాత్ - అపిశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థః - అభిజాత్యాదిభిశ్చ- ప్రీతి ర్భూయోభ్యవర్ధత - రామస్య సీతాయా మిత్యర్థసిద్ధం - అతో బహూ నృతూ న్విజహారేత్య న్వయః. ౨౮. అథ రామస్యేవ సీతాయా అపి రామే నిరంతరానురాగం దర్శయన్ తస్యాః హృది నిత్యం సమర్పిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి - తస్యాశ్చేతి. తస్యాః భర్తా రామశ్చ హృదయే సీతాయా హృదయే ద్విగుణం యథా భవతి తథా పరివర్తతే-రామాత్ ద్విగుణా ప్రీతి స్సీతా రామేఽభూ దిత్యర్థః - యథా రామస్య సీతాయాం ప్రీతిః పితృకృతదారత్వకృతా-సౌందర్యకృతాచ-ఏవం రా మేపి సీతాయాః ప్రీతి ర్నోభయకృతా-కింతు భర్తృత్వమాత్రకృతా - పత్యువ్యత్యనసూయాం ప్రతి

గుణవత్తరః ప్రియతరో బభూవ.౨౬.రామఇతి. తద్గతః తద్గతాంతఃకరణః-తస్యా స్సీతాయా హృది సమర్పితః-యద్వా-తద్గతః తద్గతమనా రామః-తాం హృది సమర్పయదిత్యర్థః* ప్రియాత్వితి.సీతా- రామస్య పితృకృతా దారా ఇతి గౌరవేణ ప్రియా బభూవ - పితృకృతవివాహః శ్లాఘనీయః-గుణా ద్రూపగుణాచ్చేతి-గుణా చ్ఛందానువర్తనాత్ - రూపగుణా త్సౌందర్యాతిశయాచ్చ-ప్రీతి ర్భూయో భ్యవర్ధత. * తి. బహూ నృతూన్-ద్వాదశవర్షాణీత్యర్థ ఇతి బహువః. మనస్వీ అనుకూలమనస్కః- అతఏవ తద్గతమనాః నిత్యం సీతాగత మనాః - తస్యా హృది సమర్పితః - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తయేత్యర్థః - ఏతేన పరస్పరానురాగో దర్శితః - పితృకృతాః బ్రాహ్మవివాహసదృశవివాహేన

హృదయం హృదా, తస్య భూయో విశేషేణ మైథిలీ జనకాత్మజా, దేవతాభి స్సమా రూపే సీతా శ్రీ రివ రూపిణీ. ౨౮. తయా స రాజర్షి సుతోఽభిరామయా

సీతా-'యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథా ప్యేష మయా భవే' దిత్యాది. అనేన గుణా దిత్యుక్తరామవిషయానురాగో వివృతః - ఏతాదృశాతిరాగో రామేణ కథం విజ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ - అంతరితి - అంతర్జాతం సీతాహృద్గత మపి-హృదయగూఢభావం - అనురాగ మితి యావత్-హృదా తర్కేణ-అనుభావై రితి యావత్-వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి-చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశ స్సార్వధాతుకే ప్యార్షః - తస్య దర్శనార్థత్వం చక్షురిత్యాదౌ సిద్ధం - పరకీయహృదయం కథం వ్యక్తీభవతీత్యపేక్షాయాం తత్రైవ సర్వదా పరివర్తమానత్వా దిత్యుక్తం పూర్వార్ధే-రామవత్ సీతాపి రామహృదయం విశేషేణ వ్యక్తం వేత్తీత్యాహ - తస్యేతి - తస్య రామస్య హృదయం సీతా-భూయః విశేషేణ - రామా దతిరిక్తం జానాతీత్యర్థః - రామో యాదృశభోగ మభిలషతి తదింగితేన జ్ఞాత్వా స్వయం తదనురూపా భవతి-నతు తదతిరిక్తభోగమభిలషతే-ఏవం రామో పీతి భావః - రామాదప్యతిశయేన సీతాయాః కాంతేంగితపరిజ్ఞానే హేతుచతుష్టయ మాహ మైథిలీత్యాది-దేశస్వభావాద్వంశస్వభావాచ్చ-సూక్ష్మజ్ఞా-దేవతాభి స్సమేతి ప్రాగల్భ్యముచ్యతే - రూపే విషయేరూపిణీ-సర్వైర్ద్రుశ్యమానరూపవతీ శ్రీ రివ స్థితా-అనేన సహజబుద్ధివిశేషో దర్శితః. ౨౮. ఏవ మనవధిక మన్యోన్యానురాగ ముపపాద్య తదనురూపం భోగం దర్శయతి-తయేతి. రాజర్షిసుతః మహారాజసుతత్వేన నిరవధికభోగోపకరణవాన్ - ఉత్తమరాజకన్యయా తతోఽప్యధికతదుపకరణవత్యా-రామః రమయితా - అభిరామయా తతోఽప్యతిశయేన రమయిత్ర్యా సః - అతిశయితకామః-అతికామయా రామా దప్యధికకామయేత్యర్థః - తయా సీతయా-సమేయివాన్ సమ్యగేయివాన్ - ఏకీభావేన సంశ్లిష్టః-స్వయంగ్రహాశ్లేషవిషయీభూతస్సన్-'లీనేవ ప్రతిబింబితేవ లిఖితేవోత్కీర్ణరూపేవ చ ప్రత్యుప్తేవ చ వజ్రలేపఘటితేవాంతర్నిఖాతేవచ, సా న శ్చేతసి కీలితేవ విశిఖై శ్చేతోభువః పంచభి శ్చింతాసంతతి తంతుజాలనిబిడస్యూతేవ లగ్నా ప్రియే' తివత్. విభుః ప్రత్యాలింగనాదిసమర్థః అమరేశ్వరో విష్ణుః ఆదివిష్ణుః-శ్రియేవ-మూర్తిభేదేనోపమానత్వం అతీవ అతిశయేన శుశుభే రేజే-తుల్యానురాగస్యామితస్త్రీకామస్య భోగసమృద్ధిహేతుత్వా దితి భావః తనిశ్లోకీ. రాజర్షి సుత ఇతి -

పితృదత్తాః-స ఏవ వివాహ స్సర్వథా శ్లాఘ్య ఇతి భావః - నైతావదేవ కింతు - గుణాత్ విహితకారిత్వపాతివ్రత్యాది రూపాత్-రూపం సౌందర్యం-తద్రూపా ద్గుణాచ్చ - భూయోధికం - రామస్య ప్రీతి ర్వర్ధతేస్మ. * ౨౭. తస్యాశ్చేతి. భర్తా రామః - హృదయం అభిప్రాయం - హృదా మనసా - వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి - ఇద ముత్తరశ్లోకస్య - శేషః - తస్య హృదయే మైథిలీ భూయోపి విశేషేణ అతిశయేన - ఏతదుక్తం భవతి పరస్పరహృదయాంతర్వర్తనేన పరస్పరస్వభావ ముభౌ జానాతే ఇతి. * తి. తస్యాశ్చ హృదయే గుణా ద్రూపగుణాచ్చ భర్తా ద్విగుణం పరివర్తతేస్మ - తస్య రామస్యాంతర్గతం హృదయం హృదయాభిప్రాయం - మైథిలీ హృదా స్వహృదయేన భూయోధికం విశేషేణ - జనకాత్మజా-రూపిణీ శ్రీ రివ-రూపే దేవతాభి స్సమా సీతా - ఆఖ్యాతి జానాతి-అతో జ్ఞాయతే తద్భర్తా తద్ధృదయస్థ. ఇతి. * ౨౮. తయా స ఇతి. అభిరామయా అభిరూపయా - అతికామయా అనురక్తయా భర్తరి అతిస్నేహయా తయా - సమేయివాన్ సంగతః-అమరేశ్వరో విష్ణుః శ్రియేవ శుశుభ ఇతి సంబంధః. * తి. అభికామయా స్వవిషయేచ్ఛావత్యా స్వేచ్ఛావిషయయా చ-సమేయివాన్ సంయుక్తః-విభుః విభుత్వశక్తిమాన్ - అమరేశ్వరోవిష్ణుః

సమేయివానుత్తమరాజకన్యయా, అతీవ రామ శ్శుశుభేఽతికామయా వి
శ్రియావిష్ణు రివామరేశ్వరః. ౨౮.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమద్బాలకాండే
సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

బా ల కాం డ స్స మా ప్తః.

చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరం,
ఏకైక మక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంతు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోఽస్తు తే.

ఉత్తమరాజకన్యయేతిచ అభిజనవృత్తాదితౌల్య ముక్తం-అభిరామయా సౌందర్యేణాతిరమణీయయా-అతికామయా-అతిస్నేహయా-సమేయివాన్ అతిసంశ్లేషేణాభేదం ప్రాప్తః - యద్వా - అతికామయా అతిక్రాంతమన్మథయా - తేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్తయా దివ్యదంపతిభోగ ఏవాత్రాభివ్యజ్యతే. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

వేదే శాస్త్రేషు వాదే ష్వనితరసులభాం కీర్తి మాటీకమానః
కావ్యాలంకారనాట్యప్రభృతిషుపటుధీః కోపి టీకావిధానే,
శుద్ధాంతః పద్మశుద్ధాంతితమధుమథన శ్శుద్ధసత్త్వైకమూర్తి
ర్గోవిందార్యో విచార్య వ్యతనుతవిమలాం బాలకాండస్య టీకామ్.

శ్రియేవ-తదుక్తం పాద్మే-'తత్ర ద్వాదశవర్షాణి రాఘవ స్సహ సీతయా, రమయామాస ధర్మాత్మా నారాయణ ఇవ శ్రియే'తి. ఏకోనషోడశవర్షస్య విశ్వామిత్రేణ నయనాత్-పంచదశవర్షసమాప్తౌ వివాహ ఇతి బోధ్యమ్. ౨౮. ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

మహేశ తీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, శ్రీబాలకాండవ్యాఖ్యేయం సమాప్తా తత్త్వదీపికా.

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితే రామాయణేఽభీష్టదే
గోవిందార్యమహేశ్వరాదిరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలే,
రామస్వామిసుధీసుతై స్సకుతుకం ముద్రాక్షరై స్సద్రితో
వింశద్భిః పరిశోధితశ్చ జయతు శ్రీబాలకాండ స్సదా.

బా ల కాం డ స్స మా ప్తః.

హ రి ః ఓ మ్.

శ్రీసీతాలక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీరామాయణే వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

అయోధ్యాకాండప్రారంభః.

గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో

శ్రీరామానుజీయాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్రావంశ్రావం శతారేశ్శమదమవపుషః ఫుల్లవక్త్రారవిందాదాలోచ్యాలోచ్య వాచా ప్రకృతిమధురయా ప్రోచ్య విద్వజ్జనేభ్యః, గోవిందార్యస్సుధీశః కుశికకులమణి ర్గూఢగాఢాశయాఢ్యం సమ్యక్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి. ప్రథమే కాండే - ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు రిత్యాదినా - 'యతో వా ఇమా' నీత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం,-'అహం వేద్మి మహాత్మాన' మిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్త మహాపురుషత్వం, 'త్వమనాది రనిర్దేశ్య' ఇత్యాదినాఅచింత్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్మాత్ పరత్వ ముక్తం-'అధికం మేనిరే విష్ణు' మిత్యాదినా తదితరేషామపరత్వంచ. సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యనీకకల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్యతే ద్వితీయకాండేన-అథవా - పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానోపయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూతత్వ మహాగురుకృపాలబ్ధధనుర్వేదరహస్యత్వ తత్సంవాదభూతతాటకాతాటకేయాదినిరాస హరధనుర్భంగ వైష్ణవచాపపరిగ్రహప్రభృతి గుణా స్సహధర్మచారిణీ యోగశ్చ సప్రపంచం దర్శితాః-అథ తదనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మాః - భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్య భాగవతాభిమాననిష్ఠారూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతిపాద్యంతే - పూర్వకాండే లక్ష్మీయోగో దర్శితః అత్ర భూమియోగః ప్రదర్శిత ఇత్యపి బ్రువతే - పూర్వం పరత్వ ముక్తం-అప్రాప్యాలభ్య మిత్యప్యాహుః - పూర్వం లక్ష్మీవిశిష్ట ప్రాప్యస్వరూప ముక్తం ప్రాప్తృరూపజీవస్వరూప మత్ర నిరూప్యతే - తత్ర ప్రథమ మతిరహస్యతయా అవశ్యవిజ్ఞాతవ్యాం లఘూపపాదనాం భాగవతాభిమాననిష్ఠాం శత్రుఘ్నానుష్ఠానముఖేన దర్శయతి - గచ్ఛతేతి. గచ్ఛతా - వర్తమాననిర్దేశేన శత్రుఘ్నగమనస్య భరతగమనేనైకకాలత్వావగమాదసివసనాదివత్తస్య తదేక పారతంత్ర్యం గమ్యతే-మాతులకులం మాతులగృహం-ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యస్యైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనా చ్ఛేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం పారతంత్ర్యముచ్యతే - భగవత్పారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వ మాహ - భరతేనేతి - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రానీకనిర్వహణాత్-రామే వనం గతే తదనుసారిణి చ లక్ష్మణే రాజని చ త్రిదశసదన ముపసేదుషి కేవలరామాజ్ఞయా ప్రాజ్యరాజ్యభారనిర్వాహకరణేనేత్యర్థః - తదా

మునిభావప్రకాశికాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

తీర్థీయమ్. శ్రీమదయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యేయాసి వ్యాక్రియంతే. గచ్ఛతేతి. మాతులకులం మాతులగృహం - తదా పితృభ్రాత్రనుజ్ఞానంతరం - అనఘః సోదరో లక్ష్మణో బలవంతం రామ మాశ్రితః

నీతః ప్రీతిపురస్కృతః. ౧. స తత్ర న్యవసద్భ్రాత్రా సహ సత్కారసత్కృతః,

---

తద్గమనకాల ఏవ - అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలాద్యనపేక్షణోక్త్యా పారతంత్ర్య మేవ విశే
షితం-అనఘః - అస్మిన్ ప్రకరణే అఘశబ్దేన కేవలరామభక్తి రుచ్యతే - స్వశేషిభూతభరతోద్దేశ్య
తాకారేణహి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తి రుద్దేశ్యా - అతఏవ వక్ష్యతి - 'నాహం స్వపిమి జాగర్మి త
మేవార్యం విచింతయ' న్నితి 'జగ్రాహ భరతో రశ్మీన్ శత్రుఘ్న శ్ఛత్ర మాదద' ఇతిచ. అనిష్టా
వహస్యపాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారంవినా రామభక్తే రనిష్టావహత్వా త్తస్యా
ఘత్వం - నసుకృతం నదుష్కృతం 'సర్వే పాప్మానో తోనివర్తంత' ఇతి శ్రుతౌ సుకృతస్య ముము
క్షో రనిష్టావహత్వేన పాప్మత్వవ్యపదేశాత్ - శత్రుఘ్నః - శత్రూన్ లవణాసురాదీన్ హనిష్యత్య
యమితి భావిప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - నిత్యశత్రుఘ్నః-నిత్యశత్ర
వో జ్ఞానేంద్రియాణి-శరీరే నిత్యం సన్నిధాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్వాత్-
తాన్ హంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః - ఇంద్రియనిగ్రహవా నిత్యర్థః - పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి స
మగ్నేంద్రియః - రామవిషయభక్తి స్స్వాధికారపరుద్ధేతి తన్నివర్తన మస్య కార్య మేవ-నీత ఇత్యు
క్తం న తు యయా వితి - తేన అచిద్వత్పారతంత్ర్య ముక్తం - ప్రీతి పురస్కృతః-కిం కరోమి జ్యే
ష్ఠా నువర్తనం కనిష్ఠేన కార్య మితి విధిపరతంత్రో న గతః అపితు ప్రీతి ప్రేరితో గచ్ఛ దిత్యుక్తం-
తేనాచితోవ్యావృత్తి రుక్తా-ప్రీతిరేవ హ్యచేతనాపేక్షయా చేతనస్య విశేషః-భగవత్పారతంత్ర్యం
తు చేతనాచేతనసాధారణ మేవ యద్యత్యంతసారగ్రాహీ పురుష స్స్యాత్తదా శత్రుఘ్నవత్ భాగ
వతపారతంత్ర్యతయా వర్తితవ్య మితి వ్యంజితం-వ్యంజనావృత్త్యాభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకా
వ్యకృత్యం. తనిశ్లోకీ. మాతులకులం మాతులగృహం - 'కులం జనపదే గృహ' ఇతి నిఘంటుః - భరత
స్య మాతులకుల ముద్దేశ్యం శత్రుఘ్న స్య తు భరతః - యుధాజి త్ఖలు భరత మేవా నేతు మాగతః -
'గచ్ఛతేతి' వర్తమాననిర్దేశేన భరతగమనకాలే గంతవ్య మితి మనసి నస్థితం-నచ దశరథేన రామేణ
వానుజ్ఞాత ఇతి వ్యజ్యతే - భరతేన - రామే వనం గతే లక్ష్మణే తదనువర్తిని దశరథే స్వర్గతే అనే
నైవ రామరాజ్యం భర్తవ్యమితి భావిజ్ఞానవతో వసిష్ఠాల్లబ్ధభరత నామధేయేన తదా స్వస్యాపి రాజపు
త్రత్వేన నక్షత్రానుగుణముహూర్తాదికే విచారణీయేపి తన్ముహూర్త ఏవస్వస్యాపి సుముహూర్త ఇతి
గతః-అనఘః కామాదిహేతుక వ్యసనరహితః-యద్వా.ఏతదపేక్షయా అయోధ్యాస్థిత జన స్సర్వోప్య
ఘవానేవ-తస్య రామభక్తిమి(శ్ర)భరతభక్తిత్వాత్ -రామభక్తేః పాపత్వం స్వోద్దేశ్యభరతభక్తివిరోధి
త్వాత్ అత్రోద్దేశ్యవిరోధిత్వ మేవహి పాపత్వం-పాపాపేక్షయా పుణ్యస్యోత్కృష్టత్వేపి స్వోద్దేశ్య
మోక్షవిరోధిత్వాత్ఖలు పాపత్వం ప్రథమావధినిష్ఠాచరమావధినిష్ఠావిరోధినీ-శత్రుఘ్నః-జననకాలే సం
హననదర్శనేనాయం సకలశత్రుసంహర్తా భవిష్యతీతి వసిష్ఠేన నామకరణం కృతం-అస్యామనుష్యత్వా
దమనుష్యకర్తృ కేచేతిరక్ - నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రూన్ కామాదీ నంతశ్శత్రూన్ హంతీతి తథో
క్తః-ఇంద్రియజయవానితి యావత్ -నచ పుంసాం చిత్తాపహారిణ మిత్యుక్తవిషయే నిమగ్నేంద్రియః-
తథా తద్దర్శన భరతప్రీతిఫలత్వేన భరతస్యాతిపావనత్వబుద్ధేః అనఘ ఇత్యుక్తం - అధికభోగ్యత్వం
తు నిత్యశత్రుఘ్న ఇతి - తేన న పునరుక్తిః - నీతః - ఛాయావత్ -స్వయం ద్రవ్యత్వేపి జాతిగుణ
వత్పారతంత్ర్యం ప్రాప్తః - ప్రీతిపురస్కృతః జ్యేష్ఠానువర్తిత్వం విధిప్రేరితత్వే న భవతి-అపితు-
అయోధ్యాయా భరతకైంకర్యం బహుభి ర్విభజ్య గృహ్యతే తత్ర చే దేకేనైవ మయా భోక్తుం శక్య

మయాపి మహదాశ్రయః కర్తవ్యం ఇత్యేవం విధ కలుషబుద్ధిరహిత ఇత్యర్థః-నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశ
త్రవః కామాదయః తాన్ హంతీతి తథా-నీతః-మాతులగృహవాసజనితసౌఖ్యాదికమనేన వినా

మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨. తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః, భ్రాతరౌ స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. ౩. రాజాపి తౌ మహాతేజాస్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ, ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ. ౪. సర్వ ఏవ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః, స్వశరీ

మితి భక్తిప్రేరితః. ౧. రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్యపేక్షాయాం రామాభిమానవిషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ - సఇతి. సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే- అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా - సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి-పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభిరుపలాలితోపి సన్ - భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేనసహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - నతు మాతులోపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - సః శత్రుఘ్నః భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః - సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా- అశ్వపతి స్స్వప్రియా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లాలితవా నిత్యర్థః - అథవా భ్రాత్రా సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింతయా తేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. తత్రాపీతి. తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్ఠే మాతులగృహే - నివసంతా వపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయార్థే తసిః - తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహోత్సాహౌ-తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం - స్మరతాం అస్మరతాం - ఆనిత్య మాగమశాసన మిత్యడభావః- దశరథో వృద్ధోభూ న్నరాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయే దిత్యచింతయతా మితి భావః. ౩. రాజాపీతి. మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధికతేజస్కః- రాజా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ - ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ - నిరవధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్మార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయాసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్మర దితి భావః- ఉభా వితి స్మృతివిషయే తార

అసత్కల్ప మితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః ప్రీత్యా భరతవిషయస్నేహేన పురస్కృతః ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః. తిలకం. శ్లో, అయోధ్యాఖ్యేతు గుర్వర్థే త్యక్త్వా రాజ్యం గిరా వసన్, పాదుకే భరతాయాదాత్సరామ శ్శరణం మమ. అథ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హ్యగుణాన్ ప్రతిపాదయితు మేతత్కాండారంభః. ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యనేన భరతనిర్బంధా ద్గమనశంకా నివారితా- భరతేన ప్రీత్యా పురస్కృతః అగ్రేసరః కృతః-అనేన పరస్పరానురాగ స్సూచితః (శేషం తీర్థీయవత్). మునిభావప్రకాశికా. అనఘః జన్మప్రభృతిలక్ష్మణో రామ మివ భరతానువర్తనేన మాతృపితృభ్రాతృవియోగదుఃఖరహితః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి తాని ఘ్నంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః జితేంద్రియ ఇతి యావత్ - దృష్టిచిత్తాపహారిణి రామే ఆసక్తం చక్షురింద్రియం నిగృహ్యాభరతేన సహాగతత్వా జ్జితేంద్రియత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమ్. ౧. సఇతి. స భరతః పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనేవ. * తి. తత్ర మాతులగృహే విశిష్టవస్త్రాభరణభోజనాదిరూపసత్కారేణ సత్కృతః పుత్రస్నేహేన పుత్రాదప్యధికస్నేహేనేత్యర్థ ఇత్యేకే. * ౨. తత్రాపీతి. అపినా స్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే-తర్ప్యమాణౌ చేత్యత్ర చకారోప్యర్థః-కామతః - సార్వవిభక్తికస్తసిః-కామైః అభిమతపదార్థై రిత్యర్థః-స్మరతాం అస్మరతాం-అడభావ ఆర్షః-శేషత్వవివక్షాభావా న్న షష్ఠీ - వృద్ధంస్మరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలోతీత ఇతి ధర్మలోపభియా పితరం స్మృతవంతా వితి

మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨. తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్ప్యమాణౌ చ కామతః, భ్రాతరౌ స్మరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. ౩. రాజాపి తౌ మహాతేజాస్సస్మార ప్రోషితౌ సుతౌ, ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేంద్రవరుణోపమౌ. ౪. సర్వఏవ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః, స్వశరీ

మితి భక్తిప్రేరితః. ౧. రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్యపేక్షాయాం రామాభిమానవిషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ - సఇతి. సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే- అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా - సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోఽపి-పుత్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభిరుపలాలితోఽపి సన్ - భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేనసహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - నతు మాతులోపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - సః శత్రుఘ్నః భ్రాత్రా సహ లాలిత ఇత్యన్వయః - సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా- అశ్వపతి స్స్వప్రీయా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లాలితవా నిత్యర్థః - అథవా భ్రాత్రా సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింతయా తేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. తత్రాపీతి. తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్ఠే మాతులగృహే - నివసంతా వపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయార్థే తసిః - తర్ప్యమాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహోత్సాహౌ-తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహీపతిం దశరథం - స్మరతాం అస్మరతాం - ఆనిత్య మాగమశాసన మిత్యడభావః- దశరథో వృద్ధోభూ న్నరాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయేదిత్యచింతయతా మితి భావః. ౩. రాజాపీతి. మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధికతేజస్కః- రాజా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమౌ తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ - ప్రోషితౌ దేశాంతరగతౌ - నిరవధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్మార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యాపి మే పుత్రద్వయాసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్మర దితి భావః- ఉభా వితి స్మృతివిషయే తార

అసత్కల్పౌ మితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః ప్రీత్యా భరతవిషయస్నేహేన పురస్కృతః ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః. తిలకం. శ్లో, అయోధ్యాఖ్యేతు గుర్వర్థే త్యక్త్వా రాజ్యం గిరౌ వసన్, పాదుకే భరతాయాదాత్సరామ శ్శరణం మమ. అథ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హగుణాన్ ప్రతిపాదయితు మేతత్కాండారంభః. ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యనేన భరతనిర్బంధా ద్గమనశంకా నివారితా- భరతేన ప్రీత్యా పురస్కృతః అగ్రేసరః కృతః-అనేన పరస్పరానురాగ స్సూచితః (శేషం తీర్థీయవత్). మునిభావప్రకాశికా. అనఘః జన్మప్రభృతిలక్ష్మణో రామ మివ భరతానువర్తనేన మాతృపితృభ్రాతృవియోగదుఃఖరహితః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి తాని ఘ్నంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః జితేంద్రియ ఇతి యావత్ - దృష్టిచిత్తాపహారిణి రామే ఆసక్తం చక్షురింద్రియం నిగృహ్యభరతేన సహగతత్వా జ్జితేంద్రియత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమ్. ౧. సఇతి. స భరతః పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనేవ. * తి. తత్ర మాతులగృహే విశిష్టవస్త్రాభరణభోజనాదిరూపసత్కారేణ సత్కృతః పుత్రస్నేహేన పుత్రాదప్యధికస్నేహేనేత్యర్థ ఇత్యేకే. * ౨. తత్రాపీతి. అపినా స్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే-తర్ప్యమాణౌ చేత్యత్ర చకారోఽప్యర్థః-కామతః - సార్వవిభక్తికస్తసిః-కామైః అభిమతపదార్థై రిత్యర్థః-స్మరతాం అస్మరతాం-అడభావ ఆర్షః-శేషత్వవివక్షాభావా న్నషష్ఠీ - వృద్ధంస్మరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలోఽతీత ఇతి ధర్మలోపభియా పితరం స్మృతవంతా విత్తి

రాద్వినిర్వృత్తాశ్చత్వార ఇవ బాహవః. ౫. తేషామపి మహాతేజా రామో రతికరః పితుః, స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవత్తరః. ౬. స హి వై రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్స్వ

తమ్యాభావోక్తిః. ౪. రామలక్ష్మణసన్నిధానే కథమితరపుత్రస్మరణ మిత్యత్రాహ - సర్వఇతి. శబ్ద ఉక్తశంకావ్యావృత్త్యర్థః - చత్వారః చతుర్ధావస్థితాః - పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః - స అవిశేషేణ - తస్య దశరథస్య - శరీరా ద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః - చత్వారో బాహవ ఇవ ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్-అభూతోపమా - అయోగవ్యవచ్ఛేదాయైవకారః - లోకే కస్యచి చ్చ ర్షుబాహుషు సత్సు యథా తస్యైకోపి నాప్రియో భవతి - ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోపి నాని భూదిత్యర్థః - ఉపమానే స్వశరీర వినిర్వృత్తతోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞ స్స్వశరీర వినిర్వృత్తతా భిమానమాత్ర మిత్యుక్తం. ౫. ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వావిశేషేపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతివి శేష స్తీత్యాహ-తేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే-స్వయంభూః బ్రహ్మేవ-తే షాం పుత్రాణాం మధ్యే - గుణవత్తరః అతిశయేన గుణవాన్ - మహాతేజాః తాదృగ్గుణప్రకాశకని వధికతేజస్కః - రామః - పితుః రతికరో బభూవ - నిరతిశయా ప్రీతిః రతిః. ౬. కథ మితరా పేక్షయా గుణవత్తరత్వ మిత్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వా దిత్యాహ- సహీతి. హీ'త్య జాయమానో బహుధా విజాయత' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి దేవైః నహ్యనన్యప్రయోజనై రర్థితః - కింతు ప్రయోజనాంతరపరైః నకేవలం ప్రయోజనాంతరపరైః - అపితీ్వశ్వరోహ మహం భోగీ త్యేవం దురభిమానిభిః - మదోపి దీర్యతి ధాతో రర్థ ఏవ. నరకాసురవధే స్వకార్య నిష్పత్త్యనంతరం పారిజాతనిమిత్తం కృష్ణేనైవ యోద్ధు ముపక్రాంతై రిత్యర్థః. ఉదీర్ణస్య ఉద్భటస్య ని. 'ఉదీర్ణ ఉద్భటే' త్యాద్యమరః. నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగద్వినాశయత ఇత్యర్థః - వధస్యార్థి త్వే హేతు రయం - రావణస్యైవ ర్వరో దత్త స్తానేవ నిలయా న్నిష్కాసయత ఇత్యర్థః - వధార్థిభిః ఏకస్య సంహారేణ రాజ్య మఖిలం సుఖేన వర్తిష్యత ఇతి ప్రపన్నైః - అర్థితః ప్రార్థితః- నోపాసితః - మానుషే లోకే - యత్ర దేవా అపి మనుష్యగంధ మసహమానా శ్ఛర్దనపూర్వకం కుత్సయంతో యోజనా దుపరి స్థిత్వా హవి రాదదతే - తేపి యస్య మనుష్యస్థానీయా స్సన్తి

తాత్పర్యం. ౩. * తి రాజేతి. ప్రోషితౌ విదేశగతౌ. ౪. * తి. సర్వఇతి. వినిర్వృత్తాః వినిర్గతాః. అనేన రాజ్ఞో విష్ణురూపకధ్వనిః. ౫. చతుర్ణాం గుణవత్తయాభిమతత్వ మభిధాయ రామ స్య నిరతిశయగుణవత్తయా అభిమతత్వ మాహ. తేషా మపి మహాతేజా ఇతి. భూతానాం దేవాదిభూ తానాం మధ్యే - గుణవత్తరః స్వయంభూః చతుర్ముఖః పితుః విష్ణోః-యథా ప్రీతికరో బభూవ-తథా తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే గుణవత్తరో రామః పితుః దశరథస్య రతికరో బభూవే త్యర్థః. ము. తేషామి తి. భూతానా మింద్రాదీనాం - స్వయం భూః బ్రహ్మా-పితుః స్వపితు ర్విష్ణోః జ్యేష్ఠపుత్రత్వాత్ యథా ప్రీతికరః-తథైవ రతికరః ప్రియకరో బభూవ-యద్వా-రామః పితుః తేషాం భ్రాతౄణాం చ ప్రీతికరః-స్వయం భూః పితుః విష్ణోశ్చ భూతానాం చ యథా ప్రీతికరః తథైవేత్యర్థః-విష్ణోర్బ్రహ్మా దిభూతజనకత్వం. 'యతో వా ఇమానిభూతానీ'తిశ్రుత్యా- 'ఆత్మనః ప్రథమం పుత్రం బ్రహ్మాణమసృ జద్విభుః, తతశ్చరాచరం విశ్వం విష్ణుర్విశ్వజగన్మయ' ఇత్యానుశాసనికోక్త ప్రక్రియయాచ సిద్ధమేవ. ౬. రామస్య అతిమానుషగుణయోగిత్వం సహేతుక మాహ - సహీత్యాదినా. హిశబ్దోవధారణే-ఉదీ

తనః. ౭. కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్త్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా. ౮. స హి రూపోపపన్నశ్చ వీర్యవాననసూయకః, భూమా వనుపమ స్సూను ర్గుణై ర్దశరథోపమః. ౯. స చ నిత్యం ప్రశాంతాత్మా మృదుపూర్వం తు భాషతే, ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యతే. ౧౦. కథంచి

మానుషే లోకే జాతః హంత కిమిదం సౌలభ్య మితి భావః - జజ్ఞే న నృసింహాదివ దావిర్భూతః- స జజ్ఞేరామో జజ్ఞే - లోకో హి దశమాసా౯ గర్భేఽవస్థాయ జాయతే - అయం తు - 'తతశ్చ ద్వాదశే మాస' ఇత్యుక్తరీత్యా తతోప్యధికకాలం గర్భే స్థిత్వా జజ్ఞే విష్ణుః-వ్యాపకం వస్తు వ్యాప్త్యేకదేశస్య మత్పుత్త్రోయ మిత్యభిమాన్య మభూత్. సనాతనః - నిత్యవస్త్వేవ మాత్మాన మన్యథా చకార. తనిశ్లోకీ. ౭. న కేవలం - పితురేవానందకరః - మాతు రపీత్యాహ - కౌసల్యేతి. అమితతేజసా అపరిమిత పరాక్రమేణ- తేన రామేణ పుత్త్రేణ - కౌసల్యా - దేవానాం వరేణ వజ్రపాణినా ఇంద్రేణ - అదితి ర్యథా అదితి రివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టాసీదిత్యర్థః. ౮. గుణవత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి - సహీత్యాదినా. సః రామః - రూపోపపన్నః సౌందర్యయుక్తః- చకారేణ రూపౌదార్యగుణై రిత్యుక్త మౌదార్యాదికం సముచ్చీయతే - వీర్యవా౯ - మృగనాభిగంధవత్స్వయ మవికృత ఏవ పరేషాం వికారకారీ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా - అవిద్యమానా అసూయా యస్యా సావనసూయకః - భూమా వనుపమ స్సూనుః - భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్త్రః కౌసల్యాతిరిక్తాయాః కస్యాశ్చి దపి నాస్తీత్యర్థః - దివిత్వదితేర్వజ్రపాణిరస్త్యేవేతి భావః - గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః - దశరథోపమః దీపా దుత్పన్నప్రదీపవత్. తనిశ్లోకీ. ౯. అథ దశరథా దాధిక్య మాహ - సఇతి. తుశబ్దేన దశరథా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే- సః రామః - పరుషం పరుషవచనం - కేనచి దుచ్యమానోపి - ఉత్తరం ఉత్తరవచనం - న ప్రతిపద్యతే నవదతీత్యర్థః - అపిశబ్దేన తద్వక్తృప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి గమ్యతే - ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతుర్నిత్యం ప్రశాంతాత్మేతి అక్రోధనస్వభావ ఇత్యర్థః - నకేవల ముత్తరాప్రతిపత్తిః కింతు తం పరుషవక్తారం ప్రతి - మృదుపూర్వం సాంత్వపూర్వం చ భాషతే. తనిశ్లోకీ. ౧౦. అథాస్య కృతజ్ఞత్వమాహ - కథంచిదితి. కథంచిత్కృతేన యథా తథా వాపీత్యుక్తరీత్యా కృతేన - యద్వా - యాదృచ్ఛికప్రాసంగికతయా కృతేన - యద్వా - ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన అహృదయతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన పత్ర పుష్పాద్యన్యతమేన కృతేన - యద్వా-స్వస్మిత్కించిత్ఫలలాభాయ కృతేన - యద్వా - 'సాంకేత్యం పారిహాస్యం - వా స్తోభం హేళన మేవ వే' త్యేవం కృతేన ఉపకారేణ-అణ్వపి మహత్త్వేనాభిమన్యమానస్య భగవతోఽభిప్రాయేణోపకారేణే త్యుక్తం-కృతేన కర్తు మిష్టేన ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి క్తః-ఏకేన సకృత్కృతేన తుష్యతి

ర్ణస్య దృప్తస్య రావణస్య వధార్థిభి ర్దేవైః - అర్థితః ప్రార్థితః - సనాతనో నిత్యో విష్ణుః రామరూపస్స౯ - జజ్ఞే ఆవిర్బభూవ-అతో వక్ష్యమాణగుణా స్సర్వే తత్ర సంభవేయు రితి భావః. ౭. * తి. కౌసల్యేతి. దేవానాం వరేణేతి వజ్రపాణివిశేషణం - వజ్రపాణినా ప్రార్థితేన దేవానాం వరేణ - వామనేనాదితిరివేత్యర్థ ఇత్యన్యే. ౮. స్వభావసిద్ధగుణాఢ్యత్వం వర్ణయతి సహీతి. రూపోపపన్నః లావణ్యనిధిః - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః. ౯. సచేతి. స్వజనేన పరుష ముచ్యమానోపి పరుష ముత్తరం న ప్రతిపద్యతే న ప్రయచ్ఛతి - కింతు ప్రశాంతాత్మాస౯ - మృదుపూర్వం-వచన మితి శేషః-భాషతే. ౧౦. * తి. కథంచిదితి. శత మనంతం ఆత్మ

దుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతి, న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా. ౧౧. శీలవృద్ధైర్జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి. ౧౨. బుద్ధిమాన్ మధురాభాషీ పూర్వభాషీ ప్రి

సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి - సంతోషఫలస్య కదాచిదపి న క్షయఇతిభావః - ఏవముపకారేణ తుష్యన్నపకారేణాపి కింకుప్యతి - నేత్యాహ - నస్మరతీతి - అపకారాణాం సమ్యక్ కృతాపరాధానాం శతమపి అసంఖ్యేయమపి - 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక' మిత్యుక్తేః. న స్మరతి న చింతయతి - కః పునః కోపస్యావకాశఇతిభావః - ఉభయత్ర హేతుమాహ - ఆత్మవత్తయేతి - వశీకృతమనస్కతయే త్యర్థః - యద్వా - ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా - 'ఉదారాస్సర్వఏవైతే'-'నకశ్చి న్నాపరాధ్యతీ'త్యేవ మధ్యవసాయవత్తయే త్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౧. అథాస్య గుణవర్ధకం సత్సంగ మాహ - శీలవృద్ధై రితి. శీలం సదాచారః - సజ్జనై రితి త్రిష్వప్యనుషజ్యతే - శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః - సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైస్సహ సూక్ష్మతరాచారవిశేషాన్ ప్రతిపాదయ న్నాస్తేత్యర్థః - జ్ఞానవృద్ధైః పరిపక్వమోక్షవిషయిభిః. ని. మోక్షే ధీ ర్జ్ఞాన మిత్యమరః. తాదృశై స్సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః - వయోవృద్ధైః సజ్జనైః కథయన్నాస్త-క్రమాగత సంప్రదాయవిశేషాన్ కథయన్నాస్తేత్యర్థః - సజ్జనై రితి సామాన్యోక్త్యా గ్రామకులాదితారతమ్యం న తేనాదృత మిత్యుచ్యతే - తృతీయనూ తేషా మప్రధానత్వావగమా త్స్వయ మేవ తేషామర్థవిశేషం దర్శయతీతి సూచితం-నిత్య మిత్యనేన నేదం కాదాచిత్క మిత్యుచ్యతే-విశేషణత్రయాంత చకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధై శ్శీలజ్ఞానవృద్ధైః జ్ఞానవయోవృద్ధై శీలవయోవృద్ధై శ్చేతి సముచ్చీయతే - నేదం నిత్యాగ్నిహోత్రవత్ క్వచి త్సమయ ఇత్యాహ - అస్త్రేతి - అస్త్రాణాం యోగ్యః అభ్యాసః. ని. యోగ్యో గుణనికాభ్యాస ఇతి వైజయంతీ. తస్యాంతరేషు అవకాశేష్వపి- అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కింపునర్న్యాయసిద్ధ మిత్యుక్తం- సత్సంగతిం వినా క్షణ మపి నతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. పరాయత్తసకలవ్యాపారత్వ మాహ - బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః - కథం సర్వజనా స్సుఖం వసేయు రిత్యేవం సర్వదా లోకసంరక్షణచింతాపర ఇత్యర్థః - మధురాభాషీ-మధురభాషణశీలః - యద్యద్వక్తి తన్మధుర మేవ వదతీత్యర్థః - పూర్వభాషీ అతినీచం ప్రత్యపి స్వయ మేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః-ప్రియంవదః ప్రియవాగ్వచనశీలః - ప్రియవశే వదః ఖజితి తాచ్ఛీల్యే ఖచ్ - ఖిత్యనవ్యయస్యేతి హ్రస్వః- అరుర్ద్విషదజంతస్యేతి ముమాగమః - శత్రువిషయేపి ప్రియవచనశీలః - వీర్యవాన్ ఆశ్రితవిరోధినిరసనక్షమః - పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వ ముక్త మితి న పునరుక్తిః - మహతా స్వేన వీర్యేణ - నవి

వత్తయా స్వాధీనాంతఃకరణతయా. ౧౧. శీలవృద్ధైరితి. శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నై ర్వయోవృద్ధైర్దీర్ఘాయు స్సంపన్నైః జ్ఞానవృద్ధై ర్లౌకికవైదికజ్ఞానపూర్ణైః సజ్జనై రితి త్రయాణాం విశేష్యం - అస్త్రయోగ్యాంతరేషు అస్త్రాభ్యాసావకాశేషు ఏతాదృశై స్సజ్జనై స్సహ కథయన్ - శాస్త్రరహస్యమితి శేషః - ఆస్త తిష్ఠతిస్మ చేత్యర్థః - అపిశబ్దేన సజ్జనసల్లాపానర్హకాలేష్వపి తత్సల్లాపద్యోతనాత్సద్భి స్సల్లాప స్సార్వకాలిక ఇతి ద్యోత్యతే. ౧౨. బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తధీమాన్ - మధురాభాషీ మధురభాషణశీలః-పూర్వభాషీ ఆగతాన్ ప్రతి ప్రథమభాషణేన స్వాభిముఖ్యత్వం

యంవదః, వీర్యవాన్న చ వీర్యేణ మహతా స్వేన విస్మితః. ౧౩. న చానృతకథో విద్వాన్ వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః, అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే. ౧౪. సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణ ప్రతిపూజకః, దీనానుకంపీ ధర్మజ్ఞో నిత్యం ప్రగ్రహవాంచ్ఛుచిః. ౧౫. కులోచితమతిః క్షాత్రం ధర్మం స్వం బహుమన్యతే, మన్యతే పరయా కీర్త్యా మహత్స్వర్గఫలం తతః. ౧౬. నాశ్రేయసి రతో విద్వా

స్మితః ఆశ్రితసకలవిరోధినిరసనే కృతేపి నాతిస్వస్థమనా యయా విత్యుక్తరీత్యా కిం కృతం మయే త్యపర్యాప్త ఏవ స్థితః. ని. గర్వ స్స్యా ద్విస్మయో మద ఇత్యమరః. వర్తత ఇతి శేషః. తనిశ్లోకీ. ౧౩. నచేతి. స ఇతి శేషః - స రామః అనృతకథో నభవతి-కథా ప్రబంధకల్పనా-అనృతా అసత్యా కథా యస్య స తథా - కల్పితేతి వృత్తకాసత్యావ్యాలాపవర్జిత ఇత్యర్థః-వేత్తీతి విద్వాన్-విదే శ్శతు ర్వసుః - అనృతకథాభావశ్చ నతదజ్ఞానాత్ - కింతు తద్వర్జ్యత్వజ్ఞానా దిత్యర్థః-వృద్ధానాం పూర్వోక్తత్రివిధవృద్ధానాం-ప్రతిపూజకః ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః - 'బ్రాహ్మణప్రతిపూజక' ఇతి పాఠే - బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజాపరః - 'దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణ శ్శతవర్షశ్చ క్షత్రియః, పితా పుత్రౌ స్మృతౌ విద్ధి' త్యాపస్తంబః - ప్రజాభిః పండితపామరావిశేషేణ సర్వాభిః ప్రజాభిః - అనురక్తః అనురాగవిషయీకృతః - తత్ర హేతు మాహ - ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే - అనురంజయతీత్యర్థః - అంతర్భావితణ్యంతోయం-స్వయం పూర్వం ప్రజా రంజయిత్వా తతస్తాభి రనురక్తో భవతీత్యర్థః - చాదయ స్సర్వత్రోక్తగుణసముచ్చయార్థాః. తనిశ్లోకీ. ౧౪. సానుక్రోశః సదయః. 'కృపా దయానుకంపా స్యా దనుక్రోశ' ఇత్యమరః. దయాహి నామపరదుఃఖాసహిష్ణుత్వం-జితక్రోధః వశీకృతకోపః-నత్వవశేన క్రోధ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః-బ్రహ్మ వేదః తద్విదంతీతి బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః ప్రతిపూజకః బ్రాహ్మణానాం ప్రతిపూజక ఇతి యాజకాదిత్వాత్ షష్ఠీసమాసః - దీనానుకంపీ దీనేషు విశేషతోనుకంపావాన్-విశేషో నామ యత్ర దీనో దృష్టస్తత్రైవ స్థిత్వా దాన మానాదికరణం - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః-ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్-'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదా మ్యేతద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. శుచిః పరస్వానాకాంక్షీ-'యోర్థే శుచి స్సహిశుచిర్న మృద్వారిశుచి శ్శుచి'రితి మనుస్మరణాత్. తనశ్లోకీ. ౧౫. కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకువంశోచితదయా దాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-స్వం క్షాత్రం ధర్మ దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపరిపాలనరూపం-బహుమన్యతే గౌరవేణ జానాతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మ'ఇతి శ్రవణాత్. పరత్వాపాదకధర్మేభ్యోపి జనిత్వార్జితం క్షత్రధర్మం గౌరవేణ

ద్యోతయతీత్యర్థః-ప్రియంవదః పరహితవచనశీలః-వీర్యవానితి - పరేషా మాశ్చర్యకారిణాపి స్వకీయ వీర్యేణ స్వయం నవిస్మితః-అప్రాప్తగర్వ ఇత్యర్థః. ౧౩. నచేతి. నచానృతకథః అనృతవచనో నభవతి అనురక్తః - ప్రజాభి రనురంజితః-ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే అనురంజయతీత్యర్థః - అనేనపరస్పరానురాగో దర్శితః. ౧౪. సేతి. సానుక్రోశో దయావాన్ - దీనానుకంపీ దీనానుకంపతయాతదభితోషితార్థప్రాపక ఇత్యర్థః-అత స్సానుక్రోశ ఇత్యనేన న పౌనరుక్త్యం - ప్రగ్రహవాన్ నియమనవాన్ దుష్టనిగ్రాహక ఇత్యర్థః. ౧౫. కులేతి, కులోచితమతిః ఇక్ష్వాకుకులోచితదయాదాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-క్షాత్రధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వక ప్రజాపరిపాలనరూపం పరం ధర్మం బహు మన్యతే గౌరవేణ జానీతే ఇత్యర్థః - మన్యత ఇతి - తతః క్షత్రధర్మా త్సంజాతయా కీర్త్యా స్వర్గఫలం సాధ్యతయా మన్యతే జానాతీత్యర్థః. ౧౬. నేతి. అశ్రేయస్కరే కర్మణి నిషిద్ధకర్మణి

న్న విరుద్ధకథారుచిః, ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా. ౧౭. అరోగస్తరుణో వాగ్మీ వపుష్మాన్ దేశకాలవిత్, లోకే పురుషసారజ్ఞస్సాధురేకో వినిర్మితః. ౧౮. స తు శ్రేష్ఠైర్గుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః, బహిశ్చర ఇవ ప్రాణో బభూవ గుణతః ప్రియః. ౧౯. సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్, ఇష్వస్త్రే చ పితుశ్శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః. ౨౦. కల్యాణాభిజన

పశ్యతీత్యర్థః-బహుమానే హేతు మాహ-మన్యత ఇతి-తతః క్షత్రధర్మాత్ పరయా కీర్త్యా మహత్ స్వర్గఫలం భవతీతి మన్యతే జానాతి-స్వవర్ణస్యాశ్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారా స్వర్గసాధన మితిజ్ఞాత్వా క్షత్రధర్మం విశిష్యానుతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౬. నేతి. అశ్రేయసి నిష్ఫలే కర్మణి - నరతః నసక్తః - కాదాచిత్కలీలాకర్మ నదుష్యతీతి భావః ద్యూతాదిషు నసక్త ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుర్విద్వానితి - నవిరుద్ధకథారుచిః - ధర్మవిరుద్ధగ్రామ్యాలాపాదిషురుచిరహితః ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ లౌకికవైదికవిషయోత్తరోత్తర యుక్తికథాయాం - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతిరివ - వక్తా అప్రతిహతవాగ్వ్యవహారః. తనిశ్లోకీ. ౧౭. అరోగఇతి. 'యువా స్యాత్సాధుయువాధ్యాయకః-ఆశిష్ఠో ద్రఢిష్ఠో బలిష్ఠ' ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థోఽనేన ప్రతిపాద్యతే-అరోగః ఆధివ్యాధిరహితః - అనేన ఆశిష్ఠ ఇత్యుక్త మశనసామర్థ్య మాశీర్వాదవిషయత్వం చోక్తం - తరుణః యువా - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్ అనేన యువాధ్యాయక ఇత్యుక్త ముక్తం - వపుష్మాన్ ప్రశస్తశరీరః - అనేన బలిష్ఠ ఇత్యుక్తం కాయబలముక్తం - దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః - అనేన సాధుశబ్దార్థో వివృతః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణ పురుషహృదయసర్వస్వజ్ఞః. ని. సారో బలే స్థిరాంశేచేత్యమరః, లోకే ఏకః అద్వితీయ స్సాధు రితి వినిర్మితః నిశ్చితః అపకారిషు యస్సాధు స్ససాధురితి కీర్తిత ఇత్యుక్తసాధువిశేషత్వజ్ఞాపనం. తనిశ్లోకీ. ౧౮. సఇతి. శ్రేష్ఠైః ఉక్తై రన్యైశ్చ గుణై ర్యుక్తః - పార్థివాత్మజః బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవ ప్రజానాం - గుణతః గుణైః-ప్రియో బభూవ. ౧౯. సమ్యగితి. కేచి ద్విద్యామాత్రేణ స్నాతాః - కేచి ద్వ్రతమాత్రేణ స్నాతాః-రామస్తు విద్యావ్రతాభ్యాం స్నాతః - 'అధీత్యస్నాయా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా సమ్యగ్వేదానధీత్య వ్రతాని చ కృత్వా కృతసమావర్తన ఇత్యర్థః - యథావత్ తత్త్వతః - సాంగవేదవిత్ సాంగవేదార్థజ్ఞః - అనయా పృథగుక్త్యా అధ్యయన మక్షరరాశిగ్రహణే ఫల మిత్యవగమ్యతే - ఇషవః అమంత్రకా శ్శరాః-అస్త్రాణి సమంత్రకాః-సేనాంగత్వా దేకవద్భావః - ఇష్వస్త్రవిషయే పితుః దశరథాత్ - శ్రేష్ఠః-దశరథా దవరాః ఖల్వితరే ధన్వినఇతి భావః-భరతాగ్రజః అస్మిన్నర్థే భరతేన నిరూపణీయో రామః-'మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతేస్వయ మాగత'ఇతి రామస్య వచనాత్. ౨౦. కల్యాణేతి. అభిజనః మాతృపితృవంశః-కల్యాణః

విరుద్ధకథారుచిః-పాపకథాసక్తో నభవతీత్యర్థః - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతి రివ-ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ కథాయాం వస్తుతత్త్వపరీక్షాయాం స్వోక్తార్థనిర్వాహార్థం వక్తా ఉత్తరోత్తరప్రమాణోపన్యాసచతుర ఇత్యర్థః. ౧౭. అరోగ ఇతి. సత్కర్మానుష్ఠానసామర్థ్యం దర్శితం - దేశకాలవిత్ తత్తద్ధర్మాచరణయోగ్యదేశకాలజ్ఞ ఇత్యర్థః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్దర్శనమాత్రేణ పురుషబలజ్ఞః - సాధుః శిష్టః - క్షీణదోష ఇతి యావత్. ౧౮. సత్వితి. ప్రాణత్వేన నిరూపణాత్ ప్రజానాం రామభద్రాదధిక మభిమతవస్తు నాస్తీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. సమ్యగితి. 'వేద మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతేః-అఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నాతకకర్మయుక్తః ఇష్వస్త్రే ఇషవో మంత్రహీనాః అస్త్రాణి మంత్రపూర్వకాణి - ఇష్వస్త్ర ఇత్యత్ర ఏకవద్భావః. ౨౦. కల్యాణేతి. కల్యాణాభిజనః కల్యా

స్సాధు రదీన స్సత్యవాగృజుః, వృద్ధై రభివినీతశ్చ ద్విజైర్ధర్మార్థదర్శిభిః. ౨౧. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్, లౌకికే సమయాచారే కృతకల్పో విశారదః. ౨౨. నిభృతస్సంవృతాకారో గుప్తమన్త్రస్సహాయవాన్, అమోఘక్రోధ హర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలవిత్. ౨౩. దృఢభక్తిస్స్థిరప్రజ్ఞో నా

శోభనః అభిజనః యేన స తథా-తత్ర హేతు స్సాధు రితి - నిర్దోష ఇత్యర్థః - అదీనః శోభహేతుషు సత్స్వప్యశోభ్యాంతఃకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రేఽపి సత్యవచననిరతః-ఋజుః స్వారాధ్యః-అభివినీతః సుశిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'నపూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నపరాహ్ణానఫలాన్ కుర్యా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా పూర్వాహ్ణాదిషు కాలేషు కర్తవ్యధర్మార్థకామజ్ఞ ఇత్యర్థః-స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణరహితః-ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రితిప్రోక్తలక్షణప్రతిభానయుక్తః-లౌకికే లోకైకప్రమాణకే-సమయాచారే సాంకేతికాచారే. ని. స్యాత్సంకేతస్తు సమయ ఇత్యమరః. కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః-విశారదః తదాచరణసమర్థః. ౨౨. నిభృతఇతి. నిభృతః వినీతః. ని. వశ్యప్రణేయనిభృత వినీతప్రశ్రితా స్సమా ఇత్యమరః. సంవృతాకారః హృదిస్థితకర్తవ్యార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః - సంవృతత్వం గూఢత్వం గుప్తమన్త్రః ఫలపర్యంత మన్యై రవిదితమన్త్ర ఇత్యర్థః - సహాయవాన్ ప్రశస్తమన్త్రియుక్తః-అమోఘక్రోధహర్షః ఫలపర్యవసాయి కోపసంతోషః - త్యాగసంయమకాలవిత్ వస్తుత్యాగ తత్సంగ్రహణకాలవిత్. ౨౩. దృఢభక్తిరితి. దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః-స్థిరప్రజ్ఞః భక్తిజన్యాప్రకంప్యతత్త్వజ్ఞానః-అతఏవ నాసద్గ్రాహీ నాసదర్థగ్రాహీ-అసజ్జనసంగ్రహణరహితో వా - నదుర్వచాః నపరుషభాషీ నిస్తన్ద్రిః ఆలస్యరహితః-సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః-అతఏవాప్రమత్తః శాస్త్రార్థేష్వనవధానరహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ - లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పరదోష మాత్మదోషం నపశ్యతి - అయంతు నతథా - పరదోషవత్ స్వదోషంచ పశ్యత్యేవ - వక్ష్యతి భరతం ప్రతి-'శిరసా యాచత

ణానాం జన్మభూమిః సాధుః వేదప్రామాణ్యాభ్యుపగంతా - అదీనః శోభహేతుసహస్రేష్వపి అశోభ్యాంతఃకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛ్రకార్యేష్వపి యథార్థవచననిరతః - ఋజుః కరణత్రయార్జవయుక్తః - అభివినీతః - శిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి - ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః పూర్వాహ్ణమధ్యాహ్నపరాహ్ణకాలే కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః - ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రిత్యుక్తాప్రతిభా ప్రతిభానం తద్వాన్-లౌకిక ఇతి - లౌకికే లోకవిదితే సమయాచారే సాంకేతికాచారే-కృతకల్పః కృతకౌశలః దృఢవినీతః. మునిభావప్రకాశికా. ధర్మ ఇతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'పూర్వాహ్ణాపరాహ్ణమధ్యాహ్న నఫలాన్ కుర్యా'దితి గౌతమధర్మోక్తప్రక్రియయా పూర్వాహ్ణాదికాలేషు కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః-ప్రతిభానవాన్-ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు రిత్యుక్తాప్రతిభా ప్రతిభానంతద్వాన్. ౨౨. నిభృతఇతి. సంవృతాకారః గూఢాభిప్రాయః గుప్తమన్త్రః - ఫలపర్యంత మన్యై రవిదితమన్త్ర ఇత్యర్థః - త్యాగసంయమకాలవిత్ త్యాగ స్సత్పాత్రదానం - సంయమః న్యాయేనార్జనం - తయోః కాలజ్ఞః. ౨౩. దృఢేతి. దృఢభక్తిః ఆశ్రితేషు దృఢస్నేహః-యద్వా - అనుసరణీయవసిష్ఠదశరథాదిషు దృఢానురాగ ఇత్యర్థః - స్థిరప్రజ్ఞః స్థిరా విస్మృతిరహితా ప్రజ్ఞా యస్య సః - స్థిరప్రాజ్ఞః ఇతి పాఠే-స్థిరః సర్వదా సర్వై రప్యవిచాల్యః ప్రాజ్ఞః స్వభావో యస్య - నాసద్గ్రాహీ అసదర్థగ్రాహీ నభవతీతి సమాసః - యద్వా - అసత్పురుష పరిగ్రహరహితస్వభావః - నదుర్వచాః పరోద్వేజకవచన

సద్గ్రాహీ న దుర్వచాః, నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్. ౨౮. శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః, యః ప్రగ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః. ౨౯. సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ, ఆయకర్మణ్యుపాయజ్ఞస్సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. ౩౦. శ్రైష్ఠ్యం శాస్త్ర

స్తత్య వచనం నకృతం మయే' తి. ౨౮. శాస్త్రజ్ఞ ఇతి. సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః - కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం జానాతీతి కృతజ్ఞః-అతః-'కథంచి దుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీ' త్యనేన న పునరుక్తిః - పురుషాణా మంతరం తారతమ్యం తత్ర కోవిదః పండితః - పురుషదర్శన మాత్రేణా యం సాధు రయ మసాధు రితి తత్తత్స్వరూపవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - యః ప్రసిద్ధః ప్రగ్రహః మిత్రాది స్వీకారః - అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం - తయోః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం విచక్షణః సమర్థః - శాస్త్రమర్యాదా మనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాది కృదిత్యర్థః - సుప్సుపేతిసమాసః. ౨౯. సదితి. సతాం సంగ్రహే స్వీకారే - ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ విచక్షణ ఇతి శేషః - నిగ్రహస్య అసన్నిగ్రహస్య చ - స్థానవిత్ అవకాశవిత్ -'అవకాశేస్థితౌ స్థాన' మిత్యమరః. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్మణి ఉపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాపీడనేన ప్రజాభ్యో ధన మాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్మవిత్. శ్లో. 'కశ్చిదాయస్య చార్థేన చతుర్భాగే న వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ స్సంశోధ్యతే బుధై' రిత్యాదిశాస్త్రావగతవ్యయకర్మ

రహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ స్వరంధ్రపరరంధ్రజ్ఞః. ౨౮. కృతజ్ఞః - పరేణ ఆత్మార్థం కృత ము పకార మల్ప మపి బహుతయా స్వోపకారత్వేన జానాతీతి తథోక్తః - పురుషాంతర కోవిదః పురు షతారతమ్యజ్ఞః - యద్వా - అంతరం అభిప్రాయః - పరపురుషగూఢాభిప్రాయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ప్ర గ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః ప్రథమమాత్మీయత్వేన పరిగ్రహః ప్రగ్రహః-అనుగ్ర హోనామ పరిగృహీతస్య నైరంతర్యేణానువర్తనం - తయో ర్యథాన్యాయం యుక్తాయుక్త విచారా నతిక్రమః=తత్ర విచక్షణః నిపుణః. ౨౯. సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే సత్సంగ్రహే సజ్జనస్వీకారే-ప్రగ్ర హణే తత్పరిపాలనే - యథాన్యాయం విచక్షణ ఇతి పూర్వేణాన్వయః - ఏకవద్భావః - యద్వా సత్సంగ్రహః సదాచారః - తస్య ప్రగ్రహణే అనుష్ఠాన ఇత్యర్థః - స్థానవిన్నిగ్రహస్యచ దుష్ట నిగ్రహస్య స్థానవిత్ - సమయజ్ఞః - చకారా చ్ఛిష్టానుపాలనస్య సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్యధనసంపాదనకర్మణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః. సందృష్టవ్య యకర్మవిత్. శ్లో. కశ్చి దాయస్య చార్థేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ స్సంశోధ్యతే తథేతి శాస్త్రదృష్టవ్యయకర్మజ్ఞః. మునిభావప్రకాశికా.యఇతి.ప్రగ్రహానుగ్ర హయోః ప్రగ్రహః శరణాగతస్య ప్రథమస్వీకారః అనుగ్రహోనామ - స్వీకృతస్య పరిపాలనం- తయో ర్యథాన్యాయం న్యాయ మనతిక్రమ్య - విచక్షణః రక్షితుం సమర్థః - యుక్తాయుక్తవిచార మనతిక్రమ్య కరణచతుర ఇత్యర్థః - సత్సంగ్రహః సదాచారః - తస్యప్రకర్షేణ గ్రహణే సమర్థఃసా నవిత్ నిగ్రహస్యచ-దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ చకారాత్ శిష్టపరిపాలనేచ-యద్వా-ప్రగ్రహఃకరాదీ నాం ప్రగ్రహణం అనుగ్రహః తస్మిన్ సావశేషగ్రహణం-కృతాగసా మపరాధానుసారేణ బంధన స్య మోక్షస్యచ యథాశాస్త్రం అనుష్ఠానే నిపుణః-సత్సంగ్రహప్రగ్రహణే-సతాం దూరస్థానాం సం గ్రహే స్వీకారే ప్రగ్రహణే ప్రకర్షేణక్షేత్రదానభూషణాదిభిః స్థితికరణే ప్రణయేవావిచక్షణః. ౨౯.

సమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ, అర్థధర్మౌ చ సంగృహ్య సుఖతంత్రో న చాలసః. ౨౭. వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్, ఆరోహే వినయే చైవ యుక్తో వారణవాజినాం. ౨౮. ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథసంమతః, అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః, అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే

జ్ఞః. ౨౬. శ్రైష్ఠ్యమితి. శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు - శ్రైష్ఠ్యం మహాతాత్పర్యజ్ఞత్వం ప్రాప్తః వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషుచ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తఇత్యనుషంగః - అర్థధర్మౌ సంగృహ్య సుఖతంత్రః సుఖపరతంత్రః - అర్థధర్మసంగ్రహణ పూర్వక మేవ సుఖసేవీ - నతు కేవలకామపరతంత్రఇత్యర్థః - నచాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరాలస్యః.౨౭.వైహారికాణా మితి. వైహారికాణాం విహారప్రయోజనానాం. తదస్య ప్రయోజన మితిఠక్. శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం చిత్రకర్మాదీనాం చ - విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః - అర్థవిభాగవిత్. శ్లో. ధర్మాయ యశసేర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయచ, పంచధా విభజన్ విత్త మిహాముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్తవిభాగవిత్-వారణవాజినాం గజానా మశ్వానాం చ - ఆరోహే ఆరోహణే వినయే ఆరుహ్య శిక్షణేచ-యుక్తః సమర్థః. ౨౮. ధనురిత్యర్ధాధికః. ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదకో వేదో ధనుర్వేదః - ఉపవేదత్వాద్ధనుర్వేదస్య వేదత్వం. తద్విదాం మధ్యే శ్రేష్ఠః - సమర్థధనుర్వేదవిదిత్యర్థః-లోకే సర్వత్ర - అతిరథానాం అప్రతిహతరథగతీనాం సంమతః పూజితః - మతిబుద్ధీత్యాదినా క్తః-క్తేనచ పూజాయా మితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్షః-అభియాతా-శత్రుసమాగమానంతరం నప్రహర్తు మిచ్ఛతి-కింతు స్వయ మేవ యత్ర శత్రవ స్తత్ర గచ్ఛతి - తత్రాపి న దుర్గప్రదేశావలంబనేనయాతి-కింత్వభియాతా అభిముఖం యాతా - ప్రహర్తాచ - అభిగమ్య నయోద్ధై ర్యోధయతి కింతు స్వయ మేవ నాసీరేస్థిత్వా ప్రథమం ప్రహరతి-సేనానయవి శారదః - స్వయంప్రహరన్నపినస్వసేనాంభేదయతి-కింతు పరదురవగాహచక్రవ్యూహాదివిభాగేన సేనాప్రాపణసమర్థః - అప్రధృష్య స్చ ప్రధర్ష

శ్రైష్ఠ్యమితి. శాస్త్రసమూహేషు న్యాయవైశేషికవేదాంతాది శాస్త్రసమూహేషు - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషు శ్రైష్ఠ్యం శ్రేష్ఠతాం నిపుణతాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః అర్థధర్మౌ-సంగృహ్య అనురుధ్య-సుఖ తంత్రః కామప్రధానః అర్థధర్మౌ పరిత్యాగేన కామసేవీత్యర్థః-న చాలసః కర్తవ్య కార్యేషు నిరుత్సాహత్వ మాలస్యం తద్రహితః. ము. ఆయేతి. ఆయకర్మణి న్యాయప్రాప్త ధనసంపాదనకర్మణి-ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధుమధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః-సందృష్ట వ్యయకర్మవిత్. శ్లో. కశ్చిదాయస్యచార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయస్సంచోద్యతే సదేత్యాది శాస్త్రదృష్ట వ్యయకర్మవిత్ - శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తః వేదాంతరహస్యార్థ వేదనేన శ్రైష్ఠ్యం ప్రాప్తః - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాదిషుచ-యద్వా-ఉపాయజ్ఞః-సేతుబంధన కర్షణాదినా ధనధాన్య సంపాదనోపాయజ్ఞః. ౨౭. వైహారికాణాం వినోదార్థానాం - చిత్రకర్మాదీనాం విజ్ఞాతా - కించ - అర్థవిభాగవిత్. ధర్మాయ యశసేర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయ చ, పంచధా విభజన్విత్త మిహాముత్ర చ శోభత'ఇత్యుక్తప్రకారేణార్థవిభాగవిత్ * వారణవాజినా మారోహే ఆరోహణే-వినయే వివిధగతినయనేశిక్షణేపి యుక్త స్సన్నద్ధః. ము. విజ్ఞాతార్థ విభాగవిత్ - ధర్మాయ యశసేత్యాది. శోభత ఇత్యుక్తప్రకారేణ ఉక్తార్థవిభాగవిత్.౨౮.ధనురితి. అభియాతా శత్రూణా మభిముఖం యాతా ప్రహర్తా - శత్రూ

క్రుద్ధైరపి సురాసురైః. ౨౯. అనసూయో జితక్రోధో న దృప్తో న చమత్సరీ, నచావమంతా భూతానాం నచకాలవశానుగః. ౩౦. ఏవం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్మజః, సంమత స్త్రిషు లోకేషు. ౩౧. వసుధాయాః క్షమాగుణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః. ౩౨. తథాసర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైః పితుః, గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౩౩. త మేవం వ్రతసంపన్నమప్రధృష్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథ

యితు మశక్యః - సర్వథా విజయీత్యర్థః - సంగ్రామే ప్రణత్యాతు జేతుం శక్య ఇత్యర్థః-న కేవలం మనుష్యైః - సురాసురైః పరస్పర విరోధం విహాయ మిళితైరపి - న చోపశాంతైః క్రుద్ధైః క్రోధ పరశ్చైః. తనిశ్లోకీ. ౨౯. ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వ ముక్తం-అథ హేయప్రత్యనీకత్వ మాహ-అనసూయఇతి. అనసూయః అసూయారహితః - జితక్రోధః క్రోధపారవశ్యరహితః - నదృప్తః నగర్విష్ఠః. న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయే ద్వేషరహితః - 'మత్సరోన్యశుభద్వేష' ఇత్యమరః.నచకాలవశానుగః - సత్వరజస్తమః ప్రధానకాలానుగుణసత్వరజస్తమోగుణో నభవతి - కేవలసత్వమూర్తిరిత్యర్థః. ౩౦. ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ-ఏవమితి.ఏవం ఉక్తప్రకారేణ-పార్థివాత్మజః రామః-ప్రజానాం మధ్యే శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః గుణైర్యుక్తః - త్రిషు లోకేషు సమ్మతః పూజితః ౩౧. క్షమాగుణైః క్షమారూపగుణైః - బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ-వసుధాయాః భూమేః-తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. ౩౨. ఉపసంహరతి. తథేతి తథా పూర్వోక్తరీత్యా-సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః-పితుః ప్రీతిసంజననైః-దృష్టాంతార్థమిదం - పితు రివ సర్వేషాం ప్రియై రిత్యర్థః - ఏవం భూతై ర్గుణైః - రామః స్వతస్సుందరః - స్వతో దీప్త స్సూర్యోంఽశుభి రివ-విరురుచే బభౌ. ౩౩. ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య తత్కృతంభూమ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి-తమేవ మితి. ఏవం గుణసంపన్నత్వవత్ -వ్రతసంపన్నం ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం-అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంఠప్రతాపం-సర్వే లోకపాలా ఉపమా యస్య తం - రామం - మేదినీ - నాథం-అకామయత - భూమే ర్నాథత్వోచితోభూదిత్యర్థః - అథవా - ఏవం బాలకాండోక్తరీత్యా - వ్రతసంపన్నం రామస్తు సీతయా సార్థ మిత్యుక్తరీత్యా క్రీడారససంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం - విరోధివర్గం నివర్త్య సాత్మ్యభోగప్రదం-లోకాన్ పాలయతీతి లోకపాలః - సమస్తోపభోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః - ఉప సమీపే - మా లక్ష్మీః - సీతారూపా యస్య సః ఉపమః - లోకపాల శ్చాసా వుపమ శ్చేతి సమాసః - తం లక్ష్మ్యా భోగా ననుభవంతం రామం - మేదిన్యపి నాథ మకామయత-స్వయంవరేణ కంఠే మాలికాం దాతు

ణాం - సేనానయ విశారదః - సేనానయశ్చక్రాదివ్యూహన్యాసః - తత్ర విశారదః నిపుణః. ౨౯. అనసూయఇతి. పరకృతా సూయా రహితః - నచ మత్సరీ - పరసంప ద్విషయేద్వేషరహితః - నచావమంతా భూతానాం ప్రాణినాం అవమానకర్తా నభవతి - నచ కాలవశానుగః కాలవశః కాలపారతంత్ర్యం-తదనుసారీ నభవతీత్యర్థః * దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ, వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమా మితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్. ౩౦. ౩౧. వసుధాయాః క్షమా గుణైః క్షాంతిప్రధానై ర్గుణై రితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః - వసుధాయా స్తుల్య ఇతి పరేణ సంబంధః. బుద్ధ్యా బృహస్పతే స్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతే రితి. ౩౨. ౩౩. తమేవ

మకామయత మేదినీ. ౩౪. ఏతైస్తు బహుభిర్యుక్తం గుణైరనుపమైస్సుతం, దృష్ట్వా దశరథో రాజా చక్రే చింతాం పరంతపః. ౩౫. అథ రాజ్ఞో బభూవైవం వృద్ధస్య చిరజీవినః, ప్రీతిరేషా కథం రామో రాజా స్యాన్మయి జీవతి. ౩౬. ఏషా హ్యస్య పరా ప్రీతి ర్హృది సంపరివర్తతే, కదా నామ సుతం ద్రక్ష్యామ్యభిషిక్తమహం ప్రియం ౩౭. వృద్ధికామో హి లోకస్య సర్వభూతానుకంపనః, మత్తః ప్రియతరో లోకే పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాన్. ౩౮. యమశక్రసమో వీర్యే బృహస్పతిసమో మతౌ, మహీధరసమో ధృత్యాం మత్తశ్చ గుణవత్తరః. ౩౯ మహీమహమిమాం కృత్స్నా మధితిష్ఠంత మాత్మజం, అనేన వయసా దృష్ట్వా యథా

తు మైచ్ఛదిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ఏవం వృత్తసంపన్నం సదాచారసంపన్నం - లోకపాల ఉపేంద్రః-తస్య స్థితికర్తృత్వేనావతారాత్-స ఉపమా యస్య తం. నాథత్వేనాకామయత - మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థాయినో జనా లక్ష్యంతే-మంచాః క్రోశంతీతి వదితి కేచిత్ - మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా అకామయత - శిష్టపరిపాలనదుష్టనిగ్రహయో శ్శేదిన్యా ఏవ హర్షహేతుత్వాత్-తథోక్తం - 'భూమిర్దృప్తనృపవ్యాజదైత్యానీకశతాయుతైః, ఆక్రాంతా భూరిభారేణ బ్రహ్మాణం సా యయా'వితి. ౩౪. న కేవలం లోక స్తం నాథ మకామయత - రాజాపీత్యాహ - ఏతైరితి. ఏతైః పూర్వోక్తైః-బహుభిః అసంఖ్యేయైః - అనుపమైః లోకే కుత్రాప్యేతాదృశగుణాదర్శనాదసదృశైః - గుణైః యుక్తం సుతం దృష్ట్వా - రాజా రాజ్యభరణశ్రాంతః. పరంతపః శత్రుసంహారవ్యగ్రః దశరథః చింతాం మనోరథం చక్రే. ౩౫. తామేవ చింతాం స్పష్టయతి- అథేత్యాదినా స్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. అథేతి. అథ రామగుణదర్శనానంతరం.చిరజీవినః వృద్ధస్య వయోవృద్ధస్యేతి జ్ఞానవృద్ధవ్యావృత్తిః.వృద్ధత్వాత్ ప్రీతి రిత్యుచ్యతే. ఏవం ఏవంప్రకారేత్యర్థః. మయి జీవతి రామః కథం రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతి ర్బభూవ. అత్ర కథ మిత్యుక్తిః కైకేయీవరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన. ౩౬. ప్రీతేరౌత్కట్య మాహ. ఏషేతి. అత్రాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్రక్ష్యామీతి ఏషా పరా నిరతిశయా. ప్రీతిః - అస్య దశరథస్య. హృది సంపరివర్తతే సమ్యక్ అవిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే. ౩౭. అథ రామస్య రాజత్వయోగ్యతానుసంధానం దశరథస్య దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - వృద్ధికామ ఇతి. వృద్ధికామ ఇత్యనేనాపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వ ముక్తం. సర్వభూతాన్యనుకంపయతీతి సర్వభూతానుకంపనః. కర్తరి ల్యుట్. అనేన భ్రష్టైశ్వర్యసాధకత్వ ముక్తం. మమాత్మజ ఇతి శేషః. దానే సంతాపహారిత్వేచ దృష్టాంత మాహ. వృష్టిమాన్ పర్జన్య ఇవేతి లోకవిషయే. మత్తః ప్రియతరః అతిశయేన ప్రీతిమాన్-ప్రీణాతీతి ప్రియః పచాద్యచ్. ౩౮. పూర్వం ప్రియతరత్వ ముక్తం అత్ర తద్ధేతుగుణవత్తరత్వ ముచ్యతే. యమశక్రసమ ఇతి ప్రత్యేకం సామ్యాన్వర్హత్వా ద్యమశక్రేత్యుక్తం. ౩౯. మహీమితి. యథాస్వర్గం స్వసదృశం స్వసుకృతానురూపం స్వర్గ మిత్యర్థః - యద్వా-యథాస్వర్గం

మితి. మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థ జనా లక్ష్యంతే - యద్వా మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా - అకామయత సుజన దుర్జనానుగ్రహనిగ్రహయో శ్శేదిన్యా హర్షహేతుత్వా దితి జ్ఞేయం. ౩౪. ౩౫. చింతాప్రకార మాహ-అథేత్యాదిస్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. మయి జీవతి సత్యేవ శ్రీరామః-కథం కేనోపాయేన-రాజా స్యా దిత్యేషా ప్రీతిః చింతా ప్రీయతేఽనయా చింతయేతి వ్యుత్పత్త్యా ప్రీతిశబ్దస్య చింతాపరత్వం- రాజ్ఞో బభూవేత్యన్వయః. ౩౬. ఏషేతి. ద్రక్ష్యామీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - ప్రీతిః చింతా-అస్య దశరథస్య-హృది సంపరివర్తత ఇత్యన్వయః. ౩౭—౩౯. మహీమితి,

స్వర్గ మవాప్నుయాం. ౪౦. ఇత్యేతైర్వివిధై స్తై స్తైరన్యపార్థివదుర్లభైః, శిష్టై రపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౪౧. తం సమీక్ష్య మహారాజో యుక్తం సముదితై శ్శుభైః, నిశ్చిత్య సచివై స్సార్ధం యువరాజమమన్యత. ౪౨. దివ్యాంతరిక్షే భూమౌ చ ఘోరముత్పాతజం భయం, సంచచక్షే చ మేధావీ శరీరే చాత్మనో జరాం. ౪౩. పూర్ణచంద్రాననస్యాథ శోకాపనుద మాత్మనః, లోకే రామస్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః. ౪౪. ఆత్మనశ్చ ప్రజానాం చ శ్రేయసే చ

యథాభూతస్వర్గం - యస్త్వయా సహవాసః సస్వర్గ ఇత్యుక్త రామసౌందర్యానుభవస్వర్గ మిత్యర్థః. ౪౦. ఇతీతిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా వివిధై స్తై స్తైః తత్తత్కార్యభేదేన ప్రసిద్ధైః - అన్యపార్థివదుర్లభైః రామాన్యరాజదుర్లభైః శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభిః - అపరిమేయైః అసంఖ్యేయైః-కతిపయగుణాః ప్రదర్శితాః - శిష్టాస్త్వపరిమేయా ఇతి భావః - లోకే లోకోత్తరైః - లోకే కుత్రాప్యేవం లోకోత్తరగుణా న సంతీత్యర్థః - సముదితైః స్వాభావికైః శుభైః కల్యాణతమైః - ఏతై ర్గుణైః యుక్తం తం రామం సమీక్ష్య-మహారాజో దశరథః - సచివై స్సాధనం నిశ్చిత్య-యువరాజ మమన్యత-అయం యువరాజో భవేదితి నిశ్చితవా నిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౪౨. అథ సద్యో రామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుం స్వవిపత్తిసూచకం దుర్నిమిత్త మాత్మనో జరాంచాలోచితవానిత్యాహ - దివీతి. దివ్యంతరిక్షే భూమౌ చ యాన్యుత్పాతాని తజ్జం భయ మిత్యర్థః. తానిచోక్తాని జ్యోతిశ్శాస్త్రే - 'స్వర్భానుకేతునక్షత్ర గ్రహ తారార్క చంద్రజం, దివిచోత్పద్యతే యచ్చ తద్దివ్య మితి కీర్తితమ్. వాయ్వభ్ర సంధ్యాదిగ్దాహ పరివేషతమాంసిచ, ఖపురం చేంద్రచాపంచ తద్విద్యాదంతరిక్షజమ్. భూమావుత్పద్యతే యచ్చ స్థావరం వాథ జంగమమ్. తదైకదేశికం భౌమ ముత్పాతం పరిచక్షత' ఇతి. భయావహాని ఘోరాణి దివ్యాద్యుత్పాతానీతి ఫలితార్థః. మేధావీ సూక్ష్మదర్శీ - రాజా సంచచక్షే దృష్టవాన్. సచివానుక్తవానితి వా - ఆత్మనశ్శరీరే జరాం చ సంచచక్షే - ఖ్యాఞ్భావ ఆర్షః. ౪౩. ఏవం రామాభిషేకే హేతుద్వయ ముక్తం - సర్వలోకప్రియత్వం చ హేతు మాహ - పూర్ణచంద్రాననస్యేతి. అథ ఉత్పాతదర్శనానంతరం - పూర్ణచంద్రాననస్య తద్వత్సర్వసంతాపహరస్య - మహాత్మనః మహామతేః - రామస్య - లోకే - విషయే - సంప్రియత్వం కీదృశం - ఆత్మనః స్వస్య శోకాపనుదం - ఉత్పాతాదిభయనివర్తకం - సమ్యక్ ప్రియత్వం. బుబుధే అనుసందధా విత్యర్థః. ౪౪. ఏవ మనుసంధానప్ర

అనేన వయసా కృత్స్నం మహీం - అధిష్ఠిత మాత్మజం దృష్ట్వా యథాస్వర్గ మవాప్నుయా మితి ప్రీతిః-హృది నపరివర్తత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౦. ఇతీత్యాది. లోకోత్తరై ర్గుణై రిత్యస్యయుక్త మితి పూర్వేణ సంబంధః-ఉక్తవ్యతిరిక్తసౌశీల్యాదిభి స్సముదితై ర్మిళితైః. ౪౨. దివీతి. ఉత్పాతజం ఆత్మానిష్టసూచకోత్పాతసూచితం - దివ్యోత్పాతః - గ్రహనక్షత్రాదివైకృతం - అంతరిక్షోత్పాతః మహావాతపరివేషసంధ్యాదిగ్ధూమాదిః-భౌమోత్పాతః స్థావరజంగమవికారః స్థావరవికారః భూకంపశిలాపాతవృక్షరక్తస్రవణాదిః జంగమవికారః - మనుష్యాదిజాతీయపశుపక్ష్యాద్యుత్పత్తిః ఏతత్త్రివిధోత్పాతజం భయం - సంచచక్షే కథయామాస - సచివానామితి శేషః - జరాదర్శనంచ రామాభిషేకకారణాంతర మితి మతోక్తం న తూత్పాతత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ౪౩. పూర్ణేతి. ఆత్మనస్స్వస్య శోకాపనుదం-సుఖావహం లోకే మహాత్మనో రామస్య-సంప్రియత్వం సర్వానందకరత్వం.

ప్రియేణ చ, ప్రాప్తకాలేన ధర్మాత్మా భక్త్యా త్వరితవాన్నృపః. ౪౫. నానానగరవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదానపి, సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రధానాన్ పృథివీపతీన్. ౪౬. న తు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః, త్వరయా చానయామాస పశ్చాత్తౌ శ్రోష్యతః ప్రియం. ౪౭. తాన్ వేశ్మ నానాభరణై ర్యథార్హం ప్రతిపూజితాన్, దదర్శాలంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః. ౪౮. అథోపవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్పరబలార్దనే, తతః ప్రవివిశుశ్శేషా రాజానో లోకసంమతాః. ౪౯. అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధేష్వాసనేషు చ, రాజానమేవాభిముఖా నిషేదుర్నియతా నృపాః. ౫౦. స లబ్ధమానైర్వినయాన్వితై ర్నృపైః పురాలయై ర్జానపదైశ్చ మానవైః, ఉపోపవిష్టైర్నృపతిర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షుర్భగవానివామరైః. ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - ప్రథమస్సర్గః.

యోజన మాహ-ఆత్మన ఇతి. ఆత్మనః ప్రజానాంచ-శ్రేయసే హితార్థాయ-ప్రియేణచ ప్రియాయచ చతుర్థ్యర్థే తృతీయా-ధర్మాత్మా ధర్మశీలః - ధర్మేణ ప్రాణిసంరక్షకః నృపః - ప్రాప్తకాలేనోపలక్షితస్సన్-భక్త్యా ప్రీత్యా-త్వరితవాన్ - ప్రాప్తకాలత్వం స్వస్య వృద్ధత్వం రామయౌవనం-వసంతకాలోవా. ౪౫. నానేతి. నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః తాన్-వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యత్ ప్రత్యయః-పృథగ్జానపదాన్ జనపదాంతరస్థాన్ - మేదిన్యాః భువః ప్రధానాన్ నకేవలానవాంతరనృపతీ నిత్యర్థః - పృథక్సమానినాయేతివా. ౪౬. నేతి. శ్రోష్యత ఇత్యనంతరమితికరణం ద్రష్టవ్యం-అనానయనే హేతు మాహ.త్వరయేతి దూరవర్తిత్వా దితి భావః-కేకయరాజానమిత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౪౭. తాన్ వేశ్మ నానాభరణైరితి. ప్రథమం వేశ్మ నానాభరణైః ప్రతిపూజ్య-పశ్చాత్తాన్ దదర్శేత్యర్థః. ౪౮. దర్శనప్రకార మేవాహ. అథేతి. ప్రవిశుః - సభామితి శేషః - శేషాః కేకయరాజజనకభిన్నాః. ౪౯. అథేతి. రాజవితీర్ణేషు రాజదత్తేషు నియతాః నియతదేశాధిపత్యాః-అంతరంగా వా-పాదాప్రసారణాదినియమయుక్తావా. ౫౦. సఇతి. లబ్ధమానైః ప్రాప్తబహుమానైః పురాలయైః నానానగరవాసిభిః ఉపోపవిష్టైః రాజవచన శ్రవణాదరేణ మందం మందం సమీపం ప్రాప్తైః - నృపైః మానవైశ్చ వృతో నృపతిః భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ సహస్రచక్షుః ఇంద్ర ఇవ - బభౌ. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

బుబుధే జ్ఞాతవాన్. ౪౪. ఆత్మన ఇతి. ప్రియేణ ప్రీత్యా హేతునా చ భక్త్యా శ్రీరామపరిపాలితాః ప్రజాః ధన్యా భవంత్వితి ప్రజావిషయభక్త్యా చ - ఆత్మనః ప్రజానాంచ శ్రేయసే నృపో దశరథః ప్రాప్తకాలే ప్రాప్తావసరే - త్వరితవాన్ - రామాభిషేక మితి శేషః. ౪౫. నానానగరేతి. నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః. ౪౬. నత్వితి. పశ్చాత్ప్రియం రామాభిషేకం శ్రోష్యత ఇతి విచార్య త్వరయా శ్వ ఏవ అభిషేక్ష్యామీతి సంభ్రమేణేతి శేషః. ౪౭. తానితి. వేశ్మనానాభరణైః ప్రతిపూజితాన్ రమ్యగోగృహభూషణప్రదానాదినా స్వేన సత్కృతా నిత్యర్థః-ప్రజాపతిః బ్రహ్మా. ౪౮. అథేతి. శేషాః జనకకేకయరాజవ్యతిరిక్తాః-రాజవితీర్ణేషు-రాజ్ఞా దత్తేషు.౪౯.౫౦ సఇతి. లబ్ధమానైః లబ్ధసత్కారైః ఉపోపవిష్టః సహస్రచక్షు రింద్రః. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః.

తతః పరిషదం సర్వామామన్త్ర్య వసుధాధిపః, హితముద్ధర్షణం చైవ ముువాచ ప్రథితం వచః. ౧. దుందుభిస్వనకల్పేన గంభీరేణానునాదినా, స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్. ౨. రాజలక్షణయుక్తేన కాంతేనానుపమేన చ, ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతిర్నృపాన్. ౩. విదితం భవతామేతద్యథా మే రాజ్యముత్తమం, పూర్వకైర్మమ రాజేంద్రైస్సుతవత్పరిపాలితం. ౪. సోఽహమిక్ష్వాకుభిస్సర్వైర్నరేంద్రైః పరిపాలితం, శ్రేయసా యోక్తుకామోఽస్మి సుఖార్హమఖిలం జగత్. ౫. మయాప్యాచరితం పూర్వైః పంథానమనుగచ్ఛ

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే-తత ఇత్యాది. తతః రాజాదినివేశానంతరం - పరిషదం పౌరజానపదసమూహం - ఆమన్త్ర్య అభిముఖీకృత్య-హితం శ్రేయస్కరం-ఉద్ధర్షణం ఉత్కూలహర్షజనకం - ప్రథితం ప్రకటార్థం - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. ౧. ప్రథితమువాచేత్యుక్తం విశదయతి - దుందుభిస్వనకల్పేన భేరీస్వనసదృశేన - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః-గంభీరేణ గంభీరార్థేన-అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా-స్వరేణ మహతా మహతా స్వరేణ - నాదయన్ - జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ - స్థితః రాజా ఉవాచ - పున స్స్వరః కీదృశః - రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ - కాంతేన మృదునా - రసయుక్తేన మాధుర్యవతా. ౩. స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనాదవిశేషం సూచయన్నాహ. విదితమితి. అంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - ఉత్తమం విపులం - మే ఏతద్రాజ్యం - మమ పూర్వకైః పూర్వైః - రాజేంద్రైః రఘుప్రభృతిభిః-సుతవత్పరిపాలితం అతిప్రేమ్ణా సురక్షిత మిత్యేతత్-భవతాం విదితం-క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. అస్తు తతః కిమిత్యత్రాహ. సోఽహమితి. సః తద్వంశ్యోఽహం - ఇక్ష్వాకుభిః ఇక్ష్వాకువంశ్యైః - సర్వైః నరేంద్రైః పరిపాలితం - అత ఏవ సుఖార్హం-అఖిలం జగత్ రాజ్యం - శ్రేయసా సుఖేన-అధునాపి - యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః - అస్మి - తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః - యోక్తు మిచ్ఛామీత్యర్థః. ౫. నను భవత్కృతం పాలనమేవాస్మాకం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ. మయాపీతి. పూర్వైః రాజభిః-ఆచరితం క్షుణ్ణం - పంథానం మర్యాదాం - అనుగచ్ఛతా అనుసరతా - నిత్యం - అనిద్రేణ జాగరూకేణ - మయాపి ప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః - యథాశక్తీతి వినయోక్తిః. ౬. తర్హీదానీ

తత ఇతి. పరిషద మాస్థానమంటపగతజనం-హిత ముత్తరత్ర శ్రేయస్కరం-ఉద్ధర్షణ మానందజనక మిత్యర్థః-ప్రథిత మర్థగరిష్ఠతయా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. ౧. దుందుభీతి. అనునాదినా ప్రతిధ్వనినా స్వరేణ నాదయన్-దిశ ఇతి శేషః-గంభీరేణ మహతా స్వరేణోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. రాజేతి. రాజలక్షణయుక్తేన రాజవాక్యానురూపలక్షణయుక్తేన - మాధుర్యరసయుక్తేన - నృపతిర్దశరథః-నృపా నువాచ. ౩. విదితమితి. మే రాజ్యం మయేదానీం పాల్యమానం రాజ్య మిత్యర్థః-మమ పూర్వకైః రాజేంద్రై ర్మన్వాదిభిః యథాసుతవత్పుత్రేణ తుల్యం - పరిపాలితం - ఏతత్పరిపాలనం. భవతాం భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. తతః కిం తత్రాహ. సోఽహ మితి. ఇక్ష్వాకుభిరిక్ష్వాకువంశ్యై ర్నరేంద్రైః - పరిపాలితం సుఖార్హం-జగత్ - శ్రేయసా శ్రీరామాభిషేకరూపేణ యోక్తుకామోస్మి. ౫. మత్కృతం పరిపాలనం భవదనుభవసాక్షిక మిత్యాహ - మయేతి. పూర్వైరిక్ష్వాకుప్రభృతిభి రాచరితం పంథానం సన్మార్గం ప్రజాపరిపాలనరూపం అనుగచ్ఛతా అనుసరతా - నిత్యమనిద్రేణ సదా జాగరూకేణ - యథాశక్తిసామర్థ్యానురూపేణ. ౬. ఇదమితి.

త్రా, ప్రజా నిత్యమనిద్రేణ యథాశక్త్యభిరక్షితాః. ౬. ఇదం శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతా హితం, పాండురస్యాతపత్రస్యచ్ఛాయాయాం జరితం మయా. ౭. ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహూన్యాయూంషి జీవతః, జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతి మభిరోచయే. ౮. రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహామజితేంద్రియైః, పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహన్. ౯. సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే, సన్నికృష్టానిమాన్ సర్వాననుమాన్య ద్విజర్షభాన్. ౧౦. అనుజాతో హి మాం సర్వైర్గుణైర్జ్యేష్ఠో మమాత్మజః, పురందరసమో వీర్యే రామః పర

మపి తథైవ రక్ష్యతామిత్యత్రాహ-ఇద మితి. కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య-హితం చరతా కుర్వతా-మయా - ఇదం శరీరం - భవతాం ప్రత్యక్షం హీతి భావః - పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య ఛత్రస్య - ఛాయాయాం - జరితం సంజాతజరం కృతం-జరాపర్యంత మేకచ్ఛత్రతయాః పరాక్రమ నిధి ర్భూత్వా మయా నియమేన లోకహిత మాచరిత మిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౭. తర్హి సంప్రతి కింక ర్తవ్య మిత్యత్రాహ - ప్రాప్య వర్షసహస్రాణీతి. బహూని వర్షసహస్రాణి - షష్టివర్షసహస్ర పరిమితా న్యాయూంషి - ప్రాప్య జీవతః - క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతిం రాజ్యభారా ద్విరతిం - అభిరోచయే ఇచ్ఛామి - ఏతేన యయాతివద్విషయచాపలేన నరాజ్యా ద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం. ౮. ఇతఃపరం రాజ్యవహనాశక్తౌ నిమిత్త మాహ - రాజేతి. రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః - జుష్టాం సేవితు మర్హాం - అజితేంద్రియైః విషయపరైః - దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితై ర్వోఢు మశ క్యాం - గుర్వీం బహుసాధననిర్వాహ్యాం - లోకస్య ధర్మధురం ధర్మస్థాపనరూపభారం - వహ న్నహం పరిశ్రాంతోఽస్మి. ౯. వివక్షిత మర్థం దర్శయతి - సఇతి. సః ఏవం శ్రాంతోఽహం - ప్రజా హితే ప్రజారక్షణవిషయే - పుత్రం కృత్వా నియమ్య-సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్ ఇమాన్ సర్వాన్ ద్విజర్షభాన్ బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠాన్ - అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా - మాన యతేర్ణ్యంతా ల్ల్యప్ - విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం - ఇచ్ఛామి. ౧౦. కస్తే పుత్రో యౌవరాజ్యే నియోజ్యోఽభిమతః - తత్రాహ - అనుజాత ఇతి. వీర్యే విషయే - పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః - తౌల్య మేవాహ - పరేషాం శత్రూణాం పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః అసం జ్ఞాయామపి జేః ఖజార్షః. రామః రామనామకః. మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః సర్వైర్గుణైః శౌర్యాదిభిః-మామనుజాతః - అనుర్లక్షణఇత్యనుః కర్మప్రవచనీయః - తద్యోగా న్మామితి ద్వితీయా-మద్గుణాన్ సర్వా ననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః - నను 'మత్తశ్చ గుణవత్తరః' 'అపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణై' రితి పూర్వముక్తం కథ మిదానీ మనుజాతోఽహి మాం సర్వైర్గుణై రిత్యుచ్యతే పురందరసమ ఇతి చ-ఉచ్యతే-'అన్యామధ్యస్థచింతాహి విమర్దాభ్యధికోదయే'తి న్యాయేన పౌరముఖేన రామస్య

లోకస్య హితం శ్రేయః చరతా కుర్వతా-ఆతపత్రస్య ఛాయాయాం-జరితం జరాన్వితం - అనేన సర్వకాలపర్యటనం వ్యజ్యతే - నతు విషయాసక్త్యేతి భావః-ఏవం ప్రయాసేన రాజ్య మేకచ్ఛత్ర మభూదితి తాత్పర్యం. ౭. ప్రాప్యేతి. వర్షసహస్రాణి షష్టిర్వర్ష సహస్రాణి ప్రాప్య బహూన్యా యూంషి వత్సరశతరూపానేకపురుషాయూంషి. ౮. రాజేతి. రాజప్రభావజుష్టాం రాజతేజసా పా లితాం. * తి. రాజప్రభావా శ్శౌర్యాదయః తై ర్జుష్టాం-వహన్నితి హేతౌ శతా. ౯. సోహమితి. ప్రజాహితే పుత్రం కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః-అనుమాన్య అనుమతిం ప్రాపయ్య-అనుజ్ఞాప్యేతిపాఠేఽ నుజ్ఞాం కారయిత్వేత్యర్థః. ౧౦. అనుజాతఇతి. అనుజాతః అనుసృత్యజాతః. ౧౧. రామస్యాతిమానుష

పురంజయః. ౧౧. తం చంద్రమివ పుష్యేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరం, యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి ప్రీతః పురుషపుంగవమ్. ౧౨. అనురూపస్స వై నాథో లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః, త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యాన్నాథవత్తరమ్.

సర్వాభ్యధికగుణతాం వక్తుమేవ ముక్తమితి ధ్యేయం - అతఏవ వక్ష్యతి - బహవో నృపకల్యాణగుణాః పుత్రస్య సంతి త ఇతి. ౧౧. తమితి. తం స్వగుణతుల్యగుణం-ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం-వరం పురుషపుంగవం పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ స్థితం-తద్వదత్యుజ్వలం - యద్వా - పుష్యనక్షత్రేఽభిషేకకరణాత్ పుష్యేణ చంద్రమివేత్యుక్తం - యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి - యద్వా - చంద్రమివ స్థితం తం - శ్వః పుష్యేణ యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మీత్యర్థః. ౧౨. దశరథవచనం వాల్మీకి స్తత్వజ్ఞతయా శ్లాఘతే-అనురూప ఇతి. సః రామః - అనురూపః అనుగుణః నాథః - లోకస్యేతి శేషః - అనురూపత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవానితి - అపరిచ్ఛిన్నతేజస్క ఇత్యర్థః - తత్రాపి హేతు ర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన ఇత్యుక్తం - యద్వా - అనురూపత్వే. హేతుర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి-లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వాశ్రితే ప్రేమశాలీత్యర్థః-అథవా అనురూప ఇత్యాది-నిత్యానపాయిన్యా లక్ష్మ్యా విశిష్టః పరిజనపర్యంతో రామ స్సర్వస్య నిరుపాధిక శ్శేషీ - దశరథస్తు రాజ్యపాలనోపాధిక శ్శేషీ వై ఇతిశ్రుత్యాదిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి-'దాసభూతా స్స్వత స్సర్వే హ్యాత్మానః పరమాత్మన' ఇత్యాద్యుక్తేః. తస్య నిరుపాధికశేషిత్వే నిమిత్త మాహ త్రైలోక్య మితి-త్రయో లోకా ఏవ త్రైలోక్యం-చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యఞ్-త్రైలోక్య మపి యేన నాథేన-నాథవత్తరం అతిశయేననాథవత్-రామస్య రక్షకత్వావలోకనే కియన్మాత్రం త్రైలోక్యమితి భాతీత్యర్థః-అథవా అనేన శ్లోకేన రామస్య పరత్వ ముచ్యతే-సః రామః - అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః - అన్యేతు కర్మానుగుణతయౌపాధికాః - అనుకూలం రూపం యస్య సోఽనురూపః 'సమ స్సమవిభక్తాంగః' 'చంద్రకాంతానన' మిత్యాద్యుక్త నిరుపమసౌందర్యశాలిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః-అనుకూలం స్వరూపం యస్యాసావనురూపః-శతగుణితోత్తరక్రమేణ నిరతిశయదశా శిరస్క-తయాభ్యస్యమానానందరూప ఇత్యర్థః-'ఆనందో బ్రహ్మే'తి హ్యుక్తం. అనుగతం రూపం యస్యాసావనురూపః-సర్వవ్యాపీత్యర్థః - అనురూపః అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః - సర్వశరీరీత్యర్థః - అనురూపః-అనుస్యూతరూపః - పరవ్యూహవిభవాంతర్యామ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః - అనురూపః - ఓః రుద్రస్య రూపం శరీరం తద్విలక్షణశరీరః - 'వపు ర్విరూపాక్ష మలక్ష్యజన్మతా దిగంబరత్వేన నివేదితం వ' స్త్విత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః. పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః - ఉక్తస్వరూపభిన్న ఇతి త్రిమూర్తిసామ్యం చ నిరస్యతే. వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః తత్సంబంధీ వైనాథః - అణ్యాదివృద్ధిః - హంసవాహనః చతుర్ముఖః తత్సహితః స వైనాథః - నాభిపద్మస్థలసితచతుర్ముఖ ఇత్యర్థః - వైనాథో గరుడవాహనోవా - నాథత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవానితి - నిత్యయోగే మతుప్ 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ' 'అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా, వేదాంతాస్తత్వచింతాం మురభిదు రసి యత్పాదచిహ్నై స్తరంతీతి' పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజనవిశిష్టత్వమాహ - లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణశబ్దః కైంకర్యపరమాత్రోపలక్షణార్థః - అగ్రజ ఇతి తన్ని

శక్తియోగం ప్రకటయతి తమితి. పుష్యేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ ప్రకాశమానం తం రామం-యౌవరాజ్యే నియోక్తాస్మి నియోక్ష్యే. ౧౨. అనురూపఇతి. యేన లక్ష్మీయుక్తేన నాథేన త్రైలోక్యమపి నాథవత్తరం - చతుర్ముఖేంద్రాదయ ఇవ నాథవన్మాత్రం న - కింతు నాథవత్తరం అనురూప

౧౩. అనేన శ్రేయసా సద్యస్సంయోజ్యైవమిమాం మహీం, గతక్లేశో భవిష్యామి సుతే తస్మిన్నివేశ్య వై. ౧౪ యదీదం మేఽనురూపార్థం మయా సాధు సుమన్త్రితం, భవన్తో మేఽనుమన్యంతాం కథం వా కరవాణ్యహం. ౧౫ యద్యప్యేషా మమ ప్రీతిర్హితమన్యద్విచింత్యతాం, అన్యా మధ్యస్థచింతా హి విమర్దాభ్యధికోదయా. ౧౬. ఇతి బ్రువంతం ముదితాః ప్రత్యనందన్నృపా నృపం, వృష్టి

రూప్యతోఽక్త్యా ఆశ్రితపారతంత్ర్యముక్తం - నను కథ మయ మనురూపో నాథః - బ్రహ్మరుద్రాదయోఽపి హి సంతి నాథా ఇత్యత్రాహ - త్రైలోక్యమపీతి - 'కృతక మకృతకం కృతకాకృతక' మిత్యుక్తం సమస్తం జగదిత్యర్థః - యేన నాథేన నాథవదిత్యనేనేంద్రాదివ్యావృత్తిః - తరపా బ్రహ్మరుద్రాదివ్యావృత్తిః - తన్నాథత్వస్యైతన్మూలత్వాత్ - 'యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణుమారాధ్య పద్మభూః, పునస్త్రైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవానితి శుశ్రుమః.' 'మహాదేవ స్సర్వమేధే మహాత్మా హుత్వాత్మానం దేవదేవో బభూవ' ఇత్యాదిస్మృతయ స్తత్ర మానం - త్రైలోక్యం నాథవత్తరం - రక్ష్యాపేక్షయా రక్షకత్వరాధికేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం మయా చిరకాలధృతాం మహీం - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సుతే నివేశ్య - మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః - అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసాచ - మహీమేవం సద్య స్సంయోజ్య - గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశో భవిష్యామి - రామాభిషేకస్య ద్వేఫలే మహ్యశ్శ్రేయో మమ విశ్రాంతి శ్చేతి భావః. ౧౪. యదీతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం కార్యం - మే రాజ్యభరణశ్రాంతస్య వృద్ధస్య మే - యద్యనురూపార్థం ఉచితప్రయోజనకం చేత్ - మయావా సాధు సుమంత్రితం యది - సమ్యగ్విచార్యారబ్ధం చేదిత్యర్థః - తదా భవంతః మే మహ్యం అనుమన్యంతాం అనుమతిం కుర్వంతు ఇదం మే అనుకూలార్థం చేత్కథం వాన్య త్కరవాణి. ౧౫. యత్తే ప్రియం తత్క్రియతా మిత్యత్రాహ - యద్యపీతి. ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతిర్యద్యప్యస్తి తథాప్యన్యద్ధిత మస్తిచే చ్చింత్యతాం - నను క స్త్వత్తోఽధికదర్శీత్యత్రాహ - అన్యేతి - మధ్యస్థానాం రాగద్వేషరహితానాం చింతా విచారః అన్యా అన్యాదృశీ - స్వమాత్రచింతాతో విలక్షణా - తదేవ వైలక్షణ్యమాహ - విమర్దాభ్యధికోదయేతి - విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్షణేన హేతునా - అభ్యధికోదయా అధికార్థప్రాదుర్భావా హి. ౧౬. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - బ్రువంతం నృపం దశరథం - నృపాః పరిషద్గతా రాజానః - వృష్టిమంతం వర్షుకం మహామేఘం - నర్దంతః కేకాం

స్వామికం - స లక్ష్మణాగ్రజః త్రైలోక్యాంతర్గతానాం వోఽయుష్మాకం అనురూపో నాథ స్స్యాదితి యోజనా. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం చిరకాలధృతాం మహీం సుతే సన్నివేశ్య అనేన తన్నివేశరూపేణ శ్రేయసా మహీం సన్నియోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామీతి సంబంధః. ము. తస్మిన్ సుతే మహీం నివేశ్య అనేన రామకర్తృక పరిపాలనరూపేణ శ్రేయసా ఇమాం పరిదృశ్యమాన సర్వజనోపేతాం అయోధ్యాం సంయోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామీతి సంబంధః. ౧౪. యదీతి. మే ఇదమభిషేకరూపం కార్యం - అనురూపార్థం భవతా మనుకూలార్థం యది మయా సాధు సుమంత్రితం యది మే తర్హి భవంతోఽనుమన్యంతాం మమ నుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛత - కథం వా కరవాణి భవతా మనుమతిం వినేత్యర్థః కింకరవాణీతివార్థః. ౧౫. నను భవదధికః కోవాహితాహితవిచారసమర్థ స్తత్రాహ. యద్యపీత్యాదినా. ఏషా రామాభిషేకవిషయా చింతా మమ ప్రీతిః ప్రియాద్యపి - తథాప్యతోఽన్యద్ధిత మస్తిచే ద్విచింత్యతాం తథాహి - విమర్దేన విచారేణ - అభ్యధికోదయా అధికఫలా మధ్యస్థానాం చింతా - అన్యాదృశీ స్వజనచింతావిలక్షణా. ౧౬. ఇతీతి. ప్రత్యనందన్ ప్రశంసాపూర్వక

మంతం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః. ౧౭. స్నిగ్ధోఽనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్ష
సమీరితః, జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ. ౧౮. తస్య ధర్మార్థవిదు
షో భావమాజ్ఞాయ సర్వశః, బ్రాహ్మణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైస్సహ. ౧౯.
సమేత్య మంత్రయిత్వాతు సమతాగతబుద్ధయః, ఊచుశ్చ మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం
దశరథం నృపం. ౨౦. అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధస్త్వమసి పార్థివ, స రామం
యువరాజానమభిషించస్వ పార్థివం. ౨౧. ఇచ్ఛామోహి మహాబాహుం రఘు

కుర్వంతః - బర్హిణ ఇవ మయూరా ఇవ - ముదితా స్సంతః - ప్రత్యనందన్ ప్రాశంసన్. ౧౭.
స్నిగ్ధ ఇతి. తత్ర సభాయాం-స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః. అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ - జనౌఘోద్ఘుష్టః
జనసమూహోత్పాదితః - సన్నాదః సమీచీనశబ్దః - విమానం తదాస్థానమంటపవిమానం - కంప
యన్నివ సంజజ్ఞే - న కేవలం రాజాన ఏవ - సర్వేపి జనా స్తచ్ఛ్రుత్వా సంతుష్టా ఇత్యర్థః. ౧౮.
తస్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రాహ్మణాః వసిష్ఠాద్యాః-జనముఖ్యాః రాజానశ్చ - పౌరై
ర్నాగరికైః జానపదైశ్చ - సమేత్య సంయుజ్య - మంత్రయిత్వా యుక్తాయుక్తం విచార్య-ధర్మా
ర్థవిదుషః స్వస్య వార్ధకే యువరాజస్థాపనం ధర్మః - ప్రజానా మర్థసాధనం చేతి జానతః - తస్య
దశరథస్య భావం వచనమూలతాత్పర్యం - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - దేశకాలేంగితాదిభిః - ఆజ్ఞా
య ఆసమంతాత్ జ్ఞాత్వా - సమతాం సామ్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః - ఐకమ
త్యం ప్రాప్తా స్సంతః - మనసాచ జ్ఞాత్వా-ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయేన నిశ్చిత్య - వృద్ధం నృపం -
వక్ష్యమాణవచనార్థం దశరథం ఊచుః. ౨౦. వృద్ధం నృప మితి కవినా సూచిత మర్థం దర్శ
యతి - అనేకేతి. హేపార్థివ - త్వం - అనేకవర్షసాహస్రః - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - స్వా
ర్థేఽణ్ - అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా - వృద్ధోసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధోఽ
సీతి గమ్యతే - సః తాదృశ వృద్ధ స్త్వం - పార్థివం పృథివీశాసనార్హం - యువరాజానం యువ
రాజం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వాన్నరాజాహస్సఖిత్యాదినాటచ్-అభిషించస్వ - యథా రామో
యువరాజో భవతి తథాభిషించేత్యర్థః. ౨౧. నను రక్షకే మయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకోఽ
పేక్ష్యత ఇత్యాశంకాయాం నహి వయం రక్షణార్థం త మపేక్షామహే - కింతు సౌందర్యవిశేషాను
భవార్థ మిత్యాహుః - ఇచ్ఛామ ఇతి. ఇచ్ఛామ ఇతి బహువచనేన సర్వేషా మిచ్ఛావైషమ్యాభావ
ఉక్తః - మహాబాహు మితి ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చేత్యుక్తరీత్యా సహజ బాహుసౌందర్యం తత్కా
లాంకుశాకర్షణాదివ్యాపారవిశేషశ్చోచ్యతే - ఇచ్ఛామ ఇత్యాది - ఇచ్ఛామః - అభిషేకపట్ట
బంధాదియుక్తతయా స్థితం ద్రష్టు మిచ్ఛామః - ఇచ్ఛామాత్ర మస్మాకం - కార్యనిర్వహణం భవద
ధీనం - ఇచ్ఛామః - అస్మాక మిచ్ఛా వర్తతే - శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీత్యేవం విధశ్రేయోస్మా
కంలభ్యతే కిం - ఇచ్ఛామః - అభిషేక స్సిద్ధ్యతు వా న వా ఇచ్ఛానిష్ప్రతిబంధా - సుందరవస్తు
దర్శనే ఇచ్ఛా ప్రవర్తతే ఖలు - ఇచ్ఛామః - సర్వప్రకారేణ రక్షకత్వా ద్వాచా ప్రార్థయితు

మంగీచక్రుః. ౧౭. స్నిగ్ధ ఇతి. జనౌఘోద్ఘుష్టసన్నాదః సమ్యఙ్నాదః యస్య విమానం రాజ్యస్థానం.
౧౮. తస్యేత్యాది. సమతాగతబుద్ధయః సమతాగతాః సామ్య మైక్యం గతాః బుద్ధయో యేషాంతే.
౨౦. * తి. అనేకేత్యాదిపదం బహువ్రీహిః - సాహస్రే స్వార్థికోఽణ్ - యువరాజాన మితి సమా
సాంతవిధే రనిత్యత్వా దజభావః, ౨౧. ఇచ్ఛామ ఇతి. విశేషణసామర్థ్యాత్ కృతాభిషేక మితిలభ్యతే

వీరం మహాబలం, గజేన మహతాఽఽయాంతం రామం ఛత్త్రావృతాననం. ౨౨.

మశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః - భవదభిప్రాయజ్ఞానేన ఇదానీమిచ్ఛామ ఇతి వదామః - కేషాంచిదస్తి న కేషాంచిదితి న-కింతు సర్వే ఇచ్ఛామః-హి సర్వలోకప్రసిద్ధం ఖలు - 'జనాఘోషసన్నాదో విమానం కంపయన్నివే'తి సర్వజనకోలాహలేన తవ గృహం విశిష్టబంధం ఖలు - అకామయత మేదినీ - త్వయి నిర్వాహకే సత్యేవ భూమిస్స్వయంవరం కృతవతీ ఖలు - త్వయి కరగ్రహం కుర్వతి రామకామనా న యుక్తేతి ధ్వన్యతే - కాముకీనాం న మర్యాదా ఖలు-లోకపాలోపమం విష్ణుసదృశం - అతఏవ వృతవతీ భూమిః - మేదినీ - మధుకైటభవసావిస్రగంధేనోపహతా సర్వగంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితుమకామయత-కర్పూరచందనాదికమివ స్వశేషకోటౌ కృతవతీ-నాథం సౌగంధ్యా సౌగంధ్యయో స్స్వస్యైవ శేషిణో భోగ్యతయా తద్విప్రవాసనానివర్తనేన స్వశేషరక్షకం - మహాబాహుం - బాహుబలస్యాలక్ష్యాఖల్వియం-'శక్తస్త్రైలోక్య మప్యేక' ఇతి న కేవలం కోసలరాజ్యం - లంకారాజ్య మపి రక్షితుం శక్తిరస్తి - మహాబాహుం - ఆయతాశ్చేతి, ఆజానుబాహు, రితి చ మహాపురుషలక్షణదర్శనేన నజ్ఞాయతేకిం - విభూతద్వయనిర్వాహకబాహుః ఖలు - మహాబాహుం - 'బాహుచ్ఛాయామవష్టబ్ధ్యే'తి ఛాయాఽస్మద్రక్షణే న పర్యాప్తా కిం - 'రరక్ష ధర్మేణ బలేన చైవే'తి ధర్మబలమప్యస్తీత్యాహుః - రఘువీరం 'దీనాన్ దానేన రాఘవ' ఇతి ప్రసిద్ధః ఖలు - 'ఆనృశంస్యపరో ధర్మ'ఇతి పరేషా మప్యుపదేశపర్యంతం ఖలు రక్షణం - రఘువీరం - రఘ్వపేక్షయాస్యైవ ధర్మిష్ఠతా జ్ఞాయతే ఖలు - రఘుం ప్రతి క్షుధార్తస్య మరణే తవ పాపం నభవతీత్యుక్తే తూష్ణీం స్థితవాన్. అయంతు 'అప్యహం జీవితం జహ్యా' మితి ఖలూక్తవాన్ - మహాబలం మనోబలయుక్తం. 'నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య నత్యజేయం, ఏతద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. గజేన మహతాఽఽయాంతం - గజేన - త్వయా దత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్త శ్శత్రుంజయేనాగచ్ఛతి చేత్తదా జ్ఞాయతే - గజేన రథాదినా-'మత్తమాతంగగామిన' మితి తద్గమనోపమానగతిమతా. మహతా - అత్యున్నతేన - సర్వశక్తిమతా - ఆయాంతం - మహావీథీమధ్యే ప్రతిగృహాంగణ మాగతం - ఆయాంతం-'ఏక స్స్వాదు న భుంజీతే'తి పుత్రకళత్రాదిభి స్సహానుభవరస మాస్వాదయామః. రామం సౌందర్యగుణైస్సకలమనోరంజకం - ఛత్రావృతాననం దృష్టిదోష పరిహారాయాంతరంగేణ ఛత్త్రేణావృతముఖం - దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేన ముఖదర్శనాభిలాషముత్పాదయంతం - అంతరంగసుహృద్భిర్వాతాతప పరిమ్లానతాశంకయా భూచక్రచ్ఛత్త్రేణాచ్ఛాదితముఖపంకజం-ఛత్త్రావృతాననం - 'ఏకఛత్త్రాం మహీం భుఙ్క్తే' ఇతి లక్షణశాస్త్రకథితసమవృత్తవిశాలోత్తమాంగత్వ వ్యంజకేన నిరంకుశప్రశాసనవశీకృతనిఖిలభూపాల వలయతానిరూపకేణ ఛత్త్రేణ పాండురేణ పరభాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవర సదృశముఖం విశదీకృతముక్తం - రఘువీరమితి గజస్కంధావస్థానసూచితో వీర్యవిశేష ఉచ్యతే - మహాబలం మత్తమాతంగమపి తృణీకృత్య గమనసమర్థం - మహాగజేన శత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమిత్యనుభవసాక్షికస్సుషమావిశేషస్సూచ్యతే - రామం స్వసౌందర్యేణ గజమలంకుర్వాణమివ స్థితం - ఛత్త్రావృతాననం - వదనప్రభామండలేనేవ ఛత్రావరణేన జనితసౌందర్యం - ఏతైరభిషేకానంతరభావిభిర్విశేషణైరభిషేకః కర్తవ్య ఇతి వ్యంజనావృత్త్యా ప్రార్థ్యతే. తనిశ్లోకి. ౨౨. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - తద్వచనం తేషాం పౌరాదీనాం వచనం - శ్రుత్వా - తద్వచనభంగ్యైవ-తేషాం

మహతా గజేన శత్రుంజయాఖ్యేన ఆయాంతమాగచ్ఛంతం - ఛత్త్రేణ - అసాధారణేన శ్వేతచ్ఛత్త్రేణ ఆవృతాననం రామం ఇచ్ఛామః ప్రార్థయామః. ౨౨. ఇతీతి-అజానన్నివ రామస్య సర్వాతి

ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియం, అజానన్నివజిజ్ఞాసురిదం వచనమబ్రవీత్. ౨౩. శ్రుత్వైవ వచనం యన్మే రాఘవం పతిమిచ్ఛథ, రాజానస్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః. ౨౪. కథంను మయి ధర్మేణ పృథివీమనుశాసతి, భవన్తో ద్రష్టుమిచ్ఛన్తి యువరాజం మమాత్మజమ్. ౨౫. తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదైస్సహ, బహవో నృపకల్యాణా

మనఃప్రియం మనస్సంతోషం జానన్నప్యజానన్నివ జిజ్ఞాసుః తన్ముఖేనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛుః ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమబ్రవీత్. ౨౩. శ్రుత్వేతి. హేరాజానః మే వచనం శ్రుత్వైవ-నతు పూర్వాపరం పర్యాలోచ్య - రాఘవం రామం - పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథేతి యత్ అయం మే సంశయః సంశయహేతుః - విధేయాపేక్షయా పుంలింగతా - సంశయప్రకారమాహ- కిమిదమితి - ఇదం రాఘవాభిషేకప్రార్థనం - కిం కిన్నిమిత్తకమితి - తత్త్వతో బ్రూత. అత్ర నిమిత్తం యాథాత్థ్యేన కథయతేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. యద్యస్మాత్కారణాత్ మే వచనం శ్రుత్వైవ సకృచ్ఛ్రవణమాత్రేణైవేత్యర్థః - రాఘవం పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథ హింసకహస్తాపతితాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివత్ భవతాం శీఘ్రమాక్రోశః కిమర్థమితి భావః - అతః మే అయం బుద్ధౌ పరివర్తమానస్సంశయో జాతః - ఇయమిచ్ఛా మత్పాలనవైగుణ్యాద్వా - తస్య గుణవత్తరత్వాద్వేతి సందేహో భవతీతి భావః - ఇదం రామస్య రాజా శంసనం కిన్నిమిత్తకమిత్యర్థః - తత్త్వతో బ్రూత సంశయవిచ్ఛేదో యథా స్యాత్తథా బ్రూత. పునస్సంశయం విశినష్టి - కథమితి. మయి ధర్మేణ పృథివీ మనుశాసతి సతి - భవంతః - మమాత్మజం అతిముగ్ధం - యువరాజం ద్రష్టుం-కథమిచ్ఛంతి- మయి చిరం స్వసుఖనిరభిలాషతయా రాజ్యపరిపాలన జాగరూకే తిష్ఠతి మమాపత్యం పతి మభిలషథ-కో వా మేఽపరాధ ఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. ఉపక్రాంత కార్యం సమ్యగ్జ్ఞాతం రాజలోక ఏవ త్వరత ఇత్యతిహృష్టః - తం హర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి మనసి కృత్వాహ - కథమితి. షష్టిర్వర్షసహస్రాణి ఆత్మసుఖమనపేక్ష్య యుష్మద్రక్షణే యత్కర్తవ్యం తదేవాన్వేషితం - బలవాన్ దుర్బలం యథా న బాధతే తథా రక్షితం - మయా కించిదుక్తే భవానేవేతఃపరమనుశాధి క్రమేణ రామాభిషేకో భవిష్యతి - భవతః ప్రియం చేత్తద్వా కర్తవ్య మిత్యనుక్త్వా కిమేవ ముచ్యత ఇతి ప్రష్టురభిప్రాయః. ౨౫. నతే కశ్చిదపరాధః - కింతు తవ పుత్రస్య గుణానా మపరాధ ఇత్యాహుః - తఇతి. తే రాజానః పౌరా జానపదైస్సహ - పండితపామరావిశేషేణ సర్వే ఐకమత్యం ప్రాప్యేత్యర్థః - మహాత్మానం మహాబుద్ధిం - తం గుణగ్రాహిణం దశరథం-ఊచుః - హేనృపేతి సంబోధనేన తారతమ్యజ్ఞతోక్తా. తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణా గుణా స్సంతి తవ తు నృపరిపాలనమేకో గుణ ఇతి భావః- రామప్రశంసయా తస్యాసూయా మాభూదితి తే పుత్రస్యేత్యుక్తం - తదతిశయ స్సర్వోఽపి త్వత్సంబంధకృత ఇతి భావః-గుణా ఇతి బహువచనేనైవ బహుత్వే సిద్ధేఽపి బహవ

శాయిత్వం తదభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం చ జానన్నపి అజానన్నివ ప్రజాముఖా జ్జిజ్ఞాసుః. ౨౩. శ్రుత్వేతి. మద్వచనానంతరం వచనం వినైవ మత్సుతో రాజత్వేన వృత ఇతి మమ సంశయో జాయతే తన్నివృత్తి ర్భవద్భిః కార్యేతి భావః - హింసకహస్తాపతితాః ప్రజాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివద్భవతా మాక్రోశః కిమర్థమితి తాత్పర్యం. ౨౪. స్వహర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్య మితి మనసి కృత్వాహ - కథమితి. పృథివీమనుశాసతి సతి యుష్మద్రక్షణం కుర్వతి సతి వయం త్వయా సమ్యగేవ పరిపాలితాః. ౨౫. త్వయి దోషగంధో నాస్తీతి తాత్పర్యా త్తథాపి త్వత్పుత్రకల్యాణ

గుణాః పుత్రస్య సంతి తే. ౨౬. గుణాన్ గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః, ప్రియానానందనాన్ కృత్స్నాన్ ప్రవక్ష్యామోఽద్య తాన్ శృణు. ౨౭. దివ్యై ర్గుణైశ్శక్రసమో రామస్సత్యపరాక్రమః, ఇక్ష్వాకుభ్యోఽపి సర్వేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే. ౨౮. రామస్సత్పురుషో లోకే సత్యధర్మపరాయణః, సాక్షాద్రామా ద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ. ౨౯. ప్రజాసుఖత్వే చంద్రస్య వసుధా

ఇత్యుక్త్వా అసంఖ్యేయగుణత్వ ముక్తం. పుత్రస్య గుణా ఇత్యనేన జన్మసిద్ధతోక్త్యా గుణానాం స్వాభావికత్వ ముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయ ప్రత్యనీకాః - ఆశ్రయసంబంధేన శుభీభూతా వా - 'గుణా స్సత్యజ్ఞానప్రభృతయ ఉత త్వద్గతతయా శుభీభూతం యాతా' ఇత్యభియుక్తోక్తేః. అత్ర 'స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణ' ఇతి యామునాచార్యవచనమనుసంధేయం. తనిశ్లోకీ. శత్రుబాణబాధితో న భవతి లోకః - కింతు తవ పుత్రగుణైర్బద్ధః - గుణజితై రస్మాభిరేవముక్తం న కార్యబుద్ధిభిరిత్యుత్తరమాహుః. తఇతి. తే అనుభూతా రామగుణాః మహాత్మానం ఏతాదృశ పుత్రపితృత్వేన మహానుభావం కల్యాణాః మంగళైకతానాః బహవః అసంఖ్యాతాః తే పుత్రస్యేత్యాశ్రయ వైలక్షణ్యం గుణాస్సంతి. సర్వం వాక్యం సావధారణ మితి న్యాయేన గుణా ఏవ సంతి నైకోఽపి దోష ఇతి వ్యంజితం. ౨౬. కే తే గుణా ఇత్యాకాంక్షాయాం తాన్ వక్తుం ప్రతిజానీతే - గుణానితి. హే దేవ హేరాజన్ - గుణవతః ప్రశస్తబహుగుణకస్య- దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య - ధీమతః రామస్య - ప్రియాన్ ఇష్టాన్ ఆనందనాన్ ప్రీతిజనకాన్ - తాన్ ప్రసిద్ధాన్ కృత్స్నాన్ గుణాన్ - అద్య - ప్రాప్తకాలే శృణు ప్రవక్ష్యామః - గుణవతో గుణానిత్యనేన గుణానామనారోపితత్వేన స్వాభావికత్వ ముక్తం - దేవకల్పస్యేత్యనేన గుణానాం సంభావితత్వం - ధీమత ఇత్యనేన గుణానాం మధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధాన్యముక్తం - బ్రాహ్మణా ఆగతా వసిష్ఠోఽప్యాగత ఇత్యత్ర వసిష్ఠస్యేవ - ప్రియా నిత్యనేన కల్యాణత్వం-ఆనందనా నిత్యనేన నిరతిశయత్వం - కృత్స్నా నిత్యనేనాసంఖ్యేయత్వంచ వివక్షితం-ఏతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తమిత్యపేక్షాయాం భవత్ప్రశ్నకాల ఏవాస్మదుక్తే రవసర ఇత్యద్యేత్యనేన సూచయంతి- ప్రవక్ష్యామ ఇతి ప్రవచనోక్త్యా భగవద్గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి-అజానతా జానద్భిః శ్రోతవ్యమిత్యేవేతి సూచితం - శృణ్విత్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి కథంచిన్మన స్సంస్తభ్య శ్రోతవ్య మిత్యుక్తం. ౨౭. దివ్యైరితి. దివ్యైః అమానుషైః - గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః - శక్రసమః ఇంద్రసమః - సత్యపరాక్రమః - అమోఘవిక్రమః - ఇక్ష్వాకుభ్యః - ఇక్ష్వాకువంశ్యేభ్యః - సర్వేభ్యోఽతిరిక్తః సమధికః - 'అతిరిక్త స్సమధిక' ఇత్యమరః. శౌర్యాదిభిరితి శేషః. రాజ్ఞో మనః ప్రీణనాయ సంబోధయంతి విశాం పత ఇతి - విశాం ప్రజానాం - పతే. ౨౮. రామఇతి. లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః రిపూణా మపి వత్సల ఇత్యర్థః-సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమాగతి ర్యస్య స సత్యధర్మపరాయణః - సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః - కించ ధర్మః శ్రియా తత్ఫలభూతయా

గుణబాహుళ్యా ద్వశీకృతమానసై రస్మాభిరేవముక్త మిత్యాహుః తేతమితి. తే రాజానః కళ్యాణగుణాః మంగళస్వభావాః ఇతరపురుషదుర్లభాః బహవో గుణాస్సంతీత్యర్థః. ౨౬. గుణానితి. ప్రియాన్ శత్రూణామపి ప్రీతిజనకాన్ - ఆనందనాన్ అనిష్టనివారణపూర్వకేష్టప్రాపకత్వేన ఆనందజనకాన్ - శౌర్యాదీన్. ౨౭. దివ్యైరితి. దివ్యైరమానుషైః - ఇక్ష్వాకుభ్యః ఇక్ష్వాకువంశప్రభవేభ్యః. ౨౮. రామఇతి. ధర్మః శ్రియా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ - రామా ద్వినిర్వృత్తః ఆవి

యాః క్షమాగుణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యే సాక్షాచ్ఛచీపతేః. ౩౦. ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ శీలవాననసూయకః, క్షాంతస్సాంత్వయితా శ్లక్ష్ణః కృతజ్ఞో విజితేంద్రియః. ౩౧. మృదుశ్చ స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవ్యోఽనసూయకః. ౩౨. ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః, బహుశ్రుతానాం వృద్ధానాం

సంపదా సహ రామాత్ - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన - నిర్వృత్తః నిష్పన్నః - ధర్మార్థయోరితరనిర పేక్షతయా నిర్వాహక ఇత్యర్థః. ౨౯. రామనిష్ఠగుణసముదాయస్యైకత్రాసంభవాదేకైకగుణ యోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయంతి-ప్రజేతి. ప్రజాసుఖత్వే ప్రజానాం సుఖకరత్వే - చంద్రస్య తుల్యః - క్షమాగుణవిషయే - వసుధాయాః భూమేస్తుల్యః - బుద్ధ్యా బుద్ధ్యసాధారణధర్మేణ- బృహస్పతేస్తుల్యః - వీర్యే విషయే శచీపతేః సాక్షాత్తుల్యః - 'సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయో' రిత్యమరః. ౩౦. ధర్మజ్ఞ ఇతి. ధర్మం సామాన్యవిశేషరూపమశేషం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యాసౌ సత్యసంధః-'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యా దేత్యమరః. శీలవాన్- శీలంహి నామ మహతోఽమందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః - తద్వాన్ - అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణ మసూయా - తద్రహితః - బహువ్రీహౌ కప్ - క్షాంతః క్షమావాన్ - క్షమా త్రాశ్రితాపరాధసహిష్ణుత్వం - క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే నేట్ - న కేవలం సహిష్ణురపరాధిషు - సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాంశ్చ ప్రతి సాంత్వవాదీ-శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదః-'సమౌ శ్లక్ష్ణప్రియం వదౌ' విత్యమరః - కృతజ్ఞః స్వల్పమపి సకృత్కృతముపకారం బహుతయా జాన న్నిత్యర్థః. విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః. ౩౧. మృదురితి. మృదుత్వం సమాశ్రితజన విశ్లేషభీరుత్వం-చిత్త స్థైర్యం నామ - అతిసంకటేఽప్యంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం - సదా భవ్యః కుశలః-ఆశ్రితా ధీనో వా. ౩౨. ప్రియవాదీతి. 'సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్న బ్రూయాత్సత్య మప్రియ' మిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః- ప్రియవాదీచ - చకారోఽవధారణార్థః - ప్రియవాద్యేవ - న తు సత్యమప్యప్రియం వదతీత్యర్థః - 'న బ్రూయాత్సత్యమప్రియ' మితి స్మరణాత్. భూతానాం భవనమాత్రోపాధికానాం సర్వేషాం జనానాం - సత్యవాదీ సత్యం బ్రూయా దితి విహితసత్యవచనః - చకారేణ ప్రియ మప్యసత్యం న వదతీత్యవధార్యతే-యద్వా - సత్యమితి పరలోకహిత ముచ్యతే - 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ'తి ప్రయోగానుసారాత్. ప్రియ వచనస్య నిషిద్ధసాధారణత్వాదదృష్టవిరోధిప్రియం న వదతీత్యర్థః - రాఘవః రఘురాక్షస సంవాదాదిషు ప్రియసత్యవచనం ప్రసిద్ధమితి కులాగతో ధర్మ ఇత్యర్థః - ఏతాదృశజ్ఞానవత్త్వం పుస్తకనిరీక్షణాదినా పండితంమన్యతయా వా న భవతీత్యాహ - బహుశ్రుతానామితి - బహుభ్య ఆచార్యేభ్యో బహుభిశ్శాస్త్రైః బహుధా బహుప్రకారేణ శ్రుతమేషామస్తీతి తేషాం -

---

ర్యూథః. ౨౯. రామభద్రనిష్ఠగుణసముదాయస్య జగత్యేకత్ర వాసాసంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయతి. ప్రజేతి. ప్రజాసుఖత్వే ప్రజాసుఖకరత్వే. ౩౦. ధర్మజ్ఞ ఇతి. అనసూ యకః నవిద్యతే అసూయా అన్యవిషయిణీ యస్యసః. ఉత్తరత్ర నవిద్యతే అసూయా స్వవిషయిణీ అన్యకృతా యస్య స తథోక్త ఇతి న పునరుక్తిః - సత్యసంధః సత్యా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యసః - సాంత్వయితా కుపితాన్ దుఃఖితాన్ ప్రతి సాంత్వవచనేన దుఃఖం ప్రశమయితా. శ్లక్ష్ణః ప్రియంవదశీలః. ౩౧. మృదురితి. మృదుస్సుకరోపాస్యః - స్థిరచిత్తత్వం నామాతి సంకటే ఽప్యంగీకృతపరిత్యాగరాహిత్యం. ప్రియ వాదీచేతి. భూతానాం ప్రాణినాం ప్రియ

బ్రాహ్మణానాముపాసితా. ౩౨. తేనాస్యేహాతులాకీర్తిర్యశస్తేజశ్చ వర్ధతే. ౩౩. దేవాసురమనుష్యాణాం సర్వాస్త్రేషు విశారదః, సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్. ౩౪. గాంధర్వే చ భువి శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః, కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనాత్మా మహామతిః. ౩౫. ద్విజైరభివినీతశ్చ శ్రేష్ఠైర్ధర్మార్థనైపుణైః. ౩౬. యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా. గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తతే. ౩౭. సంగ్రామాత్పునరాగమ్య కుంజ

వృద్ధానాం శీలవయోవృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాం - ఉత్కృష్టేషు క్షత్రియేషు సత్స్వపి బ్రాహ్మణానేవ జ్ఞానార్థముపాస్త ఇత్యర్థః - ప్రియవాదీత్యాది - ప్రియవాదీ - గ్రీష్మఘర్మసంతప్తస్థలే ప్రవర్షీ వలాహక ఇవ సుశీతళం వచనం వక్తీత్యర్థః - కిమీదృశవచనం దివ్యాంతఃపురస్య మాతాపిత్రాదీనాం వసిష్ఠాదీనాం వా - నేత్యాహ - భూతానాం సత్త్వాయోగిసకలపదార్థానాం చ - ప్రియవాదీ - కిం సర్వత్ర ప్రియమేవ వదతి నేత్యాహ - సత్యవాదీ భూతహితాదృష్టార్థవచన ఇత్యర్థః- ప్రియహితవాదీతి భావః - కిమిదం విరుద్ధం ద్వయమఘటితఘటనాసామర్థ్యా దిత్యపేక్షాయాం న తథా - కింతు కులప్రభావా దిత్యాహ - రాఘవ ఇతి-ఏవంవిధగుణః కిం సగర్వో వర్తతే-నేత్యాహ బహ్వీతి-సంభావితగుణై రత్యుత్తమైః పునరప్యతిశయాయ జ్ఞానినాం ప్రాంగణం గత్వా తిష్ఠతీత్యర్థః - యత్ కించిచ్ఛ్రవణమాత్రేణ తృప్తానాం జ్ఞానాదివృద్ధానాం-సర్వత స్సార మాదద్యాత్ 'పుష్పేభ్య ఇవ షట్పద' ఇత్యుక్తరీత్యా బహుభ్య స్సారగ్రహణం కృతవా నిత్యర్థః-బ్రాహ్మణానాం 'సా విద్యా యా విముక్తయ' ఇత్యుక్తబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం - నతు 'విద్యాన్యాశిల్పనైపుణ' మిత్యుక్తాన్యవిద్యానిష్ఠానాం - ఉపాసితా తద్గృహంగత్వానువర్తయితా నతు స్వగృహే తానానీయ శ్రోతా. తనిశ్లోకీ. ౩౨. వృద్ధోపాసనసిద్ధాన్ గుణా నాహ - తేనేతి. తేన సమ్యగ్వృద్ధోపాసనేన - కీర్తిః- ఔదార్యాదిగుణనిమిత్తా ప్రథా - యశః పరాక్రమాదినిబంధనా ప్రథా - యద్వా-కీర్తిః ప్రథా- యశ స్తత్కారణబలాపదానాదికం- తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం. ౩౩. సమ్యగితి. విద్యావ్రతస్నాతః 'వేదమధీత్య స్నాయా'దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నానకర్మయుక్తః - సమ్యక్ గురుకులవాసాద్యంగసహితతయా సాంగవేదవిత్ - 'శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా-కల్పశ్చేతి వ్యాఖ్యాతాని వేదాంగాని మనీషిభి' రిత్యుక్తాంగసహితవేదార్థజ్ఞః - యథావత్ యథాసంప్రదాయం. ౩౪. గాంధర్వే చ సంగీతశాస్త్రేఽపి-సామగానోపయుక్తత్వాదితి భావః. కల్యాణాభిజనః పరిశుద్ధోభయవంశః-సాధుః స్వయంపరిశుద్ధః - అదీనాత్మా క్షోభహేతుష్వక్షోభ్యాంతఃకరణః. ౩౫. ధర్మార్థనైపుణైః ధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః - స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠైః అభిజనవిద్యావృత్తయుక్తైః - అభివినీతః సర్వతస్సుశిక్షితః. ౩౬. యదేతి. గ్రామార్థ ఇత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్య వార్థే ప్రయోజనే నిమిత్తే నావిజిత్య నివర్తత ఇత్యభిధానా ద్రామస్య సుబాహుమారీచవిషయే జేతృత్వవ దన్యత్రాపి శత్రువిషయే జేతృత్వమభూదిత్యవగమ్యతే. ౩౭. సంగ్రామా దితి స్ఫుటం. ౩౮. కుశలప్రశ్నప్రకార

వాదీ సత్యవాదీ చేతి ప్రియరూపసత్యవాదీ. ౩౨. తేనేతి. తేన పూర్వోక్తగుణజాలేన. కీర్తిః శౌర్యాదినిబంధనా ప్రసిద్ధిః. యశః పరాక్రమాదివ్యాపారజనితప్రసిద్ధిరితి వివేకః. ౩౩. ౩౪. గాంధర్వ ఇతి. గాంధర్వే సంగీతశాస్త్రేఽపి - కల్యాణేతి అదీనాత్మా క్షోభహేతుసహస్రేష్వపి అక్షుభితాంతఃకరణః. ౩౫. ద్విజైరితి. అభివినీతః శిక్షితః. ౩౬. యదేతి. గ్రామార్థమిత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక

రేణ రథేన వా, పౌరాన్ స్వజనవన్నిత్యం కుశలం పరిపృచ్ఛతి. ౩౭½. పుత్రే
గ్నిషు దారేషు ప్రేష్య శిష్యగణేషు చ, నిఖిలేనానుపూర్వ్యాచ్చ పితాపు
నివౌరసాన్. ౩౮½ శుశ్రూషంతే చ వశ్శిష్యాః కచ్చిత్కర్మసు దంశితాః,
నః పురుషవ్యాఘ్రస్సదా రామోఽభిభాషతే. ౩౯½. వ్యసనేషు మనుష్యాణాం
శం భవతి దుఃఖితః, ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతి. ౪౦½ సత్యవా
మహేష్వాసో వృద్ధసేవీ జితేంద్రియః, స్మితపూర్వాభిభాషీ చ ధర్మం సర్వాత్మనా
తః. ౪౧½. సమ్యగ్యోక్తా శ్రేయసాం చ న విగృహ్య కథారుచిః, ఉత్తరోత్తరం
క్తా చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా. ౪౨½ సుభ్రూరాయతతామ్రాక్షస్సాక్షాద్విష్ణు

మాహ. పుత్రేష్వితి. ప్రేష్యాః భృత్యాః - నిఖిలేన కార్త్స్న్యేన - అనుపూర్వ్యాత్ ప్రధాన
మేణ - పృచ్ఛతీత్యనుషజ్యతే. ౩౮½. శుశ్రూషంత ఇతి. దంశితాః సన్నద్ధాః - 'సన్నద్ధో వర్మిత
జ్జో దంశిత' ఇత్యమరః. ౩౯½. సత్పురుషసంభావితగుణా నభిధాయ రామస్యాసాధారణగుణా
హ - వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం - దివ్యాంతఃపురస్థితమాతృప్రభృతీనాం నభవతి - కింతు మ
ష్యాణాం - ఆఢ్యదరిద్రద్విజాదితారతమ్యానాదరేణ మనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం-వ్యసనేషు-అల
నల్పవిచార మంతరేణ వ్యసనపదార్థేషు - భృశం వ్యసనవతో యాదృశం తాదృశం న-కింతు పం
మగ్నగజ ఇవ స్వమాహాత్మ్యానుగుణం యావత్సత్తాకం చ దుఃఖితో భవతి నతు దినక్రమేణ విస్మ
తి-ఇదం దుఃఖం మత్పరిపాలనవైగుణ్యేన ఖల్వాగతమితి నితరాం దుఃఖితో భవతి-'హ్రీరేషా
మమాతులే'తి వక్ష్యతి. ఉత్సవేషు పుత్రజననాదిషు సరేషు-పుత్రీజననాద్యనాదరవిరహేణ ద్వా
చూతకిసలయమాలాబంధన ముపధీకృత్య ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః - పితేవ - పుత్రాదీనాం పుత్రాద్యుత్స
వేషు యః పితుః పరితోషో జాయతే - స ద్వివిధః - పామరాణామర్థలాభలౌకికసహాయనిమిత్తః
పండితానాం స్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ-ఏవ ముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి-'ప్రణృత్యంతిపితా
మహాః,య ద్యేకోఽపి గయాం వ్రజే'దితివత్'మనుష్యాణాం సహస్రేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే,బహూ
జన్మసహస్రాంతే దిష్ట్యా యస్తు ప్రపద్యత' ఇతి ప్రత్యాశాసంభవాత్ - అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం
వర్తతే-అత్రాపి భృశ మిత్యనువర్తతే. తనిశ్లోకీ. ౪౦½. సత్యవాదీతి.అతిసంకటావస్థాయా మపి సత్యవచ
నశీలః-సర్వాత్మనా ధర్మం శ్రితః-అతిదుర్ఘటదశాయా మపి ధర్మం న త్యజతీత్యర్థః.౪౧½. సమ్యగితి.
శ్రేయసాం సమ్యగ్యోక్తా సంపాదకః-నవిగృహ్య కథారుచిః నవిగృహ్యకథాం కుర్యాదితినిషిద్ధయో
ర్జల్పవితండయో ర్నివృత్తరాగః నివృత్తరాగత్వం కిమవక్తృత్వాత్ నేత్యాహ - ఉత్తరేతి. ౪౨½.
ఉక్తకల్యాణగుణానురూపాకారసౌభాగ్య మాహ - సుభ్రూరితి. శూరస్య భావః శౌర్యం - తచ్చ

నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్యార్థే ప్రయోజనవిషయే. ౩౬½. ౩౭½. ౩౮½. శుశ్రూషంతఇతి. దంశితాః
అవహితాః-పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః. ౩౯½. వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం ప్రాణిమాత్రస్య వ్య
సనేషు కృచ్ఛ్రేషు భృశం భవతి-దుఃఖితః సాక్షాద్దుఃఖభాగ్భ్యోఽప్యధికదుఃఖీ భవతి-దుఃఖకర్తృ
భి స్స్వదుఃఖంవిహాయ నివారణీయం మహద్దుఃఖం ప్రాప్నోతీత్యర్థః - పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యను
షజ్యతే - పరితుష్యతి-సాక్షాజ్జనక ఇవ ఆనందయుక్తో భవతీ త్యర్థః. * పితేవేత్యత్రాపి భృశమి
త్యేత త్సంబధ్యతే-పరితుష్యతి అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం వర్తతే. ౪౦½. ౪౧½. నవిగృహ్య కథా
రుచిః విగృహ్య కలహం కృత్వా-జల్పవితండాత్మకకథారుచిః న భవతీత్యర్థః. ౪౨½. సుభ్రూరితి. శౌ
ర్యవీర్యపరాక్రమైః శౌర్యం యుద్ధే నిర్భయేన ప్రవేశసామర్థ్యం-వీర్యం స్వస్యావికృతస్యైవ పరేషాం

స్వయం, రామో లోకాభిరామోఽయం శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః. ౪౩½. ప్రజాపాలన తత్త్వజ్ఞో న రాగోపహతేంద్రియః, శక్తస్త్రైలోక్యమప్యేకో భోక్తుం కిన్ను మహీ మిమాం. ౪౪½. నాస్య క్రోధః ప్రసాదశ్చ నిరర్థోఽస్తి కదాచన, హంత్యేవ నియమాద్వధ్యానవధ్యే న చ కుప్యతి. ౪౫½. యునక్త్యర్థైః ప్రహృష్టశ్చ తమసౌ యత్ర తుష్యతి. ౪౬. శాంతైస్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతిసంజననైర్నృణాం, గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౪౭. తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథమకామయత మేదినీ. ౪౮. వత్స శ్శ్రేయసి జాతస్తే దిష్ట్యాసౌ తవ రాఘవ, దిష్ట్యా పుత్రగుణైర్యుక్తో మారీచ ఇవ కాశ్యపః. ౪౯. బలమారోగ్యమాయుశ్చ రామస్య విదితాత్మనః, దేవాసురమనుష్యేషు సగంధర్వోరగేషు చ, ఆశంసతే జనస్సర్వో రాష్ట్రే పురవరే తథా,

మరణనిర్భయత్వం - 'శూరో మరణనిర్భయా'దితి వచనాత్. వీరం స్వయ మవికృతస్సన్ పరాన్ వివిధమీరయతి విద్రావయతీతి వీరః - తస్య భావో వీర్యం - దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిశిష్టసైన్య యుక్తాన్ దేవాసురానపి యేనోత్సాహేనాక్రామతి స పరాక్రమః. ౪౩½. ప్రజేతి. 'రామో రాజ్య ముపాసిత్వే' త్యుక్తరీత్యా ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః-న రాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలర హిత ఇతి న సమాసః - భోక్తుం పాలయితుం. ౪౪½. నేతి. నియమాత్ నియమేన - వధ్యాన్ శాస్త్రతో వధ్యాన్ హంత్యేవ - అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్యే విషయే. ౪౫½. యునక్తీతి. యత్ర యస్మిన్ పురుషే తుష్యతి తం తుష్టోఽసౌ అర్థై రభిలషితపదార్థైః యునక్తి యోజయతి. ౪౬. శాంతై రితి. శాంతైః శమప్రధానైః సర్వప్రజానాం కాంతైః కామ్యమానైః-సర్వజనభోగ్యైరిత్యర్థః-అత ఏవప్రీతిసంజననైః-దాంత ఇతి పాఠే-యమనియమాదిరూపతపః క్లేశసహః-'తపః క్లేశసహోదాంత' ఇత్యమరః. దీప్తః గ్రీష్మాదికాలికః. ౪౭. తమితి. మేదినీ మేదినిస్థజనతా. ౪౮. వత్సఇతి. తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన-శ్రేయసి శ్రేయోనిమిత్తం-వత్సః పుత్రో జాతః - పుత్రగుణై ర్యుక్తః - పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తిసిద్ధపితృతారకగుణై ర్యుక్తః - మారీచః - మరీచేః పుత్రః - కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః. ౪౯. బలమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. దేవాసురమనుష్యేషు సర్వో జనః - రాష్ట్రే ఇతరరాష్ట్రే - పురవరే ఇతరపురవరే చ వర్తమానో జనః - అభ్యంతరః అంతఃపురచారీ జనః - పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ - విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్య రామస్య - బలాదికం ఆశంసతే ప్రార్థయతే - మనుష్యశబ్దోఽత్ర దేవాదిసాహచార్యాదృషివచనః. ౫౦. స్త్రియ

వికారాపాదకత్వం - పరాక్రమస్తు యుద్ధే లఘుసంచారః. ౪౩½. ౪౪½. హంతీతి. నియమాద్ధంతి అవశ్యం హంతీత్యర్థః. ౪౫½. యునక్తీతి. యత్ర జనే తుష్యతి - తమర్థై ర్ధనై ర్యునక్తి యోజయతి. ౪౮. వత్సఇతి. తే వత్స స్తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన శ్రేయసి అస్మాకం హితవిషయే జాతః పుత్రగుణైః పుత్రోచితగుణై ర్యుక్తః-మారీచః మరీచిపుత్రః. ము. వత్సఇతి. తే వత్సః తవ దిష్ట్యా భాగ్యేన తవాదృష్టేన-శ్రేయసి జాతః జనానాం శ్రేయసి జాతః-దిష్ట్యా పుత్రగుణైర్యుక్తః-పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తేః పితృతారకగుణై ర్యుక్తః. ౪౯. బలమితి. దేవాసురమనుష్యేషు - పురవరే వర్తమానస్సర్వోఽపి జనః-రాఘవస్య బలారోగ్యాదికం ఆశంసత ఇతి యోజనా. ఆశంసతే ప్రార్థయతే అభ్యంతరః అత్యంతసేవకః. ౫౦. స్త్రియఇతి. సమాహితాః సావధానాః-రామస్యార్థే రామాభ్యుదయవిషయే,

ఆభ్యంతరశ్చ బాహ్యాశ్చ పౌరజానపదో జనః. ౫౧. స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చ సాయం ప్రాతస్సమాహితాః, సర్వాన్ దేవాన్నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వినః. ౫౨. తేషామాయాచితం దేవ త్వత్ప్రసాదాత్సమృధ్యతాం. ౫౨½. రామమిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణం, పశ్యామో యౌవరాజ్యస్థం తవ రాజోత్తమాత్మజం. ౫౩½. తం దేవదేవోపమమాత్మజం తే సర్వస్య లోకస్య హితే నివిష్టం, హితాయ నః క్షిప్రముదారజుష్టం ముదాభిషేక్తుం వరద త్వమర్హసి. ౫౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాణ్డే - ద్వితీయస్సర్గః.

తేషామంజలిపద్మాని ప్రగృహీతాని సర్వశః, ప్రతిగృహ్యాబ్రవీద్రాజా తేభ్యః ప్రియహితం వచః. ౧. అహోఽస్మి పరమప్రీతః ప్రభావశ్చాతులో మమ,

ఇతి. స్త్రియః అతిగంభీరతయా స్వహృదయం వ్యక్తమనావిష్కుర్వంత్యః - వృద్ధాః కరణపాటవరహితాః అత్యలసతయా సర్వత్రానాదరం కుర్వంత్యః - తరుణ్యః యౌవనమదాంధతయా వివేకశూన్యాః సాయంప్రాతరిత్యుపలక్షణం-త్రిసంధ్యమిత్యర్థః - తేన మంగళాశాసనకాలనియమోక్తిః-సమాహితాః సావధానాః-అనేనరామగుణగృహీతతయా స్వారసికప్రేమకత్వేన సమనస్కత్వముక్తం-సర్వాన్ దేవానితి ప్రేమకలుషితతయా న్యూనాధికవిభాగమంతరేణ లౌకికవైదికవిభాగమంతరేణ చ-నమస్యంతీతి రామరక్షయైవ దేవాన్ రామరక్షకాన్ మన్యంత ఇతి ప్రేమాంధ్యకాష్ఠా దర్శితా - రామస్యార్థే రామస్య బలారోగ్యాదిప్రయోజనసిద్ధ్యైవ స్వప్రయోజనం నాంతరీయకమితి తస్యైవ ప్రయోజనముద్దిశ్య యశస్వినః దేవతాంతరనమస్కారస్య రామప్రయోజనపర్యవసితత్వా ద్రామప్రేమపారవశ్యేన కృతత్వాచ్చ స్వరూపవిరుద్ధదేవతాంతరభజనరూపమయశో నాస్తీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౫౨. తేషామితి ఆయాచితం రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం. సమృధ్యతాం సఫలంభవతు. ౫౨½. రామమితి. ఇందీవరశ్యామ మితి సముదాయశోభోక్తా-సర్వశత్రునిబర్హణమితి స్వసౌందర్యాతిశయదర్శనమగ్నచిత్తత్వరూపకామాదిశత్రునిబర్హణమిత్యర్థః - పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్. తనిశ్లోకీ. ౫౩½. తమితి. దేవేతి సంబుద్ధిః-దేవదేవః విష్ణుః-తత్సదృశమితివా-నివిష్టం-దత్తావధానమిత్యర్థః - ఉదారజుష్టం ఔదార్యయుక్తం-భావప్రధానో నిర్దేశః-ఉదారైర్జుష్టం సేవితమితివా. ౫౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితాభిషేకస్య సంభారసంభరణప్రవృత్తిస్తృతీయే - తేషామితి. ప్రగృహీతాని ప్రకర్షేణ గృహీతాని - శిరసి బద్ధానీత్యర్థః - అంజలిరూపాణి పద్మా న్యంజలిపద్మాని - అంజలీనాం పద్మముకుళాకారత్వాదత్రత్య పద్మశబ్దః పద్మముకుళపరః - ప్రతిగృహ్య - వీక్షణవచనప్రత్యంజలిభి ర్యథాయోగమంజలీనాం ప్రతిగ్రహః. ౧. అహోఇతి. అహోస్మీతి సంధి రార్షః. ౨. ఇతీతి.

౫౨. తేషామితి. ఆయాచితం ప్రార్థనాం. ౫౨½. రామమితి. పశ్యామః సమృధ్యతాం సఫలంభవతు. ౫౩½. తమితి. దేవదేవోపమం విష్ణుతుల్యం - హితే శ్రేయసి నివిష్టం అభినివేశవంతం - హితతత్పరమిత్యర్థః-ఉదారై ర్గుణై ర్జుష్టం యుక్తం. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః.

తేషామితి. అంజలిపద్మాని పద్మముకుళాకారానంజలీన్. ౧. ౨. ఇతీతి. ప్రత్యర్చ్య

యస్మై జ్యేష్ఠం ప్రియం పుత్రం యౌవరాజ్యస్థమిచ్ఛథ. ౨. ఇతి ప్రత్యర్చ్య తాన్ రాజా బ్రాహ్మణా నిదమబ్రవీత్, వసిష్ఠం వామదేవం చ తేషామేవోపశృణ్వతాం. 3. చైత్రశ్శ్రీమానయం మాసః పుణ్యః పుష్పితకాననః, యౌవరాజ్యాయ రామస్య సర్వమేవోపకల్ప్యతాం. ౪. రాజ్ఞస్తూపరతే వాక్యే జనఘోషో మహానభూత్, శనైస్తస్మిన్ ప్రశాంతే చ జనఘోషే జనాధిపః, వసిష్ఠం మునిశార్దూలం రాజా వచన మబ్రవీత్. ౫. అభిషేకాయ రామస్య యత్కర్మ సపరిచ్ఛదం, త దద్య భగవన్ సర్వ మాజ్ఞాపయితుమర్హసి. ౬. తచ్ఛ్రుత్వా భూమిపాలస్య వసిష్ఠో ద్విజసత్తమః. ఆదిదేశాగ్రతో రాజ్ఞ స్థితాన్ యుక్తాన్ కృతాంజలీన్. ౭. సువర్ణాదీని రత్నాని బలీన్ సర్వౌషధీ రపి. ౮. శుక్లమాల్యాంశ్చ లాజాంశ్చ పృథక్చ మధుసర్పిషీ, అహతానిచవాసాంసి రథంసర్వాయుధాన్యపి. ౯. చతురంగబలం చైవ గజం చ శుభలక్షణం, చామరవ్యజనే శ్వేతే ధ్వజం ఛత్రం చ పాండురం. ౧౦ శతంచశాతకుంభానాం కుంభానామగ్నివర్చసాం,హిరణ్యశృంగ

రాజా దశరథః ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా - తాన్ ప్రార్థనాపరాన్ బ్రాహ్మణాన్ - అభ్యర్చ్యమధురవచనై స్సంమాన్య తేషా మేవోపశృణ్వతాం తేషు ఉపశృణ్వత్సు సత్స్వేవ - వసిష్ఠం వామదేవం చేద మబ్రవీత్. 3. అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణ తదుచితకాలం ప్రశంసతి - చైత్ర ఇతి. చైత్రః-యథేతరేభ్యః ప్రధానభూతో రామః తథా మాసాంతరేభ్యో యం మాసః శ్రీమాన్-యథా సర్వసుఖావహత్వా ద్రామః సర్వేషాం రాజా - తథా సర్వసుఖకరత్వా దసౌ సర్వమాసానాం రాజా - అయం మాసః - అభిషేకమనోరథసమయ ఏవ సన్నిహితః - అయం మాసః. అవతారహేతు రేవాభిషేకహేతుః పుణ్యః రమణీయః - పుణ్యవర్ధనో వా - పుష్పితకాననః అస్మత్ప్రియత్వాలంకృతనగరవైలక్షణ్యేన స్వయ మేవాలంకృతవనః - యద్వా - రామస్య కనకకిరీటధారణసమయే స్వయం కుసుమమకుటధారీ వనప్రదేశో జాతః. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. వసిష్ఠశబ్దో వామదేవస్యాప్యుపలక్షణపరః - వసిష్ఠం వామదేవ మితి ద్వయోః ప్రస్తుతత్వాత్. ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తా విత్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ - ప్రాధాన్యా ద్వసిష్ఠస్యోపాదానం - జనఘోషః-చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపః. ౫. అభిషేకాయేతి. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం. ౬. తదితి-యుక్తాన్ రాజకార్యనియుక్తాన్ సుమంత్రాదీ నధికారిణ ఇతి యావత్ - ౭. సువర్ణాదీనీతి. బలీన్ ఉపహారాన్ -'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. ఓషధయః వ్రీహి ముద్గాదయః-శుక్లమాల్యాంశ్చేతి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - పృథక్ పృథక్పాత్రగృహీతే - మధుసర్పిషీ క్షౌద్రఘృతే. అహతాని - 'ఈషద్ధౌతం నవం శ్వేతం సదశం యన్నధారితం - అహతం త ద్విజానీయా ద్దైవే పిత్ర్యేచ కర్మ'ణీత్యుక్తజలప్రక్షాళ నాదిగుణయుక్తాని - చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే-శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం-హిరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం - సమగ్రం సంపూర్ణావయవం-

---

ప్రత్యభినద్య తేషాం సమాగతానాం నృపాణా ముపశృణ్వతాం-తేషూపశృణ్వత్సు సత్సు వసిష్ఠం వామదేవం చ బ్రాహ్మణాంశ్చ ఇదం వక్ష్యమాణం వాక్య మబ్రవీత్. 3. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. జనఘోషః-చిరకాలప్రార్థితో రామాభిషేకవిషయోఽస్మన్మనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపో మహా నభూత్ - వసిష్ఠ మితి-వామదేవస్యాప్యుపలక్షణం. ౫. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం.౬.తదితి. యుక్తా నధికారిణ ఇతి యావత్. ౭. సువర్ణేతి, బలీన్ పూజాద్రవ్యాణి-పృథక్చ మధుసర్పిషీ పరస్పర మమిళితే

వృషభం సమగ్రం వ్యాఘ్రచర్మ చ. ౧౧. ఉపస్థాపయత ప్రాతరగ్న్యగారం మహీపతేః, యచ్చాన్యత్కించి దేష్టవ్యం తత్సర్వ ముపకల్ప్యతాం. ౧౨. అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ, చందనస్రగ్భి రర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ ఘ్రాణహారిభిః. ౧౩. ప్రశస్త మన్నం గుణవ ద్దధిక్షీరోపసేచనం, ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్ప్రకామ మలం భవేత్. ౧౪. సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతాం, ఘృతం దధిచ లాజాశ్చ దక్షిణా శ్చాపి పుష్కలాః. ౧౫. సూర్యే భ్యుదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనం, బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం కల్ప్యంతా మాసనాని చ. ౧౬. ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిచ్యతాం. ౧౬½. సర్వేచ తాళావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః, కక్ష్యాం ద్వితీయా మాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః. ౧౭½. దేవాయతనచైత్యేషు సాన్నభక్షా స్సదక్షిణాః, ఉపస్థాపయితవ్యా స్స్యు ర్మాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్. ౧౮½. దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః, మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవి

ఉపస్థాపయత ప్రాపయత - అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం - అన్యత్ గంధపుష్పాదికం - ఏష్టవ్యం అపేక్షణీయం. ౧౨. అంతఃపురస్య రాజగృహస్య-సర్వస్య నగరస్య ద్వారాణి సర్వాణినగరద్వారాణీత్యర్థః-ఘ్రాణహారిభిః ఘ్రాణద్వారా పురుషాకర్షకైః. ౧౩. ప్రశస్తమితి.సహస్రమేవ సాహస్రం-శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమీ-అలం పర్యాప్తం-'అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః. శతసాహస్రవిషయే-ప్రకామం అత్యర్థం - పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యాదిగుణవిశిష్టం యదన్నం భవే త్తత్సంపాద్యతా మిత్యర్థః. ౧౪. సత్కృత్యేతి. ద్విజముఖ్యానాం ద్విజముఖ్యేభ్యః-సత్కృత్య దీయతాం-తదన్న మితి శేషః-పుష్కలాః సంపూర్ణాః. ౧౫. సూర్య ఇత్యాది. సూర్యే అభ్యుదితమాత్రే సూర్యోదయానంతర మేవ-శ్వః పరేద్యుః-స్వస్తివాచనం భవితా-తదర్థం బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం ఆహూయంతాం ఆసనాని- తేషా మితిశేషః. ౧౬. ఆబధ్యంతాం ప్రతిగృహమితి శేషః. ౧౬½. సర్వ ఇతి. తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకాదయః-కక్ష్యాం ద్వితీయామితి - అంతఃకక్ష్యాయా మభిషేకప్రవృత్తేస్తత్ర చ బ్రాహ్మణై ర్వ్యస్తవ్యత్వా దితి భావః. ౧౭½.దేవాయతనచైత్యేషు-దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః-అన్నభక్షైః సహావర్తంత ఇతిసాన్నభక్షాః-అన్నమోదకహస్తా ఇతి యావత్ -మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః-మధ్యమపదలోపిసమాసః - మాల్యార్థసాధనాని-పృథక్పృథగితి - దేవాయతనచైత్యయో రితి శేషః-బ్రాహ్మణై ర్దేవతాః పూజనీయా ఇత్యర్థః. ౧౮½. దీర్ఘాసిబద్ధా ఇతి. దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః-ప్రహరణార్థేభ్యః

క్షౌద్రఘృతే-అహతాని నూతనాని - చామరవ్యజనే చమరవాలనిర్మితే వ్యజనే శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం హిరణ్యశృంగం సువర్ణాలంకృతశృంగం-సమగ్రమఖండం. ఉపస్థాపయత ప్రాపయత-యచ్చాన్యదితి-ఏష్టవ్య మపేక్షణీయం - మంగళద్రవ్య మిత్యర్థః. ౧౩. ప్రశస్తమన్నం మృష్టాన్నం శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవాచివిషయ స్తదలం పర్యాప్తం - ప్రకామ మభిమతం-భవేత్ -దధిక్షీరోపసేచనం దధిక్షీరసంస్కారవత్ గుణవత్ వ్యంజనోపేతం. ౧౪-౧౬½. తాళావచరాః తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకగాయకాదయః-కక్ష్యాం ద్వారం. ౧౭½. దేవాయతనచైత్యేషు దేవగృహేషు చైత్యేషు రథ్యావృక్షేషు చ - సాన్నభక్షాః - అన్నభక్షైః సహావర్తంత ఇతి తథా-అన్నమోదకహస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యయోగ్యాః మాల్యప్రదానయోగ్యాః. ౧౮½. దీర్ఘాసిబద్ధాః

శంతు మహోదయం. ౧౯॥ ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రౌ తౌ క్రియా స్తత్ర సునిష్ఠితౌ, చక్రతు శ్చైవ య చ్ఛేషం పార్థివాయ నివేద్యచ. ౨౦॥ కృతమిత్యేవ చాబ్రూతా మభిగమ్య జగత్పతిం, యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ ద్విజర్షభౌ. ౨౧॥ తత స్సుమన్త్రం ద్యుతిమా న్రాజా వచన మబ్రవీత్, రామః కృతాత్మా భవతా శీఘ్ర మానీయతా మితి. ౨౨॥ స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమన్త్రో రాజశాసనాత్, రామం తత్రానయాం చక్రే రథేన రథినాం వరం. ౨౩॥ అథ తత్ర సమాసీనా స్తదా దశరథం నృపం, ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యాశ్చ దాక్షిణాత్యాశ్చ భూమిపాః, మ్లేచ్ఛాచార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశైలాంతవాసినః, ఉపాసాంచక్రిరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవం. ౨౪॥ తేషాం మధ్యే స రాజర్షి ర్మరుతా మివ వాసవః, ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శాయాంత మాత్మజం ౨౫॥ గంధర్వ రాజప్రతిమం లోకే విఖ్యాతపౌరుషం, దీర్ఘ

పరే నిష్ఠాస ప్తమ్యా భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. మహానుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుదయో యస్మి న్తం మహోదయం. ౧౯॥ ఏవమితి. విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః పురోహితకర్తవ్యాః - తత్ర రాజగృహే వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య - యచ్ఛేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం తదపి పార్థివాయ రాజ్ఞే నివేద్య చక్రతుః. ౨౦॥ కృతమితి. అథ జగత్పతిం రాజానం అభిగమ్య - యథోక్తవచనం ఉక్తవచన మనతిక్రమ్య కృత మితి - ప్రీతౌ హర్ష యుక్తౌ - ప్రీతి ర్మనోగతో హర్షః - మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాదిశరీరవికారో హర్షః - తద్యుక్తౌ - పూర్వశ్లోకే నివేద్యే త్యనేన శేషసంపాదనవిషయనివేదన ముక్తం. అబ్రూతా మితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయ మితి న పునరుక్తిః. ౨౧॥ తతఇతి. కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - శీఘ్రాగమనహేతురయం 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ బుద్ధా' విత్యమరః. ౨౨॥ ౨౩॥ అథేతి. అథ సుమన్త్రనిర్గమనానంతరం - తత్ర ప్రాసాదే సమాసీనాః సమ్యగుపవిష్టాః - ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ద్యుప్రాగిత్యాదినా యదాదయ శ్శైషికాః భవార్థాః - మ్లేచ్ఛాచార్యాః మ్లేచ్ఛప్రభవాః - అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ - ప్రాచ్యేత్యాదినా శైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీ సుహృద్ద్విష దాటవిక మితి షడ్విధ బలోపాస్యత్వం సార్వభౌమ చిహ్న ముక్తం. ౨౪॥ ౨౫॥ గంధర్వరాజేత్యాది. గంధర్వరాజ ప్రతిమం భోగస్రోతః ప్రావణ్యావేష సౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం - న కేవలం భోగధారారసికత్వేన వీరరసానభిజ్ఞత్వ మిత్యాహ లోకే విఖ్యాతపౌరుషం పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ దీర్ఘబాహు

బద్ధదీర్ఘాసయః మృష్టవాససః ధౌతాంబరాః - మహోదయం మహా న్శ్రీరామాభిషేకరూపః ఉదయో యస్మిన్నిత్యంగణవిశేషణం. ౧౯॥ ఏవమితి. విప్రౌ వసిష్ఠవామదేవౌ - క్రియాః రామాభిషేకోపయోగీని కార్యాణి వ్యాదిశ్యాధికారిణామాజ్ఞాప్యేత్యర్థః - శేషం యత్కార్యం విహితం తత్పార్థివాయ నివేద్య చక్రతు రితి సంబంధః. ౨౦॥ కృత మితి. యథోక్తవచన ముక్తవచన మనతిక్రమ్య ప్రీతౌ హర్షయుక్తౌ - ప్రీతి ర్మనోగతానందః - హర్షః తజ్జన్యో రోమాంచాది శరీరవికారః - తౌ యథోక్త వచనం ఉక్త వచనా నతిక్రమేణ సర్వం కృత మిత్యబ్రూతా మిత్యన్వయః. ౨౧॥ తతఇతి. కృతాత్మాసుశిక్షితబుద్ధిః. ౨౨॥ ౨౫॥ గంధర్వరాజేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. గంధర్వరాజ ప్రతిమం గంధర్వశ్రేష్ఠ సుందర మిత్యర్థః - గంధర్వరాజౌపమ్యా న్న కేవలం భోగమాత్రరసికత్వం - కింతు - వీరరసాభిజ్ఞత్వ మపీత్యాహ - విఖ్యాతపౌరుష మితి - పౌరుషో

బాహుం మహాసత్త్వం మత్తమాతంగగామినం, చంద్రకాంతాననం రామ మతీవ ప్రియదర్శనం, రూపౌదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టి చిత్తాపహారిణం, ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యం హ్లాదయంత మివప్రజాః, నతతర్ప సమాయాంతం పశ్యమానో నరాధిపః. ౨౯౫. అవతార్య సుమంత్ర స్తం రాఘవం స్యందనోత్తమాత్, పితు స్సమీపం గచ్ఛంతం ప్రాంజలిః పృష్ఠతోన్వగాత్. ౩౦౫. స తం కైలాసశృంగాభం ప్రాసాదం నరపుంగవః, ఆరురోహ నృపం ద్రష్టుం సహ సూతేన రాఘవః. ౩౧౫. సప్రాం

మితి. నకేవలం శిరీషపుష్పసుకుమారబాహుత్వేనాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి - తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగగామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రకాంతాననం చంద్రానన మిత్యుక్తే ప్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధే ర్నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతశబ్దః చంద్రా త్కాంతానన మితి విగ్రహః - అనేనావయవశోభావత్త్వ ముక్తం రామం విగ్రహగుణై స్స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం - సముదాయ శోభావత్త్వ మాహ - అతీవ ప్రియదర్శన మితి - నిరంతరదర్శనేపి ప్రతిక్షణం నవనవీభూతదర్శనం. రూపౌదార్యగుణైః. రూపం విగ్రహః- ఔదార్యం అనుభవితృభ్యోనుభవదానం-'య ఆత్మదా బలదా' ఇతి శ్రుతేః. గుణ్యతే సదానుసంధీయత ఇతి గుణః - 'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి నిఘంటుః. తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే - అహో మహా నయ మస్మాదృశేషు క్షుద్రేష్వప్యతి సంశ్లేషేణ వర్తతఇతి సర్వదానుసంధీయమానత్వాత్-పుంసా మితి - కఠినచిత్తానా మపి-కిముత స్త్రీణా మితిభావః-యద్వా - పుంశబ్దేన స్త్రీపుంససాధారణ మాత్మమాత్ర ముచ్యతే - పుమానేకో వ్యవస్థిత ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే ప్రయోగాత్. తేన సురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపున్నపుంసకభేదభిన్నానాం సర్వేషాం దృష్టిచిత్తాపహారఉక్తః-వక్ష్యతి రామవిరహే స్థావరజంగమవస్తుమాత్రం పరిమ్లాన మితి - యద్వా - పుంసా మపి రామం పశ్యతాం స్త్రీభూతాహమముమనుభవేయ మిత్యభిలాషో భవతి-యథాహుః-'పాంచాల్యాః పద్మపత్రాక్ష్యాః స్నాయంత్యా జఘనం ఘనం, యా స్త్రియో దృష్టవత్యస్తాః పుంభావం మనసా యయుః' రితి. పశ్యమాన ఇతి నిర్నిమేష దర్శన ముక్తం - నత తర్పేతి ప్రతిక్షణమనుభవేపి నవనవప్రేమాస్పదతయా న తృప్తి రభూ దిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ.

వయుక్త సంహననవత్త్వ మాహ - దీర్ఘబాహు మితి - నకేవలం శిరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వే నాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి - తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగ గామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రాననమిత్యనేనాహ్లాదక త్వసిద్ధే నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతేత్యుక్తం - తేన ప్రత్యవయవశోభావత్త్వం దర్శితం-రామం విగ్రహగుణై స్స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం-సముదాయశోభావత్త్వ మాహ. అతీవ ప్రియదర్శన మితి. రూపౌదార్యగుణైః రూపం విగ్రహః - ఔదార్య మనుభవితృభ్యోనుభవదానం గుణ్యతేసదానుసంధీయత ఇతి గుణఇతిసదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే-మహానయమస్మాదృశే ష్వ ప్యతిక్షుద్రే ష్వతిసంశ్లేషేణ వర్తత ఇతి సదానుసంధీయమానత్వాత్-పుంసామితి - కఠినచిత్తానాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం - కి ముత స్త్రీణామితి భావః-ఘర్మాభితప్తా ఇతి - ఘర్మాభితప్తాగ్రీష్మాభితప్తాః ప్రజాః హ్లాదయంతం పర్జన్య మివస్థితం సమాయాంతం స్వసమీప మాగచ్ఛంతం రామం-నరాధిపో దశరథః - పశ్యమాన స్సన్ - నతతర్ప తృప్తిం నప్రాప్త-అత్ర పశ్యమాన ఇత్యనేన నిర్నిమేషదర్శన ముక్తం - నతతర్పే త్యనేన ప్రతిక్షణ మనుభవే నవనవప్రేమాస్పదతయా తృప్తి ర్నాభూ దితి

జలి రభిప్రేత్య ప్రణతః పితు రంతికే, నామ స్వం శ్రావయ౯ రామో వవందే చరణౌ పితుః. ౩౨౹. తం దృష్ట్వా ప్రణతం పార్శ్వే కృతాంజలిపుటం నృపః, గృహ్యాంజలౌ సమాకృష్య సస్వజే ప్రియ మాత్మజం. ౩౩౹. తస్మై చాభ్యుదితం దివ్యం మణికాంచనభూషితం, దిదేశ రాజా రుచిరం రామాయ పరమాసనం. ౩౪౹. తదాసనవరం ప్రాప్య వ్యదీపయత రాఘవః, స్వయైవ ప్రభయా మేరు ముదయే విమలో రవిః. ౩౫౹. తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాభివ్యరోచత, విమల గ్రహనక్షత్రా శారదీ ద్యౌ రివేందునా. ౩౬౹. తం పశ్యమానో నృపతి స్తుతోష ప్రియ మాత్మజం, అలంకృత మివాత్మాన మాదర్శతల సంస్థితం. ౩౭౹. స తం సస్మిత మాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః, ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్ర మివ కాశ్యపః. ౩౮౹. జ్యేష్ఠాయా మసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశ స్సుతః, ఉత్పన్న స్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః. ౩౯౹. యత స్త్వయా

౨౯౹. అవతార్యేతి. అవతారణం హస్తప్రదానాదినా. ౩౧౹. అభి ప్రేత్య ప్రాప్య-ప్రణతః 'దండవత్ప్రణమే ద్భూమా వుపేత్య గురుమన్వహ'మిత్యుక్తప్రక్రియయా దండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః-స్వం నామశ్రావయ౯-'శర్మేతి బ్రాహ్మణస్యోక్తం వర్మేతి క్షత్రియస్య చే'తి వచనా ద్రామవర్మాహమస్మి భో ఇతి శ్రావయ న్నిత్యర్థః. ౩౨౹. అంజలౌ గృహ్య-అంజలిం ప్రగృహ్య 'సక్థిని కర్ణేవా గృహీత్వే'తి మహాభాష్యకారవచనా దం జలావితి కర్మణి సప్తమీ. ౩౩౹. అభ్యుదితం ఉన్నతం. ౩౪౹. తదితి. ఆసనవరం ప్రాప్య తదాసనం స్వయైవ ప్రభయా వ్యదీపయత్-విమలో రవి రుదయే మేరుం ప్రాప్యేవ-సూర్యస్య ప్రధానమేరుప్రాప్తేః సాక్షా దభావా దత్ర మేరుశబ్దేన అస్తాద్రిసమీపవర్తీ సావర్ణి మేరు రుచ్యతే-ఉదయశ్చ ఉత్తరవర్షస్థితసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా-ఇయ ముదయాస్తమయవ్యవస్థాసూర్యసిద్ధాంతే ఆర్యభటేచ ప్రసిద్ధా - 'భూవృత్తపాదే పూర్వస్యాం యవకోటీతి విశ్రుతా. భద్రాశ్వ వర్షే నగరీ స్వర్ణప్రాకారతోరణా. యామ్యాయాం భారతేవర్షేలంకాతద్వన్మహాపురీ, పశ్చిమే కేతుమాలాఖ్యేరోమకేతిచకీర్తితా. ఉదక్సిద్ధపురీ నామ కురువర్షే ప్రతిష్ఠితా, ఉదయో యో లంకాయాం సోస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపురే, మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేర్ధరాత్రం స్యాత్. భారతాదిషు వర్షేషు తద్వదేవ పరిభ్రమ౯, మధ్యోదయార్ధరాత్రాంస్తు కాలా౯ కుర్యాత్ప్రదక్షిణ'మితి. ౩౫౹. తేనేతి. విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన - విమలగ్రహనక్షత్రేతి దృష్టాంతబలేన దశరథవసిష్ఠాదిభి రీషత్ప్రకాశితత్వ మవగమ్యతే. ౩౬౹. తమితి. పశ్యమానః పశ్య౯ - ఆదర్శతలసంస్థిత మిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికాచరణాదిసర్వావయవేన పితృసరూపత్వ మావేదితం. ౩౭౹. సఇతి. సస్మిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. ౩౮౹. రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకార్హతా మభివ్యంజయ న్నాహ - జ్యేష్ఠాయా మితి - ఆత్మజ స్సుతః ఔరస స్సుతః. ౩౯౹. యతఇ

సూచ్యత ఇతి రహస్యం. ౨౯౹. ౩౨౹. తమితి. అంజలౌ గృహ్య గృహీత్వా-తం సమాకృష్య-సస్వజే ఆలిలింగ. ౩౩౹. ౩౪౹. తదితి. రాఘవః ఆసనవరం ప్రాప్య స్వయైవ ప్రభయా స్వశరీరకాంత్యా-తదాసనం వ్యదీయత - భాసమానం చకారేత్యర్థః. ౩౫౹. తేనేతి. సా సభా వసిష్ఠదశరథాదిభిర్భ్రాజితాపి తేన రామేణైవ వ్యరోచత విశేషేణ చకాశే - నక్షత్రాదియుక్తా ద్యౌరిందునేవ. ౩౬౹. తమితి. అలంకృత మాదర్శే స్థిత మాత్మానం దృష్ట్వా-యథా తుష్యతి జనః తథా దశరథః శ్రీరామం దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః. ౩౭౹. ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. ౩౮౹. ౩౯౹. యతఇతి. పుష్య

ప్రజాశ్చేమా స్స్వగుణై రనురంజితాః, తస్మా త్త్వం పుష్యయోగేన యౌవరాజ్య మవాప్నుహి. ౪౦½. కామత స్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవానసి, గుణవత్యపితు స్నేహాత్ పుత్ర వక్ష్యామి తే హితం. ౪౧½. భూయో వినయ మాస్థాయ భవ నిత్యం జితేంద్రియః. ౪౨. కామక్రోధ సముత్థాని త్యజేథా వ్యసనానిచ. ౪౨½. పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా. ౪౩. అమాత్య ప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీ శ్చానురంజయ. ౪౩½. కోష్ఠాగారా యుధాగారైః కృత్వా సన్నిచయాన్ బహూన్. ౪౪. తుష్టానురక్తప్రకృతి ర్యః పాలయతి మేదినీం, తస్య నందంతి మిత్రాణి లబ్ధ్వాఽమృత మివామరాః, తస్మా త్త్వ

తి. పుష్యయోగేనేతి-ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా - పుష్యేణ చంద్రమసో యోగః పుష్యయోగః - తదుపలక్షిత కాల ఇత్యర్థః - పుష్యనక్షత్రయుక్తే దివస ఇత్యర్థః. ౪౦½. కామతఇతి. కామతః ప్రకామం - గుణవతి - త్వయీతి శేషః - యద్యపి భవాన్ సర్వగుణసంపన్నః - తథాపి పుత్ర స్నేహాత్ భవతే కించి దుపదిశామీత్యర్థః. ౪౧½. భూయఇతి. భూయో వినయం సాతిశయ వినయం-కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని 'స్త్రీద్యూతమృగయామధ్యవాక్పారుష్యోఽగ్రదండతాః, అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మిత్యుక్తాని వ్యసనాని. అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితార్థస్యనాశనం - యద్వా - 'మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియో మదః, తౌర్యత్రికం వృథాధ్యాచ కామజో దశకో గుణ'ఇత్యేతాని కామజాని. 'పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గుణోష్టక' ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని. ౪౨½. పరోక్షయేతి. అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా - తత్ప్రభృతి కర్మాంతికానాం పరోక్షో భూత్వా అధికృతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధత్తే సా పరోక్షవృత్తిః - అవ్యథానేనామాత్యాదీన్ యయా వృత్త్యానుగృహ్ణాతి సా ప్రత్యక్షవృత్తిః - తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీశ్చానురంజయేతి సంబంధః - యద్వా - పరోక్షయా చారముఖతః పరోక్షానుభవసిద్ధయా వృత్త్యా స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ - సహ వర్తమానో భవ - తథా ప్రత్యక్షయా నిత్యం యథాకాల మాస్థాన మాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయథోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ - అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీః అమాత్యసేనానిపురరక్షిణః పౌరజానపదా స్సర్వప్రజా శ్చానురంజయ. ౪౩½. కోష్ఠాగారేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం కోష్ఠాగారాణి - అయుత నియుతాది సంఖ్య ధాన్యరాశిగ్రాహీణి కోష్ఠరూపతయా నిర్మితా న్యగారాణి - ఆయుధాగారాణి - సమగ్రనిజబలాపేక్షితాష్ట

యోగేన చంద్రమసః పుష్యనక్షత్రయోగేనోపలక్షితః. ౪౦½. కామత ఇతి. త్వం ప్రకృత్యా స్వభావత ఏవ - కామతః అత్యర్థం గుణవా నసి - అతో గుణవతి త్వయి న మయోపదేష్టవ్యం - అపితు స్నేహా దిత్థం వక్ష్యామీతి యోజనా. ౪౧½. భూయఇతి. దశరథోపదేశవాక్యే సర్వత్రాన్వయః కార్యః-కామేతి-కామజాని వ్యసనాని-స్త్రీద్యూతమృగయా మధుసేవనాని-క్రోధజాని వాక్పారుష్య దండపారుష్యదూషణాని-త్యజేథాః పరిహరేత్యర్థః. ౪౨½. పరోక్షయేతి. అమాత్యాదీనాం ప్రత్యక్షోభూత్వా యత్కార్యాణి సంవిధత్తే-సా ప్రత్యక్షావృత్తిః-పరోక్షయా వృత్త్యా తత్ప్రభృతికర్మాంతికానాంపరోక్షోభూత్వా అధికృతపురుషముఖేన యత్కార్యాణిసంవిధత్తేసాపరోక్షావృత్తిః. ౪౩½. కోష్ఠాగారేతి. కోష్ఠాగారం ధాన్యగృహం-అంతర్గృహ మితికేచిత్-కోష్ఠాగారాయుధాగారై స్సహసన్నిచయాన్ సతాం ప్రశస్తవస్తూనాం నిచయాన్ కృత్వా సంపాద్యేత్యర్థః. ౪౪½. ౪౬½. నేతి.

మపి చాత్మానం నియమ్యైవ్యం సమాచర. ౪౫. తచ్ఛ్రుత్వా సుహృద స్తస్య రామస్య ప్రియకారిణః, త్వరితా శ్శీఘ్ర మభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయన్. ౪౬. సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ, వ్యాదిదేశ ప్రియాఖ్యేభ్యః కౌసల్యా ప్రమదోత్తమా. ౪౭. అథాభివాద్య రాజానం రథ మారుహ్య రాఘవః. యయౌ స్వం ద్యుతిమ ద్వేశ్మ జనౌఘైః ప్రతిపూజితః. ౪౮. తేచాపి పౌరా నృపతే ర్వచ స్తచ్ఛ్రుత్వా తదా లాభ మివేష్ట మాశుః, నరేంద్ర మామంత్ర్య గృహాణి గత్వా దేవాన్ సమానర్చు రతిప్రహృష్టాః. ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - తృతీయస్సర్గః.

గతేష్వథ నృపో భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః, మంత్రయిత్వా తత శ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞ స్స నిశ్చయం, శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషేచ్యస్తు మేసుతః, రామో రాజీవతామ్రాక్షో యౌవరాజ్య ఇతి ప్రభుః. ౨. అథాంతర్గృహ మావిశ్య రాజా దశరథ స్తదా, సూత మామంత్రయామాస రామం పున రిహానయ. 3. ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పునరుపాయయౌ. రామస్య భవనం

దశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి తైస్సహ - సన్నిచయాన్ - నిచీయంతే ఏష్వితి నిచయాః నవ రత్నహేమరజతవస్త్రాభరణాదిసంపూర్ణా స్తత్తత్కోశాః - తాన్ - తుష్టానురక్త ప్రకృతి రితి - ఉక్తనిచయబలాదితి శేషః - మిత్రాణి సామంతాః - ఆత్మానం మనః. ౪౫. తదితి. తత్ రామాభిషేకప్రస్తావనం. ౪౬. సేతి. ప్రియాఖ్యేభ్యః - ప్రియం రామాభిషేక మాచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యాః చక్షిఙఃఖ్యాఙేఖ్యాఞాదేశః. ౪౭. అథేతి. ౪౮. తఇతి. ఆనర్చుః - రామాభిషేకవిఘ్ననివారణాయ. ౪౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

ఏవం పూర్వవిచారిత మపి రామ మాహూయోక్త మపి రామాభిషేకం పున ర్మంత్రిభిః కాలవిశేషనిర్ణయపూర్వకం రామ మాహూయ సవిశేష ముపదిశతి చతుర్థే గతేష్విత్యాదినా. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అభిషేచ్య ఇతి నిశ్చయం చక్ర ఇతి సంబంధః. ౨. అథేతి. అంతర్గృహ మావిశ్యేత్యనేన మంత్రిణా మపి విసర్జనం సిద్ధం - ఆమంత్రయామాస - నియోజయామా సేత్యర్థః - ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. 3. ప్రతిగృహ్యేతి. ఆనయితుం - ఆనేతు మిత్యర్థః-ఇడార్షః.

ప్రియాఖ్యేభ్యః ప్రియం రామాభిషేకరూపం ఆచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యా స్తేభ్యః. ౪౭. ౪౮. తేచేతి. ఇష్టలాభ మివ స్థితం - తద్రామాభిషేకప్రస్తావవచనం శ్రుత్వా - దేవాన్ సమానర్చుః - శ్రీరామాభిషేకో నిర్విఘ్నో భూయా దితీష్టదేవతారాధనం కృతవంత ఇత్యర్థః. ౪౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

గతేష్వితి. నిశ్చయజ్ఞః ఇదం కార్య మస్మి న్నవసరే కర్తవ్య మితి నిర్ణయజ్ఞ ఇత్యర్థః-నిశ్చయం రామాభిషేకవిషయనిశ్చయం. శ్వఇతి. రామో యౌవరాజ్యేభిషేచ్యోస్త్వితి నిశ్చయం చక్ర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. అథేతి. ఆమంత్రయామాస ఆజ్ఞాపయామాస - ఆనయేత్యనంతర మితి కరణం

శీఘ్రం రామ మానయితుం పునః. ౪. ద్వార్థైస్సు రావేదితం తస్య రామాయా
గమనం పునః, శ్రుత్వైవచాపి రామ స్తం ప్రాప్తం శంకాన్వితోఽభవత్. ౫.
ప్రవేశ్య చైనం త్వరితం రామో వచన మబ్రవీత్, యదాగమనకృత్యం తే భూయ
స్తద్బ్రూహ్యశేషతః. ౬. తమువాచ తత స్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛ
తి, శ్రుత్వా ప్రమాణ మత్ర త్వం గమనాయేతరాయవా. ౭. ఇతి సూతవచ శ్శ్రు
త్వా రామోఽథ త్వరయాన్వితః, ప్రయయౌ రాజభవనం పున ర్ద్రష్టుం నరేశ్వరం.
౮. తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః, ప్రవేశయామాస గృ
హం వివక్షుః ప్రియ ముత్తమం. ౯. ప్రవిశ న్నేవచ శ్రీమాన్ రాఘవో భవనం పితుః,
దదర్శ పితరం దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిః. ౧౦. ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం
పరిష్వజ్య భూమిపః, ప్రదిశ్య చాస్మై రుచిరమాసనం పున రబ్రవీత్. ౧౧. రామవృ
ద్ధోఽస్మి దీర్ఘాయుర్భుక్తా భోగా మయేప్సితాః, అన్నవద్భిః క్రతుశతై స్తథేష్టం
భూరిదక్షిణైః. ౧౨. జాత మిష్ట మపత్యం మే త్వ మద్యానుపమం భువి, దత్త మిష్ట
మధీతంచ మయా పురుషసత్తమ. ౧౩. అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీరసుఖాన్య

---

౪. ద్వార్థైరితి. తస్య సుమన్త్రస్య - పున రాగమనం రామాయ ద్వార్స్థై రావేదితం - రామ
శ్చాపి - ప్రాప్తం ఆగతం - సుమన్త్రం శ్రుత్వైవ శంకాన్వితో ఽభవత్ - కిమభిషేకవిఘ్నః కశ్చి
దాసీత్ ఉతాన్యః కశ్చిదుపప్లవోఽభూదితి శంకా. ౫. ప్రవేశ్యేతి. భూయః పునః - తే యదాగమన
కృత్యం తద్బ్రూహీతి సంబంధః. ౬. తమితి. సూత శ్శ్రుత్వా - రామవాక్య మితి శేషః - తతః-
రామవాక్యశ్రవణానంతరం - రామ మువాచ - కథ మితి- హేరామ రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి
అత్ర దశరథసమీపే గమనాయ ఇతరాయ ఆగమనాయ చ త్వం ప్రమాణం కర్తా-శీఘ్రంగచ్ఛేత్య
ర్థః - ఇతరశబ్దస్య సర్వనామకార్యాభావ ఆర్షః. ౭. ఇతీతి. ౮. తమితి. ౯. ప్రవిశ న్నితి. రాఘవః
పితు ర్భవనం ప్రవిశ న్నేవ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలి స్సన్ పితరం దదర్శ - దూరాత్
ప్రణిపాతో వినయాతిశయాత్. ౧౦. ప్రణమంతమితి. సమీపే పునః ప్రణమంత మిత్యర్థః. ౧౧.
రామేతి. వృద్ధోఽస్మీత్యనంతరం దీర్ఘాయు రితి వృద్ధత్వవివరణం - యద్వా జ్ఞానవృద్ధత్వవ్యావృత్తయే
దీర్ఘాయు రితి - 'విధిహీన మసృష్టాన్నం మంత్రహీన మదక్షిణమ్, శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామ
సం పరిచక్షత' ఇత్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనా దన్నవద్భి రిత్యాదివిశేషణం - క్రతుశతైః
జ్యోతిష్టోమాద్యశ్వమేధపర్యంతయాగభేదైః ఇష్టం యజనం కృతం. ౧౨. ఇష్ట మపత్యం అభిమత
మపత్యం - ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం. ౧౩. దేవర్షీతి. దేవానా మనృణః క్రతుశతైః -
ఋషీణా మనృణోఽధ్యయనేన - పితౄణా మనృణోఽపత్యోత్పాదనేన - విప్రాణా మనృణో
దత్తేన - ఆత్మనోఽనృణ స్సుఖానుభవేన - యద్యపి బ్రహ్మచర్యాదిఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం -
'జాయమానో వై బ్రాహ్మణ స్త్రిభి ర్ఋణవా జాయతే బ్రహ్మచర్యేణర్షిభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా

ద్రష్టవ్యం. ౪. ద్వార్థైరితి. తస్య సూతస్య పున రాగమనం ద్వార్థైస్సు రావేదితం విజ్ఞాపితం
సూతం - ప్రాప్తం పున రాగతం - శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్ - ఇదానీ మేవ విసృష్టస్య పున
రాగమనే కిం కారణమితి విచారాన్వితోఽభవత్. ౫. ౬. తమితి. తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం
శ్రుత్వా-రాజవాక్య మితి శేషః ఇతరాయ ఆగమనాయవా-త్వం ప్రమాణం నిర్ణేతా. ౧౧. రామేతి,

పి, దేవర్షిపితృవిప్రాణా మనృణోస్మి తథాత్మనః. ౧౪. నకించి న్మమ కర్తవ్యం తవా న్యత్రాభిషేచనాత్, అతో యత్త్వా మహం బ్రూయాం తన్మే త్వం కర్తు మర్హసి. ౧౫. అద్య ప్రకృతయ స్సర్వా స్త్వా మిచ్ఛంతి నరాధిపం, అత స్త్వాం యువరాజాన మభిషేక్ష్యామి పుత్రక. ౧౬. అపిచాద్యాశుభా న్రామ స్వప్నే పశ్యామి దారుణాన్, సనిర్ఘాతా దివోల్కా చ పతతీహ మహాస్వనా. ౧౭. అవష్టబ్ధం చ మే రామ నక్షత్రం దారుణైర్గ్రహైః, ఆవేదయంతి దైవజ్ఞా స్సూర్యాంగారకరాహుభిః. ౧౮. ప్రాయేణ హి నిమిత్తానామీదృశానాం సముద్భవే, రాజా హి మృత్యు మాప్నోతి ఘోరాం వా పద మృచ్ఛతి. ౧౯. తద్యావదేవ మే చేతో నవిముంచతి రాఘవ, తావదేవాభిషించస్వ చలా హి ప్రాణినాం మతిః. ౨౦. అద్య చంద్రోభ్యుపగతః పుష్యా త్పూర్వం పునర్వసూ, శ్వః పుష్యయోగం నియతం వక్ష్యంతే దైవచింతకాః ౨౧. తతః పుష్యేఽభిషించస్వ

పితృభ్య' ఇతి. తథాపి - ఋణపంచక మితి మతాంతరం - యద్వా - ఋణత్రయవ్యపదేశః ప్రాధాన్యా దితరయో రుపలక్షణత్వాద్వా - నను దేవాదీనాం పంచానాం కథ ముత్తమర్ణత్వం-అత్రాహుః - దేవానా మింద్రియాధిష్ఠాతౄణాం జితేంద్రియతాకారకత్వేనోపకారకత్వాత్ ఋషీణాం వాగుపకారకత్వాత్ పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్ విప్రాణాం కర్మాధీనసర్వసంస్కారసాధనే నాఘనాశకత్వాత్ - ఆత్మన శ్శరీరేంద్రియసంఘాతరూపస్య జ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారవత్త్వాచ్చ తదప్రత్యుపకారః పురుషస్య ఋణ మేవ - అన్యత్ర చోక్తం - 'అనిషిద్ధసుఖత్యాగీ పశురేవ న సంశయ' ఇతి. ౧౪. నకించిదితి. ౧౫. అద్యేతి. స్పష్టం. ౧౬. అపిచేతి. అశుభాన్ అశుభసూచకాన్ - దారుణాన్ భయంకరాన్ - నీలవర్ణస్త్రీపరిష్వంగాదీన్-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - నిర్ఘాతః అమేఘాశనిః. ౧౭. అవష్టబ్ధమితి. నక్షత్రం జన్మనక్షత్రం - అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-దైవజ్ఞాః జ్యౌతిషికాః - 'సాంవత్సరో జ్యౌతిషికో దైవజ్ఞగణకా వపి' త్యమరః. సూర్యాంగారకరాహుభిః గ్రహై రవష్టబ్ధ మిత్యావేదయంతీతి సంబంధః. ౧౮. దుర్నిమిత్తఫల మాహ - ప్రాయేణేతి. ఋచ్ఛతి - ఋచ్ఛతివేత్యర్థః. ౧౯. తదితి. చేతః త్వా మభిషేక్ష్యామీతి బుద్ధిః - నవిముంచతి - మా మితి శేషః. కుతో బుద్ధివిమోచనప్రసక్తి రిత్యత్రాహ - చలాహీతి-మాత్రంతరాది ప్రార్థనాదిభి రితి భావః. ౨౦. అద్యేతి. పుష్యయోగం పుష్యేణ చంద్రస్య యోగం-నియతం అభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః వక్ష్యంతే వదంతి. ౨౧. తతఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ - త్వరయతీవేతీవశబ్ద ఏవకారార్థః. ౨౨. తస్మాదితి.

యథేష్టం యథావత్ - తథా ఇష్టం కృతం. ౧౪. నకించిదితి. తవాభిషేచనా దన్యత్ర తవాభిషేచనం వినా మమ కర్తవ్యం-కిమపి నేతి భావః. ౧౬. అపిచేతి. అశుభా నశుభసూచకా నుత్పాతాన్ సనిర్ఘాతా అశనిపాతసహితా-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - దివోల్కేతి సంధి రార్షః - దివః అంతరిక్షాత్పతతి. ౧౭. అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం దైవజ్ఞాః జ్యోతిర్విదః. ౧౮. ౧౯. తదితి. తత్తస్మా ద్యావదేవ మే చేతో నవిముహ్యతి - త్వా మభిషేక్ష్యామీత్యేవం విధా బుద్ధి ర్యావ న్నోపైతి తావదేవాభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ. ౨౦. అద్యేతి. పునర్వసూ-తన్నామకం నక్షత్రం పుష్యయోగం చంద్రస్య పుష్యయోగం నియత మభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః - వక్ష్యంతే - వదంతీత్యర్థః. ౨౧. తతఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తోభవ. ౨౨. తస్మాదితి. వధ్వా సహ

మన స్త్వరయతీవ మాం, శ్వస్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యౌవరాజ్యే పరంతప. ౨౨. తస్మా త్త్వయాద్యప్రభృతి నిశేయం నియతాత్మనా, సహవధ్వోపవస్తవ్యా దర్భప్రస్తరశాయినా. ౨౩. సుహృదశ్చాప్రమత్తా స్త్వాం రక్షంత్వద్య సమంతతః, భవంతి బహువిఘ్నాని కార్యాణ్యేవం విధాని హి. ౨౪. విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః, తావదేవాభిషేక స్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ. ౨౫. కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరత స్స్థితః, జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః. ౨౬. కింతు చిత్తం మనుష్యాణామనిత్యమితి మే మతిః, సతాం తు ధర్మనిత్యానాం కృతశోభి చ రాఘవ. ౨౭. ఇత్యుక్తస్సోఽభ్యనుజ్ఞాత శ్శ్వో భావి న్యభిషేచనే, వ్రజేతి రామః పితర మభివాద్యాభ్యయా ద్గృహం. ౨౮. ప్రవిశ్య చాత్మనో వేశ్మ రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచనే, తత్క్షణేన

అద్యప్రభృతి ఏతదహరారభ్య - నిశా ఉపవస్తవ్యా - వసే రశ్వార్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి భోజననివృత్త్యర్థస్య వసే రకర్మకత్వా దత్ర సకర్మకత్వ మార్షం - నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః - దర్భప్రస్తరః దర్భాస్తరణం. ౨౩. సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహాశ్రేయోరూపాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా కైకేయీవివాహం కృతవాన్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ - విప్రోషిత ఇతి. అయం వృత్తాంత స్సప్తోత్తరశతతమే సర్గే - 'పురా భ్రాతః పితా నస్స మాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్యశుల్క మనుత్తమ' మితి స్పష్టీ భవిష్యతి. ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౫. కామ మితి. వృత్తే ఆచారే. ౨౬. అత్యంతధర్మిష్ఠానా మపి చేత శ్చంచలత్వాన్మిత్రభేదాదినా అన్యథా భవతీత్యాహ - కింత్వితి. కింతు - తథాపీత్యర్థః-యద్యపి 'కామం ఖలు సతాం వృత్త' ఇత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా స నశంకాస్పదీభూతః - తథాపి మనుష్యాణాం మనుష్యత్వసాధారణ్యేన శంకితం - చిత్తం - అనిత్యం చంచల మితి మే మతిః - మమ నిశ్చయ ఇత్యర్థః - సామాన్యప్రయుక్తదోషో విశేషే న సంక్రమత ఇత్యాహ సతాం త్వితి - తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః - ధర్మనిత్యానాం ధర్మైకనిరతానాం - కృతశోభి - కృతేన పరస్పరోపకారేణ శోభతే - నతు భేదం ప్రాప్నోతి - రాఘవ రఘువంశోత్పన్న స్త్వం - స్వవంశప్రభావం న జానాసి కిం అన్యే త్వేవం వ్యాచక్షతే - ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - చిత్తం కృతశోభి - కృతేన పరకృతమిత్రభేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభీతి-అపరేత్వాహుః - సతాం చిత్తం కృతేన కార్యేణ' శోభతే - నతు కరిష్యమాణేన-

---

సీతయా సహ ఉపవస్తవ్యం ఉపోష్యం నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. ౨౩. సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని శుభోదర్కాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా దశరథః కైకేయీవివాహం కృతవాన్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ. విప్రోషిత ఇతి. యద్వా-భరతస్య సాధువృత్తం జానన్నపి తద్యావదేవ మే చేత ఇత్యాదినా రామస్నేహా ద్రాజా యథా స్వచిత్త మపి శంకితవాన్ తథైవ భరతచిత్త మపి శంకతే విప్రోషిత ఇతి. * తి. ఇతః పురాద్విప్రోషితో భరతః- యావ న్నాగచ్ఛతి-తావత్ తతః పూర్వమేవ-అభిషేకః ప్రాప్తకాలః యోగ్యకాల ఇతి మమ మత స్సమ్మత ఇత్యర్థః. ౨౫. నను సద్గుణవిశిష్టే భరతే నైవం శంకా యుక్తా ఇత్యతఆహ. కామ మితి. ౨౬. తథాపి మనుష్యాణాం చలచిత్తతయా భరతేపి రాజ్యలోభో భవేదితి మే మతిః - అనిత్యం చంచలం - నన్వసన్మనుష్యాణామేవ చిత్తం చంచలం - నతు సతామిత్యాశంక్య పరబోధనాదినా సతామపి చిత్తస్య చాంచల్యప్రా

చ నిర్గమ్య మాతు రన్తఃపురం యయౌ. ౨౯. తత్ర తాం ప్రవణామేవ మాత రం క్షౌమవాసినీం, వాగ్యతాం దేవతాగారే దదర్శాయాచతీం శ్రియం 3౦. ప్రాగేవ చాగతా తత్ర సుమిత్రా లక్ష్మణ స్తదా, సీతా చానాయితా శ్రుత్వా ప్రియం రామాభిషేచనం. 3౧. తస్మి౯ కాలే హి కౌసల్యా తస్థావామీలితేక్షణా, సుమిత్రయాన్వాస్యమానా సీతయా లక్ష్మణేన చ, శ్రుత్వా పుష్యేణ పుత్రస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనం, ప్రాణాయామేన పురుషం ధ్యాయమానా జనార్దనం. 33. తథా సన్నియమామేవ సోఽభిగమ్యాభివాద్య చ, ఉవాచ వచనం రామో హర్షయం స్తా మిదం తదా. 3౪. అంబ పిత్రా నియుక్తోఽస్మి ప్రజాపాలన కర్మణి, భవితా శ్వోఽభిషేకో మే యథా మే శాసనం పితుః. 3౫. సీతయా ప్యుపవస్తవ్యా రజనీయం మయా సహ, ఏవ మృత్విగుపాధ్యాయై స్సహమా ముక్తవా౯ పితా. 3౬. యాని యాన్యత్ర యోగ్యాని శ్వోభావిన్యభిషేచనే, తాని మే మంగళా

కృతం కార్య మనుమోదతే న తు కరిష్యమాణ మితి భావ ఇతి. తనిశ్లోకీ. ౨౭. ఇతీతి. అభిషేచనే విషయే-ఇత్యుక్త స్స రామః ప్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః. ౨౮. ప్రవిశ్యేతి. రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభిషేచన ఇతి నిమిత్తసప్తమీ - రాజ్ఞోద్దిష్ట మభిషేకం కథయితు మిత్యర్థః. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం స్వాస్వాధారణదేవతాసక్తచిత్తాం - క్షౌమవాసినీం వ్రతోపయుక్తక్షౌమవస్త్రధరాం - వాగ్యతాం యతవాచం - మౌనవతీ మిత్యర్థః-శ్రియం సంపదం-ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం - రామాయేతి శేషః. 3౧. ప్రాగితి. ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ - సుమిత్రా - ప్రియం రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా ఆగతా-లక్ష్మణశ్చ - తదా సుమిత్రాగమనకాలే-ఆగతః-సీతా తు పరతంత్రత్వాత్ స్వయం నాగతా - కింతు దాసీభి రానాయితా. తస్మిన్నితి. తస్మి౯ రామాగమనకాలే - పుత్రస్య పుష్యేణ యౌవరాజ్యేఽభిషేచనం శ్రుత్వా సుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా - ప్రాణాయామేన ప్రాణాయామపూర్వకం-పురుషం పురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం - జనార్దనం నారాయణం-ధ్యాయమానా ధ్యాయంతీ-ఆమీలితేక్షణా తస్థౌ. 33. తథేతి. తథా పూర్వోక్తరీత్యా-సన్నియమాం సమీచీననియమాం. 3౪. అంబేతి. మే పితు శ్శాసనం యథా తథా అభిషేక శ్శ్వ భవితేతి సంబంధః. 3౫. సీతయేతి. సీతయా మయాపి సహ తుల్యతయా - ఇయం రజనీ ఏతద్దినరాత్రిః - ఉపవస్తవ్యా -అస్యాం రజన్యా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. కిం త్వయైవోచ్యతే నేత్యాహ ఏవ మితి. 3౬. మంగ

ప్తి స్సంభావితేత్యాహ. సతాంచేతి. ధర్మనిత్యానాం ధర్మనిరతానాం - కృతశోభి కృతేన పరకృత మిత్రభేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభి - యద్వా కృతశోభి - కృతేనైవ కార్యేణ శోభి - నతు కరిష్యమాణేన - అయం భావః యదీదానీమేవ రామాభిషేకః క్రియతే తర్హి భరతచిత్తస్యాపి హర్షో భవేత్ యది న క్రియతే-తదా రాజ్యాశా భరతస్య భవే దితి అత స్త్వరిత మాత్మాన మభిషిక్తం కుర్విత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. శ్వో భావిన్యభిషేచనే ఇత్యుక్త స్స రామః ప్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః. ౨౮. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం పురుషోత్తమారాధనతత్పరాం వాగ్యతాం వాఙ్నియమవతీం - రామార్థం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీం. 3౦. 3౧. తస్మిన్నిత్యాది. ధ్యాయమానా తస్థా వితి పూర్వేణ సంబంధః - అన్వాస్యమానా ఉపాస్యమానా. 33. 3౪. అంబేతి. మే పితుః శాసనం యథా తథా మే అభిషేకః శ్వో భవిష్యతీతి సంబంధః. 3౬.

న్యద్య వై దేవతాశ్చైవ కారయ. ౩౭. ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కౌసల్యా చిరకాలాభికాంక్షితం, హర్షబాష్పకలం వాక్య మిదం రామమభాషత. ౩౮. వత్స రామ చిరంజీవ హతాస్తే పరిపంథినః, జ్ఞాతీన్ మే త్వం శ్రియా యుక్తస్సుమిత్రాయాశ్చ నందయ. ౩౯. కల్యాణే బత నక్షత్రే మయి జాతోఽసి పుత్రక, యేన త్వయా దశరథో గుణై రారాధితః పితా. ౪౦. అమోఘం బత మే క్షాంతం పురుషే పుష్కరేక్షణే, యేయమిక్ష్వాకురాజ్యశ్రీః పుత్ర త్వాం సంశ్రయిష్యతి. ౪౧. ఇత్యేవముక్తో మాత్రేదం రామో భ్రాతర మబ్రవీత్, ప్రాంజలిం ప్రహ్వమాసీన మభివీక్ష్య స్మయన్నివ. ౪౨. లక్ష్మణే మాం మయా సార్ధం ప్రశాధి త్వం వసుంధరాం, ద్వితీయం మేంతరాత్మానం త్వా మియం శ్రీరుపస్థితా ౪౩. సౌమిత్రే భుంక్ష్వ భోగాం స్త్వ మిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ, జీవితంచ హి రాజ్యంచ త్వదర్థ మభికామయే. ౪౪. ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరా వభివాద్య చ, అభ్యనుజ్ఞాప్య సీతాంచ జగామ స్వం నివేశనం. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే. చతుర్థస్సర్గః.

శాని మంగళకర్మాణి. ౩౭. హర్ష బాష్పకలం వాక్యం హర్ష బాష్పేణ కల మవ్యక్తమధురం- వాక్యం ఈషద్వాక్యం. ౩౮. వత్సేతి. హతాః - భవంత్వితి శేషః-జ్ఞాతీన్ బంధూన్. ౩౯. కల్యాణఇతి. కల్యాణే అతిశోభనే - నక్షత్రే మయి జాతోఽసి - బతేతి సంతోషే-'ఖేదానుకంపా సంతోషవిస్మయామంత్రణేబతే' త్యమరః. మయేతి పాఠే మయా హేతునేత్యర్థః - యేన-యేన కారణేన. ౪౦. అమోఘ మితి. పుష్కరేక్షణే పుండరీకాక్షే - పురుషే నారాయణే విషయే-మే క్షాంతం వ్రతోపవాసాదిక్లేశసహనం - అమోఘం సఫలం - సాఫల్యే హేతు మాహ యేయ మితి - సా సంశ్రయిష్యతీతి శేషః. ౪౧. ఇతీతి. స్మయ న్నివ - సమందస్మిత ఇత్యర్థః. సంతోషాతిశయేనాబ్రవీ దితి భావః. ౪౨. లక్ష్మణేతి. ద్వితీయ మంతరాత్మానం-ద్వితీయం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్యపదార్థాన్ - ఇష్టాన్ అభిమతాన్-రాజ్యఫలాని అనర్ఘరత్నవస్త్రాభరణాదీని. ౪౪. ఇతీతి. సీతాం చాభ్యనుజ్ఞాప్య మాతృభ్యామితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.

మంగళాని మంగళకర్మాణి. ౩౭. ౩౮. వత్సేతి. పరిపంథినః శత్రవః-హతా భవంత్వితి శేషః-జ్ఞాతీన్ బంధూన్. ౩౯. కల్యాణఇతి. మయా జాతో జనితః. ౪౦. అమోఘ మితి. బతేతి హర్షే-పురుషే పరమపురుషవిషయే - మే క్షాంతం వ్రతోపవాససహనం-అమోఘం సఫలం జాతం-సాఫల్యే హేతు మాహ - యేయ మితి. ౪౧. ౪౨. దశరథేన స్వస్మిన్నివేశితరాజ్యభోగం సౌభ్రాత్రాతిశయేన లక్ష్మణాయత్తం కరోతి. లక్ష్మణేతి. అంతరాత్మానం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్యపదార్థాన్ - రాజ్యఫలాని అనర్ఘ్యవస్త్రాభరణాదీని - జీవితం రాజ్య మన్య త్సర్వం చ-త్వదర్థమేవ అభిషేకసమయే ప్రార్థయే - అన్యథా సర్వం నిష్ప్రయోజన మేవేతి భావః. ౪౪. ఇతీతి. అభ్యనుజ్ఞాప్య - సీతాం సీతాయై అనుజ్ఞాం దాపయిత్వా - మాతృభ్యా మితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్థస్సర్గః.

సందిశ్య రామం నృపతి శ్శ్వో భావిన్యభిషేచనే, పురోహితం సమాహూయ వసిష్ఠమిదమబ్రవీత్. ౧. గచ్ఛోపవాసం కాకుత్స్థం కారయాద్య తపోధన, శ్రీయశోరాజ్యలాభాయ వధ్వా సహ యతవ్రతం. ౨. తథేతిచ స రాజాన ముక్త్వా వేదవిదాం వరః, స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ యయౌ రామనివేశనం, ఉపవాసయితుం రామం మన్త్రవ న్మన్త్రకోవిదః, బ్రాహ్మం రథవరం యుక్త మాస్థాయ సుదృఢవ్రతః. ౪. స రామభవనం ప్రాప్య పాండురాభ్రఘనప్రభం, తిస్రః కక్ష్యా రథేనైవ వివేశ మునిసత్తమః. ౫. తమాగత మృషిం రామ స్త్వరన్నివ ససంభ్రమః, మానయిష్యన్ సమానార్హం నిశ్చక్రామ నివేశనాత్. ౬. అభ్యేత్య త్వరమాణశ్చ రథాభ్యాశం మనీషిణః, తతోవతారయామాస పరిగృహ్య రథాత్స్వయం. ౭. స చైవం ప్రశ్రితం దృష్ట్వా సంభాష్యాభిప్రసాద్యచ, ప్రియార్హం హర్షయన్ రామ మిత్యువాచ పురోహితః. ౮. ప్రసన్న స్తే పితా రామ యౌవ రాజ్య మవాప్స్యసి, ఉపవాసం భవానద్య కరోతు సహ సీతయా, ప్రాతస్త్వా మభిషేక్తాహి యౌవరాజ్యే నరాధిపః, పితా దశరథః ప్రీత్యా యయాతిం నహుషోయథా, ఇత్యుక్త్వా స తథా రామ ముపవాసం యతవ్రతం, మన్త్రవత్ కారయామాస వైదేహ్యా సహితం మునిః.౧౧ తతో యథావద్రామేణ స రాజ్ఞో గురు రర్చితః,అభ్యనుజ్ఞాప్య కాకుత్స్థం యయౌ రామనివేశనాత్. ౧౨. సుహృద్భి స్తత్ర రామోపి సహాసీనః ప్రియంవదైః, సభాజితో వివేశాథ తా ననుజ్ఞాప్య సర్వశః.

అథోపవాసస్య పురోహితసంకల్పమన్త్రాదిసాధ్యత్వాత్ పురోహితం సందిశతి పంచమే - సందిశ్యేతి. వ్రతోపవాసాదికం కుర్విత్యనుజ్ఞాప్య. ౧. గచ్ఛేతి. కాకుత్స్థ ముపవాసం కారయ - హృక్రో రన్యతరస్యా మితి వికల్పేన కాకుత్స్థ శబ్దస్య కర్మసంజ్ఞా. ౨. తథేతీతి. బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణ వహనయోగ్యం - యుక్తం వాజిభి ర్యుక్తం - ఆస్థాయ యయౌ వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౪. సఇతి. పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్ర మూర్తసదృశ ప్రభం-'ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తే నిరంతర' ఇత్యమరః. ౫. తమితి. త్వరన్నివ-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. మానయిష్యన్ మాననా ర్థతోః-లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౬. అభ్యేత్యేతి. రథాభ్యాశం రథసమీపం. ౭. సఇతి. ప్రశ్రితం వినీతం-'వినీతప్రశ్రితౌ సమౌ' విత్యమరః. సంభాష్య కుశలప్రశ్నం కృత్వా-సభాజ్యేతి పాఠే కుశలప్రశ్నాదీనప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః-సభాజప్రీతి సేవనయోరిత్యస్మాద్ధాతో ర్ణ్యన్తా ల్ల్యప్-ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం.౮. ప్రసన్నఇతి.౧౧.తతఇతి.కాకుత్స్థమభ్యనుజ్ఞాప్య అనుయాతం రామం నివర్తస్వేత్యుక్త్వా-యయౌ నిర్యయౌ.౧౨. సుహృద్భి రిత్యాది.౧౩. హృష్టేతి. ౧౪.

సందిశ్య వ్రతోపవాసాదికం కుర్విత్యనుజ్ఞాప్య. ౧. ౨. ఉపవాసయితుమితి. బ్రాహ్మం బ్రాహ్మణారోహణయోగ్యం - యుక్తం సజ్జీకృతం యయావితి పూర్వేణాన్వయః. ౪. సఇతి. పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా సాంద్రా ప్రభా యస్య తత్-కక్ష్యాః ద్వారాణి. ౫. తమాగత మితి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-మానయిష్యన్ - సమ్మానార్థతోః. ౬. ౭. సచేతి. సంభాష్య కుశలం పృష్ట్వా - సభాజ్యేతి పాఠే-కుశలప్రశ్నాదినా ప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః-అభిప్రసాద్య-స్తుతిభిరితి శేషః-ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం. ౮. * ప్రాత రితి - అభిషేక్తా అభిషేక్ష్యతి.

౧౩. హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్మ తదా బభౌ, యథా మత్తద్విజగణం ప్రఫుల్లనళినం సరః. ౧౪. స రాజభవనప్రఖ్యాత్తస్మా ద్రామనివేశనాత్, నిర్గత్య దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృతం. ౧౫. బృందబృందై రయోధ్యాయాం రాజమార్గా స్సమంతతః, బభూవు రభిసంబాధాః కుతూహలజనై ర్వృతాః. ౧౬. జనబృందోర్మిసంఘర్ష హర్షస్వనవత స్తదా, బభూవ రాజమార్గస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః. ౧౭. సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తదహర్వనమాలినీ, ఆసీదయోధ్యానగరీ సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా. ౧౮. తదా హ్యయోధ్యానిలయ స్సస్త్రీబాలాబలో జనః, రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవేః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతం చ జనస్యానందవర్ధనం, ఉత్సుకోభూ జ్జనో ద్రష్టుం త మయోధ్యామహోత్సవం. ౨౦. ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః, వ్యూహన్నివ జనౌఘం తం

సఇతి. ౧౫. బృందబృందై రితి. బృందానుబద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః తైః-కుతూహలజనైః వృతా రాజమార్గా అభిసంబాధా నిబిడా బభూవు రితి యోజనా-బృందం బృంద మితి పాఠే-బృందం బృందం యథా భవతి తథావస్థితై రితి శేషః. ౧౬. జనబృందేతి. జనబృందాన్యేవ ఊర్మయః తేషాం - సంఘర్షః అన్యోన్యఘట్టనం-హర్షః ఆనందోద్రేకః-తాభ్యాం జనితః స్వనోస్యాస్తీతి స్వనవాన్ తస్య - ఏతేన సాగరోపమా సమర్థితా. ౧౭. సిక్తేతి. తదహః తస్మిన్నహని - వనమాలినీ - అలంకారార్థం విరచితక్రముకకదళ్యాదివనపఙ్క్తి-యుక్తేతి యావత్. ౧౮. తదేతి. సస్త్రీబాలాబలః - అబలాః బలరహితాః - వృద్ధా ఇతి యావత్ -'రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నాకాంక్ష దుదయం రవే' రితి-రామాభిషేకార్థం ఉదయ మాకాంక్ష దిత్యర్థః-శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తా యదా సమజని తదా ప్రభృతి రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహారనిద్రాదివ్యాపారాన్ విహాయ పరది వససూర్యోదయ మాకాంక్ష దితి భావః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతమితి. ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకరణహేతుభూతం-ప్రజాలంకార ప్రచుర మితివా. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం-పశ్యన్నితి శేషః-తం జనౌఘంవ్యూహన్నివ రామాభిషేకజనితానందనిర్భరంజనౌఘం తత్ర తత్ర సమూహీకుర్వ న్నివ-శనైః

---

౧౧. ౧౨. ౧౩. ౧౪. ౧౫. బృందబృందైః బృందానుగతాని బృందాని యేషాంతాని తై స్సంభూయ స్థితై రిత్యర్థః-బృందం బృంద మితి పాఠే - క్రియావిశేషణ మతిశయేన బృందీభవనం యథా భవతి తథా - కుతూహలజనైః రామాభిషేకదర్శనకుతూహలసంపన్నజనై రితి మధ్యమపదలోపః - వృతాః యుక్తాః - అయోధ్యాయాం రాజమార్గాః అభిసంబాధాః సమ్మర్దయుక్తాః - బభూవు రితి యోజనా. ౧౬. జనేతి. జనబృందోర్మిసంఘర్ష హర్షస్వనవతః జనబృందాన్యేవ ఊర్మయః తేషాం సంఘర్షః అన్యోన్యసంఘర్షణం హర్ష ఆనందోద్రేకః - తాభ్యాం స్వనోస్యాస్తీతి స్వనవాన్ - తస్య రాజమార్గస్య - నిస్వనః. ౧౭. సిక్తేతి. సిక్తా జలసిక్తా స్సంమృష్టాః శోధితాః రథ్యాః వీథయో యస్యా స్సా తథోక్తా - తదహ స్తస్మి న్నహని - వనమాలినీ - కదళీక్రముకాదివిరచితశ్రేణియుక్తా - సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా సముచ్ఛ్రితగృహేషు ధ్వజా యస్యా స్సా తథోక్తా అయోధ్యా ఆసీత్. ౧౮. తదేతి. సస్త్రీబాలాబలః - అబలా బలరహితా వృద్ధా ఇతి యావత్ - జనః - రామాభిషేక మాకాంక్షన్ - శ్వో రామాభిషేక ఇతి వార్తాశ్రవణా ద్రవే రుదయమాకాంక్షదిత్యర్థః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకారహేతుభూతం. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం పశ్య న్నితి శేషః.

శనై రాజకులం యయౌ. ౨౧. సితాభ్రశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాద మధిరుహ్య సః, సమీయాయ నరేంద్రేణ శక్రేణేవ బృహస్పతిః. ౨౨. త మాగత మభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః, పప్రచ్ఛ స చ తస్మై తత్కృత మిత్యభ్యవేదయత్. ౨౩. తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనా స్సభాసదః, ఆసనేభ్య స్సము త్తస్థుః పూజయంతః పురోహితం. ౨౪. గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తం, వివేశాంతఃపురం రాజా సింహో గిరిగుహా మివ. ౨౫. తదగ్ర్యవేషప్రమదాజనాకులం మహేంద్రవేశ్మప్రతిమం నివేశనం, విదీపయం శ్చారు వివేశ పార్థివ శ్శశీవ తారాగణసంకులం నభః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే- పంచమస్సర్గః.

గతే పురోహితే రామ స్స్నాతో నియతమానసః, సహ పత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమత్. ౧. ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివ

రాజకులం రాజగృహం - యయౌ. ౨౧. ౨౨. తమితి. నృపో దశరథః-రాజాసనం స్వాధిష్ఠితం సింహాసనం - హిత్వా ప్రత్యుత్థాయేత్యర్థః - పప్రచ్ఛ - కిం రామస్యోపవాసః కారిత ఇతీతి శేషః-సః వసిష్ఠః-తస్మై దశరథాయ-తత్ ఉపవాసకరణం. ౨౩. తేనేతి. తదా దశరథసముత్థానకాలే-తుల్యం యుగపత్. ౨౪. ౨౫.తదితి. విదీపయన్ తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పఞ్చమస్సర్గః.

అథ రామస్యాభిషేకసన్నాహం దర్శయతి షష్ఠే - గత ఇత్యాది. పురోహితే గత ఇత్యసన్నిధానకృతరాజసగుణనిమిత్తకనాస్తిక్యవ్యావృత్తిః - స్నాత ఇతి కాయశుద్ధిః - నియతమానస ఇతి మనశ్శుద్ధిః - సహపత్న్యేతి శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్య సహాయోక్తిః - పత్న్యా రోణ్డ యజ్ఞసంయోగ ఇతి దీక్షానియమస్య పత్నీసహాయత్వోక్తిశ్చ - తృతీయయా ఆరాధనకాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరతా వ్యజ్యతే - విశాలాక్ష్యేతి రామవిగ్రహానుభవా దపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్నిమేషానుభవ ఉక్తః - విశాలాక్ష్యా నారాయణ మితి సీతానేత్రవాగురానాకృష్టతయా సీతాయా అప్రాధాన్యం నారాయణస్య స్వాభీప్సితతమత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం - అత్ర - నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే - ఉత్తరత్ర తస్యైవ విభీషణాయ దానోక్తేః తన్నిష్ఠోక్తిః. అత్ర విశేష్యానుపాదానా ద్విశాలాక్షీశబ్దస్య లక్ష్మ్యాం రూఢిప్రాయత్వం వ్యజ్యతే అత ఏవ-'ఋతే మాయావిశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహ' మిత్యత్ర విశాలాక్షీశబ్దేన లక్ష్మీరూపవిశేష్యం వ్యజ్యతే - అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయకఉచ్యతే-ఉపాగమ దిత్యత్ర ఆగమదిత్యనేన భగవన్మందిరప్రాప్తికథనా దుపశబ్దేన నివేదనపర్యంతభగవదారాధనం వ్యజ్యతే (శేషం గోవిందరాజీయవత్). ౧. ప్రగృహ్యేతి. శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి-'ఉపరిహి దేవేభ్యో ధారయంతీ'తి శ్రుతిరుపబృంహితా. మహతే దైవతాయ నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ - 'తం దేవతానాం పరమం చ దైవత' మితి శ్రుతేః. నారాయణాయేత్యర్థః-నారాయణ ముపాగమ దిత్యుపక్రమాత్ 'ధ్యాయ

వ్యూహాన్నివ విభజన్నివ. ౨౧-౨౩. తేనేతి. తుల్యం తుల్యకాలం సముత్తస్థు రిత్యన్వయః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పఞ్చమస్సర్గః.

గతఇతి. నారాయణం ఉపాగమత్ ఉపాసాంచక్రే.౧.ప్రగృహ్యేతి. మహతే దైవతాయ

స్తదా, మహతే దైవతాయాజ్యం జుహావ జ్వలితేఽనలే. ౨. శేషం చ హవిష స్తస్య ప్రాశ్యాశాస్యాత్మనః ప్రియమ్, ధ్యాయ న్నారాయణం దేవం స్వాస్తీర్ణే కుశసంస్తరే, వాగ్యత స్సహ వైదేహ్యా భూత్వా నియతమానసః, శ్రీమత్యాయతనే విష్ణో శ్శిశ్యే నరవరాత్మజః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్ర్యాం ప్రతివిబుధ్య సః, అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్మనః. ౫. తత్ర శృణ్వ న్సుఖా వాచ స్సూతమాగధవందినామ్, పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీనో జజాప యతమానసః. ౬. తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనమ్, విమలక్షౌమసంవీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్. ౭. తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధుర స్తదా, అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః. ౮. కృతోపవాసం తు తదా వైదేహ్యా సహ రాఘవమ్, అయోధ్యానిలయ శ్శ్రుత్వా సర్వః

న్నారాయణం దేవ'మిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ. తేన మహతే దైవతాయేతి మహాదేవవాచిత్వభ్రాంతి ర్నిరస్తా - నచ వ్యస్తస్య విభిన్నవిభక్త్యంతస్యైకపదత్వ మేకావా శక్తి రస్తి - మహాదేవశబ్దస్యాఖండస్య శివే శక్తావపి ఖండపదద్వయస్య ప్రస్తుతపరదేవతావరుద్ధస్యాప్రస్తుతాన్యదేవతావాచకత్వకల్పన మంధతామిస్రనిపాతకదురితాదృష్టం వినా న శక్యతే. తనిశ్లోకీ. ౨. శేష మితి. ఆత్మనః ప్రియ మాశాస్య - శ్రీరంగార్పితహవిశ్శేషం స్వస్యాత్యంతప్రియత్వేనానుసంధాయ-నారాయణం శ్రీరంగనాయకం ధ్యాయన్ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే. ని. 'శయనీయే సప్తతంతౌ సంస్తరః పరికీర్తిత' ఇతి నిఘంటుః. వైదేహ్యా సహేతి - ఉభయోరప్యేకశయ్యాయాం జితేంద్రియత్వం ధ్వనితం - శ్రీమతి - విమానం ప్రణవాకార మిత్యాద్యుక్తవేదత్రయసారభూతప్రణవాకారే. శ్రు. 'ఋచస్సామాని యజూగ్ంషి, సా హి శ్రీ రమృతా సతా' మితి శ్రుతేః - విష్ణో రాయతనే శ్రీరంగధామని- శిశ్యే శయనం కృతవాన్ - నరవరాత్మజః - స్వస్య సాక్షాద్భగవదవతారత్వేపి శ్రీరంగవిగ్రహార్చోపసర్జనభావః స్వావతారానుమతక్షత్రియధర్మానుగుణః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయామితి. అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం - 'విధి ర్విధానే దైవేపి' త్యమరః. ౫. తత్రేతి. సూతాః సూతకులోత్పన్నాః - పుణ్యశ్లోకదేవతాకీర్తకాః-మాగధాః మగధదేశోత్పన్నాః వంశావలికీర్తకాః వందినః స్తుతిపాఠకాః - సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం-ఉపాసీనః ధ్యాయన్ - నియతమానసః నియతమనస్కః - అనన్య చిత్త ఇతి యావత్ - జజాప - గాయత్రీ మితి శేషః. ౬. తుష్టావేతి. సంధ్యోపాసనానంతరం - మధుసూదనం సూర్యాంతర్వర్తినం నారాయణం - తుష్టావ - మిత్రస్యేత్యాదినేతి శేషః - శిరసా ప్రణతః దండవత్ ప్రణతః - విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరివృత్యా ప్రాత ర్గౌణస్నాన ముక్తం - వాచయామాస - స్వస్తివాచనం కారయామాసేత్యర్థః. ౭. తేషామితి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః. ౮. కృతోపవాసమితి. ప్రముదితః

నారాయణాయ. ౨. హవిష శ్శేష మిష్టశిష్టం - ప్రాశ్య భక్షయిత్వా - ఆత్మనః ప్రియ మాశాస్య అనుసంధాయ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - విష్ణో రాయతనే గృహార్చాభూతవిష్ణో రాలయే. 3. ౪. ఏకేతి. అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం. ౫. తత్రేతి. సూతమాగధవందినాం సూతాః పౌరాణికాః మాగధాః వంశశంసకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః. ౬. తుష్టావేతి. వాచయామాస - స్వస్తివాచన మితి శేషః. ౭. తేషామితి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధనా

ప్రముదితో జనః. ౯. తతః పౌరజనస్సర్వ శ్శ్రుత్వా రామాభిషేచనం, ప్రభాతాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవతాయతనేషు చ, చతుష్పథేషు రథ్యాసు చైత్యేష్వట్టాలకేషు చ, నానాపణ్యసమృద్ధేషు వణిజామాపణేషు చ, కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవనేషు చ, సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షేష్వాలక్షితేషు చ, ధ్వజాస్సముచ్ఛ్రితా శ్చిత్రాః పతాకా శ్చాభవం స్తదా. ౧౩. నటనర్తకసంఘానాం గాయకానాం చ గాయతాం, మనఃకర్ణసుఖా వాచ శ్శుశ్రువుశ్చ తత స్తతః. ౧౪. రామాభిషేకయుక్తాశ్చ కథా శ్చక్రుర్మిథో జనాః, రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరేషు గృహేషు చ. ౧౫. బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః, రామాభిషవసంయుక్తా శ్చక్రు రేవం మిథః కథాః. ౧౬. కృతపుష్పోపహారశ్చ ధూపగంధాధివాసితః, రాజమార్గః కృత శ్శ్రీమాన్ పౌరై రామాభిషేచనే. ౧౭. ప్రకాశకరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా, దీపవృక్షాం స్తథా చక్రు రనురథ్యాసు సర్వశః.

సంతుష్టః అభూత్. ౯. తత ఇతి. పురీం శోభయితుం చక్రే - పురశోభోత్పాదనార్థం సంమార్జనాలేపనవితాన మాలికాబంధన కర్మాదిక మకరోదిత్యర్థః. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేష్విత్యాది. చైత్యేషు బౌద్ధాలయేషు-అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పిత చతుస్తంభమంటపేష్వితి యావత్ ఆలక్షితేషు-ఆసమంతా ల్లక్షితేషు-సమున్నతత్వాత్ దూరా దప్యక్షిగోచరేష్విత్యర్థః-ధ్వజాః సచిహ్నాః-పతాకాః-చిహ్నరహితాః-సముచ్ఛ్రితాః బద్ధాః.౧౩. నటేతి. నటాః నాటకాః అభినయకర్తారః-నర్తకాః కేవలాంగహారకృతః-మనః కర్ణసుఖాః 'సంశ్రవే మధురం వాక్య' మిత్యుక్తరీత్యా శ్రవణమాత్రేణ సుఖకరాః - పశ్చా న్మనస శ్చాహ్లాదకా ఇత్యర్థః-శుశ్రువుః - జనా ఇతి శేషః. ౧౪. రామాభిషేకయుక్తా శ్చేతి. మిథః అన్యోన్యం-'మిథోన్యోన్య' మిత్యమరః. చత్వరేషు అంగణేషు - గృహేషు స్త్రీభి ర్బహిరంగణేషు జనైశ్చ కథా శ్చక్రు రితి రామభక్తావకృత్రిమత్వ ముక్తం. ౧౫. ౧౬. కృతపుష్పోపహార ఇతి. కృతపుష్పోపహారః కృతపుష్పబలిః. ౧౭. ప్రకాశకరణార్థమితి. ప్రకాశకరణార్థం - వితానక్రముకకదళ్యాదిసమగ్రతాజనితతిమిరతిరోహితవస్తుప్రకాశార్థం-యద్వా నిశాగమనశంకయా ప్రకాశకరణార్థం దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారదీపస్తంభాన్ - అభిషేకానంతరం గజస్కంధాధిరూఢతయా అభిషేకాలంకారప్రదర్శనార్థం నిర్గమనాత్పూర్వం యది కార్యవశా న్నిశా స్యా త్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం దీపవృక్షాన్ - అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు - విభక్తే

దయుక్తః. ౮. ౯. తత ఇతి. శోభయితుం చక్రే - అలంకర్తుం ప్రచక్రమే. ౧౦. సితాభ్రేతి. అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితచతుస్తంభనిర్మితమంచేష్వితి యావత్ * సభాస్వితి. ఆలక్షితేషు ఆసమంతా ల్లక్షితేషు - ఉన్నతేషు వృక్షేషు ధ్వజా స్సచిహ్నాః - పతాకాః చిహ్నరహితాః. ౧౩. నటనర్తకసంఘానాం - నటాః నాట్యం కారయితారః - నర్తకాః నాట్యకర్తారః. ౧౪. ౧౫. బాలా ఇతి. రామాభిషవసంయుక్తాః రామాభిషేకార్థం సంయుక్తాః మిళితాః-'భవే దభిషవ స్స్నాన' మితి విశ్వః. ౧౬. ప్రకాశకరణార్థం నిశాగమనశంకయా శ్రీరామాభిషేకమహోత్సవే పరిసమాప్త ఏవ నిశా సమేష్యతీతి శంకయా - దీపవృక్షాన్ వృక్షాకారాన్ దీపస్తం

౧౯. అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః, ఆకాంక్షమాణా రామస్య యౌవరాజ్యాభిషేచనం, సమేత్య సంఘశస్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ, కథయంతో మిథ స్తత్ర ప్రశశంసు ర్జనాధిపమ్. ౨౦. అహో మహాత్మా రాజాయ మిక్ష్వాకుకులనందనః, జ్ఞాత్వా యో వృద్ధ మాత్మానం రామం రాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి. ౨౧. సర్వేఽప్యనుగృహీతా స్స్మ యన్నో రామో మహీపతిః, చిరాయ భవితా గోప్తా దృష్టలోకపరావరః. ౨౨. అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్మా భ్రాతృవత్సలః, యథా చ భ్రాతృషు స్నిగ్ధ స్తథాస్మాస్వపి రాఘవః. ౨౩. చిరం జీవతు ధర్మాత్మా రాజా దశరథోఽనఘః, యత్ప్రసాదేనాభిషిక్తం రామం ద్రక్ష్యామహే వయమ్. ౨౪. ఏవం విధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువు స్తదా, దిగ్భ్యోఽపి శ్రుతవృత్తాంతాః ప్రాప్తా జానపదా జనాః. ౨౫. తే తు దిగ్భ్యః పురీం ప్రాప్తా ద్రష్టుం రామాభిషేచనం, రామస్య పూరయామాసుః పురీం జానపదా జనాః. ౨౬. జనౌఘైస్తై ర్విసర్పద్భి శ్శుశ్రువే తత్ర నిస్వనః, పర్వసూదీర్ణ వేగస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః. ౨౭. తత స్తదింద్రక్షయసన్నిభం పురం దిదృక్షుభి ర్జానపదై రుపాగతైః,

ద్లుగభావ ఆర్షః - నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశకరణార్థం అనురథ్యాసు సర్వశః సర్వప్రకారాన్ దీపవృక్షాంశ్చక్రుశ్చ - తథాశబ్దశ్చార్థః. ౧౯. అలంకార మిత్యాదిశ్లోకద్వయం. ౨౦. ప్రశంసా మేవాహ - అహో ఇత్యాది. సర్వేఽప్యనుగృహీతా స్స్మ - దేవేనేతి శేషః-నః అస్మాన్ - గోప్తా భవితేతి సంబంధః - దృష్టలోకపరావరః - దృష్టే యే లోకే పరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టవస్తునీ యేన స తథోక్తః. ౨౪. ఏవంవిధమితి. శ్రుతవృత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః - అత ఏవ దిగ్భ్యః ప్రాప్తాః జానపదా జనాః - ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువుః - ఏవంవిధం వాక్యజాత మిత్యర్థసిద్ధం. ౨౫. తేత్వితి. పూర్వదినే సకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్య ప్రతిశ్రుతత్వా ద్రామస్య పుర మితి నిర్దిష్టవా న్మహిః. ౨౬. జనౌఘైరితి. విసర్పద్భిః నానాదేశేభ్య ఆగచ్ఛద్భిః- ఉత్పాదిత ఇతి శేషః-ఉదీర్ణవేగస్య ఉజ్జృంభితవేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః ఇంద్రగృహం - 'నివేశ శ్శరణం క్షయ' ఇత్యమరః. అయోధ్యాపురస్యామరావతీసాదృశ్యేవక్తవ్యేతత్సారభూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణాదయోధ్యాయా అతిరమణీయతా ద్యోత్యతే. జానపదై స్సమంతతః-ఆకుల మితి సంబంధః - సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తి తిమితిమింగిలాదిజంతుభిః - 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. కర్ణావతంసాదిపదవద్విశ్లేషప్రదర్శనాయ సముద్రశబ్దః-యద్వా సముద్రయాదోభిః సముద్రగామినీభి ర్నదీభిః - 'యాదో నపుంసకమితి యాదశ్శబ్దస్య నదీవాచకత్వేఽపి నపుంసకత్వం పాణినీయలింగానుశాసనోక్తం - ఉదకశబ్దేన సస్వనత్వ ముక్తం. ౨౮. ఇతి శ్రీ

భాన్ - అనురథ్యాసు సర్వాస్వపి రథ్యాసు. ౨౦. * సర్వఇతి. అనుగృహీతాః - పరమేశ్వరేణేతి శేషః - దృష్టలోకపరావరః దృష్టే లోకపరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్టవస్తునీ యేన సః తథోక్తః. ౨౪. ఏవమితి. శ్రుతవృత్తాంతా దిగ్భ్యః ప్రాప్తా జానపదా జనాః పౌరాణాం కథాః శుశ్రువు రిత్యన్వయః. ౨౫. ౨౬. జనౌఘై రితి. ఉదీర్ణ వేగస్య ఉత్కృష్టవేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః ఇంద్రనివాసః అమరావతీతి యావత్ - అయోధ్యానగరం సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తిభి

సమన్తత స్సస్వనమాకులం బభౌ సముద్రయాదోభిరివార్ణవోదకం. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాణ్డే షష్ఠస్సర్గః.

జ్ఞాతిదాసీ యతో జాతా కైకేయ్యాస్తు సహోషితా, ప్రాసాదం చన్ద్రసంకాశ మారురోహ యదృచ్ఛయా. ౧. సిక్తరాజపథాం కృత్స్నాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరాం, అయోధ్యాం మన్థరా తస్మా త్ప్రాసాదా దన్వవైక్షత. ౨. పతాకాభి ర్వరార్హాభి ర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతాం, వృతాం ఛన్దపథైశ్చాపి

గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- షష్ఠస్సర్గః.

అథ రావణవధాకాంక్షిభి ర్దేవై రావిష్టమన్థరావాక్యా ద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే- జ్ఞాతిదాసీతి. పూర్వసర్గే'గతే పురోహిత'ఇత్యాదినా'తూర్యఘోషానునాదిత' ఇత్యంతేన పూర్వదివసేఽభిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదిక మాచరతో రామస్య వృత్తాంత మభిధాయ కృతోపవాసంతు తదేత్యారభ్య సర్గపర్యంతేన రామాభిషేకశ్రవణజనితానందనిర్భరాణాం పౌరాణాం జానపదానాంచ జనానాం రామాభిషేకదివసప్రాక్తనవృత్తాంత మభిధాయ వాచః క్రమవర్తిత్వా దృషిః పూర్వదివసప్రవృత్తకైకేయీవృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కైకేయ్యాః జ్ఞాతిదాసీ కైకేయీ బంధుదాసీ. ని. 'సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనా స్సమా' ఇత్యమరః. యతో జాతా యత్ర కుత్రచి జ్జాతా - అవిజ్ఞాతదేశమాతాపితృకేత్యర్థః - అతః కైకేయ్యా జ్ఞాతిదాసీత్వ మపి స్వోదరప్రపూరణార్థం కృత మిత్యవగంతవ్యం-సహోషితా సహావస్థితా మంథరాయాః కైకేయ్యా సహావస్థాన మపి హాస్యహేతుభూతకుబ్జాత్వ నిబంధనం-యదృచ్ఛయా స్వైరతయా 'యదృచ్ఛా స్వైర' తేత్యమరః. యద్వా - యతో జాతా - యతః కుతశ్చి జ్జాతా-తాదృశీనా మయోధ్యాయాం జననాసంభవాత్ - యద్వా - తన్నామజాతినిరూపణాయోగ్యతయా తథా నిర్దేశః - ఆచార్యాస్తు దేవై రేవం స్వకార్యార్థం కైకేయీం భేదయితుం ప్రేషితేతి దేవరహస్యస్య గోప్యతయా తథా నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తనిశ్లోకీ. ౧. సిక్తరాజపథా మితి. ప్రాసాదా దన్వవైక్షత-పూర్వశ్లోకే ఆరోహణస్యోక్తత్వాత్ ప్రాసాదా దిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేన సంబంధః - అధికరణే చోపసంఖ్యాన మిత్యధికరణే ల్యబ్లోపే పంచమీ - ప్రాసాదే స్థిత్వా ప్రైక్షతేత్యర్థః. ౨. పతాకాభి రిత్యాది.

స్తిమితిమింగిలాదిజలజంతుభిః. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

పూర్వసర్గే 'గతే పురోహితే రామ' ఇత్యారభ్య 'పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీన' ఇత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ సూర్యోదయపర్యంతం రామవృత్తాంత మనువర్ణ్య సంప్రతి కైకేయ్యాః పూర్వదివసవృత్తాంత మనుసంధత్తే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కైకేయ్యాః జ్ఞాతీనాం బంధూనాం దాసీ యతో జాతా యత్రకుత్రచిజ్జాతా అవిజ్ఞాతమాతాపితృకేత్యర్థః - అతోఽస్యాః కైకేయ్యాః దాసీత్వమపి స్వోదరపూరణార్థం స్వీకృత మిత్యవగంతవ్యం - సహోషితా కైకేయ్యా సహ స్థితా- చంద్రసంకాశం సుధాధవళితత్వాత్ - ప్రాసాదం హర్మ్యం. ౧. సిక్తేతి. ప్రాసాదాత్ ప్రాసాద మధిరుహ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపే పంచమీ - కృత్స్నా మయోధ్యాం అన్వవైక్షత - ఏత చ్చాభిషేకదివసా త్పూర్వేద్యు ర్వృత్తాంత మితి జ్ఞేయం. ౨. పతాకాభి రితి. వరార్హాభిః శ్రేష్ఠాభిః పతాకాభిః - సూక్ష్మధ్వజైః - ధ్వజైః స్థూలధ్వజైః - ఛన్నపథైః పూరితనిమ్నోన్నతప్రదేశై ర్మార్గైః - తైః కృతా

శిరస్స్నాతజనైర్వృతాం. ౩. మాల్యమోదకహస్తైశ్చ ద్విజేంద్రైరభినాదితాం, శుక్లదేవగృహద్వారాం సర్వవాదిత్రనిస్వనాం. ౪. సంప్రహృష్టజనాకీర్ణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం, ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషాం. ౫. ప్రహృష్టముదితైః పౌరైరుచ్ఛ్రితధ్వజమాలినీం, అయోధ్యాం మంథరా దృష్ట్వా పరం విస్మయ మాగతా. ౬. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం పాండురక్షౌమవాసినీం, అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మంథరా. ౭. ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణార్థపరా సతీ, రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్యస్సంప్రయచ్ఛతి. ౮. అతిమాత్రప్రహర్షోయం కిం జనస్యచ శంస మే, కారయిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః. ౯. విదీర్యమాణా హర్షేణ ధా

వరార్థాభిః శ్రేష్ఠాభి రిత్యర్థః - ఛందపథై ర్వృతాం స్వచ్ఛందగమనయోగ్యోపవీథీభి రావృతాం - శిరస్స్నాతైః శిరసా స్నాతైః - రామోపాయనార్థం మాల్యమోదకహస్తైః - శుక్లదేవగృహద్వారా మితి - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహద్వారాణి యస్యాం - బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం - బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః అభినాదితాం - 'వేద స్తత్వం తపో బ్రహ్మే'త్యమరః. రామాభిషేకస్య తిరశ్చామప్యానందావహత్వాత్ ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషా మిత్యుక్తం - గోవృషాః గోపుంగవాః - ప్రహృష్టముదితైః ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారాః - ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తైః. ఉచ్ఛ్రితేత్యత్ర ప్రకృతోత్సవకృతధ్వజసంబంధ ఉచ్యతే - ధ్వజైశ్చ సమలంకృతామిత్యత్ర నిత్యబద్ధధ్వజత్వ ముక్తం. ౬. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనా మితి. ధాత్రీం ఉపమాతరం - 'ధాత్రీ స్యాదుపమా' తేత్యమరః. ప్రహర్షోత్ఫుల్ల నయనామిత్యాదివిశేషణాదియం రామోపమాతా. ౭. ఉత్తమేనేతి. అర్థపరా సతీ అర్థపరా సత్యపి - ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం - యద్వా అర్థపరా ఉత్తరోత్తరార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి - నామగ్రహణస్యాసహ్యత్వా ద్రామమాతేత్యుక్తిః. ౮. అతిమాత్రేతి. జనస్యాయమత్యంతప్రహర్షశ్చ - కిం కిమర్థం నిమిత్తంవా - మహీపతిః కిం కర్మ కారయిష్యతి. ౯. విదీర్యమాణేతి. హర్షేణ విదీర్యమాణా - అంతర్గత హర్షాత్కటాద్దేహపోషముఖ వికాసాదినా బహిః ప్రసరణా ద్విదీర్యమాణేవోపలక్షితా - పరయా ముదా ఆచచక్షే - స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచి ల్లబ్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ - ప్రతి

మలంకృతాం - ఛందపథై రితి పాఠే ఛందపథా నామ-ఉత్సవాదిషు జనభూయస్త్వేన స్వైరప్రవేశనిర్గమనార్థం ప్రాకారాదిభంగేన యే క్రియంతే తే జ్ఞేయాః - శిరస్స్నాతజనైః కృతమంగళస్నానజనైః - వృతాం - మాల్యమోదకహస్తైశ్చ శ్రీరామోపాసనార్థం మాల్యమోదకరూపమంగళద్రవ్యాణి హస్తేషు దధానై రిత్యర్థః - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహాణాం ద్వారాణి యస్యాం తాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం బ్రహ్మ వేదః - ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్రవికారాః ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తైస్సంప్రణర్దితగోవృషాం శ్రీరామాభిషేకాత్తిరశ్చా మపి ప్రహర్షో జాత ఇత్యర్థః. ౬. ప్రహర్షేతి. ధాత్రీం బాలానాం స్తన్యప్రదాయినీం. ౭. ఉత్తమేనేత్యాది. అర్థపరా ధనసంగ్రహపరాపి - కౌసల్యాయాం ప్రద్వేషా దర్థపరేత్యుక్తవతీ రామమాతా జనేభ్యః ధనం సంప్రయచ్ఛతి - కిన్ను కిం కారణం. ౮. జనస్య అతిమాత్రం ప్రహర్షో దృశ్యత ఇతి శేషః - కిమత్ర కారణం. ౯. విదీర్యమాణా రోమాంచితగాత్రా రాఘవశ్రియం రాఘ

త్రీతు పరయా ముదా, ఆచచక్షేథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రియం. ౧౦. శ్వః
పుష్యేణ జితక్రోధం యౌవరాజ్యేన రాఘవం, రాజా దశరథో రామ మభిషేచ
యితాఽనఘం. ౧౧. ధాత్ర్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షిప్ర మమర్షితా, కైలా
సశిఖరాకారా త్ప్రాసాదాదవరోహత. ౧౨. సా దహ్యమానా కోపేన మంథ
రా పాపదర్శినీ, శయానా మేత్య కైకేయీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౩. ఉత్తిష్ఠ
మూఢే కిం శేషే భయం త్వా మభివర్తతే, ఉపప్లుత మఘౌఘేన కిమాత్మానం న
బుధ్యసే. ౧౪. అనిష్టే సుభగాకారే సౌభాగ్యేన వికత్థసే, చలం హి తవ సౌభాగ్యం
నద్యాస్స్రోత ఇవోష్ణగే. ౧౫. ఏవముక్తా తు కైకేయీ రుష్టయా పరుషం
వచః, కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాద మగమత్పరం. ౧౬. కైకేయీ త్వబ్రవీత్కు
బ్జాం కచ్చిత్క్షేమం న మంథరే, విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితాం.
౧౭. మంథరాతు వచశ్శ్రుత్వా కైకేయ్యా మధురాక్షరం, ఉవాచ క్రోధసం
యుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా. ౧౮. సా విషణ్ణతరా భూత్వా కుబ్జా తస్యా
హితైషిణీ, విషాదయంతీ ప్రోవాచ భేదయంతీ చ రాఘవం. ౧౯. అక్షయ్యం

కూలాయై తస్యై అకథనీయ మప్యకథయదితి భావః - రాఘవే శ్రియం రాఘవే న్యస్యమానాం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. శ్వ ఇతి. పుష్యేణ యుక్తే - శ్వః ఉత్తరదినే - జితక్రోధ మనఘ మిత్యభిషేకోపయుక్త గుణజాతోపలక్షణం - యౌవరాజ్యేనాభిషేచయితా - యౌవరాజ్యార్థ మభిషేచయితే త్యర్థః. ౧౧. ధాత్ర్యా ఇతి. అవరోహత అవారుహత్. ౧౨. ౧౩. ఉత్తిష్ఠేతి. ఉపప్లుతం ఉపహతం. అఘౌఘేన - అఘం దుఃఖం - 'అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘ' మిత్యమరః. 'ఓఘో బృందేంభసాం రయ' ఇత్యమరః. ౧౪. అనిష్ట ఇతి. వస్తుతః రాజ్ఞోఽనిష్టే - సుభగాకారే ఆపాతత స్సౌభాగ్యవతీవ భాసమానే - అసుభగాకార ఇతి వా ఛేదః - సౌభాగ్యేన హేతునా - వికత్థసే మమైవ సౌభాగ్య మస్తీత్యాత్మానం శ్లాఘసే - ఇయ ముక్తిః పూర్వకాలికాత్మ శ్లాఘాపరేత్యవగంతవ్యా - ఇదానీం మత్సౌభాగ్యస్య కా హాని రిత్యత్రాహ - చలం హీతి - ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః తస్మిన్ - నద్యాః స్రోత ఇవ చలం - క్షీణ మిత్యర్థః. ౧౫. ఏవమితి. పరుషం వచ ఉక్తా - అప్రధానే దుహాదీనా మిత్యప్రధానే కర్మకారకే నిష్ఠా. ౧౬. కైకేయీతి. కచ్చిత్ క్షేమం - మహ్య మితి శేషః. ౧౭. మంథరేతి క్రోధసంయుక్తా మా మాభిషేకా విచారణా దితి భావః. ౧౮. సేతి. విషాదయంతీ భేదయంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం - రాజ్యశ్రియో జ్ఞాతిగామిత్వానిష్టప్రకాశనేన విషాదహేతవే సామాన్యతః పుత్రత్వప్రయుక్తరామ విషయస్నేహ భేదన హేతవే చేత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. అక్ష

వేన్యస్యమానాం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. అనఘం భ్రాతృషు వైషమ్యరూప దోషరహితం. ౧౧. ౧౩. అఘౌఘేన దుఃఖపరం పరయా - ఉపప్లుతం పీడిత మాత్మానం - కిం న బుధ్యసే కిం న జానాసి. ౧౪. అనిష్ట ఇతి. సుభగాకారే శోభనాకారే - అనిష్టే భర్తు రప్రియే - సౌభాగ్యేన పతివాల్లభ్యేన - వికత్థసే ఆత్మానం వృథా శ్లాఘసే - ఉష్ణగే ఉష్ణం గచ్ఛతీ త్యుష్ణగే నిదాఘకాలే. ౧౫. తి. పాపదర్శిన్యా పాపం దర్శయంత్యా - విషాద మగమత్ స్వస్మిన్ రాజవైరస్యోద్భవనాత్. ౧౬. తి. కచ్చిత్ క్షేమం న - మహ్య మితి శేషః. ౧౭. ౧౮. సా విషణ్ణతరేతి. రాఘవం భేదయంతీ రామం ప్రతి కైకేయ్యా విరోధం జనయంతీత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. త్వద్వినాశనం త్వద్వినాశకరం.

సుమహద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్వినాశనం, రామం దశరథో రాజా యౌవరాజ్యేభి
షేక్ష్యతి. ౨౦. సాస్మ్యగాధే భయే మగ్నా దుఃఖశోకసమన్వితా, దహ్యమానా
నలేనేవ త్వద్ధితార్థ మిహాగతా. ౨౧. తవ దుఃఖేన కైకేయి మమ దుఃఖం మహ
ద్భవేత్, త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవే దత్ర న సంశయః. ౨౨. నరాధిపకులే
జాతా మహిషీత్వం మహీపతేః, ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే.
౨౩. ధర్మవాదీ శఠో భర్తా శ్లక్ష్ణవాదీ చ దారుణః, శుద్ధభావేన జానీషే తేనైవ
మతిసంధితా. ౨౪. ఉపస్థితం ప్రయుంజాన స్త్వయి సాంత్వ మనర్థకం, అర్థేనేవాద్య
తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి. ౨౫. అపవాహ్య స దుష్టాత్మా భరతం తవ
బంధుషు, కాల్యే స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకంటకే. ౨౬. శత్రుః పతి

య్యం అశక్యప్రతీకారం - త్వద్వినాశనం త్వద్వినాశః-భావే ల్యుట్. ౨౦. సేతి. దుఃఖశోకసమ
న్వితా - అనభిమతరామాభిషేకశ్రవణజనితవ్యసనజం దుఃఖం - అభిమతభరతాభిషేకరాహిత్యజ
శ్శోకః-తాభ్యాం సమన్వితా. ౨౧. నను మమ దుఃఖాదిహేతౌ సతి కుత స్తే దుఃఖప్రసక్తి రిత్యత్రా
హ - తవేతి. ౨౨. నను రామాభిషేకమాత్రం కథంమే దుఃఖహేతు రిత్యత్రాహ - నరాధిపేతి.
ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం. ౨౩. నను మత్ప్రియః కథ మనిష్టం కరిష్యతీ త్యత్రాహ-ధర్మవాదీతి. ధర్మ
వాదీవ భాసమానః - వస్తుత శ్శఠః గూఢవిప్రియకృత్ శ్లక్ష్ణవాదీ కంఠా దుపరి ప్రియవచనశీలః -
దారుణః క్రూరకర్మకారీ-ఏవం భూత మేవం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం - జానీషే - తథా న మం
తవ్యం - యత స్తేనైవం అతిసంధితా వంచితా. ౨౪. శఠత్వమేవాహ - ఉపస్థితమితి. ఉపస్థితం
తత్కాలోచితతయా భాషితం - అనర్థకం త్వదర్థనాశనం - త్వయి సాంత్వం అనుసరణం-ప్రయుం
జానః కౌసల్యా మర్థేన యోజయిష్యతి. ౨౫. అతిసంధానప్రకార మాహ - అపవాహ్యేతి. అప
వాహ్య ఉద్వాస్య - కాల మర్హతీతి కాల్యం అర్హార్థే యత్. శ్వః ప్రాత రిత్యర్థః. ౨౬. శత్రురితి.
హే బాలే ముగ్ధే - అగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతియావత్ - పతిప్రవాదేన పతివ్యపదేశేన - శత్రుః ఛన్న
హృదయ శ్శాత్రవః - పతిః త్వయా ఋజుప్రకృతికయా - మాత్రేవ సర్పశిశుపోషయిత్ర్యేవ-హి
తకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా - ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిష స్సర్ప ఇవ - అంకేన ఉత్సంగేన - పరి
హృతః పరిధృత ఇత్యర్థః-యద్వా - అంకేన పరిహృతః అంకా న్నపరిహృతః - కిం త్వం క ఏవ
ధృతో్పలాలితః యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాంతర్విష మజ్ఞాత్వా కేవలం హితకామ్య

---

౨౦. సేతి. దుఃఖశోకసమన్వితా శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథా - తాభ్యాం సమన్వితా-
త్వద్ధితార్థం త్వదీయ దుఃఖం పరిహర్తు మిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. నరాధిపేతి. ఉగ్రత్వం క్రౌర్యం.
౨౩. ధర్మవాదీతి. వాఙ్మాత్రేణ ధార్మికః - వస్తుతస్తు - శఠః గూఢవిప్రియకారీ - శ్లక్ష్ణవాదీ
త్వాం ప్రతి కంఠాదుపరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరహృదయః - శుద్ధభావ ఇతి సంబోధనం
శుద్ధ హృదయే త మేవం విధం న జానీషే - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా-తేన దశరథేన - అతిసంధితా
అత్యంతం వంచితేత్యర్థః. ౨౪. ఉపస్థితః త్వత్సమీపే స్థితః-ఉపస్థిత మితి పాఠే సాంత్వవిశేషణం-
ఉపస్థితం తత్కాలోచిత మితి యావత్-సాంత్వం ప్రియవచనం అనర్థకం నిరర్థకం ఫలరహితం త్వ
యి ప్రయుంజానః - అర్థేన రాజ్యరూపప్రయోజనేన - కౌసల్యా మేవ యోజయిష్యతి. ౨౫. అప
వాహ్యేతి. భరతం బంధుష్వపవాహ్య బంధుదర్శనవ్యాజేనాన్యత్ర నీత్వా కాల్యం శ్వః ప్రాతఃకాల్యే
స్థాపయితా స్థాపయిష్యతి. ౨౬. శత్రురితి. హే బాలే-అగాపతి-నర్మాభివాదేన పతివ్యప- ష్టనమ్యాజే

ప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా, ఆశీవిష ఇవాఙ్కేన బాలే పరిహృత స్త్వయా. ౨౭. యథా హి కుర్యాత్సర్పో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః, రాజ్ఞా దశరథేనాద్య సపుత్రా త్వం తథాకృతా. ౨౮. పాపేనానృతసాన్త్వేన బాలే నిత్యసుఖోచితే, రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబన్ధా హతాహ్యసి. ౨౯. సా ప్రాప్తకాలం కైకేయి క్షిప్రం కురు హితం తవ, త్రాయస్వ పుత్ర మాత్మానం మాం చ విస్మయ దర్శనే. ౩౦. మన్థరాయా వచశ్శ్రుత్వా శయానా సా శుభాననా, ఉత్తస్థౌ హర్షసమ్పూర్ణా చన్ద్రలేఖేవ శారదీ. ౩౧. అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకేయీ విస్మయాన్వితా, ఏక మాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభం. ౩౨. దత్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా, కైకేయీ మన్థరాం దృష్ట్వా పునరేవాబ్రవీ దిదం. ౩౩. ఇదం తు మన్థరే మహ్య మాఖ్యాసి పరమం ప్రియం, ఏత న్మే ప్రియ మాఖ్యాతుః కిం వా భూయః కరోమి తే. ౩౪. రామే వా భరతే వాహం విశేషం నోపలక్షయే, తస్మా త్తుష్టాస్మి య ద్రాజా రామం రాజ్యేభిషేక్ష్యతి. ౩౫. న మే పరం కించిదిత స్త్వయా పునః ప్రియం ప్రియార్హే

యా అంకే సర్ప ముపలాలయతి-తథా త్వ మపి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయ మజానతీ విశ్వస్యత మంకే ఉపలాలయసీత్యర్థః - యథాంకోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచి ద్ధితపరామపి పోషయిత్రీం దశేత్-ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వా మర్థహీనాం కారయేత్ - అతస్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీయ స్త్వయేతి భావః. ౨౭. ఏవం గమ్య మర్థం విశదయతి యథేతి. ౨౮. పాపేనేతి. సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిపరికరసహితా. ౨౯. సేతి. విస్మయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే - తత్తత్కాలోచితకర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః-యద్వా - అనేన హితకరణహేతుదశరథవశీకరణసాధనసౌందర్యం సూచ్యతే. ౩౦. ఏవం దేవావేశవశాద్విపరీతవాక్యయా మంథరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకులప్రసూతతయా సత్ప్రకృతి స్సతీ రామాభిషేకం స్వహితం మన్యమానాహ మంథరాయా ఇతి. ౩౧. ౩౩. ఇదంత్వితి. ఏతత్ప్రియ మాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్ర్యా స్తే కింవా కరోమీతి సంబంధః - ఏత న్మేప్రియమాఖ్యాత మితి పాఠే-ఆఖ్యాతం ఏతత్ ప్రియ ముద్దిశ్య తే భూయః కిం వా కరోమీతి వా సంబంధః. ౩౪. నను సపత్నీపుత్రే కథం తవైతాదృశీ ప్రీతి రిత్యత్రాహ-రామఇతి. ౩౫. నేతి. హే ప్రి

దేశేన - శత్రుః - మాత్రేవ హితకామ్యయా హితకామనాయుక్తయా హితాచరణేన - మాత్రేవ మాతృతుల్యయా త్వయా అంకేనాశీవిష స్సర్ప ఇవ - పరిధృత ఇతి యోజనా-పరిహృత ఇతి పాఠే బాలే అపరిహృత ఇతి ఛేదః - పతిరూపస్సాక్షా చ్ఛత్రు స్త్వయా అపరిహృతః వస్తుతస్తు త్యాజ్య ఏవేతి దుర్బుద్ధి ముపదిశతీతి జ్ఞేయం. ౨౭.౨౮. పాపేనేతి. సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిసహితా. ౨౯. సేతి. సా త్వం ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తావసరం - విస్మయదర్శనే అద్భుతదర్శనే-తత్కాలోచితోపాయ విచారకుశలే ఇత్యర్థః. ౩౦. తి. ఏవం మంథరయానర్థత్వేన ప్రకాశితే రామాభిషేకే మహాకుల ప్రసూతా నిసర్గకల్యాణగుణా సర్వథా తం స్వేష్టార్థ మేవ మన్యతే స్మేత్యాహ-మంథరాయా ఇత్యాది. ౩౧. తి. విస్మయః అత్యద్భుత స్వేష్టశ్రవణాత్ కౌసల్యావదేవేతి భావః. ౩౨. ౩౩. ఇదమితి. మే ఏతత్ప్రియం భూయ ఆఖ్యాతుం-తే కింవా కరోమీతి సంబంధః-ఆఖ్యాత మితి పాఠే ఆఖ్యాత మేతత్ప్రియ ముద్దిశ్య-తే భూయః కింకరోమీతి సంబంధః. ౩౪.౩౫. న మే పరమితి. హే ప్రియార్హే- మే ఇతఃపరం

సువచం వచః పరం, తథాప్యవోచ స్త్వమతః ప్రియోత్తరం పరం వరం తే ప్రదదామి తం వృణు. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తమ స్సర్గః

మంథరా త్వభ్యసూయైనా ముత్సృజ్యాభరణం చ తత్, ఉవాచేదం తతో వాక్యం కోపదుఃఖసమన్వితా. ౧. హర్షం కిమిదమస్థానే కృతవత్యసి బాలిశే, శోకసాగరమధ్యస్థ మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౨. మనసా ప్రహసామి త్వాం దేవి దుఃఖార్దితా సతీ, యచ్ఛోచితవ్యే హృష్టాసి ప్రాప్యేదం వ్యసనం మహత్. ౩. శోచామి దుర్మతిత్వం తే కా హి ప్రాజ్ఞా ప్రహర్షయేత్, అరే స్సపత్నీ పుత్రస్య

యర్హ్వా ప్రియదానార్హ్వా-మే ఇతఃపరం రామాభిషేక కథానా దన్యత్కించిత్- ప్రియం అభిమతం- పరం వచ స్త్వయా పునర్నసువచం వక్తుం నశక్యం - హి యస్మా త్కారణాత్ - త్వం తథా సర్వ ప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం అవోచః ఉక్తవతీ - అతః ప్రియోత్తరం ప్రీతివిష యేషు శ్రేష్ఠం-'ఉపర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే ష్వప్యుత్తర' ఇత్యమరః. పరం అన్యం - వరం వరణీయం వస్తు విశేషం. తే తుభ్యం-ప్రదదామి - తం వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః.

అథ కుమతిజనసంసర్గవశేన మహతా మపి కదాచి చ్చిత్తచలనం స్యా దిత్యము మర్థం ద్యోత యన్నాహ-మంథరేత్యాది అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా - ఏనాం ప్రతీతిశేషః-కోపదుఃఖసమ న్వితా - హితం న శృణోతీతి కోపః - ఆగమిష్యత్యనర్థ మితి దుఃఖం. ౧. హర్ష మితి. హే బాలిశే అజ్ఞే-అస్థానే అనుచితకాలే - హర్షం కృతవత్యసి - కిమిదం అత్ర కారణం నజానామి - అస్థానకృ తత్వ మాహ - శోకేతి. ౨. మనసేతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం మహద్వ్యసనం ప్రాప్య - తేనైవ హేతునా శోచితవ్యే విషయే - హృష్టాసీతి యత్ అతోఽహం దుఃఖార్దితా సతీ త్వాం మనసా ప్రహసామి - యథోన్మత్తప్రభుదర్శనే. ౩. ఏవం బాలిశాత్వ మన్వయముఖేన దర్శయిత్వా వ్యతి రేకముఖేనాపి దర్శయతి - శోచామీతి. తే దుర్మతిత్వం దుష్టమతిత్వం శోచామి - మతే ర్దుష్టత్వ మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం - మృత్యో రివ సపత్నీ పుత్రస్యారేరాగతాం వృద్ధిం - కాహి ప్రాజ్ఞా కావా ప్రశస్తబుద్ధిః-ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్ష సాధనం కుర్యాత్ - తత్కరోతీతి ణిచ్-హర్ష ఇతి

రామాభిషేకా దన్య త్కించి త్ప్రియ మభిమతం - పరం వచః శ్రేష్ఠం వచః - త్వయా పున ర్నసు వచం వక్తు మశక్యం - హి యస్మా త్కారణా త్త్వం తథా అవోచః - తథా సర్వప్రియేభ్యో ధికం ప్రియం శ్రీరామాభిషేకరూపమవోచః ఉక్తవత్యసి-అతః ప్రియోత్తరం ప్రియాఖ్యానస్యో త్తరం-పారితోషికరూపం పర మన్యం-వరం వరణీయం వస్తువిశేషం- తే తుభ్యం ప్రదదామి తం వృణు వృణీష్వేతి. యోజనా. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః.

మంథరేతి. అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా. ౧. హర్ష మితి. బాలిశే మూర్ఖే-అస్థానే అప్రహర్షవిషయే - హర్షం కృతవత్యసి-ఇదం కిం చిత్ర మిత్యర్థః-ఆత్మానం త్వా. ౨. మనసేతి. య ద్యస్మా న్మహ. దిదం వ్యసనం - రామరాజ్యప్రాప్తిరూపాం - విపదం ప్రాప్య శోచితవ్యే హృష్టాసి-తస్మా ద్దుఃఖార్దితా పరమదుఃఖేన పీడితా అహం త్వాం మనసా ప్రహసామి. ౩. శోచా

వృద్ధిం మృత్యోరివాగతాం. ౪. భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణా ద్భయం, తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి భయం భీతాద్ధి జాయతే. ౫. లక్ష్మణో హి మహేష్వాసో రామం సర్వాత్మనా గతః, శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం కాకుత్స్థం లక్ష్మణో యథా. ౬. ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపి భరతస్యైవ భామిని, రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టస్తయోస్తావ త్కనీయసోః. ౭. విదుషః క్షత్రచారిత్రే ప్రాజ్ఞస్య ప్రాప్తకారిణః, భయాత్ప్రవేపే రామస్య చింతయంతీ తవాత్మజం. ౮. సుభగా ఖలు కౌసల్యా

కరణే ఘఞ్ ప్రత్యయః-లాలయే దితి వార్థః. ౪. ఉక్తాం వ్యసనమహత్తాం దర్శయతి - భరతాదితి. రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాత్ భరతాదేవ రామస్య యద్భయం తద్విచింత్య విషణ్ణాస్మి రామస్య భయ మస్తు భరతస్య కి మిత్యత ఆహ - భయ మితి-యః యస్మాత్ భీత స్స తస్య భయ మవశ్య ముత్పాదయతి - వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథా దర్శనా దితిభావః. ౫. యద్యపి లక్ష్మణ శత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యం సాధారణం-తథాపి తయోః పరతంత్రత్వా న్న భయప్రసక్తి రిత్యాహ- లక్ష్మణ ఇతి. సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - మనోవాక్కాయైరిత్యర్థః - అతో రామస్యన లక్ష్మణాత్ భయ మితి భావః - శత్రుఘ్నస్య భరతపరతంత్రత్వేన న తతః పృథగ్భయ మిత్యర్థః. ౬. భరతా దేవేత్యత్ర హేత్వంతర మాహ - ప్రత్యాసన్నేతి. ప్రత్యాసన్నేన సన్నికృష్టేన క్రమేణ- పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ - భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్త మితి శేషః - కనీయసోః కనిష్ఠయోః - రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు - విప్రకృష్టః వ్యవహితః సత్యపి పారతంత్ర్యే రాజ్య విషయే సర్వేషా మభిలాష స్తుల్యః - యథా భరతస్యేతి శంకాయాం ప్రథమం రామస్య రాజ్యం ప్రాప్తం - తతో భరతస్య తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - తథాచ ప్రథమో ద్వితీయం జిఘాంసతి- అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతి భావః. ౭. ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోస్తు తథాపి రామే ప్రథమప్రాప్తిమతి విద్యమానే కా భరతస్య రాజ్యశంకేత్యత్రాహ - విదుషఇతి - విదుషః స్వతఏవ వివేకశాలినః - విశిష్యక్షత్రచారిత్రే రాజనీతౌ - ప్రాజ్ఞస్య - ప్రాప్తకారిణః అవిళంబేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః-రామస్య భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్ -తవాత్మజముక్త వైదుష్యాదిరహితం చింతయంతీ ప్రవేపే - షష్ఠీచాత్రసంబంధసామాన్యే. ౮. కైకేయ్యా ఈర్ష్యో

షూతి. తే తవ - దుర్మతిత్వం దుష్టబుద్ధిత్వం - మతే ర్దుష్టత్వ మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం-మృత్యో రివ మృత్యుతుల్యస్య - సపత్నీపుత్రస్య-ఆరే శ్శత్రోః శ్రీరామస్య ఆగతాం ప్రాప్తాం వృద్ధిం రాజ్య శ్రియం కా హి ప్రాజ్ఞా ఊహాపోహసమర్థా కా హి కావా ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాధనం కుర్యాత్. ౪. భరతా దితి. రాజ్యసాధారణాత్ - రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాద్భరతాదేవ రామస్య భయం యదస్తి తద్భయం విచింత్య విషణ్ణాస్మి-కుతః హి యస్మాద్భయం భీతాద్ధిజాయతే భీతో రామ స్స్వభయహేతుభూతం భరతం సర్వప్రకారేణాపి నిరాకుర్యాదితి భావః. ౫. లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యసాధారణ్యం కిం న స్యా దిత్యాశంక్య తయో స్తత్పరతంత్రత్వాన్న సాధారణ్యమిత్యాహ లక్ష్మణోహీతి. సర్వాత్మనా సర్వప్రకారేణ - రామం గతః ప్రాప్తః. ౬. లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః రాజ్యసాధారణ్యాభావే యుక్త్యంతరమాహ ప్రత్యాసన్నక్రమేణేతి. ప్రత్యాసన్న క్రమేణ జన్మప్రత్యాసత్తిక్రమేణాపి భరతస్యైవ రాజ్యక్రమః సన్నిహిత ఇతి శేషః - యవీయసోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టః-దూరాపాస్తఇత్యర్థః. ౭. విదుషఇతి. క్షత్రచారిత్రే రాజనీతివిషయే - విదుషః ప్రాప్తకారిణః అవిళంబేన కాలోచితకర్తవ్యార్థకారిణః

యస్యాః పుత్రోఽభిషేక్ష్యతే, యౌవరాజ్యేన మహతా శ్వః పుష్యేణ ద్విజోత్తమైః. ౯. ప్రాప్తాం సుమహతీం ప్రీతిం ప్రతీతాం తాం హతద్విషం, ఉపస్థాస్యసి కౌసల్యాం దాసీవత్త్వం కృతాంజలిః. ౧౦. ఏవంచేత్త్వం సహాఽస్మాభిస్తస్యాః ప్రేష్యా భవిష్యసి, పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి.౧౧. హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషా

త్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి - సుభగేత్యాదినా. సుభగా భాగ్యశీలా - యౌవరాజ్యేనేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోఽస్యా అనర్థం దర్శయతి-ప్రాప్తామితి. రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రియం ప్రాప్తాం - ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా' ఇత్యమరః. హతద్విషం అధరీకృతసపత్నీకాం తాం కౌసల్యాం - ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే. ౧౦. న కేవలం తవైకస్యా దాస్యం కింతు త్వదనుబంధిజనస్యాపీత్యాహ ఏవ మితి. తవ దాస్యం ప్రాప్తం చేదిత్యర్థః. ౧౧. హృష్టాఇతి. రామమహిష్యా ఏకత్వేపి రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి బహువచననిర్దేశః పరిచారికాభిప్రాయేణ భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్యరూపక్షయే సతి-నన్వత్ర స్త్రీశబ్దో భార్యాపరఏవ - స్నుషా స్తే భరతక్షయ ఇతి స్నుషాశబ్దసాహచర్యాత్ - అతఏవ సుందరకాండే సీతయోచ్యతే - 'పితు ర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వనాన్నివృత్త శ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభి స్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ' ఇతి. యుద్ధకాండే చ - దర్భశయనవర్ణనే - 'భుజైః పరమనారీణామభిమృష్టమనేకధే' త్యుక్తం. నహి భుజై ర్భుజాభిమర్శో భార్యాభ్యోఽన్యత్ర సంభవతి - ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే - 'మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణానిచ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాధి నే'తి దర్శితం. అత్ర స్త్రీగణకుమారవ్యపదేశో వినా సీతాతిరిక్తభార్యాసద్భావం సంభవతి - కించ శ్రుతార్థాపత్తి రపి రామస్య సీతాతిరిక్తధర్మదారసద్భావే ప్రమాణం-నహ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి-భోగదారాంతరాసంభవేన రామస్యైకదారవ్రతత్వం భృగుశాపపాలనం చ-సీతాప్రతికృతికరణం తు సీతాస్నేహబహుమానార్థం - అత్రోచ్యతే - రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వసిద్ధం-తచ్చ పత్న్యంతరసంభవే న సంగచ్ఛతే - నవ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః - సీతాప్రతికృతికరణే న తదుపపత్తేః-అత ఏవోత్తరకాండేవక్ష్యతి - 'కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి, అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛ త్వగ్రే మహామతి' రితి సీతాప్రతికృతే ర్దీక్షార్హత్వం పత్నీత్వంచ - పునశ్చోత్తరత్ర- 'న సీతాయాః పరం భార్యాం వవ్రే స రఘునందనః, యజ్ఞేయజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీజానకీభవ' దితి. నహి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రవర్తతే - అనేన వచనేన ప్రత్యక్ష శ్రుత్యవిరుద్ధేన విధూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌతస్మార్తకర్మాణి కుర్యా దితి విధి రున్నీయతే-స్మృతిశ్చ తథావిధా పఠ్యతే-యథా హేమాద్రౌ - 'దూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భపుంజైర్వా భార్యాప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యా' దితి. పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యధ్వర్యు ర్యజమానో వా కుర్యాత్ - యథా తస్యా మసమర్థాయాం పత్నీవినాశాభావా న్నాగ్నే ర్వినాశః-యత్తు

రామస్య భయాత్. ౮. కైకేయ్యా ఈర్ష్యోత్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి సుభగేత్యాదినా. యౌవరాజ్యే నేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. ప్రాప్తామితి. ప్రతీతాం విశ్రుతాం. ౧౦. ౧౧. హృష్టా ఇతి. రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యంతే స్నుషా ఇత్యత్రాప్యేవ మేవేతిజ్ఞేయం-భరతక్షయే భరతగృహే.౧౨. తామితి.పరమప్రీతా మిత్యత్ర పరం అప్రీతామితి ఛేదః

స్తే భరతక్షయే. ౧౨. తాం దృష్ట్వా పరమప్రీతాం బ్రువంతీం మంథరాం తతః, రామస్యైవ గుణాన్ దేవీ కైకేయీ ప్రశశంసహ. ౧౩. ధర్మజ్ఞో గురుభి ర్దాంతః కృతజ్ఞ స్సత్యవాక్ఛుచిః, రామో రాజ్ఞ స్సుతో జ్యేష్ఠో యౌవరాజ్య మతోర్హతి. ౧౪. భ్రాతౄన్ భృత్యాంశ్చ దీర్ఘాయుః పితృవ త్పాలయిష్యతి, సంతప్యసే కథం కుబ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనం. ౧౫. భరత శ్చాపి రామస్య ధ్రువం వర్షశతా త్పరం, పితృపైతామహం రాజ్య మవాప్తా పురుషర్షభః. ౧౬. సా త్వ మభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానేచ మంథరే, భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరితప్యసే.౧౭. యథా మే భరతో మాన్య స్తథా భూయోపి రాఘవః, కౌసల్యాతోతిరి

యేన కేన చిదుక్తం - సీతాప్రతికృతికరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థ మితి - తత్తుచ్ఛం- సంత్యక్తభార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యావద్యావహత్వాత్ - మాతర శ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణాని చేత్యత్ర మే మాతరః భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియ శ్చేత్యర్థః - దారాంతరసంభవేపి తేషాం ధర్మార్థత్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్య కుమారాభావా త్తత్సహచరితస్త్రీగణాశ్చ భరతాదీనా మేవేతి సువ్యక్తం - ఏవంచ - రామస్య పరమాః స్త్రియః, పరమనారీణాం, స్త్రీభిశ్చ మన్యే, ఇత్యాదిషు భోగప్రసంజనేన ధర్మదారపరత్వాసంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహశంకానవకాశా చ్చాన్యపరత్వ మవసేయం - పరమాః స్త్రియ ఇతి పరిచారికాంతరాభావేన - స్త్రీభిశ్చ మన్య ఇతి స్వవినాశే స్త్ర్యంతర సంభావనయా పరమనారీణా మిత్యస్య కవివచనత్వేన శ్రీభూమ్యాద్యభిమర్శవిషయత్వా చ్చేతి దిక్. ౧౨. రామస్యైవంవిధగుణత్వే హి త్వదుక్తా దోషా స్స్యుః-;తదేవ నాస్తీతి మూలే కుతారం విదధాతి తా మిత్యాదినా - తామితి అప్రీతా మితి పదచ్ఛేదః - శోభహేతౌ నితరాం విద్యమానే వ్యశోభ్య మనస్క- త్వా దేవీతి తా మృషి శ్లాఘతే. ౧౩. మంథరోక్తరాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి - ధర్మజ్ఞ ఇతి. దాంతః దమితః-'దాంతస్తు దమిత' ఇత్యమరః. శిక్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪. అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి- భ్రాతౄనితి. ౧౫. రాజ్యంచ భరతస్య క్రమాత్ భవిష్యతీత్యాహ-భరత ఇతి. వర్షశతాత్పరం - రామరాజ్యా త్పర మిత్యర్థః. దశవర్షసహస్రాణి రామోరాజ్యం పాలయిష్యతీతి కైకేయీ న జానాతి - అతో లోకరీత్యా వదతీతి జ్ఞేయః - అవాప్తేతి లుట్ - స్వానంతరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యౌవరాజ్యం దాస్యతీత్యర్థః. ౧౬. సేతి. ప్రాప్తే ఉచితే అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే - వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే సతి - కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే భవిష్యతి చ కిమర్థం పరితప్యస ఇతి సంబంధః. ౧౭. ఏవం పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వానర్థశంకాం పరిహరతి - యథేతి. మాన్యః బహుమాన్యః-భూయః భృశం - అత్ర హేతు మాహ - కౌసల్యాత ఇతి - అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా.

---

౧౩. మంథరోక్తం రాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి. ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదినా. గురుభిర్దాంతః గురుభిస్సుశిక్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. భరతఇతి. వర్షశతా త్పరం రామరాజ్యానంతర మిత్యర్థః - అన్యదా దశవర్షసహస్రాణీత్యుక్తి విరోధాత్. అవాప్తా అవాప్స్యతి. ౧౬. సా త్వ మితి. అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే ప్రాప్తే సమాసన్నే సతి-కల్యాణేభరతాభిషేకరూపే - నియతకాలే నభవిష్యతి సతి కిమర్థం పరితప్యసే. ౧౭. యథేతి. తథాపి తతోపి భరతా దపి భూయోతిశయేన - రాఘవో

క్తంచ సోనుశుశ్రూషతే హి మాం. ౧౮. రాజ్యం యది హి రామస్య భరతస్యాపి తత్తదా, మన్యతే హి యథాత్మానం తథా భ్రాతౄంస్తు రాఘవః. ౧౯. కైకేయ్యా వచనం శ్రుత్వా మంథరా భృశదుఃఖితా, దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౨౦. అనర్థదర్శినీ మౌర్ఖ్యా న్నాత్మాన మవబుధ్యసే, శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే. ౨౧. భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యాను యస్సుతః, రాజవంశాత్తు కైకేయి భరతః పరిహాస్యతే. ౨౨. నహి రాజ్ఞ స్సుతా స్సర్వే రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని, స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహా ననయో భవేత్. ౨౩. తస్మాజ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయి రాజ్యతంత్రాణి పార్థివాః, స్థాపయంత్యనవద్యాంగి గుణవత్స్వితరేష్వపి. ౨౪. అసా వత్యంతనిర్భగ్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి, అనాథవ త్సుఖేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే. ౨౫. సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం తు మాం నావబుధ్యసే, సపత్నివృద్ధౌ యా మే త్వం ప్రదేయం దాతు మిచ్ఛసి.

---

౧౮. మాభూ ద్వర్షశతాత్ పరం భరతస్య రాజ్యలాభః తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్య మస్తీత్యాహ - రాజ్య మిత్యాదినా. ౧౯. ౨౦. అనర్థదర్శినీతి. అనర్థదర్శినీ - అనర్థమేవార్థత్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః. యద్వా అర్థాదర్శినీ - ప్రయోజనానభిజ్ఞేత్యర్థః - మౌర్ఖ్యాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ - శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతు శ్శోకః - వ్యసనం విపత్ - 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. యద్వా శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం - భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాపణజం దుఃఖమితి యావత్ - విపత్ స్వస్య సుఖాద్భ్రంశః దుఃఖసాగరే సపత్నీసేవారూపే - మజ్జంతీ - తథాభూత మాత్మానం నావబుధ్యసే. ౨౧. వర్షశతాత్ పర మిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి - భవితేతి. రాఘవస్యాను రాఘవానంతరం తస్య యస్సుతః స రాజా భవిష్యతి - పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే - గత్యర్థా ద్ధసే ర్ణిజంతా త్కర్మణి లట్. ౨౨. ఉక్తేర్థే హేతు మాహ - నహీతి. భామిని కోపనే- 'కోపనా సైవ భామినీ' త్యమరః. అనయః నీతివిరోధః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యపరిపాలనాదివ్యాపారాః -'తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార' ఇతి వైజయంతీ. ౨౪. ఏవం రాజ్యభ్రంశ ముక్త్వా రాజ్యాలాభేపి రాజ్యసుఖం భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యోక్తం పరిహరతి - అసావితి. అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః - వత్సలే పుత్రవత్సలే. ౨౫. జ్యేష్ఠే వర్తమానే భరత

మాన్యః కుతః కౌసల్యాత ఇతి. ౧౮. న కేవలం వర్షశతా త్పరమిదానీ మపి భరతస్యరాజ్య మస్తీత్యాహరాజ్యం యది హీతి. ౧౯. * తి. ఏవం రాజ్యాపహారం పరిహృతవతీం కైకేయీం మంథరా తృతీయపర్యాయేణ పున ర్భేదయతి కైకేయ్యా ఇతి. * ౨౦. అనర్థదర్శనీతి. 'శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతు శ్శోకః వ్యసనం విపత్. ౨౧. శ్రీరామానంతరమపి భరతస్యరాజ్యం నాస్తీత్యాహ. భవితేతి. రాఘవో రాజా భవితా భవిష్యతి యది - తర్హి రాఘవస్య యస్సుతః సఏవరాజా భవిష్యతీత్యర్థః - రాజవంశాత్పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే భరతస్య తత్సుతానాం చ రాజప్రాప్తిశంకైవ నాస్తీతిభావః. ౨౨. నను శ్రీరామానంతరం రామసుతానాం భరతసుతానాంచ రాజ్యప్రాప్తిర్భవత్విత్యాశంక్య సర్వస్వాతంత్ర్యే రాజ్యం శిథిలం భవే దిత్యాహ - నహీతి. అనయః రాజ్యశైథిల్యరూపః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యాంగాని హస్త్యశ్వాదీని. ౨౪. అసావితి. వత్సలే హేపుత్రవత్సలే. ౨౫. సాహమితి. యా త్వం - సపత్నివృద్ధౌ సత్యాం - ప్రదేయం పారితోషికం దాతు మిచ్ఛసి.తతో మాం నావబుధ్యస ఇతి యోజనా-అర్హసీతి పాఠే అర్హేవా చరసి ఇచ్ఛసీత్యర్థః.

౨౬. ధ్రువంతు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్య మకంటకం, దేశాంతరం వా నయి
తా లోకాంతర మథాపివా. ౨౭. బాల ఏవహి మాతుల్యం భరతో నాయిత
స్త్వయా, సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయతే స్థావరేష్వపి. ౨౮. భరతస్యాప్యను
వశ శ్శత్రుఘ్నోపి సమాగతః, లక్ష్మణోహి యథా రామం తథాసౌ భరతం గతః.
౨౯. శ్రూయతేహి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః, సన్నికర్షాదిషీకా
భి ర్మోచితః పరమా ద్భయాత్. ౩౦. గోప్తా హి రామం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణం చాపి
రాఘవః, అశ్వినో రివ సౌభ్రాత్రం తయో ర్లోకేషు విశ్రుతం. ౩౧. తస్మా న్న
లక్ష్మణే రామః పాపం కించి త్కరిష్యతి, రామస్తు భరతే పాపం కుర్యాదితి నసం

స్య రాజ్యయోగ్యతాభావాత్-కిం కుర్మ ఇత్యత్రాహ - సేతి. త్వదర్థే-త్వత్పుత్రరాజ్యభ్రంశపరిహార
కథనార్థ మిత్యర్థః-సపత్నివృద్ధా వితి - జ్యాయో రితి హ్రస్వః-యా త్వం సపత్నివృద్ధౌ - ప్రదేయం
పారితోషికం - దాతు మిచ్ఛసి - సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః. ౨౬. అసా వత్యంత నిర్భగ్న
ఇత్యుక్తం వివృణోతి ధ్రువ మిత్యాదినా. ౨౭. రామకర్తృకం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృత
మప్యనర్థం వర్ణయతి - బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులసంబంధిగృహమిత్యర్థః - నాయితో హి
ప్రాపితః ఖలు. అనేన కా హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి
వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి - సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ - సౌహార్దం జాయతే
అన్యోన్యసంశ్లేషరూప స్సుహృద్భావో జాయతే - రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత-తాదృశ స్సన్ని
కర్ష స్త్వయా విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. భరతస్యాసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నసన్నిధానే భరతే ప్రీతి
స్స్యా త్తదపి నాస్తీత్యాహ-భరతస్యాపీతి. అనువశః విధేయః-సమం భరతేన సహ-అనువశత్వ ముప
పాదయతి - లక్ష్మణోహీతి - హి యస్మాత్ - రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః - భరతం - గతః
ఆశ్రితః. ౨౯. స్థావరేష్వపీత్యుక్త ముపపాదయతి-శ్రూయతేహీతి. వనజీవిభిః వనోద్భూతకాష్ఠజీవి
భిః - ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః కశ్చిత్ ద్రుమః - తస్మా చ్ఛేదనరూపాత్ పరమాద్భయాత్ -
ఇషీకాభిః ఇషీకాకంటకబహుళగుల్మైః సన్నికర్షాత్ పరితః పరివారణరూపాత్ మోచిత ఇతి శ్రూ
యతే హి - జనపరంపరయేతి శేషః - స్వయన్నిత్యాంతఃపురవర్తిత్వేన తత్సాన్నిధ్యాకారాభావాత్

౨౬. ధ్రువమితి. నయితా నయిష్యతి. ౨౭. రామకృతం భావ్యనిష్టం ప్రదర్శ్య కైకేయీకృత
మప్యనర్థం ప్రదర్శయతి. బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులగృహం నాయితః ప్రాపితః. అనేన కా
హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి తృణగుల్మలతాదిష్వపి -
సన్నికర్షాత్ అత్యంతసన్నిధానాత్ సౌహార్దం జాయతే - అన్యోన్యసంశ్లేషరూపసుహృద్భావో
జాయతే ప్రాజ్ఞేషు రామభరతాదిషు సౌహార్దం కిము వక్తవ్యం - తాదృశసన్నికర్ష స్త్వయా
విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. శత్రుఘ్నేవాసన్నికృష్టే తదీయస్నేహా ద్భరతే రామస్య సౌహార్దం భవేత్
సోప్యసన్నికృష్ట ఇత్యాహ - భరతస్యేతి. లక్ష్మణోహీతి - హి యస్మాత్. ౨౯. స్థావరేష్వపి
సన్నికర్షా ద్ధేతోః సౌహార్ద మితి యదుక్తం తదేవోపపాదయతి. శ్రూయతేహీత్యాదినా. వనజీవిభిః
వనోద్భూతతృణకాష్ఠజీవిభి ర్వ్యాధాదిభిః - ఛేత్తవ్యః కశ్చి ద్ద్రుమః - ఇషీకాభిః కంటకప్రచుర
వేత్రతృణలతాదిభిః సన్నికర్షా ద్ధేతోః పరమా ద్భయాత్ ఛేదనరూపభయాత్ - మోచితః ఆచ్ఛాద్య
రక్షిత ఇతి శ్రూయతేహీతి యోజనా - తస్మా త్సన్నికర్షో రక్షణకారణ మితి తాదృశసన్నికర్ష

శయః. ౩౨. తస్మా ద్రాజగృహాదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః, ఏతద్ధి రోచతే మహ్యాం భృశం చాపి హితం తవ. ౩౩. ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయ శ్చైవ భవిష్యతి, యది చే ద్భరతో ధర్మా త్పిత్ర్యం రాజ్య మవాప్స్యతి. ౩౪. స తే సుఖోచితో బాలో రామస్య సహజో రిపుః, సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే. ౩౫. అభిద్రుత మివారణ్యే సింహేన గజయూథపం, ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతుమర్హసి. ౩౬. దర్పా న్నిరాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా, రామమాతా సపత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్. ౩౭. యదా హి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నాకరశైలపత్తనాం, తదాగమిష్య స్యశుభం పరాభవం సహైవ దీనా భరతేన భామిని. ౩౮. యదా హి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణష్టో భరతో భవిష్యతి, అతో హి సంచింతయ రాజ్య మాత్మజే పరస్య చైవాద్య వివాసకారణం. ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - అష్టమస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వా తు కైకేయీ క్రోధేన జ్వలితాననా, దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య

శ్రాయత ఇత్యుక్తిః. ౩౦. గోప్తేత్యాది. పాపం వధం. ౩౨. తస్మాత్ పాపకరణా ద్ధేతోః రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాత్-నత్విహాగత్య మర్తవ్య మితి భావః. ౩౩. ఏవమితి. ధర్మాత్ పిత్రనుమతిరూపాత్ - భరతో రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏవం చేత్తే జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య - శ్రేయశ్చాపి భవిష్యతి. ౩౪. రాజ్యానవాప్తావనిష్టమాహ - సఇతి. సహజో రిపుః సపత్నీపుత్రత్వాత్ సహజః శత్రుః - తే స బాలః భరతః - రామస్య వశే కథం జీవిష్యతి. ౩౫. ఏవ మనర్థపాష్కల్యే తత్పరిహారాయ కర్తవ్య మాహ - అభిద్రుత మితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం అభిభూయమానం. ౩౬. దర్పాదితి. కథం వైరం నయాతయేత్ - వైరయాతనం వైరశుద్ధిః త్వాం - త్వయి దాస్యాపాదనేన సంపాదయే దిత్యర్థః. ౩౭. ఉపసంహరతి-యదేత్యాదినా. ౩౮. కైకేయ్యనర్థముక్త్వా భరతానర్థ మాహ-యదాహీతి. రాజ్యం రాజ్యకారణం-పరస్య రామస్య. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

అథ రామగుణజ్ఞాపి కైకేయీ కార్యపరైర్దైవైః క్షుబ్ధహృదయా సతీ మంధరావచన మను

స్త్వయైవ పరిహృత ఇతి ప్రఘట్టికార్థః. ౩౨. తస్మాదితి. తస్మా త్పాపకరణా ద్ధేతోః- రాజగృహాత్ కేకయరాజగృహాదేవ. ౩౩. ఏతద్ధీతి. అర్థత్రయ మేకం వాక్యం. భరతః ధర్మాత్ రాజధర్మాత్ పిత్ర్యం రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏతద్ధి మహ్యం రోచతే - తవాపి భృశం హితం - ఏవం సతి - తే తవ - జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతీత్యన్వయః. ౩౪. *తి. అన్యథా దుఃఖ మేవేత్యాహ. సఇతి. సమృద్ధార్థస్య రామస్య వశే స్థితో నష్టార్థః కథం జీవిష్యతీత్యర్థః. ౩౫. అభిద్రుతమితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం ఆక్రమ్యమాణం. ౩౬. దర్పాదితి. సౌభాగ్యవత్తయా పతివాల్లభ్యేన - కథం వైరం నయాతయేత్ - వైరనిర్యాతనం కథం న కుర్యాదిత్యర్థః. ౩౭. *తి. యదేతి. అశుభం పరాభవం దాస్యం. * ౩౮. యదేతి. ఆత్మజే భరతే-రాజ్యం రాజ్యప్రాప్తికారణం-సంచింతయ - పరస్య రామస్య వివాసకారణం సంచింతయ. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

ఏవముక్త్వేతి. ఏవ ముక్త్వా మంధరయా పూర్వరీత్యా బోధితా. ౧. అద్యేతి. ఇతః నగరాత్.

మన్థరా మిద మబ్రవీత్. ౧. అద్య రామ మితః క్షిప్రం వనం ప్రస్థాపయామ్యహం, యౌవరాజ్యే చ భరతం క్షిప్ర మేవాభిషేచయే. ౨. ఇదం త్విదానీం సంపశ్య కేనోపాయేన మన్థరే, భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన ౩. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మన్థరా పాపదర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౪. హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కైకేయి శ్రూయతాం చ మే, యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలం. ౫. కిం న స్మరసి కైకేయి స్మరంతీ వా నిగూహసే, యదుచ్యమానమాత్మార్థం మత్తస్త్వం శ్రోతు మిచ్ఛసి. ౬. మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందో విలాసిని, శ్రూయతా మభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతాం. ౭. శ్రుత్వైవం వచనం తస్యా మన్థరాయాస్తు కైకయీ, కించిదుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్ణాదిద మబ్రవీత్. ౮. కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మన్థరే, భరతః ప్రాప్నుయా ద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన. ౯. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మన్థరా పాప

మోదితవతీత్యాహ - ఏవ మిత్యాది. కోపేన దాస్యప్రాప్తిశ్రవణజకోపేన. ౧. ౨. మన్థరాయా అతి కుశలబుద్ధియోగం దృష్ట్వా తా మేవోపాయం పృచ్ఛతి - ఇదమితి. ఇదం ప్రస్తుతకార్యోపయోగి సాధనం-సంపశ్య సంచింతయ. ౩. ఏవమితి. రామార్థం రామాభిషేకరూపప్రయోజనం. ౪. హంతేతి. హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - స్వాభిమతరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనో త్ర హర్షః - వరస్మరణహేతుకో వా - మే మత్తః-కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం-'నిర్ణీతే కేవల మితి త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయో' రిత్యమరః. ౫. కిమితి. హే కైకేయి త్వం-ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం - ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం - మత్తః శ్రోతు మిచ్ఛసీతి యత్ - అత స్తన్న స్మరసి కిం-స్మరంతీవా నిగూహసే కిమితి యోజనా. ౬. మయేతి. ఛందః అభిలాషః - 'ఛందః పద్యేభిలాషే చే'త్యమరః. ౭. శ్రుత్వేతి. కించి దుత్థాన మాదరాతిశయాత్ - ఉత్థానహేతు ర్న శయ్యాదోష ఇత్యాశయేనాహ-స్వాస్తీర్ణా దితి. ౮. కథయేతి. కథయ త్వం మమోపాయ మిత్యస్య వివరణం కేనేత్యాది. ౯. ౧౧. వరం స్మారయితుం పూర్వకథా మాహ-తవేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హే కైకేయి - దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని యుద్ధే తవ పతిః దేవరాజస్య-సాహ్యకృత్

౨. * తి. అథ తదుపాయం పృచ్ఛతి. ఇదంత్వితి. ఉత్తరార్ధార్థం కేనోపాయేన సాధయే - ఇద మిదానీం సంపశ్య విచారయ - ఉత్సాహమాత్రేణ నేదం సాధ్య మితి భావః. * ౩. ఏవముక్తేతి. రామార్థం రామాభిషేకప్రయోజనం - ఉపహింసంతీ విఘాతయంతీ. ౪. హంతేతి హర్షే-కైకేయీ స్వమతానువర్తినీ జాతేతి హర్షః - తే పుత్రో భరతః కేవలం భరత ఏవ - యథా యేనో పాయేన రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - తముపాయం మే మత్తః శ్రూయతాం తవోపాయజ్ఞానాభావే మత్సకాశా చ్ఛ్రూయతా మిత్యర్థః. ౫. కింనస్మరసీతి. హే కైకేయి యద్యస్మాన్మయా ఉచ్యమానం ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనోపాయం - మత్తః మత్సకాశా దేవ - శ్రోతు మిచ్ఛసి - అత స్తముపాయం నస్మరసి కిం-స్మరంతీవా నిగూహసే ఆచ్ఛాదయసి కిం. ౬. మయేతి. హేవిలాసిని - మయోచ్యమానం త్వత్ప్రయోజన మితి శేషః-తే ఛందః ఇచ్ఛా యది. ౭. * తి. శ్రుత్వేతి. శ్రవణే అనుష్ఠానేచ ఉత్సాహం దర్శయతి - ఉత్థాయేత్యాది. * ౮. కథయేతి. మహోపాయం అమోఘో పాయం. ౯. ౧౦. వరం స్మారయితుం పూర్వకథా మాహ - తవేతి-శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

దర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కుబ్జా వచనమబ్రవీత్ .౧౦. తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః, అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్. దిశ మాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకాన్ ప్రతి, వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః. ౧౨. స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసురః, దదౌ శక్రస్య సంగ్రామం దేవసంఘై రనిర్జితః. ౧౩. తస్మిన్ మహతి సంగ్రామే పురుషాన్ క్షతవిక్షతాన్, రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మ తరసాఽఽసాద్య రాక్షసాః. ౧౪. తత్రాకరో న్మహద్యుద్ధం రాజా దశరథ స్తదా, అసురైశ్చ మహాబాహు శ్శస్త్రైశ్చ శకలీకృతః. ౧౫. అపవాహ్య త్వయా దేవి సంగ్రామా న్నష్టచేతనః, తత్రాపి విక్షతశ్శస్త్రైః పతి స్తే రక్షిత స్త్వయా. ౧౬. తుష్టేన తేన దత్తౌ తే ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే. ౧౭. స త్వయోక్తః పతిర్దేవి యదేచ్ఛేయం తదా వరౌ, గృహ్ణీయా మితి తత్తేన తథేత్యుక్తం మహాత్మనా. ౧౮. అనభిజ్ఞా హ్యహం దేవి త్వయైవ కథితా పురా, కథైషా తవ తు స్నేహా న్మనసా

సాహాయ్యకృత్సన్-రాజర్షిభి స్సావశ్రితై స్సహ త్వాం చోపాదాయ దండకాన్ ప్రతి దక్షిణాం దిశం-ఆస్థాయ ప్రాప్య-యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే తద్వైజయంతాఖ్యం పుర మగచ్ఛ దితి సంబంధః. ౧౨. క స్తిమిధ్వజః-స కీదృశః - స క మపరాధం కృతవా నిత్యత్రాహ - సఇతి. దేవసంఘై రనిర్జితః దేవసంఘాన్ పరాభూయ-శక్రాయ యుద్ధం దదా విత్యర్థః. ౧౩. తస్మిన్నితి. క్షతాః బాణశూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః-విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభి ర్వివిధం ప్రహృతాః-తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్మేత్యభిధానాత్ పురుషాణాం క్షతవిక్షతత్వం దివా యుద్ధకృత మిత్యవగమ్యతే - రాక్షసాః అసురాః. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే-తదా రాత్రౌ. ౧౫. అపవాహ్యేతి. హేదేవి-నష్టచేతనః మూర్ఛితః - తే పతిః-త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా-సంగ్రామాత్ - అపవాహ్య అన్యత్ర నీత్వా రక్షితః శీతోపచారై రాప్యాయితః - తత్ర యత్రాపవాహితః తస్మిన్ స్థలే-శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే శస్త్రై ర్విక్షతస్సన్ - త్వయా రక్షితః-తతోపవాహ్య రక్షిత ఇతి యోజనా.౧౬. తుష్టేనేత్యర్థ మేకం వాక్యం ద్విధా రక్షణాత్ ద్వౌ వరౌ దత్తా వితి భావః. ౧౭. సఇతి. ఇచ్ఛేయ మిత్యర్థార్థే లిఙ్-తేన దశరథేన - తత్ వరం-తథా ఇచ్ఛయా దదానీత్యుక్తం. ౧౮. కథ మిదం త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ అనభిజ్ఞేతి. ౧౯. రామాభిషేకేత్యాదిసార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. నిగృహ్య

హేదేవి తవ పతిః-దైవాసురే యుద్ధే- దేవరాజస్య సాహ్యకృత్సహాయభూతస్సన్-త్వా ముపాదాయ దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ ఆశ్రిత్య స్థితాన్ దండకా న్ప్రతి అగచ్ఛత్ వైజయంతం పురం చాగచ్ఛత్-తిమిధ్వజ శ్శంబరః. ౧౨. సఇతి. సురై రనిర్జితః దేవసంఘై స్సహితస్య శక్రస్య సంగ్రామం దదౌ. ౧౩. తస్మిన్నితి. క్షతవిక్షతాన్ క్షతా శ్శూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభిః వివిధం ప్రహృతాః తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతిస్మేత్యనేన పురుషాణాం క్షతవిక్షతత్వం దివాయుద్ధకృతమిత్యవగమ్యతే. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర సుప్తప్రదేశే - తదా ప్రహారకాలే. ౧౫. అపవాహ్యేతి. నష్టచేతనః మూర్ఛితః - త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా అపవాహ్య అన్యత్ర నీత్వా రక్షితః - తత్రాపి తస్మిన్ స్థలే - శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే విశేషేణ త్వయా రక్షిత ఇత్యన్వయః - తత్రాపి రక్షిత ఇత్యనేన తతోప్యన్యత్ర నీత్వా రక్షిత ఇతి. ౧౬. ౧౯.

ధార్యతే మయా. ౧౮. రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౧౯. తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం తు రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశ. ౨౦. చతుర్దశహి వర్షాణి రామే ప్రవ్రాజితే వనం, ప్రజాభావగతస్నేహ స్స్థిరః పుత్రో భవిష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం ప్రవిశ్యాద్య క్రుద్ధేవాశ్వపతే స్సుతే, శేష్వానన్తర్హితాయాం త్వం భూమౌ మలినవాసినీ. ౨౨. మాస్మైనం ప్రత్యుదీక్షేథా మాచైన మభిభాషథాః, రుదంతీచాపి తం దృష్ట్వా జగత్యాం శోకలాలసా. ౨౩. దయితా త్వం సదా భర్తురత్ర మే నాస్తి సంశయః, త్వత్కృతే స మహారాజో విశేదపి హుతాశనం. ౨౪. న త్వాం క్రోధయితుం శక్తో న క్రుద్ధాం ప్రత్యుదీక్షితుం, తవ ప్రియార్థం రాజాహి ప్రాణా నపి పరిత్యజేత్. ౨౫. నహ్యతిక్రమితుం శక్త స్తవ వాక్యం మహీపతిః, మందస్వభావే బుధ్యస్వ సౌభాగ్యబల మాత్మనః. ౨౬. మణిముక్తం సువర్ణాని రత్నాని వివిధాని చ, దద్యాద్దశరథో రాజా మాస్మ తేషు మనః కృథాః. ౨౭. యౌ తౌ దైవాసురే యుద్ధే వరౌ

బలాత్కృత్య-భర్తార మితి శేషః. రామప్రవ్రాజనభరతాభిషేచనరూపౌ తౌ వరౌ యాచస్వ. ౨౦. చతుర్దశసంఖ్యా కిమర్థేత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాం భావం అభిప్రాయం గతః ప్రాప్తః స్నేహో యస్య స తథోక్తః - స్థిరః అప్రకంప్యః. ౨౧. ఏవ ముపాయ ముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకార మాహ - క్రోధేతి. ప్రణయకలహాదినా క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర వసంతి తత్క్రోధాగారం - అనంతర్హితాయాం అనాస్తృతాయాం. ౨౨. మాస్మేతి. తం దృష్ట్వా రుదంతీ శోకలాలసా చ సతీ-ఏనం మాప్రత్యుదీక్షేథాః మాచైన మభిభాషథా ఇత్యన్వయః-జగత్యాం భూమౌ. శయానేతి శేషః. ౨౩. ఏవం కరణే ఝటితి కార్యసిద్ధి ర్భవిష్యతీత్యాహ-దయితేతి. అత్ర దయితాత్వవిషయే-త్వత్కృతే త్వత్ప్రీతినిమిత్తం. ౨౪. ౨౫. నేతి. మందస్వభావే-అలసస్వభావే-సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం. ౨౬. వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికంచ న స్వీకుర్విత్యాహ - మణీతి. మణయః రత్నాని ముక్తాశ్చేత్యేకవద్భావః - మణిముక్తం-రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని-'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ'త్యమరః. ౨౭. యౌతావితి. యత్తచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః-తౌ స్మార

---

* తి. నిగృహ్య భర్తారం వరబలేన నిగృహ్య అభిషేకసంభారాన్నివర్తయ - అభిషేకరూపఫలాదితి శేషః. * ౧౯. * తి. నివృత్తిప్రకారమాహ. తావితి. తేన చ దానేనుమతే తాభ్యాం క్రమేణ భరతాభిషేచన రామప్రవ్రాజనే యాచ వృణు. ౨౦. చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః ప్రజానాం భావగతః-హృదయగతః స్నేహః స్వవిషయకస్నేహః యస్మిన్ స తథోక్తః-స్థిరః అప్రకంప్యః భవిష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర శేరతే తత్క్రోధాగారం-మలినవాసినీ మలినవస్త్రధరా సతీ - అనంతర్హితాయాం అనావృతాయాం భూమౌ శేష్వ శయితా భవ. ౨౨. మాస్మైన మితి. ఏనం దశరథం మాప్రత్యుదీక్షేథాః నపశ్యే రిత్యర్థః మాభిభాషేథాః సంభాషణం న కురు-జగత్యాం భూమౌ శోకలాలసా తం భర్తారం దృష్ట్వా రుదంతీ భవేతి. శేషః. ౨౩. యద్యేవం క్రియతే తర్హి మమ భర్తృపరిత్యాగరూపోనర్థ ఏవ స్యా దిత్యత ఆహ-దయితేతి. సదా సర్వావస్థాస్వపి-అత్ర అస్మిన్నర్థే. ౨౪. ౨౫. * తి. నతూక్త మపి వాక్యం రాజా చేన్నశృణుయాత్ తదా మహతీ హానిస్స్యా త్తత్రాహ నహీతి. స్వసౌభాగ్యవైభవవిస్మరణమూలికా తే ఏషా మదాశంకేతి భావః. * ౨౬. ౨౭. యౌ తా వితి. అదదాదితి ఛేదః- సోర్థ ఇతి ఛేదః-సోర్థోమాత్వా మతిక్రమేత్ అస్మచ్చింతి

దశరథో దదాత్, తౌ స్మారయ మహాభాగే సోర్థో మాత్వా మతిక్రమేత్. ౨౮.
యదాతు తే వరం దద్యా త్స్వయ ముత్థాప్య రాఘవః, వ్యవస్థాప్య మహారాజం
త్వ మిమం వృణుయా వరం. ౨౯. రామం ప్రవ్రాజయారణ్యే నవవర్షాణి పంచ
చ, భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పార్థివర్షభః. 30 చతుర్దశహి వర్షాణి
రామే ప్రవ్రాజితే వనం, రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషంస్థాస్యతి తే సుతః. 3౧.
రామప్రవ్రాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరం, ఏవం సిధ్యంతి పుత్రస్య సర్వా
ర్థా స్తవ భామిని. 3౨. ఏవం ప్రవ్రాజితశ్చైవ రామో రామో భవిష్యతి,
భరతశ్చ హతామిత్ర స్తవ రాజా భవిష్యతి. 33. యేన కాలేన రామశ్చ వనా
త్ప్రత్యాగమిష్యతి, తేన కాలేన పుత్ర స్తే కృతమూలో భవిష్యతి, సంగృహీత
మనుష్యశ్చ సుహృద్భిస్సార్థ మాత్మవాన్. 3౪. ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే
రాజానం వీతసాధ్వసా, రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ.
3౫. అనర్థ మర్థరూపేణ గ్రాహితా సా తత స్తయా, హృష్టా ప్రతీతా కైకేయీ

యదాతవ్యత్వేనేతి శేషః - సోర్థః-రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః - మాతిక్రమేత్-సర్వథా సిధ్యత్యేవేత్యర్థః-రాజ్ఞ స్సత్యప్రతిజ్ఞత్వా దితి భావః. ౨౮. యదేతి. రాఘవః దశరథః-వ్యవస్థాప్య సత్యేస్థాపయిత్వా. 30. చతుర్దశేతి. రూఢః ప్రసిద్ధః-అభివృద్ధోవా-కృతమూలః - స్వవశీకృతమూలబల ఇత్యర్థః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తం పురుషాయుషశేషం. 3౧. రామప్రవ్రాజనమితి - రామప్రవ్రాజనం చేతి చకారేణ భరతాభిషేక స్సముచ్చీయతే. 3౨. ఏవమితి. రామో రామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః. అరామో భవిష్యతి-ఇదానీ మేవ ప్రకృతిస్నేహపాత్రం నభవిష్యతీత్యర్థః-యద్వా రామో భవిష్యతి ఏక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః. 33. యేనేతి. కృతమూలః రూఢమూలః-కృతమూల ఇత్యస్యైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్థం-సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే-సంగృహీతాః అనురంజితాః - మనుష్యాః పౌరజానపదాః-యేన స తథోక్తః-తత్ర హేతు రాత్మవానితి. 3౪. ప్రాప్తకాలం అభిమతప్రార్థనోచితకాలం - వీతసాధ్వసా విగతభయా - అనుం కాలం

తార్థః - రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః త్వాం మాతిక్రమేత్ మాతిక్రమతు-దశరథేన మణిరత్నాదినా లోభితా సతీ ప్రక్రాంతం కార్యం న పరిత్యక్తు మర్హసీతి భావః. ౨౮. యదాత్వితి. రాఘవః దశరథః ఉత్థాప్య-త్వా మితిశేషః-తే తుభ్యం వరం దద్యాద్యది తదా మహారాజం దశరథం వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా వర మభినీయ దర్శయతి - రామమితి - అత్ర శ్లోక ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం-తథాచ ఇతి వరం వృణుయా ఇతి పూర్వేణాన్వయః. 30. చతుర్దశేతి. రూఢః లబ్ధప్రతిష్ఠః-కృతమూలః వశీకృతమూలబలః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తపురుషాయుషకాలం అతః పునరాగమనేపి న రామస్య రాజ్యాశేతి తాత్పర్యం. 3౧. *తి. రామేతి. తం రాజానం. 3౨. ఏవమితి. రామో రామో భవిష్యతీతి స్వయ మేక ఏవ భవిష్యతి-రమయత్యానందయతీతి రామః-మునీనా మితి శేషః 33. యేనేతి. సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. తేన కాలేన చతుర్దశసంవత్సరాత్మకేన కాలేన- తే-తవ-పుత్రః-సంగృహీతమనుష్యస్సన్-సుహృద్భి స్సార్థం కృతమూలోభవిష్యతీత్యన్వయః. 3౪. ప్రాప్తకాలమితి. వీతసాధ్వసా త్యక్తభయా సతీ త్వం రాజానం నిగృహ్య నిర్బంధేన స్వాధీనంకృత్వా రామాభిషేకసంభారాన్నివర్తయ - ఏతన్నివర్తనం ప్రాప్తకాలం మన్య ఇత్యర్థః-అభిషేకసంభారనివర్తనస్యాయ మేవ కాల ఇత్యర్థః. 3౫. అనర్థ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనర్థం రామనివాసన

మాథరా మిద మబ్రవీత్, సా హి వాక్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా, కైకేయీ విస్మయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా. ౩౭॥ కుబ్జే త్వాం నాభిజానామి శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీం, పృథివ్యామసి కుబ్జానాముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే. ౩౮॥ త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ, నాహంసమవబుధ్యేయం కుబ్జే రాజ్ఞశ్చికీర్షితం. ౩౯॥ సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్రాః పరమదారుణాః, త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా ప్రియదర్శనా. ౪౦॥ ఉరస్తేభినివిష్టం వై యావత్స్కంధాత్సమున్నతం, అధస్తా చ్చోదరం శాతం సునాభ మివ లజ్జితం. ౪౧॥ పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనౌ చ పయోధరౌ, విమలేందుసమం వక్త్రమహో రాజసి మంథరే. ౪౨॥ జఘనం తవ నిర్ఘుష్టం రశనాదామశోభితం, జంఘే భృశ

ప్రాప్తకాలం మన్యే - తేన వినివర్తయేతి సంబంధః. ౩౬॥ అనర్థమితి. అనర్థం విరుద్ధార్థం - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా బోధితా - తథైవ ప్రతీతా జ్ఞాతవతీ - అతఏవహృష్టేతి - ప్రతీతేత్యస్యోపపాదనమేతత్ - కిశోరీ బడబా - ఉత్పథం అమార్గం - పరమదర్శనా - పురేతి శేషః. ౩౭॥ కుబ్జఇతి. నాభిజానామీతి - ఏతావత్కాల మితి శేషః - పృథివ్యా మితి - పృథివ్యాం యావత్యః కుబ్జాస్సంతి తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వముత్తమా - బుద్ధినిశ్చయేవిషయే - అనేన కుబ్జానాం ప్రాయేణ బుద్ధితైక్ష్ణ్య మస్తీతి ద్యోతితం. ౩౮॥ త్వమేవేతి. సమవబుధ్యేయ మితి - శకిలిఙ్. ౩౯॥ సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుస్సన్నివేశాః. ౪౦॥ ఉరఇతి. తే ఉరః - అభినివిష్టం అభినివేశవత్సత్ స్కంధాభ్యాం స్పర్ధమానం సత్ యావత్ స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతమిత్యుత్ప్రేక్షా - అధస్తాత్ - ఉరసోధస్తాత్ - స్థితం - సునాభం శోభననాభి - యోగవిభాగా దచ్ - ఉదరం ఉరస స్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ - శాతం కృశం. ౪౧॥ పరిపూర్ణమితి. పరిపూర్ణం పృథులం. ౪౨॥ జఘనమితి. ఉపన్యస్తే సంశ్లిష్టే - సుసన్నివేశే వా - ఆయతే దీర్ఘౌ. ౪౩॥

రూపం - వస్తుతః స్వస్యైవప్రతికూల మిత్యర్థ - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా ప్రతిబోధితా - ప్రతీతా తథైవ గృహీతార్థా - అతఏవ హృష్టా - సేతి - ఉత్పథం గతా అమార్గం గతా - కిశోరీ బడబా - పరమదర్శనా సుందరీ - యద్వా పరం అత్యంతం అదర్శనా విరుద్ధదర్శనా - పరం విస్మయం ప్రాప్తా కైకేయీ మంథరా మబ్రవీదితి సంబంధః. ౩౭॥ కుబ్జఇతి. శ్రేష్ఠాభిధాయినీం శ్రేష్ఠవచన మభిదధాతి వక్తీతి తథా - హితోపదేశం కుర్వంతీ మిత్యర్థః - శ్రేష్ఠాం త్వాం నాభిజానామి - శ్రేష్ఠత్వ మేవాహ - పృథివ్యామితి - బుద్ధినిశ్చయే ఉత్తమాసి. ౩౮॥ మమ హితాచరణేనాపి తవోత్తమాత్వ మిత్యాహ - త్వమేవేతి. హితైషిణీ భవసీతి శేషః - రాజ్ఞః చికీర్షితం కర్తు మిష్టం రామాభిషేకం. ౩౯॥ సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుష్టావయవసంస్థానవిశేషయుక్తాః - త్వం ప్రియదర్శనా సుందరీ - త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా నమ్రాసి - యథా సహజసుందరం పద్మం వాతేన నమ్ర మపి ననింద్యతే తథా వాతోద్రేకాత్ వక్రతా మాపన్నాపి త్వం ననింద్యాసీతి భావః. ౪౦॥ ఉరఇతి. ఉరః వక్షః అభినివిష్టం అభితః పార్శ్వయోర్నివిష్టం సమసన్నివేశం - యావత్సం స్థానం - మధ్యఇతి యావత్ - విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః - యావత్స్కంధాత్సమున్నత మితి పాఠే - యావ త్స్కంధాత్ స్కంధపర్యంతం - సమున్నతం ఉచ్ఛ్రితం - అధస్తాత్ వక్షసోధః ప్రదేశే - స్థిత మితి శేషః - సునాభం శోభననాభి - ఉదరంచ లజ్జిత మివ శాతం - ఉరస ఉన్నతిం దృష్ట్వా వ్రీడిత మివ కృశ మిత్యర్థః - అధస్తాచ్చైవ సంశాత మితి పాఠే సునాభశబ్దేనోదర ముచ్యతే. ౪౧॥

ముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతౌ వృభౌ. ౪౩॥ త్వ మాయతాభ్యాం సక్థిభ్యాం మంథరే క్షౌమవాసినీ, అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజసే. ౪౪॥ ఆసన్ యాశ్శంబరే మాయా స్సహస్ర మసురాధిపే, సర్వా స్త్వయి నివిష్టాస్తా భూయ శ్చాన్యా స్సహస్రశః. ౪౫॥ తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథ ఘోణమివాయతం, మత యః క్షత్రవిద్యాశ్చ మాయా శ్చాత్ర వసంతి తే. ౪౬॥ అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యామి మాలాం కుబ్జే హిరణ్మయీం, అభిషిక్తేచ భరతే రాఘవేచ వనంగతే. ౪౭॥ జాత్యేనచ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంథరే, లబ్ధార్థాచ ప్రతీతాచ లేపయిష్యామి తే స్థగు. ౪౮॥ ముఖేచ తిలకం చిత్రం జాతరూపమయం శుభం, కారయిష్యామి తే కుబ్జే శుభాన్యాభరణానిచ, పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి. ౫౦. చంద్ర మాహ్వయమానేన ముఖేనాప్రతిమాననా, గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వ

త్వమితి. సక్థిభ్యాం ఊరుభ్యాం - 'సక్థి క్లీబే పుమా నూరు' రిత్యమరః, ఉపలక్షణే తృతీయా. ౪౪॥.ఆసన్నితి. అన్యాః లౌకిక్యః మాయాః ౪౫॥. తవేతి. స్థగు ఊరోనిస్సృతోన్నతవికృతావయవ విశేషః - రథఘోణం - నాసికాకారరథావయవవిశేషః - 'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామి గోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతే' త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహుళ్యం. క్షత్రవిద్యాః రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః - అత్ర స్థగుని. ౪౬॥. ౪౭॥. జాత్యేనేతి. ఉత్తమస్వర్ణజాతౌ భవం జాత్యం. దిగాదిత్వా ద్యత్ - సునిష్టప్తేన సుద్రుతేన-సువర్ణేన లేపయిష్యామి - సువర్ణకంచుకేనాలంకరిష్యామీత్యర్థః - యద్వా చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీత్యర్థః - ప్రతీతా సంతుష్టా. ౪౯॥. ముఖఇతి. జాతరూపమయం సువర్ణమయం - చిత్రం నానారత్నఖచితతయా నానావర్ణం - తిలకం తిలకాకారం భూషణం. ౫౦. చంద్రమితి. ఆహ్వయమానేన స్పర్ధమానేన - స్పర్ధాయామాఙ ఇత్యాత్మనేపదం - ముఖేన హేతునా-అప్రతిమాననా అప్రతిద్వంద్వముఖీ - ద్విషజ్జనం మత్సపత్నీజనం ప్రతి - గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ-గర్వశబ్దా త్తత్క-

---

* తి. పరిపూర్ణం విస్తీర్ణం. * ౪౨॥. జఘన మితి. రశనాదామశోభితంసత్ - నిర్ఘుష్టం శబ్దాయమానం - ఉపన్యస్తే సమీచీనావయవ సంస్థానయుక్తే. ౪౩॥. త్వమితి. ఆయతాభ్యాం సక్థిభ్యా మూరుభ్యాం. ౪౪॥. ౪౫॥. తవేతి. స్థగు విస్తృతోన్నతావయవసన్నివేశం వక్ష ఇత్యర్థః. రథఘోణం చక్రరంధ్రసమీపోన్నతప్రదేశః - తద్వదాయతం - పార్శ్వయో స్సమసన్నివేశః మధ్యే ఉన్నతో లోకవిలక్షణో వక్షోవిశేషః స్థగుశబ్దార్థః - తతః కిమత ఆహ - మతయ ఇతి మతయః - 'స్మృతి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీమతే'త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహుళ్యం-క్షత్రవిద్యా రాజనీతయః . మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః-అత్ర స్థగుని - వసంతి తిష్ఠంతి. ౪౬॥. అత్రేతి. అత్ర తే తవ స్థగుని మాలాం ప్రతి మోక్ష్యామి స్థాపయామి. ౪౭॥. కించ జాత్యేనేతి లబ్ధార్థా ప్రాప్తమనోరథా-ప్రతీతా సంతుష్టా జాత్యేన శుద్ధేన-సువర్ణేనాలంకృతం తే స్థగు చందనాదినా లేపయిష్యామీత్యర్థః-జాత్యేన జాతౌ భవం జాత్యం - తేన సువర్ణేన లేపయిష్యామి ఉత్తమసువర్ణకృతేన కంచుకేనాలంకరిష్యామీతివార్థః - చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయిష్యామీతివార్థః - జాత్యసునిష్టప్తసువర్ణకృతభూషణేన లేపయిష్యామి గుప్తం కరిష్యామీతివార్థః - తథావిధసువర్ణసదృశచందనాదినా లేపయిష్యామీతివార్థః. ౪౯॥. ౫౦. చంద్రమితి. చంద్ర మాహ్వయమానేన చంద్రం ముహు స్స్పర్ధమానేన - ద్విషజ్జనే గర్వం కుర్వంతీ - ముఖ్యాం

యంతీ ద్విషజ్జనం. ౪౧. తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయా స్సర్వాభరణభూషితాః, పాదౌ పరిచరిష్యంతి యథైవత్వం సదా మమ. ౪౨. ఇతి ప్రశస్యమానా సా కైకేయీ మిద మబ్రవీత్, శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యా మగ్నిశిఖా మివ. ౪౩. గతోదకే సేతుబంధో నకల్యాణి విధీయతే, ఉత్తిష్ఠ కురు కల్యాణి రాజాన మనుదర్శయ. ౪౪. తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంథరయా సహ, క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా. ౪౫. అనేకశతసాహస్రం ముక్తాహారం వరాంగనా, అవముచ్య వరార్హాణి శుభా న్యాభరణానిచ. ౪౬. తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా, సంవిశ్య భూమౌ కైకేయీ మంథరా మిద మబ్రవీత్. ౪౭. ఇహవా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి, వనంతు రాఘవే ప్రాప్తే భరతః ప్రాప్స్యతి క్షితిం. ౪౮. నసువర్ణే నమేహ్యర్థో నరత్నై ర్నచ భూషణైః, ఏషమే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౪౯. అథో పున స్తాం మహిషీం మహీక్షితో వచోభి రత్యర్థ మహాపరాక్రమైః, ఉవాచ కుబ్జా భరతస్య మాతరం హితం వచో రామ ముపేత్య చాహితం. ౫౦. ప్రపత్స్యతే రాజ్య మిదంహి రాఘవో యది ధ్రువం త్వం ససుతాచ తప్స్యసే, అతోహి కల్యాణి యతస్వ తత్తథా యథా సుతస్తే భరతోభిషేక్ష్యతే. ౫౧. తథాతి విద్ధా మహిషీతు కుబ్జయా సమాహతా వాగిషుభి ర్ముహు ర్ముహుః, నిధాయ

రోతీతి ణ్యంతాత్ శత్రాది - స్వార్థే ణిజిత్యేకే - ముఖ్యాం తృణీకృతసర్వజనాం - గతిం పాదన్యాసవిశేషం-గమిష్యసి కరిష్యసి. ఓదనపాకం పచతీతివ న్నిర్దేశః. ౪౧. ౪౩. గతోదకఇతి. హే కల్యాణి - కురు - మదుక్తప్రకార మితి శేషః - రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః- యద్వా అనుదర్శయ - ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః. ౪౪. తథా ప్రోత్సాహితేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్య మితి యావత్ - శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రీతార్థేఙ్. ౪౭. ఇహేతి. నృపాయ మదుపేక్షకాయ. ౪౮. ౪౯. కైకేయీ నిశ్చయం ద్రఢయతి - అథో ఇతి. రామ ముపేత్య రామ ముద్దిశ్య. ౫౦. ౫౧. తథేతి. అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా- నిధాయ హస్తౌ హృదయ ఇతి విస్మయాభినయః - అతివిస్మితా అతిస్నిగ్ధః కథం మదనిష్టం కరిష్యతీతి కుపితా-రా

గతిం గమిష్యసి ౪౧. ౪౩. ఏవం వృథాజల్పేన కాలాత్యయో మాస్త్వితి త్వరయతి - గతేత్యాది. రామాభిషేకానంతరం వరగ్రహణం వ్యర్థ మిత్యర్థః - రాజాన మనుదర్శయ-రాజాగమనం ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః - యద్వా రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః. ౪౪. * అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యం-అవముచ్య త్యక్త్వా హేమోపమా సువర్ణాంగీ. ౪౭. ఇహేతి. హేకుబ్జే రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతీతి నృపాయ కేకయరాజాయ ఆవేదయిష్యసి-నోచే దితి శేషః- మా మిహ క్రోధాగారే మృతాం సతీం వా కేకయరాజాయావేదయిష్యసి - యద్వా - మదుపేక్షకాయ దశరథాయావేదయిష్యసి - యది మే సాంత్వనా-తదా రాఘవే వనం ప్రాప్తే భరతః క్షితిం ప్రాప్స్యతి - నతు పక్షాంతర మిత్యర్థః. ౪౮. ౪౯. అథో ఇతి. అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః వచోభి రుపలక్షితా. ౫౦. ౫౧. తథేతి. కుపితా - రాజానం ప్రతీతి శేషః - అతివిద్ధా సంత

హస్తా హృదయేతి విస్మితా శశంస కుబ్జాం కుపితా పునః పునః. ౬౨. యమస్య వామాం విషయం గతామితో నిశామ్య కుబ్జే ప్రతివేదయిష్యసి, వనం గతే వా సుచిరాయ రాఘవే సమృద్ధకామో భరతో భవిష్యతి. ౬౩. అహం హి నైవా స్తరణాని న స్రజో న చందనం నాంజన పానభోజనం, నకించి దిచ్ఛామి నచేహ జీవితం న చేదితో గచ్ఛతి రాఘవో వనం. ౬౪. అథై త దుక్త్వా వచనం సుదారుణం నిధాయ సర్వాభరణాని భామినీ, అసంవృతా మా స్తరణేన మేదినీం తదాధిశిశ్యే పతితేవ కిన్నరీ. ౬౫. ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననా తథావముక్తో త్తమమాల్య భూషణా, నరేంద్రపత్నీ విమనా బభూవ సా తమోవృతా ద్యౌ రివ మగ్న తారకా. ౬౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవమస్సర్గః.

విదర్శితా యదా దేవీ కుబ్జయా పాపయా భృశం, తదా శేతే స్మ సా భూమౌ దిగ్ధవిద్ధేవ కిన్నరీ. ౧. నిశ్చిత్య మనసా కృత్యం సా సమ్యగితి భామినీ, మంథరాయై శనై స్సర్వ మాచచక్షే విచక్షణా. ౨. సా దీనా నిశ్చయం కృత్వా

మాభిషేకప్రవర్తకం భర్తార ముద్దిశ్య కుపితేత్యర్థః. ౬౨.౬౩. అహమితి. ఇతో గచ్ఛతీతి వర్తమానసామీప్యే లట్. ౬౪.అథేతి. మేదినీమధిశిశ్యే-అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మేతి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా.౬౫. ఉదీర్ణేతి. ఉదీర్ణః ఉద్భటః సంరంభః కోపః సఏవ తమః తేన వృతాననా-విమలా పూర్వంవిమలా-తమోవృతా నీలాభ్రప్రయుక్తతమోవృతా-మగ్నతారకా అస్తమితతారకా. ౬౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః.

అథ పూర్వోక్తం కైకేయీక్రోధ మవిచాల్యత్వసూచనాయానువదన్ రాజ్ఞః కైకేయీదర్శనానునయా దర్శయతి - విదర్శితేతి - విదర్శితా విపరీతం బోధితా - దిగ్ధవిద్ధా విషలిప్తబాణేన ప్రహృతా - 'విషాక్తే దిగ్ధలిప్తకౌ' విత్యమరః.౧. నిశ్చిత్యేతి. సా కైకేయీ-కృత్యం కర్తవ్యం-పూర్వోక్తరీత్యా మనసా నిశ్చిత్య - సర్వం తదుక్తం సమ్యగితి మంథరాయై ఆచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౨. సా

త్వా - ముహుర్ముహుః సమాహతా పీడితా - శశంస ఉవాచేత్యర్థః. ౬౨. యమస్యేతి. అత్ర శ్లోకే ఇతి పదం కేకయరాజాయేతి పదం వా దశరథాయేతి పదంవా అధ్యాహార్యం. ౬౩. అహమితి. నాంజనపానభోజన మిత్యత్రైకవద్భావః - ఆస్తరణాని చిత్రకంబళాదీని. ౬౪. అథేతి. అథమంథరాసమీపే ప్రతిజ్ఞానంతరం - సర్వాభరణాని నిధాయ నిక్షిప్య-భూమా వితి శేషః-పుణ్యక్షయాత్ భూమౌ పతితా కిన్నరీవ మేదినీం మేదిన్యాం అధిశిశ్యే - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - అసంవృతాం మృదుతల్పాదినా అనాచ్ఛాదితాం.౬౫. ఉదీర్ణేతి.తదా శయనకాలే-ఉదీర్ణః ఉద్రిక్త సంరంభః క్రోధ ఏవ తమః తేన వృతమాననం యస్యా స్సా తథోక్తా-విమనాః దుర్మనాః భగ్నతారకా అస్తమితతారకా-ద్యౌః ఆకాశ మివస్థితా.౬౬.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవమస్సర్గః.

విదర్శితేతి, విపరీత మర్థం గ్రాహితా యదా భవత్ తదా - దిగ్ధవిద్ధా దిగ్ధేన విషాక్తేన బాణేన విద్ధా ప్రతిహతా - కిన్నరీవ. ౧. నిశ్చిత్యేతి. సా స్వయం మనసా - కృత్యం మంథరోపదిష్టం కార్యం - నిశ్చిత్య యుక్త మేవైత దితి నిర్ధార్య ఆవాభ్యా మాలోచితం సర్వం సమ్యగేవేతి మంథరాయై శనై రాచచక్ష ఇత్యన్వయః. ౨. సా దీనేత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. దీనా స్వోద్యోగో

మంథరావాక్యమోహితా, నాగకన్యేవ నిశ్వస్య దీర్ఘ ముష్ణం చ భామినీ, ముహూర్తం చింతయామాస మార్గ మాత్మసుఖావహం. ౩. సా సుహృచ్చార్థకామా చ తం నిశమ్య సునిశ్చయం, బభూవ పరమప్రీతా సిద్ధిం ప్రాప్యేవ మంథరా. ౪. అథ సా రుషితా దేవీ సమ్యక్కృత్వా వినిశ్చయం, సంవివేశాబలా భూమౌ నివేశ్య భ్రుకుటీం ముఖే. ౫. తత శ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యాన్యాభరణానిచ, అపవిద్ధాని కైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రపేదిరే. ౬. తయా తాన్యపవిద్ధాని మాల్యాన్యాభరణానిచ, అశోభయంత వసుధాం నక్షత్రాణి యథా నభః. ౭. క్రోధాగారే నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా, ఏకవేణీం దృఢం బద్ధ్వా గతసత్త్వేవ కిన్నరీ. ౮. ఆజ్ఞాప్యతు మహారాజో రాఘవస్యాభిషేచనం, ఉపస్థాన మనుజ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనం. ౯. అద్య రామాభిషేకో వై ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్,

---

దీనేత్యర్థత్రయ మేకం వాక్యం. దీనా - అత్ర స్వోద్యోగః ఫలిష్యతి వేతి శంకయాదీనా - మార్గం ఉపాయం. ఏతదర్థత్రయం నిశ్చిత్యేతి పూర్వశ్లోకాత్ పూర్వ మేవ నివేశనీయం అర్థసంగతిస్స్వారస్యాత్. ౩. సేతి. తం నిశ్చయం ఇహ వా మాం మృతా మిత్యాదినా పూర్వసర్గాంతోక్తనిశ్చయం-నిశమ్య శ్రుత్వా-సిద్ధిం నిశ్చయఫలం-ప్రాప్యేవ ప్రీతా. ౪. పునస్సంవేశనాభిధానం రోషసూచకభ్రుకుటీకరణ మాల్యభూషణాపవేధాదివిశేష ప్రదర్శనార్థం - భ్రుకుటీం క్రోధజనితాకారవిశేషం. ౫. పూర్వం త్యక్తభూషణాదీనామాదాసీన్యేన భూమౌ విక్షేపం దర్శయతి - తతఇతి. యాన్యపవిద్ధాని తాని భూమిం ప్రపేదిరే-నతు మంజూషికాం - క్రోధాతిశయసూచనాయ భూమావుత్సర్జనం. ౬. వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయ తాని వర్ణయతి తయేత్యాదినా. ౭. క్రోధాగార ఇతి. గతసత్త్వా క్షీణబలా - విగతాసు రితి వార్థః - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః. ౮. ఆజ్ఞాప్యేతి. ఆజ్ఞాప్య సుమంత్రాదీ న్నియమ్య - అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి ఉపస్థానం ఆస్థానం - సద ఇత్యర్థః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - యద్వా పంచమసర్గే - గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తత్వా ద్వసిష్ఠ ఏవోపస్థాన శబ్దేనోచ్యతే. ౯. అద్యేతి. రామాభిషేకః అద్యవై ఇదానీమేవ - ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యాః శ్రోతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - సర్వమస్య వశే వర్తత ఇతి వశీ స్వతంత్రః-అతః స్వయ మేవ ప్రియార్హాం కైకే

భవిష్యతి వా నవేతి నిశ్చయాభావాత్ - నిశ్చయం కృత్వా స్వోద్యోగః ఫలిష్యతీతి నిశ్చయం కృత్వా-ఆత్మసుఖావహం మార్గం తం నిశ్చితోపాయం - ముహూర్తం చింతయామాస. ౩. సేతి. మంథరా - సుహృత్ పరమార్థభూతా - అర్థకామా కైకేయీకార్యపరా - నిశ్చయం కైకేయీ తం కార్యనిశ్చయం-నిశమ్య జ్ఞాత్వా-సిద్ధిం ప్రాప్యేవ పరమప్రీతా బభూవ. ౪. * సంవివేశాబలా భూమావితి పునస్సంవేశనోక్తిర్భ్రుకుటీకరణవిశేషకథనార్థం. ౫. తతఇతి. అపవిద్ధాని త్యక్తాని. ౬. ౭. క్రోధాగార ఇతి. గతసత్త్వేవ గతాసు రివ. ౮. ఆజ్ఞాప్యేతి. అభిషేచనం అభిషేకసాధనం ప్రతిజ్ఞాప్య నియమ్య సుమంత్రాదీ నితి శేషః - ఉపస్థానం సదః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - సభ్యైరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౯. అద్యేతి. రామాభిషేకః-అద్యవై ఇదానీ మేవ-ప్రసిద్ధ ఇతి జజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యా జ్ఞాతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - అతః స్వయమేవ ప్రియార్హాం కైకేయీం ప్రతిప్రియమాఖ్యాతుం అంతఃపురం వివేశ-పంచమే సర్గే 'వివేశాంతఃపురం రాజా

ప్రియార్హాం ప్రియ మాఖ్యాతుం వివేశాంతఃపురం వశీ. ౧౦౪. స కైకేయ్యాగృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః, పాండురాభ్రమివాకాశం రాహుయుక్తం నిశాకరః. ౧౧౪. శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతాయుతం, వాదిత్రరవసంఘుష్టం కుబ్జావామనికాయుతం, లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చంపకాశోకశోభితైః, దాంతరాజతసౌవర్ణ వేదికాభి స్సమాయుతం, నిత్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై ర్వాపీభి శ్చోపశోభితం, దాంతరాజతసౌవర్ణై స్సంవృతం పరమాసనైః, వివిధై రన్నపానై శ్చ భక్ష్యైశ్చ వివిధై రపి, ఉపపన్నంమహార్హైశ్చ భూషితై స్త్రిదివోపమం, తత్ప్రవిశ్య మహారాజ స్స్వ మంతఃపుర మృద్ధిమత్, న దదర్శ ప్రియాం రాజా కైకేయీం శయనోత్తమే. ౧౨౪. స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః, అపశ్యన్ దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాదచ. ౧౩౪. నహి తస్య పురా దేవీ తాం వేళామత్యవర్తత, నచ రాజా గృహం శూన్యం ప్రవివేశ కదాచన. ౧౪౪. తతో గృహగతో రాజా కైకేయీం పర్యపృచ్ఛత, యథాపుర మవిజ్ఞాయ స్వార్థ

యీం ప్రతి ప్రియ మాఖ్యాతుం అంతఃపురం ప్రవివేశ. ౧౦౪. సఇతి. స్వబాధకకైకేయీ వచనకర్తృత్వాద్రాహుయుక్త మిత్యుక్తం. ౧౧౪. అథ దశరథస్య కైకేయీవచనకర్తృత్వాయ రామాభిషేకవిఘ్న మియం కరిష్యతీతి బుద్ధ్యనుత్పాదాయ చ రతిభావోద్దీపనాన్యంతఃపురే దర్శయతి-శుకేత్యాది. వాదిత్రరవసంఘుష్టం వీణాదిచతుర్విధవాద్యరవానునాదితం - 'తతం వీణాదికం వాద్యమానద్ధంమురజాదికం, వంశాదికంతు సుషిరం కాంస్యం తాళాదికం ఘనం, చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక' మిత్యమరః, కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్యహేతుత్వాద్రతివృద్ధిహేతుత్వం - లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చోపలక్షితం-దాంతాః దంతనిర్మితాః-నిత్యపుష్పఫలైరితి-దోహదవిశేషాదితి జ్ఞేయం-వివిధైరితి. భక్ష్యైః అపూపాదిభిః-భూషితైః స్త్రీజనైరితి శేషః - అతఏవ త్రిదివోపమం. ౧౨౪. సఇతి. కామబలసంయుక్తః-ఉద్దీపనదర్శనాదుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః-అతఏవ రత్యర్థం పప్రచ్ఛ - క్వగతాసీత్యేవం - ప్రత్యుత్తరాభావా ద్విషసాదచ. ౧౩౪. విషాదహేతు మాహ-నహీతి. తాం వేళాం రతివేళాం. ౧౪౪. తతఇతి. కైకేయీం - స్వార్థలిప్సుం స్వప్రయోజనపరాం - అవిజ్ఞాయ-యథాపురం యథాపూర్వం-పర్యపృచ్ఛత - ప్రతిహారీ మితి శేషః - పూర్వ మదర్శనకాలే

సింహో గిరిగుహా మివే'త్యుక్తస్యైవాంతఃపురప్రవేశస్య పునః కథనం కథాసంగత్యర్థం. ౧౦౪. సఇతి. అత్రగృహస్య కైకేయీయుక్తతయా పాండురాభ్రరాహు యుక్తాకాశ సాదృశ్యం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౧౪. శుకేతి. రుతాయుతం రుతయుక్తం - కుబ్జావామనికాయుతం-కుబ్జాః గడులాః వామనికాః హ్రస్వాః దాంతాః. హస్తిదంతైః కృతాః. ౧౨౪. సఇతి. కామబలం మన్మథోద్రేకః తత్సంయుక్తః- అతఏవ రత్యర్థే భార్యా మపశ్యన్ పప్రచ్ఛ - ప్రతీహారీ మితి శేషః - విషసాదచ. ౧౩౪. విషాదహేతు మాహ - నహీతి. హి యస్మాత్ - పురా పూర్వం - దేవీ కైకేయీ తస్య దశరథస్య - తాం వేళాం ఆగమనసమయంనాత్యవర్తత నాతిక్రాంతవతీ-పూర్వం భర్తు రాగమనే దివ్యాలంకారయుక్తాస్స్మితా కైకేయీభర్తురానందం జనయంతీ సతీ తం సమయం నాతిక్రామతి - ఇదానీం చాతిక్రాంతేతి విషాదః - నచేతి. శూన్యం కైకయీరహితం గృహం. ౧౪౪. తతఇతి. స్వార్థలిప్సుం స్వార్థం భరతాభిషేకరూపం లబ్ధుకామాం - అపండితాం ఆగామికార్యానభిజ్ఞాం - యథాపురం యథాపూర్వం అవిజ్ఞాయ అదృష్ట్వా పూర్వం యథా అదర్శనకాలే పృచ్ఛతి - తథా పర్యపృచ్ఛత

లిప్స మపండితాం. ౧౯½. ప్రతీహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా సుకృతాంజలిః, దేవ దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతా. ౨౦½. ప్రతిహార్యా వచ శ్శ్రుత్వా రాజా పరమదుర్మనాః, విషసాద పున ర్భూయో లులితవ్యాకులేంద్రియః. ౨౧½. తత్ర తాం పతితాం భూమౌ శయానా మతథోచితాం, ప్రతప్త ఇవ దుఃఖేన సోఽపశ్య జ్జగతీపతిః. ౨౨½. స వృద్ధ స్తరుణీం భార్యాం ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీం, అపాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే, లతా మివ వినిష్కృత్తాం పతితాం దేవతా మివ, కిన్నరీ మివ నిర్ధూతాం చ్యుతా మప్సరసం యథా, మాయామివ పరిభ్రష్టాం హరిణీ మివ సంయతాం, కరేణుమివ దగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే. ౨౩½. మహాగజ ఇవారణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తాం, పరిమృశ్య చ పాణిభ్యా మభిసంత్రస్తచేతనః, కామీ కమలపత్రాక్షీమువాచ వనితామిదం. ౨౪. నతే

యథా పృచ్ఛతి తథా పృచ్ఛేదిత్యర్థః. ౧౯½. ౨౦½. ప్రతిహార్యా ఇతి. భూయః అతిశయేన-అదర్శనవిషాదాదపి క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణాదతిశయేన విషసాద - లులితవ్యాకులేంద్రియః - లులితాని ఘూర్ణితాని వ్యాకులాని స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః. ౨౧½. తత్రేతి. అతథోచితాం - భూమిశయనానర్హాం. ౨౨½. రామాభిషేకసంరంభే సపత్నీమాతుః క్రోధ స్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా నజ్ఞాతవానిత్యత్రాహ - సఇతి. అకుటిలత్వాద్వ్యామోహాచ్చ న జ్ఞాతవానితి భావః - తద్దర్శనస్యదుస్సహత్వ మాహ-లతామివేత్యాది. పతితాం భూగతాం - నిర్ధూతాం-ధూఞ్ కంపనే - వ్యాకులితా మితి యావత్ - చ్యుతాందివ ఇతి శేషః-మాయామితి-వామీమివ పరిభ్రష్టా మిత్యపి పాఠః-వామీం బడబాం'వామ్యశ్వాబడబే'త్యమరః, సంయతాం వాగురయాబద్ధాం-దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన'విషాక్తేదిగ్ధలిప్తకా' విత్యమరః, మృగయుణా వ్యాధేన-సమ్యగ్భాగతత్వాశ్చర్యావహత్వదయనీయత్వదర్శనీయత్వ విలుళితవర్ణత్వ నిశ్చేష్టత్వ సంతాపవత్త్వాని క్రమాల్లతాద్యుపమ్యేన లభ్యంతే. ౨౩½. మహాగజఇతి. అభిసంత్రస్తచేతనః-అభితః సమ్యక్ - త్రస్తా-చేతనా బుద్ధిర్యస్య - కిమర్థేచ్ఛుః - ఉత రోగగ్రస్తా - ఉత క్రుద్ధేతి త్రాసః కమలపత్రాక్షీమితి కామిత్వద్యోతనం. ౨౪. నేతి. ఆత్మని త్వయి - మయి వా - అభిశప్తా పరుషితా. ౨౫. యదితి పాంసుషు

ప్రతీహారీ మితిశేషః. ౧౯½. ప్రతిహారీతి. ప్రతీహారీ దౌవారికీ-హేదేవ దేవీ క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతే త్యువాచ. ౨౦½. ప్రతిహార్యా ఇతి. పున ర్భూయోధికం విషసాదేతి అదర్శనమాత్రేణ ప్రథమం ప్రాప్తవిషాదస్య క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణా ద్విషాదాధిక్యం - లులితవ్యాకులేంద్రియః-లులితాని క్షుభితాని వ్యాకులాని చంచలాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః. ౨౧½. తత్రేతి. తత్ర క్రోధాగారే-అతథోచితాం అధశ్శయనాద్యనుచితాం. ౨౨½. సఇతి. పాపసంకల్పాం-పాపః రామాభిషేకవిఘాతానుకూలః సంకల్పో మనోరథో యస్యా స్తాం. లతామితి. వినిష్కృత్తాం ఛిన్నాం-పతితాం పుణ్యక్షయాత్ స్వర్గా త్పరిభ్రష్టాం దేవతా మివ స్థితాం-చ్యుతాం స్వర్గచ్యుతాం మాయా మివ పరిభ్రష్టాం పరమోహనార్థం ప్రయుక్తాం మాయా మివ స్థితాం సంయతాం వాగురాదినా బద్ధాం-హరిణీమివస్థితాం-వనే-మృగయుణా వ్యాధేన కర్త్రా-దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన-విద్ధాం ప్రహృతాం-కరేణుం కరిణీమివస్థితాం-భార్యాం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౩½. మహాగజఇతి. అరణ్యే మహాగజః పూర్వోక్తవిశేషణయుక్తాం కరేణు మివేత్యనుషజ్యతే-స్నేహాత్ తాం కైకేయీం పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య-అభిసంత్రస్తచేతనః-కిం కరిష్యతి కిం వదిష్యతీత్యభిసంత్రస్తా చేతనా ధీర్యస్య స తథా-కామీ దశరథః-

హ మభిజానామి క్రోధ మాత్మని సంశ్రితం, దేవి కేనాభిశప్తాసి కేనవాసి విమానితా. ౨౮. యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు, భూమౌ శేషే కిమర్థం త్వం మయి కల్యాణచేతసి, భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాథినీ ౨౯½. సంతి మే కుశలా వైద్యా స్త్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః, సుఖితాం త్వాం కరిష్యంతి వ్యాధి మాచక్ష్వ భామిని. ౩౦½. కస్య వా తే ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతం, కః ప్రియం లభతా మద్య కోవా సుమహదప్రియం, మారోదీ ర్మాచ కార్షీ స్త్వం దేవి సంపరిశోషణం, అవధ్యో వధ్యతాం కోవా కోవా వధ్యో విముచ్యతాం, దరిద్రః కో భవత్వాఢ్యో ద్రవ్యవాన్ వాప్యకించనః. ౩౩. అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః, న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతు మహముత్సహే, ఆత్మనో జీవితేనాపి బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి, బలమాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౩౪½. యావదావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా, ప్రాచీనా స్సింధుసౌవీరా

శేష ఇతి యత్ ఇదం - మమ దుఃఖాయేతి సంబంధః - భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచగ్రస్తచిత్తేవ. ౨౯½. రోగపక్షం పరిహరతి - సంతీత్యాది. అభితుష్టాః దానమానాదిభిః. ౩౦½. క్రోధపక్షే పరిహార మాహ - కస్యవేతి. కస్యేతి తృతీయార్థే షష్ఠీ - కేనవా తేఽప్రియం కృత మిత్యర్థః- ప్రియాప్రియకారిణోః ఫల మాహ - కః ప్రియ మితి - మారోదీ రితి- మారోదీః రోదనం మాకార్షీః - సంపరిశోషణం కాయక్లేశం. ౩౩. అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి - అహ మితి. మమ జీవనేనాపి హేతునా- త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహే - త్వత్ప్రియార్థం జీవిత మపి పరిత్యజామీత్యర్థః- ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం. ౩౪½. చక్రం సూర్యస్య రథచక్రం - ఆజ్ఞావా -

---

వనితా మిద మువాచేత్యన్వయః. ౨౭. న తేహమితి. హేదేవి - ఆత్మని మయి-సంశ్రితం - తే తవ- క్రోధం క్రోధకారణం. అహం నాభిజానామి - కేనాభియుక్తా నిందితా - విమానితా నిరాకృతా తత్సత్వం-కథయేతి భావః. ౨౮. యదిదమితి. హేకల్యాణి త్వం-పాంసుషు శేషే లుఠసీతి యత్- ఇదం పరివర్తనం మమ దుఃఖాయ భవతి - కించ కల్యాణచేతసి అనపకారిణీతి యావత్ - మయి జీవతి సతీతి శేషః - త్వం కిమర్థం శేషే శయితాసి - భూతోపహతచిత్తేవ గ్రహావిష్టచిత్తేవ. ౨౯½. సంతీతి. కుశలాస్సర్వవ్యాధినివారణకుశలాః - అభితుష్టాః - మదీయసత్కారై రితి శేషః - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - వ్యాధిమాచక్ష్వేతి - వ్యాధిప్రయుక్తం చేచ్ఛయనమితి శేషః. ౩౦½. కించ-కస్యవేత్యాది. త్వయా కస్యవా ప్రియం కార్యం - కేనవా విప్రియం కృతం పక్షద్వయనిమిత్తోపి క్రోధో మాస్త్విత్యాహ-కః ప్రియ మిత్యాది - కోవా మత్తః ప్రియం లభతాం కోవా అప్రియం లభతాం పరిశోషణం కాయక్లేశః. ౩౩. నతేకించిదిత్యాది. తేతవ అభిప్రాయః అభిప్రేతం మనోరథం-కించిత్ కించిన్మాత్ర మపి వ్యాహంతుం అహం నోత్సహే-అతః ఆత్మనో జీవితేనాపి యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహి- యద్వా ఆత్మనో జీవితేనాపి నిజజీవితేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహ ఇతి వార్థః - బలమితి - ఆత్మని త్వయి - బలం మామకప్రేమాఖ్యం బలం - జానంతీ సతీ మాం శంకితుం నార్హసి - త్వయి మత్ప్రేమ్ణో గరీయస్త్వాచ్ఛంకా న కార్యేత్యర్థః - సుకృతేనాపి శపే కిముతాన్యైరితి భావః - యద్వా ఆత్మని మయి - బలం దుష్కరస్యాపి సంపాదనసామర్థ్యం జానంతీ సతీ మనోరథస్సిద్ధ్యతి వా నవేతి శంకాం కర్తుం నార్హసీతివార్థః. ౩౪½. యావదిత్యాది. చక్రంభూ

సౌరాష్ట్రా దక్షిణా పథాః, వంగాంగమగధామత్స్యా స్సమృద్ధాః కాశికోసలాః, తత్ర జాతం బహుద్రవ్యం ధనధాన్యమజావికం, తతో వృణీష్వ కైకేయి యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి. ౩౮. కిమాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ శోభనే, తత్త్వం మే బ్రూహి కైకేయి యత స్తే భయ మాగతం, తత్తే వ్యపనయిష్యామి నీహార మివ రశ్మి(మా)వాన్. ౩౯½. తథోక్తా సా సమాశ్వస్తా వక్తుకామా తద ప్రియం, పరిపీడయితుం భూయో భర్తార ముపచక్రమే. ౪౦½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - దశమస్సర్గః.

తం మన్మథశరై ర్విద్ధం కామవేగవశానుగం, ఉవాచ పృథివీపాలం కైకేయీ దారుణం వచః. ౧. నాస్మి విప్రకృతా దేవ కేనచిన్నావమానితా, అభిప్రాయస్తు మే కశ్చి త్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతం. ౨. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి, అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయా. ౩. తా మువాచ మహాతేజాః కైకేయీ మీషదుత్స్మితః, కామీ హస్తేన సం

ప్రాచీనా ఇత్యాది - ప్రాచీనాదిదేశాః - యే సంతీతి శేషః. తత్ర తేషు దేశేషు ధనధాన్యం - యదస్తీతి శేషః-తతః తత్ర. ౩౮. కిమితి. ఆయాసేన భూశయనాయాసేన - తత్ భయనిమిత్తం-రశ్మివాన్ సూర్యః. ౩౯½. పరిపీడయితుం ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం. ౪౦½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

అథ వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయావర మితి మంథరయోపదిష్టమనుతిష్ఠతి త మిత్యాదినా. ౧. నాస్మీతి. విప్రకృతా రోగగ్రస్తా-నార్థకామాస్మీత్యపి ద్రష్టవ్యం-నిగ్రహానుగ్రహపక్షం మనసి కృత్వాహ - అభిప్రాయస్త్వితి - అభిప్రాయః అభిప్రేతోర్థః - అస్తీతి శేషః - త్వయా కృతం త్వయా ప్రతిశ్రుతం - తమిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ శపథం కుర్విత్యర్థః ౩. తామితి. ఈషదుత్స్మితః భవదాజ్ఞాకారిణి మయి కిం శపథేనేతి కించి దుద్గతస్మితః - యద్వా అభిప్రేతకరణ మీషత్కార మిత్యుత్స్మితః - యద్వా శంకితరోగాద్య

చక్రం ఆజ్ఞాచక్రంవా - సూర్యమండలం వా యావదావర్తతే - తావతీ తావద్విస్తీర్ణా వసుంధరా భూమిః మే-మమ-అధీనేతి శేషః-ప్రాచీనాఇత్యాది-యే జనపదా స్సంతి తత్ర తేషు జాతం యద్ధనధాన్యాదికమస్తి - తతః తేషు ద్రవ్యేషు-యత్త్వం మనసేచ్ఛసి తద్వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౮. కిమితి. రశ్మిమాన్ సూర్యః. ౩౯½. తథోక్తేతి. సమాశ్వస్తా విశ్వాసంప్రాపితా - భూయః పరిపీడయితుమితి నిజ భూశయనాది పీడితపివపూర్వం - తం భర్తారం అప్రియవచనేన పునః పరిపీడయితుముపక్రాంతవతీత్యర్థః. ౪౦½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

౧. నాస్మీతి. విప్రకృతా అభిభూతా - మే కశ్చిదభిప్రాయోభిప్రార్థనీయోస్తి త్వదేకసంపాద్యః-తం త్వయాకృతం సంపాదిత మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. కర్తుమిచ్ఛసి యది తదా ప్రతిజ్ఞామవశ్యకర్తవ్యతావిషయిణీం ప్రతిజానీష్వ-అథ అనంతరం-యన్మయా ప్రార్థితం తద్వ్యాహరిష్యామి. ౩. తామితి. ఈషదుత్స్మితః - భవదాజ్ఞాకారిణి మయి శపథాకాంక్షా వృథేతి

గృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్మితాం. ౪. అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ, మనుజో మనుజవ్యాఘ్రా ద్రామా దన్యో న విద్యతే. ౫. తేనాజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా, శపే తే జీవనార్హేణ బ్రూహి యన్మనసేచ్ఛసి. ౬. యం ముహూర్త మపశ్యంస్తు న జీవేయ మహం ధ్రువం, తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౭. ఆత్మనా వాత్మజై శ్చాన్యై ర్వృణేయం మనుజర్షభం, తేన రామేణ కైకేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౮. భద్రే హృదయ మప్యేత దనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే, ఏతత్సమీక్ష్య కైకేయి బ్రూహి యత్సాధు మన్యసే. ౯. బల మాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౧౦. సా తదర్థమనా దేవీ త మభిప్రాయ మాగతం,

---

భావాత్ - హస్తేన మూర్ధజేషు సంగృహ్యేతి - శిరోంకే కృత్వేతి భావః - స్వాభిముఖీకరణాయ వేణీ మవలంబ్యేతి వార్థః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే - మమ - త్వత్తః ప్రియతమా స్త్రీణాం మధ్యేత్వత్తః ప్రియతమా నాస్తి - రామా దన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః. ౫. తేనేతి. జీవనార్హేణ జీవనాదపి పూజ్యేన. ౬. అస్యైవ వివరణం - యమితి. తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం-ప్రతీతి శేషః. ౭. ఆత్మనేతి. ఆత్మనా స్వదేహేన - ఆత్మజైః భరతాదిభిః - అన్యైః - ప్రియబంధుభిశ్చ - మూల్యభూతైరేతైః - యం రామం వృణే- సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్ణామీతి భావః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే మే హృదయం- ఏతత్ ఏతాదృశ మనుమృశ్య - శపథవచనానుసారిత్వేన నిర్ధార్య - ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ - ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైకరూప్యం-సమీక్ష్య సమ్యగాలోచ్య - యత్సాధు ఇష్టం - మన్యసే తద్బ్రూహి - త్వదభీష్టకరణ మేవ మజ్జీవనం - అన్యథా నజీవామీత్యర్థః. ౯. బలమితి. ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం దృష్టిచిత్తాపహారి సౌభాగ్యబలం. ౧౦. సేతి. తదర్థమనాః మంథరోపదిష్టరామవివాసనపూ

ఉద్గతస్మితః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే మూఢే - స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా మమ నవిద్యతేనాస్తి - పురుషాణాం మధ్యే మనుజవ్యాఘ్రాత్పురుషశ్రేష్ఠా ద్రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యతఇతి నజానాసి. ౫. తేనేతి. అజయ్యేన శత్రూణాం జేతు మశక్యేన ముఖ్యేన శ్రేష్ఠేన-జీవనార్హేణ మమ జీవనహేతునా తేశపే త్వన్నిమిత్తం ప్రతిజానే మనసా యదిచ్ఛసి తద్బ్రూహీత్యన్వయః. ౬. జీవనార్హేణేతి ప్రియతమత్వం ప్రకాశితం తదేవ ప్రియతమత్వం దర్శయతి-యమితి, ముహూర్తమల్పకాలం - తే తవ-వచనక్రియాం వచనకరణం - రామేణశప ఇత్యన్వయః. ౭. ఆత్మనేతి. ఆత్మనామయావా - ఆత్మజైః పుత్రైః - అన్యైః ప్రాణిభిః ఆత్మాన మితరానాత్మజాంశ్చ విహాయాపి యోవరణీయస్తేనరామేణేత్యన్వయః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే-యదేతన్మే హృదయ మభిప్రాయః సర్వథా త్వద్వచనక్రియావిషయకః - యద్వా - హృదయమపి - ఏతత్ ఏతాదృశం - వాగనుసారీత్యనుమృశ్య విచార్య-త్వదభీష్టకథనేన - మాముద్ధరస్వ అస్మాద్దుఃఖాదుద్ధర - ఏతదపి ఏతన్మదుద్ధరణమపి కర్తవ్యం నవేతిచ - సమీక్ష్య విచార్య - అతః పరం యత్సాధు తవ హితం మన్యసే తద్బ్రూహి - అథవా ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైక్యం నిరీక్ష్య యత్సాధు మన్యస ఇతి వార్థః. ౯. నాత్ర సిద్ధ్యసిద్ధిశంకా కర్తవ్యేత్యాహ-బలమితి. ఆత్మని త్వయి - బలం మత్ప్రేమరూపం బలం - పశ్యంతీ జానంతీ సతీ - మాం శంకితుం నార్హసి - మత్పతిః మదీయం కార్యం కరిష్యతి వా నవేతిసందేహం మాకార్షీ రిత్యర్థః. ౧౦. సేతి. తదర్థమనాః - తస్మిన్ సంకల్పితేర్థే మనో యస్యాస్సా-తమభి

నిర్మాధ్యస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే దుర్వచం వచః. ౧౧ తేన వాక్యేన సం
హృష్టా తమభిప్రాయమాగతం, వ్యాజహార మహాఘోర మభ్యాగత మివాం
తకం. ౧౨. యథా క్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ, తచ్ఛృణ్వంతు
త్రయస్త్రింశద్దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, చంద్రాదిత్యౌ నభ శ్చైవ గ్రహా
రాత్ర్యహనీ దిశః, జగచ్చ పృథివీ చేయం సగంధర్వా సరాక్షసా, నిశాచరాణి
భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః, యాని చాన్యాని భూతాని జానీయు
ర్భాషితం తవ, సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞ స్సుసమాహితః, వరం మమ
దదాత్యేష తన్మే శృణ్వంతు దేవతాః, ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యాభి
శస్య చ, తతః పర మువాచేదం వరదం కామమోహితం. ౧౭. స్మర రాజన్
పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్రు స్తవ జీవిత
మంతరా. ౧౮. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభి రక్షితః, జాగ్ర

ర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః - అభిప్రాయమాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం - నిర్మా
ధ్యస్థ్యాత్ నిర్గతమధ్యస్థభావాత్ - పక్షపాతా దిత్యర్థః. ౧౧. ఉక్తమర్థం సవిశేష మాహ- తేనేతి.
తేన వాక్యేన-శపథపూర్వకం త్వదభిమతం కరిష్యామీత్యుక్తదశరథవచనేన. ౧౨. దశరథవాక్యందృఢీ
కర్తుం నరస్య ధర్మాధర్మసాక్షిభూతా దేవతా శ్శ్రావయతి-యథాక్రమేణేతి. క్రమేణ ప్రియపుత్ర
సుకృతక్రమేణ యథా శపసి వరం దదాసిచ - తథా తచ్ఛృణ్వంత్వితి సంబంధః - చంద్రాదిత్యా
వితి - గ్రహాః నవగ్రహాః - జగత్ లోకః లోకో విష్టపం భువనం జగదిత్యమరః, లోక శ్చాత్ర
స్వర్గ ఏవ - ఇతీతి - పరిగృహ్య ధర్మపాశేన సంయమ్య - అభిశస్య సర్వాదేవతాస్సాక్షిత్వేన
శృణ్వంత్విత్యుద్ఘుష్య. ౧౭. స్మరేతి. పూర్వవృత్త మేవాహ - తత్రేతి. తత్ర రాత్రియుద్ధే- అంత
రా మధ్యే - తవ జీవితం అచ్యావయత్ అచాలయత్-శస్త్రప్రహారాదినా మూర్ఛాం ప్రాపితవా

ప్రాయ మాగతం ఆనుకూల్యం ప్రాప్తం దశరథం - నిర్మాధ్యస్థ్యాత్ స్వపుత్ర పక్షపాతాత్ హర్షా
చ్చపతి రపి సర్వం స్వకార్యం కరిష్యతీత్యానందాచ్చేత్యర్థః - దుర్వచం శత్రూణా మపి వక్తు
మశక్యం వచః - బభాషే భాషితు మాలోచనం కృతవతీ. ౧౧. తేనేతి. తేన వాక్యేన రామశపథ
పూర్వకస్య వచనక్రియావాక్యేన - సంహృష్టా - తమభిప్రాయం పుత్రరాజ్య రామ ప్రవ్రాజనరూ
పాభిప్రాయం - అభ్యాగతం అకస్మాదాగతం - అంతక మివ - మహాఘోరం రాజ్ఞః ప్రాణ
హరం వ్యాజహార వ్యాహర్తుం నిశ్చితవతీ. ౧౨. రాజప్రతిజ్ఞాయా దుష్కరఘోరార్థ విషయకత్వా
ద్విఫలత్వ శంకయా తత్ప్రతిజ్ఞా మశేషసాక్షీకరణేన స్థిరీకరోతి - యథాక్రమేణేత్యాది. యథా
క్రమేణ అతి ప్రియపుత్ర సుకృతాది పరిగ్రహక్రమేణ - శపసి శపథం కరోషి - తత్పూర్వకం
వరం మమ దదాసిచ - అభీష్టం దాతుం నిశ్చితవా నసి - నాత్ర సందేహః కిల - తదేవ త్వన్నిశ్చ
యం - దేవాదయ శ్శృణ్వంతు. * జగత్ పరోక్షస్వర్గాదిభువనం - పృథివీ ప్రత్యక్ష భువనదేవతా
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - దేవీ - మహేష్వాసం రాజానం - పరిగృహ్య స్వమతే స్థాప్య - సత్య
సంధ ఇత్యాదినా స్వవచనకృతిస్థైర్యాయైవాభిశస్య త మువాచ. ౧౭. కిమువాచేత్యత ఆహ-స్మరేతి.
తత్ర రాత్రియుద్ధే - శత్రుః శంబరః - తవ జీవిత మంతరా ప్రాణం వినా - త్వా మచ్యావయత్
ప్రచ్యుతవీర్య మకరోత్ - అథవా తత్ర రణే - అంతరా మధ్యే - శత్రుః తవ జీవిత మచ్యావయత్
అచాలయత్ - అమోహయ దితివార్థః. ౧౮. తత్రేతి. తత్ర రణే-హేదేవ - యద్యస్మాత్ త్వం

త్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. ౧౯. తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపౌ మృగయా మ్యహం, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగర. ౨౦. తత్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి మే వరం, అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమానితా. ౨౧. వాఙ్మాత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః, ప్రచస్కంద వినాశాయ పాశం మృగ ఇవాత్మనః. ౨౨. తతః పర మువాచేదం వరదం కామమోహితం, వరౌ యౌ మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ మహీపతే, తౌ తావ దహ మద్యైవ వక్ష్యామి శృణు మే వచః. ౨౩½. అభిషేకసమారంభో రాఘవస్యోపకల్పితః, అనేనై వాభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిచ్యతాం. ౨౪½. యో ద్వితీయో వరో దేవ దత్తః ప్రీతేన మే త్వయా, తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కాలోయ మాగతః, ౨౫½. నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః. ౨౬½. భరతో భజతా మద్య యౌవరాజ్య మకంటకం, ఏష మే పరమః కామో దత్త మేవ వరం వృణే, అద్య చైవ హి

నిత్యర్థః. ౧౮. తత్రేతి. యతమానాయాః సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః. ౧౯. తౌత్వితి. హేపృథివీపాల - తవ సకాశ ఏవ - నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థాపితౌ-తౌ తు వరౌ తా వేవ వరౌ-మృగయామి అన్వేషయామి ఇచ్ఛామీత్యర్థః. ౨౦. తదితి. వర మితి జాత్యేకవచనం. ౨౧. వాఙ్మాత్రేణేతి. వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ - కైకేయ్యా స్వవశే కృతః - రాజా - వాఙ్మాత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకధితేన - ఆత్మనో వినాశాయ - పాశం మృగ ఇవ - వాగురాం మృగ ఇవ - ధర్మపాశం ప్రచస్కంద గతవాన్ - స్కంది ర్గతిశోషణయో రితి ధాతుః వరప్రదాన మంగీచకారేత్యర్థః - యద్వా వాగురాం ప్రాప్తో మృగ ఇవ - ప్రచస్కంద శోషణం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౨. తత ఇత్యాది. తావితి. తౌ వరౌ వక్ష్యామి - తౌ వరౌ విభజ్య ప్రదాతుం ప్రకారం వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౩½. అభిషేకసమారంభ ఇతి. అభిషేకసమారంభః అభిషేకసామగ్రీ-య ఇతి శేషః - అభిషేకేణ అభిషేకసామగ్ర్యా. ౨౫½. నవేతి. చీరం వల్కలం. ౨౬½. విళంబవ్యావృత్త్యర్థ మాహ - భరత ఇత్యాదినా. దత్త మేవ నతు నూతనం కించి దర్థయే. ౨౮. సత్యస్యా

మయా సమభిరక్షితః తతః తస్మాత్ - యతమానాయాః తవ రక్షణే యత్నం కుర్వంత్యాః-జాగ్రత్యాః జాగరూకాయాః మే మమ - వరౌ - ప్రాదదాః దత్తవానసి. ౧౯. తౌతు దత్తావితి. హే పృథివీపాల, తవ సకాశే నిక్షేపరూపేణ స్థాపితౌ తౌ వరౌ - మృగయామి-యాచ ఇత్యన్వయః. ౨౦. ప్రకృత ముపసంహరతి - తదితి. తత్తస్మాత్ ధర్మేణ మహ్యం వరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం కృత్వా-దాస్యసి న చేత్ తవైవ సకాశే అద్యైవ జీవితం ప్రహాస్యామీతి. ౨౧. వాఙ్మాత్రేణేతి. వాఙ్మాత్రేణ పూర్వదత్తవరస్మారకవచనమాత్రేణ పాశం వరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం - ప్రచస్కంద ప్రవివేశ-విశేషతో వరస్వరూపే అనుక్తే సత్యేవ తౌ వరౌ మే ధారయసీత్యేతావన్మాత్ర ఏవాభిహితే అననుకూలవరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం పాశ మాత్మనో వినాశాయ ప్రాప్తవాన్ - క ఇవ వాఙ్మాత్రేణ గీతేన మృగశబ్దానుకరణేన వా వశీకృతః పాశం వాగురాం-మృగ ఇవ. ౨౨. వరౌ యావితి. తౌ తావ దద్యైవ వక్ష్యామి మమ దాతవ్యవరా విమావితి విభజ్య వక్ష్యామి - తస్మే వచ శ్శృణు. ౨౩½. అభిషేకేత్యాది. యః కల్పితః అనేనేతి యోజనా. ౨౪½. ౨౭. ఏషఇతి. దత్తమేవ వరం వృణ ఇతి సత్యన్యాయేన త్వాం నిర్బధ్నామీదానీం-

పశ్యేయం ప్రయాంతం రాఘవం వనం. ౨౮. స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్మచ, పరత్రవాసే హి వదం త్యనుత్తమం తపోధనా స్సత్యవచో హితం నృణాం. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకాదశస్సర్గః.

తత శ్శ్రుత్వా మహారాజః కైకేయ్యా దారుణం వచః, చింతా మభిసమాపేదే ముహూర్తం ప్రతతాపచ. ౧. కిన్ను మే యది వా స్వప్న శ్చిత్తమోహో పి వామమ, అనుభూతోపసర్గో వా మనసో వా ప్యుపద్రవః, ఇతి సంచింత్య తద్రాజా నాధ్యగచ్ఛ త్తదా సుఖం. ౨౪. ప్రతిలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం కైకేయీ వాక్య తాడితః, వ్యథితో విక్లబ శ్చైవ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః, అసంవృతాయా మాసీనో జగత్యాం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్, మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రై

వశ్యకర్తవ్యత్వ మాహ - సఇతి. రాజరాజ స్స త్వం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః-భవ - తేన సత్యసంగరత్వేన - కులాదిత్రయం రక్ష - సత్యస్య రక్షకత్వ ముపపాదయతి-పరత్రేతి - నృణాం హితం సత్యవచః - పరత్రవాసే స్వర్గలోకాదివాసే - అనుత్తమం అత్యంతోత్తమసాధనం - వదంతి. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞః శ్శోకం వర్ణయతి - తతఇతి. ప్రతతాప-ముమూర్ఛేతి యావత్. ౧. చింతాం వివృణోతి - కిన్నిత్వతి కిన్నిత్వతి. సామాన్యాకారేణ చింతా - స్వదుఃఖావహస్య రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్స్వభావయా కైకేయ్యా కథనాసంభవాదిదం పారమార్థికం నభవతి-స్వప్నో యది వా - అథవేదానీం నిద్రాయా అసంభవా చ్చిత్తమోహః భ్రమోవా - ఇదానీం భ్రమకారణాభావాదనుభూతోపసర్గో వా - జన్మాంతరానుభూతానా మర్థానాం ఉపసర్గః భావనావాస్మరణ మితి యావత్ - జన్మాంతరే ప్యేవం విధావస్థాయా అసంభావితత్వా దాహ - మనస ఉపద్రవోవా-రోగజవికారోవా - ఉన్మాద ఇతి యావత్ - ప్రతతాప చేత్యేతదనువదతి - ఇతీతి. ౨౪. ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. వ్యథితః దుఃఖితః విక్లబః విహ్వలః-'విక్లబో విహ్వల'

నహ్యుత్తమర్ణేనాధమర్ణా దృణగ్రహణం తస్య తత్కాలపీడేత్యేతావతా దోష ఇత్యాశయః. ౨౮. ఇమ మేవార్థం స్పష్ట ముపదిశతి - స రాజరాజ ఇత్యాది. రాజరాజః ప్రసిద్ధః-స త్వం సత్యసంగరో భవ - తేనైవ హేతునా కులాదికం రక్ష - సత్యసంగరత్వమేవ స్వజన్మాదిరక్షణసాధన మితి కుత ఇత్యత్రాహ - పరత్రేత్యాది. పరత్రవాసే పరలోకవిషయే హితం వదంతి. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశస్సర్గః.

తతఇతి. దారుణం అశనిపాతకల్పం వచః శ్రుత్వా నష్టసంజ్ఞస్సన్ - చింతా మభిసమాపేదే. ౧. తా మేవ చింతాం దర్శయతి - కిన్నుమఇతి. సామాన్యవిచారః - చిత్తమోహః చిత్తభ్రాంతిర్వా - అనుభూతోపసర్గః అనుభూతానాం పదార్థానా ముపసర్గః నాశః - సుషుప్తిరిత్యర్థః - మనస ఉపద్రవః రోగవిశేషోవా - ఏతేషాం మధ్యే కా వావస్థా మమ వర్తత ఇత్యర్థః. ౨౪. ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. విక్లబః విహ్వలః - అసంవృతాయామితి - జగత్యాం భువి -

రివ మహావిషః, అహో ధిగితి సామర్షో వాచ ముక్త్వా నరాధిపః, మోహ మా
పేదివాన్ భూయ శ్శోకోపహతచేతనః. ౫౪. చిరేణ తు నృప స్సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య
సుదుఃఖితః, కైకేయీ మబ్రవీ త్క్రుద్ధః ప్రదహన్నివ చక్షుషా. ౬౪. నృశంసే
దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశని, కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయా
పివా. ౭౪. యదా తే జననీ తుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః, తస్యైవ త్వమ
నర్థాయ కిం నిమిత్త మిహోద్యతా. ౮౪. త్వం మయాత్మవినాశార్థం భవనం స్వం
ప్రవేశితా, అవిజ్ఞానా న్నృపసుతా వ్యాళీ తీక్ష్ణవిషా యథా ౯౪. జీవలోకో య
దా సర్వో రామస్యాహ గుణ స్తవం, అపరాధం క ముద్దిశ్య త్యక్ష్యామీష్ట మహం
సుతం. ౧౦౪. కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపివా శ్రియం, జీవితం
వాత్మనో రామం నత్వేవ పితృవత్సలం. ౧౧౪ పరా భవతి మే ప్రీతి ర్దృష్ట్వా తన
య మగ్రజం, అపశ్యత స్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా. ౧౨౪. తిష్ఠే ల్లో
కో వినా సూర్యం సస్యంవా సలిలం వినా, నతు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు
మమ జీవితం ౧౩౪ తదలం త్యజ్యతా మేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే, అపి తే చ
రణౌ మూర్ధ్నా స్పృశామ్యేష ప్రసీద మే, కి మిదం చింతితం పాపే త్వయా పర
మదారుణం.౧౫. అథ జిజ్ఞాససే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే, అస్తు యత్త

ఇత్యమరః, మండలే అహితుండికయంత్రమండలే. ౫౪. ౬౪. నృశంసఇతి. కిం పాపం కృత మిత్య
న్వయః - పాపం అపరాధః. ౭౪. యదేతి. వృత్తిం శుశ్రూషాం తస్యైవ - తద్వైవేత్యపి బోధ్యం-
తస్యైవ నతు తత్పుత్రాదేః-తదైవ-నతు కాలాంతరే శుశ్రూషాభావదశాయాం. ౮౪. త్వమితి. నృప
సుతేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౪. ౧౩౪. తదలమితి. ఏషనిశ్చయః రామవివాసనరూపనిశ్చయః-
అపి తే చరణా వితి - అపిః ప్రశ్నార్థకః. ౧౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అథేతి
ప్రశ్నే-త్వం భరతస్య ప్రియా ప్రియే విషయే-మాం జిజ్ఞాససే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి-తదిదానీ మపి భరతో

మండలే యంత్రమండలే - ధిగితి వాచ ముక్త్వా-భూయః పున రపి మోహం మూర్ఛాం - ఆపేది
వాన్ ప్రాప్తవాన్. ౫౪. ౬౪. నృశంసఇతి. నృశంసే క్రూరే - దుష్టచారితే దుష్టవ్యాపారే. ౭౪.
యదేతి. జననీతుల్యాం స్వజననీతుల్యాం - వృత్తిం శుశ్రూషాం వహతి కరోతి - కిన్నిమిత్తం కేన
నిమిత్తేన ఉద్యతా. ౮౪. అయం స్వకృతానర్థ ఇత్యాహ-త్వమితి. అవిజ్ఞానాత్ అవిచారాత్-నృప
సుతేత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౪. జీవలోకఇతి. సర్వోపి జీవలోకః - యదా సర్వదాపి-యో
గ్యతాబలాత్ రామస్య గుణ స్తవమాహ - తస్మా దితి శేషః - ఉద్దిశ్య వ్యాజీకృత్య-నత్వేవ త్యజే
య మిత్యనుకర్షః. ౧౦౪. ౧౧౪. పరేతి. పరా ఉత్కృష్టా - చేతనా జీవితం. ౧౨౪. తిష్ఠేదితి.
లోక స్సూర్యం వినా తిష్ఠేత్ కంచి త్కాలం తిష్ఠే దిత్యర్థః - రామం వినా జీవితం క్షణమాత్ర
మపి నతిష్ఠేత్ స్థాతుం నశక్నుయా దిత్యర్థః.౧౩౪. తదితి. సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఏషనిశ్చయః-
రామవివాసనరూపనిశ్చయః.౧౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం.భరతస్య ప్రియాప్రియే స్నే
హాస్నేహయో ర్విషయే - మాం అథ జిజ్ఞాససే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి కిం - అస్తు జిజ్ఞాసైవ భవతు -
భరతస్నేహజిజ్ఞాసా కృతేత్యేతావతా రామగుణాతిశయ పక్షపాతో న మందీ భవతీత్యాశయః-

త్త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం రాఘవం ప్రతి, స మే జ్యేష్ఠ స్సుత శ్శ్రీమాన్ ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే, తత్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్, తచ్ఛ్రుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశం, ఆవిష్టాసి గృహం శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా. ౧౭. ఇక్ష్వాకూణాం కులే దేవి సంప్రాప్త స్సుమహానయం, అనయో నయసంపన్నే యత్ర తే వికృతా మతిః ౧౮. న హి కించి దయుక్తం వా విప్రియం వా పురా మమ, అకరో స్త్వం విశాలాక్షి తేన న శ్రద్దధామ్యహం. ౨౦. నను తే రాఘవ స్తుల్యో భరతేన మహా

భిషిచ్యతా మితి యత్త దస్తు తద్వక్తు ముచితం-త్వయా పూర్వం రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ స్సుత ఇత్యాదియ ద్వ్యాహృతం-తత్ ప్రియవాదిన్యా త్వయా-సేవార్థం మమ మనోరంజనార్థం రామకృత శుశ్రూషార్థంవా - కథితం భవేత్ - రామవివాసనోక్తి స్తేన విరుద్ధేత్యర్థః - పరీక్షార్థ మపి భరతో భిషిచ్యతా మిత్యేవవక్తుముచితం - నతు రామో వివాస్యతా మిత్యేతత్ - పూర్వాపరవిరోధా దితి భావః-రామవివాసనోక్తిశ్చ భరతే ప్రీతిపరీక్షార్థ మేవా స్త్విత్యత ఆహ-తదితి - తత్ రామాభిషేచనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ - మాం భృశం అతినిర్బంధేన-సంతాపయసి కించ పరవశం పరబోధనవశంగతా సతీ-శూన్యం గృహం క్రోధాగారం ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి-ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన సంగచ్ఛత ఇతి భావః-శూన్యై ర్గ్రహై రితి పాఠే - శూన్యై ర్గ్రహై రావిష్టా పిశాచాదిభి రావిష్టేత్యర్థః.౧౭. కులానర్థకరం చేదం వచన మిత్యాహ-ఇక్ష్వాకూణా మితి. నయసంపన్నే ఏతావత్కాలం నీతిశాలిని-యత్ర ఇక్ష్వాకుకులమధ్యే - తే మతి రేవ మిదానీం వికృతా విపరీతాజాతా తత్ర కులే అయం సన్నిహితః సుమహా ననయః అనర్థః-సంప్రాప్తః నను సత్ప్రకృతే ర్విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థహేతు రితి భావః. ౧౮. పూర్వాపరపర్యాలోచనయా త్వద్వచనం న శ్రద్ధేయం చేత్యాహ-నహీతి. అయుక్తం-అహిత మితి యావత్-న శ్రద్దధామి - ఇద మహితం విప్రియకరణ మితి శేషః. ౨౦. త్వత్ప్రీతివిరుద్ధం చేదం వచన మిత్యాహ - నన్విత్యాది. తే రాఘవః - భరతేన తుల్యో నను తు

త్వయా రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ సుత శ్శ్రీమాన్ - ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతి పూర్వం యద్వ్యాహృతం తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం రామకృతశుశ్రూషార్థం - కథితం భవేత్ - యద్వా మమ సేవార్థం - మమావిచ్ఛేదేన త్వయి వర్తనాయ కథితం భవేత్ - కుతః తచ్ఛ్రుత్వేతి. తత్ ప్రస్తుతం రామాభిషేచనం శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ త్వం మాం భృశం సంతాపయసి - తత్ర కారణ ముత్ప్రేక్షతే ఆవిష్టేతి - పరవశం గతా సా త్వం - శూన్యం అగోచరం గ్రహం భూతపిశాచాదికం - ఆవిష్టా ప్రాప్తాసి - శూన్యే ఇతి పాఠే వివేకశూన్యే ఇతి కైకేయ్యా స్సంబోధనం. ౧౭. ఇక్ష్వాకూణా మితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యత్ర యస్మిన్ - నయ సంపన్నే రామే - తే యతో వికృతా మతి రుత్పన్నా - యతశ్చ తస్మాలో మహా నయ మనయః శ్రేష్ఠగుణకజ్యేష్ఠపుత్రాభిషేకనివృత్తి రూపానర్థ స్సంపద్యతే - యతః పురా పూర్వం - మమ విప్రియం ప్రతికూలం అయుక్తం లోకవిరుద్ధం కార్యం వా నాకరోః-తేన కారణేన ఇదం త్వయోక్తం విప్రియం న శ్రద్దధామి సత్య మితి విశ్వాసం నకరోమి - కింతు భరతే మమ స్నేహో స్తివా నవేతి మనసః పరీక్షార్థ మేవేదం కృత మితి మన్య ఇతి భావః. ౨౦. న శ్రద్దధామీత్యత్ర హేతు మాహ-నన్వితి. ఆమంత్రణే నను శబ్దః - మే మహాత్మనా తేన భరతేన రాఘవ స్తుల్యః-భరత ఇవ ప్రేమాస్పదీభూత ఇతి - మమ - సన్నిధా వితి శేషః-బహుశః కథాః కథయసే అతః త్వయా అప్రియ ముక్తమితి

త్మనా, **బహుశో** హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ. ౨౧. తస్య ధర్మాత్మనో దేవి వనే వాసం యశస్వినః, కథం రోచయసే భీరు నవవర్షాణి పంచ చ. ౨౨. అత్యంతసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్మనః, కథం రోచయసే వాస మరణ్యే భృశదారుణే. ౨౩. రోచయస్యభి రామస్య రామస్య శుభలోచనే, తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనం. ౨౪. రామోహి భరతాద్భూయ స్తవ శుశ్రూషతే సదా, విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియాం, క స్తే భూయ స్తరం కుర్యా దన్యత్ర మనుజర్షభాత్. ౨౬. బహూనాం స్త్రీ సహస్రాణాం బహూనాం చోపజీవినాం, పరివాదోపవాదోవా రాఘవే నోపపద్యతే. ౨౭. సాంత్వయన్ సర్వభూతాని రామ శ్శుద్ధేన చేతసా, గృహ్ణాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియై ర్విషయవాసినః. ౨౮ సత్యేన లోకాన్ జయతి దీనాన్ దానేన రాఘవః, గురూన్

ల్యః ఖలు-అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణ మిత్యాహ-బహుశ ఇతి. బహుశ ఇత్యనేనాహృదయత్వవ్యావృత్తిః - సుబాలే ఇత్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః. ౨౧. తస్యేతి. ధర్మాత్మన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతాకృత్యరాహిత్య ముక్తం భీరు ఇతితవచ ధర్మ భీరుత్వం క్వగత మితి భావః. ౨౨. రామసౌకుమార్యానుచితం చేద మిత్యాహ అత్యంతేతి. ౨౩. శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో నవివాసనార్హ ఇత్యాహ - రోచయసీతి. తవ శుశ్రూషమాణస్యేత్యత్ర న లోకావ్యయేత్యాదినా నిషిద్ధాపి షష్ఠ్యార్షీ బోధ్యా. ౨౪. శుశ్రూషమాణస్యేత్యేత దుపపాదయతి - రామోపీతి. ౨౫. నకేవలం శుశ్రూషైవైవం వచనకారణం - అపితు ప్రమాణాదిక మపీత్యాహ - శుశ్రూషా మిత్యి. గౌరవం ప్రతిపత్తిః - ప్రమాణం పూజా - వచనక్రియా ఉక్తకరణం. ౨౬. పరివాదాదిక మపి రామవివాసకారణం నాస్తీత్యాహ - బహూనా మితి. స్త్రీసహస్రాణా ముపజీవినాంచ సంబంధి పరివాదో నోపపద్యతే - బహూనా మితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయా ఏకేనవా స్త్రీపురుషావిశేషేణ పరివాద సత్సంబంధీ పరిభవవిషయవాదః - అపవాదః నిందావా-రాఘవే నోపపద్యతే. నదృశ్యతే. ౨౭. అవివాసన నిమిత్తభూతాన్ భూయో గుణాన్ దర్శయతి - సాంత్వయన్నిత్యాది. అనేన వాఙ్మనఃకాయై ర్జనరంజకత్వ ముక్తం-ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః - గృహ్ణాతి సంగృహ్ణాతి. తన్నిశ్లోకీ. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన భూతహి

నవిశ్వాసం కరోమీతి భావః.౨౧. తస్య తథా ప్రియస్యేత్యర్థః. ౨౪.*తి. రామఇతి. శుశ్రూషతేసేవతే - తస్మాద్రామాద్రామ క్రియమాణగౌరవా ద్భరతస్య త్వయి విశేషం అధికం గౌరవం నలక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషామితి. శుశ్రూషాం సేవాం గౌరవం బహుమానం ప్రమాణం ప్రతిపత్తిః-వచనక్రియా ఉక్తకరణం - తే తవ - మనుజర్షభా ద్రామా దన్యత్ర రామం వినా కః భూయ స్తరం అత్యంతం - కుర్యాత్ - అత స్తదీయ వనవాసం కథం రోచయసీతి భావః. ౨౬. బహూనామితి. బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే ఏకయాపి కృతః పరివాదః అకార్యకరణనిమిత్తం సమూలమయశః - ఉపజీవినాం మధ్యే ఏకేనాపి కథితోపవాదః అసూయాకల్పితం నిర్మూల మయశః - రాఘవే నోపపద్యతే నవిద్యత ఇత్యర్థః. ౨౭. కుత ఇత్యాహ - సాంత్వయ న్నితి. సర్వభూతాని సర్వప్రాణినః శుద్ధేన చేతసా సాంత్వయన్ రామవిషయవాసినః స్వదేశస్థాన్ జనాన్ ప్రియైః - ఇష్టార్థదానైః గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి యోజనా. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన లోకాన్ జయతి వశీకరోతి - దీనాన్ దానేన జయతి సమృద్ధాన్ కరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి వశీకరోతి

శుశ్రూషయా వీరో ధనుషా యుధి శాత్రవాన్. ౨౯. సత్యం దానం తపస్త్యాగో మిత్రతా శౌచ మార్జవం, విద్యాచ గురుశుశ్రూషా ధ్రువాణ్యేతాని రాఘవే. ౩౦. తస్మిన్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథం, పాప మాశంససే రామే మహర్షిసమతేజసి. ౩౧. న స్మరామ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః, స కథం త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియ మప్రియం. ౩౨. క్షమా యస్మిన్ దమస్త్యాగః సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా, అప్యహింసాచ భూతానాం త మృతే కా గతి ర్మమ.

తేన - లోకాన్ స్వర్గాదివైకుంఠ పర్యంతాన్ - జయతి స్వాధీనాన్ కరోతి - దీనాన్ దరిద్రాన్ దానేన ధనప్రదానేన - జయతి వశీకరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి స్వహితోపదేశప్రవణాన్ కరోతి-శాత్రవాన్ శత్రూన్ ధనుషా ధనుః ప్రదర్శనమాత్రేణ-నతు బాణప్రయోగేణ యుధి యుద్ధే - నతు కపటవృత్త్యా - జయతి - నిరస్యతీత్యర్థః - వీర ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే - దయావీర స్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం - (చోళమహీపతిః - కదాచిత్ సన్నిహితం మధ్యమవీధిభట్టారకం ప్రతి "ఆత్మానం మానుషం మన్య ఇతి వదన్ రామః కథం జటాయుషో మోక్షం దత్తవాని"తి పప్రచ్ఛ-సోపి సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్త్వా మహతీం బహుమతి మవాప్తవా నిత్యైతిహ్య మత్ర జ్ఞేయం.) ౨౯. సత్యాదీని చ న కదాచిత్త్యక్తానీత్యాహ-సత్యమితి. తపః ప్రభృతి గుణషట్కం పూర్వశ్లోకైర్థసిద్ధ మనూద్యతే - దానం పరలోకప్రయోజనం - తపః శాస్త్రవిహితభోజన నివృత్త్యాదిరూపం - త్యాగః ఐహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థః - మిత్రతా సర్వసుహృత్త్వం శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః - ఆర్జవం పరచిత్తానువర్తిత్వం - విద్యా తత్త్వజ్ఞానం గురుశుశ్రూషా-గురోశ్శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాది పరిచర్యా. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవసంపన్న ఇతి దానాది సంపత్తే రప్యుపలక్షణం- పాపం వివాసనరూపం-ఆశంససే ప్రార్థయసే. ౩౧. నేతి. లోకస్యజనమాత్రస్య-ప్రియవాదినః ప్రియవదనశీలస్య-కిముతాస్మాక మితి భావః-రామస్య సంబంధి-అప్రియం వివాసనవిషయం - వాక్యం - న స్మరామి - స్మర్తుమపి నశక్నోమీత్యర్థః - సః తదస్మర్తా అహం - త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్ స్త్రీకృతే - రామం సర్వస్య రమయితారం - ప్రియం రమయితృత్వాభావేపి పుత్రత్వేన ప్రియం ప్రతి-కథ మప్రియం వక్ష్యామి ౩౨. క్షమేతి. యస్మిన్ క్షమాదయో వర్తంతే - త మృతే - మమ కా గతిః కోవా రక్షకః-తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్ష్యామీతి భావః.

ఆనందయతి. ౨౯. సత్యమితి. సత్యం సత్యవచనం - దానం సత్పాత్రదానం - త్యాగః ప్రత్యక్షః ఐహికప్రయోజనః దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగోవా - మిత్రతా సత్సు మైత్రీ - శౌచం బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధిః - ఆర్జవం కపటరాహిత్యం. ఏతాని సర్వాణి రాఘవే ధ్రువాణి. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవసంపన్నే కపటరూపదోషవర్జితే - మహర్షివ చ్ఛమాదిసద్గుణసంపన్నే కథం పాపం వనవాసాత్మకం ఆశంససే ప్రార్థయసే. ౩౧. నస్మరామీతి. లోకస్య ప్రియవాదినో రామస్య అప్రియం వివాసనవిషయకం వాక్యం నస్మరామి స్మర్తు మపి నశక్నోమి - సోహం ప్రియం తం రామం త్వత్కృతే అప్రియం వనం గచ్ఛేతి వాక్యరూపం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా - యద్వా! అప్రియం వాక్యమితి రామవక్తృకం రామవిషయకం వా నస్మరామి - కుతః ప్రియవాదిన ఇతి - త్వత్కృతే త్వద్వచనక్రియాసంపాదనార్థం - అప్రియం కథం వక్ష్యామీతి యోజనా. ౩౨. క్షమేతి. క్షమా అంతరింద్రియనిగ్రహః - దమః బహిరింద్రియ నిగ్రహః - ధర్మః నిత్యకర్మానుష్ఠానం ప్రాణినా మహింసా చ - యస్మిన్ రామే వసతీతి ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - త మృతే

33. మమ వృద్ధస్య కైకేయి గతాంతస్య తపస్వినః, దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తు మర్హసి. 34. పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించి దధిగమ్యతే, తత్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యు రావిశేత్. 35. అంజలిం కుర్మి కైకేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే, శరణం భవ రామస్య మాఽధర్మో మా మిహ స్పృశేత్. 36. ఇతి దుఃఖాభిసంతప్తం విలపంత మచేతనం, ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతం, పారం శోకార్ణవస్యాశు ప్రార్థయంతం పునఃపునః, ప్రత్యువాచాథ కైకేయీ రౌద్రా రౌద్రతరం వచః. 38. యది దత్త్వా వరాన్రాజన్ పునః ప్రత్యనుతప్యసే, ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి, యదా సమేతా బహవ స్త్వయా రాజర్షయ స్సహ, కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి. 40. యస్యాః ప్రసాదే జీవామి యా చ మా మభ్యపాలయత్,

33. మమేతి. గతాంతస్య గతః ప్రాప్తః అంతః చరమకాలో యేన తస్య - వృద్ధత్వేపి ప్రాప్తచరమకాలస్యేత్యర్థః - తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య - లాలప్యమానస్య పునఃపునఃకథనశీలస్య - మమ మయీత్యర్థః-సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. 34. పృథివ్యామితి. సాగరాంతాయా మిత్యనేన కృత్స్నాయా మితి లభ్యతే-యత్కించి ద్ధనం - అధిగమ్యతే లభ్యతే-తత్సర్వం - తవ తుభ్యం దాస్యామి - మన్యుః రామవిషయక్రోధః. 35. అంజలి మితి. కుర్మి కరోమి - అంజలిపూర్వకం పాదవందనం కరోమీత్యర్థః - శరణం రక్షిత్రీ. అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః - రామాభిషేక మనుజానీహీత్యర్థః. 36. ఇతీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అచేతనం మూర్ఛితం - ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో వివర్తమానం - శోకేన భావిరామవిరహస్మరణదుఃఖేన - సమభిప్లుతం సమ్యగభివ్యాప్తం - పారం అంతం రామాభిషేక మితి యావత్ - అథ కృత్స్న మితి వచో విశేషణం - రౌద్రా భయంకరవికారా - రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్యద్వక్తవ్యం తత్సర్వ మువాచేత్యర్థః. 38. యదీతి. ధార్మికత్వం - స్వీయ మితి శేషః - యదేతి - కథయిష్యంతి-ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృత మితి కదాచి ద్ధర్మప్రసంగే వక్ష్యంతి - తత్ర తదా - కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి. 40. యస్యాఇతి. ప్రసాదే సతి జీవామి - ప్రసాదేన

మమ కా గతిః. 33. మమేతి. గతాంతస్య గతాయుషః తపస్వినో దీనస్య దీనం లాలప్యమానస్య ప్రలపతః మమ కారుణ్యం దయాం కర్తు మర్హసి. 34. పృథివ్యామితి. భూమా ద్రవ్యజాతయ స్తత్సర్వం తవ దాస్యామి-త్వం మన్యు మావిశ. 35. అంజలిమితి. కుర్మి కరోమి - రామస్య శరణం రక్షిత్రీ భవ అధర్మ స్సత్యవ్యతిక్రమరూపః ఇహ రామాభిషేకరూపకార్యవిషయే - మాం మాస్పృశేత్ మాస్పృశతు - యథా అధర్మప్రాప్తి ర్నభవతి - తథా త్వయా కర్తవ్య మిత్యర్థః. 36. ఇతీతి. అచేతనం మూర్ఛాగతం ఘూర్ణమానం ఘూర్ణమానశరీరం - పారమితి శోకార్ణవస్య - ఆశు శీఘ్రం పారం నిస్తారం ప్రలపంతం ప్రార్థయంతం - రౌద్రతరం అతిదారుణం వచః ప్రత్యువాచేతి ద్వయో రన్వయః. 38. యదీతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పృథివ్యాం యదా రాజర్షయః-త్వయా సహ సమేతా భవంతి తత్సమాజే త్వం - త్వదీయం ధార్మికత్వం కథయిష్యసి లేచ మద్విషయవరదానాదిప్రసంగం యదా కథయిష్యంతి-తదా తాన్ ప్రతి-కిం ప్రతివక్ష్యసి కి ముత్తరం దాస్యసి - ధర్మజ్ఞేతి వ్యంగ్యోక్తిః. 40. నకిమపి ప్రతివచనం శక్య మిత్యాహ-యస్యా ఇతి. యస్యాః కైకేయ్యాః - ప్రయత్నే - యుద్ధే మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్ర రథాపనయనాది

తస్యాః కృతం మయా మిథ్యా కైకేయ్యా ఇతి వక్ష్యసి. ౪౧. కిల్బిషత్వం నరేంద్రాణాం కరిష్యసి నరాధిప, యో దత్వా వర మద్యైవ పున రన్యాని భాషసే. ౪౨. శైబ్య శ్శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమాం, సాగర స్సమయం కృత్వా న వేలా మతివర్తతే,

---

జీవామీత్యర్థః ప్రసాద మేవాహ - యా చేతి - యా చ మాం మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్రాపనీయాభ్యపాలయత్ - శిశిరోపచారాదినా రరక్షేత్యర్థః-తస్యాః - మయా మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసి కి మితి కాకుః తస్మా దద్య ప్రతిజ్ఞాం నిర్వహేతి భావః. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. కిల్బిషత్వం అయశోరూపమాలిన్యం - నరేంద్రాణా మిత్యనేన సజాతీయే ష్వేకేన కృత మపయశ స్సర్వా నపి స్పృశతి - సర్వే రాజాన ఏవం విధా ఇతి - అన్యాని వరప్రదానవిరుద్ధాని. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిజ్ఞాతస్య కర్తవ్యత్వం పూర్వచక్రవర్త్యనుష్ఠానేన దర్శయతి - శైబ్యఇతి శైబ్యో రాజా శ్యేనకపోతీయే - శ్యేనకపోతయో ర్విరోధే ప్రాప్తే - పక్షిణే శ్యేనాయ - స్వమాంసం కపోతమాంసప్రతినిధిత్వేన దదౌ-ఇత్థం కిల పౌరాణికీ గాథా-ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతౌ భూత్వా శైబ్యౌదార్యం పరీక్షితుం భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీప మాగతౌ-తత్ర కపోతో౽భయార్థీ శైబ్యాంక మావివేశ - తస్మైచ సో౽భయం దదౌ - తత శ్శ్యేనేన మద్భక్షణం దేవవిహితం త్యజేత్యుక్తే నాహం త్యజేయం. అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామీత్యుక్తే-తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛ - నాన్య దిత్యుక్తే - స్వమాంస మపి సర్వం దత్తవా నితి - అలర్కశ్చ రాజర్షి ర్బ్రాహ్మణాయాంధాయ వరం ప్రతిశ్రుత్య తేన రాజచక్షుషా స్వచక్షుః ప్రతిసంధానేర్థితే స్వచక్షుషీ దత్వోత్తమాం గతిం జగామ - కించ సాగర స్సముద్రో దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనాయ తత్తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్యాద్యాపి వేలాం నాతివర్తతే - తస్మా త్త్వ మపి పూర్వశైబ్యాదివృత్తాంత మను

ప్రయత్నే సతి జీవామి-యా మా మభ్యపాలయత్ శీతోపచారాదినా రరక్ష-తస్యాః కైకేయ్యాః ప్రతిజ్ఞాతం వచన మితి శేషః - మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసీతి సోపహాసం వాక్యం. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. నరేంద్రాణాం కిల్బిషత్వం అపయశోరూపం మాలిన్యం కరిష్యసి - య స్త్వ మద్యైవ వరం దత్వా పున రన్యాని భాషసే మిథ్యావాదేన త్వయా రాజకులం సర్వం అయశోగ్రస్తం జాత మిత్యాశయః. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిశ్రుతస్య పరిపాలనం దర్శయతి శైబ్య ఇత్యాది. త్వద్వంశః శైబ్యః - సత్యపరిపాలనాయ - దత్తాభయకపోతరక్షణాయ-త న్మాంసార్థినే శ్యేనాయ స్వమాంస మేవ ప్రతినిధిత్వేన దదౌ నతు కపోత మితి శ్యేనకపోతీయే ఆఖ్యానే శ్రూయతే - తథాహి - ఇంద్రాగ్నీ శ్యేనకపోతరూపౌ భూత్వా శైబ్యౌదార్య జిజ్ఞాసయా భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీపం గతౌ - తతః కపోత శ్శైబ్యాంకం వివేశ - తస్మైచ సో౽భయం దదౌ-తత శ్శ్యేనేన మద్భక్షణం కపోతం త్యజేత్యుక్తే - నాహం త్యజేయం అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామీత్యుక్తే - తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛేతి ప్రతిపాదితే స్వమాంస మేవ సర్వం దత్తవా నితి కథా - యద్వా - ఆహారకాంక్షిణ శ్శ్యేనస్య శరణార్థినః కపోతస్య విరోధే - అన్య త్సమానం- అలర్కశ్చ రాజర్షిః-బ్రాహ్మణాయ యాచమానాయ-వరం ప్రతిశ్రుత్య - తేన రాజన్ తవ చక్షుషా మమ చక్షుః ప్రతిసంధాతవ్య మితి పృష్టే స్వచక్షు ర్దత్తవాన్ - సాగరః దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనసమయం తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్య న వేలా మతివర్తతే - యద్యేవ మతః కిమత ఆహ - సమయమితి - పూర్వవృత్తం శైబ్యాదీనాం వృత్త మనుస్మరన్ - త్వంచ సమయం వరౌ దాస్యామీతి

సమయం మానృతంకార్షీః పూర్వం వృత్తమనుస్మరన్. ౪౪. సత్యం ధర్మం పరిత్యజ్య రామం రాజ్యేభిషిచ్యచ, సహ కౌసల్యయా నిత్యం రంతుమిచ్ఛసి దుర్మతే. ౪౫. భవత్వధర్మో ధర్మోవా సత్యం వా యదివానృతం, యత్త్వయా సంశ్రుతం మహ్యం తస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౪౬. అహం హి విష మద్యైవ పీత్వా బహు తవాగ్రతః, పశ్యత స్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౪౭. ఏకాహమపి పశ్యేయం యద్యహం రామమాతరం, అంజలిం ప్రతిగృహ్ణాంతీం శ్రేయో నను మృతిర్మమ. ౪౮. భరతేనాత్మనా చాహం శపే తే మనుజాధిప, యథా నాన్యేన తుష్యేయ మృతే రామవివాసనాత్. ౪౯. ఏతావదుక్త్వావచనం కైకేయీ విరరామహ, విలపంతం చ రాజానం నప్రతివ్యాజహార సా. ౫౦. శ్రుత్వాతు రాజా కైకేయ్యా వృతం పరమశోభనం, రామస్యచ వనే వాస మైశ్వర్యం భరతస్యచ. నాభ్యభాషత కైకేయీం ముహూర్తం వ్యాకులేంద్రియః, ప్రైక్షతానిమిషోదేవీం ప్రియా మప్రియవాదినీం. ౫౧. తాం హి వజ్రసమాం వాచ మాకర్ణ్య హృదయాప్రియాం, దుఃఖశోకమయీం ఘోరాం రాజా నసుఖితోఽభవత్. ౫౩. సదేవ్యా వ్యవసాయం చ ఘోరంచ శపథం కృతం, ధ్యాత్వా రామేతి నిశ్వస్య ఛిన్న

స్మరన్ - సమయం ప్రతిజ్ఞాం - అనృతం మిథ్యాభూతం - మాకార్షీః. ౪౪. ఏవం న్యాయముక్త్వా తదనుమోదమానం ప్రత్యాహ - సత్యమితి. ౪౫. స్వసిద్ధాంత మాహ - భవత్వితి. మదుక్తో రామవివాసనపూర్వకో భరతాభిషేకః ధర్మోవా అధర్మోవా భవతు - రామం ప్రవ్రాజయారణ్యమిత్యాది మదుక్తం వచనం సత్యం సమీచీనం వా - అనృతం అసమీచీనం వా భవతు - త్వయాయన్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం - తస్య వ్యతిక్రమోన్యథాభావో నాస్తీతి యోజనా. ౪౬. వ్యతిక్రమే కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-అహమితి. ౪౭. కౌసల్యాతోప్యధికం భోగం తవ దాస్యామీత్యత్ర తత్ప్రాధాన్యం న సహ ఇత్యాహ - ఏకాహ మితి. అంజలిం ప్రతిగృహ్ణాంతీం-రాజమాతృత్వేన సర్వేషా మితి శేషః-శ్రేయః - తదా తదపేక్షయేతి శేషః. ౪౮. ౫౦. శ్రుత్వేతి వనవాసైశ్వర్యరూపం వృతం వర మితి సంబంధః-ప్రైక్షతానిమిష ఇతి-నిరంతరచింతావశాత్ క్రోధాద్వా నిర్నిమేషప్రేక్షణం. ౫౧. తామితి. దుఃఖశోకమయీ మితి - అనుచితభరతాభిషేకాద్దుఃఖం-రామవివాసనా చ్ఛోకః. ౫౩. సఇతి. శపథం కృత మితి-స్వేనేతి శేషః-నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతికారత్వా దితి భావః. ౫౪. నష్టచిత్త ఇతి. నష్టచిత్తః కలుషితహృదయః-ఉన్మత్తః ఉన్మాదీ

సంకేతం అనృతం మాకార్షీః. ౪౪. ౪౫. సిద్ధాంత మాహ - భవత్వితి. మదుక్తరామవివాసపూర్వక భరతాభిషేకః ధర్మోవా సమీచీనంవా - అధర్మోవా అసమీచీనంవా భవతు - త్వయా యన్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామీతి-తస్యవ్యతిక్రమః అన్యథా భావో నాస్తీతి యోజనా. ౪౬. విపక్షేబాధక మాహ - అహంహీతి. ౪౭. * అంజలిం ప్రతిగృహ్ణాంతీ మితి-రామమాతృత్వేన సర్వలోకానా మితి శేషః ౪౮. భరతేనేతి. హేమనుజాధిప-రామవివాసనాదృతే అన్యేన రత్నాదినా-యథాహం నతుష్యేయం - తథా ఆత్మనా ప్రాణభూతేన భరతేన-తే తవ-సమీపే ఇతి శేషః-శపే శపథం కరోమి. ౪౯. ౫౦. శ్రుత్వేతి. పరమశోభన మిత్యత్ర అశోభన మితి ఛేదః - కైకేయీం ప్రైక్షత - కోపా దితి శేషః. ౫౩. సఇతి. ఘోరం వ్యవసాయం - కృతం శపథం - స్వేనేతి

స్తరురివాహతత్. ౫౫. నష్టచిత్తో యథోన్మత్తో విపరీతో యథాతురః, హృతతేజా యథా సర్పో బభూవ జగతీపతిః ౫౬. దీనయాతు గిరా రాజా ఇతిహోవాచ కైకయీం. ౫౬½. అనర్థ మిమ మర్థాభం కేనత్వ ముపదర్శితా, భూతోపహత చిత్తేవ బ్రువంతీ మాం నలజ్జసే. ౫౭½. శీలవ్యసనమేత త్తేనాభిజానామ్యహంపురా, బాలాయా స్తత్విదానీం తే లక్షయేవిపరీతవత్. ౫౮½. కుతో వా తే భయం జాతం యా త్వమేవం విధంవరం, రాష్ట్రే భరత మాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే, విరమై తేనభావేన త్వమేతేనానృతేనవా, యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరతస్యచ ౫౯½. నృశంసే పాపసంకల్పే క్షుద్రే దుష్కృతకారిణి, కిన్ను దుఃఖ మలీకం వా మయి రామేచ పశ్యసి. ౬౦½. నకథంచిదృతే రామా ద్భరతో రాజ్య మావ

విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతప్రకృతిః - ఆతురః వ్యాధితః - 'వ్యాధితో ఒపటు రాతుర' ఇత్యమరః. హృతతేజాః మంత్రాపహృతవీర్యః. ౫౬. దీనయేతి. ౫౬½. అనర్థ మిత్యాది. ఉపదర్శితా బోధితా - శీలవ్యసనం సద్వృత్తభ్రంశం - 'వ్యసనం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. నాభిజానామి - కింతు శీల మేవాభిజానామి తత్ర హేతు మాహ - బాలాయా ఇతి - ఇదానీం ప్రౌఢతాయాం-తత్ శీలం విపరీతవత్ విపరీతత్వవత్-భావప్రధానో నిర్దేశః - స్వార్థే వతి ర్వా. ౫౮½. కుతఇతి. కుతో నిమిత్తాత్ ఏవం విధ మిత్యస్యైవ వివరణం - రాష్ట్ర ఇతి-వనే రాఘవ మితి-ఆసీన మిత్యనుషంగః-ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ - విరమ మాప్రవర్తిష్ఠాః - అనృతేన అనృతపదవాచ్యేన-ఏతేన వా రామవివాసనరూపేణ భావేనవా - విరమేతి సంబంధః. ౫౯½. నృశంసఇతి. నృశంసే నిర్దయే - తత్ర హేతుః పాపసంకల్ప ఇతి - రామవివాసనరూపపాపసంకల్పే - తత్రాపి హేతుః క్షుద్ర ఇతి - అల్పమతికే - తత్రాపి హేతుర్దుష్కృతకారిణీతి - జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః - దుఃఖం దుఃఖనిమిత్తం - అలీకం అప్రియం - 'అలీకం త్వప్రియే నృత' ఇత్యమరః. ౬౦½. ౬౧½. కథమితి.

శేషః - నిశ్వస్యేతి - అశక్యప్రతిక్రియత్వాత్. ౫౫. నష్టచిత్త ఇతి. విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతః - ఆతురః వ్యాధిగ్రస్తః - హృతతేజాః మంత్రహృతవీర్యః - తథా బభూవ. ౫౬. ౫౬½. అనర్థమితి. ఉపదర్శితా బోధితా - భూతోపహతచిత్తేవ పిశాచాక్రాంతహృదయేవ - మాం - ప్రతిబ్రువంతీ సతీ నలజ్జసే. ౫౭½. శీలవ్యసన మితి. ఏత దిదానీ ముత్పన్నం - శీలవ్యసనం సద్వృత్తిభ్రంశనం - పురా నాభిజానామి - బాలాయాః తే తవ తత్ శీలం విపరీతవత్ విపరీతం లక్షయే జానామి. ౫౮½. కుతోవేతి. కుతోనిమిత్తాత్తే భయం జాతం-యేన భయేనైవం విధం వరం వృణీషే-వరమేవాహ - రాష్ట్ర ఇతి - భరతం - రాష్ట్రే రాజ్యే - ఆసీనం సంతం - వనే రాఘవం ఆసీనం సంతం వృణీషే - విరమేతి-భర్తు ర్దశరథస్య మమ లోకస్య జనస్య-భరతస్యచ-యది ప్రియం కార్యం-తర్హి ఏతేన భరతాభిషేకరూపేణ - భావేన అభిప్రాయేణ - అనృతేన పాపజనకేన-ఏతేన భావేన రామాభిషేకవిఘాతవిషయకేణాభిప్రాయేణచ - విరమ మాప్రవర్తస్వ - వాశబ్ద స్సముచ్చయే - భరతాభిషేకవిషయాం రామాభిషేకవిఘాతవిషయాం చ బుద్ధిం నివర్తయేతిభావః. ౫౯½. నృశంస ఇతి. దుఃఖం దుఃఖసాధనం-అలీక మపరాధం. ౬౦½. వ్యర్థం చేదం మత్ క్లేశన మిత్యాహ-నకథంచిదితి. రామాదృతే రామం వినా - భరతః కథంచి దపి రాజ్యం నావసేత్ నాక్రామేత్ - అనేన యథా భాగశః చతుర్ణా మేవ రాజ్య మనుమన్యస్వేత్యుక్తం - యద్వా-భరతస్యాభిషేకం - రామస్య కేవలవృద్ధస్య మమ సమీపేవస్థానం వాను మన్యస్వ-నాన్యథా త్వత్ప్రయోజన మిత్యుపదేశః-నావసే

నేత్, రామా దపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవత్తరం ౬౧॥ కథం ద్రక్ష్యామి రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే, ముఖవర్ణం వివర్ణం తం యథైవేందు ముపప్లుతం. ౬౨॥ తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం, కథం ద్రక్ష్యా మ్యపావృత్తాం పరై రివ హతాం చమూం. ౬౩॥ కిం మాం వక్ష్యంతి రాజానో నానాదిగ్భ్య స్సమాగతాః, బాలో బతాయ మైక్ష్వాక శ్చిరం రాజ్య మకారయత్. ౬౪॥ యదా తు బహవో వృద్ధా గుణవంతో బహుశ్రుతాః. పరిప్రక్ష్యంతి కాకుత్స్థం వక్ష్యామి కి మహం తదా. ౬౫॥ కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్తదసత్యం భవిష్యతి. ౬౬॥ కిం మాం వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వన మాస్థితే, కించైనాం ప్రతివక్ష్యామి

వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి - వివర్ణం విపరీతవర్ణత్వ మాపాదితం-రామస్య ముఖవర్ణం-ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తమివ-కథం ద్రక్ష్యామీతి సంబంధః. ౬౨॥. తామితి. తాం బుద్ధిస్థాం-సుకృతాం మంత్రిభి స్సహ సుష్ఠు నిశ్చితాం అథ సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం బుద్ధిం అపావృత్తాం-అధరోత్తరీకృతాం - కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి. ౬౩॥. కిమితి. బతేతి ఖేదే-ఐక్ష్వాకః రామః - రాజ్యమకారయత్ కి మకరోత్ - ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతీతి సంబంధః - యద్వా బాలః అజ్ఞః దశరథః ఘుణక్షతలిపిన్యాయేన దైవా చ్చిరం రాజ్యమకరో దితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి.౬౪॥. యదేతి. యదా శ్వః పాత్రః వృద్ధాః-కాకుత్స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వగతో రామః కుతో నాభిషిక్త ఇతి ప్రక్ష్యంతి-తదాహం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం. ౬౫॥. కైకేయీ వరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతా మిత్యత్రాహ-కైకేయ్యేతి. కైకేయ్యాక్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తౌవరౌ భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన-మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి తదా తత్ రామ మభిషేక్ష్యామీతి వచనం అసత్యంభవిష్యతి-తద్బాధా నసంభవతి పూర్వప్రవృత్తత్వాదితి భావః.౬౬॥.కిమితి. కిం మాం వక్ష్యతి మత్పుత్రేణ తే కి మపరాద్ధ మిత్యేవం వక్ష్యతీతి భావః - కిం

దిత్యత్ర హేతు మాహ-రామాదితి-హి యస్మాత్ - భరతం రామా దపి ధర్మేణ బలవత్తరం అతిశయితధర్మవంతం-మన్య ఇతి యోజనా.౬౧॥. కథమితి. భాషితే ఉక్తే సతి - మయేతి శేషః-ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం-ఇందుం యథా చంద్రమివ - విపరీతవర్ణం కథం ద్రక్ష్యామీతి. ౬౨॥. తామితి. సుకృతాం సమ్యక్ప్రవర్తితాం - అత్ర హేతుః - సుహృద్భిస్సహనిశ్చితాం - బుద్ధిం రామాభిషేకవిషయిణీం బుద్ధిమపావృత్తాం కథం ద్రక్ష్యామి. ౬౩॥. కిమితి. బాలో బతాయమితి - బాలో మూఢః అయమైక్ష్వాకః దశరథః - చిరకాలం కథం రాజ్య మకారయత్ అకరోదితి నానాదిగ్భ్య స్సమాగతా రాజానః మాం వక్ష్యంతీతి యోజనా-బతేతి ఖేదే. ౬౪॥. యదేతి. వృద్ధాః కాకుత్స్థం పరిప్రక్ష్యంతి పరస్పరమితి శేషః-రామో దశరథేన కిమర్థం నిర్వాసిత ఇతి రామముద్దిశ్య యది వక్ష్యంతి-తదాహం కి ముత్తరం దద్యాం-ఉత్తరాస్ఫూర్తే ర్మౌన మేవభజిష్యామీతి పరమార్థః. ౬౫॥. నను కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన మయా రామః ప్రస్థాపిత ఇత్యుత్తరం దీయతామత ఆహ-కైకేయ్యేతి. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వం సామాన్యేనదత్తౌవరౌ ఇదానీం భరతాభిషేక రామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవత్యా కైకేయ్యా పీడ్యమానేన మయా రామః ప్రస్థాపిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి-తత్పూర్వోక్తం-పూర్వేద్యుర్వసిష్ఠ వామదేవాది సహితరాజసభాయా ముక్తం రామాభిషేక విషయప్రతిజ్ఞావాక్యం-అసత్యం భవిష్యతి. ౬౬॥. యదాయదేతి తత్తదుచితకాల ఇత్యర్థః - కౌసల్యా

కృత్వా విప్రియమీదృశమ్. ౬౮॥ యదా యదా హి కౌసల్యా దాసీవచ్చ
సఖీవ చ, భార్యావద్భగినీవచ్చ మాతృవచ్చోపతిష్ఠతి, సతతం ప్రియకామా మే
ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా, న మయా సత్కృతా దేవీ సత్కారార్హా కృతే తవ.
౬౯॥ ఇదానీం తత్తపతి మాం య న్మయా సుకృతం త్వయి, అపథ్యవ్యంజనో
పేతం భుక్త మన్న మివాతురం. ౭౦॥ విప్రకారం చ రామస్య సంప్రయాణం వన
స్యచ, సుమిత్రా ప్రేక్ష్య వై భీతా కథం మే విశ్వసిష్యతి. ౭౧॥ కృపణం బత వై
దేహీ శ్రోష్యతి ద్వయ మప్రియం, మాం చ పంచత్వమాపన్నం రామం చ వన
మాశ్రితం. ౭౨॥ వైదేహీ బత మే ప్రాణా౯ శోచంతీ క్షపయిష్యతి, హీనా
హిమవతః పార్శ్వే కిన్నరేణేవ కిన్నరీ. ౭౩॥ న హి రామ మహం దృష్ట్వా ప్రవ
సంతం మహావనే, చిరంజీవితు మాశంసే రుదంతీం చాపి మైథిలీం. ౭౪॥ సానూ
నం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి, నహి ప్రవ్రాజితే రామే దేవి జీవితు

ప్రతివక్ష్యామి-న కిమపీత్యర్థః. ౬౮॥ యదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదాయదా ఉపతిష్ఠతితత్త
దుచితకృత్యేనోపాస్తే తదాతదా సత్కారార్హా-తవకృతే-నసత్కృతా-తవ విప్రియం భవిష్యతీతి సా న
సత్కృతేత్యర్థః-పరిచర్యాకాలే దాసీవత్పరిచరతి నమహిషీత్వం పురస్కరోతి-ద్యూతక్రీడాదిసమ
యే-సఖీవ వ్యవహరతి-ధర్మానుష్ఠానసమయే భార్యావత్ భార్యయా యథా వర్తితవ్యం తథా వర్తతే-
నతు మహిషీత్వాభిమానేన జోషమాస్త ఇత్యర్థః-భార్యాంతరవివాహ సమయే-భగినీవత్ సోదరీవ-ఉప
లాలయతి-శరీరపోషణాదిదశాయాం మాతృవద్ధితపరా తిష్ఠతీతిభావః. ౬౯॥ ఇదానీమితి. ఇదానీం
త్వద్దౌర్జన్యదర్శనకాలే - త్వయి విషయే - మయా యత్సుకృతం సుష్ఠూపచరితం - తత్ అపథ్యవ్యం
జనోపేతం దధ్యాద్యుపస్కృతమన్నం-ఆతురం వ్యాధితమివ - మాం-తపతి తాపయతి-అంతర్భావి
తణ్యర్థోయం - త్వయ్యుపచారాకరణే సంప్రతి మమ తాప ఏవ న భవేత్ - ఏతాదృశవాల్లభ్యా
భావాదితి భావః. ౭౦॥ విప్రకారమితి. విప్రకారం విపరీతప్రకారం-అభిషేకతిరస్కార మిత్యర్థః-
వనస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ-భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారః కిముతేతి భీతా- మే మాం. ౭౧॥ కృపణమితి.

సేవాయాం దాసీవ - పరమరహస్యకథనే సఖీవ - ధర్మాచరణే భార్యేవ - హితాశంసనే భగినీవ-
మృష్టాన్నదానే మాతృవచ్చోపతిష్ఠతే సేవత ఇత్యర్థః. ౬౮॥*తి. సతతమితి.తవకృతే త్వద్వైమనస్య
పరిహారాయ న సత్కృతా. ౬౯॥ ఇద నీమితి. ఇదానీం రామవివాసే సతి - యన్మయా త్వయి సు
కృతం శోభనం కర్మ శుశ్రూషాలక్షణం కృతం-తత్ -అపథ్యవ్యంజనోపేతం సత్ భుక్తమన్నం యథా-
ఆతురం-రోగిణం-తపతి తాపయతి. ౭౦॥ విప్రకారమితి. వనస్యసంప్రయాణం ప్రయాణాత్మకం రామస్య
విప్రకారం మయా కృత మపకారం ప్రేక్ష్య-భీతా సుమిత్రా- మే మహ్యం-కథం విశ్వసిష్యతి - సకల
లోకానందకరమపి రామం త్యక్తుకామస్య దశరథస్య నకించిదకార్య మస్తీతి సుమిత్రా మయివిశ్వా
సం నకరిష్యతీతిభావః. ౭౧॥ కృపణమితి. పంచత్వ మాపన్నం మాం-వన మాశ్రితం చేత్యప్రియద్వ
యం-వైదేహీ కృపణం దైన్యయుక్తం యథాతథా-శ్రోష్యతి-బతేతి ఖేదే. ౭౨॥ తదేవ సీతాకార్ప
ణ్యం ప్రదర్శ్యతే-వైదేహీత్యాది. మే మమ-రామవివాసనాదివ్యాపారేణేతి శేషః. శోచంతీ ప్రా
ణా౯ క్షపయిష్యతి-యద్వా మదర్థం ఉపలక్షణమేతత్ - రామార్థం శోచంతీ ప్రాణా౯ క్షపయిష్య
తీతి వార్థః - బతేతి ఖేదే. ౭౩॥ సీతాయా ఇవ మమాపి ప్రాణక్షపణం ప్రాప్తమిత్యాహ నహీతి.

ముత్సహే. ౭౫. సతీం త్వా మహమత్యంతం వ్యవస్యామ్యసతీం సతీం, రూపి ణీం విషసంయుక్తాం పీత్వేవ మదిరాం నరః. ౭౬. అనృతై ర్బహు మాం సాంత్వైః స్సాంత్వయంతి స్మ భాషసే, గీతశబ్దేన సంరుధ్య లుబ్ధో మృగమివావధీః. ౭౭. అనార్య ఇతి మామార్యాః పుత్రవిక్రాయికం ధ్రువం, ధిక్కరిష్యంతి రథ్యాసు సురాపం బ్రాహ్మణం యథా. ౭౮. అహో దుఃఖ మహో కృచ్ఛ్రం యత్ర వాచః క్షమే తవ, దుఃఖమేవం విధం ప్రాప్తం పురాకృతమివాశుభం. ౭౯. చిరం ఖలు మయా పాపే త్వం పాపేనాభిరక్షితా, అజ్ఞానాదుపసం పన్నా రజ్జు రుద్బంధినీ యథా. ౮౦. రమమాణ స్త్వయా సార్థం మృత్యుం త్వాం నాభిలక్షయే, బాలో రహసి హస్తేన కృష్ణసర్ప మివాస్పృశం. ౮౧.

క్రోష్యతీతి యత్ - తత్ కృపణం కష్టం - బతేతి యోజనా. ౭౪. ౭౫. సతీ మితి. పూర్వం సతీత్వేన జ్ఞాతాం త్వా మిదానీ మనేన వ్యాపారేణ-అసతీం సతీం అసతీత్వేన స్థితాం-వ్యవస్యామి కథమివ - రూపిణీం దృష్టిప్రియాం - విషసంయుక్తాం - మదిరాం మద్యవిశేషం - పీత్వా - నరః పానానంతరం తామసతీం దుష్టామధ్యవస్యతి-తథా కార్యకాలే త్వా మసతీ మధ్యవస్యా మిత్యర్థః. ౭౬. అనృతైరితి. అనృతై స్సాంత్వై రిష్టవచనైః మాం సాంత్వయంతీ సతీ భాషసే స్మ-అతఃగీత శబ్దేన మృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన-సంరుధ్య-మృగం-లుబ్ధః వ్యాధ ఇవ-మా మవధీః. ౭౭. అనార్య ఇతి. పుత్రవిక్రాయికం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం - మాం-ఆర్యాః సంతః అయ మనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృదితి ధిక్కరిష్యంతి. ౭౮. ఏతాదృశదుఃఖస్యాననుభూతత్వాద్విషాదాతిశయేన విస్మయతే-అహో ఇతి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమిత్యమరః. ఏతాదృశదుఃఖకృచ్ఛ్రే కదాచి దపి మయా నప్రాప్తే ఇత్యర్థః - కించ యస్మిన్ వరప్రదానవిషయే - తవ వాచః క్షమే - ఏవంవిధం దుఃఖం పురాకృతం అశుభమివ అశుభ ఫలమివ - ప్రాప్తం. ౭౯. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వనాశాయ పరిణతమితి ఖిద్యతి చిరమిత్యాదినా. ౮౦. రమమాణఇతి. నాభిలక్షయే కింత్వస్పృశమితి యోజనా. ౮౧. మయేతి. అపితృకః - పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః-ఆసీ

---

౭౪. సేతి. నూనం ధ్రువం. ౭౫. సతీమితి. సతీమాపాతరమణీయ సద్వృత్తవతీం - శుశ్రూషాదినా సతీత్వేన ప్రతీతాం - అసతీం సతీం పతిమారకత్వేన సర్వథా అసతీం భవంతీం వ్యవస్యామి నిశ్చినోమి-రూపిణీం చారురూపతయా మదిరాం పీత్వా-వికారేణ విషసంయుక్తేతి యథా జానాతి తథేత్యర్థః. ౭౬. అనృతైరితి. సాంత్వైః ఇష్టవచనైః గీతశబ్దేన గీతధ్వనినా. ౭౭. అనార్యః పాపీతి మాం పుత్రవిక్రాయికం కైకేయీరూపమూల్యేన పుత్రం విక్రీతవంతం గ్రామ్యసుఖార్థం పుత్రం త్యక్తవంతమిత్యర్థః - ధిక్కరిష్యంతి విగర్హిష్యంతీతి యావత్. ౭౮. అహో దుఃఖమితి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - యత్ర యస్మిన్ వరదానవిషయే - 'చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపస' ఇతి ఏతాదృశీస్తవ వాచః యతః క్షమే - అతః పురాకృతమశుభమివ అశుభఫలమేవ ఏవంవిధం అపరిహార్యత్వేన అవశ్యానుభావ్యం దుఃఖం ప్రాప్తమితి సంబంధః. ౭౯. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వవినాశాయ పరిణతమితి ఖిద్యతే చిరం ఖల్విత్యాదినా. ఉపసంపన్నా కంఠలగ్నేత్యర్థః. ౮౦. * బాల ఇతి. బాలో హస్తేన కృష్ణసర్పం యథా స్పృశతి - తథా - త్వామపి - అజ్ఞానాత్ హస్తేన అస్పృశం-అజ్ఞానాత్త్వావకపాణిగ్రహణం కృతవానస్మీతి భావః. ౮౧. * తం త్విత్యాది. మహాత్మా పుత్రో మయా జీవతాపి-అపితృకః పితృ

మయా హ్యపితృకః పుత్రస్స మహాత్మా దురాత్మనా, తం తు మాం జీవలోకో యం నూనమాక్రోష్టుమర్హతి, బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో భృశం, యః స్త్రీకృతే ప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి. ౯౩. వ్రతైశ్చ బ్రహ్మచర్యైశ్చ గురుభిశ్చోపకర్శితః, భోగకాలే మహత్కృచ్ఛ్రం పునరేవ ప్రపత్స్యతే. ౯౪. నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుం, సవనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౯౫. యది తే రాఘవః కుర్యాద్వనం గచ్ఛేతి చోదితః, ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యాన్నతు వత్సః కరిష్యతి. ౯౬. శుద్ధభావో హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః, స వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తో బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి. ౯౭. రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతం, మృత్యు రక్షమణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయం. ౯౮. మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే, ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే. ౯౯. కౌస

దితి శేషః - తం తథావిధం మాం - ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశంకర్తుం - ఆక్రోశ ప్రకారమాహ - బాలిశ ఇతి - బాలిశః మూర్ఖః 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. ౯౩. వ్రతైరితి. వ్రతైః కాండవ్రతైః బ్రహ్మచర్యైః మధుమాంసాదివర్జనాది బ్రహ్మచారిధర్మైః - గురుభిః గురుకృతశిక్షాదిభిః - భోగకాలేగార్హస్థ్యావస్థాయాం. ౯౪. నాలమితి. సః పుత్రః-వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తస్సన్-ద్వితీయం వచనం పరిహారవచనం-మాం ప్రతిభాషితుం-నాలం-కింతు బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి - బాఢమిత్యంగీకారోక్తిః. ౯౫. యదీతి. మేమయా-వనంగచ్ఛేతి చోదితోరామః ప్రతికూలం వనంప్రత్యగమనం-యది కుర్యాత్తదా మే ప్రియం స్యాత్ - వత్సస్తు తన్నకరిష్యతి. ౯౬. శుద్ధభావ ఇతి. శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః - మే భావం హృదయం - న జ్ఞాస్యతి-మాం శుద్ధతయా జ్ఞాతస్సన్ మమ వచనహృదయం నజ్ఞాస్యతీతి భావః - అతః బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతీతి సంబంధః. ౯౭. రాఘవ ఇతి. సర్వలోకస్య సర్వజనస్య - 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ధిక్కృతం ధిక్కరణం-అక్షమణీయం క్షంతు మశక్యం-కింతు మృత్యుర్మాం - యమక్షయం యమగృహం - నయిష్యతి. ౯౮. మృతఇతి. శేషే కౌసల్యాదౌ - కిం పాపం కమన్యాయం ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి. ౯౯. కౌసల్యామితి. పుత్రౌ-లక్ష్మణశత్రు

రహితః కృతః-తతః లోకో మాం-ఆక్రోష్టుం నిందితుం-అర్హతి - ఆక్రోశప్రకారమేవాహ - బాలిశ ఇతి. ౯౩. వ్రతైరితి. ఉపకర్శితః ప్రాపితకార్శ్యః. ౯౪. నాలమితి. ద్వితీయం వచనం పరిహారరూపం-ప్రతిభాషితుం-నోత్సహతే స బాఢమిత్యేవ వక్ష్యతి. ౯౫. యదీతి. వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే-ప్రతికూలం యది కుర్యాత్తర్హి మే ప్రియం స్యాత్-వత్సః శ్రీరామస్తు ప్రతికూలం నకరిష్యతి. ౯౬. శుద్ధభావ ఇతి. శుద్ధభావః రాఘవః - మే భావం వనం గచ్ఛేత్యేవం రూపం. ౯౭. రాఘవ ఇతి. సర్వలోకస్య ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం సోఢుమశక్తం. ౯౮. మృత ఇతి. ఇష్టే మన్మతానుసారిణి జనే - కిం పాపం కీదృశం దుఃఖం మనోవాగగోచరమితి యావత్-ప్రతిపత్స్యసే కరిష్యసి. ౯౯. కౌసల్యా మిత్యాది. పుత్రౌ చేతి. లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ - దేవీ సుమిత్రా - కౌసల్యాం మాం చ రామంచ యది హాస్యతి - తదా దుఃఖాన్యసహతీ మామేవానుమరిష్యతి - రామవియోగేన కౌసల్యామరణస్య సంభావితత్వాల్లక్ష్మణస్య రామనియతసహగమనాచ్ఛత్రుఘ్నస్య దేవాదద్య భరతేన సహ గమనాచ్చ తాభ్యాం మయాచ రహితా సామామేవానుమరిష్యతీత్యర్థః.

ల్యాం మాం చ రామం చ పుత్రౌ చ యది హాస్యతి, దుఃఖాన్యసహతీ దేవీ మా మేవానుమరిష్యతి. ౯౦౹. కౌసల్యాం చ సుమిత్రాంచ మాంచ పుత్రైస్త్రిభి స్సహ, ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కైకేయి సుఖితా భవ. ౯౧౹. మయా రామేణచ త్యక్తం శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః, ఇక్ష్వాకుకులమక్షోభ్యమాకులం పాలయిష్యసి. ౯౨౹. ప్రియంచే ద్భరతస్యైత ద్రామప్రవ్రాజనం భవేత్, మా స్మ మేభరతః కార్షీత్ ప్రేతకృత్యం గతాయుషః. ౯౩౹. హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా భవ కైకయి. ౯౪. మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే, సేదానీం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి. ౯౫. త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో మమ వేశ్మని, అకీర్తి శ్చాతులా లోకే ధ్రువః పరిభవ శ్చమే, సర్వభూతేషు చావజ్ఞా యథా పాపకృత స్తథా. ౯౬౹. కథం రథై ర్విభు ర్యాత్వా గజాశ్వైశ్చ ముహు ర్ముహుః, పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వత్సో మే విచరిష్యతి. ౯౭౹. యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః, అహం పూర్వాః పచంతిస్మ ప్రశస్తం పానభోజనం, స కథన్ను కషాయాణి తిక్తాని కటుకాని చ, భక్షయ న్వన్య మాహారం సుతో మే వర్తయిష్యతి. ౯౯౹. మహార్హవస్త్రసంవీతో భూత్వా చిరసుఖోషితః, కాషాయపరిధానస్తు కథం భూమౌ నివత్స్యతి. ౧౦౦౹. కస్యైత ద్దారుణం వాక్య మేవం విధ మచింతితం, రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషే

ఘ్నా - దేవీ సుమిత్రా. ౯౦౹. కౌసల్యామితి. అత్ర నరకశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే. ౯౧౹. మయేతి. ఆకులం క్షుభితం-పాలయిష్యసి. ౯౨౹. ౯౫. త్వ మిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం. అకీర్త్యాదిత్రయరూపా త్వం - రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశేన-మమవేశ్మని న్యవసః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా క్షుద్రత్వేన ప్రతిపత్తిః. ౯౬౹. ౯౭౹. యస్యేతి. సూదాః పాచకాః అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః - ప్రశస్తం - 'ఆయు స్సత్వబలారోగ్య సుఖప్రీతివివర్ధనాః, రస్యా స్స్నిగ్ధాః స్థిరా హృద్యా ఆహారా స్సాత్వికప్రియాః' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శ్రేష్ఠం. సఇతి. కషాయాది త్రయరూపం వన్యమాహారం భక్షయన్ - కథం వర్తయిష్యతి కేనప్రకారేణ జీవిష్యతి. ౯౯౹. మహార్హేతి. మహార్హేణ అతిశ్లాఘ్యేన - వస్త్రేణ - సంవీతః సంవృతః - చిరసుఖోషితః చిరకాలం సుఖాస్తరణోషితః - కాషాయపరిధానః - కషాయేణ రక్తం కాషాయం - కాషాయం పరిధానం వస్త్రం యస్యస తథోక్తః. ౧౦౦౹. కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచన

౯౦౹. కౌసల్యా మితి. నరకే దుఃఖే. ౯౧౹. మయేతి. ఆకులం క్షుభితం యథా తథా పాలయిష్యసి. ౯౨౹.*తి. రామప్రవ్రాజనస్య భరతసమ్మతత్వే సమే పుత్ర ఏవ నేత్యాశయేనావా ప్రియం చేత్యాది. ౯౩౹. హంతేత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. ౯౪. ౯౫. త్వమిత్యర్ధత్రయ మేకం వాక్యం. రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యపదేశమాత్రేణ - లోకే అప్రత్యక్షేప్యకీర్తిః - పరిభవః మహాజనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా అవమతిః - యతో న్యవసః - అత ఏతత్సర్వం మే భవిష్యతీతి భావః.౯౬౹. ౯౭౹. యస్యేతి. సూదాః పాచకాః - అహం పూర్వా అహంకార పూర్వాః - ప్రశస్తం పానభోజనం సాత్వికాహారః. ౯౮౹. సకథన్న్వితి. కటుకాని చేత్యత్ర కందమూలానీతి విశేష్య మధ్యాహార్యం - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౯౯౹. ౧౦౦౹. కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభి

చనం. ౧౦౧॥. ధిగస్తు యోషితో నామ శఠా స్స్వార్థపరా స్సదా, న బ్రవీమి స్త్రియ స్సర్వా భరతస్యైవ మాతరం. ౧౦౨॥. అనర్థభావేర్థపరే నృశంసే మమానుతాపాయ నివిష్టభావే, కిమప్రియం పశ్యసి మన్నిమిత్తం హితానుకారిణ్యథవాపి రామే. ౧౦౩॥ పరిత్యజేయుః పితరో హి పుత్రాన్ భార్యాః పతీంశ్చాపి కృతానురాగాః, కృత్స్నం హి సర్వం కుపితంజగత్స్యాద్దృష్ట్వైవ రామం వ్యసనే నిమగ్నమ్. ౧౦౪॥ అహం పునర్దేవకుమారరూప మలంకృతం తం సుత మావ్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వా చ పునర్యువేవ. ౧౦౫॥. వినాపి సూర్యేణ భవేత్ ప్రవృత్తి రవర్షతా వజ్రధరేణ వాపి,

---

మిత్యేవం విధమేతద్వాక్యం - కస్య - కేనోపదిష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - కస్య సహ్య మితి శేషః. ౧౦౧॥. ధిగితి. శఠాః గూఢవిప్రియకారిణ్యః. కౌసల్యాదిషు తదసంభవాదాహ న బ్రవీమీతి. ౧౦౨॥. అనర్థభావఇతి. మన్నిమిత్తం మత్కారణకం-రామే రామనిమిత్తకంవా. ౧౦౩॥. పరిత్యజేయురితి. కృత్స్నం జగత్ - గచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యా జగచ్ఛబ్దేన జీవవర్గ ఉచ్యతే - సర్వశబ్దేన స్థావరజాత ముచ్యతే - కుపితం-త్వాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦౪॥. అహమితి. అహం పునః అహంతు మత్స్వభావో లౌకికేభ్యో భిన్నః - దేవకుమారరూపం నిసర్గసుందరం - అలంకృతం అలంకారై రతిశయితశోభం - చంద్రకాంతానన మిత్యస్య హృది విపరివర్తమానత్వాత్త మిత్యుక్తం - సుతం సౌందర్యాద్యభావేపి సుతత్వప్రయుక్త ప్రేమాస్పదం - ఆవ్రజంతం మత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యాగమనకాలికసంభ్రమవిశేషశాలినం - దర్శనేన మానసజ్ఞానేన - పశ్యన్నపి నందామి - దృష్ట్వా పునస్సాక్షాత్కృత్య తు-యువేవ భవామి యువవ ద్ధృష్టపుష్టాంగో భవామి. తి. ౧౦౫॥. వినేతి. ప్రవృషేచన మిత్యేవం విధం - అచింతిత మేత ద్దారుణం - వాక్యం వాక్యశ్రవణం - కస్య కీదృగ్విధదు

ష్కర్మణః ఫలం - యద్వా - ఏతత్కస్య క్రూరస్య వాక్య ముపదేశః. ౧౦౧॥. కైకేయీ దౌర్జన్యం దృష్ట్వా దశరథః స్త్రీమాత్రం నిందతి - ధిగస్త్వితి. యోషితో ధిగస్తు నామ స్త్రియో నింద్యా ఇత్యర్థః - నను స్త్రీమాత్రనిందా కథం క్రియతే సాధ్వీనాం విద్యమానత్వా దిత్యత ఆహ - నేతి - సర్వాః స్త్రియో ధిగస్త్వితి న బ్రవీమి - కింతు భరతస్యైవ మాతరం ధిగస్త్వితి బ్రవీమీతి. యోజనా. ౧౦౨॥. అనర్థభావే - అనర్థః స్వపరానర్థ సాధనభూతః భావః అభిప్రాయో యస్యా స్సా తథా - నివిష్టో నివేశితో భావో దుష్టభావో యస్యా స్సాతథా - అర్థపరే స్వార్థసాధనపరే-మన్నిమిత్తం మద్ధేతుకం - కిమప్రియం అపకారం - పశ్యసి-కృత్స్నజగద్ధితానుకారిణి రామేవా. ౧౦౩॥. పరిత్యజేయురితి.కృతానురాగత్వం పుత్రపతిభార్యాణాం త్యాగానౌచిత్యహేతుః-యథోచితం లింగవిపరిణామః పుత్రాదిషు యోజ్యః - అపిశబ్దాత్ పతయశ్చ కృతానురాగాభార్యాస్త్యజేయురితి యోజ్యం - కించ రామప్రవ్రాజనసాధనం త్వద్వ్యాపారం దృష్ట్వా రామంచ త్వద్వశాద్వ్యసనే నిమగ్నం దృష్ట్వా సర్వం జగత్ త్వాం ప్రత్యేవ కుపితం స్యాత్. ౧౦౪॥. అంతతః స్వస్య రామంవినా జీవనవ్యతిరేకం దర్శయిష్యన్ తదన్వయే స్వజీవనాన్వయం దర్శయతి - అహ మిత్యాదినా. ఆవ్రజంతం ఆగచ్ఛంతం-పశ్య న్నహం దర్శనేన తస్య దూరదర్శనేనాపి నందామి - ఆగత మంతికే దృష్ట్వా చిరవృద్ధోప్యహం పున ర్యువేవ యువవద్భవామి - హృష్టపుష్టాంతర్బహిఃపరికరో భవామీత్యర్థః. ౧౦౫॥. వినేతి. హిశబ్దో యద్యప్యర్థే - సూర్యేణ వినా యద్యపి ప్రవృత్తిః సంచారరూపాభవేత్ -

రామం తు గచ్ఛంత మితస్సమీక్ష్య జీవే న్నకశ్చి త్త్వితి చేతనా మే. ౧౦౬॥
వినాశకామా మహితా మమిత్రా మావాసయం మృత్యు మివాత్మన స్త్వాం,
చిరం బతాంకేన ధృతాసి సర్పీ మహావిషా తేన హతోఽస్మి మోహాత్. ౧౦౭॥
మయాచ రామేణ చ లక్ష్మణేన ప్రశాస్తు హీనో భరత స్త్వయా సహ, పురంచ
రాష్ట్రంచ నిహత్య బాంధవా న్మమాహితానాంచ భవాభిహర్షిణీ. ౧౦౮॥
నృశంసవృత్తే వ్యసనప్రహారిణి ప్రసహ్య వాక్యం యదిహాద్య భాషసే, ననామ
తే కేన ముఖా త్పతంత్యధో విశీర్యమాణా దశనా స్సహస్రధా. ౧౦౯॥ నకించి
దాహాహితమప్రియం వచో నవేత్తి రామః పరుషాణి భాషితుం, కథన్ను రామే
హ్యభిరామవాదిని బ్రవీషి దోషా న్గుణనిత్యసమ్మతే. ౧౧౦॥ ప్రతామ్యవా ప్రజ్వ
లవా ప్రణశ్యవా సహస్రశోవా స్ఫుటితా మహీం వ్రజ, న తే కరిష్యామి వచ
స్సుదారుణం మమాహితం కేకయరాజపాంసని. ౧౧౧॥ క్షురోపమాం నిత్య

త్తిః సంచారః - చేతనా బుద్ధిః-వజ్రధరపక్షే ప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయప్రవృత్తి రుచ్యతే. ౧౦౬॥ వినాశకామా మితి. ఆవాసయం - గృహ ఇతి శేషః-సర్పీ సర్పజాతిః-జాతిలక్షణో జీష్-త్వం మోహాదంకేన ధృతాసి - తేనాంకధారణేన. ౧౦౭॥ మయేతి. సలక్ష్మణేన రామేణ మయాచ హీనో భరత స్త్వయా సహ పురం రాష్ట్రం బాంధవాంశ్చ నిహత్య - ప్రశాస్తు పురాదిహననరూపం ప్రశాసనం కరోతు - మమాహితానాం శత్రూణాం చాభిహర్షిణీ భవేతి సంబంధః. ౧౦౮॥ నృశంసవృత్త ఇతి. నృశంసవృత్తే క్రూరవ్యాపారే-వ్యసనప్రహారిణి క్షతే ప్రహారన్యాయేన విపది ప్రహరణశీలే - రామవిరహాసహనం విపత్ - తత్ర ప్రహారః పునః పున శ్ఛేదనం - త్వం - ఇహ దేశే-అద్య అస్మి న్కాలే - ప్రసహ్య పతిస్వాతంత్ర్యం తిరస్కృత్య - యద్వాక్యం భాషసే - తత్ర - తేముఖాద్దశనాస్సహస్రధా విశీర్ణా స్సంతః కేన నామ హేతునా నపతంతీతి సంబంధః. ౧౦౯॥ నకించిదితి. రామః - ఆహితం అప్రియంచ - కించిద్వచో నాహ - పరుషాణి భాషితుం నవేత్తి - జ్ఞానపూర్వకత్వాత్ భాషణస్య కుత స్తత్ప్రసక్తిరితి భావః - నకేవలం పరుషావేదనం ప్రత్యుతాభిరామవాదిని సర్వప్రియభాషిణి - గుణై ర్నిత్యం సంమతే రామే - కథంను - దోషా న్ప్రవ్రాజనహేతూ న్ - బ్రవీషి. ౧౧౦॥ ప్రతామ్యేతి. ప్రతామ్య గ్లానిం భజ - తామ్యతే ర్లోణ్మధ్యమ పురుషైకవచనం - ప్రజ్వల కుపితా భవ - ప్రణశ్య నష్టా భవ - సహస్రశః స్ఫుటితా భవతీ మహీం వ్రజ వా భృగోః పతవేత్యర్థః-కేకయరాజానాం పాంసని దూషణి. ౧౧౧॥ క్షురోప

తథా వజ్రధరేణ అవర్షతాపి - ప్రవృత్తి ర్జీవనరూపా-యద్యపి స్యాత్ - తథాపి - రామ మితో గచ్ఛంతం సమీక్ష్య - కశ్చిదపి అననుభూతరామస్వభావోఽపి - లోకో నజీవే దితి - మే చేతనా ధీః-మమ జీవనం తు కైముతికసిద్ధ మితి భావః. ౧౦౬॥ వినాశేతి. సర్పీసర్పలక్షణా మోహా దంకేన ధృతాసి - తేనాంకధారణేన హేతునా. ౧౦౭॥ మయేతి. అహితానా మభిహర్షిణీ మమామిత్రేషు స్నేహయుక్తా భవేత్యర్థః. ౧౦౮॥ నృశంసేతి. వ్యసనప్రహారిణి ఆపద్యుపద్రవకారిణి ఇహ దేశే అద్య కాలే - ప్రసహ్య పతిపత్నీభావం తిరస్కృత్య-క్రూరం వాక్యం భాషసే-యత్-అతః-తే దశనాః-కేననామ హేతునా-ముఖా ద్విశీర్ణమానా నపతంతి-నజాన ఇతి శేషః. ౧౦౯॥ నకించిదితి. గుణనిత్యసమ్మతే గుణానాం నిత్యసమ్మతే. ౧౧౦॥ ప్రతామ్యేతి. సహస్రశోవా త్వం స్ఫుటితా మహీం వ్రజ-తథాపి-న తే వచః కరిష్యామీతి సంబంధః. ౧౧౧॥ క్షురోపమా మితి. అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియ

మసత్ప్రియం వదాం ప్రదుష్టభావాం స్వకులోపఘాతినీం, న జీవితుం త్వాం విష హే మనోరమాం దిధక్షమాణాం హృదయం సబన్ధనం. ౧౧౨. నజీవితం మే స్తిపునః కుత స్సుఖం వినాత్మజేనాత్మవతః కుతో రతిః, మమాహితం దేవి న కర్తు మర్హసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే. ౧౧౩. స భూమిపాలో విలప న్ననాథవత్ స్త్రియా గృహీతో హృదయేతిమాత్రయా, పపాత దేవ్యా శ్చర ణౌ ప్రసారితా వుభా వసంస్పృశ్య యథాతుర స్తథా. ౧౧౪. ఇతి శ్రీమద్రా మాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.

అతదర్హం మహారాజం శయాన మతథోచితం, యయాతి మివ పుణ్యాంతే దేవలోకాత్పరిచ్యుతం, అనర్థరూపా సిద్ధార్థా హ్యభీతా భయదర్శినీ, పున

మామితి. క్షురోపమాం తద్వత్క్రూరాం - అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం - ప్రదుష్టభా వాం ప్రకర్షేణ దుష్టహృదయాం - అమనోరమా మితి పదచ్ఛేదః-సబంధనం సమూలం-ప్రాణరూప మూలసహితం - 'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః, సదింధన మితి పాఠే - హృదయ మేవ సదింధనం - దిధక్షమాణాం దగ్ధు మిచ్ఛంతీం - త్వాం - జీవితుం జీవయితుం - నవిషహే నోత్సహే. ౧౧౨. నేతి. రతిః త్వద్విషయేతి శేషః - యదేవమిత ఆహ - మమాహిత మితి-ఆత్మవతః జీవత ఇత్యర్థః. ౧౧౩. సఇతి. అతిమాత్రయా అమర్యాదయా-స్త్రియా-హృదయే గృహీతః - తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః - భూమిపాలోపి తాం నిగృహీతుమసమర్థ ఇత్యర్థః - అనాథవ ద్విలపన్ త్వాం జీవయితుం నోత్సహే తే పాదౌ స్పృశామి ప్రసీదేత్యనవస్థితవచనాని భాషమాణః - ప్రసారితా విత్యనేనానాదర ఉక్తః - అసంస్పృశ్యేత్యనేన విస్పృష్టాయా మేవ మూర్ఛా జాతేతి గమ్యతే. ౧౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాం బరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః.

న తే కరిష్యామి వచ ఇత్యుక్త్వాపి ధర్మపాశబద్ధతయా పశ్చాత్తప్తః పున స్తాం సాంత్వయతి త్రయోదశే - అతదర్హమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అతదర్హం తాదృశదుఃఖానర్హం - అతథోచితం అధశ్శయనానుచితం - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయో

వాదినీం-అమనోరమామితి ఛేదః-సబంధనం హృదయం-'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః-త్వాంజీవితుం నోత్సహే ఇతి సంబంధః. ౧౧౨. * తి. దండవాక్యముక్త్వా పున స్తామాహ - నేతి. ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానాం - అత్రాపిః పూరణీయః - యదేవం - అతః మమేత్యాది. ౧౧౩. స భూమిపాల ఇతి. అతిమాత్రయా అతిక్రాంతమర్యాదయా - స్త్రియా - హృదయే మర్మణి గృహీతః-ప్రసారితౌ ప్రణామపరిహారబుద్ధ్యా అన్యత్ర ప్రసారితౌ - దేవ్యా శ్చరణౌ-అసంస్పృశ్య-ఆతురో యథా ఆతుర ఇవ-తథా పపాత దారుణం పపాతేత్యర్థః-అనేన చిత్తవైవశ్యం ద్యోతితం. ౧౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధత్వేన న తే కరిష్యామి వచ ఇతి దృఢం వక్తు మశక్నువన్ తాం పునరపి ప్రసాదయతి - అతదర్హమితి. అతదర్హం స్త్రీప్రణామార్హం-అతథోచితం పూర్వమననుభూతతా దృగ్వ్యసనం - శయానం భూమౌ పతితం - అనర్థరూపేతి - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధా

రాకారయామాస తమేవ వర మంగనా. ౨. త్వం కత్థసే మహారాజ సత్యవాదీ దృఢవ్రతః, మమ చేమం వరం కస్మా ద్విధారయితు మిచ్ఛసి. ౩. ఏవ ముక్తస్తు కైకేయ్యా రాజా దశరథ స్తదా, ప్రత్యువాచ తతః క్రుద్ధో ముహూర్తం విహ్వల న్నివ. ౪. మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే, హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా సుఖినీ భవ. ౫. స్వర్గేపి ఖలు రామస్య కుశలం దైవతై రహం, ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధారయిష్యే కథం బత. ౬. కైకేయ్యాః ప్రియకామేన రామః ప్రవ్రాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్తదసత్యం భవిష్యతి. ౭. అపుత్రేణ మయా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్, రామో లబ్ధో మహాబాహు స్స కథం త్యజ్యతే మయా. ౮. శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః, కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే. ౯. కథమిందీవరశ్యామం దీర్ఘబాహుం మహాబలం, అభిరామ మహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండ

జనా-అభీతా లోకాపవాదభీతి రహితా - భయదర్శినీ - దశరథస్యేతి శేషః-యద్వా అభయదర్శినీ-దశరథస్య భయ మపశ్యంతీత్యర్థః - త మేవ వరం పూర్వదత్త మేవ వర ముద్దిశ్య - మహారాజం ఆకారయామాస సంబోధయామాస - యద్వా దాతవ్యత్వేన గ్రాహయామాసేత్యర్థః - వస్తుత స్త్వేకవచనస్వారస్యాత్ వరం శ్రేష్ఠం - దశరథం - స్వాభిమతకథనాయాహ్వయామాసేత్యర్థః. ౨. త్వమితి. విధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం వ్యావయితుంవా - విశేషేణ ధారయితు మాదాతు మితివార్థః. ౩. విహ్వలన్ మూర్ఛన్. ౪. ౫. స్వర్గ ఇతి. రామస్య కుశలం ప్రతి-దైవతైః - ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధిక్కారపూర్వమభిహితం-వాక్యం-కథం ధారయిష్యే-సహిష్యే మూఢస్త్రీహేతోః కథం గుణవత్పుత్రం త్యక్తవానసీత్యభిహితం శ్రుత్వా కథమాత్మానం ధారయిష్యే - తథాచ రామప్రవాసనే ఇహ పరత్రచ మమ సౌఖ్యం నాస్తీత్యర్థః. ౬. నను సత్యప్రతిజ్ఞత్వ నిర్వాహార్థం రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి వక్తవ్య మిత్యత్రాహ-కైకేయ్యా ఇతి. మయేత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవం - తదసత్యం భవిష్యతి - శ్వ స్త్వాహ మభిషేక్ష్యామి యావరాజ్యే పరంతపేతి రామోద్దేశేనోక్తం వాక్య మసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. అపరిత్యాగే హేత్వంతరాణి దర్శయతి - అపుత్రేణే

త్యర్థః. అనిష్పన్న ప్రయోజనా - అభీతా - జనాపవాదాదభీతా అభయదర్శినీ దశరథస్య ప్రాప్తం భయ మగణయంతీ-భయదర్శనీతి ఛేదే రామాత్ భరతస్య భయదర్శినీ.తమేవ వరం పూర్వదత్త వర మేవోద్దిశ్య-మహారాజ మాకారయామాస సంబోధయామాస. ౨. తదేవాహ. త్వమితి. సత్యవాదీ దృఢవ్రత ఇతి కత్థసే స్వాత్మానం శ్లాఘసే-విధారయితుం విశేషేణ ధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం. ౩. ౫. రామప్రవాసన దుఃఖేన మృత్వా స్వర్గం గతస్యాపి మే సుఖం నాస్తీత్యాహ-స్వర్గ ఇతి. స్వర్గేపి దైవతై రభిహితం రామస్య కుశలం - ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రతిషేధాత్ - ల్యబ్లోపే పంచమీ - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - ఇహ రామస్య కుశలం ప్రతిషిధ్య తత్ర దైవతైః పృష్టం కథం సహిష్య ఇత్యర్థః - అథవా స్వర్గేపి రామస్య కుశలం ప్రతి దైవతైః ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రత్యాదేశం ధిక్కారం కృత్వాభిహితం వాక్యం - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - బతేతి ఖేదే. ౬. నను సత్యపాశాత్ ప్రత్యాదిష్టవానస్మీత్యుత్తరం బ్రూహీత్యత్రాహ - కైకేయ్యా ఇతి. కైకేయ్యాః ప్రతిశ్రుతార్థ ప్రదానేన మయా రామః ప్రవ్రాజితః - తత్సత్యం యది బ్రవీమి-తర్హి తద్రామ మభిషేక్ష్యామీతి వచనం - అసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. ౧౦. సుఖానామితి. దుఃఖై రను

కా॥. ౧౦. సుఖానా ముచితస్యైవ దుఃఖై రనుచితస్య చ, దుఃఖం నామాను
పశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః. ౧౧. యది దుఃఖ మకృత్వాద్య మమ సంక్ర
మణం భవేత్, అదుఃఖార్హస్య రామస్య తత స్సుఖ మవాప్నుయాం. ౧౨.
నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమం, కిం విప్రియేణ కైకేయి ప్రియం
యోజయసే మమ ౧౩. అకీర్తి రతులా లోకే ధ్రువః పరిభవశ్చ మే. ౧౩½.
తథా విలపత స్తస్య పరిభ్రమితచేతసః, అస్త మభ్యగమ త్సూర్యో రజనీ చాభ్య
వర్తత. ౧౪½. సా త్రియామా తథా ర్తస్య చంద్రమండలమండితా, రాజ్ఞో విలప
మానస్య నవ్యభాసత శర్వరీ. ౧౫½. తథైవోష్ణం వినిశ్శ్వస్య వృద్ధో దశరథో నృపః,
విలలాపార్తవ ద్దుఃఖం గగనాసక్తలోచనః. ౧౬½. న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే
నక్షత్రభూషణే, క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాయం రచితోంజలిః. ౧౭½.
అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహ మిచ్ఛామి నిర్ఘృణాం, నృశంసాం కైకయీం
ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్. ౧౮½. ఏవ ముక్త్వా తతో రాజా కైకే

త్యాది. ౮. ౧౦. సుఖానామితి. దుఃఖై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. యదీతి. అదుఃఖార్హస్య రామస్య - దుఃఖ మకృత్వా మమ సంక్రమణం యది భవేత్ - తతః తదా-సుఖ మవాప్నుయాం-సంక్రమణం తృణజలూకాన్యాయేన దేహా ద్దేహాంతరప్రాప్తిః - పంచత్వ మితి యావత్. ౧౨. నృశంసఇతి. మమ ప్రియం రామం - విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన - కిం కిమర్థం - యోజయసే. ౧౩. అకీర్తి రిత్యర్థం - భవిష్యతీతి శేషః. ౧౩½. తథేతి. తస్య విలపతః - తస్మిన్ విలపతి సతీత్యర్థః. ౧౪½. సాత్రియామేతి. అత్రియామా - యామత్రయవత్త్వం విహాయాతిదీర్ఘేత్యర్థః. ౧౫½. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ-దుఃఖం విలలాప-శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬½. నేతి. ప్రభాతం ప్రభాతత్వం - భావే నిష్ఠా - అత్ర ప్రకరణే భర్త్సనప్రసాదనాభ్యాం పునఃపునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మ మపి త్యక్తుం నశక్నోమినపుత్ర మపీతి గమ్యతే. ౧౭½. అథవేతి. నిర్ఘృణాం నిర్దయాం - ప్రత్యుత - నృశంసాం క్రూరాం. ౧౮½.

చితస్యేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. సర్వథా రామస్య దుఃఖాకరణ మేవ స్వహిత మిత్యాహ-యదీతి. అదుఃఖార్హస్య రామస్య దుఃఖ మకృత్వా ఇహ సుఖితస్య మమ కాలాంతరే సంక్రమణం లోకాంతరగమనం యది భవేత్-తతః తర్హి - స్వర్గేపి సుఖ మవాప్నుయా మిత్యన్వయః. ౧౨. నృశంస ఇతి. కిమర్థం విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన. ౧౩. ౧౩½. తథేతి. యా రాజ్ఞః స్వనివేశప్రవేశకాలా త్పూర్వం సూర్యోస్త మగమత్ రజనీ చాభ్యవర్తత - సా త్రియామా రజనీ - విలపత స్తస్య రాజ్ఞః - న వ్యభాసత నాప్రకాశత-విలాపేనైవ రాత్రికాలో వ్యతీత ఇత్యర్థః - అథ సా శర్వరీ వ్యభాసత విభాతా చేత్యావర్త్యయోజనా. ౧౫½. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ - దుఃఖం శృణ్వతాం యథా దుఃఖం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬½. అథ దుఃఖవశా ద్రాత్ర్యా అవ్యుష్టిం ప్రార్థయతే - న ప్రభాత మితి. భావే నిష్ఠా - త్వయా నప్రభాతమితి - త్వత్కర్తృక మప్రభాత మితి యావత్ - మే మహ్యం-ప్రభాతే సతి రామవివాసనం భవిష్యతీతి భయాదితి భావః. ౧౭½. అథవా గమ్యతాం శీఘ్రమితి. రాత్రేర్యేతి శేషః - స్త్రీదర్శనం రాత్రావేవ భవతి - తదత్యయే ప్రజా ఆయాంతి రాజ్ఞ స్సకాశం - అతోస్యాదర్శనపరిహారో భవిష్యతీ

యీం సంయతాంజలిః, ప్రసాదయామాస పునః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్.
౧౯॥ సాధువృత్తస్య దీనస్య త్వద్గతస్య గతాయుషః, ప్రసాదః క్రియతాం దేవి
భద్రే రాజ్ఞో విశేషతః ౨౦॥ శూన్యేన ఖలు సుశ్రోణి మయేదం సముదాహృ
తం, కురు సాధు ప్రసాదం మే బాలే సహృదయాహ్యసి. ౨౧॥ ప్రసీద దేవి
రామో మే త్వద్దత్తం రాజ్య మవ్యయం, లభతామసితాపాంగే యశః
పర మవాప్నుహి. ౨౨॥ మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరత
స్యచ, ప్రియమేతద్గురుశ్రోణి కురు చారుముఖేక్షణే. ౨౩॥ విశుద్ధ
భావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాశ్రుకలస్య రాజ్ఞః, శ్రుత్వా విచిత్రం కరు
ణం విలాపం భర్తుర్నృశంసా నచకార వాక్యం. ౨౪॥ తత స్స రాజా పున
రేవ మూర్ఛితః ప్రియా మదుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీం, సమీక్ష్య పుత్రస్య వివా
సనం ప్రతి క్షితౌ విసంజ్ఞో నిపపాత దుఃఖితః ౨౫॥ ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యథితస్య సా
నిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః, విబోధ్యమానః ప్రతిబోధనం తదా
నివారయామాస స రాజసత్తమః ౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా
కాండే - త్రయోదశస్సర్గః.

౧౯॥. సాధువృత్తస్యేతి. త్వద్గతస్య-త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః-గతాయుషః-అల్పావశేష మతీతాయుష ఇత్యర్థః.౨౦॥.శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే-ఇదం రామాభిషేచనం-న సముదాహృతం ఖలుకింతు సర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృత మిత్యర్థః-యద్వా-శూన్యేన దీనేన-మయేత్యర్థః. ౨౧॥. ౨౩॥.విశుద్ధభావస్యేతి. తామ్రేక్షణస్య-దుఃఖాతిశయేనేతి శేషః - అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య - కలిః కామధేనుః. విచిత్రం ప్రసాదభర్త్సనసహితత్వాత్. ౨౪॥. ౨౫॥. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం - శంఖపటహవీణాదికం ప్రతిబోధనసాధనం - యద్వా వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధనం. ౨౬॥. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

త్యాశయః. ౧౮॥. ౧౯॥. సాధ్వితి. త్వద్గతస్య సత్యవశగత్వాత్త్వదధీనస్య గతాయుషః అల్పావశేష మతీతాయుషః. ౨౦॥. శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే - ఇదం రామాభిషేచనం - న సముదాహృతం ఖలు - కింతు రాజసభాయా ముదాహృతం - అథవా - శూన్యేన ప్రణష్టసర్వావహంభావేన - మయా ఇద ముదాహృత మితి వార్థః. ౨౧॥. తదేవ దర్శయ న్నాహ-ప్రసీదేతి. త్వద్దత్తం లభతాం - త్వయా వరబలాత్ గృహీత మేవ రాజ్యం - రామప్రీత్యర్థం రామాయ దేహీత్యర్థః. ౨౨॥. తి. గురూణాం వసిష్ఠాదీనాం-గురుశ్రోణీతి పాఠే-గుర్వీ మహతి శ్రోణీ యస్యా స్తాదృశి. ౨౩॥. విశుద్ధేతి. అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య. ౨౪॥. తతఇతి. తద్రాత్రేః ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం అదుష్టాం - పతివ్రతాం - తత్కాలే దైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం - తాం సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి ప్రీయమాణాం తద్వరంచ - సమీక్ష్య పర్యాలోచ్య - చిరపరిచితప్రేమత్వాత్తాం ధిక్కర్తుం - ప్రయాసలబ్ధం పుత్రంచ త్యక్తుం - అశక్నువన్ - కర్తవ్యమూఢో మూర్ఛితః క్షితౌ విసంజ్ఞః పపాతేత్యర్థః. ౨౫॥. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం బోధనసాధకమంగళగీతాదికం.౨౬॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః.

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి, వివేష్టమాన ముద్వీక్ష్య సైక్ష్వాకి మిద మబ్రవీత్. ౧. పాపం కృత్వైవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్రవం, శేషే క్షితితలే సన్న స్స్థిత్యాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨. ఆహు స్సత్యం హి పరమం ధర్మం ధర్మవిదో జనాః, సత్యమాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ ధర్మం ప్రచోదితః. ౩. సంశ్రుత్య శైబ్య శ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః, ప్రదాయ పక్షిణే రాజన్ జగామ గతి ముత్తమాం. ౪. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదౌ. ౫. సరితాం తు పతి స్స్వల్పాం మర్యాదాం సత్య మన్వితః, సత్యానురోధా త్సమయే స్వాం వేలాం నాతివర్తతే. ౬. సత్య మేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః, సత్య మేవాక్షయా వేదా స్సత్యేనైవాప్యతే పరం. ౭. సత్యం సమనువర్తస్వ యది

అథ రామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతి చతుర్దశే - పుత్రేత్యాది. ౧. పాప మితి. సంశ్రవం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రుత్య కృత్వేత్యర్థః - పాకం పచతీతి వ న్నిర్దేశః - పాపం ప్రతిజ్ఞాతాకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - క్షితితలే - సన్నః అవసన్నస్సన్ - శేషే - కిమిదం - స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం - 'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః-స్థాతు మర్హసి. ౨. ఇద మేవ యుక్త మితి దర్శయతి - ఆహురిత్యాదినా. సత్యరూపం ధర్మ మాశ్రిత్యహి మయా ప్రచోదితః. ౩. ప్రాణసంకటే కథం సత్యం పాలనీయ మిత్యత్రాహ-సంశ్రుత్యేత్యాదినా. ౪. తథేతి. యాచమానే బ్రాహ్మణే - అవిమనాః సుప్రసన్నమనాస్సన్ - నేత్రే దదౌ - తస్మా ఇతి శేషః. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః సముద్రః-మర్యాదాం సత్య మన్వితః వేలాం నాతివర్తత ఇతి మర్యాదారూపం సత్యం ప్రాప్తస్సన్ - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్ - సమయే సంకల్పితకాలే - స్వాం వేలాం స్వల్పా మపి నాతివర్తత ఇతి సంబంధః. ౬. సత్యమితి. సత్య మేవ ఏకపదం బ్రహ్మ - ఏకం ముఖ్యం - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః. పద్యత ఇతి పదం - పరమప్రాప్యం బ్రహ్మేత్యర్థః-యద్వా ఏకం పదం ప్రణవరూపం వాచకం యస్య తత్తథా- 'ఓ మిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మే'తి స్మృతేః, సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః - సత్య మేవ ధర్మస్య పరా కాష్ఠేత్యర్థః - అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ - ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః - పరం ప్రయోజనం సత్యేనైవాప్యతే. ౭. సత్యమితి. అత్రాదౌ తస్మా దిత్యుపస్కార్యం - ధృతా స్థిరా -

---

అథ కైకేయీ మన్నిమిత్తం రాజా వా మ్రియతాం తన్నిమిత్త మహం వా మ్రియ ఇతి సర్వథా నిశ్చిత్యాహ - పుత్రేతి. సా పాపా కైకేయీ. ౧. పాపమితి. మమ సంశ్రవం వరదానప్రతిజ్ఞాం - సంశ్రుత్య అంగీకృత్య - తదకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - సన్నః విషణ్ణస్సన్ - శేషే కిమిదం న కి మపి ప్రయోజనం - అతః స్థిత్యాం సత్యపరిపాలనమర్యాదాయాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨. ఆహురితి. సత్యం సత్యరూపం - ధర్మం ఆశ్రిత్య - ఉద్దిశ్య - మయా ప్రచోదితః ప్రబోధితః. ౩. నను సత్యపరిపాలనే ప్రాణసంశయో జాయత ఇత్యాశంక్య ప్రాణాదపి సత్య మేవ రక్షణీయ మితి సదృష్టాంత మాహ - సంశ్రుత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః - సత్య మన్వితః సత్యం ప్రాప్తస్సన్, సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యోల్లంఘనభయాత్ - స్వల్పాం సులంఘ్యాం - మర్యాదాం స్వావధిభూతాం - స్వాం వేలాం సమయే వృద్ధికాలేపి - నాతివర్తతే. ౬. సత్యమితి. సత్యం ఏకపదం ఏకపదరూపం బ్రహ్మ ప్రణవ ఇతి యావత్. పరం - పరబ్రహ్మ. ౭.

ధర్మే ధృతా మతిః, సఫల స్సవరో మేస్తు వరదో హ్యసి సత్తమ. ౮. ధర్మస్యేహా భికామార్థం మమ చైవాభిచోదనాత్, ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలుత్వాం బ్రవీమ్యహం. ౯. సమయంచ మమాద్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి, అగ్రత స్తే పరిత్యక్తా పరిత్యక్ష్యామి జీవితం. ౧౦. ఏవం ప్రచోదితో రాజా కైకేయ్యా నిర్వి శంకయా, నాశకత్పాశ మున్మోక్తుం బలిరింద్రకృతం యథా. ౧౧. ఉద్భ్రాంత హృదయ శ్చాపి వివర్ణవదనోభవత్, స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రాంతరం యథా. ౧౨. విహ్వలాభ్యాంచ నేత్రాభ్యా మపశ్య న్నివ భూపతిః, కృచ్ఛ్రా ద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౩. య స్తే మంత్రకృతః పాణి రగ్నౌ పాపే మయా ధృతః, తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయాసహ. ౧౪. ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి, అభిషేకం గురుజన స్త్వర

వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః. ౮. ధర్మస్యేతి. అధికామార్థం ప్రీత్యర్థం - ధర్మాభివృద్ధ్యర్థ మితి యావత్-మమ ప్రియాయా ఇతి శేషః-సమనస్కత్వజ్ఞాపనాయ త్రి రిత్యుక్తం. ౯. సమయమితి. సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా. ౧౦. ఏవమితి. ఏవం త్రి ర్బ్రవీమీత్యేవం - పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం మోచయితుం - బలిః మహాబలిః - ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారోపేం ద్రకృతం పాశం పదత్రయదానప్రతిజ్ఞారూపం - పదత్రయాదానా న్నిగళంవా. ౧౧. ఉద్భ్రాంత హృదయఇతి. సః రాజా - యుగచక్రయో రంతరం - పరిస్పందన్ గచ్ఛన్ - ధుర్యో యథా అనడ్వా నివ - ఉద్భ్రాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ - అభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. విహ్వ లాభ్యాం-క్షుబ్ధాభ్యాంఅపశ్య న్నివ అంధ ఇవ-స్థితః-భూపతిః - కృచ్ఛ్రా ల్లబ్ధేన ధైర్యేణ-సంస్తభ్య- దుఃఖాతిశయజనితక్షోభం నిరుధ్యేత్యర్థః. ౧౩. యఇతి. హేపాపే - అగ్నౌ అగ్నిసమీపే - సామీప్యే సప్తమీ - మంత్రకృతః మంత్రసంస్కృతః-యః పాణిః మయా ధృతః-తం త్యజామి- తత్ప్రయుక్తవ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః - అతఏవ - స్వజం స్వస్మా జ్జాత మపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. ప్రయాతేతి. ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య-త్వరయిష్యతీతి సంబంధః - రామాభిషేకసంభారై రితి - తదర్థం రామాభిషేకార్థం - ఉపకల్పితైః - రామాభిషేక

సత్యమితి. ౮. ధర్మస్యేతి. ధర్మస్య లోకసిద్ధిప్రయోజకస్య - అభికామార్థం పాలనార్థం. క్రియమా ణాత్-మమాభిచోదనాత్ - ప్రేరణాత్-పుత్రం రామం ప్రవ్రాజయ ఏవం త్వా మహం ఖలు - త్రిః త్రివారం - బ్రవీమి. ౯. సమయమితి. సమయం రామవివాసనం-పరిత్యక్తా నిరాకృతా. ౧౦. ఏవమితి. పాశం సత్యపాశం - ఉన్మోక్తుం ప్రమోచయితుం - బలిః ఇంద్రకృతం ఉపేంద్రవామన కృతం పదత్రయప్రతిశ్రవరూపం. ౧౧. ఉద్భ్రాంతహృదయఇతి. స దశరథః - యుగచక్రాంతరం పరిస్పందన్ - యుగచక్రయో రంతరం ప్రవిశన్ - ధుర్యః బలీవర్ద ఇవ - ఉద్భ్రాంతహృదయః వివర్ణవదన శ్చాభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. సంస్తభ్య - విహ్వలం చిత్త మితి శేషః. ౧౩. అథానిష్టాయా అనిష్టపుత్రస్య చ త్యాగ ఏవ ధర్మ ఇతి మత్వాహ - య స్త ఇతి. మంత్రకృతః గృహ్ణామీతి మంత్రేణ సంస్కృతః - పాణిః పాణిగ్రహః - అగ్నౌ అగ్నిసన్నిధౌ - యో మయా ధృతః తం త్యజామి తత్ప్రయుక్తం వ్యవహారం త్యజామి - కించ - స్వజం స్వస్మా జ్జాత మపి - తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. మహతా ప్రయత్నేన ప్రవర్తిత మిదం కార్యం మయా అశక్యనివారణ మిత్యాశయేనాహ-ప్రయాతేతి పాదత్రయాధికశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉదయనం ప్రతి

యిష్యతి మాం ధ్రువమ్, రామాభిషేకసంభారై స్తదర్థ ముపకల్పితైః, రామః
కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం ౧౬. త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్త
వ్యా సలిలక్రియా, వ్యాహంతాస్య శుభాచారే యది రామాభిషేచనం. ౧౭.
న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథా సుఖం, హతహర్షం నిరా
నందం పున ర్జన మవాఙ్ముఖం. ౧౮. తాం తథా బ్రువత స్తస్య భూమిపస్య మహా
త్మనః, ప్రభాతా శర్వరీ పుణ్యా చంద్రనక్షత్రశాలినీ. ౧౯. తతః పాపసమాచారా
కైకేయీ పార్థివం పునః, ఉవాచ పరుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా.
౨౦. కి మిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమం, ఆనాయయితు మక్లిష్టం
పుత్రం రామ మిహార్హసి. ౨౧. స్థాప్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా రామం వనే
చరం, నిస్సపత్నాం చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి. ౨౨. స తున్న
ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతోదేన హయోత్తమః, రాజా ప్రచోదితోఽభీక్ష్ణం కైకేయీ మిద
మబ్రవీత్. ౨౩. ధర్మబంధేన బద్ధోఽస్మి నష్టాచ మమ చేతనా, జ్యేష్ఠం పుత్రం

సంభారైః రామాభిషేకసామగ్రీభి స్సహ - గురుజన స్త్వరయిష్యతీతి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిలక్రియాసామగ్రీ భవత్విత్యర్థః. ౧౬. త్వయేతి. వ్యాహంతాసీతి లుణ్మధ్యమపురుషైకవచనం. ౧౭. నచేతి. తథాసుఖం తాదృశసుఖయుక్తం - జనం దృష్ట్వా - పునః హతహర్షం హతహర్షవికారం - నిరానందం - అతఏవావాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి. ౧౮. తామితి. తస్య బ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః పుణ్యేత్యుక్తిః అనంతరం రామదర్శనసంభవాత్. ౧౯. తతఇతి. రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా. ౨౦. కిమిదమితి. గరరుజోపమం విషజనితవ్యాధిసదృశం-అంగరుజోపమమితిపాఠే - సర్వాంగవ్యాప్తమహావ్యాధిసదృశమిత్యర్థః- అంగేతిసంబోధనం వా-అక్లిష్టం అక్లేశంయథా భవతితథా-ఆనాయయితు మితిసంబంధః.౨౧.౨౨.సఇతి.తున్నః వ్యథితః-ప్రతోదేన తోత్త్రేణ-అభీక్ష్ణం పునః పునః-'శశ్వ దభీక్ష్ణ మసకృ త్సమా' ఇత్యమరః.౨౩. ధర్మబంధే

ఉదయం ప్రతిలభ్య - తదర్థ ముపకల్పితైః - అభిషేకార్థం సంవృత్తైః - రామాభిషేకసంభారైః - అభిషేకం రామాభిషేకం ప్రతి-మాం గురుజన స్త్వరయిష్యతి - ధ్రువం అతో రామః కృతాభిషేకః కారయితవ్యః - గురుజనానురోధో మయా కర్తవ్యః - తస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వా దిత్యర్థః. ౧౬. త్వయేతి. త్వయా రామాభిషేకే విఘ్నితే మమ మరణస్యావశ్యకత్వా త్తదానీం సలిలక్రియా త్వయా నకర్తవ్యేత్యాహ మే మృతస్యేత్యాది సలిలక్రియాం - రామః కరోత్వితి శేషః-వ్యాహంతాసి వ్యాహనిష్యసి యది - తదా త్వయా సలిలక్రియా న కర్తవ్యేతి యోజనా. ౧౭. నచేతి. త్వద్వచన మనుతిష్ఠన్ - అహం - పూర్వం రామాభిషేకవేళాయాం - తథా సుఖం తాదృశసుఖయుక్తం జనం-దృష్ట్వా-ఇదానీం హతహర్షం-అతఏవ నిరానందం-పునః ద్రష్టుం నశక్నోమీతి సంబంధః. ౧౮. తామితి. తథా బ్రువతః అశక్యానుష్ఠానతయా బ్రువత ఇత్యర్థః - శర్వరీ-పుణ్యా - నిరంతర రామచింతాసమేతత్వాత్. ౧౯. * తి. రోషమూర్ఛితా క్రోధవ్యాప్తా - పరుషం మదీయం ఋణం దత్వా ఇత ఉత్తిష్ఠేత్యేవం రూపం. ౨౦. కిమిదమితి. అంగరుజోపమం దేహజనితవ్యాధిసదృశం. ౨౧. * తి. కృతకృత్యః కృతశౌచాదికృత్యః - కృత్య ఇత్యావశ్యకే కృత్యప్రత్యయః. ౨౨. సఇతి. తున్నః వ్యథితః - ప్రతోదేన తోత్త్రేణ. ౨౩. ధర్మబంధేనేతి. చేతనా ధీః. ౨౪.తత

ప్రియం రామం ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికమ్. ౨౮. తతః ప్రభాతాం రజనీ ముదితేచ దివాకరే, పుణ్యే నక్షత్రయోగేచ ముహూర్తేచ సమాహితే, వసిష్ఠో గుణసంపన్న శ్శిష్యైః పరివృత స్తదా, ఉపగృహ్యాశు సంభారా న్ప్రవివేశ పురోత్తమం, సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితాం, విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానాస్రగ్భి ర్విరాజితాం, సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణాం, మహోత్సవసమాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకాం, చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వతః ప్రతిధూపితాం, తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమాం, దదర్శాంతఃపురం శ్రేష్ఠం నానాద్విజగణాయుతం, పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణై రుపశోభితం, యజ్ఞవిద్భి స్సుసంపూర్ణం సదస్యైః పరమద్విజైః. ౩౦½. తదంతఃపుర మాసాద్య వ్యతిచక్రామ తం జనం, వసిష్ఠః పరమప్రీతః పరమర్షి ర్వివేశచ. ౩౧½. స త్వపశ్యద్వినిష్క్రాంతం సుమంత్రంనామ సారథిం, ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనం. ౩౨½ త మువాచ మహాతేజా స్సూతపుత్రం విశారదం, వసిష్ఠః క్షిప్ర మాచక్ష్వ నృపతే ర్మా మిహాగతం. ౩౩½. ఇమే గంగోదకఘటా స్సాగరేభ్యశ్చ కాంచనాః, ఔదుంబరం భద్రపీఠ మభిషేకార్థ మాహృతం, సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివి

నేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - బద్ధోస్మీత్యనేన రామవివాసనం మనాగనుజ్ఞాతం-ద్రష్టు మిచ్ఛామి-గమనా త్పూర్వ మితిశేషః. ౨౮. తత ఇత్యాదిపరమద్విజై రిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రభాతాం రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం - సమాహితే సన్నిహితే సతి - ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠో నగరబాహ్యసరయ్వాం స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురీం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే - సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః విపణాః విక్రయ్యా యేషాం తే సమృద్ధవిపణాః ఆపణాః నిషద్యాః యస్యాం తాం - సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం. ౩౦½. తదితి. తం జనం పౌరాదిజనం-వ్యతిచక్రామేత్యనేనాంతఃపురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే - వివేశ - వేదికాయా మితి శేషః. ౩౧½. సఇతి. వినిష్క్రాంతం - స్వగృహా దితి శేషః - ద్వారే అంతః పురద్వారే ప్రియదర్శన మిత్యనేనాభిషేకార్థ మాత్మాన మలంకృత్యాగత ఇత్యుక్తం. ౩౨½. తమితి. క్షిప్ర మాచక్ష్వేతి వసిష్ఠః ప్రాహేతి సంబంధః. ౩౩½. ఇమఇత్యాది. కాంచనాః కాంచనమయాః - గంగోదకఘటాః గంగోదకపూర్ణఘటాః - అత్ర ఆహృత మిత్యేత ద్వచనవ్యత్యయేన సంబంధ్యతే - ఇమే ఇతి ఛేద మపి-సాగరేభ్య ఆహృతా ఇమే ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం - క్షౌద్రం మధు - 'చతురశ్వ

ఇతి. ప్రభాతాయాం రజన్యాం ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠః-సరయ్వాం స్నానం కృత్వా ప్రవిష్టవా నిత్యవగమ్యతే - సిక్తేత్యాది. సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః క్రయవిక్రయపదార్థా యేషు తే సమృద్ధవిపణాః - తాదృశ ఆపణా యస్యాం తాం. ౩౦½. ౩౧½. * తి. సఇతి. వినిష్క్రాంతం - అంతఃపురాత్ - ద్వారేంతఃపురద్వారే. * ౩౨½. * తి. వసిష్ఠః సూతపుత్ర మువాచ - కి మువాచేత్యత ఆహ-క్షిప్ర మిత్యాది. * ౩౩½. ఇమే గంగోదకఘటా ఇతి. కాంచనాః జలపూర్ణకాంచనఘటాః - క్షౌద్రం మధు - అత్ర గాయత్ర్యై శ్చతుర్థాక్షరం - చతురశ్వ ఇత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ తు ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - 'చతురశ్వో రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రంచ శశిసన్నిభ' మితి. నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః

థానిచ, క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భా స్సుమనసః పయః, అష్టౌచ కన్యా రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః, చతురశ్వో రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్త్రం చ శశిసన్నిభం, శ్వేతేచ వాలవ్యజనే భృంగారుశ్చ హిరణ్మయః, హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్మా న్పాండురో వృషః, కేసరీచ చతుర్దంష్ట్రో హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః, సింహాసనం వ్యాఘ్రతను స్సమిద్ధశ్చ హుతాశనః, సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యా శ్చాలంకృతాః స్త్రియః, ఆచార్యా బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః, పౌరజానపద శ్రేష్ఠా నైగమాశ్చ గణై స్సహ, ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః, అభిషేకాయ రామస్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః ౪౧॥ త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేహని, పుణ్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్. ౪౨॥ ఇతి తస్య వచ శ్శ్రుత్వా సూతపుత్రో మహాత్మనః, స్తువన్నృపతిశార్దూలం ప్రవివేశ నివేశనం. ౪౩॥ తం తు పూర్వోదితం వృద్ధం ద్వారస్థా రాజసమ్మతం, న శేకు రభిసంరోద్ధుం రాజ్ఞః ప్రియచికీర్షవః. ౪౪॥ స సమీపస్థితో రాజ్ఞ స్తా మవస్థా మజజ్ఞివాన్, వాగ్భిః పరమతుష్టాభి రభిష్టోతుం ప్రచక్రమే. ౪౫॥ తత స్సూతో యథాకాలం పార్థివస్య నివేశనే, సుమంత్రః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తుష్టావ జగతీపతిం. ౪౬॥ యథా నందతి తేజస్వీ సాగరో భాస్కరోదయే, ప్రీతః ప్రీతేన మనసా తథా

రథ శ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధను రుత్తమ' మితి - అత్ర తు ఇతి గాయత్ర్యా శ్చతుర్థాక్షరం - నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః - వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః. నైగమా వణిజః - 'నైగమా వణిజో వణి' గిత్యమరః. ౪౧॥ త్వరయస్వ మహారాజ మితి. సముదితే సమ్యగ్వ్యక్తే. ౪౨॥ ౪౩॥ తంత్వితి. పూర్వోదితం అయం సర్వదా అనివార్య ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ ముక్తం. ౪౪॥ సఇతి. అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్. ౪౫॥ తతఇతి. యథాకాలం ప్రాతఃకాలార్హం. ౪౬॥ యథానందతీత్యాది. భాస్కరోదయేపి సముద్రవృద్ధి రస్త్యేవ - యద్వా భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః చంద్రః. ౪౭॥ ౪౮॥ వేదాఇతి.

కనకాలుకా - దుత్తూరకుసుమసదృశహిరణ్మయపాత్రం - నరసంయుక్తం వాహనం శిబికాది - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - చతుర్దంష్ట్రః సంజాతచతుర్దంతః - హరిశ్రేష్ఠః అశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్రచర్మ - హేమదామపినద్ధః హేమదామబద్ధః - నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః - అధ్యాపకావా - గణైః స్వవీథిస్థజనైః. ౪౧॥ త్వరయస్వ మహారాజ మితి. సముదితే శ్రేయస్కరే - అహని - యథా రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్ - తథా దశరథం త్వరయస్వేతి సంబంధః. ౪౨॥ ౪౩॥ తమితి. పూర్వోదితం అయం సదా న నివారణీయ ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ మేవోక్తం. ౪౪॥ సఇతి. తా మవస్థాం యథోక్తరూపాం అతిఘోరాం - అజజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్ - పరమతుష్టాభిః పరమతోషహేతుభిః. ౪౫॥ తతఇతి. యథాకాలం ప్రభాతకాలార్హం. ౪౬॥ యథేతి. భాస్కరోదయే - భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః పూర్ణచంద్రః - తస్యోదయే - ప్రీతేన ప్రతిఫలితచంద్రతేజసా ప్రీతేన - మనసా ప్రీతః సాగరో యథా నందతి తథా ఆనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ స్వతో నంద - తథా నందఘన ఇత్యత్ర నంద - ఆనందఘన ఇతి తంత్రేణ పదచ్ఛేదః. ౪౭॥ ఇంద్రమితి. అస్యాం వేళాయాం ఉదయ

నందఘన స్స్వతః. ౪౭. ఇంద్ర మస్యాం తు వేలాయా మభితుష్టావ మాతలిః, సోజయ ద్దానవాన్ సర్వాం స్తథా త్వాం బోధయామ్యహం ౪౮. వేదా స్సహాంగవిద్యాశ్చ యథా హ్యాత్మభువం విభుం, బ్రహ్మాణం బోధయంత్యద్య తథా త్వాం బోధయా మ్యహం. ౪౯. ఆదిత్య స్సహ చంద్రేణ యథా భూతధరాం శుభాం, బోధయత్యద్య పృథివీం తథా త్వాం బోధయామ్యహం. ౫౦. ఉత్తిష్ఠాశు మహారాజ కృతకౌతుకమంగళః, విరాజమానో వపుషా మేరోరివ దివాకరః. ౫౧. సోమసూర్యౌచ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణా వపి, వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే. ౫౨. గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ, బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం. ౫౩. ఉదతిష్ఠత రామస్య సమగ్ర మభిషేచనం, పౌరజానపదై శ్చాపి నైగమైశ్చ కృతాంజలిః, స్వయం వసిష్ఠో భగవాన్ బ్రాహ్మణై స్సహ తిష్ఠతి, క్షిప్ర మాజ్ఞాప్యతాం రాజన్ రాఘవస్యాభిషేచనం. ౫౫. యథా హ్యపాలాః పశవో యథా సేనా హ్యనాయకా, యథా చంద్రంవినా రాత్రిర్యథా గావో వినా వృషం, ఏవంహి భవితా రాష్ట్రం యత్ర రాజా నదృశ్యతే. ౫౬. ఇతితస్యవచ శ్శ్రుత్వా సాంత్వపూర్వ మివార్థవత్. అభ్యకీర్యత శోకేన భూయ

సహాంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః - బ్రహ్మాణం బోధయంతి సృష్ట్యుపయోగి తత్తదర్థబోధం జనయంతి - తథాహ మనుః - 'నామ రూపంచ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపంచనం, వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాదీనాం చకార స' ఇతి. ౪౯. ఆదిత్యఇతి. భూతధరాం సర్వప్రాణిధరాం - పృథివీం - బోధయతి - విశేషణద్వారా పృథ్వీబోధనం - అద్య బోధయామీత్యన్వయః. ౫౦. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతం కౌతుకహేతుభూతం మంగళాచరణం యేన స తథోక్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః - యద్వా కౌతుకం ఉత్సవః - కృతోత్సవార్థమంగళోపస్థాన ఇత్యర్థః - మేరోర్దివాకర ఇవ - దివాకరస్య ప్రధాసమేరో రుత్థానం మేరుసంబద్ధరథాక్షద్వారేతి జ్ఞేయం. ౫౧. ౫౨. గతేతి సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోపయుక్తత్వా ద్రాత్రి ర్భగవతీతి స్తూయతే. ౫౩. ఉదతిష్ఠతేతి. ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యాత్మనేపదం- ఉపస్థిత మిత్యర్థః - అభిషేచనం అభిషేకసాధనం - ఉపతిష్ఠతీతి పాఠాంతరం. ౫౫. ౫౬. ఇతీతి.

వేలాయాం. ౪౮. * తి. అంగైస్సహితా వేదా విద్యాశ్చ మీమాంసాదయః-యథా బ్రహ్మాణం సృష్ట్యై బోధయంతి - ఏవం త్వాం బోధయామి 'వేదేభ్య ఏవ భూరాదీన్ పదార్థాన్ జ్ఞాత్వా వేధా స్తాన్ సృజ' తీతి శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధం-యథా చంద్రసహితో రవిః ఉదయాస్తమయాభ్యాం పృథివీం తత్స్థం జనం బోధయతి తద్వచ్చ. ౪౯. ఆదిత్యఇతి. బోధయత్యద్య పృథివీ మితి - ఉదయాస్తమయాభ్యా మితి శేషః. ౫౦. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతాని కౌతుకే అభిషేకోత్సవే మంగళాని యేన స తథోక్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౧. ౫౨. గతేతి. తవ యత్కృత్యం కర్తవ్యం రామాభిషేకాయ - అస్మదాదిభిః తదిదం సర్వం కృతం. ౫౩. ఉదతిష్ఠతేతి. అభిషేచనం అభిషేకోపకరణం-సమగ్ర ముదతిష్ఠత ఉపస్థిత మిత్యర్థః-పౌరేతి- నైగమైః వణిగ్జనైః. ౫౫. * యథా చంద్ర మితి. భవితా లుట్ - యత్ర రాష్ట్రే - రాజాభవా న్నదృశ్యతే - అత స్సన్నిధేహీతి భావః. ౫౬. ఇతీతి. సాంత్వపూర్వం - అర్థవ దివ అర్థవ దేవ

ఏవ మహీపతిః. ౫౮. తత స్స రాజా తం సూతం సన్నహర్ష స్సుతం ప్రతి, శోకరక్తేక్షణ శ్శ్రీమా నుద్వీక్ష్యోవాచ ధార్మికః, వాక్యైస్తు ఖలు మర్మాణి మమ భూయో నికృంతసి. ౫౯౪. సుమంత్రః కరుణం శ్రుత్వా దృష్ట్వా దీనం చ పార్థివం, ప్రగృహీతాంజలిః కించి త్తస్మాద్దేశా దపాక్రమత్. ౬౦౪. యదావక్తుం స్వయం దైన్యా న్నశశాక మహీపతిః, తదా సుమంత్రం మంత్రజ్ఞా కైకేయీ ప్రత్యువాచ హ, సుమంత్ర రాజా రజనీం రామహర్షసముత్సుకః, ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్, త ద్గచ్ఛ త్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినం, రామ మానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా. ౬౩౪. స మన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ, నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్. ౬౪౪. సుమంత్ర శ్చింతయామాస త్వరితం చోదిత స్తయా, వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ మిహాయాస్యతి ధర్మవిత్. ౬౫౪. ఇతిసూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతా వృతః, నిర్జగామ మహాబాహో రాఘవస్య దిదృక్షయా. ౬౬౪. సాగరహ్రదసంకాశాత్ సుమంత్రోంతఃపురా చ్ఛుభాత్, నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వార మగ్రతః. ౬౭౪. తతః పురస్తా త్సహసా వినిర్గతో మహీపతేః ద్వారగతో విలోకయన్, దదర్శ పౌరాన్ వివిధాన్ మహాధనానుపస్థితాన్

సాంత్వపూర్వం సామపూర్వం - 'సామ సాంత్వ' మిత్యమరః, అర్థవదితి నిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబోధస్య సర్వవిజయహేతుత్వాత్. ౫౮. తతస్సరాజేత్యాది. సుతం ప్రతి-సన్నహర్షః నష్టహర్షః-భూయో నికృంతసి - కైకేయీవాక్యకృత్తాని మర్మాణి భూయోప్యనుచితకాలస్తుతిభి ర్నికృంతసీత్యర్థః- అత్ర ఇతి శబ్దోధ్యాహార్యః. ౫౯౪. కరుణం దీనవాక్యం. ౬౦౪. యదేతి. మంత్రజ్ఞా - రాజనీత్యనుసారేణ స్వకార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః - సుమంత్రేతి - రజనీమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రజాగరః నిద్రాక్షయః - విచారణేత్యనంతరమితి శబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః - ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః. ౬౩౪. సఇతి. రాజశాసనా దిత్యుక్తిః రాజసమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౬౪౪. ౬౬౪. సాగరహ్రదసంకాశాదితి. సాగరహ్రదః సముద్రాంతర్గతహ్రదః పురాంతర్వర్త్యంతఃపురత్వాత్ సముద్రస్థహ్రదోపమ్యం - జనసంబాధం జనైర్నిబిడం. ౬౭౪. తతఇతి. పురస్తాత్ అగ్రే - మహీపతేః విలోకయన్

సార్థక మేవ. ౫౮. తతఇతి. శోకరక్తేక్షణః రోదనేన రక్తాక్షః - భూయో నికృంతసీతి కైకేయీక్రూరవచః కృత్తమర్మాణం పున రప్యధికం స్తుతివాక్యైః నికృంతసీతి. ౫౯౪. సుమంత్రఇతి. అపాక్రమత్ భీత ఇతి శేషః. ౬౦౪ యదేతి. దైన్యం సత్యపాశబంధనజం కైకేయీవిషయకం మంత్రజ్ఞా స్వకార్యకర్తవ్యవిచారజ్ఞా అతఏవ మిథ్యావ్యాహ - సుమంత్రేతి. రామహర్షసముత్సుకః రామాభిషేక సముత్సుకః. సఇతి. స మన్యమానః కల్యాణ మితి - నాత్ర కార్యా విచారణేతి మాయావిన్యా తయోక్తవిశ్వాసాత్ - రాజశాసనాత్ రాజ్ఞ స్సమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౬౪౪. *తి. వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ ఏవ ఏషా త్వరయతి - ఇహ ధర్మరాట్ దశరథః - ఆయస్యతి ఆయాసవాన్ భవతి - ప్రయాసబాహుళ్యేన ప్రాయో బహి ర్నాగమిష్యతీతి మతిం కృత్వేత్యన్వయః. ౬౫౪. * తి. పురాంతర్వర్తిత్వా దంతఃపురస్య సాగరాంతర్వర్తి హ్రదతుల్యత్వం. ౬౭౪. * తి. తతఇతి. మహీపతేః ద్వారగతాన్ అధికారిణః విలోకయన్ - పౌరాన్ మహాజనాన్ - పురస్తా

ద్వార ముపేత్య విష్ఠితాన్. ౬౮౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుర్దశస్సర్గః.

తే తు తాం రజనీ ముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, ఉపతస్థు రుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః. ౧. అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ, రాఘవస్యాభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః ౨. ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్యే చాభ్యాగతేఽహని, లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే జన్మ రామస్య చ స్థితే, అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రై రుపకల్పితం. ౩౫ కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతం, రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్మణా. ౪౫. గంగాయమునయోః పుణ్యా త్సంగమాదాహృతం జలం, యాశ్చాన్యా స్సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపా స్సరాంసి చ. ౫౫. ప్రాగ్వాహా శ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహా స్సమాహితాః, తాభ్య శ్చైవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః ౬౫.

పశ్చాత్ పౌరాన్ దదర్శ-మహాధనాన్ ఉపహారపాణీన్ - ఉపస్థితాన్ ఉపస్థానం సదః కుర్వతః. ౬౮౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్సర్గః.

అథ రామాభిషేకసామగ్రీసన్నిధాన మాహ పంచదశే - తేత్వితి. ఉష్య ఉషిత్వా-ఉపస్థానం సదః. ౧. నిగమస్య పురస్య 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథే' ఇతి వైజయంతీ. ౨. ఉదితఇతి. ఉపకల్పితం - అభిషేకార్థద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౩౫. ఉపకల్పిత మేవ ప్రపంచయతి కాంచనా ఇత్యాది. అత్ర భాంతీత్యనుషజ్యతే. ౪౫. గంగేతి. ఆహృతం-వర్తత ఇతి శేషః - యాశ్చాన్యా స్సరిత ఇత్యత్ర తాభ్య శ్చేత్యనుకృష్యాహృత మితి పూర్వేణ సంబంధః-యేచ హ్రదాః కూపాః - యాని సరాంసి-అత్ర తు తేభ్య ఇత్యధ్యాహారః ఆహృతం జల మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౫. ప్రాగ్వాహా ఇతి. ప్రాగ్వాహాః పూర్వాభిముఖప్రవాహాః - గోదావరీకావేర్యాదయః-ఊర్ధ్వవాహాః ఊర్ధ్వోద్గతప్రవాహాః - నైమిశారణ్యస్థబ్రహ్మావర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః - ఊర్ధ్వవాహాః ప్రత్యగ్వాహా ఇత్యప్యాహుః - ఊర్ధ్వా ద్వహంతీ త్యూర్ధ్వవాహాః - నిర్ఝరా ఇతి కేచిత్ - తిర్యగ్వాహాః దక్షిణోత్తరాభిముఖ ప్రవాహాః - గండకీశోణభద్రాదయః. ౬౫. సలాజా ఇతి. క్షీరిభిః

దగ్రే - దదర్శ - తతః నిర్గమనోత్తరం. ౬౮౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశస్సర్గః.

రాజాజ్ఞయా రాజద్వారే మిళితానాం రాజ్ఞాం పరస్పరసంభాషణ మాహ-తేత్విత్యారభ్య 'అపశ్యంతోఽబ్రువన్ కోనురాజ్ఞో నః ప్రతిబోధయే' దిత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ-తాం రజనీం రామాభిషేకోద్యుక్తరజనీం - ఉష్య ఉషిత్వా-ద్వారే పౌరా స్సంగతాః. ౨. ఉదితఇతి. అహని పుష్యే పుష్యనక్షత్రే - అభ్యాగతే సతి రామస్య జన్మప్రాప్తే స్థితే కర్కటకే లగ్నే చ అహన్యభ్యాగతే సతి-రామస్యాభిషేకాయ ద్విజేంద్రైః ఉపకల్పితం - ఉపకరణజాత మితి. శేషః. ౩౫ * తి. కాంచనా జలకుంభా ఆనీతాః - అలంకృతం భద్రపీఠం స్థాపితం. ౪౫. * యాశ్చేతి. తాభ్యః జలమాహృత మితి సంబంధః. ౫౫. ప్రాగ్వాహా ఇతి. పర్వతఘట్టాదినా ఊర్ధ్వవాహాః - తిర్యగ్వాహాః. ౬౫. సలాజా ఇతి. క్షీరిభిః క్షీరయుక్తైః పల్లవై రితి శేషః. ౭౫. ౮౫. చంద్రేతి. చంద్రాంశువికచ

సలాజాః క్షీరిభి శ్ఛన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః, పద్మోత్పలయుతా భాంతి పూర్ణాః పరమవారిణా. ౭॥ క్షౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భా స్సుమనసః పయః, వేశ్యాశ్చైవ శుభాచారా స్సర్వాభరణభూషితాః. ౮॥ చంద్రాంశు వికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితం, సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజన ముత్తమం. ౯॥ చంద్రమండలసంకాశ మాతపత్రం చ పాండురం, సజ్జం ద్యుతి కరం శ్రీమదభిషేకపురస్కృతం. ౧౦॥ పాండురశ్చ వృష స్సజ్జః పాండురో శ్వశ్చ సుస్థితః, ప్రసృతశ్చ గజ శ్శ్రీమా నౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే. ౧౧॥ అష్టౌచ కన్యా మాంగళ్యా స్సర్వాభరణభూషితాః, వాదిత్రాణి చ సర్వాణి వందినశ్చ తథాపరే. ౧౨॥ ఇక్ష్వాకూణాం యథా రాజ్యే సంభ్రియేతాభిషేచనం, తథా జాతీయ మాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనం, తే రాజవచనాత్తత్ర సమవేతా మహీపతిం, అపశ్యంతో బ్రువన్ కోనురాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్. ౧౩॥ నపశ్యామశ్చ రాజాన ముదితశ్చ దివాకరః, యౌవరాజ్యాభిషేకశ్చ సజ్జో రామస్య ధీమతః, ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్ మహీపతీన్, అబ్రవీత్తా నిదం సర్వాన్ సుమంత్రో రాజసత్కృతః. ౧౪॥ రామం రాజ్ఞో నియో

అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః - పూర్వం జలకుంభమాత్ర ముక్తం - అత్ర తద్విశేష ఇతి న పునరుక్తిః ౭॥. క్షౌద్రమితి. క్షౌద్రం మధు - సుమనసః కుసుమాని - శుభాచారాః అంజనస్రగలంకరణాది మంగళవేషయుక్తాః. ౮॥. చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం వికచచంద్రాంశుసదృశం - వికచత్వం విస్తృతత్వం - యద్వా చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్య తత్ తథా - కాంచనం కాంచనదండం - సజ్జం గంధపుష్పాదిభి రలంకృతం. ౯॥. చంద్రమండలేతి. అభిషేక పురస్కృతం అభిషేకాయ పురస్కృతం. ౧౦॥. పాండుర ఇతి. ప్రసృతః ప్రకర్షేణ స్రవన్మదః - ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః 'రాజవాహ్య స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧॥. అష్టౌచేతి. మాంగళ్యాః మంగళార్హాః - వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨॥. ఇక్ష్వాకూణా మితి. ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాత మితి శేషః - తథా జాతీయం అనర్ఘరత్నాది వస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర రాజభవనద్వారే - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - రాజ్ఞః కోను నః ప్రతివేదయే దిత్యబ్రువన్నితి యోజనా. ౧౩॥. నేతి. సజ్జః - సంపన్నసాధన ఇత్యర్థః. ౧౪॥. రామమితి. రామం ప్రస్థితః

ప్రఖ్యం చంద్రాంశువ ద్వికచా ప్రఖ్యా యస్య తథోక్తం - సజ్జముద్యుక్తం గంధపుష్పాదిభి రలంకృత మిత్యర్థః. ౯॥. చంద్రమండలేతి. అభిషేకపురస్కృతం ప్రక్షాళితం. ౧౦॥. పాండుర ఇతి. ప్రసృతః ప్రకర్షేణ స్రవన్మదః ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః - 'రాజవాహ్య స్త్వౌపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧॥. అష్టౌచేతి. వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨॥. ఇక్ష్వాకూణా మితి. ఇక్ష్వాకూణాం రాజ్యే అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రియేత - వస్తుజాత మితి శేషః-తథా-జాతీయం తాదృశ మనర్ఘరత్నాదివస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాద్రాజపుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర రాజద్వారి - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - నః రాజ్ఞః కోను ప్రతివేదయే దితి సంబంధః. ౧౩॥. నేతి. సజ్జః సంపన్నసాధనః. ౧౪॥. రామమితి. రామం ప్రస్థి

గేన త్వరయా ప్రస్థితోऽస్మ్యహం, పూజ్యా రాజ్ఞోభవంతస్తు రామస్యచ విశేషతః, అయం పృచ్ఛామి వచనాత్సుఖ మాయుష్మతా మహం, రాజ్ఞస్సంప్రతిబుద్ధస్య య చ్చాగమనకారణం, ఇత్యుక్త్వాంతఃపురద్వార మాజగామ పురాణవిత్, స దాసక్తం చ తద్వేశ్మ సుమంత్రః ప్రవివేశహ. ౧౯॥ తుష్టావాస్య తదా వంశం ప్రవిశ్య స విశాంపతేః, శయనీయం నరేంద్రస్య తదాసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦॥ సో త్యాసాద్యతు తద్వేశ్మ తిరస్కరణి మంతరా, ఆశీర్భిర్గుణయుక్తాభి రభితుష్టావ రాఘవం. ౨౧॥ సోమసూర్యౌ చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి, వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే. ౨౨॥ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ, బుధ్యస్వ నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం. ౨౩॥ బ్రాహ్మణా బలముఖ్యాశ్చ నైగమా శ్చాగతా నృప, దర్శనం ప్రతికాంక్షంతే ప్రతిబుధ్యస్వ రాఘవ. ౨౪॥ స్తువంతం తం తదా సూతం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం; ప్రతిబుధ్య తతో రాజా ఇదం వచనమబ్రవీత్. ౨౫॥ రామమానయ సూతేతి యదస్యభిహితో నయా, కి మిదం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే. ౨౬॥ నచైవ సంప్రసుప్తోऽహ మానయేహాశు రాఘవం, ఇతి రాజా దశరథ స్సూతం తత్రాన్వశాత్పునః. ౨౭॥ స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తం, నిర్జగామ నృపావాసా

ఆనేతు మితి శేషః - యస్మాత్ పూజ్యా స్తస్మా దాయుష్మతాం యుష్మాకం వచనా ద్రాజ్ఞ స్సుఖం పృచ్ఛామి - యచ్చాగమనకారణం దర్శనాయానాగమనహేతు స్తం చ అయ మవిళంబేన పృచ్ఛామి - పురాణవిత్ సామంతరాజానువర్తనరూపపురాతనవృత్తాంతజ్ఞః - సదా అసక్తం సర్వదా అనివారితం. ౧౯॥ తుష్టావేతి. శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం. ౨౦॥ సఇతి. అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య - అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః - తిరస్కరణిమంతరా - యవనికామాత్రం వ్యవధానం కృత్వేత్యర్థః - రాఘవం దశరథం - పునః స్తోత్రకరణం సూతస్య విజ్ఞాపనాత్ పూర్వం స్తుతేః కులధర్మత్వాత్. ౨౧॥ ౨౪॥ స్తువంత మిత్యాది. ప్రతిబుద్ధ్య - జ్ఞాత్వే త్యర్థః. ౨౫॥ ౨౬॥ కైకేయ్యుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోऽనుమతం న వేతి న సంశయితవ్య మిత్యా

తః - ఆనేతు మితి శేషః - రాజ్ఞో నియోగేన రామ మానేతుం యద్యపి ప్రస్థితః - తథాపి భవంతోऽపి రాజ్ఞో రామస్యచ పూజ్యా ఇతి కృత్వా - భూయో రాజ్ఞస్సమీపం గత్వా ఆయుష్మతాం యుష్మాకం వచనాత్ -సంప్రతిబుద్ధస్యాపి రాజ్ఞః ఆగమనస్య నిర్గమనస్యాపి కారణం సుఖం పృచ్ఛామి-ఇతీతి - పురాణవిత్ చిరకాలకథాభిజ్ఞః - సదా సక్తం సతత మనివారితం-అథవా అసక్తం అనిరోధం. ౧౯॥ తుష్టావేతి. శయనీయ మితి. శయనీయం శయనగృహం-ఆసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦॥ సఇతి. అత్యాసాద్య అతిశయేన సమీపంప్రాప్య-తిరస్కరణి మంతరా యవనికామాత్రంవ్యవధానం కృత్వా-రాఘవం దశరథం తుష్టావ. ౨౧॥ ౨౨॥ కృతకృత్య మిదం తవేతి - అనుష్ఠేయ మనుష్ఠితం రామాభిషేకసంభరణం సంపన్న మిత్యర్థః. ౨౩॥ నిగమో వాణిజ్యం తత్సంబంధినో నైగమాః. ౨౪॥ స్తువంతమితి. ప్రతిబుధ్య జ్ఞాత్వా ఇద మబ్రవీత్. ౨౬॥ తదేవాహ రామ మితి. హేసూత రామమానయేత్యనయాభిహితోऽసి యత్ - అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితిన్యాయేన తస్యైవ మదాజ్ఞాత్వాత్ - సేయం మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం-కిం కారణం కిం కారణక మిత్యర్థః. ౨౬॥ నచ నిద్రాప

న్మన్యమానః ప్రియం మహత్. ౨౮॥ ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాధ్వజశో
భితం, హృష్టః ప్రముదిత స్సూతో జగామాశు విలోకయన్. ౨౯॥ ససూత స్త
త్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః, అభిషేచనసంయుక్తా స్సర్వలోకస్య హృష్ట
వత్. ౩౦॥ తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభం, రామవేశ్మ సుమన్త్ర స్సుశక్ర
వేశ్మసమప్రభం. ౩౧॥ మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితం, కాంచన ప్రతి
మైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణం, శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగు
హోపమం, మణిభి ర్వరమాల్యానాం సుమహద్భి రలంకృతం, ముక్తామణిభి
రాకీర్ణం చందనాగరుధూపితం, గంధాన్ మనోజ్ఞాన్ విసృజద్దార్దరం శిఖరం యథా,
సారసైశ్చ మయూరైశ్చ నినదద్భి ర్విరాజితం, సుకృతేహా మృగాకీర్ణం సుకీర్ణం
భక్తిభి స్తథా, మనశ్చక్షుశ్చ భూతానా మాదద త్తిగ్మతేజసా, చంద్రభాస్కర
సంకాశం కుబేరభవనోపమం, మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షిసమాకులం,
మేరుశృంగసమం సూతో రామవేశ్మ దదర్శ హ, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణం జనై రంజలి

హానచేత్యాదినా. ౨౭॥ ౨౮॥ ప్రపన్న ఇతి. హృష్టః రోమాంచాంచితగాత్రః- ప్రముదితః సంజా
తమానసానందః. ౨౯॥ సఇతి. రామాధికరణాః రామ మధికృత్య ప్రవృత్తాః - హృష్టవత్ - స్వా
ర్థేవతిః. ౩౦॥ ౩౧॥ మహాకవాటేత్యాది. మహాకవాటవిహితం నిర్మితమహాకవాటం-వితర్దిశతశోభి
తం వేదికాశతశోభితం - 'స్యా ద్వితర్దిస్తు వేది' కేత్యమరః, కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచనప్రతి
మాభిః ఏకాగ్రం నిరంతరం - యద్వా కాంచనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని అగ్రాణి శిఖరాణి
యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచుర బహిర్ద్వారయుక్తం - 'తోర
ణోస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః, శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమూర్తి సదృశం - 'ఘనో
మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తౌ నిరంతర' ఇత్యమరః, దార్దరం - మలయసన్నికృష్ట శ్చందనో
త్పత్తి స్థానభూతో గిరి ర్దర్దరః - తత్సంబంధి దార్దరం - సుకృతేహా మృగాకీర్ణం - ద్వారభిత్తి స్తం
భాదిషు సుష్ఠు రచితైః - ఈహామృగైః వృకైః-ఆకీర్ణం - 'కోక స్త్వీహా మృగో వృక' ఇత్యమరః
భిత్తిభి స్సుకీర్ణం సుష్ఠు రచితం - తిగ్మతేజసా తీవ్రతేజసా - 'తిగ్మం తీవ్రం ఖర' మిత్యమరః, అతి
శయిత తేజసేత్యర్థః - రామవేశ్మ దదర్శ హేతి పునర్వచనస్య సామాన్యోక్తస్య విశేషణవిశేష కథ

రవశస్య రాజ్ఞ ఇద మనుమతం వా న వేతి సంశయితవ్యం త్వయేత్యాహ-నచైవేతి. తత్ర కైకేయీనిమిత్త
కార్యే-అన్వశాత్ అనుశాసిస్మ. ౨౭॥ ౨౮॥ ప్రసన్న ఇతి. హృష్టో రోమాంచితగాత్రః-ముదితః
సంజాత మానసానందః - రాజమార్గం విలోకయ న్నితి సంబంధః. ౨౯॥ సఇతి. రామాధికరణాః
రామ మధికృత్య ప్రవృత్తాః - అభిషేచనసంయుక్తాః అభిషేచన ప్రసంగయుక్తాః - హృష్టవత్
హృష్టోభూత్. ౩౦॥ ౩౧॥ మహాకవాటేతి. మహాకవాటవిహితం మహాకవాటయుక్తం - వితర్దిశత
శోభితం వేదికాశతశోభితం-కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచన్యః ప్రతిమా యస్మిన్ తత్ కాంచన
ప్రతిమం ఏకం ముఖ్యం అగ్రం యస్య తత్తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమ ప్రచుర
బహిర్ద్వారయుక్తం శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రాణా మివ ఘనాః సాంద్రాః ప్రఖ్యాః ప్రభాః
యస్మిన్ తత్తథోక్తం - మణిభి ర్వరమాల్యానా మితి - వరమాల్యానాం స్వర్ణపుష్పమాల్యానాం -
అంతరాళవర్తిభిః మహద్భిః మహాదీప్తిమద్భిః మణిభి రలంకృతం దర్దరః మలయసన్నికృష్ట చందనగిరిః-
సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుష్ఠుకృతైః ఈహామృగైః ఆకీర్ణం - భక్తిభిః వర్ధకీనాం సూక్ష్మచిత్ర శిల్పైః-

కారిభిః, ఉపాదాయ సమాక్రాంతై స్తథా జానపదై ర్జనైః, రామాభిషేకసుముఖై రున్ముఖై స్సమలంకృతం, మహామేఘ సమప్రఖ్య ముదగ్రం సువిభూషితం, నానా రత్నసమాకీర్ణం కుబ్జకైరాతకావృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేన రథేన సారథి ర్నరాకులం రాజకులం విలోకయన్, వరూథినా రామగృహాభిపాతినా పురస్య సర్వస్య మనాంసి రంజయత్. ౪౧. తత స్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టరోమాస బభూవసారథిః, మృగై ర్మయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వరార్హస్య శచీపతే రివ. ౪౨. స తత్ర కైలాసనిభా స్స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కక్ష్యాస్త్రిదశాలయోపమాః, ప్రియాన్నరాన్ రామమతే స్థితాన్ బహూ నపోహ్య శుద్ధాంతము పస్థితో రథీ. ౪౩. సతత్ర శుశ్రావచ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానాం, నరేంద్రసూనోరభిమంగళార్థా స్సర్వస్యలోకస్య గిరః ప్రహృష్టః. ౪౪. మహేంద్రసద్మప్రతిమం తు వేశ్మ రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టం, దదర్శ మేరో రివ శృంగ ముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః. ౪౫. ఉపస్థితై రంజలికార కైశ్చ

నార్థత్వాన్న పునరుక్తిః-భగవతో వాల్మీకే రియం హి శైలీ - ఉపస్థితై రితి-ఉపాదాయ-ఉపాయనానీతి శేషః - సమాక్రాంతైః సమగతైః - ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ఉన్నతం - కుబ్జకైరాతకావృతం కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహః కైరాతకం-'పృశ్ని రల్పశరీర స్స్యాత్ కిరాత స్సచ కథ్యత' ఇతి హలాయుధః, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణమిత్యాదిక మపి రామవేశ్మేత్యనేన సంబధ్యతే. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వరూథినా రథగుప్తిమతా - 'రథగుప్తి ర్వరూథోనే' త్యమరః, పురస్య పురస్థజనస్య రంజయత్ అరంజయత్. ౪౧. తతఇతి. సమాకులోల్బణం ఇత స్తత స్సమాకులై ర్జనై రుల్బణం - అతిశయేనోల్బణంవా - వరార్హస్య శ్రేష్ఠవస్త్వర్హస్య - రామస్యేతి శేషః. ౪౨. సఇతి. అపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ౪౩. సఇతి. రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః - అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనప్రయోజనాః. ౪౪. మహేంద్రసద్మప్రతిమ మితి. వేశ్మ రామావాసభూతం గృహరాజం. ౪౫. ఉపస్థితై

స్సమాకీర్ణం - సమ్థు ఉత్ నిబిడం - కీర్ణం వ్యాప్తం - తిగ్మతేజసా అతిశయితశోభయా - ఆదత్ ఆకర్షత్ - ఉపస్థితైః సమీపవర్తిభిః - అంజలికారిభిః నమస్కుర్వద్భిః ఉపాదాయ ఉపాయనాని గృహీత్వా - సమాక్రాంతై సమాగతైః - సమాకీర్ణం ఉన్ముఖైః ఉత్సుకైః ఉదగ్రం ప్రశస్తం - కుబ్జకైరాతకావృతం - కుబ్జైః కిరాతానాం స్వల్పశరీరాణాం సమూహైశ్చావృతం యద్వా కుబ్జకైరాతకైః కిరాతకసమూహైశ్చ ఆవృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వాజియుక్తేన రథేనేత్యత్ర-రంజయన్ సమాసద దిత్యధ్యాహార్యం - తత స్సమాసాద్యేత్యుత్తరశ్లోకే అనువాదాత్ - వరూథినా-'రథగుప్తి ర్వరూథోనే' త్యమరః. ౪౧. తతఇతి. సమాకులోల్బణం అతిశయేన సమాకులం - వరార్హస్య రామస్యేతి శేషః. ౪౨. సఇతి. వ్యపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ఉపస్థితః ప్రాప్తః. ౪౩. సతత్రేతి. ప్రహృష్టోతిహృష్టః-రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తాః-జనానాం గిర శ్శుశ్రావ - అథవా రామాభిషేక ప్రయోజనం కర్మ కుర్వంతీతి రామాభిషేకార్థకృతాః - తేషాం గిర శుశ్రావేతి యోజనా - అభిమంగళార్థా అభితో మంగళప్రతిపాదకః అర్థో యాసాం గిరాం తా స్తథా. ౪౫. ఉపస్థితైరితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా పరార్ధై శ్చ పరార్ధసంఖ్యైశ్చ. ౪౬.

సోపాయనై ర్జానపదైశ్చ మర్త్యైః, కోట్యా పరార్థైశ్చ విముక్తయానై స్సమాకులం ద్వారపథం దదర్శ. ౪౬. తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్న మత్యంకుశ మప్రసహ్యం, రామోపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ శత్రుంజయం నాగ ముదగ్రకాయం. ౪౭. స్వలంకృతాన్ సాశ్వరథాన్ సకుంజరా నమాత్యముఖ్యాన్ శతశశ్చ వల్లభాన్, వ్యపోహ్య సూత స్సహితాన్ సమంతత స్సమృద్ధ మంతఃపుర మావివేశ. ౪౮. తదద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్మ సంఘవత్, అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూతరత్నం మకరో యథార్ణవం ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచదశస్సర్గః.

స తదంతఃపురద్వారం సమతీత్య జనాకులం, ప్రవివిక్తాం తతః కక్ష్యా మాససాద పురాణవిత్, ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భి ర్యువభి ర్మృష్టకుండలైః, అప్రమాదిభిరేకాగ్రై స్స్వనురక్తై రధిష్ఠితాం. ౨. తత్ర కాషాయిణో వృద్ధాన్ వేత్రపాణీన్ స్వలంకృతాన్, దదర్శ విష్ఠితాన్ ద్వారి స్త్ర్యధ్యక్షాన్ సుసమాహితాన్. 3. తే

రితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా - పరార్థైః పరార్థసంఖ్యయాచ సంఖ్యేయైః - సర్వాంత సంఖ్యాపరార్థః. ౪౬. తతఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - 'ప్రభిన్నో గర్జితో మత్త' ఇత్యమరః. ౪౭. స్వలంకృతానితి. వల్లభాన్ రాజప్రియాన్. ౪౯. తదితి. అద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణ నిశ్చలమేఘేనచ సదృశం - మహావిమానోత్తమ వేశ్మ సంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమ వేశ్మసమూహయుక్తం-'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌచ సద్మ నీ'తి నిఘంటుః. ౪౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః.

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థాన ముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థాన మాహ - షోడశే - సతదిత్యాది. తనిశ్లోకీ. జనాకులం అభిషేకం ద్రష్టు మాగతపౌరజానపదాదిజనసంకులం - అంతఃపురద్వారం సమతీత్య ద్వారస్యాతి భోగ్యతయాక్లేశేన విశ్లేషో వ్యజ్యతే. ౨. తత్రేతి. కాషాయిణః కాషాయ వస్త్రధారిణః - రామప్రీత్యర్థ మలంకారకంచుకాలంకృతా నిత్యర్థః - వృద్ధాన్ పంచాశద్వయస్కాన్ - తే ఖల్వంతఃపురే స్థాప్యా భవంతి - వేత్రపాణీన్-యథా రామో ధను ర్ధృత్వా లోకం రక్షతి - తథా తేపి వేత్రాణి ధృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః - స్వలంకృతాన్ - రామశ్చక్రవర్తిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పున ర్దివ్యాంతఃపుర ముపయాతి - తదా చక్రవర్తివ

తతఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశం - శత్రుంజయం శత్రుంజయాఖ్యం నాగం - ఉదగ్రకాయం ఉన్నతాగ్రశరీరం. ౪౭. ౪౮. తదద్రీతి. అద్రికూటేన గిరిశిఖరేణ నిశ్చలమేఘేన చ తుల్యం - మహావిమానేభ్యః - దేవయానేభ్యః-ఉత్తమానాం వేశ్మనాం సంఘ స్తద్వత్. ౪౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.

స ఇతి. ప్రవివిక్తాం అసంబాధాం * ప్రాసకార్ముకబిభ్రద్భి రితి. ప్రాసకార్ముకేత్యత్ర సుపాం సులుగితిద్వితీయాయాలుక్ - యద్వా ప్రాసకార్ముకం బిభ్రతీతి ప్రాసకార్ముకబిభ్రతః తైః- ద్విర్వచనమార్షం. ౨. తత్రేతి. కాషాయినః కాషాయ వస్త్రధారిణః. 3. ౪. తానితి. ప్రదక్షిణః

సమీక్ష్య సమాయాంతం రామప్రియచికీర్షవః, సహసోత్పతితా స్సర్వే స్వాసనేభ్య స్ససంభ్రమాః. ౪. తా నువాచ వినీతాత్మా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః, క్షిప్ర మాఖ్యాత రామాయ సుమంత్రో ద్వారి తిష్ఠతి. ౫. తే రామ ముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియచికీర్షవః, సహ భార్యాయ రామాయ క్షిప్ర మేవాచచక్షిరే. ౬. ప్రతివేదిత మాజ్ఞాయ సూత మభ్యంతరం పితుః, తత్రైవానాయయామాస రాఘవప్రియకామ్యయా. ౭. తం వైశ్రవణసంకాశ ముపవిష్టం స్వలంకృతం, దదర్శ సూతః పర్యంకే సౌవర్ణే సోత్తరచ్ఛదే, వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా, అనులిప్తం పరార్ధ్యేన చందనేన పరంతపం, స్థితయా పార్శ్వత శ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా,

దంతరంగతయాచ త ముత్సంగే నివేశ్య పరిష్వజ్య మూర్ధ్న్యుపఘ్రాయ విసర్జయతి - తేన కుంకుమపంకైః కస్తూరికాది దివ్యాంగరాగై శ్చాలంకృతాన్ - స్వలంకృతాన్ - రామసీతాలంకారేభ్యోప్యయ మలంకారోతిశయిత ఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౩. ౪. తానితి. ప్రకర్షేణ దక్షిణః ప్రదక్షిణః - సేవానిపుణ ఇత్యర్థః - 'దక్షిణే సరళోదారా' విత్యమరః, తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. తిష్ఠతీత్యాఖ్యాతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతివేదిత మితి. ప్రతివేదితం ద్వార్స్థై ర్నివేదితం-పితుః - అభ్యంతరం అంతరంగం - తత్రైవ - యత్ర సీతయా సహస్థితః తత్రైవేత్యర్థః - రాఘవప్రియకామ్యయా రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా - రామ ఇత్యధ్యాహారః. ౭. తమితి. వైశ్రవణసంకాశం తద్వదనవధికైశ్వర్యసంపన్నం - యద్వా 'యథా వైశ్రవణో దాతా కామేశ్వరో వైశ్రవణో దదా' త్వితిశ్రుతేః, తథాపరిసరవర్తినాం స్వసౌందర్యానుభవసర్వస్వం దదాతీత్యర్థః - ఉపవిష్టం - 'సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యానపరతయా వస్థితం- స్వలంకృతం ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం-దివ్యమాలాలంకృతం వా - తం సూతో దదర్శ ఉత్కర్షకాష్ఠాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమాభూమిభూతో దదర్శ-కోయం భాగ్యాతిశయ ఇతి భావః- పర్యంకే తాదృశైశ్వర్యసామగ్ర్యనురూపా పూర్వసంస్థానప్రతిమావిశేషవిశిష్టపర్యంకే - అతఏవహ్యుత్తరత్ర - 'పర్యంక మగ్ర్యాస్తరణం నానారత్నవిభూషితం, తమపీచ్ఛతి వైదేహి ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయీ'తి సుయజ్ఞే తత్ స్థాపయిష్యతి. సౌవర్ణే ఉపర్యుపవిష్టసదృశే - కాంచనగిరిః కాళమేఘ మివ రామం భాసయతీత్యర్థః - సోత్తరచ్ఛదే పుష్పహాససుకుమారరామదేహానుగుణమృదుతరాస్తరణయుక్తే-పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేష మహో సూతోన్వభూ దితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః-స్రక్చందనవనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తుష్వాదౌ దివ్యమాల్యయోగ ముక్త్వా దివ్యచందనయోగం దర్శయతి వరాహరుధిరాభేణేతి - వరాహరుధిర మతిరక్తవర్ణ మితి ప్రసిద్ధం - తత్సదృశేన-కుంకుమమిశ్రతయేతి భావః - సీతాకరకమలానులిప్తతయా తత్కాంతిమిశ్రత్వముచ్యతే - శుచినా సీతాకరస్పర్శపూతేన - తత్కరస్పర్శకృతశైత్యవిశేషం సముచ్చినోతి చశబ్దః - సుగంధినా సర్వగంధ ఇత్యస్య శ్రియోప్యవిశేషాత్తత్కరస్పర్శజనితనిరవధికగంధేన - పరార్ధ్యేన కాంతానులిప్తతయా

సేవానిపుణః - క్షిప్రమితి-ద్వారి తిష్ఠతీత్యాఖ్యాత వదతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతీతి. ప్రతివేదితం ద్వార్స్థై ర్విజ్ఞాపితం-సూతం - పితు రభ్యంతర మాప్తం - ఆజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-తత్రైవ సీతయా సహావస్థానస్థల ఏవ. ౭. *వరాహేతి. పరార్ధ్యేన శ్రేష్ఠేన-భూయ ఇత్యస్యవిరాజమాన మితి శేషః-దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః-స్థితయేత్యత్ర భూయ శ్శబ్దప్రయోక్తురయ మభిప్రాయః-యః కేవల ఏవ సకల

ఉపేతం సీతయా భూయ శ్చిత్రయా శశినం యథా. ౧౦. తం తపంత మివాదిత్య ముపపన్నం స్వతేజసా, వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧. ప్రాంజ లిస్తు సుఖం పృష్ట్వా విహారశయనాసనే, రాజపుత్ర మువాచేదం సుమంత్రో రాజ సత్కృతః. ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ పితా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి, మహిష్యా సహ కైకేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౩. ఏవ ముక్తస్తు సంహృష్టో నరసింహో మహాద్యుతిః, తత స్సంమానయామాస సీతా మిద మువాచహ. ౧౪. దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదంతరే, మంత్రయేతే ధ్రువం కించి దభిషేచనసంహితం. ౧౫. లక్షయిత్వా హ్యభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా,

శ్రేష్ఠేన-చందనేన-అనులిప్తం పశ్చా ల్లిప్తం - అనేన సీతాంగరాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే - పరం తపం-ఏతాదృశసౌందర్యానుభవవిరోధినివర్తకం-అథా ప్రాకృతవనితాయోగం దర్శయతి స్థితయేతి-చాపీతి నిపాతః పూర్వోక్తసముచ్చయే - పార్శ్వతః స్థితయా చందనానులిప్తగాత్రం కాంతం కృత్వా వాలవ్యజనం హస్తే కృత్వా పార్శ్వే స్థితయా-సీతయా-భూయ ఉపేతం వినయేన పార్శ్వత శ్చామర ముపవీజ్య పున స్తాత్కాలికసుషమావిశేషబలాత్కారేణ గాఢ మాశ్లిష్టం-భూయ ఇత్యత్ర విరాజమాన మితి శేష ఇత్యప్యాహుః - తదానీంతనాతిశయం దృష్టాంతముఖేన స్పష్టీకరోతి చిత్రయేతి-చైత్రపౌర్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం ఉదితం-శశినమివ స్థితం-చిత్రయేత్య నేన తత్కృతాతిశయ ఉక్తః-ఉపేత మిత్యనేన రక్తత్వం - శశిన మిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్ట చందనపక్షస్కత్వ ముక్తం - ఏవం భూతం దదర్శేతి దృష్టిసాఫల్య ముక్తం. తనశ్లోకీ. ౧౦. శిరసో వాచశ్చ సాఫల్య మాహ-తమితి. వవంద ఇతి శిరస స్సాఫల్య ముక్తం-వవందేతి వాక్సాఫల్యం-వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం - వినీతవత్ - వినీతో యథా సాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ఆదిత్య మిత్యేకత్వ మవివక్షితం - దివిసూర్యసహస్రేతి వాక్యాంతరానురోధాత్ - యద్వా-ఆదిత్య మివేత్యుక్తే వివక్షితసిద్ధావపి తపంత మాదిత్యమివేత్యుక్త్యా యుగపదుదితరవిసహస్రసముదితతేజః పుంజ మివ తపంత మితి లభ్యతే- తేనాభూతోపమా వ్యజ్యతే - స్వతేజసేతి స్వాభావికాసాధారణతేజసా-నత్వన్యకృతేన అన్యసాధారణేన చేత్యర్థః - తపంత మాదిత్య మివ తేజసోపపన్న మితి సంబంధః - ఇందీవరశ్యామ మితి స్వభావత శ్శ్యామవర్ణస్యాదిత్యవర్ణతోక్త్యా ప్రదీపే వర్త్యంతస్థితనీలవ్యక్తి వత్ పరితః ప్రసృతశుక్లభాస్వరతేజః పుంజవచ్ఛ విగ్రహకాంత్యో ర్వ్యవస్థితి ర్ద్యోత్యతే-తం వైశ్ర వణేత్యారభ్య స్వతేజసేత్యంతేన ధ్యేయశుభాశ్రయాకారవిశేషో వ్యజ్యతే. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహార శయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - విహారః గతిః. ౧౨. కౌసల్యేతి. సుప్రజాః-త్వయేతి శేషః - యద్వా కౌసల్యాయా స్సుప్రజః సుపుత్ర - అసిచ్ ప్రత్యయాంతః. ౧౩. ఏవమితి. సంమానయా మాస-సూత మితి శేషః. ౧౪. దేవీతి. మదంతరే మదర్థం-'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేద తాదర్థ్యే' ఇత్యమరః, అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి - మదర్థం-కించి న్మంత్రయేతే విచా

లోకహృదయాని హరతి స సీతయా సహితః కిం పున రితి. ౧౦. తమితి. వినీతవత్ వినీతస్సన్. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహారశయనాసన ఇత్యేకవద్భావః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారశయనాసనేషు - రాజ సత్కృత స్సుమంత్రః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారాదిష్వపి సమీపవర్తీత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా సుప్రజాః - సుపుత్రేణ త్వయేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. దేవీతి హేదేవి-దేవశ్చ దేవీచ మాతాపితరౌ-మదంతరే మదర్థే - అభిషేచనసంహితం అభిషేకోపయుక్తం - కించిత్ కించిద్విచారోపేతం -

సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్షణే. ౧౬. సా ప్రహృష్టా మహారాజం హితకామానువర్తినీ, జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతేస్సుతా. ౧౭. దిష్ట్యా ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ, సుమన్త్రం ప్రాహిణోద్దూత మర్థకామకరం మమ. ౧౮. యాదృశీ పరిషత్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః, ధ్రువమద్యైవ మాం రాజా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి ౧౯. హన్త శీఘ్ర మితో గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహీపతిం, సహ త్వం పరివారేణ సుఖ మాస్స్వ రమస్వ చ. ౨౦. పతిసంమానితా సీతా భర్తార మసితేక్షణా, ఆద్వార మనువవ్రాజ మఙ్గళాన్యభిదధ్యుషీ, రాజ్యం ద్విజాతిభి ర్జుష్టం రాజసూయాభిషేచనం, కర్తు మర్హతి

రయతః. ౧౫. మహిష్యా సహేత్యుక్త్యోన్నేయ మర్థం దర్శయతి - లక్షయిత్వేతి. సుదక్షిణా సుకుశలా - అత ఏవ రాజ్ఞోఽభిప్రాయం లక్షయిత్వా - వృద్ధత్వాత్ భరతాగమనపర్యంతం నవిళంబః కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా - మత్ప్రియకామాసతీ రాజానం ప్రతి - మదర్థం మదభిషేకం - సంచోదయతి - ఏతదానుకూల్యం త్వత్సౌభాగ్యఫల మిత్యాహ - మదిరేక్షణ ఇతి. ౧౬. సందిగ్ధోక్తి జనితాం సీతాశంకాం వారయతి - సేతి. ప్రహృష్టా - మయీతి శేషః - హితకామా - లోకస్యేతి శేషః - మహారాజం భర్తార మనువర్తినీ - మే అర్థకామా భవతీతి శేషః. ౧౭. ౧౮. యాదృశీతి. తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ పరిషత్పరిసరవర్తీ జనః - తాదృశః తత్తుల్యః దూతః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి హర్షే - పరివారేణ పరిచారికాసంఘేన - రమస్వ - వృత్తకీర్తనేన రతా భవ. ౨౦. అథ సీతా రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషా నాలోక్య కింవా భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళ మాశాసానానువ్రజతి - పతిసంమానితేతి. పతిసమ్మానితా పత్యా స్వకంఠా దున్ముచ్య దత్తముక్తామాలికేత్యర్థః - పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః - తదర్హత్వజ్ఞాపనాయ తద్వైలక్షణ్యం దర్శయతి - సీతేతి. సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జత్వాత్సీతా అయోనిజాభావేన స్వస్మాద్విలక్షణాయాం తస్యాం తాదృశీ ప్రీతి రుచితైవేతి భావః - అసితేక్షణా - రామేణ మాలాయాం దత్తాయా మియ మపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ - భర్తార మాద్వార మనువవ్రాజ - ఆత్మాన మనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహాసహతయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంత మనుజగామ - మఙ్గళాన్యభిదధ్యుషి అభిధ్యాయంతీ .. కి మస్య సౌందర్యస్య హాని ర్భవిష్యతీతి కలు

ధ్రువం - మంత్రయేతే విచారం కుర్వాతే. ౧౫. అత్ర మహిష్యాసహేత్యుక్త్యా ఉన్నేయార్థ మున్నయతి. లక్షయిత్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. కేకయాధిపతే స్సుతా స్వస్య హితాయ రాజసౌముఖ్యాదిప్రయోజనాయ - కామం అత్యంతం - రాజాన మనువర్తత ఇతి హితకామానువర్తినీ జననీ - మే అర్థకామా మదర్థవృద్ధ్యపేక్షిణీ - సా కైకేయీ - వృద్ధేన మయా అవిళంబేన రామాభిషేకః కార్య ఇతి రాజ్ఞోఽభిప్రాయం - లక్షయితా - ఆలోచ్య - సుదక్షిణా సమర్థా - అతఏవ రాజ్ఞః ప్రియకామా హృష్టా సతీ - మదర్థం మదభిషేకం ప్రతి రంజయతీతి రాజా - తం మహారాజం - చోదయతీతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౧౭. కుతఏవ మిత్యత ఆహ - దిష్ట్యేతి, మమ అర్థకామం కరోతీతి తథా - సుమంత్రం ప్రాహిణోత్. ౧౮. యాదృశీతి - తత్ర అంతఃపురే - యాదృశీ మదర్థైకప్రయోజనా పరిషత్ - తాదృశః మదర్థైకప్రయోజనః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి హర్షే - పరివారేణ సఖీసంఘేన సహ - సుఖం - ఆస్స్వ తిష్ఠ రమస్వ. ౨౦. పతీతి. అభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ * రాజ్య మితి. ఇదానీం రాజ్యం రాజ్యసిద్ధిం ప్రతి - ద్విజాదిభి ర్జుష్టం ప్రయుక్తం - అభిషేచనం - యౌవరాజ్యా

తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్, దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం, పూర్వాం దిశం వజ్రధరో దక్షిణాం పాతు తే యమః, వరుణః పశ్చిమామాశాం ధనేశస్తూత్తరాం దిశం. ౨౫. అథ సీతా మనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః, నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ రామో నివేశనాత్. ౨౬. పర్వతా దివ నిష్క్రమ్య సింహో గిరిగుహాశయః, లక్ష్మణం ద్వారి సోపశ్యత్ ప్రహ్వాంజలిపుటం స్థితం. ౨౭. అథ మధ్యమకక్ష్యాయాం సమాగమ్య సుహృజ్జనైః, స సర్వా నర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్య చ, తతః పావకసంకాశ మారురోహ రథోత్తమం, వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో రాజతం రాజనందనః. ౨౮. మేఘనాద మసంబాధం మణిహేమవిభూషితం, ముష్ణంత మివ చక్షూంషి ప్రభయా సూర్యవర్చసం, కరేణుశిశుకల్పైశ్చ యుక్తం పరమవాజిభిః, హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇవాశుగం, ప్రయయౌ

షితహృదయా మంగళాశాసనపూర్వక మనువవ్రాజ - మంగళాభిధ్యాన మేవ దర్శయతి - రాజ్యమితి - ద్విజాతిభిః బ్రాహ్మణైః - జుష్టం సేవితం - రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయయాగే యోభిషేకః - అథాభిషిచ్యత ఇత్యుచ్యమానః తదర్హం - అనేన మహారాజ్యవత్త్వం గమ్యతే - కర్తుం దాతుం - లోకకృత్ బ్రహ్మా - దీక్షిత మితి. దీక్షితం సకృష్ణాజినం నవనీతాభ్యక్తం యజమానవేషం ద్రష్టు మిచ్ఛామీత్యాహ - వ్రతసంపన్నం ఋషిణోపవస్తవ్య మిత్యుక్తే మమ సౌకుమార్యానుగుణమేవ ముక్త మితి మత్వా చతుర్గుణ ముపవాసం కరోతి శ్రద్ధయా - తదాహ సంపన్న మితి-వరాజినధరం వస్త్రధారణా దప్యజినధారణస్యోత్కర్ష ఉచ్యతే - శుచిం కా మపి స్త్రియం మాస్పృశ ధర్మపత్నీత్వేన సీతాస్పర్శేన దోష ఇతి మునినోక్తేపి శంకయా సీతావస్త్రదశాస్పర్శేపి స్నానం కరోతి కురంగశృంగపాణించ - ఏకవస్త్రధరో ధన్వీత్యేత దపేక్షయా కండూయనార్థం కృష్ణవిషాణకృతశోభాతిశయ ఉచ్యతే - పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం - భావిఫలాపేక్షాయాం కృతాయామాంతరాళికఫల మర్థసిద్ధ మేవ - అతోభిషేకాంతరాయవిరహో న ప్రార్థితః - యథా సావిత్రీ భర్తారం దర్శయిత్వా అనేనాహ మనేకపుత్రా స్యామిత్యర్థితవతీ- తేన సిద్ధం భర్తుః పూర్ణాయుః ప్రార్థనం - తద్వత్ పశ్యంతీతి హేతౌ శతృప్రత్యయః-దర్శనార్థ మిత్యర్థః - దర్శనార్థం హి భగవంతం భజంతే - అత ఇయ మపి తథైవాహ - పూర్వా మితి - ఉత్తరాం దిశ మిత్యనంతరం ఇతి మంగళా న్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం - భర్తృవిషయత్వేన నవాచోక్తవతీతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౨౫. అథేతి. కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః. ౨౬. పర్వతా దితి. ద్వారి ప్రథమద్వారి-ప్రహ్వాంజలిపుటం - అంజలిపుటోస్యాస్తీ త్యంజలిపుటః - మత్వర్థీయోచ్ ప్రత్యయః- ప్రహ్వ శ్చాసా వంజలిపుటశ్చేతి కర్మధారయః - తం. ౨౭. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. అర్థినః రామదర్శనార్థినః - అభిషేకార్థినో వా - వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మపరివృతం - ద్వైపవైయాఘ్రా దణిత్యణ్ - రాజతం రజతవికారం - రాజంతమితిచ పాఠః. ౨౮. మేఘనాద మిత్యాది. మేఘస్యేవ నాదో

భిషేచనం-కర్తుం-అర్హ తి-కాలాంతరే రాజసూయార్హ మహారాజాభిషేచన మపి కరోతు-లోకకృత్ బ్రహ్మా-తతో రాజసూయయాగే దీక్షితత్వాది ధర్మకం త్వాం-భజామి భజిష్యే. ౨౫. అథేతి.కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థ మంగళః.౨౭.అథేతి అర్థినః అభిషేకార్థినః* తత ఇతి. వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మయుక్తం.౨౮.మేఘనాద మితి. అసంబాధం విపులం*కరేణ్వితి. కరేణుశిశుకల్పైః

తూర్ణ మాస్థాయ రాఘవో జ్వలిత శ్శ్రియా. ౩౦. స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వన
వా నభినాదయన్, నికేతా న్నిర్యయౌ శ్రీమా న్మహేంద్రా దివ చంద్రమాః.
౩౧. ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః, జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథ
మాస్థాయ పృష్ఠతః. ౩౨. తతో హలహలాశబ్ద స్తుముల స్సమజాయత, తస్య
నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః. ౩౩. తతో హయవరా ముఖ్యా నా
గాశ్చ గిరిసన్నిభాః, అనుజగ్ము స్తదా రామం శతశోథ సహస్రశః. ౩౪. అగ్రత
శ్చాస్య సన్నద్ధా శ్చందనాగరుభూషితాః, ఖడ్గచాపధరా శ్శూరా జగ్ము రాశంస
వో జనాః. ౩౫, తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినాం, సింహనాదాశ్చ
శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి. ౩౬. హర్మ్యవాతాయనస్థాభి ర్భూషితాభి
స్సమంతతః, కీర్యమాణ స్సుపుష్పౌఘై ర్యయౌ స్త్రీభి రరిందమః. ౩౭. రామం
సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీషయా తతః, వచోభి రగ్ర్యై ర్హర్మ్యస్థాః క్షితిస్థా
శ్చ వవందిరే. ౩౮. నూనం నందతి తే మాతా కౌసల్యా మాతృనందనా, ప
శ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్య మవస్థితం. ౩౯. సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ
సీతాం సీమంతినీవరాం, అమన్యంత హి తా నార్యో రామస్య హృదయప్రియాం,
తయా సుచరితం దేవ్యా పురా నూనం మహ త్తపః, రోహిణీవ శశాంకేన రామ

యస్య స మేఘనాదః - తం - అసంబాధం సంబాధరహితం - ఉచితవిస్తార మిత్యర్థః - కరేణుశిశు కల్పైరితి - కరేణుశిశుకల్పైః కలభసదృశైః. ౩౦. సఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్-పర్జన్య ఇవ మేఘ ఇవ - 'పర్జన్యౌరసదబ్దేంద్రౌ' ఇత్యమరః. అభినాదయన్ - రథేన దిశ ఇతి శేషః. మహేంద్రశబ్ద ఉదయాద్రిపరః. ౩౧. ఛత్రచామరపాణి రితి. ఏకహస్తేన ఛత్రచామపరహస్తేన చామరంచ ధారయ న్నిత్యర్థః - జుగోప - ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః. ౩౨. తతఇతి. హలహలాశబ్ద కలకలశబ్దః - తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మి న్నిష్క్రమమాణే సతి - జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద ఇత్యన్వయః. ౩౩. తతఇతి. హయనాగశబ్దౌ తదారూఢపరౌ. ౩౪. అగ్రతఇతి. భూషితాః లిప్తాః. ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః. ౩౫. తతఇతి. తతః తత్ర వీథ్యాం-తదా నిర్గమనకాలే. ౩౬. హర్మ్యవాతాయనస్థాభి రితి. హర్మ్యవాతాయనస్థాభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః. ౩౭. రామమితి. రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరే తుష్టువుః వది అభివాదనస్తుత్యో రితి ధాతుః. ౩౮. స్తుతిప్రకార మేవాహ - నూన మిత్యాది. నందతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - తస్య వవందిర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం - అతఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం - అవస్థితం అధిష్ఠితం. ౩౯. ఉత్తరశ్లోకార్థం హేతుత్వేనాహ-సర్వేతి. హి యస్మా త్కారణాత్ - ఏవం - తస్మాత్ -

---

కలభనిభైః. ౩౦. సపర్జన్య ఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య ఇవ నాదయన్-రథస్వనేన దిశో నాదయ న్నిత్యర్థః. ౩౧. ౩౨. తతఇతి. హలహలేత్యనుకరణం-తస్యేతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-తస్మి న్నిష్క్రమణకాలే. ౩౩. ౩౪. అగ్రత ఇతి. ఆశంసవః భద్ర మితి శేషః. ౩౫. ౩౬. హర్మ్యేతి. వాతాయనం గవాక్షః ౩౭. రామమితి. రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా-వవందిరే అస్తువన్. ౩౮. స్తుతిప్రకారమేవాహ - నూన మితి. నందతీత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం-ఉపస్థితం ప్రాప్తవంతం - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం. ౩౯. సర్వేతి. హి యస్మాత్ - తా నార్యః సీతాం సర్వసీమంతినీభ్యో వరా మమన్యంత - తస్మా త్ప్రమదాభి రుదాహృతా స్తయా సుచరిత మిత్యాది

సంయోగమాపయా, ఇతి ప్రాసాదశృంగేషు ప్రమదాభి ర్నరోత్తమః, శుశ్రావ రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః. ౪౨॥ స రాఘవ స్తత్ర కథాప్రపంచాన్ శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య, ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్టరూపస్య పురోజనస్య. ౪౩॥ ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోద్య రాజప్రసాదాద్విపులాం గమిష్యన్, ఏతే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషామయం నో భవితా ప్రశాస్తా. ౪౪॥ లాభో జనస్యాస్య యదేష సర్వం ప్రపత్స్యతే రాష్ట్ర మిదం చిరాయ, నహ్యప్రియం కించన జాతు కశ్చిత్ పశ్యే న్న దుఃఖం మనుజాధిపేఽస్మిన్. ౪౫॥ సఘోషవద్భి శ్చ హయై ర్మతంగజైః పురస్సరై స్స్వస్తికసూతమాగధైః, మహీయమానః ప్రవరైశ్చ వాదకై రభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా యయౌ. ౪౬॥ కరేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజనౌఘప్రతిపూర్ణచత్వరం, ప్రభూతరత్నం బహుపుణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహాపథం. ౪౭॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశస్సర్గః.

సరామో రథ మాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః, పతాకాధ్వజసంపన్నం

తయా సుచరిత మిత్యుక్తరీత్యా ప్రమదాభి రుదీరితా ఇతి యోజనా. ౪౨॥ సఇతి. కథాప్రపంచాన్ లౌకికకథావిస్తారాన్ - ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధికృత్య ప్రవృత్తాః - పురః పురస్య సంబంధినః జనస్య. ౪౩॥ ఏషఇతి. శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి. ౪౪॥ లాభఇతి. అస్య జనస్యాయ మేవ లాభః - యదేష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యతే - అస్మిన్ మనుజాధిపే సతి - కశ్చిత్ - జాతు కదాచిత్ - కించనాప్యప్రియం ప్రియాభావం దుఃఖం అనిష్టంచ-నపశ్యేత్. ౪౫॥ సఘోషవద్భి రితి. స్వస్తికసూతమాగధైః - స్వస్తికాః జయజయేతి మంగళం ప్రయుంజానాః - వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్జాతాః - సారథ్యే స్తుతికర్మణిచ నియుక్తాః-'బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా త్సూత'ఇత్యమరః, మాగధాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్జాతాః- రాజ్ఞాం ప్రబోధన కర్మణి నియుక్తాః - 'మాగధః క్షత్రియావిశో' రిత్యమరః. ౪౬॥ కరేణ్వితి. రామో మహాపథం దదర్శేత్యన్వయః. ౪౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

అథ రామస్య రాజసమీప గమనం సప్తదశే - స రామ ఇత్యాది. పతాకాధ్వజసంపన్నం -

---

వాచ శ్శుశ్రావేతి సంబంధః. ౪౨॥ సఇతి. ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధికృత్య ప్రవృత్తాః. ౪౩॥ ఏషఇతి. రాఘవః - విపులాం శ్రియం-గమిష్యన్ గచ్ఛతీతి యోజనా - సర్వసమృద్ధకామాః సమృద్ధసర్వకామాః. ౪౪॥ లాభఇతి. ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్స్యత ఇతి యత్ అయ మేవ లాభః - అస్మిన్ రామే మనుజాధిపే కశ్చన యః కశ్చి దపి - కించన స్వల్ప మపి అప్రియం ప్రియాభావం-దుఃఖం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతు కదాపి - న పశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్. ౪౫॥ సఘోషవద్భిరితి. స్వస్తికాః జయజయేతి వాదినో వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్జాతాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్జాతా మాగధాః-ఏతే రాజ్ఞః ప్రతిబోధనకర్మణి యుక్తాః. ౪౬॥ ౪౭॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశస్సర్గః.

స రామ ఇతి. పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాభిః నామాంకితాభిః - ధ్వజైః గరుడాది

మహార్హాగరుధూపితం, అపశ్య న్నగరం శ్రీమా న్నానాజనసమాకులం. ౧౫ సగృహై రభ్రసంకాశైః పాండురై రుపశోభితం, రాజమార్గం యయౌ రామో మధ్యే నాగరుధూపితం. ౨౫ చందనానాం చ ముఖ్యానా మగరూణాం చ సంచయైః, ఉత్తమానాంచ గంధానాం క్షౌమకౌశాంబరస్యచ, అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభి రుత్తమై స్స్ఫాటికై రపి, శోభమాన మసంబాధై స్తం రాజపథ ముత్తమం. సంవృతం వివిధైః పణ్యై ర్భక్ష్యై రుచ్చావచై రపి, దదర్శ తం రాజపథం దివి దేవపథం యథా. ౩౫. దధ్యక్షతహవిర్లాజై ర్ధూపై రగరుచందనైః, నానామాల్యోపగంధైశ్చ సదాభ్యర్చితచత్వరం, ఆశీర్వాదా న్బహూ ఞ్ఛృణ్వ న్సుహృద్భి స్సముదీరితా న్, యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వా నేవ నరా న్యయౌ. ౪౫. పితామహై రాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః, అద్యోపాదాయ తం మార్గ మభిషిక్తోనుపాలయ, యథా స్మ లాలితాః పిత్రా యథా పూర్వైః పితామహైః, తత స్సుఖతరం రామే వత్స్యామ స్సతి రాజని, అలమద్యహిభుక్తేన పరమార్థై రలం

పతాకాః అనామాంకితాః - తదంకితాని ధ్వజాని. ౧౫. సగృహైరితి. మధ్యేన వీధీమధ్యేన-ప్రకృత్యాదిత్వా త్తృతీయా. ౨౫ కీదృశం రాజమార్గం యయా విత్యాకాంక్షాయా మాహ-చందనానా మిత్యాదినా. క్షౌమకౌశాంబరస్య - క్షౌమం దుకూలం - 'క్షౌమం దుకూల' మిత్యమరః, కౌశాంబరం కౌశేయం - అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రాభిః-నూతనాభి రితి యావత్-స్ఫాటికైః స్ఫటికైః - స్వార్థేణ్ ప్రత్యయః - తం - రాజపథం - సకలభాగ్యయుక్తం రాజమార్గ మిత్యర్థః - యద్వా ప్రథమస్య రాజపథస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః - ద్వితీయస్య వక్ష్యమాణేన యయావిత్యనేన సంబంధః. ౩౫. దధ్యక్షతహవి రితి. అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, యథార్హ మితి - వీక్షణభ్రూక్షేపవచనాంజలిప్రణామాదిభి రిత్యర్థః. ౪౫. పితామహై రితి. అద్యాభిషిక్త స్త్వం - పితామహాదిభిః - ఆచరితం పాలితం - తం ప్రసిద్ధం మార్గం మర్యాదాం - అనుపాలయ - యథేతి. రామే రాజని సతి - సర్వే వయం - తతః పూర్వస్మాత్ సుఖతరం యథా భవతి తథా వత్స్యామః - అల మితి - భుక్తేన భోజనేన-పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః-జపహోమధ్యానాదిభి రిత్యర్థః - రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం పున స్స్వగృహాయ నిర్యాంతం - యథా యథావత్ - పశ్యామ - ప్రార్థనాయాం లోట్. తత ఇతి - రాజ్యేనాభిషేకః

చిహ్నైః. ౧౫. సగృహై రితి. మధ్యేన ఉభయశ్రేణిమధ్యదేశేన. ౨౫. కీదృశం రాజమార్గ మత ఆహ - చందనానా మితి క్షౌమకౌశాంబరస్యచ క్షౌమం దుకూలం - కౌశాంబర కౌశేయం-అవిద్ధాభిః ప్రథమోక్తరాజపథ మిత్యస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః-ద్వితీయోక్తరాజపథ మిత్యస్య ఉత్తరోక్తేన యయా విత్యనేన సంబంధః * శోభయాన మితి. అసంబాధైః వివిచ్య స్థాపితైః - పణ్యైః క్రయద్రవ్యైః. ౩౫. దధీతి. అర్చితచత్వరం పూజితాంగణం - యథార్హం వా యథార్హ మేవ - రక్షణోక్తిభ్రూవిక్షేపణవచనాంజలిభి ర్యథోచిత మిత్యర్థః. ౪౫. పితామహై రితి. ఆచరితం అనుష్ఠితం - అభిషిక్తోనుపాలయేతి వృద్ధానాం వచనం-యథేతి-రామే రాజని సతి తతోపి సుఖతరం వత్స్యామః-అల మితి - రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - రాజమార్గే - నిర్యాంతం - అద్య పశ్యామ యథా - సాక్షాత్కుర్మో యది ఏత త్సుఖలాభో యది - తదా భుక్తేన ఐహికవిషయేణ - తజ్జన్య

చనః, యథా పశ్యామి నిర్యాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం, తతోహి నః ప్రియ
తరం నాన్యత్ కించి ద్భవిష్యతి, యథాభిషేకో రామస్య రాజ్యేనామితతేజసః,
ఏతా శ్చాన్యాశ్చ సుహృదా ముదాసీనః కథా శ్శుభాః, ఆత్మసంపూజనీ శ్శృణ్వాన్
యయౌ రామో మహాపథం. ౧౨। నహి తస్మా న్మనః కశ్చి చ్చక్షుషీ వా నరోత్త
మాత్, నరశ్శక్నో త్యపాక్రష్టు మతిక్రాంతేపి రాఘవే. ౧౩। యశ్చ రామం నపశ్యే
త్తు యంచ రామో నపశ్యతి, నిందిత స్స వసే ల్లోకే స్వాత్మా ప్యేనం విగర్హతే.
౧౪। సర్వేషాంహి స ధర్మాత్మా వర్ణానాం కురుతేదయామ్. చతుర్ణాంహి వయస్థానా

రాజ్యాయాభిషేకః - స యథా ప్రియతరః తథా తతోన్యత్ప్రియతరం కించి న్నాస్తి - ఏతా ఇతి. ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేన నిర్వికారః - ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మసంపూజాజననీః - మనోహర్ష జననీ ర్వా - మహాపథం రాజమార్గం. తనిశ్లోకీ. ౧౨। నహీతి. కశ్చి దపి నరః-మనశ్చక్షుషీవా-తస్మాత్ - అపాక్రష్టుం - నివర్తయితుం - నశక్నోతి కిముత నారీజన ఇతి భావః - అతిక్రాంతే దూరగ తేపి - కిముత సన్నిహిత ఇత్యాశయః. ౧౩। యశ్చేతి. చకారో భిన్నక్రమః - రామంచ దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంత మపి యస్తు అతిశయితవైలక్షణ్యసంపన్నోపి - నప శ్యేత్ స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతనవిలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం నకరోతి - అతఏవ యం రామోపి నపశ్యతి - నరస్యాభిముఖ్యేహి భగవాన్ కటాక్షయతి - సః రామ మదృష్ట్వా తత్కటాక్షావిషయః - నిందితో వసేత్ యావత్కాలం నిందిత స్స్యాత్ లోకే నిందిత స్స్యాత్ - తం నిందితు మసర్హః కోపి జనో నాస్తీతి భావః - లోకే విషయ ప్రవణః కశ్చిత్ సత్యా మపి లోకగర్హాయాం స్వయం సంతుష్టో భవతి - నతథేత్యాహ - స్వాత్మాప్యేనం విగ ర్హత ఇతి - స్వాంతఃకరణ మప్యేనం విశేషేణ గర్హతే - రామాదర్శనా ల్లోకగర్హయా చేతి భావః. ౧౪। సర్వేషా మితి. సః రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషా మపి జనానాం-

సుఖేనచ - తథా పరమార్థైః పరమైః శ్రేష్ఠైః అర్థైః స్వర్గాదిభిః - తజ్జన్యసుఖైశ్చ నః అస్మాకం - అలం - మాస్తు - కథ మేవ మిత్యత ఆహ - తత ఇతి. అమితతేజసః రామస్య - రాజ్యేన రాజ్య ప్రాప్తిహేతునా - అభిషేకో యథా అభిషేక ఇతి యత్ - తతః అభిషేకజన్యభూమానంద బ్రహ్మ సాక్షాత్కారజన్యసుఖాత్ - ప్రియతరం ప్రేమాతిశయాస్పదం-అన్యత్ కించిత్-నభవిష్యతి. ఏతా ఇతి. ఉదాసీనః అనుత్సుకః ఆత్మసంపూజనీః మనోహర్షజననీః. నహీతి. రాఘవే - అతిక్రాంతేపి దృష్టిపథ మతీతేపి సకలజనమనోనయనసంమోహనాకారానుభవజనితేన వాసనాబలేన పురతః పరిదృశ్యమాన ఇవ స్థితాత్ - తస్మా న్నరోత్తమాత్ - మన శ్చక్షుషీ వా - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - కశ్చి దపి నరః పుమాన్ - నశక్నోతి - నరా అప్యేవం - నార్యః కిముతేతి భావః. ౧౩। యశ్చేతి. స్వాత్మాప్యేనం విగర్హతే - రామేణ సకృదప్యదృష్టం తస్య సాన్నిధ్యా సాన్నిధ్యయోః చక్షుర్మనోభ్యా మపశ్యంతంచ లోకాఏవ నకేవలం విగర్హంతే - అపితు స్వా త్మాపి స్వయ మపి దుర్భాగ్యం మాం ధిగితి విగర్హత ఇత్యర్థః - అథవా - యశ్చ రామం స్వదే శస్థం నపశ్యతే యంచ స్వదేశస్థం - అత ఏవ రామోపి నపశ్యతి - సోసావపరోక్షరామ బ్రహ్మా నుభవాదృష్టహీన ఇహాముత్ర చ లోకే సర్వైః నిందితో వసేత్ - అప్రయాసతో భగవదప రోక్ష కృతిమాత్రేణ ముక్తి సంపాదనాదృష్టాభావా న్నాస్య కదాపి సంసారోత్తార ఇత్యర్థః - అత ఏవాస్యాత్మా అంతర్యామీ భగవా నపి ఏనం విగర్హతే పాపిష్ఠోయం ముక్తి మపి సాక్షాత్కృత్య

నాం తేన తే త మనువ్రతాః. ౧౭॥ చతుష్పథాన్ దేవపథాం శ్చైత్యా న్యాయతనాని చ, ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతే స్సుతః. ౧౮॥ స రాజకుల మాసాద్య మేఘసంఘోపమై శ్శుభైః, ప్రాసాదశృంగై ర్వివిధైః కైలాసశిఖరోపమైః, ఆవారయద్భి ర్గగనం విమానై రివ పాండురైః, వర్ధమానగృహై శ్చాపి రత్నజాల పరిష్కృతైః, తత్ పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమం, రాజపుత్రః పితు ర్వేశ్మ ప్రవివేశ శ్రియా జ్వలన్. ౧౯॥ స కక్ష్యా ధన్విభి ర్గుప్తా స్తిస్రోతిక్రమ్య వాజిభిః, పదాతి రపరే కక్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః. ౨౦॥ స సర్వా స్సమతిక్రమ్య కక్ష్యా దశరథాత్మజః, సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాంతం పున రభ్యగాత్. ౨౧॥ తతః ప్రవిష్టే పితు రంతికం తదా జన స్స సర్వో ముదితో నృపాత్మజే, ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చంద్రమస స్సరిత్పతిః. ౨౨॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తదశస్సర్గః.

సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం - హి యస్మా త్కారణాత్ కురుతే - తేన కారణేన - తే త మనువ్రతా ఇత్యన్వయః - వయస్థ్సానాం వృద్ధానా మితివా సర్వవిశేషణం. ౧౭॥ చతుష్పథానితి. చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని - దేవపథాన్ దేవాలయాన్ - చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని - ఆయతనాని సభాదీనిచ - పరిహరన్ అప్రదక్షిణం పరిహరన్ - ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగామేతి సంబంధః. ౧౮॥ సఇత్యాది. రాజకులం రాజగృహం - 'కులంగృహే పీ'త్యమరః, వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాధిష్ఠాన సమేతగృహైః - పృథివ్యాం గృహవరం - పృథివ్యా మద్వితీయ మిత్యర్థః - పితు ర్వేశ్మ పితు ర్వాసస్థానం. ౧౯॥ సఇతి. వాజిభిః రథయుక్తై ర్వాజిభిః - పదాతిః పాదచారీ. ౨౦॥ సఇతి. శుద్ధాంతం అంతఃపురం ౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-సప్తదశస్సర్గః.

జన్మోద్ధృతవా నితి - ఇతివార్థః. ౧౭॥ సర్వేషా మితి. హి యస్మాత్ - స రామః - చతుర్ణాం వర్ణానాం - సర్వేషాం జనానాంచ - వయస్థ్సానా మితి ద్వితీయాంతమేతత్ - వయఃస్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్థ్సానాం బాల్యాదివయస్థ్సానాం అజ్ఞానా మపి దయాం ముక్తిపర్యంతామనుగ్రహం - కురుత ఇతి వార్థః తేన కారణేన-సర్వే-తం హి-తమేవ-అనువ్రతాః అనుసృతాః. ౧౭॥ చతుష్పథానితి. చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని-ఆయతనాని సభాదీనిచ-ప్రదక్షిణం యథాతథా-పరిహరన్ అతిక్రామన్. ౧౮॥ స ఇతి. రాజకులం రాజగృహం - ప్రాసాదశృంగైః - ప్రాసాదస్థశిఖరైః - ఆవారయద్భిః ఆక్రమద్భిః - వర్ధమానగృహైః అత్యున్నతనిర్మాణాయార్థగృహైః - రత్నజాలపరిష్కృతైః నవరత్నసమూహాలంకృతైః - ఏతైః పరివృతం పితు ర్వేశ్మ - రాజపుత్రః శ్రీరామః - ప్రవివేశ. ౧౯॥ సఇతి. వాజిభిః రథయుక్తవాజిభి రిత్యర్థః. ౨౦॥ * తి. సర్వా ఉక్తపంచకక్ష్యాః. ౨౧॥ * తి. అంతికం సమీపదేశం ౨౨॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్సర్గః.

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే, కైకేయీ సహితం దీనం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧. స పితుశ్చరణౌ పూర్వ మభివాద్య వినీతవత్, తతో వవందే చరణౌ కైకేయ్యా స్సుసమాహితః. ౨. రామేత్యుక్త్వా చ వచనం బాష్పపర్యాకులేక్షణః, శశాక నృపతి ర్దీనో నేక్షితుం నాభిభాషితుం. ౩. తదపూర్వం నరపతే ర్దృష్ట్వా రూపం భయావహం, రామోపి భయ మాపన్నః పదా స్పృష్ట్వేవ పన్నగం ౪. ఇంద్రియై రప్రహృష్టై స్తం శోకసంతాపకర్శితం, నిశ్వసంతం మహారాజం వ్యథితాకులచేతసం, ఊర్మిమాలిన మక్షోభ్యం క్షుభ్యంత మివ సాగరం, ఉపప్లుత మివాదిత్య ముక్తానృత మృషిం యథా. ౬. అచింత్యకల్పం హి పితు స్తం శోక ముపధారయన్, బభూవ సంరబ్ధతర స్సముద్ర ఇవ పర్వణి ౭. చింతయామాసచ తదా రామః పితృహితే రతః, కింస్విదద్యైవ నృపతి ర్న మాం ప్రత్యభినందతి, అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోపి ప్రసీదతి, తస్య మా మద్య సంప్రేక్ష్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే. ౯. స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః, కైకేయీ మభివాద్యైవ రామో వచన మబ్రవీత్. ౧౦. కచ్చి న్మయా నాపరాద్ధ

సఇతి. ఆసనే పర్యంకే - 'మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషిత' ఇత్యుత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౧. ౨. రామేతి. నాభిభాషితుం-రామేత్యస్మాదధిక మిత్యర్థః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం - రామో పీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసద్భావేప్యక్షుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగంతవ్యం. ౪. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృష్య సంబధ్యతే- ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం - ఉక్తానృత మృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం - నిస్తేజస్క మిత్యర్థః. ౬. అచింత్యకల్పమితి. అచింత్యకల్పం - అసంభావిత మిత్యర్థః - ఉపధారయన్ విచారయన్ - సంరబ్ధతరః సంభ్రాంతతరః. ౭. చింతయామాసేతి. కింస్విత్ కింవా - అద్యైవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ - అన్యదేతి - ఆయాసః చిత్తక్లేశః - ఇతి చింతయామాసేత్యన్వయః. ౯. ౧౦. కచ్చి

సఇతి. ఆసనే పర్యంకే-ముఖేనోపలక్షితం. ౧. స ఇతి. వినీతవత్ వినీతస్సన్. ౨. రామేతి. నశశాక రామేత్యక్షరద్వయోచ్చారణాభ్యధికమితి శేషః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం రామోపీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసంభవేపి అక్షుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగమ్యతే. ౪. ఇంద్రియైరితి. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయ మాపన్న ఇత్యేత దనుకృష్య సంబధ్యతే - అప్రహృష్టైః ఖిన్నైః - వ్యథితం ఖిన్నం ఆకులం సంభ్రాంతం చేతో యస్య తం - స్వతేజోవిశేషాత్ అక్షోభ్య మపి క్షుభ్యంతం - ఉపప్లుతం కేతుగ్రస్తం. ౬. అచింత్యేతి. పితుః - తం శోకం - అచింత్యకల్పం - అత్యంతాసంభావ్యం - అవధారయన్ చింతయన్ ఆత్మీయత్వేన స్వీకుర్వన్నితి వా-సంరబ్ధతరః సంక్షుభితః బభూవ. ౭. కిం స్విదితి. కిం స్విత్ కి మేతత్ - అద్యైవేత్యేవకారేణ వ్యవచ్ఛేద్య ముచ్యతే - అన్యదేతి - అన్యదా పూర్వకాలే - పరోక్షే మాం ప్రతి కుపితోపి దృష్ట్వా ప్రసీదతి - తస్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే కి మేతదితి స రామ శ్శోకార్త స్సన్ - వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౯. * తి. సఇతి. దీన ఇవ విషణ్ణవదనద్యుతి రివ - స రామః శోకార్త ఇవ వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦. కచ్చిదితి.

మజ్ఞానాద్యేన మే పితా. కుపిత స్తన్మమాచక్ష్వ త్వం చైవైనం ప్రసాదయ. ౧౧. అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదామాం ప్రతి వత్సలః, వివర్ణవదనో దీనో నహి మా మభిభాషతే. ౧౨. శారీరో మానసో వాపి కచ్చి దేనం నబాధతే, సంతాపో వాభితాపో వా దుర్లభం హి సదా సుఖం. ౧౩. కచ్చిన్న కించి ద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే, శత్రుఘ్నే వా మహాసత్త్వే మాతౄణాం వా మమాశుభం. ౧౪. అతోషయ న్మహారాజ మకుర్వన్వా పితు ర్వచః, ముహూర్త మపి నేచ్ఛేయం జీవితం కుపితే నృపే. ౧౫. యతో మూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావ మిహాత్మనః, కథం తస్మి న్నవర్తేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే. ౧౬. కచ్చి త్తే పరుషం కించి దభిమానాత్ పితా మమ, ఉక్తో భవత్యా కోపేన యత్రాస్య లులితంమనః. ౧౭. ఏత దాచక్ష్వ మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః, కిన్నిమిత్త మపూర్వోఽయం వికారో మనుజాధిపే. ౧౮. ఏవ ముక్తాతు కైకేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా, ఉవాచేదం సునిర్లజ్జా ధృష్ట మాత్మహితం వచః. ౧౯. న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాస్య కించిన, కించి న్మనోగతం త్వస్య త్వద్భయా న్నాభిభాషతే, ప్రియం త్వా మప్రియం

దితి. నాపరాద్ధం అపరాధోన కృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౨. శారీరఇతి. శారీరః సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - దుర్లభం హీతి - పుణ్యపాపారబ్ధత్వాన్మానుషశరీరస్యేతి భావః. ౧౩. కచ్చిదితి. మాతౄణా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-కచ్చి దితి ప్రశ్నే- కించి దశుభం న కచ్చి దితి సంబంధః. ౧౪. ౧౫. యతఇతి. ఇహ జగతి - నరః ఆత్మనః దేహస్య - ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం - యతోమూలం యత్కారణకం - పశ్యేత్ - ప్రత్యక్షే దైవతే - సతి సిద్ధే - తస్మిన్ పితరి-కథం నవర్తేత. తద్వశ ఏవ వర్తేతేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిత్తఇతి. తే అభిమానాత్ తవ వాల్లభ్యాత్ కోపేన వా-మమ పితా-భవత్యా కించి త్పరుష ముక్తః కచ్చిత్-యత్ర యేన అస్య మనః - లులితం కలుషితం. ౧౭. ఏతదితి. కిన్నిమిత్త మిత్యాద్యాచక్ష్వేతి పూర్వోక్తస్య సర్వస్య సంగ్రహః. ౧౮. ఏవమితి.ఏవం ఇతి-ధృష్టం ప్రత్యక్షతో రామానిష్టవచన విషయవైక్లబ్యరహితం.౧౯.నరాజేతి త్వద్భ

నాపరాద్ధం అపరాధో నకృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౧. * తి. సదా మాం ప్రతి వత్సలోఽపి అద్య కి మప్రసన్నమనాః - హి యతః - మాం - నాభిభాషతే-అతః - అప్రసన్న మనస్కత్వనిర్ణయః. ౧౨. శారీరఇతి. శారీర స్సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - ఏనం న బాధతే కచ్చిత్-కుతః ప్రాణినాం సుఖం సదా దుర్లభం హీత్యర్థః.౧౩.కచ్చిదితి. మాతౄణాంవా - విషయ ఇతి శేషః - అశుభం న కచ్చిత్. ౧౪. అతోషయన్నితి. నృపే కుపితే సతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౫. యతఇతి. యో నరః - ఇహాత్మనః ప్రాదుర్భావం శరీరస్య పరిగ్రహం - యతో మూలం యన్మూలం - యత్కారణకం పశ్యేత్ జానీయాత్ - అలుగార్షః - సోఽసౌ వివేకీ - ఉక్తహేతో రేవప్రత్యక్షే దైవతే సిద్ధే సతి - తస్మిన్ పితరి పిత్రానుకూల్యే - న కథం వర్తేత - వర్తేతైవేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిదితి. తే తవ కోపేన అభిమానా ద్గర్వేణ వా మమ పితా పరుషం ఉక్తః కచ్చిత్ - యత్ర యేన - మనో లులితం కలుషితం. ౧౭. ౧౮. ఏవమితి. సునిర్లజ్జా పత్యు రేవం క్లేశకరణం కథ వక్ష్యామీతి లజ్జారహితా - ధృష్టం ప్రత్యక్షతో వనం గచ్ఛేత్యేవం వచనక ధార్ష్ట్యోపేతం యథా తథా - ఆత్మహితం స్వపుత్రాభిషేకవిషయం మనోగతం వచః ఉవాచ. ౧౯. ప్రియ

వక్తుం వాణీ నాన్యోపవర్తతే, తదవశ్యం త్వయా కార్యం యదనేనాశ్రుతం మమ. ౨౧. ఏషమహ్యం వరం దత్వా పురా మామభిపూజ్యచ, స పశ్చాత్తప్యతే రాజా యథాన్యః ప్రాకృతస్తథా. ౨౨. అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంపతిః, స నిరర్థంగతజలే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతి. ౨౩. ధర్మమూలమిదం రామ విదితంచ సతామపి, తత్సత్యం నత్యజేద్రాజా కుపితస్త్వత్కృతే యథా. ౨౪. యది తద్వక్ష్యతే రాజా శుభం వా యది వాశుభం, కరిష్యసి తతస్సర్వమాఖ్యాస్యామి పునస్త్వహం. ౨౫. యది త్వభిహితం రాజ్ఞా త్వయి తన్నవిపత్స్యతే, తతోహమభిధాస్యామి నహ్యేష త్వయి వక్ష్యతి. ౨౬. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా కైకేయ్యా సముదాహృతం, ఉవాచ వ్యథితో రామస్తాం దేవీం నృపసన్నిధౌ. ౨౭. అహోధిఙ్నార్హసే దేవి వక్తుం మామీదృశం వచః, అహం హి వచనాద్రాజ్ఞః పతేయమపి పావకే, భక్షయేయం విషం తీక్ష్ణం మజ్జేయమపి చార్ణవే. ౨౮. నియుక్తో గురుణా పిత్రా నృపేణ చ హితేన చ. ౨౯. తద్బ్రూహి వచ

యాదిత్యస్య వివరణం - ప్రియమితి - ఆశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౨౧. తత్కిమిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి - ఏష ఇత్యాదినా. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. అతిసృజ్య ప్రతిజ్ఞాయ - గతజలే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతీతి - దానస్య పూర్వమేవ కృతత్వాత్ - ఇదానీం తత్పరిహారవ్యాపారో వ్యర్థ ఇతి భావః. ౨౩. ధర్మమూలమితి. ఇదం జగద్ధర్మమూలం - ఇదం చ సతాం విదితం సద్భిర్విదితం-క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ-తత్ - తస్మాత్ - సత్యం - సత్యరూపధర్మం-రాజా-త్వత్కృతే - త్వత్ప్రయోజనాయ - మయి కుపితస్సన్ యథా నత్యజేత్-తథా కుర్విత్యర్థః. ౨౪. తర్హి తద్విశేషతో వక్తవ్యమిత్యత్రాహ - యదీతి. శుభమశుభం వా తత్ప్రతిజ్ఞాతం రాజా యద్వక్ష్యతి తత్ త్వం కరిష్యసి యది తదా రాజ్ఞో వివక్షితమహమేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. ౨౫. రాజైవ కుతో నవదతీత్యత్రాహ - యదీతి. న విపత్స్యతే యది-విఫలం న భవిష్యతి చేదిత్యర్థః. ౨౬. ఏతదితి. వ్యథితః-గురువచనం కరిష్యతి న వేతి సందేహాస్య విషయోస్మీతి సంతప్త ఇత్యర్థః. ౨౭. వ్యథామేవాహ - అహో ఇత్యాదినా. ౨౮. నియుక్త ఇతి. గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వాని-వచనకరణహేతవః - కరిష్యే - తదిత్యనుకర్షః. ౨౯. తదితి. యత్ కార్యమభికాంక్షితం-తద్వచ

మితి. ఆశ్రుతం ప్రతిశ్రుతం. ౨౧. *తి. కిం తత్రాహ - ఏషఇతి. అభిపూజ్య తేనైవ వరదానేన - పశ్చాత్ప్రతిజ్ఞాతవరదానకాలే. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. ప్రతిశ్రుత్య - జలే గతే సేతుం బంధితుమిచ్ఛతి - దానస్య పూర్వమేవ వృత్తత్వాత్ - తత్ప్రయుక్తవ్యవహారచింతా వ్యర్థేత్యర్థః. ౨౩. ధర్మమూలమితి. ఇదం సత్యం - ధర్మస్య మూలమితి సతామపి విదితం అతః తత్సత్యం సత్యవచనం - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - త్వత్ప్రయోజనాంతరాయవశాత్ - మయి కుపితో రాజా-కోపదోషేణ యథా నత్యజేత్ తథా కుర్వితి శేషః. ౨౪. దశరథమివ రామమపి ప్రతిజ్ఞావాక్యం వాచయితుముపక్రమతే యదీత్యాదినా. రాజా యద్వక్ష్యతే తత్కరిష్యసి యది-తతః తర్హి-రాజ్ఞో వివక్షితమహమేవాఖ్యాస్యామీత్యర్థః. ౨౫. యదీతి. రాజ్ఞా రాజానుమత్యా-మయా యదభిహితం-తత్-త్వయి న విపత్స్యతే న వ్యర్థంభవిష్యతి యది-తతోహమేవాభిధాస్యామి-వదతు రాజైవేత్యత ఆహ నహీతి-త్వదప్రియత్వాత్ త్వన్ముఖమవలోక్యేతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. వ్యథితః గురువచనోల్లంఘనమనయా మయి శంకితమితి సంతప్తః. ౨౭. అహో ఇతి. ఈదృశం-యది కరిష్యసీత్యకరణ

నం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్విర్నాభి భాషతే. ౩౦. త మార్జవ సమాయుక్త మనార్యా సత్యవాదినం, ఉవాచ రామం కైకేయీ వచనం భృశదారుణమ్. ౩౧. పురా దైవాసురే యుద్ధే పిత్రా తే మను రాఘవ, రక్షితేన వరౌ దత్తౌ సశల్యేన మహారణే. ౩౨. తత్ర మే యాచి తో రాజా భరతస్యాభిషేచనం, గమనం దండకారణ్యే తవ చాద్యైవ రాఘవ. ౩౩. యది సత్యప్రతిజ్ఞం త్వం పితరం కర్తు మిచ్ఛసి, ఆత్మానం చ నరశ్రేష్ఠ మమ వాక్య మిదం శృణు. ౩౪. సన్నిదేశే పితు స్తిష్ఠ యథా తేన ప్రతిశ్రుతమ్, త్వ యారణ్యం ప్రవేష్టవ్యం నవ వర్షాణి పంచచ ౩౫. భరత స్త్వభిషిచ్యేత యదేత దభిషేచనం, త్వదర్థే విహితం రాజ్ఞా తేన సర్వేణ రాఘవ. ౩౬. సప్తసప్త చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వస. ౩౭. భరతః కోసలపురే ప్రశాస్తు వసుధా మిమాం, నానారత్నసమాకీర్ణాం సవా జిరథకుంజరాం. ౩౮. ఏతేన త్వాం నరేంద్రోఽయం కారుణ్యేన సమాప్లుతః, శోకసంక్లిష్టవదనో న శక్నోతి నిరీక్షితుం ౩౯. ఏతత్కురు నరేంద్రస్య వచనం రఘునందన, సత్యేన మహతా రామ తారయస్వ నరేశ్వరం. ౪౦. ఇతీవ తస్యాం పరుషం వదంత్యాం నచైవ రామః ప్రవివేశ శోకం, ప్రవివ్యధే చాపి మహానుభా వో రాజాతు పుత్రవ్యసనాభితప్తః. ౪౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - అష్టాదశస్సర్గః.

నం తద్విషయవచనం - బ్రూహి - తత్కార్యం కరిష్యే - ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమిచ - రామో ద్విర్నాభిభాషతే-వినా ప్రతిజ్ఞయా రామో ద్విరుక్తిం న కరోతీత్యర్థః. ౩౦. ౩౨. తత్ర వరప్రదాననిమిత్తం. ౩౩. ౩౪. సన్నిదేశఇతి. సన్నిదేశే నియమనే. ౩౫. భరతఇతి. యదేతదభి షేచనం అభిషేకసాధనం-త్వదర్థే విహితం - తేన సర్వేణ రాజ్ఞా భరతోఽభిషిచ్యేతేతి యోజనా. ౩౬. ౩౮. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. ౩౯. ౪౦. ఇతీతి. ఇవశబ్దేనాన్యాన్యపి పరు షాణి బహూన్యుక్తానీతి గమ్యతే - శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం ప్రవివ్యథేచాపి - రామ వికారాదర్శనేనాప్యధికం వివ్యథ ఇత్యర్థః. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూష ణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః.

శంకావచన మిత్యర్థః. ౨౮. నియుక్తఇతి. గురుణా ఇహాముత్ర హితోపదేష్ట్రా. ౨౯. తద్బ్రూహీతి. ప్రతిజానేచ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి - తదేవ స్థిరీక్రియతే - రామో ద్విర్నాభిభాషత ఇతి - ప్రథమం య ద్వాక్యం వదతి తత్పరిహారవచనం న కథయతీత్యర్థః. ౩౦. ౩౧. పురేతి. సశల్యేన పశ్చాచ్ఛల్యా పాకరణపూర్వకం మయా రక్షితేన. ౩౨. తత్రేతి. తత్ర ద్వయో ర్వరయో ర్మధ్యే - ఏకేన భరత స్యాభిషేచనం అన్యేన తవ దండకారణ్యగమనం. ౩౩. యదీతి. ఆత్మానం చేతి త్వయా మదుక్తకృతేః సశపథం ప్రతిజ్ఞాతత్వా దిత్యాశయః. ౩౪. సన్నిదేశ ఇతి. సన్నిదేశే నియోగసంపాదనే. ౩౫. త్వయే తి. అభిషేచన మభిషేకోపకరణం. ౩౬. ౩౮. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. ౩౯. * తి. సత్యేన సత్యపరిపాలనేన. ౪౦. ఇతీతి. శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం-న ప్రవివ్యథేచ-మాన సవ్యథాంచ నప్రాప్తవాన్-రాజాతు-పుత్రవ్యసనం-భావివియోగవ్యసనం. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర చితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాదశస్సర్గః.

తదప్రియమమిత్రఘ్నో వచనం మరణోపమమ్, శ్రుత్వా న వివ్యథే రామః కైకేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧ ఏవ మస్తు గమిష్యామి వనం వస్తు మహం త్వితః, జటాజినధరో రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౨. ఇదం తు జ్ఞాతు మిచ్ఛామి కిమర్థం మాం మహీపతిః, నాభినందతి దుర్ధర్షో యథా పుర మరిందమః. ౩. మన్యు ర్నచ త్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాగ్రతః, యాస్యామి భవ సుప్రీతా వనం చీరజటాధరః ౪. హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ, నియుజ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యా మహం ప్రియం. ౫. అలీకం మానసం త్వేకం హృదయం దహతీవ మే, స్వయం య న్నాహ మాం రాజా భరతస్యాభిషేచనం. ౬. అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణా నిష్టా న్ధనాని చ, హృష్టో భ్రాత్రే స్వయం దద్యాం భరతాయాప్రచోదితః, కిం పున ర్మనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా ప్రచోదితః, తవచ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౭. తదాశ్వాసయ హీమం త్వం కిన్న్విదం య న్మహీపతిః, వసుధాసక్తనయనో మందమశ్రూణి ముంచతి. ౮. గచ్ఛంతు చైవానయితుం దూతా శ్శీఘ్రజవై ర్హయైః, భరతం మాతులకులా దద్యైవ నృపశాసనాత్. ౧౦. దండకారణ్య మేషోహ మితో

తదితి. మరణోపమ మితి లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మితి. ఇతః అస్మా న్నగరాత్. ౨. ఇదం త్వితి. యద్యప్యేతేన కారుణ్యేన సమాప్లుత ఇత్యనభినందనే హేతు రుక్తః - తథాపి మత్స్వభావం జానన్ కిమర్థం నాభినందతీత్యాహేతి బోధ్యం - యథా పురం యథా పూర్వం. ౩. మన్యు రితి. మన్యు ర్దైన్యం - 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః, బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేనేతి. హితేన హితపరేణ - గురుణేత్యనేన రామస్య తస్మా న్మంత్రవిశేషస్వీకారోస్తీతి గమ్యతే-కృతజ్ఞేన. స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన.౫.అలీకమితి.అలీకం అప్రియం-మానసం మనసి వర్తమానం.౬.తవాప్రీతి ర్భవిష్యతీతి నోక్తవా నిత్యాశంక్యాహ-అహంహీతి. సీతాం-ధనుర్భంగకాల ఇతి భావః - కిం పునరితి-పిత్రా చోదిత స్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయం శ్చ దద్యా మితి కిం పునః.౮. తదితి. ఇమం రాజానం-త్వ మాశ్వాసయ - అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను-నిర్హేతుక మిత్యర్థః. ౯.౧౦. దండకేతి. పితుర్వాక్య మవిచార్య - వనం గచ్ఛేతి పిత్రా నోక్త మితి విచారమకృత్వేత్యర్థః - స

తదప్రియ మితి. మరణోపమం లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మస్త్వితి ఏవ మస్తు భరతాభిషేకోస్తు అహం గమిష్యామి. ౨. ౩. మన్యు రితి. బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేవేతి. కృతజ్ఞేన-స్వకృతవరప్రదానాభిజ్ఞేన - విస్రబ్ధః నిర్విశంకః. ౫. అలీక మితి. రాజా మాం స్వయ మేవ భరతస్యాభిషేచనం నాహేతి యత్ - ఇద మేకం - అలీకం దుఃఖం - మానసం మనసి వర్తమానం సత్ మేహృదయం దహతీవేతి సంబంధః. ౬. కథం సంకోచేన వినాయ మర్థో రాజ్ఞావక్తుం శక్యత ఇత్యత్రాహ అహంహీతి అప్రచోదిత ఇతి-భరతస్నేహేన - త్వత్స్నేహేన వా, ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయ న్నితి-హేతౌ శతృప్రత్యయః - ప్రతిజ్ఞాపాలనా ద్ధేతోశ్చ. ౮. తదితి. మద్విషయకనియోగసంకోచేన జగతీపతిః - మంద మశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను కింకారణం - నిర్హేతుక మిత్యర్థః-త త్తస్మాత్ - ఇదం దశరథమాశ్వాసయేతి యోజనా. ౯. * తి. అనిర్వృత్తస్వకార్యా కథమాశ్వాసయామీత్యత ఆహ - గచ్ఛంత్విత్యాది. ౧౦. అనిర్వృత్తే స్వకార్యే కథ మాశ్వాసయామి

గచ్ఛామి సత్వరః, అవిచార్య పితుర్వాక్యం సమావస్తుం చతుర్దశ. ౧౧. సా హృష్టా తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైకయీ, ప్రస్థానం శ్రద్దధానా హి త్వరయామాస రాఘవం. ౧౨. ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతాశ్శీఘ్రజవైర్హయైః, భరతం మాతులకులాదుపావర్తయితుం నరాః ౧౩. తవ త్వహం క్షమం మన్యే నోత్సుకస్య విళంబనం, రామ తస్మాదిత శ్శీఘ్రం వనం త్వం గంతుమర్హసి. ౧౪. వ్రీడాన్విత స్స్వయం యచ్చ నృప స్త్వాం నాభిభాషతే, నైతత్కించి న్నరశ్రేష్ఠ మన్యు రేషోపనీయతాం. ౧౫. యావ త్త్వం న వనం యాతః పురా దస్మా దభిత్వరన్, పితా తావ న్న తే రామ స్నాస్యతే భోక్ష్యతేపి వా. ౧౬. ధిక్కష్ట మితి నిశ్శ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుతః, మూర్ఛితో న్యపత త్తస్మిన్ పర్యంకే హేమభూషితే. ౧౭. రామోప్యుత్థాప్య రాజానం కైకేయ్యాభిప్రచోదితః, కశయేవాహతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వరః. ౧౮. త దప్రియ మనార్యాయా వచనం దారుణోదయం, శ్రుత్వా గతవ్యథో రామః కైకేయీం వాక్యమబ్రవీత్. ౧౯. నాహ మర్థపరో దేవి లోక మావస్తు ముత్సహే, విద్ధి మామృషిభి స్తుల్యం కేవలం ధర్మ మాస్థితం. ౨౦. య దత్రభవతః కించి చ్ఛక్యం కర్తుం ప్రియం మయా, ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృత మేవ తత్. ౨౧.

మాః సంవత్సరాన్. ౧౧.౧౩. అయం యావద్భరతాగమనం విళంబిష్యతే చేన్మహాననయ స్స్యాత్ - భరతస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృభక్తత్వా దితి మత్వాహ - తవ త్వితి. ఉత్సుకస్య భరతాభిషేక దర్శనోత్సుకస్య - గమనోత్సుకస్యవా. ౧౪. వ్రీడాన్విత ఇతి. నృపో వ్రీడాన్విత స్సన్ స్వయం నాభిభాషత ఇతి యత్ - ఏతత్ - నకించిత్ విచారానర్హం - వ్రీడాం వినా కారణాంతరాభావాత్ - మన్యుః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహః-దైన్యం వా. ౧౫. ౧౬. ధిగితి - ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావః. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరః-అభూదితి శేషః. ౧౮. ౧౯. నేతి-లోక మావస్తుం లోకే వస్తుం - ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం - ధర్మం-ఆస్థితం ఆశ్రితం-అనేన రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కైకేయీశంకా వారితా. ౨౦. యదితి. అత్రభవతః పూజ్యస్య-పితుః కృత మేవేతి-విద్ధీతి శేషః. ౨౧. నహీతి. శుశ్రూషా పాదసంవాహనాదిః - వచన

త్యత ఆహ-దండకేతి. పితు ర్వాక్య మవిచార్య యుక్తాయుక్తవిచార మకృత్వైవేత్యర్థః. ౧౧. *తి. ప్రస్థానం వనప్రయాణం. ౧౨. ౧౩. తవేతి. ఉత్సుకస్య-గమనోత్సుకస్య విళంబనం-తవ గమనవిళంబం క్షమం యుక్తం-నమన్యే. ౧౪. కుత ఇత్యత ఆహ - వ్రీడాన్విత ఇతి. యతోయం స్వసత్యస్య పారతంత్ర్యదర్శనవ్రీడాన్వితః - యచ్చ కించిదపి - త్వాం ప్రతి నాభిభాషతే - ఏతత్-అనభిభాషణ ముద్దిశ్య - నాన్య త్కించి త్కారణం త్వయా చింత్యం-యత ఏవ మతో హేనరశ్రేష్ఠ-మన్యుః దైన్యం - త్వదవిళంబగమనేనాపనీయతా మిత్యర్థః. ౧౫. ఇతశ్చ విళంబో న యుక్త ఇత్యాహ - యావదితి. శోకపరిప్లుతః శోకేన వ్యాప్తః. ౧౬. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరో బభూవేతి శేషః. ౧౮. తదితి. దారుణోదయం దారుణోత్తరం. ౧౯. నాహమితి. అహం - అర్థపరః ధనపరః - న-కింతు లోక మావస్తుం జనం సంగ్రహీతుం-నోత్సహ ఇతి వా - కింతు కేవలం ధర్మ మేవాస్థితం విద్ధి. ౨౦. యదత్రేతి. అత్రభవతః పూజ్యస్య-పితుః - అన్యదపి యత్కించిత్ - మయా ప్రాణానపి పరిత్యజ్య కర్తుం శక్య మస్తి - తత్ కృత మేవేతి విద్ధీత్యర్థః. ౨౧. నిశ్చయ

నహ్యతో ధర్మచరణం కించి దస్తి మహత్తరం, యథా పితరి శుశ్రూషా తస్యవా వచనక్రియా. ౨౨. అనుక్తోప్యత్రభవతా భవత్యా వచనా దహం, వనే వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ. ౨౩. న నూనం మయి కైకేయి కించి దాశంససే గుణం, య ద్రాజాన మవోచ స్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ. ౨౪. యావ న్మాతర మాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామ్యహం, తతోఽద్యైవ గమిష్యామి దండకానాం మహద్వనం. ౨౫. భరతః పాలయే ద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్చ పితు ర్యథా, తథా భవత్యా కర్తవ్యం సహి ధర్మ స్సనాతనః. ౨౬. స రామస్య వచ శ్శ్రుత్వా భృశం దుఃఖహతః పితా, శోకా దశక్నువ న్బాష్పం ప్రరురోద మహాస్వనం. ౨౭. వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితు స్తథా, కైకేయ్యా శ్చాప్యనార్యాయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః. ౨౮. స రామః పితరం కృత్వా కైకేయీం చ ప్రదక్షిణం, నిష్క్రమ్యాంతఃపురా త్తస్మాత్ స్వం దదర్శ సుహృజ్జనం. ౨౯. తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోఽనుజగామ హ, లక్ష్మణః పర మక్రుద్ధ స్సుమిత్రానందవర్ధనః ౩౦ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రద

క్రియా వచనకరణం. ౨౨. ౨౩. నేతి. గుణం ఆర్జవౌదార్యాదిగుణం - నాశంససే-జానీష ఇత్యర్థః- ఈశ్వరతరా అత్యంతనియంత్రీ. ౨౪. అద్యైవ గంతవ్య మిత్యుక్తం తత్ర యత్కించి ద్విళంబం యాచతే - యావ దితి. మాతరం యావ దాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామి-తావ దనుజ్ఞాం కుర్వితి శేషః-తతః తదనంతరం-అద్యైవ - దినే-దండకానాం మహద్వనం - దండో నామేక్ష్వాకు సుతః - తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపా త్పాంసువర్షేణ వినాశితం సదరణ్య మభూత్ - త ద్రాష్ట్రం తన్నామ్నా దండక మిత్యుచ్యతే - సంజ్ఞాయాం క న్నితి కన్ ప్రత్యయః - ప్రదేశభేదా ద్బహువచనం. ౨౫. భరత ఇతి. ధర్మ స్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్ను వన్ - నిరోద్ధు మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిర్జగామ. ౨౮. ౩౦. ఆభిషేచనిక మితి.

హేతు మాహ - నహీతి. శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాదిలక్షణా-వచన క్రియా - వచనకరణం. ౨౨. అనుక్తఇతి. అత్రభవతా పూజ్యేన-పిత్రా - సాక్షా దనుక్తోపి అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితి న్యాయేన భవత్యా వచనా దేవ కేవల మహం వనే వత్స్యామి. ౨౩. ననూనమితి. యత్ మమేశ్వరతరాసతీ త్వద్వచనకారిణం మాం భరతోఽభిషేక్తవ్య ఇతి నియుజ్య - రాజానం - అవోచః అయాచిష్ఠాః - అతో మయి - గుణం ఆర్జవలక్షణం కించి దపి నాశంససే - నవిచారయసీత్యర్థః. ౨౪. యావదితి. యావ న్మాతర మాపృచ్ఛే సీతాం చానునయామి తావ దనుజ్ఞాం కుర్వితి శేషః - తావత్పర్యంతం విళంబ ఇతివా - తతోఽనంతరం అద్యైవ దినే-దండకానాం వనం-దండకానామ జనపదాః శుక్రశాపేన వన మభూత్. ౨౫. * తి. స హి పితృశుశ్రూషారూపః. * ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్నువన్ నిరోద్ధు మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిశ్చక్రామ. ౨౮. * తి. సఇతి. కైకేయీ ప్రదక్షిణం-సమ్యగాచరితం మదిష్టం త్వయేత్యత్యంతసంతోషాత్ శిష్టాచారా చ్చేతి బోధ్యం. * ౨౯. * తి. తమితి బాష్పపరిపూర్ణాక్షః - సమీపస్థిత్యావగతవృత్తాంతత్వాత్ - పరమ క్రుద్ధ ఇత్యనేన లక్ష్మణే అవిద్యావిక్షేపశక్తిమతీ దర్శితా - రామేతు న సేతి ధ్వనితం. ౩౦. అభిషేచనికమితి అభిషేచనప్రయోజనం - భాండం ఉపకరణం - ఆభిషేచనికభాండప్రదక్షిణం ప్రశస్తమాంగళ్య

క్షిణం, శనైర్జగామ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రావిచాలయన్. ౩౧. నచాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి, లోకకాంతస్య కాంతత్వాచ్ఛీతరశ్మేరివ క్షపా. ౩౨. న వనం గంతుకామస్య త్యజతశ్చ వసుంధరాం, సర్వలోకాతిగస్యేవ లక్ష్యతే చిత్తవిక్రియా. ౩౩. ప్రతిషిధ్య శుభం ఛత్రం వ్యజనేచ స్వలంకృతే, విసర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాంస్తథా జనాన్, ధారయన్ మనసా దుఃఖమింద్రియాణి నిగృహ్యచ, ప్రవివేశాత్మవాన్ వేశ్మ మాతురప్రియశంసివాన్. ౩౫. సర్వోహ్యభిజనశ్శ్రీమాన్ శ్రీమతస్సత్యవాదినః, నాలక్షయత రామస్య కించిదాకారమాననే. ౩౬. ఉచితం చ మహాబాహుర్న జహౌ హర్షమాత్మనః, శారదస్సముదీర్ణాంశుశ్చంద్రస్తేజ ఇవాత్మజం. ౩౭. వాచా మధురయా రామస్సర్వం సమ్మానయన్ జనం, మాతుస్సమీపం ధీరాత్మా ప్రవివేశ మహాయశాః. ౩౮. తం గుణైస్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్రమః, సౌమిత్రిరనువవ్రాజ ధారయన్ దుఃఖమాత్మజం. ౩౯. ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాన్వితం సమీక్ష్య

ఆభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం - భాండం ఉపకరణజాతం - ప్రదక్షిణకరణం ప్రశస్తమాంగళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్యాది ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - నతు తదాసక్త్యా - దృష్టిం తత్రావిచాలయన్ - స్వయం తత్ర నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - సాపేక్షః - భరతస్యానేనాభిషేకో స్త్వితి ప్రార్థనాసహితః - శనైర్జగామ - తత్ర దేవతా సాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః. ౩౧. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖవికాసం - రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః. ౩౨. రామస్య ముఖవైవర్ణ్యాదిశరీరవికారాభావ మభిధాయ మానసవికారాభావ మప్యాహ - న వన మితి. సర్వలోకాతిగస్య తుల్యమానావమానస్య - పరమయోగీశ్వరస్యేత్యర్థః. ౩౩. ప్రతిషిద్ధ్యేత్యాది. వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్నితి - రామస్య పరదుఃఖాసహిష్ణుత్వా ద్దుఃఖశబ్దేన సుహృజ్జనదుఃఖదర్శనజం దుఃఖ ముచ్యతే. అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః - క్వసుసమాసాభ్యాసలోప ఆర్షః. ౩౫. సర్వ ఇతి. ఆకారం వికృతాకారం - శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః. ౩౬. ఉచితమితి. ఉచితం యోగ్యం - సహజ మిత్యర్థః. ౩౭. ఏతాదృశదుర్దశాయా మపి రమయితృత్వరూపం రామశబ్దార్థం ప్రకటయతి - వాచేతి. ౩౮. తమితి. గుణైః సుఖదుఃఖాదిభిః - సమతాం ప్రాప్తః - సమానదుఃఖ ఇత్యర్థః. ౩౯. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిపత్తిం అర్థనాశం - సుహృజ్జనస్య - ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయా -

---

దేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్యాదిధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - నతు తదాసక్త్యా - సాపేక్షః అపగతా ఈక్షా అపేక్షా - అపేక్షయా సహిత స్సాపేక్షః - నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - అతఏవ - తత్ర ఆభిషేచనికభాండే - దృష్టి మవిచాలయన్ అప్రవర్తయన్ జగామేతి సంబంధః - యద్వా - సాపేక్షః - అపేక్షా అధోవీక్షణం తద్యుక్త స్సాపేక్షః - యద్వా - సాపేక్షః వనం ప్రతీతి శేషః - స్పష్ట మన్యత్. ౩౧. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖప్రసాదం - కాంతత్వాత్ అవినాశికాంతియుక్తత్వాత్. ౩౨. న వనమితి. సర్వలోకాతిగస్యేవ తుల్యప్రియాప్రియస్య యోగిన ఇవ. ౩౩. ప్రతిషిధ్యేతి. వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్ మనసా దుఃఖ మితి - స్వజనశోకస్మరణజనిత మిత్యర్థః - నతు తస్య స్వకీయం కించి ద్దుఃఖ మస్తి - తదేవాహ ఆత్మవా నితి - సాక్షాత్కృతనిత్యనిరతిశయానందాత్మా - అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః. ౩౫. సర్వోహీతి. అభిజనః అభితో వర్తమానజనః ఆకారం వికారం - నాలక్షయత నాపశ్యత్. ౩౬. ఉచితమితి. ఉచితం స్వాభావి

తాం చార్థవిపత్తి మాగతాం, నచైవ రామోఽత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జనస్యాత్మవిపత్తిశంకయా. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్క్రామతి కృతాంజలౌ, ఆర్తశబ్దో మహా౯ జజ్ఞే స్త్రీణా మంతఃపురే తదా. ౧. కృత్యేష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతఃపురస్య చ, గతి ర్యశ్శరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౨. కౌసల్యాయాం యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా, తథైవ వర్తతేఽస్మాసు జన్మప్రభృతి రాఘవః. ౩. నక్రుధ్యత్యభిశప్తోపి క్రోధనీయాని వర్జయ౯, క్రుద్ధా౯ ప్రసాదయ౯ సర్వా౯ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౪. అబుద్ధి ర్బత నో రాజా జీవలోకం చరత్యయం, యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవం. ౫. ఇతి సర్వా మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, పతి మాచుక్రుశు శ్చైవ సస్వరం చాపి చుక్రుశుః. ౬. స హి చాంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః, పుత్రశోకాభిసంతప్త శ్శ్రుత్వా వ్యాలీయతాసనే. ౭. రామ స్తు భృశ మాయస్తో

విక్రియాం న జగామ-స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్యనాశజాం నాదర్శయదిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. ఆర్తశబ్దః-ఆర్తానాం యాదృశ శ్శబ్దః తాదృశ ఇత్యర్థః. ౧. కృత్యేష్వితి. అంతఃపురస్య కృత్యేషు కర్తవ్యేషు విషయే - గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా - 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ౨. కౌసల్యాయా మితి. యుక్తః సావధానః - వర్తతే శుశ్రూషతే. ౩. నక్రుధ్యతీతి. యః - అభిశప్తోపి పరుష ముక్తోపి- న క్రుధ్యతి - క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్మాణి-వర్జయ౯ - క్రుద్ధా౯ కేవల మాగ్రహేణ కుపితా౯ - ప్రసాదయం శ్చ వర్తతే - సః - ఇతః అస్మాద్దేశాత్ - ప్రవత్స్యతి - హంతేతి శేషః. ౪. అబుద్ధిరితి. య స్సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి స నో రాజా అబుద్ధిస్స౯ - లోకా౯ చరతి భక్షయతి నాశయతీత్యర్థః - చరగతిభక్షణయోరితి ధాతుః. ౫. ఇతీతి. ఆచుక్రుశుః నిందంతిస్మ - చుక్రుశుః రురుదుః. ౬. సఇతి. వ్యాలీయత - లజ్జాదుఃఖభరేణ శయ్యాయాం విలీనోభూదిత్యర్థః. ౭. రామఇతి. భృశ

---

౩౦. ౩౭. ౩౯. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిపత్తిం - అభిషేకవిఘాతం ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయాపి. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

౧. కృత్యేష్వితి. యః పిత్రా అచోదిత ఏవ సర్వస్య జనస్య అంతఃపురస్యచ కృత్యేషు ప్రవర్తతే - యో గతిః ప్రాప్యస్య ప్రాప్తిమార్గః-శరణం ప్రాప్యం చాపి యశ్చేత్యర్థః. ౨. * తి. యుక్తః సేవాతత్పరః. * ౩ నక్రుధ్యతీతి. యః అభిశప్తోపి శ్రుతపారుష్యోపి న క్రుధ్యతి-క్రోధనీయాని అన్యక్రోధోత్పాదకాని చ కర్మాణి-అనుకంపయా వర్జయ౯ - నక్రుధ్యతి-క్రోధనీయాన్వివర్జయ న్నిత్యనేన స్వస్య క్రోధక్రియాకర్తృత్వకర్మత్వప్రతిషేధః. ౪. అబుద్ధిరితి. యో రాజా సర్వభూతానాం గతిం రాఘవం పరిత్యజతి-స రాజా అబుద్ధిః దుర్మతిః-జీవలోకం చరతి భక్షయతి నాశయతీతి. ౫. ఇతీతి. మహిష్యః పతి మాచుక్రుశుః నినిందుః. సస్వరంచాపి చుక్రుశుః రురుదుః. ౬. సహీతి. ఆసన ఏవ

నిశ్వసన్నివ కుంజరః, జగామ సహితో భ్రాత్రా మాతు రంతఃపురం వశీ. ౮. సోపశ్యత్పురుషం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితం, ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠత శ్చాపరాన్ బహూన్. ౯. దృష్ట్వైవ తు తదా రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః, జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్మ రాఘవం. ౧౦. ప్రవిశ్య ప్రథమాం కక్ష్యాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః, బ్రాహ్మణాన్ వేదసంపన్నాన్ వృద్ధాన్ రాజ్ఞాభిసత్కృతాన్. ౧౧. ప్రణమ్య రామ స్తాన్ విప్రాన్ తృతీయాయాం దదర్శ సః, స్త్రియో వృద్ధా స్తథా బాలా ద్వారరక్షణతత్పరాః. ౧౨. వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టా స్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః, న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా. ౧౩. కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్వా సమాహితా, ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ. ౧౪. సా క్షౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రతపరాయణా, అగ్నిం జుహోతి స్మ తదా మంత్రవత్ కృతమంగళా. ౧౫. ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతు రంతఃపురం శుభం, దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనం, దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాపశ్యత్సముద్యతం. ౧౬. దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకాన్ హవిష స్తథా, లాజాన్ మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా, సమిధః పూర్ణకుంభాం శ్చ దదర్శ రఘునందనః. ౧౭. తాం శుక్లక్షౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్శితాం, తర్పయంతీం దదర్శాద్భి ర్దేవతాం దేవవర్ణినీం. ౧౯. సా చిరస్యాత్మజం దృష్ట్వా మాతృనందన మాగతం, అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా. ౨౦. స మాతర మభిక్రాంతా ముప

మాయ స్తః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణ వత్తయాంతః పురార్తస్వనశ్రవణేనాతిశయేన సంజాతదుఃఖః - నిశ్వసన్నివ కుంజరః-పరదుఃఖస్యాపరిహార్యతాం మత్వా గుప్తదుఃఖస్సన్ కుంజర ఇవ నిశ్వస న్నిత్యర్థః - వశీ స్వాయత్తీకృతేంద్రియః. ౮. స ఇతి. పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వేతి. జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా. ౧౦. ౧౨. వర్ధయిత్వేతి. వర్ధయిత్వా - జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం రాత్రౌ- కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సమాహితా నియమయుక్తా. ౧౪. సేతి. జుహోతి హావయతి-అతఏవ హావయంతీ మితి వక్ష్యతి-బ్రాహ్మణై రితి శేషః. ౧౫. ప్రవిశ్యేత్యాది. దేవకార్యనిమిత్త మితి. ద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౧౬. దధీత్యాది. హవిషః హవీంషి - లాజానితి - కృసరం తిలోదనం - దధ్యక్షతేత్యారభ్య వాక్యాంతరం-అతో న క్రియాద్వయవిరోధః - పూర్వం దేవకార్యనిమిత్త మితి ద్రవ్యాణి సామాన్యే నోక్తాని - అథ విశేషేణేతి వివేకః. ౧౭. తామితి. తర్పయంతీం ప్రీణయంతీం. ౧౯. సేతి. అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ - కిశోరం అశ్వబాలం బడబా అశ్వస్త్రీ. ౨౦. సఇతి. ఉపసంగృహ్య

వ్యలీయత దుఃఖ భరేణ విలీనోఽభవత్. ౭. రామఇతి. ఆయ స్తః స్వజనదుఃఖప్రాప్తఖేదః. ౮. సఇతి. పురుషం ద్వారాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వేతి. జయేతి విజయీభవేతి శబ్దేనేత్యర్థః. ౧౦. ౧౧. స్త్రియఇతి. వర్ధయిత్వా-జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం సర్వస్యాం రాత్ర్యాం. ౧౪. సేతి. అగ్నిం జుహోతీతి బ్రాహ్మణేనేతి వేదితవ్యం. ౧౫. తదేవాహ - హావయంతీ మితి * దేవకార్యేతి. హవిషః హవీంషి కృసరం తిలోదనం. ౧౭. తామితి. దేవతాం తర్పయంతీం. ౧౯. సేతి. అభిచక్రామ అ

సంగృహ్య రాఘవః, పరిష్వక్తశ్చ బాహుభ్యా ముపాఘ్రాతశ్చ మూర్ధని. ౨౧. త
మువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుతమాత్మనః, కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యా దిదం
ప్రియహితం వచః. ౨౨. వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజర్షీణాం మహాత్మనాం,
ప్రాప్నుహ్యాయుశ్చ కీర్తించ ధర్మం చోపహితం కులే. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం
రాజానం పశ్య రాఘవ, అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్మా యౌవరాజ్యేఽభిషేక్ష్యతి.
౨౪. దత్త మాసన మాలభ్య భోజనేన నిమన్త్రితః, మాతరం రాఘవః కించిత్
వ్రీడాత్ ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౨౫. స స్వభావవినీత శ్చ గౌరవాచ్చ తదానతః,
ప్రస్థితో దండకారణ్య మాప్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౬. దేవి నూనం నజానీషే
మహద్భయ ముపస్థితం, ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వైదేహ్యా లక్ష్మణస్య చ. ౨౭.
గమిష్యే దండకారణ్యం కిమనేనాసనేన మే, విష్టరాసనయోగ్యోహి కాలోఽయం
మా ముపస్థితః. ౨౮. చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే, మధుమూల

అభివాద్య-స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౨. రా. వృద్ధానా మితి. ధర్మం చోపహితం కుల ఇతి పాఠః. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః - ఇదానీ మప్యభిషేకో నారబ్ధ ఇతి నాశంకనీయ మితి భావః - పశ్య జానీహి. ౨౪. దత్త మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. స రాఘవః - భోజనేన నిమన్త్రిత స్సన్-దత్త మాసనం-ఆలభ్య స్పృష్ట్వా-దండకారణ్యం ప్రస్థితోహం-ఆప్రష్టుం గమనం నిమన్త్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం - ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః-యద్వా-దత్త మితి-భోజనేన నిమన్త్రితః భోజనార్థం నిమన్త్రితః భోజనార్థం దత్త మాసన మాలభ్య తిష్ఠన్ - దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేపి స్పర్శమాత్రం కార్య మిత్యాగమాత్ - కించిద్వ్రీడాత్ ఏవం బ్రువంత్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయ మితి లజ్జయా - అబ్రవీత్-కిమర్థ మాసన ముపలభ్య నోపవిష్టవా నిత్యత్రాహ-స ఇతి-గౌరవాత్-మాతరి బహుమానాత్ ప్రస్థితః ప్రస్థాతు ముద్యతః-ఆప్రష్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం ఉపచక్రమే ఉపక్రాంతవాన్. ౨౬. అబ్రవీ దిత్యుక్త మాహ-దేవీత్యాది. భయం - తవేతి శేషః-ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-దుఃఖాయ-తథాపి వక్ష్యామీత్యర్థః. ౨౭. ఇదం శబ్దార్థ మాహ - గమిష్యఇతి. అనేన రత్నమయేన-విష్టరేత్యాది - విష్టరోనామ - పంచవింశతిదర్భనిర్మితః తాపసాసనవిశేషః - 'పంచాశద్భిర్భవే ద్బ్రహ్మా తదర్ధేన తు విష్టర' ఇతి స్మృతేః. ౨౮. చతుర్దశేతి. మునివ ద్వత్స్యామీతి సంబంధః-అత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదైః స్సంస్కృతం మాంస ముచ్యతే - కేవల మాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్ట

భిముఖం జగామ. ౨౦. సఇతి. అభిక్రాంతాం ఆభిముఖ్యేనాగతాం - ఉపసంగృహ్య అభివాద్య - స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. రాజానం పశ్య గత్వేతి శేషః-కౌసల్యాయా రామస్య రాజనివేశగమనాదివ్యాపారానభిజ్ఞత్వాత్ రాజదర్శననియోగాది. ౨౪. దత్త మాసన మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాఘవః భోజనేన నిమన్త్రితస్సన్ - దత్త మాసనం - ఆలభ్య స్పృష్ట్వా - స్వభావవినీతః - గౌరవాత్ మాతృత్వప్రయుక్తగౌరవాచ్చ నత స్సన్-దండకారణ్యం ప్రస్థితః గంతు ముపక్రాంతోహం - ఆప్రష్టుం గమన మామన్త్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం-ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. గమిష్యఇతి. విష్టరాసనం నామ అవిచ్ఛిన్నాగ్ర పంచవింశతిదర్భనిర్మితాసన మిత్యర్థః. ౨౮. చతుర్దశేతి. ఆమిషశబ్దేన సూదైః స్సంస్కృతం - మాంసభక్ష్యభోజ్యాదికం లక్ష్యతే - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద' మగ్నినేతి -

ఫలై ర్జీవన్ హిత్వా మునివదామిషం. ౨౯. భరతాయ మహారాజో యౌవరాజ్యం ప్రయచ్ఛతి, మాం పున ర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసం. ౩౦. స షట్చాష్టౌ చ వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే, ఆసేవమానో వన్యాని ఫలమూలైశ్చ వర్తయన్. ౩౧. సా నికృత్తేవ సాలస్య యష్టిః పరశునా వనే, పపాత సహసా దేవీ దేవతేవ దివ శ్చ్యుతా. ౩౨. తా మదుఃఖోచితాం దృష్ట్వా పతితాం కదలీ మివ, రామస్తూత్థాపయామాస మాతరం గతచేతసం. ౩౩. ఉపావృత్త్యోత్థితాం దీనాం బడబా మివ వాహితాం, పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా. ౩౪. సా రాఘవ ముపాసీన మసుఖార్తా సుఖోచితా, ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్ర ముపశృణ్వతి లక్ష్మణే. ౩౫. యది పుత్ర న జాయేథా మమ శోకాయ రాఘవ, న స్మ దుఃఖ మతో భూయః పశ్యేయ మహ మప్రజాః. ౩౬. ఏక ఏవ హి వంధ్యాయాః శ్శోకో భవతి మానసః, అప్రజాస్మీతి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్ర విద్యతే. ౩౭. న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా పతిపౌరుషే, అపి పుత్రేపి

ష్ట మిద మగ్ని'నేతి. ౨౯. కుఇ ఏత మిత్యత్రాహ - భరతాయేతి. ౩౦. సఇతి. సోహ మిత్యర్థః - లఘుత్వప్రదర్శనాయ షట్చాష్టౌ చేత్యుక్తం - చతుర్దశేత్యుక్తే హి గౌరవం గమ్యతే - వన్యాని - వనసంబంధీని వానప్రస్థయోగ్యకర్మాణీతి యావత్ - ఆసేవమానః ఆచరన్ - వర్తయన్ జీవనం కుర్వన్. ౩౧. సేతి. సాపుత్రోక్తం శ్రుతవతీ - సాలస్య వృక్షస్య - 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః, పరశునేతి హఠాచ్ఛేదనజ్ఞాపనాయ - నగరే తథా ఛేదనాభావా ద్వన ఇత్యుక్తం. ౩౨. తామితి, గతచేతసం మూర్ఛితాం. ౩౩. ఉపావృత్త్యేతి. ఉపావృత్త్యోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వోత్థితాం - వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం. ౩౪. సేతి. అసుఖార్తా దుఃఖార్తా. ౩౫. యదీతి. హేపుత్ర త్వం యది న జాయేథాః - అతః అజననాత్ - భూయః అతిశయితం - దుఃఖం ఇష్టపుత్రవిశ్లేషజం - నపశ్యేయం - అప్రజాః వంధ్యా. ౩౬. ఇద మేవోపపాదయతి - ఏక ఇతి. అన్యః విశ్లేషజః భూలుంఠనాదిః కాయికశ్చ - అప్రజాస్మీతి - అసిజభావ ఆర్షః. ౩౭. నేతి. పతి పౌరుషే సత్యపి - కల్యాణం జ్యేష్ఠపత్నీత్వోచితగ్రామాభరణాద్యైశ్వర్యరూపం శుభం - సుఖంవా - భర్తృసంమాననాదిజనితసౌఖ్యంవా - అపి పుత్ర ఇతి - అపి స్సంభావనాయాం - పుత్రే సతి తద్బలాత్ పశ్యేయ మితి మయా స్థిత మిత్యర్థః. ౩౮. భూతదుఃఖ ముక్త్వా భవిష్యద్దుఃఖమాహ - నేతి సా

ఉత్తరత్ర కేవలమాంసస్వీకారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨౯. ౩౦. సఇతి. ఆసేవమానః ఆచరన్ - వన్యాని వానప్రస్థయోగ్యాని కర్మాణి వర్తయన్ - జీవనం కుర్వన్. ౩౧. సేతి. యష్టిః శాఖేవ పపాత. ౩౨. ౩౩. ఉపావృత్త్యేతి. వాహితాం పూర్వం భారం ప్రాపితాం - ఉపావృత్త్య శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వా ఉత్థితాం బడబా మివ స్థితాం ౩౪. సేతి. ఉపాసీనం సేవమానం. ౩౫. యదీతి. యది మమ శోకాయ నజాయేథాః అత స్తర్హి అప్రజా అప్యహం - భూయః బహుతరం - ఏవం విధం దుఃఖం న పశ్యేయ మితి సంబంధః. ౩౬. ౩౭. నదృష్టపూర్వ మితి. పత్యుః పౌరుషం అనురాగతో రంజనవిశేషః - తస్మిన్ సతి - యత్ ప్రాప్యం - కల్యాణం ప్రశస్తవస్త్రాభరణాదిజన్యసౌభాగ్యాధిక్యం - తథా సుఖం వా పతిసంభోగజన్యం - తన్మయా నదృష్టపూర్వం - అథాపి పుత్రేపి చోత్పన్నే పుత్రనిబంధనం తదుభయం పతికర్తృకం పశ్యేయ మితి మయా ఆస్థిత

పశ్యేయ మితి రామాస్థితం మయా. ౩౮. సా బహూన్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని హృదయచ్ఛిదాం, అహం శ్రోష్యే సపత్నీనామవరాణాం వరా సతీ. ౩౯. అతో దుఃఖతరం కిన్ను ప్రమదానాం భవిష్యతి, మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోయ మనంతకః. ౪౦. త్వయి సన్నిహితే ప్యేవ మహ మాసం నిరాకృతా, కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే. ౪౧. అత్యంతం నిగృహీతాస్మి భర్తు ర్నిత్య మతంత్రితా, పరివారేణ కైకేయ్యా స్సమావాప్యథవా వరా. ౪౨. యో హి మాం సేవతే కశ్చి దథవా ప్యనువర్తతే, కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్య స జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యక్రోధతయా తస్యాః కథం ను ఖరవాదితత్, కైకేయ్యావదనం ద్రష్టుం పుత్ర శక్ష్యామి దుర్గతా. ౪౪. దశ సప్త చ వర్షాణి తవ జాతస్య రాఘవ, ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయం.

ఏవం సుఖ మలభమానా - బహూనీత్యుక్తేః పూర్వ మపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే - అమనోజ్ఞాని పరుషాణి - పరుషాణీత్యుక్తే మనోజ్ఞమిశ్రత్వ మపి ప్రతీయేత - వాక్యాని నతుసూచకపదాని-హృదయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం - అవరాణాం స్వేనైవ తథా వక్తు ముచితానాం-సపత్నీనాం నతుస్వాధీనానాం - వరాసతీ - స్వస్యాప్యవరత్వేన కించి ద్దుఃఖ మితి భావః-క్రోధేన సపత్నీనా మితి బహువచనోక్తిః-అత్ర హఠాత్ స్వగృహం మాగచ్ఛేత్యుక్తిః-కోపేన భర్తృసకాశాన్నిర్యాహీత్యుక్తిః-అపుత్రాయాః కిముత్స వేనేత్యేవమాదీని సపత్నీవాక్యాని బోధ్యాని. ౩౯. అత ఇతి. అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజా ద్దుఃఖాత్-ప్రమదానాం కిన్ను దుఃఖతరం-తస్మాన్మమాయం శోకో విలాపశ్చ-యాదృశః ఇయత్తయా వక్తు మశక్యః-అనంతకః దుష్పారః. ౪౦. ఉక్తం దుఃఖం నిదర్శయతి-త్వయీతి. బలవతి త్వయి సన్నిహితేపి-ఏవం భవ దనుభూతప్రకారేణ నిరాకృతా - త్వయి ప్రోషితే కిం పునః - అతో మే మరణం ధ్రువ మితి యోజనా. ౪౧. అత్యంతమితి. భర్తుః భర్త్రా - నిగృహీతాహం - అతంత్రితా అప్రధానీ కృతాస్మి - 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇతి నిఘంటుః. అతః కైకేయ్యాః - పరివారేణ దాసీజనేన-సమాకృతాస్మి - అథవా విచార్యమాణే-అవరా న్యూనా కృతాస్మి. ౪౨. దుఃఖాంతర మాహ - యఇతి త్వయి ప్రోషితే-యస్స్వజనః - మాం సేవతే పరిచరతి - అనువర్తతే ప్రియోక్తిం కరోతి - సోపి - కైకేయ్యాః పుత్రం భరత మన్వీక్ష్య - తద్భయా దిత్యర్థః - నాభిభాషతే నాభిభాషేత. ౪౩. నిత్యక్రోధతయేతి. ఖరవాది పరుషవచనశీలం - తత్ పూర్వానుభూతం - దుర్గతా అగతికా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశ సప్తచ వర్షాణి - దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా-తవ యౌవరాజ్యేనేతి భావః-మయా-సుఖ మాసితాని,

---

మిత్యర్థః. ౩౮. సేతి. సాహం వరా జ్యేష్ఠా-అవరాణాం కనిష్ఠానాం. ౩౯.అతఇతి. అత స్సపత్నీవాక్యశ్రవణాత్-యాదృశఃఇయత్తయావక్తు మశక్యః-అనంతకః అపారః.౪౦.౪౧.అత్యంతేతి. పరివారేణ దాసీజనేన సమావా-అథవా-అవరా తతోపి నికృష్టావా స్యాం. ౪౨. అపి చ త్వయి ప్రోషితే-భరతేచ రాజని-కైకేయ్యాః పుత్రమన్వీక్ష్యయో హీదానీం సేవతే కశ్చిత్-అథవాప్యనువర్తతే-మదిష్టస్సర్వోపి జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యేతి. అపిచ-మద్విషయే తస్యాః నిత్యక్రోధతయా ఖరవాదినం పరుషవచనశీలం-లింగవ్యత్యయ ఆర్షః-దుర్గతా దుర్దశాపన్నా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశసప్తచ వర్షాణిదుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-సుఖ మాసితాని ఆస్థితాని నను ఊనషోడ

౪౫. తదక్షయం మహద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం చిరం, విప్రకారం సపత్నీనా మేవం జీర్ణాపి రాఘవ. ౪౬. అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభం, కృపణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికాం. ౪౭. ఉపవాసైశ్చ యోగైశ్చ బహు

ఆస్థితాని-నను 'ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి. దశరథవచనాత్. వివాహానంతరం - 'ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాచ్చ. రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం దశ సప్తచ వర్షాణీత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - నైషదోషః - అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయజన్మాపేక్షయా - గర్భైకాదశేషు రాజన్యమితి బహువచనేన గర్భనవమ మారభ్య క్షత్రియస్యోపనయనకాలత్వోక్తేః వయసా పంచవింశక ఇతి సీతావచనాత్ - వచనానంతర విరోధపరిహారాదికం బాలకాండ ఏవ కృతం - ఊనషోడశవర్షో మఇత్యత్ర. ౪౫. తదితి. సహితుం సోఢుం - చిరం నోత్సహే - జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్య శ్రవణదుఃఖేన జీర్ణాపి - విప్రకారం అపకారరూపం దుఃఖమిత్యన్వయః. ౪౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం దీనజీవనం - వర్తయిష్యామి - కరిష్యామీత్యర్థః - ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తి ర్వర్తన జీవన' ఇత్యమరః. ౪౭. ఉపవాసై రితి. యోగైః దేవతాధ్యానైః-పరిశ్రమైః ప్రతైః- మోఘం నిష్ఫలం యథా

వవర్షో మే రామో రాజీవలోచన' ఇతి విశ్వామిత్ర ముద్దిశ్య దశరథేనోక్తత్వాత్ -వివాహానంతరం 'ఉషిత్వా ద్వాదశసమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ-రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే తత్ కథం సప్తదశవర్షాణీ త్యుచ్యత ఇతి చేత్-న-అత్రజాతస్యేత్యుక్తిః, గర్భైకాదశేషు రాజన్య మిత్యుక్త్యోపనయన ప్రాప్తద్వితీయ జన్మవివక్షయా - నతు ప్రథమజన్మతః ఉపనయనకర్మణా ద్విజానాం ద్వితీయజన్మత్వం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం-'మాతుర్యదగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మౌంజిబంధనాత్, అత్రాస్యమాతాసావిత్రీ పితాత్వాచార్యఉచ్యతే. బ్రాహ్మణక్షత్రియవిశస్తస్మాదేతేద్విజాతయ'ఇతి. యద్వా తవ జాతస్య త్వయి జాతే,ఉపనయనానంతరం దశ సప్తచవర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-ఆసితాని-ఉపనయన ప్రభృతిసుతాః పరిణమంత ఇతి మాతౄణాం మనసోనిర్వృతిర్భవతి-ఉపనయనంతు-గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి సూత్రవ్యాఖ్యానే గర్భైకాదశేష్వితి బహువచనేన గర్భనవమగర్భదశమ గర్భైకాదశాని గృహీతాని-రాజవర్యస్య రఘునాథస్య తు-గర్భనవమే శుద్ధాష్టమే వర్షే-ఉపనయనం కృతం-అతః ఉపనయనానంతరం సప్తదశవర్షాణి జాతాని-అత్ర వివాహా త్పూర్వం ద్వాదశ-వివాహానంతరం ద్వాదశ-పంచవింశే వనప్రవేశఇతి వివేకః-కుతఏవం సంఖ్యానిర్ణయ ఇతి చేత్-రామస్య వనప్రవేశ సమయే పంచవింశతివర్షత్వాత్ తథాహి-విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన-'ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచన'ఇత్యుక్తస్య ఊనషోడశవర్షత్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్ - కుతః - 'బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి. తదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్ - పాణిగ్రహణసమయే రామో ద్వాదశవార్షికః - సీతయాపి రావణసన్న్యాసినం ప్రతి - 'ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుక్తత్వాత్. 'తత్ర త్రయోదశేవర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభు' రితి తయైవోక్తత్వాచ్చ వనవాసారంభసమయ మభిప్రేత్య-'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్యుక్తత్వాచ్చ, రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం. ౪౫. తదక్షయమితి. ఏవం జీర్ణాపి సాపత్న్యకథాయోగ్యవయోబలక్షయం ప్రాప్తాపి - అక్షయం నిరవధికం - దుఃఖం - సపత్నీనాం విప్రకారం నిరాకరణంచ సహితుం సోఢుం - చిరం నోత్సహే. ౪౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం కృపణజీవనం. ౪౭. ఉపవాసై రితి. దుఃఖం యథా తథా - మోఘం వ్యర్థం సంవర్ధితోఽసి-యది విప్రవత్స్య

భిశ్చ పరిశ్రమైః, దుఃఖం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయామయా. ౪౮.
స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్నదీర్యతే, ప్రావృషీవ మహానద్యా
స్స్పృష్టం కూలం నవాంభసా. ౪౯. మమైవ నూనం మరణం నవిద్యతే నచావ
కాశో స్తి యమక్షయే మమ, యదంతకో ద్యైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్య సిం
హో రుదతీం మృగీ మివ. ౫౦. స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం నభి
ద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే, అనేన దుఃఖేన చ దేహ మర్పితం ధ్రువం హ్యకా
లే మరణం నవిద్యతే. ౫౧ ఇదం తు దుఃఖం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని
చ సంయమాశ్చ హి, తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజ మి
వో ప్త మూషరే. ౫౨. యది హ్యకాలే మరణం స్వయేచ్ఛయా లభేత కశ్చిద్గు
రుదుఃఖకర్శితః, గతాహ మద్యైవ పరేతసంసదం వినా త్వయా ధేను రివాత్మజే
నవై ౫౩. అథాపి కిం జీవిత మద్య మే వృథా త్వయా వినా చంద్రనిభాననప్రభ,
అనువ్రజిష్యామి వనం త్వయైవ గౌ స్సుదుర్బలా వత్స మివానుకాంక్షయా. ౫౪.

భవతి తథా - దుర్గతయా - భార్యరహితయేతి యావత్. ౪౮. ౫౦. స్థిరంహీతి. అనేన దుఃఖేన-
అర్పితం ఆహతం-మమ హృదయం నభిద్యత ఇతి యత్ - అతః స్థిరం హి - నాశరహిత మేవ-
దేహం చ నావదీర్యత ఇతి యత్-అతః ఆయసం అయోనిర్మితం - నూనం - తథాహి - అకాలే
అవిహితకాలే - మరణం నవిద్యతే - ధ్రువం. ౫౧. ఇదంత్వితి. ఇదం వక్ష్యమాణం దుఃఖంతు -
పూర్వదుఃఖేభ్యో విలక్షణం-తదేవాహ - యదితి - యస్మాన్మే అపత్యకారణాత్ కృతాని వ్రతాని
దానాని - సంయమాః ధ్యానానిచ - అనర్థకాని జాతాని - సామాన్యే - నపుంసక మితి నపుంస
కత్వం - తప్తం తపశ్చ ఊషరే ఉప్తం బీజమివ సునిష్ఫల మాసీత్ - ఇదంతు దుఃఖ మిత్యన్వయః.
౫౨. ధ్రువం హ్యకాలే మరణం నవిద్యత ఇత్యేత త్స్వకార్యం దర్శయతి-యదిహీతి. యది లభేత
తదాహం - పరేతసంసదం యమసభాం - గతాస్మ్యా మిత్యన్వయః. ౫౩. అథేతి. అథాపి అకాల
మరణాభావేపి - కిం జీవితం కుత్సితజీవితం - వృథాసుదుర్బలా - అధీరేతి యావత్ - అనుకాంక్ష
యా వాత్సల్యేన. ౫౪. భృశమితి. అసుఖం దుఃఖం - అమర్షితా సోఢు మశక్తా - వ్యసనం రామ

సీతి శేషః- దుర్గతయా భాగ్యహీనయా. ౪౮. స్థిరం త్వితి. యద్యస్మాత్ - నదీర్యతే-త్వద్విప్ర
యోగశ్రవణేపీతి శేషః. తి. మమైవేతి. లౌకిక్యతివృద్ధోక్తిజాతి రియం - మరణం నవిద్యత ఏవనజి
హీర్షత్యేవేత్యన్వయః-అవకాశః అవస్థితయే స్థలం. ౫౦. స్థిరంహీతి. యస్మాత్కారణాత్ - మమ
హృదయం దేహంచ - అనేన దుఃఖేన - అర్పితం వ్యాప్త మపి నభిద్యతే నద్విధా భవతి - నావదీ
ర్యతే నశకలీ భవతి - తస్మాత్ - ఆయసం అయసా నిర్మితం - అతః అకాలే ఈశ్వరనిర్మితాద్వ్య
తిరిక్తకాలే నవిద్యతే నలభ్యతే. ౫౧. ఇదంత్వితి. వ్రతాదీని అనర్థకాని జాతానీతి యత్ - తదిదం
మహద్దుఃఖం - అనర్థత్వే దృష్టాంతః - ఊషరే ఉప్తం అతఏవ సునిష్ఫలం బీజ మివ. ౫౨. యది
హీతి. కశ్చిదపి గురుదుఃఖకర్శితః - అకాలే స్వేచ్ఛయా - మరణం - యది లభేత - తర్హ్యహం -
త్వయా వినా పరేతసంసదం యమసభాం - అద్యైవ గతాస్యాం-తత్తు నలభ్యత ఇతి శేషః. ౫౩.
అథాపీతి. అథాపి మరణాసంభవేపి - త్వయా వినా-మే-కింజీవితం కుత్సితజీవితం - వృథా అభికాం
క్షయా వాత్సల్యేన వత్స మను గౌరివ త్వయా సహ వనం వ్రజిష్యామి. ౫౪. భృశమితి. అసుఖ

భృశ మసుఖ మమర్షితా తదా బహు విలలాప సమీక్ష్య రాఘవం, వ్యసనముప నిశామ్య సా మహత్ సుత మివ బద్ధ మవేక్ష్య కిన్నరీ ౫౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - వింశస్సర్గః.

తథాతు విలపం తీం తాం కౌసల్యాం రామమాతరం, ఉవాచ లక్ష్మణో దీన స్తత్కాలసదృశం వచః. ౧. న రోచతే మమాప్యేత దార్యే య ద్రాఘవోవనం, త్యక్త్వా రాజ్యశ్రియం గచ్ఛేత్ స్త్రియా వాక్య వశంగతః. ౨. విపరీతశ్చ వృద్ధశ్చ విషయైశ్చ ప్రధర్షితః, నృపః కిమివనబ్రూయాచ్చోద్యమానస్సమన్మథః.౩. నాస్యాపరాధం పశ్యామి నాపిదోషం తథావిధం, యేననిర్వాస్యతే రాష్ట్రా ద్వనవాసాయ రాఘవః (అహం హనిష్యే పితరం వృద్ధం కామవశం గతం, స్త్రియా

విశ్లేషభవం వ్యసనం - ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య. ౫౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవ ముపక్రాంతస్య పితృవచన పరిపాలనస్య స్థైర్య మస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యతే - తథేతి. తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుఃఖకాలోచితం- ఏతేన వక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనం కేవలం కౌసల్యాశోకశాంత్యర్థం నతు సహృదయ మితి గమ్యతే. ౧. నరోచతఇతి. మమాపి మహ్య మపి - స్త్రియాః కైకేయ్యాః. ౨. నను నాహం కైకేయీవచనాత్ గచ్ఛామి - కింతు రాజవచనా దిత్యాశంక్యాహ - విపరీత ఇతి. విపరీతః విపరీతవయోధర్మా - తత్ర హేతుః వృద్ధత్వం విషయప్రధర్షితత్వంచ-విషయాః శబ్దాదయః-నను పరిశుద్ధం ప్రతి శబ్దాదివిషయాః కిం కుర్యు రిత్యత్రాహ-సమన్మథ ఇతి-చోద్యమానః-కైకేయ్యేతి శేషః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩. నను రామదోషా దేవాస్తు వివాసనంతత్రాహ - నాస్యేతి. అపరాధం రాజద్రోహం-దోషం మహాపాతకాదికం - తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం. రా. నేతి.అపరాధం రాజద్రోహం-దోషంమహాపాతకాదిదోషం-తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం - ఏతచ్ఛ్లో

దుఃఖం-అమర్షితా అసహమానా - రాఘవం సమీక్ష్య - విలలాప - అపిచ భావి మహద్వ్యసనంచ రామవియోగమూలం సపత్న్యాదిసంపాద్యం-ఉపనిశామ్య పర్యాలోచ్యచ - సత్యపాశబద్ధం సుతం రామ మవేక్ష్య - యథోక్తనిమిత్తవతీ - కిన్నరీవ విలలాపేత్యర్థః.౫౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

తథాత్వితి. తత్కాలసదృశం-రామవిప్రయోగహేతు కౌసల్యాదుఃఖ ప్రతీకారోచితం. ౧. నరోచత ఇతి. గచ్ఛే దితియత్-తన్మమాపి నరోచతే. ౨. విపరీతఇతి. విపరీతః విపరీతచేతస్కః - సమన్మథః మనోభువా ధర్షితః-ఆకృష్టః చోద్యమానః స్త్రియేతి శేషః-కిమివ నబ్రూయాత్-అయుక్తతత మపి బ్రూయాదేవ - అతో న శ్రద్ధేయ మితిభావః. ౩. నను వివాసనస్య కథం రాజదోషప్రయుక్తతా రామదోషప్రయుక్తతైవ కస్మాన్న స్యా దిత్యత్రాహ - నేతి. అస్య రామస్యయేన హేతునా-రాఘవో నిర్వాస్యతే తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం అపరాధం రాజద్రోహం-దోషంమహాపాతకం - నపశ్యామి. ౪. అస్తు - రామస్యాప్యపరాధ ఇత్యత్రాహ - నేతి. స్వమిత్రోపి సుతరాం శత్రురపి - నిరస్తోపి అపకృతోపి-యః నరః - పరోక్ష మపి అసన్నిధానేపి - అస్యరామస్యదోషం వదేత్ -

యుక్తంచ నిర్లజ్జం ధర్మాయుక్తం నృపం యథా). ౪. న తం పశ్యామ్యహం లోకే పరోక్షమపి యో నరః, స్వమిత్రోఽపి నిరస్తోఽపి యోఽస్య దోషముదాహరేత్. ౫. దేవకల్పమృజుం దాంతం రిపూణామపి వత్సలం, అవేక్షమాణః కో ధర్మం త్యజేత్ పుత్రమకారణాత్. ౬. తదిదం వచనం రాజ్ఞః పునర్బాల్యముపేయుషః, పుత్రః కో హృదయే కుర్యాద్రాజవృత్తమనుస్మరన్. ౭. యావదేవ న జానాతి కశ్చిదర్థమిమం నరః, తావదేవ మయా సార్ధమాత్మస్థం కురు శాసనం. ౮. మయా పార్శ్వే సధనుషా తవ గుప్తస్య రాఘవ, కస్సమర్థోఽధికం కర్తుం కృతాంతస్యేవ తిష్ఠతః. ౯. నిర్మనుష్యామిమాం కృత్స్నామయోధ్యాం మనుజర్షభ, కరిష్యామి శరైస్తీక్ష్ణైర్యది స్థాస్యతి విప్రియే. ౧౦. భరతస్యాథ పక్ష్యో వా యో వాఽస్య హితమిచ్ఛతి, సర్వానేతాన్ వధిష్యామి మృదుర్హి పరిభూయతే. ౧౧. ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా స దుష్టో యది నః పితా, అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతామపి. ౧౨. గురోరప్యవలిప్తస్య

కానంతరం న తం పశ్యామీతి శ్లోకః. ౪. దోషాభావే కిం ప్రమాణమిత్యాశంక్య న తావచ్ఛబ్దః ఇత్యాహ - నేతి. స్వమిత్రోఽపి సుతరాం శత్రురపి - నిరస్తోఽపి కేనచిదపరాధేన తిరస్కృతోఽపి - నరః అసుర శ్చేద్వదేత్ పరోక్షమపి - ప్రత్యక్షే కా కథేతి భావః - దోషం యం కంచిదపి - ఉదాహరేద్వదేత్ - తం - లోకే కుత్రాపి న పశ్యామి. ౫. నాప్యనుమానం ప్రత్యక్షం చేత్యాహ - దేవకల్పమితి. దేవకల్పం - ఈషదసమాప్తావిత్యాదినా కల్పప్రత్యయః - దేవసమానం - నిత్యశుద్ధమితి యావత్ ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం - ప్రజాఛందానువర్తినం వా - దాంతం దమితం - గురుభిశ్శిక్షిత మిత్యర్థః - నిగృహీతేంద్రియం వా - రిపూణాం కైకేయ్యాదీనామపి వత్సలం - ధర్మం ధర్మస్వరూపం - పుత్రం కారణే సత్యపి త్యాగానర్హసంబంధం - అవేక్షమాణః పశ్యన్ యద్వా ధర్మమవేక్షమాణః ధార్మికః - అకారణాత్ - దోషం వినాపి త్యజేత్. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం - కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తిం రాజనీతిం. ౭. యావదితి. శాస్యత ఇతి శాసనం రాజ్యం - ఆత్మస్థం కురు - స్వాధీనం కుర్విత్యర్థః. ౮. మయేతి. తవాధికం కర్తుం - తవ పౌరుషాధికం పౌరుషం కర్తుమిత్యర్థః. ౯. నిర్మనుష్యామితి. విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భరతస్యేతి. పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః. ౧౧. ప్రోత్సాహిత ఇతి. అమిత్రభూతో యది - శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చేదిత్యర్థః. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం ప్రమా

ణం న పశ్యామి. ౫. దేవకల్పమితి. దేవకల్పం దేవసమానం - ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం - దాంతం దమితం - గురుభిశ్శిక్షిత మిత్యర్థః - మాతౄణాం కైకేయ్యాదీనామపి విషయే - వత్సలం స్నిగ్ధం ధర్మం ధర్మవిగ్రహం. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తం ప్రాచీనరాజధర్మం - అనుస్మరన్ ఆలోచయన్. ౭. రామం ప్రత్యాహ - యావదితి. ఇమమర్థం అస్మత్ప్రవాసనరూపమర్థం - కశ్చిదపి - యావదేవ న జానాతి - తావత్ తతః పూర్వమేవ - శాసనం శాస్యత ఇతి శాసనం - రాజ్యం - ఆత్మస్థం ఆత్మాధీనం - కురు. ౮. కథమేవం శక్యమిత్యత్రాహ. మయేతి. అధికం కర్తుం తవాజ్ఞామతిలంఘ్యాభ్యధికం కర్తుమిత్యర్థః. ౯. నిర్మనుష్యామితి. విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భరతస్యేతి. పక్షే భవః పక్ష్యః మిత్రం - అన్యో వా - యోఽస్య హితమిచ్ఛతి. ౧౧. ప్రోత్సాహిత ఇతి. ప్రోత్సాహిత ఇతః - అస్మద్వివాసనార్థం - నిస్సంగం నిర్విచారం. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్మశాస్త్రం

కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనమ్. ౧౩. బల
మేష కి మాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ, దాతు మిచ్ఛతి కైకేయ్యై రాజ్యం
స్థిత మిదం తవ. ౧౪. త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైర మనుత్తమం, కస్య
శక్తి శ్శ్రియం దాతుం భరతాయారిశాసన. ౧౫. అనురక్తోఽస్మి భావేన భ్రా
రం దేవి తత్త్వతః, సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే. ౧౬. దీప్త మగ్ని
మరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి, ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూర్వ
మవధారయ. ౧౭. హరామి వీర్యా ద్దుఃఖం తే తమ స్సూర్య ఇవోదితః, దే
పశ్యతు మే వీర్యం రాఘవ శ్చైవ పశ్యతు. ౧౮. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మ
ణస్య మహాత్మనః, ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా. ౧౯. భ్రాత
స్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా, యదత్రానంతరం కార్యం కురుష్వ
యది రోచతే. ౨౦. నచాధర్మ్యం వచ శ్శ్రుత్వా సపత్న్యా మమ భాషితం
విహాయ శోకసంతప్తాం గంతు మర్హసి మామితః ౨౧. ధర్మజ్ఞ యది ధర్మిష్ఠ
ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, శుశ్రూష మా మిహస్థ స్త్వం చర ధర్మ మనుత్తమమ్
౨౨. శుశ్రూషు ర్జననీం పుత్ర స్వగృహే నియతో వసన్, పరేణ తపసా

ణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం. ౧౩. బలమితి. బలం రాజత్వ
ప్రయుక్తబలం- హేతుం వరదానరూపహేతుం వా. ౧౪. ౧౫. అనురక్తఇతి. దత్తేన దానేన-ఇష్టే
న దేవతార్చనాదినా. ౧౬. ౧౯. భ్రాతు రితి. శ్రుతం - వాక్యజాత మితి శేషః - పరమధార్మిక
రామమాతృత్వా చ్చాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. రా. భ్రాతు రితి. శ్రుతం-వాక్య
జాత మితిశేషః-యదత్రానంతరం కార్య మితి పాఠ స్సమ్యక్ - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్చా
పలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. ౨౦. పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచన మస
హ్యమితి జ్ఞాత్వాహ-నచేత్యాదినా. ౨౧. ధర్మజ్ఞేతి. ఏభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధా
యాహ - శుశ్రూష మా మితి. ౨౨. శుశ్రూషురితి. కశ్యపపుత్రే ష్వేకః స్వగృహే మాతృ

ప్రమాణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య కామాద్యభిభూతస్య ఉత్పథం అపథం - శాసనం దండనం.
౧౩. బలమితి. తవ స్థితం ధర్మతః ప్రాప్తం - ఇదం రాజ్యం - అస్మదభిభవసమర్థం కిం-బలం - త్వదీ
యరాజ్యహరణే కం వా హేతు మాశ్రిత్య-కైకేయ్యై దాతు మిచ్ఛతి- తదుభయ మపి నాస్తీత్యర్థః.
౧౪. ౧౫. జ్ఞాతిత్వావిశేషాత్ త్వం వా కథం విశ్వసనీయ ఇత్యత్రాహ - అనురక్త ఇతి. భావమంత
రాభిప్రాయం. ౧౬. * తి. సంప్రత్యేవానురాగనిర్ణయ ఇత్యాహ - దీప్తమితి. దీప్త మగ్నిం క్రోధమి
త్యర్థః అరణ్యం వా-పిత్రాజ్ఞయా. ౧౭. * తి. హరామీతి. రాఘవశ్చ చాత్సర్వో జనశ్చ ౧౯.
భ్రాతురితి. అత్రావసరే అనంతరం కర్తవ్యం-తత్త్వం కార్యం యత్-యది రోచతే-తత్కురుష్వ.
౨౦. గురువచనం కథంవా-న కార్య మిత్యాశంక్య-నైతద్గురువచనం- కింతు సపత్న్యోక్తమిత్యా
హ-నచేతి. అధర్మ్యం-సపత్న్యా కైకేయ్యా-భాషితం ఉక్తం వచః శ్రుత్వా-మాం విహాయ గంతుం
నార్హసి. ౨౧. ఏభ్యో మాతా గరీయసీతి వచనం హృది నిధాయాహ - ధర్మజ్ఞేతి. అతిశయేన ధర్మ
వాన్ ధర్మిష్ఠః - ధర్మం పితృవాక్యకరణరూపం ధర్మం - చరితు మిచ్ఛసి. ౨౨. శుశ్రూషు రితి.
శుశ్రూషుః శుశ్రూషణం కుర్వన్ త్రిదివం గత ఇత్యనేన ఇహ లోకే పూర్వం మాతృశుశ్రూషా బలేన

యుక్తః కాశ్యప స్త్రిదివం గతః. ౨౩. యథైవ రాజా పూజ్య స్తే గౌరవేణ తథా హ్యహం, త్వాం నాహ మనుజానామి న గంతవ్య మితో వనం. ౨౪. త్వద్వియోగా న్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా, త్వయా సహ మమ శ్రేయ స్తృణానా మపి భక్షణం ౨౫. యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసాం, అహం ప్రాయ మిహాశిష్యే న హి శక్ష్యామి జీవితుం. ౨౬. తత స్త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతం, బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౨౭. విలపంతీం తథా దీనాం కౌసల్యాం జననీం తతః, ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా వచనం ధర్మసంహితం. ౨౮. నాస్తి శక్తిః పితు ర్వాక్యం సమతిక్రమితుం మమ, ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతుమిచ్ఛామ్యహం వనం. ౨౯. ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌ ర్హతా జానతా ధర్మం కం డునాపి విపశ్చితా. ౩౦. అస్మాకం చ కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖన

శుశ్రూషారూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి అనుజ్ఞాం కరోమి. ౨౪. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం-అనశనదీక్షా మితి యావత్. ౨౬. తతఇతి. నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే - బ్రహ్మహత్యామివాధర్మా త్సముద్ర స్సరితాం పతిః - అధర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతాదపకారాత్ - బ్రహ్మహత్యా మివ - బ్రాహ్మణనిమిత్తకాహింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా పిప్పలాదోత్పాదితకృత్యయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యే త్యుచ్యతే-పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ - 'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే లోకభయంకరి, పాషాణం తే మయాదత్త మాహారార్థం ప్రకల్పిత' మితి ప్రసిద్ధం. సాక్షాత్సముద్రకర్తృకబ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం - యద్వా - శుశ్రూషు రిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్మని మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివం గత్వా ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా - ఉత్తరత్ర సముద్రః కిల, మాతృదుఃఖజననరూపాధర్మాత్ - బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యా ప్రాప్య నరకవిశేషాన్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా. ౨౭. ౨౮. నాస్తీతి. శక్తిః ఉత్సాహః - పితృవచనస్యత్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాథమికత్వాదితి భావః. ౨౯. మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ -

---

ప్రాజాపత్యపదం ప్రాప్తవా నిత్యవగంతవ్యం. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి- అనుజ్ఞాం న కరోమి. ౨౪. త్వద్వియోగాదితి. త్వద్వియోగాత్ పరం మే జీవితాదినా న కించిత్ కార్యం- యదేవ మత స్త్వయేతి. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం - అనశనదీక్షామితి యావత్. ౨౬. తత ఇతి. నిరయం దుఃఖం - సముద్రః-అధర్మాత్ పిప్పలాదమునివిషయకృతాపరాధాత్ - బ్రహ్మహత్యా మివ బ్రాహ్మణనిమిత్తకా హింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా - పిప్పలాదోత్పాదిత కృత్యయా సముద్రప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యేత్యుచ్యతే - పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ-'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యేలోకభయంకరీ'తి వచనాత్ - సముద్రకర్తృకబ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం. ౨౮. పితృవాక్య మతిక్రమితుం శక్తిర్నాస్తి-త్వద్వచసః కర్తవ్యత్వేపి-పితృవచనస్య ప్రథమతః ప్రాప్తత్వేన ప్రాబల్యా ద్యుగప దనుష్ఠానాసంభవాచ్చ పితృవచనం ప్రథమం కర్తవ్యం. ౨౯. అపిచ-పితృవాక్యగౌరవేణ గోవధమాతృవధాదిక మపి పూర్వై ర్మహాత్మభిః కృతం - అత్ర తు పితృవాక్యకరణలో దుఃఖమాత్రం మాతు రితి కుతః పితృవచనాకరణ మిత్యాశయేనాహ ఋషినేత్యాది. ౩౦. అవాప్త స్సుమహాన్ వధఇత్యనేన ప్రాణా నపి పరిత్యజ్య పితృవాక్యం పరిపాలనీయం-కిముత

ద్భి స్సాగరై ర్భూమి మవాప్త స్సుమహాన్ వధః. ౩౧. జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్తా పరశునాఽరణ్యే పితుర్వచనకారిణా. ౩౨. ఏతై రన్యైశ్చ బహుభి ర్దేవి దేవసమైః కృతం, పితుర్వచన మక్లీబం కరిష్యామి పితు ర్హితం. ౩౩. నఖల్వేత న్మయైకేన క్రియతే పితృశాసనం, ఏతై రపి కృతం దేవి యే మయా తవ కీర్తితాః. ౩౪. నాహం ధర్మ మపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్రవర్తయే, పూర్వై రయ మభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే ౩౫. తదేతత్తు మయా కార్యం క్రియతే భువి నాన్యథా, పితు ర్హి వచనం కుర్వ న్న కశ్చి న్నామహీయతే. ౩౬. తా మేవ ముక్త్వా జననీం లక్ష్మణం పున రబ్రవీత్, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం. ౩౭. తవ లక్ష్మణ జానామి మయి స్నేహ మనుత్తమం, విక్రమం చైవ సత్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదం. ౩౮. మమ మాతు ర్మహ ద్దుఃఖ మతులం శుభలక్షణ, అభిప్రాయ మవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ

ఋషిణేత్యాదినా. ౩౦. ౩౨. ఏతైరితి. అక్లీబం అకాతరం - అక్లిష్ట మితి యావత్. ౩౩. ౩౪. నేతి. అపూర్వం అభినవం-అభిప్రేతః అంగీకృత ఇత్యర్థః - సర్వసమ్మత ఇతి వార్థః - తేన చంద్రకృత తారాగమనాదివ్యావృత్తిః- నను-దృష్టోధర్మవ్యతిక్రమ స్సాహసం చ పూర్వేషా మితి మాతృవధాది కం సాహసత్వేన నిందిత మితి చేన్న - సాహసస్య పితృనియుక్త వ్యతిరిక్త విషయత్వాత్ - వ్యాఖ్యాతృభి స్తదుదాహరణ మజ్ఞానవిజృంభితం - 'పితు శ్శతగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యత' ఇతి తు శుశ్రూషామాత్రే - నతు వచనకరణే - పితురేవ నియంతృత్వాత్ - 'అతఏవ మాతా భస్త్రా పితుః పుత్రో యస్మా జ్జాత స్స ఏవ స' ఇతి వచనేనాప్యవిరోధః. ౩౫. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ - భువి కార్యం కర్తవ్యం - ఏతత్పితృవచనం - మయా త్వన్యథా - న క్రియత ఇతి సంబంధః - హి యస్మా త్పితృవచనం కుర్వన్ కశ్చి న్నహీయతే నామ - నామేతి ప్రసిద్ధౌ. ౩౬. తా మితి. పునః అనంతర మిత్యర్థః. ౩౮. మమేతి. సత్యస్య ధర్మస్య - అభిప్రాయం రహస్యం - అనుజ్ఞాయ - మమ మాతుః - అతులం మహద్దుఃఖం జాయత ఇతి శేషః - ధర్మరహస్యం జాన న్నపి త్వం

కియత్కాలవనవాసమాత్రేణేత్యాశయః. ౩౧. పరశునా స్వయంకృత్తేతి- స్వహస్తేనైవ ఛిన్నేత్యర్థః. ౩౨. ఏతైరితి. అక్లీబం కాతర్యరహితం. ౩౩. ౩౪. నేతి. అపూర్వం పూర్వై రనాచరితం ప్రతికూలం పూర్వాచార విరుద్ధం - ఉక్తార్థస్యైవాన్వయముఖేన ప్రతిపాదనం - పూర్వైరితి. అభిప్రేతః అంగీకృతః. ౩౫. తదేతదితి. త త్తస్మాత్కారణాత్ - కార్యం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్త మేవ - ఏత త్పితృవాక్యకరణం - క్రియతే నాన్యథా- అకృత్యం న క్రియత ఇత్యర్థః - న కశ్చి న్నామహీయత ఇతి- మాత్రాదేః కించి ద్దుఃఖోత్పాదనా దితి శేషః. ౩౬. తామితి. లక్ష్మణం పున రబ్రవీ దితి - పునశ్శబ్ద ఆనంతర్యవాచీ. ౩౭. ౩౮. మమమాతు రితి. త్వద్దుఃఖం మమ మాతు ర్దుఃఖ మపి జానామ్యేవ- అథాపి మయా తు సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం రహస్యం - జ్ఞాత్వా - యుష్మద్దుఃఖహేతుత్వేపి - సత్యే ప్రవర్త్యతే - యుష్మాభిః సత్యాదేః రహస్య మవిజ్ఞాయ ఖిద్యత ఇత్యర్థః - అథవా - మయి స్నేహాత్స త్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం తత్త్వం- అవిజ్ఞాయ - త్వద్దుఃఖం త్వయోక్తం దుఃఖవ్యంజకవాక్యం- మమ మాతుః మహద్దుఃఖం దుస్తరదుఃఖ నిమిత్తం భవతి- అత స్త్వయా ఏవం నవక్తవ్య మితి వార్థః.

శమస్య చ. ౩౯. ధర్మోహి పరమో లోకే ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మసంశ్రిత మేతచ్చ పితు ర్వచన ముత్తమం. ౪౦. సంశ్రుత్య చ పితు ర్వాక్యం మాతు ర్వా బ్రాహ్మణస్య వా, న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా. ౪౧. సోహం న శక్ష్యామి పితు ర్నియోగ మతివర్తితుం, పితుర్హి వచనా ద్వీర కైకే య్యాహం ప్రచోదితః. ౪౨. తదేనాం విసృజానార్యాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిం, ధర్మ మాశ్రయ మాతైక్ష్ణ్యం మద్బుద్ధి రనుగమ్యతాం ౪౩. త మేవ ముక్త్వా సౌహార్దా ద్భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః, ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలి శ్శిరసా నతః. ౪౪. అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యంత మితో వనం, ౪౫. శాపితాసి మమప్రాణైః కురు స్వస్త్యయనాని మే. ౪౬ తీర్ణప్రతిజ్ఞ శ్చ వనాత్ పున రేష్యా మ్యహం పురీం, యయాతి రివ రాజర్షిః పురా హిత్వా పున ర్దివం. ౪౭. శోక

కివార్థ మేవం వదసీతి భావః. ౩౯. ధర్మతత్త్వ మాహ - ధర్మోహీతి. లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః- పరమః ప్రాథమికః ప్రధానభూతః - తతః కిమిత్యత్రాహ - ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠిత మితి - ధర్మైక పర్యవసాయిసత్య మిత్యర్థః - ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టం - ఏతత్పితృవచనం చ. ధర్మసంశ్రితం ధర్మైకఫలకం. ౪౦. ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణంచ ద్వయ మపి ధర్మనిమిత్త మిత్యుక్తం - తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సంశ్రుత్యేతి. ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూప ఫల మిచ్ఛతా. ౪౧. పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సోహ మితి. ప్రతిజ్ఞాతవానహ మిత్యర్థః - నియోగం ఆజ్ఞాం - పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి - పితుర్హీతి - పితృవచనకరణం సత్యం చ ఏకైక మేవ ధర్మమూలం కార్యం-కింపున ర్మిళిత మితి భావః. ౪౨. ఏవం సత్యరహస్య ముక్త్వా శమస్య తత్త్వ మాహ - తదితి. అనార్యాం దుష్టాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కుర్యా మిత్యేవం రూపాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం - రౌద్రశౌర్యసహితక్షత్రధర్మాశ్రితామితివా ర్థః - క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే - 'క్షత్రధర్మో మహారౌద్ర శ్శతకృత్య ఇతి స్మృత' ఇతి, తాదృశీం మతిం విసృజ - కింతు ధర్మమప్యాశ్రయ - మాతైక్ష్ణ్యం ఇతః పర మపి క్రౌర్యం మాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనువర్త్యతాం - లోకాయతమత కేవలనీతి ర్నాశ్రయణీయా - కింతు ధర్మమాశ్రితా నీతి రిత్యర్థః - అస్మిన్ హి శాస్త్రే ధర్మస్థాపన ముచ్యతే-స్థాపనం చ ధర్మ మంతరేణ కేవల నీతి రేవార్థసాధన మితి లోకాయత మత నిరాసేన ప్రవర్తనం - తేన తత్రతత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయతం ప్రవర్తితే ఉపన్యస్తే-తన్నిరాసే న రామేణ ధర్మః స్థాప్యత ఇతి రహస్యం. ౪౩. ౪౬. కిం తే మద్వచనం న కర్తవ్య మిత్యాశంక్య ప్రథమప్రవృత్త పితృవచనకరణానంతరం క్రియత ఇత్యాహ-తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి. యయాతిః స్వర్గాత్

---

౩౯. ధర్మోహీతి. ధర్మః పరమః - సర్వపురుషార్థేషు ఉత్తమః - ధర్మేసత్యం ప్రతిష్ఠితం - ప్రశస్తం కారణం - ఏతదుత్తమం ప్రధానం - అహం పితు ర్వచనం ధర్మసంస్థితం యథా తథా కరిష్యే ప్రతి జానేచ. ౪౦. పితృవాక్యకరణస్య మయా ప్రతిశ్రుతత్వా న్న లంఘనీయ మిత్యాహ-సంశ్రుత్యేతి. ౪౧. ౪౨. తదితి. అనార్యాం అశుభాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కరిష్యామీతి లక్షణాం బుద్ధిం పితృవాక్యాకరణైకపరాం-మద్బుద్ధిః పితృవాక్యకరణైకపరా - అనుగమ్యతా మనువర్త్యతాం. ౪౩. ౪౪. శాపితాసీతి. శాపితాసి శపథం ప్రాపితాసి-గమననిరోధం మాకుర్వితి శేషః. ౪౬ తీర్ణేతి. పురా హిత్వా పున ర్దివం స్వర్గాత్ భూమౌ పతితః పున ర్భూమిం హిత్వా దివంగతో యథా.

స్సంధార్యతాం మాత ర్హృదయే సాధు మా శుచః, వనవాసా దిహైష్యామి పునః కృత్వా పితు ర్వచః. ౪౭. త్వయా మయా చ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన సుమిత్రయా, పితు ర్నియోగే స్థాతవ్య మేష ధర్మ స్సనాతనః ౪౮. అంబ సంహృత్య సంభారాన్ దుఃఖం హృది నిగృహ్య చ, వనవాసకృతా బుద్ధి ర్మమ ధర్మ్యానువర్త్యతాం. ౪౯. ఏతద్వచ స్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్య మవ్యగ్ర మవిక్లబం చ, మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పున రిత్యువాచ. ౫౦. యథైవ తే పుత్ర పితా తథాహం గురు స్స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ, న త్వానుజానామి న మాం విహాయ సుదుఃఖితా మర్హసి గంతు మేవం. ౫౧. కిం జీవితేనేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయా౽మృతేన, శ్రేయో ముహూర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నా దపి జీవలోకాత్. ౫౨. నరై రివోల్కాభి రపోహ్యమానో మహాగజో ధ్వాన మనుప్రవిష్టః, భూయః ప్రజజ్వాల విలాప మేనం నిశమ్య రామః కరుణం జనన్యాః. ౫౩. స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పా

భ్రష్టః పున స్స్వర్గం గత ఇతి మహాభారతే ప్రసిద్ధం. ౪౬. ౪౭. న కేవలం మమైవాయం భారః కింతు యుష్మాక మపీత్యాహ-త్వయేత్యాదిశ్లోకేన. ౪౮. అంబేతి.సంభారాన్ పూజాద్రవ్యాణి. ౪౯. ఏతదితి. అవ్యగ్రం అనాకులం - 'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః, అవిక్లబం అవిహ్వలం - దృఢనిశ్చయప్రతిపాదక మిత్యర్థః - మృతేవ - మూర్ఛితేతి యావత్. ౫౦. యథేతి. సుహృత్తయా స్నేహేన-ఏవం సుదుఃఖితా మితి సంబంధః. ౫౧. ననూక్తం రాజనియోగ స్త్వయాప్యనువర్తనీయ ఇతి - తత్రాహ - కిమితి. లోకేన పరలోకేన - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః - అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనామృతేన - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నా దపి జీవలోకా దానందహేతుభూతమహర్లోకాద్యుపరితనలోకాంతర్వర్తిజీవవర్గాత్ సన్నిహితా దితి శేషః. ౫౨. ఏవం మాతృకారుణ్యేపి ధర్మ ఏవ స్థిరో౽భూ దిత్యాహ - నరై రితి. నరైః గజగ్రాహిభిః - ఉల్కాభిః సాధనైః - అపోహ్యమానః నివార్యమాణోపి అధ్వానం మార్గం అనుప్రవిష్టో మహాగజఇవ మాత్రాదివాక్యైవ వార్యమాణోపి ధర్మ మనుప్రవిష్టో రామః భూయః ప్రజజ్వాల సంరబ్ధో౽భూత్ - స్వమార్గ ఏవ స్థితో౽భూ దిత్యర్థః. అత్ర నరై రిత్యుపమానగతబహువచనేన పునస్సౌమిత్రిణాపి తత్రైవోక్త మితి గమ్యతే - అతఏవ మాతరం సౌమిత్రిం చేత్యుక్తం. ౫౩. స ఇతి. తత్ర తస్మిన్ ధర్మసంకటే - అతికృచ్ఛ్రావస్థాయా మేతాదృశధర్మైక

---

౪౬. * తి. శోక ఇతి. పున రేష్యామీత్యన్వయః. ౪౭. త్వయేతి. పితుః రాజ్ఞో దశరథస్య. ౪౮. అంబేతి. సంభారాన్ అభిషేకసంభారాన్ - సంహృత్య విసృజ్య-నిగృహ్య నివార్య-వనవాసకృతా. వనవాసాయ నిశ్చితా. ౪౯. ఏతదితి. ధర్మ్యం అవ్యగ్రం ధైర్యయుక్తం-అవిక్లబం అకాతరం-మృతేవ మూర్ఛితేవ. ౫౦. యథేతి. స్వధర్మేణ పోషణాదినా - సుహృత్తయా శరీరసంబంధేన చ. ౫౧. కిమితి. త్వయా వినా ఇహ లోకే - కిం జీవితేన ప్రాణధారణేన - లోకేన ఇతరబంధుజనేన చ - స్వధయా పితృలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - సుధయేతి పాఠే దేవభోగ్యేన వస్తునా చ - అమృతేన అపునర్భవేన చ - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నా జ్జీవలోకా దపి సర్వలోకస్థితజీవలోకసాన్నిధ్యా దపి ముహూర్తమపి తవ సన్నిధానం శ్రేయ ఇత్యర్థః. ౫౨. నరైరితి. రాత్రౌ ఉల్కాభిః అలాతైః అపోహ్యమానః ఉత్సార్యమాణః - గజః ధ్వాంతం అభిప్రవిష్టో భూత్వా - భీత్యా యథా బృంహితైః ప్రజజ్వాల తప్తో౽భూత్ - ఏవం స్వజనన్యా విలాపం నిశమ్య - అభ్యధికం ప్రజజ్వాల. ౫౩.

మార్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రతప్తం, ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౫౮. అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ, మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాభ్యర్దసి మాం సుదుఃఖం. ౫౯. ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు, తే తత్ర సర్వే స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా. ౬౦. యస్మిం స్తు సర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా త్త దుపక్రమేత, ద్వేష్యో

నిష్ణాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిః స్తౌతి. ౫౮. అహమితి. అభ్యర్దసి వ్యథయసి. ౫౯. ధర్మోహి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి-ధర్మేతి. తాతేతి సాంత్వసంబోధనే కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - లోక ఇతి మోక్షవ్యావృత్తిః - ధర్మఫలోదయేషు ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మ ఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయ ప్రదానస్వభావా స్సర్వే పురుషార్థా స్సిధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థాభావే అవ్యయీభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ - భార్యేత్యాది - యథా భార్యా-వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ-అర్థం - సులక్షణసులగ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితు రర్థా స్సిధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం తథాహి - ధర్మోహి ధర్మహేతు రర్థహేతుః కామ్యమానస్రక్చందనవనితాదిహేతు శ్చ - అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మాదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభి రవగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలోదయేషు స్యుః సమర్థాః స్యుః - మే అసంశయం - మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యాఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి-ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ. ౬౦. ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం - తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ - యస్మి న్నితి యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే-సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః-అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ - కింతు యతో ధర్మః యస్మా ద్ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టా స్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మ నోపక్రమేత-యతః యస్మా త్కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - త దుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో

సఇతి. తత్ర ధర్మసంకటే రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి-త్రిష్వపి లోకేషు నకోపీతి ఋషి స్తౌతి. ౫౮. అహమితి. అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్దసి ఖిన్నోసి - వ్యథయసీతివా. ౫౯. ధర్మస్య సర్వపురుషార్థమూలత్వా దేకస్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ - ధర్మేతి. ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః - సమీక్షితాః ఖలు, కారణత్వేన సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు మన్వాదిభి రితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్నేవ ధర్మే- అసంశయం స్యుః - త్రయోప్యనుష్ఠితా భవేయు రితి మే మత మితి- అత్ర దృష్టాంతః - భార్యేతి ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తు ర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా. కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి. ౬౦. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః అసన్నివిష్టా స్స్యుః - అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మనోపక్ర

మార్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రతప్తం, ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౫౮. అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం చ పరాక్రమం చ, మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహాఽభ్యర్దసి మాం సుదుఃఖం. ౫౯. ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయేషు, తే తత్ర సర్వే స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా. ౬౦. యస్మిం స్తు సర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్స్యా త్త దుపక్రమేత, ద్వేష్యో

నిష్ణాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిః స్తౌతి. ౫౮. అహమితి. అభ్యర్దసి వ్యథయసి. ౫౯. ధర్మోహి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి-ధర్మేతి. తాతేతి సాంత్వసంబోధనే కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - లోక ఇతి మోక్షవ్యావృత్తిః - ధర్మఫలోదయేషు ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మ ఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయ ప్రదానస్వభావా స్సర్వే పురుషార్థా స్సిద్ధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థాభావే అవ్యయీభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ - భార్యేత్యాది - యథా భార్యా-వశ్యా అనుకూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ-అర్థం - సులక్షణసులగ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితు రర్థా స్సిధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం తథాహి - ధర్మోహి ధర్మహేతు రర్థహేతుః కామ్యమానస్రక్చందనవనితాదిహేతు శ్చ - అతో ధర్మ ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మాదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షితాః శాస్త్రాదిభి రవగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలోదయేషు స్యుః సమర్థాః స్యుః - మే అసంశయం - మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యాఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్ పక్షే అధ్యాహారాదిక్లేశో నాస్తి-ఉత్తరశ్లోకానురూప్యం చ. ౬౦. ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం నిర్ణీతం - తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీయత్వే ప్రాప్తే ఆహ - యస్మి న్నితి యస్మిన్ కర్మణ్యాశ్రయమాణే-సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః-అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ - కింతు యతో ధర్మః యస్మా ద్ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టా స్స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మ నోపక్రమేత-యతః యస్మా త్కర్మణః ధర్మస్స్యాత్ - త దుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో

సఇతి. తత్ర ధర్మసంకటే రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి-త్రిష్వపి లోకేషు నకోపీతి ఋషి స్తౌతి. ౫౮. అహమితి. అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్దసి ఖిన్నోసి - వ్యథయసీతివా. ౫౯. ధర్మస్య సర్వపురుషార్థమూలత్వా దేకస్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ - ధర్మేతి. ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః - సమీక్షితాః ఖలు, కారణత్వేన సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు మన్వాదిభి రితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్నేవ ధర్మే-అసంశయం స్యుః - త్రయోప్యనుష్ఠితా భవేయు రితి మే మత మితి- అత్ర దృష్టాంతః - భార్యేతి ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తు ర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా. కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి. ౬౦. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ కర్మణి సర్వే ధర్మార్థకామాః అసన్నివిష్టా స్స్యుః - అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్మనోపక్ర

ర్యయాతిః. ౬౧. యశో హ్యహం కేవలరాజ్యకారణా న్నపృష్ఠతః కర్తు మలం మహోదయం, అదీర్ఘకాలేన తు దేవి జీవితే వృణేఽవరా మద్య మహీ మధర్మతః. ౬౨. ప్రసాదయ న్నరవృషభ స్స మాతరం పరాక్రమా జ్జిగమిషు రేవ దండకాన్, అథానుజం భృశ మనుశాస్య దర్శనం చకార తాం హృది జననీం ప్రదక్షిణం. ౬౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ తం వ్యథయా దీనం సవిశేష మమర్షితం, శ్వసంత మివ నాగేంద్రం రోషవిస్ఫారితేక్షణం, ఆసాద్య రామ స్సౌమిత్రిం సుహృదం భ్రాతరం ప్రియం,

ద్వయోశ్చేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశా దేవం వ్యాఖ్యాతం - ఏవంచ సతి-'అనుజ్ఞాత శ్చ భవతా పూర్వ మేవ యదస్మ్యహ' మితి వక్ష్యమాణ లక్ష్మణవచనం చోపపద్యతే - స్వస్త్యయనాని శోభనప్రాప్తి ప్రార్థనాని - సమాప్తే చతుర్దశవర్షాచరణీయే వ్రతే సమాప్తే - యథా పున రాగచ్ఛేయం తథా స్వస్త్యయనాని కురుష్వ - పున రాగమనే నిదర్శన మాహ - యథేతి - స్వర్గా చ్చ్యుతో యయాతిః - యథా సత్యేన సత్యవచనేన - అష్టకాదిదౌహిత్రోక్తసత్యవచనేన - పున స్స్వర్గ మగచ్ఛత్ - తథేత్యర్థః. తథోక్తం మహాభారతే - 'ఆతిష్ఠస్వ రథం రాజన్ విక్రమస్వ విహాయసం, వయ మప్యత్ర యాస్యామో యత్ర లోకో భవిష్య తీ'త్యాదినా. ౬౧ యశఇతి. కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మవిరహితరాజ్యహేతోః-మహోదయం మహాఫలం - యశః-పృష్ఠతః కర్తుం ఉపేక్షితుం - అహం నాలం న సమర్థోస్మి - కించ - అదీర్ఘకాలే చంచలే - జీవితే ప్రాణధారణే నిమిత్తసప్తమీయం - తటిద్వచ్చంచలజీవితనిమిత్తం - అవరాం తుచ్ఛప్రయోజనభూతాం - మహీం-అధర్మతః న వృణే న స్వీకరోమి. ౬౨. ప్రసాదయన్నితి. పరాక్రమాత్ - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ'త్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - అనుశాస్య ప్రదర్శ్యేత్యర్థః - సాసిద్ధి ర్వికర్మకః - హృది ప్రదక్షిణం చకార-ప్రదక్షిణం కర్తుం సంకల్పితవానిత్యర్థః - లోకప్రసిద్ధా స్త్రయః పురుషార్థాః - తేషు సర్వమూలత్వా దితరయోస్సాపాయత్వా చ్చ ధర్మ ఏవాశ్రయణీయ ఇతి స్థాపితం భవతి. ౬౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ రామస్సౌమిత్రేః కైకేయీవిషయం రోష ముపశమయతి-అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సవిశేషం అంతరంగజనాపేక్షయా సాతిశయం అమర్షితం ప్రాప్తాసహనం - రోషవిస్ఫారితేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం - ఆసాద్య అభిముఖీకృత్య - సుహృత్త్వాదివిశేషణం కోపే ప్యనుపే

రాజ్యం త్యక్త్వా పితృవాక్యపరిపాలనం కృతవా నిత్యేవం రూపం యశః పృష్ఠతః కర్తుం తిరస్కర్తుం-నాలం నశక్నోమి-జీవితే అదీర్ఘకాలే సతి - అవరాం తుచ్ఛాం మహీం అధర్మతో న వృణ ఇతి సంబంధః. ౬౨. ప్రసాదయ న్నితి. పరాక్రమాత్-'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ'త్యుక్తకైకేయీప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - ధర్మరహస్య మిత్యర్థః - అనుశాస్య ఉపదిశ్య-తాం జననీ ప్రదక్షిణం కృత్వా-హృది గంతుం మన శ్చకారేత్యర్థః. ౬౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకవింశస్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - సవిశేషం సాతిశయం - విస్ఫారితం - ఆసాద్య అభి

ఉవాచేదం స ధైర్యేణ ధారయన్ సత్త్వ మాత్మవాన్. ౩. నిగృహ్య రోషం శోకం చ ధైర్య మాశ్రిత్య కేవలం, అవమానం నిరస్యేమం గృహీత్వా హర్ష ముత్తమం, ఉపక్లృప్తం హి యత్కించి దభిషేకార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయం. ౪. సౌమిత్రే యోఽభిషేకార్థే మమ సంభారసంభ్రమః, అభిషేకనివృత్త్యర్థే సోఽస్తు సంభారసంభ్రమః. ౫. యస్యా మదభిషేకార్థే మానసం పరితప్యతే, మాతా మే సా యథా న స్యాత్ సవిశంకా తథా కురు. ౬. తస్యాః శ్శంకామయం దుఃఖం ముహూర్త మపి నోత్సహే, మనసి ప్రతిసంజాతం సౌమిత్రేఽహ ముపేక్షితుం. ౭. న బుద్ధిపూర్వం నాబుద్ధం స్మరామీహ కదా

క్షణీయత్వాయ - సత్త్వం సర్వవిషయకం స్వం బలం - ధైర్యేణ-ధారయన్ అప్రకటయన్ ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః - వశ్యమనస్క ఇత్యర్థః. ౩. నిగృహ్యేత్యుపక్లృప్త మితి చ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రోషం పిత్రాదివిషయం-శోకం మద్విషయం రోషశోకయో ర్నిగ్రహే హేతు మాహ-ధైర్య మాశ్రిత్యేతి - కేవల మితి ధైర్యానైరంతర్య ముచ్యతే-అవమానం ఆరబ్ధాభిషేకత్యాగపూర్వక వనగమనం - నిరస్య నిజదౌర్బల్యకృతత్వాభావా న్నివార్య - ఉత్తమం హర్షం సత్యపరిపాలనేన పితరం తారయిష్యామ - ఇతి బుద్ధిజన్యం - మే అభిషేకార్థం ఉపక్లృప్తం సంపాదితం - యత్కించి దలంకారాదికం తత్సర్వం - విసర్జయ - నిరత్యయం నిరపాయం - సత్యపరిపాలనోపయుక్తం కార్యం వల్కలధారణాదికం కురు. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే - స సంభారసంభ్రమోఽస్తు - వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మదభిషేక ప్రయోజనవిషయే - మాతా కైకేయీ సవిశంకా లక్ష్మణేన సమ్మంత్ర్య రాజ్యం పునః కిం రామో గ్రహీష్యతీతి శంకావతీ. ౬. తస్యా ఇతి. తస్యాః కైకేయ్యాః - శంకామయం శంకారూపం - స్వార్థే మయట్ - ప్రాచుర్యేవా. ౭. నేతి. మాతౄణాం పితు ర్వావిషయే - కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వ మపి - విప్రియం న స్మరామి - అబుద్ధం అబుద్ధిపూర్వక మపి - విప్రియం న స్మరామి

ముఖీభూయ-ధైర్యేణ హేతునా - సత్త్వం చిత్తావికృతిం-ధారయ న్నువాచ. ౩. నిగృహ్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అవమానం పితృనిమిత్తం జాతం ఉపక్లృప్తం సంభృతం నిరత్యయం నాశ రహితం - నిర్విఘ్న మితి యావత్ కార్యం వనవాసోపయుక్తవల్కలాద్యానయనరూపం కుర్విత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనోత్సవః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిః అర్థః ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః - తస్మిన్ - సంభార సంభ్రమోఽస్తు వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మదభిషేకనివృత్తి నిమిత్తం - మానసం పరితప్యతే-సా మే మాతా కౌసల్యా - యథా చేత్ సవిశంకా న స్యాత్ - తథా కురు - పితృవాక్యపరిపాలనస్య రామకర్తవ్యస్య - అల్పకాలసాధ్యత్వాత్ - తద్విషయే త్వయా న విషేత్తవ్య మిత్యుపదేశే నేత్యర్థః - యద్వా - యస్యా ఇతి-మే మాతా కైకేయీ అతివార్ధః-స్పష్ట మన్యత్. ౬. కుత ఇత్యత ఆహ - తస్యా ఇతి. తస్యాః మనసి ప్రతిసంజాతం శంకామయం శంకారూపం-దుఃఖం ఉపేక్షితుం నోత్సహే. ౭. న బుద్ధీతి. మాతౄణాం పితు ర్వా బుద్ధిపూర్వం అబుద్ధం - అబుద్ధిపూర్వం వా-అల్ప మపి విప్రియం - కదాచన కదాచిదపి- న కృతం -

చన, మాతౄణాం వా పితుర్వాఽహం కృత మల్పం చ విప్రియం. ౮. సత్య స్సత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమః, పరలోకభయా ద్భీతో నిర్భయో ఽస్తు పితా మమ. ౯. తస్యాపి హి భవే దస్మిన్ కర్మ ణ్యప్రతిసంహృతే, సత్యం నేతి మనస్తాప స్తస్య తాప స్తపేచ్చ మాం. ౧౦. అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్ సంహృత్య లక్ష్మణ, అన్వగేవాహమిచ్ఛామి వనం గంతు మితః పునః. ౧౧. మమ ప్రవ్రాజనాదద్య కృతకృత్యా నృపాత్మజా, సుతం భరత మవ్యగ్ర మభిషేచయితా తతః. ౧౨. మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి, గతేఽరణ్యం చ కైకేయ్యా భవిష్యతి మనస్సుఖం. ౧౩. బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం మనశ్చ సుసమాహితం, తం తు నార్హామి సంక్లేష్టుం ప్రవ్రజిష్యామి మా చిరం. ౧౪. కృతాంత స్త్వేవ సౌమిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే, రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య

---

౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవచనః సత్యాభిసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః-సత్యపరాక్రమః-అమోఘపరాక్రమః-పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధిభయహేతోః-పరలోకహానే రితి యావత్-నిర్భయోస్తు-ప్రతిష్ఠిత సత్యత్వా దితి భావః. ౯. తస్యేతి. తస్యదశరథస్యాపి-అస్మిన్ అభిషేకకర్మణి-అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే సతి-సత్యం నేతి మమ వరదానవిషయసత్యం నేతి-మనస్తాపో భవేత్ - తస్య తాపః మాం తపేత్-తాపయేదిత్యర్థః. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వక్ అనుపదమేవ-'అన్వగన్వక్ష మనుగోనుపద' మిత్యమరః. ఇతః అస్మా న్నగరాత్. ౧౧. మమేతి. అభిషేచయితా లుట్. ౧౨. మయీతి. స్పష్టం. ౧౩. బుద్ధిరితి. యేన మయా - ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః-ప్రణీతా శిక్షితా. మనశ్చ-సుసమాహితం స్థిరీకృతం-తం మాం - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హామి - అతః ప్రవ్రజిష్యామి-మాచిరం మాస్తు విళంబః. ౧౪. పూర్వసర్గే ధర్మోఽస్తీత్యుక్తం - అధునా ప్రసంగా ద్ధర్మాతిరిక్తం దైవం కించి దస్తి ఫలప్రద మితి దర్శయన్ అస్మత్ప్రవాసే న కైకేయీనిమిత్తం-అత స్సా ననిందితవ్యేత్యాహ-కృతాంత ఇత్యాదినా. కృతాంతః దైవం-'కృతాంతో యమసిద్ధాంతదైవాకుశలకర్మ స్వి'తినిఘంటుః. దైవం

నస్మరామి చేతి సంబంధః. ౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవిశిష్టః - సత్యాభిసంధః వరదానవిషయే సత్యప్రతిజ్ఞః-పరలోకభయాత్ పరలోకభయహేతో రసత్యాత్. ౯. తస్యేతి. తస్మిన్ కర్మణి-అప్రతిసంహృతే అనివర్తితే - సత్యం నేతి అస్మద్వచనం సత్యం భవిష్యతివా నవేతి తస్యాపి మనస్తాపో భవేత్ - తస్య దశరథస్య తాపో మాం తపేత్ తాపయేత్. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వగేవ అనుపదం శీఘ్రమేవ. ౧౧. మమేతి. అవ్యగ్రం అవ్యాకులం. ౧౨. ౧౩. బుద్ధిరితి. యేన మంథరాదిజనేన - ఇయం బుద్ధిః అభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః - ప్రణీతా, ప్రవర్తితా - తస్మిన్ మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం జన మపి - సంక్లేష్టుం క్లేశయితుం - నార్హామి - నశక్నోమి - కిం పునః పితరౌ - అతః ప్రవ్రజిష్యామీత్యర్థః - యద్వా - బుద్ధి రితి - యేన పిత్రా - ఇయం బుద్ధిః ప్రణీతా-అయ మభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః ప్రవృత్తః-పితు రనుగ్రహా దేవ-తదీయ సత్యపరిపాలనార్థం అభిషేకత్యాగలక్షణాధ్యవసాయః ప్రవృత్త ఇతి భావః - మనశ్చ సుసమాహితం - యస్య శిక్షోపదేశాభ్యాం మనస స్సౌగుణ్యం జాత మిత్యర్థః-తం తథావిధం పితరం - సంక్లేష్టుం సత్యపాశేన సంక్లేశయితుం - నార్హామి - మాచిరం శీఘ్రం - ప్రవ్రజిష్యామి. ౧౪. ఏవం ప్రవాసం నిశ్చిత్య తత్ర కైకేయ్యానిమిత్తత్వశంకయా క్రుద్ధస్య లక్ష్మణస్య క్రోధనివృత్తయే ఆహ - కృతాంత ఇతి. కృతాంతః దైవ మేవ - మత్ప్రవాసనే ద్రష్టవ్యః - కారణత్వేనేతి శేషః-వితీర్ణస్య

పున రేవ నివర్తనే. ౧౫. కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిర్హి కథం స్యా న్మమపీడనే, యది భావో న దైవోఽయం కృతాంతవిహితో భవేత్. ౧౬. జానాసి హి యథా సౌమ్య న మాతృషు మమాంతరం, భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేఽపి వా. ౧౭ సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః, ఉగ్రై ర్వాక్యై రహం తస్యా నాన్య ద్దైవాత్ సమర్థయే. ౧౮. కథం ప్రకృతిసంపన్నా రాజపుత్రీ

చ ప్రాక్తనాదృష్ట మిత్యేకే-ఈశ్వరఏవేత్యాచార్యాః - ద్రష్టవ్యః కారణత్వేనేతి శేషః - వితీర్ణస్య దత్తస్య. ౧౫. కృతాంత ఏవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ - కైకేయ్యా ఇతి దైవః - దేవీసంబంధీ కైకేయీసంబంధీ-అయం భావః అయ మభిప్రాయః-కృతాంతవిహితో యది న భవేత్-తదా మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః - కథం స్యాత్ - పీడన మితి లక్ష్మణబుద్ధ్యా. రా. కైకేయ్యా ఇతి. కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే - తేన విహితః కాలచోదిత ఇత్యర్థః - అయం భావః అయమభిప్రాయః-దైవః దేవసంబంధీ న భవే ద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬.జానాసీతి. హేసౌమ్య మాతృషు - మే-అంతరం భేదః-'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే' ఇతి నిఘంటుః. యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి-తస్యా అపి కైకేయ్యా అపి - మయి వా-సుతే భరతే వా-విశేషో యథా న భూతపూర్వః తథా జానాసిహి.౧౭. స ఇతి. సోఽహం ఏవ మనుభూతతద్వాత్సల్యోఽహం-వాక్యై రితి హేతౌ తృతీయా - దైవా దన్యాత్ - బుద్ధిభేదకారణం-న సమర్థయే న నిశ్చినోమి. ౧౮. కథ మితి. ప్రకృతిః సాధుస్వభావః-'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే' ఇతి నిఘంటుః. ప్రకృతిసంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా - రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా - తథాగుణా పూర్వానుభూతదయాదిసద్గుణా -సా కైకేయీ - ప్రాకృతేవ స్త్రీ దుష్ప్రకృతికా దుష్కులా గుణలేశశూన్యా క్షుద్రా స్త్రీవ భర్తృసన్నిధౌ-నతు యస్య కస్య చిత్సన్నిధౌ-నతు దూత్యాదిముఖేన-మత్పీడాం మమ నిరవధికస్నేహపాత్రస్య పీడాం-నత్వప్రియమాత్రం - కథం బ్రూయాత్ వ్యక్తం

ప్రాప్తస్య రాజ్యస్య. ౧౫. కృతాంతస్త్వేవేత్యవధారణాంశ మాహ - కైకేయ్యా ఇతి. కృతాంతవిహితః - కృతః అంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాలః - తేన విహితః - భావః అభిప్రాయః - నభవే ద్యది - మమ పీడనే కైకేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః అధ్యవసాయః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬. దైవకారణక మేవ కైకేయ్యా భావవైపరీత్య మిత్యత్ర తస్యా స్సహజభావం స్మారయతి-జానాసీతి. హేసౌమ్య - మాతృషు మమ-అంతరం వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం-తస్యాః కైకేయ్యాః సుతే భరతే మయి చ - విశేషః-వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం - తథా జానాసి కిం - అతో దైవకృతం వైషమ్య మితి నిశ్చయ ఇతి భావః. ౧౭. అయ మేవ మమ నిశ్చయ ఇత్యాహ - స ఇతి. సోఽహ మభిషేకనివృత్తిప్రయోజనై ర్వాక్యైశ్చ తస్యా ఏవం ప్రవర్తనే దైవా దన్యత్ న కించిదపి సమర్థయే కారణతయా నిశ్చినోమి. ౧౮. దైవ మేతస్యాభావభేదహేతు రిత్యాహ. కథమితి. ప్రకృతిసంపన్నా నతు స్వభావదారుణా-తథా గుణా ఏతద్గుణా త్వాక్ అనుభూతతాదృక్పరమకల్యాణగుణా చ - భర్తృసన్నిధౌ చ-కథం కుర్యాత్ - యది నదైవవిహితేతి శేషః. ఇహ విషయే న కేవలం తస్యా ఏవ దైవవశత్వం మమాపీత్యాహ. యదితి.హి యస్మాత్ య త్కార్యం - అచింత్యం ఈదృగ్విధ మితి చింతయితు మశక్యం - భూతేషు నహన్యతే భూతే

తథాగుణా, బ్రూయా త్సా ప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పీడాం భర్తృసన్నిధౌ. ౧౯. యదచింత్యం తు తద్దైవం భూతేష్వపి న హన్యతే, వ్యక్తం మయి చ తస్యాంచ పతితో హి విపర్యయః. ౨౦. కశ్చి ద్దైవేన సౌమిత్రే యోద్ధు ముత్సహతే పుమాన్, యస్య న గ్రహణం కించిత్ కర్మణోఽన్యత్ర దృశ్యతే. ౨౧. సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ, యచ్చ కించి త్తథాభూతం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౨. ఋషయోఽప్యుగ్రతపసో దైవేనాభిప్రపీడితాః, ఉత్సృజ్య నియమాం స్తీవ్రాన్ భ్రంశ్యంతే కామమన్యుభిః. ౨౩. అసంకల్పిత మేవేహ య దకస్మాత్

వదేత్-నతు సూచయేత్ - తస్మాత్ దైవ మేవాత్ర కారణ మితి. ౧౯. యదితి. య దచింత్యం అచింత్యప్రభావం-దైవం-తదేవ సర్వేష్వపి-భూతేషు-న హన్యతే సర్వత్రా ప్యప్రతిహతఫలప్రధాన స్వభావం వర్తతే - వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి-అత ఏవ హి-మయి తస్యాంచ-విపర్యయః వైపరీత్యం-మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః పతితః ప్రాప్తః. ౨౦.ఏవం ప్రబల మపి దైవం పౌరుషేణ నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ-క ఇతి. క్రియత ఇతి కర్మ కార్యం-ఫలరూపకార్యతోఽన్యత్ర-యస్య గ్రహణం జ్ఞానసాధనం-నదృశ్యతే-కార్యైకానుమేయం యస్య స్వరూప మిత్యర్థః - తేన ఫలాత్ పూర్వ మజ్ఞాయమానేన దైవేన-కః పుమాన్ యోద్ధు ముత్సహతే-కస్త న్నివారయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౨౧. నను కర్మణోఽన్యత్రే త్యుక్తం కిం తత్కర్మ తత్రాహ-సుఖదుఃఖే ఇతి. అత్ర భయశబ్దేన శాంతి రుచ్యతే - భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ - యచ్చ కించి త్తథాభూతం అచింత్యకారణకం-లోకే దృశ్యతే - తత్సర్వం దైవస్య కర్మ కార్యం నను హీత్యర్థః. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రఢయతి - ఋషయ ఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః-నియమాన్ వ్రతోపవాసాదీన్ - కామమన్యుభి రితి - వ్యక్తిబహుత్వా ద్బహువచనం - భ్రంశ్యంతే - ఋషిత్వా దితి శేషః. ౨౩. యచ్చ కించి త్తథాభూతమిత్యేత ద్వివృణోతి - అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే-ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం - ఆరంభం కార్యం నివర్త్య-అసంకల్పితం అచింతిత మేవ య త్కార్యం

ర్జనైః అన్యథా న క్రియతే-తద్దైవంతు దైవకృత మేవ అతః - వ్యక్తం స్పష్టం - మయి తస్యాం చ-విపర్యయః పతితః ప్రాప్తః - మయి విపర్యయో హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్యాం పూర్వస్థిత వాత్సల్యాపగమరూపః. ౨౦. నను కథం దైవస్య ప్రాబల్యం - తత్సత్త్వేవా కిం మాన మిత్యత్రాహ-కశ్చి దితి. యస్య దైవస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - కర్మణః కార్యభూతాత్ ఫలాత్-అన్యత్ర-నదృశ్యతే - తేన దైవేన - కోవా యోద్ధు ముత్సహతే - తద్దైవం కోవా నివారయితుం శక్త ఇత్యర్థః - అయ మర్థః - కర్మణోఽన్యత్ర న దృశ్యత ఇత్యనేన - దైవస్య నిత్యానుమేయతయా యోద్ధు మశక్యత్వాత్ ప్రాబల్యం - అతఏవ తత్సత్త్వే అనుమానం ప్రమాణ మిత్యుక్త మితి. ౨౧. అతో దైవ మేవ ప్రబలం - పౌరుషం కాకతాళీయ మిత్యాశయేనాహ-సుఖదుఃఖే ఇతి. భవాభవౌ బంధమోక్షౌ - యచ్చ కించిత్ - తథాభూతం అచింత్యకారణకం - కార్య మస్తి తత్సర్వం దైవస్య నను కర్మ కార్యం. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రఢయతి. ఋషయ ఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః నియమాన్ ఇష్టాన్ దృఢనియమాన్ - భ్రంశ్యంతే అభిభూయంతే-కామమన్యుభి రితి బహువచనం వ్యక్తిబాహుళ్యాత్. ౨౩. ఇదానీం ప్రారబ్ధస్య లక్షణ మాహ-అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే - ఆరబ్ధం ఆరంభం ఉపక్రాంతం కార్యం - నివర్త్య-అసంకల్పిత మేవ య త్కార్యం అక

ప్రవర్తతే, నివర్త్యారంభ మారబ్ధం నను దైవస్య కర్మ తత్. ౨౪. ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాత్మాన మాత్మనా, వ్యాహతేఽప్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే, తస్మా దపరితాపస్సన్ త్వ మప్యనువిధాయ మాం, ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీం క్రియాం. ౨౫. ఏభి రేవ ఘటైస్సర్వై రభిషేచన సంభృతైః, మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి. ౨౬. అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమతేన తు, ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి. ౨౭. మా చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీర్లక్ష్మ్యా విపర్యయే, రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః. ౨౮. నలక్ష్మణా

ఆకస్మాత్ ఝటితి - ప్రవర్తతే తత్ దైవస్య కర్మ. ౨౪. ఉపదేశఫల మాహ - ఏతయేత్యాది శ్లోకద్వయేన. తత్త్వయా అబాధితయా - ఏతయా బుద్ధ్యా - ఆత్మానం అంతఃకరణం - ఆత్మనా స్వయ మేవ - ఉపదేశం వినేత్యర్థః - సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య - స్థితస్య మే-అభిషేకే వ్యాహతేఽపి-పరితాపో న విద్యతే తస్మా త్తత్త్వస్యైవం రూపత్వాత్ - అనువిధాయ అనుసృత్య - ఆభిషేచనకీం అభిషేకప్రయోజనికాం - క్రియాం అలంకరణాది-ప్రతిసంహారయ నివర్తయ. ౨౫. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే - కర్మణీత్యర్థః-అభిషేచనసంభృతైః అభిషేచనాయ సంపాదితైః. ౨౬. ఘటస్థజలైః తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యా శ్శంకా మాభూదితి స్నానం నిషేధతి - అథవేతి. రాజద్రవ్యమతేన రాజద్రవ్యత్వేన సమ్మతేన - రాజ్యద్రవ్యమయేనేతి పాఠే - రాజ్యార్థమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః వ్రతాదేశం వ్రతనియమం. ౨౭. మాచేతి. రాజ్యంవా వనవాసోవా ఉభావపి తుల్యౌ. విచార్యమాణే వనవాస ఏవ-మహోదయః మహాఫలః-రాజవ్యాపారక్లేశాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యాచ్చేతిభావః. ౨౮. మహతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి-నేతి. యవీయసీ కనిష్ఠా-కానిష్ఠ్యం మహిషీత్రయాపేక్షయా - నతేంబామధ్య

స్మాత్ దృష్టహేతుం వినా ప్రవర్తతే-తత్ దైవస్య కర్మ కార్యం నన్వితి యోజనా. ౨౪. ఉపదిష్టం బుద్ధియోగ ముపసంహరతి. ఏతయేతి. తత్త్వయా యథార్థయా - ఆత్మాన మంతఃకరణం - ఆత్మనా సంస్తభ్య స్వేనైవ నియమ్య యది తిష్ఠసి-తదా మే అభిషేకే వ్యాహతేపి పరితాపో న విద్యతే నభవతి. ఉక్తానువాదపూర్వకం తత్కాలకర్తవ్యం నియుఙ్క్తే. తస్మాదితి. తస్మాదుపదిష్టబుద్ధియోగబలా దపరితాపస్సన్ త్వ మపి మా మనువిధాయ అనుసృత్య-ఆభిషేచనికీం క్రియాం తత్ప్రయోజనికీం క్రియాం అలంకారాదికర్మ-క్షిప్రం - ప్రతిసంహారయ. ౨౫. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే కర్మణి-అభిషేచనసంభృతైః ఘటాదిస్థజలైః - వ్రతస్నానం వ్రతసంకల్పాపేక్షితం స్నానం-భవిష్యతి. ౨౬. తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేపి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవానితి కైకేయ్యాశ్శంకా మాభూ దితి స్నానం నిషేధతి-అథవేతి. రాజ్యద్రవ్యమయేన రాజ్యాభిషేకసాధనమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః-వ్రతాదేశం వ్రతాధికారం-కరిష్యతి. ౨౭. మాచేతి. రాజ్యం వా వనవాసో వేతి రాజ్యం యథావత్పాలనేన ధర్మసాధన మస్తు వనవాసోవా తపస్సాధన మస్తు-తథాపి తయోర్మధ్యే విశేషోస్తీత్యాహ - వనవాసో మహోదయః - ప్రజానాం కృత్యాకృత్యచింతాద్యాక్షేపరాహిత్యేన సతతం తపః ప్రవృత్తిసాధనత్వాత్ - పితృవాక్యపరిపాలనప్రయోజనవత్త్వాచ్చ మహోదయః మహాభ్యుదయసాధనం. ౨౮. ఉపదిష్టం పరమప్రయోజనం నిగమయతి. నలక్ష్మణేతి. దైవాభిపన్నాః ప్రారబ్ధగ్రస్తాః త్వం చ దైవం యథా ప్రభావం జానాసి -

స్మిన్ ఖలు కర్మవిఘ్నే మాతా యవీయస్యతిశంకనీయా, దైవాభిపన్నా హి వద త్యనిష్టం జానాసి దైవం చ తథా ప్రభావం. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతి బ్రువతి రామేతు లక్ష్మణోధశ్శిరా ముహుః, శ్రుత్వా మధ్యం జగామేవ మనసా దుఃఖహర్షయోః. ౧. తథాతు బధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువో ర్మధ్యే నరర్షభః, నిశశ్వాస మహాసర్పో బిలస్థ ఇవ రోషితః. ౨. తస్య దుష్ప్రతివీక్షం తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా, బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖం. 3. అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తిహస్త మివాత్మనః, తిర్య గూర్ధ్వం శరీరే చ పాత

మేత్యత్ర మధ్యమాత్వం సర్వరాజపత్న్యపేక్షయా-దైవాభిపన్నా దైవావిష్టా-తథా ప్రభావం తాదృశప్రభావయుక్తం-అప్రతిహతప్రభావ మిత్యర్థః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

పూర్వం దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవిపర్యయే - న సంతాపః కార్యః ధర్మస్య సర్వశ్రేయస్సాధనత్వా త్తస్మూలభూతే పితృవచనకరణసత్యే అవశ్యం కర్తవ్యే - మాతృవచనం చ పశ్చాత్తనత్వా త్పశ్చాత్పాలనీయ మిత్యేతావత్ సయుక్తిక ముపపాదితం-తత్ర పౌరుష మేవ బలం బలీయః-దైవబలం తు దుర్బలానుసరణీయం - ధర్మశ్చార్థకామవిరోధేన కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వసంగ్రహేణ లక్ష్మణవాక్యేనోక్తం పునస్తన్ముఖేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శయతి-ఇతీత్యాదినా. రామే ముహు ర్బ్రువతి సతి - లక్ష్మణ స్స్వానభ్యుపగమసూచనాయాధశ్శిరాస్సన్ శ్రుత్వా-దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యం - ధర్మే స్థిరోభూ దితి హర్షం-రాజ్యం త్యక్ష్యతీతి దుఃఖం చ-మనసా జగామ - నతు వాచా ప్రతిపాదితవాన్-ఇవ శబ్దేనాస్థిరత్వ ముచ్యతే - ఉత్తరత్రక్షణేమాత్యస్థత్యాగస్య వక్ష్యమాణత్వాత్.౧. తదేతి. తుశబ్దేన పూర్వావస్థాతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే-భ్రువో ర్మధ్యే లలాటే. లరాటే భ్రుకుటీం కృత్వేత్యర్థః - బిలస్థః పేటికాబిలస్థః - నతు వల్మీకస్థః తదానీం రోషాసంభవాత్. ౨. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం - అభిముఖతయా దుర్నిరీక్షం తస్య ముఖం. 3. క్రోధవికారం దర్శయతి - అగ్రహస్త మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః-ఏకదేశసమాసః - పూర్వాపరాదివ్యతిరిక్తస్థలేపి క్వచి దస్తి - అగ్రంచాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః - 'హస్తశబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత' ఇతి వామనః. శరీరే ఉరసి - అధ ఇత్యర్థః-యద్వా - శిరోధరాం శరీరే తిర్య గూర్ధ్వం - చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా - క్రోధాతిశయేన వివిధం శిరోవిధూననం

అతో నాతిశంకనీయా. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతిబ్రువతీతి. దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యం జగామ - జ్యేష్ఠస్య ధర్మే ధైర్యం దృష్ట్వా కించిత్ప్రహృష్టః రాజ్యత్యాగం దృష్ట్వా దుఃఖితశ్చ - ఏషా దుఃఖహర్షయో ర్మధ్యగతిః. ౧.*తి. తథాత్వితి. తథా భయంకరా మిత్యర్థః - బిల మత్ర పరబిలం. ౨. * తి. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం సమ్ముఖతయా ద్రష్టు మశక్యం-సాదృశ్యం దుర్దర్శత్వేన. 3. అగ్రహస్తం విధూన్వ న్నితి. ఏకం రామేణ క్షమాపణాయ గృహీత స్సన్నిత్యర్థః - తిర్య గూర్ధ్వ మితి - శిరోధరాం గ్రీవాం తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే-చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా క్రోధాతిశయేన శిరోధూననం కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్ష్ణ కటాక్షేణ

యిత్వా శిరోధరాం,అగ్రాక్ష్ణా వీక్షమాణ స్తు తిర్యగ్భ్రాతర మబ్రవీత్. ౪౹.అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై సుమహానయం, ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యానతిశంకయా ౫౹. కథం హ్యేత దసంభ్రాంత స్త్వద్విధో వక్తు మర్హతి, యథా దైవ మశౌండీరం శౌండీర క్షత్రియర్షభ. ౬౹. కింనామ కృపణం దైవ మశక్త

కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్ష్ణా కటాక్షేణ తిర్యగ్వీక్షమాణ స్సన్ అబ్రవీత్. ౪౹. అస్థానఇతి. ధర్మదోషప్రసంగేన - పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మహానిప్రసక్త్యా-లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహారాయ-మయానను‌ష్ఠితే లోకో ధర్మం త్యజతీతి శంకాపరిహారాయ చేత్యర్థః-ఏవం విధకార్యద్వయార్థం-యస్య ప్రసిద్ధస్య తే-జాతోయం సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా - అస్థానే అనవకాశే అయుక్త ఇత్యర్థః - 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన'మిత్యమరః. ౫౹. తథాత్వ మేవోపపాదయతి-కథ మిత్యాదినా. హేశౌండీర సమర్థ-దైవ మపి నిరాకర్తుం క్షమేత్యర్థః - క్షత్రియర్షభ క్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వం-అశౌండీరం అశూరం - ఏతత్ దైవం యథా సమర్థం వదసి - ఏవ మసంభ్రాంత స్త్వద్విధః - కథం వక్తు మర్హతి-న కథ మపి - అశూర స్సంభ్రాంతః క్షత్రబంధు రేవాసమర్థం దైవ మనుసర్తు మర్హతీత్యర్థః. అస్థాన ఇత్యాది శ్లోకద్వయస్యైవం వార్థః - ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా - అనతిః పూజా - తద్విషయే శంకయా-లోకో మా మధర్మిష్ఠ ఇతి న పూజయే దితి శంకయేత్యర్థః-యస్య తే అయుక్తః సుమహాన్ సంభ్రమో భ్రాంతి ర్జాతః-ధర్మహాని ర్లోకానత్యభావో వా సర్వాతిశాయిన స్తే కింకరిష్యతీతి భావః - భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి-కథ మితి. ౬౹. దైవాలంబనస్య భ్రమత్వ ముపపాదయతి - కిమితి. కృపణం- 'బుద్ధిపౌరుషహీనానాం జీవికేతి బృహస్పతి' రిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైక పరిగ్రాహ్యతయా శోచ్యం - అశక్తం శక్తిహీనం - పౌరుషం తిరస్కృత్య కార్యకరణాక్షమం దైవం - కింనామ అభిశంససి అభిష్టౌషి - అశక్తత్వా దేవనకార్యానుమేయో దైవసద్భావః - అసద్భావా దేవ తదవలంబనం తే భ్రమ ఇత్యర్థః - ఏవం దైవకృతస్యానతిలంఘనీయత్వం పరిహృతం - పితృవాక్యపరిపాలన రూపధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి - పాపయోరితి-పాపయోః కైకేయీదశరథయో ర్విషయే - తే శంకా పాపిత్వశంకా - కథం నామ న విద్యతే-పాపినౌ తౌ త్వయి పాపం కర్తు మిచ్ఛతః - అత స్తద్వచనాకరణే - నధర్మహాని రితి భావః.

తిర్యగ్వీక్షమాణః. ౪౹. అస్థానఇతి. ధర్మదోషప్రసంగేన - ధర్మః పితృవచనపరిపాలనం - దోషస్తస్యాకరణం - ప్రసంగేన ప్రాప్త్యా-ధర్మహానిప్రసక్త్యేత్యర్థః - హేతునా - లోకస్య అనతిశంకయా - పితృవచన మకుర్వన్ అస్మాన్ కథం రక్షిష్యతీతి శంకా - తదభావో నతిశంకా తయా చ హేతునా యస్య తే-సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా జాతః-అయ మయుక్తః భ్రాంతిమూల ఏవేత్యర్థః. ౫౹. తథాత్వ మేవాహ - కథమితి. అశౌండీరం అసమర్థం - అకించిత్కర మేవ దైవం ప్రబల మితి యథాత్వం వదసి-ఏవం శౌండీరః దైవమపి నిరాకర్తుం సమర్థః-కశ్చి త్త్వద్విధః క్షత్రియఋషభో యద్యసంభ్రాంత స్స్యాత్ - తథాసౌ - కథ మేత ద్వక్తు మర్హతి-నకథ మపి. ౬౹. కిన్నామేతి. అతః - కృపణం దీనం - స్వాపేక్షార్థకరణే పురుషాంతరం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః - అశక్తం స్వయం పురతః స్థిత్వా యత్కించి త్కర్తు మసమర్థం-దైవపదార్థం ప్రాకృతవత్ - కిన్నాభిశంససి ఏవం దైవాలంబనవాదం ప్రతీక్ష్య - ధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి పాపయోరితి. పాపాత్మనో స్తయో కైకేయీదశరథయో ర్విషయే - తే - కథం నామ - శంకా పాపాత్మకత్వశంకా

మభిశంససి, పాపయోస్తే కథం నామ తయోశ్శంకా న విద్యతే. ౭॥ సంతి ధర్మో
పధాశ్శ్లక్ష్ణా ధర్మాత్మన్ కిం న బుధ్యసే, తయోస్సుచరితం స్వార్థం శాఠ్యాత్
పరిజిహీర్షతోః. ౮॥ యది నైవం వ్యవసితం స్యాద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ, తయోః
ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్యాద్వరః ప్రకృతశ్చ సః. ౯॥ లోకవిద్విష్టమారబ్ధం త్వదన్య
స్యాభిషేచనం, నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే క్షంతుమర్హసి. ౧౦॥ యేనేయ
మాగతా ద్వైధం తవ బుద్ధిర్మహామతే, స హి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసంగా

౭॥ నను ధర్మిష్ఠయో స్తయోః కథం పాపిత్వశంకేత్యత్రాహ - సంతీతి. ధర్మః ఉపధా వ్యాజో యే
షాం తే ధర్మోపధాః శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః సంతి - లోక ఇతి శేషః -
హే ధర్మాత్మన్ ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాఠ్యాద్గూఢవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థం అభిషేక
రూప మస్మత్ప్రయోజనం పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు మిచ్ఛతోః తయోః కైకేయీదశరథయోః సుచ
రితం సుష్ఠుమంత్రితం కిం న బుధ్యసే. ౮॥ విపర్యయేఽనిష్టం ప్రసంజయతి - యదీతి. హే రాఘవ
ప్రాగేవ అభిషేకాత్పూర్వ మేవ - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ తయోః కైకేయీదశరథయోః వ్యవసి
తం నిశ్చయః యది నస్యాత్ - తదా ప్రకృతః పూర్వ మేవ ప్రసక్తః స వరశ్చ ప్రాగేవ దత్తస్స్యాత్ -
కిం చేతి చార్థః - అయం భావః - భరతాయావశ్యం రాజ్యం దేయం - రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విష
యోఽభిషేక ఆరభ్యతే - తదానీం త్వయా వరద్వయం ప్రష్టవ్యం - తద్వ్యాజేన రామో వివాస్య
తే - భరతోఽభిషిచ్యత ఇతి కైకేయీదశరథాభ్యాం సంకేతితం - అన్యథా సా వరద్వయం కిమేతావ
త్పర్యంతం నయాచేత అయాచిత మపి తన్నీతిజ్ఞో రాజా వా కుతో న పూర్వ మేవ పరిహరేదితి. ౯॥
అస్తు తథా తతః కిమిత్యత్రాహ - లోకవిద్విష్ట మితి. లోకవిద్విష్టం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య కనిష్ఠస్యాభిషే
చనా ల్లోకవిద్వేషవిషయ మిత్యారంభ క్రియావిశేషణం - మే తత్ర అసహనవిషయే క్షంతు మర్హసి.
౧౦॥ యథాకథంచి త్పితృవచనం కర్తవ్య మేవేతి మన్వానం రామం ప్రత్యాహ - యేనేతి. ఇయం
తే బుద్ధిః యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధం భేదం ఆగతా ప్రాప్తా - నాభిషిచ్యే

నవిద్యతే - పాపయో స్తయో ర్వ్యాక్యాకరణే నిర్దుష్టస్య తే ధర్మహానిప్రసక్తి ర్నాస్తీతి భావః. ౭॥ నను
ధర్మావలంబన వ్యవహారయో స్తయోః - కథం పాపశంకా ప్రసక్తిస్తత్రాహ - సంతీతి. ధర్మోప
ధాః - ధర్మః ఉపధా వ్యాజ శ్ఛలో యేషాం తే - తథా శ్లక్ష్ణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధా
నచతురా స్సంతి - లోక ఇతి శేషః - హే ధర్మాత్మన్ - ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాఠ్యాత్
గూఢవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థ మభిషేకరూప మస్మత్ ప్రయోజనం పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు
మిచ్ఛతోః తయోః కైకేయీదశరథయోః సుచరితం సుష్ఠు మంత్రితం కిం న బుధ్యస ఇతి యోజనా.
౮॥ యదీతి. హే రాఘవ ఏవం యది శాఠ్యేన త్వదర్థహరణం ప్రాగేవాభిషేకప్రస్తావాత్ పూర్వ
స్మిన్ క్షణ ఏవ తయో స్తాభ్యాం న వ్యవసితం నసంకేతితం యది స్యాత్ తర్హి స వరః ప్రాగేవ అస్మా
త్కాలాత్ పూర్వకాల ఏవ దత్తశ్చ భవేత్ - హి యస్మాత్ ప్రకృత శ్చ సః పురైవ ప్రవృత్త స్స
వరః - అయం భావః పూర్వం యది వరప్రతిజ్ఞా - తదానీ మేవ వరదానం యుక్తం - ఇదం తు విరు
ద్ధం - తదానీం వరప్రక్రమః - ప్రక్రాంతస్య వరస్య దశరథ ఏవ స్థాపనం - అత్రావసరే తస్య విని
యోగ ఇతి - తస్మా ద్వరప్రదానం సత్య మితి నమన్య ఇతి. ౯॥ లోకవిద్విష్ట మితి. జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య -
కనిష్ఠస్యాభిషేచనా ల్లోకద్వేషవిషయం - తత్ర మే తద్విషయకం మమ ప్రతివచనాపరాధం. ౧౦॥
యేనేతి. యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధ మాగతా పూర్వం రాజ్యాంగీకారః ఇదానీం

ద్యస్య ముహ్యసి. ౧౧. కథం త్వం కర్మణా శక్తః కైకేయీవశవర్తినః, కరిష్యసి పితు ర్వాక్య మధర్మిష్ఠం విగర్హితం. ౧౨. యద్యయం కిల్బిషా ద్భేదః కృతోఽప్యేవం న గృహ్యతే, జాయతే తత్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః. ౧౩. మనసాపి కథం కామం కుర్యాస్త్వం కామవృత్తయోః, తయో స్త్వహితయో ర్నిత్యం శత్ర్వోః పిత్రభిధానయోః. ౧౪. యద్యపి ప్రతిపత్తిస్తే దైవీచాపి తయో ర్మతం, తథా ప్యుపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే. ౧౫. విక్లబో వీర్యహీనో యః స దైవ మనువర్తతే, వీరా స్సంభావితాత్మానో న దైవం పర్యుపాసతే. ౧౬. దైవం పురుషకారేణ య స్సమర్థః ప్రబాధితుం, నదై

వనం ప్రవేక్ష్యామీతి యస్య ప్రసంగా త్ప్రస్తావాత్ - ముహ్యసి అకరణే ప్రత్యవాయ స్స్యా దితి మోహం ప్రాప్నోషి - స ధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧. మోహం విశదయతి - కథ మితి. కర్మణా పౌరుషకర్మణా శక్తః ప్రతీకారసమర్థ ఇత్యర్థః - త్వం కైకేయీవశవర్తిత్వా దేవాధర్మిష్ఠం విగర్హితంచ వాక్యం - కథం కేన ప్రకారేణ మోహం వినా కరిష్యసి. ౧౨. త్వన్మోహాదేవ మే దుఃఖమిత్యాహ - యదీతి. అయం భేదః - అభిషేకవిఘాతాత్మా విపర్యాసః కిల్బిషాత్ మృషావరకల్పనాత్ కృతోఽపి ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి యది న గృహ్యతే తత్ర అగ్రహణనిమిత్తే మే దుఃఖం జాయతే - ధర్మసంగశ్చ ఏతాదృశధర్మసంగశ్చ - విగర్హితః. ౧౩. తస్మా న్మనసాపి తన్నకర్తవ్య మిత్యాహ - మనసేత్యాదినా. ౧౪. మమ వివాసనం దైవకృతం నతు కైకేయీకృత మితి పూర్వం రామోక్త మనూద్య పరిహరతి - యద్యపీత్యాదినా. తయోః పిత్రోః- ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మతం యద్యపి - తథాపి- తే త్వయా - తత్ ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవ మపి-మమ నరోచతే. ౧౫. ఉపేక్షణీయతాయాం హేతు మాహ - విక్లబఇతి. విక్లబః కాతరః - వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి విక్లబఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్మాన ఇతి - సంభావితః సమ్యక్ ప్రాపితః - దృఢ ఇతి యావత్ - ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా-ధీరా ఇత్యర్థః - నోపాసతే నాశ్రయంతి. ౧౬. కుతో నాశ్రయంతీ త్యపేక్షాయాం పౌరుషవతో దైవేన ప్రయోజనాభావా దిత్యాహ-దైవ మితి. పురుషకారేణ - పురుషబలేన - దైవం - బాధితుం అతిక్రమ్య వర్తితుం-య స్సమర్థః - సః

వనగమనాంగీకార ఇత్యేవం భేదం ప్రాప్తా - యస్య ప్రసంగాత్ - ముహ్యసి - అకరణే ప్రత్యవాయ స్స్యా దితి మోహం-ప్రాప్నోషీత్యర్థః - సధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧. కథమితి. కర్మణా శక్తః ప్రతికారకర్మణా. ౧౨. యద్యయ మితి. అయం భేదః అభిషేకకార్యవిఘాతః-కిల్బిషాత్ కపటాత్-కృతోఽపి - తాభ్యామితి శేషః - ఏవం విధః కిల్బిషకృత ఇతి - యది యతః కారణాత్ నగృహ్యతే-త్వయేతి శేషః-తత్ర తస్మాద్ధేతోః-మే దుఃఖం జాయతే-కపటకృత మప్యర్థం - శ్రీరామ స్సాధుతయా గృహ్ణాతీతి మే వ్యథా జాయత ఇత్యర్థః-కించ ధర్మసంగశ్చ గర్హితః - ఏవంవిధ ధర్మాచరణం లోకవిరుద్ధ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. యద్యపీతి. తయోః పిత్రోః-ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘటనవిషయా బుద్ధిః-దైవీచాపి దైవకృతైవేతి- తే మతా యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవ మపి మే నరోచత ఇతి యోజనా. ౧౫. విక్లబ ఇతి. సంభావితాత్మా నః సర్వలోకోపశ్లాఘనీయయశోవీర్యాదిమంతః. ౧౬. దైవమితి. పురుషకారేణ పౌరుషేణ - న దైవే

వేన విపన్నార్థః పురుష స్సోవసీదతి. ౧౭॥ ద్రక్ష్యంతి త్వద్య దైవస్య పౌరుషం పురుషస్య చ, దైవమానుషయో రద్య వ్యక్తా వ్యక్తి ర్భవిష్యతి. ౧౮॥ అద్య మత్పౌరుషహతం దైవం ద్రక్ష్యతి వై జనాః, యద్దేవా దాహతం తేద్య దృష్టరాజ్యాభిషేచనం. ౧౯॥ అత్యంకుశ మివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతం, ప్రధావిత మహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦॥ లోకపాలా స్సమస్తా స్తే నాద్య రామాభిషేచనం, నచ కృత్స్నా స్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం పునః పితా. ౨౧॥ యై ర్వివాస స్తవారణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః, అరణ్యే తే వివత్స్యంతి చతుర్దశసమా స్తథా. ౨౨॥ అహం తదాశాం ఛేత్స్యామి పితు స్తస్యాశ్చ యా తవ, అభిషేకవిఘాతేన పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే. ౨౩॥ మద్బలేన విరుద్ధాయ న స్యా ద్దైవబలం తథా, ప్రభవిష్యతి దుఃఖాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ. ౨౪॥ ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్య మనంతరం, ఆర్య పుత్రాః కరి

దైవేన విపన్నార్థః విహతప్రయోజనః స్సన్-నావసీదతి నక్లిశ్యతి. ౧౭॥ పురుషకారాపేక్షయా దైవస్యదుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి - ద్రక్ష్యంతీతి. పౌరుషం సామర్థ్యం-వ్యక్తిః-ప్రబలదుర్బల వివేకః - వ్యక్తా స్పష్టా - భవిష్యతి. ౧౮॥ త దేవ స్పష్ట మాహ - అద్యేతి. య ద్దైవాత్ యస్మా ద్దైవాత్ - అహతం విఘ్నితం - తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం - త ద్దైవం - మత్పౌరుషహతం ద్రక్ష్యంతి. ౧౯॥ అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం-ఉద్దామం ఛిన్ననిగళం - మదబలోద్ధతంమదబలాభ్యాం గర్విష్ఠం-ప్రధావితం దుర్నివారం - స్వచ్ఛందగమనం గజ మివ-దుర్నివారత్వేన త్వదభిమతం దైవం - పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦॥ లోకపాలా ఇతి. తే ప్రసిద్ధాః - హేరామ - తవాభిషేచనమితివా - నవిహన్యుః నవిహంతుం శక్తాః - కృత్స్నాః అన్యూనాః. ౨౧॥ యైరితి. రాజత్వం సిద్ధవత్కృత్యాహ - రాజన్నితి - మిథః రహసి - 'మిథోన్యోన్యరహస్యయోః' రితి వైజయంతీ. తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ. ౨౨॥ అహమితి. తత్ తస్మాత్ - యా తవాభిషేకవిఘాతేన ద్వారేణ - పుత్రరాజ్యాయ వర్తతే ప్రవర్తతే - తస్యాః పితుశ్చ - ఆశాం అతితృష్ణాం- 'ఆశాదిగతితృష్ణయోః' రితి వైజయంతీ. ౨౩॥ మద్బలేనేతి. మద్బలేన - విరుద్ధాయ జనాయ - మమోగ్రం పౌరుషం - దుఃఖాయ యథా ప్రభవిష్యతి - తథా - దైవబలం- న స్యాత్ సుఖాయ నభవేత్ ౨౪॥ న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ - ఊర్ధ్వ మితి. ఊర్ధ్వ మిత్యస్య వివరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం - స్వార్థే యత్ప్రత్యయః-ఊర్ధ్వం

నేతి-విపన్నార్థః హతప్రయోజనః. ౧౭॥ ద్రక్ష్యంతీతి. దైవస్య చ పురుషస్యచ-పౌరుషం శౌర్యం వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బలవివేకః - వ్యక్తా స్ఫుటా భవిష్యతి. ౧౮॥ అద్యేతి. అభిషేచనం య ద్దేవాత్ - యస్మా దేవా దాహతం విఘ్నితం సత్ దృష్టం - తద్దైవం - మత్పౌరుషహతం జనా ద్రక్ష్యంతి. ౧౯॥ అత్యంకుశ మితి. అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం - ఉద్దామం ఉత్కృష్టదామం విశృంఖల మిత్యర్థః-ప్రధావితం ఆభిముఖ్యేన ఆగతం. ౨౦॥ ౨౧॥ యై రితి. మిథో రహస్యే. ౨౨॥ అహ మితి. తదాశాం తా మాశాం. ౨౩॥ మద్బలేనేతి. మద్బలేన - విరుద్ధాయ విరుద్ధజనస్య - ఉగ్రం మమ పౌరుషం యథా దుఃఖాయ ప్రభవిష్యతి తథా దైవబలం తస్య న స్యాత్-తథా సుఖాయ న ప్రభవిష్యతీత్యర్థః. ౨౪॥ న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ-ఊర్ధ్వమితి. వర్ష

ష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి. ౨౬. పూర్వం రాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీయతే, ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవత్పరిపాలనే. ౨౭. స చేద్రాజన్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్రమశంకయా, నైవ మిచ్ఛసి ధర్మాత్మన్ రాజ్యం రామ త్వమాత్మని, ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూవం వీరలోకభాక్, రాజ్యం చ తవ రక్షేయ మహం వేలేవ సాగరం. ౨౮. మంగళై రభిషించస్వ తత్ర త్వం వ్యాపృతో భవ, అహ మేకో మహీపాలా నలం వారయితుం బలాత్. ౨౯. నశోభార్థా విమౌ బాహూ న ధనుర్భూషణాయ మే, నాసిరాబంధనార్థాయ న శరా స్తమ్భహేతవః, అమిత్ర దమనార్థం మే సర్వ మేతచ్చతుష్టయం. ౩౦. నచాహం కామయేఽత్యర్థం య స్స్యా చ్ఛత్రు ర్మతో మమ, అసినా తీక్ష్ణధా

వర్షసహస్రాంతే - త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే వసతి - అనంతరం ప్రజాపాల్యం-ఆర్యస్య తే - పుత్రాః కరిష్యంతి. ౨౬. మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి. పుత్రేషు ప్రజాః - పుత్రవత్ పరిపాలన నిమిత్తం - నిక్షిప్య - పూర్వరాజర్షివృత్త్యా తదాచారేణ-వనవాసో విధీయతే. ౨౭. సచేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హేరామ - స త్వం - రాజని దశరథే - ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే - అవ్యవస్థితచిత్తే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్ - అహం తవ రాజ్యంచ రక్షేయం-కథ మివ-వేలా సాగర మివ - నోచే ద్వీరలోకభాక్ మాభూవం తే తుభ్యం - ప్రతిజానేచ. ౨౮. మంగళై రితి. మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తై ర్జలైః - అభిషించస్వ - ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః - తత్ర అభిషేకకర్మణి-వ్యాపృతో భవ-వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః - అలంపర్యాప్తః - వారయితుం నివారయితుం. ౨౯. నశోభార్థా విత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. నేతి. ఆబంధనార్థాయ-ఆపాతతః వీరభూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః- స్తంభహేతవః కేవలంలక్ష్యభూత స్తంభహేతవః తూణ్యాంస్థాపనహేతవ ఇతివా. ౩౦. నచాహ మిత్యాదిసార్ధశ్లోకః. యః మమ అత్యర్థం-శత్రుః ఘాతయితా మతః స్యాత్-పరీక్షకై రితి. శేషః- త మహం న కామయే - తస్య స్థితిం న సహ ఇత్యర్థః - కిం త్వసినా వజ్రిణ మపి శత్రుం-నకల్పయే నస్థాపయామి - హ స్మీత్యర్థః తీక్ష్ణధారేణ తీక్ష్ణ

సహస్రాంతే త్వయి వనవాసం ప్రాప్తేసతీత్యర్థః - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం-ఆర్యపుత్రాః ఆర్యస్య తవ పుత్రాః - తదానీ మపి రాజ్యపరిపాలనే నాన్యస్యావకాశ ఇత్యర్థః. ౨౬. స్వోక్తవనవాసః అశేషజనసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి. పుత్రవత్ - ప్రజాపాలననిమిత్తం - ప్రజాః పుత్రేషు నిక్షిప్య-పశ్చాద్ధి వనవాసః - పూర్వ రాజర్షి వృత్త్యా తదాచారేణ వనవాసో విధీయతే. ౨౭. స చేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హేరామ - రాజని దశరథే-ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే-ప్రతీకూలే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - ఆత్మని రాజ్యం రాజత్వం నేచ్ఛసి చేత్-నాంగీకరోషి చేత్-తవ రాజ్యం రక్షేయం-అన్యథా వీరలోకభాక్-మాభూవమితి-తే ప్రతిజాన ఇత్యన్వయః. ౨౮. మంగళై రితి. మంగళైః మంగళద్రవ్యయుక్తైః-జలై రభిషించస్వ-ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః-తత్ర అభిషేకకర్మణి వ్యాపృతో భవ వ్యగ్రచిత్తో భవ-వారయితుం నివారయితుం అహం అలం పర్యాప్తః. ౨౯. త్వదిష్టావరణప్రయోజనాయైవ మమ బాహువీర్యాదిక మిత్యాహ నశోభార్థా వితీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అసిః ఖడ్గః ఆబంధనార్థాయఆబధ్యతఇత్యాబంధనం అలంకారః-తదర్థం న తథా స్తంభహేతవః స్తంభః తూష్ణీంభావః. ౩౦. నచాహ మితి. య

రేణ విద్యుచ్చలితవర్చసా, ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రిణం వా న కల్పయే. 32. ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టై ర్గహనా దుశ్చరా చ మే, హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశిరో భి ర్భవితా మహీ. 33. ఖడ్గధారాహతా మేద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః, పతిష్యంతి ద్విపా భూమౌ మేఘా ఇవ సవిద్యుతః. 34. బద్ధగోధాంగులిత్రాణే ప్రగృహీతశరాసనే, కథం పురుషమానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే. 35. బహుభి శ్చైకమత్యస్య న్నేకేన చ బహూ౯ జనా౯, వినియోక్ష్యా మ్యహం బాణా౯ నృవాజిగజమర్మసు. 36. అద్యమేఽస్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభవిష్యతి, రాజ్ఞ శ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో. 37. అద్యచందనసారస్య కేయూరా మోక్షణస్యచ, వసూనాంచ విమోక్షస్య సుహృదాంపాలనస్యచ, అనురూపావిమౌ బాహూ రామ కర్మకరిష్యతః, అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం

త్రేణ - విద్యుచ్చలితవర్చసా-విద్యుదివ చలితం నిర్గతం వర్చ స్స్ఫులింగరూపం యస్య-తేన. 32. ఖడ్గేతి. ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతైః గహనా కానన మివ నిరంతరా-అతఏవ దుశ్చరా సంచారాయోగ్యాచ-భవితా భవిష్యతి 33. ఖడ్గధారేతి. మే ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా హతాః-అత ఏవ స విష్ఫులింగత్వాత్ - దీప్యమానాః జ్వలితాః - అద్రయ ఇవ-సవిద్యుతో మేఘా ఇవచ-స్థితాః - ద్విపాః శత్రుగజాః - భూమౌ పతిష్యంతి. 34. బద్ధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం - 'గోధాతలం జ్యాఘాతవారణ'ఇత్యమరః. గోధారూపాంగుళిరక్షకకవచవతి మయి స్థితే సతి పురుషాణాం మధ్యే కశ్చిత్ - కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్ - సర్వే స్త్రీప్రాయా భవిష్యంతీత్యర్థః. 35. బహుభి రితి. అహం బహుభి ర్బాణైః. ఏకం శూరం - అత్యస్య౯ ప్రకర్షేణ క్షిప౯ - 'ప్రకర్షే లంఘనే ప్యతీ' త్యమరః. ఏకేన బాణేన - బహూ౯ క్షుద్రా౯ అత్యస్య౯ - అనేన ప్రకారేణ-నృవాజిగజానాం - మర్మసు మర్మస్థలేషు - బాణా౯ వినియోక్ష్యామి విసర్జయిష్యామి - అతః కథ మేకో బహూ౯ హనిష్యతీతి న చింతనీయ మితి భావః. 36. అద్యేతి. అస్త్ర ప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః - 'ప్రతాపమాహాత్మ్యయోః ప్రభావ స్స్యా' దితి వైజయంతీ. 37. అద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చందనసారస్య చందనపంకస్య - కేయూరా మోక్షణస్య-అంగద ధారణస్య - 'కేయూర మంగద'మిత్యమరః. వసూనాం ధనానాం-విమోక్షస్య త్యాగస్య - సుహృదాం - పాలనస్య శత్రుభ్యో రక్షణస్య చ - అనురూపౌ రాజ

శ్శత్రు ర్మతః శత్రుత్వేన మమ సమ్మతః స్యాత్ తం నకామయే, న సమత్వేన గణయామీత్యర్థః. 31. ఇంద్రోఽపి సమోన భవతీత్యాహ - అసినేతి. విద్యుచ్చలితవర్చసా ప్రగృహీతేన అనేన ఖడ్గేన ఛేదనానురూపం వజ్రిణ మపి న కల్పయే - కిముతాన్య మిత్యర్థః. 32. ఖడ్గేతి. ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టైః - ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతై రిత్యర్థః - గహనా కానన మివ నిరంతరా - అతఏవదుశ్చరా. 33. 34. బద్ధగోధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం మయి స్థితే - పురుషమానీ ఆత్మానం పురుషశ్రేష్ఠం మన్యమానః - శూరాభిమానీ కథం స్యా దిత్యర్థః. 35. బహుభి రితి. అత్యస్య౯ ప్రకర్షేణ క్షిప౯ బహుభి ర్బాణై రేకం పురుషం ఏకేన బాణేన. 36. అద్యేతి. అస్త్ర ప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః. 37. అద్యేతి.శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం చందనసారస్య చందనోత్తమస్య కేయూరామోక్షణస్యచ అంగదధారణస్య - అనుకూలౌ

ణాం తే నివారణే. ౩౯. బ్రవీహి కోఽద్యైవ మయా వియుజ్యతాం తవాసుహృత్ప్రాణయశస్సుహృజ్జనైః, యథా తవేయం వసుధా వశే భవే త్తథైవ మాం శాధి తవాస్మి కింకరః. ౪౦. విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్వ్య చాసకృత్స లక్ష్మణం రాఘవవంశవర్ధనః, ఉవాచ పిత్ర్యే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మా మేష హి సౌమ్య సత్పథః. ౪౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితుర్నిర్దేశపాలనే, కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా వచో ధర్మిష్ఠ మబ్రవీత్ ౧ అదృష్టదుఃఖో ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః, మయి జాతో దశరథాత్ కథ ముంఛేన వర్తయేత్. ౨. యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృష్టాన్యన్నాని భుంజతే. కథం స భోక్ష్యతేఽనాథో వనే మూలఫలాన్యయం. ౩.

పుత్రత్వేన యోగ్యావపి-ఇమౌ బాహూ - హేరామ - తత్సర్వం విహాయ తే-అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తౄణాం - నివారణే విషయే - కర్మ కరిష్యతః. ౩౯. త్వదాజ్ఞాతు ఏకావశ్యం భావినీత్యాహ-బ్రవీహీతి. బ్రవీహి బ్రూహి - వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం. ౪౦. ఏవం విస్తరేణ పూర్వపక్ష ముపన్యస్తవంతం లక్ష్మణం ప్రతి పూర్వం విస్తృతం సిద్ధాంతం సంగ్రహేణాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం రామాసమ్మతిజం - రాఘవవంశవర్ధనః.రఘోస్సంబంధీ రాఘవః-రాఘవ శ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణసమాసః - సత్పథే పిత్ర్యే వచనే-వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం-నిబోధ జానీహి - సర్వథాహం పితృవచనం న త్యజామీత్యర్థః 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే'తి స్మరణా దితిభావః. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

అథ ధర్మస్య రామనిశ్చయస్యాను మోదం కౌసల్యా కరోతి - తం సమీక్ష్యేత్యాదినా. తం రామం-సమీక్ష్య నిశ్చిత్య-అవహితం సావధానం-నిర్దేశః నియోగః. ౧. అదృష్టదుఃఖ ఇతి. ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వ్రీహ్యాదిధాన్యానా మంగుళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం-కణిశగ్రహణంతు శిల మేవ - ఇదం ఫలమూలాద్యాహరణం లక్షయతి - వర్తయేత్ జీవేత్. ౨. యస్యేతి. భృత్యాః భటాః - దాసాః దాస్యకరాః - మృష్టాని శ్లాఘ్యాణి. ౩. క ఇతి. వివాస్యత ఇతి యత్-ఏతత్-క

అర్హౌ - తే అభిషేకస్య విఘ్నకర్తౄణాం నివారణే విషయే - హేరామ - కర్మ కరిష్యతః. ౩౯. బ్రవీహీతి. ప్రతివియుజ్యతాం నియుజ్యతాం. ౪౦. స్త్రీవశ్యపితృవచనం కర్తవ్య మిత్యుక్తవంతం లక్ష్మణం ప్రతి సర్వాత్మనా పితృవచన మనుల్లంఘనీయ మిత్యుత్తర మాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం లక్ష్మణనయనజం విమృజ్య-పిత్రో ర్వచనే వ్యవస్థితం ప్రతిష్ఠితం మాం నిబోధ - హేసౌమ్య ఏషహి సత్పథ స్సమీచీనపంథాః-'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదానాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్ర'తేతి న్యాయా దిత్యాశయః. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః.

త మితి. అవహితం సావధానం - నిర్దేశపాలనే ఆజ్ఞాపాలనే - మంగళభంగభీత్యా సంరుద్ధబాష్పా. ౧. అదృష్టేతి. ఉంఛేన క్షేత్రపతితవ్రీహ్యాదికణిశగ్రహణ ముంఛః-తేన వర్తయేత్ జీవేత్-భవా సితి శేషః. ౨. యస్యేతి. భృత్యా మంత్రిముఖ్యాః భర్తుం యోగ్యాః-దాసాః భుజిష్యాః దాస్య ఇతి యావత్. ౩. క ఇతి. ఏవం విధో రాఘవో నిర్వాస్యత ఇతి యత్. ఏత చ్ఛ్రుత్వా రాజానం

ఏత చ్ఛ్రద్దధే చ్ఛ్రుత్వా కస్య వా నభవే ద్భయం, గుణవాన్ దయితో రాజ్ఞా రాఘవో య ద్వివాస్యతే. ౬. నూనం తు బలవాన్ లోకే కృతాన్త స్సర్వ మాదిశన్, లోకే రామాభిరామ స్త్వం వనం యత్ర గమిష్యసి ౭. అయంతు మా మాత్మభవ స్తవాదర్శనమారుతః, విలాపదుఃఖసమిధో రుదితాశ్రుహుతాహుతిః, చింతాబాష్పమహాధూమ స్తవాదర్శనచిత్తజః, కర్శయిత్వా భృశం పుత్ర నిశ్వాసాయాససంభవః, త్వయా విహీనా మిహ మాం శోకాగ్ని రతులో మహాన్, ప్రధక్ష్యతి యథా కక్షం చిత్రభాను ర్హిమాత్యయే ౮ కథం హి ధేను స్స్వం వత్సం గచ్ఛంతం నానుగచ్ఛతి, అహం త్వానుగమిష్యామి యత్ర పుత్ర గమిష్యసి. ౯. తథా నిగదితం మాత్రా తద్వాక్యం పురుషర్షభః, శ్రుత్వా రామోఽబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖితాం. ౧౦ కైకేయ్యా వంచితో రాజా మయి చారణ్య మాశ్రితే, భవత్యా చ పరిత్యక్తో న నూనం వర్తయిష్యతి. ౧౧. భర్తుః కిల పరిత్యాగో నృశంసః కేవలం స్త్రియాః, స భవత్యా న కర్తవ్యో మనసాఽపి విగ

శ్ఛ్రద్దధేత్-గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్-శ్రద్ధేయత్వే వా-కస్య భయం న భవేత్-మమాప్యేవం వివాసనం భవిష్యతీతి.౬.నూన మితి. సర్వం సుఖదుఃఖాదికం-ఆదిశన్ ప్రదిశన్-కృతాంతః దైవం - యత్ర దైవే నిమిత్తే. ౭. అయంత్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అత్ర శ్లేషజనితస్య శోకస్యాగ్నిసమాధి రుచ్యతే-ఆత్మభవః దేహజః- అదర్శనమారుతః - శోకాగ్నే రదర్శనజత్వా త్తస్య మారుతత్వనిరూపణం-విలాపదుఃఖం ప్రలాపజం దుఃఖం-తదేవ సమిధా యస్య-తస్య తద్వర్ధకత్వాత్ - ఆపం చైవ హలంతానా మితి సమిచ్ఛబ్దా ట్టాప్ - రుదితాశ్రూణి-తాన్యేవ హుతా క్షిప్తా ఆహుతి ర్యస్య- చింతాబాష్పః చింతోష్మా-స ఏవ మహాధూమో యస్య-తవాదర్శనేన హేతునా-చిత్తజ ఇతి హేతుమాత్రోక్తిః-ఆగమనచిత్తజ ఇతి పాఠాంతరం-విశ్వాస ఏవాయాసః పురుషప్రయత్నః - సమిదాదిజన్యాగ్నేః పురుషప్రయత్నజత్వా త్తథానిరూపణం-త్వయా జలస్థానీయేన - విహీనాం మాం - శోక ఏవాగ్నిః-శోకాగ్నిః-వైతానికాగ్నిః-కర్శయిత్వా శుష్కీకృత్య- హిమాత్యయే శిశిరర్తౌ - కక్షం గుల్మం-చిత్రభానుః వన్యోఽగ్ని రివ - మాం ప్రధక్ష్యతి భస్మీకరిష్యతి. ౮. కథంహీతి. ఉత్తరార్ధాదౌ తథేత్యుపస్కార్యం. ౯. తథేతి. తథానిగదిత మితి స్వవాచోఽవిషయత్వం దర్శయతి మునిః.౧౦. కైకేయ్యేతి. న వర్తయిష్యతి-నజీవిష్యతీత్యర్థః. ౧౧. భర్తురితి. నృశంసః నృశంసత్వం-సిధ్యతీతి శేషః-

---

కశ్చ్రద్దధేత్ కశ్ఛ్రద్దధ్యాత్-కస్య వా భయం నభవేత్. ౬. నూన మితి. సర్వ మాదిశన్ సుఖదుఃఖం ప్రయచ్ఛన్-కృతాంతో విధి ర్బలవాన్-యత్ర దైవే సతి త్వం వనం గమిష్యసి. ౭. అయంత్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. ఆత్మభవః దేహజః-అదర్శనస్య శోకాగ్నిప్రవర్ధకత్వా న్మారుతత్వనిరూపణం-విలాపదుఃఖసమిధః విలాపదుఃఖాన్యేవ సమిధా యస్య సః రుదితాశ్రూణ్యేవ హుతాః కృతహోమాః ఆహుతయో యస్య సః చింతాబాష్పమహాధూమః చింతోష్మైవ మహాధూమో యస్య సః అదర్శనచిత్తజః అదర్శనేన హేతునా చిత్తజః నిశ్వాసాయాససంభవః నిశ్వాసానామాయాసః ఆవర్తనం తేన సంభవో వృద్ధి ర్యస్య సః సమాం కర్శయిత్వా మాం ప్రధక్ష్యతీతి సంబంధః. ౯. యథేతి. యథా నిగదితం యేన ప్రకారేణ నిగదితం. తద్వాక్యం శ్రుత్వా ఆత్మానుగమనం శ్రుత్వేతి యావత్. ౧౦. కైకేయ్యేతి. వంచితః-పరిత్యక్తః నవర్తయిష్యతి నజీవిష్యతి. ౧౧. భర్తురితి,

ర్హితః. ౧౨. యావ జ్జీవతి కాకుత్స్థః పితా మే జగతీపతిః, శుశ్రూషా క్రియతాం తావత్ స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౧౩. ఏవముక్తా తు రామేణ కౌసల్యా శుభదర్శ నా, తథేత్యువాచ సుప్రీతా రామమక్లిష్టకారిణం. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు వచనం రామో ధర్మభృతాం వరః, భూయ స్తా మబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖి తాం. ౧౫. మయా చైవ భవత్యా చ కర్తవ్యం వచనం పితుః, రాజా భర్తా గురు శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వేషా మీశ్వరః ప్రభుః. ౧౬. ఇమాని తు మహారణ్యే విహృత్య నవ పంచచ, వర్షాణి పరమప్రీత స్స్థాస్యామి వచనే తవ. ౧౭. ఏవ ముక్తా ప్రియం పుత్రం బాష్పపూర్ణాననా తదా, ఉవాచ పరమార్తా తు కౌసల్యా పుత్రవత్సలా. ౧౮. ఆసాం రామసపత్నీనాం వస్తుం మధ్యే న మే క్షమం, నయ మామపి కా కుత్స్థ వనం వన్యాం మృగీం యథా, యది తే గమనే బుద్ధిః కృతా పితు రపేక్ష యా. ౧౯½. తాం తథా రుదతీం రామో రుదన్ వచన మబ్రవీత్. ౨౦. జీవం త్యాహి స్త్రియా భర్తా దైవతం ప్రభురేవచ, భవత్యా మమ చైవాద్య రాజా ప్రభవతి ప్రభుః. ౨౧. నహ్యనాథా వయం రాజ్ఞా లోకనాథేన ధీమతా, భరత శ్చాపి ధర్మాత్మా సర్వభూతప్రియంవదః, భవతీ మనువర్తేత స హి ధర్మరత స్స దా. ౨౨½. యథా మయి తు నిష్క్రాంతే పుత్రశోకేన పార్థివః, శ్రమం నావా ప్నుయా త్కించి దప్రమత్తా తథా కురు. ౨౩½. దారుణశ్చాప్యయం శోకో యథైనం న వినాశయేత్, రాజ్ఞో వృద్ధస్య సతతం హితం చర సమాహితా.

మనసాపి నకర్తవ్యః - నచింతనీయ ఇత్యర్థః. ౧౨. యావదితి. సః శుశ్రూషా-ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౧౩. ఏవమితి. శుభదర్శనా-ధర్మ్యబుద్ధి రిత్యర్థః. ౧౪. దార్ఢ్యార్థం పునరాహేత్యాహ-ఏవ మిత్యాదినా. ౧౫. మయేతి. ఉత్తరార్ధాదౌ స ఇత్యుపస్కార్యం. ౧౬. ప్రాథమికపితృవచనపరిపాలనానంతరం తవ వచనం కరిష్యామీత్యాహ-ఇమానీతి. ఇమానీత్యల్పత్వజ్ఞాపనాయ-విహృత్యేత్యనేన క్లేశరాహిత్య ముక్తం. ౧౭. ౧౮. ఏవ మనుమతరామవనగమనస్వనగరవర్తనాపి పున స్సపత్నీస్మరణా దనుగమన మర్థయతే-ఆసా మితి. వన్యాం మృగీ మవ-యథా వన్యా మృగీ వనే సంతుష్టా వర్తతే తథాహ మపి వర్తే-న భవంతం క్లేశయిష్యామీతి భావః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౧౯½. తా మితి. రుదన్-'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టాపి రామో మాతృ వ్యసనం దృష్ట్వా పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మవిఘ్నభయాత్ ధైర్యేణ స్థితవాన్ - ఇదానీం వనగమ నానుమతిం లబ్ధ్వా-స్వస్నేహప్రదర్శనేన మాతృవ్యసనం నివర్తయితుం రుదితవానిత్యవగమ్యతే. ౨౦. ౨౧. నహీతి. రాజ్ఞా సనాథా ఇతి శేషః-రాజ్ఞా సనాథా వయం-నహ్యనాథా ఇత్యర్థః సపత్నీ మధ్యవాసదోషం పరిహరతి-భరత శ్చాపీతి. ౨౨½. ౨౩½. దారుణఇతి. హితం చరేత్యత్ర తథేతి శేషః.

కేవలం నృశంసః-అత్యంతపాపహేతుః మనసా నకర్తవ్యః నచింతనీయః-తత్ర హేతు ర్గర్హితః. ౧౬. పితృవాక్యకరణానంతరం త్వచ్ఛుశ్రూషా మపి కరిష్యామీత్యాహ-ఇమానీతి. విహృత్యేత్యనేన వనవా సస్య మృగయావత్ లీలాత్వం దర్శితం-వచనే స్థాస్యామి వచన మనుష్ఠాస్యామి. ౧౮. అంగీకృత వనవాసాపి కౌసల్యా సపత్నీకృతదుఃఖస్మరణాత్ పునశ్చ రామానుగమన మభిలషతి-ఆసామితి. ఆసా మిత్యత్ర రామ మబ్రవీ దిత్యధ్యాహారః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౨౧½. అథ సపత్నీమధ్యే

౨౪. వ్రతోపవాసనిరతా యా నారీ పరమోత్తమా, భర్తారం నానువర్తేత సా తు పాపగతిర్భవేత్, భర్తు శ్శుశ్రూషయా నారీ లభతే స్వర్గ ముత్తమం, అపి యా నిర్నమస్కారా నివృత్తా దేవపూజనాత్. ౨౬. శుశ్రూషా మేవ కుర్వీత భర్తుః ప్రియహితే రతా, ఏష ధర్మః పురా దృష్టో లోకే వేదే శ్రుతః స్మృతః. ౨౭. అగ్నికార్యేషు చ సదా సుమనోభిశ్చ దేవతాః, పూజ్యా స్తే మత్కృతే దేవి బ్రాహ్మణా శ్చైవ సువ్రతాః ౨౮. ఏవం కాలం ప్రతీక్షస్వ మమాగమనకాంక్షిణీ, నియతా నియతాహారా భర్తృశుశ్రూషణే రతా. ౨౯. ప్రాప్స్యసే పరమం కామం మయి ప్రత్యాగతే సతి, యది ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠో ధారయిష్యతి జీవితం. ౩౦. ఏవ ముక్తా తు రామేణ బాష్పపర్యాకులేక్షణా, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా రామం వచన మబ్రవీత్. ౩౧. గమనే సుకృతాం బుద్ధిం న తే శక్నోమి పుత్రక, వినివర్తయితుం వీర నూనం కాలో దురత్యయః. ౩౨. గచ్ఛ పుత్ర త్వ మేకాగ్రో భద్రం తేస్తు సదా విభో,పున స్త్వయి నివృత్తే తు భవిష్యామి గతక్లమా. ౩౩. ప్రత్యాగతే మహాభాగే కృతార్థే చరితవ్రతే, పితు రానృణ్యతాం ప్రాప్తే త్వయి లప్స్యే పరం సుఖం. ౩౪. కృతాంతస్య గతిః పుత్ర దుర్విభావ్యా సదా భువి, యస్త్వాం సంచోదయతి మే వచ ఆచ్ఛిద్య రాఘవ ౩౫. గచ్ఛేదానీం మహాబాహో క్షేమేణ పున

---

౨౪. పతిశుశ్రూషణ మేవ పత్న్యాః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేన దర్శయతి-వ్రతేతి. పాపస్య గతిః ఫల మివ ఫలం యస్యా స్సా తథా-నిర్నమస్కారాపి - భర్తృభిన్న ద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి. ౨౬. ఉపసంహరతి-శుశ్రూషా మితి. లోకే పురా దృష్టః. పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః-వేదే శ్రుతః-వేదావగత ఇత్యర్థః-స్మృతః - స్మృత్యవగతశ్చేత్యర్థః- ౨౭.తూష్ణీ మవస్థానే ఏవాం దుఃఖ మాక్రమిష్యతీతి ధియా దుఃఖవిచ్ఛేదనార్థం కాలక్షేపసాధనం-విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్నికార్యేషు శాంతిపౌష్టికహోమాదిషు - సుమనోభి శ్చేత్యత్ర చకారేణ చందన తాంబూలాదీని సముచ్చీయంతే_అగ్నికార్యేషు క్రియమాణేషు సుమనః ప్రభృతిభిః దేవతా బ్రాహ్మణాశ్చ పూజ్యా ఇత్యర్థః. ౨౮. ఏవమితి. నియతా స్నానాదినియమయుక్తా నియతాహారా మధుమాంసాదివర్జనేన - శుద్ధాహారా. ౨౯. ప్రాప్స్యస ఇతి. భర్తృజీవన పుత్రాగమనయో స్సతో రేవ హి పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతి భావః. ౩౦. ౩౧. గమన ఇతి. సుకృతాం-సుదృఢామిత్యర్థః. ౩౨. గచ్ఛేతి. గతక్లమా గతక్లేశా. ౩౩. ప్రత్యాగత ఇతి. మహాభాగే మహాభాగధేయే - ఆనృణ్యతాం అనృణతాం - స్వార్థే ష్యఞ్. ౩౪. కృతాంతస్యేతి. ఆచ్ఛిద్య

వస్తుం దుష్కర ఇతి యదుక్తం-తత్ర పరిహార మాహ-భరత ఇతి._౨౬.శుశ్రూషా మితి. శ్రుతః శ్రుతిభిః-స్మృతః స్మృతిభిః.౨౭.స్వవియోగజదుఃఖవిస్మరణార్థం కాలక్షేపం విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్నికార్యేషు శాంతికపౌష్టికహోమేషు - ఆహుతిభిః సదా దేవతాః సుమనోభిః పుష్పైః. ౨౯. ప్రాప్స్యస ఇతి. ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠః దశరథః-యదిజీవితం ధారయిష్యతి. ౩౩.ప్రత్యాగత ఇతి. ఆనృణ్యతాం అనృణతాం.౩౪.కృతాంతస్యేతి.వచ ఆచ్ఛిద్య నిరాకృత్య త్వాం సంచోదయతీతి యత్-వనాయేతిశేషః-తతో దుర్విభావ్యా.౩౫.గచ్ఛేతి. శ్లక్ష్ణేన నిర్మలేన-నీరాగదోషేణ-చారుణా మనోహరేణ-సామ్నా

రాగతః, నందయిష్యసి మాం పుత్ర సామ్నా వాక్యేన చారుణా. ౩౬॥ అపీ దానీం సకాల స్స్యా ద్వనాత్ ప్రత్యాగతం పునః, య త్త్వాం పుత్రక పశ్యేయం జటావల్కలధారిణం. ౩౭॥ తథాహి రామం వనవాసనిశ్చితం సమీక్ష్య దేవీ పర మేణ చేతసా, ఉవాచ రామం శుభలక్షణం వచో బభూవ చ స్వస్త్యయనాభి కాంక్షిణీ. ౩౮॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాణ్డే - చతుర్వింశస్సర్గః.

సాపనీయ తమాయాస ముపస్పృశ్య జలం శుచి, చకార మాతా రామ స్య మంగళాని మనస్వినీ. ౧. నశక్యసే వారయితుం గచ్ఛేదానీం రఘూత్తమ, శీఘ్రం చ వినివర్తస్వ వర్తస్వ చ సతాం క్రమే. ౨. యం పాలయసి ధర్మం త్వం ధృత్యా చ నియమేన చ, స వై రాఘవశార్దూల ధర్మ స్త్వా మభిరక్షతు. ౩. యే భ్యః ప్రణమసే పుత్ర చైత్యేష్వాయతనేషుచ, తే చ త్వా మభిరక్షంతు వనే స హ మహర్షిభిః. ౪. యాని దత్తాని తేస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, తాని త్వా

ధిత్వా-అన్యథా కృత్వేత్యర్థః. ౩౫॥. గచ్ఛేతి. సామ్నా సాంత్వరూపేణ. ౩౬॥. క్షణమాత్రమప్య దర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవ సంభవే దితి ప్రార్థయతే - అపీతి. యత్ యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన - వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం- స కాల ఇదానీ మేవాపి స్యాత్ - అపిశబ్ద స్సంభావనాయాం - 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చ య' ఇతి వైజయంతీ. యత్ యత్రేతి వార్థః. ౩౭॥. తథేతి. వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం- పరమేణ చేతసా-ఆదరేణేతి యావత్ - స్వస్త్యయనం మంగళం అభికాంక్షితుం శీల మస్యా అస్తీ తి - తథా. ౩౮॥. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

తాన్యేవ స్వస్త్యయనాని దర్శయతి - సేత్యాది. ఆయాసం క్లేశం - అపనీయ త్యక్త్వా జల ముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పర్శ స్త్వాచమన' మిత్యమరః. రోదనస్యాశుచితాహే తుత్వా ద్దేవతాప్రార్థనస్య శుచినా కర్తవ్యత్వా దుపస్పర్శన ముక్తం - అత ఏవ శుచి రిత్యుచ్యతే- మంగళాని మంగళాశాసనాని. ౧. నేతి. శీఘ్రం వినివర్తస్వ చతుర్దశవర్షాంత ఇతి శేషః - సతాం క్రమే అభిషేచనే. ౨. యమితి. పాలయసి అప్రచ్యుత మనుతిష్ఠతి - ధృత్యా ప్రీత్యా-నియమేన సమగ్రతయా - స వై ప్రసిద్ధో ధర్మః - రాఘవశార్దూల రఘుకులశ్రేష్ఠ - అభిరక్షతు అభితో రక్ష తు - పున ర్ధర్మపదప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షత్విత్యుచ్యతే. ౩. యేభ్య ఇతి-చైత్యేషు చతుష్పథేషు ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు తే దేవా ఇతి సిద్ధం. ౪. యానీతి. సముదితం శ్రేష్ఠం. ౬. సమిదిత్యాది

సాంత్వవచనేన. ౩౬॥.క్షణమాత్ర మప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవసంభవే దితి ప్రార్థయతే.అపీదానీ మితి.యస్మి న్కాలే వనా త్ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం సకాల ఇదానీ మేవ స్యాత్ - శీఘ్రం గచ్ఛేతి భావః. ౩౭॥. తథేతి. పరమేణ ఆదరణేన స్వస్త్యయనం మంగళ మభికాంక్షితుం శీల మస్యా ఇతి తథా. ౩౮॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

సేతి. ఆయాసం దుఃఖం - అపనీయ వినీయ-జల ముపస్పృశ్య ఆచమ్య - మంగళాని మంగ ళవచనాని-చకార. ౧. నశక్యస ఇతి. సతాం క్రమే సతాం మార్గే. ౨. ౪. యానీతి. గుణై స్సము

మభిరక్షంతు గుణైస్సముదితం సదా. ౫. పితృశుశ్రూషయా పుత్ర మాతృశుశ్రూషతయా తథా, సత్యేన చ మహాబాహో చిరం జీవాభిరక్షితః. ౬. సమిత్కుశపవిత్రాణి వేద్యశ్చాయతనాని చ, స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా హ్రదాః, పతంగాః పన్నగా స్సింహా స్త్వాం రక్షంతు నరోత్తమ. ౭½. స్వస్తి సాధ్యాశ్చ విశ్వేచ మరుతశ్చ మహర్షయః, స్వస్తి ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూషా భగోఽర్యమా, లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రముఖా స్తథా, ఋతవశ్చైవ పక్షాశ్చ మాసా స్సంవత్సరాః క్షపాః, దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి కుర్వంతు తే సదా. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః. ౧౦½. స్కందశ్చ భగవాన్ దేవ స్సోమశ్చ స బృహస్పతిః, సప్తర్షయో నారదశ్చ తే త్వాం రక్షంతు సర్వతః. ౧౧½. యా శ్చాపి సర్వత స్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః, స్తుతా మయా వనే తస్మిన్ పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః. ౧౨½. శైలా స్సర్వే సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ, ద్యౌ రంతరిక్షం పృథివీ నద్య స్సర్వా స్తథైవచ, నక్షత్రాణిచ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః, అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాంతు త్వాం వన మాశ్రితం. ౧౩½ ఋతవ శ్చైవ షట్పుణ్యా మాసా స్సంవత్సరా

సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వన్యా స్సమిత్కుశాదయః - ప్రమాదకృతప్రత్యవాయసహిష్ణవ స్సంతో వనే చరంతం భవంతం రక్షంత్వితి వాక్యార్థః. - పవిత్రాణి దర్భగ్రంథయః - వేద్యః అగ్నిధిష్ణ్యాని - స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని - తేషా మలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదా చ్చ వైచిత్ర్యం - వృక్షగ్రహణం లతాదే రప్యుపలక్షణం క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః - 'హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. వృక్షవిశేషణం వా-'హ్రస్వశాఖావృక్షేష్వేవ ప్రాయశో దేవతా స్సన్నిదధత' ఇత్యైతిహ్యాత్ - పతంగాః పక్షిణః. ౭½. స్వస్తీత్యాది. కుర్వంత్విత్యనుషంగః - స్వస్తిధాతేత్యాదౌ కరోత్విత్యధ్యాహారః - సాధ్యాః దేవతావిశేషాః - విశ్వే విశ్వేదేవాః-మరుతః వాయవః - ధాతృవిధాతృశబ్దా దేవతావిశేషవాచకౌ పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాదిత్యావాంతరభేదవాచకాః - ముహూర్తః దినస్య త్రింశో భాగః. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః. స్మృతిః ధ్యానం - ధృతిః ఐకాగ్ర్యం - నిష్పన్నో యోగ ఇతి యావత్ - ధర్మః శ్రుతి స్మృత్యుదితః-యం పాలయసీత్యత్ర పితృవాక్యపరిపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః. ౧౦½. స్కంద ఇతి. స్కందః సనత్కుమారః - తం స్కంద ఇత్యాచక్షత ఇతి దహరవిద్యాయాం తథాభిధానాత్-కుమారో వా. ౧౧½. యాశ్చాపీతి. సర్వత స్సిద్ధాః. ప్రసిద్ధాః. ౧౨½. శైలా ఇతి. శైలాః కులపర్వతాః - సముద్రసన్నిధానాత్ శైలా వృక్షా ఇత్యత్ర క్షుద్రపర్వతాః - రాజా కుబేరః - గ్రహాః కుజాదయః - సహదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః - అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే - అతో న పునరుక్తిః. ౧౩½. ఋతవఇతి. ఋతుమాసాదిశబ్దా స్తదధిదేవతాపరాః - కేచి దాహుః-

---

చితం సద్గుణసంపన్నం. ౬, సమిదితి. క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః - 'వృక్షాః హ్రస్వశాఖాశిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. ౭½. స్వస్తిసాధ్యా ఇతి. స్వస్తి కుర్వంత్విత్యగ్రేణ సంబన్ధః - పతంగాః పక్షిణః - స్వస్తీతి. ధాతా ఆధారకర్మప్రధానో భగవాన్ విరాడ్విష్ణుః-విధాతా స్రష్టా - స ఏవ సర్గవిధాయకః ప్రజాపత్యాత్మా పూషాభగోఽర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతా అస్మిన్ప్రకరణే పునరుక్తయః పుత్రప్రేమపారవశ్యా దిత్యవగంతవ్యాః. ౮½. ౧౬½. రాక్షసానామితి. భయం రాక్ష

స్తథా, కలాశ్చ కాష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్మ దిశంతు తే. ౧౫॥ మహావనే విచరతో మునివేషస్య ధీమతః, తవాదిత్యాశ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదా స్సదా. ౧౬॥ రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్మణాం, క్రవ్యాదానాం చ సర్వేషాం మాభూత్ పుత్రక తే భయం. ౧౭॥ ప్లవగా వృశ్చికా దంశా మశకా శ్చైవ కాననే, సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మాభూవన్ గహనే తవ. ౧౮॥ మహాద్విపాశ్చ సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋక్షాశ్చ దంష్ట్రిణః, మహిషా శ్శృంగిణో రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్రక. ౧౯॥ నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చాన్యే సత్వజాతయః, మాచ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మయా సంపూజితా స్త్విహ. ౨౦॥ ఆగమా స్తే శివా స్సంతు సిధ్యంతు చ పరాక్రమాః, సర్వసంపత్తయే రామ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక. ౨౧॥ స్వస్తి తేఽస్త్వాంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః పునః పునః, సర్వేభ్య శ్చైవ దేవేభ్యో యే చ తే పరిపంథినః. ౨౨॥ గురు స్సోమశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోఽథ యమ స్తథా, పాంతు త్వా మర్చితా రామ దండకారణ్యవాసినం. ౨౩॥ అగ్ని ర్వాయు స్తథా ధూమో మంత్రా శ్చర్షిముఖాచ్చ్యుతాః, ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన. ౨౪॥ సర్వలోకప్రభు ర్బ్రహ్మా భూతభర్తా తథర్షయః, యేచ శేషా స్సురా స్తే త్వాం రక్షంతు వనవాసినం. ౨౫॥ ఇతి మాల్యై స్సురగణాన్ గంధై శ్చాపి యశస్వినీ, స్తుతిభి శ్చా

అస్మిన్ ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి - శర్మ - సుఖం-'శర్మ శాతసుఖాని' చేత్యమరః. ౧౫॥ మహావన ఇతి. ఆదిత్యాః దేవాః. ౧౬॥ రాక్షసానామితి. రాక్షసాదిసంబంధిభయం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౭॥ ప్లవగా ఇతి. ప్లవగాః వానరాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. సరీసృపాః గిరిసర్పాః - గహనే-వనే - మాభూవన్ - హింసకాః మాభూవ న్నిత్యర్థః. ౧౮॥ మహాద్విపా ఇతి. ఋక్షాః భల్లూకాః-న తే ద్రుహ్యంతు-క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ. ౧౯॥ నృమాంసభోజనా ఇతి. సత్వజాతయః - సత్వస్య జాతి ర్జన్మ యేషు తే సత్వజాతయః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౨౦॥ ఆగమా ఇతి. ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః - సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాదిసంపత్తయే. ౨౧॥ స్వస్తీతి. అంతరిక్షేభ్యః అంతరిక్షచారిభ్యః - పార్థివేభ్యః పృథివీ వర్తిభ్య స్సకాశాత్ - పరిపంథినః శత్రవః. ౨౨॥ గురురిత్యాది. పృథక్పృథక్ మిళితా శ్చ రక్షంత్విత్యర్థః - ఇతినపునరుక్తిః. ౨౩॥ ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః నిర్గతాః - త్వయా గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౪॥ సర్వలోక ప్రభు రితి. భూతభర్తా నారాయణః. ౨౫॥ ఇతీతి. ఇతీత్యత్ర మత్వేతి

సాదిసంబంధిభయం తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౭॥ ప్లవగా ఇతి. ప్లవగాః కపయః - దశాః వనమక్షికాః-ఋక్షాః భల్లూకాః - సత్వజాతయః సత్వస్య బలస్య జాతి ర్జన్మ యేషు ప్రాణిషు తే సత్వజాతయః - శక్తిమంతః క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౨౦॥ ఆగమాఇతి. ఆగమా ఆగమనయోగ్యామార్గా ఇత్యర్థః.-సర్వసంపత్తయ ఇతి వనవాసాపేక్షితాః ఫలమూలాదయః సంత్వితి శేషః. ౨౧॥ స్వస్తీతి. పార్థివేభ్యః పృథివ్యాం భవాః పార్థివాః దేవేభ్య స్సకాశాత్ - తే స్వస్త్యస్త్వితి యోజనా - యే చ తే పరిపంథినః తేభ్యశ్చ. ౨౨॥ ౨౩॥ అగ్నిరితి. ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః - త్వయా

సురూపాభి రాసర్చ్యాయతలోచనా. ౨౬॥ జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మ
హాత్మనా,హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్. ౨౭॥ ఘృతం శ్వేతాని
మాల్యాని సమిధ శ్శ్వేతసర్షపాన్, ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా.
౨౮॥ ఉపాధ్యాయ స్సవిధినా హుత్వా శాంతి మనామయం, హుతహవ్యావ
శేషేణ బాహ్యం బలి మకల్పయత్. ౨౯॥ మధుదధ్యక్షతఘృతై స్స్వస్తి వా
చ్య ద్విజాం స్తతః, వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్యయనక్రియాః. ౩౦॥
తత స్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ, దక్షిణాం ప్రదదౌ కా
మ్యాం రాఘవం చేద మబ్రవీత్. ౩౧॥ యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమ
స్కృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్తత్తే భవతు మంగళం. ౩౨॥ యన్మంగళం సుప
ర్ణస్య వినతాఽకల్పయ త్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళం.
౩౩॥ అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితి ర్మంగళం
ప్రాదా త్తత్తే భవతు మంగళం. ౩౪॥ త్రీన్ విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమి
తతేజసః, యదాసీ న్మంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళం. ౩౫॥ ఋతవ
స్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే, మంగళాని మహాబాహో దిశంతు
శుభమంగళాః. ౩౬॥ ఇతి పుత్రస్య శేషాంశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ, గంధై

శేషః. ౨౬॥ ౨౭॥ ఘృత మితి. ఉపసంపాదయామాస - హోమాయేతి శేషః. ౨౮॥ ఉపాధ్యాయ ఇతి. శాంతిం సర్వోపద్రవశాంతిం - అనామయం ఆరోగ్యం చ-ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహవ్యావశేషేణ హుతహవిశ్శేషేణ-బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం. ౨౯॥ మధ్వితి. మధ్వాదిద్రవ్యదక్షిణాభి ర్దత్తాదిభిః - ద్విజాన్ స్వస్తివాచ్య - పుణ్యాహం వాచయిత్వేత్యర్థః - స్వస్త్యయనక్రియాః స్వస్త్యయనక్రియాప్రతిపాదకమంత్రా నిత్యర్థః. ౩౦॥ తత ఇతి. కామ్యాం అభీష్టాం. ౩౧॥ యన్మంగళ మితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే. ౩౨॥ ౩౪॥ త్రీనితి. విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫॥ ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః - మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬॥ ఇతీతి. శేషాన్ అక్షతాని గంధైశ్చ సమాలభ్య విలిప్య - 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం-విశల్యకరణీం చ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీంచ-ఓషధీం మూలికాం - మంత్రై రభిమంత్ర్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - పున

గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౪॥ ౨౭॥ ఉపసంపాదయామాసేతి-హోమాయేతిశేషః. ౨౮॥ ఉపాధ్యాయ ఇతి. అనామయ మారోగ్యం ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహవ్యావశేషేణ హుతానాం హవ్యానామవశేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం-బలిం లోకపాలాదిబలిం. ౨౯॥ మధ్విత్యాది. స్వస్తివాచ్య స్వస్తివాచన ముద్దిశ్య ద్విజాన్ మధ్వాదిభి రుపలక్షితాన్ కృత్వా-రామస్య వనే స్వస్త్యస్త్విత్యేవం స్వస్త్యయనక్రియాః - స్వస్త్యయనప్రతిపాదకమంత్రాన్ - వాచయామాస. ౩౦॥ ౩౧॥ యన్మంగళమితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్తే. ౩౨॥ ౩౪॥ త్రీనితి. త్రీన్ విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫॥ ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬॥ ఇతీతి. పుత్రస్య రామస్య-శిరసి-శేషాన్ శ్వేతాక్షతాన్ కృత్వా-గంధైశ్చ సమాలభ్య - చందనై ర్విలిప్య - సిద్ధార్థాం దృష్టవీర్యాం - ఔషధీం మూలికాం -

శ్చాపి సమాలభ్య రామ మాయతలోచనా, ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకర
ణీం శుభాం, చకార రక్షాం కౌసల్యా మన్త్రై రభిజజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచాతి ప్ర
హృష్టేవ సా దుఃఖవశవర్తినీ, వాఙ్మాత్రేణ నభావేన వాచా సంసజ్జమానయా.
౩౯॥ ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ, అవదత్ పుత్ర సిద్ధా
ర్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖం. ౪౦॥ ఆరోగం సర్వసిద్ధార్థ మయోధ్యాం పున
రాగతం, పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవర్త్మని. ౪౧॥ ప్రణష్టదుఃఖ
సంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా, ద్రక్ష్యామి త్వాం వనా త్ప్రాప్తం పూర్ణచంద్ర
మివోదితం. ౪౨॥ భద్రాసనగతం రామ వనవాసా దిహాగతం, ద్రక్ష్యామిచ పున
స్త్వాం తు తీర్ణవంతం పితుర్వచః. ౪౩॥ మంగళై రుపసంపన్నో వనవాసా దిహా
గతః, వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామాన్ సంవర్ధ యాహి భోః. ౪౪॥ మయా
ర్చితా దేవగణా శ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః, అభిప్రయా
తస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ. ౪౫॥ ఇతీవ
చాశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్యచ స్వస్త్యయనం యథావిధి, ప్రదక్షిణం చైవ
చకార రాఘవం పునః పున శ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే. ౪౬॥ తథాచ దేవ్యా స
కృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతు శ్చరణౌ పునఃపునః, జగామ సీతానిలయం మహా

ర్జజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచేతి. అతిప్రహృష్టేన-దుఃఖవశవర్తిన్యపి పుత్రముఖోల్లాసార్థ మతిసంతుష్టేన
భావయంతీత్యర్థః - అసంసజ్జమానయా - స్ఖలంత్యేత్యర్థః. ౩౯॥ కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ-
ఆనమ్యేతి. ఆనమయ్య - సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః - గచ్ఛేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦॥ ఆరో
గమితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం - పశ్యామి ద్రక్ష్యామి. ౪౧॥ ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పేతి.
ప్రణష్టదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్మ-వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః.
౪౨॥ ౪౩॥ మంగళై రితి. వధ్వాః స్నుషాయా స్సీతాయాః - కామాన్ కామ్యమానవస్త్రాభరణా
దీని. ౪౪॥ ౪౫॥ తదా కౌసల్యోక్తస్య వాచామగోచరత్వా దాహ - ఇతీవేత్యాది. ఇతీవ-ఏవం
విధ మిత్యర్థః - ప్రదక్షిణం అనుకూలం - రక్షా మితి యావత్. ౪౬॥ తథేతి. నిపీడ్య-నిపీడనపూ
ర్వక మభివాద్యేత్యర్థః - స్వయా స్వతస్సిద్ధయా. ౪౭॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ

విశల్యకరణీం అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం మూలికాంచ-గుళికీకృత్య శుభాం రక్షాం చకార. రక్షా
హేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - తాం మంత్రై రభిజజాపచ. ౩౮॥ ఉవాచేతి. సంసజ్జమానయా
అంతఃఖేదగద్గదయా. ౩౯॥ కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ - ఆనమ్యేతి. ఆనమ్య గచ్ఛేత్యత్ర ఇతి
కరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦॥ ఆరోగ మితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం. ౪౧॥ ప్రణష్టేతి. ప్రణ
ష్టఃదుఃఖసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్మ - వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్మక ఇత్యర్థః.
౪౩॥ మంగళై రితి. మంగళైః రాజోచితవస్త్రాభరణాదిభిః - వధ్వాః సీతాయాః సంవర్ధ - సంవర్ధ
య యాహి గచ్ఛ భో ఇతి. ౪౪॥ ౪౫॥ ప్రదక్షిణం చకారేతి - రక్షార్థ మేవ పుత్రస్య ప్రద
క్షిణం. ౪౬॥ తథేతి. దేవ్యాకృతప్రదక్షిణ స్స రాఘవః - తథాచ మాతుః కృతప్రదక్షిణ స్సన్-
పునఃపునః మాతు శ్చరణౌ నిపీడ్యేతి సంబంధః - నిపీడ్య - అభివాద్యేత్యర్థః. ౪౭॥ ఇతి శ్రీమహే

యశా స్స రాఘవః ప్రజ్వలిత స్స్వయా శ్రియా. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామ స్సంప్రస్థితో వనం, కృత స్వస్త్యయనో మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్త్మని స్థితః, విరాజయ న్రాజసుతో రాజమార్గం నరైర్వృతం, హృదయాన్యామమంథేవ జనస్య గుణవత్తయా. ౨. వైదేహీ చాపి తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ, తదేవ హృది తస్యాశ్చ యావ రాజ్యాభిషేచనం. ౩. దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా, అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే. ౪. ప్రవివేశాథ రామస్తు స్వం వేశ్మ సువిభూషితం, ప్రహృష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించి దవాఙ్ముఖః. ౫. అథ సీతా సముత్పత్య వేపమానా చ తం పతిం, అపశ్యచ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియం. ౬. తాం

భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశ స్సర్గః.

ఏవం మాతరమనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి - అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః - ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే-ఆమమంథేవ - విలోళయామాసేత్యర్థః-గుణవత్తయా పూర్వభాషీ ప్రియవాదీ చేత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా. ౨. వైదేహీతి. తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ రామాభిషేకార్థవ్రతోపవాసాదినియమవిశిష్టా - యావరాజ్యాభిషేచనం-వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్య మితి. దేవకార్యం దేవపూజాం-కృతజ్ఞా-అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః గంధపుష్పాదినా కృతపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః - హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజా సాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ-ప్రతీక్షతే స్మ ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమాగమిష్యతీత్యపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా గృహాలంకారజనప్రహర్షజయా. ౫. అథేతి. సముత్పత్య - స్వాసనాదుత్థాయ - వేపమానా - భర్తుర్విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. తతః సోఢు మశక్తత్వా దేవ-వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం-

---

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గంతుం ప్రవృత్తః-ఆమమంథేవ ప్రక్షోభయతిస్మ - తత్ర హేతుః గుణవత్తయా - పూర్వభాషిప్రియవాదిత్వాద్యుక్తవిశిష్టగుణతయా. ౨. వైదేహీతి. తత్సర్వం రామాభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ అభిషేకార్థవ్రతవతీ - తదేవ యావరాజ్యాభిషేచనం - హృది వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్యమితి. దేవకార్యం దేవపూజాం - కృతజ్ఞా-అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః-గంధపుష్పాక్షతాదినా కృతపాదార్చనాదిసమయజ్ఞేత్యర్థః - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ - ప్రతీక్షతేస్మ - ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా - కదా ఆగమిష్యతీత్యాకాంక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా సీతాయై కథ మీదృశ మప్రియం కథయామీతిలజ్జయా అవనతముఖ ఇత్యర్థః. ౫. సముత్పత్య - స్వాసనాత్ సముత్థాయ-వేపమానా-భర్తుః విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. వివృతతాం గతః వ్యక్త

దృష్ట్వా స హ ధర్మాత్మా న శశాక మనోగతం, తం శోకం రాఘవ స్సోఢుం తతో వివృతతాం గతః. ౭. వివర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్న మమర్షణం, ఆహ దుఃఖాభిసంతప్తా కి మిదానీ మిదం ప్రభో. ౮. అద్య బార్హస్పతః శ్రీమా నుక్తః పుష్యోఽను రాఘవ, ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వ మసి దుర్మనాః. ౯. న తే శతశలాకేన జలఫేననిభేన చ, ఆవృతం వదనం వల్గు ఛత్రేణాపి విరాజతే. ౧౦. వ్యజనాభ్యాంచ ముఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణం, చంద్రహంసప్రకాశాభ్యాం వీజ్యతే న తవాననం. ౧౧. వాగ్మినో వందినశ్చాపి ప్రహృష్టా స్త్వాం నరర్షభ, స్తువంతో నాత్ర దృశ్యంతే మంగళై స్సూతమాగధాః. ౧౨. న తే క్షౌద్రంచ దధి చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దధతి స్మ విధానతః. ౧౩. న త్వాం ప్రకృతయ స్సర్వా శ్శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః, అనువ్రజితు మిచ్ఛంతి పౌరజానపదా స్తథా. ౧౪. చతుర్భి ర్వేగసంపన్నై ర్హయైః కాంచనభూషితైః,

---

ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావ స్సీతాయా భావి దుఃఖస్మరణేనేతి బోధ్యం. ౭. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగత రాజ్యస్యాన్యగామిత్వం స్వవన ప్రవ్రాజనంచ కథ మస్యై నివేదయిష్యామీతి శోకేన ప్రస్వేదః-అమర్షణం సంజాతదుఃఖం నియంతు మశక్తం-ఇదానీం హర్ష కాలే-ఇదం దౌస్థ్యం. ౮. అద్యేతి. బార్హస్పతః బృహస్పతిదైవత్యః-ఉక్తః అభిషేకార్హత్వేన విహితః-యుక్త ఇతి పాఠే-అభిషేకార్హః-శ్రీమాన్ కర్మారబ్ధవతాం శ్రీకరః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం అద్యేతి. బ్రాహ్మణైః ప్రోచ్యతేను ప్రోచ్యతే ఖల్విత్యర్థః - అన్వితి ఛిత్వా అనుప్రోచ్యత ఇతి వా సంబంధః. ౯. నేతి. శతం శలాకాః యస్య తేన - స్థలస్థత్వేన మాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం- వల్గు సుందరం-ఆవృతం సన్నవిరాజత ఇతి సంబంధః ౧౦. వ్యజనాభ్యామితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం-శతపత్రం పద్మం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాఠకాః - 'వందిన స్స్తుతిపాఠకాః' ఇత్యమరః. మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః - మాగధాః వంశశంసకాః. ౧౨. నేతి. క్షౌద్రం మధు-మూర్ధ్ని న దధతి స్మ-నాభిషించంతి స్మేత్యర్థః. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః అమాత్యాదయః-శ్రేణీముఖ్యాః వీథీప్రధానాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్యరథః-ఉత్సవాయ కల్పితో

దుఃఖితాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః-మయి వనం గతే సతి - అదుఃఖార్హా సీతా దుఃఖేన కథం కాలం నయిష్యతీతి ధియా సంజాతదుఃఖోఽభూ దిత్యర్థః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తేః. ౭. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగతరాజ్యస్యాన్య గామిత్వం స్వస్య వనప్రవ్రాజనం చ కథ మస్యై నివేదయిష్యామీతి లజ్జయా ప్రాప్తదుఃఖస్వేదం - అమర్షణం శోకధారణాక్షమం. ౮. అద్యేతి. అద్యైవ బార్హస్పతః బృహస్పతిదేవతాకః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం-యుక్తః-చంద్రేణేతి శేషః- అతః ప్రోచ్యతే-బ్రాహ్మణై రిత్యన్వయః - కేనేతి - అద్య పుష్యః అద్యాభిషేకో రామస్యేతి ద్విజైరుక్తం సంతోషం విహాయ దుఃఖం కేన హేతునేత్యర్థః. ౯. నత ఇతి. శతం శలాకాః యస్మిన్ ఛత్రే తేన ఛత్రేణావృతం సన్నవిరాజత ఇతి యోజనా. ౧౦. వ్యజనాభ్యా మితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనాభ్యాం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాఠకాః - మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః వంశస్తావకాః-మాగధాః వంశశంసినః. ౧౨. నేతి. క్షౌద్రం దధిచేతి-తీర్థోదక మిశ్రిత మిత్యర్థః. మూర్ధాభిషిక్తస్య శిరస్స్నాతస్య - విధానతః యథావిధినేతి. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః అమాత్యాదయః-శ్రేణీ

ముఖ్యః పుష్యరథో యుక్తః కిం నగచ్ఛతి తేఽగ్రతః. ౧౫. న హస్తీ చాగ్రతశ్శ్రీమాం స్తవ లక్షణపూజితః, ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః. ౧౬. నచ కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన, భద్రాసనం పురస్కృత్య యాతం వీరపురస్కృతం. ౧౭. అభిషేకో యథా సజ్జః కి మిదానీ మిదం తవ, అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే. ౧౮. ఇతీవ విలపంతీం తాం ప్రోవాచ రఘునందనః, సీతే తత్రభవాంస్తాతః ప్రవ్రాజయతి మాం వనం. ౧౯. కులే మహతి సంభూతే ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి, శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాభ్యాగతం మమ. ౨౦. రాజ్ఞా సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేనచ, కైకేయ్యై మమ మాత్రేతు పురా దత్తౌ మహావరౌ. ౨౧. తయాద్య మమ సజ్జేఽస్మి న్నభిషేకే నృపోద్యతే, ప్రచోదితస్ససమయో ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః ౨౨. చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యం దండకే మయా, పిత్రా

రథ ఇత్యర్థః - 'అసౌ పుష్యరథశ్చక్రయానం న సమరాయ య' దిత్యమరః. స హి రాజ్ఞామగ్రతో నీయతే కేవలం సంభ్రమాయ. ౧౫. నేతి. కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః- ఉభయోరుపమానత్వే వైషమ్యాపత్తిః. ౧౬. నచ కాంచనచిత్ర మితి. వీరపురస్కృతం భద్రాసనం పురస్కృత్య తే - యాతం గమనం - నపశ్యామీత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా అభిషేకః సజ్జః సన్నద్ధః-ఇదానీం తథైవేత్యర్థః-తవాపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే - ప్రహర్షశ్చ నలక్ష్యతే- కిమిదమితి సంబంధః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీం వివిధం లపంతీం - తత్రభవాన్ పూజ్యః, 'తత్రభవా నత్రభవా నితి శబ్దో వృద్ధైః ప్రయుజ్యతే పూజ్యే' ఇతి హలాయుధః. ప్రవ్రాజయతీత్యనంతరమితీతి శేషః. ౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః కిం భవిష్యతీతి భయాచ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇత్యాది. ఇదం ప్రవ్రాజనం - యేన క్రమేణ యేన మార్గేణ. ౨౦. ౨౧. తయేతి. అద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి-ప్రచోదితః పూర్వదత్తం వరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః-స సమయః-త్వదపేక్షితం కరిష్యామీతి కృతశపథ ఇత్యర్థః - 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః - కర్తృభూతధర్మేణ స్వాయత్తీకృత ఇత్యర్థః. ౨౨. తతః కి మిత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. మయా-పితృచోదితేనేత్యర్థః.

ముఖ్యాః పరిషన్ముఖ్యాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్యరథః ఉత్సవాయ కల్పితో రథః- నతు సమరాయ తాదృగ్రథః - నిర్జిగమిషో రాజ్ఞోఽగ్రే భవతి - తస్మి న్నిచ్ఛాయాం సత్యాం ఆరోహతి-నోచేత్ కేవల మగ్రే గచ్ఛతి. ౧౫. నేతి. తథా హస్తీచ కృష్ణమేఘప్రభో గిరి ప్రభశ్చ. ౧౬. నచేతి. భద్రాసనం పురస్కృత్య తే యాతం తవాగమనం పశ్యామీత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా యస్మాత్ సజ్జః సన్నద్ధః - ప్రవృత్త ఇతి యావత్ - ఏవ మపి అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ లక్ష్యతే - ప్రహృష్టో నలక్ష్యతే-ఇదం కి మిత్యన్వయః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీ ముద్వేగేన పృచ్ఛంతీం-తత్రభవాన్ పూజ్యః. ౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః దుఃఖం భవిష్యతీతి భయాచ్చిత్తదార్ఢ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇతి. యేన క్రమేణ యేన హేతునా - ఇదం ప్రవ్రాజనం. ౨౧. తయేతి. నృపోద్యతే నృపేణోద్యుక్తే అభిషేకే సజ్జే సతి - తయా అద్య నసమయః ప్రాచీనో వరసంకేతః - ప్రచోదితః ప్రవర్తితః - తేన కారణేన-ధర్మేణ ధర్మమార్గేణైవ-ప్రతినిర్జితః స్వవశీకృతః. ౨౨. అస్తు ప్రకృతే కి మాయాతం తత్రాహ - చతుర్దశేత్యాది. ౨౩½. అథ సీతాయాం గృహావ

మే భరతశ్చాపి యౌవరాజ్యే నియోజితః, సోహం త్వా మాగతో ద్రష్టుం ప్రస్థితో విజనం వనం. ౨౩. భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కదాచన. ౨౪. బుద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహంతే పరస్తవం, తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్యాగ్రతో మమ. ౨౫. నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన, అనుకూలతయా శక్యం సమీపే త్వస్య వర్తితుం. ౨౬. తస్మై దత్తం నృపతినా యౌవరాజ్యం సనాతనం, స ప్రసాద్య స్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః. ౨౭. అహంచాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురో స్సమనుపాలయన్, వన మద్యైవ యాస్యామి స్థిరాభవ మనస్వినీ ౨౮. యా తే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితం, వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయానఘే. ౨౯. కాల్య ముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాం యథావిధి, వందితవ్యో దశరథః పితా మమ నరేశ్వరః. ౩౦. మాతాచ మమ కౌసల్యా వృద్ధా సంతాపకర్శితా, ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా త్వత్త స్సంమాన మర్హతి ౩౧. వందితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యా శ్శేషా మమ మాతరః, స్నేహప్రణయసంభోగై స్సమా హి మమ మాతరః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమౌ చాపి ద్రష్టవ్యౌ చ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరో మమ. ౩౩. విప్రియం న చ

---

౨౩. సీతాహృదయం జ్ఞాతుం బుద్ధ్యుపదేశవ్యపదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయ న్నాహ-భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నశ్లాఘనీయః - త్వత్ప్రత్యాగమనదశాయా మితి శేషః. ౨౪. ౨౫. నేతి. తేన భరతేన - విశేషేణ న భర్తవ్యా - బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః- అశనాదిభరణం లక్ష్మణశత్రుఘ్నభార్యాభ్యాం విశేషేణ నకాంక్షణీయ మితి భావః - అనుకూలతయా స్వజనసాధారణతయా - శక్యం యోగ్యం. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మిత్యత ఆహ-తస్మా ఇతి-నృపతినా దశరథేన. ౨౭. అహ మితి. గురోః దశరథస్య - స్థిరా భవ - మయి స్థిరానురాగా భవేత్యర్థః - తత్ర హేతుర్మనస్వినీతి - దృఢమనస్కేత్యర్థః. ౨౮. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం అహర్ముఖే 'ప్రత్యూషోహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ౩౦. మాతేతి. ధర్మమేవాగ్రతః కృత్వా స్థితాయా ఇతి శేషః. ౩౧. వందితవ్యాఇతి. స్నేహః ప్రీతిః-ప్రణయః సౌహృదం-'ప్రణయ స్స్యాత్ పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి' చేతి వైజయంతీ. భోగః పాలనం-'భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనాభ్యవహారయో' రితి వైజయంతీ. మయి స్నేహాదిత్రయ మవిశేషేణ కుర్వంతి - అత స్తా స్తుల్యతయా వంద్యా ఇతి భావః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా వితి. భ్రాతృపుత్రసమౌ భ్రాత్రా పుత్రేణ చ సమౌ. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౩౩. విప్రియ మితి. రాజత్వే హ్యప్రభుత్వ మనియంతృత్వం కస్యచిత్ సంభవతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రభు రిత్యుక్తం - దేశపతే రకులపతిత్వదర్శనా దాహ దేశస్య చ కులస్య

స్థాపనాయ వక్తవ్యబుద్ధి ముపదిశతి - భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నశ్లాఘనీయః. ౨౫. నాపీతి. తేన విశేషేణ న భర్తవ్యా - కింతు బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అనుకూలతయా వర్తితుం శక్యం - నతు ప్రాతికూల్యేన. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మత ఆహ-తస్మా ఇతి. నృపతినా దశరథేన. ౨౭. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం సర్వస్మి న్నప్యుషసి. ౩౦. ౩౧. వందితవ్యా ఇతి. స్నేహప్రణయసంభోగైః ప్రణయః అనునయః సేవా-సంభోగః అన్నపానాదివిశేషప్రదానం-తైః సమాః-మే మాత్రేతి శేషః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమౌ భ్రాత్రా పుత్రేణచ సమౌ-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రియ

కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన, స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్యచ. ౩౪. ఆరాధితాహి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపసేవితాః, రాజాన స్సంప్రసీదంతి ప్రకుప్యంతి విపర్యయే. ౩౫. ఔరసానపి పుత్రాన్ హి త్యజంత్యహితకారిణః, సమర్థాన్ సంప్రగృహ్ణంతి జనా నపి నరాధిపాః. ౩౬. సా త్వం వసేహ కల్యాణి రాజ్ఞ స్సమనువర్తినీ, భరతస్యరతా ధర్మే సత్యవ్రతపరాయణా. ౩౭. అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్య మిహైవ భామిని, యథా వ్యళీకం కురుషేన కస్యచి త్తథా త్వయా కార్య మిదం వచో మమ. ౩౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవముక్తా తు వైదేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ, ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తారమిద మబ్రవీత్. ౧. కిమిదం భాషసే రామ వాక్యంలఘుతయాధ్రువం, త్వయా యదపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్మజ (వీరాణాం రాజపుత్రాణాం శస్త్రాస్త్ర

చేతి. ౩౪. ఆరాధితా ఇతి. శీలేన అనుకూలవృత్త్యా - ప్రయత్నైః ఆలస్యత్యాగాదిభిః- విపర్యయే శీలాద్యభావే. ౩౫. ఔరసా నితి. జనాన్ అబాంధవాన్. ౩౬. సా త్వ మితి. సత్యవ్రతం అమోఘవ్రతం. ౩౭. అహ మితి. వ్యళీకం అప్రియం- కస్యచిదపి జనస్య యథా వ్యళీకం న కురుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం - ఇదం మమ వచ శ్చ కార్యం - అత్రైవ స్థాతవ్య మితి మమ వచశ్చ కార్య మితి. యద్వా - యథా కస్యచి దపి వ్యళీకం నకురుషే-తథా ఇద మపి మమ వచ స్త్వయా కార్య మిత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామాయణపురుషేషు రామకర్తవ్యం సామాన్యధర్మానుష్ఠానం దర్శితం - అథ సీతానుష్ఠేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణోపక్షిపతి - ఏవ ముక్తేత్యాది. అప్రియవాదిన్యపి ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా - తదుపరి ప్రియవాదినీ- తథాప్యేవ ముక్తా అప్రియ ముక్తా-ప్రణయా దేవ సౌహృదా దేవ - నతు వైరాత్ సంక్రుద్ధా. ౧. కిమితి. హేరామ-త్వయా లఘుతయా-ధ్రువం నిశ్చితం - అత్యంతనిస్సారమిత్యర్థః - 'ధ్రువోపభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిష్వి'త్యమరః. లఘుత్వమేవాహ - యదితి - యద్వాక్యం శ్రుత్వా - మే స్త్రియా అపి - అపహాస్యం భవతి - తద్వాక్యం భాషసే - కి మిదం ఆయమపూర్వప్రకారః - ఇతః పూర్వం నదృష్టచరః - నరవరాత్మజేత్యనేనాస్యాసంభావితత్వముచ్యతే - త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామీత్యే

తరా. ౩౩. ౩౫. ఔరసానితి. జనాన్ బంధుత్వరహితా నపి. ౩౬. ౩౭. అహ మితి. కస్యచిద్వ్యళీకం అప్రియం యథా న కురుషే న కరిష్యసి - త్వయా తథా కార్యం ఆచరితవ్యం - ఇదం మమ వచః-ఆజ్ఞాపిత మేతత్- సర్వదా హృది-స్థాప్య మితి భావః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామేణ గృహనివాస ముక్తే వనవాస ఏవ మమ చ ధర్మతో న్యాయప్రాప్త ఇతిసీతాహ-ఏవ మితి. ప్రణయాదేవ స్నేహబలాదేవ సంక్రుద్ధా మత్పృథక్స్థితి మాదిశతీత్యమర్షాత్. ౧. స ఏవామర్షః ప్రదర్శ్యతే-కి మిద మితి. ఇదం కిం భాషసే కుతః లఘుతయా ధ్రువంలఘుత్వేన నిశ్చి

విదుషాం నృప, అనర్హమయశస్యంచ న శ్రోతవ్యం త్వయేరితం). ౨.ఆర్యపుత్ర పితా మాతా భ్రాతాపుత్ర స్తథాస్నుషా, స్వాని పుణ్యాని భుంజానా స్స్వం స్వం భాగ్య ముపాసతే. ౩.భర్తుర్భాగ్యంతు భార్యైకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ, అతశ్చైవాహ మాదిష్టా వనే వస్తవ్య మిత్యపి. ౪.న పితా నాత్మజో నాత్మా న మాతా న సఖీజనః, ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతి రేకో గతి స్సదా. ౫. యది త్వం ప్రస్థితో దుర్గం వన మద్యైవ రాఘవ, అగ్రత స్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాన్. ౬. ఈర్ష్యా రోషౌ బహిష్కృత్య భుక్తశేష మివోదకం, నయ మాం వీర విస్రబ్ధః పాపం

తద్వచన మేతావత్పర్యంత మనుసృతాయాః ప్రణయధారాయాః పంథానం నారోహతీతి భావః. ౨. కథం మమ వాక్యస్య పరిహాసాస్పదత్వ మిత్యత్రాహ - ఆర్యపుత్రేతి. భర్తారం ప్రతి భార్యాయా స్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి - భర్తృసంబంధిపిత్రాదయః - స్వాని పుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని - ఏతత్పాపఫలస్యాప్యుపలక్షణం - భుంజానాః అనుభవంతః - స్వంస్వంస్వస్యైవఫలప్రదం - భాగ్యం శుభాశుభం కర్మ - ఉపాసతే ఆచరంతి - 'భాగ్యం కర్మ శుభాశుభ' మిత్యమరః. ౩. పూర్వోక్తా స్సర్వే స్వకీయకర్మఫలాన్యనుభవంతి - భర్తు రర్ధశరీరభూతా భార్యా భర్తృకృతభాగ్యఫలమే వానుభవతీత్యాహ - భర్తు రితి. భార్యైకా భార్యైవతు - భర్తు ర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి - సహాధి కృతత్వాత్ - యస్మాదేవం తస్మాదేవాహమపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ త్వదాదేష్టృభిః - అవయో స్సహధర్మచారిత్వా త్త్వదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశ స్సిద్ధ ఇతి భావః. ౪. ఏవం భర్తృ సమానభాగ్యత్వం స్వగమనహేతు రుక్తః - తదేకగతికత్వ మపి గమనహేతు రిత్యాహ - నేతి. ప్రేత్య - పరలోక ఇత్యర్థః. ౫. ఫలితార్థ మాహ - యదీతి. అగ్రతో గమనే హేతు మాహ - మృద్నంతీతి - మర్దయంతీ-మృదూకుర్వంతీత్యర్థః-కుశరూపకంటకాన్. ౬. ఈర్ష్యేతి. పరాతిశయా క్షమా ఈర్ష్యా - త్వదనువర్తనేన చరితార్థేయం భవిష్యతీ త్యేవం రూపా - అత్రైవ సుఖ మాస్వేతి మయోక్తాపి స్వయ మనుగమిష్యామీతి బ్రూత ఇతి రోషః - తౌ - భుక్తశేషం శాస్త్రనిషిద్ధత యోక్త ముదక మివ - బహిష్కృత్య నిశ్శేషం నిరస్య - విస్రబ్ధః నిశ్శంక స్సన్ - మాం నయ వీరే

తం - అతి తుచ్ఛమితి యావత్-త్వయా యద్భాషితం తచ్ఛ్రుత్వా-మే అపహాస్యం పరిహాసాస్ప దం-జాయతే. ౨. ఆర్యపుత్రేతి. పిత్రాదయః స్వాని పుణ్యాని కర్మఫలాని - భుంజానాః - భోక్తుం ప్రవృత్తాః - స్వంస్వం భాగ్యం - స్వానుష్ఠితం కర్మైవ - ఉపాసతే ఉపజీవంతి - నతు పిత్రాద్య నుష్ఠితం - తత్ర తేషాం సహాధికారాభావాత్ - భర్తు రర్ధశరీరభూతా భార్యా తు కర్మఫలభోగే ప్రవృత్తా భర్త్రనుష్ఠితం కర్మైవ ఉపజీవతి - తయో స్సహాధికారా దిత్యర్థః - అతశ్చేతి-అతః కార ణాదేవ - అహ మపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ-తవ వనగమనాదేశా దేవ - 'అర్ధోవా ఏష ఆ త్మనో యత్పత్నీ' త్యుక్తప్రక్రియయా త్వదర్ధశరీరభూతాయా మమాప్యాదేశ ఇత్యర్థః. ౪. యదేవ మతః - నపితేత్యాది. ఇహ లోకేచ నారీణాం న పిత్రాది ర్గతిః - పతి రేక ఏవ సదా గతిః - అతః. ౫. యది త్వ మితి. మృద్నంతీ మర్దయంతీ. ౬. ఈర్ష్యేతి. మయా నివర్తితా స్వయం స్త్రీచ సతీ కథం వనం గమిష్యామీతి బ్రూత ఇత్యత్యశాంతి రీర్ష్యా - మద్వచన ముల్లంఘ్య వర్తితి వా మృష్ట మన్నం పరిత్యజ్య ఫలమూలాభ్యాం వర్తన మపేక్షత ఇతి వా రోషః - తౌ బహిష్కృత

మయి న విద్యతే. ౭. ప్రాసాదాగ్రైర్విమానైర్వా వైహాయసగతేన వా, సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్మి మాత్రా చ పిత్రా చ వివిధాశ్రయం, నాస్మి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా. ౯. అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితం, నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం. ౧౦. సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః, అచింతయంతీ త్రీన్ లోకాన్ చింతయంతీ పతివ్రతం. ౧౧. శుశ్రూషమాణా తే నిత్యం నియతా

త్యనేన స్త్రియ మేకాకీ కాంతారం కథం నయేయ మితి శంకా న కర్తవ్యేత్యుక్తం - పాపం మయి న విద్యతే - భవద్వియోగే జీవనహేతుపాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - పాపాంతరస్యాత్ర ప్రసక్త్యభావాత్. ౭. ప్రాసాదవాసం విహాయ కిమర్థం వనవాసం గచ్ఛసీత్యత్రాహ - ప్రాసాదాగ్రైరితి. పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః విమానైర్వా స్వర్లోకాదిస్థితవిమానాగ్రేభ్యో వా - వైహాయసగతేవ - అణిమాద్యష్టైశ్వర్య సిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాద్వా - సర్వావస్థాగతా - దురవస్థాపన్నాపీత్యర్థః - యద్వా - సర్వావస్థాసు - గతా అనుగతా - స్థాయినీ - స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్ - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮. ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్య మిత్యాహ - అనుశిష్టేతి. యథా మయా భర్తృవిషయే వర్తితవ్యం - తథా మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం - అనుశిష్టాస్మి - సంప్రతీదానీం నవక్తవ్యాస్మి - న శిక్షణీయాస్మీతి యావత్ రామానుజీయం అనుశిష్టేతి. మాత్రా పిత్రా చ - వివిధాశ్రయం - వివిధైర్వర్ణైరాశ్రమభిశ్చాశ్రీయత ఇతి వివిధాశ్రయం - శ్రేయస్సాధనత్వేన సర్వైరనుష్ఠేయమాచార మితి యావత్ - అనుశిష్టాస్మి సుశిక్షితాస్మి - తస్మాద్యథా మయా వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం - తథా సంప్రతి నవక్తవ్యాస్మి - పూర్వమేవ సర్వం విదితవత్యస్మీత్యర్థః. ౯. ఉపదేశఫల మాహ - అహ మిత్యాది. దుర్గత్వాదివిశేషణవిశిష్ట మపీత్యర్థః. ౧౦. దుఃఖాపహేయం ప్రవృత్తి రిత్యత్రాహ - సుఖమితి. త్రీన్ లోకాన్ అచింతయంతీ-త్రైలోక్యైశ్వర్య మప్యగణయంతీత్యర్థః - పతివ్రతం పతివిషయం వ్రతం- పతిశుశ్రూషణ మిత్యర్థః. ౧౧.

త్యక్త్వా విస్రబ్ధః నిశ్శంకః - మాం నయ-అత్ర హేతుగర్భం విశేషణం వీరేతి- త్యాగప్రయోజకం పాపం చ మయి న విద్యతే - నీతయాపి మయా తత స్సుఖ మేవ - అత్రోభయత్ర దృష్టాంతః భుక్తశేష ముదక మివేతి దుష్ప్రాపపానీయకాంతారయాయినా జనేన పీతశేషం కమండలునిష్ఠం యథోదక మపాప మవశ్యం నేయ మాత్మోపకార్యేవ కేవలం తద్వదిత్యర్థః. ౭. నిత్యసంబంధిత్వాదపి నాహం పరిత్యాజ్యేత్యాహ- ప్రాసాదాగ్రైరితి. ప్రాసాదాగ్రే స్థితిమతా-విమానైః యానవతా - యోగబలాత్ - కేవలం వైహాయసగతేన - మత్వర్థీయాజంతాః - వైహాయసగతిమతా - తథా సర్వావస్థాం గతేనాపి - భర్త్రా భర్తుః పాదచ్ఛాయేవ భర్త్రా సహ స్త్రీసర్వావస్థాగతా భవతీతి విశిష్యతే విధీయతేఽథవా - ప్రాసాదాగ్రైరిత్యాది - పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రేభ్యః విమానైర్వా స్వర్లోకాదిస్థితవిమానేభ్యో వా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యష్టసిద్ధిసంపన్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాత్ - సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపి - ఏతేభ్యః భర్తుః - పాదచ్ఛాయా పాదసేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్మీతి - వివిధాశ్రయం వివిధార్థం అనుశిష్టాస్మి భర్తు రనువర్తినీ భవేతి సుశిక్షితాస్మి - అతః సంప్రతి న వక్తవ్యా నోపదేష్టవ్యాస్మి. ౯. ౧౦. సుఖమితి. లోకా న చింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్వర్య మపి. న గణయంతీ-

బ్రహ్మచారిణీ, సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు. ౧౨. త్వం హి శక్తో వనే కర్తుం రామ సంపరిపాలనం, అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పున ర్మమ మానద. ౧౩. సహ త్వయా గమిష్యామి వన మద్య న సంశయః, నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితు ముద్యతా. ౧౪. ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా. ౧౫. ఇచ్ఛామి సరితః శైలాన్ పల్వలాని వనాని చ, ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయానాథేన ధీమతా. ౧౬. హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీ స్సాధుపుష్పితాః, ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా. ౧౭. అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యతవ్రతా, సహ త్వయా విశాలాక్ష రంస్యే పరమనందినీ. ౧౮. ఏవం వర్షసహస్రాణాం శతం వాహం త్వయా సహ, వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోపి న హి మే మతః. ౧౯. స్వర్గేపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ, త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాహం త మపి రోచయే. ౨౦. అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయుతం వానరవారణై ర్యుతం, వనే నివత్స్యామి యథా పితు ర్గృహే తవైవ పాదా వుపగృహ్య సంయతా. ౨౧. అనన్యభావా మనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం

శుశ్రూషమాణేతి. నియతా నియమయుక్తా - బ్రహ్మచారిణీ - నియతేంద్రియేత్యర్థః - కామభోగవర్జితా వా-రంస్యే - అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామీత్యర్థః-మధుగంధిషు - పుష్పరసగంధిషు 'మద్యే పుష్పరసే మధ్వి'తి వైజయంతీ. ౧౨. ౧౩. సహేతి. ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా. ౧౪. ఫలమూలాశనేతి. దుఃఖం అశనపానాభ్యర్థనరూపం. ౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః-'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౭.౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం-వర్షసహస్రాణాం శతమపి - న వేత్స్యామి క్షణ మివ నేష్యామి- కిం పున శ్చతుర్దశసమా ఇతి భావః- స్వర్గోపి న హి మే మతః - త్వయా వినేతి శేషః. ౧౯. ఏత దేవ వివృణోతి - స్వర్గేపిచేతి. ౨౦. అహమితి. మృగైః ఆయుతం ఆసమంతా ద్యుక్తం - మృగైః ఆయుతం - నామిశ్రితం - మిశ్రిత మిత్యర్థః-యు మిశ్రణామిశ్రణయో రితి ధాతుః-అత్రేద మవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతి తత్ ప్రసంగేనావయో ర్వియోగ స్స్యాత్ - తత్ర కోవా పున ర్ఘటకః- కథం త్వం తు మయా వినా స్థాతుం శక్తాసీతి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి - వానరవారణైరిత్యాది-తథాహి - మృగో మారీచః - వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః - పున ర్వనగ్రహణా ద్వనేపి అశోకవనేపి వత్స్యామి - పున స్తవైవ పాదా వుపగృహ్య సంయతా నియతా భవిష్యామీతి. ౨౧. అనన్యభా

పతివ్రతం పాతివ్రత్యం - చింతయంతీ అపేక్షమాణా, ౧౧. శుశ్రూషమాణేతి. బ్రహ్మచారిణీ తపశ్చరణశీలా నియతా నియమయుక్తా-మధుగంధిషు మకరందసురభిషు. ౧౨. త్వంహీతి. అన్యస్యాపి త్వదేకశరణజనాంతరస్యాపి. ౧౩. సహేతి. నివర్తయితుం నశక్యేతిన్యాయప్రాప్తానుగమనత్వా దిత్యాశయః.౧౪. నతే దుఃఖం కరిష్యామీతి. అన్నపానవిశేషసంపాదనాయేతి భావః.౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం అపక్రాంతం-వర్షసహస్రాణాం శతం వా నవేత్స్యామి-కిముత చతుర్దశవర్షాణీతి భావః స్వర్గోపి న హి మే మతః-త్వయా వినేతి శేషః.౧౯.

మరణాయ నిశ్చితాం, నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం న తే మయాతో గురుతా భవిష్యతి. ౨౨. తథా బ్రువాణా మపి ధర్మవత్సలో న చ స్మ సీతాం నృవరో నినీషతి, ఉవాచ చైనాం బహుసన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుఃఖితాం ప్రతి. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-శ్రీమదయోధ్యాకాండే-సప్తవింశస్సర్గః.

స ఏవం బ్రువతీం సీతాం ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః, న నేతుం కురుతే బుద్ధిం వనే దుఃఖాని చింతయన్. ౧. సాంత్వయిత్వా పున స్తాం తు బాష్పదూషితలోచనాం, నివర్తనార్థే ధర్మాత్మా వాక్య మేతదువాచ హ. ౨. సీతే మహాకులీనాసి ధర్మే చ నిరతా సదా, ఇహాచరస్వధర్మం త్వం మా యథా మనస స్సుఖం. ౩. సీతే యథా త్వాం వక్ష్యామి తథా కార్యం త్వయాబలే, వనే దోషాహి బహవో వదత స్తా న్నిబోధ మే. ౪. సీతే విముచ్యతా మేషా వనవాసకృతా మతిః, బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో

వామితి. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తేత్యుచ్యతే - అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ నిశ్చితాం - త్వయా వియుక్తత్వే మరణాయ నిశ్చితా మిత్యర్థః-మాం నయస్వ-పరమార్థస్తు రావణ గృహీతా మపి త్వయ్యేవాసక్తచిత్తా మత వేణ్యుద్గ్రథనేన మరణాయ నిశ్చితాం - హనుమత్ప్రేష ణాదికముఖేన నయస్వ - యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం సాధుకురుష్వ-మయా కృతాత్ అతోనుగమనాత్ - తే గురుతాభారః - నభవిష్యతి - క్లేశో న భవిష్యతీత్యర్థః. ౨౨. తథేతి. ధర్మ వత్సలః కాంతాక్లేశాసహిష్ణుః నినీషతి నేతుమిచ్ఛతి - బహ్వితి క్రియావిశేషణం - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

వనే నివాసస్యచ దుఃఖితా మిత్యుక్తం వివృణోతి - స ఏవ మిత్యాదినా. ౧. ౨. సీతఇతి. మా యథా మనస స్సుఖం మనసో యథా సుఖం భవతి తథా మాచరేత్యర్థః. ౩. ౪. సీతఇతి. బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే-బహుదోషం అహికంటకాదియుక్తత్వాత్ - కాంతారం మహారణ్యం - 'మహారణ్యే దుర్గపథే కాంతారం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. ౫. హితబుద్ధ్యేతి.

౨౦. అహమితి. మృగాయుతం మృగమిశ్రితం. ౨౧. అనన్యేతి. యాచనాం వనానుగమనయాచనాం - సాధు కురుష్వ - చరితార్థం సంపాదయ - అతః 'ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుఃఖం కరిష్యామి నివసంతీ సహత్వయా' - ఇత్యాద్యుక్తార్థతో ర్మయా నిమిత్తేన - గురుతా భారో నభవిష్యతి. ౨౨. తథేతి. న నినీషతి స్మ - నేతుం నైచ్ఛత్ - సన్నివర్తనే సన్నివర్తననిమిత్తం-దుఃఖితాం దుఃఖిత్వజ్ఞాపనం ప్రతి. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః.

౧. ౨. సీతఇతి. స్వధర్మం స్వవాక్యపరిగ్రహప్రయోజనం స్వకులధర్మం - ఇహైవ స్థిత్వా యథా మనస స్సుఖం భవతి-స్వశక్త్యనుసారేణేత్యర్థః- మామాముద్దిశ్యాచర - అథవా-ధర్మ మేవాచర - మనసః యథా సుఖం భవతి - తథా మాచరేతి వార్థః. ౩. ౪. సీతఇతి. బహుదోష మితి - బహవో దోషాః క్లేశాః యస్మి న్నితి బహుదోషం - కాంతారం దుష్ప్రవేశం వనం - హి యస్మాత్ బహుదోష మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యేతి. హితబుద్ధ్యాభిధీయతే - నతు త్వద్భరణాదిప్రయాసో

మయైతదభిధీయతే, సదా సుఖం న జానామి దుఃఖ మేవ సదా వనం. ౬. గి
ర్ఝరసంభూతాః గిరికందరవాసినాం, సింహానాం నినదా దుఃఖాః శ్రోతుం దుః
మతో వనం. ౭. క్రీడమానాశ్చ విస్రబ్ధా మత్తా శ్శూన్యే మహామృగాః, దృష్ట్వా
సమభివర్తంతే సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౮. సగ్రాహా స్సరిత శ్చైవ పంకవత్యః
దుస్తరాః, మత్తై రపి గజై ర్నిత్య మతో దుఃఖతరం వనం. ౯. లతాకంటకసం
కీర్ణాః కృకవాకూపనాదితాః, నిరపా శ్చ సుదుర్గాశ్చ మార్గా దుఃఖ మతో వన
౧౦. సుప్యతే పర్ణశయ్యాసు స్వయంభగ్నాసు భూతలే, రాత్రిషు శ్రమఖిన్నే
తస్మాద్దుఃఖతరం వనం. ౧౧. అహోరాత్రం చ సంతోషః కర్తవ్యో నియతాత్మ
నా, ఫలై ర్వృక్షావపతితైః సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౧౨. ఉపవాసశ్చ క

హితబుద్ధ్యా - నతు త్వద్భరణక్లేశేన. ౬. మహావనే విద్యమానా న్దోషా నాహ-గిరినిర్ఝరేత్యా
గిరినిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేషు ప్రవృద్ధాః - శ్రోతుం దుఃఖాః దుఃఖకరాః-అతో వనం-దుఃఖ
దుఃఖకరం. ౭. క్రీడమానా ఇతి. శూన్యే - నిర్మానుషే ప్రదేశే - విస్రబ్ధాః నిశ్శంకా స్సంతః
క్రీడమానాః క్రీడంతః - అతఏవ మత్తాః - మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః-అస్మా న్దృష్ట్వా
అపూర్వదర్శనాత్ - సమభివర్తంతే-హంతు మభిముఖ మాగచ్ఛేయుః. ౮. సగ్రాహా ఇతి. సగ్రాహ
సనక్రాః - పంకవత్యః బహుపంకాః - మత్తై ర్గజై రుపలక్షితాశ్చ - అతఏవ దుస్తరా స్సరి
స్సంతి - అతో దుఃఖతరం పూర్వోక్తదుఃఖసంమేళనాదతిశయేన దుఃఖవత్. ౯. యత్ర న నిర్ఝ
రాదయః తేనైవ మార్గేణ గమిష్యామ ఇత్యత్రాహ-లతా ఇతి. లతాః పదాకర్షిణ్యః-కంటకాః పా
వేధకాః కృకవాకవః వనకుక్కుటాః - తైరుపనాదితాః - తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః-తన్నాదా
శ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహా ఏవ - నిరపాః నిర్గతజలాః-ఋక్పూరబ్ధూ రిత్యాదినా సమాసాంత
అప్రత్యయః. ౧౦. సుప్యతఇతి. భూతలే - నతు పర్యంకే - తత్రాపి పర్ణశయ్యాసు - నతు మృదు
తూలాస్తరణేషు-తత్రాపి స్వయంభగ్నాసు-జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు - రాత్రిషు-నత్వహస్సు.
శ్రమఖిన్నేన ఫలమూలాద్యాహరణ శ్రమదుఃఖితేన వనవాసినా సుప్యతే - అతోఽస్మాభి రపి తథా
స్వపితవ్య మితి భావః. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. అహోరాత్రం సాయంప్రాతశ్చ - వృక్షావపతితైః
వృక్షాత్ స్వయంపతితైః - ఫలైః-నియతాత్మనా నియతమనస్కేన - ఇతరానభిలాషిణేత్యర్థః - వన
వాసినా - సంతోషః భోజనతృప్తిః కర్తవ్యః. ౧౨. ఉపవాసఇతి. యథాప్రాణేన యథాశక్త్యా.

పాధినేత్యర్థః - సదా సర్వకాలేపి - సుఖం నాస్తీతి జానామి నిశ్చినోమి. ౬. గిరినిర్ఝరేతి. గిరి
నిర్ఝరసంభూతాః గిరినిర్ఝరేభ్య స్సంభూతాః - ప్రభూతాః - నినదాః తథా గిరికందరవాసినాం
సింహానాం-నినదాశ్చ-శ్రోతుం దుఃఖాః కష్టాః-అతో వనం - దుఃఖం దుఃఖప్రదం. ౭. క్రీడమానా
శ్చేతి. విస్రబ్ధాః నిరంకుశాః - శూన్యే - నిర్మానుషే - సమభివర్తంతే హంతు మాగచ్ఛేయు రిత్యర్థః.
సగ్రాహా ఇతి. గజై రపి దుస్తరా స్సరిత ఇతి యోజనా. లతేతి. కృకవాకూపనాదితాః వనకుక్కుట
నాదయుక్తాః-నిరపాః నిర్గతోదకాః. ౧౮. సుప్యత ఇతి. స్వయంభగ్నాసు జీర్ణతయా స్వయమేవ
పతితాసు - పర్ణశయ్యాసు. 'సాంద్రపర్ణేష్వేవ శయీత' ఇత్యుక్తేః. శ్రమఖిన్నేన - దివా ఫలాద్యా
నయనశ్రమఖిన్నేన-మయా ఉక్తశయ్యాయాం-సుప్యతే. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. వృక్షావపతితైః-
వృక్షేభ్యః స్వయమేవ పతితైః ఫలై రేవ అహోరాత్రం ప్రాతస్సాయం చ సంతోషః తృప్తిః
కార్యః. ౧౨. ఉపవాసశ్చేతి. యథాప్రాణేన యథాబలానుసారేణ. ౧౩. ౧౪. కార్యా స్త్రీ రితి.

వ్యో యథా ప్రాణేన మైథిలి, జటాభారశ్చ కర్తవ్యో వల్కలాంబరధారిణా. ౧౩ దేవతానాం పితౄణాం చ కర్తవ్యం విధిపూర్వకం, ప్రాప్తానా మతిథీనాం చ నిత్యశః ప్రతిపూజనం. ౧౪. కార్య స్త్రి రభిషేకశ్చ కాలేకాలే చ నిత్యశః, చరతా నియమేనైవ తస్మా ద్దుఃఖతరం వనం. ౧౫. ఉపహారశ్చ కర్తవ్యః కుసుమైః స్వయ మాహృతైః, ఆర్షేణ విధినా వేద్యాం బాలే దుఃఖ మతో వనం. ౧౬. యథా లబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్య స్తేన మైథిలి, యతాహారై ర్వనచరై ర్నిత్యం దుఃఖ మతో వనం. ౧౭. అతీవ వాతా స్తిమిరం బుభుక్షా చాత్ర నిత్యశః, భయాని చ మహాంత్యత్ర తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౮. సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ భామిని, చరంతి పృథివీం దర్పా త్తతో దుఃఖతరం వనం. ౧౯. నదీనిలయనా స్సర్పా నదీకుటిలగామినః, తిష్ఠంత్యావృత్య పంథానం తతో దుఃఖతరం వనం. ౨౦. పతంగా వృశ్చికాః కీటా దంశాశ్చ మశకైః సహ, బాధంతే నిత్య మబలే సర్వం దుఃఖతరం వనం. ౨౧. ద్రుమాః కంటకిన శ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని, వనే వ్యాకులశాఖాగ్రా స్తేన దుఃఖతరం వనం. ౨౨. కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని వివిధాని చ, అరణ్యవాసే వసతో దుఃఖమేవ తతో వనం. ౨౩. క్రోధలోభౌ విమోక్తవ్యౌ కర్తవ్యా తపసే మతిః, నభేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దుఃఖ మతో వనం. ౨౪. తదలం తే వనం గత్వా క్షమం న హి వనం తవ, విమృశన్నిహ

---

౧౩. ౧౪. కార్యఇతి. త్రిరభిషేకశ్చ నైకకాల ఇత్యాహ - కాలేకాల ఇతి - ప్రాతర్మధ్యాహ్న సాయాహ్నేష్విత్యర్థః - ఏతచ్చ న కతిపయదినేషు-కింతు ప్రతిదిన మిత్యాహ - నిత్యశ ఇతి. ౧౫. ఉపహారఇతి. ఉపహారః బలిః - 'ఉపహారో బలి స్మృత' ఇతిహలాయుధః. ఆర్షేణ ఋషిప్రోక్తేన - విధినా కల్పేన. ౧౬. యథేతి. యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన - తేన ఫలాదినా ఆహారేణ - సంతోషః తృప్తిః - యతాహారైః నియతాహారైః. ౧౭. అతీతి. అత్ర వనే-వాతాశ్చ అతీవ బహుళాః-తిమిరంచ - రాత్రిష్వతీవాస్తి - బుభుక్షా చాతీవ భవతి- భయాని పూర్వోక్తాని. ౧౮. సరీసృపా ఇతి. సరీసృపాః గిరిసర్పాః - బహురూపాః పృథుశరీరాః. ౧౯. నదీనిలయనా ఇతి. నదీకుటిలగామినః నదీవత్ కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. ౨౧. ద్రుమా ఇతి. కుశకాశయో శ్శాఖాః- కుశకాశపర్ణాన్యేవ. ౨౨.కాయ క్లేశాఇతి. కాయక్లేశాః - వ్రతోపవాసాదయః - అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే. ౨౩. క్రోధ లోభావితి. భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాగుక్తసర్పాదౌ - నభేతవ్యం భయం నకార్యం. ౨౪.

నిత్యశః ప్రతిదినం - కాలేకాలే ప్రాతరాదికాలే - అభిషేక స్త్రిః కార్యః - త్రిషవణస్నానం కర్త వ్య మిత్యర్థః - నియమేనైవ చరతా కాలక్షేపం కుర్వతా. ౧౫. ఉపహార ఇతి ఉపహారః పూజా- ఆర్షేణ విధినా వానప్రస్థోచితవిధానేన. ౧౬. యథేతి. యథాహారైః వనస్థైః - యథాలబ్ధేన యాదృ శం వస్తు - యథా ప్రాప్నోతి - తేన రూపేణేత్యర్థః. ౧౭. అతీవేతి. తిమిరం రాత్రిష్వితి శేషః. ౧౯. నదీతి. నదీవ త్కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః-దంశాః వనమక్షికాః. ౨౧. ద్రుమా ఇతి. వ్యాకులశాఖాః వ్యాకులాగ్రా శ్చేత్యుభయత్ర క్రమాద్ద్రుమకుశవిశేషణం. ౨౨. ౨౩. క్రోధలోభావితి. భేతవ్యే భయహేతుత్వే భయం నకార్యం. ౨౪. తరల మితి. అలం న గం

పశ్యామి బహుదోషతరం వనం. ౨౫. వనం తు నేతుం న కృతా మతి స్తదా బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా, న తస్య సీతా వచనం చకార త త్తతో ౽బ్రవీద్రామ మిదం సుదుఃఖితా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే. అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖితా, ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మంద మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం ప్రతి, గుణానిత్యేవ తాన్ విద్ధి తవ స్నేహ పురస్కృతాన్. ౨. మృగా స్సింహా గజా శ్చైవ శార్దూలా శ్శరభా స్తథా, పక్షిణ స్సృమరా శ్చైవ యే చాన్యే వనచారిణః. ౩. అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ, రూపం దృష్ట్వాపసర్పేయుర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి. ౪. త్వయా చ సహ గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా, త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్య మిహ

పదితి. వనం గత్వాల మితి అలంఖల్వో రితి నిషేధార్థాల ముపపదేక్త్వా - నగంతవ్య మిత్యర్థః. ౨౫. వనమితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా బభూవ తదా సీతా తస్య వచనం- నచకార నాంగీచకార - ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతదితి. పూర్వసర్గాంతే ఇద మిత్యుక్తావపి పున రిద మిత్యుక్తి ర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా. ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఈషదశ్రుముఖీత్యర్థః. ౧. యఇతి. వస్తవ్యతాం వాసిత్వం-తాన్ దోషాన్ - తవ స్నేహాపురస్కృతాన్ గుణా నిత్యేవ విద్ధి - ప్రేయసా త్వయా సహ వర్తమానాయాః మమ కోకిలాలాపచందనమలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః - అము మర్థ ముపరితనసర్గే కుశకాశేత్యాదిశ్లోకై ర్వివరిష్యతి. ౨. మృగా ఇత్యాది. శరభాః అష్టపాదమృగాః - సృమరాః గవయాః- భయే భయహేతౌ - అస్మాన్ దృష్ట్వా అభిముఖమాయాస్యంతీత్యుక్తవాన్ రామః ఇయం త్వపసర్పేయురితి తత్పరిజహార. ౪. త్వయేతి. గురుజనాజ్ఞయా - పిత్రో రాజ్ఞయా - త్వయా సహ మయా గంతవ్యం - 'అర్ధో వా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' తి శ్రుత్యుక్తప్రక్రియయా జాయాపత్యో రేకాత్మత్వాత్ - త్వద్విషయాదేశ ఏవ మద్విషయాదేశ ఇ

తవ్యం. ౨౫. వనంత్వితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా - తదా సీతా తస్య వచనం న చకార-తతో హేతో రిద మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

౧. యేత్వయేతి. వనే వస్తవ్యతాం నివాసం ప్రతి - యే దోషాః కీర్తితాః-తాన్ దోషాన్ తవ స్నేహపురస్కృతాన్- స్నేహసంబంధాన్ గుణానేవ విద్ధి-దోషా అపి త్వత్సన్నిధివశా ద్గుణతాం భజంత ఇత్యర్థః. ౨. మృగాఇతి. సృమరః గవయః-అదృష్టపూర్వేతి- తే సర్వే భయావహామృగాః అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ - అనాలోకితైతాదృశరూపత్వాత్ - అదృష్టపూర్వం తావకంరూపం యేషాం తే తథా- తేషాం భావ స్తత్త్వం తస్మా దపసర్పేయుః. ౩. ౪. త్వయేతి.గురుజనాజ్ఞయా - 'ఇయంసీతా మమసుతా సహ ధర్మచరీ తవ, ఛాయేవానుగతా సదే'త్యేనం రూపయా గురుజనస్యా

జీవితం. ౫ న చ మాం త్వత్సమీపస్థామపి శక్నోతి రాఘవ, సురాణామీశ్వర శ్శక్రః ప్రధర్షయితు మోజసా. ౬. పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్ష్యతి జీవితుమ్, కామ మేవం విధం రామ త్వయా మమ విదర్శితం. ౭. అథచాపి మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయాశ్రుతం, పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల మే వనే. ౮. లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాహం వచనం పురా, వనవాసకృతోత్సాహా నిత్య మేవ మహాబల. ౯. ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్య స్స మయా కిల, సా త్వయా సహ తత్రాహం యాస్యామి ప్రియనాన్యథా. ౧౦. కృతాదేశా భవిష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా, కాలశ్చాయం సముత్పన్న స్సత్యవా గ్భవతు ద్విజః. ౧౧. వనవాసేఽభిజానామి దుఃఖాని బహుధా కిల, ప్రాప్యంతే నియతం వీర పురుషై రకృతాత్మభిః. ౧౨. కన్యయా చ పితుర్గేహే వనవాస శ్శ్రుతో

త్యర్థః - త్వద్వియోగేన హేతునా - మే మయా. ౫. నచేతి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - సురాణామీశ్వరోపీత్యర్థః. ౬. పతిహీనేతి. యా నారీ పతిహీనా పతివియుక్తా - సా జీవితుం నశక్ష్యతీత్యేవం విధం - త్వయా - మమ - కామం - అత్యర్థం విదర్శితం ఉపదిష్టం. ౭. అథేతి. అథచాపి- అపిచేత్యర్థః - హేమహాప్రాజ్ఞ - పురా పితృగృహే వసంత్యా మయా - బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మణేభ్యః జ్యోతిర్విద్భ్యః - మే మయా - వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం. ౮. లక్షణిభ్య ఇతి లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః - లక్షణజ్ఞాన మస్త్యేషా మితి ఇనిః. ౯. ఆదేశ ఇతి. సః బ్రాహ్మణోక్తో వనవాసస్యాదేశః - ఆదిష్టో వనవాస ఇత్యర్థః - మయా ప్రాప్తవ్యః కిల - లలాట లిఖితస్య అపరిత్యాజ్యత్వా దితి భావః - సా ఏవమాదిష్టాహం - త్వయా సహ యాస్యామి - నాన్యథా - కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామీత్యర్థః. ౧౦. ఫలిత మాహ-కృతాదేశేత్యాది. అయం కాలః వనవాసకాలః - ద్విజః లక్షణవాదీ - జాత్యేకవచనం.౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే దుఃఖాని జానామి - తాని - అకృతాత్మభిః అశిక్షితమనస్కైః - ప్రాప్యంతే - నతు మాదృశైర్జనై రితి భావః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - ప్రీత్యా

జ్ఞయా. త్వద్వియోగేన హేతునా ౫. ౬. పతిహీనేతి. కామం యథేచ్ఛం-ఏవం మదాగమననివారణోద్యుక్తేన పూర్వసర్గోక్తబహుదోషజాతం త్వయా విదర్శితం - తథాపి పతిహీనాయా నార్యా జీవితు మశక్యత్వాత్ - అహ మపి జీవవిరోధినం త్వద్వియోగం సోఢుం న శక్నోమీతి భావః. ౭. అథచాపీతి. అథేతి వాక్యాలంకారే - పురా పితృగృహే - వనే వస్తవ్యం కిలేతి - బ్రాహ్మణానాం - సత్యం సత్యవచనం - మయా శ్రుతం - అతో మే వన ఏవ వస్తవ్యం ఖలు. ౮. లక్షణిభ్య ఇతి. లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః. ౯. ఆదేశ ఇతి. సః వనవాసస్య ఆదేశః ఆదిష్టవనవాస ఇత్యర్థః - ప్రాప్తవ్యః అవశ్యభోగ్యః - స బ్రాహ్మణై రభిహితః వనవాసస్య ఆదేశః మయా ప్రాప్తవ్యః - యస్మా త్తస్మా దేవహి - సా శ్రుతాదేశా సతీ అహం త్వయా యాస్యామి - నాన్యథా ఏవం సతి. ౧౦. కృతాదేశేతి. కృతాదేశా కృతబ్రాహ్మణనియోగా - భవిష్యామి - అతః త్వయా సహ గమిష్యామి - కాల ఇతి - సముత్పన్నః సంప్రాప్తః - వనవాసస్యేతి శేషః-ద్విజ ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే అజేయాని దుఃఖాని సంతీతి - జానామ్యేవ-తథాపి తద్దుఃఖాని - అకృతాత్మభిః అజితేంద్రియైః విషయలోలుపైః - నతు త్వాదృశ్యాదృశై ర్జనై రిత్యర్థః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం మమ పితు ర్గేహే మాతు రగ్రతః సాధువృత్తా

మయా, భిక్షిణ్యా స్సాధు వృత్తాయాః మమ మాతు రిహాగ్రతః, ప్రసాదితశ
పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో, గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి
త్వయా. ౧౪. కృతక్షణాహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ, వనవాసస్య
స్య చర్యా హి మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్ ప్రేమభావా ద్ధి భవిష్యామి
ల్మషా, భర్తార మనుగచ్ఛంతీ భర్తా హి మమ దైవతం. ౧౬. ప్రేత్యభావేపి కల
స్సంగమో మే సహ త్వయా. ౧౭. శ్రుతి ర్హి శ్రూయతే పుణ్యా బ్ర
ణానాం యశస్వినాం, ఇహ లోకే చ పితృభి ర్యా స్త్రీ యస్య మహామతే,
ర్దత్తా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేపి తస్య సా. ౧౮. ఏవ మస్మా త్స్వకాం నారీం
త్తాం హి పతివ్రతాం, నాభిరోచయసే నేతుం త్వం మాం కేనేహ హేతునా
భక్తాం పతివ్రతాం దీనాం మాం సమాం సుఖదుఃఖయోః, నేతు మర్హసి కాక

దిత్వా దిని: - వనవాసః - శ్రుతః భావీతి శ్రుతః - ఇహ గృహే - త్వయా సహ - వనవ
గమనం లీలార్థం జాహ్నవీతీరతపోవనాదిగమనం కాంక్షితం హి- త్వం చ బహువిధం ప్రసా
వై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪. కృతక్షణేతి. కృతక్షణా కృతోత్సవా - 'నిర్వ్యాపార
కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, వనవాసస్య వనే వాసో యస్యేతి వనవాసః - తస్య -
స్య తవ - చర్యా పరిచర్యా - మమ మహ్యం-రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్నితి. శుద్ధాత్మన్ శ
దిరహిత - ప్రేమభావాత్ ప్రేమస్వభావాత్ - హిః ప్రసిద్ధౌ - భర్తారం త్వా మనుగచ్ఛ
వికల్మషా విగతకల్మషా - భవిష్యామి - నన్వత్రైవ స్థిత్వా కులదేవతా మారాధ్య విశుద్ధా భ
త్రాహ భర్తా హి మమ దైవత మితి. ౧౬. ప్రేత్యభావ ఇతి. ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి - త్వ
సహ సంగమః. కల్యాణః శోభనః. ౧౭. అత్ర ప్రమాణ మాహ - శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లో
పితృభి రితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - శ్రుతి మేవాహ-ఇహేతి - మహామత ఇ
న న త్వాం బోధయామీతి సూచ్యతే - స్వధర్మేణ స్వస్వవర్ణోక్తబ్రాహ్మ్యాదివివాహవిధినా.
ఏవమితి. ఏవం పూర్వోక్తశ్రుతిరూపప్రబలప్రమాణసద్భావేపీత్యర్థః - అస్మాత్ నగరాత్ -
మిత్యనేనాన్వయః - యద్వా - అస్మాత్ అద్భి ర్దానా ద్ధేతోః. ౧౯. భక్తా మితి. సుఖదుఃఖ

యాః - భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - సకాశాత్ - కన్యయా మయా.- వనవాసః - శ్రుతః భ
శ్రుతః - ఇహాస్మిన్ గృహే-త్వయా సహ వనవాసస్య గమనం విలాసార్థం జాహ్నవీతీరతపోవ
గమనం - కాంక్షితం హి త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితో వై ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪
తక్షణేతి, కృతక్షణా ప్రాప్తావసరా ప్రతీక్షితకాలేత్యర్థః - వనవాసస్య వనే వాసో యస్య సః.
వాసః తస్య తవ చర్యా శుశ్రూషా మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్నితి. శుద్ధాత్మన్ ప్రేమస్వ
వా భర్తార మనుగచ్ఛంతీ - అహం వికల్మషా భవిష్యామి - కుతః భర్తా హి మమ దైవతం. ౧
ప్రేత్యేతి. త్వయా సహ సంగమః-ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి కల్యాణః శోభనః. ౧౭. అత్ర ప్ర
మాణ మాహ - శ్రుతిర్హీత్యాదిసార్ధశ్లోకేన, పితృభిరితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయ
పితృభి ర్యా స్త్రీ అద్భి స్సహ యస్య మనస్సై దత్తా సా ఇహ లోకే స్వధర్మేణ-పతివ్రతాధర్మేణ
మానా-ప్రేత్యభావేపి తస్యైవ భవతీతి శ్రుతిః - బ్రాహ్మణానాం సకాశా చ్ఛ్రూయత ఇతి సంబం
౧౭. ౧౮. ఏవమితి. శ్రుతిస్మృతిన్యాయతో నిత్యసంబంధే సిద్ధే సతీత్యర్థః-అస్మాత్ నగరాత్
స్వకాంస్వీయాం. ౧౯. భక్తామితి. సుఖదుఃఖయో స్సమాం త్వదేకశరణాం-అతఏవ సమానదుఃఖినీం

సమానసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. యది మాం దుఃఖితా మేవం వనం నేతుం నచేచ్ఛసి, విషమగ్నిం జలం వాహమాస్థాస్యే మృత్యుకారణాత్. ౨౧. ఏవం బహువిధం తం సా యాచతే గమనం ప్రతి, నానుమేనే మహాబాహు స్తాం నేతుం విజనం వనం. ౨౨. ఏవ ముక్తాతు సా చింతాం మైథిలీ సముపాగతా, స్నాపయంతీవ గా ముష్ణై రశ్రుభి ర్నయనచ్యుతైః. ౨౩. చింతయంతీం తథా తాం తు నివర్తయితు మాత్మవాన్, తామ్రోష్ఠీం స తదా సీతాం కాకుత్స్థో బహ్వసాంత్వయత్. ౨౪.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

సాంత్వ్యమానా తు రామేణ మైథిలీ జనకాత్మజా,వనవాస నిమిత్తాయ భర్తార మిదమబ్రవీత్. ౧. సాత ముత్తమసంవిగ్నా సీతా విపులవక్షసం, ప్రణయాచ్చాభి మానా చ్చ పరిచిక్షేప రాఘవం. ౨. కిం త్వా మన్యత వైదేహః పితా మే మిథి

స్సమాం ప్రాప్తయో స్సుఖదుఃఖయో రేకరూపాం - సమానసుఖదుఃఖినీం త్వత్సమానసుఖదుఃఖాం. ౨౦. యదీతి. ఆస్థాస్యే స్వీకరిష్యే. ౨౧. ఏవమితి. యాచతే అయాచత - విజనం బంధుజన రహితం. ౨౨. ఏవమితి. గాం భువం. ౨౩. చింతయంతీ మితి. తామ్రోష్ఠీ మిత్యనేన సాంత్వాదినా స్థాతు మశక్యత్వ ముచ్యతే. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్వ్యమానేతి. జనకాత్మజేతి విశేషణం స్వకులోచితాచారదార్ఢ్యాయ-వనవాసనిమిత్తాయ వనవాస ఏవ నిమిత్తం ప్రయోజనం తస్మై. ౧. సేతి. ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమమత్యంతం కంప మానా - విపులవక్షసం - శూర మితి యావత్ - శూర మపి కథం చిక్షేపేత్యత్రాహ ప్రణయా దిత్యాది - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్- అభిమానాత్ మదీయోయ మిత్యభిమానాత్ - కోపాద్వా- ప్రణయకోపా దితి సంపిండితోర్థః - పరిచిక్షేప నినింద. ౨. కింత్వేతి. మాం త్యక్త్వా వనం గతం త్వాం యది మే పితా శృణుయాత్-తదా త్వాం స్త్రీయేవ కాచిత్ పురుషవేషం ధృత్వా మత్క న్యా ముపయేమే ఇతి మన్యేతేత్యర్థః-హేరామ సౌందర్యమాత్రేణ పరభ్రామక - వైదేహః విదే హవంశ్యః - కర్మణైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ ఇతి కర్మప్రధానతయా కదాచి దపి పత్నీ విరహ మసహమాన ఇత్యర్థః - మిథిలాధిపః జనపదస్య సమ్యగ్రక్షకః - మే పితా - త్వా - మా

త్వయా సహ ఏకసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్వ్యమానేతి. వనవాసనిమిత్తాయ వనవాసనిమిత్తానుమతిసిద్ధ్యర్థం. ౧. సేతి. ఉత్తమ సంవిగ్నా అతిభీతేతి యావత్ - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్ - అభిమానాత్ కోపాత్ - పరిచిక్షేప వచన ముక్తవతీ. ౨. తదేవాహ-కింత్వేతి. హేరామ త్వా త్వాం-పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణ పురుషం - స్త్రియ మేవ సంతం జామాతరం - ప్రాప్య-కి మమన్యత - తత్త్వం న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః- యది జానాతి - తర్హి మాం తుభ్యం నప్రయచ్ఛేదిత్యాక్షేపశేషః - యద్వా - 'స ఏవ వాసు దేవోయం సాక్షాత్ పురుష ఉచ్యతే, స్త్రీప్రాయ మేత త్తత్సర్వం జగద్బ్రహ్మపురస్సర' మితి విష్ణుపురాణోక్తేః - వైదేహో మే పితా త్వాం జామాతరం ప్రాప్య లోకే త్వద్వ్యతిరిక్తం పురుషవిగ్రహం పురుషాకృతిం సర్వ మపి స్త్రియ మమన్యత కిం కి మర్థం అమన్యత - ఏతాదృశ

లాధిపః, రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహం. ౩ అనృతం బతలోకో యమజ్ఞానా ద్యద్ధి వక్ష్యతి, తేజో నాస్తి పరం రామే తపతీవ దివాకరే ౪ కిం హి కృత్వా విషణ్ణ స్త్వం కుతో వా భయ మస్తి తే, య త్పరిత్యక్తుకామ స్త్వం

మిథిలాధిపతిః మత్పితా మాం ప్రదానే కృత్వా గతం త్వాం - ప్రాప్య జ్ఞాత్వా - కర్మణో జ్ఞానాద్వా - స్త్రియం అంతః స్త్రీస్వభావం - పురుషవిగ్రహం బహిఃపురుషవేషం - జామాతరం అమన్యత కిం మన్యతే కిం - అమన్య మిత్థం మన్యేతేత్యర్థః స్త్రియం పురుషవిగ్రహ మితి - పురుష త్వేపి మోహినీరూపగ్రహణకృత్త్వం పూర్వకృతం సూచయతీతి. ౩ అనృత మితి. బతేతి ఖేదే - అయం లోకః - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానాత్ - యద్వక్ష్యతి వదతి - తదనృతం కుతః నాస్తి - అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశం తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అయం లోకః - యద్వక్ష్యతి యద్వదతి - రామే పరం తేజో నాస్తీత్యర్థసిద్ధం - తత్ - అజ్ఞానాత్ - అతోఽనృతం బత తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తి - వ్యతిరేకదృష్టాంతః - యస్మిన్ తపతి దివాకర ఇవ ఉపలభ్యతే ఇతి భావః - యద్వా - అజ్ఞానాత్ - రామస్వరూపాజ్ఞానాత్ - లోకోఽయం య ద్వదతి - తదనృతం కిం వదతీత్యత్రాహ - తేజ ఇతి - రామ ఇవ తపతి దివాకరే పరం తేజో నాస్తీతి య ద్వదతి - తదనృత మితి పూర్వేణాన్వయః. ౪ కిమితి. కిం హి కృత్వా కి మకార్యం కృత్వా - విషణ్ణః - 'అకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మను రబ్రవీ' దిత్యుక్తావశ్యభరణీయ విషయే విషాదప్రాప్తిర్న యుక్తేతి భావః - తే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ - యత్ యస్మాత్ కార ణాత్ - మాం పరిత్యక్తుకామోఽసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః - యద్వా - కిం హి కృత్వా కిం మనసి కృత్వా - కిం విచార్యేత్యర్థః యత్ యస్మాత్ విషాదాత్ - భయాచ్చ మాం పరిత్యక్తుకామోఽసి.

జామాతరం త్వాం తథా మన్యానో భ్రాంత ఇత్యర్థః - యద్వా - కింత్వితి - రామజ - అమాతరం ప్రాప్య - స్త్రియం - పురుష - విగ్రహం - ఇతిపదచ్ఛేదః - హేరామజ - రమయితుం జాత - అవ తీర్ణేతి - హేపురుష - శ్రీదార్థ మవతీర్ణపరమపురుషేత్యర్థః - అమాతరం స్త్రియం మాతృవ్యతిరిక్తాం సపత్నీమాతరం కైకేయీం - ప్రాప్య ఉద్దిశ్య - వైదేహో మే పితా విగ్రహం కలహం - అమన్యత కిం నామన్యతైవ - కైకేయ్యా సహ పితాదృశ కలహ ఆయాస్యతీతి న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - తథాపి సమాం విహాయ త్వయా వనం గంతవ్య మితి భావః - యద్వా - రామజామాతర మిత్యేకం పదం - పురుష విగ్రహం - పురుషాన్ భక్తాన్ విశేషేణ గృహ్ణాతి స్వవశీకరోతీతి తథా - రామజామాతరం - 'రమంతే యోగినోఽనంతే' ఇతి శ్రుతేః ఆనందరూపజామాతరం త్వాం ప్రాప్య - వైదేహో మే పితా - స్త్రియం స్వ స్త్రియం - స్త్రియమిత్యుపలక్షణం పుత్రమిత్రకళత్రాదికమాముష్మికంచ - సత్య మమన్యత కిం - కింతు సర్వం తుచ్ఛ మితి జ్ఞాత్వా పరమానందపూర్ణోఽభూత్ - పితాదృశసర్వానందకర స్త్వం మాం కథం వ్యథయ సీతి భావః. ౩ అనృత మితి. బతేతి ఖేదే - అయం లోకః తపతి దివాకర ఇవరామే పరం తేజో నాస్తీత్యజ్ఞా నాదవిచారాద్య ద్వక్ష్యతి తదనృతం కుతః నాస్తీతి - అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశ తేజో నాస్త్యేవేత్యర్థః - యద్వా - అజ్ఞానా దాక్షేపం కృతవత్యస్మీతి భీత్యా లోక ఏవం వదిష్యతీతి స్వాపరాధం పరిహరతి - అనృత మితి - య స్త్వా మనాద య గచ్ఛసీతి శ్లోకాదా వధ్యాహృత్య యోజనీయః - అయం లోకః - తపతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తీతి అజ్ఞానా దవిచారా దనృతం యద్వక్ష్యతి తత్ - బతేతి ఖేదే - ఏత దహం సహే ఇతి భావః. ౪ కింహీతి. కిం కృత్వా కి మకార్యం కృత్వా విషణ్ణః - 'అకార్యశతం కృత్వా భర్తవ్యా మను రబ్రవీ' దిత్యుక్తావశ్యభరణీయవిషయే విషాదో

మా మనన్యపరాయణాం. ౫. ద్యుమత్సేనసుతం వీర సత్యవంతమనువ్రతాం, సావిత్రీ మివ మాం విద్ధి త్వ మాత్మవశవర్తినీం. ౬. న త్వహం మనసా ప్యన్యం ద్రష్టాస్మి త్వదృతేఽనఘ, త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాన్యా కులపాంసినీ. ౭. స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిర మధ్యుషితాం సతీం, శైలూషఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతు మిచ్ఛసి. ౮. యస్య పథ్యం చరామాత్థ యస్య చార్థేఽవరుధ్యసే, త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయశ్చ సదానఘ. ౯. స మా మనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతు మర్హసి, తపో వా యది వారణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా. ౧౦. నచ మే భవితా తత్ర కశ్చిత్ పథి పరిశ్రమః, పృష్ఠత స్తవ గచ్ఛం

---

౫. ౬. నత్వితి. హేరాఘవ - అన్యా కులపాంసినీ యథా కులపాంసినీవ అహం త్వదృతే అన్యం మనసాపి - న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యా మ్యేవ - అత స్త్వయా గచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౭. దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయ మితి కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం- శైలూష ఇవ జాయా జీవ ఇవ- 'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్విన' ఇత్యమరః - పరేభ్యః స్వయం దాతుమిచ్ఛసి. ౮. మాతరం శుశ్రూషస్వేతి యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ - యస్యేతి. యస్య మాతృజనస్య - పథ్యం హితం - ఆత్థ - యస్య చార్థే- అవరుధ్యసే మాం నివారయసే - తస్య జనస్య - త్వ మేవ వశ్యః అనుకూలః - విధేయః ప్రేష్యశ్చ - భవ - అహం తు త్వామనుయాస్యామీత్యర్థః - యద్వా - యస్య మద్రూపస్య జనస్య - పథ్యం చాత్థ - ఏతావత్పర్యంతం- యస్య చార్థే-అవరుధ్యసే క్లిశ్యసి-తస్య జనస్య - త్వం వశ్యో విధేయశ్చ భవ- త్వ మేవ మద్వచనం శృణ్విత్యర్థః-అథవా-యస్య భరతస్య పథ్య మాత్థ-యస్య చార్థే యస్యాభిషేకరూప ప్రయోజననిమిత్తే- అవరుధ్యసే నిగృహీతోఽసి-తస్య వశ్యః-ఇచ్ఛానుసారీ-విధేయ శ్చ ప్రేష్యశ్చ-భవేతి సంబంధః. ౯. సఇతి. వశ్యో విధేయశ్చ త్వం తపో వా-తపశ్చరణంవా అరణ్యం అరణ్యవాసో వా-స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా - త్వయా సహ- భవత్వితి శేషః. ౧౦. నచేతి. పథి తవ పృష్ఠతో గచ్ఛంత్యా మే

నయుక్త ఇతి భావః - మదనుసరణే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ కుతో వా భయ మస్తి- యద్వ్యస్తాత్ మాం పరిత్యక్తుకామోసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః. ౫. ద్యుమత్సేన ఇతి. కశ్చిత్ - తస్య సుతం సత్యవన్నామకం-అనువ్రతాం సావిత్రీ మివ తస్యపత్నీ మివ-మాం విద్ధి. ౬. నత్వితి. హే రామ - యథాకులపాంసినీ అన్యం పశ్యతి - తథా అహం త్వదృతే అన్యం మనసా న ద్రష్టాస్మి న ద్రక్ష్యామ్యేవ - అత స్త్వయాగచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౭. దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయ మితి. కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం - శైలూష ఇవ జాయాజీవ ఇవ - పరేభ్యః అన్యేభ్యః దాతు మిచ్ఛసి - యద్వా - భరతాయ రామకర్తృకరాజ్యదాన మసహమానాహ - హేరామ - భార్యాం భర్తుం యోగ్యాం - కుతః-సతీం - అనశ్వరాం - కుతః చిర మధ్యుషితాం పితృపితామహాద్యాగతాం కౌమారీం కుమారవయస్యేన త్వయా ప్రాప్యాం యౌవరాజ్యరూపా మిత్యర్థః - మాం రాజ్యలక్ష్మీం శైలూష ఇవ వేషధారీ సన్ - పరేభ్యో భరతాదిభ్యో దాతు మిచ్ఛసి - ఇదం తవ నోచిత మితి భావః. భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కథాచనేతి పూర్వ ముక్తవతో రామస్య ఉత్తరమాహ- యస్యేతి. యస్య భరతస్య పథ్యం హితం ఆత్థ - యస్య చార్థే యస్య భరతస్య అభిషేకరూపప్రయోజననిమిత్తే అవరుధ్యసే నిగృహీతోఽసి - తస్య వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ-విధేయశ్చ నియోజ్యశ్చ భవ - నాహం తదిష్టానువర్తినీ - త్వద్విధేయాచ వస్తా

ణ్యా విహారశయనేష్వివ ౧౧. కుశకాశశరేషీకా యే చ కంటకినో ద్రుమాః, తూలాజినసమస్పర్శా మార్గే మమ సహ త్వయా. ౧౨ మహావాతసముద్ధూతం యన్మామవకరిష్యతి, రజో రమణ తన్మన్యే పరార్ధ్యమివ చందనం. ౧౩ శాద్వలేషు యథా శిశ్యే వనాంతే వనగోచరా, కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాత్ సుఖతరం తతః. ౧౪ పత్రం మూలం ఫలం యత్త్వ మల్పం వా యది వా బహు, దాస్యసి స్వయమాహృత్య తన్మేఽమృతరసోపమం ౧౫ న మాతుర్న పితుస్తత్ర స్మరిష్యామి న వేశ్మనః, ఆర్తవాన్యుపభుంజానా పుష్పాణి చ ఫలాని చ ౧౬ న చ తత్రగతః కించి ద్ద్రష్టుమర్హసి విప్రియం, మత్కృతే న చ తే శోకం న భవిష్యామి దుర్భరా. ౧౭ యస్త్వయా సహ స స్వర్గో నిరయో యస్త్వయా వినా, ఇతి జానన్ పరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ. ౧౮ అథ మామేవ మవ్యగ్రాం వనం నైవ నయిష్యసి, విష మద్యైవ పాస్యామి మావిశం ద్విషతాం వశం ౧౯ పశ్చాదపి హి దుఃఖేన మమ నైవాస్తి జీవితం, ఉజ్ఝితాయా

విహారశయనేష్వివ - విహారః పరిక్రమః - ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - 'విహారస్తు పరిక్రమః' ఇత్యమరః. ౧౧. కుశేతి. త్వయా సహ గచ్ఛంత్యా మమ - తూలాజినసమస్పర్శాః తూలం తూలికాః - అజినం రంకవాద్యజినం - 'కదలీ కందలీ చీన చమూరుప్రియకావపి, సమూరుశ్చేతి హరిణా అమీ అజినయోనయః' ఇత్యభిధానాత్ - భవంతీతి శేషః. ౧౨. మహావాతేతి. పరార్ధ్యం శ్రేష్ఠం చందనం హరిచందనం చందనమాహు రిత్యర్థః. ౧౩. శాద్వలేష్వితి. శాద్వలేషు - బాలతృణవత్ప్రదేశేషు - శిశ్యే - త్వయా సహేతి శేషః - కుథాః చిత్రకంబలాః ఆస్తరణాని కోమలోత్తరచ్ఛదాః తైర్యుక్తేషు తల్పేషు. ౧౪. ౧౫. నేతి. మాతు రిత్యాదౌ అధీగర్థేతి షష్ఠీ - ఆర్తవాని తత్తదృతుసముత్పన్నాని. ౧౬. నచేతి. తత్ర వనే గతః త్వం - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - కించి ద్విప్రియం దుఃఖం ద్రష్టుం నార్హసి - తే శోకస్య న జనక - అతో దుర్భరా దుఃఖేన భర్తవ్యా - న భవిష్యామి. ౧౭. కిం బహునోక్తేన నిశ్చిత మేకం జానీహి త్యాహ - య ఇతి. త్వయా సహ యో వాసః - సః స్వర్గః మే స్వర్గసమః త్వయా వినా యో వాసః - స నిరయః నరకసమః - త్వత్సంశ్లేషవిశ్లేషావస్యే న మే సుఖదుఃఖే ఇతి భావః - ఇతి ఏవం పరాం ఉత్కృష్టాం - ప్రీతిం - జానన్ పూర్వ మపి బహుశో౽నుభవన్ - మయా సహ గచ్ఛ. ౧౮. అథేతి ద్రక్ష్యే - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయక నిర్బంధవతీం - అద్యైవ త్వత్సన్నిధావేవ - ద్విషతాం భరతాదీనాం - వశం - మావిశం న ప్రాప్నుయాం ఇత్యర్థః. ౧౯. పశ్చాదితి. పశ్చాదపి త్వద్గమనానంతర మపి - ఉజ్ఝితాయాః త్యక్తా

మిత్యర్థః. ౯. ౧౦. నచేతి. విహారశయనేష్వివ - విహారః పరిక్రమః ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహారశయనేష్వివ యథా పరిక్రమో మే - నభవిత - నభవిష్యతీతి యోజనా. ౧౧. కుశేతి. తూలాజిన సమస్పర్శాః - అజినాని ప్రియకాదిమృగాజినాని. ౧౨. ౧౩. శాద్వలేష్వితి. శాద్వలేషు యథా శిశ్యే - త్వయా సహేతి శేషః - తదిత్యాధ్యాహార్యం - కుథాస్తరణతల్పేషు కిం స్యాదితి యోజనా - ఆస్తరణాని కోమలోత్తరచ్ఛదాః. ౧౪. ౧౫. న మాతురితి. న మాతురిత్యాదౌ కర్మణి షష్ఠీ - ఆర్తవాని - తత్తదృతుజాతాని. ౧౬. ౧౭. సిద్ధాంత మాహ - యస్త్వయేతి. త్వయా సహ యః సః స్వర్గః. త్వయా వినా యః స నిరయ ఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. పశ్చాదపీతి. పశ్చాత్ కించిత్కాలానంతరం

స్త్వయా నాథ తదైవ మరణం వరం. ౨౦. ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్త మపి నోత్సహే, కిం పున ర్దశవర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖితా. ౨౧ ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు, చుక్రోశ పతి మాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరం. ౨౨. సా విద్ధా బహుభి ర్వాక్యై ర్దిగ్ధై రివ గజాంగనా, చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాగ్నిమివారణిః. ౨౩. తస్యా స్స్ఫటికసంకాశం వారి సంతాపసంభవం, నేత్రాభ్యాం పరిసుస్రావ పంకజాభ్యా మివోదకం. ౨౪. తచ్చైవామలచంద్రాభం ముఖ మాయతలోచనం, పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృత మివాంబుజం. ౨౫. తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞా మివ దుఃఖితాం, ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయం స్తదా. ౨౬. న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గ మప్యభిరోచయే, న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః. ౨౭. తవ సర్వమభిప్రాయమవిజ్ఞాయ శుభాననే, వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమా నపి రక్షణే. ౨౮. యత్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలీ, న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తి రాత్మవతా యథా. ౨౯. ధర్మస్తు

యాః-తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ. ౨౦. విషయకృతదుర్మరణా ద్దుఃఖేన మరణం జ్యాయ ఇత్యాశంక్యాహ-ఇమ మితి. ఆదౌ దశవర్షాణి-మధ్యే త్రీణి వర్షాణి - అంతే ఏకవర్షం చ - తుల్యతయా భాతి విరహిణ్యా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః. ౨౧. ఇతీత్యాది. ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ప్రశిథిలగాత్రీత్యర్థః - సస్వరం - సతారధ్వనీత్యర్థః. ౨౨. సేతి. విద్ధా తాడితా - వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః- దిగ్ధైః విషలిప్తైః-బాణైః - చిరసన్నియతం వార్తాప్రసంగేన చిరాత్సన్నిరుద్ధం - అరణిరిత్యత్రాపి విద్ధేత్యనుషంజనీయం. ౨౩. తస్యా ఇతి. స్ఫటికసంకాశమిత్యనేన విశజ్జలతావగమాచ్చిరవిగలితధారత్వ మవగమ్యతే - ఉదకం మకరందరూపం - తద్ధ్యుష్ణం నిర్మలంచ. ౨౪. తదితి. అమలసంకాశమితి పాఠే అమలతయా - ప్రకాశమానం - బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన-అంబుజపక్షే ఊష్మణేత్యర్థః - 'బాష్ప ఊష్మే' త్యమరః. ౨౫. తామితి. విసంజ్ఞామివేత్యనేన మూర్ఛాభావ స్సూచ్యతే-పరివిశ్వాసయన్ సమ్యగ్విశ్వాసయన్. ౨౬. నేతి. తవ దుఃఖేన హేతునా - ప్రాప్యం స్వర్గ మపి న రోచయే-త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గ మపి నేచ్ఛామీత్యర్థః - స్వయంభోః నారాయణస్య-న తు చతుర్ముఖస్య-తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్ -ఆర్షో ఙుప్రత్యయః-సర్వతః సర్వజంతుభ్యః. ౨౭.తవేతి. తవ విరహదుఃఖాసహిష్ణు రపి నిర్భయోపి శక్తిమా నపి తవాంతరాభిప్రాయానభిజ్ఞానాదేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామీతి భావః. ౨౮. యదితి.సృష్టా దేవేనేతి

తదైవ త్వద్విప్రయోగ కాల ఏవ. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. ఆయస్తా అయాసం ప్రాప్తా - సస్వరం సశబ్దం. ౨౨. సేతి. దిగ్ధైః విషయుక్తైః-బాణైః-చిరసన్నియతం చిరసన్నిరుద్ధం. ౨౩. ౨౪. తచ్చేతి. బాష్పేణ శోకాగ్నిరూపోష్మణా. ౨౫. తామితి. పరివిశ్వాసయన్ సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్నిత్యర్థః. ౨౬. నదేవీతి. తవ నియోగదుఃఖేన ప్రాప్త మపీతి శేషః-స్వయంభో రివ సర్వతః సర్వేషామాయుర్భాగ్యం చ లిఖితుం పరిమార్ష్టుం చ కర్తుః బ్రహ్మణో యథా కుతశ్చి దపి భయం నాస్తి-తద్వ దిత్యర్థః. ౨౭. తవేతి. సర్వం సమగ్రం-అభిప్రాయం ఆంతరం-అవిజ్ఞాయ-తత ఏవ హేతోః-తవారణ్యే వాసం - న రోచయే నాంగీకృతవానస్మి - ఇతః ప్రాగితి శేషః. ౨౮. యదితి. సృష్టాసి

గజనాసోరు సద్భి రాచరితః పురా, తం చాహమనువర్తేఽద్య యథా సూర్యం సువర్చలా. ౩౦. నఖల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని, వచనం తన్నయతి మాం పితు స్సత్యోపబృంహితం. ౩౧. ఏష ధర్మస్తు సుశ్రోణి పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతా, అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాహం జీవితు ముత్సహే. ౩౨. అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారై రభిరాధ్యతే, స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం పితరం గురుం. ౩౩. యత్ర త్రయం తత్ర త్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి, నాన్యదస్తి శుభాపాంగే తేనేద మభిరాధ్యతే. ౩౪. న సత్యం దానమానౌ వా

శేషః-ఆత్మవతా - శీలవతా అతికృచ్ఛ్రావస్థాయా మప్యక్షుభితమనస్కేన వా-యచ్ఛబ్దయోగాత్తదితి పూరణీయం. ౨౯. ఇదం పత్న్యా సహ వనగమనం రాగప్రాప్తం న భవతి - అపితు శిష్టాచారసిద్ధ మిత్యాహ-ధర్మ ఇతి. ధర్మః వానప్రస్థధర్మః - సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః - యథా సూర్యం సువర్చలేతి భిన్నలింగయో రప్యౌపమ్య మార్షం - యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వన్మా మనువర్తస్వేతి వార్థః. ౩౦. నఖల్వితి. సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు - తత్తస్మాత్ కారణాత్-అహం న గచ్ఛేయ మితి న-అద్యైవ గచ్ఛేయ మేవేత్యర్థః. ౩౧. ఏషఇతి. పితుర్మాతుశ్చ వశ్యతేత్యేష ఏవ ధర్మః-వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తోహం-తం వ్యతిక్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౩౨. మాభూత్ పితృవచనకరణం-దైవ మారాధ్యాస్మాభి రత్రైవ స్థాతవ్య మిత్యత్రాహ-అస్వాధీన మితి. అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం-స్వతంత్ర మితి యావత్-యద్వా-అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞాపయత్-స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా నియోజయంతం - గురుం-గురుం చేత్యర్థః.- ప్రకారైః ఆరాధనప్రకారైః. ౩౩. యదితి. యత్ గుర్వాదిత్రయం-తత్ త్రయో లోకాః-లోకత్రయమపి తదారాధనసాధ్యమిత్యర్థః-భువి తత్సమం పవిత్ర మన్య న్నాస్తి - 'గగనం గగనాకార' మితి వత్స్వస్య స్వేనౌపమ్యసంభవా త్తద్వ్యావృత్త్యర్థ మన్యపదం-తేన కారణేన - ఇదం గుర్వాదిత్రయం - అభిరాధ్యతే. రామానుజీయం. యత్రేతి. యత్ర యత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురవో వర్తంతే-తత్ర తత్ర త్రయో లోకాః-తత్సమం తత్త్రయసమం యత్ పవిత్రం భువ్యన్య న్నాస్తి- తేన కారణేన ఇదం మాతాపితృగురురూపం త్రయం అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా. ౩౪. పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్య

నిశ్చితాసి-ఇదానీ మితి శేషః-ఆత్మవతా అక్షుభితమనస్కేన యోగినేత్యర్థః. ౨౯. సర్వాత్మనాదయితాయాస్తే సహ యానంధర్మశ్చేత్యాహ-ధర్మస్త్వితి.ధర్మో వానప్రస్థధర్మః-సద్భిః సపత్నీకైః రాజర్షిభిః-యథా సూర్యం సువర్చలా హ్యనువర్తతే తథా మా మనువర్తస్వేతి శేషః. ౩౦. మమతువనగమనం నిశ్చిత మేవేత్యాహ-నఖల్వితి. న గచ్ఛేయ మితి న ఖలు-గచ్ఛేయ మేవ సర్వథేత్యర్థః-కుతః వచన మితి సత్యోపబృంహితం వచనం మాం వనం నయతి. ౩౧. ఏషఇతి. వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తః తం వ్యతిక్రమ్య పితృవిధేయత్వరూపం ధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. ౩౨. అస్వాధీన మితి. అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం స్వతంత్ర మితి యావత్-ప్రకారైః ప్రార్థనాపరైః. ౩౩. యత్ర త్రయ మితి. యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం-తత్ర త్రయో లోకావర్తంతే - మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వర్త్యశేషదేవతాద్యారాధనఫలప్రాప్తి ర్భవతీత్యర్థః-అతః తత్సమం పవిత్రం మేధ్యం-నాస్తి- తేన కారణేన-ఇదం మాతాపితృగురురూపత్రయ మభిరాధ్యత ఇతి యోజనా-యద్వా పవిత్రం-పవి ర్మహాభయలక్షణ స్సం

నయజ్ఞాశ్చాప్తదక్షిణాః, తథా బలకరా స్సీతే యథా సేవా పితుర్హితా. ౩౫. స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రా స్సుఖాని చ, గురువృత్త్యనురోధేన న కించిదపి దుర్లభం. ౩౬. దేవగంధర్వగోలోకాన్ బ్రహ్మలోకాం స్తథా నరాః, ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః. ౩౭. స మా పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః, తథా వర్తితు మిచ్ఛామి స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౩౮. మమ సన్నా మతి స్సీతే త్వాం నేతుం దండకావనం, వసిష్యామీతి సా త్వం మా మనుయాతుం సునిశ్చితా. ౩౯. సా హి సృష్టానవద్యాంగి వనాయ మదిరేక్షణే, అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ. ౪౦. సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్య చ, వ్యవసాయ మతిక్రాంతా కాంతే త్వ మతిశోభనం. ౪౧. ఆరభస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః, నేదానీం త్వదృతే సీతే స్వర్గోఽపి మమ రోచతే. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్యశ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్యశ్చ భోజనం, దేహ్యాశంసమానేభ్య స్సంత్వరస్వ చ మా చిరం. ౪౩. భూషణాని మహార్హాణి వరవస్త్రాణి యాని చ, రమణీయాశ్చ యే కేచిత్క్రీడార్థాశ్చాప్యుపస్కరాః జాతరూపసారాః...

మాహ-న సత్య మితి. హితా హితకరీ-పితు స్సేవా యథా బలకరీ-తథా సత్యాదయోఽపి న గుణాః-న పరలోకబలకరాః-న పారత్రికాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః. ౩౫. స్వర్గ ఇతి. స్వర్గానురోధేన త... వృత్త్యనురోధేన-సిధ్యంతీతి శేషః-గురూణాం మాత్రాదీనాం-వృత్తిః శుశ్రూషణం-తదనువర్తనేన. దేవ... వర్తనేన 'అనురోధోఽనువర్తన' మిత్యమరః. వ్యతిరేకేణాప్యాహ - న కించి దితి. ౩౬. ...గంధర్వేతి. క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః-నరా ఇతి - సర్వవర్ణసాధారణ్యోక్తిః-మహాత్మానః దృఢమనస్కాః-మాతేతి-తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః. ౩౭. స ఇతి. మా మాం సః స్వతంత్రః-వర్తితుం అనుష్ఠాతుం-సః వర్తనం - ధర్మాపేక్షయా పుంస్త్వం. ౩౮. మమేతి. సన్నా త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ క్షీణా-సా త్వం మయా సహ వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం సునిశ్చితా తేన ఇదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః. ౩౯. సేతి. సృష్టా దైవేనేతి శేషః. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా-'ప్రకర్షే లంఘనే ప్యతీ'త్యమరః. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః-'క్షమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః. క్రియాః దానాదిక్రియాః. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. ఆశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః. ౪౩. భూషణానీతి. క్రీడార్థాశ్చాప్యుపస్కరాః జాతరూప

సారః-తస్మా త్త్రాయత ఇతి పవిత్రం-సంసారనివర్తకమితి యావత్-'పవి ర్వజ్రే మహాభయ' ఇత్యభిధానాత్ - పాఠాంతర స్తు-య త్త్రయ మితి. యత్ యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం తత్ తత్ర త్రయో లోకా వర్తంతే. ౩౫. స్వర్గ ఇతి. సుఖాని చ సిధ్యంతీతి శేషః గురువృత్త్యనురోధేన గురుచిత్తవృత్త్యనువర్తనేన. ౩౬. ౩౮. మమేతి. త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ త్వాం వనం నేతుం పూర్వం మమ మతిః-సన్నా క్షీణా యతః వనే వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం మతిః త్వన్మతిః-సునిశ్చితా-అతః పూర్వం సన్నా మే మతిః-ఇదానీం త్వాం వనం నేతు ముద్యుక్తేతి శేషః-యద్వా-మమేతి - హే సీతే సా త్వం వనే వసిష్యామీతి మా మనుయాతుం యతః సునిశ్చితా-అతః త్వాం దండకావనం నేతుం మమ మతి స్సన్నా ఉద్యుక్తేతి యోజనా. ౩౯. సేతి. దిష్టా అనుజ్ఞాతా వనాయ వనం గంతుం మామనుగచ్ఛస్వ-పాఠాంతర స్తు-సేతి - అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్త్రనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః-వనవాసే హితాః-క్రియాః దానాది క్రియాః-ఇదానీ మేతద్బుద్ధినిశ్చయే సతీత్యర్థః. ౪౨. ౪౩. భూషణా

యానిచ, రమణీయాశ్చ యే కేచిత్ క్రీడార్థా శ్చాప్యుపస్కరాః, శయనీయాని యానాని మమ చాన్యాని యాని చ, దేహి స్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానా మనంతరం. ౪౫. అనుకూలం తు సా భర్తు ర్జ్ఞాత్వా గమన మాత్మనః, క్షిప్రం ప్రముదితా దేవీ దాతు మేవోపచక్రమే. ౪౬. తతః ప్రహృష్టా ప్రతిపూర్ణమానస సా యశస్వినీ భర్తు రవేక్ష్య భాషితం, ధనాని రత్నాని చ దాతు మంగనా ప్రచక్రమే ధర్మభృతాం మనస్వినీ. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శ్రుత్వా తు సంవాదం లక్ష్మణః పూర్వ మాగతః, బాష్పపర్యాకుల ముఖ శ్శోకం సోఢు మశక్నువన్, స భ్రాతు శ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః,

---

మయకృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకభాజనాదివిచిత్రోపకరణాని - బ్రాహ్మణానా మనంతరం స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి సంబంధః. ౪౫. అనుకూల మితి. అనుకూలం సమ్మతం. ౪౬. తత ఇతి. ప్రతిపూర్ణమనస్వేతి నిశ్చింతేత్యర్థః - అవేక్ష్య ఆలోచ్య - ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః - మనస్వినీ నిశ్చితమనాః. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

[illegible]ణ సీతాగమనే అంగీకృతే లక్ష్మణస్యానుగమనప్రార్థన ముపక్షిపతి - ఏవ మిత్యాదినా-శ్లో. [illegible]కం వాక్యం. ఏవం సంవాదం పూర్వోక్తం సీతారామయో స్సంవాదం-పూర్వ మాగతః - [illegible]గృహా ద్రామేణ సహ పూర్వమేవాగతః-శోకం-అర్ధశరీరభూతాయా స్సీతాయా అపి వనానుగమనం కృచ్ఛ్రా దప్యంగీకృతం మమ కథం తత్సంభవిష్యతీతి విచారణం శోకం-స్వానువృత్తి రూపప్రయోజనాయ సీతాపురుషకారేణ రామే శరణాగతిం విధత్తే. స భ్రాతు రితి. సః రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరశూన్యః - భ్రాతురిత్యవర్జనీయసంబంధకథనా చ్ఛరణ్యత్వ ముక్తం - చరణౌ నిపీడ్యేతి - శరణాగత్యుక్తిః - గాఢ మిత్యశ్లథత్వోక్త్యా మహావిశ్వాస ఉక్తిః-రఘునందనః లక్ష్మణః - అతియశాః ఆనుకూల్యసంకల్పప్రాతికూల్యవర్జనవాన్ - ఆదౌ సీతాం పురుషకారత్వేన పరిగృహ్యోవాచ-పశ్చాత్ తత్పురుషకారేణ మహావ్రతం-'న త్యజేయం కథంచన ఏత ద్వ్రతం మమ' ఇత్యుక్తగురుతరవ్రతయుక్తం రాఘవం రఘురాక్షససంవాదాదిప్రసిద్ధకులధర్మ శరణాగతరక్షణం చ-ఉవాచ శరణాగతేః సర్వఫలప్రదత్వేన స్వాభిమతఫలం విజ్ఞాపయామాస - నిపీడ్యేత్యంతేన ద్వయస్య పూర్వఖండోక్తశరణాగతి రనూదితా - రాఘవమువాచేత్యనేన ఉత్తరఖండో

క్తిః. క్రీడార్థా శ్చాప్యుపస్కరాః జాతరూపమయకృత్రిమపుత్రికాద్యుపస్కరణాదీని. శయనీయానీతి. బ్రాహ్మణానా మనంతరం - స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి యోజనా. ౪౫. అనుకూల మితి. ఆత్మనః స్వస్యాః ఆగమనం - భర్తుః అనుకూలం ఇష్టం. ౪౬. తత ఇతి. ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః దాతుం ప్రచక్రమ ఇత్యన్వయః. ౪౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః.

ఏవ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-ఏవం ఉక్తప్రకారం-సీతారామసంవాదం శ్రుత్వా పూర్వ మాగతః కౌసల్యాగృహాత్ రామేణ సహ సీతాసంవాదప్రవృత్తేః పూర్వ మేవాగతో లక్ష్మణః - శోకం అర్ధశరీరభూతాయా స్సీతాయా అపి వనానుగమనం కృచ్ఛ్రాదంగీకృతం మమ తు కథం సంభవిష్యతీతి విచారజం శోకం సోఢుం మశక్నువన్ - సోఢు మశక్నువ న్నితి పాఠభేదః -

సీతాముచాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతం. ౩. యది గంతుం కృతా బుద్ధిర్వనం మృగగజాయుతం, అహం త్వానుగమిష్యామి వన మగ్రే ధనుర్ధరః, మయా సమేతోఽరణ్యాని బహూని విచరిష్యసి, పక్షిభి ర్మృగయూథైశ్చ సంఘుష్టాని సమంతతః. ౪. న దేవలోకాక్రమణం నామరత్వ మహం వృణే, ఐశ్వర్యం వాపి లోకానాం కామయే న త్వయా వినా. ౫. ఏవం బ్రువాణ స్సౌమిత్రి ర్వనవాసాయ నిశ్చితః, రామేణ బహుభిస్సాంత్వై ర్నిషిద్ధః పున రబ్రవీత్. ౬. అనుజ్ఞాతశ్చ భవతా పూర్వ మేవ యదస్మ్యహం, కిమిదానీం పున రిదం క్రియతే మే నివారణం. ౭. యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గంతు మిచ్ఛతః, ఏతదిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశయో హి మమానఘ. ౮. తతోఽబ్రవీ న్మహాతేజా రామో లక్ష్మణ మగ్రతః, స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిం. ౯. స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీర స్సతతం

క్తఫలప్రార్థనోక్తా - సీతా మువాచేత్యుభయత్ర పురుషకారపరిగ్రహోక్తిః. ౩. కైంక - స్వాశీ మే వాహ - యదీతి. యదీత్యనేన రామస్య వనగమనం స్వానభిమత మిత్యుక్తం - కైంకర్య రసజ్ఞ మాహ ధనుర్ధర ఇతి - ధనుర్ధరత్వే హేతు మాహ మృగేతి - అహం త్వా - అను పశ్చాత్ అగ్రే చ వనం గమిష్యామి - తవాగ్రే పశ్చాద్వా - యత్ర దుష్టమృగశంకా తత్ర సావధానో గమిష్యామీత్యర్థః - అత ఏవ మయా సమేత ఇతి వక్ష్యతి - మయా ధనుర్ధరేణ మయా - త్వదీయం ధను ర్వహతేతి వార్థః - బహూనీత్యనేన సర్వదేశసర్వకాల సర్వావస్థోచిత సర్వవిధకైంకర్యప్రార్థనం కృతం. ౪. అనన్యోపాయత్వ వదనన్యప్రయోజనత్వ మాహ - నేతి. దేవలోకాక్రమణం - 'దేవానాం పూరయోధ్యే'త్యుక్త పరమపదప్రాప్తిం త్వయా వినా న వృణే - త్వత్కైంకర్యవినాకృతం మోక్ష మపి న వాంఛామీత్యర్థః. అమరత్వం - జరామరణమోక్షాయేత్యుక్తం కైవల్యాఖ్యం మోక్ష మపి న వృణే - లోకానా మైశ్వర్యం - త్రిలోకాధిపతిత్వం - బ్రహ్మత్వ మితి యావత్ - మోక్షమప్యకామయమానోఽహం కథం కైవల్యాదికం కామయేయేతి భావః - యద్వా - అవరోహక్రమేణ త్రైలోక్యైశ్వర్యాదిక మపి న కామయ ఇతి - అతో న పతత్ప్రకర్ష దోషః - దేవలోకగమనం - దేవత్వం ఇంద్రత్వం వా - న కామయ ఇతి వాక్యార్థ స్తుచ్ఛః. ౫. ౬. అనుజ్ఞాత ఇతి. అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాత ఏవ 'ఉపక్లప్తంచ యత్ కించి దభిషేకార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయ' మితి వచనాత్. అన్యత్ర చ - తస్మా దపరితాప స్సన్ త్వ మప్యనువిధాయ మాం ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీః క్రియా ఇతి. అపరత్ర చ - 'భ్రాతృపుత్రసమా చాపి ద్రష్టవ్యా చ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్నౌ ప్రాణైః ప్రియతరా మమే'తి - భరతశత్రుఘ్నయో రేవానుసరణీయత్వోక్తే రనుజ్ఞా సిద్ధా. ౭. యదర్థ మితి. అనుజ్ఞాతత్వేపి ప్రతిషేధాత్ కి మద్య మయాపరాద్ధ మితి సంశయః. ౮. తత ఇతి. స్థితం అగ్రత స్స్థితం - ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గంతు ముద్యుక్తం - వీరం ప్రాగ్గమనోచితవీర్యవంతం - యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం - కృతాంజలిం యాచ్ఞావ్యంజకాంజలియుక్తం. ౯. స్నిగ్ధ ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతానుగుణాని. ౧౦. ప్రతిషేధ

భ్రాతు శ్చరణౌ - గాఢం నిపీడ్య ప్రణమ్య సీతాం ప్రార్థయ న్నితి శేషః - స్వాభిమతప్రాప్తౌ సీతాశరణాగతి రేవామోఘోపాయ ఇతి మత్వా మత్ప్రార్థనా మపి పురుషకారత్వేనాంగీకుర్వితి సీతాం ప్రార్థయన్ రాఘవం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭. యదర్థ మితి. ఏత దిచ్ఛామి - ఏతత్ ప్రతిషేధప్రయోజన మిత్యర్థః - సంశయః - బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధం ఛాయావత్ పరతంత్రం-

సత్పథే స్థితః, ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాసి సఖా చ మే. ౧౦ మయా
ద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనం, కో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం
వా యశస్వినీం. ౧౧. అభివర్షతి కామైర్యః పర్జన్యః పృథివీ మివ, స కామపాశ
పర్యస్తో మహాతేజా మహీపతిః. ౧౨. సా హి రాజ్య మిదం ప్రాప్య నృపస్యాశ్వ
పతేః సుతా, దుఃఖితానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనం. ౧౩. న స్మరిష్యతి
కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖితాం, భరతో రాజ్య మాసాద్య కైకేయ్యాం
పర్యవస్థితః. ౧౪. తా మార్యాం స్వయ మేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా, సౌమి
త్రే భర కౌసల్యా ముక్త మర్థ మిమం చర. ౧౫. ఏవం మమ చ తే భక్తి ర్భ
విష్యతి సుదర్శితా, ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మ శ్చాప్యతులో మహాన్. ౧౬.
ఏవం కురుష్వ సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునందన, అస్మాభి ర్విప్రహీణాయా మాతు
ర్నో నభవే త్సుఖం. ౧౭. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ శ్శ్లక్ష్ణయా గిరా, ప్ర
త్యువాచ తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౮. తవైవ తేజసా వీర భరతః
పూజయిష్యతి, కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాత్ర సంశయః (యది
దుష్టో న రక్షేత భరతో రాజ్య ముత్తమం, ప్రాప్య దుర్మనసా వీర గర్వేణ చ
విశేషతః, త మహం దుర్మతిం క్రూరం వధిష్యామి న సంశయః, తత్పక్ష్యా నపి
యాన్ సర్వాన్ త్రైలోక్య మపి కిన్ను సా). ౧౯. కౌసల్యా బిభృయా దార్యా
సహస్ర మపి మద్విధాన్, యస్యా స్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్త ముపజీవి

నిమిత్త మాహ - మయేతి. కౌసల్యాదిభరణార్థ మేవ త్వం వారితోసి - పూర్వానుజ్ఞాతు-తాత్కా
లికపరిహారాయేతి భావః. ౧౧. రాజైవ భరిష్యతీత్యత్రాహ- అభివర్షతీతి కామపాశపర్యస్తః-పరాభి
లాషరూపపాశేన సంయత ఇత్యర్థః. ౧౨. తర్హి భరతో భరిష్యతీ త్యపేక్షాయాం సోపి కైకేయీ
పరవశో న భరిష్యతీత్యాశయేనాహ - సా హీత్యాది. ౧౩. ౧౪. మయా వా కథం భర్తుం శక్య
మిత్యత ఆహ-తా మితి. రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా-తదభావే స్వయమేవవా-భరేత్యర్థః -
అహో త్తరం మావదేత్యాహ- ఉక్తమర్థ మిమం చరేతి. ౧౫. త్వత్కైంకర్యపరస్య మే కి మనేనేత్యత
ఆహ-ఏవ మితి. ఏవం-ఏవం చ సతీత్యర్థః మమ మయీత్యర్థః-గురుపూజా మాతృశుశ్రూషణం. ౧౬.
ఏవమితి. అస్మాభిః-ఆవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః-నః నౌ-అస్మదో ద్వయో శ్చేతి ద్వివచనస్య బహు
వచనం. ౧౭. ఏవ మితి. వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిద మితి-ఉత్తరోత్తరయుక్త్యా చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథే
త్యుక్తవక్తృత్వవిశిష్టం రామ మపి ప్రతివచన రచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౧౮.

మాం-కం హేతు ముద్దిశ్య అరోహ నిషేధతీతి సంశయః ౧౩. భరతో రక్షిష్యతీత్యత ఆహ-నస్మరిష్య
తీతి. కైకేయ్యాం పర్యవస్థితః తన్నియోగేన సపత్నీతిరస్కారవిషయే పర్యవస్థితః ప్రతిష్ఠితః. ౧౪.
౧౮. అథ మాతృరక్షాయాం భరత ఏవాస్త ఇత్యాహ-తవైవేతి. తవైవ తేజసా-అప్రమేయబలవైభవ
రామజనన్యరక్షణే మమ మహా ననర్థో భవే దితి మత్వా భరతః సమ్య క్పూజయిష్యతీతి. ౧౯. ఇదా
నీం స్వాత్మ భరణే కౌసల్యాయాః కస్యాప్యపేక్షా నాస్తీతి దర్శయతి. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా-సహస్రం
మద్విధానపి బిభృయాత్ - సా స్వాత్మానం బిభృయా దితి కిము వక్తవ్యం - కుత స్తస్యా ఏవం
శక్తి రత్రాహ యస్యా ఇతి - యస్యాః ప్రసాదాత్ ఉపజీవినాం గ్రామాణాం సహస్రం సంప్రాప్త

నాం. ౨౦. తథాత్మభరణే చైవ మమ మాతు స్తథైవచ, పర్యాప్తా మద్విధానాం చ భరణాయ యశస్వినీ. ౨౧. కురుష్వ మా మనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే, కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే. ౨౨. ధను రాదాయ సశరం ఖనిత్రపిటకాధరః, అగ్రత స్తే గమిష్యామి పంథాన మనుదర్శయన్. ౨౩. ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ, వన్యాని యాని చాన్యాని స్వాహారాణి తపస్వినాం. ౨౪. భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం

పూర్వం రామోక్తానుపపత్తిం పరిపూరయతి తవైవేత్యాదినా. ౧౯. ౨౦. ౨౧. ఏవం రామోక్తం పరిహృత్య ప్రస్తుతం స్వాభిమత కైంకర్యం ప్రపంచయతి-కురుష్వేత్యాది. మాం శేషభూతం-అనుచరం శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం - కురుష్వ - తత్ కరణ మపి తవైవ ప్రయోజనమిత్యాత్మనేపదా ల్లభ్యతే-వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే - ఇహానుచరత్వకరణే - వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకధర్మరాహిత్యం నాస్తి - తవ సేవ్యధర్మః పర్యాప్తః - స్వామిత్వాత్ మమ సేవకధర్మశ్చ పూర్ణః - స్వాభావిక శేషత్వాత్ - యద్వా - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - నవిద్యతే-త్వదుక్తహేతో రన్యథా సిద్ధేరుక్తత్వా దిత్యాశయః-అనుచరణస్య కిం ప్రయోజన మిత్యపేక్షాయా మాహ - తవేతి - తవార్థః స్వాయాసం వినా ఫలమూలాద్యాహరణం-ప్రకల్పతే సిద్ధ్యతి-అహంచ కృతార్థః - లబ్ధస్వకైంకర్యఫలో భవిష్యామి - యద్వా - మాం - స్వాభావికశేషభూతం మాం అనుచరం స్వరూపానురూపశేషవృత్తియుక్తం - కురుష్వ-ఇహ అస్మిన్ జనే మయి - వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః - నాస్తి అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం తద్‌జ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చేత్యుక్తం-కైంకర్యాకరణే తవకా హాని రిత్యత్రాహ - కృతార్థోఽహం భవిష్యామీతి - అకించిత్కురస్య శేషత్వానుపపత్తే రితిభావః తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం నిష్కృష్య దర్శయతి-తవ చేతి-చోఽవధారణే - తవైవార్థః-నతు మమ పరార్థకైంకర్యస్యైవ పురుషార్థత్వా దితి భావః - శేషత్వాధ్యవసాయ ఉపాయః - అస్వార్థశేషికైంకర్య మేవ ఫలమిత్యుపాయోపేయనిష్కర్షోఽనేన కృత ఇతి రహస్యం - వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః - జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్శ్రేయ శ్చాస్తీత్యాహ - కృతార్థ ఇతీతి కేచి ద్వ్యాచక్షతే. రామానుజీయం. కురుష్వేతి. వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్శ్రేయ శ్చాస్తీత్యాహ-కృతార్థ ఇతి. ౨౨. స్వకృతార్థత్వం ప్రపంచయతి - ధను రితి. ధను రాద్యాదానం-హింస్రనివారణాయ - ఖనిత్రం - మూలకందఖననసాధనం కుద్దాలాది - పిటకా - అల్పార్థే కప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః-'కండోలపిటా' విత్యమరః. ౨౩. ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్య ముక్త్వా స్థానే సంభావిత మాహ-ఆహరిష్యామీతి. అన్యాని-శాకప్రియాలబీజక్షౌద్రాదీని స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుంభోక్తుం యోగ్యాని. ౨౪. ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యాణ్యుక్త్వాని - కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయస్యైవ రస్యత్వా ద్విశిష్టవిషయత్వ మాహ - భవాంస్త్వితి. జాగ్రత స్స్వపతశ్చ త ఇత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచిత

మభూత్ - ఉపజీవన మితి క్వచిత్ పాఠః. ౨౦. ౨౧. కురుష్వేతి. ఇహ మయ్యనుచరే - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - తద్వాక్యోల్లంఘనజనితజనన్యపోషణాధర్మ్యం - నవిద్యతే - కౌసల్యాయా ఉపజీవన మస్తీతి దర్శితత్వాదితి భావః-కృతార్థః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వేనఆపది తవ సేవయా కృతార్థో భవిష్యామీత్యర్థః - తవ చార్థః ప్రకల్పతే - ఫలమూలాద్యాహరణేన శుశ్రూషారూపప్రయోజనం సిధ్యతీత్యర్థః. ౨౪. భవానితి. సర్వం కరిష్యామీతి - మయా కర్తవ్యం సర్వ

సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్స్వపత శ్చ తే. ౨౭. రామ స్త్వనేన వాక్యేన సుప్రీతః ప్రత్యువాచ తం, వ్రజాపృచ్ఛస్వ సౌమిత్రే సర్వ మేవ సుహృజ్జనం. ౨౮. యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణ స్స్వయం, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ రౌద్రదర్శనే, అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ, ఆదిత్యవిమలౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, సత్కృత్య నిహితం సర్వ మేతదాచార్యసద్మని, సర్వ మాయుధ మాదాయ క్షిప్ర మావ్రజ లక్ష్మణ. ౨౯. స సుహృజ్జన మామన్త్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః, ఇక్ష్వాకుగురు మాగమ్య జగ్రాహాయుధ ముత్తమం. ౩౦. తద్దివ్యం రాజశార్దూల సత్కృతం మాల్యభూషితం, రామాయ దర్శయామాస సౌమిత్రి స్సర్వ మాయుధం. ౩౧. తమువాచాత్మవాన్ రామః ప్రీత్యా లక్ష్మణ మాగతం, కాలే త్వమాగత స్సౌమ్య కాంక్షితే మమ లక్ష్మణ. ౩౨. అహం ప్రదాతు మిచ్ఛామి యదిదం మామకం ధనం, బ్రాహ్మణేభ్య స్తపస్విభ్య స్త్వయా సహ పరంతప. ౩౩. వసంతీహ దృఢం

కైంకర్య ముక్తం - సర్వం కరిష్యామీత్యనేన సర్వవిధకైంకర్య ముక్తం - తథాచ దేవీవిశిష్టస్య శేషిణః సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్యమితి దర్శితం. ౨౭. రామ స్త్వితి. అనేనానుగమనాజ్ఞా వ్యంజితా. ౨౮. యే చేత్యాది. జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహాత్మా వరుణ స్స్వయ మేవ మహ్యం యద్ధనురాదికం దదౌ - ఆచార్య సద్మని ఆచార్యస్య గృహే- పూజార్థం నిహితం తదేతత్సర్వం ఆయుధ మాదాయ - సః ఆపృష్టసుహృజ్జనః త్వం - క్షిప్ర మావ్రజేత్యన్వయః అత్ర ధనురాదిషు సర్వత్ర ద్వివచనా దావయో ర్దదా వితి సిద్ధం-బాలకాండే ఽనుక్తస్యా ప్యస్య వృత్తాంతస్యాఽనువాదాత్ సిద్ధః - యథా సుందరకాండేఽభిహితం మణిబంధనం - 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే, వధూకాలే తథా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని శోభిత' ఇతి. యథాచాయోధ్యాకాండేఽనభిహితోఽపి వాయసవృత్తాంత స్సుందరకాండేఽనూద్యతే-'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య త మేవ శరణం గత' ఇతి. ఆచార్యః వసిష్ఠః - 'ఇక్ష్వాకుగురుమాగమ్యే' త్యుత్తరత్రానువాదాత్ - నహి ఇక్ష్వాకుకులగురు ర్వసిష్ఠా దన్యోఽస్తి. ౩౧. తమితి. ప్రీత్యోవాచేత్యన్వయః. ౩౨. కాంక్షితత్వ మేవాహ అహ మిత్యాదినా. ౩౩. వసంతీతి. యచ్ఛబ్దోఽర్థసిద్ధః - ఇహ నగరే - గురుషు భక్త్యా యే దృఢం

మిత్యర్థః - స్వపతశ్చ తే ఇత్యనేన రాత్రౌ లక్ష్మణస్య నిస్నిద్రత్వం ద్యోత్యతే. ౨౭. రామ స్త్వితి. వ్రజ ఆపృచ్ఛ - ఆపృచ్ఛస్వ అభ్యనుజానీహి. ౨౮. యే చేతి. వరుణః జనకస్య మహాయజ్ఞే ధను రాదిక మావయో ర్దదౌ - సత్కృత్య - నిహితం నిక్షిప్తం - ఆచార్యసద్మని వసిష్ఠసద్మని - నను జనకగేహే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథ మత్ర సిద్ధవదనువాదః క్రియతే-సత్య మేతత్ - భగవతో వాల్మీకే రియం శైలీ - ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపరత్వాత్-యత్ర వక్తవ్య మర్థం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన సిద్ధవదనువదతీతి యథా - బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధనం-'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే ఽభిహితవాన్ - అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతం - 'స పిత్రా చ పరిత్యక్తః సురైశ్చ సమహర్షిభి' రిత్యాదినా సుందరకాండే ఉక్తవాన్. ౩౧. ౩౪. వసిష్ఠపుత్రం సుయజ్ఞ మానయ

భక్త్యా గురుషు ద్విజసత్తమాః, తేషామపిచ మే భూయస్సర్వేషాం చోపజీవినాం.
౩౪. వసిష్ఠపుత్రంతు సుయజ్ఞమార్యం త్వమానయాశు ప్రవరం ద్విజానాం, అభి
ప్రయాస్యామి వనం సమస్తా నభ్యర్చ్య శిష్టా నపరా న్ద్విజాతీన్. ౩౫. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత శ్శాసన మాజ్ఞాయ భ్రాతు శ్శుభతరం ప్రియం, గత్వా స ప్రవివేశాశు
సుయజ్ఞస్య నివేశనం. ౧. తం విప్ర మగ్న్యగారస్థం వందిత్వా లక్ష్మణోఽబ్రవీత్,
సఖేఽభ్యాగచ్ఛ పశ్యత్వం వేశ్మ దుష్కరకారిణః. ౨. తత స్సంధ్యా ముపాస్యాశు
గత్వా సౌమిత్రిణా సహ, జుష్టం తత్ప్రాశ్రీవిశల్లక్ష్మ్యా రమ్యం రామనివేశనం.
౩. తమాగతం వేదవిదం ప్రాంజలి స్సీతయా సహ, సుయజ్ఞ మభిచక్రామ రాఘ
వోఽగ్ని మివార్చితం. ౪. జాతరూపమయై ర్ముఖ్యై రంగదైః కుండలై శ్శుభైః,
సహేమసూత్రై ర్మణిభిః కేయూరై ర్వలయై రపి, అన్యైశ్చ రత్నై ర్బహుభిః

వసంతి - నిత్యం గురుశుశ్రూషణం కుర్వంతీత్యర్థః - తేషామపి - మే సర్వేషాం ఉపజీవినాంచ -
భూయః అతిశయేన - నిత్యదేయాదధికతయా దాతు మిచ్ఛామి - తానానయేతి శేషః. ౩౪.
వసిష్ఠపుత్రమితి. వసిష్ఠపుత్రం ఆర్యం ద్విజానాం ప్రవరం సుయజ్ఞం - అన్యానపి శిష్టా నానయ -
సుయజ్ఞం తాం శ్చాభ్యర్చ్యాభిప్రయాస్యామీత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్య రామస్య యాత్రాదానం ప్రస్తూయతే ద్వాత్రింశే -
తత ఇత్యాది. ఆజ్ఞాయ అంగీకృత్య - శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారత్వాత్ ప్రియం ఆత్మనోఽనుగమ
నాంగీకారఫలత్వాత్. ౧. తమితి. అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్రశాలాస్థం - దుష్కరకారిణః
దుష్కరకర్మకారిణః - వేశ్మాభ్యాగచ్ఛ కృత్యంచ పశ్యేత్యర్థః. ౨. తత ఇతి. సంధ్యోపాసనం
మాధ్యాహ్నికం - అథవా -సంధ్యా - నియతాగ్నిహోత్రం అగ్న్యగారస్థమిత్యుక్తేః. ౩. తమితి.
అర్చితం హుతం. ౪. జాతరూపమయై రిత్యాది. జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః-అంగదైః కూర్పరో
పరిధార్యైః బాహుభూషణైః - సహేమసూత్రై ర్మణిభిః హేమసూత్రప్రోతైః వైడూర్యపద్మ
రాగముక్తాదిమణిభిః - 'రత్నం మణి ర్ద్వయో రశ్మ జాతౌ ముక్తాదికేపిచే' త్యమరః. కేయూరైః
భుజశిరోవ్యాపిఫణాకారశిఖరయుక్తబాహుభూషణైః - అథవా అంగదకేయూరయో స్థూలత్వ
సూక్ష్మత్వాభ్యాం భేదః - వలయైః కటకైః - 'కటకం వలయోస్త్రియా' మిత్యమరః. రత్నైః భూ

త్యనేన మూలప్రభో ర్దశరథస్య వసిష్ఠపౌరోహిత్యం - తత్పుత్రస్య తత్పుత్ర ఇతి న్యాయేన
స్వాచార్యస్య సుయజ్ఞస్య విశిష్యానయననియోగః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. ౧. త మితి. అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రశాలా - వేశ్మ రామస్యాభ్యాగచ్ఛ -
దుష్కరకారిణః ప్రాప్తరాజ్యత్యాగపూర్వకవనగమనరూపదుష్కరకారిణః. ౨. తతఇతి. సంధ్యాం
మాధ్యాహ్నికీం. ౩. తమితి. అభిచక్రామ ప్రత్యుత్థానాదికం కృతవాన్. ౪. జాతరూపేతి. అంగద
మూర్ధ్వాకారం పత్రలతాచిత్రితం బాహుమూలధార్యం భూషణం - కేయూరం తస్యాధోభాగే
ధార్యం వలయాకారం భూషణం - వలయైః కటకైః. హేమసూత్రైః మణిభిః స్వర్ణసూత్రస్యూతైః

కాకుత్స్థః ప్రత్యపూజయత్. ౫. సుయజ్ఞం స తదోవాచ రామస్సీతాప్రచో
దితః. హారం చ హేమసూత్రం చ భార్యాయై సౌమ్య హారయ, రశనాం చాధునా
సీతా దాతుమిచ్ఛతి తే సఖే. ౭. అంగదాని చ చిత్రాణి కేయూరాణి శుభాని చ,
ప్రయచ్ఛతి సఖే తుభ్యం భార్యాయై గచ్ఛతీ వనం. ౮. పర్యంకమగ్ర్యాస్తరణం
నానారత్నవిభూషితం, తమపీచ్ఛతి వైదేహీ ప్రతిష్ఠాపయితుం త్వయి. ౯. నాగ
శ్శత్రుంజయో నామ మాతులో యం దదౌ మమ, తం తే గజసహస్రేణ దదామి
ద్విజపుంగవ. ౧౦. ఇత్యుక్తస్స హి రామేణ సుయజ్ఞః ప్రతిగృహ్య తత్, రామ
లక్ష్మణసీతానాం ప్రయుయోజాశిషశ్శుభాః. ౧౧. అథ భ్రాతర మవ్యగ్రం ప్రియం
రామః ప్రియంవదః, సౌమిత్రిం త మువాచేదం బ్రహ్మేవ త్రిదశేశ్వరం. ౧౨.
అగస్త్యం కౌశికం చైవ తావుభౌ బ్రాహ్మణోత్తమౌ, అర్చయాహూయ సౌమిత్రే
రత్నైస్సస్యమివాంబుభిః. ౧౩. తర్పయస్వ మహాబాహో గోసహస్రైశ్చ మానద,
సువర్ణై రజతైశ్చైవ మణిభిశ్చ మహాధనైః. ౧౪. కౌసల్యాం చ య ఆశీర్భి
ర్భక్తః పర్యుపతిష్ఠతి, ఆచార్యస్తైత్తిరీయాణా మభిరూపశ్చ వేదవిత్, తస్య యా
నం చ దాసీశ్చ సౌమిత్రే సంప్రదాపయ, కౌశేయాని చ వస్త్రాణి యావత్తుష్యతి
స ద్విజః. ౧౫. సూతశ్చిత్రరథశ్చార్య స్సచివ స్సుచిరోషితః, తోషయైనం

మహారత్నాని భూషణాని రత్నైః - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపి' ఇత్యమరః. ౫. ౬. హారమితి. హేమసూత్రం హేమమయం కంఠసూత్రం - రశనాం చ - తే భార్యాయై సీతా దాతు మిచ్ఛతి - తత్స ర్వం హారయ - హారయేత్యర్థః. ౭. అంగదానీతి. భార్యాయై భార్యాధారణార్థం - తుభ్యం ప్రతిగ్రహీత్రే - గచ్ఛతీ గచ్ఛంతీ వనం అస్తి. ౮. పర్యంక మితి. త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం - తుభ్యం దాతు మిత్యర్థః. ౯. నాగ ఇతి. మాతులో యం దదౌ శత్రుంజయశత్రుంజయవ్యావృత్తిః. ౧౦. ఇతీతి. ప్రతిగృహ్య ... ౧౧. అథేతి. త్రిదశేశ్వరం ఇంద్రం. ౧౨. అగస్త్యమితి. ... కౌశికం విశ్వామిత్రపుత్రం - రత్నైః శ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౧౩. ... ౧౪. కౌసల్యామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తైత్తిరీ యాణాం ... శాఖాధ్యేతౄణాం - ఆచార్యః అధ్యాపయితా - అభిరూపః బుధః - 'అభిరూప ...' ఇత్యమరః. కౌశేయాని క్రిమికోశోత్థాని - 'కౌశేయం క్రిమి కోశోత్థ'మిత్యమరః. యావత్ ... తుష్యతి - తావత్ సంప్రదాపయేతి సంబంధః. ౧౫. సూతః సుమంత్రతుల్యః కశ్చిచ్చిత్రరథనామా - సుచిరోషితః

... ౫. సుయజ్ఞమితి. సీతాప్రచోదిత ఇతి సీతయా సుయజ్ఞపత్న్యై దివ్యాభరణాని దాతవ్యానీతి ప్రచోదిత ఇత్యర్థః. ౬. హారమితి. హేమసూత్రం ఉరోభూషణవిశేష ఇత్యర్థః. ౭. ౮. పర్యంకమితి. త్వయి ప్రతిష్ఠాపయితుం తుభ్యం దాతు మిత్యర్థః. ౯. నాగఇతి. శత్రుంజయో నామ ప్రసిద్ధం యం గజం మాతులో మమ దదౌ - తం గజం తే దదామి. ౧౦. ౧౧. ఇతీతి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సూతశ్చ సుమంత్రా దన్యశ్చిత్రరథనామకః - సుచిరోషితః చిర ప్రవృద్ధః బహుకాలం ఆజానుబాహుప్రభృతిభిః. ౧౪. ౧౫. తమితి కరకాలాపాః కరాః కరసంబంధి

మహార్హైశ్చరత్నై ర్వస్త్రై ర్ధనై స్తథా, పశుకాభిశ్చ సర్వాభి ర్గవాం దశశతేనచ.
౧౯౹. యే చేమే కఠకాలాపా బహవో దండమాణవాః, నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వా న్నాన్యత్కుర్వంతి కించన, అలసాస్స్వాదుకామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః, తేషామశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ, శాలివాహసహస్రం చ ద్వే శతే భద్రకాం స్తథా, వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్రముపాకురు
౨౦౹. మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః, తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ, అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ దక్షిణాం, తథా ద్విజాతీం స్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణార్చయ సర్వశః. ౨౧౹. తతస్స

చిరకాల మస్మద్గృహే స్థితః పశుకాభిః - అల్పార్థే కప్రత్యయః అజాదిభి రిత్యర్థః. ౧౯౹. యేచే త్యాది ఉపాకుర్విత్యంతమేకం వాక్యం. కఠేన ప్రోక్త మధీయతే కఠాః - కఠశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే వైశంపాయనాంతేవాసిత్వాణ్ణినిః - తస్య కఠచరకాదిలుక్ - తతః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - తస్య ప్రోక్తా ల్లుగితి లుక్ - కలాపినా ప్రోక్త మధీయతే కాలాపాః - కలాపిశబ్దాత్ ప్రోక్తార్థే కలాపినోఽణిత్యణ్ - సబ్రహ్మచారీ పీఠసర్పీత్యాదినా టిలోపః - తతః తదధీత ఇత్యాద్యణ్ - తస్య ప్రోక్తా ల్లుక్ - కఠప్రోక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రోక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః - కఠాశ్చ కాలాపా శ్చ కఠకాలాపాః - దండప్రధానాః మాణవాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం - సదాపలాశ దండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః - కించన ఆహారార్థయత్నాదికం - నకేవలం నిత్యస్వాధ్యాయ శీలత్వాత్ కించి న్న కుర్వంతి కిం త్వాలస్యాచ్చేత్యాశయేనాహ - అలసా ఇతి - గోసహస్ర ప్రదానహేతుత్వేనాహ - స్వాదుకామా శ్చేతి - రసవత్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః-మహతాం చాపి సమ్మతాః - అతీవ సాధ్వాచారా ఇత్యర్థః - రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని - అశీతియానా నీత్యుక్త్యా దండమాణవాశ్చాశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే - రత్నవహానుష్ట్రానితివా - శాలివాహ సహస్రం శాలిధాన్యవాహకబలీవర్దసహస్రం - భద్రకాన్-అల్పార్థే కప్రత్యయః - కర్షణయోగ్యా ననడుహ ఇత్యర్థః - ధాన్యవిశేషా నిత్యపరే - వ్యంజనార్థం క్షీరం దధిఘృతార్థం-ఉపాకురు - దద స్వేత్యర్థః. ౨౦౹. మేఖలీనా మితి. మేఖలా మౌంజీ - తద్వతాం బ్రహ్మచారిణా మిత్యర్థః - ఆర్షో దీర్ఘః - సహస్రం గోసహస్రం - ప్రకృతత్వా త్తాసాం మమాంబేత్యన్వయః- దక్షిణాం పూర్వోక్త దానాంగభూతాం - సర్వశః వస్త్రధాన్యాది సర్వప్రకారైః. ౨౧౹. తత ఇతి. యథోక్తం రామో

శాఖాధ్యాయినః కాలాపాః-కలాపిసంబంధి శాఖాధ్యాయినశ్చ - కఠకాలాపాః - దండమాణవాః పలాశదండయుక్తా బ్రహ్మచారిణః - అన్యత్ వ్రతోపవాసాదికం-న కుర్వంతి- కుతః నిత్యేతి-స్వాదు కామాః మృష్టాన్నకామాః-కర్హి కథ మేవంవిధా దానయోగ్యా ఇత్యత ఆహ మహతా మితి-'తపో హి స్వాధ్యాయ' ఇతి శ్రుతేః. నిత్యతపస్విత్వేన మహతాం సమ్మతాః - రత్నపూర్ణాని ధనపూర్ణాని- అశీతియానాని అశీత్యుష్ట్రాన్ - శాలివాహేతి-శాలీన్ వహంతీతి శాలివాహాః బలీవర్దాః- భద్రకాః కర్షణప్రవీణామహర్షభాః - వ్యంజనార్థం దధిఘృతాద్యర్థం - ఉపాకురు - దదస్వేత్యర్థః. ౨౦౹. మేఖలీనామితి. మేఖలాః మేఖలినః బ్రహ్మచర్యవ్రతినః - అర్శఆదిత్వాదచ్ - సముపస్థితః - వివా హార్థ మితి శేషః - తేషాం సహస్రం గోసహస్రం ప్రత్యేకం గవామేవ ప్రకృతత్వాత్ - అంబా కౌసల్యా - నః అస్మాకం - దక్షిణాం బ్రహ్మచార్యాదిభ్యో దత్తం యథా నందేత్ - తథార్చయేతి యోజనా - ప్రథమాంత పాఠే దక్షిణా సమర్థా-అంబా కౌసల్యా-నః అస్మాకం-యథా స్వాశ్రిత బ్రహ్మ

[illegible] పురుషవ్యాఘ్రః [illegible] లక్ష్మణ [illegible] [illegible] బ్రాహ్మణేభ్యః [illegible] ముదా
[illegible] ౨౪ [illegible] దాన [illegible] [illegible], [illegible] సంప్రదాయ
[illegible] [illegible] లక్ష్మణస్య [illegible] గృహాంచ [illegible],
[illegible] [illegible] దాగమనం మమ ౨౫ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible] ధనాధ్యక్షం ధన [illegible] మితి ౨౬
[illegible] [illegible] [illegible], [illegible] ప్రతి [illegible]
వాక్యమబ్రవీత్. ౨౭. తతః స పురుషవ్యాఘ్రః [illegible] సహ లక్ష్మణః, ద్విజేభ్యో
బాలవృద్ధేభ్యః కృపణేభ్యో హ్యదాపయత్ ౨౮ తత్రాసీత్ పింగళో గార్గ్య
స్త్రిజటో నామ వై ద్విజః, ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ఫాలకుద్దాలలాంగలీ ౨౯.
తం వృద్ధం తరుణీ భార్యా బాలానాదాయ దారకాన్, అబ్రవీ ద్బ్రాహ్మణం
వాక్యం దారిద్ర్యేణాభిపీడితా. ౩౦. అపాస్య ఫాలం కుద్దాలం కురుష్వ వచనం

[illegible] - [illegible] [illegible] దాతృత్వం ధనదేన సమ [illegible] ఇతి బాల
[illegible] [illegible]. [illegible] చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౩. అథేతి. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] - [illegible] [illegible] వా పాఠః -
[illegible] ప్రతి [illegible] [illegible] సంప్రదాయా [illegible] - అకూర్త్యం కార్యం-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] [illegible]. ౨౪.
[illegible]. [illegible] [illegible]. ౨౬. తతఇతి. అస్య రామస్య. ౨౭. తత ఇతి.
బాలవృద్ధేభ్యః [illegible] [illegible] [illegible]. ౨౮. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ కాలే - దేశేవా-
[illegible] [illegible] ఇతి [illegible] - [illegible] - గార్గ్యః గర్గమునివంశ్యః - ఉంఛ
వృత్తిః - [illegible] [illegible] వృత్తి ర్జీవనం యస్య తథా - [illegible] ఇతి పాఠే -
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] ఇత్యర్థః - ఫాలకుద్దాలలాంగలీ-
[illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] - కుద్దాలః ఖననసాధనం - ఖనిత్ర
[illegible] - [illegible] - [illegible] సాధనభూతో [illegible].తద్వాన్ - ఏవం
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] సంగతో [illegible] ఇతి భావః. ౨౯.
[illegible]. [illegible] [illegible]. ౩౦. అపాస్యేతి. కుద్దాల మితి లాంగలస్యాప్యుపలక్షణం-దర్శయేతి-

---

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] -తథా దాపయతి పాఠః. ౨౨. తతఇతి. తద్ధనం-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ౨౩. అథేతి [illegible] [illegible] వాక్యం. బాహ్వగ్రాన్-
[illegible] - [illegible] - [illegible] జీవనసాధనం - [illegible] ద్రవ్యం [illegible] - సంప్రదాయ
[illegible] [illegible] [illegible] మమ గృహాంచ-[illegible] ప్రత్యేకం-[illegible] మాగమనం-అకూర్త్యం
[illegible] [illegible] [illegible] - [illegible] కార్య మిత్యస్యాయమర్థః [illegible] తత్రో
[illegible] [illegible] [illegible]. ౨౫. ౨౬. తత ఇతి. అస్య రామస్య. ౨౭. తత ఇతి. కృపణేభ్యః-ధూత
దాపయతి [illegible]. ౨౮. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ కాలే దేశేచ - పింగళః పింగళవర్ణః - గార్గ్యః
[illegible] - [illegible] - [illegible] ధనరేణ-[illegible] [illegible] వృత్తి ర్జీవనం యస్య స తథోక్తః-
ఫాలకుద్దాలలాంగలీ - ఫాలం [illegible] సాధనం [illegible] - కుద్దాలః ఖననసాధనం ఖనిత్రం -
లాంగలం [illegible] - [illegible] సాధనభూతో [illegible] - తద్వాన్. ౨౯. ౩౦. * రామమితి.

మమ, రామం దర్శయ ధర్మజ్ఞం యది కించి దవాప్స్యసి. ౩౧॥ స భార్యావచ
నం శ్రుత్వా శాటీమాచ్ఛాద్య దుశ్ఛదాం, స ప్రాతిష్ఠత పంథానం యత్ర రా
మనివేశనం. ౩౨॥ భృగ్వంగిరసమం దీప్త్యా త్రిజటం జనసంసది, ఆపంచమాయాః
కక్ష్యాయా నైనం కశ్చి దవారయత్. ౩౩॥ స రాజపుత్ర మాసాద్య త్రిజటో
వాక్య మబ్రవీత్, నిర్ధనో బహుపుత్రోఽస్మి రాజపుత్ర మహాయశః, ఉంఛవృత్తి
ర్వనే నిత్యం ప్రత్యవేక్షస్వ మామితి. ౩౪॥ త మువాచ తతో రామః పరిహాస
సమన్వితం, గవాం సహస్రమప్యేకం న తు విశ్రాణితం మయా, పరిక్షిపసి దం
డేన యావ త్తావ దవాప్స్యసి. ౩౫॥ సశాటీం త్వరితః కట్యాం సంభ్రాంతః పరి
వేష్ట్య తాం, ఆవిద్ధ్య దండం చిక్షేప సర్వప్రాణేన వేగితః ౩౬॥ స తీర్త్వా సర
యూపారం దండ స్తస్య కరా చ్చ్యుతః, గోవ్రజే బహుసాహస్రే పపాతోక్షణ
సన్నిధౌ. ౩౭॥ తం పరిష్వజ్య ధర్మాత్మా ఆతస్మాత్సరయూతటాత్, ఆస

భార్యాపుత్రసహితమాత్మానమిత్యర్థః - గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - యది దర్శయసి తదా కించి దవాప్స్యసీత్యర్థః - కించి దితి స్వభాగ్యహాన్యపేక్షయోక్తం. ౩౧॥ సఇతి. దుశ్ఛదాం అతిజీర్ణత్వా దాచ్ఛాదయితు మశక్యాం - రామదర్శనార్థ మాచ్ఛాదనయత్నః - యత్ర యస్మార్గా శ్రితవీథ్యాం. ౩౨॥ భృగ్వంగిరేతి. అంగిరేత్యత్ర అకారాంతత్వ మార్షం. ౩౩॥ సఇత్యాది. ప్రత్యవేక్షస్వ కటాక్షయేత్యర్థః. ౩౪॥ త మితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితసమన్వితం-బహుకుటుంబినో దరిద్రస్యాస్య కియతీ ధనాశేతి జిజ్ఞాసయా సస్మిత ఇత్యర్థః - గవా మితి - అనేకగోసహస్రాణాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం న విశ్రాణితమిత్యర్థః-యద్వా అసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం-మయా నవిశ్రాణితం నదత్తం - తుభ్య మితి శేషః-అపితు దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాకీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి తావ దవాప్స్యసి తావద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః-ఏకం గోసహస్రమాత్రం నదత్తం-అన్య త్సర్వం దత్త మితివార్థః - బహుసాహస్ర ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణేన విరోధాత్ - అపిశబ్దాస్వారస్యాచ్చ. ౩౫॥ సఇతి. కట్యాం పరివేష్టనం బలోత్తంభనాయ - ఆవిద్ధ్య భ్రామయిత్వా - సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-'శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ' ఇత్యమరః. ౩౬॥ సఇతి. ఉక్షణసన్నిధౌ ఉక్షసన్నిధౌ-పద్దివాగురి రిత్యాది రీత్యా అకారాంతత్వం. ౩౭॥ తమితి.

సభార్యాపుత్ర మాత్మాన మితి శేషః - దర్శయేతి ద్వికర్మకం - యది దర్శయసి తదా సర్వథా కించి దవాప్స్యసి. ౩౧॥ సఇతి. దుశ్ఛదా మతిజీర్ణత్వాత్ ఛాదయితు మశక్యాం-యత్ర రామనివేశనం-యత్ర యస్మిన్ పథి - రామనివేశనం ప్రాప్యతే-తాదృశం పంథాన మాస్థాయ - ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితవాన్. ౩౨॥ భృగ్వితి. దీప్త్యా బ్రహ్మవర్చసేన. ౩౩॥ *నిర్ధనఇతి. ప్రత్యవేక్షస్వ మయి కృపాం కురు. ౩౪॥ తమితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్మితాన్వితం - గవామితి - గవా మసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే - ఏక మపి సహస్రం - మయా - న విశ్రాణితం నదత్తం - అతో దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవాకీర్ణం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి పరిగృహ్ణాసి - తావ త్తావ ద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః- బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థ మేవంరీత్యా భగవతోక్త మితి భావః. ౩౫॥ సఇతి. తాం శాటీం సంభ్రాంతః సంతుష్టస్సన్ - ఆవిద్ధ్య భ్రామయిత్వా - వేగితః త్వరితః-సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-చిక్షేప ముక్తవాన్. ౩౬॥ సఇతి. సః దండః-సరయూపారం సరయూతీరం-తీర్త్వా ప్రాప్య-ఉక్షాణసన్నిధౌ వృషసన్నిధౌ. ౩౭॥ తమితి. ఆతస్మా దిత్యభివిధావా

[illegible] త్రిజటా [illegible] త్రిజటం [illegible] ఉవాచ చ [illegible] గార్గ్య [illegible], [illegible] తలు [illegible] హ్యాయం [illegible] తదేవ [illegible] ముద్యాగా [illegible] భవాన్ [illegible] వ్యతేవ్య [illegible] వ్యవస్యతి [illegible] యంత్రగా [illegible] [illegible] భవత్సు [illegible] ప్రతిపాదనేన త [illegible] యార్జితం ప్రీతియశస్కరం భవేత్. [illegible] ప్రతిగృహ్య మోదిత, యశో బలప్రీతి సుఖోపబృంహిణీః [illegible] దాశిషః ప్రత్యవదన్ మహాత్మనః. [illegible] స చాపి రామః ప్రతిపూర్ణమానసో మహద్ధనం ధర్మబలైరుపార్జితం, నియోజ [illegible] సుహృజ్జనే [illegible] వ్యవహార [illegible] సమ్మానవచః ప్రచోదితః [illegible] ద్విజ

అతస్తా [illegible] వ్యవసాయేన [illegible] సంబంధః - [illegible] మా [illegible] ఉవాచేతి. పరిహాసోప్యాయం [illegible] ప్రచోదనా - పరిహాస [illegible] [illegible] ఖలం - [illegible] [illegible] మిత్యర్థః. [illegible] మీమాంసితుం - [illegible] మీమాంసా [illegible] - ఇమం [illegible] అపరం [illegible] వ్యవస్యతి అఖిల [illegible] ఇదం [illegible] ప్రతీమాని. యుగ్మ [illegible] పూర్వం - విప్ర కారణాత్ [illegible] మేవ అర్జితం - భవత్సు [illegible] - సమ్యక్ కరణ [illegible] ప్రదానేన మమ ప్రీతియశస్కరం భవేత్. [illegible] ఇతి [illegible] ఇత్యేవేన [illegible] గమ్యతే - ఉపబృం [illegible] - [illegible] రామస్య. [illegible] ఇతి. ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్త [illegible] ప్రతిపాదయామాస - సుహృజ్జనే విషయే - యథార్థ సమ్మానవచః ప్రచోదితః [illegible] - తత్తదౌచిత్యేనాభిహిత సమ్మాన [illegible] ఇతి [illegible] - సుహృత్ ద్విజత్వాభావేః సుహృత్ - ద్విజ [illegible] దరిద్రభిక్షాచరణః భిక్షాం చరతీతి భిక్షాచరణః

[illegible] త్రిజటాయ త్రిజటస్య. [illegible] ఉవాచేతి. పరిహాసోప్యాయం దండపరిక్షేపణ [illegible] ఇత్యర్థః. [illegible] ఇదమితి. ఇదం [illegible] అతివృద్ధస్యాపి సత [illegible] [illegible] ప్రచోదితోపి - అపరం [illegible] వ్యవస్యతి వేత్ వృణీష్వ. [illegible] ఇదం వచనం నోపచార మాత్ర [illegible] యంత్రగా [illegible] - తే శవ - నాస్తి [illegible] - [illegible] కారణాత్ [illegible] ప్రయోజనసంపాదనార్థం - [illegible] తథా [illegible] - భవత్సు [illegible] ప్రతిపాదనేన [illegible] ప్రదానేన - హేతునా - మయా [illegible] - మే ప్రీతియశస్కరం ప్రీతికరం యశస్కరం చ భవేత్. [illegible] తత ఇతి. యశో బలప్రీతిసుఖోపబృంహిణీః యశః ప్రభృతీనాం [illegible] - [illegible] తస్య రామస్య - ఆశిషః. [illegible] ఇతి. ధర్మబలైః ధర్మప్రయుక్త [illegible] - యథార్థ సమ్మానవచః ప్రచోదితః - తత్తదౌచిత్యే నాభిహితసమ్మానవాక్య ఇత్యర్థః. [illegible] ద్విజ ఇతి. దరిద్రభిక్షాచరణః దరిద్రస్సన్ భిక్షాచరణః.

సుహృద్భృత్యజనోఽథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యోఽభవత్, న తత్ర కశ్చిన్న బభూవ తర్పితో యథార్హసంమాననదానసంభ్రమైః. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

దత్వా తు సహ వైదేహ్యా బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు, జగ్మతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧ తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్షే త్వశోభేతాం తదాయుధే, మాలాదామభిరాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే. ౨. తతః ప్రాసాదహర్మ్యాణి విమానశిఖరాణి చ, అధిరుహ్య జనశ్శ్రీమా నుదాసీనో వ్యలోకయత్. ౩. నహి రథ్యాస్స్మ శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః, ఆరుహ్య తస్మాత్ప్రాసాదా న్దీనాః పశ్యంతి రాఘవం. ౪. పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనా స్తదా, ఊచుర్బహువిధా వాచ శ్శోకోపహతచేతసః. ౫. యం యాంత మనుయాతి స్మ చతురంగబలం మహత్, తమేకం సీతయా

కృత్యల్యుటో బహులమితి కర్తరి ల్యుట్ - కర్మధారయసమాసః - తత్ర తేషు మధ్యే - కశ్చిదపి యథార్హసంమాననదానసంభ్రమైః - సంభ్రమ స్త్వరా - 'ఆరంభ స్సంభ్రమ స్త్వరే' త్యమరః-న తర్పితో న బభూవ-త్వరయా క్రియమాణై రపి సంమానదానై స్సర్వేపి తర్పితా బభూవు రిత్యర్థః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

పూర్వం పిత్రానుజ్ఞాతోఽపి సీతాలక్ష్మణయో రనుజ్ఞాపనాయ పునః రామో దశరథసమీపం గచ్ఛతి-దత్వేత్యాది. ౧. తత ఇతి. తదాయుధే తయో రాయుధే- ధనుషీ ఇతి యావత్ - ఖడ్గాదీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్-మాలాదామభిః మాలానిచయై రిత్యర్థః. అలంకృతే చందనాదిభి రలంకృతే. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్మ్యాణి ప్రాసాదో దేవతానాం భూభుజాం చావాసః - హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. విమానశిఖరాణి విమానం సప్తభూమిసహితం సద్మ - 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమౌ చ సద్మనీ' తి వైజయంతీ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః - నిర్విణ్ణ ఇతి యావత్. ౩. నహీతి. తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యాశక్యత్వాత్ - ప్రాసాదానితి పాఠః - ప్రాసాదానితి పాఠే ల్యబ్లోపే పంచమీ క్లిష్టా. ౪. దీనత్వే హేతు మాహ - పదాతి మిత్యాదినా. ౫. యమితి. ఏకం ముఖ్యం. ౬. ఐశ్వర్యస్యేతి. రస

---

౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

౧. తత ఇతి. తదాయుధే తయో రసాధారణాయుధే ధనుషీ ఇత్యర్థః. ఖడ్గాదీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్ - మాలాదామభిః-మాలానిచయైః సమలంకృతే చందనాదిభిః. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్మ్యాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం భూభుజాం చావాసాః హర్మ్యాణి ధనినాం మందిరాణి విమానశిఖరాణి - విమానం సప్తభూమికం సద్మ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః వ్యలోకయత్ రామమితి శేషః. ౩. నహీతి. తస్మా ద్బహుజనాకులత్వే రథ్యాయాం గంతుమశక్యత్వాత్ - ఆరుహ్య ప్రాసాదానారుహ్య - ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదారోహణరూపోపాయాదేవ - పశ్యంతి - ప్రాసాదానితి వా పాఠః. ౪. దీనత్వే హేతు మాహ - పదాతి మితి. ౫. తావేవాహ -

పార్శ్వ మనుయాతి స్మ లక్ష్మణః. ౬. ఐశ్వర్యస్య రసజ్ఞ స్సన్ కామినాం చైవ కామదః, నేచ్ఛత్యేవానృతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్. ౭. యా నశక్యా పురా ద్రష్టుం భూతై రాకాశగై రపి, తా మద్య సీతాం పశ్యంతి రాజమార్గ గతా జనాః. ౮. అంగరాగోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీం, వర్ష ముష్ణంచ శీతంచ నేష్యత్యాశు వివర్ణతాం. ౯. అద్య నూనం దశరథ స్సత్త్వ మావిశ్య భాషతే, న హి రాజా ప్రియం పుత్రం వివాసయితు మిచ్ఛతి. ౧౦. నిర్గుణస్యాపి పుత్రస్య కథం స్యా ద్విప్రవాసనం, కిం పున ర్యస్య లోకోఽయం జితో వృత్తేన కేవలం. ౧౧. ఆనృశంస్య మనుక్రోశః శ్రుతం శీలం దమ శ్శమః, రాఘవం శోభయం త్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం. ౧౨. తస్మా త్తస్యోపఘాతేన ప్రజాః పరమ పీడితాః, ఔదకానీవ సత్త్వాని గ్రీష్మే సలిలసంక్షయాత్. ౧౩. పీడయాఽపీడితం సర్వం జగదస్య జగత్పతేః, మూలస్యేవోపఘాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః. ౧౪.

[illegible] - కామినాం అర్థకాంక్షిణాం - కామదః అభీష్టధనప్రదః - అనృతం అనృత వచనం - కర్తుం - ధర్మగౌరవాత్ పితృశుశ్రూషణవచనకరణవిధేయత్వాదిరూపధర్మవిషయక బహు మానాత్. ౭. ౮. ౯. అద్యేతి. సత్త్వం జంతుం - 'సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతుష్వి' త్యమరః-పిశాచ మితి యావత్ - ఆవిశ్య ప్రాప్య. ౧౦. నిర్గుణస్యాపీతి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ-'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రి' ష్వమరః - వృత్తేన కేవల మిత్యుక్తిః దానమానాదౌ విద్యమానేపి చరిత్రప్రాధా న్యాత్. ౧౧. ఆనృశంస్యం అహింసకత్వం - అనుక్రోశో దయా - 'కృపా దయానుకంపా స్యాదనుక్రోశ' ఇత్యమరః-దమః ఇంద్రియనిగ్రహః-శమః చిత్తప్రశాంతిః-'శమ శ్చిత్తప్రశాంతిస్స్యా ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహః' ఇతి నిర్వచనాత్. ౧౨. తస్మాదితి. తస్మాత్ షాడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్ - తస్య రామస్య - ఉపఘాతేన హింసనేన - ఔదకాని ఉదకజీవనాని - శైషికోఽణ్. ౧౩. పీడ యేతి. అస్య జగత్పతేః రామస్య - పీడయా వివాసనరూపయా - పుష్పఫలై రుపగమో యస్య స

యు మితి. ౬. ఐశ్వర్యస్యేతి. రసజ్ఞః విషయానుభవచతురః - పితరం - అనృతం అనృతవచన యుక్తం కర్తుం - వచనం ధర్మగౌరవా దితి పాఠే - వచనం పితృవచనం అనృతం కర్తుం - ధర్మ గౌరవాత్ - పితృవచనకరణరూపధర్మవిషయకబహుమానాత్. ౭. ౮. అద్యేతి. అద్య ప్రయా ణానుకూల్యదర్శనసమయ ఇత్యర్థః - సత్త్వం జంతుం - పిశాచ మితి యావత్ - ఆవిశ్య ప్రాప్య - భాషతే. ౧౦. నిర్గుణస్యేతి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ-పూర్వశ్లోకపూర్వార్ధ మర్థాంతరేణ వ్యాఖ్యాయతే అద్యేతి - అద్య వనగమనానుమతిసమయే సత్త్వం సత్త్వగుణం-ఆవిశ్య ప్రాప్య భాషతే- త్వయా వనం న గంతవ్య మితి రాజా రామం వదిష్యతీత్యర్థః - కుతః న హి రాజేతి సార్ధేన - అస్య ప్రమాణం. ౧౧. వృత్త మేవాహ-ఆనృశంస్య మితి ఆనృశంస్య మహింసకత్వం - అనుక్రోశో దయా - శ్రుతం అనుష్ఠానపర్యవసాయి శాస్త్రాధ్యయనం- అతఏవ శీలం సత్స్వభావః దమః ఇంద్రియ నిగ్రహః - శమః చిత్తప్రశాంతిః. ౧౨. తస్మాదితి. యస్మా త్పురోత్తమః సకలకల్యాణగుణాభి రామో రామః - తస్మాత్ - తస్య ఉపఘాతేన ఉపమర్దనేన పరమపీడితాః. ౧౩. కించ జగతా మపి తత్కర్తృకత్వా దపి తస్యోపఘాతేన జగత్పీడిత మిత్యాహ - పీడయేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. పుష్ప ఫలోపగః పుష్పఫలా న్యుపగచ్ఛతి ప్రాప్నోతీతి తథా - పుష్పఫలసమేత ఇత్యర్థః - మనుష్యాణా

మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహాద్యుతిః, పుష్పం ఫలం చ పత్రం చ శాఖాశ్చాస్యేతరే జనాః. ౧౫. తే లక్ష్మణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్యస్సహ బాంధవాః, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః. ౧౬. ఉద్యానాని పరిత్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ, ఏకదుఃఖసుఖా రామమనుగచ్ఛామ ధార్మికం. ౧౭. సముద్ధృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణి చ, ఉపాత్తధనధాన్యాని హృతసారాణి సర్వశః, రజసాభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః, మూషకైః పరిధావద్భి రుద్బిలై రావృతాని చ, అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనాని చ, ప్రణష్టబలికర్మేజ్యామంత్రహోమజపాని చ, దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతి చ, అస్మత్త్యక్తాని వేశ్మాని కైకేయీ ప్రతిపద్యతాం. ౨౧. వనం నగరమేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః, అస్మాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనం. ౨౨. బిలాని దంష్ట్రిణస్సర్వే సానూని మృగపక్షిణః, త్యజంత్వస్మద్భయాద్భీతా గజాస్సింహా వనాన్యపి. ౨౩. అస్మత్త్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ. ౨౩౪. తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం, ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహ

పుష్పఫలోపగః-వృక్ష ఇవ-అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః. ౧౪. మూల మితి. మనుష్యాణాం ప్రాణినాం - ఉపలక్షణమేతత్ - ధర్మ ఏవ సారో యస్య సః ధర్మసారః. ౧౫. తఇతి. తే వయం సపత్న్యః సపత్నీకాః - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వేన నద్యృతశ్చేతి కబభావః - యేన మార్గేణ గచ్ఛతి తేనేతి శేషః. ఉద్యానానీతి. ఉద్యానాని రాజార్హోద్యానసదృశక్రీడావనాని - ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్ధృతనిధానానీత్యాది. సముద్ధృతనిధానాని, సమ్యగుద్ధృతనిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః - ఉపాత్తధనధాన్యాని-అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికం అనిక్షిప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే - సారాణి శయ్యాసనాదీని - దైవతైః గృహదైవతైః - ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః - ఉదకం - ఉదకసేచనం - హీనసంమార్జనాని - సంమార్జనహీనాని - దుష్కాలేన-క్షామక్షోభయుక్తకాలేన-భాజనం భాండాది. ౨౧. వన మితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రిణః సర్పాద్యాః అస్మద్భయాత్ అస్మత్ప్రయుక్తభయహేతోః. ౨౩. అస్మత్త్యక్తమితి. అస్మాభిస్త్యక్తం పురం - సేవ్యమానం వన మిత్యర్థసిద్ధం - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్ర్యాదయః. ౨౩౪. తృణేతి. తృణమాంసఫలాదానాం - తృణాదాః హరిణాదయః - మాంసాదాః వ్యాఘ్రాదయః - ఫలాదాః వాయసా

మిత్యుపలక్షణం - ప్రాణిమాత్రస్యేత్యర్థః - ధర్మసారః ధర్మ ఏవాంతస్సారో యస్య సః తథోక్తః. ౧౫. యదేవ మతః-త ఇతి. యే రామోపఘాత మసహమానాః తే వయం- సపత్న్యః సపత్నీకాః యేన మార్గేణేతి శేషః. ౧౬. ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్ధృతేత్యాది. నిధానాని - నిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి. భగ్నాంగణాని-ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికమనిక్షిప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే * ఉద్బిలైః ఉద్భిన్నబిలైః * దుష్కాలేన-క్షామరాజక్షోభయుక్తకాలేన. ౨౧. వనమితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రిణః సర్పాః - సానూని పర్వతప్రస్థాః. ౨౩. అస్మత్త్యక్త మితి. అస్మత్త్యక్తం - పుర మితి శేషః - సేవ్యమానం అస్మాభి రాశ్రయమాణం -వన మితి శేషః - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తగజసింహాదయః. ౨౩౪. తృణేతి. తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాళమృగద్విజం-వ్యాళమృగాః ద్విజాః మునయో

ర్బాంధవైః, రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః. ౨౪. ఇత్యేవం వివిధా వాచో నానాజనసమీరితాః, శుశ్రావ రామః శ్రుత్వా చ న విచక్రేఽస్య మానసం. ౨౫. స తు వేశ్మ పితుర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభం, అభిచక్రామ ధర్మాత్మా మత్తమాతంగవిక్రమః. ౨౬. వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు నృపాలయం, దదర్శావస్థితం దీనం సుమంత్రమవిదూరతః. ౨౭. ప్రతీక్షమాణోఽపి జనం తదార్తమనార్తరూపః ప్రహసన్నివాథ, జగామ రామః పితరం దిదృక్షుః పితుర్నిదేశం విధివచ్చికీర్షుః. ౨౮. తత్పూర్వమైక్ష్వాకసుతో మహాత్మా రామో గమిష్యన్వనమార్తరూపం, వ్యతిష్ఠత ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం పితుర్మహాత్మా ప్రతిహారణార్థం. ౩౦. పితుర్నిదేశేన తు ధర్మవత్సలో వనప్రవేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః, స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్రమబ్రవీన్నివేదయస్వాగమనం నృపాయ మే. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయస్త్రింశః సర్గః.

తతః కమలపత్రాక్షః శ్యామో నిరుదరో మహాన్, ఉవాచ రామస్తం సూతం పితురాఖ్యాహి మామితి. ౧. స రామప్రేషితః క్షిప్రం సంతాపకలుషేంద్రియః, ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసంతం దదర్శహ. ౨. ఉపరక్తమివాదిత్యం భస్మచ్ఛన్నమివానలం. తటాకమివ నిస్తోయమపశ్యజ్జగతీపతిం. ౩.

దయః - వ్యాళమృగద్విజా - వ్యాళాః క్రూరాః మృగద్విజాః యస్మింస్తాదృశం దేశం - ఇదమేవ నగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః - నిర్వృతాః సుఖితాః. ౨౪. ఇతీతి. శ్రుత్వావస్థితస్యేతి శేషః - న విచక్రే. న వికారం ప్రాప. ౨౬ - ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. నిదేశం నియోగం. ౨౯. తత్పూర్వమితి. తత్పూర్వం తత్ప్రథమం-మహాత్మా మహాధైర్యః - ప్రతిహారణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం. ౩౦. పితురితి. అస్యాంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩౧. ఇతి. శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతోక్తమర్థం వక్ష్యమాణసంఘటనార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి - తత ఇతి. విశేషణై ర్నిర్వికారత్వం సూచ్యతే-నిరుదరః తనుమధ్య ఇత్యర్థః. ౧. ౨. ఉపరక్తమితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం - విశేషణాంతరకథనార్థం పునరపశ్యదిత్యుక్తిః. ౩. ౪. త మితి. భయవిక్లబయా

యస్మిన్ న తక్షోత్తా - దేశం వనం - తృణమాంసఫలాదానాన్ పశువ్యాళమృగద్విజా నితి పాఠే-తృణమాంసఫలానాం - అదానం విభ్యోఽపి వనదేశేభ్యః తే తథా - పశువ్యాళమృగద్విజాన్ - పశ్యా దయశ్చ ౩ేుషు తే తక్షోత్తా. ౨౪. ఇతీతి. నవిచక్రే-వికారం న ప్రాపితవాన్. ౨౬. ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. ఆర్తం ఖిన్నం - నిదేశం నియోగం. ౨౯. త్వత్పూర్వ మితి. త్వత్పూర్వం తదారభ్య-ఆర్తరూపం దుఃఖరూపం - మహాత్మా మహాధైర్యః - పితుః ప్రతిహారణార్థం స్వాగమననివేదనార్థం-సుమంత్రం ప్రేక్ష్య తత్ప్రతీక్షాం కృత్వా- వ్యతిష్ఠత. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. నిరుదరః తనుమధ్యః. ౧. ౨. ఉపరక్త మితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం-కీదృశం పద ర్శేత్యపేక్షాయా మీదృశ మపశ్యదితి ప్రదర్శనార్థం పునర్దర్శన క్రియాప్రయోగః. ౩. ఆలోక్యేతి.

ఆలోక్యతు మహాప్రాజ్ఞః పరమాకులచేతసం, రామమేవానుశోచంతం సూతః ప్రాంజలి రాసదత్. ౪. తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా, భయవిక్లబయా వాచా మందయా శ్లక్ష్ణ మబ్రవీత్. ౫. అయం స పురుషవ్యాఘ్రో ద్వారి తిష్ఠతి తేసుతః, బ్రాహ్మణేభ్యోధనందత్వా సర్వం చైవోపజీవినాం, సత్వాపశ్యతు భద్రం తే రామ స్సత్యపరాక్రమః, సర్వాన్ సుహృదఆపృచ్ఛ్య త్వామిదానీందిదృక్షతే,గమిష్యతి మహారణ్యం తంపశ్య జగతీపతే,వృతంరాజగుణైస్సర్వైరాదిత్యమివరశ్మిభిః.౮. ససత్యవాదీధర్మాత్మా గాంభీర్యాత్సాగరోపమః,ఆకాశ ఇవనిష్పంకో నరేంద్రః ప్రత్యువాచ తం. ౯. సుమంత్రానయమే దారాన్ యే కేచి దిహ మామకాః, దారైః పరివృత స్సర్వై ర్ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికం. ౧౦. సోంతఃపురమతీత్యైవ స్త్రియ స్తా వాక్య మబ్రవీత్, ఆర్యా హ్వాయతి వో రాజా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౧. ఏవ ముక్తాః స్త్రియ స్సర్వా స్సుమంత్రేణ నృపాజ్ఞయా, ప్రచక్రము స్తద్భవనం భర్తు రాజ్ఞాయ శాసనం. ౧౨. అర్ధస ప్తశతా స్తా స్తు ప్రమదా స్తామ్రలోచనాః, కౌసల్యాం పరివార్యాథ శనైర్జగ్ము ర్ధృతవ్రతాః. ౧౩. ఆగతేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః, ఉవాచ రాజా తం సూతం సుమంత్రానయ మే సుతం. ౧౪. స సూతో రామ మాదాయ లక్ష్మణం మైథిలీం తదా, జగామాభిముఖ స్తూర్ణం సకాశం జగతీపతేః. ౧౫. స రాజా పుత్ర మాయాంతం దృష్ట్వా దూరాత్ కృతాంజలిం, ఉత్పపాతాసనా త్తూర్ణ మార్తః స్త్రీజనసంవృతః. ౧౬. సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః, తమసంప్రాప్య దుఃఖా ర్తః పపాత భువి మూర్ఛితః. ౧౭. తం రామోఽభ్యపతత్ క్షిప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః, విసంజ్ఞ మివ దుఃఖేన సశోకం నృపతిం తదా. ౧౮.

భయేన కాతరయా-దుఃఖితో యం కిం వదే దితి భయం-అతఏవ మందయా.౫.అయమిత్యాది.సర్వం గృహోపకరణాదికం.౮.సఇతి.నిష్పంకః నిర్లేపః.౯.౧౦ సోంతఃపుర మితి. హ్వాయతి ఆహ్వాయతి. ౧౧. ౧౨. అర్ధస ప్తశ తా ఇతి.అర్ధస ప్తశ తాః-అర్ధం స ప్తశతస్యేతి విగ్రహః-అర్ధం నపుంసక మితి సమాసః-తామ్రలోచనాః-సదా రామవివాసననిమిత్తరోదనా దితి భావః.౧౩-౧౫. సఇతి. ఉత్పపాత ఉదతిష్ఠత్.౧౬.స ఇతి.అభిదుద్రావ అభిముఖమాజగామ.౧౭.తమితి.అభ్యపతత్ -ఉత్థాపనార్థ మితి భావః-ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః ౧౮. స్త్రీసహస్రనినాద ఇతి. భూషణధ్వనిభిః-మూర్ఛితః వ్యాప్తః. ౧౯. తమితి.

రామ మేవాను రామ ముద్దిశ్య.౪.త మితి.వర్ధయిత్వా సంపూజ్య-భయవిక్లబయేతి-రామోవనప్రయాణోద్యుక్త ఇతి రాజ్ఞేకథం నివేదయిష్యామీతి భయేనవిక్లబా కాతరతా యస్యా స్సాతథోక్తా-అశ్లక్ష్ణ మితి చ్ఛేదః.౫*౮. స సత్యవాదీతి. సత్యవాదీ దశరథః. ౯. సుమంత్రేతి. ఇహ మద్వేశ్మని-యే కేచన మామకాః దారాః తాన్ దారాన్ ఇహానయ ౧౦. సఇతి. అతీత్య అతివేగేన ప్రాప్య-హేఆర్యాఃవః యుష్మాన్ రాజా-దశరథః-హ్వాయతి ఆహ్వాయతి.౧౧.ఏవ మితి.ప్రచక్రముః గచ్ఛంతిస్మ.౧౨. అర్ధేతి. అర్ధస ప్తశతాః అర్ధం స ప్తశతస్యేత్యేకదేశసమాసః-పంచాశదధికశతత్రయసంఖ్యాసంఖ్యేయా ఇత్యర్థః-తామ్రలోచనాః రామనియోగదుఃఖాత్. ౧౩. సమవేక్ష్య-దారానితి శేషః. ౧౪.౧౭. అభ్యపతత్ అభ్యాగతవాన్ - విసంజ్ఞమివ విసంజ్ఞ మేవ. ౧౮. స్త్రీసహస్రేతి. భూషణధ్వనిమూర్ఛితః భూషణ

స్త్రీసహస్రనినాదశ్చ సంజజ్ఞే రాజవేశ్మని, హాహా రామేతి సహసా భూషణధ్వనిమూర్ఛితః ౧౯. తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తావుభౌ రామలక్ష్మణౌ, పర్యంకే సీతయా సార్ధం రుదంతః సమవేశయన్. ౨౦. అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసంజ్ఞం మహీపతిం, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్బాష్పశోకార్ణవపరిప్లుతం. ౨౧. ఆపృచ్ఛే త్వాం మహారాజ సర్వేషా మీశ్వరోఽసి నః, ప్రస్థితం దండకారణ్యం పశ్య త్వం కుశలేన మాం. ౨౨. లక్ష్మణం చానుజానీహి సీతా చాన్వేతి మాం వనం, కారణైర్బహుభి స్తథ్యై ర్వార్యమాణౌ న చేచ్ఛతః. ౨౩. అనుజానీహి సర్వాన్నః శోక ముత్సృజ్య మానద, లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతి రివ ప్రజాః. ౨౪. ప్రతీక్షమాణ మవ్యగ్ర మనుజ్ఞాం జగతీపతేః, ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వనవాసాయ రాఘవం. ౨౫. అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః, అయోధ్యాయా స్త్వమేవాద్య భవ రాజా నిగృహ్య మాం. ౨౬. ఏవ ముక్తో నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః, ప్రత్యువాచాంజలిం కృత్వా పితరం వాక్యకోవిదః. ౨౭. భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతే పతిః, అహం త్వరణ్యే వత్స్యామి న మే కార్యం త్వయానృతం. ౨౮. నవ పంచచ వర్షాణి వనవాసే విహృత్య తే, పునః పాదౌ గ్రహీష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే నరాధిప. ౨౯. రుదన్నార్తః ప్రియం పుత్రం సత్యపాశేన సంయతః, కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో

రామలక్ష్మణౌ సీతయాసార్ధం తం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యంకే సమవేశయన్నిత్యర్థః. ౨౦. అథేతి. ముహూర్తస్యేతి పాఠే - ముహూర్తేనేత్యర్థః. ౨౧. ఆపృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన - చక్షుషేతి. శేషః - హేతౌ తృతీయా వా. ౨౨. లక్ష్మణ మితి. సీతా చేతి తా మప్యనుజానీహీతి భావః - తౌ నివర్తయితుం శక్యావిత్యాహ - కారణై రితి - కారణైః దుఃఖాదికారణైః - తథ్యైః పరమార్థైః - న చేచ్ఛతః అనుగమన మితి శేషః. ౨౩. అనుజానీహీతి. లక్ష్మణం సీతాం మాం చ సర్వాన్నః అనుజానీహీత్యన్వయః. సృష్టాదిని సర్వై ర్నిత్య మిత్యేకశేషః. ౨౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్యానుజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణ మిత్యన్వయః. ౨౫. అహ మితి. మోహితః వంచిత ఇత్యర్థః. ౨౬-౨౭. భవానితి. వర్షసహస్రాయ అనేకవర్షాణీత్యర్థః - మే మహ్యం - అనృతం అనృతవచనం. ౨౮. నవేతి. ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞావసానే. ౨౯. రుదన్నితి. మిథః రహసి - కైకేయ్యా చోద్యమానః - అద్యైవ

స్త్రీభిః వ్యాప్తః - మిశ్రిత ఇతి పాఠే ఉరఃకరస్థాదప్రాదిప్రచలద్భూషణానాం ధ్వనిభి ర్మిశ్రితః. ౧౯. తమితి. తయా సీతయా సార్ధం - తం పరిష్వజ్య - తే త్రయః సమవేశయ న్నిత్యన్వయః. ౨౦-౨౧. ఆపృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన సౌమ్యేన - చక్షుషా మా మనుగృహాణేత్యర్థః. ౨౨. నను లక్ష్మణసీతయోః కుతో వనవాసప్రాప్తిః నహ్యసౌ వరనిర్బంధ స్తయో రిత ఆహ - కారణై రితి. కారణైః హేతుభిః న చేచ్ఛతః - అత్ర స్థాతుమితి శేషః. ౨౩-౨౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్య అనుజ్ఞాం అనుమతిం ప్రతీక్షమాణం ప్రార్థయమానం. రాజా ఉవాచేతి సంబంధః. ౨౫-౨౭. భవానితి. న మే కార్య్యం త్వయానృతః మే మయా త్వం - అనృతః ఈషదనృతయుక్తోపి న కార్యః - తవ నరకపాతప్రసంగాదిత్యాశయః. ౨౮-౨౯. రుదన్నితి. కైకేయ్యా మిథః రహసి చోద్యమానః ఇదానీమేవ రామం

రాజా త మబ్రవీత్. ౩౦. శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పునరాగమనాయచ, గచ్ఛ స్వారిష్ట మవ్యగ్రః పంథాన మకుతోభయం. ౩౧. న హి సత్యాత్మన స్తాత ధర్మాభి మనస స్తవ, వినివర్తయితుం బుద్ధి శ్శక్యతే రఘునందన. ౩౨. అద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మాగచ్ఛ సర్వథా, ఏకాహ దర్శనేనాపి సాధు తావ చ్చరామ్యహం. ౩౩. మాతరం మాం చ సంపశ్యన్ వసే మా మద్య శర్వరీం, తర్పిత స్సర్వకామై స్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి. ౩౪. దుష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా. మత్ప్రియార్థం ప్రియాం స్త్యక్త్వా యద్యాసి విజనం వనం. ౩౫ నచై తన్మే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ, ఛన్నయా చలిత స్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్నికల్పయా. ౩౬. వంచనాయాంతు లబ్ధా మే తాం త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి, అనయా వృత్తసాదిన్యా కైకేయ్యాభిప్రచోదితః ౩౭ నచైతదాశ్చర్యతమం య స్త్వం జ్యేష్ఠ స్సుతో మమ, అపానృతకథం పుత్ర పితరం కర్తు మిచ్ఛసి. ౩౮. అథ రామ స్తథా శ్రుత్వా పితు రా ర్తస్య భాషితం, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా దీనో

ప్రస్థాపయేతి ప్రేక్ష్యమాణః. ౩౦. శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే - పారలౌకికఫలాయ-వృద్ధయే - ఐహిక ఫలాయ-గచ్ఛస్వ-గచ్ఛ-అరిష్టం శుభం. ని. 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, అకుతోభయం, కుతశ్చి దపి జంతో ర్భయరహితం. ౩౧. నేతి. సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య. ని. 'ఆత్మా దేహే ధృతౌ జీవే స్వభావ' ఇతి వైజయంతీ. ధర్మాభిమనసః - ధర్మాభినివిష్టమనసః. ౩౨. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దినే-ఇదానీం ఆసన్నా మిత్యర్థః-సాధు సుఖం చరామి వసామి. ౩౩. మాతర మితి. సాధయిష్యసి గమిష్యసి - కాలే ప్రాతఃకాలే. ౩౪. దుష్కరమితి. మత్ప్రియార్థం - మమ పరలోకప్రియార్థ మిత్యర్థః-అన్యథా ఉత్తరశ్లోకవిరోధాత్ - ప్రియాన్ అభిమతవర్గాన్. ౩౫. నేతి ఛన్నయా గూఢా భిప్రాయయా-చలితః స్వాధీనత్వా చ్చలనం ప్రాప్తః - పాఠాంతరేతు-వంచిత ఇత్యర్థః - ఛన్నాగ్ని కల్పయా భస్మచ్ఛన్నాంగారతుల్యయా. ౩౬. వంచనేతి. యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతయో ర్వరయోః భరతాభిషేచన త్వద్వివాసనరూపవిశేషపర్యవసాయిత్వరూపా- మే మయా-లబ్ధా-తామపి వంచనాం-వృత్తసాదిన్యా కులోచితాచారనాశిన్యా - అనయా ప్రచోదిత స్త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి సమాపయితు మిచ్ఛసి-అహో తే గుణ ఇతి భావః. ౩౭. నచేతి. అపానృతకథం అపగతాసత్యవచనం. ౩౮. అథేతి. భాషితం ఏకాహదర్శనేనాపీత్యాద్యుక్తం-దీనః-ఏకాహ మపి పితృదర్శనసౌఖ్యం నలబ్ధ

ప్రేషయేతి రహసి చోద్యమాన ఇత్యర్థః. ౩౦. శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే-పరలోకహితాయ-వృద్ధయే- ఇహలోకాభ్యుదయాయచ-అరిష్టం స్వస్త్యయనం తే అస్తు-అతః అవ్యగ్ర స్సన్ అకుతోభయంపంథా నం గచ్ఛస్వ. ౩౧. నహీతి. సత్యాత్మనః సత్యప్రతిష్ఠితస్వభావస్య-ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః. ౩౨. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దివసే-ఇదానీం ప్రవృత్తాం రజనీం ఆవస-సర్వథా మాగచ్ఛ-కిమర్థం ఏకా హేతి-చరామి భోక్ష్యామి తావత్ వర్తేచ. ౩౩. సాధయిష్యసి గమిష్యసి. ౩౪. దుష్కరమితి. మత్ప్రి యార్థం మమ పరలోకహితార్థం. ౩౫. నచైత దితి. ఛన్నయా గూఢక్రూరాభిప్రాయయా-చలితః భ్రంశితః-త్వదభిషేకమనోరథ ఇత్యర్థః. ౩౬. వంచనేతి. యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతవరయో ర్భరతాభిషేకత్వద్వివాసనవిశేష పర్యవసాయిత్వరూపా- మే మయా-లబ్ధా-తాంతు తా మపి-వృత్తసా దిన్యా కులోచితచరిత్రనాశిన్యా. ౩౭. నేతి. అపానృతకథ మపగతాసత్యవచనం కర్తు మిచ్ఛసీతి యత్-నైతదాశ్చర్యతమం-యద్యస్మాత్ మే జ్యేష్ఠసుత ఇతి యోజనా. ౩౮. ౩౯. తర్పిత స్సర్వ

వచనం చాబ్రవీత్. ౩౯. ప్రాప్స్యామి యానద్య గుణాన్ కో మే శ్వస్తాన్ ప్రదాస్యతి, అపక్రమణ మేవాతస్సర్వకామై రహం వృణే. ౪౦. ఇయం సరాష్ట్రా సజనా ధనధాన్యసమాకులా, మయా విసృష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతాం. ౪౧. వనవాసకృతా బుద్ధిర్న చ మేఽద్య చలిష్యతి. ౪౧½. యస్తుష్టేన వరో దత్తః కైకేయ్యై వరద త్వయా, దీయతాం నిఖిలేనైవ సత్యస్త్వం భవ పార్థివ. ౪౨½. అహం నిదేశం భవతో యథోక్త మనుపాలయన్, చతుర్దశ సమావత్స్యే వనే వనచరైః సహ. ౪౩½. మావిమర్శో వసుమతీ భరతాయ ప్రదీయతాం, నహి మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖ మాత్మని వా ప్రియం, యథా నిదేశం కర్తుం వై తవైవ రఘునందన. ౪౫. అపగచ్ఛతు తే దుఃఖం మాభూ ర్బాష్పపరిప్లుతః, న హి క్షుభ్యతి దుర్ధర్ష స్సముద్ర స్సరితాం పతిః. ౪౬. నైవాహం రాజ్య మిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైథిలీం, నైవ సర్వా నిమాన్ కామాన్ న స్వర్గం నైవ జీవితం. ౪౭. త్వా మహం సత్య మిచ్ఛామి నానృతం పురుషర్షభ, ప్రత్యక్షం తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే. ౪౮. నచ శక్యం మయా తాత స్థాతుం క్షణ మపి ప్రభో, నశోకం ధారయస్వైనం నహి మేఽస్తి విపర్యయః. ౪౯. అర్థితో

మితి దీనః. ౩౯. తత్పిత్ర స్సర్వకామై రిత్యస్యోత్తర మాహ - ప్రాప్స్యామీతి. గుణాన్ గుణవిశిష్టానభిమతపదార్థాన్-సర్వకామై రపక్రమణమేవ వృణే-సర్వకామప్రతినిధిత్వేనాపక్రమణమేవవరయ ఇత్యర్థః. ౪౦. ఇయ మితి. విసృష్టా త్యక్తా. ౪౧. వనవాసేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౪౧½. య ఇతి. అత్ర వ ఇత్యధ్యాహార్యః - నిఖిలేన సర్వాత్మనా-అత స్త్వం సత్యః సత్యవచనో భవ. ౪౨½. అహ మితి. నిదేశం శాసనం - 'నిదేశ శ్శాసనం' ఇత్యమరః - వనచరైః తపస్విభిః. ౪౩½. భవ రాజా నిగృహ్య మామిత్యస్యోత్తరమాహ - మావిమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాభూత్ - ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం న కాంక్షితం - అపితు తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తు మేవ యథావత్కర్తుమేవేత్యర్థః. ౪౫. ౪౭. త్వా మహ మితి. అహం త్వాం సత్యం సత్యయుక్త మిచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం నేచ్ఛామి - తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షైకభూతస్య తవ సన్నిధౌ సత్యేన సుకృతే నచ తే తుభ్యం శపే ఇత్యన్వయః - శ్లాఘ హ్నుఙ్స్థే త్యాదినా చతుర్థీ. ౪౮. నచేతి. స్థాతుం ఇహ నగర ఇతి శేషః - విపర్యయః సంకల్పిత వనగమనోద్యోగ నివృత్తిః. ౪౯. న కేవలం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థ మేవ గచ్ఛామి - కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాల

కామై రిత్యస్యోత్తర మాహ-ప్రాప్స్యామీతి. గుణాన్ అభిమతపదార్థాన్ - సర్వకామైరపక్రమణమేవ వృణే సర్వకామప్రతినిధిత్వేన గమన మేవ వరయ ఇత్యర్థః. ౪౦. ౪౨½. అహ మితి. వనచరైః తపస్విభిః - నిదేశం శాసనం. ౪౩½. భవ రాజా నిగృహ్య మా మిత్యస్యోత్తర మాహ-మావిమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాస్తు * కథ మేవ మత ఆహ - నహీతి. ఆత్మని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిశ్య రాజ్యం న కాంక్షితం - అపితు-తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తుం యథావత్కర్తు మేవేత్యర్థః. ౪౭. త్వా మహ మితి. త్వాం సత్యం సత్యయుక్తం - ఇచ్ఛామి - అనృతం అనృతయుక్తం - నేచ్ఛామి తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షైకభూతస్య తవ సన్నిధౌ - సత్యేన సుకృతేన-తే తుభ్యం-శపే ఇతి సంబంధః. ౪౮. నచేతి. విపర్యయః సంకల్పితవనగమనోద్యోగనివృ

హ్యస్మి కైకేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మయా చోక్తం వ్రజామీతి తత్సత్య మనుపాలయే. ౫౦. మాచోత్కంఠాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయం, ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకునినాదితే. ౫౧. పితా హి దైవతం తాత దేవతానా మపి స్మృతం, తస్మా ద్దైవతమిత్యేవ కరిష్యామి పితు ర్వచః. ౫౨. చతుర్దశసు వర్షేషు గతేషు నరసత్తమ, పున ర్ద్రక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విముచ్యతాం. ౫౩. యేన సంస్తంభనీయోఽయం సర్వో బాష్పగళో జనః, సత్వం పురుషశార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః. ౫౪. పురం చ రాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మయా నిసృష్టా భరతాయ దీయతాం, అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం గమిష్యామి చిరాయ సేవితుం. ౫౫. మయా నిసృష్టాం భరతో మహీ మిమాం సశైలషండాం సపురాం సకాననాం, శివాం సుసీమా మనుశాస్తు కేవలం త్వయా యదుక్తం నృపతే తథాస్తు తత్. ౫౬. నమే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహత్సు కామేషు నచాత్మనః ప్రియే, యథా నిదేశే తవ శిష్టసమ్మతే వ్యపైతు దుఃఖం తవ మత్కృతేఽనఘ. ౫౭. తదద్య నైవానఘ రాజ్య మవ్యయం నసర్వకామాన్న సుఖన్న మైథిలీం, నజీవితం త్వా మనృతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం వ్రత మస్తుతే తథా. ౫౮. ఫలాని మూలానిచ భక్షయన్ వనే గిరీంశ్చ పశ్యన్ సరిత స్సరాంసిచ, వనం ప్రవిశ్యైవ విచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాస్తు నిర్వృతిః. ౫౯. ఏవం స రాజా వ్యసనాభిపన్న శ్శోకేన దుఃఖేనచ తామ్యమానః, ఆలిం

నార్థమపీత్యాహ - అర్థిత ఇతి. ౫౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం ఉత్కలికాం - 'ఉత్కంఠోత్కలికే సమే' ఇత్యమరః - శోకాతురతయా స్మరణ మితి యావత్. ౫౧. పితేతి. దేవతానా మపి దైవత మితి స్మృతం-కిముత మనుష్యాణా మితి భావః - దైవత మిత్యేవ పితా పరమదైవత మితి మత్వేత్యర్థః. ౫౨. ౫౩. యేనేతి. సంస్తంభనీయః నివృత్తబాష్పః కరణీయః. ౫౪. సద్య శ్శోకనివృత్తయే పునః పున రాహ - పురంచేత్యాది. మయా నిసృష్టం పురంచ దీయతాం మయా నిసృష్టం రాజ్యంచ దీయతా మితి ప్రత్యేక మన్వయః - సేవితుం న పున రద్యైవాగంతుం. ౫౫. మయేతి. శివా మిత్యనేన రాజ్యస్య దుర్భరత్వా న్న త్యజామీతి గమ్యతే - ఇదం చ స్వేచ్ఛయా నకరోమి- కింతు త్వదనుజ్ఞయైవేత్యాహ-త్వయా యదితి. ౫౬. నేతి. ధీయతే స్థాప్యతే. ౫౭. తదితి. త్వా మనృతేన యోజయన్ సన్ రాజ్యాదికం నవృణీయ - తవ వ్రతం యథా సత్యం తథాస్త్విత్యన్వయః. ౫౮. మమ దుఃఖం భవిష్యతీతి త్వయా నక్లేష్టవ్య మిత్యాహ - ఫలానీతి. నిర్వృతి స్సుఖం. ౫౯. ఏవమితి. ఏవం-ఉక్తవంత మితి శేషః - త్వద్దాహోత్పాదక శ్శోకః దుఃఖ మంతర్వ్యథోత్పాదకం-నచిచేష్ట

త్తిః. ౪౯. ౫౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం వ్యథాం. ౫౧- ౫౩. యేనేతి. త్వయేత్యర్థః. ౫౪. పుర మితి. కేవలా కృత్స్నా. ౫౫. మయేతి. త్వయా యదుక్తం - కైకేయ్యా ఇతి శేషః. ౫౬. నేతి. యథా శిష్టసమ్మతే తవ నిదేశే - మేమయా - మనో ధీయతే - తథా మహత్సు కామేషు ప్రియేచ నధీయతే - అతః మత్కృతే దుఃఖం వ్యపైత్వితి యోజనా. ౫౭ - ౫౯. ఏవమితి. శోకః బాష్పః త్వద్దాహోత్పాదకః - దుఃఖం అంతర్వ్యథోత్పాదకం. ౬౦. దేవ్యా ఇతి. తాం కైకేయీం - హాహాకృతం

గస్య పుత్రం స నివృత్తసంజ్ఞో మోహం గతో నైవ చిచేష్ట కించిత్. ౬౦. దేవ్యస్తత స్సంరురుదు స్సమేతా స్తాంవర్జయిత్వా నరదేవపత్నీం, రుదన్ సుమన్త్రోపి జగామ మూర్ఛాం హాహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వం. ౬౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే . చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తతో నిర్ధూయ సహసా శిరో నిశ్వస్య చాసకృత్, పాణౌ పాణిం వినిష్పిష్య దంతాన్ కటకటాయ్యచ, లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్, కోపాభిభూత స్సహసా సంతాప మశుభం గతః, మన స్సమీక్షమాణశ్చ సూతో దశరథస్య సః, కంపయన్నివ కైకేయ్యా హృదయం వాక్ఛరై శ్శితైః, వాక్యవజ్రై రనుపమై ర్నిర్భిందన్నివ చాశుభైః, కైకేయ్యా స్సర్వమర్మాణి సుమంత్రః ప్రత్యభాషత. ౪. యస్యా స్తవ పతి స్త్యక్తో రాజా దశరథస్స్వయం, భర్తా సర్వస్య జగత స్స్థావరస్య చరస్యచ, నహ్యకార్యతమంకించి త్తవ దేవీహవిద్యతే. ౫. పతిఘ్నీంత్వా మహం మన్యే కులఘ్నీ మపిచాంతతః, యన్మహేంద్ర మివాజయ్యం దుష్ప్రకంప్య మివాచలం, మహోదధి మివాక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్మభిః ౬. మావమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిం, భర్తు రిచ్ఛా హి నారీణాం పుత్ర

నచేష్టతేస్మ. ౬౦. దేవ్య ఇతి. తాం - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసీ' త్యాద్యుక్తక్రౌర్యయుక్తాం కైకేయీం - హాహాకృతం హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిం స్తత్తథా-సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

సుమంత్రస్య కైకేయీవిషయకోపానుభావం వర్ణయతి - తత ఇత్యాది. కటకటాయ్య - కట కటాశబ్దయుక్తాన్ కృత్వా - కటకటాశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్ల్యప్ * కోపసంరక్తే-కృత్వే తి శేషః-వర్ణం దేహకాంతిం-పూర్వోచితం పూర్వాభ్యస్తం- స్వాభావిక మిత్యర్థః-జహత్ త్యజన్-కోపరక్తాంగ ఇత్యర్థః-అశుభం తీవ్ర మిత్యర్థః * మనస్సమీక్షమాణః కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః - సూతః సారథిః - ఆశుగై రివ బాణై రివస్థితైః * వాక్యవజ్రైర్వాక్సారైః మర్మాణి మర్మతుల్యాన్ దోషాన్ - నిర్భిందన్ ప్రకాశయన్. ౪. యస్యా ఇత్యాది. యస్యా స్తవ - యయా త్వయేత్యర్థః-తవేత్యత్ర తస్యా ఇత్యుపస్కార్యం. ౫. పతిఘ్నీ మితి. అంతతః పర్యవసానగత్యా - పతిహననద్వారా సర్వేషాం వినాశనా దితి భావః * తత్రైవ యుక్త్యంతర మాహ-యదితి. ౬. మావమంస్థా ఇత్యాది. భర్తు రిచ్ఛాహి - భర్తు రిచ్ఛానుసరణమేవ-పుత్రకోట్యా ఇతి పంచమీ-

---

హాహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిన్ తత్తథా - సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది*లోచనే కోపసంరక్తే - కృత్వేతి శేషః - వర్ణం దేహకాంతిం మనస్సమీక్షమాణః - కైకేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః. ౪. యస్యా ఇత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకవాక్యం. స్థావరస్య చరస్యచ భర్తా రాజా దశరథః తవ పతిః - యదా త్యక్తః - త్వయేతి శేషః-తదా తవ అకార్యతమం కించి దపి నవిద్యత ఇతి యోజనా. ౫. దుష్ప్రకంప్యం-కర్మభిః క్రూరవ్యాపారైః-సంతాపయసి-బాధస మితి శేషః. ౬. మావమంస్థా ఇతి. భర్తు రిచ్ఛాహి భర్తు రిచ్ఛానుసరణ మేవ.

కోట్యా విశిష్యతే. ౮. యథా వయోహి రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి నృపక్షయే, ఇక్ష్వాకుకులనాథేఽస్మిం స్తల్లోపయితు మిచ్ఛసి. ౯. రాజా భవతు తే పుత్త్రో భరత శ్శాస్తు మేదినీం, వయం తత్ర గమిష్యామో యత్ర రామో గమిష్యతి. ౧౦. నహి తే విషయే కశ్చి ద్బ్రాహ్మణో వస్తు మర్హతి, తాదృశం త్వ మమర్యాద మద్య కర్మ చికీర్షసి. ౧౧. ఆశ్చర్య మివ పశ్యామి యస్యా స్తే వృత్త మీదృశం, ఆచరంత్యా నవివృతా సద్యో భవతి మేదినీ. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టా వా జ్వలంతో భీమదర్శనాః, ధిగ్వాగ్దండా న హింసంతి రామప్రవ్రాజనే స్థితాం ౧౩. ఆమ్రం ఛిత్త్వా కుఠారేణ నింబం పరిచరేత్తు యః, యశ్చైనం పయసా సించే న్నైవాస్య మధురో భవేత్. ౧౪. అభిజాతం హి తే మన్యే యథా మాతు స్తథైవ చ, నహి

పుత్త్రానుసరణం త్యక్త్వాపి భర్తు రిచ్ఛానుసర్తవ్యేతి భావః. ౮. యథేతి. యథావయః వయఃక్రమ మనతిక్రమ్య జ్యేష్ఠానుక్రమేణేత్యర్థః-ప్రాప్నువంతి పుత్త్రా ఇతి శేషః-ఇక్ష్వాకుకులనాథే వర్తమాన ఇతి శేషః-తత్ పూర్వోక్తరాజధర్మద్వయం. ౯. రాజేతి. శాస్తు శాస్తుచ. ౧౦. నేతి. విషయే దేశే. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' విత్యమరః. బ్రాహ్మణ ఇతి సత్పురుషమాత్రోపలక్షణం - తత్ర హేతుమాహ - తాదృశ మితి. తాదృశం బ్రాహ్మణనిర్గమనార్హం అమర్యాదం జ్యేష్ఠాభిషేకాదిమర్యాదాశూన్యం. ౧౧. ఆశ్చర్య మితి. ఈదృశం అమర్యాదం - వృత్త మాచారం - ఆచరంత్యా యస్యా స్తే మేదినీ న వివృతా నవిదీర్ణా - తస్యా స్తే ఇద మవిదారణం-ఆశ్చర్యమివ పశ్యామి. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షీతి-మహాబ్రహ్మర్షిభిః వసిష్ఠాదిభిః - జుష్టాః ప్రయుక్తాః - జ్వలంతః తీవ్రాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగిత్యేవం రూపాః వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే - స్థితాం స్థిరబుద్ధిం త్వాం నహింసంతి-వాశబ్ద ఏవకారార్థః. ని. 'వాస్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థేచ సముచ్చయ' ఇతి విశ్వః. ౧౩. అథ కైకేయీం దశరథా వ్యాపదేశేన నిందతి - ఆమ్ర మితి. ఆమ్రం మధురఫలదం-కుఠారేణ సద్యః బుద్ధిపూర్వకం ఛిత్త్వా నింబం కటుఫలకం - యః పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్ - యశ్చేత్యపి స ఏవోచ్యతే - ఏనం నింబం - పయసా క్షీరేణ - సించేత్ - అస్య ఆమ్రం ఛిత్త్వా నింబం పయసా సించతః-స ఇతి శేషః-స నింబః-మధురః మధురఫలదః-నైవభవేత్-అనేన సుగుణం రామం వరవ్యాజేన వివాస్య కైకేయీచిత్తానుసరణం న యుక్త మిత్యుక్తం-తేన చ సర్వథా కైకేయీ కటురేవేత్యుక్తం.

౮. యథా వయ ఇతి. నృపక్షయే సతి-యథావయః వయఃక్రమ మనతిక్రమ్య రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి హి ఇక్ష్వాకుకులనాథే దశరథే వర్తమానేపి - తత్కులక్రమాగతమాచరణం లోపయితు మిచ్ఛసీతి యోజనా. ౯. ౧౦. నహీతి. విషయే దేశే-తాదృశం బ్రాహ్మణవాసానర్హం. ౧౧. ఆశ్చర్య మితి. యస్యాస్తే - ఈదృశ మతిఘోరం - వృత్త మాచరంత్యా స్సత్యాః మేదినీ సద్యో వివృతా విదీర్ణా-న భవతీతి యత్-ఇద మాశ్చర్య మివ పశ్యామీతి యోజనా. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షీతి. మహాబ్రహ్మర్షి సృష్టాః వసిష్ఠాదిభిః ప్రయుక్తాః - ధిగ్వాగ్దండాః ధిగిత్యేవంరూపా వాగ్దండాః - రామప్రవ్రాజనే స్థితాం కృతనిశ్చయాం త్వాం - న హింసంతి వా నహింసంత్యేవ - ఆశ్చర్య మితి శేషః. ౧౩. అథాన్యాపదేశేన రాజాన మనుక్రోశతి - ఆమ్ర మితి. కుఠారేణ ఆమ్రం ఛిత్త్వా నింబం పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్-య ఏనం నింబం పయసా సించేద్వా-అస్య నింబోపచారిణః పురుషస్య - ప్రీతయే - మధురో మధురరసో నభవేత్ - అతో వృథాశ్రమాయ కైకేయ్యనువర్తనం రాజ్ఞ ఇత్యాశయః. ౧౪. ఏవం కోపవచనాన్యుక్త్వా మర్మవచనాన్యప్యాహ

నింబాత్ ప్రస్రవేత్ క్షౌద్రం లోకే నిగదితం వచః. ౧౫. తవ మాతురసద్గ్రాహం విద్మః పూర్వం యథా శ్రుతం ౧౬. పితుస్తే వరదః కశ్చిద్దదౌ వర మనుత్తమం, సర్వభూతరుతం తస్మాత్సంజజ్ఞే వసుధాధిపః, తేన తిర్యగ్గతానాం చ భూతానాం విదితం వచః ౧౭. తతో జృంభస్య శయనే విరుతాద్భూరివర్చసః, పితుస్తే విదితో భావ స్స తత్ర బహుధాఽహసత్. ౧౮ తత్ర తే జననీ క్రుద్ధా మృత్యుపాశ మభీప్సతీ, హాసం తే నృపతే సౌమ్య జిజ్ఞాసామీతి చాబ్రవీత్. ౧౯. నృపశ్చోవాచ తాం దేవీం దేవి శంసామి తే యది, తతో మే మరణం సద్యో భవిష్యతి న సంశయః. ౨౦. మాతా తే పితరం దేవి తతః కేకయ మబ్రవీత్, శంస

---

౧౪. అభిజాత మితి. అభిజాతం అభిజననం-స్వభావ ఇతి యావత్ - తేమాతు ర్యాదృశీతాదృశీ తవాపి ప్రకృతి రిత్యర్థః - కారణానుసారి కార్యసంభవే లౌకికవాక్యం నిదర్శయతి - నహీతి-క్షౌద్రం మధు - స్రవే దిత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౫. కైకేయ్యాః పతిఘ్నిత్వస్వభావో మాతృసంబంధప్రయుక్త ఇతి ప్రస్తావం కృత్వా తన్మాతుః వృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే-తవ మాతు రిత్యాదినా. అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం తథా విద్మః. ౧౬. పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ గంధర్వ ఇతి శ్రుతం * తస్మాత్ వరదానాత్ - రుతం శబ్దం. ని. 'తిరశ్చాం వాశితం రుత'మిత్యమరః-సంజజ్ఞే సమ్యక్ జ్ఞాతవాన్ - తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా తిర్యగ్గతానాం తిర్యగ్గమనానాం ౧౭. తతఇతి. జృంభస్య పిపీలికావిశేషస్య - శయనే శయనసమీపే - పర్యంకాధః ప్రదేశ ఇత్యర్థః - భూరివర్చస ఇతి పితు ర్విశేషణం - వరలాభేనాధికతేజస ఇత్యర్థః-జృంభవిశేషణం వా - తదా సువర్ణవర్చస ఇత్యర్థః. ని. 'స్వర్ణేపిభూరి' రీత్యమరః. సః పితా తత్ర రుతే విషయే-బహుధా ద్విస్త్రిః - అహసత్. ౧౮. తత్రేతి. తత్ర హాసవిషయే - క్రుద్ధా మాం పరిహాసతీతి క్రుద్ధా - హేనృపతే హాసం హాసనిమిత్తం - జిజ్ఞాసామి - జ్ఞాతు మిచ్ఛామి. ౧౯. ౨౦. మా

అభిజాత్య మితి. తే మాతుః అభిజాత్యం ప్రశస్తమాతా పితృజన్మోచిత వ్యవహార వత్త్వరూపం - యథా తథైవ - తే తవ అభిజాత్య మపి హి మన్య ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - కారణానుసారేణ కార్యం భవతీతి భావః - తదేవ దర్శయతి - నహీతి-నింబాత్ క్షౌద్రం న స్రవేదితి వచో లోకే నిగదితం-లోకే ప్రసిద్ధ మేవ కిలేత్యర్థః. ౧౫. నను కా మమ మాతు రాభిజాత్యహతి రిత్యత్రాహ-తవేతి. అసద్గ్రాహం ఘోరపాపకర్మాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం - తథా తత్సంప్రతి విద్మః. ౧౬. తద్వేదనమేవ ప్రతిపాదయతి - పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ - వరం సర్వభూతరుతార్థవిజ్ఞానవిషయకం * తస్మాత్ ఉక్తలక్షణవరదానబలాత్ - వసుధాధిపః-సర్వభూతరుతం తత్ప్రతిపాద్యభావజాతం - సంజజ్ఞే జానీతేస్మ-తేన సర్వభూతరుతార్థజ్ఞేన రాజ్ఞా-తిర్యగ్గతానాం పశుపక్ష్యాదీనాం. ౧౭. తతః కిం తత్రాహ - తత ఇతి. తతః వరప్రభావాత్ - శయనే శయనకాలే - భూరివర్చసః సువర్ణవర్చసః - 'స్వర్ణేపిభూరి' రీత్యమరః - జృంభస్య జృంభాఖ్యస్య పక్షిణః - పిపీలికావిశేషస్య వా విరుతాత్ స్వనా త్స్వకాశాత్ - తే తవ - పితుః పిత్రా - భావః జృంభస్యాభిప్రాయః విదితః తత్ర తదా - సః కేకయః-బహుధా ద్విస్త్రిః అహస దితి యోజనా. ౧౮. తత్రేతి. తత్ర తదా - మృత్యుపాశ మభీప్సతీ తే జననీ - అయం మాం పరిహాసతీతి క్రుద్ధా సతీ - నృపతే - తే హాసం హాసకారణం జిజ్ఞాసామీత్యబ్రవీదిత్యన్వయః. ౧౯. నృపఇతి. శంసామి-హాసకారణ మితి శేషః. ౨౦. మాతేతి. జీవవా - మావా - ప్రియస్వవా-హాసకారణం

మే జీవ వా మా వా న మా మపహాసిష్యసి. ౨౧. ప్రియయా చ తథోక్తస్సన్ కేకయః పృథివీపతిః, తస్మై తం వరదాయార్థం కథయామాస తత్త్వతః. ౨౨. తత స్స వరద స్సాధూ రాజానం ప్రత్యభాషత, మ్రియతాం ధ్వంసతాం వేయం మా కృథా స్త్వం మహీపతే. ౨౩. స తచ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య ప్రసన్నమనసో నృపః, మాతరం తే నిరాస్యాశు విజహార కుబేరవత్. ౨౪. తథా త్వమపి రాజానం దుర్జనాచరితే పథి, అసద్గ్రాహ మిమం మోహాత్ కురుషే పాపదర్శిని. ౨౫. సత్య శ్చాద్య ప్రవాదోఽయం లౌకికః ప్రతిభాతి మా, పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా మాతర మంగనాః ౨౬. నైవం భవ గృహాణేదం యదాహ వసుధాధిపః, భర్తు రిచ్ఛా ముపాస్స్వేహ జనస్యాస్య గతి ర్భవ. ౨౭. మా త్వం ప్రోత్సాహితా పాపై ర్దేవరాజసమప్రభం, భర్తారం లోకభర్తార మసద్ధర్మ ముపాదధాః. ౨౮. నహి మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం కరిష్యతి తవానఘః, శ్రీమాన్ దశరథో రాజా దేవి రాజీవలోచనః. ౨౯. జ్యేష్ఠో వదాన్యః కర్మణ్య స్స్వధర్మపరిరక్షితా, రక్షితా జీవలో

తేతి. జీవ వా మా వేత్య నేన కైకేయీమాతుః పతిఘ్నీత్వ ముక్తం. ౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ తత్త్వతః కథయామాస - అత్యంతసంకటేఽపి విమృశ్యకారీసన్ వరదాయ కథయామాసేత్యర్థః. ౨౨. తత ఇతి. ధ్వంసతాం స్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతా స్యాత్. ౨౩. ౨౪. ఉక్త మర్థం ప్రకృతే నిగమయతి- తథేతి. దుర్జనాచరితే పథి - స్థితేతి శేషః - అసద్గ్రాహం అసదర్థాభినివేశం. ౨౫. సత్య ఇతి. సత్య ఇతి మా మాం ప్రతిభాతీత్యన్వయః - అభితః పరిత ఇత్యాదినా ప్రతియోగే ద్వితీయా - పితౄన్ సమనుజాయంతే - అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః-అంగనాః పుత్ర్యః. ౨౬. నేతి. నైవం భవేతి పాఠః - నేయా భవేతి పాఠే - నేయా నేతుం యోగ్యా విధేయా భవేత్యర్థః. వసుధాధిపః - యదాహ - 'శ్వ ఏవ పుష్యే భవితా శ్వోఽభిషిచ్యేత మే సుత' ఇతి యద్వచన మాహ - ఇదం గృహాణ - అస్య జనస్య పౌరజానపదస్య - గత శ్శరణ మితి సాంతోక్తిః. ౨౭. మేతి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేక పూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం మోపాదధాః మాగ్రాహయ. ఏవం క్రియమాణే మమ వరస్య కా గతి రిత్యాశంక్య ప్రకారాంతరేణ గతి ర్భవిష్యతీత్యాహ- నహీతి. ప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిశ్రుతం వరద్వయం. తన్మిథ్యా న కరిష్యతి-రాజ్యా దప్యధికమూల్యరత్నభూషణసంమానాదిభి స్సఫలం కరిష్యతీత్యర్థః. ౨౯. రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హతాసాధనగుణా నాహ-

---

మే శంస - తర్హి మాం నాపహసిష్యసీతి జ్ఞాస్యామీత్యర్థః. ౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ - స్వస్య వరప్రదాత్రే యోగినే - త మర్థం తయోక్తనిర్బంధవచనం - తత్త్వతః యాథార్థ్యేన. ౨౨. తతఇతి. ఇయం మ్రియతాం - ధ్వంసతాం నిగృహ్య నిరస్యతాం వా - అసద్గ్రాహిణ్యా స్తస్యా వచో మా కృథా ఇతి ప్రత్యభాషత. ౨౪. తథేతి. తథా మాతృవత్ - దుర్జనాచరతే పథి-స్థితేతి శేషః-ఇమం రాజానం అసద్గ్రాహం అసత్కార్యగ్రాహకం - కురుషే. ౨౫. సత్యఇతి. సమనుజాయంత ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః. ౨౬. నేయేతి. నేయా నేతుం యోగ్యా - విధేయేత్యర్థః-వసుధాధిపో యదాహ-శ్వో రామోఽభిషేచ్య ఇతి యద్వచన మాహ-ఇదం గృహాణ నైవం భవేతి పాఠే - ఏవం మాతృవదసత్కార్యాభినివేశినీ నభవ - అన్య త్సమానం. ౨౭. మాత్వమితి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేకపూర్వకజ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదధాః నగ్రాహయేత్యర్థః. ౨౮. సోక్త మనంగీకుర్వాణాం ప్రత్యాహ - నహీతి. మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం లీలయైవ కేవల ముక్త

కర్మణ్యః బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం ౨౯. పరివాదో హి తే దేవి మహాన్ లోకే చరిష్యతి, యది రామో వనం యాతి విహాయ పితరం నృపం. ౩౦. స రాజ్యం రాఘవః పాతు భవ త్వం విగతజ్వరా, నహి తే రాఘవా దన్యః క్షమః పురవరే వసేత్. ౩౧. రామే హి యౌవరాజ్యస్థే రాజా దశరథో వనం, ప్రవేక్ష్యతి మహేష్వాసః పూర్వవృత్తమనుస్మరన్. ౩౩. ఇతి సాంత్వై శ్చ తీక్ష్ణైశ్చ కైకేయీం రాజసంసది, సుమంత్రః క్షోభయామాస భూయ ఏవ కృతాంజలిః. ౩౪. నైవ సా క్షుభ్యతే దేవీ న చ స్మ పరిదూయతే, నచాస్యా ముఖవర్ణస్య విక్రియా లక్ష్యతే తదా. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత స్సుమంత్ర మైక్ష్వాకః పీడితోఽత్ర ప్రతిజ్ఞయా, సబాష్ప మతి నిశ్శ్వస్య జగాదేదం పునః పునః. ౧. సూతరత్నసుసంపూర్ణా చతుర్విధబలా చమూః, రాఘవస్యానుయాత్రార్థం క్షిప్రం ప్రతివిధీయతాం. ౨. రూపాజీవాశ్చ వాదిన్యో

శ్రేష్ఠ ఇతి. కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః - సదాచారపర ఇత్యర్థః - వదాన్యః ఉదారః-స్వధర్మపరిరక్షితా స్వధర్మస్య దుష్టనిగ్రహపూర్వకశిష్టపరిపాలనరూపక్షత్రియధర్మస్య-పరిరక్షితా బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం - త్వయేతి శేషః - అభిషేకానుమతిః క్రియతా మిత్యర్థః. ౩౦. పరివాద ఇతి. పరివాదః అపవాదః - దోషవాద ఇత్యర్థః. ౩౧. సఇతి. తే పురవరే - హి యస్మాత్ కారణాత్ - క్షమో రాఘవా దన్యో న వసేత్ - అత స్స రాఘవో రాజ్యం పాత్వితి సంబంధః - యద్వా - రాఘవా దన్యః పురవరే రాజతయా వసన్ భరతః తే - న క్షమః న యుక్తః-కనిష్ఠ స్త్వయా రాజ్యే స్థాపయితుం న యుక్త ఇత్యర్థః - హితే హితకరణే న క్షమ ఇతివా. ౩౨. రామ ఇతి. పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతవృత్తం. ౩౩. ౩౪. నేతి. ముఖవర్ణస్య ఉగ్రముఖవర్ణస్య. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇత్యాది. తతః కైకేయీాసమ్మత్యభావానంతరం - అత్ర వరదానవిషయే. ౧. సూతేతి. అనుయాత్రార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం. ౨. రూపాజీవా ఇతి. రూపాజీవాః వేశ్యాః - 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవే'త్యమరః - వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షణచతురవచనాః - సుప్రసారి

మిత్యర్థః - అతో రాజీవలోచనో రాజా - త్వదుక్తం నకరిష్యతి. ౨౯. కర్మణ్యః కర్మణి సాధుః-అతో జ్యేష్ఠత్వాదిగుణకో రామోఽభిషిచ్యతా మితి బ్రూహీతి సంబంధః. ౩౦. విపక్షే బాధకమాహ - పరివాద ఇతి. పరివాదః అపవాదః - చరిష్యతి. ౩౧. ౩౨. రామేహీతి. పూర్వవృత్తం ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతం వృత్తం. ౩౩. ఇతీతి. భూయః అత్యర్థం. ౩౪. నైవనేతి. తీక్ష్ణై ర్వాక్యైః నక్షుభ్యతే-సాంత్వైః నపరిదూయతే నవ్యథతే. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. తతః కైకేయ్యనంగీకారానంతరం-అత్ర వరదానవిషయే-ప్రతిజ్ఞయా కైకేయీాముద్దిశ్య కృతయా-ఇదం వక్ష్యమాణం.౧.సూతేతి. అనుయాత్రార్థం సేవార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రస్థాప్యతాం.౨.రూపేతి. వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షకవచనచతురాః-రూపాజీవాః గణికాః సుప్రసారితాః శిబిర

నియోజయ.౪ ఆయుధాని చ ముఖ్యాని నాగరా శ్శకటానిచ, అనుగచ్ఛంతు కాకుత్స్థం వ్యాధా శ్చారణ్యగోచరాః ౫. నిఘ్నన్ మృగాన్ కుంజరాంశ్చ పిబం శ్చారణ్యకం మధు, నదీశ్చ వివిధాః పశ్య న్న రాజ్యస్య స్మరిష్యతి. ౬. ధాన్యకోశశ్చ యః కశ్చి ద్ధనకోశశ్చ మామకః, తౌ రామ మనుగచ్ఛేతాం వసంతం నిర్జనే వనే. ౭. యజన్ పుణ్యేషు దేశేషు విసృజం శ్చాప్తదక్షిణాః, ఋషిభిశ్చ సమాగమ్య ప్రవత్స్యతి సుఖం వనే. ౮. భరతశ్చ మహాబాహు రయోధ్యాం పాలయిష్యతి, సర్వకామైః స్పహ శ్రీమాన్ రామస్సంసాధ్యతామితి. ౯. ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే కైకేయ్యా భయ మాగతం, ముఖం చాప్యగమ చ్ఛోషం స్వరశ్చాపి న్యరుధ్యత. ౧౦. సా విషణ్ణా చ సంత్రస్తా ముఖేన పరిశుష్యతా, రాజాన మేవాభిముఖీ కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్. ౧౧. రాజ్యం గతజనం సాధో పీతమండాం సురామివ, నిరాస్వాద్యతమం శూన్యం భరతో నాభిపత్స్యతే. ౧౨. కైకేయ్యాం ముక్తలజ్జాయాం వదంత్యా మతిదారుణం, రాజా దశరథో వాక్య ముపాచాయతలోచనాం. ౧౩. వహంతం కిం తుదసి మాం

తాః శిబిరదేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. ౩. య ఇతి. ఏనం రామం-బహువిధం సువర్ణరత్నవస్త్రాదికం అత్ర వాహిన్యాం. ౪. ఆయుధానీతి. ఆయుధాని - ఆయుధధరాః-నాగరాః నగరజాః శ్రేష్ఠినః - శకటాని తైలఘృతాదిప్రాపకాణి - వ్యాధాః వనే మార్గదర్శినః. ౫. నిఘ్నన్నితి. రాజ్యస్యేతి. అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ. ౬. ధాన్యకోశ ఇతి. కోశో వాసస్థానం - అనుగచ్ఛేతాం - గోణ్యుష్ట్రాదిముఖేనేతి శేషః. ౭. యజన్నితి. విసృజన్ దదదితి యావత్ - దక్షిణాః యష్టదక్షిణాః. ౮. భరత ఇతి. అయోధ్యాం పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః - సర్వకామైః స్సహ సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతాం - ఇతి శబ్దో నియోగసమాప్తివాచకః. ౧౦. సేతి. ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా. రాజ్య మితి. పీత మండాం మండందధిభవం మస్త్వితి మండశబ్దో యథా దధిసారవాచకః తద్వదత్రాపి మండశబ్దేన సురాసార ఉచ్యతే-సాధో ఇతి సహాసోక్తిః నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతభోగ్యవస్తుయుక్తం. ౧౨. కైకేయ్యా మితి. ఆయతలోచనా మితి దైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః. ౧౩. వహంత మితి. హేఅహితే అహితకారిణి - ధురి వరదానహేతుకభరతాభిషేచనరామవివాసనరూపదుర్వహభారే - నియుజ్య - తథా వహంతం మాం వత్సతర మివ - కిం తుదసి వ్యథయసి - త్వదా

సన్నివేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. ౩. యే చేతి. వీర్యతః వీర్యపరీక్షార్థం-యైః రమతే ఏనం రామం బహువిధం సువర్ణరత్నాదికం. ౪—౭. యజన్నితి. ఆప్తదక్షిణాః యథోక్తదక్షిణాః. ౮. భరతశ్చేతి. పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః-సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతా మితి జగాదేతి సర్గాదిశ్లోకేనాన్వయః. ౯. ఏవ మితి. భయ మాగతం భయం ప్రాప్తం. ౧౦. ౧౧. రాజ్యమితి. పీతమండాం మండః సురాంతర్గతసారాంశః-నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతాస్వాద్యతమం వస్తు. ౧౨. ౧౩. వహంత మితి. హేఅహితే ధురి - వరద్వయహేతుకభరతాభిషేకరామవివాసనరూపదుర్వహభారే - నియుజ్య నియోజ్య - వహంతం ఉక్తార్థ మనుష్ఠితవంతం మాం భూయః సంకటే ప్రవేశ్య కిం తుదసి - అభిషేకనిషేధం

నియుజ్య ధురి మాహితే, అనార్యే కృత్య మారబ్ధం కిన్న పూర్వ ముపారుధః. ౧౪. తస్యైతత్తో్ఽభిసంయుక్త ముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా, కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧౫. తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్ర ముపారుధత్, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాయం గంతు మర్హతి. ౧౬. ఏవ ముక్తో ధిగిత్యేవ రాజా దశరథోఽబ్రవీత్, వ్రీడితశ్చ జన స్సర్వ స్సా చ తం నావబుధ్యత. ౧౭. తత్ర వృద్ధో మహామాత్ర స్సిద్ధార్థో నామ నామతః, శుచి ర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౮. అసమంజో గృహీత్వాతు క్రీడతః పథి దారకాన్, సరయ్వాః ప్రక్షిప న్నప్సు రమతే తేన దుర్మతిః. ౧౯. తం దృష్ట్వా నాగరా స్సర్వే క్రుద్ధా రాజాన మబ్రువన్, అసమంజం వృణీష్వైకమస్మాన్ వా రాష్ట్రవర్ధన. ౨౦. తా నువాచ తతో రాజా కిన్నిమిత్త మిదం భయం. ౨౦½. తాశ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్. ౨౧. క్రీడత స్త్వేష నః పుత్రాన్ బాలానుద్భ్రాంతచేతనః, సరయ్వాం ప్రక్షిప న్మౌర్ఖ్యా దతులాం ప్రీతి మశ్నుతే. ౨౨. స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం నరాధిపః, తం తత్యాజాహితం పుత్రం తేషాం ప్రియచికీర్షయా. ౨౩. తం యానం శీఘ్ర మారోప్య సభార్యం సపరిచ్ఛదం, యావజ్జీవం వివాస్యోఽయ మితి స్వానన్వశా త్పితా. ౨౪. స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గా ణ్యాలోకయత్, దిశ స్సర్వా స్త్వనుచరన్

జ్యేష్ఠరామవివాసనకారిణం కిమర్థం పునరపి పీడయసీత్యర్థః - కి మధునా పీడ్యతే పూర్వ మేవ భవతా దత్తం ఖల్విత్యత్రాహ - అనార్య ఇతి - హేఅనార్యే - ఆరబ్ధం కృత్యం-సేనాప్రేషణాదికం- పూర్వం వరప్రార్థనాకాలే - కిమర్థం నోపారుధః నోపరుద్ధవతీ - న ప్రార్థితవతీతి యావత్ - వరయాచనాకాలే అనుద్ఘాటితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న నివర్తితవ్య మితి భావః. ౧౪. తస్యేతి. ద్విగుణం క్రుద్ధా-ప్రకారాంతరేణ మదభిమతం విఘటయతీతి బహుతరం క్రుద్ధేత్యర్థః. ౧౫. యద్యపి పూర్వ మిదం న వృతం తథా ప్యర్థసిద్ధ మిత్యాశయేనాహ - తవైవేతి. ఉపారుధ దితి నిష్కాసన మేవోచ్యతే - గంతుమర్హతీతి నిర్దేశాత్ - తథాయ మితి-నిర్ధన ఏవేత్యర్థః. ౧౬. ఏవ మితి. ప్రతిజ్ఞాతాతిరిక్తేపి చాపలవతీం నిందతి - ధిగితి - సా కైకేయీ - తం వ్రీళితం జనం - నావబుధ్యత నాజీగణత్. ౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః-శుచిః అకుటిలః. ౧౮. అసమంజ ఇతి. దారకాన్ బాలకాన్ - తేన ప్రక్షేపేణ సశబ్దబుద్బుదజననేన హాసన్ రమత ఇత్యర్థః. ౧౯. తమితి. వృణీష్వ అత్ర నగరే స్థాపయ. ౨౦. తానితి. భయ మిత్యనంతర మితి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౦½. తాఇతి. ప్రకృతయః ప్రజాః. ౨౧. క్రీడత ఇతి. ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః. ౨౩. తమితి. అన్వశాత్ అనుశిష్టవాన్. ౨౪. సఫాలేతి. ఫాలం-కందమూలాదిఖననసాధనం - పిటకా - తద్ధారణపా

వరం దత్తవంతం పరికరప్రదాననిషేధనైష్ఠుర్యే చ మాం నివేశ్య భూయః కిం క్లేశయసి-మా మాస్తు - హేఅనార్యే ఆరబ్ధం కిం కృత్యం నోపారుధః సర్వ ముపరుద్ధవత్యేవ పూర్వ మభిషేకకృత్యం ఇదానీ మానుయాత్రిక ప్రదాన మారబ్ధం తదప్యుపారుధ ఇత్యర్థః. ౧౪. తస్యేతి-కైకేయీద్విగుణం క్రుద్ధా ప్రకారాంతరేణ మత్ప్రయోజనం నాశయతీతి. ౧౫—౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః ౧౮. ౨౪. సఫాలేతి. గిరిదుర్గాణి పరిభ్రమమాణః కందాదికమలోకయత్-సర్వాదిశః కందాద్యర్థం

స యథా పాపకర్మకృత్. ౨౫. ఇత్యేవమత్యజద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః,
రామః కిమకరోత్పాపం యేనైవ ముపరుధ్యతే. ౨౬. నహి కంచన పశ్యామో
రాఘవస్యాగుణం వయం, దుర్లభో హ్యస్య నిరయ శ్శశాంకస్యేవ కల్మషం. ౨౭.
అథవా దేవి దోషం త్వం కంచి త్పశ్యసి రాఘవే, త మద్య బ్రూహి తత్త్వేన
తతో రామో వివాస్యతాం. ౨౮. అదుష్టస్య హి సంత్యాగ స్సత్పథే నిరతస్య చ,
నిర్దహే దపి శక్రస్య ద్యుతిం ధర్మనిరోధనాత్. ౨౯. తదలం దేవి రామస్య
శ్రియా విహతయా త్వయా, లోకతోపి హి తే రక్ష్యః పరివాద శ్శుభాననే.
౩౦. శ్రుత్వాతు సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః, శోకోపహతయా వాచా
కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౩౧. ఏతద్వచో నేచ్ఛసి పాపవృత్తే హితం న
జానాసి మమాత్మనోవా, ఆస్థాయ మార్గం కృపణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే సాధు
పథా దపేతా. ౩౨. అనువ్రజిష్యామ్యహ మద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం
ధనంచ, సహైవ రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథా సుఖం భుంక్ష్వ చిరాయ
రాజ్యం. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రవచ శ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా, అభ్యభాషత
వాక్యం తు వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧. త్యక్తభోగస్య మే రాజన్ వనే వన్యేన జీవతః,
కిం కార్య మనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః. ౨. యో హి దత్వా ద్విప

త్రం - ఏకవద్భావః-గృహ్య గృహీత్వా అలోళయత్ - కందమూలాద్యర్థమఖన దిత్యర్థః-యథా పాపకృత్తథా చర న్నలోళయ దిత్యన్వయః. ౨౫. ఇతీతి. ఉపరుధ్యతే వివాస్యతే. ౨౬. నహీతి. నిరయః నిరయహేతుభూతో దోషః. ౨౭—౨౯. తదితి.విహతయా శ్రియా అలం అభిషేకవిఘాతం మాకుర్విత్యర్థః - రక్ష్యః పరిహరణీయః - పరివాదః నిందా. ౩౦. శ్రుత్వేతి. శ్రాంతతరః - హీనతరః. ౩౧. ఏతదితి. ఏతద్వచః సిద్ధార్థవచః - కృపణం కుత్సిత మిత్యర్థః. ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్ర' త్యమరః. కుచేష్టే త్యేత దుపపాదయతి - చేష్టాహీతి. ౩౨. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేత్యాది. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః - వినీతవత్ వినీత ఇవ - అభ్యభాషత - సవినయమాహేత్యర్థః. ౧. త్యక్తభోగస్యేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన - భోగత్యాగేపి సంగోవర్తతే లౌకికానాం సోఽపి నాస్తీత్యాహ-త్యక్తసంగస్య సర్వత ఇతి. ౨. య ఇతి. కక్ష్యాయాం ఇభ

అనుచర న్నలిప్సత. ౨౫. ౨౬. నహీతి. అగుణం దోషం - నిరయః - దుఃఖం - కల్మషం మాలిన్యం. ౨౮. ౨౯. తదితి. త్వయా విహతయా రామస్య శ్రియా - తేన కించి త్ఫలం - తదలం వృథాశ్రమేణ - హి యస్మాత్ లోకతః ప్రాప్తః పరివాదః రక్ష్యః పరిహార్యః. ౩౦. ౩౧. ఏతదితి. కృపణం మార్గ మాస్థాయ - యా కుచేష్టా కృతా - తే త్వయా-సేయం - చేష్టా సాధుపథా దపేతా హీతి సంబంధః. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేతి. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః. ౧ త్యక్తేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన. ౨. అసంగతశ్చాయమనుయాత్రప్రస్థాపనవాద ఇత్యాహ - యోహీతి. కక్ష్యాయాం గళబంధనరజ్జౌ.

క్షేమం కన్యాయాం కురుతే మనః, రజ్జుస్నేహేన కిం తస్య త్యజతః కుంజరోత్తమం. ౩ తథా మమ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజిన్యా జగత్పతే, సర్వాణ్యేవానుజానామి చీరాణ్యేవానయంతు మే. ౪. ఖనిత్రపిటకే చోభే సమానయత గచ్ఛత, చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వసతో మమ. ౫. అథ చీరాణి కైకేయీ స్వయమాహృత్య రాఘవం, ఉవాచ పరిధత్స్వేతి జనౌఘే నిరపత్రపా. ౬. స చీరే పురుషవ్యాఘ్రః కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య తే, సూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య మునివస్త్రాణ్యవస్త హ. ౭. లక్ష్మణశ్చాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే, తాపసాచ్ఛాదనే చైవ జగ్రాహ పితురగ్రతః ౮. అథాత్మపరిధానార్థం సీతా కౌశేయవాసినీ, సమీక్ష్య చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురామివ. ౯. సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్య చ సుదుర్మనాః, కైకేయ్యాః కుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా, అశ్రుసంపూర్ణనేత్రా చ ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ, గంధర్వరాజప్రతిమం భర్తారమిదమబ్రవీత్. కథంను చీరం బధ్నంతి మునయో వనవాసినః. ౧౧౹ ఇతి హ్యకుశలా సీతా సా ముమోహ ముహుర్ముహుః. ౧౨. కృత్వా కంఠే చ సా చీరమేకమాదాయ పాణినా, తస్థౌ హ్యకుశలా తత్ర వ్రీళితా జనకాత్మజా. ౧౩. తస్యాస్తత్ క్షిప్రమాగమ్య రామో ధర్మభృతాం వరః, చీరం బబంధ సీతాయాః కౌశేయస్యోపరి స్వయం. ౧౪. రామం ప్రేక్ష్యతు సీతాయా బధ్నంతం చీరముత్తమం, అంతర్గ

బంధనరజ్జా. 'కక్ష్యాప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదౌ కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః. ౩. తథేతి. ధ్వజిన్యా సేనయా - సర్వాణి త్వయా మహ్యం దాతు ముద్యుక్తాని - అనుజానామి ప్రదదామి - భరతాయేతి శేషః - సర్వాణి కార్యాణి - సమ్యక్ జానామీతివార్థః - చీరాణి వల్కలవస్త్రాణి ఆనయంతు - పరిచారకా ఇతి శేషః. ౪. ఖనిత్రపిటకే ఇతి. ఖనిత్రం అవదారణం - పిటకం - అల్పాక్షికే కత్రయ్యయః-ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః. ని. 'కండోలపిటౌ' విత్యమరః. వాసం వసతః వాసం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫. ౬. సఇతి. స రామః కైకేయ్యాః సకాశాత్ మునివస్త్రాణి పరిగృహ్య తేషు ద్వే చీరే ఉత్తరీయాంతరీయరూపే - సూక్ష్మవస్త్రమవక్షిప్య - అవస్తహ అదీధర దిత్యర్థః. ౮. అథేతి. సంత్రస్తా అభవదితి శేషః - పృషతీ మృగీ - వాగురాం మృగబంధనీం- 'వాగురా మృగబంధనీ'త్యమరః. ౯. సేతి. వ్యపత్రపమాణా విశేషేణ లజ్జమానా-కైకేయ్యాః కుశచీరే కైకేయీసంబంధినీ కుశచీరే * ధర్మజ్ఞా పాతివ్రత్యధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్య ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్యధర్మదర్శినీ బధ్నంతీదమబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౧౹. ఇతీత్యర్థం. ముమోహ స్తబ్ధా బభూవేత్యర్థః.౧౨. తదేవ వివృణోతి-కృత్వేతి. ౧౩—౧౫.ఊచురితి.

---

౩. తథేతి. సర్వాణి వస్తూని - భరతాయైవ అనుజానామి మాతుః ప్రీతయే ప్రదదామి-అతః చీరాణ్యేవ వల్కలవస్త్రాణ్యేవ. ౪. ఖనిత్ర పిటకే-ఖనిత్ర మవదారణం - ఖననసాధనమిత్యర్థః - పిటకం కందమూలాద్యాహరణయోగ్యం కండోలం. ౬. సఇతి. స రామః-త్రయాణా మానీతాని మునివస్త్రాణి చీరాణి - కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య - తేషు ద్వే చీరే స్వయం - అవస్త ధృతవాన్. ౮. అథేతి. పృషతీ మృగీ. ౯. సేతి. సుదుర్మనాః భర్తు రీదృశం వల్కలం ప్రాప్తమితి. అతఏవాశ్రుసంపూర్ణనేత్రా కైకేయ్యాః కుశచీరే కైకేయీసంబంధినీ కుశచీరే * ౧౧౹.

పురగతా నార్యో ముముచు ర్వారి నేత్రజం. ౧౫. ఊచుశ్చ పరమాయస్తా రామం జ్వలితతేజసం, వత్స నైవం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్వినీ. ౧౬. పితు ర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనం, తావద్దర్శన మస్యాం న స్సఫలం భవతు ప్రభో. ౧౭. లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక, నేయ మర్హతి కల్యాణీ వస్తుం తాపసవ ద్వనే. ౧౮. కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ, ధర్మనిత్య స్స్వయం స్థాతుం నహీదానీం త్వ మిచ్ఛసి. ౧౯. తాసా మేవంవిధా వాచ శ్శృణ్వన్ దశరథాత్మజః, బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా. ౨౦. చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతే ర్గురుః, నివార్య సీతాం కైకేయీం వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧. అతిప్రవృత్తే దుర్మేధే కైకేయి కులపాంసని, వంచయిత్వా చ రాజానం న ప్రమాణేఽవతిష్ఠసే. ౨౨. నగంతవ్యం వనం దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే, అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనం. ౨౩. ఆత్మాహి దారా స్సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినాం, ఆత్మేయ మితి రామస్య పాలయిష్యతి మేదినీం. ౨౪. అథ యాస్యతి వైదేహీ వనం రామేణ సంగతా, వయమప్యనుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి. ౨౫. అంతపాలాశ్చ యాస్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః, సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురంచ సపరిచ్ఛదం.

ఏవం త్వ మివ-ఇయం సీతా-వనవాసే-ననియుక్తేతి-పిత్రేతి యావత్. ౧౬. పితురితి. తావ త్త్వదాగమనపర్యంతం పితు ర్వాక్యానురోధేన విజనం వనం గతస్య తవ దర్శనం - అస్యాం సఫలం భవతు - త్వా మివైనాం ద్రక్ష్యామ ఇతి భావః. ౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-బబంధైవేతి-కైకేయ్యనుజ్ఞాభావా దితి భావః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతిక్రమ్య ప్రవర్తమానే-ప్రమాణే మర్యాదాయాం-'ప్రమాణం హేతుమర్యాదా శాస్త్రయత్నప్రమాతృషు' త్యమరః. ౨౨. నగంతవ్య మితి. ప్రకృతం ప్రస్తుతం - ఆసనం సింహాసనం - అనుష్ఠాస్యతి అధిష్ఠాస్యతి. ౨౩. ఆత్మేతి. దారసంగ్రహవర్తినాం గృహస్థానాం ఆత్మేయ మితి - 'అర్థో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతే రితి భావః. ౨౪. ౨౫. అంతపాలా ఇతి. అంతపాలాః రాష్ట్రాంతపాలకాః దండనాయకాః -

---

ఊచు రితి. ఏవం తద్వత్ ఇయం న నియుక్తా. ౧౬. పితురితి. వనం గతస్య తవ సంబంధిన్యాః అస్యా స్సీతాయాః దర్శనం - తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం - నః అస్మాకం - సఫలం త్వద్దర్శనం యథా ఆనందకరం తథా భవత్విత్యర్థః - అథవా - అస్యాః దర్శనం దర్శనేన - నః అస్మాకం - జీవితం సఫలం భవత్వితివార్థః - గతస్యేతి - సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - త్వయి గతే సతీత్యర్థః. ౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా - సంయోగేవా - తుల్యశీలయా-అనంగీకృతనగరస్థితికయా - ప్రేరితస్సన్ చీరం బబంధైవేతివార్థః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతీతమర్యాదే-స ప్రమాణేవ సద్వృత్తేవ. ౨౨. రామస్య ప్రకృత మాసనం ప్రస్తుతం పదం రాజ్యమిత్యర్థః-అనుష్ఠాస్యతి రాజ్యం కరిష్యతి - యావద్రామాగమన మిత్యర్థః. ౨౩. కథం స్త్రియా రాజ్యానుష్ఠాన మత ఆహ-ఆత్మేతి. రామస్యేయ మాత్మా-'అర్థో వా ఏష ఆత్మనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతేః. ౨౪. ౨౫. అంతపాలాః రాష్ట్రాంతనిక్షిప్తదండనాయకాః - సహోపజీవ్యం ఉపజీవ్యదశరథసహితం - సపరి

౨౬. భరతశ్చ సశత్రుఘ్న శ్చీరవాసా వనేచరః, వనే వసంతం కాకుత్స్థ మను వత్స్యతి పూర్వజం. ౨౭. తత శ్శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపై స్సహ, త్వమేకా శాధి దుర్వృత్తా ప్రజానా మహితే స్థితా. ౨౮. న హి తద్భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో న భూపతిః, తద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి. ౨౯. న హ్యదత్తాం మహీం పిత్రా భరత శ్శాస్తు మర్హతి, త్వయి వా పుత్రవ ద్వస్తుం యది జాతో మహీపతేః. ౩౦. యద్యపి త్వం క్షితితలా ద్గగనం చోత్పతిష్యసి, పితృవంశచరిత్రజ్ఞ స్సోన్యథా నకరిష్యతి. ౩౧. త త్త్వయా పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రస్య కృత మప్రియం, లోకే హి స నవిద్యేత యో న రామ మనువ్రతః. ౩౨. ద్రక్ష్యస్యద్యైవ కైకేయి పశువ్యాళమృగద్విజాన్, గచ్ఛత స్సహ రామేణ పాదపాంశ్చ తదున్ముఖాన్. ౩౩. అథోత్తమాన్యాభరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై వ్యపనీయ చీరం, న చీర మస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయ త్తద్వసనం వసిష్ఠః. ౩౪. ఏకస్య రామస్య వనే నివాస స్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్రి, విభూషితే యం ప్రతికర్మనిత్యా వసత్వరణ్యే సహ రాఘవేణ ౩౫. యానైశ్చ ముఖ్యైః పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపుత్రీ, వస్త్రైశ్చ సర్వై స్సహితై ర్విధానై ర్నేయం వృతా తే వరసంప్రదానే. ౩౬. తస్మిం స్తథా జల్పతి విప్రముఖ్యే గురౌ నృపస్యాప్రతిమప్రభావే, నైవస్మ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః

సహోపజీవ్యం జీవాజీవరూపధనసహితం సపరిచ్ఛదం దాసదాసీశకటాదిపరికరయుక్తం. ౨౭. ౨౮. నేతి. అదత్తాం ప్రీతిపూర్వక మదత్తాం. ౩౦. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవిషయస్నేహయుక్తయా ౩౨. ద్రక్ష్యసీతి. పాదపాంశ్చ తదున్ముఖా నితి - వృక్షాణాం తదున్ముఖత్వం నామ రామవిషయస్నేహవత్త్వం-తథోపరిష్టాత్ ప్రపఞ్చయిష్యతి-'అపివృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి. ౩౩. విదం వసిష్ఠో భావ్యర్థ ముక్త్వా ప్రకృతమాహ-అథేత్యాది. వ్యపనీయ నిరస్య - ప్రవిధీయత ఇతీతి వక్తవ్యే ప్రవిధీయతేతి సంధి రార్షః. ౩౪. నప్రవిధీయత ఇత్యేత దుపపాదయతి-ఏకస్యేతి. ప్రతికర్మనిత్యా అలంకారనియతా-నిత్య మలంకరణయోగ్యేత్యర్థః. ౩౫. యానైరితి. విధానైః భృంగారాద్యుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా ప్రతికారం సదృశకరణం కామయమానా-భర్తృసదృశతయా వనవాసకరణ మిచ్ఛంతీత్యర్థః - వినివృత్తభావా చీరపరిధానా ద్వినివృత్తభావా - న

చ్ఛదం సపరికరం. ౨౭. ౨౮. నహీతి. అదత్తాం ప్రీతిపూర్వక మదత్తాం శాస్తుం నార్హతి-త్వయి వా స్వపితృనాశికాయాం - ఇతః పరం పుత్రవ ద్వస్తుం నార్హతీత్యనుకర్షః - కుతః - యదీతి-మహీపతే ర్దశరథా జ్జాతో యది-'పితౄన్ సమనుజాయంతే నరా' ఇతిన్యాయాదిత్యాశయః. ౩౦. పితృవంశచరిత్రం జ్యేష్ఠే జీవతి కనిష్ఠస్య రాజ్యానర్హత్వం. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్ధిన్యా పుత్రవత్సలయా. ౩౨. ౩౪. ఏకస్యేతి. ప్రతికర్మనిత్యా - ప్రతికర్మ అలంకారవ్యాపారః - సనిత్యో యస్యా స్సా తథా. ౩౫. విధానై రుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా - ప్రతికారోఽనుకారః భర్తు స్తపోవేషాదిభి రనుకారం కామయమానా - వినివృత్తభావా నైవస్మ - వనగమనాన్నివృత్తభావా న

ప్రతీకారకామా. ౩౭ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తత్రింశస్సర్గః.

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్యా మనాథవత్, ప్రచుక్రోశ జనస్సర్వో ధిక్త్వాం దశరథం త్వితి. ౧. తేన తత్ర ప్రణాదేన దుఃఖితస్స మహీపతిః, చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్మే యశసి చాత్మనః. ౨. స నిశ్శ్వస్యోష్ణ మైక్ష్వాకస్తాం భార్యా మిద మబ్రవీత్, కైకేయి కుశచీరేణ న సీతా గన్తు మర్హతి. ౩. సుకుమారీ చ బాలా చ సతతం చ సుఖోచితా, నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ గురుర్మమ. ౪. ఇయం హి కస్యాపకరోతి కించి త్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా, యా చీర మాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్. ౫. చీరాణ్యపాస్య జ్జనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా, యథాసుఖం గచ్ఛతు రాజపుత్రీ వనం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః. ౬. అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్, త్వయా హి బాల్యాత్ప్రతిపన్న మేతత్తన్మాం దహే ద్వేణు మివాత్మపుష్పం. ౭. రామేణ యది తే పాపే కించిత్కృత మశోభనం, అపకారః క ఇహ తే వైదేహ్యా దర్శితోఽథ మే ౮. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవేతి. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

తస్యా మిత్యాది. త్వాం ధిగితి దశరథం చుక్రోశేత్యర్థః. ౧. తేనేతి. శ్రద్ధాం ఆదరం. ౨. ౪. ఇయ మితి. తపస్వినీ పాతివ్రత్యతపోయుక్తా-విసంజ్ఞా ముగ్ధా శ్రమణీవ తపస్వినీవ శ్రము తపసి ఖేదే చేతి ధాతుః. ౫. చీరాణీతి. అపాస్యాత్ త్యజతు-ఇయం ప్రతిజ్ఞా-సీతాయా శ్చీరధారణపూర్వక వనగమనరూపప్రతిజ్ఞా-మమ మయా-తృతీయార్థే షష్ఠీ సమగ్రా వస్త్రాలంకారసంపూర్ణా - సర్వరత్నైః సర్వశ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౬. అజీవనార్హేణేతి. ఆజీవనార్హేణ జీవనానర్హేణ-ఆసన్నమరణేనేతి యావత్ -మయా నృశంసా క్రూరా-ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి శపథపూర్వికా ప్రతిజ్ఞా-తావత్ ప్రథమం-కృతా-త్వయా హి దత్తవరద్వయయా-బాల్యాత్ - బాలిశత్వాత్ ఏతత్ప్రతిజ్ఞానం నియమేన భరతాభిషేకరామవివాసనరూపవిషయవ్యవస్థయా-ప్రతిపన్నం నిశ్చితం-తత్ మత్కృతప్రతిజ్ఞానం ఆత్మపుష్పం వేణు మివ మాం దహేదితి యోజనా. ౭. కోపేన రామాపరాధ మభ్యుపేత్యాహ-రామేణేతి. అశోభనం అపరాధః - ఇహ వివాసే దర్శితః-సంపాదిత ఇతి యావత్. ౮. మృగీతి. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవైవేత్యర్థః. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశ స్సర్గః.

౧. ౪. ఇయ మితి. శ్రమణీ తపస్వినీ-శ్రము తపసి ఖేదే చేతి ధాతుః. ౫. చీరాణీతి. అపాస్యాత్ త్యజతు-మమ మయా - నదత్తపూర్వా నానుమతపూర్వా. ౬. ఆజీవనార్హేణేతి. అజీవనార్హేణ ముమూర్షుణా - నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్ప్రార్థితం కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞా-నియమేన శపథపూర్వకం - తావత్ప్రథమం కృతా - త్వయా హి బాల్యా దజ్ఞానాత్ - ఏతత్సీతాప్రవ్రాజనం - ప్రతిపన్నం ప్రారబ్ధం - నిశ్చితం వా-మయా రామస్య ప్రవ్రాజనప్రతిజ్ఞైవ కృతా - న సీతాయాః - త్వయైవ కేవల మస్యాః ప్రవ్రాజన మారభ్యతే - తదేతత్సీతాప్రవ్రాజనం మాం దహేత్ నాశయేత్ - వేణు మాత్మపుష్ప మివ. ౭. రామేణేతి. అశోభనం అపరాధః - వైదేహ్యా సీతయా -

నయనా మృదుశీలా తపస్వినీ, అపకారం క మివ తే కరోతి జనకాత్మజా. ౯. నను పర్యాప్త మేతత్తే పాపే రామవివాసనం, కి మేభిః కృపణై ర్భూయః పాతకై రపి తే కృతైః ౧౦. ప్రతిజ్ఞాతం మయా తావ త్త్వయోక్తం దేవి శృణ్వతా, రామం య దభిషేకాయ త్వ మిహాగత మబ్రవీః. ౧౧. త త్త్వేతత్ సమతిక్రమ్య నిరయం గన్తు మిచ్ఛసి, మైథిలీ మపి యా హి త్వ మీక్షసే చీరవాసినీం. ౧౨. ఇతీవ రాజా విలప న్మహాత్మా శోకస్య నాంతం స దదర్శ కించిత్, భృశాతురత్వా చ్చ పపాత భూమౌ తేనైవ పుత్రవ్యసనేన నిమగ్నః ౧౩. ఏవం బ్రువంతం పితరం రామ స్సంప్రస్థితో వనం, అవాక్ఛిరసమాసీన మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౪. ఇయం ధార్మిక కౌసల్యా మమ మాతా యశస్వినీ, వృద్ధా చాక్షుద్రశీలా చ నచ త్వాం దేవగర్హతే, మయా విహీనాం వరద ప్రపన్నాం శోకసాగరం, అదృష్టపూర్వవ్యసనాం భూయ స్సంమంతు మర్హసి. ౧౫. పుత్రశోకం యథానర్ఛే

నయనేత్యనేన మార్దవ ముక్తం - మృదుశీలేత్యనేన అపరాధభీరుత్వ ముక్తం. ౯. నన్వితి. పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవాయాలం. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మితి. అభిషేకాయ ఇహాగతం రామం - త్వం-య దబ్రవీః-'సప్తసప్తచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాచీర ధరో వసే'తి యదబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా-తావ ద్రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞాతం నతు సీతాప్రవ్రాజన మితి భావః. ౧౧. తదితి. మయా ప్రతిజ్ఞాత మతిక్రమ్య నిరయం నరకం గన్తు మిచ్ఛసి-కుతః హియస్మాత్-యాత్వం మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి.౧౨.౧౩.ఏవమితి. సంప్రస్థితో గన్తు ముద్యతః. ౧౪. ఇయ మిత్యాది. ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం-భూయః అతిశయేన-సంమంతుం సంమానయితుం-జ్యేష్ఠపత్నీత్వేన పూర్వ మేవ సంమానితా-అద్య విశేషేణ మద్వ్యాజ్యేతి భావః. ౧౫. పుత్రశోక మితి. పుత్రశోకం యథానర్ఛే త్తథా సంమంతు మర్హసీతి పూర్వేణ సంబంధః - యద్వా ఉత్తరేణైవాన్వయః-మాం సంచింతయంతీయం తపస్వినీ అపి జీవేత్-తదా-త్వయా పూజితా సతీ పుత్రశోకం యథా నర్ఛేత్ నగచ్ఛేత్-తథా కుర్వితృర్థః-న మచ్ఛోకా ద్యథా నశ్యే త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా-మాం హి సంచింతయంతీయం త్వయి జీవే త్తపస్వినీ త్యపి పాఠః-పూర్వార్ధస్య పూ

తేతవ - దర్శితః సంపాదితః. ౮. ౯. నన్వితి. తేతవ పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవాయాలం-భూయోప్యధికం - తేత్వయా - కృతై రనుష్ఠీయమానైః - కృపణైః అనిర్వాచ్య దుఃఖప్రదైః-ఏభిః సీతాప్రవ్రాజనరూపైః పాతకైః-కిం కి మనుభవిష్యసి వా నజానామీత్యర్థః. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మిత్యాది. అభిషేకాయ మయా కృతనిశ్చయం పశ్చాత్ త్వత్ప్రతిబంధేన-ఇహాగతం రామం ప్రతి జటాచీరధరో వనం గచ్ఛేతి యద్వాక్య మబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా చ-తావదేవ రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞాతం - నసీతాప్రవ్రాజన మిత్యర్థః. ౧౧. ఏతత్ మత్ప్రతిశ్రుతరామ వివాసన మత్యతిక్రమ్య-అధికప్రవృత్త్యా-నిరయం గన్తు మిచ్ఛసి-కోనామ తదతిక్రమ ఇత్యత ఆహ-మైథిలీ మితి-యాత్వం-హియస్మాత్ -మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి-తస్మా న్నిరయంగన్తు మిచ్ఛసీతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఏవం బ్రువంతం సీతా యథాసుఖం గచ్ఛత్వితి బ్రువంతం సంప్రస్థితః గన్తుం ప్రవృత్తః. ౧౪. * మయేతి. ప్రధానపత్నీత్వేన భూయోప్యధికం-సంమంతుం సంమానం కర్తుం. ౧౫. పుత్రశోక మితి. యా కౌసల్యా మయి వనం గతే సతీతి శేషః - మాం సంచింత

త్త్వయా పూజ్యేన పూజితా, మాం హి సంచింతయంతీ సా త్వయి జీవే త్తపస్వి
నీ. ౧౭. ఇమాం మహేంద్రోపమజాతగర్ధినీం తథా విధాతుం జననీం మమార్హసి,
యథా వనస్థే మయి శోకకర్శితా న జీవితం న్యస్య యమక్షయం వ్రజేత్. ౧౮.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యతు వచశ్శ్రుత్వా మునివేషధరం చ తం, సమీక్ష్య సహ భార్యా
భీ రాజా విగతచేతనః. ౧. నైనం దుఃఖేన సంతప్తః ప్రత్యవైక్షత రాఘవం, నచైవ
మభిసంప్రేక్ష్య ప్రత్యభాషత దుర్మనాః. ౨. స ముహూర్త మివాసంజ్ఞో దుఃఖితశ్చ
మహీపతిః, విలలాప మహాబాహూ రామ మేవానుచింతయన్. ౩. మన్యే ఖలు
మయా పూర్వం వివత్సా బహవః కృతాః, ప్రాణినో హింసితా వాపి తస్మా
దిద ముపస్థితం. ౪. నత్వేవానాగతే కాలే దేహా చ్చ్యవతి జీవితం, కైకేయ్యా
క్లిశ్య మానస్య మృత్యు ర్మమ నవిద్యతే, యోహం పావకసంకాశం పశ్యామి పు
రత స్స్థితం, విహాయ వసనే సూక్ష్మే తాపసాచ్ఛాద మాత్మజం. ౬. ఏకస్యాఃఖలు
కైకేయ్యాః కృతేయం క్లిశ్యతే జనః, స్వార్థే ప్రయతమానాయా స్సంశ్రిత్య నికృ
తిం త్విమాం. ౭. ఏవ ముక్త్వాతు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః, రామేతి
సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం నశశాకహ. ౮. సంజ్ఞాం తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తా

ర్వేణాన్వయః - త్వయి విషయే జీవేత్ - మాం చింతయంత్యపి త్వదుపలాలనేన జీవేదిత్యర్థః - యద్వా
మాం సంచింతయంతీ మచ్ఛోకా ద్యథా న నశ్యే త్తథా త్వయా పూజితా త్వయి జీవే దిత్యేకం
వాక్యం. ౧౭. ఇమా మితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీ మిత్యర్థః - న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః అభూదితి శేషః. ౧. ౩. మన్య ఇతి. వివత్సాః ధేనవ ఇతి శేషః -
ఉపస్థిత మిత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం - ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౪. నేతి. కాలే దేహారంభకకర్మవి
నాశకాలే. ౬. ఏకస్యా ఇతి. నికృతి శ్శాఠ్యం - 'కుసృతి ర్నికృతి శ్శాఠ్య' మిత్యమరః - నికృతిం సంశ్రి
త్య స్వార్థే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞాం త్వితి. నేత్రాభ్యా మిత్యుపలక్షణే తృతీ

యంతీ పుత్రశోకం యథా నర్ఛేత్ నప్రాప్నుయాత్ - యథా జీవేత్ - తథా సంమంతు మర్హసీతి పూ
ర్వేణ సంబంధః. ౧౭. ఇమామితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీం - న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః - అభూదితి శేషః. ౧. ౪. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానస్యాపి మమ యతో
మృత్యు ర్నవిద్యతే తత్పాప్త్రి ర్నవిద్యతే - అతః కాలే అనాగతే దేహా జ్జీవితం న చ్యవత్యేవ*య
ఇతి. ఆచ్ఛాద్యతేఽనేనేత్యాచ్ఛాదః - తాపసానా మాచ్ఛాదో యస్య స తథా - ఏవం భూత మాత్మ
జం యోఽహం పశ్యామి - తస్య మే మృత్యు ర్న విద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౬. ఏకస్యా ఇతి.
ఇమాం నికృతిం పరలక్షణశాఠ్యం సంశ్రిత్య ఆశ్రిత్య - స్వార్థే ప్రయతమానాయాః కైకేయ్యాః కృతే
కైకేయీనిమిత్తం అయం జనః క్లిశ్యత ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞా మితి. నేత్రాభ్యా ముపలక్షితః.

త్స మహీపతిః, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౯. ఔపవాహ్యం రథం యుక్త్వా త్వ మాయాహి హయోత్తమైః, ప్రాపయైనం మహాభాగ మితో జనపదా త్పరం. ౧౦. ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫల ముచ్యతే, పిత్రా మాత్రాచ యత్సాధు ర్వీరో నిర్వాస్యతే వనం. ౧౧. రాజ్ఞో వచన మాజ్ఞాయ సుమంత్ర శ్శీఘ్రవిక్రమః, యోజయిత్వా యయౌ తత్ర రథ మశ్వై రలంకృతం. ౧౨. తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితం, ఆచచక్షేఽంజలిం కృత్వా యుక్తం పరమవాజిభిః. ౧౩. రాజా సత్వర మాహూయ వ్యాపృతం విత్తసంచయే, ఉవాచ దేశకాలజ్ఞం నిశ్చితం సర్వత శ్శుచిం. ౧౪. వాసాంసిచ మహార్హాణి భూషణాని వరాణిచ, వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ వైదేహ్యాః క్షిప్ర మానయ. ౧౫. నరేంద్రేణైవ ముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః, ప్రాయచ్ఛ త్సర్వ మాహృత్య సీతాయై సమ మేవ తత్. ౧౬. సా సుజాతా సుజాతాని వైదేహీ ప్రస్థితా వనం, భూషయామాస గాత్రాణి తై ర్విచిత్రై ర్విభూషణైః. ౧౭. వ్యరాజయత వైదేహీ వేశ్మ తత్సువిభూషితా, ఉద్యతోఽంశుమతః కాలే ఖం ప్రభేవ వివస్వతః. ౧౮. తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశ్రూ ర్వచన

మా. ౯. ఔపవాహ్య మితి. ఔపవాహ్యం ఉపవహనమాత్రయోగ్యం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః-రాజయోగ్య మితివార్థః-యుక్త్వా యోజయిత్వా. ౧౦. ఏవ మితి. గుణవతాం పుంసాం సంబంధిగుణానాం ఫలం యదుచ్యతే తత్ ఏవం ఏవం విధం మన్యే అనురూపం మన్యే-ఏవం శబ్దార్థ మాహ-పిత్రేతి-యస్మాత్ సాధు ర్వీరః పిత్రా మాత్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే అతో గుణా నార్జనీయా ఏవేతి భావః. ౧౧. రాజ్ఞ ఇతి. శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రపదవిక్షేపః-యోజయిత్వా యయా విత్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః. ౧౨. ౧౩. రాజేతి. విత్తసంచయే కోశగృహే వ్యాపృతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాపృతం-ధనాధ్యక్ష మిత్యర్థః-నిశ్చితం యావ దవస్థితత త్తద్వస్తు విషయనిశ్చితజ్ఞానవంతం - శుచిం బాహ్యాంతరశుద్ధియుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ గణయిత్వా చతుర్దశవర్షపర్యాప్తాన్యానయేత్యర్థః. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. ప్రాయచ్ఛత్-కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః - సమం యుగపత్-తత్సర్వ మిత్యన్వయః. ౧౬. సా సుజాతేతి. సుజాతా సుజన్మా-అయోనిజేతి యావత్ - సుజాతాని-సమ స్సమవిభక్తాంగ ఇతి వత్ సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయతేతి. అంశుమతః ప్రశస్తకిరణస్య. ౧౮. తా మితి. శ్వశ్రూః కౌసల్యా-కృపణం క్షుద్రం-అనాచరంతీం

---

౯. ఔపవాహ్య ముపవాహనమాత్రోపయుక్తం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః. ౧౦. ఏవమితి. సాధుః వీరో రామః పిత్రా మాత్రాచ వనం నిర్వాస్యత ఇతి యత్-ఏవ మేవ గుణవతాం నృణాం గుణానాం ఫల ముచ్యతే-శాస్త్రేణేతి మన్య ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః. ౧౧. ౧౨. తమితి. రథ మాచచక్షే రథ ఉపస్థిత ఇత్యుక్తవాన్. ౧౩. రాజేతి. సర్వతః శుచిం ఇహాముత్రానృణం - విత్తసంచయే కోశగృహే. వ్యాపృతం ధనాధ్యక్షం-నిశ్చితం యావ దవస్థితం వస్తు తద్విషయకజ్ఞానయుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. ఏతాని వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణి. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. సమం ఏకదైవ-ప్రాయచ్ఛత్-ధనాధ్యక్ష ఇతి శేషః. ౧౬. సేతి. సుజాతా అయోనిజా - సుజాతాని సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయతేతి. కాలే ప్రాతఃకాలే. ౧౮. తా మితి. కృపణం క్షుద్రం. ౧౯. అసత్య ఇతి.

మబ్రవీత్, అనాచరంతీం కృపణం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧౯. అసత్యాస్సర్వలోకేఽస్మిన్ సతతం సత్కృతాః ప్రియైః, భర్తారం నానుమన్యంతే వినిపాతగతం స్త్రియః. ౨౦. ఏష స్వభావో నారీణా మనుభూయ పురా సుఖం, అల్పామప్యాపదం ప్రాప్య దుష్యంతి ప్రజహత్యపి. ౨౧. అసత్యశీలా వికృతా దుర్గ్రాహ్యహృదయా స్సదా, యువత్యః పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రా ద్విరాగిణః. ౨౨. నకులం నకృతం విద్యా నదత్తం నాపి సంగ్రహం, స్త్రీణాం గృహ్ణాతి హృదయ మనిత్యహృదయా హి తాః. ౨౩. సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే, స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే. ౨౪. స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవ్రాజితో మమ, తవ దైవత మస్త్వేష నిర్ధన స్సధనోఽపి వా. ౨౫. విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితం, కృతాంజలి రువాచేదం శ్వశ్రూ మభిముఖే స్థితాం. ౨౬. కరిష్యే సర్వ మేవాహ మార్యా య

అకుర్వంతీం. ౧౯. అసత్యా ఇతి. అసత్యాః కులటాః - వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్తమిత్యర్థః-నానుమన్యంతే న గణయంతి. ౨౦. ఏష ఇతి. దుష్యంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః-ప్రజహతి-అదభ్యస్తా దిత్యదాదేశః. ౨౧. అసత్యశీలా ఇతి. విరాగిణః-జీబభావ ఆర్షః. ౨౨. నేతి. కులం ఆభిజాత్యం కృత ముపకారం-దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం - సంగ్రహం అగ్నిసాక్షికపాణిగ్రహణం-అనిత్యహృదయా శ్చంచలహృదయాః_అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ-కిన్తు ధన మేవేతి భావః-ఏవం కైకేయీ-వ్యాజేన నిందితా. ౨౩.స్థూణానిఖననన్యాయేన పాతివ్రత్యదృఢీకరణార్థ మసతీనాం స్వభావ ముక్త్వా సతీనాం స్వభావ మాహ-సాధ్వీనా మితి. శీలే కులోచితచరిత్రే శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే-శమే శాంతౌ చ-స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం - పరమం పవిత్రం పరమం పావనం పతిరేకః పతిరేవ విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి. ౨౪. స ఇతి. స్పష్టం. ౨౫. విజ్ఞాయేతి. ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం-అభిముఖే - అగ్ర ఇత్యర్థః. ౨౬. కరిష్య ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం- మే మయా-శ్రుతంచ-మాతా

అసత్యాః కులటాః-వినిపాతగతం కృచ్ఛ్రగతం. ౨౦. ఏష ఇతి. భర్తుః అల్పా మప్యాపదం దారిద్ర్యరోగాదిలక్షణాం - ప్రాప్య దృష్ట్వా-భర్తారం దుష్యంతి దూషయంతి. ౨౧. అసత్యశీ౼ ఇతి అసత్యశీలాః అసత్యవచనశీలాః వికృతాః వికారోపేతేక్షాదివ్యాపారాః - క్షణమాత్రాత్ విరాగిణః విరాగిణ్యః-అల్పనిమిత్తతః క్షణమాత్ర వైరస్యాః - అవిశ్వసనీయస్నేహా ఇతి యావత్. ౨౨. నేతి. కులం ప్రశస్తకులం-కృత ముపకారః-విద్యా సద్విద్యా-దత్తం దానం-సంగ్రహః సద్గ్రహణం-న్యాయరీత్యాఽఽగతస్వీకారః-సర్వ మప్యేతత్ - స్త్రీణా మసతీనాం హృదయం - నగృహ్ణాతి-తత్ప్రవృత్తం న ప్రతిబధ్నాతి - 'కామాతురాణాం న భయం నలజ్జే'తి రీత్యా కులాద్యుచితకృత్యం పృష్ఠీకృత్యకులాద్యనుచితలోకగర్హితకృత్యే మోహా త్ప్రవర్తంత ఇత్యర్థః-కుత ఏవ మత ఆహ - అనిత్యహృదయా హి తాః అవ్యవస్థితచిత్తా ఇత్యర్థః. ౨౩. సాధ్వీనా మితి. సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం శ్రుతే గురుజనోపదేశే-స్థితే స్వకులోచితమర్యాదావస్థానే (ఏతత్పక్షే శ్రుతే స్థితేఇతి పాఠః) స్థితానాం స్త్రీణాం - పరమం పరమసుఖసాధనం - పతి రేక ఏవ - అతః పతి రేవ స్త్రీణాం సర్వసాధనేభ్యో విశిష్యతే. ౨౪. తతః కి మత ఆహ-స ఇతి. ఏష రామః. ౨౫, ౨౬. కరిష్య ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-యథా

దనుశాస్తిమాం, అభిజ్ఞాస్మి యథా భర్తుర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చమే. ౨౭ నమా మసజ్జనే నార్యా సమానయితు మర్హతి, ధర్మా ద్విచలితుం నాహ మలం చంద్రా దివ ప్రభా. ౨౮. నాతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాచక్రో వర్తతే రథః, నా పతి స్సుఖ మేధేత యా స్యా దపి శతాత్మజా. ౨౯. మితం దదాతి హి పితా మితం మాతా మితం సుతః, అమితస్యహి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్. ౩౦. సాహ మేవం గతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరా వరా, ఆర్యే కి మవమన్యేఽహం స్త్రీణాం భర్తాహి దైవతం. ౩౧. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగమం, శుద్ధసత్త్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుఃఖహర్షజం. ౩౨. తాం ప్రాంజలి రభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతాం, రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వాక్య మబ్రవీత్. ౩౩. అంబ మా దుఃఖితా భూ స్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ, క్షయోహి వనవాసస్య క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి. ౩౪. సుప్తాయా స్తే గమిష్యంతి నవవర్షాణి పంచచ, సా సమగ్ర మిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతం. ౩౫. ఏతావదభినీతార్థ ముక్త్వా స జననీం వచః, త్రయ శ్శతశతార్ధాశ్చ దద

పితృభ్యా మితి శేషః. ౨౭. నేతి. సమానయితుం సమానాం కర్తుం-నాలం-అశక్తేత్యర్థః. ౨౮. నాతంత్రీతి. తంత్రీ వీణా సిరా-శతాత్మజా పుత్రశతవతీ. ౨౯. మిత మితి. మితం అల్పం-ఐహిక మాత్ర మిత్యర్థః-అమితస్య ఐహికాముష్మికఫలస్య. ౩౦. నేతి. ఏవం గతా ఏవం విధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరా పరా-శ్రేష్ఠాభ్యో మాత్రాదిపతివ్రతాభ్య స్సమ్యక్ శ్రుతసామాన్యవిశేషరూప ధర్మోత్కృష్టా - కి మవమన్యే - భర్తార మితి సిద్ధం ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా - దుఃఖహర్షజం రామారణ్యగమన ప్రయుక్తం దుఃఖం-దృఢపాతివ్రత్యయుక్తసీతావచశ్శ్రవణజో హర్షః. ౩౨. తామితి. అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. ౩౩.అంబేతి. వనవాసస్య వనవాసకాలస్య. ౩౪. సుప్తాయా ఇతి. సుప్తాయాః ఏకస్యాం రాత్రౌ సంప్రాప్తస్వాపాయా ఇవేత్యర్థః - సమగ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం-సంపూర్ణమనోరథం వా. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం క్రోడీకృత సర్వార్థ మిత్యర్థః త్రయశ్శతశతార్ధాశ్చ-త్రయశ్శతం త్రిశతం-త్రేస్త్రయసాదేశః-శతార్ధం పంచా

వర్తితవ్యం-తథా మే మయా-శ్రుతం మన్మాతాపితృభ్యాం చేతి శేషః. ౨౭. న మా మితి.అసజ్జనేన-సమానయితుం సమతయా విచారయితుం-నాహ మలం న సమర్థా. ౨౮. నేతి. శతాత్మజేతి బహువ్రీహిః. ౨౯. మిత మితి. అమితస్య ఐహికాముష్మిక సకలసుఖస్య - కర్మణి షష్ఠీ. ౩౦. సాహమితి. ఏవం గతా ఏవం విధపాతివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరావరా-శ్రేష్ఠాభ్యః పూజ్యాభ్యః శ్వశ్రూమాతృప్రముఖాభ్యః-శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపో ధర్మో యయా సా తథా-కి మవమన్యే కస్మా దవమన్యే. ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్త్వా సత్త్వగుణాఢ్యా. ౩౨. తా మితి. మాతృమధ్యే మాతౄణాం మధ్యే - అతిసత్కృతాం - మాతృభి రితి శేషః-అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య ౩౩. అంబేతి. మాం పశ్య - వనవాసస్య వనవాసకాలస్య. ౩౪. సుప్తాయా ఇతి. ఏకస్యాం రాత్ర్యాం సుప్తాయా శ్చతుర్దశఘటికా ఇవ చతుర్దశవర్షాణి క్షిప్ర మేవ గమిష్యంతీత్యర్థః-చక్షుర్నిమీల్య స్వల్పకాలం దుఃఖ మవిగణయ్య తిష్ఠేత్యర్థః. సేతి.సా త్వం-సమగ్రం సమగ్రశ్రేయస్కం సుహృద్వృతం భ్రాతృభార్యాదిసహితం. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం నిర్ణీతార్థం - త్రయశ్శతశతార్ధాః త్రయశ్శతం త్రిశతం శతార్ధం సంఖ్యా యాసాం తాః-త్రయ ఇతి ఛాందసః-స రామః-

ర్మావేక్ష్య మాతరః. ౩౬ తాశ్చాపి స తథైవార్తా మాతౄ ర్దశరథాత్మజః, ధర్మయుక్త మిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః. ౩౭. సంవాసా త్పరుషం కించి దజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం, తన్మే సమనుజానీత సర్వా శ్చామంత్రయామి వః. ౩౮ వచనం రాఘవస్యైత ద్ధర్మయుక్తం సమాహితం, శుశ్రువు స్తాః స్త్రియ స్సర్వా శ్శోకోపహతచేతసః. ౩౯. జజ్ఞేఽథ తాసాంసన్నాదః క్రౌంచీనా మివ నిస్వనః, మానవేంద్రస్య భార్యాణా మేవం వదతి రాఘవే. ౪౦. మురజపణవమేఘఘోషవ ద్దశరథవేశ్మ బభూవ యత్పురా, విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూత్సు దుఃఖితం. ౪౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనచత్వా రింశ స్సర్గః.

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రు ర్దీనాః ప్రదక్షిణం. ౧. తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞ స్సీతయా సహ,

---

శత్ - త్రయశ్శతశతార్ధం ప్రమాణం యాసాం తా స్తథోక్తాః - మాతరః మాతౄః-ద్వితీయార్థే ప్రథమా - అవేక్ష్య వక్తవ్య మాలోచ్య-దదర్శేతి సంబంధః. ౩౬. తా ఇతి. తథైవార్తాః కౌసల్యేవ దుఃఖితాః. ౩౭. సంవాసా దితి. సంవాసాత్ ఏకత్ర సహవాసాత్ - చిరపరిచయా దిత్యర్థః-సమ నుజానీత-క్షాంత మిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః-ఆమంత్రయామి ఆపృచ్ఛామి. ౩౮. వచన మితి. సమా హితం సమీచీనార్థయుక్త మిత్యర్థః. ౩౯. ౪౦. మురజపణవేతి. మురజపణవా ఏవ మేఘాః- తేషాం ఘోషా స్తద్వత్ - యద్వా మురజాదిసహపాఠాత్ మేఘోఽపి వాద్యవిశేషః - మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితూర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - తద్ఘోష వత్ విలపిత పరిదేవనాకులం - వివిధాని లపితాని రామగుణకైకేయీదుర్గుణ ప్రతిపాదక వాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనశబ్దః - తేన ఆకులం - వ్యసనగతం - ఆపద్గతం - అత ఏవ దుఃఖిత మభూత్. ౪౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబ రాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్మాతాపిత్రో శ్శుశ్రూషా నలబ్ధేతి దీనాః. ౧ ౨. అన్వక్ష మితి. అన్వక్షం అనుపదం-'అన్వగన్వక్ష మనుగేఽనుపద'

త్రయశ్శతశతార్ధాః - మాతరో మాతౄః అవేక్ష్య వివిచ్య దదర్శ ౩౬. తా శ్చాపీతి. తా శ్చాపి మాతరోఽపి - తం రామం తథైవ దదృశు రితి విపరిణామః - అథ దశరథాత్మజః - ఆర్తాః మాతౄః ఇదం జగాదేత్యన్వయః. ౩౭. సంవాసా దేకత్ర సహవాసాత్ - కించి త్పరుష ముక్తం - అజ్ఞానా ద్వాపి యత్కృతం - తన్మే సమనుజానీత క్షాంతమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః. ౩౮. వచన మితి. సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తం. ౩౯ ౪౦. మురజేతి. మురజాశ్చ పణవా మేఘాశ్చ మురజపణవ మేఘం - ద్వంద్వైకవద్భావః - మేఘో వాద్యవిశేషః-తద్ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం వివి ధాని లపితాని రామగుణ కైకేయీదుర్గుణ ప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం-పరిదేవనం రోదనం - తేన ఆకులం. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - శ్రీమదయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్మాతాపిత్రోః శుశ్రూషా నలబ్ధేతి దీనాః. ౧. త మితి. మాతృదుఃఖదర్శనాత్ శోకసంమూఢః. ౨. అన్వక్ష మితి.

రాఘవశ్శోకసంమూఢో జననీ మభ్యవాదయత్. ౨. అన్వక్షం లక్ష్మణో భ్రాతుః కౌసల్యా మభ్యవాదయత్, అథ మాతుః సుమిత్రాయాః జగ్రాహ చరణౌ పునః. ౩. తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రి మబ్రవీత్, హితకామా మహాబాహుం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ లక్ష్మణం. ౪. సృష్ట స్త్వం వనవాసాయ స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే, రామే ప్రమాదం మా కార్షీః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి. ౫. వ్యసనీవా సమృద్ధోవా గతిరేష తవానఘ, ఏష లోకే సతాం ధర్మో యజ్జ్యేష్ఠ వశగో భవేత్. ౬. ఇదం హి వృత్త ముచితం కులస్యాస్య సనాతనం, దానం దీక్షాచ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషుచ ౭. లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వా సా సంసిద్ధం

మిత్యమరః. ౩. ౪. సృష్ట ఇతి. సృష్ట స్త్వం - దైవేనేతి శేషః - భ్రాతరి గచ్ఛతి - దేవ్యా సహ పుష్పితవనదర్శనపారవశ్యేన గచ్ఛతి సతీత్యర్థః - ప్రమాదం అనవధానం - మా కార్షీః - సావధానో భవేత్యర్థః - సృష్ట ఇతి యథా కౌసల్యా లోకరక్షణార్థం పుత్రం ప్రాసూత - ఏవం మయా సుహృజ్జనే రామే స్వనురక్త స్త్వం వనవాసాయ సృష్టః - వనే రామానువర్తనాయోత్పాదితః - అతో రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మా కార్షీః - రామగమనసౌందర్యాకృష్టమనస్కతయా రక్షణకర్మణ్యనవహితో మాభూ రిత్యర్థః - యద్వా - రామే వనం గచ్ఛతి త్వ మత్రైవ మాతిష్ఠేతి భావః. తని శ్లోకీ. సృష్ట స్త్వం - నైరపేక్ష్యేణ రామచరణాసక్తః ఖలు భవాన్ - మయా వక్తవ్యం కిం-దాస్యకరణే చతుశ్శ్రీవా స్త్వం - వనవాసాయ - రామేణ సహ త్వయా వనం గమ్యతే చేత్ మత్త ఉత్పత్తిప్రయోజనం లబ్ధం - తత్సహాయార్థం ఖలు మయోత్పాదితః - స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే - సుహృజ్జనమాత్రే స్వనురక్త స్త్వం - తత స్సర్వోపజీవ్యే రామేఽనురక్తో భవ - యద్వా - సుహృజ్జనే రామే - భవత స్తస్మి న్నతీవ ప్రీతి రస్తి ఖలు-ఇదానీం గంతవ్య మితి మయా వక్తవ్యం కిం-తథాపి నియమనీయం కించి దస్తి - రామే ప్రమాదం మా కార్షీః - కోఽయం ప్రమాద ఇత్యత ఆహ - పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతీతి-శ్రీరామగమనవిశేషే దృష్టిం దత్వా రక్ష్యవస్తుభ్రంశం మాకురు. ౫. రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ-వ్యసనీతి. గతిత్వే ధర్మశాస్త్రానుమతిం దర్శయతిఏషఇతి. ౬. జ్యేష్ఠానువర్తనా దపి పరమధర్మం కులోచితం దర్శయతి - ఇద మితి. మృధేషు యుద్ధేషు-తనుత్యాగేనాపి రామో రక్షణీయ ఇతి భావః. ౭. లక్ష్మణ మితి. సంసిద్ధం-షిధుగత్యా మిత్యస్మా ద్ధాతో ర్నిష్ఠాయాం రూపం - గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః - గచ్ఛగచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రాయా అపి రామానువర్తనే మహా నాదరో ద్యోత్యతే * వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణే మనశ్చాంచల్యం భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః - రామం దశరథం విద్ధి - పితర మవగచ్ఛేత్యర్థః - జనకాత్మజాం మాం

భ్రాతుః అన్వక్షం అనుపదం. ౩. ౪. సృష్ట ఇతి. సుహృజ్జనే అత్రత్య సుహృజ్జనే స్వనురక్తోపి త్వం మయా వనవాసాయ సృష్టః అనుమతః - స త్వం గచ్ఛేతి - భ్రాతరి రామే ప్రమాదం మా కార్షీః రామసేవాయా మనవధానతాం మాకుర్విత్యర్థః. ౫. కనిష్ఠస్య జ్యేష్ఠానువర్తనం పరమధర్మ ఇత్యుపదిశంత్యాహ - వ్యసనీతి. రాజ్యాద్యభావే వ్యసనీవా - రాజ్యప్రాప్త్యా సమృద్ధోవా ఏష రామః-తేగతి శ్శరణం - కుతః - జ్యేష్ఠవశగో భవేదితి యత్ - ఏష ఏవ ధర్మ ఇతి యోజనా. ౬. ఇదంహీతి. ఇదం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం - ధర్మాంతర మప్యాహ దాన మితి. ౭. వనవాసే పితృమాతృనగరస్మరణేన మనశ్చాంచల్యం భవతీతి ధియా తత్రైవ పిత్రాదిప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. గచ్ఛే

ప్రియ రాఘవం, సుమిత్రాగచ్ఛ గచ్ఛేతి పునః పున రువాచతం, రామందశరథం

విద్ధి - మాతరం విద్ధీత్యర్థః - అటవీమయోధ్యాం తద్వద్భోగస్థానం విద్ధి - గచ్ఛ తాత యథా సుఖం - తదనువర్తన మేవ ఉచితం సుఖ మిత్యర్థః - యద్వా - రామం దశరథం విద్ధి - దశతి - మత్స్యకచ్ఛపోరగాదీన్ దంష్ట్రావ్యాపారవిషయాన్ కరోతీతి దశః పక్షీ - దంశదశన ఇతి ధాతుః - దశనం దంష్ట్రావ్యాపారః - పచాద్యచ్ - పృషోదరాదిత్వా దనునాసికలోపః - స గరుడః రథో యస్య తం విష్ణుం - విద్ధీత్యర్థః జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం అపరాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం విద్ధి - తద్వాసస్థాన మితి భావః - యద్వా - రామం దశరథం చ విద్ధి - ఉభయో స్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః - మాం జనకాత్మజాం చ విద్ధి-గుణతః ఆలోచయ-మదపేక్షయా సీతైవ తవ హితపరేతి భావః అయోధ్యా మటవీం చ విద్ధి-ఏతన్నగరాపేక్షయా వన మేవ తవ కైంకర్యైకాంతస్థానతయా ఉత్కృష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - మాం జనకస్య పితు రాత్మజాం విద్ధి - కైకేయీనివాసితతయా పితృగృహవర్తినీం విద్ధీత్యర్థః - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - నిర్జనేయం భవిష్యతీత్యర్థః-ఏవం తాత్పర్యాంతరాణ్యూహ్యాని. తనిశ్లోకీ. రామం దశరథం విద్ధి - సోపాధికపితరి దశరథే అతిస్నేహం విహాయ నిరుపాధికపితరి రామే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః-మాం విద్ధి-జనకాత్మజాం-సోపాధికమాతరం మాం విహాయ నిరుపాధికమాతరి సీతాయాం భక్తిం కుర్విత్యర్థః - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి-సోపాధికా మయోధ్యాం విహాయ రామ నివాసత్వేన నిరుపాధికప్రాప్యదేశే వనే ప్రీతిం కుర్విత్యర్థః-యద్వా-రామం దశరథసమం విద్ధి-'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతిస్మరణాత్-జనకాత్మజాం మాతృసమాం విద్ధి - అటవీ మయోధ్యాం తద్వద్భోగ్యతమాంవిద్ధి-అథవా-రామం దశరథసదృశగుణం విద్ధి-గుణై ర్దశరథోపమ ఇత్యుక్తేః-మాం విద్ధి జనకాత్మజాం-గుణవతీం సీతాం మా మివ సేవ్యాం విద్ధి-రమణీయవస్తుసంపన్నతయా అటవీ మయోధ్యావద్భోగ్యతమాం విద్ధిరామం దశరథం విద్ధి-దశరథమివ స్త్రీపరవశం విద్ధి-తచ్చ మృగానుసారిత్వాదిషు వక్ష్యతే-మాంవిద్ధి జనకాత్మజాం అహం యథా రామ మనుగచ్ఛేతి వదామి ఏవ మేవ వదిష్యతి-తచ్చ తత్రైవస్పష్టంఅటవీ మయోధ్యాం విద్ధి-అటవీ మపివిహాయాన్యత్ర గచ్ఛేత్-సర్వత్ర సావధానో భవేతి తాత్పర్యం. యద్వా-రామందశరథమివాతిశూరం విద్ధి- దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య శౌర్యం ప్రసిద్ధం-అహం యథా భర్తృవిజయే అభినందామి జనకాత్మజాప్యేవ మభినందిష్యతి తచ్చ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతార మిత్యత్రస్పష్టీ భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - వ్యాఘ్రావాసం గుల్మ మివ అటవీ మయోధ్యా మివ విద్ధి రామం దశరథం విద్ధి - దశరథో రామవిశ్లేషం యథా న సహతే తథా రామో యుష్మద్విశ్లేషం నసహతే మాం - విద్ధి జనకాత్మజాం - అహం యథా భవద్విశ్లేషం నసహామి తథాసీతాచభవద్విశ్లేషం న సహతే - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - రామవిశ్లేషేణాయోధ్యా యథా అపభ్రష్టమనుష్యాచేత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్తా తథా అటవ్యపి - అపి వృక్షాః పరిమ్లానా ఇత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్నోతి.

త్యస్య ఉవాచేత్యుత్తరేణ సంబంధః - రామం దశరథం - పితరం విద్ధి జనకాత్మజాం మాం మాతరం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం నగరీం విద్ధి - యద్వా - రామం దశః పక్షీ రథో యస్యతం దశరథం విష్ణుం విద్ధి - 'దశః పక్షీ విహంగమ' ఇతి హలాయుధః, జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీ మయోధ్యాం యోద్ధు మశక్యాం - విష్ణుపురీం విద్ధి - 'దేవానాం పూరయోధ్యేతి' శ్రుతేః - అథవా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - భర్త్రభావాన్మాం జనకస్య పితుః ఆత్మజాం పితృగృహవర్తినీం విద్ధి - రామేణ సహ సర్వేషాం నిర్గమనాత్ అయోధ్యామటవీం విద్ధి - యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం చ విద్ధి - పరిచారికాపరిచారకయో ర్గుర్వోః కోవా అనువర్త్య ఇతి

విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథా

రామం దశరథం విద్ధి-దశరథో యథా సమ్రాడ్బభూవ - తథా రామోఽపి సమ్రాడ్భవిష్యతి - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం - అహం యథా సమ్రాణ్మహిషీ తథా సీతాఽపి భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి అటవీ అయోధ్యావ త్సమృద్ధపుష్పఫలా భవిష్యతి. యద్వా - రామం పదాతి రితి మావమంస్థాః - దశరథం - పుష్పకాదిబహురథసంచారిణం విద్ధి - దశరథాః యస్య దశసు దిశాస్వప్రతిహతో రథో యస్యేతిచ విగ్రహః-మాం విద్ధి జనకాత్మజాం-దేవాసురాదియుద్ధేషు దశరథేన సహ యథాహం సంచరామి తథా సీతా రామేణ సంచరిష్యతి. అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - ఇదానీ మటవ్యాం యథా నిత్యసంచార స్తథా అయోధ్యాయాం - నిత్యసంచారో భవిష్యతి యద్వా - దశరథం రామం విద్ధి - రామే యథా పితృత్వబుద్ధిపూర్తిః తథా దశరథేఽపి కురు-'అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా దశరథే అవజ్ఞా మకృత్వా, రామస్య దశరథే పితృత్వబుద్ధిపూర్తి మనుసృత్య త్వయాపి తాదృశబుద్ధిః కార్యా - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం - దశరథపాణిగ్రహణకృతదోషం మనస్యకృత్వా రామసపత్నీమాతృత్వప్రయుక్తబహుమానం వానుసృత్య మయి సీతాయా మివ మాతృత్వబుద్ధిపూర్తిః కార్యా - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - 'వనం నగర మేవాస్తు - యేన గచ్ఛతి రాఘవ' ఇత్యుక్తరీత్యా అయోధ్యావమతిర్న కార్యా-రామపాదుకాసనాథత్వేనాయోధ్యావద్దేశ్యతయాఽనుసంధేయా. యద్వా - రామం - దశరథం పక్షిరథం గరుడరథ మితి యావత్ - 'దశః పక్షీ విహంగమ' ఇతి నిఘంటుః - జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - 'ఇందిరా లోకమాతా మే'తి నిఘంటుః - సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్విష్ణు రితి వక్ష్యతి - అటవీ మయోధ్యాం విద్ధి - దేవానాం పురం పరమపదాఖ్యాం విద్ధి - 'దేవానాం పూరయోధ్యే'తి శ్రుతేః. యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం విద్ధి - సావకాశనిరవకాశయోః కోవానువర్తనీయ ఇతి సమ్యఙ్నిశ్చిన్విత్యర్థః - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం విద్ధి దాసీపరిజనసహితతద్రహితయోః కావానువర్తనీయేతి విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - దృష్టఫలాదృష్టఫలయో ర్బుద్ధిమతా కింవాపేక్షణీయం. ఏవం బహుగుణలాభాత్తాత్కాలికదుఃఖానుసంధానం నకర్తవ్య మిత్యాహ - గచ్ఛేతి - రామో యేన యేన పథా గచ్ఛతి తేన తేన పథా - కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాద్యుక్తరీత్యా కైంకర్యం కర్తుం గచ్ఛ - 'ఏతత్సామ గాయన్నాస్త' ఇత్యుక్తరీత్యా పరమపద ఇవైకత్ర స్థితిం మా కురు-రామ మనుసృత్యానుసృత్య కైంకర్యం కురు - తాత - భగవత్కైంకర్యాన్వయబహుమానబుద్ధ్యా తాతేత్యుక్తిః-తవ మాతాహం కైకేయీ వాపకీర్తిం యథా

విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - ఐహికసుఖరాజ్యభోగపారలౌకికజ్యేష్ఠానువర్తనధర్మయోః కోవా గరీయా నితి విచారయేత్యర్థః. * లక్ష్మణ మితి. సంసిద్ధం సంసాధనే గమనే నిశ్చయవంతం - గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః - ప్రియరాఘవం ప్రియో రాఘవో యస్య స తథా (రామం దశరథం విద్ధీతి శ్లోకపఠనానంతరం లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వేతి శ్లోకః పఠనీయ ఇతి మహేశతీర్థస్యాభిమతః - తిలకకారస్తు గోవిందరాజాద్యభిమతపాఠక్రమ మేవానుసృత్య వ్యాచఖ్యౌ) తిలకం. లక్ష్మణ మితి. అసౌ - ఏవం స్వపుత్రం లక్ష్మణ ముక్త్వా - సంసిద్ధం వనం గంతుం నిశ్చితమనస్కం - ప్రియరాఘవం ప్రియరూపం రాఘవం గచ్ఛగచ్ఛేతి బ్రువతీ పున రువాచ - శకునసంపత్తయ ఇతి భావః - తం లక్ష్మణం పునః పున రువాచేత్యనుకర్షః. తద్వచన మాహ - రామ మితి. ఏవంచ పితృమాతృ నగరస్మరణేన మనశ్చాంచల్యం మాకుర్వితి ధ్వనితం - రామస్య పితృవత్సేవ్యత్వం-సీతా

సుఖం. ౯. తత స్సుమన్త్రః కాకుత్స్థం ప్రాఞ్జలి ర్వాక్య మబ్రవీత్, వినీతో విన
యజ్ఞశ్చ మాతలి ర్వాసవం యథా. ౧౦. రథమారోహ భద్రం తే రాజపుత్రమ
హాయశః, క్షిప్రం త్వాం ప్రాపయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి. ౧౧
చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా, తాన్యుపక్రమితవ్యాని యాని
దేవ్యాసి చోదితః. ౧౨. తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా,
ఆరురోహ వరారోహా కృత్వాలంకార మాత్మనః ౧౩ అథోజ్వలనసంకాశం
చామీకరవిభూషితం, తమారురుహతు స్తూర్ణం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౪.
వనవాసం హి సంఖ్యాయ వాసాంస్యాభరణాని చ, భర్తార మనుగచ్ఛన్త్యై
సీతాయై శ్వశురో దదౌ, తథై వాయుధజాలాని భ్రాతృభ్యాం కవచానిచ, రథో
పస్థే ప్రతిన్యస్య సచర్మ కఠినంచతత్, సీతాతృతీయా నారూఢాన్ దృష్ట్వా ధృష్ట

నగచ్ఛామి తథా మాం తారయ - యథాసుఖం - అహం సర్వం కరిష్యామీత్యుక్తరీత్యా కైంకర్య సుఖం కరలబ్ధం - యద్వా రామస్య యథా సుఖం భవతి తథా - వక్ష్యతి - 'భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేన చ లక్ష్మణే'తి - యద్వా - అయోధ్యాయాం యథా సుఖం తథా వనేచ - కామయేన త్వామావినేత్యుక్తరామసంశ్లేషసుఖం ఖలు త్వయాపేక్షితం - యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యస్మిన్ ప్రదేశవిషయే. ౧౧. చతుర్దశహివర్షాణీతి. చతుర్దశవర్షేష్వేకదివసాపనయన మపి మహాన్ లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి-తాన్యుపక్రమితవ్యానీతి - దేవ్యాసి చోదితః - అద్యైవగచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వా దిత్యర్థః. ౧౨. త మితి. అలంకారం కృత్వా-శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభి రితి శేషః. ౧౩. ఏతచ్ఛ్లోకానంతర మథోజ్వలనేతి శ్లోకః పఠితవ్యః - అథో ఇతి. జ్వలనసంకాశం-ఆయుధపూర్ణత్వా దితి భావః. ౧౪. వనవాసంహీతి శ్లోక స్తథైవేతి శ్లోక స్సీతా తృతీయా నితి శ్లోక శ్చైకం వాక్యం. శ్వశురో దశరథః - సీతాయై యాని దదౌ తాని చ రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య తథా భ్రాతృభ్యాం దత్తాన్యాయుధజాలాని-కవచాని-సచర్మ చర్మపినద్ధం అల్పకండోలం-కఠినంచ తత్ ఖనిత్రంచ రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య. సీతా తృతీయా నారూఢాన్ దృష్ట్వా అశ్వా నచోదయ దితి యోజనా-ధృష్టం సధైర్యం - సమ్మతాన్ శ్రేష్ఠానిత్యర్థః-యథాన్యాస మేవవాస్తు-తదా తం రథ మితి శ్లోకో వనవాసమితిశ్లోక స్తథైవేతి శ్లోకశ్చైకంవాక్యం-సీతా ఆత్మనోలంకారం కృత్వా-యాని శ్వశురో దదౌ-యాని భ్రాతృభ్యా మానీతాని

యాం మాతృవ ద్భావకరణం-అటవ్యా అయోధ్యావ త్త్వాల్యత్వం-తేన తత్రజంతూనామనుద్వేగ కరణంచ ధ్వనితం. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యద్దేశ ప్రాపణే - మాం వక్ష్యసి నియోజయసి - తం దేశం క్షిప్రం ప్రాపయిష్యామి. ౧౧. కుతః-చతుర్దశేతి - యాని చతుర్దశ వర్షాణి త్వయా వనే వస్తవ్యాని తాన్యద్యైవోపక్రమితవ్యాని ఆరంభణీయాని - కుతః - కైకేయ్యా అద్యైవ గచ్ఛేతిహి చోదితోసి. ౧౨. తం రథమితి. హృష్టేన ఇదానీం పతిసేవా లబ్ధేత్యానందయుక్తేన చేతసా ఉపలక్షితా. ౧౩. తం రథ మిత్యస్య శ్లోకస్యానంతరం అథోజ్వలనేతి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః. అథో ఇతి. రామలక్ష్మణౌ రథ మారురుహతుః. ౧౪. వనవాస మితి. శ్వశురో దశరథః. * తథై వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సుమంత్రో భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం ఆనీతాన్యాయుధజాలాని కవచాని - సచర్మ చర్మపినద్ధం - లక్షణయా పిటక మిత్యర్థః - కఠినం ఖనిత్రంచ-రథోపస్థే రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య నిక్షిప్య - తత్ సీతాయై దశరథదత్తవస్త్రాభరణాదిజాతంచ - ప్రతిన్యస్య * రథ మారూ

మచోదయత్, సుమంత్ర స్సమ్మతా నశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే. ౧౭.
ప్రతియాతే మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే, బభూవ నగరే మూర్ఛా బల
మూర్ఛా జనస్యచ. ౧౮. తత్సమాకులసంభ్రాంతం మత్తసంకుపితద్విపం, హయ
శింజితనిర్ఘోషం పుర మాసీ న్మహాస్వనం. ౧౯. తత స్సబాలవృద్ధా సా పురీ పరమ
పీడితా, రామమేవాభిదుద్రావ ఘర్మార్తా సలిలం యథా. ౨౦. పార్శ్వతః
పృష్ఠత శ్చాపి లంబమానా స్తదున్ముఖాః, బాష్పపూర్ణముఖా స్సర్వే త మూచు
ర్భృశనిస్వనాః. ౨౧. సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనై శ్శనైః,
ముఖం ద్రక్ష్యామ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి. ౨౨. ఆయసం హృదయం
నూనం రామమాతు రసంశయం, యద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి నభిద్యతే. ౨౩.
కృతకృత్యాహి వైదేహీ ఛాయేవానుగతా పతిం, నజహాతి రతా ధర్మే మేరు
మర్కప్రభా యథా. ౨౪. అహో లక్ష్మణసిద్ధార్థ స్సతతం ప్రియవాదినం, భ్రా
తరం దేవసంకాశం య స్త్వం పరిచరిష్యసి. ౨౫. మహత్యేషా హి తే సిద్ధి రేష
చాభ్యుదయో మహాన్, ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేన మనుగచ్ఛసి. ౨౬. ఏవం
వదంత స్తే సోఢుం న శేకు ర్బాష్పమాగతం, నరా స్త మనుగచ్ఛంతః ప్రియ
మిక్ష్వాకునందనం. ౨౭. అథ రాజా వృతః స్త్రీభి ర్దీనాభి ర్దీనచేతనః, నిర్జగామ

ఆయుధజాలాని కవచాని - సచర్మ కఠినంచ తత్సర్వం రథోపస్థే ప్రతిన్యస్యారురోహేత్యన్వయః. ౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలం నగరే మూర్ఛా బభూవ - నగరస్థస్త్రీబాలాదిషు దుఃఖాతిశయేన విసంజ్ఞతా బభూవేత్యర్థః - బలమూర్ఛా అశ్వగజాదిమోహః - జనస్య ఉత్సవార్థమాగతజానపదస్య. ౧౮. తదితి. సమాకులం అంతఃకరణక్షోభయుక్తం-సంభ్రాంతం బాహ్యేంద్రియక్షోభయుక్తం- సర్వేంద్రియక్షోభవత్పౌరజనయుక్తమిత్యర్థః - మత్తసంకుపితద్విపం వ్యసనాతిశయేన సంకుపితమత్తద్విప మిత్యర్థః-హయశింజితనిర్ఘోషం-పరితాపాతిశయేన తత ఇత శ్చలతాం హయానాం భూషణరవేణ సంజాతఘోష మిత్యర్థః - భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః, అత ఏవ మహాస్వన మాసీత్. ౧౯. తత ఇతి. పరమపీడితా - రామవిరహదుఃఖేనేతి శేషః. ౨౦. పార్శ్వత ఇతి. లంబమానాః - రథైకదేశ మాశ్రిత్యేతి శేషః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి. దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే. ౨౩. కృతకృత్యేతి. మేరు మర్కప్రభా యథేతి సూర్యస్య ప్రాదక్షిణ్యేన మేరుగమన

త్తాన్ సీతాతృతీయాన్ దృష్ట్వా అశ్వానచోదయ దిత్యన్వయః (ఏతత్పక్షే దృష్ట్వా రథ మితి పాఠః).౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలావస్థానాయ నగరీమూర్ఛా నగరస్థస్త్రీబాలవృద్ధాదిషు దుఃఖాతిశయేన నగర్యేవ విసంజ్ఞితేవ బభూవేత్యర్థః (నగరీ మూర్ఛేతి పాఠః) బలమూర్ఛా అశ్వగజాదిమోహః-జనస్య ఉత్సవార్థం సమాగతజానపదస్య-భటాదీనాంవా-మూర్ఛా బభూవేత్యర్థః. ౧౮. తదితి. తత్పురం సమాకులం ఇతికర్తవ్యతామూఢం - సభ్రాంతం రామానుగమనత్వరాయుక్తం - మత్తాః అత ఏవ సంకుపితాః ద్విపాః యస్మిన్ తత్తథా - హయానాం శింజితానాం పర్యాకులప్రాణిభూషణశబ్దానాం చ నిర్ఘోషో ధ్వని ర్యస్మిన్ త త్తథా - అత ఏవ పురం మహాస్వన మాసీత్. ౧౯. ౨౦. పార్శ్వత ఇతి. తం సుమన్త్ర మిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి. దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే - ఆయస మితి య దస్మాత్కారణాత్. ౨౩. ౨౪. మహతీతి.

ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామీతి బ్రువన్ గృహాత్. ౨౮. శుశ్రువే చాగ్రత స్స్త్రీణాం రుదంతీనాం మహాస్వనః, యథా నాదః కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుంజరే. ౨౯. పితా హి రాజా కాకుత్స్థ శ్శ్రీమాన్ సన్న స్తదాభవత్, పరిపూర్ణ శ్శశీ కాలే గ్రహేణోపప్లుతో యథా. ౩౦. స చ శ్రీమా నచింత్యాత్మా రామో దశరథాత్మజః, సూతం సంచోదయామాస త్వరితం వాహ్యతా మితి. ౩౧. రామో యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జన స్తదా, ఉభయం నాశక త్సూతః కర్తు మధ్వని చోదితః. ౩౨. నిర్గచ్ఛతి మహాబాహౌ రామే పౌరజనాశ్రుభిః, పతితై రభ్యవహితం ప్రశశామ మహీరజః. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూనం హాహాకృత మచేతనం, ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురం పరమపీడితం. ౩౪. సుస్రావ నయనై స్స్త్రీణా మాస్ర మాయాససంభవం. మీనసంక్షోభచలితై స్సలిలం పంకజై రివ. ౩౫. దృష్ట్వా తు నృపతి శ్శ్రీమా నేకచిత్తగతం పురం, నిపపాతైవ దుఃఖేన హతమూల ఇవ ద్రుమః. ౩౬. తతో హాలహలాశబ్దో జజ్ఞే రామస్య పృష్ఠతః, నరాణాం ప్రేక్ష్య రాజానం సీదంతం భృశదుఃఖితం. ౩౭. హా రామేతి జనాః కేచి ద్రామమాతేతి చాపరే, అంతఃపురం సమృద్ధం చ క్రోశంతః పర్యదేవయన్. ౩౮. అన్వీక్షమాణో రామస్తు విషణ్ణం భ్రాంతచేతసం, రాజానం మాతరం చైవ దదర్శానుగతౌ పథి. ౩౯. స బద్ధ ఇవ పాశేన కిశోరో మాతరం యథా, ధర్మపాశేన సంక్షిప్తః ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత. ౪౦. పదాతినౌ చ యానార్హా వదుఃఖార్హౌ సుఖోచితౌ,

---

మితి సర్వథా తస్య మేరుసంబంధోఽస్త్యేవ. ౨౮. ౨౯. పితేతి. సన్నః అవసన్నతేజా ఇత్యర్థః. ౩౦. సఇతి. అచింత్యాత్మా-ఇయత్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్యధైర్య ఇత్యర్థః. ౩౧. రామ ఇతి. యాహి తిష్ఠేతి-ఉభయత్రాచోదయ దితి శేషః-ఉభయం యానం స్థానం చాధ్వని రామజనాభ్యాం చోదిత స్సన్ కర్తుంనాశకత్. ౩౨. నిర్గచ్ఛతీతి. అభ్యవహితం సిక్తం. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూన మితి. హాహాకృతం హాహాకారవత్ - మత్వర్థీయలోపః - అచేతనం మూఢం-రాఘవస్య దశరథస్య - పురం పురస్థజనాః. ౩౪. సుస్రావేతి. నయనైః నయనేభ్యః-ఆయాససంభవం ఖేదజనితం-సంక్షోభః ఉల్లలనం - సలిలం మకరందరూపం. ౩౫. దృష్ట్వేతి. ఏకచిత్తగతం ఏకచిత్తతాం గతం. ౩౬. తత ఇతి. ప్రేక్ష్య స్థితానామితి శేషః. ౩౭. హారామేతి. హారామేతి పరిదేవనప్రకారః-రామమాతేత్యత్రాపి హేత్యనుషంజనీయం-సంధి రార్షః-రామమాతరిత్యర్థః-జనాః క్రోశంత స్సంతః-పర్యదేవయన్ అరుదన్ - సమృద్ధం-అంతఃపురం అంతఃపురజనశ్చ - పర్యదేవయ దితి విపరిణామేనానుషంగః. ౩౮. అన్వీక్షమాణ ఇతి. ఆక్రోశానుసారేణ పశ్చాత్సామాన్యత ఈక్షమాణః. ౩౯. స ఇతి. కిశోరోఽశ్వబాలః-సంక్షిప్తః-బద్ధ ఇతి యావత్-ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-అపాంగే నాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః. ౪౦. ౪౧. నహీతి. సహితుం

ఏన మనుగచ్ఛసీతి యత్-ఏషా. ౨౮. ౨౯. పితాహి రాజేతి. సన్నః ఖిన్నః. ౩౦. ౩౨. నిర్గచ్ఛతీతి. అభ్యవహితం అవసిక్త మితి యావత్. ౩౩. ౩౫. దృష్ట్వేతి. ఏకచిత్తగత మేకచిత్తత్వం ప్రాప్తం. ౩౬. ౩౮. అన్వీక్షమాణః పశ్చాదీక్షమాణో రామః పితరం మాతరంచ దదర్శేతి సంబంధః. ౩౯. సబద్ధ ఇతి. కిశోరః బాలాశ్వః-సంక్షిప్తః నిబద్ధః-ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-సంకుచితదర్శనవ్యాపారో బభూవేత్యర్థః. ౪౦. పదాతినావితి. దృష్ట్వా - రామః పితరావితి శేషః. ౪౧. నహీతి. పితుః

దృష్ట్వా సంచోదయామాస శీఘ్రం యాహీతి సారథిం. ౨౧. నహి తత్పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖదం దర్శనం పితుః, మాతుశ్చ సహితుం శక్త స్తోత్త్రార్దిత ఇవ ద్విపః. ౨౨. ప్రత్యగార మివాయాంతీ వత్సలా వత్సకారణాత్, బద్ధవత్సా యథా ధేనుః రామమాతాభ్యధావత. ౨౩. తథా రుదంతీం కౌసల్యాం రథం త మనుధావతీం, క్రోశంతీం రామ రామేతి హా సీతే లక్ష్మణేతిచ, రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీం వారినేత్రజం, అసకృత్ ప్రైక్షత స తాం నృత్యంతీ మివ మాతరం. ౨౪. తిష్ఠేతి రాజా చుక్రోశ యాహి యాహీతి రాఘవః, సుమంత్రస్య బభూవాత్మా చక్రయో రివ చాంతరా. ౨౫. నాశ్రౌష మితి రాజాన ముపాలబ్ధోఽపి వక్ష్యసి, చిరం దుఃఖస్య పాపిష్ఠ మితి రామ స్త మబ్రవీత్. ౨౬. రామస్య స వచః కుర్వ న్ననుజ్ఞాప్య చ తం జనం, వ్రజతోఽపి హయాన్ శీఘ్రం చోదయామాస సారథిః. ౨౭. న్యవర్తత జనో రాజ్ఞో రామం కృత్వా ప్రదక్షిణం, మనసా ప్యశ్రువేగైశ్చ న న్య

సోఢుం-తోత్త్రార్దితః వైణుకేన పీడితః-'తోత్త్రం వైణుక' మిత్యమరః. ౨౨. ప్రత్యగార మితి. బద్ధవత్సా వత్సకారణాత్ అగారం ప్రత్యాయాంతీ ధేను రివ-వత్సలా రామమాతా-అభ్యధావత-రథమితి శేషః. ౨౩. తథేత్యాది. నృత్యంతీ మివ-తద్వ దిత స్తతః పరిభ్రమంతీ మిత్యర్థః. ౨౪. తిష్ఠేతి. సుమంత్రస్య-ఆత్మా మనః చక్రయో రంత రేవ రథపూర్వపశ్చాద్భాగస్థితయో శ్చక్రయో ర్మధ్యగతః పురుష ఇవ బభూవ - దశరథరామవచనాభ్యా మతిసంకటం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౫. రాజవచనాతిక్రమణే మహాన్ దోషో భవిష్యతీత్యాశంకాయాం మాహ - నాశ్రౌష మితి. పునరాగమనానంతరం - రాజ్ఞా కిమర్థం మద్వాక్యే నస్థితోఽసీతి నిందితోఽపి నాశ్రౌషం తద్వచన మితి వక్ష్యసి-కి మర్థ మేవ మసత్య వచనం తత్రాహ-చిర మితి దుఃఖస్య ఇదానీ మనుభూయమానదుఃఖస్య-చిరం విళంబః-పాపిష్ఠం అతి దుస్సహం. ౨౬. రామస్యేతి. తం జనం-కౌసల్యాం పరివేష్ట్యాగత మవరోధజనం - అనుజ్ఞాప్య-రామేణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౨౭. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధ్యవరోధజనః - మానుషం మానుషాణాం సమూహః - సమూహార్థేఽణ్ ప్రత్యయః - మనసా అశ్రువేగైశ్చ నివృత్తావరోధజనస్య

మాతుశ్చ దుఃఖదం దర్శనం సహితుం న శక్తః దుఃఖితౌ పితరౌ ద్రష్టుం నసక్త ఇత్యర్థః - తోత్త్రం ప్రతోదః. ౨౨. ప్రత్యగార మితి. అగారం ప్రతి వత్సకారణాత్ బద్ధవత్సా ధేను ర్యథా ధేను రివ-రామమాతా కౌసల్యా-అభ్యధావత-రామ మితి శేషః. ౨౩. రామలక్ష్మణసీతార్థం తద్వియోగవశా దిత్యర్థః. ౨౪. తిష్ఠేతి. చక్రయో ర్యుయుత్సు సేనయోః-అంతరాస్థితః పురుష ఇవ-సుమంత్రస్య ఆత్మా మనః - దశరథరామవచనాభ్యాం డోలాయితో బభూవ. ౨౫. రాజవచనాతిక్రమే మహానపరాధ స్స్యా దిత్యత ఆహ - నేతి. ఉపాలబ్ధోఽపి మయి తిష్ఠతిష్ఠేతి పునఃపునః క్రోశతి సతి మద్వచనం నాకార్షీ రితి రాజ్ఞా నిందితోఽపీత్యర్థః-దుఃఖస్య ఇదానీ మనుభూయమానదుఃఖస్య-చిరం చిరకాలావస్థానం పాపిష్ఠ మతిదుస్సహ మితి కృత్వా రాజ్ఞా ఉపాలబ్ధోఽపి నాశ్రౌష మితి పశ్చా ద్వక్ష్యసి - అతః శీఘ్రం గచ్ఛేతి రామః తం సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౬. రామస్యేతి. తం జనం అనువ్రజంతం పౌరజనం-అనుజ్ఞాప్య రామేణ అనుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః-వ్రజతోఽపి స్వతో గచ్ఛతోఽపి హయాన్ - పునః శీఘ్రగమనార్థం చోదయామాస ౨౭. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధీ జనః-మానుషం మానుషాణాం సమూహః-పౌరజనశ్చేత్యర్థః-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-దేహమాత్రే ణేత్యర్థః-అపితు మనసాప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా-యద్వా-రాజ్ఞో జనః రాజ

వర్తత మానుషం. ౪౯. య మిచ్ఛేత్ పున రాయాంతం నైనం దూర మను
వ్రజేత్, ఇత్యమాత్యా మహారాజ మూచు ర్దశరథం వచః. ౫౦. తేషాం వచ స్సర్వ
గుణోపపన్నం ప్రస్విన్నగాత్రః ప్రవిషణ్ణరూపః, నిశమ్య రాజా కృపణ స్సభా
ర్యో వ్యవస్థిత స్తం సుత మీక్షమాణః. ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మింస్తు పురుషవ్యాఘ్రే వినిర్యాతి కృతాంజలౌ, ఆర్తశబ్దోఽథ సంజజ్ఞే
స్త్రీణా మంతఃపురే మహాన్. ౧. అనాథస్య జనస్యాస్య దుర్బలస్య తపస్వినః, యో
గతి శ్శరణం చాసీ త్సనాథః క్వను గచ్ఛతి. ౨. న క్రుధ్యత్యభిశప్తోఽపి క్రోధనీ
యాని వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ సమదుఃఖః క్వచి ద్గతః. ౩.
కౌసల్యాయాం మహాతేజా యథా మాతరి వర్తతే, తథా యో వర్తతేఽస్మాసు మహా
త్మా క్వను గచ్ఛతి. ౪. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రాజ్ఞా సంచోదితో వనం, పరి
త్రాతా జనస్యాస్య జగతః క్వను గచ్ఛతి. ౫. అహో నిశ్చేతనో రాజా జీవలో
కస్య సంప్రియం. ధర్మ్యం సత్యవ్రతం రామం వనవాసే ప్రవత్స్యతి. ౬. ఇతిసర్వా

మనసా అశ్రువేగైశ్చ సహ న న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౪౯. కాలోచితకర్తవ్యజ్ఞా స్సచివా శ్శాస్త్రార్థ
కథనేన రాజానం నివర్తయంతి-య మిచ్ఛే దితి. ౫౦. తేషామితి. వ్యవస్థితవాన్. ౫౧. ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మి న్నిత్యాది. కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజలౌ - అంతఃపురే
స్త్రీణాం దశరథేన సమాగతానా మంతఃపురవాసినీనాం స్త్రీణాం. ౧. అనాథస్యేతి. తపస్వినః
శోచ్యస్య-గమ్యత ఇతి గతిః-ప్రాప్య ఇతి యావత్-శరణం రక్షితా-'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్య
మరః. ౨. నేతి. అభిశప్తః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్వచి దిత్యస్య న క్రుధ్యతీత్యనేన సంబంధః.
౩. ౫. అహో ఇతి. నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬. ౭. నాగ్నిహోత్రాణీతి.

సంబంధీ అవరోధజనః-ఉపజీవినోవా-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-దేహమాత్రేణేతి శేషః-
కింతు మనసాప్యశ్రువేగైశ్చన న్యవర్తత - మానుషం- మానుషాణాం సమూహో మానుషం-పౌరజన
ఇత్యర్థః దేహేన మనసా ప్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా - యద్వా-నివృత్తస్యాపి రాజజ
నస్య మనశ్చాశ్రువేగాశ్చ న నివృత్తాః- ఏవం నాగరజనః స్వయం న న్యవర్తతేత్యర్థః. ౪౯. సచివాః
శాస్త్రార్థకథనేన రాజానం నివర్తయంతీయ మితి. ౫౦. తేషా మితి. వ్యవస్థితః అవస్థితః. ౫౧. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. కృతాంజలౌ మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజలౌ-తస్మిన్ రామే నిర్యా
తే నగరా న్నిర్గచ్ఛతి సతి సంజజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧. తదేవాహ- అనాథస్యేతి. గమ్యత ఇతి గతిః
ప్రాప్యః-శరణం రక్షితా. ౨. న క్రుధ్యతీతి. అభిశప్తః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్రోధనీయాని
ప్రజాక్రోధకరాణి. ౩. ౪. * తి. కైకేయ్యేతి. వనం గంతు మితి శేషః - అస్య జనస్యేత్యుక్త్వా-కిం
విశిష్యకథనేన సర్వస్య జగతః పరిత్రాతేతి భగవత్స్వరూపజ్ఞాయాః కస్యాశ్చి ద్వచః. ౫. అహో ఇతి.

మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, రురుదు శ్చైవదుఃఖార్తా స్సస్వరం చ విచుక్రుశుః. ౭. స త మంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహీపతిః, పుత్రశోకాభిసంతప్తశ్శ్రుత్వా చాసీ త్సుదుఃఖితః. ౮. నాగ్నిహోత్రాణ్యహూయంత నాపచన్ గృహమేధినః, అకుర్వ న్న ప్రజాః కార్యం సూర్య శ్చాంతరధీయత. ౯. వ్యసృజన్ కబళాన్ నాగాః గావో వత్సా న్న పాయయన్, పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౧౦. త్రిశంకు ర్లోహితాంగశ్చ బృహస్పతిబుధావపి, దారుణా స్సోమమభ్యేత్య గ్రహాః స్సర్వే వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్షత్రాణి గతార్చీంషి గ్రహాశ్చ గతతేజసః, విశాఖాస్తు సధూమాశ్చ నభసి ప్రచకా

నాహూయంత-అగ్నీనా మంతర్ధానాద్ధోతౄణాం వ్యసనా చ్చేతి భావః-అంతరధీయత నిస్తేజస్కో భూదిత్యర్థః. రామానుజీయం. నాగ్నీత్యాది. అగ్నిహోత్రాణి నాహూయంత అగ్నీనా మంతర్ధానా ద్ధోతౄణాం వ్యసనాతిశయాచ్చ నాహూయంతేత్యర్థః-సూర్య శ్చాంతరధీయత-సూర్య శ్చాస్తంగత ఇతి వక్తవ్యే - అంతరధీయతేత్యభిధానాద్రామవనగమనవ్యసన కర్శిత స్సన్ దివసశేషే సత్యంత ర్ధానం ప్రాప్తవానిత్యవగమ్యతే - అత్ర చకారోఽగ్నీనా మంతర్ధానం సముచ్చినోతి. ౯. వ్యసృజన్నితి.పాయయన్ అపాయయన్ - ఆగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః.తనిశ్లోకే.పుత్ర మితి. జననీ నాభ్యనందతేతి ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతీత్యాద్యుక్తరీత్యా పుత్రజనన మారభ్య పితృవదంక మారోప్య లాలయితరి వనం గచ్ఛతి కిమనేనేతి వ్యజ్యతే-ప్రథమజ మితి-గుణవాన్ జ్యేష్ఠో రామః కిల ప్రవ్రాజితః-అస్యకా గతి రితి-లబ్ధ్వేతి-షష్టివర్ష సహస్రపర్యంత మపుత్రేణ రాజ్ఞాతిక్లేశేనసంపాదితోప్యేవం నిర్వాసితః-వ్రతోపవాసాదినియమేన బహుకాలా ల్లబ్ధో మత్పుత్రః- కింవా భవిష్యతీతి. ౧౦.త్రిశంకు రితి. త్రిశంకు రిక్ష్వాకుకులకూటస్థః - లోహితాంగోఽంగారకః - బృహస్పతిబుధయో ర్దారుణత్వం - దారుణాంగారకసంయోగాత్ - క్రూరస్థానగతత్వాద్వా త్రిశంకో ర్గ్రహత్వాభావేపి ఛత్రిణో గచ్ఛంతీతివద్వ్యపదేశః - త్రిశంకో స్సోమప్రాప్తిః ఋజుదేశత్వేన జ్ఞేయా-నను 'పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం భరతాగ్రజ' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా తత్రైవ కదాచిత్ పుష్యయోగ సంభావనయాచ పంచమ్యామభిషేక ఇతిసిద్ధం-తస్మిన్నేవచ నిర్గతః - తథాచ కర్కటస్థే చంద్రే కథం బుధసమాగమః - తస్య సూర్యసమీపత్వాత్ - ఉచ్యతే - ప్రాప్తి రత్ర నైకరాశిస్థితిః - కింతు - క్వచి త్ప్రాప్తిః క్వచిద్దృష్టి రితి న దోషః - వక్రగత్యా సమాగమ ఇత్యప్యాహుః. ౧౧. నక్షత్రా

నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬. ౮. నాగ్నిహోత్రాణీతి. హోతౄణాం వ్యసనాతిశయా దిత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయతేతి - రామవ్యసనకర్శితస్సన్ దివసశేషే సత్యప్యంతర్ధానం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౯. వ్యసృజన్నితి. వ్యసృజన్ త్యక్తవంతః నాగ్నిహోత్రా ణ్యహూయంతేత్యాదినైవ ముక్తం - రామస్య సర్వాత్మనా మాత్మభూతత్వా త్తస్య దుఃఖే సతి సర్వస్యాపి దుఃఖం భవతి అతఏవ అస్మిన్ రామాయణే యద్యత్ప్రతిపాద్యతే తత్సర్వం వాస్తవ మేవేత్యవగంతవ్యం - నపాయయన్ నాపాయయన్. ౧౦. త్రిశంకురితి. లోహితాంగః అంగారకః - బృహస్పతిబుధా వపి-అన్యే గ్రహాః శనిశుక్రాదయః-సోమ మభ్యేత్య వక్రగత్యా సోమం సమాక్రమ్య అతఏవ దారుణా స్సంతో వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్షత్రాణీతి. విశాఖాః ఇక్ష్వాకుకులనక్షత్రం విశాఖానక్షత్రా దుత్పన్న సూర్యవంశజత్వా దిక్ష్వాకోరిత్యాశయః - నక్షత్రాణి గతార్చీంషి జాతాని-గ్రహాశ్చ విశాఖాః విమార్గస్థాశ్చ సధూమాశ్చ అతఏవ గతతేజసః నభసి ప్రచకాశిర-ఇత్యనేన రాజ

శిరే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన మహోదధి రివోత్థితః, రామే వనం ప్రవ్రజితే నగరం
ప్రచచాల తత్. ౧౩. దిశః పర్యాకులా స్సర్వా స్తిమిరేణేవ సంవృతాః, న గ్రహో
నాపి నక్షత్రం ప్రచకాశే నకించన. ౧౪. అకస్మా న్నాగర స్సర్వో జనో దైన్య ము
పాగమత్, ఆహారేవా విహారేవా నకశ్చి దకరో న్మనః. ౧౫. శోకపర్యాయసంత
ప్త స్సతతం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వసన్, అయోధ్యాయాం జన స్సర్వశ్శుశోచ జగతీపతిం.
౧౬. బాష్పపర్యాకులముఖో రాజమార్గగతో జనః, నహృష్టో లక్ష్యతే కశ్చిత్
సర్వ శ్శోకపరాయణః. ౧౭. న వాతి పవనశ్శీతో న శశీ సౌమ్యదర్శనః, న సూర్య
స్తపతే లోకం సర్వం పర్యాకులం జగత్. ౧౮. అనర్థినస్సుతా స్స్త్రీణాం భర్తా
రో భ్రాతర స్తథా, సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామమేవాన్వచింతయన్. ౧౯. యే
తు రామస్య సుహృద స్సర్వే తే మూఢచేతసః, శోకభారేణ చాక్రాంతా శ్శయ

ణీతి. విశాఖాః ఇక్ష్వాకుదేశనక్షత్రం - సధూమా ఇత్యనేన భావి రాజవిపత్ సూచ్యతే. ౧౨. కాళి
కేతి. కాళికానిలవేగేన మేఘజాలయుక్త ప్రభంజన వేగేన-'మేఘజాలే చ కాళికే' త్యమరః. ప్రచ
చాల వ్యసనాతిశయాత్ ప్రకంపిత మభూత్. ౧౩. దిశ ఇతి. గ్రహాః జాత్యేకవచనం-నవగ్రహా ఇ
త్యర్థః - నక్షత్ర మశ్విన్యాది - నకించిత్ - ప్రచకాశే - సప్తర్షిధ్రువాధికం నప్రకాశ ఇత్యర్థః. ౧౪.
అకస్మాదితి. అకస్మాత్ రామప్రవ్రాజనవ్యతిరిక్తబంధువిశ్లేషణాదికారణం వినేత్యర్థః. ౧౫.
శోకేతి. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తః. ౧౬. ౧౮. అనర్థిన ఇతి. సుతాః స్త్రీణా మనర్థి
నః మాతౄణాం స్తన్యం నాపేక్షంత ఇత్యర్థః - భర్తారః స్త్రీణా మనర్థినః - భ్రాతరః అనర్థినః -
అన్యోన్య మితి శేషః-సర్వే అనురక్తా స్సర్వే. ౧౯. యేత్వితి. శయనం మూర్ఛాశయన మిత్యర్థః.
యేత్విత్యనేన పూర్వేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే - చక్రవర్తీ గతి మనుమేనే - శ్రీకౌసల్యా మంగ
ళాశాసన మకరోత్ - తథా న భవంతి సుహృదః - తేషా మేకోపి న కించి దకార్షీత్ - రామస్య
సుహృదః - పిత్రో రపి గోప్యం రామో యేభ్యః ప్రకాశయతి తాదృశాః - సుశోభనహృదయా
స్సుహృదః - ఆత్మానం త్యక్త్వా రామ మేవ రక్షంత ఇత్యర్థః - సర్వేత ఇతి- తేషు కశ్చి దప్యన్యా

వివ త్యుచ్యతే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన-మేఘపఙ్క్తి సహితవాయువేగేన ఉత్థితో మహోదధి
రివాభూ దితి సంబంధః. ౧౩. గ్రహాః జాత్యేకవచనం - నవగ్రహా ఇత్యర్థః-నక్షత్రం అశ్విన్యాది-
నకించనప్రచకాశే. ౧౪. అకస్మాత్ అకారణాత్. ౧౫. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరా
సంతప్త ఇత్యర్థః. ౧౬. తి. బాష్పేతి. పూర్వంతు కేషాంచిత్తత్త్వజ్ఞానాం హర్ష ఆసీత్ సంప్రతి తు
సర్వోప్యహృష్టః. ౧౭. ౧౮. అనర్థిన స్సుతా ఇతి. సుతా అనర్థినోఽనపేక్షిణోఽభవన్ - మాతా
పిత్రో రితి శేషః - తథా స్త్రీణాం భర్తారో ఽనర్థినోఽభవన్ - భ్రాతర శ్చానర్థినోఽభవన్ -
భ్రాతౄణా మితి శేషః - అయ మర్థః-వనం గచ్ఛంతం రామం దృష్ట్వా కౌసల్యా న నివారితవతీతి
కృత్వా మాతరో నిష్ప్రయోజనా ఇతి సుతా జననీ రత్యజన్ - రామోపి మాతరం ముక్త్వా వనం
గత ఇతి కృత్వా పుత్రేణ సార్థ ఇతి మాతర స్సుతా నత్యజన్-భర్తారః పత్యుపద్రవకారిణీం కైకే
యీ మవేక్ష్య స్వభార్యా అత్యజన్ - భార్యా అపి కౌసల్యా ముపేక్ష్య తత్పుత్రం వనం గమయం
తం రాజాన మవేక్ష్య స్వభర్తౄ న్నత్యజన్-భ్రాతరోపి భరతం రామరాజ్యాపహారహేతుం మత్వా
భ్రాతౄ న్నత్యజన్ - ఏవం కనీయాంసోపి జ్యేష్ఠా నత్యజ న్నితి-తత స్సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామ
ఏవ సర్వేషాం నో బంధుః కిమస్మై రితి త మేవాన్వచింతయన్ అచింతయన్. ౧౯. యేత్వితి. శయ

నం న జహు స్తదా. ౨౦. తత స్త్వయోధ్యా రహితా మహాత్మనా పురందరేణేవ మహీ సపర్వతా, చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననాదచ. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్తు నిర్యత స్తస్య రజోరూప మదృశ్యత, నైవేక్ష్వాకువర స్తావత్ సంజహారాత్మచక్షుషీ. ౧. యావ ద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్యత్యత్యంతధార్మికం, తావ ద్వ్యవర్ధతే వాస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే. ౨. న పశ్యతి రజోఽప్యస్య యదా రామస్య భూమిపః, తదా ర్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే. ౩. తస్య దక్షిణ మన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహు మంగనా, వామం చాస్యాన్వగా త్పార్శ్వం కైకేయీ భరతప్రియా. ౪. తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేనచ, ఉవాచ

దృశో నాస్తీతి భావః - యది సుహృదః తర్హి పాదౌ సంగృహ్య రామోనివర్త్యతా మిత్యత్రాహ - మూఢచేతనః ప్రసన్నబుద్ధిభిః కర్తవ్యం కథం బుద్ధిహీనాః కుర్వంతీతి భావః - జ్ఞానభ్రంశస్య హేతు మాహ - శోకేతి - పర్వతేనేవ శోకభారేణాక్రాంతాః - శయనం న జహుః - పర్వతాక్రాంతాః కథ ముత్తిష్ఠేయు రితి భావః - తదా పారవశ్యకాలే - నతు స్వయం - స్వబుద్ధ్యా శయానా హ్యుత్తిష్ఠంతి. ౨౦. తతఇతి. పురందరేణేవ మహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వా దుక్తం - యద్వా - పురందరేణ గోత్రభిదా హేతునా పర్వతసహితా మహీ యథా చలతి తద్రక్షకరామవిశ్లేషేణ గజాశ్వసహితాయోధ్యా భయేన చచాలేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్త్విత్యాది. నిర్యతః నిర్గచ్ఛతః - తస్య రామస్య సంబంధి రజోరూపం రజస్స్వరూపం యావదదృశ్యత - తావ న్న సంజహార ననివర్తితవాన్. ౧. యావద్రాజేతి. పశ్యతి - రజోద్వారేణేతి శేషః - పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత మన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచిత్కాల మాప్యాయితో భవే దితి మత్వేవ రజో వ్యవర్ధతేత్యర్థః - అథవా - అస్య దేహో వ్యవర్ధత - పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. నపశ్యతీతి. ఆర్తః పీడితశరీరః - విషణ్ణః దుఃఖితః. ౩. తస్యేతి. బాహు మన్వగాత్ - ఉద్ధరణార్థ మితి భావః - భరతప్రియా ప్రియభరతా పార్శ్వ మిత్యనేన కౌసల్యావత్ బాహుం నాలంబితవతీతి గమ్యతే. ౪. తామితి. నయేన నీత్యా - విన

నం మూర్ఛయా ప్రాప్తం భూశయనం. ౨౦. తత ఇతి. పురందరేణ రహితేవ సపర్వతా మహీ చచాల - పురందరస్య త్రిలోకపతిత్వా త్తద్రాహిత్యే పాలకాభావా ద్భూమే శ్చలనం సిద్ధమితి దృష్టాంతత్వం - ననాదచ దుఃఖా చ్చక్రందేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావదిత్యాది. నిర్యత స్తస్య సంబంధి రజసో రూపం యావదదృశ్యత - తావదాత్మచక్షుషీ న సంజహారేతి సంబంధః. ౧. యావద్రాజేతి. అత్ర రజఃకర్తృత్వేనానుషజ్యతే - రాజా పుత్రం యావ త్పశ్యతి - రథధూళిదర్శనద్వారేతి శేషః - తావత్ అస్య రాజ్ఞః పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధతేవ మన్నిమిత్తేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచి త్కాల మప్యాయితో భవే దితి మత్వేవ వ్యవర్ధతేత్యర్థః. ౨. రజసోఽప్యదర్శనే తచ్ఛరీరం పతిత మభూ దిత్యుచ్యతే నపశ్యతీత్యాది. రామస్య సంబంధి రజః. ౩. తస్యేతి. (తస్య దక్షిణ ముద్ధృత్యేతి పాఠః) తస్య దక్షిణం బాహుం ఉద్ధృత్య గృహీత్వా కౌసల్యా అన్వగాత్ - స్వపురం ప్రతిగమ్యమానం తమనుస

రాజా కైకేయీం సమీక్ష్య వ్యథితేంద్రియః. ౫. కైకేయి మామకాఙ్గాని మా స్ప్రాక్షీ స్త్వం దుష్టచారిణి, నహి త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛామి నభార్యా నచ బాంధవీ. ౬. యే చ త్వా మనుజీవంతి నాహం తేషాం న తే మమ, కేవలార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజామ్యహం. ౭. అగృహ్ణాం య చ్చ తే పాణి మగ్నిం పర్యణయంచయత్, అనుజానామి తత్సర్వ మస్మిన్ లోకే పరత్ర చ. ౮. భరత శ్చే త్ప్రతీత స్స్యా ద్రాజ్యం ప్రాప్యేద మవ్యయం, యన్మే స దద్యాత్పిత్రర్థం మాం మా తద్దత్త మాగమత్. ౯. అథ రేణుసముధ్వస్తం త ముత్థాప్య నరాధిపం, న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకకర్శితా. ౧౦. హత్వేవ బ్రాహ్మణం కామాత్ స్పృష్ట్వాగ్నిమివ పాణినా, అన్వతప్యత ధర్మాత్మా పుత్రం సంచింత్య తాపసం. ౧౧. నివృత్త్యైవ నివృత్త్యైవ సీదతో రథవర్త్మసు, రాజ్ఞో నాతిబభౌ రూపం గ్రస్తస్యాంశుమతో యథా. ౧౨. విలలాప చ దుఃఖార్తః ప్రియం పుత్ర మనుస్మరన్, నగరాంత మనుప్రాప్తం బుద్ధ్వా పుత్ర మథాబ్రవీత్. ౧౩. వాహనానాంచ ముఖ్యానాం వహతాం తం మమాత్మజం, పదాని పథి దృశ్యంతే స మహాత్మా న దృశ్యతే. ౧౪. య స్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందన

యేన సదాచారేణ. ౫. కైకేయీతి. నభార్యా నచ బాంధవీత్వ మితి శేషః-న చ బాంధవీ-పత్నీత్వ సంబంధోపి నాస్తీత్యర్థః - అణంతత్వాత్ జీప్. న కేవలం త్వయి సంబంధాభావః త్వత్సంబంధిష్వపి మమ సంబంధో నాస్తీత్యాహ-యే చేతి. నాహం తేషా మితి-ప్రభు రితి శేషః-న తే మమ శేషభూతా ఇత్యర్థః. అగ్నిసాక్షిక మూఢా కథం న భార్యా స్యా మిత్యత్రాహ - అగృహ్ణామితి. పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం అనుజానామి పరిత్యజామీత్యర్థః-ఇహలోకే పరత్ర చ ఐహిక మాముష్మికంచ సర్వం త్వత్సంబంధేనాగతం త్యజేయ మిత్యర్థః.౮. భరత ఇతి. ప్రతీతః-ప్రముదిత ఇత్యర్థః పిత్రర్థం యదుదకాదికం దద్యాత్ తద్దత్తం మాం మాగమత్ నోపతిష్ఠే దిత్యర్థః.౯. అథేతి. న్యవర్తత- తేన సహేతి శేషః. ౧౦. హత్వేతి. తాపసం తాపసవేషధారిణం. ౧౧. నివృత్త్యేతి. గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్తస్య. ౧౨. ౧౪.

సారేత్యర్థః - కైకేయీత్యస్య వామపార్శ్వ మేవ కేవల మన్వగాత్. ౪. ౫. తదేవాహ - కైకేయీతి. ౬. ౭. నకేవల మైహికవ్యవహారస్య త్యాగః అపితు ఐహికస్య పారలౌకికస్యాపీత్యాహ - అగృహ్ణా మిత్యాది. యచ్చ తే పాణి మగృహ్ణాం-యచ్చ త్వా మగ్నిం పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం- అగ్నిసాక్షికం తే తవ పాణి మగృహ్ణా మిత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్ర చ తత్సర్వ మనుజానామీత్యన్వయః-అస్యార్థః-ఇహ లోకే తత్సర్వ మనుజానామి త్యజామి-ఇతః పరం త్వయా సహ క్రీడాదివ్యవహారం త్యజామీత్యర్థః-పరలోకే త్యజామీతి ఇతః పరం పరలోకార్థం త్వయా సహ అగ్నిహోత్రాదికర్మ త్యజామీత్యర్థః ౮. రామప్రవ్రాజనానంతరం కైకేయీ సంపాదితరాజ్యలాభేన భరతే తుష్టే స్వస్య మరణం నిశ్చిత్యాహ-భరత ఇతి. భరతః రాజ్యం ప్రాప్య-ప్రతీతస్స్యాత్ సంతుష్టః స్యాచ్చేత్-తతో మేమమ మరణానంతరం-స భరతః-పిత్రర్థం మే య ద్దద్యాత్-తద్దత్తం మాం మాగమ దిత్యన్వయః. ౯. అథేతి. అథ రేణుసముధ్వస్తం సంమార్జితరేణు మిత్యర్థః. ౧౦.* తి. యథా పాణినాగ్నిం స్పృష్ట్వా స్వకర్తృకదోషేణ తత్పీడయానుతప్తో భవతీతి తథా స్వకృత మేతద్దుఃఖ మిత్యనుతాపః. ౧౧. నివృత్త్యేతి. గ్రస్తస్య. రాహుగ్రస్తస్య. ౧౨. * తి. ఆత్మానం నగరాంతం నగరసమీపం ప్రాప్తం - పుత్రం చాప్రాప్తం బుద్ధ్వా అబ్రవీ దితి కతకః - యద్వా - పుత్రం నగరాంతం నగరబాహ్యదేశం

రూషితః, వీజ్యమానో మహార్హాభిః స్త్రీభి ర్మమ సుతోత్తమః, స నూనం క్వచిదే
వాద్యవృక్షమూల ముపాశ్రితః, కాష్ఠం వా యది వాశ్మాన ముపధాయ శయిష్యతే.
౧౬. ఉత్థాస్యతి చ మేదిన్యాః కృపణః పాంసుకుంఠితః, వినిశ్వసన్ ప్రస్రవణాత్
కరేణూనామివర్షభః. ౧౭. ద్రక్ష్యంతి నూనం పురుషాః దీర్ఘబాహుం వనేచరాః,
రామముత్థాయ గచ్ఛంతం లోకనాథ మనాథవత్. ౧౮. సానూనం జనకస్యేష్టా
సుతా సుఖసదోచితా, కంటకాక్రమణాక్రాంతా వనమద్య గమిష్యతి. ౧౯. అనభి
జ్ఞావనానాం సా నూనం భయ ముపైష్యతి, శ్వాపదానర్దితం శ్రుత్వా గంభీరం
రోమహర్షణం. ౨౦. సకామా భవ కైకేయి విధవా రాజ్య మావస. న హి తం
పురుషవ్యాఘ్రం వినా జీవితు ముత్సహే. ౨౧. ఇత్యేవం విలపన్ రాజా జనౌఘే
నాభిసంవృతః, అపస్నాత ఇవారిష్టం ప్రవివేశ పురోత్తమం. ౨౨. శూన్యచత్వర
వేశ్మాంతాం సంవృతాపణదేవతాం, క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం నాత్యాకీర్ణ మహా
పథాం, తా మవేక్ష్య పురీం సర్వాం రామ మేవానుచింతయన్, విలపన్ ప్రావిశ

యఇతి. వీజ్యమానః-చామరవ్యజనాదిభిరితి శేషః-స్త్రీభిః పరిచారికాభిః. ౧౬. ఉత్థాస్యతీతి. ప్రస్రవణాత్
నిర్ఝరాత్-తత్సమీపా దిత్యర్థః-'ఉత్సః ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః. ౧౭.
ద్రక్ష్యంతీతి. అనాథవత్ గచ్ఛంత మిత్యన్వయః. ౧౮. సేతి. సుఖసదోచితా-సుఖస్య సదా ఉచితా-
కంటకే ష్వాక్రమణం పదవిక్షేపః. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి. శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదిహింస్రప
శవః - తేషాం అనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. అపస్నాతః మృతస్నాతః - 'అపస్నాతో మృత
స్నాత' ఇత్యమరః, అరిష్ట మశుభం - 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, నను రామ మనుగమ్య
పునః పురప్రవేశసమయే-అపస్నాతోఽరిష్ట మితి కథ మశ్లీల ముక్తం-సత్యం - దశరథోఽపి తదానీం
నూనం భయ ముపైష్యతీత్యాదినా సీతావిపత్తిం శంకమాన స్తద్ద్వారా రామవిపత్తిం తన్ముఖేన
స్వస్యాపి వినాశం శంకితవాన్-అతఏవ సీతాద్వారా రామవిపత్తిశంకయా సకామా భవ కైకేయీ
త్యుక్తవాన్-స్వవినాశాభిప్రాయేణ విధవా రాజ్య మావసేత్యుపదర్శితవాంశ్చ - తేనాపస్నాత ఇవే
త్యుక్తి రాజబుద్ధ్యనుసారా దుచితైవ. ౨౨. శూన్యేత్యాది. శూన్యచత్వరవేశ్మాంతాం- నిర్జనచతుష్పథ
గృహద్వారాం-సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతా గృహద్వారాం - క్లాంతదుర్బలదుఃఖార్తాం
చింతాతిరేకేణ క్లాంతాః రామ విరహేణ నిస్సత్త్వాః దుఃఖార్తాశ్చ జనాః యస్యాం తథా-అనేన
సంచారక్షమా స్సర్వే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే-నాత్యాకీర్ణ మహాపథాం - క్వచి త్క్వచి

త్ప్రాప్తం మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. * తి. మహార్హాభిః - ఉత్తమరూపాలంకారవతీభిః - క్వచి న్నదీతీ
రాదౌ అశ్మానం పాషాణం. ౧౬. తి. వందిస్తుత్యాదిరాహిత్యేన కృపణ ఇవ-ప్రస్రవణాత్ గిరిప్రస్థాది
ప్రదేశాత్. ౧౭. ౧౮. సానూ మితి. సుఖసదోచితా సుఖస్య సదా ఉచితా. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి.
శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదానాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశూనాం - అనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి.
అపస్నాతః మృతస్నాతః - అరిష్టం సూతికాగృహం - తద్వ త్క్రశ్మలం. ౨౨. తదేవ ప్రదర్శ్యతే.
శూన్యేతి. శూన్యాః సమ్మార్జనరహితాః - చత్వరం చతుష్పథం వేశ్మనా మంతాః మధ్యప్రదేశాశ్చ
యస్యాం తాం తథోక్తాం - సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహా మిత్యర్థః క్లాంతాః
దుర్బలాః దుఃఖార్తాశ్చ జనా యస్యాం తథా - నాత్యాకీర్ణః అత్యంతప్రాణిసమ్మర్ద మహితోఽహర

ప్రాజా గృహం సూర్య ఇవాంబుదం. ౨౪. మహాహ్రదమివాక్షోభ్యం సుపర్ణేన హృతోరగం, రామేణ రహితం వేశ్మ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨౫. అథ గద్గదశబ్దస్తు విలపన్ మనుజాధిపః, ఉవాచ మృదుమన్దార్థం వచనం దీన మస్వరం. ౨౬. కౌసల్యాయాగృహం శీఘ్రం రామమాతు ర్నయన్తు మాం, నహ్యన్యత్ర మమాశ్వాసో హృదయస్య భవిష్యతి. ౨౭. ఇతి బ్రువన్తం రాజానమనయన్ ద్వారదర్శినః, కౌసల్యాయా గృహం తత్ర న్యవేశ్యత వినీతవత్. ౨౮. తత స్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యాయా నివేశనం, అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లులితం మనః. ౨౯. పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితం, అపశ్య ద్భవనం రాజా నష్టచన్ద్ర మివామ్బరం. ౩౦. తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజ ముద్యమ్య వీర్యవాన్, ఉచ్చై స్స్వరేణ చుక్రోశ హా రాఘవ జహాసి మాం. ౩౧. సుఖితా బత తం కాలం జీవిష్యన్తి నరోత్తమాః, పరిష్వజన్తో యే రామం ద్రక్ష్యన్తి పునరాగతం. ౩౨. అథ రాత్ర్యాం ప్రసన్నాయాం కాళరాత్ర్యా మివాత్మనః, అర్ధరాత్రే దశరథః కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్. ౩౩. రామం మేఽనుగతా దృష్టి రద్యాపి

దృశ్యమాన జనయుక్తమహాపథా మిత్యర్థః - అవాన్తరమార్గా స్తు కేవలం నిర్జనా ఇతి భావః. ౨౪. కీదృశం ప్రావిశ దిత్యపేక్షాయా మాహ-మహాహ్రద మితి. అక్షోభ్యం సోరగతయా - ప్రావిశదిత్యనుషంగః. ౨౫. అథేతి. గద్గద శ్శబ్దో యస్య స తథోక్తః-మృదు ఉపాంశు-మన్దార్థ మల్పార్థం - శబ్దప్రపంచవ దిత్యర్థః-అస్వరం కంఠస్వరరహితం. ౨౬. కౌసల్యాయా ఇతి. నయన్తు-ద్వారదర్శిన ఇతి శేషః అన్యత్ర తద్వ్యతిరిక్తస్త్రీగృహే.౨౭. ఇతీతి. ద్వారదర్శినః మార్గప్రదర్శకాః ద్వారపాలకాః-న్యవేశ్యత నివేశితః-వినీతవత్ వినీతార్హం. ౨౮. తత ఇతి. లులితం కలుషిత మితి యావత్. ౨౯. పుత్రేతి. నష్టచన్ద్రం-ఉపలక్షణ మేతత్-చన్ద్రనక్షత్రతారాహీన మిత్యర్థః.తన్నిర్లోకీ.దృష్టాంతావిరోధాయనష్టనక్షత్రతారక మిత్యధ్యాహార్యం. ౩౦. ౩౧. సుఖితా ఇతి. తం కాలం తస్మిన్ కాలే-తావత్కాల మితి వా. ౩౨. అథేతి. కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ప్రపన్నాయాం ప్రాప్తాయాం. ౩౩. రామ మితి. రామ మనుగతా దృష్టిః - సముద్రగృహీతం పునః కిం నివర్తతే-మే దృష్టిః - షష్టివర్షసహస్రం కృతోపవాసాదికం నివర్తతే - అద్యాపి న నివర్తతే - తద్దర్శనాభావేపి తస్మాత్త్వద్దర్శనం కర్తు ముచితే కాలేపి న నివర్తతే - న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే - రామదర్శనం వినా కైకేయీముఖదర్శనపాపనివృత్తయే - త్వన్ముఖం ద్రష్టు ముత్సుకోఽస్మి - తదపి నలబ్ధం - సాధు మాపాణినా - స్పృశ నిత్యానుమేయాణీన్ద్రియాణి కార్యకల్ప్యాని - రూపగ్రహణాభావా

పథో యస్యాం తాం - అనేన సంచారక్షమా స్స ర్వే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే. * ౨౪. సుపర్ణేన హృతోరగ మితి రిపూణాం నిర్భయప్రవేశమాత్రే దృష్టాన్తః. ౨౫. అథేతి. మృదుమన్దోచ్చరితం - మన్దార్థం అబుద్ధార్థం - దీనం శోచ్యం - అస్వరం శుద్ధకంఠధ్వనిరహితం. ౨౬. ౨౭. ద్వారదర్శినః ద్వారపాలాః - వినీతవత్ వినీతా స్సన్తః - కౌసల్యాయా గృహ మనయన్ తత్ర తై ర్న్యవేశ్యన్త - భావార్థే యక్ - తే ద్వారపాలా అపి తత్రైవస్థితా ఇత్యర్థః. ౨౮. తతఇతి. లులితం కలుషితం. ౨౯. ౩౧. సుఖితా ఇతి. యేనరోత్తమాః-తం కాలం తావత్కాలపర్యన్తం జీవిష్యన్తి - తే సుఖితాః - అన్యోన్యం పరిష్వజన్తః - పునరాగతం రామం ద్రక్ష్యన్తీతి యోజనా.

న నివర్తతే, న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే సాధు మాం పాణినా స్పృశ. ౩౮. తం రామ మేవానువిచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రం, ఉపోపవిశ్యాధిక

చ్చక్షురింద్రియం గత మిత్యవగతం త్వగింద్రియ మస్తి నవేతి సంప్రతి జానీహి - సాధుకైకేయ్యా కృతసంకేతో రామం నిర్యాపితవాన్ అద్య కించి దభినయం కరోతీతి న మన్యేథాః . అయమజ్ఞా నా దేవం కృతవా నితి సమనస్కతయా స్పృశ - యద్వా - మాం పాణినా స్పృశ - రామమా తృత్వా త్తవ పాణిస్పర్శనం రామస్పర్శన మితి భావః. తనిశ్లోకీ. పంచేంద్రియాణాం ప్రత్యేక మవ స్థాశ్లేషత్వముచ్యతే - రామమితి. రామం గుణసాగరం - న నివర్తతే - సముద్రగృహీతం పున రాయాతి కిం 'సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే, గుణానా మాకరో మహా' నితి సముద్ర స్థానత్వ ముక్తం - యద్వా-రామం మేఽనుగతా దృష్టిః - రామం రమయతాం వర మితి చేతనా చేతనవిభాగానాద రేణ రమయితృత్వగుణ స్స ఖలు - సర్వత్ర చక్షుః ఖలు రూపగ్రాహకం - అత్ర తు రామే రూపం చక్షుర్గ్రాహకం-అనుగతపదార్థదర్శనసమర్థం చక్షు రధునా సంచారక్షమం జాతం - కామరూప్య నుసంచర న్నిత్యాద్యుక్తచేతనకృత్య మచేతనం కరోతి - దేశవిశేషే పరమపదే క్రియమాణ మనుసం చరణం సంసారచక్రే రామం ప్రతి క్రియతే-యద్వా - దృష్టిః రామ మనుగతా - చక్షు ర్దేవానా ముత మర్త్యానా మితి దేవమనుష్యాదిదృష్టిభూతో రామః పురతో గచ్ఛతి అహం తిష్ఠామి వేత్యనుగతా- దృష్టి-దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి నిష్పన్నా సారాసారవివేకశాలినీ విశేషగ్రహణశక్తా రామ మనుగతా - మమహితకారిణీ స్వహితం నకరోతి కిం-అస్వతంత్రా మేదృష్టిః కథ మేవం స్వాతంత్ర్యం కృతవతీ- శేష్యతి శయాధానం ఖలూచితం శేషవస్తునః-యద్వా- మేదృష్టిః రామ మనుగతా మమచిరపరిచితా మాంవిహాయ రామ మనుగతేత్యభిసారికా సమాధిః-యద్వా- మే దృష్టిః-కైకేయీమంథరాదిదృష్టిశ్చే దేవం న కరో త్యేవ-నందామి పశ్య న్నపి దర్శనేనే త్యేవం చిరపరిచయం సంపాదితవా నహం ఖలు- యద్వా- మే దృష్టిః-సర్వత్ర విషయేషు చపలస్య మమ దృష్టిః కథం చాపల్యం న గచ్ఛతి-విహాయ గతా మపి మే దృష్టి రిత్యహ మనురక్తిం కరోమి-మాతరం విహాయ పతి మనుసృతాం కన్యాం మ మేయ మిత్యభిమానవత్ - మమేంద్రియం చేన్నా మనుసృత్య తిష్ఠేత్ కథ మన్య మనుసరేత్-స్వామిష యానుసరణం న దోష ఇతి చేత్తత్రాహ-అద్యాపి న నివర్తతే - అతిక్రాంతేపి రాఘవ ఇతి స్వగోచ రాతిక్రమేపి న నివర్తతే-కైకేయీముఖనిరీక్షణవ్రీడయా కిం-యద్వా న చ పునరా వర్తత ఇత్యుక్తా పున రావృత్తిం ప్రాప్తా కిం-అనివర్తినే యుక్తి మాహ న త్వాం పశ్యామీతి-పున రాగతా చేత్తవ దర్శనం మమ కథం న స్యాత్ - త్వాం న పశ్యామి-స్వరేణ త్వా మితి పురోవస్థితాం నిర్దిశామి- 'న చక్షుషా పశ్యతీ'తి శ్రుత్వా తన్ముఖదర్శనాలాభేపి తన్మాతు స్తవ ముఖం వా పశ్యామీత్యభిల షితం తచ్చ న లబ్ధం-రామ మనుగతా దృష్టిః న త్వాం పశ్యామి - రామే నిమగ్నా దృష్టిః అన్యం స్పృశతి కిం-చక్షురింద్రియనాశేపి వాగింద్రియేణ ప్రాణిమీత్యాశయేనాహ-కౌసల్యే ఇతి. 'ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతివ్యతిరేకకాష్ఠభూతాయాః కైకేయ్యాః-'కిం పునః ప్రో షితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే ఇత్యన్వయకాష్ఠభూతా ఖలు త్వం, కౌసల్యే - కౌసల్యా లోక భర్తారం సుషువేయం మనస్వినీతి చిరకాలప్రార్థనయా లోకసంరక్షణార్థం సంపాదనం కృతం - తదిదానీం తవ దుఃఖాయ జాతం ఖలు- యద్వా-కౌసల్యే-త్వాం నపశ్యామి-అనర్థకరకైకేయీం పశ్య

3౭. ఆఘేతి. కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం. 3౩. నత్వా మితి. హేకౌసల్యే త్వాం న పశ్యామి అత స్త్వం మాం పాణినా-సాధు సమ్యక్-స్పృశ-కుతః - మే దృష్టిః అద్యాపి న నివర్తతే- తత్కృతః-

మార్తరూపా వినిశ్వసంతీ విలలాప కృచ్ఛ్రం. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

తత స్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివం, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా తమువాచ మహీపతిం. ౧. రాఘవే నరశార్దూలే విషముప్త్వా విజిహ్మగాం, విచరిష్యతి కైకేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగీ. ౨. వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధకామా సమాహితా, త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాహిరివ వేశ్మని. ౩.

చ్ఛక్షు స్తద్దుఃఖనివారణాయ త్వాం పశ్యతి కిం. రామవిశ్లేషాసహనేన సీదంత్యాః దశరథవిశ్లేషోఽపి భవిష్యతి వేతి భీత్యా నికట మాగతా మాహ - సాధ్వితి - మమ కృత్స్నక్లేశనివారణాయ పాణినా మాం సమ్మృజ్య ఆశ్వాసయ - తవాదర్శనేన చక్షురింద్రియం గత మితి నిశ్చినోమి - తవ వాక్య శ్రవణేన శ్రోత్రేంద్రియం తిష్ఠతీతి జానామి - కౌసల్యే ఇత్యుక్త్వా వాగింద్రియ మపి తిష్ఠతీతి నిశ్చినోమి - గంధగ్రహణాభావేన రామమూర్ధోపాఘ్రాణాయ ఘ్రాణేంద్రియం గతమితి నిశ్చినోమి - మహావిషయలాభేన తదితరవిషయస్యాతితుచ్ఛత్వాత్స్పర్శేంద్రియం గతం వా తిష్ఠతివేతి నిశ్చేతవ్యం తస్కరః గృహం ప్రవిశ్య కానిచిద్వస్తూని గృహీత్వా గమనానంతరం యజమానోఽంధకారే కిం కిం గతమితి తత్తద్వస్తు స్పృశన్ పశ్చాద్యదీన్ పృచ్ఛతి - తత్రమాధి రత్ర ద్యోత్యతే - సాధు స్పృశప్రకృతిసంబంధకృతం కాలుష్య మిదం స్థిరం నభవతి - అతః అజుగుప్సనేన స్పృశ - పాణినా స్పృశ - అగ్నిసాక్షికం ప్రీతిపూర్వకం యథా స్పృష్టం తథా స్పృశ - రామసంస్పర్శాన్వయ వ్యతిరేకానుసంధానజీవనం మాం తత్ప్రతినిధితయా త్వం స్పృశ - భగవత్స్పర్శాలాభే తత్సంబంధిస్పర్శేనాపి జీవితుం శక్యం - వాహి వాత యతః కాంతేతివత్. జన్మాంతర సుకృతవశేన శ్రీరామే అతీవ పరత్వజ్ఞాన మస్తీవా దశరథస్య కౌసల్యాయాశ్చ కథ ముభయోః రామపరత్వానుసంధానపూర్వకసంభాషణమిత్యుక్తా ఋషి రేవ దశరథాదివచనరీత్యా పునః పునః పరత్వాను సంధానం కరోతీతి సంప్రదాయః. ౩౪. తమితి. ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది. ౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్మగాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - రాఘవే ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - 'నిర్ముక్తో ముక్తకంచుక' ఇత్యమరః, అనేన క్రౌర్యాతిశయఉక్తః. ౨. ౩. అథస్మేతి. అథాపి భరతే రాజ్యదానస్యావశ్యకత్వేపి రామో నగరే భైక్షం చరన్

రామ మనుగతా, 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత' ఇతి శ్రుతేః - అతః అద్యాపి ననిర్గత ఇతి సంబంధః. అయం భావః-చక్షుషో రామైకప్రవణత్వభాగ్యలాభవత్సర్వేంద్రియాణాం తాదృగ్భాగ్యం యది లభ్యేత తదానీం మదన్యో ధన్యో న కోపీతి మనసి నిధాయ సర్వేంద్రియాణాం తత్ప్రార్థయన్ - ఆదౌ తావ త్త్వచః తదస్తి నాస్తివేతి నిశ్చేతుం మాం స్పృశేతి కౌసల్యాం నియోజయతి. ౩౪. తమితి. ఉపోపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశ స్సర్గః.

౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్మగాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - ఉప్త్వా - నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - పన్నగీవ. ౨. ౩. అథేతి. అన్న మదత్వా వరం మమాత్మజం కైకేయ్యా దాస మపి

అథ స్మ నగరే రామ శ్చరన్ భైక్షం గృహే వసేత్, కామకారో వరం దాతు మపి దాసం మమాత్మజం. ౪. పాతయిత్వాతు కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్యథేష్టతః, ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగః పర్వణీవాహితాగ్నినా. ౫. గజరాజగతి ర్వీరో మహాబాహు ర్ధనుర్ధరః, వన మావిశతే నూనం సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౬. వనే త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యా నుమతే త్వయా, త్యక్తానాం వనవాసాయ కాన్వవస్థా భవిష్యతి. ౭. తే రత్నహీనా స్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః, కథం వత్స్యంతి కృపణాః ఫలమూలైః కృతాశనాః. ౮. అపీదానీం స కాల స్స్యా న్మమ శోకక్షయ శ్శివః, సభార్యం యత్ సహ భ్రాత్రా పశ్యేయ మిహ రాఘవం. ౯. సుత్వైవోపస్థితౌ వీరౌ కదాయోధ్యాం గమిష్యతః, యశస్వినీ హృష్టజనా సూ

చన్ గృహే వసేత్ - వనే వివాసనం కిమర్థం - రాజ్యాభావేఽపి మమాత్మజం భరతస్య దాసం దాతుం - కామకారః ఇచ్ఛా - వరం వనవాసా చ్ఛ్రేష్ఠతమః. ౪. పాతయిత్వేతి. రామం స్వస్థానాత్ - యథేష్టతః స్వేచ్ఛయా - అమర్యాదయా పాతయిత్వా - త్వయా రామాయ ప్రదేయో రాజ్యభాగః - కైకేయ్యాః ప్రదిష్టః - కథ మివ - ఆహితాగ్నినా పర్వణి దేవేభ్యో దేయః హవిర్భాగః పురోడాశైకదేశః - రక్షసా మివ - సర్వథానుచితం త్వయా కృత మితి భావః. ౫.౬. వన ఇతి. వనే అదృష్టదుఃఖానాం-అదృష్టవనదుఃఖానా మిత్యర్థః - కైకేయ్యానుమతే కైకేయ్యా అనుమతే - స్థితేనేతి శేషః - సవర్ణదీర్ఘ ఆర్షః - త్యక్తానాం సీతారామలక్ష్మణానాం. ౭. తఇతి. రత్నహీనాః శ్రేష్ఠవస్తుహీనాః-'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠే పీ'త్యమరః, ప్రవరశయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః- తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - ఫలకాలే ఫలభోగకాలే. ౮. అపీతి. స కాలః వనాత్ ప్రత్యాగమనకాలః - అపి స్సంభవనాయాం ఇదానీం అద్య దినే స్యాత్ - స్యాత్ - స్యాత్కి మిత్యర్థః - శోకక్షయః శోకక్షయకరః-యత్ యస్మిన్ కాలే. ౯. సుత్త్వేతి.

దాతుం కామకారః మమ ఇష్టాచరణ మేవ - కుతః - అథ అన్నరహితదాసకరణానంతరం - రామః నగరే భైక్షం చరన్ - గృహే వసేత్ స్మ - వనే త్వితి యోజనా. ౪. పాతయిత్వేతి. పర్వణి ఆహితాగ్నినా ప్రదిష్టో రక్షోభాగత్వేనోపకల్పితః పురోడాశ ఇవ - కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్రాజ్యాత్ - స్వగృహావస్థానా ద్వా యథేష్టతః యథేచ్ఛం పాతయిత్వా - రక్షసాం భాగః ప్రదిష్టః - ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - పాతయిత్వేతి_కైకేయ్యా కర్త్ర్యా రామః స్వస్థానా ద్రాజ్యాత్ పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా రక్షసాం భాగస్సన్ - యథేష్టతః యథేచ్ఛం - ప్రదిష్టః వినియుక్తః - ప్రవిద్ధ ఇతి పాఠే-క్షిప్త ఇత్యర్థః-అత్ర దృష్టాంత మాహ-పర్వణీతి - పర్వణి దర్శపూర్ణమాసరూపపర్వణి - ఆహితాగ్నినా - వ్రీహిగతతుషజాలమితి శేషః - రక్షసాం భాగ ఇవేతి పర్వణ్యాహితాగ్నినా వ్రీహిగతతుషజాలం యథా రక్షో భాగత్వేన ప్రదిష్టం- తథా కైకేయ్యాపి రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః - అత ఏవ - దర్శపూర్ణమాసానుక్రమణికాయాం - 'రక్షోభ్య స్స్వాహా రక్షోభ్య ఇదం నమ మే'త్యుద్దేశ్యత్యాగః. ౫. ౬. వనే త్వితి. కైకేయ్యానుమతే - స్థితేనేతి శేషః. ౭.త ఇతి. తరుణాః - తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః - ఫలకాలే యువావస్థత్వేన రాజ్యభోగానుభవకాలే. ౮. అపీతి. యత్ యస్మిన్ కాలే - సభార్యం రాఘవం - భ్రాత్రా సహ పురే పశ్యేయం మమ శోకక్షయకరః స కాలః ఇదానీ మపి ఇదానీ మేవ స్యా దితి యోజనా. ౯. సుత్త్వైవేతి. యా యశస్వినీ-తా మయోధ్యా మితి సంబంధః. ౧౦.

చ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ. ౧౦. కదా ప్రేక్ష్య నరవ్యాఘ్రా వరణ్యాత్పునరాగతౌ, నందిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౧౧. కదాయోధ్యాం మహాబాహుః పురీం వీరః ప్రవేక్ష్యతి, పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ. ౧౨. కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాత్మజౌ, లాజైరవకరిష్యంతి ప్రవిశంతా వరిందమౌ. ౧౩. ప్రవిశంతౌ కదాయోధ్యాం ద్రక్ష్యామి శుభకుండలౌ, ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ సశృంగావివ పర్వతౌ. ౧౪. కదా సుమనసః కన్యాః ద్విజాతీనాం ఫలానిచ, ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణం. ౧౫. కదా పరిణతో బుద్ధ్యా వయసా చామరప్రభః, అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞ స్త్రివర్ష ఇవ లాలయన్. ౧౬. నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీరకదర్యయా, పాతుకామేషు వత్సేషు మాతౄణాం శాతితా స్తనాః. ౧౭. సాహం గౌరివ సింహేన వివత్సా వత్సలా కృతా, కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌర్బలాత్. ౧౮. నహి తావద్గుణై ర్జుష్టం సర్వశాస్త్రవిశారదం, ఏకపుత్రా వినా పుత్ర మహం జీవితు ముత్సహే. ౧౯. నహి మే జీవితే కించి త్సామర్థ్య మిహ కల్ప్యతే, అపశ్యం

ఉపస్థితౌ నగరసమీపమాగతౌ. ౧౦. కదేతి. పురీ పౌరజనః. ౧౧. ౧౩. ప్రవిశంతావితి. ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశబ్దేనాత్ర ధనురుచ్యతే - నిస్త్రింశః ఖడ్గః, 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ' ఇత్యమరః. ౧౪. కదేతి. ద్విజాతీనాం బ్రాహ్మణానాం- కన్యాః సుమనసః పుష్పాణి ఫలానిచ ప్రదిశంత్య స్సత్యః - పురీం కదా ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి అయ మాత్తరాణాం మంగళాచారః. ౧౫. కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః - జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః-వయసా చామరప్రభః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః- అమరాహి సదా పంచవింశతివర్షాః - లాలయన్ లాలనాం జనయన్. ౧౬. నిస్సంశయమితి. కదర్యయా క్షుద్రయా - పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు శాతితాః - వియోజితా ఇతి యావత్. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌరివ వత్సలా-సాహం సింహేన గౌరివ కైకేయ్యా బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావద్గుణై ర్జుష్టం-యావంతః కల్యాణగుణా స్సంతి తావద్భి ర్గుణై ర్యుక్త మిత్యర్థః. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః కల్పత ఇతి పాఠే -

---

౧౧. * తి. గోవధూం - గోరూపాం వధూ మివ. ౧౨.౧౩. ప్రవిశంతా వితి. ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధం ధనుః - నిస్త్రింశః ఖడ్గః. ౧౪. కదేతి. కన్యాద్విజాతీనాం-కన్యాశ్చ ద్విజాతయశ్చేతి ద్వంద్వః - అత్ర కన్యానాం సుమనసః పుష్పాణి - ద్విజాతీనాం ఫలానీతి వివేకః - ప్రదిశంతః ప్రగృహ్ణంతః హృష్టా భూత్వా రామాదయః పురీం ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి - పౌరజనోత్సవాయేతి శేషః. ౧౫. కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానేన వృద్ధః - వయసాచ అమరప్రభః - అమరా హి నిత్యం పంచవింశతివార్షికా ఏవ భవంతి - తత్సదృశ ఇత్యర్థః (త్రివర్ష ఇవ మాలల న్నితి పాఠః) మా మాం ప్రతి లలన్ క్రీడాం కుర్వన్. ౧౬. నిస్సంశయ మితి. కదర్యయా క్షుద్రయా-శాతితాః కృత్తాః. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌరివ - వత్సలా సాహం - సింహేన గౌరివ - కైకేయ్యా బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావద్గుణైః జుష్టం - యావంతః కల్యాణగుణా స్సంతి తావద్గుణైః జుష్టం యుక్తం. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే-దైవేనేతి శేషః-కల్పత ఇతిపాఠే-

గాన్మాం ప్రియం పుత్రం మహాబాహుం మహాబలం. ౨౦. అయం హి మాం దీపయతే సముత్థితస్తనూజశోకప్రభవో హుతాశనః, మహీమిమాం రశ్మిభిరుత్తమప్రభో యథా నిదాఘే భగవాన్ దివాకరః ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాండే. త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

విలపంతీం తథా తాం తు కౌసల్యాం ప్రమదోత్తమాం, ఇదం ధర్మే స్థితా ధర్మ్యం సుమిత్రా వాక్యమబ్రవీత్. ౧ తవార్యే సద్గుణైర్యుక్తః పుత్రస్స పురుషోత్తమః, కిం తే విలపితేనైవం కృపణం రుదితేన వా. ౨ యస్తవార్యే గతః పుత్ర స్త్యక్త్వా రాజ్యం మహాబల, సాధు కుర్వన్ మహాత్మానం పితరం సత్యవాదినం. ౩. శిష్టై రాచరితే సమ్యక్ఛశ్వత్ప్రేత్య ఫలోదయే, రామో ధర్మే స్థితశ్శ్రే

సన్మార్గ ఇత్యర్థః. ౨౦. అయమ్ మితి. దీపయతే సంతాపయతి ఉద్ధత ప్రభః - ఉత్కృష్టదీప్తిః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

విలపంతీ మిత్యాది. ఇదం వక్ష్యమాణం. శిష్టైః. సుమిత్రాముఖేన పరత్వం శ్రీరామస్యాభివ్యనక్తి - విలపంతీ మిత్యాది. ఇదం వక్ష్యమాణం - జన్మాంతరసుకృతవశేన తారామండోదర్యాదివ సుమిత్రాయాః పరతత్త్వజ్ఞాన మస్తీతి సంప్రదాయః - వక్తృవైలక్షణ్యాచ్చ ధ్వనిభేదః - సదా లంకారై రలంకృతాః - ధర్మే స్థితా సిద్ధధర్మే రామే లగ్నచిత్తా - యద్వా - ధర్మే జన్మాంతరసుకృతే - ధర్మ్యం ధర్మాదనపేతం. ౧. సత్పురుషాచరితం ధర్మమాచరంతం రామం ప్రతి శోకో న కర్తవ్య ఇత్యర్థో విషాదః కృత ఇతి కౌసల్యాం సమాశ్వాసయతి. తవేత్యాదినా. తవ. ఆర్యే మహాభాగే - తవ పుత్రః సః వేదాంతవేద్యః - పురుషోత్తమో నారాయణః - తత్ర హేతు మాహ- సద్గుణై ర్యుక్తః - అనితరసాధారణానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణైర్యుక్తః. 'శ్రీపతిః పురుషోత్తమః' ఇతి నిఘంటుః - తచ్ఛబ్దస్య సన్నిహితపురుషోత్తమవిశేషణత్వేన వేదాంతప్రసిద్ధార్థకత్వాత్ - అతః పుత్రబుద్ధ్యా న శోచ్య ఇత్యాహ - కిం త ఇతి. ౨. య ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. శిష్టైరితి. ప్రేత్య ఫలోదయే ఆముష్మికఫలకారణే. ౩. నను పురుషోత్తమస్య కిం కర్మ ప్రాప్యం తత్రాహ - శిష్టై రాచరిత ఇతి. అనేన లోకానుగ్రహార్థత్వ

సన్మార్గ ఇత్యర్థః. ౨౦. అయ మితి. అయం మాం దీపయతే సంతాపయతీత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

అత్ర విలాపనిదర్శనేన విలపంతీం కౌసల్యాం సుమిత్రా సమాశ్వాసయతి - విలపంతీమిత్యాదినా. ౧. కృపణం యథా తథా - రుదితేన వా కిం - అయుక్త మేవేత్యర్థః - అత్ర హేతుః - సద్గుణైర్యుక్తః - అత ఏవ పురుషోత్తమః - పురుషోత్తమస్య న కుత్రాప్యపాయ ఇతి భావః. ౨. రామ ముద్దిశ్య విలాపో న కార్య ఇత్యత్ర హేతు మాహ - యస్తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ఆర్యే కౌసల్యే యస్తవ పుత్రః - ప్రేత్య ఫలోదయే - ప్రేత్య ఫలస్య ఆముష్మికసుఖస్య ఉదయో యస్మిన్ స తథా-శశ్వచ్ఛిష్టై రాచరితే-ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మే సమ్యక్ స్థితస్సన్ - హస్తప్రాప్తం రాజ్య మపి త్యక్త్వా సత్యవాదినం పితరం సాధుసిద్ధసంకల్పం కుర్వన్

ష్ఠో న సశోచ్యః కదాచన. ౪ వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః, దయావాన్ సర్వభూతేషు లాభ స్తస్య మహాత్మనః. ౫. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం జానతీవై సుఖోచితా, అనుగచ్ఛతి వైదేహీ ధర్మాత్మానం తవాత్మజం. ౬. కీర్తి భూతాం పతాకాం యో లోకే భ్రమయతి ప్రభుః, ధర్మసత్యవ్రతధనః కిం న ప్రాప్త స్తవాత్మజః. ౭. వ్యక్తం రామస్య విజ్ఞాయ శౌచం మాహాత్మ్య ముత్తమం,

ముక్తం - ప్రేత్య ఫలోదయే దశరథస్య పరలోకహితే - లోకానుగ్రహార్థత్వం ప్రదర్శయతి - శ్రేష్ఠత ఇతి - శ్రేష్ఠాచరణ మితరానుగ్రాహక మితి భావః - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దేవేతరో జన' ఇతి గీతావచనాత్ - వక్ష్యతి చ - 'కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న స్సముపవర్తతే-యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజా' ఇతి. ౪. పితృవచనపరిపాలకే రామే శోకో న కార్య ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణసీతయోరపి స్వస్వధర్మనిష్ఠత్వాత్తద్విషయేఽపి శోకో న కార్యః; అపితు ప్రాప్తలాభత్వాత్ సంతోష ఏవ కార్య ఇత్యాహ - వర్తత ఇత్యాదినా. అత్ర వ ఇతి గాయత్ర్యాః పంచమాక్షరం-వర్తతే కరోతి-వృత్తిం శుశ్రూషాం - అస్మిన్ రామే-తస్య లక్ష్మణస్య తన్నిష్ఠోక్తిః. శేషస్వరూపానుగుణకైంకర్యనిష్ఠతయా లక్ష్మణోఽపి నశోచ్య ఇత్యాహ - ఉత్తమాం నిరతిశయపురుషార్థరూపాం వృత్తిం కైంకర్యకాష్ఠాం వర్తతే అనుతిష్ఠతి - అనఘః ప్రమాదరహితః - సర్వభూతేషు దయావాన్ సమత్త్వబుద్ధ్యా సర్వత్ర కృపామైత్ర్యాదియుక్తః - తస్య మహాత్మనః మహానుభావస్య-లాభః కైంకర్య మేవ పురుషార్థః. ౫. అరణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం తద్దుఃఖం జానతీవై జానంత్యేవ-తవాత్మజ మనుగచ్ఛతి - 'స్త్రీణాం భర్తాహి దైవత' మిత్యుక్తరీత్యానుగచ్ఛతీత్యర్థః. తన్నిష్ఠోక్తిః. సహధర్మచారిణీచ నశోచ్యేత్యాహ - వైదేహీ విదేహవంశోత్పన్నా-అనేన అయోనిజత్వం వ్యజ్యతే - వైదేహస్తు విదేహత ఇతి పౌరాణికోక్తిః. ౬. కీర్తీతి. కీర్తిభూతాం పతాకాం కీర్తిరూపం ధ్వజం - భ్రమయతి సంచారయతి - సర్వభూతవిదితప్రఖ్యాతిక ఇత్యర్థః తవాత్మజః కిం శ్రేయః న ప్రాప్తః-సర్వస్యాపి శ్రేయసో యోగ్య ఇత్యర్థః - అతో న శోచ్య ఇతి భావః. తన్నిష్ఠోక్తిః. 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి శ్రుత్యర్థం వ్యంజయతి-కీర్తీతి. దమః జితహృషీకత్వం వ్రతం ఆశ్రితాపరిత్యాగః. ౭. తదేతద్విశినష్టి-వ్యక్త మిత్యాది. శౌచం త్రివిధకరణశుచిత్వం-మాహాత్మ్యం సర్వోత్తమత్వం. తన్నిష్ఠోక్తిః. సర్వదేవానాం తదాజ్ఞాకారిత్వేన ఆనుకూల్య మాహ. రామస్య ఉత్తమం మాహాత్మ్యం నిస్సీమాభ్యధికమాహాత్మ్యం విజ్ఞాయ-సంతాపయితుం నార్హతి - తత్సంభావనైవ నాస్తి

గతః-వన మితి శేషః-స రామో న శోచ్య ఇత్యన్వయః. ౪. వ ఇతి గాయత్ర్యాః పంచమాక్షరం వర్తత ఇత్యస్యాదిమాక్షరేణ వ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి - 'వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్మిన్ సదానఘః, దయావాన్ సర్వభూతేషు లాభ స్తస్య మహాత్మనః' అస్మిన్ రామే-ఉత్తమాం వృత్తిం పితృతుల్యప్రతిపత్త్యా శుశ్రూషావ్యాపారం-వర్తతే కరోతి-అత స్తస్య రామస్య లాభః సుఖ మిత్యర్థః. ౫. అరణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖ మస్తి తజ్జానతీ భర్తు స్తదపనయనార్థం వైదేహ్యనుగచ్ఛతి - అతో రామస్య న దుఃఖప్రసంగ ఇతి శేషః. ౬. ౭. సుమిత్రా జన్మాంతరీయ భగవదారాధనజనిత సుకృతపరిపాకేన శ్రీరామంపరమాత్మానం మత్వామనసినిధాయ వనేష్వాతపాదిషు సంచరతో రామస్య సూర్యాదిబాధానాస్తి-అపితుతత్సేవైవభవిష్యతీతికౌసల్యామాశ్వాసయతి-వ్యక్తం రామస్యేత్యాదిశ్లోకత్రయేణ. సూర్యః-రామస్య శౌచం అపహతపాప్మత్వాదిలక్షణం-మాహాత్మ్యం సర్వనియంతృత్వాదిలక్షణంచ-వ్యక్తం యథాతథా విజ్ఞాయ-అంశుభిః గాత్రంరామదేహం - సంతాపయితుం నార్హతి - 'భీషోదేతి

న గాత్రమంశుభి స్సూర్య స్సంతాపయితు మర్హతి. ౮. శివ స్సర్వేషు కాలేషు కాననేభ్యో వినిస్సృతః, రాఘవం యుక్తశీతోష్ణ స్సేవిష్యతి సుఖోఽనిలః. ౯. శయాన మనఘం రాత్రౌ పితే వాభిపరిష్వజన్, రశ్మిభి స్సంస్పృశన్ శీతై శ్చంద్రమాహ్లాదయిష్యతి. ౧౦. దదౌ చాస్త్రాణి దివ్యాని తస్మై బ్రహ్మా మహౌజసే, దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే. ౧౧ స శూరః పురుషవ్యాఘ్ర స్స్వబాహుబల మాశ్రితః, అసంత్రస్తోఽప్యరణ్యస్థో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి. ౧౨. యస్యేషు పథమాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః, కథం న పృథివీ తస్య శాసనే స్థాతు మర్హతి. ౧౩. యా శ్రీ శ్శౌర్యం చ రామస్య యా చ కల్యాణసత్వతా, నివృత్తారణ్య

త్యర్థః - అనేన 'భీషోదేతి సూర్య' ఇతి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః. ౮. శివ ఇతి. సర్వేషు కాలేషు వసంతాది కాలేషు-యుక్తశీతోష్ణః - తత్తత్కాలోచితద్రవ్యసంస్పర్శనేన సంపాదితశీతోష్ణస్పర్శ ఇత్యర్థః. తని శ్లోకీ. 'భీషాస్మా ద్వాతః పవత'ఇతి శ్రుత్యర్థ మభివ్యనక్తి-శివ ఇత్యనుద్వేగకారిత్వేన మాంద్య ముక్తం- కాననేభ్య ఇతి సౌరభ్యముక్తం వినిస్సృత ఇతి శైత్య ముక్తం. ౯. తనిశ్లోకీ. పరిష్వజన్ పితేవ చంద్రమా రశ్మిభిః సంస్పృశయన్ హ్లాదయిష్యతీత్యన్వయః-ఏతేన - 'ఏతస్యవా అక్షరస్య ప్రశాసనే సూర్యా చంద్రమసౌ విధృతౌ తిష్ఠత' ఇతి శ్రుత్యర్థో వ్యంజితః. ౧౦ దదావితి. తిమిధ్వజ శ్శంబరః-'వైజయంతమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసుర' ఇత్యుక్తత్వాత్ తత్సుతం దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా యస్మై రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్యవా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధానాత్-కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతపురం నిరుధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబర సుతం హతవాన్-తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే * స శూర ఇతి. అరణ్యస్థోఽపీత్యన్వయః. తనిశ్లోకీ. చతుర్ముఖకించిత్కార మాహ-దదా వితి. ౧౨. వనే రామస్య సౌఖ్యం భవతు-భరతస్య రూఢమూలత్వా ద్రామస్య రాజ్యం న సిధ్యతీత్యాశంక్యాహ - యస్యేతి. తనిశ్లోకీ. యస్య రామస్య ఇషుపథం ప్రాప్య శత్రవో నాశం యాంతి - తస్య శాసనే ఇయం పృథివీ స్థాతుం కథం నార్హతి అర్హత్యేవ. ౧౩. యేతి. రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా- యచ్చ శౌర్యం - శూరో జేతా తస్య భావః శౌర్యం, 'శూరో వీరశ్చ విక్రాంతో జే'తేత్యమరః. యా చ కల్యాణసత్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతై రసాధారణహేతుభిః స రామః క్షిప్రం రాజ్య

సూర్య'ఇతి శ్రుతిప్రామాణ్యాత్ పరమాత్మభీతస్య సూర్యస్య పరమాత్మసంతాపకరత్వం చ న యుక్త మితి భావః. ౮. 'భీషాస్మా ద్వాతః పవత' ఇతి శ్రుత్యనుసారేణ భగవద్భీతో వాయు రపి సేవాం కరిష్యతీత్యభిప్రేత్యాహ శివ ఇతి. ౯. జగదాహ్లాదకరస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య స్వశక్త్యనుసారేణ చంద్రో ప్యాహ్లాదం కరిష్యతీత్యాశయేనాహ-శయాన మితి. ౧౦. దదావితి. బ్రహ్మా - రణే తిమిధ్వజ సుతం, 'వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహాసుర'ఇత్యుక్తత్వాత్ -తిమిధ్వజశబ్దేన శంబర ఉచ్యతే-తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా- యస్మై రామాయ - దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధానాత్ - కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతం పురం నిరుధ్య దశరథవిరోధిభూతశంబరసుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మా రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే. ౧౨. ౧౩. యా శ్రీ రితి. రామస్య యా శ్రీః సర్వ

వాసస్స క్షిప్రం రాజ్యమవాప్స్యతి. ౧౮. సూర్యస్యాపి భవేత్సూర్యో హ్యగ్నే రగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః, శ్రియ శ్శ్రీశ్చ భవేదగ్ర్యా కీర్త్యాః కీర్త్యాః క్షమాక్షమా, దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః, తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రే వా ప్యథవా పురే. ౧౯. పృథివ్యా సహ వైదేహ్యా శ్రియా చ పురుష

మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౮. సూర్యస్యేత్యాది. సూర్యస్యాపి సూర్యో భవేత్-సకలజగత్ప్రకాశకస్య సూర్యస్యాపి ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః - దాహకస్యాప్యగ్నే ర్దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః సర్వనియంతు రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః సంపదోఽపి సంపత్-యద్వా-కాంతే రపి కాంతిః-కాంతే రప్యతిశయావహ ఇత్యర్థః-క్షమాక్షమా - క్షమాయా అప్యతిశయోఽనేనేతి భావః. దైవతం దైవతానాంచ-దైవతానా మపి సకలకార్యనిర్వహణక్షమ ఇత్యర్థః - భూతానాం భూతసత్తమః - ఉత్తమభూత మిత్యర్థః-భూతత్వం సత్తా-సర్వేషాం సత్తా తత్సత్తాధీనేతి భావః-తస్యైవంభూతస్య సర్వగుణసాపన్నస్య దేశే వనే వా పురేవా-కే అగుణాః-నకోఽపీత్యర్థః-అగుణః ప్రతిబంధకీభూత ఇతి యావత్. తనిశ్లోకీ. 'త మేవ భాంత మనుభాతి సర్వ' మితి శ్రుత్యర్థ ముపపాదయతి. సూర్యస్య సకలలోకప్రకాశకస్యాపి ప్రకాశకః - సవితృమండలాంతర్వర్తీ సన్ - స్ఫటికముకురాంతస్స్థితదీపన్యాయేన ప్రకాశయతీతి పరమార్థః-అగ్నే రగ్నిః-అగ్నే ర్వస్తుపరిపాకదాహకత్వాదికం తత్సంకల్పాధీన మిత్యర్థః-'అహం వైశ్వానరో భూ'త్వేత్యాదిశ్రవణాత్-ప్రభోః ప్రభుః - బ్రహ్మరుద్రాదేః సృష్ట్యాదిసామర్థ్యప్రదానేన నిర్వాహకః-శ్రియః శ్రీః-బ్రహ్మాదీనాం యత్కటాక్షవీక్షాయత్త మీశ్వరత్వం నారాయణస్యాపి యదపాంగభూయస్త్వనిబంధనం పరబ్రహ్మత్వం-తస్యా అపి యదాశ్రయణాత్ శ్రీత్వం సిద్ధ్యతీతి-స్వస్మిన్నీశ్వరత్వపూర్తినిమిత్తాయా లక్ష్మ్యా అపి స్వరూపనిర్వాహక ఇత్యర్థః-కీర్త్యాఃకీర్తిః-'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి యత్సంబంధా న్మహత్త్వ మనితరసాధారణ మితి కృత్వా కీర్త్యా అపి కీర్త్యావహః-క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రాధార ఇత్యర్థః-'యస్మిన్ ద్యౌః పృథివీ చాంతరిక్ష'మిత్యాదిశ్రుతేః, దైవతానాం దైవత మిత్యనేన, 'తం దేవతానాం పరమంచ దైవత' మితి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః-భూతానాం భూతసత్తమః-సత్తామాత్రవతాం సత్తానిర్వాహకః-ఏవం కల్యాణగుణాకరత్వ మభివ్యజ్య హేయగుణవిరోధికత్వం వ్యంజయతి-తస్య క ఇతి-రాష్ట్రే వా ప్యథవా పురే ఇతి విభూతిద్వయసంబంధేఽపి అజహత్స్వరూపత్వం వ్యంజితం-దోషవిరోధిత్వం అపహతపాప్మేత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధ మితి ద్యోతయితుం-హిశబ్దప్రయోగః. ౧౯. పృథివ్యేతి. సహేత్యత్ర స ఇతి పదచ్ఛేదః-స రామః*పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యాచ ఏతాభి స్తిసృభి స్సహ క్షిప్రం అభిషే

లక్షణసంపన్నగాత్రశోభా-యచ్చాశ్చర్యం జేతృత్వం-యా కల్యాణసత్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతై రసాధారణహేతుభిః-స రామః క్షిప్రం రాజ్య మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౮. సూర్యస్యేతి. సూర్యస్య సకలజగత్ప్రకాశకస్యాపి - సూర్యః ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః-సర్వదాహకస్యాగ్నే రపి దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః-సర్వనియంతు ర్బ్రహ్మాదే రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః-సంపదోఽపి సంపత్-కీర్త్యాః అగ్ర్యాకీర్తిః - కీర్తే రపి ప్రాశస్త్యాపాదకః - క్షమాక్షమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రప్యాధారః*దైవతానాంచ దైవతం పూజ్యః - భూతానాం భూతసత్తమః మహద్భూతం-రామస్య పరమాత్మత్వా త్సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్య ఇత్యాదిశ్లోకద్వయేనోక్తం సర్వం వాస్తవ మేవేత్యవగంతవ్యం. ౧౯. పృథివ్యేతి. సహా రామ ఇత్యత్ర సః హ రామ ఇతి పదచ్ఛేదః-స రామః పృథివ్యా వైదేహ్యా శ్రియా విజయలక్ష్మ్యాచ - ఏతాభి స్తిసృభి స్సహ క్షిప్ర మభిషేక్ష్యతి హేతి సం

ష్టభిః, క్షిప్రం తిసృభిరేతాభి స్సహ రామోఽభిషేక్ష్యతి. ౧౭ దుఃఖజం విసృజంత్యాస్రం నిష్క్రామంత ముదీక్ష్య యం, అయోధ్యాయాం జనా స్సర్వే శోకవేగసమాహతాః. ౧౮. కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంత మపరాజితం, సీతేవానుగతా లక్ష్మీ స్తస్య కిం నామ దుర్లభం. ౧౯ ధనుర్గ్రహవరో యస్య బాణఖడ్గాస్త్రభృత్స్వయం, లక్ష్మణో వ్రజతి హ్యగ్రే తస్య కిం నామ దుర్లభం. ౨౦. నివృత్తవనవాసం తం ద్రష్టాసి పున రాగతం, జహి శోకం చ మోహంచ దేవి సత్యం బ్రవీమి తే. ౨౧. శిరసా చరణావేతౌ వందమాన మనిందితే, పున ర్ద్రక్ష్యసి కల్యాణి పుత్రం చంద్ర మివోదితం. ౨౨. పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా తమభిషిక్తం మహాశ్రియం, సముత్స్రక్ష్యసి నేత్రాభ్యాం క్షిప్ర మానందజం పయః. ౨౩. మా శోకో దేవి దుఃఖంవా న రామే దృశ్యతేఽశివం, క్షిప్రం ద్రక్ష్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మణం. ౨౪. త్వయా శేషో జనశ్చైవసమాశ్వాస్యో యదానఘే, కిమిదానీ మిదం దేవి కరోషి హృది విక్లబం. ౨౫. నార్హా త్వం శోచితుం దేవి యస్యా స్తే రాఘవ స్సుతః, న హి రామాత్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః. ౨౬. అభివాదయమానం తం దృష్ట్వా ససుహృదం సుతం, ముదాశ్రు మోక్ష్యసే క్షిప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికీ. ౨౭. పుత్ర స్తే వరదః క్షిప్ర మయోధ్యాం పున రాగతః, పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం చరణౌ పీడయిష్యతి ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం శూరం ససుహృదం సుతం, ముదాస్రైః ప్రోక్ష్యసి పున ర్మేఘరాజిరివాచలం. ౨౯. ఆశ్వాసయంతీ వివిధైశ్చ వాక్యై ర్వాక్యోపచారే కుశలానవద్యా, రామస్య తాం మాతర మేవ

ష్యతి హేతి సంబంధః*దుఃఖజ మితి. అస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన స రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౮. కుశచీరేతి. లక్ష్మీరివ స్థితా సీతానుగతేత్యన్వయః - అనేన రాజ్యశ్రీ రవశ్యం న పరిగృహ్ణాతీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. ధనుర్గ్రహేతి. ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్ధరశ్రేష్ఠః. ౨౦. ౨౧. శిరసేతి. ఏతౌ పరిదృశ్యమానసర్వలక్షణసంపన్నౌ - ఉదితం చంద్రం ప్రతిపచ్చంద్రం. ౨౨. ౨౩. మాశోక ఇతి. హేదేవి - రామే అశివ మశుభం - న దృశ్యతే - అతః శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథావా - మా - న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪. త్వయేతి. విక్లబం - భావప్రధానో నిర్దేశః. ౨౫. ౨౬. అభివాదయమానమితి. మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః. ౨౭. ౨౮. అభివాద్యేతి. అభివాద్య నమస్యంతం అభివాదన పూర్వకం ప్రణమంతం. ౨౯.

బంధః* దుఃఖజ మిత్యస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన రామోఽభిషేక్ష్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౮. తథాపి తస్య వనే విషయసుఖం నాస్తీతి శోచంతీం ప్రత్యాహ-కుశచీరేతి. కుశచీరధర మపిదేవం దీప్యమానం - లక్ష్మీః - రాజలక్ష్మీః - సీతేవ సీతాత్మనా. ౧౯. ధనుర్గ్రహవరః ధనుర్గృహ్ణాంతీతి ధనుర్గ్రహాః శూరాః - తేషాం వరః శ్రేష్ఠః. ౨౦. ౨౩. మా శోక ఇతి. రామే రామవిషయే - అశివ మశుభం న దృశ్యతే - అతః - శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథావా - మా - న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪. ౨౬. అభివాదయమాన మితి. మేఘలేఖా మేఘపఙ్క్తిః. ౨౭. ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకం నమస్యంతం. ౨౯. ఆశ్వాసయంతీతి.

ముక్త్వా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామా. ౩౦. నిశమ్య తల్లక్ష్మణమాతృ వాక్యం రామస్య మాతు ర్నరదేవపత్న్యాః, సద్య శ్శరీరే వివనాశ శోక శ్శరద్గతో మేఘ ఇవాల్పతోయః ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-చతు శ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, అనుజగ్ముః ప్రయాంతం తం వనవాసాయ మానవాః. ౧. నివర్తితేఽపిచ బలా త్సుహృద్వర్గేచ రాజని, నైవ తే సన్న్యవర్తంత రామస్యానుగతా రథం. ౨. అయోధ్యానిలయానాం హి పురుషాణాం మహాయశాః, బభూవ గుణసంపన్నః పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రియః. ౩. స యాచ్యమానః కాకుత్స్థ స్తాభిః ప్రకృతిభి స్తదా, కుర్వాణః పితరం సత్యం వన మేవాన్వపద్యత. ౪. అవేక్షమాణస్స స్నేహం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ, ఉవాచ రామ స్స్నేహేన తాః ప్రజా స్స్వాః ప్రజా ఇవ. ౫. యా ప్రీతి ర్బహుమాన శ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినాం, మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్య తాం. ౬. స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానందవర్ధనః, కరిష్యతి యథావ ద్వః ప్రియాణిచ హితానిచ. ౭. జ్ఞానవృద్ధో వయో బాలో మృదు ర్వీర్యగుణా న్వితః, అనురూపస్స వో భర్తా భవిష్యతి భయాపహః. ౮. స హి రాజగుణై ర్యుక్తో యువరాజ స్సమీక్షితః, అపి చాపి మయా శిష్టైః కార్యం వో భర్తృ

ఆశ్వాసయంతీతి. వాక్యోపచారే వాక్యై రుపచారవిషయే. ౩౦. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనపర్యంతం కథాసంఘట్టనం పరిసమాప్య సంప్రతి రామగమన వృత్తాంతం ప్రస్తౌతి - అనురక్తా ఇత్యాది. ౧. నివర్తిత ఇతి. సుహృద్వర్గే రాజసుహృద్భూతావరో ధవర్గే - రాజనిచ సచివసహితే రాజనిచ - తే పౌరజనాః. ౨. ౩. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వ నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యప్రతిజ్ఞం. ౪. అవేక్షమాణ ఇతి. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వా న్యపత్యానీవ. ౫. స్వేన పితృవచన పరిపాలనస్యావశ్యకర్తవ్యత్వాత్ ప్రజానురాగేణ తాభ్యో హిత ముపదిశతి - యా ప్రీతి రిత్యాదినా. ౬. ౭. సహీతి. హి యస్మాత్కారణాత్ - భరతః వః యుష్మాకం యువరాజః సమీక్షితః-రాజ్ఞేతి శేషః-అతో మయా శిష్టై రపశిష్టైః లక్ష్మణశత్రుఘ్నా

వాక్యోపచారే వాక్యరూపోపచారే-కుశలా.౩౦. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

౧. నివర్తిత ఇతి. తే పౌరాః. ౨. ౩. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యవంతం. ౪. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వపుత్రా నివ. ౫. అయోధ్యానివాసినాం - యుష్మాక మితి శేషః. ౬. సహీతి. ప్రియాణి ఇహ లోకే సుఖకరాణి - హితాని పరలోకార్థ మనుష్ఠేయాని వర్ణాశ్రమాచారాదీని. ౭. వయోబాలోఽపి జ్ఞానాదినా వృద్ధః-మృదురపి వీర్యగుణాన్వితః. ౮. సహీ తి. హి యస్మాత్ భరతః - వః యుష్మదర్థం - యువరాజః సమీక్షితః నిశ్చితః - రాజ్ఞేతి శేషః - అతో మయా శిష్టై రపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నాదిభి స్సర్వై రపి - భర్తుః రాజ్ఞః - శాసనం నియోగః-

శాసనం ౯. న చ తప్యేద్యథా చాసౌ వనవాసం గతే మయి, మహారాజస్తథా కార్యో మమ ప్రియచికీర్షయా. ౧౦. యథాయథా దాశరథిర్ధర్మ ఏవాస్థితోఽభవత్, తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతిమకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ పిహితం దీనం రామః సౌమిత్రిణా సహ, చకర్షేవ గుణైర్బద్ధ్వా జనం పురనివాసినం. ౧౨. తే ద్విజాస్త్రివిధం వృద్ధా జ్ఞానేన వయసౌజసా, వయఃప్రకంపశిరసో దూరాదూచురిదం వచః. ౧౩. వహంతో జవనా రామం భోభో జాత్యాస్తురంగమాః, నివర్తధ్వం న గంతవ్యం హితా భవత భర్తరి. ౧౪. కర్ణవంతి హి భూతాని విశేషేణ తురంగమాః, యూయం తస్మాన్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతివేదితాః ౧౫. ధర్మతస్స విశుద్ధాత్మా వీరశ్శుభదృఢవ్రతః, ఉపవాహ్యస్తు వో భర్తా నాపవాహ్యః పురాద్వనం. ౧౬. ఏవమార్తప్రలాపాంస్తాన్ వృద్ధాన్ ప్రలపతో ద్విజాన్, అవేక్ష్య సహసా రామో రథాదవతతార హ. ౧౭. పద్భ్యామేవ

...భిః సర్వైరపి భర్తృశాసనం కార్యం - అపిచేతి వక్తవ్యాంతరసముచ్చయే. ౯. నేతి. మయి వనం గతే సతి అసౌ మహారాజః యథా న సంతప్యేత్ - మమ ప్రియచికీర్షయా తథా కార్యః. ౧౦. యథేతి. ధర్మే పితృవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే - తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతిమకామయన్ - అదో రాజా జ్యేష్ఠం భవంత మేవాస్మత్సంరక్షణార్థం యువరాజత్వేన కల్పితవాన్ - అయమర్థో భవతా అస్మాభిశ్చ కర్తవ్య ఇతి రామ మేవ పునః పునః పతి మకామయంతేత్యర్థః. ౧౧. బాష్పేణేతి. సౌమిత్రిణా సహేత్యనేన రామస్యేవ లక్ష్మణస్యాపి గుణపౌష్కల్య మస్తీతి ద్యోత్యతే - గుణైరేవ గుణైః పాశైరితి శ్లిష్టరూపకం. ౧౨. త ఇతి. త్రివిధ మితి క్రియావిశేషణం - ఓజసా తపోబలేన - వయసా ప్రకంపం చంచలం శిరో యేషాం తే తథా. ౧౩. ౧౪. కర్ణవంతీతి. యాచనాం ప్రతివేదితాః ప్రార్థనాం జ్ఞాపితాః - అస్మాభిరితి శేషః. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ఉపవాహ్యః పురసమీపే వాహ్యః. ౧౬. ఏవమితి. ఆర్తప్రలాపాన్ ప్రలపతః - ఆర్తవాక్యాని ప్రయుంజానాన్ ఇత్యర్థః. ౧౭. పద్భ్యామితి. సన్నికృష్టపదన్యాసః పద్భ్యాం జగామేతి - బ్రాహ్మణవాక్యశ్రవణానం

కార్య మితి సంబంధః. ౯. ౧౦. యథాయథేతి. ధర్మ మేవాస్థితోఽభవత్ ధర్మ మేవ పరిగృహ్ణాతి - ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపేవా - రామం పతి మకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ పిహితం పిహితలోచనం - గుణైః రజ్జుభి రేవ స్వగుణైర్బద్ధ్వా. ౧౨. త ఇతి. ఓజసా తపోబలేన ఏవం త్రివిధం యథా తథా వృద్ధాః - తేషాం మధ్యే వయఃప్రకంపశిరసః - అతివృద్ధత్వా దేవ ఆరా దనుధావనాశక్త్యా దూరా దిదం వక్ష్యమాణ మూచుః. ౧౩. రామస్య పరమకరుణా ముత్పాదయితుం తురంగాన్ ప్రత్యాహుః - వహంత ఇతి. వహంతః రథేన ప్రాపయంతః - హితా భవత - భర్తారం వనం న నయతేతి యావత్ - బ్రాహ్మణయాచ్ఞా మతిక్రమ్య యుష్మద్గమనం భర్తృ రహిత మితి భావః. ౧౪. ఏవం ప్రార్థితానాం తేషాం వేగగమనదుఃఖా దాహుః - కర్ణవంతీతి. విశేషేణ యూయం కర్ణవంత ఇత్యుత్కర్షః - తస్మా ద్భవద్భి ర్వనం న గంతవ్యం - అపితు యాచనా మస్మదీయాం ప్రతివేదితాః జ్ఞాతవంతః నివర్తధ్వం. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ధర్మాత్ ఉపవాహ్యః పురసమీపం ప్రాపణీయః - వః యుష్మాభిః - నతు పురా ద్వనం అపవాహ్యః అపనీయ ప్రాపణీయః. ౧౬. ఏవ మితి. ప్రలపతః ఆర్తవాక్యాని ప్రయుంజానాన్. ౧౭. పద్భ్య మితి. పద్భ్యాం జగామ - బ్రాహ్మణ

జగామాథ ససీత స్సహలక్ష్మణః, సన్నికృష్ట పదన్యాసో రామో వనపరాయణః. ౧౮. ద్విజాతీంస్తు పదాతీం స్తాన్ రామ శ్చారిత్రవత్సలః, న శశాక ఘృణాచక్షుః పరిమోక్తుం రథేన సః. ౧౯. గచ్ఛన్త మేవ తం దృష్ట్వా రామం సంభ్రాన్తచేతసః, ఊచుః పరమసంతప్తాః రామం వాక్య మిదం ద్విజాః. ౨౦. బ్రాహ్మణ్యం సర్వ మేత త్త్వాం బ్రహ్మణ్య మనుగచ్ఛతి, ద్విజస్కంధాధిరూఢా స్త్వా మగ్నయోఽప్యనుయాంత్యమీ. ౨౧. వాజపేయసముత్థాని ఛత్రాణ్యేతాని పశ్య నః, పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే. ౨౨. అనవాప్తాతపత్రస్య రశ్మిసంతాపితస్య తే, ఏభి శ్ఛాయాం కరిష్యామః స్వై శ్ఛత్త్రై ర్వాజపేయికైః. ౨౩. యాహి న స్సతతం బుద్ధి ర్వేదమంత్రానుసారిణీ, త్వత్కృతే సా కృతా

తరం రథగమనే దోషో భవతీతి-ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతి ధియా రథా దవతీర్య తదాగమనపర్యంతం మందం మందం జగామేత్యర్థః. ౧౮. రథా దవతీర్య కిమర్థం పాదగమనం కృతవా నిత్యాశంక్యాహ - ద్విజాతీ నితి. రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్తుం న శశాక-రథేనోపలక్షితస్సన్ సావరోధం దశరథ మివాంజల్యాదినా ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం నశశాకేత్యర్థః-ఘృణాచక్షుః దయార్ద్రచక్షురిత్యర్థః. ౧౯. గచ్ఛన్త మితి. గచ్ఛన్త మేవ బహుశో నివృత్తిహేతు ప్రదర్శనేఽపి పితృవచనచికీర్షయా గచ్ఛన్త మేవేత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం రామం సహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్య మిత్యాదినా. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసమూహః - బ్రాహ్మణమాణవబాడబాద్యన్నితి యన్ప్రత్యయః - బ్రహ్మసు బ్రాహ్మణేషు సాధుః బ్రహ్మణ్యః తం - అగ్నయః - అరణ్యారోపితాః - కేవలానాం ద్విజస్కంధాధిరూఢత్వాసంభవాత్. ౨౧. వాజపేయేతి. వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠాన సంభృతాని-జలాత్యయే శరది. ౨౨. అనవాప్తేతి. వాజపేయికైః వాజపేయప్రాప్తైః - యావజ్జీవం న కంచన ప్రత్యవరోహేత్-'బృహస్పతిసవేన వా ప్రత్యవరోహణీయేన యజేత శ్వేతచ్ఛత్రీ భవతీతి విజ్ఞాయత' ఇతి వాజపేయయాజినాం శ్వేతచ్ఛత్రధారణవిధానా దితి భావః. ౨౩. అస్మాకం బుద్ధి రేతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయాభూత్-ఇదానీం త్వత్కృతవనవాసవిషయా

వాక్యశ్రవణానంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి. ప్రతినివృత్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతి చ భయా ద్రథా దవతీర్య తదాగమన పర్యంతం సన్నికృష్టపదన్యాసో భూత్వా వనపరాయణ ఏవ శనై ర్జగామ-నతు నివృత్తో నాపి స్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. కుతో హేతో రిత్యత ఆహ-ద్విజాతీ నితి. రథేన పరిమోక్తుం నశశాక - రథేనోపలక్షిత స్సన్ ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాక-బ్రాహ్మణేష్వతి విశ్వాసాత్ రథారూఢస్సన్ - బ్రాహ్మణా న్నివర్తయితుం నోచిత మిత్యమన్యతేత్యర్థః. ౧౯. గచ్ఛన్త మేవ ప్రార్థనానంతర మపి గచ్ఛన్త మిత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రదర్శనేన ప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం రామంసహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే-బ్రాహ్మణ్య మితి. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసంబంధి సకలతంత్రమంత్రజ్ఞానయోగానుష్ఠానరూప మస్మదీయం కర్మ - బ్రాహ్మణసమూహో వా - ద్విజస్కంధేతి - పాత్రారణిభరణద్వారేణేతి శేషః. ౨౧. వాజపేయేతి. మేఘానివ జలాత్యయ ఇతి శరది మేఘవ త్పాండురాణీత్యర్థః. ౨౨. అనవాప్తేతి. వాజపేయికైః-వాజపేయయాగప్రాప్తాని వాజపేయికాని తైః. ౨౩. యాహీతి. వేదమంత్రానుసారిణీ తదభ్యాసానుసరణశీలా-త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం వనవాసానుసారిణీ కృతా - వేదమంత్రాభ్యాసాదికం పరి

వత్స వనవాసానుచారిణీ. ౧౯. హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి వేదా యే నః పరం ధనం, వత్స్యంత్యపి గృహే ష్వేవ దారా శ్చారిత్రరక్షితాః. ౨౦. న పున ర్నిశ్చయః కార్య స్త్వద్గతౌ సుకృతా మతిః, త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యా ద్ధర్మ మపేక్షితుం. ౨౧. యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరుహైః, శిరోభి ర్నిభృతాచార మహీపతనపాంసులైః. ౨౨. బహూనాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం య ఇహాగతాః, తేషాం సమాప్తి రాయత్తా తవ వత్స నివర్తనే. ౨౩. భక్తి

భూ ఇతి రామే మహాంతం భార మారోపయంతి - గూహీత్యాదినా. ౧౯. బ్రాహ్మణానాం ధన భూతం వేదం పరిత్యజ్య సహధర్మచారి దారసంరక్షణ మప్యకృత్వా కథ మస్మాభి స్సహాగమ్యత ఇత్యాశంక్యాహ - హృదయేష్వితి. నః పరం ధనం ఉత్కృష్ట ధనభూతా యే వేదా స్తే హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి-అనుచ్చారణే తేషాం న కాపి హాని రితి భావః-చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన రక్షితా దారాశ్చ గృహే ష్వేవ తిష్ఠంతి - చారిత్రాణామేవ తద్రక్షకత్వా న్నాస్మద్రక్ష్యాస్త ఇతి భావః. ౨౦. అద్య మత్ప్రార్థనయా నివర్తస్వ ఇత్యత్రాహ-నేతి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూప గతౌ-మతిః సుకృతా సుష్ఠుకృతా - నిశ్చయః-వనగమననిశ్చయః-పున ర్న కార్యః-త్వయేతి శేషః-త్వయి-ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మసాపేక్షే సతి - అస్మాభిః ధర్మం అపేక్షితుం పాలయితుం కిం నిమిత్తం స్యాత్-త్వయి వనం గతే అస్మాభిః ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః-యద్వా-త్వయి తు ధర్మపరాయణే త్వయి తు-ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షే సతి - కిం భూతం ధర్మ మపేతుం స్యాత్-న కిమ పీత్యర్థః. ౨౧. జ్ఞానవయస్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విశ్లేషాసహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామం నివర్తయితు ముద్యుంజతే-యాచిత ఇతి. హే నిభృతాచార నిశ్చల ధర్మానుష్ఠాన - హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః-మహీపతనపాంసులైః కృతసాష్టాంగప్రణామైః-నః అస్మాకం-శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ వృద్ధబ్రాహ్మణానాం క్షత్రియకుమారప్రణామః పరత్వబుద్ధ్యా. ౨౨. బహూనామితి. యే ద్విజా-ఇహాగతాః తేషాం యే యజ్ఞాః వితతా విస్తృతాః-సంభృతసంభారా ఇతి యావత్ - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తి స్తవ నివర్తనే ఆయత్తా-త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః-ఏవం న కృతం చేత్ సర్వే యజ్ఞాస్త్వయైవ విఘ్నితాః స్యు రితి భావః. ౨౩. న కేవలం వయమేవ-తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తి

త్యజ్య వనవాసోన్ముఖకృతేత్యర్థః. ౧౯. న త్వయా సహ వనానుగమనేన కాప్యనుపపత్తి రిత్యాహ- హృదయేష్వితి. చారిత్రం పాతివ్రత్యం. ౨౦. న పున రితి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతౌ మతిః సుకృతా సుష్ఠునిశ్చితా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః పున ర్న కార్యః - త్వయేతి శేషః - త్వయి ధర్మపరాయణే త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే సతి - బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూప ధర్మనిరపేక్షే సతి - ఇతోఽధికం కిం కిం భూతం - ధర్మ మపేక్షితుం స్యాత్ న కిమపీత్యర్థః - ఇతఃపరం బ్రాహ్మణప్రార్థనాయా అప్యధికం కం ధర్మం సాధయిష్యసీతి భావః. ౨౧. తథాపి గచ్ఛంతం ప్రత్యాహ - యాచిత ఇతి. హంసశుక్లశిరోరుహైః పలితకేశైః శిరోభిః మహీపతనపాంసులైః సాష్టాంగ ప్రణామేన - మహీపతనేన పాంసులైః రజోవ్యాప్తై ర్దేహైశ్చ - యాచితో నివర్తస్వ - నిభృతాచార - నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన. ౨౨. బహూనా మితి. యే ద్విజాః ఇహాగతాః - తేషాం యే యజ్ఞాః విస్తృతాః - సంభృతసంభారా ఇత్యర్థః - తేషాం యజ్ఞానాం సమాప్తిః తవ నివర్తనే - ఆయత్తా-త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం న కృతం చే త్సర్వే యజ్ఞాః త్వయైవ విఘ్నితాః స్యురితి భావః.

మంతిహి భూతాని జంగమాజంగమానిచ, యాచమానేషు రామ త్వం భక్తిం భక్తేషు దర్శయ. ౨౯. అనుగంతు మశక్తా స్త్వాం మూలై రుద్ధతవేగినః, ఉన్నతా వాయువేగేన విక్రోశంతీవ పాదపాః. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారా వృక్షైకస్థాన విష్ఠితాః, పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినం. ౩౧. ఏవం విక్రోశతాం తేషాం ద్విజాతీనాం నివర్తనే, దదృశే తమసా తత్ర వారయంతీవ రాఘవం. ౩౨. తత స్సుమంత్రోఽపి రథా ద్విముచ్య శ్రాంతా న్హయా న్సంపరివర్త్య శీఘ్రం, పీతోదకాం స్తోయపరిప్లుతాంగా నచారయద్వై తమసా విదూరే. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తతస్తు తమసా తీరం రమ్య మాశ్రిత్య రాఘవః, సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి

మపేక్షంత ఇత్యాహ - భక్తిమంతీతి. భక్తిం స్నేహం - దర్శయ సఫలయేత్యర్థః. ౨౯. అనుగంతు మితి. మూలైః పాదస్థానీయై స్త్వా మనుగంతు మశక్తాః - ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః - వాయువేగేన ఉన్నతాః ఊర్ధ్వబాహవ ఇవ స్థితా ఇతి భావః - పాదపాః విక్రోశంతీవ క్రందంతీవ - వాయువేగోత్థశబ్దై రితి భావః - ఉద్ధతవేగిభి రిత్యపి పాఠః. ౩౧. నిశ్చేష్టేతి. చేష్టా చలనాదికం ఆహారః సంచారాశ్చ యేభ్యో నిర్గతా స్తే తథోక్తాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - నివృత్తిమితి శేషః. ఏవం తిర్యక్స్థావరాణా మపి ఖేదో రామస్య సర్వశరీరిత్వాత్ - శరీరిణో వైపరీత్యేహి శరీరవ్యథా దృష్టా. ౩౧. ఏవ మితి. నివర్తనే విషయే - యద్వా ద్విజాతీనా మితి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమాన రామనివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తత ఇతి. సంపరివర్త్యేతి అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం పరివేష్టనం కారయిత్వా. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్త్విత్యాది. సీతా ముద్వీక్ష్యేతి. సీతా ముద్వీక్ష్య లక్ష్మణం ప్రతి కథనం వక్ష్యమాణస్య

. ౨౮. న కేవలం వయ మేవ - తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్త మాకాంక్షంత ఇత్యాహుః - భక్తీత్యాది. భక్తిం స్నేహం దర్శయ - నివృత్త్యేతి శేషః. ౨౯. అనుగంతు మితి. మూలై ర్హేతుభిః ఉద్ధతవేగినః అత్యంతహతవేగవంతః అతఏవ త్వా మనుగంతు మశక్తాః - వాయువేగేన హేతునా - విక్రోశంతీవేతి సంబంధః - అయం భావః పురవాసినాం రామానుయానభాగ్య మవలోక్య స్వయ మపి తదర్థ ముద్యుక్తాః - మూలై ర్హేతుభి ర్హతగమనవేగాః - పురజనై రివాస్మాభిః రామానుయానభాగ్యం న లబ్ధ మితి వాయువేగేన హేతునా విక్రోశంతీతి. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారాః చేష్టయా గాత్రసంచలనాదినా ఆహారార్థం సంచారాః - యేభ్యో నిర్గతాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - వృక్షరూపే ఏకస్మి న్నేవ స్థానే విష్ఠితాః-నతు భువ మవరోహంత్యాహారార్థ మపీత్యర్థః. ౩౧. ఏవ మితి-రామనివర్తనే-ద్విజాతీనాం విక్రోశతాం సతాం రాఘవం వారయంతీ తమసా దదృశే-దృష్టేతి సంబంధః-యద్వా-ద్విజాతీనాం నివర్తనే - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమానరామనివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తతఇతి. సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భువి పరివేష్టనం కారయిత్వా అచారయత్ భక్షితయవసా నకరోత్. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. సీతా ముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మబ్రవీ దిత్యనేన సీతోద్దేశేనాప్యవోచ దిత్యవగమ్యతే.

మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. ఇయ మద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం, వనవాసస్య భద్రం తే స నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨. పశ్య శూన్యా న్యరణ్యాని రుదంతీవ సమంతతః, యథానిలయ మాయద్భి ర్నిలీనాని మృగద్విజైః. ౩. అద్యాయోధ్యా తు నగరీ రాజధానీ పితు ర్మమ, సస్త్రీపుంసాగతా నస్మా౯ శోచిష్యతి నసంశయః. ౪. అనురక్తాహి మనుజా రాజానం బహుభి ర్గుణైః, త్వాం చ మాం చ నరవ్యాఘ్ర శత్రుఘ్నభరతౌ తథా. ౫ పితరం చానుశోచామి మాతరం చ యశస్వినీం, అపి వాంధౌ భవేతాం తు రుదంతౌ తా వభీక్ష్ణశః ౬. భరతః ఖలు ధర్మాత్మా పితరం మాతరం చ మే, ధర్మార్థకామసహితై ర్వాక్యై రాశ్వాసయిష్యతి. ౭. భరతస్యానృశంసత్వం విచింత్యాహం పునఃపునః, నానుశోచామి పితరం మాతరం చాపిలక్ష్మణ. ౮. త్వయా కార్యం నరవ్యాఘ్ర మామనువ్రజతా కృతం, అన్వేష్టవ్యా హి వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా. ౯. అద్భి రేవ

ముత్కంఠితా కారణ్యే సీతా నసమేఽపి తుల్యత్వజ్ఞాపనాయ. ౧. ఇయ మితి. వనవాసస్య పూర్వా ప్రథమా- అద్యేయం నిశా ఇదానీ ముపస్థితా రాత్రిః-ప్రహితా గతప్రాయా - అతః సత్త్వం ఉత్కంఠితుం నార్హసి-సీతా ముద్దిశ్య సౌమిత్రి మబ్రవీ దిత్యస్యైవం వాభిప్రాయః-అతిసుకుమారా సీతా కథం పద్భ్యా మేవ వనం గచ్ఛే దితి నోత్కంఠితు మర్హసీతి. ౨. పశ్యేతి. శూన్యాని నిష్ప్రభాణి-యథానిలయం యథాస్థానం - ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః - మృగద్విజైః - నిలీనాని వ్యాప్తాని-తాత్కాలికశబ్దైః రుదంతీవ - నిష్ప్రభత్వేన రోదనోత్ప్రేక్షా. ౩. వనరోదనోత్ప్రేక్షయోద్బుద్ధసంస్కారో నగరవృత్తాంతం స్మరతి - అద్యేతి. సస్త్రీపుంసేతి - అచతురవిచతురస్త్రీపుంసేత్యాదినా నిపాతనా దకారాంతత్వం. ౪. శోచనహేతు మాహ - అనురక్తా ఇతి. గుణైః హేతుభిః - రాజానం ప్రత్యనురక్తాహి-రాజాన మిత్యుపాదాన మౌద్ధత్యపరిహారాయ. ౫. పితర మితి. రుదంతా వితి-సంతతరోదనవశేనాంధౌ స్యాతా మిత్యర్థః. ౬. ఏవ మపి కాచి త్తృప్తి రస్తీత్యాహ-భరత ఇతి. ౭. ౮. త్వయా చోచిత మేవ కృత మిత్యాహ - త్వయేతి. కార్యం అవశ్యకర్తవ్యం - తత్ర హేతుః - అన్వేష్టవ్యేతి. ౯. అద్భి రేవ వత్స్యామి అప ఏవాహారీకృత్య వత్స్యామి-వనవాసోపక్రమదివసత్వా దస్య

---

౧. ఇయ మితి. వనవాసస్య - వనవాససంబంధినీనాం నిశానాం మధ్య ఇత్యర్థః-పూర్వా ప్రథమా - అద్య ఇయం నిశా ఇదానీ ముపస్థితా రాత్రిః - వనం ప్రహితా వనే ప్రాప్తా-వనవాసదినేష్వేకో దివసో గతప్రాయ ఇత్యర్థః-అతః సత్వం ఉత్కంఠితుం గృహసౌఖ్యాదివాంఛాం కర్తుం నార్హసి. ౨. పశ్యేతి. యథా యథాపూర్వం-స్వస్వనిలయ మాయద్భి ర్మృగద్విజైః-నిలీనాని అంతర్లీనతయా వ్యాప్తాని - అతఏవ శూన్యాని - రుదంతీవ ఖిన్నానీవ చారణ్యాని వర్తంతే - తాని పశ్య. ౩. అద్యేతి. సస్త్రీపుంసా స్త్రీపురుషసహితా - అచతురేత్యాదినా అకారాంతతా. ౪. కుతః - అనురక్తా ఇతి. బహుభి ర్గుణైః హేతుభిః - అనురక్తాః. ౫. పితర మితి అభీక్ష్ణశః ముహుర్ముహుః రుదంతౌ తౌ పితరౌ-రోదనవశా దంధౌ భవేతాం వాపి కిం ఇతి పితరం మాతరం చానుశోచామీత్యన్వయః. ౬. అథాపి తదనుశోచనే - న కాచి చ్చింతేత్యాహ భరత ఇతి. ౭. భరతస్యేతి. అనృశంసత్వం అక్రౌర్యం. ౮. అత్ర లక్ష్మణానుగమనేన సంతుష్ట ఆహ-త్వయేతి. మా మనువ్రజతా త్వయా-కార్యం కర్తవ్య మేవ కృతం-హి యస్మాత్ - వైదేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా అన్వేష్టవ్యా సంపాదనీయా. ౯. అద్భి రితి. అత్ర తమసాతీరే-అద్భి రేవ-అప ఏవ ఆహారీకృత్య వత్స్యామీత్యర్థః - వనవాసోప

తు సౌమిత్రే వత్స్యామ్యద్య నిశా మిమాం, ఏత ద్ధి రోచతే మహ్యం వన్యేఽపి వివిధే సతి. ౧౦. ఏవ ముక్త్వాతు సౌమిత్రిం సుమంత్ర మపి రాఘవః, అప్రమత్త స్త్వ మశ్వేషు భవ సౌమ్యే త్యువాచ హ. ౧౧. సోఽశ్వా న్సుమంత్ర స్సంయమ్య సూర్యేఽ స్తం సముపాగతే, ప్రభూతయవసా న్కృత్వా బభూవ ప్రత్యనంతరః.౧౨. ఉపాస్యతు శివాం సంధ్యాం దృష్ట్వా రాత్రి ముపస్థితాం, రామస్య శయనం చక్రే సూత స్సౌమిత్రిణా సహ. ౧౩. తాం శయ్యాం తమసాతీరే వీక్ష్య వృక్షదళైః కృతాం, రామ స్సౌమిత్రిణా సార్థం సభార్య స్సంవివేశ హ. ౧౪. సభార్యం సంప్రసుప్తం తం భ్రాతరం వీక్ష్య లక్ష్మణః. కథయామాస సూతాయ రామస్య వివిధా న్గుణాన్. ౧౫. జాగ్రతో హ్యేవ తాం రాత్రిం సౌమిత్రే రుదితో రవిః, సూతస్య తమసాతీరే రామస్య బ్రువతో గుణాన్. ౧౬. గోకులాకులతీరాయా స్తమసాయావిదూరతః, అవస త్తత్ర తాం రాత్రిం రామః ప్రకృతిభి స్సహ. ౧౭. ఉత్థాయ చ మహాతేజాః, ప్రకృతీ స్తా నిశామ్యచ, అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణం. ౧౮. అస్మ ద్వ్యపేక్షా న్సౌమిత్రే నిరపేక్షా న్గృహేష్వపి, వృక్షమూలేషు సంసుప్తా న్పశ్య లక్ష్మణ సాంప్రతం. ౧౯. యథై తే నియమం పౌరాః కుర్వం త్యస్మ

పుణ్యక్షేత్రత్వా చ్చోపవాసః - ఏత ద్ధి రోచతే - నాన్యత్ -అనురక్తజనదుఃఖస్మరణా దితి భావః. ౧౦. ౧౧. స ఇతి. ప్రభూతయవసా న్పర్యాప్తతృణా న్-'యవసం తృణ'మిత్యమరః. ప్రత్యనంతరః ప్రతిగత మనంతరకృత్యం యేన స తథోక్తః అవగతానంతరకార్య ఇత్యర్థః-సన్నిహిత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే. ౧౨. ఉపాస్యేతి ఉపాసనం నమస్కారః - సూతజాతే రపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి. ౧౩. తామితి. వృక్షదళై స్సౌమిత్రిణా సార్థం సూతేన కృతాం వీక్ష్యేత్యన్వయః.౧౪.౧౫.జాగ్రత ఇతి. తాం రాత్రి మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-సర్వాం రాత్రిం జాగ్రతః సూతస్య సూతాయ-రామస్య గుణా న్కాలక్షేపార్థం బ్రువతః సౌమిత్రేః సౌమిత్రౌ బ్రువతి సతి-రవి రుదితః ఉదితు మారబ్ధః - ఉషఃకాలోఽభూ దిత్యర్థః-యద్వా-ఉదయపర్యంతం గమనకాలేఽపి గుణా నబ్రవీ దితి భావః ౧౬. పూర్వకథాశేషం ప్రస్తౌతి-గోకులేతి. విదూరతః ఆదూరతః - ప్రకృతిభిః పౌరశ్రేణిభిః - 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపిచే' త్యమరః. ౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౮. అస్మదితి. అస్మ ద్వ్యపేక్షా న్ - అస్మాస్వేవ విశేషేణా పేక్షావతః. ౧౯. యథేతి. పౌరాః అస్మన్ని

క్రమ దివసత్వా త్తమసాతీరస్య పుణ్యక్షేత్రత్వా చ్చోపవాసః కార్య ఇతి భావః. ౧౦. ౧౧. సోశ్వానితి.సంయమ్య బధ్వా - ప్రభూతయవసా న్-సమృద్ధగ్రాసవతః - కృత్వా-ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః. ౧౨.ఉపాస్యేతి.శయనం శయనస్థలం చక్రే.౧౩.తా మితి.సౌమిత్రిణాసార్థం సౌమిత్రింహస్తే గృహీత్వా శయ్యాం వీక్ష్య సభార్యః సంవివేశేతి సంబంధః-యద్వా-వృక్షదళైః సౌమిత్రిణాసార్థం సూతేన కృతాం తాం శయ్యాం వీక్ష్యేతి సంబంధః-వృతా మిత్యపి వా పాఠః. ౧౪.౧౫. జాగ్రత ఇతి ఉదితో రవిః అరుణోదయకాలో జాత ఇత్యర్థః. ౧౬.౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య అవలోక్య-నిద్రాణా ఇతి శేషః. ౧౮. అస్మ ద్వ్యపేక్షా న్అస్మా స్వేవ విశేషేణా పేక్షావతః-అతఏవ గృహేషు నిరపేక్షా న్ అపేక్షారహితా న్. ౧౯. యథేతి.యథా వయ మేతేషాం నివృత్తౌ నియమం కుర్మః తథై

న్నివర్తనే, అపి ప్రాణా నశిష్యంతి నతు త్యక్ష్యంతి నిశ్చయం. ౨౦. యావదేవ తు సంసుప్తా స్తావదేవ వయం లఘు, రథమారుహ్య గచ్ఛామ పంథానమకుతోభయం. అతో భూయోఽపి నేదానీ మిక్ష్వాకుపురవాసినః, స్వపేయు రనురక్తా మాం వృక్షమూలాని సంశ్రితాః. ౨౧. పౌరా హ్యాత్మకృతా ద్దుఃఖా ద్విప్రమోచ్యా నృపాత్మజైః, న తే ఖల్వాత్మనా యోజ్యా దుఃఖేన పురవాసినః. ౨౨. అబ్రవీ ల్లక్ష్మణో రామం సాక్షా ద్ధర్మ మివ స్థితం, రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షిప్ర మారుహ్యతా మితి. ౨౩. అథ రామోఽబ్రవీ చ్ఛ్రీమాన్ సుమంత్రం యుజ్యతాం రథః, గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో. ౨౪. సూత స్తత స్సంత్వరిత స్స్యందనం తై ర్హయోత్తమైః, యోజయిత్వాథ రామాయ ప్రాంజలిః ప్రత్యవేదయత్. ౨౫. అయం యుక్తో మహాబాహో రథ స్తే రథినాం వర, త్వ మారోహస్వ భద్రం తే ససీత స్సహలక్ష్మణః. ౨౬. తం స్యందన మధిష్ఠాయ రాఘవ స్సపరిచ్ఛదః, శీఘ్రగా మాకులావర్తాం తమసా మతర న్నదీం. ౨౭. స సంతీర్య మహాబాహు శ్శ్రీమాన్ శివ మకంటకం, ప్రాపద్యత మహామార్గ మభయం భయదర్శినాం. ౨౮. మోహనార్థం తు పౌరాణాం సూతం రామోఽబ్రవీ ద్వచః,

---

వర్తనే యథా యేన ప్రకారేణ నియమం కుర్వంతి- తేన ప్రకారేణ ప్రాణా నప్యసిష్యంతి త్యక్ష్యంతి- నిశ్చయం తు నివర్తననిశ్చయం తు-న త్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. యావ దేవ యావ త్యేవ కాలే-తావ దేవ తావత్యేవ కాలే - లఘు క్షిప్రం-రథ మారుహ్య గచ్ఛామ - 'లఘుక్షిప్ర మరం ద్రుత' మిత్యమరః * అత ఇతి. ఇక్ష్వాకుపురవాసినః మా మనురక్తాః ఇదానీ మివ భూయః పునః-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః-అతో రథ మారుహ్య గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౨. పౌరా ఇతి. ఆత్మకృతాత్ స్వకృతాత్ ఆత్మనా స్వేన. ౨౩. ౨౬. అయమితి. యుక్తః సజ్జః. ౨౭. తమితి. సపరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిసహితః - ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం. ౨౮. స సంతీర్యేతి. మహామార్గం ప్రాపద్యత జలస్థితరథా దవతీర్య పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాప దిత్యర్థః - భయదర్శినాం శ్వాపదాదీనా మభయం తత్సంబంధిభయరహిత మిత్యర్థః. ౨౯. మోహనార్థ మితి. మోహనం వంచనం - నను సదయస్య రామస్య స్వవిరహాసహిష్ణూనాం స్వస్మిన్నిరతిశయప్రేమభాజాం వంచన మనుచితం - ఉచ్యతే. నేదం వంచనం-వ్రణచికిత్సాన్యాయేన నాగరికాణా ముస్మత్స

వాత్మన్నివర్తనే నియమం కుర్వంతిస్మ - అతఏవ ఏతే ప్రాణాన్వా నశిష్యంతి త్యక్ష్యంతి - నిశ్చయం అస్మన్నివర్తనరూపనిశ్చయం నత్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. సుప్తా ఏతే. యావత్ యావత్పర్యంతం - నోత్థితా భవేయు రితి శేషః-తావత్ తావత్పూర్వ మేవ-లఘు క్షిప్రం రథమారుహ్య-గచ్ఛామేత్యర్థః * అత ఇతి. ఇక్ష్వాకుపురవాసినో మామనురక్తాః-ఇదానీమివ భూయోఽపి పున రపి-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయుః - అతో గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౨. పౌరా ఇతి. ఆత్మకృతాత్ ఆత్మనిమిత్తాత్ - స్వైః కృతా దిత్యర్థః-దుఃఖాత్ ఆత్మనా ఆత్మహేతునా - దుఃఖేన నయోజ్యాః పౌరా ఇతి సంబంధః. ౨౪. అథేతి. అత స్తస్మాద్రథాదరణ్యం గచ్ఛామి - శీఘ్రం గచ్ఛ - రథసంయోజనాయేతి శేషః. ౫. ప్రభో సమర్థ. ౨౬. అయ మితి. యుక్తః సజ్జః. ౨౭. తమితి. పరిచ్ఛదః ధనుఃకవచాదిలక్షణః. ౨౯. స సంతీర్యేతి. సంతీర్య పరపార

ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి త్వం రథ మాస్థాయ సారథే, ముహూర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః, యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః. ౩౧. రామస్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః, ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్. ౩౨. తౌ సంప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తదా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ, ప్రచోదయామాస తత స్తురంగమాన్ స సారథి ర్యేన పథా తపోవనం. ౩౩. తత స్సమాస్థాయ రథం మహారథ స్ససారథి ర్దాశరథి ర్వనం యయౌ, ఉదఙ్ముఖం తం తు రథం చకార ప్రయాణ మాంగళ్య నిమిత్త దర్శనాత్. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-షట్చత్వారింశస్సర్గః.

కానందేన సత్తాన భవేదితి. సుసాత్మ్యానుభవప్రదానార్థం వనవాసవ్యాజేన విశ్లేషస్య సంకల్పిత తయా హితవ్యాపారత్వేన వంచనత్వాసంభవాత్ - యది రామస్య తథా సంకల్పో నభవే త్తర్హి కథం నిశ్శేషసర్వజననిద్రాకరణం - సుమంత్రలక్ష్మణ వర్తేష్వేకస్యాపి నిర్నిద్రత్వాపత్తేః - మోహన మేవాహ-ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాది. పౌరాణాం మోహనార్థ ముదఙ్ముఖః ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః-స్వస్య రథేనోదఙ్ముఖం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కర్తుం శక్యత్వే ప్యయోధ్యాభిముఖగమనే వ్రత భంగ స్స్యా దితి ధియా సుమంత్ర మభిముఖో యాహీత్యుక్తవాన్-తథా కుర్వితి పౌరాణాం మోహనార్థం సూత మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౩౧. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్యేతి-మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్యేత్యర్థః. ౩౨. తావితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం - రథం సమాస్థితౌ అభూతా మితి శేషః- యేన పథా తపోవనం ప్రాప్యతే-తేన ప్రచోదయామాస. ౩౩. తత ఇతి. సః సుమంత్రః-ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళ సూచకనిమిత్తదర్శనా ద్ధేతోః - రథ ముదఙ్ముఖం చకార - నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదఙ్ముఖం చకారేత్యర్థః - తతః నిమిత్తస్వీకారానంతరం రథ మాస్థాయ వనం యయా వితి సంబంధః-ప్రయాణే దక్షిణపాదోద్ధారవదుదఙ్ముఖగమనం మంగళాయేతి భావః. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సమీపజలస్థితరథా దవతీర్యేత్యర్థః - పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాపద్యేత్యర్థః - భయదర్శినాం భయశంకినాం. ౨౯. మోహనార్థ మితి. పౌరాణాం మోహనార్థం-త్వ మేవ రథ మాస్థాయ-న తు వయం - ఉదఙ్ముఖః ప్రయాహి అయోధ్యాం ప్రతి రామభద్రో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదఙ్ముఖో యాహీత్యర్థః - స్వస్యాప్యుదఙ్ముఖగమనే వ్రతభంగ స్స్యా దితి ధియా - సుమంత్ర త్వ మేక ఏవ-రథ మాస్థాయ కించి ద్దూరం గత్వా పున రాగచ్ఛేత్యుక్తవాన్. ౩౧. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్య మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్య. ౩౨. తా వితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం-రథం సమాస్థితౌ సమారూఢౌ - అభూతా మితి శేషః యేన పథా తపోవనం గమ్యతే తేన పథా సః సుమంత్రః తురంగమాన్ చోదయామాసేత్యన్వయః. ౩౩. తత ఇతి. పూర్వోక్తనిగమన శ్లోకః. సః సుమంత్రః ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్త దర్శనా ద్ధేతోః - తం రథ ముదఙ్ముఖం చకార నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదఙ్ముఖం చకారేత్యర్థః - తత నిమిత్తస్వీకారానంతరం - ససారథిః సారథిసహితః - దాశరథిః - రథం సమాస్థాయ దక్షిణాభిముఖతయా వనం యయా విత్యన్వయః. ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం పౌరా స్తే రాఘవం వినా, శోకోపహత నిశ్చేష్టా బభూవు ర్హతచేతసః. ౧. శోకజాశ్రుపరిద్యూనా వీక్షమాణా స్తత స్తతః, ఆలోక మపి రామస్య న పశ్యంతి స్మ దుఃఖితాః. ౨. తే విషాదా ర్తవదనా రహితా స్తేన ధీమతా, కృపణాః కరుణా వాచో వదంతిస్మ మనస్వినః. ౩. ధిగస్తు ఖలు నిద్రాం తాం యయాఽపహృతచేతసః, నాద్య పశ్యామహే రామం పృథూరస్కం మహాభుజం. ౪. కథం నామ మహాబాహు స్స తథా వితథక్రియః, భక్తం జనం పరిత్యజ్య ప్రవాసం రాఘవో గతః. ౫. యో న స్సదా పాలయతి పితా పుత్రా నివౌరసాన్, కథం రఘూణాం స శ్రేష్ఠ స్త్యక్త్వా నో విపినం గతః. ౬. ఇహైవ నిధనం యామో మహాప్రస్థాన మేవ వా, రామేణ రహితానాం హి కిమర్థం జీవితం హి నః. ౭. సంతి శుష్కాని కాష్ఠాని ప్రభూతాని మహాంతి చ, తైః ప్రజ్వాల్య చితాం సర్వే ప్రవిశామోఽథ పావకం. ౮. కిం వక్ష్యామో మహాబాహు రనసూయః ప్రియంవదః, నీత స్స రాఘవోఽస్మాభి రితి వక్తుం కథం క్షమం. ౯. సా నూనం నగరీ దీనా దృష్ట్వాఽస్మాన్ రాఘవం వినా, భవిష్యతి నిరానందా సస్త్రీబాలవయోధికా. ౧౦. నిర్యాతా స్తేన వీరేణ సహ నిత్యం జితాత్మనా, విహీనా స్తేన చ పునః కథం పశ్యామ తాం పురీం. ౧౧. ఇతీవ బహుధా వాచో బాహు ముద్యమ్య తే జనాః, విలపంతిస్మ దుఃఖార్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః. ౧౨. తతో మార్గానుసారేణ గత్వా కించిత్ క్షణం పునః, మార్గనాశా ద్విషాదేన

అథ పౌరవృత్తాంతం దర్శయతి- ప్రభాతాయా మిత్యాది. శోకోపహతనిశ్చేష్టాః శోకోపహతత్వా న్నిశ్చేష్టాః - హతచేతసః మూఢాః. ౧. శోకజేతి. శోకజాశ్రుభిః - పరిద్యూనాః పరిక్లాంతాః - ఆలోక మపి రామస్య రామసంబంధ్యాలోక మపి - ఆలోక్యత ఇత్యాలోకః - తం-ఆలోకసాధనం రథరేణ్వాదిక మపీత్యర్థః. ౨. తఇతి. విషాదా ర్తవదనాః దుఃఖేన మ్లానముఖాః - కృపణాః దీనవేషాః - కరుణావాచః దీనవచాంసి-వదంతిస్మ - అన్యోన్య మితి శేషః. ౩. ౪. కథ మితి. అవితథక్రియః అమోఘానువృత్తిః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. ఇహైవ నిధనం ప్రాయోపవేశనేన మరణం-మహాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం - హిః ప్రసిద్ధౌ. ౭. సంతీతి. ప్రవిశామోఽథేతి - అథవేత్యర్థః. ౮. కిం వక్ష్యామ ఇతి. న కిమపి వక్తుం శక్య మిత్యర్థః-తదేవ వివృణోతి. మహాబాహు రిత్యాదినా-నీతః-వన మితిశేషః. ౯. ౧౨. తతఇతి. మార్గానుసారేణ కించిత్ కించిద్దూరం-మార్గ

ప్రభాతాయా మితి. శోకేనోపహతాః అతఏవ నిశ్చేష్టాశ్చ తథా. ౧. శోకేతి. శోకజాశ్రుభిః పరిద్యూనాః క్లిన్నాః - రామస్యాలోక మపి రామసంబంధ్యాలోకసాధనం రథరేణ్వాదిక మపి. ౨. ౩. విషయావిష్టచిత్తానాం భగవతః శ్రీరామస్య దర్శనం దూరాపాస్త మితి ద్యోతయంత ఇవాహుః - ధిగస్తు ఖల్వితి. ౪. కథ మితి. అవితథక్రియః. అమోఘక్రియః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. నిధనం ప్రాయోపవేశేన మరణం మహాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం. ౭. ౮. కి మితి. నీతః ప్రాపితః వన మితి శేషః - అస్యాయ మర్థః - రామవృత్తాంతం పృచ్ఛంతం జనం ప్రతి అస్మాభిః రాఘవో వనం నీత ఇతి వక్తుం కథం క్షమం - అన్యద్వా కిం వక్ష్యామ ఇతి. ౯. ౧౨. తత ఇతి. మార్గానుసారేణ - రథమార్గానుసారేణ - కించిత్ క్షణ

మహతా సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్య మార్గనాశేన న్యవర్తంత మనస్వినః, కి మిదం కిం కరిష్యామో దైవేనోపహతా ఇతి. ౧౪. తతో యథాగతేనైవ మార్గేణ క్లాంతచేతసః, అయోధ్యామగమన్ సర్వే పురీం వ్యథితసజ్జనాం. ౧౫. ఆలోక్య నగరీం తాం చ క్షయవ్యాకులమానసాః, అవర్తయంత తేఽశ్రూణి నయనైః శోకపీడితైః, ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే, ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదా దుద్ధృతపన్నగా. ౧౬. చంద్రహీన మివాకాశం తోయహీన మివార్ణవం, అపశ్య న్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః. ౧౭. తే తాని వేశ్మాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతావిశంతః, నైవ ప్రజజ్ఞు స్స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవినష్టహర్షాః. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మేవం విషణ్ణానాం పీడితానా మతీవచ, బాష్ప విప్లుతనేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా, అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినాం, ఉద్గతానీవ సత్వాని బభూవు రమనస్వినాం. ౨. స్వం స్వం నిలయ మాగమ్య పుత్ర

నాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ -తచ్చ వీరుత్తృణపటలపిహితప్రదేశేరథచారణాదితి జ్ఞేయం-సమభిప్లుతాః వ్యాప్తా ఇత్యర్థః. ౧౩. రథస్యేతి. దైవేనోపహతా ఇతి- ప్రలపంత ఇతి శేషః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అంతే ఇతి కరణం బోధ్యం - క్షయవ్యాకులమానసాః సమార్జనలేపనాదిక్షయేన వ్యథితమనస్కాః - అవర్తయంత అముంచన్. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. దుఃఖేన దుఃఖేన సహితం - స్వజనం జనంవా పౌరజనం వా-న ప్రజజ్ఞుః నాజ్ఞాసిషుః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది. ముమూర్షయా మర్తు మిచ్ఛయా - ఉపలక్షితానాం - సత్వాని ప్రాణాః- 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ' మిత్యమరః.ఉద్గతానీవ బభూవుః - ముమూర్షు రిత్యర్థః-అమనస్వి

కించిత్కాలం - మార్గనాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - పునః మహతా విషాదేన సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్యేతి. మార్గనాశేన హేతునా - దైవేనోపహతా ఇతి - ప్రలపంత ఇతి శేషః-కి మిద మితః పరం కిం కరిష్యామ ఇతి వ్యవర్తంతేత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేతి. క్షయవ్యాకులమానసాః క్షయం గృహం ప్రతి - వ్యాకులాని వ్యథితాని గంతవ్యం నవేత్యేవం రూపచింతాయుక్తాని మనాంసి యేషాం తే తథా-అవర్తయంత అముంచన్ * ఏషేతి. నాతిశోభత ఇత్యశ్రూణ్యవర్తయంతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. తే పౌరాః - మహాధనాని అమూల్యాని-తాని వేశ్మాని - స్వస్వవేశ్మానీత్యర్థః - విశంతోపి దుఃఖేన సహితం స్వజనంవా జనం అన్యజనం వా - నిరీక్షమాణా అపి - దుఃఖోపహతా స్సంతః - స్వపరవేశ్మవివేకం స్వజనాన్యజనవివేకం చ నైవ ప్రజజ్ఞుః-న ప్రాపు రిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ముమూర్షయా ఉపలక్షితానాం * సత్వాని అసవః - ఉద్గతాని ఉత్క్రాంతానీవ బభూవుః. ౨. స్వం స్వ మితి. బాష్పేణ పిహితాననాః అశ్రు

దారై స్సమావృతాః, అశ్రూణి ముముచు స్సర్వే బాష్పేణ పిహితాననాః. ౩. నచాహృష్యన్ న చామోదన్ వణిజో న ప్రసారయన్, నచాశోభంత పణ్యాని నాపచన్ గృహమేధినః. ౪. నష్టం దృష్ట్వా నాభ్యనందన్ విపులం వా ధనాగమం, పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యనందత. ౫. గృహే గృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారం గృహమాగతం, వ్యగర్హయంత దుఃఖార్తా వాగ్భి స్తోత్రై రివ ద్విపాన్, కిన్ను తేషాం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా, పుత్రై ర్వా కిం సుఖై ర్వాపి యే న పశ్యంతి రాఘవం. ౭. ఏక స్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణ స్సహ సీతయా, యోఽనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే. ౮. ఆపగాః కృతపుణ్యా స్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసి చ, యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్య సలిలం శుచి. ౯. శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థ మటవ్యో రమ్యకాననాః, ఆపగాశ్చ మహానూపా స్సానుమంతశ్చ పర్వతాః ౧౦. కాననం వాపి శైలం వా యం రామోఽభిగమిష్యతి, ప్రియాతిథి మివ ప్రాప్తం నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం. ౧౧. విచిత్రకుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః, రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః.

నాం వైక్లబ్యహీనానాం. ౨. ౩. నేతి. నచాహృష్యన్ సుహృద్దర్శనేనాపి హర్షం న ప్రాపుః - నచామోదన్ అపూర్వవస్తులాభేపి మోదం న ప్రాపుః - ప్రసారయన్ ప్రాసారయన్ - పణ్యానీతి శేషః - పుణ్యాని పుణ్యఫలభూతపుత్రకళత్రాదీని - నాపచన్నితి - గృహమేధినః గృహస్థాః- తేషాం పచిక్రియాసంబంధ స్త్వర్ధశరీరభూతపత్నీద్వారా. ౪. నష్ట మితి. నష్టం చిరకాలనష్టం-రత్నాదికం- ధనాగమం విద్యాదిలాభం. ౫. గృహే గృహ ఇతి. రుదంత్య స్సర్వాః స్త్రియః - భర్తారం స్వస్వభర్తారం - వ్యగర్హయంత - కిమర్థం భవద్భి రాగత మిత్యేవం నిందంతి స్మ - తోత్రై రంకుశైః - గర్హాం విశదయతి-కిన్న్విత్యాదిశ్లోకేన - ఇతి వ్యగర్హయంతేత్యన్వయః. ౭. ఏక ఇతి. సీతయా సహ రామం - సీతాసహితం రామ మిత్యర్థః. ౮. ౯. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః తత్ర తత్ర రమ్యవృక్షరాజియుక్తాః మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః. ని. 'జలప్రాయ మనూపం స్యాత్ పుంసి కచ్ఛ' ఇత్యమరః. ౧౦. కానన మితి. నైనం శక్ష్యంత్యనర్చితుం-అర్చితుం శక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః. ౧౧.

వ్యాప్తముఖా ఇత్యర్థః. ౩. నచేతి. హర్షో బాహ్యసంతోషః - ఆమోదః ఆంతరసంతోషః. ౪. నష్టమితి. నష్టం చిరకాలనష్టం ధనాదికం - ధనాగమవం నవలాభం. ౬. కిన్న్వితి. యే రామం న పశ్యంతి - తేషాం గృహాదిభిః కి మితి సంబంధః - అయం భావః - సంసారసాగరా న్నిరవధికకరుణయా సకలజగదుద్ధరణాయ నరరూపేణావతీర్య స్వదేశే స్వపురే చావస్థితం భగవంతం శ్రీరామం పరమాదరేణాపశ్యంతో యే పుత్రదారాదిషు రమంతే తే పాపిష్ఠాః పునః పున స్సంసరంతీతి. ౭. ఏక ఇతి. వనే రామం పరిచరన్ యోఽనుగచ్ఛతి స సత్పురుషః భాగ్యపురుషః - సా సీతాపి భాగవతీత్యర్థః. ౮. ఆస్తాం. తావ త్సీతాలక్ష్మణయో ర్భాగ్యానువర్ణనం క స్తద్వర్ణయితుం శక్తః అచేతనా అప్యాపగాదయ స్సుభాగ్యా ఇత్యాహ - ఆపగా ఇతి. ౯. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః చారువృక్షసంఘాః - అనూపాః జలప్రాయతీరప్రదేశాః. ౧౦. ౧౧. విచిత్రేతి. విచిత్రకుసుమైః ఆపీడః శిరోభూషణం యేషాం తే-బహ్వీః మంజరీః పుష్పస్తబకాన్ ధర్తుం శీల మస్త్యేషా మితి-ఛాందసో హ్రస్వః - నగాః వృక్షాః - రాఘవం దర్శయిష్యంతి. అయం భావః - నగాః రామం పరమాత్మానం మత్వా స్వనిష్ఠభ్రమరఝుంకారరూపమంత్రోచ్చారణపూర్వకం స్వశాఖాకరోద్ధృత

౧౨. అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ, దర్శయిష్యంత్యనుక్రోశా
ద్గిరయో రామ మాగతం. ౧౩. ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః,
విదర్శయంతో వివిధా న్భూయ శ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఝరా న్. ౧౪. పాదపాః పర్వతా
గ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవం. ౧౪½. యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి
తత్ర పరాభవః, స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ. ౧౫½.
పురా భవతి నో దూరా దనుగచ్ఛామ రాఘవం. ౧౬. పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తు
స్తాదృశస్య మహాత్మనః, స హి నాథో జనస్యాస్య స గతి స్స పరాయణం. ౧౭.
వయం పరిచరిష్యామ సీతాం యూయంతు రాఘవం. ౧౭½. ఇతి పౌరస్త్రియో
భర్తౄ న్దుఃఖార్తా స్తత్త దబ్రువ న్, యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షే
మం విధాస్యతి, సీతానారీ జనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి. ౧౮. కోన్వనేనా
ప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ, సంప్రీయేతా మనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా. ౨౦.

విచిత్రేతి. విచిత్రకుసుమాపీడాః విచిత్రపుష్పశేఖరాః - మంజరీత్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః - దర్శయి ష్యంతి - ఆత్మాన మితి శేషః - నగాః వృక్షాః. ౧౨. అకాల ఇతి. దర్శయిష్యంతి - వృక్షలతాది ద్వారేతి భావః - అనుక్రోశాత్ - ఆదరా దిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪½. యత్రేతి. యత్ర దేశే-రామో వర్తతే అత్ర భయం నాస్తి-తత్ర పరాభవోపి నాస్తి. ౧౫½. పురేతి. దూరాత్ పురా భవతి భవి ష్యతి-తతః పూర్వ మేవానుగచ్ఛామ ఇత్యర్థః-యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. ౧౬. పాదచ్ఛా యేతి. పాదసేవా లక్ష్యతే-సుఖా సుఖసాధనభూతా - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః - పరాయణం పరమయనం - సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. కోన్వనేనేతి. అప్రతీతేన అప్రశస్తే న-సతా మయోగ్యే నేతి యావత్- ఉత్కంఠయా శోకస్మరణేన సహిత స్సోత్కంఠః-సోత్కంఠః- కృతః సోత్కంఠితః - తాదృశో జనో యస్య తేన - అమనోజ్ఞేన ఉద్వేగకారిణా - హృతచేతసా చిత్తనాశకేన - అనేన వాసేన - నగరేణేత్యర్థః - కోనుజన స్సంప్రీయేత - నకోపీత్యర్థః - తస్మా దయం వాస స్త్యాజ్య ఇతి భావః. ౨౦. కైకేయ్యా ఇతి. అధర్మ్యం - ధర్మా దపేత మిత్యర్థః -

---

మంజరీరూపపుష్పాంజలిభిః రాఘవ మర్చిష్యంతీతి. ౧౨. అకాల ఇతి. గిరయో దర్శయిష్యంతి - స్వని ష్ఠవృక్షద్వారేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. పాదపా ఇతి. రమయిష్యంతీతి - స్వమూలాకీర్యమాణపల్లవకుసు మరచితశయ్యాసు సీతాసమేతం రామం రమయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౪½. యత్రేతి. రామః-వసతీతి శేషః- తత్ర హేతుః - స హి శూర ఇతి. ౧౫½. పురేతి. రాఘవో నోఽస్మాకం అదూరా త్త్వరా భవతి- ఆసన్నో భవిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురేత్యాదినా భవిష్యదర్థే లట్ - అతః రాఘవ మనుగచ్ఛామేతి- ప్రార్థనాయాం లోట్. ౧౬. యం రామ మనుగచ్ఛామ మహాత్మన స్తాదృశస్య - పాదచ్ఛాయా చ్ఛాయేత్యనుగ్రహహేతుభూతా సేవాలక్ష్యతే - శ్రీరామచంద్రపాదసేవైవ - నః సుఖా పరమసుఖ సాధనభూతా - సః రామః - గతిః శరణం పరాయణం సర్వప్రకారేణాధారభూతః. ౧౭. వయ మితి. స్త్రియ ఇత్యర్థః - యూయం - పురుషా ఇత్యర్థః. ౧౭½. ఇతీతి. యోగక్షేమం అప్రాప్తద్ర వ్యస్య ప్రాప్తి ర్యోగః - ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమం. ౧౮. అనేన వాసేన కోనుసంప్రీయేతేతి యో జనా - అప్రతీతేన అసుఖేన - శోకస్మరణం ఉత్కంఠా - ఉత్కంఠాస్య సంజాతా ఉత్కంఠితః- ఉత్కంఠిత శ్చాసౌ జనశ్చ ఉత్కంఠితజనః తేన సహితః సోత్కంఠితజనః - తేన సోత్కంఠితజనేన వాసేన అయోధ్యావాసేన - హృతచేతసా - చిత్తనాశకేన. ౨౦. కైకేయ్యా ఇతి. కైకేయ్యా

కైకేయ్యా యది చేద్రాజ్యం స్యా దధర్మ్య మనాథవత్, నహి నో జీవితేనార్థః కుతః పుత్త్రైః కుతో ధనైః. ౨౧. యయా పుత్త్రశ్చ భర్తా చ త్యక్తావైశ్వర్యకారణాత్, కం సా పరిహరే దన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ. ౨౨. కైకేయ్యా న వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి, జీవన్త్యా జాతు జీవన్త్యః పుత్త్రై రపి శపామహే. ౨౩. యా పుత్త్రం పార్థివేన్ద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘృణా, కస్తాం ప్రాప్య సుఖం జీవే దధర్మ్యాం దుష్టచారిణీం. ౨౪. ఉపద్రుత మిదం సర్వ మనాలంబ మనాయకం, కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వినాశ ముపయాస్యతి. ౨౫. న హి ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః, మృతే దశరథే వ్యక్తం విలాప స్తదనంతరం. ౨౬. తే విషం పిబతాలోడ్య క్షీణపుణ్యా స్సుదుర్గతాః, రాఘవం వానుగచ్ఛధ్వ మశ్రుతింవాపి గచ్ఛత. ౨౭. మిథ్యా ప్రవ్రాజితో రామ స్ససీత స్సహ లక్ష్మణః, భరతే సన్నిసృష్టా స్స్మ స్సౌనికే పశవో యథా ౨౮. పూర్ణచంద్రానన శ్శ్యామో గూఢజత్రు రరిందమః, ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో లక్ష్మణపూర్వజః, పూర్వాభిభాషీ మధుర స్సత్యవాదీ మహాబలః, సౌమ్యశ్చ సర్వ

అనాథవత్ నాథశూన్యం - భావిప్రతిసంధానేనేద ముక్తం - కుత ఇతి - పుత్త్రధనకృతపురుషార్థస్య జీవితమూలత్వా దిత్యర్థః. ౨౧. యయేతి. పుత్త్రో రామః - పరిహరేత్ - విపద్భ్య ఇతి శేషః - రక్షే దితి యావత్. ౨౨. కైకేయ్యా ఇతి. జీవంత్యాః - కైకేయ్యా రాజ్యే భృతకాః భృతిభుజః. ది. 'భృతకో భృతిభుక్' ఇత్యమరః. కైకేయీజీవనపర్యంతం న తస్యా రాజ్యే నివసేమహీతి జీవం తీశబ్దస్య భావః. ౨౩. ౨౪. ఉపద్రుత మితి. కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం. ౨౫. వినాశప్రకార ముపపాదయంతి. నహీతి. విలాపో వినాశః. ౨౬. త ఇతి. తేయూయం - ఆలోడ్య అమూ మర్థ మాలోచ్య - సుదుర్గతాః సుదరిద్రాః - రామరూపధనహీనా ఇత్యర్థః - అశ్రుతిం యత్ర గతే నామాపి న శ్రూయతే తం దేశ మిత్యర్థః ౨౭. పితృవచననిర్దేశేన కైకే యీప్రియచికీర్షయా చ క్రియమాణే ప్రవ్రజనే కో దోష ఇత్యత్రాహ - మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి. కప టేన ప్రవ్రాజితః సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః - రాజ్ఞేతి శేషః - సౌనికే పశుమారకే. ౨౮. విశ్లేషాసహి

రాజ్యం యది అధర్మ్యం అధర్మోపేతం - అనాథవత్ నాథరహితం స్యాత్ - తస్మిన్ రాజ్యే - నః అస్మాకం - జీవితేనార్థో నహి - కుతః పుత్త్రైః కుతో ధనై రిత్యన్వయః. ౨౧. యయేతి. పుత్త్రో రామః - పాకం వా పరిహరేత్ రక్షేత్ - యద్వా త్యాగా త్పరిహరేత్-సర్వా నపి పరి త్యజే దిత్యర్థః - భర్తృపుత్త్రత్యాగకారిణ్యా స్తస్యా ఇతరత్యాగః కియా నితిభావః. ౨౨. కైకే య్యా ఇతి. జీవంత్యాః కైకేయ్యాః రాజ్యే - తస్యాః భృతకా భృత్యభూతాః జీవంత్య స్సత్యః న నివసేమహి - ఇమ మర్థం ప్రతిశపామహే. ౨౩. ౨౪. ౨౫. విలాపః నాశః. ౨౬. తేజమితి. తే యూయం-పురుషాః సస్త్రీకా ఇతి శేషః-విష మాలోడ్య విషం పేషయిత్వా-అశ్రు తిం వాపి గచ్ఛత-న విద్యతే శ్రుతిః యస్మిన్నామ గ్రహణం - యస్మిన్ దేశే తం దేశం గచ్ఛతే త్యర్థః. ౨౭. మిథ్యేతి. మిథ్యాప్రవ్రాజితః-మిథ్యావరకల్పనయా ప్రవ్రాజితోభూత్-కైకేయీవశగే భరతే రాజని సతి-సౌనికే పశుమారక సమీపే - పశవో యథా నిశ్చితమరణా స్తిష్ఠంతి-సన్నివిష్టా స్స్మః. ౨౮. విశ్లేషాసహిష్ణుతయా రామ స్తత్కార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యా

లోకస్య చంద్రవత్ప్రియదర్శనః, నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్రమః, శోభయిష్యత్యరణ్యాని విచరన్ స మహారథః. ౩౧. తా స్తథా విలపంత్యస్తు నగరే నాగరస్త్రియః, చుక్రుశు ర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యోరివ భయాగమే. ౩౨. ఇత్యేవం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్మసు రాఘవం, జగామాస్తం దినకరో రజనీ చాభ్యవర్తత. ౩౩. నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా, తిమిరేణాభిలిప్తేవ తదా సా నగరీ బభౌ. ౩౪. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షా నిరాశ్రయా, అయోధ్యానగరీ చాసీ న్నష్టతార మివాంబరం. ౩౫. తథా స్త్రియో రామనిమిత్తమాతురా యథా సుతే భ్రాతరి వా వివాసితే, విలప్య దీనా రురుదు ర్విచేతస స్సుతై ర్హి తాసా మధికోహి సోభవత్. ౩౬. ప్రశాంతగీతోత్సవ నృత్తవాదనా వ్యపాస్తహర్షా పిహితాపణోదయా, తదా హ్యయోధ్యానగరీ బభూవ సా మహార్ణవ స్సంక్షిపితోదకో యథా. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

ష్ణతయా రామ స్త్వకార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి-పూర్ణేత్యాదినా. గూఢజత్రుః - గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ అంససంధీ యస్య స తథోక్తః. ని. స్కంధో భుజశిరోంసో స్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ' ఇత్యమరః * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. ౩౧. తా ఇతి. మృత్యో ర్భయాగమే మరణసమయే. ౩౨. ఇతీతి. విలపంతీనాం-విలపంతీషు సతీష్విత్యర్థః-రాఘవం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౩. నష్టేతి. నష్టజ్వలనసంపాతా నష్టాగ్నిప్రణయనా - ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా అధ్యాయో వేదః - సత్కథా పురాణాదిః - నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః. ౩౪. ఉపశాంతేతి. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా-పణ్యకల్పనాశూన్యేత్యర్థః. ౩౫. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-పంచమ్యర్థే తృతీయా-భ్రాతృభ్య శ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. ౩౬. ప్రశాంతేతి. పిహితాపణోదయా - పిహితః ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా - ఆపణోదయస్య పిహితత్వ మాపణావిధానాత్-సంక్షిపితోదకః - సంశోషితోదక ఇత్యర్థః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

యనం కుర్వంతి - పూర్ణచంద్రానన ఇత్యాదినా * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. ౩౧. తా ఇతి. మృత్యోర్హేతోః భయాగమే సతి - యథా. ౩౨. ఇతీతి. విలపంతీనాం - ప్రలపంతీషు సతీషు - దినకరోఽస్తం జగామ - సూర్యాస్తమయానంతరం రజనీ చాభ్యవర్తతేతి - అనేన - పౌరస్త్రీదుఃఖాసహిష్ణుతయా అస్తమయానంతరం అస్తమయాత్పూర్వంచ భానోః పూర్వగత్యపేక్షయా అతివేగగమనం ద్యోత్యతే. ౩౩. నష్టేతి. నష్టో జ్వలనానాం సంపాతో హోమాద్యర్థ ముద్బోధో యస్యాం సా - ప్రశాంతాన్యధ్యయనాని సత్కథాః పుణ్యకథా శ్చ యస్యా స్సా. ౩౪. ఉపశాంతేతి. నిరాశ్రయా-రామాశ్రయరాహిత్యా న్నిరాశ్రయా. ౩౫. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-స రామః తాసా మధికోఽభవత్-అతో రామనిమిత్తం రురుదు రితి సంబంధః. ౩౬. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతం గీతోత్సవనృత్తవాద్యతౌర్యత్రికం యస్యాం సా-పిహితః ఆపణానాం పణ్యవస్తూనాం ఉదయః ప్రసారణం యస్యాం సా-సంక్షిపితోదకః క్షీణోదకో యథా. ౩౭. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

రామోఽపి రాత్రిశేషేణ తేనైవ మహదంతరం, జగామ పురుషవ్యాఘ్రః పితు రాజ్ఞా మనుస్మరన్. ౧. తథైవ గచ్ఛత స్తస్య వ్యపాయా ద్రజనీ శివా, ఉపాస్య పశివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత. ౨. గ్రామాన్ వికృష్టసీమాంతాన్ పుష్పితాని వనానిచ, పశ్యన్నతియయౌ శీఘ్రం శనై రివ హయోత్తమైః, శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం. ౩-౮. రాజానం ధి గ్దశరథం కామస్య వశ మాస్థితం, హా నృశంసాద్య కైకేయీ పాపా పాపానుబంధినీ, తీక్ష్ణా సంభిన్న మర్యాదా తీక్ష్ణకర్మణి వర్తతే, యా పుత్ర మీదృశం రాజ్ఞః ప్రవాసయతి ధార్మికం, వనవాసే మహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియం, కథం నామ మహాభాగా సీతా జనకనందినీ, సదా సుఖేష్వభిరతా దుఃఖా న్యనుభవిష్యతి, అహో దశరథో రాజా నిస్స్నేహ స్స్వసుతం ప్రియం, ప్రజానా మనఘం రామం పరిత్యక్తు మిహేచ్ఛతి. ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం, శృణ్వ న్నతియయౌ వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః. ౯. తతో వేదశ్రుతిం నామ శివ

అథ రామవృత్తాంతం ప్రస్తౌతి. రామోఽపీతి. తేనైవ రాత్రిశేషేణ యేన రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ-మహదంతరం మహావకాశం మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథేతి. గచ్ఛతః గచ్ఛతి సతి-వ్యపాయాత్ నిరగాత్-విషయాంతం ఉత్తరకోసలదేశదక్షిణావధిం. ౨. గ్రామా నితి. వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టసీమాంతాన్-బీజావాపార్థం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః శనై రివ హయైః - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ జానన్ యయా విత్యర్థః - శృణ్వ న్నితి. గ్రామసంవాసినాం - గ్రామాః మహాగ్రామాః - సంవాసా అల్పగ్రామాః - తేషు వాసినాం - శృణ్వ న్నతియయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩-౮. వాచ ఏవ ప్రపంచయతి - రాజాన మిత్యాది పాపా పాపస్వభావా పాపానుబంధినీ - నైరంతర్యేణ పాపకారిణీత్యర్థః- తీక్ష్ణా క్రూరా వనవాసే వనవాసనిమిత్తం - ప్రవాసయతీత్యన్వయః - అతియయౌ అతిక్రమ్య యయౌ. ౯. ౧౦. గత్వేతి. గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛ

రామోఽపీతి. తేనైవ రాత్రిశేషేణ-యేనైవ రాత్రిశేషేణ పౌరాన్ విహాయ గతః తేనైవ - మహదంతరం మహావకాశం - మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథైవేతి. గచ్ఛత స్తతః - వ్యపాయాత్ నిరగాత్ - విషయాంతం కోసలదేశాంతం. గ్రామా నితి. వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టాః సీమాంతాః యేషు - బీజావాపార్థం ఆసీమాంతం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః. పశ్యన్ శనై రివ శీఘ్రం - అతి అతిక్రమ్య - యయౌ - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరమణీయదేశదర్శనపారవశ్యాచ్చ - అతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ ప్రత్యభా దిత్యర్థః * గ్రామసంవాసవాసినాం - గ్రామా మహాగ్రామాః - సంవాసాః స్వల్పగ్రామాః - తేషు నివాసినాం మనుష్యాణాం వాచః శృణ్వన్-అతియయౌ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩-౮. శృణ్వ న్వాచో మనుష్యాణా మిత్యుక్తం తా వివృణోతి - రాజానం ధిగిత్యాదిసార్ధైః పంచభిః ఆస్థితం ప్రాప్తం * పాపానుబంధినీ పాపసంబంధినీ-తీక్ష్ణా క్రూరా-సంభిన్నమర్యాదా * ఖండితమర్యాదా ఈదృశం కల్యాణగుణైకతానం - సానుక్రోశం సదయం*అహో ఇతి. ప్రజానాం పుత్రాణాం మధ్యే-ప్రియం-అనఘం నిర్దుష్టం-యద్వా ప్రజానాం ప్రాణినాం ప్రియం స్వసుతం రామం - పరిత్యక్తు మిచ్ఛతీతి వా సంబంధః ఏతా ఇతి. ఏతాః పూర్వోక్తా వాచః - శృణ్వన్ కోసలాన్ కోసలదేశా నతియయౌ. ౯. తత ఇతి. శివవారి

వారివహాం నదీం, ఉత్తీర్యాభిముఖః ప్రాయా దగస్త్యాధ్యుషితాం దిశం. ౧౦. గత్వాతు సుచిరం కాలం తత శ్శివజలాం నదీం, గోమతీం గోయుతానూపా మతరత్సాగరంగమాం. ౧౧. గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవ శ్శీఘ్రగై ర్హయైః, మయూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీం. ౧౨. స మహీం మనునా రాజ్ఞా దత్తా మిక్ష్వాకవే పురా, స్ఫీతాం రాష్ట్రావృతాం రామో వైదేహీ మన్వదర్శయత్. ౧౩. సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం తమభీక్ష్ణశః, హంసమత్తస్వర శ్శ్రీమా నువాచ పురుషర్షభః. ౧౪. కదాహం పున రాగమ్య సరయ్వాః పుష్పితే వనే, మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పిత్రాచ సంగతః. ౧౫. రాజర్షీణాంహి లోకేఽస్మి న్రత్యర్థం మృగయావనే, కాలే వృతాంతాం మనుజై ర్ధన్వినా మభికాంక్షితాం, నాత్యర్థమభికాంక్షామి మృగయాం సరయూవనే, రతి ర్హ్యేషాతులా

ప్రదేశాం - సాగరంగమా మితి. గమే స్సుప్యుపసంఖ్యాన మితి ఖచి ముమ్. ౧౧. ౧౨. స ఇతి. మహీం కోసలదేశం-రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-యద్యపి ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననేతి భూమిమాత్ర మిక్ష్వాకో రేవ-తథాపి తస్య జన్మభూమి రియం-ఇతరజనపదస్థాః కరదా ఇతి బోధ్యం. ౧౩. సూత ఇతీతి. సూత ఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధే రనిత్యత్వాత్ - హంసమత్తస్వరః - హంసస్యేవ మత్తః కలః స్వరః యస్య స తథా. ౧౪. భావిపితృవియోగసూచక మాత్కంఠ్య మాహ-కదేతి. పర్యటిష్యామి. చరిష్యామి. ౧౫. నను - 'స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవాక్పారుష్యోగ్రదండతాః, అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మితి నిందితా మృగయా కథం కాంక్ష్యత ఇత్యాశంక్య-హింస్రమృగనివృత్త్యర్థా కాదాచిత్కా- నగర్హితా-కింతునిరంతరైవ-యథా రాజసూయే తస్యా స్సభాయా మధ్యేఽధిదేవన ముద్ధత్యా వోక్ష్యా క్షాంత న్నివపేదితి విహితం ద్యూత మిత్యాహ-రాజర్షీణా మితి. హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం-అస్తీతి శేషః - కాలే శ్రాద్ధాదికాలే మనుజై స్సదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వినా మభికాంక్షితాం - చలలక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంక్షితాం - తాం మృగయాం నాత్యర్థ మభికాంక్షామి - కించిత్ కాంక్షామీత్యర్థః - రతిః క్రీడా. ౧౬. సఇతి ఐక్ష్వాకః - దాండి

వహాం శివాని మనోజ్ఞాని వారీణి వహతీతి తథా. ౧౦. గత్వేతి. గోయుతానూపాం గోభి ర్యుక్తాన్యనూపాని జలప్రాయప్రదేశా యస్యాం సా తథా. ౧౧. గోమతీమితి. స్యందికాం స్యందికాఖ్యాం. ౧౨. స మహీ మితి. స రామః మహీం-స్యందికానదీమర్యాదం - కోసలదేశ మిత్యర్థః - రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-వైదేహీ మన్వదర్శయ దితి సంబంధః ౧౩. సూత ఇతీతి. ఆభాష్య సంబోధ్య - హంసమత్తస్వరః మత్తహంసస్వరః. ౧౪. ౧౫. మృగయా కిం శిష్టాచరితేత్యత్రాహ - రాజర్షీణా మిత్యాదినా. హి యస్మాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయారత్యర్థం అస్తీతి శేషః-కాలే మృగయాయోగ్యకాలే-శ్రాద్ధాదికాల ఇత్యర్థః-మనుజైస్సదాచారపరైః-వృతాం స్వీకృతాం ధన్వినా మభికాంక్షితాం లక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంక్షితా మిత్యర్థః. * తాం నాత్యర్థ మభికాంక్షామి కించిత్కాంక్షామీత్యర్థః-యద్వా - మృగయాయాః స్త్రీద్యూతాదిసప్తవ్యసనాంతః పాతిత్వేన నిషిద్ధత్వా త్కథం మృగయాం పర్యటిష్యసీత్యత ఆహ-రాజర్షీణా మితి. రాజర్షీణా మస్మి న్లోకే రత్యర్థం యా మృగయా అస్తి-హిః ప్రసిద్ధా-తాం పర్యటిష్యామీతి పూర్వేణ సంబంధః-కీదృశీం - కాలే వృతాం - అన్యత్సమానం - తథాపి సదా మృగయాపర్యటనే రాజ్ఞ

లోకే రాజర్షిగణసంమతా. ౧౭. స త మధ్వాన మైక్ష్వాక స్సూతం మధురయా గిరా, తం త మర్థ మభిప్రేత్య యయా వాక్య ముదీరయన్. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

విశాలాన్ కోసలాన్ రమ్యాన్ యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః, అయోధ్యాభిముఖో ధీమాన్ ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఆపృచ్ఛే త్వాం పురిశ్రేష్ఠే కాకుత్స్థపరిపాలితే, దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయంత్యా వసంతిచ, నివృత్తవనవాస స్త్వా మనృణో జగతీపతేః, పున ర్ద్రక్ష్యామి మాత్రాచ పిత్రాచ సహ సంగతః. ౩, తతో రుధిరతామ్రాక్షో భుజ ముద్యమ్య దక్షిణం, అశ్రుపూర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీ జ్జానపదం జనం. ౪. అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం

నాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః - సరామః - సూతం ప్రతి - తం త మర్థం - రాజగుణాదిరూపం - అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా - మధురయా గిరా వాక్య ముదీరయన్ సన్ అధ్వానం యయౌ - అము మర్థ ముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోన పంచాశ స్సర్గః.

విశాలా నితి. కోసలాన్ యాత్వా - అంతపర్యంతదక్షిణకోసలాన్ యాత్వేత్యర్థః. ౧. నిర్గమనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాదిదానీమయోధ్యారాజ్యసీమాంతే-స్థిత్వా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య నిర్విఘ్నేన పరిసమాప్త్యర్థం. పురదేవతా నమస్కారపూర్వక మభ్యనుజ్ఞాం ప్రార్థయతే - ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదినా యానీతి - తాన్యప్యాపృచ్ఛ ఇత్యర్థసిద్ధం. 3. తత ఇతి. భుజోద్యమనం రథవేగేన దూరగమనాత్ - అశ్రుపూర్ణముఖత్వం తదశ్రుదర్శనాత్-జనం దర్శనార్థ మాగతం. ౪. అనుక్రోశ ఇతి. అనుక్రోశః ఆదరః-దయా అనుకంపా - యథార్హం స్వామిత్వానుగుణం - వః యుష్మాభిః కృతః కృతా చేత్యపి ద్రష్టవ్యం -

పాలనరూపస్వధర్మనాశ స్స్యా దత ఆహ - నాత్యర్థ మితి. అత్యర్థం సదా - నాభికాంక్షామి - యతః విహా కాదాచిత్కమృగయా - రాజర్షిగణసమ్మతా రతిః క్రీడా. ౧౭. సఇతి. తం త మర్థం పూర్వోక్తార్థం - అభిప్రేత్య విషయీకృత్య వాక్య ముదీరయన్ - తమధ్వానం మార్గం - యయావితి సంబంధః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

విశాలా నితి. యాత్వా గత్వా - స్వదేశాంత మితి శేషః. ౧. ఆరబ్ధస్య వ్రతస్య నిర్విఘ్నేన సమాప్త్యర్థం నిర్గమనసమయే శిష్టాచారప్రాప్తపురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాత్స్వదేశాంతే స్థిత్వా పురీ మనుజ్ఞాం యాచతే-ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదిద్వాభ్యాం త్వాం దైవతానిచ - ఆపృచ్ఛే ప్రార్థయే * ప్రార్థనాప్రకార మేవాహ - నివృత్తేతి. 3. తత ఇతి. జానపదం జనం - స్వదర్శనార్థం తత్రాగతం జనం అశ్రుపూర్ణముఖో దీన ఇత్యస్యాయం భావః-వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత ఇత్యుక్తేః - దుఃఖితజనాన్ దృష్ట్వా తేషాం దుఃఖనివారణాయ స్వయమశ్రుపూర్ణముఖోఽభూ దితి. ౪. అనుక్రోశః ఆదరః - దయా కారుణ్యం - యద్వా - అనుక్రోశో జుగుప్సా - జుగుప్సనీయాన్ కైకేయీప్రభృతీన్ ప్రతి జుగుప్సా-మయి దయాచ-యథార్హం వో యుష్మాభిః కృతః - దుఃఖస్య చిరం దీర్ఘకాలానుభవః - పాపీయః అశోభనం - అసహ్యా

మయి నః కృతః, చిరం దుఃఖస్య పాపీయో గమ్యతా మర్థసిద్ధయే. ౫. తేఽభివాద్య మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, విలపంతో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠంత క్వచిత్క్వచిత్. ౬. తథా విలపతాం తేషా మతృప్తానాం చ రాఘవః, అచక్షు ర్విషయం ప్రాయా ద్యథార్కః క్షణదాముఖే. ౭. తతో ధాన్యధనోపేతాన్ దానశీలజనాన్ శివాన్, అకుతశ్చిద్భయా న్రమ్యాం శ్చైత్యయూపసమావృతాన్, ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్ సంపన్నసలిలాశయాన్, తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్ గోకులాకులసేవితాన్, లక్షణీయా న్నరేంద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్, రథేన పురుషవ్యాఘ్రః కోసలానత్యవర్తత. ౧౦. మధ్యేనముదితం స్ఫీతం రమ్యోద్యానసమాకులం, రాజ్యం భోగ్యం నరేంద్రాణాం యయౌ ధృతిమతాం వరః. ౧౧. తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయా మశైవలాం, దదర్శ రాఘవో గంగాం పుణ్యా మృషినిషేవితాం. ౧౨. ఆశ్రమై రవిదూరస్థైః శ్రీమద్భి స్సమలంకృతాం,

---

దుఃఖస్య అనుభూయమానదుఃఖస్య - చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం - పాపీయః అశోభనం - మద్దర్శనే భవతాం దుఃఖ మభివర్ధతే - అతో గమ్యతాం అర్థసిద్ధయే గృహకృత్యాదికరణాయ. ౫. త ఇతి. వ్యతిష్ఠంత - రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్ము రిత్యర్థః. ౬. తథేతి. విలపతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ- అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం - క్షణదాముఖే నిశాముఖే. ౭. దుస్త్యజా మపి రాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గతవా న్రామ ఇతి ద్యోతయితు మృషిః కోసలా నభివర్ణయతి. తత ఇత్యాదినా. ధనధాన్యయోః ప్రయోజన మాహ - దానేతి - చైత్యయూప సమావృతాన్-చైత్యాని దేవతాయతనాని - యూపా స్సర్వతోముఖాదియాగప్రఖ్యాపకాః యూపాకారత్వేన స్థాపితాః స్తంభాః- ఉద్యానాని పుష్పవాటికాః - సంపన్నాః సంపూర్ణాః గోకులై రాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా సేవితాన్ - నరేంద్రాణాం లక్షణీయాన్ - ఏకైకశో నగరసదృశత్వే లక్షయితుం యోగ్యాన్ - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. ౧౦. మధ్యేనేతి. మధ్యేన మార్గేణ - భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగ మృషి ర్విస్మయతే ధృతిమతాం వర ఇతి. ౧౧. తత్రేత్యాది. తత్ర కోసలా ద్దక్షిణదేశే - త్రిభిః పథిభి ర్గచ్ఛతీతి త్రిపథగా తాం స్వర్గమర్త్య పాతాళలోకగామినీ మిత్యర్థః - శివతోయా మచ్ఛతోయాం. ౧౨. ఆశ్రమై రిత్యాది. శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః - కాలే క్రీడాకాలే ఉచిత

తరంవా - అతో యుష్మాభిః గమ్యతాం - అర్థసిద్ధయే ప్రకృతార్థసిద్ధయే - వయం గచ్ఛామ ఇతి శేషః - యద్వా యథార్హం యథాయోగ్యం - మయి కృతో యోఽనుక్రోశోఽనుతాపః దయా చ - పాపీయః తదిదం సర్వం వః యుష్మాకం దుఃఖస్య చిరం బహుకాలానుభవాయ సంపన్నం - అతః కిం కుర్మః-ఇదానీం గమ్యతాం-వయ మర్థసిద్ధయే- ప్రకృతార్థసిద్ధయే సాధయామ ఇత్యర్థః-అవతారప్రయోజనంరావణవధాదికమితి కటాక్షః.౫.౬.తథేతి.అతృప్తానాందర్శనతృప్తిరహితానాం-క్షణదాముఖేసాయంకాలే.౭.రామః సుదుస్త్యజాంరాజ్యశ్రియం తృణీకృత్య గత ఇతిద్యోతయితుంకోసలదేశమనువర్ణయతి-తతఇతి.చైత్యానిదేవతాయతనాని-యూపాఃయాగీయపశుబంధనస్తంభాః*గోకులైరాకులతయా నిబిడతయా సేవితాన్ - లక్షణీయాన్ ఏకైకశోనగరసదృశత్వేన నరేంద్రాణాం నరేంద్రైః లక్షితుం యోగ్యా నిత్యర్థః - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. మధ్యేనేతి. రాజ్యం మధ్యేన యయౌ - మధ్యగత్యవలంబేన యయా విత్యర్థః.౧౧.౧౨.కాల ఇతి. కాలే క్రీడాకాలే*దేవానా

కాలేఽప్సరోభిః ప్రాప్తాభి స్సేవితాంభోహ్రదాం శివాం, దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరై రుపశోభితాం, నానాగంధర్వపత్నీభి స్సేవితాం సతతం శివాం, దేవాక్రీడశతాకీర్ణాం దేవోద్యానశతాయుతాం, దేవార్థ మాకాశగమాం విఖ్యాతాం దేవపద్మినీం, జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఫేననిర్మలహాసినీం, క్వచి ద్వేణీకృతజలాం క్వచి దావర్తశోభితాం, క్వచిత్ స్తిమితగంభీరాం క్వచి ద్వేగజలాకులాం, క్వచి ద్గంభీరనిర్ఘోషాం క్వచి ద్భైరవనిస్స్వనాం, దేవసంఘాప్లుతజలాం నిర్మలోత్పలశోభితాం, క్వచి దాభోగపులినాం క్వచి న్నిర్మలవాలుకాం, హంససారససంఘుష్టాం చక్రవాకోపకూజితాం, సదా మత్తైశ్చ విహగై రభిసన్నాదితాంతరాం, క్వచి త్తీరరుహై ర్వృక్షై ర్మాలాభి రభిశోభితాం, క్వచిత్ ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచి త్పద్మవనాకులాం, క్వచి త్కుముదషండైశ్చ కుట్మలై రుపశోభితాం, నానాపుష్పరజోధ్వస్తాం సమదా మివచ క్వచిత్, వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనాం, దిశాగజై ర్వనగజై ర్మత్తైశ్చ వరవారణైః, దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహు స్సన్నా

కాలేవా - సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాంసి యేషాం తాదృశా హ్రదాః యస్యాం సా - శివాం క్రీడార్థం సేవనేఽపి పావనాం - నానాగంధర్వపత్నీభిః - గంధర్వాణాంనానాత్వం దేవగంధర్వ మనుష్యగంధర్వభేదాత్ - సేవితాం శివామితి పూర్వవత్ - సేవితృభేదే ఽప్యేకరూపపావనత్వకథనా న్నానర్థక్యం - దేవాక్రీడాః దేవార్హాక్రీడాపర్వతాః - దేవోద్యానాని దేవార్హోద్యానాని - దేవార్థ మాకాశగమాం దేవపూజనార్థ మాకాశం ప్రాప్తాం - దేవపద్మినీం దేవార్హాంభోజయుక్తా మిత్యర్థః - గంగాం స్త్రీత్వేన రూపయతి - జలాఘాతేత్యాదినా. జలాఘాతః శిలాసు జలపతనం - తేన తచ్ఛబ్దో లక్ష్యతే - స ఏవాట్టహాసః సఘోషహాసః తేనోగ్రాం - ఫేన మేవ నిర్మలహాసః తద్వతీం - వేణీకృతజలాం - నిమ్నోన్నత శిలాపతనేన వేణ్యాకారతయా కృతజలాం - క్వచిత్ అగాధస్థలే స్తిమితగంభీరాం నిశ్చలగంభీరాం - గంభీరనిర్ఘోషా మృదంగాదే రివ - భైరవనిస్వనో ఽశన్యాదే రివ - ఆభోగపులినాం పరిపూర్ణతా యుక్తపులినాం - విశాలసైకతా మిత్యర్థః 'ఆభోగః పరిపూర్ణతే' త్యమరః, నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం - సారసో హంసవిశేషః - విహగైః హంసాదిభిన్నైః పక్షివిశేషైః - క్వచి త్ఫుల్లోత్పలచ్ఛన్నా మితి - పూర్వ ముత్పలశోభోక్తా అత్ర తచ్ఛన్నత్వ మితి విశేషః - కుట్మలైః కల్హారాదికుట్మలైః - నానాపుష్పరజోభిః ధ్వస్తాం - వర్ణాంతరం ప్రాప్తా మిత్యర్థః - పీతం రక్తవర్ణత్వాత్ సమదా మివ స్థితాం - వ్యపేతమలసంఘాతాం - అతఏవ మణినిర్మలదర్శనాం వైడూర్యమణివ న్నిర్మలదర్శనాం - వరవారణైః రాజగజైః - దేవోపవాహ్యైః దేవానాం వాహనభూతైః - ఫలైః పుష్పైః కిసలయై రేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం - యద్వా - ఫలపుష్పాదిభి ర్వృతాం అతఏవ భూషితాం ప్రమదా మివ స్థితా మితి వార్థః - ద్విజైః పక్షిభిః - శింశుమారైః నక్రవిశేషైః - యద్వా - శింశుమారై ర్జలకపిభిః - 'శింశుమార స్త్వంబుకపి' రితి వైజయంతీ. అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతా మిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం తత్ర

మాక్రీడాః క్రీడాపర్వతాః తేషాం శతై రాకీర్ణాం వ్యాప్తాం - తీర ఇతి శేషః - దేవార్థం దేవప్రయోజనార్థం ఆకాశగమాం ఆకాశం ప్రాప్తాం దేవపద్మినీం దేవభోగ్యహేమపద్మినీం - గంగాం స్త్రీత్వేన వర్ణయతి - జలేతి. శిలాదిపతనస్థలే హాయం జలాఘాతః స శబ్దః తద్రూపేణాట్టహాసేనోగ్రాం *ఆభోగ

దితవనాంతరాం, ప్రమదా మివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః, ఫలైః పుష్పైః కిసలయై ర్వృతాం గుల్మైర్ద్విజై స్తథా, శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజంగైశ్చ నిషేవితాం, విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యా మపాపాం పాపనాశినీం, (తాం శంకరజటాజూటా ద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా) సముద్రమహిషీం గంగాం సారసక్రౌంచనాదితాం, ఆససాద మహాబాహు శ్శృంగిబేరపురం ప్రతి. ౨౫. తా మూర్మికలిలావర్తా మన్వవేక్ష్య మహారథః, సుమంత్ర మబ్రవీ త్సూత మిహైవాద్య వసామహే. ౨౬. అవిదూరా దయం నద్యా బహు పుష్పప్రవాళవాన్, సుమహా నింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే. ౨౭. ద్రక్ష్యామ స్సరితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివాం, దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షిణాం. ౨౮. లక్ష్మణశ్చ సుమంత్రశ్చ బాఢ మిత్యేవ రాఘవం, ఉక్త్వా త మింగుదీవృక్షం తదోపయయతు ర్హయైః. ౨౯. రామోఽభియాయ తం రమ్యం వృక్ష మిక్ష్వాకునందనః, రథా దవాతర త్తస్మా త్సభార్య స్సహలక్ష్మణః. ౩౦. సుమంత్రోఽప్యవతీర్యాస్మా న్మోచయిత్వా హయోత్తమాన్, వృక్షమూలగతం రామ ముపతస్థే కృతాంజలిః. ౩౧. తత్ర రాజా గుహో నామ

ప్రాదుర్భావ మాత్రేణేతి జ్ఞేయం - సారస క్రౌంచనాదితాం సరో నివాసో యేషాం తే సారసాః పక్షివిశేషాః - సోఽస్య నివాస ఇత్యణ్-అతో హంససారస సంఘుష్టా మిత్యనేన న పౌనరుక్త్యం-శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగా మాససాద - శృంగిబేరపురం ప్రతి గచ్ఛన్ గంగా మాససాదేత్యర్థః - యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర సమీపే - గంగా మాససాదే త్యర్థః. ౨౫. తామితి. ఊర్మి కలిలావర్తాం ఊర్మిమిశ్రా వర్తాం. అవిదూరా దితి. అవిదూరాత్ సమీపే - ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః. ద్రక్ష్యామ ఇతి. సంమాన్యేత్యస్య దేవేత్యాదినా సంబంధః. లక్ష్మణ ఇతి. బాఢ మిత్యంగీకారే రామ ఇతి అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦. ౩౧. తత్రేత్యాది. తత్ర దేశే - రాజా తద్దేశాధిపతిః - ఆత్మసమః ప్రాణసమః - నిషాద జాత్యః నిషాదజాతౌ భవః - దిగాదిత్వాద్యత్ - బలవాన్ చతురంగబలవాన్ స్థపతిః నిషాదాధిపతిః 'స్థపతిః పునః స్థాపత్యేధిపతౌ తక్ష్ణీ'తి వైజయంతీ, నను హీనప్రేష్యం - హీనసఖ్యం - హీనగేహనిషేవణ మిత్యుపపాతకపరిగణితం హీనజాతిసఖం - మహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - నిషాద స్థపతిం యాజయే దితి నిషాదాధిపతే ర్యజ్ఞసంబంధశ్రవణా దత్యంతానుచితం న భవతీత్యవగంతవ్యం- వస్తుతస్తు 'న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతా స్స్మృతాః, సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా మే హ్యభక్తా జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్తోయ మత్యుత్తమ ఏవ - గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం -

పులినాం విస్తారపులినాం*శింశుమారః జలకపిః. 'శింశుమార స్త్వంబుకపి'రితి వైజయంతీ నక్రై ర్మకరైః*శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర ముద్దిశ్య-గచ్ఛన్ గంగా మాససాదేతి సంబంధః. ౨౫. తా మితి. ఊర్మిభిః కలిలాః సంపృక్తాః ఆవర్తాః యస్యాం తాం పూర్వోక్తాం గంగాం అన్వవేక్ష్య ఆసాద్య - ఇహ గంగాతీరే-అద్య వసామహ ఇతి సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౬. అవిదూరా దితి. ఇంగుదీవృక్ష స్తాపసతరుః. ౨౭. ౨౯. రామ ఇతి. అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦. ౩౧. తత్ర రాజేతి. ఆత్మసమః సఖా- నిషాదజాత్యా ముత్పన్నః - స్థపతిః నిషాదాధిపతిః. ౩౨.

రామస్యాత్మసమ స్సఖా, నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతి శ్చేతి విశ్రుతః. ౩౨½.
స శ్రుత్వా పురుషవ్యాఘ్రం రామం విషయ మాగతం, వృద్ధైః పరివృతో౽
మాత్యై ర్జ్ఞాతిభి శ్చాప్యుపాగతః. ౩౩½. తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరా
దుపస్థితం, సహ సౌమిత్రిణా రామ స్సమాగచ్ఛ ద్గుహేన సః. ౩౪½. త మార్త
స్సంపరిష్వజ్య గుహో రాఘవ మబ్రవీత్, యథాయోధ్యా తథేయం తే రామ
కిం కరవాణి తే, ఈదృశం హి మహాబాహో కః ప్రాప్స్యత్యతిథిం ప్రియం.
౩౬. తతో గుణవ దన్నాద్య ముపాదాయ పృథగ్విధం, అర్ఘ్యం చోపానయత్క్షి
ప్రం వాక్యం చేద మువాచహ. ౩౭. స్వాగతం తే మహాబాహో తవేయ
మఖిలా మహీ, వయం ప్రేష్యా భవాన్ భర్తా సాధు రాజ్యంప్రశాధి నః ౩౮.
భక్ష్యం భోజ్యంచ పేయంచ లేహ్యం చేద ముపస్థితం, శయనానిచ ము
ఖ్యాని వాజినాం ఖాదనంచ తే. ౩౯. గుహ మేవం బ్రువాణంతు రాఘవః ప్రత్యు
వాచహ, అర్చితా శ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయం, పద్భ్యా మభిగ
మాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ. ౪౦½. భుజాభ్యాం సాధు పీనాభ్యాం పీడయన్
వాక్య మబ్రవీత్, దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి అరోగం సహ బాంధవైః, అపి
తే కుశలంరాష్ట్రే మిత్రేషుచధనేషుచ. ౪౧. యత్త్విదం భవతాకించిత్ ప్రీత్యా

గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయేతి దర్శితం. ౩౨½. ౩౩½. తత ఇతి. దూరా దుపస్థితం దృష్ట్వా సమాగచ్ఛదిత్యనేన ప్రత్యుత్థానాభిగమనోక్తిః - లక్ష్మణేనసహ సమాగచ్ఛత్ - లక్ష్మణవ త్తస్మిన్ భ్రాతృత్వబుద్ధి మకరో దిత్యర్థః - సమిత్యేకీభావే. ౩౪½. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తప్తః - అనేన రామస్య పూర్వ మేవ మృగయావ్యాపారాదినా సఖ్య మస్తీతి గమ్యతే- ఇయం అస్మత్పురీ. ౩౬. తత ఇతి. అద్యశబ్దేన పేయాదిక ముచ్యతే - పృథగ్విధం మాంసాదిభేదేన బహువిధం. ౩౭. స్వాగత మితి. ఇయం మహీ అటవీరాజ్యం. ౩౮. భక్ష్య మితి. భక్ష్యం ఖాద్యం వ్యంజనాది - భోజ్యం అన్నం- పేయం పానకాది - లేహ్యం రసాయనాది - ఖాదనం ఘాసః. ౩౯. గుహ మితి. అర్చితత్వే౽పి కేచిన్న తన్మాత్రేణ తుష్యంతి నతథా వయ మిత్యాహ- హృష్టా శ్చేతి స్నేహసందర్శనేన రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన. తనిశ్లోకీ. ౪౦½. భుజాభ్యా మితి. సాధు పీడయన్ సమ్యగాలింగన్ - పీనాభ్యా మితి సుఖహేతుత్వ ముచ్యతే. ౪౧. యత్త్వి తి. అనుజానామి మమ సర్వం సత్యకృత మిత్యనుజానామి - ప్రతిగ్రహే న వర్తే- ప్రతిగ్రహ

౩౩½. తత ఇతి. సమాగచ్ఛత్ సంగతో౽భూత్. ౩౪½. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తప్తః. ౩౫—౩౭. స్వేష్టదైవం శ్రీరామం స్వపుర మాగత మాలోక్య పరమానందనిర్భరో గుహః స్వకీయం సర్వస్వం శ్రీరామాయ నివేదయతి-స్వాగత మితి. ప్రశాధి స్వీకురు. ౩౮. భక్ష్య మితి. ఏత త్సర్వ మనుగృహాణేతి శ్రీరామం ప్రార్థయామాసేతి శేషః. ౩౯. గుహ మితి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. పద్భ్యా మభిగమాచ్చ స్నేహసందర్శనేనచ - అర్చితా ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః. ౪౦½. కించ - భుజాభ్యా మిత్యాదిసార్ధశ్లోకం వాక్యం - హేగుహ తే రాష్ట్రే మిత్రేషు ధనేషు చ - కుశలమపి కుశలం కి మితి చ- బాంధవై స్సహ అరోగం త్వాం దిష్ట్యా- దైవేన పశ్యామీతి చ. పీనాభ్యాం భుజాభ్యాం గుహం సాధు సమ్యక్ పీడయన్ ఆశ్లిష్య వాక్య మబ్రవీ దితి యోజనా.

సమభికల్పితం, సర్వంతదనుజానామి నహి వర్తే ప్రతిగ్రహే. ౪౩. కుశచీరాజినధరం ఫలమూలాశినం చ మాం, విద్ధి ప్రణిహితం ధర్మే తాపసం వనగోచరం. ౪౪. అశ్వానాం ఖాదనేనాహ మర్థీ నాన్యేన కేనచిత్, ఏతావతాత్ర భవతా భవిష్యామి సుపూజితః. ౪౫. ఏతే హి దయితా రాజ్ఞః పితుర్దశరథస్య మే, ఏతైస్సువిహితైరశ్వై ర్భవిష్యామ్యహ మర్చితః. ౪౬. అశ్వానాం ప్రతిపానంచ ఖాదనం చైవ సోఽన్వశాత్, గుహ స్తత్రైవ పురుషాం స్త్వరితం దీయతా మితి. ౪౭. తతశ్చీరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జల మేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయం. ౪౮. తస్య భూమౌ శయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః, సభార్యస్య తతోఽభ్యేత్య తస్థౌ వృక్ష ముపాశ్రితః ౪౯. గుహోఽపి సహ సూతేన సౌమిత్రి మనుభాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామ మప్రమత్తో ధనుర్ధరః. ౫౦. తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథే ర్మహాత్మనః, అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ. ౫౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచాశస్సర్గః.

ధర్మం నాశ్రితవా నస్మీతి భావః. ౪౩. రాజాన్నాద్యపరిగ్రహే హేతుం దర్శయతి - కుశచీరా జినధర మితి. కుశం పవిత్ర మేఖలాదిరూపం - చీరం వల్కలం - అజినం కృష్ణాజినం - ధర్మే ప్రణిహితం పితృవాక్యపరిపాలనాదిధర్మే - సావధానం-వనం గోచర స్సంచారవిషయో యస్య తం ౪౪. అశ్వానా మితి. అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన - అర్థీ ప్రయోజనవాన్-అశ్వఘాస ఏవ ప్రయోజన మిత్యర్థః - అత్ర అస్మిన్ సమయే. ౪౫. ఏతేహీతి. సువిహితైః పోషితైః. ౪౬. అశ్వానా మితి. స గుహః - తత్రైవ తదానీ మేవ - పురుషాన్ స్వభృత్యాన్ ప్రతి - అశ్వానాం ఖాదనం ప్రతిపాదనం క్షీరాదికంచ త్వరితం దీయతా మిత్యన్వశాత్. ౪౭. తత ఇతి. ఉత్తరాసంగః ఉత్తరీయం - అన్వాస్య ఉపాస్య - అనేన స్నాన మాక్షిప్యతే - భోజ్య మాహారం ౪౮. తస్యేతి. శయ్యాకాలే పాదప్రక్షాళనం రాజోపచారత్వా ద్వా-స్వశేషవృత్త్యనురూపత్వా ద్వా-యద్వా-ప్రక్షాళనం రామకర్తృకం - తదాచమనస్యాప్యుపలక్షణం - ప్రక్షాళ్యాచమ్య శయానస్య-శయానే సతీత్యర్థః - భావలక్షణేషష్ఠీ - తతః తస్మాత్ శయనప్రదేశాత్ - అభ్యేత్య గుహాభిముఖ మేత్య - వృక్ష మేవోపాశ్రిత స్తస్థౌ. ౪౯. గుహోపీతి. సౌమిత్రి మనుభాషయన్-రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయ న్నిత్యర్థః - అన్వజాగ్రత్ జాగ్రతం సౌమిత్రి మన్వజాగ్రత్ - కిమర్థం రామ ముద్దిశ్య - రామం సంరక్షితు మిత్యర్థః - ధనుర్ధర ఇత్యనేన లక్ష్మణేఽప్యతిశంకా గుహస్య ద్యోత్యతే. ౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.

---

౪౨. యత్త్వితి. అనుజానామి ప్రతిదదామి. ౪౩. తత్ర హేతు మాహ. కుశచీరేతి. తాపసం విద్ధీతి సంబంధః. ౪౪. అశ్వానామితి. అత్రభవతా పూజ్యేన. ౪౫. సువిహితైః తృప్తైః. ౪౬. ౪౭. చీరోత్తరాసంగః - చీరం వల్కలం - ఉత్తరాసంగ ఉత్తరీయం యస్య సః. ౪౮. ౪౯. గుహః సూతేన సహ సౌమిత్రి మనుభాషయన్ రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయన్-రామమనురామం లక్షీకృత్య అజాగ్రత్. ౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశ స్సర్గః.

తం జాగ్రత మదంభేన భ్రాతు రర్థాయ లక్ష్మణం, గుహ స్సంతాపసంతప్తో రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముపకల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి సాధ్వస్యాం రాజపుత్ర యథాసుఖం. ౨. ఉచితోఽయం జన స్సర్వః క్లేశానాం త్వం సుఖోచితః, గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామః కాకుత్స్థస్య వయంనిశాం. ౩. నహి రామా త్ప్రియతమో మమాస్తి భువి కశ్చన, బ్రవీమ్యేత దహం సత్యం సత్యేనైవ చ తే శపే. ౪. అస్యప్రసాదా దాశంసేలోకేఽస్మిన్ సుమహ ద్యశః, ధర్మావాప్తించ విపులా మర్థావాప్తిం చ కేవలాం. ౫. సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వతో జ్ఞాతిభి స్సహ. ౬. నహి మే విదితం కించి ద్వనేఽస్మిన్ చరత స్సదా, చతురంగం హ్యపి బలం సుమహత్ప్రసహేమహి. ౭. లక్ష్మణ స్తం తదోవాచ రక్ష్యమాణా స్త్వయానఘ, నాత్రభీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా. ౮. కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహ సీతయా, శక్యా నిద్రా మయాలబ్ధుం జీవితం వా సుఖానివా. ౯. యో నదేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి, తం పశ్య సుఖసంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౦. యో మంత్రతపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యేష్టః పుత్ర స్సదృశలక్షణః, అస్మిన్ ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్ర మేవ భవిష్యతి.

తం జాగ్రత మిత్యాది. అదంభేన అకృత్రిమేణ-అర్థాయ రక్షణాయ - సంతాపసంతప్తః - రామదుర్దశాదర్శనసంతాపేన సంతప్తః - రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి - విశ్రాంతో భవేతి యావత్. ౨. ఉచిత ఇతి. అయం జనః - వనచారిత్వేన క్లేశసహో జనః. ౩. రామానుజీయం. నహీతి. బ్రవీమ్యేత దహం సత్య మితి పాఠ స్సాధుః. ౪. అస్యేతి. ఆశంసే ప్రార్థయే - కేవలా మర్థావాప్తిం అర్థావాప్తి మేవేత్యర్థః-కేచిత్తు కేవల మితి పఠిత్వా కేవలం ప్రసాదాదితి యోజయంతి. ౫. స ఇతి. సర్వదిక్షు. ౬. నహీతి. అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః - కించిత్ విరోధ్యాగమనస్థానం - బలం పరకీయం - ప్రసహేమహీత్యేతదాత్మని బహువచనం జ్ఞాత్యపేక్షయా. ౭. ౮. భీత్యభావే కిమర్థం జాగరణ మిత్యాహ - కథ మితి. నిద్రా న లభ్యత ఇతి భావః - జీవితం ఆశ్వాసనం - నిద్రైవ నలభ్యతే జీవితసుఖానాం కా కథేతి భావః. తన్నిశ్లోకీ. ౯. య ఇతి. ప్రసహితు మితి తీషసహేత్యాదినా పాక్షిక ఇట్ - సంవిష్టం శయానం. ౧౦. య ఇతి. మంత్రతపసా మంత్రయుక్తతపసా - మంత్రతపోభ్యా మిత్యర్థః - పరిశ్రమైః య

త మితి. భ్రాతు రర్థాయ భ్రాతుః సేవాయై-అదంభేన అకౌటిల్యేన-విశ్వాసేనేతి యావత్-సంతాపసంతప్తః రామ దుర్దశా దర్శనసంతాపేన పీడిత ఇత్యర్థః. రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి విశ్రాంతో భవ. ౨. అయం జనః ఆటవికోఽహం. ౩. ౪. అస్యేతి. ఆశంసే ప్రార్థయే - అస్య ప్రసాదా దేవ కేవల మితి యోజనా. ౫. ౬. నహీతి. అవిదిత మజ్ఞాతం-కించ - చతురంగ మితి - ప్రసహేమహి పరకీయ మితి శేషః. ౭. లక్ష్మణఇతి. అత్ర దేశే. ౮. ౯. ౧౦. యఇతి. మంత్రో గాయత్ర్యాదిః - తపః కృచ్ఛ్రాదిః - పరాక్రమైః - పరేషాం మహతాం

౧౨. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా స్త్రియః, నిర్ఘోషోపరతం చాతో మన్యే రాజనివేశనం. ౧౩. కౌసల్యా చైవ రాజాచ తథైవ జననీ మమ, నాశంసే యది జీవంతి సర్వే తే శర్వరీ మిమాం. ౧౪. జీవేదపి హి మే మాతా శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా, త ద్దుఃఖం యత్తు కౌసల్యా వీరసూ ర్వినశిష్యతి. ౧౫. అనురక్తజనాకీర్ణా సుఖా లోకప్రియా వహా, రాజవ్యసన సంసృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి. ౧౬. కథం పుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియ మపశ్యతః, శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః ౧౭. వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి, అనంతరంచ మాతాపి మమ నాశ ముపైష్యతి. ౧౮. అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి ౧౯. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్కాలే ప్యుపస్థితే, ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౨౦. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభక్తమహాపథాం, హర్మ్యప్రా

జ్ఞాదిభిః ఏకః ముఖ్యః-'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః, సదృశలక్షణః - స్వసదృశలక్షణః-అస్మిన్నితి - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి - విధవా పతిరహితా. ౧౨. వినద్యేతి. ఉపరతాః-భవిష్యంతీతి శేషః-అతఏవ నిర్ఘోషోపరతం-ఉపరతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే జీవంతి జీవిష్యంతీతి నాశంసే-యది జీవంతి ఇమాం శర్వరీ మేవ.౧౪. జీవే దితి. శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా-శత్రుఘ్నస్నేహేనేత్యర్థః-పునః పునర్దర్శనేన వా-వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా కౌసల్యా వినశిష్యతీతి యద్దుఃఖం తద్దుస్సహ మిత్యర్థః.౧౫.అనురక్తజనాకీర్ణేతి.రాజవ్యసనసంసృష్టా- రాజమరణనిమిత్తవ్యసనసంయుక్తేత్యర్థః. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా రామే రాజ్య మనిక్షిప్య-అతఏవ మనోరథ మనవాప్య వినశిష్యతీతి యత్ తస్మాత్ అతిక్రాంతం మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మతీత్య గత మిత్యర్థః - అథవా - అతిక్రాంత మతిక్రాంతం మనోరథ మనవాప్య పునః పున ర్వర్ధమానం మనోరథ మనవాప్య-రామో జాతః-వర్ధిష్యతే - ఉద్వాహం కరిష్యతి రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యేవ మభివృద్ధం మనోరథ మిత్యర్థః-మనోరథాతిక్రాంతి మేవాహ-రాజ్యేరామ మనిక్షిప్యేతి.౧౯.సిద్ధార్థా ఇతి.తస్మిన్ కాలే మరణకాలే ఉపస్థితే ప్రేతకార్యేష్వప్యుపస్థితేషు-వృత్తం అతీతం-అమృత మితి యావత్-'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢనిస్తుల' ఇత్యమరః, భూమిపం పితరం సిద్ధార్థాః కృతార్థాః - సంస్కరిష్యంతి - వయం త్వకృతార్థా ఇతి భావః. ౨౦. రమ్యచత్వర సంస్థానా మితి. రమ్యచత్వరసంస్థా

ఆక్రమైః ఆగమైః-ఆశీర్భి రిత్యర్థః - ఏకో ముఖ్యః - సదృశం లక్షణం యస్య స తథా. ౧౧. ౧౨. వినద్యేత్యాది. శ్రమేణోపరతా భవిష్యంతీతి శేషః-అతః నిర్ఘోషోపరతం-ఉపరతనిర్ఘోషం భవిష్యతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే-జీవంతి-జీవిష్యంతీతి నాశంసే-యది జీవంతి-ఇమాం శర్వరీ మేవ. ౧౪. జీవే దపీతి. జీవేదపి- ఏతద్రాత్ర్యాః పర మపీతిశేషః-మమ మాత్రైవ జీవిష్యతి-వీరసూః వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా-కౌసల్యా వినశిష్యతీతియత్-తదేవ మమ దుఃఖం. ౧౫. అనురక్తేతి. సంసృష్టా యుక్తా. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా - పున రాగతం రామం రాజ్యే అనిక్షిప్య-అతఏవ మనోరథ మప్యనవాప్య వినశిష్యతి-యస్మా త్తస్మాత్-అతిక్రాంత మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మత్యర్థ మతీత్య గత మిత్యర్థః. ౧౯. సిద్ధార్థా ఇతి. తస్మిన్ కాలే-అవసానకాలే హ్యుపస్థితే ప్రాప్తే సతి వృత్తం మృతం పితరం సర్వేషు ప్రేతకార్యేషు సంస్కరిష్యంతి తే సిద్ధార్థా భాగ్యవంత ఇతి

సాదసంపన్నాం గణికావరశోభితాం, రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాద వినాదితాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం, ఆరామోద్యానసంపన్నాం సమాజోత్సవ శాలినీం, సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితు ర్మమ. ౨౩. అపి జీవే ద్దశరథో వనవాసా త్పున ర్వయం, ప్రత్యాగమ్య మహాత్మాన మపి పశ్యేమ సువ్రతం. ౨౪. అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం, నివృత్తవనవాసేఽస్మి న్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి ౨౫. పరిదేవయమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః, తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౬. తథాహి సత్యం బ్రువతి ప్రజాహితే నరేంద్రపుత్రే గురుసౌహృదా ద్గుహః, ముమోచ బాష్పం వ్యసనాభిపీడితో జ్వరాతురో నాగ ఇవ వ్యథాతురః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

నాంరమణీయాంగణసంస్థానాం - సువిభక్తమహాపథాం గృహపఙ్క్తిభి స్సమ్యగ్విభక్తరాజమార్గాం- హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం- హర్మ్యై ర్ధనినాం వాసైః-ప్రాసాదై ర్దేవభూభుజాం వాసైశ్చ - సంపూర్ణాం - 'హర్మ్యాది ర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః, గజాశ్వరథసంబాధాం- సంబాధాం నిబిడాం-నాదితాం సంజాతనాదాం - సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవ ప్రభృతిభి స్సంపన్నాం - ఆరామోద్యానసంపన్నాం-ఆరామాః ఉద్యానానిచ - ఉపవనాని రాజ్ఞః క్రీడార్థవనానిచ- సమాజోత్సవశాలినీం సమాజై స్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవ స్సమాజోత్సవః - దేవోత్సవ ఇత్యర్థః. ౨౩. అపీతి. అపి స్సంభావనాయాం. ౨౪. అపిసత్యప్రతిజ్ఞేనేతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రేతి శేషః-అస్మిన్ రామే-ప్రవిశేమహీత్యాశంసాయాంలిఙ్. ౨౫. పరిదేవయమానస్యేతి. పరిదేవమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-ఏవ మితి శేషః. ౨౬. తథేతి. సత్యం వాస్తవం-నరేంద్రపుత్రే లక్ష్మణే-గురుసౌహృదాత్ గురుషు పిత్రాదిషు సౌహృదాత్ స్నేహాత్-జ్వరాతురో నాగో గజ ఇవ వ్యథాతురో గుహ ఇత్యన్వయః.౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

యోజనా. ౨౦. రమ్యేతి. చత్వరం గృహాంగణం-హర్మ్యాణి ధనినాం వాసాః - ప్రాసాదాః దేవభూభుజాం చ వాసాః-సంబాధాం-సంకులాం-సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం రాజధానీం సుఖితా భాగ్యవంతో భరతాదయ ఇతి శేషః. ౨౩. అపీతి. దశరథో జీవేదపి జీవేద్యది-పశ్యామః-ద్రక్ష్యామ ఇత్యర్థః-యద్వా-దశరథో జీవేదపి - జీవేత్కిం - సంప్రశ్నేలిఙ్ - సువ్రతం దశరథం-అపి పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః కిమిత్యర్థః. ౨౪. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన-రామేణ సార్ధం-వనవాసే నివృత్తే సతి-అయోధ్యాం ప్రవిశేమహి-ప్రవేక్ష్యామః కిమిత్యర్థః. ౨౫. పరిదేవనం ప్రలాపః - రాజపుత్రస్య లక్ష్మణస్య తిష్ఠతో జాగ్రత స్సతః అత్యవర్తత అతీత్య గతా. ౨౬.తథాహీతి. గురుసౌహృదాత్ - గురౌ రామే-సౌహృదాత్ స్నేహాత్-తథా సత్యం వాస్తవం బ్రువతి సతి-అథవా-గుహోఽపి రామే - గురుసౌహృదాత్ అతిస్నేహాత్ -జ్వరాతురః-అతఏవ వ్యథాతురః-నాగః గజః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం పృథువక్షా మహాయశాః, ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం శుభలక్షణం. ౧. భాస్కరోదయకాలోఽయం గతా భగవతీ నిశా, అసౌ సుకృష్ణో విహగః కోకిల స్తాత కూజతి. ౨. బర్హిణానాం చ నిర్ఘోషః శ్రూయతే నదతాం వనే, తరామ జాహ్నవీం సౌమ్య శీఘ్రగాం సాగరంగమాం. ౩. విజ్ఞాయ రామస్య వచ స్సౌమిత్రి ర్మిత్రనందనః, గుహ మామంత్ర్య సూతంచ సోఽతిష్ఠ ద్భ్రాతు రగ్రతః. ౪. స తు రామస్య వచనం నిశమ్య ప్రతిగృహ్యచ, స్థపతి స్తూర్ణ మాహూయ సచివా నిద మబ్రవీత్. ౫. అస్య వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం శుభాం, సుప్రతారాం దృఢాం తీర్థే శీఘ్రం నావ ముపాహర. ౬. తం నిశమ్య సమాదేశం గుహామాత్యగణో మహాన్, ఉపోహ్య రుచిరాం నావం గుహాయ ప్రత్యవేదయత్. ౭ తత స్స ప్రాంజలి ర్భూత్వా గుహో రాఘవ మబ్రవీత్, ఉపస్థితేయం నౌ ర్దేవ భూయః కిం కరవాణి తే. ౮. తవామరసుతప్రఖ్య తర్తుం సాగరగాం నదీం, నౌ రియం పురుషవ్యాఘ్ర తాం త్వ మారోహ సువ్రత. ౯.

ప్రభాతాయా మితి. పృథువక్షా ఇత్యుత్సాహాతిరేకోక్తిః - మహాయశా ఇతి ధర్మవ్యతిక్రమాభావ స్సూచితః-సౌమిత్రి మితి-రామం దశరథం విద్ధీత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయిత్వం సూచితం-శుభలక్షణ మిత్యనేన స్వభక్తి రుక్తా. ౧. భాస్కరోదయకాల ఇతి. భాస్కరశబ్దోయం తత్సంబంధ్యరుణవాచీ-గతా గతప్రాయా-భగవతీ కామవర్ధినీ - 'భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్వి'త్యమరః, సుకృష్ణో విహగః భరద్వాజః-కోకిలః-కోకిల శ్చేత్యర్థః. ౨. బర్హిణానా మితి. వనే నదతా మితి నగరస్థక్రీడామయూరవ్యావృత్తగంభీరధ్వని రుక్తా-శీఘ్రగా మితి నావం వినా దుస్తరత్వోక్తిః-సాగరంగమా మితి మహత్త్వోక్తిః. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ - నదీతరణసాధనం శీఘ్రమానేతవ్యమిత్యేవం రూపం వచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతం చామంత్ర్య-యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠత్. ౪. సత్వితి. ప్రతిగృహ్య-శిరోనతిపూర్వకం తథైవ కరిష్యామీత్యంగీకృత్య. ౫. అస్యేతి. అస్య రామస్య - వాహనసంయుక్తాం వాహ్యతే - నీయతేఽనేనేతి వాహనం అరిత్రాది-తేన సంయుక్తాం-కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణ మరిత్రం గృహ్ణాతీతి కర్ణగ్రాహః కర్ణధారః తద్వతీం-'కర్ణం శ్రోత్ర మరిత్రంచే'తి నిఘంటుః. సుప్రతారాం సుష్ఠు తారయితుం సమర్థాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంధిబంధాం-తీర్థే అవతారమార్గే-ఉపాహరేత్యేకవచనం సచివగణాభిప్రాయేణ. ౬. ౮. తవేతి. నౌ రియ మితి-ఉపస్థితేతి శేషః. ౯. అథేతి. ఆరోప్యతా మితి-

---

౧. ౩. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ-నదీతరణసాధనం శీఘ్ర మానేతవ్య మిత్యేవం రూపం-రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతంచ అమంత్ర్య - యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య-యథాపూర్వం-భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠ దితి సంబంధః. ౫. అస్యేతి. అస్య వాహనసంయుక్తాం-అస్య జలం నిరస్య నావం తీరం-వాహయతి - ప్రాపయతీత్యస్య వాహన మరిత్ర మితి యావత్-తత్సంయుక్తాం-యద్వా-అస్య రామస్య వాహనసంయుక్తాం - వాహ్యతే నీయతే నారనేనేతి వాహన మరిత్రాది-తద్యుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణధారవతీం-సుప్రతారాం - సుష్ఠు ప్రతారయితుంక్షమాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంబంధిబంధాం-తీర్థే అవతరణమార్గే-ఉపాహరేత్యేకవచనం సచివగణాభిప్రాయేణ. ౬. తన్నిశమ్యేతి. ఉపోహ్య సమీపం ప్రాపయేత్యర్థః. ౭. ఉపస్థితా ప్రాప్తా. ౯. అథేతి.

అథోవాచ మహాతేజా రామో గుహ మిదం వచః, కృతకామోఽస్మి భవతా
శీఘ్ర మారోప్యతా మితి. ౧౦. తతః కలాపా న్సన్నహ్య ఖడ్గౌ బద్ధ్వాచ ధన్వి
నౌ, జగ్మతు ర్యేన తౌ గంగాం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧౧. రామ మేవ తు
ధర్మజ్ఞ ముపగమ్య వినీతవత్, కి మహం కరవాణీతి సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్.
౧౨. తతోఽబ్రవీ ద్దాశరథి స్సుమంత్రం స్పృశన్ కరేణోత్తమదక్షిణేన,
సుమంత్ర శీఘ్రం పున రేవ యాహి రాజ్ఞ స్సకాశే భవ చాప్రమత్తః. ౧౩.
నివర్తస్వే త్యువాచైవ మేతావ ద్ధి కృతం మమ, రథం విహాయ పద్భ్యాం
తు గమిష్యామో మహావనం. ౧౪. ఆత్మానం త్వభ్యనుజ్ఞాత మవేక్ష్యా
ర్త స్స సారథిః, సుమంత్రః పురుషవ్యాఘ్ర మైక్ష్వాక మిద మబ్రవీత్. ౧౫. నాతి
క్రాంత మిదం లోకే పురుషేణేహ కేనచిత్, తవ సభ్రాతృభార్యస్య వాసః ప్రా
కృతవద్వనే. ౧౬. న మన్యే బ్రహ్మచర్యేఽస్తి స్వధీతేవా ఫలోదయః, మార్ద

ఖనిత్రపిటకవై దేహీవస్త్రాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తత ఇతి. తౌ రాఘవౌ-సన్నహ్య కవచౌ
ధృత్వా-కలాపాన్ తూణీరాన్ ఖడ్గౌ చ బద్ధ్వా-ధన్వినౌ-జనాః యేన మార్గేణ గంగాం ప్రాప్ను
వంతి తేన మార్గేణ జగ్మతుః. ౧౧. రామ మితి. ధర్మజ్ఞం భృత్యధర్మజ్ఞం - వినీతవత్ సవినయ
మితి క్రియావిశేషణం. ౧౨. తత ఇతి. ఉత్తమేతి సంబోధనం. ౧౩. యాహీతి సామాన్యేనోక్తం
సోపపత్తిక మాహ - నివర్తస్వేతి. మమ ఏతావత్ కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన ప్రా
పణం కృతం హి-హీతి రాజాజ్ఞాద్యోతనం-అతఃపరం యానం విహాయ పద్భ్యా మేవ మహావనం గమి
ష్యామః-అత స్త్వం నివర్తస్వేత్యేవ మువాచ. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అపేక్ష్య బుద్ధ్వా - ఆర్తః అనుగ
మనేఽభ్యనుజ్ఞానకృతేతి దుఃఖితః. ౧౫. నాతిక్రాంత మితి. తవ సభ్రాతృభార్యస్య వనే - ప్రాకృత
వత్ క్షుద్రస్యేవ - యోఽయం వాసః - తదిదం లోకే కేనచి దపి పురుషేణ-నాతిక్రాంతం నాంగీ
కృతం-సర్వాసంమతోఽయం తవ వనే వాస ఇత్యర్థః కిం పున ర్మమేతి భావః. ౧౬. న మన్య ఇతి.
త్వాం బ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తం త్వాం-వ్యసన మాగతం చేత్ - బ్రహ్మచర్యే అధ
్యయనాదిలక్షణే - అధ్యయనకాలకృతే స్వధీతే స్వాధ్యాయాధ్యయనే - మార్దవే-దయాళుత్వ ఇతి
యావత్-ఆర్జవే అకౌటిల్యేచ ఫలోదయః ఫలసిద్ధిః- నాస్తీతి మన్యే-యది బ్రహ్మచర్యాదికం ఫలదం

ఆరోప్యతాం-ఖనిత్రపిటకవై దేహీవస్త్రాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తతః కలాపా నిత్యాదిశ్లోక
ద్వయ మేకం వాక్యం. తౌ రాఘవౌ - సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా - కలాపాన్ తూణీరాన్ -
ఖడ్గౌచబద్ధ్వా - యేన యస్మా త్కారణాత్ - రథనిరపేక్షౌ గంగాం జగ్మతుః - తస్మా ద్రామ ము
పగమ్య సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౩. పున ర్యాహీతి సామాన్యేనోక్తం
సోపపత్తిక మాహ. నివర్తస్వేతి. మమ - ఏతావత్కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన
ప్రాపణం కృతం - యానం విహాయ పద్భ్యాం మహావనం గమిష్యామి - అత స్త్వం నివర్త
స్వేత్యేవ మువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అభ్యనుజ్ఞాతం - ప్రతినివృత్త్యా ఇతి శేషః.
౧౫. నాతిక్రాంత మితి. యదా సభ్రాతృభార్యస్య - తవ త్వద్విధస్యాపి - ప్రాకృతవత్ క్షుద్ర
స్యేవ - యేన దైవేన వనే వాసః కృతః - తదా ఇదం దైవకృత్యం - ఇహ లోకే - కేన చిత్
పురుషేణాపి - నాతిక్రాంతం నలంఘితం - లంఘితు మశక్య మిత్యర్థః. ౧౬. న మన్య ఇతి. త్వ
ద్విషయదుఃఖాత్ - బ్రహ్మచర్యాదీనాం ఫలం నాస్తీత్యుక్తం - వస్తుతస్తు - త్వం గతి మితి - హే

వార్జవయోర్వాపి త్వాం చేద్వ్యసన మాగతం. ౧౮. సహ రాఘవ వై దేహ్యా
భ్రాత్రా చైవ వనే వసన్, త్వం గతిం ప్రాప్స్యసే వీర త్రిలోకాంస్తు జయన్ని
వ, వయం ఖలు హతా రామ యే త్వయా ప్యుపవంచితాః, కైకేయ్యా వశ
మేష్యామః పాపాయాం దుఃఖభాగినః. ౧౯. ఇతి బ్రువన్నాత్మసమం సుమంత్రస్సా
రథి స్తదా, దృష్ట్వా దూరగతం రామం దుఃఖార్తో రురుదే చిరం. ౨౦. తతస్తు
విగతే బాష్పే సూతం స్పృష్టోదకం శుచిం. రామస్తు మధురం వాక్యం పునఃపున
రువాచ తం. ౨౧. ఇక్ష్వాకూణాం త్వయా తుల్యం సుహృదం నోపలక్షయే,యథా
దశరథో రాజా మాం న శోచే త్తథాకురు. ౨౨. శోకోపహతచేతాశ్చ వృద్ధ
శ్చ జగతీపతిః, కామభారావసన్నశ్చ తస్మా దేత ద్బ్రవీమి తే. ౨౩. యద్య
దాజ్ఞాపయే త్కించి త్స మహాత్మా మహీపతిః, కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం
కార్యం తదవికాంక్షయా. ౨౪. ఏతదర్థంహి రాజ్యాని ప్రశాసతి నరేశ్వరాః,
యదేషాం సర్వకృత్యేషు మనో న ప్రతిహన్యతే. ౨౫. యద్యథా స మహారా
జో నాలీక మధిగచ్ఛతి, నచ తామ్యతి దుఃఖేన సుమంత్రకురు తత్తథా. ౨౬.
అదృష్టదుఃఖం రాజానం వృద్ధ మార్యం జితేంద్రియం, బ్రూయా స్త్వ మభివా

స్యాత్ తత్ త్వయి దృశ్యేత-న దృశ్యతే-ప్రత్యుత వనవాస ఏవ దృష్టః-అతో న తత్ ఫలద మితి
మన్య ఇతి భావః-ఖేదాతిశయా దేవ ముక్తం. ౧౮. సహేతి. త్రీన్ లోకాన్ జయన్నివ - విష్ణు
రివేత్యర్థః-గమ్యత ఇతి గతిః కీర్తిః తాం ప్రాప్స్యసే-అతులాం కీర్తిం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః-సుమంత్రః
పురవాసిష్వాత్మానమంతర్భావ్య వదతివయమితి-వయం త్వా మనుగతా వయం-త్వయా ప్యుపవంచితాః
ఖలు- రాత్రౌ నిద్రాసమయే అవిదితగమనేన ఉపవంచితా ఏవ. అపిశబ్దాదభిషేకవిఘటనేన కైకే
య్యాపి వంచితా ఇతి ద్యోత్యతే - ఉపవంచితాః సమీపే వంచితాః వనం ప్రాప్యయ్య మానా ఇవ
త్యక్తా ఇతి వార్థః-అతఏవ పాపాయాః కైకేయ్యాః వశం - దుఃఖభాగిన స్సంతః ఏష్యామః-అతో
వయం హతా ఇత్యన్వయః. ౨౦. తత ఇతి. రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్టోదకం ఆచాం
తం-అతఏవ శుచిం.౨౧.౨౩. గురవ స్స్వామిన శ్చ న నియామ్యాః - అపితు సర్వప్రకారేణానువ
ర్తనీయా ఇత్యాశయేనాహ-యద్యదితి. వికాంక్షా అనాదరః-తదభావేన - ఆదరేణేత్యర్థః. ౨౪.ఏత
దితి. ఏతచ్ఛబ్దార్థ మాహ-యదేషా మితి. ప్రశాసతీతి - అభ్యస్తత్వాదదాదేశః - సర్వకృత్యేషు కా
మాత్ క్రోధా ద్వా ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః. ౨౫. యదితి. అలీక మప్రియం. 'అలీకం త్వప్రియేఽనృత'

రాఘవ - వనే వసన్ - త్రీన్ లోకాం స్తు జయ న్నివ పితృసత్యపాలనేన జయన్నేవ - వశీకుర్వ
న్నేవ - త్వం గతిం ముక్తిం ప్రాప్స్యసే - నాత్ర సందేహః - వయ మితి - రాత్రౌ కేచన నిద్రా
సమయే అవిదితగమనేన - అహంతు బలా న్నివర్తనేన - ఏవం సర్వే వయం వంచితాః త్యక్తాః.
౧౯. ఇతీతి. ఆత్మసమం భృత్యస్య స్వస్యోచిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆత్మసమం ప్రాణసమ మితి
రామపరంవా - దూరగతం దృష్ట్వా నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ౨౦. తత ఇతి. స్పృష్టోదకం ఆచాంతం. ౨౨.
శోకేతి. కామభారావసన్నః - కామవేగేన పీడితః యస్మాత్ తస్మాత్ - ఏతత్ వక్ష్యమాణం
బ్రవీమీతి యోజనా. ౨౩. యద్యదితి. అవికాంక్షయా అవిశంకయా-అకార్యం అనుష్ఠేయం. ౨౪.
౨౫. యద్యథేతి. యత్కార్యం ప్రతి యథా అలీక మప్రియం-నాధిగచ్ఛతి దుఃఖేన న తామ్యతి-

త్వేవ మమ హేతో రిదం వచః. ౨౭. నైవాహ మనుశోచామి లక్ష్మణో న చ మైథిలీ, అయోధ్యాయా శ్చ్యుతా శ్చేతి వనే వత్స్యామహేతి చ. ౨౮. చతుర్ద శసు వర్షేషు నివృత్తేషు పునఃపునః, లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ద్రక్ష్యసి క్షిప్ర మాగతాన్. ౨౯. ఏవ ముక్త్వా తు రాజానం మాతరం చ సుమన్త్ర మే, అన్యా శ్చ దేవీ స్సహితాః కైకేయీం చ పునఃపునః, ఆరోగ్యం బ్రూహి కౌసల్యా మథ పాదాభివందనం, సీతాయా మమ చార్యస్య వచనా ల్లక్ష్మణస్య చ. ౩౧. బ్రూయా శ్చ హి మహారాజం భరతం క్షిప్ర మానయ, ఆగత శ్చాపి భరత స్థ్సాప్యో నృప మతే పదే, భరతంచ పరిష్వజ్య యౌవరాజ్యేఽభిషిచ్య చ, అస్మత్సంతాపజం దుఃఖం న త్వా మభిభవిష్యతి. ౩౩. భరత శ్చాపి వక్తవ్యో యథా రాజని వర్తసే, తథా మాతృషు వర్తేథా స్సర్వా స్వేవావిశేషతః, యథాచ తవ కైకేయీ సుమి

ఇత్యర్థః. ౨౬. అస్మద్దుఃఖ మితి. మమ హేతోః మదర్థం-మమ ప్రతినిధిత్వేనేత్యర్థః. ౨౭. స్వవి శ్లేషజనితదుఃఖేన రాజా న విశ్వహే దితి భియా తదా శ్వాసకాని వాక్యాన్యాహ - నైవాహ మితి. లక్ష్మణో న చ మైథిలీత్యత్ర శోచతీతి విపరిణామః కర్తవ్యః - వత్స్యామహేత్యత్ర ఆర్ష స్సంధిః. ౨౮. చతుర్దశస్వితి. పునః పునర్ద్రక్ష్యసి-నిత్యదిప్సయా ఇతి ద్వివచనం-అపరాతిశయేన సదా ద్రక్ష్య సీత్యర్థః. ౨౯. ఏవ మిత్యాది. రాజానం మే మాతరం అన్యాః దేవీః సహితాః కౌసల్యయా సహ వర్తమానాః కైకేయీం చ పునః పున రేవ ముక్త్వా-అథ కౌసల్యా మారోగ్యం పాదాభివందనం చ బ్రూహీత్యన్వయః - ఆర్యస్య - శాస్త్రవిహితజ్యేష్ఠానువర్తనరూపపరమధర్మవేదిత్వా ల్లక్ష్మణస్యార్య త్వోక్తిః-కౌసల్యాం ప్రత్యేవ పాదాభివందనకథనం - అన్యత్ర నిషేధాత్-ఆచార్యవ దాచార్యదారే వృత్తిః పాదసంవాహనవర్జ మితి నిషేధస్యసపత్నీమాతృష్వపి తుల్యత్వాత్. 30. 31. బ్రూయా ఇతి.నృపమతే రాజ్ఞా మభిమతే పదే-యౌవరాజ్య ఇత్యర్థః.అభిషిచ్య స్థిత మితి శేషః-నాభిభవిష్యతీ త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం-తస్య బ్రూయా ఇత్యనేన సంబంధః. 3౨.33. భరత ఇత్యాదిశ్లోకేనో క్త మర్థం వివృణోతి-యథేతి. సుమిత్రో క్తిః శత్రుఘ్నపక్షపాతాత్ - ఆవేక్షతా అంగీకుర్వతా - త్వయేతి శేషః-నిత్యదా సర్వదా-ఛాందసో దాప్రత్యయః - ఇతి భరత శ్చాపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణా

న్వయః పాద్రౌ స్నా - తత్కార్యం తథా కుర్వితి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. నేతి. వత్స్యామహేతి సంధి రార్షః. ౨౮. చతుర్దశస్వితి పునః పునః పునరాగతానస్మాన్ - పున స్త్వం ద్రక్ష్యసీతి - ద్వయోః పున శ్శబ్దయోః సంబంధః. ౨౯. ఏవ మితి. సహితాః మమ మాత్రేతి శేషః-కైకేయీం చ ఆరోగ్యం బ్రూహీతి సంబంధః - స్వమాతుః పాదాభివందన మాదిశతి కౌసల్యా మితి - సీతా యాః మమచ - ఆర్యస్య విదుషో లక్ష్మణస్యచ - వచనా త్పాదాభివందనం బ్రూయా ఇత్యన్వ యః - యద్వా - బ్రూహీతి పూర్వేణ సంబంధః. 30. 31. స్వవిశ్లేషజదుఃఖనివృత్తయే సుమం త్రే స్సాంత్వయ మాహ-మహారాజ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. మహారాజం త్వత్పూర్వం నృప మతే పదే భరత మభిషిచ్య అభిషేచయసి చేత్ - తర్హీదం దుఃఖం త్వా న్నాభిభ విష్యతీతి సంబంధః - యద్వా - దశరథం ప్రతి వక్తవ్య మితి సుమంత్రం ప్రత్యాహ - బ్రూయా ఇతి. 3౨. 33. * తాతస్యేతి. తాతస్య ప్రియకామేన - యౌవరాజ్య మవేక్షతా అంగీకుర్వతా ఉభయో రిహ పరయోః-సుఖ మేధితుం - శక్యం-జనానా మితి శేషః - యద్వా - యౌవరాజ్య మవేక్షతా త్వయా - ఉభయో ర్లోకయోః - తాతస్య దశరథస్య - సుఖ మేధితుం సంవర్ధయితుం-

త్రాచ విశేషతః, తథైవ దేవీ కౌసల్యా మమ మాతా విశేషతః, తాతస్య ప్రియకామేన యావద్రాజ్యమవేక్షితా, లోకయో రుభయో శ్శక్యం నిత్యదా సుఖమేధితుం. ౩౬. నివర్త్యమానో రామేణ సుమన్త్ర శ్శోకకర్శితః, తత్సర్వం వచనం శ్రుత్వా స్నేహాత్కాకుత్స్థ మబ్రవీత్. ౩౭. యదహం నోపచారేణ బ్రూయాం స్నేహా దవిక్లబః, భక్తిమా నితి తత్తావ ద్వాక్యం త్వం క్షంతు మర్హసి. ౩౮. కథం హి త్వద్విహీనోఽహం ప్రతియాస్యామి తాం పురీం, తవ తావ ద్వియోగేన పుత్రశోకాకులా మివ. ౩౯. సరామ మపి తావ న్మే రథం దృష్ట్వా తదా జనః, వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ ౪౦. దైన్యం హి నగరీ గచ్ఛే ద్దృష్ట్వా శూన్య మిమం రథం, సూతావశేషం స్వం సైన్యం హతవీర మివాహవే. ౪౧. దూరేపి నివసంతం త్వాం మానసేనాగ్రత స్స్థితం, చింతయంత్యోద్య నూనం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః. ౪౨. దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే, ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాంతచేతసాం. ౪౩. ఆర్తనాదో హి యః పౌరైర్ముక్త స్త్వద్విప్రవాసనే, స రథం మాం నిశా

న్వయః. ౩౬. ౩౭. యదితి. అహ మవిక్లబః ధృష్టస్సన్-యద్వాక్యం బ్రూయాం తన్నోపచారేణ-కింతు స్నేహాత్-తద్వాక్యం త్వం తావత్ సాకల్యేన క్షంతు మర్హసీతి సంబంధః - పాఠభేదః-తవ స్నేహా దవిక్లబో నిర్భయః యద్వచః ఉపచారేణ న బ్రూయాం సేవాధర్మం విహాయ బ్రూయాం-తద్వాక్యం భక్తిమా నితి హేతోః క్షంతు మర్హసి. ౩౮. కథ మితి. తవ తావ ద్వియోగేనేతి పాఠః_తవ తాతేతి పాఠే-తాత - స్వామిన్నిత్యర్థః - వృద్ధత్వా ద్వత్సేతి సంబోధనంవా - పుత్రవియోగజ శ్శోకః పుత్రశోకః - తేనాకులా మివ స్థితాం పురీ మిత్యన్వయః. ౩౯. స రామ మితి. పూర్వం స రామం రథం దృష్ట్వా ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా-జనః సా పుర్యపి-విదీర్యేత దుఃఖేన భిద్యేత - పురీశబ్దోత్ర జనవ్యతిరిక్తపశ్వాదిపరః. ౪౦. దైన్య మితి. ఆహవే హతవీరం హతంవీరం దృష్ట్వా - స్వసైన్య మివ సూతావశేషం శూన్యం రామరహితం రథం దృష్ట్వా నగరీ దైన్యంగచ్ఛేత్. ౪౧. దూర ఇతి. ప్రజాః అయోధ్యావాసిన్యః-దూరే నివసంత మపి-త్వాం మానసేనాగ్రతః స్థితం త్వాం చింతయంత్యః భావనా ప్రకర్షేణ పురతః స్థిత మివ పశ్యంత్యః నిరాహారాః కృతాః - ఆహారే ఽప్యాదరం న కుర్వంతీత్యర్థః. ౪౨. అత్రార్థే పూర్వానుభవం ప్రమాణయతి - దృష్ట మితి. త్వత్ప్రవాసనే ప్రజానాం యాదృశం సంకులం వృత్తం సంక్షోభో జాతః-తాదృశం త్వయా దృష్టం హి. ౪౩. ఆర్తనాద ఇతి. తతః ప్రవాసకాలిక నాదా దిత్యర్థః.

శక్య మితి సంబంధః. ౩౮. ౩౯. స రామ మితి. సరామం తావ త్ప్రథమం దృష్ట్వా - తదా స్థితో యో జనః యా పురీచ - స జనః - సా పురీచ - పశ్చాద్వినారామం రథం దృష్ట్వా - విదీర్యేతాపి-అపిః సంభావనాయాం. ౪౦. దైన్య మితి. హతవీరం హతరథినం రథం - దృష్ట్వా-స్వసైన్య మివ స్వసేనేవ. ౪౧. దూర ఇతి. అగ్రతః - పురతః స్థితం - వనప్రయాణోన్ముఖం త్వాం - అతఏవ మానసేన దూరే నివసంతం చింతయంత్యః - ప్రజాః నిరాహారాః కృతాః - అద్య త్యక్త్వా - వనంగతం త్వాం చింతయంత్యః మరిష్యంతి - నూన మిత్యర్థః. ౪౨. మత్ప్రవాసనమాత్రేణ కథం తేషాంమరణశంకేత్యత ఆహ - దృష్ట మితి. ప్రజానాం యాదృశం - సంకులం దుఃఖప్రలాపః - వృత్తం జాతం - త త్త్వయా దృష్టం. ౪౩. ఆర్తేతి. సరథం భవద్విరహిత రథయుక్త మిత్యర్థః.

మ్యైవ కుర్యాః కృతగుణం తతః. ౪౪. అహం కించాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో మయా, నీతోఽసౌ మాతులకులం సంతాపం మాకృథా ఇతి, అసత్య మపి నైవాహం బ్రూయాం వచన మీదృశం, కథ మప్రియ మేవాహం బ్రూయాం సత్య మిదం వచః. ౪౬. మమ తావ న్నియోగస్థా స్త్వద్బంధుజనవాహినః, కథం రథం త్వయా హీనం ప్రవత్స్యంతి హయోత్తమాః. ౪౭. తన్న శక్ష్యామ్యహం గంతు మయోధ్యాం త్వదృతేఽనఘ, వనవాసానుయానాయ మా మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౪౮. యది మే యాచమానస్య త్యాగ మేవ కరిష్యసి, సరథోఽగ్నిం ప్రవేక్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా. ౪౯. భవిష్యంతి వనే యాని తపో విఘ్నకరాణి తే, రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్త్వాని రాఘవ. ౫౦. త్వత్కృతేన

---

౪౪. యది ప్రియం బ్రూయాం - తదసత్యం భవతి - యది చ సత్యం బ్రూయాం - తదప్రియం భవతి - అతః కౌసల్యాం ప్రతి కి మపి వక్తుం న శక్య మిత్యభిప్రాయేణాహ - అహ మిత్యాదినా. దేవీ మహం కిం వా వక్ష్యామి-న కి మపి వక్తుం శక్నోమీత్యర్థః - తదేవోపపాదయతి తవేత్యాదినా - తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం నీతః తస్మాత్ పరితాపం మా కృథా ఇతీదృశ మసత్యవచన మప్యహం నైవ బ్రూయాం-అసత్యవచనప్రతిషేధా దితి భావః-సత్య మేవ వదేత్యత్రాహ-కథ మితి-అప్రియ మిదం వనప్రాపణరూపం సత్యం వచనం కథం బ్రూయాం- దేవ్యాహాని ప్రసంగా దితి భావః. ౪౬ మమేతి. త్వద్బంధుజనాః త్వద్వంశ్యాః - యద్వా - త్వం త్వద్బంధుభూతసీతా లక్ష్మణరూపజనాశ్చ త్వద్బంధుజనాః - తద్వాహినః - ప్రవత్స్యంతి వోఢారో భవిష్యంతి - వహే ర్లృటిరూపం. ౪౭. ౪౮. యదీతి. త్యక్తమాత్రః - తత్ క్షణ ఏవ త్యక్తః. ౪౯. భవిష్యంతీతి. రథేన సాధనేన - ప్రతిబాధిష్యే - అహ మేవ రథీ భూత్వా నివర్తయిష్యామీత్యర్థః-తాని సత్త్వానీతి పాఠః - సర్వాణీతి పాఠే సత్త్వానీతి శేషః. ౫౦. త్వదితి. త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - రథచర్యాకృతం సుఖం మయా నానాప్తం-రాజ్యాభిషిక్తత్వద్రథచర్యాకృత సుఖం మయా భాగ్యహీనేన నలబ్ధం - తథాపి త్వత్కృతేన త్వత్సాహాయ్యకరణేన - వనవాసకృత మపి సుఖం - ఆశంసే ఇచ్ఛామి - రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాభావేపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణ

---

౪౪. కించ త్వద్వియోగదుఃఖితాం త్వన్మాతరం ప్రతి - తవ వనవాసస్థితి ర్వక్తు మశక్యా - అపితు తస్యాః దుఃఖనివృత్తయే - అసత్య మప్యహం బ్రూయా మిత్యాహ - అహ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన కించాహం-తవ దేవీం మాతరం ప్రతి-అహ మేవ మపి వక్ష్యామి-కథం తవాసౌ సుతో మయామాతులకులం కోసలదేశం నీతః - నతు వనం - అతో మా సంతాపం కృథా ఇతి అసత్యమపీదృశం వచన మేవాహం బ్రూయాం సత్యమపీదం వచః-వననయనవచనం - కథ మేవాహ మప్రియం బ్రూయాం- 'సత్యం బ్రూయా త్ప్రియం బ్రూయా న్న బ్రూయాత్సత్య మప్రియ'మితి స్మరణా దిత్యాశయః- యద్వా - కౌసల్యాం ప్రతి - కిం వక్ష్యామీత్యభిప్రాయేణాహ - అహ మిత్యాది దేవీం కౌసల్యాం- అహం కించాపి వక్ష్యామి - న కించి దపి వక్ష్యామి-కుత స్తవ సుతో మాతులకులం నీత ఇతి ఈదృశ మసత్యమపి. న బ్రూయాం-తర్హి సత్యం బ్రూహీతి చేత్ - సత్య మపీద మప్రియం వచః కథంబ్రూయా మితి సంబంధః. ౪౬. మమేతి. త్వద్బంధుజనవాహినః - త్వాం త్వద్బంధుజనం సీతాసౌమిత్రి రూపం-వహనశీలాః-మమ నియోగస్థాః-మదధీనాః - కథం ప్రవత్స్యంతి - వహిష్యంతి. ౪౭. ౫౦. త్వత్కృతేనేతి. త్వయా కృతానుగ్రహేణ-రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం-సుఖ మవాప్తం-వన

మయావాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖం, ఆశంసే త్వత్కృతేనాహం వనవాసకృతం సుఖం. ౫౧. ప్రసీదేచ్ఛామి తేఽరణ్యే భవితుం ప్రత్యనంతరః, ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనంతరః. ౫౨. ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వన వాసినః, పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిం. ౫౩. తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్, అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహామ్యహం. ౫౪. నహి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయాఽయోధ్యా త్వయా వినా, రాజధానీ మహేంద్రస్య యథా దుష్కృతకర్మణా ౫౫. వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః, యదనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః. ౫౬. చతుర్దశహి వర్షాణి సహితస్య త్వయా వనే, క్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యాన్యతోఽన్యథా ౫౭. భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి, భక్తం భృత్యం స్థితంస్థిత్యాం త్వం న మాం హాతు మర్హసి. ౫౮. ఏవం బహువిధం దీనం యాచమానం పునఃపునః, రామో భృత్యానుకంపీతు సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౫౯.

కృతం వాపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః-యద్వా-త్వత్కృతేన-త్వయా కృతేనానుగ్రహేణేత్యర్థః రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం - సుఖం మయా అవాప్తం-ఏవం త్వత్కృతేనానుగ్రహేణ వనవాసకృతం సుఖ మప్యహ మాశంస ఇతి. ౫౧. ప్రసీదేతి. ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ - మే ప్రత్యనంతరో భవేతి ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి-త్వత్కర్తృక మభిధాన మిచ్ఛామీత్యర్థః-క్రియతా మితి మాం వదేతివత్. ౫౨. తమ ఇతి. పరమాం గతిం స్వామిశుశ్రూషణా దితి భావః. ౫౩. తవేతి. మూర్ధ్నేత్యస్య సోపచార మితి ఫలితార్థః-సర్వథా సర్వప్రకారేణ. ౫౪. నహీతి. మహేంద్రస్య రాజధానీ స్వర్గః. ౫౫. వనవాస ఇతి. వనవాసే క్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తేసతీత్యర్థః - వహేయ మితి యత్-అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః. ౫౬. చతుర్దశేతి. త్వయా సహితస్యేతి-మమేతి శేషః-క్షణభూతాని క్షణతుల్యాని - అతోఽన్యథా-త్వద్విరహ ఇత్యర్థః-శతసంఖ్యాని భవేయు రితి శేషః శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః. ౫౭. భృత్యేతి. హేభృత్యవత్సల-భక్తం భృత్యం-అతఏవ స్థిత్యాం మర్యాదాయాం స్థితం అస్ఖలితమర్యాదం - అతఏవ భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే-పథి వనగమనే - తిష్ఠంతం - నిశ్చితత్వదనుగమనం మాం-త్వం హాతుం నార్హసి. ౫౮. ౬౦. నగరీ

వాసకృతం సుఖ మాశంసే-అస్యాయం భావః - త్వ మస్మిన్ కులే అవతరిష్యసీతి జ్ఞాత్వైవ మంత్రిప్రధానోఽప్యహం త్వద్రథచర్యా సేవాభాగ్యం-మమ భవిష్యతీతి నింద్య మపి సూతకృత్యం-మయా అంగీకృతం-తేన భాగ్యవశాత్ - త్వత్సేవాసుఖం ప్రాప్త మేవ - ఇతఃపరం వనవాసకృతం సుఖం-వనవాసేఽపి త్వత్సేవాకృతం సుఖం ఆశంసే ప్రార్థయ ఇతి. ౫౧. ప్రసీదేతి. అరణ్యే తే ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః-అనుకూలో భవితు మిచ్ఛామి-త్వం మే ప్రత్యనంతరో భవేతి - త్వదభిహితం త్వదుక్త మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౫౨. ౫౫. వనవాస ఇతి. వనవాసే వనవాసయోగ్యకాలే-క్షయం ప్రాప్తే పురీం వహేయం ప్రాపయేయ మితి యత్-ఏష మే మనోరథ ఇతి యోజనా. ౫౬. ౫౭. భృత్యేతి. భర్తృపుత్రగతే పథి- రాజపుత్రాశ్రితే పథి-యథా భృత్యేన స్థాతవ్యం-తథా త్వద్విషయే తిష్ఠంతం-తథాస్థిత్యాం స్థిత మితి-మంత్రిణా రాజని రాజకార్యేచ తథా స్థాతవ్యం తస్యామేవ స్థిత్యాం సదా స్థితం-కదా ప్యపరాధరహిత మితి యావత్. ౫౮. ౬౦. నగరీ మితి. రామో వనంగత ఇతి-

జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల, శృణుచాపి యదర్థం త్వాం ప్రేషయామి పురీ మితః. ౨౦ నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ, కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి రామో వనం గతః, పరితుష్టా హి సా దేవీ వన వాసం గతే మయి, రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యావాదీతి ధార్మికం, ఏష మే ప్రథమః కల్పో యదంబా మే యవీయసీ, భరతారక్షితం స్ఫీతం పుత్రరాజ్య మవాప్నుయాత్. ౨౩. మమ ప్రియార్థం రాజ్ఞశ్చ సరథ స్త్వం పురీం వ్రజ, సందిష్ట శ్చాసి యా నర్థాం స్తాం స్తాన్ బ్రూయా స్తథాతథా. ౨౪. ఇత్యుక్త్వా వచనం సూతం సాంత్వయిత్వా పునఃపునః, గుహం వచన మక్లీబో రామో హేతుమద బ్రవీత్, నేదానీం గుహ యోగ్యోఽయం వాసో మే సజనే వనే, అవశ్యం హ్యాశ్రమే వాసః కర్తవ్య స్తద్గతో విధిః, సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూషణం, హితకామః పితుర్భూయస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ, జటాః కృత్వా గమిష్యామి న్యగ్రోధక్షీర మానయ. ౨౫. తత్ క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః

మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. రామో వనంగత ఇతి కైకేయీ ప్రత్యయం విశ్వాసం గచ్ఛేత్- ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత-భరతారక్షితం భరతేన ఆసమంతా ద్రక్షితం పుత్ర రాజ్యం అవాప్నుయా దితి చ యత్-ఏషః మే ప్రథమః కల్పః కర్తవ్యేషు ప్రయోజనేషు ముఖ్యాంశ. 'ముఖ్య స్స్యాత్ ప్రథమః కల్పః' ఇత్యమరః. ౨౩. మమేతి. యా నర్థాన్ సందిష్టోఽసి-తా నర్థాన్ దశరథాదీ నుద్దిశ్య తథాతథా బ్రూయా ఇతి సంబంధః ౨౪. ఇతీతి. హేతుమత్ యుక్తిమత్-నేదానీ మిత్యనేన ఇహ వస్తవ్య మితి గుహప్రార్థనం ద్యోతితం-మే-సజనే సజనప్రదేశే - అయం వాసో న యోగ్యః - తద్గతో విధిః - ఆశ్రమవాసగతః తద్విషయ ఇత్యర్థః - విధిః పితృనియమనం- సోఽహం-'సప్త సప్తచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వసే'తి కైకేయ్యా నియుక్తోఽహం-తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాతిశయావహం-నియమంఅధశ్శయనాదికం గృహీత్వా అంగీకృత్య - పితు స్సీతాయా లక్ష్మణస్యచ భూయో హితకామః-అతిశయేన పరలోక సాధకపుణ్యకామ స్సన్ - జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయ - జటాకరణస్య సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేఽపి హితత్వ మస్త్యేవ - తయో రపి తేన ధర్మాతిశయాత్ - రామజటాకరణే హి సహధర్మచారిణ్యా స్సీతాయా అపి ధర్మ స్సిద్ధః-లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన జటాకరణా ద్ధర్మః - యద్వా హితకామః-నతు ప్రియకామ ఇత్యర్థః. ౨౫. తత్క్షీర మితి. లక్ష్మ

కైకేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి యోజనా. ౨౨. ఏష ఇతి. అంబా-భరతారక్షితం భరతేనారక్షితం- ఆసమంతా ద్రక్షితం-పుత్రరాజ్యం - తజ్జసుఖ మవాప్నుయా దితి యత్ - ఏష మే ప్రథమః కల్పః ముఖ్యం ప్రయోజన మితి యోజనా. ౨౩. మమేతి. సందిష్టః ఉపదిష్టః. ౨౪. ౨౫. నేతి. సజనే వనే - మే అయం వాసో న యోగ్యః - కింతు ఆశ్రమే జానపదరహితే వాసో యోగ్యః-తద్గతో విధిః ఆశ్రమవాసోచితజటాధారణాది రిదానీం కర్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౬. సోఽహ మిత్యాదిసార్ధ శ్లోక మేకం వాక్యం - సీతాయాః లక్ష్మణస్యచ హితకామోఽహం-పితు ర్భూయః అతిశయేన హితకామస్సన్ - వన్యాహారాధశ్శయనాదినియమం గృహీత్వా జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం న్యగ్రోధక్షీర మానయేతి గుహ మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా - సీతాయా లక్ష్మణస్యచ- అనువర్త్యేతి శేషః-అన్య త్సమానం. ౨౫. ౨౦. తత ఇతి. వైఖానసం మార్గం వానప్రస్థ ధర్మ

క్షిప్ర ముపాహరత్, లక్ష్మణస్యాత్మన శ్చైవ రామ స్తేనాకరో జ్జటాః, దీర్ఘబాహు ర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వ మధారయత్. ౧౯. తౌ తదా చీరవసనౌ జటామండలధారిణౌ, అశోభేతా మృషిసమౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౨౦. తతో వైఖానసం మార్గ మాస్థిత స్సహ లక్ష్మణః, వ్రత మాదిష్టవా న్రామః సహాయం గుహ మబ్రవీత్. ౨౧. అప్రమత్తో బలే కోశే దుర్గే జనపదే తథా, భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతం. ౨౨. తత స్తం సమనుజ్ఞాయ గుహ మిక్ష్వాకునందనః, జగామ తూర్ణ మవ్యగ్ర స్సభార్య స్సహ లక్ష్మణః. ౨౩. స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావమిక్ష్వాకునందనః, తితీర్షుశ్శీఘ్రగాం గంగా మిదం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨౪. ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావ మిమాం శనైః, సీతాం చారోపయాన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీం. ౨౫. స భ్రా

ణస్య చేతి-తేనాపి భ్రాతృవ దవస్థానస్య సంకల్పితత్వా దితి భావః-అకరో దితి-లక్ష్మణే ప్రయోజ్య కర్తృత్వం బోధ్యం-ఋషిః ఖిద్యతి దీర్ఘబాహు రితి-జటిలత్వంజటావత్త్వం-తుందాదిత్వా దిలచ్. ౧౯.తస్యా మప్యవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వ మాహ-తా విత్యాదిశ్లోకేన.౨౦.తత ఇతి. విఖనానామ-బ్రహ్మనఖోత్పన్నః కశ్చి న్మునిః - 'యే నఖాః తే వైఖానసాః యేవాలాః తే వాలఖిల్యా' ఇత్యుక్తేః. సింహాదిశబ్దవ ద్వర్ణవిపర్యయః-తేన ప్రోక్తం వైఖానసం - ప్రోక్తార్థే అణ్ - మార్గం-ధర్మ మిత్యర్థః-వానప్రస్థధర్మమితి యావత్-ఆస్థితః ఆశ్రితః - వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం -ఆదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్ - నన్వత్ర సర్వో వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః-ఉత-యః కశ్చిత్ - నాద్యః - తస్య పున ర్గార్హస్థ్యగ్రహణాయోగాత్ - ఆరూఢ పతితో హి స ఇత్యుత్తరాశ్రమప్రాప్తస్య పునః పూర్వాశ్రమావరోహో హి నిందితః-న ద్వితీయః-గృహస్థస్య వనస్థాసాధారణజటాధారణాదికరణే శాఖారండవదాశ్రమరండతాపత్తేః-మైవం-పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్యయుధిష్ఠిరాదిసన్యాసధర్మవ దవిరుద్ధత్వాత్-ఉక్తం హి మనునా-'సమ్యక్ సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదం స్మృత'మితి. సహాయం గంగావతరణసహాయం - సఖాయ మితి చ పాఠః. ౨౧. అప్రమత్త ఇతి. బలే చతురంగబలే - కోశే అర్థాఘే - 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః. దురారక్షం దుఃఖేన ఆసమంతా ద్రక్షితుం శక్యం - పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షా రక్షణం యస్య త ద్దురారక్షం - అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం. భవేథా ఇత్యార్ష మాత్మనేపదమ్. ౨౨. తత ఇతి. అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః-'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః. ౨౩. ౨౪. ఆరోహేతి. స్థితా మిమాం నావం పరిగృహ్య సీతాం శనై రారోపయ - అన్వక్షం అనుపదం త్వం చారోహేతి సంబంధః - యద్వా - త్వం ప్రథమ మారోహ-అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం-పరిగృహ్య కరాగ్రయో ర్గృహీత్వా - ఆరోపయేత్యుపచారోక్తిః - మనస్వినీ మితి నిందాయాం మతుప్ - భీరుమితి యావత్ - పూర్వారోహణేఽసౌ బిభీయా దితిభావః. ౨౫. లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమంసీతా మారోప్య పశ్చాత్ స్వయ మారూఢ ఇత్యాహ - సభ్రాతు రితి. అప్రతికూలయన్ యథా తథా వా ప్యారో

మాస్థితః ప్రాప్తస్సన్-వ్రతంవానప్రస్థవ్రత మాదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్-అస్య శ్లోకస్యచతుర్థపాద స్సోత్తరశ్లోకేనసంబధ్యతే.౨౧.అప్రమత్త ఇతి.దురారక్షతమం-దుఃఖేనరక్షితుంయోగ్యతమం.౨౨.౨౩. ఆరోహేతి. నావంపరిగృహ్య-సీతా మాదాయ అన్వక్షం పశ్చాత్-త్వ మప్యారోహేతి సంబంధః.

తు శాసనం శ్రుత్వా సర్వ మప్రతికూలయన్, ఆరోప్య మైథిలీం పూర్వ్వ మారు రోహాత్మవాం స్తతః ౭౬. అథారురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణపూర్వజః, తతో నిషాదాధిపతి ర్గుహో జ్ఞాతీ నచోదయత్. ౭౭. రాఘవోఽపి మహాతేజా నావ మారుహ్య తాం తతః, బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ చ్చైవ జజాప హిత మాత్మనః. ౭౮. ఆచమ్య చ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా, ప్రాణమత్ ప్రీతిసంహృష్టో లక్ష్మణ శ్చామితప్రభః. ౭౯. అనుజ్ఞాయ సుమన్త్రం చ సబలం చైవ తం గుహం, ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్. ౮౦. తత స్తైశ్చోదితా సా నౌ కర్ణధారసమాహితా, శుభస్ఫ్య వేగాభిహతా శీఘ్రం సలిల మత్యగాత్. ౮౧. మధ్యంతు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యా స్త్వనిందితా, వైదేహీ ప్రాంజలి ర్భూత్వా తాం నదీ మిద మబ్రవీత్. ౮౨. పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయిత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షితః, చతుర్దశహి వర్షాణి సమగ్రా ణ్యుష్య కాననే, భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి, తత స్త్వాం దేవి సుభగే క్షేమేణ పున రాగతా, యక్ష్యే ప్రముదితా గంగే సర్వకామసమృద్ధినీ. ౮౩. త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే, భార్యా చోదధిరాజస్య లోకేఽస్మిన్ సంప్రదృశ్యతే. ౮౬. సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ

హాణశాసన మనతిక్రమన్ ఆత్మవాన్ రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః పూర్వం మనస్వినీ మిత్యుక్తం - ఇదానీ మాత్మవా నిత్యుక్తం - ఉభాభ్యాం ఆరోపణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం. ౭౬. అథేతి. జ్ఞాతీన్ బంధూన్ - అచోదయత్ నౌః పారం నీయతా మిత్యచోదయత్. ౭౭. రాఘవ ఇతి. బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ దిత్యర్హార్థే వతిప్రత్యయః-బ్రాహ్మణార్హం క్షత్రియార్హం ఆత్మనో హితం జజాప దైవీం నావ మిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణమంత్రం జజాపేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయుక్తం మంత్రం జజాపేత్యర్థః - స చ మంత్ర స్సుత్రామాణ మిత్యాదిః తత్ర హ్యారిష్టనేమిః పృతనాజి దితి-బ్రహ్మక్షత్రశబ్దౌ శ్రుతౌ. ౭౮. పూర్వోక్తం నావారోహణం వివృణ్వ న్నాహ - ఆచమ్యే త్యాదినా. ౭౯. ౮౦. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా - శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా - శుభానాం స్ఫ్యానాం అరిత్రాణాం - వేగేన అభిహతా ప్రణున్నా. ౮౧. ౮౨. పుత్ర ఇతి. నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం - పారయిత్వా నిర్విఘ్నం పరిసమాపయిత్వా - ఉష్య - ఉషిత్వా - ప్రత్యాగమిష్యతి - యదేతి శేషః - తత ఇతి. తతః తదా-సుభగే సుకీర్తే - 'భగ శ్శ్రీకామమాహాత్మ్య వీర్యయత్నార్కకీర్తిష్వి'త్యమరః. క్షేమేణ కుశలేన సహ - యక్ష్యే పూజయిష్యామి - సర్వకామసమృద్ధినీతి వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ౮౩. త్వమితి. బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే - బ్రహ్మకమండల్వాం ద్రవీభూతధర్మరూపతయా స్థిత్వా - బ్రహ్మప్రక్షాళితవిష్ణుపాదోద్భవత్వా దితి భావః-అతఏవ విష్ణుపాదోద్భవ మితి పూర్వ ముక్తం. ౮౬. సేతి. ప్రశంసామి స్తౌమి - శివేన

---

౭౫. స ఇతి. అప్రతికూలయన్ అనుకూలయన్. ౭౬. ౭౭. రాఘవఇతి బ్రహ్మవత్ క్షత్రవత్ -అర్హార్థేవతిః- బ్రాహ్మణక్షత్రియార్హం నావారోహణమంత్ర మాత్మనో హిత ముద్దిశ్య జజాపేత్యన్వయః, 'సుత్రామాణ మృచా నావ మారోహే దప ఉత్తరే' దితి క్షత్రియాధికారేణ స్మరణాత్ -దైవీం నావ మిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మంత్రం జజాపేత్యర్థః. ౭౮. ౮౦. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా -

శోభనే, ప్రాప్తరాజ్యే నరవ్యాఘ్రే శివేన పునరాగతే, గవాం శతసహస్రాణి వస్త్రాణ్యన్నం చ పేశలం, బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికీర్షయా. ౮౮. సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతౌదనేన చ, యక్ష్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం పునరుపాగతా. ౮౯. యాని త్వత్తీరవాసీని దైవతాని వసంతి చ, తాని సర్వాణి యక్ష్యామి తీర్థాన్యాయతనానిచ. ౯౦. పునరేవ మహాబాహు ర్మయా భ్రాత్రాచ సంగతః, అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశత్వనఘోఽనఘే. ౯౧. తథా సంభాషమాణా సా సీతా గంగా మనిందితా, దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్ర మేవాభ్యుపాగమత్. ౯౨. తీరంతు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః, ప్రాతిష్ఠత సహభ్రాత్రా వైదేహ్యాచ పరంతపః. ౯౩. అథాబ్రవీ న్మహాబాహు స్సుమిత్రానందవర్ధనం, భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపివా, అవశ్యం రక్షణం కార్య మదృష్టే విజనే వనే, అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు, పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్, అన్యోన్యస్యేహ నోరక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభ, నహి తావదతిక్రాంతా సుకరా కాచన క్రియా, అద్య దుఃఖంతు వైదేహీ వనవాసస్య వేత్స్యతి, ప్రణష్టజనసంబాధం క్షేత్రారామ వివర్జితం, విషమంచ ప్రపాతంచ వనమద్య ప్రవేక్ష్యతి. ౯౮. శ్రుత్వా రామస్య వచనం ప్రతస్థే లక్ష్మణోఽగ్రతః, అనంతరంచ సీతాయా రాఘవో రఘునందనః. ౯౯. గతంతు గంగాపరపార మాశు రామం సుమంత్రః ప్రతతం నిరీక్ష్య, అధ్వ

క్షేమేణ-పేశలం రమ్యం - తవ ప్రియచికీర్షయా - బ్రాహ్మణముఖేనహి దేవతానాం గ్రహణ మితి భావః. ౮౭. ౮౮. సురాఘటసహస్రేణేతి. మాంసభూతౌదనేన మాంసరూపాన్నేనేతి యావత్. ౮౯. యానీతి. తీర్థాని మణికర్ణికాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౯౦. ౯౩. అథేతి. భవేతి-సావధాన ఇతి శేషః - అదృష్టే అదృష్టపూర్వే - నః ఆవయోః - అస్మదోర్ద్వయే శ్చేతి బహువచనం-తావచ్ఛబ్ద స్సాకల్యార్థకః - అన్యోన్యస్య సాకల్యేన రక్షా కర్తవ్యేతి సంబంధః - యత్నస్యావశ్య కర్తవ్యత్వే యుక్తి మాహ - నహీతి. అతిక్రాంతా అతిక్రాంతకాలా కాచన క్రియా న సుకరాహి-పున స్సంధాతుం న శక్యాహీత్యర్థః - తస్మాత్ కాలే సావధానతయాస్మాభి స్థాతవ్య మితి భావః - సంబాధ స్సంమర్దః-క్షేత్రం శాల్యాదివృద్ధిస్థలం - విషమం నిమ్నోన్నత ప్రదేశయుక్తం - ప్రపతం త్యస్మి న్నితి ప్రపాతః గర్తః - హి యస్మా దద్య ప్రవేక్ష్యతి తస్మా ద్దుఃఖం వేత్స్యతీతి సంబంధః - ఇతి సుమిత్రానందవర్ధన మబ్రవీ దిత్యన్వయః ౯౮. ౯౯. గత మితి. గంగాపరపారం గంగాయా అపరం పారం-ప్రతతం నిరీక్ష్య అవిచ్ఛిన్నం నిరీక్ష్యేత్యర్థః - తపస్వీ సంతాపయుక్తః - తపసంతాప

నావికేన సజ్జీకృతా - స్ఫ్యం అరిత్రం - తేన వేగా దభిహతా ప్రణున్నా. ౮౧. ౮౯. యానీతి. యాని తీర్థాని ప్రయాగాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౯౦. ౯౩. అథేతి. సంరక్షణార్థాయ - సీతాయా ఇతి శేషః. ౯౬. నహితావదితి. అసుకరేతి పదచ్ఛేదః - అసుకరాదుష్కరా - కాచన క్రియా తావత్ - పూర్వం నాతిక్రాంతా - ఇతః ప్రభృతి దుష్కరః క్రియారంభ ఇతి యావత్ అద్యేత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం - ప్రణష్టేతి - విషమం నిమ్నోన్నతం ప్రపాతం గర్తాది, యస్మా దద్యైవ హి వనం ప్రవేక్ష్యతి-తస్మా త్కారణాత్ వనవాసస్య దుఃఖం వేత్స్యతీతిసంబంధః-

ప్రకర్షాద్వినివృత్తదృష్టి ర్ముమోచ బాష్పం వ్యథిత స్తపస్వీ. ౧౦౦. స లోకపాలప్రతిమప్రభావవాం స్తీర్త్వా మహాత్మా వరదో మహానదీం, తత స్సమృద్ధాన్ శుభసస్యమాలినః క్రమేణ వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్. ౧౦౧. తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహ మృశ్యం పృషతం మహారురుం, ఆదాయ మేధ్యం త్వరితం బుభుక్షితౌ వాసాయ కాలే యయతు ర్వనస్పతిం. ౧౦౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం, రామో రమయతాం శ్రేష్ఠ ఇతిహోవాచ లక్ష్మణం. ౧. అద్యేయం ప్రథమా రాత్రి ర్యాతా జనపదాద్బహిః, యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి. ౨. జాగర్తవ్య మతంద్రిభ్యా మద్య ప్రభృతి రాత్రిషు, యోగక్షేమం హి సీతాయా వర్తతే లక్ష్మణావయోః. ౩. రాత్రిం కథంచి దేవేమాం సౌమిత్రే వర్తయామహే, ఉపా

ఇతి భావః - ప్రజపన్నితి పాఠే తాపసా నిత్యర్థః - తపస్వీ శోచనీయః - అధ్వప్రకర్షాత్ మార్గప్రకర్షాత్ - వినివృత్త దృష్టిః వినివృత్త దృష్టివ్యాపారః. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేశాన్ మత్స్యా నితి పాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఇత్థం హి దేశవ్యవస్థా దృశ్యతే - గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః - తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః - యమునాదక్షిణతీరే శూరసేనదేశః - తస్మాత్ పశ్చిమతో మత్స్యదేశ ఇతి. స లోకపాలప్రతిమ ప్రభావవా నితి పాఠః - అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. ౧౦౧. తావితి. చాతుర్విధ్య మేవాహ—వరాహ మిత్యాది - ఋష్యాదయో హరిణభేదాః - ఋశ్యం పృషతం మహారురుం చ ఆదాయ - స్వీకృత్యేత్యర్థః - మేధ్యమితి ఋశ్యాది సర్వవిశేషణం - కాలే సాయంకాలే - త్వరితత్వోక్తి స్సాయంకాలత్వాత్ బుభుక్షితత్వాచ్చ - ద్వివచనేన సీతాం కుత్రచి ద్వనస్పతిమూలే నిక్షిప్య మృగగ్రహణార్థం గత్వా పున రాగతా వితి గమ్యతే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స త మిత్యాది. అత్ర మృగమాంసాదన మప్తమయాత్ ప్రాగర్థసిద్ధం - అన్వాస్య ఉపాస్య. ౧. అద్యేతి. యాతా ప్రాప్తా - అద్యేత్యస్య నోత్కంఠితుమర్హసీత్యనేనాన్వయః - ఉత్కంఠా దుఃఖస్మరణం - తాం ప్రతీతి శేషః. ౨. జాగర్తవ్య మితి. యోగక్షేమం - పాలన మితి యావత్ ఆవయో ర్వర్తతే - అస్మదధీన మిత్యర్థః. ౩. రాత్రి మితి. కథంచిదేవేమా మితి ప్రాథమికత్వా దితి భావః - ఇమాం శయ్యాసంపాదనాత్ పూర్వ మేవ ప్రాప్తాం - స్వయ మార్జితైః - తృణపర్ణై రితి శేషః - ఉపా

ర్థః. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేశాన్. ౧౦౧. తత్రేతి. ఋశ్యాదయో హరిణభేదాః - కాలే సాయంకాలే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

౧. అద్యేతి. జనపదా ద్బహిః - అస్మజ్జనపదా ద్బహిర్దేశే - అద్యేయం రాత్రి ర్యాతా ఆయాతా ప్రాప్తా - కేవలం వనవాసరాత్రిషు ప్రథమా - యా చేయం సుమంత్రేణచ రహితా - తా మిమాం ప్రాప్య - ఉత్కంఠితుం శోకస్మరణం కర్తుం నార్హసి. ౨. జాగర్తవ్యమితి. సీతాయా యోగక్షేమా

వర్తామహే భూమావాస్తీర్య స్వయమార్జితైః. ౪. సతుసంవిశ్య మేదిన్యాంమహార్హ
శయనోచితః, ఇమాః సౌమిత్రయే రామో వ్యాజహార కథాశ్శుభాః. ౫. ధ్రువమద్య
మహారాజో దుఃఖంస్వపితి లక్ష్మణ, కృతకామాతు కైకేయీ తుష్టా భవితుమ
ర్హతి. ౬. సాహి దేవీ మహారాజం కైకేయీ రాజ్యకారణాత్, అపినచ్యావయే త్ప్రా
ణాన్ దృష్ట్వా భరత మాగతం, అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః, కిం
కరిష్యతి కామాత్మా కైకేయీవశ మాగతః. ౮. ఇదం వ్యసన మాలోక్య రాజ్ఞశ్చ
మతివిభ్రమం, కామ ఏవార్థధర్మాభ్యాం గరీయా నితి మే మతిః. ౯. కోహ్యవిద్వా
నపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్, ఛందానువర్తినం పుత్త్రం తాతో
మా మివ లక్ష్మణ. ౧౦. సుఖీ బత సభార్యశ్చ భరతః కైకయీసుతః, ముదితాన్
కోసలా నేకో యో భోక్ష్య త్యధిరాజవత్. ౧౧. స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖ
మేకం భవిష్యతి, తాతేచ వయసాతీతే మయి చారణ్య మాస్థితే. ౧౨. అర్థ
ధర్మౌ పరిత్యజ్య యః కామ మనువర్తతే, ఏవ మాపద్యతే క్షిప్రం రాజా దశరథో
యథా. ౧౩. మన్యే దశరథాంతాయ మమ ప్రవ్రాజనాయచ, కైకేయీ సౌమ్య
సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్యచ. ౧౪. అపీదానీం న కైకేయీ సౌభాగ్యమదమో
హితా, కౌసల్యాం చ సుమిత్త్రాంచ సంప్రబాధేత మత్కృతే. ౧౫. మాస్మమత్కా

వర్తామహే శయిష్యామహే-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్భావః. ౪. స ఇతి సంవిశ్య శయ నం సంకల్ప్యేష్యిత్వా - శయనస్య సర్గాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్ - కథాః వార్తాః ౫. ధ్రువ మితి. కృతకామా ఫలితేచ్ఛా. ౬. సాహీతి. రాజ్యకారణాత్ రాజ్యస్థైర్యకారణాత్ - నను 'న తేంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తా మేవేక్ష్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కు'ర్వితి వదతో రామస్య - సర్వపురుషార్థనిస్పృహస్య కథమేవంవిధాః కైకేయీనిందాప్రధానా స్స్వైలా భగర్భా ఉక్తయో యుజ్యంతే - ఉచ్యతే - అయోధ్యా మిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి వక్ష్యతి - అత స్తన్మత మనువర్తితు మేవ ముక్తమితి జ్ఞేయం. ౭. ౮. ఇద మితి వ్యసనం మదీయం- మతివిభ్రమం అర్థధర్మౌ విహాయ కామైకసేవిత్వం పాఠభేదః - వ్యసనం మదీయం - అనేనధర్మ స్యాప్రాధాన్య ముక్తం - మతివిభ్రమం - అతినిస్పృహత్వం - అనేనార్థాప్రాధాన్య ముక్తం. ౯. కామస్య గరీయస్త్వ ముపపాదయతి - క ఇతి. ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛామనువర్తినం. ౧౦. ౧౧. సహీతి. ముఖ మేకం అద్వితీయం ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ౧౨. ప్రసంగాత్ కేవలకామం నిందతి- అర్థధర్మా వితి. దశరథో యథా వ్యసనీతి శేషః. ౧౩. మన్య ఇతి. సంప్రాప్తేత్యత్రేతికరణం బోధ్యం. ౧౪. అపీతి. కైకేయీ న సంప్రబాధేతేత్యత్ర కాకుః - మత్కృతే-మత్సంబంధా దిత్యర్థః. ౧౫.

ఆవయో ర్వర్తతే - సీతాయాః యోగక్షేమా అస్మదాయత్తా విత్యర్థః. ౩. రాత్రి మితి. కథంచిదేవేమా మితి - ఉటజాదినిర్మాణాభావాత్ - స్వయ మార్జితైః తృణపర్ణాదిభి రితి శేషః. ౪. సత్వితి. ఇమాః కథాః గిరః. ౬. సాహీతి కైకేయీ భరతం దృష్ట్వా - రాజ్యకారణాత్ - మహా రాజపదాభిషేకకారణాత్ మహారాజం ప్రాణా న్న చ్యావయే దపి - న చ్యావయే త్కిమితి సంబంధః. ౭. ౧౧. సహీతి. రాజ్యస్య ముఖ మేకం సర్వస్మిన్ రాజ్యే - ఏక ఏవ రాజా భవిష్యతీ

రణా ద్దేవీ సుమిత్రా దుఃఖ మావసేత్, అయోధ్యా మిత ఏవత్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణ. ౧౬. అహ మేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండకాన్, అనాథాయా హి నాథ స్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి. ౧౭. క్షుద్రకర్మా హి కైకేయీ ద్వేష్య మన్యాయ్య మాచరేత్, పరిదద్యాహి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాతరం ౧౮. నూనం జాత్యంతరే కస్మిన్ స్త్రియః పుత్రైర్వియోజితాః, జనన్యా మమ సౌమిత్రే తస్మా దేత దుపస్థితం. ౧౯. మయా హి చిరపుష్టేన దుఃఖసంవర్ధితేనవై, విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మాం. ౨౦. మా స్మ సీమంతినీ కాచి జ్జనయే త్పుత్ర మీదృశం, సౌమిత్రే యోఽహ మంబాయా దద్మి

మాస్మేతి. ఇతఏవ సమీపప్రదేశా దేవ. ౧౬. అహ మితి. నాథః రక్షకః. ౧౭. క్షుద్రకర్మేతి. దాయభాక్త్వ మితి శాప్ - ద్వేష్యం ద్వేషార్హం స్వకృతద్వేషోచిత మిత్యర్థః - అన్యాయ్యం-అవమాన మిత్యర్థః - ద్వేషా దితిచ పాఠః - పరిదద్యాః - పరిదానంనామ రక్ష్యతయా ప్రదానం. ౧౮. నూన మితి. కస్మింశ్చి జ్జాత్యంతరే కస్మింశ్చి జ్జన్మని - ఏతత్ పుత్రవియోజనం. ౧౯. మయేతి. ఫలకాలే పుత్రోత్పత్తిఫలస్య మాతృశుశ్రూషణస్య కాలే. ౨౦. ౨౧. అంబయా వర్ధితతిర్యగ్జంతుకృతప్రీతిమాత్ర మపి న మయా కృత మిత్యాహ - యస్యా ఇతి. హేలక్ష్మణ - సా పూర్వ మావాభ్యా మనుభూతా శారికా - మత్తః అస్మదపేక్షయా - ప్రీతివిశిష్టేతి మన్యే ప్రీత్యాధికేతి మన్యే-మదపేక్షయాధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయాః జనయతీత్యర్థః - యద్వా - మదపేక్షయా కౌసల్యాయాం అధికప్రీతియుక్తేత్యర్థః - ఉభయత్ర హేతు మాహ - యస్యా ఇతి యస్యా శ్శారికాయాః-హేశుక - అరేః అరిభూతస్య బిడాలస్య-పాదం దశ ఖండయ-ఇతి-తత్ అనుభూతసదృశం ప్రీతిసంజననం వాక్యం శ్రూయతే-అంబమేతి శేషః-లోకేహి కాచిత్ పోషితా శారికా సమీపవర్తినం శుకంప్రతి బిడాలం దశదశేతి కూజంతీ దృశ్యతే-యద్వా - అరేః కౌసల్యాశత్రోః-పాదం దశేతి వాక్యం శ్రూయతే-పోషితత్వావిశేషేఽపి శారికాప దరినివర్తనవాచ మప్యుక్తవతో మమ జన్మ ధిగిత్యర్థః-అత్ర ప్రకరణబలేన భగవచ్ఛరణా దప్యాచార్య సమాశ్రయణస్య సుకరోపాయత్వం దర్శితం భవతి- 'న హ్యమ్మయాని తీర్థాని న దేవా మృచ్ఛిలామయాః, తే పునం త్యురుకాలేన దర్శనా దేవ సాధవ' ఇత్యుక్తేః. తథాహి - శారికేత్యనేన జ్ఞానకర్మరూపపక్షద్వయవా నాచార్యో లక్షతే - ప్రీతింగేవ ప్రీతిప్రాయ మితరత్సర్వ మిత్యుక్తం భగవత్పారతంత్ర్య ముచ్యతే - ఆచార్యో భగవదపేక్షయా మోక్షానందజననే అధికసుకరోపాయ ఇత్యర్థః - 'పశు ర్మనుష్యః పక్షీవా యే చ వైష్ణవసంశ్రయాః, తేనైవతే ప్రయాస్యంతి తద్విష్ణోః పరమం పద' మితి వచనాత్ - కోయ మాచార్య ఇత్యత ఆహ యస్యా ఇతి - యస్యా ఇతి పంచమీ-యస్మాత్-తత్ గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వాక్యం రహస్యమంత్రరూపం శ్రూయతే - కీదృశం వాక్య మిత్యత్రాహ - శుకేతి-హేశుక-శుకసమానవక్త్రభగవన్ - అరేః విరోధిభూతస్య సంసారస్య - పాదం ఆధారం - సంసారబీజభూతాహంకారమమకారావిత్యర్థః - 'అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యా అస్వేస్వమితి యా మతిః, అవిద్యాతరుసంభూతబీజ మేత ద్ద్వివిధా స్థిత' మిత్యుక్తేః. దశ - నివర్తయేత్యర్థః - ఏవం రూపం వాక్యం యత్సకాశా చ్ఛ్రూయతే స మత్త శ్శ్రేష్ఠ ఇతి సంబంధః - ప్రకరణేనాప్యయ మర్థోఽభివ్యజ్యతే - తథాహి- అయోధ్యాపురపర్యాయా ద్వైకుంఠా న్నిర్గత్య విరజాం తీర్త్వా సంసారకాననం ప్రవిశ్య - ద్వాపు

త్యర్థః. ౧౭ ౧౮. క్షుద్రకర్మాహీతి. ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషోచిత మిత్యర్థః - ద్వేషా

శోక మనంతకం. ౨౧. మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో లక్ష్మణ శారికా, యస్యా స్త చ్ఛ్రూయతే వాక్యం శుకపాద మరే ర్దశ. ౨౨. శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయాః న కించి దుపకుర్వతా, పుత్రేణ కి మపుత్రాయా మయా కార్య మరిందమ. ౨౩. అల్పభాగ్యాహి మే మాతా కౌసల్యా రహితా మయా, శేతే పరమ దుఃఖార్తా పతితా శోకసాగరే. ౨౪. ఏకోహ్యహ మయోధ్యాంచ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ, తరేయ మిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్య మకారణం. ౨౫. అధర్మభయభీ తశ్చ పరలోకస్య చానఘ, తేన లక్ష్మణ నాద్యాహ మాత్మాన మభిషేచయే. ౨౬. ఏత దన్యచ్చ కరుణం విలప్య విజనే వనే, అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి

పర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వ జాతే, తయో రన్యః పిప్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్న న్నన్యో అభిచాకశీతీ' తి వేదాంతోక్త ప్రక్రియయా శరీరాఖ్య మేకం వృక్షం జీవేన సహాస్థాయ- 'ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహాం ప్రవిష్టౌ పరమే పరార్ధ్యే' ఇత్యుక్తరీత్యా కర్మఫలం భోజయన్ - స్వానుభవాలాభక్లిష్టసూరిజనోత్కంఠయా వర్తమానః సంసారిషు స్వాగమన ప్రయోజనాలాభేన చరమోపాయనిష్ఠా మేవ పరమోపాయం నిశ్చికాయేత్యుచ్యతే. త. ౨౨. శోచంత్యా ఇతి. అల్పభాగ్యాయాః-అతఏవ అపుత్రాయాః పుత్రకృత ప్రయోజనరహితాయాః-అత ఏవ శోచంత్యాః అంబాయాః కించి దపి నోపకుర్వతా మయా పుత్రేణ-కిం కార్యం కిం ప్రయో జనం. ౨౩. న కేవలం ప్రయోజనాలాభః-ప్రత్యుత దుఃఖిత్వైవేత్యాహ- అల్పభాగ్యేత్యాది శ్లోకేన. ౨౪. తర్హి మాతృదుఃఖనివారణాయ రాజ్య మాక్రమ్యతా మిత్యత్రాహ - ఏక ఇత్యాదిశ్లోకద్వ యేన. తరేయం తరితుం శక్నుయాం-ఆక్రమితుం శక్నుయా మిత్యర్థః - తర్హి కిమర్థం తథా న కృత మిత్యత ఆహ - నను వీర్య మకారణ మితి - ధర్మహానికరే కృత్యే వీర్యం సాధకత్వేన నావలంబ నీయం ఖల్విత్యర్థః. ౨౫. వీర్యస్యానవలంబనే హేతు మాహ - అధర్మేతి. అధర్మభయభీతః-అధర్మా దుత్పన్నం భయం లోకాపవాదః తస్మాత్ భీతః-పరలోకస్య నాశాత్ భీత ఇతి శేషః-అహమితి చ శేషః- తేన అధర్మపరలోకభీతత్వేన హేతునా. ౨౬. ఏత దితి. ఏతత్ పూర్వోక్త మర్థ జాతం అన్య దిత్యనేన తాదాత్వికవిలాపస్య వాచామగోచరత్వ ముక్తం - విజనే వన ఇతి శోకహేతుత్వోక్తిః -

దితి వా పాఠః - భరతే మమ మాతరం పరిదద్యాః - సమర్పయేత్యర్థః. * తి. క్షుద్రకర్మేతి. తదే వాహ-పరిదద్యాద్ధి ధర్మజ్ఞ గరం తే మాతరం మమేతి - తే మమ చ మాతర ముద్దిశ్య గరం విషం. ౧౮. ౨౧. సర్వథా మమ జననం మదంబాయా అప్రయోజనమిత్యాహ - మన్య ఇతి. హేలక్ష్మణ యస్యాః మాతృవర్ధితశారికాయాః హేశుక ఆరేః అస్మచ్ఛత్రుభూతస్య బిడాలస్య పాదం దశ దంశ నం కురు-ఇత్యేవం రూపం తత్తాదృశం ప్రియజనకం వాక్యం శ్రూయతే-అంబయేతి శేషః-సా శారి కామత్తః ప్రీతివిశిష్టా - ప్రీతిప్రదానేన ప్రీతిజననేన మత్తోఽధికతరా అంబాయా ఇతి శేషః-అం బయా వర్ధితతిర్యగ్జాతిశారికా కృతప్రీతిదానమాత్ర మపి మాతు ర్న కృతమితి భావః. ౨౨. శోచం త్యా ఇతి. అపుత్రాయాః పుత్రకృతప్రయోజనరహితాయాః. ౨౩. ౨౪. ఏకఇతి. తరేయం తరితుంశ క్నుయాం-జయేయ మిత్యర్థః. ౨౫. అధర్మేతి. అధర్మభయాత్ -పితృవాక్యాకరణరూపాధర్మ భయా త్-పరలోకస్య చేతి-నాశా ద్భీత ఇతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాయం భావః శ్రీరామస్య పరమకరుణాశాలిత్వేన - స్వానురక్తజనదుఃఖాసహిష్ణుత్వా దశ్రుపూర్ణముఖత్వం - నతు

తూర్ణ ముపావిశత్. ౨౬. విలప్యోపరతం రామం గతార్చిష మివానలం, సము
ద్ర మివ నిర్వేగ మాశ్వాసయత లక్ష్మణః ౨౭. ధ్రువ మద్య పురీ రాజ న్నయోధ్యా
యుధినాం వర, నిష్ప్రభా త్వయి నిష్క్రాంతే గతచంద్రేవ శర్వరీ. ౨౮. నైత
దౌపయికం రామ యదిదం పరితప్యసే, విషాదయసి సీతాంచ మాంచైవపురుషర్ష
భ. ౩౦. నచ సీతా త్వయా హీనా నచాహ మపి రాఘవ, ముహూర్త మపిజీవావో
జలా న్మత్స్యా వివోద్ధృతౌ. ౩౧. న హి తాతం న శత్రుఘ్నం న సుమిత్రాం పరం
తప, ద్రష్టు మిచ్ఛేయ మద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా. ౩౨. తత స్తత్ర సుఖా
సీనౌ నాతిదూరే నిరీక్ష్య తాం, న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవ

ఉపావిశత్ - ఆవిష్ట ఇత్యర్థః. ౨౬. విలప్యేతి. విలప్యోపరత మిత్యనేన మధ్యే సమాశ్వాసాభా
వోక్తిః. ౨౭. ధ్రువ మితి. ఆయుధినాం ఆయుధవతాం - వర-శ్రేష్ఠేత్యర్థః - నిష్ప్రభాభవే దితి
శేషః. ౨౮. నైతదితి. పరితప్యస ఇతి యదిద మస్తి - ఏతత్ పరిదేవనం - నౌపయికం నయుక్తం
'యుక్తే హ్యౌపయిక' మిత్యమరః, ఉపాయాద్ధ్రస్వశ్చేతి ఠక్ - ఆకారస్య హ్రస్వశ్చ-అయుక్తత
మేవాహ-విషాదయసీతి - పురుషర్షభత్వేన పురుషధౌరేయస్య తవ నైతద్యుక్తం - అనే
నాలాపో నయుక్త ఇత్యర్థః. ౩౦. అయోధ్యా మితఏవ త్వం కాల్యే ప్రవిశ లక్ష్మణేతి యదుక్తం
తత్రోత్తర మాహ - నచ సీతేతి. త్వయా హీనాసీతా చ న - న జీవతీత్యర్థః - త్వద్విహీనోఽ
హమపి న చ - చ ఏవకారార్థః - అహ మపి న జీవామ్యేవేత్యర్థః - దృష్టాంతార్థం సీత
గ్రహణం - యద్వా - 'సీతాసమక్షం కాకుత్స్థమిదం వచన మబ్రవీ'దితి సీతాపురుషకారేణ
శరణాగతికరణాత్ స్వస్య శరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతి భావః-అపి జీవావః
యది జీవావః-తదా జలా దుద్ధృతౌ మత్స్యా వివ-ముహూర్తం స్వల్పకాలం జీవావః - యథా జలో
ద్ధృతౌ మత్స్యౌ యావజ్జలసంసర్గం జీవిత్వా తద్విలయే వినశ్యతః తథా ఆవా మపి త్వద్వచనహృద
యజ్ఞానపర్యంత మితి భావః - తథా వక్ష్యతి సుందరకాండే - 'న చాస్య మాతా న పితా న చాన్యః
స్నేహా ద్విశిష్టోస్తి మయా సమో వా, తావద్ధ్యహం దూత జిజీవిషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం
ప్రియస్యే'తి. ౩౧. అథ నోత్కంఠితు మర్హసీత్యుక్తస్యోత్తర మాహ-నహి తాత మిత్యాదిశ్లోకేన. ౩౨.
తత ఇతి. తతః లక్ష్మణవచనానంతరం-తత్ర పూర్వోక్తవృక్షమూలే-భుక్తిస్థానే-సుఖాసీనౌ సుఖోపవి
ష్టౌ సుఖాసీనాచ సుఖాసీనశ్చ సుఖాసీనౌ-సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-సీతారామౌ-న్యగ్రోధే

వత్సలౌ - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తే రితి. ౨౬. ౨౭. ధ్రువ మితి.
ఆయుధినా మితి పదచ్ఛేదః. నైతదితి. హేరామ-మాం చ సీతాంచ విషాదయసీతి యత్ -ఇదంచ-
హేపురుషర్షభ త్వం పరితప్యస ఇతి యత్. ఏతచ్చ-తవ నౌపయికం నయుక్త మితి సంబంధః పురుష
ర్షభస్య న తాపో యుక్తః-రామస్య విషాదయితృత్వంచ నయుక్త మితి భావః. ౩౦. సీతావదహమప్య
వర్జనీయ ఇతి వక్తు మాత్మనః సీతాసాధర్మ్య మాహ-నచేతి. అత్ర నకారద్వయం తృతీయచకారస్యాప్యు
పలక్షణం-హేరాఘవ త్వయా హీనా సీతాచ - త్వయా హీనోఽహంచ-ఏతౌ ఉభౌ ఆవామపి-
జలా దుద్ధృతౌ మత్స్యా వివ ముహూర్తమాత్రమపి నజీవావ ఇతి సంబంధః-అనేన శ్రీరామవియోగ
భీరుతా లక్ష్మణేన స్వదైన్యం ప్రదర్శితం. ౩౧. నత్వేవ మాగ్రహో న కార్యః పిత్రాదిసంరక్షణార్థ
మవశ్యం గంతవ్య మితి వదంతం ప్రత్యాహ-నహీతి. హేపరంతప-త్వయా వినా తాతం శత్రుఘ్నం
సుమిత్రాం చ - అద్య ప్రాప్తుం స్వర్గంవా ద్రష్టు మపి నేచ్ఛేయం మనసాపీతి శేషః - కిముత గత్వా
సంరక్షితు మితి భావః. ౩౨. తత ఇతి. తతో లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర తస్మి న్నేవ న్యగ్రోధ

రౌ, స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాస మాదరాత్, సమాః స్సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః. ౩౪. తతస్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలౌ రాఘవవంశవర్ధనౌ, న తౌ భయం సంభ్రమ మభ్యుపేయతు ర్యథైవ సింహౌ గిరిసానుగోచరౌ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివాం, విమలేఽభ్యుదితే సూర్యే తస్మా ద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే. ౧. యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాభిప్రవర్తతే, జగ్ము స్తం దేశ ముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహ ద్వనం, తే భూమిభాగాన్ వివిధాన్ దేశాం శ్చాపి మనోరమాన్, అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంత స్తత్ర తత్ర యశస్వినః. ౩. యథా క్షేమేణ గచ్ఛన్ స పశ్యం శ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, నివృత్తమాత్రే దివసే రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౪. ప్రయాగ మభితః పశ్య సౌమిత్రే ధూమ

న్యగ్రోధమూలే - సుకృతాం లక్ష్మణేన సుష్ఠు కృతాం శయ్యాం నిరీక్ష్యతాం భేజాతే ఇతి సంబంధః - సలక్ష్మణస్యేతి. ఉత్తమంచ తత్ పుష్కలంచ ఉత్తమపుష్కలం - అతీవ భ్రాతృస్నేహపురస్కృతత్వా దుత్తమం - వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః - పుష్కలం పూర్ణార్థం - లక్ష్మణస్య వచనం - ఆదరా న్నిశమ్య - చిరాయ ధర్మం వానప్రస్థధర్మం అధశ్శయనాదికం ప్రతిపద్య - సమస్తా స్సమాః వనవాసం - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - విదధే లక్ష్మణేన సహ విధాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః అన్యథా భూతార్థాసంభవః - కవినాప్యాదౌ తథా వక్తు మయుక్తం - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః - ప్రత్యనుమతిం విదధ ఇతి కేచి దాహుః. ౩౪. తత ఇతి. భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - భయహేతుశంకయా ఇతస్తతో నిరీక్షణ మితి యావత్. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

తేత్వితి. మహావృక్షే మహావృక్షమూలే - సామీప్యే సప్తమీ - విమలేఽభ్యుదితే - స్పష్టముదిత ఇత్యర్థః. ౧. యత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్ - దేశాన్ వత్సదేశావాంతరదేశాన్, ఏతదేవ నానాత్వ మాహ - తత్ర తత్రేతి. యశస్విన ఇత్యనేన తత్తద్దేశీయైరర్చితత్వ ముక్తం. ౩. యథాక్షేమేణేతి. యథాక్షేమేణ క్షేమానతిక్రమేణ - యథాసాదృశ్య ఇతి పదార్థానతివృత్తా వవ్యయీభావః - తృతీయాసప్తమ్యో ర్బహుళ మిత్యలుక్ - క్షేమహేత్వవధాన మనతిక్రమ్యేత్యర్థః - నివృత్తమాత్రే - అర్ధమండలకాల ఇత్యర్థః. ౪. ప్రయాగ మితి. ప్రయాగ

మూలే సుఖాసీనౌ సీతారామౌ - న్యగ్రోధేన్యగ్రోధమూలే సుకృతాం - లక్ష్మణేన సమ్యగ్రచితాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః. ౩౩. సఇతి. లక్ష్మణస్య వనవాసం ప్రత్యాదరేణోచ్యమానం - అతఏవోత్తమపుష్కల మత్యంతశ్రేష్ఠం వచో నిశమ్య - స్వయం చిరాయ ధర్మం ప్రపద్య స్వీకృత్య - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధేచ - వనవాసాయేతి శేషః. ౩౪. తత ఇతి. సంభ్రమం ఇతస్తతోఽన్వీక్షణాదిరూపం. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

౧. యత్రేతి. గంగా మభి యమునా ప్రవర్తత ఇతి యోజనా - తం దేశం ప్రయాగదేశం - త ఇతి - తే పశ్యంతో జగ్ము రితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ౩. యథేతి. యథాక్షేమేణ - మార్గేణేతి శేషః - నివృత్తమాత్రే అర్ధమండలకాలే. ౪. ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్యాభితః - అగ్రేభగ

మున్నతం, అగ్నే ర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః. ౫. నూనం ప్రాప్తాస్మ సంభేదం గంగాయమునయో ర్వయం, తథాహి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో వారిఘట్టితః. ౬ దారూణి పరిభిన్నాని వనజై రుపజీవిభిః, భరద్వాజాశ్రమే చైతే దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః.౭. ధన్వినౌ తౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే, గంగాయమునయో స్సంధౌ ప్రాపతు ర్నిలయం మునేః౮. రామ స్త్వాశ్రమ మాసాద్య త్రాసయ న్మృగపక్షిణః, గత్వా ముహూర్త మధ్వానం భరద్వాజ ముపాగమత్ ౯. తత స్త్వాశ్రమ మాసాద్య మునే ర్దర్శనకాంక్షిణౌ, సీతయానుగతౌ వీరౌ దూరా దేవావతస్థతుః ౧౦. స ప్రవిశ్య మహాత్మాన మృషిం శిష్యగణై ర్వృతం, సంశితవ్రత మేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషం, హుతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వైవ మహాభాగం కృతాంజలిః, రామ స్సౌమిత్రిణా సార్ధం సీతయా చాభ్యవాదయత్ ౧౨. న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్ష్మణపూర్వజః, పుత్రౌ దశరథస్యావాం భగవన్ రామలక్ష్మణౌ, భార్యా మమేయం వైదేహీ కల్యాణీ జనకాత్మ

దక్షితః ప్రయాగస్యాభితః-అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా - కేతుం ధ్వజీభూతం-ధూమ మితి సంబంధః - అతః సన్నిహితో ముని రితి మన్యే. ౫. నూన మితి. సంభేదం సంగమం - 'సంభేద స్సింధుసంగమ' ఇత్యమరః, వారిఘట్టితో వారిణ శ్శబ్దః - వారిజనితో వారిశబ్దః - వారిణో రన్యోన్య ఘట్టనజ శ్శబ్ద ఇత్యర్థః. ౬. దారూణీతి. వనజై రుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్ఠాద్యుపజీవిభిః దారూణీత్యత్రాపి దృశ్యంత ఇత్యనుషజ్యతే. ౭. ధన్వినావితి. లంబమానే అస్తగిరౌ లంబమాన ఇవ దృశ్యమానే - సంధౌ సంగమే - వర్తమానం నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం ప్రాపతుః. ౮. రామ ఇతి. త్రాసయన్ అపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్ - ముహూర్తం ముహూర్తగమ్యం - భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం. ౯. తత స్త్వాశ్రమ మితి. దూరాదేవావతస్థతుః - సాయంతనసమయ త్వా దగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణా వవతస్థతు రిత్యర్థః. ౧౦. స ప్రవిశ్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం. ప్రవిశ్య చైవా గ్నిర్గతశిష్యముఖేనేతి శేషః-సంశితవ్రతం తీక్ష్ణవ్రతం-ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం-ధ్యాన పర మితి యావత్ - తపసా తపోవైభవేన లబ్ధచక్షుషం-లబ్ధజ్ఞానం-అతీతానాగతవర్తమానయావద ర్థగోచరజ్ఞానయుక్త మిత్యర్థః - దృష్ట్వైవ-దర్శనోత్తరకాల మేవేత్యర్థః. ౧౨. న్యవేదయతేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సీతాలక్ష్మణయో స్సర్వాత్మనా పరతంత్రత్వా దాత్మాన మిత్యనేన తయో

రపోఽగ్నేః కేతుం లింగం ధూమం పశ్య - అతోఽత్ర మునిః భరద్వాజః సన్నిహిత ఇతి మన్యే ఇతి సంబంధః. ౫. నూన మితి. సంభేదం గంగాయమునయో స్సంగమం. ౬. ౭. ధన్వినా వితి. తౌ రామలక్ష్మణౌ - నిలయ మాశ్రమం-తత్సమీపవనప్రదేశం ప్రాపతుః. ౮. రామ స్త్వితి. రామస్తు లక్ష్మణేన సహేతి శేషః - ఆశ్రమం భారద్వాజాశ్రమసమీపం - ఆసాద్య ప్రాప్య - తతః ముహూర్త మధ్వానం గత్వా - భరద్వాజం భరద్వాజాశ్రమ ముపాగమత్. ౯. తత ఇతి. ఆశ్రమంతు - భరద్వాజాశ్రమ మాసాద్య - ఉపగమ్య దూరాదేవ ఉటజస్యేతి శేషః అవతస్థతు రితి శ్లోకత్రయ స్యాప్యేకవాక్యతయా యోజనా. ౧౦. స ఇతి. ప్రవిశ్య ఉటజ మితి శేషః-తపసా లబ్ధచక్షుషం - త్రైకాలికసర్వజగద్వృత్తాంతాభిజ్ఞం. ౧౧. ౧౨. న్యవేదయత చాత్మాన మిత్యారభ్య - తత్రమూల ఫలానీతా ఇతి పర్యంతం-స్వవృత్తాంతపూర్వక మాత్మానం భరద్వాజాయ న్యవేదయతేతి సంబంధః.

జా, మాం చానుయాతా విజనం తపోవన మనిందితా. ౧౪. పిత్రా ప్రవ్రాజ్యమానం మాం సౌమిత్రి రనుజః ప్రియః, అయ మన్వగమ ద్భ్రాతా వన మేవ దృఢవ్రతః. ౧౫ పిత్రా నియుక్తా భగవన్ ప్రవేక్ష్యామ స్తపోవనం, ధర్మ మేవ చరిష్యామ స్తత్ర మూలఫలాశనాః. ౧౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః, ఉపానయత ధర్మాత్మా గా మర్ఘ్య ముదకం తతః, నానావిధా నన్నరసాన్ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్, తేభ్యో దదౌ తప్తతపా వాసం చై వాభ్యకల్పయత్. ౧౮. మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభిశ్చ సమంతతః, రామ మాగత మభ్యర్చ్య స్వాగతేనాహ తం మునిః. ౧౯. ప్రతిగృహ్య చ తా మర్చా ముపవిష్టం సరాఘవం, భరద్వాజోఽబ్రవీ ద్వాక్యం ధర్మయుక్త మిదం తదా. ౨౦. చిరస్య ఖలు కాకుత్స్థ పశ్యామి త్వా మిహాగతం, శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసన మకారణం. ౨౧. అవకాశో వివిక్తోఽయం మహానద్యో స్సమాగమే, పుణ్యశ్చ రమణీయశ్చ వస త్విహ భవాన్ సుఖం. ౨౨. ఏవ ముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేన రాఘవః, ప్రత్యువాచ శుభం వాక్యం రామ స్సర్వహితే రతః ౨౩. భగవన్నిత ఆసన్నః పౌరజానపదో జనః, సుదర్శ మిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహ మిమ మాశ్రమం, ఆగమిష్యతి

రపి గ్రహణం - కల్యాణీ - పతివ్రతేత్యర్థః - అనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః. ౧౪. ౧౫. పిత్రేతి. ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతమహోక్షం - తథాచ స్మృతిః. 'గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయీ ఆచార్యఋత్విక్స్నాతకో రాజావా ధర్మయుక్త' ఇతి - అర్ఘ్యం పూజావిధే రంగం - అన్నరసాన్ అదనీయరసాన్ - రసప్రధానాన్ పదార్థ విశేషా నిత్యర్థః - వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭. ౧౮. మృగపక్షిభిరితి. మృగపక్షిభి రాసీనో మునిభి శ్చేత్యనేన మునివైభవా త్తిర్యంచోపి మునినిర్విశేషం సంజాతవిశ్వాసా స్సేవంత ఇతి గమ్యతే - స్వాగతే నాహ - స్వాగత మాహేత్యర్థః. యద్వా - మృగపక్షిభిః - సహేతి శేషః - స్వాగతేనాభ్యర్చ్యేతి సంబంధః. ౧౯. ముని రాహేత్యత ద్వివృణోతి ప్రతిగృహ్యేతి. ౨౦. చిరస్య చిరం. ౨౧-౨౩. భగవన్నిత్యాది ఇతః ఏతదాశ్రమాపేక్షయా - ఇహ ఆశ్రమే - సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం - ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాం చ ప్రేక్షకో జనః - ఇమ మాశ్రమ

౧౩-౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - అర్ఘ్యం పూజావిధే రర్హాం గంధాది * నానేతి. వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ - వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭. ౧౮. మృగపక్షిభి స్సహ రాఘవ మభ్యర్చ్య - ఆసీన ఇతి యోజనా - మృగపక్షిభి స్సహాభ్యర్చ్యేత్యస్యాయంభావః, మునిప్రభావా త్తిర్యంచోన - రామ మీశ్వరం మత్వా మునినిర్విశేషా స్సంతః - సేవంత ఇతి. ౧౯. ౨౦. చిరస్యేతి. చిరస్య చిరకాలస్య ఇహాశ్రమే త్వాం పశ్యామి అయంభావః - చక్షురాద్యగోచరం త్వామేవ - మనసి సతత మనుసందధానోఽహం - చిరకాలస్య ఇహ మమ పురతః - చక్షుషా పశ్యామి త్వాశ్చర్యం - అతో మమ భాగ్యం కిం వర్ణ్యత ఇతి లౌకికదృష్టి మనుసృత్యాహ - శ్రుతమితి. ౨౧-౨౩. భగవన్నితి. ఇత ఆసన్నః - ఏతదాశ్రమస్య ఆసన్నవర్తీ పౌరజానపదో జనః మాం సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా - వైదేహీం మాంచ - ప్రేక్షకో జనః ఇమమాశ్రమ మాగమిష్యతీత్యహం మన్యే - అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయే ఇతి సంబంధః * ఏకాంతఇతి. యత్ర యస్మి న్నాశ్రమస్థానే

వైదేహీం మాం చాపి ప్రేక్షకో జనః, అనేన కారణేనాహ మిహ వాసం న రోచ
యే, ఏకాంతే పశ్య భగవ న్నాశ్రమస్థాన ముత్తమం, రమేత యత్ర వైదేహీ
సుఖార్హా జనకాత్మజా. ౨౬ ఏత చ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహా
మునిః, రాఘవస్య తతో వాక్య మర్థగ్రాహక మబ్రవీత్. ౨౭. దశక్రోశ ఇత
స్తాత గిరి ర్యత్ర నివత్స్యసి, మహర్షి సేవితః పుణ్య స్సర్వత స్సుఖదర్శనః, గోలాం
గూలానుచరితో వానరర్క్ష నిషేవితః, చిత్రకూట ఇతి ఖ్యాతో గంధమాదనసన్ని
భః. ౨౯ యావతా చిత్రకూటస్య నర శ్శృంగాణ్యవేక్షతే, కల్యాణాని సమా
ధత్తే న పాపే కురుతే మనః ౩౦. ఋషయ స్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం

మాగమిష్యతీత్యహం మన్యే-అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇత్యన్వయః - మాం ప్రేక్షక
ఇత్యత్ర అకారో ర్భవిష్యదాధమర్ణ్యయో రితి షష్ఠీప్రతిషేధః- ఏకాంతే పౌరజనాదిరహితే-పశ్య చింత
య. ౨౬. ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథా భవతి తథా- యద్వా - అర్థగ్రాహకం బహ్వర్థ
వత్ అబ్రవీత్. ౨౭. దశక్రోశ ఇత్యాది. యస్మిన్ గిరౌ నివత్స్యసి-స గిరి రితో దశక్రోశః - దశ
క్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః-గంధమాదనసన్నిభః - గంధమాదనపర్వతసన్నిభః - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో
మహర్షిః- 'గోలాంగూలానుచరితో వానర ర్క్షనిషేవిత' ఇతి కేవలత్రివర్గాభిధానేన ఏతత్సజాతీయా ఏవ
రామస్య సహాయా అపి భవిష్యంతీతి సూచితవా నితి గమ్యతే. ౨౯. యావతేతి. నరః - యావతా
దూరేణ-చిత్రకూటస్య శృంగాణ్యవేక్షతే-తావతా కల్యాణాని పుణ్యకర్మాణి-సమాధత్తే ప్రాప్నోతి -
యద్వా-సమాధత్తే ఆచరతి-పాపే మనో న కురుతే-తత్ర వసన్ కిము తేతి భావః-యద్వా-యావతా
కాలేన. ౩౦. ఋషయ ఇతి. తత్ర చిత్రకూటే-శరదాం శతం తపసా విహృత్య-క్రీడంత ఇవ మహా
తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః-కపాలశిరసా సహ దివ మారూఢాః - తపశ్చరణేన నిరంతరకపాలానసేన
ప్రక్షీణత్వక్శిరోరుహతయా కపాలావశిష్టశిరసా సహ దివ మారూఢా ఇత్యర్థః - కపాలశిరసేత్యేత
చ్ఛరీరోపలక్షణం-సశరీరా స్స్వర్గం-గతా ఇత్యర్థః - యద్వా-కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సం

జ్ఞేతి సంబంధః భగవన్నిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు-భగవన్ సర్వజ్ఞ - రావణవధార్థం-
గూఢతయావతీర్ణం మాం యద్యేవం ప్రకటీకరోషి-తదా సర్వోఽపి జనః మాం సుదర్శం సుష్ఠు ద్రష్టుం
యోగ్యం సుదర్శం-'విష్ణుంచ దృశ్యతే త్వగ్న్యే'తి శ్రుతేః-వైదేహీం మాం చ లక్ష్మీం చ జ్ఞాత్వా
ప్రేక్షకః దిదృక్షు స్సన్-ఇహ ఆగమిష్యతి- తేనైవంవిధప్రకటవాసం ప్రకటావస్థానం న రోచయే-
అతో యత్ర పరమానందైకతానే మయి వైదేహీ రమతే - యా మృగ్యతే హస్తగృహీతపద్మయా
శ్రియైకశై రంగవిమృగ్యమాణయేత్యాదిరీత్యా, సర్వై రాశ్రయణీయాపి లక్ష్మీః అనవరతానుభవేప్య
త్యార్థ్తానుభవేన నిత్యానురక్తా భవతి-తం-ఆశ్రియత ఇత్యాశ్రమం జగత్ తస్య స్థానం ఆధారభూ
తం-సర్వోత్తమం స్వరూపగుణవిభవై ర్బ్రహ్మరుద్రాదిభ్యః శ్రేష్ఠతమం మాం-మమాతిప్రియతమ స్త్వ
మేవైకాంతే పశ్య-మహ్యమన్యతమం మత్స్వరూపం న ప్రకటయేతి రహస్యోపదేశః. ౨౫-౨౬.
ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం పరమార్థబోధకం-రాఘవస్య - రాఘవత్వేనాభినయం చికీర్షతః శ్రీవిష్ణోః ఏత
త్పూర్వోక్తం వాక్యం శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౭. శ్రీరామోక్త మంగీకృ
త్య రామేణాశ్రమస్థానం పృష్ట ఇవ-రామస్య వాసార్హంస్థానం కథయతి. దశక్రోశ ఇతి. యస్మిన్
గిరౌ-త్వం నివత్స్యసి.స గిరిః ఇతోఽస్మదాశ్రమాత్ -దశక్రోశః దశక్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః.౨౮. ౨౯.
యావతేతి. యావతా యదా - శృంగాణ్యవేక్షతే - తదైవేతి యోజనా. ౩౦. ఋషయ ఇతి. శర

శతం, తపసా దివ మారుఢాః కపాలశిరసా సహ. ౩౧. ప్రవివిక్త మహం మన్యే తం వాసం భవత స్సుఖం, ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ. ౩౨. స రామం సర్వకామై స్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిం, సభార్యం సహ చ భ్రాత్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్. ౩౩. తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః, ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః. ౩౪. సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంత స్సుఖోచితః, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రి మవస త్సుఖం. ౩౫. ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజ ముపాగమత్, ఉవాచ నరశార్దూలో మునిం జ్వలిత తేజసం. ౩౬. శర్వరీం భగవ న్నద్య సత్యశీల తవాశ్రమే, ఉషితాః స్మేహ వసతి మనుజానాతు నో భవాన్. ౩౭. రాత్ర్యాంతు తస్యాం వ్యుష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీ దిదం, మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం వ్రజేతిహ. ౩౮. వాస మౌపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల, నానానగగణోపేతః కిన్నరోరగసేవితః, మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః, గమ్యతాం భవతా శైల శ్చిత్రకూట స్సవిశ్రుతః, పుణ్యశ్చరమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయుతః. ౪౦. తత్ర కుంజరయూథాని మృగయూథాని చాభితః, విచరంతి వనాంతేఽస్మిన్ తాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ. ౪౧. సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థాన్ దరీకందరనిర్ఝరాన్, చరత స్సీతయా సార్థం నందిష్యతి మన స్తవ. ౪౨. ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనై ర్వి

ఙ్క్షా-కపాలశిరసా కపాలరూపశిరోయుక్తేనేత్యధ్యాహృత శరీరపదవిశేషణ మిత్యేకే-కపాలమాత్రావశిష్టం శిరో యస్మి న్నితి తపోవిశేషణ మిత్యేకే. ౩౧. ప్రవివిక్తమితి. ప్రవిక్తం ప్రకర్షేణ విజనం. ౩౨. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవా నిత్యర్థః-పాఠభేదః-ప్రతిజగ్రాహ ఉపచర. ౩౩. తస్యేతి. ప్రపన్నా ప్రాప్తా. ౩౪. ౩౬. శర్వరీ మితి. వసతి మనుజానాతు-పూర్వోక్తాంవసతిం ప్రతిగంతు మనుజ్ఞాం కరోత్విత్యర్థః. ౩౭. రాత్ర్యా మితి. వ్రజేత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః-హేతి పాదపూరణే-హర్షేవా. ౩౮. వాస మితి. తత్రేతి శేషః - ఔపయికం యుక్తం-'యుక్త మౌపయిక'మిత్యమరః. నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః. ౩౯. ౪౧. సరిత్ప్రస్రవణప్రస్థానితి. సరితో నద్యః-ప్రస్రవణాని-తనుతరజలప్రవాహాః-ప్రస్థాః స్సానవః-తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని - కందరాః గుహాః - నిర్ఝరా విదీర్ణపాషాణసంధయః - తాన్. ౪౨. ప్రహృష్టేతి. కోయష్టికాః టిట్టిభకా - 'కోయష్టికః టిట్టిభక'

దాం శతం-తపసా విహృత్య క్రీడంత ఇవ తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః-కపాలశిరసా సహ దివ మారూఢాః-తపశ్చరణే నిరంతరకపాలాసనేన క్షిప్రక్షీణత్వక్శిరోరుహతయా - కపాలావశిష్టశిరసా సహ సర్వే దివ మారూఢాః-కపాలశిరసేత్యేత చ్ఛరీరస్యాప్యుపలక్షణం - సశరీరాః స్వర్గం గతా ఇత్యర్థః-యద్వా-కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సంజ్ఞా. ౩౧. ౩౨. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవాన్. ౩౩. ౩౬. శర్వరీ మితి. శర్వరీముషితాః స్మ-అతఃపరం వసతిం-త్వదుపదిష్టచిత్రకూటగమనవాసం ప్రత్యనుజానాతు అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. ౩౭. ౪౧. సరిదితి. సరితో నద్యః-ప్రస్రవణాని - తనుతరజలప్రవాహాః ప్రస్థాః స్సానవః తాన్ - దరీకందరనిర్ఝరాన్ - దరీపాషాణనిర్భేదః కందరాః గుహాః నిర్ఝరాః ఘనప్రవాహాః - తాన్. ౪౨. కోయష్టికః

నాదితం తం వసుధాధరం శివం, మృగైశ్చ మత్తై ర్బహుభిశ్చ కుంజరై స్సురమ్య మాసాద్య సమావసాశ్రమం ౪౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

ఉషిత్వా రజనీం తత్ర రాజపుత్రా వరిందమౌ, మహర్షి మభివాద్యాథ జగ్మతు స్తం గిరిం ప్రతి ౧. తేషాం చైవ స్వస్త్యయనం మహర్షి స్స చకారహ, ప్రస్థితాం శ్చైవ తాన్ ప్రేక్ష్య పితా పుత్రా నివాన్వగాత్. ౨. తతః ప్రచక్రమే వక్తుం వచనం స మహామునిః, భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమం, ౩. గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య మనుజర్షభౌ, కాలిందీ మనుగచ్ఛేతాం నదీం పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం, అథాసాద్యతు కాలిందీం శీఘ్రస్రోతసమాపగాం, తస్యా స్తీర్థం ప్రచలితం పురాణం ప్రేక్ష్య రాఘవౌ, తత్ర యూయం ప్లవం కృత్వా తరతాంశుమతీం నదీం, తతో న్యగ్రోధ మాసాద్య మహాంతం హరితచ్ఛదం, వివృద్ధం బహుభి ర్వృక్షైః శ్యామం సిద్ధోపసేవితం, తస్మై సీతాంజలిం కృత్వా ప్రయుంజీతాశిష శ్శివాః, సమాసాద్యతు తం వృక్షం వసేద్వాతిక్రమేత వా, క్రోశమాత్రం తతో గత్వా నీలం ద్రక్ష్యథ కాననం, పలాశబదరీమిశ్రం

ఇత్యమరః. ౪౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

ఉషిత్వేత్యాది. ౧. తేషా మితి. తేషాం ప్రస్థాతు మద్యుక్తానాం-అన్వగా దితి పాఠః-అన్వశా దితి పాఠే - అనుశిష్టవాన్ - మార్గోపదేశ మకరో దిత్యర్థః. ౨. తజ్జేన విమృశ్యేతి-తత ఇతి. ౩. గంగాయమునయో రితి. ప్రథమం-గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం గంగాజలవేగాభిహత్యా కించిత్ పశ్చాన్ముఖప్రవాహాంప్రాప్తాం-కాలిందీం నదీం-అనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య గచ్ఛేతాం-పశ్చిమాభిముఖౌ భూత్వా గచ్ఛేతాం భవంతా వితి శేషః-పాఠభేదః-అభిగచ్ఛేతాం అభిముఖం గచ్ఛేతాం-కాలింద్యా అభిముఖిభూయ గచ్ఛేతా మిత్యర్థః. శీఘ్రస్రోతస మిత్యనేన గంగాజలవేగప్రతిహతి స్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే-తీర్థం అవతరణప్రదేశం-ప్రచలితం గమనాగమనాభ్యా మతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః-అంశుమతీం-అంశుమతః సూర్యస్యాపత్యభూతాం-తతః తరణానంతరం-న్యగ్రోధం తీరస్థం హరితచ్ఛదం శ్యామళపత్రం-అతఏవ శ్యామం శ్యామనామకం-వృక్షై స్సహ వివృద్ధం-యద్వా-వృక్షైః శ్యామం వృక్షసహితత్వా ద్విశేషేణ శ్యామళం-వృక్షైరిత్యుపలక్షణే తృతీయా-ఆశిషః మనోరథాన్ ప్రయుంజీత ప్రార్థయేత్-సీతేతి శేషః - వసేద్వాతిక్రమేద్వా-సీతా క్రాంతా

టిట్టిభకః. ౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

౧.—౩. గంగాయమునయో స్సంధిం - సంగమతీర్థం ప్రాప్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం - గంగాజలవేగాభిహత్యా - కించి త్పశ్చాన్ముఖం ప్రాప్తాం * అథేతి. తీర్థ మవతరణప్రదేశః - ప్రచలితం - గమనాగమనాభ్యాం అతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః * తత్రేతి. అంశుమతీం సూర్యతనయాం, తరతఇతి. వృక్షై రుపలక్షితం - శ్యామం - శ్యామనామకం - తస్మా ఇతి. ఆశిషః ప్రయుంజీత - అస్మాకం శీఘ్రం-పున రాగమనం భవత్వితి సీతా వృక్షం ప్రార్థయేత్ - తతః తత్ర వసేద్వా అతిక్రమేతవేతి. సీతాభిప్రాయేణైకవచనం * పలాశేతి. యామునైః యమునాతీరజైః ప ఇతి. మార్దవ

రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః, స పంథాశ్చిత్రకూటస్య గత స్సుబహుశో మయా, రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావై ర్వివర్జితః, ఇతి పంథాన మావేద్య మహర్షి స్సన్యవర్తత, అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః. ౧౦॥ ఉపావృత్తే మునౌ తస్మిన్ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్, కృతపుణ్యాః స్మ సౌమిత్రే మునిర్యన్నోఽనుకంపతే. ౧౧॥ ఇతి తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ, సీతామేవాగ్రతః కృత్వా కాళిందీం జగ్మతు ర్నదీం. ౧౨॥ అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతోవహాం నదీం, చింతా మాపేదిరే సర్వే నదీజలతితీర్షవః ౧౩॥ తౌ కాష్ఠసంఘాట మథో చక్రతుస్సుమహాప్లవం, శుష్కై ర్వంశై స్సమాస్తీర్ణ ముశీరైశ్చ సమావృతం. ౧౪॥ తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్, చకార లక్ష్మణ శ్ఛిత్త్వా సీతాయా స్సుఖమాసనం. ౧౫॥ తత్ర శ్రియ మివాచింత్యాం రామో దాశరథిః ప్రియాం, ఈషత్సంలజ్జమానాం తా మధ్యారోపయత ప్లవం. ౧౬॥ పార్శ్వే చ తత్ర వైదేహ్యా వసనే భూషణానిచ, ప్లవే కఠినకాజంచ రామ శ్చక్రే సహాయుధైః. ౧౭॥ ఆరోప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ, తతః ప్రతేరతు ర్యత్తౌ వీరౌ దశరథాత్మజౌ. ౧౮॥ కాళిందీమధ్యమాయాతా సీతా త్వేనా మవందత, స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం, యక్ష్యే త్వాం గోసహ

చేత్ - కించిత్ - కాలం వసేత్ నోచే దనిక్రమే తేత్యర్థః - తతః దక్షిణతటస్థన్యగ్రోధాత్ యామునైః యమునాసంబాధిభిః - యమునాతీరజై రిత్యర్థః - సః కాననం - పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - మార్దవయుక్తః - సూక్ష్మసికతావత్త్వాత్ - వనదావైః వనాగ్నిభిః - 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః, తథాప్యత్ర దావశబ్దోఽగ్నిమాత్రపరః - విశిష్టవాచకానా మితి న్యాయాత్ - అభివాద్యేత్యర్థేన మహర్షిం విశేషయతి - తత్రైవ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య త్వ మాశ్రమం గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షి స్సన్యవర్తతేతి సంబంధః. ౧౦॥ ౧౧॥ ఇతీతి. మంత్రయిత్వా పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతా మనుసంధాయ. ౧౨॥ ౧౩॥ తౌ కాష్ఠసంఘాట మితి. కాష్ఠసంఘాటః కాష్ఠనిచయః - ఉశీరైః వీరణతృణమూలైః 'మూలే స్యోశీర మస్త్రియా' మిత్యమరః. ౧౪॥ ౧౫॥ తత్రేతి. అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం - కాంతకరగ్రహాత్ - ఆవశ్యకత్వాచ్చేషల్లజ్జావతీం. ౧౬॥ పార్శ్వ ఇతి. తత్రైవ వైదేహ్యాః పార్శ్వే - కఠినకాజం కఠినకందమూలఖననసాధన మాయసాగ్రం దారు - అజం అజచర్మనిబద్ధం పిటకం - ద్వంద్వైకవద్భావః - చక్రే - స్థాపితవానిత్యర్థః. ౧౭॥ ఆరోప్యేతి. సంఘాటం ప్లవం - యత్తౌ ప్లవచాలనే యతమానౌ. ౧౮॥ కాళిందీమధ్య మిత్యాది. మే పతిః - వ్రతం వనవాససంకల్పం పారయేత్ సమాపయేత్ - గోసహస్రేణ - త్వా ముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన - సురాఘటశతేన చ నైవేద్యేన - స్వస్తి యథా భవతి తథా ప్రత్యాగతే సతి - గోసహస్రప్రదానేన సురాఘటశతేనచ త్వాం

యుక్తః కంటక పాషాణాదిరహితః - వనదావై రరణ్యాగ్నిభిః - అత స్తేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యభిప్రాయః. ౧౧॥ ఇతీతి. మంత్రయిత్వా - మునికృతకృపా మనుసంధాయ. ౧౨॥ ౧౩॥ తావితి. కాష్ఠ సంఘాటం కాష్ఠనిచయం ప్లవం చక్రతుః ఉశీరైః వాసితైః. ౧౬॥ పార్శ్వ ఇతి. కఠినకాజం - ద్వంద్వైకవద్భావః - కఠినకం ఖనిత్రం అజం మజచర్మనిబద్ధం పిటకం. ౧౮॥ ఆరోప్యేతి. సంఘాటం ప్లవం. ౧౯॥ * స్వస్తీతి. పతిః ప్రాగం చతుర్దశవర్షావధికం వ్రతం పారయేత్ సమాపయే దిత్య

స్రేణ సురాఘటశతేనచ, స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీ మిక్ష్వాకుపాలితాం, కా
ళిందీ మథ సీతాతు యాచమానా కృతాంజలిః, తీర మేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం
వరవర్ణినీ. ౨౧½. తతః ప్లవేనాంశుమతీం శీఘ్రగా మూర్మిమాలినీం, తీరజై ర్బ
హుభి ర్వృక్షై స్సంతేరు ర్యమునాం నదీం. ౨౨½. తే తీర్ణాః ప్లవ ముత్సృజ్య
ప్రస్థాయ యమునావనాత్, శ్యామం న్యగ్రోధ మాసేదు శ్శీతలం హరితచ్ఛదం.
౨౩½. న్యగ్రోధం త ముపాగమ్య వైదేహీ వాక్య మబ్రవీత్. ౨౪. నమస్తేఽస్తు
మహావృక్ష పారయే న్మే పతి ర్వ్రతం, కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ
యశస్వినీం, ఇతి సీతాంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛ ద్వనస్పతిం. ౨౫½. అవలోక్య
తత స్సీతా మాయాచంతీ మనిందితాం, దయితాంచ విధేయాంచ రామో లక్ష్మ
ణ మబ్రవీత్. ౨౬½. సీతా మాదాయ గచ్ఛ త్వ మగ్రతో భరతాగ్రజ, పృష్ఠ
తోఽహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర. ౨౭½. యద్యత్ఫలం ప్రార్థయ
తే పుష్పం వా జనకాత్మజా, త త్తత్ ప్రదద్యా వైదేహ్యా యత్రాస్యా రమతే
మనః, ౨౮½. గచ్ఛతో స్తు తయో ర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా, మతంగయో
ర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూ రివ. ౨౯½. ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాం వా
పుష్పశాలినీం, అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాఽబలా. ౩౦½. రమ
ణీయాన్ బహువిధాన్ పాదపాన్ కుసుమోత్కటాన్, సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయా
మాస లక్ష్మణః. ౩౧½. విచిత్రవాలుకజలాం హంససారసనాదితాం, రేమే జనకరా
జస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీం. ౩౨½. క్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరౌ
రామలక్ష్మణౌ, బహూన్ మేధ్యాన్ మృగాన్ హత్వా చేరతు ర్యమునావనే. ౩౩½.
విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్ర

యక్ష్య ఇత్యాది యాచమానా తీరం ప్రాప్తేత్యన్వయః. ౨౧½. తత ఇతి. వృక్షై రిత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౨౨½. తే తీర్ణా ఇతి. యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్. ౨౩½. ౨౪. నమస్త ఇత్యాది. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార. ౨౫½. అవలోక్యేతి. అవలోక్య - సీతాయాః శ్రాంత్య శ్రాంతింపరీక్ష్యేత్యర్థః-ఆయాచంతీం మనోరథాన్ ప్రార్థయంతీం. ౨౬½. సీతా మాదాయేతి. భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః-అగ్రతో గచ్ఛేత్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం. ౨౭½. అగ్రతో గమనఫల మాహ - యద్యత్ ఫల మిత్యాదిశ్లోకేన. ౨౮½. ౨౯½. ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛ కైషాం సంజ్ఞేతి పృష్టవతీత్యర్థః. ౩౦½. రమణీయా నితి. పాదపా నిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా ఉచ్యంతే-సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరితః. ౩౧½. విచిత్రవాలుకజలామితి. నదీం యమునాం సుదూరంత త్తీరే గమనా త్తద్దర్శనం. ౩౨½. క్రోశమాత్ర మితి. మేధ్యాన్ శుచీన్-భక్ష్యానితి యావత్ - చేరతుః భక్షితవంతౌ - చరగతిభక్షణయోః. ౩౩½. విహృత్యేతి. పూగ స్సమూహః -

---

ర్థః. ౨౧½. వృక్షై రుపలక్షితాం. ౨౪.*ఇతీతి. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణం చకార. ౨౬½. సీతామితి. భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః. ౨౭½—౨౯½.ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛఏషాం నామ కిమితి పప్రచ్ఛ. ౩౦½. రమణీయానితి. పాదపాన్ స్తబకవిశిష్టపాదపావయవాన్ - సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనే త్వరా యస్య సః తథా. ౩౧½. ౩౨½. క్రోశేతి. చేరతుః భక్షితవంతౌ. ౩౩½. విహృత్యేతి. నదీవప్రం నదీ

ముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్ము రదీనదర్శనాః. ౩౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మవసుప్త మనంతరం, ప్రబోధయామాస శనై ర్లక్ష్మణం రఘునందనః. ౧. సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్గు వ్యాహరతాం స్వనం, సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప. ౨. న సుప్త స్సమయే భ్రాత్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః, జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీంచ ప్రసక్తంచ పథిశ్రమం. ౩. తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యా శ్శివం జలం, పంథాన మృషిణా దిష్టం చిత్రకూటస్య తం యయుః. ౪. తత స్సంప్రస్థితః కాలే రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, సీతాం కమలపత్రాక్షీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. ఆదీప్తా నివ వైదేహి సర్వతః పుష్పితా న్నగాన్, స్వైః స్వైః పుష్పైః కింశుకాన్ పశ్య మాలిన శ్శిశిరాత్యయే. ౬. పశ్య భల్లాతకాన్ ఫుల్లా న్నరై రనుపసేవితాన్, ఫలపత్రై రవనతా న్నూనం శక్ష్యామి జీవితుమ్ ౭. పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ, మధూని

సమం అనిమ్నోన్నతం-నదీతీరం నదీతీరం - సంమతం నివాసం - సీతాభిమతం వాసస్థానం. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. అనంతరం స్వప్రబోధానంతరం - అవసుప్తం - ఈషత్సుప్త మిత్యర్థః. ౧. సౌమిత్ర ఇతి. వన్యానాం శుకపికశారికాదీనాం - వల్గు సుందరం - కాలః ప్రాప్త ఇతి శేషః. ౨. నసుప్త ఇతి. సమయే ప్రబోధనసమయే - తంద్రీం ఆలస్యం - తదా ప్రభృతీతి శేషః - పథి శ్రమం తత్కృతోపచార మిత్యర్థః. ౩ తత ఉత్థాయేతి. నద్యాః కాళింద్యాః స్పృష్ట్వేత్యుపలక్షణం. ప్రాతఃకాలికస్నానాదికృత్యానాం - తం పంథానం పలాశవనరూపం. ౪. ౫. ఆదీప్తా నితి. ఆదీప్తానివ ఆసమంతాత్ జ్వలత ఇవ - నగాన్ వృక్షాన్ - స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్ - శిశిరాత్యయే వసంతసమయే. ౬. పశ్యేతి. భల్లాతకాన్ వీరవృక్షాన్ - ఫుల్లాన్ ఫుల్లపుష్పాన్ - అనుపసేవితాన్ - మర్గమత్వా దితి భావః - జీవితుం శక్ష్యామి - ఏవ మాది జీవనసాధనస్య విద్యమానత్వా దితి భావః. ౭. పశ్యేతి. ద్రోణప్రమాణాని - ద్రోణం ఆఢకద్వయం తత్పరిమాణాని తత్పరిమాణమధుపూరితాని - మధూని కుర్వంతీతి మధుకార్యః - కర్మణ్యణ్-జీప్-తాభిః మధుమక్షికాభి రితి ఉద్యోవత్ సంభృతాని నిర్మితాని - నగేనగే వృక్షే లంబమానాని -

---

తీరం. ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. అనంతరం రామప్రబోధానంతర మపి-అవసుప్తం ఈషత్సుప్తం. ౧. సౌమిత్ర ఇతి. వన్యానాం శుకపికాదీనాం స్వనం శృణు-ప్రస్థానస్య ప్రయాణస్య కాలో జాతః-అత స్సంప్రతిష్ఠామహే సంప్రతి గచ్ఛామహే ఇతి యోజనా.౨.నసఇతి.సమయే ప్రబోధనసమయే. ౩. తత ఇతి.జలం స్పృష్ట్వా స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా. ౪. ౫. ఆదీప్తానితి. ఆదీప్తానివ ఆసమంతాత్ జ్వలతఇవ-మాలినః. శ్రేణీభూతాన్ శిశిరాత్యయే వసంతే-యద్వా స్వైః పుష్పైః మాలినః మాలావత ఇవ స్థితాన్.౬. పశ్యేతి-స్థాతుం శక్ష్యామి జీవన సాధనసమృద్ధిలాభాదితి భావః.౭.పశ్యేతి.ఆఢక చతుష్టయం ద్రోణం

మధుకారీభి స్సంభృతాని నగేనగే. ౮. ఏష క్రోశతి నత్యూహ స్తం శిఖీ ప్రతి కూజతి, రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే. ౯. మాతంగయూథానుసృతం పక్షిసంఘానునాదితం, చిత్రకూట మిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిం. ౧౦. సమ భూమితలే రమ్యే ద్రుమై ర్బహుభి రావృతే,పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూటస్య కాననే ౧౧ తత స్తౌ పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా, రమ్య మాసే దతు శ్శైలం చిత్రకూటం మనోరమం. ౧౨. తం తు పర్వత మాసాద్య నానాపక్షి గణాయుతం, బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్, మనోజ్ఞోఽయం గిరి స్సౌమ్య నానా ద్రుమలతాయుతః, బహుమూలఫలో రమ్య స్స్వాజీవః ప్రతిభాతి మే, మునయశ్చ మహాత్మానో వసంత్యస్మిన్ శిలోచ్చయే, అయం వాసో భవేత్తావదత్ర సౌమ్య రమేమహి, ఇతి సీతాచ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాదయన్. ౧౬. తౌ స్మహర్షిః ప్రముదితః పూజయామాస ధర్మవిత్, ఆస్యతా మితి చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ. ౧౭. తతోఽబ్రవీ న్మహాబాహు ర్లక్ష్మణం లక్ష్మణాగ్రజః, సన్నివేద్య యథాన్యాయ మాత్మాన మృషయే ప్రభుః, లక్ష్మణానయ దారూణి దృఢానిచ వరాణిచ, కురుష్వావసథం సౌమ్య వాసే మేఽభి

మధూని మధుపటలాని పశ్య. ౮. ఏష ఇతి. నత్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే - పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయా స్తరణేన నిబిడే. ౯. మాతంగయూథానుసృత మితి. మాతంగయూథానుసృతం గజకులై ర్వ్యాప్తం - ప్రవృద్ధశిఖరం ఉన్నతశిఖరం. ౧౦. ౧౨. తంత్విత్యార భ్యాభివాదయన్నిత్యంత మేకం వాక్యం. తంత్వితి. సరసోదకం స్వాదూదకం-స్వాజీవః-శోభనః ఆజీవోజీవికా యస్మిన్ న తథోక్తః - శిలోచ్చయే పర్వతే ఇతి ఇతినిశ్చిత్య ఆశ్రమం వాల్మీకీయం - అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్ తదాసీం చిత్రకూటే వాల్మీకే ర్వాసః-భరతాగమనానంతర మృషి నిర్గమనకథనా త్తతఃప్రభృతి తమసాతీర ఇతి జ్ఞేయం - అతో న బాలకాండ కథావిరోధః. ౧౬. ౧౭. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యథాన్యాయం యథాక్రమం - ఆత్మాన మృషయే సన్నివేద్య - అముకస్య పుత్రోఽహం - అయ మస్మద్భ్రాతా - ఇయ మస్మద్భార్యా - ఏతాదృశకార్యార్థ మాగతా వయ మిత్యేవ ముక్త్వా - వరాణి-జంబూప్రభృతీని గృహనిర్మాణార్హాణి - తింత్రిణీమధూకాదేస్త్యాజ్యత్వాత్ - ఆనయ - ఆవసథం కురుష్వేతి లక్ష్మణ

తావత్ప్రమాణమధుపూర్ణానిమధుపటలాని మధుకారీభిః మధుమక్షికాభిః. ౮. ఏష ఇతి. నత్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పైః స్సంస్తర ఆచ్ఛాదనం తేన సంకటేసబిడే. ౯—౧౨. సరసోదకం స్వాదూదకసహితం * మనోజ్ఞ ఇతి. స్వాజీవః సుఖేనజీవితుం శక్యః * మునయ ఇతి. అయం వాసో భవే ద్వాసయోగ్యో భవేత్ - తావత్ తస్మా ద్రమేమహి - ఇతి వాల్మీకిమభివాదయన్ - అభ్యవాదయన్ వాల్మీకిః ప్రాప్తరాజ్యే రామే-యదా కావ్యం కరిష్యతి - తదా తస్య తమసాతీరాశ్రమేవాసః తతః ప్రా క్చిత్రకూటాశ్రమే వాసః. ౧౩-౧౬.తావితి. స్వాగతం రామం ప్రతి స్వాగతప్రశ్నంనివేద్య విజ్ఞాప్య. ౧౭, తతఇతి. ఆత్మానం సన్నివేద్యేతి - అముకస్య పుత్రః - అముకహేతోరిహాగతవా నస్మ క్యేత్య

రతం మనః. ౧౯. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రి ర్వివిధాన్ ద్రుమాన్, ఆజహార తత శ్చక్రే పర్ణశాలా మరిందమః. ౨౦. తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా రామ స్సుదర్శనాం, శుశ్రూషమాణ మేకాగ్ర మిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౧. ఐణేయం మాంస మాహృత్య శాలాం యక్ష్యామహే వయం, కర్తవ్యం వాస్తుశమనం సౌమిత్రే చిరజీవిభిః, మృగం హత్వానయ క్షిప్రం లక్ష్మణేహ శుభేక్షణ. కర్తవ్య శ్శాస్త్రదృష్టోహి విధి ర్ధర్మ మనుస్మర. ౨౩. భ్రాతు ర్వచన మాజ్ఞాయ లక్ష్మణః పరవీరహా, చకార స యథోక్తంచ తం రామః పున రబ్రవీత్. ౨౪. ఐణేయం శ్రపయస్వైత చ్ఛాలాం యక్ష్యామహే వయం, త్వర సౌమ్య ముహూర్తోఽయం ధ్రువశ్చ దివసోప్యయం. ౨౫. స లక్ష్మణః కృష్ణమృగం హత్వా మే

మబ్రవీ దితి సంబన్ధః. ౧౯. ౨౦. తామితి. నిష్ఠితాం నిశ్చలాం వాతాదినా చాలయితు మశక్యాం భిత్తిసహితాం సంపన్నాం - బద్ధకటాం కుడ్యార్థే కల్పితాస్తరణాం - బద్ధబాహ్యావరణాం వా - కటేవర్షావరణయో రితి ధాతుః - సుదర్శనాం శోభనదర్శనాం - శుశ్రూషమాణం పరిచర్యాం కుర్వాంతం - ఏకాగ్రం - ఇతరపరం కింవా ఆజ్ఞాపయిష్యతీతి సావధానం. ౨౧. ఐణేయ మితి. ఐణేయం ఏణసంబన్ధి - ఏణాడ్ఢఞ్ - శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీ స్తద్దిగ్వాసినీ ర్దేవతాః - తాస్తు - శయ్యాదేశే కామలింగేన దేహళ్యాం మంగళలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః - తాదృశయాగార్థం - పూర్వం వాస్తుశమనం వాస్తుశాన్తిః - గృహప్రవేశార్హం కర్మ కర్తవ్యం - గృహదేశేవర్తమాన భూతపిశాచాదీనాం శమనం కర్తవ్య మిత్యర్థః - కర్తవ్యం చిరజీవిభి రిత్యనేన అకరణే ఆయుఃక్షయో దర్శితః. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే - 'నచవ్యాధిభయం తస్య నచ బన్ధుజనక్షయః, జీవే ద్వర్షశతం స్వర్గకల్ప మేవం వసేన్నర' ఇతి. కథం కర్తవ్య మిత్యపేక్షాయా మాహ - కర్తవ్య ఇతి శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రేషు నిర్ణీతః - విధిః ప్రకారః కర్తవ్యః - ధర్మం తదనుకూల ధర్మశాస్త్రం - అనుస్మర - అవధేహీత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. ఐణేయమ శ్రపయస్వేతి శ్రపయస్వపచ - అయం ముహూర్తః - శుభముహూర్తః - ధ్రువః స్థిరః - అయం శోభనసిధనక్షత్రయుక్తో దివసో వాసరశ్చ ధ్రువః - స్థిరఇత్యర్థః. పాఠభేదః - అయం సౌమ్యముహూర్తః - శుభముహూర్తః - అయం దివసశ్చ ధ్రువః యజమానస్థైర్యకారీ. ౨౫. సలక్ష్మణ ఇతి. సమిద్ధే సమ్యగ్దీప్తే - జాతవేదసి అగ్నౌ - చిక్షేప - పపాచేత్యర్థః. ౨౬. తం

ర్థః. ౧౮——౨౦. తామితి. నిష్ఠితాం అంగగృహైః ప్రాకారభిత్త్యాసుప్రతిష్ఠితాం - బద్ధకటాం - ఛాందసో వర్ణలోపః - బద్ధకవాటాం. ౨౧. ఐణేయమితి. ఐణేయం ఏణవికారం - శాలాం శాలాధిష్ఠాతృదేవతాం యక్ష్యామహే. కిమర్థ మత ఆహ - కర్తవ్యం వాస్తుశమన మితి - వాస్తుశబ్దో గృహపర పర్యాయః - 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ' ఇతి నిఘంటుః - వాస్తుశబ్దేన గృహాధిష్ఠితశిఖిపర్జన్య ప్రభృతిపంచచత్వారింశద్దేవతా ఉచ్యంతే - తాసాం శమనం హోమనైవేద్యబలిభిః పూజనం బోధాయనేనోక్తాం యజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాం నివర్తయతి - కర్తవ్య ఇతి - శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రచోదితో విధిః కర్తవ్య ఏవ - తం ధర్మ మేవానుస్మర - నాత్ర హింసాదిదోషప్రసంగః - యజ్ఞవిధియుక్తపశూనా ముత్తమలోకభాగిత్వేన - వధస్య తేషా మనుగ్రహత్వాచ్చ 'న వా ఉ వేత న్మ్రియసే నరిష్యసి దేవాగ్ం ఇదేషి పథిభి స్సుగేభిః, యత్ర యంతి సుకృతో నాపి దుష్కృత స్తత్ర త్వాదేవ స్సవితా దధా' త్వితిహి శ్రూయతే. తస్మా ద్యజ్ఞే వధోఽవధ ఇతి చ స్మర్యతే. ౨౨——౨౬. తంత్వితి. నిష్టప్తం నితరాం తప్తం - ఛిన్నశోణిత మపరతశోణితమిత్య

ధ్యం ప్రతాపవాన్, అథ చిక్షేప సౌమిత్రి స్సమిద్ధే జాతవేదసి. ౨౬. తంతు ప
క్వం సమాజ్ఞాయ నిష్టప్తం ఛిన్నశోణితం, లక్ష్మణః పురుషవ్యాఘ్ర మథ రాఘవ
మబ్రవీత్. ౨౭. అయం కృష్ణ స్సమాప్తాంగ శ్శృతః కృష్ణమృగో యథా, దేవ
తాం దేవసంకాశ యజస్వ కుశలోహ్యసి ౨౮. రామ స్స్నాత్వాతు నియతో
గుణవాన్ జప్యకోవిదః, సంగ్రహేణాకరో త్సర్వాన్ మంత్రాన్ సత్రావసాని
కాన్. ౨౯. ఇష్ట్వా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశావసథం శుచిః, బభూవచ మనో
హ్లాదో రామస్యామితతేజసః. ౩౦. వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవ మేవ చ,
వాస్తుసంశమనీయాని మంగళాని ప్రవర్తయన్, జపంచ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా
నద్యాం యథావిధి, పాపసంశమనం రామ శ్చకార బలి ముత్తమం. ౩౧. వేదిస్థల

త్వేతి. నిష్టప్తం సోష్ణం - ఛిన్నశోణితం క్షీణశోణితం. ౨౭. అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమా
ప్తాంగః పరిపూర్ణావయవః - శృతః పక్వః - కృష్ణమృగో యథా - పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతః
శ్యామత్వాచ్చ పూర్వావస్థ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-కుశలోఽసి యజనే సమర్థోఽసి. ౨౮. రామ ఇతి.
గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్ జప్యకోవిదః జప్యమంత్రేషు సమర్థః - సంగ్రహేణ సంక్షేపే
ణ - సత్రావసానికాన్ సత్రం వాస్తుయాగః యై ర్మంత్రై రవసీయతే పరిసమాప్యతే తే సత్రావసా
నాః - సత్రావసానా ఏవ సత్రావసానికాః - వినయాదే రాకృతిగణత్వాత్ స్వార్థేఠక్ - ఛాంద
సో వృద్ధ్యభావః - అకరోత్ యావతా వాస్తుశాంతికర్మ సమాప్యతే తావ న్మంత్రాన్ జజాపేత్య
ర్థః - మంత్రజపపూర్వకం కర్మా ణ్యకరోదిత్యర్థః. ౨౯. ఇష్ట్వా దేవగణా నితి. దేవగణాన్ వాస్తు
దేవతాః - హ్లాద స్తుష్టిః. ౩౦. వైశ్వదేవబలి మితి. వైశ్వదేవబలిం వైశ్వదేవబలిహరణే రౌద్రం రు
ద్రదేవతాకం వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకంచ యాగం - వాస్తుసంశమనీయాని గ్రహారిష్టశామకాని-మంగ
ళాని మంగళకరాణి-పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని-స్నాత్వేతి పునః స్నానకరణం - 'తతస్సర్వౌషధీ
స్నానం యజమానస్య కారయే'దితి స్మరణా దిత్యాహుః. వస్తుతస్తు రౌద్రయాగకరణాత్ పున స్స్నా
నం రౌద్రకర్మకరణే అప ఉపస్పృశ్యేతి విధానా దితి జ్ఞేయం-పాపసంశమనం పాపశబ్దేన పాపప్రధా
నాని దివాచరనక్తంచరాణి క్రూరభూతా న్యుచ్యంతే - తేషాం సంశమనం-యద్వా-పాపసంశమనం
"పంచసూనాగృహస్థస్య"త్యా ద్యుక్తరీత్యా సూనారూపపాపశమనం-వైశ్వదేవబలి మిత్యత్ర భూత
బలిమాత్రోక్తిః అత్ర తద్వ్యతిరిక్తః పిత్రాదివిషయః - యద్వా-పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలి మిత్య
ర్థః - అత్ర సర్వభూతబలిః - యద్వా - పూర్వోక్తస్య సర్వస్యోపసంహారః. ౩౧. వేదిస్థలవిధానా
నీతి. బలిహరణాదివేదిస్థలసంస్థాని - 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః - చైత్యాని గంధ

స్థం.౨౭.అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమాప్తాంగః అన్యూనాంగః - కృష్ణమృగో యథానీలమృగో
యథా-అవైకల్యదగ్ధత్వాత్ కృష్ణవర్ణో మృగ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-శృతః పక్వః-దేవతాం శాలాధి
దేవతాం. రామ ఇతి. సత్రావసానికాన్ గృహప్రవేశనియుక్తాన్ మంత్రాన్-గృహీత్వాసంగ్రహేణ
వాస్తుశాంత్యాదిక మకరోత్. ౨౯. ఇష్ట్వేతి. దేవగణాన్ పూర్వోక్తగృహాధిష్ఠిత పంచచత్వారింశ
ద్దేవతాగణాన్. ౩౦. ఏవం గృహాధిష్ఠితదేవతాపూజాద్యుక్త్వా పునః స్నానపూర్వకం వైశ్వదేవాదిప్ర
కార మాహ-వైశ్వదేవేత్యాదిశ్లోకద్వయేన.వాస్తుసంశమనీయాని వాస్తుదోషసంశమనార్థాని గర్భన్యా
సాదీని-మంగళాని పుణ్యాహవాచనాదీనిచ-చకారేతి సంబంధః. ౩౧.౩౨. వేదిస్థలేతి. వేదిస్థలానాం
బలిహరణవేదిస్థలానాం - అష్టదిగ్వర్తినా మపి - విధానాని-చైత్యం గణపత్యాయతనం ఆయతనం

విధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ, ఆశ్రమస్యానురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః. ౩౩. వన్యైర్మాల్యైః ఫలైర్మూలైః పక్వైర్మాంసైర్యథావిధి, అద్భిర్జపైశ్చ వేదోక్తైర్దర్భైశ్చ ససమిత్కుశైః, తౌ తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవౌ సహ సీతయా, తదా వివిశతుః శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ. ౩౪. తాం వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతాం, వాసాయ సర్వే వివిశుః సమేతాః సభాం యథా దేవగణాః సుధర్మాం. ౩౫. అనేకనానామృగపక్షిసంకులే విచిత్రపుష్పస్తబకైర్ద్రుమైర్యుతే, వనోత్తమే వ్యాళమృగానునాదితే తదా విజహ్రుస్సుసుఖం జితేంద్రియాః ౩౬. సురమ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసాత్. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః

కథయిత్వా సుదుఃఖార్తస్సుమంత్రేణ చిరం సహ, రామే దక్షిణకూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః. ౧. భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆ గిరేర్గమ

ర్వ్యాద్యావాసస్థానాని - ఆయతనాని - విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని - పాఠభేదః - చైత్యాని దేవతాస్థానాని - ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి అనురూపాణి ఆశ్రమస్యానురూపాణి - సూక్ష్మాణీత్యర్థః. స్థాపయామాస - మంత్రత స్తత్తద్దేవతానాం తత్ర తత్రావస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః. ౩౩. ౩౪. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం - యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్తప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం - సుధర్మాం దేవసభాం - 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే' త్యమరః. ౩౫. అనేకేతి. పుష్పస్తబకపదం కర్ణావతంసాదిపదవన్నిర్వాహ్యం - వ్యాళాః సర్పాః - గజా వా - జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారో గ్రామ్యభిన్నజలక్రీడా పుష్పాపచయాదిరితి సూచ్యతే. ౩౬. సురమ్యమితి. తాం ప్రసిద్ధాం-సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం - హృష్టః పులకితః - పురవిప్రవాసాత్ - జనిత మితి శేషః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః.

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనపర్యంతవృత్తాంత మభిధాయ - గుహసుమంత్రాదివృత్తాంత మృషిః ప్రస్తౌతి - కథయిత్వేతి. గుహో రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - సుదుఃఖార్తస్సన్ - సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - యావ ద్రామోఽదృష్టిపథ మతిక్రామతి తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః - స్వగృహం జగామ- తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజాభిగమన మితి. తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం. ప్ర

విష్ణ్వాదేః - అనురూపాణీతి సూక్ష్మమార్గేణ స్థాపయామాస - తత్తద్దేవతానాం తత్ర తత్రావస్థానం కల్పయామాసేత్యర్థః. ౩౩. ౩౪. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం - వృక్షపర్ణైః కృతం ఛదనం ఆచ్ఛాదనం యస్యాస్సా తథా. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః.

కథయిత్వేత్యాది. రామే దక్షిణకూలస్థే సతి - దుఃఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా-రామస్త్వదృష్టిపథం యావదతిక్రామతి-తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్వా రామగుణాన్ కథయిత్వా స్వగృహం జగామ-తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజేతి. తేషాం రా

నం తేషాం తత్రస్థై రుపలక్షితం. ౨. అనుజ్ఞాతస్సుమంత్రోఽథ యోజయిత్వా హయో త్తమాన్, అయోధ్యా మేవ నగరీం ప్రయయౌ గాఢదుర్మనాః. ౩. సవనాని సుగంధీని సరితశ్చ సరాంసిచ, పశ్య న్నతియయౌ శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాని చ. ౪. తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శహ. ౫. సశూన్యా మివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్మనాః, సుమంత్ర శ్చింతయామాస శోకవేగసమాహతః, కచ్చి న్న సగజా సాశ్వా సజనా సజనాధిపా, రామసంతాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ. ౬. ఇతి చింతాపర స్సూతో వాజిభి శ్శీఘ్రపాతిభిః, నగరద్వార మాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ. ౮. సుమంత్ర మభియాంతం తం శతశోఽథ సహస్రశః, క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛంత స్సూత మభ్యద్రవ న్నరాః. ౯. తేషాం శశంస గంగాయా మహ మాపృచ్ఛ్య రాఘవం, అనుజ్ఞాతో నివృత్తోఽస్మి ధార్మికేణ మహాత్మనా. ౧౦. తే తీర్ణా ఇతి

యాగే భరద్వాజేన సహాసనం – ఆగిరే శ్చిత్రకూటపర్యంతం గమనం చ తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైః శ్చారైః – అభిలక్షితం నివేదితం – సుమంత్రేణ సమ్య గ్విదిత మిత్యర్థః – గంగోత్తరణదివసనిశా వనస్పతిమూలే ద్వితీయా భరద్వాజాశ్రమే తృతీయా యమునాతీరే – చతుర్థేఽహని చిత్రకూట గమనం–పంచమే పునరాగమ్య చారై ర్నివేదనం. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ రామవృత్తాంత శ్రవణా నంతరం – అనుజ్ఞాతః – గుహేనేతి శేషః – గాఢదుర్మనాః అత్యంతదుర్మనాః. ౩. సవనానీతి. గ్రామాణి గ్రామాన్. ౪. తత ఇతి. తతః గ్రామనగరాతిక్రమణానంతరం – తృతీయేఽహని శృంగిబేరపురా న్నిర్గమాపేక్షయా తృతీయదివసే – యద్వా – అహని తృతీయే సాయాహ్న సమయే – అహ్నః తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే – అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానం దాంతాం దదర్శ. ౫—౬. శతీతి. త్వరితః ప్రవివేశ – నగరం జనసంచారశూన్యం నిశ్శబ్దం వర్తతే – రాజా కా మవస్థాం ప్రాప్త ఇతి జ్ఞాతుం త్వరితః ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౮. ౯. తేషామితి గంగాయాం గంగాతీరే – నివృత్తోఽస్మీతి తేషాం శశంసేతి సంబంధః. ౧౦. త ఇతి. తే రామా

మాదీనాం – భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజ ముద్దిశ్యగమనం – ప్రయాగే తేన సహాసనం – ఆగిరేర్గ మనం ఆచిత్రకూటా ద్గమనం–తత్రస్థైః శృంగిబేరపురస్థైః గుహప్రేక్షితైః శ్చారైః స్తైశ్చ రుపలక్షితం సుమంత్రేణ సమ్యగ్వేదిత మిత్యర్థః – తత్రస్థై రుపలక్షిత మితి శృంగిబేరపురే స్థిత్వా చారాన్ ప్రేషయిత్వా తత్రస్థితేభ్య స్తేభ్యః ప్రథమేఽహని గంగా ముత్తీర్య వృక్షమూలే న్యవసత్ ద్వితీ యేఽహని భరద్వాజాశ్రమేఽవసత్–తృతీయేఽహని యమునాతీరవన ఉషః–చతుర్థేఽహని చిత్ర కూటం గమిష్యంతీతి–గుహప్రేరితచారైః కథితం సుమంత్రేణ విదిత మిత్యర్థః. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ రామవృత్తాంత పరిజ్ఞానానంతరం. అనుజ్ఞాతః గుహేనేతి శేషః ౩. ౪. తత ఇతి. తృతీయేఽహని తృతీయే సాయాహ్నసమయే అహ్నః తృతీయభాగభూతే సాయాహ్నకాలే సారథిః సుమంత్రః అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః – యద్వా–తత ఇతి–తతః శృంగిబేరపురాత్–నిర్గమ నదివసస్య తృతీయేఽహని సాయాహ్నసమయే–సారథి రయోధ్యాం ప్రాప్య తాం దదర్శేతి సంబంధః– రామస్య భరద్వాజాశ్రమావస్థానదివసే – భరద్వాజాశ్రమా చ్ఛారాగమనానంతరం – సారథి స్తస్మి న్నేవదివసే శృంగిబేరపురా న్నిర్గత్య – తృతీయేఽహని సాయాహ్నే – అయోధ్యాం ప్రాప్య

విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖా జనాః, అహో ధిగితి నిశ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రుశుః. ౧౧. శుశ్రావచ వచ స్తేషాం బృందం బృందంచ తిష్ఠతాం, హతాః స్మ ఖలు యేనేహ పశ్యామ ఇతి రాఘవం, దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు మహత్సుచ, న ద్రక్ష్యామః పున ర్జాతు ధార్మికం రామ మంతరా, కిం సమర్థం జనస్యాస్య కిం ప్రియం కిం సుఖావహం, ఇతి రామేణ నగరం పితృవత్పరిపాలితం. ౧౨. వాతాయనగతానాంచ స్త్రీణా మన్వంతరాపణం, రామశోకాభితప్తానాం శుశ్రావ పరిదేవనం. ౧౩. స రాజమార్గమధ్యేన సుమంత్రః పిహితాననః, యత్ర రాజా దశరథ స్తదేవోపయయౌ గృహం. ౧౪. సోఽవతీర్య రథా చ్ఛీఘ్రం రాజవేశ్మ ప్రవిశ్యచ, కక్ష్యా స్సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః, హర్మ్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవే

మాదయః. ౧౧. శుశ్రావేతి. బృందంబృందంచ తిష్ఠతాం-సంఘశ స్తిష్ఠతాం హతా ఇతి-యే వయం ఇహ అస్మిన్ రథే రాఘవం-న పశ్యామః-ఇతి అస్మాద్ధేతోః-తే హతాస్స్మేతి సంబంధః - దానయజ్ఞవివాహేష్వితి-దానాదిషు-అంతరా మధ్యే నాయకమణివ ద్వర్తమానం రామం-పునః జాతు కదాచిదపి న ద్రక్ష్యామః కిమితి శాఖాః-పున కేనాపి దానే క్రియమాణే రామ స్స్వయం తత్ర గత్వా తిష్ఠతి - కిమర్థం-దేశే కాలే పాత్రేచ దాపయితుం-యజ్ఞేఽపి గచ్ఛతి - కిమర్థం - న్యాయార్జితధనైః కారయితుం - తత్తత్కర్మసందేహవిచ్ఛేదనస్మృతిజ్ఞాపనాదికం కర్తుంచ - వివాహేచ మధ్యే గచ్ఛతి- కిమర్థం - ఉభయవర్గసంఘటనాయ అసమ్మతానా మభిమతద్రవిణప్రదానాయ అస్ఖలితం కర్మణా మనుష్ఠాపనాయచ - సమాజేషు మహత్సు అన్యత్రాపి మహాసదస్సు - దీర్ఘసత్రేష్వపీత్యర్థః-యత్ర కుత్రాప్యదృష్టకార్యేష్వపి - అత్ర సర్వత్ర హేతు ర్ధార్మిక మితి. కిమితి - అస్య జనస్య కిం - సమర్థం కిం క్షేమంకరం వస్తు-కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి - రామేణ తత్తదభిమతవస్తుప్రదాత్రా రామేణ - పిత్రేవ నగరం పరిపాలితం-నగరశబ్దేన నగరస్థజనా లక్ష్యంతే - ఇతి వచ శ్శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. వాతాయనగతానా మితి. అన్వంతరాపణం శుశ్రావ-ఉభయపార్శ్వస్థానా మాపణానాం మధ్యే మధ్యే శుశ్రావేత్యర్థః - విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. ౧౩. స రాజమార్గమధ్యేనేతి. పిహితాననః-జనసన్నాశిమతయా. ౧౪. సోఽవతీర్యేతి. రాజనిర్గమాభావేన మహాజనసమాకులత్వం. ౧౫. హర్మ్యైరితి. హర్మ్యైః ధనినాం వాసైః - విమానైః సప్తభూమిగృహైః - 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహేఽపిచ' ఇతి వైజయంతీ. ప్రాసాదైః మహారాజార్హగృహవిశేషైః - ఉపలక్షితాః నార్యః - సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం - సుమంత్ర

తాం నిరానందాం వివర్ణాం సంబంధః. స. ౧౧. శుశ్రావేతి. యే వయం ఇహాస్మిన్ రథే-రాఘవం న పశ్యామః - తే హతాః స్మేతి - తేషా మితి-ఈదృశం వచనం శుశ్రావేతి సంబంధః* దానేతి. దానయజ్ఞాదిష్వంతరా మధ్యే ధార్మికం రామం జాతు పునః న ద్రక్ష్యామ ఇతి- తేషాం వచః శుశ్రావేతి పూర్వేణ సంబంధః - కిమితి-అస్య జనస్య-ఇతరపరం కిం సమర్థం కిముచితం కిం సుఖావహం వస్తు కిమితి-పిత్రేవ రామేణ పరిపాలితం నగరం - ఇతి చింతాకులం బభూవేతి శేషః. ౧౧. ౧౨. వాతాయనేతి. అను అనంతరం వాతాయనగతానాం స్త్రీణాం పరిదేవనంచ-అంతరాపణం - ఆపణమధ్యే గచ్ఛన్ శుశ్రావేతి సంబంధః. ౧౩. ౧౪. స ఇతి. కక్ష్యాః ద్వారాణి. ౧౫. హర్మ్యైరితి. హర్మ్యై ర్ధనికగృహైః విమానైః సప్తభౌమసద్మ - పైః ఉపలక్షితా మయోధ్యాం సమాగతం సుమంత్ర మవేక్ష్య-

ష్ట్వార్థ సమాగతం, హాహాకారకృతా నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః. ౧౮. ఆయత్తై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః, అన్యోన్య మభివీక్షంతే వ్యక్త మార్తతరాః స్త్రియః. ౧౯. తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్య స్తత స్తతః, రామశోకాభితప్తానాం మందం శుశ్రావ జల్పితం ౨౦. సహ రామేణ నిర్యాతో వినా రామమిహాగతః, సూతః కిన్నామ కౌసల్యాం శోచంతీం ప్రతివక్ష్యతి, యథాచ మన్యే దుర్జీవ మేవం న సుకరం ధ్రువం, ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవతి, సత్యరూపంతు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్, ప్రదీప్త మివ శోకేన వివేశ సహసా గృహం. ౨౩ స ప్రవిశ్యాష్టమీం కక్ష్యాం రాజానం దీనమాతురం, పుత్రశోకపరిద్యూన మపశ్యత్ పాండురే గృహే. ౨౪. అభిగమ్య త మాసీనం నరేంద్ర మభివాద్యచ, సుమంత్రో రామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్. ౨౫. స తూష్ణీ మేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాంతచేతనః, మూర్ఛితో న్యపత ద్భూమౌ రామశోకాభిపీడితః, ౨౬. తతోఽంతఃపుర మావిద్ధం మూర్ఛితే పృథివీపతౌ, ఉద్ధృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ. ౨౭. సుమిత్రయాతు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిం, ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేదమబ్ర

నువేక్ష్య హాహాకారకృతాః - కృతహాహాకారాః బభూవు రితి శేషః.౧౮. ఆయత్తై రితి. అవ్యక్తం. అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం. ౧౯. ౨౦. సహ రామేణేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం.యథేతి. యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే - యథా క ఇత్థావేద యత్ర సఇత్యత్ర- యథా యేన ప్రకారేణ - అస్య జీవితం దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం మన్యే - ఏవ మేవ కౌసల్యా- పుత్రే నిర్యాతే సతి-ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య-జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్-తత్ నసుకరం దుస్సంపాదం ధ్రువం - మన్య ఇత్యేకైక వ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయంవా. సత్య రూప మితి - నిశామయన్ నిశమయన్-దీర్ఘ శ్ఛాందసః - శృణ్వన్నిత్యర్థః. ౨౧. ౨౩. స ప్రవిశ్యేతి. పరిద్యూనం క్షీణం - దివోవిజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం - పాండుర ఇతి విశేషణా ద్రాజ్యలక్ష్మీ ర్నాస్తీత్యుచ్యతే. ౨౪. ౨౫. సతూష్ణీ మితి. స తూష్ణీంభావహేతు ర్విభ్రాంతచేతన ఇతి. ౨౬. తత ఇతి. ఆవిద్ధం శోకేనాభిహతం - అభూ దితి శేషః - మూర్ఛితే ఆవిద్ధ మాసీత్ - పతితే బాహూ ఉద్ధృత్య చుక్రోశేతి విశేషః. ౨౭. ౨౮. ఇమ మితి. దూతం సందేశహారం - దుష్కరకా

హాహాకారః కృతో యాభి స్తా స్తథా నార్యో బభూవు రితి శేషః.ఆయత్తైరితి.అవ్యక్తం క్రియావిశేషణ మేతత్ - అన్యోన్య మభివీక్షంతే-ఇతికర్తవ్యతామూఢా దితి శేషః. ౧౯. తత ఇతి. ప్రాసాదేభ్య ఇతి సుమంత్రస్య రాజవేశ్మప్రవిష్టత్వేన తతోఽవతీర్ణానా మితి శేషః-మందం జల్పి ఽహని చిత్ర
సాన్నిధ్యా న్మందత్వం. ౨౦. అథ రామమాతౄణాం దుఃఖప్రలాపః. యథేతి - య త ఇతి. అథ
ప్రతిరూపకో నిపాతః-కౌసల్యాపుత్రే నిర్యాతే సతి-యథా ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య - జీవతి ఇ ని తృతీయ
తీతి యత్ - ఏతద్దుర్జీవం దుష్కరజీవం-ధ్రువం నిశ్చితం-ఏవ మేవం విధం జీవనం సుకరం యాధ్యాం
ఏవం విధజీవన మన్యైః కర్తు మశక్య మితి మన్యే ఇత్యర్థః-మన్యే ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయ త్-నిర్గమ
నం-సత్యరూపం పరమార్థభూతం - నిశామయన్ శృణ్వన్.౨౧.౨౩. సఇతి. పరిమ్లానం సంబంధః-
అభిగమ్యేతి. యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్-విస్తరేణ ప్రతిపాదన మారాద్భవిష్యతీత్యర్థః- సారథి స్సి
తతఇతి. ఆవిద్ధం దుఃఖాభిహతం సత్. ౨౭. ౨౯. అద్యేతి. ఏవ మనయం దుస్సా... ప్రాప్య

వీత్. ౨౮. ఇమం తస్య మహాభాగ దూతం దుష్కరకారిణః, వనవాసా దనుప్రాప్తం కస్మాన్న ప్రతిభాషసే. ౨౯. అద్యైవ మనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘవ, ఉత్తిష్ఠ సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యాత్సహాయతా. ౩౦ దేవ యస్యా భయా ద్రామం నానుపృచ్ఛసి సారథిం, నేహ తిష్ఠతి కైకేయీ విస్రబ్ధం ప్రతిభాష్యతాం ౩౧ సా తథోక్త్వా మహారాజం కౌసల్యా శోకలాలసా, ధరణ్యాం నిపపాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ. ౩౨. ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం భువి, పతిం చావేక్ష్య తాః సర్వా స్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః ౩౩. తత స్తమంతఃపురనాదముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధా స్తరుణాశ్చ మానవాః, స్త్రియశ్చ సర్వా రురుదు స్సమంతతః పురంతదాసీత్ పునరేవ సంకులం. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్తో యదా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతం పునః, అథాజుహావ తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్. ౧. అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలి రుపస్థితః, రామ మేవానుశోచంతం దుఃఖశోకసమన్వితమ్, వృద్ధం పరమసంతప్తం నవగ్రహమివ ద్విపం, వినిశ్వసంతం ధ్యాయంత మస్వస్థ మివకుంజరం. ౨. రాజా తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితం, అశ్రుపూర్ణముఖం దీన మువాచ పర

రిణః దుష్కరకార్యకారిణః. ౨౯. అద్యైవ మితి. ఇమ మనయం పుత్రవివాసనం - సుకృతం శోభనం - శోకే విషయే సహాయతా నస్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. వ్యసనానుశయకృతతూష్ణీంభావే హేత్వంతరం కల్పయతి. దేవేతి. కైకేయీ నేతి శేషః - విస్రబ్ధం సవిశ్వాసం - నిశ్శంక మితి యావత్. ౩౧. సేతి. బాష్పేణ విప్లుతం విలుప్తం సగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ. ౩౨. ఏవమితి. పతిత మితి శేషః. ౩౩. తత ఇతి. సమీక్ష్య శ్రుత్వా - పునరేవ సంకులం రామగమనకాల ఇవ వ్యాకుల మాసీత్. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి. ప్రత్యాగతః సూతస్యాభి ముఖ్యాగతః. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నవగ్రహం సద్యోగృహీతం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం. ౨. రాజేతి. ధ్వస్తాంగం రజసా ధూసరితాంగం. ధూతం కంపితం - పరమార్థవత్ పరమార్త ఇవ - దీన ఇత్యర్థః. ౪. పూర్వసర్గే యథోక్త

కృత్వా - వ్యపత్రపసి లజ్జాం ప్రాప్నోషి - సుకృతం సత్యపరిపాలనరూపం పుణ్య మస్తు - శోకే శోకవిషయే సహాయతా నాస్తి - శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. దేవేతి. విస్రబ్ధం నిశ్శంకం [illegible]. బాష్పవిప్లుతభాషిణీ గద్గదభాషిణీ. ౩౨ — ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వస్త ఇతి. మోహాత్ మూర్ఛాయాః - ప్రత్యాశ్వస్తః - ఉపచారైః [illegible]థితః రాజా - యో రామసకాశా త్ప్రత్యాగతః తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్ రామవృత్తాంతం ప్రష్టుం. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సూతః - [illegible]హం నవో నూతనో గ్రహో గ్రహణం యస్య తం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం - మహారాజ[illegible]ః - సమీపే తస్థా వితి యోజనా. ౨. ౩. రాజేతి. రజసా ధ్వస్తాంగం ధూళిపరీతాంగం -

మార్తవత్. ౧౦. క్వను వత్స్యతి ధర్మాత్మా వృక్షమూల ముపాశ్రితః, సోఽత్యం
తసుఖిత స్సూత కి మశిష్యతి రాఘవః, దుఃఖస్యానుచితో దుఃఖం సుమన్త్ర శయ
నోచితః, భూమిపాలాత్మజో భూమౌ శేతే కథ మనాథవత్, యం యాన్త మను
యాన్తిస్మ పదాతిరథకుంజరాః, స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వన మాశ్రితః,
వ్యాళై ర్మృగై రాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితం, కథం కుమారౌ వైదేహ్యా
సార్ధం వన ముపస్థితౌ, సుకుమార్యా తపస్విన్యా సుమన్త్ర సహసీతయా, రాజ
పుత్రౌ కథం పాదై రవరుహ్య రథాద్గతౌ, సిద్ధార్థః ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టౌ
మమాత్మజౌ, వనాన్తం ప్రవిశన్తౌ తా వశ్వినా విప మందరం, కి ముపాచ వచో
రామః కి మువాచ చ లక్ష్మణః, సుమన్త్ర వన మాసాద్య కి మువాచ చ మైథిలీ,
ఆసితం శయితం భుక్తం సూత రామస్య కీర్తయ, జీవిష్యామ్యహ మేతేన యయాతి
రివ సాధుషు. ౧౨ ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చోదిత స్సజ్జమానయా, ఉవాచ
వాచా రాజానం సబాష్పపరిరబ్ధయా. ౧౩. అబ్రవీన్మాం మహారాజ ధర్మ మే
వానుపాలయన్, అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్య చ, సూత మద్వచనా
త్తస్య తాతస్య విదితాత్మనః, శిరసా వందనీయస్య వంద్యౌ పాదౌ మహాత్మనః.
౧౫. సర్వ మన్తఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచనా త్త్వయా, ఆరోగ్య మవిశేషేణ

మిత్యుక్తం వివరీతుం ప్రశ్న మవతారయతి-క్వను వత్స్యతీత్యాదినా దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియావిశేష
ణం-శయనోచితః మహార్హశయనోచితః-వ్యాళై రజగరాదిభిః-మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః-
ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ-ఆసిత మిత్యాదౌ భావే నిష్ఠా-ఆసితం ఆసనం-శయితం శయనం-భుక్తం భో
జనంచ-కీర్తయ-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదికీర్తనేన-అహం సాధుషు యయాతిరివ జీవిష్యామి-య
యాతి స్సత్సు పతేయమితీంద్రం ప్రార్థ్య స్వర్గాత్ భ్రష్టస్సాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుః
ఖోఽభూత్ - తద్వదహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామీత్యర్థః. ౧౨. ఇతీతి. బాష్పపరిరబ్ధయా-కం
ఠగతబాష్పరుద్ధయేత్యర్థః-అతఏవ సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా-షస్జగతా వితిధాతుః-ధాతో రనేకార్థత్వా
దత్ర స్ఖలనార్థకః. ౧౩. సూతేతి. వంద్యౌ వందనీయౌ. ౧౪. ౧౫. సర్వమితి. అంతఃపురం-ఆరోగ్య
మభివాదనంచ వాచ్యం - బ్రూఞో ద్వికర్మకత్వాదప్రధానకర్మణ్యంతఃపురే ప్రథమా - కృతాభి

పరమార్తవత్ పరమదీనస్సన్. ౧౦. క్వన్వితి. వత్స్యతి వసతి-అశిష్యతి అశ్నాతి*దుఃఖ స్యేతి. దుఃఖం
యథా తథా * వ్యాళై రితి. వ్యాళై రజగరైః-మృగై ర్వ్యాఘ్రాదిభిః-ఉపస్థితౌ ఉపశ్రితౌ *ఆసిత
మితి. ఆసితాదయో భావే నిష్ఠాః-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదివ్యాపారశ్రవణేన * యయాతి రివ
సాధుష్వితి - స్వర్గాత్పతన్ యయాతిః-మాని సాధుషు పాతయేతీంద్రం ప్రార్థయిత్వా - యథా
సాధుషు పతితః - ఏవం స్వర్గతుల్యరాజ్యా న్నిర్గతస్య సాధూనా మాశ్రమేషు స్థితస్య రామస్య
భోజనాది కీర్తయ - తేన జీవిష్యామీతి యోజనా. ౧౨. ఇతీతి. సః సూతః సజ్జమానయా స్ఖలం
త్యా బాష్పపరిరబ్ధయా-కంఠగతబాష్పనిరుద్ధయా. ౧౩. అబ్రవీదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం
హే మహారాజ రాఘవో ధర్మ మే వానుపాలయన్ - భూత్వా - మా మబ్రవీత్ - వక్ష్యమాణం
వచ ఇతి శేషః. కిమితి. హే సూత శిరసా వందనీయస్య - మే తాతస్య మద్వచనాత్ మత్ప్రతిని
ధిత్వేన - అంజలిం కృత్వా - శిరసాభిప్రణమ్య పాదౌ చ వంద్యా వితి యోజనా. ౧౫. [illegible]

యథార్హం చాభివాదనం. ౧౯. మాతాచ మమ కౌసల్యా కుశలం చాభివాదనం, అప్రమాదంచ వక్తవ్యా బ్రూయాశ్చైనా మిదం వచః. ౧౭. ధర్మనిత్యా యథా కాల మగ్న్యగారపరాభవ, దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ, అభిమానంచ మానంచ త్యక్త్వా వర్తస్వ మాతృషు, అను రాజాన మార్యాంచ కైకేయీ మంబ కారయ, కుమారే భరతే వృత్తి ర్వర్తితవ్యా చ రాజవత్, అర్థజ్యేష్ఠాహి రాజానో రాజధర్మమనుస్మర. ౨౦. భరతః కుశలం వాచ్యో వాచ్యో మద్వచనేనచ, సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు. ౨౧. వక్తవ్యశ్చ మహాబాహు రిక్ష్వాకుకులనందనః, పితరం యౌవరాజ్యస్థో రాజ్యస్థమనుపాలయ, అతిక్రాంతవయా రాజా మాస్మైనం వ్యవరోరుధః, కుమారరాజ్యే జీవత్వం తస్యై వాజ్ఞాప్రవర్తనాత్. ౨౩. అబ్రవీచ్చాపి మాం భూయో భృశ మ

హితత్వాత్ - ఏవ ముత్తరశ్లోకేపి. ౧౯. మాతేతి. అప్రమాదం-ధర్మే భర్తరిచ-ఇదం వక్ష్యమాణం. ౧౭. ధర్మనిత్యేత్యాది. అభిమానం గర్వం - 'గర్వోభిమానోఽహంకార' ఇత్యమరః, కులాభిమాన మిత్యర్థః - మానః చిత్తసమున్నతిః - జ్యేష్ఠపత్నీత్వనిబంధనాం చిత్తసమున్నతి మిత్యర్థః-అనురాజాన మార్యాంచ కారయ-అనుకారయేత్యర్థః - వ్యవహితా శ్చేతి వ్యవహిత ప్రయోగః-అన్వితి తుల్యార్థే-'పశ్చా త్సాదృశ్యయో రన్వి' త్యమరః, రాజానం కైకేయీంచ తుల్య మనువర్తస్వేత్యర్థః-రాజవత్ రాజ్ఞీవ - వృత్తిర్వర్తితవ్యా - ఉపచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః-అర్థజ్యేష్ఠాః-అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః న తు వయసేత్యర్థః. ౨౦. భరత ఇతి. భరతః కుశలం వాచ్యః - త్వయేతి శేషః-వాచ్యో మద్వచనేన చ-మయోక్త మిత్యపి వాచ్య ఇత్యర్థః-యద్వా-భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వేవ మాతృషు-యథాన్యాయం యథాక్రమం-వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు-శుశ్రూషస్వేత్యర్థః-ఇతివాచ్యశ్చేతి ద్వితీయవాచ్యపదాన్వయః. ౨౧. వక్తవ్య ఇతి. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం-మా వ్యవరోరుధః-అవరుద్ధం మా కార్షీః-అతిక్రాంతవయస్కత్వా దితి తత్ర హేతుః-కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే జీవ-భోగాన్ భుజ్క్ష్వేత్యర్థః-ఇతిచ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. అశ్రూణి వర్తయన్-కరిష్యమాణమాతృవిషయపీడాస్మరణా దితి హృదయం - స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయాం అలాభా

సర్వ మితి. మద్వచనా త్సర్వ మంతఃపుర మారోగ్య మభివాదనం చ వాచ్య మితి. ౧౯. మాతేతి. కించ మమమాతా కౌసల్యాపి వక్తవ్యా - ఇతిచ ఏనాం కౌసల్యాం బ్రూయాః. ౧౭. కిమితి. ధర్మనిత్యేత్యాది. అభిమానో గర్వః స్వగుణోత్కర్ష బుద్ధిః - మానః పరస్యానువృత్తిః - అనురాజానం రాజ్ఞః పశ్చాత్ కైకేయీ మార్యాం శ్లాఘ్యాం కారయ - కుమార ఇతి - భరతే రాజవ ద్వృత్తిః వర్తితవ్యా సంపాదనీయా - కస్మా ముభయ మిత్యత ఆహ - అర్థజ్యేష్ఠా ఇతి-హి యస్మాత్ అర్థజ్యేష్ఠాస్సంతో రాజానః భవంతి-అతః భరతస్య రాజత్వార్థజ్యేష్ఠత్వా త్తస్య వైముఖ్యనివృత్తయే - రాజధర్మ మనుస్మరేతిచ. ౨౦. కించ భరత ఇతి. భరతో మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వపి మాతృషు యథాన్యాయ్యం - వృత్తిం వర్తస్వేతి చ వాచ్య ఇతి యోజనా. ౨౧. వక్తవ్య ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం * అతిక్రాంతేతి. ఏనం దశరథం మా వ్యవరోరుధః - కుమారరాజ్యే యౌవరాజ్యే - తస్యైవాజ్ఞాప్రవర్తనాత్ జీవ - ఇతి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. పుత్రగర్ధినీ పుత్రాభికాంక్షిణీ-హేభరత మమ మాతా తే తవ

శ్రూణి వర్తయన్, మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ, ఇత్యేవం మాం మహారాజ బ్రువన్నేవ మహాయశాః, రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశ మశ్రూణ్యవర్తయత్. ౨౫. లక్ష్మణస్తు సుసంక్రుద్ధో నిశ్వసన్ వాక్య మబ్రవీత్, కేనాయ మపరాధేన రాజపుత్రో వివాసితః, రాజ్ఞాతు ఖలు కైకేయ్యా లఘుత్వా శ్రిత్య శాసనం, కృతం కార్య మకార్యం వా వయం యేనాభిపీడితాః, యది ప్రవ్రాజితో రామో లోభకారణకారితం, వరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం, ఇదం తావ ద్యథా కామ మీశ్వరస్య కృతేకృతం, రామస్యతు పరిత్యాగే న హేతు ముపలక్షయే, అసమీక్ష్య సమారబ్ధం విరుద్ధం బుద్ధిలాఘవాత్, జనయిష్యతి సంక్రోశం రాఘవస్య వివాసనం, అహం తావ న్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తాచ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవః, సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా సర్వలోకహితే రతం, సర్వలోకోఽనురజ్యేత కథం త్వానేన కర్మణా, సర్వప్రజాభిరామం హి రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికం, సర్వలోకం విరుధ్యే

ద్వా అశ్రువర్తనం - మమ మాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా-ఇతి భరత ముద్దిశ్య మాం బ్రువన్నేవ భృశ మశ్రూణ్యవర్తయత్ - శోకజనితరక్తిమాన మాహ రాజీవతామ్రాక్ష ఇతి - అనంతర మశ్రుమోచనం తతో వక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్ - అము మాశయ ముత్తరత్ర సీతాపహరణానంతర ముద్ఘాటయిష్యతి - సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం ద్రష్టవ్య మితి న్యాయేన. ౨౫. లక్ష్మణస్త్వితి. తుశబ్దేన రామవ న్న సర్వథా హృదయం జుగోపేత్యుక్తం - రాజ్ఞేతి-యేన - వివాసనేన వయ మభిపీడితాః - తద్వివాసనం అకార్యంతు అకార్యమేవ - రాజ్ఞాతు కైకేయ్యాః లఘు శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం ఖలు-యద్వా - రాజా ఖలు-లఘు తుచ్ఛం కైకేయ్యా శ్శాసన మాశ్రిత్యాకార్య మేవ కార్యం కృతం-యేన కార్యేణ వయ మభిపీడితాః-ప్రతిజ్ఞాతార్థప్రదానస్య కథ మకార్యత్వం తత్రాహ - యదీతి - రామః ప్రవ్రాజితో యది ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏతత్-లోభకారణకారితం - వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యాః ప్రతిశ్రుతవరదాన నిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం - వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామనిష్కాసనరూపేణ వినియోగాభావాత్ -యదిశబ్దస్వారస్యానురోధే నేత్థం వా యోజనీయం-లోభకారణకారిత మితి క్రియా విశేషణం-రామః లోభకారణకారితం వా వరదాననిమిత్తంవాపి యది ప్రవ్రాజితః-తథాపి సర్వథా దుష్కృతం అకార్యం రాజ్ఞాకృతం-న రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత్వాత్. జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వా చ్చేతి భావః-న త్వేకపుత్రం దద్యా న్న త్వేవ జ్యేష్ఠపుత్ర మితి హి స్మర్యతే, లోభకారణకారిత ఇతి పాఠే రామవిశేషణం-లోభరూపకారణేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః - ఇద మితి - రామస్య పరిత్యాగే హేతుం - నోపలక్షయే-కింతు ఈశ్వరస్య కృతే స్వతంత్రవ్యాపారే

మాతేవ ద్రష్టవ్యా-ఉపసంహరతి. ఇతీతి. ఇత్యేవంప్రకారేణ మాం బ్రువన్నేవ-అశ్రూణ్యవర్తత వ్యసృజత్. ౨౪. ౨౫. లక్ష్మణస్త్వితి. వాక్య మబ్రవీత్ -తదేవాహ-కేనాయ మపరాధేనేత్యారభ్య సార్ధసప్తశ్లోకైః. రాజ్ఞా త్వితి. యేన రామవివాసనేన-వయ మభిపీడితాః తద్వివాసనం అకార్యంతు అకార్య మేవ-రాజ్ఞాతు కైకేయ్యాః లఘు తుచ్ఛం శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం ఖల్వితి యోజనా. యదీతి. రామః ప్రవ్రాజితో యది-ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏత త్ప్రవ్రాజనం

మం కథం రాజా భవిష్యసి. 33. జానకీతు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ, భూ

స్థితేన రాజ్ఞేతి శేషః - ఇదం రామప్రవ్రాజనం - యథాకామం తావత్ యథేచ్ఛ మేవ కృతం - యద్వా - ఇదం రామవివాసనం ఈశ్వరస్య కృతే ఈశ్వరప్రయోజనాయ యథాకామం కృతం - కేవల మీశ్వరప్రేరణేన శాస్త్ర మనపేక్ష్య కృతమిత్యర్థః - హి యస్మా ద్రామస్య పరిత్యాగే హేతుం నోపలక్షయే - పరిత్యాగహేతుదోషసద్భావే హి పుత్ర వివాసనం శాస్త్రీయం స్యాత్ - అయం చోప సంహారశ్లోకః - యథేష్టకరణం చేత్ కథ మనుతప్యసే త్రాహ - అసమీక్ష్యేతి - విరుద్ధం - అత ఏవ అసమీక్ష్య అనాలోచ్య బుద్ధిలాఘవాత్ - సమారబ్ధం - కృతం రాఘవస్య వివాసనం సంక్రోశం దుఃఖం జనయిష్యతి జనయతి - అతో రాజ్ఞోనుతాప ఇతి భావః - పితా కథం నింద్య ఇత్యత్రాహ - అహ మితి - 'గురో రప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః - ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత' ఇతి వచనా దితిభావః - భ్రాతా రాఘవ ఏవ మమ పితా - 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇత్యుక్తేః - తస్య పితృత్వాభావేఽపి భర్తృత్వ మస్త్యేవేత్యాశయేనాహ - భర్తా చేతి - స్వామీత్యర్థః- కింబహునా - బంధు స్సర్వవిధోఽపి రాఘవ ఏవ - ఏతేన పరమైకాంతిభిః ప్రాకృతపిత్రాదయః పరిత్యాజ్యాః - భగవానేవ నిరుపాధికః పితాభర్తా బంధుశ్చేత్యుక్తం భవతి. కథం ముఖ్యం పితరం విహాయ గౌణ మనువర్తసే తత్రాహ - సర్వలోక ప్రియమితి- అనేన కర్మణా ప్రియపుత్రప్రవ్రాజనరూపక్రూరకర్మణా - సర్వలోకహితే రతం సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా - అనేన కర్మణోపలక్షితం సర్వలోకాహితే రతం సర్వలోకాప్రియ మిత్యర్థః - త్వాంత్వాం ప్రతి సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత-కశ్చిత్ భరతతుల్యోఽనురజ్యతాం నతు సర్వోఽపీతి భావః - సర్వలోకనిరుపాధికబంధుం త్యక్త్వా సోపాధికబంధుం త్వాం కథ మాశ్రయేయమితి హృదయం - అనేనేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-సర్వప్రజాభిరామ మితి - కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. సుమంత్రప్రేషణవేళాయాం లక్ష్మణాదివాక్యాశ్రవణేఽపి అత్ర సిద్ధవ దనువాదసామర్థ్యా త్తదానీ మేవ ముక్త మిత్యవగంతవ్యం. తనిశ్లోకీ. 33.

లోభకారణకారితం వా - అన్యాయేన పరద్రవ్యాపహరణేచ్ఛాలోభః - స ఏవ కారణం హేతుః తేన కారితం - లోభహేతునా కైకేయీ రాజ్ఞా అకారయ ద్వా - వరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతవరదాననిమిత్తం వా భవతు-సర్వథా పక్షద్వయేఽపి దుష్కృతం కృతం- వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ - వినియోగభావా ద్దుష్కృతత్వోక్తిః - దైవప్రేరణయా యుష్మత్త్యాగా ద్దశరథో నోపాలబ్ధవ్య ఇత్యాశంక్య - దైవప్రేరితేనాపి దోషసద్భావే త్యాగః కార్యః - స చ దోషోఽస్మిన్ రామే న దృశ్యత ఇత్యాహ * ఇద మితి. ఇదం తావద స్మత్పీడన మీశ్వరస్య కృతే - దైవప్రేరణాయాం సత్యాం - యథాకామం యథేచ్ఛకృతం భవతు - తథా ప్యేతావతా అనపరాధినో రామస్య పరిత్యాగే హేతుభూత మపరాధం నోపలక్షయే-దైవప్రేరితోఽపి కేనచిద్దోషేణ హేతునా పరిత్యజతి-స దోషోఽస్మి న్నాస్తీత్యర్థః * అసమీక్ష్యేతి. బుద్ధిలాఘవాత్ అవివేకాత్-అసమీక్ష్య ఉచితానుచిత మనవేక్ష్య - సమారబ్ధం విరుద్ధం సర్వలోకవిరుద్ధం వివాసనం రామవివాసనం కర్తృ - రాఘవస్య దశరథస్య సంక్రోశం నిందాం జనయిష్యతి. 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో విధీయత' ఇతి వచనార్థం హృది నిధాయాహ - అహం తావ దితి. భర్తా స్వామీ - అన్యదప్యాహ సర్వలోకేత్యాది - సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా స్థితం త్వాం అనేన క్రూరకర్మణా సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత * 32. సర్వేతి. కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీతి శేషః. 33. జాన

తోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. ౩౪. అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించి దబ్రవీత్. ౩౫ ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య సా. ౩౬. తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవ ల్లక్ష్మణ బాహుపాలితః, తథైవ సీతా రుదతీ తపస్వినీ నిరీక్షతే రాజ రథం తథైవ మాం. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

* (ఇతి బ్రువంతం తం సూతం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం, బ్రూహి శేషం పున రితి రాజా వచన మబ్రవీత్. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రో బాష్ప విక్లబః, కథయామాస భూయోఽపి రామసందేశవిస్తరం. జటాః కృత్వా మహారాజ చీరవల్కలధారిణౌ, గంగా ముత్తీర్య తౌ వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ. అగ్రతో లక్ష్మణో యాతః పాలయ న్రఘునందనం, అనంతరం చ సీతాథ రాఘవో రఘు

జానకీత్వితి. తుశబ్దేన లక్ష్మణా ద్వైషమ్య ముచ్యతే - లక్ష్మణో రామశోకవికార మాలక్ష్య హృదయ నిహితం వచసోద్ఘాటితవాన్ - సీతాతు నతథేతి - మయోచ్యమానం సీతాశోకానుభావ మాకర్ణ్య క్షుబ్ధహృదయేన త్వయా న భవితవ్య మితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం - హృదయస్థ శోకాతిరేకేణ నిశ్వసంతీ - మనస్వినీ గంభీరమనస్కా - భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా స్తిమితా - విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా - స్థితా. ౩౪. అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి. అదృష్టపూర్వవ్యసనా అననుభూతపూర్వవ్యసనా - తత్ర హేతుః - రాజపుత్రీతి - యశస్వినీతి తదానీ మప్యనుదిత కైకేయీ నిందాత్వేన కీర్తిమతీ - తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజదుఃఖేన - రుదతీ రోదనాను భావవతీ సతీ. మాం కించి దపి నైవాబ్రవీత్ - కేనచిత్ సంభాషణస్యాప్యసహ్యత్వాత్. ౩౫. ఉద్వీక్షమాణేతి - తతో భర్తార మశ్రుముఖ ముద్వీక్షమాణా సతీ పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితా మాం ప్రయాంత ముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ - రథే గతే కథం పద్భ్యా మేవ క్రూరం కాంతారం చరిష్యతి రామ ఇతి హృదయం ధారయితు మశక్తా అశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః. ౩౬. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమేతి. మమ వర్త్మని-మత్సంబంధిని మార్గే-నప్రావర్తంత నవవియోగక్లేశా దితి భావః. ౧.

కీతి. విస్మృతా విస్మృతసర్వప్రయోజనా - అస్మితా స్మితరహితా - విష్ఠితా స్థితా. ౩౪. ౩౬. తథైవేతి. లక్ష్మణబాహుపాలితః లక్ష్మణేన శుశ్రూషమాణః. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమ త్వశ్వా ఇతి. మమ మయా నియమితే మార్గే అశ్వా న ప్రావర్తంత-న న్యవర్తంత - అయం భావః - శతధృతిభవశతమఖముఖవిబుధదుర్లభా శ్రీరామసేవా-అస్మాభి ర్భాగ్యవశా ల్లబ్ధా - సా నిర్దయేన దైవేన విఘటితా - ఇతః పరం కిం కరిష్యామః - అస్మాకం వ్యర్థం జీవనం కి మర్థ మిత్యత్యంతదుఃఖేనాశ్రు విముంచంతః- మయ్యతికఠినహృదయే ప్రతినివృత్తే ఽప్యశ్వా న న్యవర్తంత-

---

* ఇతి బ్రువంత మిత్యాదిసార్ధచత్వార శ్శ్లోకాః వ్యాఖ్యాతృభిః పరిత్యక్తా అపి బహుషుకోశేషు విద్యమానత్వా దత్రాప్యంకయిత్వా కుండలీకరణ చిహ్నేన ప్రక్షిప్తా ఇతి దర్శితాః.

నందనః. తాం స్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్మ్యవశ స్తదా.) మమ త్వశ్వా నివృత్తస్య న ప్రావర్తంత వర్త్మని, ఉష్ణ మశ్రు ప్రముంచంతో రామే సంప్రస్థితే వనం. ౧. ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యా మథ కృత్వాహ మంజలిం, ప్రస్థితో రథ మాస్థాయ తద్దుఃఖ మపి ధారయన్. ౨ గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్, ఆశయా యదిమాం రామః పున శ్శబ్దాపయే దితి. ౩. విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపివృక్షాః పరిమ్లానా స్సపుష్పాంకుర

ఉభాభ్యామితి. రాజపుత్రాభ్యా మితి చతుర్థీ-తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం. ౨. గుహేనేతి. గుహేన సార్ధం-తత్సన్నిహితజనసందర్శన మపి క్లేశాపహ మితి భావః-తత్రైవ-నతు వర్త్మని-దివసా నితి బహువచనేన కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వసిద్ధి రిత్యేకే-వస్తుతస్తు వనస్పతిమూలే ఏకందినం భరద్వాజాశ్రమే ద్వితీయం-యమునాతీరే తృతీయం-చతుర్థే చిత్రకూట ప్రవేశః-పంచమే గుహంచారైస్తత్ సర్వం నివేదితం-షష్ఠే సూతనిర్గమః - యద్వా ద్వితీయదినే భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూట గమనవ్యవసాయాత్-తృతీయదినే చారైర్నివేదనం-చతుర్థే సూతనిర్గమః అతః త్రీన్ దివసాన్ గంగాకూలే స్థితోఽస్మీత్యర్థః-బహూ నితి విశేషణా ద్రామవియోగేన-ఏకైకస్య దివసస్య కల్పవత్ ప్రతిభాన మితి దర్శితం - పునశ్శబ్దాపయేత్ - పునరాహ్వయేత్-వనచరముఖేనేతి హృదయం-శబ్దశబ్దాణ్ణౌ తత్కృతాపుగంతోఽప్యయమస్తి-అతో ంకాపయతీత్యాదివత్ సిద్ధం. ౩.అథ రామస్యసర్వాంతర్యామితాదాత్మ్యం సూచయితుం సర్వేషాం రామవిరహక్లేశం వర్ణయతి - యద్వా కైకేయీ ప్రియార్థ మవిచారేణ సహసా కృతం కార్యం సర్వశోభనిమిత్త మభూ దిత్యాహ-విషయ ఇత్యాది విషయే దేశే-'దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మిత్యమరః, అపిశబ్దేన లతాదయ స్సముచ్చీయంతే-వ్యాధ్యాదినా ఏకదేశగ్లానిం వ్యావర్తయితుం సపుష్పేత్యాది సపుష్పాంకురకోరకాః - పుష్పాణిఅభినవ వికసితాని - అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః - కోరకాః కలికాః - 'కలికా కోరకః పుమా' నిత్యమరః, తైస్సహితాః వృక్షా అపి పరిమ్లానాః-కఠినకోమలవిభాగ మంతరేణ సర్వ మేకదైవ పరి

తథాపి మమ కథం సన్నివర్తితా ఇతి. ౧. ఉభాభ్యామితి. తద్దుఃఖం తాదృశం దుఃఖం. ౨. గుహేనేతి. పున శ్శబ్దాపయే దాహ్వయే దితి శంకయా-గుహేన సార్ధం బహూన్ దివసాన్ స్థితోఽస్మీతి సంబంధః - అయ మర్థః - సీతారామలక్ష్మణై స్సహ గంగాం ప్రాప్య గుహేన సహ స్థిత దివస స్త్వేకః-రామస్య గంగోత్తరణానంతరం - వటమూలావస్థానదివస స్త్వేకః-రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే భరద్వాజాశ్రమా ద్వ్యవ స్స్వప్రేషితచారాగమనం తావ ద్దివస స్త్వేకః - ఏవ మాహత్య త్రిదివసాః - అతః బహుత్వస్య త్రిత్వే పర్యవసానాత్ - స్థితోఽస్మి దివసా న్బహూ నిత్యస్యావిరోధః · కించ రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే - భరద్వాజాశ్రమాచ్చారాగమనానంతరం - తస్మిన్నేవ దివసే శృంగిబేరపురా న్నిర్గత్య - తృతీయదివససాయంకాలే సుమంత్రస్యాయోధ్యాప్రవేశ సంభవాత్ - 'తతః సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందా దదర్శహే'తి - పూర్వసర్గోక్తస్యాప్యవిరోధ ఇతి సర్వం సమంజసం. ౩. కైకేయీనిమిత్తం రామవివాసనం సర్వశోభకర మభూ దిత్యాహ. విషయ ఇత్యాది. విషయే దేశే సపుష్పాంకురకోరకాః పుష్పాణ్యభినవవికసితాని. అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః-కోరకాః పుష్పముకుళాని తై స్సహితా వృక్షా అపి పరిమ్లానాః, అయం భావః - రామస్య జగదుపాదానకారణత్వేన - సర్వాత్మకత్వా ద్రామైకజీవినః కుసుమకిసలయకోరక సహితా

కోరకాః. ౪. ఉపతప్తోదకా నద్యః పల్వలాని సరాంసి చ, పరిశుష్కపలాశాని వనాన్యుపవనాని చ. ౫. న చ సర్పన్తి సత్త్వాని వ్యాళా న ప్రచరన్తి చ, రామశోకాభిభూతం తన్నిష్కూజమభవద్వనమ్. ౬. లీనపుష్కరపత్రాశ్చ నరేన్ద్ర కలుషోదకాః, సన్తప్తపద్మాః పద్మిన్యో లీనమీనవిహంగమాః. ౭ జలజాని చ పుష్పాణి మాల్యాని స్థలజాని చ, నాద్య భాన్త్యల్పగన్ధీని ఫలాని చ యథాపురమ్. ౮. అత్రోద్యానాని శూన్యాని ప్రలీనవిహగాని చ, న చాభిరామానారామాన్ పశ్యామి మనుజర్షభ. ౯. ప్రవిశన్తమయోధ్యాం మాం న కశ్చిదభినన్దతి, నరా రామమపశ్యన్తో నిశ్శ్వసన్తి ముహుర్ముహుః. ౧౦. దేవరాజరథం దృష్ట్వా వినా రామమిహాగతమ్, దుఃఖాదశ్రుముఖస్సర్వో రాజమార్గగతో జనః. ౧౧ హర్మ్యైర్విమానైః ప్రాసాదైరవేక్ష్య రథమాగతమ్, హాహాకారకృతా

మ్లానమభూదిత్యర్థః. ౪. ఉపతప్తోదకా ఇతి. ఆకార్త్స్న్యేనోపతప్తత్వవ్యుదాసాయోదకపదం - తేనాతపకార్యోపతాపవ్యావృత్తిః - పల్వలాని సరాంసి చ పల్వలానీతి దృష్టాంతార్థం. ఏవం వనానీత్యపి-అనేనాల్పాధికవిభాగమంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే - ఉపతప్తోదకా ఇతి పదం లింగవిపరిణామేన పల్వలాదౌ యోజనీయం-వనాని సంతతజలసేకమంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి- ఉపవనాని జలసేకేన ప్రవృద్ధాన్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ శుష్కపత్రాణి 'పత్రం పలాశ' మిత్యమరః. ౫. నేతి. న సర్పంతి న గచ్ఛంతి-కింతు స్తబ్ధతయా తిష్ఠంతి-సత్త్వాని జంతవః వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్వదా సంచారస్వభావాః - గజాద్యాః-న ప్రచరంతి ఆహారార్థమపి న సంచరంతీత్యర్థః-గమనపచ్ఛబ్దోఽపి నాస్తీత్యాహ నిష్కూజమితి-నిష్కూజం నిశ్శబ్దం. ౬. లీనపుష్కరపత్రా ఇతి. లీనపుష్కరపత్రాః గ్లాన్యతిశయేన జలాంతర్విలీనపద్మపత్రాః లీనాస్సంచారరహితాః - విహంగమాః జలకాకాదయః. ౭. జలజానీతి. మాల్యాని పుష్పాణి-'మాల్యం పుష్పే పుష్పదామ్ని' తి వైజయంతీ. యథాపురం యథాపూర్వం-అల్పగంధీనీతి మత్వర్థీయ ఇనిః-స్వభావస్య దుస్త్యజత్వాదల్పత్వం-ఫలాని రసాలపనసాదీని. ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాః-'పుమానాక్రీడ ఉద్యాన' మిత్యమరః, శూన్యాని, నిర్జనాని - ప్రలీనాః నీడేషు మూర్ఛితాః విహగాః శుకపికశారికాదయః యేషు తాని తథోక్తాని-ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని-'ఆరామస్స్యాదుపవనం కృత్రిమం వనమేవ య' దిత్యమరః, న చాభిరామాన్ - కింతు నిశ్శ్రీకాన్ పశ్యామీత్యర్థః. ౯. దేవరాజరథమితి. దేవరాజరథమిత్యత్ర దేవేతి సంబోధనం. ౧౧. హర్మ్యైరిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. హాహాకార

వృక్షాదయః-ఛేదనానంతరం ప్రరోహణశీలా అపి రామాదర్శనవ్యసనకర్శితాః - ఛేదనం వినాపి పరిమ్లానాః-సద్య ఏవ శుష్కప్రాయా బభూవుః కిం పునర్మనుష్యాదయ ఇతి. ౪. ఉపతప్తేతి. పల్వలాని సరాంసి చ తప్తోదకాని-అనేనాల్పాధికభాగమంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే-వనాని సంతతజలసేకమంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి ఉపవనాని జలసేకప్రవృద్ధాన్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ పరిశుష్కపత్రాణి. ౫. న చేతి. వ్యాళాః హింస్రాః పశవః న ప్రచరంతి-ఆహారార్థమపి న సంచరంతీత్యర్థః-వనం నిష్కూజం. వనస్థపక్షిణోఽపి న కూజంతీత్యర్థః. ౬. లీనేతి. లీనపుష్కరపత్రాః సంకుచితపద్మపత్రాః పద్మిన్యః సరస్యః ౭. జలజానీతి. మాల్యాని పుష్పాణి-యథాపురం యథాపూర్వం ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాన్ ఆరామాన్ కృత్రిమవనాని. ౯. ౧౦. దేవేతి. దేవరాజేత్యత్ర దేవేతి సంబుద్ధిః - అశ్రుముఖః అభూదితి శేషః. ౧౧. హర్మ్యైరితి. హర్మ్యాదిభిరవే

నార్యో రామాదర్శనకర్శితాః, ఆయతై ర్విమలై ర్నేత్రై రశ్రువేగపరిప్లుతైః,
అన్యోన్య మభివీక్షంతేఽవ్యక్తమార్తతరాః స్త్రియః. ౧౩. నామిత్రాణాం నమి
త్రాణా ముదాసీనజనస్య చ, అహ మార్తతయా కించి ద్విశేష ముపలక్షయే.
౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యా చ దీననాగతురంగమా, ఆర్తస్వరపరిమ్లానా వినిశ్శ్వ
సితనిస్స్వనా, నిరానందా మహారాజ రామప్రవ్రాజనాతురా, కౌసల్యా పుత్రహీ
నేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతిమా. ౧౫. సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమ
దీనయా, బాష్పోపహతయా రాజా తం సూత మిద మబ్రవీత్. ౧౬. కైకేయ్యా
వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా, మయా నమంత్రకుశలై ర్వృద్ధైస్సహ సమర్థితం
౧౭. నసుహృద్భి ర్నచామాత్యై ర్మంత్రయిత్వాచ నైగమైః, మయాఽయమర్థ

కృతాః కృతహాహాకారాః-ఆయతైః రిత్యశ్రువేగాతిశయోక్త్యర్థః - నిరంజనత్వం ద్యోతయితుం విమ
లైరిత్యుక్తం-అభివీక్షంతే వ్యక్త మిత్యత్ర అవ్యక్త మితి పదచ్ఛేదః. ౧౩. నామిత్రాణా మితి. ఉదా
సీనేత్యత్రాపి నఞనుషజ్యతే-అమిత్రాణాం తవేతి శేషః-రామస్యామిత్రప్రసంగాభావాత్ - యద్వా-
పౌరజనస్యామిత్రాణాం పౌరజనస్య మిత్రాణాం చ-ఉదాసీనజనస్య ఉదాసీనజనాపేక్షయా - ఆర్తత
యా హేతునా విశేషం నోపలక్షయే-కుత్రచిత్ పురుషే మిత్రాణిచ నస్వకార్యాణి కుర్వంతి-నాపి
శత్రవోఽపీతి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వినిశ్వసితనిస్వనా
దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా-యద్వా-వినిశ్వసితస్యైవ నిస్వనో యస్యా స్సా - వ్యాధివిశేషోపరుద్ధనిశ్వాస
జనవదవిరతహాహాకారయుక్తేత్యర్థః - సన్నిహితత్వేన కౌసల్యాం దృష్టాంతీకరోతి-పుత్రహీనా పుత్ర
వియుక్తా-ఏతావతా ప్రబంధేన రామస్య సర్వాత్మకతా ఋషిణానుసంహితేతి ప్రబంధగతవస్తుధ్వ
నిః. ౧౫. ౧౬. సుమంత్రే పృష్టస్యోత్తర మభిధాయ తతోఽధికం రాజ్యపురుషక్షోభాదికం కథ
యతి సతి తన్మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థ మితి బుధ్వాంగీకారేణోత్తర మాహ-కైకేయ్యేతి, వినియు
క్తేన ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి-అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం
మయేత్యుక్తక్రమేణ-విశేషేణ నియోగం ప్రాపితేనేత్యర్థః - పాపాభిజనభావయా పాపవిషయ
జన్మభూమ్యభిప్రాయయుక్తయా-యద్వా-పాపో యోఽభిజనభావః-కులక్రమాగతోఽభిప్రాయస్సయ
స్యాస్తయా.'కులేఽప్యభిజనో జన్మభూమా' విత్యమరః, శంస మే జీవ వా మా వా న మా మపహాసి
ష్యసీత్యుక్తవత్యా మాతృతుల్యస్వభావయేత్యర్థః న సమర్థితం న విచారితం. ౧౭. న సుహృద్భి రితి.

ష్యేతి - తేషు స్థిత్వా వేష్ట్యేత్యర్థః - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః - బభూవు రితి శేషః-
ఆయతై రితి. అవ్యక్త మితి ఛేదః. ౧౩. నేతి. ఆర్తతయా రామప్రవాసజనితార్తత్వేన హేతునా *
అమిత్రాణా మన్యోన్యశత్రూణాం విశేషం నోపలక్షయే - మిత్రాణా మన్యోన్యమిత్రాణాం చ
విశేషం నోపలక్షయే అతఏవోదాసీనజనస్య చ విశేషం నోపలక్షయ ఇతి సంబంధః - అనయోః
శత్రుత్వ మనయో ర్మిత్రత్వ మయ ముదాసీన ఇతి భేదో న జ్ఞాయతే - ఉపకారాపకారతదుభయ
నివృత్తిభి ర్హి తేషాం భేదజ్ఞాన మితి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టేతి. వినిశ్వసితనిస్స్వనా దీర్ఘనిశ్వాస
స్వనయుక్తా. ౧౫,౧౬. సుమంత్రః పృష్టస్యోత్తర మభిధాయ మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థం తతోఽ
ధికం కథయతీతి బుధ్వా - అంగీకారేణోత్తర మాహ. కైకేయ్యేతి. వినియుక్తేన - రామం ప్రవ్రా
జయేతి శేషః పాపాభిజనభావయా పాపానాం జన్మభూమ్యభిప్రాయయా-'కులేష్వభిజనో జన్మ

స్సంమోహాత్ స్త్రీహేతో స్సహసాకృతః. ౧౯. భవితవ్యతయా నూన మిదం వా వ్యసనం మహత్, కులస్యాస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా ౨౦. సూత యద్యస్తి తే కించి న్మయాతు సుకృతం కృతం, త్వం ప్రాపయాశు మాం రామం ప్రాణా స్సంత్వరయంతి మాం. ౨౧ యద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్తయతు రాఘవం, న శక్ష్యామి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుం. ౨౨. అథవాపి మహాబాహు ర్గతో దూరం భవిష్యతి, మామేవ రథ మారోప్య శీఘ్రం రామాయ దర్శయ. ౨౩. వృత్తదంష్ట్రో మహేష్వాసః క్వాసౌ లక్ష్మణపూర్వజః, యదిజీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయాసహ. ౨౪. లోహితాక్షం మహాబాహు మాముక్తమణికుండలం, రామం యది నపశ్యేయం గమిష్యామి యమక్షయం ౨౫. అతోను కిందుఃఖతరం యో౽హ మిక్ష్వాకునందనం, ఇమా మవస్థామాగతో నేహ పశ్యామి రాఘవం ౨౬. హారామ రామానుజ హా౽హా వైదేహి తపస్విని, నమాం జానీత దుఃఖేన మ్రియమాణ మనాథవత్. ౨౭.స తేన రాజా దుఃఖేన భృశ మర్పితచేతనః, అవగాఢ స్సుదుష్పారం శోకసాగర మబ్రవీత్. ౨౮. రామ శోక మహాభోగ స్సీతావిరహపారగః, శ్వసితోర్మి మహావర్తో బాష్పఫేనజలావిలః, బాహువిక్షేప మీనౌఘో విక్రందితమహాస్వనః, ప్రకీర్ణకేశ

నిగమః పురం-'పురం వణిక్పథో వేదో నిగమ' ఇత్యమరః, తత్ర భవాః నైగమాః తైః-అత్రాపి నేత్యనుషజ్యతే-అయ మర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః-సుహృద్భి ర్మంత్రయిత్వా న కృతః-అమాత్త్యైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః. నైగమైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః- కింతు స్త్రీహేతో స్సంమోహాత్ సహసాకృతః. ౧౯. భవితవ్యతయేతి. అథవా ఇదం వ్యసనం-యదృచ్ఛయా దృష్టహేతుం వినా-భవితవ్యతయా-పాపేన ప్రాప్త మితి సంబంధః. ౨౦. సూతేతి. తే తుభ్యం-సుకృత ముపకారః-సంత్వరయంతి నిర్జిగమిషంతీత్యర్థః. ౨౧. యదీతి. అద్యాపి అస్యాం విపద్యపి - మమైవాజ్ఞా యది ప్రవర్తతే తదా రాఘవం నివర్తయ - తుశబ్దో౽వధారణే. ౨౨. ౨౩. వృత్తదంష్ట్ర ఇతి. వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః - యది పశ్యేయం జీవామీతి సంబంధః. ౨౪. లోహితాక్షమితి. ఆముక్తమణికుండలం ధృతరత్నకుండలం. ౨౫. అతోన్వితి. న పశ్యామీతి యత్-అతః అదర్శనాత్ దుఃఖతరం కిం ను-కి మపి దుఃఖతరం నాస్తీత్యర్థః. ౨౬. ౨౭. స తేనేతి. దుఃఖేన తత్పాయఃపిండస్థానీయేన అర్పితచేతనః వ్యాప్తచిత్తః అవగాఢః ప్రవిష్టః. ౨౮. అనుభూయమాన స్వశోకస్యాసాగర పరిమేయత్వా త్తం సాగరత్వేన రూపయతి-రామశోకమహాభోగ ఇత్యాదినా, రామశోక ఏవ మహా నాభోగో వైపుల్యం యస్య స తథా-సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా-అశ్రువేగస్య ప్రభవో మూలహేతుః-సాగరోహి వర్షస్య-నిదానం-చుహా గ్రాహాః మహాగ్రాహాః అనేన కుబ్జా

భూమా' విత్యమరః. ౧౮. నేతి. నైగమైః వేదశాస్త్రవిద్భిః. ౧౯. ౨౧. యదీతి. నివర్తయతు భవానితి శేషః. ౨౨. ౨౩.వృత్తేతి. వృత్తదంష్ట్రః కుందకుట్మలాకారదంష్ట్రః-లక్ష్మణపూర్వజః - క్వ-కుత్రా వయం ముమూర్షుః క్వేత్యనుకర్షః - ముమూర్షో ర్మమ రామస్య దర్శనం దుర్లభ మిత్యర్థః. యది పశ్యేయం తదా జీవామి-జీవేయ మిత్యర్థః.౨౪. ౨౫. అత ఇతి. న పశ్యామీతి యత్. అతో దుఃఖతరం కింను. ౨౬. ౨౭. స ఇతి. అవగాఢః ప్రవిష్టః. ౨౮. రామేత్యాది. సీతావిరహపారగః - సీతావిరహ

శైవాలః కైకేయీ బడబాముఖః, మమాశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్య మహాగ్ర
హః, వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః, యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽ
హం కౌసల్యే రాఘవం వినా, దుస్తరో జీవితా దేవి మయాయం శోకసాగరః.
౩౨. అశోభనం యోఽహ మిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో నలభే సలక్ష్మణం,
ఇతీవ రాజా విలపన్ మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్ఛితః. ౩౩.
ఇతివిలపతి పార్థివే ప్రణష్టే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః, వచన మను
నిశమ్య తస్య దేవీ భయ మగమత్ పునరేవ రామమాతా. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

తతో భూతోపసృష్టేవ వేపమానా పునఃపునః, ధరణ్యాంగతసత్త్వేవ కౌస
ల్యా సూత మబ్రవీత్ ౧. నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థస్సీతా యత్ర చ లక్ష్మ
ణః, తాన్ వినా క్షణమప్యత్ర జీవితుం నోత్సహే హ్యహం. ౨. నివర్తయ రథం
శీఘ్రం దండకా న్నయ మామపి, అథ తా న్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమ
క్షయం. ౩. బాష్పవేగోపహతయా సవాచా సజ్జమానయా, ఇద మాశ్వాసయన్
దేవీం సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪. త్యజ శోకంచ మోహంచ సంభ్రమం దుఃఖ
జం తథా, వ్యవధూయచ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః. ౫. లక్ష్మణశ్చాపి

వాక్య మేవ రామప్రవాసనమూల మితి రాజ్ఞా జ్ఞాత మిత్యవగమ్యతే-నృశంసాయాః కైకేయ్యాః - వర ఏవ వేలాజలవృద్ధి ర్యస్య - రామప్రవ్రాజన మేవాయత మాయామో దైర్ఘ్యం యస్య తథా - సాగరత్వరూపణ ప్రయోజన మాహ - యస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకేన. ౩౨. అశోభన మితి. నలభ ఇతి యత్ ఇదమశోభన మిత్యన్వయః - కవినాపి వక్తు మశక్యత్వా దిదేత్యుక్తం. ౩౩. ఇతీతి. ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి - పార్థివే ప్రణష్టే మూర్ఛితే సతి - దేవీ పునరేవ భయ మగమత్ - పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి - ఇదానీం భర్తుః కింభవిష్యతీతి భయ మగమదిత్యర్థః. ౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోపసృష్టేవ ధరణ్యాంవేపమాన - భూతగృహీతేవ భూమౌ పతిత్వా వివర్తమానేత్యర్థః - గతసత్త్వేవ గతప్రాణేవ - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతు జంతు ష్వి'త్యమరః. ౧. నివర్తయేతి. అథ తా న్నానుగచ్ఛామి చేత్. ౩. బాష్ప వేగేతి. సజ్జమానయా విక్లబయా. ౪. త్యజేతి. మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీత్యజ్ఞానం - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - సంతాపం - శోకజనితదేహసంతాపం - రామో దుఃఖితో భవిష్యతీతి సంతాప మిత్యర్థః - యస్మా ద్రాఘవస్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్మాచ్ఛోకాదికం త్యజేత్యన్వయః. ౫. లక్ష్మణ ఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం సాధయతి - రాధసాధ సంసి

రూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా - వరవేలః వర ఏవ వేలా యస్య సః. ౩౨. ౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోపసృష్టేవ భూతావిష్టేవ-గతసత్త్వేవ గతాసు రివ ధరణ్యాం స్థితేతి శేషః. ౧. ౩. బాష్పేతి. వాచా ఉపలక్షితాం-సఃసూతః. ౪. ౫. లక్ష్మణఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం

రామస్య పాదౌ పరిచరన్ వనే, ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః. ౬. విజనేఽపి వనే సీతా వాసం ప్రాప్య గృహేష్వివ, విస్రంభం లభతేఽభీతా రామే సన్న్యస్తమానసా. ౭. నాస్యా దైన్యం కృతం కించి త్సుసూక్ష్మ మపి లక్ష్యతే, ఉచితేవ ప్రవాసానాం వైదేహీ ప్రతిభాతి మా. ౮. నగరోపవనం గత్వా యథా స్మ రమతే పురా, తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేషు వనేష్వపి. ౯. బాలేవ రమతే సీతాఽబాలచంద్రనిభాననా, రామా రామేహ్యధీనాత్మా విజనేఽపి వనే సతీ. ౧౦. తద్గతం హృదయం హ్యస్యా స్తదధీనం చ జీవితం, అయోధ్యాపి భవే త్తస్యా రామహీనా తథా వనం. ౧౧. పథి పృచ్ఛతి వైదేహీ గ్రామాంశ్చ నగరాణిచ, గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపాన్ వివిధా నపి. ౧౨. రామంవా లక్ష్మణం వాపి పృష్ట్వా జానాతి జానకీ, అయోధ్యాక్రోశమాత్రేతు విహార మివ సంశ్రితా. ౧౩. ఇద మేవ స్మరా మ్యస్యా స్సహసైవోపజల్పితం, కైకేయీసంశ్రితం వాక్యం నేదానీం ప్రతిభాతి మా, ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదా త్పర్యుపస్థితం,

---

ధా విలి ధాతుః. విజన ఇతి. లభతే భీతేత్యత్ర అభీతేతి పదచ్ఛేదః విస్రంభం ప్రణయం - 'విస్రంభః ప్రణయేఽపి చే'త్యమరః. ౭. నాస్యా ఇతి. కృతం వనవాసకృతం - కించి దిత్యస్య వివరణం సుసూక్ష్మ మితి - ప్రవాసానా ముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ - అభ్యస్తవనవాస ప్రయాసేవేత్యర్థః. ౮. ౯. బాలేతి. క్రీడైకరసత్వాత్ బాలా దృష్టాంతః - దుఃఖా పరిజ్ఞానేవా బాలాదృష్టాంతః - అబాలచంద్రభాననేతి పదచ్ఛేదః రామే అధీనాత్మా సక్తచిత్తేత్యర్థః - యద్వా - రామారామే రామరూపారామే. ౧౦. తద్గత మితి. య ద్యస్మాత్ కారణాత్ - అస్యా స్సీతాయాః హృదయం తద్గతం రామగతం జీవితంచ తదధీనం - తస్మాత్ వనం రామసహితం వనం - అయోధ్యా భవేత్ - రామహీనా అయోధ్యాపి తథా వనం భవే దిత్యర్థః. ౧౧. పథీత్యాదినా సీతాయా ఉల్లాస ఉచ్యతే - దృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి - రామం లక్ష్మణం వా పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ - అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే - విహారం క్రీడాం - సంశ్రితేవ స్థితా - యద్వా - విహారం త్యస్మి న్నితి విహారః తం - అధికరణే ఘఞ్ - ఉద్యాన మిత్యర్థః. ౧౩. అయోధ్యానిర్గమకాలికం కైకేయీవిషయకం సీతాయాః పరుషం వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియ మితి వక్తు ముపక్రమ్య తస్య వృద్ధయో ర్జీవననిరాశాహేతుత్వం మత్వా నోచిత మిదం వక్తు మిత్యస్మరణవ్యాజేనోపారమతేత్యాహ - ఇద మేవేత్యాది. అస్యా స్సీతాయా స్సంబంధి - ఇద మేవ స్మరామి ప్రస్తుతవృత్తాంత మేవ స్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీ ముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసా ఉపజల్పితం హఠాత్ సీతయోక్తం వాక్యం - ఇదానీం మా మాం ప్రతి న భాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయ మిత్యవధానాభావాత్ -పర్యుపస్థితం సీతావచనత్వేన వక్తు ముపక్రాంతం - తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్యావ్య-దేవ్యాః హ్లాదనం ఆహ్లాదనకరం ఉపక్రాంతవాక్యవ ద్దేవ్యా స్సంతాపాహేతుభూతం మధురం వచన మబ్రవీ దితి

సాధయతి. ౬. విజనఇతి. అభీతేతిపదచ్ఛేదః - విస్రంభం ప్రణయం. ౭. ౯. బాలేతి. అబాలచంద్రనిభాననేతిపదచ్ఛేదః బాలేవ రామే రమతే. ౧౦. తద్గతమితి. యతస్తస్యాః హృదయం - తద్గతం రామగతం - తస్మాత్కారణాత్ - యథారామయుక్తం వనమప్యయోధ్యా - తథా రామహీనాప్యయోధ్యా వనంభవేత్. ౧౧. పరిపృచ్ఛతీతి ఉద్యానమివ వనమాశ్రితా వైదేహీ - గ్రామాదీని దృష్ట్వా రామంవా లక్ష్మణంవా పరిపృచ్ఛతీ పృష్ట్వా జానాతీతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఇద మేవేత్యాది. అస్యా స్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ

హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధుర మబ్రవీత్. ౧౫. అధ్వనా వాతవేగేన
సంభ్రమేణాతపేన చ, న విగచ్ఛతి వైదేహ్యా శ్చంద్రాంశుసదృశీ ప్రభా. ౧౬.

పదయోజనా - సహసా త్వరయా - ఉపజల్పితం అక్రమేణోక్త మిత్యస్మరణహేతూపదర్శనం - కైకేయీసంశ్రిత మిత్యుపక్రాంతాంశః - ఇదం స్మరామీతి పునః స్మరేతి చోదనావకాశాప్రదానం - ఇదానీం భవద్దుఃఖదర్శనసమయే మా మాం ప్రతి న భాతీతి ధ్వంసనప్రకారః ధ్వంసనహేతుం కవి రనువదతి - ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థిత మితి. హ్లాదన మిత్యనేనోపస్థితవచనస్య తాపహేతుత్వం ద్యోత్యతే. నను - కైకేయీనిందారూపత్వేఽపి దేవ్యా స్తాపకారణ మవశ్యం గోపనీయం - కీదృశం తద్వాక్యం స్యాత్ కించి దిద మిత్యుక్తా తత్ర కిం ప్రమాణం స్యాత్ - ఉచ్యతే అవధేహి - ఏవం విధం హి కార్యవశాత్ గుప్తం కుత్రచి త్కవి ర్న వివృణోతి చేత్ - సర్వజ్ఞోఽపి తత్కథ మిద మిత్యభిదధ్యాత్ - అత్రేమం చ ప్రమాదా దుపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయో స్సంతాపకరం కైకేయీవిషయకం వృత్తాంతం కవి రుత్తరత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి - యుద్ధకాండే సీతా మధికృత్య - 'విజగర్హేఽత్ర కైకేయీం క్రోశంతీ కురరీ యథే'త్యుక్త్వా కైకేయీవిషయకం సీతా వచన మేవాహ - సకామా భవ కైకేయి హతోఽయం కులనందన ఇతి, ఇదం సీతాహృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేనైవాభీష్టసిద్ధేః రామవివాసనాభ్యర్థనస్యేద మాకూతం - రామవివాసనేహి తద్వియోగం క్షణ మపి సోఢు మక్షమా సీతా ప్యేన మనుగచ్ఛేత్ - సా చ లోకోత్తరసుందరీ కేనాప్యపహ్రియేత - తస్యాం చ హృతాయాం రామ స్స్వతఏవ నశ్యేత్ - తతో మే రాజ్యం సుప్రతిష్ఠితం స్యాత్ అన్యథా లబ్ధేనాపి రాజ్యేన న కించి త్ప్రయోజనం - యతో రామగుణపరవశ స్సర్వోఽపి జన స్తద్విధేయ స్స్యాత్ - తస్మా ద్రామోఽపి వినాశాయ వివాసనీయ ఇతి - ఇద మేవ సీతోక్తం రామోఽప్యారణ్యకాండే సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వక్ష్యతి కచ్చి త్సకామా కైకేయీ సుఖితా సా భవిష్యతి, యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీతి. అన్యత్ర చ - యదభిప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్, కైకేయ్యా స్తత్సుసంవృత్తం క్షిప్ర మద్యైవ లక్ష్మణేతి. ఇమ మేవార్థం పూర్వసర్గాంతే సూచితవాన్ - జానకీతు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్వినీ, భూతోపహతచిత్తేవ విష్ఠితా విస్మితా స్థితా. అదృష్టపూర్వ వ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాం కించి దబ్రవీత్. ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య సేతి. అత్ర రోదన మవచనం పరిశుష్యతాముఖేన భర్తృవీక్షణం పున స్సూతమాత్ర వీక్షణం బాష్పమోచనం కుర్వంత్యా పూర్వోక్తార్థస్మరణం - తత ఏవ స్తబ్ధతా - భర్తృముఖవీక్షణేన సత్తు మనహార్హత్వజ్ఞానం - బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చ శ్వశ్ర్వాం ప్రత్యకథనీయత్వద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే - తత్ర సీతయోక్తం ప్రామాదిక మితి జుగోప - అత్రను స్వస్యైవ ప్రమాదోత్థం వ్యాజేన పరిహృతవాన్. ౧౫. అధ్వనేతి. అధ్వనా అధ్వగమనేన - సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన - న విగచ్ఛతి న వికరోతి. ౧౬. సదృశ మితి. శతపత్రస్య పద్మస్య - పూర్ణచంద్రోపమ

ప్రస్తుతవృత్తాంతజాత మేవస్మరామి - కైకేయీసంశ్రితం కైకేయీముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసాజల్పితం హాతా త్సీతయోక్తం వాక్య మిదానీం మా మాం న ప్రతిభాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితం తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా దేవ్యాః కౌసల్యాయాః హ్లాదనం హ్లాదకరం వచనమబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౪. ౧౬. వదాన్యాయాః వల్గువాచః - 'వదాన్యో వల్గువాగపీ'త్యమరః - న వికంపతే మ్లానతాం నయాతీత్యర్థః.

సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభం, వదనం తద్వదాన్యాయాః వైదేహ్యా న వికంపతే. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభావలక్తరసవర్జితౌ, అద్యాపి చరణౌ తస్యాః పద్మకోశసమప్రభౌ. ౧౮. నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ, ఇదానీమపి వైదేహీ తద్రాగాన్న్యస్తభూషణా. ౧౯. గజం వా వీక్ష్య సింహం వా వ్యాఘ్రం వా వనమాశ్రితా, నాహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సంశ్రితా. ౨౦. న శోచ్యాస్తేన చాత్మా న శోచ్యో నాపి జనాధిపః, ఇదం హి చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతం. ౨౧. విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా మహర్షియాతే పథి సువ్యవస్థితాః, వనేరతా వన్యఫలాశనాః పితుశ్శుభాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయంతి తే. ౨౨. తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా సుతశోకకర్శితా, నచైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతిచ రాఘ

ప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం వదాన్యాయాః వల్గు వాచః 'వదాన్యో వల్గువాగపీ'త్యమరః, న వికంపతే నవిచలతి - స్వాభావికప్రభాం నజహాతీత్యర్థః. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభావితి. అద్యాపి వనగమనేఽపి. ౧౮. నూపురేతి. తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ న్యస్తభూషణాచరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా-వైదేహీ - నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తేవ - ఖేలం సలీలం గచ్ఛతి-సీతాయాస్సర్వదా సాభరణత్వం - మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్మిన్ శయనోత్తమ ఇత్యుత్తరత్ర భరతవచనాదవగమ్యతే, యద్వా - తద్రాగాత్ రామేణ సహ గమనకౌతుకాత్. న్యస్తభూషణా ఉత్సృష్టనూపురాపి - నూపురోత్సృష్టహేలేవ నూపురసంచితవిలాసేవ. ౧౯. గజమితి. గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం - వీక్ష్య - నతు శ్రుత్వా - సింహం - తమపి తృణాయ మత్వా - వ్యాఘ్రం వా - జంతుమాత్రహింసకతయా సింహాదప్యతి క్రూరం - సింహదర్శనాదపి వ్యాఘ్రదర్శనమతిక్రూరమితి న తత్ప్రకర్షః - వనమాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్ స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశమవగాహమానాపి - నాహారయతి నారోపయతి - ఆహారయతేరారోపార్థకత్వాత్ - భయభావనామాత్రమపి నకరోతీత్యర్థ-నాహారయతి సంత్రాసం - స్త్రీత్వప్రయుక్తస్వాభావికభీతిరపి నిర్గతా-తత్ర హేతుమాహ బాహూ రామస్య సంశ్రితా-పరిఘాంతర్గదా జనాః కింబిభ్యతీతి భావః. ౨౦. న శోచ్యా ఇతి. తే రామాదయః - ఆత్మానో వయం-ఇదం చరితం పితృవచనపారిపాలనరూపం చరిత్రం - శాశ్వతం ఆచంద్రార్కం. ౨౧. విధూయేతి. మహర్షియాంతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే. ౨౨. తథాపీతి. తథాపీత్యుక్తం వివృణోతి - సూతేనేత్యాదినా.- సుయుక్తవాదినా సూతేన తథానివార్యమాణాపి- సుతశోకకర్శితత్వాత్ - దేవీప్రియేత్యాదికూజితాన్న

---

౧౭ ౧౮. నూపురేతి. నూపురోద్ఘుష్టం హేలా హేలావిలాసః - ఖేలం కాంతం - తద్రాగాత్ గమనాభినివేశాత్ -గమనాభినివేశస్య విరోధిని భూషణాన్యధారయంత్యపి భూషణసమృద్ధవిలాసేవ ఖేలం గచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా - ఇదానీమపి వనగమనవేళాయామపి తద్రాగాద్భూషణవిషయస్నేహాత్ -న్యస్తభూషణా చరణాద్యవయవేష్వర్పితభూషణా వైదేహీ నూపురోద్ఘుష్టహేలేవ నూపురాదిశింజితవిలాసయుక్తైవ - ఇవ ఏవార్థే - ఖేలం కాంతం యథా తథా గచ్ఛతీత్యర్థః - అనేన సీతాయాః సదా సాభరణత్వముక్తం - మన్యే సాభరణా సుప్తేతి భరతవచనాత్. ౧౯. ౨౦. నేతి తే రామాదయః - ఆత్మానో వయం - ఇదం చరితం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౨౧. విధూయేతి.

వేతిచ. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షష్టితమస్సర్గః.
వనం గతే ధర్మపరే రామే రమయతాం వరే, కౌసల్యా రుదతీ స్వార్తా
భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. యద్యపి త్రిషు లోకేషు ప్రథితం తే మహద్యశః,
సానుక్రోశో వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చ రాఘవః, కథం నరవరశ్రేష్ఠ పుత్రౌ
తౌ సహ సీతయా, దుఃఖితౌ సుఖసంవృద్ధౌ వనే దుఃఖం సహిష్యతః. ౩. సా నూ
నం తరుణీ శ్యామా సుకుమారీ సుఖోచితా, కథ ముష్ణంచ శీతంచ మైథిలీ ప్రస
హిష్యతే. ౪. భుక్త్వాశనం విశాలాక్షీ సూపదంశాన్వితం శుభం, వన్యం నైవార
మాహారం కథం సీతోపభోక్ష్యతే. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషం శ్రుత్వా శుభ మనిం
దితా, కథం క్రవ్యాదసింహానాం శబ్దం శ్రోష్యత్యశోభనం. ౬. మహేంద్రధ్వ
జసంకాశః క్వ ను శేతే మహాభుజః, భుజం పరిఘసంకాశ ముపధాయ మహాబలః.
౭. పద్మవర్ణం సుకేశాంతం పద్మనిశ్శ్వాస ముత్తమం, కదా ద్రక్ష్యామి రామస్య

న్న విరరామ. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

వనమితి. స్వార్తాసుతరామార్తా. ౧. యద్యపీతి. రాఘవః దశరథః సానుక్రోశః వదాన్యశ్చప్రియ
వాదీచేతి- తే మహద్యశః త్రిషులోకేషు ప్రథితం యద్యపి తథాపి అతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం
కృతమితి వాక్యశేషః-తథాపి దుఃఖితౌ మార్గే దుఃఖితౌ-తౌ వనే కథం దుఃఖం సహిష్యత ఇతి వక్ష్య
మాణేనాన్వయో వా-యద్వా-వార్ధకే నానావ్రతోపవాసాదిమహాప్రయాసలబ్ధం జ్యేష్ఠ మపి పుత్ర
మభిషేకకాలే త్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాం నిరూఢవానితి తే మహద్యశ స్త్రిషు లోకేషు యద్యపి ప్రథి
తం భవతి - రాఘవ శ్చ వదాన్యతయా దయయా ప్రియవచనశీలతయా మహ్యం వాచా పూర్వాం
దత్తం రాజ్యం న త్యజామీతి వక్తు మశక్తతయా చ రాజ్యం దత్తవాన్-అత స్తస్యాపి మహద్యశ
ఇతి యువయో రిదం యుక్త మస్తు - తథాపి తౌ కథం దుఃఖం సహిష్యత ఇతి యోజనా. ౩.
సానూన మితి. తరుణీ ఆరబ్ధయౌవనా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈష
న్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - పాఠభేదః - శ్యామాతరుణీ - యౌవనమధ్యస్థా
తరుణీ - నతు యౌవనారంభస్థాతరుణీత్యర్థః. ౪. భుక్త్వాశన మితి. సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజ
నసహితం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోష మితి. క్రవ్యాదాః మాంసభక్షకాః
౬. మహేంద్రధ్వజసంకాశ ఇతి. మహేంద్రధ్వజో నామ ఇంద్రధనుః కదాచిత్ ధ్వజాకారేణ
పరమాభ్యుదయనిమిత్తతయా ప్రతిభాతిత్యాహుః. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం పద్మపత్రవర్ణం-

హర్షియాతే - మహర్షిభి ర్యాతే ప్రాప్తే. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః.

వన మితి. స్వార్తా సుతరామార్తా. ౧. యద్యపీతి. రాఘవో దశరథః సానుక్రోశ స్సద
యః - వదాన్యః బహుప్రదః ప్రియవాదీచేతి - తే మహద్యశః - త్రిషులోకేషు ప్రథితం ప్రసిద్ధం
యద్యపి తథాపి తతోప్యతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృత మితి వాక్యశేషః-ఇత్యబ్రవీదితి
పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ౩. సేతి. తరుణీ అతిక్రాంతకౌమారావస్థా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా-
ఏతత్పదద్వయోపాదానేన-కించిన్న్యూనయౌవనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే. ౪. భుక్త్వేతి. సూప
దంశాన్వితం శోభనవ్యంజనసమేతం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం

వదనం పుష్కరేక్షణం, వజ్రసారమయం నూనం హృదయం మే న సంశయః, అపశ్యంత్యా నతం యద్వై ఫలతీదం సహస్రధా. ౯. యత్త్వయా కరుణం కర్మ వ్యపోహ్య మమ బాంధవాః, నిరస్తాః పరిధావంతి సుఖార్హాః కృపణా వనే. ౧౦. యది పంచదశే వర్షే రాఘవః పున రేష్యతి, జహ్యా ద్రాజ్యంచ కోశంచ భరతే నోపభుజ్యతే. ౧౧. భోజయంతి కిల శ్రాద్ధే కేచి త్స్వా నేవ బాంధవాన్, తతః పశ్చా త్సమీక్షంతే కృతకార్యా ద్విజర్షభాన్, తత్ర యే గుణవంతశ్చ విద్వాం

పద్మనిశ్వాసం పద్మగంధినిశ్వాసం. ౮. వజ్రసారమయ మితి. న ఫలతి న స్ఫుటతి ఞిఫలా విశరణ ఇతి ధాతుః. ౯. యత్త్వయేతి. త్వయా నిరస్తాః మమ బాంధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య నగరం త్యక్త్వా వనే పరిధావంతీతి యత్-ఏతత్ - అకరుణం కర్మ కరుణారాహిత్యేన కృతం కర్మేత్యర్థః. ౧౦. చతుర్దశవర్షానంతరం రామో రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యాశంక్య పరిహరతి - యదీతి. పంచదశే వర్షే రాఘవో యది పున రేష్యతి తథాపి రాజ్యం కోశం చ జహ్యాత్ త్యజేత్ - కుతః యస్మాత్కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే - భరతేనోపభుక్తతయా తేన పున ర్దత్త మపి రాజ్యం రామ స్త్యజే దిత్యర్థః - భరతో నోపలక్ష్యత ఇతి పాఠాంతరం - రాజ్యం కోశం చ భరతో జహ్యాత్-ఇదం తు నోపలక్ష్యతే - య ద్రామః పున ర్భరతదత్తం రాజ్యం ప్రతిగృహ్ణీయా దితి - యద్వా - యది రాఘవః పున రేష్యతి తదా భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యా దితి నోపలక్ష్యతే - కరస్థరాజ్యత్యాగస్యాసంభావితత్వా దిత్యర్థః-భరతో యది భోక్ష్యత ఇతి చ పాఠః. ౧౧. భరతే నోపభుక్తతయా పున ర్దత్త మపి రాజ్యం రామో న భోక్ష్యత ఇత్యత్ర దృష్టాంత మాహ - భోజయంతీత్యాదినా. కిలేతి వార్తాయాం - లోకే కేచి ద్బ్రాహ్మణాః విద్యాగుణవయోభ్యధికేషు విప్రేషు విద్యమానేషు సత్సు దక్షిణావిశేష ప్రాపణలోభేన స్వా నేవ బాంధవాన్ శ్రాద్ధే భోజయంతి - తతః పశ్చా త్తదనంతరం కృతకార్యాః కృతశ్రాద్ధకార్యా స్సంతః శ్రాద్ధావసానే ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్షయా విద్యావృత్తవయోభిః శ్రేష్ఠాన్ సమీక్షంతే ఇష్టపక్వాన్నం భోజయితు మిచ్ఛంతి - తత్ర తదానీం యే గుణవంతః వృత్తవంతః విద్వాంసః విద్యావంతః - సురోపమాః దేవవత్పూజ్యతమాః - వృద్ధా ద్విజాతయః - తే పశ్చా దిష్టపక్వాన్నం సుధా మపి అమృతతుల్యాన్న మపి- నాభిమన్యంతే నాద్రియంతే - నను కుతో నాద్రియంతే - బ్రాహ్మణశేషభోజనే శూద్రశేషవన్నిషేధాభావా

పద్మదళవర్ణం-పద్మనిశ్వాసం పద్మగంధినిశ్వాసం. ౮. ౯. యత్త్వయేతి. మమ బాంధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య రాజ్యా ద్భ్రంశయిత్వా - అనాదృత్య వా త్వయా నిరస్తాః వనే పరిధావంతీతి యత్ - తదకరుణం కర్మ శోచనీయం కర్మేత్యర్థః కరుణారాహిత్యేన త్వయా కృత మితిభావః. ౧౦. యదీతి. భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యా దితి నోపలక్ష్యతే ఇతి సంబంధః. ౧౧. భరతో రాజ్యం జహ్యా చ్చే దపి రామస్తు న ప్రతిగృహ్ణీయా దితి-సదృష్టాంత మాహ-భోజయంతీత్యాదిశ్లోకత్రయేణ. కేచిత్ శ్రాద్ధకర్తారో బ్రాహ్మణాః - ద్విజర్షభాన్ ద్విజశ్రేష్ఠాన్ నిమంత్ర్య-తాన్ త్యక్త్వా-అనిమంత్రితాన్ స్వాన్ బాంధవా నేవ పూర్వం భోజయంతి - తతః కృతకార్యాః శ్రాద్ధకర్తారః-తాన్ నిమంత్రితాన్ ద్విజర్షభాన్-పశ్చా ద్భోక్తుం సమీక్షంతే-భోజయితుం విచారయంతి కిల-యే నిమంత్రితాః-సురోపమాః గుణవంతః విద్వాంసః ద్విజాతయః-తే తత్ర శ్రాద్ధే సుధా మపి సుధాసదృశ మపి - పశ్చా దనిమంత్రితబంధుభోజనానంతరం - నాభిమన్యంతే భోక్తుం నేచ్ఛంతి - బ్రాహ్మణేషు బాంధవబ్రాహ్మణేషు తృప్తేష్వపి ప్రాజ్ఞా నిమంత్రితా ద్విజర్షభాః - వృషభాః స్వ

సశ్చ ద్విజాతయః, న పశ్చాత్తేఽభిమన్యంతే సుధా మపి సురోపమాః, బ్రాహ్మణే ష్వపి తృప్తేషు పశ్చాద్భోక్తుం ద్విజర్షభాః, నాభ్యుపైతు మలం ప్రాజ్ఞా శ్శృంగ చ్ఛేద మివర్షభాః. ౧౪. ఏవం కనీయసా భ్రాత్రా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే, భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నావమంస్యతే. ౧౫. న పరేణాశితం భక్ష్యం వ్యాఘ్రః ఖాదితు మిచ్ఛతి, ఏవ మేవ నరవ్యాఘ్రః పరలీఢం న మన్యతే. ౧౬. హవి రాజ్యం పురోడాశః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః, నైతాని యాతయామాని కుర్వంతి పున రధ్వరే ౧౭. తథాహ్యాత్త మిదం రాజ్యం హృతసారాం సురా మివ, నాభిమంతు మలం రామో నష్టసోమ మివాధ్వరం. ౧౮. (నచేమాం ధర్షణాం రామ స్సంగచ్ఛే దత్యమర్షణః, దారయే న్మందర మపి సహి క్రుద్ధ శ్శితై శ్శరైః. త్వాం తు నోత్సహతే హంతుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్, స సోమార్క గ్రహగణం నభస్తారావిచిత్రితం. పాతయే ద్యో దివం క్రుద్ధస్స త్వాం న వ్యతి

దిత్యత్రాహ - బ్రాహ్మణేష్విత్యాదినా తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వే పీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః ఋషభాః శృంగచ్ఛేద మివ-నిజావమానహేతుం - పశ్చాద్భోక్తు మిచ్ఛాం అభ్యుపైతుం - నాలం- న క్షమంత ఇత్యర్థః - యద్వా - శృంగ మగ్రం శృంగే చ్ఛేదో యస్య త చ్ఛృంగచ్ఛేదం ఛిన్నాగ్రం తృణం - యథా వృషభాః వృషభాంతరజగ్ధాగ్రం తృణం - భోక్తుంనాలం - తద్వదిత్యర్థః-శృంగచ్ఛేద మితి వృషభభక్షితాగ్రతృణనామేత్యప్యాహుః. ౧౪. ఉక్తమర్థం దార్ష్టాంతికే యోజయతి - ఏవ మిత్యాదినా. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ - కనీయసా కనిష్ఠేన - విశాంపతే హేప్రజానాథ - వరిష్ఠః గుణైః శ్రేష్ఠః - కిమర్థం నావమంస్యతే - కస్మై ప్రయోజనాయ న తిరస్కరిష్యతి - సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నపరేణేతి. పరేణ అన్యేన వృకగోమాయ్వాదినా ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనాసీతం - పరలీఢం పరేణాస్వాదితం - పరభుక్తశేష మితి యావత్ - న మన్యతే. నబహుమన్యతే. ౧౬. హవిరితి. హవిః చరుప్రముఖం - పురోడాశాః పిష్టాదివికారాః - ఖాదిరాఇత్యేత త్పాలాశాదీనా ముపలక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - 'జీర్ణంచ పరిభుక్తంచ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే పున ర్నకుర్వంతి న వినియుంజతే - మంత్రాః కృష్ణాజినం దర్భా ఇత్యాద్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు దర్భాది శబ్దాః కుశాదివ్యతిరిక్తపరాః. ౧౭. తథేతి. ఆత్తం ఉపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాంశాం - అభిమంతుం అభిలషితుం నష్టసోమ మివాధ్వర మితి - అన్యేన సోమపానే కృతసత్రరూప మధ్వరం తదక్షమతాయాం యథాన్యో నాభిలషతి తద్వ దిత్యర్థః. ౧౮. నైవం విధ మితి.

శృంగచ్ఛేద మివ పశ్చాద్భోక్తు మభ్యుపైతుం చ - నాలం న సమర్థాః-అనిమంత్రితబంధుభోజనానంతరం - నిమంత్రితాః ద్విజర్షభాః భోజనం న కరిష్యంతీతి భావః - స్వధా మపీతి పాఠే-స్వధాం శ్రాద్ధం. ౧౪. ఏవ మితి. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్-కిమర్థం నావమంస్యతే-సర్వాత్మనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నేతి. పరేణ వృకాదినా-ఆశితం భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం- పరలీఢం పరేణ ఆస్వాదితం - పరభుక్త మితి యావత్. ౧౬. హవి రితి. హవి శ్చరుప్రముఖం-ఖాదిరా ఇత్యేతత్ పాలాశాదీనా మప్యుపలక్షణం-యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్-'జీర్ణంచ పరిభుక్తంచ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే - పున ర్న కుర్వంతిన వినియుంజతే. ౧౭. తథేతి. ఆత్త ముపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాం - అభిమంతు

వర్తతే, ప్రక్షోభయే ద్వారయే ద్వా హిమశైలశతాచితాం.) నైవంవిధ మసత్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి, బలవా నివ శార్దూలో వాలధే రవమర్శనం. ౧౯. నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యు ర్మహామృధే, అధర్మం త్విహ ధర్మాత్మా లోకం ధర్మేణ యోజయేత్. ౨౦. నన్వసౌ కాంచనై ర్బాణై ర్మహావీర్యో మహాభుజః, యుగాంత ఇవ భూతాని సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧. స తాదృశ స్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః, స్వయ మేవ హతః పిత్రా జలజేనాత్మజో యథా. ౨౨. ద్విజాతిచరితో ధర్మ శ్శాస్త్రదృష్ట స్సనాతనః, యది తేఽధర్మనిరతే త్వయా పుత్రే వివాసితే. ౨౩. గతి రేకా పతి ర్నార్యా ద్వితీయా గతి రాత్మజః, తృతీయా జ్ఞాతయో రాజం శ్చతుర్థీ నేహవిద్యతే. ౨౪. తత్ర త్వం చైవ మే నాస్తి

వాలధేః పుచ్ఛస్య - అవమర్శనం అవమత్యస్పర్శనం. ౧౯. నను వయం కిం కుర్మః పౌరుషధర్మబలాభ్యాం హీన స్స్వయ మేవ గత ఇత్యత్రాహ-నైతస్యేతి. సహితాః మిళితాః-లోకాః చతుర్దశభువనస్థాస్సురాసురాదయః-మహామృధే మహాయుద్ధే - ఏతస్య రామస్య భయం న కుర్యుః-భయం కర్తుం నశక్నుయు రిత్యర్థః - కింతు అధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకం జనం-ధర్మేణ యోజయేత్ - 'చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతీ'త్యుక్తో రామః స్వయ మధర్మం కథం కుర్యాదిత్యర్థః. ౨౦. నన్వితి. యుగాంతః యుగాంతకాలః-భూతాని పంచమహాభూతాని. ౨౧. స తాదృశ ఇతి. తాదృశః అవాఙ్మనసగోచరపరాక్రమయుక్తః - జలజేన మత్స్యేన - మత్స్యో హ్యాత్మజానేవ భక్షయతీతి ప్రసిద్ధం. ౨౨. ఇయతా ప్రబంధేనోక్త ముపసంహరతి - ద్విజాతిచరిత ఇతి. ధర్మనిరతే పుత్రే త్వయా వివాసితే సతి - ద్విజాతిచరితః శిష్టత్రైవర్ణికాచరితః శాస్త్రదృష్టః సనాతనోధర్మః తే యది అస్తి కి మిత్యర్థేఽవ్యయ మిదం. ఏవం రాజకృతా సీతా స్వహాని మాహ-గతిరిత్యాది. ఏకా ముఖ్యా ప్రథమేత్యర్థః - ద్వితీయా భర్త్రభావే గతి రిత్యర్థః - జ్ఞాతయః పిత్రాదయః - తృతీయా భర్తృపుత్రాభావే గతిరిత్యర్థః - చతుర్థీ స్వాతంత్ర్యరూపా తథాచ స్మృతిః - 'పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతియౌవనే, వార్ధకే తనయో రక్షే న్న స్త్రీ స్వాతంత్ర్య మర్హతీ'తి. ౨౪. తత్రేతి. తత్ర తాసు గతిషు-త్వంన-త్వం భర్తా న భవసి-సపత్నీ పరతంత్రత్వాత్-మే

మభిలషితుం. ౧౮. నైవ మితి. వాలధేః పుచ్ఛస్య - అభిమర్శనం. అవమత్యస్పర్శనం. ౧౯. నైతస్యేతి. సహితాః సంభూయ వర్తమానా లోకాః చతుర్దశభువనస్థసురాసురాదయః - భయం న కుర్యుః భయంకర్తుం నశక్నుయుః - తర్హ్యేతాదృశో రామః కిమర్థమాక్రమ్య రాజ్యం న స్వీకృతవానిత్యాశంక్య పరిహరతి - అధర్మంత్వితి - అధర్మం అధర్మమార్గస్థం - లోకం జనం - ధర్మేణ యోజయేత్ - ధర్మప్రవర్తకో రామః రాజ్యాపహరణరూప మధర్మం కథం కుర్యా దితి భావః. ౨౦. రామే అశక్తిశంకా న కార్యేత్యాహ - నన్విత్యాదిశ్లోక ద్వయేన. యుగాంతః యుగాంతకాలాగ్ని రివ - భూతాని పంచమహాభూతాని - సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧. స ఇతి. జలజేన మత్స్యేన. ౨౨. ద్విజాతీతి. ధర్మనిరతే పుత్రే - త్వయావివాసితే సతి - శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనో ధర్మః-తే తవ యది స్యాత్ తద్వివాసనయుక్తః సోపిధర్మో న దృశ్యత ఇతి భావః.యద్వా-నకారోత్రాధ్యాహర్తవ్యః తే ధర్మనిరత ఇత్యత్ర అధర్మ నిరత ఇతి చ్ఛేదః-శాస్త్రదృష్టోద్విజాతిచరితో రాజర్షిభిరాచరిత స్సనాతనోధర్మః తేపుత్రే యదినస్యాత్ తర్హ్యధర్మనిరతే తస్మిన్ త్వయా వివాసితే తద్యుక్తం భవేత్-నచైవమితి భావః.౨౩.౨౪. తత్రేతి.

రామశ్చ వనమాశ్రితః, స వనం గన్తు మిచ్ఛామి సర్వథా నిహతా త్వయా. ౨౫. హతం త్వయా రాజ్య మిదం సరాష్ట్రం హత స్తథాత్మా సహ మన్త్రిభిశ్చ, హతా సపుత్రాస్మి హతాశ్చ పౌరా స్సుతశ్చ భార్యాచ తవ ప్రహృష్టౌ. ౨౬. ఇమాం గిరం దారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్య రాజాపి ముమోహ దుఃఖితః, తత స్సశోకం ప్రవివేశ పార్థివ స్స్వదుష్కృతం చాపి పున స్తదా స్మరన్. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవంతు క్రుద్ధయా రాజా రామమాత్రా సశోకయా, శ్రావితః పరుషం వాక్యం చింతయామాస దుఃఖితః. ౧. చింతయిత్వా స చ నృపో ముమోహ వ్యాకులేంద్రియః, అథ దీర్ఘేణ కాలేన సంజ్ఞా మాప పరంతపః. ౨. స సంజ్ఞా ముపలభ్యైవ దీర్ఘ ముష్ణంచ నిశ్శ్వసన్, కౌసల్యాం పార్శ్వతో దృష్ట్వా పున శ్చింతా ముపాగమత్. ౩. తస్య చింతయమానస్య ప్రత్యభా త్కర్మ దుష్కృతం,

జ్ఞాతి రపి నాస్తి దూరస్థత్వా దితి భావః-స వనం గన్తు మిచ్ఛామి - సభర్తృకత్వాత్ - నిహతా అస్మీతి శేషః. రామానుజీయం. తత్రేతి. తత్ర గతిత్వేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి-అస్తీతి విభక్తి ప్రతిరూపక మవ్యయం - మే నాస్తీతి పాఠ స్సమ్యక్. ౨౫. న కేవల మహ మేకా హతా అన్యేపీ త్యాహ-హత మితి. రాజ్యం కోసలరాజ్యం - రాష్ట్రాణి-అన్యాని త్వన్నిత్రపాలితాని సుతః భరతః - తత్రైవ తవ సుతాభిమానాత్ -భార్యా కైకేయీ-తద్వచనకరణాత్. ౨౬. ఇమా మితి. ప్రవివేశ-త త్ర మగ్న ఇత్యర్థః-దుష్కృతం స్మరన్-ఏతాదృశ దుఃఖస్య నిదానభూతం కిం కర్మ పూర్వం కృత మితి స్మర న్నిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చింతయామాస-అనయా సత్య మేవ కథితం-మయా చాన్యై రకృతపూర్వం మహ దకృత్యం కృతం-కి మతఃపరం కరోమీతి చింతయామాసేత్యర్థః. ౧ ౨. స సంజ్ఞామితి. పునశ్చింతా ముపాగమత్-'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుత' ఇతిన్యాయేన ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖ మనుభవామి-ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మ కృత మితి పునశ్చింతాం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౩. తస్యేతి. దుష్కృతం కర్మ-మునికుమారవధరూపం కర్మ-ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్-శబ్దవేధినా-

తత్ర గతిత్వే పరిగణిత తేషు త్వం మే నాస్తి. ౨౫. ౨౬. ఇమా మితి. స్వదుష్కృతం అస్మరత్ - ఏతాదృశదుఃఖస్య నిదానభూతం కిం దుష్కృతం పూర్వం కృత మితి సస్మారేత్యర్థః.౨౭.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చింతయామాస - అనయా కథితం సర్వం సత్య మేవ - అన్యై రకృతపూర్వం అకృత్యం మయా కృత మితి హృది విచారయామాసేత్యర్థః. ౧. ౨. స ఇతి. పున శ్చింతా ముపాగమత్ - 'అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహైవ ఫల మశ్నుత' ఇతి న్యాయేన - ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుఃఖ మనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్మకృత మితి పున శ్చింతా మాపేత్యర్థః. ౩. తస్యేతి. ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్ దుష్కృతం కర్మ మునికుమారవధరూపం కర్మ - శబ్దవేధినా

య దనేన కృతం పూర్వ మజ్ఞానా చ్ఛబ్దవేధినా. ౪. అమనా స్తేన శోకేన రామ శోకేన చ ప్రభుః, ద్వాభ్యా మపి మహారాజ శ్శోకాభ్యా మన్వతప్యత. ౫. దహ్యమాన స్స శోకాభ్యాం కౌసల్యా మాహ భూపతిః, వేపమానోఽంజలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ మవాఙ్ముఖః. ౬. ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాంజలిః, వత్సలా చానృశంసా చ త్వం హి నిత్యం పరేష్వపి. ౭. భర్తా తు ఖలు నారీణాం గుణవా న్నిర్గుణోఽపి వా, ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్యక్షం దేవి దైవతం ౮. సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరావరా, నార్హసే విప్రియం వక్తుం దుఃఖితాపి సుదుఃఖితం ౯. తద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞ శ్శ్రుత్వా దీనస్య భాషితం, కౌసల్యా వ్యసృజ ద్బాష్పం ప్రణాళీవ నవోదకం. ౧౦. సా మూర్ధ్ని బద్ధ్వా రుదతీ రాజ్ఞః పద్మ మివాంజలిం, సంభ్రమా దబ్రవీ త్త్రస్తా త్వరమాణాక్షరం వచః. ౧౧. ప్రసీద శిరసా యాచే భూమౌ నిపతితాస్మి తే, యాచితాస్మి హతా దేవ హంతవ్యాహం నహి త్వయా. ౧౨. నైషా హి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన ధీమతా, ఉభయో ర్లోకయో ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే. ౧౩ జానామి ధర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినం, పుత్రశోకార్తయా తత్తు మయా కి మపి

శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ-రాజా-బాణో వా. ౪. అమనా ఇతి. అమనాః అస్వస్థచిత్తః-క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః- తేన మునికుమారవధజనితేన. ౫. దహ్యమాన ఇతి. అవాఙ్ముఖః అవనతముఖః-స్వకృతకౌసల్యావిషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః. ౬. ప్రసాదయ ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి. ౭. ౮. సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా దృష్టౌ లోకే జనే పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా తథోక్తా-సుదుఃఖితం మాం ప్రతీతి శేషః.౯.తద్వాక్య మితి. ప్రణాళీ ప్రాసాదాదిషు దార్వాదినిర్మితజలనిర్గమమార్గః-నవోదకం వర్షజలం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః అంజలిం పద్మ మివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః-త్రస్తా ధర్మాత్ భీతా. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమౌ నిపతితాస్మి ప్రణతాస్మీత్యర్థః - యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాహం హతాస్మి-అత స్త్వయాహం హంతవ్యా నహి ప్రహర్తవ్యా నహి-ఏతదపరాధశాంతయే మత్ప్రహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో దాస్యా ఇవేత్యర్థః. ౧౨. నైషేతి. శ్లాఘనీయేన స్వయం ప్రసాద్యేన పత్యా-లోకే యా సంప్రసాద్యతే-సా స్త్రీ-ఉభయో ర్లోకయోః న భవతి - ఐహికాముష్మికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః. ౧౩. జానామీతి. కి మపి-అవిచారితం అనుచితంచ-తత్ క్షంత

శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్ధుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధీ తేన. ౪. అమనా ఇతి. అమనాః క్షుభితాంతఃకరణః తేన మునికుమారవధరూపేణ శోకేన. ౫. ౬. ప్రసాదయ ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి. ౭. ౮. సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా-దృష్టౌ లోకే జనే పరావరౌ ఉత్కర్షాపకర్షౌ యయా సా. ౯. తదితి. ప్రణాళీ జలనిర్గమమార్గః - నవోదకం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః - అంజలిం పద్మ మివ మూర్ధ్ని బద్ధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బద్ధ్వేత్యర్థః. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమౌ నిపతితాస్మి - ప్రణతాస్మి-యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాస్మి-అతోఽహం న క్షంతవ్యేతి యోజనా. ౧౨. కుత ఏవ మత ఆహ - నైషేతి. ఉభయో ర్లోకయో ర్మధ్యే - శ్లాఘనీయేన పత్యా యా సంప్రసాద్యతే ప్రార్థ్యతే-నైషా స్త్రీ భవతీతి యోజనా, ౧౩. జానామీతి. మయా యత్కి

భాషితం. ౧౪. శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతం, శోకో నాశయతే సర్వం నాస్తి శోకసమో రిపుః. ౧౫. శక్య ఆపతిత స్సోఢుం ప్రహారో రిపుహస్తతః, సోఢు మాపతిత శ్శోక స్సుసూక్ష్మోపి న శక్యతే. ౧౬. (ధర్మజ్ఞా శ్శ్రుతిమంతోపి ఛిన్నధర్మార్థసంశయాః, యతయో వీర ముహ్యంతి శోకసంమూఢచేతసః.) వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే, య శ్శోకహతహర్షాయాః పంచవర్షోపమో మమ. ౧౭. తం హి చింతయమానాయా శ్శోకోఽయం హృది వర్ధతే నదీనా మివ వేగేన సముద్రసలిలం మహత్. ౧౮. ఏవం హి కథయంత్యా స్తు కౌసల్యాయా శ్శుభం వచః, మందరశ్మి రభూత్సూర్యో రజనీ

వ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హఠాత్ ప్రాప్తః. ౧౬. శోకస్య నూతనత్వా దశక్యత్వ మాహ - వనవాసాయేతి. వనవాసాయ - వనే వాసం కర్తుం ప్రస్థితస్య రామస్య - పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - వనే పంచరాత్రో వాసో గణ్యతే - అత్ర కేచిత్ - ప్రథమాయాం రాత్రౌ తమసాతీరే - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థే వనస్పతౌ - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే - పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే - తత స్సుమంత్ర ష్షష్ఠదివసే రామ శ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహ స్సాయాహ్నసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్ - తతోఽత్ర పంచరాత్రగణన ముపపద్యత ఇత్యూచిరే - అన్యేత్వాహుః - గంగావతరణపర్యంతం వనవాసత్వాభావా త్తతఃపరం వనస్పతిభరద్వాజాశ్రమయమునాతీరచిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్రయః - చతుర్థ్యాం సుమంత్రస్య నిర్గమః - పంచమ్యా మిదం వచన మితి - ఏవం సత్యద్య పదస్వారస్య మితి. సప్తపంచాశే సర్గే - 'భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆగిరే ర్గమనం తేషాం తత్రస్థై రభిలక్షితం, అనుజ్ఞాత స్సుమంత్రోథ యోజయిత్వా హయోత్తమా' నిత్యాద్యనంతరం - 'తత స్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శహే' త్యుక్త్వా. అయోధ్యానిర్గమదివస మారభ్య షష్ఠేఽహని కిల రామస్య చిత్రకూటప్రవేశః - అథ చారేభ్య స్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంతశ్రవణం - తత స్తృతీయేఽహని సూతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తత్ కథం పంచరాత్రయ ఇతి పరిగణ్యతే-ఉచ్యతే - తృతీయేఽహనీత్యత్ర అహ్న స్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః ఆగిరే ర్గమన మిత్యత్ర గమనోద్యోగ మిత్యర్థః - తథాచ - 'గుహేన సార్ధం తత్రైవ స్థితోఽస్మి దివసాన్ బహూన్, ఆశయా యదిమాం రామః పునశ్శబ్దాపయే ది'తీత్యత్ర - బహూ నిత్యుక్త్యా దినత్రయం శృంగిబేరపురే సూతస్య వాసః - చతుర్థే దినే ఋజుమార్గేణ దివారాత్ర మాగతచారముఖా ద్రామస్య చిత్రకూటప్రవేశోద్యోగం నిశమ్య తద్దివససాయంకాలే వేగేనాయోధ్యాప్రవేశః - తస్మిన్ దినే కౌసల్యాహ - పంచరాత్రోద్య గణ్యత ఇతి-అతో న కించి దనుపపన్నం. ౧౭. త మితి. నదీవేగేన సముద్రవృద్ధి రితి లోకవాదః ౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాః - కథయంత్యా మిత్యర్థః-శుభం వచః-అతిదుఃఖితావస్థాయా మపి

మపి భాషితం - తత్స్థంతవ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హఠాత్ప్రాప్తః. ౧౬. వనవాసాయేతి. పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - పంచరాత్రః పంచరాత్రయో గణ్యంతే - ప్రథమా రాత్రి స్తమసాతీరే - ద్వితీయా గుహపురే తృతీయా గంగాదక్షిణకూలస్థవనస్పతిమూలే - చతుర్థీ ప్రయాగే - పంచమీ యమునావనే - షష్ఠీ చిత్రకూటే - షష్ఠ్యా మేవ చాయోధ్యాం సుమంత్రః ప్రాప్తః - పూర్వ మేవం పంచరాత్రయో గణ్యంతే. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాం సత్యా

చాభ్యవర్తత. ౧౯. తథా ప్రసాదితో వాక్యై ర్దేవ్యా కౌసల్యయా నృపః, శోకేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశ మేయివాన్. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః, అథ రాజా దశరథ స్స చింతా మభ్యపద్యత. ౧. రామలక్ష్మణయో శ్చైవవివాసాద్వాసవోపమం, ఆవివేశోపసర్గ స్తం తమ స్సూర్య మివాసురం. ౨. సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలేశ్వరః, వివక్షు రసితాపాంగాం స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః. ౩. స రాజా రజనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనం, అర్ధరాత్రే దశరథ స్సంస్మరన్ దుష్కృతం కృతం. ౪. స రాజా పుత్రశోకార్తః స్మృత్వా దుష్కృత మాత్మనః, కౌసల్యాం పుత్రశోకార్తా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. యదా చరతి కల్యాణి శుభం వాయది వా శుభం, తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్మజ మాత్మనః. ౬. గురులాఘవ మర్థానా మారంభే కర్మణాం ఫలం, దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి

పత్యమనయపరత్వా ద్వచస శ్శుభత్వం. ౧౯. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది. ౧.రామలక్ష్మణయో రితి. రామలక్ష్మణయో ర్వివాసాత్ ఉపసర్గః మహోపద్రవః పుత్రశోకరూపః ఆసురం అసురసంబంధి-తమః రాహుః. ౨. సభార్యఇతి. వివక్షుః-అభూదితిశేషః-ఆసితాపాంగా మిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వ ముక్తం. ౩. సరాజేతి. రజనీ మితి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా-షష్ఠీం రజనీం - ప్రాప్యేతి శేషో వా - సంస్మరన్ స్థిత ఇతిశేషః. ౪. ౫. స్మృతమాత్మదుష్కృతం వక్తుం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి - యదితి. కల్యాణీతి సాంత్వోక్తిః - లోకే పురుష శ్శుభంవాఅశుభంవా యదాచరతి పరస్య - కర్మజం పరశుభాశుభప్రాపకపుణ్యాపుణ్యాత్మకకర్మజం - తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం ఆత్మనోపి లభతే - తథాచ ఋషేః పుత్రవియోగకరణేన మమాపి పుత్రవియోగః ప్రాప్తః ఇతి భావః. ౬. అన్యామపి లోకస్థితి మాహ - గురులాఘవ మితి కర్మణా మారంభే ఆరంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం గురుత్వం లఘుత్వంచ - ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానింవా - యద్వా - సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా యో న జానాతి - సః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే - అల్పఫలకం బహుకర్మనిష్ఫలం చ కర్మారంభమాణో బుద్ధిహీనః - బహుఫలక మల్పం కర్మ - సఫలం కర్మ చారంభమాణ స్సుబుద్ధి రిత్యర్థః -

మిత్యర్థః-శుభం వచః అతిదుఃఖితాయా మపి - పత్యనునయపరత్వా ద్వచసః శుభత్వం. ౧౯. ౨౦. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

౧. రామేతి. రామలక్ష్మణయోర్వివాసాదుపసర్గః తం వివేశ పుత్రశోకరూపమహోపద్రవః దశరథం వివేశేత్యర్థః. ఆసురం తమః రాహుః. ౨. సభార్య ఇతి. వివక్షుః అభూదితి శేషః. ౩. సఇతి. షష్ఠీం షష్ఠ్యా మిత్యర్థః - సంస్మరన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౪. ౫. యదితి. తదేవ కర్మజం దోషకర్మోత్పన్నం ఫలం. ౬. గుర్వితి. కర్మణా మారంభే సమారంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం - గురుత్వం లఘుత్వంచ - తేషా మేవార్థానాం ఫలం సుఖరూపత్వం - దోషంవా దుఃఖత్వం చ యో

చ్యతే. ౭. కశ్చి దామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి, పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్స శోచతి ఫలాగమే. ౮. అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్మత్వే వానుధావతి, స శోచే త్ఫలవేళాయాం యథాకింశుకసేచకః. ౯. సోఽహ మామ్రవణం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ న్యషేచయం, రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చాచ్ఛోచామి దుర్మతిః ౧౦. లబ్ధశబ్దేన కౌసల్యే కుమారేణ ధనుష్మతా, కుమారశ్శబ్దవేధీతి మయా పాప మిదం కృతం. ౧౧. తదిదం మేఽనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం

తథాచాత్మవినోదరూపాల్పఫలం పుత్రవియోగరూపమహాఫలహానికరం మృగయాకర్మ కుర్వన్నహమజ్ఞ ఏవాస్మీతి భావః. ౭. ఫలతారతమ్యవిచార మంతరేణ కర్మణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశత్వం దృష్టాంతముఖేన వివృణోతి - కశ్చిదితి. లోకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్నుస్సాభిలాషస్సన్ - అధికవర్ణమహాపుష్పవత్త్వా త్తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యర్థః - ఆమ్రవణం చూతవనం అల్పవిర్ణపుష్పకం ఛిత్త్వా - ఫలాశోపరోధపరిహారార్థం ఛిత్త్వా పలాశాంశ్చ కింశుకానేవ - నిషించతి జలసేచనాదినా పోషయతి - సః ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే సతి - అనుపభోగ్యఫలదర్శనా చ్ఛోచతి. ౮. దృష్టాంతోక్తం దార్ష్టాంతికే దర్శయతి - అవిజ్ఞాయేతి. భావిఫలమవిజ్ఞాయ - కర్మత్వేవానుధావతి కర్మైవానుసరతి - తదనుకూలహింసాంతు న పశ్యతీత్యర్థః. ౯. ఏవం సదృష్టాంత ముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి - సోఽహ మితి. ఆమ్రవణచ్ఛేదనపూర్వక పలాశసేచకతుల్యోఽహ మిత్యర్థః - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వేత్యనేనాభిషేకవిఘాతపూర్వకరామవివాసనం లక్ష్యతే-పలాశాం శ్చ న్యషేచయ మిత్యనేన కైకేయీ ప్రియకరణం లక్ష్యతే. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే - లబ్ధశబ్దేనేతి. కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా మయా ఇదం వక్ష్యమాణం - పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృత మితి సంబంధః- యద్వా - లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన మయా శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన ఇదం వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం పాపం కృతం. ౧౧. శుభం వా అశుభంవా పురుషకృతం కర్మ

న విజానాతి స బాల ఇత్యుచ్యతే. ౭. బాలిశత్వ మేవ దృష్టాంతముఖేనాహ - కశ్చి దిత్యాదినా. ఆమ్రవణం చూతవనం ఛిత్త్వా సూక్ష్మతరపుష్పం చూతవనవిసూక్ష్మతరఫల మేవ జనయే దితి భ్రాన్త్యా ఛిత్త్వేత్యర్థః - పుష్పం దృష్ట్వా వర్ణేన ఆపాతరమణీయం పృథుతరం పుష్పం దృష్ట్వా - ఫలే గృధ్నుః - ఏతదనురూపం మహాత్ఫలం భవిష్యతీతి ఫలలిప్సుస్సన్ పలాశా న్నిషించతి - పలాశతరురోపణం కృత్వా - తేషాం జలం నిషించతీత్యర్థః - సఫలాగమే అనుభోగప్రాప్తిసమయే - అనుశోచతి పశ్చా త్తప్యతి - స్వోత్ప్రేక్షితఫలాభావా దితి భావః. ౮. అవిజ్ఞాయేతి. యః ఫలం భావిఫలం అవిజ్ఞాయ అవిచార్య - కర్మత్వేవ కర్మైవ తు అనుధావతి - అనుతిష్ఠతి - సః ఫలవేళాయాం ఫలానుభవకాలే - శోచేత్ తప్యే దిత్యర్థః. ౯. సామాన్యేనోక్త మర్థం స్వాత్మన్యవిచార్యకారిణి విశేషేణ యోజయతి. సోఽహ మితి. ఆమ్రవణశబ్దేన శుభకర్మోపలక్ష్యతే - పలాశశబ్దేన అశుభకర్మ - ఆమ్రవణం ఛిత్త్వా - రామాభిషేకరూపం శుభకర్మ త్యక్త్వేత్యర్థః - పలాశాంశ్చ న్యషేచయం దుఃఖరూప మాగామిఫల మనవేక్ష్య-కైకేయీప్రియకరణరూప మశుభం కర్మాచరం - తస్యా శుభకర్మణః ఫలాగమే ఫలానుభవకాలే రామం త్యక్త్వా అశుభకర్మఫలత్వేన రామవియోగం ప్రాప్య - పశ్చాచ్ఛోచామి - రామత్యాగరూపఫల మనుభూయ శోచామీత్యర్థః. ౧౦. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే. లబ్ధశబ్దేనేత్యాదినా. కుమారః శబ్దశవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా

స్వయంకృతం, సంమోహా దిహ బాలేన యథా స్యా ద్భక్షితం విషం. ౧౨. యథాన్యః పురుషః కశ్చి త్పలాశై ర్మోహితో భవేత్, ఏవం మమాప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్య మయం ఫలం. ౧౩. దేవ్యనూఢా త్వ మభవో యువరాజో భవామ్యహం, తతః ప్రావృ డను ప్రాప్తా మదకామవివర్ధనీ. ౧౪ ఉపాస్య హి రసా న్భౌమాం స్తప్త్వా చ జగదంశుభిః, పరేతాచరితాం భీమాం రవి రావిశతే దిశం. ౧౫. ఉష్ణ మంతర్దధే సద్య స్స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః, తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః. ౧౬. క్లిన్నపక్షో త్తరా స్స్నాతాః కృచ్ఛ్రా దివ పతత్రిణః,

---

లోకాంతరే జన్మాంతరే వా ఫలాయ భవేత్ మత్కృతకర్మణ స్త్వత్యుత్కటత్వా దిహైవ తత్ఫలం ప్రాప్త మిత్యాహ - తదిద మితి. ఇహ లోకే బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం - యథా దుఃఖరూపం స్యా త్తథైవ స్వయం కృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం అనుసంప్రాప్తం జాత మిత్యర్థః. ౧౨. ఉక్త మర్థం సంగ్రహేణ దర్శయ న్నుపసంహరతి - యథాన్య ఇత్యాదినా. అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్ పలాశైః పలాశపుష్పైః - ఫలే లుక్ - యథా మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్-ఏవం మమాపి మయాపి శబ్దో వేధ్యో లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్య శ్శరః శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికారభూతం తద్ధేతుక మిత్యర్థః ఫల మవిజ్ఞాతం - శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్ర మేవ జానతా మయా భావ్యనర్థఫలం న విజ్ఞాత మిత్యర్థః. ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ - దేవీత్యాదినా. అనూఢా అకృతవివాహా - యువత్వే సతి రాజా యువరాజః - భవామి అభవం-ప్రావృట్ వర్షాకాలః. ౧౪. ఉపాస్యేతి. ఉపాస్య గృహీత్వా - రసాన్ జలాని - జగత్ భూమిం పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం అతఏవ భీమాం దిశం - దక్షిణా మిత్యర్థః-ఆవిశతే ఆవిశతేస్మ. ౧౫. ఉష్ణ మితి. స్నిగ్ధా శ్శీతలాః - భేకాః మండూకాః - సారంగాః హరిణాః చాతకా వా. ౧౬. క్లిన్నపక్షో త్తరా ఇతి. క్లిన్నపక్షో త్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగః - అతఏవ స్నాతా ఇవ స్థితాః - వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రా నపి - పాదపాన్ - కృచ్ఛ్రాత్ క్లిన్నపక్షత్వేన యత్నాత్ - అభి

మయా ఇదం వక్ష్యమాణం పాపం మునికుమారవధరూపం కర్మ కృత మితి సంబంధః. ౧౧. ౧౨. యథేతి. పలాశైః పలాశ పుష్పైః - యథాన్యః కశ్చి న్మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తో భవేత్-ఏవం మయాపి శబ్దవేధ్యమయంశబ్దో వేధ్యం లక్ష్యం శబ్దవేధ్యం తన్మయం శబ్దవేధ్యవికారం శబ్దలక్ష్యహేతుక మిత్యర్థః - శబ్దవేద్యమయ మితి పాఠే శబ్దస్య వేద్యం వేదనం తద్ధేతుకం శబ్దవేద్యమయం ఫల మవిజ్ఞాతం-ఏత దుక్తం భవతి యథా కశ్చి త్పురుషః - కింశుకస్య శోభనాని పుష్పాణి దృష్ట్వా - మోహితః ఫలాన్యప్యేవ మేవ శోభనాని భవేయు రితి బుద్ధ్వా-ఫలలోభేన తం వర్ధయన్ తస్య నిరుపయోగం ఫలం నవిజ్ఞాతవాన్ ఏవ మహంచ శబ్దవేధ్యస్య - లోకవిఖ్యాతికరం యశోతిశయం దృష్ట్వా-అస్య ఫల మప్యేవ మేవ లోకపూజ్యతమ మితి మత్వా - తచ్ఛబ్దవేధనం ముహు రభ్యస్యన్ తస్యాశుభం ఫలం నవిచారితవానితి. ౧౩.ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ-దేవీతి. అనూఢా అప్రౌఢేత్యర్థః. ౧౪.ఉపాస్యసేవిత్వా-రసాన్ జలాని-పరేతాచరితాం దిశం దక్షిణాం దిశందక్షిణాయన మిత్యర్థః.౧౫. ఉష్ణ మితి. భేకా మండూకాః సారంగాః హరిణాః చాతకా వా. ౧౬. క్లిన్నపక్షేతి. క్లిన్నపక్షో

వృష్టివాతావధూతాగ్రాన్ పాదపా నభిపేదిరే. ౧౭. పతితేనాంభసా చ్ఛన్నః పతమానేన చాసకృత్, ఆబభౌ మత్తసారంగ స్తోయరాశి రివాచలః. ౧౮. పాండురారుణవర్ణాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి, సుస్రువు ర్గిరిధాతుభ్య స్సభస్మాని భుజంగవత్. ౧౯. (ఆకులారుణతోయాని స్రోతాంసి విమలాన్యపి, ఉన్మార్గజలవాహీని బభూవు ర్జలదాగమే.) తస్మి న్నతిసుఖే కాలే ధనుష్మా నిషుమా న్రథీ, వ్యాయామకృతసంకల్ప స్సరయూ మన్వగాం నదీం. ౨౦. నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం వాభ్యాగతం నదీం, అన్యంవా శ్వాపదం కంచి జ్జిఘాంసు రజితేంద్రియః. ౨౧. (తస్మిం స్తత్రాహ మేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్ముకః, తత్రాహం సంవృతం వన్యం హతవాం స్తీర మాగతం, అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాభ్యుపాగతం)అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః,అచక్షు ర్విషయే ఘోషం వారణస్యేవ నర్దతః. ౨౨. తతోఽహం శర ముద్ధృత్య దీప్త మాశీవిషోపమం, శబ్దం ప్రతి గజప్రేప్సు రభిలక్ష్య త్వపాతయం. ౨౩. అముంచం నిశితం బాణ

పేదిరే ఆరూఢాః. ౧౭. పతితేనేతి. పతితేన పతమానేనచ - నిరంతరేణేత్యర్థః-అంభసా వర్షజలేన-ఛన్నః - మత్తసారంగః మత్తగజః - 'సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే కబళే గజ' ఇతినిఘంటుః. అచలో గిరిః - అచలో నిశ్చలః నిస్తరంగః - తోయరాశి స్సముద్ర ఇవాబభౌ - అచలపదస్యావృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరస్య విశేష్యత్వం - అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వ మితి ధ్యేయం. ౧౮. పాండురారుణవర్ణానీతి. గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః విమలా న్యపి స్రోతాంసి పాండురారుణవర్ణాని పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దావానలభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - కుటిలాని సుస్రువుః. ౧౯. తస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారే కృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపీయతేఽస్మిన్నితి నిపానం నద్యవతారస్థలం తస్మిన్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం. ౨౦. ౨౧. అథాంధకార ఇతి. పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వ మార్షం. ౨౨. తతోఽహ మితి. గజప్రేప్సుః గజరూపవేధ్యం ప్రాప్తు మిచ్ఛుః-హననేచ్ఛు రిత్యర్థః - శబ్దం ప్రతిశబ్దం లక్ష్యం కృత్వా అభిలక్ష్య-శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావన్మాత్రే తిష్ఠతీతి లక్షీకృత్యేత్యర్థః - శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩. అముంచ మితి. యత్ర బాణ మముంచం తత్ర - వనౌకసః వనం ఓకః స్థానం యస్య తస్య-

త్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ కృష్ణాద్ర్యత్వాత్. ౧౭. పతితేనేతి. మత్తసారంగః. మత్తగజః. ౧౮. పాండురేతి. పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని - అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్మాని దవానలకృతభస్మసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ గిరిధాతుభ్య ఇతి హేతౌ పంచమీ. ౧౯. తస్మి న్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపానే నిపీయతేఽస్మిన్నితి నిపానం తస్మిన్ - అవతీర్య జలపానయోగ్య ప్రదేశ ఇతి యావత్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదికం. ౨౦. ౨౧. అథేతి. పూర్యతః శత్రంతత్వ మార్షం. ౨౨. తత ఇతి. గజప్రేప్సుః గజం ప్రాప్తుమిచ్ఛు హననేచ్ఛు రిత్యర్థః శబ్దం ప్రతి శబ్దం లక్ష్యం - కృత్వా - అభిలక్ష్య లక్ష్యం గజ మభిముఖీభూయ - శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩. అముంచ మితి. యత్ర

మహా మాశీవిషోపమం, తత్ర వాగుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీ ద్వనౌకసః, హాహేతి పతత స్తోయే బాణాభిహతమర్మణః. ౨౪. తస్మిన్నిపతితే బాణే వాగభూ త్తత్ర మానుషీ, కథ మస్మద్విధే శస్త్రం నిపతేత్తు తపస్వినీ, ప్రవివిక్తాం నదీం రాత్రా వుదాహారోఽహ మాగతః, ఇషుణాభిహతః కేన కస్య వా కిం కృతం మయా, ఋషే ర్హి న్యస్తదండస్య వనే వన్యేన జీవతః, కథం ను శస్త్రేణ వధో మద్విధస్య విధీయతే, జటాభారధరస్యైవ వల్కలాజినవాససః, కో వధేన మమార్థీ స్యా త్కింవా స్యాపకృతం మయా, ఏవం నిష్ఫల మారబ్ధం కేవలానర్థసంహితం, న కశ్చి త్సాధు మన్యేత యథైవ గురుతల్పగం, నాహం తథానుశోచామి జీవితక్షయ మాత్మనః, మాతరం పితరం చోభా వనుశోచామి మద్వధే, తదేతన్మిథునం వృద్ధం చిరకాలభృతం మయా, మయి పంచత్వ మాపన్నే కాం వృత్తిం వర్తయిష్యతి, వృద్ధౌచ మాతాపితరా వహం చైకేషుణా హతః, కేన స్మ నిహతా స్సర్వే సుబాలేనాకృతాత్మనా. ౩౨. తాం గిరం కరుణాం శ్రుత్వా మమ ధర్మానుకాంక్షిణః, కరాభ్యాం సశరం చాపం వ్యథితస్యాపత ద్భువి. ౩౩. తస్యాహం కరుణం శ్రుత్వా నిశి లాలపతో బహు, సంభ్రాంత శ్శోకవేగేన భృశ మాసం విచేతనః. ౩౪. తం దేశ మహ మాగమ్య దీన సత్వస్సుదుర్మనాః, అపశ్య మిషుణా తీరే

తపస్విన ఇతి యావత్ - వ్యక్తావాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౪. విశిష్యవాగుదితేత్యాహ. తస్మిన్నిత్యాది. అస్మ ద్విధే అజాతశత్రౌ - ప్రవివిక్తాం ప్రకర్షేణ నిర్జనాం-రాత్రౌ అపరరాత్రౌ - ఉదక మాహరతీత్యుదాహారః-మంథోదనేత్యాదినా - ఉదకశబ్దస్యోదాదేశః-యద్యపి హారశబ్దే పరే ఉదాదేశో విహితః - తథాప్యేకదేశవికృత మనన్యవ ద్భవతీతి దీర్ఘః ఛాందసోవా - కింకృతం కిమనిష్టం కృతం - న్యస్తదండస్య ఉపరతవాఙ్మనః కాయసంబంధిపరహింసస్య - 'దండో స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం దమసైన్యయో' రితి విశ్వః. అర్థీ ప్రయోజనవాన్ - గురుతల్పగం గురుదారగం-'తల్పం శయ్యాట్టదారే ష్వి' త్యమరః - హత ఇత్యేతన్మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తి ర్మాతాపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్ - అకృతాత్మనా అనిశ్చితబుద్ధినా - ఇతి వాగభూదితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౨. తామితి. సశరం చాపమిత్యనేన శరే ముక్తేపి హస్తలాఘవా చ్ఛరాంతరం ధనుషి సంహితవా నిత్యవగమ్యతే-కరుణాం గిరం శ్రుత్వా కరుణాజనకం వచ శ్శ్రుత్వా-స్థితస్యేతి శేషః. ౩౩. తస్యేతి. లాలపత ఇతి యఙ్లుగంతా చ్ఛతృప్రత్యయః - ప్రలపత ఇత్యర్థః - విలపన మిత్యర్థసిద్ధం. ౩౪. తమితి. దీనసత్వః దీనహృదయః - సుదుర్మనాః అత్యంతదుఃఖితమనాః- ప్రవిద్ధకలశోదకం - పర్యస్తకలశోదక మిత్యర్థః-నతు

బాణ మముంచం-తత్ర వనౌకస స్తపస్వినః - వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౪. * కథమితి. అస్మద్విధే అజాతశత్రౌ-ప్రవివిక్తాం నిర్జనాం అపరరాత్రౌ ఉదక మాహరతీత్యుదాహారః న్యస్తదండస్య - త్యక్తపరపీడస్య. ఏవ మితి. గురుతల్పగం - గురుదారగం. వృద్ధావితి. హత ఇత్యేతత్ మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం - సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తిః మాతృపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్. ౩౩. తస్యేతి. కరుణం శ్రుత్వా కరుణజనకం వచః శ్రుత్వే త్యర్థః. ౩౪. అవకీర్ణేతి. ప్రవిద్ధకలశోదకం పర్యస్తకలశోదకం. ౩౫. తావితి. అశాకృతాం జల

సరయ్వా స్తాపసం హతం, అవకీర్ణజటాభారం ప్రవిద్ధకలశోదకం, పాంసుశోణితది
గ్ధాంగం శయానం శల్యపీడితం. ౩౬॥ స మా ముద్వీక్ష్య నేత్రాభ్యాం త్రస్త మ
స్వస్థచేతసం, ఇత్యువాచ తతః క్రూరం దిధక్షన్నివ తేజసా. ౩౭॥ కిం తవాపకృతం
రాజన్ వనే నివసతా మయా, జిహీర్షు రంభో గుర్వర్థం య దహం తాడిత స్త్వ
యా. ౩౮॥ ఏకేన ఖలు బాణేన మర్మణ్యభిహతే మయి, ద్వా వన్ధౌ నిహతౌ
వృద్ధౌ మాతా జనయితా చ మే. ౩౯॥ తౌ కథం దుర్బలా వన్ధౌ మత్ప్రతీక్షౌ
పిపాసితౌ, చిర మాశాకృతాం తృష్ణాం కష్టాం సంధారయిష్యతః. ౪౦॥ న నూ
నం తపసో వా౽స్తి ఫలయోగః శ్రుతస్య వా, పితా య న్మాం న జానాతి శయా
నం పతితం భువి. ౪౧॥ జానన్నపిచ కిం కుర్యా దశక్తి రపరిక్రమః, భిద్యమాన
మివాశక్త స్త్రాతు మన్యో నగో నగం. ౪౨॥ పితు స్త్వమేవ మే గత్వా శీఘ్రమాచ
క్ష్వ రాఘవ, న త్వా మనుదహే త్క్రుద్ధో వనం వహ్ని రివైధితః. ౪౩॥ ఇయ
మేకపదీ రాజన్ యతో మే పితు రాశ్రమః, తం ప్రసాదయ గత్వా త్వం న
త్వాం సకుపిత శ్శపేత్. ౪౪॥ విశల్యం కురు మాం రాజన్ మర్మ మే నిశిత శ్శరః,
రుణద్ధి మృదు సోత్సేధం తీర మంబురయో యథా. ౪౫॥ స శల్యః క్లిశ్యతే ప్రా
ణై ర్విశల్యో వినశిష్యతి, ఇతి మా మవిశచ్చింతా తస్య శల్యాపకర్షణే. ౪౬॥
దుఃఖితస్య చ దీనస్య మమ శోకాతురస్యచ, లక్షయామాస హృదయే చింతాం
మునిసుత స్తదా. ౪౭॥ తామ్యమాన స్స మాం కృచ్ఛ్రా దువాచ పరమా ర్త
వత్, సీదమానో వివృత్తాంగో వేష్టమానో గతః క్షయం, సం స్తభ్య శోకం ధై

ధ్వస్తకలశోదక మితి - తత స్తం ఘటమాదాయ పూర్ణం పరమవారిణేతి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ - పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం పాంసువిశిష్టశోణితేన లిప్తాంగం - శల్యపీడితం శరాగ్రపీడితం. ౩౫॥ ౩౬॥ సమా ముద్వీక్ష్యేతి త్రస్తం భీతం-అతఏవ అస్వస్థచేతసం వ్యాకులచిత్తం. ౩౭॥ కింతవేతి. జిహీర్షుః ఆహర్తు మిచ్ఛుః - గుర్వర్థం మాతాపితృనిమిత్తం. ౩౮॥ ౩౯॥ తావితి. ఆశాకృతాం పుత్రో మే జల మాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం - తృష్ణాం పిపాసాం - కష్టాం దుస్సహాం. ౪౦॥ న నూన మితి. తపసః శ్రుతస్య వేత్యత్ర మామకస్యేతి విశేషణం దేయం. ౪౧॥ జాన న్నితి. అపరిక్రమః అసంచారః-పంగురితి యావత్. భిద్యమానం వాతాదినేతి శేషః. ౪౨॥ పితు రితి. రాఘవేతి సంబోధ నాత్ సరయూతీరే బహుశో మృగయాపర్యటనేన పూర్వ మేవ దశరథం జ్ఞాతవా నిత్యవగమ్యతే- న త్వా మనుదహే దితి అన్యథా దహే దితి భావః. ౪౩॥ ఇయ మితి. ఏకపదీ - ఏకపదన్యా సమాత్రయుక్తా సరణి రిత్యర్థః - 'వర్త్మన్యేక పదీ'త్యమరః-యతః యత్రైకపద్యాం. ౪౪॥ విశల్య మితి. మర్మ రుణద్ధి - పీడయతీత్యర్థః - మృదుసికతామయం - సోత్సేధం ఔన్నత్యవత్ - అంబు రయః నదీవేగః. ౪౫॥ ౪౬॥ దుఃఖితస్యేతి. దుఃఖితస్య మహ దకృత్యం ప్రాప్త మితి దుఃఖిత స్య - శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యాభవిష్యతీతి భియా శోకేన పీడితస్య. ౪౭॥ తామ్యమాన ఇతి.

మా నేష్యతీత్యాశాసహితాం తృష్ణాం పిపాసాం. ౪౦॥ ౪౧॥ జాన న్నితి. అపరిక్రమః సంచారాక్షమః. ౪౨॥ పితు రితి. వనం వహ్ని రితి వైషమ్యదృష్టాంతః. ౪౩॥ య మితి. ఏకపదీ సరణిః. ౪౪॥ విశల్య మితి. సోత్సేధం ఉన్నతసహితం మృదుతీరం రుణద్ధి పీడయతి. ౪౫॥ ౪౭॥ తామ్యమాన ఇతి.

ర్యేణ స్థిరచిత్తో భవామ్యహం, బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా దపనీయ తాం, న ద్విజాతి రహం రాజ న్మా భూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిప. ౫౦. ఇతీవ వదతః కృచ్ఛ్రా ద్బాణాభిహతమర్మణః, విఘూర్ణతో విచేష్టస్య వేపమానస్య భూతలే, తస్య త్వానమ్యమానస్య తం బాణ మహ ముద్ధరం, స మా ముద్వీక్ష్య సంత్రస్తో జహౌ ప్రాణాం స్తపోధనః. ౫౨. జలార్ద్రగాత్రం తు విలప్య కృచ్ఛ్రా న్మర్మవ్రణం సంతత ముచ్ఛ్వసంతం, తత స్సరయ్వాం త మహం శయానం సమీక్ష్య భద్రేస్మి భృశం విషణ్ణః. ౫౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మప్రతిరూపం తు మహర్షే స్తస్య రాఘవః, విలపన్నేవ ధర్మాత్మా కౌసల్యాం పున రబ్రవీత్. ౧. తదజ్ఞానా న్మహత్పాపం కృత్వాహం సంకులేంద్రియః, ఏక స్త్వచింతయం బుద్ధ్యా కథం ను సుకృతం భవేత్. ౨. తత స్తం ఘట మా

క్షయం గతః నాశం ప్రాప్త ముపక్రాంతః-సంస్తభ్యేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ఇతి మా మువాచేత్యనేనాన్వయః - స్థిరచిత్తో భవామ్యహ మిత్యత్ర స్థిరచిత్తో భవానఘేతి చ పాఠః - శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః - కరణ ఇత్యర్థః - 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౪౯. ౫౦. ఇతీతి. విఘూర్ణతః - కదాచి దతీవ వేపమానస్యేత్యర్థః - విచేష్టస్య కదాచిదితిశేషః - వేపమానస్య కదాచిత్ ఈషత్ కంపమానస్యేత్యర్థః - ఆనమ్యమానస్య - వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః - నానద్యమానస్యేతి పాఠే అతిశయేన నదత ఇత్యర్థః - ఉద్ధరం ఉదహారం - అడభావో నిత్యత్వాత్. ౫౧. ౫౨. జలార్ద్రగాత్ర మితి. అయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టానువాదః - మర్మణి ప్రాణస్థానే వ్రణః యస్య తం సరయ్వాం సరయూతీరే - విషణ్ణోఽస్మి విషణ్ణోఽభవం. ౫౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మితి. విలపన్నేవ మద్యేస్వపుత్రంవిపలపన్నేవ. ౧. తదితి. సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః సుకృతం సుష్ఠుకృతం - మునికుమారవచన మితి శేషః ఇత్యచింతయ మిత్యుపస్కార్యం - యద్వా- అస్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయమిత్యర్థః. ౨. తత స్తం ఘట

తామ్యమానః గ్లానిం ప్రాప్యమాణః పరమార్తవత్ పరమార్తియుక్తః. సంస్తభ్యేతి ధైర్యేణ శోకం సంస్తభ్య స్థిరచిత్తో భవామి - మమ చిత్తమోహో నాస్తీత్యర్థః - అతః బ్రహ్మహత్యాకృతంబ్రహ్మహత్యయా ప్రాప్తం పాపం. నద్విజాతి రితి. శూద్రాయాం వైశ్యేన జాతః కరణః, 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౪౯. ౫౦. ఇతీవేత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఆనమ్యమానస్య వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః-ఉద్ధరం అడభావః ఆర్షః. ౫౧. ౫౨. జలార్ద్రగాత్ర మిత్యయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టావస్థానువాదకమితి మంతవ్యం. ౫౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మితి. వధం ప్రలపన్ కౌసల్యా మిద మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧. తదితి. భవే దిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - అచింతయం అస్య వధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః - కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయ మిత్యర్థః. ౨. తత స్త మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపన మేవ శ్రేయస్కర మితి

దాయ పూర్ణం పరమవారిణా, ఆశ్రమం త మహం ప్రాప్య యథా ఖ్యాతపథం గతః. ౩. తత్రాహం దుర్బలా వంధా వృద్ధా వపరిణాయకౌ, అపశ్యం తస్య పితరౌ లూనపక్షావివ ద్విజౌ, తన్నిమిత్తాభీ రాసీనౌ కథాభి రపరిక్రమౌ, తా మాశాం మత్కృతే హీనా వుదాసీనా వనాథవత్. ౫. శోకోపహతచిత్తశ్చ భయసంత్రస్తచేతనః, తచ్చాశ్రమపదం గత్వా భూయ శ్శోక మహం గతః. ౬. పదశబ్దంతు మే శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మభాషత, కిం చిరాయసి మే పుత్ర పానీయం క్షిప్ర మానయ, యన్నిమిత్త మిదం తాత సలిలే క్రీడితం త్వయా, ఉత్కంఠితా తే మా తేయం ప్రవిశ క్షిప్ర మాశ్రమం, యద్వ్యళీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే యది వా మయా, న త న్మనసి కర్తవ్యం త్వయా తాత తపస్వినా, త్వం గతి స్త్వగతీనాం చ చక్షు స్త్వం హీనచక్షుషాం, సమాసక్తా స్త్వయి ప్రాణాః కిం త్వం నో నాభిభాషసే ౧౦. ముని మవ్యక్తయా వాచా త మహం సజ్జమానయా,

మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపన మేవ శ్రేయస్కర మితి నిశ్చయానంతరం - యథా ఖ్యాతపథం ప్రాప్య ఆశ్రమం గత ఇతి సంబంధః. ౩. తత్రేత్యాది. పరితో నయతి సంచారయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ - అపరిక్రమౌ పంగుభూతౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - తా మాశాం హీనౌ జలానయనాశారహితౌ - పుత్రవిషయాశారహితౌ వా - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ - తస్య పితరా వపశ్య మితి సంబంధః. ౫. శోకోపహతచిత్త ఇతి. పుత్రవధేన పూర్వ మేవ శోకోపహతచిత్తః - భూయ శ్శోకం గతః తద్దర్శనా దతిశయితశోకం గతః. ౬. పదశబ్దం చరణవిన్యాసజశబ్దం - చిరాయసి విళంబసే-తత్కరోతీతి ణిచ్ - యన్నిమిత్తం కిన్నిమిత్త మిత్యర్థః - యద్వా - యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం ఇదం బ్రూహీతి శేషః-య న్న దత్త మితి పాఠే ఇదానీం పానీయం న దత్త మితి యత్ తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడిత మిత్యన్వయః - ఉత్కంఠితా శోకస్మరణవత్యభూత్-వ్యళీకం అప్రియం-అళీక మితి పాఠే-అళీక మపరాధః - 'అళీక మపరాధ' ఇతి హలాయుధః. త్వ మితి-నః అస్మాన్ - ఇతి ముని ర్వాక్య మభాషతేత్యన్వయః ౧౦. ముని మితి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - హీనవ్యంజనయా అస్పష్టాక్షరయా - 'వ్యంజనం శ్మశ్రుసిష్ఠానచిహ్నేష్వవయవేఽక్షర' ఇతి వైజయంతీ - అవ్యక్తయా వాచా అబ్రువ మితి సంబంధః - భీతోఽస్మి సన్ భీతః భీతభీతః - అత్యంతభీత ఇత్యర్థః-పాఠభేదః-

నిశ్చయానంతరం - యథాఖ్యాతపథం మునికుమారోపదిష్టమార్గం ప్రాప్య - ఆశ్రమం గత ఇత్యన్వయః - ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యంవా - యథాఖ్యాతపథం గత స్సన్నాశ్రమం ప్రాప్య తత్ర వృద్ధా వపశ్య మితి సంబంధః. పరితో నయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ అపరిక్రమౌ సంచారాక్షమౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం తా మాశాం హీనౌ పుత్రవిషయాశారహితౌ - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యౌ తస్య పితరా వపశ్య మితి సంబంధః. ౬. పదశబ్ద మితి. కిం చిరాయసి విళంబసే. యదితి. ఇదం పానీయం యస్మా న్న దత్తం - తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడిత మితి - యన్నిమిత్త మితి పాఠే యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడిత మిదం బ్రూహీతి శేషః. యదితి. వ్యళీక మప్రియం-అళీక మితి పాఠే అపరాధః. ౯, ౧౦, ముని మితి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా-హీనవ్యంజనయా - అస్పష్టాక్షరయా - అత

హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీత ఇవాబ్రువం. ౧౧. మనసః కర్మ చేష్టాభి రభిసంస్తభ్య వాగ్బలం, ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయం. ౧౨. క్షత్రియోఽహం దశరథో నాహం పుత్రో మహాత్మనః, సజ్జనా వమతం దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం స్వకర్మజం. ౧౩. భగవంశ్చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః, జిఘాంసు శ్శ్వాపదం కంచి న్నిపానే చాగతం గజం. ౧౪. తత శ్శ్రుతో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః, ద్విపోఽయ మితి మత్వాయం బాణేనాభిహతో మయా. ౧౫. గత్వా నద్యా స్తత స్తీర మపశ్య మిషుణా హృది, వినిర్భిన్నం గతప్రాణం శయానం భువి తాపసం. ౧౬. భగవ౯ శబ్ద మాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా, విసృష్టోఽంభసి నారాచ స్తత స్తే విహత స్సుతః. ౧౭. తత స్తస్యైవ వచనా దుపేత్య పరితప్యతః, స మయా సహసా బాణ ఉద్ధృతో మర్మత స్తదా. ౧౮. స చోద్ధృతేన బాణేన తత్రైవ స్వర్గ మాస్థితః, భవంతౌ పితరౌ శోచ న్నంధా వితి విలప్యచ ౧౯. అజ్ఞానా ద్భవతః పుత్ర స్సహసాభిహతో మయా, శేష మేవం గతే యత్స్యా త్తత్ప్రసీదతు మే మునిః. ౨౦. స త చ్ఛ్రుత్వా వచః

భీతోపిసన్న భీత ఇవాబ్రువం-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౧. ఉక్త మేవ విశదం దర్శయతి-మనస ఇతి. మనసః కర్మ ఊహాపోహాత్మకం - చేష్టాః ఇంద్రియనియమనరూపవ్యాపారాః - తాభిః-వాగ్బలం అభిసంస్తభ్య స్ఖలితాం వాచం బలాత్ దృఢీకృత్యేత్యర్థః - తస్మై భయ మాచచక్ష ఇతి సంబంధః-యద్వా-వాగ్బల మభిసంస్తభ్య - లజ్జాభీతిప్రభృతిభి ర్మందవచనో భూత్వేత్యర్థః - ఆచచక్ష ఇతి లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౨. క్షత్రియ ఇతి. మహాత్మనః - తవేతి శేషః - సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయభూతం-సత్పురుషగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవ న్నితి. నిపానే జలావతారే - ఆగతం గజం శ్వాపదం హింస్రశార్దూలాదికంచ - జిఘాంసుః చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః. ౧౪. తత్రేతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య - ద్విప ఇతి మత్వా-అయం శబ్దహేతుః పదార్థః-మయా అభిహతః. ౧౫. ౧౮. స ఇతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా - అంధౌ పితరౌ మాతాపితరా వితి భవంతా వేవ శోచ౯ విలప్యచ స్వర్గ మాస్థితః. ౧౯. అజ్ఞానా దితి.ఏవం గతే ఏవం ప్రాప్తే సతి యచ్ఛేషం కర్తవ్యం స్యా చ్ఛాపానుగ్రహాదికం - తత్ప్రతి-మే మయి-ప్రసీదతు - శాపోవా అనుగ్రహోవా యః కర్తవ్యః తం కరోత్విత్యర్థః.౨౦.స. ఇతి. అఘశంసినా దుఃఖశంసినా-ఆయాసం

ఏవావ్యక్తయా వాచా బ్రువ మితి సంబంధః. ౧౧. మనస ఇతి. మనసః కర్మ ఇత స్తతః పరిధావనం-వాగ్బల ముచ్చారణశక్తిః - తదుభయం చేష్టాభిః శరీరవ్యాపారై స్సహ సంస్తభ్య సంనియమ్య-మనోవాక్కాయా౯ స్థిరీకృత్యేతి యావత్ -తస్మై భయ మాచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౧౨. క్షత్రియ ఇతి. సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయం-సజ్జనగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవన్నితి. శ్వాపద ముగ్రసత్వం - నిపానే జలపానస్థానే. ౧౪. తత ఇతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య-ద్విపోఽయ మితి మత్వా అయం శబ్దాశ్రయో ద్విప ఇతి మత్వా-అయం తవ సుతః బాణేనాభిహత ఇత్యన్వయః. ౧౫. ౧౮. సచేతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా-అంధౌ మాతాపితరౌ ఇతి భవంతా వేవ శోచ౯-విలప్య స్వర్గమాస్థిత ఇతి సంబంధః. ౧౯. అజ్ఞానాదితి. మే ఏవం గతే ప్రమాదా దేవం ప్రాప్తే సతి-శేష మనంతర కర్తవ్యం య త్స్యాత్ - తత్ప్రసీదతు తదుద్దిశ్యాజ్ఞాపయత్విత్యర్థః. ౨౦. ౨౪. సత్తథేతి. బ్రహ్మ

క్రూరం మయోక్త మఘశంసినా, నాశక త్త్రీవ్ర మాయాస మకర్తుం భగవాన్నృషిః. ౨౧. స బాష్పపూర్ణవదనో నిశ్శ్వసన్ శోకకర్శితః, మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి ముపస్థితం, యద్యేత దశుభం కర్మ న త్వం మే కథయేస్స్వయం, ఫలే న్మూర్ధా స్మ తే రాజన్ సద్య శ్శతసహస్రధా, క్షత్రియేణ వధో రాజన్ వానప్రస్థే విశేషతః, జ్ఞానపూర్వం కృత స్స్థానా చ్చ్యావయే దపి వజ్రిణం, సప్తధాతు ఫలే న్మూర్ధా మునౌ తపసి తిష్ఠతి, జ్ఞానా ద్విసృజత శ్శస్త్రం తాదృశే బ్రహ్మవాదిని, అజ్ఞానా ద్ధి కృతం యస్మా దిదం తేనైవ జీవసి, అపిహ్యద్య కులం న స్యా దిక్ష్వాకూణాం కుతో భవాన్. ౨౬. నయ నౌ నృప తం దేశ మితి మాం చాభ్యభాషత, అద్య తం ద్రష్టు మిచ్ఛావః పుత్రం పశ్చిమదర్శనం, రుధిరేణావసిక్తాంగం ప్రకీర్ణాజినవాససం, శయానం భువి నిస్సంజ్ఞం ధర్మరాజవశం గతం. ౨౮. అథాహ మేక స్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ, అస్పర్శయ మహం పుత్రం తం మునిం సహ భార్యయా. ౨౯. తౌ పుత్ర మాత్మనస్స్పృష్ట్వా త మాసాద్య తపస్వినౌ, నిపేతతు శ్శరీరేఽస్య పితా చాస్యేద మబ్రవీత్. ౩౦. నాభివాదయసే మాద్య న చ మా మభిభాషసే, కింను శేషేతు భూమౌ త్వం వత్స కిం కుపితో హ్యసి. ౩౧. నత్వహం తే ప్రియః పుత్ర మాతరం పశ్య ధార్మిక, కిన్ను నాలింగసే పుత్ర సుకుమార వచో వద. ౩౨. కస్య వాఽపరరాత్రేఽహం శ్రోష్యామి హృద

వ్యసనం-అకర్తుం నాశకత్ - కృతవానేవేత్యర్థః. ౨౧. స ఇత్యాది. స్మేతి వాక్యాలంకారే-ఫలేత్ విశీర్యేత్-ఞిఫలావిశరణ ఇతి ధాతుః - మచ్ఛాపేనేతి శేషః-క్షత్రియేణ పాలకేన-వానప్రస్థే-అజ్ఞానతః కృతో వధః వజ్రిణ మింద్ర మపి-స్థానా చ్చ్యావయేత్ - జ్ఞానపూర్వం కృతః-జ్ఞానకృతస్తు విశేషత శ్చ్యావయేత్ అవిళంబో విశేషః - సప్తధేత్యుపలక్షణం - బహుధేత్యర్థః-బ్రహ్మవాదిని పరమాత్మజ్ఞే-బ్రహ్మచారిణీతి పాఠే చరతే ర్గత్యర్థత్వాత్ సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మతత్త్వం చరితుం జ్ఞాతుం శీల మస్యాస్తీతి బ్రహ్మచారీ-తస్మిన్ - 'జ్ఞానే తత్త్వే తపో ధ్యాత్మ వేదేషు బ్రహ్మ చోచ్యత' ఇతి నిఘంటుః. యస్మాత్ కారణా దిదం దుష్కృత మజ్ఞానాత్ కృతం తేన త్వం జీవసి-అపిచ-అద్య జ్ఞానపూర్వకత్వే వధస్య రాఘవాణాం కులం న స్యాత్-భవాన్ కుత స్స్యాత్ జీవేత్ - ఇతి మా ముపాచేత్యన్వయః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః-అతః- నౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮. అథేతి. అహం తౌ నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధేనాహం శబ్దద్వయా వైయర్థ్యం. ౨౯. ౩౧. నత్వితి. అహం తే ప్రియః - నతు చేత్-మాతరం పశ్యేత్యన్వయః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయం

వాదిని బ్రహ్మవక్తుం శీల మస్యాస్తీతి. తథ -తస్మిన్-అపిహ్యద్యేతి-రాఘవాణాం కుల మపి న స్యాత్ జ్ఞానపూర్వకృతం చే దితి శేషః-కుతో భవాన్ కిం పున ర్భవా నిత్యర్థః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం అతఏవ పశ్చిమదర్శన మంత్యదర్శనం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః-నౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮. అథాహ మితి. అహం తౌ నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధః. ౨౯. ౩౧. నత్వితి. అహం తే ప్రియో న చేత్-మాతరం పశ్యేతి సంబంధః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయంగమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః - అన్య

యంగమం, అధీయానస్య మధురం శాస్త్రం వాన్య ద్విశేషతః. ౩౩. కో మాం సంధ్యా ముపాస్యైవ స్నాత్వా హుతహుతాశనః, శ్లాఘయిష్యత్యుపాసీనః పుత్రశోకభయార్దితం. ౩౪. కందమూలఫలం హృత్వా కో మాం ప్రియ మివాతిథిం, భోజయిష్యత్యకర్మణ్య మప్రగ్రహ మనాయకం. ౩౫. ఇమా మంధాంచ వృద్ధాంచ మాతరం తే తపస్వినీం, కథం వత్స భరిష్యామి కృపణాం పుత్రగర్ధినీం. ౩౬. తిష్ఠ మాం మాగమః పుత్ర యమస్య సదనం ప్రతి, శ్వో మయా సహ గంతాసి జనన్యాచ సమేధితః. ౩౭. ఉభావపిచ శోకార్తా వనాథౌ కృపణౌ వనే, క్షిప్ర మేవ గమిష్యావ స్త్వయా హీనౌ యమక్షయం. ౩౮. తతో వైవస్వతం దృష్ట్వా తం ప్రవక్ష్యామి భారతీం, క్షమతాం ధర్మరాజో మే బిభృయా త్పితరా వయం. ౩౯. దాతు మర్హతి ధర్మాత్మా లోకపాలో మహాయశాః, ఈదృశస్య మమాక్షయ్యా మేకా మభయదక్షిణాం. ౪౦. అపాపోఽసి యదా పుత్ర నిహతః

గమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః-అన్యద్వా - ఇతిహాసపురాణాదికం వా. ౩౩. కఇతి. సంధ్యా ముపాస్య - నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికం సంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః - హుతహుతాశనః కృతహోమః - నను వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతో హి కరణః - తస్య కథం హోమాధికార ఇతి - నైవం - 'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దితి చతుర్థవర్ణస్యాపి పంచమహాయజ్ఞాధికార స్స్మర్యతే. తతోఽప్యధికస్య కరణస్య స్వోచితమంత్రై ర్హోమాధికారస్య కైముత్యన్యాయసిద్ధత్వాత్ - శ్లాఘయిష్యతి - ఉపచరిష్యతీత్యర్థః. ౩౪. కందమూలఫల మితి. కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం-మూలం స్థలోద్భవానాం - అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాక్షమం - అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం-అనాయకం అనాథం రక్షకరహితం-యష్టిం గృహీత్వా మార్గదర్శకరహిత మితివార్థః. ౩౫. ౩౬. తిష్ఠేతి. తిష్ఠ మాం మాం ప్రతితిష్ఠ-మాగమః మాగచ్ఛ-సమేధితః-సహిత ఇత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. తతఇతి. వైవస్వతం యమం-ధర్మరాజః క్షమతాం మత్పుత్రస్య స్వపరిసరాగమనవిళంబం సహతాం - మే మత్సంబంధీ-అయం పుత్రః-పితరౌ బిభృయాదితి భారతీం ప్రవక్ష్యామీతి సంబంధః. ౩౯. ౪౦. రాజ్ఞాం స్వహస్తకృతం హననం పూర్వకృతస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన

ద్వా ఇతిహాసపురాణాదికం. ౩౩. కో మా మితి. సంధ్యా ముపాస్య-నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికసంధ్యావందనం కృత్వేత్యర్థః-హుతహుతాశనః హుత హోమః-'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దిత్యుక్తేః - చతుర్థవర్ణా దధికస్య కరణస్య - హోమాధికారో స్తీత్యవగమ్యతే - శ్లాఘయిష్యతి ఉపచరిష్యతి - ఉపాసీనః ఉప సమీపే ఆసీనః. ౩౪. కందేతి. కందం జలోద్భవానాం పద్మాదీనాం - మూలం - స్థలోద్భవానాం-అకర్మణ్యం కర్మానుష్ఠానాక్షమం-అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం. ౩౫. ౩౬. తిష్ఠేతి. మా ముద్దిశ్యతిష్ఠ-మాగమః మాగచ్ఛ-సమేధితః సహిత ఇత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. తత ఇతి. మే అయం మత్సంబంధ్యయం - పుత్రః పితరౌ బిభృయాదితితం వైవస్వతందృష్ట్వా భారతీంవాచం ప్రవక్ష్యామి-ధర్మరాజః క్షమ్యతా మితి సంబంధః. ౩౯. దాతు మితి. లోకపాలో యమః-ఈదృశస్యానాథస్యేత్యర్థః. ౪౦. రాజ్ఞా స్వహస్తకృతం హననం స్వపుత్రేణ పూర్వకృతపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్వేన ప్రాప్త మితి మత్వా వదతి. అపాపోసీతి. పాపకర్మణా రాజ్ఞా య దా నిహతః-తదైవ అపాపోఽసి - తేన అపాపత్వహేతునా - సత్యేన మమ సత్యేనచ - శస్త్రయోధినాం యే

పాపకర్మణా, తేన సత్యేన గచ్ఛాశు యే లోకా శ్శస్త్రయోధినామ్. ౪౧. యాంతి శూరా గతిం యాం చ సంగ్రామేష్వనివర్తినః, హతా స్త్వభిముఖాః పుత్ర గతిం తాం పరమాం వ్రజ. ౪౨. యాం గతిం సగర శ్శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః, నహుషో దుందుమారశ్చ ప్రాప్తా స్తాం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౩. యా గతి స్సర్వసాధూనాం స్వాధ్యాయా త్తపసా చ యా, యా భూమిదస్యాహితాగ్నే రేకపత్నీవ్రతస్య చ. ౪౪. గోసహస్రప్రదాతౄణాం యాయా గురుభృతా మపి, దేహన్యాసకృతాం యా చ తాం గతిం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౫. నహిత్వస్మిన్ కులే జాతో గచ్ఛత్యకుశలాం గతిం, స తు యాస్యతి యేన త్వం నిహతో మమ బాంధవః. ౪౬. ఏవం సకృపణం తత్ర పర్యదేవయతాసకృత్, తతోఽస్మై కర్తు ముదకం ప్రవృత్త స్సహ భార్యయా. ౪౭. స తు దివ్యేన రూపేణ మునిపుత్ర స్స్వకర్మభిః, స్వర్గ మధ్యారుహ త్క్షిప్రం శక్రేణ సహ ధర్మవిత్. ౪౮ ఆబభాషే చ తౌ వృద్ధౌ సహ శక్రేణ తాపసః, ఆశ్వాస్య చ ముహూర్తం తు పితరౌ వాక్య మబ్రవీత్.

ప్రాప్తమితి మత్వా వదతి-అపాప ఇతి. పాపకర్మణా రాజ్ఞా యదా నిహతః తదైవాపాపోఽసి - తేన అపాపత్వేన హేతునా - సత్యేన మమ సత్యేన - శస్త్రయోధినాం యే లోకా స్తాన్ ఆశుగచ్ఛేతి యోజనా - నన్వస్య తపస్వినో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రేవ వక్తవ్యా శస్త్రహననమాత్రేణ శస్త్రయోధినాం లోకం ప్రాప్యత్వేన వదతి - ఏతత్ కథ ముపపద్యతే - ఉచ్యతే - 'ద్వా విమౌ పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రా డ్యోగయుక్త శ్చ శరేణాభిముఖో హత' ఇతి శస్త్రయోధినా ముత్కృష్టలోక ప్రాప్తిశ్రవణా న్న దోషః. ౪౧—౪౩. యా గతిరితి. ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి. ఇదం చ వ్రత మనుకూలాయాం పుత్రిణ్యాం పత్న్యాం బోధ్యం-గోసహస్రప్రదాతౄణా మితి-యాయేతి-ఏకస్య యచ్ఛబ్దస్య పూర్వేణాన్వయః - గురుభృతాం గురుశుశ్రూషాకారిణాం-దేహన్యాసకృతాం-మహాప్రస్థానాదినేతి శేషః - యద్వా - పరలోకప్రాప్తిసంకల్పపూర్వకం గంగాయమునాసంగమాదౌ జలేఽగ్నౌ వా తనుం త్యజతా మిత్యర్థః. ౪౪. ౪౫. నేతి. అస్మిన్కులే తపోనిష్ఠానా మస్మాకం కులే జాతః - అకుశలాం అశుభాం - గతిం న గచ్ఛేత్ - అపితు మమ బాంధవః పుత్రః-త్వాం యేన నిహతః - స ఏవాకుశలాం గతిం యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాః. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర స్సమాగత ఇతి గమ్యతే. ౪౮. సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి - ఆబభాష ఇతి. తాపసః శక్రేణ సహ తౌ వృద్ధౌ ఆబభాషే-అభాషణేఽపి వృద్ధయో రశ్రవణా త్పున రాహేత్యాహ

లోకాః - తానను గచ్ఛేతి యోజనా. ౪౧—౪౪. గోసహస్రేతి. దేహన్యాసకృతాం పరలోకప్రాప్తిసాధనత్వేన - గంగాయమునాసంగమాదౌ జలే వాగ్నౌ వా తనుం త్యజతాం. ౪౫. నహీతి. అస్మిన్కులే తపోనిష్ఠానా మస్మాకం కులే మమ బాంధవః పుత్రో యేన రాజ్ఞా త్వం హతః - స ఏవ యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాం. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర స్సమాగత ఇత్యవగమ్యతే. ౪౮. సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం వివృణోతి - ఆబభాష ఇత్యాదినా. ఆబభాష ఇత్యస్య ప్రపంచార్థః ఆశ్వాస్యేత్యాది. యద్వా - తాపసః తౌ వృద్ధౌ ఆశ్వాస్య ఆబభాషే - పితరౌ వాక్య మబ్రవీ

౪౯. స్థాన మస్మి మహాత్ప్రాప్తో భవతోః పరిచారణాత్, భవంతా వపి చ క్షిప్రం మమ మూల ముపైష్యతః. ౫౦. ఏవ ముక్త్వా తు దివ్యేన విమానేన వపుష్మతా, ఆరురోహ దివం క్షిప్రం మునిపుత్రో జితేంద్రియః. ౫౧. స కృత్వాత్వూదకం తూర్ణం తాపస స్సహ భార్యయా, మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి ముపస్థితం. ౫౨. అద్యైవ జహి మాం రాజన్ మరణే నాస్తి మే వ్యథా, య చ్ఛరేణైకపుత్రం మాం త్వ మకార్షీ రపుత్రకం. ౫౩. త్వయాతు యదవిజ్ఞానా న్నిహతో మే సుత శ్శుచిః, తేన త్వా మభిశప్స్యామి సుదుఃఖ మతిదారుణం ౫౪. పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం యదేత న్మమ సాంప్రతం, ఏవం త్వం పుత్రశోకేన రాజన్ కాలం కరిష్యసి. ౫౫. అజ్ఞానాత్తు హతో యస్మాత్ క్షత్రియేణ త్వయా మునిః, తస్మా త్త్వాం నావిశత్యాశు బ్రహ్మహత్యా నరాధిప. ౫౬. త్వా మప్యేతాదృశో భావః క్షిప్ర మేవ గమిష్యతి, జీవితాంతకరో ఘోరో దాతార మివ దక్షిణా. ౫౭. ఏవం శాపం మయి న్యస్య విలప్య కరుణం బహు, చితా మారోప్య దేహం త న్మిథునం స్వర్గ మభ్యయాత్. ౫౮. తదేతచ్చింతయానేన స్మృతం పాపం మయా

ఆశ్వాస్య చేతి. ౪౯. స్థానమితి. మూలం సమీపం - 'ఆద్యే శిఫాయాం నక్షత్రే మూలం కుఞ్జసమీపయో' రితి నిఘంటుః. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ-ప్రశంసాయాం మతుప్. ౫౧. ౫౨. అద్యేతి. జహి ప్రాణా న్మోచయ - హంతే ర్జ ఇతి జాదేశః - కథం మారణం దుఃఖాకరత్వా దిత్యత్రాహ - మరణే నాస్తి మే వ్యథేతి - వ్యథాభావహేతు మాహ యదితి - అతోపి కిం వ్యథాస్తీతి భావః. ౫౩. త్వయేతి. అభిశప్స్యామి న తు భస్మీకరోమీతి భావః - సుదుఃఖ మతిదారుణ మితి క్రియావిశేషణం. ౫౪. పుత్రవ్యసన మితి. యద్యస్మాత్కారణాత్ - మమ ఏత న్మరణపర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుఃఖం అభూదితి శేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలం కరిష్యసి - మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - 'కాలో మృత్యౌచ సమయ' ఇతి వైజయంతీ. ౫౫. అజ్ఞానా దితి. బ్రహ్మహత్యా బహుపాతక మిత్యర్థః - అన్యథా వైశ్యా చ్ఛూద్రాయాం జాతస్య కరణాఖ్యసంకరజాతిత్వేన బ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్. ౫౬. త్వా మితి. ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః భావః స్వభావః - దాతార మివ దక్షిణా - యథా విప్రాయ దక్షిణా దత్తా దాతారం స్వసదృశఫలం ప్రాపయతి - తథేత్యర్థః - పుత్రశోకాతిశయేన ఇహ జన్మన్యేవ ఫల మనుభవిష్యసీతి ధియా క్షిప్ర మిత్యుక్తవాన్ - దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౫౭. ఏవ మితి. దేహ మిత్యేకవచనేన చితారోహణకాలే దేహయో ర్గాఢబద్ధత్వం లక్ష్యతే. ౫౮. తదితి. శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా శబ్దవేధినం బాణం ప్రయుంజానేన - యద్వా - శబ్దవేధినం బాణం ముక్త్వా పున స్తచ్ఛరీరప్రోత

దిత్యేతత్ - భవంతా వపి మమ మూల ముపైష్యత ఇత్యనేనోత్తరేణ సంబధ్యతే. ౪౯. స్థాన మితి. మూలం సమీపం. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్మతా ప్రశస్తాకారేణ. ౫౧. ౫౨. అద్యేతి. జహి ప్రాణాన్ మోచయ. ౫౩. త్వయేతి. సుదుఃఖ మతిదారుణ మితి చ క్రియా విశేషణం. ౫౪. పుత్రేతి. యద్యస్మా న్మమ ఏతత్ - మరణపర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుఃఖ మభూదితిశేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలంకరిష్యతి మృత్యుంప్రాప్స్యసీత్యర్థః. ౫౫. అజ్ఞానా దితి. త్వాం బ్రహ్మహత్యా నావిశతి - హననస్యాజ్ఞానమూలత్వా త్తస్య కరణత్వా చ్చేతి భావః. ౫౬. త్వామితి. ఏతాదృశః పుత్ర

స్వయం, తదా బాల్యాత్కృతం దేవి శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా. ౪౯. తస్యాయం కర్మ
ణో దేవి విపాక స్సముపస్థితః, అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధి రన్నరసే యథా.
౫౦. తస్మా న్మా మాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః, యదహం పుత్రశోకే
న సంత్యక్ష్యామ్యద్య జీవితం. ౫౧. చక్షుర్భ్యాం త్వాం నపశ్యామి కౌసల్యే
సాధు మా స్పృశ, ఇత్యుక్త్వా స రుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిపః.
౫౨. ఏతన్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తస్యైవ
యదనేన కృతం మయి. ౫౩. దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజే ద్భువి విచక్షణః,
కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాసూయే త్పితరం సుతః. ౫౪. యది మాం సంస్పృశే
ద్రామ స్సకృ దద్య లభేత వా, యమక్షయ మనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి నహి మాన

శల్య మనుకృష్టవతేత్యర్థః - చింతయానేన మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః అస్య కిం నిదాన మితి చింతయానేన - ఏతత్ పాపం స్మృతం మునికుమారవధరూపం స్మృతివిషయ మభూ దిత్యర్థః. ౪౯. తస్యేతి. అపథ్యైః వ్యాధివర్ధకైః - వ్యంజనై స్సహ సంభుక్తః అన్నరసః - వ్యాధిం ఉల్బణయ న్నితి శేషః - సముపస్థితో భవతి బాధకత్వేన ప్రాప్తో భవతి-'అపథ్యై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథే'తిచ పాఠః. ౫౦. తస్మాదితి. ఉదారస్య శాపప్రదాతుః - ఉదారత్వోక్తి రపుత్రస్య పుత్రసంపాదనపరత్వాత్ - యద్వా - ఉదారస్య మహతః-'ఉదారో దాతృమహతో' రిత్యమరః. వచో మా మాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౫౧. చక్షుర్భ్య మితి. మా మాం. ౫౨. 'ఇత్యుక్త్వా సరుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిప' ఇత్యర్ధానంతరం-'ఏత న్మే సదృశం దేవి యన్మయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తస్యైవ య దనేనకృతం మయీ'తి క్రమః. ౫౩. ౫౪. యదితి. యదితి రామ స్సకృదప్యద్య మాం సంస్పృశేత్ - లభేత వా చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయా ద్వా - తదా జీవేయ మితి గమ్యమానత్వా త్తదనుక్తిః - కిమర్థ మేవ మనర్థం కరోషీత్యత్రాహ—యమేతి-యమక్షయం యమగృహ మనుప్రాప్తా మానవాః బాం

శోకరూపః - పుత్రశోకాతిశయేన-ఇహైవ కర్మఫల మనుభవిష్యామీతి ధియాత్మిప్ర మిత్యుక్తవాన్ దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౪౭. ౪౮. తదితి. ఏతచ్చింతయానేన - మరణపర్యవసాయీ పుత్రశోకః ప్రాప్తః అస్య కారణం కి మితి చింతయానేనేత్యర్థః - తదా బాల్యాత్ శబ్దవేధ్యానుశిక్షిణా శబ్దేన వేద్ధుం యోగ్యం శబ్దవేధ్యం వేధ్య మనుశిక్షితుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవేధ్యానుశిక్షితేన - మయా కృతం తత్పాపం మునికుమారవధరూపం స్మృతం స్మృతివిషయ మభూదిత్యర్థః. ౪౯. తస్యేతి. విపాకః ఫలం - అపథ్యైః వ్యాధివర్ధకవ్యంజనై స్సహ - అన్నరసే సంభుక్తే వ్యాధి ర్యథా. ౫౦. తస్మా దితి. ఉదారస్య మహతః వచః-మమాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౫౧. ౫౨. ఏత న్మ ఇతి. మయా రాఘవే యత్ వివాసనరూపం కర్మకృతం - ఏతన్మే సదృశం-అనేన రామేణ యత్కృతం కైకేయీబోధితమస్మద్వాక్యా త్ప్రవ్రాజనం- తత్ తస్యైవ సదృశం-యద్వా తత్తు పుత్రశోకేన జీవితస్య త్యజనం తస్యైవ శాపకర్మణ ఏవ సదృశం - యదనేన మునినా మయి కృతం-తస్య శాపస్యానురూప మేవ తదిదం మరణ మిత్యర్థః. ౫౩. తదేవ సమర్థయతి దుర్వృత్త మితి. యద్వా ఏతన్మే సదృశ మిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం - అనేన మునినా మయి య త్కృతం - తస్య శాపవచనస్య ఏతత్పుత్రవివాసనరూపం కర్మసదృశం-అన్యథా విచక్షణః కోవా - దుర్వృత్త మపి పుత్రం త్యజేత్-ప్రవ్రాజ్యమానః కోవా పుత్రః పితరం నాసూ

వాః. ౧౫ చక్షుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతి ర్మమ విలుప్యతే, దూతా వైవస్వతస్యైతే కౌసల్యే త్వరయంతి మాం. ౧౬. అతస్తు కిం దుఃఖతరం యదహం జీవితక్షయే, నహి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమం. ౧౭. తస్యాదర్శనజ శ్శోక స్సుతస్యాప్రతికర్మణః,ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణా న్వారిస్తోక మివాతపః. ౧౮. న తే మనుష్యా దేవా స్తే యేచారుశుభకుండలం, ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామస్య వర్షే పంచదశే పునః. ౧౯. పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికం, ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖం. ౨౦. సదృశం శారదస్యేందోః ఫుల్లస్య కమలస్య చ, సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్ముఖం. ౨౧. నివృత్త వనవాసం త మయోధ్యాం పునరాగతం, ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం శుక్రం మార్గగతం యథా. ౨౨. కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే, వేదయే నచ సంయుక్తా౯ శబ్దస్పర్శరసా నహం. ౨౩. చిత్తనాశా ద్విపద్యంతే సర్వాణ్యేవేంద్రియాణి మే, క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా. ౨౪. అయ మాత్మభవశ్శోకో మా మనాథ మచేతనం, సంసాదయతి వేగేన యథా కూలం నదీరయః. ౨౫. హా రాఘవ మహాబాహో హా మమాయాసనాశన, హా పితృప్రియ మే నాథ హాద్య క్వాసిగత స్సుత. ౨౬. హా కౌసల్యే నశిష్యామి హా సుమిత్రే తపస్విని, హా నృశంసే మమామిత్రే కైకేయి కులపాంసని. ౨౭. ఇతి రామస్య మాతు శ్చ సుమిత్రాయా శ్చ సన్నిధౌ, రాజా దశరథ శ్శోచ౯ జీవితాంత ముపాగమత్. ౨౮. యదా తు దీనం కథయ న్నరాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వివాసనాతురః, గతేఽర్ధరాత్రే భృశదుఃఖపీడిత స్తదా జహౌ ప్రాణ ముదార

భవా౯ న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః - తస్మా జ్జీవనకాల ఏవ దర్శన మపేక్ష్యత ఇతి భావః. ౧౫. ౧౭. తస్యేతి. అప్రతికర్మణః-ప్రతిక్రియారహితస్య స్తోకం అల్పం - 'స్తోకాల్పక్షుల్లకా' ఇత్యమరః.౧౮. నేతి. మనుష్యాః జరాయుక్తా న భవంతి-కింతు దేవాః-నిత్యయౌవనాః-'అహం పునర్దేవకుమారరూపమలంకృతం తం సుత మాప్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వాచపునర్యువేవే'తి హి పూర్వ ముక్తవా౯ చారుశుభకుండలం తన్ముఖసంయోగాత్ కుండల మతీవశోభాం ప్రాప్త మిత్యుచ్యతే. ౧౯. ౨౧. నివృత్తవనవాస మితి. మార్గగతం శుక్రం యథా మాధ్యం విహాయ స్వస్థానగతం శుక్రమివ. ౨౨. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన-చిత్తస్య మోహో దుఃఖాదిశయప్రాప్తా మూర్ఛా - తయేత్యర్థః - 'మూర్ఛా తు కశ్మలం మోహ' ఇత్యమరః. హృదయం మనసోఽధిష్ఠానం - సీదతీవ విశీర్యతీవ-సంయుక్తా౯ ఇంద్రియసంయుక్తా౯-న వేదయే న జానే. ౨౩. హృదయవిశరణేన శబ్దాద్యజ్ఞానే హేతు మాహ-చిత్తనాశా దితి. సంసక్తాః దీపావినాభూతాః - యథా స్నేహనాశకృతదీపనాశా ద్రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశా దింద్రియనాశ ఇతి సూచితం. ౨౫.

యేత్ - తస్మాత్ పుత్రప్రవ్రాజనం ప్రవ్రాజ్యమానపుత్రస్యానసూయాకరణంచ - శాపేన వినా కథం ఘటత ఇత్యర్థః. ౧౮. ౨౧. నివృత్తేతి. మార్గగతం శుక్రం యథా-మాధ్యం విహాయ స్వోచ్చమార్గగతం శుక్ర మివ. ౨౨. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన చిత్తమోహః దుఃఖాదితిశయః ప్రాప్తామూ

దర్శనః. ౭౯. శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః పర్యుపాతి ష్ఠం స్తత్ పార్థివనివేశనం, సూతాః పరమసంస్కారా మంగళా శ్చోత్తమశ్రుతాః, గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథక్పృథక్. ౨. రాజానం స్తువతాం తేషా ముదాత్తాభిహితాశిషాం, ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణ స్స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత. ౩.తత స్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః, అపదానాన్యుదాహృత్య పాణి వాదా నవాదయన్. ౪. తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః, శాఖాస్థాః పంజరస్థా శ్చ యే రాజకులగోచరాః. ౫. వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దా శ్చ వీణానాం చాపి నిస్వనాః, ఆశీ ర్గేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మ తత్. ౬. తత శ్శుచి

హేతి. ఆయాసనాశన దుఃఖనాశన ౭౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే - పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః - శ్రేష్ఠాలంకారయుక్తావా - వందిన ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావళికీర్తకాః-మంగళాః మంగళపాఠకాః - ఉత్తమం శ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః-ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం-అన్యత్ సర్వవిశేషణం- సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠ న్నితి క్రియాపదం. ౨. రాజాన మితి. ఉదాత్తాభిహితాశిషాం - ఉదాత్తేన ఉచ్చైస్స్వరేణ అభిహితాః ప్రయుక్తాః ఆశిషో యై స్తేషాం - ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః - 'ఆభోగః పరిపూర్ణతే' త్యమరః. ౩. తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణిపాదకాః - తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణి వాదకాః - అపదానాని వృత్తా ద్యద్భుతకర్మాణి - పాణివాదా నవాదయన్ పాణివాదా నకుర్వ న్నిత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థాః - గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః - రాజకులగోచ రాః రాజగృహే దృశ్యమానా విహగాః శకునాదయః. ౫. వ్యాహృతా ఇతి. వ్యాహృతాః బ్రాహ్మణై రుక్తాః - పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాదిరూపాః - పూరయామాసు రితి విపరిణామేన యోజనీయం - గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధవిశేషాణాం - సంబంధి – ఆశీర్గేయం

ర్చా హృదయం మనోధిష్ఠానం-సీదతీవ విశీర్యతీవ. ౭౩. ౭౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాదిశిక్షావంతః - పరమాలంకారావా - మంగళాః మంగళపాఠకాః. ౨. రాజాన మితి. ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత - ప్రాసాదేషు సర్వత్ర పూర్ణతయా స్తుతిశబ్దో వ్యాప్త ఇతి భావః. ౩, తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః తాళగత్యా వివిధం పాణినైవ వాదయంతి యే తే పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాద్భుతకర్మాణి- రాజభిః కృతాద్భుతచరిత్రాణీత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థా గృహారామవృక్షే శాఖాసువర్తమానాః- రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః. ౫. వ్యాహృతా ఇతి. పుణ్యశబ్దాః - హరి నారాయణాదిపుణ్యశబ్దాః యద్వా - పుణ్యశ్లోకపురుషాణాం కీర్తనాని - ఆశీర్గేయం ఆశీరూపం గానం - గాథానాం రాజ్ఞాం చరిత్రప్రతిపాదకశ్లోకాః గాథాః - తాసాం - పూరయామాసేత్యే

సమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః, స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠా ఉపతస్థు ర్యథాపురం. ౭. హరిచందనసంపృక్త ముదకం కాంచనై ర్ఘటైః, అనిన్యు స్స్నానశిక్షాజ్ఞాః యథాకాలం యథావిధి. ౮. మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయాన్యుపస్కరాన్, ఉపనిన్యు స్తథాప్యన్యాః కుమారీ బహులా స్స్త్రియః ౯. సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివదర్చితం, సర్వం సుగుణలక్ష్మీవ త్తద్బభూవాభిహారికం. ౧౦. తత్తు సూర్యోదయం యావ త్సర్వం పరిసముత్సుకం, తస్థా వనుపసంప్రాప్తం కిం స్వి దిత్యుపశంకితం. ౧౧. అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః, తాః స్త్రియస్తు

ఆశీర్వాదరూపం గానం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరై ష్షండైశ్చ సమృద్ధాః పరిచారకా ఇతి శేషః. ౭. హరిచందనసంపృక్త మితి. హరిచందనసంపృక్తం హరిచందనసమిశ్రం - స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానప్రకారజ్ఞాః - యథావిధి యథానియమం. ౮. మంగళాలంభనీయానీతి. మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపానులేపనాని - తైలోద్వర్తనాదీని - స్పర్శనీయాని గవాదీనీత్యేకే - ప్రాశనీయాని దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాని - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యాణి ఔషధవిశేషా నితివార్థః - గంగాదితీర్థోదకానీతి వార్థః అనుదినమఖిలదురితహరణాయాఖిలకర్మణా మధికారాపాదనాయచ ప్రాశనీయాని - కులారాధనభూత శ్రీరంగనాథ చరణారవిందసమర్పితతీర్థోదకతుళస్యాదీనీతివార్థః-తీర్థోదకభాజనావరణపేటికాదే రేవ పరిచారకై రానయనం జ్ఞేయం-ఉపస్కరాన్ దర్పణవస్త్రాభరణకుసుమాదీని - కుమారీబహులాః కుమారీప్రాయాః-స్త్రియః ఇతిద్వితీయా-వారయోషిత ఇతియావత్. ౯. సర్వలక్షణసంపన్న మితి.ఆభిహారికం-రాజ్ఞేప్రాత ర్యదా హర్తవ్యంమంగళార్థ మానేతవ్యం-తత్సర్వం సర్వలక్షణసంపన్నత్వా దితి ధర్మవిశిష్టం బభూవ.సుగుణం చ తత్ లక్ష్మీవచ్చేతి సమాసః. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం-సూర్యోదయం యావత్ సూర్యోదయాత్ పూర్వ మేవ - పరిసముత్సుకం రాజసేవాసముత్సుకం - అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - కిం స్వి దిత్యుపశంకితం సత్ తస్థౌ - రాజా నాగతః తస్య కిం వాస్యాదితి. శంకాసంయుక్తం తస్థా విత్యర్థః. ౧౧. అథేతి.యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః-శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయత్ - యథాయోగం వచనవిపరిణామేన యోజనీయం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలోచితపరిచర్యావిచక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్ఠాః - అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః షండైశ్చ భూయిష్ఠాః - సమృద్ధాః - పరిచారకా ఇతి శేషః - యథాపురం యథాపూర్వం. ౭. హరిచందనేతి. స్నానశిక్షాజ్ఞాః స్నానవిధిజ్ఞాః. ౮. మంగళేతి. మంగళాలంభనీయాని - మంగళరూపానులేపనాని తైలోద్వర్తనాదీని ప్రాశనీయాన్ దంతధావనానంతరం గండూషత్వేన ప్రాశనీయాన్ - సంపిష్టతిలనారికేళజీరకాదిద్రవ్యవిశేషాన్ - ఉపస్కరాన్ - దర్పణవస్త్రాభరణాని - కుమారీబహులాః కుమార్యః బహులా యాసు తాః. ౯. సర్వలక్షణేతి. సర్వం విధివదర్చితం యథాయోగ్యం బహూకృతం - సుగుణలక్ష్మీవత్ సుగుణవ ల్లక్ష్మీవచ్చ ఆభిహారికం అభిహారః-అభిగ్రహణం రాజస్వీకార జన ఇతి యావత్. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి-శంకిత మభూ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧. అథేతి. యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః-శయనస్య సన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ రాజప్రతిబోధనోచిత

సమాగమ్య భర్తారం ప్రత్యబోధయన్. ౧౨. తథాప్యుచితవృత్తా స్తా వినయేన నయేనచ, నహ్యస్య శయనం స్పృష్ట్వా కించి దప్యుపలేభిరే. ౧౩. తా స్త్రియ స్స్వప్నశీలజ్ఞా శ్చేష్టాసంచలనాదిషు. ౧౪. తా వేపథుపరీతాశ్చ రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితాః. ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే. ౧౫ అథ సంవేపమానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్వా చ పార్థివం, యత్త దాశంకితం పాపం తస్య జజ్ఞే వినిశ్చయః. ౧౬. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ పుత్రశోకపరాజితే, ప్రసుప్తేన ప్రబుధ్యేతే యథా కాలసమన్వితే. ౧౭ నిష్ప్రభాచ వివర్ణాచ సన్నా శోకేన సన్నతా, న వ్యరాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా. ౧౮. కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞ స్సుమి

న్నిత్యర్థః. ౧౨. తథేతి. తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి - ఉచితవృత్తాః - స్పర్శనాదివ్యాపారోచితాః వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన యుక్త్యాచ - అస్య శయనం శయనస్థానం స్పృష్ట్వా - కించి దపి నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం - న లేభిరే న జ్ఞాతవత్యః. ౧౩. ఏత దేవోపపాదయతి - తా ఇతి. స్వప్న శీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః చేష్టాసంచలనాదిషు చేష్టా హస్తపాదాదిచలనం - సంచలనం హృదయాదిస్పందనం - ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః. ౧౪. తా ఇతి. వేపథునా కంపేన-పరీతా వ్యాప్తాః - తాః స్త్రియః - రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితా స్సత్యః ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభిముఖవేతసాదితృణాగ్రాణాం - సదృశం తుల్యం యథా తథా - సంచకాశిరే - సంచకంపిర ఇత్యర్థః. ౧౫. అథేతి. యత్ పాపం మరణరూప మాశంకితం - తస్య నిశ్చయః - తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౬. కౌసల్యేతి. పుత్రశోకేన - పరాజితే ఆక్రాంతే - అతఏవ - యథా కాలసమన్వితే మృతే ఇవ-సుప్తేన ప్రబుధ్యేతే ౧౭. నిష్ప్రభేతి. నిష్ప్రభా నిశ్శ్రీకా-వివర్ణా పూర్వవర్ణా ద్విపరీతవర్ణా - శోకేన సన్నా కృశా - సన్నతా కార్శ్యేన నమ్రా - తిమిరావృతా - ఉత్పాతకాలోత్థ ధూమ స్తిమిరం తేనావృతా - తారేవ తారకేవ న వ్యరాజత. ౧౮. కౌసల్యానంతర మితి. ప్రథమం రాజా న విభ్రాజతే స్మ - రాజ్ఞోఽనంతరం కౌసల్యా శోకాశ్రులులితాననా సతీ న విభ్రాజతే స్మ - తదనంతరం దేవీ తథావిధా సుమిత్రా న విభ్రాజతే స్మ - మృతాద్దశరథాజ్జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయో ర్విశేషో నాసీ దిత్యర్థః. ౧౯. తే ఇతి. సుప్తే తే ఉభే దేవ్యౌచ దృష్ట్వా

మృదువినయవాక్యైః ప్రాబోధయ న్నిత్యర్థః. ౧౨. తథాపీతి. ఉచితవృత్తాః ఉచితవ్యాపారాః-వినయేన ప్రశ్రయేణ నయేన నీత్యా చ - కించిదపి స్వాపలక్షణం. ౧౩. తాఇతి. స్వప్నశీలజ్ఞాః నిద్రాస్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రియః - చేష్టాసంచలనాదిషు - చలనం సంచలనం హృదయనాభ్యాదిస్పందనం ఆదిశబ్దేన శ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధ్యతే. ౧౪. తా ఇతి. తా ప్రతిస్రోత స్తృణాగ్రాణాం స్రోతోభిముఖవర్తమానతృణాగ్రాణాం సదృశం - సంచకాశిరే చకంపిరఇత్యర్థః. ౧౫. అథేతి. యత్పాపం మరణరూపం పాప మాశంకితం - తస్య నిశ్చయః తదా జజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౬. కౌసల్యేతి. కాలసమన్వితే మృతే ఇవ న ప్రబుధ్యేతే ౧౭. ౧౮. మృతా ద్దశరథాత్ జీవంత్యోః కౌసల్యాసుమిత్రయోః విశేషో నాస్తీత్యాహ. కౌసల్యేతి. అత్ర సుప్తేతి పద మధ్యాహర్తవ్యం - రాజ్ఞః అనంతరం సమీప ఇత్యర్థః - సుప్తా కౌసల్యా న స్మ విభ్రాజతే - తదనంతరం తస్యాః కౌసల్యాయా అనంతరం సమీపే సుప్తా దేవీ సుమిత్రాపి న స్మ విభ్రాజత ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత

త్రా తదనంతరం, న స్మ విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రులులితాననా. ౧౮॥ తే చ దృష్ట్వా తథా సుప్తే ఉభే దేవ్యౌ చ తం నృపం, సుప్త మేవోద్గతప్రాణ మంతఃపుర మదృశ్యత. ౧౯॥ తతః ప్రచుక్రుశు ర్దీనా స్సస్వరం తా వరాంగనాః, కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుత యూథపాః. ౨౦॥ తాసా మాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే, కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః. ౨౧॥ కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వాచ పార్థివం, హా నాథేతి పరిక్రుశ్య పేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౨॥ సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే, న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనాచ్చ్యుతా. ౨౩॥ నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి, అపశ్యం స్తాః స్త్రియ స్సర్వా హతాం నాగవధూ మివ. ౨౪॥ తత స్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖా స్త్రియః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తా నిపేతు ర్గతచేతనాః. ౨౫॥ తాభి స్స బలవా న్నాదః క్రోశంతీభి రనుద్రుతః, యేన స్థిరీకృతం భూయ స్తద్గృహం సమనాదయత్. ౨౬॥ తచ్చ సంత్రస్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులం, సర్వత స్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవం. ౨౭॥ సద్యో నిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనం, బభూవ నరదేవస్య సద్మ దిష్టాంత మీయుషః.

సుప్త మేవ సంత ముద్గతప్రాణం తం నృపం చ - అంతఃపురం అంతఃపురజనః అదృశ్యత అపశ్యత్. ౧౯॥ ౨౦॥ తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే. ౨౧॥ ౨౩॥ నృప ఇతి. శాంతగుణే శాంతదేహోష్ణస్పందనాది గుణే. ౨౪॥ ౨౫॥ తాభి రితి. స నాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః - క్రోశంతీభి స్తాభిః పశ్చాత్ ప్రవిష్టకైకేయీప్రభృతిభిః అనుద్రుతః అనుసృతో ఽభూత్ - యేనాంతరక్రోశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన స్థిరీకృతం వ్యాప్తం తత్ సర్వం గృహం సమనాదయత్ - మహాంతం ప్రతిధ్వని మజనయ దిత్యర్థః. ౨౬॥ తదిత్యాది. పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం సద్మ-నరదేవస్య దిష్టాంత మేయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి - సముత్త్రస్తసంభ్రాంతం సముత్త్రస్తం ఉద్విగ్నం - సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ - ఇత్యేవమాదివిశేషణ

ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత ఇతి భావః. ౧౮॥ తే చేతి. అంతఃపురం కర్తృ సుప్తం నృపంసుప్తే దేవ్యౌ చ దృష్ట్వా నృపం తం దశరథ ముద్గతం ప్రాణం అదృశ్యత-తే దేవ్యావపి తథా ఉద్గతప్రాణే ఇత్యర్థః. అదృశ్యత అపశ్యత్ - కర్తరి యక్ - జజ్ఞ ఇత్యర్థః-యద్వా అంతఃపురస్య కర్తృత్వం కర్మత్వంచ - తథాచాయ మర్థః - అంతఃపురం స్వ మాత్మానం ఉద్గతప్రాణ మదృశ్యత-అన్వ త్సమానం. ౧౯॥ ౨౦॥ తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే-ఉత్పన్నప్రబోధే. ౨౧॥ ౨౩॥ నృప ఇతి. శాంతగుణే గతప్రాణ ఇత్యర్థః. ౨౪॥ ౨౫॥. తాభిరితి. తాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః-పశ్చాదంతఃపురం ప్రవిష్టాభిః ప్రథమప్రవిష్టానాం స్త్రీణాం నాదః అనుద్రుతః అభిసంవర్ధితః. అభూదిత్యర్థః-యేన నాదేనస్థిరీకృతంముఖరితం తద్గృహం కర్తృ, భూయోఽత్యర్థం సమనాదయత్-అనదదిత్యర్థః-యద్వా-యేన నాదేన గృహం స్థిరీకృతం పూర్వం పూరితం క్రోశంతీభిః పశ్చాత్ప్రవిష్టకైకేయ్యాదిభిః అనుద్రుతః అభివర్ధితః సనాద స్తద్గృహం భూయో భృశం సమనాదయదిత్యన్వయః. ౨౬॥ తదితిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం-పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనేనాకులం నిబిడం సద్మ నరదేవస్య దిష్టాంత మీయుషః-నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి సంత్రస్తం ఉత్త్రద్విగ్నం సంభ్రాంతమనవస్థిత మితి ఏవమాదివిశేషణయుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౭॥ ౨౮॥ అతీతమితి. అతీతం మృతం

౨౮. అతీత మాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్న్యః, భృశం రుదన్త్యః కరుణం సుదుఃఖితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలప న్ననాథవత్. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మగ్ని మివ సంశాంత మంబుహీన మివార్ణవం, హతప్రభ మివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివం. ౧. కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్శితా, ఉపగృహ్య శిరో రాజ్ఞః కైకేయీం ప్రత్యభాషత. ౨. సకామాభవ కైకేయి భుఙ్క్ష్వ రాజ్య మకంటకం, త్యక్త్వా రాజాన మేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి. ౩. విహాయ మాం గతో రామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ, విపథే సార్థహీనేవ నాహం జీవితు ముత్సహే. ౪. భర్తారం తం పరిత్యజ్య కా స్త్రీ దైవత మాత్మనః, ఇచ్ఛే జ్జీవితు మన్యత్ర కైకేయ్యా స్త్యక్తధర్మణః. ౫. న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషాన్ కింపాక మివ భక్షయన్, కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతం. ౬. అనియోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితం, సభార్యం జనక శ్శ్రుత్వా పరితప్స్య

యుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౮. అతీత మితి. ఆజ్ఞాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా - పత్న్యః పత్న్యౌ బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వేత్యర్థః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞ శ్శిర ఉపగృహ్య - అంకే కృత్వేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్మార్గే-సార్థహీనా - సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః-భర్తా దన్యత్ కేవలా దిత్యన్యత్. ౫. నేతి. లుబ్ధః అర్థలిప్సుః - కింపాకం కుత్సితపాకం విషమిశ్రపాక మిత్యర్థః - కింపాకో నామ కాకమర్దనామకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్-కుబ్జానిమిత్తం కుబ్జాహేతోః-నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన మితి హేతౌ ప్రథమా. ౬. అనియోగే నియుక్తేనేతి. అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే సతి-నియుక్తేన-ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసరూపేచ కైకేయ్యా నియుక్తేన-అనుచితనియోగేనియుక్తేనేతి వార్థః-జనకో వైదేహః. ౭. స ఇతి. ఇతః అత్ర దేశే-రాజ్ఞా జీవనాశం గతః ప్రాప్తః-స రామః-అనా

పత్న్యః పత్న్యః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వా. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞ శ్శిర ఉద్గృహ్య అంకే కృత్వేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్మార్గే - సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్మణః త్యక్తధర్మాయాః. ౫. కథ మేవం సాహసం కృతవతీ త్యాశంక్య లుబ్ధాయా స్తస్యా అకార్యం నాస్తీతి సదృష్టాంత మాహ. న లుబ్ధ ఇతి. లుబ్ధః అర్థలిప్సుః - కింపాకం విషమిశ్రపాకం-యద్వా-కింపాకం కుత్సితపాకం - అభక్ష్య మితి యావత్-భక్షయన్ జనః దోషా న్నజానాతీవ కుబ్జానిమిత్తం రాఘవాణాం కులం కైకేయ్యా హత మితి సంబంధః. ౬. అనియోగేతి. అనియోగే వరదానసమయే-వరస్య విశేషనిర్దేశాభావేపి - వినియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపేచ విశేషే

త్యహం యథా. ౭. స మామనాథాం విధవాం నాద్య జానాతి ధార్మికః, రామః కమలపత్రాక్షో జీవ న్నాశ మితో గతః. ౮. విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా తపస్వినీ, దుఃఖస్యానుచితా దుఃఖం వనే పర్యుద్విజిష్యతి. ౯. నదతాం భీమఘోషాణాం నిశాసు మృగపక్షిణాం, నిశమ్య నూనం సంత్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి. ౧౦. వృద్ధశ్చైవాల్పపుత్రశ్చ వైదేహీ మనుచింతయన్, సోపి శోకసమావిష్టో నను త్యక్ష్యతి జీవితం. ౧౧. సాహ మద్యైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా, ఇదం శరీర మాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౨. తాం తతః సంపరిష్వజ్య విలపంతీం తపస్వినీం, వ్యపనీయ సుదుఃఖార్తాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః, తైలద్రోణ్యామథామాత్యాః సంవేశ్య జగతీపతిం, రాజ్ఞః సర్వాణ్యథాదిష్టాశ్చక్రుః కర్మాణ్యనంతరం. ౧౪. నతు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః, సర్వజ్ఞాః కర్తుమీషుస్తే తతో రక్షంతి భూమిపం. ౧౫. తైలద్రోణ్యాం తు సచివైః శాయితం తం నరాధిపం, హా మృతోఽయ మితి జ్ఞాత్వా స్త్రియస్తాః పర్యదేవయన్. ౧౬.

థాం పుత్రవిరహేణ రక్షకాంతరరహితాం - విధవాం మాం న జానాతి ౮. విదేహరాజస్యేతి. తపస్వినీ శోచనీయా - దుఃఖ మితి క్రియావిశేషణం. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః. ౯. నదతా మితి. నదతాం నదత్సు - నిశమ్య - నాదమిత్యర్థసిద్ధం. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః- దుహితృమాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాంతం మరణం - పతివ్రతా - 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినాకృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యౌ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' త్యుక్తపాతివ్రత్య విశిష్టా. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యాభ్యంతర సకలరాజకృత్యే నియుక్తాః - తత్ర నియుక్త ఇతి ఠక్ - అమాత్యా ఇత్యర్థః - కౌసల్యాం భర్త్రాలింగనాద్వ్యపనీయ విమోచ్య - అన్యతోఽపనీయేత్యర్థః - తైలద్రోణ్యాం తైల పూరితకటాహే - జగతీపతిం భూపతిం - సన్నివేశ్య - రాజ్ఞోఽనంతర కర్తవ్యాని సర్వాణి కర్మాణి దుఃఖాపనోదనాదీని - చక్రుః - అపనిన్యు రితి పాఠే - వ్యావహారికాః వ్యవహారవిదో లౌకికా అపనిన్యు రిత్యేకం వాక్యం - తైలద్రోణ్యా మిత్యారభ్య వాక్యాంతరం - ఆదిష్టాః రాజ కృత్యేష్వాదిష్టాః - అమాత్యాః కర్మాణి ప్రజాశాసనాదీని - చక్రుః. ౧౪. సంస్కారం కుతో న చక్రు రిత్యత్రాహ - నత్వితి. సర్వజ్ఞాః సర్వధర్మజ్ఞాః - అతో నధర్మలోపఇతి భావః - అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వే శవస్య పర్యుషితత్వదోషో నాస్తీతి - సంకాలనం సంస్కారం. ౧౫. తైలద్రోణ్యా మితి. తైల ద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా - తత్ర నివేశకాలే - రాజదర్శనాభావాత్ - హా మృతోఽయ మితి భూయోపి పర్యవారయ న్నిత్యర్థః. ౧౬. బాహూ

కైకేయ్యా నియుక్తేన - జనకః వైదేహః. ౭. స మా మితి. రాఘవః రఘువంశజః - ఇతః జీవ న్నేవ నాశం గతః ఆదర్శనం గతః రామో మాం విధవాం న జానాతీతి సంబంధః - యద్వా - జీవనాశ మితి పాఠే-జీవనాశం రాజ్ఞ ఇతి శేషః-మాం విధవాం చ రామో న జానాతీతి సంబంధః. ౮. విదేహేతి. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్స్యతి. ౯. నదతా మితి. నిశమ్య నాద మితి శేషః. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః కన్యామాత్రపుత్రః - సోపి జనకోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాంతం మరణం. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రియః. తైలేతి. ఆదిష్టా ఆజ్ఞప్తాః. వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః - కర్మాణి పౌరకార్యాణి. ౧౩. ౧౪. నత్వితి. సంకలనం దహనాదిక్రియాం.

బాహూనుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రస్రవణై ర్ముఖైః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తాః కృపణం పర్యదేవయన్. ౧౭. హా మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా, విహీనా స్సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః. ౧౮. కైకేయ్యా దుష్టభావాయాః రాఘవేణ వియోజితాః, కథంపతిఘ్న్యా వత్స్యామ స్సమీపే విధవా వయం. ౧౯. స హి నాథ స్సదాస్మాకం తవ చ ప్రభు రాత్మవాన్, వనం రామో గత శ్శ్రియం త్యక్త్వా విహాయ నృపతి శ్శ్రియం. ౨౦. త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః, కథం వయం నివత్స్యామః కైకేయ్యాచ విదూషితాః. ౨౧. యయాతు రాజా రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, సీతయా సహ సంత్యక్తా స్సాక మన్యం న హాస్యతి. ౨౨. తా బాష్పేణ చ సంవీతా శ్శోకేన విపులేనచ, వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘవస్య వరస్త్రియః. ౨౩. నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా, పురీ నారాజతాయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనా హాహాభూతకులాంగనా, శూన్యచత్వరవేశ్మాంతా న బభ్రాజ యథా పురం ౨౫. గతే తు శోకా త్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ, నివృత్తచార స్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ హ్యుపస్థితా. ౨౬. ఋతేతు పుత్రా ద్దహనం మహీపతే ర్న రోచయంతే సుహృద స్సమాగతాః, ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౭. గతప్రభా ద్యౌ రివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ, పురీ బభాసే రహితా మహాత్మనా నచాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా. ౨౮. నరాశ్చ నార్యశ్చ సమేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరం, తదా నగర్యాం నరదేవసం

నితి. నేత్రాణాం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యేషు తథా. ౧౭. ౨౦. త్వయేతి. విదూషితాః రాజ్యగర్వా త్తిరస్కృతాః. ౨౧. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనేతి. శూన్యచత్వరేతి - సంమార్జనానులేపనబల్యాదిశూన్యచత్వరాది యుక్తేతి యావత్ - యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్విति. శోకాత్ పుత్రశోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః - గత ఇతి - అస్త మితి శేషః - ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమః ప్రచారా. ౨౬. ఋతేత్వితి. సమాగతా స్సుహృదః బాంధవాః - పుత్రా దృతే మహీపతే ర్దహనం - న రోచయంతే - అనేన - అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పుత్రసద్భావే ఽప్యస్మిన్ కాలే దైవవశా ద్దేశేఽప్యసన్నిహితః - తూష్ణీ మవస్థాన మయుక్తం - అతో యేన కేనాపి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చి ద్యత్నః కృత ఇతి గమ్యతే - తస్మిన్ శయనే పూర్వోక్తతైలద్రోణ్యాం. ౨౭. గతప్రభేతి. వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతేజోహీనా - రామాదిసకలరాజరహితస్యోపమా - అస్రకంఠైః కంఠస్తంభితబాష్పైః - ఆకులాని

---

౧౫. ౧౬. బాహూనితి. నేత్రప్రస్రవణైః ముఖై రుపలక్షితాః. ౧౭. ౨౨. తా బాష్పేణేతి. రాఘవస్య. ౨౪. బాష్పేతి. యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్వితి. శోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణసంచారః గతః అస్త మితి శేషః. ౨౬. ఋతేత్వితి. తస్మిన్ శయనే తైలద్రోణ్యాం. ౨౭. ౨౮. నరాశ్చేతి. నరదేవసంక్షయే నగర్యాం తదా నరా నార్యశ్చ సంఘశః సమేత్య భరతస్య మాతరం విగర్హమాణా ఆర్తా బభూవుః - న శర్మ లేభిరేచేతి సం

క్షయే బభూవు ర్నార్తా న చ శర్మ లేభిరే. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే షట్షష్టితమస్సర్గః.

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనాకులా, అయోధ్యాయా మవతతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ. ౧. వ్యతీతాయాంతు శర్వర్యా మాదిత్యస్యోదయే తతః, సమేత్య రాజకర్తార స్సభా మీయు ర్ద్విజాతయః. ౨. మార్కండేయోఽథ మౌద్గల్యో వామదేవశ్చ కాశ్యపః, కాత్యాయనో గౌతమశ్చ జాబాలిశ్చ మహాయశాః, ఏతే ద్విజా స్సహామాత్యైః పృథ గ్వాచ ముదీరయన్, వసిష్ఠ మేవాభిముఖా శ్శ్రేష్ఠం రాజపురోహితం. ౪. అతీతా శర్వరీ దుఃఖం యా నో వర్షశతోపమా, అస్మిన్ పంచత్వ మాపన్నే పుత్రశోకేన పార్థివే. ౫. స్వర్గతశ్చ మహారాజో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, లక్ష్మణ శ్చాపి తేజస్వీ రామేణైవ గత స్సహ. ౬. ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ కేకయేషు పరంతపౌ, పురే రాజగృహే రమ్యే మాతామహనివేశనే. ౭. ఇక్ష్వాకూణా మిహాద్యైవ కశ్చి ద్రాజా విధీయతాం, అరాజకం హి నో రాష్ట్రం న వినాశ మవాప్నుయాత్. ౮. నారాజకే జనపదే విద్యున్మాలీ మహాస్వనః, అభివర్షతి పర్జన్యో మహీం దివ్యేన వారిణా. ౯. నారాజకే

మార్గచత్వరాణి యస్యా స్సా తథోక్తా. ౨౮. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః.

అథ అరాజకదోషవర్ణనం. ఆక్రందితనిరానందేతి. ఆక్రందితేన హేతునా నిరానందా-అవతతా దీర్ఘా - దుఃఖవశా దతిదీర్ఘభూతేత్యర్థః. ౧. వ్యతీతాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకార్యకర్తారః. ౨. ౪. అతీతేతి. అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన పంచత్వ మాపన్నే సతి - యా శర్వరీ - నః అస్మాకం - వర్షశతోపమా ఆసీత్ - సా శర్వరీ దుఃఖం యథా తథా అతీతా. ౫. ౬. ఉభావితి. రాజగృహే రాజగృహనామని పురే వర్తేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇక్ష్వాకూణా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ - రామాదీనాం చతుర్ణాం మధ్య ఇత్యర్థః- అద్యైవ రాజావిధానే దోషః - అరాజకం హీతి. ౮. అరాజకత్వస్య వినాశహేతుత్వం ప్రపంచయతి - నారాజక ఇత్యాదినా. విద్యున్మాలీత్యాది

బంధః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

ఆక్రందితేతి. ఆక్రందితేన రోదనేన నిరానందా-సాస్రకంఠజనా విలాపాస్రకంఠజనైః తుష్టా శర్వరీ అయోధ్యాయాం తతా విస్తృతా - దుఃఖవశాత్ దీర్ఘీభూతా వ్యతీయాయ. ౧. వ్యతీతాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారో ద్విజాతయః. ౨. ఏత ఇతి. ద్విజాః ఉదీరయన్-అడభావ ఆర్షః. ౩. ౪. అతీతేతి. పుత్రశోకేనాస్మిన్ పార్థివే - పంచత్వ మాపన్నే సతి - దుఃఖం యథా తథా వర్షశతోపమా శర్వరీ అతీతేతి. సంబంధః. ౫. ౬. ఉభావితి. కేకయేషు కేకయదేశేషు - రాజగృహే రాజగృహనామ్ని పురే వర్తేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇక్ష్వాకూణా మితి. ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే. ౮. ౯. నారాజక ఇతి. బీజముష్టి ర్న ప్రకీర్యతే బీజావాపో న క్రియత ఇత్యర్థః.

జనపదే బీజముష్టిః ప్రకీర్యతే, నారాజకే పితుః పుత్రో భార్యా వా వర్తతే వశే. ౧౦. నారాజకే ధనం చాస్తి నాస్తి భార్యాప్యరాజకే, ఇద మత్యాహితం చాన్య త్కుత స్సత్య మరాజకే. ౧౧. నారాజకే జనపదే కారయంతి సభాం నరాః, ఉద్యానాని చ రమ్యాణి హృష్టాః పుణ్యగృహాణి చ ౧౨. నారాజకే జనపదే యజ్ఞశీలా ద్విజాతయః, సత్రాణ్యన్వాసతే దాంతా బ్రాహ్మణా స్సంశితవ్రతాః. ౧౩. నారాజకే జనపదే మహాయజ్ఞేషు యజ్వనః, బ్రాహ్మణావసుసంపూర్ణా విసృజం త్యాప్తదక్షిణాః. ౧౪. నారాజకే జనపదే ప్రభూతనటనర్తకాః, ఉత్సవాశ్చ సమాజాశ్చ వర్ధంతే రాష్ట్రవర్ధనాః. ౧౫. నారాజకే జనపదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః, కథాభి రనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియైః. ౧౬. నారాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగ

విశేషణై ర్మహావర్షో దుర్లభ ఇతి భావః - దివ్యేనేత్యనేన శిలావర్షస్తు భవిష్యతీతి భావః. ౯. నేతి. బీజముష్టిః - న ప్రకీర్యతే - ఫలలాభనిశ్చయాభావాదిత భావః - భార్యా వశే న వర్తతే - వభి- చారే శిక్షకాభావా దితి భావః. ౧౦. నారాజక ఇతి. ధనం నాస్తి - చోరభయా దితి భావః భార్యా నాస్తి - బంధునిగ్రహాదితి భావః - ఇదం వక్ష్యమాణం - అన్యత్ పూర్వోక్తభయాత్ అన్యత్ - అత్యాహితం మహాభీతి రస్తి- 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః. తదేవాహ - కుత ఇతి- సత్యం క్రయవిక్రయాదిలక్షణం. ౧౧. నేతి. సభాం న కారయతి - మనస్స్వాస్థ్యాభావాత్ - ఉద్యానాని న కారయంతి - ఛేదనభయాత్ - పుణ్యగృహాణి దేవతాయతనాదీని - న కారయంతి - దుర్నిర్మాణభయా దితి భావః. ౧౨. నేతి. బ్రహ్మ వేదః తదధ్యేతారో బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - సత్రాణి మహాయజ్ఞాన్ - యత్ర సర్వే యజమానా స్సర్వే ఋత్విజః నాన్వాసతే నానుతిష్ఠంతి - విఘ్నభయాత్. ౧౩. నారాజక ఇతి. యజ్వనః యజ్వానః - వసుసంపన్నా అపి ధన సంపన్నా అపి - ఆప్తదక్షిణాః భూరిదక్షిణాః - న విసృజంతి న దిశంతి - ఆఢ్యత్వవ్యంజనేన దండ భయా దితి భావః. ౧౪. నేతి. నటాః నట్యాభినయసమర్థాః - నర్తకాః నర్తనమాత్రసమర్థాః - ప్రభూతాః బహుళాః నటనర్తకాః యేషు తే తథోక్తాః - ఉత్సవాః దేవతోత్సవాః - సమాజాః తీర్థయాత్రాః ఏతదుభయాభావే రాష్ట్రహాని రిత్యభిప్రాయేణాహ - రాష్ట్రవర్ధనా ఇతి. ౧౫. నేతి. వ్యవహారిణః కమప్యర్థ ముద్దిశ్యాన్యోన్యం వివదమానాః - సిద్ధార్థాః లబ్ధప్రయోజనాః న భవంతి - నిరూపణనియమనకర్తు రభావాత్ - ఉత్కోచప్రాయత్వాచ్చేతి భావః - యద్వా - వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణ జీవంతః - కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః - కథా ప్రియైః కథాసుతత్పరైః - శ్రోతృభిః కథాభిః హేతుభిః నానురజ్యంతే అనురక్తా న క్రియంతే - శ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః - యద్వా - కథాశీలాః వావదూకాః కథాభిః వాదజల్ప వితండాభిః - కథాప్రియైః సామాజికై స్సహ - నానురజ్యంతే న తుష్యంతి - తత్పారితోషికాది ప్రదరాజాభావాత్. ౧౬. నేతి. సమాగతాః సంఘీభూతాః - న యాంతి పుష్పాపచయాద్యర్థం

౧౦. నారాజకే ధన మితి ఇద మత్యాహితం చ నాస్తి- 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః- అరాజకే సతి - అమార్గవర్తినాం న కుత్రాపి భయశంకేతి భావః- పుణ్యగృహాణి పుణ్యసంపాదకాని సత్రగృహాణీతి యావత్ - మఠాదీనివా. ౧౧. ౧౨. నేతి. సత్రాణి దీర్ఘసత్రాణి నాన్వాసతే న కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౩. నేతి. యజ్వనః యజ్వానః. ౧౪. నేతి. ఉత్సవాః దేవతాద్యుత్సవాః సమాజాః పరిషదః యాత్రా ఇత్యర్థః. ౧౫. నేతి. వ్యవహా[illegible]ణః కమప్యర్థ ముద్దిశ్య అన్యోన్యం వివర్ధమానాః -

తాః, సాయాహ్నే క్రీడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః. ౧౭. నారాజకే జనపదే వాహనై శ్శీఘ్రగామిభిః, నరా నిర్యాంత్యరణ్యాని నారీభి స్సహ కామినః. ౧౮. నారాజకే జనపదే ధనవంత స్సురక్షితాః, శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః. ౧౯. నారాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః, అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరా షష్టిహాయనాః. ౨౦. నారాజకే జనపదే శరాన్ సతత మస్యతాం, శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్వస్త్రాణా ముపాసనే. ౨౧. నారాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః, గచ్ఛంతి క్షేమ మధ్వానం బహుపణ్యసమాచితాః. ౨౨. నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో వశీ, భావయ న్నాత్మనాత్మానం యత్ర సాయం గృహో మునిః. ౨౩. నారాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే, నచాప్యరాజకే సేనా శత్రూ న్విషహతే యుధి. ౨౪. నారాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః, నరా స్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః. ౨౫. నారాజకే జనపదే నరా శ్శాస్త్రవిశారదాః, సంవదంతోఽవతిష్ఠంతే వనేషూపవనేషు చ. ౨౬. నారాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః, దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతైర్జనైః. ౨౭. నా

సఖీభి స్సహ న యాంతి - చోరభయా దితి భావః. ౧౭. నేతి. శీఘ్రగామిభి ర్వాహనైః రథైరిత్యర్థః - న నిర్యాంతి పరిభవశంకయేతి భావః. ౧౮. నేతి. వివృతద్వారా న శేరతే - కింతు బద్ధకవాటా ఏవ. ౧౯. నేతి. విషాణినః ప్రశస్తదంతాః - షష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః. ౨౦. నేతి. అస్యతాం క్షిపతాం - ఉపాసనే అభ్యాసే - 'స్యా దుపాసన మభ్యాస' ఇత్యమరః, తలనిర్ఘోషః జ్యాకరతలనిర్ఘోషః. ౨౧. నేతి. క్షేమం క్షేమావహం - బహుపణ్యైః సమాచితాః సమృద్ధాః- యద్వా - పణ్యానాం క్రయ్యద్రవ్యాణాం - సమాచితాః దశభారాః - 'ఆచితో దశభార స్స్యా' దిత్యమరః. బహవః పణ్యసమాచితాః యేషాం తే తథోక్తాః. ౨౨. నేతి. ఏకోఽసహాయ శ్చరతీత్యేక చరః - వశీ జితేంద్రియః - ఆత్మనా అంతఃకరణేన - ఆత్మానం పరమాత్మానం - భావయన్ చింతయన్ యత్ర సాయం గృహః యస్మిన్ ప్రదేశే సాయం కాలో భవతి - తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా స న్న చరతి-అన్నప్రదాత్రభావా దితి భావః. ౨౩. నేతి. యోగక్షేమం-అలబ్ధలాభో యోగః-లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః-యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భావః- విషహతే జయతి. ౨౪. నేతి. పరిమండితాః భూషితాః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః-వనేషు-మునీనా మావాసభూతవనేషు. ౨౬. నేతి. కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే. ౨౭. నేతి. రూషితాః లిప్తాః.

సిద్ధార్థా నిర్ణీతార్థా న భవంతి-యద్వా-వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణయే జీవంతి తే వ్యవహారిణః-సిద్ధార్థా నిష్పన్నప్రయోజనా న భవంతి-కించ కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణకథావదనశీలాః-కథాప్రియైః కథాప్రియా యేషాం తైః జనైః కథాభి ర్నానురజ్యంతే - వక్తృశ్రోతౄణాం స్వాస్థ్యాభావాదితిభావః. ౨౦. నేతి. ఉపాసనే అభ్యాసే. ౨౧. నేతి. బహుపణ్యసమాచితాఃబహుక్రయ్యార్హవస్తుసహితాః. ౨౨. నేతి. వశీజితేంద్రియః ఏకచరః యతిః. 'అష్టౌమాస ఏకాకీ యతిశ్చరే' దితి శ్రుతేః-ఆత్మనా మనసా యత్ర సాయంగృహం యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్రగృహం నివాసో యస్యసః తథా. ౨౩. నారాజక ఇతి. యోగక్షేమం అలబ్ధస్య లాభో యోగః తస్య పాలనం

రాజకే జనపదే చందనాగరురూషితాః, రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖినః. ౨౮. యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వాప్యతృణం వనం, అగోపాలా యథా గావ స్తథా రాష్ట్ర మరాజకం. ౨౯. ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో జ్ఞానం విభావసోః, తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వ మితో గతః. 30. నారాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్, మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి పరస్పరం. 3౧. యేహి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికా శ్ఛిన్నసంశయాః, తేపి భావాయ కల్పంతే రాజదండనిపీడితాః 3౨. యథా దృష్టి శ్శరీరస్య నిత్య మేవ ప్రవర్తతే, తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవ స్సత్యధర్మయోః 33. రాజా సత్యంచ ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులం, రాజా మాతాపితా చైవ రాజా హితకరో నృణాం. 3౪. యమో వైశ్రవణ శ్శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః, విశేష్యంతే నరేంద్రేణ వృ

---

౨౮. యథేతి తథా రాష్ట్ర మితి న శోభత ఇతి శేషః. ౨౯. ధ్వజ ఇతి. ధ్వజో రథస్యేత్యాది దృష్టాంతార్థం వచః-ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞాపకం - జ్ఞానం లింగం - ధ్వజః ప్రకాశకః - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ ప్రేత్య దేవత్వం గత ఇత్యర్థః. 30. 3౧. యేహీతి. సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘితస్వస్వజాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః - అతఏవ పూర్వం రాజదండనిపీడితాః - యే నాస్తికాస్తే ఇదానీం - ఛిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితా స్సంతః - భావాయ సద్భావాయ - ప్రభావాయవా - కల్పంతే - సమస్తదేశికపీడాసమర్థా భవంతీత్యర్థః. 3౨. యథేతి. దృష్టిః శరీరస్య యథా ప్రవర్తతే - హితసాధకత్వేనాహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే - సత్యధర్మయోః - ప్రభవః కారణం - రాజాపి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. 33. రాజేతి. కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధిమతాం-కులం కులాచారప్రవర్తకః. 3౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ-విశేష్యంతే అధః క్రియంతే - యకిగుణ శ్ఛాందసః-యమస్య దండనమాత్రం - కుబేరస్య ధనదత్వమేవ - ఇంద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః - యద్వా-యతో మహతా వృత్తేన యుక్తః - తతో హేతోః ఏకైకదిగ్వర్తిప్రజారక్షక యమాదిభ్యః - విశేష్యతే

క్షేమః - యో గృహే రాజగృహాఖ్యే పురే యద్యస్మాత్ - వసతి - తత్తస్మాత్ జవాః వేగవంతః దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః-కిం సమీక్షామహే కిం విచారయామః యోగశ్చ క్షేమశ్చ యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భావః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః వనేషు ఋషీణాం నివాసేషు. ౨౬——౨౯. ధ్వజ ఇతి. ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశక ఇత్యర్థః యో నో ధ్వజః లక్షణం. ఏవ మరాజకే దోషా నభిధాయ సరాజకే గుణానాహ. యేత్వితి. సంభిన్నమర్యాదాః త్యక్తమర్యాదాః-ఛిన్నసంశయాః కృత్యాకృత్యవిచారశూన్యాః - రాజదండనిపీడితాః భావాయ సాధుత్వాయ కల్పంతే - యోగ్యా భవంతి - నృపే సతీతి శేషః. 3౨. యథేతి. దృష్టిః చక్షు ర్నిత్యం శరీరస్య ప్రవర్తతే-హితసాధనత్వేనాహితనివారకత్వేన చేతి శేషః-తథా నరేంద్రః రాష్ట్రస్య ధర్మాధర్మయోః ప్రభవ ఉత్పత్తిస్థానం ప్రవర్తక స్సన్నిత్యర్థః - ప్రవర్తత ఇతి సంబంధః. 33. రాజేతి. రాజా సత్యం ధర్మశ్చ తయోః ప్రవర్తక ఇత్యర్థః కులం కులాచారప్రవర్తకః. 3౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ యమాదయో విశేష్యంతే - అధః క్రియంతే - యమస్య దండమాత్రత్వం-కుబేరస్య ధనప్రదానత్వ మేవ - ఇంద్రస్య పాలన మేవ-వరుణస్య సదా

త్తేన మహతా తతః ౩౫. అహో తమ ఇవేదం స్యాన్న ప్రజ్ఞాయేత కించన, రాజా చేన్న భవే ల్లోకే విభజన్ సాధ్వసాధునీ. ౩౬. జీవత్యపి మహారాజే త వైవ వచనం వయం, నాతిక్రమామహే సర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః. ౩౭. సన స్సమీక్ష్య ద్విజవర్యవృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం, కుమార మిక్ష్వాకుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజాన మిహాభిషించ. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, మిత్రామాత్యగణాన్ సర్వాన్ బ్రాహ్మణాం స్తా నిదం వచః. ౧. యదసౌ మాతులకులే పురే రాజగృహే సుఖీ, భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః, తచ్ఛీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛంతు త్వరితై ర్హయైః, ఆనేతుం భ్రాతరౌ వీరౌ కిం సమీక్షామహే వయం. ౩. గచ్ఛంత్వితి తత స్సర్వే వసిష్ఠం వాక్య మబ్రువన్, తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయంతాశోకనందన,

తే అతిశీయతే. ౩౫. అహో ఇతి. సాధ్వసాధునీ లోకే విభజన్ వ్యవస్థాపయన్. రాజా న స్యాచ్చేత్ - ఇద మరాజకత్వం అహో తమ ఇవ స్యాత్ - యతః కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత- యద్వా - సాధ్వసాధునీ విభజన్ రాజా లోకే న భవేచ్చేత్ - ఇదం జగత్ - కించ న కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూప మేవ స్యాత్. ౩౬. జీవతీతి. మహారాజే జీవత్యపి - వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే - ఇదానీం కిముతేతి భావః. ౩౭. స ఇతి. హేద్విజవర్య - వసిష్ఠ - స త్వం-నః అస్మాకం-వృత్తం అరాజకత్వప్రముషితం సర్వం కృత్యం-సమీక్ష్య నృపం వినా రాజ్య మరణ్యభూతం స్యా దిత్యపి సమీక్ష్య- ఇక్ష్వాకుసుతం - దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్-సుమంత్రాదీన్ బ్రాహ్మణాన్ మార్కండేయాదీన్. ౧. యదిత్యాది. రాజరాజగృహే - రాజగృహాఖ్యేపురే యత్-యస్మాత్ వసతి తస్మాత్ జవనాః - వేగవంతః దూతాః గచ్ఛంత్వితి సంబంధః. కిం సమీక్షామహే-కిం విచారయామః రాజ్ఞైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వా దితిభావః. ౨. ౩. తథైవామాత్యా అనుజానంతి గచ్ఛంత్వితి.౪. ఏహీతి. సిద్ధార్థవిజయజయంతాశోకాఖ్యాః మంత్రిసమాననామానో దూతాః-నతుమంత్రిణః-

చారనియమన మేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయుక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః. ౩౫. అహో ఇతి. సాధు అసాధ్వితి విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా - లోకే న భవేచ్చేత్ ఇదంజగత్ - కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాదిత్యర్థః. ౩౬. ౩౭. సన ఇతి. సంవృత్తం రాజ్యస్థాపననిష్ఠాసరూపసామర్థ్యం నృపం వినారణ్యభూతం రాజ్యంచ సమీక్ష్య - ఇక్ష్వాకుసుతం ఇక్ష్వాకువశజకుమారం అభిషించేతి సంబంధః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

౧. యదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యద్యస్మాత్ వసతి - త త్తస్మాత్ గచ్ఛంత్వితి సంబంధః. ౨—౪. ఏహి సిద్ధార్థేతి. సిద్ధార్థాదయో మంత్రిసమాననామానో దూతాః-న మం

త్త్వరాయతా మితి కర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః. ౫. పురం రాజగృహం గత్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవై ర్హయైః, త్యక్తశోకై రిదం వాచ్య శ్శాసనా ద్భరతో మమ. ౬. పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః, త్వరమాణ శ్చ నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. ౭. మా చాస్మై ప్రోషితం రామం మా చాస్మై పితరం మృతం, భవంత శ్శంసిషు ర్గత్వా రాఘవాణా మిమం క్షయం. ౮. కౌశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ, క్షిప్ర మాదాయ రాజ్ఞశ్చ భరతస్య చ గచ్ఛత. ౯. దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్ము స్స్వం స్వం నివేశనం, కేకయాం స్తే గమిష్యంతో హయా నారుహ్య సమ్మతాన్. ౧౦. తతః ప్రాస్థానికం కృత్వా కార్యశేష మనంతరం, వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతా దూతా స్సంత్వరితా యయుః. ౧౧. న్యంతేనాపరతాలస్య ప్రలంబస్యోత్తరం ప్రతి, నిషేవమాణా స్తే

మంత్రివ్యతిరిక్తనందన శబ్దసహపాఠాత్-పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వేచ మంత్రిణ ఇత్యుపరివక్ష్యమాణత్వాచ్చ-ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం. ౫. పుర మితి. త్యక్తశోకైః-భవద్భి రితి శేషః. ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః. ౬. పురోహిత ఇతి. మంత్రిణః ప్రాహు రితి విపరిణామః - అత్యయః కాలాతిపాతః-తం-ప్రాప్త మాత్యయికం - వినయాదిభ్యష్ఠగితి ఠక్ - తాదృశం కృత్య మస్తి - అత స్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాచ్య ఇత్యనుకర్షః - యద్వా - అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే' ఇత్యమరః, కృత్యం అస్తీతి శేషః. ౭. మా చేతి. మాశంసిషు రిత్యన్వయః-రాఘవాణాం క్షయం అపచయం - తేజః క్షయ మిత్యర్థః-'నిలయాపచయౌ క్షయౌ' ఇత్యమరః. ౮. కౌశేయానీతి. కౌశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాన్ - రాజ్ఞః కేకయరాజస్య. ౯. దత్తపథ్యశనాఇతి. దత్తపథ్యశనాః - దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా ఇత్యర్థః-స్వనివేశగమనం స్త్రీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం - సంమతాన్ జవనత్వేనాధ్వశ్రమసహత్వేన చ సంమతాన్. ౧౦. తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం - అనంతరం కార్యశేషం - పాథేయాదికం చ కృత్వా - పున ర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం స్వవిళంబస్యాల్పత్వం ద్యోతయితుం. ౧౧. న్యంతేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలో నామ గిరిః తస్య - న్యంతేన నితరామంతేన చరమప్రదేశేనేత్యర్థః - 'అంతో జఘన్యం చరమ' మిత్యమరః, ప్రలంబస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః-ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్మధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః-అపరతాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః - పూర్వాపరా

త్రిణః. ౫. ౬. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం అత్యయః అతిక్రమః తత్ర భవమాత్యయికం-అతిక్రమజన్యం కృత్య మస్తీత్యర్థః - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ్రే'ఇత్యమరః. ౭. ౮. కౌశేయానీతి. రాజ్ఞః కేకయరాజస్య. ౯. దత్తేతి. దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యాః సమ్మతాన్. ౧౦. తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానయోగ్యద్రవ్యం నిక్షిప్యేత్యర్థః- కార్యశేష ముద్దిశ్యేతి శేషః. ౧౧. న్యంతేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలనామా గిరిః తస్య-న్యంతేన నితరా మంతో న్యంతః చరమప్రదేశః పశ్చిమభాగ ఇత్యర్థః-తేన ప్రలంబస్య అపరతాలపర్వతాత్పశ్చిమభాగస్థస్య ప్రలంబాఖ్యగిరేః ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్మధ్యేన మాలినీం మాలిన్యాఖ్యాం నదీం నిషేవమాణా జగ్ముః అపరతాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబస్తు తస్య పశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూర్వాపరాయత శ్చ-ఏవం పర్వతసన్నివేశప్రకారః ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గ

జగ్ము ర్నదీం మధ్యేన మాలినీం. ౧౩. తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః, పాంచాలదేశ మాసాద్య మధ్యేన కురుజాంగలం, సరాంసి చ సుపూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః, నిరీక్షమాణా స్తే జగ్ము ర్దూతాః కార్యవశా ద్ద్రుతం. ౧౪. తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగసేవితాం, ఉపాతిజగ్ము ర్వేగేన శరదండాం జనాకులాం. ౧౫. నికూలవృక్ష మాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనం, అభివాద్యాభివాద్యం తం కులింగాం ప్రావిశ న్పురీం. ౧౬. అభికాళం తతః ప్రాప్య తే బోధి భవనా చ్చ్యుతాః, పితృపైతామహీం పుణ్యాం తేరు రిక్షుమతీం నదీం. ౧౭. అవేక్ష్యాఞ్జలిపానాంశ్చ బ్రాహ్మణా న్వేదపారగా న్, యయు ర్మధ్యేన బాహ్లీకా న్సుదామానం చ పర్వతం. ౧౮. విష్ణోః పదం ప్రేక్షమాణా విపా

యత శ్చేతి పర్వతసన్నివేశః - ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః-తయో ర్మధ్యేన ఉదఙ్ముఖాః కియంత మధ్వానం మాలినీతీరమార్గేణ గత్వా తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౩. తే హస్తిన పుర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హస్తినపురే హస్తినపురసమీపే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా స్సంతః జగ్ముః - తే దూతాః - మధ్యేన కురుజాంగలం కురుజాంగలస్య మధ్యమార్గేణ - ఏనపాద్వితీయేతి ద్వితీయా - కురుదేశైకదేశో జాంగలః - హస్తినపురస్య కురుదేశస్థత్వాత్తదంతర్గతజాంగలాఖ్యదేశమధ్యేన పాంచాలదేశమాసాద్య తత్ర దేశే సరఃప్రభృతీన్నిరీక్షమాణా జగ్ముః. ౧౪. త ఇతి. శరదండాం శరదండాఖ్యాం నదీం - ఉపాతిజగ్ముః ఉపగమ్యాతీత్య జగ్ముః. ౧౫. నికూలవృక్ష మితి. నికూలవృక్షం శరదండాయాః పశ్చిమకూలస్థం పుణ్యవృక్షం దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్ - సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనం యస్మా దిత్యన్వర్థనామ సత్యోపయాచన మితి - అర్థితార్థప్రద మిత్యర్థః - అభివాద్యం సర్వనమస్కార్యం - అభిగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య - కులింగాం పురీం ప్రావిశన్. ౧౬. అభికాళ మితి. అభికాళం తదాఖ్యగ్రామం - కులింగాసాహచర్యాత్ - బోధిభవనాత్ - తదాఖ్యాత్ పర్వతాత్-నదీమూలతో వ్యక్తేః - పితృపైతామహీం దశరథవంశ్యానుభూతాం - తత్తీరప్రదేశగ్రామా ఇక్ష్వాకూణా మితి భావః. ౧౭. అవేక్ష్యేతి. అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రాహారాన్ - బ్రాహ్మణాన్ ఇక్షుమతీతీరవాసినః - మధ్యేన బాహ్లీకాన్ బాహ్లీకదేశానాం మధ్యేన - ఏనపా ద్వితీయా - సుదామానం సుదామాఖ్యం. ౧౮. విష్ణోః పద మిత్యాది. విష్ణోః పదం విష్ణోః పదాంతం స్థానం - ఇదంచ స్థానం సుదామాఖ్యపర్వతవర్తి - సాన్నిధ్యాత్ - విపాశాం సుదామపర్యంతనదీం శాల్మలీం తత్తీరవర్తిశాల్మలీవృక్షం-అత్ర మార్గవిశేషవర్ణనం పుణ్యభూమిత్వేన నరాణాం సేవ

చ్ఛంతః దక్షిణోత్తరానోన్యపూర్వాపరస్థయో రపరతాలప్రలంబయో ర్మధ్యేన-మాలినీం నామ నదీం నిషేవమాణా ఉదఙ్ముఖాః కియంతం దూరం గత్వా-తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్ము రిత్యర్థః.౧౩. తే హస్తినపుర ఇత్యాదిశ్లోక ద్వయ మేకం వాక్యం. తే పాంచాలదేశ మాసాద్య హస్తినపురేగంగాం తీర్త్వా ప్రత్యఙ్ముఖా యయుః-తేదూతాః కురుజాంగలమధ్యేన కురుజాంగలయోర్మధ్యమార్గేణసరాంసి నదీశ్చ నిరీక్షమాణాః కార్యవశాత్ ద్రుతం జగ్ము రితి యోజనా. ౧౩. ౧౪. త ఇతి. శరదంతాం శరదండాఖ్యాం నదీం. ౧౫. నికూలేతి. నికూలవృక్షం శరదండాయా ఉత్తరకూలస్థసమీపస్థవృక్షం అస్య సత్యోపయాచన మిత్యుక్తిః - అర్థితార్థప్రదాతృత్వాత్. ౧౬. అభికాళమితి. అభికాళ తేజోభిభవనా గ్రామా పితృపైతామహీం ఇక్ష్వాకువంశ్యై రనుభూతాం. ౧౭. అవేక్ష్యేతి.

శాం చాపి శాల్మలీం, నదీ ర్వాపీ స్తటాకాని పల్వలాని సరాంసిచ, పశ్యంతో వివిధాం శ్చాపి సింహవ్యాఘ్రమృగద్విపాన్, యయుః పథాతిమహతా శాసనం భర్తు రీప్సవః. ౨౦. తే శ్రాంతవాహనా దూతా వికృష్టేన పథా తతః, గిరివ్రజం పురవరం శీఘ్ర మాసేదు రంజసా. ౨౧. భర్తుః ప్రియార్థం కులరక్షణార్థం భర్తు శ్చ వంశస్య పరిగ్రహార్థం, అహేడమానా స్త్వరయాస్మ దూతా రాత్ర్యాంతు తే తత్పుర మేవ యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే- అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యామేవ రాత్రిం తే దూతాః ప్రవిశంతి స్మ తాం పురీం, భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్టోయ మప్రియః. ౧. వ్యుష్టా మేవ తు తాం రాత్రిం దృష్ట్వా తం స్వప్న మప్రియం, పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత. ౨.

నీయత్వద్యోతనార్థం. ౨౦. త ఇతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన - అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి - కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యానాంజసా శబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే - అంజసా ఆర్జవేనేతివార్థః. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తుః దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - కులరక్షణార్థం సనాథీకరణేన కులజాతానాం సంరక్షణార్థం - భర్తు ర్వంశస్య ఇక్ష్వాకువంశస్య - పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - యద్వా భర్తు ర్వంశో భరతాదిః - తస్య పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - పితౌర్ధ్వదైహికకర్మనిర్వర్తనేన సజ్జనపరిగ్రహార్థం వా - అహేడమానాః - హేడృ అనాదర ఇత్యస్మా ద్ధాతో శ్శానచ్ - అనాదర మకుర్వాణాః - సాదరా ఇతి యావత్ - అతఏవ త్వరయా యుక్తాః దూతాః - రాత్ర్యా మేవ అస్తమయానంతర మపి కియత్కాలం గత్వా రాత్ర్యా మేవ తత్ పురం యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యామితి. యామేవ యస్యామేవ-సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా-ఛాందసీ-తాం తస్యాం అయం వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః - ప్రభాతస్వప్నస్సద్యః ఫలద ఇతి ద్యోతయితు మిద ముక్తం. ౨. తప్యమాన మితి. వయస్యాః సుహృదః - ఆయాసం మనః

అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణకజలమాత్రాహారాన్ - బాహ్లీకానాం బాహ్లీకదేశస్థజనపదాన్. ౧౮. విష్ణో రితి. విష్ణోః పదం విష్ణుపదాంకితం స్థానవిశేషం విపాశశాల్మల్యౌ నద్యౌ. ౧౯. ౨౦. తఇతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసన్నిధానా దంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తు ర్దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రానీతభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - భర్తు ర్దశరథస్యవంశస్య భర్తు ర్వంశో భరతాదిః తస్య లోకేన ప్రతిగ్రహార్థః-అహేడమానాః- హేడృ అనాదర ఇతిధాతోః శానచ్-అనాదర మకుర్వాణాః సాదరా ఇతి యావత్. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టషష్టితమస్సర్గః.

యామిత్యాదిశ్లోకద్వయే వర్తమానా ద్వితీయాంతరాత్రిశబ్దా స్సప్తమ్యర్థప్రతిపాదకాః - అయం వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాయాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ౨. తప్యమాన

తప్యమానం సమాజ్ఞాయ వయస్యాః ప్రియవాదినః, ఆయాసంహి వినేష్యంత స్సభాయాం చక్రిరే కథాః. ౩. వాదయంతి తథా శాంతిం లాసయంత్యపి చాపరే, నాటకాన్యపరే ప్రాహు ర్హాస్యాని వివిధానిచ. ౪. స తై ర్మహాత్మా భరత స్సఖిభిః ప్రియవాదిభిః, గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భి ర్న ప్రాహృష్యత రాఘవః. ౫. త మబ్రవీ త్ప్రియసఖో భరతం సఖిభి ర్వృతం, సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నానుమోదసే. ౬. ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచహ, శృణు త్వం యన్నిమిత్తం మే దైన్య మేత దుపాగతం. ౭. స్వప్నే పితర మద్రాక్షం మలిన ముక్తమూర్ధజం, పతంత మద్రిశిఖరా త్కలుషే గోమయహ్రదే. ౮. ప్లవమానశ్చ మే దృష్ట స్స తస్మిన్ గోమయహ్రదే, పిబ న్నంజలినా తైలం హసన్నపి ముహు ర్ముహుః. ౯. తత స్తిలోదనం భుక్త్వా పునఃపున రధశ్శిరాః, తైలేనాభ్యక్తసర్వాంగ స్తైల మేవావగాహత. ౧౦. స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రంచ పతితం భువి, ఉపరుద్ధాంచ జగతీం తమసేవ సమావృతాం, ఔపవాహ్యస్య నాగస్య విషాణం శకలీకృతం, సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసం, అవతీర్ణాం చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్ సధూమాం శ్చాపి పర్వతాన్. ౧౩. పీఠే కార్ష్ణాయసే చైనం నిషణ్ణం కృష్ణవాససం, ప్రహసంతి స్మ రాజానం ప్రమదాః కృష్ణపింగళాః. ౧౪. త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్మా రక్తమాల్యానులేపనః, రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః. ౧౫. ప్రహసంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ, ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతాననా. ౧౬. ఏవ మేత న్మయా దృష్ట మిమాం రాత్రిం భయావహం, అహం రా

ఖేదం. ౩. వాదయంతీతి. శాంతిం భరతస్య దుఃఖశాంతి ముద్దిశ్య వాదయంతి-వీణాదిక మితి శేషః లాసయంతి లాస్యం కుర్వంతి - లాస్యం సుకుమారనృత్తం-నాటకాని సంస్కృత ప్రాకృతపైశాచమాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకవాక్యాని. ౪. సతైరితి. గోష్ఠీహాస్యాని గోష్ఠీ సభా-సభ్యహాస్యానీత్యర్థః. ౫. త మితి. ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్ - రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్. ౬—౮. ప్లవమాన ఇతి. ప్లవమానః-మండూకవత్. ౯. తత ఇతి. తిలమిశ్ర ఓదన స్తిలోదనః. ౧౦. స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం-ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య - ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య ఇతి హలాయుధః - నాగస్య గజస్య - జాతవేదసా అగ్నినా అవతీర్ణా మితి - అవతీర్ణాం అధఃపతితాం - పశ్యామీతి సర్వత్రాన్వయః-వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః. ౧౧. ౧౩. పీఠ ఇతి. కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళాః. ౧౪-౧౬. ఉక్తస్వప్నదర్శనఫల మాహ - ఏవ మిత్యాదినా. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రౌ - అహం

మితి, ఆయాసం మనఃఖేదం. ౩. వాదయంతీతి. వయస్యాః శాంతిం మనఃఖేదశాంతి ముద్దిశ్య వాదయంతి - కరతాళవేణుమృదంగాదీనీతి శేషః - లాసయంతి స్త్రీః - నాటయంతి నాటకాని - సంస్కృతప్రాకృతమాగధాది మిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకరూపవాక్యాని. ౪—౧౦. స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ – ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం ఔపవాహ్యస్య రాజవాహ్యస్య- అవదీర్ణాం విదారితాం. ౧౧-౧౬. ఏవ మితి. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్ర్యా మిత్యర్థః. ౧౭-౧౯.

మోథవా రాజా లక్ష్మణోవా మరిష్యతి. ౧౭. నరో యానేన యస్స్వప్నే ఖరయుక్తేన యాతిహి, అచిరాత్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే.౧౮. ఏతన్నిమిత్తం దీనోఽహం తన్న వః ప్రతిపూజయే, శుష్యతీవ చ మే కంఠో న స్వస్థమివ మే మనః ౧౯. న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే, భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మమ. ౨౦. జుగుప్సన్నివచాత్మానం న చ పశ్యామి కారణం. ౨౦½. ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్యతామనేకరూపామవితర్కితాం పురా, భయం మహత్తద్ధృదయాన్న యాతి మే విచింత్య రాజానమచింత్యదర్శనం. ౨౧½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరతే బ్రువతి స్వప్నం దూతాస్తే క్లాంతవాహనాః, ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం రమ్యం రాజగృహం పురం. సమాగమ్యతు రాజ్ఞాచ రాజపుత్రేణ చార్చితాః, రాజ్ఞః పాదౌ గృహీత్వాతు తమూచుర్భరతం వచః. ౨. పురోహితస్త్వాం కుశలంప్రాహ సర్వేచ మంత్రిణః, త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్యమాత్యయికం త్వయా. ౩. ఇమా

మరిష్యామీతి విపరిణామః కార్యః. ౧౭. నర ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖా. ౧౮. ఏతదితి. ఏతన్నిమిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శనహేతునా. ౧౯. నేతి. భయస్థానం భయకారణం - అథచ భయముపధారయే అవశతో బిభేమి - ఛాయా కాంతిః - ఛాయా త్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ. ౨౦. జుగుప్సన్నితి. జుగుప్సన్నివ - అస్మీతి శేషః - కారణం జుగుప్సాకారణం. ౨౦½. ఇమామితి. తామిమాం-దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్నభేదం న వితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం-అమోఘామితి భావః - పూర్వచింతాకృతత్వేహి వైఫల్యం అచింత్యదర్శనం అసంభావ్యదర్శనం - అత్ర సర్గే అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి - ఖరైర్వరాహై రిత్యాది శ్రుతి రుపబృంహితా. స్వప్నశ్చ పూర్వచింతా పురస్కృతో న ఫలతి - ప్రత్యూషేచ ఫలతి సద్యః - యామవిళంబాత్ ఫలవిళంబః - ఫలంచ - ద్రష్టుః దృష్టస్య తత్సంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదిక ముక్తం. ౨౧½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. అసహ్యపరిఘం పరైరప్రధృష్యపరిఘం రాజ్ఞా కేకయరాజేన-రాజపుత్రేణ యుధాజితా-అర్చితాః ఆనీతోపాయననిరీక్షణేన సంమానితాః-రాజ్ఞః భరతస్య-భరతస్య పరమప్రకృతత్వాత్తమితి నిర్దేశః. ౧-౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం దుష్కరం-అత్యయః కృచ్ఛ్రం-'అత్యయోతిక్రమే కృచ్ఛ్రే మరణే దండదోషయో'రితి వైజయంతీ, త్వయా కృత్యం కర్తవ్యం అతో నిర్యాహీత్య

నపశ్యామీతి. ఛాయా కాంతిః. ౨౧. జుగుప్సన్నివేతి. ఆత్మానం జుగుప్సన్నివ పశ్యామి కారణం వినేతి సంబంధః. ౨౦½. ఇమామితి. పురా న వితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం. ౨౧½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. రాజ్ఞా కేకయరాజేన రాజపుత్రేణ యుధాజితా. ౧-౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం కృత్యం కర్తవ్యం అస్తీతి శేషః. ౩. ఇమానీతి. మాతులస్య-

నిచ మహార్హాణి వస్త్రాణ్యాభరణానిచ, ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్యచ దాపయ. ౪. అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతే ర్మాతులస్యతే, దశకోట్యస్తు సంపూర్ణా స్తథైవచ నృపాత్మజ. ౫. ప్రతిగృహ్యతు తత్సర్వం స్వనురక్త స్సుహృజ్జనే, దూతానువాచ భరతః కామైస్సంప్రతిపూజ్య తాన్. ౬. కచ్చిత్సకుశలీ రాజా పితా దశరథో మమ, కచ్చిచ్చారోగతా రామే లక్ష్మణేచ మహాత్మని. ౭. ఆర్యాచ ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ, అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్యధీమతః. ౮. కచ్చిత్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా, శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య సారోగా చాపి మధ్యమా. ౯. ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ, అరోగాచాపి మే మాతా కైకేయీ కి ముువాచ హ. ౧౦. ఏవ ముక్తాస్తు తే దూతా భరతేన మహాత్మనా, ఊచు స్సప్రశ్రయం వాక్య మిదం తం భరతం తదా. ౧౧ కుశలా స్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశల మిచ్ఛసి, శ్రీ శ్చ త్వాం

న్వయః. ౩. ఇమానీతి. విశాలాక్షేతి విభూషణాలోకనజనిత విస్మయోత్ఫుల్లాక్షత్వ మాహ-మాతులస్యచ దాపయేతి సముచ్చయాత్ ప్రథమం మాతామహస్య దాపయ-అథ మాతులస్య దాపయేత్యర్థః. ౪. అత్రేతి. అత్ర వస్త్రాభరణాదిమహార్హవస్తుజాతే నృపతేః వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాదీని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని - సంపూర్ణా అన్యూనా ఇత్యుభయ విశేషణం-తథైవ తదర్హ మేవ-అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రదానే తస్య బహుమాన ఏవ నభవతీతి భావః. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. సుహృజ్జనే మాతులాదౌ స్వనురక్తః ప్రదాప్యేతి శేషః-కామైః అభీష్టాన్న పానాదిభిః. ౬. కచ్చిదితి. ఆరోగతా ఆరోగ్యం-ఆరోగ్యతేతి పాఠే - స్వార్థేష్యఞ్. ౭. ఆర్యేతి. ఆర్యా - జ్యేష్ఠమాతృత్వేన పూజ్యా - ధర్మనిరతా ధర్మానుష్ఠానపరా - ధర్మజ్ఞా జ్ఞాత్వానుష్ఠాన మితి న్యాయేన అనుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా-ధర్మ మేవ జనేషు పశ్యతీతి ధర్మదర్శినీ-గుణగ్రాహిణీ నతు దోషదర్శినీత్యర్థః - అప్యరోగేత్యన్వయః-అపిః ప్రశ్నే - ధీమత ఇత్యనేన పుత్రకృతాతిశయ ఉచ్యతే. ౮. కచ్చిదితి. సేతి ధర్మజ్ఞాత్వస్మరణాభినయః - మధ్యమేత్యనేన - న తేంబా మధ్యమా తాతేత్యత్ర కైకేయ్యా మధ్యమాతృత్వ మితరత్ర్యపేక్షయా. ౯. ఆత్మకామేతి. ఆత్మానం కామయత ఇత్యాత్మకామా- స్వప్రయోజన పరేత్యర్థః - ప్రజ్ఞైవ ప్రాజ్ఞా - ప్రాజ్ఞా మాత్మానం మన్యత ఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ మన ఇతి ణినిః - క్యఙ్మానినోశ్చేతి పుంవద్భావః - చండీ ఉగ్రా - క్రోధనా క్రోధవతీ - మేమాతా - అప్యరోగా - కైకేయీ కి ముువాచ-స్వబంధువిషయే కి మువాచేత్యర్థః-దుస్స్వప్నదర్శన దూతాగమనాభ్యాం కైకేయ్యా కించిత్ కృతం భవే దిత్యూహితవాన్ భరత ఇతి సూచయత్యాత్మకామేత్యాదిభిః. ౧౦. ఏవ మితి. మహాత్మనా మహాబుద్ధినా - ఏతేనాయోధ్యావృత్తాంతోఽనేన జ్ఞాత ఇతి సూచితం-సప్రశ్రయం సవినయం - అనేన సర్వాత్మనాయోధ్యావృత్తాంతగోపనం సూచ్యతే - తదేత్యనేన కించిద్విళంబోక్తౌ భరతోన్యథా మన్యేతేతి ఝటిత్యుత్తర ముక్త మిత్యుచ్యతే. ౧౧. కుశలా ఇతి. కుశలా ఇతి సామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యా సందేహానుత్పాదాయ - శ్రీః లక్ష్మీః - పద్మా పద్మహస్తా - అర్శఆద్యచ్ - రాజ్యశ్రీ రితి హార్దో భావః -

---

చకారా న్మాతామహస్యాపీత్యర్థః. ౪. అత్రేతి. అత్ర వస్త్రాభరణాది మహార్హవస్తుసమూహే నృపతేర్వింశతిః కోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటివస్త్రాభరణాని. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. కామైః అభిమతవస్తుజాతైః. ౬—౧౧. కుశలాస్త ఇతి. పద్మా పద్మ

వృణుతే పద్మాయుజ్యతాం చాపి తే రథః. ౧౨. భరత శ్చాపి తాన్ దూతా నేవ
ముక్తోఽభ్యభాషత, ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతా స్సంత్వరయంతి మాం.
౧౩. ఏవ ముక్త్వాతు తాన్ దూతాన్ భరతః పార్థివాత్మజః, దూతై స్సంచోది
తో వాక్యం మాతామహ మువాచ హ. ౧౪. రాజన్ పితు ర్గమిష్యామి సకాశం
దూతచోదితః, పున రప్యహ మేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి. ౧౫. భర
తే నైవ ముక్తస్తు నృపో మాతామహ స్తదా, త మువాచ శుభం వాక్యం శిర
స్యాఘ్రాయ రాఘవం. ౧౬. గచ్ఛ తాతానుజానే త్వాం కైకేయీ సుప్రజా
స్త్వయా, మాతరం కుశలం బ్రూయాః పితరం చ పరంతప. ౧౭. పురోహితంచ
కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః, తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామ
లక్ష్మణౌ ౧౮. తస్మై హస్త్యుత్తమాం శ్చిత్రాన్ కంబళా నజినాని చ, అభిసత్కృ
త్య కైకేయో భరతాయ ధనం దదౌ. ౧౯. రుక్మనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశా
శ్వశతాని చ, సత్కృత్య కైకయీ పుత్రం కేకయో ధనమాదిశత్. ౨౦. తథా
మాత్యా నభిప్రేతాన్ విశ్వాస్యాం శ్చ గుణాన్వితాన్, దదావశ్వపతిః శీఘ్రం
భరతాయానుయాయినః. ౨౧. ఐరావతా నైంద్రశిరా న్నాగా న్వై ప్రియదర్శ

అమంగళ్యవ్యావృత్తి ర్భాతప్రత్యాయ్యా. ౧౨. భరత ఇతి. ఏవ ముక్తో భరతః దూతాః మాం
సంత్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతా నభ్యభాషతేతి యోజనా. ౧౩. ఏవమితి.
దూతై స్సంచోదితో భరతః - తాన్ దూతా నేవ ముక్త్వా మాతామహం వాక్య మువాచ. ౧౪.
రాజన్నితి. మే మాం - యదా స్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్య మితి - స్మరిష్యసి - తదైష్యామి-ఆగం
తవ్య మితి భవత్స్మరణం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యామీత్యర్థః- మే ఇత్యత్ర అధీగర్థదయేశా
మితి షష్ఠీ. ౧౫. భరతేనేత్యాది రామలక్ష్మణా విత్యంతం స్పష్టం. ౧౬—౧౮. తస్మా ఇతి. అస్యా
దా విత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం - తస్మై భరతాయ - అభిసత్కృత్య దదౌ - శ్లాఘాపూర్వం దదా
విత్యర్థః. ౧౯. రుక్మనిష్కసహస్రే ఇతి. నిష్కాః వక్షోభూషణాని - 'నిష్కోస్త్రీ హేమ్ని దీనా
రే సాష్టే కర్ష శతే పలే, వక్షోవిభూషణే కర్ష 'ఇతి వైజయంతీ. ధనం ఉక్తరూపం ఆదిశత్ ఆదాయ
గచ్ఛతేతి భృత్యా నాజ్ఞాపయామాస. ౨౦. తథేతి. అమా సహ ప్రాణాన్ త్యజంతీ త్యమాత్యా
స్తాన్ - అభిప్రేతాన్ - సహాయభూతానిత్యర్థః - విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్ - అశ్వపతిః కే
కయః. ౨౧. మాతామహకృత సత్కారప్రకార ముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకార మాహ -
ఐరావతానిత్యాదినా - ఐరావతాన్ ఇరావత్పర్వతభవాన్ - ఐంద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాఖ్యపర్వత

హస్తా అర్శాద్యచ్ - శ్రీః త్వాం వృణుత ఇతి లక్ష్మీవరణోక్తిః - అమంగళవ్యావృత్త్యర్థా నతు
రాజ్యశ్రీప్రాప్తిపరా-రాజమరణాదికం న వక్తవ్య మితి వసిష్ఠేనోక్తత్వాత్. ౧౨. భరతశ్చేతి. ఏవ
ముక్తో భరతః దూతా మాం త్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతాన్ అభ్యభాష
తేతి సంబంధః. ౧౩. ౧౪. రాజన్నితి. మే మాం యదా స్మరిష్యసి ఆగంతవ్య మితి శేషః. ౧౫-౧౭.
తౌ చేతి. కుశలం బ్రూయా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮. తస్మాదితి. తస్మై భరతాయ ధనం దదావితి
సంబంధః. ౧౯. రుక్మేతి. రుక్మనిష్కాని వక్షోభూషణాని-కంఠభూషణాని వా. ౨౦. తథేతి. అశ్వ
పతిః కేకయరాజః. ౨౧. ఐరావతా నిత్యాది. ఐరావతాన్ ఐరావతకులోద్భవాన్-ఐంద్రశిరాన్

నాన్, ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తా న్మాతులోఽస్మై ధనం దదౌ. ౨౨. అంతః పురేఽతి సంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్, దంష్ట్రాయుధా న్మహాకాయాన్ శున శ్చోపాయనం దదౌ. ౨౩. స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం తన్నాభ్యనందత, భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా. ౨౪. బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా, త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్. ౨౫. స స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతం, ప్రపేదే సుమహ చ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గ మనుత్తమం. ౨౬. అభ్యతీత్య తతోఽపశ్య దంతఃపుర ముదారధీః, తత స్త ద్భరత శ్శ్రీమా నావివేశానివారితః. ౨౭. స మాతామహ మాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితం, రథ మారుహ్య భరత శ్శత్రుఘ్నసహితో యయౌ. ౨౮. రథాన్ మండలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతం, ఉష్ట్రగోశ్వఖరై ర్భృత్యా భరతం యాంత మన్వయుః. ౨౯. బలేన గుప్తో భరతో మహాత్మా సహార్యకస్యాత్మసమై రమాత్యైః, ఆదాయ శత్రుఘ్న మపేతశత్రు ర్గృహాద్యయౌ సిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తతితమస్సర్గః.

భవాన్ - శీఘ్రాన్ వేగవతః - సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్. ౨౨. అంతఃపుర ఇతి. మాతుల ఇత్యనుషజ్యతే. ౨౩—౨౫. స ఇతి. స్వవేశ్మ వ్యతిక్రమ్యేత్యనేన స్వవేశ్మ ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః - తథాచ రాజ్ఞా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహ్యాదిదర్శనార్థ మంతఃపురం గతవానితి బోధ్యం-అథవా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖ దూతాగమన వృత్తాంతశ్రవణేన కేకయమాతులౌ స్వగృహ మేవాగతా వితి ద్రష్టవ్యం - సుమహచ్ఛ్రీమాన్ సుమహాశ్రీమాన్. ౨౬. అభ్యతీత్యేతి. రాజమార్గ మితి శేషః. ౨౭. స ఇతి. మాతామహం - స్వేనైవ సహాంతఃపుర మాగతం-మాతులంచ-తథాభూతం. ౨౮. రథా నితి. మండలచక్రాన్ వర్తులచక్రయుక్తాన్ - పరశ్శతం శతాత్ పరాన్-పఙ్క్తివింశతీత్యాదిసూత్రే నిపాతనా దేకవచనం - రథా నుష్ట్రాదిభి స్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరత మన్వయుః. ౨౯. బలేనేతి. మహాత్మా మహాధైర్యో భరతః - ఆర్యకస్య మాతామహస్య బలేన గుప్తః - ఆత్మసమైః స్వప్రభావసదృశైః అమాత్యై స్సహ - శత్రుఘ్న మాదాయ అపేతశత్రుః నిష్కంటకస్సన్ - ఇంద్రలోకాత్ - సిద్ధో దేవజాతి రివ - గృహా ద్యయౌ. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః.

ప్రశస్తగజోత్పత్తిహేతుభూతేంద్రశిరనామకదేశోద్భవాన్. ౨౨—౨౫. స స్వవేశ్మేతి. స్వవేశ్మాభ్యతిక్రమ్యేత్యస్మా దనువాదా త్స్వవేశ్మ ప్రాప్తి రనుక్తాపి అనుమేయా - అయ మత్ర క్రియాక్రమః - మాతామహమాతులాభ్యాం దత్తం ధనం గృహీత్వా స్వవేశ్మ ప్రవిశ్య - తత్ర గమన సంవిధానం కృత్వా నిర్గత్య-పునశ్చ రాజభవనం గత్వా తౌ దృష్ట్వా-తతో నిష్క్రమ్య బహి ర్నిర్గత ఇతి. ౨౬-౨౮. రథానితి. మండలచక్రాన్ మండలాని మండలాకారాణి మండలాకారతయా యోజితాని చక్రాణి యేషాం తాన్ రథాన్-యోజయిత్వా మేళయిత్వా-ఉష్ట్రగోశ్వబలై స్సహ భృత్యా యయురితి సంబంధః. ౨౯. బలేనేతి. ఆర్యకస్య కేకయరాజస్య. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తతితమస్సర్గః.

స ప్రాఙ్ముఖో రాజగృహా దభినిర్యాయ రాఘవః, తత స్సుదామాం ద్యుతిమాన్ సంతీర్యావేక్ష్య తాం నదీం, హ్లాదినీం దూరపారాం చ ప్రత్యక్ స్రోత స్తరంగిణీం, శతద్రూ మతర చ్ఛ్రీమా న్నదీ మిక్ష్వాకునందనః. ౨. ఏలా (ల) ధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య చాపర పర్వటాన్, శిలామాకుర్వతీం తీర్త్వా ఆగ్నేయం శల్యకర్తనం, సత్యసంధ శ్శుచి శ్శ్రీమాన్ ప్రేక్షమాణ శ్శిలావహాం, అత్యయా త్స మహాశైలా న్వనం చైత్రరథం ప్రతి. ౪. సరస్వతీం చ గంగాం చ యుగ్మేన ప్రత్యపద్యత, ఉత్తరం వీరమత్స్యానాం భారుండం

స ప్రాఙ్ముఖఇత్యాది. అత్ర దూతా ఋజుదుర్గమార్గేణ త్వరితం గిరివ్రజ మాగతాః - భరతస్తు చతురంగబలయుక్తతయా వక్రమపి మహామార్గ మాశ్రిత్య యయౌ-అతో నదీపర్వతాది భేదకీర్తనమితి బోధ్యం - సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం - అవేక్ష్య - తాం సంతీర్య - దూరే పారం పరతీరం - యస్యా స్తాం దూరపారాం - విశాలామిత్యర్థః - హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం నదీం - సంతీర్య - శతద్రూం శతద్ర్వాఖ్యాం - ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవాహతరంగయుక్తాంచ-నదీమతరత్. ౧. ౨. ఏలాధానఇతి. ఏలానాం ఏలకానాం ఆధాన ముత్పత్తిస్థానం - తద్వత్వాదేలాధానాఖ్యే నగరే - నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం - తీర్త్వేత్యనువాదః - అపరపర్వటాన్ పర్వటానా మదూరభవో గ్రామః పర్వటాః పర్వటా ఓషధివిశేషాః - అదూరభవశ్చేతి ప్రాక్తస్యాణోవరణాదిభ్య శ్చేతి లుప్ - లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనతా - పూర్వపర్వటాః అపరపర్వటాశ్చేతి గ్రామద్వయ మస్తి - తత్రాపరపర్వటాన్ విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య - శిలామాకుర్వతీం శిలా మాసమంతాత్ కుర్వతీం - శిలాకర్షణ స్వభావాం - అతఏవ శిలావహా మిత్యన్వర్థసంజ్ఞాం నదీం - తీర్త్వా తస్యాః ఆగ్నేయ్యాం దిశి భవమాగ్నేయం - శల్యం హృదయశల్యం దుఃఖం కర్తయతి ఛేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ నగరం ప్రేక్షమాణ స్సన్ - అత్యయాత్ - సత్యసంధ శ్శుచి రిత్యాభ్యాం తత్రత్య జనేభ్య ఈతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ తథైవ కృతవా నిత్యుచ్యతే - పాఠభేదః - భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వా త్తదాఖ్యం వనం - ప్రతి ఉద్దిశ్య - మహాశైలా నత్యయాత్ తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతానత్యగాదిత్యర్థః. ౩. ౪. సరస్వతీ మితి. సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం - గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచి న్నదీం పశ్చిమసముద్రగామినీం గంగాస్రోతోభేదం వా - యుగ్మేన సంగమేన - ప్రత్యపద్యత యయౌ - యద్వా - యుగ్మేన ద్వంద్వతయా పార్శ్వద్వయే ప్రవహంతీ మితి శేషః - వీరమత్స్యానాం - వీరమత్స్యాఖ్యదేశానాం - ఉత్తరం - భారుండం భారుండాఖ్యం వనం - ప్రావిశత్. రామానుజీయం. సరస్వతీ మితి. గంగాం - 'సుచక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధుశ్చైవ మహానదీ, తిస్ర స్త్వేతా దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం చ శుభోదకా' ఇతి బాలకాండోక్తప్రకారేణ గంగాశబ్దేన గంగాభేద

స ప్రాఙ్ముఖ ఇతి. సుదామాం సుదామాఖ్యాం - హ్లాదినీం దూరపారాం విస్తృతప్రవాహాం తత్సంజ్ఞికాం ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమప్రవాహాంతరంగయుక్తాం చ - తరంగయుక్తపశ్చిమప్రవాహా మిత్యర్థః - శతద్రూం తత్సంజ్ఞికాం నదీం. ౧. ౨. ఏలధాన ఇత్యాది. ఏలధానే ఏలధానగ్రామే అపరపర్వటాన్ అపరపర్వటాఖ్యదేశవిశేషాన్ శిలా మాకుర్వతీం శిలా మాసమంతా త్కుర్వతీం - శిలాకర్షణస్వభావా మిత్యర్థః - నదీం ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమితి గ్రామద్వయం - శిలావహాం సంప్రేక్షమాణః చైత్రరగం నామ వనం లక్షీకృత్య మహాశైలా నత్యయాత్. ౩. ౪. సరస్వతీ మితి. గంగాం సింధు మిత్యర్థః - యుగ్మేన సంగమేన ప్రతిపద్య -

ప్రావిశ ద్వనం. ౫. వేగినీం చ కుళింగాఖ్యాం హ్లాదినీం పర్వతావృతాం, యము నాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బల మాశ్వాసయ త్తదా. ౬. శీతీకృత్యతు గాత్రాణి క్లాంతా నాశ్వాస్య వాజినః, తత్ర స్నాత్వాచ పీత్వాచ ప్రాయా దాదాయ చోదకం. ౭. రాజపుత్రో మహారణ్య మనభీక్ష్ణోపసేవితం, భద్రో భద్రేణ యానేన మారుతః ఖ మివాత్యయాత్. ౮. భాగీరథీం దుష్ప్రతరా మంశుధానే మహానదీం, ఉపాయా ద్రాఘవ స్తూర్ణం ప్రాగ్వటే విశ్రుతే పురే. ౯. స గంగాం ప్రాగ్వటే తీర్త్వా సమాయా త్కుటికోష్ఠికాం, సబలస్తాం స తీర్త్వాథ సమాయా ద్ధర్మవర్ధనం. ౧౦. తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థ ముపాగమత్, వరూథం చ యయౌ రమ్యం గ్రామం దశరథాత్మజః. ౧౧. తత్ర రమ్యే వనే వాసం కృత్వాసౌ

స్సింధు రుచ్యతే-యమునాతరణానంతరం భాగీరథీతరణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - యుక్తేన సంగమేన ప్రతిపద్య - వీర్యమత్స్యానా ముత్తరప్రదేశాత్ భారుండవనం చ ప్రావిశ దితి సంబంధః-ఉత్తరం వీరమత్స్యానా మితి పాఠే ఉత్తర మిత్యేతత్ భారుండవనస్య విశేషణం. ౫. వేగినీ మితి. వేగినీం వేగయుక్తాం-హ్లాదినీం సంతోషకారిణీం పర్వతై రావృతాం కుళింగాఖ్యాం నదీం యమునాం ప్రాప్య సంతీర్ణః యమునాసమీపే సంతీర్ణ ఇత్యర్థః-అన్యత్రాతివేగత్వా దన్యత్ర పర్వతావృతత్వా చ్చేతి భావః-ఆతపఖిన్నం బలం మధ్యాహ్నే ఆశ్వాసయత్. ౬. ఆశ్వాసనప్రకార మాహ - శీతీకృత్యేతి. తత్ర కుళింగాయమునాసంభేదే - దూరగమనేన క్లాంతాన్ వాజినః కంచిత్ కాలం ఛాయాసు ఆశ్వాస్య తేషాం గాత్రాణి - శీతీకృత్య ఆర్ద్రపృష్ఠాని కృత్వా - స్వయం స్నాత్వా ఉదకంచ పీత్వా ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్య నిర్జలదేశత్వా త్తత్ర పానార్థ ముదక మాదాయచ ప్రాయాత్. ౭. రాజపుత్ర ఇతి. రాజపుత్రత్వేన - భద్రః మంగళాచారయుక్తః - అనభీక్ష్ణోపసేవితం అత్యంతం జనైరనుపసేవితం-మహారణ్యత్వా దప్రహత మిత్యర్థః-మహారణ్యం దుర్గమం వనం-భద్రేణ భద్రగజ రూపేణ యానేన-అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః - మారుతః ఖ మివాత్యయాత్ అతివేగే నాతిక్రాంతవాన్ - భూమౌ హి మారుతః పర్వతాదినా మందీభవతి. ౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధా నేనగరే - దుష్ప్రతరాం భాగీరథీం - విశ్రుతే తరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే - ప్రాగ్వటే పురే - ఉపా యాత్ ఆగచ్ఛత్ -తత్తరణార్థ మితి శేషః, ౯. స ఇతి. సబల స్స భరతః- ప్రాగ్వటే తత్సమీపే - గంగాం తీర్త్వా కుటికోష్ఠికాం నదీం - సమాయాత్ -సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం - సమా యాత్ ప్రాప. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థం గ్రామం ఉపాగమత్ -తతో వరూథాఖ్యం గ్రామం యయౌ. ౧౧. తత్రేతి. తత్ర తత్సమీపే - రమ్యే వనే-వాసం రాత్రివాసం కృత్వా-ప్రభాతే ప్రాఙ్ముఖ స్సన్ ఉజ్జిహానా

వీరమత్స్యానా ముత్తరాన్ ఉత్తరప్రదేశాన్ - ఉత్తర మితి పాఠే - వనస్య విశేషణం-భారుండం భారుండాఖ్యం వనం ప్రావిశదితి సంబంధః.౫.౬. శీతీకృత్యేతి. జలావగాహనాదినా శీతీకృత్య. ౭.రాజ పుత్ర ఇతి. అనభీక్ష్ణోపసేవితం జనై రనుపసేవిత మిత్యర్థః - భద్రేణ యానేన భద్రజాతీయేన గజేన. ౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధానే అంశుధానాఖ్యదేశే - ప్రాగ్వటే పురే భాగీరథీ ముపాయాత్ ప్రాప్తవాన్ - అపశ్య దితి వా పాఠః. ౯. సగంగా మితి. స గంగాం తీర్త్వేత్యస్యానువాదః కోటికోష్ఠికాం నదీం - ధర్మవర్ధనం ధర్మవర్ధనగ్రామం.. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణా ర్ధేన - తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థాఖ్యం గ్రామం వరూథం గ్రామం. ౧౧.

ప్రాఙ్ముఖో యయౌ, ఉద్యాన ముజ్జిహానాయాః ప్రియకా యత్ర పాదపాః. ౧౨. సాలాం స్తు ప్రియకా న్ప్రాప్య శీఘ్రా నాస్థాయ వాజినః, అనుజ్ఞాప్యాథ భరతో వాహినీం త్వరితో యయౌ. ౧౩. వాసం కృత్వా సర్వతీర్థే తీర్త్వా చోత్తానికాం నదీం, అన్యా నదీశ్చ వివిధాః పార్వతీయై స్తురంగమైః, హస్తిపృష్ఠకమాసాద్య కుటికా మత్యవర్తత, తతార చ నరవ్యాఘ్రో లౌహిత్యే స కపీవతీం. ౧౫. ఏకసాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీం, కళింగనగరే చాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా, భరతః క్షిప్ర మాగచ్ఛ త్సుపరిశ్రాంతవాహనః. ౧౬ వనంచ సమతీత్యాశు శర్వర్యా మరుణోదయే, అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శ హ. ౧౭. తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తరాత్రోషితః పథి, అయోధ్యామగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౮ ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యో

యాః నగర్యాః - ఉద్యానం యయౌ - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః బంధూకాః - కదంబా వా- సంతి. ౧౨. సాలా నితి. సాలాన్ వృక్షాన్ -'అనోకహః కుట స్సాల'ఇత్యమరః. పూర్వోక్తవనస్థాన్ ప్రియకవృక్షాన్ -ప్రాప్య - శీఘ్రాన్ వాజినః ఆస్థాయ రథే బధ్వా - వాహినీ మనుజ్ఞాప్య త్వరితో యయౌ-ఉజ్జిహానాయాః పరం స్వదేశత్వా న్నిర్భయం మంద మాగమ్యతా మితి సేనా మనుజ్ఞాప్య స్వయం త్వరితో యయౌ. ౧౩. వాస మితి. సర్వతీర్థే గ్రామే - వాసం ఏకరాత్రివాసం కృత్వా - పాఠభేదః - సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాఖ్యే గ్రామే - ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం - అన్యాః నదీః స్వల్పజలాః - పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః - తురంగమైః రథాశ్వైః-తీర్త్వేత్యనుషంగః- హస్తిపృష్ఠవ దున్నతత్వాత్ హస్తిపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామ మాసాద్య - కుటికాం నదీ మత్యవర్తత - హస్తిపృష్ఠకసమీపే కుటికా మతర దిత్యర్థః - లౌహిత్యే లోహితమృత్త్వా ల్లౌహిత్యనామ్ని నగరే- కపీవతీం బహుకపివత్వా త్తన్నామ్నీం నదీం - అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః. ౧౪. ౧౫. ఏకసాల ఇతి. ఏకసాలా దూరభవత్వా దేకసాలాఖ్యే గ్రామే స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ - స్థాణుమతీం నామ నదీం-నిమ్నప్రదేశత్వా ద్వినతాఖ్యే నగరే - బహుజలత్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీంచ - తతార - భరత స్సుపరిశ్రాంతవాహన స్సన్ కళింగనగర సమీపస్థం సాలవనం సర్జకవనం ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా - తత స్తదా స్వల్పకాల ఏవాగచ్ఛత్. ౧౬. వన మితి. సాలవనంచ శర్వర్యా మాశు సమతీత్య అరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ. ౧౭. తామితి. పథి సప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే త్వరాతిశయేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే అయోధ్యాం దదర్శ - దృష్ట్వా సారథి మబ్రవీచ్చ. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పాండుమృత్తికా గోమయానులేపనాద్యాచరణాభావా చ్ఛ్వేతమృత్తికా-ఏషాయోధ్యా నాతిప్ర

తత్రేతి. ఉజ్జిహానాయాః ఉజ్జిహానాఖ్యాయాః పుర్యాః ఉద్యానం యయౌ-యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః కదంబాః. ౧౨. ౧౩. వాసం కృత్వేతి. పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః - హస్తిపృష్ఠక మాసాద్య గజపృష్ఠ మారుహ్య కుటికా మత్యవర్తత - అనేన శనై రాగంతవ్య మితి సేనాయా అనుజ్ఞా దత్తా - తథాప్యనుజీవినః కేచన జనా స్సగజా స్సమాగతా ఇత్యవగమ్యతే - తతారేతి-స భరతః - లౌహిత్యే లౌహితాఖ్యనగరే - కపీవతీం కపీవత్యాఖ్యనదీం. ౧౪. ౧౫. ఏకసాలఇతి. ఏకసాలే గ్రామే స్థాణుమతీం నదీం-వినతే వినతాఖ్యనగరే. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయం. నాతిప్రతీతా నాతిహృషితా - 'ప్రతీతో హృషితే ఖ్యాత' ఇతి వైజయంతీ, పాండుమృత్తికా సుధాధవళితసౌధనిచ

ద్యానా యశస్వినీ, అయోధ్యా దృశ్యతే దూరా త్సారథే పాండుమృత్తికా, యజ్వభి ర్గుణసంపన్నై ర్బ్రాహ్మణై ర్వేదపారగైః, భూయిష్ఠ మృద్ధై రాకీర్ణా రాజర్షి పరిపాలితా. ౨౦½. అయోధ్యాయాం పురా శబ్ద శ్శ్రూయతే తుములో మహాన్, సమంతా న్నరనారీణాం త మద్య న శృణో మ్యహం. ౨౧½. ఉద్యానాని హి సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతై ర్నరైః, సమంతా త్పరిధావద్భిః ప్రకాశంతే మమాన్యథా, తా న్యద్యానురుదంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః. ౨౩. అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతిభాతి మే ౨౩½. సహ్యత్ర యానై ర్దృశ్యంతే న గజై ర్నచ వాజిభిః, నిర్యాంతో వాభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురం. ౨౪½. ఉద్యానాని పురా భాంతి మత్తప్రముదితాని చ, జనానాం రతిసంయోగే ష్వత్యంతగుణవంతి చ, తా న్యేతా న్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః, స్రస్తపర్ణైరనుపథం విక్రోశద్భి రివ ద్రుమైః. ౨౬½. నాద్యాపి శ్రూయతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణాం, సంరక్తాం మధురాం వాణీం కలం వ్యాహరతాం బహు. ౨౭½. చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛి

తీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే-సుప్సుపేతిసమాసః - 'ప్రతీతో హ్యాషితే ఖ్యాతే జ్ఞాతే ప్రత్యయితే బుధ' ఇతి వైజయంతీ. యజ్వభిః విధినేష్టవద్భిః - గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసమృద్ధైః-భూయిష్ఠం భృశం-ఋద్ధైః ధనికైః. ౧౯½. ౨౦½. అయోధ్యాయా మితి. శ్రూయత ఇతి వర్తమాననిర్దేశ స్స్మృతౌ వర్తమానవద్భావాత్-నరవిశిష్టా నార్యో నరనార్యః-తాసాం. ౨౧½. ఉద్యానానీతిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ఉద్యానాని సాయాహ్నే గతే త్వితి శేషః-రాత్రౌ క్రీడిత్వా ఉపరతైః - ప్రాత ర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతి గచ్ఛద్భిః - నరైః - అన్యథా పూర్వం ప్రకాశంతే- అద్యత్వాహతానీని. ౨౨. ౨౩. ప్రకారాంతర మప్యాహ అరణ్యేతి. ౨౩½. నహీతి. యానైః శిబికాదిభిః - నిర్యాంతః నగరా న్నిర్గచ్ఛంతః - అభియాంతః ప్రవిశంతః. ౨౪½. ఉద్యానానీతి. మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిలభ్రమరాదియుక్తత్వా న్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహళసేచనాదినా కందళితాని - రతిసంయోగేషు రత్యర్థసంయోగేషు అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమ లతాగృహదీర్ఘికా క్రీడాపర్వతాదిగుణయుక్తాని-అద్య త్వాహతానీతి - ద్రుమై రుపలక్షితాని పశ్యామీత్యన్వయః. ౨౫½. ౨౬½. నేతి. అద్యాపి సూర్యోదయేపి - మత్తానాం స్వస్వాభీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం - అతఏవ - సంరక్తాం రాగయుక్తాం - మధురాం రమణీయాం వాణీం - కలం యథా భవతి తథా వ్యాహరతాం - మృగపక్షిణాం క్రీడామృగశుకశారికాప్రభృతీనాం - శబ్దో న శ్రూయతే. ౨౭½. చందనాగరుసంపృక్త ఇతి. చందనాగరుగంధ

యత్వా దయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం. ౧౯½. ఉద్యానానిహీత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. యాన్యుద్యానాని సాయాహ్నే క్రీడిత్వోపరతైః సమంతా ద్విప్రధావద్భిః నరైశ్చ ప్రకాశితానీతి శేషః - తాన్యద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - మమాన్యథారుదంతీవ ప్రకాశంత ఇతిసంబంధః. ౨౨. అరణ్యభూతేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౪½. ఉద్యానానీతి. మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిల భ్రమరాదియుక్తత్వా న్మత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహదసేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమలతాగృహదీర్ఘికాక్రీడా పర్వతాదియుక్తతయా గుణవత్త్వం - తానీతి - స్రస్తపర్ణై రత

తోఽతులః, ప్రవాతి పవనః శ్రీమాన్ కిన్ను నాద్య యథాపురమ్, ౨౮॥ భేరీమృదంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః, కిమద్య శబ్దో విరత స్సదా దీనగతిః పురా. ౨౯॥ అనిష్టాని చ పాపాని పశ్యామి వివిధాని చ, నిమిత్తాన్యమనోజ్ఞాని తేన సీదతి మే మనః. ౩౦॥ సర్వథా కుశలం సూత దుర్లభం మమ బంధుషు, తథాహ్యసతి సమ్మోహే హృదయం సీదతీవ మే. ౩౧॥ విషణ్ణ శ్శ్రాంతహృదయ స్త్రస్త స్సులుళితేంద్రియః, భరతః ప్రవివేశాశు పురీ మిక్ష్వాకుపాలితామ్. ౩౨॥ ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశచ్ఛ్రాంతవాహనః, ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్ట స్తై స్సహితో యయౌ. ౩౩॥ స త్వనేకాగ్రహృదయో ద్వాస్థం ప్రత్యర్చ్య తం జనమ్, సూత మశ్వపతేః క్లాంత మబ్రవీ త్తత్ర రాఘవః. ౩౪॥ కి మహం త్వరయానీతః కారణేన వినానఘ, అశుభాశంకి హృదయం శీలంచ పతతీవ మే. ౩౫॥ శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతీనాం వినాశనే, ఆకారాం స్తానహం సర్వా నిహ పశ్యామి సారథే. ౩౬॥ సంమార్జనవిహీనాని పరుషాణ్యుపలక్షయే,

---

సంవృత్తః - ధూపసంమూర్ఛితః ధూపవ్యాప్తః - శ్రీమాన్ రమణీయః. ౨౮॥ భేరీమృదంగవీణానామితి. కోణసంఘట్టితం భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండహస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతి జనితః - సదా - ఆదీనగతి రితి పదచ్ఛేదః - పురా అదీనగతి శ్శబ్దః అద్య పునః కిమర్థం - విరతః ఉపరతః. ౨౯॥ అనిష్టానీతి. అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని - పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్ క్రూరపాప్మనో' రితి వైజయంతీ, అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖకరాణి-నిమిత్తాని అశుభసూచకాని శివావాశితాదీని. ౩౦॥ సర్వథేతి. సంమోహే సంమోహకారణే. ౩౧॥ విషణ్ణ ఇతి. విషణ్ణః దుఃఖితః శ్రాంతహృదయః కలుషితమనస్కః - లుళితేంద్రియః క్షుభితబాహ్యేంద్రియః. ౩౨॥ ద్వారేణేతి. వైజయంతేన వైజయంతాఖ్యేన - ద్వారేణ నగరపశ్చిమద్వారేణ-అత్ర రే ఇతి గాయత్ర్యక్షరం - పంచసహస్రాణి శ్లోకానాం గతాని. ౩౩॥ స త్వితి. అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకులమనాః-ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪॥ కిమితి. కారణేన వినా ఆహ్వానకారణోక్తిం వినా త్వరయానీతః ద్రుతం వసిష్ఠేనానీతః అనఘేతి చింతాసమర్థతోక్తిః. ౩౫॥ శ్రుతా ఇతి. నః అస్మాభిః- ఆకారాన్ వక్ష్యమాణాన్ - తాన్ తాదృశాన్ - ఇహ నగరే. ౩౬॥ ఆకారానేవ దర్శయతి-

---

ఏవ విక్రోశద్భి రివ ద్రుమై రుపలక్షితాని-అత ఏవ నిరానందాని పశ్యామీతి సంబంధః. ౨౫—౨౮॥ భేరీతి. కోణసంఘట్టితః భేర్యాదీనాం వాదనసాధనభూతదండాద్యాహతిజనితః - సదా అదీనగతిరితి పదచ్ఛేదః. ౨౯॥ అనిష్టానీతి. పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్క్రూరపాప్మనో' రితి వైజయంతీ - గాయత్ర్యాః రే ఇతి షష్ఠాక్షరం ద్వారేణ వైజయంతేనేత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి. ౩౦॥-౩౨॥ ద్వారేణేతి 'ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశ చ్ఛ్రాంతవాహనః, ద్వాస్థైరుత్థాయ విజయం పృష్ట స్తై స్సహితో యయౌ, వైజయంతేనే'త్యుక్తి రింద్రప్రాసాదసదృశత్వేన నిర్మితత్వాత్ - యద్వా - విజయప్రదవిన్యాసవిశేషవత్త్వేన, యద్వా-వైజయంతీ పతాకాస్యాస్తీతి వైజయంతం, అర్శాద్యచ్ - యద్వా - వైజయంతాఖ్యేన. ౩౩॥ స త్వితి. ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪॥ కిమితి. ఆనీతః వసిష్ఠేన దూతద్వారా ఆనీత ఇత్యర్థః. ౩౫॥ శ్రుతా ఇతి. తాన్ తాదృశాన్. ౩౬॥ ఆకారానేవాహ. సమ్మార్జనేత్యాది. అసంయతకవాటానీత్యాది శ్లోక

అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనాని సర్వశః, బలికర్మవిహీనాని ధూపసంమోదనేన చ, అనాశితకుటుంబాని ప్రభాహీనజనాని చ, అలక్ష్మీకాని పశ్యామి కుటుంబిభవనాన్యహం. ౩౯. అపేతమాల్యశోభాన్యప్యసంమృష్టాజిరాణిచ, దేవాగారాణి శూన్యాని న చాభాంతి యథాపురం. ౪౦. దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్యస్తథావిధాః, మాల్యాపణేషు రాజంతే నాద్య పణ్యాని వా తథా. ౪౧ దృశ్యంతే వణిజోఽప్యద్య న యథాపూర్వమత్ర వై, ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యాపారయంత్రితాః. ౪౨. దేవాయతనచైత్యేషు దీనాః పక్షిగణాస్తథా, మలినం చాశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశం, సస్త్రీపుంసంచ పశ్యామి జనముత్కంఠితం పురే. ౪౩. ఇత్యేవముక్త్వా భరతస్సూతం తం దీనమానసః, తాన్యనిష్టాన్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం యయౌ. ౪౪. తాం శూన్యశృంగాటకవేశ్మరథ్యాం రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం, దృష్ట్వా పురీమింద్రపురప్రకాశాం దుఃఖేన సంపూర్ణతరో బభూవ. ౪౫. బహూని పశ్యన్ మనసోఽప్రియాణి యాన్యన్యదానాస్య పురే బభూవుః, అవాక్ఛిరా దీనమనా న హృష్టః పితుర్మహాత్మా

సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా. సంమార్జనవిహీనాని - కానిచిత్ కుటుంబిభవనానీతి శేషః - బలికర్మవిహీనానీతి - ధూపసంమోదనేన ధూమపరిమళేన విహీనానీత్యనుకర్షః - అనాశితకుటుంబాని అభోజితకుటుంబాని - ణ్యంతప్రయోగో భోజయితౄణామపి దుఃఖాక్రాంతతయా పాకయత్నాభావాత్. ౩౯. అపేతమాల్యశోభానీతి. అపేతా - మాల్యశోభా ద్వారిబద్ధపుష్పదామశోభా - యేభ్యస్తాని - శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని. ౪౦. దేవతార్చా ఇతి. దేవతార్చాః దేవపూజాః - ప్రవిద్ధా లుప్తాః - 'అర్చా పూజా ప్రతిమయో' రితి వైజయంతీ, యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞసభాః - తథావిధాః ప్రవిద్ధా ఇత్యర్థః - పణ్యాని క్రయపుష్పాణి. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. ధ్యానసంవిగ్నహృదయాః ధ్యానాసక్తహృదయాః-నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః యంత్రితాః నిరుద్ధాశ్చ - యంత్రిసంకోచ ఇతి ధాతుః. ౪౨. దేవాయతనచైత్యేష్విత్యాది. స్త్రీపుంసేతి నిపాతనాత్ సమాసాంతోఽచ్ ప్రత్యయః - సముదాయసముదాయినోర్భేదవివక్షయా జనవిశేషణత్వం. ౪౩. ఇతీతి. తాన్యరిష్టాని ప్రేక్ష్య తం సూతమిత్యేవముక్త్వేత్యన్వయః. ౪౪. తామితి. శూన్యాః జనరహితాః శృంగాటకవేశ్మరథ్యాః చతుష్పథగృహవీథయో యస్యాం - రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం - రజోభిః అరుణాని మలినాని ద్వారస్థకవాటానాం యంత్రాణి దారుబంధాదీని యస్యాం-సంమార్జనాద్యభావాదితి భావః. ౪౫. బహూనీతి.అన్యదా పూర్వకాలే- అస్య భరతస్య - యాన్యప్రియాణి న బభూవుః - తాని మనసోఽప్రియాణి పశ్యన్ సన్ - అవాక్ఛిరాః అవనతశిరాః - న హృష్టః అహృష్టః - మహాత్మా మహాధైర్యః. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవింద

ద్వయమేకం వాక్యం-అనాశితకుటుంబాని- అభోజితకుటుంబాని. ౩౮—౪౦. దేవతార్చా ఇతి. దేవతార్చాః దేవతావిగ్రహాః ప్రవిద్ధాః విభిన్నా ఇత్యర్థః. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారే వశీకృతాః - నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారత్వాన్నిరుద్ధా ఇత్యర్థః. ౪౨—౪౪. తామితి. శృంగాటకాని చతుష్పథాని - రజోఽరుణద్వారకవాటయంత్రాం రజసారుణాని నిరుద్ధాని వ్యాప్తాని ద్వారకవాటయంత్రాణి యస్యాం తాం. ౪౫. ౪౬. ఇతి

ప్రవివేశ వేశ్మ. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అపశ్యంస్తు తత స్తత్ర పితరం పితు రాలయే, జగామ భరతో ద్రష్టుం మాతరం మాతు రాలయే. ౧. అనుప్రాప్తం తు తం దృష్ట్వా కైకేయీ ప్రోషితం సుతం, ఉత్పపాత తదా హృష్టా త్యక్త్వా సౌవర్ణమాసనం. ౨. స ప్రవిశ్యైవ ధర్మాత్మా స్వగృహం శ్రీవివర్జితం, భరతః ప్రతిజగ్రాహ జనన్యా శ్చరణౌ శుభౌ. ౩. సా తం మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినం, అంకే భరత మారోప్య ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౪. అద్య తే కతిచి ద్రాత్ర్య శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః, అపి నాధ్వశ్రమ శ్శీఘ్రం రథేనాపతత స్తవ. ౫. ఆర్యక స్తే సుకుశలీ యుధాజిన్మాతుల స్తవ, ప్రవాసాచ్చ సుఖం పుత్ర సర్వం మే వక్తు మర్హసి. ౬. ఏవం పృష్ట స్తు కైకేయ్యా ప్రియం పార్థివనందనః, ఆచష్ట భరత స్సర్వం మాత్రే రాజీవలోచనః. ౭. అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్మనః, అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతుల శ్చ మే. ౮. య న్మే ధనంచ రత్నంచ దదౌ రాజా పరంతపః, పరిశ్రాంతం పథ్యభవ త్తతోఽహం పూర్వ మాగతః. ౯. రాజవాక్యహరై ర్దూతై స్త్వర్యమాణోఽహ మాగతః, యదహం ప్రష్టు మిచ్ఛామి తదంబా వక్తు మర్హతి. ౧౦. శూన్యోఽయం శయనీయ స్తే పర్యంకో హేమభూషితః, నచాయ మిక్ష్వాకుజనః ప్రహృష్టః ప్రతిభాతి మా. ౧౧.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అపశ్యన్నిత్యాది. ౧—౪. అద్యేతి. కతిచి దితి ప్రశ్నే - పృథఙ్నిపాతో వా-చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకః మాతామహః - అపిః ప్రశ్నే. ౫. ఆర్యక ఇతి. ఆర్యకః - సుకుశలీ _ కి మితి శేషః ప్రావాసాత్ ఇతో నిర్గమా దారభ్య - అపి సుఖ మిత్యనుషక్తాపి నాన్వయః - ఏతత్ సర్వం మే వక్తు మర్హసీతి యోజనా. ౬. ౭. అద్యేతి. అద్యరాత్రిః - అస్మా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ అత స్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యదితి. రాజా మాతామహః - ధనం ప్రాగుక్తాశ్వాది - య ద్దదౌ - తత్ - పరిశ్రాంతం పరిశ్రాంతవాహనం - అతఏవ పథ్యభవత్. ౯. ౧౦. శూన్య ఇతి. శూన్యః పితృశూన్యః - శయనీయః శయనార్హః - ఇక్ష్వాకుజనః దశరథజనః. ౧౧.

శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

౧—౪. అద్యేతి. కతిచిత్ - కతీత్యర్థః-చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకవేశ్మనః మాతామహః. ౫. ఆర్యక ఇతి. ప్రవాసాత్ మాతులగృహోద్దేశేన గమనాత్. ౬. ౭. అద్య మ ఇతి. అద్య మే సప్తమీ రాత్రిః అస్మా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ రాత్రి రిత్యర్థః-అత స్సప్తరాత్రోషితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యన్మ ఇతి, రాజా మే య ద్ధనం రత్నం చ దదౌ - త త్పరిశ్రాంతం సత్పథ్యభవత్-మార్గే స్థితం-తతః కారణాత్ అహం ఇహ పూర్వమాగత ఇతి సంబంధః. ౯. తత్ర హేతుః. రాజవాక్యేతి. ౧౦. శూన్య ఇతి. శూన్యః శయనీయః శయనార్హః-ఇక్ష్వాకుజనః దశరథః. ౧౧.

రాజా భవతి భూయిష్ఠ మిహాంబాయా నివేశనే, త మహం నాద్య పశ్యామి ద్రష్టు మిచ్ఛన్నిహాగతః. ౧౨. పితు ర్గ్రహీష్యే చరణౌ తం మమాఖ్యాహి పృచ్ఛతః, ఆహోస్వి దంబ జ్యేష్ఠాయాః కౌసల్యాయా నివేశనే. ౧౩. తం ప్రత్యువాచ కైకేయీ ప్రియవ ద్ఘోర మప్రియం, అజానంతం ప్రజానంతీ రాజ్యలోభేన మోహితా. ౧౪. యా గతి స్సర్వభూతానాం తాం గతిం తే పితా గతః, రాజా మహాత్మా తేజస్వీ యాయజూక స్సతాంగతిః. ౧౫. తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం ధర్మాభిజనవా ఞ్ఛుచిః, పపాత సహసా భూమౌ పితృశోకబలార్దితః. ౧౬. హా హతోఽస్మీతి కృపణాం దీనాం వాచ ముదీరయన్, నిపపాత మహాబాహు ర్బాహూ విక్షిప్య వీర్యవాన్. ౧౭. తత శ్శోకేన సంవీతః పితు ర్మరణదుఃఖితః, విలలాప మహాతేజాః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. ఏత త్సురుచిరం భాతి పితు ర్మే శయనం పురా, శశినేవామలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే. ౧౯. తదిదం న విభాత్యద్య విహీనం తేన ధీమతా, వ్యోమేవ శశినా హీన మప్ఛుష్క ఇవ సాగరః. ౨౦. బాష్ప ముత్సృజ్య కంఠేన స్వార్తః పరమపీడితః, ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమ ద్వస్త్రేణ జయతాం వరః. ౨౧. త మార్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం భువి, నికృత్త మివ సాలస్య స్కంధం పరశునా వనే, మత్తమాతంగసంకాశం చంద్రార్కసదృశం భువః, ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౩. ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజన్నత్ర మహాయశః, త్వద్విధా న హి శోచంతి

రాజేతి. భవతీత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. పితు రితి. కౌసల్యాయా నివేశనే - భవతి కి మిత్యనుషంజనీయం. ౧౩. త మితి. అజానంతం రాజవృత్తాంత మజానాంతం- ప్రియవత్ ప్రియ మివ ప్రజానంతీ - అప్రియ మువాచేత్యన్వయః - తత్ర హేతుః రాజ్యలోభేన మోహితేతి. ౧౪. అస్య దుఃఖ మనుత్పాదయంతీ మృదూక్త్యా మరణ మాహ - యేతి. యాయజూకః ఇజ్యాశీలః - 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇతి హలాయుధః. ౧౫—౧౭. తత ఇతి. శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః - మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః - భ్రాంతా అనవస్థితా ఆకులితా ఖిన్నా చేతనా యస్య సః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. విలాప మేవాహ - ఏతదిత్యాదినా. ౧౯. తదితి. అప్ఛుష్కః శుష్కాపః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - ఉచ్ఛుష్క ఇతి పాఠాంతరం. ౨౦. బాష్ప మితి. కంఠేన కంఠస్వరేణ - స్వార్తః సుతరామార్తః - అభవ దితి శేషః - పరమపీడితః మానసవ్యథాయుక్తః. ౨౧—౨౩. ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠేతి. రాజన్నితి భరతశోకనివర్తనార్థ మిత్యుక్తవతీ - సదసి సంమతాః - సభ్యా ఇత్యర్థః - దానయజ్ఞౌ

రాజేతి. భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. ౧౩. త మితి. ప్రియవత్ ప్రియమివ. ౧౪. యాగతి రితి. యాయజూకః యజ్ఞశీలః. ౧౫. తదితి. ధర్మాభిజనవాన్ ధర్మః ధర్మయుక్తః-అభిజనః అన్వయో యస్యాస్తీతి తథా. ౧౬. ౧౭. తత ఇతి. మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః. ౧౮. ౧౯. తదిద మితి. అప్ఛుష్కః శుష్కాపః-నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ౨౦. బాష్ప మితి. వదనం వస్త్రేణ ప్రచ్ఛాద్య - కంఠేన సస్వరేణ బాష్ప ముత్సృజ్య సస్వరం రుదిత్వేత్యర్థః - స్వార్తః అభవ దితి శేషః. ౨౧—౨౩. ఉత్తిష్ఠేతి. రాజపుత్రేతి వా రాజన్నత్రేతి వా పాఠః - దానేతి - అర్కస్య

సంతస్త్వదసి సమ్మతాః ౨౪. దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా, బుద్ధి
స్తే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మందిరే. ౨౫. స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమౌ
విపరివృత్య చ, జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతః. ౨౬. అభిషే
క్ష్యతి రామం ను రాజా యజ్ఞం ను యక్ష్యతే, ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో
యాత్రా మయాసిషం. ౨౭. త దిదం హ్యన్యథా భూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ,
పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతం. ౨౮. అంబ కేనాత్యగా
ద్రాజా వ్యాధినా మయ్యనాగతే, ధన్యా రామాదయ స్సర్వే యైః పితా సం
స్కృత స్స్వయం. ౨౯. న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తి
మాన్, ఉపజిఘ్రేద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాత స్సన్నమ్య సత్వరం. ౩౦. క్వ స పాణి
స్సుఖస్పర్శ స్తాతస్యాక్లిష్టకర్మణః, యేన మాం రజసా ధ్వస్త మభీక్ష్ణం పరిమార్జతి.
౩౧. యో మే భ్రాతా పితా బంధు ర్యస్య దాసోఽస్మి ధీమతః, తస్య మాం
శీఘ్ర మాఖ్యాహి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః. ౩౨. పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మ
మార్యస్య జానతః, తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హీదానీం గతి ర్మమ. ౩౩. ధర్మవి
ద్ధర్మనిత్యశ్చ సత్యసంధో దృఢవ్రతః, ఆర్యః కి మబ్రవీ ద్రాజా పితా మే సత్యవిక్ర
మః. ౩౪. పశ్చిమం సాధు సందేశ మిచ్ఛామి శ్రోతు మాత్మనః, ఇతి పృష్టా
యథా తత్త్వం కైకేయీ వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫. రామేతి రాజా విలపన్ హా
సీతే లక్ష్మణేతి చ, స మహాత్మా పరం లోకం గతో గతిమతాం వరః. ౩౬.

అధిక్రియతేఽనయేతి దానయజ్ఞాధికారా - తత్ర హేతుః శీలేతి. శీలం సద్వృత్తం-శ్రుతివచో వేదవాక్యం - తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా-తదనుసారిణీ - బుద్ధిః అధ్యవసాయః - అర్కస్య ప్రభా మందిర ఇవ సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి - తథా తే బుద్ధి ర్నిశ్చలా భాతీత్యర్థః-మందర ఇతి పాఠే అర్కస్య ప్రభామందర ఇవేత్యుక్తి రత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. పాఠభేదః - మందర ఇతి పాఠే - మందరశిఖరే స్థితస్యార్కస్య ప్రభేవాధికప్రకాశవతీత్యర్థః-ఉత్తరాయణే హి మందరగతస్య సూర్యస్య ప్రభాధికం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధం. ౨౪—౨౬. అభిషేక్ష్యతీతి. యజ్ఞం యక్ష్యత ఇతి - యజ్ఞం కరిష్యత ఇత్యర్థః - యాత్రామయాసిషం - యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭. తదితి. వ్యవదీర్ణం భిన్నం. ౨౮—౩౦. క్వేతి. పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి మాం-ఆగత మితి శేషః-క్వ స పాణిః గత ఇతి శేషః. ౩౧—౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మన స్సందేశం మద్విషయసందేశం. ౩౫. ఏవం పృష్టవంతం

ప్రభా మందర ఇవేత్యుక్తిః అత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. ౨౪—౨౬ అభిషేక్ష్యతీతి. యక్ష్యతే - యాగం కరిష్యతీతి-యాత్రా మయాసిషం యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭—౩౦. క్వ స ఇతి. పరిమార్జతి పరిమార్ష్టి. ౩౧. ౩౨. పితేతి. ధర్మం జానతః ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య వివేకినః పురుషస్యేత్యర్థః - జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా భవతి-అత స్తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి-కుతః స హి గతి ర్మమేతి సంబంధః. ౩౩. ౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మనః సందేశం నృపమరణసమయే నృపేణ మద్విషయే వార్తా మిత్యర్థః. ౩౫. రామాదీన్ స్మర న్నేవ పరం గత ఇత్యాహ-రామేతి. ౩౬. ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. కాలధర్మపరిక్షిప్తః మృ

ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితా తవ, కాలధర్మపరిక్షిప్తః పాశైరివ మహాగజః, సిద్ధార్థా స్తే నరా రామ మాగతం సీతయా సహ, లక్ష్మణం చ మహాబాహుం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౮. త చ్ఛ్రుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయాప్రియశంసనాత్, విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరం. ౩౯. క్వ చేదానీం స ధర్మాత్మా కౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ సమం గతః ౪౦ తథాపృష్టా యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, మాతాస్య సుమహద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా. ౪౧. స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవాసా మహావనం, దండకాన్ సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణానుచరో గతః. ౪౨. త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్త్రస్తో భ్రాతు శ్చారిత్రశంకయా, స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౪౩. కచ్చి న్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్యచిత్, కచ్చి న్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః ౪౪. కచ్చి న్న పరదారా న్వా రాజపుత్రోఽభిమన్యతే, కస్మా త్స దండకారణ్యే భ్రూణహేవ వివా

భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్మృతవాన్ కిం తు రామ మేవ స్మరన్ స్వర్గ మగా దితి పితృవిషయస్నేహనివర్తనాభిప్రాయేణోత్తర మాహ రామేత్యాదినా. ౩౬. ఇమా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సిద్ధార్థాః కృతార్థాః పున రాగతం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. తదితి. ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతరగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. యథాతథ మితి సమ్యక్ పాఠః - యథాచాయ మితి పాఠే- అయం వృత్తాంతః యథాతథా ఖ్యాతు మిత్యన్వయః - విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం-ప్రియశంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ - 'శంకా వితర్కభయయో' రితి వైజయంతీ. యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ - యద్వా - యుగప దాఖ్యాతు ముపచక్రమ ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్ - 'యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసన' మితి వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ యౌగపద్యం. ౪౧. సహీతి. దండకాన్ మహావన మితి వేదాః ప్రమాణ మితివ న్నిర్దేశః. ౪౨. తదితి. చారిత్రశంకయా చారిత్రం కి మభూ దితి శంకయా-వంశస్య మహాత్మ్యాత్ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం. ౪౩. కచ్చిదితి. బ్రాహ్మణధన మిత్యత్రావిభక్తికో నిర్దేశః - కస్యచి ద్బ్రాహ్మణస్యేత్యర్థః - యద్వా - కస్యచిత్ కస్మాచ్చి ద్ధేతో రిత్యర్థః. ౪౪. కచ్చిదితి. భ్రూణః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నః - 'అనూచానో గుణై ర్యుక్తో వ్రతస్వాధ్యాయవాన్ శుచిః, భ్రూణ ఇత్యుచ్యతే సద్భి స్త్వేష యో

త్యునా వ్యాప్తః సిద్ధార్థాః నరాః ఆగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ - రాజమరణాపేక్షయా రామవనగమనరూపాప్రియస్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం ప్రియశంకయా ఏతత్ శ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి తర్కేణ యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ ఆఖ్యాతు ముపచక్రమ ఇతి సంబంధః. ౪౧. ౪౨. శ్రుత్వేతి. చారిత్రశంకయా చరిత్రం కి మభూ దితి శంకయా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ వంశస్య మాహాత్మ్యం నామ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం. ౪౩. కచ్చి దితి. బ్రాహ్మణధనం కస్య చిత్ కస్మాచ్చి ద్ధేతోః న హృతం కచ్చిత్. ౪౪. కచ్చి దితి. భ్రూణహా నామ ఏకశాఖాధ్యాయీ శ్రోత్రియః - సర్వశాఖాధ్యాయీ భ్రూణః

సితః. ౪౫. అథాస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్మ యథాతథం, తేనైవ స్త్రీస్వభావేన వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ౪౬. ఏవ ముక్తాతు కైకేయీ భరతేన మహాత్మనా, ఉవాచ వచనం హృష్టా మూఢా పండితమానినీ. ౪౭. న బ్రాహ్మణధనం కించి ద్ధృతం రామేణ కస్యచిత్, కశ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రో వా తేనాపాపో విహింసితః, న రామః పరదారాంశ్చ చక్షుర్భ్యా మపి పశ్యతి. ౪౮½. మయా తు పుత్ర శ్రుత్వైవ రామస్యైవాభిషేచనం, యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసనం. ౪౯½. స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే తత్తథాకరోత్, రామశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషిత స్సీతయా సహ. ౫౦½. త మపశ్యన్ ప్రియం పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః, పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వ ముపసేదివాన్. ౫౧½. త్వయా త్విదానీం ధర్మజ్ఞ రాజత్వ మవలంబ్యతాం, త్వత్కృతే హి మయా సర్వ మిద మేవం విధం కృతం. ౫౨½. మా శోకం మా చ సంతాపం ధైర్య మాశ్రయ పుత్రక, త్వదధీనా హి నగరీ రాజ్యం చైత దనామయం. ౫౩½. త త్పుత్ర శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞై ర్వసిష్ఠముఖ్యై స్సహితో ద్విజేంద్రైః, సంకాల్య రాజాన మదీన సత్త్వ మాత్మాన ముర్వ్యా మభిషేచయస్వ. ౫౪½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

విజితేంద్రియ' ఇతి స్మృతేః. ౪౫. అథేతి. యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనా త్సాధుః - స్త్రీస్వభావేన చాపలేనేత్యర్థః - వ్యాహర్తు ముపచక్రమే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః - అథాస్యేతి శ్లోకో మునేః ఖేదాభినయః ఏవ మితి శ్లోకః క్రమిక ఇతి కేచిత్. రామానుజీయం. భ్రూణహేవ వివాసిత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం ఏవ ముక్తేతి శ్లోక శ్చేత్ సుసంగతం భవతి - మధ్యే అథాస్యేతి శ్లోకో వర్తతే - స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేనాస్య వ్యాఖ్యా క్రియతే - వ్యాహర్తు ముపచక్రమే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః. ౪౬. ఏవ మితి. అయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః. ౪౭. న బ్రాహ్మణేత్యాది. రామః పరదారాన్ చక్షుర్భ్యా మపి న పశ్యతి - ఏవం సతి న స్పృశతీత్యత్ర కిం వక్తవ్య మితి భావః. ౪౮½. మయేతి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచితః పూర్వదత్తవరద్వయే విషయత్వేన యాచిత ఇత్యర్థః. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వప్రతిజ్ఞారూపాం వృత్తిం. ౫౦½. త మితి. పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన పరిద్యూనః తప్తః విలపన్నిత్యర్థో వా - దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠా నత్వం. ౫౧½. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౫౨½. మా శోక మితి. అనామయం నిరుపద్రవం. ౫౩½. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౪½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

తస్య హంతా. ౪౫—౪౮½. మయా త్వితి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచిత ఇతి సంబంధః. ౪౯½. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వస్య ప్రతిజ్ఞారూపాం. ౫౦½. పుత్రేతి. పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన విలపన్నిత్యర్థః. ౫౧½. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౫౨½. మా శోక మితి. అనామయం నిరుపద్రవం. ౫౩½. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౪½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వాతు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ, భరతో దుఃఖసంతప్త ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౧. కిన్ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః, విహీనస్యాథ పిత్రాచ భ్రాత్రా పితృసమేనచ. ౨. దుఃఖే మే దుఃఖ మకరో ర్వ్రణే క్షార మివాదధాః, రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసం ౩. కులస్య త్వ మభావాయ కాళరాత్రి రివాగతా, అంగార ముపగూహ్య స్మ పితా మే నావబుద్ధవాన్. ౪. మృత్యు మాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శిని, సుఖం పరిహృతం మోహా త్కులేఽస్మిన్ కులపాంసని. ౫. త్వాం ప్రాప్య హి పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః, తీవ్రదుఃఖాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో నృపః. ౬. వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః, కస్మా త్ప్రవ్రాజితో రామః కస్మా దేవ వనం గతః. ౭. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్రశోకాభిపీడితే, దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ. ౮. నను త్వార్యోఽపి ధర్మాత్మా త్వయి వృత్తి మనుత్తమాం, వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే. ౯. తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ, త్వయి ధర్మం సమాస్థాయ భగిన్యా మివ వర్తతే. ౧౦ తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాససం, ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం పాపే న శోచసి. ౧౧. అపాపదర్శనం శూరం కృతాత్మానం యశస్వినం, ప్రవ్రాజ్య చీరవసనం కిన్ను పశ్యసి కారణం. ౧౨.

శ్రుత్వేత్యాది. వృత్తం అతీతం-మృత మితి యావత్. ౧. కిన్న్వితి. కార్యం ప్రయోజనం-హతస్య భాగ్యహీనస్య. ౨. దుఃఖ ఇతి. దుఃఖే దుఃఖకరణాత్ వ్రణక్షారాధానసాదృశ్యం. ౩. కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః - ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౪---౬. వినాశిత ఇతి. మహారాజః కస్మా ద్వినాశితః రామః కస్మాత్ ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయా సర్వం నిష్ఫలమేవ కృత మితి భావః. ౭. కౌసల్యేతి. యది జీవేతాం తదా దుష్కరం జీవేతా మితి సంబంధః. ౮. ననుత్వితి. ఆర్యః జ్యేష్ఠః - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వర్తతే - కరోతీత్యర్థః - మాతరి వర్తతే మాతరి శుశ్రూషతే. ౯. తథేతి. దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీ - 'దూరానర్థస్యసందర్శీ దీర్ఘదృష్టిః ప్రకీర్త్యత' ఇతి. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧. అపాపదర్శన మితి. కిం ను పశ్యసి కారణం కిం ఫలం పశ్యసీత్యర్థః-ఫలంహి ప్రయోజకతయా కారణం-న కిమపీత్యర్థః. ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి. అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా-లుబ్ధాయా స్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతు మాహ-తథాహీతి -

---

శ్రుత్వేతి. వృత్తం మృత మిత్యర్థః. ౧. ౨. దుఃఖ ఇతి. రాజానం ప్రేతభావస్థం-రామం చ తాపసం కృత్వా - మే దుఃఖ మకరోః - అతః దుఃఖే దుఃఖకరే వ్రణే క్షార మాదధా ఇవ. ౩. కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలోత్థితసర్వసంహారశక్తిః. ౪. ౫. త్వా మితి. వృత్తః మృతః. ౬. వినాశిత ఇతి. మహారాజః కస్మా ద్వినాశితః కస్మా ద్రామః ప్రవ్రాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయైతత్సర్వం నిష్ఫల మేవ కృత మితి భావః. ౭. ౮. నన్వితి. ఆర్యః రామః. ౯. తథేతి. దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీత్యర్థః. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧. ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి, అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః - తథా లుబ్ధాయా

లుబ్ధాయా విదితో మన్యే న తేఽహం రాఘవం ప్రతి, తథా హ్యనర్థో రాజ్యార్థం త్వయా నీతో మహానయం. ౧౩. అహం హి పురుషవ్యాఘ్రా వపశ్యన్ రామ లక్ష్మణౌ, కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితు ముత్సహే. ౧౪. తం హి నిత్యం మహారాజో బలవంతం మహాబలః, అపాశ్రితోఽభూ ద్ధర్మాత్మా మేరు ర్మేరువనం యథా. ౧౫. సోఽహం కథ మిమం భారం మహాధుర్యసముద్ధృతం, దమ్యో ధుర మివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా. ౧౬. అథవా మే భవే చ్ఛక్తి ర్యోగై ర్బుద్ధి బలేన వా, సకామాం న కరిష్యామి త్వా మహం పుత్రగర్ధినీం. ౧౭. న మే వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయాం, యది రామస్య నాపేక్షా

రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు సంపాదితః ఖలు. ౧౩. రాఘవం ప్రత్యహం యాదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి-అహ మితి. అపశ్యన్ హి అపశ్య న్నేవ - 'హి హేతా వవధారణే' ఇత్యమరః. కేన శక్తిప్రభావేన శక్త్యతిశయేన - భ్రాతృసంపత్తి రేవ మమ శక్త్యతిశయ ఇతి భావః. ౧౪. న కేవలం మమైవ - రామాపేక్షా పితు రపీత్యాహ-త మితి. మేరు ర్మేరువనం యథా - మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వ సంపాదనేన. ౧౫. కేన శక్తిప్రభావేనేత్యుక్త మర్థం సదృష్టాంత మాహ - స ఇతి. అహం బాలః- ఇమం ప్రబుద్ధపితృభృతం - భారం రాజ్యభారం - మహాధుర్యో మహాబలీవర్దః - ధురం వహతీతి ధుర్యః - ధురో యడ్ఢకావితి యత్ ప్రత్యయః - తేన సముద్ధృతం ధురం భా ం. పుంస్త్వ మార్షం- దమ్యః తరుణవత్స ఇవ - 'తర్ణక స్స్మర్యతే వత్సో దమ్యో వత్సతర శ్చ స' ఇతి హలాయుధః. 'దమ్యవత్సతరౌ సమౌ' విత్యమరశ్చ - కేనౌజసా కేనావష్టంభేన- 'ఓజోవష్టంభబలయో' రితి వైజయంతీ. కథం కేన ప్రకారేణ వహేయం. ౧౬. అథ వేతి. యోగైః సామదానాద్యుపాయైః-'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః. బుద్ధిబలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన వా- మే శక్తి ర్భవేత్ రాజపుత్రత్వేన సంభావితత్వాత్-తథాపి పుత్రగర్ధినీం పుత్రప్రయోజనాభిలాషవతీం - త్వాం. సకామాం న కరిష్యామి - గర్ధ్సాతాభిలాషత్వా దితి భావః. ౧౭. నేతి. రామస్య త్వయి - మాతృవత్ మాతరీవ-సదా అపేక్షా భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం న జాయేత - కాంక్షా జాయేతైవ - రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తి సద్భావా త్త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామీత్యర్థః.

స్తే లుబ్ధయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతుః - తథాహ్యనర్థ ఇతి-రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు. ౧౩. ౧౪. దశరథస్యాపి రామాలంబనేనైవ రాజ్యపరిపాలనశక్తి రిత్యాహ. త మితి. మేరుః మేరువనం యథా మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వసంపాదనేన. ౧౫. సోఽహ మితి. మహాధుర్యసముద్ధృతం - మహాధుర్యేణ మహాభారవాహకేన బలీవర్దేన ఉద్ధృతం - ఇమం భారం రాజ్యభారం ధురం భారం ఆసాద్య-దమ్య ఇవ వత్సతర ఇవ కేనౌజసా వహేయ మితి యోజనా. ౧౬. అథ వేతి. యోగై రుపాయై ర్బుద్ధిబలేన - గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధిబలేన. ౧౭. న మ ఇతి. రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరీవ సదా భక్తిపూర్వేక్షణం యది న స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం - న జాయేతేత్యుక్తం - కాంక్షైవ జాయేత-రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ త్వాం త్యక్తుం

త్వయి స్యా న్మాతృవ త్సదా. ౧౮. ఉత్పన్నా తు కథం బుద్ధి స్తవేయం పాపదర్శిని, సాధు చారిత్ర విభ్రష్టే పూర్వేషాం నో విగర్హితా. ౧౯. అస్మిన్ కులే హి పూర్వేషాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే, అపరే భ్రాతర స్తస్మిన్ ప్రవర్తంతే సమాహితాః. ౨౦. న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మ మవేక్షసే, గతిం వా న విజానాసి రాజవృత్తస్య శాశ్వతీం. ౨౧. సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే, రాజ్ఞా మేతత్సమం తత్స్యా దిక్ష్వాకూణాం విశేషతః. ౨౨. తేషాం ధర్మైకరక్షాణాం కులచారిత్రశోభినాం, అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం. ౨౩. తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః, బుద్ధేర్మోహః కథ మయం సంభూత స్త్వయి గర్హితః. ౨౪. న తు కామం కరిష్యామి తవాహం పాపనిశ్చయే, త్వయా వ్యసన మారబ్ధం జీవితాంతకరం

---

౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వైః విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే విద్యమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః - తవ కథ ముత్పన్నా. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే - పితృవ త్తచ్చిత్తానువర్తనే సావధానా జీవంతీత్యర్థః-తథాహ-మనుః - 'జ్యేష్ఠ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ పిత్ర్యం ధన మశేషతః, శేషా స్త ముపజీవేయు ర్యథైవ పితరం తథే' తి. ౨౦. నేతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం ధర్మం - నావేక్షసే నాద్రియసే - అథవా - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య - గతిం ప్రకారం వా - న జానాసీతి మన్యే. ౨౧. న కేవల మస్మాక మేవాయం ధర్మః కింతు సర్వేషా మపీత్యాహ-సతత మితి. రాజవృత్తే - విచార్యమాణ ఇతి శేషః - ఏత ద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సమం - ఇక్ష్వాకూణాం తు తత్ జ్యేష్ఠాభిషేచనం విశేషత స్స్యాత్ - అస్ఖలితాచారత్వాదితి భావః. ౨౨. తేషా మితి. ధర్మేణ ఏకా రక్షా యేషాం తే తథా - కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగతచరిత్రశోభినాం-'చరిత్రం చరితం శీలం చారిత్రం చ సమం మత' మితి హలాయుధః. చారిత్రశౌండీర్యం చరిత్రగర్వితత్వం - చరిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్-త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం-త్వత్సంబంధా న్నివృత్త మిత్యర్థః ౨౩. స్వకులచారిత్రక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమ మప్యాహ-తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః కులపూర్వగాః - కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తాన్ గచ్ఛంతీతి కులపూర్వగాః జ్యేష్ఠాభిషేచనశీలా ఇత్యర్థః - సుమహాభాగాః సుచరిత్రాః. ౨౪. ఫలిత మాహ-నత్విత్యాదినా. ౨౫. న కేవల మిష్టాకరణం-అనిష్ట మపి తవ కరోమీత్యాహ-ఏవ ఇతి, ఏషఇత్యాదిశం

నేచ్ఛామీత్యర్థః. ౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వై ర్విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే వర్తమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనాదివిషయా బుద్ధిః. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-అపరే కనిష్ఠభ్రాతరః-తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సమాహితాః ప్రవర్తంతే జ్యేష్ఠాధీనా వర్తంత ఇత్యర్థః. ౨౦. నహీతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం హితం ధర్మం నావేక్షసే - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య గతిం వా నాభిజానాసీతి సంబంధః. ౨౧. ౨౨. తేషా మితి. కులచారిత్రయోగినాం కులశీలయుక్తానాం కులచారిత్రశోభినా మితి వా పాఠః - ధర్మైకరక్షాణాం ధర్మైకం రక్షంతీతి ధర్మైకరక్షాః తేషాం - చారిత్రశౌండీర్యం చారిత్రగర్వితత్వం చారిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్ - త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సంబంధా న్నివర్తిత మిత్యర్థః. ౨౩. స్వకులాచారక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమమప్యాహ. తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః - కులపూర్వగాః కులపూర్వః కులజ్యేష్ఠః తం

మమ. ౨౫. ఏష త్విదానీ మేవాహ మప్రియార్థం తవానఘుం, నివర్తయిష్యామి వనా ద్భ్రాతరం స్వజనప్రియం. ౨౬. నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాహం దీప్తతేజసః, దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాంతరాత్మనా. ౨౭. ఇత్యేవ ముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరై ర్వాక్యగణై స్తుదం స్తాం, శోకాతుర శ్చాపి ననాద భూయః సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తాం తథా గర్హయిత్వాతు మాతరం భరత స్తదా, రోషేణ మహతా విష్టః పునరేవా బ్రవీ ద్వచః. ౧ రాజ్యా ద్భ్రంశస్వ కైకేయి నృశంసే దుష్టచారిణి, పరిత్యక్తాచ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ. ౨. కిన్ను తేఽదూషయ ద్రాజా రామో వా భృశధార్మికః, యయో ర్మృత్యు ర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్య మాగతౌ. ౩. భ్రూణహత్యా మసి ప్రాప్తా కులస్యాస్య వినాశనాత్, కైకేయి నరకం గచ్ఛ మా చ భర్తు స్సలోకతాం. ౪. యత్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘో

బోక్తిః - తవ మద్వ్యాజేన రాజ్యం భోక్తుకామాయాః. ౨౬. న కేవలం నివర్తనం దాసశ్చ తస్యా మిత్యాహ - నివర్తయిత్వేతి. దాసభూతః ఛత్రచామరాదిధారణేన కింకరవృత్తి ర్భవిష్యామి - ఇదం చ న త్వయి కోపాత్ - కింతు స్వరూపేణేత్యాశయేనాహ - సుస్థితేనేతి - సుప్రతిష్ఠితేనాంతఃకరణేనేత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. తుదన్ వ్యథయన్ - పర్వతగహ్వరస్థః - పర్వతగుహాస్థః గుహాస్థత్వే సంతోషాతిశయాత్ సింహస్య నాదాతిశయ ఇత్యభిప్రాయేణ విశేషణ మిదం. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవం సామాన్యతో మృదుతయా నిందిత్వా - పునస్తదపరాధస్మరణేన ప్రవృద్ధరోషః క్రూరం నిందతి - తా మిత్యాదినా. తథా మృదుతయా. ౧. రాజ్యా దితి. భ్రంశస్వ భ్రష్టా భవ-త్వన్మాతృవత్త్వ మపి వనం ప్రవిశేత్యర్థః - మా మృతం రుదతీ భవ ప్రాణహానికరకార్యకరణా త్త్వాం మృతం మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః - యద్వా - మృతం భర్తార ముద్దిశ్య రుదతీచ మా భవ - పతిభార్యాభావస్య గతత్వా దితి భావః. ౨. కిమితి. తే కిన్న్వదూషయత్-తవ సంబంధి కిం ను గుణచారిత్రాదిక మదూషయత్ తుల్యం యుగపత్. ౩. భ్రూణహత్యా మితి. భ్రూణహత్యాం భ్రూణహత్యాతుల్య పాపం - సలోకతాం సమానలోకత్వం. ౪. యదితి. ఘోరేణ కర్మణా ఘోరేణ వ్యవసాయేన - ఈదృశం రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - యత్ పాపం కృతం - తేన సర్వలోకప్రియం రామం త్యక్త్వా స్థితస్య మమాపి భయ మాపాదితం - త్వత్కృతం పాపం మమాపి భయ మజనయత్ - గచ్ఛంతీతి. ౨౪—౨౭. ఇతీతి. ప్రియేతరైః దుఃఖకరై రిత్యర్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

౧. రాజ్యాదితి. మాం మృతం త్వయి విషయే మాం మృతం మత్వా రుదతీ భవ - రోదనం కుర్విత్యర్థః. ౨. కిన్న్వితి. తే కిన్న్వదూషయత్-తవ సంబంధి కిం న గుణచరిత్రాదిక మదూషయత్. ౩. ౪. యదితి ఈదృశం పాపం - రామవివాసనభర్తృమరణ రూపం - ఘోరేణ కర్మణా - ఘోరత్వం నామ సామాన్యవిషయస్య వరద్వయస్య - జ్యేష్ఠవివాసన కనిష్ఠాభిషేచన రూపవిశేషే వ్యవ

రేణ కర్మణా, సర్వలోకప్రియం హిత్వా మమాప్యాపాదితం భయం. ౫. త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, అయశో జీవలోకే చ త్వయాహం ప్రతిపాదితః. ౬. మాతృరూపే మమామిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే, న తేఽహ మభిభాష్యోఽస్మి దుర్వృత్తే పతిఘాతిని. ౭. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా మమ మాతరః, దుఃఖేన మహతావిష్టా స్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీం. ౮. న త్వ మశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః, రాక్షసీ తత్ర జాతాసి కులప్రధ్వంసినీ పితుః. ౯. య త్త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః, వనం ప్రస్థాపితో దుఃఖా త్పితాచ త్రిదివం గతః. ౧౦. య త్ప్రధానాసి తత్పాపం మయి పిత్రా వినా కృతే, భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాప్రియే. ౧౧ కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే, కృత్వా కం ప్రాప్స్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని. ౧౨. కిం నావబుధ్యసే క్రూరే నియతం బంధుసంశ్రయం, జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యా యాత్మసంభవం. ౧౩. అంగ

నతు రాజ్య మితి భావః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. అయశః మాతృముఖేన జ్యేష్ఠం వివాస్య రాజానం నాశితవానిత్యేవం విధం ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. ౬. మాతృరూప ఇతి. రాజ్యకాముక ఇతి ఆమైథునేచ్ఛాతో నఙీష్ - న తేఽహ మభిభాష్య ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ - మత్సంభాషణం త్వయా నకర్తవ్య మిత్యర్థః. ౭. కౌసల్యేతి. యా శ్చాన్యా ఇత్యత్ర తా ఇత్యధ్యాహారః. ౮ నేతి. నత్వ మశ్వపతేః కన్యా - తత్కులోచితకన్యా న భవసీత్యర్థః-ధర్మరాజస్య ధర్మప్రధానరాజస్య-తత్ర కేకయరాజే - ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ-యదిత్యాదినా. ౯. ౧౦. యత్ప్రధానేతి. యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా - యత్పాపకర్మ ప్రధానాసి త్వం - తత్ పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి - సంక్రాంతమితి శేషః - సంక్రాంతకార్యం విశేషణద్వయేన దర్శితం అప్రియే ఇతి సంబుద్ధిః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం - గుణవత్పుత్రవియుక్తాం - కృత్వా నిరయగామిని త్వం - కం లోకం ప్రాప్స్యసే నిరయం వినా కం లోకం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః - కం లోకం కం నరకం - నిరయగామినీతి సిద్ధవత్కారాత్ కిమితి క్షేపోక్త్యా పూర్వస్పృష్టా అపర్యాప్తా ఇత్యుచ్యతే - విశేషణద్వయం సంబోధనం. ౧౨. కిమితి. బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయభూతం - కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవ మిత్యత్ర కౌసల్యాయాత్మసంభవ మిత్యార్ష స్సంధిః - యద్వా పృషోదరాదిత్వేనాకారలోపః - గూఢోత్మా నప్రకాశత ఇతి వత్ - తేన సమ్యక్ సంధిః - నిఃసృతం కిం నావబుధ్యసే -

---

స్థాపితత్వాత్ - మమాప్యాపాదితం భయ మిత్యపిశబ్దా త్సర్వజనస్యాపీత్యర్థః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. జీవలోకే చేతి చకారః - పరలోకసముచ్చయపరః-ప్రతిపాదితః ప్రాపిత ఇత్యర్థః. ౬—౧౦. యత్ప్రధానాసీతి. యచ్ఛబ్దేన పాపకర్మోచ్యతే-యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా యత్పాపకర్మప్రధానాసి తత్పాపం తత్కర్మజనితం పాపం - పిత్రా వినా కృతే పితృరహితే భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే అత ఏవ సర్వలోకస్య చాప్రియే సర్వలోకవిద్విష్టే మయి అభూదితి శేషః - త్వం నిత్యం పాపప్రధానా యత్పాపం కృతవతీ-తత్పితృభ్రాతృవియోగరూపేణ లోకద్వేషరూపేణ చ ఫలిత మితి భావః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం కృత్వా పుత్రేణేతి శేషః. ౧౨. కిమితి. బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయం-కౌసల్యాయా ఆత్మసంభవ మిత్యత్రా సంధి రార్షః. ౧౩. ఔరస

ప్రత్యంగజః పుత్రో హృదయాచ్చాపి జాయతే, తస్మాత్ప్రియతమో మాతుః ప్రియత్వాన్న తు బాంధవః ౧౪. అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సురభి స్సురసంమతా, వహమానౌ దదర్శోర్వ్యాం పుత్రౌ విగతచేతసౌ. ౧౫. తా వర్ధదివసే శ్రాంతౌ దృష్ట్వా పుత్రౌ మహీతలే, రురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా. ౧౬. అధస్తాద్వ్రజత స్తస్యా స్సురరాజ్ఞో మహాత్మనః, బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మా స్సురభిగంధినః. ౧౭. ఇంద్రోప్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం, సురభిం మన్యతే దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః. ౧౮. నిరీక్షమాణ శ్శక్ర స్తాం దదర్శ సురభిం స్థితాం, ఆకాశే విష్ఠితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితాం. ౧౯. తాం దృష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణి ర్యశస్వినీం, ఇంద్రః ప్రాంజలి రుద్విగ్న స్సురరాజోఽబ్ర

ప్రాకృతవత్ బంధువిభూతక మపగతాసీతి భావః. ౧౩. ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్య ఇతి దర్శయితు మంగాదంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ - అంగేతి. అంగాని ముఖకంఠవక్షః కుక్షిహస్తపాదాః - ప్రత్యంగాని నేత్రనాసాంగుళ్యాదీని - తజ్జః తత్తేజోజః - అంగా దంగాత్ సంభవసి హృదయా దధిజాయసే, ఆత్మా వై పుత్ర నామాసీ'తి శ్రుతావపి దీప్తగాంగప్రత్యంగగ్రహః - అంగప్రత్యంగజత్వం చ సర్వాంగతేజస్సంభూతత్వం - 'యదేత ద్రేత స్తదేతత్ సర్వేభ్యోఽంగేభ్య స్తేజ స్సంభూత' మితి శ్రుతేః. స్త్రియా స్తు శోణిత మేవ రేతః-హృదయాత్ హృదయపుండరీకాత్ - ప్రత్యగాత్మస్థానా చ్చ జాయతే - తస్మాత్ - పుత్రః మాతుః ప్రియతమో భవతి-బాంధవో భ్రాత్రాదిః-న ప్రియతమః - కింతు - ప్రియఏవ ఏవ మతిశయితప్రియత్వాత్ పుత్రస్య తద్వియోగాదిదుఃఖం దుస్సహ మితి భావః - సురభి ర్బంధుమాత్రే దుఃఖితవతీ - కిం పునః పుత్రే కౌసల్యేతి సూచయతి న తు బాంధవ ఇతి. ౧౪. పుత్రశోకో మాతు ర్దుస్సహ ఇత్యత్రేతిహాసం ప్రమాణయతి - అన్యదేత్యాదినా. అన్యదా పూర్వకాలే - కిలేత్యైతిహ్యే - తథా వదంతి కిలేత్యర్థః- ధర్మజ్ఞా కర్షణకాలధర్మజ్ఞా - సురభిః కామధేనుః - సురసంమతా దేవపూజితా - వహమానౌ-హల మితిశేషః - విగతచేతసౌ - మూర్ఛితా విత్యర్థః - పుత్రౌ సాక్షాత్పుత్రౌ - కించిన్నిమిత్తవశాత్ భూమిం గతౌ - యద్వా-పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యపదేశ్యౌ. ౧౫. తావితి. అర్ధదివసే దినసస్యార్ధే - మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః - అర్ధదివస మితి పాఠే - కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా-సర్వథా ఏకదేశిసమాసః - మధ్యాహ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అధస్తా దితి. సురరాజ్ఞః సురరాజస్య - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౧౭. ఇంద్రోపీతి. ఇంద్రోపి స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం రమ్యగంధం అశ్రుపాతం దృష్ట్వా తాం సురభిం భూయసీం శ్రేష్ఠాం - అమన్యత. ౧౮. నిరీక్ష

పుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్యతర ఇతి దర్శయితుం - అంగా దంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ - అంగప్రత్యంగజ ఇతి. అంగాని కరచరణాదీని-ప్రత్యంగాన్యంగుళ్యాద్యుపాంగాని - తేభ్యో జాయత ఇత్యంగప్రత్యంగజః - హృదయాచ్చాపి జాయతే అనురాగస్థానభూత హృదయప్రదేశాచ్చాపి జాయతే-తస్మా దౌరసత్వా త్పుత్రో మాతుః ప్రియతమః ప్రియత్వా దేవ న బాంధవః బంధుభూత దత్తపుత్రాదివ న్న భవతీత్యర్థః. ౧౪. పుత్రపీడా మపి దుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితిహాస మాహ - అన్యదేత్యాదినా-సురభిః కామధేనుః పుత్రౌ స్వవంశ్యత్వేన పుత్రత్వేన వ్యపదేశః. ౧౫. తావితి. అర్ధదివసం కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - మధ్యాహ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అధస్తాదితి. సురరాజ్ఞః సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః.

వీ ద్వచః. ౨౦. భయం కచ్చిన్న చాస్మాసు కుతశ్చి ద్విద్యతే మహత్, కుతో నిమిత్తశ్శోక స్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి. ౨౧. ఏవ ముక్తాతు సురభి స్సురరాజేనధీమతా, ప్రత్యువాచ తతోధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదం. ౨౨. శాంతం పాపం నవఃకించి త్కుతశ్చిదమరాధిప, అహంతుమగ్నా శోచామి స్వపుత్రౌ విషమేస్థితౌ. ౨౩. ఏతౌదృష్ట్వా కృశౌదీనౌ సూర్యరశ్మిప్రతాపితౌ, అర్ద్యమానౌ బలీవర్దౌ కర్షకేణసురాధిప. ౨౪. మమ కాయాత్ప్రసూతౌహి దుఃఖితౌ భారపీడితౌ, యౌదృష్ట్వా పరితప్యేఽహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః. ౨౫. యస్యాః పుత్రసహస్రైస్తు కృత్స్నం వ్యాప్తమిదం జగత్, తాం దృష్ట్వా రుదతీం శక్రో న సుతా న్మన్యతే పరం. ౨౬. సదాప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా, శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయా స్స్వ

మాణఇతి. నిరీక్షమాణః. ఉపరి నిరీక్షమాణః. ౧౯. ౨౦. భయ మితి అస్మాసు సురేషు మధ్యే కుతశ్చిదపి భూతాత్ మహద్భయం నవిద్యతే కచ్చిత్ - ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూచకత్వాదితి భావః - కుతోనిమిత్త ఇత్యత్ర ఆద్యాదిత్వాత్ ప్రథమాంత విహితతసికస్య కుతశ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణేన బహువ్రీహిః - కిన్నిమిత్తక ఇత్యర్థః - యద్వా - సార్వవిభక్తిక స్తసి రిత్యనుశాసనాదత్ర ప్రథమార్థే తసిల్ ప్రత్యయః. ౨౧. ౨౨. శాంత మితి. శాంతం పాపం ప్రతిహత మమంగళ మిత్యాదిక మనుచితప్రసంగ శ్రవణదోషనివర్తకవచనవిశేషః వః యుష్మాకం మధ్యే - కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించి ద్భయం నాస్తి - కింతు - మగ్నా దుఃఖమగ్నా విషమే సంకటే స్థితౌ స్వపుత్రౌ ప్రతి శోచామి. ఏతా ఇతి. ఏతౌ దృష్ట్వేతి శ్లోకస్య పూర్వశ్లోకస్యోత్తరార్థేనాన్వయః. ౨౩. ౨౪. పుత్రం విశేషయతి - మమేతి. యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ ప్రసూతౌ - ప్రసూతత్వం పరంపరయా-తస్మాత్ పుత్రసమః ప్రియో నాస్తీతి యోజనా. ౨౫. కవి రాహ - యస్యా ఇతి. మన్యతే అమన్యత. ౨౬. భరతవచనం-సదేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అప్రతిమం నిస్తులం వృత్తం చరిత్రం యస్యా స్తస్యాః - శ్రీమత్యాః సమృద్ధిమత్యాః - గుణనిత్యాయాః - నిత్యగుణాయాః - యస్యా స్సురభేః స్వభావపరివేషయా - స్వభావేన స్త్రీపుంస్వభావేన - మైథునేన పరివేషః ఆవృత్తి ర్యస్యా స్తాదృశయా - లోకధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా - పుత్రసహస్రాణి సంతి - సంతానపరంపరయా బహవః పుత్రాస్సంతీత్యర్థః - సాపి కామధుక్ ధేనుః - యథేష్టసృష్టిక్షమా - శోచతి అశోచత్ - యా

౧౯——౨౦. భయ మితి. కుతోనిమిత్తః కుతః కిం నిమిత్తం యస్య సః కిన్నిమిత్త ఇత్యర్థః-కుత ఇతి తసిల్ ప్రత్యయః ప్రథమార్థే అస్మాసు నిమిత్తం. ౨౧. ౨౨. శాంత మితి. వః యుష్మాకం కుతశ్చిత్ కించిదపి భయం నాస్తి - పాపం శాంతం. యుష్మద్భయాగమన శంకాహేతుభూతం పాపం నాస్తీత్యర్థః - అహం త్విత్యాదిసార్థశ్లోకమేకం వాక్యం - కర్షకేణార్ద్యమానౌ - విషమే స్థితౌ పుత్రౌ దృష్ట్వా శోచామీతి సంబంధః. ౨౩. ౨౪. మమేతి. యౌ దృష్ట్వా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయాత్ప్రసూతౌ - కాయప్రసూతత్వం పరంపరయా. ౨౫. యస్యా ఇతి. సుతాత్పరం సుతాదుత్కృష్టం నేతి మన్యతే - అమన్యత. ౨౬. సదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. లోకధారణ కామ్యయా స్వభావపరివేషయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా లోకధారణకామ్యయా లోకసంరక్షణేచ్ఛయా - స్వభావపరివేషయా స్వభావః శీలం పరివేషః పర్యావరణం - స్వభావపరివేషాయాః శీలపర్యావరణాయాః శీలపరిపూర్ణాయా ఇత్యర్థః - యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సంతీతి శేషః - సాపి శోచతి - యా కౌసల్యా రామం వినా - ఏకపుత్రం రామం వినా వర్త

భావపరివేషయా. ౨౭. యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాపి శోచతి కామధుక్, కిం
పున ర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి. ౨౮. ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివ
త్సేయం త్వయాకృతా, తస్మా త్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే.
౨౯. అహం హ్యపచితిం భ్రాతుః పితుశ్చ సకలా మిమాం, వర్ధనం యశస శ్చాపి
కరిష్యామి న సంశయః. 3౦. ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలం,
స్వయ మేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితం. 3౧. నహ్యహం పాపసంకల్పే
పాపే పాపం త్వయా కృతం, శక్తో ధారయితుం పౌరై రశ్రుకంఠై ర్నిరీక్షితః.
3౨. సా త్వ మగ్నిం ప్రవిశ వా స్వయం వా దండకా న్విశ, రజ్జుం బధాన వా
కంఠే న హి తేఽన్యత్ పరాయణం 33. అహ మప్యవనిం ప్రాప్తే రామే సత్యప
రాక్రమే, కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్మషః. 3౪. ఇతి నాగ ఇవారణ్యే
తోమరాంకుశచోదితః, పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్శ్వసన్నివ పన్నగః. 3౫. సం
రక్తనేత్ర శ్శిథిలాంబర స్తథా విధూతసర్వాభరణః పరంతపః, బభూవ భూమౌ ప
తితో నృపాత్మజ శ్శచీపతేః కేతురివోత్సవక్షయే 3౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యాకాండే-చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

రామ మేకం వినా వర్తయిష్యతి - సా హి శోచతీతి కిం పునః. ౨౭. ౨౮. ఏకపుత్రేత్యాది. వివ
త్సా పుత్రవిరహితా - తస్మాత్ - వివత్సాత్వకరణాత్ - లప్స్యసే తత్ఫలత్వేన. ౨౯. అహ మితి.
అపచితిం పూజాం - 'పూజా నమస్యాపచితి' రిత్యమరః. భ్రాతు రపచితిం రాజ్యప్రదానరూపాం
పితు రిమాం సకలా మపచితిం ఔర్ధ్వదైహికాత్మికాం. 3౦. భ్రాతు రపచితి మాహ - ఆనాయయి
త్వేత్యాదినా. 3౧. నహీతి. పాపం రామవివాసనరూపం - ధారయితుం సోఢుం అశ్రుకంఠైః గద్గ
దకంఠైః. 3౨. అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రా
యేణాహ-సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ కంఠే రజ్జుం బధాన - బధ్వా మ్రియస్వేత్యర్థః -
పరాయణం గతిః. 33. అహ మితి. విప్రవాసితకల్మషః అపనీతకిల్బిషః. 3౪. ఇతీతి. ఇతి సం
క్రుద్ధః - పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ - అరణ్యే అరణ్యగర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశై
శ్చ విద్ధో నాగ ఇవ భువి పపాత - భరత ఇతి శేషః. 3౫. సంరక్తనేత్ర ఇతి. శచీపతేః కేతుః
ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే - ఉత్సవాంతే. 3౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

యిష్యతి జీవిష్యతి - సా శోచతీతి - కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౨౭—౨౯. అహ మితి. అపచితిం
పూజాం-ఇమాం వక్ష్యమాణాం. 3౦. తా మేవాహ-ఆనాయయిత్వేతి. 3౧. నహీతి. అశ్రుకంఠైః
గద్గదకంఠైరిత్యర్థః - అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభి
ప్రాయేణాహ. 3౨. సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ. 33. అహ మితి. అవనిం రాజ్యం -
విప్రవాసితకల్మషః అపసిత పాపః. 3౪. ఇతీతి. సంక్రుద్ధః పన్నగ ఇవ నిశ్వసన్ - అరణ్యే అరణ్య
సంబంధిని గర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశై శ్చ విద్ధో నాగ ఇవ - భువి పపాత
భరత ఇతి శేషః-ఆరణ్యో నాగ ఇతి వా పాఠః. 3౫. సంరక్తేతి. శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః -
ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే. 3౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వాచ వీర్యవాన్, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం దీనా ముద్వీక్ష్య మాతరం, సోఽమాత్యమధ్యే భరతో జననీ మభ్యకుత్సయత్. ౧½. రాజ్యం న కామయే జాతు మంత్రయే నాపి మాతరం, అభిషేకం న జానామి యోఽభూ ద్రాజ్ఞా సమీక్షితః, విప్రకృష్టే హ్యహం దేశే శత్రుఘ్న సహితోఽవసం. ౩. వనవాసం న జానామి రామస్యాహం మహాత్మనః, వివాసనం వా సౌమిత్రే స్సీతాయా శ్చ యథాభవత్. ౪. తథైవ క్రోశత స్తస్య భరతస్య మహాత్మనః, కౌసల్యా శబ్ద మాజ్ఞాయ సుమిత్రా మిద మబ్రవీత్. ౫. ఆగతః క్రూరకార్యాయాః కైకేయ్యా భరత స్సుతః, త మహం ద్రష్టు మిచ్ఛామి భరతం దీర్ఘదర్శినం. ౬. ఏవ ముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినాకృశా, ప్రతస్థే భరతో యత్ర వేపమానా విచేతనా. ౭. స తు రామానుజ శ్చాపి శత్రుఘ్నసహిత స్తదా, ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం. ౮. తత శ్శత్రుఘ్న భరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్యదుఃఖితౌ, పర్యష్వజేతాం దుఃఖార్తాం పతితాం నష్టచేతనాం, రుదంతౌ రుదతీం దుఃఖా త్సమేత్యార్యాం మనస్వినీం. ౯½. భరతం ప్రత్యువాచేదం కౌసల్యా భృశదుఃఖితా. ౧౦. ఇదం తే రాజ్యకామస్య రాజ్యం ప్రాప్త మకంటకం, శంప్రాప్తం బత కైకేయ్యా శ్శీఘ్రం క్రూరేణ కర్మణా.

దీర్ఘకాలాదితి. దీనాం ప్రతిహతేచ్ఛత్వాత్ - స ఇతి. అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాదిమధ్యే - అనేన భరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతఃపూర్వ మాగతా ఇతి గమ్యతే-అభ్యకుత్సయత్ మంత్రిణాం జ్ఞాపనాయ పునరప్యనింద దిత్యర్థః. ౧½. కైకేయ్యా కృతం స్వేష్టం నేతి మంత్రిభ్యో జ్ఞాపయతి. రాజ్య మితి. జాతు కదాచి దపి-ఏత న్న కామయే న మంత్రయే ఇత్యుభయత్రాపి సంబధ్యతే - మాంత్రయే రాజ్యార్థ మితి శేషః - మంత్రణం విచారః న జానామి-మదనుజ్ఞాపూర్వకోఽయం న భవతీత్యర్థః - యో మదర్థోఽభిషేకో రాజ్ఞా సమీక్షితః చింతితోఽభూత్-త మభిషేకం న జానామి - అజ్ఞానే హేతు మాహ-విప్రకృష్ట ఇతి. ౨. ౩. వనవాస మితి. వివాసనం వేత్యత్ర న జానామీత్యనుకర్షః. ౪. ౫. ఆగత ఇతి. దీర్ఘదర్శిన మిత్యనేన రామనిర్గమనం భరతో న సంమన్యత ఇతి కౌసల్యాహృదయ మితి సూచితం. ౬. ఏవ మితి. భరతో యత్ర స్థితః తత్ర ప్రతస్థే. ౭. స ఇతి. యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే. తత ఇత్యాది. ఆర్యాం జ్యేష్ఠాం మాతరం. ౯½. ౧౦. ఇద మితి. కథం రాజ్యం ప్రాప్తం తత్రాహ - సంప్రాప్త మితి.

దీర్ఘకాలా దిత్యాదిసార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. అభ్యకుత్సయత్-అగర్హయత్-అత్ర ఉపరి గర్హాయా అశ్రవణేపి అభ్యకుత్సయ దిత్యను వాదాత్ పూర్వవద్గర్హితవా నిత్యవగమ్యతే - అమాత్యమధ్య ఇత్యభిధానాత్ - భరతాగమనం శ్రుత్వా సమాగతా మంత్రిణః భరతమూర్ఛానంతర మంతః ప్రవిష్టా ఇత్యవగమ్యతే. ౧½. రాజ్య మితి. మాతరం న మంత్రయే-ఛద్మనా రాజ్యగ్రహణార్థం మాతరం న ప్రేరయామీత్యర్థః - రాజ్ఞా మదర్థే యోఽభిషేక స్సమీక్షితోఽభూత్ - త మభిషేకం న జానామీతి సంబంధః - అపరిజ్ఞానే హేతు మాహ - విప్రకృష్ట ఇత్యాది. ౨—౫. ఆగత ఇతి. దీర్ఘదర్శినం - భావికార్యాకార్యపర్యాలోచనశీలం ౬—౯½. భరతమితి. అకంటకం నిస్సపత్నం - రాజ్యప్రాప్తిప్రకారమాహ - సంప్రాప్తమితి - క్రూరేణ కర్మణా రామవివాసనత్వదభిషేచనప్రార్థ

౧౧. ప్రస్థాప్య చీరవసనం పుత్రం మే వనవాసినం, కైకేయీ కం గుణం తత్ర పశ్యతి క్రూరదర్శినీ. ౧౨. క్షిప్రం మా మపి కైకేయీ ప్రస్థాపయితు మర్హతి, హిరణ్యనాభో యత్రాస్తే సుతో మే సుమహాయశాః. ౧౩ అథవా స్వయ మేవాహం సుమిత్రానుచరా సుఖం, అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్య ప్రస్థాస్యే యత్ర రాఘవః ౧౪. కామం వా స్వయ మేవాద్య తత్ర మాం నేతు మర్హసి, యత్రాసౌ పురుషవ్యాఘ్రః పుత్రో మే తప్యతే తపః. ౧౫. ఇదంహి తవ విస్తీర్ణం ధనధాన్యసమాచితం, హస్త్యశ్వరథసంపూర్ణం రాజ్యం నిర్యాతితం తయా. ౧౬. ఇత్యాదిబహుభి ర్వాక్యైః క్రూరై స్సంభర్త్సితోఽనఘః, వివ్యథే భరత స్తీవ్రం వ్రణేతుద్యేవ సూచినా. ౧౭. పపాతచరణౌతస్యా స్తదా సంభ్రాంతచేతనః, విలప్య బహుధాసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞ స్తతస్థ్సితః ౧౮. ఏవంవిలపమానాం తాం భరతః ప్రాంజలి స్తదా, కౌసల్యాం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతాం. ౧౯. ఆర్యే కస్మాదజానంతం గర్హసేమా మకిల్బిషం, విపులాంచమమ ప్రీతిం స్థిరాం జానాసి రాఘవే. ౨౦. కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్మాభూ త్తస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాంశ్రేష్ఠో యస్యా

క్రూరేణ రామవివాసనపూర్వకేణ - కర్మణా వరాభ్యర్థనేన. ౧౧. ప్రస్థాప్యేతి. తత్ర ప్రస్థాపనే-కం గుణం అతిశయం పశ్యతి - న క మపి గుణం రామప్రస్థాపనం వినాపి రాజ్యలాభసంభవాత్. ౧౨. క్షిప్ర మితి. కైకేయీ మా మపి ప్రస్థాపయితు మర్హతి - సర్వస్య రాజ్యస్య తదాయత్తత్వాదితి భావః హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩. కైకేయీకృతపాపానుబంధిన స్తవ రాజసంస్కారాధికారో నాస్తీతి ధ్వనయంత్యాహ - అథవేతి. అగ్నిహోత్రం రాజాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రస్య జ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వా ద్దశరథేన భరతసంస్కారప్రతిషేధా చ్చేతి భావః - ఏతేన రాజశరీరప్రాపణ మప్యర్థసిద్ధం. ౧౪. కామ మితి. తప స్తప్యతే - తపః కరోతీత్యర్థః - తప స్తపః కర్మకస్యైవేతి కర్మవ ద్భావా దాత్మనేపదం. ౧౫. తవ ప్రస్థాపనే మమ కా శక్తిః తత్రాహ - ఇద మితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యసంపూర్ణం - తయా కైకేయ్యా - నిర్యాతితం దాపితం - 'నిర్యాతనం వైరశుద్ధౌ దానే న్యాసార్పణే మత' మితివిశ్వః. ౧౬. ఇత్యాదిబహుభిరితి సంభర్త్సితః పరపక్షబుద్ధ్యా భాషితః - వ్రణే సూచినా తుద్యేవ వ్యథయిత్వేవ - పూర్వ మేవ భ్రాతృపితృవియోగఖిన్నోఽపి కౌసల్యావాక్యశ్రవణఖిన్న ఇత్యర్థః. ౧౭. పపాతేతి. చరణౌ - ప్రతీతి శేషః - బహుధా సంజ్ఞ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ ఇతి పదచ్ఛేదః. ౧౮. ఏవ మితి. ఏవం విలపమానాం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపంతీం. ౧౯. ఆర్య ఇతి. అజానంతం-అభిషేకాదిక మితి శేషః. ౨౦. కౌసల్యయా స్వస్మి న్నారోపితం దోషం

నారూపేణ కర్మణా.౧౦ —౧౨. క్షిప్రమితి, హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః-నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩. కైకేయీకృతపాపానుబంధేన తవ రాజసంస్కారే అధికారో నాస్తీతిధ్వనయంత్యాహ. అథవేతి. అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్యేత్యేతద్రాజదేహస్యాప్యుపలక్షణం.౧౪. కామమితి. తప స్తప్యతి తపః కరోతీత్యర్థః. ౧౫. ఇదమితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యైర్వ్యాప్తం-నిర్యాతితందాపితం. ౧౬—౧౯. ఆర్యేతి. అజానంత మభిషేకమితిశేషః.౨౦.కౌసల్యయా స్వస్మి న్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ కృతా శాస్త్రానుగేత్యాదినా. ఆర్యః

ర్యోఽనుమతే గతః. ౨౧. ప్రేష్యం పాపీయసాం యాతు సూర్యం చ ప్రతి మేహతు, హంతు పాదేన గాం సుప్తాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౨. కారయిత్వా మహత్కర్మ భర్తా భృత్య మనర్థకం, అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యా స్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౩. పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్, తత స్తం ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౪. బలిషడ్భాగ ముద్ధృత్య నృపస్యారక్షతః ప్రజాః, అధర్మో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు యస్యార్యోఽను

పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ-కృతేత్యాదినా. ఆర్యః రామః - యస్యానుమతే సంమతౌ సత్యాం గతః-తస్య శాస్త్రానుగా కృతా బుద్ధిః - గురుణా విధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-యద్యహ మార్యప్రవాసనే అనుమంతాస్మి తర్హి శ్రుతిస్మృతిజ్ఞానాత్ ప్రచ్యుతో భూయాస మిత్యర్థః-ఏవ ముత్తరత్రాపి సామాన్యనిర్దేశో భరతవిషయతయా యోజనీయః-నిర్విశేషం న సామాన్య మితి న్యాయాత్-అత్ర శపథవ్యాజేన ధర్మవిశేషా శ్శిష్యంతే మునినేతి బోధ్యం-అత్ర చ-సత్పురుషవిషయాపరాధే శాస్త్రజ్ఞానభ్రంశో భవతీతి సూచితం. ౨౧. ప్రేష్యమితి. ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం - హీనజాతీనాం ప్రేష్యత్వం హి పాపహేతుః - సూర్యం ప్రతి మేహతు మూత్రపురీషోత్సర్గం కరోతు-సూర్యాభిముఖేన మేహనే యత్పాపం తత్ ప్రాప్నోత్విత్యర్థః - అనేన సూర్యం ప్రతి మేహనం న కర్తవ్య మితి సిద్ధం-గాంపాదేన హంతు - పాదేన గోహననపాపం ప్రాప్నోతు-పాదేన గోహననం దోషః-సుప్తా మిత్యనేన స్వహననప్రవృత్తగోహననం న దోషాయేత్యుక్తం. ౨౨. కారయిత్వేతి. యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ కారయిత్వా - హృక్రోరన్యతరస్యా మితి ద్వికర్మకత్వం-అనర్థకం తం ప్రయోజనశూన్యం-కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యః అధర్మః సోఽస్తు. ౨౩. పరిపాలయమానస్యేతి. పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం-తతః తస్య. ౨౪. బలిషడ్భాగమితి. బలిషడ్భాగం - బలిః కరః-'బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపి చే'తి వైజయంతీ. షష్ఠో భాగ ష్షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగ శ్చేతి విశేషణసమాసః - ఉద్ధృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రు

రామః యస్యానుమతే-యస్య సంమతౌ సత్యాం గత అరణ్య మితి శేషః-తస్య శాస్త్రానుగా బుద్ధిః-గురుణా విధినిషేధబోధశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-ఆర్యస్య గమనం మమానుమతం చే దహం మూర్ఖో భవానీత్యర్థః - సామాన్యేన శపథకరణం నిర్విశేషం న సామాన్య మితి న్యాయేన స్వస్మి న్నపి పర్యవస్యతీత్యభిప్రాయః. ౨౧. ప్రేష్య మితి. ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం-సూర్యం చ ప్రతి మేహతు సూర్యాభిముఖం మూత్రయతు. ౨౨. కారయిత్వేతి- యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్మ కారయిత్వా-తం అనర్థకం అర్థశూన్యం-భృతివిరహిత మితి యావత్-కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యో అధర్మః సోఽస్యాస్తు-యస్యానుమతే ఆర్యో గత ఇతి సంబంధః-యద్వా-భృత్యం మహదనర్థకం కర్మ మహాపాతకావహం కర్మ కారయిత్వేత్యర్థః-వర్తమానో యో భర్తా అస్య భర్తు ర్యో వా అధర్మః సః-యస్యానుమతే ఆర్యో గతః తస్యా స్త్వితి సంబంధః. ౨౩. పరిపాలయేతి. పరిపాలయమానస్య పుత్రవ ద్భూతాని పరిపాలయతి సతి రాజ్ఞి-తద్ద్రుహ్యతాం తస్మై ద్రుహ్యతాం ద్రోహం కుర్వతాం య త్పాపం త త్తస్యాస్తు. ౨౪. బలీతి. బలిషడ్భాగం-బలిః కరః షష్ఠః భాగః షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగ శ్చేతి విశేషణసమాసః-ఉద్ధృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రుత్యేతి. తపస్విభ్యః ఋత్విగ్భ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం యజ్ఞ

మతేగతః. ౨౫. సంశ్రుత్యచ తపస్విభ్యస్సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్, తాంవిప్రలపతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౬. హస్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమాకులే, మాస్మ కార్షీత్సతాం ధర్మం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౭. ఉపదిష్టం సుసూక్ష్మార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా, స నాశయతు దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౮. మా చ తం వ్యూఢబాహ్వంసం చంద్రార్కసమతేజసం, ద్రాక్షీద్రాజ్యస్థమాసీనం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౯. పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా సోఽశ్నాతు నిర్ఘృణః, గురూంశ్చాప్యవజానాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౦. గాశ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదేత్స్వయం, మిత్రే ద్రుహ్యేత సోఽత్యంతం యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౩౧. విశ్వాసాత్కథితం కించి త్పరివాదం మిథః క్వచిత్, వివృణోతు స దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౨. అకర్తా హ్యకృతజ్ఞశ్చ త్యక్తాత్మా నిరపత్రపః, లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యార్యోఽనుమతే గతః.

త్యేతి. సత్రే యాగే - తపస్విభ్యః వ్రతోపవాసశీలేభ్యః - ఋత్విగ్భ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ-తాం దక్షిణాం-విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం. ౨౬. హస్త్యశ్వరథసంబాధ ఇతి. సతాం శూరాణాం-ధర్మం అపరావర్తనం - మాస్మ కార్షీత్ - పరావర్తమానస్య యత్పాపం-తదస్త్విత్యర్థః. ౨౭. ఉపదిష్ట మితి. ధీమతా గురుణా - యత్నేనోపదిష్టం-సుసూక్ష్మార్థం - పరలోకసాధకరహస్యార్థయుక్తం - శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థం - నాశయతు విస్మరతు. ౨౮. మేతి. వ్యూఢబాహ్వంసం-వ్యూఢౌ సంహతౌ మాంసలౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం-'వ్యూఢా విన్యస్తసంహతా' విశ్వమరః. రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం-ఆసీనం సింహాసనే ఆసీనం-తం రామం - మా ద్రాక్షీత్-తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః. ౨౯. పాయస మితి. కృసరం తిలౌదనం-ఛాగం అజం-మాంసమాత్రోపలక్షణ మేతత్-వృథాశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణ-భుక్తా మిత్యర్థః-అవజానాతు-ప్రత్యుత్థానాభివాదనాదికం న కరోత్విత్యర్థః. ౩౦. గా ఇతి. గాః పాదేన స్పృశతు-హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం-ఇహ తు పాదస్పర్శోఽపి పాపహేతురిత్యుచ్యతే-పరివదేత్ అపవదేత్ మిత్రే ద్రుహ్యేత-మిత్రాయ ద్రుహ్యత్విత్యర్థః. ౩౧. విశ్వాసా దితి. పరివాదం అపవాదం-'అపవాదోపక్రోశనిర్వాదావర్ణపరివాదా' ఇతి హలాయుధః. మిథః రహస్యే-'మిథోన్యోన్యరహస్యయో'రితి వైజయంతీ. విశ్వాసాద్రహః కథితస్య పరివాదస్య క్వచిదన్యత్ర ప్రకటీకరణం పాతకమితి భావః. ౩౨. అకర్తేతి. అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా-అథాప్యకృతజ్ఞః-అభ్యాసేకం పాపముక్తం-త్యక్తాత్మా సద్భిః పరిహృతః - అథాపి నిరపత్రపః నిర్లజ్జః - అకృతప్రాయశ్చిత్త ఇతి యావత్-ఇద మేకం పాపం. ౩౩. పుత్రదారైరితి. భృష్టమశ్నాతు - ఇతరేషు కదన్నభుక్షు

కారయితృఋత్విగ్దక్షిణామిత్యర్థః-తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం అపలపతాం. ౨౬. హస్త్యశ్వేతి. సతాం ధర్మం-ఉత్తమక్షత్రియాణామపలాయనేన యుద్ధకరణం. ౨౭. ఉపదిష్టమితి. సుసూక్ష్మార్థం-పరలోకసాధకరహస్యార్థం - వేదాంతాదివిశిష్టశాస్త్రం నాశయతు విస్మరతు. ౨౮. మా చేతి. వ్యూఢబాహ్వంసం - రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం - ఆసీనం సింహాసనే సమాసీనం తం రామం మాద్రాక్షీత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్విత్యర్థః. ౨౯. పాయసమితి. వృథా సోఽశ్నాతు-దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణాశ్నాతు. ౩౦. గాశ్చేతి. మిత్రే మిత్రాయ. ౩౧. విశ్వాసాదితి. అస్మిన్ యత్కించిదుక్తమప్యయం పరేభ్యో న ప్రకటయతి - విశ్వాసాత్ మిథః ఏకాంతే కథితం పరివాదం పరాపవాదం వా వివృణోతు. ౩౨. అకర్తేతి. అకర్తా అకృతోపకారః - త్యక్తా

౩౩. పుత్త్రదారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః, స ఏకో మృష్టమశ్నాతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౪. అప్రాప్య సదృశాన్ దారాననపత్యః ప్రమీయతాం, అనవాప్య క్రియాం ధర్మ్యాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౫. మాత్మనస్సంతతిం ద్రాక్షీత్స్వేషు దారేషు దుఃఖితః, ఆయుస్సమగ్రమప్రాప్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౬. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే యత్పాపముచ్యతే, భృత్యత్యాగే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౩౭. లాక్షయా మధుమాంసేన లోహేన చ విషేణ చ, సదైవ బిభృయాద్భృత్యాన్ యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౮. సంగ్రామే సముపోఢే స్మ శత్రుపక్షభయంకరే, పలాయమానో వధ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౯. కపాలపాణిః పృథివీమటతాం చీరసంవృతః, భిక్షమాణో యథోన్మత్తో యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౦. పానే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీష్వక్షేషుచ నిత్యశః, కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౧. మాస్య ధర్మే మనో భూయాదధర్మం సనిషేవతాం, అపాత్రవర్షీ భవతు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౨. సంచితాన్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః, దస్యుభిర్విప్రలుప్యంతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౩. ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్పాపం పరికల్ప్యతే, తచ్చ పాపం భవేత్తస్య యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౪. యదగ్నిదాయకే పాపం యత్పాపం గురుతల్పగే, మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతాం. ౪౫. దేవతానాం పితౄణాంచ మాతాపిత్రోస్తథైవ చ, మాస్మ

స్వయం మృష్టం సమీచీనం - అశ్నాతు. ౩౪. అప్రాప్యేతి. సదృశాన్ సమానకులాన్ - ధర్మ్యాం క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికం చ అప్రాప్య - అనపత్యస్సన్ ప్రమీయతాం. ౩౫. అప్రాప్యేత్యాదివివరణం మాత్మనఇతి. అనేన ఋణాపకరణం వినా బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్న్యాసః ప్రతిషిధ్యతే - అవిరక్తవిషయమిద మితి చేత్ న - బ్రహ్మచర్యాదేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదేర్విరాగాభావవిషయత్వాత్ - తత్రైవహి ఇతరథేత్యనేనాయమర్థో దర్శితః. ౩౬. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానామితి. రాజస్త్రీత్యత్రాపి యస్యార్యోఽనుమతే గత ఇత్యనుషంజనీయం. ౩౭. లాక్షయేతి. భృత్యాన్ భరణీయాన్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః - 'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ' ఇతిస్మృతేః. అప్యకార్యశతం కృత్వేత్యస్యాపవాదోఽయం. ౩౮. సంగ్రామ ఇతి. సముపోఢే నికటే - 'ఉపోఢో నికటోఢయో'రితి వైజయంతీ. ౩౯. కపాలపాణిరితి. అటతాం చరతు - చీరం మలినం శీర్ణవస్త్రం అనేన శైవమతప్రవేశో నింద్యతే. ౪౦. పానే ప్రసక్త ఇతి. స్పష్టం. ౪౧. మాస్మేతి. అపాత్రవర్షీ అపాత్రే బహుదాయీ. ౪౨. సంచితానీతి. దస్యుభిస్తస్కరైః. ౪౩. ఉభే ఇతి. ఉభయోస్సంధ్యయోః. ౪౪. యదితి. గురుతల్పగే గురుదారగే. ౪౫. దేవతానామితి. దేవానాం శుశ్రూషా అగ్నిహోత్రాదికర్మ సంభృతైరాజ్యచరుపశుపురోడాశాదిభిః ప్రీణనం - పితౄణాం తు ఉపరాగాదిషు

త్వా ఉద్బంధనాదినా త్యక్తదేహః. ౩౪. అప్రాప్యేతి. ధర్మ్యాః ధర్మాదనపేతాః క్రియాః అనవాప్య - ప్రమీయతాం మ్రియతాం. ౩౫. ౩౭. లాక్షయేతి. భర్తౄన్ భరణీయాన్ బిభృయాత్ లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ రక్షేదిత్యర్థః - 'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ' ఇతి స్మృతేః. ౩౮. సంగ్రామ ఇతి. సముపోఢే నికటే. ౩౯. ౪౩. ఉభే ఇతి. ఉభే సంధ్యే ఉభయోస్సంధ్యయోః.

కార్షీత్స శుశ్రూషాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౬. సతాం లోకాత్ సతాం కీర్త్యాత్సంజుష్టాత్కర్మణస్తథా, భ్రశ్యతు క్షిప్రమద్యైవ యస్యార్యోఽనుమతే గతః ౪౭. అపాస్య మాతృశుశ్రూషామనర్థే సోఽవతిష్ఠతాం, దీర్ఘబాహుర్మహావక్షా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౮. బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః, స భూయాత్సతతక్లేశీ యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౪౯. ఆశామాశంసమానానాం దీనానామూర్ధ్వచక్షుషాం, అర్థినాం వితథాం కుర్యాద్యస్యార్యోఽనుమతేగతః ౫౦. మాయయా రమతాం నిత్యం పరుషః పిశునోఽశుచిః, రాజ్ఞో భీతిస్త్వధర్మాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౧. ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యామృతుకాలానురోధినీం, అతివర్తేత దుష్టాత్మా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౨. ధర్మదారాన్ పరిత్యజ్య పరదారాన్నిషేవతాం, త్యక్తధర్మరతిర్మూఢో యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాతస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్, తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౪. పానీయదూషకే పాపం తథైవ విషదాయకే, యత్తదేకస్స లభతాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః, బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౬.

మాతాపితృమరణతిథ్యాదిషు చ పూర్వోక్తైరన్యైశ్చ తిలాదిభిరారాధనం-పితృశుశ్రూషయైవ మృతమాతాపితృశుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రోరిత్యత్ర జీవతోరితి వివక్షితం.౪౬.సతామితి. సతాం కీర్త్యాత్ సద్భిః క్రియమాణశ్లాఘనాత్-సంజుష్టాత్ సత్సేవితాత్.౪౭.అపాస్యేతి. పునర్మాతృశుశ్రూషాగ్రహణం తత్త్యాగే ప్రత్యవాయ భూయస్తయా తన్నిత్యతయా చ - మాతృశుశ్రూషాహి నిత్యాయతస్తస్యాం పతితాయామపి శుశ్రూషాం విదధతి స్మృతయః - అనర్థే అధర్మే. ౪౮. బహుపుత్ర ఇతి. బహుపుత్రస్యాపి ధనినో దుఃఖాభావాద పుత్రస్య దారిద్ర్యేపి భరణీయాల్పతయా క్లేశాల్పతేతి చ విశేషణద్వయం.౪౯.ఆశామితి. ఆశంసమానానాం స్తువతాం ఊర్ధ్వచక్షుషాం ఉన్నతాసనస్థదాతృముఖనిరీక్షకాణాం - అర్థినాం ఆశాం - వితథాం కుర్యాత్. ౫౦. మాయయేతి. మాయయా వంచనయా-రమతాం సక్తో భవతు. ౫౧. ఋతుస్నాతామితి.ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం.౫౨. ధర్మదారానితి. నిషేవతాం భజతాం. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి.విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య-సంతతిహీనస్యేత్యర్థః-తదేవ దుష్కృతం ప్రతిపద్యేత.౫౪.పానీయేతి. పానీయదూషకే విషదాయకే చ యత్పాపం తత్ ద్వయం ఏకో లభతామిత్యర్థః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశాం. ౫౬. తృష్ణార్తమితి. పానీయే సతి గృహే విద్యమానే

---

౪౪. ౪౬. సతామితి. సంజుష్టాత్ క్రియమాణాదిత్యర్థః. ౪౭. ౪౯. ఆశామితి. అర్థినామాశాం వితథాం కుర్యాదితి సంబంధః.౫౦.మాయయేతి. మాయయా వంచనయా. ౫౧.౫౩. విప్రలుప్తేతి. విప్రలుప్తప్రజాతస్య అన్నపానాద్యప్రదానేన ప్రణష్టసంతానస్యేత్యర్థః. విచ్ఛిన్నసంతానస్యేతివా-యద్వా-విప్రలుప్తా వివర్జితా ప్రజాతా ప్రసూతా - జాతాపత్యా జాయా యేన తస్య. ౫౪. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశామిత్యర్థః - 'సంధిన్యనిర్దశావత్సా గోపయః పరివర్జయే' దితి స్మృతేః. ౫౬. ౫౭. భక్త్యేతి. అయం పరస్త్వయం నేతి వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు - వివాదం కుర్వత్సు సత్సు భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన-మార్గం జయోపాయమాశ్రి

తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంభేన యోజయేత్, లభేత తస్య యత్పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౭. భక్త్యా వివదమానేషు మార్గ మాశ్రిత్య పశ్యతః, తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౫౮. విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం కౌసల్యాం పార్థివాత్మజః, ఏవమాశ్వాసయన్నేవ దుఃఖార్తో నిపపాత హ. ౫౯. తథాతు శపథైః కష్టైశ్శపమానమచేతనం, భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వాక్య మబ్రవీత్. ౬౦. మమ దుఃఖమిదం పుత్ర భూయస్సముపజాయతే, శపథైశ్శపమానో హి ప్రాణా నుపరుణత్సి మే. ౬౧. దిష్ట్యా న చలితో ధర్మాదాత్మా తే సహ లక్ష్మణః, వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకానవాప్స్యసి. ౬౨. ఇత్యుక్త్వా చాంకమానీయ భరతం భ్రాతృవత్సలం, పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద భృశదుఃఖితా. ౬౩. ఏవం విలపమానస్య దుఃఖార్తస్య మహాత్మనః, మోహాచ్చ శోకసంరోధాద్బభూవ లులితంమనః. ౬౪. లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణష్టబుద్ధేః పతితస్య భూమౌ, ముహుర్ముహుర్నిశ్శ్వసతశ్చ ఘర్మం సా తస్య శోకేన జగామ రాత్రిః. ౬౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే-పంచసప్తతితమస్సర్గః.

సతి-విప్రలంభేన వంచనయా-యోజయేత్-న దదాతీత్యర్థః-తస్య యత్పాపం తల్లభేత. ౫౭. భక్తేతి. వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు - భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం జయోపాయ మాశ్రిత్య-పశ్యతః బ్రువతః తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః. ౫౮. ౬౦. మమేతి. ఉపరుణత్సి - పీడయసీత్యర్థః - యద్వా ప్రాణానుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః ప్రాణాన్ స్థాపయసి శపథకరణేన మమాశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః. ౬౧. దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన - ఆత్మా అంతఃకరణం - ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనధర్మాత్ మే మహ్యం సహ లక్ష్మణ స్సత్యప్రతిజ్ఞోఽసి లక్ష్మణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోఽసీత్యర్థః - అతస్సతాం లోకానవాప్స్యసి. ౬౨. ౬౩. ఏవమితి. ఏవం విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః - శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్. ౬౪. లాలప్యమానస్యేతి. లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః-విచేతనస్య మూర్ఛితస్య-ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య-ఘర్మం ఉష్ణం యథా భవతి తథా నిశ్వసతః. ౬౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

త్య పశ్యతః- తూష్ణీం భవతః జయోపాయం జ్ఞాత్వాపి పక్షపాతేన తూష్ణీం భవత ఇత్యర్థః - తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః - అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోత్తరవ్యత్యాసః పునరుక్తిశ్చ దృశ్యతే - తత్ శపథవిషయత్వాన్న దోషః. ౫౮. ౬౦. మమేతి. ఇదం తవ శపథవాక్యజాతం - శ్రుత్వేతి శేషః - కించ ఉపరుణత్సి పీడయసి. ౬౧. దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన సహలక్ష్మణః తే ఆత్మా స్వభావః ధర్మాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మాత్ న చలితః-మే సత్యే ప్రతిజ్ఞః మహ్యం కృతయథార్థశబ్దపథస్సన్ - సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః - యద్వా సత్యప్రతిజ్ఞః మే మమ సత్యం శంసమానః త్వం సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః. ౬౨. ౬౩. ఏవ మితి. శోకసంరోధాత్ శోకవిరోధాత్. ౬౪. లాలప్యమానస్యేతి. లాలప్యమానస్య భృశం విలపతః - విచేతనస్య మూర్ఛతః ప్రణష్టబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య. ౬౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం -పంచసప్తతితమస్సర్గః.

త మేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయీసుతం, ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠో
వసిష్ఠశ్శ్రేష్ఠవాగృషిః. ౧. అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః,
ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయాన ముత్తమం. ౨. వసిష్ఠస్య వచశ్శ్రుత్వా
భరతో ధారణాం గతః, ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్. ౩.
ఉద్ధృతం తైలసంరోధాత్స తు భూమౌ నివేశితం, అపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్త
మివ భూపతిం, సంవేశ్య శయనే చాగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే, తతో దశరథం
పుత్రో విలలాప సుదుఃఖితః. ౪. కిం తే వ్యవసితం రాజన్ ప్రోషితే మయ్యనా
గతే, వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణంచ మహాబలం. ౫. క్వ యాస్యసి మహారాజ
హిత్వేమం దుఃఖితం జనం, హీనం పురుషసింహేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా. ౬.
యోగక్షేమం తు తే రాజన్ కోఽస్మిన్ కల్పయితా పురే, త్వయి ప్రయాతే స్వస్తా
త రామే చ వనమాశ్రితే. ౭. విధవా పృథివీ రాజం స్త్వయా హీనా న రాజ
తే, హీనచంద్రేన రజనీ నగరీ ప్రతిభాతి మా. ౯. ఏవం విలపమానం తం భరతం
దీనమానసం, అబ్రవీ ద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః. ౧౦. ప్రేత
కార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః, తా న్యవ్యగ్రం మహాబాహో క్రియం
తా మవిచారితం. ౧౧. తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాభిపూజ్య తత్, ఋ
త్విక్పురోహితాచార్యాం స్త్వరయామాస సర్వశః. ౧౨. యే త్వగ్నయో నరేం

త మితి. కైకేయీసుతమిత్యత్ర కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ ఇతి విహితస్యే
యాదేశస్యాభావః. ౧. అల మితి. సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః. ౨.
వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః ధైర్యం ప్రాప్తః-'మర్యాదా ధారణా స్థితి' రిత్యమరః. స్వస్థాంతఃకరణ
ఇత్యర్థః - కారయామాసేతి సంక్షేపోక్తిః. ౩. ఉద్ధృత మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తత
స్స పుత్రః - తైలసంరోధాత్ తైలద్రోణ్యాః - ఉద్ధృతం తతస్తైలాపమార్జనాయ భూమౌ నివేశి
తం-చిరం తైలే స్థాపనాదాపీతవర్ణవదనం - అవయవశైథిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివ స్థితం - దశ
రథం భూపతిం ఉత్తమవిశేషణే శయనే - సంవేశ్య శాయయిత్వా - సుదుఃఖితస్సన్ విలలాప. ౪.
కి మితి. కిం తే వ్యవసితం త్వయా కి మద్య వ్యవసితం స్వర్గగమనాయేతి శేషః. ౬. ౭. యోగక్షేమ
మితి. తే పురే అయోధ్యాయాం - కః జనః - యోగక్షేమం స్వకీయపురయోగక్షేమం - కల్పయి
తా కరిష్యతి-స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౦. ప్రేతకార్యాణీతి. విశాంపతేః ప్రజానాం పత్యుః. ౧౧. తథే
తీతి. ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః - పురోహితాః పురోహిత
పరత్వేన శాంతికపౌష్టికాదిక్రియా ప్రవర్తకాః-ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః-'త్రయ్యాంచ
ధర్మకృత్యే చ శాంతికర్మణి పౌష్టికే, అధ్వరే యశ్చ కుశల స్స స్యాద్రాజపురోహితః, ఉపనీ
య వదే ద్వేదమాచార్యస్స ఉదాహృత' ఇతి లక్షణమ్. ౧౨. య ఇతి. అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృ

అల మితి. సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాత మిత్యర్థః-కారయామాసేతి. సం
గ్రహోక్తిః. ౨. వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః స్థితిం ప్రాప్తః - స్వస్థాంతఃకరణ ఇత్యర్థః. ౩. ౪.
కి మితి. ప్రోషితే దేశాంతరం గతే. ౬. ౭. యోగక్షేమ మితి. స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౧. తథేతి.
ఋత్విక్పురోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్మణి వృతాః-పురోహితాః శాంతిక. పౌష్టికాది

ద్రస్య చాగ్న్యగారాద్బహిష్కృతాః. ఋత్విగ్భిర్యాజకైశ్చైవ తేఽహ్రియంత యథావిధి. ౧౩. శిబికాయామథారోప్య రాజానం గతచేతసం, బాష్పకంఠా విమనసస్తమూహుః పరిచారకాః. ౧౪. హిరణ్యంచ సువర్ణంచ వాసాంసి వివిధానిచ, ప్రకిరంతో జనా మార్గం నృపతేరగ్రతో యయుః. ౧౫. చందనాగరు నిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా, దేవదారూణి చాహృత్య క్షేపయంతి తథాపరే, గంధానుచ్చావచాం శ్చాన్యాన్ (౧౬।) తత్రగత్వాథ భూమిపం, తత స్సంవేశయామాసు శ్చితామధ్యేత మృత్విజః. ౧౭. తథా హుతాశనం దత్వా జేపుస్తస్య తమృత్విజః, జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః. ౧౮. శిబికాభిశ్చ యానైశ్చయథార్హం తస్య యోషితః, నగరాన్నిర్యయుస్తత్ర వృద్ధైః పరివృతాస్తదా. ౧౯. ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోఽగ్నిచితం నృపం, స్త్రియశ్చ శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖాస్తదా. ౨౦ క్రౌంచీనామివ నారీణాం నినాదస్తత్ర శుశ్రువే, ఆర్తానాం కరుణం కాలే క్రోశంతీనాం సహస్రశః. ౨౧. తతో రుదం

హాత్ - అంతశ్శవవత్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః - అగ్నయో గార్హపత్యాదయః-యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః - ఋత్విగ్భిశ్చ - అహ్రియంత ఆనీయంత. ౧౩. ౧౪. హిరణ్యమితి. హిరణ్యంచ సువర్ణంచ - రజతంచ సువర్ణంచ - తత్కృతపుష్పాణీత్యర్థః. ౧౫. చందనాగరునిర్యాసానితి. చందనాగరునిర్యాసాన్ - నిర్యాసో గుగ్గులుః - 'గుగ్గులుః కాలనిర్యాసా' వితి నిఘంటుః. చందనాగరు జనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్ - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం - క్షేపయంతి - పురతః పార్శ్వతశ్చ ధ్రియమాణసౌవర్ణరాజతాంగారధానీషు - ధూపార్థమితి శేషః - చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠద్రవ్యాణీత్యేవ తు యుక్తం తదా క్షేపయంతి - దహనార్థం చితామకుర్వన్నిత్యర్థః. ౧౬. తత్ర గత్వాథ భూమిపమిత్యుత్తరశేషః - అథ చితాకల్పనానంతరం - తత్ర చితాసమీపే - గత్వా తం భూమిపం చితామధ్యే తతః శిబికాయాః - ఉద్ధృత్యేతి శేషః - సంవేశయామాసుః శాయయామాసుః. తథేతి. హుతాశనం దత్వా భరతేన దాపయిత్వా - జేపుః - పైతృమేధికమంత్రవిశేషా నితి శేషః - తస్య పరమగత్యర్థ మితి శేషః-తమితి. హుతాశనవిశేషణం - హుతం త్రేతాగ్నిమిత్యర్థః - తే ఉద్గాతృప్రభృతయః ఋత్విజః. ౧౮. శిబికాభి రితి. యానైః అశ్వాదిభిః - వృద్ధైః పరిచారకైః. ౧౯. ప్రసవ్య మితి. అగ్నిచితం అగ్నిచయనం కృతవంతం-తం నృపం ఋత్విజః స్త్రియశ్చ ప్రసవ్యం సవ్యాపసవ్యం ప్రదక్షిణమప్రదక్షిణం చ చక్రుః - పాఠభేదః - ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం ఇదం ప్రదక్షిణస్యాప్యుపలక్షణం - భరతశ్చేత్యర్థసిద్ధం - ఇదం చాగ్నిదానాత్ పూర్వం శిబికాస్థే ప్రేతే - క్రమస్యావివక్షితత్వా దత్రోక్తం-దేశవిశేషాచారోఽయం వా. ౨౦. ౨౨. కృత్వేతి. తాశ్చతే చతే-

---

క్రియాప్రవర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః. ౧౨. యేత్వితి. యాజకైః ఉపద్రష్టృభిః- ౧౩. ౧౪. హిరణ్య మితి. హిరణ్యం రజతం. ౧౫. చందనేతి. నిర్యాసః 'కర్పూరగుగ్గుల్వాదిధూపద్రవ్యవిశేషః - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషః. ౧౬. ౧౭. తథేతి. జేపుః ఋగ్యజుస్సామాదికమితి శేషః. ౧౮. ౧౯. ప్రసవ్యమితి. ప్రసవ్యమప్రదక్షిణం - అగ్నిచితం అగ్నిం

త్వో విపశా విలప్య చ పునఃపునః, యానేభ్యస్సరయూతీరమవతేరుర్నృపాంగనాః.
౨౨. కృత్వోదకం తే భరతేన సార్ధం నృపాంగనామంత్రిపురోహితాశ్చ, పురం ప్రవిశ్యాశ్రుపరీతనేత్రా భూమౌ దశాహం వ్యనయంత దుఃఖం. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

తతో దశాహేఽతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్. ౧. బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ రత్నం ధనమన్నం చ పుష్కలం, వాసాంసి చ మహార్హాణి రత్నాని వివిధానిచ. ౨. బాస్తికం బహుశుక్లం చ గాశ్చాపి శతశస్తదా, దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమ

పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః-దశాహం-కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా-భూమౌశయానా ఇతిశేషః-'కియల్లబ్ధాశనా భూమౌ స్వపేయుస్తే పృథక్పృథ' గిత్యాశౌచినాం పృథక్ శయనం హి విహితం-దుఃఖ మాశౌచం-వ్యనయంత-అగమయన్-నను 'షోడశాహేనభూపాలా' ఇతిక్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచసద్భావాత్-కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్-సత్యం-'క్షత్రియస్తు దశాహేనస్వకర్మణిరతశ్శుచి' రిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి నదోషః - అత్ర స్త్రీణాం ప్రేతప్రదక్షిణముదకదానంచ సూత్రాంతరోక్తం జ్ఞేయం-తథా చితాస్థస్య ప్రదక్షిణంచ- అతఏవాహబోధాయనః-ప్రదక్షిణమపి బాంధవాః కుర్వంత్యేవం మార్గేపి చితామారోప్య చితాయామేవేత్యేక ఇతి - అత్ర ప్రేతేన సహాగ్న్యానయనం చితారోపణం సమంత్రకమగ్నిదానం ప్రదక్షిణీకరణముదకదానం దశాహమాశౌచేన భూమౌ శయనమిత్యేతావన్మాత్రం దేశకులసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహికవిశేష ఉక్త ఇతి వా ప్రధానోక్తి స్సర్వగ్రహణార్థమితి వా జ్ఞేయం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. దశాహే-అతిగతే అతీతే-ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః - కృతశౌచఃకృతశౌచాపాదకపుణ్యాహవాచననవశ్రాద్ధాదిక ఇత్యర్థః - ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణి - షోడశమాసికాని సపిండీకరణాంతానీత్యర్థః - అకారయత్ - అకరోదిత్యర్థః - స్వార్థేణిచ్. ౧. ౨. బాస్తికమిత్యాది. బస్తానాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం - ఛాందసష్ఠక్ - 'అజాఛాగీ తు బస్తఛగ బస్తచ్ఛాగలకా అజ' ఇత్యమరః. బహుశుక్లమితి ఛాగవిశేషణం - రజతంవా-పితృప్రియత్వాత్ - 'శుక్లో యోగాంతరే శ్వేతే శుక్లే చ రజతే తథేతి విశ్వః. దాసీదాసం గవాశ్వప్రభృతిత్వా దేకవద్భావః -

---

చితవంతం అశ్వమేధాదియజ్ఞకర్తార మిత్యర్థః. ౨౦. ౨౨. కృత్వేతి. భూమౌ శయానా ఇతిశేషః- దుఃఖం ఆశౌచం వ్యనయంత అగమయన్ - నను క్షత్రస్య షోడశాహానీతి క్షత్రియస్య షోడశాహాశౌచ సద్భావాత్ కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శుచిరిత్యాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ - ఏకాదశేఽహని కర్తవ్యశ్రాద్ధ కరణపూర్వకం ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధ కర్మాణ్యకరోదిత్యర్థః. ౧. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. బాస్తికం ఛాగసమూహం - శుక్లం శుద్ధం - దానార్హమిత్యర్థః. ఔర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియా ముద్దిశ్య దదా

హాంతి చ, బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ పుత్రో రాజ్ఞస్తస్యౌర్ధ్వదైహికం ౩. తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితః, శబ్దాపిహితకంఠస్తు శోధనార్థ ముపాగతః. ౪. చితామూలే పితుర్వాక్య మిదమాహ సుదుఃఖితః. ౫. తాత యస్మిన్నిసృష్టోఽహం త్వయా భ్రాతరి రాఘవే, తస్మిన్ వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోఽస్మ్యహం త్వయా. ౬. యస్యా గతిరనాథాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనం, తా మంబాం తాత కౌసల్యాం త్యక్త్వా త్వం క్వ గతో నృప. ౭. దృష్ట్వా భస్మారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలం, పితుశ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనన్ విషసాద సః. ౮. స తు దృష్ట్వా రుదన్ దీనః పపాత ధరణీతలే, ఉత్థాప్యమానశ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః. ౯. అభిపేతుస్తతస్సర్వే తస్యామాత్యాశ్శుచివ్రతం, అంతకాలే నిపతితం యయాతిమృషయో యథా. ౧౦. శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతం, విసంజ్ఞో న్యపతద్

ఊర్ధ్వం దేహా దూర్ధ్వదేహః - తత్ర భవమౌర్ధ్వదైహికం - ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వక్తవ్య మితి ఠక్. ౩. తత ఇతి. శబ్దాపిహితకంఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకంఠః - శోధనార్థం స్థలశోధనార్థం - దహనదేశముదకుంభైస్స్వవోక్షతీతి సూత్రాత్. అస్థిసంచయనార్థమిత్యర్థః - సావశేషాస్థినిచయ ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - త్రయోదశేఽప్యస్థిసంచయనం సూత్రాంతరే దృశ్యతే-యథాహ బోధాయనః - 'ద్వితీయేఽహ్ని యుగ్మదివసేష్వథమాసాన్ మాసానృతూన్ సంవత్సరంవా సంచయనం కుర్యా' దితి. ౪. చితామూల ఇత్యర్థం. ౫. తాతేతి. నిసృష్టః దత్తః - ప్రవ్రజితే ప్రవ్రాజితే - ఛాందసో హ్రస్వః. ౬. ౭. దృష్ట్వేతి. భస్మారుణం భస్మయుక్తమరుణంచ అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్ - పితుః శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతే వినాశ్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - అధికరణే ల్యుట్ - 'నిర్వాణో నిర్వృతే మోక్షే వినాశే గజమజ్జన' ఇతి వైజయంతీ. నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ - అభినిస్స్తనశ్శబ్దసంజ్ఞాయామితి షత్వం - పాఠభేదః - భస్మారుణం భస్మనా అరుణం అవ్యక్తరాగం - దగ్ధాస్థిస్థానమండలం దగ్ధానా మస్థ్నాం యాని స్థానాని విన్యాసవిశేషాః తేషాం మండలం సమూహం దృష్ట్వా - అస్థిమండలం దృష్ట్వేత్యర్థసిద్ధం - పితుః శరీరనిర్వాణం శరీరవినాశం ప్రతి - నిష్టనన్ నితరాం రోదనశబ్దం కుర్వన్ - విషసాద దుఃఖితోఽభూత్. ౮. స ఇతి. ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః-చ్యుతః ప్రస్తః-శక్రస్య యంత్రబద్ధో ధ్వజో యంత్రధ్వజః రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ - పపాత - యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం - ఏవం రాజపతనాత్ భరతపతనమితి భావః. ౯. అభిపేతు రితి. అమాత్యాః జ్ఞాతయః - శుచివ్రతం తం - అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే - నిపతితం - యయాతిం-ఋషయః దౌహిత్రభూతా ఇవ - అభిపేతుః. ౧౦.

వితిసంబంధః. ౩. ౪. శబ్దేతి. శోధనార్థం అస్థిసంచయనార్థం-శబ్దాపిహితకంఠః-శబ్దేన రోదనశబ్దేన-అపిహితం ఆవృతం కంఠం యస్య సః. ౫. ౭. దృష్ట్వేతి. భస్మారుణం - భస్మయుక్త మరుణం - అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్ - స్థానమండలం - చితాస్థానమండలం పితు శ్శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్యతేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - దగ్ధాస్థి దగ్ధాన్యస్థీని యస్మిన్ తత్ - తచ్చ చితామూలం దృష్ట్వా నిష్టనన్ నితరాం స్తనన్ విలపన్నిత్యర్థః - విషసాదేతి సంబంధః. ౮. సత్వితి. ఉత్థాప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః-చ్యుతః ప్రస్తః శక్రయంత్రధ్వజః యంత్రబద్ధో ధ్వజః యంత్రధ్వజ ఇవ పపాతేతి సంబంధః. ౯. అభిపేతు రితి. అంతకాలే పుణ్యక్షయకాలే. ౧౦. ౧౧. ఉన్మత్తఇతి.

భూమౌ భూమిపాల మనుస్మరన్. ౧౧॥ ఉన్మత్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుదుః ఖితః, స్మృత్వా పితు ర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా. ౧౨॥ మంథరా ప్రభవ స్తీవ్రః కైకేయీగ్రాహసంకులః, వరదాన మయో ఽక్షోభ్యో ఽమజ్జయచ్ఛోక సాగరః. ౧౩॥ సుకుమారం చ బాలం చ సతతం లాలితం త్వయా, క్వ తాత భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్. ౧౪॥ నను భోజ్యేషు పానేషు వస్త్రే ష్వాభరణేషు చ, ప్రవారయసి న స్సర్వాం స్తన్నః కో ఽన్యః కరిష్యతి. ౧౫॥ అవ దారణకాలేతు పృథివీ నావదీర్యతే, యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా. ౧౬॥ పితరి స్వర్గ మాపన్నే రామే చారణ్య మాశ్రితే, కిం మే జీవిత సామర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౭॥ హీనో భ్రాత్రా చ పిత్రా చ శూన్యామిక్ష్వాకుపాలితాం, అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి ప్రవేక్ష్యామి తపోవనం. ౧౮॥ తయోర్విలపితం శ్రుత్వా వ్యసనం చాన్వవేక్ష్య తత్, భృశమార్తతరా భూయ స్సర్వ ఏవానుగామినః. ౧౯॥ తతో విషణ్ణౌ విశ్రాంతౌ శత్రుఘ్నభరతా వుభౌ, ధరణ్యాం సంవ్యవేష్టేతాం భగ్నశృంగా వివర్షభౌ. ౨౦॥ తతః ప్రకృతిమాన్ వైద్యః పితు రేషాం పురోహితః, వసిష్ఠో భరతం వాక్య ముత్థాప్య తమువాచహ.

శత్రుఘ్న ఇతి. భరతపతనావధి శత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం - తత్పతనానంతరం తు భూమిపాల మనుస్మరన్ న్యపతత్. ౧౧॥. ఉన్మత్త ఇతి. గుణాంగాని - గుణానంగాని చేత్యర్థః. తదా తదా తాని తాని తత్తత్కాలోచితాభిమతప్రదానోపలాలనకరాణి గుణాంగాని. ౧౨॥. మంథరేతి. మంథరేతి నగరవ్యావృత్తిః - తీవ్రః అగాధ ఇతి యావత్ - అమజ్జయత్ - అస్మా నితి శేషః. ౧౩॥. ౧౪॥. నన్వితి. ప్రవారయసి వస్త్రాభరణాదిషు కిం తవేష్టం గృహాణేతి ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహయసి తత్ప్రవారణం. ౧౫॥. అవదారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా - నావదీర్యతే న భిద్యతే - స్వయ మితి శేషః - సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలే ఽపి నావదీర్యతే-నావదీర్యేతేత్యర్థః - పాఠభేదః - అవదారణకాలే త్వద్విహీనతయా అవదారణస్య ప్రాప్తకాలే అవదారణకాలత్వే హేతుః త్వయా విహీనేతి - ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా రాజ్ఞా ఏతాదృశ గుణాఢ్యేన త్వయేత్యర్థః - విహీనా యా సా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬॥. పితరీతి. జీవితసామర్థ్యం జీవనశక్తిః. ౧౭॥. ౧౮॥. తయో రితి. ఆర్తతరాః ఆస న్నితి శేషః. ౧౯॥. తత ఇతి. విశ్రాంతౌ విశేషేణ శ్రాంతౌ - వ్యవేష్టేతాం వ్యలుఠంతాం. ౨౦॥. తత ఇతి. ప్రకృతిమాన్ ప్రశస్తస్వభావః-'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ' ఇతి వైజయంతీ. వైద్యః-విద్యాం తత్త్వజ్ఞానహేతుభూతాం వేదాంతవిద్యాం వేదేతి వైద్యః-వేదాంతవిద్యాధిగతపరావరతత్త్వ

తథా తథా తాని తాని గుణాంగాని తత్కాలోచితాభిమతప్రదానోపలాలనకరణానీత్యర్థః. ౧౨॥. మంథరేతి. అమజ్జయత్ అస్మా నితి శేషః ౧౩॥. ౧౪॥. నన్వితి. ప్రవారయసి - ప్రకర్షేణ స్వయం గ్రాహయసి. ౧౫॥. అవధారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా నావదీర్యతే న భిద్యతే- సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలే ఆగతే ఽపి నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬॥. ౧౮॥. తయో రితి. ఆర్తతరాః అభవ న్నితి శేషః. ౧౯॥. తత ఇతి. విషణ్ణౌ శ్రాంతౌ చేతి పాఠః - విషణ్ణౌ విశ్రాంతావితి పాఠే విశేషేణ శ్రాంతా విత్యర్థః. ౨౦॥. తత ఇతి. ప్రకృతిమాన్ ప్రశ

౨౧॥ త్రయోదశోఽయం దివసః పితుర్వృత్తస్య తే విభో, సావశేషాస్థినిచయే
కిమిహ త్వం విళంబసే. ౨౨॥ త్రీణి ద్వంద్వాని భూతేషు ప్రవృత్తాన్యవిశేష
తః, తేషు చాపరిహార్యేషు నైవం భవితుమర్హసి. ౨౩॥ సుమంత్రశ్చాపి శత్రు
ఘ్నముత్థాప్యాభిప్రసాద్య చ, శ్రావయామాస తత్త్వజ్ఞస్సర్వభూతభవాభవౌ.
౨౪॥ ఉత్థితౌ చ నరవ్యాఘ్రౌ ప్రకాశేతే యశస్వినౌ, వర్షాతపపరిక్లిన్నౌ పృథ
గింద్రధ్వజావివ. ౨౫॥ అశ్రూణి పరిమృద్నంతౌ రక్తాక్షౌ దీనభాషిణౌ, అమా
త్యాస్త్వరయంతి స్మ తనయౌ చాపరాః క్రియాః. ౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

అథ యాత్రాం సమీహంతం శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, భరతం శోక
సంతప్తమిదం వచనమబ్రవీత్. ౧. గతిర్యస్సర్వభూతానాం దుఃఖే కిం పున

యాథాత్మ్యవిజ్ఞానః - సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - 'సర్వజ్ఞభిషజౌ వైద్యౌ' ఇత్యమరః. ఏషామితి. బహువచననిర్దేశో బుద్ధిస్థ రామాద్యపేక్షయా - పితుః దశరథస్య. ౨౧॥ త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - త్రయోదశోఽయం దివసః-సావశేషాస్థినిచయే అస్థిసంచయనాఖ్యే కర్మణ్యవశిష్ట ఇత్యర్థః - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానావయవాస్థిసంచయనం కృతం త్రయోదశే దివసే తద్దేశీయ శిష్టాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం కృతమితి న స్మృతివిరోధ ఇత్యప్యాహుః - స్మృతిశ్చాస్మాభిర్దర్శితైవ. ౨౨॥ త్రీణీతి. 'అశనాయాపిపాసే శోకమోహౌ జరామృత్యూ' ఇత్యుక్తాని త్రీణిద్వంద్వాని - భూతేషు జంతుషు అవిశేషతః ప్రవృత్తాని తేషు చాపరిహార్యేషు ప్రాప్తేషు త్వమేవం భవితుం నార్హసి - అజ్ఞవన్మోహేన ప్రలపితుం నార్హసి. ౨౩॥ సుమంత్ర ఇతి. భవాభవౌ సర్వభూతోత్పత్తివినాశౌ. ౨౪॥ ౨౫॥ అశ్రూణీతి. పరిమృద్నంతౌ మార్జయంతౌ - తనయౌ రాజపుత్రౌ-అపరాః క్రియాః అస్థిసంచయనాదికాః ప్రతీతి శేషః. ౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. అథ అపరక్రియాం నిర్వర్త్య గృహం ప్రతి గమనానంతరం-యాత్రాం రామసమీపగమనం-సమీహంతం సమీహమానం - యాత్రోద్యుక్తమిత్యర్థః. ౧. గతిరితి. సర్వభూతా

త్మస్వభావః - వైద్యః సర్వజ్ఞః. ౨౧॥ త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - సావశేషాస్థినిచయ ఇత్యభిధానాత్ - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానాస్థిసంచయనం కృత్వా త్రయోదశదివసే తద్దేశీయాచారప్రాప్తస్థలశోధనమాత్రం కృతమిత్యవగమ్యతే- త్రయోదశేఽహన్యస్థిసంచయనం కర్తవ్యమితి స్మృతేరపి న విరోధ ఇత్యవగంతవ్యం. ౨౨॥ త్రీణి ద్వంద్వానీతి. త్రీణి ద్వంద్వాని - అశనాయాపిపాసే చ శోకమోహౌ జరామృతీ ఇత్యుక్తప్రకారేణ - త్రీణి ద్వంద్వాని - జన్మమరణే సుఖదుఃఖే లాభాలాభే ఏవం భవితుం శోచితుం. ౨౩॥ సుమంత్ర ఇతి. సర్వభూతభవాభవం సర్వభూతానాముత్పత్తివినాశౌ. ౨౪॥ ౨౫॥ అశ్రూణీతి. అపరాః క్రియా ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. యాత్రాం రామానయనం ప్రతి గమనం - సమీహంతం విచారయంతం, ౧

రాత్మనః, స రామస్సత్త్వసంపన్నః స్త్రియా ప్రవ్రాజితో వనం. ౨. బలవాన్ వీర్యసంపన్నో లక్ష్మణో నామ యోఽప్యసౌ, కిన్న మోచయతే రామం కృత్వాప్య పితృనిగ్రహం. ౩. పూర్వమేవ తు నిగ్రాహ్యస్సమవేక్ష్య నయానయౌ, ఉత్పథం యస్సమారూఢో నార్యా రాజా వశం గతః. ౪. ఇతి సంభాషమాణే తు శత్రుఘ్నే లక్ష్మణానుజే, ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్తదా కుబ్జా సర్వాభరణభూషితా. ౫. లిప్తా చందనసారేణ రాజవస్త్రాణి బిభ్రతీ, వివిధం వివిధైస్తైస్తై ర్భూషణైశ్చ విభూషితా. ౬. మేఖలాదామభిశ్చిత్రై రన్యైశ్చ శుభభూషణైః, బభాసే బహుభిర్బద్ధా రజ్జుబద్ధేవ వానరీ. ౭. తాం సమీక్ష్య తదా ద్వార్స్థాస్సుభృశం పాపకారిణీం, గృహీత్వాఽకరుణాం కుబ్జాం శత్రుఘ్నాయ న్యవేదయన్. ౮. యస్యాః కృతే వనే రామో న్యస్తదేహశ్చ వః పితా, సేయం పాపా నృశంసా చ తస్యాః

నాం ప్రాణిమాత్రస్య దుఃఖే సతి యో గతిః - సః ఆత్మనో దుఃఖే సతి గతిరితి - కిం పునః కిం వక్తవ్యం - ఏవం దుఃఖనిస్తారక్షమో రామః - సత్త్వసంపన్నోఽపి-బలసంపన్నోఽపి-స్త్రియా అత్యంతాబలయా వనం ప్రవ్రాజితః - ఇద మత్యంతచిత్ర మితి భావః. ౨. పితృపరతంత్రో రామః కిం కరోత్విత్యత్రాహ - బలవా నిత్యాదినా. నామేతి కుత్సనే - 'నామ ప్రాకాశ్య సంభావ్య క్రోధోపగమకుత్సన' ఇతి వైజయంతీ. లక్ష్మణో నామ యోఽపీత్యనాదరోక్తిః-అసౌ పితృనిగ్రహం కృత్వాపి రామం వనవాసాత్ - కిం న మోచయతే స్మ కిం న మోచితవాన్ - ఇద మప్యపరమాశ్చర్యమితి భావః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషో నాస్తీత్యాశంకాం పరిహరతి - పూర్వ మిత్యాదినా. యో రాజా నార్యా వశం గతః - ఉత్పథం సమారూఢః అపథం ప్రాప్తః - సః నయానయౌ నీత్యనీతీ - సమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య-పూర్వ మేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమాపనాత్ పూర్వమేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪. ఇతీతి. కుబ్జా ప్రాగ్ద్వారేఽభూత్ స్వాభిలషితో భరతాభిషేకః కదా భవిష్యతీ త్యవసరం ప్రతీక్షమాణా భరతశత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాగ్ద్వారే దైవా దాగతాభూత్. ౫. లిప్తేతి. చందనసారేణ చందనపంకేన - రాజవస్త్రాణి రాజార్హవస్త్రాణి కైకేయీదత్తాని-కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదా ద్బహువచనం - తైస్తై రితి తత్తదవయవోచితత్వ ముచ్యతే - ఏకైకాభరణే రత్నఖచితత్వాదివైవిధ్య మాహ వివిధై రితి - వివిధ మితి క్రియావిశేషణం - తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే. ౬. మేఖలాదామభి రితి. భూషణశబ్దోఽపి మేఖలాదామభిన్నపరః-గోబలీవర్దన్యాయాత్-అన్యైః మేఖలాప్రదేశధారణీయైః - బద్ధేతి విశేషణాత్ భూషణాని బంధనస్థానీయాని - న తు శోభాకరాణీత్యుక్తం. ౭. తా మితి. అకరుణాం నిర్దయాం. ౮. యస్యా ఇతి.

గతి రితి. యో రామః దుఃఖే సంకటే ప్రాప్తే సతి - సర్వభూతానాం గతిః నివారకత్వేన ప్రాప్యః - సః ఆత్మనః స్వస్య కిం పునః స రామః స్త్రియా స్వాయత్తీకృతభర్తృకయా కైకేయ్యా వనం ప్రవ్రాజితః రామ స్త్వేతదనుచితం కృతవా నితి భావః. ౨. రామో రాజ్యకాంక్షయా పితృవచనోల్లంఘనం కృతవా నిత్యపయశోభయా దేసం కరోతు-లక్ష్మణః కథ మనుమతిం కృతవా నిత్యాహ-బలవా నితి. కిం న మోచయతే స్మ ప్రవ్రాజనా దితి శేషః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషోఽస్తీత్యాశంక్య పరిహరతి - పూర్వ మితి. యో రాజా నార్యా వంశం గతః ఉత్పథం సమారూఢః - అపథం ప్రాప్తస్సన్ - నయానయౌ న్యాయాన్యాయ మవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వ మేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪. ౭. తామితి. అకరుణా మితిచ్ఛేదః. ౮. యస్యా ఇతి. వనే రామః - అభూ

కురు యథామతి. ౯. శత్రుఘ్న శ్చ తదాజ్ఞాయ వచనం భృశదుఃఖితః, అంతఃపుః
చరా న్సర్వా నిత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౧౦. తీవ్ర ముత్పాదితం దుఃఖం భ్రాతృ
ణాం మే తథా పితుః, యయా సేయం నృశంసస్య కర్మణః ఫల మశ్నుతాం. ౧౧
ఏవ ముక్తాతు తేనాశు సఖీజనసమావృతా, గృహీతా బలవ త్కుబ్జా సా తద్గృ
హ మనాదయత్. ౧౨ తత స్సుభృశసంత ప్త స్తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః, క్రుద్ధ
మాజ్ఞాయ శత్రుఘ్నం విపలాయత సర్వశః. ౧౩. ఆమంత్రయత కృత్స్నశ్చ తస్యా
స్సర్వ స్సఖీజనః, యథాయం సముపక్రాంతో నిశ్శేషా న్నః కరిష్యతి, సానుక్రో
శాం వదాన్యాంచ ధర్మజ్ఞాం చ యశస్వినీం, కౌసల్యాం శరణం యామ సా హి
నోఽస్తు ధ్రువా గతిః. ౧౪ స చ రోషేణ తామ్రాక్ష శ్శత్రుఘ్న శ్శత్రుతాపనః,
విచకర్ష తదా కుబ్జాం క్రోశంతీం ధరణీతలే. ౧౫. తస్యా హ్యాకృష్యమాణా
యా మంథరాయా స్తత స్తతః, చిత్రం బహువిధం భాండం పృథివ్యాం తద్వ్య
శీర్యత. ౧౬. తేన భాండేన సంస్తీర్ణం శ్రీమద్రాజనివేశనం, అశోభత తదా భూయ
శ్శారదం గగనం యథా. ౧౭. స బలీ బలవత్క్రోధా ద్గృహీత్వా పురుషర్షభః,
కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య బభాషే పరుషం వచః. ౧౯. తై ర్వాక్యైః ప
రుషై ర్దుఃఖైః కైకేయీ భృశ దుఃఖితా, శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణమా
గతా. ౨౦. తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్, అవధ్యా
స్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతా మితి. ౨౧. హన్యా మహ మిమాం పా

వనే అభూ దితి శేషః-కురు - శిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౨. తత ఇతి. విపలాయతేతి ఉపసర్గస్యా యతా వితి రేఫస్య లత్వం. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. అమంత్రయత అన్యోన్య మాహ్వయత్-తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః - కృత్స్నః తదితర స్సర్వోఽపి జనః - యథా యేన ప్రకారేణ - అయం శత్రుఘ్నః ఉపక్రాంతః - తథా - నః నిశ్శేషాన్ కరిష్యతి - జనాపేక్షయా పుంస్త్వం - వదాన్యాం వల్గువాచం - 'వదాన్యో వల్గువాగపీ' తి వైజయంతీ. కౌసల్యాం శరణం యామః - సా నో ధ్రువా గతి రస్త్విత్యన్యోన్య మాహ్వయ దిత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. తస్యా ఇతి. భాండం భూషణం - 'వణిజ్ మూలధనే పాత్రే భాండం భూషాశ్వభూషయో' రితి వైజయంతీ. పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యత విశీర్ణ మాసీత్ - పాఠభేదః - పృథివ్యాం - తద్విశీర్యతే విశీర్ణ మాసీత్. ౧౬. తేనేతి. శారదం - ప్రసన్ననక్షత్ర మిత్యర్థః. ౧౭. స ఇతి. బలవత్క్రోధాత్ అతీవ క్రోధాత్ - కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్యేత్యనేన మంథరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతే త్యవగమ్యతే. ౧౯. తై రితి. శత్రుఘ్నభయసంత్రస్తా పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన భర్త్సనానంతరం తాం ప్రహర్తు మప్యుద్యుక్తవా నితి సూచ్యతే. ౨౦. తా మితి. క్షమ్యతా మిత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౧. హన్యా మితి. నాసూయేత్

దితి శేషః-కురుశిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. ఆమంత్రయత మంత్రవిచారమక రోత్ - తదేవాహ - యదేతి సార్థేన-వదాన్యాం వల్గువాచం ౧౪. ౧౫. తస్యా మితి. భాండం భూషణం. ౧౬. ౧౭. స ఇతి కైకేయీ మభినిర్భర్త్స్య కుబ్జామోచనార్థ మాగతా మితి శేషః. ౧౯. తై రితి. పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన-కుబ్జామోచనార్థ మితి జ్ఞేయం. ౨౦. తా మితి. సర్వ భూతానాం మధ్యే ప్రమదా అవధ్యా-అతః క్షమ్యతా మితి శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి సంబంధః.౨౧.

పాం కైకేయీం దుష్టచారిణీం, యది మాం ధార్మికో రామో నాసూయే న్మాతృఘాతుకం. ౨౨. ఇమా మపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః, త్వాంచ మాం చ హి ధర్మాత్మా నాభిభాషిష్యతే ధ్రువం. ౨౩. భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, న్యవర్తత తతో రోషా త్తాం ముమోచ చ మంథరాం. ౨౪. సా పాదమూలే కైకేయ్యాః మంథరా నిపపాత హ, నిశ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా కృపణం విలలాపచ. ౨౫. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్యకుబ్జాం భరతస్య మాతా, శనై స్సమాశ్వాసయ దార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నామివ వీక్షమాణాం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువన్. ౧. గతో దశరథ స్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః, రామం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలం. ౨. త్వ మద్య భవ నో రాజా రాజపుత్ర మహాయశః, సంగత్యా నాపరాధ్నోతి రాజ్య మేత దనాయకం. ౩.

న గర్హేత. ౨౨. మాభూ న్మాతృహత్యా - సర్వకుహనామూలభూతేయ మేవ కుబ్జా హన్యతా మిత్యత్రాహ - ఇమా మిత్యాదినా. నాభిభాషిష్యతే - ఇత్యబ్రవీ దిత్యనుకృష్టేన పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. ౨౪. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞా మితి. విక్షేపో భ్రామణం - తేన విమూఢసంజ్ఞాం అన్యథాభూత మతిం - విలగ్నాం - వాగురాలగ్నా మితి భావః - వివిగ్నా మితి పాఠే - కంపవతీ మిత్యర్థః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాత ఇత్యాది. త్రయోదశదివసపర్యంత మపరక్రియావ్యావృతత్వా చ్చతుర్దశ ఇత్యుక్తం - సమేత్య ఏకీభూయ. ౧. గత ఇతి. గురుతరో గురుః-పరమగురు రిత్యర్థః. ౨. త్వమితి. 'రాజానం ప్రథమం విందే త్తతో భార్యాం తతో ధన' మితి మాతాపిత్రాదే రపి రాజ్ఞ ఏవాంతరంగరక్షకత్వోపదేశాత్ అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం సంగత్యాదైవయోగేన నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః. ౩. ప్రకృత్యాభిముఖ్యమప్యస్తీత్యాహ - అభిషేచనికం అభి

హన్యా మితి. మాతృఘాతక మితి రామో మాం నాసూయే ద్యది - న గర్హయే ద్యది - తదా కైకేయీ మపి హన్యా మితి సంబంధః. ౨౨. ఇమా మితి. త్వాం చ మాం చ నాభిభాషిష్యత ఇతి - శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. ౨౪. శత్రుఘ్నేతి. శత్రుఘ్నవిక్షేపమూఢసంజ్ఞాం - శత్రుఘ్నవిక్షేపః శత్రుఘ్నేన తస్తతః ఆకర్షణం - విలగ్నాం యంత్రాదినా సంయతాం. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారః. ౧. ౨. త్వ మితి. సంగత్యా సామంతామాత్యాదీనా మైకమత్యేన అనాయక మప్యేతద్రాజ్యం నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాత మన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః - యద్వా - ఏవం రాజ్య మనాయక మపి - సంగత్యా దైవగత్యా నాపరాధ్నోతి న వినశ్యతి - సర్వ మపి రాజ్యం నాయకరహితం స న్నశ్యతి-ఇదంతు రాజ్యం దైవయోగేన న నశ్యతి - అత స్త్వం నో రాజా భవేతి సంబంధః. ౩. అభిషేచనిక మితి. క్రేణయః విధిముఖ్యాః.

ఆభిషేచనికం సర్వ మిద మాదాయ రాఘవ, ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజన శ్శ్రేణయ శ్చ నృపాత్మజ. ౪. రాజ్యం గృహాణ భరత పితృపైతామహం ధ్రువం, అభిషే చయ చాత్మానం పాహి చాస్మా న్నరర్షభ. ౫. ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా సర్వం ప్రదక్షిణం, భరత స్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౬. జ్యేష్ఠస్య రాజతా నిత్య ముచితా హి కులస్య నః, నైవం భవంతో మాం వక్తు మర్హంతి కుశ లాజనాః. ౭. రామః పూర్వో హి నో భ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః, అహంత్వరణ్యే వత్స్యామి వర్షాణి నవపంచచ. ౮. యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా, ఆనయిష్యా మ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్. ౯. ఆభిషేచనికం చైవ సర్వ మేత దుపస్కృతం, పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతో ర్వనం ప్రతి. ౧౦. తత్రైవ తం నరవ్యాఘ్ర మభిషిచ్య పురస్కృతం, ఆనేష్యామి తు వై రామం హ వ్యవాహ మివాధ్వరాత్. ౧౧. న సకామాం కరిష్యామి స్వా మిమాం మాతృ గంధినీం, వనే వత్స్య మ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్యతి. ౧౨. క్రియ తాం శిల్పిభిః పంథా స్సమాని విషమాణి చ, రక్షిణ శ్చానుసంయాంతు పథి దుర్గవిచారకాః. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతో ర్నృపాత్మజం, ప్రత్యువాచ జన స్సర్వ శ్శ్రీమద్వాక్య మనుత్తమం. ౧౪. ఏవం తే భాషమాణ

షేకప్రయోజనం పదార్థజాతం - స్వజనః అమాత్యాదయః - శ్రేణయః నైగమాః - ప్రతీక్షంత ఇతి విపరిణామః. ౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. భాండం ఉపకరణం. ౬. జ్యేష్ఠస్యేతి. రాజతా రాజత్వం. ౭. రామ ఇతి. వత్స్యామి-రామప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః. ౮. యుజ్యతా మితి. ఆనయిష్యామీత్యత్ర ఇదార్షః. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృతం సంస్కృతం - ఉపకరణ మితి వార్థః - రామహేతోః రామాభిషేకార్థం. ౧౦. తత్రైవేతి. పురస్కృతం పూజితం - 'పురస్కృతః పూజితే స్యా దభియుక్తేఽగ్రతః కృత' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా-పురస్కృతం - స్వజనదర్శనేనాభిముఖీకృత మిత్యర్థః - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః - హవ్యవాహం త్రేతాగ్నిం. ౧౧. నేతి. మాతృగంధినీం కేవల మాతృవ్యపదేశాం - లేశమాత్రమాతృభావా మితివా - 'గంధో లేశే మహీగుణ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౨. క్రియతా మితి. తత్సమీపగమనాయేతి శేషః-విషమాణి నిమ్నోన్నతస్థలాని - సమాని క్రియంతాం - పథి దుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః - యద్వా - దుర్గాభిజ్ఞా రక్షిణః. ౧౩. ఏవ మితి. రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యం - ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఏవ మితి. పద్మా పద్మాలయా - శ్రీః - తే - ఉపతిష్ఠతాం - త్వత్సమీపే అనపాయినీ తిష్ఠ

---

౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. ఆభిషేచనికం భాండం అభిషేకోపయుక్త మంగళద్రవ్యజాతం. ౬. జ్యేష్ఠస్యేతి. రాజతా రాజత్వం - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి. ౭. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృతం సంస్కృతం ౧౦. తత్రేతి. పురస్కృతం అగ్రతః కృతం-అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః. ౧౧. నేతి. మాతృగంధినీం - కేవల మాతృవ్యపదేశాం - మాతృసంజ్ఞా మాత్రా మిత్యర్థః. ౧౨. క్రియతా మితి. విషమాణి విషమస్థలాని - సమాని క్రియంతాం - పథి దుర్గవిచారకాః - పథి దుర్గమేషు విషమేషు జనాన్ చారయంతి తథా. ౧౩. ఏవ మితి. రామహేతో రనుత్తమం శ్రీమద్వాక్య మేవం సంభాషమాణం తం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఏవమితి. పద్మా పద్మహస్తా - తే ఉపతిష్ఠ

స్య పద్మా శ్రీ రుపతిష్ఠతాం, య స్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతు మిచ్ఛసి. ౧౫ అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజ ప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్యచ, ప్రహర్షజా స్తం ప్రతి బాష్పబిందవో నిపేతు రార్యాననేత్రసంభవాః. ౧౬. ఊచు స్తే వచన మిదం నిశమ్య హృష్టా స్సామాత్యా స్సపరిషదో వియాతశోకాః, పంథానం నరవర భక్తిమాన్ జనశ్చ వ్యాదిష్టా స్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః ౧౭.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథ భూమిప్రదేశజ్ఞా స్సూత్రకర్మవిశారదాః, స్వకర్మాభిరతా శ్శూరాః ఖనకా యంత్రకా స్తథా, కర్మాంతికా స్స్థపతయః పురుషా యంత్రకోవిదాః,

---

త్యిత్యర్థః - నృపసుతే నృపసుతాయ స ఏవ సుతః జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఇతరే కామజాః స్మృతా ఇతి. వచనా దితి భావః. ౧౫. అనుత్తమ మితి. సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే - ఆగూసంగరసంధాః 'ప్రతిశ్రవ స్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా' చేతి హలాయుధః. నిశమ్య - స్థితానా మితి శేషః-ఆర్యాననేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-ఆర్యాణా మితి యావత్. ౧౬. ఊచు రితి. హేనరవర - తవ వచనాత్ - శిల్పివర్గః భక్తిమాన్ జనః రక్షకశ్చ పంథానం ప్రతి - వ్యాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః - ఇతీద మూచు రితి సంబంధః. ౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నోన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః - యద్వా-నానాదేశవిదః సూత్రకర్మవిశారదాః సూత్రకర్మణి నిర్జల ప్రదేశే ష్వగాధవాపీకూపాదిజలోద్ధారసూత్రకర్మణి విశారదా స్సమర్థాః - యద్వా - సూత్రైః కర్మ సూత్రకర్మ - తత్ర విశారదా స్సమర్థాః - తంతువాయా ఇత్యర్థః - స్వకర్మాభిరతాః మార్గరక్షణాదిస్వకర్మసావధానాః - ఖనకాః ఖననోపజీవినః - సురంగాదికృత ఇత్యర్థః - యంత్రకాః మహాకుల్యాదితరణాయ కాష్ఠాదినా ఉపయంత్రప్రవర్తకాః-వాగురికా వా - కర్మాంతికాః - కర్మణి అంతోఽవసాన మేషా మస్తీతి కర్మాంతికాః పరికల్పితకర్మకారిణః - భృతిజీవిన ఇతి యావత్ - స్థపతయః కారవః - 'స్థపతిః కారుభేదేఽపి' త్యమరః. పురుషాః అధ్యక్షరాజపురుషాః - యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయాయంత్రకరణసమర్థాః-వర్ధకయః తక్షా

తామ్ త్వత్సమీపే అనపాయినీ భవత్విత్యర్థః - జ్యేష్ఠే నృపసుత ఇతి చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ. ౧౫. అనుత్తమ మితి, సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే-అనుత్తమం నృపాత్మజ ప్రభాషితం తద్వచనం నిశమ్య - తం ప్రతి భరత ముద్దిశ్య-ప్రహర్షజాః ఆర్యాననేత్రసంభవాః బిందవః నిపేతు రితి సంబంధః. ౧౬. ఊచు రితి. ఇదం క్రియతాం శిల్పిభిః పంథా ఇత్యుక్తం భరతవాక్యం నిశమ్య తే సామాత్యా హృష్టా ఊచుః - వచనప్రకార మేవాహ-పంథాన మితి వ్యాదిష్టః ఆజ్ఞప్తః. ౧౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. సూత్రకర్మవిశారదాః శిబికాదినిర్మాణే సూత్రగ్రహణకుశలాః- యద్వా-సూత్ర క్రియమాణం కర్మ తత్ర విశారదాః-తంతువాయా ఇత్యర్థః-ఖనకాః ఖననేనోపజీవినః-యంత్రకాః-మృగపక్షిగ్రహణసాధనయంత్రకర్తారః - వాగురికా ఇతి యావత్-కర్మాంతికాః కర్మణాం అంతః అవసాన మస్తీతి తథా - భృతిజీవనా ఇత్యర్థః-స్థపతయః పురాదికృతః ప్రధానవర్ధకయః-పురుషాః యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయాదియంత్రకరణకుశలాః - జలయంత్రాదికృతో వా - వర్ధకయ స్తక్షాణః-

తథా వర్ధకయ శ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకాః, కూపకారా స్సుధాకారా వంశ కర్మకృత స్తథా, సమర్థా యే చ ద్రష్టారః పురత స్తే ప్రతస్థిరే. ౩. సతు హర్షా త్త ముద్దేశం జనౌఘో విపులః ప్రయాన్, అశోభత మహావేగ స్సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౪. తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్త్మకర్మణి కోవిదాః, కరణై ర్వివిధోపేతైః పుర స్తా త్సంప్రతస్థిరే. ౫. లతావల్లీశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూ నశ్మన ఏవచ, జనా స్తే చక్రిరే మార్గం ఛిందంతో వివిధాన్ ద్రుమాన్. ౬. అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచి ద్వృక్షా నరోపయన్, కేచి త్కుఠారై ష్టంకైశ్చ దాత్రై శ్ఛిందన్ క్వచి త్క్వచిత్. ౭. అపరే వీరణ స్తంబాన్ బలినో బలవత్తరాః, విధమంతిస్మ దుర్గాణి స్థలాని చ తత స్తతః. ౮. అపరేఽపూరయన్ కూపాన్ పాంసుభి శ్శ్వభ్ర మా

ణః - 'తక్షాతువర్ధకి' రిత్యమరః. మార్గిణః మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధక వృక్షచ్ఛేదకాః - కూపకారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః - సుధాకారాః ప్రాసాదస్థలభిత్త్యాదిలేపన కరాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటపిటకశూర్పాదికర్మకరాః - సమర్థాః కార్యాంతరేషు సమ ర్థాః ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్. ౨. ౩. సత్వితి. హర్షా త్ కర్మకరణస్య దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ - త ముద్దే శం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛన్. ౪. త ఇతి. తే మార్గశోధకాః - స్వవారం సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయకరణం ప్రాప్య-'నివహావసరౌ వారా' విత్య మరః. వివిధోపేతైః - వివిధాః నానాప్రకారాః తా నుపేతైః - నానావిధై రిత్యర్థః - కరణైః - ఖనిత్రపిటకకుఠారాదిభి స్సహ - పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే. ౫. లతా ఇతి. లతాః మార్గావరణభూతా శ్శాఖాః - 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః. వల్లీః వీరుధః - గుల్మాన్ కక్షాన్ - స్థాణూన్ శం కూన్ - 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు' రిత్యమరః. ౬. అవృక్షేష్వితి. టంకైః పాషాణభేదనాది సాధనైః - 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. దాత్రైః లవిత్రైః - 'దాత్రం లవిత్ర' మిత్యమరః. ఛిందన్ - అచ్ఛిందన్. ౭. అపరఇతి. వీరణ స్తంబాన్ వీరణతృణకాండాన్ - విధమంతిస్మ అద హన్ - ధ్మాశబ్దాగ్నిసంయోగయో రిత్యస్మా ద్ధాతో ర్ధమాదేశః - బలినః రూఢమూలాన్ ఛేత్తు మశక్యా నిత్యర్థః-దుర్గాణి గంతు మశక్యాని-నిమ్నోన్నతస్థలానీత్యర్థః స్థలాని సమానిచక్రు రితి శేషః. ౮. అపర ఇతి. కూపాన్ మార్గస్థాన్ ఆయతం శ్వభ్ర మవటం చ పాంసుభి రపూరయన్

మార్గసమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః - మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః సుధాకారాః ప్రాసాదా దిషు సుధాలేపనకారకాః - వంశకర్మకృతః వంశైః కటశూర్పాదికర్మకృతః - ద్రష్టారః మార్గప్ర దర్శకాః. ౨. ౩. సత్వితి హర్షాత్ దుఃఖాత్మకత్వేఽపి జనౌఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూ హలాత్ త ముద్దేశం ప్రయాన్ - రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛన్ - జనౌఘః అశోభత. ౪. త ఇతి. తే మార్గశోధకాః పూర్వోక్తాః స్వవారం స్వస్వసమూహం సమాస్థాయ ప్రాప్య - 'వార సంఘాతసంచయా' ఇత్యమరః. వివిధోపేతైః పిటకఖనిత్రకుఠారాది నానాప్రకారోపేతైః కర్మణైః కర్మ కర్తుం పురస్తా త్సంప్రతస్థిర ఇతియోజనా. ౫. లతాఇతి. లతాః శాఖాః - 'సమేశాఖాలతే' ఇత్యమరః. ౬. అవృక్షేష్వితి. టంకై పాషాణదారకైః దాత్రైః లవిత్రైః. ౭. అపరఇతి. అపరే బలవత్తరాః - దుర్గాణి స్థలాని విషమభూప్రదేశాన్ ప్రాప్య తత్రత్యా నితి శేషః - బలినః రూఢ మూలాన్ - వీరణ స్తంబాన్ ఉశీరజాతితృణవిశేషాన్ తత స్తతో విధమంతి విక్షేపంతి ఛిందంతీతి

యతం, నిమ్నభాగాం స్తతః కేచిత్ సమాం శ్చక్రు స్సమంతతః. ౯. బబంధు ర్బంధనీయాంశ్చ క్షోద్యాన్ సంచుక్షుదు స్తదా, బిభిదు ర్భేదనీయాంశ్చ తాం స్తాన్ దేశా న్నరా స్తదా. ౧౦. అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూదకాన్, చక్రు ర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్. ౧౧. నిర్జలేషు చ దేశేషు ఖానయామాసు రుత్తమాన్, ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేదికాపరిమండితాన్. ౧౨. ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః, మత్తోద్ఘుష్టద్విజగణః పతాకాభిరలంకృతః, చందనోదకసంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః, బహ్వశోభత సేనాయాః పంథా స్సురపథోపమః. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యాథ యథాజ్ఞప్తియుక్తా స్తేఽధికృతా నరాః, రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషుచ,

---

నిమ్నభాగాం శ్చ పాంసుభి స్సమాం శ్చక్రుః ప్రపూర్యేతి శేషః - యద్వా - పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ విధమంతి స్మేతి యోజనా - అతో న పునరుక్తిః. ౯. బబంధురితి. బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్ - బబంధుః సేనాసంతరణార్థం సేతుభి ర్బబంధుః - క్షోద్యాన్ క్షోదార్హాన్ శర్కరాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ - సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ కచ్ఛాది బహుజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦. అచిరేణేతి. పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ జలోచ్ఛ్వాసాన్ బన్ధనేన బహూదకాన్ చక్రుః - యద్వా - పరివాహాన్ దూరస్థతటాకప్రవర్ధితాన్ బహువిధాకారాన్ సోపానావతారాద్యనేకప్రకారా నిత్యర్థః. ౧౧. నిర్జలేష్వితి. ఉదపానాన్ కూపాన్ 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసివే'త్యమరః. బహువిధాన్ నరగజతురగాది పానయోగ్యసరోవాప్యాదిభేదేన బహువిధాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ జలపానకాలేవిశ్రాంత్యర్థం తీరే వేదికాలంకృతాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుధాలిప్తకుట్టిమతలోపేతః - 'కుట్టిమోస్త్రీ నిబద్ధా భూ' రిత్యమరః. ప్రపుష్పితమహీరుహః - జలసేచనేనేతి శేషః - చందనోదకసంసిక్తః విశ్రాంతిప్రదేశేషు చందనయుక్తవారిసిక్తః - నానాకుసుమభూషితః ప్రకీర్ణనానాపుష్పశోభితః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాది. అథ మార్గకరణానంతరం - అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః - యుక్తాః పరస్పరం యుక్తాః - బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశోఽభిమతః - తం తాదృశసన్నివేశం - యథాజ్ఞప్తి యథామతి - ఆజ్ఞాప్య కర్తుం నియమ్య భూషణోపమం భూషణభూతం - స్వతోలంకృత మితి యావత్ - నివేశం

యావత్ - ఇతి యోజనా. ౮. ౯. బబంధు రితి. బంధనీయాన్ బబంధుః పల్వలక్షుద్రనదీదుర్గమప్రదేశాన్ సేతుభిః బబంధు రిత్యర్థః - క్షోద్యాన్ క్షుద్రశిలాభూయిష్ఠప్రదేశాన్ సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ తటాకాదిజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦. అచిరేణేతి. పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ - బంధనేన బహూదకాన్ చక్రుః. ౧౧. నిర్జలేష్వితి. ఉదపాన్ కూపాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ వేదికాభిః పరితో మణ్డితాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం సుధాకుట్టిమతలః సుధాలిప్తనిబద్ధభూప్రదేశః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం అథ మార్గకరణానంతరం అధికృతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః పరస్పరం సంగతాః - బహుస్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశః అభిప్రేతః తం తాదృశసన్నివేశం యథాజ్ఞప్తి యథామతి ఆజ్ఞాప్య కర్తు మితి శేషః - భూషణోపమం భూషణ

యో నివేశ స్త్వభిప్రేతో భరతస్య మహాత్మనః, భూయ స్తం శోభయామాసు ర్భూషాభి ర్భూషణోపమం. ౧౬. నక్షత్రేషు ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషుచ తద్విదః, నివేశా న్థ్స్థాపయామాసు ర్భరతస్య మహాత్మనః. ౧౭. బహుపాంసుచయా శ్చాపి పరిఖాపరివారితాః, తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః, ప్రాసాదమాలావితతా స్సౌధప్రాకారసంవృతాః, పతాకాశోభితా స్సర్వే సునిర్మితమహాపథాః, విసర్పద్భి రివాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః, సముచ్ఛ్రితై ర్నివేశా స్తే బభు శ్శక్రపురోపమాః. ౨౦. జాహ్నవీం తు సమాసాద్య వివిధద్రుమకాననాం, శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులాం. ౨౧. సచంద్రతారాగణమండితం యథా నభః క్షపాయా మమలం విరాజతే, నరేంద్రమార్గ స్స తథా వ్యరాజత క్రమేణ రమ్య శ్శుభశిల్పినిర్మితః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అశీతితమస్సర్గః.

భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయోపి శోభయామాసుః - భూషయామాసుః. ౧౫. ౧౬. నక్షత్రేష్విత్యాది. తద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః - నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౭. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. తత్ర మార్గే - బహుపాంసుచయాః - పాంసుశబ్దేనాత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంతే - బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః-పరిఖాపరివారితాః - ఖేయై ర్వృతాః ఇంద్రకీలప్రతిమాః-ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః - ప్రతోళీ వీధిః-'రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖే'త్యమరః. ప్రాసాదమాలావితతాః ప్రాసాదాః - దేవగృహాణి - 'ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః. సౌధప్రాకారసంవృతాః - సౌధాః రాజగృహాణి - యద్వా - సౌధాః సుధాధవళితాః - తేన రక్తం రాగాదిత్యణ్-సముచ్ఛ్రితైః-ఉన్నతైః అతఏవ ఆకాశే విసర్పద్భి రివ స్థితైః-విటంకాగ్రవిమానకైః-విటంకయుక్తాగ్రవిమానైః - 'కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. విమానాని సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః - తైః బభుః - శక్రపురోపమాః అమరావతీసదృశాః. ౨౦. జాహ్నవీమితి. సమాసాద్య అవధీకృత్య-తత్పర్యంత మిత్యర్థః - నివేశాబభు రితి పూర్వేణాన్వయః-ఉత్తరేణ వా. గంగావిశేషణై స్తతః పరం నివేశకరణాశక్యత్వం ద్యోత్యతే. ౨౧. సచంద్రతారాగణమండితమితి. సచంద్రో య స్తారాగణ స్తేన మండితం. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అశీతితమస్సర్గః.

సదృశం - అతిరమణీయ మితి యావత్ - భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో భూషయామాసు రితి యోజనా. ౧౫. ౧౬. నక్షత్రేష్వితి. నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౭. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. బహుపాంసుచయాః బహవః. పాంసుసదృశసికతామయాః యేషు తే తథోక్తాః- ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః- ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ రథ్యా-విటంకాగ్రవిమానకైః విటంకో గృహకపోతపాలికా - తదుపరి నిర్మితైః శిలాగృహై రిత్యర్థః-యద్వా విటంకవద్భిరగ్రవిమానైః సముచ్ఛ్రితైః నివేశా స్తే బభుః. ౧౯. ౨౦. జాహ్నవీ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. జాహ్నవీం సమాసాద్య స నరేంద్రమార్గో వ్యరాజతేతి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం- అశీతితమస్సర్గః.

తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః, తుష్టువు ర్వాగ్విశే
షజ్ఞా స్తవై ర్మంగళసంహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణదద్యామదుం
దుభిః, దధ్ము శ్శంఖాంశ్చ శతశో నాదాం శ్చోచ్చావచస్వరాన్. ౨. స తూర్య
ఘోష స్సుమహా న్దివ మాపూరయ న్నివ, భరతం శోకసంతప్తం భూయ శ్శో
కై రరంధ్రయత్. ౩. తతః ప్రబుద్ధో భరత స్తం ఘోషం సన్నివర్త్య చ,
నాహం రాజేతి చాప్యుక్త్వా శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౪. పశ్య శత్రుఘ్న
కైకేయ్యా లోకస్యాపకృతం మహత్, విసృజ్య మయి దుఃఖాని రాజా దశరథో
గతః. ౫. తస్యైషా ధర్మరాజస్య ధర్మమూలా మహాత్మనః, పరిభ్రమతి రాజశ్రీ
ర్నౌ రివాకర్ణికా జలే. ౬. యో హి న స్సుమహా న్నాథ స్సోఽపి ప్రవ్రాజితో వనం,
అనయా ధర్మముత్సృజ్య మాత్రా మే రాఘవ స్స్వయం. ౭. ఇత్యేవం భరతం ప్రేక్ష్య
విలపంతం విచేతనం, కృపణం రురుదు స్సర్వా స్సస్వరం యోషిత స్తదా. ౮. తథా
తస్మిన్ విలపతి వసిష్ఠో రాజధర్మవిత్, సభా మిక్ష్వాకునాథస్య ప్రవివేశ మహాయశాః.
౯. శాతకుంభమయీం రమ్యాం మణిరత్నసమాకులాం, సుధర్మా మివ ధర్మాత్మా
సగణః ప్రత్యపద్యత. ౧౦. స కాంచనమయం పీఠం సుఖాస్తరణసంవృతం, అధ్యా

తత ఇత్యాది. నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం - యద్వా - భరతాభిషేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యుదయయుక్తాం - యద్వా-శోకవిగమాయ కృతాభ్యుదయామిత్యర్థః - రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇత్యర్థః - యద్వా-రాత్రిం ప్రాప్యేతి శేషః - మంగళసంహితైః మంగళశబ్దసహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహత ఇతి. కోణో వాదనదండః - యామావసానసూచకో దుందుభిః - యామదుందుభిః-ప్రాణదత్ నదతిస్మ - నాద్యంతే ఏభి రితి నాదాః-కాహళాదయః తాన్ ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నోన్నతస్వరాన్ -మంద్రమధ్యమతారరూపేణ నానాస్వరానిత్యర్థః. ౨. స ఇతి. అరంధ్రయత్ వ్యతారయత్ - అరంధయ దితి పాఠే-అపచత్ అతప దిత్యర్థః. ౩. ౪. పశ్యేతి. కైకేయ్యా హేతుభూతయా - జాయమానం లోకస్య సూతమాగధాదేః అపకృతం అనుచితం కర్మ పశ్య - యద్వా - లోకస్య జనస్య కైకేయ్యా-మహద్వ్యథా భవతి తథా అపకృతం-తదేవాహ-విసృజ్యేత్యాది. ౫. తస్యేతి. రాజశ్రీః ప్రధానే రాజని వర్తమానే జ్యేష్ఠపుత్రస్య యువరాజత్వేన ప్రాప్తేత్యేవ మవిచ్ఛిన్నా రాజ్యలక్ష్మీః - అకర్ణికా కర్ణోఽరిత్రం - 'కర్ణ శ్శ్రోత్ర మరిత్రం' చేతి భువనః - సోఽస్యాస్తీతి కర్ణీ - స ఏవ కర్ణికః కర్ణధార ఇతి యావత్ - తద్రహితా. ౬. ౯. శాతకుంభమయీ మితి. శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం-మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠసమావృతాం - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేఽపీ'త్యమరః. యద్వా-మణయో ముక్తాః - 'మణి ర్ద్వయో రశ్మజాతౌ ముక్తాదికేఽపి చ' త్యమరః. రత్నాని పద్మరాగాదీని - అత్ర సభా మితి విశేష్యం - సగణః సశిష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్ - ఆత్యయికం-అత్యయః కృచ్ఛ్రం

తత ఇతి. నాందీముఖీం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం రాత్రిం రాత్రౌ అపరరాత్ర ఇతి యావత్. ౧. సువర్ణేతి. సువర్ణకోణాభిహతః సువర్ణదండాభిహతః - యామదుందుభిః యామనిర్గమనసూచకో దుందుభిః సాంధ్యాన్ మంగళాదీన్ అరంధ్రయత్ వ్యదళయత్. ౨. ౫. తస్యేతి. రాజపరంపరయా ఆగతా శ్రీః - అకర్ణికా కర్ణధారరహితా. ౬. ౯. శాతకుంభేతి. మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠనిబిడాం సగణః సశిష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ సేనా

స్త సర్వవేదజ్ఞో దూతాననుశశాస చ. ౧౧. బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యానమాత్యాన్ గణవల్లభాన్, క్షిప్ర మానయతావ్యగ్రాః కృత్య మాత్యయికం హి నః, స రాజపుత్రం శత్రుఘ్నం భరతంచ యశస్వినం, యుధాజితం సుమంత్రంచ యే చ తత్ర హితా జనాః. ౧౩. తతో హలహలాశబ్ద స్సుమహాన్ సమపద్యత, రథై రశ్వై ర్గజై శ్చాపి జనానా ముపగచ్ఛతాం. ౧౪. తతో భరత మాయాంతం శతక్రతు మివామరాః, ప్రత్యనందన్ ప్రకృతయో యథా దశరథం తథా. ౧౫. హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృత స్స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశోభితా సభా సదశరథేవ బభౌ యథాపురా. ౧౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- అయోధ్యాకాండే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తా మార్యగణసంపూర్ణాం భరతః ప్రగ్రహాం సభామ్, దదర్శ బుద్ధిసంపన్నః పూర్ణచంద్రో నిశా మివ. ౧. ఆసనాని యథాన్యాయ మార్యాణాం విశతాం తదా, వస్త్రాంగరాగప్రభయా ద్యోతితా సా సభోత్తమా. ౨. సా విద్వజ్జనసంపూర్ణా సభా సురుచిరా తదా, అదృశ్యత ఘనాపాయే పూర్ణచంద్రేవ శర్వరీ. ౩. రాజ్ఞ స్తు ప్రకృతీ స్సర్వా స్సమగ్రాః పేక్ష్య ధర్మవిత్, ఇదం పురోహితో వాక్యం భరతం మృదు చాబ్రవీత్. ౪ తాత రాజా దశరథ స్స్వర్గతో ధర్మ

తత్ర భవ మాత్యయికం-యత్నసాధ్య మిత్యర్థః-సరాజభృత్యం రాజాంతరంగభృత్యసహితం-యుధాజిదితి విజయాఖ్యమంత్రిణో నామాంతరం - సుమంత్రశబ్దసాహచర్యాత్-యేచ తత్ర భరతే-హితాః హితపరాః జనాః-తానప్యానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౩. ౧౫. హ్రద ఇతి. శర్కరాశబ్దేనాత్ర స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే-హ్రదశ్చ సముద్రసమీపస్థః - తిమిశంఖాదిసాహచర్యాత్-అత్ర స్తిమితజలేన వసిష్ఠస్య-తిమినాగాభ్యాం భరతశత్రుఘ్నయోః - మణ్యాదిభి రమాత్యాదీనాం చ-సామ్యం. ౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహాం నియమవతీం-యద్వా - శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం-తదా నిశావిశేషణ మిదం. ౧. ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం - ఆసనేషూపవిశతా మిత్యర్థః. ౨. సేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే - శరదీతి యావత్ - భరతాభిషేకాయ సర్వే అలంకృతా స్సమాగతా ఇతి భావః. ౩. రాజ్ఞ ఇతి. ప్రేక్ష్య సంవాదార్థ మవలోక్య. ౪. తాతేతి. తాత వత్స-ధర్మం

నాయకాన్ - ఆత్యయికం అత్యయః కృచ్ఛ్రం తత్ర భవ మాత్యయికం యత్నసాధ్య మిత్యర్థః. ౧౨. స రాజపుత్ర మితి. యే హితా జనాః తా నానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః-యుధాజిదితి కశ్చన మంత్రీ. ౧౩. ౧౫. హ్రద ఇవేతి. శర్కరాశబ్దేన స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే. ౧౬. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహాం నిభృతాం-యద్వా శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం. ౧. ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం ఆసనేషూపవిశతా మితర్థః. ౨. సేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే. ౩. ౪. తాతేతి. ధర్మ మాచరన్ - ధర్మం సత్యపరిపాలనరూపం. ౫. రామ ఇతి. తథా సత్యధృతిః

మాచరన్, ధనధాన్యవతీం స్ఫీతాం ప్రదాయ పృథివీం తవ. ౫. రామ స్తథా
సత్యధృతి స్సతాం ధర్మ మనుస్మరన్, నాజహా త్పితు రాదేశం శశీ జ్యోత్స్నా
మివోదితః. ౬. పిత్రా భ్రాత్రా చ తే దత్తం రాజ్యం నిహతకంటకం, త
ద్భుఙ్క్ష్వ ముదితామాత్యః క్షిప్ర మేవాభిషేచయ. ౭. ఉదీచ్యా శ్చ ప్రతీచ్యా
శ్చ దాక్షిణాత్యా శ్చ కేవలాః, కోట్యాపరాంతా స్సాముద్రా రత్నాన్యభిహరం
తు తే. ౮. తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం శోకేనాభిపరిప్లుతః, జగామ మనసా
రామం ధర్మజ్ఞో ధర్మకాంక్షయా. ౯. సబాష్పకలయా వాచా కలహంసస్వరో
యువా, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం. ౧౦. చరితబ్రహ్మచర్యస్య
విద్యాస్నాతస్య ధీమతః, ధర్మే ప్రయతమానస్య కో రాజ్యం మద్విధో హరేత్.
౧౧. కథం దశరథాజ్జాతో భవే ద్రాజ్యాపహారకః, రాజ్యం చాహం చ రామస్య

సత్యపరిపాలనరూపం - తవ తుభ్యం. ౫. రామ ఇతి. తథా పితృవత్ - సత్యే ధృతిః ప్రీతి ర్యస్యస
సత్యధృతిః - ధృఙ్ ప్రీతా వితి ధాతోః స్త్రియాం క్తిన్ ప్రత్యయః-సతాం పితృనిదేశ వర్తినాం-
ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం - 'జీవతో ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయా
యాం పిండదానా చ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే'తి వచనాత్. ౬. పిత్రేతి. అభిషేచయ - ఆత్మాన
మితి శేషః. ౭. ఉదీచ్యా ఇతి. ప్రాచ్యా ఇత్యపి సిద్ధం కేవలాః సింహాసనాదిరహితా ఇత్యపరాంతాది
విశేషణం - అపరాంతాః అపరాంతదేశవాసినో యవనాః-కోట్యా కోటిసంఖ్యయా ఉపలక్షితాని-
రత్నాని - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసినః. ౮. తదితి. ధర్మజ్ఞః కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూప
ధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా - రామం మనసా జగామ - సస్మా
రేత్యర్థః. ౯. సఇతి. బాష్పకళయా అధర్మస్మరణాద్రామస్మరణా ద్వా బాష్పేణావ్యక్తయా -
కలహంసస్వర ఇత్యనేనాభినివేశవిశేషో ద్యోత్యతే - యువేత్యనేన భోగకాలేపి భోగోపకరణజి
హాసా చిత్ర మితి ఋషి స్స్నాతి - సభామధ్యే జగర్హే నియమాతిక్రమం రహసి బోధయే దితి నియ
మోపి భగ్నః - అతిక్రూర మధర్మం నియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్రహ స్సదోవిభాగవిస్మరణేన
గర్హితవాన్ - పురోహితం జగర్హే - సమ్యక్ త్వయాస్య కులస్య భావిహిత మవేక్షిత మితి నినింద-
సభామధ్యే - బహవ స్సమేత్య మమైకస్య పారతంత్ర్యం కి మపజిహీర్షంతి-సభామధ్యే - కిమవనేపి
మధ్యనం ముష్ణంతి. ౧౦. చరితేతి. చరితబ్రహ్మచర్యస్య అనుష్ఠితగురుకులవాసస్య-విద్యాస్నాతస్య 'వేద
మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనానంతర భావిస్నాన కర్మయుక్తస్య-
ధీమతః తదర్థజ్ఞస్య - ధర్మే ప్రయతమానస్య తదర్థానుష్ఠానవతః - మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః.
౧౧. మద్విధ ఇత్యేత ద్వివృణోతి - కథ మిత్యాదినా. రామ విరహోత్తరక్షణే మృతస్య కుక్షౌ జా

తథా పితృవ త్సత్యవర్తీ - సతాం ధర్మం పితృనిదేశవర్తినాం ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం.
౬. పిత్రేతి. అభిషేచయ ఆత్మాన మితి శేషః. ౭. ఉదీచ్యా ఇతి. కేవలాః ప్రత్యేకసింహాసనాధీ
శ్వరా ఇత్యర్థః - కోట్యా పరాంతా ఇత్యత్ర పరాంతా ఇతి ఛేదః - కోట్యా ఉపలక్షితాః-పరాం
తాః ప్రాచీదిగంతవాసినః - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసిన ఇత్యర్థః. ౮. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ధర్మజ్ఞః కుల
క్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః - ధర్మకాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మలిప్సయా-రామం
మనసా జగామ - సస్మారేత్యర్థః. ౯. స ఇతి. సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం అధర్మే మాం
నియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్గర్హితవాన్. ౧౦. చరితేతి. విద్యాస్నాతస్య - సర్వవేదాధ్యయ

ధర్మం వక్తు మిహార్హసి. ౧౨. జ్యేష్ఠ శ్శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్మా దిలీపనహుషోపమః, లబ్ధు మర్హతి కాకుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా. ౧౩. అనార్యజుష్ట మస్వర్గ్యం కుర్యాం పాప మహం యది, ఇక్ష్వాకూణా మహం లోకే భవేయం కులపాంస నః. ౧౪. యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాహం తదపి రోచయే, ఇహస్థో వన దుర్గస్థం నమస్యామి కృతాంజలిః. ౧౫. రామ మేవానుగచ్ఛామి రాజా స ద్విప దాంవరః, త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి రాఘవః. ౧౬. తద్వా క్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః, హర్షా న్ముముచు రశ్రూణి రామే నిహితచేతసః.౧౭.యదితార్యం న శక్ష్యామి వినివర్తయితుం వనాత్, వనేతత్రైవ

తోఽహం కథం తత్త్యక్తం రాజ్యం పరిగృహ్ణీయాం - మత్స్వరూపపర్యాలోచనయాపి నాహం రాజ్యార్హ ఇత్యాహ - రాజ్యంచేతి - నిశేషవస్తుష్వేక మేకస్య కిమిష్టే - ప్రత్యుత రాజ్యం వాః మితి మాం నేష్టే - రాజ్యం చాహం చ రామస్య - రాజ్య మపి రామసంబంధి అహ మపి రామ సంబంధీ - ఉభయ మపి రామశేష మిత్యర్థః - ధర్మం వక్తు మిహార్హసి-లోకే స్వపిత్రాదికం నిగృహ్య స్వయం రాజ్యస్య కర్తార స్సంతి - తదేతద్వ్యక్తావపి భవతీతి మామంస్థాః-ఇహ మద్విషయే - మత్ప్రకృతిం జ్ఞాత్వా ధర్మం వక్తు మర్హసి - ధర్మం పాల్యత్వపాలకత్వరూపం వక్తు మర్హసి - రామశేషత్వావిశేషే ఏకం శేషం కథ మపరం రక్షేత్-తథా సతి రాజ్య మేవ మాం కి మితి న రక్షే దితి భావః-నను రత్నపేటికయో ర్ద్వయో శ్శేషత్వావిశేషే ప్యేకం రక్ష్య మపరం రక్షకం చ దృష్టం - తద్వ దస్త్వితి చేత్ నతత్ర హి పేటికాపంచికాదివ్యాపారేణ స్వామినా రక్షకత్వేన వినియుక్తా - నాహ మేవం రామేణ వినియుక్తః - యథా స్వైకధార్య మపి రత్న మనవసరే పేటికాస్థం కరోతి-తద్వత్ స్వేనైవ పాల్య మపి రాజ్య మస్మాభి ర్యావచ్ఛక్తి ప్రసాదితోఽప్యనవసరతయా రామో యదా మదధీనం కుర్యాత్-తదా తదాహితశక్తిక స్తత్పరతంత్రః పేటికావత్ యావత్త దాగమనం రక్షేయం అత స్తన్నివర్తనప్రయత్న ఏవ సర్వథా కార్యః - ప్రథమతో వరనిర్బంధాదికృతా రాజ్యస్యాస్మదీయత్వబుద్ధిః రామసమక్షం గత్వా పరిహారణీయేతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. వక్తవ్యం ధర్మ మాహ - జ్యేష్ఠ ఇత్యాదినా. దిలీపనహుషశబ్దౌ చంద్రసూర్యవంశశ్రేష్ఠ రాజోపలక్షణార్థౌ. ౧౩. అనార్యేతి. ఇక్ష్వాకూణాం లోకే తత్సంబంధిని జనే. ౧౪. యద్ధీతి. అనేనాప్రాప్తభాషణశ్రవణపాపస్య ప్రాయశ్చిత్త మనుష్ఠితం. ౧౫. రామ మితి. ద్వౌ పాదౌ యేషాం తే ద్విపాదః-సంఖ్యాసు పూర్వస్యేతి లోప స్సమాసాంతః - తేషాం-పురుషాణామిత్యర్థః. ౧౬. మధ్యే కవి వాక్యం - తద్వాక్య మితి. సభాసు సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః.౧౭. యదితి. కనిష్ఠే లక్ష్మణే ఆర్య శబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మనిరతత్వాత్ - యథార్యో లక్ష్మణ స్తథా - అహం లక్ష్మ

ణానంతరం భావిస్నానయుక్తస్య - మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః. ౧౧. కథ మితి. రాజ్యం చ రామసంబంధి - అహ మపి రామసంబంధి - ఉభయ మపి రామ శేష మిత్యర్థః-అతో ధర్మం వక్తు మర్హసి. ౧౨. ౧౪. *తి. నను త్వన్మాత్రా ప్రయాసేన రాజ్యసంపాదనా దస్మాభి రేవ ముక్త మిత్యత ఆహ - యద్ధీతి. వనదుర్గస్థం వనరూపదుర్గస్థం. ౧౫. రామ మితి. రామ మేవానుగచ్ఛామి-ఆనేతు మితి శేషః-కుతః ద్విపదాం వర స్స రాఘవో రాజా త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి నాన్య ఇతి భావః.౧౬.౧౭. * తి. సర్వథా స్వస్య రాజ్యచింతా నాస్తీతి ప్రతిపాదకం పున

వక్ష్యామి యథార్యో లక్ష్మణ స్తథాః ౧౮. సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే వినివర్తయితుం బలాత్, సమక్ష మార్యమిశ్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినాం. ౧౯. విష్టికర్మాంతికా స్సర్వే మార్గశోధకరక్షకాః, ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యాత్రాపి మమ రోచతే. ౨౦. ఏవముక్త్వా తు ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః, సమీపస్థమువాచేదం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం. ౨౧. తూర్ణ ముత్థాయ గచ్ఛ త్వం సుమంత్ర మమ శాసనాత్, యాత్రా మాజ్ఞాపయ క్షిప్రం బలం చైవ సమానయ. ౨౨. ఏవ ముక్త స్సుమంత్రస్తు భరతేన మహాత్మనా, హృష్ట స్తదాదిశ త్సర్వం యథా సందిష్ట మిష్టవత్. ౨౩. తాః ప్రహృష్టాః ప్రకృతయో బలాధ్యక్షా బలస్య చ, శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివర్తనే. ౨౪. తతో యోధాంగనా స్సర్వా భర్తౄన్ సర్వాన్ గృహేగృహే, యాత్రాగమన మాజ్ఞాయ త్వరయంతి స్మ హర్షితాః. ౨౫. తే హయై ర్గోరథై శ్శీఘ్రై స్స్యందనై శ్చ మహాజవైః, సహ యోధై ర్బలాధ్యక్షా బలం సర్వ మచోదయన్. ౨౬. సజ్జం తు తద్బలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ, రథం మే

ణశ్చేత్యర్థః. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. సర్వోపాయం వర్తిష్యే - సర్వోపాయ మితి క్రియావిశేషణం - సర్వోపాయై ర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః - ఆర్యమిశ్రాణాం సదస్యానాం - 'ఆర్యమిశ్రాః పారిషదా స్సదస్యా స్సామవాయికాః' ఇతి సజ్జనః. భవద్భి రాగంతవ్య మిత్యర్థా దుక్తం భవతి. ౧౯. విష్టికర్మాంతికా ఇతి. విష్టయో భృతి మంతరేణ జనపదేభ్య స్సమానీతాః కర్మకరాః - కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః - మార్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం - ప్రస్థాపితా మయా పూర్వ మిత్యభిధానా ద్వసిష్ఠ శ్శిబికకరణనియోగ మజానన్నభిషేకప్రస్తావం కృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౨౦. ౨౨. ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హం - ఇష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. తాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః - 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి' చేత్యమరః. బలాధ్యక్షాః సేనాపతయ శ్చ - రాఘవస్య నివర్తనే నివర్తననిమిత్తం - సమాజ్ఞప్తాం - బలస్య సైన్యస్య యాత్రాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టాః - ఆసన్నితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యాత్రాగమనం యాత్రాయాః ఆగమనం సిద్ధిం - యాత్రా రూపగమనమితి వా. ౨౫. త ఇతి. గోరథైః వృషభ యుక్తరథైః - శకటై రిత్యర్థః - బలం సర్వ మిత్యవయ వావయవినో ర్భేద నిర్దేశః. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం సన్నద్ధం - గురుసన్నిధా విత్యనుజ్ఞా కరణార్థ ముక్తం. ౨౭.

ర్భరతవాక్యం - యది త్వితి. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. ఆర్య మిశ్రాణాం సదస్యానాం - 'ఆర్యమిశ్రాః పారిషదాః సదస్యాః' ఇతి సజ్జనః. సమక్షం సర్వోపాయం యథా తథా వనా న్నివర్తయితుం రామ మితి శేషః - వర్తయిష్యే యతిష్య ఇతి సంబంధః. ౧౯. విష్టీతి. విష్టికర్మాంతికాః విష్టయః భృతిం వినా కర్మకృతః కర్మాంతికాః కర్మాంతే భృతిగృహీతారః. ౨౦. ౨౨. ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హ మిష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. బలాధ్యక్షాః బలానామధిష్ఠాతారః ప్రకృతయ శ్చ బలస్య యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టా బభూవు రితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యాత్రాగమనం రామాగమనానుకూలం. ౨౫. త ఇతి. గోరథైః వృషయుక్తరథైః శకటై రితి యావత్. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం గమనాయ సన్నద్ధం

త్వరయస్వేతి సుమన్త్రం పార్శ్వతోఽబ్రవీత్. ౨౭. భరతస్య తు తస్యాజ్ఞాం ప్రతిగృహ్య చ హర్షితః, రథం గృహీత్వా ప్రయయౌ యుక్తం పరమవాజిభిః. ౨౮. స రాఘవ స్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః, గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతోఽబ్రవీ త్తదా. ౨౯. తూర్ణం సముత్థాయ సుమన్త్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్, ఆనేతు మిచ్ఛామి హి తం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ. 3౦. ససూతపుత్రో భరతేన సమ్య గాజ్ఞాపిత స్సంపరిపూర్ణకామః, శశాస సర్వాన్ ప్రకృతిప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాంశ్చ సుహృజ్జనం చ. 3౧. తత స్సముత్థాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలాశ్చ విప్రాః, అయూయుజ న్నుష్ట్రఖరా న్రథాంశ్చ నాగాన్ హయాంశ్చైవ కులప్రసూతాన్. 3౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత స్సముత్థితః కాల్య మాస్థాయ స్యందనోత్తమం, ప్రయయౌ భరత శ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా. ౧. అగ్రతః ప్రయయు స్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధసః, అధిరుహ్య హయై ర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్. ౨. నవనాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి, అన్వయు ర్భరతం యాంత మిక్ష్వాకుకులనందనం. 3. షష్టీరథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధాః, అన్వయు ర్భరతం యాంతం రాజ

---

౨౮. ఉక్త మర్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి స ఇత్యాదినా. సత్యధృతిః అప్రచ్యుతధైర్యః - సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్-ఉచితవచనేన రామం ప్రీణయిష్య న్నిత్యర్థః. ౨౯. తూర్ణమితి. బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ - బలస్య సంగతయే వా - 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి'త్యమరః. బలప్రధానాన్ గచ్ఛ-ప్రధానశబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి. 3౦. 3౧. తత ఇతి. వృషలాః శూద్రాః-కులే కులే గృహే గృహే. 'కులం జనపదే గృహ' ఇత్యమరః. అయూయుజన్ సజ్జా నకుర్వన్ - కులప్రసూతాన్-ఉత్తమా నిత్యర్థః. 3౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కాల్యం అహర్ముఖం-'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః. ప్రాప్యేతి శేషః. ౧. ౨. నవనాగసహస్రాణీతి. యథావిధికల్పితాని భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని - నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురస్థగజేషు నవనాగసహస్రమాత్రం ప్రయాణే కల్పిత మిత్యవగమ్యతే. 3. షష్టి

గురు ర్వసిష్ఠః. ౨౮. స ఇతి. సుయుక్తం బ్రువన్ - గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - రామ ముచితవచనేన ప్రీణయిష్యన్-బలస్య యోగాయ బలస్య సంగతయే. ౨౯. 3౦. * తి. సంపరిపూర్ణకామః-తస్యాపి రామదర్శనే ఉత్కటేచ్ఛత్వాత్. 3౧. తత ఇతి. కులే గృహే వృషలాః శూద్రాః. 3౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కాల్యం ప్రాతఃకాలే. ౧. ౨. నవేతి. యథావిధికల్పితాని - భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని. సన్నద్ధాని నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురే విద్యమానగజేషు నవనాగసహస్ర

పుత్రం యశస్వినం. ౪. శతం సహస్రాణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవం, అన్వయు ర్భరతం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియం. ౫. కైకేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ, రామానయనసంహృష్టా యయు ర్యానేన భాస్వతా. ౬. ప్రయాతా శ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్ష్మణం, తస్యైవ చ కథా శ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః. ౭. మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్త్వం దృఢవ్రతం, కదా ద్రక్ష్యామహే రామం జగత శ్శోకనాశనం, దృష్ట ఏవ హి న శ్శోక మపనేష్యతి రాఘవః, తమ స్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః, ఇత్యేవం కథయంత స్తే సంప్రహృష్టాః కథా శ్శుభాః, పరిష్వజానా శ్చాన్యోన్యం యయు ర్నాగరికా జనాః. ౧౦. యే చ తత్రాపరే సర్వే సమ్మతా యే చ నైగమాః, రామం ప్రతి యయు ర్హృష్టా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్తథా. ౧౧. మణికారాశ్చ యే కేచి త్కుంభకారా శ్చ శోభనాః, సూత్రకర్మకృత శ్చైవ యే

రితి. ధన్వినో వివిధాయుధా శ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః. ౪. శత మితి. సమారూఢాని - సాదిభిరితి శేషః. ౫. కైకేయీతి. అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్-యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా. ౬. ప్రయాతా ఇతి. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః - తస్యైవ కథాః తత్సంబంధి వార్తాః. ౭. తా ఏవాహ-మేఘేత్యాదినా. మేఘశ్యామం దూరస్థితత్వేపి త్వక్తు మశక్యం సౌందర్యముచ్యతే - ఘర్మాభితప్తాః పర్జన్యమితివత్ - మేఘశ్యామం - దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాపహరం - మహాబాహుం-ఆయతా శ్చ సువృత్తా శ్చేతి హ్యుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయాదార్యయుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం 'రామ మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణ' మితివత్ -స్థిరసత్త్వం స్థిరవ్యవసాయం-'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. స్థిరచిత్త మితి చ పాఠః - ఆశ్రితప్రాతికూల్యేనాప్యవికృతమనస్కం - దృఢవ్రతం ఆంతరంగై రప్యప్రకంప్యాశ్రితరక్షణదీక్షం-కదా ద్రక్ష్యామహే రామం - తన్ముఖావలోకనమాత్రం లభ్యతే చేత్ కైకేయీవచనజనితతాపా స్సర్వేపి నివర్తేరన్ - జగత శ్శోకనాశనం - తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకే సతి కథం వయం శోకాకులాస్స్యామ-తదీయ సర్వలోకశోకనివర్తకత్వస్య అస్మచ్ఛోకస్య చ క స్సంబంధః - మా శుచ ఇత్యుక్తవతోప్యస్యాతిశయ ఉక్తః. దృష్టఇతి. దృష్టఏవ - రామ స్సన్నిహిత శ్చేత్ - సమందస్మితో మాభూత్ - కటాక్షపూర్వకం కించిత్ ప్రియవచనం చ మావోచత్ - అస్మాభి శ్చ న యత్నః కార్యః - కింతు దూరే దర్శనమాత్రేణాస్మచ్ఛోకా స్సర్వే వినశ్యేయుః - తమ ఇత్యాది - యథోద్యన్నాదిత్యో దూరస్థితోపి సకలలోకాంధకారం నివర్తయతి ఇతీతి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః - నగరేచరంతీతి నాగరికాః - చరతీతి ఠక్. తన్నిశ్శోకీ. ౧౦. య ఇతి. తత్ర నగరే - యే రామస్య సమ్మతాః- యే చ నైగమాః వణిజః- తే సర్వే - సర్వాః ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయశ్చ రామం ప్రతియయుః. ౧౧. తాః ప్రపంచయతి - మణీత్యాదినా. అత్ర యచ్ఛబ్దరహితస్థలే సోనుషంజనీయః-మణికారాః

మాత్రం భరతేన సహాగత మిత్యర్థః. 3. ౪. సమారూఢాని-సాదిభి రితిశేషః. ౫. కైకేయీతి. యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకాపేక్షయా. ౬. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసమూహాః. ౭.ఇత్యేవమితి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః. ౧౦. యేచేతి. సంమతా రామస్యేతి శేషః - నైగమా వణిజః-ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః. ౧౧. ప్రకృతీన్ విభజ్య దర్శయతి-మణికారాఇతి - మణికారాః ముక్తాపద్మరాగా

చ శస్త్రోపజీవినః, మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకా స్తథా, దంతకారా స్సుధాకారా స్తథా గంధోపజీవినః, సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతా స్తథా కంబళధావకాః, స్నాపకోచ్ఛాదకా వైద్యా ధూపకా శ్శౌండికా స్తథా, రజకా స్తున్నవాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః, శైలూషా శ్చ సహ స్త్రీభి ర్యయుః కైవర్తకా స్తథా, సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసమ్మతాః, గోరథై ర్భరతం యాంత మనుజగ్ము స్సహస్రశః. ౧౬. సువేషా శ్శుద్ధవసనా స్తామ్రమృష్టానులేపనాః, సర్వే తే వివిధై ర్యానై శ్శనై ర్భరత మన్వయుః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితా

పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః - కుంభకారాః కులాలాః - శోభనాః స్వకార్యదక్షా ఇతి యావత్ - సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రకారకాః - మాయూరకాః మయూరపింఛై శ్ఛత్రవ్యజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రై శ్చందనాదిదారుదళనకారిణః - 'క్రకచోఽస్త్రీ కరపత్ర' మిత్యమరః, రోచకాః దండకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్రికా పీఠశిబికాదికారకాః - సుధాకారాః ప్రాసాదతలకుడ్యాదిషు సుధాలేపనకర్మకరాః - గంధోపజీవినః చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకుమాదిగంధద్రవ్యవిక్రయజీవినః - సువర్ణకారాః ప్రసిద్ధాః - కంబళధావకాః కంబళశోధకాః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః అంగమర్దకాః - 'ఉచ్ఛాదనం సముల్లేఖోద్వాహనోద్వర్తనేషు' చేతి విశ్వః, ధూపకాః గృహాదిషు ధూపవాసకాః శౌండికా మద్యకరాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ, రజకాః నిర్ణేజకాః 'నిర్ణేజక స్స్యా ద్రజక' ఇత్యమరః. తున్నవాయాః సౌచికాః - 'తున్నవాయస్తు సౌచిక' ఇత్యమరః. గ్రామఘోషమహత్తరాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ - మహత్తరాః ప్రధానభూతాః - ఘోష ఆభీరపల్లీస్స్యాదిత్యమరః. శైలూషాః భూమికాధారిణః - స్త్రీజీవినో వా - అతఏవ సహ స్త్రీభి రిత్యుక్తం - 'శైలాలిన స్తు శైలూషా జాయాజీవా' ఇత్యమరః. కైవర్తాః ధీవరాః - 'కైవర్తే దాశధీవరా' విత్యమరః. తే సర్వే యయు రిత్యన్వయః. సమాహితా ఇతి. సమాహితాః యోగినః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటై రితి యావత్. ౧౬. సువేషా ఇతి. తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణసంపూర్ణాంగరాగాః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితేతి. ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః - ప్రమోదో మానసో హర్షః - ఆనయనే ఆనయననిమిత్తే. ౧౮. త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా గంగాం

దిమణిసంస్కారకాః - సూత్రకర్మకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రనిర్మాణోపజీవినః - మాయూరకాః మయూరపింఛైః ఛత్రవ్యజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్రైః. చందనాదిదారుదళనం కృత్వా యే జీవంతి తే క్రాకచికాః - 'క్రకచః కరపత్రం స్యా'దితి హలాయుధః. రోచకాః దంతకుడ్యవేదికాదిషు కాంత్యుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్రికాపీఠశిబికాదికారిణః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపనకర్మకారాః - గంధోపజీవినః - చన్దనకస్తూర్యాదిగంధద్రవ్యోపజీవినః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః - స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః ఉద్వర్తనకారిణః - ధూపకాః గృహాదిషు ధూపాదివాసకాః - శౌణ్డికాః మద్యకారాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ. గ్రామఘోషాః గ్రామస్థజనమేళనే కర్తారః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటై రితి యావత్. * తి. గోరోచన కుంకుమాదిసంబంధా త్తామ్రవర్ణః మృష్ట స్సంపూర్ణః అనులేపోఽనులేపనం యేషాం తే. ౧౭.

సేనా సాన్వయాత్ప్రైకయీసుతం, భ్రాతురానయనే యాంతం భరతం భ్రాతృ
వత్సలం ౧౮. తే గత్వా దూర మధ్వానం రథయానాశ్వకుంజరైః, సమాసేదు
స్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి, యత్ర రామసఖో వీరో గుహో జ్ఞాతిగణై
ర్వృతః, నివసత్యప్రమాదేన దేశం తం పరిపాలయన్. ౨౦. ఉపేత్య తీరం గం
గాయా శ్చక్రవాకై రలంకృతం, వ్యవాతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యానుయాయినీ.
౨౧. నిరీక్ష్యాను(గ)త్థితాం సేనాం తాం చ గంగాం శివోదకాం, భరత స్సచివాన్
సర్వా నబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౨౨. నివేశయత మే సైన్య మభిప్రాయేణ సర్వ
తః, విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామ శ్శ్వ ఇదానీ మిమాం నదీం. ౨౩. దాతుం చ
తావ దిచ్ఛామి స్వర్గతస్య మహీపతేః, ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ మవతీర్యోదకం న
దీం. ౨౪. తస్యైవం బ్రువతోఽమాత్యా స్తథేత్యుక్త్వా సమాహితాః, న్యవే
శయం స్తాం ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్పృథక్. ౨౫. నివేశ్య గంగా మను తాం
మహానదీం చమూం విధానైః పరిబర్హశోభినీం, ఉవాస రామస్య తదా మహా
త్మనో విచింతయానో భరతో నివర్తనం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయో
ధ్యాకాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

సమాసేదు రితి సంబంధః యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతీతి లక్షణే కర్మప్రవచనీయః - శృంగి
బేరపుర ఇత్యర్థః. యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధానతయా - రామవిరోధ్యాగమనవారణపర ఇత్యర్థః.
తత్ర దేశే విద్యమానం శృంగిబేరపురం ప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ఉపేత్యేతి. వ్యవాతిష్ఠత
వ్యవస్థితాభూత్. ౨౧. ౨౨. నివేశయతేతి. అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - ఇదానీం విశ్రాంతా
శ్శ్వ నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఊర్ధ్వదేహ
భవసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః - నదీ మవతీర్య పితుః ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ ముదకం దాతుమిచ్ఛా
మీత్యన్వయః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా - 'ఛందః శ్రుతీచ్ఛాపద్యే' ష్వితి వైజయంతీ.
౨౫. నివేశ్యేతి. గంగా మనునివేశ్య గంగా మనుసృత్య నివేశ్య - గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి
యావత్ - విధానైః తత్తజ్జాతివ్యవస్థాకల్పనాదిభిః - పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హో యాత్రోపయుక్త
పటవేశ్మాద్యుపకరణం - 'తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. ౨౬. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

ప్రహృష్టేతి. ప్రహృష్టముదితా ప్రహర్షః కాయికో రోమాంచాదిః ప్రమోదో మానసో హర్షః.
త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా - గంగా మాసేదు రితి సంబంధః.
యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధానేన. ౧౯—౨౧. * తి. అనుత్థితాం గమనే అనుద్యోగాం. ౨౨. నివేశ
యతేతి. ఇదానీం మే సైన్యం అభిప్రాయేణ తత్తదిచ్ఛయా - సర్వతో నివేశయత - తతః శ్వో
నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఊర్ధ్వభవదేహసుఖ
ప్రయోజనాయేత్యర్థః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా. ౨౫. నివేశ్యేతి. పరిబర్హశోభినీం పరిబర్హః
యాత్రోపయుక్తవేశ్మాద్యుపకరణజాతం విధానైః తత్తజ్జాతీయవ్యవస్థాకల్పనాభిః - గంగామనుగంగా
మనుసృత్య నివేశ్య-గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్. ౨౬.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం, నిషాదరాజో దృష్ట్వైవ జ్ఞాతీన్ సంత్వరితోఽబ్రవీత్. ౧. మహతీయ మిత స్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే, నాస్యాంత మధిగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయన్. ౨. యథా తు ఖలు దుర్బుద్ధి ర్భరత స్స్వయ మాగతః, స ఏవ హి మహాకాయః కోవిదారధ్వజో రథే. ౩. బంధయిష్యతి వా దాశా నథవాస్మా న్వధిష్యతి, అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యా ద్వివాసితం, సంపన్నాం శ్రియ మన్విచ్ఛం స్తస్య రాజ్ఞ స్సుదుర్లభాం, భరతః కైకయీపుత్రో హంతుం సమధిగచ్ఛతి. ౫. భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథి ర్మమ, తస్యార్థకామా స్సన్నద్ధా గంగానూపే ప్రతిష్ఠత. ౬. తిష్ఠంతు సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం. బలయుక్తా నదీరక్షా మాంసమూలఫలాశనాః. ౭. నావాం శతానాం పంచానాం కైవర్తానాం శతంశతం

తత ఇత్యాది. గంగాం అన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం - అతఏవ నివిష్టాం కృతనివేశాం - ధ్వజినీం సేనాం దృష్ట్వా-సంత్వరితః ససంభ్రమః. ౧. మహతీతి. ఇతః - ఇహ శృంగిబేరపురే - అస్య సేనారూపవస్తునః చింతయ న్నహం మనసాపి నాస్యాంత మధిగచ్ఛామీతి సంబంధః. ౨. యథేతి. సః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః కోవిదారధ్వజః - రథే దృశ్యతే - హి యస్మాత్ అతః భరతః స్వయ మాగతః - యథా తు ఖలు ధ్రువ మిత్యర్థః - కోవిదారధ్వజః దుర్బుద్ధిః ఇత్యనేన భరతో రామద్రోహకాంక్షయా - ఆగచ్ఛతీతి శంకితవానితి గమ్యతే. ౩. తదేవ స్థాపయిష్యతి - బంధయిష్యతీత్యాదినా. దాశా నస్మాన్ - బంధయిష్యతి - అథవా వధిష్యతి హనిష్యతి - హనోర్లృటివధాదేశ ఆర్షః- అథ - అథవా - దాశరథిం - జ్ఞాతిభూత మితి భావః - వివాసితం - దుర్బల మిత్యర్థః - సంపన్నాం అప్రచ్యుతాం - రామాగమనే హి శ్రీః ప్రచ్యుతా స్యాత్-కైకయీపుత్ర ఇతి దుష్ప్రకృతిత్వే హేతుః - తస్య రాజ్ఞః - రాజత్వార్హస్య రామస్య సుదుర్లభాం. ౫. కి మతో భవత ఇత్యత్రాహ - భర్తేతి. అర్థకామాః అర్థేచ్ఛవః-యూయ మితి శేషః - అనూపే తీరే. ౬. తిష్ఠంత్వితి. సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితా స్సంతః - బలయుక్తాః సేనాయుక్తాః - నదీరక్షాః నదీతరణమార్గం రక్షంతః - మాంసమూలఫలాశనాః నావారోపితమాంసాద్యశనా స్తిష్ఠంతు. ౭. నావా

తత ఇతి. గంగా మన్వాశ్రితాం-అతఏవ నివిష్టాం. ౧. * తి. మహతీతి. ఇతః ఇహ గంగాతీరే-నాస్యా అంత మిత్యర్థే సంధి రార్షః. ౨. యథేతి. భరతః స్వయ మాగతో యథా తు ఖలు-భరతః స్వయ మాగతో నూనం - కుతః హి యస్మాత్ ఏషః తస్య కోవిదారధ్వజః - కోవిదారలక్షణో ధ్వజః రథే దృశ్యతే - యద్వా స ప్రసిద్ధః ఇక్ష్వాకుకులక్రమాగతః - యథా యేన కారణేన రథేన కోవిదారధ్వజో దృశ్యతే-తతో దుర్బుద్ధి ర్భరతః స్వయ మాగతః ఖలు - ఆగత ఇత్యమన్యతేత్యర్థః. ౩. బంధయిష్యతీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. భరతః దాశా నస్మాన్ వధిష్యతి - అను పశ్చా ద్దాశరథిం హంతుం సమధిగచ్ఛతీతి సంబంధః. ౫. భర్తేతి. తస్యార్థకామాః రామస్య ప్రయోజనం కాంక్షమాణాః. ౬. తిష్ఠంత్వితి. నదీరక్షాః నదీం రక్షంతీతి నదీరక్షాః. ౭. నావా మితి. పంచానాం శతానాం నావాం ప్రత్యేకం - కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయ దితి సంబంధః - పంచశతసంఖ్యాసు నౌషు ప్రత్యేకం శతంశతం కైవర్తా స్తిష్ఠంత్విత్యర్థః. ౮. యథా దుష్ట ఇత్యత్ర - అదుష్ట ఇతి చ్ఛేదః. ౯. * తి. అభిచక్రామ - దర్శనార్థం. ౧౦. ౧౧.

సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠంత్విత్యభ్యచోదయత్. ౮. యదా తు(దు)ష్టస్తు భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి, సేయం స్వస్తిమతీ సేనా గంగా మద్య తరిష్యతి. ౯. ఇత్యుక్త్వోపాయనం గృహ్య మత్స్యమాంసమధూని చ, అభిచక్రామ భరతం నిషాదాధిపతి ర్గుహః. ౧౦. త మాయాంతం తు సంప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాపవాన్, భరతాయాచచక్షేథ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧. ఏష జ్ఞాతిసహస్రేణ స్థపతిః పరివారితః, కుశలో దండకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతుశ్చ తే సఖా, తస్మా త్పశ్యతు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపో గుహః, అసంశయం విజానీతే యత్ర తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩. ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రా ద్భరత శ్శుభం, ఉవాచ వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు మా మితి. ౧౪. లబ్ధ్వాభ్యనుజ్ఞాం సంహృష్టో జ్ఞాతిభిః పరివారితః, ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహో వచన మబ్రవీత్. ౧౫. నిష్కుట శ్చైవ దేశోయం వంచితా శ్చాపి తే వయం, నివేదయామ స్తే సర్వే స్వకే దాసకులే వస. ౧౬. అస్తి మూలం ఫలం చైవ నిషాదై స్సముపాహృతం, ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్చావచం మహత్, ఆశంసే స్వాశితా సేనా వత్స్యతీమాం విభావరీం, అర్చితో వివిధైః కామై శ్శ్వ స్ససైన్యో గమిష్యసి. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతురశీతితమస్సర్గః.

మిత్యాది. పంచానాం శతానాం నావాం ఏకైకస్యా నావః కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతు-శతం శతం కైవర్తా స్తిష్ఠంత్విత్యర్థః. ౮. యదేతి. రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః - యదా దుష్టఇతి పాఠే - అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - స్వస్తిమతీతి - అన్యథా హంతవ్యేతి భావః. ౯. ఇతీతి. ఉపాయనం కాశేయాది - మాంసం మృగాణాం. ౧౦. ౧౧. ఏష ఇతి. స్థపతిః ప్రభుః - దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచరణసమర్థ ఇత్యర్థః - విజానీతే - తం దేశ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. లబ్ధ్వేతి. ప్రహ్వః కృతప్రణామః. ౧౫. నిష్కుట ఇతి. అయం దేశః మదధిష్ఠితవనప్రదేశః- తే నిష్కుటః గృహారామభూతః-'గృహారామ స్తు నిష్కుట' ఇత్యమరః. త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్-వయం చ వంచితాః - అత్ర గమనానివేదనేన వంచితా ఇత్యర్థః - నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం శక్య మితి భావః - సర్వే వయం తే-త్వదీయా ఇత్యర్థః - అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే - వసేతి నివేదయామః విజ్ఞాపయామః - పూర్వం గంగా మాసాద్యేతి గంగాపర్యంతమార్గకరణేపి అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవానస్మీతి గుహేనోచ్యతే. ౧౬. అస్తీతి. వన్యం నీవారశ్యామాక ప్రియంగ్వాదిధాన్యం-ఆశంసే ప్రార్థయామి. స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏష ఇతి. దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచారకోవిద ఇత్యర్థః. ౧౩—౧౫. నిష్కుట శ్చేతి. అయం దేశో నిష్కుట శ్చైవ గృహారామ ఏవ - వంచితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వంచితాః విపన్నా స్సర్వే వయం చ త్వదీయాః - అతః స్వకే స్వకీయే దాసకులే దాసగృహే వస ఇతి నివేదయామః ప్రార్థయామ ఇతి సంబంధః. ౧౬. ఆశంస ఇతి. స్వాశితా సుష్ఠుభోజితా వసత్వితి ఆశంసే ప్రార్థయే-అతో అర్చితః శ్వో గమిష్యతీతి సంబంధః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహం, ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో వాక్యం హేత్వర్థసంహితం. ౧. ఊర్జితః ఖలు తే కామః కృతో మమ గురోస్సఖే, యో మే త్వ మీదృశీం సేనా మేకోఽభ్యర్చితు మిచ్ఛసి. ౨. ఇత్యుక్త్వా తు మహాతేజా గుహం వచన ముత్తమం, అబ్రవీ ద్భరత శ్శ్రీమా న్నిషాదాధిపతిం పునః. ౩. కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ, గహనోఽయం భృశం దేశో గంగానూపో దురత్యయః. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమతః, అబ్రవీ త్ప్రాఞ్జలి ర్వాక్యం గుహో గహనగోచరః. ౫. దాశా స్త్వాను గమిష్యంతి ధన్వినస్సుసమాహితాః, అహం త్వానుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః, ౬. కచ్చిన్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం జనయతీవ మే. ౭. త మేవ మభిభాషంత మాకాశ ఇవ నిర్మలః, భరత శ్శ్లక్ష్ణయా వాచా గుహం వచన మబ్రవీత్. ౮. మాభూత్స కాలో యత్క-

---

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. స్వస్య రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం మమ గురోస్సఖే ఇత్యుక్తం - య స్త్వ మేక ఏవ - ఈదృశీం అపరిచ్ఛిన్నాం - సేనా మభ్యర్చితు మిచ్ఛసి - తస్య తే - ఊర్జితః అభివృద్ధః కామః - అర్చనామనోరథః కృతః ఖలు-కృత ఏవ - తవాదరణేనైవ వయ మర్చితా ఇతి భావః. ౨. ఇతీతి. మహాతేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం-ఉత్తమ మిత్యనేనార్చనోద్యోగ మాత్రేణ తృప్తత్వకథనా దవాప్తసమస్తకామత్త్వ ముక్తం-శ్రీమా నితి తాత్కాలికహర్షః. ౩. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ-భృశం గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః - అనూపో దేశః జలప్రాయో దేశః - 'జలప్రాయ మనూపం స్యా' దిత్యమరః. ౪. తస్యేతి. గహనం కాననం - గోచర స్సంచారప్రదేశో యస్య స గహనగోచరః - 'గహనం కాననం వన' మత్యమరః. ౫. దాశా ఇతి. అహ మనుగమిష్యామి అతో న మార్గవిషయవిచారః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౬. కచ్చిదితి. నదుష్టః అదుష్టః - సుప్సుపేతి సమాసః-రామస్య రామవిషయే అదుష్టో వ్రజసి కచ్చిత్ దుష్టో న వ్రజసి కచ్చిదితి వా సంబంధః - అక్లిష్ట కర్మణ ఇత్యనేన నిరపాయత్వ ముక్తం - శంకా ప్రసక్తా హేతు మాహ - ఇయ మితి - అనుకూలో వ్రజసి చేత్ సేనా వ్యర్థేతి భావః - ఇవశబ్ద శ్శంకాయా ఈషత్త్వం ద్యోతయతి. తనిశ్లోకీ. ౭. తమితి. ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యనేన తచ్ఛంకితదోషస్య తత్ర ప్రసక్తి రేవ నాస్తీత్యుచ్యతే - ఆకాశేహి పంకానులేపే స తత్ర న ప్రసజతి - కిం తు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి-శ్లక్ష్ణయా స్వస్మిన్ దోషాలోపేప్యక్రోధయా. ౮. మాభూ దితి. యత్ యస్మిన్ కాలే నష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం - ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. యస్త్వం మే మమ ఈదృశీం సేనాం ఏకో హ్యర్చితు మిచ్ఛసి, తస్య తే ఊర్జితః కామః కృతః ఖలు-తవ శ్రద్ధయా సర్వం కృత మేవేత్యర్థః. ౨. ౩. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ గహనః అత్యంత దుష్ప్రవేశః. ౪. తస్యేతి. గహనగోచరః దుష్ప్రవేశప్రదేశ సంచరణశీలః. ౫. దాసా స్త్వితి. అతో గహనవిషయా న కాచి చ్ఛంకేతి భావః. ౬. కచ్చి దితి. రామస్య దుష్టః న వ్రజసి కచ్చిత్-రామస్య ద్రోహం కర్తుం న వ్రజసి కచ్చి దిత్యర్థః. ౭. * తి. ఆకాశ ఇవేత్యుపమయా త్రైకాలికమలసంబంధాభావో దర్శితః. ౮. మాభూదితి. యత్ యస్మి న్కాలే త్వయా ఆశంకితం కష్టం రామే ద్రోహరూపం జాయతే - స కాలోఽపి మాభూత్ - కుతః రాఘవః మే జ్యేష్ఠో భ్రాతా - అతఏవ మమ

ష్టం న మాం శంకితు మర్హసి, రాఘవ స్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమో మతః, తం నివ_ర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినం, బుద్ధి రన్యా న తే కార్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే. ౧౦. స తు సంప్రహృష్టవదన శ్శ్రుత్వా భరతభాషితం, పున రేవాబ్రవీ ద్వాక్యం భరతం ప్రతిహర్షితః. ౧౧. ధన్య _స్త్వం న త్వయా తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే, అయత్నా దాగతం రాజ్యం య _స్త్వం త్యక్తుమిహేచ్ఛసి. ౧౨. శాశ్వతీ ఖలు తే కీ_ర్తి ర్లోకా ననుచరిష్యతి, య _స్త్వం కృచ్ఛ్రగతం రామం ప్రత్యానయితు మిచ్ఛసి. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణస్య గుహస్య భరతం తదా, బభౌ నష్టప్రభ స్సూర్యో రజనీ చాభ్యవ_ర్తత. ౧౪. సన్ని వేశ్య స తాం సేనాం గుహేన పరితోషితః, శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాన్ శయనం పున రాగమత్. ౧౫. రామచింతామయ శ్శోకో భరతస్య మహాత్మనః, ఉపస్థితో హ్యనర్హస్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః. ౧౬. అంతర్దాహేన దహన స్సంతాపయతి రాఘవం, వనదాహాభిసంత_ప్తం గూఢోగ్ని రివ పాదపం. ౧౭. ప్రసృత స్సర్వగాత్రేభ్య స్స్వేదం శోకాగ్నిసంభవం, యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాన్ ప్రసృతో హిమం. ౧౮. ధ్యాననిర్దరశైలేన వినిశ్శ్వసితధాతునా, దైన్యపాదపసంఘేన శో

జాయతే - స కాలో మాభూత్ - కలికాలే హి తాదృశ ప్రసంగః - అతో మాం శంకితుం నార్హసి - తత్ర హేతుః రాఘవ ఇత్యాది - న తే కార్యా త్వయా న కార్యా. ౧౦. సత్వితి. సంప్రహృష్టవదనః - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః-హర్షితః సంజాతహర్షః. ౧౧. ౧౨. శాశ్వతీతి. కృఛ్రగతం వ్యసనగతం - ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం-ఇడార్షః. ౧౩. ఏవ మితి. సంభాషమాణస్య సంభాషమాణే సతి - నష్టప్రభః అదృష్టప్రభః. ౧౪. సన్ని వేశ్యేతి. శయనం పున రాగమ దితి-అత్ర పునశ్శబ్దేన గుహాగమనాత్ పూర్వం శ్రాంత శ్శయనే స్థిత ఇతి గమ్యతే - సముపాగమ దితి వా పాఠః - పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః - వాక్యాలంకారో వా. ౧౫. రామచింతామయ ఇతి. అనర్హస్య గర్హైశ్వర్యేణ శోక నర్హస్య - మహాత్మనః మహాధీరస్యాపి - ధర్మప్రేక్షస్య శోకమూలపాపశూన్యస్య - తాదృశం అవాఙ్మనసగోచరః - భ్రాతృభక్తస్యేతి భరతవిశేషణం వా. ౧౬. అంతర్దాహేనేతి. దహనః శోకాగ్నిః - అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా - తప్తం రాఘవం భరతం - సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతిస్మ - వనదాహాభిసంత_ప్తం వనదాహేన పర్యంతవనాగ్నే రూష్మణా సంత_ప్తం శుష్కం పాదపం - గూఢోఽగ్ని రివ కోటరాగ్ని రివ - అంతరారభ్య బహి రదహత్ - అంతస్థోప్యాత్మా దహ్యతే - అదాహ్యత్వం కేవలాగ్నేర్హి. ౧౭. ప్రసృత ఇతి. శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం - ప్రసృతః - భరత ఇతిశేషః - స్వేద శ్శోకాగ్నిసంభవ ఇతి పాఠస్తు న దృష్టాంతానురూపః - స్వేదం ప్రసృతః హిమం ప్రసృత ఇత్యత్ర గత్యర్థత్వాత్ క_ర్తరి క్తః. ౧౮.

పితృసమః-అతః మాం శంకితుం నార్హసీతి సంబంధః. ౧౦.౧౨.*తి. చరిష్యతి ప్రచరిష్యతి. ౧౩. *తి. నష్టప్రభో మందీభూతరశ్మిః. ౧౪. *తి. గుహేన పరిరక్షిత ఇతి పాఠే పరిహృతచోరాదిబాధ ఇత్యర్థః. ౧౫. రామేతి. అనర్హస్య శోకానర్హస్య ధర్మం ప్రేక్షత ఇతి ధర్మప్రేక్షః తస్య ధర్మదృష్టే రిత్యర్థః - తాదృశః వాచా మగోచరః శోకః ఉపస్థితః ప్రాప్తః. ౧౬.అంత రితి. దహనః శోకాగ్నిః-రాఘవం భరతం వనదావాగ్నిసంత_ప్తం పర్యంతవన దావోష్మణా శుష్కం గూఢోఽగ్నిః

కాయాసాధిశృంగిణా, ప్రమోహానంతసత్త్వేన సంతాపౌషధివేణునా, ఆక్రాంతో దుఃఖశైలేన మహతా కైకయీసుతః. ౨౦. వినిశ్వసన్ వై భృశదుర్మనా స్తతః ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః, శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో యూథగతో యథర్షభః. ౨౧. గుహేన సార్ధం భరత స్సమాగతో మహానుభావ స్స జన స్సమాహితః, సుదుర్మనా స్తం భరతం తదా పున ర్గుహ స్సమాశ్వా

భరతస్య దుఃఖం శైలత్వేన రూపయతి - ధ్యానేత్యాదినా. ధ్యాననిర్దరశైలేన - దరో గర్తః - తస్మాన్నిర్గతం నిర్దరం - శిలానాం సమూహః శైలం- రామవిషయధ్యాన మేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన- ధ్యానస్య నిరంతరత్వేన దరీవిదీర్ణశిలా పఙ్క్తి సామ్యం - వివిధం నిశ్వసితం వినిశ్వసితం తదేవ ధాతు ర్యస్మిన్ - వివిధత్వసామ్యాత్ -దైన్యం కరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తివైముఖ్యం - తస్య పాదప సామ్య మబోధరూపతయా - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకాదయ ఏవ శృంగిణః కృష్ణసారా దయో యస్మిన్ తేన - యద్వా - శోకాయాసాదిభి శృంగిణా శృంగవతా - దృఢత్వసామ్యాత్ ప్రమోహానంతసత్త్వేన - ప్రమోహా ఏవ ఽనంతాని సత్త్వాని జంతవో యస్మిన్ తేన - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతు జంతు' ష్విత్యమరః. ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్ - సంతాపౌషధివేణునా. సంతాపా ఏవ ఓషధయో వేణవ శ్చ యస్మిన్ తేన - ఓషధివేణుసామ్యం దుష్ప్రవేశత్వాత్ - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః మహతా అతిగురుణా - మజ్జతేతి పాఠే - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా. ౨౦. వినిశ్వస న్నితి. వినిశ్వసన్ చింతాతిరేకేణ శ్వాసం కుర్వన్ -భృశదుర్మనాః అత్యంతకలుషహృదయః - ప్రమూఢా నష్టా సంజ్ఞా యస్య సః- ప్రమూఢ సంజ్ఞః - అతఏవ పరమాపదం మరణాయార్థసంపత్తిరూపాం మూర్ఛాం గతః - శమం జ్వరశాంతిం - ఆయూథగతః యూథాత్ భ్రష్ట ఇత్యర్థః - యూథహత ఇతి పాఠే హతయూథ ఇత్యర్థః. ౨౧. అథగుహస్సమాగత ఇత్యాహ-గుహేనేతి. సజన స్సపరివారః - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - భరతః గుహేన సార్ధం సహ సమాగతః సంగతః - అథ గుహ స్సుదుర్మనాః భరతక్లేశదర్శనేన భరతా దపి భృశం దుర్మనా స్సన్ - భరతం-అగ్రజం ప్రతి అగ్రజం లక్షీకృత్య - సమాశ్వాసయత్. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశీతితమస్సర్గః.

కోటరస్థోఽగ్నిః. ౧౭ ప్రసృత ఇతి. శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం ప్రసృతః భరత ఇతి శేషః. ౧౮. ధ్యాననిర్దరేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధ్యాననిర్దరశైలేన దరో విదారణం తస్మాన్నిర్గతం నిర్దరం శిలానాం సమూహః శైలః - విదారణరహితస్థూలపాషాణ ఇత్యర్థః - ధ్యాన మేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ తేన-శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోక శ్చ ఆయాస శ్చ ఆధి శ్చ తా ఏవ శృంగాణి యస్మిన్ తేన- ప్రమోహానంతసత్త్వేన ప్రమోహా ఏవానంతసత్త్వాని జంతవో యస్మిన్-సంతాపౌషధివేణునా సంతాప ఏవౌషధయ శ్చ వేణవో యస్మిన్-మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా దుఃఖశైలేన దుఃఖరూపపర్వతేన - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః. మహతేతి వా పాఠః. ౨౦. వినిశ్వసన్నితి. యూథహతః హతయూథః - యూథగత ఇతి పాఠే-యూథా న్నిర్గత ఇత్యర్థః. ౨౧. గుహేనేతి. సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - సజనః సపరివారః అగ్రజం ప్రతి సమాగతో భరతః - గుహేన సార్థం సదుర్మనాః సుదుఃఖితః అభూదితి శేషః - తం భరతం గుహః పునః గుహస్తు - తదా సమాశ్వాసయ దితి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశీతితమస్సర్గః.

సయదగ్రజం ప్రతి. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచాశీతితమస్సర్గః.

ఆచచక్షేఽథ సద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, భరతాయాప్రమేయాయ గుహో గహనగోచరః. ౧. తం జాగ్రతం గుణైర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణం, భ్రాతృగుప్త్యర్థ మత్యంత మహం లక్ష్మణ మబ్రువం. ౨. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థ ముపకల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాస్యాం సుఖం రాఘవనందన. ౩. ఉచితోఽయం జన స్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః, ధర్మాత్మం స్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయం. ౪. న హి రామా త్ప్రియతరో మమాస్తి భువి కశ్చన, మోత్సుకో భూ ర్బ్రవీమ్యేతదప్యసత్యం తవాగ్రతః. ౫. అస్య ప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహ ద్యశః, ధర్మావాప్తిం చ విపులా మర్థా

ఆచచక్ష ఇత్యాది. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వభావం - ఆచచక్ష ఇత్యాది - భగవద్విషయోపదేశే నూతనపురాతనవిభాగో నాస్తి - దేశికా వక్తారః - సాదరాః శ్రోతార ఇత్యాహ - ఆజీవదర్థే - స్వవాగింద్రియవిషయమేవావదత్ - న తు కార్త్స్న్యేన - అథ భరతస్వభావజ్ఞానానంతరం - సద్భావం. బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధ ఇతి సత్త్వావ్యాప్తం స్వభావం - లక్ష్మణస్య మహాత్మనః - పయోధిం పాణినా పరిచ్ఛేత్తు ముద్యుక్తః - భరతాయాప్రమేయాయ - ఏతాదృశస్యోపదేష్టేతి నాస్తి - గుహో గహనగోచరః - వన్యవృక్షాది తారతమ్యమాత్రజ్ఞః ఏతాదృశస్య భావ మవిజ్ఞాతవాన్ - యద్వా-రామవిరహేణ కుత్రచిత్ కుంజే స్థితః తద్దేశీయాగమనే సముత్థాయ నిర్గతః. తనిశ్లోకీ. ౧. భరతస్య రామవిషయస్నేహ మభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం పూర్వవృత్తాంత మాహ - తం జాగ్రత మిత్యాదినా. భ్రాతృగుప్త్యర్థం - అత్యంతం జాగ్రతం - శరచాపాసిధారిణం - ఏకహస్తే శరయుక్తచాపం అపరహస్తే అసిం చ దధాన మిత్యర్థః - గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైః యుక్తం.౨. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య. ౪. నహీతి. మోత్సుకో భూః - అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణౌత్సుక్యం మా కృథా ఇత్యర్థః - ఏతత్ రక్షణం ప్రతి తవాగ్రతః - అసత్యం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం-న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః. ౫. స్వస్యైహిక మాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్త మిత్యాహ - అస్యేత్యాదినా. ధర్మావాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిం - కేవలాం న్యాయప్రాప్తా మితి యావత్. తనిశ్లోకీ. కేవలాం ప్రతిబంధరహితాం - ధర్మావాప్తిం ఫలాభిసంధిరహితాం - మోక్షపర్యంతాం అర్థావాప్తిం స్వర్గాదిపురుషార్థప్రాప్తిం - అస్మిన్ లోకే సుమహద్యశః - ఐహికపురుషార్థం - మహాభాగ

ఆచచక్ష ఇతి. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వభావం. ౧. * తి. తదేవాహ - త మితి. భ్రాతృగుప్త్యర్థం జాగ్రతం వినిద్రం గుణైః స్నేహసౌశీల్యాదిభిః క్షత్రగుణైశ్చ యుక్తం. ౨. * తి. ఇయం తాతేత్యాదిరుక్తానువాదః పూర్వమేవ వ్యాఖ్యాతః. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య తవ గుప్త్యర్థ మితి పాఠే తత్కృతా యా రామగుప్తిః తదర్థం. ౪. నహీతి. రామా దన్యః ప్రియతరో భువి నాస్తి మోత్సుకో భూః ఉత్సుకో మాభూః-అస్మి న్నర్థే విస్మయం మాగాః-ఇద మసత్య మత ఆహ బ్రవీమ్యేత దితి రామం రక్షిష్యామీత్యేతద్వచనం తవాగ్రతః అసత్యం బ్రవీమ్యపి అసత్యం బ్రవీమి కిం, న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః-స్వస్యైహికాముష్మికఫలం రామాయత్త మిత్యాహ. ౫. అస్యేతి. ధర్మావాప్తిం ఆముష్మిక

వాప్తిం చ కేవలాం. ౬. సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీతయా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సర్వైస్స్వై ర్జ్ఞాతిభి స్సహ. ౭. న హి మేఽవిదితం కించి ద్వనేఽస్మిం చరత స్సదా, చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం యుధి. ౮. ఏవ మస్మాభి రుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా,అనునీతా వయం సర్వే ధర్మమేవానుపశ్యతా. ౯. కథం దాశరథౌ భూమౌ శయానే సహసీతయా,శక్యానిద్రా మయా లబ్ధుంజీవితంవా సుఖాని వా.౧౦.యోఽను దేవాసురై స్సర్వై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి, తం పశ్య గుహ సంవిష్టం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౧. మహతా తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యైష పుత్త్రస్సదృశలక్షణః ౧౨. అస్మిం ప్రవ్రాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్రమేవ భవిష్యతి. ౧౩. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతాః స్త్రియః, నిర్ఘోషోపరతం తాత మన్యే రాజనివేశనం ౧౪. కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ, నాశంసే యది జీవేయు స్సర్వే తే రజనీ మిమాం. ౧౫. జీవేదపి చ మే మాతా శత్రుఘ్న స్యాన్వవేక్షయా, దుఃఖితా యాతు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి. ౧౬. అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి. ౧౭. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిం కాలే హ్యుపస్థితే, ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభ

వతత్వప్రయుక్తప్రసిద్ధింవా-అస్య రామస్య ప్రసాదాత్-ఆశంసే ప్రార్థయామి. ౬.౭. నేతి. మే విదిత మిత్యత్ర అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః.౮—౧౧.మహతేతి. తపసా అనశనేన-పరిశ్రమైః-యజ్ఞాదిభి రిత్యర్థ- ఏకః ముఖ్యః-'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలాః'ఇత్యమరః. ౧౨. ప్రవ్రాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ- అస్మిన్నితి. వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౧౩. వినద్యేతి. సుమహానాదం వినద్య - కృత్వేత్యర్థః - అద్య స్త్రియః ఉపరతాఇతి-మన్యే ఇత్యుపస్కార్యం-నివేశనం నివేశనం చ. ౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంసే-యది జీవేయు రిమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః.౧౫. జీవే దితి. శత్రుఘ్నస్యాన్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షణేచ్ఛయా - వీరసూః కౌసల్యా దుఃఖితేతి యత్ - అతో వినశిష్యతి-దుఃఖితాయాత్వితి పాఠ స్సమీచీనః-తత్పక్షే యా దుఃఖితా వీరసూః కౌసల్యా సా తు వినశిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. అతిక్రాంత మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మతీత్యేత్యర్థః. ౧౭. సిద్ధార్థా ఇతి. వృత్తం అతీతం - మృత మితి యావత్. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానా మిత్యాది. హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - తై స్సంపన్నాం

ఫలసాధనభూతాం అస్య రామస్య ప్రసాదాదేవేత్యాశంస ఇతి సంబంధః. ౬—౧౧. మహతేతి. ఏకః ముఖ్యః. ౧౨—౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంసే - యది జీవేయుః ఇమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః. ౧౫. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య తాదృశమనోరథ మనవాప్య మే పితా వినశిష్యతి యతః - అతః అతిక్రాంత మతిక్రాంతం సర్వప్రయోజనం అతీత్య గతం వ్యర్థం గత మిత్యర్థః. ౧౮. రమ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. హర్మ్యాణి ధనినాం గృహాణి ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి-ఆరామా ఉపవనాని - ఉద్యానాని రాజసాధా

క్తమహాపథాం, హర్మ్యప్రాసాదసంపన్నాం సర్వరత్నవిభూషితాం. గజాశ్వరథసంబాధాం తూర్యనాదవినాదితాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకులాం. ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం సమాజోత్సవశాలినీం, సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితుర్మమ. ౨౧. అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్ధం కుశలినా వయం, నివృత్తే సమయే హ్యస్మిన్ సుఖితాః ప్రవిశేమహి. ౨౨. పరిదేవయమానస్య తస్యైవం సుమహాత్మనః, తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౩. ప్రభాతే విమలే సూర్యే కారయిత్వా జటా ఉభౌ, అస్మిన్ భాగీరథీతీరే సుఖం సంతారితౌ మయా. ౨౪. జటాధరౌ తౌ ద్రుమచీరవాససౌ మహాబలౌ కుంజరయూథపోపమౌ, వరేషుచాపాసిధరౌ పరంతపౌ వ్యవేక్షమాణౌ సహ సీతయా గతౌ. ౨౫.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షడశీతితమస్సర్గః.

గుహస్య వచనం శ్రుత్వా భరతో భృశమప్రియం, ధ్యానం జగామ తత్రైవ యత్ర తచ్ఛ్రుతమప్రియం. ౧. సుకుమారో మహాసత్త్వస్సింహస్కంధో మహాభుజః, పుండరీకవిశాలాక్షస్తరుణః ప్రియదర్శనః. ౨. ప్రత్యాశ్వస్య

సమృద్ధాం - సర్వరత్నవిభూషితాం సర్వైః శ్రేష్ఠవస్తుభి రలంకృతాం - తూర్యనాదవినాదితాం - తూర్యస్య నృత్తగీతాదికస్య నాదేన వినాదితాం - హర్మ్యాదిషు కృతప్రతిధ్వని మిత్యర్థః - సర్వకల్యాణై స్సర్వమంగళై స్సంపూర్ణాం-సర్వోత్సవై స్సంపూర్ణాం వా - ఆరామోద్యాన సంపూర్ణాం- ఆరామాః ఉపవనాని - ఉద్యానాని రాజ్ఞా మసాధారణవనాని - తై స్సమృద్ధాం - సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన తీర్ణవనవాసప్రతిజ్ఞేన-రామేణ ప్రవిశేమహి - పురీ మితి శేషః. ౨౨. పరిదేవయమానస్యేతి. తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య - రాజపుత్రసంబంధినీ శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిం యాపితవానిత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. జటాధరావితి. వ్యవేక్షమాణౌ సర్వతో దత్తావధానౌ. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడశీతితమస్సర్గః.

గుహస్యేతి. యత్ర తత్రైవ - యత్ర క్షణే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవేత్యర్థః-యద్వా-యత్ర విషయే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవ ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాత మితి చింతా పారవశ్యం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తం కాలం పరమదుర్మనా స్సన్ సహసా పపాత - ససాదేతివా పాఠః - సుకుమార

రణవనాని-సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీ మిత్యర్థః. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన రామేణ. ౨౨. పరీతి. పరిదేవయమానస్య రాజపుత్రస్య సతః శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిః యాతేత్యర్థః. ౨౩. ప్రభాత ఇతి. ప్రభాతే సూర్యే విమలే సతి-అస్మిన్ భాగీరథీతీరే జటాః కారయిత్వా స్థితౌ వుభౌ సుఖం మయా - సంతారితౌ గంగా మితి శేషః. ౨౪. జటేతి. వ్యపేక్షమాణౌ నిరపేక్షా విత్యర్థః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడశీతితమ స్సర్గః.

గుహస్యేతి. ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాతమితి చింతాం ప్రాపేత్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తకాలం పరమ

ముహూర్తం తు కాలం పరమదుర్మనాః, పపాత సహసా తోత్త్రైర్హృత్యతివిద్ధ ఇవ ద్విపః. ౩. తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థితః, పరిష్వజ్య రురోదోచ్చై ర్విసంజ్ఞః శోకకర్శితః. ౪. తత స్సర్వా స్సమాపేతు ర్మాతరో భరతస్య తాః, ఉపవాసకృశా దీనా భర్తృవ్యసనకర్శితాః. ౫. తాశ్చ తం పతితం భూమౌ రుదంత్యః పర్యవారయన్, కౌసల్యా త్వనుసృత్యైనం దుర్మనాః పరిషస్వజే. ౬. వత్సలా స్వం యథావత్స ముపగూహ్య తపస్వినీ, పరిపప్రచ్ఛ భరతం రుదంతీ శోకలాలసా. ౭. పుత్ర వ్యాధి ర్న తే కచ్చిచ్ఛరీరం పరిబాధతే, అద్య రాజకులస్యాస్య త్వదధీనం హి జీవితం త్వాం దృష్ట్వా పుత్ర జీవామి రామే సభ్రాతృకే గతే, వృత్తే దశరథే రాజ్ఞి నాథ ఏక స్త్వ మద్య నః. ౯. కచ్చిన్న లక్ష్మణే పుత్ర శ్రుతం తే కించి దప్రియం, పుత్రే వా హ్యేకపుత్రాయాః సహభార్యే వనం గతే. ౧౦. స ముహూర్తం సమాశ్వస్య రుదన్నేవ మహాయశాః, కౌసల్యాం పరిసాంత్వ్యేదం గుహం వచన మబ్రవీత్. ౧౧. భ్రాతా మే క్వావస ద్రాత్రౌ క్వ సీతా క్వ చ లక్ష్మణః, అస్వపచ్ఛయనే కస్మిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే. ౧౨. సోఽబ్రవీ ద్భరతం హృష్టో నిషాదాధిపతి ర్గుహః, యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే ప్రియహితేఽతిథౌ. ౧౩. అన్న ముచ్చావచం భక్ష్యాః ఫలాని వివిధానిచ, రామా

ఇత్యాదినా తదవస్థానర్హత్వ ముచ్యతే. ౨. ౩. తదవస్థ మితి. అనంతర స్థితః నిరంతరం సమీపే స్థితః. ౪. ౫. తా ఇతి. అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬. వత్సలేతి. ఉపగూహ్య పరిష్వజ్య. ౭. పుత్రేతి. నహి భరతస్య వ్యాధి శ్చాతుర్థికః - అపితు రామవిరహ ఏవ - రామవిరహః తే శరీరం బాధతే కచ్చి దిత్యర్థః-అద్యేతి-రామో వనం గతః - చక్రవర్తీ తు సంస్థితః-అత స్త్వ మేవేదానీ మస్మాకం రక్షక ఇతి నార్థః - కింతు రామో భవతో ముఖవైవర్ణ్యం దృష్ట్వా న పున రనాగతో భవేత్-అవశ్య మాగమిష్యతీత్యేత దవేక్ష్య వయం జీవామః-భవా న్నాస్తీతి శ్రుతం చేత్ క ఇమాం దిశ మవలోకయేత్. ౮. ౯. కచ్చి దితి. లక్ష్మణే విషయే తే త్వయా-ఏకపుత్రాయాః - మమేతి శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య - త్వచ్ఛంకితం కి మపి న భవే దితి వదన్ పరిసాంత్వ్యేత్యర్థః. ౧౧. ౧౨. స ఇతి. గుహః హృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్-రామే యద్విధం యాదృశ ముపచారాదికం ప్రతిపేదే - అకరో దితి యావత్ - తదబ్రవీత్-చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే. ౧౩. అన్న మితి. ఉచ్చావచం నానావిధ మిత్యర్థః - భక్ష్యాః భక్షణీయాన్యపూపాదీని - అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం బహుచేతి-అన్యచ్చ బహుచోష్యలేహ్య

దుర్మనా స్సన్ సహసా పపాత-ససాదేతివా పాఠః. ౨. ౩. తదవస్థ మితి. అనంతరస్థితః ఆసన్నస్థితః. ౪. ౫. * తి.అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬.* తి. స్వం వత్సం స్వపుత్రం యథా తథోపగూహ్య. ౭. * తి. వ్యాధిః పిత్తప్రకోపాదిలక్షణో భ్రమమూర్ఛాదిః. ౮. ౯. కచ్చి దితి. ఏకపుత్రాయాః మమేతి శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య త్వచ్ఛంకితం కి మపి నాస్తీత్యాశ్వాస్య. ౧౧. ౧౨. సోఽబ్రవీ దితి. గుహః హృష్టః రామవృత్తాంత కీర్తనేన స్వావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్ - రామే యద్విధం యాదృశ ముపచారం ప్రతిపేదే అకరో దిత్యర్థః-తదబ్రవీత్ చకారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే. ౧౩. ౧౪. తత్సర్వ మితి. రామ స్తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞా

యాభ్యవహారార్థం బహుచోపహృతం మయా. ౧౪. తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీద్రా
మ స్సత్యపరాక్రమః, న తు తత్ప్రత్యగృహ్ణాత్ సః క్షత్రధర్మ మనుస్మరన్. ౧౫.
న హ్యస్మాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా, ఇతి తేన వయం రాజ
న్ననునీతా మహాత్మనా. ౧౬. లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః,
ఔపవాస్యం తదాకార్షీ ద్రాఘవ స్సహ సీతయా. ౧౭. తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మ
ణోఽప్యకరో త్తదా, వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః. ౧౮.
సౌమిత్రి స్తు తతః పశ్చా దకరో త్స్వాస్తరం శుభం, స్వయ మానీయ బర్హీంషి
క్షిప్తం రాఘవకారణాత్. ౧౯. తస్మిన్ సమావిశ ద్రామ స్స్వాస్తరే సహ సీత

దిక ముపాకృతం. ౧౪. తత్సర్వ మితి. రామః-తన్న ప్రత్యగృహ్ణాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ - పున ర్నీయతా మిత్యనుజ్ఞాతవాన్ - క్షత్రధర్మం - దాన మేవ క్షత్రధర్మః న త్వాదాన మితి - అత్ర హీనజాతిపరిగ్రహత్వా త్తత్ప్రత్యాఖ్యానం ఋషిభ్య స్తు స్వీకరిష్యతీత్యాహుః. ౧౫. ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతు మాహ నేత్యాదినా. ఇత్యనునీతా వయ మిత్యనేన స్వాంఘ్రిభక్తాగ్రేసర గుహసమర్పిత ఫలాదే ర్భక్తిపూతత్వేన శబరీవిదురాదిన్యాయేన పరమభాగవతతయా స్వీకార్యత్వేపి స్వప్రియతమ పితృమాతృప్రముఖ బహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భరానుభవజనిత వైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికీర్షయా చ గుహసమర్పితం న ప్రతిజగ్రాహ రామ ఇతి చ గుహేనాపి విదిత మితి గమ్యతే. ౧౬. లక్ష్మణేనేతి. ఔపవాస్యం ఉపవాసం-స్వార్థే ష్యఞ్. ౧౭. తత ఇతి. జలశేషేణ రామపీతజలశేషేణ అకరోత్ పాన మితిశేషః-వాగ్యతాః నియతవాచః-సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదిక మస్త్యేవ - సంహితాః సమాహితాః. నను పూర్వం పురోవాదే-'తత శ్చిరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణే నాహృతం స్వయ' మిత్యుక్తం. కథ మత్రానువాదే ప్రథమం జలాదానం పశ్చాత్ సంధ్యోపాసనం చోచ్యతే-సత్యం-తత్రైవ క్రమః - ఇహ తు గుహానీతాన్నానంగీకారే కిం భుక్తవాన్ రామ ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత మితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమ ముక్త్వాథ సంధ్యోపాసన ముక్త మితి న దోషః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం - స్వయం - బర్హీంషి కుశాన్ - బర్హి ర్నాగ్నౌ ననాకుశ ఇతి వైజయంతీ. క్షిప్రమానీయ - రాఘవకారణాత్ రాఘవనిమిత్తం - శుభం పవిత్రం - స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తీర్ణం-శయనమితి యావత్ - అకరోత్ కృతవాన్. ౧౯. తస్మిన్నితి. పాదౌ ప్రక్షాళ్య - గంగాతీర గమనకృత పంకశోధనం

సీత్ ప్రత్యర్పయామాస. ౧౫. * తి. తదేవ ధర్మ మాహ - నహీతి. నన్వేవం - భరద్వాజాదిదత్తాంగీకారః కథమితి చేన్న - మధుపర్కాదినా రాజపూజాయా బ్రాహ్మణం ప్రతివిధానేన తద్దత్తాంగీకారస్య స్వాభ్యుదయఫలకత్వేన చ తస్య యుక్తత్వాత్ గుహస్య నిషాదత్వేన రాజపూజానధికారాత్ అన్యదేశ్యత్వేన కరగ్రహణాయోగ్యత్వా చ్చ తదీయానంగీకార ఇతి న దోషః-యద్యపి గుహస్య తత్త్వజ్ఞత్వేన అస్త్యేవ భగవత్పూజాధికారః తథాపి వ్రతస్థత్వా త్త దభోజనమితి తత్త్వం. ౧౬. లక్ష్మణేనేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత, అథ రాఘవః లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత్వా ఔపవాస్య ముపవాసం-ఔపవస్త మితి పాఠేప్యయ మేవార్థః-లక్ష్మణోప్యకరోత్-ఔపవాస్యమిత్యనుషంగః. ౧౭. * తి. అకరోత్ పానక్రియామితి శేషః - త్రయ స్సమంత్రేణ - సంహితాః సమాహితచిత్తాః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. స్వాస్తరం సుష్ఠు ఆస్తరం

యా, ప్రక్షాళ్య చ తయోః పాదావపచక్రామ లక్ష్మణః. ౨౦. ఏతత్తదింగుదీమూల మిద మేవ చ తత్తృణం, యస్మిన్ రామ శ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం శయితా వుభౌ. ౨౧. నియమ్య పృష్ఠే తు తలాంగుళిత్రవాన్ శరై స్సుపూర్ణా విషుధీ పరంతపః, మహద్ధను స్సజ్య ముపోహ్య లక్ష్మణో నిశా మతిష్ఠత్ పరితోఽస్య కేవలం. ౨౨. తత స్త్వహం చోత్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం తత్ర స యత్ర లక్ష్మణః, అతంద్రిభి ర్జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకై ర్మహేంద్రకల్పం పరిపాలయం స్తదా. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా నిపుణం సర్వం భరత స్సహ మంత్రిభిః, ఇంగుదీమూల మాగమ్య రామశయ్యామవేక్ష్య తాం ౧. అబ్రవీ జ్జననీ స్సర్వా ఇహ తేన మహా

కృత్యేత్యర్థః - ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం-సీతాయా స్తూదకప్రదానేనేతిబోధ్యం - అపచక్రామ శయనకాలే సమీపవర్తనస్యానుచితత్వా ద్దూరే స్థితః. ౨౦. ఏతదితి. శయితౌ - గత్యర్థాకర్మకశ్లిషశీఙిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా. ౨౧. నియమ్యేతి. పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే ఇషుధీ తూణీరద్వయం - నియమ్య బధ్వా-శూరాణాం సవ్యాపసవ్యప్రయోగార్థ మిషుధిద్వయ ధారణ మస్తి - తలాంగుళిత్రవాన్ - 'తలం జ్యాఘాతవారణ' మిత్యమరః. ఉపోహ్య ధృత్వా-అస్యపరితః అతిష్ఠత్ - సర్వతోరక్షణార్థం ప్రదక్షిణం చచారేత్యర్థః-నిశాం నిశాయాం అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-కేవల మిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం లక్ష్మణస్యోచ్యతే. ౨౨. తత ఇతి. అహం చోత్తమ బాణచాపధృత్ ఏకోభ్రాతా నగరా ద్వనాని నిరగమయత్-అయ మపర స్సుషుప్తిదశాయాం కిమపి కుర్యాదితి శంకయా సజ్జాయుధస్సన్ యత్రయత్ర సలక్ష్మణ స్థిత స్తత్రతత్ర స్థితోఽభవం-ప్రతిపదమనుసృతవానభవ మిత్యర్థః - అతంద్రిభి ర్జ్ఞాతిభి రాత్తకార్ముకైః మమ పరికరాశ్చ-అయం వనచరో నిషాదజాతీయః-రామే కించిత్ కరిష్యతి చేదేనం చ ప్రహరామ ఇతి సావధానా మాం ప్రతిపదమన్వసర న్నిత్యర్థః-ఏవమస్థానే భయశంకిభిః కృతం - వస్తుత స్స న కేనచిత్ పరిభావ్య ఇత్యాహ మహేంద్రకల్ప మితి. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిపుణం సావధాన మిత్యర్థః - తేన రామేణ - ఇహ భూమౌ-శర్వరీశయితా - శర్వర్యాం శయన కృతం - నిష్ఠయా అధికరణత్వస్యాభిహితత్వా చ్ఛర్వరీశబ్దాత్ ప్రథమా - ఇదమేషా మాసితమితివత్ - ఇదమస్య విమర్దిత మిత్యత్రాప్యధికరణే నిష్ఠా క్తస్య చ వర్తమాన ఇతికర్తరిషష్ఠీ- అస్మిన్నేతత్కర్తృకం విమర్దన మిత్యర్థః. ౧. ౨. మహాభాగేతి.

శయన మిత్యర్థః - బర్హీంషి కుశాని. ౧౯.——౨౧. నియమ్యేతి. తలాంగుళిత్రవాన్-తలం జ్యాఘాతవారణం. అంగుళిత్రం అంగుళిత్రాణం - తదుభయవాన్ - ఇషుధీ - తూణీరౌ ఉపోహ్య ధృత్వా- కేవల మిత్యనేన లక్ష్మణసంబంధిశయన నిద్రారాహిత్య ముచ్యతే. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తేన రామేణ శర్వరీశయితం శర్వర్యాం శయితం - అస్యరామస్య విమర్దితం విమర్దనం. ౧.
*తి. ఇహ భూమౌ శర్వరీశయితా-అధికరణే నిష్ఠా - ఏతద్దేశావచ్ఛిన్నశయనాభరణం శర్వరీత్యర్థః-

త్మనా, శర్వరీ శయితా భూమా విద మస్య విమర్దితం. ౨. మహాభాగకులీనేన మహాభాగేన ధీమతా, జాతో దశరథేనోర్వ్యాం న రామ స్స్వప్తు మర్హతి. ౩. అజినో త్తరసం స్తీర్ణే వరా స్తరణసంచయే, శయిత్వా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శే తే మహీతలే. ౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు వలభీషుచ సర్వదా, హైమరాజతభౌమేషు వరా స్తరణశాలిషు. పుష్పసంచయచిత్రేషు చందనాగరుగంధిషు, పాండరాభ్ర ప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ. ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగంధిషు, ఉషి త్వా మేరుకల్పేషు కృతకాంచనభిత్తిషు. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషై ర్వరాభరణనిస్స్వనైః, మృదంగవరశబ్దై శ్చ సతతం ప్రతిబోధితః. వందిభి ర్వందితః కాలే బహుభి స్సూత మాగధైః, గాథాభిరనురూపాభిః స్తుతిభి శ్చ పరంతపః. ౯. అశ్రద్ధేయ మిదం లోకే న సత్యం ప్రతిభాతి మా, ముహ్యతే ఖలు మే భావ స్స్వప్నోయ మితి మే

మహాభాగేన మహానుభావేన - దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౩. అజినో త్తరసం స్తీర్ణ ఇతి. అజినో త్తరసం స్తీర్ణే అజినరూపో త్తరచ్ఛదేన సం స్తీర్ణే - అజినశబ్దేన - కదళీ కందళీ చీన శ్చమూరు ప్రియకావపి 'సమూరు శ్చేతిహరిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యుక్తకదళ్యాద్యజినం వివక్షితం. వరా స్తరణసంచయే - వరాణి అమూల్యాని - ఆ స్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే సమూహే - పర్యంకానాం బహుత్వం శీతోష్ణాదికాలోచితాంతర్గృహశిరో గృహాదిబాహుళ్యాత్ - యద్వా - మార్దవాతిశయాయానేకా స్తరణత్వం - అతిమృదుత్వా దజినస్యోపర్యా స్తరణత్వం. ౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేష్విత్యాది. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్యప్రాసాదశిఖరేషు - వలభీషు కూటాగారేషు - 'కూటాగారే తు వలభీ'తి వైజయంతీ. హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తే - వరా స్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు - పుష్పసంచయచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు - చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు - పాండరాభ్రప్రకాశేషు తద్వద్ధవళేషు - శుకసంఘరుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు - అర్శఆదిత్వాదచ్ మత్వర్థీయః - ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు శీతవత్సు శైత్యవత్సు - శీతంగుణే ఇత్యమరః. సుగంధిషు - ఘనసారాదిభిరితి శేషః - ఉషిత్వా శయిత్వేత్యర్థః - ఉపరి ప్రతిబోధోక్తేః - మేరుతుల్యత్వే హేతుః కృతకాంచనభిత్తిష్వితి - గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతైస్తదనుగుణవీణాదిరావైః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాపాణిచరణనూపురకంకణాద్యాభరణశింజితైః - మృదంగవరశబ్దైః మర్దళవిశేషధ్వనిభిశ్చ - సతతం ప్రతిబోధితః - అథ ప్రబోధనానంతరం - కాలే ప్రాతఃకాలే - వందిభిః కర్తృభిః - సూతమాగధైశ్చ - గాథాభిః గద్యవిశేషైః - పాఠభేదః-పద్యవిశేషైః - స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధై శ్చ వందితః స్తుతః - అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతుః - పరంతపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః - పాఠభేదః - అథ రాజ్యశిక్షణపరో రామః. కథం భూమౌ కేవలాయాంశేతే - కథం శ్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే - కథమేకాకీ తిష్ఠతీతి చోపస్కార్యం - గమ్యమానత్వా దప్రయోగః-య శ్చ నింబం పరశునాయశ్చైనం మధుసర్పిషా 'యశ్చైనం గంధ మాల్యాభ్యాం సర్వస్యకటురేవ స' ఇత్యాదివత్. ౫—౯. అశ్రద్ధేయ మితి. ఇదం రామస్య తృణ

ఇదమస్య విమర్దితం - అంగానామితి శేషః - విమర్దనాధికరణ మిత్యర్థః. ౨. మహాభాగేతి. దశరథేనేతి హేతౌ తృతీయా పంచమ్యర్థేవా. ౩. అజినేతి. అజినో త్తరం సం స్తీర్ణే అజనో త్తరచ్ఛదేన సం స్తీ

మతిః. ౧౦. న నూనం దైవతం కించిత్ కాలేన బలవత్తరం, యత్ర దాశరథీ రామో భూమావేవ శయీత సః. ౧౧. విదేహరాజస్య సుతా సీతా చ ప్రియదర్శనా, దయితా శయితా భూమౌ స్నుషా దశరథస్య చ. ౧౨. ఇయం శయ్యా మమ భ్రాతు రిదం హి పరివర్తితం, స్థండిలే కఠినే సర్వం గాత్రైర్విమృదితం తృణం. ౧౩. మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్మిన్ శయనోత్తమే, తత్ర తత్ర హి దృశ్యంతే సక్తాః కనకబిందవః. ౧౪. ఉత్తరీయమిహాసక్తం సువ్యక్తం సీతయా తదా, తథా హ్యేతే ప్రకాశంతే సక్తాః కౌశేయతంతవః. ౧౫ మన్యే భర్తుస్సుఖా శయ్యా యేన బాలా తపస్వినీ, సుకుమారీ సతీ దుఃఖం న విజానాతి మైథిలీ. ౧౬. హా హంతాస్మి నృశంసోఽహం యత్సభార్యః కృతే మమ, ఈదృశీం రాఘవశ్శయ్యా మధిశేతే హ్యనాథవత్ ౧౭. సార్వభౌమకులే జాతస్సర్వలోకస్య సంమతః, సర్వలోకప్రియ స్త్యక్త్వా రాజ్యం సుఖ మనుత్తమం. కథ మిందీవరశ్యామో రక్తా

శయ్యాశయనాదికం-అశ్రద్ధేయం లోకే పశ్యామి - లోకృదర్శన ఇతి ధాతుః-తత్ర హేతుమాహ నసత్య మితి .. కించ - మే భావః హృదయం ముహ్యతే ఖలు ముహ్యతి కిము - రామస్య భూమిశయనశ్రవణాదికం భ్రమోవేత్యర్థః - అథవా - అయం పూర్వోక్తశ్రవణం - స్వప్నాపేక్షయా పుల్లింగత్వం - స్వప్నఇతి మే మతిః మతం - సిద్ధాంత ఇత్యర్థః - కథ మన్యథా సర్వమిద మసంభావ్యం సంభావ్యత ఇతిభావః. ౧౦. నేతి. కాలేనకాలాత్ - దైవతం బలవత్తరం న నూనం-కాల ఏవ బలీయా నిత్యర్థః - యత్ర యస్మాత్-దాశరథిః దశరథపుత్రోఽపి భూమావేవ శయీత - తస్మాదిత్యర్థః. ౧౧. విదేహరాజస్యేతి. ప్రియదర్శనా అతదర్శనేత్యర్థః - దయితా - రామస్య ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రేయసీ - శయితా శయితవతీ - కర్తరి క్తః - హంతేతిశేషః. ౧౨. ఇయ మితి. పరివర్తితం పరివర్తనం - స్వాపకాలే శ్రమాతిశయాదిత స్తతశ్శరీరపరివర్తనపదం - పరివర్తనజ్ఞాపక మాహ స్థండిల ఇతి - స్థండిలే భూతలే - కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైః క్షుణ్ణం తృణం ఇద మిత్యనుషంగః. ౧౩. మన్య ఇతి. సాభరణా సుప్తా - మార్గశ్రమాదాభరణమనున్ముచ్య సుప్తవతీ - శయనోత్తమే భర్తృశయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్య శ్శ్రేష్ఠతమే. సాభరణా సుప్తేత్యత్ర సూచకమాహ తత్రతత్రేతి-తత్రతత్ర తృణేషు - సక్తాః కనకబిందవః జాంబూనదాభరణనిర్గళితా స్సూక్ష్మ రేణవః. తనిష్ఠోకీ. ౧౪. ఉత్తరీయ మితి. ఇహ కుశాగ్రేషు ఆసక్తం - ఇదమాసంజనం సువ్యక్తం - సీతయా సీతాయాః. ౧౫. మన్య ఇతి. యాకాపిభర్తుశ్శయ్యా పతివ్రతాయా స్సుఖేతి మన్యే యత స్సుకుమారీ మైథిలీ-సతీపతివ్రతా - అస్మిన్నపిశయనే శయితా దుఃఖం నజానాతి హా హంతేతి హంతేత్యేకనిపాతః-ఖేదార్థః - అహంనృశంసోఽస్మి నిర్దయోఽస్మి - మమకృతే మన్నిమిత్తం - కృతే ఇత్యవ్యయం. ౧౭.

స్తీర్ణే - అత్రాజినశబ్దేన కదళ్యాదిమృగవిశేషాజినం వివక్షితం వరాస్తరణసంచయే వరాణ్యమూల్యాన్యాస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు - తేషాం సంచయే సమూహే. ౪. ప్రాసాదేతి. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానాకారరాజగృహే - హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తేషు - వరాస్తరణశాలిషు ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణా ముత్తమేషు-ఉషిత్వాశయిత్వేత్యర్థః - వరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాణాం నూపురాద్యాభరణానాం శింజితై స్తుతిభి శ్చ ప్రతిబోధితః-మహీతలే కథంశేతే ఇతి పూర్వేణసంబంధః. ౫—౧౨. ఇయ మితి. గాత్రైః కరచరణాద్యవయవైః. ౧౩. ౧౪. ఉత్తరీయ మితి. సీతయా ధృత మితి శేషః-యద్వా - షష్ఠ్య

క్షః ప్రియదర్శనః, సుఖభాగీ న దుఃఖార్హః శయితో భువి రాఘవః. ౧౯. ధన్యః ఖలు మహాభాగో లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, భ్రాతరం విషమే కాలే యో రామ మనువర్తతే. ౨౦. సిద్ధార్థా ఖలు వైదేహీ పతిం యానుగతా వనం, వయం సంశయితా స్సర్వే హీనా స్తేన మహాత్మనా. ౨౧. అకర్ణధారా పృథివీ శూన్యేవ ప్రతిభాతి మా, గతే దశరథే స్వర్గం రామే చారణ్యమాశ్రితే. ౨౨. న చ ప్రార్థయతే కశ్చి న్మనసాపి వసుంధరామ్, వనేపి వసత స్తస్య బాహువీర్యాభిరక్షితాం. ౨౩. శూన్యసంవరణారక్షా మయంత్రితహయద్విపాం, అపావృతపురద్వారాం రాజధానీ మరక్షితాం, అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థా మనావృతాం, శత్రవో నాభిమన్యంతే భక్ష్యాన్విషకృతా నివ. ౨౪. అద్యప్రభృతి భూమౌ తు శయిష్యేఽహం తృణేషు వా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్.

జన్మనా శక్తిసత్తయా ప్రజారంజకత్వేన శరీరలక్షణేన చ రాజ్యార్హో రామః కథ మేతాదృశీం దుర్దశాం ప్రాప్త ఇతిఖిద్యతి సార్వభౌమకులేజాత ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. ౧౯. ధన్యఇతి. విషమేకాలే సంకటేకాలే. ౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతిమను పతి మనుసృత్య-వనం గతేతి సంబంధః సంశయితాః అస్మత్సేవాం రామోఽంగీకరిష్యతి నవేతి సంశయితాః. ౨౧. అకర్ణధారేతి. అకర్ణధారా-ప్రధానపురుషరహితేతి యావత్-అతఏవ శూన్యేవ ప్రతిభాతి.౨౨. అనాయకత్వే కథం రాజ్యం నిరుపద్రవంతత్రాహ-నచేతి. కశ్చిత్ సామంతః-నప్రార్థయతే ఆక్రమితుం నేచ్ఛతి. ౨౩. రామవీర్యం వినా రక్షకాంతరశూన్యత్వమాహ - శూన్యసంవరణేత్యాది శూన్యసంవరణా రక్షాం అవిద్యమానప్రాకారరక్షకాం- యద్వా-శూన్యసంవరణః గుప్తిరహితః - అరక్షః గుల్మస్థానం యస్యాస్సా - తథా - అయంత్రితాః రక్షకాణాం రామపారవశ్యేన - తైరబద్ధాః హయద్విపాః యస్యా స్తాం - అపావృతాని అపిహితాని పురద్వారాణి - యస్యాస్తాం - అప్రహృష్టబలత్వ మరక్షితత్వే హేతుః - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే అభిభవితుం నస్మరంతి-భక్ష్యాన్ అపూపాదీన్ - విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్. ౨౪. ఉక్తసర్వానర్థస్యాత్మమూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్త మాహ - అద్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తంప్రతిశ్రవంతాం ప్రతిజ్ఞాం - ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య-తస్యార్థం - రామార్థ మిత్యర్థః-ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకే కాలే రామానుష్ఠిత వ్యతిరిక్తోత్తర కాలం వనే వత్స్యామి - మిథ్యా నభవిష్యతి - ప్రతిజ్ఞేతి శేషః. ౨౬—౨౮. అభిషేక్ష్యంతీతి. దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యు రపి-సంభావ

ర్థే తృతీయా. ౧౪. మన్య ఇతి. యేన మైథిలీదుఃఖం న విజానాతి - తేనకారణేన భర్తుశ్శయ్యా పతివ్రతానాం సుఖేతి మన్యఇతి సంబంధః. ౧౬—౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతి మనుసృత్య వనంగతా - అతస్సిద్ధార్థావయం సంశయితాః స్వస్య పురుషార్థవిషయసంశయం ప్రాప్తాః. ౨౧. అకర్ణేతి. అకర్ణధారేవ కర్ణధారరహితా నౌ రివ శూన్యా నాయకరహితా. ౨౨. ౨౩. శూన్యేతి. శూన్యసంవరణా రక్షాం విహీనప్రాకారరక్షాం అయంత్రిత హయద్విపాం అసన్నద్ధాశ్వగజాం - న్యూనాం సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశోపపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే నాభిభవితుం స్మరంతి. ౨౪. ౨౫. అద్య ప్రభృతీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం- తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం రామకృత వనవాసప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః - ఆముచ్య స్వస్మిన్నాసజ్య - తస్యార్థం రామార్థం - ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్మకరామానుష్ఠేయ వ్యతిరిక్తో

తస్యార్థ ముత్తరం కాలం నివత్స్యామి సుఖం వనే, తం ప్రతిశ్రవ మాముచ్య నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి. ౨౭. వసంతం భ్రాతు రర్థాయ శత్రుఘ్నో మానువత్స్యతి, లక్ష్మణేన సహ త్వార్యో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౨౮. అభిషేక్ష్యంతి కాకుత్స్థ మయోధ్యాయాం ద్విజాతయః,అపి మే దేవతాః కుర్యు రిమం సత్యం మనోరథం. ౨౯. ప్రసాద్యమాన శ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం యది నాభిపత్స్యతే, తతోఽనువత్స్యామి చిరాయ రాఘవం వనే వసన్నార్హతి మా ముపేక్షితుం. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - అష్టాశీతితమస్సర్గః

వ్యుష్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః, భరతః కాల్య ముత్థాయ శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౧. శత్రుఘ్నోత్తిష్ఠ కిం శేషే నిషాదాధిపతిం గుహం, శీఘ్ర మానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీం. ౨. జాగర్మి నాహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్, ఇత్యేవ మబ్రవీ ద్భ్రాతా శత్రుఘ్నోపి ప్రచోదితః. ౩. ఇతి సంవదతో రేవ మన్యోన్యం నరసింహయోః,ఆగమ్య ప్రాంజలిః కాలే గుహో భరత మబ్రవీత్. ౪. కచ్చిత్ సుఖం నదీతీరేఽవాత్సీః

నాయా మపిశబ్దః. ౨౯. ప్రసాద్యమాన ఇతి. శిరసా ప్రణామపూర్వకం. స్వయం నతు మంత్రిముఖేన-నాభిపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి - ప్రసాద మితిశేషః - తతః తదావనే వసన్ రాఘవ మనువత్స్యామి తదనుచరో భవామి - అనుచరణం వా కథ మంగీకరిష్యతీత్యత్రాహ-నార్హతి మా ముపేక్షితు మితి-మాం - భ్రాతరం శిష్యం దాస మిత్యర్థః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాశీతితమస్సర్గః.

వ్యుష్యేతి. వ్యుష్య ఉషిత్వా-రాత్రిం రాత్రౌ. తత్రైవ యత్ర రామోశయిష్ట తత్రైవ కాల్యం ప్రత్యూషః - 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః, తస్మి న్నిత్యర్థః. ౧. శత్రుఘ్నేతి. శత్రుఘ్నభద్రంత ఇతి సాంత్వోక్తిః - వాహినీం గంగాం అస్మా నిత్యర్థసిద్ధం. ౨. జాగర్మీతి. నాహం స్వపిమి జాగర్మీతి భ్రాత్రా ప్రచోదిత శ్శత్రుఘ్నోపి తమేవార్యం - యస్త్వయా చింత్యతే తమేవార్యం విచింతయన్ సన్ - అహమపి జాగర్మి న స్వపిమీత్యేవ మబ్రవీత్-తథైవేతి పాఠే యథా త్వం తథైవాహ మార్యం విచింతయ న్నిత్యర్థః - చరమపర్వనిష్ఠస్య ప్రథమపర్వాభినివేశస్తత్ప్రీత్యర్థతయేతి వ్యంజితం - 'తదవస్థంతు భరతం శత్రుఘ్నోనంతరస్థితః' ఇతి హి పూర్వ మప్యుక్తం. ౩. ఇతీతి. సంవదతో స్సతోః - కాలే గమనోచితకాలే. ౪. కచ్చిదితి. శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం సాకల్యేన-'యావ త్తావచ్చ సాకల్య' ఇత్యమరః, సహసైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ సర్వం ఉపకర

త్తరంకాలం వనే వత్స్యామి-అతః అస్య రామస్య ప్రతిజ్ఞా మిథ్యానభవిష్యతి. ౨౭—౨౯. ప్రసాద్యమానఇతి. నప్రపత్స్యతే నాంగీకరిష్యతి యది ప్రార్థనా మితిశేషః. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాశీతితమస్సర్గః.

తి. వ్యుష్యేతి. కాల్యముషఃకాలే-ఉషఃపర్యాయాః కల్యకాల్యా వుభావపీతి జ్ఞాయతే. ౧.*తి. తే త్వయా. ౨. * తి. ప్రతిప్రవిశ్య తతో నివృత్తిపూర్వకం ప్రవిశ్య. ౮. * తి. నావాం పంచశతాని,

కాకుత్స్థ శర్వరీం, కచ్చి త్తే సహ సైన్యస్య తావత్ సర్వ మనామయం. ౫. గుహస్య తత్తు వచనం శ్రుత్వా స్నేహా దుదీరితం, రామస్యానువశో వాక్యం భరతోఽపీద మబ్రవీత్. ౬. సుఖా న శ్శర్వరీ రాజన్ పూజితా శ్చాపి తే వయం, గంగాం తు నౌభి ర్బహ్వీభి ర్దాశా స్సంతారయంతు నః. ౭. తతో గుహ స్సంత్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనం, ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజన మబ్రవీత్. ౮. ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్ర మస్తు చ వ స్సదా, నావ స్సమనుకర్షధ్వం తారయిష్యామ వాహినీం. ౯. తే తథోక్తా స్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్, పంచ నావాం శతాన్యాశు సమానిన్యు స్సమంతతః. ౧౦. అన్యా స్స్వస్తికవిజ్ఞేయా మహాఘంటాధరావరాః, శోభమానాః పతాకాభి ర్యుక్తవాతా స్సుసంహతాః. ౧౧. తత స్స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్, సనందిఘోషాం కల్యాణీం గుహో నావ ముపాహరత్, తా మారురోహ భరత శ్శత్రుఘ్న శ్చ మహాబలః. ౧౨౪. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా రాజయోషితః, పురోహిత శ్చ తత్పూర్వం గురవో బ్రాహ్మణా శ్చ యే, అనంతరం రాజదారా స్తథైవ శకటా

---

౪. అనామయం నిరుపద్రవం. ౫. గుహస్యేతి. రామస్యానువశః రామాయత్తః. ౬. సుఖేతి. సుఖా సుఖావహా జాతేతి శేషః. రాజన్నితి రామభక్తతయా స్తౌతి- తే త్వయా. ౭. తత ఇతి. ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య. ౮. ఉత్తిష్ఠతేతి. ప్రబుధ్యధ్వం ఉత్తిష్ఠతేతి. క్రమః - తారయిష్యామేత్యత్ర విసర్గలోప ఆర్షః - తారయిష్యామీతి చ పాఠః. ౯. త ఇతి. నావాం పంచశతానిత్యన్వయః - సమంతతః సర్వావతారేభ్యః. ౧౦. అన్యాఇతి. అన్యాః క్షుద్రాభ్యః పంచశతనాభ్యః అన్యాః - స్వస్తికవిజ్ఞేయాః 'స్వస్తిక స్సర్వతో భద్ర' ఇత్యుక్త స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః- తా శ్చ నౌ ద్వయసంఘటేన సంపద్యంతే చతుర్షు కోణేషు మహాఘంటాధరాః - వరాః రాజార్హతయా శ్రేష్ఠాః - శోభమానాః కనకభూషితతయా శోభమానాః యుక్తవాతాః ఫలకకుడ్యకరణేన మధ్యే మధ్యే గవాక్షనిర్మాణేన చ మహావాతనివారణాదుచితవాతాః - సుసంహతాః రాజారోహణ స్థానత్వేనాయస కీలాదిభిః దృఢసంధిబంధాః-అత్రాపి నావఆనిన్యు రిత్యనుకృష్యతే. ౧౧. తతఇతి. తతః తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయాదిషు మధ్యే - పాండుకంబళేన సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం - సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం - కల్యాణీం శోభనాం. ౧౨౪. భరతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానా మన్యాసు నాష్వారోహణక్రమ మాహ-కౌసల్యేత్యాదినా. రాజయోషితః - ఆగతా ఇతి శేషః. తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతాః - తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాదయః ఆరురుహుః - తథైవ శకటాపణాః - శకటాశ్చాపణస్థపదార్థా శ్చారురుహుః - ఏతదారోహణం కర్తృద్వారా.

---

౯. ౧౦. అన్యా ఇతి. అన్యాః పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తాః - స్వస్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికాఖ్యరచనా విశేషవిశిష్టతయా నిర్మితత్వా త్స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః - యుక్తవాహాః - పర్యాప్తకర్ణధారయుక్తాః - యుక్తవాతా ఇతిపాఠే చారుఫలక భిత్తిసమావరణేన పరిమితవాతాః - సుసంహతాః దృఢసంధిబంధాః - సమానిన్యు రిత్యనుషంగః. ౧౧. తత ఇతి. సనందిఘోషాం హర్షజనకకింకిణ్యాది ఘోషయుక్తాం. ౧౨౪. కౌసల్యేత్యాది. రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః - తత్పూర్వం తాసాం పూర్వం

పణాః. ౧౪. ఆవాస మాదీపయతాం తీర్థం చాప్యవగాహతాం, భాండానిచాదదానానాం ఘోషస్త్రిదివ మస్పృశత్. ౧౫. పతాకిన్యస్తు తా నావ స్స్వయందాశైరధిష్ఠితాః, వహంత్యో జన మారూఢం తదా సంపేతు రాశుగాః. ౧౬. నారీణా మభిపూర్ణా స్తు కాశ్చి త్కాశ్చి చ్చ వాజినాం, కాశ్చి దత్ర వహంతి స్మయానయుగ్యం మహాధనం. ౧౭. తా స్స్మ గత్వా పరం తీర మవరోప్య చ తం జనం, నివృత్తాః కాండచిత్రాణి క్రియంతే దాశబంధుభిః. ౧౮. స వైజయంతా స్తు గజా గజారోహప్రచోదితాః, తరంత స్స్మ ప్రకాశంతే సధ్వజా ఇవ పర్వతాః. ౧౯. నావ శ్చా

---

౧౩. ౧౪. ఆవాసం సేనానివేశం - ఆదీపయతాం అగ్నినా జ్వలయతాం-రాజభటాహి నిర్గమనకాలే శ్రీసమాగమార్థమావాసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః - తీర్థం అవతరణప్రదేశం ఆవగాహతాం-నావారోహణార్థ మహమహమికయా ఆగచ్ఛతా మిత్యర్థః - స్నానం కుర్వతామితి వా - భాండాని ఉపకరణాని-ఆదదానానాం మదీయ మిదం మదీయ మిద మితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం జనానాం ఘోషస్త్రిదివ మస్పృశత్ మహాన్ ఘోషో జాత ఇత్యర్థః. ౧౫. పతాకిన్య ఇతి. పతాకిన్యః వాయ్వాకర్షణాయకృతపతాకాః స్వయంసంపేతుః ఆశుగత్వేనదాశాధిష్ఠానమాత్రేణానాయాసేన జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౬. సంప్రతితానావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ - నారీణా మిత్యాది. నారీణామభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః-వాజినా మభిపూర్ణాః ఆరోహణార్హా వాజిభి రభిపూర్ణాః-దధ్నః పూర్ణ ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూర్ణశబ్దయోగే పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ-తృతీయార్థే షష్ఠీవా-యానయుగ్యం - యానాని రథశకటాదీని-యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదీని-సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవత్ భవతీత్యేకవద్భావః-మహాధనం బహుమూల్యం-'బహుమూల్యం మహాధన' మిత్యమరః. ౧౭. తా ఇతి. కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి చిత్రగమనాని-క్రియంతే అక్రియంత-'కాండోస్త్రీదండబాణార్వవర్గావసరవారిష్వి'త్యమరః. దాశబంధుభిః దాశాభాసైః-దాశస్య గుహస్య బంధుభి రితివా-భారాభావకృతలాఘవాతిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలోచ్యతే. ౧౮. స వైజయంతాః స పతాకాః - సగృహావా-రాజానోహి గజోపరి గృహాణి నిర్మాయ గచ్ఛంతి - తరంతః ప్లవంతః - తౄప్లవనతరణయోః - సధ్వజా స్సగమనాః ధ్వజగతా-జంగమపర్వతా ఇవాప్రకాశంతేత్యర్థః. ౧౯. నావ ఇతి. నావః క్షుద్రనావః - ప్లవైః తృణకాష్ఠసంఘాతైః - కుంభఘటైః - కుంభ

పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతా స్తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాప్రముఖారాజదారాః తథైవారురుహుః - తథైవ శకటాపణాః శకటాశ్చ ఆపణాశ్చ ఆపణస్థపదార్థాశ్చ ఆరురుహుః - ఆరోపయామాసురిత్యర్థః. ౧౪. ఆవాసమితి. ఆవాసం సేనానివేశః - తీర్థం అవతరణప్రదేశః - భాండాని ఉపకరణాని. ౧౫. ౧౬. నారీణా మితి. నారీణామభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః - వాజినాం ఆరోహణార్హా వాజిభి రభిపూర్ణాః - యానయుగ్యం యానాని రథశకటాదీని యుగ్యా న్యశ్వాశ్వతరబలీవర్దా దీని చ యానయుగ్యం-మహాధనం బహుమూల్యం. ౧౭. తాస్స్మేతి. తా నావః తం జన మవరోప్య నివృత్తాః - దాశబంధుభిః దాశశ్రేష్ఠైః కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి విచిత్రగమనాని క్రియంతే నివృత్తిసమయే భారావరోపణలఘుత్వజనితేన సౌకర్యేణ-విచిత్రగతిసహితం దాశై రానీయంతేత్యర్థః-'కాండోస్త్రీదండబాణార్వవర్గావసరవారిష్వి'త్యమరః. కాండచిత్రా ఇతిపాఠః. ౧౮. స వైజయంతా ఇతి. సవైజయంతాః సపతాకాః. ౧౯. నావ ఇతి. కుంభాః-అధికప్రమాణాః - ఘటాన్యూనప్రమాణాః. ౨౦. నేతి. మైత్రే

రురుహు శ్చాన్యే ప్లవై స్తేరు స్తథాపరే, అన్యే కుంభఘటై స్తేరు రన్యే తేరుశ్చ బాహుభిః. ౨౦. సా పుణ్యా ధ్వజినీ గంగాం దాశై స్సంతారితా స్వయం, మైత్రే ముహూర్తే ప్రయయౌ ప్రయాగవన ముత్తమం. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వా చ చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషం, ద్రష్టుం భరద్వాజ మృషిప్రవర్య మృత్విగ్వృత స్సన్ భరతః ప్రతస్థే. ౨౨. స బ్రాహ్మణస్యాశ్రమ మభ్యు

రూపఘటైః - సూక్ష్మవదనాఘటాః కుంభాః - తే హి తరణసాధనాని - నఘటమాత్రం - బాహుభిః కేవలబాహుభిః. ౨౦. సేతి. పుణ్యాగంగాస్నానాదినా పూతా - ధ్వజినీసేనా - స్వయం నతు పరప్రేరణేన - మైత్రే ముహూర్తే - దివసస్య పంచదశభాగేషు ఘటికాద్వయాత్మకే తృతీయే ముహూర్తే-'ద్వేతు నాడ్యౌ ముహూర్తో స్త్రీ'తి వైజయంతీ. ముహూర్తసంఖ్యోక్తా బృహస్పతినా - 'రౌద్ర స్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రో వాసవఏవ చ, ఆప్యో వైశ్వ స్తథా బ్రాహ్మ ప్రాజేశైంద్రా స్తథైవ చ, ఐంద్రాగ్నో నైరృతశ్చైవ వారుణార్యమణౌ భగీ, ఏతేఽహ్ని క్రమశో జ్ఞేయా ముహూర్తాదశపంచచే'తి. పాఠభేదః - తస్య మైత్రనామత్వం వింధ్యమాధవీయే ప్రోక్తం - యథా- 'ఆర్ద్రోరగమిత్రమఘావసుజల విశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః, ఐంద్రాగ్నమూలవరుణార్యమభగయుక్తాదివా ముహూర్తాస్స్యు' రితి. మైత్రే ముహూర్తే తారితా సతీ ప్రయాగవనం యయౌ ఇత్యన్వయః- ఘటికాషట్క ఏవ గంగాతరణమితి భావః - యద్వా - మైత్రే ప్రయాగవనం యయౌ ఇత్యన్వయః. తత్రాతిథ్యేన నిరవధికభోగలాభా న్ముహూర్తవిశేషోక్తిః. ౨౦. ఆశ్వాసయిత్వేతి. ఆశ్వాసయిత్వా సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - 'తూష్ణీమర్థే సుఖేజోష' మితి వైజయంతీ. ఋషిప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం - పాఠభేదః - ఆశ్వాసయిత్వేతి - మహాత్మా మహామతిః స్వయం ఖిన్నోఽప్యఖిన్న ఇవ పరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్షః - భరతఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహస్రానీకవచనాత్. చమూం మహాజనం అవిశేషేణ ఆశ్వాసయిత్వా మహానాయాసో వోజాత ఇతిప్రియోక్తిభిస్సాంత్వయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - నివేశయిత్వా - యత్రప్రదేశే తేషాం సుఖం భవతి తత్ర ప్రదేశే తాన్నివేశయిత్వా-ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం-బహువయస్కమితియావత్ -భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాస - 'తం హ జీర్ణగ్గ్ స్థవిరగ్ంశయాన' మితిశ్రుతేః, ఏతేన వయోవృద్ధత్వ ముక్తం - జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ ఋషిమితి - ఋషదర్శన ఇతి ధాతుః - భరద్వాజం-బృహతో భరద్వాజ ఇతిశ్రుతిప్రవద్ధం - ద్రష్టుం దర్శనపూర్వక మభివందితుం-తాదృశస్య ఋషే ర్వినీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విగ్భి ర్వసిష్ఠాదిభి ర్వృతస్సన్-ప్రతస్థే పద్భ్యామేవ జగామ. ౨౨. సబ్రాహ్మణస్యేతి. బ్రాహ్మణస్య - బ్రహ్మవేదః - తదధీతే బ్రాహ్మణః-తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః, అధీతబహువేదస్యేత్యర్థః - భరద్వాజోహ త్రిభిరాయుర్భి ర్బ్రహ్మచర్య మువాసేత్యాదినా కాఠకే తథాభిధానాత్, మహాత్మనో మహాజ్ఞానస్య - దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన దేవపురోహితత్వం - 'ఆత్మావై పుత్రనామాసీతి' న్యాయాత్-భరద్వాజో మమతాఖ్యాయాముచ

ముహూర్తే రౌద్రాదిషు పంచదశఘటికాముహూర్తేషు తృతీయో ముహూర్తః తస్మిన్ - తథాచోక్తం - 'రౌద్రస్సార్పస్తథా మైత్రః పైత్రో వాసవఏవ చ. ఆప్యో వైశ్వ స్తథాబ్రాహ్మ ప్రాజేశైంద్రాగ్నముచ్యతే, ఐంద్రోఽథ నిరృతిశ్చైవ వారుణార్యమదేవతాః, ఏతే క్రమేణ విజ్ఞేయా ముహూర్తా దశపంచచే'తి. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వేతి. యథోపజోషం యథాసుఖం. ౨౨. సఇతి. దేవపురోహితస్య భరద్వాజస్య దేవపురోహితత్వోక్తిః బృహస్పతిపుత్రత్వాత్-బృహస్పతి రుచథ్యభార్యాయాం మమ

పేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య, దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహద్వనం విప్రవరస్య రమ్యం. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోన నవతితమ స్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సహ మంత్రిభిః, పద్భ్యామేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః, వసానో వాససీ క్షౌమే పురోధాయ పురోధసం. ౨. తత స్సందర్శనే తస్య భరద్వాజస్య రాఘవః, మంత్రిణ స్తా నవస్థాప్య జగామానుపురోహితం. 3. వసిష్ఠ మథ దృ

ష్ట్వైభార్యాయామం బృహస్పతే ర్జాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం-ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య-ఆశ్రమ ముద్దిశ్య గత్వా - ప్రథమం తస్య మహద్వనం దదర్శ - పాఠభేదః-స ఇతి-బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మపరమాత్మానం-వేత్తీతి బ్రాహ్మణః తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ ప్రత్యయః - ఉత్తరసర్గరీత్యా సమాధిబలేన సమస్తవస్త్వాహ్వానక్షమస్యేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మబృహస్పతి రితిశ్రుత్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతే రపత్యం బ్రాహ్మణః - తస్య - మహాత్మనః మహాస్వభావస్య - అచింత్యశక్తే రిత్యర్థః - దేవపురోహితస్య దేవపురోహితపుత్రత్వాత్-'ఆత్మావై పుత్రనామాసీ'తిశ్రుతేః,విప్రవరస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్నస్య-'జన్మనా జాయతే శూద్రః కర్మణా జాయతే ద్విజః, వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం బ్రహ్మజానాతి బ్రాహ్మణ' ఇత్యాదిస్మృతేః. శ్రుతిశ్చాస్యనిరవధికవేదాధ్యయనసంపత్తిం దర్శయతి - భరద్వాజ-యత్తే చతుర్థ మాయుర్దద్యాం - కిమేనేన కుర్యాఇతి - బ్రహ్మచర్య మే వైనేవ చరేయమితి హోవాచేత్యాదినా. ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య ప్రాప్య - రమ్యోటజవృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలాప్రాంతవర్తి వృక్షసమూహయుక్తం - రమ్యం స్వతఏవ మనోజ్ఞప్రదేశం - మహత్ స్వసేనానివేశక్షమం వనం దదర్శ. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రోశాదేవ క్రోశాత్ పూర్వమేవ-క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః - న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః - పరిచ్ఛదః ఆభరణాదికం - భృంగారాద్యుపకరణజాతం చ - వసానో వాససీ క్షౌమే - భరద్వాజసేవార్థ ముష్ణీషకంచుకాదికమపహాయ పరిధాన ముత్తరీయం చ ధృత్వా గతఇత్యర్థః - ననుపూర్వం జటాచీరాణి ధారయ న్నిత్యుక్తం - 'జటిలం చీరవసన' మితి చ వక్ష్యతి. కథ మత్ర క్షౌమవాసస్త్వ ముచ్యతే - నైషదోషః - పూర్వం ప్రతిజ్ఞామాత్రం కృతం-భరద్వాజాశ్రమాత్ పరం జటాధారణ మితి-పురోధాయ పురస్కృత్య. ౧. ౨. తత ఇతి. సందర్శనే దూరాద్దర్శనే - రాఘవః రఘువంశవృత్తాభిజ్ఞః-అనుపురోహితం పురోహితస్య పశ్చాత్ - అనోః పశ్చాదర్థేఽవ్యయీభావః. 3. వసిష్ఠమితి. సంచచాల ఉదతిష్ఠత్-అర్ఘ్యం-

తాయాం పుత్రముత్పాదయామాస-భర్తుర్భియా పుత్రం పరిత్యక్తుకామాం తాం దేహ ఊచుః-ఉచథ్యస్య క్షేత్రజత్వేన బృహస్పతే రౌరసత్వేన భరద్వాజ మముం భరేతి తస్మా ద్భరద్వాజ ఇతి - రమ్యోటజవృక్షషండం రమ్యాఉటజాః వృక్షషండాని వృక్షసమూహాః - యస్మిన్ తత్. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧. ౨. తత ఇతి. పురోహిత మనుజగానుపురోహితం పురతః కృత్వా జగామేత్యర్థః. 3. వసిష్ఠ మితి. అర్ఘ్యమానయతేతి శేషః. ౪. ౫. జాన

స్తైవ భరద్వాజో మహాతపాః, సంచచాలాసనా త్తూర్ణం శిష్యా నర్ఘ్య మితి బ్రువన్.
౪. సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాభివాదితః, అబుధ్యత మహాతేజా స్సుతం
దశరథస్య తం ౫. తాభ్యా మర్ఘ్యం చ పాద్యం చ దత్త్వా పశ్చాత్ ఫలాని చ,
ఆనుపూర్వ్యా చ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే. ౬. అయోధ్యాయాం బలే కోశే
మిత్రేష్వపి చ మన్త్రిషు, జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజాన ముదాహరత్.
౭. వసిష్ఠో భరతశ్చైనం పప్రచ్ఛతు రనామయం, శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు
శిష్యేషు మృగపక్షిషు. ౮. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః, భర
తం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్. ౯. కి మిహాగమనే కార్యం తవ
రాజ్యం ప్రశాసతః, ఏత దాచక్ష్వ మే సర్వం న హి మే శుధ్యతే మనః. ౧౦.
సుషువే య మమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనం, భ్రాత్రా సహ సభార్యో యశ్చి
రం ప్రవ్రాజితో వనం, నియుక్తః స్త్రీనియుక్తేన పిత్రా యోఽసౌ మహాయ
శాః, వనవాసీ భవేతీహ సమాః కిల చతుర్దశ, కచ్చి న్న తస్యా పాపస్య పాపం కర్తు
మిహేచ్ఛసి, అకంటకం భోక్తు మనా రాజ్యం తస్యానుజస్య చ. ౧౩. ఏవ ముక్తో
భరద్వాజం భరతః ప్రత్యువాచ హ, పర్యశ్రునయనో దుఃఖా ద్వాచా సంసజ్జ
మానయా. ౧౪. హతోఽస్మి యది మామేవం భగవా నపి మన్యతే, మత్తో న

ఆనయతేతి శేషః. ౪. సమాగమ్యేతి. సవయస్కత్వా న్నమస్కారాభావః- అబుధ్యతేతి వసిష్ఠసాహ
చర్యా దితిభావః. ౫. తాభ్యా మితి. ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమాత్ - ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమ
ధర్మజ్ఞః - కులే గృహే. ౬. అయోధ్యాయా మితి. వృత్తం అతీతం-మృత మితియావత్ - నోదా
హరత్ తత్ప్రసంగమేవ నకృతవాన్. ౭. తపోధనానాం శరీరాగ్న్యాదే స్తపస్సాధనత్వా న్మృగ
పక్ష్యాదీనా మాశ్రమవాసిత్వేన శిష్యవత్ ప్రీతివిషయత్వా చ్చ తద్విషయః ప్రశ్నః కృతఇత్యాహ
వసిష్ఠఇత్యాదినా. ౮. తథేతి. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్పృష్టమనామయ మంగీకృత్య-రా
ఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయే స్నేహానుబంధనాత్ -నతు భరతే దోషదర్శనాత్. ౯. కిమితి.
నశుధ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి - నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుషువ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకా
న్వయం. ఆనందవర్ధనం ఆనందసంవర్ధనం - చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః య ఏ
తాదృశః తస్య రామస్య రాజ్య మకంటకం భోక్తుమనాః- అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం కర్తుం
నేచ్ఛసి కచ్చి దితి సంబంధః. ౧౧—౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః - పరిస్రుతాశ్రునయనః - సం
సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి. హతోఽస్మి వ్యర్థజనాస్మి - భగవానపి భూతభవిష్యద్వర్త

న్నితి. వృత్తం నోదాహరత్ నా ప్రాక్షీత్. ౬. *తి. వృత్తం అతీతం-అతఏవ రాజానం నోదాహరత్
రాజకుశలం నపృష్టవాన్. ౭.౮. తథేతి. రాఘవస్నేహబంధనాత్ రామవిషయస్నేహబంధనాత్.
౯. కిమితి. నశుధ్యతే శుద్ధిం నప్రాప్నోతి-నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుషువేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం-చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః. ౧౧. కచ్చిదితి. తస్యరామస్య రాజ్య మకం
టకం భోక్తుమనాః-అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం ద్రోహం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చి దితిసంబంధః.
౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః పరిస్రుతాశ్రునయనః సంసజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి.

దోష మాశంకే నైవం మా మనుశాధి హి. ౧౫. నచైతదిష్టం మాతా మే యద వోచ న్మదంతరే, నాహ మేతేన తుష్ట శ్చ న తద్వచన మాదదే. ౧౬. అహం తు తం నరవ్యాఘ్ర ముపయాతః ప్రసాదకః, ప్రతినేతు మయోధ్యాం చ పాదా తస్యాభివందితుం. ౧౭. త్వం మా మేవం గతం మత్వా ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, శంస మే భగవ న్రామః క్వ సంప్రతి మహీపతిః. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి ఋత్విగ్భి ర్యాచితో భగవాం స్తతః, ఉవాచ తం భరద్వాజః ప్రసాదా ద్భరతం వచః. ౧౯. త్వయ్యేత త్పురుషవ్యాఘ్ర యుక్తం రాఘవవంశజే, గురువృత్తి ర్దమ శ్చైవ సాధూనామను యాయితా. ౨౦. జానే చైత న్మనస్థం తే దృఢీకరణ మస్త్వితి, అపృచ్ఛం త్వాం తథా త్యర్థం కీర్తిం సమభివర్ధయ న్. ౨౧. జానే చ రామం ధర్మజ్ఞం ససీతం సహలక్ష్మణం, అసౌ వసతి తే భ్రాతా చిత్రకూటే మహాగిరౌ. ౨౨. శ్వస్తు గంతాసి తం దేశం వసాద్య సహ మంత్రిభిః, ఏతం మే కురు సుప్రాజ్ఞ కామం కామార్థకోవిద. ౨౩. తత స్తథేత్యేవ ముదారదర్శనః ప్రతీతరూపో భరతో౽

మానజ్ఞో పీత్యర్థః - మత్తః మత్సకాశాత్ - మయి దోషం నాశంకే నోత్ప్రేక్షే - మత్ప్రతో దోషో నాస్తీతి సందేహోఽపి మే నాస్తీత్యర్థః - అభావా దితి భావః - అతో మా మేవం నానుశాధి ఏవం కర్ణారుంతుదం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. మాతృకృతం త్వత్ప్రతమేవేత్యాశంక్యాహ - నేతి. మదంతరే మదసన్నిధౌ - నాదదే నాంగీకృతవా నస్మి. అహ మితి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం - తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా మితిణ్వుల్. ౧౭. త్వ మితి. ఏవంగతం ఏవం బుద్ధ్వా ప్రాప్తం మహీపతిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః - ప్రసాదా దువాచ - ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ ల్యబ్లోపే పంచమీ. ౧౯. త్వయీతి. గురువృత్తిః జ్యేష్ఠానువర్తనం - దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - రాజ్యాలోలత్వ మితి యావత్ - సాధూనాం చానుయాయితా సచ్చిత్తానువర్తనం - ఇత్యేతత్త్రయం త్వయి యుక్త మిత్యన్వయః. ౨౦. జాన ఇతి. జానే యోగప్రభావేనేతి శేషః - దృఢీకరణ మస్త్విత్యపృచ్ఛం స్థూణానిఖననన్యాయేన దృఢీకర్తు మపృచ్ఛ మిత్యర్థః - కీర్తిం రామవిషయసౌభ్రాత్రజనితాం సమభివర్ధయన్ - లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః. ౨౧. జాన ఇతి. రామం జానే - దేశవిశేషస్థితం రామం జాన ఇత్యర్థః. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామం అభీష్టం - కామార్థకోవిద - కాంక్షితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీతరూపః ప్రసిద్ధకీర్తిః - 'రూపం యశస్యాభిరూప్యే వర్ణే చైవ నిరూపణ' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా - ప్రతీతరూపః ప్రకర్షేణ హృష్టః - ప్రశంసాయాం రూపప్ - చకార

భగవానపి భ్రాతృభక్త్యద్వర్తమానార్థజ్ఞో పీత్యర్థః - మయి దోషం నాశంకే నోత్ప్రేక్షే - అతో మా మేవం నానుశాస్తు హి ఏవం కర్ణకఠోరం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. న చేతి. మదంతరే మయావినా. ౧౬. అహం త్వితి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం. ౧౭. *తి. ఏవంగతం ఏవం బుద్ధిం - క్వ సంప్రతి కస్మిన్ ప్రదేశే. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. వసిష్ఠాదిభిః యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః - ప్రసాదాత్ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచేత్యర్థః. ౧౯. త్వయీతి. ఏతత్ గురువృత్త్యాదిత్రయం. ౨౦. జాన ఇతి. కీర్తిం రామవిషయసౌభ్రాత్రజనితాం. ౨౧ * తి. అథ రామః క్వేతి ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ - జానే చేతి. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామార్థకోవిద - వాంఛితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీత

బ్రవీ ద్వచః, చకార బుద్ధిం చ తదా తదాశ్రమే నిశానివాసాయ నరాధిపాత్మజః
౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధిం నివాసాయ తత్రైవ స ముని స్తదా, భరతం కైకయీపుత్ర మాతిథ్యేన న్యమంత్రయత్. ౧. అబ్రవీ ద్భరత స్త్వేనం నన్విదం భవతా కృతం, పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం వనే యదుపపద్యతే. ౨. అథోవాచ భరద్వాజో భరతం ప్రహసన్నివ, జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యే స్త్వం యేన కేనచిత్ ౩. సేనాయా స్తు తవైతస్యాః కర్తు మిచ్ఛామి భోజనం, మమ ప్రీతి ర్యథారూపా త్వ మర్హో మనుజర్షభ. ౪. కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య దూరే బల మిహాగతః, కస్మాన్నేహోపయాతోఽసి సబలః పురుషర్షభ. ౫. భరతః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలి స్తం తపోధనం, స సైన్యో నోపయాతోఽస్మి భగవన్ భగవద్భయాత్. ౬. రాజ్ఞా చ భగవన్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా, యత్నతః పరిహర్తవ్యా విషయేషు తపస్వినః. ౭. వాజిముఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తాశ్చ వరవారణాః, ప్రచ్ఛాద్య భగవన్ భూమిం మహతీ మనుయాంతి మాం. ౮. తే వృక్షానుదకం భూమి మాశ్రమేషూటజాం స్తథా, న హింస్యు రితి తేనాహ మేకఏవ సమాగతః. ౯. ఆనీయతా మిత స్సేనే త్యాజ్ఞప్తః పరమర్షిణా, తత స్తు చక్రే భరత స్సేనాయా

బుద్ధిం చేతి - నహ్యుక్తి రన్యా బుద్ధి రస్యేతి భావః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధి మితి. తత్రైవ ఆశ్రమే నివాసాయ కృతబుద్ధిం నిశ్చితబుద్ధిం - భరతం - స మునిః - ఆతిథ్యేన భోజనపర్యంతాతిథిసత్కారాయ - న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస. ౧. అబ్రవీ దితి. వనే యత్ ఫలమూలాదికం ఉపపద్యతే లభ్యతే - తేన తాపసాహారేణాతిథ్యం కృతం నను-ఏతావన్మాత్రేణ తుష్టోఽస్మీతి భావః. ౨. అథేతి. ప్రహసన్నివ - ప్రహాసావేదకానుభావయుక్త ఇత్యర్థః- ముని రితఃపరం కింకరిష్యతీతి భరతాశయజ్ఞానేన హాసః- త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం మద్విషయే సంతుష్టం జానే - అతః [illegible] కేనచి దుపచారేణ - తుష్యేః తుష్టో భవేః. ౩. సేనాయా ఇతి. భుజ్యత ఇతి భోజనం అన్నం - [illegible]దా తథాపీత్యుపస్కార్యం - తథాపి మమ ప్రీతి ర్యథారూపా యాదృశప్రకారా - తథా త్వమర్హః - త్వం తథా ప్రీతో భవితు మర్హ ఇత్యర్థః - తథానుమంతుమర్హసీత్యర్థో వా. ౪. కిమర్థ మితి. ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముఖేనాప్యాహ-కస్మా దిత్యాదినా. ౫. భరత ఇతి. భగవద్భయాత్ భవాన్ కుప్యేదితి భయాత్. ౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు తపస్వినః స్వకీయదేశేషు వర్తమానాః ఋషయః-యత్నతః పరిహర్తవ్యాః - ససైన్యేన తత్సమీపం న గంతవ్య మిత్యర్థః. ౭. కోపనిమిత్తమాహ - వాజిముఖ్యా ఇత్యాదినా. ఉటజాన్ పర్ణశాలాః. ౮. ౯. ఆనీయతా

రూపః ప్రకర్షేణ హృష్టరూపః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవతితమ స్సర్గః.

కృతబుద్ధిమితి. కృతబుద్ధిం కృతాధ్యవసాయం. ౧. అబ్రవీ దితి. వనే యదుపపద్యతే తేన ఆతిథ్యం కృతం నన్వి త్యబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨. ౩. సేనాయా ఇతి. తథార్హః తథాంగీకర్తు మర్హసీత్యర్థః. ౪—౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు దేశేషు - తపస్వినః పరిహర్తవ్యాః సేనయా సహాగమనే తేషామాశ్రమపీడా భవేదితి భావః. ౭—౯. ఆనీయతా మితి. సముపాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్ని

స్సముపాగమం. ౧౦. అగ్నిశాలాం ప్రవిశ్యాథ పీత్వాపః పరిమృజ్య చ, ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతో ర్విశ్వకర్మాణ మాహ్వయత్. ౧౧. ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణ మహం త్వష్టార మేవచ, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౨. ఆహ్వయే లోకపాలాంస్త్రీన్ దేవాన్ శక్రముఖాం స్తథా, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౩. ప్రాక్స్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్స్రోతస ఏవచ, పృథివ్యా మంతరిక్షే చ సమాయాంత్వద్య సర్వశః. ౧౪. అన్యా స్స్రవంతు మైరేయం సురామన్యా స్సునిష్ఠితాం, అపరా శ్చోదకం శీత మిక్షుకాండరసోపమం. ౧౫. ఆహ్వయే దేవగంధర్వాన్ విశ్వావసుహహాహుహూన్, తథైవాప్సరసో దేవీ ర్గంధర్వీ శ్చాపి సర్వశః. ౧౬. ఘృతాచీ మథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీ మలం

మితి. తతః సేనానివేశస్థలాత్ - ఇతః ఇహ - సముపాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్నిశాలామితి. అగ్నిశాలాప్రవేశః పావనత్వార్థః - దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్ -అపః పీత్వా త్రిరితి శేషః-త్రిరాచామే దితిశ్రుతేః. పరిమృజ్య - ఆస్యం ద్విరితి శేషః - ద్విః పరిమృజ్యేతి శ్రుతేః. చకారేణ సకృదుపస్పృశ్య శిరశ్చక్షుషీ నాసికే శ్రోత్రే హృదయమారభ్య ఇత్యుక్తసంగ్రహః. అనేన సర్వకర్మాంగమాచమన మితి దర్శితం - క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం. ౧౧. ఆహ్వానమంత్రమాహ-ఆహ్వయ ఇత్యాదినా. ఆహ్వయ ఇత్యాత్మనేపద మార్షం - విశ్వకర్మా సర్వశిల్పకర్తా - త్వష్టాతు తక్షణేన గృహాదినిర్మాతా - యద్వా - త్వష్టారమేవ చే త్యవధారణేనాసురవిశ్వకర్మా మయో వ్యావర్త్యతే - తత్ర ఆతిథ్యనిమిత్తం - సంవిధీయతాం గృహాదిసంవిధానం క్రియతాం. ౧౨. వక్ష్యమాణాన్నపానాదిరక్షణాయ లోకపాలానాహ్వయతి - ఆహ్వయ ఇతి. శక్రముఖాన్ ఇంద్రప్రధానాన్ శక్రస్య పృథఙ్నిర్దేశాత్ త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్ -దేవా నిత్యగ్న్యాదయ ఉచ్యంతే - సంవిధీయతాం పాలనం క్రియతాం. ౧౩. సర్వా నదీః ద్వేధా విభజ్యాహ్వయతి - ప్రాక్స్రోతస ఇతి. సహ యుగపత్. ౧౪. తాసాం కర్తవ్యమాహ-అన్యా ఇతి. అన్యాః కాశ్చన-మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరాదిహేతుకం మద్యవిశేషం-సురాం - గౌడీ పైష్టీ చ మాధ్వీచ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురే' త్యుక్తాం త్రివిధాం సురాం - సునిష్ఠితాం సునిష్పాదితాం - ఇక్షుకాండరసోపమం - కాండో వర్గః. ౧౫. గానార్థ మాహ్వయతి - ఆహ్వయ ఇతి. దేవగంధర్వాన్ మనుష్యగంధర్వభిన్నాన్ - హాహాహుహూ నితి-ఛాందసో హ్రస్వః - అప్సరసాం దై[ై]విధ్యమాహ- దేవీర్గంధర్వీరితి - దేవీః దేవజాతీః - గంధర్వీః గంధర్వజాతీః - అతఏవ - ఏతే హై గంధర్వాప్సరసాం గృహా ఇతి శ్రౌతప్రయోగః. ౧౬. ఆవశ్యకత్వేన ప్రధానాప్సరసో విశిష్యాహ్వయతి - ఘృతాచీ మిత్యాదినా. ఘృతవదంచ్యతే పూజ్యత ఇతి ఘృతాచీ - విశ్వై స్సమస్తై రంచ్యత ఇతి విశ్వాచీ-మిశ్రకేశీం నిరంతరకేశీం - శ్రేష్ఠకేశీం వా-బుసేభ్యోఽలమలం బుసాం బుసా బుధాః దేవాః-వర్ణవిపర్యయః-నాగానాం దంతాఇవ శుభ్రాః దంతాః యస్యా స్తాం నాగదంతాం-హేమాం హేమవర్ణాం-పునశ్చ హేమా మితి పాఠే పూర్వోక్తహేమాపేక్షయా అస్యా వ్యావృత్తిమాహ-అద్రికృతస్థలామితి - అద్రౌ మహేంద్రే మయేన కృతనివాసాం స్వయంప్రభాబిలస్థా మిత్యర్థః - హిమా మితి పాఠే-హిమవచ్ఛీ

తి. పీత్వాపః పరిమృజ్య సమ్యగాచమ్య. ౧౧. ౧౨. ఆహ్వయ ఇతి. త్రీన్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్. ౧౩. ౧౪. అన్యా ఇతి. మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరతాళాదిహేతుకం మద్యవిశేషం. సురాం గౌడీపైష్టీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధాసురేత్యుక్తాం-సునిష్ఠితాః సుస్థితాః

ఋసాం, నాగదంతాం చ హేమాం చ హిమా మద్రికృతస్థలాం. ౧౭. శక్రం యాశ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణం యాశ్చ యోషితః, సర్వా స్తుంబురుణా సాక మాహ్వయే సపరిచ్ఛదాః. ౧౮. వనం కురుషు యద్దివ్యం వాసో భూషణపత్రవత్, దివ్యనారీఫలం శశ్వ త్తత్కౌబేర మిహైతు చ. ౧౯. ఇహ మే భగవాన్ సోమో విధత్తా మన్న ముత్తమం, భక్ష్యం భోజ్యం చ చోష్యం చ లేహ్యం చ వివిధం బహు. ౨౦. విచిత్రాణి చ మాల్యాని పాదపప్రచ్యుతాని చ, సురాదీని చ పేయాని మాంసాని వివిధానిచ. ౨౧. ఏవం సమాధినా యుక్త స్తేజసాఽప్రతిమేనచ, శిక్షాస్వరసమాయుక్తం తపసా చాబ్రవీన్మునిః. ౨౨. మనసా ధ్యా

తలాంగీం - యద్వా హిమమస్యా ఇతి హిమా - అద్రికృతస్థలా చాన్యా-ఏవమేతాన్యన్వర్థనామాని. ౧౭. శక్ర మితి. శక్రం యా ఉపతిష్ఠంతి రంభోర్వశీమేనకాదయః-బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం తల్లోకే ఽప్యప్సరస స్సంతి-తం పంచశతా న్యప్సరసాం ప్రతిధావంతీతిశ్రుతేః-ఇదం చ మతాంతర మనుసృత్యోక్తం-తుంబురుణా తాసాం గానశిక్షకేణ సపరిచ్ఛదాః నృత్తగీతాద్యుపకరణసహితాః - సాలంకారావా. ౧౮. భోగోపకరణాన్యాహూయ భోగస్థానాన్యాహ్వయతి - వన మితి. వనం చైత్రరథాఖ్యం - తచ్చోత్తరకురుదేశే వర్తతే - దివ్యం దేవార్హం - వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణ్యస్మిన్ సంతీతి వాసోభూషణపత్రవత్ - శశ్వత్ సర్వదా దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్మిన్ తత్తథా-ఏవంభూతం యత్ కౌబేర మస్తి తత్ - ఇహ వనే-ఏతు ఆగచ్ఛతు - ఉత్తరదిక్పాలకత్వేన కుబేరాధిష్ఠితత్వాత్ కౌబేర మిత్యుక్తం ఇయం చ కుబేరం ప్రత్యేవోక్తిః నదీనా మివ వనస్యాహ్వానం తదధిష్ఠాతృదేవతాద్వారా. ౧౯. ఏవం కుబేరం ప్రత్యుక్త్వా అన్నపతిం చంద్రం ప్రత్యాహ - ఇహేతి. మే మన్నిమిత్తం - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - సోమః ఓషధీనామధిపతిశ్చంద్రః ఉత్తమమన్నం విధత్తాం సంపాదయతు - అన్నం చతుర్విధత్వేన విశేషయతి భక్ష్య మిత్యాది - భక్ష్యం ఖాద్యమపూపాది - భోజ్యం ఓదనాది - చోష్యం శుష్కాది - లేహ్యం రసాయనాది - వివిధం ఏకైకమనేకవిధం - తదపి బహు అనల్పం. ౨౦. విచిత్రాణీతి. పాదపప్రచ్యుతాని - నవానీతిభావః. ౨౧. ఏవమాహ్వానే శక్తివిశేషం దర్శయతి - ఏవ మిత్యాదినా. సమాధినా యోగేన-తపసా జ్ఞానేన - యద్వా - అనశనాదికాయక్లేశరూపేణ-అతఏవ తేజసా అనాగమే దండనసామర్థ్యేన చ యుక్తః-మునిః - శిక్షాస్వరసమాయుక్తం - శిక్ష్యంతే ఉపదిశ్యంతే వర్ణస్వరాదయోఽనయేతి శిక్షా - ఛాందసో దీర్ఘః - శిక్షాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - దుష్టశ్శబ్దః స్వరతో వర్ణతో వా మిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థమాహ, సవాగ్వజ్రో యజమానం హినస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽపరాధా దితి స్వరాపరాధస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్-ఏవం ఆహ్వయే విశ్వకర్మాణ మిత్యారభ్యోక్తరీత్యా - అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రానజపదిత్యర్థః. ౨౨. మనసేతి. మనసా - అనన్యపరేణేత్యర్థః - ధ్యాయతః నిరంతరం చింతయతః - ప్రాఙ్ముఖస్యేత్యదృష్టవిశేషార్థం - కృతాంజలే

౧౬—౧౭. శక్ర మితి. సపరిచ్ఛదాః సాలంకారాః. ౧౮. వన మితి. వాసోభూషణపత్రవత్ వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణి యస్మిన్ సంతీతి తథా - దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్య తత్ - ఇహైతు అత్రాగచ్ఛతు. ౧౯. ఇహ మ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పాదపప్రచ్యుతాని వృక్షేభ్యః స్వయం చోదితాని. ౨౦. ఏవ మితి. శిక్షాస్వరసమాయుక్తం శిక్షాశాస్త్రోక్తస్వరసహితం మంత్ర మితి శేషః - అబ్రవీత్ ఆహ్వానార్థ ముచ్చారితవాన్. ౨౨. ౨౩.

యత స్తస్య ప్రాఙ్ముఖస్య కృతాంజలేః, ఆజగ్ము స్తాని సర్వాణి దైవతాని పృథక్పృథక్. ౨౩. మలయం దర్దురం చైవ తత స్స్వేదనుదోఽనిలః, ఉపస్పృశ్య వవౌ యుక్త్యా సుప్రియాత్మా సుఖశ్శివః. ౨౪. తతోఽభ్యవర్తంత ఘనా దివ్యాః కుసుమవృష్టయః, దివ్యదుందుభిఘోష శ్చ దిక్షు సర్వాసు శుశ్రువే. ౨౫. ప్రవవుశ్చోత్తమా వాతా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః, జగుశ్చ దేవగంధర్వా వీణాః ప్రముముచు స్స్వరాన్. ౨౬. స శబ్దో ద్యాం చ భూమిం చ ప్రాణినాం శ్రవణాని చ, వివేశోచ్చారితశ్శ్లక్ష్ణ స్సమోలయగుణాన్వితః. ౨౭. తస్మి న్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్రోత్రసుఖే నృణాం, దదర్శ భారతం సైన్యం విధానం విశ్వకర్మణః. ౨౮. బభూవ హి సమా భూమి స్సమంతా త్పంచయోజనా, శాద్వలై ర్బహుభి శ్ఛన్నా నీల వైడూర్యసన్నిభైః. ౨౯. తస్మిన్ బిల్వాః కపిత్థా శ్చ పనసా బీజపూరకాః, ఆమలక్యో బభూవు శ్చ చూతా శ్చ ఫలభూషణాః. ౩౦. ఉత్తరేభ్యః కురుభ్య శ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్, ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజై ర్బహుభి ర్వృతా. ౩౧. చతుశ్శా

రిత్యాహ్వానము ద్దోక్తా - తాని పూర్వోక్తాని దైవతాని విశ్వకర్మాదీని - మునిదృష్టివిషయత్వాయ పృథక్ పృథగాజగ్ముః. ౨౩. మలయ మితి. మలయ శ్చందనాలయః - దర్దుర స్తత్సమీపస్థ శ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతో గిరిః - తదుభయం చోపస్పృశ్య - సుప్రియాత్మా సుప్రియస్వభావః - సుగంధ ఇత్యర్థః - అతఏవ సుఖః సుఖకరః - శివః శీతలః - యుక్త్యా అంగస్పర్శేన స్వేదనుదః స్వేద నివర్తకః - ఇగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః - అనిలః వాయుః-తతః గిరిద్వయాత్ వవౌ - ఇంద్రాద్యాహ్వానేన వాయ్వాద్యాహ్వాన మర్థసిద్ధం. ౨౪. తత ఇతి. ఘనాః నిరంతరాః - 'ఘనం నిరంతరం సాంద్ర' మిత్యమరః. పుష్పవృష్టయోఽభ్యవర్తంత - ఆసన్నిత్యర్థః. ౨౫. ప్రవవురితి. ప్రవవుశ్చోత్తమావాతా ఇతి పూర్వోక్తస్యైవావిచ్ఛేద ఉచ్యతే - వీణాః ప్రముముచుస్స్వరాన్ - వీణాశబ్దేన వీణావంతో లక్ష్యంతే - తదేకపరత్వవ్యంజనాయ - స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః - అసిశ్ఛిన త్తీతివత్ కరణే కర్తృత్వోపచారో వా. ౨౬. స శబ్ద ఇతి. స శబ్దః-ద్యాంచభూమించ - అధివసతా మితి శేషః - ప్రాణినాం శ్రవణాని శ్రోత్రాణి - వివేశ - సశబ్దః కీదృశః- ఉచ్చారితః వీణాదిభిరుత్పాదితః - శ్లక్ష్ణః కోమలః - సమః నిషాదాదిషు కుత్ర చిదౌత్కట్యరహితః- మంద్రమధ్యతారశ్రుతిసామ్యయుక్తో వా - లయగుణాన్వితః లయోనామ నృత్తగీతవాద్యానా మేకకాలవిశ్రామః - సఏవ గుణః తేనాన్వితః. ౨౭. తస్మి న్నితి. అనేన గంధర్వాప్సరసామాగమనమాత్రం సూచితం-విధానం నిర్మాణం-తచ్చ ప్రపంచయిష్యతి చతుశ్శాలానీత్యాదినా. ౨౮. దేవతాకృత్యమాహ - బభూవేతి. శాద్వలైః బాలతృణవత్ప్రదేశైః - ఛన్నా వ్యాప్తా - నీలవైడూర్యసన్నిభైః ఇంద్రనీలవైడూర్యాభ్యాం తుల్యైః. ౨౯. తస్మి న్నితి. తస్మిన్ భూప్రదేశే - బీజపూరకాః మాతులుంగకాః - ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాం తే ఫలభూషణా ఇతి సర్వవృక్షవిశేషణం - ఆమలక్యోబభూవు రితి పాఠః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం ఆహూతం కౌబేరవనం - దివ్యోపభోగవత్ దివ్యోపభోగార్హం - నదీతి జాత్యేకవచనం - తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. ౩౧. చతుశ్శాలా నీతి.

మలయం దర్దుర మితి. చందనోత్పత్తిహేతుపర్వతౌ యుక్త్యా యథోచితవృత్త్యా. ౨౪. తత ఇతి.ఘనాః నిరంతరాః.౨౫——౨౯. తస్మి న్నితి. ఫలభూషణాః ఫలాని భూషణాని యేషాంతే తథా కపిత్థాదయఃబభూవుః ఆవిర్బభూవు రిత్యర్థః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం కౌబేరం నదీత్యే తజ్జాత్యేకవచనం

లాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినాం, హర్మ్యప్రాసాదసంబాధా స్తోరణాని శుభానిచ. ౩౨. సితమేఘనిభం చాపి రాజవేశ్మ సుతోరణం, దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యగంధసముత్క్షితం, చతురశ్రమసంబాధం శయనాసనయానవత్, దివ్యై స్సర్వరసై ర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్, ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనం. ౩౪. క్లృప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమం, ప్రవివేశ మహాబాహు రనుజ్ఞాతో మహర్షిణా, వేశ్మ తద్రత్నసంపూర్ణం భరతః కైకయీసుతః. ౩౫. అనుజగ్ముశ్చ తం సర్వే మంత్రిణ స్సపురోహితాః, బభూవుశ్చ ముదా యుక్తా దృష్ట్వా తం వేశ్మసంవిధిం. ౩౬. తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ, భరతో మంత్రిభి స్సాక మభ్యవర్తత రాజవత్. ౩౭. ఆసనం పూజయామాస రామాయాభిప్రణమ్యచ, వాలవ్యజన మాదాయ న్యషీదత్సచివాసనే. ౩౮. ఆనుపూర్వ్యా న్నిషేదుశ్చ సర్వే మంత్రిపురోహితాః, తత స్సేనాపతిః పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ

చతుశ్శాలాని సంజవనాని - 'చతుశ్శాలం సంజవన' మితి హలాయుధః, ఆజగ్ము రితి విపరిణామః - తోరణాని బంధనమాలాః-'బంధీబంధనమాలా తు తోరణం పరికీర్తిత' మితి హలాయుధః. వందనమాలేతి పాఠాంతరం. ౩౨. సితమేఘేత్యారభ్య ధౌత నిర్మలభాజన మిత్యంత మేకం వాక్యం, ఆజగామేతి క్రియా ద్రష్టవ్యా - సితమేఘనిభం సుధాలేపనధవళత్వాత్ - దివ్యమాల్యకృతాకారం దివ్యమాలాభిః కృతాలంకారం - దివ్యగంధైః దివ్యచందనైః - సముత్క్షితం సిక్తం - చతురశ్రం చతుష్కోణం - అసంబాధం విశాలం - శయనాసనయానవత్ యానం శిబికాది - రసైః శర్కరాదిభిః - దివ్యభోజనవస్త్రవత్ - దివ్యభోజనాని సూక్ష్మశాల్యన్నాదీని - దివ్యవస్త్రాణి సూక్ష్మవస్త్రాణి - ఉపకల్పితాని సర్వాన్నాని నానావిధాపూపాదీని యస్మిన్ తత్ - ధౌతనిర్మలభాజనం ధౌతత్వేన నిర్మలాని భాజనాని యస్మిన్ తత్తథా. ౩౩. ౩౪. క్లృప్తసర్వాసన మితి. క్లృప్తసర్వాసన మిత్యత్ర స్నాన భోజనాద్యాసనాన్యుచ్యంతే - శయనాసనేత్యత్ర రాజాసనం - తత్సాహచర్యాచ్ఛయనంచ మహాశయనం - స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమ మిత్యత్ర నిద్రార్థశయనం తత్ర భరతస్య ప్రవేశ మాహ-ప్రవివేశేతి - మహాబాహు రిత్యనేన తదర్హత్వముచ్యతే- కైకయీసుత ఇత్యనేన కైకయీదత్తరాజ్యేప్యనాదరః కిమత్రాదరం కరిష్యతీతి ద్యోత్యతే - మహర్షిణా భరద్వాజేన. ౩౫. అనుజగ్మురితి. వేశ్మసంవిధిం వేశ్మసంవిధానం. ౩౬. తత్రేతి. రాజాసనం రాజార్హాసనం - అభ్యవర్తత అభితోవర్తిష్ట - ప్రదక్షిణం కృతవా నితి యావత్ - రాజవత్ రాజతుల్యం రామ మివే త్యర్థః. ౩౭. ఆసన మితి. ఆసనం పూజయామాసేత్యత్ర రాజవదిత్యనుకర్షః - రామాయ ఆసనోపరిస్థితత్వేన భావితాయ - వాలవ్యజనమాదాయ స్వశేషత్వానుగుణతయేతిభావః- సచివాసనే సచివార్థం క్లృప్తే ఆసనే - సింహాసనాధః ప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః. ౩౮. ఆనుపూర్వ్యా దితి.

తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. ౩౧. చతుశ్శాలా నీతి. చతుశ్శాలాదయోఽభూవన్నితి శేషః. ౩౨. సితమేఘేత్యాది శుక్లమాల్యకృతాకారం - శుక్లమాల్యైరలంకృత మిత్యర్థః - యద్రాజవేశ్మ రత్నసంపూర్ణం తద్వేశ్మ ప్రవివేశేతి సంబంధః. ౩౩ — ౩౫. అనుజగ్ము రితి. వేశ్మ సంవిధిం వేశ్మ సంవిధానం. ౩౬. తత్రేతి. అభ్యవర్తత అభితోఽవర్తిష్ట-ప్రదక్షిణం కృతవా నిత్యర్థః-రాజవత్ రాజార్హం రాజార్హమాసనాదికం సర్వం ప్రదక్షిణం చ చకారేత్యర్థః. ౩౭. ౩౮. ఆనుపూర్వ్యాదితి. ప్రశాస్తా

నిషేదతుః. ౪౦. తత స్తత్ర ముహూర్తేన నద్యః పాయసకర్దమాః, ఉపాతిష్ఠంత భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౧. తాసాముభయతః కూలం పాండుమృత్తికలేపనాః, రమ్యా శ్చావసథా దివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః. ౪౨. తేనైవ చ ముహూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః, ఆగు ర్వింశతిసాహస్రా బ్రహ్మణా ప్రహితాః స్త్రియః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాళేన చ శోభితాః, ఆగుర్వింశతిసాహస్రాః కుబేరప్రహితాః స్త్రియః. ౪౪. యాభి ర్గృహీతపురుష స్సోన్మాద ఇవ లక్ష్యతే, ఆగుర్వింశతిసాహస్రాం నందనాదప్సరోగణాః. ౪౫. నారద స్తుంబురు ర్గోపః ప్రవరా స్సూర్యవర్చసః, ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాగ్రతో జగుః. ౪౬. అలంబుసా మిశ్రకేశీ పుండరీకాథ వామనా, ఉపానృత్యం స్తు భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౭ యాని మాల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే, ప్ర

సేనాపతిః దండనాయకః - ప్రశాస్తా శిబిరనియంతా. ౪౦. తత ఇతి. ముహూర్తేన అల్పకాలేన. ౪౧. తాసా మితి. ఉభయతః కూలం - ఉభయోః కూలయో రిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధానులిప్తా ఇత్యర్థః - జ్యాపో రితి హ్రస్వః - బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య - ఉపాతిష్ఠంతేత్యే తదనుషజ్యతే. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజగ్ముః సహస్ర మేవ సాహస్రం - బ్రహ్మణా చతుర్ముఖేన - స్త్రియః అప్సరసః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తే నేతి. సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం తేన - జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. ౪౪. యాభి రితి. గృహీతః ఆలింగితః-యాభిః - యై రిత్యర్థః. ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్సరసః-తథా హి శ్రుతిః - గంధర్వాప్సరసోవా ఏత మున్మాదయంతి య ఉన్మాద్యతీతి. యాభిర్గృహీతాః పురుషాస్సోన్మాదా ఇతి హోచ్యత ఇతి చ పాఠః-తదా ఉచ్యతే-శ్రుత్యేతి శేషః - హేతి ప్రసిద్ధౌ. ౪౫. నారద ఇతి. నారదో బ్రహ్మపుత్రాదన్యః - తుంబురుసాహచర్యాత్ - సహి పర్వతసహచరః - ఆహ్వానసమయేతుంబురుణేత్యస్యోపలక్షణార్థత్వాత్ - గంధర్వరాజాన ఇతి టజభావ ఆర్షః. ౪౬. అలంబుసేతి. భరత ముపానృత్యన్ భరత ముద్దిశ్యాధికమనృత్యన్ - ఉపాధికే చేతి కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా - అత్ర భరద్వాజస్య శాసనాదుపానృత్య న్నిత్యనేన భరతస్య రామే వృత్తి విశేష మాతిథ్యవ్యాజేన పరీక్షితవా నృషి రితి గమ్యతే. ౪౭. ఏవం భరతస్య రామశేషతయైవావస్థానం - నతు భోగలాల్యేనేత్యుక్త్వా సేనాభోగం ప్రపంచయతి-యానీత్యాదినా. దేవేషు దేవోద్యానేషు నందనాదిష్విత్యర్థః - చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వోక్తే రిదం చైత్రరథం తత్ బోధ్యం - ప్రయాగే - ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమవనవృక్షేష్విత్యర్థః - తేజసా ప్రభావేన.

శిబిరనియంతా. ౪౦. ౪౧. తాసామితి. ఉభయతః కూల ముభయోః కూలయో రిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః సుధాలిప్తాః బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజగ్ముః. ౪౩. సువర్ణేత్యాది సార్ధ శ్లోకమేకం వాక్యం. సువర్ణమణిముక్తేన సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ - సువర్ణమణిముక్తం - తేన - ఏకవద్భావోఽయం. ౪౪. * తి. గృహీతః దర్శనాదినా ఆవశీకృతః - సోన్మాదః ఉన్మత్తకసంతోష సహిత ఇత్యర్థః - నందన మింద్రవనం. ౪౫—౪౭. యానీతి. ప్రయాగే ప్రయాగస్థ భర

యాగే తా స్వదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా. ౪౮. బిల్వా మార్దంగికా ఆసన్ శమ్యా గ్రాహా విభీతకాః, అశ్వత్థా నర్తకాశ్చాసన్ భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౯. తతస్సరళతాళాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః, ప్రహృష్టా స్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాథ వామనాః. ౫౦. శింశుపామలకీజంబ్వో యాశ్చాన్యాః కాననేషు తాః, మాలతీ మల్లికాజాతి ర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః, ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్, సురాస్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః, మాంసాని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావదిచ్ఛథ. ౫౨. ఉచ్చాద్య స్నాపయంతిస్మ నదీతీరేషు వల్గుషు, అప్యేక మేకం పురుషం ప్రమదా స్సప్తచాష్ట చ, సంవాహంత్య స్సమాపేతు ర్నార్యో రుచిరలోచనాః. పరిమృజ్య తథాన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః. ౫౪ హయాన్ గజాన్ ఖరానుష్ట్రాం స్తథైవ సురభేస్సుతాన్,

---

౪౮. ఆహూతానాం శేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం నర్తకాదీని దర్శయతి - బిల్వాః బిల్వవృక్షాః - మార్దంగికాః మృదంగవాదకాః-తదస్య శిల్ప మితి ఠక్ - ఆసన్ - తద్రూపాస్తత్కార్యకారిణోఽభవన్నిత్యర్థః - విభీతకాః కలివృక్షాః - శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్ - 'శమ్యా యజ్ఞాయుధే తాళే మశకే చ క్రియాంతర' ఇతి వైజయంతీ. భరతేచోక్తం-వహ్నా తాళక్రియా ఇతి. ౪౯. తత ఇతి. సరళాః - దేవదారువిశేషాః - తాళాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః క్షురకనామకావృక్షాః - నక్తమాలకాః కరంజనాఖ్యా వృక్షాః - కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః - సంపేతుః సంపన్నాః. ౫౦. అథ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావపరిగ్రహ మాహ - శింశుపేత్యాది సార్ధ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-శింశుపాదయః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతా మిత్యవ దన్నితి సంబంధః-హేసురాపాః హేసురాపానప్రవృత్తాః - ఇమాస్సురాః పిబత-హే బుభుక్షితాః పాయసపానేచ్ఛవః - ఇదం పాయసం భక్ష్యతా మితి వచనవిపరిణామేనానుషజ్యతే - సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని. ౫౧. ౫౨. ఉచ్చాద్యేతి. ఉచ్చాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా-'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్వే' ఇత్యమరః. తైలాదినా శరీరమర్దనం కృత్వేత్యర్థః - వల్గుషు రమ్యేషు - ఏక మేక మితి ఏకం బహువ్రీహి వదితి బహువ్రీహివద్భావాభావఆర్షః - సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః-పరిమృజ్య జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య అలంకృత్యేతి వార్థః - అన్యోన్యం రహసి పాయయంతి-సురా ఇతి శేషః. ౫౪. హయా నితి. వాహనపాః ఋషిప్రభావసిద్ధావాహనపాః - వాహానరక్షకాః - తేషాం హయాదీనాం-యథావిధి యథాయోగ్యం -

---

ద్వాజాశ్రమే. ౪౮. బిల్వా ఇతి. రమ్యా గ్రాహాః శమ్యాఖ్యతాళగ్రాహకాః-తథాచోక్తం భరతశాస్త్రే - వహ్నా తాళవిశేషే చ శమ్యా తాళక్రియాంతర ఇతి శమ్యాశబ్దః ప్రవర్తతే - విభీతకాః కలిద్రుమాః - బిల్వవృక్షా ఏవ మార్దంగికాః-మృదంగవాద్యధారిణః ఆసన్. ౪౯. తత ఇతి. కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః. ౫౦. శింశుపేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - అన్యాః స్త్రీలింగశబ్దవాచ్యా యే వృక్షాదయః మల్లికామాలత్యాదయశ్చయాస్సంతి. తాః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథతావద్భక్ష్యంతా మిత్యవద న్నితి సంబంధః. ౫౧. ౫౨. ఉచ్చాద్యేతి. ఉచ్చాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా-'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్వే' ఇత్యమరః సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః - పాదసంవాహనం కుర్వంత్య ఇతి యావత్ - పరిమృజ్య - జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య - అలంకృత్వేతివా - పాయయంతి మద్యాదిక మితి శేషః, ౫౩, ౫౪. హయా నితి. సురభేస్సుతాన్.

ఆభోజయన్ వాహనపా స్తేషాం భోజ్యం యథావిధి. ౫౫. ఇక్షూంశ్చ మధులాజాంశ్చ భోజయంతిస్మ వాహనాన్, ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మహాబలాః ౫౬. నాశ్వబంధోఽశ్వ మాజానా న్నగజం కుంజరగ్రహః, మత్తప్రమత్తముదితా చమూసా తత్ర సంబభౌ. ౫౭. తర్పితా స్సర్వకామై స్తే రక్తచందనరూషితాః, అప్సరోగణసంయుక్తా స్సైన్యా వాచ ముదైరయన్. ౫౮. నైవాయోధ్యాం గమిష్యామో నగమిష్యామదండకాన్, కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యాస్తు తథా సుఖం, ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః, అనాథా స్తం విధింలబ్ధ్వా వాచమేతాముదైరయన్. ౬౦. సంప్రహృష్టావినేదు స్తే నరా స్తత్ర సహస్రశః, భరతస్యానుయాతార స్స్వర్గోఽయ మితి చాబ్రువన్. ౬౧. నృత్యంతి స్మ హసంతిస్మ గాయంతి స్మ చ సైనికాః, సమంతాత్ పరిధావంతి మాల్యోపేతా స్సహస్రశః. ౬౨ తతోభుక్తవతాం తేషాం తదన్న మమృతోపమం, దివ్యానుద్వీక్ష్యభక్ష్యాం స్తా నభవద్భక్షణే మతిః. ౬౩. ప్రేష్యా శ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బల

భోజ్యం తత్తద్వాహనానుగుణం, భోజ్య మిత్యర్థః హయాదీనభోజయన్ - ణ్యంతత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం సురభే స్సుతాన్ వృషభాన్. ౫౫. ఇక్షూ నితి. మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ వాహనాని ఇక్షూన్ - మధులాజాన్ మధుమిశ్రలాజాన్ - భక్షేణ మిశ్రీకరణమితి సమాసః - చోదయంతః భక్షణార్థం ప్రేరయంత స్సంతః - భోజయంతి స్మ. ౫౬. నేతి. అశ్వం బధ్నాతీ త్యశ్వబంధః-అశ్వగ్రాహకః - నాజానాత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతుమాహ - మత్తేతి-మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తాః - ప్రమత్తాః మధుపానాదినా కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః స్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః తత్ర తదా. ౫౭. తర్పితా ఇతి. అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః - నత్వాగతాః - తాసాం భరతవేశ్మప్రవేశకథనాత్ - సైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః - ఉదైరయన్ ఉక్తవంతః. ౫౮. ఉదీరణప్రకారమాహ - నేత్యాదినా. నగమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్ఛాందసః - భరతస్య కుశలమస్తు - భరతో యథాతథావా తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఏవం రామస్యేత్యత్రాపి - పాదాభ్యామతంతీతి పాదాతాః - అత సాతత్యగమన ఇతి ధాతుః - తేచ తే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః - చకారాద్రథికసముచ్చయః - హస్త్యాదిబంధకా స్తద్భృత్యాః - తం విధిం సత్కారం లబ్ధ్వా - అనాథా స్స్వామిరహితాః - స్వతంత్రా ఇతి యావత్ - నైవాయోధ్యా మిత్యేతాం వాచ ముదైరయన్నితి సంబంధః. ౫౯.౬౦. సంప్రహృష్టా ఇతి వినేదుః జగర్జుః. ౬౧.౬౨. తత ఇతి. తదన్నం పూర్వోక్తభక్ష్యాది చతుర్విధాన్నం - భక్షణే పునర్భక్షణే - మతి రభవత్ - భక్ష్యసౌష్ఠవాదితి భావః. ౬౩. ప్రేష్యా ఇతి. ప్రేష్యాః పరిచారకాః - చేట్యః దాస్యః - వధ్వః యోధాంగనాః - బలే

---

౫౫. ఇక్షూ నితి. ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహాన్ చోదయంతః ప్రేరయంతః మహాబలాః వాహనపా ఇక్ష్వాదీన్ భోజయంతి స్మేతి సంబంధః. ౫౬. నేతి. అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః నాజానాత్ నాజ్ఞాసీత్ - కుంజరగ్రహః కుంజరగ్రాహకః - మత్తప్రమత్తముదితాః మత్తాః మదకరద్రవ్యసేవయా ప్రమత్తాః మధుపానేన కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః స్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః. ౫౮. ఇతీతి. హస్త్యశ్వారోహబంధకాః హస్త్యశ్వారోహాః తద్బంధకాశ్చ తం విధిం తాదృశసత్కారవిధిం. ౬౩. ప్రేష్యా ఇతి. చేట్యః దాస్యః. ౬౪. కుంజరా ఇతి.

స్థాశ్చ సహస్రశః, బభూవుస్తే భృశం దృష్టాస్సర్వే చాహతవాససః.౬౪. కుంజరాశ్చఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః,బభూవు స్సుభృతా స్తత్ర నాన్యోహ్యన్యమకల్పయత్.౬౫.నాశుక్లవాసా స్తత్రాసీత్ క్షుధితో మలినోపి వా,రజసాధ్వస్తకేశో వానరః కశ్చి దదృశ్యత. ౬౬. ఆజై శ్చాపిచ వారాహై ర్నిష్ఠాన వరసంచయైః, ఫలనిర్యూహ సంసిద్ధై స్సూపై ర్గంధరసాన్వితైః, పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణా శ్శుక్లస్యాన్నస్య చాభితః,దదృశు ర్విస్మితా స్తత్ర నరా లోహీస్సహస్రశః.౬౮. బభూవు ర్వనపార్శ్వేషు కూపాః పాయసకర్దమాః,తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమాశ్చాస న్మధుస్రుతః.౬౯.వాప్యో మైరేయపూర్ణాశ్చ మృష్టమాంసచయై ర్వృతాః,ప్రతప్తపిఠ

సేనాయాం తిష్ఠంతీతి బలస్థాః - సర్వవిశేషణమేతత్ అహతవాససః నూతనవస్త్రాః యద్వా - అహతవవాససః నిర్ణిక్త వాససః. ౬౪. కుంజరా ఇతి. ఖరసహితోష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః మృగపక్షిణః క్రీడార్థం సైనికై రానీతాః - సుభృతా స్సుతృప్తాః సుపుష్టావా - తత్ర సేనాయాం - అన్యః అన్యం నాన్యం నాకల్పయత్ - ఋషికృతవ్యతిరిక్త మన్నాదికం నాకరోదిత్యర్థః. ౬౫. ౬౬. ఆజై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆజైః అజమాంసైః - వారాహైః వరాహమాంసైః - నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః - 'నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృత' మితి హలాయుధః, ఫలనిర్యూహ సంసిద్ధైః సమ్య జ్నిష్పన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - 'ద్వార్యాపీడే క్వాథరసే నిర్యూహో నాగ దంతక' ఇతి వైజయంతీ, సూపైః - ముద్గాఢకీచణకాదిసూపైః - గంధరసాన్వితైః పాకభేదోత్థగంధ రసయుక్తైః - పుష్పధ్వజవతీః అలంకారార్థం పరికల్పిత పుష్పశిల్పవతీః శుక్లస్యాన్నస్యపూర్ణాః శుక్లేనాన్నేనచ పూర్ణాః - లోహీః లోహమయపాత్రీః - సర్వలోకేషు ప్రధానత్వాత్ సువర్ణమంత్ర లోహశబ్దేనోచ్యతే.౬౮. బభూవురితి. పాయసాన్యేవకర్దమాని యేషు తే తథోక్తాః తాః గావః పూర్వమేవ వనచర్యః కామదుఘాః యావదభీష్టక్షీరపూరకాః ఆసన్-దుహః కప్ఘశ్చ - మధుస్రుతః మధుస్రావిణః-పాఠాంతరం మధుశ్చ్యుతః మధుస్రావిణః. వాప్య ఇతి. అత్ర ఆసన్ని త్యనుషజ్యతే-ప్రతప్తపిఠరైః ప్రతప్త పిఠరసంస్కృతైః-సంస్కృతం భక్షా ఇత్యణ్-తస్యలుక్-పిఠరాః కుండాని 'ఉఖాస్థాలీ చరుః కుంభీపిఠరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, మార్గమాయూరకా

సుభృతాః సుపుష్టాః-అన్యోహ్యన్యం నాకల్పయత్ ఋషికృతవ్యతిరిక్తా దన్యం నాకరోత్. ౬౫. ౬౬. ఆజై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః 'నిష్ఠానంవ్యంజనం జ్ఞేయ' మితి హలాయుధః, ఫలనిర్యూహసంసిద్ధైః సమ్య జ్నిష్పన్న ఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాథరసైః - 'ద్వార్యాపీడేక్వాథరసేనిర్యూహో నాగదంతక' ఇతి వైజయంతీ - పుష్పధ్వజవతీః - అలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజయుక్తాః - లోహీః సువర్ణరజతమయపాత్రీః - నిష్ఠాన వరసంచయైః సూపైశ్చ శుక్లస్యాన్నస్యాభితః పూర్ణలోహీర్దదృశు రితి సంబంధః. ౬౭. ౬౮. బభూవు రితి. పాయసకర్దమాః కూపా బభూవుః - కామదుఘాగావోబభూవుః-వృక్షామధుశ్చ్యుతా ఆసన్. ౬౯. వాప్య ఇతి. ప్రతప్తపిఠరైః కుండేషు ప్రతప్తైః 'పిఠరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః. మార్గమాయూరకౌక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుట సంబంధిభిః - మృష్టమాంసచయైః వృతాః - మైరేయపూర్ణావాప్యశ్చ ఆస న్నితి సంబంధః. పాత్రీణా మితి. పాత్రీణాం హస్తప్రక్షాళనా ద్యుపయుక్తపాత్రాణాం - స్థాలీనాం ఉఖానాం

రైశ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః. ౭౦. పాత్రీణాంచ సహస్రాణి స్థాలీనా నియుతాని చ, న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ, స్థాల్యః కుంభ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణా స్సుసంస్కృతాః, యౌవనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య సుగంధినః, హ్రదాః పూర్ణా రసాలస్య దధ్న శ్శ్వేతస్య చాపరే, బభూవుః పాయసస్యాన్యే శర్కరాయాశ్చ సంచయాః. ౭౩. కల్కాంశ్చూర్ణకషాయాంశ్చ స్నానాని వివిధాని చ, దదృశు ర్భాజనస్థాని తీర్థేషు సరితాం నరాః. ౭౪. శుక్లా

కుక్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః. ౭౦. పాత్రీణా మిత్యారభ్య సంచయా ఇత్యంత మేకం వాక్యం. పాత్రీణాం అన్నధానకుంభీనాం స్థాలీనాం వ్యంజనపాత్రాణాం - నియుతాని లక్షాని - న్యర్బుదాని దశకోట్యః-పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - అమంత్రాణీతి యావత్-దధిపూర్ణా ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం స్థాల్యః పిఠరాః - కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః - కరంభ్యః విశాలస్య గురుస్థాల్యః - కరంభ్యః కర్కర్య ఇత్యాహుః - సుసంస్కృతాః దధిసంస్కారకశుంఠ్యాదియుక్తాః - యౌవనస్థస్య నాతినూతనస్య నాతిపురాణస్యేత్యర్థః - మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ. గౌరస్య శుభ్రస్య - రసాలస్య తక్రవిశేషస్య - 'అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం, సజీరకం రసాలం స్యా న్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి వైజయంతీ. సవ్యోషం శుంఠీపిప్పలీమరీచియుక్తం - చతుర్జాత గుడార్ద్రకం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పైః గుడేన శర్కరయా ఆర్ద్రకేన చ యుక్తం - కపిత్థేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః-రసాలేన పూర్ణాః అపరే హ్రదాః బభూవుః-దధ్నా పూర్ణాశ్చాపరే హ్రదాః - అన్నే పాయసేన పూర్ణాః - పాయసస్యాన్య ఇతి పాఠః - సర్వత్ర తృతీయార్థే షష్ఠీ-తద్వ్యంజనార్థం శర్కరాయా స్సంచయా రాశయశ్చ బభూవు రిత్యర్థః-'శర్కరాయావసంచయా' ఇతి చ పాఠః - శర్కరామిశ్రయవవికారా పూపసంచయా ఇత్యర్థః. ౭౧—౭౩. కల్కా నితి. కల్కాన్ - ఆమలక్యాది కల్కాన్ చూర్ణకషాయాన్-చూర్ణాని - మాషాదిచూర్ణాని - కషాయాః క్వథితాని - స్నాంత్యేభి రితి స్నానాని తైలోష్ణోదకాదీని - భోజనస్థాని కటాహాదిమహాపాత్రస్థాని తీర్థేషు అవతారేషు. ౭౪. శుక్లా నితి. శుక్లాన్ నిర్మలాన్ - అంశుమతః కూర్చవతః - దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠసమూహాన్ - స్నానానంతర మలం

పాత్రాణి భోజనభాజనాని - స్థాల్యః ఉఖాః కుంభ్యః క్షుద్రస్థాల్యః - 'ఉఖాస్థాలీ చ కుంభీ చ పిఠరః కుండ ముచ్యత' ఇతి హలాయుధః-కరంభ్యః స్థాల్యాదయశ్చాస న్నితి పూర్వేణ సంబంధః. యౌవనస్థస్యేతి యౌవనస్థస్య నాతినవస్య నాతిపురాణస్య మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః-కపిత్థస్య తక్రస్య - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ - యద్వా - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః. రసాలస్య - శుంఠీమరీచిపిప్పల్యేలాలవంగతక్కోలనాగపుష్పఖండశర్కరాశృంగిబేరజీరకమిశ్రితస్య తక్రస్య - తథా చ వైజయంతీ-'అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతిగుడార్ద్రకం-సజీరకం రసాలం స్యా న్మజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన తక్రేణ దధ్నః దధ్నాచపూర్ణాః అపరే హ్రదా బభూవు రిత్యర్థః-శర్కరాయావసంచయాః శర్కరాణాం యావానాం యవవికారాద్యపూపానాం సంచయాః-యద్వా - శర్కరామిశ్రయావాః శర్కరాయావాః. ౭౧. ౭౩. కల్కానితి. చూర్ణకషాయాన్ సురభిచూర్ణాని - 'కషాయోగంధసురభౌలోహితేపిచేతి' విశ్వః-స్నానాని - స్నానీయద్రవ్యాణి. ౭౪. శుక్లానితి. శుక్లాన్ శుద్ధాన్ అంశుమతః-స్నిగ్ధాన్ సముద్గేషు సంపు

నంశుమతశ్చాపి దంతధావనసంచయాన్, శుక్లాంశ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గేష్వవతిష్ఠతః, దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ వాససాంచాపిసంచయాన్, పాదుకోపానహాం చైవ యుగ్మాని చ సహస్రశః, ఆంజనీః కంకతాన్ కూర్చాన్ శస్త్రాణి చ ధనూంషి చ, మర్మత్రాణాని చిత్రాణి శయనాన్యాసనాని చ, ప్రతిపానహ్రదాన్ పూర్ణాన్ ఖరోష్ట్రగజవాజినాం, అవగాహ్య సుతీర్థాంశ్చ హ్రదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్, ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖప్లవాన్, నీలవైడూర్యవర్ణాంశ్చ మృదూన్ యవససంచయాన్, నిర్వాపార్థాన్ పశూనాంతే దదృశుస్తత్ర సర్వశః. ౮౦. వ్యస్మయంత మనుష్యాస్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతం, దృష్ట్వాతిథ్యం కృతం తాదృగ్భరతస్య మహర్షిణా. ౮౧. ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవానామివ నందనే, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రిర్వ్యత్యవర్తత. ౮౨. ప్రతిజగ్ముశ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతం, భరద్వాజమనుజ్ఞాప్య తాశ్చ సర్వా వరాంగనాః. ౮౩. తథైవ మత్తా మదిరోత్కటానరాస్తథైవ దివ్యా

కారోపకరణాని దర్శయతి - చందనకల్కాన్ చందనపంకాన్ - సముద్గేషు సంపుటేషు - 'సముద్గకస్సంపుట'క ఇత్యమరః. అవతిష్ఠతః వర్తమానాన్ పరిమృష్టాన్ నిర్మలీకృతాన్ - పాదుకాః దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః - యుగ్మాని ద్వంద్వాని - ఆంజనీః - ఆంజనయుక్తాః కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాన్ - 'కంకతః కేశమార్జన' మితి నిఘంటుః, కూర్చాన్ స్నానాద్యుపయుక్తాసనాని - శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ వా - శస్త్రాణి యోధైరలంకారార్థం ధార్యాణి - మర్మత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ గ్రాసగ్రహణానంతరం భుక్తజీర్ణార్థం పానార్హాహ్రదాన్ - అవగాహ్యా సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తాన్ - సోత్పలపుష్కరాన్ - ఉత్పల మిందీవరం - పుష్కరం పద్మం - ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ - ఆకాశవన్నిర్మలానిత్యర్థః - సుఖప్లవాన్ సుఖేన ప్లవః స్నానం యేషు తథోక్తాన్ - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - 'యవసం తృణమర్జున' మిత్యమరః-పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్. ౮౦. వ్యస్మయంతేతి. స్వప్నకల్పతోక్తి రయత్నసిద్ధత్వా దపూర్వత్వా దాశ్చర్యకరత్వాచ్చ-తాదృక్ వాచా మభూమిం - భరతస్య భరతాయ. ౮౧. ౮౨. ప్రతిజగ్ము రితి. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా. ౮౩. ఇదం చాతిథ్యకరణ మైంద్రజాలికవన్నమిథ్యేత్యాహ - తథైవేతి. మత్తాః దృప్తాః భోగైస్తృప్తాః మదిరోత్కటాశ్చ మద్యేన ముత్తాశ్చ - మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా ఇత్య

టేషు - 'సముద్గస్సంపుటో జ్ఞేయ' ఇతి హలాయుధః-దర్పణా నితి. పాదుకోపానహాః పాదుకా-దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః. ఆంజనీ రితి. ఆంజనీః అంజనయుక్తాః కరండికాః కంకతాన్ కేశమార్జనాని - కూర్చాన్ శ్మశ్రుప్రసాధకాన్ మర్మత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపానహ్రదాన్ భుక్తజీర్ణార్థం బాహటశాస్త్రోక్తప్రకారేణ యత్పీయతే తత్ప్రతిపానం తస్యహ్రదాన్-అవగాహ్య సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యశోభనజలావతరణప్రదేశాన్ - 'జలావతారే తీర్థం స్యా' దితి హలాయుధః - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణనార్థాన్-అత్ర ద్వితీయాంతానాం దదృశు రిత్యనేన సంబంధః. ౭౯—౮౦. వ్యస్మయంతేతి. స్వప్నకల్పం అయత్నసిద్ధత్వా దదృష్టపూర్వత్వాత్ ఆశ్చర్యావహత్వాచ్చ స్వప్నకల్పతోక్తిః.౮౧. ౮౨. ప్రతిజగ్ము రితి. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్యేత్యర్థః. ౮౩. ఏతత్సర్వం మిథ్యా న భవతి సత్య

గరుచందనోక్షితాః, తథైవ దివ్యా వివిధా స్స్రగుత్తమాః పృథక్ప్రకీర్ణా మనుజైః ప్రమర్దితాః. ౮౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకనవతితమస్సర్గః.

తత స్తాం రజనీం వ్యుష్య భరత స్సపరిచ్ఛదః, కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామా దభిజగామహ. ౧. త మృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాగతం, హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత. ౨. కచ్చిదత్ర సుఖా రాత్రి స్తవాస్మద్విషయే గతా, సమగ్ర స్తే జనః కచ్చి దాతిథ్యే శంస మేఽనఘ. ౩. త మువాచాంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్య చ, ఆశ్రమా దభినిష్క్రాంత మృషి ముత్తమతేజసం. ౪. సుఖోషితోఽస్మి భగవన్ సమగ్రబలవాహనః, తర్పిత స్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవ త్త్వయా. ౫. అపేతక్లమసంతాపా స్సుభిక్షా స్సుప్రతిశ్రయాః, అపిప్రేష్యా నుపాదాయ సర్వే స్మ సుసుఖోషితాః. ౬. ఆమంత్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వా మృషిసత్తమ, సమీపం

మరః. తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తిషతేత్యర్థః-ప్రమర్దితాః ప్రకీర్ణాశ్చ - భోగవశాదితి భావః- పృథక్ పూర్వస్రగ్భ్యో విలక్షణాః. ౮౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః.

తతస్తా మిత్యాది. వ్యుష్య విశేషేణ ఉషిత్వా - సపరిచ్ఛదః సపరివారః-'పరివారః పరికరః పరిష్కందః పరిగ్రహః, తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. కామాత్ రామప్రాప్తీచ్ఛయా. ౧. ౨. కచ్చి దితి. అస్మద్విషయే అస్మదాశ్రమే - రాత్రి స్సుఖాగతా కచ్చి దిత్యన్వయః - ఆతిథ్యే విషయే - సమగ్రః సంపూర్ణః-తృప్త ఇతి యావత్ -అనఘేత్యనేన పూర్వం భరతాశయపరీక్షణార్థ మేవాతిథ్యకరణ మితి ద్యోతితం - రామవిషయే భక్త్యభావే భోగప్రవణస్స్యా దితి హృదయం. ౩. త మితి. అభినిష్క్రాంత మిత్యనేన కౌసల్యాదిసర్వజనదర్శనార్థం భరతాగమనకాల ఏవ బహిర్నిర్గతవా నృషి రితి వ్యంజితం. ౪. సుఖోషితోఽస్మీతి. బలవత్తర్పితః అతీవతర్పితః-'కిము తాతీవబలవత్ స్వతిసుష్ఠుచనిర్భర' ఇతి వైజయంతీ. ౫. అపేతేతి. క్లమో గ్లానిః-సంతాపో దేహకాణ్ణ్యం - అపిప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యాన ప్యారభ్య - సుభిక్షాః సమృద్ధాన్నపానాః - సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః - శోభనగృహా ఇతి యావత్ - 'స్థానే గోష్ఠ్యాం సత్రయాగే ప్రత్యాహారే ప్రతిశ్రయ' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి. కామం యథేష్టం-'కామం

మేవేతి దర్శయితుం మదాదీనా మవస్థితి మాహ. తథైవేతి. మత్తాః భోగైః దృప్తాః - మదిరోత్కటాశ్చ మదిరయా మత్తాశ్చ - తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తంతేత్యర్థః. ౮౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకనవతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. స పరిచ్ఛదః సపరివారః - కామాత్ రామప్రాప్తికామాత్. ౧. ౨. కచ్చి దితి సుఖా సుఖరూపా - ఆతిథ్యే తే జన స్సంతుష్టోఽభూ దితి శేషః. ౩. ౪. సుఖోషితోఽస్మీతి. బలవత్తర్పితః అతీవ తర్పితః. ౫. అపేతేతి. సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇత్యర్థః-ప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యా నపి పరిగృహ్య ప్రేష్యైస్సహితా ఇతి యావత్. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి.

ప్రస్థితం భ్రాతుర్మైత్రేణేక్షస్వ చక్షుషా. ౭. ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః, ఆచక్ష్వ కతమో మార్గః కియానితి చ శంస మే. ౮. ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసం, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః భరద్వాజో మహాతపాః. ౯. భరతార్ధతృతీయేషు యోజనేష్వజనే వనే, చిత్రకూటో గిరిస్తత్ర రమ్యనిర్దరకాననః. ౧౦. ఉత్తరం పార్శ్వమాసాద్య తస్య మందాకినీ నదీ, పుష్పితద్రుమసంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా. ౧౧. అనంతరం తత్సరితశ్చిత్రకూటశ్చ పర్వతః, తయోః పర్ణకుటీ తాత తత్ర తౌ వసతో ధ్రువం. ౧౨. దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణమేవ వా, గజవాజిరథాకీర్ణాం వాహినీం వాహినీపతే, వాహయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవం. ౧౩½. ప్రయాణమితి తచ్ఛ్రు

ప్రకామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేప్సిత' మిత్యమరః. హే భగవన్ త్వా మామంత్రయే ఆపృచ్ఛే - భ్రాతుస్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా చక్షుషా ఈక్షస్వ. ౭. ఆశ్రమ మితి. ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞ-యోగప్రభావవిదిత సర్వవృత్తాంతేత్యర్థః - ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మ మాచరతః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య తస్య రామస్యాశ్రమ మాచక్ష్వ - సచాశ్రమః కియాన్ కియద్దూరతః - తస్య మార్గః కతమ ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యం శంసేతి యోజనా. ౮. ఇతీతి. మహాతపాః - అతఏవ మహాతేజాః - సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః - రామాశ్రమప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహాజ్ఞాతిషు విద్యమానేషు మునిం ప్రతి ప్రశ్నస్తస్య పూజార్థం. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేష్వితి. అర్ధం తృతీయం యేషాం తేషు అర్ధతృతీయేషు - సార్ధయోజనద్వితయ ఇత్యర్థః - అతీతేష్వితి శేషః - అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే వనే - తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. తస్య గిరే రుత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య స్థితా మందాకినీనామ కాచి న్నదీ - అస్తీతి శేషః - ద్రుమాః కాననభిన్నాః. ౧౧. అనంతర మితి. తత్సరితో మందాకిన్యాః - అనంతరం సమీపే - చిత్రకూట స్తిష్ఠతి - నతు వ్యవహితపార్శ్వే - తయో స్సరిద్గిర్యో ర్మధ్యే - పర్ణకుటీ పర్ణశాలా కృతా- తత్ర వసతః - ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామీత్యర్థః. ౧౨. దక్షిణే నేతి. అస్మాదాశ్రమా ద్దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా తతః సవ్యదక్షిణం నైరృతదిగ్భాగో యథా భవతి తథా వాహినీం వాహయస్వ కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో మార్గః తత శ్శాఖామార్గేణ నైరృతదిగ్భాగగామినా గంతవ్య మితి భావః - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశవాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః. ౧౩½. ప్రయాణ మితి. ఇతి

కామం యథేచ్ఛం. ౭. ఆశ్రమమితి. ఆశ్రమమాచక్ష్వ కతమో మార్గః. తస్య కియాన్ దూరే శంస- వర్తత ఇతి శేషః. ౮. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేషు అర్ధయుక్తతృతీయేష్విత్యర్థః- సార్ధయోజనద్వయే వా - అజనే నిర్జనే చిత్రకూటః వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. మందాకినీ భాగీరథీ వ్యతిరిక్తా నదీ వర్తత ఇతిశేషః. ౧౧. అనంతరమితి. తత్సరితః మందాకిన్యాః అనంతరం- తస్యాః పరపారఇత్యర్థః- తత్ర చిత్రకూటే. ౧౨. దక్షిణేనేత్యాది సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా - తదనంతరం సవ్యదక్షిణమేవ వా సవ్యం దక్షిణం యథాతథా వాహినీం వాహయస్వ - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విస్తారప్రదేశే వాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థః. ౧౩½. ప్రయాణమితి. రాజరాజస్య దశరథస్య- బ్రాహ్మణం భరద్వాజం. ౧౪½.

త్వా రాజరాజస్య యోషితః, హిత్వా యానాని యానార్హా బ్రాహ్మణం పర్య
వారయన్. ౧౪॥ వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా, కౌసల్యా
తత్ర జగ్రాహ కరాభ్యాం చరణౌ మునేః. ౧౫॥ అసమృద్ధేన కామేన సర్వలో
కస్య గర్హితా, కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చరణౌ సవ్యపత్రపా. ౧౬॥ తం ప్రద
క్షిణ మాగమ్య భగవంతం మహామునిం, అదూరా ద్భరతస్యైవ తస్థౌ దీన
మనా స్తదా. ౧౭॥ తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః, విశేషం
జ్ఞాతు మిచ్ఛామి మాతౄణాం తవ రాఘవ. ౧౮॥ ఏవ ముక్తస్తు భరతో భర
ద్వాజేన ధార్మికః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా వాక్యం వచనకోవిదః. ౧౯॥ యా
మిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్శితాం, పితు ర్హి మహిషీం దేవీం దేవ
తామివ పశ్యసి, ఏషా తం పురుషవ్యాఘ్రం సింహవిక్రాంతగామినం, కౌసల్యా
సుషువే రామం ధాతార మదితి ర్యథా. ౨౧॥ అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా
తిష్ఠతి దుర్మనాః, కర్ణికారస్య శాఖేవ శీర్ణపుష్పా వనాంతరే, ఏతస్యా స్తు సుతౌ
దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ, ఉభౌ లక్ష్మణ శత్రుఘ్నౌ వీరౌ సత్యపరాక్రమౌ.
౨౩॥ యస్యాః కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశ మితో గతౌ, రాజపుత్రవిహీనశ్చ స్వర్గం

ఉక్తప్రకారేణ - తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం శ్రుత్వా - రాజరాజస్య మహారాజస్య దశరథస్య - యోషితః కౌసల్యాద్యాః. యానార్హాః యానత్యాగానర్హా అపి యానాని త్యక్త్వా - బ్రాహ్మణం బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం పర్యవారయన్ - వందనాయేతి శేషః. ౧౪॥ వేపమానేతి. వేపమానా - వార్ధకా దృషిదర్శనాచ్చ - కృశా దీనా - రామవిరహాదితి శేషః. ౧౫॥ అసమృద్ధేనేతి. అసమృద్ధేన అపూర్ణేన - ఫలాపర్యవసాయినేతి యావత్ - కామేన మనోరథేన - ఉపలక్షితేతి శేషః. లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా - సవ్యపత్రపా సలజ్జా - రామవివాసనహేతుత్వాత్. ౧౬॥ లజ్జావశా దేవ కౌసల్యాదిభి స్సహ మునేః పురత స్స్థాతు మశక్తా ప్రదక్షిణ వ్యాజేన భరతం గతే త్యాహ - త మిత్యాదినా. దీనమనాః కైకేయీ. ౧౭॥ తత ఇతి. దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం లక్ష్యతే - సర్వజ్ఞోపి కైకేయీ శిక్షార్థం పప్రచ్ఛేత్యర్థః - విశేషం సంజ్ఞా సంజ్ఞి సంబంధాదివిశేషం ఇతికరణ మధ్యాహృత్య - ఇతి పప్రచ్ఛేత్యన్వయః. ౧౮॥ ఏవమితి. ధార్మికః - సత్యవాదీత్యర్థః - వచనకోవిదః వచనే పండితః - భరద్వాజవచనతాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః - భరతముఖేన మాతౄణాం స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునే రాశయః. ౧౯॥ యామితి. శోకానశనకర్శితాం శోకానశనాభ్యాం కర్శితాం - దేవతా మివ ధర్మదేవతామివ - సింహవిక్రాంతగామినం సింహవత్ విక్రాంతం విక్రమయుక్తం యథా భవతి తథా గామినం గమనశీలం - ధాతారం విష్ణుం-ఏష ధాతా విధాతా చేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - సర్వగుణసంపన్నా రామమాతా ఏషా కౌసల్యేత్యర్థః. ౨౧॥ అస్యా ఇతి. వామభుజం శ్లిష్టా - కౌసల్యాయా వేపమానాంగత్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజ మవధృత్య స్థితేత్యర్థః - దుర్మనాః దుఃఖితమనాః - దుర్మనస్త్వే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి-శీర్ణపుష్పా మ్లానపుష్పా ఏతస్యా ఇతి. ఏతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయో ర్లక్ష్మణ శత్రుఘ్నయో ర్మాతేయ మితి బోధ్యం - దేవవర్ణినౌ అశ్వినీదేవతుల్యౌ. ౨౨॥ ౨౩॥ యస్యా ఇతి. జీవనాశం రాక్షసభూ

---

౧౭. తత ఇతి. విశేషం ఇయం కా ఇయం కేత్యేవం రూపం విశేష మిత్యర్థః. ౨౦॥ ఏషేతి. ధాతారం ఉపేంద్రం. ౨౧॥ అస్యా ఇతి. అస్యాః కౌసల్యాయాః - దుర్మనాః దుఃఖిత మనాః. ౨౨॥

దశరథో గతః, క్రోధనామకృతప్రజ్ఞాం దృప్తాం సుభగమానినీం, ఐశ్వర్యకామాం కైకేయీ మనార్యా మార్యరూపిణీం, మమైతాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం పాపనిశ్చయాం, యతో మూలం హి పశ్యామి వ్యసనం మహదాత్మనః. ౨౬॥ ఇత్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా, సనిశ్శ్వాస తామ్రాక్షో నాగః క్రుద్ధ ఇవ శ్వసన్. ౨౭॥ భరద్వాజో మహర్షి స్తం బ్రువంతం భరతం తథా, ప్రత్యువాచ మహాబుద్ధి రిదం వచన మర్థవత్. ౨౮॥ న దోషేణావగంతవ్యా కైకేయీ భరత త్వయా. ౨౯. రామప్రవ్రాజనం హ్యేత త్సుఖోదర్కం భవిష్యతి, దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనాం, హితమేవ భవిష్యద్ధి రామ ప్రవ్రాజనా దిహ. ౩౦॥ అభివాద్యతు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం, ఆమంత్ర్య భరతస్సైన్యం యుజ్యతా మిత్యచోదయత్. ౩౧॥ తతో వాజిరథాన్ యుక్త్వా దివ్యాన్ హేమపరిష్కృతాన్, అధ్యారోహ త్ప్రయాణార్థీ బహూన్ బహువిధో జనః. ౩౨॥ గజకన్యాగజాశ్చైవ హేమకక్ష్యాః పతాకినః, జీమూతా ఇవ ఘర్మాంతే సఘోషా స్సంప్రతస్థిరే. ౩౩॥ వివిధాన్యపి యానాని మహాంతి చ లఘూనిచ, ప్రయయు స్సుమహార్హాణి పాదై రేవ పదాతయః ౩౪॥ అథ యాన

యిష్యం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనా జ్జీవస్య జీవనస్య నాశం - ఇతః ఇహ వనే - క్రుధ్యతీతి క్రోధనా కర్తరి ల్యుట్ - అకృతప్రజ్ఞాం అశిక్షితబుద్ధిం - సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమానినీ తాం - వస్తుతోఽనార్యాం - ఆర్యరూపిణీ మార్యవత్ భాసమానాం - యతోమూలం యత్కారణకం - ఆత్మనో మమ. ౨౬॥ ఇతీతి. బాష్పగద్గదయా రామవివాసనస్మరణజబాష్పేణ గద్గదయా స్ఖలంత్యా గిరా ఇత్యుక్త్వా-నాగః సర్పః. ౨౭॥ భరద్వాజ ఇతి. తథా బ్రువంత మిత్యన్వయః - మహాబుద్ధిః - భావిజ్ఞః అర్థవత్ ప్రయోజనవత్. ౨౮॥ నేతి. దోషేణ దోషవత్తయా - నావగంతవ్యా. తస్యాః దేవప్రేరితత్వా దిత్యభిప్రాయః - తత్ర హేతు మాహ రామేతి. సుఖోదర్కం సుఖోత్తరం - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః భావి రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుఖోదర్కం భవిష్యతీ త్యుక్తవాన్. ౨౯. ౩౦॥ అభివాద్యేతి. సంసిద్ధః లబ్ధాశీర్వాదః-ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య యుజ్యతాం గమనాయ సన్నహ్యతా మితి స్వసైన్య మచోదయత్. ౩౧॥ తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ యుక్త్వా సన్నహ్య - యుక్తానితి పాఠే సజ్జీకృతాన్ - ప్రయాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ. ౩౨॥ గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః కరేణవః - హేమకక్ష్యాః హేమమయబంధనరజ్జవః - సఘోషాః ఘంటాఘోషయుక్తాః - పతాకిన ఇత్యత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః. ౩౩॥ వివిధానీతి. ప్రయయు రిత్యత్ర సాదిన ఆరుహ్యేతి శేషః - యద్వా యానానీతి తత్థ్సాలక్ష్యంతే-పదాతయః పాదై రేవ యయుః - యానై స్సమం యయు రితి భావః. ౩౪॥ అథేతి. యానప్రవేకైః యానోత్తమైః - 'ప్రవేకా నుత్తమోత్తమా'

౨౩న. యస్యా ఇతి. జీవనాశం గతో - తాదృశా పదం ప్రాప్తా విత్యర్థః. యత ఇతి. యతో మూలం యన్మూలం. ౨౮॥ నదోషేణేత్యాది. కైకేయీదోషేణ నావగంతవ్యా కైకేయ్యాం దోషదృష్టి ర్నకర్తవ్యేత్యర్థః-కైకేయ్యా దేవప్రేరితత్వా దితి భావః. ౨౯. ౩౦. అభివాద్యేతి. సంసిద్ధః కృతాశీర్వాద ఇత్యర్థః. ౩౧॥ తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినశ్చ రథాంశ్చ యుక్తాన్ సజ్జీకృతాన్. ౩౨॥ గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః కరేణవః. ౩౪॥ అథేతి. యానప్రవేకైః యానశ్రేష్ఠైః. ౩౫॥

ప్రవేశైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రియః, రామదర్శనకాంక్షిణ్యః ప్రయయు ర్ముది తా స్తదా. ౩౫. చంద్రార్కతరుణాభాసాం నియుక్తాం శిబికాం శుభాం, ఆ స్థాయ ప్రయయౌ శ్రీమా౯ భరత స్సపరిచ్ఛదః. ౩౬. సా ప్రయాతా మహాసేనా గజవాజిరథాకులా, దక్షిణాం దిశ మావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః, వనానితు వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః, గంగాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీ షుచ. ౩౭. సా సంప్రహృష్ట ద్విపవాజియోధా విత్రాసయంతీ మృగపక్షిసంఘాన్, మహద్వనం తత్ ప్రతిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయా మహత్యా యాయిన్యా ధ్వజిన్యా వనవాసినః, అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా స్సంప్రదుద్రువుః. ౧. ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ రురవశ్చ సమం తతః, దృశ్యంతే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ. ౨. స సంప్రతస్థే ధర్మాత్మా ప్రీతో దశరథాత్మజః, వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురంగయా. ౩. సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః, మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృషి ద్యామివాంబుదః. ౪. తురంగౌఘై రవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః, అనాల

ఇత్యమరః. ౩౫. చంద్రార్కతరుణాభాసా మితి. చంద్రార్క తరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్క కాంతిం-నియుక్తాం వసిష్ఠాదిభి రాజ్ఞప్తాం - సపరిచ్ఛదః సపరివారః. ౩౬. సేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః దక్షిణవాహిన్యాః - పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే స్థితేతి శేషః - మహాసేనావనాని వ్యతిక్రమ్య గిరిషు నదీషు చ-విశ్రమ్యేతి శేషః-ఉత్థితో మేఘఇవ దక్షిణాందిశం ఆవృత్య ప్రయాతేతిసంబంధః-యద్వా మహాసేనా గిరిషు నదీషు చవనాని వ్యతిక్రమ్యేతివాన్వయః. ౩౭. సేతి. తత్ర తదేత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయేత్యాది. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా - అర్దితాః పీడితాః - యూథపాః గజాదియూథ నాథాః - 'యూథనాథస్తు యూథప' ఇత్యమరః. ౧. ఋక్షా ఇతి. పృషతసంఘాః - బిందుమ న్మృగసంఘాః - ఋక్షాః భల్లూకాః-రురవో బిందురహితా స్థూలకాయాః వికటశృంగామృగాః- దృశ్యంతే అదృశ్యంత - వనరాజీష్విత్యాదినా అపూర్వమనుష్యాది దర్శనేన స్తద్దేశనాస్థితా ఇత్యుచ్యంతే. ౨. సఇతి. నాదిన్యా - రథఘోషహేషితబృంహితాదిభి రితి శేషః. ౩. సాగరౌ ఘేతి. ద్యాం ఆకాశం. ౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా నిరంతరా - తస్మి౯ కాలే గమనకాలే

చంద్రార్కేతి. చంద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కసదృశా మిత్యర్థః-నిర్యుక్తాం సజ్జీకృతాం. ౩౬. సా ప్రయాతేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః పరవేలాయాం దక్షిణకూలే నివిష్టా సాసేనాఉత్థితో మేఘ ఇవ దక్షిణాం దిశ మావృత్య-గిరిష్వపి నదీషుచ వనాని వ్యతిక్రమ్య ప్రయాతేతి సంబంధః. ౩౭. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వినవతితమస్సర్గః.

తయేతి. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా-యూథపాః గజయూథపాః. ౧. ఋక్షా ఇతి. పృషతసం ఘాః పృషతో బిందుసహితాః రురవస్తుబిందురహితాః స్థూలకాయాః వికటశృంగాశ్చ. ౨. *తి. నాది న్యాఘోషవత్యా. ౩.౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా వ్యాప్తా. ౫. స ఇతి. మంత్రిణాం వరం మంత్ర

ష్ట్వాచిరం కాలం తస్మిన్ కాలే బభూవభూః. ౫. సయాత్వాదూర మధ్వానం సు
పరిశ్రాంత వాహనః, ఉవాచ భరత శ్శ్రీమాన్ వసిష్ఠం మంత్రిణాం వరం. ౬.
యాదృశం లక్ష్యతే రూపం యథాచైవ శ్రుతం మయా, వ్యక్తం ప్రాప్తాస్స్మతం
దేశం భరద్వాజోయ మబ్రవీత్. ౭. అయం గిరి శ్చిత్రకూట ఇయం మందాకినీ
నదీ, ఏత త్ప్రకాశతే దూరా న్నీలమేఘనిభం వనం. ౮. గిరే స్సానూని రమ్యా
ణి చిత్రకూటస్య సంప్రతి, వారణై రవమృద్యంతే మామకైః పర్వతోపమైః.౯.
ముంచంతి కుసుమాన్యేతే నగాః పర్వత సానుషు, నీలా ఇవాతపాపాయే తోయం
తోయధరా ఘనాః. ౧౦. కిన్నరాచరితం దేశం పశ్య శత్రుఘ్న పర్వతం, మృగై
స్సమంతా దాకీర్ణం మకరై రివ సాగరం. ౧౧. ఏతే మృగగణా భాంతి శీఘ్రవేగాః
ప్రచోదితాః, వాయుప్రవిద్ధా శరది మేఘరాజి రివాంబరే ౧౨. కుర్వంతి కుసు
మాపీడాన్ శిరస్సు సురభీ నమీ, మేఘప్రకాశైః ఫలకై ర్దాక్షిణాత్యా యథా
నరాః. ౧౩. నిష్కూజ మివ భూత్వేదం వనం ఘోరప్రదర్శనం, అయోధ్యేవ జనా

చిరకాల మిత్యనేన కదాచి ల్లక్ష్యత ఇతి గమ్యతే. ౫. సఇతి. మంత్రిణాం మంత్రవిదాం-యద్వా-
ఔచిత్యాన్మంత్రశబ్దః కార్యవిచారే వర్తతే. ౬. యాదృశ మితి. అస్య దేశస్య యాదృశం
రూపం లక్ష్యతే మందాకినీ చిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం - మయాచ యథా యేనప్రకారేణ
శ్రుతం భరద్వాజాత్-తథా దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭. తదేవాహ-అయ మిత్యాదినా. అయం పురో
వర్తీ గిరిః చిత్రకూటో భవతి - తథా ఇయం మందాకినీ భవతి - ఏతత్ అనయో ర్మధ్యవర్తి వనం
నీలమేఘనిభం ప్రకాశతే. ౮. అథ తద్దేశప్రాప్తిం దర్శయతి - గిరేస్సానూనీతి. సానూని - ఏతా
నీతిసిద్ధం - అవమృద్యంతే భజ్యంతే. ౯. అథ రామనివాసత్వేన భోగ్యతాబుద్ధ్యా తద్వనం భ్రాతరం
ప్రతి వర్ణయతి - ముంచంతీత్యాది. ఏతే వకుళా ఇత్యర్థః - ఆతపాపాయే ఘర్మాంతే - వర్షాకాల
ఇతి యావత్ - తోయధరా ఇతి నీలత్వే హేతుః. ౧౦. కిన్నరాచరిత మితి. కిన్నరాచరితం దేశం
కిన్నరాచరితదేశరూపం పర్వతం. ౧౧. ఏత ఇతి. ప్రచోదితాః సైనికై రితి శేషః-ప్రవిద్ధా ప్రేరితే
తి యావత్. ౧౨. కుర్వంతీతి. అమీ భటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైః కేశబంధవిశేషైః వనసంచారా
ర్థం కల్పితై రుపలక్షితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యానరా యథా దాక్షిణాత్యానరా ఇవ - శిరస్సుకుసు
మాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ కుర్వంతి - 'ఆపీడశేఖరోత్తంసావతంసాశ్శిరసిస్రజ' ఇతి హలాయుధః-
దాక్షిణాత్యాహి కేశానుద్ధృత్య బద్ధ్వా కుసుమాపీడై రలంకుర్వంతి. ౧౩. నిష్కూజ మితి. ఘోర

అజ్ఞానాం శ్రేష్ఠం. ౬—౮. * తి. అవమృద్యంతే పీడ్యంతే. ౯. * తి. అతపివై తే నగా వృక్షాః గజా
నామాఘాతేన చలితశాఖాః పర్వతసానుషు కుసుమాని ముంచంతి.౧౨. కుర్వం తీతి. దక్షిణదిగ్భవాన
రాః - మేఘప్రకాశై ర్వ్యాఘ్రాదినీలచర్మపినద్ధయా నీలమేఘతుల్యైః - ఫలకైః సాధనభూతైః శిర
స్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహా న్యథా కుర్వంతి-యథా ధారయంతి తథైవామీవృక్షాః కుసుమా
పీడాన్ కుసుమస్తబకాన్ శిరస్సు ధారయంతి-దాక్షిణాత్యాహి ఫలకాన్ ఋక్షాదిచర్మపినద్ధాన్
కృత్వా తేషు పుష్పాణి వికీర్య శిరస్సు ధారయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా - అమీ భటాః మేఘప్ర
కాశైః ఫలకైరుపలక్షితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యా నరా ఇవ కుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్
శిరస్సు కుర్వంతి.౧౩. నిష్కూజ మితి. నిష్కూజ మివ భూత్వా పూర్వం జనశబ్దరహితం భూత్వా

కీర్ణా సంప్రతి ప్రతిభాతి మా. ౧౪. ఖురై రుదీరితో రేణు ర్దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి, తం వహత్యనిల శ్శీఘ్రం కుర్వన్నివ మమ ప్రియమ్. ౧౫. స్యందనాం స్తురగోపేతాన్ సూతముఖ్యై రధిష్ఠితాన్, ఏతాన్ సంపతత శ్శీఘ్రం పశ్య శత్రుఘ్న కాననే. ౧౬. ఏతాన్ విత్రాసితాన్ పశ్య బర్హిణః ప్రియదర్శనాన్, ఏతమావిశత శ్శీఘ్ర మధివాసం పతత్రిణః. ౧౭. అతిమాత్ర మయం దేశో మనోజ్ఞః ప్రతిభాతి మా, తాపసానాం నివాసోఽయం వ్యక్తం స్వర్గపథో యథా. ౧౮. మృగా మృగీభి స్సహితా బహవః పృషతా వనే, మనోజ్ఞరూపా లక్ష్యంతే కుసుమై రివ చిత్రితాః. ౧౯. సాధుసైన్యాః ప్రతిష్ఠంతాం విచిన్వంతు చ కాననే, యథా తౌ పురుషవ్యాఘ్రౌ దృశ్యేతే రామలక్ష్మణౌ. ౨౦. భరతస్య వచ శ్శ్రుత్వా పురుషా శ్శస్త్రపాణయః, వివిశు స్తద్వనం శూరా ధూమంచ దదృశు స్తతః ౨౧. తేసమాలోక్య ధూమాగ్ర మూచు ర్భరత మాగతాః, నామనుష్యే భవత్యగ్ని ర్వ్యక్త మత్రైవ రాఘవౌ. ౨౨. అథ నాత్ర నరవ్యాఘ్రౌ రాజపుత్రౌ పరంతపౌ, మన్యే రామోపమా స్సంతి వ్యక్త మత్ర తపస్వినః. ౨౩. త చ్ఛ్రుత్వా భరత స్తేషాం

ప్రదర్శనం క్రూరదర్శన మిదం వనం-పురా నిష్కూజ మివ భూత్వా నిర్జనం భూత్వేతి యావత్-సంప్రతి - జనాకీర్ణా అయోధ్యా సౌమ్యనగరీవ మామాం ప్రతిభాతి. ౧౪. ఖురై రితి. హయాది ఖురైః - ఉదీరితః ఉత్థాపితః రేణుః దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి-వహతి ద్రుత మపనయతి-కుర్వన్నివ మమ ప్రియం రామాశ్రమదర్శనప్రదానా దితి భావః-అనేనావగమ్యతే రామాశ్రమపర్ణం తదధిష్ఠితత్వేన ప్రీతిహేతుత్వా దితి. ౧౫. వక్ష్యమాణత్రాసహేతుత్వేనాహ - స్యందనా నితి. సూతముఖ్యైః సారథిముఖ్యైః - సంపతతః రామదర్శనకుతూహలేన సమ్య గ్గచ్ఛతః. ౧౬. ఏతానితి. విత్రాసితాన్ - రథై రితిశేషః - బర్హిణః మయూరాన్ - ఏతం శైలం - పతత్రిణః ప్రశస్తపక్షా నితి బర్హివిశేషణం. ౧౭. అతిమాత్ర మితి. అతిమాత్రం మనోజ్ఞ ఇతి సంబంధః-అత ఏవ స్వర్గపథో యథా స్వర్గప్రదేశ ఇవ - మామాం ప్రతిభాతి. ౧౮. మృగా ఇతి. పృషతాః బిందుమృగాః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధుసైన్యాః ఉచితా స్సైనికాః - 'సాధుస్త్రిషూచితే సౌమ్యే సజ్జనే వార్ధుషౌపుమా ని'తి వైజయంతీ. ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః - దృశ్యేతే దృశ్యేయాతాం - లకారవ్యత్యయ ఆర్షః. ౨౦. ౨౧. త ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం - అమనుష్యే మనుష్యరహితే దేశే - అగ్నిః ధూమరేఖావిశేష నిశ్చితః - నభవతి - అత్ర అత్రైవ వహ్నిమత్ప్రదేశే రాఘవౌ స్తః - వ్యక్తం ధ్రువం. ౨౨. అథేతి. అథనయదిన స్త ఇత్యర్థః - తపస్విన స్సంతి-తే ప్రష్టవ్యా ఇతి భావః. ౨౩.

స్థిత మిదం వనం సంప్రతి జనాకీర్ణాయోధ్యేవ ప్రతిభాతీతి సంబంధః. ౧౪. ఖురై రితి. దావం వనం ప్రచ్ఛాద్య 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్నీ' ఇత్యమరః - దివం ప్రచ్ఛాద్యేతి వా పాఠః - శీఘ్రం తం వహతి తం ద్రుత మపనయతీత్యర్థః. ౧౫. *తి. సంపతతః గచ్ఛతః. ౧౬. ౧౭. *తి. వ్యక్తం స్పష్టం-స్వర్గపథః స్వర్గప్రదేశః. ౧౮. * తి. పృషతానాం సబిందుత్వాత్కుసుమైశ్చిత్రితా ఇవేత్యుక్తిః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధుసైన్యాః ఉచితాః సైనికాః ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంత్విత్యర్థః. ౨౦. ౨౧. * తి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం-తేన వహ్ని మనుమాయ తత్సంపాదకత్వేన రాఘవావనుమాయ భరతమూచుః నామనుష్యేవనదాహాద్యభావవిశిష్టతయా ప్రత్యక్షం దృశ్యమానే ఇతి శేషః-తస్మాన్మనుష్యకారణకవహ్న్యుపపత్త్యా అత్రైవ రాఘవా వితిజానీమః. ౨౨. అథవేతి. నరవ్యాఘ్రౌ అత్ర యదిన స్త ఇతిశేషః

వచనం సాధుసమ్మతం, సైన్యాన్సువాచ సర్వాంస్తా నమిత్రబలమర్దనః. ౨౮.
యత్తాభవంత స్తిష్ఠంతు నేతో గంతవ్య మగ్రతః, అహమేవ గమిష్యామి సుమం
త్రో గురు రేవచ. ౨౯. ఏవముక్త్వా స్తత స్సర్వే తత్ర తస్థుస్సమంతతః, భరతో
యత్ర ధూమాగ్రం తత్ర దృష్టిం సమాదధాత్. ౩౦. వ్యవస్థితాయా భరతేన
సాచమూ ర్నిరీక్షమాణాపిచ ధూమ మగ్రతః, బభూవ హృష్టా నచిరేణ జానతీ
ప్రియస్య రామస్య సమాగమం తదా. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే-త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘకాలోషిత స్తస్మిన్ గిరౌ గిరివనప్రియః, వైదేహ్యాః ప్రియమాకాంక్షన్
స్వం చ చిత్తం విలోభయన్. ౧. అథ దాశరథి శ్చిత్రం చిత్రకూట మదర్శయత్,
భార్యా మమరసంకాశ శ్శచీ మివ పురందరః. ౨. నరాజ్యా ద్భ్రంశనం భద్రే నసు

తదితి. సాధుసమ్మతం - సాధూనాం న్యాయవిదాం సమ్మతం - అమిత్రబలమర్దనః అమోఘశాసన
ఇతి యావత్. ౨౮. యత్తా ఇతి. యత్తాః నిశ్శబ్దాః - ఇతః అస్మాద్దేశాత్ పరం అగ్రతః భవద్భిర్న
గంతవ్యం - అహమేవ రాజసు - మంత్రిషు సుమంత్ర ఏవ - ఋత్విక్షు గురు ర్వసిష్ఠ ఏవ-ధృతి
రితి పాఠే సుమంత్ర ఏవోచ్యతే. ౨౯. ౩౦. వ్యవస్థితేతి. అగ్రతో ధూమం నిరీక్షమాణాపిచ-అనేన
రామదర్శనత్వరాతిశయ స్సూచ్యతే - వ్యవస్థితా-భరతేన వ్యవస్థాపితేత్యర్థః - భరతేన హేతు
నా వ్యవస్థితావా - సాచమూః ప్రియస్య రామస్య-నచిరేణ-అచిరేణ-సమాగమం జానతీసతీ తదా
వ్యవస్థాకాలేపి హృష్టా బభూవ - జానకీప్రియస్యేతి చ పాఠః. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిణవతితమస్సర్గః.

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భరతకథాం ప్రస్తుత్య రామస్య చిత్రకూటప్రవేశనానంతరదినేషు
విహారతారతమ్యాభావాత్ భరతప్రాప్తిదివససంభూతవిహారవిశేషాన్ వర్ణయతి దీర్ఘకాలేత్యాదినా.
సర్గద్వయేన ఆదౌ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - అథ ప్రాతః కర్తవ్యకర్మానుష్ఠానానంతరం - తస్మిన్
గిరౌ చిరపరిచయేపి వైలక్షణ్యాతిశయాదపూర్వవత్ భాసమానే - దీర్ఘకాలోషితః మాసమాత్ర
ముషితోపి-గిరివనప్రియః 'నవంనవం ప్రీతి రహో కరోతీ' త్యుక్తరీత్యా గిరివనయో ర్నవనవత్వాపా
దకప్రీతికః-వైదేహ్యాః ప్రియేణసహైవ వనదర్శనకుతూహలాయాః - ప్రియం ప్రీతి మాకాంక్షన్
తద్ద్వారా స్వచిత్తంచ విలోభయన్ ప్రీణయన్-అమరసంకాశః - కుత్రాపి నిర్భయ ఇత్యర్థః - దాశ
రథీ రామః-చిత్రం అన్వర్థం - చిత్రకూటం-భార్యాం సర్వాత్మనా భరణీయాం సీతాం-శచీం పురం
దర ఇవ - అదర్శయత్-గతిబుద్ధీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. ౨. నేతి. రాజ్యాత్ భక్తజనపూర్ణాత్-
వినాభవో వినావస్థానం-అప్ ఛాందసః-దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః-మనోనబాధతే నదుఃఖాకరోతీత్యర్థః-
అయోధ్యావాసిజనవిరహజః ఖేద స్సర్వో నివృత్త ఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. రాజ్యాత్ పరమపదైశ్వ
ర్యాత్ భ్రంశనం తత్త్యాగ ఇత్యర్థః - త్యక్త్వా వైకుంఠ ముత్తమ మితి వత్-సుహృద్భి ర్వానతే
యప్రభృతిభిః వినా భవః నివాసస్థానం - మే మనో నబాధతే - రమణీయం లీలావిభూతిగతత్వేపి

౨౩—౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. స్వంచచిత్తం వనవాసపరిశ్రాంతం స్వకీయం చిత్తం చ
విలోభయన్-అభిమతవిషయాంతరవ్యాసంగేన ఆనందయ న్నిత్యర్థః. ౧. ౨. నరాజ్యా దితి. వినా

హృద్భిర్వినాభవః, మనో మే బాధతే దృష్ట్వా రమణీయ మిమం గిరిం. ౩. పశ్యేమ మచలం భద్రే నానాద్విజగణాయుతం, శిఖరైః ఖమివోద్విద్ధై ర్ధాతుమద్భి ర్విభూషితం. ౪. కేచి ద్రజతసంకాశాః కేచిత్ క్షతజసన్నిభాః, పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ కేచి న్మణివరప్రభాః, పుష్యార్కకేతకాభాశ్చ కేచి జ్జ్యోతీరసప్రభాః, విరాజంతేఽచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితాః. ౬. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణై ర్వృతః, అదుష్టై ర్భాత్యయం శైలో బహుపక్షిసమాయుతః. ౭. ఆమ్రజంబ్వసనై ర్లోధ్రైః ప్రియాళైః పనసై ర్ధవైః, అంకోలై ర్భవ్యతినిశై ర్బిల్వతిందుకవేణుభిః, కాశ్మర్యరిష్టవరుణై ర్మధూకై స్తిలకై స్తథా, బదర్యామలకై ర్నీపై ర్వేత్రధన్వనబీజకైః, పుష్పవద్భిః ఫలోపేతై శ్ఛాయావద్భి ర్మనోరమైః, ఏవ మాదిభి రాకీర్ణ శ్శ్రియం పుష్యత్యయం గిరిః. ౧౦. శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యే

పరమవ్యోమ్నా ప్యతిరమణీయం ఇమం గిరిం వక్ష్యమాణవిశేషయుక్తం. ౩. స్వచిత్తవిలోభన ముక్త్వా మైథిలీప్రియకరణం దర్శయతి - పశ్యేతి. ఖ మాకాశం ఉద్విద్ధైరివ స్థితైః - విద్ధ్వోత్థితై రివ స్థితైః-అభ్రంలిహై రితి యావత్-కర్తరి నిష్ఠా. ౪. కేచి దితి. ధాతువిభూషితాః-నానాధాత్వలంకృతాః అతఏవాచలేంద్రస్య చిత్రకూటస్య - కేచిద్దేశాః - రజతసంకాశాః - అత్యంతశుభ్రాః కేచిత్ క్షతజసంకాశాః రుధిరసదృశవర్ణాః - మణివరప్రభాః ఇంద్రనీలప్రభాః - పుష్యార్కకేతకాభాః పుష్యః పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః - 'అర్కస్ఫటికసూర్యయో' రిత్యమరః. కేతకాభాః ఈషత్పాండురాః - జ్యోతీరసప్రభాః-జ్యోతీంషి తారాః జ్వాలావా - 'జ్యోతి స్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృక్పుత్రార్థా ధ్వరా గ్నిష్వి'తి వైజయంతీ. రసః పారదః - శ్వేతవర్ణావాంతరభేదా ఉచ్యంతే. ౬. నానామృగగణేతి. ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః - తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః - మునిజనసన్నిధానేన శాంతతయా హింసాదిదోషరహితైః. ౭. ఆమ్రేత్యాది. అసనైః పీతసాలైః - లోధ్రైః తిరీటైః - ప్రియాళైః రాజాదనైః - అంకోలైః భవ్యైః న్యుబ్జైః - తినిశైః స్యందనైః - బిల్వైః తిందుకైః కాళస్కంధైః - వేణుభిః వంశైః - కాశ్మరీభిః మధుపర్ణికాఖ్యై ర్వృక్షైః అరిష్టైః నింబైః వరుణైః తిక్తశాకైః - మధూకైః గుడపుష్పైః - తిలకైః క్షురకైః - బదరీభిః - ఆమలకైః-నీపైః కదంబైః-వేత్రైః ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః - పుష్పవద్భి రిత్యాది సర్వవృక్షవిశేషణం - పుష్యతి వర్ధయతి. ౮—౧౦. శైలప్రస్థేష్వితి. రోమహర్షణాన్ దర్శనమాత్రతః పుళకకరాన్ - ద్వంద్వశః - స్త్రీపురుషౌ ద్వౌ ద్వా విత్యర్థః - మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధమనస్కాన్.

భవః వినాభవనం వినావస్థాన మితి యావత్ - మే గిరిం దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః. ౩. పశ్యేతి. ఖమివోద్విద్ధైః ఖం భిత్త్వా ఉద్గతై రితి. ౪. కేచి దిత్యాదిమాంజిష్ఠవర్ణాః చిత్రవర్ణాః పుష్యార్కకేతకాభాః పుష్యః పుష్యరాగః అర్కః స్ఫటికః కేతకాని కేతకీపుష్పాణి - జ్యోతి ర్నక్షత్రం జ్వాలావా-రసః పాదరసః. ౫. ౬. నానేతి. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్వృక్షగణైః ద్వీపీమహావ్యాఘ్రః తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః మహర్షినివాసభూతపర్వతవర్తిత్వా దదుష్టత్వం. ౭. ఆమ్రేత్యాది. అసనః పీతసారః-(వేగిమాను) అరిష్టోనింబః బీజకైః బీజప్రచురఫలాః దాడిమా ఇత్యర్థః, ౮—౧౦.

మాన్ రోమహర్షణాన్, కిన్నరాన్ ద్వంద్వశో భద్రే రమమాణాన్ మనస్వినః. ౧౧. శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరాణ్యంబరాణి చ, పశ్య విద్యాధరస్త్రీణాం క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్. ౧౨. జలప్రపాతై రుద్భేదై ర్నిష్యందైశ్చ క్వచిత్క్వచిత్, స్రవద్భి ర్భాత్యయం శైలః స్రవన్మద ఇవ ద్విపః. ౧౩. గుహాసమీరణో గంధాన్నానాపుష్పభవాన్ వహన్, ఘ్రాణతర్పణమభ్యేత్య కం నరం న ప్రహర్షయేత్. ౧౪. యదీహ శరదోఽనేకా స్త్వయా సార్ధమనిందితే, లక్ష్మణేన చ వత్స్యామి న మాం శోకః ప్రధక్ష్యతి. ౧౫. బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే, విచిత్రశిఖరే హ్యస్మిన్ రతవానస్మి భామిని. ౧౬. అనేన వనవాసేన మయా ప్రాప్తం ఫలద్వయం, పితుశ్చానృణతా ధర్మే భరతస్య ప్రియం తథా. ౧౭. వైదేహి రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ, పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్ మనోవాక్కాయసంయతాన్. ౧౮. ఇదమేవామృతం ప్రాహూ రాజ్ఞి రాజర్షయః పరే, వనవాసం

---

౧౦. శాఖావసక్తానితి. ఖడ్గాదీని విద్యాధరాణామేవ - విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః. ౧౨. జలప్రపాతై రితి. జలప్రపాతైః నిర్ఝరైః-ఉద్భేదైః భువ ముద్భిద్య నిర్గతైః స్రవద్భి రితి సర్వవిశేషణం. ౧౩. గుహాసమీరణ ఇతి ఘ్రాణతర్పణ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౪. యదీతి. హే అనిందితే సర్వాంగసుందరి - ఇహవనే - అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్ - త్వయా - లక్ష్మణేన కైంకర్యలక్ష్మీవతా చ సార్ధం యది వత్స్యామి - తదా మాం శోకః నగరత్యాగజందుఃఖం - ప్రధక్ష్యతి-నపీడయిష్యతీత్యర్థః. అత్ర యదీత్యుక్త్యా భావివివాస స్సూచ్యతే. ౧౫. బహుపుష్పఫల ఇతి. ఘ్రాణరసనచక్షు స్త్వక్ఛ్రోత్రప్రీతికరే అస్మిన్ వనే - రతవానస్మి ప్రీతియుక్తోఽస్మి - భామిని - విశేషత స్త్వత్సన్నిధానాదితి భావః. ౧౬. నకేవలం సుఖస్య లాభః - కింతు పిత్రానృణ్యబంధుహార్దావపీత్యాహ - అనేనేతి. ఫలద్వయ మేవాహ—పితురితి - ధర్మే విషయే-పితుః అనృణతా ఆనృణ్యం- తద్వాక్యకరణమిత్యర్థః - భరతస్య ప్రియంచ - భరతస్య భావి స్వకైంకర్య మితి భావః. ౧౭. ఏవం స్వప్రీతిముక్త్వా సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి-వైదేహీత్యాదినా. వైదేహి - 'భోగోపోద్ఘాతకేళీచుళకితభగవద్వైశ్వరూప్యానుభావాం' త్వాం జానాసి కిం-మయా భోగస్రోతసి త్వాం ప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి-పాఠభేదః - మయా భోగస్రోతసి త్వా మప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి కిం - చిత్రకూటే - భోగస్థానసౌభాగ్య మపి వాఙ్మనసావిషయం జానాసి-తటస్థోద్దీపనవిభావాన ప్యాహ—పశ్యంతీతి - మనోవాక్కాయాః సంయతా యైస్తాన్ - స్వవశీకృతజనమనోవాక్కాయానిత్యర్థః - మనోవాక్కాయసంయతేతి పాఠే - సన్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః - వివిధాన్ - మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమరఝుంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్ - భావాన్ విభావాన్ - పశ్యంతీ రమసే కచ్చిత్-యద్వా-భావాన్ కిన్నరమృగాదీనాం చేష్టాః - 'భావో లీలా క్రియా చేష్టాభూత్యభిప్రాయజంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ౧౮. నకేవల మయం వనవాసో భోగాయ - ఆముష్మికసాధకశ్చేత్యాహ - ఇద మితి. వన

శైలేతి. శైలప్రస్థేషు పర్వతసానుషు. ౧౧. శాఖేతి. పశ్యేతి-క్రీడోద్దేశాన్ క్రీడాప్రదేశాన్. ౧౨. జలప్రపాతై రితి. జలప్రపాతైః ఉన్నతప్రదేశా త్పతద్భిః జలప్రవాహైః ఉద్భేదైః ఉద్భిద్య నిర్గతైః క్షుద్రనిర్ఝరైః. ౧౩. గుహేతి. ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా కం నరం న ప్రహర్షయే దితి సంబంధః. ౧౪—౧౭. వైదేహీతి. భావాన్ కిన్నరాదీనాం చేష్టాః మనోవాక్కాయసంయతా సమ్యఙ్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః. ౧౮. ఇద మితి. లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - హే రాజ్ఞి పరే రాజర్షయః ఇదం

భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహాః. ౧౯. శిలా శ్శైలస్య శోభంతే విశాలా శ్శతశోఽభితః, బహులా బహులై ర్వర్ణై ర్నీలపీతసితారుణైః. ౨౦. నిశి భాంత్య చలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ, ఓషధ్యః స్వప్రభా లక్ష్మ్యా భ్రాజమానా స్స హస్రశః. ౨౧. కేచిత్ క్షయనిభా దేశాః కేచి దుద్యానసన్నిభాః, కేచిదేకశిలా భాంతి పర్వతస్యాస్య భామిని. ౨౨. భిత్త్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూట స్సముత్థి తః, చిత్రకూటస్య కూటోఽసౌ దృశ్యతే పర్వత శ్శుభః. ౨౩. కుష్ఠపున్నాగస్థగ రభూర్జపత్రో త్తరచ్ఛదాన్, కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదళాయుతాన్. ౨౪. మృదితాశ్చాపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః, కామిభి ర్వనితే పశ్యఫలాని వివి

వాసం వనవాసరూప మిదం - అమృతం అమృతవత్ భోగ్యం వస్తు - మే ప్రపితామహాః మత్పితృ వంశ్యాః - పరే పూర్వే రాజర్షయః ప్రేత్య ప్రారబ్ధశరీరవియోగం-ప్రాప్య - భవార్థాయ సంసార వినాశాయేత్యర్థః - తమసేదీపో మశకార్థో ధూమ ఇత్యాదివ న్నిర్దేశః - ప్రాహుః ప్రోచుః - యద్వా ఇద మితి లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - ఇదం ఇమం - వనవాసం వానప్రస్థోచిత నియమసహితం వనవాసం - అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః - 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూ షే సలిలే ఘృతే, అయాచితేచ మోక్షేచ ధన్వంతరిసువర్ణయో' రితి వైజయంతీ-ప్రేత్యభవార్థాయ దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయచ ప్రాహుః-రఘువంశ్యారాజర్షయః - వానప్రస్థోచి తం వనవాసం స్వర్గసాధన మపవర్గసాధనం చ ప్రాహు రిత్యుక్తం భవతి. ౧౯. శిలా ఇతి. విశాలాః విపులాః - బహులైః ఉల్బణైః - నీలాదిభి ర్వర్ణైః ఉపలక్షితాః బహులాః బహువిధాః శైలస్య చిత్రకూటస్య - శిలా శ్శతశః అభిత శ్శోభంతే. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యఃమహౌషధయః స్వప్రభాలక్ష్మ్యాః ప్రభాలక్ష్మ్యస్వస్వరూపాః అతఏవ భ్రాజమానాః భాసమానాః నిశిసహస్రశోభాం తి. ౨౧. కేచి దితి. అస్య పర్వతస్య దేశాః - కేచిత్ క్షయనిభాః గృహసదృశాః-'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనం చ సదనం వర్త్యం చ వాస్తు క్షయ'ఇతి హలాయుధః. బహుగుహావత్త్వాదితిభావః-ఉద్యా నసన్నిభాః బహులతావృక్షవత్త్వాత్-ఏకశిలాః శిలాభేదరహితాః. ౨౨. ౨౩. కుష్ఠేతి. కుష్ఠం పారి భావ్యం-'వ్యాధిః కుష్ఠం పారిభావ్యం వాప్యంపాకల ముత్పల'మిత్యమరః. పున్నాగపుష్పాణి స్థగరాణి పుత్రకసంజ్ఞిక వృక్షవిశేషపుష్పాణి-భూర్జపత్రాణి భూర్జవృక్షత్వచః ఏతాని ఉత్తరచ్ఛదాః ఉపర్యా స్తరణాని యేషాం తాన్ - కుశేశయదళాయుతాన్ పద్మదళవ్యాప్తాన్ - స్వాస్తరాన్ - శయనా నిత్యర్థః. ౨౪. మృదితాఇతి. మృదితాః కృతమర్దనాః - ఘ్రాణాదిభోగేన మ్లానా ఇత్యర్థః - అపవి

వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనవాసం అమృతం ప్రాహుః - మోక్షసాధనం ప్రాహుః మే ప్రపితామహాస్తు ప్రేత్యభవార్థాయ ప్రేత్యభవః పునర్జన్మ తస్య అర్థః - ప్రయోజనం ప్రేత్యభ వార్థః - తస్మా ఏవ ప్రాహుః-దేహం త్యక్త్వా దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ ప్రాహుః. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యః అచలేంద్రసంబంధ్యోషధయః- సహస్రశః స్వప్రభా లక్ష్మ్యా స్వకాంతిసంపదా భ్రాజమానాః - నిశి హుతాశనశిఖా ఇవ భాంతీతిసంబంధః. ౨౧. కేచి దితి. క్షయనిభాః సదన సదృశాదేశాః. ౨౨. ౨౩. కుష్ఠేతి. కుష్ఠ ముత్పలం - పున్నాగాని పున్నాగ పుష్పాణి - స్థగరఃపుత్రజీవిసంజ్ఞికోవృక్షవిశేషః - భూర్జపత్రం భూర్జవృక్షత్వక్ ఉత్తరచ్ఛదాఉప ర్యాస్తరణాని యేషాం తే తథా. ౨౪. ౨౫. వస్వౌకసారా మితి. వస్వౌకసారా అలకాపురీపూర్వ దిగవస్థితశక్రపురీవా - నలినీం మానససరసీం సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా త్యేతి-రమణీయతయా అతి

థాని చ. ౨౫. వస్వౌకసారాం నళినీ మత్యేతీవోత్తరా౯ కురూ౯, పర్వతశ్చిత్రకూటోఽసౌ బహుమూలఫలోదకః. ౨౬. ఇమం తు కాలం వనితే విజహ్రివా౯ త్వయాచ సీతే సహలక్ష్మణేన చ, రతిం ప్రపత్స్యే కులధర్మవర్ధనీం సతాంపథి స్వైర్నియమైః పరైస్స్థితః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

అథ శైలా ద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః, అదర్శయ చ్ఛుభజలాం రమ్యాం మందాకినీం నదీం. ౧. అబ్రవీ చ్చ వరారోహాం చారుచంద్రనిభాననాం, విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః. ౨. విచిత్రపులినాం రమ్యాం హంససారససేవితాం, కమలై రుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీం. ౩. నానావిధై స్తీరరుహై ర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః, రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీమివ సర్వతః ౪. మృగయూథ నిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతం, తీర్థాని రమ

ర్థాః త్యక్తాః - ఫలానీత్యత్రాపి మృదితాన్యపవిద్ధానీతి యోజ్యం. ౨౫. వస్వౌకసారా మితి. వస్వౌకసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ-'వస్వౌకసారా శక్రస్యపూర్వస్యాందిశి సంస్థితే'తి విష్ణుపురాణవచనాత్ -యద్వా-వస్వౌకసారా కుబేరపురీ-'పురీవస్వౌకసారా స్యా ద్విమానం పుష్పకోఽస్త్రియా' మితి యాదవః. నళినీం మానససరసీం - సౌగంధికాఖ్య సరసీం వా-అత్యేతీవ రమణీయతయా అతిక్రామతీవ.౨౬. ఇమమితి. హేవనితే సీతే-పరైః శ్రేష్ఠైః-నియమైః-సతాం రాజర్షీణాం పథి స్థితస్స౯-ఇమం కాలం చతుర్దశసమాసమ్మితం కాలం - త్వయా లక్ష్మణేన చసహ-ఇహ చిత్రకూటే - విజహ్రివా౯ విహృతవా౯ - విపూర్వాద్ధరతే ర్లిటః క్వసు రాదేశః - పశ్చాత్ కులధర్మవర్ధినీం కులధర్మః ప్రజాపాలనం తద్వర్ధనీం-రతిం రాజసుఖం ప్రపత్స్యే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

ఏవం వనగిరిప్రదర్శనేనోపలాల్య నదీప్రదర్శనేనాపి లాలయతి అథేత్యాదినా. ౧.అబ్రవీదితి వచనే హేతు స్తత్సౌందర్యమిత్యాశయేనోక్తం వరారోహా మిత్యాది - వరారోహాం ఆరుహ్యాత ఇత్యారోహో జఘనం గురుజఘనామిత్యర్థః-చారుచంద్రనిభాననా మిత్యనేన రతిరమణనిదర్శితనవగిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వ ముక్తం - రాజీవలోచనః - విస్మయోత్ఫుల్లనయన ఇత్యర్థః. ౨. విచిత్రేతి. పులినస్య విచిత్రత్వం నవోపలాలంకృతత్వాత్ -సారసాః హంసవిశేషాః - అత్ర వస్తునా పృథుజఘనకళనూపురసుందరకరపదవదనవతీ భవతీవ భాతీత్యలంకారధ్వనిః. ౩. నానావిధై రితి. రాజరాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికసరసీం. ౪. మృగయూథేతి. మృగయూథనిపీతాని - అతఏవ కలుషాణి - రమణీయాని కుంకుమరసాభాని అంభాంసి యేషు తాని - తీర్థాని అవతారాః - రతిం

క్రామతీవ. ౨౬. ఏవం కాలం చతుర్దశవర్షావధికాలం రతిం ప్రీతిం - కులధర్మవర్ధినీం సత్యప్రతిపాలన రూపధర్మవర్ధనీం సతాం రాజర్షీణాం స్వైర్నియమై స్సహ స్థితస్స౯ - త్వయా లక్ష్మణేన చ సహ విజహ్రివా౯ యది - తదా రతిం ప్రపత్స్య ఇతి సంబంధః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్ణవతితమస్సర్గః.

* తి. అథ నదీప్రదర్శనేనోపలాలయతి. అథేతి. ౧.*తి. వరారోహాం ఉత్తమస్త్రియం-కుసుమైః పద్మాదిభిః. ౨. ౩. నానావిధై రితి. రాజరాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికాఖ్యాం. ౪. మృ

ణీయాని రతిం సంజనయంతి మే. ౫. జటాజినధరాః కాలే వల్కలోత్తరవాససః, ఋషయ స్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే. ౬. ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతే నియమా దూర్ధ్వబాహవః, ఏతే పరే విశాలాక్షి మునయ స్సంశితవ్రతాః. ౭. మారుతోద్ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః, పాదపైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భి రభితో నదీం. ౮. క్వచి న్మణినికాశోదాం క్వచిత్ పులినశాలినీం, క్వచిత్ సిద్ధజనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీం ౯. నిర్ధూతా న్వాయునా పశ్య వితతాన్ పుష్పసంచయాన్, పోప్లూయమానా నపరాన్ పశ్య త్వం జలమధ్యగాన్. ౧౦. తాంశ్చాతివల్గువచసో రథాంగాహ్వయనా ద్విజాః, అధిరోహంతి కల్యాణి నిష్కూజంత శ్శుభా గిరః ౧౧. దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యాశ్చ శోభనే, అధికం పురవాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్. ౧౨. విధూతకలుషై స్సిద్ధై స్తపోదమశమాన్వితైః, నిత్యవిక్షోభితజలాం విగాహస్వ మయా సహ. ౧౩. సఖీవచ్చ విగాహ

అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ౫. జటేతి. కాలే స్వనియమోచిత కాలే - అవగాహంతే మజ్జంతి - ప్రియే ఇత్యన్యత్ర దృష్టిర్నివార్యతే. ౬. ఆదిత్యమితి. ఉపతిష్ఠంతే-ఉపాస్మంత్రకరణ ఇత్యాత్మనేపదం-నియమాద్ధేతోః-పరేపూర్వోక్తమునిభ్యోఽన్యేసంశితవ్రతాః తీక్ష్ణనియమాః. ౭.మారుతోద్ధూతశిఖరై రితి. మారుతోద్ధూతశిఖరైః వాయుకంపితశాఖైః పుష్పాణిసృజద్భిః ముంచద్భిః-పాదపైః ప్రనృత్తఇవ నృత్తంకర్తుముద్యుక్త ఇవ-ఆదికర్మణి క్తః - లోకే హి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్యహస్తౌ చాలయతితద్వది త్యుత్ప్రేక్షా. ౮. క్వచి దితి. మణినికాశోదాం ముక్తామణినిభజలాం-ఉదకస్యోదభావ ఆర్షః-క్వచిత్తీరే సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన - అవకీర్ణాం-ఏతేన శ్వేతవసనా పృథుజఘనా కాముకావృతా నారీ ద్యోత్యతే.౯. నిర్ధూతా నితి.వాయునా నిర్ధూతాన్ వితతాన్ తీరే వ్యాప్తాన్ పుష్పసంచయాన్ పశ్య - జలమధ్యగాన్ పోప్లూయమానాన్ భృశం పునఃపున ర్వా ప్లవమానాన్ అపరాన్ పుష్పసరచయాంశ్చత్వం పశ్య-ప్రియహృతార్ద్రగళితవసనాం నారీవ లక్ష్యత ఇతి వ్యంగ్యం తా నీతి. వల్గువచసః రత్యర్థాహ్వానకాలిక రమ్యవచసః - శుభాః గిరః నిష్కూజంతః రతికాలికస్వరాన్ కుర్వంతః - రథాంగాహ్వయాః చక్రాహ్వయాః - ద్విజాః చక్రవాకాః - తాన్ పుష్పసంచయా నధిరోహంతి - శయనమారోహంతీత్యర్థః-అనేన చక్రవాకరతి ర్దర్శితా. ౧౧. దర్శన మితి. హే శోభనే నిర్మత్సరే-చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాధికం - చిత్రకూటవాసః పురవాసాదప్యధికసుఖావహః - ఏకాంతభోగస్థానత్వా దితి భావః - మందాకిన్యా దర్శనం తవదర్శనాదప్యధికసుఖకరం ఉద్దీపనత్వాదితి భావః, విధూతకలుషై రితి. తపోదమశమాన్వితైః - అతఏవవిధూతకలుషైః నిష్పాపైః సిద్ధైః సిద్ధసాధననిష్ఠైః - నిత్యవిక్షోభితజలాం సదాతత్స్నానేన తత్పాదరేణుధన్యాం-మందాకినీం మయాసహ విగాహస్వ - మామప్రధానీకృత్య జలక్రీడారస మనుభవేత్యర్థః - నిత్యవిక్షోభితజలామిత్యనేన జలక్రీడోపకరణ కుసుంభాది సామగ్రీ దర్శితా.౧౩. సఖీవ దితి. సఖ్యా యథాసలిలమవగాహసే తథా మయాసహ విగాహస్వ-కమలాని రక్తాబ్జాని-పుష్కరాణి సితాంభోజాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ - స్తనజఘనాఘాతజనితతరంగై రితి భావః-యద్వా - తవ వదన

గేతి. రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం.౫—౭. మారుతేతి. ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తు ముపక్రాంత ఇవ. ౮. ౯. నిర్ధూతానితి. పోప్లూయమానాన్ అతిశయేన ప్లవమానాన్. ౧౦—౧౩. కమలా

స్వ సీతే మందాకినీం నదీం, కమలాన్యవమజ్జంతీ పుష్కరాణి చ భామిని. ౧౪. త్వం పౌరజనవ ద్వ్యాళా నయోధ్యా మివ పర్వతం, మన్యస్వ వనితే నిత్యం సరయూవదిమాం నదీం. ౧౫. లక్ష్మణ శ్చాపి ధర్మాత్మా మన్నిదేశే వ్యవస్థితః, త్వం చానుకూలా వైదేహి ప్రీతిం జనయథో మమ. ౧౬. ఉప స్పృశం స్త్రిషవణం మధుమూల ఫలాశనః, నాయోధ్యాయై న రాజ్యాయ స్పృహయేఽద్య త్వయా సహ. ౧౭. ఇమాం హి రమ్యాం మృగయూథ షాలినీం నిపీతతోయాం గజసింహ వానరైః, సుపుష్పితైః పుష్పధరై రలంకృతాం న సో౽స్తి యస్స్యాదగత క్లమ స్సుఖీ. ౧౮. ఇతీవ రామో బహుసంగతం వచః ప్రియాసహాయ స్సరితం ప్రతి బ్రువన్, చచార రమ్యం నయనాంజనప్రభం సచిత్రకూటం రఘువంశవర్ధనః. ౧౯.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచనవతితమస్సర్గః.

తాం తథా దర్శయిత్వా తు మైథిలీం గిరినిమ్నగాం, నిషసాద గిరిప్రస్థే

కాంతినిర్జితతయా లజ్జయా అవమజ్జయంతీ వే త్యుత్ప్రేక్షా. ౧౪. త్వమితి. త్వం వ్యాళాన్ వనచర జంతూన్ - పౌరజనవత్ పశ్య - పౌరజనప్రీతిం వ్యాళేషు కుర్విత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి-అతః పౌరజనాద్యనవలోకనక్లేశో నకార్య ఇతి భావః. ౧౫. లక్ష్మణ ఇతి. సౌభ్రాత్ర మనుకూలభార్యత్వం చ సౌఖ్యరసాయన మితి భావః. ౧౬. ఉపస్పృశన్నితి. హే వైదేహి - త్వయా సహ త్రిషవణం త్రిసంధ్యం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ - మధుమూలఫలాశనోఽహం - అయోధ్యాయై న స్పృహయే రాజ్యాయ చ న స్పృహయే-స్పృహే రీప్సిత ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞా. ౧౭. ఇమామితి. ఇమాం మందాకినీం - మృగయూథషాళినీం మృగయూథశాలినీం - మృగయూథలోళితా మితి చ పాఠః - గజసింహవానరైః ఆశ్రమమహిమ్నా శాంతవైరై రిత్యర్థః - నిపీతతోయా మితి పావనత్వ ముక్తం - పుష్పధరై ర్వృక్షైః - అనేనోద్దీపనత్వ ముక్తం - ఉపస్పృశ న్ని త్యనుషజ్యతే-యః అగతక్లమ స్సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తి సర్వోఽప్యత్ర స్నాత్వా గతక్లమో భవతీత్యర్థః. ౧౮. ఇతీతి. ప్రియాసహాయో రామః సరితం ప్రతి సరిద్విషయే - సంగతం ప్రసక్తానుప్రసక్తం బహువచో బ్రువన్ సన్ - నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం - తద్వన్నీలమిత్యర్థః - చిత్రకూటం చచార-చిత్రకూటప్రాంతే చచారేత్యర్థః - ఏతేన పునః పురవాసనిస్పృహత్వద్యోతనాయ రామస్య వనవాసనిర్భరత్వ ముక్తం. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచనవతితమస్సర్గః.

ఏవం ప్రాసంగిక ముక్త్వా ప్రకృత మనుసరతి - తా మిత్యాదినా. గిరినిమ్నగాం గిరినదీం

నీతి. కమలాని రక్తాబ్జాని - పుష్కరాణి శ్వేతపద్మాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ. ౧౪—౧౬. ఉపస్పృశ న్నితి. త్రిషవణ ముపస్పృశన్ త్రికాలస్నానం కుర్వన్ అయోధ్యాయై రాజ్యాయ చేతి ద్వితీయార్థే చతుర్థీ. ౧౭. ఇమా మితి. ఉపస్పృశ న్నిత్యనుషజ్యతే - ఇమాం నదీం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ యో అగతక్లమః సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తీతి సంబంధః - పుష్పభరైః వృక్షైః. ౧౮. ఇతీతి. నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్య మంజనం నయనాంజనం తత్ప్రభం. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచనవతితమస్సర్గః.

తా మితి. తాం నదీం-ఛందయన్ వశీకుర్వన్, ౧. ఇద మితి. ఇదం బ్రువ న్నితి శేషః. ౨.

సీతాం మాంసేన ఛందయన్. ౧. ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద మగ్నినా, ఏవమాస్తే స ధర్మాత్మా సీతయా సహ రాఘవః. ౨. తథా తత్రాసత స్తస్య భరతస్యోపయాయినః, సైన్యరేణుశ్చ శబ్దశ్చ ప్రాదు రాస్తాం నభస్పృశౌ. ౩. ఏతస్మి న్నంతరే త్రస్తా శ్శబ్దేన మహతా తతః, అర్దితా యూథపా మత్తా స్సయూథా దుద్రువుర్దిశః. ౪. స తం సైన్యసముద్ధూతం శబ్దం శుశ్రావ రాఘవః, తాంశ్చ విప్రద్రుతాన్ సర్వాన్ యూథపా నన్వవైక్షత. ౫. తాంశ్చ విద్రవతో దృష్ట్వా తం చ శ్రుత్వాచ నిస్వనం, ఉవాచ రామ స్సౌమిత్రిం లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౬. హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా, భీమ స్తనితగంభీర స్తుములః శ్రూయతే స్వనః. ౭. గజయూథాని వారణ్యే మహిషా వా మహావనే, విత్రాసితా మృగా స్సింహై స్సహసా ప్రద్రుతా దిశః. ౮. రాజా వా రాజమాత్రో వా మృగయా మటతే వనే, అన్యద్వా శ్వాపదం కించి త్సౌమిత్రే జ్ఞాతు మర్హసి. ౯. సుదుశ్చరో గిరి శ్చాయం పక్షిణా మపి లక్ష్మణ, సర్వ మేత ద్యథా తత్త్వ మచిరా జ్జ్ఞాతు మర్హసి. ౧౦. స లక్ష్మణ స్సంత్వరిత స్సాల మారుహ్య పుష్పితం,

---

మాంసేన ఛందయన్ వశీకుర్వన్ - 'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇతి వైజయంతీ. ౧. వశీకరణప్రకార మాహ - ఇద మిత్యాదినా. ఇదం మాంసం మేధ్యం శుద్ధం - నిర్మల మితి యావత్ - స్వాదు రసవత్ - నిష్టప్తం ప్రతప్తం - ఇదం శబ్దేన స్వభుక్తశేష మితి గమ్యతే - ఏవ మాస్తే ఏవం బ్రువన్నాస్త ఇత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౨. తథేతి. తథా ఉక్తరీత్యా తత్ర గిరిప్రస్థే - తస్య ఆసతః తస్మిన్నాసీనే సతి - సైన్య రేణుః - శబ్దః సైన్యశబ్దశ్చ ఉభౌ నభస్పృశౌ సంతౌ - ప్రాదురాస్తాం. ౩. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మి న్నంతరే అస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే - తతః తేన. ౪. స ఇతి. సైన్యసముద్ధూతం - సైన్యోత్పాదితం. ౫. తా నితి. దీప్తతేజస మిత్యనేన వక్ష్యమాణావేక్షణక్షమత్వ ముచ్యతే. ౬. హంతేతి. వ్యగ్రతాయా మవ్యయం - వాక్యారంభే వా - 'వాక్యారంభేనుకంపాయాం హంతహర్ష విషాదయో' రితి వైజయంతీ. పశ్య వృక్షమారుహ్య ప్రేక్షస్వ - సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా - త్వయా సుమిత్రా సత్పుత్రేతి సాంత్వోక్తిః - భీమ స్తనితగంభీరః భయంకరమేఘనిర్ఘోషవత్ - గంభీరః - మహీ స్తనితగంభీర ఇతి పాఠే - భూకంపజనితశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః. ౭. గజయూథానీతి. మృగా ఇత్యత్రాపి వా శబ్ద స్సంబంధనీయః. ౮. రాజేతి. రాజమాత్రః రాజతుల్యః - కచ్చిత్ మృగయాముద్దిశ్య అటతే - ఆత్మనేపదమార్షం - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుః - నపుంసకత్వ మార్షం - 'వ్యాఘ్రాదయో వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా' ఇతి హలాయుధః. అన్యోవాయః కశ్చి చ్ఛ్వాపదః అటత ఇతి సంబంధః. ౯. సుదుశ్చర ఇతి. అయం గిరిః పక్షిణా మపి సుదుశ్చరో వర్తతే - పక్షిసంచారో పీదానీం నాస్తీత్యర్థః - సర్వ మేతత్ పూర్వోక్తకారణేషు అన్యతమం జ్ఞాతు మర్హసీత్యర్థః. ౧౦. స ఇతి. పుష్పిత మిత్యనేన విరళపత్రతయా నావారకత్వ ముక్తం - సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్సన్ - పూ

తథేతి తత్ర గిరిప్రస్థే తస్య ఆసతః - తస్మిన్ రామే ఆసీనే సతి - ఉపయాయినః సమీపే ఆగచ్ఛతః భరతస్య సైన్యరేణుః సైన్యపాదోత్థరేణుః శబ్దః సైన్యకృతశ్శబ్దః. ౩-౮. రాజేతి. మృగయాం మృగయాముద్దిశ్య - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః. ౯. ౧౦. సలక్ష్మణ ఇతి. సర్వాదిశః ప్రేక్షమాణః సర్వదిక్ప్రేక్షణాద్ధేతోః.

ప్రేక్షమాణో దిశ స్సర్వాః పూర్వాం దిశ ముదైక్షత ౧౧. ఉదఙ్ముఖః ప్రేక్షమాణో దదర్శ మహతీం చమూం, రథాశ్వగజసంబాధాం యత్తై ర్యుక్తాం పదాతిభిః. ౧౨. తా మశ్వగజసంపూర్ణాం రథధ్వజవిభూషితాం, శశంస సేనాం రామాయ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౩. అగ్నిం సంశమయ త్వార్య సీతా చ భజతాం గుహాం, సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాం శ్చ కవచం తథా. ౧౪. తం రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ, అంగావేక్షస్వ సౌమిత్రే కస్యేమాం మన్యసే చమూం. ౧౫. ఏవముక్త స్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్యమబ్రవీత్, దిధక్ష న్నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా. ౧౬. సంపన్నం రాజ్య మిచ్ఛం స్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాభిషేచనం, ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కైకేయ్యా భరత స్సుతః. ౧౭. ఏష వై సుమహాం చ్ఛ్రీమాన్ విటపీ సంప్రకాశతే, విరాజత్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే. (అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ చ మహాద్రుమః, విరాజతే మహాసైన్యే కోవిదారధ్వజో రథే) ౧౮. భజంత్యేతే యథాకామ మశ్వా నారుహ్య శీఘ్రగాన్, ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా నా

ర్వాం దిశ ముదైక్షత సవిశేష మలోకయత్. ౧౧. తత్ర దర్శన హేతుమాహ - ఉదఙ్ముఖ ఇత్యాదినా. యత్తై స్సన్నద్ధైః. ౧౨. తామితి. రథధ్వజవిభూషితాం రథబద్ధధ్వజై రలంకృతాం. ౧౩. అగ్నిమితి. అగ్నిం సంశమయితు - అన్యథా ధూమానుసారేణాగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః - సజ్యం జ్యయా మౌర్వ్యా సహితం కురుష్వ - శరాం శ్చ కవచం తథా శరాం శ్చ కవచం చ - గృహాణేతి శేషః - యద్వా - కురుష్వేత్యనుషంగః - కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్వా దౌచిత్యేన శరాన్ గృహాణ కవచం ధారయేత్యర్థః. ౧౪. తమితి. తం ఏవం సమీక్ష్య వదంతం పురుషవ్యాఘ్రః సమీక్ష్యకారీతి భావః - అంగేతిసంబోధనే - అవేక్షస్వ ధ్వజచిహ్నేన సమ్య గవలోకయ-ఇమాం త్వయా దృష్టాం చమూం కస్యేతి మన్యసే - వదేతి శేషః. ౧౫. ఏవమితి. రుషితః కుపితః - కర్తరి క్తః - పావకో యథా వహ్నితుల్యః. ౧౬. సంపన్నమితి. కైకేయ్యా స్సుతః తత్సుతత్వేన క్రూరప్రకృతి ర్భరతః - అభిషేచనం ప్రాప్య - కైకేయీవరానురోధే నాభిషిక్త స్తావతా ప్యతృప్తః - సంపన్నం సమృద్ధం - నిష్కంటక మితి యావత్ - రాజ్య మిచ్ఛన్ సన్ - తదంశభాగినౌ ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి. ౧౭. భరతాగమనే కిం చిహ్న మిత్యత్రాహ - ఏషఇతి. విటపీ ధ్వజచిహ్నభూతో వృక్షః - ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే - తమేవ విశినష్టి విరాజతీతి - ఉద్గతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా - కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో ధ్వజః. ౧౮. భజంతీతి. ఏతే అశ్వారోహాః-అశ్వానారుహ్య భజంతి - ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతి

హేత్వర్థే శానచ్ - పూర్వాం దిశ ముదైక్షతేతి సంబంధః. ౧౧. ఉదఙ్ముఖ ఇతి. యత్తైః సన్నద్ధైః పదాతిభి ర్యుక్తాం. ౧౩. అగ్నిమితి. శరాన్ గృహాణేతి శేషః-కవచం ధారయేతి శేషః. ౧౬. సంపన్నమితి. సంపన్నం సర్వసమృద్ధియుక్తం. ౧౭. ఏషఇతి. విటపీ భరతధ్వజస్య లక్షణభూతః ధ్వజే లిఖిత కోవిదారః - ఏతదేవ విశదయ త్యుత్తరార్ధేన - ఉద్గతస్కంధః - ధ్వజస్యోద్గతస్కంధత్వం లిఖిత వృక్షద్వారా. ౧౮. భజంతీతి. సాదినః అశ్వారోహాః-అశ్వానారుహ్య భజంతి ఇమం దేశం ప్రాప్ను

రుహ్య సాదినః. ౧౯. గృహీతధనుషౌ చావాం గిరిం వీర శ్రయావహై, అథ వే
హైవ తిష్ఠావ స్సన్నద్ధా ఉద్యతాయుధౌ. ౨౦. అపి నౌ వశ మాగచ్ఛే త్కోవి
దారధ్వజో రణే. ౨౦½ అపి ద్రక్ష్యామి భరతం యత్కృతే వ్యసనం మహత్,
త్వయా రాఘవ సంప్రాప్తం సీతయా చ మయా తథా. ౨౧½. య న్నిమిత్తం
భవా న్రాజ్యా చ్చ్యుతో రాఘవ శాశ్వతాత్, సంప్రాప్తోఽయ మరి ర్వీర భరతో
వధ్య ఏవ మే. ౨౨½. భరతస్య వధే దోషం నాహం పశ్యామి రాఘవ,
పూర్వాపకారిణాం త్యాగే న హ్యధర్మో విధీయతే. ౨౩½. పూర్వాపకారీ భరత
స్త్యక్తధర్మశ్చ రాఘవ, ఏతస్మి న్నిహతే కృత్స్నా మనుశాధి వసుంధరాం.
౨౪½. అద్య పుత్రం హతం సంఖ్యే కైకేయీ రాజ్యకాముకా, మయా పశ్యే
త్సుదుఃఖార్తా హస్తిభగ్నమివ ద్రుమం. ౨౫½. కైకేయీం చ వధిష్యామి
సానుబంధాం సబాంధవాం, కలుషేణాద్య మహతా మేదినీ పరిముచ్యతాం.
౨౬½. అద్యేమం సంయతం క్రోధ మసత్కారం చ మానద, మోక్ష్యామి శత్రు
సైన్యేషు కక్షేష్వివ హుతాశనం. ౨౭½. అద్యైతచ్చిత్రకూటస్య కాననం నిశితై
శ్శరైః, భిందన్ శత్రుశరీరాణి కరిష్యే శోణితోక్షితం. ౨౮½. శరై ర్నిర్భిన్న
హృదయాన్ కుంజరాం స్తురగాం స్తథా, శ్వాపదాః పరికర్షంతు నరాం శ్చ నిహ
తా న్మయా. ౨౯½. శరాణాం ధనుష శ్చాహ మనృణోఽస్మి మహామృధే, ససై

త్యర్థః- సాదినః గజారోహాః. ౧౯. గృహీతధనుషా వితి. దుర్గే స్థిత్వా యుద్ధార్థం గిరేః శ్రయణం.
౨౦. అపీతి. అపిః కామప్రవేదనే - నౌ ఆవయోః. ౨౦½. అపి ద్రక్ష్యామీత్యారభ్య శ్లోకః. ౨౧½,
యన్నిమిత్తమితి. యన్నిమిత్తం యస్మాత్ భరతా ద్ధేతోః. ౨౨½. భరతస్యేతి. త్యాగే వధే. ౨౩½.
పూర్వాపకారీతి. అపకార శ్చ న ప్రామాదిక ఇత్యాహ - త్యక్తధర్మ ఇతి. ౨౪½. అద్యేతి. సంఖ్యే
యుద్ధే- 'మృధమాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౨౫½. కైకేయీమితి. వధిష్యామి - హంతేర్వధా
దేశ ఆర్షః - సానుబంధాం మంథరాద్యనుబంధసహితాం - కలుషేన పాపేన - 'కలుషం వృజినై
నోఘ' మిత్యమరః. ౨౬½. అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం - అసత్కారం తిరస్కారం- మోక్ష్యామి-
తత్కార్యం కరిష్యామీత్యర్థః - శరవ్యాజేన మోక్ష్యామీతి వార్థః-కక్షేషు శుష్కగుల్మేషు - మాన
దేత్యనేన మానం మాచ్ఛేత్సీరిత్యుచ్యతే.౨౭½.అద్యైతదితి. శత్రు శరీరాణి భిందన్ ఏతత్ కాననం
శోణితోక్షితం కరిష్య ఇత్యన్వయః. ౨౮½. ౨౯½. శరాణామితి. అహం-యతః పూర్వం తత్ర తత్ర
యుద్ధే - శరాణాం ధనుషశ్చ విషయే - అనృణః ఋణరహితః శత్రుకళేబరాహారదానేన పరిహృత
ఋణః - స్వయం యుద్ధే క్వాప్యపరాజిత శ్శత్రుజయైకశీల ఇత్యర్థః-అతః అస్మీ త్యహ మర్థేఽవ్య
యం - అస్మి అహం - మహామృధే భావి న్యపి యుద్ధే - ససైన్యం భరతం హత్వా - అనృణ
ఇత్యనుకర్షః-అనృణో భవిష్యామీత్యన్వయః - వనవాసాత్ పూర్వ మపి శంబరసుతజయాది ప్రతి
పాదనా త్తత్ర లక్ష్మణస్యాపి సహభావావశ్యం భావా ద్యుద్ధసంభవః - అస్మీతి క్రియాపదం వా-తదా

వంతీత్యర్థః. ౧౯——౨౧½. యన్నిమిత్తమితి. యస్మాత్ భరతా ద్ధేతోః. ౨౫½. కైకేయీమితి.సాను
బంధాం మంథరాద్యనుబంధయుక్తాం కలుషేణ పాపేన కైకేయీరూపకలుషేణేత్యర్థః. ౨౬½.
అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం. ౨౯½. శరాణామితి. శరాదీనాం అమిత్రమథనార్థత్వా దితి భావః.

న్యం భరతం హత్వా భవిష్యామి న సంశయః. ౩౦౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం తు సౌమిత్రిం లక్ష్మణం క్రోధమూర్ఛితం, రామ స్తు పరిసాంత్వ్యాథ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧. కి మత్ర ధనుషా కార్య మసినా వా సచర్మణా, మహేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞే భరతే స్వయ మాగతే. ౨. పితు స్సత్యం ప్రతిశ్రుత్య హత్వా భరత మాగతం, కిం కరిష్యామి రాజ్యేన సాపవాదేన లక్ష్మణ. ౩. య ద్ద్రవ్యం బాంధవానాం వా మిత్రాణాం వా క్షయే భవేత్, నాహం తత్ప్రతిగృహ్ణీయాం భక్షా న్విషకృతా నివ. ౪. ధర్మ మర్థం చ కామం చ పృథివీం చాపి లక్ష్మణ, ఇచ్ఛామి భవతా మర్థే ఏత త్ప్రతిశృణోమి తే. ౫. భ్రాతౄణాం సంగ్రహార్థం చ సుఖార్థం చాపి లక్ష్మణ, రాజ్య మప్యహ మిచ్ఛామి సత్యేనాయుధ

అథవమిత్యర్థః - యతః అనృణోఽభవమి త్యన్వయః-త్వయాపి మద్వీర్యం జ్ఞాతపూర్వ మిత్యర్థః. ౩౦౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

అథ కుపితపరిసాంత్వనం సప్తనవతితమే - సుసంరబ్ధ మిత్యాది. పూర్వం సుసంరబ్ధం సుతరాం ప్రీతం - 'సంరంభః ప్రణయేపి చే'త్యమరః. అద్యతు తద్వైలక్షణ్యేన క్రోధమూర్ఛితం - యద్వా క్రోధమూర్ఛితత్వాదేవ సుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధోన్ముఖ్యయుక్తం - తత్ర హేతు స్సపత్నీపుత్రత్వ'మిత్యాహ - సౌమిత్రి మితి - యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వస్మారణపూర్వకముక్తవానితి ద్యోత్యతే-రామస్తు-ఇదంచ వచనం రామా దన్యై ర్వక్తుమశక్య మితిభావః. ౧ కిమితి. అత్ర ఇదానీం పరిదృష్టే - మహేష్వాసే ఉచితవిషయ శరసంధాతరి. తత్ర హేతుః మహాప్రాజ్ఞ ఇతి - స్వయం పురుషప్రేరణం వినా - ఆగతే భరతేవిషయే - ధనురాదిభిః కిం కార్యం - న కిమపీత్యర్థః - మహాప్రాజ్ఞో భరతోఽపి యది ధను ర్గృహీత్వా స్వయ మాగతః - తదా కి మస్మాకం యుద్ధోద్యోగేనేతి భావః. ౨. తత్ర యుక్తిమాహ - పితురితి. సాపవాదేన పిత్రా భరతాయ దత్తం రాజ్యం రామ స్తం హత్వా గృహీతవా నిత్యేవం రూపేణాపవాదేన యుక్తం. ౩. యుక్త్యంతర మాహ - యదితి. బాంధవాదీనాం - క్షయే నాశే-లబ్ధం యద్ధనం త న్నగృహ్ణీయాం-నేచ్ఛేయ మిత్యర్థః-విషకృతాన్ విషమిశ్రద్రవ్యకృతాన్-భక్ష్యాన్ అపూపాదీ నివ. ౪. ధర్మమితి. అర్థం పృథివీభిన్నం రత్నాదికం-భవతాం భ్రాతౄణా మర్థే భవన్నిమిత్త మిత్యర్థః-ఏతత్ ఉక్తరూపం ప్రతిశృణోమి-నాతివర్త ఇత్యర్థః. ౫. భ్రాతౄణామితి. సంగ్రహార్థం ధనసంచయార్థం - సుఖార్థం తత్సుఖార్థం-తత్తదభిమతవస్తుప్రదానేన తత్ప్రీత్యర్థ మిత్యర్థః - అపినా త ద్వృద్ధి స్సముచ్చీయతే-రాజ్య మపి బహుచ్ఛిద్రత్వేనా పరిగ్రాహ్యతయా మమానిష్ట మపి - ఆలభే స్పృశామి - స్పృష్ట్వా శప ఇత్యర్థః - సత్యేనేతి -

౩౦౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం రణోద్యుక్తం. ౧. ౪. ధర్మమితి. ఏతత్ప్రతిశృణోమి - ఏతదుక్తార్థజాత ముద్దిశ్య ప్రతిజ్ఞాం కరోమీత్యర్థః. ౫. ఉక్తార్థ మేవ శపథకరణేన దృఢయతి-భ్రాతౄణా మితి సంగ్రహార్థం సమ్యక్ గ్రహణార్థం తత్త దభిమతవస్తుప్రదానేన సముద్ధరణార్థం - అతఏవ తేషాం సుఖార్థం చేతి

మాలభే. ౬. నేయం మమ మహీ సౌమ్య దుర్లభా సాగరాంబరా, న హీచ్ఛేయ మధర్మేణ శక్రత్వ మపి లక్ష్మణ. ౭. యద్వినా భరతం త్వాం చ శత్రుఘ్నం చాపి మానద, భవే న్మమ సుఖం కించి ద్భస్మ తత్కురుతాం శిఖీ. ౮. మన్యేఽహ మాగతోఽయోధ్యాం భరతో భ్రాతృవత్సలః, మమ ప్రాణా త్ప్రియతరః కులధర్మ మనుస్మరన్, శ్రుత్వా ప్రవ్రాజితం మాం హి జటావల్కలధారిణం,జాన క్యాసహితం వీర త్వయా చ పురుషర్షభ, స్నేహేనాక్రాంతహృదయ శ్శోకేనా కులితేంద్రియః, ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేషభరతో నాన్యథాగతః. ౧౧. అంబాం చ కైకయీం రుష్యపరుషం చాప్రియంవదన్, ప్రసాద్య పితరం శ్రీమాన్ రాజ్యం మే దాతు మాగతః. ౧౨. ప్రాప్తకాలం యదేషోఽస్మాన్ భరతో ద్రష్టు మిచ్ఛతి, అస్మాసు మనసా ప్యేష నాప్రియం కించిదాచరేత్. ౧౩. విప్రియం కృత పూర్వం తే భరతేన కదానుకిం, ఈదృశం వా భయం తేఽద్య భరతం యోఽత్ర శంకసే. ౧౪. నహి తే నిష్ఠురం వాచ్యో భరతో నాప్రియం వచః, అహం హ్యప్రియ ముక్తస్స్యాం భరతస్యాప్రియే కృతే. ౧౫. కథంను పుత్రాః పితరం హ

మదుక్తం యథా సత్యం భవతి తథా ఆయుధం స్పృశామీత్యర్థః. ౬. నేతి. నేచ్ఛేయం-ఇమా మితి శేషః. ౭. యదితి. శిఖీ అగ్నిః - భరతాదిసుఖా ననుగుణం యత్ సుఖం తదగ్ని ర్భస్మీకురుతాం నత న్మమ గ్రాహ్య మిత్యర్థః ౮. ఏవం లక్ష్మణచిత్తానుసారేణ పరిహృత్య వస్తుతత్త్వ మాహ - మన్య ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాన్యథాగత ఇతి మన్యే ఇత్యన్వయః - అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహాదితి శేషః - భ్రాతృవత్సలః భ్రాతృషు వత్సలః స్నేహీ - కులధర్మం జ్యేష్ఠస్య రాజ్యపరిపాలనరూపం - స్నేహేన మద్విషయప్రీత్యా - ఆక్రాంత హృదయః - తత్పరవశ ఇత్యర్థః - శోకేన మద్వివాసజనితదుఃఖేన - ఆకులితేంద్రియః వ్యాకుల హృదయః - అన్యథా మద్విరోధితయా నాగతః. ౧౧. అంబా మితి. రుష్య సంరుష్య. ౧౨. ప్రాప్త కాల మితి. ఏషః భరతః - అస్మాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ ఏతత్ ప్రాప్తకాలం కాలోచిత మిత్యర్థః. ౧౩. విప్రియ మితి. తే తుభ్యం భరతేన - కదాను కదాచిత్ -విప్రియం కృతపూర్వంకిం- ఈదృశం భయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా - కృతపూర్వం కిం ఉక్తపూర్వం కిం - యస్త్వ మద్య అత్రార్థే - అత్ర స్థానేనా - భరతం శంకస ఇతి యోజనా. ౧౪. నహీతి. త ఇతి కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ - తే త్వయా భరతః నిష్ఠురం అప్రియం చ వచః నవాచ్యః-భరతస్య అప్రియే అప్రియవచనే-కృతే ఉక్తేసతి-అహం హి అహమేవ అప్రియ ముక్తస్స్యా మితి సంబంధః- స్వాశ్రితవిషయే కృతాపచార స్స్వస్మిన్నేవ కృతఇతి భగవదభిప్రాయోఽనేన గమ్యతే. ౧౫. పూర్వం దశరథో వధ్యతా మిత్యుక్తం - ఇదానీం భరతో వధ్యత ఇతి - ఇతఉపరితూష్ణీ

యావత్. ౬. ౮. మన్య ఇతి. అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహా దితి శేషః. ౧౨. ప్రాప్తకాల మితి. ఏష భరతః అస్మాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ - ఏతత్ప్రాప్తకాలం కాలోచిత మిత్యర్థః - ౧౩. విప్రియ మితి. తేన భరతేన కదాను కదాచిత్ విప్రియం కృతపూర్వం కిం తే ఈదృశం భయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా కృతపూర్వం ఉక్తపూర్వం కిం-య స్త్వ మద్య - అత్రార్థే అత్రస్థానేవా - అత్ర భరతం శంకస ఇతి సంబంధః. ౧౪. నహీతి. నిష్ఠురం పరుషం అతఏవాప్రియం యథా తథా నవాచ్యః - భరతస్యాప్రియే అప్రియవచనే కృతే ఉక్తేసతి - అహం

స్యుః కస్యాంచి దాపది, భ్రాతా వా భ్రాతరం హన్యా త్సౌమిత్రే ప్రాణమాత్మనః. ౧౬. యది రాజ్యస్య హేతో స్త్వ మిమాం వాచం ప్రభాషసే, వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం. ౧౭. ఉచ్యమానోపి భరతో మయా లక్ష్మణ తత్త్వతః, రాజ్య మస్మై ప్రయచ్ఛేతి బాఢ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౮. తథోక్తో ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రతః, లక్ష్మణః ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి లజ్జయా. ౧౯. తద్వాక్యం లక్ష్మణ శ్శ్రుత్వా వ్రీళితః ప్రత్యువాచ హ, త్వాం మన్యే ద్రష్టు మాయాతః పితా దశరథ స్స్వయం. ౨౦. వ్రీళితం లక్ష్మణం దృష్ట్వా రాఘవః ప్రత్యువాచ హ, ఏష మన్యే మహాబాహు రిహాస్మాన్ ద్రష్టు మాగతః, అథవా నౌ ధ్రువం మన్యే మన్యమాన స్సుఖోచితౌ, వనవాసమనుధ్యాయ గృహాయ ప్రతినేష్యతి, ఇమాం వా ప్యేష వైదేహీ మత్యంతసుఖసేవినీం, పితా మే రాఘవ శ్శ్రీమాన్ వనాదాదాయ యాస్యతి, ఏతౌ తౌ సంప్రకాశేతే గోత్రవంతౌ మనోరమౌ, వాయువేగసమౌ వీర జవనౌ తురగోత్తమౌ, సఏష సుమహా

మవస్థానే కార్యహాని ర్భవిష్యతీతి భయా త్తాం రౌద్రీం బుద్ధిం నియమ్య నివర్తయతి-కథ న్విత్యాదినా. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬. యదీతి. యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం ఇమాం భరతహింసారూపాం వాచం ప్రభాషసే - తర్హి - వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మస్మై ప్రదీయతాం-ప్రదీయతా మి త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭. ఉచ్యమాన ఇతి. భరతః అస్మై రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి మయా - ఉచ్యమానోపి అహృదయ ముక్తోపి - తత్త్వతః బాఢ మితి వక్ష్యత్యేవ-తథా దాస్యామీతి వక్ష్యత్యేవేత్యర్థః - ఏవకారేణ తస్య పున ర్నివృత్త్యభావ ఉచ్యతే. ౧౮. తథేతి. తస్య రామస్య - హితే రతః - నతు స్వార్థపరః - అతఏవ మంగళాశాసనపరత్వా దస్థానే భయశంకయా తథోక్తవా నితి గమ్యతే - గాత్రాణి అవయవాన్ - ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయేనాత్యంతసంకుచితగాత్రోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౯. తద్వాక్య మితి. వ్రీళయా ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి త్వా మితి-లోకే స్వోక్తిభంగేన వ్రీళితః పురుషః ప్రస్తావాంతరం హి వదతి - ఆయాత ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౨౦. భావజ్ఞో రామో ప్యౌచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావం వ్రీళాశమనాయ ప్రపంచయామాసేత్యాహ - వ్రీళిత మితి. తదేవోచ్యతే. ఏష ఇత్యాదినా - నావితి ద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ - మన్యమానః స్మరన్ - వనవాసం వనవాసక్లేశం - అనుధ్యాయ అనుచింత్య - ఇమా మితి-అత్యంతేత్యనేన తన్నాత్రనయనే హేతు రుక్తః - గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - యద్వా - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ - 'గోత్రంనామ్నికులేపిచే'తి వైజయంతీ. వాయువేగసమౌ వేగేన వాయుసమా విత్యర్థః-తురగోత్తమౌ రాజౌపవాహ్యౌ సఏష ఇతికంపతే - కపిచలన ఇతి ధాతుః - మత్తగజస్వభావోఽయం - వృద్ధః ఉన్నతః - ధీమతః గజపరిపాలనజ్ఞస్య తాతస్య - నాగ శ్శత్రుంజయః - నతు మయా సుయజ్ఞాయ

హి అహమేవ అప్రియ ముక్తః స్యా మితి సంబంధః. ౧౫. కథన్వితి. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬. యదీతి. ప్రదీయతా మితి-వక్ష్యామీతి సంబంధః. ౧౭. ౧౮. తథోక్త ఇతి. గాత్రాణి అవయవాన్ ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయా దత్యంతసంకుచితోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౯. వ్రీడాతిశయేన ప్రసంగాంతరం ప్రస్తౌతి-త్వాం మన్య ఇతి. ౨౦. భావజ్ఞో రామో ప్యౌచిత్యేన లక్ష్మణకృతప్రస్తావ మేవ ప్రపంచయతి. ఏష ఇత్యాదినా. ఏతా వితి. గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ-ప్రశస్తకులప్రసూతౌ వా-సఏష ఇతి - వృద్ధః ప్రవృద్ధః తాతస్య శత్రుంజయో నాగ ఇత్యనేన సుయజ్ఞాయ రామేణ దత్తా దన్య

కాయః కంపతే వాహినీముఖే, నాగ శ్శత్రుంజయో నామ వృద్ధ స్తాతస్య ధీమతః, నతు పశ్యామి తచ్ఛత్రం పాండురం లోకసత్కృతం, పితు ర్దివ్యం మహాబాహో సంశయో భవతీహ మే. ౨౬. వృక్షాగ్రా దవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వచః, ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం త మువాచ హ. ౨౭. అవతీర్య తు సాలాగ్రా త్తస్మా త్ససమితింజయః, లక్ష్మణః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తస్థౌ రామస్య పార్శ్వతః. ౨౮. భరతేనాపి సందిష్టా సమ్మర్దో న భవేదితి, సమంతా త్తస్య శైలస్య సేనావాస మకల్పయత్. ౨౯. అధ్యర్ధ మిక్ష్వాకు చమూ ర్యోజనం పర్వతస్య సా, పార్శ్వే న్యవిశ దావృత్య గజవాజిరథాకులా. ౩౦. సా చిత్రకూటే భరతేన సేనా ధర్మం పురస్కృత్య విధూయ దర్పం, ప్రసాదనార్థం రఘునందనస్య విరాజతే నీతిమతా ప్రణీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః, అభిగంతుం స కాకుత్స్థ మియేష గురువర్తకం ౧. నివిష్టమాత్రే సైన్యేతు యథోద్దేశం వినీతవత్, భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౨. క్షిప్రం వన మిదం సౌమ్య నరసంఘై స్సమంతతః, లుబ్ధైశ్చ సహితై రేభి స్త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౩.

దత్తో మాతులా ల్లబ్ధ శ్శత్రుంజయ ఇత్యర్థః - లోకసత్కృతం - లోకోత్తర మిత్యర్థః - ఇహ పితరివిషయే - సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౬. వృక్షాగ్రా దితి. మద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మత్సూచితం వచః ప్రథమ మర్ధ ముత్తరార్ధేనయోజనీయం. ౨౭. అవతీర్యేతి. సమితిం పరసైన్యం జయతీతి సమితింజయః-సంజ్ఞాయాం భృతృవృజధారిసహితపిదమ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన ఖచ్ - ముమాగమశ్చ - సన్నద్ధ ఇతి యావత్ - పార్శ్వతః భ్రాతర్యస్థానే భయశంకయేతి భావః. ౨౮. భరతేనేతి. సమ్మర్దః రామాశ్రమస్య పీడా నభవే దితి భరతేన సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా సేనా తస్య శైలస్య సమంతాత్ - నతు తదాశ్రమసమీపే. ౨౯. అధ్యర్ధ మితి. అధిక మర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం యోజనం - సార్ధయోజన మిత్యర్థః - పర్వతస్య పార్శ్వే ఆవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా. ౩౦. సేతి. చిత్రకూటే చిత్రకూటసమీపే - నీతిమతా సేనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యా దితి నీతిజ్ఞేన భరతేన-ధర్మం పురస్కృత్య వినీతవేషేణ రాజాభిగంతవ్య ఇతి ధర్మ మనుసృత్య దర్పం విధూయ స్థితేన - రఘునందనస్య ప్రసాదనార్థం - ప్రణీతా ఆనీతా - సా సేనా విరాజతే భాతిస్మ. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామప్రాప్తి రష్టనవతితమే-నివేశ్యేత్యాది. గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం. ౧. ౨. క్షిప్ర మితి. లుబ్ధైః వ్యాధైః. ౩. ౪. అమాత్యై రితి. అమాత్యై స్సహపౌరై స్సహగురుభి

ఇత్యర్థః. ౨౧—౨౮. భరతేనేతి. సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా. ౩౦. సేతి. ధర్మం పురస్కృత్య దర్పంవిధూయస్థితేనేతి శేషః-ప్రణీతా ఆనీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్యేతి. గురువర్తకం గురువచనానుష్ఠానపరం. ౧—౪. అమాత్యై రితి. సహపౌరై రమా

గుహో జ్ఞాతిసహస్రేణ శరచాపాసిధారిణా, సమన్వేషతు కాకుత్స్థా వస్మి న్పరి వృత స్స్వయం. ౪. అమాత్యై స్సహ పౌరైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః, వనం సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యాం పరివృత స్స్వయం. ౫. యావ న్న రామం ద్రక్ష్యామి లక్ష్మణం వా మహాబలం, వైదేహీం వా మహాభాగాం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౬. యావ న్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభమాననం, భ్రాతుః పద్మపలాశాక్షం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౭. యావ న్న చరణౌ భ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౮. యావ న్న రాజ్యే రాజ్యార్హః పితృపైతామహే స్థితః, అభిషేకజలక్లిన్నో న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౯. సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రి ర్యశ్చంద్రవిమలోపమం, ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీవాక్షం మహాద్యుతి. ౧౦. కృతకృత్యా మహాభాగా వైదేహీ జనకాత్మజా, భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యానుగచ్ఛతి. ౧౧. సుభగ శ్చిత్రకూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ

ర్ద్విజాతిభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం వనం చరిష్యామీతి సంబంధః. ౫. యావ దితి. శాంతిః దుఃఖశాంతిః-మంగళం వా - 'శాంతిః ప్రశమమంగళే' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ౭. యావదితి. పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిందాంకుశసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణయుక్తౌ చరణౌ యావ న్న శిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతి ర్న భవిష్యతి యదా రామ స్స్వయోగ్యసింహాసనాధిరాజ్యమౌళిం ధృత్వా మమ యోగ్యం శ్రీపాదాఖ్య మౌళిం దదాతి - తదా మే సకల దుఃఖశాంతి ర్భవిష్యతీతి భావః. ౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦. కృతకృత్యేతి. మహాకులప్రసూతా వైదేహీ-మహాభాగా మహాభాగ్యవతీ-కృతకృత్యా కృతార్థాచ-తత్ఫలం తద్ధేతుం చాహ భర్తారమితి - పృథివ్యా భర్తార మిత్యన్వయః. ౧౧. సుభగ ఇతి. అసౌ చిత్రకూటః సుభగః భాగ్యశాలీ - గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమః హిమవత్పర్వతసదృశః-నందనే - నందయతీతి నందనం చైత్రరథం - సుభగ ఇత్యాది - సుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోఽతిరమణీయః - సుభగః సర్వేషాముద్దేశ్యతమః - అత్ర హేతుః యస్మి న్నిత్యుత్తరార్ధే వక్ష్యతి - చిత్రకూటః స్వభావతోఽపి రమణీయః - అసౌ గిరిః అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేణాదరణీయః - యద్వా గిరిరాజోపమః - గిరిరాజో ఽత్ర శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః-తత్రోభయత్ర హేతు మాహ యస్మి న్నితి - కాకుత్స్థః అయోధ్యాధిపతిః - స్వదేశం విహాయాపరిచితే యస్మిన్ వసతి - తత్రానురూపం దృష్టాంత మాహ కుబేర ఇతి - చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రోద్యానే నందన ఇవ - యద్వా స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్యానే విహరమాణో వైశ్రవణ ఇవ వసతీత్యర్థః-ఇక్ష్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననేత్యుక్తే శ్చిత్రకూటోఽపి రామశిషయోహి నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతాప్రకర్ష ఉచ్యతే-కాకుత్స్థః కాకుత్స్థకులోద్భవః - యథా స్వకుల మకృతార్థయత్ తథా స్వవాసస్థల మప్యకృతార్థయ దితి భావః - యద్వా కుబేర

త్యైః పౌరసహితై రమాత్యైశ్చ సహ ద్విజాతిభి ర్గురుభిః ద్విజాతిభి స్సహ వర్తమానైః గురుభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యాం సర్వం చరిష్యామీతి సంబంధః. ౫. యావ దితి. శాంతిః దుఃఖప్రశమః. ౬. ౭. యావదితి. పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రాంకుశధ్వజారవిందం సుధాకలశాది 'మహారాజలక్షణాన్వితౌ. ౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం.౧౦.౧౧.సుభగ ఇతి. గిరిరాజోపమః

నందనే. ౧౨. కృతకార్య మిదం దుర్గం వనం వ్యాళనిషేవితం, యదధ్యాస్తే మహాతేజా రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా భరతః పురుషర్షభః, పద్భ్యా మేవ మహాబాహుః ప్రవివేశ మహద్వనం. ౧౪. స తాని ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు, పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాం వరః. ౧౫. స గిరే శ్చిత్రకూటస్య సాలమాసాద్య పుష్పితం, రామాశ్రమ గతస్యాగ్నే ర్దదర్శ ధ్వజ ముచ్ఛ్రితం. ౧౬. తం దృష్ట్వా భరత శ్శ్రీమా న్ముమోహ సహబాంధవః, అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గతః పార మివాంభసః. ౧౭. స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశమ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నం, గుహేన సార్థం త్వరితో జగామ పున ర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టనవతితమస్సర్గః.

నివిష్టాయాం తు సేనాయా ముత్సుకో భరత స్తదా, జగామ భ్రాతరం

ఇవ నందనే - భూవాచకేన కుశబ్దేన జగ దుపలక్ష్యతే - బేరం శరీరం - కుబేరో జగచ్ఛరీరః పరమాత్మా - నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం - దుర్గం దుష్ప్రవేశం - వ్యాళనిషేవితం దుష్టసర్పాశ్రితం - కృతకృత్యత్వే హేతుః యదిత్యాది - వనం దుర్గ మితి స్థలస్వభావేనవా స్యానర్హత్వ ముక్తం - మహాతేజా ఇత్యాదినా రామవైభవాపేక్షయాపి వాసానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౩. ఏవ మితి. మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాం గమనానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧౪. స ఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన - ద్రుమజాలానాం మధ్యేనేత్యర్థః - మధ్యశబ్దస్య దిగ్వాచిత్వా దేనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా - వదతాంవర ఇత్యనేన రామసన్నిధౌ వక్తవ్యవిశేషం చింతయన్నేవ జగామేత్యుక్తం. ౧౫. స ఇతి. అగ్నే ర్ధ్వజం ధూమం - పూర్వం ధూమాగ్రదర్శనం - అధునా సమీపత్వా త్తన్మూలదర్శన మితి న పునరుక్తిః. ౧౬. త మితి. ముమోహ మోహసదృశం పారవశ్యం ప్రాప - ముమోదేతి చ పాఠః - అంభసః సముద్రస్య పారం గత ఇవ అభూదితి శేషః. ౧౭. స ఇతి. నిశమ్య దృష్ట్వా - దీర్ఘాభావ ఆర్షః - తత్సమీపస్థజనేభ్యః శ్రుత్వేతి నార్థః - అతఏవ పుణ్యజనోపపన్న మి త్యుచ్యతే - గుహేనేతి ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున ర్నివేశ్య అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా - మహాత్మా దృఢాధ్యవసాయః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామసంగమ ఏకోనశతతమే - నివిష్టాయా మిత్యాది. నివిష్టాయాం సేనాయాం స్వయం తత్ర క్షణం నివిష్ట స్సన్ - ఉత్సుకః సాభిలాషః - శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - అనుః

హిమవత్సదృశః - నందనే కుబేరోద్యానే. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం స్థావరత్వమోచకరామపాదాగ్రరజోగ్రస్తతయా కృతార్థ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. స ఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన ద్రుమజాలానాం మధ్యేన. ౧౫. స ఇతి. అగ్నే ర్ధ్వజం ధూమం. ౧౬. ౧౭. స ఇతి. నిశామ్య దృష్ట్వా - పుణ్యజనోపపన్నం తపస్విజన యుక్తం - గుహేనేత్యేతత్ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున ర్నివేశ్య - అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టనవతితమస్సర్గః.

నివిష్టాయా మితి. శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - ఆశ్రమసమీపవర్తి చిహ్న మితి శేషః. ౧.

ద్రష్టుం శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్. ౧. ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతౄర్మే శీఘ్ర మానయ, ఇతి త్వరిత మగ్రేస జగామ గురువత్సలః. ౨. సుమన్త్ర స్త్వపి శత్రుఘ్న మదూరా దన్వపద్యత, రామదర్శనజ స్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ. ౩. గచ్ఛన్నే వాథ భరత స్తాపసాలయ సంస్థితాం, భ్రాతుః పర్ణకుటీం శ్రీమా నుటజం చ దదర్శహ. ౪. శాలాయా స్త్వగ్రత స్తస్యా దదర్శ భరత స్తదా, కాష్ఠాని చావ భగ్నాని పుష్పాణ్యుపచితాని చ. ౫ స లక్ష్మణస్య రామస్య దదర్శాశ్రమ మీయుషః, కృతం వృక్షే ష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచి త్క్వచిత్. ౬ దదర్శచ వనే తస్మిన్ మహత స్సంచయాన్ కృతాన్, మృగాణాం మహిషాణాంచ కరీషై శ్శీత కారణాత్. ౭. గచ్ఛన్నేవ మహాబాహు ర్ద్యుతిమాన్ భరత స్తదా, శత్రుఘ్నం

కర్మప్రవచనీయః - శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్-జగామ. ౧. ఋషిమితి. మాతౄర్మే శీఘ్ర మానయేతి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామేత్యన్వయః - అనేన రామావాసం నిశ్చిత్య పశ్చా దానేష్యామీతి ధియా మహాసేనానివేశే మాతౄ ర్నివేశితవానితి గమ్యతే. ౨. తత్పశ్చా చ్ఛత్రుఘ్న స్తత్పశ్చాత్ సుమన్త్రశ్చ గత ఇత్యాహ - సుమన్త్ర ఇతి. సుమన్త్రో ప్యదూరాత్ సమీపే-శత్రుఘ్న మన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్-తత్ర హేతు మాహ. రామేతి-రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః - 'కామోఽభిలాష స్తర్షశ్చ' త్యమరః. తస్య శత్రుఘ్నస్య - చకారాత్ సుమన్త్రస్య చాస్తీ హీత్యర్థః - సుమన్త్రస్య త్వరితాగమనాద్వసిష్ఠ ఏవ మాత్రానయనే నియుక్త ఇత్యావేదితం. ౩. గచ్ఛన్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయానాం మధ్యే స్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానా మితి వార్థః - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం - ఉటజం దిదృక్షయా సమాగతై స్తాపసై స్సహ సుఖావస్థానార్థ ముపకల్పితాం పర్ణశాలాం - యద్వా భ్రాతుః పర్ణకుటీం సీతయాసహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం - శ్రీమాన్ తాదాత్వికప్రీతిజనితకాంతిమాన్ - ఉటజం దివావస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమండపం-యద్వా పర్ణశాలాం మహాశాలాం - ఉటజం తన్మధ్యవర్తి సదావస్థానాస్థానం - తత్రైవ వత్స్యతి దదర్శ మహతీమిత్యాదినా - దదర్శ చిహ్నై రుత్ప్రేక్షితవాన్. ౪. చిహ్నాన్యేవాహ - శాలాయా ఇత్యాదినా. కాష్ఠాని రాత్రౌ ప్రకాశాయ జ్వలనీయాని - పుష్పాణి పూజార్థాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఈయుషః జలాశయా దాశ్రమం గచ్ఛతో రామస్య - ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేత్యత్ర నాత్రోపసర్గ స్తంత్రం - అన్యోపసర్గపూర్వా న్నిరుపసర్గాచ్చ భవత్యేవేతి వృత్తికృతోక్తత్వా దనుపసర్గపూర్వా దిణః క్వసుః - కుశాదిభిః కృతం - అభిజ్ఞానం చిహ్నం - అన్యోన్యస్య గమనాగమనపరిజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం దదర్శ. ౬. దదర్శచేతి. కరీషైః కృతాన్ సంచయా న్నిత్యన్వయః - శీతకారణాత్ శీతనిరవాణార్థం. ౭. గచ్ఛన్నితి. అమాత్యాన్ సుమన్త్రం - బహువచనం పూజార్థం - యద్వా

---

* తి. ఆనయేతి. సందిశ్య స్వయం త్వరిత స్స న్నగ్రే జగామ నతు మాతౄః ప్రతీక్ష్య స్థితవాన్. ౨. సుమన్త్ర ఇతి. రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శన ముద్దిశ్య జనితాభిలాషః-తస్య శత్రుఘ్నస్య చకారేణ సుమన్త్రస్య చ. ౩. గచ్ఛన్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానాం-పర్ణకుటీం అగ్న్యగారనివాసభూతాం పర్ణశాలా ముటజంచ బహిస్సుఖావస్థానార్థ ముపకల్పిత మాశ్రమంచ దదర్శేత్యర్థః. ౪. శాలాయా ఇతి. ఉపచితాని సంపాదితాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఆశ్రమం ఈయుషః ప్రాప్తవతః కృత మభిజ్ఞానం మార్గ పరిజ్ఞానార్థం కృతిచిహ్నం కుశచీరైః కుశైః వల్కలైః. ౬.

చాబ్రవీ ద్ధృష్ట స్తా నమాత్యాంశ్చ సర్వశః. ౮. మన్యే ప్రాప్తాస్మ తం దేశం భరద్వాజో య మబ్రవీత్, నాతదూరే హి మన్యేహం నదీం మందాకినీ మితః. ౯. ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవే దయం, అభిజ్ఞానకృతః పంథా వికాలే గంతు మిచ్ఛతా. ౧౦. ఇదం చోదాత్తదంతానాం కుఞ్జరాణాం తరస్వినాం, శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మన్యోన్య మభిగర్జతామ్. ౧౧. యమేవాధాతుమిచ్ఛంతి తాపసా

అనేనైవావగమ్యతే - అన్యే ప్యమాత్యా స్సుమంత్రేణ సహాగతా ఇతి. ౮. మన్య ఇతి, ఇతః అస్మాత్ ప్రదేశాత్ - మందాకినీం నాతిదూరే మన్యే - ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః - అతః యం దేశం భరద్వాజో ఽబ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాః స్మేతి మన్యే - ప్రాప్తాః స్మేత్యేవవక్తవ్యే మన్య ఇత్యుక్త్యా అయ మర్థో ఽవగమ్యతే - కైకేయ్యా రాజ న్నిత్యాహూతస్య భాగ్యహీనస్య మేనేయం తద్దేశప్రాప్తి ర్భవితు మర్హతి - కింతు భ్రమస్వప్నాది ష్వన్యతమోయ మితి. ౯. ఉచ్చై రితి. ఉచ్చై ర్బద్ధాని చీరాణి - ఉన్నతప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని దృశ్యంతే-తస్మాత్ అయంపంథాః వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ-గంతు మిచ్ఛతా ఫలమూలజలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్-అతో ఽనేనైవాస్మాభి ర్గంతవ్య మితి భావః. ౧౦. మార్గచిహ్నకరణం గజపదమర్దనక్లిష్టత్వేన దుర్జ్ఞానా దిత్యాశయే నాహ - ఇదంచేతి. ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం - 'మహత్యుదాత్తఉచ్చోక్తా' వితి వైజయంతీ, తరస్వినాం వేగవతాం అన్యోన్య మభిగర్జతాం అన్యోన్యంప్రతి గర్జతాం గజానాం శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మిదం పరిక్రమణస్థాన మిదం - క్తోదికరణేచే త్యధికరణే క్తః - ఇద మేషామాసిత మిత్యాదివత్ - అస్మిన్ మార్గే కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః - అన్యోన్యకోపాతిశయేన వేగాద్దంతాదంతి ప్రహారంకుర్వతా మాశ్రమప్రవేశస్యాశక్యత్వా దాశ్రమప్రాంతగమన మాశ్రమప్రదేశం సూచయతీత్యర్థః. ౧౧. రామాశ్రమస్యాత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుళ్యం దర్శయతి - యమితి. తాపసాః యమగ్నిమాధాతు మిచ్ఛంతి సాయంప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితు మిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్త్మన స్సంకులోసౌ ధూమో దృశ్యతే-పచనాగ్నే ర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యావృత్తం సంతతస్థాయిగార్హపత్యాగ్నిం దర్శయితుం సంకులశబ్దః - అతినిబిడ ఇత్యర్థః - పచనే జ్వాలానాం హోమేచ శరోంగారాణా మపేక్షితత్వాన్న తదా ధూమనిబిడసంభవ ఇతి భావః - అనేన రామస్యాగ్న్యాధానాభావా చ్ఛ్రౌతాగ్ని రత్ర నోచ్యతే - కింతు ధార్యః స్మార్తాగ్నిః - యది హి తస్య త్రేతాగ్ని స్స్యాత్తదా - రామః కమలపత్రాక్షః పురోధస మథాబ్రవీత్, అగ్నిహోత్రం వ్రజ త్వగ్రే సర్పిర్జ్వలితపావకమితిచరమయాత్రాయా మగ్నిహోత్రపురస్కారశ్రవణా ద్వనయాత్రాయా మపి తథా దృశ్యేత - అనుసరంతోపి హి పౌరవృద్ధా స్సాగ్నయఏవ సమాగతా ఇత్యుచ్యంతే - కించ - దీక్షితం వ్రతసంపన్నం

దదర్శేతి. మృగాణాం మహిషాణాం కరీషైః కృతాన్ - సంచయానితి సంబంధః. ౭. ఏవమేతాన్ పదార్థాన్ పశ్యన్ గచ్ఛ న్నేవ శత్రుఘ్నమబ్రవీత్. ౮. మన్య ఇతి. ఇతః అస్మాత్ప్రదేశాత్ మందాకినీంచ నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః. ఉచ్చైరితి. ఉచ్చైర్బద్ధాని చీరాణి కస్మా దయం పంథాః వికాలే గంతు మిచ్ఛతా-ఫలమూలసంగ్రహార్థ మకాలేగంతుమిచ్ఛతా లక్ష్మణేన-అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవే దితి సంబంధః. ౧౦. ఇదమితి. ఉదాత్తదంతానాం మహాదంతానాం-ఇదం పరిక్రాంతం పరిక్రమణస్థానమితి సంబంధః. ౧౧. యమితి. తాపసాయమగ్నింసతత మాధాతుం - సాయం ప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్త్మనః అగ్నే

స్తతతం వనే, తస్యాసౌ దృశ్యతే ధూమ స్సంకులః కృష్ణవర్త్మనః. ౧౨. అత్రాహం పురుషవ్యాఘ్రం గురుసంస్కారకారిణం, ఆర్యం ద్రక్ష్యామి సంహృష్టో మహర్షి మివ రాఘవం. ౧౩. అథ గత్వా ముహూర్తం తు చిత్రకూటం స రాఘవః, మందాకినీ మనుప్రాప్త స్తం జనం చేద మబ్రవీత్. ౧౪. జగత్యాం పురుషవ్యాఘ్ర ఆస్తే వీరాసనే రతః, జనేంద్రో నిర్జనం ప్రాప్య ధిఙ్మే జన్మసజీవితం. ౧౫. మత్కృతే

వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజా మ్యహ మితి సీతామనోరథశ్రవణా ద్రాజ్యాభిషేకాత్ పూర్వం నయజ్ఞోనుష్ఠిత ఇతి గమ్యతే - తతోయ మగ్ని ర్గృహ్యాగ్ని రేవ- నచ తస్యా ప్యానయనం నపూర్వ ముక్త మితి వాచ్యం-తస్యాత్మసమారోపణేనానేతు శక్యత్వాత్- నచాత్మసమారోపణేపి సాయంప్రాతర్హోమః కార్యః సతు నోక్తః ప్రత్యుత తమసాతీరే గంగాకూలే వృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటేచ సంధ్యావందన మేవోక్తం - అత్రచ శ్లోకే తాపసవనశబ్దాభ్యాం వనే తాపసానాం శీతనివారణ ప్రకాశకరణకందమూలాదిపచనసాధనతయా సంగ్రాహ్య ఏవాగ్ని రుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే - ఆధాతుం సంగృహీతు మిత్యర్థః - అతోయ మగ్నిః పచనా ద్యర్థ ఏవ - నతు ధార్యః స్మార్తాగ్ని రితిచేన్న - 'ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకా' మితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ - న హ్యసంస్కృతాగ్నే ర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః- ప్రాగుదక్ప్రవణత్వాది వేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం తత్స్థ మగ్నించ సంస్కృతావవగమయతి - య ద్యేవం కథం తర్హి సాయంప్రాత ర్హోమవచన మితి చేత్ - నహ్యేకం స్వచ్ఛందగామినా మునినా అసత్యా మిచ్ఛాయాం మసతిచ ఫలే పునఃపున ర్వక్తవ్యం-వక్ష్యతిహ్యుపరిష్టాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమే - 'అథ తేగ్నిం సురాంశ్చైవ వైదేహీరామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే, ఉదయంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్మషాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యైవ మిదం వచన మబ్రువ'న్నితి-అత్రానుదితహోమపక్షేణ ఉదయాత్ పూర్వ మగ్నికార్యవచనా దగ్నిమిత్యేకవచనాచ్చ ఔపాసనమ్యేవ గుక్త మిత్యేవమేవ సర్వత్ర ద్రష్టవ్య మితి - అత్రచాగ్నికార్యే రామస్య సాక్షాత్ప్రధానకర్తృత్వేన సీతాయాః స్సహ భావేన ప్రణయనాదినాచ లక్ష్మణస్య సమిదాదిసంపాదనరూపసహకారిత్వేన చాన్వయ ఇతి జ్ఞేయం - తపస్విశరణే వన ఇత్యనేనాతిసంకటదేశేపి యథావ దనుష్ఠానశ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే - అత శ్చతుర్దశసు వనవాససంవత్సరేషు సీతాహరణపర్యంతం రామస్య చిత్రకూటాదిపంచవట్యంతేషు ప్రదేశేషు యత్ర మాససంవత్సరాదివాసేన చిరకాలావస్థానం తత్ర బహిః స్మార్తనిత్యాగ్నిధారణం - అన్యత్రాత్మని సమిధివా సమారోప్య హోమకాలేవరోప్య సాయంప్రాతరౌపాసన మితిదిక్ - అస్మిన్ శ్లోకేచ తాపసా యమాధాతు మిచ్ఛంతీ త్యస్యార్థశ్చ వర్ణితః- తేన చ రామాశ్రమచిహ్నత్వవ త్పావనత్వ మప్యుక్తం భవతి. ౧౨. అత్రేతి. గురుసంస్కారకారిణం గురుసంస్కారః శ్రేష్ఠసంస్కారః - మంత్రోపదేశాదిః-తత్కారిణం. ౧౩. అథేతి. రాఘవః భరతః - తం జనం సహాగతం శత్రుఘ్నాదికం. జగత్యా మిత్యాది. జగత్యాం భూమౌ వీరాసనే దక్షిణజానూపరిన్యస్తవామపాదతయావస్థానే-ధిఙ్మే జన్మ సజీవిత మితి - మే జన్మ ప్రాణం చ ధిగి త్యర్థః. ౧౫. మత్కృత ఇతి. మత్కృతే వ్యసనంప్రాప్తః కైకేయ్యా మమ రాజ్యప్రాపణకృతే రాజ్యభ్రంశరూపవ్యసనం ప్రాప్తః - ఇతి లోకసమాక్రుష్టః ఏవం ప్రకారేణ లోకై రపవాదం ప్రాపితః-

---

ర్ధూమ ఇతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. *తి. స రాఘవో భరతః - మందాకినీ మను చిత్రకూటం ప్రాప్త ఇ త్యన్వయః. ౧౪. * తి. వీరాసనే యోగినా మాసనే. ౧౫. ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రకారేణ లోకసమా

వ్యసనం ప్రాప్తో లోకనాథో మహాద్యుతిః, సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య వనే వసతి రాఘవః, ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్, రామస్య నిప తిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ. ౧౮. ఏవం స విలపం స్తస్మిన్ వనే దశరథా త్మజః, దదర్శ మహతీం పుణ్యాం పర్ణశాలాం మనోరమాం, సాలతాలాశ్వక ర్ణానాం పర్ణై ర్బహుభి రావృతాం, విశాలాం మృదుభి స్తీర్ణాం కుశై ర్వేది మివాధ్వరే, శక్రాయుధనికాశైశ్చ కార్ముకై ర్భారసాధనైః, రుక్మపృష్ఠై ర్మహా సారై శ్శోభితాం శత్రుబాధకైః, అర్కరశ్మిప్రతీకాశై ర్ఘోరై స్తూణీగతై శ్శరైః, శోభితాం దీప్తవదనై స్సర్పై ర్భోగవతీ మివ, మహారజతవాసోభ్యా మసిభ్యాం చ విరాజితాం, రుక్మబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాం చాపి శోభితాం, గోధాం గుళిత్రై రాసక్తై శ్చిత్రైః కాంచనభూషితైః, అరిసంఘై రనాధృష్యాం మృగై స్సింహగుహా మివ. ౨౩. ప్రాగుదక్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకాం,

ప్రసాదయన్ ప్రసాదనా ర్థేతోః - లక్ష్మణస్య చేతి - తస్య కనిష్ఠత్వేపి కార్యగౌరవాత్ పాదపతనం - యది మయా ప్రసాద్యమానే రామే లక్ష్మణః కైకేయీకృతాపకారం మయ్యారో ప్య మాప్రసీదేతి రామం నిరుంధ్యా త్తర్హి లక్ష్మణస్యాపి పాదయో ర్నిపత్య త మపి ప్రసాదయి ష్యామి - యది రామప్రసాదనరూపం కార్యం కేవలం సుసాధితం భవేత్ తదానీం కనిష్ఠపాదపత నం దోషాయేతి భరతహృదయం - పాఠభేదః - సీతాయాశ్చ పునఃపున రితి పాఠః - సీతాయా లక్ష్మణస్యచేతి పాఠే రామభక్తత్వేన వయో నాదృత మితి బోధ్యం-'నహరీత్యవయోవంద్యా' ఇతి స్మరణాత్. ౧౮. ఏవ మిత్యారభ్య గుహామివేత్యంత మేకం వాక్యం. సాలో౽శ్వకర్ణా దన్యో వృక్షః - అశ్వకర్ణ స్సర్జతరుః-తాలో మృదుపర్ణః శ్రీతాలః - కార్ముకై రితి బహువచనా దభ్యా సయోగ్యం కార్ముకాంతర మస్తీతి గమ్యతే - భారసాధనై ర్గుర్వవయవైః - యద్వా - అతి గురు తరరణకార్యసాధనభూతైః - యద్వా భారో ధనుః పరిమాణవిశేషః - యథోక్తం ధనుర్వేదే - ఈశానసంహితాయాం - 'భారంపలశతంవిదుః, తేన భారేణ చాపానాం ప్రమాణ ముపలభ్యత'ఇతి. రుక్మపృష్ఠైః కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః మహాసారైః మహాస్థిరాంశైః - 'సారోబలేస్థిరాంశేచే' త్యమరః. భోగవతీ సర్పనగరీ - మహారజతవాసోభ్యాం స్వర్ణమయకోశాభ్యాం - రుక్మబిందు విచి త్రాభ్యాం శోభావిశేషాయ మధ్యే శిల్పినిర్మితకనకబిందు విచిత్రాభ్యాం- పాఠభేదః - ఆత్మబిందు విచిత్రాభ్యాం వ్యాఘ్రచర్మకృతతయా స్వాభావికనానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం - చర్మభ్యాం - ఖేటకాభ్యాం - 'ఖేటకం ఫలకం చర్మే' తి హలాయుధః. గోధాంగుళిత్రైః గోధాజ్యా ఘాతవారణం - అంగుళిత్రం అంగులిత్రాణం - ఉపలక్షణే తృతీయా - శోభితా మిత్యనుకర్షోవా అనాధృష్యాం అప్రధృష్యాం. ౨౩. ప్రాగుదక్ప్రవణా మితి. ప్రాగుదక్ప్రవణాం ప్రాగుదగ్భాగే

క్రుష్టః జనేష్వపవాదం ప్రాపితః - ప్రసాదయన్ ప్రార్థనా ర్థేతోః. ౧౮. * శక్రాయుధేతి. భార సాధనైః - భారః పలశతం తేన సాధ్యంతే సంపాద్యంత ఇతి భారసాధనాని * మహారజతవా సోభ్యా మితి. మహారజతవాసోభ్యాం సువర్ణనిర్మితకోశాభ్యాం - చర్మభ్యాం ఫలకాభ్యాం-గోధా- జ్యాఘాతవారణం అంగుళిత్ర మంగుళిత్రాణం అనాధృష్యా మప్రధృష్యాం - ఆసక్తైః తత్ర తాస్థ నేషు స్థాపితై రిత్యర్థః. ౧౯—౨౩. ప్రా గితి. ప్రాగుదక్ప్రవణాం ఈశాన్యభాగనిమ్నా మిత్యర్థః.

దదర్శ భరత స్తత్ర పుణ్యాం రామనివేశనే. ౨౮. నిరీక్ష్య సముహూర్తం తు దదర్శ భరతో గురుం, ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం. ౨౯. తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం, దదర్శ రామ మాసీన మభితః పావకోపమం, సింహస్కంధం మహాబాహుం పుండరీకనిభేక్షణం, పృథివ్యా స్సాగరాంతాయా భర్తారం ధర్మచారిణం, ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మాణ మివ శాశ్వతం, స్థండిలే దర్భసంస్తీర్ణే సీతయా లక్ష్మణేన చ. ౨౮. తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ దుఃఖ శోకపరిప్లుతః, అభ్యధావత ధర్మాత్మా భరతః కైకయీసుతః. ౨౯. దృష్ట్వైవ విల లాపార్తో బాష్పసందిగ్ధయా గిరా, అశక్నువన్ ధారయితుం ధైర్యా ద్వచన మబ్రవీత్. ౩౦. య స్సంసది ప్రకృతిభి ర్భవే ద్యుక్త ఉపాసితుం, వన్యై ర్మృగై

క్రమనిమ్నం - ప్రవణోదక్షిణే ప్రహ్వే క్రమనిమ్నే చతుష్పథే' ఇతి వైజయంతీ, తత్ర రామనివేశనే పూర్వోక్తపర్ణశాలాయా మిత్యర్థః. ౨౮. నిరీక్ష్యేతి. జటామండలధారిత్వ వైలక్షణ్యేన నిశ్చయార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య - తేజోవిశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాత్వా నిత్యర్థః - అస్మిన్ శ్లోకే ఉత్తరార్ధే జటామండలధారిణ మిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యా స్సప్త మాక్షరం-షట్ సహస్రం శ్లోకా గతాః. ౨౯. విశేషతో దర్శన మాహ - తం త్వి త్యాదినా. మహార్హ్వసనోపేతస్య ఇదానీం తతో వైలక్షణ్య మాహ - తం త్వితి - తదేవ వైలక్షణ్యం దర్శయతి - కృష్ణాజినధర మితి - కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం - అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం - కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం - పూర్వస్మా చ్ఛోభావిశేషయుక్తం రామం - వల్కలాదిధారణే వ్యపరావర్తమానం రామణీయక ముచ్యతే - ఆసీనం కించి దాసన మాస్థాయాత్మానం ధ్యాయంతం-అభితః పావకోపమంతాదృశతపోవిశేషేణసమంతా త్తేజః పరివృతం - యద్వా - 'నీలతోయదమధ్యస్థా విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా' ఇత్యుక్తరీత్యావిద్యుల్లేఖామధ్యవర్తి నీలతోయద మివ స్థిత మిత్యర్థః-యద్వా విరోధినా మనభిభవనీయమిత్యర్థః-యద్వా ఉటజే రామ మాసీనం అయోధ్యాస్థితసమాజాపేక్షయా ల్పతరాపీయం సభామహతీజాతా-కుతః-అభితః పావకోపమం-తత్సభాయాం సమీప స్థస్యభ్రాతురపి హ్యత్ర సమీప మాగంతుం నశక్యతే-నహి జ్వలత్యనలే కస్యాపి సమీప మాగంతుం శక్యం-యద్వా ఉటజే రామ మి త్యత్ర రామం శ్యామం-అథా రామా సావిత్రా విత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ - యద్వా పావకోపమం - దుర్దర్శ మిత్యర్థః-అత ఏవ పూర్వశ్లోకే నిరీక్ష్య సముహూర్త మిత్యుక్తం-బ్రహ్మాపేక్షయాస్య వైలక్షణ్య ముచ్యతే-శాశ్వత మితి-స్థండిలే భూమౌ. ౨౮. త మితి. ద్వితీయో భరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯. దృష్ట్వేతి. దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణేత్యర్థః - ఆర్తః ఖిన్నః-తా మార్తిం ధారయితు మశక్నువన్ - బాష్పసందిగ్ధయా శోకోష్మణా సందిగ్ధవర్ణయా గిరా ఉపలక్షితః. ౩౦ య ఇతి. సంసది సభాయాం - యుక్తః అర్హః. ౩౧. వాసోభి రితి. బహు

గాయత్ర్యాణీతి సప్తమాక్షరం - ఉటజరామ మిత్యస్య శ్లోకస్య షోడశాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి - ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం - తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం. * తి. నిరీక్ష్యేతి. అగ్ని మితి శేషః - గురుం రామం దదర్శ. ౨౯. తం త్విత్యాది. విశేషణాంతరాభిధానార్థం దదర్శేతి పున ర్వచనం - అభితః - పావకోపమం - పరితః పావకవదప్రధృష్య మిత్యర్థః - స్థండిలే భూమౌ. ౨౬. ౨౭. * తి. శాశ్వతం బ్రహ్మాణం హిరణ్యగర్భం. ౨౮. తం దృష్ట్వేతి. ద్వితీయో భరతశబ్దః ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯ — ౩౧. వాసోభి రితి. బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూ

రుపాసీన స్సోఽయమాస్తే మమాగ్రజః. ౩౧. వాసోభి ర్బహుసాహస్రై ర్యో
మహాత్మా పురోచితః, మృగాజినే సోఽయ మిహ ప్రవస్తే ధర్మ మాచరన్. ౩౨.
అధారయద్యో వివిధా శ్చిత్రా స్సుమనస స్తదా, సోఽయం జటాభార మిమం
వహతే రాఘవః కథం. ౩౩. యస్య యజ్ఞై ర్యథోద్దిష్టై ర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః, శరీర
క్లేశసంభూతం సధర్మం పరిమార్గతే. ౩౪. చందనేన మహార్హేణ యస్యాంగ ముప
సేవితం, మలేనతస్యాంగ మిదం కథ మార్యస్య సేవ్యతే. ౩౫. మన్నిమిత్త మిదం దుః
ఖం ప్రాప్తో రామస్సుఖోచితః, ధిగ్జీవితం నృశంసస్య మమ లోకవిగర్హితం. ౩౬. ఇత్యే
వం విలపన్ దీనః ప్రస్విన్నముఖపంకజః, పాదావప్రాప్య రామస్య పపాత భరతో
రుదన్. ౩౭. దుఃఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః, ఉక్త్వార్యేతి సకృద్దీనం
పునర్నోవాచ కించన. ౩౮. బాష్పాపిహితకంఠశ్చ ప్రేక్ష్య రామం యశస్వినం,
ఆర్యేత్యేవాథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాశక త్తదా. ౩౯. శత్రుఘ్న శ్చాపి రామ
స్య వవందే చరణౌ రుదన్, తా వుభౌ స సమాలింగ్య రామ శ్చాశ్రూ ణ్యవర్త
యత్. ౪౦. తత స్సుమంత్రేణ గుహేన చైవ సమీయతూ రాజసుతా వరణ్యే,
దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యాం. ౪౧. తాన్ పార్థివా
న్వారణయూథపాభాన్ సమాగతాం స్తత్ర మహత్యరణ్యే, వనౌకస స్తేపి సమీ
క్ష్య సర్వే ప్యశ్రూ ణ్యముంచన్ ప్రవిహాయ హర్షం. ౪౨. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

సాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః - ఉచితః - అలం కర్తు మితి శేషః - షష్ఠ్యర్థే తృతీయావా -
మృగాజినే మృగచర్మణీ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి. ౩౨. ౩౩. యస్యేతి. యథోద్దిష్టైః యథా విహి
తైః - యథా దృష్టై రితి పాఠే - శాస్త్రేష్వితి శేషః - యుక్తః యోగ్యః. ౩౪—౩౮. వక్తుమ
శక్యత్వే హేతు మాహ - బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా. బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః.
౩౯. ౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ. ౪౧. తానితి. తాన్ తాదృశసుఖయుక్తాన్ -సమా
గతాన్ సంగతాన్. ౪౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

ల్యైః - వాసోభి రుచితః అలంకర్తు మితి శేషః - సోఽయం మృగాజినే మృగచర్మణీ - ద్వితీయా
ద్వివచనమేతత్ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి - మృగాజినై రితిపాఠే మృగాజినై రాచ్ఛాదనం కరోతీత్యర్థః.
౩౨. ౩౩. యస్యేతి. యథా దిష్టై ర్యథావిహితై ర్యజ్ఞై ర్ధర్మస్యసంచయో యస్య యుక్తః స రామః
శరీరక్లేశసంభూతం ధర్మం పరిమార్గతే కరోతీతి సంబంధః - యథా దృష్టై రితి పాఠే శాస్త్రేష్వితి
శేషః. ౩౪—౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ సమాగతాన్ సంగతాన్. ౪౧. ౪౨. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి, దదర్శ రామో దుర్దర్శం యుగాంతే భాస్కరం యథా. ౧. కథంచిదభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశం, భ్రాతరం భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా. ౨. ఆఘ్రాయ రామ స్తం మూర్ధ్ని పరిష్వజ్యచ రాఘవః, అంకే భరత మారోప్య పర్యపృచ్ఛత్సమాహితః. ౩. క్వను తేఽభూ

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే - జటిలమితి. యద్వా - అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణ నీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి - పశ్చా ద్దశరథాత్యయశ్రవణభరత స్థండిలశయనాదివ్యాపారేణ తదుపదేశావకాశాభావాత్ - జటిలమిత్యాది. జటిలం - సమీచీనమాలికాదృష్ట్వాచే దియం భరతస్య కేశార్హే త్యేవం దశరథో వదతి సఏవ జటాం బధ్వా తిష్ఠతీతి రామో విస్మయతే - చీరవసనం - శ్లాఘ్యచీనాంబరం దృష్టంచేత్ బాలస్య భరతస్య వసనార్హ మిద మితి పితా వదతి-సఏవేదానీం వల్కలధారీ తిష్ఠతి-ప్రాంజలిం పితాయాచనాపూర్వకం దిశతిచే ద్యస్స్వీకరోతి ససంప్రతి స్వాభిమతస్య స్వయ మర్థీ భవతి - పతితం భువి - అంకే భరత మారోప్యేతి స్థితి ర్నలబ్ధా-కుసుమశయ్యాపి కఠినీ భవే దితి మత్వా ఉత్సంగఏవ పిత్రా శాయితః ససంప్రతి స్థలే పతితః - దదర్శ రామో దుర్దర్శం - దత్తాం దృష్టి మనాకృష్య స్థితస్య రామస్య దర్శనాయోగ్యతయా స్థితం - యద్వా - దుర్దర్శం జటిలత్వాది వేషేణ స్నేహితజనస్య దుష్ప్రేక్షం-దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం-కృచ్ఛ్రేణా ప్యభిజ్ఞాతు మయోగ్య మితి యావత్ - యుగాంతే భాస్కరం యథా - నకేవలం రామస్య - సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థిత మితి భావః-యద్వా-యుగాంతే భాస్కరం యథా యుగాంతే భువి పతితం భాస్కర మివ స్థితం-అనేన పూర్వవ న్మహత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానర్హత్వం చ వ్యజ్యతే - పాఠభేదః - యుగాంతే భువి పతితం భాస్కరం యథేత్యనేన మహత్తరతేజోరాశిత్వం తాదృశావస్థానర్హత్వం చోచ్యతే-నను గంగాతీరే - అద్యప్రభృతి భూమౌతు శయిష్యేఽహం తృణేషువా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయ న్నితి జటావల్కలధారణం ప్రతిజ్ఞాతం. పున ర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమయే-వసానోవాససీ క్షౌమే ఇతి - క్షౌమవస్త్రం ధృతవా నిత్యుచ్యతే - అత్రతు - జటిలం చీరవసనమితి సిద్ధవదనూద్యతే-కథ మేతత్ సంగచ్ఛత ఇతిచేత్ అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ కృతత్వాదపరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలే ధృతవా నిత్యవిరోధ ఇతి - అయంచ పరిహారః పురైవాస్మాభిః ప్రతిపాదితః. త. ౧. కథంచి దితి. కథంచిదభివిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయంవివర్ణవదనం కృశమితి. ౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ మపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్మా నుపదిశతి - క్వన్విత్యాది. తేపితా క్వన్వభూ దితి ప్రశ్నభంగ్యా లోకాంతరం గతః కిమితి సిధ్యతి-తత్ర హేతుః యదితి-తదుపపాదయతి నహీతి-జీవతః జీవతి - అనాదరే షష్ఠీ-వనం నాగంతు మర్హసి-శుశ్రూషణపరత్వా

జటిల మితి. దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టుం యోగ్యం - నన్వష్టాశీతితమే సర్గే - జటాచీరాణి ధారయ న్నితి - భరతస్య జటాధారణాదికం శ్రూయతే-నవతితమే సర్గేతు-'వసానో వాససీ క్షౌమే' ఇతి భరద్వాజదర్శనవేళాయాం క్షౌమధారణం శ్రూయతే-అత్ర 'జటిలం చీరవసన' మితి జటావల్కలధారణం సిద్ధవ దనూద్యత ఇతిచేత్ - ఉచ్యతే - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌగుహపురే కృతత్వాత్ - అపరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామీత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర భరద్వాజే నాతిథ్యేనిమంత్రితత్వా దవకాశాభావాత్ భరద్వాజాశ్రమనిర్గమనానంతరం జటావల్కలధారణం కృతవా నిత్యేత త్సర్వ ముపపద్యత ఏవ. ౧—౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ- మప

త్పితా తాత యదరణ్యం త్వమాగతః, నహి త్వం జీవత స్తస్య వన మా
గంతు మర్హసి. ౪. చిరస్య బత పశ్యామి దూరా ద్భరత మాగతం, దుష్ప్రతీక
మరణ్యేస్మిన్ కిం తాత వన మాగతః. ౫. కచ్చి ద్ధారయతే తాత రాజా యత్త్వ
మిహాగతః, కచ్చి న్నదీన స్సహసా రాజా లోకాంతరం గతః, కచ్చి త్సౌమ్య న తే
రాజ్యం భ్రష్టం బాలస్య శాశ్వతం. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషసే తాత పితరం సత్య
విక్రమం. ౭. కచ్చి ద్దశరథో రాజా కుశలీ సత్యసంగరః, రాజసూయాశ్వమేధానా
మాహర్తా ధర్మనిశ్చయః. ౮. స కచ్చి ద్బ్రాహ్మణో విద్వాన్ ధర్మనిత్యో మహా
ద్యుతిః, ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయో యథావ త్తాత పూజ్యతే. ౯. సా తాత
కచ్చి త్కౌసల్యా సుమిత్రాచ ప్రజావతీ, సుఖినీ కచ్చి దార్యాచ దేవీ నందతి
కైకయీ. ౧౦. కచ్చి ద్వినయసంపన్నః కులపుత్రో బహుశ్రుతః, అనసూయు

దితి భావః - యద్వా - తస్య త్వద్విరహాసహిష్ణుత్వా దితి - రామస్య ప్రశ్నాంతర సంబంధదర్శనేన భరతో నోత్తర ముక్తవా నితి బోధ్యం. ౪. చిరస్యేతి. బతే త్యద్భుతే - 'ఖేదానుకంపా సంతోష విస్మయామంత్రణేబతే' త్యమరః, దూరాత్ దూరావస్థితకేకయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకం వైవర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయావయవం - 'అంగం ప్రతీకోఽవయవ' మి త్యమరః. కిం కిమర్థం. ౫. అస్మి న్నరణ్యే తవ కిం ప్రయోజనం-ప్రయోజనం ద్వేధా సంభవతి-రాజని జీవతి తదాజ్ఞయా మమ దర్శనం రాజనిమృతేస్య బాల్యేన బలవద్భి రపహృతరాజ్యత్వంవా-ఆద్య మాహ కచ్చి దితి. ధారయత ఇతి ప్రాణా నితిశేషః- యస్మాత్త్వ మిహాగతః తస్మా ద్రాజా ప్రాణాన్ ధారయతే కచ్చిత్-రాజాజీవతి చేత్త్వ మత్రాగచ్ఛంతం నసహేతేతి భావః - కచ్చి న్నధరత ఇతి పాఠాంతరం - తదా దేహం ధారయితుం నశక్నోతి కచ్చి దిత్యర్థః - ద్వితీయం పక్షం ప్రశ్నద్వయేన దర్శయతి కచ్చి దిత్యాది - రాజ్యం భ్రష్టం నకచ్చిత్ ప్రజానురాగో విద్యతే కచ్చి దిత్యర్థః. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషస ఇతి. శుశ్రూషా నాదరేణ కిమాగతో సీతి పాఠాంతరం. ౭. అథ రాజ్ఞ ఆరోగ్యం పృచ్ఛతి - కచ్చి ద్దశరథ ఇతి. కుశలే అనామయః-రాజ్ఞో వ్యాధిపరిభూతత్వా త్తత్కథనాయ కిమాగతో సీతి పాఠాంతరం - సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సత్యప్రతిజ్ఞాం ప్రేక్ష్య పశ్చా త్తాపేన కిమకుశలం ప్రాప్త ఇతి హార్దో భావః-కచ్చి దితి- ఆహర్తా సంపాదయితా - కర్తేతి యావత్ - ధర్మే నిశ్చయో యస్యస ధర్మనిశ్చయః. ౮. సకచ్చి దితి. సః ప్రసిద్ధః బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్ - విద్వాన్ సర్వవిద్యాసు కుశలః ధర్మనిత్యవిజ్ఞానానుగుణ మనుష్ఠాతేత్యర్థః - మహాద్యుతిః తత్కృతబ్రహ్మవర్చసయుక్తః - ఇక్ష్వాకూణా ముపాధ్యాయః కులగురు ర్వసిష్ఠః-యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్ సంపూజ్యతే బహుమన్యతే. ౯. సాతాతేతి. సాపూర్వం దుఃఖితతయానుభూతా కౌసల్యా సుఖినీ కచ్చిత్-ప్రజావతీ సుప్రజాః సుమిత్రాచ సుఖినీ కచ్చి దిత్యన్వయః - ఆర్యేతి స్వమాతు రపి బహుమానోక్తిః - కైకేయీ నందతి కచ్చిత్ - రాజ్యలాభేనేతి శేషః. ౧౦. కచ్చి ద్వినయసంపన్న ఇతి. వినయసంపన్నః

నేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన రామో ధర్మా నుపదిశతి. క్వన్విత్యాదినా. తస్య జీవత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. ౪. చిరస్యేతి. బతేత్యద్భుతే దూరాత్ - దూరావస్థిత కేకయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకం కార్శ్యవైవర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయా వయవం. ౫. కచ్చి దితి. నధరతే కచ్చిత్ దేహం ధారయితుం నశక్నోతి కచ్చిత్. ౬. ౭. కచ్చి దితి. ఆహర్తా కర్తేత్యర్థః - ధర్మనిశ్చయం ధర్మబుద్ధి రిత్యర్థః. ౮. స ఇతి. ఉపాధ్యాయో వసిష్ఠః. ౯. ౧౦. కచ్చి దితి. కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - అనుద్రష్టా అనంత

రనుద్రష్టా సత్కృతస్తే పురోహితః. ౧౧. కచ్చి దగ్నిషు తే యుక్తో విధిజ్ఞో మతిమా నృజుః, హుతం చ హోష్యమాణం చ కాలే వేదయతే సదా. ౧౨. కచ్చి ద్దేవా న్పితౄ న్మాతౄ ర్గురూ న్పితృసమా నపి, వృద్ధాంశ్చ తాత వైద్యాంశ్చ బ్రాహ్మణాం శ్చాభిమన్యసే. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మర్థశాస్త్రవిశారదం, సుధన్వాన ముపాధ్యాయం కచ్చి త్త్వం తాత మన్యసే. ౧౪. కచ్చి దాత్మసమా శ్శూరా శ్శ్రుతవంతో జితేంద్రియాః, కులీనా శ్చేంగితజ్ఞాశ్చ కృతా స్తే తాతమం

నిరహంకారః - కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - బహుశ్రుత మవధారణం యస్యస తథా - అనసూయుః - ఛాందస ఉప్రత్యయః-అనుద్రష్టా వసిష్ఠోపదిష్టానా ముపద్రష్టా- తే పురోహిత ఇత్యనేన రామస్య సుయజ్ఞ ఇవ భరతస్యాపి ప్రాతిస్వికః కశ్చిత్ పురోహితో ఽస్తీతి గమ్యతే - సుయజ్ఞ ఏవోచ్యత ఇత్యప్యాహుః - సత్కృతః పూజితః కచ్చి దిత్యన్వయః - అనేన పురోహిత స్సదా సత్కర్తవ్య ఇతి శిక్షితం-ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజనీయం. ౧౧. 'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషు చ, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో నదూషణ' మితి స్మరణా ద్వైమాతురే ష్వధివేదనదోషాభావా ద్యజ్ఞోఽపి కృతఇత్యారోప్యపృచ్ఛతి-కచ్చి దగ్ని ష్వితి. అథవా అగ్నిష్వగ్నికార్యేషు యుక్త స్సావధానః నియుక్తోవా అగ్నిశుశ్రూషణపర ఇత్యర్థః - విధిజ్ఞః అగ్నిహోత్రాద్యశ్వమేధాంతసకలయాగవిధిజ్ఞః మతిమాన్ ఊహాపోహాదికల్పనచతురః-ఋజుః ప్రత్యక్షపరోక్షయో రేకరూపానుష్ఠానవాన్-ఏకరూపకరణత్రయ ఇతివార్థః-పురోహిత ఇతిశేషః-కాలే తత్తద్ధోమకాలే-వేదయతేతుభ్యం జ్ఞాపయతి కచ్చిత్. ౧౨. కచ్చిద్దేవా నితి. అభిమన్యసే బహుమన్యసే - దేవేషు బహుమతి ర్యజ్ఞాదిభి రారాధనం-పితృషు మాతృషు చ వచనకరణశుశ్రూషణే-భృత్యా నితి పాఠే తత్ర బహుమతిర్దానం - గురుష్వనువర్తనాభిమతకరణాది - పితృసమేషు జ్ఞాతి ష్వర్థదానం - వృద్ధాదిషు నమస్కారాది - వృద్ధాః జ్ఞానశీలవయోభిః - విద్యా ఏషాం సంతీతి వైద్యాః విద్వాంసః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - యద్వా-వైద్యాన్ భిషజః తేషాం బహుమతిశ్చ ధనాదినా పరితోషణం - బ్రాహ్మణానితి జాతిమాత్రపరో వా-తదావిద్యాశీలాదిక మపరీక్ష్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణ యథాయోగ్యం బహుమానం వివక్షితం. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మితి. ఇషవః అమంత్రకాబాణాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాః-వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - అర్థశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం-సుధన్వానం సుధన్వనామకం - ఉపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం - మన్యసే బహుమన్యసే. ౧౪. కచ్చి దాత్మసమా ఇతి. ఆత్మసమాః విశ్వసనీయా ఇతియావత్ - శూరాః ధీరాః ఇతి యావత్ - శ్రుతవంతః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, జితేంద్రియాః పరై రలోభనీయా ఇతియావత్ కులీనాః ప్రామాణికకులోత్పన్నాః - తే త్వయా. ౧౫. ఏతాదృశమంత్రకరణే కింకారణం తత్రాహ - మంత్ర ఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః-శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః మంత్రధరై రమాత్యై

ద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన వసిష్ఠపుత్ర స్సుయజ్ఞోఽభిప్రేతః. ౧౧. కచ్చి దితి. అగ్నిషు అగ్నికార్యేషు యుక్తో నియుక్తః.౧౨. కచ్చి దితి. అభిమన్యసేయథావ ద్బహుమన్యస ఇత్యర్థః.౧౩. ఇష్వితి. ఇష్వస్త్రవరసంపన్నం - ఇషవః అమంత్రకాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాని - వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - సుధన్వానం - సుధన్వనామాన ముపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం. ౧౪. ౧౫. మంత్ర ఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః. ౧౬. * తి. అర్థనైపుణ మర్థప్రాప్త్య

త్రిణః. ౧౫. మన్త్రో విజయమూలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ, సుసంవృతో మన్త్రధరై రమాత్యై శ్శాస్త్రకోవిదైః ౧౬. కచ్చి న్నిద్రావశం నైషీః కచ్చి త్కాలే ప్రబుధ్యసే, కచ్చిచ్చాపరరాత్రేషు చిన్తయస్యర్థనైపుణం. ౧౭. కచ్చి న్మన్త్రయసే నైకః కచ్చి న్న బహుభిస్సహ, కచ్చి త్తే మన్త్రితో మన్త్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి. ౧౮. కచ్చి దర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయం, క్షిప్ర మారభసే కర్తుం నదీర్ఘయసి రాఘవ. ౧౯. కచ్చి త్తే సుకృతా న్యేవ కృతరూపాణి వా పునః, విదు స్తే సర్వకార్యాణి నకర్తవ్యాని పార్థివాః. ౨౦. కచ్చి న్న తర్కై ర్యుక్త్యా వా యేచా ప్యపరికీర్తితాః, త్వయా వా తవ వా మాత్యై ర్బుధ్యతే తాత మన్త్రితం. ౨౧. కచ్చి త్సహస్రై ర్మూర్ఖాణా మేక మిచ్ఛసి పణ్డితం, పణ్డితో హ్యర్థకృచ్ఛ్రేషు

స్సుసంవృతో మన్త్రో హి విజయమూలం భవతీత్యన్వయః. ౧౬. కచ్చి న్నిద్రావశ మితి. అర్థనైపుణం-అర్థవిషయసామర్థ్య మితి యావత్. ౧౭. కచ్చి న్మన్త్రయస ఇతి. ఏకో నమన్త్రయసే కచ్చిత్-ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే తస్య కుత్రచి దభినివేశేన గుణాగుణయో ర్యాథార్థ్యగ్రహణం నసిద్ధ్యే దితి భావః - బహుభి స్సహ నమన్త్రయసే కచ్చిత్-బహుభి స్సహ మన్త్రణేపి ప్రథమం తావ దైకమత్యం నఘటతే - మన్త్రభేదశ్చ భవే దితి భావః-రాష్ట్రం జనపదం-నపరిధావతి నవ్యాప్నోతి-పూర్వం మన్త్రసంవరణ మన్యహేతు తయోక్తం-అత్ర తు స్వతన్త్రతయోచ్యత ఇతి నపునరుక్తిః. ౧౮. కచ్చి దర్థ మితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం-మహోదయం మహాఫలం-అర్థం కార్యం వినిశ్చిత్య క్షిప్ర మారభసే కచ్చిత్ - నదీర్ఘయసి నవిళంబసే కచ్చిత్-ఏవ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యా ముక్తం. 'క్షిప్ర మక్రియమాణస్య కాలః పిబతి సంపద' ఇతి భావః. ౧౯. కచ్చి త్తే సుకృతానీతి. పార్థివాః సామన్తనృపాః - తే సర్వకార్యాణి మన్త్రితసర్వకార్యాణి, సుకృతా న్యేవ సునిష్పన్నా న్యేవ విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి కృతప్రాయాణి వా క్షిప్ర మేవ ఫలోన్ముఖానీతి యావత్ - కర్తవ్యాని నవిదుః. మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం నవిదు రిత్యర్థః. ౨౦. కచ్చి న్నేతి. మన్త్రితం కార్యం - త్వయా వా - తవామాత్యై ర్వా-హేతుభిః - తర్కైః ఊహైః - యుక్త్యా వా అనుమానేన వా - యేచా ప్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తై ర్వా నబుధ్యతే కచ్చిత్ పరై రితి శేషః - భవాన్ భవదీయామాత్యాశ్చ మన్త్రితార్థవిషయపరాభ్యూహ్యస్థానాని సూక్ష్మాణ్యపి స్థగయన్తి కచ్చి దిత్యర్థః. ౨౧. కచ్చి త్సహస్రా దితి. మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూ

ప్రాయం. ౧౭. కచ్చి దితి. ఏకో నమన్త్రయసే కచ్చిత్-ఏకేన మన్త్రే క్రియమాణే స్వకార్యాభినివేశేన గుణావగుణయో ర్యాథార్థ్యగ్రహణం నసిధ్యతీతి భావః-బహుభి స్సహమన్త్రణే ప్రథమం తావ దైకమత్యం నఘటతే - మన్త్రభేదశ్చ భవే దితి భావః-నపరిధావతి నవ్యాప్నోతి. ౧౮. కచ్చి దితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం - నదీర్ఘయసి విలంబం నకార్షీః. ౧౯. కచ్చి దితి. పార్థివాః సామన్తపృథివీశ్వరాః తే సర్వకార్యాణి సుకృతా న్యేవ సునిష్పన్నా న్యేవ విదుః కచ్చిత్-కృతరూపాణి వా కృతప్రాయాణి వా - క్షిప్ర మేవ ఫలోన్ముఖానీతి యావత్ - కర్తవ్యాని నవిదుః మన్త్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్పూర్వం నవిదు రిత్యర్థః. ౨౦. కచ్చి దితి. తర్కైః ఊహాః యుక్తికారణం - అర్థాపత్తిర్వా - యేచాపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః-తై ర్యుక్త్యా వా ఇంగితాదిభిర్వా - త్వయా వా తవ అమాత్యైర్వా సాధనభూతై ర్మన్త్రితం మన్త్రం నబుధ్యతే కచ్చిత్-అన్యై రితి శేషః. ౨౧. మూర్ఖాణాం సహస్రాత్ అవిమృశ్యకారిణాం

కుర్యాన్నిశ్శ్రేయసం మహత్. ౨౨. సహస్రాణ్యపి మూర్ఖాణాం యద్యుపాస్తే మహీపతిః, అథవాప్యయుతాన్యేవ నాస్తి తేషు సహాయతా. ౨౩. ఏకో ఽప్యమాత్యో మేధావీ శూరో దక్షో విచక్షణః, రాజానం రాజమాత్రం వా ప్రాపయేన్మహతీం శ్రియమ్. ౨౪. కచ్చిన్ముఖ్యా మహత్స్వేవ మధ్యమేషు చ మధ్యమాః, జఘన్యాస్తు జఘన్యేషు భృత్యాః కర్మసు యోజితాః. ౨౫. అమాత్యానుపధాతీతాన్ పితృపైతామహాంఛుచీన్, శ్రేష్ఠాన్ శ్రేష్ఠేషు కచ్చిత్త్వం నియోజయసి కర్మసు. ౨౬. కచ్చిన్నోగ్రేణ దండేన భృశముద్వేజితప్రజం,

---

ర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పండితం విమృశ్యకారిణం ఏకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్-పండితపరిగ్రహే హేతు మాహ-పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛ్రేషు కార్యసంకటేషు-పాఠాంతరం అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు-మహన్నిశ్శ్రేయసం మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః - పాఠాంతరం-మహన్నిశ్శ్రేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం-కుర్యాత్ ఉపదిశేదిత్యర్థః. ౨౨. ఏవమన్వయే నోపపాద్య వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి - సహస్రాణీతి. ఉపాస్తే ఆశ్రయతి - సంగృహ్ణాతీత్యర్థః-నాస్తి త్వస్మాత్ పూర్వం తథాపి త్యుపస్కార్యం-సహాయతా మంత్రోపాయసహాయత్వం. పండితశబ్దార్థం వివృణ్వన్నాహ - ఏక ఇతి. మేధాస్యాస్తీతి మేధావీ - ఆమ్నాయామేధాస్రజోవిని రితివినిః - ఝటితి పరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటురిత్యర్థః - శూరః స్థిరబుద్ధిః - దక్షః విచారసమర్థః - విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్రః. ౨౪. కచ్చిన్ముఖ్యా ఇతి. ముఖ్యాః భృత్యాః - మహత్సు ముఖ్యేష్వేవకార్యేషు పచనపరివేషణాదిషు - కచ్చిన్నియోజితాః నతుహీనేషు కార్యేషు - మధ్యమాః జాత్యాదినా మధ్యమా భృత్యాః మధ్యమేష్వేవ కార్యేషు శయ్యాసనానయనాదిషు నియోజితాః - నతూత్తమాధమకార్యేషు - జఘన్యాః జాత్యాదిహీనాః భృత్యాః - జఘన్యేష్వేవ కార్యేషు పాదప్రక్షాళనపాదుకానయన పాదసంవాహనాదిషు - నియోజితాః - నతూత్తమమధ్యమేషు కార్యేషు యోజితాః కచ్చిత్ - అన్యథా మహద్వైశసం భవేదితి భావః. భృత్యేషూక్తం న్యాయ మమాత్యేష్వతిదిశతి - అమాత్యానితి. ఉపధాతీతాన్ స్వవ్యతిరిక్తేష్వర్థాద్యుపాధిరహితాన్ - యద్వా సుపరీక్షాతీతాన్ - 'ఉపధాసు పరీక్షా స్యా' దితి వైజయంతీ, శ్లాఘ్యవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య అంతఃపురప్రేషితం పరరాజప్రేషితమితి ప్రలోభ్య పరీక్షాం కుర్వంతి రాజానః - తామతీతా నిత్యర్థః-పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్-శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్. ౨౬. కచ్చిన్నోగ్రేణేతి. తవ ఉగ్రేణ దండేన-ఉద్వేజితప్రజం పీడితప్రజాయుక్తం-రాష్ట్రం రాజ్యం-మంత్రిణః నానుజానంతి నానుమన్యంతే కచ్చిత్-రాజానం త్వాం ఉగ్రదండాన్నివర్తయంతి కచ్చిదిత్యర్థః. కచ్చిత్త్వామితి. ఉగ్రప్రతిగ్ర

సహస్రాత్పండితం సమ్యగ్విమృశ్యకారిణమేక మిచ్ఛసి కచ్చిత్-పండితగ్రహణే హేతు మాహ-పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛ్రేషు అర్థసంకటేషు - మహన్నిశ్శ్రేయసం కుర్యాత్ - మహదైశ్వర్యం ప్రాపయేదిత్యర్థః. ౨౨. * తి. సహాయతా సహాయకార్యక్షమతా. ౨౩. ఏక ఇతి. విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్ర ఇత్యర్థః. ౨౪. * తి. ముఖ్యామహాంతః. ౨౫. అమాత్యానితి. ఉపధాతీతాన్ ఉపధా పరీక్షా'ఉపభావా పరీక్షాస్యా' దితి హలాయుధః-అనర్ఘ్యవస్త్రాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య రాజస్త్రీప్రేషితమితి ప్రబోధ్య పరీక్షాం కుర్వతే రాజానః - తాం పరీక్షామతీతాన్ తత్రాలోలుపానిత్యర్థః-అత ఏవ శుచీన్ కరణత్రయశుద్ధియుక్తాన్ పితృపైతామహాన్ కులక్రమాగతాన్. ౨౬.

రాష్ట్రం తవానుజానంతి మన్త్రిణః కైకయీసుత. ౨౭. కచ్చి త్త్వాం నావజానంతి యాజకాః పతితం యథా, ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం కామయాన మివ స్త్రియః. ౨౮. ఉపాయకుశలం వైద్యం భృత్యసందూషణే రతం, శూర మైశ్వర్యకామం చ యో నహంతి సవధ్యతే. ౨౯. కచ్చిద్ధృష్టశ్చ శూరశ్చ మతిమాన్ ధృతిమాం చ్ఛుచిః, కులీన శ్చానురక్తశ్చ దక్ష స్సేనాపతిః కృతః. ౩౦. బలవంతశ్చ కచ్చిత్తే ముఖ్యా యుద్ధవిశారదాః, దృష్టాపదానా విక్రాంతా స్త్వయా సత్కృత్య

హీతార మిత్యుపమానోపమేయయో స్సాధారణవిశేషణం-ఉగ్రేణ దండోపాయేన అదండ్యేభ్యోధన గ్రహణం కుర్వంతం త్వాం ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ దుర్దానేన-ధనప్రతిగ్రహీతారం పతితం యష్టుకామం పతితం యాజకా ఋత్విజ ఇవ-ఉగ్రేణ కర్మణా బలాత్కారేణ ప్రతిగ్రహీతారం కామయానం పురుషం స్త్రియ ఇవవచనాజ్జానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజావమానహేతుభూతం న్యాయాతిక్రమేణ ఉగ్రకరగ్రహణం త్వయి నాస్తి కచ్చి దితి భావః. ౨౮. ఉపాయకుశల మితి. ఉపాయేషు సామాద్యుపాయేషు కుశలం - నిపుణం-వైద్యం కణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం-పాఠాంతరం - చాణక్యా ద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం - భృత్యసందూషణే రతం అంతరంగభృత్యానాం సందూషణే అసద్దోషోద్ఘాటనేన తద్విఘటనే రతం - శూరం రాజహింసనేపి నిర్భయం - ఐశ్వర్యకామం క్రమేణ రాజైశ్వర్యాక్రమణకామంచ - పురుషం యో నహంతి సరాజా తేనైవ వధ్యతే రాజ్యాత్ భ్రష్టో భవతీత్యర్థః - ఏవం విధః పురుష స్త్వత్సన్నిధౌ నవర్తతే కచ్చి దిత్యర్థః. ౨౯. సంగ్రామ్యా న్సేనాపతిగుణా నాహ - కచ్చి ద్ధృష్ట ఇతి. హృష్యతీతి హృష్టః - రాజకృతసత్కారేణ సంతుష్టః - యద్వా ధృష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - ధృష్టః వ్యవహారేషు ప్రగల్భః-శూరః పరనిగ్రహపరః-మతిమాన్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహతద్భేదనసేనానయనాదిచతురబుద్ధియుక్తః-ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః - శుచిః బాహ్యాభ్యంతర శుద్ధియుక్తః - యద్వా - శుచిః స్వామిని సవిశ్వాసః - కులీనః సత్కులప్రసూతః - అనురక్తః స్వస్మి న్నిరవధికప్రీతిమాన్ - దక్షఃకార్యకుశలః-ఏవంవిధస్సేనాపతిః కృతః కచ్చిత్ - తాదృశంపూర్వసేనాపతిం విహాయతాదృశ మన్యంనపరిగృహీతవానసికచ్చిదిత్యర్థః. ౩౦. బలవంత ఇతి. బలవంతః అత్యంతబలాః- తే ప్రసిద్ధాః-ముఖ్యాఃగణముఖ్యాః-యుద్ధవిశారదాః యుద్ధే సమర్థాః - దృష్టం సాక్షాత్కృతం అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం యేషాం తే తథోక్తాః-విక్రాంతాః శూరాః-'శూరో వీరశ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః, సత్కృత్యమానితాః

కచ్చి దితి. రాజ్య మనుజానంతి రక్ష్యత్వేనానుమన్యంతే కచ్చిత్. ౨౭. కచ్చి దితి. పతితం యష్టుకామం పతితం - యాజకా యథా ఋత్విజ ఇవ - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ కర్మణా ప్రతిగ్రహీతారం - బలా త్ప్రతిగ్రహీతార మితి యావత్ - కామయానం కాముకం స్త్రియ ఇవ చత్వాం నావజానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజాతిక్రమణ ముగ్రకరగ్రహణంచ త్వయి నాస్తి కచ్చి దిత్యర్థః. ౨౮. ఉపాయకుశలమితి. సామా ద్యుపాయచతురం - వైద్యం విద్యావిదం నీతిశాస్త్రజ్ఞ మితి యావత్ - భృత్యసందూషణే రతం యేన కేనాపి హేతునా ఆప్తభృత్యవిఘటనే రతం శూరం మరణనిర్భయం ఐశ్వర్యకామం రాజ్యాభిలాషిణ మితి యావత్ - యో నహంతి సవధ్యతే-ఏవంవిధపురుష స్త్వ త్సన్నిధౌ న వర్తతే. ౨౯. కచ్చి దితి. ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తధైర్యః శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - దక్షః చతురః. ౩౦. బలవంత ఇతి. ముఖ్యాగణముఖ్యాః దృష్టాపదానాః దృష్ట మపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం కర్మ యేషాం తే తథా-విక్రాంతాః శూ

మానితాః 31. కచ్చి ద్బలస్య భక్తం చ వేతనంచ యథోచితం, సంప్రాప్తకాలం దాతవ్యం దదాసి నవిళంబసే. 32. కాలాతిక్రమణా చ్చైవ భక్తవేతనయో ర్భృతాః, భర్తుః కుప్యంతి దుష్యంతి సోఽనర్థ స్సుమహాన్ స్మృతః 33. కచ్చిత్సర్వేఽను రక్తాస్త్వాం కులపుత్త్రాః ప్రధానతః, కచ్చిత్ ప్రాణాం స్తవార్థేషు సంత్యజంతి సమాహితాః. 34. కచ్చి జ్జానపదో విద్వాన్ దక్షిణః ప్రతిభానవాన్, యథోక్తవాదీ దూత స్తే కృతో భరతపండితః. 35. కచ్చి దష్టాదశాన్యేషు స్వపక్షే దశపంచ చ,

---

పారితోషికదానపూర్వకం శ్లాఘితాః కచ్చిత్. 31. కచ్చిద్బలస్యేతి. బలస్య సైన్యస్య - సంప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం - దాతవ్యం తత్తత్కాలే దేయం భక్తం అన్నం - వేతనం ప్రతిమాసం దేయాం భృతించ - యథోచితం తత్తత్కార్యోచితం - దదాసి నవిళంబసే కచ్చిత్-కాలాతిక్రమణం వినా దదాసి కచ్చిత్. 32. విళంబే దోషమాహ - కాలాతిక్రమణా దితి. భృతాః భృతిజీవినః భటా ఇతి యావత్ - భర్తుః కుప్యంతి భర్తారం ప్రతి కుప్యంతి - దుష్యంతి కోపేన వికృతా భవంతి - సవికారః సుమహానర్థ స్స్మృతః. అనర్థకరో భవేదిత్యర్థః. 33. కచ్చి త్సర్వ ఇతి. కులపుత్త్రాః క్షత్త్రియకులప్రసూతాః - జ్ఞాతయ ఇతివా - ప్రధానతః ప్రధానాః - సార్వవిభక్తికస్తసిః. 34. కచ్చి జ్జానపద ఇతి. జానపదః స్వజనపదభవః - పరజనపదభవశ్చేత్ - పక్షపాత మాచరేత్ - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - దక్షిణః సమర్థః - ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః - పరోక్తస్యావిళంబ ముచితోత్తరజ్ఞ ఇతి యావత్ - యథోక్తవాదీ-ఉక్త మనతిక్రమ్య సందేశప్రతిసందేశవచనశీలః - కార్యోపయోగితయా బహుముఖం వ్యాహర న్నపి స్వామ్యుక్తమజహదేవ వ్యవహర్తేతియావత్-పండితః పరిచ్ఛేత్తా - పరిచ్ఛేదోహి పాండిత్య మిత్యుక్తేః. 35. కచ్చి దష్టాదశాన్యే ష్వితి. అన్యేషు పరపక్షేషు అష్టాదశతీర్థాని స్వపక్షే పంచదశతీర్థాని చ - అవిజ్ఞాతైః పరస్పర మన్యైశ్చావిజ్ఞాతైః-విజ్ఞాతత్వే తేషాం సాంకేతికవ్యవహారః ప్రాదుష్ష్యాత్ - ఏకస్మిన్ తీర్థే త్రిభి స్త్రిభిః చారకైః వేషాంతరధారిభి శ్చారైః - కృత్త్రిమార్థేకప్రత్యయః - వేత్సి కచ్చిత్ - ఏతాని న్యాయతో న్యాయతోవా ప్రవర్తంత ఇతి జానాసి కచ్చిదిత్యర్థః - తానీమా న్యష్టాదశనీతిశాస్త్రోక్తాని తీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనాపతి దౌవారికాంతర్వంశిక కారాగారాధికృతార్థ సంచయకృత్కార్య నియోజకప్రాడ్వివాక సేనానాయక నగరాధ్యక్ష కర్మాంతిక సభ్యధర్మాధ్యక్ష దండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలాః - ఏష్వేవ మంత్రి పురోహిత యువరాజ వ్యతిరిక్తాని స్వపక్షే పంచదశతీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనాపతయః ప్రసిద్ధాః - దౌవారికః - అంతఃపురాది ద్వారరక్షణాధికృత జననిర్వాహకః - అంతర్వంశికః - అంతఃపుర కార్య నిర్వాహకః - కారాగారం అపరాధినాం బంధనగృహం - తత్రాధికృతః కారాగారాధికృతః - అర్థ సంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః - కార్యనియోజకః రాజాజ్ఞాయాః

రాః. 31. కచ్చి దితి. భక్త మన్నం ఏత ద్వ్రీహ్యాదీనామ ప్యుపలక్షణం వేతనం భృతిః. 32. కాలాతిక్రమణా దితి. భృతాః భృత్యుపజీవినః. 33. కచ్చి దితి. కులపుత్త్రాః జ్ఞాతయః - ప్రధానతః ప్రధానాః. 34. కచ్చి దితి. జానపదః జనపదే భవః - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః-ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః పండితః పరిచ్ఛేత్తా. 35. కచ్చి దితి. అన్యేషు పరపక్షేషు మంత్రాదీ న్యష్టాదశతీర్థాని - స్వపక్షే పంచదశతీర్థానిచ - పరస్పర మవిజ్ఞాతై రన్యోన్యమవిజ్ఞాతై స్త్రిభిస్త్రిభి శ్చారకై ర్వేషాంతరధారిభిః చారై ర్వేత్సి కచ్చి దితి సంబంధః - 'చార

త్రిభి స్త్రిభి రవిజ్ఞాతై ర్వేత్సి తీర్థాని చారకైః. 3౬. కచ్చి ద్వ్యపాస్తా నహితా౯ ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా, దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే రిపుసూదన. 3౭. కచ్చి

బహిః ప్రచారకర్తా - ప్రాడ్వివాకః వ్యవహారప్రష్టా - తల్లక్షణ ముక్తం 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతి ప్రశ్నం తథైవచ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వదతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి. సేనానాయకః సేనాయాః భృతి జీవనాదిదానాధ్యక్షః - నగరాధ్యక్షః - రాత్రౌ నగరశోధన నగర ద్వారప్రాకారాదిరక్షణ సంవిధానాదికర్తా - కర్మాంతికః కార్యాంతే వేతనగ్రాహిణాం సైనిక వ్యతిరిక్తానాం సర్వేషాం రాజ్ఞ స్సకాశా దేకధా స్వయం వేతనం గృహీత్వా ప్రత్యేకంత ద్యో దాపయతిసః - సభ్యః ప్రతిదినం సభాలంకరణ రాజమంత్రి ప్రభృతి సముచితాసన విధాన సభ్యానయనాసభ్యనిరోధనయథోచితనివేశనసభానిశ్శబ్దీకరణసభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః - ధర్మాధ్యక్షః దాయభాగాది విషయే వివాదం కుర్వతాం వివాదపదవిశోధనపూర్వకం యథా ధర్మ శాస్త్రం వివాదశమనకరః - దండపాలః పరస్వాపహరణా ద్యపరాధకారిణాం రాజాజ్ఞా ప్రకారేణ కరశిరశ్ఛేదాదివిధాయిజననియోజకః - దుర్గపాలః గిరిజలవనాది దుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః - రాష్ట్రాంతపాలః స్వరాష్ట్రసీమాంతే సర్వాసు దిక్షు పరరాజాక్రమణాది నివారణాయ సదా తద్ర క్షణం కుర్వతాం నిర్వాహకః - స్వకీయ మంత్రిపురోహితయువరాజానపరీక్ష్యాః - తేషాం సదా స్వసమీపవర్తిత్వేన తత్స్వభావస్య స్వేనైవ జ్ఞాతత్వాత్ - తథోక్తం నీతిశాస్త్రే, 'చారా౯ విచా రయే త్తీర్థే ష్వాత్మనశ్చపరస్య చ, పాషండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరై రపి, మంత్రిణం యువ రాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహిత' మితి. స్వేషు మంత్రిణం యువరాజం పురోహితం చ హిత్వే త్యన్వయః - ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వ ముక్తం హలాయుధే - 'యోనౌజలావతారేచ మంత్రా ద్యష్టా దశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యా ద్దర్శనే ష్వపీ'తి. 3౬. కచ్చిద్వ్యపాస్తా నితి. వ్యపా స్తా౯ నిష్కాసితా౯ - ప్రతియాతా౯ పున రాగతా౯ - అహితా౯ శత్రూ౯ దుర్బలా నవ జ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్ - దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాం కృత్వానవర్తసే కచ్చి దితి భావః - ప్రతియాన మవ ష్టంభ మంతరేణ నసంభవతీతి మత్వా తేషు సావధానతయా స్థాతవ్య మితిభావః. 3౭. కచ్చి న్నలో కాయతికానితి. లోకాయతికా౯ లోకేష్వాయతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్షప్ర మాణం - యద్వా లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్ష మనుమానం చోచ్యతే - లోక్యతే సాక్షా త్క్రియతే ౽నేనేతి లోకః ప్రత్యక్షప్రమాణం - ఆసమంతాత్ వ్యాప్య ధూమాది సమీప వర్తి వహ్న్యాది ర్యత్యతే గృహ్యతే ౽నేనేత్యాయత మనుమానం - తదేషా మస్తీతి లోకాయతి

న్విచారయే త్తీర్థే ష్వాత్మనశ్చ పరస్య చ, పాషండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరేష్వపి, మంత్రిణం యువరాజం చ హిత్వా స్వేషు పురోహిత' మితి-అష్టాదశతీర్థా న్యేతాని - మంత్రపురోహిత యువ రాజసేనాపతిదౌవారికాంతర్వంశికకారాగారాధికృతార్థసంచయకృత్కృత్యాకృత్యనియోజక ప్రాడ్వి వాకసేనానాయక నగరాధ్యక్షకర్మాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్ష దండపాల దుర్గపాల రాష్ట్రాంతపాలకా ఇతి నీతిశాస్త్రోక్తా న్యష్టాదశతీర్థాని - ప్రాడ్వివాకలక్షణం - 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతి ప్రశ్నం తథైవ చ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్వ దతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి - ఏతేషాం తీర్థశబ్ద వాచ్యత్వే హలాయుధః. 'యోనౌ బలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశస్వపి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనే ష్వపీ'తి. 3౬.కచ్చిదితి. వ్యపాస్తా౯ నిష్కాసితా౯ ప్రతియాతా౯ పునరాగతా నహితా౯ శత్రూ౯ దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తసే కచ్చిత్. 3౭. కచ్చిదితి. లోకాయతికా౯ -

న్నలోకాయతికాన్ బ్రాహ్మణాం స్తాత సేవసే, అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పండితమానినః. ౩౮. ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః, బుద్ధిమాన్వీక్షికీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి తే. ౩౯. వీరై రధ్యుషితాం పూర్వ మస్మాకం తాతపూర్వకైః, సత్యనామాం దృఢద్వారాం హస్త్యశ్వరథసంకులాం, బ్రాహ్మణైః క్షత్రియై ర్వైశ్యై స్స్వకర్మనిరతై స్సదా, జితేంద్రియై ర్మహోత్సాహై ర్వృతా మార్యై స్సహస్రశః. ౪౦. ప్రాసాదై ర్వివిధాకారై ర్వృతాం వైద్యజనాకులాం, కచ్చిత్ సుముదితాం స్ఫీతామయోధ్యాం పరిరక్షసి. ౪౧. కచ్చి చ్చిత్యశతై ర్జుష్ట స్సునివిష్టజనాకులః, దేవస్థానైః ప్రపాభిశ్చ తటాకై శ్చోపశోభితః, ప్రహృష్టనరనారీక స్సమాజోత్సవశోభితః, సుకృష్టసీమాపశుమాన్ హింసాభిః పరి

కాః - అత ఇనితసావితి ఠన్ ప్రత్యయః - నాస్తికాః బౌద్ధచార్వాకాదయః తాన్ బ్రాహ్మణాన్ నసేవసే కచ్చిత్ - అసేవాయాం హేతు మాహ అనర్థేతి-అర్థేషు తత్త్వార్థేషు కుశలాః యథావద్జ్ఞానవంతః తే నభవంతీత్యనర్థకుశలాః - యద్వా అనర్థః ధర్మానుష్ఠానశ్రద్ధా వైకల్యతన్మూలక సజ్జనబహిష్కార నరకపతనాదిః తత్ర కుశలాః - దుర్బోధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః-బాలాః తత్త్వజ్ఞాన విరోధ్యజ్ఞానయుక్తాః - అథచ పండితమానినః-అపండిత మాత్మానం పండితం మన్వానాః-ఏతే అనర్థకుశలాహి-తనిశ్లోకీ. ౩౮. అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతి - ధర్మశాస్త్రేష్వితి. దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః తే-ముఖ్యేషు తామసస్మృతి పురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్వికమహర్షి ప్రణీతేషు సజ్జనాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపక శాస్త్రేషు విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయపరంపరయా పఠ్యమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య-శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థాయనిరర్థం నిష్ప్రయోజనం ప్రవదంతి-'ఆర్షం ధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రావిరోధినా, యస్తర్కేణాను సంధత్తే సధర్మం వేద నేతర' ఇతిస్మృతేః. తనిశ్లోకీ. ౩౯. వీరై రిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ - సత్యనామాం - డాబుభాభ్యా మన్యతరస్యా మితి డాప్ - అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చి దిత్యర్థః - సత్యనామాత్వమూలం వీరై ధ్యుషితా మిత్యాది - తత్ఫలాని సత్యనామాత్వాదీని. ఆర్యైః పూజ్యైః-తత్రహేతవస్స్వకర్మ నిరతత్వాదయః-వైద్యజనాకులాం వైద్యజనాః విద్వజ్జనాః తైరావృతాంసుముదితాం సుసంతుష్టజనా మిత్యర్థః-స్ఫీతాం సమృద్ధాం. ౪౧. కచ్చిచ్చిత్యశతైరిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకం వాక్యం. చిత్యశతైః-చైత్యశతై రితి చ పాఠః-ఉభయత్రా ప్యశ్వమేధాంత మహాయజ్ఞచయన ప్రదేశసమూహై రిత్యర్థః-సునివిష్టజనాకులః సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తః-సుప్రతిష్ఠితత్వంచ రాజన్వత్వసువృష్ట్యారోగ్యాదిదేశగుణా కృష్టచిత్తతయా దేశాంతరజిగమిషా రాహిత్యేన తత్రైవాసక్తత్వం - దేవస్థానై ర్దేవాలయైః-ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః మార్గప్రవర్తితాభి రితి శేషః - 'ప్రపా పానీయశాలికే' త్యమరః. తటాకైః సస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః - సమాజోత్సవశోభితః - సమాజైః

చార్వాకాన్ - బాలాః బాలిశాః - అనర్థకుశలాః - అనర్థసంపాదనే చతురాః. ౩౮. ధర్మశాస్త్రేష్వితి. దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - ఆన్వీక్షికీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థాయ. ౩౯. వీరై రిత్యాది. అయోధ్యాంసత్యనామాం పరిరక్షసి-కచ్చిత్ అయోధ్యేతినామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసే కచ్చిత్. ౪౧. కచ్చి దిత్యాది. ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః*ఆదైవమాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యో దేశో దేవమాతృకః సనభవతీ త్యదేవమాతృకః - నదీమాతృకఇత్యర్థః-

వర్జితః, అదేవమాతృకో రమ్య శ్శ్వాపదైః పరివర్జితః, పరిత్యక్తో భయై స్సర్వైః ఖనిభి శ్చోపశోభితః, వివర్జితో నరైః పాపై ర్మమ పూర్వై స్సురక్షితః, కచ్చిజ్జనపదస్స్ఫీత స్సుఖం వసతి రాఘవ. ౪౭. కచ్చిత్తే దయితా స్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః, వార్తాయాం సంశ్రిత స్తాత లోకోహి సుఖ మేధతే. ౪౮. తేషాం గుప్తిపరీహారైః కచ్చిత్తేభరణం కృతం, రక్ష్యాహి రాజ్ఞాధర్మేణ సర్వేవిషయవాసినః. ౪౯. కచ్చిత్ స్త్రియ స్సాంత్వయసి కచ్చిత్తాశ్చ సురక్షితాః, కచ్చి న్నశ్రద్దధాస్యాసాం

ధర్మనిర్ణయార్థసభాభిః - యద్వా-నదీతటాకాదితీరవనేషు సమస్తవస్తు విక్రయసౌకర్యాయ నిఖిలజనవిదితతయా కృత వారసంకేతః కృతాపణో వణిజాం సమూహ స్సమాజ ఇత్యుచ్యతే - యద్వా సమాజయుక్తోత్సవశోభితః - సుకృష్టసీమా - ఆకృష్టా ఈషత్కృష్టాచ భూమి ర్నతత్రాస్తీత్యర్థః - యద్వా - సర్వదా సుకృష్టప్రాయసీమా - అకృష్టపచ్యభూమియుక్త ఇత్యర్థః - పశుమాన్ గవాజాది పశుసమృద్ధః -హింసాభిః ఈతిభిష్షడ్భిః - 'అతివృష్టిరనావృష్టి ర్మూషికాశ్శలభాః ఖగాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజాన ష్షడేతా ఈతయస్స్మృతా' ఇత్యుక్తాభిః పరివర్జితః - యద్వా పరస్పరహింసారహిత ఇత్యర్థః - అదేవమాతృకః దేవమాతృకదేశరహితః - వృష్ట్యేకనిష్పాద్య సస్యకదేశరహిత ఇత్యర్థః - సరయూతీరస్థత్వేన సర్వతో నదీమాతృక ఇతి యావత్. ని. 'నద్యంబుజీవనో దేశో నదీమాతృక ఉచ్యతే. వృష్టినిష్పాద్య సస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాతృక' ఇతి హలాయుధః, రమ్యః ఆరామాది శోభితత్వేన రమణీయః - శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుభిః పరివర్జితః - భయై స్సర్వైః భయహేతుభి శ్చోరాదిభి స్సర్వైః పరిత్యక్తః పరిత స్త్యక్తః తత్సమీపదేశేపి చోరాదిభయం నాస్తీ త్యర్థః - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః - 'ఖని స్స్త్రియామాకరస్స్యా' దిత్యమరః. పునః కచ్చిచ్ఛబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్నా ఇతి గమ్యతే. ఆద్యంతయోః ప్రయుక్తోయం కుతో నాన్వేతి మధ్యతః, ప్రష్టవ్యతాయాం తుల్యాయాం కేనార్ధజరతీక్రమః, ఆదరాతిశయోనేన శ్రీమతో కౌసలగోచరః, గమ్యతే రఘునాథస్య ముక్తిర్యే నాపిపీలికం. ౪౭. కచ్చిత్తే దయితా ఇతి. కృషిగోరక్ష జీవినః - వైశ్యాః - దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్మకవాణిజ్యే సతి-వార్తా వా గింగితో దంత వాణిజ్యా దిషు వర్తత ఇతి వైజయంతీ, సంశ్రితో లోకః - త్వత్సంశ్రితో జనః సుఖ మేధతే హి. ౪౮. తేషామితి. గుప్తిపరీహారైః ఇష్టప్రాపణానిష్టనివారణైః - తే త్వయా - తేషాం భరణం పోషణం కృతం కచ్చిత్ - తస్యావర్జనీయత్వ మాహ-రక్ష్యాహీతి. ౪౯. కచ్చిత్ స్త్రియ ఇతి. స్త్రియః స్వ స్త్రియః - సాంత్వయసి తదనుకూలతయా వర్తసే-సురక్షితాః అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతిశేషః - ఆసాం స్త్రీణాం-వచన మితి శేషః-నశ్రద్దధాసి ఆదరేణ యథార్థబుద్ధ్యా నశృణోషీత్యర్థః. గుహ్యం నభాషసే-తాభ్య

తథాచ హలాయుధః - 'నద్యంబుజీవనోదేశో నదీమాతృకఉచ్యతే, వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు విజ్ఞేయోదేవమాతృక' ఇతి - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః ఏతాదృశజనపదః - సర్వైర్భయైః పరిత్యక్తః కచ్చిత్ సుఖం వసతి కచ్చిదితి కచ్చిచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ౪౭. కచ్చిదితి. కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాదయః దయితాః - అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః - వార్తాయాం క్రయవిక్రయాదిరూపవాణిజ్యే సతి సంశ్రితః ఆశ్రితః లోకో జనః సుఖ మేధతే సుఖం ప్రాప్నోతి హి. ౪౮. తేషా మితి. గుప్తిపరీహారైః గుప్తి రిష్టప్రాపణం - పరీహారః అనిష్టనివారణం తై స్తేషాం కృషిగోరక్షజీవినాం భరణం కృతం కచ్చిదితి సంబంధః,

కచ్చిద్బహుభ్యో న భాషసే. ౪౯. కచ్చిన్నాగవనం గుప్తం కచ్చిత్తే సంతి ధేనుకాః, కచ్చిన్న గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి. ౫౦. కచ్చిద్దర్శయసే నిత్యం మనుష్యాణాం విభూషితం, ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్ణే రాజపుత్ర మహాపథే. ౫౧. కచ్చిన్న సర్వే కర్మాంతాః ప్రత్యక్షాస్తే విశంకయా, సర్వే వా పున రుత్సృష్టా మధ్యమేవాత్ర కారణం. ౫౨. కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధాన్యాయుధోదకైః, యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః. ౫౩. ఆయస్తే

ఇతి శేషః-స్త్రీణా మతిచంచలమతిత్వేన రహస్యభేదప్రసంగా దితి భావః. ౪౯. కచ్చిన్నాగవన మితి. నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం-తదరక్షణే పరై ర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః-ధేనుకాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః - 'కరిణీ ధేనుకా వశే'త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః 'వేశ్యాకరిణ్యోర్గణికే'తి వైజయంతీ, గణికా శ్చాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః తేషాం గణికాశ్వానాం కుంజరాణాంచ నతృప్యసి కచ్చిత్-తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నప్రాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః-పూరణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ. కచ్చి ద్దర్శయస ఇతి. విభూషితం ఆత్మాన మితి శేషః-మహాపథే సభాయా మితి యావత్ - ప్రాత స్సభాయాం స్థిత్వా మనుష్యాణాం విభూషిత మాత్మానం దర్శయసే కచ్చిదితి సంబంధః - అన్యథా రాజారోగ్యే తేషాం శంకా స్యా దితి భావః. ౫౧. కచ్చిన్నసర్వ ఇతి. కర్మాంతాః కర్మాంతికాః కర్మకరా ఇతియావత్-అవిశంకయా తేన ప్రత్యక్షాః కచ్చిత్-నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్తా న కచ్చి దిత్యర్థః-అథవా తే సర్వే పునః ఉత్సృష్టా నకచ్చిత్, దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా నకచ్చి దిత్యర్థః-అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్-దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్ - అతః అత్ర కర్మాంతిక విషయే - మధ్యమేవ కారణం - అతిదర్శనాదర్శనయో ర్మధ్యమరీత్యాశ్రయణమేవార్థసిద్ధికారణం అతి దర్శనే దృప్తానాం తేషాం స్వామిన్యనాదర స్స్యాత్-అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభా త్క్రమనేనేతి కోప స్స్యాత్-రాజకార్యహానిశ్చ - తస్మా ద్యథోచితసమయే దర్శనప్రదాన మేవోచిత మితి భావః. ౫౨. కచ్చిత్సర్వాణీతి. దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పిభిర్ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ అత్ర కామందకః - 'ఔదకం పార్వతం వార్క్షమైరిణం ధాన్వనం తథా, జలా న్నాయుధయంత్రాఢ్యం వీరయోధై రధిష్ఠితం, గుప్తిప్రధాన మాచార్యా దుర్గం స మను మేనిర' ఇతి. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయః ధనాగమః కోశః సంచితధనం - అపాత్రేషు నటవిటగాయ

కచ్చి దితి. ఆసాం నశ్రద్దధాసివచన మితి శేషః. ౪౯. కచ్చిదితి. నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం - ధేనుకాః కరిణ్యః - 'కరిణీధేనుకావశే' త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః కరిణ్యః-'వేశ్యాకరిణ్యోగణికే' ఇతి వైజయంతీ-గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ నతృప్యసే కచ్చిత్-తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౦. కచ్చి దితి. విభూషిత మాత్మాన మితి శేషః. ౫౧. కచ్చి దితి. కర్మాంతాః విష్టిప్రభృతినీచకర్మకరా ఇత్యర్థః అవిశంకయా విస్రంభేణ తే-న ప్రత్యక్షాః కచ్చిత్ -సర్వే పునరుత్సృష్టా నకచ్చిత్ -నిశ్శంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభవేత్ -దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్-తత్ర దర్శనాదర్శనయోః మధ్యమేవ యథోచితసమయనిరీక్షణప్రదానమేవ కారణం ప్రయోజన మిత్యర్థః-ఏవం కరోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౨. సర్వాణి దుర్గాణి ఔదకపార్వతవార్క్షైరిణధాన్వనాని - ధనధాన్యాయుధోదకై ర్యంత్రై శ్చ శిల్పిధనుర్ధరై శ్చపరిపూర్ణాని కచ్చిత్. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయో ధనాగమః - అపాత్రేషు నటవిటగాయకాదిషు విష

విపులః కచ్చిత్ కచ్చి దల్పతరోవ్యయః, అపాత్రేషు నతే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛతి రాఘవ. ౫౪. దేవతార్థేచ పిత్రర్థేబ్రాహ్మణాభ్యాగతేషుచ, యోధేషు మిత్రవర్గేషు కచ్చి ద్గచ్ఛతి తేవ్యయః. ౫౫. కచ్చి దార్యో విశుద్ధాత్మా క్షారితశ్చోరకర్మణా, అపృష్ట శ్శాస్త్రకుశలై ర్నలోభా ద్వధ్యతే శుచిః. ౫౬. గృహీత శ్చైవ పృష్టశ్చ కాలేదృష్టస్సకారణః, కచ్చిన్నముచ్యతే చోరో ధనలోభా న్నరర్షభ. ౫౭. వ్యసనేకచ్చి దాఢ్యస్యదుర్గతస్యచ రాఘవ,అర్థం విరాగాః పశ్యంతి తవామాత్యా బహుశ్రుతాః. ౫౮. యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతంత్యస్రాని రాఘవ, తాని పుత్రపశూన్ ఘ్నంతి ప్రీత్యర్థమనుశాసతః. ౫౯. కచ్చి ద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ, దానేన మనసా వాచా త్రిభి రేతై ర్బుభూషసే. ౬౦. కచ్చిద్గురూంశ్చ వృద్ధాంశ్చ తాపసాన్ దేవతాతిథీన్, చైత్యాంశ్చ సర్వాన్

శేషు నగచ్ఛతి కచ్చిత్-తేభ్యోఽపరిమితం న దేయ మితిభావః. ౫౪. ధనవ్యయస్యోచితం విషయమాహ-దేవతార్థ ఇత్యాదినా. కచ్చిదార్య ఇతి. విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః-ఆర్యః సజ్జనః - యదృచ్ఛయా - చోరకర్మణా - ఆక్షారితః అభిశస్తః-'ఆక్షారితః క్షారితోభిశస్త' ఇత్యమరః. శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్-లోభాత్ ధనలోభాత్-నవధ్యతే కచ్చిత్. గృహీత ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నై శ్శోధితః - కాలే కాలవిశేషే దృష్టః-సకారణః చౌర్యలబ్ధద్రవ్యవత్తయావా దృష్టః-లోభాత్ ముషితం ధనం తవ దాస్యామీతి తద్దత్తధనలోభాత్-నముచ్యతే కచ్చిత్. ౫౭. వ్యసన ఇతి. ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్యచ-వ్యసనే వివాదరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం-'అర్థ స్స్యా ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతునివృత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. విరాగాః విగతధనరాగాః-పశ్యంతి పరీక్షంతే కచ్చిత్. యానీతి. మిథ్యాభిశస్తానాం రాజ్ఞాం అవిచార్య ప్రవర్తిత మిథ్యాభియోగానాం - ప్రజానాం యాని అస్రాణ్యశ్రూణి పతంతి-తాని ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః రాజ్యేన్యాయాన్యాయావవిచార్య కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫౯. కచ్చి ద్వృద్ధా నితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన-మనసా స్నేహేన-వాచా సాంత్వవచనేన-ఏతై స్త్రిభిః - బుభూషసే ప్రాప్తు మిచ్ఛసి - వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్-భూ ప్రాప్తావాత్మనేపదీతిగణపాఠే పఠితత్వా దాత్మనేపదీ. కచ్చి ద్గురూ నితి. చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థ మహావృక్షాన్ - సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నప్రయోజనాన్ యాగాదినా లబ్ధాముష్మిక

యే-కోశః అర్థసమూహః. ౫౪. * తి. అభ్యాగతోఽతిథిః - వ్యయః ఆయా న్న్యూన ఇతి శేషః. * ౫౫. కచ్చి దితి. విశుద్ధాత్మా శుద్ధస్వభావః శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః ఆర్య స్సజ్జనః యదృచ్ఛయా చోరకర్మణా క్షారితః అభిశస్తః శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సన్ లోభా త్తదానీంతన తదీయ ధనలోభాత్ నవధ్యతే నదండ్యతే కచ్చిత్ ధర్మాధికృతైరితి శేషః. ౫౬. గృహీత ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః కాలే ద్రవ్యాపహరణకాలే దృష్టః సకారణచౌర్యలబ్ధద్రవ్యసహితః. ౫౭. వ్యసన ఇతి. ఆఢ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే నివాతరూపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం వ్యవహారం విరాగాః పశ్యంతి పరీక్షంతి కచ్చిత్. ౫౮. యానీతి. ప్రీత్యర్థ మనుశాసతః - భోగార్థం రాజ్యం కుర్వతః. ౫౯. కచ్చి దితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన మనసా స్నేహేన వాచా సాంత్వవచనేనచ త్రిభి రేతైః బుభూషసే కచ్చిత్-ప్రాప్తు మిచ్ఛసి వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్. కచ్చి దితి. చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పథస్థ మహావృక్షాన్ సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నా ముష్మిక

సిద్ధార్థాన్ బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి. ౬౧. కచ్చిదర్థేన వా ధర్మమర్థం ధర్మేణ వా పునః, ఉభౌ వా ప్రీతిలోభేన కామేన చ న బాధసే. ౬౨. కచ్చిదర్థంచ ధర్మంచ కామంచ జయతాంవర, విభజ్య కాలే కాలజ్ఞ సర్వాన్వరద సేవసే. ౬౩. కచ్చిత్తే బ్రాహ్మణాః శ్శర్మ సర్వశాస్త్రార్థకోవిదాః, ఆశంసంతే మహాప్రాజ్ఞ పౌరజానపదైః సహ. ౬౪. నాస్తిక్య మనృతం క్రోధం ప్రమాదం దీర్ఘసూత్రతాం, అదర్శనం జ్ఞానవతామాలస్యం పంచవృత్తితాం, ఏకచింతనమర్థానా మనర్థజ్ఞైశ్చ మంత్రణం, నిశ్చితానా మనారంభం మంత్రస్యాపరిరక్షణం, మంగళస్యాప్ర

ప్రయోజనానీతి యావత్. ౬౧. కచ్చి దర్థే నేతి. అర్థేన ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్ - ధర్మార్జనయోగ్యే పూర్వాహ్ణేఽర్థార్జనం కృత్వా ధర్మం నబాధసే కచ్చిదిత్యర్థః-ధర్మేణార్థం నబాధసే-అర్థార్జనయోగ్యే అపరాహ్ణే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థం ననాశయసి కచ్చి దిత్యర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా-కామేన సాయంకాలవిహితేన కామేన-ఉభౌవా నబాధసే కచ్చిత్-యద్వా-అర్థేన హేతునా ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్ - ధర్మం హిత్వార్థం నగృహ్ణాసీత్యర్థః - తథా ధర్మేణ హేతునా కుటుంబనిర్వాహాద్యపేక్షిత మర్థం నబాధసే - ధర్మార్థావుభావపి ప్రీతిలోభేన సుఖేచ్ఛయా కామేనచ హేతునా నబాధసే - గణికాదిసక్తావుభయ మపి హి నశ్యతి. ౬౨. ఉక్త మర్థం సవిశేష మాహ-కచ్చి దితి. అర్థం చ ధర్మం చ కామం చ సర్వాన్-కాలే విభజ్య సేవసే - ప్రాతర్దానాదిధర్మకాలః-తదనంతర మాస్థాన్యాం రాజ్యవిచారే ణార్థకాలః - రాత్రౌ కామకాల ఇత్యేవం విభజ్య సేవస ఇత్యర్థః - జయతాంవర-తేషాం కాలాంతరే ప్రవృత్తి నివర్తనసమర్థేత్యర్థః. ౬౩. కచ్చిత్త ఇతి. శర్మ సుఖం ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే. ౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. నాస్తి పరలోక ఇతి మతి ర్యస్య స నాస్తికః-అస్తినాస్తిదిష్టంమతిరితి ఠక్-తస్యభావః నాస్తిక్యం-అనృత మసత్యవచనం-క్రోధం మాతాపిత్రాచార్యబ్రాహ్మణదుర్బలాదిషు కృతాపరాధేష్వపి తద్విషయకం క్రోధం - ప్రమాదం అనవధానత్వం-దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం-'దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియ' ఇత్యమరః, జ్ఞానవతాం సజ్జనానాం - అదర్శనం దర్శనాకరణం జ్ఞానినాం దర్శనం హి నిఖిలశ్రేయోమూలం - ఆలస్యం మదకరవస్తుసేవాజనితం - కార్యాపటుకరణకత్వమిత్యర్థః - పంచవృత్తితాంపంచేంద్రియపరవశతాం-అర్థానామేకచింతనం - రాజ్యకార్యాణాం మంత్ర్యనాదరేణ స్వయ మేకఏవ స్థిత్వా పర్యాలోచనం - అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః-మంగళస్య ప్రాతర్దర్పణాద్యవలోకనస్య - అప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగ మితి పాఠే - అమంగళాచరణ మిత్యర్థః - సర్వతః ప్రత్యుత్థానం

ప్రయోజనాన్. ౬౧. కచ్చి దితి. అర్థేన ధర్మం నబాధసే కచ్చిత్-ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్ణేత్వర్థార్జనం కృత్వా ధర్మా న్నబాధసే-ధర్మార్జనం కరోషి కచ్చిత్ - ధర్మేణార్థా న్నబాధసే కచ్చిత్-అర్థార్జనయోగ్యే మధ్యాహ్నే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థాన్నబాధసే కచ్చి దిత్యర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖాభిలాషేణ హేతునా కామేన ఉభౌ ధర్మార్థౌ నబాధసే కచ్చి దిత్యర్థః. ౬౨. * తి. విభజ్యసేవసే-కాలే పూర్వాహ్ణే తదుత్తరకాలసార్ధయామోత్తరరాత్రిరూపే క్రమేణధర్మార్థకామసేవానుకాలే. * ౬౩.౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. ప్రమాదమనవధానత్వం-దీర్ఘసూత్రతాం చిరక్రియత్వం-పంచవృత్తితాం పంచేంద్రియపరవశతాం - అర్థానాం ప్రయోజనానాం ఏకచింతనం ఏకేన చింతనం-అనర్థజ్ఞైర్విపరీతార్థదర్శిభిః మంగళస్యాప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగమితి చ పా

యోగంచ ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః, కచ్చి త్త్వం వర్ధయస్యేతా౯ రాజదోషాం శ్చతుర్దశ. ౬౭. దశపంచచతుర్వర్గా౯ స ప్తవర్గంచ త త్త్వతః, అష్టవర్గం

నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనే ప్రత్యుత్థాన మిత్యర్థః - యద్వా సర్వ దిగవస్థిత శత్రూద్దేశేన యుగప ద్దండయాత్రామితి వా - ఏతాం శ్చతుర్ద శే త్యనేనాన్యేషా మపి బహూనాం దోషాణాం వి ద్యమానత్వం తేషు సర్వేషూక్తానా మవశ్యహేయత్వం చ జ్ఞాయతే. ౬౭. దశేత్యాది. దశ వర్గాదికా౯ బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికా౯ త్యాజ్యత్వే నోపా దేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చి దితి వాక్యార్థః - పూర్వోక్తసంగ్రహో౽య ముపదేశః - దశవర్గ స్తావత్ - 'మృగయాక్షో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియోమదః, తౌర్య త్రికం వృథాట్యాచ కామజో దశకోగుణ' ఇతి మనునోక్తః - తౌర్యత్రికం నృత్తగీతవాద్యం - వృథాట్యా వృథాపర్యటనం. కామందకస్తు ప్రకారాంతరేణ - లోభక్రోధాలస్యా సత్యవచనత్వ ప్రమాద భీరుత్వాస్థిరత్వమాఢ్యానయావమంతృత్వాని దశవర్గ ఇత్యాశయే నాహ - 'లుబ్ధః క్రూరో లసో౽సత్యః ప్రమాదీభీరురస్థిరః, మూఢో౽నయోవమంతాచ సుఖచ్ఛేద్యోరిపుర్మత' ఇతి - పంచవర్గః పంచదుర్గాణి - తథాహ మనుః - 'ఔదకం పార్వతం వార్ష మైరిణం ధాన్వనం తథా, శస్తం ప్రశస్త మతిభిః దుర్గం దుర్గోపచింతకై' రితి - యద్వా - పంచవర్గః పంచవిధవైరాణి-అత్రాపి కామందకః - 'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచ విధం స్మృత' మితి - చతుర్వర్గః - సామదానభేదదండాః - యథాకామందకీయే - 'సామదానంచ భేదశ్చ దండశ్చేతి చతుర్విధ' మితి - యద్వా - చతుర్విధమిత్రాణివా - యథాహకామందకః - 'ఔరసం తంతు సంబంధం తథా వంశక్రమాగతమ్, రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతు ర్విధ' మితి - యద్వా - ధనానాం న్యాయార్జనాది ధర్మచతుష్టయం వా - తదపి తత్రైవోక్తం - 'న్యాయే నార్జన మర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి- సప్తవర్గ స్స్వామ్యమాత్యాదిః - యథోక్తం - 'స్వామ్యమాత్యాశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశో బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యత' ఇతి - యద్వా - స్వపక్షస్థ జనా వాంతరభేదసప్తకం వా - యథాహ - 'నిజోథమైత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ సుబంధుజః కార్యసముద్భ వశ్చ, భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధా స్సప్తవిధం వదంతీ' తి - యద్వా - ప్ర ధానవ్యూహా స్సప్తవా సప్తవర్గః - యథా - 'శ్యేన స్సూచీచ వజ్రశ్చ శకటో మకర స్తథా, దండా ఖ్యః పద్మనామాచ వ్యూహా స్సప్తప్రధానత' ఇతి - అష్టవర్గ మాహ కామందకః, 'కృషివాణిజ్య దుర్గాణి సేతుః కుంజరబంధనం, ఖన్యాకరః కరాదానం శూన్యానాంచ నివేశనం, అష్టవర్గ మిమం సాధు స్వస్థవృత్తో నలోపయే దితి - యద్వా - పైశున్యాద్యష్టకం వాష్టవర్గః - యథా - 'పైశు

తః - ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః సర్వదిగవస్థితశత్రూద్దేశేన యుగపద్దండయాత్రాం. ౬౭. దశ పంచేత్యాది. దశవర్గాదికం బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికం త్యాజ్యత్వేనో పాదేయత్వేనచ జ్ఞాత్వా - యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చిత్ ఇతి వాక్యార్థః - దశవర్గ స్తావత్ లోభ క్రోధాలస్యాసత్యప్రమాదభీరుత్వాస్థిరత్వ మూఢత్వానయమతత్వాని - యద్వా - మృగయాద్యూత దివాస్వప్నపరివాదస్త్రీమదనృత్తగీతవాద్యవృథాపర్యటనాని - అథపంచవర్గః కామందకః- 'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత నుపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచవిధం స్మృత' మితి ఔదక పార్వతవార్షైరిణధాన్వనానివా - అథ చతుర్వర్గః సామదానభేదదండాః - చతుర్విధమిత్రాణివా-

త్రివర్గంచ విద్యాస్తిస్రశ్చ రాఘవ, ఇంద్రియాణాం జయం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం

న్యం సాహసం ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గుణో ష్టక' ఇతి - ఈర్ష్యా క్షాంత్యభావః - క్షాంతివిరోధీవా కశ్చిత్ గుణః - అజ్ఞదుర్బలకృతాపరాధా సహిష్ణుత్వ మితి యావత్ - అసూయాతు గుణేష్వపి దోషారోపః-వాక్పారుష్యం దండపారుష్యం చ గుణద్వయం - అథ త్రివర్గః ధర్మార్థకామాః - యద్వా - ఉత్సాహప్రభుత్వమంత్రశక్తయ స్త్రివర్గః - యద్వా - పరేషాం క్షయస్థానవృద్ధయః - 'క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినా' మిత్యమరః, యద్వా - అశక్య సముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా - యథాహ కామందకః - 'వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహాదసముద్యమశ్చ, శక్యేష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవ కార్యవ్యసనం వదంతీ'తి - తిస్రోవిద్యా స్త్రయీవార్తా దండనీతయః-ఆన్వీక్షకీ త్రయీవార్తా దండనీతి శ్చేతి విద్యాయా శ్చతుర్విధత్వే ప్యాన్వీక్షక్యా స్త్రయ్యా మంతర్భావః - తథాహ కామంకకః - 'త్రయీవార్తా దండనీతి రితి విద్యాహి మానవాః, త్రయ్యా ఏవ విశేషోయ మియ మాన్వీక్షకీ మతే'తి - త్రయీవేదః-వార్తాకృషిగోరక్షణవాణిజ్యం-దండ నీతి ర్నీతిశాస్త్రం - ఇంద్రియాణాం జయం జయోపాయం షడ్గుణాఏవ షాడ్గుణ్యం – స్వార్థే ష్యఞ్ - తేచ సంధివిగ్రహయా నాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - దైవమానుషం దేవమనుష్యేభ్య ఆగతం వ్యసన మిత్యర్థః - దైవం మానుషంచ వ్యసనంప్రత్యేకం పంచవిధం - యథాహ కామందకీయే - 'హుతాశనో జలంవ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం, ఆయుక్తకేభ్య శ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతి లోభాచ్చ వ్యసనం పంచధా భవే' దితి - ఆయుక్తకాః అధికారిణః - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితేషు శత్రుసంబంధిష్వభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం - అత్రాప్యాహ కామదకః - అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీచా ప్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చకోపితోఽకస్మా త్తథాభీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః కామై ర్భింద్యాదేతాం శ్చతుర్విధా నితి - అసంధేయాః విగ్రాహ్యాః బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః ప్రతిపక్షనృపతయో వింశతివర్గ ఇత్యుచ్యతే-యథాహ కామందకీయే-'బాలోవృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతి బహిష్కృతః,భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా, విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయే ష్వతిసక్తిమాన్,అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః,దైవోపహత కశ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః,అదేశస్థో బహురిపు ర్యుక్తో కాలేనయశ్చసః,సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతైస్సంధిం నకుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవల' మితి - జ్ఞాతిబహిష్కృతః బంధుజన

'ఔరసంతంతుసంబంధం తథావంశక్రమాగతం. రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధ' మితి. అథసప్తవర్గః - 'స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశోబలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యతే' - అథాష్టవర్గః - కృషివాణిజ్యదుర్గ సేతుకుంజరబంధనఖన్యాకరకరాదానశూన్యనివేశనాని. అథ త్రివర్గః.అసాధ్యవస్తుషు సముద్యమః సాధ్యవస్తు ష్వసముద్యమః, శక్యవస్తుష్వకాలే సముద్యమశ్చ - తథాహ - వస్తు ష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహా దసముద్యమశ్చ - శక్యే ష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ. త్రిధైవకార్యం వ్యసనం వదంతి - యద్వా - ప్రభుమంత్రోత్సాహశక్తయః - అథ తిస్రోవిద్యాః త్రయీవార్తాదండనీతయః - ఆన్వీక్షక్యాస్త్రయ్యా మంతర్భావాత్ త్రిత్వోక్తిః - ఇంద్రియాణాం జయం. జయోపాయం బుధ్వా - ప్రజాపాలనస్య మూల మింద్రియజయం ప్రథమం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ -

దైవమానుషం, కృత్యం వింశతివర్గంచతథా ప్రకృతిమండలం, యాత్రాదండవిధా

బహిష్కృతః భీరవః జనాః మంత్రిసేనాపతియోధాః యస్య సః భీరుజనకః - ఏవమేవ లుబ్ధజన ఇత్యత్రాపి-లుబ్ధాః అత్యంతధనాశాపరాః-దైవోపహతకః మహర్షి శాపా ద్యభిహతః - దైవచింతకః దైవమేవ సర్వం కుర్యా దితి మత్వా పురుషవ్యాపార మకుర్వాణః - బలవ్యసనం సేనావిలయః - అదేశస్థః ప్రోషితః - అకాలేన యుక్తః - క్రూరగ్రహదశాభాగాదియుక్తః - యద్వా - విగ్రహాకారణభూతో రాజ్యాపహారాదిర్వా వింశతివర్గః - అత్రచ కామందకః-'రాజ్యస్త్రీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీనాంచ ధనస్యచ, అపహారో మదో మానః పీడావైషయికీ తథా, జ్ఞానార్థశక్తిధర్మాణాం విఘాతో దైవ మేవచ, మిత్రార్థయోశ్చావమాన స్తథా బంధువినాశనం, భూతానుగ్రహవిచ్ఛేద స్తథా మండలదూషణం - ఏకార్థాభినివేశిత్వ మితి విగ్రహయోనయ' ఇతి - అత్రాపహారశబ్దః పూర్వైష్షడ్భి స్సంబధ్యతే - వైషయికీ పీడావిషయ పారవశ్యం - విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభి శ్చతుర్భి రన్వేతి-దైవశబ్దేన దేవా ఇంద్రాదయః ఉచ్యంతే. తేషాం విరోధ్యపి విగ్రాహ్యః. యథా దశరథస్యేంద్రవిరోధీ శంబరః - మిత్రార్థయో రిత్యత్ర మిత్ర మత్రార్థ స్తదనుబంధీ చేత్యర్థః - యద్వా - మిత్రం మిత్రస్యార్థ స్తద్ధనం - అర్థస్యావమానో హరణమేవ - భూతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లోకానుగ్రహరాహిత్యం - మండలదూషణం-మండలశబ్దేన స్వమంత్రిసేనాపతి సుహృదాదిరుచ్యతే-తస్య దూషణం తద్విఘటనం - ఏకార్థాభినివేశిత్వం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్వం - ప్రకృతయశ్చ మండలంచ ప్రకృతయ స్తావత్-'అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృతయ స్తద్ జ్ఞై ర్విజిగీషో రుదాహృతా' ఇతి కామందకోక్తాః - మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం - మధ్యతో విజిగీషుః-తస్య శత్రుః - మిత్రం - శత్రో ర్మిత్రం - మిత్రమిత్రం - శత్రుమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-పార్ష్ణిగ్రాహః - ఆక్రందః పార్ష్ణిగ్రాహాసారః - ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థా శ్చత్వారః - పార్శ్వస్థో. మధ్యమః - తేషాం బహి రవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి-తథాచ కామందకః-'సంపన్నస్తు ప్రకృతిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితి స్మృతః, అరి ర్మిత్రమరే ర్మిత్రం మిత్రమిత్ర మతఃపరం - తథారి మిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చాదాక్రంద స్తదనంతరః, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్య

సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః షడ్గుణాః - దైవమానుషం దైవికం మానుషంచ వ్యసనం - తత్ర దైవవ్యసనం పంచవిధం - మానుషంచ పంచవిధం. తథా కామందకీయే. 'హుతాశనో జలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం' మానుషవ్యసనంతు కామందకీయే - 'అయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలోభాచ్చ ప్రజానాం పంచధాభయ' మితి - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితవర్గేషు శత్రుసంబంధిషు అభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం కృత్యశబ్దే నోచ్యతే - తథాచ కామందకీయే. 'అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో మానీచా ప్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చ కోపితో ఒకస్మాత్తథా భీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః కామై ర్భిద్యా దేతాం శ్చతుర్విధా' నితి - అసంధేయావిగ్రాహ్యో వింశతివర్గః - తథాచ కామందకీయే - 'బాలో వృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః, భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా, విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్వతిసక్తిమాన్, అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః. దైవోపహతక శ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః, అదేశస్థో బహు

నంచ ద్వియోనీ సంధివిగ్రహౌ, కచ్చి దేతాన్ మహాప్రాజ్ఞ యథావ దనుమన్యసే.

మోభూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా ద్బహి రేతేషా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధే ప్రభు' రితి-అత్ర శత్రుమిత్ర శబ్దౌ పురస్తా దవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిమేకవ్యవహితానంతర రాష్ట్రాధిపతించ క్రమేణవదతః పార్ష్ణిగ్రాహాక్రంద శబ్దావపి పృష్ఠత స్తాదృశౌ క్రమేణ వదతః-నతు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరౌ-'విషయానంతరో రాజా శత్రు ర్మిత్ర మతఃపరం, ఉదాసీనః పరతరః పార్ష్ణి గ్రాహస్తుపృష్ఠత' ఇత్యమరః-ఆసార స్సుహృద్బలం-'ఆసార స్స్యా న్మిత్రబలే' ఇతి రత్నమాలా-మధ్యమశబ్దేన చారివిజిగీష్వో ర్వ్యస్తయో స్సమస్తయోశ్చ నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః - పార్శ్వదేశస్థః కశ్చి దుక్తేభ్యో న్యోరాజోచ్యతే - నతు మధ్యవర్తీ - ఉదాసీనశబ్దేచ ఏతేషాం సర్వేషా మపి వ్యస్తానాం సమస్తానాం చ నిగ్రహానుగ్రహ సమర్థః కశ్చి ద్విప్రకృష్టదేశస్థో రాజోచ్యతే - యాత్రాదండవిధానం యాత్రాయానం దండస్య సైన్యస్య విధానం సంవిధానం వ్యూహభేదవిధానం - యద్వా దండశ్శత్రునిరసనం తస్య విధానం ప్రకారః యాత్రాచదండవిధానం చ యాత్రాదండవిధానం - ప్రకృతిమండల మి త్యత్రాత్ర చైకవద్భావః - సేనావ్యూహభేదాః పూర్వముక్తాః - శత్రునిరసనప్రకారాశ్చ స్ఫుటా స్సుజ్ఞేయా ఇతి యాత్రాశబ్దితం యానం ప్రదర్శ్యతే - తచ్చ పంచవిధం - బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి ర్విగృహ్య శత్రూద్దేశేన యానం విగృహ్యయానం - పార్ష్ణిగ్రాహాదిభిస్సంధిం కృత్వా శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయ యానం - సామంతై స్సమేత్య యానం సంభూయ యానం - అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యంప్రతి యానం ప్రసంగతో యానం-అన్యప్రసంగం కృత్వా బలవత్తయా తముపేక్ష్య తన్మిత్రోద్దేశేన యానముపేక్ష్య యానమితి - యథా కామంద

రిపుః యుక్తో కాలేన యశ్చసః, సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతై స్సంధిం నకుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలం' అథ ప్రకృతిమండలం-ప్రకృతయశ్చ మండలంచ ప్రకృతిమండలం - ప్రకృతయ స్తావ త్కా-మందకీయే. 'అమాత్యారాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృతయ స్తద్జ్ఞై ర్విజిగీషో రుదాహృతా' ఇతి-మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం-తేచ మధ్యతో విజిగీషుః తస్యారిః మిత్రం అరేర్మిత్రం మిత్రశత్రుః శత్రుమిత్రమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-పార్ష్ణిగ్రాహః ఆక్రంద స్తయో రాసారా వితి పార్ష్ణి గ్రాహాసారః - ఆక్రందా సార ఇతి పృష్ఠభాగస్థాశ్చత్వారః - ఏవం నవభవంతి. విజిగీషు ర్దశమః పార్శ్వస్థో మధ్యమః తేషాం బహి రవస్థిత ఉదాసీన శ్చేతి మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సాకం ద్వాదశవిధాః - తథా కామందకః - 'సంపన్నస్తుప్రకృతిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితిస్మృతః, అరిర్మిత్ర మరేర్మిత్రం మిత్రామిత్ర మతఃపరం, అథారిమిత్రమిత్రంచ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రాహ స్తతః పశ్చా దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా ద్బహి రేతేషా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధేప్రభు' రితి - అథ యాత్రాదండవిధానం సైన్యసంవిధానం శత్రునిరసనప్రకారస్యయానం పంచవిధం - తథాచ కామందకీయే-'విగృహ్య సంధాయ తథా సంభూయా థప్రసంగతః, ఉపేక్ష్య చేతినిపుణై ర్యానం

౨౦. మంత్రిభి స్త్వం యథోద్దిష్టై శ్చతుర్భి స్త్రిభిరేవవా, కచ్చి త్సమస్తై ర్వ్యస్తై శ్చ మంత్రం మంత్రయసే మిథః. ౨౧. కచ్చి త్తే సఫలా వేదాః కచ్చి త్తే సఫలాః

కీయే - 'విగృహ్య సంధాయ తథా సంభూయా థప్రసంగతః, ఉపేక్ష్యచే తినిపుణై ర్యానం పంచ విధం స్మృత'మితి. ద్వియోనీఇతి. సంధివిగ్రహాయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా షడ్గుణాః పృథక్పృథక్ ప్రతిపాదితాః-ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతా వలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్యవదతి - యానాసనే విగ్రహస్యస్వరూపం ద్వైధీభావసమాశ్రయా సంధేరూపం - తత్ర విజిగీషో రరింప్రతి యాత్రా యానం-తయో ర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థానమాసనం దుర్బలస్య ప్రబలయో ర్ద్విషతో ర్వాచిక మాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః - తథాహ - బలినోర్ద్విషతో ర్మధ్యే వాచా త్మానం సమర్పయన్ - ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షిత ఇతి - అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతివివేకః - తదుక్తం కామందకేన - యానాసనే విగ్రహస్య రూపం సద్భిరితి స్మృతం, సంధేశ్చ సంధిమార్గజ్ఞై ర్ద్వైధీభావసమాశ్రయా వితి - ఏతాన్ పూర్వోక్తాన్ యథావ దనుమన్యసే అనుతిష్ఠసి కచ్చిదిత్యర్థః ఉక్తదశవర్గాదీనాం తత్త్వం జ్ఞాత్వా హేయాన్ జహాసి గ్రాహ్యాన్ గృహ్ణాసి కచ్చి దితియావత్. ౨౦. మంత్రిభిరితి. యథోద్దిష్టైః శాస్త్రోక్తమంత్రిలక్షణలక్షితైః యథోద్దిష్టమితిపాఠే నీతిశాస్త్రోక్త మంత్రవిచారమార్గమనతిక్రమ్యేత్యర్థః - బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ చతుర్భి స్త్రిభిరేవవేత్యుక్తం - వ్యస్తై స్తత్తన్మతంపరిజ్ఞాయ సమస్తై శ్చతుర్భిస్త్రిభిర్వా పరిగణితై ర్మంత్రిభి ర్మిథో రహసి మంత్రం మంత్రయసేకచ్చిత్. ౨౧. రాజ్ఞా మవశ్యం సంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి. కచ్చిత్తే

పంచవిధం స్మృత'మితి. బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి ర్విగృహ్య శత్రూద్దేశేన యానం విగృహ్యయానం - పార్ష్ణిగ్రాహాదిభి స్సంధిం కృత్వా శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయయానం - సామంతైస్సమేత్యయానం సంభూయయానం - అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యం ప్రతియానం ప్రసంగయానం - శత్రూద్దేశేన యాత్రాంకృత్వా తముపేక్ష్య తన్మిత్రోద్దేశేనయాన ముపేక్ష్యయాన మితి - షాడ్గుణ్యమితి సంధి విగ్రహ యానా సన ద్వైధీభావ సమాశ్రయాః-పూర్వం పృథక్ప్రతిపాదితాః - ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతావలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్యవదతి - ద్వియోనీ ఇతి - సంధివిగ్రహౌ ద్వియోనీ ప్రత్యేకం తయోర్ద్వయోః కారణభూతౌ-తథాహ కామందకః - సంధేశ్చ విగ్రహస్యైత ద్వైగుణ్య మితిచక్షత ఇతి - యానాసనే విగ్రహస్య రూపం సంధేః పరంద్వయ మితి - తత్ర విజిగీషోః అరింప్రతియాత్రా యానం తయోర్మిథః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థాన మాసనం దుర్లభస్య ప్రబలయోర్విద్విషోః వాచిక మాత్మనస్సమర్పణం ద్వైధీభావః. తథాహ - బలినో ర్ద్విషతో ర్మధ్యే వాచా త్మానం సమర్పయన్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షివ దలక్షిత ఇతి-అరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతివివేకః - ఏతాన్ పూర్వోక్త దశవర్గాదీన్ యథావ దనుమన్యసేకచ్చిత్ గ్రాహ్యాగ్రాహ్యత్వేన జానాసికచ్చిత్. ౨౦. మంత్రిభిరితి. యథోద్దిష్టై శ్శాస్త్రోక్త మంత్రిలక్షణలక్షితైః - బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ - చతుర్భి స్త్రిభిరేవవేత్యుక్తిః వ్యస్తై ర్మంత్రకరణే తత్తన్మతపరిజ్ఞానం భవతీ త్యర్థః. ౨౧. రాజ్ఞా మవశ్యసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి-కచ్చిదితి,

క్రియాః, కచ్చిత్తే సఫలా దారాః కచ్చిత్తే సఫలం శ్రుతం. ౭౨. కచ్చిదేషైవ తేబుద్ధి ర్యథోక్తా మమ రాఘవ, ఆయుష్యాచ యశస్యాచ ధర్మకామార్థసంహితా. ౭౩. యాంవృత్తిం వర్తతే తాతో యాంచ నః ప్రపితామహాః, తాంవృత్తిం వర్తసే కచ్చి ద్యాచ సత్పథగా శుభా. ౭౪. కచ్చి త్స్వాదుకృతం భోజ్య మేకో నాశ్నాసి రాఘవ, కచ్చి దాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్య స్సంప్రయచ్ఛసి. ౭౫. రాజాతు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతి ర్దండధరః ప్రజానాం, అవాప్య కృత్స్నం వసుధాం యథావ దితశ్చ్యుత స్స్వర్గముపైతి విద్వాన్. ౭౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - శతతమస్సర్గః.

సఫలా వేదా ఇతి. తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాః కచ్చిత్ - అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతాః కచ్చిత్ - క్రియంతేసాధ్యంత ఇతి క్రియాః ధనాని - ధనాని త్వత్సంపాదితాని దానభోగాభ్యాం సఫలీకృతాని కచ్చిత్ - తే దారా స్సఫలాఃకచ్చిత్ రతిపుత్రాభ్యాం సఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం సఫలం కచ్చిత్ - శీలవృత్తాభ్యాం సఫలం కచ్చిత్-తథాచ మహాభారతే అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శ్శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి. ౭౨. కచ్చిదేషైవేతి. ఆయుష్యా యశస్యా ధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషాబుద్ధి ర్మమ యథా తథైవ తవవర్తతేకచ్చిత్. ౭౩. అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణ దర్శయతి-యామిత్యాదినా వృత్తిమాచరన్ వర్తతే అవర్తిష్ట - యద్వా - దశరథమరణస్యా జ్ఞాతత్వా ద్వర్తత ఇత్యుక్తిః - పితామహస్యాజస్య చిరంరాజ్యపరిపాలనాభావాత్ - ప్రపితామహా ఇత్యుక్తం ప్రపితామహాః ప్రపితామహప్రభృతయః - యథా-సప్తమీ శౌండై రిత్యత్ర శౌండాదిభి రితివృత్తికారః - అత్ర అవర్తం తే త్యధ్యాహార్యం - పిత్రాద్యననుష్ఠితస్యానుష్ఠానే ప్రాప్తే ఆహ - యాచసత్పథగాశుభేతి - సత్పథగా సన్మార్గానుసారిణీ - శుభా అనిందితా. ౭౪. కచ్చిదితి. స్వాదుకృతం మధురతయాసిద్ధం-ఆశంసమానేభ్యః - ధనమితి శేషః. ౭౫. ఏవమాచరతోరాజ్ఞ ఐహికాముష్మికఫలే దర్శయతి - రాజాత్విత్యాదినా. తుశబ్దేన రాజవైలక్షణ్య ముచ్యతే - హిః ప్రసిద్ధౌ - పాలయిత్వా మహీ మితిశేషః - మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః దండధరః యుక్తదండధరః - యథావత్ పూర్వరాజవత్ - ఇతః అస్మాల్లోకాత్ చ్యుతః ప్రారబ్ధకర్మావసానేచ్యుత ఇత్యర్థః - విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్మజ్ఞానవాన్. ౭౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - శతతమస్సర్గః.

తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాఃకచ్చిత్ - త్వద్విహితాగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతాః కచ్చిత్-క్రియాః క్రియంతేసాధ్యంత ఇతివ్యుత్పత్త్యా క్రియాశబ్దేన ధనధాన్యాద్యుచ్యంతే-త్వత్సంపాదితాని ధనాదీని దానభోగాభ్యాం సఫలానికచ్చిత్-తేదారా స్సఫలాః రతిపుత్రఫలాః కచ్చిత్-తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం శీలవృత్తోత్పాదనేన సఫలంకచ్చిత్ - తథాచ భారతే - అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శ్శీలవృత్తఫలం శ్రుత మితి. ౭౨. కచ్చిదితి. ఏషా ధర్మకామార్థసంహితా తత్పరా ఉక్తా ఏషా తేబుద్ధిః - మమ యథాతథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్. ౭౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - శతతమస్సర్గః.

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి. ౧. శాశ్వతోఽయం సదా ధర్మస్థితోఽస్మా

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహేత్యాది - అయంసర్గ ఏవాత్ర లేఖనీయః- తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యభ్రాతరం గురువత్సల మిత్యాది సర్గస్తు లేఖకైః ప్రమాదా ల్లిఖితః - తస్య ఉక్త ప్రశ్నోత్తరత్వాభావాత్ - అత్ర భరతోచ్యమాన పితృమరణ శ్రవణానంతరం రామస్యదుఃఖితత్వాశ్రవణాత్ - అత్ర మహేశ్వరతీర్థేన సర్గపౌర్వాపర్య వైపరీత్య మనాలోచ్య స్వదృష్టకోశమాత్ర ప్రామాణ్యేన - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యేత్యాదికం సర్గమేవైకోత్తరశతతమం మన్వానేన తత్సర్గ వ్యాఖ్యానాంతే తత్రత్యార్థవిరోధ మాలోచ్యైవ మాక్షేపపరిహారా వుక్తౌ-నను ఆర్యంతాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మసుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత ఇతి - ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తా ఇతిచ - భరతేనోక్తే రామ స్తదానీ మశోచన్ తదుల్లంఘ్యాభిషేకప్రత్యాఖ్యాన మేవ కిమితి కృతవాన్ - నైషదోషః - తస్మిన్భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేనోక్తం రాజ్యస్వీకరణ మేవ ప్రాధాన్యేనోక్తం - అతో రామ స్త దేవంమన్యతే - పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పో నపునర్జీవిష్యతీతిమృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవాఇత్యుచ్యంతే - అనేన మమాభిషేచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచ న్నభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్ - స్వవాక్యే పితృమరణానువాదస్య చాయ మేవార్థ ఇతి అత్రాయంపరిహారో నయుజ్యతే - యదిచ పితామృతకల్పత్వేన మృత ఇత్యుచ్యత ఇతి రామోగృహ్ణీయాత్ - తదా - వ్యాదిశ్యచ మహాతేజా దివందశరథోగత ఇతి నానువదేత్ - యస్తు స్వాశయం స్వయమేవైవ మితివదతి - తస్యాన్యేన గత్యంతరేసతి తద్విరుద్ధాభిప్రాయకల్పనం కథం కర్తుంశక్యం - అతోఽనేనైవానువాదేన రామేణ పితామృత ఇత్యేవ గృహీత మితి భావః - కించ ప్రకృతీనాం మాతౄణాంచ సమాగమనాత్పూర్వం - ఇమాః - ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదంకర్తు మర్హసీ త్యంగుళ్యాదినిర్దేశా నుపపత్తేశ్చ అతః - తంతు రామస్సమాశ్వాస్యేత్యాదిసర్గః వసిష్ఠం పురతఃకృత్వే త్యుత్తరశతతమ సర్గానంతరం చతురుత్తరశతతమస్సర్గత్వేన లేఖనీయః పఠనీయశ్చ-తథాచేత్సంగత స్స్యాత్ - అతోత్ర రామస్య వచనం శ్రుత్వే త్యయంసర్గ ఏవ వ్యాఖ్యాయతే - రామస్య వచనంశ్రుత్వేత్యాది. ధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్యధర్మాత్ - యద్వా - ధర్మాత్ త్వదుక్తరాజధర్మానుష్ఠాన హేతుభూత రాజభావాత్-రాజధర్మః త్వదుక్తనీతిస్థః. రామానుజీయం. రామస్యేత్యాది. రాజనీతిప్రతిపాదక పూర్వసర్గస్యానంతరం - రామస్యవచనంశ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజధర్మఃకరిష్యతీతి ప్రశ్నోత్తరపరస్యాస్య సర్గస్య స్థానే - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురువత్సలం, లక్ష్మణేనసహ భ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్య యంసర్గః కేషుచిత్కోశేషు దృశ్యతే-తత్తు నసంగచ్ఛతే - పూర్వసర్గకృత ప్రశ్నస్యోత్తరాశ్రవణాత్ - ఆర్యం తాతఃపరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడిత, ఇత్యుక్త పితృమరణ శ్రవణానంతరం దుఃఖితత్వాశ్రవణాత్. ప్రకృతీనాం మాతౄణాంచ సమాగమనాత్పూర్వం-ఇమాః ప్రకృతయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసీ త్యంగుళినిర్దేశానుపపత్తేశ్చ తంతురామ ఇత్యాదిసర్గస్య స్థానంతు - వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాన్ దశరథస్య చ, అభిచక్రామ తందేశం రామదర్శనతర్షిత ఇత్యాదిసర్గస్యానంతరం. ౧. కుతస్తేరాజభావా

రామస్యేత్యాది. కిమితి ధర్మాత్ త్వత్సేవా రూపముఖ్యధర్మాత్. ౧. శాశ్వతఇతి. శాశ్వతః

సు నరర్షభ, జ్యేష్ఠపుత్రే స్థితే రాజన్ న కనీయాన్నృపో భవేత్. ౨. ససమృద్ధాం మయా సార్ధ మయోధ్యాం గచ్ఛ రాఘవ, అభిషేచయ చాత్మానం కులస్యాస్య భవాయ నః. ౩. రాజానం మానుషం ప్రాహు ర్దేవత్వే సమ్మతో మమ, యస్య ధర్మార్థసహితం వృత్త మాహు రమానుషం. ౪. కేకయస్థే చ మయి తు త్వయి చారణ్య మాశ్రితే, దివ మార్యో గతో రాజా యాయజూక స్సతాంమతః. ౫. నిష్క్రాన్తమాత్రే భవతి సహసీతే సలక్ష్మణే, దుఃఖశోకాభిభూతస్తు రాజా త్రిదివ మభ్యగాత్. ౬. ఉత్తిష్ఠ పురుషవ్యాఘ్ర క్రియతా ముదకం పితుః, అహం చాయం చ శత్రుఘ్నః పూర్వమేవ కృతోదకౌ. ౭. ప్రియేణ ఖలు దత్తం హి పితృలోకేషు రాఘవ, అక్షయ్యం భవతీత్యాహు ర్భవాం శ్చైవ పితుః ప్రియః. ౮. త్వామేవ శోచం స్తవదర్శనేప్సు స్త్వయ్యేవ సక్తా మనివర్త్యబుద్ధిం, త్వయా విహీన స్తవశోకరుగ్ణ స్త్వాం సంస్మరన్న

భావ ఇత్యత్రాహ - శాశ్వత ఇతి. అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు. తన్నిశ్లోకీ. 'కింమే ధర్మా ద్విహీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి, శాశ్వతోఽయం సదాధర్మః స్థితోఽస్మాసు నరర్షభ. ధర్మాత్ రామకైంకర్యరూప పరమైకాంతిధర్మాత్ - స్వరూపనిరూపకశేషత్వధర్మాద్వా విహీనస్య - రాజధర్మః తద్విరోధిసామాన్యధర్మః - అయం పూర్వోక్తః - శాశ్వతో నిత్యసిద్ధః - అస్మాసు సదాస్థితః - శత్రుఘ్నలక్ష్మణాపేక్షయా బహువచనం - నరర్షభ పురుషోత్తమ. ౨. ససమృద్ధా మితి. భవాయ భద్రాయ - 'భవో భద్రే హరే ప్రాప్తౌ సత్తా సంసారజన్మస్వి'తి వైజయంతీ. ౩. న సర్వసులభం రాజత్వ మిత్యాహ - రాజాన మితి. ప్రాహుః - ప్రాకృతా జనా ఇతి శేషః - సరాజా మమ దేవత్వే మతః దేవత్వేన సమ్మత ఇత్యర్థః, తన్నిశ్లోకీ. యేలోకాః రాజానం మానుషం ప్రాహుః-తఏవ యస్య తే ధర్మార్థసహితం వృత్త మమానుషం ప్రాహుః మనుష్యసంస్థానత్వేపి అతిమానుషశీలవృత్తవిశేషై రతిలంఘితసర్వలోకసామ్యత్వేన - దేవత్వే నారాయణత్వే మమ సమ్మత ఇత్యర్థః. ౪. ఏవం సన్నిహితనీతిప్రశ్నస్యోత్తర ముక్త్వా ప్రాథమికరాజవిషయప్రశ్నస్యోత్తర మాహ - కేకయస్థ ఇతి. యాయజూక ఇజ్యాశీలః-'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః. ౫. మన్నిర్గమనానంతరం కతమదివసేషు రాజా దివం గత ఇత్యత్రాహ - నిష్క్రాన్తమాత్ర ఇతి. ౬. ౭. భవద్భ్యాం దత్తే కిం మయాపి దాతవ్య మిత్యత్రాహ-ప్రియేణేతి. ౮. ప్రియత్వ

కులక్రమాగతః - అస్మాసు అస్మత్పూర్వేషు - తదేవాహ - జ్యేష్ఠపుత్ర ఇతి. ౨. స ఇతి. భవాయ భద్రాయ. ౩. దేవత్వప్రాపకతపశ్చరణం విహాయ మమ రాజ్యాభిషేకేణ కి మిత్యత ఆహ. రాజాన మితి. యద్యపి రాజానం మానుషం ప్రాహుః తథాపిమమ దేవత్వే సమ్మతః - కుతః యస్యవృత్త మమానుషం దివ్యం దేవత్వసంపాదక మిత్యర్థః - తపశ్చరణేన క్లేశద్వారా దేవత్వం రాజ్యపరిపాలనేన భోగద్వారా దేవత్వ మితి భావః. ౪. నను పితరి జీవతి కుతో మమ రాజ్యాభిషేకాధికార ఇత్యత ఆహ. కేకయస్థ ఇతి. యాయజూకః ఇజ్యాశీలః. ౫. ౬. తి. కృతోదకౌ కృతసపిండీకరణాంతసర్వకృత్యౌ. ౭. తి. తర్హి కిం కృతకరణే నేత్యాహ-ప్రియేణేతి. భవాన్ ప్రియః జ్యేష్ఠత్వా దితి భావః. ౮. త్వామేవేతి. త్వామేవ శోచన్నిత్యుక్త్వా పున స్తవశోకమగ్న ఇత్యుక్తిః - సఏవ శోక స్తస్యావసాదహేతురితి ప్రతిపాదయతు మితిజ్ఞేయం.

స్తమితః పితా తే. ౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితుర్మరణసంహితాం, రాఘవో భరతేనోక్తాం బభూవ గతచేతనః. ౧. తంతు వజ్రమివోత్సృష్ట మాహవే దానవారిణా, వాగ్వజ్రం భరతేనోక్త మమనోజ్ఞం పరంతపః, ప్రగృహ్య బాహూ రామో వై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః, వనే పరశునా కృత్త స్తథా భువి పపాత హి. ౩. తథా నిపతితం రామం జగత్యాం జగతీపతిం, కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్త మివ కుంజరం, భ్రాతర స్తే మహేష్వాసం సర్వత శ్శోకకర్శితం, రుదంతస్సహ వైదేహ్యా సిషిచు స్సలిలేన వై. ౫. స తు సంజ్ఞాం పున ర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యామాస్ర ముత్సృజన్, ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహుభాషితుం. ౬. స రామస్స్వర్గతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిం, ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్మా ధర్మసంహితం. ౭. కిం కరిష్యామ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే, కస్తాం రాజవరాధీనా మయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౮. కింను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్మనః, యో మృతో మమ శోకేన మయా చాపి న సంస్కృతః. ౯. అహో భరత సిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయానఘ, శత్రుఘ్నేన చ సర్వేషు

మేవ దర్శయతి - త్వామేవేతి. రుగ్ణః పీడిత ఇతి యావత్. ౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.

తా మిత్యాది. కరుణాం శోకావహాం - యద్వా - అకరుణాం కరుణారహితాం - క్రూరా మితి యావత్. ౧. తం త్విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ - బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - ఉద్ధృత్య వా - వాగ్వజ్ర మిత్యస్య పూర్వశ్లోకా దనుషక్తేన శ్రుత్వేత్యనేనాన్వయః. ౩. తథేత్యాది శ్లోకద్వయం. కూలఘాతేన మదేన దంతకండ్వా చ కృతేన కూలప్రహారేణ - పరిశ్రాంతం - అతఏవ ప్రసుప్తం కుంజర మివ స్థితం - మూర్ఛిత మిత్యర్థః - సలిలేన సర్వశస్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః - యతః - 'అమృతం వా ఆప స్తస్మాదద్భిరవతాం తమభిషించంతీ'తి శ్రుతి రపి హి వదతి. ౪. ౫. స త్వితి. ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత - దీర్ఘ ఆర్షః. ౬. ౭. కి మితి దిష్టాం కాలకల్పితాం - 'కాలో దిష్టో ప్యనేహాపి' త్యమరః, యద్వా - దిష్టాం దైవకల్పితాం - 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః, రాజవరాత్, తృతీయార్థే పంచమీ - పాఠాంతరం - కింకరిష్యామీ త్యస్య భావ ముద్ఘాటయతి - రాజవరేతి - రాజవరాధీనాం - తద్రక్షణాధీనా మిత్యర్థః. ౮. పితృమరణహేతుభూతత్వా త్తత్సంస్కారానుపయోగాచ్చాత్మానం విగర్హతే కింను తస్యేతి. ౯. అహో ఇతి. అనఘ - పుత్ర మంత్యేతు కర్మణీ త్యుక్తపితృసంస్కారరూప

---

౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోత్తరశతతమస్సర్గః.

తా మితి. అకరుణాం క్రూరాం. ౧. త మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ - వాగ్వజ్రం - శ్రుత్వే త్యనుషజ్యతే బాహూ ప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిష్పీడ్య - బాహూ ఉద్ధృత్య వా. ౩. ౭. కరిష్యామీతి. దిష్టాం గతిం కాలకల్పితాం గతిం మరణ మిత్యర్థః-

ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మనేకాగ్రాం నరేంద్రేణ వినా కృతాం,నివృత్తవనవాసోపి నాయోధ్యాం గంతు ముత్సహే.౧౧. సమాప్తవనవాసం మా మయోధ్యాయాం పరంతప, కోనుశాసిష్యతి పునస్తాతే లోకాంతరం గతే. ౧౨. పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితాయాన్యాహ సాంత్వయన్, వాక్యాని తాని శ్రోష్యామి కుతః శ్రోత్రసుఖాన్యహం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా స భరతం భార్యా మభ్యేత్య రాఘవః, ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననాం, సీతే మృతస్తే శ్వశురః పిత్రాహీనోఽసి లక్ష్మణ, భరతో దుఃఖ మాచష్టే స్వర్గతం పృథివీపతిం ౧౪ తతో బహుగుణం తేషాం బాష్పో నేత్రే ష్వజాయత, తథాబ్రువతి కాకుత్స్థే కుమారాణాం యశస్వినాం. ౧౫. తతస్తే భ్రాతరస్సర్వేభృశ మాశ్వాస్య రాఘవం. అబ్రువన్ జగతీభర్తుః క్రియతా ముదకం పితుః. ౧౬. సా సీతాశ్వశురం శ్రుత్వా స్వర్గలోక గతం నృపం, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యా మశకన్నేక్షితుం పతిం. ౧౭. సాంత్వయిత్వాతు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజాం, ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుఃఖితో దుఃఖితం వచః ౧౮. ఆనయేంగుదిపిణ్యాకంచీర మాహర చోత్తరం, జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః. ౨౦. సీతా పురస్తా ద్వ్రజతు త్వమేనా మభితో వ్రజ, అహం పశ్చా ద్గమిష్యామి గతిర్హ్యేషా

భాగ్యవిఘటక పాపరహిత - అహం హి తాదృశపాపవా నితిభావః-యేన కారణేన-త్వయా శత్రుఘ్నేన చ-సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు రాజా సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మితి. ఏకాగ్రా అనాకులా - 'అనాకులేపి చైకాగ్ర' ఇత్యమరః, సా నభవతీత్యనేకాగ్రాతాం - ఆకులా మితి యావత్. ౧౧. సమాప్తవనవాస మితి. శాసిష్యతి- కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౨ పురేతి. సువృత్తం శోభనం నియోగాచరణరూపం వృత్తం యస్య తం-కుతః కస్మాత్ పురుషాత్. ౧౩. ఏవ మితి. అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా. సీత ఇతి. దుఃఖమిత్యేతత్ క్రియా విశేషణం-ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తనిశ్లోకీ. తే శ్వశురః త్వయ్యత్యంత ప్రీతియుక్తః శ్వశురః - 'పిత్రాహీనోఽసి లక్ష్మణే'త్యనేన త్వమేవ పిత్రాహీనః - నాహ మితి గమ్యతే - న సంవృత్తః పితా మమేతి వక్ష్యమాణత్వాత్.౧౪—౧౫. తత ఇతి. క్రియా మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬—౧౯. ఆనయేతి. ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుబీజపిణ్యాకం - అనిస్సారితతైలం పిష్ట్వా చూర్ణీకృత్య పిండీకృత మింగుదీబీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే - 'ఇంగుదీతాపసతరు' రిత్యమరః, చీరం వాస ఉదకదానార్థం - పాఠభేదః - చీరం స్నానార్థం పరిధానం ఉత్తరం ఉత్తరీయం చ. ౨౦. సీతేతి.

రాజవరాత్ తృతీయార్థే పంచమీ.౯—౧౦.నిష్ప్రధానా మితి.నిష్ప్రధానాం నాథరహితాం అనేకాగ్రా మాకులా మిత్యర్థః. ౧౧. సమాప్తేతి. శాసిష్యతి కార్యేషు నియోక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౨. పురేతి. సువృత్తం శోభననియోగాచరణం కుతః కస్మా త్పురుషాత్. ౧౩.ఏవ మితి. అభ్యేత్యాభిముఖో భూత్వా * సీత ఇతి. దుఃఖ మిత్యేత త్క్రియావిశేషణం. ౧౪—౧౫.తతఇతి. క్రియతా మిత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬—౧౯. ఆనయేతి. ఇంగుదిపిణ్యాకరం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుపిణ్యాకం - ఉత్తరం చీరం ఉత్తరీయం వస్త్రమాహర దేహీత్యర్థః.౨౦. సీతేతి. అభితః పశ్చాత్ సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతి రేషాహి స్నానార్థం స్త్రీబాలపురస్సరేతి - తథాచ పితృమేధ

సుదారుణా. ౨౧. తతో నిత్యానుగ స్తేషాం విదితాత్మా మహామతిః, మృదు ర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభ క్తిమాన్, సుమంత్ర స్తై ర్నృపసుతై స్సార్థ మాశ్వాస్య రాఘవం, అవతారయదాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివాం. ౨౩. తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛ్రా దుపాగమ్య యశస్వినః, నదీం మందాకినీం రమ్యాం సదా పుష్పితకాననాం, శీఘ్రస్రోతస మాసాద్య తీర్థం శివ మకర్దమం, సిషిచు స్తూదకం రాజ్ఞే తత్రైత త్తే భవ త్వితి. ౨౪. ప్రగృహ్యచ మహీపాలో జలపూరిత మంజలిం, దిశం యామ్యా మభిముఖో రుద న్వచన మబ్రవీత్. ౨౬. ఏత త్తే రాజశార్దూల విమలం తోయ మక్షయం, పితృలోక గతస్యాద్య మద్దత్త ముపతిష్ఠతు. ౨౭.తతో మందాకినీ తీరా త్ప్రత్యు త్తీర్య స రాఘవః, పితుశ్చకార తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభి స్సహ. ౨౮. ఐంగుదం బదరీమిశ్రం పిణ్యాకం దర్భ సంస్తరే, న్యస్య రామ స్సుదుఃఖార్తో రుద న్వచన మబ్రవీత్, ఇదం భుఙ్క్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్త

అభితః పశ్చాత్ - అభితః పరిత ఇత్యాదినా-ఏనా మితి ద్వితీయా-సుదారుణా సుతరాం దుస్సహా గతిః దుఃఖినాం గతిః-ఏషాహి స్నానా ద్యర్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఖల్విత్యర్థః - తథాచ సూత్రం- ''సర్వే కనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వ ఇతరే స్త్రీయోగ్ర''ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమాను గతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇతి. తే సీతాలక్ష్మణరామాః - స్త్రియో ప్యుదకం దిశంతీతి శాస్త్రసిద్ధం శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య అకర్దమం తీర్థం అవతార ప్రదేశం ఆసాద్య - అతః హే తాత - తే తుభ్యం ఏతత్ భవతు - ఇ త్యుచ్చార్య ఉదకం సిషిచుః-దదు రిత్యర్థః - స్నాన పూర్థాత్ సిద్ధం-సీతాయా స్సన్నమాత్రా న్వయోవా - కృచ్ఛ్రా దిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ స్ఖలితగమన ముచ్యతే-సుతీర్థా మిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వ ముక్తం- ఉపగమ్యే త్యనేన నదీతీరేపి కంచిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః - యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రానతి క్రమ ఉక్తః-రమ్యా మి త్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వ ముక్తం-పుష్పితకాననా మిత్యనేన ఉదకదాన సమాప్తిపర్యంత మనాతపత్వ ముక్తం - శీఘ్రస్రోత స మి త్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభి ముఖత్వ ముక్తం-శివం శుద్ధం-అకర్దమం తీర్థ మాసాద్యే త్యనేన తీరే సేచన ముక్తం.౨౪.దాన ప్రకార మాహ- ప్రగృహ్యేత్యాదినా.౨౬. దానమంత్ర మాహ - ఏతదిత్యాదినా. ౨౭. తత ఇతి. భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీతీరాత్ -ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం చకార-మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్యే త్యుదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్ -సపిండీకరణమేవ కృత మిత్యవగమ్యతే-దశా హాత్యయే ఉదకదానం వినా పిండదానస్యాచోదితత్వాత్ -ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠేన లక్ష్మణేన పిండ దానానుక్తే శ్చ. ౨౮—౩౨. తేషా మితి. ప్రతిశ్రుత్కాః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది

సూత్రే - ''సర్వే కనిష్ఠప్రథమా ఇతరే స్త్రీయోగ్ర'' ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమా గతానుచరః - విదితాత్మా జ్ఞాతాత్మస్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తే సీతాలక్ష్మణరామాః - శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య - వికర్దమం తీర్థం అవ తరణప్రదేశం సమాసాద్య - తతః - తాత - ఏతత్ తే భవత్వితి ఉచ్చార్య - రాజ్ఞే ఉదకం సిషిచుః దదు రిత్యర్థః. ౨౪—౨౭. తత ఇతి. సరాఘవః భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీ

స్య దేవతాః. ౩౦. తత స్తేనైవ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్, ఆరురోహ నరవ్యాఘ్రౌ రమ్యసానుం మహీధరమ్. ౩౧. తతః పర్ణకుటీద్వార మాసాద్య జగతీపతిః, పరిజగ్రాహ బాహుభ్యా ముభౌ భరతలక్ష్మణౌ. ౩౨. తేషాంతు రుదతాం శబ్దా త్ప్రతిశ్రుత్కోఽభవ ద్గిరౌ, భ్రాతౄణాం సహ వైదేహ్యా సింహానా మివ నర్దతామ్. ౩౩. మహాబలానాం రుదతాం కుర్వతా ముదకం పితుః, విజ్ఞాయ తుములం శబ్దం త్రస్తా భరతసైనికాః, అబ్రువం శ్చాపి రామేణ భరత స్సంగతో ధ్రువం, తేషా మేవ మహాన్ శబ్ద శ్శోచతాం పితరం మృతమ్. ౩౫. అథ వాసాన్ పరిత్యజ్య తం సర్వేఽభిముఖా స్స్వనం, అప్యేకమనసో జగ్ము ర్యథా స్థానం ప్రధావితాః. ౩౬. హయై రన్యే గజై రన్యే రథై రన్యే స్వలంకృతైః, సుకుమారా స్తథై వాన్యే పద్భిరేవ నరా యయుః. ౩౭. అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం యథా, ద్రష్టుకామోజన స్సర్వోజగామ సహసాశ్రమమ్. ౩౮. భ్రాతౄణాం త్వరితా స్తత్ర ద్రష్టుకామా స్సమాగమం, యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిస్వనాకులైః. ౩౯. సాభూమిర్బహుభి ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా, ముమోచతుములం శబ్దం ద్యౌరివాభ్రసమాగమే. ౪౦. తేన విత్రాసితానాగాః కరేణుపరివారితాః, ఆవాసయంతో గంధేన జగ్ము రన్యద్వనం తతః. ౪౧. వరాహవృకసంఘాశ్చ మహిషా స్సర్పవానరాః, వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయావిత్రేసుః పృషతై స్సహ. ౪౨. రథాంగ సాహ్వనత్యూహా హంసాః కారండవాః ప్లవాః, తథా పుంస్కోకిలాః క్రౌంచా విసంజ్ఞా భేజిరే దిశః. ౪౩. తేన శబ్దేన విత్రస్తై రాకాశం పక్షిభి ర్వృతం,

---

శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం త్రస్తాః కిం భవిష్యతీతి ధియా ఉద్విగ్నాః - ఉద్వేగానంతరం నిశ్చిత్య వదంతి స్మేత్యాహ-అబ్రువన్నిత్యాదినా-మృతం పితరం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౪. ౩౫. అథేతి. స్వనమభిముఖాః-స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః-యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ప్రధావితాః శీఘ్రగతియుక్తాః. ౩౬. హయైరితి. సుకుమారా ఇతి హయైరిత్యాదిభి రుక్తానాం త్రయాణాం విశేషణం-సుకుమారత్వాభావే దుఃఖితం రామం ప్రతి పద్భ్యామేవ గంతవ్యత్వాత్. ౩౭. ౩౮. భ్రాతౄణా మితి. ఏషాం యానైర్గమనం దర్శనత్వరయా యయు ర్బహువిధై ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతేతి పాఠః-యయుర్బహువిధైర్యుక్తైరితి పాఠే-యుక్తైః సజ్జైః-యానై రితి శేషః. ౩౯. ౪౦. తేనేతి. ఆవాసయంతః మదగంధేన వాసయంతః ఏతేన వనగజానా మపి రామదర్శనహర్షో ద్యోత్యతే. ౪౧. వరాహేతి. గోకర్ణః గో రివకర్ణౌ యస్యస గోకర్ణః - మహాపృషతవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి. నత్యూహాః జలరంకవః-'నత్యూహో జలరంకు స్స్యా' దితి హలాయుధః - ప్లవాః స్థూలబకవిశేషాః.

తీరా త్ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం చకారేతి సంబంధః. ౨౯—౩౨. తేషా మితి. ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౩౪. ౩౫. అథేతి. త్వం స్వన మభిముఖాః స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖాః యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య. ౩౬. హయైరితి. సుకుమారా ఇత్యేత దన్యశబ్దత్రయేణ ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - యుక్తైస్సజ్జైర్యానైరితి శేషః. ౩౭—౪౦. తేనేతి. తేన శబ్దేన మదగంధేన ఆవాసయంతః ఆసమంతా ద్వాసయంతః. ౪౧. వరాహేతి. గోరివకర్ణావస్య గోకర్ణః హరిణవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి. ప్లవాః స్థూలబక

మనుష్యై రావృతా భూమి రుభయం ప్రబభౌ తదా. ౪౪. తత స్తం పురుషవ్యా ఘ్రం యశస్విన మరిందమమ్, ఆసీనం స్థండిలే రామం దదర్శ సహసా జనః. ౪౫. విగర్హమాణః కైకేయీం సహితో మంథరామపి, అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖో ఽభవత్. ౪౬. తా న్నరాన్ బాష్పపూర్ణాక్షాన్ సమీ క్ష్యాథ సుదుఃఖితాన్, పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవన్మాతృవచ్చ సః. ౪౭. స తత్ర కాంశ్చి త్పరిషస్వజే నరా న్నరాశ్చ కేచిత్తు త మభ్యవాదయన్, చకార సర్వాన్ సవయస్యబాంధవాన్ యథార్హ మాసాద్య తదా నృపాత్మజః. ౪౮. సతత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖం చానునినాదయన్ స్వనః, గుహా గిరీణాం చ దిశశ్చ సంతతం మృదంగఘోషప్రతిమః ప్రశుశ్రువే. ౪౯. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాన్ దశరథస్య చ, అభిచక్రామ తం దేశం రామదర్శనతర్షితః. ౧. రాజపత్న్యశ్చ గచ్ఛంత్యో మందం మందాకినీం ప్రతి, దదృశు స్తత్ర తత్తీర్థం రామలక్ష్మణసేవితం. ౨. కౌసల్యా బాష్పపూర్ణేన ముఖేన పరిశుష్యతా, సుమిత్రా మబ్రవీ ద్దీనా యాశ్చాన్యా రాజయోషితః. ౩. ఇదం తేషా మనాథానాం క్లిష్ట మక్లిష్టకర్మణాం, వనే ప్రాక్కేవలం తీర్థం యేతే నిర్విష యీకృతాః. ౪. ఇత స్సుమిత్రే పుత్ర స్తే సదా జల మతంద్రితః, స్వయం హరతి సౌమిత్రి ర్మమ పుత్రస్య కారణాత్. ౫. జఘన్య మపి తే పుత్రః కృతవా న్నతు

౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యసంగతః. ౪౬. ౪౭. స ఇతి. చకార - సమ్మాన మితి శేషః. ౪౮. ౪౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ మాతృసమాగమ స్త్ర్యుత్తరశతతమే సర్గే-వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్షితః రామదర్శనే సంజాతాభిలాషః-'కామోభిలాష స్తర్షః' ఇత్యమరః. ౧.—౩. ఇదం తేషా మితి. తే ప్రసిద్ధాః రా. మాదయః-యే ప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యా న్నిష్కాసితాః-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం-ఇదం తీర్థం అవతరణం-కేవలం నిశ్చితం - 'కేవలం నిశ్చితే క్లీబే వాచ్యవ త్త్వేక కృత్స్నయో' రితి వైజయంతీ. ౫. జఘన్య మితి. జఘన్యం హీనం - జలాహరణాదికర్మ కృతవా నపి నగర్హితః - మత

విశేషాః నత్యూహో జిలకుక్కుటః. ౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యం సంగతః. ౪౭. స ఇతి. చకార సమ్మాన మితి శేషః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్షితః-రామదర్శనే సాభిలాషః. ౧—౩. ఇద మితి. తే ప్రసిద్ధాయే రామాదయః ప్రాఙ్నిర్విషయీకృతాః రాజ్యా న్నిష్కాసితాః నిరాశ్రయీకృతావా-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం తీర్థం అవతరణస్థల మిత్యర్థః-కేవలం నిశ్చితం-'కేవలం నిశ్చితే క్లీబం వాచ్యవత్త్వేక కృత్స్నయో'రితి వైజయంతీ-ఇదం రామాదీనాం స్నానాదిభి ర్వ్యవహితస్థలం నూన మితి భావః. ౪. ౫. జఘన్యమితి. తే పుత్రః జఘన్యం జలాహరణాదినికృష్టం కర్మ కృతవా నపి నతు గర్హితః-

గర్హితః, భ్రాతు ర్యదర్థసహితం సర్వం త ద్విహితం గుణైః. ౬. అద్యాయ మపి తే పుత్రః క్లేశానామ తథోచితః, నీచానర్థసమాచారం సజ్జంకర్మ ప్రముంచతు. ౭. దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు సా దదర్శ మహీతలే, పితు రింగుదిపిణ్యాకం న్యస్తమాయతలోచనా. ౮. తం భూమౌ పితు రార్తేన న్యస్తం రామేణ వీక్ష్య సా, ఉవాచ దేవీ కౌసల్యా సర్వా దశరథస్త్రియః. ౯. ఇద మిక్ష్వాకునాథస్య రాఘవస్య మహాత్మనః, రాఘవేణ పితు ర్దత్తం పశ్యతైతద్యథావిధి. ౧౦. తస్య దేవసమానస్య పార్థివస్య మహాత్మనః, నైత దౌపయికం మన్యే భుక్తభోగస్య భోజనం. ౧౧. చతురంతాం మహీం భుక్త్వా మహేంద్రసదృశో విభుః, కథ మింగుదిపిణ్యాకం సభుఙ్క్తే వసుధాధిపః. ౧౨. అతో దుఃఖతరం లోకే నకించి త్ప్రతిభాతిమా, యత్ర రామః పితుర్దద్యా దింగుదీక్షోద మృద్ధిమాన్. ౧౩. రామేణేంగుదిపిణ్యాకం పితుర్దత్తం సమీక్ష్య మే, కథం దుఃఖేన హృదయం నస్ఫోటతి సహస్రధా. ౧౪. శ్రుతిస్తు ఖల్వియం సత్యా లౌకికీ ప్రతిభాతిమా, యదన్నః పురుషోభవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః. ౧౫. ఏవ మార్తాం సపత్న్యస్తా జగ్ము రాశ్వాస్య తాం తదా, దదృశు శ్చాశ్రమే రామం స్వర్గచ్యుత మివామరం. ౧౬. సర్వభోగైః పరిత్యక్తం రామం సంప్రేక్ష్య మాతరః, ఆర్తా ముముచు రశ్రూణి సస్వరం శోకకర్శితాః. ౧౭. తాసాం రామ స్సముత్థాయ జగ్రాహ

ఇత్యత్రాహ-భ్రాతు రితి. భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం - యత్ కర్మ తత్ సర్వం గుణై ర్విహితం-'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతి వచనాత్. పితృశుశ్రూషావత్ గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః. ౬. అద్యాయ మితి. క్లేశనామ తథోచితః ఇదానీం యాదృశక్లేశానుభవః తాదృశక్లేశానామనుచితః తే అయం పుత్రః - నీచానర్థసమాచారం నికృష్ట దుఃఖప్రచురసమాచారసహితం సజ్జం ఉద్యుక్తం కర్మ అద్య ప్రముంచత్వపి-అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ - భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్ష్మణస్య నీచకర్మ ప్రమోచనం సంభవే దితి భావః. ౭. దక్షిణాగ్రే ష్వితి. పితురితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౮—౧౦. తస్యేతి. ఔపయికం ప్రాప్తం - 'యుక్తం స్యా దుచితం న్యాయ్యం ప్రాప్త మౌపయికం తథే' తి హలాయుధః. ౧౧. ౧౨. అత ఇతి. రాజ్యైశ్వర్య యోగ్యతయా బుద్ధిమా నిత్యుక్తిః. ౧౩. రామేణేతి. స్ఫోటతి స్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతి రితి. సత్యాసత్యార్థా లౌకికీ లోకవిదితా - లోకప్రసిద్ధేతి యావత్ - దేవతా ఇతి శ్రుతి స్సత్యే త్యన్వయః. ౧౫—౧౮. తా ఇతి. రామస్యా

కుత ఇత్యత ఆహ-భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం భ్రాతృశుశ్రూషారూప మిత్యర్థః-యత్కర్మ తత్సర్వం గుణై ర్విహితం-జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్-పితృశుశ్రూషణం లక్ష్మణస్య గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః. ౬. అద్యేతి. క్లేశానామ తథోచితః యథేదానీం క్లేశానా ముచితో భవతి తథాక్లేశానా మనుచిత స్తే అయం పుత్రః నీచానర్థసమాచారం-నీచో నికృష్టః అనర్థో దుఃఖం-సమాచారో ఽనుష్ఠానంయస్య తత్ జలాహరణాదిరూప మిత్యర్థః-సజ్జం కర్మ ఉద్యుక్తం కర్మ అద్య ప్రముంచే దపి-అపిశబ్దః సంభావనాయాం-భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్ష్మణస్య నీచకర్మప్రమోచనం సంభవేదితి భావః. ౭—౧౧. చతురంతాం చతుర్దిగంతాం. ౧౨. అత ఇతి. యత్ర యదా బుద్ధిమాన్ రాజ్యైశ్వర్యయుక్తః క్షోదం పిణ్యాకం. ౧౩. నస్ఫోటతి నస్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతిరితి.

చరణాన్ శుభాన్, మాతౄణాం మనుజవ్యాఘ్రః స్సర్వాసాం సత్యసంగరః.
౧౮. తాః పాణిభి స్సుఖస్పర్శై ర్మృద్వంగులితలై శ్శుభైః, ప్రమమార్జూ రజః
పృష్ఠా ద్రామస్యా యతలోచనాః. ౧౯. సౌమిత్రి రపి తా స్సర్వా మాతౄ
స్సంప్రేక్ష్య దుఃఖితః, అభ్యవాదయతాసక్తం శనై రామా దనంతరం. ౨౦.
యథా రామే తథా తస్మిన్ సర్వా వవృతిరే స్త్రియః, వృత్తిం దశరథాజ్జాతే
లక్ష్మణే శుభలక్షణే. ౨౧. సీతాపి చరణాం స్తాసా ముపసంగృహ్య దుఃఖితా,
శ్వశ్రూణా మశ్రుపూర్ణాక్షీ సా బభూవాగ్రత స్థితా. ౨౨. తాం పరిష్వజ్య
దుఃఖార్తాం మాతా దుహితరం యథా, వనవాసకృశాం దీనాం కౌసల్యా వాక్య
మబ్రవీత్, ౨౩. విదేహరాజస్య సుతా స్నుషా దశరథస్య చ, రామపత్నీ కథం
దుఃఖం సంప్రాప్తా నిర్జనే వనే. ౨౪. పద్మ మాతపసంతప్తం పరిక్లిష్ట మివోత్పలం,
కాంచనం రజసాధ్వస్తం క్లిష్టం చంద్ర మివాంబుదైః, ముఖం తే ప్రేక్ష్య మాం
శోకో దహ త్యగ్ని రివాశ్రయం, భృశం మనసి వైదేహి వ్యసనారణిసంభవః. ౨౬.
బ్రువంత్యా మేవ మార్తాయాం జనన్యాం భరతాగ్రజః, పాదావాసాద్య జగ్రాహ
వసిష్ఠస్య చ రాఘవః. ౨౭. పురోహితస్యాగ్ని సమస్య వై తదా బృహస్పతే
రింద్ర ఇవామరాధిపః, ప్రగృహ్య పాదౌ సుసమృద్ధతేజస స్సహైవ తేనోపవివేశ
రాఘవః. ౨౮. తతో జఘన్యం సహితై స్సమంత్రిభిః పురప్రధానైశ్చ సహైవ సైని
కైః, జనేన ధర్మజ్ఞతమేన ధర్మవాన్ ఉపోపవిష్టో భరత స్తదాగ్రజం. ౨౯. ఉపోప
విష్టస్తు తదా సవీర్యవాం స్తపస్వివేషేణ సమీక్ష్య రాఘవం, శ్రియా జ్వలంతం
భరతః కృతాంజలి ర్యథా మహేంద్రః ప్రయతః ప్రజాపతిం. ౩౦. కిమేషవాక్యం
భరతో ఽద్య రాఘవం ప్రణమ్య సత్కృత్యచ సాధువక్ష్యతి, ఇతీవ తస్యార్యజనస్య
తత్త్వతో బభూవ కౌతూహల ముత్తమం తదా. ౩౧. స రాఘవ స్సత్యధృతిశ్చ
లక్ష్మణో మహానుభావో భరతశ్చ ధార్మికః, వృతా స్సుహృద్భిశ్చ విరేజు రధ్వరే

యతలోచనా ఇతి పాఠః. ౧౯. సౌమిత్రిరపీతి. అసక్తం అవిరతం-'అవిరత మనవరతంస్యా దేకార మనారత మసక్త మపీ'తి హలాయుధః. ౨౦. యథేతి. వవృతిరే చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧——౨౪. పద్మ మిత్యాది. తే ముఖం ప్రేక్ష్య-స్థితా మితి శేషః-మాం-మనసి-స్థితస్స న్నితి శేషః-ఆశ్రయం ఆశ్రయ భూతం కాష్ఠాదికం. ౨౬——౨౮. తత ఇతి. తతో జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశా దనంతరం-ఉపోపవిష్టః-ప్రస ముపోదః పాదపూరణ ఇతిద్విర్వచనం. ౨౯. ఉపోపవిష్ట ఇతి. కృతాంజలిః-అభూ దితిశేషః. ౩౦. కిమితి. ఇతీవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౧. ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

సత్యాసత్యార్థా లౌకికీ లోకే ప్రసిద్ధేతి యావత్. ౧౯. సౌమిత్రిరితి. అసక్త మనవరతం. ౨౦. యథేతి. వవృతిరే చక్రు రిత్యర్థః. ౨౧——౨౪. * ముఖ మితి. ప్రేక్ష్యస్థితాయా మమేతి శేషః-శోకో మనసి స్థితస్స న్నితి శేషః - ఆశ్రయ మాశ్రయభూత కాష్ఠాదికం. ౨౫——౨౮. తత ఇతి. జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశనానంతరం ఉపోపవిష్టః కృతాంజలి రభూ దితి శేషః. ౨౯——౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

యథా సదస్యై స్సహితా స్త్రయోఽగ్నయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్ర్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

తంతు రామ స్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలం, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా ప్రష్టుం సముపచక్రమే. ౧. కిమేత దిచ్ఛేయ మహంశ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం త్వయా, యస్మా త్త్వ మాగతో దేశమిమం చీరజటాజినీ. ౨. కిన్నిమిత్త మిమం దేశం కృష్ణాజినజటాధరః, హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్ట స్త్వం తత్సర్వం వక్తు మర్హసి. ౩. ఇత్యుక్తః కైకయీపుత్రః కాకుత్స్థేన మహాత్మనా, ప్రగృహ్య బలవద్భూయః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్మ సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిపీడితః. ౫. స్త్రియా నియుక్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప, చకార సుమహ త్పాప మిద మాత్మయశోహరం. ౬. సా రాజ్యఫల మప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా, పతిష్యతి మహాఘోరే నిరయే జననీ మమ ౭. తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, అభిషించస్వ చాద్యైవ రాజ్యేన మఘవా నివ. ౮. ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౯.

అథ రామభరతయో రుక్తి ప్రత్యుక్తీ చతురుత్తరశతతమే తం త్విత్యాదినా. గురువత్సలం గురావస్మిన్ భక్తం సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారణాదినా చ స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభి స్సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః. ౧. కిమితి.యస్మాత్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినీ సన్ ఇమం దేశ మాగతః-ఏతత్ ఏతత్కారణం కిం-అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిచ్ఛేయం శ్రోతు మిచ్ఛామి-నతు ఊహేయేతిభావః. ౨.ఏవముక్తేపిశోకేన తూష్ణీం స్థితం పునః పృచ్ఛతి-కిన్నిమిత్తమిత్యాది శ్లోకద్వయేన. కాకుత్స్థేన బలవత్ ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య తత్సర్వం వక్తు మర్హసీతి భూయః. ఉక్తః కైకయీ పుత్రః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః - ఆర్యం త్వాం పరిత్యజ్య వివాస్య. ౫. స్త్రియేతి. సుమహత్ పాపం సుపుత్రస్య వనే ప్రవ్రాజనరూపం.౬. సేతి. సా ఏవం రూప పాపప్రేరణకర్త్రీ. ౭. తస్యేతి. తస్య కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్యే త్యర్థః - రాజ్యేన హేతునా. ౮. ౯. తదానుపూ

తమితి. గురువత్సలం సమాజ్ఞాయ - ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారిణాదినా గురుభూతే స్వస్మిన్ భక్తియుక్తం జ్ఞాత్వేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాఠే ప్రియవచనాదిభిః సమ్యగాశ్వాస్యేత్యర్థః. ౧. కిమేతదితి. యస్మాత్కారణా త్త్వం - చీరజటాజినస్సన్ ఇమం దేశ మాగతః ఏతత్కారణం కిం - అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిచ్ఛేయ మితి సంబంధః. ౩. ఇత్యుక్త ఇతి. కాకుత్స్థేన బలవ త్ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య - తత్సర్వం వక్తు మర్హసీతి భూయ ఉక్తః కైకయీపుత్రః - ప్రాంజలిః వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్మ కృత్వా - జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగా త్కనిష్ఠసాత్కృత్వేత్యర్థః-పరిత్యజ్య వివాస్య-పుత్రశోకాభిపీడితః స్వర్గం గత ఇతి సంబంధః. ౫—౭. తస్యేతి. తస్య మే కైకేయీసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్య-రాజ్యేన హేతౌ తృతీయా.౮.౯.త దితి. ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రాప్తం-

తదానుపూర్వ్యా యుక్తం చ యుక్తం చాత్మని మానద, రాజ్యం ప్రాప్నుహి ధర్మేణ సకామాన్ సుహృదః కురు. ౧౦. భవత్వవిధవా భూమి స్సమగ్రా పతినా త్వయా, శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా. ౧౧. ఏభిశ్చ సచివై స్సార్ధం శిరసా యాచితో మయా, భ్రాతు శ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౨. తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలం, పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర నాతిక్రమితు మర్హసి. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు స్సబాష్పః కైకయీసుతః, రామస్య శిరసా పాదౌ జగ్రాహ విధివ త్పునః ౧౪. తం మత్త మివ మాతంగం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః, భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేద మబ్రవీత్. ౧౫. కులీన స్సత్త్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః, రాజ్యహేతోః కథం పాప మాచరే త్త్వద్విధో జనః. ౧౬. నదోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మ మప్యరిసూదన, నచాపి జననీం బాల్యా త్త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭. కామకారో మహాప్రజ్ఞ గురూణాం

ర్వ్యేతి. ఆనుపూర్వ్యా యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ సంగతం - ఆత్మనియుక్తం చ భరణసమర్థే త్వయ్యేవ ప్రాప్తం. ౧౦. భవ త్వితి. పతినేతి నాథావ ఆర్షః - రజనీ యథా రజనీవ భూమిః శశినేవ త్వయా అవిధవా భవతు. ౧౧. ఏభి శ్చేతి. మమైకస్య శోకాశ్రుపాతమసహమానః కథ మేషా మశ్రూణి సహిష్యత ఇతి మత్వా యుద్ధాయ సన్నద్ధై రివ రథగజతురగపదాతిభి స్సార్ధమాగతో౽సి - సచివైః మమహి యాచన ముపేక్ష్యం అస్మ ద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయై స్సచివై ర్యాచితం తవానతిక్రమణీయం హి - యాచితః మమాగ్రత స్థితిరేవ లం తవ కార్యకరణాయ - కిం పున ర్యాచనే౽పి కృతే - శిరసాయాచితః - శిరసా యాచత స్తస్య వచనం నకృతం మయేతి ఖలు తవ హృదయ మనుశేతే - మయా ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవా నసి - భ్రాతుః - కిమర్థం యాచితవ్యం తవానుజో నభవామి కిం - శిష్యస్య అనుజో భూత్వా భవతా సహ కిమంశభాక్ తిష్ఠామి - మంత్రసంబంధో౽పి త్వత్తః ఖలు దాసస్య - శిష్యో భూత్వా క్రయవిక్రయార్హో నభవామి కిం - అతః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి - ఉక్తై రమోఘై ర్హేతుభి ర్మమ యాచ్ఞాం సఫలాం కురుష్వ. ౧౨. ఏభిశ్చ సచివై రిత్యస్య వివక్షితం దర్శయతి - త దితి. తత్పరవర్తనదశాయా మసన్నిహితం - ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం శాశ్వతం సనాతనం పరంపరాప్రాప్త మితి యావత్ - పూజితం పూజార్హం - ప్రకృతీనాం మంత్రిప్రభృతీనాం మండలం సమూహం నాతిక్రమితు మర్హసి - తద్వచనం నాతిక్రమణీయ మిత్యర్థః. ౧౩. ఏవ మితి. మహాబాహుః ప్రసారితబాహు రితి యావత్ - కైకేయీసుతః మాతు ర్దోషా దియ మవస్థేతి భావః - పున రితి - పూర్వం యాచితవాన్ తత శ్శరణాగతి మకరో దిత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. కులీన ఇతి. కులీనః మహాకులప్రసూతః - సత్త్వసంపన్నః సత్త్వగుణసంపన్నః - పాపం జ్యేష్ఠ విషయప్రాతికూల్య రూపం. ౧౬. నదోష మితి. బాల్యాత్ అజ్ఞానా దిత్యర్థః. ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛంద

యుక్తం చ - ఆత్మనియోగ్యం. ౧౦. భవత్వితి. పతినా - నాథావ ఆర్షః - శశినేవ త్వయా పతినా రజనీ యథా - రజనీవ చేతి - యథేవశబ్దయో రన్వయః. ౧౧. ౧౨. త దితి. శాశ్వతం పరంపరాప్రాప్త మిత్యర్థః. ౧౩ — ౧౫. కులీన ఇతి. రాజ్యహేతోః రాజ్యార్థం పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం. ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛందకరణం - గురూణాం మహతా ముపపన్నేషు యుక్తేషు సమ్మతేష్విత్యర్థః - దారాదిషు విధీయత ఇతిసంబంధః - మహాంతో౽పి అభిమతదారాదిషు స్నేహం

సర్వదానఘు, ఉపపన్నేషు దారేషు పుత్రేషు చ విధీయతే. ౧౮. వయ మస్య యథా లోకే సంఖ్యాతా స్సౌమ్య సాధుభిః, భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వ మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౧౯. వనే వా చీరవసనం సౌమ్య కృష్ణాజినాంబరం, రాజ్యే వాపి మహారాజో మాం వాసయితు మీశ్వరః. ౨౦. యావ త్పితరి ధర్మజ్ఞే గౌరవం లోకసత్కృతం, తావ ద్ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ జనన్యా మపి గౌరవం. ౨౧. ఏతాభ్యాం ధర్మశీలాభ్యాం వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మాతాపితృభ్యా ముక్తోఽహం కథ మన్య త్సమాచరే. ౨౨. త్వయా రాజ్య మయోధ్యాయాం ప్రాప్తవ్యం లోకసత్కృతం, వస్తవ్యం దండకారణ్యే మయా వల్కలవాససా. ౨౩. ఏవం కృత్వా మహారాజో విభాగం లోకసన్నిధౌ, వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గతః. ౨౪ సచ ప్రమాణం ధర్మాత్మా రాజా లోకగురు స్తవ, పిత్రా దత్తం యథా భాగ ముపభోక్తుం త్వ మర్హసి. ౨౫. చతుర్దశసమా స్సౌమ్య దండకారణ్య మాశ్రితః, ఉపభోక్ష్యే త్వహం దత్తం భాగం పిత్రా మహాత్మనా. ౨౬ యదబ్రవీ న్మాం నరలోకసత్కృతః పితా మహాత్మా విబుధాధిపోపమః, తదేవ మన్యే పరమాత్మనో

కరణం - ఉపపన్నేషు శిష్యదాసాదిషు. ౧౮. వయ మితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభి ర్యథా సంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః వయ మపి తథా దశరథస్యేతి త్వం జ్ఞాతు మర్హసి-అను ర్నిరర్థకః. ౧౯. వన ఇతి. చీరం ద్రుమవల్కలం వసన ముత్తరీయం యస్య తం-కృష్ణాజినం అంబరం అధరాంబరం యస్య తం-ఈశ్వరః నియంతా. ౨౦. యావ దితి. పితరి యావత్ యత్పరిమాణకం గౌరవం-జనన్యామపి తావత్ తత్పరిమాణకం గౌరవం-కర్తవ్య మితి శేషః-యత్త చ్ఛబ్దాభ్యాం యత్త దేతేభ్యః పరిమాణేవ తు బితివతుప్. ౨౧. ఫలితమాహ - ఏతాభ్యా మితి. సమాచరే సమాచరామి - కథం సమాచరాణీత్యర్థః. ౨౨—౨౪. సచేతి. పిత్రా దత్తం భాగం యథా యథావత్ ఉపభోక్తు మిత్యన్వ

కుర్వంతీతి భావః. ౧౮. వయమితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభిర్యథాసంఖ్యాతాః నియామ్యత్వేన పరిగణితాః-వయ మప్యస్య దశరథస్య తథానియామ్యా ఇతిత్వం జ్ఞాతు మర్హసీతిసంబంధః. ౧౯—౨౧. ఏతాభ్యా మితి. మాతాపితృభ్యాం కైకయీదశరథాభ్యాం. ౨౨—౨౬. యదితి. సర్వలోకేశ్వరభావం సర్వలోకేశ్వరత్వం. నను-ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య, కృత్వా కర్మసుదుష్కరం-'గతస్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాధిపీడిత' ఇతి-'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశమనుప్రాప్తా' ఇతి భరతేనోక్తే - రామ స్తదానీ మశోచన్ తదుల్లంఘ్యాభిషేక ప్రత్యాఖ్యానమేవ - కిమితి కృతవాన్ - నైషదోషః - తస్మిన్ భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేన ఉక్తం - ప్రాధాన్యేన రాజ్యస్వీకరణ మేవోచ్యతే - అతో రామ స్తదేవం మన్యతే-పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పో నపునర్జీవిష్యతీతి మృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే - అనేన మహాభిషేకవచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచన్-అభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాన్ స్వవాక్యేపి పితృమరణానువాదస్య ఛాయ మేవ పరిహారః. తిలకం. నను పితృమరణశ్రవణోత్తరం శోక ముల్లంఘ్య అభిషేకప్రత్యాఖ్యాన మేవ కృత మితిచే చ్ఛృణు-భరతస్య రామో రాజ్యంస్వీకరిష్యతీతి ప్రత్యాశావారణాయ - కైకేయ్యా లోకానాం చ అన్యథా సంభావనావారణాయ-శోకకాలేపి ధైర్య మవలంబ్య వర్తనం శోకకాలే ప్యేవంధైర్యం కర్తవ్య మితి లోకోపదేశాయ చేతి మమ ప్రతిభాతి. కతకస్తు - సంక్షేపేణాదావుక్త్వాగ్రే విస్తరేణ వదతీతి ప్రాయః కవే స్స్వభావోయ

హితం నసర్వలోకేశ్వరభావమప్యహం. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తైస్సుహృద్గణైః, శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత. ౧. రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్. ౨. తూష్ణీం తే సముపాసీనా నకశ్చిత్కించిదబ్రవీత్, భరతస్తు సుహృన్మధ్యే రామం వచనమబ్రవీత్. ౩. సాంత్వితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ, తద్దదామి తవైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకం. ౪. మహతేవాంబువేగేన భిన్నస్సేతుర్జలాగమే, దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండమిదం మహత్. ౫. గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః, అనుగంతుం నశక్తిర్మే గతిం తవ మహీపతే. ౬. సుజీవం నిత్యశస్తస్య యః పరైరుపజీవ్యతే, రామ తేన తు దుర్జీవం యః పరానుపజీవతి. ౭. యథాతురోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః, హ్రస్వకేన

యః. ౨౫. ౨౬. యదితి. పరమాత్మనో హితం ఆత్మనః పరం హితం. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ పునర్భరతస్య కైకేయీ నిర్బంధకృతపితృనియోగపరిహారోచితవచనపూర్వకం ప్రార్థనం రామస్య చ తత్సమాశ్వాసనం తత్త్వోపదేశే నేత్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే - తతః పురుషసింహానామిత్యాది. ౧. రజన్యామితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. దత్తమన్యథయితుమశక్తో ఽహమితి రామో వదేదితి మత్వా తస్య పరిహారానుగుణం వచనమాహ - సాంత్వితేతి. మమేయం మామికా - శైషికోణ్ - తవకమమకావేకవచన ఇత్యణ్ - సన్నియోగేనాస్మచ్ఛబ్దస్య మమకాదేశః ఆదివృద్ధిశ్చ - ప్రత్యయస్థాదిత్యత్ర మామక నరకయోరుపసంఖ్యానాత్ కకారాత్ పూర్వస్యాకారస్య ఇకారః-మాతృవిరోధే-నస్వీకుర్యాదితి మత్వాహ సాంత్వితేతి - దత్తస్యాన్యథాకరణమనుచితమితి రామోవదేదితి పరిహరతి దత్తమితి-త్రయ ఏవాధనా ఇతి న్యాయేన దాసస్య స్వం త్వదీయమితి దదామీత్యర్థః. ౪. త్వమేవ రాజ్యం రక్షేత్యాశంక్యాహ - మహతేతి. జలాగమే వర్షాకాలే-దురావారం ఆవరీతుమశక్యం - రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం - కోసలరాజ్యఖండం వా. ౫. రాజ్యస్య దురావారత్వముక్త్వా స్వస్యాశక్తిమాహ-గతిమితి. ఖర ఇత్యవిభక్తిక నిర్దేశః. ఖరస్యేత్యర్థః - ప్రకృతిభావ ఆర్షః - పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య అశ్వస్య గతిమనుగంతుం ఖరస్య యథా నశక్తిః - గరుడస్య గతిమనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథాచ శక్తిర్నాస్తి తథేత్యర్థః. ౬. తవశక్తిర్నాస్తిచేదన్యః కశ్చిద్రాజ్యం రక్షత్విత్యాహ. సుజీవమితి- నిత్యశః నిత్యం. ౭. ఉచితం చ త్వద్రక్షణమేవేత్యాహ - శ్లోకత్రయమేకాన్వయం-యథేత్యా

మిత్యాహ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. రజన్యామితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. సాంత్వితేతి. సాంత్వితా ఆశ్వాసితా. ౪. మహతేతి. జలాగమే వర్షాకాలే దురావారం ఆవరీతుమశక్యం రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యరాజ్యం. ౫-౭. లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్యవర్ధిత స్సకలసద్గుణసంపన్నస్త్వం యది లోక

దురారోహో రూఢస్కంధో మహాద్రుమః, స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్, సతాం నానుభవేత్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః, ఏషోపమా మహాబాహో త మర్థం వేత్తు మర్హసి, యది త్వ మస్మా న్వృషభో భర్తా భృత్యా న్న శాధిహి. ౧౦. శ్రేణయ స్త్వాం మహారాజ పశ్యంత్వగ్ర్యాశ్చ సర్వశః, ప్రతపంత మివాదిత్యం రాజ్యే స్థిత మరిందమం. ౧౧. త వానుయానే కాకుత్స్థ మత్తా నర్దంతు కుంజరాః, అంతఃపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః. ౧౨. తస్య సాధ్విత్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః, భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్యనుయాచతః. ౧౩. తమేవ దుఃఖితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినం, రామః కృతాత్మా భరతం సమాశ్వాసయ దాత్మవాన్. ౧౪. నాత్మనః కామకారో౽స్తి పురు

దినా. యథాత్వితి నిపాతసముదాయో౽య ముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః - కేనచిత్ పురుషేణ రోపితః - బీజావాపే నోత్పాదితః - యో వృక్షః పున స్సంవర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురారోహః - క్రమేణ రూఢస్కంధః - మహాద్రుమోజాతః సయథాపుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్ - సరోపయితా .. యస్య ఫలస్య - హేతోః హేతునా - తం వృక్షం రోపితవాన్ - తాం ఫలవిషయిణీం ప్రీతిం నానుభవేత్ - వినయేన ప్రత్యేకం వక్తు మశక్త స్సముదాయరూపేణ దర్శయతి - భర్తా త్వ మస్మాన్ భృత్యా న్నశాధి యది ఏషోపమేతి - ఏషా పూర్వోక్తమర్థజాతం ఉపమా - ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం - రోపయితా అభివృద్ధో వృక్షః - పుష్పదర్శనం ఫలాదర్శనం చోపమేత్యర్థః - త మర్థం ఉపమేయ మర్థజాతం - వేత్తు మర్హసి - భావజ్ఞానకుశలః ఖల్వసీత్యర్థః - రోపయితు ర్దశరథ ఉపమేయః వర్ధితమహావృక్షస్య భవాన్ - పుష్పదర్శనస్యాభిషేచసౌముఖ్యం - ఫలాననుభవతో రాజ్యాపరిపాలన మిత్యేతత్ సర్వం త్వం జానాసీత్యర్థః - ఏతత్ సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం.౯—౧౦. శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః- అగ్ర్యాః ప్రధానాః. ౧౧—౧౩.త మితి. దుఃఖితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుఃఖితం-విలపంతం మమ హేతో రార్యవివాసనం పితృమరణ మిత్యాది జాత మితి ప్రలపంతం - కృతాత్మా సుశిక్షితబుద్ధిః - ధైర్యవాన్ వా. ౧౪. కైకేయీప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ న మద్వనవాసహేతుః - కింతు-దైవమేవేతి తత్త్వదృష్ట్యా భరతం దుఃఖా న్నివర్తయితు ముపక్రమతే - నాత్మన ఇత్యాది. ఆత్మనః పురుషస్య-కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారో నాస్తి - యతో౽యం పురుషః అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః-

రక్షణం నకుర్యా స్తదా తస్య లోకస్య దశరథస్య చ త్వయా నప్రయోజన మిత్యస్యోపదేశముఖేన ఫలాదర్శనవృక్షౌపమ్య మాహ-యథా త్విత్యాది శ్లోకత్రయేణ. ఉదాహరణోక్రమ ద్యోతనార్థో యథా నిపాతసముదాయః - పురుషేణ రోపితో వర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురారోహః దుష్ప్రాపః - అతో రూఢస్కంధః - అతో మహాద్రుమో జాత ఇతి శేషః - స వృక్షో యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్ నఫలేత్ - యస్య ఫలస్య హేతో శ్చ రోపితః తాం ఫలవిషయాం ప్రీతిం - సః రోపయితా పురుషో నానుభవేత్-త్వం భర్తా సన్ భృత్యా నస్మా న్నశాధి యది ఏషోపమా - అతః తమర్థం అస్మత్పాలనరూపధర్మం వేత్తు మర్హసీతి సంబంధః. ౯—౧౦. శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః అగ్ర్యాః ప్రధానాః.౧౧—౧౩. తమితి. కృతాత్మా శిక్షితమనాః ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్. ౧౪. కైకేయీప్రేరితో రాజాచ భవాంశ్చ మద్వనవాసాదా హేతు ర్నభవతి-కింతు దైవమేవ కారణ మిత్యన్యాపదేశముఖేన భరతదుఃఖం నివర్తయితు ముపక్ర

షోఽయమనీశ్వరః, ఇత శ్చేతరత శ్చైనం కృతాంతః పరికర్షతి. ౧౫. సర్వే క్షయాంతానిచయాః పతనాంతా స్సముచ్ఛ్రియాః, సంయోగా విప్రయోగాంతా మరణాంతం చ జీవితం. ౧౬. యథా ఫలానాం పక్వానాం నాన్యత్ర పతనా ద్భయం, ఏవం నరస్య జాతస్య నాన్యత్ర మరణాద్భయం. ౧౭. యథాఽగారం దృఢస్థూణం జీర్ణం భూత్వా వసీదతి, తథైవ సీదంతి నరా జరామృత్యువశం గతాః. ౧౮. అత్యేతి రజనీ యాతు సాన ప్రతినివర్తతే, యాత్యేవ యమునాపూరా సముద్ర ముదకాకులం. ౧౯. అహోరాత్రాణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినా మిహ, ఆయూంషి క్షపయంత్యాశు గ్రీష్మే జల మివాంశవః. ౨౦. ఆత్మాన మనుశోచ త్వం కి మన్య మనుశోచసి, ఆయు స్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ. ౨౧.

ఇతశ్చ ఏతస్మాద్దేశా ద్దేశాంతరం - ఇతరతః అన్య ద్దేశా చ్చైనం దేశం - కృతాంతః స్వతంత్రం దైవ మేవ-పరికర్షతి ఆకర్షతి-'దైవే కృతాంత స్సిద్ధాంతే యమాకుశలకర్మణోః' రితి వైజయంతీ, యథోక్తం భగవతా గీతాచార్యేణ - 'ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేఽర్జునతిష్ఠతి, భ్రామయ న్సర్వ భూతాని యంత్రారూఢాని మాయయే'తి. ౧౫. అపరిహారణీయవస్తు స్వభావపర్యాలోచనాయాం పితృమరణేనాపి శోకస్యావకాశో నాస్తీ త్యము మర్థ మాహ - సర్వ ఇతి. నిచయాః ధనసంచయాః సర్వేబహుశ స్సంపాదితా అపి - క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః - చోరేణ కామేన రాజ్ఞావా నశ్యంతీత్యర్థః - సముచ్ఛ్రియాః అత్యంత సమున్నతా అపి - పతనాంతాః - అత్యున్నతపదస్థితాః బ్రహ్మేంద్రాదయోఽపి స్వస్వాధికారసమాప్తి దశాయాం తత్పదభ్రంశపర్యవసాయిన ఇతి యావత్ సంయోగాః పుత్రమిత్రకళత్రాదిసంబంధా అపి - విప్రయోగాంతాః విరహపర్యవసాయినః - జీవితంచ ఉత్కృష్టజీవన మపి మరణాంతం-అపరిహార్యమరణాధీనభంగశాలీ త్యర్థః - పితృమరణశోకే నైవ ముచ్యతే భరతే నేత్యారోప్య తదపనోదనం కృతం అస్మిన్ శ్లోకే పాదత్రయోక్తార్థత్రయం దృష్టాంతార్థ తురీయపాదశ్చ దార్ష్టాంతికం దశరథమరణ మభిప్రైతి - అతః అపరిహార్యకాలకృతత్వాత్ పితృమరణ మపి నశోచనీయ మితి భావః. ప్రథమశ్లోకే వనగమనం నమయా స్వతంత్రేణ కృతం అపితీశ్వరకృత మిత్యుక్తం - ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృత మత స్తత్రాపి నశోచనీయ మిత్యుక్తం - అథ ద్వితీయశ్లోకోక్తం సదృష్టాంతం ప్రపంచయతి - యథేత్యాదినా. ౧౭. ౧౮. అత్యేతీతి. సముద్రస్యోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయా స్సర్వథా అనివర్త్యత్వాయ రామానుజీయం. అత్యేతీతి. సముద్రం లవణార్ణవ మితి పాఠ స్సమ్యక్. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచన మహోరాత్రవిశేషణం-అంశవః - సూర్య ఇతి శేషః. ౨౦. శోకవిషయం నిర్ధారయతి - ఆత్మాన మితి. ఆయు స్తే యతో హీయతే - అతః పరలోకచింతామేవ కుర్విత్యర్థః. ౨౧. మృత్యు స్సర్వథా దుష్పరిహార ఇత్యాహ - సహైవేతి. ౨౨. కాలాంతరే

మతే. నాత్మన ఇత్యాది. ఆత్మనః పురుషస్య కామకారః ఐచ్ఛికవ్యాపారః - అనీశ్వరః - అస్వతంత్రః - కృతాంతః దైవం. ౧౫. అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనయా శోకస్యావకాశో నాస్తీత్యాహ. సర్వ ఇతి. నిచయాః వస్తుసమూహాః. ౧౬—౧౮. అత్యేతీతి. ఉదకార్ణవం ఉదకాధారం. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి. గచ్ఛంతీతి శత్రంతం ఆయూంషి క్షపయంతి - అంశవః సూర్యకిరణాః. ౨౦. ఆత్మానమితి. ఆత్మాన మనుశోచ - నశ్వరఫలసాధనేషు వ్యాపృతం త్వామేవానుశోచేత్యర్థః. ౨౧. సహైవేతి. సహైవమృత్యుర్వ్ర

సహైవ మృత్యు ర్వ్రజతి సహ మృత్యు ర్నిషీదతి, గత్వా సుదీర్ఘ మధ్వానంసహ
మృత్యు ర్నివర్తతే. ౨౨. గాత్రేషు వళయః ప్రాప్తా శ్శ్వేతాశ్చైవ శిరోరుహాః,
జరయా పురుషో జీర్ణః కింహి కృత్వా ప్రభావయేత్. ౨౩. నందంత్యుదిత ఆది
త్యే నందం త్యస్తమితే రవౌ, ఆత్మనో నావబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయం.
౨౪. హృష్యంత్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవ మిహాగతం, ఋతునాం పరి
వర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయః ౨౫. యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయా
తాం మహార్ణవే, సమేత్యచ వ్యపేయాంతాం కాల మాసాద్య కంచన, ఏవం భార్యా
శ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనాని చ, సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువో హ్యేషాం
వినా భవః ౨౬. నాత్ర కశ్చి ద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే, తేన తస్మి

తథైవ కరిష్యామీత్యత్రాహ - గాత్రే ష్విత్యాదినా. తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతే
త్యుక్తం భవతి - కింహి కృత్వా పూర్వోక్తోపద్రవపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా ఆత్మానం
ప్రభుం కుర్యా దిత్యర్థః. ౨౩. బాల్యేపి పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ నందంతీత్యాదినా ఆది
త్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలోయ మాగత ఇతి - రవావస్తమితేపి నందంతి కామోపభోగకా
లోయ మాగత ఇతి - ఆత్మనో జీవితక్షయం నావబుధ్యంతే-సచ్ఛిద్రఘటే గృహీతం జల మివ ప్రతి
క్షణ మాయుః క్షీయత ఇతి నజానంతి - జీవితకాల ఏవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీ త్యర్థః.
౨౪. హృష్యం తీతి. తత్తదృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతు రితి హృష్యంతి-ప్రత్యుతఋ
త్వాగమోనర్థహేతు రిత్యాహ ఋతూనాం పరివర్తేనేతి. ౨౫. శ్లిష్టానాం విశ్లేషస్యావశ్యంభావిత్వా
త్తదపి నశోచనీయ మి త్యభిప్రాయేణాహ యథాకాష్ఠ మితి శ్లోకద్వయేన. వినాభవః వియోగః.
౨౬. నాత్రేతి. అస్మిన్ లోకే కశ్చి దపి ప్రాణీ యథాభావం నసమభివర్తతే యథాభిలాషం బంధు
భి స్సహ నవర్తతే - తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య-తస్మిన్
మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి. పాఠాంతరం. అస్మిన్ బద్ధలోకే - కశ్చి దపి బ్రహ్మాదిస్తంబ
పర్యంతేషు కోపి జంతుః - యథా భావం యథాభిలాషం - అప్రతిహతసంకల్పతయేత్యర్థః-నస
మభివర్తతే - కశ్చి ది త్యనేన మానుషా ద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజా మపి
బ్రహ్మాదీనా మధికారావసానే మరణం దుర్నివార మేవేత్యాశయః - తేన ఏవ మప్రతిహతసంకల్ప
త్వాభావేన - ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ మరణనివారణే
సామర్థ్యం నాస్తి - అతః బ్రహ్మాదీనా మ ప్యపరిహార్యే శోకం విహాయ సర్వానర్థనివృత్తయే ప్రయ

జతి ఈశ్వరలిఖితలలాటరేఖాయా ఏవ మృత్యురూపత్వా దితి భావః. ౨౨. గాత్రే ష్వితి. కిం వా
కృత్వా ప్రభావయేత్ ఏతత్సర్వపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా పురుష స్సమర్థో భవేత్.
౨౩. ఆయుః క్షయకరా దిత్యో దయా ద్యనిష్టసాధనే ఇష్టసాధనత్వబుద్ధిం కుర్వంతః స్వహితం
నజానంతీత్యాహ - నందంతీత్యాదినా. ౨౪. హృష్యం తీతి. యేషాం ఋతూనాం పరివర్తేన
ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయో భవతి - తాదృశం ఋతుముఖం దృష్ట్వా హృష్యంతీతి యత్తచ్ఛబ్దా
ధ్యాహారేణ సంబంధః. ౨౫. సంశ్లిష్టానాం విశేషస్యావశ్యంభావిత్వా త్తన్నిమిత్త మనశ్శోకోన
కార్య ఇ త్యభిప్రాయేణాహ. యథాకాష్ఠ మిత్యాది. వినాభవః వినాభావః వియోగ ఇత్యర్థః -
ఏషాం వియోగో ధ్రువ ఇత్యర్థః. ౨౬. నాత్రేతి. అత్ర అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథా
భావం నసమభివర్తతే - యథాభిలాషం బంధుభి స్సహ నవర్తతే - అపితు - విప్రయుజ్యత ఏవ-

న్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యా స్త్యనుశోచతః. ౨౮. యథాహి సార్థం గచ్ఛన్తం బ్రూయా త్కశ్చి త్పథిస్థితః, అహ మప్యాగమిష్యామి పృష్ఠతో భవతా మితి, ఏవం పూర్వై ర్గతో మార్గః పితృపైతామహో ధ్రువః, త మాపన్నః కథం శోచే ద్యస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౩౦. వయసః పతమానస్య స్రోతసో వా నివర్తినః, ఆత్మా సుఖే నియోక్తవ్య స్సుఖభాజః ప్రజా స్స్మృతాః. ౩౧. ధర్మాత్మా సశుభైః కృత్స్నైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, ధూతపాపో గతస్స్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః. ౩౨. భృత్యానాం భరణా త్సమ్య క్ప్రజానాం పరిపాలనాత్, అర్థాదానాచ్చ ధర్మేణ పితా న స్త్రిదివం గతః. ౩౩. కర్మభి స్తు శుభై రిష్టైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, స్వర్గం దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః. ౩౪. ఇష్ట్వా బహువిధై ర్యజ్ఞై ర్భోగాంశ్చావాప్య పుష్కలాన్, ఉత్తమం చాయు రాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః. ౩౫. ఆయు రుత్తమ మాసాద్య భోగా నపి చ రాఘవః, స న శోచ్యః పితా తాత స్స్వర్గత స్సత్కృత స్సతాం. ౩౬. స జీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః, దైవీ మృద్ధి మనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీం. ౩౭. తంతు నైవం విధః కశ్చి త్ప్రాజ్ఞ

తేతి భావః. ౨౮. యథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసమూహం-పథిస్థితః పురుషో యథా అహ మ ప్యాగమిష్యామీతి బ్రూయా దనుగచ్ఛతిచ ఏవం పూర్వై ర్వంశ్యైః గతః ప్రాప్తః మార్గః పితృపైతామహః పితృపితామహసంబంధీ - తైరపి ప్రాప్త ఇతి యావత్ - ధ్రువః పుత్త్రాదిభి రపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి - వయస ఇత్యాదినా యస్య చ భావేన భావలక్షణ మిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-వాశబ్ద ఇవార్థః-అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి - ఆత్మాసుఖేసుఖహేతౌ ధర్మే నియోక్తవ్యః - పరలోకహిత చింతయేతి శేషః - యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాః స్మృతా ఇతి యోజ్యం. ౩౧. ఏవం లోకస్థితిః - అస్మ త్పితరం ప్రతి తు నశోకగంధోపి కార్య ఇత్యాశయేనాహ ధర్మాత్మేత్యాదినా. ౩౨. భృత్యానా మితి. ధర్మేణార్థాదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్. ౩౩. కర్మభిరితి. ఇష్టైః జనానాం స్వస్య చాభిమతైః - శుభైః కర్మభిః మహాఘశేషు తటాక నిర్మాణాదిభిః. ౩౪. ౩౫. ఆయురితి, ఉత్తమం తత్పూర్వరాజాయు రపేక్షయా అధికతమం ఆయుః భోగా నపి చాసాద్య స్వర్గతః సతాం సత్కృతః - స పితా నశోచ్య ఇత్యన్వయః. ౩౬. సజీర్ణమితి. దైవీ మృ

తేనకారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతో రనుశోచతః పురుషస్య తస్మి న్విప్రయోగే మరణ నివారణేవా సామర్థ్యం పరిహారశక్తి ర్నాస్తీతి సంబంధః. ౨౮. యథాహీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసంఘం - పథిస్థితః పురుషో యథా బ్రూయా దనుసృత్య గచ్ఛతి చ- ఏవం పూర్వై రాద్యై ర్వంశ్యై ర్గతః ప్రాప్తః మార్గః మృతిరూపః పితృపైతామహః పితృపితా మహసంబంధీ ధ్రువః పుత్త్రాదిభి రప్యవగంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. వయస ఇతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థే - అనివర్తిని స్రోతసీవ వయసి ఆయుంషి పతమానేగచ్ఛతి సతి - ఆత్మా సుఖే ధర్మే యోక్తవ్యః - యతః సుఖభాజః ప్రజాః స్మృతాః ధర్మసాధ్యే సుఖేసక్తాః ఖలు జనా ఇత్యర్థః. ౩౧—౩౪. ఇష్ట్వేతి. ఉత్తమం పాపప్రసంగరహితం. ౩౫. ౩౬. సజీర్ణ మితి. దైవీమృద్ధిం దేవసంబంధిసంపదం. ౩౭. త మితి. ఏవం విధః కశ్చి త్ప్రాజ్ఞః తం దశరథం శోచితుం నార్హతి-

శ్శోచితు మర్హతి, తద్విధో యద్విధ శ్చాపి శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరః. ౩౮. ఏతే బహువిధా శ్శోకా విలాప రుదితే తథా, వర్జనీయాహి ధీరేణ సర్వావస్థాసు ధీమతా. ౩౯. సస్వస్థో భవ మాశోచీ ర్యాత్వాచావసతాం పురీం, తథా పిత్రా నియుక్తోసి వశినా వదతాంవర. ౪౦. యత్రాహ మపి తేనైవ నియుక్తః పుణ్యకర్మణా, తత్రైవాహం కరిష్యామి పితు రార్యస్య శాసనం. ౪౧. న మయా శాసనం తస్య త్యక్తుం న్యాయ్య మరిందమ, తత్త్వయాపి సదా మాన్యం సవై బంధు స్సనః పితా. ౪౨. తద్వచః పితు రేవాహం సమ్మతం ధర్మచారిణః, కర్మణా పాలయిష్యామి వనవాసేన రాఘవ. ౪౩. ధార్మికేణానృశంసేన నరేణ గురువర్తినా, భవితవ్యం నరవ్యాఘ్ర పరలోకం జిగీషతా. ౪౪. ఆత్మాన మనుతిష్ఠ త్వం స్వభావేన నరర్షభ, నిశామ్యతు శుభం వృత్తం పితు ర్దశరథస్య నః. ౪౫. ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా పితుర్ని దేశ ప్రతిపాలనార్థం, యవీయసం భ్రాతర మర్థవచ్చ ప్రభుర్ముహూర్తా ద్విరరామ రామః. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వాతు విరతే రామే వచన మర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే

ద్ధిం దేవసంబంధి సంపదం - దివ్యదేహాదిలాభరూపా మిత్యర్థః. ౩౭. తంత్వితి. ఏవం విధః ప్రాజ్ఞ ఇతి భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - ఏవం విధ ఇత్యుక్త ముద్ఘాటయతి తద్విధ ఇతి - శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి-తద్విధ ఇత్యర్థః. ౩౮. ఏత ఇతి.బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది భేదేన బహుప్రకారాః-విలాప రుదితే ప్రలాపాశ్రుమోచనేచ - వర్జనీయే ఇతి విపరిణామే నాన్వయః.౩౯. మద్వివాసనం త్వయాపి మాన్య మిత్యాహ - సస్వస్థ ఇత్యాదినా. యాత్వా గత్వా తాం పురీం-ఆవస అధితిష్ఠ. ౪౦. యత్రేతి. యత్ర వనరూపే స్థానే. ౪౧—౪౪. ఆత్మాన మితి స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠ - రాజభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః-నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేతి యావత్. ౪౫. ఇతీతి. యవీయసం యవీయాంసం. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామం ప్రతి భరతస్య శ్లాఘ్యతరోచితోత్తరం షట్చతతమే-ఏవముక్త్వేత్యాది-అస్మిన్ సర్గే శ్లోకవ్యత్యాస స్సర్గభేదశ్చ దృశ్యతే - తచ్ఛుద్ధయే క్రమేణ వ్యాక్రియతే-ఏవ ముక్త్వాత్వితి నిరుత్తర ముక్తవంతం రామం ప్రతి ముఖాంతరేణోత్తరస్యోచ్యమానత్వాచ్చిత్ర మిత్యుక్తం.

ఏవం విధః - శోకేత్యాకాంక్షాయా మాహ - తద్విధ ఇతి. శ్రుతవాన్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి తద్విధ ఇతి యోజనా.౩౮. ఏత ఇతి. బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది విషయభేదేన బహుప్రకారాః - తథా విలాపరుదితే ప్రలాపాశ్రువిమోచనే చ వర్జనీయే. ౩౯. స ఇతి. యాత్వా గత్వా-తాం పురీం ఆవస అధితిష్ఠేత్యర్థః. ౪౦—౪౪. ఆత్మాన మితి. స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠస్వ - స్వభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః - నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౪౫. ఇత్యేవ మితి. యవీయసం - సమభావ ఆర్షః. ౪౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧౫. ౨౫. సమ్మత ఇతి. సమ్మతః సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః తథాపి తాన్ పృచ్ఛసి. ౩. యాథేతి.

రామం ప్రకృతివత్సలం, ఉవాచ భరత శ్చిత్రం ధార్మికో ధార్మికం వచః. ౧½. కో హి స్యా దీదృశో లోకే యాదృశ స్త్వ మరిందమ, నత్వాం ప్రవ్యథయే ద్దుఃఖం ప్రీతి ర్వా న ప్రహర్షయేత్. ౨½. సమ్మతశ్చాసి వృద్ధానాం తాంశ్చ పృచ్ఛసి సంశయాన్. ౩. యథా మృత స్తథాజీవన్ యథా సతి తథాసతి, యస్యైష బుద్ధిలాభ స్స్యా త్పరితప్యేత కేన సః. ౪. పరావరజ్ఞో యశ్చ స్యా త్తథా త్వం మనుజాధిప, సఏవం వ్యసనం ప్రాప్య నవిషీదితు మర్హతి. ౫ అమరోపమసత్త్వ స్త్వం మహాత్మా సత్యసంగరః, సర్వజ్ఞ స్సర్వదర్శీచ బుద్ధిమాం శ్చాసి రాఘవ. ౬ న త్వా మేవం గుణై ర్యుక్తం ప్రభవాభవకోవిదం, అవిషహ్యతమం దుఃఖ మాసాదయితు మర్హతి. ౭. ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కారణా త్కృతం, క్షుద్రయా తదనిష్టం మే ప్రసీదతు భవాన్మమ. ౮. ధర్మ బంధేన బద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహమాతరం, హన్మి తీవ్రేణ దండేన దండార్హాం పాపకారిణీం. ౯. కథం దశరథా జ్జాత శ్శుద్ధాభిజనకర్మణః, జానన్ ధర్మ మధర్మి

౧½. ౨½. సమ్మత ఇతి. వృద్ధానాం త్రైవిద్యవృద్ధానాం - సమ్మతః సర్వజ్ఞత్వేన సమ్మతః - తథాపి తాన్ సంశయాన్ పృచ్ఛసీతి సంబంధః. ౩. పితృమరణయోగాదిజనితదుఃఖేన మయా కథితమితి హి భవతోక్తం-మమ తాదృశదుఃఖప్రసంగఏవ నాస్తీత్యాహ యథామృతఇతి. మృతః పురుషః-యథాద్వేషవిషయో నభవతి జీవన్నపి తథా - యథా అసతి తథా సతి-అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగోనాస్తి విద్యమానే వస్తున్యపి తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభోయస్య-సకేన హేతునా పరితప్యేత-నకేనాపీత్యర్థః-భవదుక్తప్రకారేణ మమ దుఃఖలేశోపి నాస్తీతిభావః. ౪. కిమర్థం తర్హి శోకమూలవచనం త్వయోక్తమిత్యాశంక్య భవద్వ్యసనాసహతయేత్యాహ - పరావరజ్ఞ ఇతి. యఃపరావరజ్ఞః త్రికాలజ్ఞః-ఆత్మానాత్మజ్ఞో వా-పరమాత్మజీవాత్మస్వరూపజ్ఞో వా-సః ఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి వ్యథితుం నార్హతి-తథా త్వమపీతి సంబంధః - అథాపి తవరాజ్యభ్రంశ వనవాస రూప వ్యసనం త్వద్విశ్లేషంచాహం కథం సహేయేతి భావః. ౫. అమరేతి. అమరోపమేతిపృథక్పదం-సత్త్వః సత్త్వగుణసంపన్నః - అర్శఆద్యచ్-స్వాశ్రితానాం సత్త్వగుణకార్యతత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకత్వా [illegible]స్వ సత్త్వ ఇత్యుచ్యతే - సత్త్వస్యైష ప్రవర్తక ఇతిహి శ్రుతిః. మహాత్మా మహాధైర్యః - అతఏవ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిభి స్త్రిభి ర్భూత వర్తమాన భావి యావద్వస్తుజ్ఞానవత్త్వ ముక్తం. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవకోవిదం - ఉత్పత్తివినాశజ్ఞ మిత్యర్థః - భూతానా మితి శేషః - అవిషహ్యత మమపి అస్మదాదీనా మితి శేషః - దుఃఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం-నాసాదయితు మర్హతి నాభిభవితు మర్హతి. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన. ౯. కథమితి. జుగుప్సితం లోకగర్హితం. ౧౦.

యథా మృత స్తథా జీవన్ యథా మృతఃపురుషో ద్వేషవిషయో నభవతీతి శేషః-జీవన్నపి తథాయథా అసతి అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగో నాస్తీతి శేషః-తథా సతి-విద్యమానేపి వస్తుని తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభో యస్య పురుషస్య స్యాత్ - సహి కేన హేతునా పరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః. ౪. పరావరజ్ఞ ఇతి. యః పరావరజ్ఞః సఏవం వ్యసనం ప్రాప్యాపి విషీదితుం వ్యథితుం నార్హతి - తథా త్వమపీతి సంబంధః. ౫. అమరేతి. సత్త్వః సత్త్వగుణసంపన్నః. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవకోవిదం ఉత్పత్తి నాశజ్ఞ మిత్యర్థః-దుఃఖ మాసాదయితు మభిభవితుం. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - అధర్మిష్ఠంకర్మ అధర్మప్రచురత్వా ద్రాజ్యాపహారణరూపమిత్యర్థః. ౯. ౧౦. గురు

ష్టం కుర్యాం కర్మజుగుప్సితం. ౧౦. గురుః క్రియావాన్ వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితేతి చ, తాతం న పరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది. ౧౧. కో హి ధర్మార్థయోర్హీనమీదృశం కర్మ కిల్బిషం, స్త్రియాః ప్రియం చికీర్షుస్సన్ కుర్యాద్ధర్మజ్ఞ ధర్మవిత్. ౧౨. అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురా శ్రుతిః, రాజ్ఞైవం కుర్వతా లోకే ప్రత్యక్షం సా శ్రుతిః కృతా. ౧౩. సాధ్వర్థమభిసంధాయ క్రోధాన్మోహాచ్చ సాహసాత్, తాతస్య యదతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు తద్భవాన్. ౧౪. పితుర్హి సమతిక్రాంతం పుత్రో యస్సాధు మన్యతే, తదపత్యం మతం లోకే విపరీతమతోఽన్యథా. ౧౫. తదపత్యం భవానస్తు మా భవాన్ దుష్కృతం పితుః, అభిపత్తా కృతం కర్మ లోకే ధీరవిగర్హితం. ౧౬. కైకేయీం మాం చ తాతం చ సుహృదో బాంధవాంశ్చ నః, పౌరజానపదాన్ సర్వాం స్త్రాతు సర్వమిదం భవాన్. ౧౭. క్వ చారణ్యం క్వ చ క్షాత్రం క్వ జటాః క్వ చ పాలనం, ఈదృశం వ్యాహతం కర్మ న భవాన్ కర్తుమర్హతి. ౧౮. ఏష హి ప్రథమో ధర్మః క్షత్రియ

గురురితి. క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్-సంసది సభాయాం. ౧౧. క ఇతి. ధర్మార్థయోర్హీనం ధర్మార్థాభ్యాం హీనం - కామప్రధాన మితియావత్. ౧౨. అంతకాల ఇతి. అంతకాలే వినాశకాలే - ముహ్యంతి మోహం ప్రాప్నువంతి - విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతి యావత్ - పురా శ్రుతిః పురాతనీ గాథేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విపమద్యైవ వాస్యామీ త్యుక్త కైకేయీ క్రోధాత్ - మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ - సాహసాత్ సాహసకరణాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాదితి యావత్ - తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం తత్ - సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా - భవాన్ - ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు. పితురితి. సాధుమన్యతే - సాధుకర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః - తదపత్యం మతం పితురపతనహేతుత్వాత్తదేవాపత్యత్వేన సమ్మతం. ౧౫ తదితి. తదపత్యం భవానస్తు తాదృశమపత్యమస్తు-మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః. ౧౬—౧౮. తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ - ఏష హీత్యాదినా. ౧౯. క ఇతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముత్సృజ్య-సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అంగలోపాది సంభావనయా సంశయితఫలసిద్ధిక మిత్యర్థః - అలక్షణం లక్షణరహితం-క్రియాశక్తిరపూర్వం వేతి దుర్నిరూప మిత్యర్థః-ఆయ

రితి. క్రియావాన్ యజ్ఞాదిక్రియావాన్. ౧౧. కో హీతి. ధర్మార్థయోః ధర్మార్థాభ్యాం విహీనం కామప్రధాన మితియావత్. ౧౨. అంతకాల ఇతి. అంతకాలే - ముహ్యంతి-విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః-పురా శ్రుతిః గాథేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విపమద్యైవ పాస్యామీత్యుక్త కైకేయీక్రోధాత్ మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ సాహసాత్ అవిమృశ్యకారిత్వాత్ తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్మాతిక్రమణం - తత్ సాధ్వర్థమభిసంధాయ సమీచీనార్థం స్మృత్వా-భవాన్ప్రత్యాహరతు నివర్తయత్వితి సంబంధః. ౧౪. పితురితి. సాధుమన్యతే సాధుకర్తుం మన్యతే - తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్ తదపత్యత్వేనాభిమతం. ౧౫. తదితి. తదపత్యం భవానస్తు - తాదృశపుత్రో భవాన్ భవతు - ధీరవిగర్హితం పితుఃకృతం దుష్కృతం-మాభిపత్తా ప్రాప్తుం నార్హతీత్యర్థః. ౧౬—౧౮. తాపసధర్మావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీత్యాశంక్యాహ. ఏష హి

స్యాభిషేచనం, యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనం. ౧౯. కశ్చ ప్రత్యక్ష ముత్సృజ్య సంశయస్థ మలక్షణం, ఆయతిస్థం చరే ద్ధర్మం క్షత్రబంధు రనిశ్చితం. ౨౦. అథ క్లేశజ మేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, ధర్మేణ చతురో వర్ణాన్ పాలయన్ క్లేశ మాప్నుహి. ౨౧. చతుర్ణా మాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం శ్రేష్ఠ మాశ్రమం, ప్రాహు ర్ధర్మజ్ఞ ధర్మజ్ఞా స్తం కథం త్యక్తు మర్హసి ౨౨. శ్రుతేన బాలస్థానేన జన్మనా భవతో హ్యహం, సకథం పాలయిష్యామి భూమిం భవతి తిష్ఠతి. ౨౩. హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీనస్థానేన చాప్యహం, భవతా చ వినాభూతో నవర్తయితు ముత్సహే. ౨౪. ఇదం నిఖిల మవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్య మకంటకం, అనుశాధి స్వధర్మేణ ధర్మజ్ఞ సహబాంధవైః ౨౫. ఇహైవ త్వాభిషించంతు సర్వాః ప్రకృతయ స్సహ, ఋత్విజ స్సవసిష్ఠాశ్చ మంత్రవ న్మంత్రకోవిదాః. ౨౬. అభిషిక్త స్త్వ మస్మాభి రయోధ్యాం పాలనే వ్రజ, విజిత్య తరసా లోకాన్ మరుద్భి రివ వాసవః. ౨౭. ఋణాని త్రీణ్యపాకుర్వన్ దుర్హృద స్సాధు నిర్దహన్, సుహృద స్తర్పయన్ కామై స్త్వమేవాత్రానుశాధి మాం. ౨౮. అద్యార్య ముదితా స్సంతు సుహృద స్తేఽభిషేచనే, అద్య భీతాః పలాయంతాం దుర్హృద స్తే దిశో దశ. ౨౯. ఆక్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ,

---

తిష్ఠం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిద మనుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం తాపసధర్మం - కః క్షత్రియ శ్చరేత్ - నకోపీత్యర్థః. ౨౦. అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి తథాపి చాతుర్వర్ణ్యపాలన తత్తద్ధర్మస్థాపనాది క్లేశయుక్తత్వా ద్రాజ్యపాలనమేవాచరేత్యాహ - అథేతి. ౨౧. సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం త్యజ్యత ఇత్యాహ - చతుర్ణామితి. ౨౨. స్వశక్త్యాపి భవతైవ రాజ్యం పాలయితవ్య మిత్యాహ - శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన పదేన-ప్రాప్తిక్రమేణేతి యావత్. ౨౩. కథ మేవముచ్యతే బాలత్వస్య మమాపి తుల్యత్వాత్ - భవదపేక్షయాహం కియాన్ వృద్ధ ఇత్యత ఆహ - హీనేతి. హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినా తూష్ణీంస్థాతు మపి నోత్సహే - కింపునః రాజ్యం కర్తు మితి భావః. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభిషిక్త ఇతి. విజిత్య స్థిత ఇతిశేషః - మరుద్భిః దేవైః. ౨౭. రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి-ఋణానీత్యాదినా - దుర్హృదః శత్రూన్. ౨౮. ౨౯. ఆక్రోశమితి. ఆక్రోశం శాపం-శాప ఆక్రో

ప్రథమ ఇతి. ౧౯. కశ్చేతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగ యుక్తం - ప్రజాపరిపాలనం ధర్మ ముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అలక్షణం లక్షణరహితం దుర్నిరూప మితియావత్-ఆయతిస్థం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిదమేవానుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనానిశ్చితం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం-తవ ధర్మం కః క్షత్రబంధు శ్చరేత్ నకోపీత్యర్థః. ౨౦——౨౨. శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన స్థిత్యాచ-బాలః. ౨౩. మమాపి తథాత్వాదిత్యత ఆహ-హీనేతి హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః-వర్తయితుం స్థాతుం-భవతావినా తూష్ణీం స్థాతుమపి నోత్సహే-కింపునః రాజ్యం కర్తు మితియోజనా. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభిషిక్తఇతి. విజిత్యస్థితఇతిశేషః. ౨౭. రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి-ఋణానీత్యాదినా. ౨౮.

అద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష కిల్బిషాత్. ౩౦. శిరసా త్వాభియాచేఽహం కురుష్వ కరుణాం మయి, బాంధవేషు చ సర్వేషు భూతేష్వివ మహేశ్వరః. ౩౧. అథైతత్పృష్ఠతః కృత్వా వనమేవ భవానితః, గమిష్యతి గమిష్యామి భవతా సార్ధమప్యహం. ౩౨. తథాపి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్యమానశ్శిరసా మహీపతిః, న చైవ చక్రే గమనాయ సత్త్వవాన్ మతిం పితుస్తద్వచనే వ్యవస్థితః. ౩౩. తదద్భుతం స్థైర్యమవేక్ష్య రాఘవే సమం జనో హర్షమవాప దుఃఖితః, న యాత్యయోధ్యామితి దుఃఖితోఽభవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వమవేక్ష్య హర్షితః. ౩౪. తమృత్విజో నైగమయూథవల్లభాస్తదా విసంజ్ఞాశ్రుకలాశ్చ మాతరః, తథా బ్రువాణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరే సహ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆక్షేప ఇతిహలాయుధః, జనకర్తృక మితిశేషః - తత్రభవంతం పూజ్యం - తత్రభవా నత్రభవానితిశబ్దౌ వృద్ధైః పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే. ౩౦. శిరసేతి. మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితిసంబంధః - మహేశ్వరో విష్ణుః - 'యః వేదాదౌ స్వరః ప్రోక్తో వేదాంతే చ ప్రతిష్ఠితః, తస్య ప్రకృతిలీనస్య యః పర స్సమహేశ్వర' ఇతి పూర్వప్రకృత దహరవిద్యాకరణమంత్ర ప్రణవప్రకృతిభూతాకారవాచ్యో మహేశ్వర ఇత్యుక్తేః - దహరోపాస్యశ్చాపహతపాప్మత్వాది గుణకః పురుషోత్తమః - సఉత్తమః పురుష ఇతి తత్సమానప్రకరణే ఛాందోగ్యేశ్రవణాత్ - అపహతపాప్మత్వం చ రుద్రస్య నాస్తి - అనపహతపాప్మావా అహమస్మీతిరుద్రేణైవోక్తేః-భూతసంహారాధికృతస్య రుద్రస్య భూతేషు కరుణాచ గగన కుసుమతుల్యా - అత స్స ఏకాకీ నరమేత-నతతో విజుగుప్సత ఇత్యాది శ్రుతిస్మృత్యాదిభి స్సుప్రసిద్ధాపారకారుణ్యవాత్సల్యాదిగుణగణః పురుషోత్తమఏవ మహేశ్వర ఇతిదిక్. ౩౧. ౩౨. తథేతి. గమనాయ - అయోధ్యాంప్రతీతి శేషః - తద్వచనే తస్మిన్ వచనే. ౩౩. తదద్భుతమితి. సమంయుగపత్. ౩౪. తదితి. నైగమయూథవల్లభాః - నిగమః పురం - తత్ర భవాః నైగమాః-'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతివైజయంతీ, యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకలాః - విగతసంజ్ఞాః - అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

---

౨౯. ఆక్రోశమితి. ఆక్రోశం శాపం - తత్రభవంతం పూజ్యం కిల్బిషాదపవాదజన్యదురితాత్. ౩౦. శిరసేతి. మయి బాంధవేషుచ-కరుణాం కుర్వితిసంబంధః. ౩౧. ౩౨. తథాహీతి. గమనాయ అయోధ్యాంప్రతీతి శేషః-తద్వచనే తస్మిన్ వచనే. ౩౩. తదితి. సమం యుగపత్. ౩౪. తమితి. నైగమయూథవల్లభాః-నిగమఃపురం తత్ర భవాఃనైగమాః-పౌరా ఇతియావత్-నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే చైవ వణిక్పథ ఇతివైజయంతీ - యూథవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకలాః- విగతసంజ్ఞాః అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడుత్తరశతతమస్సర్గః.

పునరేవం బ్రువాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః, ప్రత్యువాచ తతశ్శ్రీమాన్ జ్ఞాతి మధ్యే ఽభిసత్కృతః. ౧. ఉపపన్న మిదం వాక్యం యత్త్వ మేవ మభాషథాః, జాతః పుత్రో దశరథాత్కైకేయ్యాం రాజసత్తమాత్. ౨. పురా భ్రాతః పితా న స్స మాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్య శుల్క మనుత్తమం. ౩. దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః, సంప్రహృష్టో దదౌ రాజా వర మారాధితః ప్రభుః. ౪. తత స్సా సంప్రతి శ్రావ్య తవ మాతా యశస్వినీ, అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వౌవరౌ వరవర్ణినీ, తవరాజ్యం నరవ్యాఘ్ర మమ ప్రవ్రాజనం తథా, తౌ చ రాజా తదా తస్యై నియుక్తః ప్రదదౌ వరౌ.

పునరిత్యాది. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యగభిపూజితః. ౨. కామమోహేన పిత్రాకృత మితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహహేతుప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరిహారం హేత్వంతర మాహ-పురేత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తవ పుత్రికాయాం యోజనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవాన్. ౩. దైవాసురఇతి. దైవాసురే దేవాసురబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తతఇతి. తవమాతా సంప్రతిశ్రావ్య శపథంకారయిత్వా - తతః ద్వౌవరౌ అయాచ తేతిసంబంధః - యాచ్ఞాప్రకార మాహ - తవేత్యాదినా. నను - కైకేయ్యా ఉద్వాహకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథ మయాచత - ఉచ్యతే - బాల్యవృత్తాంతత్వా చ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ సన్నిహితం వరద్వయమేవ యాచితవతీతి నదోషః - మధ్యేప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్య కిన్నస్మరసి కైకేయీతి మంథరయా స్మారితత్వా చ్చిరకాలవృత్తాంతస్య విస్మరణ ముపపన్నమేవ - ననుదశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథ ముద్యుక్తవాన్-సత్యం - 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే హ్యనృతం వదేయుః పంచానృతాన్యాహు రపాతకానీ'తి న్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథా కృతవా నితి నదోషః-కేకయోపి రామగుణానువిద్ధతయా రాజ్యం నదౌహిత్రాయ యాచితవాన్ - రామోపి సుమంత్రాదిభ్య ఇదం రహస్యం శ్రుత

పునరితి. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యక్ ప్రపూజితః. ౧. ౨. కోహి ధర్మార్థయో ర్హీనం కర్మ స్త్రియాః ప్రియచికీర్షుస్సన్ కుర్యా దిత్యనేన కాముకేన తాతేనోక్తం నకర్తవ్య మిత్యుక్తం - తత్తథాభవతు - అకాముకేన తేన - స్వస్థావస్థాయాం కృత మవర్జనీయం హేత్వంతరమ ప్యస్తీ త్యాహ. పురాభ్రాతరిత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రౌషీత్ - తే తవ పుత్రికాయాం యోజనిష్యతే తస్మై రాజ్యం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం కృతవా నిత్యర్థః. ౩. దైవాసురఇతి. దైవాసురే దేవాసుర సంబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తత ఇత్యాది. సంప్రతిశ్రావ్య శపథం కారయిత్వా - తతో ద్వౌవరౌ అయాచ తేతి సంబంధః - నను దశరథ ఉద్వాహకాలే కైకేయీపుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం కథం రామాయ దాతు ముద్యుక్తవా నితిచేత్ - సత్యం - 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే హ్యనృతంవదేయుః పంచానృతా న్యాహు రపాతకానీ' తిన్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథాకృతవా నిత్యదోషః - తథాచ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం-' పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్మారితో ప్యహం, త్వయావాన్యేన భూపాల తథాచే త్కరవాణ్యహం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞా మకరో దాహితాగ్న్యగ్రణీ ర్నృప' ఇతి కైకేయీవివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్య విద్యమానత్వా చ్చా

౬. తేన పిత్రాహమప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ, చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వరదానికం. ౭. సోఽహం వనమిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః, సీతయాచా ప్రతిద్వంద్వ స్సత్యవాదే స్థితః పితుః. ౮. భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాదినం, కర్తుమర్హతి రాజేంద్ర క్షిప్ర మేవాభిషేచనాత్. ౯. ఋణాన్మోచయ రాజానం మత్కృతే భరత ప్రభుం, పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాభినందయ. ౧౦. శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతి ర్గీతా యశస్వినా, గయేన యజమానేన గయే ష్వేవ పితౄన్ ప్రతి. ౧౧. పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా త్పితరం త్రాయతే సుతః, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄన్ యత్పాతివా సుతః. ౧౨. ఏష్టవ్యా బహవః పుత్రా గుణవన్తో బహుశ్రుతాః, తేషాం వై సమవేతానా మపి కశ్చి ద్గయాం వ్రజేత్. ౧౩. ఏవం రాజర్షయ స్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన, తస్మా త్త్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకా త్ప్రభో. ౧౪. అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్రకృతీ రనురంజయ, శత్రుఘ్నసహితో వీర సహసర్వై ర్ద్విజాతిభిః. ౧౫. ప్రవేక్ష్యే దండకారణ్య మహ మప్యవిళంబయన్, ఆభ్యాంతు సహితో రాజన్ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౧౬. త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానా మహ మపి రాజరా ణ్మృగాణాం, గచ్ఛ త్వం పురవర మద్య సంప్రహృష్ట స్సంహృష్ట

వాన్ - అతఏవ హి తేశ్శృణ్వంతో ఽనుమాన్యస్థితవంత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬. తేనేతి. తేన కైకేయ్యై ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన - అత్ర వనే దండకారణ్యే - వరదానికం వరదాననిమిత్తకం - వాసం నియుక్త ఇతిసంబంధః. ౭. సఇతి. అప్రతిద్వంద్వః కేనాపివారయితు మశక్యఇతియావత్. ౮. ౯. ఋణాదితి. యతఇత్యాదినా. గయేన గయాఖ్యేన-గయేషు గయాఖ్యేషు ప్రదేశేషు. ౧౧. పున్నామ్న ఇతి. పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయతఇతి పుత్రః - పితౄన్ పాతి - తదుద్దేశకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. ఏష్టవ్యాః కాంక్షితవ్యాః. ౧౩. ఏవమితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ-ప్రతీతాః నిశ్చితవంతః. ౧౪—౧౬. త్వమితి. మృగాణాం రాజరాట్ భవామి-మృగాణాం రంజకశ్శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - అత్ర మృగశబ్దేన తత్తుల్యా మునయో లక్ష్యంతే - యద్వా భావి సుగ్రీవరంజన వాలివధాదీనాం బీజన్యాసోఽయం. ౧౭. ఛాయాంతఇతి. వర్షత్రం ఛత్రం -

---

దోషః - యాచనాప్రకార మాహ-తవరాజ్య మితి-నియుక్తః కైకేయ్యేతిశేషః. ౬. తేనేతి. అత్ర వనే దండకారణ్యే వరదానికం వరదాననిమిత్తకం వాసం నియుక్త ఇతిసంబంధః. ౭. సోహమితి. అప్రతిద్వంద్వః అప్రతిబంధః కేనాపి నివర్తయితు మశక్య ఇత్యర్థః. ౯. ఋణాదితి. ఋణాన్మోచయరాజానం స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణా ద్రాజానం మోచయే త్యర్థః. ౧౦. సోక్తస్యావశ్యకత్వే సమ్మతి మాహ - శ్రూయతఇతి. గయేన గయాఖ్యేన గయేషు గయాఖ్యప్రదేశేషు. ౧౧. పున్నామ్న ఇతి. పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయతఇతి పుత్రః పితౄనాప్నాతి పితౄనుద్దిశ్యకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకంప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. బహవః పుత్రాః ఏష్టవ్యాః ప్రాప్తవ్యాః కుతః తేషా మితి. ౧౩. అతఏవ - ఏవమితి. సర్వేరాజర్షయః ఏవంప్రతీతాః ఏవముక్తప్రకారేణ నిశ్చితవంతః. ౧౬. భరతస్య రాజ్యాధిపత్యమివ స్వస్య వనాధిపత్యం సంపాదయతి-త్వమిత్యాది. మృగాణాం రాజరాట్ భవామి మృగాణాం రంజకః శిక్షకశ్చ భవామీత్యర్థః - ఏతద్భావిసుగ్రీవ

స్త్వహ మపి దండకాః ప్రవేక్ష్యే. ౧౭. ఛాయాంతే దినకరభాః ప్రబాధమానాం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతాం, ఏతేషా మహ మపి కాననద్రుమాణాం ఛాయాంతా మతిశయినీం సుఖీ శ్రయిష్యే. ౧౮. శత్రుఘ్నః కుశలమతి స్తు తే సహాయ స్సౌమిత్రి ర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రం, చత్వార స్తనయవరా వయం నరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మావిషాదం. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్తమః, ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. ౧. సాధు రాఘవ మాభూ త్తే బుద్ధి రేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధే ర్మనస్వినః. ౨. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యంకస్య కేనచిత్, య దేకో జాయతే జంతు రేక ఏవ వినశ్యతి. ౩. తస్మా న్మాతాపితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః, ఉన్మత్త ఇవ సజ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిత్. ౪. యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛ న్నరః కశ్చి త్క్వచి ద్వసేత్, ఉత్సృజ్య చ త మావాసం ప్రతిష్ఠేతాపరేఽహని, ఏవ మేవ మనుష్యాణాం పితామాతా గృహం వసు, ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాత్ర సజ్జనాః. ౬. పిత్ర్యం రాజ్యం పరి

సుఖీ శ్రయిష్యే ఇతిపాఠః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవం రామేణోక్తే నిరుత్తరతయాస్థితం భరత మాలోక్య హితపరతయా జాబాలి శ్చార్వాకమత మాశ్రిత్యోత్తర మాహాష్టోత్తరశతతమే - ఆశ్వాసయంత మిత్యాదినా. బ్రాహ్మణోత్తమ ఇత్యనేన వక్ష్యమాణం నాస్తికవచన మహృదయ మితి ద్యోత్యతే - ధర్మాపేతం వైదికధర్మాపేతం. ౧. సాధ్వితి. బుద్ధి స్సాధు మాభూత్ సమ్యక్ నివర్తతా మిత్యర్థః. ౨. క ఇతి. కస్యపురుషస్య కేనచిత్ సాధనేన కిమాప్యం - నకిమపీ త్యర్థః. ౩. ౪. యథేత్యాది. ఆవాసమాత్ర మితి-మార్గస్థసత్రశాలాయాం విశ్రమార్థం క్షణం నివాసేపి తద్విసృజ్య గచ్ఛతః పథికస్య తచ్చింతాననువృత్తివద్వ్యవత్సంశ్లేషమేవ మాతాపిత్రాదయో ఽనువర్తనీయాః - విశ్లేషే తత్స్మృతి రపి విఫలా-కిముతతత్ప్రీత్యర్థకార్యాచరణ మితిభావః. ౬. పిత్ర్యమితి. రామాభిప్రాయేణేదం పరప్రతీత్యాపరో బోధనీయ ఇతిన్యాయాత్ - కాపథం కుత్సితమార్గం-దుఃఖం దుఃఖప్రదం విషమం యౌవనానుచితం బహు

రంజన వాలివధాదీనాం బీజత్వేన ప్రతిభాతి. ౧౭. ఛాయామితి. వర్షత్రం ఛత్రం. దినకరభా ఇతి ద్వితీయాబహువచనం - శీతాంఛాయా మిత్యన్వయః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంత మితి. ధర్మాపేతం వైదికధర్మవిరుద్ధం. ౧. సాధ్వితి. సాధుమాభూత్ సమ్యఙ్నివర్తతా మిత్యర్థః. ౨. కఃకస్యేతి. కస్యచి త్పురుషస్య కేనచిత్సంబంధేన కిమాప్యం ప్రాప్యంకిం - నకిమపీత్యర్థః - తత్ర హేతుః - యదేకఇతి. ౩—. పిత్ర్యం రాజ్యమితి. రామాభిప్రాయేణోక్తిః -

త్యజ్య సనార్హసి నరోత్తమ, ఆస్థాతుం కాపథం దుఃఖం విషమం బహుకంటకం. ౭.సమృద్ధాయా మయోధ్యాయా మాత్మాన మభిషేచయ, ఏకవేణీధరా హిత్వాం నగరీ సంప్రతీక్షతే. ౮. రాజభోగా ననుభవన్ మహార్హాన్ పార్థివాత్మజ, విహర త్వ మయోధ్యాయాం యథాశక్ర స్త్రివిష్టపే. ౯. నతే కశ్చి ద్దశరథ స్త్వంచ తస్య నకశ్చన, అన్యో రాజా త్వ మన్య స్స తస్మా త్కురు యదుచ్యతే. ౧౦. బీజమాత్రం పితా జంతో శ్శుక్లం రుధిర మేవచ, సంయుక్తమృతుమన్మాత్రా పురుషస్యేహ జన్మతత్. ౧౧. గత స్స నృపతి స్తత్ర గంతవ్యం యత్ర తేనవై, ప్రవృత్తి రేషా మర్త్యానాం త్వంతు మిథ్యా విహన్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరా యేయే తాం స్తాన్ శోచామి నేతరాన్, తేహి దుఃఖ మిహ ప్రాప్య వినాశం ప్రేత్య భేజిరే. ౧౩. అష్టకా పితృదైవత్య మిత్యయం ప్రసృతో జనః, అన్నస్యోపద్రవం పశ్య

కంటకం అనేకోపప్లవసహితం - కాపథమిత్యనేన అనుచితవానప్రస్థమార్గఏవోచ్యతే. ౭. సమృద్ధాయామితి. ఏకవేణీధరా-వ్రతపరాయణేత్యర్థః-నగరీ తదధిదేవతా. ౮-౯. నతేకశ్చిదితి. యదుచ్యతే-మయేతిశేషః. ౧౦. బీజమాత్రమితి. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం-ప్రధానకారణం ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం-శుక్లంరుధిరమేవచ-శుక్లశోణితమేవ-తత్ శుక్లశోణితం పురుషస్య జన్మకారణం.౧౧.గతఇతి. తేనన్నృపేణ-యత్ర యేషుభూతేషు-గంతవ్యం సన్నృపతి స్తత్రగతః-పంచభూతేషు లయంప్రాప్త ఇత్యర్థః-పంచభూతమయత్వా న్నరపతిశరీరస్య తదతిరిక్తస్యాత్మనోభావాత్ - మర్త్యానాం మరణశీలానాం - ఏషా ప్రవృత్తిః - అయం స్వభావ ఇత్యర్థః-త్వంతు మిథ్యావిహన్యసే మిథ్యాభూతేన సంబంధేన పీడ్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరా ఇతి. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యంవిహాయ కేవలార్థసంపాదనపరాః ధర్మపరాశ్చ ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాన్-అర్థధర్మపర విషయ శోకహేతు మాహ- తేహీతి-ప్రేత్యాపి వినాశం దుఃఖం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. ధర్మస్యా ఫలత్వే స్థాలీపులాకన్యాయేన కించిదుదాహరణ మాహ-అష్టకాపితృదైవత్యమితి. అయంజనః-అష్టకా అష్టకా శ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మితి యత్ కర్మ కర్తు మితిశేషః-ప్రసృతః ప్రవృత్తః-అత్ర తత్సర్వ మితిశేషః - అన్నస్య ఉపద్రవం క్షయం పశ్య - తత్సర్వం స్వభోజ్యా న్నస్య నిరర్థక క్షయహేతు మాలోచయేత్యర్థః-తత్ర హేతుమాహ - మృతోహికిమశిష్యతీతి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం

పరాభిప్రాయేణ పరోబోధనీయ ఇతిన్యాయా దిత్యాశయః - కాపథం కుత్సితమార్గం-దుఃఖం దుఃఖప్రదం. ౭—౧౦. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం - ప్రధానకారణం తు ఋతుమన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం శుక్లం రుధిరమేవచ - తచ్ఛుక్లశోణిత మిహపురుషస్య జన్మకారణం భవతీత్యర్థః. ౧౧. గతఇతి. తేన యత్ర యేషుభూతేషు గంతవ్యం-సన్నృపతి స్తత్రగతః తేషు భూతేషు లయం ప్రాప్తఇత్యర్థః - మర్త్యానాం మరణశీలానాం ఏషాప్రవృత్తిః అయం స్వభావ ఇత్యర్థః-త్వంతు మిథ్యా విహన్యసే మిథ్యాభూతేన పితృపుత్రాదిసంబంధేన పీడ్యస ఇత్యర్థః. ౧౨. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యం విహాయ కేవలార్థధర్మసంపాదనపరాః - ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాయణాన్ నశోచామీత్యర్థః. అర్థసంపాదనవిషయే శోకహేతు మాహ - తేహీతి - ప్రేత్యాపి వినాశం దుఃఖం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. అష్టకేతి. అష్టకాశ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మిత్యపిప్రసృతః ప్రవృత్తః యోఽయంజనః తస్యాన్నస్యోపద్రవం క్షయంపశ్య - తత్ర హేతుః మృతోహీతి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం తర్కముఖేన ద్రఢయతి. యదిభుక్తమితి. అన్యేనభుక్తమన్నం

మృతోహి కి మశిష్యతి. ౧౪. యది భుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యా త్ప్రవసత శ్శ్రాద్ధం నతత్ప థ్యశనం భవేత్. ౧౫. దానసంవననా హ్యేతే గ్రంథా మేధావిభిః కృతాః, యజస్వ దేహి దీక్షస్వ తప స్తప్యస్వ సంత్యజ. ౧౬. స నా స్తి పర మిత్యేవ కురు బుద్ధిం మహామతే, ప్రత్యక్షం య త్తదా తిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కురు. ౧౭. సతాం బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వలోకనిదర్శినీం, రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదితః ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

జాబాలేస్తు వచ శ్శ్రుత్వా రామ స్సత్యాత్మనాం వరః, ఉవాచ పరయా

తర్కముఖేన ద్రఢయతి - యదీతి. అన్యేన భుక్తమన్న మన్యస్య దేహంగచ్ఛతి యది - తర్హి ప్రవసతః, శ్రాద్ధందద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్య భోజయేత్ - తత్ అన్యభుక్త మన్నం పథ్యశనం భవేత్ పథికస్య పాథేయం భవేత్ - నచైవం దృశ్యతే - అతః శ్రాద్ధాదికం మృతస్యాశనం నభవతీతి భావః. ౧౫. ఏవ మేకత్ర వైదికకర్మణి ఫలవ్యభిచారదర్శనాత్ సర్వత్రాపి వైదికే నఫలప్రసక్తి రిత్యాహ-దానసంవననా. ఇత్యాదినా దానసంవననాః దానాయవశీకరణోపాయాః-సంవననం కర్మణావశీకరణ మితిహలాయుధః, మేధావిభిఃపరద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః-యజస్వ దేవతారాధనంకురుష్వ. సంత్యజ అర్థేషణాదీన్ సమ్యక్త్యజ-అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం-యజస్వేత్యాదిరూపా గ్రంథాః మేధావిభిః కృతా ఇత్యన్వయః. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయ మితి మన్యమాన స్త్వం-పరం పరలోకానుభావ్యం యత్ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం - తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - పరోక్షం పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం ప్రత్యక్షా దన్యన్నాస్తీతి బుద్ధిం - సర్వలోకనిదర్శినీం - సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ జాబాలిమతనిరాసపూర్వకం వైదికమతస్థాపనం నవోత్తరశతతమే సర్గే - జాబాలేరిత్యాదినా. సత్యాత్మనాం సత్యబుద్ధీనాం భక్త్యా వైదికకర్మశ్రద్ధయా అవిపన్నయా జాబాలివచనై

అన్యస్యదేహం గచ్ఛతియది - తదా ప్రవసతః శ్రాద్ధం దద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్యాన్నం భోజయేత్ - అన్యభుక్త మన్నం పథ్యశనం భవేత్ - పథికస్య పాథేయం భవేదిత్యర్థః - నైవందృశ్యతే - అతో నభవతీతిభావః. ౧౫. వైదికాచారం సందూష్య తద్విధాయకం శాస్త్రం దూషయతి. దానసంవననాఇతి. దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః - మేధావిభిః ద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః - యజస్వ దేవతారాధనం కురుష్వ - అర్థాదీన్ సంత్యజ సమ్యక్త్యజ - అత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయమితిమన్యమాన స్త్వం - పరలోకంనాస్తీతి బుద్ధింకురు ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం య త్తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణీష్వ - పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం పృష్ఠతః కురు నానుతిష్ఠ. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం సర్వలోకనిదర్శినీం సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టోత్తరశతతమస్సర్గః.

జాబాలేరితి. సత్యాత్మనాం సత్యప్రవణస్వభావానాం - అవిపన్నయా విపదమప్రాప్తయా

భక్త్యా స్వబుద్ధ్యా చావిపన్నయా. ౧. భవాన్మే ప్రియకామార్థం వచనం యదిహోక్తవాన్, అకార్యం కార్యసంకాశ మపథ్యం పథ్యసమ్మితం. ౨. నిర్మర్యాదస్తు పురుషః పాపాచారసమన్వితః, మానం న లభతే సత్సు భిన్నచారిత్రదర్శనః. ౩. కులీన మకులీనం వా వీరం పురుషమానినం, చారిత్రమేవ వ్యాఖ్యాతి శుచిం వా యదివాశుచిం. ౪. అనార్యస్త్వార్యసంకాశ శ్శౌచాద్ధీన స్తథాశుచిః, లక్షణ్యవదలక్షణ్యో దుశ్శీల శ్శీలవానివ, అధర్మం ధర్మవేషేణ యదీమం లోకసంకరం, అభిపత్స్యే శుభం హిత్వా క్రియా విధివివర్జితం, కశ్చేతయానః పురుషః కార్యాకార్యవిచక్షణః, బహుమంస్యతి మాం లోకే దుర్వృత్తం లోకదూషణం. ౫. కస్య ధాస్యామ్యహం వృత్తం కేన వా స్వర్గ మాప్నుయాం, అనయా వర్త

స్సాంద్రుష్టికై ర వ్యచలితయా. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియవిషయేచ్ఛాసిద్ధ్యర్థం యద్వచన ముక్తవాన్ - తత్ - కార్యసంకాశం కార్యవత్ ప్రతీయమాన మకార్యం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవదవభాసమాన మపథ్యం - దుఃఖోదర్క మితి యావత్ - ఏవం వచనం దూషితం. ౨. అథ వక్తారం దూషయతి - నిర్మర్యాద ఇత్యాదినా. నిర్మర్యాదః మర్యాదారహితః - అతఏవ పాపాచారసమన్వితః - తత్ర హేతుః భిన్నచారిత్రదర్శన ఇతి - దర్శనం మతం - వేదవిహితాత్ భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః-ఏవంభూతః పురుషః సత్సుమానం పూజాం - నలభతే-ప్రత్యుత నిందామేవ లభత ఇత్యర్థః. ౩. పాపాచారత్వే కింప్రమాణ మిత్యాశంక్యతదుక్తిరేవ ప్రమాణమిత్యాహ కులీనమిత్యాదినా. పురుషమానినం అతిధీరమిత్యర్థః-చారిత్రం ఉక్తరూపాచారః. ౪. ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణే స్వస్యానర్థం దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - అనార్యఇత్యాదినా. అనార్యఏవ స న్నార్యసంకాశః శౌచాద్ధీనఏవసన్ శుచిరివ - లక్షణ్యవత్ శిష్టలక్షణయుక్తతుల్యఏవ సన్ అలక్షణ్యః లక్షణహీనః - శీలవానివసన్ దుశ్శీలః- అహం శుభం హిత్వా శుభసాధనం వైదిక ధర్మం హిత్వా - లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమంత్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యే స్వీకరిష్యామియది - దుర్వృత్తం మాం-చేతయానః జ్ఞానవాన్ - కః పురుషః లోకే బహుమంస్యతి - నకోపీత్యర్థః. ౫.

ధర్మాదచలితయేతియావత్. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియాభిలాషనిమిత్తం యద్వచనముక్తవాన్ అకార్యం సత్కార్యసంకాశం కార్యత్వేనప్రతీయమానం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవదభాసమానం అపథ్యం-దుఃఖోదర్క మితియావత్. ౨. నిర్మర్యాదఇతి. నిర్మర్యాదః ఉత్పథవర్తమానః-మానంపూజాం-భిన్నచారిత్రదర్శనః వేదవిహితాచారాద్భిన్నాచార ప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః. ౩. సజ్జనాసజ్జనస్వరూపం కేనకారణేన జ్ఞాయత ఇత్యతఆహ.కులీనమితి. అనార్య మిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకంవాక్యం - ఆర్యసంకాశః శుచిః - లక్షణ్యః లక్షణయుక్తః - శీలవాంశ్చాహం - అనార్యః శౌచాద్ధీనః అలక్షణ్యః దుశ్శీలఇవశుభంహిత్వా శుభసాధనవైదికధర్మంహిత్వా-లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమం త్వదుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్స్యే యది - తదా దుర్వృత్తంమాంచేతయానః చేతనః పురుషః కః లోకేబహుమంస్యతి నకోపీత్యర్థః.౯—౫.కస్యేతి. అహం హీనప్రతిజ్ఞయా చతుర్దశవర్షావధి వనవాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయా వృత్త్యా - ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితిత్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్సన్ - వృత్తం త్వదుక్తాచరణం కస్యదాస్యామి కస్యోపదేక్ష్యామీత్యర్థః.

మానోపి వృత్త్యా హీనప్రతిజ్ఞయా. ౮. కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్నస్సముపవర్తతే, యద్వృత్తాస్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తాస్సంతి హి ప్రజాః. ౯. సత్యమేవానృశంసంచ రాజవృత్తం సనాతనం, తస్మాత్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యే లోకః ప్రతిష్ఠితః. ౧౦. ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చ సత్యమేవ హి మేనిరే, సత్యవాదీ హి లోకేఽస్మిన్ పరమం గచ్ఛతి క్షయం. ౧౧. ఉద్విజంతే యథా సర్పా న్నరా దనృతవాదినః, ధర్మస్సత్యం పరో లోకే మూలం స్వర్గస్య చోచ్యతే. ౧౨. సత్యమేవేశ్వరో లోకే సత్యం పద్మా శ్రితా సదా, సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యాన్నాస్తి పరంపదం. ౧౩. దత్తమిష్టం హుతం చైవ తప్తాని చ తపాంసి చ, వేదాస్సత్యప్రతిష్ఠానా స్తస్మాత్సత్యపరో భవేత్. ౧౪. ఏకః పాలయతే లోక మేకః పాలయతే కులం, మజ్జత్యేకో హి నిరయే ఏకస్స్వర్గే మహీయతే. ౧౫. సోఽహం పితుర్నియోగం తు కిమర్థం నానుపాలయే, సత్యప్రతిశ్రవ స్సత్యం సత్యేన సమయీకృతః.

న కేవలం బహుమానహానిః పరలోకహానిశ్చేత్యాహ-కస్యేత్యాదినా - అహం-హీనప్రతిజ్ఞయా వనవాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయా వృత్త్యా పరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితి త్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్సన్ వృత్తం త్వదుక్తాచరణం-కస్య ధాస్యామి ఆధాస్యామి-ఉపదేక్ష్యామీత్యర్థః- దాస్యామీతి పాఠాంతరం-కేన వా సాధనేన స్వర్గమాప్నుయా మితి యోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వలోకస్యాపి పరలోకహానిస్స్యా దిత్యాహ-కామవృత్త ఇత్యాదినా. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ - సత్యపరత్వ రూపస్వమతం స్థాపయతి - సత్యమేవే త్యాదినా. అనృశంసం భూతానుకంపా ప్రధానం· సనాతనం చ రాజవృత్తం సత్యమేవ సత్యరూప మేవ - తస్మాత్ రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ - రాజ్యం రాజ్యస్థ జనజాతం - సత్యాత్మకం సత్యరూపం - సత్య ప్రధాన మితి యావత్ - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౦. ఋషయ ఇతి. మేనిరే - ఉత్కృష్టమితి శేషః - పరమం క్షయం పరమం ధామ - 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౧. ఉద్విజంత ఇతి ఉద్విజంతే - జనా ఇతి శేషః. ౧౨. సత్య మితి. ఈశ్వరః నియంతా-వ్యవస్థాపక ఇతి యావత్. ౧౩. దత్తమితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః సత్యప్రతిష్ఠానీతి విపరిణమ్య పూర్వార్ధేన యోజ్యం. ౧౪. ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి- ఏక ఇత్యాదినా. ౧౫. స ఇత్యాది. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః.

కేన సాధనేన వా స్వర్గమాప్నుయా మితి యోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వజనస్యాపి పరలోకహానిః స్యా దిత్యత ఆహ. కామవృత్త ఇతి. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయన్ సత్యరూపం స్వమతం స్థాపయతి. సత్యమేవేత్యాదినా. అనృశంసం భూతానుకంపాప్రధానం సనాతనంచ రాజవృత్తంచ సత్యమేవ - సత్యరూప మేవ - తస్మాద్రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ - రాజ్యం రాజ్యస్థజనజాతం సత్యాత్మకం సత్యరూపం సత్యప్రధాన మిత్యర్థః - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౦. ఋషయ ఇతి. పరమం క్షయం ఉత్కృష్టస్థానం. ౧౩. దత్త మితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః దత్తాదీన్యపి సత్యప్రతిష్ఠానానీతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయాని. ౧౪. ప్రస్తుత సత్యనిష్ఠాతస్య ఐహికాముష్మికం ఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తిం చ దర్శయతి. ఏక ఇతి. ౧౫. సోహ మితి. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః - సమయీకృతః - 'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చే'తి శపథేన ప్రతిజ్ఞావాన్ కృతః - సోఽహం సత్యం పితుర్నిదేశం

౧౬. నైవలోభా న్నమోహాద్వా నహ్యజ్ఞానా త్తమోన్వితః, సేతుం సత్యస్య భేత్స్యామి గురో స్సత్యప్రతిశ్రవః. ౧౭. అసత్యసంధస్య సత శ్చలస్యాస్థిరచేతసః, నైవదేవా నపితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి నశ్శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మమిమం ధర్మం సత్యం పశ్యామ్యహం స్వయం, భార స్సత్పురుషాచీర్ణ స్తదర్థ మభిమన్యతే. ౧౯. క్షాత్రం ధర్మ మహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితం, క్షుద్రై ర్నృశంసై ర్లుబ్ధైశ్చ సేవితం పాపకర్మభిః. ౨౦. కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధార్య చ, అనృతం జిహ్వయా చాహ త్రివిధం కర్మపాతకం. ౨౧. భూమిః కీర్తి ర్యశో లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి, స్వర్గస్థం చానుపశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్. ౨౨. శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యా ద్యద్భవానవధార్య మాం, ఆహ యుక్తికరై ర్వాక్యై రిదం భద్రం కురుష్వహ. ౨౩. కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వన

---

౧౬. నైవేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య-'కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి తేశపే'ఇత్యస్య సత్యవచనస్య - సేతుం మర్యాదాం. ౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చలస్య చలస్వభావస్య - ప్రతీచ్ఛంతి - హవ్యకవ్యాదికమితిశేషః - నః అస్మాభిః శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం సత్యం సత్యరూప మిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి- ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేన ప్రవృత్తం పశ్యామీత్యర్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః - సంపాదిత ఇతియావత్ - భారః జటావల్కలాదిభారః - తదర్థం సత్యరూపధర్మార్థం – అభిమన్యతే అభిమతోభవతి. ౧౯. పూర్వై రాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ - క్షాత్ర మిత్యాదినా. అధర్మం అధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్రచురధర్మలేశ యుక్త క్షత్రియ ధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః. ౨౦.-౨౧. భూమి రితి. కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా- యశః పౌరుషనిబంధనం - పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ణాతం-అనుపశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి- అనుబధ్నంతీతి యావత్. ౨౨. శ్రేష్ఠ మితి. శ్రేష్ఠమి త్యవధార్య నిశ్చిత్య - ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్ యుక్తికరై ర్వాక్యై ర్యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్. ౨౩. ప్రత్యక్షం యత్తదా

కిమర్థంనానుపాలయే - పాలయిష్యామ్యేవ. ౧౬. నైవేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యశ్రవణజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ జ్ఞానాభావాత్ -తమోన్వితః తమోగుణ యుక్తః-సత్యస్యసేతుం-'కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి తేశప'ఇత్యుక్తసత్యవచనస్య మర్యాదాం. ౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చపలస్య చపలస్వభావస్య-నప్రతీచ్ఛంతి నస్వీకుర్వంతి-హవ్యకవ్యాదిక మితి శేషః-నః అస్మాభిః శ్రుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం ఆత్మని ప్రత్యక్షీకృతం-ఆత్మని ప్రతిముఖీకృతం స్వయం పశ్యామి-ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూతత్వేనావృతం పశ్యామీత్యర్థః సత్పురుషాచీర్ణః-సత్పురుషై రాచరితః సంపాదిత ఇత్యర్థః - భారః జటావల్కలాది భారః-తదర్థ సత్యరూపధర్మార్థ మభినంద్యత ఇత్యర్థః. ౧౯. పూర్వైరాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామీత్యాహ క్షాత్రమితి. అధర్మ మధర్మప్రచురం ధర్మ సంహితం ధర్మలేశసహితం-అధర్మప్రచుర ధర్మలేశయుక్త క్షత్రియధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః.౨౧. భూమిరితి. పురుషం ప్రార్థయంతి-సత్యభాగిన మితిశేషః-కీర్తిః వితరణజనితా ప్రథా. ౨౨. శ్రేష్ఠమితి. అవధార్యనిశ్చిత్య-ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాన్-యుక్తికరైర్వాక్యైః మాం యదాహ-తదకా

వాస మిమం గురౌ, భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్వా గురోర్వచః. ౨౪. స్థిరా మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ, ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ చాభవ త్తదా. ౨౫. వనవాసం వసన్నేవం శుచి ర్నియతభోజనః, మూలైః పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄన్ దేవాంశ్చ తర్పయన్, సంతుష్టపంచవర్గో ఽహం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే, అకుహ శ్శ్రద్దధానస్సన్ కార్యాకార్య విచక్షణః. ౨౬. కర్మభూమి మిమాం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్మ యచ్ఛుభం, అగ్ని ర్వాయు శ్చ సోమశ్చ కర్మణాం ఫలభాగినః. ౨౭. శతం క్రతూనా మాహృత్య దేవరాట్ త్రిదివం గతః, తపాంస్యుగ్రాణి చాస్థాయ దివం యాతా మహర్షయః. ౨౮. అమృష్యమాణః పునరుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుం, అథాబ్రవీత్తం నృపతే స్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య. ౩౦. సత్యంచ ధర్మంచ పరాక్రమంచ భూతానుకంపాం ప్రియవాదితాంచ, ద్విజాతి దేవాతిథి పూజనంచ పంథాన మాహు స్త్రిదివస్య సంతః. ౩౧. తేనైవమాజ్ఞాయ యథావ దర్థ మేకోద

తిష్ఠపరోక్షం పృష్టతః కుర్విత్యంతస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తర మభిధాయ-రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యాప్యుత్తర మాహ-కథ మిత్యాదినా. ౨౪. స్థిరేతి. ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః. ౨౫. వనవాస మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనవాసం వసన్-కుర్వన్నిత్యర్థః - నియతభోజనః నియతవన్యాహారః - సంతుష్టపంచవర్గః పరితుష్ట పంచేంద్రియవర్గః-లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం-'గమనే వర్తనే యాత్రే'తి వైజయంతీ, అకుహః అకృత్రిమః. ౨౬. ౨౭. అష్టకోదాహరణేన వైదికకర్మణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ-కర్మభూమి మిత్యాదినా. యచ్ఛుభం కర్మ తత్ కర్తవ్యం - జనై రితి శేషః - తత్ర ఫలవదనుష్ఠానం దర్శయతి - అగ్ని రిత్యాది కర్మణాం కర్మభూమికృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః అగ్నిత్వాది ఫలం ప్రాప్తవంతః. ౨౮. శతమితి. క్రతూనాం శతం ఆహృత్య - కృత్వేత్యర్థః - ప్రవాసినం ప్రతి శ్రాద్ధకరణవిధేరభావాత్ విహితస్థలేకుత్రాపి నవ్యభిచార ఇతిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణఇతి. నాస్తికవాక్యహేతుం - యదిభుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యాత్ప్రవసతశ్శ్రాద్ధం నతత్పథ్యశనం భవే దిత్యాది నాస్తికవాక్యరూపతర్కం విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః. ౩౦. ౩౧. తే

ర్యమేవ స్యాత్. ౨౩. ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్విత్యేతస్య జాబాలివాక్యస్య ఉత్తరమభిధాయ - 'రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణీష్వ భరతేన ప్రసాదిత' ఇత్యస్యోత్తరమాహ. కథమితి. ౨౪. ౨౫. వనవాసమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. వసన్ కుర్వన్-నియతభోజనః నియతవన్యాహారః తేన సంతుష్ట పంచవర్గః సంతుష్టేంద్రియవర్గః-లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకదివర్తనం ప్రవర్తయే - అకుహః అకృత్రిమః అమాయావీసన్. ౨౬. ౨౭. కర్మభూమి మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. యచ్ఛుభంకర్మ తత్కర్తవ్యంజనైరితిశేషః - శుభకర్మ కర్తవ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ - అగ్ని రిత్యాదినా. కర్మణాం కర్మ భూమౌ కృతస్వస్వకర్మణాం ఫలభాగినః - అగ్నిత్వాదికం కర్మఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః - అగ్న్యాదయస్తు జన్మాంతరే కర్మభూమౌ శుభకర్మ కృత్వా - ఇదానీ మగ్నిత్వవాయుత్వసోమత్వాదికంప్రాప్తాః - అత స్సర్వై రపి శుభకర్మైవ కర్తవ్య మితిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణ ఇతి. నాస్తికవాక్యహేతుం - యదిభుక్తమిహాన్యేన దేహ మన్యస్యగచ్ఛతి-దద్యాత్ ప్రవసతశ్శ్రాద్ధం నతత్పథ్యశనంభవేదిత్యాదినాస్తికవాక్యరూపతర్కం - వగర్హమాణః. ౩౧. తేనేతి. యేన త్రిదివస్యపంథానమాహుః-తేనహేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావి

యం సంప్రతిపద్య విప్రాః, ధర్మంచరంత స్సకలంయథావత్కాంక్షంతి లోకాగమమప్రమత్తాః. ౩౨. నిందామ్యహం కర్మ పితుఃకృతంతద్య స్త్వామగృహ్ణా ద్విషమస్థబుద్ధిం, బుద్ధ్యానయైవంవిధయా చరంతం సునాస్తికం ధర్మపథా దపేతం. ౩౩. యథాహిచోర స్సతథాహిబుద్ధ స్తథాగతం నాస్తిక మత్రవిద్ధి, తస్మాద్ధి యశ్శంక్యతమః ప్రజానాం ననాస్తి కేనాభిముఖో బుధ స్స్యాత్. ౩౪. త్వత్తోజనాః పూర్వతరే వరాశ్చ శుభానికర్మాణి బహూని చక్రుః, జిత్వాసదేమంచ పరంచలోకం తస్మా

నేతి. తేనహేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయజ్ఞాత్వా- ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఐకకంఠ్యంప్రాప్య- సకలధర్మం స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః-యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః - లోకాగమం స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిం కాంక్షంతీతి. ౩౨. నిందామీతి. విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ణాతబుద్ధిం - అనయా బుద్ధ్యా చరంతం చార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధిం పరాన్ ప్రత్యుపదిశ్యా చరంత మిత్యర్థః - సునాస్తికం పరలోకో నాస్తీతిబుద్ధియుక్తం - సుశబ్దేన వైదికవత్ స్థిత్వా చార్వాకమతప్రవర్తక ఇత్యుచ్యతే-నిందామి వైదికకర్మభ్యో బహిష్కరోమి. ౩౩. ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీ యఃకశ్చిద్రాజ్యేస్యాత్ సోపి బహిష్కరణీయ ఇత్యాహ-యథేత్యాదినా. చోరో యథానిరాకరణీయః సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోపి-తథాహి తథైవ- అత్ర అస్మిన్ లోకే- నాస్తికం. చార్వాకం తథాగతం బుద్ధతుల్యం విద్ధి - తస్మాత్ యః ప్రజానాంశంక్య అవైదికత్వేనశంకనీయః. తేన నాస్తికేన బుద్ధోఽభిముఖో నస్యాత్. తనిశ్లోకీ. ౩౪. ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మే శిష్టాచారం ప్రమాణయతి- త్వత్త ఇత్యాదినా. త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాశ్చ వరాశ్చ జ్ఞానతః-శ్రేష్ఠాశ్చ జనాః-బహూని శుభానికర్మాణి చక్రుః - తే ఇమం పరంచలోకం జిత్వా - సదావర్తంత ఇతి శేషః-సదావర్తమానత్వంచ గ్రహనక్షత్రాది రూపేణ దృశ్యమానత్వాత్-సుకృతంవా ఏతానిజ్యోతీగ్ంషి యన్నక్షత్రాణీతిశ్రుతేః - తస్మాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికసకలఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకం కర్మ - హుతం యజ్ఞాది - కృతం చ తపో దానాదికం చ కుర్వంతీతి శేషః - ఏవం ప్రత్యక్షమేవ నప్రమాణం - తదతిరిక్తానాం వేదానామపి ప్రమాణత్వాత్ - తత్త్వంచ తేషాం మహాజనపరిగ్రహాత్ - సచాపౌరుషేయత్వేన - తచ్చావిచ్ఛిన్నసంప్రదాయ

దాజ్ఞాయశ్రుత్వా ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఏకముఖం ప్రాప్య - ఏకమనసోభూత్వా సకలం ధర్మం స్వవర్ణాశ్రమోచితం ధర్మం అప్రమత్తాః సావధానాః యథావచ్చరంతః అనుతిష్ఠంతః-లోకాగమం పరలోకప్రాప్తిం కాంక్షంతీతియోజనా. ౩౨. నిందామీతి. విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ణాతబుద్ధిం-అనయా బుద్ధ్యా చార్వాకమతానుసారిణ్యా బుద్ధ్యా. ౩౩. ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీచార్వాకమతానుసారీ జాబాలి రివ-ప్రత్యక్షమాత్ర ప్రమాణవాదీ బుద్ధమతావలంబీ రాజ్యే యదికశ్చిత్సంభవేత్ సోపి నిరాకరణీయ ఇత్యాహ. యథాహీతి. చోరో యథానిరాకరణీయః స, వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోబుద్ధః తథైవ నిరాకరణీయః-అత్ర అస్మిన్ లోకే నాస్తికం చార్వాకమపితథాగతం విద్ధి బుద్ధతుల్యం విద్ధి-తస్మాత్ప్రజానాం యః శంక్యతమః అవైదికత్వేన పరిహర్తవ్యః- తేన నాస్తికేన బుధః అభిముఖోనస్యాత్-శక్యతమ ఇతి పాఠేబహిష్కర్తుంచయోగ్య ఇత్యర్థః. ౩౪. ఐహికాముష్మికఫలసాధనే ధర్మేశిష్టాచారం ప్రమాణయతి-త్వత్త ఇతిత్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాః వరాశ్చ జ్ఞానతః శ్రేష్ఠజనాః-బహూని కర్మాణి శుభాని కర్మాణి చక్రుః - తే ఇమంచపరలోకంచ జిత్వా సదావర్తంత ఇతిశేషః సదావర్తమానత్వం గ్రహనక్షత్రాదిరూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ కర్మానుష్ఠానస్యైహికాముష్మికఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకంకర్మ - హుతంయజ్ఞాదికం కృతం తపోదానాదిచ

ద్విజా స్స్వస్తివాచితం కృతంచ. ౩౫ ధర్మేరతా స్సత్పురుషై స్సమేతా స్తేజస్వినో దానగుణప్రధానాః, అహింసకా వీతమలాశ్చలోకే భవంతి పూజ్యా మునయః ప్రధానాః. ౩౬. ఇతి బ్రువంతం వచనం సరోషం రామం మహాత్మాన మదీన సత్త్వం, ఉవాచ తథ్యం పునరాస్తికంచ సత్యం వచ స్సానునయంచ విప్రః. ౩౭. నవా స్తికానాం వచనం బ్రవీ మ్యహం ననా స్తికోఽహం నచనా స్తికించన, సమీక్ష్య కాలం పునరా స్తికోఽభవం భవేయ కాలే పునరేవ నా స్తికః. ౩౮. సచాపి కాలో య ముపాగత శ్శనై ర్యథా మయా నా స్తికవా గుదీరితా, నివర్తనార్థం తవ రామ కారణా త్ప్రసాదనార్థంచ మయైత దీరితం. ౩౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

త్వే సత్వస్మర్యమాణకర్తృకత్వాత్ - వైదికానిచ కర్మాణి సఫలాని - అగ్ని రవి సోమ నక్షత్రేంద్రాది ఫలభోగస్యా బాధిత ప్రత్యక్ష సిద్ధత్వాత్ - అన్యకృతభోజనస్య పథికాశనత్వాభావ స్త్వద ర్శనా దవిహితత్వా చ్చేత్యుక్తం. ౩౫. ౩౬. ఇతి బ్రువంతమితి. తథ్యం యథార్థం - సత్యం సదోభ్య హితం. ౩౭. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్ కించి న్మతమవలంబ్యాపి తస్యపరిహర ణీయత్వా న్మహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప సంకటపరిహారాయ త్వాంనివర్తయితుం మయానా స్తికమత ముపన్య స్తం - న త్వహంవస్తుతో నా స్తిక ఇత్యాహ - ననా స్తికానా మిత్యాదినా. కించన పరలోకాదికం నా స్తీతినఅస్మ్యేవ - సమీక్ష్యకాలంపునరా స్తికోభవం యదావాదినా న్యేననా స్తిక మత మవలంబ్యతే - తంకాలం సమీక్ష్య అహం పునరా స్తికమ తా వలంబ్యభవం. అన్యైర్వాదిభిర్నా స్తికమత మవలంబ్య కుతర్కోద్ఘాటనే తదానీ మహమేవ త్వదు క్తరీత్యా శతశ స్తత్ఖండన మకార్ష మిత్యర్థః - తర్హి దానీం నా స్తికమతం కుతోవలంబితవానసీ త్యత్రాహ - భవేయకాలే పునరేవ నా స్తికఇతి. తాదృశోఅహమేవ పునఃకాలే ధర్మసంకటకాలే - నా స్తికోభవేయ ధర్మసంకటకాల ప్రయుక్తోయం మమనా స్తికవాద ఇత్యర్థః - భవేయేత్య నేన ఇతః పరమపి కస్మింశ్చి ద్ధర్మసంకట కాలే నా స్తికమత మవలంబనీయ మేవ-నచ తావతావస్తుతో నా స్తికత్వం మమభవే దితిభావః. ౩౮. తాదృశ ధర్మసంకటకాలఏవాయ మిత్యాహ - సచాపీతి. ఏవమపి పరమవైదికస్య తవ నయుక్త మేతాదృశంవచన మిత్యాశంక్యాహ-నివర్తనార్థ మిత్యాదినా. నివర్తనార్థం తవనివృత్తిజ్ఞాపనార్థం- తవవేదమార్గా దవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటీకరణార్థ మిత్యర్థః - కారణాత్ భరతకారణాత్- భరతముఖోల్లాసాయ తవప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః. ౩౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

కుర్వంతీతి శేషః. ౩౫—౩౭. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించి న్మత మవలం బ్యాపి తస్య పరిహరణీయత్వాత్ మహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప ధర్మసంకట పరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం నా స్తికమత ముపన్య స్తం - నత్వహంవస్తుతో నా స్తిక ఇత్యాహ - నా స్తికానా మిత్యాదినా - కంచన పరలోకాదికం నా స్తీతిన - అస్మ్యేవ - సమీక్ష్యకాలం పునరా స్తికోభవం - యదావాదినా నా స్తికమత మవలంబ్యతే - తత్కాలంసమీక్ష్య పునరా స్తికోభవేయం పునః ధర్మ సంకటే కాలే నా స్తికః నా స్తికమతావలంబీ భవేయ మిత్యర్థః. ౩౮. సచేతి. కారణాత్ తాదృశ కాలాగమనకారణాత్. ౩౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవోత్తరశతతమస్సర్గః.

క్రుద్ధమాజ్ఞాయ రామంతు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, జాబాలి రపి జానీతే లోకస్యాస్య గతాగతిం. ౧. నివర్తయితుకామస్తు త్వామేతద్వాక్య ముక్తవాన్, ఇమాంలోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధమే. ౨. సర్వం సలిల మేవాసీత్పృథివీ యత్ర నిర్మితా, తత స్సమభవ ద్బ్రహ్మా స్వయంభూ ర్దైవతైస్సహ. ౩. సవ రాహ స్తతోభూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరాం. ౩౪. అసృజచ్చ జగత్సర్వం సహ పుత్రైః కృతాత్మభిః, ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః. ౫. వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మను ర్వైవస్వతస్సుతః, సతుప్రజాపతిః పూర్వ మిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుతః. ౬. యస్యేయం ప్రథమం దత్తా సమృద్ధా మనునా మహీ, తమిక్ష్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం. ౭. ఇక్ష్వాకోస్తుసుత శ్శ్రీమాన్ కుక్షి రేవేతి విశ్రుతః, కుక్షే రథాత్మజో వీరో వికుక్షి రుదపద్యత. ౮. వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణఃపుత్రః ప్రతాపవాన్, బాణస్యతు మహాబాహు రనరణ్యో మహాయశాః. ౯. నానావృష్టి ర్బభూవాస్మిన్ నదుర్భిక్షం సతాంవరే, అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపికశ్చన. ౧౦. అనరణ్యా న్మహాబాహుః పృథూ రాజా బభూవహ, తస్మాత్పృథో ర్మహారాజ స్త్రిశంకు రుదపద్యత, స సత్యవచనా ద్వీర స్సశరీరో దివం గతః ౧౧౪. త్రిశంకో రభవ త్సూను ర్దుందుమారో మహాయశాః, దుందుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత. ౧౨౪. యువ

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాథార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయకోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతారూపం నివర్తనోపాయం ప్రతిపాదయతి. క్రుద్ధమిత్యాదినా. లోకస్య జనస్య-గతం గమనం - భావేనిష్ఠా - పరలోకప్రాప్తం తత ఇహాగతిం చ జానీతే-నాసౌ నాస్తిక ఇత్యర్థః- నివర్తనార్థ మితి-తదుక్తమపి సత్యమిత్యాహ - నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా. జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హతాం వక్తు మారభతే ఇమా మిత్యాది-లోకనాథ - తవైవ తత్ ప్రత్యక్షంహీతి భావః. ౨. ౩౪. అసృజ దితి. ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః - పరబ్రహ్మపరః - 'ఆకాశోహవై నామరూపయో ర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్బ్రహ్మే' తిశ్రుతేః, ఇత్థమేవావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మేతి బాలకాండోక్తమపి-శాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః-నిత్యః ఇతరాపేక్షయా చిరకాలస్థాయీ-అన్యథా ఆకాశప్రభవ ఇతి విరుధ్యతే - అవ్యయః తస్మాత్ స్థానాత్తస్య మోక్షసిద్ధేః. ౫. వివస్వానితి. వైవస్వతః వివస్వత్సంబంధీ - తస్యేక్ష్వాకువంశకూటస్థత్వం దర్శయతి - సత్విత్యాదినా. మనునా మానవేంద్రేణ యాపురీ నిర్మితా స్వయ మితి తస్యాయోధ్యానిర్మాతృత్వోక్తిః. ౬—౧౧౪. త్రిశంకో రితి. యువనాశ్వ ఏవ మహాతేజాః మహాతేజః ప్రభావేన మహాబలదుందునామకాసురమారణా ద్దుందుమారసంజ్ఞా

జ్యేష్ఠస్య రాజ్యప్రాప్తిం వక్తు మాదికారణమారభ్య రాజపరంపరా మాహ - ఇమా మిత్యాదినా. ౧. ౨. సర్వమితి. యత్రయస్మిన్ అధికరణే సర్వం సలిలమాసీత్ - సలిలవ్యాప్త మాసీత్ - తత్ర పృథివీనిర్మితేతిసంబంధః - తతః సలిలాత్ సః-ప్రసిద్ధో నారాయణః వరాహో భూత్వా తత స్సలిలా ద్వసుంధరాం ప్రోజ్జహారేత్యర్థః. ౩౪. అసృజదితి. ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణమవ్యక్తం లక్ష్యతే - బ్రహ్మాజగదసృజదితి సంబంధః - తస్మా ద్బ్రహ్మణః. ౪. ౫౪. సత్వితి. మనోస్సుతః ఇక్ష్వాకుః పూర్వం ప్రజాపతిః జనేశ్వర ఇత్యర్థః. ౬—౧౪౪. యస్యేతి. ఉదపద్యంత అభవన్

నాశ్వసుత శ్శ్రీమా న్మాంధాతా సమపద్యత, మాంధాతుస్తు మహాతేజా స్సుసంధి రుదపద్యత. ౧౩౪. సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్, యశస్వీధ్రువ సంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః. ౧౪౪ భరతాత్తు మహాబాహో రసితో నామ జాయత, యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౧౬. తాంస్తు సర్వాన్ ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః, సచ శైలవరేరమ్యే బభూవాభిరతో మునిః. ౧౭. ద్వేచాస్యభార్యేగర్భి ణ్యౌ బభూవతు రితిశ్రుతిః, ఏకాగర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ. ౧౮. భార్గవశ్చ్యవనోనామ హిమవంత ముపాశ్రితః, తమృషిం సముపాగమ్య కాళింది త్వభ్యవాదయత్. ౧౯. సతా మభ్యవద ద్విప్రో వరేప్సుం పుత్రజన్మని, పుత్రస్తే భవితా దేవి మహాత్మా లోకవిశ్రుతః. ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తారిసూదనః. ౨౦౪. కృత్వాప్రదక్షిణం హృష్టా మునిం త మనుమాన్యచ, పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భ సమప్రభం, తత స్సాగృహ మాగమ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత. ౨౨. సపత్న్యా తుగర స్తస్యై దత్తో గర్భజిఘాంసయా, గరేణ సహ తేనైవ జాత స్స సగరో ௨భవత్. ౨౩. సరాజా సగరోనామ యస్సముద్ర మఖానయత్, ఇష్ట్వా పర్వణి వేగేన త్రాసయంత మిమాః ప్రజాః. ౨౪. అసమంజస్తు పుత్రో௨భూత్ సగరస్యేతి విశ్రుతం, జీవన్నేవ సపిత్రాతు నిరస్తః పాపకర్మకృత్. ౨౫. అంశు

మలభతేత్యర్థః. ౧౨౪. ౧౩౪. సుసంధేరితి. జ్యేష్ఠస్య ధ్రువసంధే ర్వంశకథనా జ్జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే స్థాపితత్వ ముక్తం. ౧౪౪. భరతాదితి. జాయతేత్యత్రాడభావః అనిత్యత్వాత్-ప్రతిరాజానః సామం తాః - శత్రవః ఉదపద్యంత ఆస న్నిత్యర్థః - హైహయాద్యా స్తత్తద్దేశాధిపతయః. ౧౬. తానితి. ప్రతివ్యూహ్య యుద్ధంకృత్వా రాజాఅసితః - శైలవరే హిమవతి - రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం యోగ్యే - మునిస్సన్నభిరతో బభూవ - అన్యథా తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయు రితి భావః. ౧౭. ద్వేఇతి. శూయత ఇతి శ్రుతిః-జనవాదఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. సఇతి. సః అభివాదన ప్రసన్నో విప్రః - పుత్రజన్మనివిషయే వరేప్సుం తాం-అభ్యవదత్ ఉవాచ మహాత్మా మహామతిః లోకవిశ్రుతః సర్వలోక ప్రసిద్ధః - పుత్రో భవితేత్యభ్యవదదిత్యన్వయః. ౨౦౪. కృత్వేతి. సాదేవీ-తమృషింఅను మాన్య సంపూజ్య-తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్రసమానాక్షం పద్మగర్భసమప్రభం పుత్రం వ్యజా యత వ్యజీజనత్. ౨౨. ౨౩. సరాజేతి. యః ఇష్ట్వా దీక్షాం కృత్వా - పర్వణి - వేగేన అంబువే గేన ఇమాః ప్రజా స్త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్. ౨౪. అసమంజఇతి. నః శ్రుతం అస్మాభిశ్శ్రుత మిత్యర్థః. ౨౫—౨౮. కల్మాషపాదేతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం

౧౫. ౧౬. తాంస్త్వితి. ప్రతివ్యూహ్య చక్రాదివ్యూహం కృత్వా శైలవరే హిమవతి ముని ర్బభూవ-వానప్రస్థో బభూవేత్యర్థః. ౧౭. ద్వేచేతి. శ్రుతిః జనవాదః. ౧౮. ఉపాశ్రితః అభూదితిశేషః. ౨౦౪. కృత్వేత్యాది. సాదేవీ తమృషి మనుమాన్య సంపూజ్య తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్ర సమానాక్షం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౨౧—౨౩. సరాజేతి. ఇష్ట్వా దీక్షాంకృత్వా పర్వణివేగేన అంబువేగేన - ఇమాః ప్రజాః త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్ పుత్రై రితి శేషః. ౨౪—౨౮. కల్మాషపాదపుత్ర ఇతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రా

మానితిపుత్రోఽభూ దసమంజస్య వీర్యవాన్, దిలీపోఽంశుమతఃపుత్రో దిలీపస్య
భగీరథః. ౨౬. భగీరథా త్కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేనవిశ్రుతాః, కకుత్స్థస్య
చ పుత్రోఽభూ ద్రఘుర్యేనతు రాఘవాః. ౨౭. రఘోస్తు పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః
పురుషాదకః, కల్మాషపాద స్సౌదాస ఇత్యేవం ప్రథితోభువి. ౨౮. కల్మాషపాదపు
త్రోఽభూ చ్ఛంఖణ స్త్వితివిశ్రుతః, యస్తు తద్వీర్యమాసాద్య సహసైన్యో వ్యనీ
నశత్ - ౨౯. శంఖణస్యచ పుత్రోఽభూ చ్ఛూర శ్శ్రీమాన్ సుదర్శనః, సుదర్శన
స్యాగ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శీఘ్రగః. ౩౦. శీఘ్రగస్య మరుఃపుత్రో మరోః పుత్రః
ప్రశుశ్రుకః, ప్రశుశ్రుకస్య పుత్రోఽభూ దంబరీషో మహాద్యుతిః. ౩౧. అంబరీషస్య
పుత్రోఽభూ న్నహుష స్సత్యవిక్రమః, నహుషస్య చ నాభాగః పుత్రః పరమధా
ర్మికః. ౩౨. అజశ్చ సువ్రతశ్చైవ నాభాగస్య సుతావుభౌ, అజస్యైవ చ ధర్మాత్మా
రాజా దశరథ స్సుతః. ౩౩. తస్య జ్యేష్ఠోసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః, తద్గృ
హాణ స్వకం రాజ్య మవేక్షస్వ జనంనృప. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణాంహి సర్వేషాం రాజా
భవతి పూర్వజః, పూర్వజేనావరఃపుత్రో జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే. ౩౫. స
రాఘవాణాం కులధర్మ మాత్మన స్సనాతనం నాద్య విహంతు మర్హసి, ప్రభూత
రత్నా మనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రాం పితృవ న్మహాయశః. ౩౬. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠస్తు తదారామ ముక్త్వా రాజపురోహితః, అబ్రవీ ద్ధర్మసంయుక్తం

ప్రాప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యనీనశత్ - వినాశం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః - రాక్షస
త్వాత్ కల్మాషపాదేన స్వపుత్రఏవ వినాశిత ఇత్యర్థః. ౨౯—౩౩. తస్యేతి. దాయాదః సుతః -
'దాయాదౌ సుతబాంధవౌ' విత్యమరః. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే-అవరః కనిష్ఠ
పుత్రో, రాజ్యే-నాభిషిచ్యతే-కింతు జ్యేష్ఠఏవే త్యన్వయః. ౩౫. సరాఘవాణా మితి. సత్వం ఆత్మన
స్సంబంధినాం రాఘవాణాం - సనాతనం పరంపరయాగతం కులధర్మం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం -
అద్య భవంత మారభ్య నవిహంతు మర్హసి - అన్యేన రక్షితుం చాశక్యమిత్యాహ - ప్రభూతేతి.
రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని - ప్రభూతరాష్ట్రాం బహువిధావాంతరజనపదయుక్తాం. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-దశో
త్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామనివర్తనోపాయాన్ పున రుపన్యస్య నిరస్యత్యేకాదశోత్తరశతతమే - వసిష్ఠస్త్వి

ప్తస్య కల్మాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యనీనశత్ నాశంప్రాప్తవా నిత్యర్థః - కల్మాషపాదః
రాక్షసభావేన స్వసైన్యం స్వపుత్రం శంఖణమపి భక్షితవానితికథా. ౨౯—౩౩. తస్యేతి.దాయాదః
సుతః. ౩౪. ఇక్ష్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే అవరః కనిష్ఠః పుత్రః రాజ్యేనాభిషిచ్యతే కిం
తు జ్యేష్ఠఏవాభిషిచ్యతే. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

మన్వాదీనారభ్యైతావత్పర్యంతం జ్యేష్ఠేనైవ రాజ్యం పరిపాల్యత ఇతిశ్రుతేపి తదనంగీకార
మాలోచ్య పితృవచనా దపి పితుస్తవచ గురోర్మమవచనం కరణీయ మితివక్తు ముపక్రమతే - వసిష్ఠ

పునరేవాపరంవచః. ౧. పురుషస్య హి జాతస్య భవంతి గురవస్త్రయః, ఆచార్యశ్చైవ కాకుత్స్థ పితా మాతాచ రాఘవ. ౨. పితా హ్యేనం జనయతి పురుషం పురుషర్షభ, ప్రజ్ఞాం దదాతి చాచార్య స్తస్మా త్సగురు రుచ్యతే. ౩. సోఽహం తే పితు రాచార్య స్తవచైవ పరంతప, మమ త్వం వచనంకుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాం గతిం ౪. ఇమాహి తే పరిషద శ్శ్రేణయశ్చ ద్విజా స్తథా, ఏషు తాత చరన్ ధర్మం నాతివర్తే స్సతాంగతిం. ౫. వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతు ర్నార్హస్యవర్తితుం, అస్యాస్తు వచనంకుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాంగతిం. ౬. భరతస్య వచః కుర్వన్ యాచమానస్య రాఘవ, ఆత్మానం నాతివర్తే స్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ. ౭. ఏవం మధుర ముక్తస్సన్ గురుణా రాఘవ స్స్వయం, ప్రత్యువాచ సమాసీనం వసిష్ఠం పురుషర్షభః ౮. య న్మాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుత స్సదా, నసు

త్యాదినా. ౧. ఏవం కులధర్మోపపాదనేపి సర్వంతత్పితృనియోగవ్యతిరిక్తవిషయ మితి—మత్వా తూష్ణీంస్థితస్య రామస్యాశయం జానన్ వసిష్ఠః పున ర్నివర్తనహేత్వంతర మాహ - పురుషస్యేత్యాదినా. ౨. పితేతి. మాతుర ప్యుపలక్షణం - శరీరమేవ మాతాపితరౌ జనయత ఇత్యర్థః- తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదానాత్ గురుః మాతా పితృభ్యాం గరీయా నిత్యర్థః-సహి విద్యాత స్తంజనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్మేతివచనా దితిభావః. ౩. ౪. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః - పౌరజనాః - ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః - ఏషువిషయే ధర్మం పరిపాలనరూపంచరన్ సతాంగతిం సతాం పూర్వేషాం రాజ్ఞాంమార్గం - నాతివర్తేః నాతివర్తేథాః. ౫. వృద్ధాయా ఇతి. అవర్తితుం శుశ్రూషా మకర్తుం నార్హసి - అస్యాస్తు - పితుశ్శతగుణంమాతే త్యుక్తాయాః. తనిశ్లోకీ. ౬. భరతస్యేతి. సాంత్వితామామి కామాతేత్యాది ప్రార్థయమానస్య - ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం నాతివర్తేథా ఇత్యుదారః - సత్యధర్మనిష్ణాతత్వ స్వభావ మిత్యపరే - స్వసాధారణధర్మత్వా దాశ్రితపారతంత్ర్యం నాతివర్తేథా ఇత్యాచార్యాః - సఏవహి సర్వేశ్వరస్య స్వభావ స్స్వతస్సిద్ధః - సత్యధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం-యథా సత్యవచన మనతిక్రమణీయం-యథా చ ధర్మో నాతిక్రమణీయః-తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీత్యర్థః-సత్యధర్మయోః పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి బహువ్రీహిః. తనిశ్లోకీ. ౭. ౮. సతిధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంతఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదన బీజభూత శరీరోత్పాదకత్వా దత్యంతాజ్ఞానదశాయా మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకారకత్వాచ్చాచార్యవచనాదపి పితృవచన మవశ్యం కర్తవ్యం-అతఏవ - మాతృదేవోభవ-పితృదేవోభవ-ఆచార్యదేవోభవేతి-చరమపర్వణ్యాచార్యఉపాత్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ - యన్మాతేత్యాదినాశ్లోకద్వ

ఇత్యాదినా. రాజపురోహితః రాజ్ఞః పురోహితం చింతయతీతి రాజపురోహితః-తస్మాత్ప్రజ్ఞాదానాద్ధేతో రాచార్యో గురురుచ్యతే - పితురపి గరీయా నిత్యర్థః. ౧. సఇతి. నాతివర్తే స్సతాంగతిం - సతాంవర్తనం నాతివర్తేః నాతిక్రామేః - పితృస్వగురువచనపరిపాలనరూపవర్తనం-నాతివర్తేథా ఇత్యర్థః. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహాః - శ్రేణయః పరిజనాః ద్విజాశ్చ క్షత్రియ వైశ్యాశ్చ-తే త్వత్సంబంధినః - ధర్మం ప్రజాపాలనరూపం. వృద్ధాయా ఇతి. అవర్తితుం అశుశ్రూషితుం నార్హసి. భరతస్యేతి. యాచమానస్య - సాంత్వితామామి కామాతేత్యాదినా ప్రార్థయమానస్యేత్యర్థః- ఆత్మానం సత్యధర్మనిష్ణాతత్వస్వభావం. ౭. ౮. సతిధర్మిణి - ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతిన్యాయేన సర్వధర్మసంపాదనే ప్రధానసాధనభూతస్య శరీరస్యోత్పాదకత్వాత్ - అత్యంతాజ్ఞానదశాయా

ప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రాచ యత్కృతం, యథాశక్తి ప్రదానేన స్నాపనో చ్ఛాదనేనచ, నిత్యంచ ప్రియవాదేన తథాసంవర్ధనేనచ. ౧౦. సహి రాజా జనయితా పితా దశరథో మమ, ఆజ్ఞాతం యన్మయా తస్య నతన్మిథ్యా భవిష్యతి. ౧౧. ఏవముక్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరం, ఉవాచపరమోదార స్సూతం పరమదుర్మనాః. ౧౨. ఇహ మే స్థండిలే శీఘ్రం కుశా నాస్తర సారథే, ఆర్యం ప్రత్యుపవేక్ష్యామి యావన్మే నప్రసీదతి. ౧౩. అనాహారో నిరాలోకో ధనహీనో యథా ద్విజః, శేష్యే పురస్తా చ్ఛాలాయా యావన్న ప్రతియాస్యతి. ౧౪. సతు రామ మవేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్మనాః, కుశోత్తర ముపస్థాప్య భూమావేవా స్తరత్స్వయం. ౧౫. త మువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షి సత్తమః, కిం మాం భరత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి. ౧౬. బ్రాహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన నరాన్

యేన. తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వృత్తం వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః - తన్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రత్యుపక్రియం - మాత్రాపిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తి ప్రదానేన స్తన్యాన్నాదిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన నిత్యంప్రియవాదేన సదాసంవర్ధనేనచ యత్ కృతం తచ్చ నసుప్రతికరం.౧౦. సహీతి.జనయితాపితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః-ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం-ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వా న్మాతృవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుంనార్హామీతిభావః. ఏవమితి. ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం-పరమోదారః సాంత్వితామామికేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకః. ౧౨. ఇహేతి. ఇహస్థండిలే భూమౌ - కుశా నాస్తర ఆస్తృణీహి - పావనత్వార్థ మిత్యర్థః - అతఏవ వక్ష్యతి-కుశానాస్తీర్య రాఘవ ఇతి-ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్స్యామీ త్యర్థః. ౧౩. ప్రత్యుపవేశప్రకార మాహ- అనాహారఇతి. నిరాలోకః అవకుంఠితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణప్రదానా న్నిర్ధనః శేష్యే శయిష్యే-ఇడభావ ఆర్షః. ౧౪. సత్వితి. రామమవేక్షంతం-రామానుజ్ఞాం కాంక్షంత మిత్యర్థః - కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - ఉపస్థాప్య ఆనీయ - స్వయమేవ ఆస్తరత్ ఆస్తృణాత్-శయనం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిముపకారంకుర్వాణం తాతేతి సాంత్వనార్థ ముక్తం. ౧౬. బ్రాహ్మణఇతి. ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - మూర్ధావసి

మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన - బహుశ ఉపకారకత్వాచ్చ - ఆచార్యవచనాదపి పితృవచన మవశ్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ. యన్మాతాపితరావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వృత్తం యద్వ్రతం - వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం మాతాపితరౌ కురుతః - తన్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రతిక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదానేన స్తన్యాన్నాచ్ఛాదనాదిప్రదానేన - ప్రియవాదేన సంవర్ధనేనచ - యత్కృతం తచ్చ నసుప్రతికర మితి సంబంధః. ౧౦. సహీతి. జనయితా పితా-గౌణః పితానభవతీత్యర్థః - ఆజ్ఞాతం చతుర్దశవర్షావధివనవాసరూప మాజ్ఞాపనం-మయేతి హేతౌ తృతీయా. ౧౧. ఏవమితి. ప్రత్యనంతరం సమీపవర్తినం. ౧౨. ఇహేతి. ఉపవేక్ష్యామి ఉపరోత్స్యామీత్యర్థః. ౧౩. అనాహార ఇతి. నిరాలోకః అవకుంఠితాననః-ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణం దత్వా తద్గ్రహణార్థ మధమర్ణావరోధకోత్తమర్ణో ధనహీన ఇత్యర్థః. ౧౪. సత్వితి. స్వయమేవ కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - భూమా వుపస్థాప్య ఆస్తరత్ - శయనంకృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిముపకారంకుర్వాణం. ౧౬. బ్రాహ్మణ ఇతి. ఏకపార్శ్వేనఏకపార్శ్వశయనేన - బ్రాహ్మణోహి అధమర్ణా ద్వృద్ధిసహితఋణగ్రహీతోత్త

రోద్ధు మిహార్హతి, నతు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే. ౧౭. ఉత్తిష్ఠ
నరశార్దూల హిత్వైతద్దారుణం వ్రతం, పురవర్యా మితః క్షిప్ర మయోధ్యాం
యాహి రాఘవ. ౧౮. ఆసీనస్త్వేవ భరతః పౌరజానపదం జనం, ఉవాచ సర్వతః
ప్రేక్ష్య కిమార్యం నానుశాసథ. ౧౯. తే తమూచుర్మహాత్మానం పౌరజానపదా
జనాః, కాకుత్స్థ మభిజానీమ స్సమ్యగ్వదతి రాఘవః, ఏషోపిహి మహాభాగః పితు
ర్వచసి తిష్ఠతి, అతఏవ నశక్తాస్స్మో వ్యావర్తయితు మంజసా. ౨౧. తేషా మాజ్ఞా
య వచనం రామో వచన మబ్రవీత్, ఏవం నిబోధవచనం సుహృదాం ధర్మచ
క్షుషాం. ౨౨. ఏతచ్చైవోభయం శ్రుత్వా సమ్య క్సంపశ్య రాఘవ, ఉత్తిష్ఠ
త్వం మహాబాహో మాంచ స్పృశ తథోదకం. ౨౩. అథోత్థాయ జలం స్పృష్ట్వా
భరతో వాక్య మబ్రవీత్, శృణ్వంతు మేపరిషదో మంత్రిణ శ్శ్రేణయ స్తథా, న
యాచే పితరంరాజ్యం నానుశాసామి మాతరం, ఆర్యంపరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి
రాఘవం, యదిత్వవశ్యం వస్తవ్యంకర్తవ్యంచ పితుర్వచః, అహమేవ నివత్స్యామి

త్తానాం అభిషిక్తక్షత్రియాణాం. ౧౭. ౧౮. ఆసీనఇతి. నానుశాసథేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౯.
తఇతి. కాకుత్స్థం రామం - అభిజానీమః అభితోజానీమః - సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - సమ్య
గ్వదతీత్యేత దుపపాదయతి - ఏషఇత్యాదినా - అంజసాశీఘ్రం వ్యావర్తయితుం నశక్తాః స్మ ఇతి
తంభరత మూచు రిత్యన్వయః. ౨౧. ౨౨. ఏతదితి. ఏతదుభయం - మద్వచనం పౌరజనవచనంచే
త్యర్థః - సమ్యక్ సంపశ్య కర్తవ్యం సమ్యఙ్నిరూపయ - మాంచస్పృశ తథోదకమితి - క్షత్రియావి
హిత ప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థ మిత్యర్థః - వసిష్ఠాదిషు విద్యమానేషు స్వస్పర్శనవిధేః - ఇతః
పర మేవంవిధం నక్రియత ఇతి శపథార్థం జలంస్పృష్ట్వా మాం స్పృశే త్యపిసిద్ధం. ౨౩. అథేత్యాది.
నయాచే నయాచితవాన్ - నానుశాసామి నానుశాస్మి - ఏవంకుర్వితి నానుశిష్టవానస్మీత్యర్థః -
నానుజానామి - వనవాసాయ నానుజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - యదీతి - అవశ్యం పితుర్వచః కర్తవ్యం
వనేవస్తవ్యంచేతి యదిమన్యసే - తర్హి అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి - త్వంతు మత్ప్ర
తినిధిత్వేనాయోధ్యాం పాలయ - ఏవంచ సత్యుభాభ్యాం సమ్యక్పితృవచనం కృతం భవే దితిభావః.

మర్హ ఇత్యర్థః - తాదృశః ఖలు - నరాన్ రోద్ధుమర్హతి - మూర్ధాభిషిక్తానాం రాజన్యానాం ప్రత్యు
పవేశనే విరోధనే విధిః న - రాజ్ఞా మేతాదృశనిర్బంధః యోగ్యో నభవతీత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. ఆసీన
ఇతి. నానుశాసథేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౯. తఇతి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - కా
కుత్స్థం రామం అభిజానీమః సత్యసంధం జానీమఇత్యర్థః - వ్యావర్తయితుం నివర్తయితుం -
నశక్తాస్స్మ ఇతి - తంభరత మూచు రితిసంబంధః. ౨౧. ౨౨. ఏతదితి. ఏతదుభయం 'పురవర్యా
మితః క్షిప్ర మయోధ్యాం యాహి రాఘవే'తి మద్వచనం - 'ఏషోపిహిమహాభాగః పితుర్వచసి
తిష్ఠతీ'త్యాది మహద్వచనంచోభయం శ్రుత్వా సమ్యక్సంపశ్య సమ్యక్పరిగృహాణ మాంచస్పృశ తథో
దక మిత్యుక్తిః క్షత్రియావిహిత ప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థం. ౨౩. నయాచ ఇతి. నయాచే
నయాచితవానస్మి నానుశాసామి ఏవంకుర్వితినానుశిష్టవా నిత్యర్థః - పరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి -
నాభిజానామీతి పాఠే - ఆర్యం వనవాసోద్యుక్తం - నజ్ఞాతవానస్మీత్యర్థః - అవశ్యం పితృవచనం
కర్తవ్యం - వనేవస్తవ్యంచేతి - యదిమన్యసే - అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి-త్వం
మత్ప్రతినిధిత్వేన అయోధ్యాంపాలయ - ఏవంచసత్యుభాభ్యాంపితృవచనంకృతంభవేదిత్యర్థః. ౨౪.

చతుర్దశసమా వనే. ౨౬. ధర్మాత్మా తస్య తథ్యేన భ్రాతుర్వాక్యేన విస్మితః,
ఉవాచ రామ స్సంప్రేక్ష్య పౌరజానపదం జనం. ౨౭. విక్రీత మాహితం క్రీతం
యత్పిత్రా జీవతా మమ, నత ల్లోపయితుం శక్యం మయా వా భరతేన వా. ౨౮.
ఉపధి ర్న మయా కార్యో వనవాసే జుగుప్సితః, యుక్త ముక్తం చ కైకేయ్యా పిత్రా
మే సుకృతం కృతం. ౨౯. జానామి భరతం క్షాన్తం గురుసత్కారకారిణం, సర్వ
మేవాత్ర కల్యాణం సత్యసంధే మహాత్మని. ౩౦. అనేన ధర్మశీలేన వనాత్ప్రత్యా
గతః పునః, భ్రాత్రా సహ భవిష్యామి పృథివ్యాః పతి రుత్తమః. ౩౧. వృతో
రాజా హి కైకేయ్యా మయా తద్వచనం కృతం, అనృతా న్మోచయానేన పితరం తం
మహీపతిం. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకాదశోత్తర
శతతమస్సర్గః.

త మప్రతిమతేజోభ్యాం భ్రాతృభ్యాం రోమహర్షణం, విస్మితా స్సంగమం
ప్రేక్ష్య సమవేతా మహర్షయః. ౧. అంతర్హితా స్త్వృషిగణా స్సిద్ధాశ్చ పరమ

ఇతిభరతో వాక్యమబ్రవీదిత్యన్వయః. ౨౬. ౨౭. విక్రీతమితి. ఆహితం ఆధిరూపేణ న్యస్తం-విక్రయ
స్త్యాగః - క్రయస్స్వీకార ఇతి భేదః - మహ్యం వనవాసం దత్వా తన్మూల్యత్వేన రాజ్యం స్వీకృత
వాన్ - యద్వా - మమ వనవాసమాధిం కృత్వా తవరాజ్యం దాపితవాన్ - తల్లోపయితుం నశక్య
మిత్యర్థః. ౨౮. వారుణస్నానాశక్తస్య మాంత్రస్నానవదశక్తస్యైవ ప్రతినిధిస్వీకారః - అహంతు
వనవాసే శక్తః-అతః ప్రతినిధ్యాచరణం నపితృఋణమోచన మిత్యాహ-ఉపధిరిత్యాదినా. ఉపధిః
ప్రతినిధిరిత్యర్థః - మయాశక్తేన - జుగుప్సితః హీనకల్పత్వేన నిందితః - 'హీనకల్పం నసేవేతపురుషో
విభవేసతీ'తివచనాదితిభావః- కైకేయ్యా యుక్తంయోగ్యమేవోక్తం-పిత్రాచ సుకృతంధర్మ్యం కృతం-
ఆవాభ్యాం తదకరణే హీనకల్పకరణేచ పితు రనృతంస్యాత్. ౨౯—౩౧. వృతఇతి. పితరం అనేన
రాజ్యపరిపాలనేన - అనృతా న్మోచయేత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య సమాధానంకృత్వా ప్రస్థాపనం ద్వాదశోత్తరశతతమే - తమిత్యాది. భ్రాతృ
భ్యాం సంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యసౌహార్దేనకృతం సంగమం-ప్రేక్ష్య విస్మితాః అభూవ న్నితి

విక్రీతం - ద్రవ్యంగృహీత్వా దత్తంవస్తు - ఆహితం ఆధిరూపత్వేన న్యస్తం-క్రీతం ద్రవ్యందత్వా
గృహీతంవస్తు - ఉపధిః ప్రతినిధిః - మయా వనవాసకరణశక్తిమతా - వనవాసే వనవాసవిషయే -
నకార్యః. ౨౮. ౨౯. జానామీతి. అత్ర అస్మిన్ భరతే భరతవిషయే - సర్వంకల్యాణంభవిష్య
తీతిశేషః. ౩౦. ౩౧. విక్రీత మిత్యాదినా పౌరజన మాశ్వాస్య - పున ర్భరతం ప్రత్యాహ -
వృత ఇతి. తద్వచనం తస్యాః కైకేయ్యాః వచనం మయాకృతం - త్వమపి అనేనమద్వ
చనకరణేన - పితర మనృతాన్మోచయేతిసంబంధః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తమితి. భ్రాతృభ్యాంసంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యం అతిశయితసౌహార్దేనకృతం సంగమం-
ప్రేక్ష్య విస్మితా అభూవ న్నితిశేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం
ప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః - సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః - పరమర్షయః దేవర్షయః. ౨.

ర్షయః, తౌ భ్రాతరౌ మహాత్మానౌ కాకుత్స్థౌ ప్రశశంసిరే. ౨. సధన్యో యస్య పుత్రౌ ద్వౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ, శ్రుత్వా వయం హి సంభాషా ముభయో స్స్పృహయామహే. ౩. తత స్త్వృషిగణాః క్షిప్రం దశగ్రీవవధైషిణః, భరతం రాజశార్దూల మిత్యూచు స్సంగతా వచః. ౪. కులే జాత మహాప్రాజ్ఞ మహావృత్త మహాయశః, గ్రాహ్యం రామస్య వాక్యం తే పితరం యద్యవేక్షసే. ౫. సదానృణ మిమం రామం వయ మిచ్ఛామహే పితుః, అనృణత్వాచ్చ కైకేయ్యా స్స్వర్గం దశరథో గతః. ౬. ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజర్షయ శ్చైవ తదా సర్వే స్వాంస్వాంగతిం గతాః. ౭. హ్లాదిత స్తేన వాక్యేన శుభేన శుభ దర్శనః, రామ స్సంహృష్టవదన స్తానృషీ నభ్యపూజయత్. ౮. త్రస్తగాత్ర స్తు భరత స్సవాచా సజ్జమానయా, కృతాంజలి రిదం వాక్యం రాఘవం పున రబ్రవీత్. ౯. రాజధర్మ మనుప్రేక్ష్య కులధర్మానుసంతతిం, కర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ మమ మాతుశ్చ యాచనాం. ౧౦. రక్షితుం సుమహద్రాజ్య మహమేక స్తు నోత్సహే, పౌరజానపదాంశ్చాపి రక్తాన్ రంజయితుం తథా. ౧౧. జ్ఞాతయశ్చహి యోధాశ్చ మిత్రాణి సుహృదశ్చ నః, త్వామేవ ప్రతికాంక్షంతే పర్జన్యమివ కర్షకాః. ౧౨. ఇదం రాజ్యం మహాప్రాజ్ఞ స్థాపయ ప్రతిపద్య హి, శక్తిమానసి కాకుత్స్థ లోకస్య పరిపాలనే. ౧౩. ఇత్యుక్త్వా న్యపత ద్భ్రాతుః పాదయో ర్భరత స్తదా, భృశం సం

శేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానంప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజర్షిగణాః- సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః పరమర్షయః దేవర్షయః-ఇద ముత్తరత్ర - 'ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజర్షయ శ్చైవే' త్యత్ర వ్యక్తీభవిష్యతి. ౨. సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమౌ ధర్మశూరౌ. వయముభయో స్సంభాషాం శ్రుత్వా స్పృహయామహే - పునఃపునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః- వయం యయోరుభయో స్సంభాషాంశ్రుత్వా స్పృహయామహే - తాదృశౌ ధర్మజ్ఞౌ ధర్మవిక్రమౌ ద్వౌపుత్రౌ యస్యసధన్య ఇత్యన్వయః. ౩. తతఇతి. సంగతాః ఐకకంఠ్యం ప్రాప్తాః. ౪. కులఇతి. పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖాస్థితంయదిమన్యస ఇత్యర్థః. ౫—౮. త్రస్తగాత్ర ఇతి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా - స్వమనోరథస్య సర్వథా అసిద్ధత్వా చ్ఛిథిల గాత్రత్వం సజ్జమాన వాక్త్వం చ. ౯. రాజధర్మమితి. రాజధర్మం రాజ్యపరిపాలనధర్మం - కులధర్మానుసంతతిం జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానువృత్తిం. ౧౦. ౧౧. జ్ఞాతయఇతి. సుహృదః శోభనహృదయాః - పర్జన్యం రసదబ్దం - ఇంద్రం వా - పర్జన్యో రసదబ్దేంద్రా విత్యమరః. ౧౨. ౧౩. ఏవం స్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యస్తోపాయాంతరవైఫల్యదర్శనేన గత్యంతరాభావాత్ - భరతో రామమేవ ప్రపద్యతే - ఇత్యుక్త్వేతి. ౧౪. తమంకఇతి. స్వప్రపదనస్యామోఘత్వా త్తదానీం పూర్వకృత దేవసంఘశరణాగతి ఫలప్రదాన

సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమౌ ధర్మమార్గవర్తినా విత్యర్థః - వయ ముభయోస్సంభాషాంశ్రుత్వా స్పృహయామహే - పునఃపునఃశ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః. ౩. తతఇతి. సంగతాః ఐక్యంప్రాప్తాః. ౪. కులఇతి. పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖావస్థితం మన్యస ఇత్యర్థః. ౫—౮. త్రస్తగాత్ర ఇతి. సజ్జమానయా స్ఖలంత్యా. ౯. రాజధర్మ మితి. రాజధర్మం ప్రజాపాలనరూపం - కులధర్మానుసంతతిం - జ్యేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుక్రమణం. ౧౦. రక్షితుమితి. రక్తాననురక్తాన్. ౧౧—౧౫. అగతేతి.

ప్రార్థయామాస రామమేవ ప్రియంవదః. ౧౩. తమంకే భ్రాతరం కృత్వా రామో వచన మబ్రవీత్, శ్యామం నళినపత్రాక్షం మత్తహంసస్వరం స్వయమ్. ౧౪. ఆగతా త్వా మియంబుద్ధి స్స్వజా వైనయికీచ యా, భృశముత్సహసే తాత రక్షితుం పృథివీమపి. ౧౫. అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ బుద్ధిమద్భిశ్చ మంత్రిభిః, సర్వకార్యాణి సమ్మంత్ర్య సుమహాంత్యపి కారయ. ౧౬. లక్ష్మీ శ్చంద్రాదపేయాద్వా హిమవాన్వా హిమంత్యజేత్, అతీయాత్సాగరో వేలాం నప్రతిజ్ఞా మహం పితుః. ౧౭. కామాద్వా తాతలోభాద్వా మాత్రా తుభ్య మిదం కృతం, నతన్మనసి కర్తవ్యం వర్తితవ్యంచ మాతృవత్. ౧౮. ఏవంబ్రువాణం భరతః కౌసల్యాసుత మబ్రవీత్, తేజసాదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్చంద్రదర్శనం. ౨౦. అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతేహి సర్వలోకస్య యోగక్షే

ప్రవృత్త్యనుకూల పితృవచన పరిపాలనా వరుద్ధావసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరం ఫలప్రదిత్సు స్తావద్విళంబసహనాయ సాంత్వపూర్వ మంకమారోపయతి-రామదివ్యదేహ సంస్పర్శకృతపుష్ట్యతిశయద్యోతనాయ శ్యామమిత్యాదివిశేషణం-మత్తహంసస్వరత్వ మాదరాతిశయం ద్యోతయతి - కించ - స్వరరామణీయకేన పూర్వహంసభూతావస్థాసూచకేన సదా త్వత్కరపుష్కరహంసభూతమపి మాంకథంవియోజయితు మిచ్ఛసీతి చ సూచ్యతే - స్వయమంకేకృత్వే త్యన్వయః. ౧౪. ఆగతేతి. స్వజా సహజా - వైనయికీ - వినయోగురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా - ఇయముభయాకారాబుద్ధిః త్వామాగతా త్వాంపూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ. అతో భృశ ముత్సహసే శక్నోషి. ౧౫. అమాత్యైరితి. అమాత్యైః ప్రధానసచివైః - మత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౬. మయాదేవర్షిసంఘైశ్చ పునఃపునరుచ్యమానోప్యయం నివర్తనేచ్ఛాం నత్యజేదితితదిచ్ఛాసనాతనాత్యాజయితవ్యేతి స్వప్రతిజ్ఞాదార్ఢ్యం దర్శయతి - లక్ష్మీరిత్యాదినా. నప్రతిజ్ఞాం - అతీయామితిశేషః. తనిశ్లోకీ. లక్ష్మీః కాంతిః - చంద్రాదపేయాత్ - ఇందుక్షయాదిషు తథాదర్శనాత్ - ఉదాహరణాంతరమాహ హిమవాన్వేతి. గ్రీష్మకాలే హిమవతోపి హిమపరిక్షయసంభవాత్ - సాగరోప్యతియాద్వేలాం - ప్రళయే వేలోల్లంఘనసంభవాత్. ౧౭. స్త్రియా కామకృతత్వా త్త్యక్తుమియం ప్రతిజ్ఞార్హేత్యాశంక్యాహ - కామాదిత్యాదినా. కామాత్ విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ తద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౮. ఏవమితి. తేజసా ఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనానివర్త్యప్రతిజ్ఞత్వ ముచ్యతే - ప్రతిపచ్చంద్రదర్శన మిత్యనేన క్రమేణ రాజ్యే పూర్ణప్రతిష్ఠత్వం సర్వైరపిపూజ్యత్వం చ ద్యోత్యతే. ౨౦. అథమధ్యస్థేనోభయోర్హితపరేణ వసిష్ఠేన నియుక్తో భరతః ప్రార్థయతే - అధిరోహేత్యాదినా. అతఏవ భరద్వాజం ప్రతి భరతో వసిష్ఠోక్తి మనువది

స్వజా సహజా-వైనయికీ వినయో గురుశిక్షా తతః ప్రాప్తా-ఇయముభయాకారాబుద్ధి స్త్వామాగతా-త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతీ - అతో భృశ ముత్సహసే నితరాంశక్నోషి. ౧౫. అమాత్యైః ప్రధానసచివైః మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౬. లక్ష్మీరితి. పితుః ప్రతిజ్ఞాం-నత్యజేయ మితిశేషః. ౧౭. కామాదితి కామాత్ త్వద్విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ త్వద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౮. ఏవమితి. తేజసాదిత్యసంకాశ మిత్యనేన పరైరప్రధృష్యత్వం-ప్రతిపచ్చంద్ర మిత్యనేన సర్వైరపి పూజ్యతయా దృశ్యమానత్వం వర్ధిష్ణుత్వంచద్యోత్యతే. ౨౦.అధిరోహేతి. అత్రరామం ప్రతిభరతకృతపాదుకాప్రార్థనం ప్రతీయతే-తత్ రామంప్రతి వసిష్ఠనియోగానంతరమేవేత్యవగంత

మం విధాస్యతః. ౨౧. సోఽధిరుహ్యనరవ్యాఘ్రః పాదుకే హ్యవరుహ్యచ, ప్రాయచ్ఛత్సుమహాతేజా భరతాయ మహాత్మనే. ౨౨. సపాదుకే సంప్రణమ్య రామం వచన మబ్రవీత్, చతుర్దశహి వర్షాణి జటాచీరధరో హ్యహం, ఫలమూలాశనో వీర భవేయం రఘునందన, తవాగమనమాకాంక్షన్ వసన్వై నగరాద్బహిః, తవపాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప, చతుర్దశేహి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ, నద్రక్ష్యామి యది త్వాంతు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౨౫. తథేతిచ ప్రతిజ్ఞాయ తంపరిష్వజ్య సాదరం, శత్రుఘ్నంచ పరిష్వజ్య భరతంచేదమబ్రవీత్. ౨౬. మాతరం రక్ష కైకేయీం మారోషం కురు తాం ప్రతి, మయాచ సీతయాచైవ శప్తోసి రఘుసత్తమ, ఇత్యుక్త్వాశ్రుపరీతాక్షో భ్రాతరం విససర్జహ. ౨౮. సపాదుకే తేభరతః ప్రతాపవాన్ స్వలంకృతే సంపరిపూజ్య ధర్మవిత్, ప్రదక్షిణంచైవ చకార రాఘవం చకారతే చోత్తమనాగమూర్ధని. ౨౯. అథానుపూర్వ్యాత్ప్రతినంద్య తంజనం గురూంశ్చ మంత్రిప్రకృతీస్తథానుజౌ, వ్యసర్జయ ద్రాఘువవంశవర్ధన స్థ్సిరస్స్వధర్మే హిమవానివాచలః. ౩౦. తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః, సత్వేవ మాతౄ రభివాద్య సర్వా రుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే- ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తత శ్శిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరత స్తదా, ఆరురోహరథం హృష్ట శ్శ

ష్యతి– 'ఏతే ప్రయచ్ఛసంహృష్టఃపాదుకేహేమభూషితే' ఇతి. ౨౧. అథ రామ స్స్వప్రతిజ్ఞాం భరతకృతప్రపత్తించ నిర్వహన్ తథాకరోతి – సఇతి. ప్రాయచ్ఛత్ గృహాణే త్యన్వయుజ్య. ౨౨. సఇత్యాదిసార్ధశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి అహని – ఉత్తరవర్షాదిమదినే ప్రవేక్ష్యామిత్యంతే ఇతికరణం – ఇత్యబ్రవీ దితిపూర్వేణాన్వయః. ౨౫—౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే – శ్రీరామాయణభూషణే – పీతాంబరాఖ్యానే – అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే – ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ స్త్రయోదశోత్తరశతతమే – తత ఇత్యాది. పాదుకే శిరసి కృ

వ్యం – 'ఏతేప్రయచ్ఛసంహృష్టః పాదుకేహేమభూషితే' ఇత్యుపరి భరద్వాజంప్రతి భరతేన అనూద్యమానత్వాత్. ౨౨. చతుర్దశహీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. జటాచీరధరః ఫలమూలాశనః – తవపాదుకయోర్న్యస్తరాజ్యతంత్రశ్చభవేయ మితిసంబంధః – చతుర్దశఇతి – చతుర్దశేవర్షే సంపూర్ణే సతి అహని – పంచదశవర్షప్రాదుర్భావప్రథమదివసే త్వాం నద్రక్ష్యామియది హుతాశనం ప్రవేక్ష్యామి. ౨౫—౨౭. * తి. శప్తోఽసి-రోషాకరణాయేతిశేషః. ౨౮. * తి. ఉత్తమనాగమూర్ధని రాజోపవాహ్యగజమస్తకే – తత్కాలాభిషిక్తరాజాధిరోహణధియేతి భావః – సర్వలోకప్రఖ్యాపనార్థ మేతత్. ౩౦. * తి. సర్వాః సకైకేయీః – అనేన కైకేయ్యా దోషరాహిత్యం సూచితం – రుదన్ రుదన్నివ. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం – శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం – అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం – ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతఇతి. పాదుకే శిరసికృత్వా – శత్రుంజయనాగమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ

త్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౧. వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిశ్చ దృఢవ్రతః, అగ్రతః ప్రయయు స్సర్వే మన్త్రిణో మన్త్రపూజితాః. ౨. మందాకినీం నదీం రమ్యాం ప్రాఙ్ముఖాస్తే యయు స్తదా, ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణా శ్చిత్రకూటం మహాగిరిం. ౩. పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధానిచ, ప్రయయౌ తస్యపార్శ్వేన ససైన్యో భరత స్తదా. ౪. అదూరా చ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరత స్తదా, ఆశ్రమం యత్రసముని ర్భరద్వాజఃకృతాలయః. ౫. సతమాశ్రమ మాగమ్య భరద్వాజస్య బుద్ధిమాన్, అవతీర్య రథా త్పాదౌ వవందే భరత స్తదా. ౬. తతో హృష్టో భరద్వాజో భరతంవాక్యమబ్రవీత్, అపికృత్యంకృతం తాత రామేణచసమాగతం. ౭. ఏవముక్త స్సతు తతో భరద్వాజేన ధీమతా, ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో భ్రాతృవత్సలః. ౮. సయాచ్యమానో గురుణా మయాచ దృఢవిక్రమః, రాఘవః పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్య మబ్రవీత్. ౯. పితుఃప్రతిజ్ఞాం తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వతః, చతుర్దశహివర్షాణి యాప్రతిజ్ఞా పితుర్మమ. ౧౦. ఏవముక్తో మహా

త్వా - శత్రుంజయమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ స్వమూర్ధ్న్యాధాయేత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. పాదుకేశిరసికృత్వా హృష్టః-'యావన్న చరణౌభ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసాధారయిష్యామి నమేశాంతిర్భవిష్యతీ'తి స్వప్రార్థితస్యానుగుణకిరీటధారణం కృత్వా హృష్టః - పూర్వం స్వాతంత్ర్యభీతః - ఇదానీం పాదుకాప్రాప్త్యాహృష్టః. ౧. వసిష్ఠఇతి. మన్త్రపూజితాః - అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః. ౨. మందాకినీమితి. సీతారామయో ర్జలక్రీడాదిభిః రమ్యాం మందాకినీం - రామనివాసత్వేన మహాప్రభావం చిత్రకూటగిరించ - ప్రదక్షిణంకుర్వాణాస్సంతః ప్రాఙ్ముఖా యయుః. ౩. పశ్యన్నితి. ద్రుతగతింవిహాయ నానాధాతూన్ దృగ్భ్యాంపిబన్నివ పశ్యన్ తస్యచిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయౌ. ౪. అదూరాదితి. చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా అదూరాదివ భాసమానం. ౫. సఇతి. భరద్వాజస్య పాదౌ వవంద ఇత్యన్వయః. ౬. తతఇతి. అపిశబ్దః-ప్రశ్నే-రామేణ కింసమాగతం సంగతం భవతా-రామేణ కృత్యం భవత్ప్రయోజనం కిం కృతమిత్యర్థః. ౭. ౮. సఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన-పితురితి - చతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్య మితికైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తి - తామేవ పితుఃప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః పాలయిష్యామీత్యబ్రవీదితిసంబంధః. ౧౦. ఏవమిత్యాది. హేమభూషితే ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యాసమర్పయితు మభినవతయానిర్మాయ నగరాత్ భరతేనానీతే ఇతిగమ్యతే. యోగక్షేమకరే అపూర్వవస్తులాభో యోగః-

---

స్వమూర్ధ్నినిధాయే త్యర్థః. ౧. వసిష్ఠఇతి. మన్త్రపూజితాః. అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యేన పూజితాః. ౨. మందాకినీమితి. మందాకినీముద్దిశ్య. ౩. పశ్యన్నితి. తస్య చిత్రకూటస్య. తి. పార్శ్వేనఉత్తరపార్శ్వేన. ౪. తి. యత్ర యమునాదక్షిణకూలే-అతఏవ చిత్రకూటస్యాదూరాత్-అనేన యమునాదక్షిణతటేపిక్వచిద్భరద్వాజాశ్రమఇతిజ్ఞాయతే-అతఏవాగ్రే-తతస్తేయమునాంతీర్త్వేతివక్ష్యతి-సంప్రతితత్రస్థితిస్తు రామభరతయోస్సంవాదం శిష్యద్వారా ఝడితిశ్రోతు మితిబోధ్యం. ౫. ౬. తి. కృత్యం కర్తవ్యం కృతమపి-అపిః ప్రశ్నే - కృత్యమేవాహ-రామేణ చేతి. ౭. ౮. సఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన * పితురితి. మమ చతుర్దశవర్షాణి పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తీతి శేషః-మయాచతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్యమితి. కైకేయీనిమిత్తం కృతా పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తి-తామేవ పాలయిష్యామితత్త్వత ఇతిసంబంధః. తి. పరమ

ప్రాజ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహత్, ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే, అయోధ్యాయాం మహాప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ. ౧౨. ఏవముక్తో వసిష్ఠేన రాఘవః ప్రాఙ్ముఖస్థితః, పాదుకే అధిరుహ్యైతే మమరాజ్యాయ వైదదౌ. ౧౩. నివృత్తోఽహమనుజ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్మనా, అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే శుభే. ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభంవాక్యం భరతస్య మహాత్మనః, భరద్వాజ శ్శుభతరం ముని ర్వాక్య మువాచ తం. ౧౫. నైతచ్చిత్రం నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవతాంవర, యదార్యం త్వయితిష్ఠేత్తు నిమ్నే సృష్ట మివోదకం. ౧౬. అమృతస్స మహాబాహుః పితాదశరథ స్తవ, యస్యత్వ మీదృశః పుత్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః. ౧౭. తమృషిం తు మహాత్మాన ముక్తవాక్యం కృతాంజలిః, ఆమంత్రయితు మారేభే చరణా వుపగృహ్యచ. ౧౮. తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా భరద్వాజం పునః పునః, భరతస్తు యయౌ శ్రీమా నయోధ్యాం సహమంత్రిభిః. ౧౯. యానైశ్చ శకటైశ్చైవ హయై ర్నాగైశ్చ సాచమూః, పునర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యానుయాయినీ. ౨౦. తత స్తే యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వో ర్మిమాలినీం, దదృశు స్తాంపునస్స ర్వే గంగాం శుభజలాం నదీం. ౨౧ తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహబాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః. ౨౨. శృంగిబేరపురాద్భూయ స్త్వయోధ్యాం సందదర్శహ. ౨౩. అయోధ్యాం చ తతో దృ

లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - ఏతే పాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహేతి సంబంధః. ౧౨—౧౫. నైతదితి. ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః - నిమ్నే తటాకాదౌ సృష్టం ధృతం. ౧౬. ప్రజామనుప్రజాయసే - తదుతేమర్త్యామృతమితిశ్రుత్యుక్తరీత్యా సత్పుత్రలాభా న్మృతోఽపిదశరథః అమృత ఇత్యాహ - అమృతఇతి. ౧౭. తమితి. ఆమంత్రయితు మారేభే - వినయేవా మంత్రణో ద్యుక్త ఇవస్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. తతఇతి. తతః తదనుజ్ఞానంతరం - అత్ర పునఃపునరిత్యనేన ఏకంప్రదక్షిణం నకార్యమిత్యుక్తం - ప్రదక్షిణవిశేషేన ప్రణామస్తు సకృదేవే త్యుక్తంభవతీత్యాచార్యాః - కేచిత్తు - ఏకహస్తప్రణామైక ప్రదక్షిణయోరివ ఏకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్ - పునఃపునరితివిశేషణస్యా త్రార్థికేవా పూర్వశ్లోకాభివాదనబలలబ్ధేవా ప్రణామేప్యన్వయేన నకోఽపివిరోధ ఇత్యాహుః - అయోధ్యాముద్దిశ్యయయౌ ఇత్యన్వయః. ౧౯. భరతస్యైవ సేనాయా శ్చిత్రకూటా న్నివృత్తి మాహ - యానైరితి. ౨౦. భరతమనుసృత్య సేనానుయానప్రకారమాహ - తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంత

ప్రీతః - సత్యపరిపాలనవిషయ ఇతిశేషః. ౧౦. * ఏతేఇతి. అప్రాప్తస్యప్రాప్తిర్యోగః - ప్రాప్తస్య పరిపాలనం క్షేమః. తి. ఏవముక్తః - రామేణేతిశేషః. ౧౨. తి. పాదుకే హేమవికృతే. హేమ్నా విచిత్రతయాకృతే - మమ రాజ్యాయ - రాజ్యరక్షాశక్త్యనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః. ౧౩—౧౫. నైతదితి. ఆర్యం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం శ్రేయః. ౧౬—౨౦. భరద్వాజాశ్రమాగమనా త్పూర్వమేవ భరతస్య సేనాయాశ్చ ఆగమనప్రకార మాహ. తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంతః తేసర్వేతతో గంగాం దదృశు రితిసంబంధః. తి. జలస్యశివత్వంనామ - దర్శనమాత్రేణ సకలపాపాపహంతృత్వం - రమ్యత్వంతు మధురత్వం. ౨౧. ౨౨. శృంగిబేరపురాదితి. నిర్గత్యేతిశేషః. ౨౩. సారథఇతి. విధ్వస్తారామ

ష్ట్వా పిత్రా భ్రాత్రా వివర్జితాం, భరతో దుఃఖసంతప్త స్సారథిం చేదమబ్రవీత్. ౨౩౫. సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాయోధ్యా న ప్రకాశతే, నిరాకారా నిరానందా దీనా ప్రతిహతస్వరా. ౨౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనో పయా న్ప్రభుః, అయోధ్యాం భరతః క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః. బిడాలోలూకచరితా మాలీననరవారణాం, తిమిరాభ్యాహతాం కాళీ మప్రకాశాం నిశామివ. రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభాం, గ్రహేణాభ్యుత్థితేనైకాం రోహిణీమివ పీడితాం. అల్పోష్ణక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్మోత్తప్తవిహంగమాం, లీనమీనఝషగ్రాహాం కృశాం గిరినదీమివ. విధూమామివ హేమాభా మధ్వరాగ్నే స్సముత్థితాం, హవిరభ్యుక్షితాం పశ్చా చ్ఛిఖాం విప్రళయంగతాం. విధ్వస్తకవచాం రుగ్ణగజవాజిరథధ్వజాం, హతప్రవీరా మాపన్నాం చమూమివ మహాహవే. సఫేనా సస్వనా భూత్వా సాగరస్య సముత్థితాం, ప్రశాంతమారుతోద్ధూతాం జలోర్మి మివ నిస్స్వనాం. త్యక్తాం యజ్ఞాయుధై స్సర్వై రభిరూపైశ్చ యాజకైః, సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవామివ. గోష్ఠమధ్యేస్థితా మార్తా మచరంతీం తృణం నవం, గోవృషేణ పరిత్యక్తాం

తస్తేసర్వే గంగాందదృశు రితిసంబంధః. ౨౨. ౨౩౫. సారథఇతి. నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతిమశ్లోకోక్తం విస్తరేణదర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే - స్నిగ్ధగంభీర ఘోషేణేత్యాది. ఉపయాన్ సమీపమాగచ్ఛన్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం * రాహుశత్రోరితి. రాహుశత్రో శ్చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషా అభ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితజ్వాలాం త్యక్తామితి యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః. సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే. గోష్ఠమధ్యఇతి. అచరంతీ మభక్షయంతీం. ప్రభాకరాద్యైరితి. ప్రభాకరాద్యైః - పద్మరాగాద్యైః పుష్పనద్ధామితి. వసంతాంతే గ్రీష్మే - ద్రుతదావాగ్ని విప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. సమ్మూఢనిగమామితి. సమ్మూఢనిగమాం జనసంచారరహితమార్గాం - నిగమో నిశ్చయే దేవే పురే పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ. సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ.

యోగజదుఃఖేనపీడితేత్యర్థః - నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధేతి. ఉపయాన్ సమీపం గచ్ఛన్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్ష సంబంధినీం రాహుశత్రోః చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం-దధ్యాది హవిషా భ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గ్యోత్థితశిఖాం త్యక్తామితి. యజ్ఞాయుధైః స్ఫ్యాదిభిః-సుత్యాకాలే యాగసమాప్తిదివసే. గోష్ఠేతి. అచరంతీం అభక్షయంతీం-గవాంపత్తిం గవాంపక్తి-మివేత్యర్థః ప్రభాకరేతి ప్రభాకరః పద్మరాగః ఆద్యో యేషాంతైః - మణిభిః నాయకమణిభిః పుష్పేతి. వసంతాంతే వసంతమధ్యే - పుష్పనద్ధాం

గవాం పఙ్క్తిమివోత్సుకాం. ప్రభాకరాద్యైస్సుస్నిగ్ధైః ప్రజ్వలద్భిరివోత్తమైః,
వియుక్తాం మణిభిర్జాత్యైర్నవాం ముక్తావళీమివ. సహసా చలితాం స్థానా
న్మహీం పుణ్యక్షయాద్గతాం, సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివ దివశ్చ్యుతాం.
పుష్పనద్ధాం వసంతాంతే మత్తభ్రమరనాదితాం, ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం క్లాం
తాం వనలతామివ. సమ్మూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవిపణాపణాం, ప్రచ్ఛన్న
శశినక్షత్రాం ద్యామివాంబుధరైర్వృతాం. క్షీణపానోత్తమైర్భిన్నైః శ్శరావై
రభిసంవృతాం, హతశౌండామివాకాశే పానభూమిమసంస్కృతాం వృక్ణభూమి
తలాం నిమ్నాం వృక్ణపాత్రైస్సమావృతాం, ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం
నిపతితామివ. విపులాం వితతాం చైవ యుక్తపాశాం తరస్వినాం, భూమౌ బాణై
ర్వినిష్కృత్తాం పతితాం జ్యామివాయుధాత్. సహసా యుద్ధశౌండేన హయారో
హేణ వాహితాం, నిక్షిప్తభాండాముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలాం. శుష్క
తోయాం మహామత్స్యైః కూర్మైశ్చ బహుభిర్వృతాం, ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం
వాపీమివ హృతోత్పలాం. పురుషస్యాప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనాం, సంతప్తా
మివ శోకేన గాత్రయష్టిమభూషణాం. ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యా
భ్రమండలం, ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతైర్భాస్కరస్య ప్రభామివ. ౨౦. భరతస్తు
రథస్థస్సన్ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః. వాహయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్య

క్షీణపానోత్తమైరితి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః - శరావైః చషకాకారైః-హతశౌండాం
హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే. వృక్ణభూమితలామితి. వృక్ణభూమితలాం - విదీర్ణ
భూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్నపాత్రైః. విపులామితి. వితతాం అటనీద్వయవ్యాప్తాం - ఆరో
పితామితి యావత్ - యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం - తరస్వినాం వీరాణాం - బాణైః వినిష్కృత్తాం-
ఛిన్నామితి యావత్ - ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన ఆహవసమర్థేన - నిక్షిప్త
భాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - ఉత్సృష్టాం వాహనానర్హాం - కిశోరీం బాలబడబాం. ప్రావృ
షీతి. ప్రవిగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం - భాస్కరస్య ప్రభామివ స్థితాం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా
మయోధ్యాం ప్రవివేశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ౨౧. కిన్నిత్వితి. కిన్ను ఖలు - అహో కష్టం జాత

పుష్పోపేతాం - ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం - వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. సమ్మూఢేతి. సమ్మూఢ
నిగమాం సమ్మూఢః జనరహితః నిగమః పంథా యస్యాం తాం - 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే
పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ, సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంచితనిషద్యాం చ.
క్షీణేతి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమద్యోత్తమైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృత
ప్రదేశే - శరావైః చషకాకారైః వృక్ణభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం - వృక్ణపాత్రైః భిన్న
పాత్రైః. విపులామితి. వితతాం ధనుషి సమారోపితాం - యుక్తపాశాం బద్ధరజ్జుం కోటిద్వయబంధ
నార్థం జ్యాయా ఆద్యంతయోః ద్వౌ పాశౌ స్తః - తరస్వినాం - వీరాణాం బాణై ర్వినిష్కృత్తాం
ఛిన్నాం ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన-నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం -
కిశోరీం బాలాశ్వాం. ప్రవిగాఢాయాం నిబిడాయాం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టామయోధ్యాం ప్రవివేశేతి

మబ్రవీత్. ౨౧. కిన్ను ఖల్వద్య గంభీరో **మూర్ఛితో** ననిశమ్యతే, యథాపురమ
యోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః. ౨౨. వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ
మూర్ఛితః, ధూపితాగరుగంధశ్చ నప్రవాతి సమంతతః. ౨౩. యానప్రవరఘోషశ్చ
స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్వనః, ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహాంశ్చ రథనిస్స్వనః, నేదానీంశ్రూ
యతేపుర్యా మస్యాం రామేవివాసితే. ౨౪. చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్హాశ్చ
నవస్రజః, గతేహి రామే తరుణా స్సంతప్తా నోపభుంజతే. ౨౫. బహిర్యాత్రాం
నగచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః, నోత్సవా స్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే
పురే. ౨౬. సహనూనం మమభ్రాత్రా పురస్యాస్య ద్యుతిర్గతా, నహి రాజత్య
యోధ్యేయం సాసారేవా ర్జునీక్షపా. ౨౭. కదానుఖలు మేభ్రాతా మహోత్స
వ ఇవాగతః, జనయిష్యత్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్మ ఇవాంబుదః. ౨౮.
తరుణై శ్చారువేషైశ్చ నరై రున్నతగామిభిః, సంపతద్భి రయోధ్యాయాం నాభి
భాంతి మహాపథాః. ౨౯. ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః, తేనహీ
నాం నరేంద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ. ౩౦. తదా తదంతఃపుర ముజ్ఝితప్ర
భం సురై రివోత్సృష్ట మభాస్కరందినం, నిరీక్ష్య సర్వంతు వివిక్త మాత్మవాన్

మిత్యర్థః. ౨౨. వారుణీమదగంధఇతి. వారుణీమదగంధః- వారుణ్యాః మదోత్పాదకోగంధ ఇత్యర్థః.
౨౩—౨౬. సహేతి. సాసారా - వేగవద్వృష్టిసహితా - ఆసార స్స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టౌ
సుహృద్బల ఇతి వైజయంతీ. అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. ౨౭. కదాన్వితి. మహోత్సవః గ్రీష్మే
అంబుదఇవచ అయోధ్యాయాం కదా మేభ్రాతా హర్షంజనయిష్యతీతిసంబంధః. ౨౮. తరుణైరితి.
ఉన్నతగామిభిః - సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః. ౨౯. ఏవమితి. ఏవంబహు
విధంజల్ప న్నితిపాఠః. ౩౦. తదేతి. సురైరుత్సృష్టం అభాస్కరం దినమివ ఉజ్ఝితప్రభం అంతః
పురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - వివిక్తం విజనం - 'వివిక్తౌపూతవిజనౌ' ఇత్యమరః. పురాకిల "దేవాసుర
యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతితః - తదానీం కియాన్ కాలో
దివారాత్రవిభాగ రహితోఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రి స్స్వతేజసా సప్తరాత్రం
సూర్యాధిపత్యం చకారేతిపౌరాణికీకథా-అగ్నిస్స్వతేజసేతిపాఠాంతరం. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవింద

పూర్వేణ సంబంధః. ౨౦—౨౨. వారుణీమదగంధః వారుణ్యామదోత్కటోగంధ ఇత్యర్థః. ౨౬.
సహేతి. సాసారా వేగవద్వృష్టిసహితా అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. తి. అర్జునీ శారదీ. ౨౭.
కదాన్వితి. మహోత్సవః గ్రీష్మే అంబుదఇవచ - అయోధ్యాం యదా మేభ్రాతా హర్షంజనయిష్య
తీతిసంబంధః. ౨౮. తరుణైరితి. ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః.
తి. ఉన్నతగామిభిః సంతోషాదుద్ధతగామిభిః. ౨౯. ౩౦. తదితి. ఉజ్ఝితప్రభం అంతఃపురం నిరీ
క్ష్యేతి సంబంధః - సురై రివోత్సృష్ట మభాస్కరం దినమిత్యత్రైవం శ్రూయతే - పురాకిల దేవాసుర
యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునాచ భానుఃపాతితః - తదానీం కియాన్ కాలో
దివారాత్రవిభాగరహితోఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రిః సప్తరాత్రం సూర్యాధి
పత్యంచకారేతి పౌరాణికీకథా. తి. దేవై రుత్సృష్టం భాస్కరహీనం దినం కవికల్పిత మత్రోపమాన

ముమోచ బాష్పం భరత స్సుదుఃఖితః. ౩౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతో నిక్షిప్య మాతౄస్స అయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః, భరతశ్శోకసంతప్తో గురూ నిదమథాబ్రవీత్. ౧. నన్దిగ్రామం గమిష్యామి సర్వా నామన్త్రయేఽద్యవః, తత్ర దుఃఖమిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా. ౨. గతశ్చహి దివం రాజా వనస్థశ్చ గురుర్మమ, రామం ప్రతీక్షే రాజ్యాయ సహి రాజా మహాయశాః. ౩. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభం వాక్యం భరతస్య మహాత్మనః, అబ్రువన్మన్త్రిణ స్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః. ౪. సుభృశం శ్లాఘనీయం చ యదుక్తం భరత త్వయా, వచనం భ్రాతృవాత్సల్యా దనురూపం తవైవ తత్. ౫. నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే, ఆర్యమార్గం ప్రపన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్. ౬. మన్త్రిణాం వచనం శ్రుత్వా యథాభిలషితం ప్రియం, అబ్రవీత్సారథిం వాక్యం రథో మే యుజ్యతామితి. ౭. ప్రహృష్టవదన స్సర్వా మాతౄ స్సమభివాద్య సః, ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౮. ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్నభరతా వుభౌ, యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మన్త్రిపురోహితైః. ౯. అగ్రతో గురవ స్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః, ప్రయయుః ప్రాఙ్ముఖాస్సర్వే నందిగ్రామో యతోఽభవేత్. ౧౦. బలంచ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులం, ప్రయయౌ భరతే యాతే సర్వే చ పురవాసినః. ౧౧. రథస్థ స్సహి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నందిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే. ౧౨. తతస్తు భరతః క్షిప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్య సః, అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూ నిదమువాచహ.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య నందిగ్రామేస్థిత్వా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాదినా. ౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుఃఖం - రాఘవంవినా ప్రాప్తం దుఃఖం. ౨—౪. సుభృశమితి. సుభృశం శ్లాఘనీయంచేతిపాఠః - సదృశమితిపాఠే కులస్యసదృశ మిత్యర్థః. ౫. నిత్యమితి. నానుమన్యేత - వచనమితిశేషః. ౬. ౭. ప్రహృష్టవదనఇతి. సమ్యక్. ౮. ౯. అగ్రతోగురవస్తత్రనందిగ్రామోయతోభవ దితిపాఠః. ౧౦—౧౨. నందిగ్రామంయయౌతూర్ణంశిరస్యాధాయపాదుకే ఇత్యతఃపరం - తతస్తుభరతః క్షిప్రంనందిగ్రామంప్రవిశ్యసః, అవతీర్యరథాత్తూర్ణంగురూనిదమువాచహేతి

మితికతకః. ౩౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుఃఖం - రాఘవంవినాప్రాప్తం దుఃఖం - రామవిశ్లేషజనితదుఃఖ మితియావత్ - సుభృశం శ్లాఘనీయం చేతిపాఠః-సదృశంశ్లాఘనీయ మితిపాఠే కులస్య సదృశ మిత్యర్థః. ౨—౫. నిత్యమితి. ఆర్యం శ్రేష్ఠం నానుమన్యేత - తవవచన మితిశేషః. ౬.

౧౩. ఏతద్రాజ్యం మమభ్రాత్రా దత్తం సన్న్యాసవత్స్వయం, యోగక్షేమవహే చేమే పాదుకే హేమభూషితే. ౧౪. భరతశ్శిరసా కృత్వా సన్న్యాసం పాదుకే తతః, అబ్రవీద్దుఃఖసంతప్తస్సర్వం ప్రకృతిమండలం. ౧౫. ఛత్రం ధారయత క్షిప్రమార్యపాదావిమౌ మతౌ, ఆభ్యాం రాజ్యే స్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురోర్మమ. ౧౬. భ్రాత్రా హి మయి సన్న్యాసో నిక్షిప్తస్సౌహృదాదయం, తమిమం పాలయిష్యామి రాఘవాగమనం ప్రతి. ౧౭. క్షిప్రం సంయోజయిత్వా తు రాఘవస్య పునస్స్వయం, చరణౌ తౌ తు రామస్య ద్రక్ష్యామి సహపాదుకౌ. ౧౮. తతో నిక్షిప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః, నివేద్య గురవే రాజ్యం భజిష్యే గురువృత్తితాం. ౧౯. రాఘవాయ చ సన్న్యాసం దత్త్వేమే వరపాదుకే, రాజ్యం చేదమయోధ్యాం చ ధూతపాపో భవామి చ. ౨౦. అభిషిక్తే తు కాకుత్స్థే ప్రహృష్టముదితే జనే, ప్రీతిర్మమ యశశ్చైవ భవేద్రాజ్యాచ్చతుర్గుణం ౨౧. ఏవం తు విలపన్దీనో భరతస్స మహాయశాః, నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం దుఃఖితో మంత్రిభిస్సహ. ౨౨. స వల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః, నందిగ్రామేఽవసద్వీరస్ససైన్యో భరతస్తదా. ౨౩. రామాగమనమాకాంక్షన్ భరతో భ్రాతృవత్సలః, భ్రాతుర్వచనకారీ చ

శ్లోకః. ౧౩. మాతృవరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనవాదో మాభూదితి ధియా వదతి - ఏతదిత్యాదినా. సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్య మివ. అనేనాన్యూనతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి - యోగక్షేమవహే చేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తే పాదుకే. ౧౫. ఛత్రమితి. ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనా ముపలక్షణం-అతఏవ ధారయతేతి బహువచనం - ఆర్యపాదాభేదభావనయా పాదుకయోరిమావితి పుల్లింగనిర్దేశః - పాదుకాభ్యామితి హేతౌ తృతీయా. ౧౬. భ్రాత్రేతి. అయం సన్న్యాసః పాదుకారూపప్రతినిధిః - పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తతఇతి. రాఘవేణ సమాగతస్సంగతః గురవే రాజ్యం నివేద్య రామాయ రాజ్యం ప్రత్యర్ప్య తతః గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః. ౧౯. రాఘవాయేతి. ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయీనిమిత్తమయశ ఉచ్యతే. ౨౦. అభిషిక్త ఇతి. ప్రహృష్టముదితే - ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః - ముదితః సంజాతమానసహర్షః. ౨౧——౨౩.

---

౧౩. మాతృవరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతి జనాపవాదో మాభూదిత్యాహ. ఏతదితి సన్న్యాసవత్ సమ్యఙ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేన ఆనృణ్యతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవత్ దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి - స్వస్య నాస్తీతి దర్శయతి. యోగక్షేమవహే చేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్వేన న్యస్తపాదుకే ఛత్రమిత్యేతచ్చామరాదీనా ముపలక్షణం - మమగురోః ఆభ్యాం - పాదుకాభ్యాం రాజ్యేధర్మఃస్థిత ఇతిసంబంధః. ౧౬. భ్రాత్రేతి. అయం సన్న్యాసః పాదుకాప్రతినిధిః - తం పాదుకాప్రతినిధిం పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తత ఇతి. రాఘవేణ సమాగతస్సంగతః-గురవే రామాయ రాజ్యం నివేద్య ప్రత్యర్ప్య - గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామీత్యర్థః. ౧౯. రాఘవాయేతి. సన్న్యాసం వరపాదుకే రామప్రతినిధిరూపశ్రేష్ఠపాదుకే - రాజ్యమయోధ్యాం చ దత్త్వా-ధూతపాపో భవామీతి సంబంధః. ౨౦. అభిషిక్త ఇతి. హృష్టే పులకితగాత్రే ముదితే సంజాతమాన

ప్రతిజ్ఞాపారగ స్తథా, పాదుకే త్వభిషిచ్యాథ నందిగ్రామే ఽవస త్తదా, భరత
శ్శాసనంసర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్. ౨౫. తతస్తు భరతశ్శ్రీమా నభిషి
చ్యార్యపాదుకే, తదధీన స్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా. ౨౬. తదాహి
యత్కార్యముపైతికించి దుపాయనం చోపహృతం మహార్హం, స పాదుకాభ్యాం
ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చా ద్భరతో యథావత్ ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే-పంచదశో త్తరశతతమస్సర్గః.

ప్రతిప్రయాంతే భరతే వసన్రామ స్తపోవనే, లక్షయామాస సోద్వేగ మథౌ
త్సుక్యం తపస్వినాం. ౧. యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తా త్తాపసాశ్రమే, రామ

రామాగమనమాకాంక్షన్నిత్యాది. పాదుకాభ్యాం-న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౫. తతస్త్వితి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకా పరతంత్రః. ౨౬. తదేతి. తదా పాదుకేపురస్కృత్య రాజ్యపాలనసమయే-ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార ఇత్యమరః. తస్మిన్శ్లోకే. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం - ఉపాయన మిత్యత్ర యదిత్యనువర్తతే - ఉపాయనం పత్రఫలపుష్పాదికం - పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్యేత్యనేన ప్రతిదినం పాదుకాభ్యాం తన్నివేదితస్వీకారశ్చ ధ్వన్యతే-యథావచ్చకారేతిహవ్యకవ్యాదిషు విని యోగో వ్యజ్యతే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే- పంచదశో త్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్య చిత్రకూటా న్నిర్గమనం షోడశో త్తరశతతమే-ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది. సోద్వే గం సభయం - ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం - లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభి రితిశేషః. ౧. యఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం - చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేని రతాః తానుత్సుకా నలక్షయత్-రామ ఇత్యనుషంగః. ౨. నయనైరితి. రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య -

సహార్షే. ౨౪. భరతఇతి. సర్వం శాసనం సర్వం కృత్య మిత్యర్థః - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౫. తతఇతి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య-రాజ్యాభిషేక మార్యపాదుకయోః కృత్వేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౬. తదాహీతి. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం యదుపాయనం వస్త్ర పుష్పఫలాదికం పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య - పశ్చా ద్యథావ చ్చకార సర్వంకృత్యమితిశేషః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశో త్తరశతతమస్సర్గః.

ప్రతిప్రయాతఇతి. సోద్వేగం సభయం - ఔత్సుక్యం - ఆశ్రమాంతరగమనౌత్సుక్యం-లక్ష యామాస - ఇంగితాకారాదిభి రితిశేషః. ౧. యఇతి. పురస్తాత్పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేనిరతాః - తానుత్సుకాన్ గమనోత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః. * ౮. అత్రేదం బోధ్యం-జ్యేష్ఠమాసే భరతస్య చిత్రకూటంప్రతి ప్రస్థానం-అగ్రే వర్షాసన్నిహితత్వేన కార్తిక్యంతం చిత్రకూటేవాసో రామస్య తదనంతరం తాపసౌత్సుక్యలక్షణం - నతు భరతనివృ త్త్యనంతరమేవేతి - అతఏవ పాద్మే భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతినివృత్త్యనంతరం రాఘవశ్చిత్రకూటా ద్రౌసానుజోరమతస్త్రియా కదాచిదంకేవై దేహ్యానిద్రాణేరఘునందనే, ఐంద్రః కాకస్సమాగమ్యజా

మాశ్రిత్య నిరతా స్తానలక్షయ దుత్సుకాన్. ౨. నయనై ర్భ్రుకుటీభిశ్చ రామం నిర్దిశ్య శంకితాః, అన్యోన్య ముపజల్పంత శ్శనై శ్చక్రు ర్మిథఃకథాః. 3. తేషా మౌత్సుక్యమాలక్ష్య రామస్త్వాత్మనిశంకితః, కృతాంజలి రువాచేద మృషింకుల పతిం తతః. ౪. నకచ్చి ద్భగవన్ కించి త్పూర్వవృత్త మిదమ్మయి, దృశ్యతే వికృతం యేన విక్రియంతే తపస్వినః. ౫. ప్రమాదా చ్చరితం కచ్చి త్కించి న్నా వరజస్య మే, లక్ష్మణస్య ర్షిభిర్దృష్టం నానురూప మివాత్మనః. ౬. కచ్చి చ్ఛుశ్రూషమాణావ శ్శుశ్రూషణపరా మయి, ప్రమదాభ్యుచితాం వృత్తిం సీతాయుక్తం నవర్తతే. ౭. అథ ర్షిర్జరయావృద్ధ స్తపసాచ జరాంగతః, వేపమానఇవోవాచ రామం భూతదయాపరం. ౮. కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిరతే స్తథా, చలనం తాత వైదేహ్యా స్తపస్విషు విశేషతః. ౯. త్వన్నిమిత్త మిదం తావ త్తాపసాన్ ప్రతివర్తతే, రక్షోభ్య స్తేనసంవిగ్నాః కథయంతి మిథఃకథాః. ౧౦. రావణావరజః కశ్చి త్ఖరోనామే హ రాక్షసః, ఉత్పాట్య తాపసాన్ సర్వాన్ జనస్థాననికేతనాన్, ధృష్టశ్చ జితకాశీచ నృశంసః పురుషాదకః, అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాంచ తాత

మిథః రహస్యే - మిథోఽన్యోన్యరహస్యయో రితివైజయంతీ. 3. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః. ౪. నకచ్చిదితి. హేభగవన్ మయి పూర్వవృత్తం వికృతం నదృశ్యతేకచ్చిత్- యేన తపసినో విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమిత్యర్థః. ౫. ప్రమాదాదితి. ప్రమాదాత్ అనవధానాత్ - మేఅవరజస్య లక్ష్మణస్య - ఆత్మనో నానురూపమివ కించిచ్చరితం ఋషిభి ర్దృష్టం నకచ్చి దిత్యన్వయః. ౬. ౭. అథేతి. తపసాచ జరాంగతః - సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః. ౮. కుతఇతి. కల్యాణసత్త్వాయాః - కల్యాణస్వభావాయాః - 'సత్త్వో స్త్రీజంతుషు క్లీబోవ్యవసాయే పరాక్రమే, ఆత్మభావే పిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్తాస్వభావయో' రితివైజయంతీ. ౯. త్వన్నిమిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం త్వత్తోహేతోః - రక్షోభ్య స్సమాగతం ఇదం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం తాపసాన్ ప్రతివర్తతే తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ సంవిగ్నాః తాపసాః మిథఃరహసి కథాః రక్షోవిషయిణీః తదుపద్రవ విషయిణీశ్చ కథయంతి. తాఏవాహ - రావణావరజ ఇత్యాదినా. శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. ఉత్పాట్య ఉత్ఖాయ - నిష్కాస్యేతియావత్ - జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతిజితకాశీ -

---

నకింపీత్యకాముక ఇత్యాదిగ్రంథసందర్భేణ చిత్రకూటే చిరకాలవాస ఏవోక్తః. ౨. నయనైరితి. రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య - మిథః రహస్యే. 3. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వస్మిన్ సంజాతశంకః. ౪. నకచ్చిదితి. హేభగవన్ మయిపూర్వవృత్తం నదృశ్యతేకచ్చిత్ - వికృతం దృశ్యతేకచ్చిత్ - యేన వికృతేన వికారేణ తపస్వినః విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమితియోజనా. ౫. ప్రమాదాదితి. ప్రమాదా దనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్యా త్మనో నానురూప మిహచరితం దృష్టంకచ్చి దితియోజనా. ౬—౮. కుతఇతి. కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః. ౯. త్వన్నిమిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం త్వత్తోహేతోః-రక్షోభ్యఇదం రక్షోభ్యస్సమాగతం వక్ష్యమాణ ముపద్రవజాతం. ౧౦. రావణావరజఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. జితకాశీ జితేనజయేన కాశతేప్రకాశత ఇతితథా - యద్వాజితకాశీ జితాహవః - ఖరః తాపసా నుత్పాట్య తాపసాన్ నిష్కాస్య త్వాంచ నమృష్యతే-అత్ర తవావస్థానం నసహత ఇత్యర్థః. ౧౧. ౧౨. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి-అపకు

నమృష్యతే. ౧౨. త్వం యదాప్రభృతిహ్యస్మిన్నాశ్రమే తాతవర్తసే, తదాప్రభృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసాన్. ౧౩. దర్శయంతి హి బీభత్సైః క్రూరైర్భీషణకైరపి, నానారూపై ర్విరూపైశ్చ రూపై ర్వికృతదర్శనైః. ౧౪. అప్రశస్తై రశుచిభి స్సంప్రయోజ్యచ తాపసాన్, ప్రతిఘ్నంత్యపరాన్ క్షిప్ర మనార్యాః పురత స్థ్సితాః. ౧౫. తేషు తేష్వాశ్రమస్థానేష్వబుద్ధమవలీయ చ, రమంతే తాపసాం స్తత్ర నాశయంతో ఽల్పచేతసః. ౧౬. అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండా నగ్నీన్ సించంతి వారిణా, కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే. ౧౭. తైర్దురాత్మభి రామృష్టా నాశ్రమాన్ ప్రజిహాసవః, గమనాయాన్యదేశస్య చోదయంత్యృషయోఽద్య మాం. ౧౮. తత్పురా రామశారీరా ముపహింసాం తపస్విషు, దర్శయంతి హి దుష్టాస్తే త్యక్ష్యామ ఇమమాశ్రమం. ౧౯. బహుమూలఫలం చిత్ర మతిదూరా దితోవనం, పురాణాశ్రమమేవాహం శ్రయిష్యే సగణః పునః. ౨౦. ఖర స్త్వయ్యపిచాయుక్తం పురాతాత ప్రవర్తతే, సహాస్మాభి రితోగచ్ఛ యదిబుద్ధిః ప్రవర్తతే. ౨౧. సకళత్రస్య నసందేహో నిత్యంయత్తస్య రాఘవ, సమర్థస్యాపిహిసతో వాసో దుఃఖమిహాద్యతే. ౨౨. ఇత్యుక్తవంతం రామ స్తం రాజపుత్ర స్తపస్వినం, నశశాకో త్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం సముత్సుకః. ౨౩. అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య

యద్వా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతిహలాయుధః. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః క్రూరైః - భీషణకైః నానారూపైః అనేకప్రకారైః - విరూపైః లోకవిలక్షణసంస్థానైః - వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః - రూపై శ్శరీరైః దర్శయంతి. భయమితి శేషః. ౧౪. అప్రశస్తైరితి. అప్రశస్తైః అశుభైః - అశుచిభిః - అశుచిద్రవ్యైః - సంప్రయోజ్య. ౧౫. తేషు తేష్వితి. అబుద్ధం అవిదితంయథా భవతి తథా - అవలీయ నిలీయ - రమంతే విహరంతి - అల్పచేతసః క్షుద్రబుద్ధయః. ౧౬. అపక్షిపంతీతి. హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తే. ౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి. పురా దర్శయిష్యంతి - యావత్పురానిపాతయోర్లడితి లట్. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకళత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః - యత్తస్య సన్నద్ధస్య దుఃఖం దుఃఖహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరై ర్వాక్యై రవరోద్ధుం నశశాక - మయివర్తమానే యుష్మాకంకాభీతిః - అహమేవ పరితో రక్షామీ త్యుత్తరవాక్యైః నిరోద్ధుంనశశాక. ౨౩.

ర్వంతీ త్యర్థః. ౧౩. దర్శయంతీతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః భీషణకై రూపైర్దర్శయంతిభయమితిశేషః. ౧౪. అప్రశస్తైరితి.అశుచిభి రశుచిద్రవ్యైః సంప్రయోజ్య సంయోజ్య అపరాన్ ప్రతిఘ్నంతి. ౧౫. తేష్వితి. అబుద్ధం. అవిదితంయథాతథా అవలీయరమంతే విహరంతి. ౧౬. అపక్షిపంతీతి. హవనే సముపస్థితే హోమకర్మణి ప్రవృత్తేసతి. ౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హాతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి. శారీరాం శరీరసంబంధినీం పురాదర్శయంతి దర్శయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం-పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకళత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః యత్తస్యసన్నద్ధస్య దుఃఖందుఃఖహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరైర్వాక్యైః అవబద్ధుంనశశాక - మయి వర్తమానే యుష్మాకంకాభీతిః-అహమేవపరితోరక్షామి త్యాద్యుత్తరవాక్యై ర్నియోక్తుం నశశాకే

సమాధాయ చ రాఘవం, సజగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతిస్సహ. ౨౪. రామస్సంసాధ్య త్వృషిగణ మనుగమనా ద్దేశాత్తస్మా త్కులపతి మభివాద్య ఋషిం, సమ్యక్ప్రీతై స్తై రనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యాం వాసాయ స్వనిలయ ముప సంపేదే. ౨౫. ఆశ్రమంత్వృషివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి న విజహౌ స రాఘవః, రాఘవం హి సతతమనుగతా స్తాపసా శ్చార్ష చరితధృతగుణాః. ౨౬. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

రాఘవ స్త్వథ యాతేషు తపస్విషు విచింతయన్, న తత్రారోచయద్వాసం కారణైర్బహుభి స్తదా. ౧. ఇహ మే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః, సా చ మే స్మృతిరన్వేతి తాన్నిత్య మనుశోచతః. ౨. స్కంధావారనివేశేన తేన తస్య మహాత్మనః, హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతో భృశం. ౩. తస్మా దన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతి సంచింత్య రాఘవః, ప్రాతిష్ఠత స వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః. ౪.

అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితి వైజయంతీ. ౨౪. రామ ఇతి. రామః - ఋషిగణం - తస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనాత్ - సంసాధ్య ప్రస్థాప్య కులపతిమభివాద్య తైరుపదిష్టార్థం ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ వాసాయపుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేదే ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. రాఘవః ఋషివిరహిత మప్యాశ్రమం క్షణం నవిజహౌ మునిశూన్య తయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణంనత్యక్తవా నిత్యర్థః - ఆర్ష చరితధృత గుణాః రామస్యార్ష చరిత్రేణ సంచితగుణాః - హి యస్మాత్ కారణాత్ తాపసాః రామమనుగతాః తస్మా త్తత్ప్రేమ్ణా క్షణంనజహావితి - వృత్తంతు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-షోడ శోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్యాత్రాశ్రమప్రవేశ స్సప్తదశోత్తరశతతమే - రాఘవఇత్యాదినా. ౧. బహు కారణాన్యేవాహ-ఇహమఇత్యాదినా. ౨. స్కంధావారనివేశేనేతి. స్కంధావారనివేశేన సేనానివే శేన-కరీషైశ్చ ఉపమర్ద ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వా న్నసంధికార్యం-పదేషు సంహితా నిత్యానిత్యాధాతూపసర్గయోః, నిత్యాసమాసేవాక్యేతు సావివక్షామపేక్షత ఇతివచనాత్. ౩. తస్మా

త్యర్థః. ౨౩. అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితివైజయంతీ. ౨౪. రామఇతి. ఋషిగణం తస్మాద్దేశా దాశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనా త్సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కుల పతి మభివాద్య తైరుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసం పేద ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. ఋషివిరహితమ ప్యాశ్రమం క్షణాన్నజహౌ - మునిశూన్య తయా తద్దైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేమ్ణా క్షణమాత్రం నత్యక్తవాన్-మునికర్తృకరామ విషయస్నేహహేతు మాహ - తాపసాశ్చార్ష చరితధృతగుణాః - రామస్యార్ష చరిత్రేణా సంజిత గుణాః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. స్కంధావారేతి. స్కంధావారనివేశేన - తస్యభరతస్య. ౩. తస్మాదితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. సోఽత్రేరితి. వవందే-వస్తుతస్తు వవందే అస్తోషీత్ పుత్రవత్ పుంసః పురుషాన్ భక్తాన్

సోఽత్రేరాశ్రమ మాసాద్య తంవవందే మహాయశాః, తంచాపి భగవానత్రిః పుత్రవ త్ప్రత్యపద్యత. ౫. స్వయ మాతిథ్యమాదిశ్య సర్వమస్య సుసత్కృతం, సౌమిత్రిం చ మహాభాగాం సీతాంచ సమసాంత్వయత్. ౬. పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం వృద్ధా మామంత్ర్య సత్కృతాం, సాంత్వయామాస ధర్మజ్ఞ స్సర్వభూతహితే రతః. ౭. అనసూయాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీం, ప్రతిగృహ్ణీష్వ వైదేహీ మబ్రవీ దృషిసత్తమః, రామాయచాచచక్షే తాం తాపసీం ధర్మచారిణీం. ౮. దశవర్షా ణ్యనావృష్ట్యా దగ్ధేలోకే నిరంతరం, యయా మూలఫలేసృష్టే జాహ్నవీచ ప్రవర్తితా, ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమై శ్చాప్యలంకృతా, దశవర్షసహస్రాణి యయాతప్తం మహత్తపః, అనసూయావ్రతై స్స్నాతా ప్రత్యూహాశ్చ నివర్తితాః, దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా, దశరాత్రం కృతా రాత్రి స్సేయంమాతేవ తేఽనఘ. ౧౨. తామిమాం సర్వభూతానాం నమస్కార్యాం యశస్వినీం, అభిగచ్ఛతు వైదేహీ వృద్ధా మక్రోధనాం సదా, అనసూయేతి యాలోకే కర్మభిః ఖ్యాతిమాగతా. ౧౩. ఏవం బ్రువాణం తమృషిం తథేత్యుక్త్వా స రాఘవః. సీతా మువాచ ధర్మజ్ఞా మిదం వచనముత్తమం. ౧౪. రాజపుత్రి శ్రుతమిదం మునేరస్య సమీరితం, శ్రేయోఽర్థ మాత్మనశ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛ

దితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. ౫. స్వయమితి. ఆతిథ్య మాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా. ౬. పత్నీమితి. సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతాం. అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వే త్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౮. దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవతేనఘేత్యంతమేకంవాక్యం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకే దగ్ధేసతి - యయా స్వతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీచ ప్రవర్ధితా-యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తంకృతం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః - ప్రత్యూహాః - తపోవిఘ్నాశ్చ - నివర్తితాః నిరస్తాః దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయాయయా దశరాత్రమేకరాత్రిశ్చకృతా - దశరాత్రావధికః కాలః ఏకరాత్రిత్వేన కృత ఇత్యర్థః-ఇయంకథా పురాణేషు ద్రష్టవ్యా - ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమైశ్చాప్యలంకృతా, సేయమనసూయా - తేమాతేవ మాతృవత్ పూజనీయేత్యర్థః. ౧౨. తామిత్యాది. యాకర్మభిః అనన్యశక్యైః వరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః - అనసూయా అసూయారహితేతి లోకేఖ్యాతిమాగతా - యద్వా - కర్మభిః పాతివ్రత్యపర్థకైః అన్యాభిః కర్తుమశక్యైః పతిరక్షణాదికర్మభిః, అనసూయా అస్పర్ధనీయమాహాత్మ్య

త్రాయత ఇతిపుత్రః తద్వత్ - ప్రత్యపద్యత - ఈశ్వరత్వేన ప్రాప్తవానిత్యర్థః. ౫. స్వయమితి. ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యంకృత్వా. ౬. పత్నీమితి. సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతా మిత్యర్థః. ౭. అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వే త్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౮. దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవ తేనఘేత్యంతమేకాన్వయం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకేదగ్ధేసతి - యయాకృతతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నవీచ ప్రవర్ధితా-యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తం కృతం - యయావ్రతైః కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాదిభిః ప్రత్యూహా విఘ్నాశ్చ నివర్తితా నిరస్తాః - దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా దశరాత్రం రాత్రిశ్చ కృతా - దశరాత్రావధికాలః ఏకరాత్రత్వేన కృత ఇత్యర్థః- సేయంతే మాతేవ మాతృవత్పూజనీయేత్యర్థః. తామిత్యాది. యయా

తపస్వినీం. ౧౫॥ సీతా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః, తామత్రి
పత్నీం ధర్మజ్ఞా మభిచక్రామ మైథిలీ. ౧౬॥ శిథిలాం వలితాం వృద్ధాం జరాపాం
డురమూర్ధజాం, సతతం వేపమానాంగీం ప్రవాతేకదళీయథా. ౧౭॥ తాంతు సీతా
మహాభాగా మనసూయాం పతివ్రతాం, అభ్యవాదయదవ్యగ్రాస్వనామసముదాహ
రత్. ౧౮॥ అభివాద్యచ వైదేహీ తాపసీం తా మనిందితాం, బద్ధాంజలిపుటా
హృష్టా పర్యపృచ్ఛ దనామయం. ౧౯॥ తతస్సీతాం మహాభాగాం దృష్ట్వా తాం
ధర్మచారిణీం,సాంత్వయంత్యబ్రవీ ద్ధృష్టా దిష్ట్యా ధర్మమవేక్షసే,త్యక్త్వా జ్ఞాతిజనం
సీతే మానమృద్ధించ భామిని, అవరుద్ధం వనే రామం దిష్ట్యాత్వమనుగచ్ఛసి, నగరస్థో
వనస్థో వా పాపో వా యది వాశుభః, యాసాంస్త్రీణాం ప్రియో భర్తా తాసాం లో
కా మహోదయాః, దుశ్శీలః కామవృత్తో వా ధనైర్వా పరివర్జితః, స్త్రీణా మార్య
స్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః, నాతో విశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృ
శంత్యహం, సర్వత్ర యోగ్యం వైదేహి తపఃకృతమివావ్యయం, న త్వేవ మవగ
చ్ఛంతి గుణదోష మసత్ స్త్రియః, కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథా శ్చరం
తి యాః, ప్రాప్నువంత్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి, అకార్యవశ మాప
న్నా స్త్రియో యాః ఖలు తద్విధాః, తద్విధాస్తు గుణైర్యుక్తా దృష్టలోకపరావరాః,

---

యుక్తత్వా దసూయితు మశక్యేతి లోకేఖ్యాతి మాగతా - తామిమాం వైదేహీ అనుగచ్ఛత్వితి సంబంధః. ౧౩॥—౧౫॥. రామానుజీయం. శ్రేయోర్థమాత్మన శ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛతపస్వినీ మిత్యతః పరం- సీతా త్వేతద్వచః శ్రుత్వా రాఘవస్య హితైషిణః, తామత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞామభిచక్రామ మైథిలీత్యయం శ్లోకః. ౧౬॥. శిథిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం - వళితాం సంజాతవలికాం. ౧౮॥. అభివాద్యేతి. అనామయం ఆరోగ్యం - అనామయంస్యా దారోగ్యమిత్యమరః. ౧౯॥. తత ఇతి. దిష్ట్యాభాగ్యేన ధర్మమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధా నేన సమీక్షసే జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం వనేఽవరుద్ధం చతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్యమితి పిత్రానియుక్తం - సర్వత్రయోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం కామవక్త వ్యహృదయాః కామరూపార్థాభిలాషిణ్య ఇతియావత్ యద్వా మదనవిధేయహృదయాః భర్తృ నాథాః భర్తౄణాం నాథభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా, భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః - సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ-సమయా శ్శపథాచార కాల సిద్ధాంత సంవిద ఇత్యమరః. భర్తు స్సహధర్మచారిణీ భవస్వ భవ - ఆర్షమా త్మనేపదం - తతః భర్తు స్సహధర్మచారిణీత్వేన యశశ్చ - ధర్మంచ కాలాంతరానుభావ్య సుఖ

కర్మభిః అనన్యశక్యైః - పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః అనసూయా అసూయారహితా ఇతిలోకేఖ్యాతి మాగతా తామిమాం వైదేహీ అనుగచ్ఛత్వితి సంబంధః. ౧౬॥. శిథిలామితి. శిథిలాం శ్లథసంధిబం ధావయవసన్నివేశాం - పలితాం సంజాతపలితాంగాం. ౧౮॥. అభివాద్యేతి. అనామయ మారో గ్యం. ౧౯॥. తతఇతి. ధర్మమవేక్షసే - పాతివ్రత్యధర్మం సమీక్షసే-జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం - వనే అవరుద్ధంవనేవస్తవ్యతయా పిత్రానియుక్తం*నాతఇతి. సర్వత్రయోగ్యం సర్వా వస్థాసు రక్షణసమర్థం. నత్వితి. కామవక్తవ్యహృదయాః మదనవిధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః

త్స్రియ స్స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృత స్తథా, తదేవ మేనంత్వ మనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ, భవస్వ భర్తుస్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తత స్సమాప్స్యసి. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే. సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

సా త్వేవ ముక్తా వైదేహీ అనసూయా నసూయయా, ప్రతిపూజ్య వచోమంచం ప్రవక్తు ముపచక్రమే. ౧. నైత దాశ్చర్య మార్యాయా యన్మాం త్వ మభిభాషసే, విదితంతు మమాప్యేత ద్యథానార్యాః పతిర్గురుః. ౨. యద్యప్యేషభవే ద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథాప్యేష మయాభవేత్, కింపునర్యో గుణశ్లాఘ్య స్సానుక్రోశో జితేంద్రియః. స్థిరానురాగో ధర్మాత్మా మాతృవ త్పితృవ త్ప్రియః. ౪. యాంవృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం మహాబలః, తామేవ నృపనారీణా మన్యాసామపి వర్తతే. ౫. సకృద్దృష్టాస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః, మాతృవద్వర్తతే వీరో మానముత్సృజ్య ధర్మవిత్. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహం, సమాహితం మేశ్వశ్వ్రాచ హృదయే తద్ధృతంమహత్. ౭. పాణిప్రదానకాలేచ యత్పు

సాధన మదృష్టంచ సమాప్స్యసి - యద్వా - భర్తుస్సహధర్మచారిణీ ఏవంభూతా త్వం తతః భర్తుస్సహధర్మచారిణీత్వరూపహేతోః యశశ్చ భవస్వ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ధర్మంచ సమాప్స్యసి - భూప్రాప్తావాత్మనేపదీతి గణపాఠాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతేరాత్మనేపదం - పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైశ్లాఘాం ప్రాప్య - కాలాంతరే తజ్జన్యాదృష్టద్వారా నిరతిశయం శ్రేయ స్సమవాప్స్యసీత్యర్థః - ఇతి ధర్మచారిణ్యా నసూయా సీతాం బ్రవీతీతిసంబంధః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ సీతానసూయాసంవాదో ఒష్టోత్తరశతతమే - సేతి. అనసూయాం అసూయారహితా పాతివ్రత్య ధర్మోపదేశం గుణత్వేన గృహీతవతీత్యర్థః. ౧. ౨. యద్యపీతి. అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం - ఉపచర్తవ్యః - గుణవత్త్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః-మాతృవత్ ప్రియః ప్రియపరత్వాత్-పితృవత్ప్రియః అత్యంతహితపరత్వేన. ౪. యామితి. నృపనారీణాం సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాఇతి. శ్వశ్వ్రా కౌసల్యయా - యత్ పాతివ్రత్య

భర్తృణాంనాథభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా - భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ఏవం రామం పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ పతివ్రతానా మాచారానువర్తినీ. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. యద్యపీతి. ఏష మేభర్తా వృత్తివర్జితో యద్యపి - తథాపి అద్వైధం ద్వైధీభావరహితం యథాతథా ఉపచర్తవ్యః గుణవత్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః. * కింపునరితి. మాతృవర్తీ మాతృశుశ్రూషకః - పితృప్రియః పితుః ప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః. ౩. ౪. తదేవాహ - యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. నృపనారీణా మిత్యత్ర సప్తమ్యర్థేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాఇతి.

రాత్యగ్ని సన్నిధౌ, అనుశిష్టా జనన్యాస్మి వాక్యంతదపి మేధృతం. ౮. నవీకృతం తు తత్సర్వం వాక్యై స్తే ధర్మచారిణి, పతిశుశ్రూషణా న్నార్యా స్తపోనాన్యద్విధీయతే. ౯. సావిత్రీ పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గేమహీయతే, తథావృత్తిశ్చ యాతాత్వం పతిశుశ్రూషయా దివం. ౧౦. వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ దివిదేవతా, రోహిణీన వినాచంద్ర మ్ముహూర్త మపిదృశ్యతే. ౧౧. ఏవంవిధాశ్చ ప్రవరా స్స్త్రియో భర్తృదృఢవ్రతాః, దేవలోకేమహీయంతేపుణ్యేన స్వేనకర్మణా. ౧౨. తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయావచః, శిరస్యాఘ్రాయ చోవాచ మైథిలీం హర్షయంత్యుత. ౧౩. నియమై ర్వివిధై రాప్తం తపోహి మహదస్తిమే, తత్సంశ్రిత్యబలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్మితే. ౧౪. ఉపపన్నం మనోజ్ఞంచ వచనం తవ మైథిలి, ప్రీతాచాస్మ్యుచితం కింతే కరవాణి బ్రవీహి మే. ౧౫. తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా విస్మితా మందవిస్మయా, కృతమిత్యబ్రవీత్ సీతా తపోబలసమన్వితాం. ౧౬. సా త్వేవముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాఽభవత్, స ఫలంచ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరోమ్యహం, ఇదందివ్యం వరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ. అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చానులేపనం, మయాదత్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్, అనురూప మసంక్లిష్టం నిత్యమేవ భవిష్యతి, అంగరాగేణ దివ్యేణ లిప్తాంగీ జనకాత్మజే, శోభయిష్యసి భర్తారం యథా శ్రీర్విష్ణుమవ్యయం. ౨౦. సా వస్త్ర మంగరాగం చ భూషణాని స్రజస్తథా, మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదాన మనుత్తమం. ౨౧. ప్రతిగృహ్యచ తత్సీతా ప్రీతిదానం యశస్వినీ, శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనాం. ౨౨. తథా

ధర్మాచరణం సమాహితం- ఉపదిష్ట మిత్యర్థః. ౭—౯. సావిత్రీతి. తథావృత్తి స్త్వంచదివం యాతేత్యుక్తిః-పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్య హస్తగతత్వాత్. ౧౦. ౧౧. ఏవంవిధాఇతి. భర్తృదృఢవ్రతాః అతిసంకటదశాయామపి భర్తృవిషయదృఢ వ్రతయుక్తాః. ౧౨. ౧౩. నియమైరితి. ఛందయే వరంవృణీష్వేతి ప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్మయా - మందస్మితేత్యర్థః. ౧౬. నేతి. ప్రహర్షం - తే తుభ్యం సఫలం - కరోమి కరిష్యామి - అంగరాగః కుంకుమహరి చందనాదిః - అనులేపనం - కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రముఖ పరిమళమిళితం - అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసంక్లిష్టం - అబాధితశోభ మిత్యర్థః - భర్తారంశోభయిష్యసీత్యంతే ఇత్యబ్రవీచ్చేత్యధ్యాహారః-సా అనసూయా- ప్రీతతరా భవత్ శోభయిష్యసీత్యబ్రవీ చ్చేతిసంబంధః. ౨౨. తథేతి.

శ్వశ్వా) కౌసల్యాయా యత్ పాతివ్రత్య ధర్మాచరణం సమాహితం ఉపదిష్ట మిత్యర్థః. ౭—౯. సావిత్రీతి. తథాత్వం యాతేత్యుక్తిః-పాతివ్రత్యమహిమ్నా స్వర్గస్య హస్తగతత్వా దితిభావః. ౧౩. నియమైరితి. ఛందయే వరంవృణీష్వే తిప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్మయా మందస్మితేత్యర్థః. ౧౬. * ఇదమితి. అనులేపనం అంగరాగం - అనులేపనసాధన మంగరాగ మిత్యర్థః- యద్వా - ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీత్యంగరాగః కుంకుమచందనాదిః అనులేపనంతు - 'కర్పూరాగరు కస్తూరీ తక్కోలై ర్యక్షకర్దమ' ఇత్యుక్త యక్షకర్దమవ న్మహాపరిమళ ద్రవ్యహిత మనులేపన మిత్యంగరాగాను లేపనయో ర్భేదః. * మయేతి. అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసం

సీతా ముపాసీనా మనసూయా దృఢవ్రతా, వచనం ప్రష్టు మారేభే కాంచి త్ప్రియ
కథా మను. ౨౩. స్వయంవరే కిలప్రాప్తా త్వ మనేనయశస్వినా, రాఘవేణేతి మే
సీతే కథా శ్రుతిముపాగతా, తాంకథాం శ్రోతుమిచ్ఛామి విస్తరేణ చ మైథిలి,
యథానుభూతం కార్త్స్న్యేన తన్మే త్వం వక్తుమర్హసి. ౨౪. ఏవముక్తాతు సా
సీతా తాంతతో ధర్మచారిణీం, శ్రూయతామితి చోక్త్వావై కథయామాస తాం
కథాం. ౨౫. మిథిలాధిపతి ర్వీరో జనకోనామ ధర్మవిత్, క్షత్రధర్మేహ్యభిరతో
న్యాయత శ్శాస్తి మేదినీం. ౨౬. తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్రమండలం,
అహంకిలోత్థితా భిత్వా జగతీం నృపతేస్సుతా. ౨౭. స మాందృష్ట్వా నరపతి
ర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః, పాంసుకుంఠితసర్వాంగీం జనకో విస్మితోఽభవత్ ౨౮. అనప
త్యేనచ స్నేహా దంకమారోప్యచ స్వయం, మమేయంతనయేత్యుక్త్వా స్నేహో
మయినిపాతితః. ౩౦ అంతరిక్షేచ వాగుక్తా ప్రతిమా మానుషీకిల, ఏవమేత న్నర
పతే ధర్మేణ తనయా తవ. ౩౧. తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్మా పితామే మిథిలాధి
పః, అవాప్తో విపులామృద్ధిం మామవాప్య నరాధిపః. ౩౨. దత్తాచాస్మీష్టవద్దేవ్యై
జ్యేష్ఠాయై పుణ్యకర్మణా, తయా సంభావితాచాస్మి స్నిగ్ధయామాతృసౌహృదాత్.

ప్రియకథా మనుప్రియాంకథాముద్దిశ్య - సీతాం ప్రష్టుం వచన మారేభే - వచనంవక్తు మారేభ
ఇత్యర్థః. ౨౩. స్వయంవరఇతి. శ్రుతి ముపాగతా-శ్రుతిపథం ప్రాప్తా. ౨౪—౨౬. తస్యేతి. కర్షతః-
హలేనకృషతీతి శ్రుత్యా శోధనంకుర్వతః - క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిక్షేత్రం - చయనస్థాన
మిత్యర్థః. ౨౭. సఇతి. ముష్టివిక్షేపతత్పరః యాజాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభిరోషధీర్వపతీ త్యుక్త
ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పరః. ౨౮. అనపత్యేనచేతి. అనపత్యేనచ తేన - స్నేహా స్మామంక
మారోప్య ఇయం మమతనయే తిచోక్త్వా స్నేహో మయి నిపాతితః - అంకం ఉత్సంగం. ౩౦.
అంతరిక్షఇతి. మాం ప్రతి మాముద్దిశ్య-ఏవ మేతన్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవేతి అంతరిక్షే అమానుషీ
వాగుక్తా-యద్వా-వాగుక్తా ప్రతిమే త్యత్ర అప్రతిమేతి ఛిత్వా వాగ్విశేషణతయావా యోజ్యం.
౩౧. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్యై దేవ్యై - పుణ్యకర్మణా అనవరతయజ్ఞాది కర్మయుక్తేన
జనకేన - సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః. రా దత్తేతి. పుణ్యకర్మణేతి తృతీయాంతః పాఠః
కేచిచ్చతుర్థ్యంతం పఠిత్వా దేవీవిశేషణం కుర్వంతి. ౩౩. పతి సంయోగసులభమితి. పతి సంయో

క్లిష్టం అబాధిత మిత్యర్థః. ౨౦—౨౨. తథేతి. ప్రియకథామను ప్రియకథాముద్దిశ్య. ౨౩. స్వయం
వర ఇతి. శ్రుతిముపాగతా శ్రవణపథం ప్రాప్తా. ౨౪—౨౬. తస్యేతి. క్షేత్రమండలం యాగో
పయోగిమండలాకారం క్షేత్రం కర్షతః శోధనార్థం కృషతః. ౨౭. సఇతి. ముష్టివిక్షేపతత్పరః -
యాజాతా ఓషధయో దేవేభ్య ఇత్యాది మంత్రోక్త ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పర
ఇత్యర్థః. ౨౮. ౩౦. అంతరిక్షఇతి. అప్రతిమేతి ఛేదః. ౩౧. తి. మామవాప్య - యజ్ఞభూమే
రితి శేషః - మల్లాభోత్తరం తస్య మహతీ సమృద్ధి ర్జాతేతిభావః. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై
పత్న్యై సంభావితా సంవర్ధితే త్యర్థః. తి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇష్టాయై దేవ్యై - ఇష్టమితి భావేక్తః -
ఇష్ట మిచ్ఛా - తద్వత్యై - అర్షంవా సాధుత్వ ముక్తార్థే - యద్వా - సంతానేచ్ఛావత్యై
దేవ్యై ఇత్యర్థః - పుణ్యకర్మణే ఇతి దేవీ విశేషణం - తృతీయాంతపాఠః క్వచిత్. ౩౩. పతిసం

౩౩. పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వాతు మేపితా, చింతా మభ్యగమ
ద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః. ౩౪. సదృశాచ్చాపకృష్టాచ్చ లోకే కన్యా పితా
జనాత్, ప్రధర్షణా మవాప్నోతి శక్రేణాపి సమోభువి. ౩౫. తాంధర్షణా
మదూరస్థాం దృష్ట్వా చాత్మనిపార్థివః, చింతార్ణవగతః పారం నాససాదా ప్లవో
యథా. ౩౬. అయోనిజాం హి మాం జ్ఞాత్వా నాధ్యగచ్ఛ ద్విచింతయన్,
సదృశం చానురూపంచ మహీపాలః పతింమమ ౩౭. తస్యబుద్ధి రియంజాతా
చింతయానస్య సంతతం, స్వయంవరం తనూజాయాః కరిష్యామీతిధీమతః.
౩౮. మహాయజ్ఞే తదాతస్య వరుణేన మహాత్మనా, దత్తం ధనుర్వరం ప్రీ
త్యా తూణీచాక్షయసాయకౌ. ౩౯. అసంచాల్యం మనుష్యైశ్చ యత్నేనాపిచ
గౌరవాత్, తన్నశక్తా నమయితుం స్వప్నేష్వపి నరాధిపాః. ౪౦. తద్ధనుఃప్రాప్య
మేపిత్రా వ్యాహృతం సత్యవాదినా, సమవాయే నరేంద్రాణాం పూర్వమామం
త్ర్య పార్థివాన్. ౪౧. ఇదంచ ధను రుద్యమ్య సజ్యం యఃకురుతేనరః, తస్య మే
దుహితా భార్యా భవిష్యతి నసంశయః. ౪౨. తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్శ్రేష్ఠం గౌ
రవా ద్గిరిసన్నిభం, అభివాద్య నృపాజగ్ము రశక్తా స్తస్యతోలనే. ౪౩. సుదీర్ఘస్య
తు కాలస్య రాఘవోఽయంమహాద్యుతిః, విశ్వామిత్రేణ సహితో యజ్ఞంద్రష్టుం
సమాగతః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా రామ స్సత్యపరాక్రమః. ౪౪. విశ్వామిత్రస్తు

గేసతి సులభం - అన్యథా దుర్లభ మిత్యర్థః - పతిసంయోగం వినా స్థాతు మశక్య యావనావస్థావ
దిత్యర్థః. ౩౪. సదృశాదితి. ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. ౩౫. తామితి. అప్లవః ప్లవరహితః. ౩౬.
అయోనిజామితి. సదృశం అభిజనవృత్తాదినా తుల్యం - అనురూపం ప్రాదుర్భూతయావనాప్రతిమ
రూపలావణ్యాదినాయోగ్యం. ౩౭. ౩౮. మహాయజ్ఞఇతి. వరుణేన దత్తం వరుణేనాతిసహకారిణా
దత్తం ౩౯—౪౧. ఇదమితి. భవిష్యతినసంశయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం.౪౨.తదితి. తోలనే
చాలనే. ౪౩. ౪౪. రా. సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణావిత్యతఃపరం - ధనుర్దర్శయ

యోగసులభమితి. పతిసంయోగసులభంవయః - పాణిగ్రహణోత్సవయోగ్యం వయః. ౩౪. సదృశా
దితి. జనాత్ కన్యాగ్రహీతృతత్సంబంధిజనాత్ ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. తి. కన్యాయాః పితా
ఇంద్రసమోపి ప్రధర్షణాం అసమ్మానాదిరూపక్లేశమాప్నోతి-కిముతాధికా దితిభావః. ౩౫. తామితి.
అదూరస్థాం తాం ధర్షణాం - సమీపస్థాం కన్యానిమిత్తతిరస్క్రియా మిత్యర్థః - ఆత్మని సం
దృశ్య మమాపి కన్యానిమిత్తతిరస్కారో భవేదిత్యాలోచ్యేత్యర్థః. ౩౬. అయోనిజామితి. సదృశ
మభిజనవిద్యావృత్తాదినా తుల్యం - అభిరూపం వయస్సౌందర్యాదినాయోగ్యం. ౩౭. ౩౮. మహా
యజ్ఞఇతి. వరుణేన దత్తం దేవైఃప్రేరితేన వరుణేన దత్త మిత్యర్థః. తి. మహాయజ్ఞే దక్షయజ్ఞే -
తస్య మత్పితృపూర్వజన్య దేవరాతస్య - దదా శత్రుజయసమర్థ ధనుర్లాభాయ తపఃకరణకాలే - దక్ష
యజ్ఞేహి శివేనపీడితా దేవాః శివంసంప్రార్థ్య ధను ర్యాచితవంతః - సచ దేవేభ్యో దత్వోక్తవాన్
ఇదందేవరాతాయ దీయతా మితి - తతోదేవై ర్వరుణద్వారా దేవరాతాయ దత్తం - యద్వా -
ప్రియతేసర్వై రితివ్యుత్పత్త్యా వరుణశ్శివ ఏవ. ౩౯—౪౧. ఇదంహీతి. భవిష్యతి నసంశయఇతి -
పిత్రా వ్యాహృతమితి పూర్వేణసంబంధః. ౪౨. తచ్చేతి. తోలనే చాలనే. ౪౩. ౪౪. విశ్వామిత్ర

ధర్మాత్మా మమపిత్రా సుపూజితః, ప్రోవాచ పితరం తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, సుతౌ దశరథస్యేమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ, ధనుర్దర్శయ రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం. ౪౫. ఇత్యుక్తస్తేనవిప్రేణ తద్ధను స్సముపానయత్. ౪౬. నిమేషాంతరమాత్రేణ తదానమ్య సవీర్యవాన్, జ్యాంసమారోప్య ఝటితి పూరయామాస వీర్యవత్. ౪౭. తేనపూరయతా వేగా న్మధ్యేభగ్నం ద్విధాధనుః, తస్యశబ్దోఽభవద్భీమః పతితస్యాశ నేరివ. ౪౮. తతోఽహం తత్ర రామాయ పిత్రా సత్యాభిసంధినా, నిశ్చితా దాతు ముద్యమ్య జలభాజన ముత్తమం ౫౦. దీయమానాం సతుతదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః, అవిజ్ఞాయ పితుశ్ఛంద మయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః. ౫౧. తతశ్శ్వశురమామంత్ర్య వృద్ధందశరథంనృపం, మమపిత్రాత్వహందత్తా రామాయ విదితాత్మనే. ౫౨. మమచైవానుజా సాధ్వీ ఊర్మిళా ప్రియదర్శనా, భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రాదత్తా మమ స్వయం. ౫౩. ఏవందత్తాస్మిరామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే, అనురక్తాస్మిధర్మేణ పతిం వీర్యవతాం వరం. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అనసూయాతు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీంకథాం, పర్యష్వజత బాహుభ్యాం శిరస్యాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧. వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధురం త్వయా, యథా స్వయంవరం వృత్తం తత్సర్వంహి శ్రుతంమయా, రమేఽహం కథయాతేతు దృఢం మధురభాషిణి. ౨౫. రవిరస్తంగత శ్శ్రీమా నుపోహ్య రజనీంశివాం, దివసం ప్రతికీర్ణానా మాహారార్థం పతత్రిణాం, సంధ్యాకాలే నిలీనానాం నిద్రార్థం శ్రూయతేధ్వనిః. ౪. ఏతేచాప్యభిషేకార్ద్రా మునయః కలశోద్య

రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం, ఇత్యుక్తస్తేనవిప్రేణతద్ధనుస్సముపానయ దితిపాఠక్రమః. ౪౬—౫౦.దీయమానామితి. ఛందం అభిప్రాయం-'వశాభిప్రాయయోశ్ఛంద' ఇతివైజయంతీ. ౫౧—౫౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథాత్రాశ్రమే రజనీముషిత్వా ప్రాతర్నిర్గమ ఏకోనవింశోత్తరశతతమే. అనసూయేత్యాది. ౧. ౨౫. రవిరిత్యాది. ఉపోహ్య సమీపంప్రాపయ్య - స్వసంచారాద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౪. ఏతఇతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః. ౫. ఋషీణామితి. కపోతాం గారుణః

స్త్వితి. ఇమౌ ధనుర్దర్శనకాంక్షిణౌ - రామాయ ధనుర్దర్శయేతి విశ్వామిత్రః పితరం ప్రోవాచేతి సంబంధః. ౪౫—౪౬. జ్యామితి. వీర్యవత్ సారవత్. ౪౭. ౪౮. తతోహమితి. ఉత్తమం జలభాజనం ఉద్యమ్య పిత్రాహం రామాయ దాతుముద్యతేతిసంబంధః. ౫౦. దీయమానామితి. ఛందం అభిప్రాయం. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. రమేహమితి. ఉపోహ్య సమీపంప్రాపయ్య * దివసమితి. సంధ్యాకాలే నిద్రార్థం నిలీనానాం పతత్రిణాం ధ్వనిశ్శ్రూయత ఇతిసంబంధః. ౪. ఏతేచేతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః,

తాః, సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కలాః. ౫. ఋషీణా మగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకం, కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః. ౬. అల్పపర్ణాహి తరవో ఘనీభూతా స్సమంతతః, విప్రకృష్టేపి దేశేఽస్మిన్ నప్రకాశంతి వైదిశః. ౭. రజనీచరసత్వాని ప్రచరంతి సమంతతః, తపోవనమృగా హ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే. ౮. సంప్రవృద్ధా నిశా సీతే నక్షత్రసమలంకృతా, జ్యోత్స్నాప్రావరణ శ్చంద్రో దృశ్యతేఽభ్యుదితోఽంబరే. ౯. గమ్యతా మనుజానామి రామస్యానుచరీ భవ, కథయంత్యా హి మధురం త్వయాహం పరితోషితా. ౧౦. అలంకురు చ తావత్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలి, ప్రీతిం జనయ మే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా. ౧౧. సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా, ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖా యయౌ ౧౨. తథాతుభూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాంవరః, రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ. ౧౩. న్యవేదయత్తతస్సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ, ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజం. ౧౪. ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః, మైథిల్యాస్సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభాం. ౧౫. తతస్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః, అర్చిత స్తాపసై స్సిద్ధై రువాస రఘు

కపోతకంధరావ దవ్యక్తరాగః - అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ ఇత్యమరః. ౬. అల్పపర్ణా ఇతి. విప్రకృష్టేపిదేశే అల్పపర్ణాః యే తరవః - తేపి సమంతతః ఘనీభూతాహి అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాంద్రీభూతాఇవ - తత్ర హేతుమాహ - నప్రకాశంతివైదిశ ఇతి. ౭. రజనీచరేతి. వేదితీర్థేషు వేద్యవతరణప్రదేశేషు - తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ష్వంభసి పావనే, పాత్రోపధావతరణేష్వితి వైజయంతీ. ౮. ౯. గమ్యతామితి. అనుజానామి అనుమతిం కరోమి - అనుచరీభవేతి పాఠః. ౧౦. అలంకుర్వితి. అలంకురు-ఆత్మానమితి శేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతిదానం - కర్మణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - ద్వంద్వా చ్చుదషహాంతాత్ సమాహార ఇతిసమాసాంతష్టచ్-వసనాభరణస్రజామితిపాఠే -ప్రీతిదానమితిభావేల్యుట్.

---

౫. ఋషీణా మితి. కపోతాంగారుణః కపోతాంగవదరుణః. ౬. అల్పేతి. అల్పపర్ణా యే తరవః - తే సమంతతః ఘనీభూతాహి - అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వా త్సాంద్రీభూతా ఇవ - తత్ర హేతుః - నప్రకాశంతి వైదిశ ఇతి. ౭. రజనీతి. వేదితీర్థేషు వేదిస్థానేషు. తి. వేదితీర్థేషు - అగ్నిహోత్రవేదిసంబంధాత్పుణ్యక్షేత్రరూపాశ్రమప్రదేశేషు - తీర్థశబ్దః పుణ్యక్షేత్రవాచీ. ౮. తి. చంద్రోదృశ్యతే ఇత్యనేన కార్తిక్యుత్తరం ప్రతిపది యాత్రేతి సూచితం. ౯. ౧౦. అలంకుర్వితి. అలంకురు ఆత్మానమితిశేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీతిదానం. ప్రీత్యాదీయత ఇతిప్రీతిదానం-కర్మణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహారో వసనాభరణస్రజం - వసనాభరణస్రజామితి వాపాఠః. ౧౪. తి. మానుషేషు మనుష్యలోకగతేషు. ౧౫. ౧౬. తి. ఆపృచ్ఛ్యతాం వనాంతరగమనార్థ మితిశేషః.

నందనః. ౧౬. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్, ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసాన్వనగోచరాన్. ౧౭. తా వూచు స్తే వనచరా స్తాపసా ధర్మచారిణః, వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసై స్సమభిప్లుతం. ౧౮. రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ, వసంత్యస్మిన్ మహారణ్యే వ్యాళా శ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯. ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణం, అదంత్యస్మి న్మహారణ్యే తాన్నివారయ రాఘవ. ౨౦. ఏషపంథా మహర్షీణాం ఫలాన్యాహరతాం వనే, అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧. ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వ స్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్ష్మణ స్సూర్య ఇవాభ్రమండలం. ౨౨.

౧౪—౧౬. తస్యామితి. అభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ స్నాత్వా కృతహోమాన్. ౧౭. తావితి. వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుత మూచుః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూవ్యాళా విత్యమరః. ౧౯. ౨౦. రా. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృతస్వస్త్యయనః కృతమంగళాశీర్వచనః. ౨౨.

---

౧౭. తావూచురితి. వనస్యసంచారం కందమూలఫలాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్య గుపద్రుత మిత్యూచు రితిసంబంధః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశూవ్యాళా వితినిఘంటుః. ౧౯. తి. ఉచ్ఛిష్ట మశుచిం - ప్రమత్త మసావధానం - తాన్ రక్షోవ్యాళాన్. ౨౦. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. ఇతీవ పూర్వోక్త మార్గప్రకారేణైవ-ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగళాశీర్వాదః. తి. ఇతీరితః ఏవముపదిష్టమార్గః. ౨౨.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండే
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారేశ్చరణ సరసిజ ద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవా
నిర్ధూతాశేషమోహో నిరుపమధిషణః కౌశికానాంకులేందుః,
గోవిందార్యోనివార్యప్రతికథకగజస్తోమపంచాస్యరూప
ష్టీకాం పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధుసాకేతకాండే.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకాచార్యనారాయణ తీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, టీకాత్వయోధ్యాకాండస్య సమాప్తాతత్త్వదీపికా,
అపాంగజనితాశేష సంపదంభోధిసంభవా, లక్ష్మీః స్థితిమతీ భూయాదస్మాకంభవనేసదా.

శ్రీమదయోధ్యాకాండ పఠనశ్రవణయోః ఫలం - బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే - అధ్యాయే.

కాండంద్వితీయంశృణ్వన్ యః ప్రోక్తేననియమేనతు,
సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పఠనాద్వాపిశాస్త్రతః.

శ్రీమద్రామాయణేఽభీష్టప్రదే వాల్మీకినాకృతే,
మహేశ్వరాదిగోవింద కృతవ్యాఖ్యాసముజ్వలే. ౧

వావిళ్లవంశ్య శ్రీరామస్వామిశాస్త్రితనూభవైః,
సాకేతకాండస్సానందం శోధితో ముద్రితోఽభవత్. ౨

సంశోధితశ్చవిద్వద్భి స్సదావిజయతేతరాం,
యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వంక్షమ్యతాందేవ రామచంద్రనమోస్తుతే.

అయోధ్యాకాణ్డస్సమాప్తః.

హ రిః ఓ మ్.

శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే-వ్యాఖ్యాన చతుష్టయవిశిష్టే

అ ర ణ్య కాం డ ప్రా రం భః.

ప్రవిశ్యతు మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాన్, దదర్శ రామో దుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమండలం. ౧. కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృ

రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసమన్విత గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్లో. వందే సుందర మిందు మందుర మహం వందారు బృందారకా
మందానందకరం సుధాబ్ధి వపుషం రక్తారవిందేక్షణమ్,
చిన్ముద్రోరురథాంగ శంఖ పరమ శ్రీ పుస్తకాంచ త్కరం
శుభ్రాబ్జాసన మశ్వవక్త్ర మతులం మత్కార్య సంసిద్ధయే.

వాత్స్యశ్రీశఠకోపదేశికవరశ్రీపాదరేణ్వంబుజై ర్దృష్ట్యా నిర్మలయా నిరీక్ష్యబహుధా వల్మీకిజస్యాశయం, శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వయో వ్యాచష్టేఽహమరణ్యకాండ మధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః. శ్రీరామాయణరాజస్య దత్వాపీతాంబరంమహత్, అర్పయే పరయాలక్ష్మ్యారాజంతీంరత్నమేఖలామ్. ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే జగజ్జన్మాదికారణస్య వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్తసమస్తావిద్యత్వం నిత్యానంద పరిపూర్ణత్వం నిఖిలాంతర్యామిత్వం నిరతిశయౌజ్జ్వల్యం నిరుపమధర్మప్రవర్తకత్వ మిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాత ముపవర్ణితం- ఇదానీం సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా - పూర్వకాండే పితృ

తిలకాదివ్యాఖ్యానసమన్విత తీర్థీయవ్యాఖ్యా.

ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యారభ్య దండకాన్ ప్రవివేశేత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ సంక్షిప్య నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం సర్వలోకోపకారకం మహాప్రబంధేనోక్త్వా - అధునా దేవస్య దండకారణ్యసంచారసముద్భూతా నద్భుతాన్ పరాక్రమా న్విస్తరేణ వక్తుం తృతీయకాండ మారభతే. ప్రవిశ్యేత్యాది. ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌ చే తియాదవః - దుర్ధర్షః ద్విషద్భిరప్రధృష్యః - తిరస్కర్తు మశక్య ఇత్యర్థః - మహారణ్య మితి సామాన్యేనోక్తస్య దండకారణ్య మితివిశేషసంజ్ఞా - దండకనామ్నా రాజ్ఞా పరిపాలితో దేశః-శుక్రశాపా దరణ్యమభూ దిత్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి - మండలం సమూహః. ౧. అథ ఋషిదర్శితవర్త్మనా రామస్య దండకారణ్యప్రవేశ

తం, యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలం. ౨. శరణ్యం సర్వభూతా నాం సుసంమృష్టాజిరం తథా, మృగై ర్బహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం. ౩. పూజితం చ ప్రనృత్తం చ నిత్య మప్సరసాంగణైః, విశాలై రగ్నిశరణై స్స్రు గ్భాండై రజినైః కుశైః. ౪. సమిద్భి స్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం, ఆర ణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యై స్స్వాదుఫలై ర్వృతం. ౫. బలిహోమార్చితం పు

వచనపరిపాలనరూపో ధర్మ స్సద్భి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. ప్రవిశ్యేత్యాది. తుశబ్దః పూర్వారణ్య వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞో౽ రణ్యం శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహా గహనప్రవేశేప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - దుర్ధర్ష ఇతి - హింస్రాదిభి రప్ర ధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం. ని. తపోవనేమతేబ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో౽స్త్రియామితి బాణః - దదర్శ. ౧. అభిగమ్యత్వాయాశ్రమ మండలంవర్ణయతి - కుశేత్యాదిభి స్సార్ధసప్తశ్లోకైః. కుశైః యజ్ఞార్థ మాహృతైః - చీరైః స్నానా నంతర మాతపేపరిశోషణార్థం క్షిప్తై ర్వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మవేదః - తత్సం బంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లక్ష్మ్యాశ్రియా సమావృతం సమంతా దావృతం. అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం-గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః - దుర్దర్శం-సూర్యమండలం యథాతథా వస్థిత మిత్యర్థః - తద్వ ద్రక్షోభి రనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్యమందేహాఖ్య రక్షోభి రాక్రమణం నతుమధ్యాహ్నే. ౨. అతఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తదర్హతీతియత్ప్రత్య యః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయ మిత్యర్థః. రక్షో భ్యో భీతానాం వాసార్హం వా. ని. శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః, సదా సుసంమృష్టాజిరం సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. ని. అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః, సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచ యతి - మృగైరితి. ౩. ప్రనృత్తం ప్రకృష్టనృత్తవత్ - అర్శఆద్యచ్-బహువ్రీహిర్వా-అతిరమణీయ ప్రదేశత్వా ద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా - వర్తనం - అతఏవ పూజితం - అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృ హైః - స్రుక్ప్రముఖాని భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి స్రుగ్భాండాని - స్ఫ్యశ్చకపాలానిచే త్యాద్యా మ్నాతానితైః. ని. వణిక్మూలధనే పాత్రే భాండ మితివైజయంతీ. కుశైః పరిస్తరణార్థైః - కుశచీ రేత్యత్ర సంగృహీతకుశోక్తిః. ౪. అరణ్యేభవైః ఆరణ్యైః. ౫. బలిభిః భూతబలిప్రభృతిభిః - హో

మాహ - ప్రవిశ్యేతి. ఆత్మవాన్ స్వాయత్తచిత్తః - దుర్ధర్ష మితిపాఠే రక్షోయుతత్వా దశక్యప్రవేశ మిత్యర్థః - ప్రాయేణ మహారాష్ట్రదేశో౽యం. ౧. తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి. కుశేత్యాది సార్ధసప్తశ్లోకైః. చీరాణి వల్కలాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మీలక్ష్మీః తపోజనిత తేజోవిశేషః తయా సమావృతం - తయా సమావృతత్వాదేవ గగనాధికరణ సూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షో సురాదిభి ర్ద్రష్టు మశక్యం. ౨. శరణ్య మావాసార్హం - సుసంమృష్టాజిరం అలంకృతప్రాంగణ మిత్యర్థః. ౩. అప్సరసాంగణై రుపనృత్తం ఉపసమీపే నృత్తవత్-అర్శఆద్యచ్ - బహువ్రీహిర్వా- అతి మనోహర ప్రదేశత్వాత్ తైఃపూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యా హవనీయసభ్యావసథ్యశాలాః - స్రుగ్భాండైః స్రుక్స్రువాదియాగోపకరణజాతైః - సర్వమావపనం భాండ మిత్యమరః. ౪. అరణ్యేభవా ఆరణ్యాః. ౫. బలిహోమార్చితం - బలిభి ర్వైశ్వదేవాది

ణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, పుష్పైర్వన్యైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యాచ సపద్మయా. ౬. ఫలమూలాశనై ర్దాంతై శ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః, సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణై ర్మునిభి ర్వృతం. ౭. పుణ్యైశ్చ నియతాహారై శ్శోభితం పరమర్షిభిః, తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్బ్రాహ్మణై రుపశోభితం. ౮౫ స దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమా౯ తాపసాశ్రమ మండలం, అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విజ్యంకృత్వా మహద్ధనుః. ౯౫. దివ్యజ్ఞానోపపన్నా స్తే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః, అభ్యగచ్ఛం స్తథా ప్రీతా వైదేహీంచ యశస్వినీం. ౧౦౫. తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వావై ధర్మచారిణః,

---

మై ర్వైశ్వదేవాదిహోమైశ్చ - అర్చితం సత్కృతం - బ్రహ్మఘోషై ర్వేదఘోషైః - నినాదితం సంజాతనినాదం - పుష్పైః దేవపూజార్థ ముపక్షిప్తైః - సపద్మయా పద్మసహితయా - పద్మిన్యా సరస్యా. ౬. మునిషు తారతమ్యప్రదర్శనార్థం సూర్యవైశ్వానరాభై రిత్యుపమానద్వయం - పురాణై ర్వృద్ధైః. ౭. పరమర్షిభిః ఉత్తమమునీనామపి పూజనీయైః - తత్ ప్రసిద్ధం - బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం - బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలికవేదమంత్రఘోషైః - బ్రహ్మవిద్భిః పరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః - మహాభాగైః మహాభాగ్యైః. ని. భాగో రూపార్థకే ప్రోక్తో భాగధేయై కదేశయో రితివిశ్వః, ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం దదర్శేతి. పూర్వేణాన్వయః. ౮౫. సఇతి. విజ్యం విసృష్టమౌర్వీకం కృత్వా - వినీతవేషప్రవేశ్యత్వా దాశ్రమాణా మాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థంచ విజ్యాకరణం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయగతః. ౯౫. దివ్యేతి. దివ్యం లోకవిలక్షణం జ్ఞానం తేన ఉపపన్నా యుక్తాః - అతీతానాగతజ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - రామోఽయం రావణవధార్థ మవతీర్ణో విష్ణుః - సీతాలక్ష్మీః - లక్ష్మణశ్చ తదంశ ఇతివిజ్ఞాత తదవతారరహస్యా ఇతియావత్. తనిశ్లోకీ. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః - జన్మకర్మచ మేదివ్య మితిస్మృతేః - మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః - అభ్యగచ్ఛన్ ప్రత్యుత్థానంచక్రుః. ౧౦౫. తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః తంరాక్షసనిరాసాయావతీర్ణం రామం - ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తనప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం - ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్చంద్రమివా ర్చనీయం - యద్వా - వనరాజ్యాంతః ప్రాదుర్భ

బలిభిః హోత్రైః శోభితం బ్రహ్మఘోషానువాదితం వేదఘోషయుక్తం-పద్మినీ పద్మసరః - పద్మయా పద్మపుష్పయుక్తయా. ౬. పురాణై ర్వృద్ధైః. ౭. బ్రహ్మభవనం బ్రహ్మలోకః - బ్రహ్మఘోషో వేదఘోషః బ్రహ్మవిద్భి స్సర్వత్ర బ్రహ్మానన్యత్వజ్ఞానవద్భిః బ్రాహ్మణై రుక్తలక్షణైః. అన్వర్థబ్రాహ్మణైః తాదృశైర్యుక్తత్వాదేవ బ్రహ్మభవనప్రఖ్యత్వమాశ్రమస్య. ౮౫.సఇతి.విజ్యమవరోపితగుణం కృత్వేతి- ఆశ్రమవర్తిమృగపక్షిత్రాసనివృత్త్యర్థ మితిశేషః. ౯౫. దివ్యేతి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః శ్రీరామఏవ తారకంబ్రహ్మేతి జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - మహర్షయః అలౌకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - రామం దృష్ట్వా చకారా ల్లక్ష్మణంచ తథా - ప్రీతాస్సంతః అభ్యగచ్ఛన్ - అభిముఖ్యేన జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౦౫. తఇతి. రామందృష్ట్వా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా-మంగళానిభవ న్త్విత్యాశీర్వచనాని ప్రయుంజానాః - ఉద్యంతంసోమమివ సకలజగదానందకరం తం రామమేవ - స్వేష్టదేవతాత్వేన ప్రత్యగృహ్ణన్ స్వీచక్రురిత్యర్థః. తి. ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రియదర్శనం-తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః - స్వకులరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మచారిణం రామం

లక్ష్మణంచైవ దృష్ట్వాతు వైదేహీం చ యశస్వినీం, మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః. ౧౨. రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం, దదృశు ర్విస్మితాకారాః రామస్య వనవాసినః. ౧౩. వైదేహీం లక్ష్మణం రామం నేత్రై రనిమిషైరివ, ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు స్సర్వేతే

వత్తయా మేఘావృతమిందుమివ స్థితం - ధర్మచారిణో దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణధర్మారాధ్యం సాక్షాత్కృత్య - యద్వా - ఇతఃపూర్వం ధర్మవీర్యేణ పశ్యంతి - సంప్రతి చక్షుషా సాక్షాత్కుర్వంతీత్యర్థః - తథా లక్ష్మణంచ వైదేహీంచ దృష్ట్వా మంగళాని ప్రయుంజానాః - స్వాపేక్షితరక్షాభ్యర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః-రామస్య సౌందర్య సౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షోభూయిష్ఠేఽత్ర వనే కింభవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజానాః - దృఢవ్రతాః అశిథిలతద్రక్ష్యత్వనియమాస్సంతః-ప్రత్యగృహ్ణన్ ప్రతిగృహీతవంతః-ప్రత్యుత్థానఫలప్రదానాద్యుపచారమకుర్వ న్నిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ప్రత్యగృహ్ణన్ ఆత్మీయతాకరణం ప్రతిగ్రహః - నిసృష్టాత్మా సుహృత్సుచే తివక్ష్యతి. ౧౨. మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకుమార్యాదికమాహ - రూపేతి. రూపస్య శరీరస్య - సంహననం సమస్సువిభక్తాంగ ఇత్యుక్తావయవ సంస్థాన విశేషం - లక్ష్మీం సముదాయశోభాం - సౌకుమార్యం పుష్పహాస తుల్యకోమలతాం - సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్తాం - లావణ్యస్వరూప ముక్తం. ముక్తాఫలేషుఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు లావణ్యం తదిహోచ్యత ఇతి. విస్మితానామాకారాఇవాకారాయేషాంతే విస్మితాకారాః - విస్మయావేదకస్వముఖప్రసాదఫుల్లనేత్రత్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినః వికారహేతౌ సత్యప్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినోపి విస్మితాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః - అభేదేన ప్రత్యయద్యోతనార్థం చకారాప్రయోగః - యద్వా-అభూషణేపి భూషితవత్ భాసమానత్వం రూపం-తథోక్తం- అంగాన్య భూషితాన్యేవ వలయాద్యై ర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితికథ్యత ఇతి. సంహననం సౌందర్యం - తదప్యుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః, సుశ్లిష్టసంధిబంధస్స్యాత్తత్సౌందర్యమిహోచ్యత ఇతి. లక్ష్మీం లావణ్యం - తచ్చోక్తం పూర్వమేవ - సౌకుమార్యమప్యుక్తమేవ - సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నత్వం. తనిశ్లోకీ. ౧౩. ఏతంన్యాయం

దృష్ట్వా - యశస్వినీం పాతివ్రత్య యశోవతీం రక్షః కులసంహారహేతుత్వరూప యశోవతీం వా - సీతాంచ దృష్ట్వా - అతఏవాగ్రే రక్షణప్రార్థనో పపద్యతే - మంగళాని ఆశీర్వాదాన్. ౧౨. రూపేతి. రామస్య రూపాదికం - వనవాసినో మునయః దదృశురితి సంబంధః - రూపంనామ - అంగాన్య భూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయై ర్విభూషణైః-యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యతే - సంహనన మవయవానాం సంశ్లిష్టసంధిబంధ స్సౌందర్యం. అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశోయథోచితం, సుశ్లిష్టసంధిబంధ స్తత్సౌందర్య మితిచోచ్యతే, లక్ష్మీః కాంతిః లావణ్య మిత్యర్థః- ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతియదంగేషు లావణ్యం తన్నిగద్యతే - సౌకుమార్యం మార్దవం - సువేషతా ముచితశృంగారసంపన్నతాం - విస్మితాకారాః విస్మితోఽంతఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః తద్వ్యంజకముఖ ప్రసాదవిస్ఫారితేక్షణత్వాదిః తద్వంతః. ౧౩. వైదేహీమితి. వనచారిణః పశుపక్షిమృగాదయః - అయంభావః - పద్మభవప్రముఖానామ ప్యగోచరో భగవాన్ - సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీరామః పంగూపరి గంగాప్రవా

వనచారిణః. ౧౪. అత్రైనం హి మహాభాగా స్సర్వభూతహితే రతం, అతిథిం పర్ణశాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్. ౧౫. తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా పావకోపమాః, ఆజహ్రు స్తే మహాభాగా స్సలిలం ధర్మచారిణః. ౧౬. మూలం పుష్పం ఫలం వన్య మాశ్రమంచ మహాత్మనః, నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా స్తతః ప్రాంజలయోఽబ్రువన్. ౧౭ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్య స్త్వం మహాయశాః, పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః.౧౮. ఇంద్రస్యైవ చతుర్భాగః ప్రజా

సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేష్టుమాహ - వైదేహీమితి. సర్వేవనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామంచ దివ్యరూపదర్శనజనితానందభంగభీరుతయా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణతయాచ సర్వథా నిర్నిమేషైరివస్థితై ర్నేత్రై రుపలక్షితాస్సంతః దదృశుః - అనేన పూర్వశ్లోకే విస్మితాకారా ఇత్యేత ద్వివృతం. తనిశ్లోకీ. నేత్రైరనిమిషైరివ - జగన్మోహనదివ్యమంగళ విగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితై ర్నేత్రైః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - అనిమిషత్వే హేతుమాహ ఆశ్చర్యభూతానితి. ౧౪. అత్రేతి. అత్ర ఆశ్రమమండలే - మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః - సర్వభూతహితేరతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హంఏనంరాఘవం పర్ణశాలాయాం స్వస్వపర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః. తత ఇతి. రామస్యసత్కృత్వేతిపష్ఠ్యార్షీ-నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్ - సత్కృత్య సత్కారంకృత్వా - కుశలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య పవిత్రాణాం పవిత్రత్వముక్తం - ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వ ముక్తం-మహాభాగాఇతి సుకృతపరిపాక ఉచ్యతే-సలిలం అర్ఘ్యాద్యుచితం ఆజహ్రుః. ౧౬. మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తిరూపధర్మజ్ఞాః - ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః - మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః - మహాత్మనశ్శేషిణోరామస్య వన్యం మూలాదికమాశ్రమంచ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టంవినియుజ్క్ష్వేతి నివేద్య తతోఽబ్రువన్. తనిశ్లోకీ. ఆత్మీయభరసమర్పణ ముచ్యతే. ౧౭. ధర్మపాలఇతి. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమ ధర్మపాలకః - అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య - శరణ్యః శరణార్హః పూజనీయశ్చ - దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః - మాన్యత్వే హేతుః రాజాదండధర ఇతి-పూజనీయత్వే హేతు ర్గురు రితి-దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా. ౧౮. పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ-ఇంద్రస్యైవ

హావ దస్మాకమపి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితై ర్నేత్రైః మృగాదయోప్యా శ్చర్యభూతా దదృశు రిత్యర్థః - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్దినే మహాభాగాః ఋషయః. ౧౫. తతఇతి. పరమపురుషస్య తవ సందర్శనేన వయం - మహాభాగాః అతిధన్యాశ్చేతి ప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలిలాదిపూజాద్రవ్యం - ఆనీయేతి శేషః - ఆజహ్రుః రామస్యపూజామితి శేషః. ౧౬. మూలమితి. వన్యం వనేభవం ఆశ్రమం నివాసస్థానంచ నివేదయిత్వా - ఇమానివస్తూని దేవ త్వదీయానీ త్యుక్త్వా ప్రాంజలయః అయమే వాదిపురుష ఇతినిశ్చయబుద్ధ్యా సముద్భూతభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః - భక్తినమ్రాః భగవంతం శ్రీరామ మబ్రువన్ - విజ్ఞాపయంతిస్మేత్యర్థః. ౧౭. విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ-ధర్మపాల ఇత్యాదినా. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - శరణ్యః - ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షితా దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ గురుఃపూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియా పూజార్హః - రాజా రాజరూపేణమాన్యః - బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతిశేషః. కుతో మమైతాదృశప్ర

రక్షతి రాఘవ, రాజా తస్మాద్వరాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే లోకనమస్కృతః ౧౯. తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రా

హేతి. ఇహ భూస్వర్గే - ఇన్ద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజా రక్షతి - తస్మాద్ధేతోః. వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే అనుభవతి - ఇన్ద్రస్యేతి లోకపాలాన్తరాణాముపలక్షణం. అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః నిర్మితో నృప ఇతి వచనాత్ -వస్తుతస్తు ఇన్ద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః - ఇది పరమైశ్వర్యే ఇతి ధాతోః సర్వత్ర ముఖ్యవృత్తత్వాత్ - ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతి శ్రుతిప్రయోగాచ్చ, ఇన్ద్రస్య పరమాత్మనః - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే - ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః - పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాయమేవార్థః - నహ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాఞ్జలయో భవన్తి - న చాశ్రమం నివేదయన్తి-నాపి గర్భభూతత్వం వదన్తి. ౧౯. భవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః నోపాసనాదిక మిత్యాహ - తేవయమితి. తే వయం ఆర్తా వయం - భవతా రక్ష్యాః-ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితు మర్హాః - కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే నేత్యాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి భవద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః - నాన్యః - తత్ర ప్రమాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః - భవతు తవ విషయవాసిత్వం యదా ... ప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి - నగరస్థః సింహాసనస్థో వా - వనస్థః ... రహితో వా త్వం - స్వాభావికసిద్ధ సర్వశక్తికః నిరుపాధిక సర్వశేషీ చ త్వం - నః అస్మాకం - రాజా నాయకః - తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి - నిరుపాధిక సర్వశేషీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. తే పూర్వోక్త ప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః - వయం ఉపాయశూన్యత్వాపాయ బహుళత్వాదిమన్తః - భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యాః-అతిప్రసంగపరిహారార్థ మాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్విషయవాసిత్వాత్ - సాకేతసంభవచరాచర జన్తున్యాయేన ప్రవృత్తినిరపేక్షమేవ రక్షణమిత్యేకః పక్షః - పూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్వారక మిత్యన్యః పక్షః - నను పూర్వం ఆత్మాత్మీయరక్షా భరసమర్పణేనైవ ప్రయోజనసిద్ధేః విషయవాసిత్వకథనం వ్యర్థమితి శఙ్క్యా న ... రక్ష్యవినాశస్య దోషభూయస్త్వ కథనార్థత్వాత్ - విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్షహేతుత్వనిర్బన్ధేపి మోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయస్యావిరోధాత్ నహ్యత్ర మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానం చక్రుః - కిన్తు దుష్టరాక్షస నిరసనాపేక్షయా - నగరస్థో వనస్థో వేతి - ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా యుద్ధబలేన చతురంగబలే

భావ ఇతిశంకాయాం తమేవ కైముతికన్యాయేన ద్రఢయతి-ఇన్ద్రస్యేతి. దిక్పాలచతుష్టయాత్ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రామతీతి న్యాయేన - ఇన్ద్రస్య త్వన్నియమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజా ధర్మేణ రక్షతి - తస్మాద్రక్షణా ద్వారా నగ్ర్యాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే చ - లోకనమస్కృతశ్చేతి సంబన్ధః - యద్యేవంవిధస్య రాజ్ఞో ప్యేవం ప్రభావః - సకల జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వరస్య తవ సుధర్మ పాలకత్వశరణ్యత్వాదిక మస్తీతి కిముపవక్తవ్య మితి భావః. ౧౯. అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతమిత్యత ఆహ - తేవయమితి. నను నగరంవిహాయ ఆగతేన చతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవన్తః కథం రక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థ ఇతి - యతస్త్వం నగరస్థో వనస్థో వా నః రాజా అతస్తే భవదేకశరణా వయం భవతా కరుణాశాలినా రక్ష్యాః-అత్రాస్మద్రక్షణం నామ అనన్తకల్యాణగుణైకనిలయ జగన్మోహనదివ్యమంగళత్వన్మూర్తిధ్యానానందానుభవాన్తరాయ రూపరక్షోనివారణరూపం - అతిప్రసంగ పరిహారార్థమాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి-విషయో

జాజనేశ్వరః. ౨౦. న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః, రక్షితవ్యా స్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతా స్తపోధనాః. ౨౧. ఏవముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై ర్వన్యైశ్చ రాఘవం, అన్యైశ్చ వివిధాహారై స్సలక్ష్మణ మపూజయన్. ౨౨. తథాన్యే తాపసాస్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః, న్యాయవృత్తా యథా

న చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే సమర్థా భవంతి - సకలలోకరక్షణ ధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - వనవాసే కిమపచీయతే - స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తి సంపన్నస్యావసాదకం సత్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః - సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా - నిరుపాధికశేషిణస్తవ యత్రకుత్రచిదవస్థానే ప్యస్మద్రక్షణమావశ్యక మితిరాజశబ్దార్థః. ౨౦. నను భవంతఏవ తపఃప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః - న్యస్తేతి. న్యస్తః త్యక్తో దండో యైస్తే న్యస్తదండాః - శాపతోనిగ్రహ కరణరహితా ఇత్యర్థః - తత్రహేతుః జితక్రోధా ఇతి-తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః - తత్రాపిహేతుః జితేంద్రియాఇతి. ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్మూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః - వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధాన్నాస్మాభిరస్మద్రక్షణముచిత మిత్యాహుః - త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్యాః - అనేనా నన్యార్హ శేషత్వముక్తం - శశ్వదితి కాకాక్షిన్యాయేనో భయత్రాప్యన్వేతి - తేనా నన్యార్హ శేషత్వా నన్యశరణత్వయో స్స్వాభావికత్వ ముక్తం - తథాపి సాధనం వినా రక్షణేఽతిప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహుః తపోధనాఇతి - తపోఽత్రన్యాసనిక్షేపాపరపర్యాయః - తస్మాన్న్యాస మేషాంతపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః - ప్రపత్త్యేకధనావయ మిత్యర్థః - అస్మత్కృతాం ప్రపత్తిం వ్యాజీకృత్యాస్మాన్ రక్షేత్యర్థః - రక్షణమత్రమోక్ష ప్రాపణమేవ - ఖరాదిభ్య స్త్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇమేతు మునయో మోక్షైకపరాః. తనిష్ఠోక్తి మహాప్రభావానాం భవతాం కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః - న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్త సకలరాక్షస శిక్షాభారాః - అతఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. అత స్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి - ఏవమిత్యాది. ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్ష్మణం రాఘవం వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవ మిత్యనేన సీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం - మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్ - ప్రభాప్రభావన్న్యాయేన తయో రపృథగ్భావాత్ - అన్యైః సంకల్పసిద్ధైః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః. ౨౨. తథాన్యఇతి. సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యాపారాః - స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః - స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధ

దేశః అయంభావః ఇతరేరాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేనచ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణేశక్తా భవంతి సకలలోకరక్షణధురంధరస్యా సహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్యతవ వనవాసే కిమపచీయతే అతో యత్రకుత్రాపి స్థితస్య తవా సాధ్యం కిమపి నాస్తీతి. మహాప్రభావవతాం భవతాం కుతోరక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహ - న్యస్తదండాఇతి. న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరాక్షసశిక్షాభారాః-అతఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథామాత్రా మహతాప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వత్ వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏవమితి. అన్యై ర్నీవారాదిభిః. ౨౨. తథాన్యఇతి. సిద్ధాః భరద్వాజాదివ త్సిద్ధ

న్యాయం తర్పయామాసు రీశ్వరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ప్రథమస్సర్గః.

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి, ఆమన్త్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాన్వగాహత. ౧. నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం, ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం, నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితం, లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ ౩. సీతయా సహ కాకుత్స్థ

కామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః - అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః - తాపసాః కాయికకైంకర్యాశక్తా ఇత్యర్థః- ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం - స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పయామాసురిత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యంతం విశిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితు ముపక్రమతే - కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా అతఏవ సంక్షేపే-విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శహేత్యత్ర విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్ట్వానితివ్యాఖ్యాతం, కృతాతిథ్య ఇతి. తుశబ్దేన అత్ర్యాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే - అనన్యప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం - పత్రంపుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ - కార్త్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్త్యై ర్యత్కించిద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యత్వేనహి భగవాన్ స్వీకరోతి - సూర్యస్యోదయనంప్రతీతికర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా - లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం - ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్స్నానాదికర్మావసాన ఇత్యర్థః - వనమేవాన్వగాహత - నచ తత్రస్థాతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. ౧. నానామృగగణేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగకఠినవిరాధదేహసంపర్కాదితిభావః - దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవ హేతుః - నిష్కూజనానాశకుని నిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం - సుదూరముడ్డీయమానోఽపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతిభావః - ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదాశబ్ద్యత ఇత్యర్థః - నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం. ౩. సీతయాసహేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగాః స్తరక్ష్వాదయః - పురుషానత్తి భక్షయతీతిపురుషాదః - పచాద్యచ్ - రాక్షస మిత్యర్థః - మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం.

సంకల్పాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయో భగవదుపాసనావిరూపధర్మః - సఏవ వృత్తం శీలం యేషాంతే తథా కృతాభ్యవహారమీశ్వరం సకలజగత్స్వామినం నీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభి ర్యథాన్యాయం యథావిధి తర్పయామాసుః. ౨౩. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య నారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ప్రథమస్సర్గః.

కృతేతి. సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - ఉదయకాల ఇత్యర్థః - అవగాహత ప్రావిశత్. ౧౪. ధ్వస్తేతి. వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయ మిత్యుక్తహేతో రేవ * పక్షిణాం సాధ్వసేన నిష్కూజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝిల్లికాగణనాదితం - రామోవనమధ్యందదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సీతయేతి. గిరిశృంగాభం గిరేశ్శృంగం

స్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే, దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనం. ౪. గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం, బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం. ౫. వసానం చర్మవైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం, త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకం. ౬. త్రీన్ సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌవృకౌ పృషతాన్ దశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్యచశిరో మహత్, అవసజ్యాయసేశూలే వినదంతం మహాస్వనం. ౭. సరామం లక్ష్మణంచైవ సీతాం దృష్ట్వాచ మైథిలీం, అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాలఇవాంతకః. ౮. సకృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివ మేదినీం, అంకేనాదాయ వైదేహీ మపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్. ౯. యువాం జటాచీరధరౌ సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ, ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ. ౧౦. కథం తాపసయోర్వాం చ వాసః ప్రమద

---

౪. గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం - మహావక్త్రం పృథుతరముఖం వికటం విశాలం - విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం - విషమం న్యూనాధికావయవం - వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం - అతఏవ ఘోరదర్శనం. ౫. వసామాంసం-తయా ఆర్ద్రం - రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం - వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం - ఆర్షఇట్. ౬. త్రీనిత్యాదిభక్షణార్థమితిశేషః - పృషతాన్ బిందుమృగాన్ - ఆయసే ఆయోమయే - శూలే-అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా - మహాస్వనం యథాభవతితథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం. ౭. సఇతి. కాలే సంహారకాలే - ప్రజాఉద్దిశ్యాంతకో యథాధావతి తథా అభ్యధావత. ౮. సఇతి. అంకేన కటిప్రదేశేన. ౯. యువామిత్యాది. సభార్యావితి - భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీత్యేకేవదంతి - అన్యేతు యథా - ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః - యథాచ ఋతం పిబంతావిత్యత్ర పానకర్తృకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దప్రయోగః - తథా ఛత్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యావిత్యుక్తమిత్యాహుః తథాపి ధ్వనిదోషోవర్జనీయః - వస్తుతస్తు - ద్వయోరేకాభార్యాస్తీతిదుర్బుద్ధినైవ ముక్తమితి సమ్యక్ - క్షీణజీవితౌ - మద్ధస్తే పతనాదితిభావః - యద్వా - క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ - అత్రప్రవిష్టానాంజీవితం దుర్లభమితిభావః. ౧౦. వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమవధ్యావేవ

ఆభా ఉపమా యస్యతం. ౪. గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం - వికటం వక్రం బీభత్సం కుత్సితం - విషమం నిమ్నోన్నతం- వికృతం వక్ష్యమాణధర్మవత్త్వాద్విపరీతవేషం. ౫. వసార్ద్రం చర్మవసానం - వసా మాంసవిశేషః. ౬. భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసేశూలే - అవసజ్య నిధాయ - ప్రోతంకృత్వా మహాస్వనం యథాతథా వినదంతమేవంవిధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౭. సఇతి. సః విరాధః కాలే యుగాంతకాలే - క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథాధావతి. ౮. సఇతి అంకేన కటిప్రదేశేనేతియావత్. టీ. అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘౌఘపరిహారార్థమేవ - నతు దారబుద్ధ్యా - తదుక్తంస్కాందే. సోపి తాంజానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః, ఇయం పరామహాశక్తి స్స్వయం స్వర్గస్యకారణం, అస్యావిబోధో మోక్షేపికారణం బంధనేపిచ, తస్మాదిమాంభజిష్యామి దిష్ట్యాప్రాప్తంహి దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘౌఘపంజరః, భక్తియుక్తో జహారైనాం సీతాంచైతన్యరూపిణీమితి. ౯. యువామిత్యాది. సభార్యావితిభార్యాశబ్దస్తు యోషిన్మాత్రవాచీ ఏకయా యోషితా సహితౌ - సభార్యశబ్దః ఛత్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణికోవా. తి. యద్వా - విరాధస్యేదం నిందోక్తిరూపమేవ సభార్యావితివాక్యం. టి. యద్వా సభా

యాసహ, అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌయువాం మునిదూషకౌ. ౧౧½. అహం వన
మిదందుర్గం విరాధోనామ రాక్షసః, చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాని
భక్షయన్, ఇయంనారీ వరారోహా మమ భార్యా భవిష్యతి, యువయోః పాపయో
యోశ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే. ౧౩½. తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరా
ధస్య దురాత్మనః, శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా, సీతా
ప్రావేపతోద్వేగా త్ప్రవాతే కదలీయథా. ౧౫. తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం
విరాధాంకగతాం శుభాం, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧౬
పశ్యసౌమ్యనరేంద్రస్య జనకస్యాత్మసంభవాం, మమభార్యాం శుభాచారాం విరా
ధాంకేప్రవేశితాం, అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీం. ౧౭½. యదభి
ప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతంచ యత్, కైకేయ్యాస్తు సుసంపన్నం క్షిప్ర
మద్యైవ లక్ష్మణ. ౧౮½, యానతుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ, యయా
హంసర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం, అద్యేదానీం సకామా సా యా

త్యాశయేనాహ - కథమితి - వాంయువయోః ప్రమదయాసహ వాసశ్చ కథం - విరుద్ధ ఇత్యర్థః.
నచవాహేతినిషేధేపి వామాదేశ ఆర్షః - కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి. అధర్మేతి. మునిదూషకౌ ము
నివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదితిభావః - అతఏవ పాపౌ. ౧౧½. అహమిత్యాది. మృధే యుద్ధే.
౧౩½. తస్యేత్యాది. సగర్వితం సగర్వం - భావేనిష్ఠా - ఉద్వేగాత్ భయాత్. ౧౫. తామితి. పరి
శుష్యతా శోకసంకుచితేన - ముఖేన ఉపలక్షితః. ౧౬. ౧౭½. యదితి. కైకేయ్యాః అస్మాసువిషయే
యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః - యచ్చప్రియం వరవృతం వరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవ సుసంప
న్నం ఫలితం. ౧౮½. అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి - యానతుష్యతీతి. దీర్ఘదర్శి
న్యా కైకేయ్యా - అస్మద్వ్యసనం పూర్వమేవ యదిన చింతితంస్యా త్తర్హిపుత్రార్థం రాజ్యమేవవర
యేత్ నతుమత్ప్రవాసనం - మత్ప్రవాసనవరణా దవగమ్యతే- అయంవనం గతశ్చేత్ సాచ రాక్ష
సాదిభి రపహ్రియేత తేన రామోపి వ్యసనమ్మహ త్ప్రాప్నుయాత్ - తతశ్చ - మత్పుత్రస్య
రాజ్యంనిష్కంటకం స్యా దితి కైకేయీ నూన మమన్యతేతిభావః - పుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం
మాతా మమ మధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతా కనీయసీ త్యుక్తం - తథాపి మహిషీత్రయా

యా మార్యా సభార్యా. ౧౦½. కథమితి. వాం యువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధా
రణాత్ అతఏవ పాపౌ. ౧౧½. తయో ర్భీత్యుత్పాదనాయ విరాధః స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథ
యతి - అహమిత్యాదినా. మృధే యుద్ధే. ౧౩½. తి. సగర్వితం - భావేనిష్ఠా-సగర్వమితియావత్-
ఉద్వేగా ద్భయాత్. ౧౫. తామితి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః. ౧౬. పశ్యేతి. విరాధాంకే
ప్రవేశితాం విరాధేనాంకేప్రవేశితాం. ౧౭½. యదితి. అస్మాసువిషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం-వనే
సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం-తత్ క్షిప్ర మద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధ మిత్యర్థః. ౧౮½. యేతి.
యాపుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం రాజ్యేన రాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతా
నాం హితోప్యహం యయాహం దీర్ఘదర్శిన్యా వనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా
మమమాతా మధ్యమా సాకైకేయీ అద్యదివసే సకామాజాతా - నను పూర్వంమాతా యవీయసీ
త్యుక్తం. కథ మిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే - సత్యం - కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీకైకేయీ -

మాతా మమమధ్యమా. ౨౦. పరస్పర్శాత్తు వైదేహ్యాః నదుఃఖతర మస్తి మే, పితుర్వియోగా త్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణా త్తథా. ౨౧. ఇతి బ్రువతి కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగఇవ శ్వసన్. ౨౨. అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః, మయా ప్రేష్యేణ కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౨౩. శరేణ నిహతస్యాద్య మయాక్రుద్ధేన రక్షసః, విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితం. ౨౪. రాజ్యకామే మమక్రోధో భరతే యో బభూవహ, తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి

పేక్షయా కనీయసీత్వం - సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వం - త్రిశతం పంచాశచ్చ దశరథపత్న్య స్సంతీతి పూర్వమేవోక్తం - అద్య అస్మిన్ దివసే - ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే. ౨౦. కింతే తాదృశంవ్యసనం తత్రాహ - పరస్పర్శాదితి. వైదేహ్యాః పరస్పర్శా ద్యథా దుఃఖతరం పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్చ తథాదుఃఖం నాస్తీతి యోజనా. ౨౧. ఇతీతి. రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః నాగస్సర్పః శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితి భావః. అనాథఇవేతి. వాసవోపమోభూతానాం నాథస్సన్ - అనాథఇవ నాథసాపేక్షోనరఇవ విశిష్య మయా ప్రేష్యేణ సహితోపి కిమర్థంపరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు భూతానాం సర్వలోకానాం నాథః వాసవ ఉప మీయతే ౽నేనేతి వాసవోపమః. త్వం అనాథఇవ నాథభిన్నఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - ఏవ మేవ తత్త్వంజగుః - యథా విశ్వామిత్రః అహంవేద్మి మహాత్మానమితి - యథా చ పరశురామః - త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతఇతి - ఏవమృషయోపి. ౨౩. ప్రేష్యేణ త్వయాకింక్రియత ఇత్యత్రాహ - శరేణేతి. ౨౪. రాజ్యకామఇతి. కైకేయ్యాః భరతార్థం రాజ్య కాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం - తం విరాధే విమోక్ష్యామీతి - శరణాగతే భరతే దుర్విమోచత్వాదితి భావః - నను భరతకైకేయీభ్యా మజ్ఞానాత్ ప్రవాసనం కారితం పునరాగం తవ్యమితి స్థాపనస్య కృతత్వాత్ కుతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర రాజ్యాపహారిత్వ మనుస్మ ర్యతే-ఉచ్యతే - అనంతరం తథా అనుష్ఠానేపి పూర్వం కైకేయ్యా తథాచింతితత్వా త్తస్యాచావశ్య కర్తవ్యత్వా ద్దుఃఖకాలే తచ్చింతనం - తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం రామప్రకృతివిరుద్ధంచ సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితిన్యాయేనదోషదర్శనమేవ రామ

అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం జ్యాయసీత్యుభయాత్మకతా విద్యత ఇత్యుభయనిర్దేశః. ౨౦. పర స్పర్శాదితి. వైదేహ్యాః పరస్పర్శాత్ యథా మే దుఃఖతరం అతిదుఃఖం - తథా పితుర్వినాశా త్స్వరాజ్యహరణాదపిమేదుఃఖంనాస్తీత్యన్వయః. ౨౧. ఇతీతి. బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజల మనస్తాపాభ్యాం వ్యాప్తే క్రుద్ధః కైకేయీంప్రతి. ౨౨. అనాథఇతి. భూతానాం బ్రహ్మాదీనా మపి నాథః పరమపురుషోపి త్వం - అనాథఇవ ప్రాకృతఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - సరామంలక్ష్మ ణం దృష్ట్వే త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - సరామమితి- సః విరాధః రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రుద్ధస్సన్ - సీతా మభ్యధావత్ గృహీతు మితిశేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్తేజసాభిభూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్ పృచ్ఛతి - సకృత్వేత్యాది శ్లోకపంచకేన-తతః సవిరాధః అంకే సమీపే ఆగత్యేతిశేషః - వైదేహీ మనాదాయ అపక్రమ్యాబ్రవీత్ - రామలక్ష్మణా వితిశేషః - యువామితి - సభార్యౌ సభాయా మార్యౌ క్షీణజీవితౌ క్షీణంజీవిత మరీణాం యాభ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ సంతౌ - జటాచీర

వజ్రీ వజ్రమివాచలే. ౨౫. మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహన్మహోరసి, వ్యపనయితు తనోశ్చజీవితం పతతు తత స్సమహీం విఘూర్ణితః ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ద్వితీయస్సర్గః

(ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణశ్శ్రీమాన్ రాక్షసం ప్రహసన్నివ, కోభవాన్ వన మభ్యేత్య చరిష్యసి యథాసుఖం.) అథోవాచ పునర్వాక్యంవిరాధః పూరయన్వనం, ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కౌయువాం క్వగమిష్యథః. ౧. తమువాచ తతో

స్యహార్దం - తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితిస్యాత్ - అత్రోచ్యతే - వ్యసనకాలే లోకో వాచ్యమవాచ్యంచ నజానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవముక్తమితి. మమేతి. భుజబలవేగేన ధనురాకర్షణవేగేన వేగితః ఆనీతవేగః-ఇతజంతోవా - విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

అథ విరాధానుగ్రహాయ తదాక్రమణంతృతీయే - అథోవాచేత్యాది. పూరయన్ - శబ్దేనేతి శేషః - ఆత్మానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే - మహ్యమితి శేషః - బ్రూతమితిలోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ప్రశ్నప్రకార మాహ - కావితి. ౧. తమితి. రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితాననమితి భయహేతూక్తిః - ఆత్మన స్సంబంధి ఇక్ష్వాకుకుల మువాచే త్యన్వయః - ఇక్ష్వాకువంశ్యదశ

థరౌచసంతౌ దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ - యద్యపి తాపసయోర్వాం ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి తథాపి కథంపాపౌ కథంమునిదూషకౌ తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః - అత్రహేతుః అధర్మచారిణౌ అధర్మంచరతో భక్షయతో నాశయత ఇతితథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌ కౌ యువాం - కించ - అహమితి - అహం విరాధోనామ రాక్షసః ఇదానీం మమ పాపయోః పాపాభ్యాం హస్తాభ్యామితిశేషః - ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృధే రుధిరం పాస్యామీతిధియా దుర్గం వనం చరామి - కించ భయాకాంత్యా ఆర్యాశ్రేష్ఠా ఇయంనారీ - యువయోః కాభవిష్యతీతి - తావబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః - తస్యేతి - ఋషిమాంసాని - భక్షయన్ చరామీత్యేవందుష్టం యథా తథా - విరాధస్య బ్రువత స్సతః సీతా ప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకే విరాధస్యసమీపే ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః - సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః సీతా భీత్యేతిశేషః- అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకే తత్సమీపే ప్రవేశితాం స్థితాం - యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని సీతాభీతి నిమిత్తేనోక్తానీతిద్రష్టవ్యాని పరస్పర్శాత్ పరస్యరాక్షసస్య స్పర్శాత్ సమీపాగమనాదిత్యర్థః- బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతినిమిత్త మితిభావః. ౨౩——౨౫. మమేతి. భుజబలవేగవేగితః భుజబలస్య వేగేన వేగితః సంజాతవేగః సశరః మహీం మహ్యాం పతతు విరాధ ఇతి శేషః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః.

(ఇతీతి. ఉక్త్వా రామం ప్రతీతి శేషః - రాక్షసమబ్రవీదితిశేషః). అథేతి. పూరయన్ శబ్దేనేతి శేషః - ఆత్మానం యుష్మత్స్వరూపం పృచ్ఛతే మహ్యం. ౧. తమితి. ఆత్మనః ఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకు

అత్ర తీర్థీయవ్యాఖ్యానే సర్గాదిమశ్లోకతయావ్యాఖ్యాత ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకోబహుకోశేషు నదృశ్యతే గోవిందరాజార్యేణ స వ్యాఖ్యాతోనాపిపరిగణితః.

రామో రాక్షసం జ్వలితాననం, పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకుల మాత్మనః ౨ క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ, త్వాంతు వేదితు మిచ్ఛావః కస్త్వం చరసి దండకాన్. ౩. తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం, హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ. ౪. పుత్రః కిల జయస్యాహం మమ మాతా శతహ్రదా, విరాధ ఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫. తపసా చాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా, శస్త్రేణావధ్యతా లోకే చ్ఛేద్యాభేద్యత్వ మేవ చ. ౬. ఉత్సృజ్య ప్రమదా మేనా మనపేక్షౌ యథాగతం, త్వరమాణౌ పలాయేథాం న వాం జీవిత మాదదే. ౭. తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః, రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮. క్షుద్ర ధిక్త్వాంతు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ధ్రువం, రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ న మే జీవన్ గమిష్యసి. ౯. తతః సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాన్ శరాన్, సుశీ

రథపుత్రా వావాం పితృవచనా ద్వనంగమిష్యావ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౨. అధర్మచారిణౌ పాపావితి పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ - క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నావితి. త్వామితి. కస్యపుత్రః కిం ప్రభావ ఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామీత్యర్థః - 'అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస' ఇతి-నామ జాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్నతద్విషయో యం ప్రశ్నః. రా. క్షత్రియావితి. వనగోచరావితి బహువ్రీహిః. ౩. తమితి. హంతేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ - మమ మత్తః - మే స్వరూప మితి శేషః - నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః. ౪. పుత్రః కిలేతి. విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థ సంజ్ఞః - రాక్షసాః సజాతీయాః-సజాతీయైః కృతం నామేదం నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫. తపసాచాపీతి. చాపి కించ - తపసా సాధనేన - బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమారణీయతా ప్రాప్తా - అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం - ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణానర్హత్వం చ ప్రాప్తమిత్యర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షౌ అపేక్షాయాంమరణం ధ్రువమితి భావః - త్వరమాణౌ - మందగమనే మే మనశ్చలేదితి భావః - నవాంజీవితమాదదే - ఉత్తమప్రమదారత్నప్రాపణాదితి భావః. ౭. తమితి. తం ఏవంపరుషం వదంతం - పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః-వికృతాకారం వికృతాకార మపి - పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం. ౮. క్షుద్రేతి. క్షుద్ర - హీనజాతేః ధిక్కారే హేతు రయం - హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూప హీనప్రయోజన మితియావత్ - మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం - సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతీత్యర్థః - తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ - తిష్ఠేతి - గమనంచ దుర్లభమిత్యాహ - నేతి - మేపుర ఇతి శేషః. ౯. తత ఇతి. రాక్షసం ప్రతిశరాన్ - నిజఘాన అముం

వంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః. ౨. ౩. తమితి. హంతేతి మమనిబోధ మమవచనాన్మే స్వరూపమితి శేషః. ౪. ౫. తపసేతి. శస్త్రేణ యేనకేనాపిశస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభేద్యత్వం - ఛేదభేదాభ్యాం అవ్యథనీయత్వం తాభ్యాం వ్యథానాస్తీత్యర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షౌ ప్రమదాశారహితౌ-వాం యువయోః-వస్తుతస్తు ఉత్సృజ్య మా మితి శేషః - ప్రమదామాదాయేతి శేషః - యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయేమాంగచ్ఛేథాం - వాం యువయోః జీవితం ప్రాణసమం స్త్రీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణసంబంధః. ౭ - ౮. క్షుద్రేతి. రణేతిష్ఠ ధ్రువం సంప్రాప్స్యసే - మృత్యుమిత్యనుషంగః - మే మమ పురతః జీవన్ క్వగమిష్యసీతి సంబంధః. ౯.

ష్టు మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘానహ. ౧౦. ధనుషా జ్యాగుణవతా బాణా న్సుమోచహ, రుక్మపుంఖా న్మహావేగా న్సుపర్ణానిలతుల్యగాన్. ౧౧. శరీరం విరాధస్య భిత్త్వా బర్హిణవాససః, నిపేతు శ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం పావకోపమాః. ౧౨. సవిద్ధో న్యస్యవైదేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః, అభ్యద్రవత్సుసంక్రుద్ధ స్తదా రామం సలక్ష్మణం ౧౩. సవినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమం, ప్రగృహ్యాశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాంతకః. ౧౪. అథ తౌ భ్రాతరా దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః, విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫. సప్రహస్య మహారౌద్ర స్స్థిత్వా జృంభత రాక్షసః, జృంభమాణస్య తే బాణాః కాయాన్నిష్పేతు రాశుగాః. ౧౬. స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్షసః, విరాధ శ్శూల ముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత. ౧౭. తచ్ఛూలం వజ్రసం

చత్ - హన హింసాగత్యో రితి ధాతుః. ౧౦. పునస్సరాన్విశినష్టి నాహ - ధనుషేతి. జ్యారూపో గుణో రజ్జుః తద్వతా - మహావేగాన్ - అతఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తాన్. ౧౧. శఇతి. బర్హిణవాసస ఇతి - స్వార్థ ఇనచ్ - బర్హిణవాససః బర్హపత్రా ఇత్యర్థః - శోణితేన ఆదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః - వేగోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరా న్నిర్గమా దితిభావః - పావకోపమా ఇతి భూస్థ తృణాది దహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨. సఇతి. విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్ - న్యస్య భూమౌ నిక్షిప్య. ౧౩. స ఇతి. మహాన్నాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మిం స్తద్యథాభవతితథా-వినద్య-శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననః వివృతాస్యః అనేన ప్రసారితజిహ్వాత్వం లక్ష్యతే-శూలోపమేయతా లాభాయ. ౧౪. అథేతి. అథ సీతానిక్షేపానంతరం యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా ద్దీప్తం పూర్వబాణేభ్య స్తేజస్వినం-శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షసఇత్యాది విశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేసంహారకాలే-అంతకో నాశకో యో యమ స్తత్తుల్యే. ౧౫. సఇతి. ప్రహస్య కిమేతై స్స్వల్పప్రాయై రితి హసిత్వా - అజృంభతగాత్రవినామ మకరోత్-బాణాః కాయేకించిల్లగ్నాః - ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః - ఆశుగా అపీత్యర్థః-నిష్పేతుః జగళుః. ౧౬. స్పర్శాదితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - సంరోధ్య హృదయే సమాహృత్య-బలంకృత్వేత్యర్థః. ౧౭. తదితి. తత్ ప్రస్థం-గగనేజ్వలనః ఆకాశస్థ

తతఇతి. శరా నభిసంధాయ ధనుషీతిశేషః. సుతీక్ష్ణ మాకర్ణమాకృష్యేతి శేషః. ౧౦. ధనుషేతి. జ్యాగుణవతా జ్యాశబ్దవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథా. శఇతి. బర్హిణవాససః బర్హవాసస ఇతియావత్-వాసః పత్రం-శోణితాదిగ్ధాః రక్తాలిప్తాః. ౧౨. సఇతి. విద్ధ స్తాడితః వైదేహీం న్యస్య. వస్తుతస్తు వైదేహీం న్యస్య సీతాసమీపమగత్వా మహానాదం వినద్య కృత్వా. ౧౩. ౧౪. అథేతి. కాలాంతకయమోపమే కాలః అంతకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః - తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే అంతకస్య ప్రాణాపహారే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతిభేదః. ౧౫. స ఇతి. జృంభమాణస్య తనూధంగం కుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగా స్సంతః. ౧౬. స్పర్శా దితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమాహృత్య. టీ. వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన - తదుక్తం. 'శ్లో. విరాధో హాటకపురే విధివ స్స్వామపూజయత్, దనుగ్రహా ద్వైశిష్ట్యా దవధ్య స్సురాసురైః' రితి. ౧౭-౨౧. వహా త్వితి. అయమలం సుఖవహాతి అనేన పథాగమన స్యేష్టం భవతి.

కాశం గగనే జ్వలనోపమం, ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శ్శస్త్రభృతాం
వరః. ౧౮. తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్యకరాద్భువి, పపాతాశనినా ఛిన్నం
మేరో రివశిలాతలం. ౧౯. తౌఖడ్గౌ క్షిప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమౌ శుభౌ,
తూర్ణ మాపతత స్తస్య తదా ప్రహరతాంబలాత్. ౨౦. సవధ్యమాన స్సుభృ
శం బాహుభ్యాం పరిరభ్యతౌ, అప్రకంప్యౌ నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతు మై
చ్ఛత. ౨౧. తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, వహత్వయ
మలం తావ త్పథానేన తు రాక్షసః, యథాచేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథావహతు
రాక్షసః, అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౩. సతుస్వబలవీర్యేణ
సముత్క్షిప్య నిశాచరః, బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః. ౨౪. తావా
రోప్య తతస్స్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః, విరాధో నినద న్ఘోరం జగామా
భిముఖో వనం. ౨౫. వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్మహద్భి ర్వివిధై
రుపేతం, నానావిధైః పక్షిశతై ర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగై ర్వికీర్ణం.
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణౌతు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ, ఉచ్చైస్స్వరేణ

గ్నిః - తనుపను మిథ్యభూతోపమా. ౧౮. తదితి. అశనినావజ్రేణ. ౧౯. తావితి. ప్రహరతాం
ప్రహరతాం. ౨౦. స ఇతి. అప్రకంప్యౌ చాలయితు మప్యశక్యౌ-కింపునః పరిగృహీతు మితి కవిః
పరిహసతి-రౌద్రః రౌద్రాకృతిః- అప్రకంప్యత్వే హేతుః నరవ్యాఘ్రావితి - నరవ్యాఘ్రౌ పురుషోత్త
మౌ. ౨౧. తస్యేతి. అభిప్రాయం వనాంత ర్నయనేచ్ఛాం - వహతు నౌ ప్రాపయతు - అనేన
ఆవాభ్యాం గంతవ్యేన పథా వహతు అథవా - యథేచ్ఛతి యేనమార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి - తథా
వహతు - ఉభయథాపి నదోష ఇతి భావః - తత్ర హేతు మాహ - అయ మితి - నః వనమధ్యగమ
నేచ్ఛూనా మస్మాకం. ౨౩. స త్వితి. అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ - సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ
చకార తయో రిచ్ఛావశాదితి భావః. ౨౪.౨౫. ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టా విత్యాశయే నాహ
వన మితి. శివాః సృగాలవిశేషాః తాభి ర్యుతం వ్యాళమృగైః దుష్టమృగైః. ని. 'దుష్టేద్విపేశ్వాప
దేచవ్యాళఃపుంసిశఠేపిచే'తి బాణః - అత్రసర్గేభగవతస్స్వయత్నసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహే
తావపి నిర్భయత్వంచదర్శితం. అస్మి న్సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః.

అథపరమపురుషవహనఫలంవక్తుముపక్రమతే- హ్రియమాణావిత్యాది. చుక్రోశ రామస్యాతిమాను

యథాచేచ్ఛతి యథాస్యగమనమిష్టం భవతి - తథా వహతు గచ్ఛతు - కుతఏవ మత ఆహ -
అయ మేవేతి.పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైక మితి యావత్. ౨౨.౨౩. సత్వితి. సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య
స్కంధగతౌ చకార స్కంధ మారోపయామాసేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణావితి. ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య-శార్దూలద్వీపిన ఇతి సబింద్వబిందువ్యాఘ్రౌ - కా
కుత్స్థావుత్సృజ్య - మాం హర-తే నమ ఇత్యాద్యుక్తిః - రామలక్ష్మణయోః ప్రేమాతిశయా దితి

చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుమహాభుజౌ, ఏష దాశరథీ రామస్సత్యవాం ఛ్ఛీలవాం చ్ఛుచిః, రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహలక్ష్మణః, మాంవృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలద్వీపినస్తథా, మాంహరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నమస్తే రాక్షసోత్తమ. ౪. తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ, వేగం ప్రచక్రతుర్వీరా వధే తస్య దురాత్మనః. ౫. తస్య రౌద్రస్య సౌమిత్రి ర్బాహుం సవ్యం బభంజహ, రామస్తు దక్షిణం బాహుం తరసా తస్యరక్షసః. ౬. సభగ్నబాహు స్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః, ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః. ౭. ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసం, ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః ౭. సవిద్ధో బహుభి ర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాంచ పరిక్షతః, నిష్పిష్టో బహుధాభూమౌ నమమార సరాక్షసః. ౮. తంప్రేక్ష్య రామ స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం, భయేష్వ భయద శ్శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్. ౯. తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం నశక్యతే, శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః, ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧. హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై, మయాతు పూర్వం త్వం మోహా న్నజ్ఞా

తంచరిత్ర మవగచ్ఛంత్యా పునః రాక్షస స్సర్వే రోదేశ్యర్థః. ఏష ఇతి. సత్యవాక్ సత్యవచనవాక్ - శీలవాక్ సదాచారసంపన్నః శుచిః బాహ్యాభ్యంతర-ఏవ భూతం ప్రత్యక్షత్వేన విరాధం ప్రత్యాహ - మామితి - వృకాః శునకమృగాః. వి. 'కోకస్త్వీహామృగో వృకః' ఇత్యమరః - శార్దూలాః మహావ్యాఘ్రాః - ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. వి. 'వ్యాఘ్రే పుండరీకో వ్యాళాః శార్దూలాః హింసారు శ్చిత్రకమృగాల్, చండశ్చాపి స్వర్వయుద్వేషిణ ఇత్యయిని. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩. తస్యేతి. సవ్య మితి - నను విరాధేనాదౌ సవ్యబాహునా లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో దక్షిణం భుజ మచ్ఛిన దిత్యయ మభిప్రాయోచ్యతే - సౌమిత్రి రితి సాహచర్య మితిచేత్ - ఉచ్యతే - సర్వదా లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి - అతో గృహీతవాన్ దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణంచా గృహీత్ ఇత్యవిరోధః - తరసా బలేన. ౫. సభగ్న. సంవిగ్నః భీతః. ౬. ముష్టిభి రితి. బహువచన మావృత్త్యా - ఉద్యమ్యోద్యమ్యసూదయంతౌ ముష్ట్యాదిభి రుద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలేభూతలే. ౭. ౮. తమితి. భయే ష్వభయదః శరణాగతాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే. ౯. తపసేతి. శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః - నిఖనావహే భూమావితి శేషః. ౧౦. తదితి. ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథా తథా ప్రోవాచేత్యన్వయః. ౧౧. రామహస్తస్పర్శేన ప్రత్యభిజ్ఞాన స్సాహ-హత ఇత్యాది. త్వయేతి

శేషః. ౧.—౩. తస్యా ఇతి. వేగం త్వరాం. ౪. ౫. ౬ ఇతి. సంవిగ్నః బాహుభంగేనోద్విగ్నః. ౬. టీ. ముష్టిభిరితి స్థండిలే భూప్రదేశే. ౮. త మితి. భయేష్వభయద ఇతి స్వాశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంవిదధతః పురుషస్య - సకలభయాపహారి భవతి. ౯. తపసేతి. అయం తపోబలసంపన్నో యస్మాత్ అతః రాక్షసః యుధి శస్త్రేణ నిర్జేతుం నశక్యతే - తేన. నిఖనావహా ఇతి సంబంధః. ౧౧. మయేతి - మోహా దజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష పూర్వం త్వం మయా నజ్ఞాత ఇతి - తవసచ్చిదానందఘనస్తోమస్య శ్రీమూర్తిసంస్పర్శభాగధేయా త్పూర్వం నిరవధికకరుణయా మదీయశాపవిమోచ

తః పురుషర్షభః ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా, వైదే
హీచ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩. అపిశాపా దహంఘోరాం ప్ర
విష్టో రాక్షసీం తనుం, తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శ్శప్తో వైశ్రవణేనహ. ౧౪.
ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీన్మాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి, ఇతి
వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ, అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో
వ్యాజహారహ. ౧౫. తవప్రసాదా న్ముక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్,
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తివోఽస్తు పరంతప. ౧౬. ఇతో వసతి ధర్మాత్మా
శరభంగః ప్రతాపవాన్, అధ్యర్ధయోజనే తాత మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః, తం
క్షిప్ర మభిగచ్ఛత్వం సతే శ్రేయోవిధాస్యతి. ౧౭. అవటేచాపి మాం రామ
ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ, రక్షసాం గతసత్త్వానా మేషధర్మ స్సనాతనః, అవటే యే

శేషః - పురుషర్షభః - పురుషోత్తమ స్త్వం రామత్వేనావతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. జ్ఞానప్ర
కార మాహ - కౌసల్యేతి. తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయా స్సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ ప్రజా
మేధయోరిత్యసిచ్ - ఇతివిదితోఽస్మి - మహాభాగా శ్రీవైదేహీత్యవగతా - అయంచ త్వదంశభూ
తో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతివిదితః. ౧౩. ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞా
తవానసీత్యత్రాహ - అపీతి అపిర్గర్హాయాం - కస్య కేనశాప ఇత్యత్రాహ - తుంబురు రిత్యాది-అహ
మితి శేషః. ౧౪. ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది. ఉపకారస్మృత్యోపశ్లోకయతి - మహాయశా ఇతి-
ప్రకృతిం స్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ - అనుపస్థీయమాన ఇతి - రంభాసక్తం మాం - అనుప
స్థీయమానః అవసరే మయా అసేవ్యమానః అతఏవ సంక్రుద్ధః-రాజా అస్మత్స్వామీ - వైశ్రవణః-
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార - పునర్మయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్చ -
ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా. ౧౫. తవేతి. స్వంభువనం స్వర్గలోకం-ఉప
కారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివఇతి. ౧౬. వాచికకైంకర్య మాతనోతి. ఇతఇతి. ప్రతాప
వాన్ మహాతపాః - అధికమర్ధంయస్య తదధ్యర్థం - తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ సార్ధయోజన
ఇత్యర్థః - క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం - లేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం - విధాస్యతి
పోషయిష్యతి-యద్వా-తేశ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం. ౧౭. అవట ఇతి. అవటే శ్వభ్రే-కుశ
లీఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః-గతసత్త్వానాం గతాసూనాం. ॥ని. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమ

సాయ ఆవిర్భూతశ్రీరామ స్త్వ మితి మయా నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి - ఇదానీం సఏవ
పరమేశ్వరః త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః. ౧౩. అభిశాపా దితి-తుంబురు ర్నామగంధర్వో
ఽహం వైశ్రవణేన శప్తః-తస్మా దభిశాపా ద్రాక్షసీంతనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః. ౧౪. యదేతి.
ప్రకృతిం గాంధర్వీంతనుం * శాపకారణ మాహ - అనుపస్థీయమానః - అవసరేష్వసేవ్యమానః -
అనుపస్థానేకారణ మాహ - రంభాసక్త మితి - అతః క్రుద్ధ స్సన్మాం రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార -
తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ - ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాదినా పూర్వోక్తం - శాప
మోచనప్రకారమ ప్యువాచేత్యర్థః. ౧౫——౧౬. అధీతి. అధ్యర్ధయోజనే - అధికమర్ధం యస్యత
దధ్యర్ధం తచ్చతద్యోజనంచ - సార్ధయోజన మిత్యర్థః. ౧౬. ౧౭. అవటఇతి. అవటే గర్తే. ౨౦.

నందనః. ౧౬. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్, ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రౌ తాపసాన్వనగోచరాన్. ౧౭. తా వూచు స్తే వనచరా స్తాపసా ధర్మచారిణః, వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసైః సమభిప్లుతం. ౧౮. రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ, వసంత్యస్మి న్మహారణ్యే వ్యాళాశ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯. ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్మచారిణం, అదంత్యస్మి న్మహారణ్యే తాన్నివారయ రాఘవ. ౨౦. ఏషః పంథా మహర్షీణాం ఫలాన్యాహరతాం వనే, అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧. ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్ష్మణ స్సూర్య ఇవాభ్రమండలం. ౨౨.

౧౬—౧౬. తస్యామితి. అభిషిచ్య హుతాగ్నికాన్ స్నాత్వా కృతహోమాన్. ౧౭. తావితి. వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసైః సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుత మూచుః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశవో వ్యాళా ఇత్యమరః. ౧౯. ౨౦. ౨౧. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృతస్వస్త్యయనః కృతమంగళాశీర్వచనః. ౨౨.

౧౭. తావూచురితి. వనస్యసంచారం కందమూలఫలాహరణార్థం సంచారం - రాక్షసైః సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రుత మిత్యూచు రితిసంబంధః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పహింస్రపశవోవ్యాళా ఇతినిఘంటుః. ౧౯. ౯. ఉచ్ఛిష్ట మశుచిం - ప్రమత్త మనవధానం - తాన్ రక్షోవ్యాళాన్. ౨౦. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీతి. ఇతీవ పూర్వోక్త మార్గప్రకారేణైవ-ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగళాశీర్వాదః. ౨. ఇదితిశ్లో ఏవముపదిష్టమార్గః. ౨౨.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛఠారేశ్చరణసరసిజద్వంద్వనిర్ద్వంద్వసేవా
సిద్ధాశేషప్రబోధో నిరుపమమహిమా కౌశికానాం కులేందుః,
గోవిందార్యః ప్రసన్నః ప్రగుణగుణగణస్తోమపంచాస్యరూప
శ్రీరామ పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత వివృతిం సాధుసాకేతకాండే.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదాంబుజాశ్రితా, టీకాఽయోధ్యాకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా,
అపాంగజనితాశేషసంపత్సందోహసంభవా, లక్ష్మీః స్థితిమతీ భూయాదస్మాకం భవనే సదా.

శ్రీమదయోధ్యాకాండపఠనశ్రవణయోః ఫలం - బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తత్రింశదుత్తరశతతమోఽధ్యాయః.

కాండద్వయమిదం కృత్స్నం యః ప్రోక్తేన నియమేన తు,
సోఽశ్వమేధసహస్రస్య ఫలమాప్నోతి మానవః.

శ్రీమద్రామాయణే తత్ర వాల్మీకినా కృతే,
మహేశ్వరోదితం తత్ర వ్యాఖ్యానముచ్యతే. ౧

సాకేతకాండం శ్రీరామస్వామిన్ ప్రీతమానసః,
సాకేతకాండవ్యాఖ్యానం శోధితం ముద్రితం భవేత్. ౨

సంశోధితశ్చ వ్యాఖ్యా సదా విజయతేతరాం,
యదత్ర పద్ధతిం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

అయోధ్యాకాణ్డస్సమాప్తః.

హరిః ఓమ్.

శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్రామాయణే వ్యాఖ్యాన చతుష్టయవిశిష్టే

ఆరణ్యకాండప్రారంభః.

ప్రవిశ్యతు మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాన్, దదర్శ రామో దుర్ధర్షస్తాపసాశ్రమమండలం. [illegible] కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యాలక్ష్మ్యా సమావృ

రామానుజీయవ్యాఖ్యాసమన్వితగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా.

శ్లో. వందే [illegible] బృందారకా

[illegible] వపుషం [illegible] దేశికమ్,

[illegible] శ్రీ [illegible]

[illegible] సంసిద్ధయే.

[illegible] శ్రీ [illegible] నిర్మలయా [illegible] వల్మీకజన్మాశయం, శ్రీమత్ [illegible] వ్యాచష్టే ఽహమరణ్యకాండ మధునా [illegible] శ్రీరామానుజరాజస్య [illegible], [illegible] ఏవం పూర్వస్మిన్ కాండే [illegible] వేదాంతవేద్యస్య బ్రహ్మణో [illegible] పూర్ణత్వం నిఖిలాంతర్యామిత్వం నిరతిశయౌజ్జ్వల్యం [illegible] గుణజాత ముపవర్ణితం- ఇదానీం సజ్జనసంరక్షణరూపం [illegible] మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా - పూర్వకాండే పిత్రు

తిలకవ్యాఖ్యాసమన్వితతీర్థీయవ్యాఖ్యా.

[illegible] ప్రతిపాదిత [illegible] గ్రంథసందర్భేణ సంక్షిప్య నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం [illegible] మహాప్రబంధేనోక్త్వా - అధునా [illegible] దండకారణ్య [illegible] తృతీయకాండ మారభతే. ప్రవిశ్యేతి [illegible] - దుర్ధర్షః [illegible] దండకారణ్య [illegible] కాండే [illegible] - [illegible] రామస్య దండకారణ్యప్రవేశ

తం, యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలం. ౨. శరణ్యం సర్వభూతానాం సుసంమృష్టాజిరం తథా, మృగై ర్బహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం. ౩. పూజితం చ ప్రనృత్తం చ నిత్య మప్సరసాంగణైః, విశాలై రగ్నిశరణై స్స్రుగ్భాండై రజినైః కుశైః. ౪. సమిద్భి స్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం, ఆరణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యై స్స్వాదుఫలై ర్వృతం. ౫. బలిహోమార్చితం పు

వచనపరిపాలనరూపో ధర్మ స్సద్భి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. ప్రవిశ్యేత్యాది. తుశబ్దః పూర్వారణ్యవైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్ఞోఽరణ్యం శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ - దురవగాహమహాగహనప్రవేశేఽప్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - దుర్ధర్ష ఇతి - హింస్రాదిభి రప్రధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం. ని. తపోవనేమతే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితి బాణః - దదర్శ. ౧. అభిగమ్యత్వాయాశ్రమమండలం వర్ణయతి - కుశేత్యాదిభి స్సార్ధసప్తశ్లోకైః. కుశైః యజ్ఞార్థ మాహృతైః - చీరైః స్నానానంతర మాతపేపరిశోషణార్థం క్షిప్తై ర్వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మవేదః - తత్సంబంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లక్ష్మ్యా శ్రియా సమావృతం సమంతాదావృతం. అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం-గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః - దుర్దర్శం-సూర్యమండలం యథాతథావస్థిత మిత్యర్థః - తద్వ ద్రక్షోభి రనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్యమందేహాఖ్యరక్షోభి రాక్రమణం నతుమధ్యాహ్నే. ౨. అతఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తదర్హతీతియత్ప్రత్యయః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యఘాతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం వరణీయ మిత్యర్థః. రక్షోభ్యో భీతానాం వాసార్హం వా. ని. శరణంగృహరక్షిత్రో రిత్యమరః, సదా సుసంమృష్టాజిరం సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. ని. అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః, సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచయతి - మృగైరితి. ౩. ప్రనృత్తం ప్రకృష్టనృత్తవత్ - అర్శఆద్యచ్ -బహుక్రీడార్హ-అతిరమణీయప్రదేశత్వా ద్దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా - వర్తనం - అతఏవ పూజితం - అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృహైః - స్రుక్ప్రముఖాని భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి స్రుగ్భాండాని - స్ఫ్యశ్చకపాలానిచేత్యాద్యామ్నాతానితైః. ని. వణిఙ్మూలధనే పాత్రే భాండ మితి వైజయంతీ. కుశైః పరిస్తరణార్థైః - కుశచీరేత్యత్ర సంగృహీతకుశోక్తిః. ౪. అరణ్యభవైః ఆరణ్యైః. ౫. బలిభిః భూతబలిప్రభృతిభిః - హో

మాహ - ప్రవిశ్యేతి. ఆత్మవాన్ స్వాయత్తచిత్తః - దుర్ధర్ష మితిపాఠే రక్షోయుతత్వా ద్దశక్యప్రవేశ మిత్యర్థః - ప్రాయేణ మహారాష్ట్రదేశోఽయం. ౧. తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి. కుశేత్యాది సార్ధసప్తశ్లోకైః. చీరాణి వల్కలాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మీలక్ష్మీః తపోజనితతేజోవిశేషః తయా సమావృతం - [illegible] వృతత్వాదేవ గగనాధికరణ సూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షోసురాదిభి ర్ద్రష్టు మశక్యం. ౨. శరణ్య మావాసార్హం - సుసంమృష్టాజిరం అలంకృతప్రాంగణ మిత్యర్థః. ౩. అప్సరసాంగణై రుపనృత్తం ఉపసమీపే నృత్తవత్ -అర్శఆద్యచ్ - బహుక్రీడార్హ- అతి మనోహర ప్రదేశత్వాత్ తైఃపూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యాహవనీయసభ్యావసథ్యశాలాః - స్రుగ్భాండైః స్రుక్స్రువాదియాగోపకరణజాతైః - సర్వమావపనం భాండ మిత్యమరః. ౪. అరణ్యభవా ఆరణ్యాః. ౫. బలిహోమార్చితం - బలిభి ర్వైశ్వదేవాది

ణ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, పుష్పైర్వన్యైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యాచ సపద్మయా. ౬. ఫలమూలాశనైర్దాన్తైశ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః, సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణైర్మునిభిర్వృతం. ౭. పుణ్యైశ్చ నియతాహారైః శోభితం పరమర్షిభిః, తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, బ్రహ్మవిద్భిర్మహాభాగైర్బ్రాహ్మణైరుపశోభితం ౮. స దృష్ట్వా రాఘవశ్శ్రీమాంస్తాపసాశ్రమ మండలం, అభ్యగచ్ఛన్మహాతేజా విజ్యంకృత్వా మహద్ధనుః. ౯. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః, అభ్యగచ్ఛంస్తథా ప్రీతా వైదేహీంచ యశస్వినీం. ౧౦. తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వావై ధర్మచారిణః,

---

మైరైశ్వర్యదేవైః మహోత్సవైశ్చ - [illegible] సత్కృతం - బ్రహ్మఘోషైః వేదఘోషైః - నినాదితం సంజాతనినాదం - పుష్పైః దేవపూజార్థముపక్షిప్తైః - సపద్మయా పద్మసహితయా - పద్మిన్యా సరస్యా. ౬. మునిషు తేజసః ప్రదర్శనార్థం సూర్యవైశ్వానరాభైః ఇత్యుపమానద్వయం - పురాణైర్వృద్ధైః. ౭. పరమర్షిభిః ఉక్తమునిభిః పూజనీయైః - తత్ ప్రసిద్ధం - బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం - బ్రహ్మఘోషైః కర్మకాలికవేదమంత్రఘోషైః - బ్రహ్మవిద్భిః పరబ్రహ్మజ్ఞానిభిః - మహాభాగైః మహాభాగ్యైః. ౮. భాగో రూపార్థకే ప్రోక్తో భాగధేయైకదేశయోః ఇతి విశ్వః, ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం పవర్యేతి పూర్వేణాన్వయః. ౮. సఇతి. విజ్యం విసృష్టమౌర్వీకం కృత్వా - [illegible] ప్రవేశ్యత్వాద ఆశ్రమాణామాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయనివృత్త్యర్థంచ విజ్యీకరణం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖీభూయాగతః. ౯. దివ్యేతి దివ్యం లోకవిలక్షణం జ్ఞానం తేన ఉపపన్నాః సంపన్నాః - అతీతానాగతజ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - రామోఽయం రావణవధార్థమవతీర్ణో విష్ణుః - సీతా లక్ష్మీః - లక్ష్మణశ్చ శేష ఇతి విజ్ఞాత తదవతారరహస్యా ఇతియావత్. తదుక్తం. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః - జన్మకర్మచ మే దివ్యమితిస్మృతేః - మహర్షయః అతీంద్రియతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః - అభ్యగచ్ఛన్ ప్రత్యుద్గతవంతః. ౧౦. తేతమిత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః తం రాతనిరాసాయావతీర్ణం రామం - ఉద్యన్తం సోమమివ స్థితం అంధకారనివృత్తప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం - ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్చంద్రమివా వృద్ధియుం - యద్వా - వనరాజ్యంతః ప్రాదుర్భ

బలిభిః మాతృ[illegible] శోభితం బ్రహ్మఘోషనినాదితం వేదఘోషయుక్తం-పద్మినీ పద్మసరః - సపద్మయా పద్మపుష్పయుక్తయా. ౬. పురాణైః వృద్ధైః. ౭. బ్రహ్మభవనం బ్రహ్మలోకః - బ్రహ్మఘోషః వేదఘోషః బ్రహ్మవిద్భిః [illegible] బ్రాహ్మణైరుపలక్షితైః. అన్వర్థబ్రాహ్మణైః తాదృశైర్యుక్తత్వాదేవ బ్రహ్మభవనప్రఖ్యత్వమాశ్రమస్య. ౮. సఇతి. విజ్యమవరోపితగుణం కృత్వేతి- ఆశ్రమవర్తిమృగపక్షిత్రాసనివృత్త్యర్థమితి శేషః. ౯. దివ్యేతి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః శ్రీరామవిషయ తారకం బ్రహ్మేతి జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - మహర్షయః అతీంద్రియతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - రామం దృష్ట్వా వైదేహీం లక్ష్మణంచ తథా - ప్రీతాస్సంతః అభ్యగచ్ఛన్ - అభిముఖ్యేన జగ్ము రిత్యర్థః. ౧౦. తఇతి. రామం దృష్ట్వా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా-మంగలానిభవ [illegible] వచనాని ప్రయుంజానాః - ఉద్యంతం సోమమివ సకలజగదానందకరం తం రామమేవ - స్వేష్టదేవతాత్వేన ప్రత్యగృహ్ణన్ స్వీచక్రురిత్యర్థః. ని. ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రియదర్శనం-తస్మాత్సోమరాజానో బ్రాహ్మణా ఇతి శ్రుతేః - స్వకులరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మచారిణం రామం

వనచారిణః. ౧౪. అత్రైనం హి మహాభాగా స్సర్వభూతహితే రతమ్, అతిథిం పర్ణ
శాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయన్. ౧౫. తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా
పావకోపమాః, ఆజహ్రుస్తే మహాభాగా స్సలిలం ధర్మచారిణః. ౧౬. మూలం
పుష్పం ఫలం వన్యమాశ్రమంచ మహాత్మనః, నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా స్తతః ప్రాంజ
లయోఽబ్రువన్. ౧౭ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్యశ్చ మహాయశాః, పూజ
నీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః. ౧౮. ఇంద్రస్యేవ చతుర్భాగః ప్రజా

సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేశ్యమానాః - వైదేహీమితి. వనవాసినామపి ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూ
ర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వైదేహీం లక్ష్మణం రామంచ దివ్యరూపసమ్పన్నజనితానందభంగభీరుత
యా విస్మయవిస్ఫారితేక్షణాః [illegible] సర్వథా [illegible] నిమేషరహితదృష్టయః [illegible] దదృ
శుః - అనేన పూర్వశ్లోకే [illegible] ఇత్యేతద్వ్యాఖ్యాతం. తిలకే. [illegible] - జగన్మో
హనదివ్యమంగళవిగ్రహ [illegible] నిమేషరహితైర్నేత్రైః - ఇవశబ్దో వాక్యా
లంకారే - అనిమిషత్వే హేతు [illegible] ఆశ్చర్యభూతానితి. ౧౪. అత్రైనమితి. అత్ర ఆశ్రమమండలే -
మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః - సర్వభూతహితేరతం - అతిథిం ప్రాప్తం పూజార్హం
ఏనంరాఘవం పర్ణశాలాయాం [illegible] సన్న్యవేశయన్ స్థాపయామాసుః. తత ఇతి.
రామస్యసత్కృత్యేతిపాఠే - [illegible] విధినా విశేషణాత్ - సత్కృత్య సత్కారంకృ
త్వా - సకలప్రశ్నాదికం కృత్వేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య పవిత్రాణాం పవి
త్రత్వముక్తం - ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వముక్తం-మహాభాగా ఇతి సత్కృ
తపరిపాక ఉచ్యతే-సలిలం [illegible] ఆజహ్రుః. ౧౬. మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తి
రూపధర్మజ్ఞాః - ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః - మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః - మహాత్మన
శ్శేషిణోరామస్య వన్యం [illegible] ఆశ్రమంచ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టంవిని
యుంక్ష్వేతి నివేద్య [illegible] అబ్రువన్. తిలకే. [illegible] ఉచ్యతే. ౧౭. ధర్మపా
లఇతి. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - అస్య ఆశ్రితస్య మునిజనస్య - శరణ్యః శరణార్హః పూ
జనీయశ్చ - దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః - మాన్యత్వే హేతుః రాజా దండధర ఇతి - పూజనీయత్వే
హేతుర్గురు రితి - దండస్య నిగ్రహస్య [illegible] కర్తా. ౧౮. పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ - ఇంద్రస్యే

హేవ దస్మాకమపి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందనిర్భ
రతయేవ నిమేషరహితైర్నేత్రైః [illegible] ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు రిత్యర్థః - ఇవశబ్దో వా
క్యాలంకారే. ౧౪. అత్రేతి. అత్ర [illegible] మహాభాగాః ఋషయః. ౧౫. తత ఇతి. పరమపురుష
స్య తవ సందర్శనేన [illegible] - మహాభాగాః అతిథయాశ్చైతి ప్రియవదనాః సత్కృత్య - సలిలం సలి
లాదిపూజాద్రవ్యం - అపి చేతి శేషః - ఆజహ్రుః రామస్యపూజామితి శేషః. ౧౬. మూలమితి.
వన్యం వనేభవం ఆశ్రమం [illegible] నివేదయిత్వా - ఇమానివస్తూని దేవ త్వదీయానీ త్యుక్త్వా
ప్రాంజలయః అయమేవ పరమపురుష ఇతిదివ్యబుద్ధ్యా సముత్పన్నభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః - భక్తిన
మ్రాః భగవంతం శ్రీరామ మబ్రువన్ - విజ్ఞాపయామాసురిత్యర్థః. ౧౭. విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ-
ధర్మపాల ఇత్యాదినా. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - శరణ్యః - ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షి
తా దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ గురుః పూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్క్రియా పూజా
ర్హః - రాజా రాజరూపేణ మాన్యః - బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతి శేషః. యతో మహైతాదృశః ప్ర

రక్షతి రాఘవ, రాజా తస్మా ద్వరాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే లోకనమస్కృతః. ౧౯.
తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థోవా త్వంనో రా

హేతి. ఇహ భూస్వర్గే - ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజారక్షతి - తస్మాద్ధేతోః- వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే అనుభవతి - ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం. అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితోనృప ఇతివచనాత్ - వస్తుతస్తు ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమాత్మపరః - ఇది పరమైశ్వర్య ఇతిధాతో స్తత్రైవ ముఖ్యవృత్తత్వాత్ - ఇంద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయత ఇతిశ్రౌతప్రయోగాచ్చ, ఇంద్రస్య పరమాత్మనః - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తదవతారభూతే వ్యక్తిచతుష్టయే - ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తే ఇత్యర్థః - పూర్వాపరశ్లోకానుగుణ్యాచ్చాయమేవార్థః - నహ్యన్యస్మై ఋషయః ప్రాంజలయోభివంతి - నచాత్ర మంనివేదయంతి-వానిగర్హాభూతత్వంవదంతి. ౧౯. భవతా రక్ష్యత్వే తద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదో హేతుః నోపాసనాదిక మిత్యాహ - తేవయమితి. తేవయం ఆర్తావయం - భవతా రక్ష్యాః-ఆర్తరక్షణదీక్షితేన త్వయా రక్షితుమర్హాః - కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యత ఇత్యాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి భవద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః - నాన్యః - తత్ర ప్రమాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తదభావాదితి భావః - భవతు తర్హి వరక్షిష్యామః యదారక్షణప్రదేశే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి - నగరస్థః సింహాసనస్థోవా - వనస్థః తద్రహితోవా త్వం - స్వతస్సిద్ధ సర్వశక్తికః నిరుపాధిక సర్వశేషీచ త్వం - నః అస్మాకం - రాజా రక్షకః - తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి - నిరుపాధిక సర్వశేషీత్యర్థః. తనిశ్లోకే. తేపూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభరసమర్పకాః - వయం ఉపాయశూన్యత్వాపాయ బహుళత్వాదిమంతః - భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యాః-అతిప్రసంగపరిహారార్థమాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్విషయవాసిత్వాత్ - సాకేతసంభవచరాచరజంతున్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షమేవరక్షణమిత్యేకః పక్షః - పూర్వోత్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్వారక మిత్యన్యః పక్షః - నచ పూర్వకృతాత్మాత్మీయరక్షాభరసమర్పణేనైవ ప్రయోజనసిద్ధే విషయవాసిత్వకథనం వ్యర్థమితి శంక్యం రక్షకేపశ్యతి తత్సన్నిధానే రక్ష్యవినాశస్య దోషభూయస్త్వకథనార్థత్వాత్ - విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్షహేతుత్వనిర్బంధేపి మోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయస్యావిరోధాత్ నహ్యత్ర మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానం చక్రుః - కింతు దుష్టరాక్షస నిరసనాపేక్షయా - నగరస్థోవనస్థోవేతి - ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా బుద్ధిబలేన చతురంగబలే

భావ ఇతిశంకాయాం తమేవ కైముతికన్యాయేన ద్రఢయతి-ఇంద్రస్యేతి. దిక్పాలచతుష్టయాత్ప్రత్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రామతీతి న్యాయేన - ఇంద్రస్య జ్వలనయమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజాధర్మేణ రక్షతి - తస్మాద్రక్షణా ద్వారా నగ్ర్యాన్ భోగాన్ భుఙ్క్తేచ - లోకనమస్కృతశ్చేతి సంబంధః - యద్యేవంవిధస్య రాజ్ఞోప్యేవం ప్రభావః - సకలజగద్రక్షణాయావతీర్ణస్యేశ్వరస్య తవ తు-ధర్మపాలకత్వశరణ్యత్వాదిక మస్తీతి కిమువక్తవ్య మితి భావః. ౧౯. అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమిత్యత ఆహ - తేవయమితి. నను నగరంవిహాయ ఆగతేన చతురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భవంతః కథంరక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థ ఇతి - యత స్త్వం నగరస్థో వనస్థోవా నః రాజా అత స్తే భవదేకశరణావయం భవతాకరుణాశాలినా రక్ష్యాః-అత్రాస్మద్రక్షణంనామ అనంతకల్యాణగుణైకనిలయ జగన్మోహనదివ్యమంగళత్వన్మూర్తిధ్యానానందానుభవాంతరాయభూతరక్షోనివారణరూపం - అతిప్రసంగ పరిహారార్థమాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి-విషయో

జాజనేశ్వరః. ౨౦. న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః, రక్షితవ్యా స్త్వయా శశ్వద్గర్భభూతా స్తపోధనాః. ౨౧. ఏవముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై ర్వన్యైశ్చ రాఘవం, అన్యైశ్చ వివిధాహారై స్సలక్ష్మణ మపూజయన్. ౨౨. తథాన్యే తాపసాస్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః, న్యాయవృత్తా యథా

న చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే సమర్థా భవంతి - సకలలోకరక్షణ ధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - వనవాసే కిముపచీయతే - స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తి సంపన్నస్యావసాదకం సత్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః - సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా - నిరుపాధికశేషిణస్తవ యత్ర కుత్ర చావస్థానే ప్యస్మద్రక్షణమావశ్యక మితి రాజశబ్దార్థః. ౨౦. నను భవంత ఏవ తపః ప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః - న్యస్తేతి. న్యస్తఃత్యక్తో దండో యైస్తే న్యస్తదండాః - శాపతోపి నిగ్రహ కరణరహితా ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుః జితక్రోధా ఇతి-తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః - తత్ర హేతుః జితేంద్రియా ఇతి. ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్మూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః - వస్తుతస్తు స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధాన్నాస్మాభిరస్మద్రక్షణముచిత మిత్యాహుః - త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్యాః - శశ్వత్ సర్వదా శేషత్వముక్తం - శశ్వదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాప్యన్వేతి - తేన నిత్యం త్వచ్ఛేషభూతా స్త్వద్రక్ష్యాశ్చేతి స్వాభావికత్వ ముక్తం - తథాపి సాధనం వినా రక్షణే ప్రసంగస్స్యాదిత్యత్రాహుః తపోధనాఇతి - తపో త్ర న్యాసనిక్షేపాపరపర్యాయః - తస్మాన్న్యాస మేషాంతపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః - ప్రపత్త్యేకధనావయ మిత్యర్థః - అస్మత్కృతం ప్రపత్తిం న్యాజీకృత్యాస్మాన్ రక్షేత్యర్థః - రక్షణమత్ర మోక్ష ప్రాపణమేవ - ఖరాదిభ్య స్త్రాణస్య తదంగత్వ మవాంతర ఫలత్వం వా - ఇమేతు మునయో మోక్షైకపరాః. తన్నిష్ఠోక్తి మహాప్రభావాణాం భవతాం కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః - న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్త సకలరక్షణ నిక్షేపభారాః - అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. అథ స్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి - ఏవమిత్యాది. ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్ష్మణం రాఘవం వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవ మిత్యనేన సీతాపూజనమప్యర్థసిద్ధం - మిథునశేషత్వస్యైవ స్వరూపత్వాత్ - ప్రభాప్రభావన్నాన్యేన తయో రపృథక్సిద్ధేః - అన్యైః సంకల్పసిద్ధైః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః. ౨౨. తథాన్యేతి. సిద్ధాః సిద్ధసాధనప్రపన్నాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యాపారాః - స్వరూపానురూపకైంకర్యప్రవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృశ్యదోషరోధినః - స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధ

దేశః అయంభావః ఇతరేరాజానో యుద్ధబలేన చతురంగబలేనచ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణేశక్తా భవంతి సకలలోకరక్షణధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తిసంపన్నస్యతవ వనవాసే కిమపచీయతే అతో యత్రకుత్రాపి స్థితస్య తవ సాధ్యం కిమపి నాస్తీతి. మహాప్రభావవతాం భవతాం కుతోరక్షకాంతరాపేక్షేత్యత్రాహ - న్యస్తదండాఇతి. న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరక్షణనిక్షేపభారాః-అతఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథామాత్రా మహతా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వత్ వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏవమితి. అన్యైః క్షీరాహారాదిభిః. ౨౨. తథాన్యేతి. సిద్ధాః భరద్వాజాదివ త్సిద్ధ

న్యాయం తర్పయామాసు రీశ్వరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ప్రథమస్సర్గః.

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యస్యోదయనం ప్రతి, ఆమన్త్ర్య స మునీన్ సర్వాన్ వనమేవాన్వగాహత. ౧ నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృకసేవితం, ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం, నిష్కూజనానాశకుని ఝిల్లికాగణనాదితం, లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శ హ ౩. సీతయా సహ కాకుత్స్థ

కామ్యకర్మాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః - అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః - తాపసాః కాయికకైంకర్యాశక్తా ఇత్యర్థః - ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం - స్తుతిప్రణామాదిభిస్తర్పయామాసు రిత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

ఏవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యంతం విశిష్టవిషయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థి మునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం విరాధవధకథనముఖేన బోధయితు ముపక్రమతే - కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా అతఏవ సంక్షేపే-విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శ హేత్యత్ర విరాధవధోపసంహారముఖేన శరభంగం దృష్ట్వా నితివ్యాఖ్యాతం, కృతాతిథ్య ఇతి. తుశబ్దేన అత్ర్యాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే - అనన్యప్రయోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం - పత్రంపుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ - కార్త్స్న్యేన కృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్త్యా ర్పితం కించిద్దత్తమపి శబరీ సర్వాతిథ్యత్వేన హి భగవాన్ స్వీకరోతి - సూర్యస్యోదయనం ప్రతీతికర్మప్రవచనీయయోగే ద్వితీయా - లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాదినా ప్రతేః కర్మప్రవచనీయత్వం - ఉదయనం ప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్స్నానాదికర్మావసాన ఇత్యర్థః - వనమేవాన్వగాహత - నచ తత్రస్థాతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. ౧. నానామృగగణేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగశరీరవిరాధదేహసంపర్కా దితిభావః - దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవ హేతుః - నిష్కూజనానాశకుని నిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం - సుదూరముడ్డీయమానోఽపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతిభావః - ఝిల్లికాగణనాదితం ఝిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదాశబ్ద్యత ఇత్యర్థః - నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం. ౩. సీతయాసహేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగః స్తరక్ష్వాదయః - పురుషాన్ అత్తి భక్షయతీతి పురుషాదః - పచాద్యచ్ - రాక్షస మిత్యర్థః - మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం.

సంకల్పాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయో భగవదుపాసనాదిరూపధర్మః - సఏవ వృత్తం శీలం యేషాంతే తథా కృతాభ్యవహారమీశ్వరం సకలజగత్స్వామినం నీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభి ర్యథాన్యాయం యథావిధి తర్పయామాసుః. ౨౩. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య నారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ప్రథమస్సర్గః.

కృతేతి. సూర్యస్యోదయనం ప్రతి - ఉదయకాల ఇత్యర్థః - అవగాహత ప్రావిశత్. ౧౪. ధ్వస్తేతి. వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయ మిత్యుక్తహేతోరేవ * పక్షిణాం సాధ్వసేన నిష్కూజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝిల్లికాగణనాదితం - రామోవనమధ్యందదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సీతయేతి. గిరిశృంగాభం గిరేశ్శృంగం

స్తస్మిన్ ఘోరమృగాయుతే, దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనం. ౪. గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం, బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం. ౫. వసానం చర్మవైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం, త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకం. ౬. త్రీన్ సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌవృకౌ పృషతాన్ దశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్యచశిరో మహత్, అవసజ్యాయసేశూలే వినదంతం మహాస్వనం. ౭॥ సరామం లక్ష్మణంచైవ సీతాం దృష్ట్వాచ మైథిలీం, అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాలఇవాంతకః. ౮॥ సకృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివమేదినీం, అంకేనాదాయ వైదేహీ మపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్. ౯॥ యువాం జటాచీరధరౌ సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ, ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ. ౧౦॥ కథం తాపసయోర్వాం చ వాసః ప్రమద

---

౪. గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం - మహావక్త్రం స్థూలతరముఖం వికటం విశాలం - విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరాదిప్రకటితయా కుత్సితం - విషమం న్యూనాధికావయవం - వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం - అతఏవ ఘోరదర్శనం. ౫. వసామాంసం-తయా ఆర్ద్రం - రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం - వ్యాదితాస్యం వ్యాత్తాస్యం - అర్శ ఇట్. ౬. త్రీనిత్యాదిభక్షణార్థమితి శేషః - పృషతాన్ బిందుమృగాన్ - ఆయసే అయోమయే - శూలే-అవసజ్య ప్రోతాన్ కృత్వా - మహాస్వనం యథాభవతి తథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం. ౭॥ సఇతి. కాలే సంహారకాలే - ప్రజా ఉద్దిశ్యాంతకో యథాధావతి తథా అభ్యధావత. ౮॥ సఇతి. అంకేన కటిప్రదేశేన. ౯॥ యువామిత్యాది. సభార్యావితి - భార్యాశబ్దో యోషిన్మాత్రవాచీత్యేకేవదంతి - అన్యేతు యథా - ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః - యథాచ ఋతం పిబంతావిత్యత్ర పానకర్త్రకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దప్రయోగః - తథా భర్త్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యావిత్యుక్తమిత్యాహుః తథాపి ధ్వనిదోషోవర్జనీయః - వస్తుతస్తు - ద్వయోః కేకాభార్యా స్త్రీతిదుర్బుద్ధినైవ ముక్తమితి సమ్యక్ - క్షీణజీవితౌ - మద్ధస్తేనాశితావితిభావః - యద్వా - క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ - అత్ర ప్రవిష్టానాం జీవితం దుర్లభమితిభావః. ౧౦॥ వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమవధ్యావేవే

ఆభా ఉపమా యస్య తం. ౪. గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం - వికటం వక్రం బీభత్సం కుత్సితం - విషమం నిమ్నోన్నతం- వికృతం పశ్యమానధర్మవత్త్వాద్విపరీతవేషం. ౫. వసార్ద్రం చర్మవసానం - వసా మాంసవిశేషః. ౬. భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసేశూలే - అవసజ్య నిధాయ - ప్రోతంకృత్వా మహాస్వనం యథాతథా వినదంతం మేవంవిధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౭॥ స ఇతి. సః విరాధః కాలే యుగాంతకాలే - క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథాధావతి. ౮॥ స ఇతి అంకేన కటిప్రదేశేన నిధాయేతి. టి. అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాభిశాపపరిహారార్థమేవ - నతు దుర్బుద్ధ్యా - తదుక్తంస్కాందే. సోపి తాం జానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః, ఇయం పరామహాశక్తిస్త్వియం స్వర్గస్యకారణం, అస్యాదిబోధో మోక్షస్యకారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాం గ్రహీష్యామి శీఘ్రం శాపక్షయో దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘౌఘపంజరః, భక్తియుక్తో జహారైనాం సీతాంచైతన్యరూపిణీమితి. ౯॥ యువామిత్యాది. సభార్యావితి భార్యాశబ్దస్తు యోషిన్మాత్రవాచీ వినా యోషితా సహితౌ - సభార్యశబ్దః భర్త్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణికో వా. తి. యద్వా - విరాధస్యేదం నిందోక్తిరూపమేవ సభార్యావితివాక్యం. టి. యద్వా సభా

యాసహ, అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌ యువాం మునిదూషకౌ. ౧౧½. అహం వన
మిదందుర్గం విరాధోనామ రాక్షసః, చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాని
భక్షయన్, ఇయంనారీ వరారోహా మమ భార్యా భవిష్యతి, యువయోః పాప
యోశ్చాహం పాస్యామి రుధిరం మృధే. ౧౩½. తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరా
ధస్య దురాత్మనః, శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా, సీతా
ప్రావేపతోద్వేగా త్ప్రవాతే కదలీయథా. ౧౫. తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం
విరాధాంకగతాం శుభాం, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧౬
పశ్యసౌమ్యనరేంద్రస్య జనకస్యాత్మసంభవాం, మమభార్యాం శుభాచారాం విరా
ధాంకేప్రవేశితాం, అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీం. ౧౭½. యదభి
ప్రేత మస్మాసు ప్రియం వరవృతంచ యత్, కైకేయ్యాస్తు సుసంపన్నం క్షిప్ర
మద్యైవ లక్ష్మణ. ౧౮½, యానతుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ, యయా
హంసర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం, అద్యేదానీం సకామా సా యా

త్యాశయేనాహ - కథమితి - వాంయువయోః ప్రమదయాసహ వాసశ్చ కథం - విరుద్ధ ఇత్యర్థః-
నచవాహేతినిషేధేపి వామాదేశ ఆర్షః - కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి. అధర్మేతి. మునిదూషకౌ ము
నివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదితిభావః - అతఏవ పాపౌ. ౧౧½. అహమిత్యాది. మృధే యుద్ధే.
౧౩½. తస్యేత్యాది. సగర్వితం సగర్వం - భావేనిష్ఠా - ఉద్వేగాత్ భయాత్. ౧౫. తామితి. పరి
శుష్యతా శోకసంకుచితేన - ముఖేన ఉపలక్షితః. ౧౬. ౧౭½. యదితి. కైకేయ్యాః అస్మాసువిషయే
యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః - యచ్చప్రియం వరవృతం వరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవ సుసంప
న్నం ఫలితం. ౧౮½. అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి - యానతుష్యతీతి. దీర్ఘదర్శి
న్యా కైకేయ్యా - అస్మద్వ్యసనం పూర్వమేవ యదినచింతితంస్యాత్తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవవర
యేత్ నతుమత్ప్రవాసనం - మత్ప్రవాసనవరణాదవగమ్యతే- అయంవనం గతశ్చేత్ సాచ రాక్ష
సాదిభి రపహ్రియేత తేన రామోపి వ్యసనమ్మహత్ప్రాప్నుయాత్ - తతశ్చ - మత్పుత్రస్య
రాజ్యంనిష్కంటకం స్యాదితి కైకేయీ నూనమమన్యతేతిభావః - పుత్రార్థే పుత్రయోజననిమిత్తం
మాతా మమ మధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతా కనీయసీ త్యుక్తం - తథాపి మహిషీత్రయా

యా మార్యా సభార్యా. ౧౦½. కథమితి. వాం యువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధా
రణాత్ అతఏవ పాపౌ. ౧౧½. తయో ర్భీత్యుత్పాదనాయ విరాధః స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథ
యతి - అహమిత్యాదినా. మృధే యుద్ధే. ౧౩½. తి. సగర్వితం - భావేనిష్ఠా-సగర్వమితియావత్-
ఉద్వేగా ద్భయాత్. ౧౫. తామితి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః. ౧౬. పశ్యేతి. విరాధాంకే
ప్రవేశితాం విరాధేనాంకేప్రవేశితాం. ౧౭½. యదితి. అస్మాసువిషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం-వనే
సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం-తత్ క్షిప్ర మద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధ మిత్యర్థః. ౧౮½. యేతి.
యాపుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం రాజ్యేన రాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతా
నాం హితోప్యహం యయాహం దీర్ఘదర్శిన్యా వనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా
మమమాతా మధ్యమా సాకైకేయీ అద్యదివసే సకామాజాతా - నను పూర్వంమాతా యవీయసీ
త్యుక్తం- కథ మిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే - సత్యం - కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీకైకేయీ -

మాతా మమమధ్యమా. ౨౦. పరస్పర్శాత్తు వైదేహ్యాః నదుఃఖతర మస్తి
మే, పితుర్వియోగా త్సౌమిత్రే స్వరాజ్యహరణా త్తథా. ౨౧. ఇతి బ్రువతి
కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగఇవ శ్వసన్.
౨౨. అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః, మయా ప్రేష్యేణ
కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౨౩. శరేణ నిహతస్యాద్య మయా క్రుద్ధేన
రక్షసః, విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితం. ౨౪. రాజ్య
కామే మమక్రోధో భరతే యో బభూవహ, తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి

పేక్షయా కనీయసీత్వం - సర్వదశరథపత్న్య పేక్షయా మధ్యమాత్వం - త్రిశతం పంచాశచ్ఛ దశరథపత్న్య స్సంతీతి పూర్వమేవోక్తం - అద్య అస్మిన్ దివసే - ఇదానీం అస్మిన్ క్షణే. ౨౦. కింతే తాదృశంవ్యసనం తత్రాహ - పరస్పర్శాదితి. వైదేహ్యాః పరస్పర్శా ద్యథా దుఃఖతరం పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్చ తథాదుఃఖం నాస్తీతి యోజనా. ౨౧. ఇతీతి. రుద్ధః మంత్రగణనిరుద్ధః నాగస్సర్పః శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితి భావః. అనాథఇవేతి. వాసవోపమోభూతానాం నాథస్సన్ - అనాథఇవ నాథనాపేక్షోనరఇవ విశిష్య మయా ప్రేష్యేణ సహితోపి కిమర్థం పరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు భూతానాం సర్వలోకానాం నాథః వాసవ ఉపమీయతే ఉనేనేతి వాసవోపమః. త్వం అనాథఇవ నాథభిన్నఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - ఏవమేవ తత్త్వంజగః - యథా విశ్వామిత్రః అహంవేద్మి మహాత్మానమితి - యథా చ పరశురామః - త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతఇతి - ఏవమృషయోపి. ౨౩. ప్రేష్యేణ త్వయామాకింక్రియత ఇత్యత్రాహ - శరేణేతి. ౨౪. రాజ్యకామఇతి. కైకేయ్యాః భరతార్థం రాజ్యకాంక్షిత్వాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం - తం విరాధే విమోక్ష్యామీతి - శరణాగతే భరతే దుర్విమోచత్వాదితి భావః - నను భరతకైకేయీభ్యా మజ్ఞానాత్ ప్రవాసనం కారితం పునరాగంతవ్యమితి జ్ఞాపనస్య కృతత్వాత్ కుతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర రాజ్యాపహారిత్వ మనుస్మర్యతే-ఉచ్యతే - అనంతరం తథా అనుష్ఠానేపి పూర్వం కైకేయ్యా తథాచింతితత్వా త్తస్యచా వశ్యకర్తవ్యత్వా ద్దుఃఖకాలే తచ్చింతనం - తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం రామప్రకృతివిరుద్ధం చసు ష్ఠుప్రమత్తపిశాచానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితిన్యాయేనదోషదర్శనమేవ రామ

అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం జ్యాయసీత్యుభయాత్మకతా విద్యత ఇత్యుభయనిర్దేశః. ౨౦. పరస్పర్శాదితి. వైదేహ్యాః పరస్పర్శాత్ యథా మే దుఃఖతరం అతిదుఃఖం - తథా పితుర్వినాశాత్స్వరాజ్యహరణాదపిమేదుఃఖంనాస్తీత్యన్వయః. ౨౧. ఇతీతి. బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజలమనస్తాపాభ్యాం వ్యాప్తే క్రుద్ధః కైకేయీం ప్రతి. ౨౨. అనాథఇతి. భూతానాం బ్రహ్మాదీనామపి నాథః పరమపురుషోపి త్వం - అనాథఇవ ప్రాకృతఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - సరామంలక్ష్మణం దృష్ట్వేత్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - సరామమితి- సః విరాధః రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రుద్ధస్సన్ - సీతా మభ్యధావత్ గృహీతుమితిశేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్తేజసాభిభూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్ పృచ్ఛతి - సక్రుత్వేత్యాది శ్లోకపంచకేన-తతః సవిరాధః అంకే సమీపే అగత్యేతిశేషః - వైదేహీమనాదాయ అపక్రమ్యాబ్రవీత్ - రామలక్ష్మణా వితిశేషః - యువామితి - సభార్యౌ సభాయా మార్యా క్షీణజీవితౌ క్షీణంజీవిత మరీణాం యాభ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ పంతౌ - జటాచీర

వజ్రీ వజ్రమివా చలే. ౨౫. మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహా
న్మహోరసి, వ్యపనయతు తనోశ్చ జీవితం పతతు తత స్స మహీం విఘూర్ణితః.
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ద్వితీయస్సర్గః

(ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణశ్శ్రీమాన్ రాక్షసం ప్రహసన్నివ, కోభవాన్ వన మ
భ్యేత్య చరిష్యసి యథాసుఖం.) అథోవాచ పునర్వాక్యం విరాధః పూరయన్వనం,
ఆత్మానం పృచ్ఛతే బ్రూత కౌ యువాం క్వగమిష్యథః. ౧. తమువాచ తతో

స్యహార్దం - తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితిస్యాత్ - అత్రోచ్యతే - వ్యసనకాలే లోకో
వాచ్యమవాచ్యంచ నజానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవముక్తమితి. మమేతి. భుజబలవేగేన ధను
రాకర్షణవేగేన వేగితః ఆనీతవేగః-ఇతజంతో వా - విఘూర్ణితః సంజాతభ్రమణః. ౨౬. ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః.

అథ విరాధానుగ్రహాయ తదాక్రమణం తృతీయే - అథోవాచేత్యాది. పూరయన్ - శబ్దేనేతి
శేషః - ఆత్మానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే - మహ్యమితిశేషః - బ్రూతమితిలోణ్మధ్యమపుర
షద్వివచనం ప్రశ్నప్రకార మాహ - కావితి. ౧. తమితి. రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితానన
మితి భయహేతూక్తిః - ఆత్మన స్సంబంధి ఇక్ష్వాకుకుల మువాచే త్యన్వయః - ఇక్ష్వాకువంశ్యదశ

రథరాచనంతౌ దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ - యద్యపి తాపసయోర్వాం ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి
తథాపి కథంపాపౌ కథంమునిదూషకౌ తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః - అత్రహేతుః అధర్మచారిణౌ
అధర్మంచరతో భక్షయతో నాశయత ఇతితథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌ కౌ యువాం - కించ -
అహమితి - అహం విరాధోనామ రాక్షసః ఇదానీం మమ పాపయోః పాపాభ్యాం హస్తాభ్యా
మితిశేషః - ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృత్తే రుధిరం పాస్యామీతిధియా దుర్గం
వనం చరామి - కించ భయాకాంత్యా ఆర్యాశ్రేష్ఠా ఇయంనారీ - యువయోః కాభవిష్యతీతి -
తావబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః - తస్యేతి - ఋషిమాంసాని - భక్షయన్ చరామీత్యేవందుష్టం
యథా తథా - విరాధస్య బ్రువత స్సతః సీతా ప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకే విరాధస్యసమీపే
ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః - సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యహి ముఖేనోపలక్షితః సీతా భీత్యేతిశేషః-
అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకే తత్సమీపే ప్రవేశితాం స్థితాం - యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని
సీతాభీతి నిమిత్తేనోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని పరస్పర్శాత్ పరస్యరాక్షసస్య స్పర్శాత్ సమీపాగమనా
దిత్యర్థః- బాష్పశోకపరిప్లుతే సీతాభీతినిమిత్త మితిభావః. ౨౩—౨౫. మమేతి. భుజబలవేగవేగితః
భుజబలస్య వేగేన వేగితః సంజాతవేగః సశరః మహీం మహ్యాం పతతు విరాధ ఇతి శేషః. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - ద్వితీయస్సర్గః.

(ఇతీతి. ఉక్త్వా రామం ప్రతీతిశేషః - రాక్షసమబ్రవీదితిశేషః). అథేతి. పూరయన్ శబ్దేనేతి
శేషః - ఆత్మానం యుష్మత్స్వరూపం పృచ్ఛతే మహ్యాం. ౧. తమితి. ఆత్మనః ఇక్ష్వాకుకులమిక్ష్వాకు

అత్ర తీర్థీయవ్యాఖ్యానే సర్గాదిమశ్లోకతయా వ్యాఖ్యాత ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకోబహుకోశేషు
నదృశ్యతే గోవిందరాజార్యేణ స వ్యాఖ్యాతో నాపిపరిగణితః.

రామో రాక్షసం జ్వలితాననం, పృచ్ఛన్తం సుమహాతేజా ఇక్ష్వాకుకుల మాత్మనః ౨ క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నౌ విద్ధి నౌ వనగోచరౌ, త్వాంతు వేదితు మిచ్ఛావః కస్త్వం చరసి దండకాన్. ౩. తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం, హంత వక్ష్యామి తే రాజన్ నిబోధ మమ రాఘవ. ౪. పుత్రః కిల జయస్యాహం మమమాతా శతహ్రదా, విరాధఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫. తపసాచాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణో హి ప్రసాదజా, శస్త్రేణావధ్యతా లోకే చ్ఛేద్యాభేద్యత్వ మేవ చ. ౬. ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనా మనపేక్షౌ యథాగతం, త్వరమాణౌ పలాయేథాం నవాం జీవిత మాదదే. ౭. తం రామః ప్రత్యువాచేదం కోపసంరక్తలోచనః, రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮. క్షుద్ర ధిక్త్వాంతు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ధ్రువం, రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ నమే జీవన్ గమిష్యసి ౯. తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాన్ శరాన్, సుశీ

రథపుత్రౌ ఆవాం పితృవచనాత్ వనం గమిష్యావ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౨. అధర్మచారిణౌ పాపావితి పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ - క్షత్రియౌ వృత్తసంపన్నావితి. త్వామితి. కస్యపుత్రః కిం ప్రభావఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామ ఇత్యర్థః - 'అహం వనమిదం దుర్గం విరాధో నామ రాక్షస' ఇతి-నామ జాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్నతద్విషయో యం ప్రశ్నః. రా. క్షత్రియావితి. వనగోచరావితిబహువ్రీహిః. ౩. తమితి. హంతేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ - మమమత్తః - మేస్వరూప మితి శేషః - నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః. ౪. పుత్రఃకిలేతి. విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థ సంజ్ఞః - రాక్షసాః సజాతీయాః-సజాతీయైః కృతం నామేదం నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫. తపసాచాపీతి. చాపి కించ - తపసా సాధనేన - బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమారణీయతా ప్రాప్తా - అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం - ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణానర్హత్వం చ ప్రాప్తమిత్యర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షౌ అపేక్షాయాంమరణం ధ్రువమితి భావః - త్వరమాణౌ - మందగమనే మమనశ్చలేదితి భావః - నవాంజీవితమాదదే - ఉత్తమప్రమదారత్నప్రాశనాదితి భావః. ౭. తమితి. తం ఏవంపరుషం వదంతం - పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసంరక్తలోచనః-వికృతాకారం వికృతాకార మపి - పాపే సీతాహరణే చేతో యస్య తం. ౮. క్షుద్రేతి. క్షుద్ర - హీనజాతేః ధిక్కారే హేతు రయం - హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూప హీనప్రయోజన మభిలష్యత్ - మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం - సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం సఫలం భవిష్యతీత్యర్థః - తదా కించిదపేక్షయా గంతుముద్యుక్తం ప్రత్యాహ - తిష్ఠేతి - గమనంచ దుర్లభమిత్యాహ - నేతి - మేపురఇతిశేషః. ౯. తతఇతి. రాక్షసం ప్రతి శరాన్ - నిజఘాన అముం

వంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః. ౨. ౩. తమితి. హంతేతి మమనిబోధ మమవచనాన్మేస్వ రూపమితి శేషః. ౪. ౫. తపసేతి. శస్త్రేణ యేనకేనాపిశస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభే ద్యత్వం - ఛేదభేదాభ్యాం అవ్యథనీయత్వం తాభ్యాం వ్యథానాస్తీత్యర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షౌ ప్రమదాశరీరహితౌ-వాం యువయోః-వస్తుతస్తు ఉత్సృజ్య మా మితిశేషః - ప్రమదామా దాయేతిశేషః - యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయమానౌ గచ్ఛేథాం - వాం యువయోః జీవితం ప్రాణ సమం స్త్రీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణసంబంధః. ౭- ౮. క్షుద్రేతి. రణేతిష్ఠ ధ్రువం సంప్రాప్స్యసే - మృత్యుమిత్యనుషంగః - మే మమ పురతః జీవన్ నాగమిష్యసీతి సంబంధః. ౯.

ఘ్ర మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘానహ. ౧౦. ధనుషా జ్యాగుణవతా సప్త బాణా న్సముమోచహ, రుక్మపుంఖా న్మహావేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగాన్. ౧౧. తే శరీరం విరాధస్య భిత్త్వా బర్హిణవాససః, నిపేతు శ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం పావకోపమాః. ౧౨. సవిద్ధో న్యస్యవైదేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః, అభ్యద్రవ త్సుసంక్రుద్ధ స్తదా రామం సలక్ష్మణం ౧౩. సవినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజోపమం, ప్రగృహ్యాశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాంతకః. ౧౪. అథ తౌ భ్రాతరౌ దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః, విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫. సప్రహస్య మహారౌద్ర స్స్థిత్వా జృంభత రాక్షసః, జృంభమాణస్య తేబాణాః కాయాన్నిష్పేతురాశుగాః. ౧౬. స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్షసః, విరాధ శ్శూల ముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత. ౧౭. తచ్ఛూలం వజ్రసం

చల్ - హన హింసాగత్యో రితి ధాతుః. ౧౦. పునశ్శరాన్విశింషన్నాహ - ధనుషేతి. జ్యారూపో గుణో రజ్జుః తద్వతా - మహావేగాన్-అతఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తాన్. ౧౧. తఇతి. బర్హిణవాసస ఇతి - స్వార్థేఇనచ్-బర్హిణవాససః బర్హపత్రా ఇత్యర్థః - శోణితేన ఆదిగ్ధా ఈషల్లిప్తాః - రక్తోద్గమాత్ పూర్వమేవ శరీరా న్నిర్గమా దితిభావః - పావకోపమా ఇతి భూస్థతృణాది దహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨. సఇతి. విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్ - న్యస్య భూమౌ నిక్షిప్య. ౧౩. స ఇతి. మహాన్ నాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మిం స్తద్యథాభవతితథా-వినద్య-శక్రధ్వజోపమం తద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననః వివృతాస్యః అనేన ప్రసారితజిహ్వాత్వం లక్ష్యతే-శూలోపమేయతా లాభాయ. ౧౪, అథేతి. అథ సీతాతిక్షేపానంతరం యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా ద్దీప్తం పూర్వబాణేభ్య స్తేజస్వినం-శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హేతవః రాక్షసఇత్యాది విశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేసంహారకాలే-అంతకో నాశకో యో యమ స్తత్తుల్యే. ౧౫. సఇతి. ప్రహస్య కిమేతై ర్మశకప్రాయై రితి హసిత్వా - అజృంభతగాత్రవినామ మకరోత్-బాణాః కాయేకించిల్లగ్నాః - ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః - ఆశుగాఅపీత్యర్థః-నిష్పేతుః జగళుః. ౧౬. స్పర్శాదితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - సంరోధ్య హృదయే సమూహ్య-బలంకృత్వేత్యర్థః. ౧౭. తదితి. తత్ హస్తస్థం-గగనేజ్వలనః ఆకాశస్థ

తతఇతి. శరా నభిసంధాయ ధనుషీతిశేషః.సుదీర్ఘ మాకర్ణమాకృష్యేతి శేషః. ౧౦. ధనుషేతి. జ్యాగుణవతా జ్యాశబ్దవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథా. తఇతి. బర్హిణవాససః బర్హవాసస ఇతియావత్-వాసః పత్రం-శోణితా దిగ్ధాః రక్తాలిప్తాః. ౧౨. సఇతి. విద్ధ స్తాడితః వైదేహీం న్యస్య. వస్తుతస్తు వైదేహీంన్యస్య సీతాసమీపమగత్వా మహానాదం వినద్య కృత్వా. ౧౩. ౧౪. అథేతి. కాలాంతకయమోపమే కాలఃఅంతకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః - తత్ర కాలస్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే అంతకస్య ప్రాణాపహారే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతిభేదః. ౧౫. స ఇతి. జృంభమాణస్య తనూభంగం కుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగా స్సంతః. ౧౬. స్పర్శా దితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమాహృత్య. టీ. వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన - తదుక్తం. 'శ్లో. విరాధో హాటకపురే విధివ త్సామపూజయత్, దనుగ్రహ వైశిష్ట్యా దవధ్య స్త్వసురాసురై' రితి. ౧౭-౨౧౪.వహత్వితి. అయమలం సుష్ఠువహతి అనేన పథాగమనస్యేష్టం భవతి.

కాశం గగనే జ్వలనోపమం, ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామశ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౮. తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్యకరాద్భువి, పపాతాశనినా ఛిన్నం మేరో రివశిలాతలం. ౧౯. తౌఖడ్గౌ క్షిప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమౌ శుభౌ, తూర్ణ మాపతత స్తస్య తదా ప్రహరతాంబలాత్. ౨౦. సవధ్యమానస్సుభృశం బాహుభ్యాం పరిరభ్యతౌ, అప్రకంప్యౌ నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతు మైచ్ఛత. ౨౧. తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, వహత్వయమలం తావ త్పథానేన తు రాక్షసః, యథాచేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథావహతు రాక్షసః, అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౩. సతుస్వబలవీర్యేణ సముత్క్షిప్య నిశాచరః, బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః. ౨౪. తావారోప్య తతస్స్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః, విరాధో నినదన్ ఘోరం జగామాభిముఖో వనం. ౨౫. వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్మహద్భి ర్వివిధై రుపేతం, నానావిధైః పక్షిశతై ర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమృగై ర్వికీర్ణం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణౌతు తౌ దృష్ట్వా వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ, ఉచ్చైస్స్వరేణ

గ్నిః - తనుపమ మిత్యభూతోపమా. ౧౮. తదితి. అశనినావజ్రేణ. ౧౯. తావితి. ప్రహరతాం ప్రాహరతాం. ౨౦. స ఇతి. అప్రకంప్యౌ చాలయితు మశక్యౌ-కింపునః పరిగృహీతు మితి కవిః పరిహసతి-రౌద్రః రౌద్రాకృతిః- అప్రకంప్యత్వే హేతుః నరవ్యాఘ్రావితి - నరవ్యాఘ్రౌ పురుషోత్తమౌ. ౨౧. తస్యేతి. అభిప్రాయం వనాంత ర్నయనేచ్ఛాం - వహతు నౌ ప్రాపయతు - అనేన ఆవాభ్యాం గంతవ్యేన పథా వహతు అథవా - యథేచ్ఛతి యేనమార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి - తథా వహతు - ఉభయథాపి నదోష ఇతి భావః - తత్ర హేతు మాహ - అయ మితి - నః వనమధ్యగమనేచ్ఛూనా మస్మాకం. ౨౩. స త్వితి. అతిబలౌ రామలక్ష్మణౌ - సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ చకార తయో రిచ్ఛావశాదితి భావః. ౨౪.౨౫. ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టా విత్యాశయే నాహ వన మితి. శివాః సృగాలవిశేషాః తాభి ర్యుతం వ్యాళమృగైః దుష్టమృగైః. ని. 'దుష్టేద్విపేశ్వాపదేచవ్యాళఃపుంసిశఠేపిచే'తి బాణః - అత్రసర్గేభగవతస్స్వయత్తసకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహేతావపి నిర్భయత్వంచదర్శితం. అస్మిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః.

అథపరమపురుషవహనఫలంవక్తుముపక్రమతే- హ్రియమాణావిత్యాది. చుక్రోశరామస్యాతిమాను

యథాచేచ్ఛతి యథాస్యగమనమిష్టం భవతి - తథా వహతు గచ్ఛతు - కుతఏవ మత ఆహ - అయ మేవేతి.పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైక మితి యావత్. ౨౨.౨౩. సత్వితి. సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య స్కంధగతౌ చకార స్కంధ మారోపయామాసేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణావితి. ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య-శార్దూలద్వీపిన ఇతి సబిందుబిందువ్యాఘ్రౌ - కాకుత్స్థావుత్సృజ్య - మాం హర- తే నమ ఇత్యాద్యుక్తిః - రామలక్ష్మణయోః ప్రేమాతిశయా దితి

చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజౌ భుజౌ, ఏష దాశరథీ రామస్సత్యవాం ఛ్ఛీలవాం చ్ఛుచిః,రక్షసా రౌద్రరూపేణ హ్రియతే సహలక్ష్మణః, మాంవృకా భక్షయిష్యంతి శార్దూలాద్వీపిన స్తథా, మాంహరోత్సృజ్య కాకుత్స్థౌ నమస్తే రాక్షసోత్తమ. ౩. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ, వేగం ప్రచక్రతుర్వీరౌ వధేతస్య దురాత్మనః. ౪. తస్యరౌద్రస్య సౌమిత్రి ర్బాహుం సవ్యం బభంజహ, రామస్తు దక్షిణంబాహుం తరసా తస్యరక్షసః. ౫. సభగ్నబాహు స్సంవిగ్నో నిపపాతాశు రాక్షసః, ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః. ౬. ముష్టిభి ర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసం, ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యేనం స్థండిలే నిష్పిపేషతుః. ౭. సవిద్ధో బహుభి ర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాంచ పరిక్షతః, నిష్పిష్టో బహుధాభూమౌ నమమార సరాక్షసః. ౮. తంప్రేక్ష్య రామ స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం, భయేష్వ భయద శ్శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీత్. ౯. తపసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం నశక్యతే, శస్త్రేణ యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః ప్రశ్రితం వచః, ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧. హతోఽస్మి పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై, మయాతు పూర్వం త్వం మోహా న్నజ్ఞా

షంచరిత్ర మవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః. ఏష ఇతి. సత్యవాన్ సత్యవచనవాన్ - శీలవాన్ సదాచారసంపన్నః శుచిః ఋజుబుద్ధిః-ఏవంవైవం ప్రత్యాక్రుశ్య విరాధం ప్రత్యాహ - మా మితి - వృకాః ఈహామృగాః. ని. 'కోకస్త్వీహామృగోవృక' ఇత్యమరః - శార్దూలాః మహావ్యాఘ్రాః - ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. ని. 'వ్యాఘ్రో మృగారి శ్శార్దూలో హింసారు శ్చిత్రకీమృగాత్, చండశ్చాల్పస్తు స్వయంద్వీపీ'తి వైజయంతీ. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩. తస్యేతి. సవ్య మితి - నను విరాధాదానే కబంధాదానేచ లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో దక్షిణం భుజ మచ్ఛిన దిత్యవిశేషేణోచ్యతే - కిమత్ర నియామక మితిచేత్ - ఉచ్యతే - సర్వదా లక్ష్మణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏవ తిష్ఠతి - అతో గృహ్ణన్ దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణంచాగృహ్ణా దిత్యవిరోధః - తరసాబలేన. ౫. సఇతి. సంవిగ్నః భీతః. ౬. ముష్టిభి రితి. బహువచన మావృత్త్యా - ఉద్యమ్యోద్యమ్యసూదయంతౌ ముష్ట్యాదిక ముద్ధృత్యోద్ధృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలేభూతలే. ౭. ౮. తమితి. భయే ష్వభయదః శాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే. ౯. తపసేతి. శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః - నిఖనావహే భూమౌనిక్షిపేవ. ౧౦. తదితి. ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథాతథా ప్రోవాచేత్యన్వయః. ౧౧. రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజ్ఞాన స్సాహ-హాత ఇత్యాది. త్వయేతి

షేయా. ౧.—౩. తస్యా ఇతి. వేగంత్వరాం. ౪. ౫. స ఇతి. సంవిగ్నః బాహుభంగేనోద్విగ్నః.౬. ౭. ముష్టిభిరితి స్థండిలే భూప్రదేశే. ౮. త మితి. భయేష్వభయద ఇతి స్వశ్రవణస్మరణకీర్తనాదిసంవిదధతః పురుషస్య - సకలభయాపహారీ భవతి. ౯. తపసేతి. అయం తపోబలసంపన్నో యస్మాత్ అతః రాక్షసః యుధి శస్త్రేణ నిర్జేతుం నశక్యతే - కింతు నిఖనావహ ఇతి సంబంధః. ౧౧. మయాత్వితి - మోహా దజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష పూర్వం త్వం మయా నజ్ఞాత ఇతి - తవసచ్చిదానందఘనస్యానశ్రీమన్మూర్తిసంస్పర్శభాగధేయా త్పూర్వం నిరవధికకరుణయా మదీయశాపవిమోచ

తః పురుషర్షభః ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా, వైదే
హీచ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩. అపిశాపా దహంఘోరాం ప్ర
విష్టో రాక్షసీం తనుం, తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శ్శప్తో వైశ్రవణేనహ. ౧౪.
ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి, ఇతి
వైశ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ, అనుపస్థీయమానో మాం సంక్రుద్ధో
వ్యాజహారహ. ౧౫. తవప్రసాదా న్ముక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్,
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తివోఽస్తు పరంతప. ౧౬. ఇతోవసతి ధర్మాత్మా
శరభంగః ప్రతాపవాన్, అధ్యర్థయోజనే తాత మహర్షి స్సూర్యసన్నిభః, తం
క్షిప్ర మభిగచ్ఛత్వం సతే శ్రేయోవిధాస్యతి. ౧౭. అవటేచాపి మాం రామ
ప్రక్షిప్య కుశలీ వ్రజ, రక్షసాం గతసత్త్వానా మేషధర్మ స్సనాతనః, అవటే యే

శేషః - పురుషర్షభః - పురుషోత్తమ స్త్వం రామత్వేనావతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. జ్ఞానప్ర
కార మాహ - కౌసల్యేతి. తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయా స్సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ ప్రజా
మేధయోరిత్యసిచ్ - ఇతివిదితోఽస్మి - మహాభాగా శ్రీవైదేహీత్యవగతా - అయంచ త్వదంశభూ
తో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతివిదితః. ౧౩. ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞా
తవానసీత్యత్రాహ - అపీతి అపిర్గర్హాయాం - కస్య కేనశాప ఇత్యత్రాహ - తుంబురు రిత్యాది-అహ
మితి శేషః. ౧౪. ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది. ఉపకారస్మృతో్యపశ్లోకయతి - మహాయశా ఇతి-
ప్రకృతిం స్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ - అనుపస్థీయమాన ఇతి - రంభాసక్తం మాం - అనుప
స్థీయమానః అవసరే మయా అసేవ్యమానః అతఏవ సంక్రుద్ధః-రాజా అస్మత్స్వామీ - వైశ్రవణః-
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార - పున ర్మయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్చ -
ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా. ౧౫. తవేతి. స్వంభువనం స్వర్గలోకం-ఉప
కారస్మృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివఇతి. ౧౬. వాచికకైంకర్య మాతనోతి. ఇతఇతి. ప్రతాప
వాన్ మహాతపాః - అధికమర్ధంయస్య తదధ్యర్థం - తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ సార్థయోజన
ఇత్యర్థః - క్షిప్రం తదగ్నిప్రవేశాత్ పూర్వం - తేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం - విధాస్యతి
పోషయిష్యతి-యద్వా-తేశ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం. ౧౭. అవట ఇతి. అవటే శ్వభ్రే-కుశ
లీఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః-గతసత్త్వానాం గతాసూనాం. ౹ని. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమ

సాయ ఆవిర్భూతశ్రీరామ స్త్వ మితి మయా నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి - ఇదానీం సఏవ
పరమేశ్వరః త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః. ౧౩. అభిశాపా దితి-తుంబురు ర్నామగంధర్వో
ఽహం వైశ్రవణేన శప్తః-తస్మా దభిశాపా ద్రాక్షసీంతనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః. ౧౪. యదేతి.
ప్రకృతిం గాధర్వీంతనుం * శాపకారణ మాహ - అనుపస్థీయమానః - అవసరేష్వ సేవ్యమానః -
అనుపస్థానేకారణ మాహ - రంభాసక్త మితి - అతః క్రుద్ధ స్స న్మాం రాక్షసో భవేతి వ్యాజహార -
తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ - ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాదినా పూర్వోక్తం - శాప
మోచనప్రకారమ ప్యువాచేత్యర్థః. ౧౫——౧౬. అధీతి. అధ్యర్థయోజనే - అధికమర్ధం యస్యత
దధ్యర్థం తచ్చతద్యోజనంచ - సార్థయోజన మిత్యర్థః. ౧౮. ౧౭. అవటఇతి. అవటే గర్తే. ౨౦౫.

నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనాః. ౨౦౪ ఏవ ముక్త్వాతు కాకుత్స్థం విరాధ శ్శరపీడితః, బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తో న్యస్తదేహో మహాబలః. ౨౧౫. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవో వాక్యం లక్ష్మణం వ్యాదిదేశహ ౨౨. కుంజరస్యేవ రౌద్రస్య రాక్షసస్యాస్య లక్ష్మణ, వనేఽస్మిన్ సుమహచ్ఛ్వభ్రం ఖన్యతాం రౌద్రకర్మణః, ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామః ప్రదరః ఖన్యతా మితి, తస్థౌ విరాధ మాక్రమ్య కంఠే పాదేన వీర్యవాన్. ౨౪. తతః ఖనిత్ర మాదాయ లక్ష్మణశ్శ్వభ్ర ముత్తమం, అఖన త్పార్శ్వత స్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః. ౨౫. తం ముక్తకంఠం నిష్పిష్య శంకుకర్ణం మహాస్వనం, విరాధం ప్రాక్షిప చ్ఛ్వభ్రే నదంతం భైరవస్వనం. ౨౬. త మాహావే నిర్జితమాశువిక్రమౌ స్థిరా వుభౌ సంయతి రామలక్ష్మణౌ, ముదాన్వితౌ చిక్షిపతుర్భయావహం నదంత ముత్క్షిప్య బిలేతు రాక్షసం. ౨౭. అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసుర

స్త్రీ తుజంతు ష్వి'ర్వ్యమరః-ఏమః అవటప్రక్షేపః-అస్య ధర్మస్య ఫలమాహ - అవట ఇతి. ౨౦౪. ఏవ మితి. స్వర్గసంప్రాప్తః - సంప్రాప్తప్రాయఇత్యర్థః - ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః. ౨౦౫. ౨౨. కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం. వైపుల్యం విధాయ నిమ్నతాం విధత్తే - ప్రదరః ఖన్యతా మితి. ప్రకృష్టోదరః ప్రదరః.౨౪.తతఇతి. ఉత్తమం అతినిమ్నం-మహాత్మనః మహాకాయస్య.౨౫.త మితి-ముక్తకంఠం కంఠాక్రమణరహితం - అతఏవ మహాస్వనం - శంకుకర్ణం శంకుః కీలం తత్సదృశకర్ణం-గర్దభాకారంవా. ని. 'శంకుకర్ణాగర్దభోష్ట్రా' వితిబాణః, భైరవస్వనం భయంకరప్రతిధ్వానం యథాభవతితథా నదంతం - మహాస్వన మిత్యత్ర స్వభావోక్తిః - అత్రోచ్చారణరూపకార్యోక్తిరితి భిదా. ౨౬. సమస్త ముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్ణాతి - త మాహావ ఇత్యాదినా. సంయతి యుద్ధేస్థిరా. ౨౭. బిలప్రక్షేపనిమిత్త మాహ - అవధ్యతామితి. మహాసురస్య - వృత్రాద్యసురసదృశస్య - సమర్థ్య అయమేవాస్యవధోపాయ ఇతినిశ్చిత్య. ౨౮. నకేవలం స్వనిశ్చయః విరాధేన చానంతరం తథోక్త మిత్యాహ - స్వయ మితి. కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య - ఆత్మనోవధార్థం స్వయమీప్సితః - మృత్యుః బిలప్రవేశరూపవధోపాయః - 'న మేవధ శ్శస్త్రకృతో

ఏవమితి. స్వర్గసంప్రాప్తః స్వర్గం సమ్యక్ప్రాప్తు ముపక్రాంతవాన్. ౨౨. కుంజరస్యేతి. శ్వభ్రం గర్తః * ప్రదరః గర్తః. కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హే లక్ష్మణ - రాక్షసస్య శ్వభ్రం ఖన్యతా మితి రామో లక్ష్మణ ముక్త్వా - అయం ప్రదరం ఖనతు - తావత్పర్యంత మహమే వంకరోమీతి-ప్రదరఖననావసరప్రదానాయ పాదేన విరాధః కంఠే క్రమ్యతస్థావిత్యర్థః. ౨౪. ౨౫. తమితి. ముక్తకంఠం శ్రీరామచరణపీడనేన శిథిలీకృతకంఠం - యద్వా-రామపాదేన త్యక్తం కంఠం నిక్షిప్య నితరాం చాలయిత్వా ప్రాక్షిపత్. అపాతయత్. త మాహావ ఇత్యాది. పూర్వస్య విస్తరః-నదంత మితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రాప్తోఽస్మ్యతోధన్యోఽహం ధన్యోఽహ మితి హర్షేణ నాదం కుర్వంత మిత్యర్థః - సంయతిస్థిరా ఆహవే నిర్జితం తం బలేనోత్క్షిప్య చాలయిత్వా నిక్షిపతుః అపాతయతాం. ౨౭. కస్మాదేవం ప్రచక్రతు రిత్యతఆహ . అవధ్యతామితి. మహాసురస్య శస్త్రేణావధ్యతా మవధ్యతాం ప్రేక్ష్య - అత్యర్థవిశారదావత్యంతకార్యవిశారదౌ - బిలే వధం సమర్థ్య నిశ్చిత్య ప్రచక్రతుః. ౨౮. అతోఽయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాత మిత్యత ఆహ . స్వయ మితి. స్వయం ప్రసహ్య అవరుధ్య బిలే నిక్షిప్య కాననచారిణా రామేణవధా

స్కృతౌ శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ, సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదౌ వృభౌ బిలేవిరా
ధస్య వధం ప్రచక్రతుః. ౨౮. స్వయం విరాధేన హి మృత్యు రాత్మనః ప్రసహ్య
రామేణ వధార్థ మీప్సితః, నివేదితః కాననచారిణా స్వయం నమేవధ శ్శస్త్ర
కృతో భవేదితి ౨౯. తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతామతి స్తస్య
బిలప్రవేశనే, బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితం
౩౦. ప్రహృష్టరూపా వివ రామలక్ష్మణౌ విరాధ ముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్యతౌ,
ననందతు ర్వీతభయా మహావనే శిలాభి రంతర్దధతు శ్చ రాక్షసం. ౩౧. తత స్తు
తౌ కాంచనచిత్ర కార్ముకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీం, విజహ్రతు స్తౌ ము
దితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
ఆరణ్యకాండే - చతుర్థస్సర్గః.

హత్వాతు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే, తత స్సీతాం పరిష్వజ్య
సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాన్, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసం.
౧౫. కష్టం వన మిదం దుర్గం నచస్మ వనగోచరాః, అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం
శరభంగం తపోధనం. ౨౫. ఆశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోఽభిజగామహ, తస్య

భవేది'త్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య స్వయం నివేదితః ఉక్తోహీతియోజనా. ౨౯. తదేవేతి. రామే
ణ తద్భాషిత మేవ నిశమ్య తస్య విరాధస్య - బిలప్రవేశనే మతిః కృతా - రామేణ బలేన బిలం
ప్రవేశ్యమానేనరక్షసా - వనం వినాదిత మితి యోజనా. ౩౦. ప్రహృష్టేతి. ప్రహృష్టరూపౌ
పులకితశరీరౌ - వస్తుతోహర్షశోకావనయోర్న స్తః కింతు తన్నటనమాత్ర మితి ఇవశబ్దేన సూచయతి.
౩౧. తత ఇతి. పత్నీ సహితస్య రామస్య - తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమాన
మాహ - చంద్రదివాకరావివేతి. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమే
ఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.

ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగతేరానుషంగిక ఫలభూతం విరాధవధ మభిధాయ
ఖరాదివధఫలశరభంగాశ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యన్ తదుచితసౌలభ్యదర్శనాయ శర
భంగాశ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే - హత్వేత్యాది. పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్యచేతి - విరా
ధాంకస్పర్శజభయదుఃఖవ్రీడాశాంత్యర్థ మితి భావః. ౧౫. కష్టం కృచ్ఛ్రం - గహనం వా - కృచ్ఛ్ర
గహనయోః కష్టఇత్యనిష్ఠా - అతఏవ దుర్గం విషమం విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః. ౨౫. ఆశ్రమమితి.

ర్థం నమేవధః శస్త్రకృతో భవేదితి - ఆత్మన ఈప్సితోమృత్యు ర్విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇతి సం
బంధః - బిలప్రక్షేపార్థం శస్త్రవధం నిషిధ్య - ఈప్సితో బిలప్రక్షేపవధో విరాధేన స్వయం నివే
దిత ఇత్యర్థః. ౨౯—౩౦. తత ఇతి. చంద్రదివాకరావివ- ఉభావపి చంద్ర ఇవ కళాసంపన్నౌ -
సూర్యఇవ ప్రతాపసంపన్నౌ. ౩౨. టీ. సర్గఫలంస్కాందే. శ్లో. 'యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి
శ్రావయేతవా, తస్య పాపాని సర్వాణి వినష్టాని నసంశయ' ఇతి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్థస్సర్గః.

హత్వేతి. సీతాం పరిష్వజ్యసమాశ్వాస్య చేతి - విరాధా ద్భీతామితి శేషః - కష్టం గహనం -

దేవ ప్రభావస్య తపసా భావితాత్మనః. ౩౹. సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహద
ద్భుతం, విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవైశ్వానరోపమం. ౪౹. అవరుహ్య రథో
త్సంగా త్సకాశే విబుధానుగం, అసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరం.
౫౹. సుప్రభాభరణం దేవం విరజోఽంబరధారిణం, తద్విధై రేవ బహుభిః పూజ్య
మానం మహాత్మభిః. ౬౹ హరిభి ర్వాజిభి ర్యుక్త మంతరిక్షగతం రథం, దదర్శా
దూరత స్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభం. ౭౹. పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం చంద్రమం
డల సన్నిభం, అపశ్య ద్విమలం ఛత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితం. ౮౹. చామ
రవ్యజనే చాగ్ర్యే రుక్మదండే మహాధనే, గృహీతే వరనారీభ్యాం ధూయమానే చ
మూర్ధని. ౯౹. గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః, అంతరిక్షగతం
దేవం వాగ్భి రగ్ర్యాభి రీడిరే. ౧౦౹. సహసంభాషమాణే తు శరభంగేణ వాసవే,
దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, రామోఽథ రథ ముద్దిశ్య
లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయన్. ౧౨. అర్చిష్మంతం శ్రియాజుష్ట మద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ,

---

తస్య విరాధోక్తస్య దేవప్రభావస్య దేవతుల్యవైభవస్య - తపసాసాధనేన భావితాత్మనః సాక్షాత్కృత
పరబ్రహ్మణః. తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వేతిశ్రుతేః. ౩౹. సమీప ఇత్యాది. మహదద్భుతం మహా
శ్చర్యభూతం కిమపివస్తు విభ్రాజమానం వపుషా-భ్రాజమానవపుష మిత్యర్థః. - వైశ్వానరా స్సూర్య
వ్యతిరిక్తాస్తేజాంసి - సూర్యాది తేజస్సముదాయోపమమిత్యర్థః ౪౹. అవరుహ్యేతి. తతః కించిత్స
మీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్య వసుధా మసంస్పృశంతం - అభూమి
స్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్ - సకాశే సమీపే - విబుధానుగం విబుధా అనుగాః యస్య తం -
విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ. ౫౹ సుప్రభాన్యాభరణాని యస్య తం - దేవం దేదీప్యమానం - విరజో
నిర్మల మంబరం ధర్తుం శీల మస్యాస్తీతి విరజోంబరధారిణం - తద్విధైః ఇంద్రతుల్యాకారైః
దదర్శేత్యనుషంగః. ౬౹. హరిభి రితి. హరిభిః శ్యామైః - యద్వా - వాజిభిః వేగవద్భిః - హరిభిః
అశ్వైః - తస్య ఇంద్రస్య. ౭౹. పాండురాభ్రస్యేవఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతిర్యస్యతదితిశ్వేతత్వే
దృష్టాంతః - చంద్రమండలసన్నిభ మితి వృత్తతాయాం - చిత్రమాల్యై ర్లంబమానకుసుమసరైః
ఉపశోభితం. ౮౹. చామరేతి. చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే - మహాధనే బహుమూల్యే -
మూర్ధ్ని తస్యేతి శేషః - అపశ్య దిత్యనుషంగః. ౯౹. గంధర్వేతి ఈడిరే తుష్టువుః. - ఈడమానాన
పశ్య దిత్యర్థః. ౧౦౹. సహేత్యాది. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. తత్ర తదానీం - రామ ఇతిపదస్యావృత్తిః
క్రియాభేదాత్ - అతో న పునరుక్తిః - ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య - శరభంగేణ సాకం వాసవే సంభా
షమాణే సతి - తత్ర సమయే రామ శ్శతక్రతుం దృష్ట్వా తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ ఉద్దిశ్య
ప్రదర్శయన్ సన్ అథ లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౨. అర్చిష్మంత మితి. అర్చిష్మంతం సతే

దుర్గం విషమం - విశ్రమాయోగ్యం. ౩. తస్యేతి. తపసా భావితాత్మనః తపసా సర్వేశ్వరాలోచనేన
భావితో వాసిత ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య తథా. ౪౹. టీ. అవరుహ్యేతి. ఆకాశే భూమేస్స
మీపవర్తిని. ౫౹. టీ. తద్విధై రింద్రతుల్యై ర్దేవైః. ౭౹. పాండురేతి. పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం-
పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా అధికా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్యతథా. ౮౹. చామరేతి. చామరవ్యజనే. ౯౹—
౧౨. టీ. అర్చిష్మంత మితి. ప్రతపంత మాదిత్య మివ స్థితం. ౧౩. య ఇతి. పురుహూతస్య-పురు

ప్రతపంతమివాదిత్య మంతరిక్షగతం రథం. ౧౩. యే హయాః పురుహూతస్య
పురా శక్రస్య నశ్శ్రుతాః, అంతరిక్షగతా దివ్యా స్త ఇమే హరయో ధ్రువం.
౧౪. ఇమేచ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠంత్యభితో రథం, శతం శతంకుండలినో
యువానః ఖడ్గపాణయః, విస్తీర్ణ విపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః, శోణాం
శువసనాస్సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః, ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా
జ్వలనసన్నిభాః, రూపం బిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికం. ౧౭. ఏతద్ధి
కిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా, యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే
ప్రియదర్శనాః ౧౮. ఇహైవ సహ వైదేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ, యావ
జ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏష ద్యుతిమాన్ రథే, తమేవ ముక్త్వా సౌమిత్రి మిహై
వ స్థీయతా మితి, అభిచక్రామ కాకుత్స్థ శ్శరభంగాశ్రమం ప్రతి. ౨౦. తత

జస్కం - శ్రియా కాంత్యా. ౧౩. యే ఇతి. పురుహూతస్య యజ్ఞేషు బహుశో హూతస్య - నః అస్మాభిః - ఇమే హరితవర్ణాః హయాః శ్రుతాః తే-యస్మాత్ ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః. ౧౪. ఇమేచేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. శతంశత మితి. ప్రతిదిశమితి శేషః - విస్తీర్ణవిపులోరస్కాః - అత్యంతవిశాలోరస్కాః - శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః - ఏవంభూతాయ ఇమే తిష్ఠంతీత్యన్వయః - యేషాం సర్వేషా మురోదేశేషు - హారాః జ్వలనసన్నిభాః - అగ్నివచ్ఛుక్లభాస్వరాః దృశ్యంతే - రూపమిత్యత్రాపి తే ఇత్యధ్యాహార్యం - పంచవింశతివర్షాః పరిమాణమస్య పంచవింశతివార్షికం - తదస్య పరిమాణ మితి ఠక్ - వర్షస్యాభవిష్యతీ త్యుత్తరపదవృద్ధిః - ఏవంభూతం రూపం శరీరం బిభ్రతి - అసన్నిస్తా నిత్యదాదేశః - పంచవింశతి వార్షిక మితి యావనావస్థోచ్యతే - కౌమారం ప్రాక్పంచదశాద్యౌవనం తు తతః పరమిత్యుక్తేః. త ఇమే సురా ఇత్యధ్యాహార్యం. ౧౭. ఏతద్ధీతి ఏతత్ పంచవింశతివార్షికం వయః శరీరావస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి - నిత్యదేతి నిపాతః - కిలేతి ప్రసిద్ధౌ - యథేమే వసనాభరణాదిభిశ్చారుదర్శనాః - తథా కిల దేవా ఇతి యోజనా. ఇహైవేత్యాది. రథే ఇత్యనేన తదానీం రామం దృష్ట్వా రథ మారూఢ ఇత్యవగమ్యతే - యావత్ జానామి జ్ఞాస్యామి - యావత్పురా నిపాతయో ర్లడితి లట్. వ్యక్తం జనమితం వినా స్పష్టం - ప్రత్యక్షేణ జ్ఞాస్యామీత్యర్థః - విరహాసహిష్ణుతయానువ్రజంతం లక్ష్మణం పునః ప్రతినివర్త్య ఇగామేత్యాహ-తమేవ మితి. ౨౦. తత ఇతి. అను

భూయిష్ఠం యథాభవతి తథా యశ్చాభి ర్ధ్యాయత ఇతి తథా - నః అస్మాభిః. ఇమ ఇతి. అష్టదిక్ష్వితి శేషః - శతశతద్ఘ్నీత్రాణేన పాఠే పరిస్తీర్ణేతి. అతిశయేన విశాలాని ఉరాంసి యేషాం - శోణాశ్శవసనాః - పద్మరాగసదృశవసనాః - శోణాంశువసనా ఇతి పాఠే - శోణా అంశవో వసనానిచ యేషాం తే. టీ. శోణాశ్వవసనా ఇతి పాఠే - శోణా అశ్వావసనానిచయేషాం తే. ౧౭. ఏతద్ధీతి. ఇమే దేవా ఇదానీం యథా యాదృశ్వయస్కా ఇవ దృశ్యంతే - ఏతదేవ దేవానాం నిత్యదా వయో భవతీతి సంబంధః. ౧౮. ఇహైవేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హే లక్ష్మణ వైదేహ్యాసహ ఇహైవ తిష్ఠ - అహమపి త్వయా సాక మాగచ్ఛామ ఇత్యత ఆహ - యావదితి. రథే రథసమీపే ఏషః ఇతః కః ఇతి జానామి - తావ త్పర్యంత మిహైవ స్థీయతా మితి - తం సౌమిత్రిమేవ ముక్త్వా - రాఘవః శరభంగాశ్రమం ప్రతి స్వయమేవాభిచక్రామ - గంతు ముపక్రాంత ఇతి సంబంధః. ౧౯. ౨౦. తత ఇతి. శరభంగ మనుజ్ఞాప్య - వక్ష్యమాణ వచన

స్సమభిగచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శచీపతిః, శరభంగ మనుప్రాప్య వివిక్త ఇద
మబ్రవీత్. ౨౧. ఇహోపయాత్యసౌ రామో యావన్మాం నాభిభాషతే, నిష్ఠాం
నయతు తావత్తు తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి. ౨౨. జితవంతం కృతార్థం
చ ద్రష్టాహ మచిరాదిమం, కర్మ హ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యైః సుదు
ష్కరం, నిష్పాదయిత్వా తత్కర్మ తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి. ౨౩. ఇతి వజ్రీ
తమామంత్ర్య మానయిత్వా చ తాపసం, రథేన హరియుక్తేన యయౌ దివ మరిం
దమః. ౨౪. ప్రయాతే తు సహస్రాక్షే రాఘవ స్సపరిచ్ఛదం, అగ్నిహోత్ర ముపా
సీనం శరభంగ ముపాగమత్. ౨౫. తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామస్సీతా
చ లక్ష్మణః, నిషేదు స్సమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంత్రితాః. ౨౬. తతశ్శక్రోప
యానం తు పర్యపృచ్ఛత్స రాఘవః, శరభంగశ్చ తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేద
యత్. ౨౭. మామేష వరదో రామ బ్రహ్మలోకం నినీషతి, జితముగ్రేణ తపసా

ప్రాప్య వికాంతవచనశ్రవణాయ సమీప మాగత్య వివిక్తే రహసి - వక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్. ౨౧. ఇహోపయాతీత్యాది. అసౌ రామః - ఇహ మత్సమీపే - ఉపయాతి ఉపయాన్నసౌ యావత్కాలే మాం నాభిభాషతే తావత్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం సమాప్తిం నయతు. ని. 'నిష్ఠా నిష్పత్తినాశాంతా' ఇత్యమరః - మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు- మయా సంభాషణేఽస్య దేవత్వప్రకటనం స్యాదితి భావః - సంభాషణాభావేఽపి దర్శన మస్త్విత్యత ఆహ - తత ఇతి - తతః స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం మాం ద్రష్టు మర్హతి సమాం పశ్యతు. ౨౨. భవాన్ తం పశ్యత్విత్యత్రాహ - జితవంత మితి. రావణం జితవంతం - అత ఏవ కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం - ఇమ మహ మచిరా ద్ద్రష్టా ద్రష్టాస్మి - దర్శనసంభాషణాభ్యాం దేవత్వప్రకటేః కారణ మిత్యత్రాహ - కర్మేతి. హి యస్మా దన్యైర్దేవై ర్దుష్కరం మహత్కర్మ రావణవధాదికం - అనేన మానుషవేషేణ కర్తవ్యం తస్మా దిత్యర్థః. ౨౩. ఇతీతి. ఇతి ఉక్తప్రకారేణ తాపసం తాపసవేషం - మానయిత్వా బహుమాన్య - తం శరభంగ మామంత్ర్య - హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన - రథేన దివం యయౌ. ౨౪. ప్రయాతే త్వితి. రామాగమనస్యోగ్యకాలఏవేంద్రస్య ప్రయాతత్వాత్ - సపరిచ్ఛదం స్త్రీభ్రాతృరూపపరివారసహితం [illegible] - అగ్నిహోత్రం వహ్నిం - ఉపాసీనం - తత్ర ప్రవేశార్థ ముపతిష్ఠంతం శరభంగ ముపాగమత్. ౨౫. తస్యేతి. సమనుజ్ఞాతాః, ఆసనాయ కృతానుమతికాః - లబ్ధవాసాః మునితో లబ్ధాసనాః - తతో నిమంత్రితాః - సత్కృతాశ్చ సంతః నిషేదుః. ౨౬. తత ఇతి. శక్రోపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం. ౨౭. కథం న్యవేదయదిత్యత్రాహ - మా

త్ర వచనేన శరభంగ మంగీకార్య - వివిక్తే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్. ౨౧. ఇహోపయాతీతి. రామః ఇహోపయాతి - అసౌ యావన్మాం నాభిభాషతే - తావత్కర్మణో నిష్ఠాం నిర్వృత్తిం నయతు - తతో మాం ద్రష్టు మర్హతి - మదభిభాషణాత్పూర్వమేవ - అనేన రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం - తతో మాం ద్రష్టు మర్హతి - తదా మయి తస్య పరమకటాక్షవీక్షణస్య సవిషావసర ఇత్యర్థః. ౨౨. జితవంతమితి. అనేనాన్యైః సుదుష్కరం-మహత్కర్మ రావణవధరూపం కర్మ కర్తవ్యం కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం విజయినం ద్రష్టా ద్రక్ష్యామి-రావణవధానంతరం దృష్ట్వా కృతార్థో భవిష్యామీతి భావః. ౨౩. ౨౫. తస్యేతి. రామ స్తస్య పాదౌ సంగృహ్యేతి-రామస్యేశ్వరావతారత్వేఽపి-క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వాత్ యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతి న్యాయేన క్షత్రియమర్యాదాం

దుష్ప్రాపమకృతాత్మభిః. ౨౮॥ అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమాన మదూరతః, బ్రహ్మలోకం నగచ్ఛామి త్వా మదృష్ట్వా ప్రియాతిథిం. ౨౯॥ త్వయాఽహం పురుషవ్యాఘ్ర ధార్మికేణ మహాత్మనా, సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవసేవితం. ౩౦॥ అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకాజితాః శుభాః, బ్రాహ్మ్యాశ్చ నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకాన్. ౩౧॥ ఏవముక్తో నరవ్యాఘ్ర స్సర్వశాస్త్రవిశారదః, ఋషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్య మబ్రవీత్. ౩౨॥ అహమేవాహరిష్యామి సర్వలోకా న్మహామునే, ఆవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిష్టమిహ

మితి. సర్వేషాం వరం వదానీతి వరదః మాం బ్రహ్మలోకం నినీషతి నేతు మిచ్ఛతి - బ్రహ్మాజ్ఞయేతి శేషః. తర్హి కిమర్థం నగతోఽసీత్యత్రాహ - అహ మితి. హే నరవ్యాఘ్ర అదూరతో వర్తమానం మనసి సదాసన్నిహితం - త్వాం యోగతో జ్ఞాత్వా ప్రియాతిథిం త్వా మదృష్ట్వా త్వదనుభవానందం విహాయ బ్రహ్మలోకం - ఆబ్రహ్మ భువనా ల్లోకాః పునరావర్తిన ఇత్యుక్తలోకం నగచ్ఛామి. ౨౯॥ తర్హి కేనసాధనేన కం లోకం గమిష్యసీ త్యత్రాహ - త్వయేతి. ధార్మికేణ ధర్మస్వరూపేణ - స్వార్థేఠక్ - మహాత్మనా సత్యసంకల్పేన - త్వయా సమాగమ్య త్వత్కటాక్షవిషయో భూత్వా - దేవసేవితం - 'యత్ర పూర్వే సాధ్యాస్సంతి దేవా' ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరిసేవితం. త్రిదివం త్రిపాద్విభూతిం - బ్రహ్మలోకా దుత్కృష్టం - గమిష్యామి - బ్రహ్మలోకం నగచ్ఛామి త్రిదివంగమిష్యామీత్యనేనాయమర్థోఽవగమ్యతే. ౩౦. క్రమేణ తథా భవిష్యతి ఆర్జితకర్మఫలాని ప్రథమ మనుభవేత్యత ఆహ - అక్షయా ఇతి. బ్రాహ్మ్యాః బ్రహ్మలోకభవాః - నాకపృష్ఠ్యా స్స్వర్గలోకభవాః - అక్షయా శ్చిరకాలస్థాయినః - యేలోకాః భోగభూమయః - మయా ఆర్జితాః తాన్ మామకాన్ ప్రతిగృహ్ణీష్వ-మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితిభావః- సర్వత్రాతిథిసత్కారః ప్రీతికోఽర్థః-కర్మణాం భగవదర్పణం నామఫలసంగత్యాగకర్తృత్వత్యాగపూర్వకం భగవత్కైంకర్యతయానుష్ఠానం. తనిశ్లో॥. బ్రాహ్మ్యాః బ్రహ్మలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః - నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః - ఉభయత్రదిగాదిభ్యో యదితియత్ -ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వేశ్వరే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం - అతిథిసత్కారవశాత్ ప్రీతికే - ఉత్తరత్ర-మత్ప్రసాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణ ఇతీదమపిఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ. (౮)——౩౨॥.

ప్రవర్తయతీతి సూచితం. ౨౭॥ —౨౮॥. అహం జ్ఞాత్వేతి. హే నరవ్యాఘ్ర పురుషోత్తమ - అదూరతో వర్తమానం-బహుకాలం మనసా ధ్యాతం అధునా మమభాగ్యవశేన - బాహ్యే ప్యదూరే వర్తమానం - ప్రియాతిథిం ప్రియః అతిథయో భక్తాః యస్య తం - త్వా మదృష్ట్వా బ్రహ్మలోకం నగమిష్యామీత్యర్థః. ౨౯॥. త్వయేతి. హే దేవ ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన - అతః మహాత్మనా మహాన్ జగదాధారః ఆత్మా మూర్తి ర్యస్య త్వయా పరమపురుషేణ సమాగమ్య - త్రిదివం బ్రహ్మలోకం గమిష్యామీతి భావః - నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య తవ దర్శనానందం విహాయ మమ బ్రహ్మలోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి - తథాపి పూర్వమపి మయైవ శరీరాంతరై రనుభూత మపి బ్రహ్మలోకం - స్వబల ప్రారబ్ధకర్మాధీనో గమిష్యామి కిం కర్తవ్య మితి భావః. అక్షయా ఇతి. బ్రాహ్మ్యాః బ్రహ్మలోకభవాః - భోగప్రదేశవిశేషాః-నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్లోకభవాః భోగప్రదేశవిశేషాః - ప్రతిగృహ్ణీష్వ మామకానితి సర్వేశ్వరే శ్రీరామే ఫలసమర్పణాభిప్రాయేణోక్తం-అతిథిసత్కారవశాత్ ప్రీతికే - అహమేవాహరిష్యామీతి సమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః -

కాననే. ౩౩. రాఘవేణైవ ముక్తస్తు శక్రతుల్యబలేన వై, శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః పునరేవా బ్రవీద్వచః. ౩౪. ఇహ రామ మహాతేజా స్సుతీక్ష్ణో నామ ధార్మికః, వసత్యరణ్యే ధర్మాత్మా స తే శ్రేయో విధాస్యతి. ౩౫. సుతీక్ష్ణ మభి గచ్ఛ త్వం శుచౌ దేశే తపస్వినం, రమణీయే వనోద్దేశే స తే వాసం విధాస్యతి. ౩౬. ఇమాం మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతా మనువ్రజ, నదీం పుష్పోడుపవహాం తత్ర తత్ర గమిష్యసి. ౩౭. ఏష పంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మాం, యావజ్జహామి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః. ౩౮. తతో ఽగ్నిం సుసమాధాయ హుత్వా చాజ్యేన మంత్రవిత్, శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనం. ౩౯. తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహాగ్ని ర్మహాత్మనః, జీర్ణాం త్వచం తథా

తదిదమంగీకుర్వన్ తస్యావాచికకైంకర్యం నియమయతి - అహమేవేతి. ఆహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యామ్యేవ - సర్వలోకాన్ త్వయా మయ్యర్పితాన్ - ఇహ కాననే - ప్రదిష్టం త్వయా నిర్దిష్టం ఆవాసం త్విచ్ఛామి - తుశబ్దేన త్వదభిమతదేశ ఏవ వాస ఇత్యుచ్యతే - 'సా కాశీతి న చాకశీతి భువి సాయోధ్యేతి నాధ్యాస్యత' ఇత్యాది కమిహానుసంధేయం. తనిశ్లోకీ. అహమేవాహరిష్యామి సంపాదయామి - ప్రదాస్యామీత్యర్థః. శ్రు. ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య నాభిరితి శ్రుతేః. లభతే చ తతః కామాన్ మయైవ విహితానితి భగవదుక్తేశ్చ. ౩౩. రాఘవేణేతి. మహాప్రాజ్ఞ ఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసి కృతవానితి సూచయతి. ౩౪. ఇహేతి. ధార్మికః ధర్మచారీ - ధర్మాత్మా ధర్మబుద్ధిః - వసతి అదూర ఇతి శేషః. ౩౫. ఇమా మితి. మందాకినీ శబ్దః పుణ్యనదీమాత్రే మునిభి రుపచర్యతే - అత ఏవ చిత్రకూటే ప్యుక్తం - ప్రతిస్రోతా మితి టాబార్షః - ప్రతిస్రోతసం కృత్వానుసృత్య వ్రజ - నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖతయా గమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి - పుష్పోడుపవహాం - ఉడుపః ప్లవః - ఉడుపాకార పుష్పవహామిత్యర్థః - నదీం తత్ర తత్ర గమిష్యసీత్యనేన క్వచిన్నదీతీరే క్వచిద్వ్యవహితే చ మార్గ ఇత్యుచ్యతే. ౩౭. ఏషపంథా ఇతి. అనయోక్త్యా సుతీక్ష్ణాశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే - అథ మునిస్స్వదేహత్యాగకాలే రామసన్నిధాన మర్థయతే ముహూర్తం పశ్య తాత మామితి - తాత సర్వలోకజనక. ౩౮. తత ఇతి. మంత్రవిత్ - బ్రహ్మమేధమంత్రవిత్ శరభంగః అగ్నిం సుసమాధాయ పరిస్తరణాదిభి రలంకృత్య - ఆజ్యేన బ్రహ్మమేధమంత్రై ర్హుత్వా హుతాశనం ప్రవివేశ - అత్ర విధిః. 'యద్యుత్క్రాంతా తదావాప్తా బ్రహ్మమేధానలం ప్రవిశేత్. నాభివక్త్రాత్మగానగ్నీ నవరోప్యయథా

ప్రాతీతికార్థ స్త్వహమేవ సర్వాన్ లోకానాహరిష్యామి నతు త్వత్తః -' ప్రతిగృహీష్యామీతి - క్షత్త్రియస్య ప్రతిగ్రహానర్హత్వాదిత్యభిప్రాయః - ప్రదిష్టం ప్రదర్శితం త్వయేతి శేషః. ౩౬. ఇమామితి. ప్రతిస్రోతా మిత్యాంబతత్వ మార్షం - ప్రతిస్రోతసం కృత్వా అనువ్రజ అనుసృత్యగచ్ఛ - నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోతస్త్వం భవతి - పుష్పోడుపవహాం పుష్పవల్లభూన్యుడుపాని వహతీతి తథా - యద్వా - పుష్పప్రస్తరవహాం. ౩౭. ఏష ఇతి. తాత జగజ్జనక మాం పశ్య - అయం కృతార్థో భవత్వితి కరుణాకటాక్షేణేతి శేషః - గాత్రాణీత్యవయవాభిప్రాయేణ. శ్లో. 'వృద్ధశ్చాచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః, ఆత్మానం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాదిభి రితి వచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశః సమంజస ఇతి. తీ. ఫలస్తుతిః స్కాందే. శ్లో. శరభంగాశ్రమప్రాప్త పురుహూతసమాగమమ్, దర్శ

ష్ఠిని యచ్చ మాంసం సశోణితం, రామస్తు విస్మితో భ్రాత్రా భార్యయాచ సహాత్మవాన్. ౪౧. సచపావకసంకాశః కుమార స్సమపద్యత, ఉత్థాయాగ్నిచయా త్తస్మా చ్ఛరభంగోవ్యరోచత, సలోకానాహితాగ్నీనామృషీణాం చ మహాత్మనాం, దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత. ౪౩. సపుణ్యకర్మా భవనేద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శహ, పితామహశ్చాపి సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగతమిత్యువాచహ. ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచమస్సర్గః.

శరభంగే దివం యాతే మునిసంఘా స్సమాగతాః, అభ్యగచ్ఛంత కాకుత్స్థం రామం జ్వలితతేజసం. ౧. వైఖానసావాలఖిల్యా స్సంప్రక్షాళామరీచిపాః,

ష్ఠలం.' సంస్కారయేదితి. ౩౯౫—౪౧. అథాస్యదేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి - సచేత్యాదినా. కుమారలక్షణముక్తం రత్నాకరే. శ్లో. 'బాలోథపంచదశభి స్త్రింశద్భి స్తు కుమారక' ఇతి. బ్రహ్మలోకం - తేఽర్చిష మభి సంభవంత్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్షమాపూర్యమాణ పక్షాద్యాన్ షడుదఙ్ఙేతిమాసాంస్తాన్ మాసేభ్య స్సంవత్సరా దాదిత్య మాదిత్యాచ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషో మానవస్స ఏనాన్ బ్రహ్మగమయతీత్యుక్తం బ్రహ్మత్మకం లోకం. ౪౩. స ఇతి. అత్ర పితామహశబ్దోపి సవిగ్రహపరమాత్మపరః - సర్వమిదం శరభంగస్య రామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయావ్యాఖ్యాతే - అస్మిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః.

ఏవం ఖరవధార్థి మునిజనశరణాగతిం వక్తుం తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థకారుణికత్వముక్త్వా అథ తచ్ఛరణాగతిం వక్తు ముపక్రమతే-శరభంగ ఇత్యాది. శరభంగే దివంయాత ఇతి కాలప్రదర్శనం సుతీక్ష్ణాదీనాం విద్యమానత్వాత్ - సమాగతాః సమ్మిళితాః. ౧. వైఖానసా ఇత్యాది యేనఖాః - తేవైఖానసాః - యే వాలాః - తే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తరీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా ఋషయః - సదా శరీరం సంప్రక్షాళయంతీతి సంప్రక్షాళాః - మరీచీశ్చంద్రసూర్యాదికిరణాన్ సదా పిబంతీతి మరీచిపాః - సదా అంతఃకిరణాన్ ప్రవేశయంతో వివృతాస్యా ఇత్యర్థః - అశ్మభి

నం శరభంగస్య రఘునాథస్య పూజనం- శృణ్వంతో మరుతాం లోకం ప్రాప్నువంతి నసంశయ ఇతి. ౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచమస్సర్గః.

శరభంగ ఇతి. మునిసంఘాః కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం - జ్వలితతేజసం రామం - రమంతే యోగినోనంత ఇతిశ్రుతేః - పరంబ్రహ్మ అభ్యగచ్ఛంత - ద్రష్టుం కించిద్విజ్ఞాపయితుం చేతి శేషః - అయంభావః స్వప్రకాశం పరంబ్రహ్మైవ - కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం సద్భాగ్యవశేన అస్మద్దృష్టిగోచరోఽభూత్ అతోఽస్మత్తపోదానాదికమద్య ఫలిత మితి దర్శనానందేన కృతార్థీభవితుం నిర్ధనస్య ధనలాభే యథా-తద్వదానందనిర్భరా మునిసంఘాః-నానాదిగ్భ్యః సమాగతా ఇతి. ౧. వైఖానసా ఇత్యాది. వైఖానసాదయ స్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తాపసవిశేషాః - యద్వా - బ్రహ్మ

అశ్మకుట్టాశ్చ బహవః పత్రాహారాశ్చ ధార్మికాః ౨. దంతోలూఖలిన శ్చైవ తథైవోన్మజ్జకాః పరే, గాత్రశయ్యా అశయ్యాశ్చ తథైవాభ్రావకాశకాః. ౩. మునయ స్సలిలాహారా వాయుభక్షా స్తథాపరే, ఆకాశనిలయా శ్చైవ తథా స్థండిలశాయినః. ౪. వ్రతోపవాసినో దాంతా స్తథార్ద్రపటవాససః, సజపాశ్చ తపోనిత్యా స్తథా పంచతపోఽన్వితాః. ౫. సర్వే బ్రాహ్మ్యా శ్రియాజుష్టా దృఢయోగా స్సమాహితాః, శరభంగాశ్రమే రామ మభిజగ్ముశ్చ తాపసాః. ౬. అభి

రాత్మశరీరాణి కుట్టంతీ త్యశ్మకుట్టాః - పత్రాహారాః పర్ణాశనాః. ౨. దంతాఏవోలూఖలం తదేషామస్తీతి దంతోలూఖలినః - దంతైరేవ వ్రీహ్యాదితుషనిర్మోకంకృత్వా భక్షయంత ఇత్యర్థః - ఉన్మజ్జకాః శిరోమాత్ర ముద్ధృత్య సదా జలావగాఢాః-గాత్రమేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్రశయ్యాః- ఉరసి పృష్ఠేఽంసయో ర్వా శిరఃకృత్వా శయానా ఇత్యర్థః - అతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన పునరుక్తిః - అశయ్యాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః - అభ్రావకాశకాః - వర్షవాతాతపాదిష్వప్యనావృతదేశ ఏవ వర్తమానాః. ౩. సలిలాహారాః సలిలమాత్రాహారాః - వాయుభక్షాః వాయుమాత్రభక్షాః - ఆకాశేవృక్షాగ్రాదౌ నిలీయంత ఇత్యాకాశనిలయాః - స్థండిలే కుశాద్యాస్తృతభూతలే శేరతఇతి స్థండిలశాయినః. ౪. వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిరతాః సర్వాహారశూన్యా ఇత్యర్థః - ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవసనశీలాః - సజపాః సదాజపశీలాః - తపోనిత్యాః-స్వాధ్యాయమధీతే తపఏవతత్తప్యతే తపోహి స్వాధ్యాయ ఇత్యుక్త సదాస్వాధ్యాయపారాయణరూప తపోనిష్ఠాః - పంచతపోఽన్వితాః గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః. బ్రాహ్మ్యాశ్రియా బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మవర్చసేన - దృఢః పరిపక్వః యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః - సమాహితాః యోగైకాగ్రచిత్తాః. ఏవంభూతా స్తాపసాః రామ మభిజగ్ము రిత్యన్వయః - మునివై

ణో నఖజాతా వైఖానసాః కేశజాతా వాలఖిల్యాః. యేనఖాః - తేవైఖానసాః-యేవాలాః - తేవాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతేః - యద్వా - విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్ర మధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః - వాలఖిల్యాస్తు నవేఽన్నే లబ్ధే పూర్వసంచితత్యాగినః - సంప్రక్షాళాస్తు భగవతః శ్రీపాదప్రక్షాళనజాతామహర్షయః - యద్వా - ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం తద్వినియుజ్య వర్తంతే యే తేవా సంప్రక్షాళాః - అశ్వస్తనికా ఇత్యర్థః - మరీచిపాః చంద్రికాపాయినః అశ్మకుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగ్వాదీ నశ్మన్యేవ కుట్టయంతీతి తథా - పత్రాహారాః జీర్ణపర్ణాశనాః. ౩. యే వ్రీహ్యాదీన్ దంతైః ఖండయిత్వా భక్షయంతి తే దంతోలూఖలినః - ఉన్మజ్జకానామకంఠదఘ్నజలే స్థిత్వా తపఃకుర్వంతః ఉన్మత్తకా ఇతిపాఠే - ఉద్గతః మత్తోమాత్సర్యం యేషాం తే తథా - స్వార్థేకః (యద్వా జ్ఞానినః బాలోన్మత్తపిశాచవదితిస్మరణా త్తథా) గాత్రశయ్యాస్తు కేవలం స్థలే గాత్రైరేవ యేశేరతే తే తథా - యేకదాచిదపి నశేరతే తే అశయ్యాః - అభ్రావకాశకాః యేవాతాతపవర్షేషు - అభ్రావకాశే అసంవృతదేశే తపశ్చరంతి తే తథా అభ్యవకాశిన ఇతిపాఠే - అభ్యవకాశినః, సదాజాగ్రత్స్వభావినః- ఆకాశనిలయాః ఆకాశఏవ వాయుధారణబలేన యేనిలీయంతే తే తథా-యేకుశాద్యావృతభూతలే శేరతే తే స్థండిలశాయినః.౪. వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిష్ఠాః-ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపట ఏవ వాసః ఆచ్ఛాదనం యేషాం తే తథా - తపోనిత్యాః. తపోహి స్వాధ్యాయ ఇతిశ్రుతేః - సదా అధ్యయననిష్ఠా ఇత్యర్థః-పంచతపోఽన్వితాః గ్రా... మధ్యసమాచరితతపసా... ఇత్యర్థః. ౬. రక్షఃపరిపీడితానాం స్వేషాం అనన్యగతికత్వం

గమ్య చ ధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాం వరం, ఊచుః పరమధర్మజ్ఞ మృషిసంఘా స్సమాహితాః. ౭. త్వ మిక్ష్వాకుకులస్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ, ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ దేవానాం మఘవానివ. ౮. విశ్రుత స్త్రిషు లోకేషు యశసా విక్రమేణచ, పితృభ క్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః. ౯. త్వా మాసాద్య మహాత్మానం ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలం, అర్థిత్వా న్నాథ వక్ష్యామ స్తచ్చ నః క్షన్తు మర్హసి ౧౦. అధర్మస్తు మహాం స్తాత భవే త్తస్య మహీపతేః, యో హరే ద్బలిషడ్భాగం నచ

విధ్యోక్తి ర్దర్శనీయ త్వాయ - అత్రాభిజగ్మురిత్యనేన శరణాగతి రుక్తా. ౬. అభిగమ్యేత్యాది. ౭. ఇక్ష్వాకుకులస్య ప్రధానః పృథివ్యాశ్చ నాథః ప్రథమేదృష్టాంతః - దేవానా మితి - యథా దేవేంద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘుపతి రితి తవ నామేత్యర్థః. ౮. విశ్రుత ఇతి. యశసా శరభంగానుగ్రహకీర్త్యా - విక్రమేణ విరాధనిరసనేనచ - త్రిషు లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః - పితృభ క్తి స్త్వయి పుష్కలా - తద్వచనేన లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్ - సత్యం సత్యవచనం చ - త్వయి పుష్కలం భరత ప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాభంజనాత్ - ధర్మశ్చ త్వయి పుష్కలః - శరభంగానుగ్రహాత్. ౯. త్వా మితి. ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సల మిత్యుక్తానువాదః-అర్థినో యాచకా స్తేషాంభావోఽర్థిత్వం - యాచ్ఞేత్యర్థః - సాచ రక్షోనిరసనవిషయా-తయా త్వాం కించి ద్వక్ష్యామః తత్ క్షంతు మర్హసి - ఆర్త తయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం - ఆర్త్యతిశయేన విజ్ఞాపనంతు క్షమస్వేత్యర్థః - ఏతేన ఉపాయత్వా ధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం - ప్రార్థనం తు నకర్తవ్యం - హఠాత్ కృతేపి క్షాపణం కర్తవ్య మిత్యుక్తం భవతి. ౧౦. స్వవిషయే రామేణ రక్షణం స్వాభావిక మితి దర్శయిష్యంతః ఔపాధికం లౌకికరాజరక్షణప్రకారం దర్శయంతి - అధర్మ స్త్విత్యాదినా. యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి- హృత్వాచ తాః నరక్షతి-తస్యమహా

జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్య శ్రీరామచంద్రస్య సర్వలోకశరణ్యత్వంచ నిశ్చిత్య స్వరక్షణార్థం తస్య దయోత్పాదకాని వాక్యాని మునయో విజ్ఞాపయంతి - అభిగమ్యేత్యాదినా - పరిపాలయ నస్స ర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజే త్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ ఊచు రితి. సమాహితాః సావధానాః. ౭. త్వ మిత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు దేవానాం మఘవానివ - ఇక్ష్వాకుకులస్య ఇక్ష్వాకుకులమాత్రస్య పృథివ్యాశ్చ పృథివిమాత్రస్యచ ప్రధానో నాథ స్త్వమితి కాకుః - కింతు జగద్ధారణపోషణకర్తా అతఏవ నిరవధికేన యశసా విక్రమేణచ త్రిషు లోకేషు సర్వలోకేషు విశ్రుతః సకలలోకాధీశ్వరఇతి శేషః - తథాపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వా ల్లోకశిక్షార్థం - పితృవ్రతత్వం పిత్రర్థం వ్రతం యస్య పితృవ్రతః తస్య భావ స్తత్వం పితృవచనపరిపాలకత్వ మితి యావత్-సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః. ౯. త్వామితి. ధర్మజ్ఞం శరణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి తథోక్తం - ధర్మవత్సలం తాదృశధర్మానుష్ఠాననిరతం - త్వామాసాద్య శరణ్యత్వేన ప్రాప్య - అర్థిత్వాత్ - అర్థోరక్షణవిషయయాచ్ఞాతద్వంతోఽర్థినః తేషాం భావ స్తత్త్వం - హేనాథ సర్వలోకప్రార్థనీయ - వక్ష్యామః కించి ద్విజ్ఞాపయిష్యామః - నః అస్మాకం తత్తు విజ్ఞాపనరూపాపరాధం క్షంతు మర్హసి - యద్యపి - సత్సు కార్యవతాం పుంసా మలమేవా గ్రతస్థితి రితిన్యాయేన - త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసాధనం - తథాప్యార్త్యతిశయేనకించి దుచ్యతే - తత్త్వయా క్షంతవ్యమితి భావః. ౧౦. జగద్రక్షణాయావతీర్ణో రామోఽస్మానపి రక్షిష్యతీతి విజ్ఞాయాప్యార్త్యతిశయా ల్లోకరీత్యనుసారేణ రాజధర్మం విజ్ఞాపయంతి. అధర్మ ఇతి. సధా

రక్షతిపుత్రవత్. ౧౨. యుఞ్జానస్స్వానివ ప్రాణాన్ ప్రాణై రిష్టాన్ సుతానివ, నిత్యయుక్తస్సదారక్షన్ సర్వాన్ విషయవాసినః, ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రాఘ కీర్తిం సబహువార్షికీం, బ్రహ్మణ స్థానమాసాద్య తత్రచాపి మహీయతే. ౧౩. యత్కరోతి పరం ధర్మం ముని ర్మూలఫలాశనః, తత్ర రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః ప్రజా

నధర్మః - బలిః కరః. ని. 'భాగధేయః కరోబలి' రిత్యమరః - షష్ఠభాగ ష్షడ్భాగః - లుప్తపూరణో నిర్దేశః - బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః. ౧౨. ఏవమరక్షణే ప్రత్యవాయ ముక్త్వా రక్షణేఽభ్యుదయ మాహుః - యుఞ్జాన ఇతి. యుఞ్జానోయతమానః - నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః-సర్వాన్ స్వవిషయవాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి- ఇష్టాన్ సుతానివ చయో రక్షతి సమహీపతిః బహువార్షికీం బహుకాలస్థాయినీం - శాశ్వతీం అనువృత్తాం. ని. 'ముహుః పునఃపునశ్శశ్వ'దితి బాణః - భావార్థేణ్ - తతోఙీప్ - కీర్తిం ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మణస్థాన మాసాద్య తత్ర బ్రహ్మణా మహీయతే పూజ్యతేచ. ౧౩. యస్తు కరప్రదానాసమర్థో మునిజన స్తద్రక్షణం కుత ఇత్యత్రాహ - యదితి. యద్ధర్మం - తత్ర ధర్మే - రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః - చతుర్థాంశో భవతి. ౧౪. ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫల ముక్త్వా ధర్మానపేక్షే రామే శరణాగతిరేవ రక్షణహేతు రిత్యాహుః సోఽయ మిత్యాదినా. సః పూర్వోక్త వైఖానసాదిరూపః - బ్రాహ్మణాః భూయిష్ఠాః అధికాః యస్మిన్ సబ్రాహ్మణభూయిష్ఠః - క్షత్రియవైశ్య వానప్రస్థ సంభవాత్ బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యుక్తం యద్వా - బ్రాహ్మణాః బ్రహ్మవిదః - తదధీతే తద్వేదేత్యణ్. వానప్రస్థానాం తృతీయాశ్రమిణాం గణః - త్వం నాథో యస్యాసౌ త్వన్నాథః అనాథవత్ బాధ్యతే. తనిశ్లోకీ. సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచి దిహ సంతీతి వ్యజ్యతే - యద్వా - బ్రహ్మవిద్బ్రాహ్మణః - బ్రాహ్మణత్వాది పరమైకాంతిధర్మనిష్ఠ ఇత్యర్థః - అతఏవ. త్వన్నాథ ఇత్యేకంపదం - త్వమేవ నాథో యస్యసః - తేనానన్యశేషత్వ ముక్తం - తస్యైవ నాథనీయత్వేనానన్యసాధనత్వ మనన్యభోగ్యత్వే కథితే- అతఏవ మహాన్ నిరతిశయమహిమయుక్తః - తథావిధో ప్యనాథవ దయం వధ్యతే - అస్మత్పరాభవో నాథనతేఽనురూప

న్విషయవాసిన ఇత్యుత్తరశ్లోకగత మత్రాపి సంబధ్యతే - తాన్ పుత్రవద్యోనరక్షతి - తేభ్యో బలి షడ్భాగం - బలిఃకరః షష్ఠభాగః షడ్భాగః సచాసౌ షడ్భాగశ్చ తం గృహ్ణాతి - తస్య మహాన ధర్మః. ౧౨. ఏవం అరక్షణే అనిష్ట ముక్త్వా రక్షణే అభ్యుదయ మాహుః. యుఞ్జాన ఇతి శ్లోకద్వయేన. యుఞ్జానః ప్రజారక్షణే యతమానః - నిత్యయుక్తో నిత్యావహితః సర్వాన్విషయ వాసినః స్వకీయాన్ ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి - పంచమ్యర్థే తృతీయా ఇష్టాన్ సుతాని వచ రక్షన్ సన్ ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి. ౧౩. రక్షకస్య రాజ్ఞః కరషడ్భాగముక్త్వా - ధర్మా దపి భాగ ప్రాప్తిప్రకార మాహుః - యదితి. నను క్వచిత్ షష్ఠభాగ ఉచ్యతే - అత్ర చతుర్థోభాగో భణ్యతే - క్వచి ద్ద్వితీయోభాగః పఠ్యతే - తత్కథ మితి చే దుచ్యతే - ఉపవాసి భిక్షాహారజన కృతధర్మాత్ షష్ఠోభాగః - రాజపరిపాలితదేశసంభూత ఫలాశినో ధర్మా చ్చతుర్థో భాగః - తదన్న పానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయోభాగః. శ్లో. 'యస్యాన్నపాన పుష్టాంగః కురుతే ధర్మసంచయం, అన్నప్రదాతు స్తస్యార్ధం కర్తుశ్చార్ధం నసంశయ' ఇతి స్మరణాత్. ౧౪. ఏవం రాజసాధారణ ధర్మాధర్మా ప్రదర్శ్య - స్వకీయం వివక్షితమర్థం కథయంతి.సోయమిత్యాదినా. బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్య వానప్రస్థాశ్చ కేచి దిహ సంతీతి గమ్యతే (యద్వా బ్రహ్మవి ద్భూయిష్ఠః. త్వన్నాథః త్వమేవ నాథోయస్యసః. టీ. ఏతేన అనన్యశేషత్వ ముక్తం,

ధర్మేణ రక్షతః. ౧౪. సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాన్, త్వ
న్నాథోఽనాథవ ద్భూను రాక్షసై ర్వాధ్యతే భృశం. ౧౫. ఏహి పశ్య శరీరాణి
మునీనాం భావితాత్మనాం,హతానాం రాక్షసై ర్ఘోరై ర్బహూనాం బహుధా వనే.
౧౬. పంపానదీనివాసానా మను మందాకినీ మపి, చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియ
తే కదనం మహత్. ౧౭. ఏవం వయం నమృష్యామో విప్రకారం తపస్వినాం,
క్రియమాణం వనే ఘోరం రక్షోభి ర్భీమకర్మభిః. ౧౮. తత స్త్వాం శరణార్థం చ
శరణ్యం సముపస్థితాః, పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానా న్నిశాచరైః. ౧౯.

ఇతిభావః. శ. (౧౦)—౧౫. బాధాంమేవ దర్శయంతి-ఏహీత్యాదినా.దూరే సమ్యక్ నదృశ్యత ఇత్య తఏహి పశ్యేత్యుక్తం - భావితాత్మనాం - ధ్యాతాత్మనాం - బహుధా-భేదనఛేదనభక్షణాదిభిః తని శ్లోకే. మునీనాం పశ్యేత్యనేనానుపపదానాం-భావితాత్మనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం-హతానాం శరీరాణి పశ్యేతి కారుణ్యాతిశయోత్పాదనాయోక్తం - బహుధాహతానాం అంగప్రత్యంగం శస్త్రభిన్నానా మస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతి వ్యజ్యతే.శి. (౧౧)—౧౬. హతానాం బహూనా మిత్యుక్తం వివృణోతి- పంపేతి. అనుమందాకినీమపి - అన్వితిక ర్మప్రవచనీయః - మందాకినీం శరభంగాశ్రమవాహి నీం - మందాకిన్యాస్తటవాసినా మిత్యర్థః-కదనం హింసా. ౧౭. శరీరాణ్యుపేక్ష్య తపస్యతాం కిం హింసాధిక్యమిత్యాశంక్య వయమిమం స్వశరీరపీడాతోఽధికతామ్-కింతు మహత్సు గరీయస్సు క్రియమాణం కదనం నమృష్యామ ఇత్యాహుః - ఏవ మితి - విప్రకారం నికారం. ని. 'నికారో విప్రకార స్స్యా' దిత్యమరః - స్వజనపీడా దుస్సహేతిభావః. తత ఇతి. శరణార్థం రక్షణార్థం - సముపస్థితాః ప్రప న్నాః - [illegible] తనిశ్లోకే. శరణ్య మితి. నిరుపపదేన సర్వలోకశరణ్యత్వ ముక్తం - [illegible] స్వామిత్యాదయః-పూర్వఖండనారాయణపదోక్తాః స్మారితాః- [illegible] విశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వ కం [illegible] - ఉత్తరార్ధేన అనిష్ట నివృత్తిరూప [illegible].శి. (౧౨)—౧౯. పరేతి. త్వత్తఃపరా అన్యాగతిః ఉపాయః నో పపద్యతే - [illegible] శ్రుతిః. 'నాన్యఃపంథా అయనాయవిద్యత' ఇతి, [illegible] పూర్వేణాన్వయః. తనిశ్లోకే. ఉత్తరఖండ వివరణ మాకించన్యమాహ - పరేతి.

[illegible] తత్త్వేన [illegible] నస్యాత్ [illegible]-అతఏవ మహాన్ నిరతిశయమహి మయుక్తః. [illegible] వయం [illegible] తవానుచితేతి భావః. ౧౫. ఏహీతి. [illegible] - భావితాత్మనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం హతానాం శరీ రాణి పశ్యేతి - [illegible] - బహుధాహతానాం ప్రత్యంగం ప్రత్యుపాంగంచ శస్త్రభిన్నానా మస్మాకం శరీరాణి పశ్యేతివ వ్యజ్యతే. ౧౬. పంపేతి. [illegible] - కదనం బా ధా-క్రియతే రాక్షసైరితి శేషః. ౧౭. ఏవమితి. విప్రకారం బాధాం-నమృష్యామః సోఢుం మశక్తాః [illegible] విశ్వాసాదిపూర్వక ప్రసత్తి [illegible] - తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన. ప్రాప్తిరితి కార్యః స్పష్టం - శరణ్యం సర్వలోకరక్షణసమర్థం త్వాం శరణార్థం రక్షణార్థం సముపస్థితాః ప్రాప్తాః నః [illegible] ప్రతీక్షమాణా నస్మా నిత్యర్థః. ౧౯. అనన్యగతికత్వేన సర్వాత్మనా త్వత్తైవ రక్షణీయా వయ మితి విజ్ఞాపయంతి. పరేతి. పృథివ్యామితి సర్వలోకోపలక్షణం - త్వత్తః పరా త్వదన్యాగతిః [illegible]సాధనం దేవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః-'తమేవం విద్వానమృత ఇహ

[illegible]

శత్రూన్ హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసాన్, పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సభ్రాతు ర్మే తపోధనాః. ౨౫. దత్త్వాభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మేధృతాత్మా సహలక్ష్మణేన, తపోధనై శ్చాపి సభాజ్యవృత్తి స్సుతీక్ష్ణ మేవాభిజగామవీరః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః.

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయాచ పరంతపః, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం జగామ సహ తై ర్ద్విజైః. ౧. స గత్వా దూర మధ్వానం నదీ స్తీర్త్వా బహూదకాః, దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం. ౨. తత స్తదిక్ష్వాకువరౌ సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః, కాననం తౌ వివిశతు స్సీతయాసహ రాఘవౌ. 3. ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతం. ౪. తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరం, రామ స్సుతీక్ష్ణం

శత్రూన్ [illegible] హంతు మిచ్ఛామి ఇతి [illegible] యోగ్యత్వాయ. ౨౫. దత్త్వేతి. అభయమితిచ్ఛేదః - ధృతాత్మా [illegible] - తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభాజ్యవృత్తిః పూజ్యాచారః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః.

[illegible] మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాస స్సప్తమే - రామ స్త్వితి. అత్ర [illegible] త్రైర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః. ౧. సఇతి. అదూర మితిచ్ఛేదః - [illegible] - నదీరితి బహు [illegible] బహుప్రదేశవ్యాప్త్యా - బహూదకాః విపులోదకాః [illegible] - [illegible] - కానన మిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ - మహామేఘ [illegible]. ౨. [illegible] పవిత్రం. ౩. తత ఇతి. ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం - [illegible]. ౩. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య [illegible] ప్రస్తుతత్వా త్తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి. 3. ప్రవిష్టఇతి.

[illegible] - తత్తు [illegible] మిత్యర్థః - [illegible] యద్వృచ్ఛయా నతు కర్మపారవశ్యేన. [illegible] - తపస్వినాం మహాఫలః - తపస్వినాం శత్రూన్ [illegible] మహాఫలం భవిష్యతి-మహాఫలత్వం నామ ఆశ్రితానా మిష్ట [illegible] - ఇదానీం మునిజనకార్యసిద్ధ్యర్థం రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్వితి. ౨౫. దత్త్వేతి. [illegible] ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్య త్యార్యవృత్తః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

రామ ఇత్యాది. తైః పూర్వోక్తైః ద్విజైః ఋషిభిః. ౧. ౨. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రవిశ్యతు మహోదిత్య మిత్యాదిభిః [illegible] ప్రస్తుతత్వా త్తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సంతతం సమ్యగ్వ్యాప్తం. 3. ౪. తత్రేతి. మలపంకజటాధరం మలంనామోద్వర్తనాది సంస్కారా

పరా త్వత్తోగతి ర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే, పరిపాలయ న స్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ. ౨౦. ఏతచ్ఛ్రుత్వాతు కాకుత్స్థ స్తాపసానాం తపస్వినాం, ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వానేవ తపస్వినః ౨౧. నైవ మర్హథ మాం వక్తు మాజ్ఞాప్యోఽహం తపస్వినాం, కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయావనం, విప్రకార మపాక్రష్టుం రాక్షసై ర్భవతా మిమం. ౨౨. పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోఽహ మిదం వనం, భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా. ౨౩. తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః. [illegible]. తపస్వినాం రణే

త్వత్త స్సిద్ధోపాయా త్పరాగతిః-యద్వా 'నాన్యః పన్థా [illegible]' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి కృత్వాహ - పరేతి. పృథివ్యాం నోపపద్యతే - [illegible] ఉపపద్యత ఇత్యర్థః - న స్సర్వానితి [illegible] - రాక్షసేభ్య ఇతి [illegible]. తి. (౧౩)—౨౦.ఏతదితి. తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం.౨౧. నైవమితి.శరణాగతైర్వాజ్ఞాప్యోఽహం - పరిపాలయేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ - కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన - రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం - మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం - [illegible] భవద్విరోధినిరసనార్థ మేవేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మీత్యర్థః - [illegible] నాస్య శేషిప్రయోజనత్వాదితి భావః. తనిశ్లో॥. తపస్వినా మతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం ఆజ్ఞాప్యోఽహమితి సౌలభ్యప్రకాశనం - కేవలేనేతి - రక్షోభిః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం అపాక్రష్టుం నిరాకర్తు మేవ వనం ప్రవేష్టవ్య మితి ప్రవిష్టమితి శేషః. తి. (౧౪)— ౨౨ పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోఽసి కిం [illegible]-[illegible]. అహం భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి-యదృచ్ఛయా [illegible] పితుర్నిర్దేశకరః వనమిదం ప్రవిష్టోఽస్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మీతి భావః. తనిశ్లో॥. పితృవచనపరిపాలనంతు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ - పితుస్త్వితి. భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నతు కర్మపారవశ్యేన. తి. (౧౫)—౨౩.తస్యేతి. భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మేవాగతస్య మేఽయం వనే వాసో మహాఫలో భవిష్యతి. తనిశ్లో॥ తస్యేతి. తస్య భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మేవాగతస్య మే వనవాస స్తపస్వినాం మహాఫలః - అతః తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హన్తు మిచ్ఛామీతి శేషః - మహాఫలం నామ అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం. తి.(౧౬)—౨౪. తదేవ ఫలమాహ - తపస్వినామితి. తపస్వినాం

భవతి - 'నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయ' ఇతి శ్రుతేః ఏతదితి. తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమాన తపసాం తాపసానా మృషీణాం. శ్రీరామబుద్ధిర్ ప్రత్యుత్తర మాహ-నైవమర్హథేత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన. ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ - కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ - పితృవచన పరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా-అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మేవ-అయమేవ వనప్రవేశో హేతుర్యత్వాత్ రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకార మపాక్రష్టు మపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉక్తశ్లోకార్ధ మేవ కవినా శ్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమర్ధశతీ రీతిః. ౨౨. పితుస్త్వితి-అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ-భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః. ౨౩. తస్యేతి. హంతు మిచ్ఛామీతియత్-అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః * వాస్తవార్థస్తు తపస్వినా మహామూర్ఖాన్యః భక్త్యాధీనత్వా దిత్యాశయః-కింత కేవలేన కార్యేణ స్వకార్యేణ మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మితి కామః-కింతు రాక్షసైః క్రియమాణం భవతాం విప్రకార

పరా త్వత్తోగతి ర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే, పరిపాలయ న స్సర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజ. ౨౦. ఏతచ్ఛ్రుత్వాతు కాకుత్స్థ స్తాపసానాం తపస్వినాం, ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్మా సర్వా నేవ తపస్వినః ౨౧. నైవ మర్హథ మాం వక్తు మాజ్ఞప్తోఽహం తపస్వినాం, కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయావనం, విప్రకార మపాక్రష్టుం రాక్షసై ర్భవతా మిమం. ౨౨. పితుస్తు నిర్దేశకరః ప్రవిష్టోఽహ మిదం వనం, భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా. ౨౩. తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః. ౨౪. తపస్వినాం రణే

త్వత్త స్సిద్ధోపాయా త్పరాగతిః-యద్వా 'నాన్యః పంథా అయనాయవిద్యతే' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి కృత్వాహ - పరేతి. పృథివ్యాం నోపపద్యతే - యస్మా త్స్వామికం ఫల మిత్యాద్యుక్తబహుదోషదుష్టత్వాదితి భావః - నస్సర్వానితి ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః - రాక్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టోపలక్షణం. తి. (౧౩)—౨౦. ఏతదితి. తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం. ౨౧. నైవమితి. శరణాగత్యైవాజ్ఞప్తోఽహం - పరిపాలయేత్యాదికం వక్తుం నార్హథ - కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్రయోజనత్వేన - రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం - అపాక్రష్టుం నివర్తయితుం- మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం - తయో రేవ కృత్యోక్తిభావార్థా ఇతి [illegible] ప్రత్యయః-స్వతో మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం కర్తుమేవేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మీత్యర్థః - శేషభూతరక్షణస్య శేషిప్రయోజనత్వాదితి భావః. తనిశ్లోకీ. తపస్వినా మతిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసానామృషీణాం ఆజ్ఞాప్యోఽహమితి సౌలభ్యవ్యంజనం - కేవలేనేతి - రక్షోభిః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం అపాక్రష్టుం నిరాకర్తుమేవ వనం ప్రవేష్టవ్యమితి ప్రవిష్టమితి శేషః. తి. (౧౪)—౨౨ పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోసీతి కిం వనం త్యాగ కాగతో ఇత్యత్రాహ-పితురితి. అహం భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా పితుర్నిర్దేశకరః సన్నిదం ప్రవిష్టోఽస్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మీతి భావః. తనిశ్లోకీ. పితృవచనపరిపాలనంతు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ - పితుస్త్వితి. భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నతుకర్మపారవశ్యేన. తి. (౧౫)—౨౩. తస్యేతి. భవతా మర్థార్థమేవాగతస్య మేవ మే వనవాసో మహాఫలో భవిష్యతి. తనిశ్లోకీ తస్యేతి. తస్య భవతా మర్థార్థమేవాగతస్య మే వనవాస స్తపస్వినాం మహాఫలః - అతః తపస్వినాం రణే శత్రూన్ హంతు మిచ్ఛామీతి యోజనీయం - మహాఫలం నామ అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం. తి. (౧౬)—౨౪. తదేవ ఫలమాహ - తపస్వినామితి. తపస్వినాం

భవతి - 'నాన్యః పంథా విద్యతేఽయనాయ' ఇతి శ్రుతేః ఏతదితి. తపస్వినాం అతిశయేన విద్యమాన తపసాం తాపసానా మృషీణాం. శ్రీరామఋషీన్ ప్రత్యుత్తర మాహ-నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయేన. ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ - కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ - పితృవచన పరిపాలనరూపేణ ప్రయోజనేన హేతునా-అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మేవ-అయమేవ వనప్రవేశో దైవగత్యా రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకార మపాక్రష్టు మపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఉక్తశ్లోకార్థ ఏవ కవినా శ్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమపి శైలీకవేః. ౨౨. పితుస్త్వితి-అహం పితుర్నిర్దేశకరస్సన్ వనం ప్రవిష్టశ్చ-భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః. ౨౩. తస్యేతి. హంతు మిచ్ఛామీతియత్-అతో మహాఫలో భవిష్యతీతి తపస్వినః ప్రోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః * వాస్తవార్థస్తు తపస్వినా మహమాజ్ఞాప్యః భక్తాధీనత్వా దిత్యాశయః-కించ కేవలేన కార్యేణ స్వకార్యేణ మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మితి నావః-కింతు రాక్షసైః క్రియమాణం భవతాం విప్రకార

శత్రూ౯ హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసా౯, పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సభ్రాతు ర్మే తపోధనాః. ౨౫. దత్వాఽభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మేధృతాత్మా సహలక్ష్మణేన, తపోధనై శ్చాపి సభాజ్యవృత్తి స్సుతీక్ష్ణమేవాభిజగామవీరః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షష్ఠస్సర్గః.

రామస్తు సహితో భ్రాత్రా సీతయాచ పరంతపః, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం జగామ సహ తై ర్ద్విజైః. ౧. స గత్వా దూర మధ్వానం నదీ స్తీర్త్వా బహూదకాః, దదర్శ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం. ౨. తత స్తదిక్ష్వాకు వరౌ సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః, కాననం తౌ వివిశతు స్సీతయాసహ రాఘవౌ. 3. ప్రవిష్టస్తు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీరమాలాపరిష్కృతం. ౪. తత్ర తాపసమాసీనం మలపంకజటాధరం, రామ స్సుతీక్ష్ణం

శత్రూ౯ రణే హంతు మిచ్ఛామి ఇతిదంష్ట్రావాక్యాన్వయః. ౨౫. దత్వేతి. అభయమితిచ్ఛేదః - ధృతాత్మా నిశ్చలమనాః - తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభాజ్యవృత్తిః పూజ్యాచారః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః.

అథ సుతీక్ష్ణాశ్రమదర్శనపూర్వకం మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాస స్సప్తమే - రామ స్త్వితి. ఆశ్రమపదం జగామేత్యతి శేషః - తై ర్ద్విజైః వైఖానసాదిభిః. ౧. సఇతి. అదూర మితిచ్ఛేదః - పూర్వం శరభంగేన - ఇహైవ రామమహాతేజాః ఇతిసుతీక్ష్ణాశ్రమస్యాదూరత్వోక్తేః - నదీరితి బహువచన మేకస్యాపిన మందాకిన్యాః బహుప్రదేశవ్యాప్త్యా - బహూదకాః విపులోదకాః - సాతార్థత్వాయుక్తేః - శైలం శైలసంబంధివనం - కానన మిత్యనువాదాత్ - తస్యేదమిత్యణ్ - మహామేఘ మివేతి శ్యామికాయాం ముపమా. రా. విపులం పవిత్రం. ౨. తత ఇతి. ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం - ఇక్ష్వాకువరౌ రాఘవావిత్యేకియథా పౌర్యమాలోక్తిః. రా. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వా త్తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి. 3. ప్రవిష్టఇతి.

మహాశ్రమ మేకేతి సంబంధః - నిత్యవచన పరిపాలనాయాగతః స్వయ మితి నశంకనీయం - తత్తు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ - పితు రితి. భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నతు కర్మపారవశ్యేన - అత స్తస్య భవత్కార్యార్థ మాగతస్య మేవనవాసః తపస్వినాం మహాఫలః - తపస్వినాం శత్రూ౯ రణే హంతు మిచ్ఛామీతి యత్ - తేన మహాఫలో భవిష్యతి - మహాఫలత్వం నామ ఆశ్రితానా మిష్టప్రాప్త్యనిష్టపరిహారహేతుత్వం - ఇదానీం మునిజనకార్యసిద్ధ్యర్థం రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్వితి. ౨౫. దత్వేతి. వరం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞారూపం - ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్య సార్యవృత్తః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

రామ ఇత్యాది. తైః పూర్వోక్తై ర్ద్విజై ర్మునిభిః. ౧. ౨. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రవిశ్యతు మహారణ్య మిత్యారభ్య - దండకారణ్యస్యైవ ప్రస్తుతత్వా త్తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామృశ్యతే - ద్రుమైస్సంతతం సమ్యగ్వ్యాప్తం. 3. ౪. తత్రేతి. మలపంకజటాధరం మలం నామోద్వర్తనాది సంస్కారా

విధివ త్తపోవృద్ధ మభాషత. ౫. రామోఽహ మస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టు మాగతః, త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ. ౬. సనిరీక్ష్య తతో వీరం రామం ధర్మభృతాంవరం, సమాశ్లిష్య చ బాహుభ్యా మిదంవచన మబ్రవీత్. ౭. స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాంవర, ఆశ్రమోఽయం త్వయాక్రాంత స్సనాథ ఇవ సాంప్రతం. ౮. ప్రతీక్షమాణ స్త్వామేవ నారోహేఽహం మహాయశః, దేవలోక మితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే. ౯. చిత్రకూట ముపాదాయ రాజ్యభ్రష్టోసి మే శ్రుతః. ౧౦. ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజ శ్శతక్రతుః, ఉపాగమ్యచ మాం దేవో మహాదేవ స్సురేశ్వరః, సర్వాన్ లోకాన్ జితా నాహ మమ పుణ్యేన కర్మణా. ౧౧. తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తపసా మయా, మత్ప్రసాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్ష్మణః. ౧౨. త ముగ్రతపసాయుక్తం మహర్షిం సత్యవాదినం, ప్రత్యువాచాత్మవా న్రామో బ్రహ్మాణ మివ కాశ్యపః. ౧౩. అహమేవాహరిష్యామి స్వయంలోకాన్ మహామునే, ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి

చీరమాలయా వల్కలపఙ్క్త్యా-పరిష్కృతం అలంకృతం. ౪. తతేతి. మలపంకజటాధరం నిత్యనిశ్చల తపోయోగేన వార్ధకేనవా మలపంకజటానాం ధరం-విధివత్ క్రమవ ద్యథాభివదితవ్యం తథా-అభాషత-మారీచ తనయనత్వేన స్వాభివాదనా పరిజ్ఞానాత్ భాషణం. ౫. రామోఽహమితి. మా అభివాదయంతం మాం అభివద ప్రత్యభివాదనంకురు-సత్యవిక్రమ-అమోఘపరాక్రమ. ౬-౭. స్వాగత మితి. సనాథ ఇవ సనాథమివ - యద్వా - సర్వదా త్వయా సనాథత్వేపి పామరాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానీం జాత ఇత్యర్థః. ౮. స్వస్య మోక్షాపేక్షాం వ్యంజయతి - ప్రతీక్షమాణ ఇతి. త్వామేవ ప్రతీక్షమాణః ప్రతిపాలయన్ - త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః-దేవలోకం నారోహే-తస్యాంతరాయో హి తత్ర యదేవేంద్రత్వాదికం ఫల మితి-తస్య మోక్షవిరోధిత్వాదితి భావః. ౯. మదాగమనం కుతోఽవగతం తత్రాహ-చిత్రకూటమితి. చిత్రకూట ముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రాజ్యాత్ భ్రష్టః ప్రచ్యుత ఇతి-మే మయా శ్రుతోఽసి. ౧౦. స్వర్గారోహణస్య కః ప్రసంగ ఇత్యత్రాహ-ఇహేతి. ఉపయాతః శరభంగార్థ మాగతః - మా ముపాగమ్యాహ - కర్మణా ... ఫలం కిమితి త్యక్త్వా నసీత్యుక్తే తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః. ౧౧—౧౪. ధీమానితి. గాఢమేవ గాఢమువంశ్యేన. ౧౫. వివ

భావాచ్ఛరీరజన్యం - పంకోనామమననంబారా చ్ఛరీరలగ్నమితి భేదః-విధివదిత్యనంతరం ఉపగమ్యేతి శేషః. రామోఽహ మితి. సత్యవిక్రమ - అమోఘపరాక్రమ. ౬. ౭. స్వాగత మితి. త్వయాక్రాంతః అధిష్ఠితః - అతఏవ సనాథ ఇవ స్వామిసహితఇవాభూదితి శేషః. ౮. ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాది సార్ధశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘుకులే అవతీర్ణస్య తవ రాజ్యభ్రంశః చిత్రకూట ముపాదాయ తవ చిత్రకూటప్రాప్తి మారభ్య. మే మయా శ్రుతః - అతఏవ తద్వధార్థం భవా ననేన మార్గేణాగమిష్యతీతి - త్వామేవ ప్రతీక్షమాణస్సన్ దేహం త్యక్త్వా ఇతో దేవలోకం నారోహే పరమపురుషార్థస్వరూప త్వద్దర్శనస్య స్వర్గస్యాంతరాయత్వాదితి భావః. ౧౦—౧౧. తేష్వితి. మత్ప్రసాదా త్తేషు విహరస్వ - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదా న్మయ్యనుగ్రహాత్ - తేషు విహరస్వేత్యపి తాన్ విశేషేణ హర స్వీకుర్వితి భగవతి కర్మఫలసమర్పణబుద్ధ్యా మునినోక్తం. ౧౨. ౧౩. అహమేవేతి. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు భక్త్యాత్వదర్పితాన్ లోకాన్ అహ మాహరిష్యామ్యేవేత్యర్థః-లోకదృష్ట్యాహ-ఆవాస మితి. ౧౪. గాఢమేవ తద్వంశతేన శరభంగేణ-భవాన్

ప్రదిష్టమిహకాననే. ౧౬. భవాన్ సర్వత్ర కుశల స్సర్వభూతహితేరతః, ఆఖ్యాత శ్శరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా. ౧౭. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ మహర్షి ర్లోక విశ్రుతః, అబ్రవీ న్మధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాప్లుతః, అయమేవాశ్రమో రామ గుణవా న్రమ్యతా మిహ, ఋషిసంఘానుచరిత స్సదా మూలఫలాన్వితః. ౧౮. ఇమ మాశ్రమ మాగమ్య మృగసంఘామహాయశః, అటిత్వాప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్వా కుతోభయాః, నాన్యో దోషో భవే దత్ర మృగేభ్యోఽన్యత్ర విద్ధి వై. ౧౯. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య మహర్షే ర్లక్ష్మణాగ్రజః, ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరంధనుః, తానహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్ సమాగతాన్, హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాశనివర్చసా. ౨౦. భవాం స్తత్రాభిషజ్యేత కింస్యా త్కృచ్ఛ్రతరం తతః, ఏతస్మిన్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే. ౨౧.

మితి. హర్షేణ మహతాప్లుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః. ౧౮. గుణ ముక్త్వా దోషమాహ - నిరసనీయత్వాభిప్రాయేణ - ఇమ మితి. ఆశ్రమం తపోవనం - అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే అకుతోభయాః స్సంతః - అటిత్వా ఇత స్తతః పరిప్లుత్య - లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా - విచిత్రతరవేషైరితి శేషః - ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతియాంతి - అత్రవనే - మృగేభ్యోఽన్యత్రమృగాన్ వినాన్యోదోషో నభవే దితి విద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషా దన్యో దోషోఽత్ర నాస్తీత్యవేహీత్యర్థః - ఇతి వాక్య మబ్రవీ దితిపూర్వేణ సంబంధః. ౧౯. తచ్ఛ్రుత్వేతి. తత్ మృగ భయవిషయకం వచనం - వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం - హన్యామితి ప్రాప్త కాలే లిఙ్ - వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యా మిత్యర్థః - ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శన కాలః. ౨౦. తచ్చ హనన మిహ స్థిత్వా నకర్తుం శక్యమిత్యాహ - భవా నితి. తత్ర మృగసంఘ వధవిషయే - భవాన్ మయా అభిషజ్యేత అభిభూయేత - అభిపూర్వాత్ షంజేః కర్మణి లిఙ్. ని. అభిషంగః పరిభవే సంగాక్రోశనయో రపీతి బాణః - తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాప రాధోభవేః - ఆశ్రమసంబంధిత్వా దితిభావః - తతః కిమిత్యత్రాహ - కింస్యాత్ కృచ్ఛ్రతరం తత ఇతి - తతః భవదభితాపాత్ కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కిం - నకిమపీత్యర్థః - తస్మా దేతస్మి న్నాశ్రమే చిరం తద్దర్శనపర్యంతం - వాసం నసమర్థయే నేచ్ఛామి - ఇహ వాసే మృగసంఘపీడాంసో ఢ్వాస్థాతవ్యం హత్వావస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ వైమనస్యం స్యాత్ తచ్చ మమానిష్టం - అతోఽన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగాన్ హనిష్యామీత్యర్థః - ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౧. త మితి. వరద మిత్యనేనముని స్తథైవానుజ్ఞాతవా నితి గమ్యతే - సంధ్యా

కుశల ఇత్యాఖ్యాతః. ౧౮. ఇమ మితి. లోభయిత్వా మనసో లౌల్యం జనయిత్వా - రూపకాంతి గతిచేష్టావిశేషైః సమాధిభంగం కృత్వేత్యర్థః * నాన్యవితి. దోషం భయం - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - అత్ర దండకారణ్యే. టీ. మృగేభ్య ఇతిహేతుగర్భితం మృగరూపధారిణో రాక్షసా ఏవాగత్యతపో భంగం కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౯. తచ్ఛ్రుత్వేతి. తస్య వచనం శ్రుత్వా-విరోచన ముఇవాచేత్యన్వయః - వికృష్య సశరం ధను రిత్యస్యోత్తరేణ సంబంధః - తా నితి - హే మహాభాగ అహం ధనుర్వికృష్య శరేణ మృగసంఘాన్ హన్యాంచేత్ - తత్ర మృగవధే భవా నభిషజ్యేత విషాదం ప్రాప్నుయాత్ - తతో భవద్విషాదా త్కృచ్ఛ్రతరం కష్టతరం కింస్యాత్ - నకిమపి - అతః త్వదాశ్రమే హింసాం నకరిష్యామీతి భావః * ఏతస్మి న్నితి. తత ఇత్యత్రా ప్యనుషజ్యతే - తతః కారణా దేవ - ఏకత్ర

తమేవ ముక్త్వా వరదం రామ స్సంధ్యా ముపాగమత్, అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాస మకల్పయత్, సుతీక్ష్ణ స్యాశ్రమేరమ్యే సీతయా లక్ష్మణేనచ. ౨౩. తత శ్శుభం తాపసభోజ్యమన్నం స్వయం సుతీక్ష్ణః పురుషర్షభాభ్యాం, తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యా నివృత్తౌ రజనీ మవేక్ష్య. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తమస్సర్గః.

రామస్తు సహసౌమిత్రి స్సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః, పరిణామ్య నిశాం తత్ర ప్రభాతే ప్రత్యబుధ్యత. ౧. ఉత్థాయతు యథాకాలం రాఘవస్సహసీతయా, ఉపాస్పృశత్సు శీతేన జలేనోత్పలగంధినా. ౨. అథ తేఽగ్నిం సురాం శ్చైవ వైదేహీ రామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివదభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే, ఉదయంతం దినకరం

ముపాగమత్ - సంధ్యా ముద్దిశ్య సరస్తీరం గతవా నిత్యర్థః - పశ్చిమాం సంధ్యా మన్వాస్య-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - యావత్సంధ్యం జలతీరే జపన్ స్థిత్వేత్యర్థః - తత్రాశ్రమే - వాస మకల్పయ దిత్యనేన ప్రాతర్జిగమిషా జాతేతి వ్యజ్యతే - అన్యత్ర గత్వా మృగనిరాస శ్చ రావణంప్రతి మారీచానువాదా దవగంతవ్యః. ౨౩. తత ఇతి. శుభం భక్త్యుపనీతత్వేన పావనం - తాపసభోజ్యం ఫలమూలాది - అన్నం అదనీయం స్వయం నతుశిష్యముఖేన - సుసత్కృత్య అర్ఘ్యపాద్యాదినా సంపూజ్య - మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వజ్ఞానవాన్-సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్మావసానే - రజనీ మవేక్ష్య దదౌ రజనీభక్ష్యానుసారం దదావిత్యర్థః - సీతాతు రామభుక్తశేషం భుక్తవతీత్యాశయః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః.

అథ సుతీక్ష్ణానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలంప్రతి ప్రస్థాన ముష్టమే. రామస్త్విత్యాది. పరిణామ్య అతివాహ్య - ప్రభాతే ఉషఃకాలే. ౧. ఉత్థాయేతి. సహ సీతయేత్యనేన పూర్వమేవ సౌమిత్రి స్స్నాత ఇతివ్యజ్యతే - ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్ - 'స్నానాచాంతో్య రుపస్పర్శ' ఇతి బాణః - సుశీతేనే త్యుష్ణోదకవ్యావృత్తిః-ఉత్పలగంధినే త్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే. ౨. అథేతి. అగ్ని మిత్యేకవచనేన వికాగ్నిత్వావగమా న్నత్రేతాగ్ని రిదానీమితి గమ్యతే-సురాన్ నారాయణం - 'సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యయోధ్యాకాండోక్తేః - పరివారాపేక్షయా బహువచనం - కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథా తథా దేశానుగుణపూజాకథనాయ తపస్విశరణ ఇత్యుక్తం - ఉదయంతం ఉద్యంతం - అనేన హోమానంతర మాదిత్యోపస్థానోక్త్యా అనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణ రాఘవాణా మనుష్ఠాన మితి

చిరంవాసం నసమర్థయే నాంగీకరోమీతి. ౨౧౫. సంధ్యా ముపాగమత్ సంధ్యా ముపాసితు ముపాగతవా నిత్యర్థః. ౨౩. టీ. తత ఇతి. తాభ్యా మిత్యనేన సీతాయాశ్చ సంగ్రహః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్సర్గః.

రామ ఇతి. నిశాం పరిణామ్య గమయిత్వేత్యర్థః. ౧. ఉత్థాయేతి. ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాన్. ౨—౪. టీ. సుశేతి మునయ స్త్వరయంతి మా మిత్యనేన చిత్రకూటా దారభ్య మార్గప్రద

దృష్ట్వా విగతకల్మషాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యేదం శ్లక్ష్ణం వచన మబ్రువన్. ౪. సుఖోషితాః స్మ భగవన్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః, ఆపృచ్ఛామః ప్రయాస్యామో మునయ స్త్వరయంతి నః, త్వరామహే వయం ద్రష్టుం కృత్స్న మాశ్రమమండలం, ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినాం, అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామః సహైభి ర్మునిపుంగవైః, ధర్మనిత్యై స్తపోదాంతై ర్విశిఖై రివపావకైః. ౭. అవిషహ్యాతపో యావ త్సూర్యో నాతివిరాజతే, అమార్గేణాగతాంలక్ష్మీం ప్రాప్యేవాన్వయవర్జితః, తావదిచ్ఛామహే గంతు మిత్యుక్త్వా చరణౌ మునేః, వవందే సహ సౌమిత్రి స్సీతయాసహ రాఘవః. ౯. తౌ సంస్పృశంతౌ చరణా వుత్థాప్య మునిపుంగవః, గాఢమాలింగ్య సస్నేహ మిదం వచన మబ్రవీత్, అరిష్టం గచ్ఛపంథానం రామ సౌమిత్రిణాసహ, సీతయాచానయాసార్ధం ఛాయయేవానువృత్తయా. ౧౧. పశ్యాశ్రమపదంరమ్యం దండకారణ్యవాసినాం, ఏషాం తపస్వినాం వీర తపసా భావితాత్మనాం. ౧౨. సప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనానిచ, ప్రశస్తమృగయూథాని శాంతపక్షిగణానిచ. ౧౩. ఫుల్లపంకజషండాని ప్రసన్నసలిలానిచ, కారండవవికీర్ణాని తటాకాని సరాంసిచ. ౧౪. ద్రక్ష్యసే దృష్టిరమ్యాణి గిరిప్రస్రవణానిచ, రమణీయాన్యరణ్యాని మయూరాభిరుతానిచ, గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవా

గమ్యతే. ౪. సుఖోషితా ఇత్యాది త్రిశ్లోక్యేకాన్వయా. ఆపృచ్ఛామః అపృచ్ఛామహే-పరస్మైపదమార్షం - అభ్యనుజ్ఞాతు మితి భావే తుమున్ - త్వత్కర్తృకం గమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - మునయ స్సహ వాసయోగ్యా ఇత్యాహ - ధర్మనిత్యై రిత్యాది - ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధర్మైః - తపోభి ర్దాంతైః నిగృహీతేంద్రియైః - తపోహీంద్రియనిగ్రహహేతుః - విశిఖైః విగతజ్వాలైః - 'అర్చిర్హేతిశ్శిఖా స్త్రియాం' మిత్యమరః - గుప్తమాహాత్మ్యై రిత్యర్థః. ౭. అవిషహ్యేత్యాది. సూర్యః అవిషహ్యతపః అసహ్యతాపస్సన్ యావన్నాతివిరాజతే నాత్యంత ముద్గచ్ఛతి - కథమివ - అమార్గేణాన్యాయేనాగతాం లక్ష్మీం ఐశ్వర్యం ప్రాప్య - అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో దుష్ప్రభురివావిషహ్యతప ఇత్యన్వయః - తావ దిచ్ఛామహే గంతు మిత్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యతే - అతోనపౌనరుక్త్య దోషః. ౯. ౧౦. అరిష్టం అనుపద్రవం - రిషే స్తీషుసహేతిభావే నిష్ఠా - అనేనాపి రావణవిజయాభ్యనుజ్ఞా సూచ్యతే. ౧౧. తపోవనపదార్థాన్ కృతార్థయితుమాహ-పశ్యేత్యాది. ౧౨. సప్రాజ్యేతి. ప్రాజ్యం అదభ్రం. ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుళంబహ్వి' త్యమరః. ౧౩. కారండవో జలకుక్కుటః. ని. 'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౪. రమణీయ

ర్శనవ్యాజేన పంచవటీప్రవేశపర్యంతం రామేణసహ మునయస్సమాగతా ఇతి గమ్యతే. ౬. అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామ ఇతి. త్వత్కర్తృకాంగమనానుజ్ఞాం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధర్మపరైః - విశిఖై ర్విధూమైః. ౭. అవిషహ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అమార్గేణాన్యాయేనాగతాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీం రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప్య. అన్వయవర్జితః దుష్కులజాతో దుష్ప్రభురివ - అవిషహ్యతపః అవిషహ్య ఆతపో యస్య సః సూర్యః-యావన్నాతివిరాజతే నాతిజృంభతే-తావత్పూర్వం గంతుమిచ్ఛామ ఇత్యుక్త్వా వవంద ఇత్యన్వయః. ౧౦. టీ. అరిష్ట మితి. అరిష్టం శుభం. ౧౧. ఆశ్రమ మితి. జాతా వేకవచనం. ౧౨. శాంతపక్షిగణానీతి - పరస్పరవైరవిరహాదితి భావః,

నపిచ గచ్ఛతు, ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ.౧౬. ఏవముక్త స్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థ స్సహలక్ష్మణః, ప్రదక్షిణం మునిం కృత్వా ప్రస్థాతు ముపచక్రమే ౧౭. తత శ్శుభతరే తూణీధనుషీ చాయతేక్షణా, దదౌ సీతా తయోర్భ్రాత్రోః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః ౧౮. ఆబధ్య చ శుభే తూణీ చాపే చాదాయ సస్వనే, నిష్క్రాంతా వాశ్రమాద్గంతు ముభౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯. శ్రీమంతౌ రూపసంపన్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా, ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయాసహ రాఘవౌ. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టమస్సర్గః.

సుతీక్ష్ణేనాభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనం, హృద్యయా స్నిగ్ధయా వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. అయం ధర్మ స్సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రా

త్యాదినా విశేషయితుం పునరప్యాహ - రమణీయానీతి. మయూరాణా మభిరుతాని యేషు తాని - గమ్యతాం త్వయేతి శేషః - భవానితి రామ ఉచ్యతే - ఆశ్రమం - ప్రతీతి శేషః. ౧౬. ౧౭. తత ఇతి-తతః ప్రస్థానోపక్రమానంతరం - విమలౌ తత ఇతి - తతః ధనురాదిదానానంతర మిత్యర్థః-తత శ్శుభతరే ఇత్యాదినా అయమర్థోఽవగమ్యతే-ఆశ్రమప్రవేశే కిమస్మాక మాయుధై రితి మన్యమానా సీతా ఆయుధాని మునిగృహే కుత్రచిన్నిహితవతీ - అథ అమార్గేణేత్యాదిరామవాక్యేన అరిష్టం గచ్ఛేత్యాది మునివాక్యేన చ తయోర్హృదయం విదిత్వా స్వయమేవాదాయ పునర్దత్తవతీతి - అత ఏవోత్తర సర్గే స్వాశయం వక్ష్యతి. ౮. తతః ధనురాదిదానానంతరం - విమలౌ సునిశితౌ ఖడ్గౌ చ దదా విత్యన్వయః. ౧౯—౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

అథ సీతావీరపత్నీత్వేన ధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయా సన్నద్ధం పతిమాలోక్య యదిత్వం సాయుధో రాక్షసభూయిష్ఠదేశే ప్రవిష్టస్స్యాః తర్హి తై స్సాకం విరోధ స్స్యాత్ - తేనావయో ర్విశ్లేష స్స్యాత్ - తేన భవతో మహాన్ క్లేశ స్స్యాత్ - అతో నిధాయాయుధం వనేస్మాభిర్గంతవ్య మిత్యాహ నవమే - సుతీక్ష్ణేనేత్యాది. అభ్యనుజ్ఞాతం అరిష్టం గచ్ఛ పంథాన మితి రావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతం హృద్యయా యుక్తియుక్తత్వేన హృదయంగమయా - స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృత్తయా - అనేన - వక్ష్యమాణవచనే స్నేహ ఏవ మూల మిత్యుక్తం - రామేణ ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ బహుశో దృష్టవత్యపి రాక్షసై ర్వైరే భర్తు స్స్వవిరహద్వారా మహాన్ క్లేశో భవే దితి. ప్రేమాంధతయా తథోక్తవతీతి భావః. ౧. కిం తదుక్తం తత్రాహ - అయంధర్మ ఇతి. మహానయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయమానో మునిధర్మః - సుసూక్ష్మేణ విధినా మార్గేణ విచారేణ ప్రాప్యతే - ధర్మకామైరితి శేషః - సూక్ష్మవిధి మేవాహ -

---

౧౨. టీ. సుప్రాజ్యం సుసమృద్ధం. ౧౩. టీ. కారండవః జలకుక్కుటః. ౧౭. తత ఇతి. త్సరుః ఖడ్గముష్టిః. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

సుతీక్ష్ణేనేతి. సీతేతి శేషః - హృద్యయా హృదయంగమయా స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృద్ధయా. ౧. టీ. అథ కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం వనం మయా. విప్రకార మపాక్రష్టుం రాక్షసైర్భవతా మిమ మితి మునీనాం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం కుర్వాణం భర్తారం ప్రతి సీతా-'అహింసాపరమో

ప్యతే మహాన్, నివృత్తే నతుశక్యోఽయం వ్యసనాత్కామజాదిహ. ౨. త్రీణ్యేవ
వ్యసనాన్యత్ర కామజాని భవంత్యుత, మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మాద్గురుతరా
వుభౌ, పరదారాభిగమనం వినావైరంచ రౌద్రతా. ౩½. మిథ్యావాక్యం నతేభూ
తం నభవిష్యతి రాఘువ, కుతోఽభిలాషణం స్త్రీణాం పరేషాం ధర్మనాశనం. ౪½.
తవనాస్తి మనుష్యేంద్ర నచాభూత్తే కదాచన, మనస్యపి తథా రామ నచైతద్వి
ద్యతే క్వచిత్. ౫½. స్వదారనిరతస్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ, ధర్మిష్ఠ స్సత్య

నివృత్తేనేతి - ఇహావనే - కామజాత్ ఇచ్ఛాకృతాద్వ్యసనాన్నివృత్తేన పురుషేణాయం ధర్మః
శక్యః సంపాద్యః - వ్యసన మితి జాత్యేకవచనం. ౨. కిం తద్వ్యసనంతత్రాహ - త్రీణ్యేవేతి. అత్ర
లోకే - ఉత అప్యర్థం - కామజాని రాగకృతాని - త్రీణ్యేవ వ్యసనాని భవంతి-కానితాని త్రీణీ
త్యత్రాహ - మిథ్యావాక్యమిత్యాది - మిథ్యావాక్యం పరమకం - ప్రథమ మిత్యర్థః-సర్వేభ్యో వ్యస
నేభ్యః శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః - స్వార్థే కః - తస్మాదపి వ్యసనాత్ గురుతరా వుభౌ వ్యసనవిశేషా -
తావాహ పరదారేత్యాదినా - పరదారాభిగమనం పరదారాభిమర్శనం - వైరం వినా రౌద్రతా
హింసకతా చేతి. ౩½. ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూప ముక్త్వా ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం
వ్యసనం దర్శయితు మితరపరిశేష మాహ - మిథ్యేత్యాదినా. అత్ర భూతభవిష్యతో ర్వర్తమాన
స్యాంతర్భావః-కుత ఇతి-పరేషాం సంబంధినీనాం స్త్రీణాం-ధర్మనాశన మధర్మకరంచ - అభిలాషణ
మభిలాషః కుతః-అసంభావిత ఇత్యర్థః-ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః-మిథ్యావా
క్య మధర్మకరం. ఇదముభయకరమితి భావః. ౪½. కుతఇత్యాదినా పరదారాభిలాష ఏవనాస్తి కుత
స్తదభిగమన మిత్యుక్తం - కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి-తవేతి. మనుష్యేంద్రేతి. హేతు
గర్భం సంబోధనం - తవ పరదారాభిలాషణ మిదానీం నాస్తి - కదాచ నతే తన్నాభూత్ - హే
రామ- ఏతత్ అభిలాషణం - తేక్వచి త్సుందరేష్వపి పరదారేషు మనసా సంకల్పేనాపి నవిద్యతే-

ధర్మ' ఇతి న్యాయం మనసి నిధాయ హింసాం నివర్తయితుం లోకదృష్టాంతేన వక్తు మారభతే-యస్తు
ధర్మ ఇత్యాదినా. * తి. యస్త్వితి. మహానుత్కృష్టః యోధర్మః-సుతీక్ష్ణేన మునినా విధినా శాస్త్రో
క్తప్రకారేణ ప్రాప్యతే - అయం ధర్మః - ఇహ లోకే కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేన పురుషేణ
త్వయేతి వాశక్యః ఆచరితుం శక్య ఇతి యోజనా - అధర్మం తు సుసూక్ష్మేణేతి పాఠేతు - మహాన్మ
హాత్మా యద్యపి భవాన్ - తథాపి సుసూక్ష్మేణ విధినా సూక్ష్మమార్గేణ విచారణే సతి - అధర్మం
ప్రాప్యతే - ఆపేశ్ఛాందసః శ్యస్యాకర్తరియద్వా ఛాందసః - అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవానిత్యర్థః
అయమధర్మస్తు కామజాద్వ్యసనాన్నివృత్తేన త్వయా పరిహర్తుం శక్య ఇత్యర్థః. ౨. కిం తత్కామ
జం వ్యసనం కశ్చాధర్మః యాభ్యాం నివర్తనీయోఽహ మిత్యాకాంక్షాయా మాహ-త్రీణ్యేవేతి. పర
మకం పరమవ్యసనభూతం. ఏవం వ్యసనత్రయం నిరూప్య ప్రకృతే అధర్మప్రాప్తి పరిహారాయ పరి
హార్యం వ్యసనం పరిశేషయితు మాహ-మిథ్యావాక్య మిత్యాదినా సార్ధచతుష్టయేన. హే రామ కర్మ
నాశనం మిథ్యావాక్యం పరేషాం స్త్రీణా మభిలాషణం చ తేతేవనభూతం నభవిష్యతి-కుతో వర్త
మానకాలఇతి శేషః. ౪½. అతఏవ తద్ధేతుకం పరదారాభిగమనం నాస్తీత్యాహ. తవేతి. హే మను
ష్యేంద్ర ఏతత్పరదారాభిగమనం తవనాస్తి - వర్తమాన ఇతి శేషః తే తవ నాభూత్
పూర్వమితి శేషః - కదాచిదపి భవిష్యత్కాల ఇత్యర్థః - కిం బహునా - హే రామ
మనసి తథా తాదృశప్రసంగః - క్వచిచ్చ క్వచిదపి నవిద్యతే భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్వపి

సంధశ్చ పితు ర్నిర్దేశకారకః. ౬౪. సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమన్ లక్ష్మణ పూర్వజ, త్వయి సత్యం చ ధర్మశ్చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం. ౭౪. తచ్చ సర్వం మహాబాహో శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః, తవవశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభదర్శన. ౮౪. తృతీయం యదిదం రౌద్రం పరప్రాణాభిహింసనం, నిర్వైరం క్రియతే మోహాత్ తచ్చ తేసముపస్థితం. ౯౪. ప్రతిజ్ఞాత స్త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినాం,ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధస్సంయతిరక్షసాం. ౧౦౪. ఏతన్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి

అనేన భవిష్యత్కాలేపి నాస్తీత్యుక్తం - తథేతి సముచ్చయే - చోవధారణే. ౫౪. ఉక్తవ్యసనద్వయాభావే బహూన్ హేతూన్ దర్శయతి - స్వదారేత్యాదినా. హే నృపాత్మజ త్వం నిత్యమేవ స్వదారనిరతః ధర్మిష్ఠశ్చ - అతఏవ సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - తత్ర నిదర్శనం పితుర్నిర్దేశకారకః. ౬౪. ఉక్తానువాదపూర్వకం భర్తారం స్తౌతి - సత్యసంధేతి. మహాభాగ మహాధర్మన్ శ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య - లక్ష్మణపూర్వజ వైరాగ్యే లక్ష్మణాదప్యధిక - త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం - ధర్మశ్చ ప్రతిష్ఠితః-అన్యత్సర్వ మైశ్వర్యవైరాగ్యాదికంచ - త్వయి ప్రతిష్ఠితం సుస్థిరం. ౭౪. తృతీయవ్యసనసద్భావం వక్తు ముక్తవ్యసనద్వయాభావం స్వానుభవసిద్ధత్వేన ద్రఢయతి - తచ్చేతి. హే మహాబాహో - జితేంద్రియై ర్ధర్తుం శక్యం తత్పూర్వోక్తం ధర్మిష్ఠత్వాదికం సర్వం తవవశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభదర్శన తత్సద్భావే తవదర్శన మేవ ప్రమాణం-'రూపమేవాస్యైతన్మహిమానం వ్యాచష్ట' ఇతిశ్రుతేః. ౮౪. ఏవం వ్యసనద్వయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసన మపి కథంచి త్పరిహర్తవ్యమిత్యాశయే నాహ-తృతీయ మితి. నిర్వైరం యథా భవతి తథా పరప్రాణాభిహింసనరూపం-యదిదం రౌద్రం రౌద్రాఖ్యం తృతీయం - మహద్వ్యసనం పామరైః - క్రియతే - తచ్చతత్తు- తే సముపస్థితం - త్వయాకర్తు ముద్యుక్త మిత్యర్థః. ౯౪. కథ ముద్యుక్త మిత్యత్రాహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి.౧౦౪. నకేవల మృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం-ప్రథమసంకల్పశ్చ తవ తదర్థమేవేత్యాహ - ఏత న్నిమిత్త మితి. దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతిత్వం భ్రాత్రాసహ ధృతబాణశరాసనస్సన్ ప్రస్థితః - కేవలేనాత్మకార్యేణేత్యాదినా భవతైవోక్తత్వాదితి భావః. ౧౧౪. తతః కిమిత్యత్రాహ తత స్త్వామితి. ప్రస్థితం

తవ పరదారాభిగమనం నాస్తీత్యర్థః. ౫౪. పరదారాభిగమన మిథ్యావచనయో రభావే - క్రమేణ. హేతు ద్వయ మాహ - స్వదారనిరత ఇతి. హే నృపాత్మజ త్వం ధర్మిష్ఠస్సన్ నిత్యం స్వదారనిరతోఽసి. అనేన పరదారాభిగమనరాహిత్యే హేతు రుక్తః - సత్యసంధస్సన్ పితుర్నిర్దేశకారకోఽసి - అనేన మిథ్యావచన రాహిత్యే హేతు రుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం-అతఏవ త్వయి ధర్మశ్చ సత్యంచ సర్వం ప్రతిష్ఠితం. ౬౪. అస్యైరోఘ్ధు మప్యశక్య మేతత్సర్వం తవాస్తీతి. జానామీత్యాహ. తచ్చేతి. అశక్య మితిచేదతః-అతో నతవ వ్యసనద్వయప్రసక్తి రిత్యర్థః. ౮౪. తృతీయవ్యసనప్రసక్త్యా తవాధర్మస్స్యాదిత్యతఆహ - తృతీయమితి. యదిదంపరప్రాణాభిహింసనరూపం తృతీయం రౌద్రం భయంకరం వ్యసన మస్తి తచ్చ మోహాద్యతో నిర్వైరం క్రియతే తచ్చైతన్నిర్వైరం రౌద్రతారూపం అధర్మాంతరం తే సముపస్థితం. ౯౪. నను కథం తృతీయవ్యసనజనితాధర్మప్రాప్తి రిత్యత ఆహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి. ౧౦౪. నను ప్రతిజ్ఞామాత్రేణాధర్మప్రాప్తిః కథ మిత్యతఆహ-ఏత దితి. ఏతన్నిమిత్తమేవ ప్రతిజ్ఞాతరక్షోవధార్థమేవ త్వం దండకా ఇతి విశ్రుతం ప్రసిద్ధంవనం-ధృతబాణశరాసనస్సన్ భ్రాత్రా సహ ప్రస్థితోఽసియతః అతఃప్రాప్తమేతత్తృతీయం ప్రాప్త మిత్యర్థః. టీ. అత్ర దండకానాం జనపదవాచకత్వా ద్బహువచనం పుంలింగతాచ - సహి పూర్వం జనపదశ్శుక్రశాపా ద్వన మభవత్.

విశ్రుతం, ప్రస్థిత స్త్వం సహభ్రాత్రా ధృతబాణశరాసనః. ౧౧॥ తతస్త్వాం ప్రస్థి
తం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః, త్వద్వృత్తం చింతయంత్యా వై భవే న్ని
శ్శ్రేయసం హితం. ౧౨॥ నహి మే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ ప్రతి, కార
ణం తత్ర వక్ష్యామి వదంత్యాశ్శ్రూయతాం మమ. ౧౩॥ త్వం హి బాణధను
ష్పాణి ర్భ్రాత్రాసహ వనంగతః, దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చిత్కుర్యాశ్శర
వ్యయం. ౧౪॥ క్షత్రియాణాం చ హి ధను ర్హుతాశస్యేంధనానిచ, సమీపతస్స్థితం
తేజో బల ముచ్ఛ్రియతే భృశం. ౧౫॥ పురా కిల మహాబాహో తపస్వీ సత్య
వాక్ఛుచిః, కస్మింశ్చి దభవ త్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే. ౧౬॥ తస్యైవ తపసో
విఘ్నం కర్తు మింద్ర శ్శచీపతిః, ఖడ్గపాణి రథాగచ్ఛ దాశ్రమం భటరూపధృత్.
౧౭॥ తస్మిం స్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గఉత్తమః, సన్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యే తప
సి తిష్ఠతః. ౧౮॥ సతచ్ఛస్త్ర మనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః, వనే తం విచరత్యేవ

త్వాం - దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞత్వస్వదారైకనిరతత్వాదికంచ దృష్ట్వా - త్వన్నిశ్శ్రేయసం తవసౌఖ్యం హితం తత్సాధనంచ చింతయంత్యా మమ - మనశ్చింతాకులం - భవేద్వైభవతిహి - భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞత్వేన రక్షోవధా న్ననివర్తేత - నిర్వైరం పరహింసనంచనకరోషి - యస్యకస్యచి ద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవస్యాం - మద్విరహంచ త్వమేకదారవ్రతనిరతో నసోఢు మర్హసి అతః కథ మిదం సంపత్స్యత ఇతి భావః. ౧౨॥ తర్హి క ఉపాయ స్తే ప్రతిభాతీత్యపేక్షాయాం రామ పక్షస్యైవ స్వపక్షత్వా త్తత్పక్షం స్థూణానిఖనన్యాయేన ద్రఢయితుం పక్షాంతర మాహ - నహీతి. మమ మత్తః. ౧౩॥ త్వంహీతి. శరవ్యయం శరమోక్షం - కచ్చిదితి కామప్రవేదనే. ౧౪॥ తర్హి శరవ్యయం నకరోమీత్యత్రాహ - క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం - ఉచ్ఛ్రియతే వర్ధయతి-హుతాశస్య సమీపత స్స్థితానీంధనానిచ తేజో బల ముచ్ఛ్రియంతే - దృష్టాంతాలంకారః. ౧౫॥ ఉక్తార్థే ఐతిహ్య మాహ - పురేత్యాది. రతమృగద్విజే సంతుష్ట మృగపక్షికే-తపస్వీ కశ్చి దభవ దిత్యన్వయః ౧౬॥ ౧౭॥ తస్మి న్నితి. స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం-న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ. 'రాజచోరాదికభయా ద్దాయాదానాంచ వంచనాత్, స్థాప్యతేఽన్యగృహే ద్రవ్యం న్యాస స్స పరికీర్తితః' ఇత్యుక్తో న్యాసః-తిష్ఠతః - తస్యేతి శేషః-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౧౮॥ స ఇతి. ఆత్మనః ప్రత్యయం విశ్వాస

౧౧॥ తత ఇతి. తస్మాద్ధేతో రాక్షసవధార్థం ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా - త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాలక్షణం చరిత్రం చ దృష్ట్వా నిశ్శ్రేయసం పరలోకసుఖం - హితం ఇహలోకే సుఖం - చింతయంత్యామమ-మన శ్చింతాకులం భవేత్ భవతి. ౧౨॥ స్వాభిప్రాయ మాహ-నహీతి. అరుచౌ హేతుమాహ - కారణ మితి. మమ మత్సకాశాత్. ౧౩॥ త్వ మితి. వనచరాన్ రాక్షసా నుద్దిశ్య-శరవ్యయం కుర్యాః కచ్చిత్ కుర్యాఏవ - తస్మా దేవ తృతీయవ్యసన ప్రాప్తిస్తవేతి భావః. ౧౪॥ నను శరమోక్ష మకృత్వైవ స్థాస్య ఇత్యాశంక్యాహ-క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం సమీపే స్థితం ధనుః-క్షత్రియాణాం తేజో బల ముచ్ఛ్రియతే వర్ధయతే - స్థితానీతి బహువచనతయా యోజ్యం - ఇంధనాని హుతాశస్య తేజోబలం తేజోరూపంబలం వర్ధయంతీతి యోజ్యం. ౧౫॥ వాసనాప్రాబల్యా దపరిహార్యోఽయంవ్యాపార ఇతి వక్తు మితిహాస మాహ - పురా కిలేతి. ౧౬॥ ౧౭॥ తస్మి న్నితి. సన్యాసవిధినా కాలాంతరే పునరాదానాయ రక్షణార్థం స్థాపనకర్మణేత్యర్థః. ౧౮॥ స ఇతి.

రక్షన్ ప్రత్యయ మాత్మనః. ౧౯½. యత్ర గచ్ఛ త్యుపాదాతుం మూలానిచ ఫలా
ని చ, నవినాయాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణ తత్పరః. ౨౦½. నిత్యం శస్త్రం పరివ
హన్ క్రమేణ సతపోధనః, చకారరౌద్రీం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయం.
౨౧½ తత స్స రౌద్రేఽభిరతః ప్రమత్తో ధర్మకర్శితః, తస్య శస్త్రస్య సంవాసా
జ్జగామ నరకం మునిః. ౨౨½. ఏవమేత త్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణం,
అగ్నిసంయోగవ ద్ధేతు శ్శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే, స్నేహాచ్చ బహుమానా చ్చ
స్మారయే త్వాం న శిక్షయే. ౨౩. న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా
త్వయా, బుద్ధి ర్వైరం వినా హంతుం రాక్షసాన్ దండకాశ్రితాన్, అపరాధం
వినా హంతుం లోకా న్వీర నకామయే. ౨౪½. క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం

స్థాపితం వస్తు. ని. 'ప్రత్యయోఽధీనకపట జ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వి'త్యమరః - రక్షన్నేవ విచరణి
వ్యచరత్. ౧౯½. ఏతదేవోపపాదయతి-యత్రేతి. ౨౦½. నిత్య మితి. పరివహన్ రక్షన్ - రౌద్రీం
హింసాపరాం - స్వాం శస్త్రధార్యసాధారణాం. ౨౧½. తత ఇతి. రౌద్రే హింసారూపకర్మణి -
అధర్మేణ కర్శితః పీడితః - సంవాసా త్సంపర్కాత్. ౨౨½. ఏవ మితి. శస్త్రసంయోగకారణం
పురావృత్తం - ఉక్త మితి శేషః - పురావృత్తఫలితమర్థ మాహ - అగ్నీతి - అగ్నిసంయోగోయథా
వస్తునో వికారహేతుః ఏవం శస్త్రసంయోగోఽపి శస్త్రిణో వికారహేతు ర్భవతి - స్నేహాత్ - త్వ
ద్విషయస్నేహాత్ - బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్ - స్మారయే భవద్విజ్ఞా
తార్థ మేవ స్మారయామి - నశిక్షయే నాపూర్వ మర్థ ముపదిశామి. ౨౩. నకథంచనేతి. గృహీత
ధనుషా త్వయా - వైరం వినా రాక్షసాన్ హంతుం - సారౌద్రీ బుద్ధిః - కథంచన కేనాపిప్రకా
రేణ - నకార్యా నకర్తుం యోగ్యా - త్వత్ప్రకృ త్యననుగుణత్వాదితి భావః. ఇయం బుద్ధి ర్మత్ప్ర
కృతే రప్యననుగుణేత్యాహ - అపరాధమితి లోకాన్ ప్రాణినః. తనిశ్లోకీ. అపరాధం వినేతి నిరప
రాధహననమేవాత్ర ప్రతిషిధ్యతే- నతు తపస్విషు సాపరాధరాక్షసహననం తేన సాపరాధం సమ్య
గాలోచ్య తత్రా ప్యపరాధక్షాళనోపాయాంతరాభావే హంతవ్యమితి భావః - లోకాన్ హంతు
మితి భావః - అకుర్వంతోఽపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయా దిత్యుక్తన్యాయేన ఏకాపరాధిలక్షీ
కరణేన ప్రవృత్తేహననే అనపరాధినా మపి బాధా యథా నభవతి తథాకార్య మితిహార్థః. (తి. ౧౮)
౨౪½. యద్యేవం తర్హి క్షత్రియధర్మో ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యాదిత్యాశంక్యాహ - క్షత్రియా

ఆత్మనః ప్రత్యయం స్థాపితవస్తువిషయం విశ్వాసమిత్యర్థః. ౧౯—౨౧½. తతఇతి. అధర్మకర్శితః అధ
ర్మేణ పీడితః. సంవాసాత్ ధారణాత్. ౨౨½. అగ్నిసంయోగవద్ధేతుః అగ్నిసంయోగో యథావస్తునో
వికారహేతు స్తద్వ చ్ఛస్త్రసంయోగోఽపి శస్త్రిణో వికారహేతు ర్భవతి - స్వధార్ష్ట్యం పరిహ
రతి స్నేహా దితి - స్నేహా ద్భవద్విషయస్నేహాత్ బహుమానాత్ భవత్కర్తృకాత్ అస్మద్విష
యాత్-స్మారయే భవద్విజ్ఞాతార్థ మేవ స్మారయామి-న త్వపూర్వ ముపదిశామీత్యర్థః. ౨౩. ఉపసం
హరతి - నేతి. వైరం వినా హంతుం బుద్ధి ర్నకార్యేతి సంబంధః * ఇమ మర్థం ప్రపంచయతి-అప
రాధం వినేతి. లోకాన్ ప్రాణినః రాక్షసవధారంభః శనైః శనైరితరప్రాణివధబుద్ధ్యుత్పాదకోభ
విష్యతీతిభావః. ౨౪½. నన్వార్తమునిజనరక్షణార్థమేవ అనపరాధినా మపి వధోఽస్త్వితిసిద్ధాంత ముప
సృత్యాహ. క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం క్షత్రధర్మోచితశిష్టరక్షణప్రవృత్తానాంతు - ఆర్తా
నాం స్వసన్నిధౌ పీడ్యమానానాం - వనే నిరతాత్మనాం మునీనా మభిరక్షణ మితి యత్ ఏతావ

వనేషు నిరతాత్మనాం, ధనుషా కార్యమేతావ దార్తానా మభిరక్షణం. ౨౬౹. క్వ
చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ క్షాత్రం తపః క్వ చ, వ్యావిద్ధ మిద మస్మాభి ర్దేశ
ధర్మ స్తు పూజ్యతాం. ౨౭౹. తదార్యకలుషాబుద్ధి ర్జాయతే శస్త్రసేవనాత్, పున
ర్గత్వా త్వయోధ్యాయాంక్షత్రధర్మం చరిష్యసి. ౨౮౹. అక్షయాతు భవేత్ప్రీతిః
శ్వశ్రూ శ్వశురయో ర్మమ, యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవే స్త్వం నిరతో మునిః.
౨౯౹. ధర్మా దర్థః ప్రభవతి ధర్మా త్ప్రభవతే సుఖం, ధర్మేణ లభతే సర్వం
ధర్మసార మిదం జగత్. ౩౦౹. ఆత్మానం నియమై స్తై స్తైః కర్శయిత్వా ప్రయత్నతః,
ప్రాప్యతే నిపుణై ర్ధర్మో న సుఖా ల్లభ్యతే సుఖం. ౩౧౹. నిత్యం శుచి మతి స్సౌ
మ్య చర ధర్మం తపోవనే, సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్య మపి తత్త్వతః.
౩౨౹. స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ క స్సమర్థః,

ణాం త్వితి. వీరాణాం క్షత్రియాణాం ధనుషా కార్యం కర్తవ్యం - వనేషు నిరతాత్మనాం ఆర్తానాం
పీడితానాం - రక్షణం బాధకోత్సారణ మిత్యేతావదేవ - తురవధారణే. ౨౬౹. నను రక్షణార్థంవా
ధను ర్ధార్య మేవేత్యాశంక్య తదపి నేదానీ ముచితం - కింతు రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ - క్వచే
త్యాదినా. క్షాత్రం క్షత్రధర్మః - కింశబ్దాభ్యాం గమ్యమాన మర్థ మాహ వ్యావిద్ధ మిద మితి - శస్త్ర
వనే క్షాత్రతపసీ చ పరస్పరవిరుద్ధ మిద మస్మాభి ర్నపూజ్యతాం - కింతు దేశధర్మ స్తపోవనధర్మః
పూజ్యతాం - క్షాత్రశస్త్రేవిహాయ వనవాసతపశ్చరణే ఏవ క్రియతా మిత్యర్థః. ౨౭౹. వ్యత్యయోవా
కిం నస్యా దిత్యత్రాహ - తదార్యేతి. తర్హి వర్ణధర్మోలుప్యేతేత్యత్రాహ - పున రితి. ౨౮౹. తపో
మాత్రకరణే ఫలాంతర మప్యాహ. అక్షయేతి. యద్వా సర్వదా క్షత్రధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తి
రాశ్రియ మిత్యాహ - అక్షయేతి. తు స్సముచ్చయే, అకలుషా బుద్ధిశ్చ తేభవేదిత్యర్థః - శ్వశ్రూ
శ్వశురయోః - కైకేయీదశరథయోః - శ్వశురశ్శ్వశ్ర్వేత్యేకశేషాభావ ఆర్షః. ౨౯౹ కేవలధర్మా
నుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వ మాహ - ధర్మా దిత్యాదినా. సర్వం - ముక్తి మపి జ్ఞానద్వారా
లభతఇత్యర్థః. ౩౦౹. ధర్మార్జనప్రకార మాహ - ఆత్మాన మితి. నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః -
ఆత్మానం శరీరం. ౩౧౹. నిత్యమితి త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థ తత్సాధన తదంగకలాపం.

దేవ ధనుషాకార్యం రాక్షసానాం భయం కృత్వా - మునీనాం రక్షణం కార్యం నతు రాక్షసా
నాం హింసన మితి భావః. ౨౬౹. నాస్మాకం హింసా కర్మణ్యధికార ఇత్యాహ - క్వచేతి. శస్త్రం
క్వచ రాజ్యపాలకక్షత్రియధార్యం శస్త్రం క్వ - వనం క్వ రాజ్యం త్యక్త్వా ఇదానీ మస్మాభి
రాశ్రియమాణం వనం క్వ - క్షత్రియకృత్యహింసాలక్షణం కర్మ క్వ - హింసారహితం తపశ్చ క్వ -
ఇదం వ్యావిద్ధం పరస్పరం విరుద్ధం - అతోఽస్మాభి ర్దేశధర్మః తపోవనధర్మః పూజ్యతాం సేవ్యతాం.
౨౭౹. ౨౮౹. అక్షయేతి. త్వం రాజ్యం పరిత్యజ్య ముని స్సన్నిరతః అహింసాయామితి శేషః - యది
భవేః. తర్హి మమ శ్వశ్రూశ్వశురయోః అక్షయాప్రీతి ర్భవేత్ - వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే శ్వశు
రస్య స్వర్గలాభజాప్రీతిః - పుత్రస్య యుద్ధాదిక్లేశరాహిత్యేన - శ్వశ్ర్వాః కౌసల్యాయాః ప్రీతి
రిత్యర్థః. (టీ) యద్వా శ్వశ్రూశ్వశురయోః కైకయీదశరథయోః అక్షయాప్రీతి ర్భవేత్ - యది
రాజ్యం పరిత్యజ్య నిరతః స్థిరో ముని ర్భవేః. ౨౯౹. అహింసాప్రధానం ధర్మం ప్రస్తౌతి - ధర్మాది
త్యాదినా - ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్. ౩౦౹. నసుఖా ల్లభ్యతే సుఖ మితి సుఖాదిష్టానువర్త
నాత్ సుఖం నలభ్యతే అతో రాక్షససంహారోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౩౧౹. నిత్యమితి. ధర్మ

విచార్యబుద్ధ్యా తు సహానుజేన యద్రోచతే తత్కురు మాచిరేణ. ౩౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - నవమస్సర్గః.

వాక్య మేతత్తు వైదేహ్యా వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా, శ్రుత్వా ధర్మే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాథ మైథిలీం. ౧. హిత ముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః, కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే. ౨. కిం తు వక్ష్యామ్యహం దేవి త్వయైవోక్త మిదం వచః, క్షత్త్రియై ర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవే దితి. ౩. మాం సీతే స్వయ మాగమ్య శరణ్యా

౩౨౪. స్త్రీచాపలాదితి. స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయుక్తచాపలాత్ - మే మయా - మాచిరేణ విచారస్య విళంబో మాభూత్. అస్మిన్ సర్గే - సార్ధత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః.

ఏవంరామ స్సత్యప్రతిజ్ఞః - నిర్వైరంచ రక్షోవధం నకరిష్యతి - తథాచ మద్వియోగేనరక్షోవధేన భవితవ్యం - మద్విరహంచ నసహిష్యతే - సంకటమిద ముపస్థిత మిత్యాకులచిత్తా వైదేహీ పతిప్రేమాంధా రక్షోవధా న్నివర్తయితు ముపక్రాంతా. రామస్తు సీతావిరహం సోఢ్వాపి తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోఢవ్యేతి సమాధత్తే దశమే - వాక్యమేతత్త్విత్యాది. భర్తృభక్తయే త్యనేన భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వ ముక్త మితిజ్ఞాయతే - ధర్మే స్థిత ఇత్యనేన సీతావిరహక్లేశ మంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే- యద్యపి ఖరవధ ఏవ దండకారణ్యవాసిభి రర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ- తథాపి ఖరవధో రావణవధమూల మితి ఖరవధద్వారా రావణవధోప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్త ముపపన్నం. ౧. హితమితి. స్నిగ్ధయా అనురక్తయా - కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా - త్వయా సదృశం అనురాగకులసదృశం - హితముక్తం - హితోక్తౌ హేతు ర్ధర్మజ్ఞ ఇతి - కులవ్యపదేశే హేతుర్జనకాత్మజ ఇతి. ౨. కింత్వితి. యది మయా హితముక్తం తర్హి తథైవ క్రియతా మితి చే త్తత్ర వక్ష్యామి - తదేవాహ-త్వయైవేతి- క్షత్త్రియై ర్ధార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవేదితీదం వచనం త్వయైవోక్తం ఖలు-మునయ శ్చార్తాః తస్మాత్తద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతిభావః. ౩. ననూక్తం విరోధ్యత్వాస్సరణేనార్తరక్షణం కర్తవ్యం-నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య తేషాం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వాత్తే ష్వపరాధో మదపరాధ

మహింసాలక్షణం త్రైలోక్యం త్రిలోకాంతర్వర్తిజనధర్మాధర్మాత్మకం వస్త్విత్యర్థః - తుభ్యంత్వయా తత్త్వతో విదితమిత్యన్వయః. ౩౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- నవమస్సర్గః.

వాక్యమితి. ధర్మేస్థితః మునిపరిపాలనాత్మకే ధర్మే స్థితః. ౧. హితమితి. కులం వ్యపదిశంత్యా- క్షత్త్రియాణాం హి వీరాణా మిత్యాదినా క్షత్త్రియకులధర్మం ప్రకాశయంత్యేత్యర్థః. ౨. కిన్న్వితి. హేదేవి కిన్ను వక్ష్యామి-కించిదపిమయా నవక్తవ్యం-తత్కుతః త్వయైవోక్త మిదంవచః-కిం తద్వచనమితిచేత్ - ధనుషా కార్యమేతావదార్తానా మభిరక్షణ మితీదం వచనం పూర్వసర్గే త్వయైవోక్తమితి - తద్వచనార్థమేవ అత్ర రచనాభేదేనాహ క్షత్త్రియై రితి. యద్వా కిన్ను వక్ష్యామి కించిద్వక్తవ్యం మయా - కుతస్త్వయైవోక్త మిదం వచః - కిం తద్వచన మితిచేత్ - క్షత్త్రియై

శ్శరణంగతాః, తేచార్తా దండకారణ్యే మునయ స్సంశితవ్రతాః ౪. వసంతో ధర్మ
నిరతా వనే మూలఫలాశనాః, నలభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః.
౫. కాలేకాలేచ నిరతా నియమై ర్వివిధై ర్వనే, భక్ష్యంతే రాక్షసై ర్భీమై
ర్నరా మాంసోపజీవిభిః ౬. తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః,
అస్మా నభ్యవపద్యేతి మా మూచు ర్ద్విజసత్తమాః. ౭. మయాతు వచనం
శ్రుత్వా తేషామేవం ముఖాచ్చ్యుతం, కృత్వా చరణశుశ్రూషాం వాక్యమేత
దుదాహృతం. ౮. ప్రసీదంతు భవంతో మే హ్రీరేషా హి మమాతులా, యదీ
దృశై రహం విప్రై రుపస్థేయై రుపస్థితః, కింకరోమీతి చ మయా వ్యాహృతం
ద్విజసన్నిధౌ. ౯. సర్వై రేతై స్సమాగమ్య వాగియం సముదాహృతా, రాక్ష
సై ర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః, అర్దితాస్స్మ దృఢం రామ భవా న్న
స్త్రత్ర రక్షతు. ౧౧. హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చానఘ, ధర్ష
యంతి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౨. రాక్షసై ర్ధర్షితానాం చ తాప

ఇత్యాశయే నాహ - మా మిత్యాది. అత్రత్యవిశేషణై రాత్మన శ్శరణాగతపక్షపాతం స్ఫోరయతి. ౪. ౫. కాలేకాల ఇతి. కాలేకాలే - సర్వకాలే ష్విత్యర్థః. ౬. త ఇతి. అభ్యవపద్యేతి - అనుగృహాణేత్యర్థః - లోణ్మధ్యమపురుషైకవచనం - ఆర్షం పరస్మైపదం - అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః. ౭. మ యేతి. చరణశుశ్రూషాం పాదవందనం. ౮. ప్రసీదంత్వితి. ప్రసీదంతు మదపచారం క్షమంతాం- హ్రీః లజ్జా అతులా అధికా - తత్ర హేతుమాహ - యదితి. ఉపస్థేయై రభిగంతవ్యైః - ఉపస్థితః అభిగతః-కింకరోమీతి లోడర్థే లట్-కింకరవాణీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. స్తోత్రాదినా చేతస్సంకోచనం హ్రీః-వీతరాగస్య స్తోత్రా ద్యై శ్చేతస్సంకోచనం వ్రీడేతి లక్షణాత్. (తి౧౯) ౯. సర్వై రిత్యాది. అర్దితాః పీడితాః-తత్ర తేభ్యః-రక్షత్వితి-అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః-ఇహ తు తద్విశేషే పృష్టే విశేష ఉక్తః. ౧౧. న కేవలం పీడయంతి-యజ్ఞవిఘ్నంచ కుర్వంతీత్యాహుః-హోమేతి-యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యామితి మద్భోజననివర్తనాత్ కః పరోఽపరాధ ఇతి సీతాయైసూచయితు మిదమనూదితం-హోమకాలేషు అగ్నిహోత్రకాలేషు-పర్వకాలేషు దర్శపౌర్ణమాసాదియజ్ఞకాలేషు-

---

ర్థార్యతే చాపో నార్తశబ్దో భవే దితి-ధనుషాకార్యమేతావ దార్తానా మభిరక్షణ మితి - పూర్వసర్గే యద్వ్యవచః తదనేన స్మార్యతే. కింతు వక్ష్యామీతి పాఠే త్వయా యదుక్తం తత్కరణీయం కింతు విశేషోఽస్తి - శరణాగతపరిత్రాణం మయా ప్రతిజ్ఞాతం - ఆర్తా మునయశ్చ మాం శరణాగతా ఇత్యుపరి ప్రతిపాదయిష్యతే - త్వయా ప్యుక్త మేవే త్యాహ - క్షత్రియై రితి. ౩. తద్వచనస్యాయ మవసర ఇత్యాహ- తే చేతి. సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శితం తీక్ష్ణం వ్రతం యేషాం తే తథోక్తాః. ౪—౬. టీ. త ఇతి. అస్మా నభ్యవపద్య త్రాయస్వ. ౭. మయా త్వితి. తేషాం ముఖాచ్చ్యుతం వచనం- త్రాయస్వేతి వచన మిత్యర్థః. కృత్వేతి. వచనశుశ్రూషాం వచనానుష్ఠానలక్షణశుశ్రూషా మిత్యర్థః - కృత్వా మనసి కృత్వేత్యర్థః - చరణశుశ్రూషా మితిపాఠే పాదాభివందన మిత్యర్థః. ౮. సోక్త వాక్యవిస్తారః ప్రసీదం త్వితి. ఈదృశై ర్మహానుభావై రుపస్థేయై రుపాస్యై ర్విప్రైరితి శేషః - అహ ముపస్థిత ఇతి యజ్ఞ రక్షణార్థం ప్రార్థిత ఇతి యత్ - ఏషా మమ హ్రీః అతః ప్రసీదం త్వితి సంబంధః. టీ. ఏషా మమ హ్రీః స్తోత్రాదినా చిత్తసంకోచో హ్రీశబ్దేనోచ్యతే - అతః ప్రసీదం త్వితి సంబంధః. ౯——౧౧. హోమేతి. ధర్షయంతి తిరస్కుర్వంతి. ౧౨. రాక్షసై రితి. గతిం -

సానాం తపస్వినాం, గతిం మృగయమాణానాం భవాన్నః పరమాగతిః. ౧౩. కామం తపఃప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాన్, చిరార్జితం తు నేచ్ఛామ స్తపః ఖండయితుం వయం. ౧౪. బహువిఘ్నం తపోనిత్యం దుశ్చరం చైవ రాఘవ, తేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణాశ్చ రాక్షసైః. ౧౫. తదర్ద్యమానా న్రక్షోభి ర్దండకారణ్యవాసిభిః, రక్ష న స్త్వం సహభ్రాత్రా త్వన్నాథాహి వయం వనే. ౧౬. మయా చైతద్వచ శ్శ్రుత్వా కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం, ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్మజే. ౧౭. సంశ్రుత్యచ నశక్ష్యామి జీవమానః ప్రతిశ్రవం, మునీనా మన్యథాకర్తుం సత్యమిష్టం హి మే సదా. ౧౮. అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం, నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః. ౧౯. తదవశ్యం మయా కార్య మృషీణాం పరిపాలనం, అనుక్తే సాపి వైదేహి ప్రతిజ్ఞాయతు కింపునః ౨౦. మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దా దిద

ధర్షయంతి అభిధావంతి. ౧౨. గతిం రక్షకం - మృగయమాణానాం - అన్వేషయతాం. ౧౩. పరమశబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి-కామ మితి. ౧౪. ఉక్తం వివృణోతి - బహ్వితి. ౧౫. ఉపసంహరతి - తదితి. త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః - ఇయం వాక్సముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౬. మయేతి. కార్త్స్న్యేన పరిపాలనం రక్షోవధపర్యంతపరిపాలనం సంశ్రుతం - ప్రతిజ్ఞాతం - మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్వాత్ మదోభజనవిఘాతకత్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౭. సంశ్రుత్యేతి. జీవమానః జీవన్ - ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం - అన్యథాకర్తుం నశక్ష్యామి - తత్ర హేతు స్సత్య మిష్ట మితి - సత్యం సత్యవచనం. ౧౮. తర్హ్యావయో ర్విశ్లేషో దుర్విషహ స్స్యా త్తత్రాహ - అప్యహ మితి. 'ఆత్మానం సర్వదా రక్షే ద్దారై రపి ధనై రపీ' త్యుక్తం జీవిత మపి జహ్యాం, భ్రాతా స్వా మూర్తిరాత్మన ఇత్యుక్తం లక్షణ మపి జహ్యాం, 'అర్ధోవా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' త్యుక్తాం జహ్యా మితి కిమాశ్చర్యం- సంశ్రుత్య యస్మై కస్మైచిత్ యత్కించి త్ప్రతిజ్ఞాయ తాం ప్రతిజ్ఞాం నజహ్యాం - బ్రాహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్భ్యః కృతాం ప్రతిజ్ఞాం విశేషతో నజహ్యాం. తని॥. అప్యహం జీవితం జహ్యాం ప్రాణాన్వా త్యక్ష్యామి - త్వాంవా - నజీవేయం క్షణమపి వినా త్వా మసితేక్షణామితి ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీ మిత్యుక్తాం త్వాం వా త్యజామి - సలక్ష్మణాం - అద్యైవాహంగమిష్యామి లక్ష్మణేనేత్యుక్తరీత్యా అత్యంత విశ్లేషాసహనప్రీతివిషయం లక్ష్మణంవా త్యజామి - నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజామి. (త-౨౦. ౧౯. తదితి. అనుక్తేనాపీతి - ఋషిభిరితి శేషః - ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్వేన తద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భావః. ౨౦. ఏవం వదంత్యా స్తవహృదయంచ జానామీత్యాహ

గమ్యత ఇతి గతిః శరణం. ౧౩. కామ మితి. తపః ప్రభావేన త్వదుపాసనాత్మకతపఃప్రభావేన. ౧౬. మయేతి. ఏతద్వచః మున్యుక్తం వచః శ్రుత్వా-దండకారణ్యే ఋషీణాం కార్త్స్న్యేనపరిపాలనం-సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౭. సంశ్రుత్యేతి. జీవమానః జీవన్ మునీనాం మునిభ్యః ప్రతిశ్రుతం సంశ్రుత్య-ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ అన్యథాకర్తుం - ప్రతిజ్ఞాతార్థమన్యథాకర్తుం అనృతంకర్తుమిత్యర్థః - నశక్ష్యామి నశక్తోఽస్మి - సత్యంసత్యవచనం మే మమ ఇష్టం. ౧౮—౨౦. మమేతి. మయాతి విభక్తివ్యత్యయ ఆర్షః-సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్-మయి స్నేహాత్ ప్రీతే రిత్యర్థః-నహ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే - యస్మిన్ యస్య ప్రీతి ర్నాస్తి - నాసావనుశిష్యతే - హితం నోపదిశ్యత ఇత్యర్థః -

ముక్తం త్వయానఘే, పరితుష్టోఽస్మ్యహం సీతే నహ్యనిష్టోఽనుశిష్యతే. ౨౧.
సదృశం చానురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః, సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణే
భ్యోఽపి గరీయసీ. ౨౨. ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రియాం
మైథిలరాజపుత్రీం, రామో ధనుష్మాన్ సహలక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవ
నాని. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - దశమస్సర్గః.

అగ్రతః ప్రయయౌ రామస్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా, పృష్ఠతస్తు ధను
ష్పాణి ర్లక్ష్మణోఽనుజగామహ. ౧. తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థా
న్వనాని చ, నదీశ్చ వివిధారమ్యా జగ్మతు స్సీతయా సహ, సారసాం శ్చక్రవా
కాంశ్చ నదీపులినచారిణః, సరాంసిచ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః. ౩.

మమేతి. మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మయి సౌహార్దా చ్చోక్తం-విరహో దుస్సహో భవిష్యతీ త్యుక్త
మిత్యర్థః-అనిష్టః అప్రియః పురుషః. ౨౧. సదృశ మితి. తవ ఆత్మనః సదృశం-తవ కులస్య చానురూప
మిదం వచః ధర్మప్రాధాన్యోక్తి స్త్వత్కులానురూపా-కర్మణైవ హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ
ఇతిహి త్వత్కులపద్ధతిః. సాపరాధేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తి స్తవసదృశీ. 'పాపానాంవా శుభానాంవా
వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మార్యేణ నకశ్చి న్నాపరాధ్యతీ' తిహి తవ ప్రకృతిః-తథాపి
త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యపి-సధర్మచారిణీ భవ-మయా యోధర్మ స్సంకల్పిత స్తత్రైవ త్వయాపి
సంకల్పయితవ్యమితి భావః. ౨౨. ఇత్యేవమితి. మహాత్మా మహాధృతిః - ప్రియాం మైథిలీం రాజ
పుత్రీం ఇతీతి ఉక్తధర్మద్వయానువాదః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూ
షణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

అథ కర్మాణి సాపాయాని రామసేవైకా నిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణి వృత్తాంతప్రక
టనపూర్వకం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణ మేకాదశే. అగ్రత ఇత్యాది. అనేన శ్లోకేన ప్రణ
వార్థ ఉక్తః తౌ-పశ్యమానా విత్యాదినా నారాయణపదార్థః మాండకర్ణివృత్తాంతేన మ ఇత్యస్యార్థః
తతః పరం విరోధి నివృత్తిస్సూచ్యతే ఏవం మూలమంత్రార్థానుసంధానమేవ పరమాగతి రిత్యుచ్యతే.
తనిశ్లోకీ. అనేనశ్లోకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః - తత్ర అగ్రత ఇతి అవర్ణప్రాథమిక
త్వం-అగ్రతః ప్రయయా విత్యర్థః ప్రాథమ్యం - రామ ఇతి సత్తాసంపాదనరక్షణాదినా రమయతీతి
కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబంధిత్వేన శ్రీశత్వంచ-సుమధ్యమేతి ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ-మధ్య ఇతి
తస్య వర్ణద్వయ మధ్యవర్తిత్వం. సీతామధ్యే ఇతి లక్ష్మ్యాః పురుషకారత్వం-లక్ష్మణ ఇతి - మనజ్ఞానే
ఇతి ధాతో రసాధరణధర్మవత్త్వం-ధనుష్పాణి రితి నిరంతరకైంకర్యవత్త్వం - అనుజగామేతి అహం
కార మమకారవిరహేణానుసరణం - పదాంత మకారేణ ప్రణవతృతీయవర్ణశ్చ వ్యజ్యత ఇతిసంక్షేపః.
తౌపశ్యమానావిత్యాదినా-నారాయణపదార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః (త ౨౧.) ౧. తావి
త్యాదిపశ్యమానౌ పశ్యంతౌ-శైలప్రస్థాన్ శైలసానూని-సారసాన్ హంసవిశేషాన్ పులినం సైకతం

నహ్యతుష్ట ఇతిపాఠే అతుష్టః తోషరహితః ఇష్టవ్యతిరిక్త ఇతి పూర్వవదేవార్థః. ౨౧. సదృశ మితి.
త్వయోక్తం వచన మిత్యనుషంగః. తవస్నేహస్యేతి శేషః - సదృశం తవ కులస్యానురూపం చేత్యన్వ
యః. ౨౨. టీ. అప్యహం జీవితం జహ్యామితి తచ్ఛ్లోకస్య ఫలస్తుతిః - ఏతచ్ఛ్రవణమాత్రేణ రామా
త్కాంక్షిత మాప్నుయా దితిస్కాందే. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయ
ణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

౩. యూథబద్ధాన్ యూథతయా బద్ధాన్. టీ. పృషతాన్ బిందుమృగాన్. ౪. * పద్మేతి.

యూథబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాణినః, మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః. ౪. తేగత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే, దదృశు స్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతం, పద్మపుష్కరసంబాధం గజయూథై రలంకృతం, సారసై ర్హంసకాదంబై స్సంకులం జలచారిభిః. ౬. ప్రసన్నసలిలే రమ్యే తస్మిన్ సరసి శుశ్రువే, గీతవాదిత్రనిర్ఘోషో నతు కశ్చనదృశ్యతే. ౭. తతః కౌతూహలా ద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, మునిం ధర్మభృతం నామ ప్రష్టుం సముపచక్రమే, ఇద మత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే, కౌతూహలం మహజ్జాతం కి మిదం సాధుకథ్యతాం, వక్తవ్యం యదిచే ద్విప్ర నాతిగుహ్య మపి ప్రభో. ౯౹. తేనైవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ ముని స్తదా, ప్రభవం సరసః కృత్స్న మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౧౦౹ ఇదం పంచాప్సరో నామ తటాకం సార్వకాలికం, నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్ణినా. ౧౧౹. సహి తేపే తప స్తీవ్రం మాండకర్ణి ర్మహామునిః, దశవర్షసహస్రాణి వాయుభక్షో జలాశ్రయః. ౧౨౹. తతః ప్రవ్యథితా స్సర్వే దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, అబ్రువ న్వ

జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః. ౩. యూథబద్ధాన్ యూథతబద్ధాన్ - సమూహీభూతా నిత్యర్థః- పృషతాన్ బిందుమృగాన్-విషాణిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం - నాగాన్ గజాన్. ౪. తే గత్వేతి. లంబమానే అస్తమయోన్ముఖే-యోజనాయతం చతుర్దిశియోజనప్రమాణ విస్తారం-పద్మపుష్కరసంబాధం పద్మైః పుష్కరై స్సరై ఏశ్చ-సంబాధం నిబిడం 'వాద్యభాండముఖే సర్పే కారండే పుష్కరం స్మృత' మితివిశ్వః, సారసైః-'సారసో మైథునే కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇత్యుక్తైః-హంసైః రాజహంసైః - కాదంబైః - 'కాదంబః కలహంసశ్చ హంసస్స్యా ద్ధూసరచ్ఛద' ఇత్యుక్తైః. ౬. ప్రసన్నసలిల ఇతి. గీతేతి-గీతాని షడ్జాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః - వాదిత్రాణి తతఘనసుషిరానద్ధభేదేన చతుర్విధాని తేషాం - నిర్ఘోషః - అత్రయాదవః - 'వాదిత్రం వాదితం వాద్య మాతోద్యంతచ్చతుర్విధం, తతం వీణాదికం వాద్యం తాళంతు వితతం ఘనం, వంశాదికంతు సుషిర మానద్ధం మురజాదిక' మితి. కశ్చన వాదయితా - న దృశ్యతే నా దృశ్యత. ౭. తత ఇత్యాది. ధర్మభృతం సహాగతేషు ముని ష్వన్యతమం కథ్యతా మిత్యేవం ప్రష్టుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయః. ౯౹. తేనేతి. ప్రభవం ఉత్పత్తిం - కృత్స్నం గీతవాదిత్రమూలం చేత్యర్థః. ౧౦౹. ఇద మిత్యాది. పంచాప్సరః క్రీడాసాధనత్వాత్ పంచాప్సరో నామ - సార్వకాలికం సర్వకాలే భవం - కాలాట్ఠఞ్ - ఉభయపదవృద్ధిః సర్వస్మి న్నపి కాలే అక్షువ్య దిత్యర్థః. ౧౧౹. ఉక్తార్థే ఇతిహాస మాహ - సహీత్యాదినా జలాశ్రయః స్వనిర్మితతటాకజలావగాఢః. ౧౨౹. సాగ్ని పురోగమాః అగ్నినా పురస్సరేణ సహితాః-

పద్మపుష్కరసంబాధం - పద్మానాం రక్తపంకజానాం పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం. ని. 'పుష్కరం పుండరీక' మితి నిఘంటుః - సంబాధః సమ్మర్దో యస్మిన్ తం. ౬. ప్రసన్నేతి. నతు కశ్చిన దృశ్యతే. గీతాదికర్తేత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. ధర్మభృతం శరణాగతేష్వనుయాయిషు ముని ష్వేకం మునిం. ౧౦౹. ఇద మితి. పంచాప్సరో యస్మిన్ నివసంతి - తత్పంచాప్సర ఇతి తటాకనామ. ౧౨౹. తత ఇతి. సర్వే ప్రవ్యథితా అభూవన్ సర్వే అబ్రువన్నితి చ - సర్వశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - సాగ్నిపురోగమాః అగ్నినా పురోగమేన సహితాః

చనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః. ౧౩॥ అస్మాకం కస్యచిత్ స్థాన మేష ప్రార్థయతే మునిః ఇతి సంవిగ్నమనస స్సర్వే తే త్రిదివౌకసః ౧౪॥ తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం దేవై స్సర్వై ర్నియోజితాః, ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్చలితవర్చసః. ౧౫॥ అప్సరోభి స్తతస్తాభి రనిర్దృష్టపరావరః, నీతో మదనవశ్యత్వం సురాణాం కార్యసిద్ధయే, తాశ్చైవాప్సరసః పంచ మునేః పత్నీత్వ మాగతాః, తటాకే నిర్మితం తాసా మస్మి న్నంతర్హితం గృహం. ౧౭॥ తత్రైవాప్సరసః పంచ నివసంత్యో యథాసుఖం, రమయంతి తపోయోగా న్మునిం యౌవన మాస్థితం. ౧౮॥ తాసాం సంక్రీడమానానా మేష వాదిత్రనిస్స్వనః, శ్రూయతే భూషణోన్మిశ్రో గీతశబ్దో మనోహరః. ౧౯॥ ఆశ్చర్య మితి తస్యైతద్వచనం భావితాత్మనః, రాఘవః ప్రతిజగ్రాహ సహ భ్రాత్రా మహాయశాః. ౨౦॥ ఏవం కథయమానస్య దదర్శాశ్రమమండలం, కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా సమావృతం. ౨౧॥ ప్రవిశ్య సహ వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ రాఘవః, ఉవాస మునిభి స్సర్వైః పూజ్యమానో మహాయశాః. ౨౨॥ తథా తస్మిన్ స కాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే, ఉషిత్వా తు సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, జగామ చాశ్రమాం స్తేషాం పర్యాయేణ

క్రియా భేదాత్ సర్వశబ్దావృత్తిః. ౧౩॥ అస్మాకం మధ్యే - సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః. ౧౪॥ తత్ర తదా విద్యుచ్చలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః చలితవిద్యుద్వర్చస ఇతి వార్థః. ౧౫॥ దృష్టపరావరః దృష్టపరమాత్మ జీవస్వరూపః. ౧౭॥ తపోయోగాత్ తపోరూపోపాయాత్ యౌవన మాస్థితం. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తిషు' ఇత్యమరః. ౧౮॥ సంక్రీడమానానా మితి - క్రీడోనుసంపరిభ్య శ్చేత్యాత్మనేపదం - భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః వాదిత్రనిస్వనవిశేషణం - భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్వనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయః. ౧౯॥ ఏతత్ పూర్వోక్తం వచనం ఆశ్చర్య మితి ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాన్. ౨౦॥ ఏవ మితి. కథయమానస్య కథయమానే తస్మిన్ మునౌ - కథయమానస్స ఇతి పాఠే - ఏవం సంభాషమాణస్స రామః బ్రాహ్మ్యా బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా - లక్ష్మ్యా సమృద్ధ్యా - బ్రాహ్మణసంపూర్ణ మిత్యర్థః - ఆశ్రమమండలం దదర్శ - రాఘవ ఇత్యనుషంగః. ౨౧॥ ప్రవిశ్యేతి. ఆశ్రమమండల మిత్యనుషజ్యతే - సర్వై స్తదాశ్రమవాసిభిః - పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమే అర్ఘ్యాదినా అర్చ్యమానః. ౨౨॥ కియంతం కాలం తత్రోవాసేత్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం రామస్యాశ్రమవాసప్రకారం దర్శయతి. తథేత్యాది శ్లోకద్వయేన. తథా ఉక్తప్రకారేణ - తస్మి న్నాశ్రమమండలే - సుఖముషిత్వా తత్ర పూజ్యమాన స్సరామ ఇత్యుక్తానువాదః - యేషాం సకాశే పూర్వ ముషితవాన్ తేషా

సాగ్నిపురోగమాః. ౧౪॥ విద్యుచ్చలితవర్చసః చలితవిద్యుద్వర్చసః - ప్రధానాప్సరసః పంచేత్యనేన తత్పరిచారికా అన్యా అపి సంతీత్యవగమ్యతే. ౧౫॥ దృష్టపరావరః దృష్టౌ పరావరౌ జీవాత్మ పరమాత్మానౌ యేన స తథోక్తః - ద్వే బ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చైవాపరం చేతి శ్రుతేః - నిర్మితం తేనైవ మునినా క్రీడార్థ మితి శేషః. ౧౮॥ తాసా మితి. వాదిత్రాణాం నిస్వనో యస్మిన్ స తథోక్తః - భూషణోన్మిశ్రః భూషణస్వనోన్మిశ్రః గీతశబ్దోవిశేష్యం - ప్రతిజగ్రాహ శుశ్రావేత్యర్థః. ౧౯॥ ౨౦॥ ఏవ మితి. కథయమానస్య కథయమానే సతి. ౨౧॥ ప్రవిశ్యేతి. ఆశ్రమమండల మిత్యనుషజ్యతే. ౨౨॥ తథేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్మి న్నాశ్రమమండలే ఉషిత్వా-

తపస్వినాం, యేషా ముషితవాన్ పూర్వం సకాశే సమహాస్త్రవిత్. ౨౪. క్వచి త్పరిదశా న్మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచ్చ చతురో మాసాన్ పంచ షట్చాపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధికం మాసా దప్యర్థ మధికం క్వచిత్, త్రీన్మాసా నష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖం. ౨౫. తథా సంవసత స్తస్య ము

మాశ్రమాన్ - పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణచ జగామ - ఏవ మాశ్రమవాసప్రకారః-ఏకవారం సర్వేషా మాశ్రమాన్ గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాన్ జగామేతి వాక్యార్థః - మహాస్త్రవిదిత్యనేన తత్ర త్యరాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమన మితి సూచయతి - వక్ష్యతిహి మారీచః- తేన ముక్తాస్త్రయో ఇత్యారభ్య - 'పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శఠో దృష్టభయః పురా, సముద్భ్రాంత స్తతో ముక్త స్తా వుభౌ రాక్షసౌ హతౌ' వితి. ఏతదర్థమేవ సుతీక్ష్ణాశ్రమగమన మనుజ్ఞాతం ఋషిభిః కారితంచ. ౨౪. పూర్వముషితవా నిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి. క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచిచ్చ చతురో మాసాన్ పంచషట్చాపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధికంమాసా దప్యర్థమధికం క్వచిత్, త్రీన్ మాసా నష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖ మితి. రాఘవో రామః-క్వచిదాశ్రమే పరిదశా స్పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః - సంఖ్యయావ్యయే త్యాదినా బహువ్రీహిసమాసః - బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణా దితి డచ్ సమాసాంతః - తాన్ మాసాన్ త్రయోదశమాసా నిత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసత్. క్వచి దాశ్రమే ఏకంసంవత్సరం సుఖం న్యవసత్ - క్వచిదాశ్రమే చతురోమాసాన్ సుఖం న్యవసత్ - క్వచిత్ పంచమాసాన్ క్వచిత్ షణ్మాసాన్ - క్వచిదపరాన్ షడ్భ్యోఽధికాన్ సప్తమాసాన్ - సుఖం న్యవసత్ - పంచ షట్చ తథా క్వచి దితి పాఠే - తథా పునః క్వచిత్ షణ్మాసా నిత్యర్థః - పరిదశా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసా నిత్యర్థః - అపరత్రాశ్రమే మాసాదధికం సుఖం న్యవసత - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః - ఏకమాసం మాసపాదం చేత్యర్థః - అపరత్రాధికం మాస మితి పాఠే - మాసం అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః - అపి శబ్ద స్సర్వత్ర మాసానుకర్షణార్థః - క్వచిదాశ్రమే అర్ధమధికంచ న్యవసత్ పాదోనమాస మిత్యర్థః - తథా చైతదవ్యహితపూర్వాశ్రమవాసదినై ర్ద్వౌమాసౌ సంపృక్తౌ-ఏకత్ర సపాదమాసః అపరత్ర పాదోనమాస ఇత్యాహత్యమాసద్వయసంభవాత్ - అధ్యర్ధ మధికం క్వచి దితి పాఠే - అధ్యర్ధం అర్ధాధికం - అర్ధమాసాధిక మిత్యర్థః - అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్మకాధికం - తథాచ త్రిపాదమాస మిత్యర్థః - క్వచి త్త్రీన్ మాసాన్ న్యవసత్ - క్వచి దష్టమాసాన్ న్యవసత్ - ఏవం షష్టిమాసా స్సిద్ధాః - కేచి దాహుః పరిదశాన్ దశాధికా నితివక్ష్యమాణేష్వష్టసు స్థానేష్వన్వేతి-తథాచాయమర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచి దిత్యత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః - క్వచిచ్చచతురోమాసా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః. పంచషట్చాపరాన్ క్వచి దిత్యత్ర క్వచి త్పంచదశ మాసాన్ క్వచిత్ షోడశమాసానిత్యర్థః - అపరా నధికం మాసాద ప్యర్ధ మధికం క్వచిదిత్యత్ర ప్రథమాధికశబ్దోఽర్ధ మాసరూపాధికాంశపరః - తథాచ అపరాన్ పరిదశాన్ అధికంచేత్యన్వయే అర్ధాధికదశమాసా

తత్రైవ మహర్షిభిః పూజ్యమాన ఇతి తచ్ఛబ్దద్వయస్య సంబంధః. ౨౩. జగామేతి. యేషాం మునీనాం సకాశే - ఆశ్రమేషు పూర్వం ప్రథమం పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చ - యేషామేవాశ్రమే అనుగ్రహవిశేషేణ పర్యాయాంతరేణాపి-తత్రైవ పర్యాయేణ జగామ - ఉషితవాంశ్చేత్యర్థః. శ్రీ పూర్వం శరభంగా శ్రమాత్ప్రభృతి యేషాం మునీనాం సకాశే సమీపే ఉషితవాన్-శరభంగా

సీనా మాశ్రమేషువై, రమతశ్చానుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరాదశ. ౨౭౪. పరివృత్యచ ధర్మజ్ఞో రాఘవ స్సహ సీతయా, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవా జగామహ. ౨౮౪. సతమాశ్రమ మాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః, తత్రాపి న్యవస ద్రామః కంచిత్కాల మరిందమః. ౨౯౪. అథాశ్రమస్థో వినయాత్కదాచి త్తం మహామునిం, ఉపాసీన స్సకాకుత్స్థ స్సుతీక్ష్ణ మిద మబ్రవీత్. ౩౦౪. అస్మిన్నరణ్యే భగవా నగస్త్యో మునిసత్తమః, వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయతాం శ్రుతం, నతు జానామి తం దేశం వనస్యాస్య మహత్తయా, కుత్రాశ్రమ మిదం పుణ్యం మహర్షే స్తస్య ధీమతః. ౩౧౪. ప్రసాదా త్తత్ర భవత స్సానుజ స్సహసీతయా, అగస్త్య మభిగచ్ఛేయ మభివాదయితుం మునిం ౩౨౪. మనోరథో మహానేష హృది మే పరివర్తతే, యదహం తం మునివరం శుశ్రూషేయ మపిస్వయం. ౩౩౪. ఇతి రామస్య సముని శ్శ్రుత్వా ధర్మాత్మనో వచః, సుతీక్ష్ణః ప్రత్యువాచేదం ప్రీతో దశరథాత్మజం. ౩౪౪. అహ మప్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామ స్సలక్ష్మణం, అగస్త్య మభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ, దిష్ట్యా త్విదానీమర్థేఽస్మిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మాం, అహ మాఖ్యామి తే వత్స యత్రాగస్త్యో మహామునిః. ౩౫౪. యోజనాన్యాశ్రమా దస్మా త్తథా చత్వారివై తతః, దక్షిణేన మహాన్ శ్రీమా నగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమః ౩౬౪. స్థలీప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవన

నిత్యర్థః - మాసాదవ్యర్థమిత్యాదేరయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసాన్ తదుపరిమాసా దధిక మర్థ మపిచేతి-తథాచ అర్ధాధికైకాదశమాసా నిత్యర్థః త్రీన్ మాసా నష్టమాసాం శ్చేత్యత్ర త్రయోదశమాసాన్ అష్టాదశమాసాం శ్చేత్యర్థః తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి - తస్మిన్ పక్షే ప్రాథమిక క్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రష్టవ్యం.తథాచాశ్రమమండలే దశ సంవత్సరా సంవృత్తా ఇత్యాహ - తథా సంవసత ఇతి. ఇయ మేవాశ్రమవాససంఖ్యా - పూర్వాపరసంఖ్యాతు కిష్కింధాకాండే వక్ష్యతే.౨౮౪.పరివృత్యేతి. పరివృత్యైవ మాశ్రమం సర్వం పరిక్రమ్య. ౩౦౪. అస్మి న్నితి. కథాః నానాకథాః కథయతాం కథయత్సు.౩౨౪.తత్ర వనే-అగస్త్య మభివాదయితు మభిగచ్ఛేయ మిత్యన్వయః. ౩౩౪. మనోరథ ఇతి. తం మునివరం - శుశ్రూషేయ మితి యత్ ఏష మనోరథః అభిలాషో మేహృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః-శుశ్రూషేయ మితి పరస్మైపద మార్షం. ౩౪౪. అహ మితి. అగస్త్య మభిగచ్ఛేత్యేత ద్వక్తుకామోఽస్మీ త్యన్వయః. ౩౭౪. యోజనానీతి. అస్మా దాశ్రమా ద్దక్షిణేన - తథేతి హస్తేన నిర్దేశః - చత్వారియోజనాని అభియాహీతిశేషః తతః తత్ర అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే - ఆశ్రమాద్దక్షిణే నేత్యత్ర ఏనపాద్వితీయేతి

శ్రమ మాదితః కృత్వాయై స్సహవస దిత్యర్థః. క్వచి దితి. పరిదశాన్ పరిగతాదశా పరిదశాః తాన్ దశసంఖ్యాకాన్మాసానిత్యర్థః - యద్వా - పరిదశాన్ దశసమీపాన్ ఏకాదశ నవ వేత్యర్థః. ౨౮౪. పరివృత్యేతి. పరివృత్య సర్వముస్యాశ్రమాన్. ౨౯౪. అథేతి. ఉపాసీనః ఉపసమీపే ఆసీనః. అస్మిన్నితి. కథయతాం సకాశాదితి శేషః. ౩౩౪. మనోరథ ఇతి. తం మునివరం స్వయ మపి స్వయం శుశ్రూషేయమితి యత్-ఏష మనోరథః హృది సంపరివర్తత ఇతి సంబంధః. ౩౭౪. యోజనా నీతి. అస్మా దాశ్రమా ద్దక్షిణేన చత్వారియోజనాని యాహి - తతఃపరం

శోభితే, బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాశకునినాదితే, పద్మిన్యో వివిధా స్తత్ర ప్రసన్నసలిలాశ్శివాః, హంసకారండవాకీర్ణా శ్చక్రవాకోపశోభితాః, తత్రైకాం రజనీం వ్యుష్య ప్రభాతే రామ గమ్యతాం, దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ వనషండస్య పార్శ్వతః, తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజన మంతరం. ౪౨. రమణీయే వనోద్దేశే బహుపాదపసంవృతే, రంస్యతే తత్ర వైదేహీ లక్ష్మణశ్చ సహ త్వయా. ౪౩. సహి రమ్యో వనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః, యది బుద్ధిః కృతా ద్రష్టు మగస్త్యం తం మహామునిం, అద్యైవ గమనే బుద్ధిం రోచయస్వ మహాయశః. ౪౪. ఇతి రామో మునే శ్శ్రుత్వా సహ భ్రాత్రాభివాద్య చ, ప్రతస్థేఽగస్త్య ముద్దిశ్య సానుజస్సీతయా సహ. ౪౫. పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్రసన్నిభాన్, సరాంసి సరితశ్చైవ పథిమార్గవశానుగాః, సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వా తేన పథా సుఖం, ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౪౬. ఏతదేవాశ్రమపదం నూనం తస్య మహాత్మనః, అగస్త్యస్య మునేర్భ్రాతు ర్దృశ్యతే పుణ్యకర్మణః ౪౭. యథాహి మే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః పథి సహస్రశః, సన్నతాః ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ ద్రుమాః. ౪౮. పిప్పలీనాం చ పక్వానాం వనా దస్మా దుపాగతః, గంధోఽయం పవనోత్క్షిప్త స్సహసా కటుకోదయః ౫౦. తత్ర తత్ర చ దృశ్యంతే సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః, లూనాశ్చ పథి దృశ్యంతే దర్భా వైడూర్యవర్చసః

ద్వితీయాభావ ఆర్షః. ౩౮-౪౧. స్థలీతి. స్థలీప్రాయే స్థలీప్రచురే - కారండవా స్స్వరసాః - తత్రాగస్త్యభ్రాత్రాశ్రమే - రజనీం వ్యుష్య రాత్రి మతివాహ్య - వనషండస్య వనసమూహస్య - పార్శ్వతః దక్షిణాం దిశం ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య - నిర్వ్రణదేశే యోజనమంతరం యోజనావకాశం గత్వా అగస్త్యాశ్రమపదం గమ్యతా మిత్యన్వయః. ౪౨—౪౩. ఇతీతి. ఇతి ఏవంప్రకారేణ మునేస్సకాశా చ్ఛ్రుత్వా. ౪౪. పశ్యన్నితి. అభ్రసన్నిభాన్ మేఘసన్నిభాన్ - మార్గవశానుగాః మార్గవశేనానుగమ్యమానాః రామ ఇతి పూర్వశ్లోకా దనుకృష్యతే. ౪౬. ఏతదితి. నూన మితి వితర్కే - యదాశ్రమపదం దృశ్యతే ఏతన్మునే ర్నూన మిత్యన్వయః. ౪౭. ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ - యథాహీతి. యథాహి మే పథిచిహ్నతయా వనం శ్రుతం తథైవాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః - ద్రుమాః సహస్రశో మయా జ్ఞాతాః - జ్ఞాయమానా వర్తంతే. ౪౮. అసాధారణోపదిష్ట లింగం చానుభూయత ఇత్యాహ - పిప్పలీనా మిత్యాది. పక్వానాం పిప్పలీనా మితి-తత్ఫలానా మిత్యర్థః.

అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమోఽస్తి. ౩౮-౪౧. స్థలప్రాయే వనోద్దేశే పిప్పలీవనశోభిత ఇతి మార్గచిహ్నప్రదర్శనార్థ ముక్తం - స్థలప్రాయే స్థలం ప్రాయః ప్రాయేణ యస్మిన్ తథా - పద్మిన్యః సరస్యః. టీ. పిప్పలీనాం పిప్పలీలతానాం వనం తేన శోభితే. ౪౦. దక్షిణా మితి. యోజన మంతరంగత్వా తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం ద్రక్ష్యసీతి శేషః. ౪౪. ఇతీతి. మునేః శ్రుత్వా వచనమితి శేషః. ౪౫—౪౬. ఏత దితి. ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఖలు ఏతదేవ అగస్త్యస్య భ్రాతురాశ్రమపదం నూన మితి సంబంధః. ౪౭. ఇత ఇత్యాకాంక్షాయాం సుతీక్ష్ణోక్తమార్గ చిహ్నాని ప్రదర్శయతి. యథాహీతి. అస్య అగస్త్యస్య భ్రాతుః వనస్య సంబంధినో ద్రుమా దృశ్యంత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః. ౪౯. పిప్పలీనాం కటుకోదయః కటుకస్యోదయః-అభివ్యక్తి ర్యస్మిన్ సతథా-గంధో దృశ్యత ఇతి శేషః. ౫౦. తత్ర తత్రేతి.

౫౧. ఏతచ్చవనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం, పావకస్యాశ్రమస్థస్య ధూమాగ్రం సంప్రదృశ్యతే. ౫౨. వివిక్తేషు చ తీరేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః, పుష్పోపహారం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయమార్జితైః. ౫౩. తత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం యథా సౌమ్య మయా శ్రుతం, అగస్త్యస్యాశ్రమో భ్రాతు ర్నూన మేష భవిష్యతి. ౫౪. నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా, యస్య భ్రాత్రా కృతేయం దిక్ఛరణ్యా పుణ్యకర్మణా. ౫౫. ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపి రపి చేల్వలః, భ్రాతరౌ సహితావాస్తాం బ్రాహ్మణఘ్నౌ మహాసురౌ. ౫౬. ధారయ న్బ్రాహ్మణం రూప మిల్వల స్సంస్కృతం వదన్, ఆమంత్రయతి విప్రా న్స శ్రాద్ధముద్దిశ్య నిర్ఘృణః ౫౭. భ్రాతరం సంస్కృతం కృత్వా తత స్తం మేషరూపిణం, తా న్ద్విజా న్భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్మణా. ౫౮. తతో భుక్తవతాం తేషాం విప్రాణా మిల్వలో౽బ్రవీత్, వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ మహతా వదన్. ౫౯. తతో భ్రాతు ర్వచ శ్శ్రుత్వా వాతాపి ర్మేషవ న్నదన్, భిత్త్వా భిత్త్వా శరీరాణి బ్రాహ్మణానాం వినిష్పతత్. ౬౦. బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణి తై రేవం కామరూపిభిః, వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశనైః. ౬౧.

కటుకస్య కటురసస్య ఉదయో౽భివ్యక్తి రానుమానికీయేన సకథా - గంధః ఉపాగతః ఏతచ్చేతి. కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమం. ౫౨. వివిక్తేష్వితి. వివిక్తేషు పూతేషు. ని. 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' ఇత్యమరః, ఉపహారం పుష్పబలిం - స్వయమార్జితైః - 'సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియ స్స్వయమాహరే' దితి స్మరణాత్. తదితి. నూనం నిశ్చయే. ని. 'నూనం తర్కే వినిశ్చయే' ఇత్యమరః. ౫౪. మృత్యుం వాతాపీల్వలనిమిత్తకం మరణం - హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - ఇయం దిక్ దక్షిణాదిక్ శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా. ౫౫. అస్మిన్నర్థే ఆఖ్యాయికా మాహ - ఇహేత్యాదినా. ౫౬. ధారయన్నితి. సంస్కృతం వాక్యకరణసంస్కారవతీం వాచం వదన్. ౫౭. భ్రాతర మితి. సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాకసంస్కారసంస్కృతం కృత్వా - శాస్త్రదృష్టేన శ్రాద్ధకల్పావగతేన. ౫౮. తత ఇతి. భుక్తవతాం భుక్తవత్సు - వద న్నబ్రవీత్ వ్యక్త మబ్రవీత్. ౫౯. తత ఇతి. వినిష్పత ద్వినిరపతత్. రా. మేషవ న్నదన్ మృతసంజీవనీవైభవా దుదరాంతరితి శేషః. ౬౦. బ్రాహ్మణానా మితి. తైరితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా - సంహత్య బహుశ ఇతియా

సంక్షిప్తాః సమ్యక్ న్యస్తాః హోమార్థం స్థాపితా ఇత్యర్థః - కాష్ఠసంచయాః సమిత్సమూహాః. ౫౧. ఏత దితి. కృష్ణే కృష్ణవర్ణే అభ్రశిఖరే మేఘగిరిశిఖరే ఉపమా యస్య తత్. ౫౨. వివిక్తేష్వితి. వివిక్తేషు పూతేషు - పుష్పోపహారం పుష్పబలిం. ౫౩. తదితి. యస్మాత్సుతీక్ష్ణస్య వచనం మయా యథా శ్రుతం - తస్మాత్ అగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో భవిష్యతీతి సంబంధః. ౫౪. నిగృహ్యేతి. హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - లోకానాం వాతాపీల్వలనిమిత్తం మృత్యుం - తపసా తపోబలేన నిగృహ్య వినాశ్య - దిగియం పుణ్యకర్మణా - శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా కృతేతి సంబంధః. ౫౫. అత్రాఖ్యాయికా మాహ. ఇహేతి. ౫౬. ధారయన్నితి. సంస్కృతం బ్రాహ్మణవదేవ సంస్కృతభాషాం వదన్. ౫౭. భ్రాతర మితి. తతః నిమంత్రణానంతరం - వాతాపిం భ్రాతా ఇల్వలః భోజయామాసేతి ద్వికర్మకో ధాతుః. ౫౮. తత ఇతి. భుక్తవతాం సతాం తతః భోజనానంతరం. ౫౯. తత ఇతి. వినిష్పతత్ అడభావ ఆర్షః. ౬౦. బ్రాహ్మణానా మితి. తైరితి బహువచనం - తయోః

అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసురః. ౬౨. తత స్సంపన్న మిత్యుక్త్వా దత్త్వా హస్తోదకం తతః, భ్రాతరం నిష్క్రామస్వేతి చేల్వల స్సోఽభ్యభాషత. ౬౩. స తథా భాషమాణం తం భ్రాతరం విప్రఘాతినం, అబ్రవీ త్ప్రహస న్ధీమా నగస్త్యో మునిసత్తమః. ౬౪. కుతో నిష్క్రమితుం శక్తి ర్మయా జీర్ణస్య రక్షసః, భ్రాతు స్తే మేషరూపస్య గతస్య యమసాదనం. ౬౫. అథ తస్య వచ శ్శ్రుత్వా భ్రాతు ర్నిధనసంశ్రయం, ప్రధర్షయితు మారేభే మునిం క్రోధా న్నిశాచరః. ౬౬. సోఽభిద్రవ న్మునిశ్రేష్ఠం మునినా దీప్తతేజసా, చక్షుషానలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః. ౬౭. తస్యాయమాశ్రమో భ్రాతు స్తటాకవనశోభితః, విప్రానుకంపయా యేన కర్మేదం దుష్కరం కృతం. ౬౮. ఏవం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ, రామస్యాస్తంగత స్సూర్య స్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత. ౬౯. ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ భ్రాత్రా యథావిధి, ప్రవివేశాశ్రమపదం తమృషిం సోఽభ్యవాదయత్. ౭౦. సమ్య క్ప్రతిగృహీతశ్చ మునినా తేన రాఘవః, న్యవస త్తాం నిశా మేకాం ప్రాశ్య మూలఫలాని చ. ౭౧. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే, భ్రాతరం త మగస్త్యస్య హ్యామంత్రయత రాఘవః. ౭౨. అభివాదయే త్వాం భగవ న్సుఖ మధ్యుషితో నిశాం, ఆమంత్రయే త్వాం గచ్ఛామి గురుం తే ద్రష్టు మగ్రజం. ౭౩. గమ్యతా మితి తేనోక్తో జగామ రఘునందనః, యథోద్దిష్టేన మార్గేణ వనం తచ్చావలోకయన్. ౭౪. నివారా న్పనసాం స్సాలాం స్తిమిశా న్వంజుళా న్ధవాన్, చిరిబిల్వా న్మధూకాంశ్చ బిల్వా నపిచ తిందుకాన్, పుష్పితా న్పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభి రనువేష్టితాన్, దదర్శ రామ శ్శతశ స్తత్ర కాంతారపాదపాన్, హస్తిహస్తై ర్విమృదితా న్వానరై రుపశోభితాన్, మత్తై శ్శకునిసంఘైశ్చ

వత్. ౬౧. అగస్త్యేనేతి. అనుభూయ శ్రాద్ధవరణాదిక మనుభూయ. ౬౨. తత ఇతి. తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్న మిత్యుక్త్వా తతో హస్తోదకంచ దత్త్వా. ౬౫. అథేతి. నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం - ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬. సఇతి. అనలకల్పేన అగ్నిసదృశేన. ౬౭. తస్యేతి. విప్రానుకంపయా విప్రేష్వనుకంపయా. ౭౦. సమ్య గితి. ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్గతః - ప్రాశ్యభుక్త్వా. ౭౧. ౭౨. అభివాదయ ఇతి. అత్ర వర్ణాధిక్య మార్షం. ౭౩. గమ్యతా మితి. యథోద్దిష్టేన సుతీక్ష్ణోక్తేన. ౭౪. నివారా నితి. నివారాన్ జలకదంబాన్ - వంజులాన్ వకులాన్. ని. 'వకులో వంజులో శోక' ఇత్యమరః - తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్ - ధవాన్ చిరిబిల్వాన్ నక్తమా

పరిజనాభిప్రాయేణ. ౬౧. అగస్త్య ఇతి. ప్రార్థితోఽభూ దితి శేషః - తదను తత్ప్రార్థనా మంగీకృత్య భక్షితః అగస్త్యేనేతి శేషః. ౬౨. తత ఇతి. తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నం సమృద్ధం వే త్యుక్త్వా పృష్ట్వా - హస్తావనేచనం ఉత్తరాపోశనం దత్త్వా. ౬౩. ౬౪. కుత ఇతి. జీర్ణస్య జీర్ణితస్య. ౬౫. అథేతి. ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬. ౬౭. కస్యేతి. తస్య అగస్త్యస్య. ౬౮. ఏవ మితి. కథయమానస్య కథయత స్సతః. ౬౯. ౭౦. టీ. సమ్యగితి. ప్రతిగృహీతః ప్రతిపూజితః. ౭౧---౭౪. నివారా నితి. నివారో జలకదంబకః. ౭౭. ౭౮. స్నిగ్ధేతి. యథా స్నిగ్ధ

శతశశ్చ ప్రణాదితాః. ౭౭. తతోఽబ్రవీత్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః, పృష్ఠతోఽనుగతం వీరం లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం. ౭౮. స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథాశాంతమృగద్విజాః, ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహర్షేర్భావితాత్మనః. ౭౯. అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవకర్మణా, ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంతశ్రమాపహః, ప్రాజ్యధూమాకులవనశ్చీరమాలాపరిష్కృతః, ప్రశాంతమృగయూథశ్చ నానాశకునినాదితః. ౮౧. (నిగృహ్యతరసామృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా, దక్షిణాదిక్కృతాయేన శరణ్యా పుణ్యకర్మణా.) తస్యేద మాశ్రమపదం ప్రభావాదస్య రాక్షసైః, దిగియం దక్షిణాత్రాసా ద్దృశ్యతే నోపభుజ్యతే. ౮౨. యదాప్రభృతి చాక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్మణా, తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః, నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణాదిక్ప్రదక్షిణా, ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా క్రూరకర్మభిః. ౮౪. మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః, నిర్దేశం పాలయన్ యస్య వింధ్యశ్శైలో నవర్ధతే, అయం దీర్ఘాయుష స్తస్య లోకే విశ్రుతకర్మణః, అగస్త్యస్యాశ్రమ శ్శ్రీమా న్వినీతజన

లాన్. ని. 'కరంజ స్స్యా న్నక్తమాలః ప్రకీర్య శ్చిరిబిల్వక' ఇతి వైజయంతీ - మధూకాన్ మధుద్రుమాఖ్యవృక్షాన్-తిందుకాన్ స్ఫూర్జకాఖ్యాన్ వృక్షాన్. ౭౭.౭౮.స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధపత్రాః ఆశ్రమవాసిభిః రక్షితత్వేన సరసపత్రాః క్షాంతాః శాంతాః - యథా యేనప్రకారేణ - తథా తేనప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే. ౭౯. అగస్త్యఇతి. స్వేన కర్మణా వింధ్యస్తంభన రూపేణ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః - అగం స్తంభయతీ త్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః - పరిశ్రాంతానాం శ్రమ మపహంతీతి పరిశ్రాంతశ్రమాపహః - ప్రాజ్యై ర్బహుభి ర్ధూమై రాకులం వనం యస్యసః. ౮౧. తస్యేతి. త్రాసాత్ దృశ్యతే - నతుప్రాచీన కాల ఇవోపభుజ్యతే. ౮౨. యదా ప్రభృతీతి. అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి దిక్ అగస్త్యాశ్రమప్రదేశః-అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధ్యేత - యద్వా దిక్ సర్వాఽపి - విరాధాదయో ప్యగస్త్యాగమనప్రభృతి మందోపద్రవా ఏవ-అనుచితా దశాయా మేవ మునిమాంసభక్షణం-నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః ప్రశాంతవ ద్వర్తమానాః - అతఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధే త్యుచ్యతే. ౮౪. మార్గ మితి. నిరతః ఉద్యుక్తః - వర్ధమాన ఇత్యర్థః - నవర్ధతే - అద్యాపీతి శేషః. ౮౫.

పత్రాః వృక్షాః యథా మృగద్విజాః శాంతాః - అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః. ౭౯. అగస్త్యఇతి. అగం వింధ్యపర్వతం స్యతి స్తంభయతీత్యగస్తిః - స్యతేః స్త్యాదేశః - స్వేనకర్మణా స్తంభనరూపకర్మణా - పరిశ్రాంతానాం శ్రమాపహః - ఆజ్యేతి ప్రాజ్యేతి పాఠద్వయం. ౮౦. ౮౧. తస్యేతి. తస్యేద మాశ్రమపద మితి పూర్వేణ యోజ్యం - ప్రభావా దితి-అస్య ప్రభావా ద్రాక్షసైః నదృశ్యతే అస్యత్రాసాత్ నోపభుజ్యతే - స్వదేశత్వేన పరిగృహ్యానానుభూయత ఇత్యర్థః. ౮౨. యదేతి. నిర్వైరాః ప్రాణిషు వైరరహితాః వైరవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః శాంతవద్వర్తమానాః నామ్నేతి. భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణేన - ఇయం దక్షిణాదిక్ - క్రూరకర్మభిః రక్షోభిః దుర్ధర్షా ధర్షయితుమశక్యా - ప్రదక్షిణాసజ్జనాభిగమ్యా చేతి - త్రిషు లోకేషు [అగస్త్యదిగితి] ప్రథితేతి సంబంధః. ౮౩. ౮౪. సామాన్యత ఉక్త మగస్త్యశబ్దార్థం వివృణోతి - మార్గమితి,

సేవితః. ౮౬. ఏష లోకార్చితస్సాధుర్హితే నిత్యరత స్సతాం, అస్మా నభిగతా నేష శ్శ్రేయసా యోజయిష్యతి, ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహ మగస్త్యం తం మహామునిం, శేషంచ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో. ౮౭. అత్ర దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసతే. ౮౮. నాత్రజీవే న్మృషావాదీ క్రూరోవా యదివాశఠః, నృశంసః కామవృత్తోవా ముని రేష తథావిధః. ౮౯. అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతగై స్సహ, వసంతి నియతాహారా ధర్మ మారాధయిష్ణవః. ౯౦. అత్ర సిద్ధా మహాత్మానో విమానై స్సూర్యసన్నిభైః, త్యక్తదేహా నవై ర్దేహై స్స్వర్యాతాః పరమర్షయః. ౯౧. యక్షత్వ మమరత్వంచ రాజ్యాని వివిధానిచ, అత్ర దేవాః ప్రయచ్ఛంతి భూతై రారాధితా శ్శుభైః. ౯౨. ఆగతాః స్మాశ్రమపదం సౌమిత్రే ప్రవిశాగ్రతః, నివేదయేహ మాం ప్రాప్త మృషయే సీతయాసహ. ౯౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకాదశస్సర్గః.

స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః, అగస్త్యశిష్య మాసాద్య

ఏష ఇతి. సతాం హితే సాధుః నిత్యరతశ్చ - శేషం చేతి - ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపుత్రత్వాత్ - ప్రభో రితిపాఠే ప్రభో రగస్త్యస్య-నియోగాదితి శేషః. ౮౭. అత్రేతి. దేవాఃవక్ష్యమాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః. ౮౮. నాత్రేతి. క్రూరః నిర్దయః. ని. క్రూరా కఠిననిర్దయావిత్యమరః. శఠః గూఢవిప్రియకృత్ - నృశంసః ఘాతుకః - కామేన వృత్తం యస్యసః కామవృత్తః స్వైరవృత్తః - ఏష మునిః అగస్త్యః - తథావిధః మృషావాద్యాద్యనర్హః. ౮౯. అత్రేతి. దేవాః వక్ష్యమాణబ్రహ్మాదిభిన్నాః - పతగైః గరుడజాతిభిః - ఆరాధఇష్ణవః ఆరాధయంతః ఛాందస ఇష్ణుచ్. ౯౦. అత్రేతి. సిద్ధా స్తపస్సిద్ధాః - నవైః దివ్యైః. ౯౧. యక్షత్వ మితి. భూతైః ప్రాణిభిః-దేవాః బ్రహ్మాదయః - అగస్త్యోపాసనకృతనిత్యసాన్నిధ్యాదితి భావః-శుభైః సత్కర్మనిరతైః. ౯౨. ఆగతా ఇతి. సీతయా సహప్రాప్త మిత్యన్వయః - అనేన రావణవధోద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి. ౯౩. అత్ర చతుర్నవతిశ్లోకాః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

రుద్రస్యాపూజ్యత్వ మాహ - సప్రవిశ్యేత్యాది. ౨. హితః హితకారీ-అనుకూలః ప్రియకరః

---

౮౫. ౮౬. ఏష ఇతి. శ్రేయసా యోజయిష్యతి - ఇంద్రాదిరితం శరభంగోక్త మర్థం మనసి నిధాయేద ముక్త మిత్యనుసంధేయం * ఆరాధయిష్యామీతి - ప్రభో రగస్త్యస్య వాక్యా ద్వనవాసస్య శేష మవశిష్టకాలం వత్స్యామి స్థాస్యామీతి సంబంధః. ౮౮. నాత్రేతి. క్రూరః నిర్దయః గూఢవిప్రియకృచ్ఛఠః నృశంసః ఘాతుకః. ౮౯. అత్రేతి. పతగా గరుడజాతయః. ౯౦. అత్రేతి. సిద్ధాః తపస్సిద్ధాః - నవై ర్దేహై ర్దివ్యదేహైః. ౯౧. యక్షత్వ మితి. అత్రాశ్రమే దేవాః-భూతైః ప్రాణిభిః-కర్తృభిః శుభైః సత్కర్మభి రారాధితాః సంతో రాజ్యాదిని శీఘ్రం ప్రయచ్ఛంతీతి సంబంధః. ౯౨. ౯౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశస్సర్గః.

స ఇతి. ౨. హితః శుభోదర్కకారీ-అనుకూలః తదిచ్ఛాకరణశీలః-భక్తః పూజ్యవిషయకానురాగో

వాక్య మేతదువాచ హ, రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠ స్తస్య సుతో బలీ, రామః ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహసీతయా. ౨. లక్ష్మణో నామ తస్యాహం భ్రాతాత్వవరజోహితః, అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్ర మాగతః. ౩. తే వయం వన మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్, ద్రష్టు మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః, తథే త్యుక్త్వాగ్నిశరణం ప్రవివేశ నివేదితుం. ౫. స ప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తపసా దుష్ప్ర ధర్షణం, కృతాంజలి రువాచేదం రామాగమనమంజసా, యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ శిష్యోగ్స్త్యస్య సమ్మతః. ౬. పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ రామో లక్ష్మణ ఏవచ, ప్రవిష్టా వాశ్రమపదం సీతయా సహభార్యయా, ద్రష్టుం భవంత మాయాతౌ శుశ్రూషార్థ మరిందమౌ, యదత్రానంతరం తత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౭. తత శ్శిష్యా దుపశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణం, వైదేహీం చ మహాభాగా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౮. దిష్ట్యా రామశ్చిరస్యాద్య ద్రష్టుం మాం సముపాగతః, మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయాప్యాగమనం ప్రతి, గమ్యతాం సత్కృతో రామ స్సభార్య స్సహలక్ష్మణః, ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాసౌ న ప్రవేశితః.

ప్రియహితకరత్వే హేతుః భక్త ఇతి - భక్తః ప్రీతిమాన్ - యదీతి సంభావనాయాం - అహం రామశ్చ తే శ్రుతౌ భవేవేత్యర్థః-అగ్రజత్వాది విశేషణాని రామేణ తుల్యప్రతిపత్తివారణాయ. ౩. నివేద్యతాం - అస్మద్దర్శనేచ్ఛేతిశేషః - ఏత ద్వాక్య మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తే వయ మిత్య స్మిన్ శ్లోకే యమితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం. సప్తసహస్రసంఖ్యాకాశ్లోకాగతాః. ౪. తస్యేతి. అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం. ౫. స ఇతి. అంజసా ఆశు - యథోక్త మిత్యస్య ఉవాచే త్యనేనాన్వయః సమ్మతః శిష్యేషు మాన్యత్వేన సమ్మతః. ౬. పుత్రావిత్యాది. శుశ్రూషార్థం - సేవార్థంచే త్యర్థః - యదత్రేతి. అత్ర అస్మిన్ రామే విషయే - అనంతరం తదాగమనానంతరం యద్వక్తవ్యం తత్త్వం తస్యత్రభావం ప్రకారం ఆజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౭. ౮. దిష్ట్యేత్యాది. దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా-చిరస్య

భక్తిః తద్వాన్-యది తే శ్రోత్ర మాగతః-యది శబ్దః సంభావనాయాం. ౩. య మితి గాయత్ర్యా అష్టమాక్షరం తే వయ మితి శ్లోకస్థ య మిత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి. తే వయం వన మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ - ద్రష్టు మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం - భగ వంతం ద్రష్టు మిచ్ఛామహే అయమర్థో మునయే నివేద్యతా మితి సంబంధః. ౪. తస్యేతి. అగ్నిశర ణం అగ్నిశాలాం - నివేదితుం నివేదయితుం. ౫. సఇతి. అంజసా శీఘ్రం. ౬—౭. తత ఇతి. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు - అస్మత్కులదైవతం సీతాలక్ష్మణోపేత శ్రీరామ ఆగత ఇతి శిష్యా దుపశ్రుత్య స్వయం శ్రవణానంద మనుభూయ - పశ్చాదబ్రవీ దిత్యర్థః. ౮. దిష్ట్యేతి. రామః దిష్ట్యా దైవాత్ - చిరస్య చిరకాలస్య - అద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి సముపాగతః - హి యస్మాత్ అస్య రామస్యాగమనం - మయాపి మనసా కాంక్షిత మితి యోజనా-వస్తుతస్తు మయా ప్యంతరంగ భూతయా లక్ష్మ్యాపి - యస్యాస్య పష్ఠః-అశరో బ్రహ్మాష్ణీవ్రశే ష్వితి నిఘంటుః, ఆగమనం జ్ఞానం- సర్వే గత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి వచనాత్ - మనసా కాంక్షితం హి మనసాకాంక్షితం ఖలు- 'దృశ్య తే త్వగ్ర్యయా బుద్ధ్యా సూక్ష్మయా సూక్ష్మదర్శిభి' రితి శ్రుతేః-సఏవ సర్వలోకైకశరణ్యః శ్రీరా

౧౫. ఏవ ముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా, అభివాద్యాబ్రవీ చ్ఛిష్య స్తథేతి నియతాంజలిః. ౧౬. తతో నిష్క్రమ్య సంభ్రాంత శ్శిష్యో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, క్వాసౌ రామో మునిం ద్రష్టు మేతు ప్రవిశతు స్వయం. ౧౭. తతో గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహలక్ష్మణః, దర్శయామాస కాకుత్స్థం సీతాం చ జనకాత్మజాం ౧౮. తం శిష్యః ప్రశ్రితో వాక్య మగస్త్యవచనం బ్రువన్, ప్రావేశయ ద్యథా న్యాయం సత్కారార్హం సుసత్కృతం. ౧౯. ప్రవివేశ తతో రామ స్సీతయా సహలక్ష్మణః, ప్రశాంతహరిణాకీర్ణ మాశ్రమం హ్యవలోకయన్. ౨౦. స తత్ర బ్రహ్మణ స్స్థాన మగ్నే స్స్థానం తథైవచ, విష్ణో స్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవవివస్వతః, సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేర మేవచ, ధాతు ర్విధాతు స్స్థానే చ వాయో స్స్థానం తథైవ చ, నాగరాజస్య చ స్థాన మనంతస్య మహాత్మనః, స్థానం తథైవ గాయత్ర్యా వసూనాం స్థాన మేవ చ, స్థానం చ పాశహస్తస్య వరుణస్య

చిరాత్ ప్రతికాంక్షిత మిత్యన్వయః - ప్రతీక్షమాణః - [illegible] - [illegible] ప్రతీక్షితః కుతో విళంబిత ఇత్యర్థః. ౧౫. ఏవ ముక్త ఇతి. [illegible] - [illegible] త్యర్థం వందనం - అతఏవ సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యతి. ౧౬-౧౮. [illegible] ఇత్య గస్త్యవచనం - అగస్త్యోక్త మిత్యర్థః - [illegible]. ౧౯. ప్రవివేశే తి. ఆశ్రమం మునిగృహం. ౨౦. అయం తత్ర దేవపూజా [illegible] తత్ర అగస్త్యగృహే - బ్రహ్మణః చతుర్ముఖస్య - అగ్నేః [illegible] యో - భగో దేవతావిశేషః - పాశహస్తస్యేత్యాది [illegible] తత్ర [illegible] తనార్థం - ఇమే బ్రహ్మాదయః పూర్వసర్గే ఫలప్రద త్వేనో క్తాః - [illegible] - ఏతే బ్రహ్మాగ్నివిష్ణుమహేంద్రవివస్వత్సోమభగకుబేరధాతృవిధాతృవాయ్వనంత [illegible] కార్తికేయధర్మాఖ్యా స్సప్తదశదేవాః - [illegible] మిత్యు [illegible] దేవతాః [illegible] యాయజూకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠితా ఇతిబోధ్యం - అత్ర పూజ్య [illegible] నా దపూజ్యత్వముక్తం - అధునా [illegible] పూజ్యమానతాగా [illegible] బోధ్యం - నను విష్ణోస్స్థానం మహేశ స్యేతి [illegible] - [illegible] మేణ - 'అగస్త్యంనియతాహారం సతతంపర్యుపాసత' ఇత్యు [illegible] రుభయోరపి నిర్దేశో నవిరుధ్యతే - యద్వా ఉపాసనం [illegible] - ధర్మమారా ధయిష్యత ఇత్యుక్తేః ధర్మస్యారాధనం పరిపాలన మేవ. ౨౦. తత ఇతి. [illegible]

తః భీషణామయపీడితస్య భిషగివ - [illegible] ద్రష్టుం [illegible] మద్భాగ్యవశేన సముపాగతః - మమ పురత అవిర్భూత ఇత్యహో మమభాగ్యం కిం వర్ణనీయ మిత్య ర్థః - ఏతదాత్మగతం. టీ. కింవాసౌ న ప్రవిశతి ఇత్యత్ర [illegible] ప్రవేశిత ఇత్యర్థః. ౧౫. ఏవ మితి. తథేతి. [illegible] - లక్ష్మణః కాకుత్స్థం దర్శయామాస శిష్య మితి [illegible] ద్విత్యాదినా [illegible]. ౧౬-౧౮. [illegible]. అగస్త్యవచనం బ్రువన్ అగస్త్యేనోక్తవాక్యం బ్రువన్. ౧౯. ౨౦. అగస్త్యాశ్రమే [illegible] దేవతాస్థానా న్యాహ, సతత్రేత్యాదినా. తత్రాగస్త్యాశ్రమే సః శ్రీరామః బ్రహ్మాదీనాం స్థానాని [illegible]

మహాత్మనః, కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ పశ్యతి. ౨౦½. తత శ్శిష్యైః పరి
వృతో ముని రప్యభినిష్పతత్, తం దదర్శాగ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజ
సాం. ౨౧½. అబ్రవీ ద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మివర్ధనం, ఏష లక్ష్మణ నిష్క్రామ
త్యగస్త్యో భగవా నృషిః, ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం తపసా మిమం. ౨౩.
ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు రగస్త్యం సూర్యవర్చసం, జగ్రాహ పరమప్రీత స్తస్య
పాదౌ పరంతపః. ౨౪. అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థౌ రామః కృతాంజలిః,
సీతయా సహ వైదేహ్యా తదా రామ స్సలక్ష్మణః. ౨౫. ప్రతిజగ్రాహ కాకు
త్స్థ మర్చయిత్వా సనోదకైః, కుశల ప్రశ్న ముక్త్వా చ హ్యాస్యతా మితి చాబ్ర
వీత్. ౨౬. అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్య మతిథీన్ ప్రతిపూజ్య చ, వాన
ప్రస్థేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ. ౨౭. ప్రథమం చోపవిశ్యాథ ధర్మజ్ఞో
మునిపుంగవః, ఉవాచ రామ మాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదం. ౨౮. అగ్నిం
హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్య మతిథిం ప్రతి పూజయేత్, అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ
తపస్వీ సముదాచరన్, దుస్సాక్షీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్.
౨౯½ రాజా సర్వస్య లోకస్య ధర్మచారీ మహారథః, పూజనీయ శ్చ మాన్య శ్చ

కృతవాన్ అదభావ ఆర్షః - మునీనామగ్రతః స్థిత మితిశేషః. ౨౧½. అబ్రవీదిత్యాది. ఔదార్యేణ
తేజోవిశేషరూపౌన్నత్యేన-ఇమ మవగచ్ఛామి - అగస్త్యత్వేనేతి శేషః-ఇతివచన మబ్రవీ దిత్యన్వ
యః. ౨౩. ఏవమితి. అగస్త్యం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౪. అభివాద్యేతి. రామః అభివాద్య రామ స్తస్థా
విత్యన్వయః. ౨౫. ప్రతిజగ్రాహేతి. ప్రతిజగ్రాహ అతిథిత్వేనేతి శేషః-ఉదకాని పాద్యాని. ౨౬.
అగ్నిమితి. తస్మిన్నాసీనే-అగ్నింహుత్వా వైశ్వదేవంకృత్వా తేభ్యః అర్ఘ్యందత్వా-అతిథీన్ తాన్
ప్రతిపూజ్య ఆచమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా - వానప్రస్థేన ధర్మేణ సిద్ధంభోజనం కందమూలాది
కం దదౌ. ౨౭. ప్రథమమితి. స్వయం ప్రథమముపవిశ్య ఆసీనం రామ మువాచ. ౨౮. అగ్నిమితి -
అయం రామవ్యాజేన సీతాం ప్రత్యుపదేశః-ధర్మకోవిద మిత్యుక్తస్య రామస్య హి నేదంవక్తవ్యం-అత
ఏవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి-అన్యథా సముదాచరన్ హోమ మతిథిసత్కారంచా కుర్వన్నిత్య
ర్థః - దుస్సాక్షీ కూటసాక్షీ. ౨౯½. భవాంస్తు విశిష్టాతిథి రిత్యాహ - రాజేతి. రాజపక్షే స్పష్టోర్థః -

---

యః. ౨౦½. తత ఇతి. అభినిష్పతత్ అభ్యుత్థానం కృతవాన్-మునీనా మగ్రతః స్థిత ఇతి శేషః-
త మగస్త్యం దదర్శే త్యన్వయః. ౨౧½. ఏష ఇతి. ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ ఇమ
మగస్త్య మిత్యవగచ్ఛామి నిశ్చినోమీత్యర్థః.౨౩. ౨౪. అభివాద్యేతి. యోగరూఢిభేదేన రామశబ్ద
స్యాపౌనరుక్త్యం.౨౫.౨౬. అగ్నిం హుత్వేతి. ప్రథమ మగ్నిం హుత్వా-వైశ్వదేవం కృత్వా-పశ్చా
దర్ఘ్యదానేన అతిథీన్ ప్రతిపూజ్య-బ్రాహ్మణాతిథీన్ పూజయిత్వా వానప్రస్థధర్మేణ తేషా మతిథీ
నాం భోజనం దదావిత్యర్థః. ౨౭. ౨౮. నను నిరపేక్షేణ పూజనీయో నక్షత్రియః అహం కిమర్థం
పూజిత ఇత్యాశంకాయాం వానప్రస్థధర్మ ఇతి మయైవ మనుష్ఠితంనాన్యథేతి సమాధిత్సురాహ. అన్య
థేతి. తపస్వీ వానప్రస్థః-అన్యథా సముదాచరన్ - పూజ్యపూజాతిక్రమం కుర్వన్ పరేలోకే స్వాని
మాంసాని భక్షయేత్-కించ దుస్సాక్షీ కూటసాక్ష్యపి పరలోకే స్వానిమాంసాని భక్షయేత్ - అతః
ప్రత్యవాయపరిహారాయ త్వాంపూజయామీత్యర్థః.౨౯½. మమపూజ్యత్వంకథ మిత్యతఆహ-రాజేతి.

భవాన్ ప్రాప్తః ప్రియాతిథిః. ౩౦౪. ఏవ ముక్త్వా ఫలై ర్మూలైః పుష్పై రన్యైశ్చ రాఘవం, పూజయిత్వా యథా కామం పున రేవ తతో௨బ్రవీత్. ౩౧౪. ఇదం దివ్యం మహాచ్చాపం హేమరత్నవిభూషితం, వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం విశ్వకర్మణా, అమోఘ స్సూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్త శ్శరోత్తమః, దత్తౌ మమ మహేంద్రేణ తూణీచాక్షయసాయకౌ, సంపూర్ణౌ నిశితై ర్బాణై ర్జ్వలద్భి రివ పావకైః, మహారజతకోశో௨య మసి ర్హేమవిభూషితః, అనేన ధనుషా రామ హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్, ఆజహార శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణు ర్దివౌకసాం, తద్ధను స్తౌచ తూణీరౌ శరం ఖడ్గంచ మానద, జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్వ వజ్రంవజ్రధరో యథా. ౩౬౪. ఏవముక్త్వా మహాతేజా స్సమస్తం తద్వరాయుధం, దత్వా రామాయ భగవానగస్త్యః పున రబ్రవీత్ ౩౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ద్వాదశస్సర్గః.

రామ ప్రీతో௨స్మిభద్రం తే పరితుష్టో௨స్మి లక్ష్మణ, అభివాదయితుం యన్మాం

తత్త్వార్థస్తు - సర్వలోకస్య భువనత్రయస్య - రాజాస్వామీ - పతింవిశ్వస్యేతిశ్రుతేః. అతఏవ లోకస్యపూజనీయః కర్మభి రారాధ్యః-ఇష్టాపూర్తం బహుధాజాతం జాయమానం విశ్వంబిభర్తి భువనస్య నాభి రితిశ్రుతేః - మాన్యః ముక్తయె యోగిభిశ్చింత్యః - ప్రియాతిథిః రాతిథిభ్యో విలక్షణః-ఏవ మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦౪. ఏవమితి. పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః. ౩౧౪. వైష్ణవమితి-పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేణ-తదేవ వరుణః ఖరాది వధసన్నిహిత ఇత్యగస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవా నిత్యవగమ్యతే-వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మణాదత్తః-అయమితిశేషః-తూణీ-ఇమావితిశేషః - మహారజతం సువర్ణం-తన్మయః కోశః-ఖడ్గపిధానం యస్యసః మహారజతకోశః - బాలరామాయణే ఐంద్రంశరాసన మితి ఇంద్రదత్తత్వోక్తిశ్చత్రిస్యాదయాత్ - ధనుషా ధనురాదినా - శరంఖడ్గంచ-వైష్ణవా వితిశేషః-వజ్రం వజ్రధరో యథేత్యనేన తావకం త్వమేవ గృహాణేత్యుక్తం - ఏవముక్త్వా తతఃపునరేవ ఇత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౩౬౪. ౩౭౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః.

ఏతాదృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తి ర్నాస్తీతి ప్రతీయతే - కథాయా అపర్యవసానాత్ -అథ ఖరవధా

సర్వస్య లోకస్య రాజా అతఃపూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ - కించ ప్రియాతిథిశ్చసన్ సంప్రాప్తః అతః పూజ్యతాతవేత్యర్థః - వస్తుతస్తు సర్వలోకస్య బ్రహ్మేందస్య రాజా ప్రభుః-తథాపి ధర్మచారీ లోకశిక్షార్థం ధర్మాన్ చరత్యాచరతీతి తథా-మహారథః మహాన్ మహాత్మా గరుడోరథో యస్యసః తథోక్తః-కించ పూజనీయ స్సత్కర్మభి రారాధ్యః మాన్యః ముక్తిసిద్ధయెమననీయశ్చేతియోజనా. ౩౦౪. ౩౧౪. ఇదమితి. హేమరత్నవిభూషితం హేమ్నారత్నైశ్చ విభూషితం బ్రహ్మణాదత్తో బ్రహ్మదత్తః తదాఖ్యశ్చ (తూణీచదత్తా వితిశేషః) మహారజతకోశః హేమకోశః - వైష్ణవం త్వదీయం తద్ధనుః పరశురామా ద్గృహీత్వా దేవేషు స్థాపయ్యేతి వరుణేన్యస్తః-ఖరాదివధః ప్రత్యాసన్న ఇతిమత్వా ఇంద్రేణాగస్త్యేవిహిత మితివేదితవ్యం. ౩౬౪. ౩౭౪. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః.

రామ ప్రీతో௨స్మి లక్ష్మణపరితుష్టో௨స్మీతి శ్రీరామాగమననిమిత్తకః పరితోషః - భగవద్వ

ప్రాప్తోస్థ స్సహ సీతయా. ౧. అధ్వశ్రమేణ వాం ఖేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః, వ్యక్త ముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా. ౨. ఏషా హి సుకుమారీ చ దుఃఖైశ్చ నవిమానితా, ప్రాజ్య దోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచోదితా, యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు, దుష్కరం కృతవత్యేషా వనే త్వా మనుగచ్ఛతీ. ౩. ఏషా హి ప్రకృతిస్త్రీణా మాసృష్టే రఘునందన, సమస్థ మనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ. ౪. శతహ్రాదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం తథా, గరుడానిలయో శ్శైఘ్ర్య మనుగచ్ఛంతి యోషితః. ౫. ఇయంతు భవతో భార్యా దోషై రేతై ర్వివర్జితా, శ్లాఘ్యా చ వ్యపదేశ్యా చ యథా దేవీహ సంధతీ. ౬. అలంకృతోయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణా సహ, వైదేహ్యా చానయా రామ వత్స్యసి త్వ మరిందమ. ౭. ఏవముక్తస్స మునినా

యాగస్త్యే నానుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటీంప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే-రామేత్యాది. తే ఇత్యస్య లక్ష్మణేత్యత్రా ప్యన్వయః. ౧. అధ్వేతి. అధ్వశ్రమేణ మార్గాయాసేన ప్రచురః శ్రమః శ్రమజలం యేనసః ప్రచురశ్రమః ఖేదః వాం బాధతే-ఉత్కంఠతే విశ్రాంతి మభిలషతి-అనేనాస్యా శ్శ్రమాతిశయ ఉచ్యతే-జనకాత్మజేతి సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః. ౨. ఏషేతి. ఏషా. సుకుమార్యపి ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం వనంప్రాప్తా దుఃఖై ర్నవిమానితా నపరిభూతా చ - తత్ర హేతు ర్భర్తృ స్నేహప్రచోదితేతి - ఇహ ఆశ్రమే. ౩. ఏషాహీతి. ప్రకృతిః స్వభావః ఆసృష్టేః జగత్సృష్టి మారభ్య - సమస్థం సుస్థంప్రతి-విషమస్థం దుర్దశాపన్నం. ౪. శతహ్రదానా మితి. శతహ్రదానాం విద్యుతాం - లోలత్వం చంచలత్వం అనుగచ్ఛంతి-చంచలచిత్తత్వాదితి భావః - శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం క్రౌర్యం అనుగచ్ఛంతి బహుకాలాగతస్నేహం బంధచ్ఛేదనాదితి భావః - గరుడానిలయో శ్శైఘ్ర్యం అనుగచ్ఛంతి-అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః. ౫. ఏవం లౌకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావ ముక్త్వా సీతాయా స్తద్వైలక్షణ్య మాహ - ఇయంత్వితి. నకేవలం దోషరహితా శ్లాఘ్యా సద్భిః ప్రశంసనీయా చ - వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యా - ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణదేవబందీమోచనోత్సాహనాయ. ౬. అలంకృతోయమితి. అయం దేశః ఆశ్రమప్రదేశః - యద్వా భూలోకః వత్స్యసి - దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ. ౭. ఏవమితి. సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః. ౯. ౧౦.

షయా ప్రీతి ర్భక్తిః. ౧. అధ్వేతి. అధ్వశ్రమేణ మార్గశ్రమేణ-ఆగమనాదిప్రయుక్త స్వేదాదికార్యకృత్ ఖేదః ఖిన్నతా-వాం బాధతే కి మితిశేషః-ప్రచురశ్రమః మైథిలీ మితిశేషః-వ్యక్తం బాధత ఇతియోజ్యం-అతఏవ మైథిలీ ఉత్కంఠతే ఆకాంక్షతే క్వచిద్విశ్రాంతి మితి శేషః. ౨. ఏషేతి. నవిమానితా నపీడితా-ప్రాజ్యదోషం ప్రచురదోషం దుష్కర మశక్యం కార్యం కృతవతీసతీ-త్వా మధిగచ్ఛతీతి సంబంధః. ౩. ఏషేతి. ఆసృష్టేః సృష్టిమారభ్య సమస్థం ధనధాన్యాదియుక్తతయా సమ్యగవస్థితం పతి మనురంజంతి అనురక్తా భవంతి-విషమస్థం దరిద్రం పతిం. ౪. శతహ్రదానామితి. ఏకత్రానవస్థానా ద్విద్యుతాం లోలత్వ మనుగచ్ఛంతి-బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదేన - శస్త్రాణాం తీక్ష్ణతాం-అవిచారేణ కార్యకరణా ద్గరుడానిలయోః శైఘ్ర్య మనుగచ్ఛంతీత్యర్థః. ౫. ఇయంత్వితి. సకలదోషరహితత్వేన గుణసంపత్త్యా చ-సద్భిః ప్రశంసనీయా-వ్యపదేశ్యా పతివ్రతాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః. ౬. అలంకృతఇతి. ఆశ్రమోయ మలంకృతోఽభవత్ - యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే త్వం నివాసం కరిష్యసి - అధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం నపర్యాప్త మిత్యర్థః - యద్వా త్వదాగమన

రాఘవ స్సంయతాంజలిః, ఉవాచ ప్రశ్రితం వాక్య మృషిం దీప్త మివానలం. ౯. ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవః, గుణై స్సభ్రాతృభార్యస్య వరదః పరితుష్యతి. ౧౦. కింతు వ్యాదిశ మే దేశం సోదకం బహుకాననం, యత్రాశ్రమపదం కృత్వా వసేయం నిరత స్సుఖం. ౧౧. తతోఽబ్రవీ న్మునిశ్రేష్ఠః శ్రుత్వా రామస్య తద్వచః, ధ్యాత్వా ముహూర్తం ధర్మాత్మా ధీరో ధీరతరం వచః. ౧౨. ఇతో ద్వియోజనే తాత బహుమూలఫలోదకః, దేశో బహుమృగ శ్రీమాన్ పంచవట్యభివిశ్రుతః, తత్ర గత్వాశ్రమపదం కృత్వా సౌమిత్రిణా సహ, రంస్యసే త్వం పితు ర్వాక్యం యథోక్త మనుపాలయన్. ౧౩. కాలోఽయం గతభూయిష్ఠో యః కాల స్తవ రాఘవ, సమయో యో నరేంద్రేణ కృతో దశరథేన తే. ౧౪. తీర్ణప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖం రాజ్యే నివత్స్యసి, ధన్య స్తే జనకో రామ స రాజా రఘునందన, య స్త్వయా జ్యేష్ఠపుత్రేణ యయాతిరివ తారితః. ౧౫. విదితో హ్యేష వృత్తాంతో మమ సర్వ స్తవానఘ, తపసశ్చ ప్రభావేన స్నేహా ద్దశరథస్య చ. ౧౬. హృదయస్థశ్చ తే ఛందో విజ్ఞాత స్తపసా మయా, ఇహ

కింత్వితి. నివసామీత్యన్వయః. ౧౧. తత ఇతి. ధ్యాత్వా ముహూర్తం ధ్యాత్వా - ధీరః ధీమాన్ - నిశ్చితకార్యోచితదేశ ఇత్యర్థః - ధీరతరం అతినిశ్చితం వచః. ౧౨. ఇత ఇతి. పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ - తస్యా స్సదేశే నామ్నా పంచవటీత్యుచ్యతే - పంచవటీత్యభివిశ్రుతో దేశ ఇత్యన్వయః. ౧౩—౧౫. తవ తీర్ణప్రతిజ్ఞస్య పితృవచనపాలనప్రతిజ్ఞాం తీర్ణవత ఇత్యర్థః. విదిత ఇతి. తపః ప్రభావేన సర్వోఽప్యేవ ... - స్నేహాదితి. ౧౬. హృదయేతి. ఛందోఽభిప్రాయః. వి. 'అభిప్రాయవశౌ ఛందౌ' ఇత్యమరః - ... ఇత్యర్థః - తపసా ఆలోచనేన తస్మాల్లక్ష్యదర్శనశక్త్యా ... - ... ప్రస్తుతే - కింతు వ్యాదిశ మే దేశ మితి త్వదుక్త్యా ఇత్యర్థః - అభిప్రాయ ... . ఇహేతి. యస్తావదభిప్రాయో మమాభివాంఛితః - ... - ప్రతి

మాత్రే నాయం దేశ స్త్వయా ... భవేత్ - ఇతః పరం ... భవిష్యతీతి కిముత వక్తవ్యమిత్యర్థః. ౯. ౧౦. ధన్య ఇతి. మునిపుంగవః మునిశ్రేష్ఠః. ౧౧. కింత్వితి. త్వదు క్తస్య సర్వార్థస్యాంగీకారేపి - కించి ద్వక్తవ్య మస్తీత్యర్థః. ౧౨. తత ఇతి. ధ్యాత్వా ముహూర్తమితి - భావికార్యనిశ్చయాయ ధ్యానం - ... దృష్ట్వా భావి ... రావణాదివధసీతా ... ధీరతరం వచోఽబ్రవీత్. ౧౩. తత ఇతి. పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ ... ప్రసిద్ధో దేశః. ౧౪—౧౬. విదిత ఇతి. ... - ... సర్వోఽపి వృత్తాంతః ప్రవృత్త ఇతి - మమ తపః ప్రభావేన విదిత ఇత్యన్వయః. ... ప్రభావేన-దశరథస్య తపోబల ... - ... వనవాసవృత్తాంతః - ... విదిత ఇత్యర్థః. ౧౭. హృదయస్థ ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం - ఛందః ... అభిప్రాయః. టి. ఏకాంతవాస ... అభిప్రాయః) తవ మయా తపసా విజ్ఞాతః -

వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయాసహ తపోవనే, అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచ వటీ మితి. ౧౯. సహి రమ్యో వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే, స దేశ శ్ళ్లాఘ నీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ, గోదావర్యా స్సమీపేచ మైథిలీ తత్రరంస్యతే, ప్రాజ్యమూలఫలశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః, వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో రమ్య స్తథైవచ. ౨౧౪. భవానపి సదారశ్చ శక్తశ్చ పరిరక్షణే, అపిచాత్రవస న్రామ తాపసా న్పాలయిష్యసి. ౨౨౪. ఏతదాలక్ష్యతే వీర మధూకానాం మహ ద్వనం, ఉత్తరేణాస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా. ౨౩౪ తత స్థ్సలముపా రుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః, ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకాననః. ౨౪౪. అగస్త్యే నైవముక్తస్తు రామస్సౌమిత్రిణా సహ, సత్కృత్యామంత్రయామాస తమృషిం సత్యవాదినం. ౨౫౪. తౌతు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ, తదాశ్రమాత్ పంచవటీం జగ్మతు స్సహసీతయా. ౨౬౪. గృహీతచాపౌతు నరా ధిపాత్మజౌ విషక్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ, యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజ గ్మతుః పంచవటీం సమాహితౌ. ౨౭౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రయోదశస్సర్గః.

అథ పంచవటీం గచ్ఛ న్నంతరా రఘునందనః, ఆససాద మహాకాయం

జ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ తదనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్య మాగమశాసన మితి ఈడభావః. ౧౯. సహీత్యాది. ఆయుతః వ్యాప్తః - వివిక్తః విజనః. ౨౧౪. భవానితి. పరిరక్షణే తాపసానామితి శేషః - అత్ర పంచవట్యాశ్రమే. ఏతదితి. ఉత్తరేణేతి - అస్య మధూకవనస్య న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం - ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం - సమార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః. ౨౩౪. తతో న్యగ్రోధా త్పరతః - స్థలం నిర్వ ణప్రదేశం కించిదున్నత ముపారుహ్య గమనే కశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే - తస్యావిదూరతః పంచవటీతి ఖ్యాతః. పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధః-నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్య శ్చాశ్రమో దృశ్యత ఇత్యర్థః. ౨౪౪. అగస్త్యేనేతి. సత్కృత్య ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యామితి శేషః. ౨౫౪. ౨౬౪. గృహీతచాపా వితి. విషక్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ - అకారాంతోపి తూణశబ్దః-మహర్షిణా యథో పదిష్టేనపథేత్యన్వయః - సమాహితౌ ఏకాగ్రౌ. అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- త్రయోదశస్సర్గః.

అతఏవహి మయాసహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ - పంచవటీంగచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్య మాగమశాసన మితి ఈడభావః. ౧౯—౨౧౪. భవానితి. పరిరక్షణే తాపసానా మితిశేషః - అత్ర పంచవట్యాశ్రమఏవేత్యర్థః. ౨౨౪. ఏతదితి. న్యగ్రోధం మార్గస్థం - అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా - అస్య మధూకవనస్యోత్తరేణ మార్గేణేతిశేషః - గంతవ్య మితి యోజనా. ౨౩౪. తతఇతి. స్థలంనిర్వ ణందేశం ఉపారుహ్య ప్రాప్య తతః పశ్చా త్కస్యచిత్పర్వతస్యావిదూరతః సమీపే పంచవటీతి ఖ్యాతోదేశోఽస్తి తం గచ్ఛేతి శేషః. ౨౪౪—౨౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః.

గృధ్రం భీమపరాక్రమం. ౧. తం దృష్ట్వా తౌ మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ, మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కో భవానితి. ౨. స తౌ మధురయా వాచా సౌమ్యయా ప్రీణయ న్నివ, ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితు రాత్మనః. ౩. స తం పితృసఖం బుద్ధ్వా పూజయామాస రాఘవః, స తస్య కుల మవ్యగ్ర మథ పప్రచ్ఛ నామచ. ౪. రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవం, ఆచచక్షే ద్విజ స్తస్మై కుల మాత్మాన మేవ చ. ౫. పూర్వకాలే మహాబాహో యే ప్రజాపతయోఽభవన్, తాన్మే నిగదత స్సర్వా నాదిత శ్శృణు రాఘవ. ౬. కర్దమః ప్రథమ స్తేషాం వికృత స్తదనంతరం, శేషశ్చ సంశ్రయ శ్చైవ బహుపుత్రశ్చ వీర్యవాన్, స్థాణు ర్మరీచి రత్రిశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః, పులస్త్య శ్చాంగిరా శ్చైవ ప్రచేతాః పులహ స్తథా, దక్షో వివస్వా నపరోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ, కాశ్యపశ్చ మహాతేజా స్తేషా మాసీచ్చ పశ్చిమః. ౯. ప్రజాపతేస్తు దక్షస్య బభూవు రితి విశ్రుతం, షష్టి ర్దుహితరో రామ యశస్విన్యో మహాయశః. ౧౦. కాశ్యపః ప్రతిజగ్రాహ తాసా మష్టౌ సుమధ్యమాః, అదితించ దితించైవ దనుమప్యథ కాలికాం, తామ్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చాప్యనలా మపి. ౧౧½. తాస్తు కన్యా స్తతః ప్రీతః కాశ్యపః పునరబ్రవీత్, పుత్రాం స్త్రైలోక్యభర్తౄ న్వై జనయిష్యథ మత్సమాన్. ౧౨½. అదితి స్తన్మనా రామ దితిశ్చ మనుజర్షభ, కాలికాచ మహాబాహో శేషా స్త్వమనసోఽభవన్. ౧౩½. అదిత్యాం జజ్ఞిరే దేవా

అథ గృధ్రరాజసమాగమ స్సర్గః - అథపంచవటీమిత్యాది. ౧. తమితి. వటస్థం అగస్త్యోపదిష్టవటస్థం - పక్షిమితి ఛాందసం రూపం - కో భవానితి బ్రువాణౌ సంతౌ రాక్షసం మేనాతే - రాక్షసం మత్వా కో భవా నిత్యబ్రూతా మిత్యర్థః. ౨. సతావితి. సౌమ్యయా సౌజన్యపరయా - ప్రీణయ న్నివేతి - ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః - ఆత్మన ఇత్యంతే ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం- ఆత్మనో రామస్య. ౩. సతమితి. స్పష్టం. ౪. రామస్యేతి. ద్విజః ఆత్మానం ఆత్మనామ. ౫. స్వోత్పత్తిం కథయిష్యన్ ప్రసంగా దాదౌ సర్వభూతసముద్భవ మాహ - పూర్వకాల ఇత్యాది ౬. కర్దమ ఇత్యాది. అరిష్టనేమి రితి కాశ్యపవిశేషణం. ౯. ౧౦. కాశ్యప ఇతి. తాసాం దుహితౄణాం మధ్యే సుమధ్యమాః అష్టౌ కన్యాః ప్రతిజగ్రాహ పర్యణైషీత్. ౧౧½. తాస్త్వితి. త్రైలోక్యభర్తౄన్ త్రైలోక్యరక్షణక్షమాన్. ౧౨½. అదితి రితి. తన్మనాః తద్వచనపరతాం వదంతా కాలికాదే శ్శకారేణ దనురప్యుచ్యతే - తన్మనా ఇతి దితి కాలికా దనూనామపి విశేషణం - శేషాః తామ్రాద్యాః పుత్రో త్పాదనమనసో భవన్ చతస్రో నాభవ న్నిత్యర్థః. ౧౩½. ధర్మ్యపదవాచరావాదరఫలే దర్శ

---

౧. త మితి. పక్షిం పక్షిణం. ౨. స ఇతి. ఆత్మనః పితుః - శ్రీరామస్య తవ పితు రిత్యర్థః. ౩. ౪. రామస్యేతి. సర్వభూతసముద్భవ మితి రామస్య ప్రత్యయార్థం స్వోత్పత్తికథనార్థ మపీత్యర్థః. ౫—౯. కాశ్యప ఇతి - అరిష్టనేమివిశేషణం. టీ అపరత రోఽరిష్టనేమిః కాశ్యపః తేషాం పశ్చిమ శ్చాసీ దిత్యర్థః. ౯—౧౦. కాశ్యప ఇతి. నను దద్ దశధర్మాయ కాశ్యపాయ త్రయోదశేతి శ్రూయతే - అత్ర కథ మష్టా విత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం అష్టా విత్యేకవార మితివా - ఉపలక్షణ మితివా - వైవస్వతమన్వంతరే ఏవ మితివా ద్రష్టవ్యం. ౧౧½. తా ఇతి. కన్యాః భార్యాః. ౧౨½. అదితి రితి. తన్మనాః భర్తృపరాః - అదిత్యాదయ స్తిస్రః - పతివాక్యం శ్రద్దధిరే -

త్త్రయస్త్రింశ దరిందమ, ఆదిత్యావసవో రుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప. ౧౪½. దితి
స్త్వజనయ త్పుత్రా న్దైత్యాం స్తాత యశస్వినః, తేషా మియం వసుమతీ పురాసీ
త్సవనార్ణవా. ౧౫½. దను స్త్వజనయ త్పుత్ర మశ్వగ్రీవ మరిందమ, నరకం కాల
కం చైవ కాలికాపి వ్యజాయత. ౧౬½. క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్యేనీం ధృతరాష్ట్రీం
తథా శుకీం, తామ్రాపి సుషువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః. ౧౭½. ఉలూకాన్
జనయ త్క్రౌంచీ భాసీ భాసా న్వ్యజాయత, శ్యేనీ శ్యేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజా
యత సుతేజసః, ధృతరాష్ట్రీ తు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః, చక్రవా
కాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ, శుకీ నతాం విజజ్ఞే తు నతాయా వినతా
సుతా. ౨౦. దశ క్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యాత్మసంభవాః, మృగీం చ మృగమం
దాం చ హరీం భద్రమదామపి, మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాం చ సురభిం తథా,
సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకా మపి. ౨౨. అపత్యం తు మృగా స్సర్వే
మృగ్యా నరవరోత్తమ, ఋక్షాశ్చ మృగమందాయాః సృమరా శ్చమరా స్తథా,
హర్యాశ్చ హరయో ఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః, తత స్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే
భద్రమదా సుతాం, తస్యా స్త్వైరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః, మాతంగా
స్త్వథ మాతంగ్యా అపత్యం మనుజర్షభ. ౨౫. గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యా
ఘ్రాంశ్చా జనయత్సుతాన్, దిశాగజాంశ్చ కాకుత్స్థ శ్వేతా ప్యజనయ త్సుతాన్,
తతో దుహితరౌ రామ సురభి ర్ద్వే వ్యజాయత, రోహిణీం నామ భద్రం తే గం
ధర్వీం చ యశస్వినీం, రోహిణ్యజనయ ద్గా వై గంధర్వీ వాజిన స్సుతాన్, సురసా
జనయ న్నాగాన్ రామ కద్రూస్తు పన్నగాన్. ౨౮. మను ర్మనుష్యాన్ జనయ

యతి - ఆదిత్యా మిత్యాదినా. ద్వాదశాదిత్యాః అష్టౌ వసవః ఏకాదశరుద్రాః-అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం త్రయస్త్రింశత్. ౧౪½. దితిస్త్వితి. తేషాం దితిపుత్రాణాం. ౧౫½—౧౭½. తామ్రావంశం ప్రపంచయతి - ఉలూకా నిత్యాదినా. జనయ దిత్యత్ర ఆగమశాస్త్ర స్యానిత్యతయా నాడాగమః-ప్రసక్తవృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రం తే ఇత్యుక్తిః - సా భామినీ ధృతరాష్ట్రీవిశేషణం-శుకీ తామ్రాపుత్రీ - విజజ్ఞే - ఏవ మావయో రంతర్భావితణ్యర్థాశ్శబ్దాః. ౨౦. దశేతి. క్రోధవశా కాశ్యపపత్నీ. ౨౨. అపత్య మితి జాత్యేకవచనం - సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహాయోపయుక్తవినీలదీర్ఘవాలా మృగాః - చమరాః చామరమృగాః - హరయః సింహాః - మాతంగాః గజాః. ౨౫. గోలాంగూలాః అత్యంతదీర్ఘలాంగూలాః మర్కటజాతి విశేషాః - రోహిణ్యజనయ ద్గా వై ఇతి పాఠః - నాగాః బహుఫణా స్సర్పాః - పన్నగాః కేవలసర్పాః. ౨౮. మను రితి. మనుః కాశ్యపపత్నీ-పుణ్యఫలాన్ చారుఫలాన్. ని. 'పుణ్యం తు చా' ర్విత్యమరః, విషవృక్షనింబాదయోపి మహౌషధత్వేన పుణ్యఫలా ఏవ - పిండఫలానితి పాఠే - పిండాకారఫలా నిత్యర్థః - ప్రాయికం చైత దితి బోధ్యం,

తత్రా ప్యదితిః - శేషా స్త్వమనసోభవన్. అత ఏవ పతివిశ్వాసతారతమ్యమపి జ్ఞాత మిత్యాహ - ఆదిత్యా మితి. ౧౪½—౨౨. అపత్య మితి. సృమరా శ్చమరా స్తథా - యేషాం నీలవాలైః కాంతాకచసాహాయ్యం క్రియతే తే సృమరాః - యేషాం శ్వేతవాలైః దేవరాజాది వీజనం క్రియతే తే చమరాః మహిషాకృతయః. ౨౭½. సురసేతి - నాగాః బహుఫణాః సర్పాః యద్వా మనుష్యాకారాః ఫణాలాంగూలయుక్తాః నాగాః తదన్యే పన్నగాః. ౨౮. * సర్వాన్ పింద

ద్రామ పుత్రాన్ యశస్వినః, బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాంశ్చ మనుజర్షభ, సర్వాన్ పుణ్యఫలాన్ వృక్షా ననలాపి వ్యజాయత. ౨౯½ వినతాచ శుకీ పౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా, కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే ధరణీ ధరం, ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏవచ, తస్మా జ్జాతోఽహ మరుణా త్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః, జటాయు రితిమాం విద్ధి శ్యేనీపుత్ర మరిందమ. ౩౦. సోఽహం వాససహాయస్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి, ఇదం దుర్గం హి కాంతారం మృగరాక్షససేవితం, సీతాం చ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్ష్మణే. ౩౩½. జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా పరిష్వజ్యచ సన్నతోఽభవత్, పితుర్హి శుశ్రావ సఖిత్వమాత్మవాన్ జటాయుషా సంకథితం పునఃపునః. ౩౪½. స తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహైవ తేనాతిబలేన పక్షిణా, జగామ తాం పంచవటీం సలక్ష్మణో రిపూన్ దిధక్షన్ శలభానివానలః. ౩౫½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుర్దశస్సర్గః.

౨౯½. ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య స్వకుల మవతారయతి - వినతా చేతి. అత్ర కద్ర్వా ఉపాదానం స్వప్రతిపక్షోపలక్షణార్థం నేతి కేచిత్ - వస్తుతస్తు-ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులతుల్యత్వం వక్తుం కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజజ్ఞే [illegible] మిత్యుక్తం - శ్యేనీపుత్ర మితి - ఇయంచ శ్యేనీపూర్వోక్తాయా అన్యా - యద్వా - కాశ్యపసుతా శ్యేనీమాతా-కాశ్యపస్య పంచమ [illegible] - కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థ ఇతి స్వీయవంశప్రభావో నివేదితః - విధినిషేధయోః స్థిర్యక్షేత్వభావాన్న మాతృపుత్రయో రేకవంశ్యత్వాదిదోషః - అయంచ సృష్టిక్రమో వైవస్వతమన్వంతరప్రకారః-అతో నపురాణాంతరవిరోధః. ౩౦. సోఽహ మితి. వాససహాయః వాసస్థలే సీతాయాః రక్షణే సహాయ ఇత్యర్థః - యదీచ్ఛసి - ఉక్తార్థ మితి శేషః-సహాయాపేక్షత్వే హేతు మాహ ఇద మితి - యాతే-మృగయార్థ మితి శేషః. ౩౩½. జటాయుషమితి. సన్నతో నమ్రః యతః పితుర్హీతి. ౩౪½. స తత్రేతి. సీతాంతత్ర పరిదాయ - రక్షణాయ జటాయుర్వశం కృత్వేత్యర్థః-యమాయ త్వా పరిదదామ్యసౌ వంతకాయ త్వా పరిదదామ్య సా విత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - శలభా నివానల ఇత్యనేన లీలయా విరోధ్యున్మూలనాభిప్రాయోఽవగమ్యతే. ౩౫½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశస్సర్గః.

ఫలాన్ వృక్షాన్ పిండాకారఫలాన్. ౨౯½. వినతాచ శుకీపౌత్రీ కద్రూశ్చ సురసాస్వసేతి పూర్వోక్తాయా వినతాయాః పునఃకథనం-శుక్యాః పౌత్రీ వినతేతి స్వకులక్రమం వక్తుం - పునః కద్రూగ్రహణం - తస్యాః సంతతికథనాయ - అనేన ప్రతిపక్ష కులేన గరుడమూర్తిశేన-స్వకులం ప్రఖ్యాపితం భవతి - ఏష సృష్టిప్రకారో వైవస్వతమన్వంతర ఇతి విజ్ఞేయం - శ్యేనీపుత్ర మితి - నను శ్యేనీ శుక్యా తామ్రాయాః పుత్ర్యా శ్యేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః - అరుణస్య కథం శ్యేనీ భార్యా - ఉచ్యతే - శ్యేనీసంతానపరంపరాపతితా కాచన శ్యేనీ భవిష్యతీ త్యదోషః - విధి నిషేధయో ర్మనుష్యాధికారత్వా ద్వా నదోష ఇతిజ్ఞేయం. ౩౦. సోఽహ మితి. త్వయి యాతే - ఆశ్రమా న్మృగయా ప్రయోజనాయేతి శేషః.టీ.రామస్య ప్రత్యయార్థం స్వస్యానూచానసంతతి ముక్త్వా స్వకర్తవ్యంవదతి-సోఽహ మితి. ౩౩½. ౩౪½. స ఇతి. సీతాం పరిదాయ పరివార్య. ౩౫½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశస్సర్గః.

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాళమృగాయుతాం, ఉవాచ భ్రాతరం రామ స్సౌమిత్రిం దీప్తతేజసం. ౧. ఆగతా స్స్మ యథోద్దిష్ట మముం దేశం మహర్షిణా, అయం పంచవటీ దేశ స్సౌమ్య పుష్పితపాదపః, సర్వత శ్చార్యతాం దృష్టిః కాననే నిపుణో హ్యసి, ఆశ్రమః కతరస్మిన్నో దేశే భవతి సమ్మతః, రమతే యత్ర వై దేహీ త్వమహం చైవ లక్ష్మణ, తాదృశో దృశ్యతాం దేశ స్సన్నికృష్ట జలాశయః, వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా, సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యాత్సమిత్పుష్పకుశోదకం. ౫. ఏవముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సంయతాంజలిః, సీతాసమక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీత్, పరవానస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్ష

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్య మేవ కర్తవ్య మితి దర్శయతి పంచదశే తత ఇత్యాది. సౌమిత్రిం - రామం దశరథం విద్ధీత్యాది సుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం-దీప్తతేజసం-కైంకర్యోచిత దేశలాభేన సంతుష్ట మిత్యర్థః - వ్యాళాః దుష్టసర్పాః. ౧. ఆగతా ఇతి. యథోద్దిష్టం అగస్త్యోక్తక్రమేణ - ఆగతాః స్మ-యం దేశం ముని రబ్రవీత్ సోయం పంచవటీ దేశ ఇత్యర్థః - సర్వత ఇతి - సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టి శ్చార్యతాం - సర్వం కానన మవలోక్యతా మిత్యర్థః - హిశ్శబ్దో హేతౌ-అసీతి త్వ మిత్యర్థే నిపాతః-యస్మాత్త్వ మాశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః తస్మాత్కతరస్మిన్ ప్రదేశే సర్వేషాం న స్సంమత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టిశ్చార్యతా మిత్యర్థః - సర్వసమ్మతత్వ ముపపాదయతి - రమత ఇతి - త్వం రమస ఇతిశేషః - అహం రమే ఇతి శేషః - సర్వరతిహేతు మాహ - సన్నికృష్టేతి - తదేవ వివృణోతి - వనేతి - రామణ్యకం రమణీయతా - యోపధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞితి వుఞి ప్రాప్తే ఈకారలోప శ్ఛాందస ఇతి బోధ్యం - వనస్య రమణీయతా చూతపున్నాగాది మిశ్రత్వం-స్థలస్య రమణీయతా నిమ్నోన్నతత్వ రహితకోమలసికతామయత్వం - సమిదితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః - వనరామణ్యకం కుసుమాభిలాషిణ్యా స్సీతాయా రతిహేతుః - స్థలరామణ్యకం సుఖశయనాదికాంక్షిణో రామస్య - సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః. ౫. ఏవం స్వసౌఖ్య మప్యుక్తవతో రామస్య వచన మసహమాన స్సౌమిత్రి స్సీతాయా స్తవచయః ప్రదేశో రమణీయ స్సఏవాన్వేష్టవ్యః నతుమే సౌకర్యావహ ఇత్యాహ-ఏవ మితి. సీతా సమక్ష మితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః-పరవానితి పరవానస్మి-మమాస్మి తాత వాస్మి తావ స్నభవతి-పారతంత్ర్యైక వేషో మమాస్మి తేతిభావః - కాకుత్స్థ-ఇదంచపారతంత్ర్యం నపరత్వావస్థాయా మేవ-కిం త్వవతారావస్థాయా మపీత్యర్థః. ఇదంచ పారతంత్ర్యం కియత్కాలం తత్రాహ - త్వయి వర్షశతం స్థిత ఇతి-శతశబ్దః ఆనంత్యవచనః-సార్వకాలికం మత్పారతంత్ర్య మితి భావః - ఏవం పారతంత్ర్యస్యైవ మత్స్వరూపత్వేన తదనుకూలతయా త్వయా ఆజ్ఞాపనం కర్తవ్య మిత్యాహ - స్వయ మితి-స్వయం రుచిరే దేశేత్వైవ రమణీయే ప్రదేశే ఆశ్రమః క్రియతా మితి మాం వద. తన్నిష్కర్షః. ఏవ ముక్తః - త్వ మహం చైవ లక్ష్మణేతి తవాపి సౌఖ్యకారిణి కస్మింశ్చిద్దేశే పర్ణశాలాం కు ర్వితి లక్ష్మణే స్వాతంత్ర్యం నిక్షిప్య శ్రీరామేణోక్తే-మయి స్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాల ఏవ రామో మాం త్యక్తవాన్ - ఏతావత్పర్యంతం మమాజ్ఞాపనేన స్వరూప

౧. ఆగతా ఇతి. యం దేశం ముని రబ్రవీత్ - యథోద్దిష్టం తం దేశ మాగతాః స్మేత్యన్వయః * సర్వత ఇతి. సర్వత శ్చార్యతాం పశ్యేత్యర్థః - కాననే నిపుణో హ్యసి - ఆశ్రమోచితస్థలపరిజ్ఞాన ఇత్యర్థః * వనరామణ్యకం వనస్య రమణీయతా. ౨—౬. టీ. పర

శతం స్థితే, స్వయంతు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద. ౭. సుప్రీత స్తేన వాక్యేన లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, విమృశ న్రోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితం. ౮. సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశమాశ్రమకర్మణి, హస్తౌ గృహీత్వా హస్తేన రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౯. అయం దేశ స్సమశ్శ్రీమాన్ పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతః, ఇహాశ్రమపదం సౌమ్య యథావ త్కర్తు మర్హసి. ౧౦. ఇయ మాదిత్య సంకాశైః పద్మై స్సురభిగంధిభిః, అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా. ౧౧. యథాఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా, ఇయం గోదావరీ రమ్యా పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతా, హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా. ౧౨.

హానిః కృతా - ఇతః పరం మమస్వరూపం నామ కశ్చ నపద ర్థోఽస్తి కిమేత్యేవ మవస్థాంతరం ప్రాప్తవాన్ - లక్ష్మణః పారతంత్ర్యైకలక్షణః - సంయతాంజలిః - ఇదానీంతు శ్రీరామం ప్రత్యం జలి రేవ మద్రక్షకః అంజలే స్సర్వాభిమతసాధనత్వా దితి మత్వా కృతాంజలిస్సన్ సీతాసమక్షం పురుషకారభూతాయాః శ్రియ స్సన్నిధౌ కాకుత్స్థం ప్రతి ఇదం వచనమబ్రవీత్ ఏతాదృశ ముక్త వానితి ఋషి స్సౌతి-సీతాసమక్ష మిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్వం ద్వయోత్తరఖండోక్తం లక్ష్మీ విశిష్టస్యైవేతి వ్యంజితం. పరవానస్మి మమాస్మి తావవాస్మి తావన్న భవతి తచ్చ పారతంత్ర్యం నకేనా ప్యాకాంక్షితం-అత ఏవ భవతా నదీయతే - లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్ - మయాపేక్షిత మేవ - వర్షశతం - అత్ర శతశబ్దఆనంత్యవాచీ - తేన సార్వకాలికోక్తిః - పరవానస్మీతి సర్వదా పర వత్త్వప్రతీత్యా సర్వావస్థోక్తిః - క్రియవా మితి మాం వదేతి నిరుపపద క్రియాపదయోగాత్ సర్వ విధకైంకర్యోపలక్షణం - ఏవం కైంకర్యరూపఫలప్రార్థనా ద్వయోత్తరఖండోక్తా వ్యంజితా (త౨-౨౩). ౭. సుప్రీతఇతి. విమృశన్ పర్యాలోచయన్-దేశం కంచి దితి శేషః. ౮. సత మితి. ఆక్రమ్య స్వీయత్వే నాభిమన్య - ఆశ్రమకర్మణి ఆశ్రమనిమిత్తం - హస్తౌ కృతాంజలికౌ గృహీ త్వాబ్రవీత్ - స్నేహాతిశయకృతానుభావో హస్తగ్రహణం. ౯. అయ మితి. సమః సమతలః-పుష్పి తైః సంజాతపుష్పైః - యథావత్ యథాయోగ్యం. ౧౦. ఇయ మితి. ఆదిత్యసంకాశైః ఆదిత్యవిక సితైః తద్వదుజ్జ్వలైర్వా- 'తులసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనానిచ, వసంతి వైష్ణవా యత్ర తత్ర సన్నిహితో హరి' రిత్యుక్తరీత్యా నిత్యసన్నిహితహరిభి రితివా. సురభిగంధిభిః సౌమ్యగంధయుక్తైః- గంధస్యేత్యాదినా ఇకారోంతాదేశః. 'సురభి ర్మధుమాసే స్యా ద్వసంతర్తా వపి త్రిషు, సౌమ్యే సుగంధా స్త్రీధేన్వా' మితిదర్పణః. సర్వగంధ స్సర్వరస ఇత్యుక్తరీత్యా సురభిణా హరిణాగంధిభిః గంధవద్భి రితివా - పద్మినీగోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ - పద్మయా శోభితా పద్మశోభితా. జ్యాపో స్సంజ్ఞా చ్ఛందసో ర్బహుళ మితి హ్రస్వః - హరిసా న్నిధ్యేవతన్నిత్యానపాయిన్యా శ్రియాచ యుక్తేత్యర్థః - అనేన శ్లోకేన వాసయోగ్యత్వ ముక్తం. ౧౧. యథాఖ్యాత మిత్యాది. అగస్త్యేన యథాఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః. ౧౨. నాతిదూరే నచాసన్న ఇతి. అస్య గోదావర్యా గిరిభి శ్చాన్వయః. - కా కాక్షినాయాత్ మృగేత్యాది గిరివిశేషణః-మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః-ఇతచ్ ప్ర

వాన్ త్వదధీనః వర్షశత మిత్యుపలక్షణం - ఏకాదశసహస్రాణి వర్షాణీ త్యర్థః. ౭— ౧౦. ఇయ మితి. పద్మినీ సరసీపద్మాః రక్తపద్మాః - పద్మసేవితా - శ్వేతపద్మయుక్తా. ౧౧. యథాఖ్యాతం - తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః. ౧౨. మృగయూథనిపీడితాః మృగ

నాతిదూరే నచాసన్నే మృగయూథనిపీడితాః, మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాం
శవో బహుకందరాః, దృశ్యంతే గిరయ స్సౌమ్య ఫుల్లై స్తరుభి రావృతాః. ౧౪.
సౌవర్ణై రాజతై స్తామ్రై ర్దేశేదేశే చ ధాతుభిః, గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః
పరమభక్తిభిః. ౧౫. సాలై స్తాలై స్తమాలైశ్చ ఖర్జూరపనసామ్రకైః, నివారై
స్తిమిశై శ్చైవ పున్నాగై శ్చోపశోభితాః, చూతై రశోకై స్తిలకై శ్చంపకైః
కేతకై రపి, పుష్పగుల్మలతోపేతై స్తైస్తై స్తరుభి రావృతాః, చందనై స్స్యందనై
ర్నీపైః పనసై ర్లికుచై రపి, ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శ్శమీకింశుకపాటలైః. ౧౮. ఇదం
పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజం, ఇహ వత్స్యామి సౌమిత్రే సార్థ
మేతేన పక్షిణా. ౧౯. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా, అచిరేణా
శ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః. ౨౦. పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంఘా
తమృత్తికాం, సుస్తంభాం మస్కరై ర్దీర్ఘైః కృతవంశాం సుశోభనాం, శమీశాఖాభి

త్యయః ప్రాంశవః ఉన్నతాః బహుకందరాః విపులగుహాః. ని. 'దరీతుకందరోవా స్త్రీ దేవ ఖాత బిలే గుహా' త్యమరః - ఫుల్లైః వికసితపుష్పైః-అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిపాతితః. ౧౪. సౌవర్ణై రితి. దేశేదేశే నానాదేశే వర్తమానై స్సువర్ణాదిసదృశైః ధాతుభిః పరిణతత్వదశాసం క్రాంతైః గైరికైః. ని. 'ధాతవో గిరిసంభవా' ఇత్యమరః-ఉపలక్షితాః గజాః పరమభక్తిభిః-ఉత్కృష్టరేఖాలంకారైః - గవాక్షితా స్సంజాతగవాక్షా ఇవాభాంతి-గజానాం హి గవాక్షాకారాః భక్తీః కుర్వంతి. ౧౫. ప్రీత్యతిశయేన వనం వర్ణయతి-సాలై రిత్యాదినా. సాలైః సర్జకాఖ్యై ర్వృక్షైః - తమాలైః కాలస్కంధాఖ్యైః-ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః-పనసైః ఆమ్రకైః రసాలభేదైః నివారైః జలకదంబైః-తిమిశైః నేమిద్రుమైః-పున్నాగైః తిలకైః క్షురకవృక్షైః-గుల్మాః జాతిప్రభృతయః - లతాః మాధవీప్రభృతయః - స్పందనైః తిమిశభేదైః-నీపైః స్థలకదంబకైః పార్ణాసైః కరింజరాఖ్యైః-లికుచైః-ధవైః-అశ్వకర్ణైః ఖదిరైః - శమీభిః కింశుకైః - పలాశైః-పాటలైః అత్ర శ్లోకాత్ గిరయో దృశ్యంత ఇత్యనుషక్తపదాభ్యా మన్వయః. ౧౮. ఇద మితి. పుణ్యం పుణ్యప్రదం-మేధ్యం పవిత్రం-ఏతేన అస్మాభి స్సహాగతేన పక్షిణా జటాయుషా. ౧౯. ఏవ మితి. పరవీరహేతి క్విప్ ఛాందసః - ఆశ్రమం అంగణాది విస్తారవదాశ్రమప్రదేశం. ౨౦. పర్ణశాలా మిత్యాది. తత్ర ఆశ్రమే-పర్ణశాలాం ఉటజం-సంఘాతమృత్తికాం-భిత్తీకృతమృత్తికా మిత్యర్థః-మస్కరైః వేణుభిః - మస్కరమస్కరిణౌ వేణుపరివ్రాజకయో రితి నిపాతనా త్సాధుః - కృతవంశాం కృతగృహోర్ధ్వకాష్ఠాం. ని. 'వంశస్తు

యూథైః నిబిడాః-పాసార్థ మాగతై రితి శేషః*మయూరేతి. ప్రాంశవః ఉన్నతాః-ఫుల్లై ర్వికసితైః-దృశ్యంత ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. సౌవర్ణాది ధాతుభి రుపలక్షితా గిరయః. పరమభిత్తిభిః నీలపీతాదివర్ణరచనాభి ర్గవాక్షితా శ్చిత్రితాః అలంకృతా ఇతియావత్_గజా ఇవాభాంతీ త్యన్వయః. ౧౫. సాలాది పాటలాంతై స్తరుభిరావృతా స్సంతో గిరయో దృశ్యంత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. టీ. ఖర్జూరః కంటకచ్ఛదః (ఈత) నివారః స్థలకదంబః. ౧౬. టీ. స్పందన స్తిమిశవిశేషః పనసై ర్లికుచై రితిపాఠః-ధవః ఖదిరః-అశ్వకర్ణ స్సర్జః (నల్లమద్ది) పాటలః (కలుగోట్టు) ౧౮. ఇదం స్థల మితి శేషః. పర్ణశాలా మితి. సంఘాతమృత్తికాం-భిత్యాత్మనా సంఘాతా మృత్తికా యస్యాం తాం

రా స్తీర్య దృఢపాశావపాశితాం, కుశకాశశరైః పర్ణై స్సుపరిచ్ఛాదితాం తథా, సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః, నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్షణీయ మనుత్తమం. ౨౩. స గత్వా లక్ష్మణ శ్శ్రీమా న్నదీం గోదావరీం తదా, స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పునరాగతః. ౨౪. తతః పుష్పబలిం కృత్వా శాంతిం చ స యథావిధి, దర్శయామాస రామాయ తదాశ్రమపదం కృతం. ౨౫. స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్య మాశ్రమం సహసీతయా, రాఘవః పర్ణశాలాయాం హర్ష మాహారయ ద్ధృతిం. ౨౬. సుసంహృష్టః పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం తదా, అతిస్నిగ్ధంచ గాఢంచ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౨౭. ప్రీతోఽస్మి తే మహత్కర్మ త్వయా కృత మిదం ప్రభో, ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగో మయాకృతః. ౨౮. భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేనచ లక్ష్మణ, త్వయా పుత్రేణ

పృష్ఠాస్థిక గృహోర్ధ్వ కాష్ఠే 'వంశో గణే కులే' ఇతి వైజయంతీ. వేణుమయస్థాభోపరి ప్రసారిత తిర్యక్కాష్ఠా మిత్యర్థః-శమీశాఖాభి రాస్తీర్య తిర్యగ్వేణూన్ పరితశ్శమీశాఖాభి రాస్తీర్య - దృఢపాశావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాశై రవపాశితాం సంజాతపాశాం-తిర్యగ్వంశై స్సహ శమీశాఖాః దృఢం బద్ధ్వేత్యర్థః-కుశ కాశశరైః కుశాదిరూపైః పర్ణైః-సుపరిచ్ఛాదితాం సుశోభనం రమణీయం యథా తథా పరిచ్ఛాదితాం-పర్ణశాలారూపం నివాసం చకారేత్యన్వయః. ౨౩. స ఇతి. సఫలః ఫలాని చాదాయేత్యర్థః. ౨౪. తత ఇతి. పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం - శాంతిం అభ్యుదయికీం క్రియాం-యథావిధి వాస్తుకల్పానుసారేణ. ౨౫. స త ఇతి. పర్ణశాలాయాం విషయే-హర్ష మాహారయత్ సంతోషం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౨౬. సుసంహృష్ట ఇతి. అతిస్నిగ్ధంచ గాఢంచేతి పరిష్వంగక్రియా విశేషణం. ౨౭. ప్రీత ఇతి. హే ప్రభో సమర్థ త్వయా ఇదం మహత్కర్మ కృతం-అతస్తే ప్రీతోఽస్మి యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణనిమిత్తం - ప్రదేయః పారితోషికోఽస్తి తన్నిమిత్తం మయా పరిష్వంగః కృతః-ఆశ్చర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్య ఉచితపారితోషికాంతరాభావాత్ పరిష్వంగ మేవ దత్తవా నస్మీ త్యర్థః. ౨౮. భావజ్ఞేనేతి. భావజ్ఞేన మదభిప్రాయజ్ఞేన - సీతయాసహ రహసి స్థాతుం మమ స్థలం రచయేతి రామో నవదేత్ -కింతు మనసి కుర్యాదితి - తదపి జ్ఞాతవతేత్యర్థః - కృతజ్ఞేన చిర మపుత్రేణ దశరథేన స్వస్మి న్నాదరాతిశయా ద్యేన క్రమేణ చంద్రశాలాబాలాలోచన పూర్వకం గృహం నిర్మాపితం తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనేత్యర్థః - ధర్మజ్ఞేన స్వయం రాజ

తథోక్తాం-దీర్ఘై ర్మస్కరై ర్వేణుభిః కృతంవంశాయాచ్ఛాదకతృణాదే ర్ధారణార్థం పార్శ్వయో స్తిర్యక్ప్రసారితై ర్దీర్ఘై ర్వేణుభిః కృతవంశాం ధారితవంశాది సర్వాపేక్షితపాత్ర మిత్యర్థః. లఘువిక్రమః అనలసగతిః. ౨౨. ౨౩. స ఇతి. గోదావరీం ప్రాప్యేతి శేషః-సఫలః ఫలసహితః. ౨౪. తత ఇతి. పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం - శాంతి మాభ్యుదయికీం క్రియాం. ౨౫. స ఇతి. హర్ష మాహారయత్ ప్రాప్తవాన్. ౨౬. సుసంహృష్టః రాఘవ ఇత్యనుషంగః - గాఢం పరిష్వజ్యాతిస్నిగ్ధం వచన మబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౭. ప్రీతోఽస్మీతి. ప్రభో లక్ష్మణ - ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరిష్వంగః-మయా కృతః యదాశ్రమనిర్మాణార్థం ప్రదేయః పారితోషికోఽస్తి-తన్నిమిత్త పరిష్వంగ ఏవ మయాద్యకృతః ఇతోఽన్యస్య ప్రదేయస్యాభావా దితి మయా కృతః దత్త ఇతివా ౨౮. భావజ్ఞే

ధర్మాత్మా నసంవృత్తః పితా మమ. ౨౯. ఏవం లక్ష్మణ ముక్త్వాతు రాఘవో లక్ష్మి వర్ధనః, తస్మిన్ దేశే బహుఫలే న్యవసత్సుసుఖం వశీ. ౩౦. కంచిత్కాలం స ధర్మాత్మా సీతయా లక్ష్మణేన చ, అన్వాస్యమానో న్యవసత్స్వర్గలోకే యథామరః. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచదశస్సర్గః.

వసత స్తస్యతు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః, శరద్వ్యపాయే హేమంత ఋతు రిష్టః ప్రవర్తతే. ౧. సకదాచిత్ప్రభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః, ప్రయయా వభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీం. ౨. ప్రహ్వః కలశహస్తస్తం సీతయా సహ వీర్యవాన్, పృష్ఠతోఽనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రి రిద మబ్రవీత్. ౩. అయం సకాల స్సంప్రాప్తః ప్రియో యస్తే ప్రియంవద, అలం కృత ఇవా

పుత్రోఽపి సోఽచితస్థల మకృత్వా యథా రామ స్సంతుష్యతి-తథైవ మయా స్థాతవ్య మిత్యేవం విధ ధర్మ జ్ఞేన-త్వయా పుత్రేణ పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రః తతో మదభిమతా సిద్ధి రేవ స్వస్య నిరయ ఇత్యభిమేనే - మదభిమతకరణేన తస్య నిరయ నిస్తారకేణ త్వయేత్యర్థః ధర్మాత్మా - స్వయం యావజ్జీవం మదభీష్టమేవ కృత్వా స్వచరమకాలేపి మదభిమతకరణాయ త్వాం స్థాపితవాన్ - పానీయశాలా ప్రవర్తకవత్-మమ పితా నసంవృత్తః కింతు త్వమేవ-త్వన్ముఖేన పిత్రా మమ సర్వాభిల షిత పరిపూరణాత్-అహం సర్వం కరిష్యామీతి హి త్వయోక్త మితి భావః. తనిశ్లోకీ. (౨౮) ౨౯. ఏవ మితి. వశీ విషయచాపలరహితః. ౩౦. ౩౧. అస్మిన్ సర్గే ఏకత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ఇతి శ్రీగో వింధరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః.

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనా ద్యనర్థసూచకతయా హేమంతవర్ణనం ప్రస్తౌతి-వసత ఇత్యాది. ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః రామస్యతు ఖరాదిరాక్షసవధవిజయమూలశూర్పణఖాగమనహే తుత్వయేష్టః. ౧. స ఇతి. ప్రభాతాయాం విరామో న్ముఖాయాం. ౨. ౩. అయ మితి. యేన హేమంతేన. ౪. నీహారేతి. లోకో జనః-నీహారేణ హిమేన-పరుషః పరుషత్వక్ - సర్వత్ర భవతీతి

నేతి. భావజ్ఞః అభిప్రాయజ్ఞః - కృతజ్ఞః గృహనిర్మాణాదికృతజ్ఞః - ధర్మజ్ఞః సేవాధర్మజ్ఞః-నాథేన పాలకేన త్వయా-మమ పితా న సంవృత్తః నగతః-మద్దృష్ట్యా జీవితవానిత్యర్థః-పితా యథా పుత్రం పాలయతి-తద్వత్త్వ మపి మాం పాలయసీతి భావః - త్వయా పుత్రేణేతి క్వచి త్పాఠః. టీ. భావ జ్ఞానస్య ప్రయోజనం స్వానుక్తసంభోగాదిస్థాననిర్మాణం. ౨౯—౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచదశస్సర్గః.

అథ మునిః శూర్పణఖాగమనం వక్తుం-తత్కాలోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి. వసత ఇతి రాఘవస్య వసత స్సతః శ్రీరామే పంచవట్యాం స్థితే సతీత్యర్థః - ఇష్టః కామినీనాం కామినా మిష్ట ఇత్యర్థః-శరద్వ్యపాయే శరత్కాలే గతేసతి - హేమంతఋతుః ఋత్యక ఇతి సంధ్యభావః. ౧. టీ. అభిషేకార్థం స్నానార్థం. ౨. ౩. అయ మితి. యేన హేమంతేన - సుపక్వసస్యాదిసంపన్నేన శుభస్సన్నయం సంవత్సరః-అలంకృతో యద్యపి - తథాపి తవ అతిసుకుమారస్య ప్రియ ఇవాభాతి కిమితి యోజనా-యద్వా-యః హేమంతకాలః తే ప్రియః - యేన హేమంతేన సంవత్సర శ్శుభ స్సన్ అలంకృత ఇవాభాతి - అయం కాల స్సంప్రాప్త ఇతి యోజనా. ౪. హేమంతధర్మా న్వర్ణ

ఖ్యాతి యేన సంవత్సర శ్శుభః. ౪. నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ, జలా న్యనుపభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః. ౫. నవాగ్రయణపూజాభి రభ్యర్చ్య పితృదేవతాః, కృతాగ్రయణకాః కాలే సంతో విగతకల్మషాః ౬. ప్రాజ్య కామా జనపదా స్సంపన్నతర గోరసాః, విచరంతి మహీపాలా యాత్రా స్థా విజిగీషవః. ౭. సేవమానే దృఢం సూర్యే దిశ మంతకసేవితాం, విహీనతిలకే వ స్త్రీ నోత్తరా దిక్ప్రకాశతే. ౮. ప్రకృత్యా హిమకోశాఢ్యో దూరసూర్యశ్చ సాంప్రతం, యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః ౯. అత్యంత సుఖసంచారా మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖాః, దివసా స్సుభగా దిత్యా శ్ఛాయా

శేషః-స్వభావోక్తి రలంకారః - 'స్వభావోక్తి స్స్వభావస్య జాత్యాది స్థస్య వర్ణన' మితి లక్షణాత్. ౫. నవేతి. కాలే ఆగ్రయణకర్మానుష్ఠానకాలే - ఆగ్రయణం నామ కశ్చిద్ధవిర్యజ్ఞో నూతన ధాన్య భోజనస్యాదా వనుష్ఠేయః - తదుక్త మాపస్తంబేన-నానిష్ట్వాగ్రయణేనాహితాగ్ని ర్నవస్య ధాన్య స్యాశ్నీయా ద్వ్రీహీణాం యవానాం శ్యామాకానా మగ్రే పాకస్య యజేతేతి. ఆగ్రయణ రూప పూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః నవకృతాగ్రయణ ప్రతినిధయ ఇత్యర్థః. ప్రా జ్యకామాఇతి. ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోద్రేకాః. వి. ప్రాజ్యసుపద్ర్గంబహుళ మిత్యమరః, జన పదాః జనపదస్థాః - యాత్రాయాం యుద్ధయాత్రాయాం అస్థా యుద్ధార్థం తే యాత్రాస్థాః. ౭. సేవ మాన ఇతి. అంతకసేవితాం దక్షిణామిత్యర్థః - అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారేణ దక్షిణాదిక్ సతిలకేవ ప్రకాశత ఇత్యుత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే. ౮. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమకోశైః ఘనీభూత హిమైః - ఆఢ్యః సంపూర్ణః - సాంప్రతం దక్షిణాయనే - దూరసూర్యః-అతఏవ హిమవాన్ అధిక హిమః భూమార్థే మతుప్ - హిమవాన్ గిరిః - యథార్థనామా భవతి సువ్యక్త మిత్యుత్ప్రేక్షా వ్యంజకం - నిరుక్తి శ్చాలంకారః - నిరుక్తి ర్యోగతో నామ్నా మన్యార్థత్వ ప్రకల్పన మితి లక్ష ణాత్. ౯. అత్యంతేతి. మధ్యాహ్నే స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః - సుఖాః సుఖకరాః - అతఏవ తదానీం అత్యంతసుఖసంచారాః - సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః - ఛాయాసలిలదుర్భగాః దుర్భ గచ్ఛాయాసలిలాః - అహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - అనిష్టచ్ఛాయా సలిలా ఇత్యర్థః - భవం

యతి. నీహారేతి. లోకో జనః నీహారపరుషః - నీహారేణ హిమేన పరుషః పరుషస్పర్శశరీర ఇత్యర్థః - జలాన్యనుపభోగ్యాని - శైత్యాతిశయాత్ స్నానాద్యర్థ మశక్యాని - సుభగః ఇష్టః. ౫. నవేతి. ఆగ్రయణం నామ కశ్చిత్ హవి ర్యజ్ఞః నవధాన్యభోజనస్యాదా వనుష్ఠే యః - తేనాగ్రయణేన దేవాన్ సంతర్ప్య - పితృకర్మణా పితౄన్ సంతర్ప్య సంతో విగతకల్మషా భవంతీ త్యన్వయః - కృతాగ్రయణకా ఇత్యనువాదః - కాలే శరత్కాలే. ౬. ప్రాజ్యేతి. ప్రాజ్యాః ప్రభూతాః కామా యేషాంతే తథోక్తాః సర్వసస్యాదిసంపన్నత్వాదితి భావః - సంపన్నతర గోరసాః బహుళతర గోక్షీరాః - జనపదాః భవంతీతి శేషః. ౭. సేవమాన ఇతి. అంతకసేవితాం దిశం - దక్షిణాందిశం. ౮. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేన - హిమకోశైః ఘనీభూతైః హిమ సమూహైః ఆఢ్య స్సమృద్ధః-దూరే సూర్యో యస్య స తథోక్తః. ౯. అత్యంతేతి. అత్యంతంసుఖం సంచారో యేషాం తే తథోక్తాః - స్పర్శత స్సుఖాః - సుఖస్పర్శాత్మకా ఇతి యావత్ - సుభగా దిత్యాః సుభగః సుసేవ్యః ఆదిత్యో యేషు తే తథోక్తాః - ఛాయా సలిలదుర్భగాః ఛాయాశ్చసలి లాని చ దుర్భగా న్యనిష్టాని యేషు తే తథోక్తాః-దివసాః మధ్యాహ్నే ఏవం విధా భాంతీ త్యుక్త

సలిలదుర్భగాః. ౧౦. మృదుసూర్యా స్సనీహారాః పటుశీతా స్సమారుతాః, శూన్యారణ్యాహిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతం. ౧౧. నివృత్తాకాశశయనాః పుష్యనీతా హిమారుణాః, శీతా వృద్ధతరా యామా స్త్రియామా యాంతి సాంప్రతం.౧౨.రవిసంక్రాంత సౌభాగ్య స్తుషారారుణమండలః, నిశ్శ్వాసాంధ ఇవాదర్శ శ్చంద్రమా నప్రకాశతే ౧౩. జ్యోత్స్నా తుషారమలినా పౌర్ణమాస్యాం

తీతి శేషః - స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౦. మృద్వితి. మృదుసూర్యాః అక్రూరసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః అరణ్యావనచరాః తైశ్శూన్యాః - ఆవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః నబహిస్సంచరంతీత్యర్థః - హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః - శైత్యేన పిండీభూతశరీరజనా ఇత్యర్థః - అనేన రాక్షసకృతసార్వత్రికపీడా ద్యోతితా. ౧౧. నివృత్తేతి. నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రశాలాద్యనావృతప్రదేశశయనాః-పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాపౌర్ణమాసీపుష్యం తేన నీతాః - తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః - యద్వా - పుష్యః పుష్యమాసః తేన నీతాః - పుష్యమాససన్నిహితా ఇత్యర్థః - హిమారుణాః హిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః - వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వే నాతివృద్ధతరాః విస్తారాః త్రియామాః రాత్రయః - దినాంతే అర్ధయామస్య దినాదావర్ధయామస్యచ దినశేషత్వాత్ -అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః తామసరాక్షసవృద్ధిః సజ్జనక్షయః కల్యనుసారితాచోక్తాః - పుష్యః కలిః. ౧౨. రవీతి. మంద రశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః. సూర్యే స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః - తుషారైః హిమశీకరైః అరుణం రక్తం మండలం యస్య - హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయో రారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం - నిశ్శ్వాసేన అంధః అప్రకాశః ఆదర్శః దర్పణ మివ - ఉపమాలంకారః- అనేన రావణాపహృతసర్వస్వస్యమలినాకృతే రింద్రస్యావస్థోక్తా. ౧౩. జ్యోత్స్నేతి. జ్యోత్స్నాచం

ద్రేణాన్వయః. ౧౦. మృదుసూర్యా ఇతి. మృదుసూర్యా ఈషదుష్ణసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః - హిమాలయపర్యంతారణ్యే ప్రాణిసంచారవిరహాత్ - హిమధ్వస్తాః హిమోపహతాః - శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తా ఇత్యనేన అరణ్యప్రదేశవ్యాప్తహిమ ముచ్యతే- మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ సనీహారా ఇత్యనేన సూర్యమండలావారకం హిమ ముచ్యత ఇత్యర్థః. టీ. సనీహారా ఇత్యుక్త్వా హిమధ్వస్తా ఇతి పునర్వచనం హిమవాసరా ఇతివిశేషణదర్శనార్థం. ౧౧. నివృత్తేతి. నివృత్తాని ఆకాశే అనావృతప్రదేశే శయనాని భోగినాం పర్యంకా యాసు తాః - పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః - యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః - అన్యేతు పుష్యనీతాః పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ నీతా లక్ష్యతే-తథాచ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పౌర్ణమాసీంనీతాః గతాః తదుపలక్షితా ఇతియావత్ - కాదాచిత్కతయా భేదధీహేతు రుపలక్షణ మిత్యాహుః-యద్వా - పుష్యనీతాః పుష్యాః పోష్యాః గుణాభావ ఆర్షః - శీతనివారణోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణగమితాః త్రియామాః - హిమారుణాః హిమధూసరాః శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః - వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః - త్రియామా రాత్రయః - యాంతి గచ్ఛంతి. ౧౨. రవీతి. రవిణా సంక్రాంతం సౌభాగ్యం సుభగత్వం యస్య స తథోక్తః - రవిర్హి తస్మిన్కాలే సుభగో నచంద్రః - తుషారారుణమండలః తుషారధూసరమండలః - నిశ్శ్వాసాంధః నిశ్శ్వాసే నాంధో మలినః ఆదర్శో ముకుర ఇవన ప్రకాశతే. ౧౩. జ్యోత్స్నేతి. తుషారమలినా జ్యోత్స్నా కౌముదీ ఆతపశ్యామా ఆతపేన వైవర్ణ్యం

న రాజతే, సీతేవ చాతపశ్యామా లక్ష్యతే న తు శోభతే. ౧౩. ప్రకృత్యా శీతలస్పర్శో హిమవిద్ధశ్చ సాంప్రతం, ప్రవాతి పశ్చిమో వాయుః కాలే ద్విగుణశీతలః. ౧౪. బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ, శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే నదద్భిః క్రౌంచసారసైః. ౧౫. ఖర్జూరపుష్పాకృతిభి శ్శిరోభిః పూర్ణతండులైః, శోభంతే కించి దాలమ్బా శ్శాలయః కనకప్రభాః. ౧౬. మయూఖై రుపసర్పద్భి ర్హిమనీహారసంవృతైః, దూర మభ్యుదిత స్సూర్య శ్శశాంక ఇవ లక్ష్యతే. ౧౭. అగ్రాహ్య వీర్యః పూర్వాహ్ణే మధ్యాహ్నే స్పర్శత స్సుఖః, సంరక్తః కించి దాపాండు

ద్రికయాన్వితా రాత్రిః - తుషారమలినా సతీ పౌర్ణమాస్యాం అపి న రాజతే న శోభతే - ఏవంభూతా సా ఆతపశ్యామా ఆతపాపహృతవర్ణా సీతేవ లక్ష్యతే - కింతు సీతావ న్న శోభతే - వ్యతిరేకాలంకారః - 'వ్యతిరేకో విశేష శ్చేదుపమానోపమేయయోః' ఇతి లక్షణం, అనేన సీతాయాః రావణాభిభవః తేనాపి సురనారీజనబంది మోచనార్థత్వేనాతిశయశ్చ వ్యజ్యతే. ౧౩. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా శీతలస్పర్శః - వాయోః శీతస్పర్శ ఏవ స్వభావః - ఉష్ణస్పర్శ స్త్వాగంతుక ఇతి హృదయం - సాంప్రతం హేమంతే - హిమవిద్ధః హిమసంసక్తః - కాలే ప్రాతఃకాలే ద్విగుణశీతలః ద్విరావృత్త్యా శీతలః. ని. 'అథ గుణః, రూపాద్ దావృత్తింద్రియ... ద్రియతంతుషు, సంధ్యాద్యావపి సత్త్వాదౌ త్యాగాదా వుపసర్జనే' ఇతి రత్నమాలా. పశ్చిమో వాయుః పశ్చిమదిగ్వాయుః - అనేన స్వభావతః కరుణా శీతలస్య అవతారకాలే దేవప్రార్థనోత్థాపితకృపస్య పున ర్ముక్త్యాశ్రమే ద్విగుణితకరుణస్య రామస్య వ్యాపార స్సూచితః. ౧౪. బాష్పేతి. బాష్పైః ఊష్మభిః ఛన్నాని - యథా మహోదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమాకారా బాష్పాః - అనేన రామసమాగమానంతర భావ్యాశ్రమ సమృద్ధి రుచ్యతే - బాష్పశబ్దేన రామకృపోచ్యతే. యవేత్యాదినా శస్యసమృద్ధిః - నదద్భి రితి వేదఘోషః. ౧౫. ఖర్జూరేతి. ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః తద్వత్ పాండువర్ణైః - శిరోభిః కణిశైః - కనకప్రభాః పరిపక్వనాళపత్రత్వాత్ కనకవర్ణాః - అనేన వృద్ధా అపి జటాధారిణ శిరోభి స్త్వాం ప్రణమంతీతి ద్యోతితం. ౧౬. మయూఖై రితి. హిమనీహారైః శీతనీహారైః సంవృతాః ... - అనేన బహుకాలం సమాగతోఽపి రాక్షసప్రభాభిభూత తేజస్కో న్యూన ఇవ కిమర్థం వర్తసే ఇత్యర్థస్సూచ్యతే. ౧౭. అగ్రాహ్యేతి. పూర్వాహ్ణే అగ్రాహ్య వీర్యః - అగ్రాహ్యౌష్ణ్యః చంద్రాయమాణో వర్తత ఇత్యర్థః - ఈషదర్థేవా నఞ్ - అనుదరా కన్యేతివత్ - తదుక్తం. శ్లో. 'తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాష్షట్ ప్రకీర్తితాః' ఇతి. మధ్యాహ్నే స్పర్శతః

ప్రాప్తా సీతేవ లక్ష్యతే దృశ్యతే- న తు శోభతే సీతేవ న శోభత ఇత్యర్థః. ౧౩. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనాశీతలస్పర్శః - అశైత్యోపలక్షణం మతుప్తేపి ద్రష్టవ్యం - తథాచానుష్ణాశీతలస్పర్శ ఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతఃకాలే - హిమవిద్ధస్సన్ - ద్విగుణశీతలః ప్రాతఃకాలభవత్వేన హిమవిద్ధత్వేన ద్విగుణశీతలత్వ మితి భావః. ౧౪. బాష్పేతి. బాష్ప ఉష్మా తేన ఛన్నాని - ప్రాతఃకాలే మహోదకాది ష్వివ వనాద ప్యూష్మా ప్రాదుర్భవతీ త్యనుభవ ఏవ ప్రమాణం. ౧౫. ఖర్జూరేతి. ఖర్జూరపుష్పాకృతిభిః - పీతవర్ణై రిత్యర్థః. పూర్ణతండులైః త్రిహిపూర్ణైః శిరోభిః మంజరీభిః-కించిదాలంబాః కించి న్నమ్రాః. ౧౬. మయూఖై రితి. హిమనీహారసంవృతైః హిమబిందుసంవృతైః ఉపలక్షితః సూర్యః. ౧౭. అగ్రాహ్యేతి. పూర్వాహ్ణే ప్రాతః కాలే - అగ్రాహ్య వీర్యః అత్ర నఞీషదర్థే - అనుదరా కన్యేతి వత్ - ఈషద్గ్రాహ్యం వీర్య మౌష్ణ్యం యస్య - స్పర్శతః సుఖః సుఖస్పర్శ ఇత్యర్థః -

రాతప శ్శోభతే క్షితా. ౧౯. అవశ్యాయ నిపాతేన కించిత్ప్రక్లిన్నశాద్వలా, వనానాం శోభతే భూమి ర్నివిష్టతరుణాతపా. ౨౦. స్పృశంస్తు విపులం శీతముదకం ద్విరద స్సుఖం, అత్యంతతృషితో వన్యః ప్రతిసంహరతే కరం. ౨౧. ఏతేహి సముపాసీనా విహగా జలచారిణః, నవిగాహంతి సలిల మప్రగల్భా ఇవాహవం. ౨౨. అవశ్యాయ తమోనద్ధా నీహారతమసావృతాః, ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్యంతే విపుష్పా వనరాజయః. ౨౩. బాష్పసంఛన్న సలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః, హిమార్ద్రవాలుకై స్తీరై స్సరితో భాంతి సాంప్రతం. ౨౪. తుషారపతనా చ్చైవ మృదుత్వాద్భాస్కరస్య చ, శైత్యా దగాగ్రస్థ మపి ప్రాయేణ రసవజ్జలం. ౨౫. జరాజర్ఝరితైః పద్మై శ్శీర్ణ కేసరకర్ణికైః, నాళశేషై ర్హిమధ్వస్తై ర్న భాంతి కమలాకరాః.

స్పర్శేన - సుఖః - సుఖకరః - కించి త్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ - అనేనాపి రాక్షసాక్రమేప్య పరాక్రమత్వ మనుచిత మితి గమ్యతే. ౧౯. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయః హిమం శాద్వలః శష్పప్రచురా భూమిః - నడశాదాద్వలజితివలచ్ - అనేన రాక్షసాభిభవకృతమునిజనరోదనం రామకృపాప్రవృత్తి శ్చోచ్యతే. ౨౦. స్పృశ న్నితి. ప్రతిసంహరతే అతిదుస్సహశైత్యవత్త్వా దితి భావః- అనేనేంద్రస్య రాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్భోగభీరుత్వం సూచితం. ౨౧. ఏతేహీతి. సముపాసీనాః జలమితి శేషః-అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే - అప్రగల్భాః అధృష్టాః - ఆహవం యుద్ధం. ౨౨. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయః హిమసలిలం సఏవతమః తేన నద్ధాః బద్ధాః - అనేన నిశ్చలత్వం లక్ష్యతే - హిమక్లిన్నాహి లతా నిశ్చలీ భవంతి - నీహారః అజలవర్షి మహాహిమం - తదేవ తమః తేనావృతాః - అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే - విపుష్పా ఇత్యనేన నిమీలితాక్షత్వ ముక్తం - అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః - అతోత్ప్రేక్షాలంకారః. ౨౩. బాష్పేతి. రుతంశబ్దః హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః - అనేనాపి ఋషిజనదైన్య మేవ ద్యోత్యతే. ౨౪. తుషారేతి. తుషారః హిమం - అగాగ్రస్థ మపి నిర్మలశిలాతలస్థ మపి రసవ ద్విషవత్. ని. 'రసో రాగే విషే ద్రవ్యే శృంగారాదౌ పరాక్రమ' ఇతిబాణః, శైత్యాతిశయేన విషవదనుపాదేయం భవతీత్యర్థః - ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవత శ్చానుద్యోగాన్మునిమనో దుఃఖితం భవతీతి ద్యోత్యతే. జరేతి. జరయా చిరప్రరూఢతయా - జర్ఝరితైః వివర్ణైః-శీర్ణ కేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్కకర్ణికైః - పద్మైర్న భాంతి - స్పష్టం వ్యంగ్యం. ౨౬. ఏవ మృషిపీడాతిశయేపి రామస్య రాక్షసవధానుద్యమ ముక్త్వా భరతస్య త్వదాగమనవ్యసనిత్వా త్తద్దర్శనకాలోపి సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ

ఆపాండు రీషత్పాండుః - కించి చ్ఛోభతే. ౧౯. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయ నిపాతేన హిమనిపాతేన - నివిష్టతరుణాతపా బాలాతపసమేతేత్యర్థః. ౨౦. స్పృశ న్నితి. ప్రతిసంహరతే కరం దుస్పర్శశైత్యవత్త్వా దితి భావః. ౨౧. ఏతఇతి. సముపాసీనాః సమ్యగ్జలసమీప ముపాసీనాః ప్రాప్తాః - జలచారిణో విహంగాః. టీ. అప్రగల్భాః శౌర్యరహితాః. ౨౨. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయరూపేణ తమసానద్ధాః సంకుచితపల్లవపుటాః-నీహారతమసావృతాః-ఉపరిపతత్ప్రాలేయరూపేణ తిమిరేణసంఛన్నాః-స్వపతాంహి ద్వేతమసీ అభ్యంతరం బాహ్యంచ-తత్రాభ్యంతరేణ నిద్రా తమసా సంకుచితాః - బాహ్యేన నిశాతమసా సంఛన్నాః స్వపంతివనరాజయశ్చ స్వేషు పతితావశ్యాయ తమ స్సంకుచితపల్లవాః ఉపరి పతిత నీహారతమసా సంఛన్నాః ప్రసుప్తా ఇవలక్ష్యంతే. ౨౩.౨౪. తుషారేతి.అగాగ్రస్థ మపి గంభీరస్థ మపి - అగాగ్రస్థ మతి పాఠే పర్వతాగ్రస్థ మపీత్యర్థః-రసవత్ రుచికరం. ౨౫.

౨౬ అస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రః కాలే దుఃఖసమన్వితః, తప శ్చరతి ధర్మాత్మా త్వద్భక్త్యా భరతః పురే. ౨౭. త్యక్త్వా రాజ్యంచ మానంచ భోగాంశ్చ వివిధా న్బహూన్, తపస్వీ నియతాహారః శేతే శీతే మహీతలే. ౨౮. సోపి వేలా మిమాం నూన మభిషేకార్థ ముద్యతః, వృతః ప్రకృతిభి ర్నిత్యం ప్రయాతి సరయూం నదీం. ౨౯. అత్యంతసుఖసంవృద్ధ స్సుకుమార స్సుఖోచితః, కథ న్న్వపరరాత్రేషు సరయూ మవగాహతే. ౩౦ పద్మపత్రేక్షణో వీర శ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్, ధర్మజ్ఞ స్సత్యవాదీచ హ్రీనిషేధో జితేంద్రియః, ప్రియాభిభాషీ మధురో దీర్ఘబాహు రరిందమః, సంత్యజ్య వివిధా న్భోగా నార్యం సర్వాత్మనా శ్రితః. ౩౧. జిత స్స్వర్గ స్తవ భ్రాత్రా భరతేన మహాత్మనా, వనస్థ మపి తాపస్యే యస్త్వా

అస్మి న్నిత్యాదినా. దుఃఖసమన్వితః - త్వద్విరహాదితి శేషః. ౨౭. త్యక్త్వేతి. రాజ్యం రాజత్వం - ప్రభుత్వ మిత్యర్థః - మానం - రాజపుత్రోచిత మత్యభిమానం - భోగాన్ ప్రసాదనవసనాదీన్ - బహూ న్నిత్యపరిత్యాజ్యత్వ ముచ్యతే - తపస్వీ తపస్విచిహ్నజటాజినాదిమాన్ - నియతాహారః ఫలమూలాద్యశనః - శేత ఇత్యనేనోపధానరాహిత్య ముచ్యతే - మహీతల ఇత్యనేన ఖట్వాదిరాహిత్యం. సోపీతి. వేలాం ప్రాప్యేతి శేషః - ప్రకృతిభి రితి - ఉపభోక్తుం వ్యవస్యంతి పౌరా వై ధర్మవత్సల మితి వక్ష్యమాణరీత్యా త్వద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరత మనుగచ్ఛంతీ రిత్యర్థః. ౨౯. అత్యంతేతి. అత్యంతసుఖసంవృద్ధః - రాజ్ఞా ఉపలాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః - త్వయాపి లాలితత్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః - సుకుమారః భవతోపి ద్విగుణవిశేషసహితసౌకుమార్యః - సుఖోచితః - త్వయా సహ వస్తుం యోగ్యః - వనే త్వత్సాహాయ్యయోగ్యః - కథం ను - అత్యంతపరమ్యేన మన్యతే - స్వస్య రామవిరహాభావేన శైత్యానుభవః - తస్య రామతాపాత్ ఉపశాంతిదశా నద్యా ఇత్యుక్తరీత్యా నదీనా మపి రామవిరహోష్ణత్వాచ్ఛైత్యప్రసక్తి రేవ నాస్తి - అపరరాత్రేషు యథా నవవైధవ్యాః స్త్రియః మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖ మనవలోకయంత్యో గచ్ఛంతి తథాయ మపి కైకేయీపుత్రోయం పితృ న్నిమిత్త మేవాపశ్యం ఇతి జనావస్యంతీతి భీత్యా అపరరాత్రేష్వేవ గచ్ఛతి - సరయూ మవగాహతే - నిర్వేదాతిశయేనాతిశీతగామినీ మపి సరయూం నిర్భయోఽవగాహతే - అవగాహతే జలే ప్రవిశ్య స్నానకృత్యం [illegible] భవతి. తని శ్లోకే (౨౯) ౩౦. పద్మేత్యాది. నిరుదరః అగాధోదరః - హ్రీనిషేధః హ్రియా లజ్జయా నిషేధః అకృత్యేభ్యో నివర్తనం యస్య సః - మధురః మధురవాక్ సుందరో వా - ఆర్యం శ్రేష్ఠం త్వాం - సర్వాత్మనా కరణత్రయేణ శ్రితః. ౩౧. జిత ఇతి. స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతరాయభూత స్స్వర్గః - జితః తిరస్కృతః - వనస్థ మపి త్వాం - తాపస్యే తాపసకర్మవిషయే అనువిధీయతే అనుకరోతి - త్వ

జరేతి. జరయా జర్ఝరితైః శకలీకృతైః - పర్ణైః పత్రైః - పుష్పదలైః కేసరలీకృతైః - పద్మైః రితి శేషః - నభాంతీత్యన్వయః. ౨౯. ౩౦. పద్మపత్రేతి. నిరుదర కృశోదరః - హ్రీ నిషేధః - హ్రియా నిషిద్ధకర్మజుగుప్సాత్మాదరతయా పరదారాదివిషయే నిషేధ శ్చక్షు రాదీంద్రియనివర్తనం యస్య సః - తత్ర హేతుః జితేంద్రియః మధురః సుందరః. సంత్యజ్యేతి - ఆర్యం శ్రేష్ఠం త్వాం వస్తుత స్తు వివిధా న్భోగా న్సంత్యజ్య - సర్వాత్మనా శ్రవణాది రూప సకలవిధభక్త్యా ఆర్యం బ్రహ్మేతి స్మాతా మపి పూజ్యం త్వామేవాశ్రితః. ౩౧. జిత ఇతి. స్వర్గో జితః సంపాదితః - వస్తుతస్తు తిరస్కృతః - స్వర్గస్య త్వద్భక్తే రంతరాయరూపత్వా దితి భావః - అతఏవ వనస్థ మపి త్వాం తాపస్యే తాపసత్వ

మనువిధీయతే. ౩౩. నపిత్ర్య మనువర్తంతేమాతృకం ద్విపదా ఇతి, ఖ్యాతో లోక ప్రవాదోఽయం భరతేనాన్యథాకృతః, భర్తా దశరథో యస్యా స్సాధుశ్చ భరత స్సుతః, కథన్ను సాంబా కైకేయీ తాదృశీ క్రూరశీలినీ. ౩౫. ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహా ద్బ్రువతి ధార్మికే, పరివాదం జనన్యాస్త మసహ న్రాఘవోఽబ్రవీత్. ౩౬. నతేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తామేవేక్ష్వాకు నాథస్య భరతస్య కథాం కురు. ౩౭. నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా, భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీ క్రియతే పునః. ౩౮. సంస్మరామ్యస్య వాక్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ, హృద్యాన్యమృతకల్పాని మనఃప్రహ్లాదనాని చ.

స్యార్థః. ౩౩. ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధే విళంబః కృతః-భరతక్లేశేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం - అతః కిమత్ర కృత్య మితి సూచయిత్వా సర్వస్యానర్థస్యమూలభూతా కైకేయీత్యాశయేనాహ - నపిత్ర్య మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. పిత్ర్యం పితృస్వభావం - ద్వేపదే యేషాంతే ద్విపదాః మనుష్యాః - అన్యథాకృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతః - నమాతృస్వభావ ఇత్యర్థః - భర్తేతి - సాధు శబ్దస్య భర్తరి భరతే చాన్వయః - తాదృశీతి పూర్వంకైకేయ్యుక్తస్మరణం. ౩౫. ఇత్యేవ మితి. అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యూషే రామస్య ససీతస్య సరస్స్నానాదిక్లేశమాలోక్య సుదుఃఖితతయా కైకేయీం నిందితు ముపక్రమ్య ఝటితి నిందాయాం క్రియమాణాయాం రామః కుప్యే దితి ప్రథమం హేమంతస్వభావం ప్రస్తుత్య తత్ప్రసంగేన భరత ముపక్షిప్య కైకేయీం నిందతిస్మేతి గమ్యతే - స్నేహాత్ రామస్నేహాత్ - పరివాదం అసహన్ - అసహమానః. ౩౬. నత ఇతి. మధ్యమా సర్వదశరథపత్న్యపేక్షయా - కథంచన ప్రాసంగికకథాయా మపి - మధ్యమాంబేతి స్వాభిమానద్యోతనాయ - ఇక్ష్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గంగతే అస్మాసు చ వనం గతేషు పూర్వతరాస్మత్కులమర్యాదాస్థాపకస్య. తనిశ్లోకీ. తామేవ తస్మిన్ పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యాద్యుక్తాం - ఇక్ష్వాకునాథస్య ఆస్ఫోటయంతి పితర ఇత్యాదినా ఇక్ష్వాకుభిః ప్రార్థనీయస్య - భరతస్య పద్మపత్రేక్షణ ఇత్యాద్యుక్త సద్గుణభరితస్య. (౩౬) ౩౭. నిశ్చితేతి. వనవాసే నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి మే బుద్ధిః - భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీ క్రియతే బాలబుద్ధి రివ భవతి - అసంపూర్ణేపి వనవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా భవతీ త్యర్థః. ౩౮. స్నేహ మేవ ప్రకాశయతి-సంస్మరామీత్యాదినా. లోకే కైశ్చి దుక్తాని వాక్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకఠోరాణి భవంతీతి తద్వ్యుదాసాయాహ మధురాణీతి-హృద్యాని హృదయా దనపేతాని - అమృతకల్పాని శుభోదర్కాణి - ఇదానీ మపి మనః ప్రహ్లాదనాని. తనిశ్లోకీ.

త్యే స్థిత్వా - అనువిధీయతే అనుకరోతి సేవత ఇత్యర్థః. ౩౩. నేతి. పిత్ర్యం పితృస్వభావం ద్విపదాః మనుష్యాః నానువర్తంతే - అపితు మాతృకం మాతృస్వభావ మనువర్తంత ఇతి - ఖ్యాతః ప్రసిద్ధోఽయం లోకప్రవాదః - భరతేనాన్యథాకృతః - మాతృకృతస్యానయస్య పరిహారాదితి భావః. ౩౪. ౩౫. ఇతీతి. స్నేహాత్ భరతవిషయస్నేహాత్. ౩౬. నేతి. కౌసల్యాసుమిత్రావ్యతిరిక్తమాత్రభిప్రాయేణ కైకేయీ మధ్యమే త్యుచ్యతే - అమధ్యమేతి వాచ్ఛేదః - తామేవ పూర్వోక్తా మేవ కురు కథయ. ౩౭. నిశ్చితేతి. వనవాసే నిశ్చితా నిశ్చయవతీ - దృఢవ్రతా మే బుద్ధిః భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీ క్రియతే - భరతస్య సుగుణాశ్రయస్య విశ్లేష మసహమానా సతీ చాంచల్యం ప్రాప్నోతీతి భావః. ౩౮. స్మరామీతి. కైశ్చి దుచ్యమానాని ప్రియాణ్యపి వాక్యాని - కర్ణకఠోరాణి భవంతి తన్నిరాసాయోక్తం - మధురాణి - హృద్యాని హృదయా దనపేతాని-హృదయ

౩౯. కదా న్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా, శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయాచ రఘునందన. ౪౦. ఇత్యేవం విలపం స్తత్ర ప్రాప్య గోదావరీం నదీం, చక్రేఽభిషేకం కాకుత్స్థ స్సానుజ స్సహసీతయా. ౪౧. తర్పయిత్వాథ సలిలై స్తే పితౄన్ దైవతానిచ, స్తువంతి స్మోదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః. ౪౨. కృతాభిషేక స్స రరాజ రామ స్సీతాద్వితీయ స్సహ లక్ష్మణేన, కృతాభిషేకో గిరిరాజపుత్ర్యా రుద్ర స్సనందీ భగవా నివేశః ౪౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షోడశస్సర్గః.

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతాసౌమిత్రి రేవచ, తస్మాద్గోదావరీతీరా త్తతో జగ్ము స్స్వమాశ్రమం. ౧. ఆశ్రమం త ముపాగమ్య రాఘవ స్సహలక్ష్మణః,

---

వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని ప్రియాణి శ్రవణప్రియాణి-మధురాణి మాధుర్యం సుకుమార తేత్యాద్యు క్తగుణవంతి - ఏవం శబ్దసర్గా ముక్త్వా అర్థధర్మా నాహ - హృద్యానీతి - హృద్యాని హృదయాహ్లాదజనకాని - అమృతకల్పాని శర్కరామధ్వాదివ దిశ్యంతభోగ్యాని-పునః ప్రహ్లాదనాని విజాతీయ ప్రత్యయమూలతయా ఆనందైకజనకాని. (౩౮) ౩౯.కదేతి. భరతసాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం సీతాలక్ష్మణాభ్యా మపి విరహిత మాత్మానం మన్యతే - భరత స్నేహాతిశయప్రకారోఽయం. తనిశ్లోకే. రఘునందన - శత్రుఘ్నేన త్వయాచ సహితేన భరతేన కదా సమేష్యామి సంగతో భవిష్యామీతి యోజనీయం - చకారేణ సీతా సముచ్చయః. యావ దనురక్త మేళనేపి విశాలానురక్తవిరహే సర్వానురక్తవిరహ ఇవ ఆర్తి ర్జాయతే - తస్మైత్యపేక్ష్యాపి మేళనే అపూర్వసర్వసుహృజ్జనమేళనే ఇవానిహార్ద్దో జాయత ఇతి - త్వయాచేతి - లక్ష్మణమేళనస్య సిద్ధేపి అసిద్ధవత్కథనం భరతశత్రుఘ్నవిషయప్రేమాతిశయేనేతి భావః. (౩౯) ౪౦. ఇత్యేవ మితి. ఇత్యేవం విలపన్ - భరతస్నేహకృతాని బహూని వాక్యాని జల్పన్నిత్యర్థః-అభిషేకం స్నానం. ౪౧. తర్పయిత్వేతి. ఋషితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం - స్తువంతిస్మ ఉపతస్థిరే - మిత్రస్యేత్యాది మంత్రైః సీతాస్వయంత్రేణ-దేవతాః సంధ్యాదిదేవతాః. ౪౨. కృతాభిషేక ఇతి. రుద్ర స్సనందీ స్వపరివారః ద్విష్పర్శనత్వ ముచ్యతే - రుద్ర స్సహిష్ణు ర్భగవా నివేశ ఇతి వక్తవ్య ఇతి శేషో దృశ్యతే - కర్పూ ద్దృశ్యత ఇత్యాహ - తదా అభూతోపమేతి యుక్త మితి జ్ఞేయం. ౪౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

ఏవం రామతపోవిశేషదర్శితనాయ హేమంతం ప్రథమప్రవృత్త ముపవర్ణ్య గతస్త్రిషు సంవత్సరేష్వతీతేషు కదాచి చ్చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధనిదానత్వేన శూర్పణఖావృత్తాంత ముపక్షిపతి సప్తదశే-కృతాభిషేక ఇత్యాది. తతః అభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం - ఆశ్రమం తపోవనం. ని. 'తపోవనే మఠే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమో స్త్రియాం' మితి బోధః. ౧.ఆశ్రమ మితి.

ప్రియత్వస్య తు ప్రాగేవోక్తత్వాత్ - యద్వా - హృద్యాని హృదయంగమాని - బంధనే పర్యాప్తిరియత్ ప్రత్యయః - వశ్య మంత్రవ త్పరహృదయబంధనా నీతి యావత్ - పునః ప్రహ్లాదనాని-నితాంతసుఖకరాణి. ౩౯—౪౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతా - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశస్సర్గః.

కృతేతి. తతః అవగాహనానంతరం. ౧. ఆశ్రమ మితి. పౌర్వాహ్ణికం ప్రాతర్హోమాదికం. ౨.౪.

కృత్వా పౌర్వాహ్ణికం కర్మ పర్ణశాలా ముపాగమత్. ౨. ఉవాస సుఖిత స్తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చకార వివిధాః కథాః. 3. స రామః పర్ణశాలాయా మాసీన స్సహసీతయా, విరరాజ మహాబాహు శ్చిత్రయా చంద్రమాఇవ. ౪. తథాసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః, తం దేశం రాక్షసీ కాచి దాజగామ యదృచ్ఛయా. ౫. సాతు శూర్పణఖానామ దశగ్రీవస్య రక్షసః, భగినీ రామ మాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమం. ౬. సింహోరస్కం మహాబాహుం పద్మపత్రనిభేక్షణం, ఆజానుబాహుం దీప్తాస్యమతీవ ప్రియదర్శనం, గజవిక్రాంతగమనం జటామండలధారిణం, సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనాన్వితం, రామ మిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభం, బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా రాక్షసీ కామమోహితా. ౯. సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహోదరీ, విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా, ప్రీతిరూపం విరూపాసా సుస్వరం భైరవస్వరా, తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ, న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియమప్రియదర్శనా, శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨. జటీ తాపసరూపేణ సభార్య శ్శరచాపధృత్, ఆగత స్త్వ

పూర్వాహ్ణే భవం పౌర్వాహ్ణికం - బ్రహ్మయజ్ఞాది - నత్వగ్నికృత్యం. అనుదితహోమత్వేన తస్య సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ - పర్ణశాలా ముపాగమత్ - ఆశ్రమే పర్ణశాలాతో బహిరేవ కర్తవ్య మనుష్ఠాయ వాసస్థాన మగమ దిత్యర్థః. ౨. ఉవాసేతి. కథాః పురాణేతిహాసకథాః - చకార - ఉవాచేత్యర్థః - తథా చోక్తం ధాతువృత్తౌ-కరోతి రభూతప్రాదుర్భావే వర్తతే-అశ్మానమితః కురు పాదంజలేకురు - యః ప్రథమశ్శకలః పరాపతేత్ సస్వరుః కార్యః చోరం కారమాక్రోశతీత్యాదౌ అవస్థాపన నిర్మలీకరణోపాదానోచ్చారణాదౌ ప్రయోగాత్ - చోరం కారమిత్యత్ర చోరశబ్ద ముచ్చార్యేత్యర్థః-నహ్యత్ర చోరః క్రియతే-అర్థనిర్దేశ స్తూపలక్షణ మితి. 3. స రామ ఇతి. చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ - చిత్రా పౌర్ణమాస్యా మితి భావః. ౪. తథేతి. రామస్యాసీనస్య రామే ఆసీనే. ౫. రాక్షసీ ష్వపి శ్రైష్ఠ్యమాహ - సేతి. రామ మాసాద్య దదర్శ - రామం దృష్ట్వా ఆససాదేత్యర్థః - సమానకర్తృకత్వ మాత్రే ల్యప్. ౬. సింహోరస్క మిత్యాది. సింహోరస్కం - సింహశబ్దః శ్రేష్ఠవాచీ - విశాలోరస్క మిత్యర్థః - మహాసత్త్వం మహాబలం - పార్థివవ్యంజనాని రాజలక్షణాని-కామకృతమోహహేతవో విశేషణాని. ౯. తస్యాస్తస్మిన్ మనః ప్రవృత్తిం మునిః పరిహసతి - సుముఖ మిత్యాదినా. వృత్తమధ్యం తనుమధ్యం విరూపాక్షీ వికటనేత్రీ - సుకేశం నీలకేశం - ప్రీతిరూపం ప్రియరూపం - ప్రీయత ఇతి ప్రీతిః - విరూపా - వికటరూపా - సుస్వరం స్నిగ్ధగంభీరస్వరం - తరుణం యువానం సౌమ్యం చేత్యర్థః - దారుణేతి ప్రతినియోగినిర్దేశాత్ -దక్షిణం ఋజుభాషిణం - వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ - న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం-శరీరజో మన్మథః. ౧౨. జటీతి. తాపసరూపేణ జటీ - కాముకరూపేణ సభార్యః - క్షత్రియరూపేణ శరచాప

తథేతి. కథాసంసక్తచేతసః సతః యదృచ్ఛయా. ౫—౧౦. ప్రీతిరూపం ఆనందప్రదరూపం దారుణా - నిర్ఘృణా - తరుణం సఘృణం - దక్షిణం ఋజుభాషిణం - వామభాషిణీ వక్రోక్తిశీలా - న్యాయవృత్తం శాస్త్రవిహితాచారం - శరీరజసమావిష్టా మదనాతురా,

మిమం దేశం కథం రాక్షససేవితం, కి మాగమనకృత్యం తే తత్త్వ మాఖ్యాతు మర్హసి. ౧౫. ఏవ ముక్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పణఖ్యా పరంతపః, ఋజుబుద్ధితయా సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, అనృతం న హి రామస్య కదాచి దపి సమ్మతం, విశేషేణాశ్రమస్థస్య సమీపే స్త్రీజనస్యచ. ౧౬. ఆసీ ద్దశరథో నామ రాజా త్రిదశవిక్రమః, తస్యాహ మగ్రజః పుత్రో రామో నామ జనైః శ్రుతః, భ్రాతాయం లక్ష్మణో నామ యవీయా న్మా మనువ్రతః. ౧౭. ఇయం భార్యా చ వైదేహీ మమ సీతేతి విశ్రుతా, నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితు ర్మాతుశ్చ యంత్రితః ౧౮. ధర్మార్థం ధర్మకాంక్షీచ వనం వస్తు మిహాగతః, త్వాంతు వేదితు మిచ్ఛామి కథ్యతాం కాసి కస్యవా. ౧౯. నహి తావ న్మనోజ్ఞాంగి రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే, ఇహ వా కిన్నిమిత్తం త్వ మాగతా బ్రూహి తత్త్వతః. ౨౦. సాబ్రవీ ద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసీ మదనార్దితా, శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి తత్త్వార్థం వచనం మమ ౨౧ అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామరూపిణీ, అరణ్యం విచరామీద మేకా సర్వభయంకరా. ౨౨. రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయా న్రాక్షసేశ్వరః, వీరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శ్రోత్ర మాగతః ౨౩. ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా కుంభకర్ణో మహాబలః, విభీషణస్తు ధర్మాత్మా నతు రాక్షసచేష్టితః. ౨౪. ప్రఖ్యాత వీర్యౌచ రణే భ్రాతరౌ ఖరదూషణౌ, తా నహం సమతిక్రాంతా రామ త్వా

ద్ధృత్ - రాక్షససేవితం - విశద్రూపాసత్త్వై స్సేవిత మిత్యర్థః. ౧౫. ఏవ మితి. శూర్పణఖ్యేతి. ఛాందసో దీర్ఘాభావః - ఋజుబుద్ధితయా కుటిలేష్వ ప్యకుటిలబుద్ధితయా-ఆశ్రమస్థస్య తపోవనస్థస్య. ౧౬. ఆసీ దిత్యాది. యవీయాన్ కనిష్ఠః-అనువ్రతః అనుసరణం వ్రతం యస్యసః. ౧౭. వైదేహీ విదేహరాజపుత్రీ, మాతుః కైకేయ్యాః - యంత్రితః నియమితః. చోదిత ఇతి యావత్. ౧౮. ధర్మకాంక్షీ పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మకాంక్షీ - ధర్మార్థం తపోరూపధర్మసిద్ధ్యర్థం - వనం వస్తుం యంత్రిత స్సన్నిహాగత ఇత్యన్వయః - కాసీతి నామజాతిప్రశ్నః - కస్యేతి పిత్రాదివిషయః ప్రశ్నః. ౧౯. నహీతి - తావత్ కార్త్స్న్యేన-మనోజ్ఞాంగీ సతీ త్వం - మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతిభాసి - యద్వా - రాక్షససేవిత ఇతి తద్వచనాత్ రాక్షసీత్వ మిత్యాశంక్య పరిహరతి-మనోజ్ఞాంగి త్వం రాక్షసీతి నప్రతిభాసీతి - రామదర్శనకాలే కథారూపం కృతవతీ - కామరూపత్వాత్ - దుర్ముఖీత్యాదికం వాస్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్త మితి జ్ఞేయం. ౨౦. సేతి. తత్త్వార్థం పరమార్థం. ౨౧. అహ మితి. కామరూపిణీ ఇచ్ఛానుసారరూపధారణే సమర్థా - సర్వభయంకరేతి వక్ష్యమాణరతిప్రతిబంధకనివారణక్షమతోక్తా. ౨౨. కాసీతి ప్రశ్నస్యోత్తర ముక్త్వా కస్యేత్యస్య ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ - రావణ ఇత్యాదినా. ౨౩. కుంభకర్ణశ్చ మే భ్రాతేత్యన్వయః - విభీషణస్తు-తస్య విశేషోఽస్తి - సోపి మే భ్రాతేత్యర్థః - తం విశేష మాహ - ధర్మాత్మేతి - ధర్మాత్మా ధర్మస్వభావః రాక్షసచేష్టితో న, అన్యథా రాక్షసోపి నరాక్షసవ్యాపార ఇత్యర్థః. ౨౪. ప్రఖ్యాతేత్యాగమనే

౧౭—౧౮. ఇయ మితి. నియోగాత్ ఆజ్ఞాబలాత్ - యంత్రితః ప్రచోదితః. ౧౯. ధర్మార్థ మితి. ధర్మకాంక్షీ పితృవాక్యనిర్వహణరూపధర్మాభిలాషీ - ధర్మార్థం తపస్యైవ ధర్మస్య పరిపాలనాయ-త్వా కిన్నామధేయా-కస్య జన్మాదినా సంబంధినీ. ౨౦—౨౪. తా నహ మితి. తాన్ రావణా

పూర్వదర్శనాత్, సముపేతాస్మి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమం. ౨౫. అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ, చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి. ౨౬. వికృతాచ విరూపాచ నచేయం సదృశీ తవ, అహమేవానురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మాం. ౨౭. ఇమాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం, అనేన తే సహభ్రాత్రా భక్షయిష్యామి మానుషీం, తతః పర్వతశృంగాణి వనాని వివిధానిచ, పశ్యన్ సహ మయా కాంతే దండకా న్విచరిష్యసి. ౨౯. ఇత్యేవ ముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణాం, ఇదం వచన మారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తదశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితాం, స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్ణయా వాచా స్మితపూర్వ మథాబ్రవీత్. ౧. కృతదారోఽస్మి భవతి భార్యేయం దయితా

నిమిత్త మాహ ప్రఖ్యాతేతి - ఖరదూషణౌ జనస్థానస్థావితి శేషః - ఏవం భ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహే భీతి ర్స్యాదిత్యత ఆహ - తా నహ మితి - అతిక్రాంతా అతిక్రమ్యవర్తమానా - స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః - త్వాత్వాం - పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శన మారభ్య - అపూర్వదర్శనా దితి వా ఛేదః - దేవదానవమర్త్యేష్వితఃపూర్వ మదృష్ట త్వద్రూపదర్శనా ద్ధేతోః - భావేన హృదయేన - రత్యాఖ్యభావేన వా - భర్తారం సముపేతాస్మి - తత్ర హేతుః పురుషోత్తమ మితి. ౨౫. సీతాయాం విద్యమానాయాం కిం త్వయే త్యత్రాహ అహ మితి - స్వచ్ఛందబలగామినీ స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనాచ. ౨౬. సీతాం నిందతి. వికృతాచేతి-వికృతేతి విషమశరీరత్వ ముచ్యతే - కరాళాం వికృతాం. ని. 'కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేపి చే'తి వైజయంతీ. ౨౭. నిర్ణతం నిరతిశయేన నతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్సా నిర్ణతోదరీ. ౨౯. ఇతీతి. తాం మదిరేక్షణాం మదయతి దర్పయతీతి మదిరం తాదృశ మీక్షణం యస్యా స్తాం - మదదర్పశోభనయో రిత్యస్మాద్ధాతోః ఇషిమదీత్యాదినా కిరచ్ప్రత్యయః - అత్ర సార్ధత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.

అథ ఖరక్రోధహేతు శ్శూర్పణఖా విరూపకరణ మష్టాదశే - తత ఇత్యాది. తతః తత్ర పర్ణశాలాయాం అథ శూర్పణఖావచనానంతరం - స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా శ్లక్ష్ణయా మృద్వ్యా-కామ

దీత్ - సమతిక్రాంతా త్వదభిసరణే తన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః - హే రామ - త్వాత్వాం పూర్వదర్శనా త్ప్రథమదర్శనమారభ్య అపూర్వదర్శనా దితిపాఠే - అపూర్వదర్శనాత్ దేవతానవమర్త్యే ష్వితఃప్రాగదృష్టదివ్యత్వద్రూపదర్శనాద్ధేతోః - త్వాం భర్తారం సముపేతాస్మీతి సంబంధః. ౨౫. అహ మితి. ప్రభావసంపన్నా - ప్రకర్షేణ భావేన శృంగారాఖ్యేన సంపన్నా - స్వచ్ఛందబలగామినీ చ. ౨౬. సీతాసౌందర్యదర్శనమోహితాపి జగన్మోహన దివ్యమంగళవిగ్రహ శ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురా ఆత్మనః శ్రీరామపరిగ్రహాయ శూర్పణఖా - దేవీం దూషయతి. వికృతేతి. ౨౭. నిర్ణతోదరీం లంబోదరీం. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్సర్గః.

తాం త్వితి. అవపాశితాం బద్ధాం - స్వేచ్ఛయా భ్రాతృవిషయపరిహాసరూపవినోదేన -

మమ, త్వ ద్విధానాంతు నారీణాం సుదుర్లభా [illegible]. [illegible] స్త్వమే భ్రాతా శీలవా న్ప్రియదర్శనః, శ్రీమా నకృతదారశ్చ లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్. 3. అపూర్వీభార్యయాచార్థీ తరుణః ప్రియదర్శనః, అనురూపశ్చ [illegible] రూపస్యాస్య భవిష్యతి. ౪. ఏనం భజ విశాలాక్షి భర్తారం భ్రాతరం మమ, అసపత్నేవ వరారోహే మేరు మర్కప్రభా యథా, ఇతి [illegible] మేనాసా [illegible]

ఏవ పాఠః [illegible] - [illegible]. ౧. [illegible] భార్యః - [illegible] - [illegible] స్సంబోధనం - ఇష్టార్వేనత్యక్తు మనర్హత్వా [illegible] - [illegible] భవతి [illegible] - సుదుర్లభా [illegible] - [illegible] సహితా సపత్నీ - తస్యా భావ స్సపత్నతా - [illegible] - [illegible] చాస్య నక్షత్రాదివత్ కింతు [illegible] ప్రత్య [illegible] రూపగుణవచనత్వాత్ పుంవద్భావః. ౨. [illegible] - [illegible] నవితథా [illegible] స్వీకర్తు [illegible] తదార ఇతి నానార్థః. 3. అపూర్వీ-పూర్వం భార్యా సుఖం [illegible] మనేన పూర్వీ-పూర్వా [illegible] ఇనిః - నపూర్వీ అపూర్వీ-చిరా దృష్టభార్యాసుఖ ఇత్యర్థః - అత ఏవ భార్యయా [illegible] జనవాన్ - ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యావిషయ [illegible] ప్రయుక్తం - [illegible] శ్రేత్యత్ర అథ శ్రేతి చ్ఛేదే నాంతరాశయః-రూపస్యాస్య [illegible] రూపస్యేత్యర్థః. ౪. విశాలాక్షి- వర్తులతయా విశాలాక్షిత్వ మపి గమ్యతే-అర్కప్రభా మేరుం యథా భజతి [illegible] ప్రభా మేరుం ప్రాప్తా యథా నివర్తతే-[illegible]-ఏవం రామో [illegible] మోహేన ప్రాప్తాయాః స్త్రియః సహసా [illegible] దుఃఖం మాభూ [illegible] ప్రవర్త యామాస. ౫—౬. ఏవ మితి. [illegible]

అత ఏవ స్మితపూర్వ మబ్రవీత్. ౧. కృతేతి. [illegible] భవతి అస్మి [illegible]-కృతదార [illegible] భార్యః- భార్యా చేయం సన్నిహితేత్యర్థః. ౨. 'గురుణాపి సమం హాస్యం [illegible] కుటిలం [illegible]' [illegible] భ్రాతృవిషయ మపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ - రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రత్యాఖ్యాన ప్రత్యాయకైః - తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దై రుత్తర మనుభాషతే-[illegible] నా. శీలవ త్ప్రియదర్శనత్వాది గుణయుక్తః - ప్రియం దర్శనం యస్యసః - అకృతదారః [illegible] భార్యశ్చ. 3. అపూర్వీ భార్యయా చార్థీతి పాఠానుసారేణ వ్యాఖ్యాయతే-పూర్వం [illegible] మనేన జ్ఞాతమితి పూర్వీ - సనభవతీత్యపూర్వీ-అత ఏవ భార్యయాచార్థీ ప్రయోజన [illegible] అపూర్వ భార్యయాచార్థీతి పాఠే-అయ మర్థః-అపూర్వా [illegible] - [illegible] - సాచ త్వమేవ భవిష్యసీతి. పరిహాసానుకూలః - [illegible] - [illegible] అకృత దారః అకృతపరదారపరిగ్రహః - అసన్నిహిత భార్యో [illegible] - [illegible] ప్రథమభార్యయా వార్థీ చరితార్థః - శీలవాన్ వికపత్నీవ్రతశీలః - ప్రియదర్శనః ప్రియేషు మిత్రేషు దర్శనం ప్రవృత్తి ర్యస్య స తథోక్తః-తే అథ శ్రేతి చ్ఛేదః-అనురూపః స్వభార్యాను రూప ఇతి యావత్ -అస్య రూపస్య యోగ్య ఇతి శేషః. భవిష్యతి కాక్వాదరేణ భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా-అస్య రూపస్యానురూపో భవిష్యతీతి కాకుః. ౪. ఏవ మితి, భర్తారం మద్దాస్యకర్మణా - అప్యతోప్వమత మిత్యంతరాశయః. ౫.

హితా, విసృజ్య రామం సహసా తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౬. అస్య రూపస్య తే యుక్తా భార్యేయం వరవర్ణినీ, మయా సహ సుఖం సర్వాన్ దండకాన్ విచరిష్యసి. ౭ ఏవముక్తస్తు సౌమిత్రీ రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః, తత శ్శూర్పణఖాం స్మిత్వా లక్ష్మణో యుక్త మబ్రవీత్. ౮ కథం దాసస్య మే దాసీ భార్యా భవితు మిచ్ఛసి, సోఽహ మార్యేణ పరవాన్ భ్రాత్రా కమలవర్ణిని. ౯. సమృద్ధార్థస్య సిద్ధార్థా ముదితా మలవర్ణినీ, ఆర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్యా భవ యవీయసీ. ౧౦. ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం, భార్యాం వృద్ధాం పరిత్యజ్య త్వామేవైష భజిష్యతి. ౧౧. కో హి రూప మిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్ణిని, మానుషీషు వరారోహే కుర్యా ద్భావం విచక్షణః. ౧౨. ఇతి సా లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా నిర్ణతోదరీ, మన్యతే తద్వచ స్తథ్యం పరిహాసా విచక్షణా. ౧౩. సా రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం పరంతపం, సీతయా సహ దుర్ధర్ష మబ్రవీ త్కామమోహితా. ౧౪. ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం, వృద్ధాం భార్యా మవష్టభ్య మాం న త్వం బహుమన్యసే. ౧౫. అద్యేమాం భక్షయిష్యామి పశ్యత స్తవ మానుషీం, త్వయా సహ చరిష్యామి నిస్సపత్నా యథా సుఖం. ౧౬. ఇత్యుక్త్వా మృగశావాక్షీ మలాత సదృశేక్షణా, అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధా మహోల్కా

[illegible] ౮. కథ మితి. దాసస్య మే భార్యా [illegible] దాసీ భవితు మిచ్ఛసి [illegible] ౯. [illegible] సమృద్ధార్థస్యేతి. సిద్ధార్థా [illegible] ౧౦. [illegible] ౧౧. [illegible] ౧౨. ఇతీతి. [illegible] ౧౩. [illegible] ౧౪. ఏనా మితి. [illegible] ౧౫. అద్యేతి. [illegible] ౧౬. ఇతీతి. [illegible]

[illegible] ౯. ౧౦. [illegible] ౧౧-౧౬. ఇతీతి. [illegible] ౧౭. తా మితి. [illegible]

ల్కా రోహిణీ మివ. ౧౭. తాం మృత్యుపాశప్రతిమా మాపతంతీం మహాబలః, నిగృహ్య రామః కుపిత స్తతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮. క్రూరై రనార్యైః సౌమిత్రే పరిహాసః కథంచన, న కార్యః పశ్య వైదేహీం కథంచి త్సౌమ్య జీవతీం. ౧౯. ఇమాం విరూపా మసతీ మతిమత్తాం మహోదరీం, రాక్షసీం పురుషవ్యాఘ్ర విరూపయితు మర్హసి. ౨౦. ఇత్యుక్తో లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పార్శ్వతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబలః. ౨౧. నికృత్తకర్ణనాసా తు విస్వరం సా వినద్య చ, యథాగతం ప్రదుద్రావ ఘోరా శూర్పణఖా వనం. ౨౨. సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసీ శోణితోక్షితా, ననాద వివిధా న్నాదా న్యథా ప్రావృషి తోయదః. ౨౩. సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోరదర్శనా, ప్రగృహ్య బాహూ గర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనం. ౨౪. తతస్తు సా రాక్షససంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతం విరూపితా, ఉపేత్య తం భ్రాతర ముగ్రదర్శనం పపాత భూమౌ గగనా ద్యథాశనిః. ౨౫. తతః సభార్యం భయమోహమూర్ఛితా సలక్ష్మణం రాఘవ మాగతం వనం, విరూపణం చాత్మని శోణితోక్షితా శశంస

నిర్గతజ్వాలాసా చోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతే వివక్షితాం. ౧౭. తా మితి. నిగృహ్య హుంకారేణ ప్రతిషిధ్య. ౧౮. క్రూరై రితి. అనార్యైః దుర్జనైః - కథంచి జ్జీవతీం శూర్పణఖాయాః క్రోధ మాలోక్య కథంచి త్స్వావస్థ మాపన్నాం. ౧౯. ఇమా మితి. పూర్వ మేవ విరూపాం - పున ర్విరూపయితి భావః - వితాదపర్యంత మపరాధాభావా త్తూష్ణీం స్థితం - అద్య సీతా క్రమణవ్యాపేనేమాం విరూపయ త్యర్థః. ౨౦. ఇత్యుక్త ఇతి. తస్యాః కర్ణనాస మిత్యన్వయః - ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః - రామే బద్ధభావాయా అపి శూర్పణఖాయాః స్తనయోరుపచారేణ హాని ర్జాతే త్యనుసంధేయం. ౨౧. నికృత్తేతి. యథాగతం ఆగతమార్గ మనతిక్రమ్య - వనం ప్రదుద్రావేతి సంబంధః. ౨౨. సేతి. శోణితోక్షితా రక్తేన సిక్తా - నాదాన్ ననాద - నాదాన్ చకారే త్యర్థః - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - ప్రావృషి వర్షాకాలే. ౨౩. సావిక్షరంతీతి విక్షరంతీ స్రవంతీ - రుధిరం స్రవంతం - ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య. ౨౪. తత స్త్వితి. తం రామస్యాత్యేవ ప్రసిద్ధం యథాశనిః అశని రివ గగనాత్ భూమౌ పపాత. ౨౫. ఉత్తరసర్గార్థ మేవ సంగృహ్ణాతి - తత సభార్య మితి. భయమో మోహా భయమోహాః - నిష్పంద్య తా - తేన మూర్ఛితా వ్యాప్తా - రాఘవం వన మాగతం శశంస - ఆత్మ విరూపణం చ సర్వం శశంస - విరూపాం శశం సేత్యర్థః - ఖరస్య భగినీ - పత్నీ మాతృపుత్రత్వా త్సాక్షాత్స్వసేయత్వా ద్వృతి పూర్వ మపహాసితం.

పాశప్రతిమాం - యమ పాశసదృశీం - నిగృహ్య ప్రతిరుధ్య జీవతీం - శూర్పణఖ్యా భీషణతా మాలోక్య - కథంచి త్స్వావస్థ మాపన్నాం. ౧౮ — ౨౦. ఇతీతి. కర్ణనాస మిత్యత్ర ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. టీ. కర్ణనాస మిత్యుపలక్షణం - స్తనోష్ఠమపీత్యర్థః - ప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః - ఉక్తంచ భారతే - 'నికృత్తకర్ణనాసోష్ఠాంచ కారరఘునందన' ఇతి. స్కాందేచ. 'లక్ష్మణం తూర్ణ ముత్థాయ కరవాలేన వీర్యవాన్, కర్ణౌ స్తనౌ నాసికాంచ అచ్ఛిన ద్రామశాసనా' దితి. ౨౧ — ౨౩. సేతి. ప్రగృహ్య ఉద్ధృత్య. ౨౪ - ౨౫. తత స్సభార్య మిత్యుత్తరసర్గార్థసంగ్రహశ్లోకః - భయమోహాభ్యాం మూర్ఛితా వ్యాప్తా. ౨౬. టీ. సర్గఫలం. శ్లో. 'కర్ణనాసాపహారంచ శృణ్వతాం పఠతా మపి, శత్రు

సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టాదశస్సర్గః.

తాం తథా పతితాం దృష్ట్వా విరూపాం శోణితోక్షితాం, భగినీం క్రోధసంతప్తః ఖరః పప్రచ్ఛ రాక్షసః. ౧. ఉత్తిష్ఠ తావదాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమం, వ్యక్తమాఖ్యాహి కేన త్వమేవం రూపా విరూపితా. ౨. కః కృష్ణసర్పమాసీన మాశీవిషమనాగసం, తుదత్యభిసమాపన్న మంగుళ్యగ్రేణ లీలయా. ౩. కః కాలపాశమాసజ్య కంఠే మోహాన్నబుధ్యతే, యస్త్వామద్య సమాసాద్య పీతవాన్విష ముత్తమం ౪. బలవిక్రమసంపన్నా కామగా కామరూపిణీ, ఇమామవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతకసమాగతా. ౫. దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాంచ మహాత్మనాం, కోఽయమేవం విరూపాం త్వాం మహావీర్యశ్చకార హ

౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - [illegible] - అరణ్యకాండ [illegible] - అష్టాదశస్సర్గః.

[illegible]

౧. ఉత్తిష్ఠేతి. [illegible]

రహా. ౬. న హి పశ్యామ్యహం లోకే యః కుర్యాన్మమ విప్రియం, అంత రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసనం ౭. అద్యాస్యాహం మార్గణైః ప్రా ణానాదాస్యే జీవితాంతకైః, సలిలే క్షీర మాసక్తం నిష్పిబ న్నివ సారసః. ౮. నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృత్తమర్మణః, సఫేనం రుధిరం రక్తం మే దినీ కస్య పాస్యతి. ౯. కస్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముత్కృత్య సంగతాః, ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే ౧౦. తం న దేవా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః, మయాపకృష్టం కృపణం శక్తా స్త్రాతు మిహాహవే. ౧౧. ఉపలభ్య శనై స్సంజ్ఞాం తం మే శంసితు మర్హసి, యేన త్వం దుర్వినీ తేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨. ఇతి భ్రాతు ర్వచ శ్శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశే షతః, తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్ప మిద మబ్రవీత్. ౧౩. తరుణౌ రూప

నహీతి. అత్ర త మిత్యధ్యాహార్యం - తస్య సర్వవిశేషణాన్యత్వాయ ఇంద్రస్య విశేషణద్వయం. ౭. అద్యేతి. ప్రాణాన్ ఆదాస్య ఇతి శేషః - జీవితాంతకైః . జీవితనాశకైః మార్గణైః బాణైః - సారసః హంసవిశేషః ౮. నిహతస్యేతి. సంఖ్యే యుద్ధే - శరసంకృత్తమర్మణః బాణ చ్ఛిన్నమర్మస్థలస్య - సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం రక్తం రక్తవర్ణం - అచిర ప్రవృత్తస్య ఇత్యుచ్యతే - మేదినీ భూమిః. ౯. కస్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః - కాయాత్ దేహాత్ - ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య - సంగతాః సంభూయ స్థితాః. ౧౦. త మితి. మయా అహవే - అపకృష్టం అకృష్టం ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానోక్తిః. ౧౧. ఉపలభ్యేతి. ఉపలభ్య ప్రాప్య - దుర్వినీతేన దుర్మార్గేణ - విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా. ౧౨. ఇతీతి. విశేషతః అతిశయేన - క్రుద్ధస్య కృతక్రోధస్య. ౧౩. తరుణా వితి. [illegible] రూపాదియుక్తావితి [illegible] పుత్రౌ దశరథస్య స్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ [illegible] తరుణౌ [illegible] రామలక్ష్మణౌ సౌందర్యా [illegible] రామం దృష్టవతా [illegible] రామస్య [illegible] త్రిస్థిర [illegible] రామః [illegible] తరుణావిత్యాది [illegible] దృష్టి [illegible] శూర్పణఖా [illegible] తరుణౌ - [illegible] [illegible]

మేకం వాక్యం తత్ర త మిత్యధ్యాహార్యం - అను కేన్నేతి. అత్ర మహేంద్రశబ్దో విశేష్యం. పాకశాసన సహస్రాక్షశబ్దౌ విశేషణే - విశేషణ ద్వయస్య [illegible] - యథా మహేంద్రస్యేతి దృష్టాంతః - పాకం పాకాఖ్యం - వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవానితి పాకశాసనం - అంత రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసన మితి పాఠే - మహేంద్ర మంతరేణ ఇంద్రం వినా - యః మమ విప్రియం కుర్యాత్ తం న పశ్యామీత్యన్వయః. ౭. అద్యేతి. [illegible]. ౮. నిహతస్యేతి. రక్తం రక్తవర్ణం రుధిరం. ౯. కస్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః సంగతాః మిళితాః. ౧౦. త మితి. మయాపకృష్టం ఆక్రాంతం మయా అహం కృతవిరోధ మితి యావత్. ౧౧. ఉప లభ్యేతి. విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా ౧౩. నహి పశ్యామ్యహం లోకే [illegible], [illegible]

రహ. ౬. న హి పశ్యామ్యహం లోకే యః కుర్యాన్మమ విప్రియం, అన్త రేణ సహస్రాక్షం మహేన్ద్రం పాకశాసనం. ౭. అద్యాహం మార్గణైః ప్రాణానాదాస్యే జీవితాన్తకైః, సలిలే క్షీర మాసక్తం నిష్పిబన్నివ సారసః. ౮. నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృత్తమర్మణః, సఫేనం రుధిరం రక్తం మేదినీ కస్య పాస్యతి. ౯. కస్య పత్రరథాః కాయాన్మాంస ముత్కృత్య సంగతాః, ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే. ౧౦. తం న దేవా న గంధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః, మయాఽపకృష్టం కృపణం శక్తా స్త్రాతు మిహాహవే. ౧౧. ఉపలభ్య శనైః సంజ్ఞాం తం మే శంసితు మర్హసి, యేన త్వం దుర్వినీతేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨. ఇతి భ్రాతు ర్వచః శ్రుత్వా క్రుద్ధస్య చ విశేషతః, తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం సబాష్ప మిద మబ్రవీత్. ౧౩. తరుణౌ రూప

నహీతి. అత్ర న మిత్యధ్యాహార్యం - తస్య గర్వవిశేషద్యోతకత్వాయ ఇన్ద్రస్య విశేషణద్వయము. ౭. అద్యేతి. ప్రాణాన్ [illegible] శేషః - జీవితాన్తకైః - [illegible] మార్గణైః బాణైః - సారసః హంసవిశేషః ౮. నిహతస్యేతి. సంఖ్యే యుద్ధే - శరసంకృత్తమర్మణః [illegible] ఛిన్నమర్మస్థలస్య - సఫేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకాలికఫేనసహితం రక్తం [illegible] - [illegible] ప్రవృత్తత్వ మనేనోచ్యతే - మేదినీ భూమిః. ౯. కస్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః - కాయాత్ దేహాత్ - ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య - సంగతాః సంఘశ స్సమవేతాః. ౧౦. త మితి. మయా ఆహవే - అపకృష్టం ఆకృష్టం ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానోక్తిః. ౧౧. ఉపలభ్యేతి. ఉపలభ్య ప్రాప్య - దుర్వినీతేన దుర్జనేన - విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా. ౧౨. ఇతీతి. విశేషతః అతిశయేన - క్రుద్ధస్య కృతక్రోధస్య. ౧౩. తరుణా విత్యాది. నను వ్యక్త మాఖ్యాహి యేన త్వమేవం రూపావిరూపితేతి పృచ్ఛన్తం ఖరం ప్రతి పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణా విత్యేతావ ద్వక్తవ్యే తరుణా విత్యాదినా-రామాది సౌన్దర్యా దికం కిమర్థం [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] భ్రాత్రాదిసన్నిధానేపి హృద్గత మేవోక్తవతీ - అనుకూలానాం ప్రతికూలానాంచ రామం దృష్టవతాం మయ మేవ స్వభావః-అత ఏవ-యాని రామస్య చిహ్నానీతి పృష్టవతీంసీతాం ప్రతి. [illegible] ర్తిప్రలం బశ్చేతి వక్తవ్యే-రామః కమలపత్రాక్ష స్సర్వసత్త్వమనోహర ఇత్యేవ మాహ [illegible] -[illegible]- సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన క్రుద్ధాయా అపి ఛేదన ప్రవృత్తా [illegible] శూర్పణఖా హృద్గతమే వాహ-తరుణౌ - కామినీనాం ప్రకామాకర్షకం [illegible] - [illegible] చ్యతే - పరస్పరపరిహారకరణే నోభయత్ర భావబాధాదిశ్రమా ద్వివచనం - [illegible]

మేకం వాక్యం తత్ర తమిత్యధ్యాహార్యం - [illegible]. అత్ర మహేన్ద్రశబ్దో విశేష్యం. పాకశాసన సహస్రాక్షశబ్దౌ విశేషణే - విశేషు [illegible] - [illegible] మహేన్ద్ర [illegible] దృష్టాన్తః - పాకం పాకాఖ్యం - వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవానితి పాకశాసనః - అంత రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసన మితి పాఠే - మహేంద్ర [illegible] ఇన్ద్రం వినా - కః మమ విప్రియం కుర్యాత్ [illegible]. ౭. అద్యేతి. [illegible] హంసః. ౮. నిహతస్యేతి. రక్తం రక్తవర్ణం రుధిరం. ౯. కస్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః [illegible] తాః. ౧౦. త మితి. మయాఽపకృష్టం ఆక్రాన్తం [illegible]. ౧౧. ఉప లభ్యేతి. విక్రమ్య శౌర్యం కృత్వా. ౧౩. [illegible], [illegible]

సంపన్నౌ సుకుమారౌ మహాబలౌ, పుండరీకవిశాలాక్షౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ, ఫల

కి మనయో స్తారతమ్య మస్తి - నేత్యాహ - రూపసంపన్నౌ - రూపం సౌందర్యం తేన సంపన్నౌ సమృద్ధౌ - ఇతరేషాం కామాంగినాం రూప మాభ్యాం భిక్షిత్వా సంపాదయితవ్య మితి మాన్యమానా విత్యర్థః-యద్వా - రూపసంపన్నౌ సంపన్నరూపౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వా త్పరనిపాతః - తేన ఉత్పన్నం ద్రవ్యం క్షణమగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయంవిహాయ రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మిణా సహైవోత్పన్నరూపా విత్యర్థః - వయోరూపసత్త్వేపి కిం కఠినస్పర్శౌ- నేత్యాహ - సుకుమారౌ పరుషతరభవచ్ఛరీరవ న్నభవత్యనయో శ్శరీరం - కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ - ఏవం సౌకుమార్యసత్త్వేపి రతిశైథిల్యా [illegible] కింక్రాంతౌ స్యాతాం - నేత్యాహ - మహాబలౌ - రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూనృతూ నిత్యా ద్యుక్తరీత్యా నేకర్తుషువిహారేఽపి శ్రమలవరహితౌ ఏవం సముదాయశోభాసంపన్నత్వేపి కిమవయవశోభాసు వైకల్యం నేత్యాహ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ - సంరక్తనయనా ఘోరా ఇత్యుక్తరీత్యా త్వాదృశనయనవ న్నభవతి తన్నయన మిత్యర్థః - పుండరీకం సితాంభోజం - తమోగుణోద్రేకేణ నిద్రాకషాయితత్వం రజోగుణోద్రేకేణ సంరక్తత్వం వా నాస్తి - కింతు సర్వదా సత్త్వప్రసన్ననయనా విత్యర్థః - న కేవల మేవావయవశోభాతిశయః-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - 'కి మివ హి మధురాణాం మండనం నాకృతీనా' మిత్యుక్తరీత్యా - వల్కలాజినధారణేప్యతి రమణీయౌ-యద్వా-ఈ 'ఒయమేవం మహావీర్య ఇతి భీతం ప్రతి తయో ర్దుర్బలత్వముచ్యతే-తరుణౌ-ఊనషోడశవర్ష ఇత్యాద్యుక్తరీత్యా - యుద్ధాయోగ్యౌ - యద్వా - 'యౌవనే విషయైషిణా' మిత్యాద్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతౌ - రూపసంపన్నౌ - కస్యా కామయతే రూప మిత్యుక్తరీత్యా - వనితాజనవశీకరణాయ శరీర ముద్భావయంతౌ - నపౌరుషసంపన్నౌ-సుకుమారౌ-శ్రమస్వత్రయా సంపన్నకుమారౌ - ఇతో భవదాగంధప్రహారాసహౌ - మహాబలౌ - విపరీతలక్షణయా - ద్వావేతౌ మర్త్యౌ నస్త్రైన్యస్య భవతో నపర్యాప్తా విత్యర్థః- యద్వా - సుకుమారతరౌ బలసహితౌ - యోద్ధవిరోధికళత్రసహితత్వా న్నయుద్ధార్హౌ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ - తయో ర్యుద్ధసామర్థ్యం మద్వైరూప్యకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యా - శుష్కి భూతలోచనతయా చావగమ్యతే - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ - తత్రాప్యేకరూపోత్తరీయరహితౌ - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - స్థావరజంగమ్యం యాచిత్వా లబ్ధేఽంబరే బిభ్రాణౌ- యద్వా- ఖరస్య ప్రోత్సాహనాయ తయోర్బలాతిశయ ఉచ్యతే - తరుణా విత్యాది - తరుణౌ జయోత్సాహయోగ్యవయస్కౌ - రూపసంపన్నౌ - సింహోరస్కం మహాబాహు మిత్యుక్తరీత్యా, యుద్ధాభావేపి దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరౌ - సుకుమారౌ లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమౌ - మహాబలౌ మనోబలబాహుబలోపాయబలసంపన్నౌ - పుండరీకవిశాలాక్షౌ వైరిషు గౌరవబుద్ధిమూలకకాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ - అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్య ముచ్యతే - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ - సదాబద్ధవసనతయా యుద్ధసన్నద్ధా విత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. తని శ్లోకే.

ఏతత్పుత్రా వేతన్నామకా వితి వక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణన మస్యాః వైరూప్యప్రాప్తావపి వైరాగ్యోత్పత్త్యభావేన కామమోహితత్వా దవశా భ్రాతుస్సన్నిధా వవాచ్య మపి హృద్గత మేవాహ-విషయాభినివేశవంతో హ్యనుకూలప్రతికూలవిచారమంతరేణ ప్రథమం యన్మనసి లగ్నం తదేవానువదంతి - యద్వా - సర్వాణి రూపాణి విచిత్యధీరః నామానికృత్వేతివత్ ప్రథమం రూపోదాహ

సి నిరస్తోపి రూపోఽస్య దోష ముదాహరే దిత్యుక్తేః - సర్వలోకస్పృహణీయస్య శ్రీరామస్య దివ్య

మూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ, పుత్రౌ దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరౌ

రణం - అథవా - సుప్తమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితి కుపితత్వాద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం యద్వా - ఏవం రాక్షసావాసవనప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాం తౌ బలిష్ఠావితి మాశఙ్కిష్ఠాః కింతు మృదుప్రకృతికావిత్యుచ్యతే - యద్వా-యువా కుమార ఇత్యాది వేదాంతసిద్ధమర్థం రాక్షస్యాచష్టే-వ్యక్తమేష మహాయోగీతి మండోదరీవత్ - పర్వతం ఖలు ముక్తవేద్యం - స్నేహస్తు - దశరథాదిభిః కార్యః - తదవిశేషేణ రాజస్యాజాతం రఘునందనసౌందర్యవైలక్షణ్య మహిమ్నేతి జ్ఞేయం - నను రూపసంపదా ప్రథమం తరుణత్వాదివిశేషణవిశిష్టే శ్రీరామే భావానుబంధః లక్ష్మణేతు విరూపకరణద్వేషః - ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథమితి చేత్ పరస్పరస్య సదృశావితి తారుణ్యాదిసామాన్యాత్ రామప్రత్యాఖ్యానే లక్ష్మణేపి భావబంధనాద్రామేణాపి కర్ణనాసాచ్ఛేదాభ్యనుజ్ఞానేన ద్వేషసామ్యాచ్చ నదోషః - తాభ్యా ముభాభ్యా మిమా మవస్థాం సంప్రాప్తేతి వక్ష్యతి - కథంయుగపదేకస్యా ద్వయో ర్భావబంధో జాతః - జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేపి నతారుణ్యవైషమ్యం తేనోభయత్రైకథా భావబంధః - తారుణ్యైక్యేపి రూపవైషమ్యే అన్యథాభావబంధో స్యాత్తచ్చ నేత్యాహ - రూపసంపన్నౌలోకే మన్మథాదిభిః - రూపాపేక్షయా యథాప్రార్థనీయా భవేతాం తథా రూపసమృద్ధా ఏతదంగప్రత్యంగ సౌష్ఠవలేశ యాఞ్ఞయా ఖలు మదనో రూపవాన్ - రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా - ఉత్పత్తిసిద్ధరూపసమృద్ధా నతు వయోఽపచితరూపసమృద్ధా - రామేతి రామేతి సదైవబుద్ధ్యా విచార్య వాచా బ్రువతీ తమేవేత్యేతాదృశాతివ్యామోహజనకరూపసంపన్నౌ - సుకుమారౌ ఆలింగనే కాఠిన్యరహితావయవౌ - పుష్పసముదాయాలింగనవత్ - అతఏవ శిరీషపుష్పసామ్యం - సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి-మహాబలావితి - బల మనుభవసామర్థ్యం - తేన-రామస్తు సీతయాసార్థం విజహార బహూనృతూ నిత్యుక్తరీత్యా - అనవరత కాంతానుభవసంభవేపి బలహానిరాహిత్య ముక్తం - ఏతేన రాక్షసజాతిప్రయుక్తకఠినప్రకృతియుక్తాయా అపి స్వస్యాస్సమరతి ప్రదానసామర్థ్య మభిప్రేతం - స్త్రీణాంతు స్వానుభవవిశేషైః పురుషోజేతవ్య ఇతి మనోరథః - త మతిక్రమ్య - స్వబలాధిక్యేన క్రీడాయాం స్త్రియం యోజయతి స మహాబలః - పుండరీకవిశాలాక్షౌ - అవయవానాం సౌందర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్రకాశతే - నేత్రేతు దూరే స్ఫుటం ప్రకాశేతే - యద్వా - పుండరీకం సితాంభోజం - అనేన సత్వగుణప్రచురతయా దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే - నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్త రక్తాంతత్వం కనీనికానైల్యంచ నివార్యతే - అథవా - మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేపి - కప్యాసం పుండరీకాక్ష మిత్యుక్త పుండరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ - కించ క్షీరసముద్రవత్ నేత్రవిశాలత్వగాంభీర్యం కేనాపి నిశ్చేతు మశక్యం - లోకరీత్యా పుండరీకసామ్య ముక్తం - వస్తుతస్తు అదీర్ఘమప్రేమదుఘమిత్యాద్యుక్తరీత్యా అనుపమమేవ - అపిచ బద్ధముక్తనిత్యాత్మక త్రివిధకోట్యుభయవిభూతి మేకప్రయత్నేన కటాక్షయితుం విశాలత్వం - మహాబలౌ పుండరీకాక్షా వితిబలం ప్రదర్శ్య భయం జనయిత్వా-జితం తే పుండరీకాక్షేతి స్తుతిప్రసన్న నేత్రతాం ప్రకాశయతి-సుకుమారౌ పుండరీకవిశాలాక్షా వితి నయనపుష్పబాణవత్త్వ ముక్తం - అరవిందస్య మదనబాణత్వాత్- తేన శూర్పణఖామనోహారకత్వం వ్యజ్యతే-చీరకృష్ణాజినాంబరౌ ఆభరణరహితావేవ మాం మన్మథపీడితాం కృత్వావ్యథయతః-ఇయ మధికమనోజ్ఞావల్కలేనాపీత్యుక్తం హి కాళిదాసేన-అత శ్చీరకృష్ణాజినధారణేనతయో

రూపగుణానాం మిత్రామిత్రసాధారణ్యేన ఆనందకరత్వాత్తేన నిరూపితాపి శూర్పణఖా తద్రూపగుణ

రామలక్ష్మణౌ. ౧౫. గంధర్వరాజప్రతిమౌ పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, దేవౌవా మానుషౌవా తౌ న తర్కయితు ముత్సహే. ౧౬. తరుణౌ రూపసంపన్నౌ సర్వాభరణభూ

సౌన్దర్యం న్యూనతాం నైతి - కింతు తత్తారుణ్యాదిగుణసముదాయరంజితమిదం చిరం - రామశరీరసన్నికర్షేణ సర్వస్యాపి హృదయాకర్షకం సత్ - 'రూపం సంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం, దదృశు ర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణా మిదమేవ హృదయగ్రాహకం భవతి-ద్వితీయయోజనాయాం తరుణౌ ఊనషోడశవర్షౌ-నయుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామీ త్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యౌ-యద్వా - విషయప్రవణౌ నతు యుద్ధప్రవణౌ - రూపసంపన్నౌ కన్యాకామయితేరూప మితి రూపేణవనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ-నతుపౌరుషజ్ఞాపకపరాక్రమసంపన్నౌ-కేవల మాకారసుందరౌ నత్వంత స్సారవంతౌ-అత్ర హేతుః సుకుమారౌ శ్రీమత్కుమారతయా శ్రమాసహనౌ భవదీయ రక్తలోచననిరీక్షణాసహౌ అత్యుగ్రభవదాయుధనిపాతం కథం సహేతాం - మహాబలౌ అత్యంతాబలౌ స్త్రీనిమిత్తం రాజ్యత్యాగేనతయోర్బలం దృష్టమేవ-యద్వా-మహతీ రక్షణీయా అబలా యయోస్తౌ-ప్రతిబంధకీభూతా అబలా చాస్తీత్యర్థః - పుండరీకవిశాలాక్షౌ భావికార్యపరిజ్ఞానేన కర్ణనాసచ్ఛేదః కృతః - ఇతఃపరం కింభవిష్యతీతి భయేన నిర్నిమేషణ ప్రఫుల్లనేత్రౌ దైన్యేన మీలాయమాననేత్రౌవా - స్వస్థానసామర్థ్యేపి జలాదపనీతపుండరీకవదన్యత్రాసామర్థ్యం లోచనేన ప్రకాశితం-స్వయ మశక్తత్వే ప్యైశ్వర్యాది సంపత్త్యా ప్రబలౌ భవతః - సాచనేత్యాహ - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ వస్త్రాభావేన దారుచర్మ మృగచర్మచ వసానౌ అతో ద్రవ్యసాధ్యసేనాసంపాదనం కుత ఇత్యర్థః - యద్వా-ఆచ్ఛాదన మేకజాతీయమపి న-కింతుస్థావరేణైకం దత్తం జంగమేనైకం వస్త్ర మితి-తృతీయయోజనాయాంతు - తరుణౌ ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా అనతిబాలా వనతివృద్ధౌచ - యౌవనే విజిగీషూణా మితి వత్ యుద్ధేన హస్తకణ్డూనిరసనం కర్తుమిచ్ఛంతౌ-రూపసంపన్నౌ - వీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషౌ - సింహోరస్కం మహాబాహు మితివత్ - సన్నివేశదర్శనేన శత్రవః పలాయంతే-రూప్యతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యారూపశబ్దోఽసాధారణనిరతిశయరూపవిశేషవాచీ - నాపి జిత్య నివర్తతే ఇతి యశసైకభాజన మితి చ బాల్యాదారభ్యసుబాహుప్రభృతి నిరసనే నైతావత్పర్యంతం ప్రసిద్ధాపదానౌ-సుకుమారౌ అనాయాసేన శత్రునిరాసకౌ పౌరుషదర్శనే హృదయగ్రాహిత్వవత్ రూపసౌకుమార్యయోరపి హృదయగ్రాహిత్వం - మహాబలౌ సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్సశైలం పరివర్తయామ్యహం - సాగరమేఖలాం మహీం దహామి కోపే నేత్యాద్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధబలయుక్తౌ - బలశబ్దేన బాహుబలం మనోబల ముపాయబలం చోచ్యతే-పుండరీకవిశాలాక్షౌ-అతిసంకటవనసంచారే ప్యమ్లాననేత్రౌ-ఏతేన యుద్ధే అశ్రమా వితి జ్ఞాయతే - యుద్ధాదికాలేపిశత్రుష్వలక్ష్యబుద్ధ్యా నేత్రవికారాది రహితౌ-ప్రీతివిస్ఫురితేక్షణమితి వత్ శత్రుదర్శనేప్యుత్తరోత్తర ముత్సాహేనాతివిస్తృతనేత్రౌ - చీరకృష్ణాజినాంబరౌ-సర్వదా యుద్ధసన్నాహసూచకవస్త్రబంధాదియుక్తౌ - యద్వా - మృగయా శీలతయా తదుచితకృష్ణాజినదారుపటకంచుకధరౌ - సత్యేనలోకా ఞ్జయతీత్యుక్తరీత్యా - తదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం-మహాబలౌ విత్యనేన ఖరోక్తవీరాలాపా ననాదృత్య అజేయత్వం సమర్థితమ్ (౫౯) ౧౫. పునరపి హృదయే పరివర్తమానం తత్సౌందర్య మాహ - గంధర్వేతి. దేవావితి - యద్యపి దశరథసుతా వితి శ్రుతం తథాపి తత్ప్రభావదర్శనేన తదసత్యమేవోక్త మితి మన్య ఇతి భావః. ౧౬. తరుణావితి. తత్ర ఆశ్రమే. ౧౭. తాభ్యాం

వర్ణనేనవా పరమసుఖ మనుభవిష్యామీతి ధియా వర్ణయతి. తరుణావిత్యాదినా. 'దేవౌవా మానుషౌవా తౌ నతర్కయితు ముత్సహే' ఇతి - యద్యపి దశరథసుతా వితి తత్సకాశా దేవ శ్రుతం

విరూపా, న్పృష్టో త్ర్ర [illegible] నారీ తయో ర్మధ్యే సుమధ్యమా ౧౭ తాభ్యాం ముఖా
భ్యాం [illegible] ప్రమదాముద్దిశ్య [illegible], ఇమా మవస్థాం నీతాహం యథా౽
నాథా౽బలా తథా. ౧౮. తస్యాశ్చ నృశంసవృత్తయో స్తయోశ్చ హతయో
[illegible], ఫేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని. ౧౯. ఏష మే ప్రథమః
కామః కృతో [illegible] భవేత్, తస్యా స్తయోశ్చ రుధిరం పిబేయమహ మా
హవే. ౨౦. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశమహాబలాన్, వ్యాదిదేశ ఖరః
క్రుద్ధో రాక్షసా నంతకోపమాన్. ౨౧. మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజి
నాంబరౌ, ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ. ౨౨. తౌ హత్వా

[illegible] ప్రమదాం - అధికృత్య - నిమిత్తీకృత్య తాభ్యాం [illegible] సంభూయ [illegible] మత్యం ప్రాప్య - ఇమా
మవస్థాం నీతాస్మి - యథా [illegible] అసతీ [illegible] నీయతే తథా నీతాస్మీతి [illegible]. ౧౮. తస్యా
శ్చేతి. [illegible] నృశంసవృత్తయోః - అనేన [illegible] మాం [illegible] విరూపితవంతా
[illegible] - రణమూర్ధని హతయో స్తత్స్వయోః - సీతాయా రణమూర్ధని గమనాసం
[illegible] - అన్యథా [illegible] ద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం. ౧౯.
[illegible] - ఏష ఇతి. ప్రథమః శ్రేష్ఠః - కామః అభిలాషః - 'ప్రథమా
[illegible], [illegible] నిర్భర్త్సనం. ౨౦. ఇతీతి. చతుర్దశేతి-చతుర్దశ
[illegible]. ౨౧. మానుషా విత్యాది. ౨౨. సర్వప్రత్తాం - భగినీవైరూప్యమూలత్వాత్ -

[illegible] చరిత్రైః - శ్రీరామలక్ష్మణౌ దేవౌ మానుషా వేతి విచారయితుం నిశ్చ
[illegible] ప్రత్యర్థః. ౧౮. తాభ్యా మితి. తాం ప్రమదా మధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యాం
ముఖాభ్యాం సంభూయ - ఏకేన నీయతా ఇమా మవస్థాం నీతేతి యోజనా. ౧౮. తస్యా ఇతి.
రుధిరం పాతు మిచ్ఛామీత్యనేన - శ్రీరామపద్ధతేన స్వకాముకత్వ [illegible] ఖరస్య నివర్తయతీతి
[illegible] - తస్యాః [illegible] ఏష మే ప్రథమః కామ ఇతి పున ర్వచన ముత్క
[illegible] - తస్యాశ్చ నృశంసవృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వా స్త
[illegible] - రణమూర్ధని [illegible] - [illegible] షష్ఠీ-అనృజువృత్తాయాః స్తస్యాః
[illegible] - [illegible] షష్ఠీ - కర్ణనాసికే పశ్యేతి శేషః.
[illegible] - రుధిర మపి రుధిరం - పాతు మిచ్ఛామీతి [illegible] - సేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః-
[illegible] - తయో స్త్వయం కృతో [illegible] భవేద్యది [illegible] - భిన్నకర్ణనాసాం మాం
దృష్ట్వా [illegible] యది - తదా [illegible] దేహం త్యక్ష్యామీతి భావః. ౨౦. ఇతి తస్యాం
బ్రువాణాయా మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం
రామవృత్తాంత మితి శేషః - ఖరః. శ్లో. 'తస్మాద్యః క్రూరరూపేణ దేహేన హరతా మృగాన్, విష్ణు
[illegible] ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యసుతః
చంద్రకాంత ఇత్యర్థః - అతఏవ [illegible] ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - విష్ణు
[illegible] - సపరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛుస్సన్ భగినీ ప్రీతయ ఇవ - రామేణ
సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా న్వ్యాదిదేశేత్యర్థః - అస్మిన్నర్థే శేషధర్మే భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథా
[illegible] - భీష్మః. శ్లో. 'యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజన్ త్రయో వై లోకవిశ్రుతాః, చంద్రకాంత
[illegible] బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చైవ త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమాః, అన్

షితా, దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయోర్మధ్యే సుమధ్యమా. ౧౭. తాభ్యాముభా
భ్యాం సంభూయ ప్రమదామధికృత్య తాం, ఇమామవస్థాం నీతాహం యథాఽ
నాథాఽసతీ తథా. ౧౮. తస్యాశ్చానృజువృత్తాయా స్తయోశ్చ హతయో
రహం, సఫేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని. ౧౯. ఏష మే ప్రథమః
కామః కృత స్తాత త్వయా భవేత్, తస్యా స్తయోశ్చ రుధిరం పిబేయమహ మా
హవే. ౨౦. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశమహాబలాన్, వ్యాదిదేశ ఖరః
క్రుద్ధో రాక్షసానంతకోపమాన్. ౨౧. మానుషౌ శస్త్రసంపన్నౌ చీరకృష్ణాజి
నాంబరౌ, ప్రవిష్టౌ దండకారణ్యం ఘోరం ప్రమదయా సహ. ౨౨. తౌ హత్వా

మితి. ప్రమదాం - అధికృత్య - నిమిత్తీకృత్య ఉభాభ్యాం సంభూయ ఐకమత్యం ప్రాప్య - ఇమా
మవస్థాం నీతాస్మి-యథా అనాథా అసతీ కులటా నీయతే తథా నీతాస్మీతి యోజనా. ౧౮. తస్యా
శ్చేతి. అనృజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః - అనేన తత్ప్రేరణైనైవ మాం తౌ విరూపితవంతా
విత్యమన్యతేతి గమ్యతే - రణమూర్ధని హతయో రిత్యన్వయః - సీతాయా రణమూర్ధని గమనాసం
భవా ద్ధతాయా ఇతి విపరిణామో నయుక్తః - అన్యథా అశక్యత్వా ద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం. ౧౯.
అవశ్యకర్తవ్యత్వాయ పునరప్యాహ - ఏష ఇతి. ప్రథమః శ్రేష్ఠః - కామః అభిలాషః - 'ప్రథమా
ప్రవరాదిమా' వితి వైజయంతీ, తాతేతి పితృవజ్జ్యేష్ఠసంబోధనం. ౨౦. ఇతీతి. చతుర్దశేతి-చతుర్దశ
సహస్రాధ్యక్షా విత్యర్థః. ౨౧. మానుషా విత్యాది. ౨౨. దుర్వృత్తాం - భగినీవైరూప్యమూలత్వాత్ -

---

తథాపి తయో రమానుష చరిత్రైః - శ్రీరామలక్ష్మణౌ దేవౌవా మానుషౌ వేతి విచారయితుం నిశ్చే
తుం నసమర్థా స్మీత్యర్థః. ౧౭. తాభ్యా మితి. తాం ప్రమదా మధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యా
ముభాభ్యాం సంభూయ - ఏకేన కనీయసా ఇమా మవస్థాం నీతేతి యోజనా. ౧౮. తస్యా ఇతి.
రుధిరం పాతు మిచ్ఛామీత్యనేన - శ్రీరామవర్ణనేన స్వకాముకీత్వ శంకాం ఖరస్య నివర్తయతీతి
జ్ఞేయం - తస్యాః హతాయా ఇతి విపరిణామః ఏష మే ప్రథమః కామ ఇతి పున ర్వచన ముత్క
టేచ్ఛా ద్యోతనాయేతి న పునరుక్తిః - తస్యాశ్చా నృజువృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్త
వార్థస్తు - రణమూర్ధని తయోః రామలక్ష్మణయోః - తృతీయార్థే షష్ఠీ-అనృజువృత్తాయా స్తస్యాః
త్వద్భగిన్యా మమేతి శేషః - హతయోః ఛిన్నయోః-ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - కర్ణనాసికే పశ్యేతి శేషః.
అతః ఇతఃపర మహం - సఫేన మపి రుధిరం - పాతు మిచ్ఛామీతి కాకుః - నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః-
ఆహవే - తయో స్త్వయం కృతో భవేద్యది అపకార ఇతి శేషః - ఛిన్నకర్ణనాసాం మాం
దృష్ట్వా ప్యుపేక్షసే యది - తదా త్యక్తాహారా దేహం త్యక్ష్యామీతి భావః. ౨౦. ఇతి తస్యాం
బ్రువాణాయా మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం
రామవృత్తాంత మితిశేషః - ఖరః. శ్లో. 'తస్మాద్యః క్రూరరూపేణ దేహేన హారతా మృతమ్, విష్ణు
ర్దాశరథి ర్భూత్వా మోక్షయిష్యతి సువ్రతే'తి శివశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యసుతః
చంద్రకాంత ఇత్యర్థః - అతఏవ శూర్పణఖాముఖా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - విష్ణు
త్వేన జ్ఞాత్వా - సపరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛుస్సన్ భగినీ ప్రీతయ ఇవ - రామేణ
సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా న్వ్యాదిదేశేత్యర్థః - అస్మిన్నర్థే శేషధర్మే భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథా
నుసంధేయా - భీష్మః. శ్లో. 'యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజన్ త్రయోవై లోకవిశ్రుతాః, చంద్రకాంత
మహామేధ విజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చేతి త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమాః, అసన్

తాం చ దుర్వృత్తా మపావర్తితు మర్హథ, ఇయం చ రుధిరం తేషాం భగినీ మమ పాస్యతి, మనోరథోఽయ మిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః, శీఘ్రం సంపాద్యతాం తౌ చ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా. ౧౮. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ, తత్ర జగ్ము స్తయా సార్ధం ఘనా వాతేరితా యథా. ౧౯. తత స్తు తే తం సముదగ్ర తేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరా నిశాచరాః, న శేకు రేనం సహసా ప్రమర్దితుం వనద్విపా దీప్త మివాగ్ని ముత్థితం. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమ మాగతా, రక్షసా మాచచక్షే తౌ భ్రాతరౌ సహ సీతయా. ౧. తే రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం మహాబలం, దదృశు స్సీతయా సార్ధం వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨. తాన్ దృష్ట్వా రాఘవ శ్శ్రీమా నాగతాం స్తాంచ రాక్షసీం, అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౩. ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః, ఇమా నస్యా వధిష్యామి పదవీ మాగతా నిహ. ౪. వాక్య మేత త్తత శ్శ్రుత్వా రామ

అపావర్తితుం ఆనేతుం - తాం చేతి చకారేణ తావపీ త్యుచ్యతే - ఆనయన ప్రయోజన మాహ - ఇయం చేతి. అస్యా అయం మనోరథః మమ చాయ మిష్టః సమ్మత ఇత్యర్థః - ప్రమథ్య హత్వా. ౧౮. ఇతీతి. తయోర్మార్గం ప్రదర్శయంత్యేతి శేషః. ఇయం ఖరేణా ప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం. ౧౯. తత ఇతి. ప్రదరాః బాణాః - 'ప్రదరా భంగనారీరుగ్బాణా' ఇత్యమరః - తథా తీక్ష్ణప్రదరా అపీతి యోజ్యం తమేవ మిత్యన్వయః - ఉత్థితం రాక్షసాన్ దృష్ట్వా అభిముఖ ముద్గత మితి రామవిశేషణం - ఉత్తరసర్గసంగ్రహోఽయం శ్లోకః. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

అథ చతుర్దశరాక్షసవధో వింశే - తత శ్శూర్పణఖేత్యాది. ౧—౩. ముహూర్త మితి. ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః - రక్షక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీ మాగతా నిత్యన్వయః. ౪. వాక్య మితి.

తేషాంచ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రధే' తి. అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్యా - పరుషా ణీవ ప్రతీయమానాని తస్యవాక్యాని సౌమ్యరూపాణ్యేవ తథా వ్యాఖ్యాస్యామః. ౧౭. తౌ హత్వేతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు హే రాక్షసాః - ఇయం భగినీ ప్రమథ్య మమ రుధిరం పాస్యతి - అత స్తేషాం సమీపం గత్వా స్వతేజసా శీఘ్రేణ - తౌ రామలక్ష్మణౌ - దుర్వృత్తాం దుర్లభం వృత్త మాచారో యస్యాస్తాం సీతాంచ హత్వా జ్ఞాత్వా - హానహింసాగత్యోరితి ధాతో ర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్ - అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితు మర్హథ - అయం మమ భగిన్యాః ఇష్టో మనోరథః. ౧౮. ఇతీతి. వాతేరితా వాయునున్నా మేఘా ఇవ జగ్ము రితి సంబంధః. ౧౯. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తత ఇతి. సహ సీతయా వర్తమానా వితి శేషః. ౧—౩. ముహూర్త మితి. ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః పాలక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం - అస్యాః రక్షణార్థ మాగతా

స్య విదితాత్మనః, తథేతి లక్ష్మణో వాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్. ౫. రాఘ
వోఽపి మహచ్చాపం చామీకరవిభూషితం, చకార సజ్యం ధర్మాత్మా తాని
రక్షాంసిచాబ్రవీత్. ౬. పుత్రౌ దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ప్రవిష్టౌ
సీతయాసార్ధం దుశ్చరం దండకావనం, ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మ
చారిణౌ, వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థ ముపహింసథ. ౮. యుష్మాన్ పాపాత్మ
కాన్ హంతుం విప్రకారా న్మహాహవే, ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం
సశరాయుధః. ౯. తిష్ఠతైవాత్ర సంతు(దు)ష్టా నోపావర్తితుమర్హథ, యది ప్రాణై
రిహార్థో వా నివర్తధ్వం నిశాచరాః. ౧౦. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసా స్తే
చతుర్దశ, ఊచు ర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నా శ్శూలపాణయః. ౧౧. (సంర
క్తనయనా ఘోరా రామం సంరక్తలోచనం, పరుషం మధురాభాషం హృష్టా
దృష్టపరాక్రమం) క్రోధ ముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః, త్వమేవ
హాస్యసే ప్రాణానద్యాస్మాభి ర్హతో యుధి. ౧౨ కా హి తే శక్తి రేకస్య బహూ
నాం రణమూర్ధని, అస్మాక మగ్రత స్స్థాతుం కింపున ర్యోద్ధు మాహవే. ౧౩. ఏహి
బాహు ప్రయుక్తైర్నః పరిఘై శ్శూలపట్టసైః, ప్రాణాం స్త్యక్ష్యసి వీర్యంచ ధనుశ్చ
కరపీడితం. ౧౪. ఇత్యేవ ముక్త్వా సంక్రుద్ధా రాక్షసా స్తే చతుర్దశ, చిక్షిపుస్తాని

ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాన్, ౫. రాఘవోఽపీతి. చామీకరం స్వర్ణం. ౬. స్వస్య కపటవేషత్వం పరిహర న్నాహ - పుత్రా విత్యాది. ఆవాం కిమర్థ ముపహింసథ. ౮. ప్రత్యుత యుష్మానేవాహం హంతు మాగత ఇత్యాహ - యుష్మానితి. విప్రకారాన్ హింసకాన్ - భవతాం ప్రథమప్రవృత్తి మాకాంక్షన్ స్థితోఽస్మీత్యర్థః. ౯. తిష్ఠతైవేతి. అత్రైవ - సంతుష్టాః - అభీతా ఇతి యావత్ - తిష్ఠత - నోపావర్తితు మర్హథేతి - మాపలాయధ్వమిత్యర్థః-యదివా ప్రాణైః అర్థః ప్రయోజనం- ప్రాణాపేక్షాస్తిచే న్నివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦. తస్యేతి. బ్రహ్మఘ్నాః బ్రాహ్మణఘ్నాః. ౧౧. క్రోధ మిత్యాది. ౧౨. కాహీతి. శక్తిః బలం - శక్తి ర్బలే ప్రభావాదా వితివిశ్వః. ౧౩. ఏహీతి. పరిఘైః గదాభేదైః - పట్టసైః అసిభేదైః. ౧౪. ఇతీతి. తాని శూలపాణయ ఇతి పూర్వ ముక్తాని. ౧౫.

నిత్యర్థః. ౪. ౫. రాఘవ ఇతి. చామీకరం సువర్ణం. ౬. పుత్రా విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ ఆవాం దండకారణ్యే వసంతౌ సంతౌ - కిమర్థ ముపహింసథ - మునీనితి శేషః. ౭. ౮. తేషాం విచారే తవ కింకార్య మిత్యత ఆహ - యుష్మానితి. విప్రకారాన్ ముని విప్రకారాన్ - ఋషీణాం నియోగేన - యుష్మాన్ హంతు మేవ ప్రాప్త ఇతి సంబంధః. ౯. తిష్ఠతేతి. హే సందుష్టాః అతిదుష్టాః - ఉపాసర్పితుం సమీప మాగంతుం నార్హథ - యద్యాగమి ష్యథ తర్హి హనిష్యామీత్యర్థః. ౧౦.౧౧. క్రోధ ముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు. క్రోధేతి. సుమహాత్మనః సుమహానాత్మా శరీరం యస్య సః భర్తుః రాజ్ఞః - ఖర స్య క్రోధ ముత్పాద్య - తత్ప్రేరితై రస్మాభి రితి - తుచ్ఛైర్హతే స్తాడితోఽపి త్వం - ప్రాణా న్హాస్యస్యేవ. అత్ర హేతుః - కాహీతి - రణమూర్ధన్యేకస్య తే అగ్రతః స్థాతుం-బహూనా మప్య స్మాకం కాశక్తిః శక్తి ర్నాస్తి - తదా కింపునః యోద్ధు మితి యోజనా - అతఏవ ఖరనిర్బంధేనా గతానామస్మాక మిత్యత్రాప్యాకృష్యతే - పరిఘాదిభి రుపలక్షితానా మస్మాకం ప్రాణాన్

శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయాం. ౧౭. తాని శూలాని కాకుత్స్థ సమస్తాని చతుర్దశ, తావద్భి రేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః. ౧౮. తతః పశ్చా న్మహాతేజా నారాచా న్సూర్యసన్నిభాన్, జగ్రాహ పరమక్రుద్ధ శ్చతుర్దశ శిలా శితాన్. ౧౯. గృహీత్వా ధను రాయమ్య లక్ష్యా నుద్దిశ్య రాక్షసాన్, ముమోచ రాఘవో బాణాన్ వజ్రా నివ శతక్రతుః ౧౮. రుక్మపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా హేమవిభూషితాః, తే భిత్త్వా రక్షసాం వేగా ద్వక్షాంసి రుధిరాప్లుతాః, వినిష్పేతు స్తదా భూమౌ న్యమజ్జంతాశని స్వనాః. ౧౯౺ తే భిన్నహృదయా భూమౌ ఛిన్నమూలా ఇవ ద్రుమాః, నిపేతు శ్శోణితార్ద్రాంగా వికృతా విగతాసవః ౨౦౺. తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, పరిత్రస్తా పున స్తత్ర వ్యసృజ ద్భైరవస్వనాన్. ౨౧౺. సా నదంతీ పునర్నాదం జవా చ్ఛూర్పణఖా పునః, ఉపగమ్య ఖరం సాతు కించి త్సంశుష్క-శోణితా, పపాత పునరేవార్తా సనిర్యాసేవ సల్లకీ. ౨౩. భ్రాతు స్సమీపే శోకార్తా ససర్జ నినదం మహుః, సస్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా. ౨౪. నిపాతితాన్ దృశ్య రణేతు రాక్షసాన్ ప్రధావితా శ్శూర్పణఖా పున స్తతః, వధం చ తేషాం నిఖిలేన రక్షసాం శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - వింశస్సర్గః.

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధా చ్ఛూర్పణఖాం ఖరః, ఉవాచ వ్యక్త

---

౧౮. తత ఇతి. నారాచాన్ అఫలకాన్ బాణాన్ - శిలాశితాన్ శిలాస్యపిశితాన్ - శిలానిశ్ఛదక్షమా నిత్యర్థః - శాణోపలసన్నిఘృష్టా నిత్యప్యాహుః. ౧౯. గృహీత్వేతి. లక్ష్యాన్ వేధ్యాన్-వజ్రానిత్యభూతోపమా. ౧౮. రుక్మపుంఖాఇతి. న్యమజ్జంత - న్యమజ్జంత చేత్యర్థః. ౧౯౺. త ఇతి. వికృతాః విరూపాః-విగతాసవః విగతప్రాణాః. ౨౦౺. తానితి. భైరవస్వనాన్ భయంకరశబ్దాన్. ౨౧౺. సేతి. మహానాదం-నదంతీ-కుర్వంతీత్యర్థః - నిర్యాసః క్షతప్రసృత వృక్షరసః - సల్లకీ లతా విశేషః. ౨౩. ౨౪. పున స్సర్గార్థం సంక్షేపేణాహ - నిపాతితా నితి. దృశ్య దృష్ట్వా. అస్మిన్ సర్గే పంచవింశతి శ్లోకాః. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

అథ ఖరప్రోత్సాహన మేకవింశే-సపున రిత్యాది. అనర్థార్థం సర్వరాక్షస వినాశార్థం. ౧. ౨.

వీర్య మిత్యాది జాత్యేకవచనం - వీర్యాదికంచ త్వయ్యస్తి- గర్భితణిచ్ - త్యాజయిష్యసి నసందేహః- అతఏవ హీతి సంబంధః - ఇతఃపరావృత్త్యగతానాస్తాకం - ఖరహ స్తవధాద్వారం త్వద్ధస్తేన వధ ఇతి భావః. ౧౨—౧౮. తత ఇతి. శిలాశితాన్ శాణోపలే తీక్ష్ణీకృతాన్. ౧౯. టీ. గృహీత్వేతి. ఆయమ్యాకర్ణాంత మాకృష్య. ౧౮—౨౦౺. ఉపగమ్యేతి. సనిర్యాసా వల్లరీనిర్యాససహితా లతేవ. టీ. కించి త్సంశుష్కం కించిదార్ద్రం శోణితంయస్యాస్సా సనిర్యాసావల్లరీవ. ౨౩. ౨౪. నిపాతితాని త్యుత్తరసర్గ సంగ్రహశ్లోకః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

స ఇతి. అనర్థార్థం స్వకులస్యేతిశేషః. ౧. ౨. భక్తాశ్చేతి. భక్తాః అతఏవ మయ్యనురక్తాః-

యా వాచా తా మనర్థార్థ మాగతాం. ౧. మయా త్విదానీం శూరాస్తే రాక్షసా రుధిరాశనాః, త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః. ౨ భక్తాశ్చై వానురక్తాశ్చ హితాశ్చ మమ నిత్యశః, ఘ్నంతోఽపి ననిహంతవ్యా న నకుర్యు ర్వచో మమ. 3. కి మేతచ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః, హా నాథేతి వినర్దంతీ సర్పవ ల్లుఠసి క్షితౌ. ౪. అనాథవ ద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థితే, ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ మా భైషీ ర్వైక్లబ్యం త్యజ్యతా మిహ. ౫. ఇత్యేవ ముక్తా దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాంత్వితా, విమృజ్య నయనే సాస్రే ఖరం భ్రాతర మబ్రవీత్. ౬. అస్మీదానీ మహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణ నాశికా, శోణితౌఘపరిక్లిన్నా త్వయా చ పరిసాంత్వితా. ౭. ప్రేషితాశ్చ త్వయా వీర రాక్షసా స్తే చతుర్దశ, నిహంతుం రాఘవం క్రోధా న్మత్ప్రియార్థం సలక్ష్మణం. ౮. తేతు రామేణ సామర్షా శ్శూలపట్టస పాణయః, సమరే నిహతా స్సర్వే సాయకై ర్మర్మభేదిభిః. ౯. తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమౌ క్షణేనైవ మహాబలాన్, రామస్య చ మహత్కర్మ మహాం స్త్రాసో ఽభవ న్మమ. ౧౦. అహ మస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణా చ నిశాచర, శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ. ౧౧. విషాద నక్రాధ్యుషితే పరిత్రాసోర్మిమాలిని, కిం మాం న త్రాయసే మగ్నాం విపులే శోకసాగరే. ౧౨. ఏతే చ నిహతా భూమౌ రామేణ నిశితై శ్శరైః, యేఽపి మే పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౩. మయి తే యద్యనుక్రోశో యది రక్షస్సు తేషు చ, రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాఽస్తి నిశాచర, దండకారణ్య

భక్తా ఇతి. భక్తాః - విశ్వాసభాజః-హితాః హితపరాః నకుర్యు రితిన-కింతు కుర్యురేవేత్యర్థః. 3. కి మితి. కి మేత దితి విస్మయే యత్కృతే యస్య కృతే-కృత ఇత్యవ్యయం-యన్నిమిత్తం లుఠసి-తస్య కారణం శ్రోతు మిచ్ఛా మీత్యన్వయః. ౪. అనాథవ దితి. విలపసీతి - కిమితి శేషః-వైక్లబ్యం కాతర్యం-ఇహ మత్సమీపే. ౫. ఇతీతి. దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా. ౬. ఖరోక్త మంగీకరోతి అస్మీత్యాదినా. ౭—౧౦. అహమస్మీతి. సము ద్విగ్నా భీతా-విషణ్ణా దుఃఖితా- సర్వతోభయదర్శినీ-సర్వత్ర రామ ప్రతి భాసవతీతి భావః. ౧౧. విషాదేతి. నక్రో గ్రాహః. ౧౨. క్రోధభీతిభ్యాం పూర్వోక్తం విస్మృత్య పున రాహ ఏతేచేతి. ౧౩. మయీతి. అనుక్రోశో దయా - శక్తి రితి తుల్యేతి శేషః. ౧౪౫.

అతఏవ మమ హితాః-అతఏవ మమ వచనం నకుర్యు రితిన-కింతుకుర్యు రేవ-కించ తే-ననిహంతవ్యాః పరై ర్హంతు మశక్యాః-ఘ్నంతోఽపి ఘాతుకా ఏవ - నిశ్చయార్థే అపిశబ్దః. 3. కిమేతదితి. కారణం శోకకారణం-యత్కృతే శోకనిమిత్తం. ౪—౯. తా నితి. రామస్య కర్మ చ-దృష్ట్వేత్యనుషజ్యతే. ౧౦. అహ మితి. భీతా అతఏవ సముద్విగ్నా కంపమానా-అతఏవ విషణ్ణా దుఃఖితా-అత్ర హేతుః సర్వతో భయదర్శినీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితి భావః - రామేణేత్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-శూర్పణఖా రామం న జహీతి హితబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి - రామేణే త్యాదినా-హేనిశాచర రామేణ- తే శక్తిః వీర్యం తేజో వాఽస్తి యది తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకారణ్యనిలయం రామం త్వం న జహి - మావధీః యదిహనిష్యసి తర్హి తవాగ్రతో ఽహం ప్రాణాన్ త్యక్ష్యామీతి సంబంధః - విచార్యమాణే తయో ర్హననే తవశక్తి రపి నాస్తీత్యాహ. ౧౧—౧౫.

నిలయం జహి రాక్షసకంటకం. ౧౩½. యది రామం మమామిత్రం నత్వమద్యవధిష్యసి, తవ చైవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామి నిరపత్రపా. ౧౪½. బుద్ధ్యాహమనుపశ్యామి నత్వం రామస్య సంయుగే, స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్త స్సబలశ్చ మహాత్మనః. ౧౫½. శూరమానీ నశూర స్త్వం మిథ్యారోపిత విక్రమః, మానుషౌ యౌన శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౬½. రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వాస్తి నిశాచర, దండకారణ్యనిలయం జహి తం కులపాంసన ౧౭½. నిస్సత్త్వస్యాల్పవీర్యస్య వాస స్తే కీదృశ స్త్విహ, అపయాహి జనస్థానా త్త్వరిత స్సహ బాంధవః. ౧౮½. రామతేజోఽభిభూతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి, సహి తేజ స్సమాయుక్తో రామో దశరథాత్మజః, భ్రాతా చాస్య మహావీర్యో యేన చాస్మి విరూపితా. ౨౧. ఏవం విలప్య బహుశో రాక్షసీ వితతోదరీ, (భ్రాతు స్సమీపే దుఃఖార్తా నష్టసంజ్ఞా బభూవహ) కరాభ్యా ముదరం హత్వా రురోద భృశదుఃఖితా. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ఏకవింశస్సర్గః.

ఏవ మాధర్షిత శ్శూర శూర్పణఖ్యా ఖర స్తదా, ఉవాచ రక్షసాం మధ్యే ఖరః ఖరతరం వచః ౧. తవావమానప్రభవః క్రోధోఽయ మతులో మమ, నశక్యతే ధారయితుం లవణాంభ ఇవోత్థితం. ౨. న రామం గణయే వీర్యా న్మా

యదీతి. నిరపత్రపా నిర్లజ్జా-హృతకర్ణనాసాత్వాదితి భావః. ౧౪½. బుద్ధ్యేతి. ప్రతిముఖే అగ్రే సబల స్ససైన్యః. ౧౫½. శూరమానీతి. మిథ్యేతి-మిథ్యావచోభి రిత్యర్థః-ఆరోపితవిక్రమః కల్పితపరాక్రమః. ౧౬½. ౧౭½. నిస్సత్త్వస్యేతి. కీదృశ ఇతి-అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః. ౧౮½-౨౧. ఏవ మితి. వితతోదరీ ప్రహారార్థం విస్తృతోదరీ-అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే-ఏవ మిత్యాది. ఆధర్షితః అవమానితః-ఖరః దారుణః-ఖరతరం పరుషతరం. ౧. తవేతి. లవణాంభః లవణసముద్రాంభః - ఉత్థితం పర్వణ్యుల్బణం. ౨.

బుద్ధ్యేతి. రామస్య ప్రతిముఖే అగ్రతః-స్థాతుం నశక్త ఇతి-బుద్ధ్యా పశ్యామి ఆలోచయామీతి సంబంధః-మహాత్మన ఇత్యుత్తరత్ర సంబంధః. ౧౫½. శూరేతి. మహారణే యః మిథ్యారోపితవిక్రమః అతఏవ శూరమానీ అతఏవ నశూరః-అతఏవ తౌ మానుషావపి హంతుం నశక్నోషీతి సంబంధః. ౧౬½. టీ. కులపాంసన కులఘాతక. ౧౭½. * అపయాహి-అపసర్ప. ౧౮½. ఏవ మనంగీకారే బాధక మాహ-రామతేజ ఇతి. ౨౦. ౨౧. ఏవ మితి. ప్రథితోదరీ విస్తృతోదరీ స్థూలోదరీతి నూపల్. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః.

ఏవ మితి. ఆధర్షితః కోపా దవమానితః-ఖరస్తీక్ష్ణగుణః. ౧. తవేతి. ఆత్మనీతి పదాధ్యాహారః-కథా చాత్మని-క్రోధో ధారయితుం నశక్యత ఇత్యన్వయః లవణాంభ ఇవోల్బణం-వ్రణ ఇతి శేషః-వ్రణే నిక్షిప్తం లవణయుక్త మంభ ఇవ ధారయితుం నశక్యత ఇత్యర్థః - ఉదిత మితి పాఠే ఉదితం న్యస్తం ఉత్థిత మితి పాఠే-ఉల్బణ మితి నూపల్. ౨. నేతి. ఆత్మదుశ్చరిత్రైః స్వకీయదుష్కృత్యైః

నుషం క్షీణజీవితం, ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణాన్ హతోఽయోఽద్య విమోక్ష్యతి. ౩. బాష్పః సంహ్రియతా మేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం, అహం రామం సహభ్రాత్రా నయామి యమసాదనం. ౪. పరశ్వథహతస్యాద్య మందప్రాణస్య సంయుగే, రామస్య రుధిరం రక్త ముష్ణం పాస్యసి రాక్షసి. ౫. సాప్రహృష్టా వచ శ్శ్రుత్వా ఖరస్య వదనాచ్చ్యుతం, ప్రశశంస పున ర్మౌర్ఖ్యా ద్భ్రాతరం రక్షసాం వరం. ౬. తయా పరుషితః పూర్వం పున రేవ ప్రశంసితః, అబ్రవీ ద్దూషణం నామ ఖర స్సేనాపతిం తదా. ౭. చతుర్దశసహస్రాణి మమ చిత్తానువర్తినాం, రక్షసాం భీమవేగానాం సమరేష్వనివర్తినాం, నీలజీమూతవర్ణానాం ఘోరాణాం క్రూరకర్మణాం, లోకహింసావిహారాణాం బలినా ముగ్రతేజసాం, తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహౌజసాం, సర్వోద్యోగ ముదీర్ణానాం రక్షసాం సౌమ్య కారయ. ౧౦. ఉపస్థాపయ మే క్షిప్రం రథం సౌమ్య ధనూంషి చ, శరాం శ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శక్తీశ్చ వివిధా శ్శితాః. ౧౧. అగ్రే నిర్యా

నరామ మితి. యః ఆత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్సన్ అద్య ప్రాణాన్ విమోక్ష్యతి - తం రామం నగణయే. ౩. బాష్ప ఇతి. సంహ్రియతాం నివర్త్యతాం-సదన మేవ సాదనం. ౪. పరశ్వథేతి. పరశ్వథః కుఠారః - మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య - ఔష్ణ్యార్థ మిద ముక్తం - రక్తవర్ణత్వార్థంచ. ౫. సేతి. మౌర్ఖ్యాత్ అవ్యవస్థితచిత్తతయా పునః ప్రశశంస. ౬. అము మర్థం విశదయతి - తయేతి. ౭. చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః - ఘోరాణాం ఘోరరూపాణాం లోకహింసావిహారాణాం జనవధైకలోలానాం - మహాస్యానాం - వికృతముఖానా మితి యావత్ - ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం-సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారై రుద్యోగం - సర్వాయుధవాహనాదిభి రుద్యోగ మిత్యర్థః. ౧౦. ఉపస్థాపయేతి. శక్తీః ఆయుధవిశేషాన్ - ౧౧. అగ్ర ఇతి. పౌలస్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా మగ్రే - రణశౌండోఽహం గంతు మిచ్ఛామీ త్యన్వయః - రామస్య

విరూపకరణరూపైః. ౩. బాష్ప ఇతి. సంభ్రమః భయం - తవావమానప్రభవ ఇత్యాది శ్లోకచతుష్టయస్య వాస్తవార్థస్తు-తవావమానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః - మయి త్వరయా కృతావమాన ప్రభవ ఇత్యర్థః-క్రోధః ధారయితుం నశక్యతే-కించ మానుషంచ-వీర్యాత్ మచ్ఛౌర్యాత్-క్షీణజీవితం నగణయే-త మహం జేతుం నశక్నోమీత్యర్థః-సరామ ఏవ-ప్రాణాన్ మదీయప్రాణాన్-మోక్ష్యతి మోక్షయిష్యతీత్యర్థః - అతః-హే దుర్భగే - ఆత్మదుశ్చరితైః స్వాపచారవ్యాపారైః-అద్య అయం మచ్ఛుభావహావిధిః - హతః - త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం - క్షీణజీవితం చ నష్ట మితి భావః - ఇతఃపరం బాష్ప స్సంహ్రియతాం - సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం - అహం - భ్రాత్రాసహ రామం ప్రతియామి - యమసాదనంచ యామి నసందేహ ఇత్యర్థః. ౪. పరశ్వథేతి. తతః పరం రామస్య - పరశ్వథహతస్య రామసంబంధిపరశ్వథేన హతస్య మందప్రాణస్య - భూతలే పతితస్యమమేతి శేషః హేరాక్షసి రుధిరం పాస్యసీతి సంబంధః. ౫. ౬. తయేతి. పునః ప్రశంసితః త్వమేవ సకలరక్షశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యాది. ౭. చతుర్దశేతి. చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః. ౮. ౯. తేషా మితి. ఉదీర్ణానాం దృప్తానాం - సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారేణోద్యోగం చతురంగబలసర్వాయుధసామగ్రీసహితత్వేనోద్యోగం - కారయేత్యన్వయః. ౧౦. ౧౧. అగ్ర ఇతి. వక్ష్యతస్తు - దుర్వినీతస్య దుష్టేషు వినీతస్య - రామస్య-అగ్రే - పౌలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధా

తు మిచ్ఛామి పౌలస్త్యానాం మహాత్మనాం, వధార్థం దుర్వినీతస్య రామస్య రణకో
విదః. ౧౨. ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథం, సద శ్వైశ్శబలై ర్యుక్త
మాచచక్షేఽథ దూషణః. ౧౩. తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణం,
హేమచక్ర మసంబాధం వైడూర్యమయకూబరం, మత్స్యైః పుష్పై ర్ద్రుమై శ్శైలై
శ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః, మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభి రభిసంవృతం,
ధ్వజనిస్త్రింశ సంపన్నం కింకిణీకవిరాజితం, సదశ్వయుక్తం సోమర్షా దారురోహ
ఖరో రథం. ౧౪. నిశామ్యతు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః, తస్థు స్సంపరివా
ర్యైనం దూషణం చ మహాబలం. ౧౫. ఖరస్తు తాన్మహేష్వాసాన్ ఘోరవ
ర్మాయుధధ్వజాన్, నిర్యాతే త్యబ్రవీద్ధృష్టో రథస్థ స్సర్వరాక్షసాన్. ౧౬. తత
స్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం, నిర్జగామ జనస్థానా న్మహానాదం
మహాజవం. ౧౭. ముద్గరైః పట్టసైః శూలైః సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వథైః, ఖడ్గైశ్చ
క్రైశ్చ హస్తస్థై ర్భ్రాజమానైశ్చ తోమరైః, శక్తిభిః పరిఘై ర్ఘోరై రతిమా
త్రైశ్చ కార్ముకైః, గదాసి ముసలై ర్వజ్రై ర్గృహీతై ర్భీమదర్శనైః, రాక్షసానాం
సుఘోరాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ, నిర్యాతాని జనస్థానా త్ఖరచిత్తానువర్తినాం

రణజ్ఞత్వాత్ పౌలస్త్యానాం వధార్థ మితి ద్రష్టవ్యం భావిసూచనీ. ౧౨. ఇతీతి. శబలైః నానావర్ణై
ని. 'శబలీ లాశ్చకర్బురః' ఇత్యమరః - మహారథం సదశ్వై ర్యుక్త మాచచక్షే ఇత్యన్వయః. ౧౩.
త మిత్యాది. తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం - అసంబాధం విస్తీర్ణం - కూబరః యుగంధరః. ని.
'కూబరస్తు యుగంధరః' ఇత్యమరః - మత్స్యై రిత్యాది - మంగళైః మంగళావహైః-అలంకారకై
రిత్యర్థః - కాంచనైః కాంచనవికారైః - ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యాదిసర్వవిశేషణం-నిస్త్రింశః
అసిః. ౧౪—౧౬. తత ఇతి. రాక్షసం రాక్షససంబంధి. ౧౭. ముద్గరై రిత్యాది. ముద్గరః లోహమయ
గదా - పట్టసః 'పట్టయ' మితి ద్రవిడనామయుక్త ఆయుధవిశేషః - తోమరః 'వల్లయ' మితి ద్రవి
డనామయుక్తః. శక్తిః-'ఈట్టి' తి ద్రవిడనామకః - పరిఘః - 'వండాక్ తటీ' తి ద్రవిడనామా-అతి
మాత్రైః మహద్భిః - వజ్రైః ఆప్తాస్త్రై రాయుధైః. ౨౨. తాం స్త్వితి. కించి జ్జగామ - సేనాసం

ర్థం నిర్యాతు మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ౧౨. ఇతీతి. శబలైః చిత్రవర్ణైః-రథ ముపస్థిత మితి శేషః. ౧౩.
త మితి. వైడూర్యమయా కూబరా యుగంధరా యస్యసః-అసంబాధం సమ్మర్దరహితం. ౧౪.
మత్స్యై రితి. శోభార్థం విరచితైః కాంచనైః స్వర్ణకలితైః - ఏతచ్చ మత్స్యాదౌ సర్వత్ర యోజ్యం-
మంగళై రలంకారప్రయోజకైః-సర్వత్ర విచిత్రితై రితి శేషః. * ధ్వజేతి. అమర్షా త్క్రోధా దారు
రోహేతి పరాజయసూచనం - క్రోధః కార్యవిఘ్నంగాయేతి శకునశాస్త్రే. టీ. ధ్వజేతి. నిస్త్రింశః
ఖడ్గః. ౧౫. నిశామ్యేతి. రథస్థం ఖరం - నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౭. తత ఇతి. రక్షసా మిదం రాక్షసం
సైన్యం - నిర్జగామేతి సంబంధః. ౧౮. ముద్గరై రిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. వజ్రైః వజ్రా
యుధతుల్యైః-ముద్గరాదిభి రుపలక్షితానాం రాక్షసానాం చతుర్దశసహస్రాణి నిర్యాతానీత్యన్వయః.
పునరత్ర రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీత్యుక్తిః - పూర్వం ఖరేణోక్త సంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితి
భావః. టీ. ముద్గరః లగుడః (స్థూలమైనరోకలి) పట్టసః లోహదండః తీక్ష్ణధార ఆయుధవిశేషః -

౨౨. తాం స్త్వభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్, ఖరస్యాపి రథః కించి జ్జగామ తదనంతరం. ౨౩ తత స్తాన్ శబలా నశ్వాం స్తప్తకాంచనభూషితాన్, ఖరస్య మతి మాజ్ఞాయ సారథి స్సమచోదయత్. ౨౪ సచోదితో రథ శ్శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః, శబ్దేనాపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశ స్తదా. ౨౫. ప్రవృద్ధమన్యు స్తు ఖరః ఖరస్వనో రిపో ర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః, అచూచుద త్సారథి మున్నదన్ ఘనం మహాబలో మేఘ ఇవాశ్మవర్షవాన్. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

తస్మిన్ యాతే జనస్థానా దశివం శోణితోదకం, అభ్యవర్ష న్మహామేఘ స్తుములో గర్దభారుణః. ౧. నిపేతు స్తురగా స్తస్య రథయుక్తా మహాజవాః, సమే పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా. ౨. శ్యామం రుధిరపర్యంతం బభూవ పరివేషణం, అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరం. ౩. తతో ధ్వజ ముపాగమ్య హేమదండం సముచ్ఛ్రితం, సమాక్రమ్య మహాకాయ స్తస్థౌ గృధ్ర స్సుదారుణః. ౪. జనస్థాన సమీపేతు సమాగమ్య ఖరస్వనాః, విస్వరా న్వివిధాం

మూర్ధా దితి భావః - ఖరానుజ్ఞాభావా ద్వా. ౨౩. తత ఇతి. మతిం సమ్మతిం - యాత్రాభిప్రాయ మితి యావత్. ౨౪. సచోదిత ఇతి. శబ్దేన నేమిఘోషేణ ప్రదిశః. విదిశః. ౨౫. ప్రవృద్ధమన్యు రితి. మహాబలః ఝంఝామారుతః. ని. 'ఝంఝావాతో మహాబల' ఇతి నిఘంటుః - తద్వాన్ - అర్శ ఆద్యచ్ - ఝంఝామారుతప్రేరిత - ఇత్యర్థః మహానిల ఇత్యపిపాఠః-అశ్మవర్షవాన్ అశ్మవర్షోద్యుక్త ఇత్యర్థః - ఘనం ఉపరితత మేఘం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

అథ యుద్ధాయ ప్రయాతస్య ఖరస్య ఉత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశే తస్మిన్ యాత ఇత్యాది. అశివం అశుభావహం - శోణితోదకం రక్తవర్ణజలం- తుములః సంకులః-గర్దభారుణః గర్దభవ ద్ధూసరః. ౧. నిపేతు రితి. నిపేతుః స్ఖలితాః - రథయుక్తాః రథే బద్ధాః-పుష్పచితే పుష్పైః నిబిడే - యదృచ్ఛయా దైవగత్యా. ౨. సూర్యపరివేష మాహ-శ్యామ మితి. సర్వత్ర శ్యామం పర్యంతే ప్రాంతే రుధిరం రుధిరవర్ణం - అలాతచక్రప్రతిమ మితి హ్రస్వత్వ ముచ్యతే-పరివేషణం పరివేషః-పరిగృహ్య పరితో వ్యాప్య. ౩. తత ఇతి. సముచ్ఛ్రితం ఉన్నతం - ధ్వజ ముపాగమ్య - సమాక్రమ్య పరిక్రమ్యతస్థౌ. ౪. జనస్థానేతి. ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః - విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్ - మాంస

తోమరః (ఈటె) ౨౦—౨౫. ప్రవృద్ధేతి. ఉన్నద న్నుచ్చైర్నాదం కుర్వన్ అశ్మవర్షవాన్-మహాబలో మేఘః - ఉపరివిద్యమానం ఘనం మేఘ మివాచూచుద దిత్యన్వయః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

త దితి. ప్రయాతం - ణిచికర్మణి క్తః - తత్ బలం-సేనాయా మిత్యర్థః-గర్దభారుణః గర్దభ ఇవ అరుణో ధూసరః. ౧. నిపేతు రితి. పుష్పచితే పుష్పయుక్తే-రథయుక్తాః రథే బద్ధాః-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా. ౨. శ్యామ మితి. రుధిరపర్యంతం రుధిరో రక్తవర్ణః పర్యంతః ప్రాంత దేశో యస్య తత్ - అలాతచక్రప్రతిమ మితి - తద్వ ద్వర్తులం. ౩. ౪. జనస్థానేతి విస్వరాన్ వికృతస్వ

శ్చక్రు ర్మాంసాదా మృగపక్షిణః. ౫. వ్యాజహ్రుశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై భైరవస్వనం, అశివం యాతుధానానాం శివాఘోరా మహాస్వనాః. ౬. ప్రభిన్నగిరి సంకాశా స్తోయశోణితధారిణః, ఆకాశం తదనాకాశం చక్రుర్భీమా వలాహకాః. ౭. బభూవ తిమిరం ఘోర ముద్ధతం రోమహర్షణం, దిశో వా విదిశో వాపి నచ వ్యక్తం చకాశిరే. ౮. క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా సంధ్యాకాలం వినా బభౌ, ఖరస్యాభిముఖా నేదు స్తదా ఘోరమృగాః ఖగాః, కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్రుశు ర్భయశంసినః ౯. నిత్యాశుభకరా యుద్ధే శివాఘోరనిదర్శనాః, నేదుర్బలస్యాభిముఖం జ్వాలోద్గారిభి రాననైః. ౧౦. కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్క-

మదంతీతి మాంసాదాః. ౫. వ్యాజహ్రురితి. ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహిత దిశీత్యర్థః - శివాః సృగాలాః - ఘోరాః జ్వాలాముఖాః. ౬. ప్రభిన్నేతి. ప్రభిన్నాః ఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః - తోయశోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః - పరనిపాతః - అనాకాశం అప్రకాశం ఛన్న మితి యావత్ - వలాహకాః మేఘాః. ౭. బభూవేతి. ఉద్ధతం సాంద్రం. ౮. క్షతజేతి. క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా - క్షతజేన రక్తేనార్ద్రం సిక్తం యత్ పటాదికం తత్తుల్యాభా - కాలం వినా స్వకాలం వినా - సంధ్యా బభౌ - మేఘేష్వితి శేషః. ఖరస్యేతి. పూర్వం సూర్యాధిష్ఠిత దిశి శివారుత ముక్తం - అధునా ఖరస్యాభిముఖ ముచ్యతే - ఘోరమృగాః శ్వపదాదయః - కంకాః స్థూలకాయాః - భయంకరాః మృతపశునరాదిభక్షణశీలాః పక్షివిశేషాః. ౯. సేనాభిముఖశివారుత మాహ - నిత్యేతి. యుద్ధే నిత్య మశుభకరాః అశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః - శివాః గోమాయవః. ని. 'స్త్రియాం శివా భూరిమాయు గోమాయు మృగధూర్తకాః' ఇత్యమరః - జ్వాలా ముద్గిరంతీతి జ్వాలోద్గారీణి - తైః - ఆననైః - ఉపలక్షణే తృతీయా. ౧౦. కబంధ ఇతి. పరిఘవత్ పరిఘాయుధవ దాభాసత ఇతి పరిఘాభాసః - కబంధః శిర శ్శూన్యమనుష్యకాయః - భాస్కరాంతికే సూర్యసమీపే - దృశ్యతే అదృశ్యత - తదుక్తం కామందకీయే. 'సూర్యదృష్టకబంధాది రకస్మా న్మాథవాహన' ఇతి - కబంధాకారమేఘఖండ ఇతి యావత్ - మహా న్గ్రహో యస్య స మహాగ్రహః - స్వర్భానుః రాహుః - అపర్వణి - ప్రతిపద్దర్శసంధిః పర్వ - తస్మా దన్యస్మి న్నపి కాలే - సూర్యం జగ్రాహ - తదాహ వరాహ మిహిరః - 'అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్య

రాః. ౫. వ్యాజహ్రురితి. ప్రదీప్తాయాందిశి ఉత్పాతవశా జ్జాజ్వల్యమానాయాం - శివాః గోమాయవః - యాతుధానానాం రాక్షసానాం - అశివ మమంగళసూచకం భైరవస్వనం వ్యాజహ్రు రిత్యన్వయః. ౬. ప్రభిన్నేతి. ప్రభిన్నగిరిసంకాశాః పరస్పరసంసక్తపర్వతసదృశాః - తోయశోణితధారిణః తోయం శోణిత మివ ధారయంతీతి తథా రక్తతుల్యం తోయం ధారయంతీత్యర్థః - ఆకాశం అనాకాశ మనవకాశం - చక్రుః ఆచ్ఛాదయామాసు రిత్యర్థః. ౭. బభూవేతి. ఉద్ధతం సాంద్రం. క్షతజేతి. క్షతజార్ద్రసవర్ణాభా రుధిరోక్షితేన వస్తునా సమానప్రభా - సంధ్యాకర్త్రీ - కాలం స్వకాలం వినా - ఖరస్యేతి. పూర్వం దీప్తదిగాభిముఖ్యేన శివారుతాన్యుక్తాని - అధునా ఖరాభిముఖ్యేన సైన్యాభిముఖ్యేన చేతి భేదాదపౌనరుక్త్యం. టీ. కంకః శ్వేతగృధ్రః. ౯. నిత్యేతి. నిత్య మశుభకరా అశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాః దుర్నిమిత్తదృష్టాంతభూతాః. ౧౦. కబంధఇతి. కబంధో ధూమకేతుః - పరిఘాభాసః పరిఘా ఆయుధవిశేషః - తద్వ ద్భాసమాన ఇత్యర్థః. టీ. స్వర్భానుః రాహుః. ౧౧. ప్రవాతీతి. ప్రతికూల ఇతి శేషః * ఉత్పేతు రితి. ఖద్యోతసప్రభాః

రాంతికే, జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భాను రపర్వణి మహాగ్రహః. ౧౧॥ ప్రవాతి మారుత శ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోఽభూ ద్దివాకరః, ఉత్పేతుశ్చ వినా రాత్రిం తారాః ఖద్యోతసప్రభాః. ౧౨॥ సంలీనమీనవిహగా నలిన్యః శుష్కపంకజాః, తస్మిన్ క్షణే బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలై ర్ద్రుమాః. ౧౩॥ ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణు ర్జలధరారుణః, వీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవు స్తత్ర శారికాః. ౧౪॥ ఉల్కాశ్చాపి స నిర్ఘాతా నిపేతు ర్ఘోరదర్శనాః, ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాననా. ౧౫॥ ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః, ప్రాకంపత భుజ స్సవ్య స్స్వరశ్చాస్యావసజ్జత. ౧౬॥ సాస్రా సంపద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః, లలాటేచ రుజా జాతా నచమోహా న్న్యవర్తత. ౧౭॥ తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్, అబ్రవీ ద్రాక్షసాన్ సర్వా న్ప్రహసన్ స ఖర స్తదా. ౧౮॥ మహోత్పాతా నిమాన్ సర్వా నుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్, నచింతయా మ్యహం వీర్యా ద్బలవాన్ దుర్బలానివ. ౧౯॥ తారా అపి శరై స్తీక్ష్ణైః పాతయామి నభస్థలాత్, మృత్యుం మరణధర్మేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహం.

యో' రితి. ౧౧॥ ప్రవాతీతి. ప్రవాతి ప్రతికూలో వాతి - ఉత్పేతుః ప్రచకాశిరే - ఖద్యోతసప్రభాః జ్యోతి రింగణసమానకాంతయః. ౧౨॥ సంలీనేతి. సంలీనాః జలాంతర్గతాః - పుష్పఫలై ర్వినా బభూవుః - గళితపుష్పాదికా బభూవు రిత్యర్థః. ౧౩॥ ఉద్ధూత ఇతి. ఉద్ధూతః ఉత్థితః జలధరారుణః మేఘవ ద్ధూసరః-వీచీకూచీతి శబ్దాకారః. వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః. ౧౪॥ ఉల్కా ఇతి. ఉల్కా-నిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ-అత్ర వరాహమిహిరః. శ్లో. 'ఉల్కా శిరసి విశాలా నిపతంతీ వర్ధతే తనుప్రభయా, పవనాభిహతా గగనా దవనౌచ యదా సమాపతతి. భవతి తదా నిర్ఘాత స్సచ పాపో దీర్ఘ ఖగవిరుత' ఇతి. ౧౫॥ ఖరస్యేతి. అవసజ్జత అవాసజ్జత - గద్గదకంఠతయా ప్రతిబద్ధోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬॥ సాస్రేతి. రుజా పీడా. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపరోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః - మోహాత్ అజ్ఞానాత్ - నన్యవర్తత-ఏవ మనేక దుర్నిమిత్తదర్శనేపి యుద్ధగమనా న్న్యవర్తతేత్యర్థః. ౧౭॥ తానితి. ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్ - రోమహర్షణాన్ రోమాంచకరాన్ - భయజనకా నిత్యర్థః - తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ. శ్లో. 'ఉల్కానిపాతనిర్ఘాతవ్యాళవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః, ఉత్పన్న స్సహసా చిత్తవిక్షోభ స్త్రాస ఇష్యతే. నేత్రసంమీలనోత్కంపగాత్రసంకోచగద్గదైః, వైవర్ణ్యస్వేదరోమాంచస్తంభాద్యై రనుభావ్యత' ఇతి ప్రహసన్నిత్యనేన గర్వః సూచ్యతే. ౧౯॥ తత్కార్యప్రతిజ్ఞా మాహ - మహోత్పాతా నితి. తథాచోక్తం చింతామణౌ. శ్లో. 'కులరూపవయోవిద్యా బలైశ్వర్యధనాదిభిః, యా భవే దాత్మన శ్లాఘా స గర్వ ఇతి కథ్యతే. ఉద్దీప్తావేక్షణావజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతి ర్భవే దిహే'తి. దుర్బలానివ పురుషాన్. ౨౦॥ రాఘవ మితి.

ఖద్యోతసన్నిభాః - ఉత్పేతు రుత్పన్నాః * తస్మిన్నితి. జలధరారుణః సంధ్యామేఘవ దరుణ ఇత్యర్థః - వీచీకూచీ త్యనుకరణశబ్దో వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః. ౧౬॥ ఖరస్యేతి. స్వరశ్చాస్యావసజ్జత - హీనస్వరోఽభూత్. సాస్రా దుర్నిమిత్తరూపాశ్రుసమేతా - సాస్ర మితి పాఠే క్రియావిశేషణం రుజా వేదనా - తథాపీతి శేషః - నన్యవర్తత యుద్ధయాత్రాయా ఇతి శేషః. ౧౯॥ మహోత్పాతా నితి. దుర్బలాన్ జనా నివ. ౨౦॥ రాఘవ మితి. బలోత్సిక్తం బలాధికం-

౨౦½. రాఘవం తం బలోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్యలక్ష్మణం, అహత్వా సాయకైస్తీక్ష్ణై ర్నోపావర్తితు ముత్సహే. ౨౧½. సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వాతు రుధిరం తయోః, యన్నిమిత్తస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః. ౨౨½. నత్వచిత్ప్రాప్తపూర్వో మే సంయుగేషు పరాజయః, యుష్మాక మేత త్ప్రత్యక్షం నానృతం కథయా మ్యహం. ౨౩½. దేవరాజ మపి క్రుద్ధో మత్తైరావతయాయినం, వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కింపున స్తౌ కుమానుషౌ. ౨౪½. సా తస్య గర్జితం శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః, ప్రహర్ష మతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా. ౨౫½ సమీయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః, ఋషయో దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః, సమేత్య చోచు స్సహితా స్తేఽన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౬. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః, జయతాం రాఘవ స్సంఖ్యే పౌలస్త్యాన్ రజనీచరాన్, చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వానసురపుంగవాన్, ఏతచ్చాన్యచ్చ బహుశో బ్రువాణాః పరమర్షయః, జాతకౌతూహలా స్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః, దదృశు ర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం గతాయుషాం. ౩౦. రథేనతు ఖరో వేగా దుగ్ర స్సైన్యోద్వినిస్సృతః, తం దృష్ట్వా

ఉత్సిక్తం గర్వితం. ౨౧½—౨౫½. సమీయురితి. సమీయుః సంగతాః - సహితాః లోకహితపరాః పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః - దీర్ఘాభావ ఆర్షః. ౨౬. స్వస్తీత్యాది. లోకానా మభిసంగతా ఇతి - యేలోకానా మభిసంగతాః అనుకూలాః తేభ్యోపి స్వస్త్య స్త్విత్యర్థః-జయతాం జయతు - ఆర్షమాత్మనేపదం - సంఖ్యే యుద్ధే - చక్రహస్తో విష్ణుః - వాహినీం సేనాం - గతాయుషాం గంతుముద్యుక్తాయుషాం - ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం - అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం వాక్యం బ్రువాణాః పరమర్షయః - విమానస్థా దేవతాశ్చ జాతకౌతూహలాస్సంతః - రాక్షసానాం

అహత్వా - ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః - వస్తుతస్తు - అహత్వా నోపావర్తితు ముత్సహ ఇత్యనేన హత్వైవోపావర్తితు ముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః - హంతు మసమర్థః - అతో నోపావర్తత ఇతి వ్యజ్యతే. టీ. నను. రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యుద్ధాగమన వేళాయాం స్వస్య దుర్నిమిత్తాని దృష్ట్వాచ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థ మభూదిత్యాశంకాయా ముచ్యతే - పురాతు యాజ్ఞవల్క్యనుతా త్సికేన శప్తాః పున రనుగృహీతా రాక్షసత్వమోక్షాయ - తేచ ఖరదూషణత్రిశిరసో బభూవుః - తచ్ఛాపనివృత్త్యర్థం శివస్త్రిగుణాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకాలే న్యవేశయత్ - తస్మా చ్ఛాపవిముక్తి ర్భవిష్యతీతి తద్వాసనావశాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః - శేషధర్మస్థ భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాత్రానుసంధేయా. ౨౧½. యన్నిమిత్త ఇతి. యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య విపర్యయస్య సతథోక్తః - విపర్యయో నాశః - సా భగినీత్యర్థః - యన్నిమిత్త ఇతి - వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్యచ జయ ఇతి శేషః - మే మమ - విపర్యయః నాశశ్చ యన్నిమిత్తః యా శూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య సః - సా భగినీ - తయో స్తాభ్యాం మృతస్య మమేతి శేషః - రుధిరం పీత్వా సకామాస్తు. ౨౨½. ఏవం రామా త్స్వమరణం నిశ్చిత్యాపి - యుయుత్సుస్సన్ - స్వసేనాధైర్యోత్పాదకాని వాక్యా న్యాహ - నత్వచి దిత్యాదినా. ౨౩½. దేవరాజ మితి. కుమానుషౌ కౌ భూమౌ మనుష్యరూపేణావతీర్ణా విత్యవగంతవ్యం. ౨౪½. సాతస్యేతి. మృత్యుపా

రాక్షసం భూమయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః. ౩౧. శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః, దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః, మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః, ద్వాదశైతే మహావీర్యాః ప్రతస్థురభితః ఖరం. ౩౩. మహాకపాలస్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరా స్తథా, చత్వార ఏతే సేనాన్యో దూషణం పృష్ఠతో యయుః. ౩౪. సా భీమవేగా సమరాభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా, తౌ రాజపుత్రౌ సహసాభ్యుపేతా మాలా గ్రహాణా మివ చంద్రసూర్యౌ. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఆశ్రమం ప్రతియాతే తు ఖరే ఖరపరాక్రమే, తానేవౌత్పాతికాన్ రామ స్సహభ్రాత్రా దదర్శహ. ౧. తానుత్పాతాన్ మహాఘోరా నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్, ప్రజానా మహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨. ఇమాన్ పశ్య మహాబాహో సర్వభూతాపహారిణః, సముత్థితాన్ మహోత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్. ౩. అమీ రుధిరధారాస్తు విసృజంతః ఖరస్వనాన్, వ్యోమ్ని మేఘా వివర్తంతే పరుషా గర్దభారుణాః. ౪. సధూమాశ్చ శరా స్సర్వే మమ

వాహినీం దదృశు రితి సంబంధః. ౩౦. రథేనేతి. వేగాత్ రథవేగాత్ - వినిస్సృతః గతః. ౩౧. శ్యేనేత్యాది శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః. ౩౪. సేతి. సమరాభికామా యుద్ధేప్సుః - గ్రహాణా మంగారకాదీనాం. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహ శ్చతుర్వింశే - ఆశ్రమ మిత్యాది. ఔత్పాతికా నితి - స్వార్థే ఠక్. ౧. ౨. ఇమా నితి. సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహారసూచకాన్ - ప్రకృతేషు - సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తు ముద్యతా నితి యోజనా. ౩. అమీ ఇతి. రుధిరమయ్యో ధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః - ఖరస్వనాన్ ఘోరస్తనితాని - వివర్తంతే సంచరంతి. ౪. సధూమా ఇతి. ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః - అత ఏవ మమ యుద్ధాభినందినః - రుక్మపృష్ఠాని స్వర్ణమయ పృష్ఠాని - చాపాని ధనూంషి. ౫. 'అథాస్త్రియాం ధనుశ్చాపౌ' ఇత్యమరః - వివేష్టంతే చలంతి - యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతీత్యర్థః - ఆత్మనశ్చపద్వయం - లక్ష్మణస్యైక మితి బహువచనం. యాదృశా

శావపాశితా - అవపాశితా బద్ధా. ౨౯—౩౧. శ్యేనేతి. శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశ ఖరామాత్యాః. ౩౨—౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఆశ్రమ మితి. ఔత్పాతికా నుత్పాతాన్ - స్వార్థే ఠక్. ౧. తా నితి. ప్రజానామహితాన్ - అత్ర ప్రజాశబ్దేన ప్రకృతత్వా ద్రాక్షసా ఏవోచ్యంతే. ౨. ఇమా నితి. సర్వభూతాపహారిణః సర్వరాక్షసవినాశసూచకానితి యావత్. ౪. ఏవం రాక్షసానాం దుర్నిమిత్తా న్యుక్త్వా - స్వస్య - జయసూచకాని నిమిత్తా న్యాహ - సధూమా ఇతి మమ యుద్ధాభినందితాః - యుద్ధే అభితోనంద ఆనంద ఏషాం సంజాత ఇతి తథోక్తాః - శ్రీరామగతో యుద్ధహర్షః - శరేషూపచర్యతే - మమ యుద్ధహర్షసూచకా ఇతి ఫలితార్థః - చాపాని వివేష్టంతే విశేషేణ వేష్టంతే అభినిమంత్రిత తత్త

యుద్ధాభినందినః, రుక్మపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ. ౫. యాదృశా ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః, అగ్రతో నోభయం ప్రాప్తం సంశయో జీవితస్య చ. ౬. సంప్రహారస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః, అయ మాఖ్యాతి మే బాహు స్స్ఫురమాణో ముహుర్ముహుః, సన్నికర్షేతు నశ్శూర జయం శత్రోః పరాజయం. ౮. సప్రభం చ ప్రసన్నంచ తవ వక్త్రం హి లక్ష్యతే, ఉద్యతానాం హి యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ, నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవత్యాయుః పరిక్షయః. ౯. రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశ్శూయతే చ మహాధ్వనిః, ఆహతానాం చ భేరీణాం రాక్షసైః క్రూరకర్మభిః. ౧౦. అనాగతవిధానంతు కర్తవ్యం శుభ మిచ్ఛతా, ఆపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా. ౧౧. తస్మాద్గృహీత్వా వైదేహీం శరపాణి ర్ధనుర్ధరః, గుహా మాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం పాదపసంకులాం. ౧౨. ప్రతికూలితు మిచ్ఛామి నహి వాక్య మిదం త్వయా, శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మాచిరం. ౧౩. త్వం హి శూరశ్చ

ఇతి యాదృశాః ప్రసిద్ధాః - పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః - అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే- నోభయ మితి సువాక్. ౬. సంప్రహార ఇతి. సుమహాన్ సంప్రహారః యుద్ధం - బాహుః దక్షిణః - సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే. ౮. స్వముఖప్రసాదాదే స్స్వయం ద్రష్టు మశక్యత్వేన స్వసమానసుఖే లక్ష్మణే దర్శయతి. సప్రభ మితి. ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముఖేనాహ - ఉద్యతానామితి. ౯. ౧౦. అనాగతేతి. ఆపదం నిమిత్తవశా చ్ఛంకమానేన-శుభం ఆపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా-విపశ్చితా దూరదర్శినా పురుషేణ-అనాగతవిధానం అనాగతస్య భావినోఽనర్థస్య-విధానం ప్రతివిధానం కర్తవ్యం. ౧౧. తస్మాదితి. గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా - పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం. ౧౨. అహ మేవ సోఢాస్స్యామీతి వక్తు మన్యతః ప్రత్యాహ-ప్రతికూలితు మితి. ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం నేచ్ఛామి-మయా శాపితోసీతి వక్తవ్యే-మమ పాదాభ్యా మిత్యుక్తి ర్లక్షణవ్యవహారానుసారేణ. ౧౩. త్వ స్థివర్తనం న త్వదశక్త్యా-కింతు మునిభ్యః ప్రతిజ్ఞాతా న్మయైవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయే

ద్దేవతా సాన్నిధ్యా చ్ఛాపేషు స్వయ మేవ శరా స్సంసక్తా భవంతీత్యర్థః. ౫. యాదృశా ఇతి. అగ్రతః అస్మాకం పురత ఇత్యర్థః - వనచారిణః - యాదృశాః - సౌమ్యాః పక్షిణః కూజంతి - తాదృశైస్సునిమిత్తైః - నోఽస్మాకం - అభయం ప్రాప్తం - చకారాదరీణాం జీవితస్య సంశయశ్చ ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౬. సంప్రహార ఇతి. సంప్రహారో రణః - స్వస్య జయసూచక నిమిత్తాంతరం దర్శయతి. అయ మితి. బాహుః కర్తా దక్షిణ ఇతి శేషః-సన్నికర్షే సమీపే. ౮. న కేవలం మమైవ జయసూచకం - తవాపి సప్తీత్యాహ - సప్రభ మితి. యుద్ధార్థ ముద్యతానాం - యేషా మాయుః పరిక్షయో భవతి భవిష్యతి - తేషాం వదనం నిష్ప్రభం భవతి నైవ మస్మాకమితి భావః. ౧౦. అనాగతస్య ఆగమిష్యతః అనిష్టస్యేత్యర్థః - ప్రతివిధానం - పరిహారః కేనేత్యత ఆహ - ఆపద మితి. ౧౧. తస్మా దితి. శైలస్య గుహాం - ఆశ్రయం హిత్వేతి శేషః-దుర్గా మశైత్య ర్గంతు మశక్యాం. ౧౨. ప్రతికూలితు మితి. ఇదం వాక్యం - త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛామి - సమానకర్తృకేషు తుమునితి యద్యపి - తథాపి-భోక్తు మనుజానాతీతివత్ క్వచి ద్భిన్నకర్తృకే ష్వపి తుమునిష్యతే-ప్రతికూలిత మితి పాఠే-త్వయా ప్రతికూలితం త్వత్కర్తృక ప్రాతికూల్యవ

బలవాన్ హన్యాద్ధన్యాతా న్నసంశయః, స్వయంతు హంతు మిచ్ఛామి సర్వా నేవ నిశాచరాన్. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సహసీతయా, శరానా దాయ చాపంచ గుహాం దుర్గాం సమాశ్రయత్. ౧౫. తస్మిన్ ప్రవిష్టేతు గుహాం లక్ష్మణే సహ సీతయా, హంత నిర్యుక్త మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ౧౬. స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః, బభూవ రామ స్తిమిరే విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః. ౧౭. సచాప ముద్యమ్య మహ చ్ఛరా నాదాయ వీర్యవాన్, బభూవావస్థిత స్తత్ర జ్యాస్వనైః పూరయ న్దిశః. ౧౮. తతో దేవా స్సగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ సహచారణైః, సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః, ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మర్షిసత్తమాః, సమేత్యచోచు స్సహితా అన్యోన్యం పుణ్యకర్మణః. ౨౦. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభిసంగతాః,జయతాం రాఘవో యుద్ధే పౌలస్త్యా న్రజనీచరాన్, చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్, ఏవ ముక్త్వా పునః ప్రోచు రాలోక్యచ పరస్పరం, చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం యుద్ధం భవిష్యతి. ౨౩. ఇతి రాజర్షయ స్సిద్ధా స్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః, జాతకౌతూహలా స్తస్థు ర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః. ౨౪. ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం, దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా ద్వివ్యధిరే తదా. ౨౫. రూప

నాహ-త్వంపీతి. ౧౪. ఏవ మితి. దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం. ౧౫. తస్మి న్నితి. హంతేతి హర్షే- నిర్యుక్తా-నిశ్చయేన ఉపాయ శ్చింతిత ఇత్యర్థః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియుక్తి ష్వి'త్యమరః - ఆవిశత్ ప్రావిశత్ - అధారయ దిత్యర్థః. ౧౬. సతేనేతి. అత్రోపమాలంకారేణ క్షణేన రక్షః క్షయో ధ్వన్యతే. ౧౭. ౧౮. తతో దేవా ఇత్యాది. పూర్వసర్గే సమాగమన ముక్తం - అత్ర సన్నిధానం - చారణాః - దేవజాతివిశేషాః - లోకే త్రైలోక్యే - బ్రహ్మర్షిసత్తమాః భృగ్వాదయః. పుణ్యకర్మణః పుణ్యకర్మాణః. ౨౦. స్వస్తీత్యాది. లోకానాం యేఽభిసంగతా ఇతి యే లోకానా మభిసంగతాః అనుకూలాః - తేభ్యోపి స్వస్త్యస్త్విత్యర్థః - దేవాదయ స్సమేత్య స్వస్తీత్యా ద్యూచుః తఏవైవ ముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీ త్యంతం పునః ప్రోచు రితి సంబంధః. ౨౩. ఇతీతి. రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః - యద్వా - వానప్రస్థీభూతాః - సగణాః సపరికరాః.౨౪. ఆవిష్ట మితి. సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే. ౨౫. రూప మితి. రామస్య రూపం రుద్ర

ద్వాక్యం నేచ్ఛామీత్యర్థః. ౧౪. తస్మిన్నితి. హంతేతి హర్షే - నిర్యుక్తం అస్మదుక్తం లక్ష్మణేన నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృత మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ధృతవా నిత్యర్థః. ౨౦. స్వస్తీతి. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి-యేలోకానా మభిసంగతాః - లోకపాలనాయాభిసంగతాః - ఉద్యుక్తా స్తేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యః - స్వస్త్యస్తు - క్షేమమస్తు - స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతి పాఠే - ఆర్షత్వా న్నచతుర్థీ - యే లోకానా మభిసంగతాః - హవిర్ముఖేన అనుకూలా భవంతీ త్యర్థః-త దుక్తం. శ్లో. 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టిః వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి * టీ. చక్రహస్తో విష్ణుః. ౨౩—౨౫. రూప మితి. రుద్ర స్యేవ మహా

మప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణః, బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ పినాకినః. ౨౬. (ఇతి సంభాష్యమాణే తు దేవగన్ధర్వచారణైః) తతో గంభీరనిర్హ్రాదం ఘోరవర్మాయుధధ్వజం, అనీకం యాతుధానానాం సమన్తాత్ప్రత్యదృశ్యత. ౨౭. సింహనాదం విసృజతా మన్యోన్య మభిగర్జతాం, చాపాని విస్ఫారయతాం జృంభతాం చాప్యభీక్ష్ణశః, విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీం శ్చాపి నిఘ్నతాం, తేషాం సుతుముల శ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనం. ౨౯. తేన శబ్దేన విత్రస్తా శ్శ్వాపదా వనచారిణః, దుద్రువు ర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో నావలోకయన్. ౩౦. తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత, ధృతనానాప్రహరణం గంభీరం సాగరోపమం. ౩౧. రామోపి చారయన్ చక్షు స్సర్వతో రణపండితః, దదర్శ ఖరసైన్యం తద్యుద్ధాభిముఖ ముత్థితం. ౩౨. వితత్య చ ధనుర్భీమం తూణ్యోశ్చోద్ధృత్య సాయకాన్, క్రోధ మాహారయ త్తీవ్రం వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౩౩. దుష్ప్రేక్ష స్సోఽభవ త్క్రుద్ధో యుగాన్తాగ్నిరివజ్వలన్, తం దృష్ట్వా తేజసావిష్టం ప్రాద్రవ న్వనదేవతాః ౩౪. తస్య క్రుద్ధస్య రూపం తు రామస్య దదృశే తదా, దక్షస్యేవ క్రతుం హంతు ముద్యతస్య పినాకినః. ౩౫.

స్య రూప మివ బభూవ. ౨౬. తత ఇతి. నిర్హ్రాదః శబ్దః - వర్మ కవచం - అనీకం సేనా. ౨౭. సింహనాద మిత్యాది. అన్యోన్య మభిగర్జతాం - అహ మేవ శత్రుం హనిష్యామీతి జల్పతా మిత్యర్థః - విస్ఫారయతాం జ్యాశబ్దం కుర్వతాం - అభీక్ష్ణశః భృశం - జృంభతాం జృంభమాణానాం - మదేనోద్గచ్ఛతా మిత్యర్థః - విప్రఘుష్టస్వనానాం - ఘోషో గుంజాఖ్య ధ్వనివిశేషః. ని. 'ఘోషో గుంజనమంజసే' ఇతి వైజయన్తీ - భావే నిష్ఠా - తదాఢ్యస్వనవతా మిత్యర్థః. ౨౯. తేనేతి. శ్వాపదాః హింస్రా వ్యాఘ్రాదయః - యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దాభావః - అవ్యయం విభక్త్యాదినా అవ్యయీభావః - తం దేశం - దుద్రువు రిత్యన్వయః - పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం. ౩౦. తత్త్వితి. సముపసర్పత సముపాసర్పత్ - గంభీరం దురవస్థ్రవేశం. ౩౧. రామోపీతి. ఉత్థితం ఉద్యుక్తం. ౩౨. వితత్యేతి. వితత్య కించి ద్విస్ఫారితం కృత్వేత్యర్థః. ని. 'వితతం సంహితస్యేష త్కించిదేవ విసర్పణ' మితి వైజయన్తీ - తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయ బద్ధయోః - ఆహారయ దిత్యనేన కరుణామూర్తిర ప్యస్త్రీకంటకోద్ధారణాయ క్రోధ మారోపయామాసేతి గమ్యతే - భీమం ధను రుద్ధృత్య తూణ్యోశ్శరాం శ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధ మాహారయ దిత్యన్వయః. ౩౩. తస్యేతి. దక్షస్యేతి క్రోధాతిశయమాత్రే దృష్టాంతః. ౩౬. త దితి. కవచసూర్యకిరణయోస్సామ్యం - నీలాభ్రాణాం రక్షసాంచ కార్ముకవత్త్వం ధ్వజవత్త్వం చ తుల్యం - మేఘే ఉత్పాత

త్మన ఇతి - జగత్సంహారణార్థ ముద్యుక్తస్య ప్రళయకాలరుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాదివధార్థ ముద్యుక్తస్య రామస్య రూప మపి బభూవేత్యర్థః - తదుక్తం స్కాందే. శ్లో. 'రుద్రతేజోవిలసితం దృష్ట్వా రామకళేబరం, శంఖం చక్రం చ శూలం చ పినాకం ఖేటమేవ చ, ఖట్వాంగం ఘంటాం చ డమరుం బాణపాశాంకుశం తథా, చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం. జయశ్రియం చ గంగాంచ దదృశు స్సిద్ధచారణా' ఇతి. ౨౬—౩౨. వితత్యేతి. ధనుర్వితత్య - ఆరోప్య క్రోధ మితి - క్రోధ మాహారయత్ ప్రాప్తవాన్. ౩౩. త మితి. తేజసావిష్టమితి రౌద్రతేజసా సంపన్న

ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం, దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయార్తాని ప్రదుద్రువుః. ౩౭. తతస్త్వార్యస్తకైః కుంభరథైర్ధ్వజైశ్ఛత్త్రైర్వర్మభిశ్చాగ్ని సమానవర్ణైః, బభూవ సైన్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీలమివాభ్ర బృందం. ౩౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అవష్టబ్ధధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినం, దదర్శాశ్రమ మాగమ్య ఖర స్సహపురస్సరైః. ౧. తం దృష్ట్వా సశరం చాప ముద్యమ్య ఖరనిస్స్వనం, రామస్యాభిముఖం సూతం చోద్యతా మి త్యచోదయత్. ౨. స ఖరస్యాజ్ఞయా సూత స్తురగాన్ సమచోదయత్, యత్ర రామో మహాబాహు రేకో ధున్వన్ స్థితో ధనుః. ౩. తంతు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజనీచరాః, నర్దమానా మహానాదం సచివాః పర్యవారయన్. ౪. స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః ఖరః, బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః. ౫. తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం, అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః. ౬. తత స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధా స్సర్వే నిశాచరాః, రామం నానావిధైః శస్త్రై రభ్యవర్షంత దుర్జయం. ౭. ముద్గరైః పట్టసైశ్శూలైః ప్రాసైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః, రాక్షసా స్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పరాః. ౮. తే వలాహక సంకాశా మహానాదా మహౌజసః, అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథై ర్వాజిభి రేవ చ, గజైః పర్వత కూటాభై రామం యుద్ధే జిఘాంసవః. ౯. తే రామే శరవర్షాణి వ్యసృజన్

ధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్ధసప్తత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

తుములయుద్ధం పంచవింశే - అవష్టబ్ధేత్యాది. ధన్యత ఇతి ధనుః - ధనధాన్యఇత్యస్మాద్ధాతో ర్భృమృశీఙ్ తృచరిత్సరితనిధనిమిమస్జిభ్య ఉః ఇత్యౌణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః - ధనుషాంచ ధనుం విదుః - ధను రివాజినివక్ర ఇతికవికావ్యప్రయోగశ్చ. ౧. తమితి. చోద్యతా మితి - రథ ఇతి శేషః. ౩. తం త్వితి. నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం - సచివాః శ్యేనగామ్యాదయః. ౪. సఇతి. లోహితాంగః అంగారకః. ౫. తత ఇతి. అర్దయిత్వా పీడయిత్వా - మహానాదం ననాద. చ కారో ర్థః. ౬. తత స్తమితి. భీమధన్వానం - ధనుషశ్చేత్యనఙ్ సమాసాంతః - శస్త్రైః ఆయుధైః. ని. 'శస్త్ర మాయుధలోహయో' రిత్యమరః. ౭. ముద్గరై రితి. ముద్గరైః స్థూలగదాభిః - ప్రాసైః కుంతైః - రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః. ౮. తఇతి. వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యాః - కూటం శృంగం - అభ్యధావంత ఆభిముఖ్యే నాధావంత. ౯. తే రామ ఇతి. శైలేంద్ర మివేత్యుపమానేన రామస్య నిర్భయత్వ మిత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

అవష్టబ్ధధనుం అవలంబితశరాసనం - ధనుశ్శబ్ద ఉకారాంతోప్యస్తి. ౧—౩. తమితి. సచివాః - శ్యేనగామ్యాదయః. ౪. స ఇతి. లోహితాంగో భౌమః. ౫—౮. త ఇతి. వలాహకాః మేఘాః. ౯.

రక్షసాంగణాః, శైలేన్ద్రమివ ధారాభి ర్వర్షమాణా వలాహకాః ౧౦. స తైః
పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాంగణైః. ౧౧. తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతు
ధానై స్సరాఘవః, ప్రతిజగ్రాహ విశిఖై ర్నద్యోఘా నివ సాగరః ౧౨. స తైః ప్ర
హరణై ర్ఘోరై ర్భిన్నగాత్రో న వివ్యథే, రామః ప్రదీప్తై ర్బహుభి ర్వజ్రైరివ మహాచలః
౧౩. స విద్ధః క్షతజాదిగ్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః, బభూవ రామ స్సంధ్యాభ్రై ర్దివాకర
ఇవావృతః. ౧౪. విషేదు ర్దేవగంధర్వా స్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, ఏకం సహస్రై
ర్బహుభి స్తదా దృష్ట్వా సమావృతం. ౧౫. తతో రామస్సుసంక్రుద్ధో మండలీకృత
కార్ముకః, ససర్జ విశిఖాన్ బాణాన్ శతశో ఽథ సహస్రశః. ౧౬. దురావారాన్
దుర్విషహాన్ కాలదండోపమాన్ రణే, ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రాన
జిహ్మగాన్. ౧౭. తే శరా శ్శత్రుసైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా, ఆదదూ
రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ. ౧౮. భిత్త్వా రాక్షసదేహాం స్తాన్
తే శరా రుధిరాప్లుతాః, అంతరిక్షగతా రేజు ర్దీప్తాగ్ని సమతేజసః. ౧౯. అసం
ఖ్యేయాస్తు రామస్య సాయకా శ్చాపమండలాత్, వినిష్పేతు రతీవోగ్రా రక్షః
ప్రాణాపహారిణః ౨౦. తై ర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణిచ శిరాంసిచ, బాహూన్
సహస్తాభరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్, చిచ్ఛేద రామ స్సమరే
శతశో ఽథసహస్రశః. ౨౧. హయాన్ కాంచన సన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససా

త్వ ముక్తం. ౧౦. స తై రిత్యాద్యర్ధ మేకాన్వయం. ౧౧. తానీతి. విశిఖైః బాణైః -
ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - నద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్. ౧౨. స తై రితి. వజ్రైః అశనిభిః.
౧౩. స విద్ధ ఇతి. క్షతజాదిగ్ధః రుధిరాలిప్తః. ౧౪. విషేదురితి. బహుభి స్సహస్రై శ్చతుర్దశ
సహస్రైః. ౧౫. తత ఇతి. మండలీకృతకార్ముకః ఆకర్ణాకర్షణేన మండలాకారీకృతధనుః
విశిఖాన్ బాణాన్ అర్ధచంద్రాగ్రబాణాన్ - ప్రథమం శతశః అనంతరం సహస్రశః ససర్జేతి
యోజనా. ౧౬. దురావారానితి. దురావారాన్ వారయితు మశక్యాన్ - దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్
కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యాన్ - అజిహ్మగాన్ అవక్రగామినః అస్ఖలితలక్ష్యానిత్యర్థః -
కంకపత్రాన్ బాణాన్. ని. 'కంకపత్రశరమార్గణబాణా' ఇతి హలాయుధః. ౧౭. తే శరా ఇతి.
ప్రాణా నాదదుః - అహరయ న్నిత్యర్థః - కాలకృతాః - యమముక్తా ఇత్యర్థః. ౧౮. భిత్త్వేతి. రుధి
రాప్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాగ్న్యుపమానసిద్ధ్యర్థం. ౧౯. అసంఖ్యేయా ఇతి. సాయకాః బాణాః.
౨౦. తైరిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకం వాక్యం. వర్మాణి కవచాని. ౨౧. హయానితి. కాంచనసన్నాహాన్

౧౧. తానీతి. తాని శస్త్రాణి - స్వవిశిఖైః - ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ. ౧౨. స ఇతి.
వజ్రైరివ మహాచల ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాంతః - వజ్రైః వజ్రనిపాతైః - అనయోపమయా శ్రీరామస్య
నకదాచి దపి తత్కృతవ్యథేతి సూచ్యతే. ౧౩. స ఇతి. క్షతజం రక్తం. ౧౪. ౧౫. తత ఇతి.
ససర్జేతి - విశిఖాన్ - బాణాన్ - బాణసంజ్ఞాన్ శరాన్. ని. 'బాణాస్తుగతపత్రిణ' ఇతి
వైజయంతీ. ౧౬. దురావారా నితి దురావారాన్ అశక్యనివారణాన్ దుర్విషహాన్ సోఢు
మశక్యాన్ - కంకపత్రాన్ కంకపత్రసంజ్ఞాన్ - శరాన్ అజిహ్మగా నకుటిలగతీన్ - అస్ఖలితలక్ష్యా
నిత్యర్థః. ౧౭—౨౧. హయానితి. కాంచనసన్నాహాన్ - కాంచనపరికరాన్ - సాదినః - తురగా

రథీన్, గజాంశ్చ సగజారోహాన్ సహయాన్ సాదిన స్తథా, పదాతీన్ సమరే హత్వా హ్యనయ ద్యమసాదనం. ౨౩. తతో నాలీకనారాచై స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః, భీమ మార్తస్వరం చక్రు శ్ఛిద్యమానా నిశాచరాః. ౨౪. తత్సైన్యం నిశితై ర్బాణై రర్దితం మర్మభేదిభిః, రామేణ నసుఖం లేభే శుష్కం వన మివాగ్నినా. ౨౫. కేచి ద్భీమబలా శ్శూరా శ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వధాన్, రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్. ౨౬. తాని బాణై ర్మహాబాహు శ్శస్త్రాణ్యావార్య రాఘవః, జహార సమరే ప్రాణాం శ్చిచ్ఛేదచ శిరోధరాన్. ౨౭. తే ఛిన్నశిరసః పేతు శ్ఛిన్నవర్మశరాసనాః, సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా జగత్యాం పాదపా యథా. ౨౮. అవశిష్టా శ్చయేతత్ర విషణ్ణా శ్చ నిశాచరాః, ఖర మేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్దితాః. ౨౯. తాన్ సర్వాన్ పున రాదాయ సమాశ్వాస్య చదూషణః, అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్ర మివాంతకః ౩౦. నివృత్తా స్తు పున స్సర్వే దూషణాశ్రయనిర్భయాః, రామ మేవాభ్యధావంత సాలతాలశిలాయుధాః. ౩౧. శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః, సృజంత శ్శరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే, ద్రుమవర్షాణి ముంచంత శ్శిలావర్షాణి రాక్షసాః. ౩౨| తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం, రామస్య చ మహాఘోరం పున స్తేషాం చ రక్షసాం. ౩౩| తే సమంతా దభిక్రుద్ధా రాఘ

కాంచనాభరణాన్ - రథయుక్తాన్ రథబద్ధాన్ - సగజారోహాన్ సనిషాదాన్ - సాదినః అశ్వారోహాన్ - సదన మేవ సాదనం - స్వార్థేఅణ్. ౨౩. తత ఇతి. నాళీకాః నాళమాత్రశరాః - నారాచాః ఆయసశరాః - వికర్ణినః కర్ణశరాః-భీమ మితి క్రియావిశేషణం. ౨౪. తత్సైన్య మితి. రామేణ కర్త్రా బాణైః - అర్దితం పీడితం - తత్సైన్యం సుఖం దుఃఖనివృత్తిం - అగ్నినా అర్దితం శుష్కం వనమివ నలేభే. ౨౫. కేచిదితి. పరమాయుధా నితి శూలాదివిశేషణం. ౨౬. తానీతి. ఆవార్య నివార్య-శిరోధరానితి పుల్లింగత్వ మార్షం-శిరోధరాం శ్చిచ్ఛేద-ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః. ౨౭. త ఇతి. సుపర్ణో గరుడః తస్య వాతేన పక్షానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః-జగత్యాం భువి. ౨౮. అవశిష్టా ఇతి. తత్ర సైన్యేషు - అవశిష్టాః హతావశిష్టాః విషణ్ణాః దుఃఖితాః - శరణార్థం రక్షణార్థ మితి యావత్. ౨౯. తానితి. ఆదాయ ఖరసమీపగమనా న్నివర్త్య-అంతకః రుద్రపరాజితో యమః. ౩౦. నివృత్తా ఇతి. నివృత్తాః యుద్ధా న్నివృత్తాః-దూషణరూపాశ్రయేణ నిర్భయాః సంతః-అభ్యధావంత అభిముఖ మాజగ్ముః - ప్రాయశో నష్టాయుధత్వా త్సాలతాలే త్యాద్యుక్తం. ౩౧. శూలే త్యాది. శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః - సృజంత ఇతి - ఆసన్నితి శేషః. ౩౨. తదితి. రామస్యరక్షసాం చ - తుములం సంకులం మహాఘోరం - అతఏవ రోమహర్షణం భయాతిరేకేణ రోమాంచ జనకం-అతఏవాద్భుతం తద్యుద్ధం పునరపి బభూవ. తఇత్యర్థ మేకం వాక్యం. అభ్యయుః ఆవవ్రుః. ౩౪. ఇద మనువదన్నాహ-తై శ్చేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. మహాబల స్సరామః

రూఢాన్. ౨౩. తత ఇతి. నాళీకాః ముఖమాత్రాయ స్సంయుక్తా శ్శరాః - నారాచాః సర్వాత్మ ఆయసాః వికర్ణినః-ఉత్క్రాంతుకాః ఉద్ధారే అంద్రహారిణ ఇతి భేదః. ౨౪—౨౬. తేషామితి. ఆవార్య నివార్య. ౨౭—౩౦. నివృత్తా ఇతి. దూషణాశ్రయసంశ్రితాః- దూషణ మేవ ఆశ్రయం రక్షితా

వం పున రభ్యయుః. ౩౫. తే చ సర్వా దిశో దృష్ట్వా ప్రదిశ శ్చ సమావృతాః, రా
క్షసై రుద్యతప్రాసై శ్శరవర్షాభి వర్షిభిః, సకృత్వా భైరవం నాద మస్త్రం పరమ
భాస్వరం, సంయోజయత గాంధర్వం రాక్షసేషు మహాబలః. ౩౬. తత శ్శరసహ
స్రాణి నిర్యయు శ్చాపమండలాత్, సర్వా దశదిశో బాణై రావార్యంత సమా
గతైః. ౩౭. నాదదానం శరా న్ఘోరా న్నముంచంతం శిలీముఖాన్, వికర్షమాణం
పశ్యంతి రాక్షసా స్తే శరార్దితాః. ౩౮. శరాంధకార మాకాశ మావృణోత్సదివా
కరం, బభూవావస్థితో రామః ప్రవమ న్నివ తా న్శరాన్. ౩౯. యుగపత్పతమానై
శ్చయుగపచ్చహతై ర్భృశం, యుగప త్పతితై శ్చైవ వికీర్ణా వసుధా భవత్. ౪౦.
నిహతాః పతితాః క్షీణా శ్ఛిన్నా భిన్నా విదారితాః, తత్ర తత్ర స్మ దృశ్యంతే రా
క్షసా స్తే సహస్రశః. ౪౧ సోష్ణీషై రుత్తమాంగై శ్చ సాంగదై ర్బాహుభి స్తథా,
ఊరుభి ర్జానుభి శ్ఛిన్నై ర్నానారూపవిభూషణైః, హయైశ్చ ద్విపముఖ్యై శ్చ రథై
ర్భిన్నై రనేకశః, చామరై ర్వ్యజనై శ్ఛత్రై ర్ధ్వజై ర్నానావిధై రపి, రామస్య
బాణాభిహతై ర్విచిత్రై శ్శూలపట్టిసైః, ఖడ్గైః ఖండీకృతైః ప్రాసై ర్వికీర్ణై శ్చ పర
శ్వధైః, చూర్ణితాభి శ్శిలాభిశ్చ శరై శ్చిత్రై రనేకశః, విచ్ఛిన్నై స్సమరే భూ

ప్రదిశో దిశశ్చ - తైరావృతాః దృష్ట్వా-భైరవం భయంకరం నాదం కృత్వా-రాక్షసేషు రాక్షసనిమి
త్తం గాంధర్వ మస్త్రం ధనుషి సంయోజయత సమయోజయత్ - శరవర్షాభివర్షిభిః శరవర్షకారిభి
రిత్యర్థః. ౩౬. తత ఇతి. చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్ - ఆకర్షణాతిశయేన మండలీ
కృతా చ్చాపా న్నిర్యయుః సమాగతై స్తై ర్బాణై ర్దశదిశః-సర్వాః అన్యాన్యాః - ఆవార్యంత. ౩౭.
నాదదాన మితి. రాక్షసాః రామస్య శరాదానాకర్షణమోచనాని నాపశ్యన్ - కింతు స్వహింసన
మేవాపశ్య న్నితి శ్రీమాన్ ప్రధానో నిర్దేశః-యద్యపి గాంధర్వాస్త్రప్రయోగే విచిత్రబాణనిర్గమో
స్తి - త దస్మిన్ శ్లోకే నోచ్యతే-కింతు తదనంతరభావి కేవలశరమోక్ష ఇతి జ్ఞేయం. ౩౮. శరాంధ
కార మితి. అంధకార మితి క్లీబత్వ మార్షం-ప్రవమన్ ఉద్గిరన్. ౩౯. యుగపచ్ఛరనిర్గమ స్సమ
త్పైర్యుచ్యతే - యుగప దితి. పతమానైః పతద్భిః ఏకకాలే శరహతైః ఏకకాలే భూమౌ పతద్భిః -
ఏకకాలే పతితైశ్చ రాక్షసైః వసుధా వికీర్ణా వ్యాప్తాభవదితి యుగపచ్ఛరనిర్గమనకార్యోక్తిః.
౪౦. అథ హింసావైచిత్ర్య మాహ - నిహతా ఇతి. నిహతాః కేవలం ప్రహతాః-పతితాః అశని
పాత ఇవ భయేన భూమౌ పతితాః - క్షీణాః కంఠగతప్రాణాః - ఛిన్నాః ద్విధాకృతాః భిన్నాః
ఖండితావయవాః - విదారితాః నృసింహేనహిరణ్యకశిపువ దానాభికంఠముద్భిన్నశరీరాః - తత్ర
తత్రే త్యనేన కశ్చి చ్ఛిన్నః కశ్చి ద్విదారితః- పునః కశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవం విచిత్రవధత్వముక్తం.
౪౧. చిత్రవధం దర్శయతి - సోష్ణీషై రిత్యాదినా. సోష్ణీషైః శిరోవేష్టనవద్భిః - ఉత్తమాంగైః కేవల
శిరోభిః - నానారూపవిభూషణై రిత్యూరుజానూనాం విశేషణం - సార్ధోరుకై రూరుభిః సకటకై
ర్జానుభి శ్చేత్యర్థః - అనేకశో భిన్నై రితి హయాదిత్రయవిశేషణం - విచ్ఛిన్నై రితి చామరాది
సర్వవిశేషణం - విచిత్రై రితి శూలాదివిశేషణం - నానావిధై రితి చామరాదివిశేషణం పూర్వోక్తై
రేతై ర్వికీర్ణా-అతఏవ భయంకరాభూ దితి యోజనా-ఏతావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాతిశయో

రం సంశ్రితాః. ౩౧——౩౯. యుగపదితి. వికీర్ణా విశేషా చ్ఛాదనా. ౪౦. నిహతా ఇతి- క్షీణాః
కంఠగతప్రాణాః - ఛిన్నాః ద్విధాభూతశరీరాః భిన్నాః - ఖండితావయవాః. ౪౧. సోష్ణీషై రితి.

మిః వికీర్ణాభూ ద్భయంకరం ౪౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే - పంచవింశస్సర్గః.

దూషణ స్తుస్వకం సైన్యం హన్యమానం నిరీక్ష్య సః, సందిదేశ మహాబాహు ర్భీమవేగాన్ దురాసదాన్, రాక్షసాన్ పంచ సాహస్రాన్ సమరేష్వనివర్తినః. ౧౫. తే శూలైః పట్టసైః ఖడ్గై శ్శిలావర్షై ర్ద్రుమై రపి, శరవర్షై రవిచ్ఛిన్నం వవృషు స్తం సమంతతః. ౨౫. సద్రుమాణాం శిలానాంచ వర్షం ప్రాణహరం మహత్. ౩. ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్మా రాఘవ స్తీక్ష్ణసాయకైః. ౩౫ ప్రతిగృహ్యాచ తద్వర్షం నిమీలిత ఇవర్షభః, రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసాం. ౪౫. తతః క్రోధసమావిష్టః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా, శరై రవాకిర త్సైన్యం సర్వత స్సహ దూషణం. ౫ .తత స్సేనా పతిః క్రుద్ధో దూషణ శ్శత్రుదూషణః, శరై రశనికల్పై స్తం రాఘవం సమవాకిరత్. ౬౫ తతో రామస్సుసంక్రుద్ధః క్షురేణాస్య మహద్ధనుః, చిచ్ఛేద సమరే వీర శ్చతుర్భి శ్చతురో హయాన్. ౭౫ హత్వా చాశ్వాన్ శరై స్తీక్ష్ణై రర్ధ చంద్రేణ సారథేః, శిరో జహార తద్రక్ష స్త్రిభి ర్వివ్యాధ వక్షసి ౮౫. స చ్ఛిన్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః, జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరిఘం రోమహర్షణం, వేష్టితం కాంచనైః పట్టై ర్దేవసైన్యప్రమర్దనం, ఆయసై శ్శం

దగ్నిశః-అస్మిన్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ భూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.

అథ దూషణప్రముఖ సర్వసైన్యవినాశ ష్షడ్వింశేసర్గే - దూషణ స్త్విత్యాద్యర్థత్రయ మేకం వాక్యం. నిరీక్ష్యచేతి-ఖిన్న శ్చేత్యర్థః - భీమవేగాన్ భయంకరధావనాన్ - అత ఏవ దురాసదాన్ పంచసహస్రా నిత్యనేన పంచసాహస్రీపూర్వం హతేతి వ్యజ్యతే.౧౫.తఇతి. తం రామం. ౨౫. సఇతి. ప్రాణహరం ఆన్యేషా మితి శేషః - ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - ధర్మాత్మేత్యనేన కూటయోధిత్వ వ్యుదాసః. ౩౫.ప్రతిగృహ్యేతి. నిమీలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేపి నిర్వ్యథత్వ మనాయాసత్వంచ ద్యోత్యతే. ౪౫. తత ఇతి. క్రోధసమావిష్ట ఇతి రామ ఇతి శేషః-ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి- తేజోయుక్తత్వేన ప్రదీప్త ఇవస్థిత ఇత్యర్థః-సహదూషణం దూషణసహితం-దూషణః ఖరస్య సేనాపతిః. ౫౫.౬౫. తత ఇతి. చతుర్భి రితి-శరై రిత్యనుషంగః.౭౫. హత్వేతి. తద్రక్షః దూషణం-వక్షసి వివ్యాధేతి సంబంధః.౮౫. స ఇతి. పరితో హన్యతేఽనేనేతి పరిఘః-తం పట్టైః బంధనైః-ప్రవసోక్షితం శత్రుమేదస్సిక్తం. ని. 'హృన్మేదస్తు వపావసే' త్యమరః - వజ్రాశనిసమస్పర్శం వజ్రం వజ్రాఖ్యరత్నం-అశనిః వజ్రాయుధం - తదుభయసదృశకాఠిన్యం - పురగోపురదారణం పరేషాం శత్రూణాం యత్ గోపురం పుర

సోక్షితైః శిరోవేష్టన సహితైః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

౧౫. తఇతి. రామం. ౨౫. స ఇతి. సరాఘవః ప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ. ౩—౮౫. * ఆయసై రితి వజ్రాశనిసమస్పర్శం - వ్రజతియాత్యేవ న ప్రతిహన్యత ఇతి వజ్రం - అశ్మాని శత్రు

కుభి స్తీక్ష్ణైః కీర్ణం పరవసోక్షితం, వజ్రాశనిసమస్పర్శం పరగోపురదారణం. ౧౧.
తం మహోరగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే, దూషణోఽభ్యద్రవద్రామం క్రూరకర్మా నిశాచరః. ౧౨. తస్యాభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః, ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్తాభరణౌ భుజౌ. ౧౩. భ్రష్ట స్తస్య మహాకాయః పపాత రణమూర్ధని, పరిఘ శ్ఛిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః. ౧౪. స కరాభ్యాం వికీర్ణాభ్యాం పపాత భువి దూషణః, విషాణాభ్యాం విశీర్ణాభ్యాం మనస్వీవ మహాగజః. ౧౫. తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ దూషణం నిహతం రణే, సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సర్వభూతా న్యపూజయన్. ౧౬. ఏతస్మి న్నంతరే క్రుద్ధా స్త్రయ స్సేనాగ్రయాయినః, సంహత్యాభ్యద్రవన్ రామం మృత్యుపాశావపాశితాః, మహాకపాల స్స్థూలాక్షః ప్రమాథీ చ మహాబలః, మహాకపాలో విపులం శూల ముద్యమ్య రాక్షసః, స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాథీచ పరశ్వథం. ౧౮½. దృష్ట్వైవ వాపతత స్తూర్ణం రాఘవ స్సాయకై శ్శితైః, తీక్ష్ణాగ్రైః ప్రతిజగ్రాహ సంప్రాప్తా నతిథీ నివ. ౧౯½. మహాకపాలస్య శిర శ్చిచ్ఛేద పరమేషుభిః, అసంఖ్యేయై స్తు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాథినం, స పపాత హతో భూమౌ విటపీవ మహాద్రుమః, స్థూలాక్షస్యాక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయకైః. ౨౧½. దూషణస్యానుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్, బాణౌఘైః పంచసాహస్రై రనయ ద్యమసాదనం. ౨౨½. దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదానుగాన్, వ్యాదిదేశ ఖరః క్రుద్ధ స్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్. ౨౩½. అయం వినిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్సపదానుగః, మహత్యా సేనయా సార్ధం యుద్ధ్వా రామం కుమానుషం, శస్త్రై ర్నానావిధాకారై ర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః, ఏవ

ద్వారం తస్య దారణం భేదకం. ని. 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. తస్యేతి. అభిపతమానస్య అభిపతతః స హస్తాభరణావిత్యనేన కార్యకారిదవత్త్వం లక్ష్యతే. ౧౩. భ్రష్ట ఇతి. రణమూర్ధని ఛిన్నహస్తస్య - తస్య దూషణస్య - భ్రష్టః హస్తా చ్చ్యుతః - మహాకాయః మహాప్రమాణః-పరిఘః శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః పపాతేత్యన్వయః. ౧౪. స ఇతి. కరాభ్యాం సహ పపాతేత్యన్వయః - మనస్వీ ధీరః ౧౫. త మితి. అపూజయన్ అస్తువన్. ౧౬. ఏతస్మిన్నితి. త్రీనేవాహ మహాకపాల ఇతి - కః కిమాయుధం గృహీత్వాభ్యద్రవదిత్యత్రాహ - మహాకపాల ఇతి. ౧౮½. దృష్ట్వేతి. శితైః శ్శాణో ల్లీఢైః - ప్రతిజగ్రాహ - ,తేషు బాణానర్పయామాసేత్యర్థః - యథా గృహం ప్రాప్తా నతిథీ నుపచారైః ప్రతిగృహ్ణాతి తథేత్యర్థః. ౧౯½. ప్రతిజగ్రాహేత్యుక్తం వివృణోతి-మహాకపాలస్యేత్యాదినా ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్వే దృ

జీవితమిత్యశనిః - తత్తుల్యసమస్పర్శం. టీ. పరరక్తోక్షితం శత్రుపరక్తక్లిన్నం పరగోపురదారణం-సుర పురద్వారభేదకం. ౧౩. భ్రష్ట ఇతి. ఛిన్నహస్తస్య-తస్యాగ్రతః-పరిఘః పపాతేత్యనుషజ్యతే. ౧౫. త మితి. అపూజయ న్నస్తువన్. ౧౬. ఏతస్మి న్నితి. సంహత్య మిళిత్వా-పంచసాహస్రై ర్బాణై

ముక్త్వా ఖరః క్రుద్ధో రామ మేవాభిదుద్రువే. ౨౫. శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః, దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్ముకః, మేఘమాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః, ద్వాదశైతే మహావీర్యా బలాధ్యక్షా స్ససైనికాః, రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంత శ్శరోత్తమాన్. ౨౬. తతః పావకసంకాశై ర్హేమవజ్రవిభూషితైః, జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య సైన్యస్య సాయకైః. ౨౭. తే రుక్మపుంఖా విశిఖా స్సధూమా ఇవ పావకాః, నిజఘ్ను స్తాని రక్షాంసి వజ్రా ఇవ మహాద్రుమాన్. ౩౦. రక్షసాం తు శతం రామ శ్శతేనైకేన కర్ణినా, సహస్రంచ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని. ౩౧. తై ర్భిన్నవర్మాభరణా శ్ఛిన్నభిన్నశరాసనాః, నిపేతు శ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః. ౩౨. తై ర్ముక్తకేశై స్సమరే పతితై శ్శోణితోక్షితైః, ఆస్తీర్ణా వసుధా కృత్స్నా మహావేదిః కుశై రివ. ౩౩. క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహతరాక్షసం, బభూవ నిరయప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమం. ౩౪. చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా. ౩౫. తస్య సైన్యస్య సర్వస్య ఖర శ్శేషో మహారథః, రాక్షస స్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః, శేషా హతా మహాసత్త్వా రాక్షసా రణమూర్ధని, ఘోరా దుర్విషహా స్సర్వే లక్ష్మణస్యాగ్రజేన తే. ౩౬. తతస్తు తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం బలీయసా, రథేన రామం మహతా ఖర స్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః. ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.

ష్టాంతతయోక్తం-విటపీతి. ౨౧—౨౫. అయమితి. హనధ్వం ఘ్నత. ౨౬. సేనాధ్యక్షానేవాహ-శ్యేనగామీత్యాదినా. ౨౭. తత ఇతి. వజ్రం వజ్రమణిః-తేజస్వీ రామ ఇతి శేషః. ౨౮. త ఇతి. సధూమా ఇవే త్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారావస్థా వ్యావృత్తిః-వజ్రా ఇవేతి-'వజ్రమస్త్రియా' మి త్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః. ౩౦. రక్షసా మితి. కర్ణినా కర్ణాకారశరీరేణ. ౩౧. తైరితి. ఛిన్నం ఖండితం-భిన్నం విదారితం-ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః. ౩౨. తై ర్ముక్తేతి. రణాగ్రపతితత్వాతిశయా త్ప్రకాశసామ్యోక్తిః ౩౩. క్షణేనేతి. నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం-మాంసశోణితైః కృతః కర్దమః పంకో యస్య తత్తథా. ౩౪. చతుర్దశేతి. మానుషేణ ఋజునా పదాతినా - వాహనరహితేనేత్యద్భుతోక్తిః. ౩౫. తస్యేత్యాది. సైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య-అతో రామస్యాపి తత్రాంతర్భావః-ఖరాదిత్రయం-శేషః అవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః-శేషా స్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః-మహాసత్త్వా ఇత్యాది విశేషణై ర్మహారథాః ఏవ హతాః-క్షుద్రాః కేచనభీరవో నహతా ఇతి గమ్యతే - అత ఏవోత్తరసర్గే హతశేషా ఇతి వక్ష్యతి-లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి రామస్య విష్ణ్వర్ధాంశభాక్త్వేనాధికబలత్వోక్తిః. ౩౬. తత స్త్వితి. భీమబలం భీమసైన్యం-ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షడ్వింశస్సర్గః.

రిత్యధ్యాహార్యం. ౨౭. తత ఇతి. తేజస్వీ రామ ఇత్యనుషజ్యతే. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షడ్వింశస్సర్గః.

ఖరంతు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః, రాక్షస స్త్రిశిరానామ సన్నిపత్యేద మబ్రవీత్. ౧. మాం నియోజయ విక్రాంత సన్నివర్తస్వ సాహసాత్, పశ్య రామం మహాబాహుం సంయుగే వినిపాతితం. ౨. ప్రతిజానామి తే సత్య మాయుధం చాహమాలభే, యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వరక్షసాం. ౩. అహం వాస్య రణే మృత్యు రేషవా సమరే మమ, వినివృత్య రణోత్సాహ న్ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవ. ౪. ప్రహృష్టోవా హతే రామే జనస్థానం ప్రయాస్యసి, మయి వా నిహతే రామం సంయుగాయోపయాస్యసి. ౫. ఖర స్త్రిశిరసా తేన మృత్యులోభా త్ప్రసాదితః, గచ్ఛ యుధ్యేత్యనుజ్ఞాతో రాఘవాభిముఖో యయౌ. ౬. త్రిశిరాశ్చ రథేనైవ వాజియుక్తేన భాస్వతా, అభ్యద్రవ ద్రణే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః. ౭. శరధారాసమూహాన్ స మహా

త్రిశిర శ్శిరసాం ఛేదం దృష్ట్వాం తేన స్వసేవినాం, దుఃఖత్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్రజమాశ్రయే. ఖరం త్విత్యాది. వాహినీపతిః సేనాపతిః - సన్నిపత్య-సమీప మాగత్యే త్యర్థః. ౧. మా మితి. సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్-వినిపాతిత మితి-మయేతి శేషః. ౨. ప్రతిజానామీతి. ఆలభే స్పృశామి-ప్రతిజ్ఞాప్రకార మాహ-యథేతి-సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః. ౩. అహంవేతి. మృత్యుః మారయితా-ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః. ౪. ప్రహృష్ట ఇతి. ప్రహృష్టే గర్విష్ఠే - సంయుగాయ యుద్ధం కర్తుం-క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. ౫. ఖర ఇతి. మృత్యులోభాత్ మృత్యునా కృతో లోభో యుద్ధలోభ స్తస్మాత్-ప్రసాదితః నివర్తిత ఇతి యావత్-యుధ్య యుద్ధం కురు-అనుజ్ఞాతః ఖరేణేతి శేషః-త్రిశిరా ఇతి సిద్ధం. ౬. త్రిశిరా శ్చేతి. చకారో నసముచ్చయార్థః. ౭. శరధారేతి. శరా ఏవ ధారాః ఆసారాః తాసాం సమూహాన్-జలార్ద్రస్యేతి-దుందుభిశబ్దః పుల్లింగః-భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా నిత్యుక్తేః. దుందుభేః దుందుభినాదస్య - జలార్ద్రస్యేత్యనేనాస్య హీనస్వరత్వ ముక్తం. ౮. ఆగచ్ఛంత మితి. ధనుషా సాయకాన్ విధూన్వన్ కంపయన్ -

---

ఖర మితి. సన్నిపత్య ఆగత్య. ౧. ౨. ప్రతిజానామీతి. ఆయుధమాలభే స్పృశామీతి. ౩. అహ మితి. తస్యావధ్యత్వం జ్ఞాత్వాహ - ఏషవేతి-ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః - సప్తవింశే సర్గే-మాం నియోజయేత్యాదిసార్ధశ్లోకచతుష్టయస్య వాస్తవార్థస్తు-హే ఖర-సంయుగే రామంచ-తేన వినిపాతితం సైన్యం చేతి శేషః-పశ్య-అత స్త్వం సాహసా న్నివర్తస్వ-మాన్నియోజయ-తర్హి-త్వం తం హనిష్యసికిం - తత్రాహ-ప్రతిజానామీత్యాది - సర్వరక్షసాం-వధార్హం-సర్వరక్షసాం హంతార మిత్యర్థః - రామం యథా యథావత్-అహం ప్రతిజానామి - సమ్య గ్జానామీత్యర్థః-అతః-తం వధిష్యామీతి-సర్వ మాయుధ మాలభే గ్రహిష్యామి కేవల మిత్యర్థః - హంతుం అశక్యశ్చే దనేన కిం తత్రాహ - అహ మితి - అస్య రామస్య - అహంవా-రణే మృత్యుః - కింతు - ఏషవా - ఏషరామ ఏవ - సమరే-మమమృత్యుః - అత స్త్వం - మహోత్సాహ ద్వినివర్తస్వ - ముహూర్తం ప్రాశ్నికో భవేతి సంబంధః - ప్రహృష్ట ఇతి-ప్రహృష్టోవాహత ఇత్యత్ర-అహత ఇతి పదచ్ఛేదః-రామే అహతే సతి-మే మయిచ-నిహతే సతి - ప్రహృష్ట స్త్వం - రామం ప్రతి - సంయుగాయోపయాస్యసి-అథ వా జనస్థానం వా - ప్రయాస్యసీతిసంబంధః - ప్రసాదితః ప్రార్థితః - యుధ్య యుద్ధంకురుష్వ. ౬. త్రిశిరాశ్చేతి. త్రిశిరాశ్చేత్యత్రాకారలోప శ్ఛాందసః. ౭. శరేతి. వ్యసృజ దితి - దుందుభే ర్దుందుభి

మేఘ ఇవోత్సృజన్, వ్యసృజ త్సదృశం నాదం జలార్ద్రస్యతు దుందుభేః. ౮. ఆగ
చ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః, ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూ
న్వన్ సాయకాన్ శితాన్. ౯. స సంప్రహార స్తుములో రామత్రిశిరసో
ర్మహాన్, బభూవాతీవ బలినో స్సింహకుంజరయో రివ. ౧౦. తత స్త్రిశిరసా
బాణై ర్లలాటే తాడిత స్త్రిభిః, అమర్షీ కుపితో రామ స్సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్.
౧౧. అహో విక్రమశూరస్య రాక్షసస్యేదృశం బలం, పుష్పై రివ శరై
ర్యస్య లలాటేఽస్మిన్ పరిక్షతః, మమాపి ప్రతిగృహ్ణీష్వ శరాంశ్చాపగుణచ్యు
తాన్, ఏవ ముక్త్వా తు సంరబ్ధ శ్శరానాశీ విషోపమాన్, త్రిశిరోవక్షసి
క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ. ౧౩½. చతుర్భి స్తురగానస్య శరై స్సన్నతపర్వభిః,
న్యపాతయత తేజస్వీ చతుర స్తస్య వాజినః. ౧౪½. అష్టభి స్సాయకై స్సూతం
రథోపస్థా న్న్యపాతయత్, రామ శ్చిచ్ఛేద బాణేన ధ్వజం చాస్య సముచ్ఛ్రితం.
౧౫½. తతో హతరథా త్తస్మా దుత్పతంతం నిశాచరం, బిభేద రామ స్తం
బాణై ర్హృదయే సోఽభవజ్జడః. ౧౬½. సాయకై శ్చాప్రమేయాత్మా సామర్ష
స్తస్య రక్షసః, శిరాంస్యపాతయ ద్రామో వేగవద్భి స్త్రిభి శ్శితైః. ౧౭½. స
భూమౌ రుధిరోద్గారీ రామబాణాభిపీడితః, న్యపత త్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభి
ర్నిశాచరః. ౧౮½. హతశేషా స్తతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః, ద్రవంతిస్మ
నతిష్ఠంతి వ్యాఘ్రత్రస్తా మృగా ఇవ. ౧౯½. తాన్ ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివ

ముంచ న్నితియావత్. ౯. స ఇతి. సంప్రహారో యుద్ధం. ౧౦. తత ఇతి. సంరబ్ధం - సకోప మిత్య
ర్థః - లోకే కశ్చి త్కుపితోపి వచనేన కోపం న ప్రకటయతి-అయంతు ప్రకటయతీతి భావః. ౧౧.
అహో ఇత్యాది వ్యంగ్యోక్తిః - విక్రమః పరాభిభవనం తత్ర శూరస్య - సమర్థ స్యేత్యర్థః-ఈదృశ
మిత్యస్యైవ వివరణం పుష్పై రివేత్యర్థం - లలాటే స్వలలాటే - లలాటే స్వల్పాపి క్షతి ర్బాధికా
భవతి - సాపి నాస్తీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం - చాపగుణః చాపమౌర్వీ - ఏవ మితి - సంరబ్ధ
స్స న్నేవ ముక్త్వా క్రుద్ధో నిజఘానేత్యన్వయః. ౧౩½. చతుర్భి రితి. సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః -
వాజినః వేగవతః. ౧౪½. అష్టభి రితి. రథోపస్థే రథోపరిభాగే. ౧౫½. తత ఇతి. హతరథాత్ హత
హయసారథికరథాత్ - హృదయే వక్షసి బిభేదేత్యన్వయః - జడః నిశ్చేష్టః. ౧౬½. ౧౭½. స ఇతి.
పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః స్వయం న్యపతత్. ౧౮½. హతశేషా ఇతి. ఖరసంశ్రయాః ఖర

నాదస్య సదృశం నాదం - వ్యసృజత్ అకరోత్. ౧౧. అహో ఇతి. సోపహాసం వచన
మీదృశం - విక్రమసదృశం - బలం - తస్యైవావిష్కరణం - పుష్పై రితి. పుష్పైః స్వల్పా
పీడా భవతి - త్వచ్ఛరై స్తాదృశపీడాపి నాస్తీతి భావః. ౧౨. ౧౩½. చతుర్భిరితి. స
న్నతపర్వభిః - ఋజ్వీకృతపర్వభిః - వాజినః వేగవత ఇతి తురంగవిశేషణం. ౧౪½. అష్టభి
రితి. తస్య సూతం - రథోపస్థాత్ రథోపరిభాగా న్న్యపాతయ దితి సంబంధః. ౧౫½. తత ఇతి.
జడః నిశ్చేష్టః. ౧౬½. ౧౭½. స ఇతి. పూర్వం - పతితైః - శిరోభిః హేతుభిః - స్వయం న్యపత
త్. ౧౮½. హతేతి. ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః. టీ. నను - ఖరశ్చైష మహారథః - త్రిశిరాశ్చైవ
రామశ్చేత్యుక్తం కథ మిదానీం హతశేషా ఇత్యుచ్యతే - తత్ర ప్రధానేషు త్రయోఽవశిష్టా ఇతి

ర్త్య రుషిత స్స్వయం రామమేవాభిదుద్రావ రాహు శ్చంద్రమసం యథా
౨౧½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః.

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ, ఖరస్యాప్యభవ త్త్రాసో దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం. ౧. స దృష్ట్వా రాక్షసం సైన్య మవిషహ్యం మహాబలః, హత మేకేన రామేణ త్రిశిరో దూషణా వపి, తద్బలం హతభూయిష్ఠం విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః, ఆససాద ఖరో రామం నముచి ర్వాసవం యథా. ౩. నికృష్య బలవచ్చాపం నారాచాన్ రక్తభోజనాన్, ఖర శ్చిక్షేప రామాయ క్రుద్ధా నాశీవిషానివ. ౪. జ్యాం విధూన్వన్ సుబహుశ శ్శిక్షయాస్త్రాణి దర్శయన్, చకార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః. ౫. ససర్వాశ్చ దిశో బాణైః ప్రదిశశ్చ మహారథః, పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోపి సుమహద్ధనుః. ౬. ససాయకై ర్దుర్విషహై స్సస్ఫులింగై రివాగ్నిభిః, నభశ్చకారావివరం పర్జన్య ఇవ వృష్టిభిః. ౭. తద్బభూవ శితై ర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః, పర్యాకాశ మనాకాశం సర్వత శ్శరసంకులం ౮. శరజాలావృత స్సూర్యో న తదాస్మ ప్రకాశతే,

---

సేవకాః. ౧౯½. ౨౦½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశ స్సర్గః.

'మహామోహసహాయస్య దర్పస్యాశ్రయనిగ్రహం, వ్యక్తుం ఖరోపకరణం హంతారం రామమాశ్రయే.' నిహత మిత్యాది. నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమంచ దృష్ట్వా స్థితస్య ఖరస్య త్రాసోఽభవదితియోజనా. ౧. సదృష్ట్వేతి. రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం - త్రిశిరో దూషణౌ - హతా విత్యనుషంగః - బలం సైన్యం - హతభూయిష్ఠం హతప్రవరరాక్షసం - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః-అవశిష్టం సైన్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః - విమనాః విగతగర్వావస్థం మనో యస్య స తథా. ౩. నికృష్యేతి. బలవ దత్యంతం - నారాచాన్. ని. 'ప్రక్ష్వేడనాస్తు నారాచా' ఇత్యమరః - రక్తభోజనానితి - రక్తరూషితత్వేన రక్తభోజనత్వ వ్యపదేశః - ఆశీవిషా నివ సర్పా నివ స్థితాన్. ౪. జ్యా మితి. శిక్షయా ధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన - జ్యాం విధూన్వన్ - అస్త్రాణి దర్శయన్ అస్త్రప్రయోగపాటవం దర్శయ న్నిత్యర్థః - సమరే శరైః మార్గాన్ నానాప్రకారాం శ్చకార. ౫. స ఇతి. సరామోపి తం దృష్ట్వా బాణైః సుమహద్ధనుః సర్వాదిశః ప్రదిశశ్చ పూరయామాసేత్యన్వయః. ౬. ససాయకై రితి. సః రామః - అవివరం నీరంధ్రం. ౭. త దితి పర్యాకాశం పరితస్స్థిత మాకాశం - ఖరరామయోశ్చతుః పార్శ్వవర్త్యాకాశ మిత్యర్థః - సర్వతః సర్వత్ర-అనాకాశం అనవకాశం - బభూవ. ౮. శరజాలేతి. సంరంభాత్ కోపాత్. ని. 'సంరంభ

మునే రభిప్రాయః. ౧౯½. ౨౦½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః.

౧. స ఇతి. త్రిశిరో దూషణా వపి - హతౌ దృష్ట్వా త్రాసోఽభవ దిత్యనుషజ్యతే. ౨. త దితి. హతభూయిష్ఠం - అల్పావశిష్టం. ౪. జ్యా మితి. శిక్షయా ధనుర్విద్యాభ్యాసేన-మార్గాన్-శరసంఘాత ప్రక్షేపణాదిప్రకారభేదాన్. ౫. స ఇతి. సఖరః బాణై ర్దిశః పూరయామాసేతియోజనా. స ఇతి. సరామః సాయకైః - నభః అవివరం నీరంధ్రం చకారేతి సంబంధః. త దితి. పర్యాకాశం-పరితో వర్తమానమాకాశం - అనాకాశం నిరవకాశం బభూవ - తత్ర హేతుః శరసంకుల మితి.౮.

అన్యోన్యవధసంరంభా దుభయో స్సంప్రయుధ్యతోః. ౯. తతో నాళీకనారాచై
స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః, ఆజఘాన ఖరో రామం తోత్త్రైరివ మహాద్విపం. ౧౦.
తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితం, దదృశు స్సర్వభూతాని పాశహ
స్త మివాంతకం.. ౧౧. హంతారం సర్వసైన్యస్య పౌరుషే పర్యవస్థితం, పరిశ్రాంతం
మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా. ౧౨. తం సింహ మివ విక్రాంతం సింహ
విక్రాంతగామినం, దృష్ట్వా నోద్విజతే రామ స్సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౧౩.
తత స్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః, ఆససాద రణే రామం పతంగ ఇవ
పావకం. ౧౪. తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద
రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం. ౧౫. సపున స్త్వపరాన్ సప్త శరానాదా
య వర్మణి, నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధ శ్శక్రాశని సమప్రభాన్. ౧౬. ఇత స్త
త్ప్రహతం బాణైః ఖర ముక్తై స్సుపర్వభిః, పపాత కవచం భూమౌ రామస్యా
దిత్యవర్చసః. ౧౭. తత శ్శరసహస్రేణ రామ మప్రతిమౌజసం, అర్దయిత్వా మహా
నాదం ననాద సమరే ఖరః. ౧౮. సశరై రర్పితః క్రుద్ధ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః,
రరాజ సమరే రామో విధూమోఽగ్ని రివ జ్వలన్. ౧౯. తతో గంభీరనిర్హ్రా
దం రామ శ్శత్రు నిబర్హణః, చకారాంతాయ స రిపో స్సజ్య మన్య న్మహద్ధనుః.
౨౦. సుమహద్వైష్ణవం య త్త దతిసృష్టం మహర్షిణా, వరం తద్ధను రుద్యమ్య
ఖరం సమభిధావత. ౨౧. తతః కనకపుంఖైస్తు శరై స్సన్నతపర్వభిః, బిభేద రామ
స్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే ధ్వజం. ౨౨. స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచన

స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః - ఉభయో శ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః. ౯. తత ఇతి. తోత్త్రైః గజ శిక్షణయష్టిభిః. ౧౦. ౧౧. హంతార మితి. ఖరః సర్వసైన్యహననపరిశ్రాంత మపి రామం-పౌరుషే పర్యవస్థితం మహాసత్త్వం మేనే - యద్వా ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాంతం మేనే. ౧౨. తమితి. నోద్విజతే నాచలత్ - క్షుద్రమృగం శశం.౧౩.తత ఇతి. పతంగ ఇత్యనేన అమృత్వా అనివృత్తి రుచ్యతే. ౧౪. తతోస్యేతి. ముష్టిదేశే - మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహారణ సామర్థ్యం వ్యజ్యతే - లాఘవం శైఘ్ర్యం - చిచ్ఛేద-రామస్య కించిచ్ఛ్రాంతత్వేనానవధానా దితి భావః, ౧౫. పాణిలాఘవ మేవాహ - సపున రిత్యాదినా. కర్మణి నిజఘాన అవదారయతి స్మ. ౧౬. తత ఇతి. ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమానతేజోవిశేష ఉచ్యతే. ౧౭.౧౮. సశరై రితి. అర్పితః సంయుక్తః - విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్య ముచ్యతే. ౧౯. తత ఇతి. గంభీరనిర్హ్రాదం గంభీరధ్వనికం ధనుః - రిపో రంతాయ నాశాయ - సజ్యం చకారే త్యన్వయః. ౨౦. సుమహ దితి. య త్త దితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ - మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిసృష్టం దత్తం - సమభిధావత సమభ్యధావత్. ౨౧. తత ఇతి. సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. స ఇతి. దర్శనీయః రమ్యః -

---

శరీరేతి. ఉభయో స్సంప్రయుధ్యతో స్సతోః. ౯—౧౧. హంతార మితి. ఖరః-సర్వసైన్య హననేన - పరిశ్రాంత మపి రామం తథా పౌరుషే పర్యవస్థితం - మహాసత్త్వం మేనే ఇతి సంబంధః. ౧౨. త మితి. తం ఖరం - క్షుద్రమృగం - హరిణాదికం. ౧౫. స ఇతి. వర్మణి-కవచే.౧౬—౧౯. తత ఇతి. నిర్హ్రాదం శబ్దం. ౨౦. సుమహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిసృష్టం దత్తం. ౨౫. స ఇతి. అభి

ధ్వజః, జగామ ధరణిం సూర్యో దేవతానా మివాజ్ఞయా. ౨౩ తం చతుర్భిః ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః, వివ్యాధ యుధి మర్మజ్ఞో మాతంగ మివ తోమరైః. ౨౪. స రామో బహుభి ర్బాణైః ఖరకార్ముకని స్సృతైః, విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితో భృశం. ౨౫. స ధను ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృహ్య పరమాహవే, ముమోచపరమేష్వాస ష్షట్ఛరానభిలక్షితాన్. ౨౬. శిర స్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వో రథార్దయత్, త్రిభి శ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ వక్షస్యభిజఘానహ ౨౭. తతః పశ్చా న్మహాతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్, జిఘాంసూ రాక్షసం క్రుద్ధ స్త్రయోదశ సమాదదే. ౨౮. తతోఽస్య యుగ మేకేన చతుర్భి శ్చతురో హయాన్, షష్ఠేనతు శిర స్సంఖ్యే ఖరస్య రథసారథేః, త్రిభి స్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యా మక్ష మ్మహాబలః, ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య సశరం ధనుః, ఛిత్వా వజ్రనికాశేన రాఘవః, ప్రహస న్నివ, త్రయోదశేనేంద్ర సమో బిభేద సమరే ఖరం. ౩౦. ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః, గదాపాణి రవప్లుత్య తస్థౌ భూమౌ ఖర స్తదా. ౩౨. తత్కర్మ రామస్య మహారథస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ, అపూజయ న్ప్రాంజలయః ప్రహృష్టా స్తదా విమానాగ్రగతా స్సమేతాః. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే- అష్టావింశస్సర్గః.

ఆజ్ఞయాంశాపేన - ఉత్ప్రేక్షేయం. త మితి. మాతంగం గజం- తోమరైః గజశిక్షాదండైః- చతుర్భి రిత్యత్ర వీప్సాబోధ్యా- బహుభి రిత్యనువాదాత్. ౨౪. ౨౫. సధను రితి. పరమేష్వాసః ఉత్కృష్ట శరాసనః - అభిరక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౨౬. షణ్ణాం వినియోగప్రకార మాహ - శిరసీత్యాదినా. ద్వాభ్యా మితి - బాహ్వో రితి - ఏకైకస్య బాహో రేకైకేనేత్యర్థః - చంద్రార్ధ వక్త్రైః- అర్ధ చంద్రాకారముఖై రిత్యర్థః. ౨౭. తత ఇతి. త్రయోదశనారాచాన్ సమాదద ఇత్యన్వయః- అంతిమ పాదే త్రయోదశశరాన్మితా నితి పాఠే ముమోచేతి క్రియాధ్యాహార్యా. ౨౮. త్రయోదశానాం వినియోగ మాహ - తతో స్యేత్యాదినా. ఛిత్వేత్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే - త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుంగాధారదండః - ప్రహస న్నివ - లీలయేత్యర్థః. ౩౦. ప్రభ గ్నేతి. అవప్లుత్య రథా త్సముల్లంఘ్య. ౩౨. త దితి. తత్కర్మ ఖరభంగకర్మ - అపూజయన్ అస్తువన్ - సమేత్య సమూహీభూయ - సమేతాః ఆగతాః. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

లక్షితాన్ శ్రేష్ఠాన్. ౨౬. ౨౭. తత ఇతి. నారాచాన్ - అత్ర ప్రముమోచేతి క్రియా అధ్యాహార్యా. ౨౮. త్రయోదశబాణానాం సప్తసు యుగాదిలక్ష్యేషు - వినియోగ మాహ - తత ఇతి. త్రివేణు ర్నామ రథముఖస్థావయవ విశేషః- ఛిత్వే త్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబంధ్యతే. ౩౦. ౩౨. త దితి. రామస్య - తత్కర్మ సమేత్య - దృష్ట్వా దేవాదయస్తం - అపూజయన్ - నమస్కారస్తుత్యాదిభి రతోషయ న్నిత్యర్థః. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

ఖరంతు విరథం రామో గదాపాణి మవస్థితం, మృదుపూర్వం మహాతేజాః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా, కృతం సుదారుణం కర్మ సర్వలోకజుగుప్సితం. ౨. ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః పాపకర్మకృత్, త్రయాణా మపి లోకానా మీశ్వరోపి న తిష్ఠతి. ౩. కర్మలోకవిరుద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర, తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్ట మివాగతం. ౪. లోభా త్పాపాని కుర్వాణః కామా ద్వా యో న బుధ్యతే, భ్రష్టః పశ్యతి తస్యాంతం బ్రాహ్మణీ కరకాదివ. ౫. వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః, కిన్ను హత్వా మహాభాగా న్ఫలం ప్రాప్స్యసి రాక్షస. ౬. నచిరం పాపకర్మాణః క్రూరా లోకజుగుప్సితాః, ఐశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవద్రు

అహంకారస్య హీనస్య వ్యక్తాం శక్తి మివ స్థితాం, గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామ మాశ్రయే. ఖరం త్విత్యాది. సర్వసాధనవైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్య మపి భవే దితి తచ్చిత్తపరీక్షార్థ మాహ - ఖరం త్విత్యాదినా. మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం - పరుషం మర్మోద్ఘాటనరూపత్వాత్. ౧. గజాశ్వేతి. తిష్ఠతా-అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః. ౨. మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోకన్యాయ మాహ - ఉద్వేజనీయ ఇతి. ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః - నృశంసో ఘాతుకః - ఏవం విధో లోకానా మీశ్వరోపి - నతిష్ఠతి నజీవేత్ - కింపున ర్భవాదృశ ఇతి భావః. ౩. కర్మేతి. సర్వజన ఇతి-దయాళురపీతిభావః. ౪. లోభా దితి. లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగాసహిష్ణుతయా - కామాత్ అపూర్వలాభేచ్ఛయా నబుధ్యతే - నపశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః - భ్రష్టః ఐశ్వర్యాత్ భ్రష్టః తస్య కర్మణః - అంతం ఫలం - పశ్యతి అనుభవతి-కథ మివ - కరకాత్ బ్రాహ్మణీవ-కరకాః వర్షోపలాః. ని. వర్షోపలస్తు కరక ఇత్యమరః - తాన త్తీతి కరకాత్-బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా. ని. 'బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికే'తి నిఘంటుః - తస్యా స్తద్భక్షణం విషభక్షణవన్మారకమితి ప్రసిద్ధిః - యథా బ్రాహ్మణీ స్వమారకం కర్మ - స్వయ మేవ కరోతి - తథా త్వమపీత్యర్థః. ౫. కింపాపం మయా కృత మిత్యత్రాహ - వసత ఇతి. ౬. నను తర్హి కథం పాపినోపి బహవో జీవంతీత్యత్రాహ - నచిర మితి. కేవలపాపినో జన్మాంతరే ఫలం భుంజతే - క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన ఐశ్వర్యం ప్రాప్యాపి -

---

ఖర మితి. మృదుపూర్వం మృదూక్తిపూర్వం-పరుషం కర్ణకఠోర మిత్యర్థః.౧.గజేతి. బలే తిష్ఠతా బలవిషయస్వామిత్వేన తిష్ఠతా-త్వయేత్యర్థః. ౨. ఉద్వేజనీయ ఇతి. భూతానా ముద్వేజనీయః ఉద్వేగకరః-నృశంసః ఘాతుకః - ఏవంవిధశ్చ-లోకానా మీశ్వరః - ఇంద్రోపి నతిష్ఠతి చిరకాల మితి శేషః - కింపున ర్భవా నిత్యర్థః. ౩. ౪. లోభా దితి. అప్రాప్తస్య ప్రాప్త్యాశా-కామః - ప్రాప్త పర్యాశాలోభః - తస్య పాపస్య అంతం-నాశరూపం - పరిపాక మితి యావత్ - పశ్యతి పాపఫల మనుభవతీత్యర్థః-కిమివ-బ్రాహ్మణీ-కరకాదివ-కరకాఘనోపలః-తాన త్తీతి కరకాత్ - పుల్లింగో ప్యస్తి బ్రాహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేవ రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకావిష మితి ప్రసిద్ధిః - రక్తపుచ్ఛికా ఘనోపలం నిగీర్య క్షణేన మ్రియతే - తద్వ త్త్వమపి మయా వినశ్యసీత్యర్థః. టీ. రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకావిష మితి ప్రసిద్ధిః - తథాచ కామలోభాభ్యాం పాపాని కుర్వాణో యః పాపఫలం నజానాతి - సతు కాలాంతరే దేహా ద్భ్రష్టస్సన్ కామలోభాభ్యాం సంచితపాపస్య ఫల మనుభవతి-యథా రక్తపుచ్ఛికా స్వశరీరసౌఖ్యార్థం వర్షోపలం నిగీర్య క్షణేన మ్రియతే తద్వ త్త్వమపి నశ్యసీతి భావః. ౬. నేతి.

మాః. ౭. అవశ్యం లభతే జన్తుః ఫలం పాపస్య కర్మణః, ఘోరం పర్యాగతే కాలే ద్రుమాః పుష్ప మివార్తవం. ౮. నచిరాత్ప్రాప్యతే లోకే పాపానాం కర్మణాం ఫలం, సవిషాణా మివాన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర. ౯. పాపమాచరతాం ఘోరం లోకస్యాప్రియ మిచ్ఛతాం, అహ మాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణాన్ హంతుం నిశాచర. ౧౦. అద్య హి త్వాం మయా ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః, విదార్య నిపతిష్యంతి వల్మీక మివ పన్నగాః. ౧౧. యే త్వయా దండకారణ్యే భక్షితా ధర్మచారిణః, తా నద్య నిహత స్సంఖ్యే ససైన్యోఽనుగమిష్యసి. ౧౨. అద్య త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్షయః, నిరయస్థం విమానస్థాః యే త్వయా హింసితాః పురా. ౧౩. ప్రహర త్వం యథా కామం కురు యత్నం కులాధమ, అద్య తే పాతయిష్యామి శిర స్తాలఫలం యథా. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ క్రుద్ధ స్సంరక్తలోచనః, ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్ క్రోధమూర్ఛితః. ౧౫. ప్రాకృతాన్ రాక్షసాన్ హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ, ఆత్మనా కథ మాత్మాన మప్రశస్యం ప్రశంససి. ౧౬. విక్రాంతా బలవంతో వా యే భవంతి నరర్షభాః, కథయంతి న తే కించి త్తేజసా స్వేన గర్వితాః. ౧౭. ప్రాకృతా స్త్వకృ

చిరం తిష్ఠంతి క్షిప్ర మేవ వినశ్యంతీత్యర్థః. ౭. అవశ్య మితి. పాపస్య కర్తా జంతుః - కాలే ప్రాప్తే అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం లభతే - ఋతులక్షణే కాలే-పర్యాగతే ప్రాప్తే - ఆర్తవం తత్తదృతుప్రాప్తం పుష్పమివ. ౮. నచిరా దితి. నచిరాదిత్యేకం పదం - అవిళంబేనేత్యర్థః - అత్ర పురుష ఇతి శేషః-పాపానాం అత్యుత్కటానా మిత్యర్థః. ౯. ఏవం మృదుపూర్వముక్త్వా పరుష మాహ - పాప మిత్యాదినా. ఆసాదితః ప్రాప్తోఽస్మి-ఆగమనే హేతు మాహ-రాజ్ఞేతి. ౧౦. అద్య హీతి. మయా ముక్తాశ్శరాః త్వాం విదార్య నిపతిష్యంతి ప్రవేక్ష్యంతి-యథా పన్నగాః సర్పాః వల్మీకం ప్రవిశంతి - తథా. ౧౧. యేత్వయేతి. తా ననుగమిష్యసీతి - పాపినామపి సమరే హతానాం స్వర్గసంభవాదితి భావః. ౧౨. అద్య త్వా మితి. నిరయస్థం నరకసదృశం - దుఃఖం-భూమౌ పతిత్వానుభవంత మిత్యర్థః. ౧౩. ప్రహరేతి. తాలఫలం యథేత్యనేనానాయాసో క్తిః. ౧౪. ౧౫. ప్రాకృతా నితి. ఆత్మనా స్వయ మేవ. ౧౬. విక్రాంతా ఇతి. తేజసా ప్రతాపేన. ౧౭. ప్రాకృతా ఇతి. ప్రాకృతాః క్షుద్రాః - అకృతాత్మానః అప్రతిష్ఠితధృతయః - క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియా

పాపకర్మాణః పూర్వపుణ్యైనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి నచిరం తిష్ఠంతి క్షిప్ర మేవ నశ్యంతీత్యర్థః. ౭. అవశ్యమితి. ప్రాపస్యకర్తా- కాలే- పాపఫలానుభవకాలే ప్రాప్తే-అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం లభతే-ఋతుకాలలక్షణే-కాలే ప్రాప్తే-ఆర్తవం తత్తదృతు ప్రయుక్తం-పుష్ప మివ. ౮. నచిరా దిత్యేకం పదం - అవిళంబేనేత్యర్థః ౯. పాప మితి. రాజ్ఞా దశరథేన భరతేనవా-ఆసాదితః-నియుక్తః. ౧౦. అద్యేతి. భిత్వా త్వద్వపురితి శేషః- విదార్య భూమి మితి శేషః - నిపతిష్యంతి భూమిం భిత్వా గమిష్యంతీత్యర్థః. ౧౧. య ఇతి. యే ధర్మచారిణః తాననుగమిష్యతీత్యనేన-పాపినా మపిస్వేన-హతానా ముత్తమలోకప్రాప్తి రస్తీత్యుక్తం భవతి (టీ) తదుక్తం స్కాందే 'రామనిర్ధానిశిచరాబాణై ర్మర్మసుతాడితాః, రామ మాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదవీం గతా' ఇతి. ౧౨. అద్యేతి. పతితం దుర్దశాం ప్రాప్య భూమౌ పతితం (టీ) నిరయస్థం దుర్దశాంప్రాప్తం. ౧౭. ప్రాకృతాస్త్వితి. అకృ

తాత్మానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః, నిరర్థకం వికత్థం తే యథా గామ వికత్థనే. ౧౮. కులం వ్యపదిశన్ వీర స్సమరే కోఽభిధాస్యతి, మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయ మప్రస్తవే స్తవం. ౧౯. సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం, సువర్ణ ప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినా. ౨౦. నతు మా మిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరం, ధరాధర మివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభిశ్చితం. ౨౧. పర్యాప్తోఽహం గదాపాణి ర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ, త్రయాణా మపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః. ౨౨. కామం బహ్వపి వక్తవ్యం త్వయి వక్ష్యామి నత్వహం, అస్తం

థమాః - నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా-వికత్థం తే శ్లాఘం తే. ౧౮. కుల మితి. కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్ కోవీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే - అప్రస్తవే అనవసరే - స్వయం స్తవ మభిధాస్యతీ త్యన్వయః. ౧౯. సర్వథైవ లఘుత్వం తే కత్థనేన విదర్శితం- సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్ని నేతి. తే కత్థనేన లఘుత్వ మల్పత్వం సర్వథైవ స్పష్టమేవ విదర్శితం - యథా తప్తేన అత ఏవ సువర్ణసదృశేన-కుశాగ్నినా కుశదర్భ మాత్రితేనాగ్నినా లఘుత్వం విదర్శ్యతే తద్వత్ యథా తృణాగ్ని స్సువర్ణతుల్యతయా భాసమానోఽపి జ్వలన్నప్యుత్తరకాలే దాహకార్యకరో నభవతి-తథా కత్థనేన వీరవత్ భాసమానోఽపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సద్య శ్శాంతో నదగ్ధుమీష్టే - తథా కత్థమానః పురుషః స్వకత్థనానురూపం కార్యం నకరోతీతి సిద్ధ మితి. ౨౦. నత్వితి. ఇహ తవ పురతః తిష్ఠంతం నిశ్చలతయాస్థితం - గదాధరం శత్రుర్గోత్తితగదావంతం మాం-సర్వనిర్వాహకం పర్వతమివాకంప్యం నపశ్యసి - అతఏవైవం కత్థసఇతి భావః. ౨౧. పర్యాప్తఇతి. గదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతకఇవ- తవత్రయాణాం లోకానా మపి ప్రాణాన్ హంతుం-పర్యాప్తః సమర్థ ఇతియోజనా. ౨౨. కామ

తాత్మానః కల్మషచిత్తాః. ౧౮. కుల మితి. కులం వ్యపదిశన్ కులీనత్వం ప్రకటయన్ - మృత్యుకాలే తత్తుల్యే సమరే సంప్రాప్తేసతి - అప్రస్తవే-స్తవం కోవాఽభిధాస్యతి కోవా ఆత్మప్రశంసాం కరోతీత్యర్థః. ౧౯. సర్వథైవేతి. సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన-అగ్నినా అగ్నివర్ణేన - అశ్మనా పాషాణేన నతప్యతే-వస్త్వితి శేషః-సువర్ణవర్ణ మశ్మానం - దృష్ట్వా-అయ మంగార ఇతిస్తుత్యా-వ్యపదిశంతి-తథాపి తేనాగ్నినా వస్తు నతప్యతే-కింతు ముఖ్యేనైవాగ్నినాతప్యత ఇత్యర్థః-ఏతదుక్తం భవతి అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణ మశ్మానం-స్పృశతే పురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాత్మనా - ఆత్మనోఽనగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతితథా తే త్వయా త్వాం వీరంమన్వానాయ మహ్యం కత్థనేనాత్మప్రశంసయా అవీరత్వం నామాత్మనోలఘుత్వం విదర్శిత మిత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా-తప్తేనేవకుశాగ్ని నేతి పాఠే త్వయమర్థః-కుశాగ్నినా సువర్ణశోధకాగ్నినా తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణారకూటేన - లఘుత్వం కార్ష్ణ్య రూపం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా కత్థనేనాత్మప్రశంసయా-లఘుత్వ మశూరత్వం ప్రదర్శితం భవతీతి. ౨౦. నన్వితి. మాం పశ్యసి నను - గదాధర మిత్యనేన - గదాయా అమోఘత్వం సూచ్యతే - ధరాధర మితి పర్వతవిశేషణం. ౨౧. ౨౨. కామ మితి. యద్యపి - త్వద్విషయే ఇతిశేషః - బహువక్తవ్యం పరుషవచన మస్తి - తథా ప్యహం త్వయా సాకం నవక్ష్యామీతి శేషః - భవతో లఘుతరత్వాదితి భావః - హేత్వంతర మాహ. అస్త మితి. ౨౩. చతుర్దశేతి. తే త్వయా-హతాని తేషా మశ్రుప్రమార్జన మితి-తేషాం హతబాంధవరాక్షసానా మిత్యర్థః - ప్రాకృతానీత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు - ఆత్మానం ప్రశంససి - ఇహ

గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్న స్తతో భవేత్. ౨౩. చతుర్దశసహస్రాణి రాక్ష
సానాం హతాని తే, త్వద్వినాశా త్కరోమ్యేష తేషా మశ్రుప్రమార్జనం. ౨౪.
ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధ స్తాం గదాం పరమాంగదః, ఖర శ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీ
ప్తా మశనిం యథా. ౨౫. ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతీ గదా, భస్మవృ
క్షాంశ్చ గుల్మాంశ్చ కృత్వాఽగా త్తత్సమీపతః. ౨౬. తా మాపతంతీం జ్వలి
తాం మృత్యుపాశోపమాం గదాం, అంతరిక్షగతాం రామ శ్చిచ్ఛేద బహుధా
శరైః ౨౭. సా విశీర్ణా శరై ర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే, గదా మంత్రౌషధబలై
ర్వ్యాలీవ వినిపాతితా. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోన
త్రింశస్సర్గః.

మితి. త్వయి ఆత్మశ్లాఘిని విషయే - కామం-యద్యపి-బహుపారుష్యం వక్తవ్య మస్తి తథాపి తన్న వక్ష్యామి-కుతః హి యస్మాత్ సవితా అస్తంగచ్ఛేత్-తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్-యద్యపి స్వస్యరాత్రి ర్బలాయైవ-తథాపి రాత్ర్యశక్త మనుష్యవధే స్వస్య నకాపికీర్తి రితి ఖరహృదయం. ౨౩. చతుర్దశేతి. తే త్వయా - ఏష ఇత్యవ్యవధా నోక్తిః - తేషాం తద్బంధూనామిత్యర్థః - యద్వా తద్వధప్రతిక్రియాం కరిష్యామీత్యత్ర హృదయం. ౨౪. ఇతీతి. పరమాంగదః-గదాప్రహారసామర్థ్యబిరుదయుక్త ఇత్యర్థః-అశనిం వజ్రం. ౨౫. ఖరేతి. భస్మకృత్వా తత్సమీపమగా దిత్యన్వయః - సమీపత ఇతిసార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౨౬. ౨౭. సేతి. వ్యాళీ పన్నగీ. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

మహాత్మన స్తవైతన్నయుక్తమితి భావః - విక్రాంతా ఇతి - యే నరర్షభాః - త్వాదృశమహాత్మానః - తే ఏవం నకథయంతి - కేచి త్స్వతేజసా గర్వితాః కథయంతి-అత స్తవోచితం నభవతీతి భావః. ప్రాకృతా ఇతి. క్షత్రియపాంసనాః యథా నిరర్థకం వికత్థంతే - తథా త్వం వికత్థసే - తవ నయుక్తమితి భావః. కులమితి. సమరే శత్రుపక్షస్య మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే సతి - స్తవం కో వాభిధాస్యతి - నకోపీత్యర్థః - సర్వథేతి - ఆత్మానమేవం భూషయసి యది తదా తవ లఘుత్వమేవ ప్రదర్శితం భవిష్యతి - అత స్తవైత న్నయుక్తమితి భావః. నన్వితి - హేరామ-గదాధరం మాం పశ్యసి - నను - ఏతాదృశగదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతకఇవ - త్రయాణామపి లోకానాం ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః యద్యపి - తథాపి రణే తవ నపర్యాప్త ఇతిశేషః. చతుర్దశేతి. రాక్షసానాం చతుర్దశసహస్రాణి - తే త్వయా హతాని - తథా త్వన్నాశాత్ త్వత్ - త్వత్తః నాశాత్ మన్నాశాత్ - త్వత్తో మన్నాశే సతీత్యర్థః - తేషాం తద్దారాదీనాం అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీతిసంబంధః - త్వదితి-ఘాతయితు ర్మమ మరణే తద్దారుణాం దుఃఖనివృత్తిర్భవతీతి భావః. ౨౪. ఇతీతి. ఇత్యుక్త్వా అశ్రుప్రమార్జనం కరోమీత్యుక్త్వేత్యర్థః-రామాద్వధాకాంక్షీ సన్నితి శేషః-పరమక్రుద్ధః ఖరః గదాం రామాయ చిక్షేపేతి సంబంధః - పరమాంగదః - ప్రశస్తకేయూరః. ౨౫. ఖరేతి. అతఏవ భస్మకృత్వా - తత్సమీపతః - రామసమీప మగాత్. ౨౬—౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

భిత్త్వా తు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః, స్మయమానః ఖరం వాక్యం సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧. ఏతత్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ, శక్తిహీనతరో మత్తో వృథా త్వ మవగర్జసి. ౨. ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూమితలం గతా, అభిధానప్రగల్భస్య తవ ప్రత్యరి(య)ఘాతినీ. 3. యత్త్వయోక్తం వినష్టానా మహ మశ్రుప్రమార్జనం, రాక్షసానాం కరోమీతి మిథ్యా తదపి తే వచః ౪. నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః, ప్రాణా నపహరిష్యామి గరుత్మా నమృతం యథా. ౫. అద్య తే ఛిన్నకంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితం, విదారితస్య మద్బాణై ర్మహీ పాస్యతి శోణితం. ౬ పాంసురూషితసర్వాంగ స్స్రస్తన్యస్తభుజద్వయః, స్వప్స్యసే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ. ౭. ప్రవృద్ధనిద్రే శయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే, భవిష్యం త్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండకా ఇమే. ౮. జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః, నిర్భయా విచరిష్యంతి సర్వతో మునయో వనే. ౯. అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షస్యో హతబాంధవాః, బాష్పార్ద్రవదనా దీనా భయా దన్యభయావహాః. ౧౦. అద్య శోకరసజ్ఞా స్తా భవిష్యంతి నిరర్థకాః, అనురూపకులాః పత్న్యో యాసాం త్వం పతి రీదృశః. ౧౧.

నిరస్తనిఖిలాలంబ మహంకార మివస్థితం, ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహ మహం భజే.

భిత్త్వేత్యాది. ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోఽనుచిత ఇతి శ్రీరామోఽమన్యతేతి గమ్యతే. స్మయమానః - పరిహసన్నిత్యర్థః - సంరబ్ధం భ్రాంత మితి ఖరవిశేషణం. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః. ౧. ౨. ఏషేతి. అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య ధృష్టస్య - ప్రత్యరిఘాతినీతి వీప్సాయాం ప్రతిః - అరీ నరీన్ ప్రతిఘాతినీ-గదా. ౪. నీచస్యేతి. నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్రస్య-క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య-మిథ్యావృత్తస్య అసద్వృత్తస్య. ౫. అద్యేతి. ఫేనబుద్బుదాభ్యాం భూషితం అలంకృతం - అనేన నూతనత్వ ముక్తం - విదారితస్య విదారితోదరస్య. ౬. పాంసురూషితేతి. రూషితం లిప్తం - స్రస్తం యథాతథా భువిన్యస్తం భుజద్వయం యేన - గాం భూమిం - సమాలింగ్యేత్యనేనావాగ్భూతత్వముచ్యతే. ౭. ప్రవృద్ధేతి. ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే - అశరణ్యానాం ఋష్యాదీనా మగతీనాం - శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః. ౮. జనస్థానఇతి. హతస్థానే హతరాక్షసావస్థానసన్నివేశే. ౯. అద్యేతి. పూర్వ మన్యభయావహాః రాక్షస్యః అద్య మద్భయాత్ జనస్థానాత్ - విప్రసరిష్యంతి పలాయిష్యంతే. ౧౦. అద్యశోకేతి. యాసాం త్వ మీదృశః పాపీపతిః - తాః పత్న్యః అనురూపకులాః - త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః - ఇతఃపూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి అద్య శోకరసజ్ఞాః - నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః భవిష్యంతి. ౧౧. ఈదృశ ఇత్యుక్తం వివృ

---

౧. ౨. ఏషేతి. అభిధానేతి అభిధానప్రగల్భస్య ప్రౌఢవాదదక్షస్య ప్రత్యయఘాతినీ. విశ్వాసఘాతినీ. 3-౭. ప్రబద్ధేతి. ప్రబద్ధనిద్రే ప్రకర్షేణ బద్ధా దీర్ఘభూతా నిద్రా యస్య తస్మిన్-శరణ్యానాం స్వతపోమహిమ్నా సర్వజనశరణ్యానాం మునీనాం శరణ్యావాసయోగ్యా భవిష్యంతి. ౮. జనస్థాన ఇతి. హతస్థానే హతరాక్షస సన్నివేశే. ౯. అద్యేతి. విప్రసరిష్యంతి జనస్థానా ద్విద్రవిష్యంతీత్యర్థః. ౧౦. అద్యశోకేతి. నిరర్థకాః నిర్గతోఽర్థః కామాదిపురుషార్థో యాసాం తాః - అనురూపం త్వత్సదృశం కులం యాసాం తాః - అనురూపకులాః-పతి రీదృశః పాపకర్మేత్యర్థః. ౧౧. నృశంసేతి. యత్కృతే

నృశంస నీచ క్షుద్రాత్మన్ నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక, యత్కృతే శంకితైరగ్నౌ ము
నిభిః పాత్యతే హవిః. ౧౨. తమేవ మభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే, ఖరో
నిర్భర్త్సయామాస రోషా త్ఖరతరస్వనః. ౧౩. దృఢం ఖల్వవలిప్తోఽసి భయేష్వపి
చ నిర్భయః, వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో నబుధ్యసే. ౧౪.
కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషాహి యే, కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తష
డింద్రియాః. ౧౫. ఏవ ముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటీం తతః, స ద
దర్శ మహాసాల మవిదూరే నిశాచరః, రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోక
యన్. ౧౬. స త ముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదం, తం సముత్క్షిప్య
బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః, రామ ముద్దిశ్య చిక్షేప హత స్త్వమితి చాబ్ర
వీత్. ౧౭. తమాపతంతం బాణౌఘై శ్ఛిత్త్వా రామః ప్రతాపవాన్, రోష మా
హారయ త్తీవ్రం నిహంతుం సమరే ఖరం. ౧౮. జాతస్వేద స్తతో రామో రోషా
ద్రక్తాంతలోచనః, నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరం. ౨౦. తస్య బా
ణాంతరా ద్రక్తం బహుసుస్రావ ఫేనిలం, గిరేః ప్రస్రవణస్యేవ తోయధారాపరి

ణోతి నృశంసేతి. నృశంస, ఘాతుక, నీచ, వృత్తతోహీన, క్షుద్రాత్మన్, క్షుద్రబుద్ధే - బ్రాహ్మణకం
టక, బ్రాహ్మణశత్రో-మునిభిః యత్కృతే యన్నిమిత్తం - శంకితైస్సద్భిః అగ్నౌ హవిః పాత్యతే -
హవిర్దానసమయేపి కిమేత దపహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీత్యర్థః. ౧౩. దృఢ మితి. అవలిప్తోఽసి గర్వి
తోఽసి-దృఢం నిశ్చితం తతః కారణాత్-భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి నిర్భయోఽసి-వాచ్యం
చావాచ్యంచ - వాచ్యావాచ్యం ఏషాంచ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇతిద్వంద్వైకవద్భావః - తత్ మృత్యు
వశ్యస్సన్ నబుద్ధ్యస ఇతియోజనా. ౧౪. ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి-కాలేతి. పరిక్షిప్తాః బద్ధాః-
నిరస్తషడింద్రియాః నిరస్తషడింద్రియవ్యాపారాః. ౧౫. ఏవమితి. భ్రుకుటీం సంరుధ్యకృత్వేత్యర్థః
ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం - సర్వతోఽవలోకయన్ సన్నపి - దూరే మహాసాలం దదర్శేత్యన్వ
యః. ౧౬. సఇతి. దశనచ్ఛదం అధరం-సందశ్య నిపీడ్య - అనేన సాలస్య దుర్గ్రహత్వ ముక్తం-బా
హుభ్యా మిత్యనేన సాలస్థౌల్యముక్తం - వినద్యేత్యాదినా జయాశోచ్యతే. తమితి. రోష మితి-సర్వ
సామగ్రీవిరహే ప్యానుకూల్యలేశాభావాదితి భావః. ౧౮. జాతస్వేద ఇతి. రోషాజ్జాతస్వేదః నతు
శ్రమాత్-రక్తాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః. ౨౦. తస్యేతి. బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ -

యన్నిమిత్తం శంకితైః - త్వద్విఘ్నం శంకితైః - మునిభి రగ్నౌ హవిః పాత్యతే క్షిప్యతే. ౧౨—
౧౪. కాలపాశేతి. కాలపాశపరిక్షిప్తాః - బద్ధాః - నిరస్తషడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతః
కరణవ్యాపారాః-తమేవ మిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు-ఏవం బ్రువాణం
రామం - మృత్యువశ్యః ఖరః - హే రామ త్వం వాచ్యావాచ్యం నబుధ్యస ఇతిదృఢ మవలిప్తోఽ
సీతిచ - నిర్భర్త్సయామాసేతి సంబంధః - ఏవం నిర్భర్త్సనే హేతు మాహ - కాలపాశేతి - లోకే
కాలపాశపరిక్షిప్తాః పురుషాః - మహాత్మాన మపి నిర్భర్త్సయంత్యేవేతి భావః. ౧౫. ఏవమితి.
భ్రుకుటీం సంరుధ్య సన్నిబధ్య * రణఇతి. ప్రహారణస్యార్థే ఆయుధస్యార్థే. ౧౬. స ఇతి. దశనచ్ఛ
దం అధరం * తమితి-హత ఇత్యబ్రవీత్-వస్తుతస్తు త్వంహతః-మయాజ్ఞాత ఇత్యబ్రవీత్. ౧౮. జా
తేతి. జాతస్వేదః రోషాదుత్పన్నస్వేదః.౨౦.తస్యేతి. బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్-ప్రస్రవణ

స్రవః ౨౧. విహ్వల స్సకృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే, మత్తో రుధిరగం
ధేన తమేవాభ్యద్రవ ద్ద్రుతం. ౨౨. త మాపతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరా
ప్లుతం, అపాసర్ప త్ప్రతిపదం కించి త్త్వరితవిక్రమః. ౨౩. తతః పావకసంకాశం
వధాయ సమరే శరం, ఖరస్య రామో జగ్రాహ బ్రహ్మదండ మివాపరం ౨౪.
సతం దత్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా, సందధేచాపి ధర్మాత్మా ముమోచ
చ ఖరం ప్రతి. ౨౫. సవిముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః, రామేణ ధను
రాయమ్య ఖరస్యోరసి చాపతత్. ౨౬. స పపాత ఖరో భూమౌ దహ్యమాన
శ్శరాగ్నినా, రుద్రేణేవ వినిర్దగ్ధ శ్శ్వేతారణ్యే యథాంతకః. ౨౭. స వృత్ర ఇవ

ఫేనిలం ఫేనవత్ - ప్రస్రవణస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య - పరిస్రవః ప్రవాహః. ౨౧. విహ్వల ఇతి. విహ్వ
లః విక్లబః - రుధిరగంధేనోపలక్షితః. ౨౨. త మాపతంత మితి. సంరబ్ధం సంభ్రాంతం - ప్రతిపదం
అస్త్రమోచనప్రతికూలం - తం ఖరం-కించి దపాసర్పత్ పశ్చాదాగతః-తస్మా దపాసర్ప దిత్యర్థః -
అపసర్పణ నిమిత్తమాహ - కృతాస్త్ర ఇతి - సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయా
పాసర్పదితి భావః - నిమిత్తాంతరమాహ - రుధిరాప్లుత మితి-తత్సంపర్కబీభత్సేనాపసర్పణ మిత్యర్థః -
యద్యపి రణే కించి దపసర్పణం శూరస్యాయుక్తం - తథాపి సర్వతో బలవతీ హ్యన్యథానుప
పత్తి రితిన్యాయేనాపసర్పణం వినా తత్సంహారహేత్వలాభాదపసర్పణం నదోష ఇతిహృదయం.
తనిశ్లోకీ. సంరబ్ధం అతిక్రుద్ధం-ఆపతంతం ఆయుధప్రసారణానవకాశతయా అతిసన్నికృష్ట మాగచ్ఛం
తం - తత్ర హేతుః - త్వరితవిక్రమ ఇతి-శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితవిక్రమతయా కించిదపా
సర్ప దిత్యర్థః - హేత్వంతరమాహ-రుధిరాప్లుతమితి - తద్దేహరుధిరస్య స్వస్మిన్ సంశ్లేషో భవే దితి
జుగుప్సయేత్యర్థః - ఇదమేవాభిప్రేత్య వేదాంతాచార్యై రుక్తం. శ్లో. 'క్వచిదతిసంకటవిషయే
సుభటానా మభిమతోఽయమపసర్ప' ఇతి (౩౦) ౨౩. తతః ఇతి. తతః బాణపాతావసర
లాభాత్ - బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపం. ౨౪. సత మితి. ధీమతాభావజ్ఞేన దత్తం - అగస్త్యే
ముఖేనేతి శేషః. ౨౫. సవిముక్త ఇతి. రామేణ ధనురాయమ్యాకృష్య విముక్త ఇత్యన్వయః.
౨౬. స ఇతి. స ఖర శ్శరాగ్నినా దహ్యమానస్సన్-రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా-దగ్ధోఽంతక ఇవ -
శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ - భూమౌ పపాత. ౨౭. సవృత్ర ఇవేతి. సః రామబాణేన

స్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య - తోయధారాపరిస్రవః తోయధారాపరిస్రవణమివ. ౨౧. విహ్వలఇతి. విహ్వ
లః వికటః రుధిరగంధేనోపలక్షితః. తమాపతంత మితి. సంరబ్ధ మతిక్రుద్ధం - ఆపతంతం - బాణక్షే
పణానవకాశతయా అతిసన్నికృష్టం ఉపరిఆపతంతం - ఖరం దృష్ట్వేతిశేషః - కృతాస్త్రః శిక్షితా
స్త్రః - రామఃత్వరితవిక్రమః శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరిత పాదవిక్షేపస్సన్-ప్రతిపదం ప్రతీపం
తిర్యగిత్యర్థః - కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాన్ - అపసర్పణే హేత్వంతరమాహ - రుధిరాప్లుత
మితి-తద్దేహరుధిరస్య స్వస్మిన్ సంశ్లేషజుగుప్సయేత్యర్థః - యద్వా - తం ఖరం వర్జయిత్వా - ప్రతి
పదం ప్రతిమార్గం ఆగతే నైవమార్గేణాపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్ - శరసంధానసౌకర్యార్థం - ద్విత్రా
ణిపదాని కించిత్పృష్ఠతో గచ్ఛతీత్యర్థః - క్వచిదతిసంకటదేశకాలయోః వీరధురంధరాణామపి
సమ్మత మిద మపసర్పణమితి భావః. ౨౩. తత ఇతి. ఉద్యంతం బ్రహ్మదండం బ్రహ్మాస్త్రమివస్థితం.
౨౫. సఇతి. రామేణ ధనురాయమ్య కర్ణాంత మాకృష్య - విముక్తః సబాణః - ఖరస్యోరస్యపా
తయత్ అపతదిత్యర్థః. ౨౬. సఇతి. రుద్రేణేవేతి - ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-శ్వేతారణ్యాం కావేరీ

వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా, బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః.
౨౮. తతో రాజర్షయ స్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః, సభాజ్య ముదితా రామ
మిదం వచన మబ్రువన్. ౨౯. ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః,
శరభంగాశ్రమం పుణ్య మాజగామ పురందరః. ౩౦. ఆనీత స్త్వ మిమం దేశ
ముపాయేన మహర్షిభిః, ఏషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్మణాం.
౩౧. తదిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్మజ, సుఖం ధర్మం చరిష్యంతి
దండకేషు మహర్షయః. ౩౨. ఏతస్మిన్నంతరే దేవా శ్చారణై స్సహ సంగతాః,
దుందుభీం శ్చాభినిఘ్నంతః పుష్పవర్షం సమంతతః, రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృ
షు ర్విస్మితా స్తదా. ౩౩½. అర్ధాధిక ముహూర్తేన రామేణ నిశితై శ్శరైః, చతు
ర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహా
హవే, అహో బత మహత్కర్మ రామస్య విదితాత్మనః, అహోవీర్య మహో
దాక్ష్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే, ఇత్యేవ ముక్త్వా తే సర్వే యయు ర్దేవా యథా
గతం. ౩౬½ ఏతస్మిన్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్సహ సీతయా, గిరిదుర్గా ద్వినిష్క్రా
మ్య సంవివేశాశ్రమం సుఖీ ౩౭½. తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో

హతః ఖరః - అమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ ప్రథమో దృష్టాంతః - లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ
ద్వితీయః - సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయ తృతీయః - ఆర్ద్రాచ్ఛుష్కా చ్చావధ్యత్వం నముచే ర్లబ్ధం-
తదర్థం ఫేనేన హతః - బలో వేతివా శబ్ద ఇవార్థః - వృత్రాదిత్రయ మింద్రేణైవ హతం. ౨౮. తత
ఇతి. పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః - సభాజ్య సంపూజ్య. ౨౯. ఏతదర్థ మితి. ఏతదర్థం ఏతద్వధా
య. ౩౦. ఇద ముపపాదయతి - ఆనీత ఇతి. ఉపాయేన తత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన. ౩౧. ౩౨.
ఏతస్మి న్నిత్యాద్యర్ధత్రయ మేకాన్వయం. ౩౩½. రామం స్తువంతి-అర్ధేత్యాదినా అర్ధాధికముహూ
ర్తేన ఘటికాత్రయేణ - దాక్ష్యం సర్వసంహారచాతుర్యం. ౩౬½. ఏతస్మి న్నితి. అంతరే అవసరే -
గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ - సుఖీ - రామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాన్. ౩౭½. ౩౮½.
తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం, బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిష
స్వజే. చతుర్దశసహస్రరక్షోభి రయ మేకాకీ కింకరిష్యతీత్యుద్విగ్నా సీతా రామేణ జితే వీరతారత
మ్యాభిజ్ఞపులప్రసూత తయా సబహుమానం పరిష్వజ ఇత్యాహ - తం దృష్ట్వా-పూర్వం మహాసమరే
అదృశ్యతయా స్థితం ఇదానీం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - వీరవ్రణేన విగళద్రుధిరేణ రోమకూపా
ల్లసద్భి రపి ఘర్మపయఃకణౌఘైః 'కోదండదండ మవలంబ్య నినీయవర్త్మ కించి చ్ఛ్రమభృతం
ప్రియ మీక్షమాణా' ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - లతోద్గ్రథితజటామండలేన దృఢ

సింధుసంగమనికటదేశః. ౨౭. సవృత్ర ఇతి. బలో వేత్యత్ర వాశబ్ద ఇవార్థే. ని. 'ఉపమాయాం వికల్పే వే'త్యమరః. ౨౮. టీ. తత ఇతి. సభాజ్యం పూజ్యం. ౨౯. ఏత దితి. ఏతదర్థం ఖరాదివధార్థం - శరభంగాశ్రమ మితి - సుతీక్ష్ణాగస్త్యాశ్రమయో రప్యుపలక్షణం - హే శరభంగ - త్వం తావత్ జనస్థానసన్నికర్షాయ రామం సుతీక్ష్ణాశ్రమం నయ - తతో మునయః స్వస్వాశ్రమదర్శనాపదేశేన - ఖరసన్నికర్షం నయంత్వితి వక్తు మగస్త్యహస్తే-ఆయుధాని నిధాతుం చేత్యర్థః. ౩౦—౩౩½.
అర్ధాధికేతి. అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణేత్యర్థః. *అహో ఇతి. దాక్ష్యం సామర్థ్యం. ౩౮½.

మహర్షిభిః, ప్రవివేశాశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాభిపూజితః. ౩౮. తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం, బభూవ హృష్టా వైదేహీ భర్తారం పరిష

బద్ధకక్ష్యతయా స్కంధావలంబితూణీరేణ - రణావసాన నిర్వాపితకోపాగ్నితయా ప్రసన్నవదనేన సీతాలక్ష్మణమార్గావలోకనేన - పునరపి కి మాగమిష్యంతి రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చ లక్షితం దృష్ట్వా తం దృష్ట్వా పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం ఇదానీం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్వా - దర్శన ప్రకార మాహ. శత్రుహంతారం - హననవ్యాపారే కర్మభావ శ్శత్రూణాం స్వస్యతు కర్తృభావ ఏవ - హంతారం - హననవ్యాపారఏవ దృష్టః నతు శరసంధానాదివ్యాపార ఇత్యర్థః - శత్రుపదేన దేవగంధర్వాదిసంఘే సత్యపి - శత్రూనేవ హతవా నిత్యుచ్యతే - దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః - శిష్టపరిపాలన మాహ - మహర్షీణాం సుఖావహం - మహర్షీణాం - తపోలేశేన హంతుం సామర్థ్యేపి రక్షకస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య చ హాని ర్మాభూ దితి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాం రామప్రతిజ్ఞా మేవాలోకయతాం - సుఖావహం - ఏహి పశ్య శరీరాణీత్యుక్త దుఃఖగంధం నివర్త్య సుఖస్యైవ ప్రాపకం బభూవ - బభూవ-బహుతరశత్రుగణాక్రమణా ద్రామస్యైకాకితయాచ పూర్వం సత్తారహితా సీతా - సంప్రతి సత్తాం లేభే - జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయమపి సత్తా మవాప - 'ఆత్మావై పురుషస్య దారా' ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యా అపి సత్తాజాతేతి భావః - యద్వా - భూ ప్రాప్తా విత్యస్మాల్లిట్వ్యత్యయేన పరస్మైపదం-భర్తారం విజయిన మాలోక్య - సరభసం గుహాంతరా దాగతేత్యర్థః - హృష్టా - సతి ధర్మిణి ధర్మా ఇతి న్యాయేన ధర్మిలాభానంతరం తద్ధర్మహర్షో ఽభూదిత్యర్థః - యద్వా - ఆంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాంచితేత్యర్థః - ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీతత్వే హేతు మాహ - వైదేహీ - 'మిథిలాధిపతి ర్వీర' ఇత్యుక్తరీత్యా వీరకులప్రసూతత్వా దిత్యర్థః - భర్తారం పరిషస్వజే - తాదృశ నిరవధికప్రేమభారభరితతయా స్వయ మాలిలింగే - భర్తారం లోకభర్తారం - సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం దృష్ట్వా-పరిషస్వజే - ఆయుధక్షతవ్రణేషు సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం పస్పర్శ-పరిషస్వజే పర్యష్టం సస్వజే - పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః - యద్యపి రణే అపలాయమానస్య పృష్ఠే శతపాతప్రసంగ ఏవ నాస్తి తథాపి సర్వత స్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠతోపి వ్రణసంభవః - బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తానాం పృష్ఠతో నిర్గమోపి సంభవతి-మహర్షీణాం సుఖావహం పరిషస్వజే - పుత్రవిషయే స్వభర్త్రోపకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే - రామం వినా గుహాగతా సీతా - తతో నిర్గత్య నిరస్తసమస్తశత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహాగతో జీవః పరతంత్రః ఆచార్యముఖేన పరమశేషిణం దృష్ట్వా తేనసకలవిరోధివర్గే నివర్తితే తతో నిర్గత్య నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణ మాసాద్య

తంద్రష్టేవేతి. 'తేతు యావంత ఏవాజౌ తావాంస్తు దదృశే సతై' రిత్యుక్తరీత్యా - తాత్కాలికస్వేచ్ఛా గృహీత చతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ స్థిత్వా దృశ్యమాన మితి తచ్ఛబ్దార్థః-యద్వా - ఇంద్రాదిభి రపి సంభూయా ప్రధృష్యాన్ బలీయస శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్ ఏకఏవార్ధాధికముహూర్తేన - స్వయ మక్షతఏవలీలయా సంహృత్య స్వపుర స్థితం. 'రామ ఏ మాతరం ప్రాప్య స్త్రీయం పురుషవిగ్రహ' మిత్యాత్మనా అజ్ఞానాత్పూర్వం విప్రలబ్ధ మితి వా తచ్ఛబ్దార్థః-'తైర్ధనూంషి ధ్వజాగ్రాణి వర్మాణి చ శిరాంసి చ, బాహూన్ సహస్తా భరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్, చిచ్ఛేద సమరే రామ' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శత్రుహం

స్వజే. 3౯౹. ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణాన్ హతాన్, రామం చైవావ్యథం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్మజా. ౪౦౹. తతస్తు తం రాక్షససంఘమర్దనం సభాజ్యమానం ముదితైర్మహర్షిభిః, పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా బభూవ హృష్టా జనకాత్మజా తదా. ౪౧౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రింశస్సర్గః.

త్వరమాణస్తతో గత్వా జనస్థానా దకంపనః, ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన

తద్భోగపరివాహ మనుబభూవేతి ధ్వన్యతే. తనిశ్లోకీ. (3౧)—3౯౹. ఉక్తమేవార్థం విశదం దర్శయతి ద్వాభ్యాం-ముదేత్యాది. తనిశ్లోకీ. రక్షోగణాన్ హతా నితి వీర్యగుణవివరణం-తత్ర రామం చైవావ్యథ మితి – వీర్యలక్షణే స్వయ మక్షత ఇతి విశేషవివరణం – రక్షోగణాన్ హతానిత్యనేన యః పరాన్ జయతీతి లక్షణగతవిశేష్యవివరణం. (3౨) ౪౦౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే – రత్నమేఖలాఖ్యానే – ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శరణాగతిమంత్రవివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ-ఉత్తరఖండార్థో వివృతః - అనుష్ఠానదశాయాంహి ప్రథమఖండార్థస్య ప్రాథమ్యం వ్యుత్పత్తిదశాయాం తూత్తరఖండార్థస్య - ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః - అతో ద్వితీయఖండార్థః - ప్రథమం వివృతః - తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థభూతపురుషకారయోగో దర్శితః - అయోధ్యాకాండే ద్వితీయపదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః – ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన చతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తి రుక్తా – తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన - చరమపదార్థభూతా విరోధినివృత్తి రితి - అథ పూర్వఖండార్థఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ – తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభీషణస్య పురుషకారసాన్నిధ్య ముచ్యతే - కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం – సుందరకాండేన చరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం – రామఃకమలపత్రాక్ష ఇత్యాదినా తథో

తారం దృష్ట్వేత్యన్వయః – కించ 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే' ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్నవతీర్య - అసతో రాక్షసాన్ హత్వా - సతా మృష్యాదీనాం జగన్మోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తిసాక్షాత్కారేణ పరమానందం సంపాదితవా నిత్యాహ - మహర్షీణాం సుఖావహ మితి – కించ ఏవంవిధం రామం దృష్ట్వా వైదేహీ బభూవ – స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతేత్యర్థః – భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్-శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్ప్రాయత్వా త్స్వస్యాఅప్యసత్ప్రాయత్వం - అమన్యత - పూర్వం వైదేహీ – ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వరశ్రీరామసత్తయా స్వసత్తానిష్పన్నేత్యమన్యత - 'ఆత్మా వై పురుషస్య దారా' ఇతి నియమా దితి భావః – హృష్టా ప్రీతా పరిషస్వజే – ఆయుధప్రణానాం స్తనోష్మణా పరిహారం కర్తుం గాఢ మాలింగనం కృతవతీతి. ౪౦౹. తతఇతి. సభాజ్యమానం పూజ్యమానం. ౪౧౹. టీ. సర్గఫలంస్కాందే. శ్లో. 'శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాత్ ప్రముచ్యతే, తథైవ శృంఖలాబంధా దృణబంధా ద్విముచ్యతే, శ్రుత్వా పుష్పవతీ నారీ తనయం వంశవర్ధనం, లభతే రాఘవేంద్రస్య ప్రసాదా త్కీర్తివర్ధన' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః.

త్వరమాణ ఇతి. శూర్పణఖాగమనా త్పూర్వమేవేతి శేషః. ౧. జనస్థానేతి. ఖరశ్చేతి చకా

రావణం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే కథంచి దహ మాగతః. ౨. ఏవ ముక్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధ స్సంరక్తలోచనః, అకంపన మువాచేదం నిర్దహ న్నివ చక్షుషా. ౩. కేన రమ్యం జనస్థానం హతం మమ పరాసునా, కోహి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాధిగమిష్యతి. ౪. నహి మే విప్రియం కృత్వా శక్యం మఘవతా సుఖం, ప్రాప్తుం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా. ౫. కాలస్య చాప్యహం కాలో దహేయ మపి పావకం, మృత్యుం మరణధర్మేణ సంయోజయితు ముత్సహే. ౬. దహేయ మపి సంక్రుద్ధ స్తేజసాదిత్యపావకౌ, వాతస్య తరసా వేగం నిహంతు మహ ముత్సహే. ౭. తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలి రకంపనః, భయా త్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేఽభయం. ౮. దశగ్రీవోఽభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః, స విస్రబ్ధోఽబ్రవీ ద్వాక్య మసందిగ్ధ మకంపనః. ౯. పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా, రామోనామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః, వీరః పృథుయశా శ్శ్రీమా నతుల్యబలవిక్రమః, హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూ

క్తేః - యుద్ధకాండే శరణాగతిః - ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతిబోధ్యం - ఏవ మానుషంగికమునిజనశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్వా అథ తన్నిమిత్తభూతసీతాపహారరూపబీజ ముపక్షిపతి - త్వరమాణ ఇత్యాదినా. 'సంహృత్య సకలం లోకం పున స్సృష్టుంచ యః క్షమః, త మహం శిరసా వందే జానకీప్రాణనాయకం' త్వరమాణః శూర్పణఖాగమనాపేక్షయేతి శేషః - అకంపనో రావణచారః - త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవీదిత్యన్వయః. ౧. జనస్థానేతి. కథంచి దితి స్త్రీవేషధారణేనేతి భావః - అతఏవ శూర్పణఖా వక్ష్యతి - 'ఏకా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా, స్త్రీవధం శంకమానేన రాఘవేణ మహాత్మనే'తి. తనిశ్లోకీ. లంకాయా జనస్థానం పురద్వారసదృశం ఖలు - లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదిసంకులం కించి దపి నాస్తి ఖలు - ఏకా లంకా - తస్యా రక్షాభూతం జనస్థాన మేకం - తస్య నాశా ల్లంకాయా అపావృతం ద్వారసంవృతం - రాజన్ - తవైవ సత్తా హానిః ఖలు - రాక్షసాః - రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజత్వం నాశితం కిల - బహవః - ఏకద్విత్రినాశేపి హాని ర్యావత్యేవ-కిముత బహూనాం నాశే-హతాః మారితాః - నతు సప్రాణాః - సర్వరాక్షసనాశే ఖరేణ కిం కృత మిత్యత్రాహ - ఖరశ్చేతి - చకారేణ దూషణత్రిశిరసా వుచ్యేతే - కథంచి దహ మాగతః - స్త్రీవేషేణేతి భావః - స్త్రీవధం శంకమానేన ఏకా కథంచి న్ముక్తాహ మితి శూర్పణఖావాక్యానురోధాత్. (33) ౨. ఏవ మితి. క్రుద్ధత్వం నారోపిత మితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం-కోపాతిరేకం దృష్టాంతముఖేనాహ - నిర్దహన్నివేతి. 3. కేనేతి. పరాగతాః అసవః ప్రాణాః యస్య తేన - పరాసునేతి పరుషభాషణమాత్రం - గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం. కాలస్యచాపీతి. కాలస్యాపి కాల ఇత్యత్రోపపత్తి మాహ మృత్యు మితి. ౬. దహేయ మితి. ఆదిత్యపావకౌ - పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః అతో నపునరుక్తిః.

రేణ దూషణత్రిశిరసౌ సంగృహీతౌ - కథంచిదహ మాగతః కేవలం స్త్రైకతయా స్థితత్వాద్రామశరావిషయీకృత ఇత్యర్థః. 3. కేనేతి. పరాసునా ముమూర్షుణా - కఇతి - కకోవా గతింస్థితిం - స్వరూపంవా. ౪—౭. తథేతి. సందిగ్ధయా వాచా సందిగ్ధాక్షరయా వాచేత్యర్థః. ౯. పుత్ర ఇతి. సింహసంహననః. ని. 'వరాంగరూపోపేతో య స్సింహసంహననోహి స' ఇత్య

షణః. ౧౧. అకంపనవచ శ్శ్రుత్వా రావణో రాక్షసాధిపః, నాగేంద్ర ఇవ ని శ్శ్వస్య వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౨. స సురేంద్రేణ సంయుక్తో రామ స్సర్వా మరై స్సహ, ఉపయాతో జనస్థానం బ్రూహి కచ్చి దకంపన. ౧౩. రావణస్య పున ర్వాక్యం నిశమ్య తదకంపనః, ఆచచక్షే బలం తస్య విక్రమంచ మహాత్మనః. ౧౪. రామో నామ మహాతేజా శ్శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్మతాం, దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః పురందరసమో యుధి ౧౫. తస్యానురూపో బలవా న్రక్తాక్షో దుందుభిస్వనః, కనీయా న్లక్ష్మణో నామ భ్రాతా శశినిభాననః, స తేన సహ సంయుక్తః పావకేనానిలో యథా, శ్రీమా న్రాజవర స్తేన జనస్థానం నిపాతితం. ౧౬. నైవ దేవా మహాత్మానో నాత్ర కార్యా విచారణా. ౧౭½. శరా రామేణ తూత్సృష్టాః రుక్మపుంఖాః పతత్రిణః, సర్పాః పంచాననా భూత్వా భక్షయంతిస్మ రాక్షసాన్. ౧౮½. యేన యేన చ గచ్ఛంతి రాక్షసా భయకర్శితాః, తేన తేన స్మ పశ్యంతి రామమేవాగ్రతస్స్థితం. ౧౯½. ఇత్థం వినాశితం తేన జనస్థానం తవానఘ. ౨౦. అకంపనవచ శ్శ్రుత్వా రావణో వాక్య మబ్రవీత్, జనస్థానం గమిష్యామి హంతుం

తథేతి. సంధిగ్ధయా సాధిగ్గాక్షరయా-యాచతే అయాచత - అభయ మితి ఛేదః. ౧౧. అకంపనవచ ఇతి. నాగేంద్రః సర్పేంద్రః. ససురేంద్రేణేతి. సరామః - సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయుక్తస్స న్జన స్థాన ముపయాతః కచ్చిత్-అన్యథా తస్య తాదృశసామర్థ్యం నయుజ్యత ఇతి భావః. ౧౩. ఇంద్రాది సైన్యానపేక్షో రామ ఇత్యాశయే నాహ రామోనామేత్యాదినా. దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః దివ్యా స్త్రకృతాతిశయయుక్తః. తస్యేతి. రక్తాక్షః రక్తరేఖాంచితనయనః - దుందుభిస్వనః దుందుభివత్ గంభీరస్వనః - సంయుక్త ఇతి-వర్తత ఇతి శేషః. నైవదేవా ఇతి. సహాయార్థ మాగతా ఇతి శేషః. ౧౭½. శరా ఇతి. పంచాననాః విస్తృతాననాః - భూత్వా భక్షయంతిస్మేత్యుత్ప్రేక్షా. ౧౮½. యేనయేనేతి. రాక్షసాః భయకర్శితాః భయపీడితాస్సంతో యేన యేన మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన తేన మార్గేణాగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి స్మ - అత్ర విశేషణసామర్థ్యా ద్రామదర్శనం భయ కృత మితి వ్యజ్యతే. తనిశ్లోకీ. యేనయేనమార్గేణేత్యర్థః-అథవా - యేనయేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధాన సాధనత్వబుద్ధ్యా గచ్ఛంతి - తేనతేన తస్మిన్ తస్మి న్వస్తుని రామమేవాగ్రత స్థ్సితం పశ్యంతి-అత్ర

మరః. ౧౧. అకంపన ఇతి. నాగేంద్ర ఇవ సర్పశ్రేష్ఠ ఇవ. ౧౨—౧౬. నైవదేవామహాత్మాన ఇతి. ఆయాతా ఇతి శేషః. ౧౮½. యేనయేనేతి. భయకర్శితాః రాక్షసాః - స్వేషాం రాక్షసత్వ గోపనార్థం యేనయేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి - తేనతేన పరిగృహీతరూపేణాగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి - యద్వా - యేనయేన యద్యద్వస్త్వంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా - గచ్ఛంతి-తేనతేన తస్మిన్ తస్మిన్ వస్తుని రామమేవ పశ్యంతి - తత్తద్వస్తు రామాకార మేవ పశ్యంతీతి - యద్వా మార్గేణే త్యధ్యాహారః-యేనయేన మార్గేణ రాక్షసాః - స్వత్రాణార్థం గచ్ఛంతి పలాయంతే - తేన తేన తత్రతత్ర మార్గే రామం పశ్యంతీతి-అనేన ప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాగృహీతదేహత్వం వ్యజ్యతే. ౧౯½. ౨౧½. అశ్రైవ మితి. శృణ్వితి. హేరాజన్ యథా రామస్య వృత్తం. తత్కృతాతిమానుష కర్మ-యద్వా-రామస్య వృత్తం చరితం-యథా యథావత్ బలం పరాభిభవనసామర్థ్యం పౌరుషం - మహాపురుషకర్మ - యథా యాదృశం తత్సర్వ మితి శేషః - శృణ్వితి యోజనా. అసాధ్య ఇతి.

రామం సలక్ష్మణం. ౨౧. అథైవ ముక్తే వచనే ప్రోవాచేద మకంపనః, శృణు రాజన్ యథా వృత్తం రామస్య బలపౌరుషం. ౨౨. అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః, ఆపగాయాః సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరేచ్ఛరైః. ౨౩. సతారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చాప్యవసాదయేత్, అసౌ రామస్తు మజ్జంతీం శ్రీమా నభ్యుద్ధరేన్మహీం. ౨౪. భిత్త్వా వేలాం సముద్రస్య లోకా నాప్లా

ప్రతిరాక్షసం ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే. (౩౪) ౧౯౫—౨౧. అథేతి. యథావృత్తం - పరమార్థభూత మిత్యర్థః. ౨౨. అసాధ్య ఇతి. అసాధ్యః అనిగ్రాహ్యః. తనిశ్లోకీ. శృణ్వితి. యథా వృత్తం తత్కృతాతిమానుషకర్మానతిక్రమేణ - యద్వా - రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృత్తాంతం - యథావత్ బలం పరాభిభవసామర్థ్యం పౌరుషం మహాపురుషకర్మ - కుపితః మర్యాదోల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతి కోపస్యాపరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణ అసాధ్యః-విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః - అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభి రసాధ్యత్వం ధ్వన్యతే - మహాయశాః లోకే వేదేచ ప్రసిద్ధవిభవః-అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే - ఆపగాయాః సుపూర్ణాయాః వేగం పరిహరే దిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారో భూతకృష్ణావతారో వా వ్యజ్యతే, 'భయానకావర్తశతాకులానదీమార్గందదౌసింధురివశ్రియఃపతే'రితి శ్రీభాగవతోక్తేః-అనేన మత్స్యావతార ఇతికేచిత్. (౩౫). ౨౩. సతారేతి. గ్రహానవగ్రహాః-నక్షత్రాణి సప్తవింశతి నక్షత్రాణి - తారా స్తదన్యజ్యోతీంషి - అవసాదయేత్ విశీర్ణం కుర్యాత్ - మజ్జంతీం - సముద్ర ఇతి శేషః. తనిశ్లోకీ. సతారగ్రహనక్షత్రం-తారా అశ్విన్యాదయః-గ్రహా స్సూర్యాదయః-తదితరాణి నక్షత్రాణి - నభశ్చాపీతి తదధిష్ఠానాండకోశ ఉచ్యతే - తమప్యవసాదయే దిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథాచ శ్రుతిః, 'యోఅస్కభాయదుత్తరగ్ంసధస్థం విచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయ'ఇతి - సీదంతీం మజ్జంతీం మహీం అభ్యుద్ధరేత్ - అసా వితి వరాహావతారో వ్యజ్యతే-తాం వరాహో భూత్వాహర దితిశ్రుతేః - శ్రీమానిత్యవతారేషు సర్వత్రానువృత్తి ర్లక్ష్మ్యా స్సూచ్యతే - 'అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ'తి పరాశరవచనాత్ - శ్రీమానితి లక్ష్మీసమభివ్యాహారబలేన సంసారే మజ్జంతం చేతన మభ్యుద్ధరే దితిపరత్వా సాధారణలింగమోక్షప్రదత్వం వ్యంజితం - శ్రీమాన్ మహీ మభ్యుద్ధరే దితి లక్ష్మ్యాసహకారిత్వశ్రవణేన సపత్నీద్వేషాభావో వ్యజ్యతే. (౩౬)

కుపితః మర్యాదోల్లంఘన విషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా కోపస్యావహార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణాసాధ్యః - విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః-అసాధ్య ఇత్యుపపదరహితేన - అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మేంద్రరుద్రాద్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే - మహాయశాః లోకే వేదేచ ప్రసిద్ధవిభవః అనేన త్రివిక్రమావతార స్సూచ్యతే - ఆపగాయా ఇతి - శరై ర్బాణైః - పూర్ణాయాః ఆపగాయాః వేగం పరిహరే దిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతార స్సూచ్యతే.-౨౩.సతారేతి. నభ శ్శబ్దేన లక్షణయా బ్రహ్మాండకోశ ఉచ్యతే-నభశ్చాప్యవసాదయే దిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథాచ శ్రుతిః-'యోఅస్కభాయదుత్తరగ్ంసధస్థంవిచక్రమాణస్త్రేధోరుగాయ' ఇతి - అసా వితి సీదంతీం మజ్జంతీం మహీ మభ్యుద్ధరే దితి వరాహావతార స్సూచితః - శ్రీమా నిత్యనేన వరాహావతారేపి లక్ష్మ్యా అనువృత్తి స్సూచితా - యద్వా - మహీశబ్దేన మహీస్థజనో లక్ష్యతే తథాచాయమర్థః - సంసారసముద్రే మజ్జంతం మహీస్థజన ముద్ధర్తుం శక్తం ఇతి-పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రద ఇత్యర్థః. ౨౪. భిత్త్వేతి. లోకానాప్లావయే దిత్యనేన సంహారకారణ మపి శ్రీరామ ఏవేతి ప్రతీ

వయే ద్విభుః, వేగంవాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమే చ్ఛరైః. ౨౭.
సంహృత్యవా పున ర్లోకా న్విక్రమేణ మహాయశాః, శక్త స్సపురుషవ్యాఘ్రి
స్స్రష్టుం పునరపి ప్రజాః ౨౮. నహి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా

---

౨౭. భిత్త్వేతి. విప్లావయేత్ సించేత్ - విధమేత్ దహేత్-ధ్మాశబ్దాగ్ని సంయోగయోరితి ధాతో ర్లిజిధమాదేశః. తనిశ్లోకీ. భిత్త్వేతి. సముద్రవేలా భేదేనలోకానాప్లావయేదితి సంకర్షణావతారో ధ్వన్యతే-సముద్రస్య వేగమపి విధమే దితి కరిష్యమాణ సముద్రబంధనం వ్యజ్యతే-వాయుం వా విధమే దితి పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం - పృథివ్యప్సు ప్రలీయతే - ఆపస్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యా దితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యేత్యనంతర మనువాదాత్. (౨౭) ౨౮. సంహృత్యేతి. లోకా న్భూరాదీ న్సంహృత్య పున స్స్రష్టుం శక్తః - ఇమాః ప్రజాశ్చ సంహృత్య పున స్స్రష్టుం శక్త ఇత్యర్థః, తనిశ్లోకీ. పున స్సంహృత్యేత్యనేన పూర్వసంహార సృష్ట్యో రప్యేతత్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతీతి ప్రశ్నవత్ - లోకానితిబహువచనస్యాసంకోచేన సాండా స్సర్వే లోకా వివక్షితాః - విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః - ఏతస్యవా అక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః - మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తః అనంతశక్తిమాన్ - పరాస్యశక్తిరితి శ్రుతేః-నను నారాయణస్య - 'ఏకోహవై నారాయణ' ఇత్యాదినా సృష్ట్యాదికర్తృత్వం శ్రూయతే కథ మేతస్యేతి తత్రాహ - సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి - సహి దేవై రుదీర్ణస్యేత్యాదినా సఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాత్-స్రష్టుం పున రితి అత్రాపి పున శ్శబ్దః పూర్వసృష్టే రేతదధీనత్వ వ్యంజకః- ప్రజా ఇతి ప్రకృతిసంసృష్టః చేతనవర్గ స్సమష్టికారణభూత ఉచ్యతే.(౨౮) ౨౯. నహీతి. లోకేన సమూహేన. తనిశ్లోకీ. రామః విక్రమైః రంజనీయః-దశగ్రీవ అనితరసాధారణదశవదనత్వం ఖలు తవావలేపహేతుః-రామరామానుజౌతు సహస్రశీర్షా వితి వ్యజ్యతే-త్వయా జేతుం యుధి నశక్యః - అల్పశక్తి స్త్వం అపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్యః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపుశంబర బలిప్రభృతీనాం లోకేన జనేన కో మజ్జితో రణుకులా

యతే - వేగ మితి శరైః సముద్రస్య వేగం విధమే దిత్యనేన కరిష్యమాణ సేతుబంధనం వ్యజ్యతే - వాయు మితి - పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం - పృథివ్యప్సుప్రలీయతే - ఆప స్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యా దితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యవేత్యనంతర మనువాదాత్. ౨౮. పున స్సంహృత్యేత్యనేన పూర్వకల్పసంహారసృష్ట్యో రప్యేతత్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - లోకా నితి బహువచనేన సంహార్యా స్సర్వేపి లోకా వివక్షితాః విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః - ఏతస్యవా అక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృతప్రసిద్ధిః-శక్తః అనంతశక్తిమాన్-'పరాస్యశక్తిర్వివిధైవ శ్రూయత'ఇతి శ్రుతేః-నను 'ఏకోహవై నారాయణ' ఇత్యాదినా నారాయణస్య సృష్టికర్తృత్వం ప్రతీయతే-తత్కథం రామస్య సృష్టికర్తృత్వ మిత్యత ఆహ-సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి-సహి దేవై రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభి రిత్యాదినా సఏవాయం నారాయణో రామాత్మనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వా దితి భావః-స్రష్టుంపునరపీతి-అత్రాపి పునశ్శబ్దః-పూర్వసృష్టే స్తదధీనత్వద్యోతకః. ౨౯. నహీతి. దశగ్రీవేతి సంబోధనేన రామపదస్వారస్యాచ్చ-తవావలేపహేతుభూత మనన్యసాధారణం దశవదనత్వం హీతిసూచనేన శ్రీరామస్య సహస్రశీర్షత్వంచ వ్యజ్యతే-తథాచ హస్తిమశకయో రివ శ్రీరామస్య తవ చాంతరం - అత స్త్వయా రామో యుధి జేతు మశక్యః - అల్పశక్తికేన త్వయా-ఽపరిమితానంత శక్తిమా న్రామః కథం జేతుం శక్యఇతి భావః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాం

యుధి, రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనై రివ. ౨౭ నతం వధ్య మహం మన్యే సర్వై ర్దేవాసురై రపి, అయం తస్య వధోపాయ స్తం మమైకమనా శ్శృణు. ౨౮. భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతానామ సుమధ్యమా, శ్యామా సమ విభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా. ౨౯. నైవ దేవీ నగంధర్వీ నాప్సరా నాపి దానవీ, తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీషు కుతో భవేత్. ౩౦. తస్యాపహర భార్యాం త్వం ప్రమథ్యతు మహావనే, సీతయా రహితః కామీ రామో హాస్యతి జీవితం. ౩౧ అరోచయత తద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః, చింతయిత్వా మ

చలమోర్వ్యాశేష ఇతిన్యాయసామ్యం ద్యోతయితుం త్వయా లోకేనేత్యేకవచన నిర్దేశః-జయస్యాత్యంతాసంభావనాం ద్యోతయితుం-స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం - ప్రసిద్ధై ర్బహుభి రేకః కథం జేతు మశక్య ఇత్యత్రాహ-స్వర్గః పాప జనై రివేతి. (౩౯) ౨౭. నత మితి. మమ మత్తః ఏకమనా స్సావధానః. తన్నిర్లోకీ, ఇంద్రజితా నిర్జితా శ్శక్రాదయోఽస్మత్సహాయా భవిష్యంతీ త్యాశంకాం వారయతి - నతమితి-దేవాసురై రితి బహువచనేన సర్వదేవాసురగ్రహణే పున స్సర్వశబ్దః భూతభవిష్యద్వర్తమాన కాలికేంద్రజిత్యాదిసముదాయవాచకః - అహం మన్యే రాక్షసజాతిత్వేపి సుకృతపరిపాకవశేన శ్రీరామమహత్త్వవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్నం - కవతు - 'ఆసురీం యోని మాపన్నా మూఢా జన్మని జన్మనీ'తి శాస్త్రరీత్యా దుష్కర్మవశేన నోత్పన్న మితి-ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సనత్కుమారాదిభిః ప్రోక్తేతిహాసశ్రవణాదినావా - మాల్యవత్ప్రభృతిభి రుక్త సుమాలిమాలివధాదివృత్తాంతాదినావా - విశ్వరూపాదిదర్శనవత్ చతుర్దశసహస్రరాక్షసయుద్ధే ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాది ప్రతిపత్త్యావా - సంజాత మితివా అకంపనాపదేశేన ఋషిరేవ పరత్వఖ్యాపనం కృతవా నితి వాన కోపివిరోధః. (౪౦) ౨౮. భార్యేతి. శ్యామా యౌవనమధ్యస్థే త్యుత్పలః, సమం యథా తథా విభక్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా - స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా - అస్తీతి శేషః. నైవేతి. దేవీ దేవస్త్రీ - పుంయోగా దాఖ్యాయా మితి జీష్-ఏవ ముత్తరత్రాపి-అప్సర శ్శబ్ద ఏకవచనాంతోప్యస్తి-సీమంతినీ స్త్రీ. తస్యేతి. మహావనే ప్రమథ్య విలోడ్య - యేనకేనాప్యుపాయేన రామం సం

లోకేన జనేనాపి జేతుం నశక్య ఇత్యర్థః జయస్యాసంభావనాం ద్యోతయితుం స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం - ప్రసిద్ధై ర్బహుభి రేకః కథం జేతు మశక్య ఇత్యత ఆహ -స్వర్గః పాపజనై రివేతి. ఇంద్రజితా నిర్జితాః శక్రాదయోఽస్మత్సహాయా భవిష్యంతీత్యాశంకాం వారయతి - నత మితి. అహం మన్య ఇతి రాక్షసజాతి మాపన్నస్యాపి మమాతీతానంతజన్మసుకృతపరిపాకేన శ్రీరామస్య రూపవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్న మితివా- యద్వా - అకంపనాపదేశేన భగవా న్వాల్మీకి రేవ శ్రీరామస్య పరతత్త్వఖ్యాపనం కృతవానితివా - నకించి ద్విరుద్ధం - అయ మితి. మమ సంబంధినం తం వధోపాయం మయోత్ప్రేక్షితం వధోపాయ మిత్యర్థః. ౨౮. భార్యేతి. శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా. నైవేతి. దేవీ దేవపత్నీ గంధర్వీ గంధర్వపత్నీ-పుంయోగా దాఖ్యాయా మితి జీష్. ౩౦. తస్యేతి. ప్రమథ్య-శ్రీరామం కేనచి దుపాయేన ప్రలోభ్య - తస్య భార్యాం ప్రమథ్య-బలాత్కృత్వాపహర. అరోచయతేతి. అరోచయత అనుకూలత్వేన జ్ఞాతవాన్. చింతయిత్వేతి. శ్రీరామస్య సీతయా సహానవస్థానోపాయ మితి శేషః - బాఢ మితి - కార్యం ప్రాతః, అరోచయత తద్వాక్య మిత్యస్య వాస్తవార్థస్తు - అరోచయతేతి - చింతయిత్వా - అకంపనా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-చింతయిత్వా-త్రేతాయుగే శ్రీరామోఽవతరిష్యతీతి - సనత్కుమారవాక్యం స్మృత్వేత్యర్థః-శ్రీరామహస్తా ద్వధే

హాబాహు రకంపన మువాచహ. ౩౨. బాఢం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేకస్సారథినా సహ, ఆనయిష్యామి వైదేహీ మిమాం హృష్టో మహాపురీం. ౩౩. అథైవ ముక్త్వా ప్రయయౌ ఖరయుక్తేన రావణః, రథేనాదిత్యవర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకాశయన్. ౩౪. స రథో రాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రపథగో మహాన్, సంచార్యమాణ శ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ. ౩౫. సమారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయ ముపాగమత్, మారీచే నార్చితో రాజా భక్ష్యభోజ్యై రమానుషైః. ౩౬. తం స్వయం

చయేత్యర్థః. అరోచయతేతి. చింతయిత్వా-రామోచ్చాటనోపాయ మితి శేషః. ౩౨. బాఢమితి. బాఢ మిత్యంగీకారే - కాల్యం ప్రాతః ౩౩. అథేతి. ఖరాః అశ్వతరాః-తత్స్వరూప ముక్త మశ్వశాస్త్రే-'అశ్వస్పృగ్భ్య స్సముత్పన్నా స్తస్మా దశ్వతరాః ఖరాః, ఖరరూక్షస్వరా స్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయ' ఇతి. సరథ ఇతి. నక్షత్రపథగః ఆకాశగః - సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః. ౩౫. స ఇతి. తాటకేయం తాటకాపుత్రం - భక్ష్యభోజ్యైః పేయఖాద్యైః అమానుషైః మనుష్యలోకదుర్లభైః. ౩౬. త మితి. అర్ఘోపహితయా అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా. ౩౭. కచ్చిదితి. హేరాజన్ - లోకానాం రాక్షసలోకానాం - రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహారా దయ మర్థో లభ్యతే-సుకుశలం కచ్చి దితి సామాన్యేన ప్రశ్నః-అథ-అథవా త్వం యత స్తూర్ణ మిహాగతః-తతః కారణాత్ కించి దత్యాహితమస్తీత్యాశంకే-తద్విశిష్య నజానే - మహత్కార్యం వినా భవత స్తూర్ణ

చ్ఛుః రావణః - తద్వాక్యం - తస్య అకంపనస్య వాక్యం-సీతా మాహరే త్యేవం రూపం వచన మరోచయత - అనుకూలత్వేనాంగీచకారేతి సంబంధః. అస్మిన్నర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా - సనత్కుమారరావణసంబంధినీ - అగస్త్య రామసంవాదరూపా కథానుసంధేయా - తథాహి - రామంప్రతి అగస్త్యవచనం. శ్లో. 'అథాపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజన్ పురాతనీం, యదర్థం రామ వైదేహీ రావణేన హృతా పురా. పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతి సుతం ప్రభుం, సనత్కుమార మాసీనం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. రావణః. దైత్యదానవరక్షాంసి యేహతా స్సమరేఽరయః, కాం గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తేహారిణా హతాః. సనత్కుమారః. యేయే హతాశ్చక్రధరేణ రాజన్ త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన, తేతే గతా స్తన్నిలయం నరేంద్రాః క్రోధోఽపి దేవస్య వరేణ తుల్యః. శ్రుత్వా తత స్తద్వచనం నిశాచర స్సనత్కుమారస్య ముఖా ద్వినిర్గతం, తదా ప్రహృష్ట స్స బభూవ విస్మితః కథంను యాస్యామి హరింమహాహవే. మునిః. మనసశ్చేప్సితం యత్త ద్భవిష్యతి తదాహవే, సుఖీ భవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతీక్షయ. అనేనా రాక్షసేంద్రత్వం యదిదం ప్రష్టు మిచ్ఛసి, కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యదిరోచతే. కృతేయుగే వ్యతీతేవై ముఖే త్రేతాయుగస్యతు, హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపరిగ్రహః. ఇక్ష్వాకూణాంచ యో రాజా భావ్యో దశరథో భువి, తస్య సూను ర్మహాతేజా రామో నామ భవిష్యతి. ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహుః రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్, త్వయా సహ విరోధేచ్ఛు శ్చింతయామాస రాఘవ. సనత్కుమారా త్తద్వాక్యం చింతయానో ముహుర్ముహుః, రావణో ముముదే మోహా ద్యుద్ధార్థీ విచచారహ. ఏత దర్థం మహాబాహో రావణేన దురాత్మనా,సుతా జనకరాజస్య హృతా రామ మహామతే. లంకా మానీయ యత్నేన మాతేవ పరిరక్షితా'-ఇత్యాది - అతఏవ రావణస్య సీతారామభృత్యత్వేన తావుద్దిశ్య తేన వక్ష్యమాణాని బాహ్యదృష్ట్యా దుర్భాషణవ త్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని-వస్తుతః స్తుతిపరాణ్యేవ-తథా తత్రతత్ర వ్యాఖ్యాస్యామః. ౩౩-౩౫.సఇతి. తాటకేయం మారీచం. ౩౬. త మితి. అర్థో

పూజయిత్వాతు ఆసనే నోదకేన చ, అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౩౮. కచ్చి త్సుకుశలం రాజ౯ లోకానాం రాక్షసేశ్వర, ఆశంకేనాథ జానే త్వం యత స్తూర్ణ మిహాగతః. ౩౯. ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన సరావణః, తతః పశ్చా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౩౯. ఆరక్షో మే హత స్తాత రామేణాక్లిష్టకర్మణా, జనస్థాన మవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపాతితం, తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహారణే. ౪౦౹. రాక్షసేంద్రవచ శ్శ్రుత్వా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. ౪౧. ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రరూపేణ శత్రుణా, త్వయా రాక్షసశార్దూల కో ననందతి నిందితః, సీతా మిహానయస్వేతి కో బ్రవీతి బ్రవీహి మే. ౪౨౹. రక్షోలోకస్య సర్వస్య కశ్శృంగం ఛేత్తు మిచ్ఛతి, ప్రోత్సాహయతి కశ్చిత్త్వాం సహి శత్రు రసంశయః. ౪౩౹. ఆశీవిషముఖా ద్దంష్ట్రా ముద్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా, కర్మణా తేన కేనాపి కాపథం ప్రతిపాదితః, సుఖసు ప్తస్య

మాగమనం నోపపద్యతఇతి భావః - యద్వా-లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం-అథ అథవా - తేషాం కుశలం నేత్యాశంకే - యత స్త్వం తూర్ణ మాగతః - నజానే-తద్విశిష్య నజాన ఇత్యర్థః.ఏవ ముక్త ఇతి. తతః పశ్చాత్ తద్వాక్యా దనంతరం. ౩౯. ఆరక్ష ఇతి. ఆరక్షః అంతపాలః-ఉక్త ముపపాదయతి - జనస్థాన మిత్యాద్యర్ధేన - జనస్థానశబ్దేన తత్ స్థో రక్షోగణో లక్ష్యతే-తత్ ప్రసిద్ధం-సాచివ్యం సాహాయ్యం - తస్య మే హృతస్వజనస్య మే. ౪౦౹. ౪౧. ఆఖ్యాతేత్యాద్యర్థత్రయ మేకాన్వయం యస్సీతాయాః ఆఖ్యాతా స మిత్రరూప శ్శత్రుః - యశ్చ తామానయే త్యుపదేష్టాసః - త్వయా నిందిత స్సక్ తిరస్కృత స్సక్-త్వదైశ్వర్యం ననందతి-తా పృథా బ్రూహీత్యర్థః - బ్రవీహీత్యత్ర ఈడాగమ శ్ఛాందసః. ౪౨౹. రక్షోలోకస్యేత్యాది. శృంగం ప్రాధాన్యం 'శృంగం ప్రాధాన్యసాన్వోశ్చ' త్యమరః, ప్రోత్సాహయతి-సీతానయనం ప్రతీతి శేషః-సచ సఏవ. ౪౩౹. ఆశీవిషేతి. ఆశీవిషః సర్పవిశేషః - ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం-కఇతి శేషః-తేన కర్మణా సీతాపహారలక్షణకర్మణా-కాపథం కుమార్గం - ఋక్పూరబ్పూఃపథా మానక్షఇతి సమాసాంత అప్రత్యయః - ప్రతిపాదితః - ఉపదిష్టోఽసి - కర్మణా కేనేతిపాఠే - కేన పురుషేణ కేన కర్మణా కేనోపాయేన కాపథం ప్రతి

పహితయా అరగంభీరయా. ౩౮. కచ్చి దితి. అథ జాన ఇతి ఛేదః హేరాజ౯ కచ్చి త్సుకుశల మితి సామాన్యప్రశ్నః-హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం - కుశలం నేత్యాశంకే-అథ అథవా - త్వం - యత స్తూర్ణ మిహాగతః - అతః కుశలం నైవ జానే మహత్ప్రయోజనం వినా భవదాగమనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః. ౩౯. ఆరక్షః అంతపాలః- ఖరాది రిత్యర్థః-అతఏవ జనస్థానం హతం-నాశితం * తస్యేతి. సాచివ్యం సాహాయ్యం. ౪౧. ఆఖ్యాతేతి. సాసీతా-కేన ఆఖ్యాతా-ఆహర్తవ్యేతి శేషః-ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః - త్వయా సామాదినానందితః-కోవా ననందతి - స్వకీయ శాత్యేనేతి భావః-తాదృశః కోవా సీతా మిహానయ స్వేతి బ్రవీతి తమపి బ్రవీహి బ్రూహి-నిందిత ఇతి పాఠే నిందితః త్వయా తిరస్కృతః కోవా ననందతి-రాజ్యలక్ష్మీ సంపన్నం-త్వాం దృష్ట్వేతి శేషః-త్వయా తిరస్కృత స్తావక మైశ్వర్య మసహమాన స్సక్-త్వయా సహకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్త స్సక్ - తవేదృశీం బుద్ధి ముపదిశతీతిభావః. ౪౨౹. రక్ష ఇతి. శృంగం ప్రాధాన్య మైశ్వర్య మితి యావత్. ౪౩౹. ఆశీవిషేతి. ఉద్ధర్తు ముద్ధారయితుం *కాపథం కుమార్గం-ప్రతిపాదితః ప్రాపితః.౪౪. విశుద్ధేతి. విశుద్ధవంశే అభిజనోఽభిజనన మేవ..అగ్రహస్తో యస్య సతథా గజస్య యథా-కరో భూషణం-తథా

తే రాజన్ ప్రహృతం కేన మూర్ధని. ౪౫. విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్తస్తేజోమదస్సంస్థితదోర్విషాణః, ఉదీక్షితుం రావణ నేహయుక్తస్సంయుగే రాఘవగంధహస్తీ. ౪౬. అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహా నృసింహః, సుప్తస్త్వయా బోధయితుం నయుక్తశ్శరాంగపూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః. ౪౭. చా

పాదితోఽసీత్యన్వయః-మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహారః కృతః-వృథైవ కేన దుఃఖ ముత్పాదిత మిత్యర్థః. రామే కం గుణం దృష్ట్వైవం వదసీత్యాశంక్యాహ - విశుద్ధేతి. అనేన రామస్య మత్తగజసమాధి రుచ్యతే - విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా-ద్వయో రౌన్నత్యకరత్వసామ్యాద్రూపకం నిరూఢం - తేజో మదః తేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః - తేజో మదయో ర్దుర్ధర్షతా హేతుత్వ సామ్యాద్రూపకోపపత్తిః - ఉపరితనపదే సంస్థితత్వ సామ్యాద్రూపకం - సంస్థితౌ సమీచీన సంస్థానవంతౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య సః-రాఘవ ఏవ గంధహస్తీ మదగజః - యస్య గంధమాత్రేణాన్యే గజాః పలాయంతే సగంధహస్తీ త్యుచ్యతే - ఉదీక్షితు మపి - ఇహాస్మిన్ దేశే కాలే చ నయుక్తః. ౪౬. పునర ప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహసామ్య మాహ - అసా వితి. రణాంతో రణాగ్రం తత్ర స్థితి ర్నాసీరావస్థానం - సైవ సంధివాలో యస్య సతథా - సందధాతీతి సంధిః - ఉపసర్గేఘోః కిరితికిః-సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః - వాలో లాంగూలం - యద్వా - సంధిర్మధ్యః తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి వా - సింహస్య లాంగూలం క్రోధదశాయాం మధ్యోపరిప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధః - తస్య మృగాణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితి సామ్యం - విదగ్ధాని పటూని రక్షాంస్యేవ మృగాః తాన్ హంతీతి తథా - బ్రహ్మాది వ్యతిరిక్తే ప్యుపపదే ప్రయోగానుసారాత్ క్విప్ - శరాంగపూర్ణః శరా ఏవాంగాని నఖాద్యవయవాః తైః పూర్ణః నిశితాసిరేవ దంష్ట్రే యస్య స తథా - నృసింహో నరశ్రేష్ఠ సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే - యద్వా - నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః - యద్వా-విద్వన్మానసహంస ఇతి వత్ శ్లిష్టం రూపకం-యద్వా-నృసింహో రామః-పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం.౪౭. సింహాభిముఖ

శ్రీరామచంద్రస్యాపి-సత్కులప్రసూతత్వంభూషణ మితి భావః-తేజోమదః తేజః ప్రతాప ఏవమదో యస్య సః - సమదస్యైవ గజస్య-శ్లాఘ్యతయా మదో యథాగజస్య భూషణం-తథా శ్రీరామచంద్రస్యాపి - మహావీరస్య ప్రతాప ఏవ భూషణమితి భావః - సంస్థితదోర్విషాణః-సంస్థితౌ సంస్థానవంతౌ-దివ్యలక్షణలక్షితౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య స తథా - గజస్య శృంగద్వయ మివ - శ్రీరామస్య జానులంబి భుజగభోగాభ బాహుద్వయం భూషణ మితి భావః - రాఘవగంధహస్తీ - మత్తగజః - యస్య మదగంధేనాన్యే గజాః పలాయంతే సమదగంధహస్తీ - ఇహ ఇదానీం యదీక్షితు మపి నయుక్తః - కిముత యోద్ధుమితి భావః. ౪౬. అసావితి. రణాంతస్థితిసంధివాలః రణాంతే సంగ్రామమధ్యే స్థితి రనపక్రమణ మేవ సంధిః - అంగప్రత్యంగసంధిశ్చ వాలశ్చ యస్య స తథా - రణాంతస్థితి సంధిపాల ఇతి పాఠే రణాంతస్థిత్యా రణమధ్యావస్థానేన సంధీన్ ఛిద్రాణి పాలయతీతి తథా - విదగ్ధాః రణచతురా యే ఖరాదిరాక్షసరూపాః మృగాః తాన్ హంతీతి తథా-శరాంగపూర్ణః శరైరేవ అంగైరవయవైః పూర్ణః - నిశితాసి స్తీక్ష్ణఖడ్గ ఏవ దంష్ట్రే యస్య సః-సుప్తః-పరద్రోహవిముఖతయా అవస్థాన మేవ సుప్తత్వం రామపక్షే ద్రష్టవ్యం - సింహపక్షేతు సుప్తత్వం సనిద్రత్వం-నృసింహో నా మనుష్యః - దశరథతనయరూపేణ గృహీతలీలావిగ్రహః-శ్రీరామ ఏవ సింహః బోధయితుం నయుక్త ఇతి యోజనా. ౪౭. చాపేతి. చాప ఏవ అవహారో జలగ్రా

పావహారే భుజవేగ పంకే శరోర్మిమాలే సుమహాహవౌఘే, నరామ పాతాళము ఖేఽతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తం. ౨౮. ప్రసీద లంకేశ్వర రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ, త్వం స్వేషు దారేషు రమస్వ నిత్యం రామ స్సభార్యో రమతాం వనేషు. ౨౯. ఏవ ముక్తో దశగ్రీవో మారీచేన స రావణః, న్యవర్తత పురీం లంకాం వివేశచ గృహోత్తమం. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖీదృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ, హతాన్యేకేన రామేణ రక్షసాం భీమకర్మణాం, దూషణంచ ఖరంచైవ హతం త్రిశిరసా సహ, దృష్ట్వా పునర్మహానాదం ననాద జలదో యథా. ౧. సా దృష్ట్వా కర్మ రామస్య కృత మన్యై స్సుదుష్కరం, జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం రావణపాలితాం ౨. సా దదర్శ

గమనేపి దైవాద్దృష్టి వైషమ్యా న్నివర్తితుం శక్యం-నతు రామాహవగమన ఇత్యాశయేన రామస్య పాతాళసామ్య మాహ-చాపేతి. చాప ఏవావహారో గ్రాహో యస్మిన్ స తథా - 'గ్రాహోఽవహార' ఇత్యమరః. అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యుక్తా - భుజవేగః శరమోక్షణవేగః-సఏవ పంకో యస్య స తథా-అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా-శరా ఏవోర్మిమాలా తరంగపఙ్క్తిర్యస్య స తథా-అనేన మజ్జనసామగ్ర్యుక్తా-సుమహానాహవ ఏవ ఓఘో జలపూరో యస్య స తథా-అనేన దుస్తరత్వ ముక్తం-అతిఘోరే రామ ఏవ పాతాళం మహాబిలం తస్య ముఖే మధ్యే-ప్రస్కందితుం పతితుం నయుక్తం. ౨౮. ఏవం వస్తుస్థితి ముక్త్వా ప్రేమాతిశయేన పునఃపున స్సాంత్వయతి - ప్రసీదేతి. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తపో బాహుబలోపేతం సర్వభూతభయంకరం, తపో హంనిష్యతి దుర్బుద్ధిం రావణం సోఽస్తు మే ముదే. తత శ్శూర్పణఖీత్యాది. శూర్పణఖీత్యార్షో దీర్ఘః-మహాబాహు మిత్రి యూవిశేషణం ౧. నేతి. కృతం కర్మ పర్యాప్తం కర్మ-పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా. ౩. సా దదర్శేత్యాది. విమానాగ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే-ఉపోపవిష్టం ఉపోపే త్యేక నిపాతః - ఉపనివిష్ట మిత్యర్థః - మరుద్భిః -

---

హో యస్మిన్. ౨౭. 'గ్రాహోఽవహార' ఇత్యమరః-భుజయో ర్వేగః - శరసంధానమోక్షణవిషయో వేగః-స ఏవ పంకో యస్మిన్ తస్మిన్-చాపస్య పరనిగ్రహపరతయా మకరసామ్యం దుస్తరత్వసామ్యేన భుజవేగస్య పంకసామ్యం - శరోర్మిమాలే - శరా ఏవ ఊర్మిమాలా స్తరంగ సమూహా యస్మిన్ తస్మిన్-సుమహాబలౌఘే మహాబలమేవ ఓఘ ఆవర్తో యస్మిన్ తస్మిన్ - సుమహాహవౌఘ ఇతి పాఠే-సుమహానాహవ ఏవ లక్షణయా రణోత్సాహ ఏవ ఓఘః ప్రవాహో యస్మిన్ తస్మి న్నతిఘోరే దుష్ప్రవేశతయా భయంకరే-రామ ఏవ పాతాళముఖః సముద్ర స్తస్మిన్ ప్రస్కందితుం ప్రవేష్టుం నయుక్త మిత్యన్వయః. ౨౮. ప్రసీ దేతి. రావణోద్యుక్త మకార్య మఖిలం బేన నివర్తయితుం ప్రసీద ప్రసన్నో భవేతి పునఃపున రాహ. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః.

౩. సాదదర్శేతి. విమానాగ్రే పుష్పకే ఆసీన మితి. రుక్మం హిరణ్యం - తన్మయీభి రిష్టకాభి శ్చితావేదిః రుక్మవేదిః తాం గతం ప్రాప్తం-ప్రాజ్యం ప్రభూత మాజ్యం యస్య తం ప్రభూతే నా

విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసం, ఉపోపవిష్టం సచివై ర్మరుద్భి రివ వాసవం, ఆసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే, రుక్మవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంత మివ పావకం. ౫. దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాంచ మహాత్మనాం, అజేయం సమరే శూరం వ్యాత్తానన మివాంతకం. దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రాశనికృతవ్రణం, ఐరావతవిషాణాగ్రై రుద్ఘృష్టకిణవక్షసం. వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛదం, విశాలవక్షసం వీరం రాజలక్షణశోభితం. స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాంచనకుండలం, సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమం. విష్ణుచక్రనిపాతైశ్చ శతశో దేవసంయుగే, అన్యై శ్శస్త్రప్రహారైశ్చ మహాయుద్ధేషు తాడితం. అహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణై స్తథా, అక్షోభ్యాణాం సముద్రాణాం క్షోభణం క్షిప్రకారిణం. క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాంచ ప్రమర్దనం, ఉచ్ఛేత్తారంచ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనం. సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞవిఘ్నకరం సదా, పురీం భోగవతీం ప్రాప్య పరాజిత్యచ వాసుకిం. తక్షకస్య ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః, కైలాసపర్వతం గత్వా విజిత్య నరవాహనం. విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహారయః, వనం చైత్రరథం దివ్యం నళినీం నందనం వనం. వినాశయతి యః క్రోధా ద్దేవోద్యానాని వీర్యవాన్, చంద్రసూర్యౌ మహాభాగా వుత్తిష్ఠంతౌ పరంతపౌ. నివారయతి బాహుభ్యాం యశ్శైలశిఖరోపమః, దశవర్షసహస్రాణి తప స్తప్త్వా మహావనే. పురా స్వయంభువే ధీర శ్శిరాంస్యుపజహారయః, దేవదానవగంధర్వ పిశాచపతగోరగైః, అభయం యస్య సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే, మంత్రై రభిష్టుతం పుణ్య మధ్వరేషు

దేవై:-రుక్మవేదిగతం హిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం-తదుక్త మాపస్తంబేన-'సావిత్రం స్వర్గకామశ్చిన్వీత పంచాశీతి శతంహిరణ్యేష్టకా' ఇత్యాదినా - ప్రభూత మాజ్యం యస్యతం ప్రాజ్యం - ప్రభూతేనాజ్యేన వర్ధిత మిత్యర్థః-అత ఏవ జ్వలంతం-విమర్దేషు యుద్ధేషు-వజ్రాశనికృతవ్రణ మిత్యనేన తదవధ్యత్వ ముక్తం-ఉద్ఘృష్టం ఉల్లేఖనం-భావేక్తః-తేన జాతో యః కిణః తదంకితవక్షసం - వింశద్భుజం వింశతిభుజం.దర్శనీయపరిచ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం - స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తవైడూర్యరత్నైః ఆభరణస్థైః-సంకాశం భాసమానం-సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం - విష్ణుచక్రనిపాతై రిత్యత్ర తాడిత మిత్యనుషజ్యతే-క్షోభణం క్షోభకర్తారం-యోక్తారం ప్రయోక్తారం-యజ్ఞేతి - ఉచ్ఛేత్తార మిత్యత్ర ఉచ్ఛాస్త్రవర్తిత్వ ముక్తం-అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం - భోగవతీం సర్పనగరీం-పరాజిత్య-బలాత్కృత్యేతి యావత్ - నరవాహనం కుబేరం-నళినీం కుబేరస్య పుష్కరిణీం - నందనం వనం ఇంద్రోద్యానం-దేవోద్యానాని నందనవనాదన్యాని-ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ - ఉపజహార పూజోపకరణాని

జ్యేన వర్ధిత మిత్యర్థః*దేవాసురాణాం విమర్దేషు-యుద్ధేషు ఉత్కృష్టకిణవక్షసం ఉత్కృష్ట ముల్లిఖితం క్షతం కిణయుక్తం వక్షో యస్య తం* వింశ దితి. దర్శనీయాః పరిచ్ఛదాః ఛత్రచామరాదయో యస్య తం*స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధవైడూర్య సంకాశం స్నిగ్ధాని కాంతియుక్తాని వైడూర్యాని ప్రాచుర్యేణ యే ష్వాభరణేషు తేషాం సంకాశాః ప్రభావిశేషాః యస్య తంవిమాన మితి - వనమితి. నళినీం చైత్రరథవనమధ్యవర్తినీం సరసీ మిత్యర్థః * వినాశయతీతి. ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉదయంతౌ*పురేతి. శిరాం స్యుప

ద్విజాతిభిః. హావిర్ధానేషు యస్సోమ ముపహంతి మహాబలః, ఆప్తయజ్ఞహరం క్రూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణం. కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతం, రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహం. రాక్షసీ భ్రాతరం శూరం సా దదర్శ మహాబలం. ౨౪. తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితం, ఆసనే తూపవిష్టంచ కాలకాల మివోద్యతం, రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకుల నందనం, రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితం, అభిగమ్యాబ్రవీద్వాక్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా. ౨౫. తమబ్రవీ ద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా భయమోహమూర్ఛితా, సుదారుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా విరూపితా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖా దీనా రావణం లోకరావణం, అమాత్యమధ్యే సంక్రుద్ధా

చకార-దేవదానవేతి-దేవాదిభిః కర్తృభిః-మృత్యుతః మృత్యోః-షష్ఠ్యర్థే తసిః - అభయం భయాభావః-అస్తీతి గమ్యమానత్వా దప్రయోగః-మనుష్యాదృతే మనుష్యం వినా-మనుష్యాత్తు భయమస్తీత్యర్థః-మంత్రై రితి-అధ్వరేషు యాగేషు - హావిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసుమంత్రైః ప్రాత రనువాకగ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః-ద్విజాతిభిః కర్తృభిః-అభిష్టుతం క్షరితం సోమం - ఉపహంతి - హోమకాలే నాశయతీత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరం ఆప్తాన్ దక్షిణాకాలం ప్రాప్తాన్ యజ్ఞాన్ హరతీతి తథా-కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం నిరనుక్రోశం నిర్దయం - రావణం రావకం-సా దదర్శ మహాబల మిత్యుపసంహారః-అతో నసర్గాదిస్థేన దదర్శేతి పదేన పౌనరుక్త్యం. ౨౪ తమిత్యాది. కాలకాలం మృత్యోరపి మృత్యుం-ఉద్యతం ఉద్యుక్తం - పౌలస్త్యానాం కులం నందయతీతి తథా. ౨౫. పున స్సర్గాంతే సంగ్రహశ్లోకః. త మితి. ప్రదర్శయిత్వా-స్వకం వైరూప్య మితి శేషః - విరూపితే త్యుక్తేః-అభీతతయా సర్వపురుషేషు సర్వలోకేచ చారో ఽస్యా అస్తీతి సా. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అమర్యాదో భృశం మూర్ఖో వధ్యో యస్య నిశాచరః, త మహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం సమాశ్రయే. తత శ్శూర్పణఖేత్యాది. దీనా రామపరిభూతత్వాత్-స్వపరిభవదర్శనేపి భ్రాతు ర్నిశ్చల

జహార-పూజోపకరణాని చకార-దేవదానవేతి - మానుషాదృతే-దేవాదిభిః కర్తృభిః - అస్య మృత్యుతో భయం మరణభయం-నాస్తీత్యర్థః-మంత్రై రిత్యాది-హావిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసు - మంత్రైః ప్రాత రనువాక గ్రావస్తోత్రాదిభిః-అభిష్టుతం సోమ ముపహంతి నాశయతి - ప్రాప్తయజ్ఞహారం దక్షిణకాలప్రాప్తయజ్ఞహార మిత్యర్థః-ఆప్తయజ్ఞహార మితి పాఠే-ఆప్తపదస్య పర్యాప్తత్వ మర్థః - సర్వభూతానాం రావణం-రావకం. ౨౪.టీ. కాలస్య యమస్య కాలం కాల మివ స్థితం. ౨౫. త మితి. ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్య మితి శేషః - అభీతచారిణీ భయరాహిత్యేన సర్వపురుష గామినీ. ౨౬. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే. శ్లో. 'శ్రుత్వా దశగ్రీవగుణానువర్ణనం సర్గం విశిష్టోభవితా ధరిత్ర్యా' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

౧. అయుక్తేతి. అయుక్తచారం - అనియోజితచారం - దుర్దర్శం సంకటకార్యదశాయా

పరుషం వాక్యమబ్రవీత్. ౧. ప్రమత్తః కామభోగేషు స్వైరవృత్తో నిరంకుశః, సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోద్ధవ్యం నావబుధ్యసే. ౨. సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహీపతిం, లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్మశానాగ్నిమివ ప్రజాః ౩. స్వయం కార్యాణి యః కాలే నానుతిష్ఠతి పార్థివః, సతు వై సహరాజ్యేన తైశ్చ కార్యైర్వినశ్యతి. ౪. అయుక్తచారం దుర్దర్శ మస్వాధీనం నరాధిపం, వర్జయంతి నరా దూరాన్నదీపంకమివ ద్విపాః. ౫. యే నరక్షంతి విషయమస్వాధీనా నరాధిపాః, తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయస్సాగరే యథా ౬. ఆత్మవద్భిర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః, అయుక్తచారశ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి. ౭. త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస, జ్ఞాతవ్యం తు నజానీషే కథం రాజా భవిష్యసి. ౮. యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయతాంవర, అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతైస్తే జనైస్సమాః. ౯. యస్మాత్పశ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వానర్థాన్నరాధిపాః, చారేణ తస్మాదుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచక్షుషః. ౧౦. అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతైస్సచివైర్వృతం,స్వజనం తు జనస్థానం హతం యో నావబుధ్యసే. ౧౧ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణాం, హతాన్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః ౧౨. ఋషీణా

తయా సంక్రుద్ధా. ౧. ప్రమత్త ఇతి. కామభోగేషు స్వైరవృత్తః స్వతంత్రః - సదా కామపరవశ ఇత్యర్థః - నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః - ఘోరం భయం - శ్రుణ్వతామపి భయంకర మిత్యర్థః-బోద్ధవ్యం చారముఖేనేతి శేషః. ౨. ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హానిం లోకరీత్యా దర్శయతి - సక్త మిత్యాదినా. గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు - కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం. ౩. స్వయ మితి. కార్యాణి పాలనాదీని. ౪. అయుక్తచార మితి. అయుక్తచారం అనియోజితచారం - దుర్దర్శం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం - అస్వాధీనం పత్న్యాది పరతంత్రం - పరప్రత్యయనేయ బుద్ధింవా - పంకేపి విశేషణద్వయం యోజ్యం - అయుక్త శ్చారో యస్మిన్ - స్వస్యసంచారకర్తు రధీనో నభవతీ త్యర్థః. ౫. యేన రక్షంతీతి. విషయం స్వరాజ్యం - వృద్ధ్యా-వర్తమానయాపీతి శేషః. ౬. ఆత్మవద్భి ఇతి. ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః - త్వత్ప్రతీకారదత్తావధానైరిత్యర్థః- చపలః విషయచపలః. ౭. ఉక్తమేవార్థం పున రపి ప్రలపతి రావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ - త్వ మిత్యాదినా. బాలస్యేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా-బుద్ధిహీనః వివేక హేతుర్బుద్ధిః తయా హీనః. ౮. యేషా మితి. స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపక శ్చారః - కోశో ధనసమృద్ధిః - నయో నీతిః - ప్రాకృతై ర్జనైః సాధారణై ర్జనైః. ౯. చారప్రయోజన మాహ - యస్మాదితి. ౧౦. ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణే ఉపసంహరతి - అయుక్తేత్యాదినా. జనస్థానం జనస్థానస్థం. ౧౨. స్వజనవధాదపి దుస్సహం కార్యాంతర మాహ - ఋషీణా మితి. ౧౩. త్వ మితి. లుబ్ధః చారాదీనా మభిమతాప్రదాతా. ౧౪. తీక్ష్ణమితి. తీక్ష్ణం క్రూరం - శఠం గూఢవిప్రియకారిణం - వ్యసనే వ్యసన

మప్యమాత్యాదీనాం దర్శనాప్రదాతారం-అస్వాధీనం స్త్రీజితం. ౫. యఇతి. విషయం దేశం-వృద్ధ్యా ఉదయేన - సాగరే గిరయః మగ్నా ఇతి శేషః. ౬. ఆత్మవద్భిరితి. ఆత్మవద్భిః ప్రశస్తధైర్యైః - విగృహ్య విరోధం కృత్వా. ౭. ౮. యేషా మితి. ప్రాకృతై ర్మూర్ఖైః. టీ. చారః దేశాంతరవర్తమాన

మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః, ధర్షితం చ జనస్థానం రామేణాక్లిష్టకర్మణా. ౧౩. త్వంతు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ, విషయే స్వే సముత్పన్నం భయం యో నావబుధ్యసే. ౧౪. తీక్ష్ణమల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వితం శఠం, వ్యసనే సర్వభూతాని నాభిధావంతి పార్థివం. ౧౫. అతిమానిన మగ్రాహ్య మాత్మసంభావితం నరం, క్రోధినం వ్యసనే హంతి స్వజనోఽపి మహీపతిం. ౧౬. నానుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు నబిభేతిచ, క్షిప్రం రాజ్యాచ్చ్యుతో దీనస్తృణై స్తుల్యో భవిష్యతి. ౧౭. శుష్కైః కాష్ఠై ర్భవే త్కార్యం లోష్టై రపిచ పాంసుభిః, నతు స్థానా త్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యా ద్వసుధాధిపైః. ౧౮. ఉపభుక్తం యథా వాసస్స్రజో వా మృదితా యథా, ఏవం రాజ్యా త్పరిభ్రష్ట స్సమర్థోఽపి నిరర్థకః. ౧౯. అప్రమత్తశ్చ యో రాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః, కృతజ్ఞో ధర్మశీలశ్చ సరాజా తిష్ఠతే చిరం. ౨౦. నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోఽపి జాగర్తి నయచక్షుషా, వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ సరాజా పూజ్యతే జనైః. ౨౧. త్వంతు రావణ దుర్బుద్ధి ర్గుణై రేతై ర్వివర్జితః, యస్య తేఽవిదితశ్చారైః రక్షసాం సుమహాన్వధః. ౨౨. పరావమంతా విషయేషు సంగతో నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిత్, అయుక్తబుద్ధి ర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్నరాజ్యో నచిరా ద్విపత్స్యసే. ౨౩. ఇతి స్వదోషాన్ పరి

కాలే - సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని - నాభిధావంతి తద్రక్షణాయ నప్రవర్తంతే. ౧౫. అతిమానిన మితి. అగ్రాహ్యం సద్భి రితి శేషః - ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తస్సోఽయ మాత్మసంభావితః తం-క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం-వ్యసనే వ్యసనకాలే - స్వజనోఽపి అమాత్యాది రపి. ౧౬. నానుతిష్ఠతీతి. భయేషు భయహేతుషు - నబిభేతి-సాశంకో వర్తత ఇత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. ఉపభుక్త మితి ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరేషా మయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ. ౧౯. అప్రమత్త ఇతి. చిరం తిష్ఠత ఇత్యత్ర ఆర్ష మాత్మనేపదం. ౨౦. నయనాభ్యామితి. జాగర్తి-అప్రమత్తో భవతీత్యర్థః. ౨౧. త్వమితి. యస్యతేయేనత్వయా-అవిదిత ఇతి చ్ఛేదః. ౨౨. సర్గార్థ మేకేన సంగృహ్ణాతి-పరేతి. పరావమంతా శత్రుష్వపేక్షావాన్ - విషయేషు శబ్దాదిషు - సంగతః సంగవాన్-నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవిదిత్యేకంపదం నగస్సైకాదివన్నసమాసః-దేశకాలభేదా తత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః-గుణదోషనిశ్చ

కార్యవక్తా. ౯—౧౩, త్వ మితి. స్వేవిషయే స్వకీయదేశే. ౧౪. తీక్ష్ణం ప్రత్యక్షదృశ్యమానం-శఠం గూఢవిప్రియకారిణం - గర్వితం సంజాతగర్వం - పార్థివం-సర్వభూతాని భృత్యాదిసర్వప్రజాఅపి వ్యసనే వ్యసనకాలేనాభిధావంత - తద్రక్షణాయ నప్రవర్తంతే. ౧౫. అతిమానిన మితి. అగ్రాహ్యమి సద్భి రితి శేషః - ఆత్మసంభావితం ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తః సోఽయమాత్మసంభావితః తం-క్రోధినం అస్థానే క్రోధవంతం-వ్యసనే వ్యసనకాలే స్వజనోఽపి అమాత్యాది రపి. ౧౬—౧౯. అప్రమత్త ఇతి. సర్వజ్ఞః - స్వరాష్ట్ర పరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః. ౨౦. నయనాభ్యా మితి. వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ వ్యక్తౌసార్థకత్వేనాభివ్యక్తౌ క్రోధప్రసాదౌ యస్య సః తథోక్తః. ౨౧. త్వమితి. యస్య తే యేనత్వయా అవిదితః నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౨౨. పరేతి. నదేశకాలప్రవిభాగతత్త్వవి దితి - నగస్సైకాదివ న్నసమాసః. నచిరాత్ క్షిప్రం విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః. ౨౩. ఇతీతి. విచింత

కీర్తితాం స్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా క్షణదాచరేశ్వరః, ధనేన దర్పేణ బలేన చాన్వితో విచింతయామాస చిరం సరావణః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువంతీం పరుషం వచః, అమాత్య మధ్యే సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః, కశ్చ రామః కథం వీర్యః కిం రూపః కిం పరాక్రమః, కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్ట స్సుదురాసదం, ఆయుధం కించ రామస్య నిహతా యేన రాక్షసాః, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్త్రిశిరా స్తథా. ౩. ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, తతో రామం యథా తత్త్వమాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౪. దీర్ఘ బాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజః. ౫. శక్రచాపనిభం చాపం వికృష్య కనకాంగదం, దీప్తాన్ క్షిపతి నారాచాన్ సర్పా నివ మహావిషాన్. ౬. నాదదానం శరాన్ ఘోరా న్విముంచంతం శిలీముఖాన్, న కార్ముకం వికర్షంతం రామం పశ్యామి సంయుగే, హన్యమానంతు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః, ఇంద్రేణేవోత్తమం సస్య మాహతం త్వశ్మవృష్టిభిః. ౭. రక్షసాం భీమరూపాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ, నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై స్తేనైకేన పదాతినా, అర్ధాధికముహూర్తేన ఖరశ్చ సహదూషణః, ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండ

యే విషయే - అయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః - అప్రవృత్తబుద్ధి రిత్యర్థః - నచిరాత్ క్షిప్రం-విపత్స్యసే - ఆపదం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - త్వ మితి శేషః. ౨౩. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానా మాకరో మహాన్, అనుజో యస్య సౌమిత్రి స్త మహంరామమాశ్రయే. తత ఇత్యాది. సంక్రుద్ధః శత్రువిషయేఽతీవ క్రోధవాన్ - కథం వీర్యః కీదృశవీర్యః - యేన ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతయో రాక్షసా నిహతా స్తాదృశం తదీయ మాయుధం-కిం కింరూపం - ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩. ఇతీతి స్పష్టం. ౪. రామానుజపరవశహృదయాపి తదగ్రజకృతమహోన్మాదహేతుభూతం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాభిధత్తే-దీర్ఘ బాహు రిత్యాదినా. ౫. శక్రేతి. కనకాంగదం కనకమయపట్టబంధం. ౬. నాదదాన మితి. అత్రాదానమోచనవికర్షణాని లక్ష్యంతే - వేగాతిశయేన ఆదానాదికం నపశ్యామి - కింతుహనన మేవేతి భావః - అశ్మవృష్టిభిః కరకామయవర్షైః.౭.రక్షసా మిత్యాది. అర్ధాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణ-ససైన్యః ఖరో

యామా సేతి - మారీచః సమరో మా స్త్వితి బ్రూతే - ఇయంతు భగినీతు - సమరం ప్రోత్సాహయతి - కిమత్ర కర్తవ్య మితి చింతయామాసేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

౫. శక్రచాపనిభ మితి. కనకాంగదం కనకవలయభూషణ మితి చాపవిశేషణం. ౬. ౭. * అర్ధాధికేతి. సహదూషణః ఖరశ్చహత ఇతిశేషః. ౯. ౧౧. అమర్షితేః రామస్య దక్షిణో బాహు

కాః. ౧౦. ఏకా కథంచి న్ముక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా, స్త్రీవధం శంకమా
నేన రామేణ విదితాత్మనా. ౧౧ భ్రాతా చాస్య మహాతేజా గుణత స్తుల్యవి
క్రమః, అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణోనామ వీర్యవాన్, అమర్షీ దుర్జయో జేతా
విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ, రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యంప్రాణో బహి
శ్చరః. ౧౩. రామస్యతు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా, ధర్మపత్నీ ప్రియా
భర్తు ర్నిత్యం ప్రియహితేరతా. ౧౪. సా సుకేశీ సునాసోరు స్సురూపాచ యశ
స్వినీ, దేవతేవ వనస్యాస్య రాజతే శ్రీరివాపరా, తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగ
నఖీ శుభా, సీతా నామ వరారోహా వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౧౬. నైవ దేవీ న
గంధర్వీ నయక్షీ నచకిన్నరీ, నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీ
తలే. ౧౭. యస్య సీతా భవే ద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్, అతిజీవే
త్స సర్వేషు లోకే ష్వపి పురందరాత్. ౧౮. సా సుశీలా వపుశ్శ్లాఘ్యా రూపే
ణాప్రతిమా భువి, తవానురూపా భార్యాస్యా స్త్వంచ తస్యా స్తథా పతిః, తాం
తు విస్తీర్ణ జఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరాం, భార్యార్థే చ తవానేతు ముద్య
తాహం వరాననాం, విరూపితాస్మి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజ. ౨౦½.
తాంతు దృష్ట్వాద్య వైదేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం, మన్మథస్య శరాణాంవై
త్వం విధేయో భవిష్యసి. ౨౧½. యది తస్యా మభిప్రాయో భార్యార్థే తవ జా
యతే, శీఘ్ర ముద్ధ్రియతాం పాదో జయార్థ మిహ దక్షిణః. ౨౨½. రుచ

హత ఇత్యర్థః. ౧౦. ఏకేతి. స్త్రీవధం శంకమానేన - స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనేత్యర్థః.
౧౧. భ్రాతేతి. అనురక్తః అనురాగవాన్ - భక్తః తత్కార్యభజనశీలః - దక్షిణో బాహు రిత్యనేన
సర్వకార్యధురంధరత్వ ముక్తం - ప్రాణత్వరూపణేన నిరతిశయ ప్రేమాస్పదత్వం అనురక్త ఇత్యస్య
దృష్టాంతోఽయమితి నపునరుక్తిః. ౧౩. రామస్యేతి. రామస్య ప్రియా స్త్రీత్యన్వయః, తాం వర్ణయతి-
సేత్యాదినా. యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్త్వకీర్తిమతీ-వనస్య దేవతేవస్థితా శ్రీరివ రాజతే-తప్తకాంచన
వర్ణాభా తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా ఆభా యస్యా స్సా-వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీ కృతా. ౧౬. నైవ
దేవీతి. ఏవం రూపా దేవీ చ నదృష్టపూర్వా - గంధర్వీచ నదృష్టపూర్వా యక్షీచనదృష్టపూర్వా-
కిన్నరీచ నదృష్టపూర్వా-ఏవంరూపా నారీ మహీతలేపి నదృష్ట పూర్వా ఇత్యన్వయః-ఉత్తరార్థే మహీ
తల ఇత్యనేనపూర్వార్థే స్వర్గలోక ఇతి సిద్ధం-దేవ్యాదీనాం తత్రైవవాససంభవాత్-యద్వా - మహీ
తల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం. ౧౭. యస్యేతి. పరిష్వంగం వినాభార్యాత్వేన స్థితా చేత్-సః సర్వేషు
లోకేషు సర్వానపి లోకాన్-అతిజీవేత్ అతీత్యజీవేత్-సర్వలోకోత్తీర్ణ పరమసుఖమయజీవనఇత్యర్థః-
పరిష్వంగాభావేపి - సదా సన్నిధానాది సౌఖ్యా దితి భావః - భార్యా త్వం వినాపి యం సకృత్
పరిష్వజేత్ సః పురందరా దపి పురందర మపి - అతిజీవేత్ అతిశయ్యజీవేత్. ౧౮. సాసుశీలేతి.
వపుశ్శ్లాఘ్యా వపుషా శ్లాఘ్యా - సర్వానవద్యాంగీత్యర్థః. ౧౯. తాం త్వితి. విస్తీర్ణజఘనాం విశాల
జఘనాం - తవ చేత్యన్వయః. ౨౦½. ౨౧½. రోచత ఇతి. తే తుభ్యం - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ

రిత్యనేన-రామకార్యధురంధరత్వం ప్రతీయతే-ప్రాణో బహిశ్చర ఇత్యనేన-నిరతిశయ ప్రేమాస్పదత్వం

ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర, వధా త్తస్య నృశంసస్య రామస్యా శ్రమవాసినః. ౨౩½. తం శరై ర్నిశితై ర్హత్వా లక్ష్మణం చ మహారథం, హతనాథాం సుఖం సీతాం యథావదుపభోక్ష్యసి. ౨౪½. రోచతే యదితే వాక్యం మమైత ద్రాక్షసేశ్వర, క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ. ౨౫½. విజ్ఞాయే హాత్మశక్తిం చ హ్రియతా మబలా బలాత్, సీతా సర్వానవద్యాంగీ భార్యార్థే రాక్షసేశ్వర. ౨౬½. నిశమ్య రామేణ శరైరజిహ్మగై ర్హతా౯ జనస్థానగతా న్నిశాచరా౯, ఖరం చ బుద్ధ్వానిహతంచ దూషణం త్వ మత్ర కృత్యం ప్రతిపత్తు మర్హసి. ౨౭½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖా వాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణం, సచివా నభ్యనుజ్ఞాయ కార్యం బుద్ధ్వా జగామ సః. ౧. తత్కార్య మనుగమ్యాథ యథావదుపలభ్య చ, దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం, ఇతి కర్తవ్య

ఇతి చతుర్థీ - నిర్విశంకేన - త్వయేతి శేషః. ౨౫½. విజ్ఞాయేతి. ఆత్మశక్తిం స్వబలం. ని. 'శక్తి ర్బలేప్రభావాదా' వితి విశ్వః - విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య - బలాత్ పౌరుషేణ - సీతా భార్యార్థేహ్రియతాం. ౨౬½. ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్ణాతి - నిశమ్యేతి. ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం. ౨౭½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

యద్భావానస్య మాహాత్మ్యం సర్వేషాం విస్మయావహం, అవతీర్ణం రఘోర్వంశే తమహం విష్ణు మాశ్రయే. తత శ్శూర్పణఖావాక్య మిత్యాది. రోమహర్షణం భయోత్పాదకత్వేన రోమాంచకరం - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య. ౧. త దిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనుగమ్య స్వయ మనుసంధాయ - పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-యథావదుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చిత్య- పునరపి దార్ఢ్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయాంతాం దర్శయతి - దోషాణాంచేతి - ఇద మత్ర సంప్రధార్య - స్వేన చికీర్షితం సీతాపహారలక్షణం కార్యం కిం పౌరుషేణ సుకరం ఆహోస్విచ్చౌర్యేణ కర్తవ్య మితి - కతరస్మి౯ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వ మితి - తత్ర పౌరుషేణ కర్తు మశక్యం-ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్య పరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే తాదాత్వికదోషా న లక్ష్యంతే - సీతారహితేన తద్వ్యసనినా రామేణ - కాపి హాని ర్నసంభావ్యతే - తస్మా దయమేవ పక్ష స్సమ్యగితి - ఏవం

దర్శితం. ౧-౨ —— ౨౬½. నిశమ్యేతి. ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం. ౨౭½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. శూర్పణఖావాక్య మితి - శూర్పం శోణితభాజనం-శూర్పేణ శోణితభాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాం నఖయతి విదూషయతీతి శూర్పనఖా - నఖవిదూషణ ఇతిధాతుః - యద్వా-శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యా స్సా - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తా నభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య - జగామ - అంతఃపుర మితి శేషః. ౧. తదితి. అథానంతరం - తత్కార్యం స్వయ మనుగమ్యానుసంధాయ-పర్యాలోచ్యేత్యర్థః-తచ్చ యథావ దుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చిత్య-పునశ్చ దార్ఢ్యాయ గుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతానిర్ణయతాం దర్శయతి - దోషాణాం చేతి - ఇద మత్రసం

మిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః, స్థిరబుద్ధి స్తతో రమ్యాం యానశాలాం జగామహ. ౩. యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నో రాక్షసాధిపః, సూతం సంచోదయామాస రథ స్సంయోజ్యతా మితి. ౪. ఏవముక్తః క్షణేనైవ సారథి ర్లఘువిక్రమః, రథం సంయోజయామాస తస్యాభిమత ముత్తమం. ౫. కాంచనం రథ మాస్థాయ కామగం రత్నభూషితం, పిశాచవదనై ర్యుక్తం ఖరైః కాంచనభూషణైః. ౬. మేఘప్రతిమనాదేన స తేన ధనదానుజః, రాక్షసాధిపతి శ్శ్రీమా న్యయౌ నదనదీపతిం. ౭. సశ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః, స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః. ౮. వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయపరిచ్ఛదః, త్రిదశారి ర్మునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాద్రిరాట్, కామగం రథ మాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః, విద్యున్మండలవా న్మేఘ స్సబలాక ఇవాంబరే. ౧౦. సశైలం సాగరానూపం వీర్యవా నవలోకయ న్, నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై

నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిః - యానశాలాం అశ్వశాలాం. ౩. యానశాలా మితి. ప్రచ్ఛన్న ఇతి - ప్రకాశశ్చే ద్వృద్ధా మందోదర్యాదయశ్చ వారయిష్యంతీతి భావః - యద్వా - పౌరుషం విహాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహ మితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం - యద్వా - తత ఇత్యాది సచివా న్తదానీం సభాస్థితా న్ - విసృజ్య - స్వయం కార్యం బుద్ధ్వేత్యర్థః - అత ఏవ సచివైః పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం - అత ఏవ శుకసారణాదిభి రుచ్యతే - సచివై రమంత్రయిత్వా కృతస్య కథ మిదానీం ప్రతీకార ఇతి - ఖరలక్షణా పూర్వ ముక్తం. ౭. సశ్వేతవాలవ్యజన ఇత్యాది. విద్యుత్ స్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతరథః. సశైల మిత్యాది. సశైలం శైలసహితం - సాగరానూపం సముద్రతీరం - మంగళతోయాభిః శుభజలాభిః - పద్మినీభి రితి - సమావృత మిత్యనుకర్షః - ఆశకైః సూపోపముక్తధాన్యస్తాబకైః - సుపర్ణై ర్గరుడైః - అజైః అయోనిజైః వైఖానసైః బ్రహ్మనఖజైః - యేనఖా స్తే వైఖానసా ఇతిశ్రుతేః, మాషైః మాషగోత్రజైః - వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః - యేవాలా స్తే వాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతేః మరీచిపైః రవికిరణపానవ్రతనిష్ఠైః - అమృతాశిభిః దేవైశ్చేతి శేషః - యద్వా - ఋతామృతాభ్యాం జీవతేత్యుక్తాయాచితలబ్ధాశిభిః - 'ఋతముంఛశిలంప్రోక్తమమృతంస్యాదయాచితం' ఇతి మనుః, ప్లవాః జలకుక్కు

ప్రధార్య స్వేన చికీర్షితం సీతాహరణలక్షణం కార్యం - కింపౌరుషేణ కరం - అథవా-చౌర్యేణ కర్తవ్య మితి కతరస్మి న్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వ మితి - తత్ర పౌరుషేణ కర్తుం నశక్యం - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్రయణే - తాత్కాలికదోషా నలక్ష్యంతే - సీతారహితే రామే పశ్చాదపి హాని ర్నసంభావ్యత ఇతి దోషాణాం గుణానాంచ బలాబలం సంప్రధార్య * ఇతీతి. ఇతి కర్తవ్య మిత్యేవాత్మనో నిశ్చయం కృత్వా - అయమేవ పక్షస్సమ్యగితి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధి స్స న్ తతోఽనంతరం - యానశాలాం జగామేత్యన్వయః. ౩. యానశాలామితి. ప్రచ్ఛన్నం గూఢం - ప్రకాశంచేత్ - వృద్ధా వారయిష్యంతీత్యభిప్రాయః. ౪—౭. * కామగ మితి. విద్యున్మండలస్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతో రథ ఇతి జ్ఞేయం. సశైల మితి. సాగరానూపం సముద్రతీరప్రదేశం - అవలోకయ న్ - యయా వితి శేషః. ౧౦౫. సాగరానూపమేవ వర్ణయతి నానాపుష్ప

రనుకీర్ణం సహస్రశః. శీతమంగళతోయాభిః పద్మినీభి స్సమంతతః, విశాలై రాశ్రమపదై ర్వేదిమద్భి స్సమావృతం. కదళ్యాఢకిసంబాధం నాళికేరోపశోభితం, సాలై స్తాలై స్తమాలై శ్చ పుష్పితై స్తరుభిర్వృతం. నాగై స్సుపర్ణై ర్గంధర్వైః కిన్నరైశ్చ సహస్రశః, అజై ర్వైఖానసై ర్మాషై ర్వాలఖిల్యై ర్మరీచిపైః. అత్యంత నియతాహారై శ్శోభితం పరమర్షిభిః, జితకామైశ్చ సిద్ధైశ్చ చారణై రుపశోభితం. దివ్యాభరణమాల్యాభి ర్దివ్యరూపాభి రావృతం, క్రీడారతివిధిజ్ఞాభి రప్సరోభి స్సహస్రశః. సేవితం దేవపత్నీభి శ్శ్రీమతీభి శ్శ్రియావృతం, దేవదానవసంఘైశ్చ చరితం త్వమృతాశిభిః. హంసక్రౌంచప్లవాకీర్ణం సారసై స్సంప్రణాదితం, వైడూర్యప్రస్తరం రమ్యం స్నిగ్ధం సాగరతేజసా. పాండురాణి విశాలాని దివ్యమాల్యయుతాని చ, తూర్యగీతాభిజుష్టాని విమానాని సమంతతః. తపసా జితలోకానాం కామగాన్యభిసంపతన్, గంధర్వాప్సరసశ్చైవ దదర్శ ధనదానుజః. ౨౦. నిర్యాసరసమూలానాం చందనానాం సహస్రశః, వనాని పశ్యన్ సౌమ్యాని ఘ్రాణతృప్తికరాణి చ. అగరూణాం చ ముఖ్యానాం వనాన్యుపవనాని చ, తక్కోలానాం చ జాత్యానాం ఫలానాం చ సుగంధినాం. పుష్పాణి చ తమాలస్య గుల్మాని మరిచస్య చ, ముక్తానాం చ సమూహాని శుష్యమాణాని తీరతః. శంఖానాం ప్రస్తరం చైవ ప్రవాళనిచయం తథా, కాంచనాని చ శైలాని రాజతాని చ

టీః - మండూకా ఇత్యప్యాహుః - వైడూర్యప్రస్తరం వైడూర్యమయాః ప్రస్తరా శ్శిలాః యస్మిన్ తం. ని. 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానశ్శిలాదృష' దిత్యమరః, తపసా జితలోకానాం పురుషాణాం విమానానీత్యన్వయః - అభిసంపతన్ మార్గవశాత్ ప్రాప్నువన్-సశైలం నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై రనుకీర్ణ మిత్యారభ్య సాగరతేజసా స్నిగ్ధ మిత్యంతవిశేషణవిశిష్టం సాగరానూపమివ లోకయన్ పాండురత్వాదివిశేషణవిశిష్టాని తపసాజితలోకానాం విమానాన్యభిసంపతన్, గంధర్వాప్సరసో దదర్శే త్యన్వయః. నిర్యాసరసమూలానా మిత్యాదిసార్ధశ్లోకషట్క మేకాన్వయం నిర్యాసరసమూలానాం హింగురూపనిర్యాసరసయుక్తమూలానాం మూలాఖ్యౌషధివిశేషాణాం - మూలాఖ్యౌషధీమూలా ద్ధింగురూపనిర్యాసా ఉత్పద్యంత ఇతి ప్రసిద్ధిః-వనాని అకృత్రిమాణి-ఉపవనాని కృత్రిమాణి తక్కోలానాంగంధద్రవ్యాణాం - జాత్యానాం జాతిభవానాం ఫలానాం-జాతిఫలానా మిత్యర్థః - సుగంధినాం-ఉపవనానీత్యన్వయః-గుల్మాని స్తంబాన్-మరీచస్య మరీచస్య సమూహానీతి నపుంసకత్వమార్షం-శుష్యమాణాని-చిరసంగతత్వేనానార్ద్రాణీత్యర్థః-తీరతః తీరే-శైలానీతి నపుంసకత్వ

ఫలై రిత్యారభ్య స్నిగ్ధం సాగరతేజసేత్యంతేన (టీ) ఆఢకిః తువరీ) నాగై రితి. అజైః-అజో బ్రహ్మా-తత్పుత్రైః వైఖానసైః - ప్రసిద్ధైః - మాషైః మాషసంజ్ఞైః - హంసేతి - ప్లవాః మండూకాః - వైడూర్యాణ్యేవ ప్రస్తరాణి శిలా యస్మి న్ననూపే * తపసేతి - అభిసంపతన్ మార్గవశాత్ప్రాప్నువన్ - విమానాని గంధర్వాప్సరసశ్చదదర్శేతి సంబంధః. ౨౦. అగరూణామితి. జాత్యానాం జాతిభవానాం * పుష్పాణీతి. సమూహానీత్యుత్తరత్ర స్థితంపదం - మండూకప్లుత్యాత్రాపినియోజ్యం - తీరతః తీరే * శంఖానా మితి. ప్రస్తరాన్ సమూహాన్ శైలానీత్యాదిషు

సర్వశః. ప్రస్రవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని హ్రదాని చ, ధనధాన్యోపపన్నాని స్త్రీరత్నైః శోభితాని చ. హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యవలోకయన్, తం సమం సర్వత స్స్నిగ్ధం మృదుసంస్పర్శమారుతం, అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ త్రిదివోపమం. ౨౬. తత్రాపశ్య త్సమేఘాభం న్యగ్రోధ మృషిభి ర్వృతం, సమం తాద్యస్య తా శ్శాఖా శ్శతయోజన మాయతాః. ౨౭. యస్య హస్తినమాదాయ మహాకాయం చ కచ్ఛపం, భక్షార్థం గరుడ శ్శాఖా మాజగామ మహాబలః, తస్య తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః, సుపర్ణః పర్ణబహులాం బభంజ చ మహాబలః. ౨౯. తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః, అజా బభూవు ర్ధూమ్రాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః, తేషాం దయార్థం గరుడ స్తాం శాఖాం శత యోజనాం, జగామాదాయ వేగేన తౌ చోభౌ గజకచ్ఛపౌ. ౩౧. ఏకపాదేన ధర్మాత్మా భక్షయిత్వా తదామిషం, నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పత

మార్షం - తథా ప్రస్రవహ్రదశబ్దయోః - ప్రస్తరు సమూహం- నిచయం సమూహం - ప్రస్రవాణి ప్రస్రవణాని - నిర్ఝరానిత్యర్థః - గాఢాని నిబిడాని - ఏవం గాహూఢా సాగరానూపవర్ణనం పున ర్బహుదూరమార్గగమనప్రయాసేన మారీచోపదేశానివర్త్యాభ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం. ౨౬. యస్యవాహనప్రభావో హ్యపరిచ్ఛేద్య స్తేన రామేణ విరుద్ధి రావణో మూఢ ఇతి పరిహాసన్నాహ- తత్రాపశ్య దిత్యాదినా - తాః ప్రసిద్ధాః. యస్యేతి. గరుడః మహాకాయం మహాప్రమాణం-హస్తినం గజం కచ్ఛపం చాదాయ యస్య శాఖా మాజగామేత్యన్వయః - భారేణ బభంజ - నను య త్నేనే త్యర్థః - మహాగజకచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నేతి భావ ఇత్యర్థః. ౨౯. తత్రేతి - తత్ర శాఖాయా అధఃప్రదేశే - యే సంగతాః- మరీచిపాః కిరణపానవ్రతాః-ధూమ్రాః ధూమ పాః- తేషాం దయార్థం శాఖాపాతేన పీడా భూయా దితి తదనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః - ఏకపాదేన ఆదాయ - అవష్టభ్యేత్యర్థః - భక్షయిత్వా-ఆకాశఏవేతి శేషః. ౩౧. ఆమిషం గజకచ్ఛపరూపం మాంసం - నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం - శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా మహామునీన్ వైఖానసాదీన్ - నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్ - నిషాదైః పీడ్యమానాన్వా - తద్రక్షణార్థ మేవ తద్ధనన మితి భావః - తాదృశశాఖారూపప్రహరణలాభేన తద్వైప మునిబాధకనిషాదదేశం సర్వం హత్వా శిష్టపాలనా ద్దుష్టనిగ్రహా చ్చాతులం ప్రహర్షం లేభ ఇతి భావః. తేనైవ భక్షయిత్వేత్యర్థః.

లింగవ్యత్యయ ఆర్షః * ప్రస్రవాణి ప్రవాహాన్ *టీ. స్నిగ్ధం నిరంధ్రం. ౨౭. యస్యేతి. గరుడో గజకచ్ఛపా వాదాయ యస్య న్యగ్రోధస్య శాఖా మాజగామేతి సంబంధః * సుపర్ణ ఇతి.(౨౯.) తత్రేతి. తత్ర భగ్నాయాః శాఖాయాః అధః-ప్రజాపతే ర్నఖజాతా వైఖానసాః-వాలజాతాః వాల ఖిల్యాః - యేనఖాః తేవైఖానసాః - యేవాలాః తేవాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతేః - మాషాః పూతి మాష గోత్రజాః - మాష ప్రమాణావా - అజాః అయోనిజాః - ధూమ్రాః దవధూమపాయినః పరమర్ష యః - సంగతా బభూవుః - తేషా మితి. తేషాం మునీనాం దయార్థం శాఖాపాతేన తేషాం నాశో మాభూది త్యనుగ్రహార్థం. ౩౧. ఏకపాదేన తౌ గజకచ్ఛపౌ తాం శాఖాంచ గృహీత్వా అంతరిక్ష ఏవ తదామిషం గజకచ్ఛపామిషం భక్షయిత్వా తయా శాఖయా - నిషాదవిషయం నిషాదదేశం - హత్వా మునీంశ్చ వధా న్మోక్షయిత్వా-అతులం ప్రహర్షం లేభే. ౩౩. తేనైవ ప్రహర్షేణ అభిమత

గోత్తమః, ప్రహర్ష మతులం లేభే మోక్షయిత్వా మహామునీన్. ౩౩. సతేనైవ ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః, అమృతానయనార్థంవై చకార మతిమాన్మతిం, అయోజాలాని నిర్మథ్య భిత్వా రత్నమయం గృహం, మహేంద్రభవనా ద్గుప్త మాజహారామృతం తతః. ౩౪. తం మహర్షిగణై ర్జుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణం, నామ్నా సుభద్రం న్యగ్రోధం దదర్శ ధనదానుజః. ౩౬. తంతు గత్వా పరం పారం సముద్రస్య నదీపతేః, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే. ౩౭. తత్ర కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణం, దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్షసం. ౩౮. స రావణ స్సమాగమ్య విధివ త్తేనరక్షసా, మారీచేనార్చితో రాజా సర్వకామై రమానుషైః. ౩౯. తం స్వయం పూజయిత్వాతు భోజనేనోదకేనచ, అర్థోపహితయావాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్. ౪౦. కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్ లంకాయాం రాక్షసేశ్వర, కేనార్థేన పున స్త్వం వై తూర్ణమేవ మిహాగతః. ౪౧. ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన సరావణః, తంతు పశ్చా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౪౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః.

మారీచ శ్రూయతాం తాత వచనం మమ భాషతః, ఆర్తోఽస్మి మమ చార్తస్య భవాన్ హి పరమాగతిః. ౧. జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా ఖరో మమ, దూషణశ్చ మహాబాహు స్స్వసా శూర్పణఖాచ మే, త్రిశిరాశ్చ మహాతేజాః రాక్షసః పిశితాశనః, అన్యేచ బహవ శ్శూరా లబ్ధలక్షా నిశాచరాః,

---

అయోజాలాని అయోనిర్మితజాలకాని - నిర్మథ్య ధ్వంసయిత్వా - తదంతర్వర్తిరత్నమయం గృహం భిత్వా - తతః తదంతర గుప్త మమృతం మహేంద్రభవనా దాజహార. ౩౪. సుపర్ణకృతలక్షణం - సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య తత్రేతి. కృష్ణాజినేత్యాదినా రామభక్తతయా జనితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః. సరావణ ఇతి. సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య - సర్వకామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః - అర్చితో బభూవ. కచ్చిదితి. ఏవం తూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం. ౪౧. ఏవ మితి. ఇదం ఉత్తరసర్గే వక్ష్యమాణం. ౪౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

మహాసమరమధ్యేపి గాంభీర్యం యస్య నిశ్చలం, తమహం శిరసా వందే జానకీ ప్రాణవల్లభం.

మారీచేత్యాది. భాషతః భాషమాణస్య. ౧. కర్తవ్యం వక్ష్యన్ పూర్వవృత్తం స్మారయతి జానీష ఇత్యా

భక్షణనిపాదనాశమునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః - అయోజాలాని అయశ్శృంఖలనిర్మితాని జాలాని - రత్నమయగేహోపరిపక్షిరాజప్రవేశపరిహారాయ బద్ధాని నిర్మథ్య - భిత్వా రత్నగృహం చభిత్వా-అమృత మాజహారేత్యన్వయః. ౩౪. తమితి. సుపర్ణకృతలక్షణం శాఖాభంగరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య తం తథోక్తం. ౩౬—౪౧. తత ఇతి. పశ్చా దిద ముత్తరసర్గేవక్ష్యమాణం. ౪౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

౧. త్రిశిరా ఇతి. లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః ప్రాప్తయుద్ధోత్సాహా ఇతి యావత్ * వసంతీతి,

వసంతి మన్నియోగేన నిత్యవాసంచ రాక్షసాః, బాధమానా మహారణ్యే మునీన్వై ధర్మచారిణః, చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్మణాం, శూరాణాం లబ్ధలక్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినాం.౫. తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః, సంగతాః పరమాయత్తా రామేణ సహ సంయుగే, నానాప్రహరణోపేతాః ఖరప్రముఖరాక్షసాః. ౬|. తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని, అనుక్త్వా పరుషం కించిచ్ఛరైర్వ్యాపారితం ధనుః, చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసా ముగ్రతేజసాం, నిహతాని శరైస్తీక్ష్ణైర్మానుషేణ పదాతినా, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణశ్చ నిపాతితః, హతశ్చ త్రిశిరాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః. ౯|. పితా నిరస్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః, సహంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియపాంసనః, దుశ్శీలః కర్కశ స్తీక్ష్ణోఽమూర్ఖోఽలుబ్ధో జితేంద్రియః,త్యక్తధర్మో హ్యధర్మాత్మా భూతానా మహితేఽరతః. ౧౧|. యేనవైరం వినారణ్యే సత్త్వమాశ్రిత్య కేవలం, కర్ణనాసాపహరణా ద్భగినీ మే విరూపితా, తస్య భార్యా జనస్థానాత్సీతాం సురసుతోపమాం, ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయ స్తత్ర మే భవ.

దినా అనువర్తినా మిత్యంత మేకం వాక్యం. ఖరాదయ శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాంతాః-జనస్థానే నిత్యవాసం యథా తథా వసంతీతి జానీహ ఇత్యన్వయః-రతివాస మితి పాఠే-రత్యా ప్రీత్యా వాసోయస్మిన్ కర్మణి తత్తథా.౫. తేత్వితి. వసమానాః-తాచ్ఛీల్యేశానచ్-సంయుగే రామేణ సహసంగతాః-రామేణసహయుద్ధ మకుర్వ న్నిత్యర్థః - పరం అత్యంతం - ఆయత్తాః సన్నద్ధాః-ప్రహరణం ఆయుధం. ౬|. తేనేతి. అనుక్త్వా పరుషం కించి దిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే-వ్యాపారితం సంధానమోక్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం-సంఖ్యే యుద్ధే. ని. యుద్ధమాయోధన మిత్యారభ్య మృధమాస్కందనం సంఖ్య మిత్యమరః. ౯|. పిత్రేత్యాది. కర్కశః కఠినహృదయః. ౧౧|. యేనేతి. సత్త్వం బలం - కేవల మాశ్రిత్య నతు ధర్మ మిత్యర్థః. ని. 'సత్త్వం బలేచజంతౌ చే'తి విశ్వః-ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి

రతివాసం రత్యా ప్రీత్యా వాసో యస్మిన్కర్మణి తత్తథోక్తం - చతుర్దశసహస్రాణి వసంతీ త్యనుషజ్యతే. ౫. తేత్వితి. సంయుగే-రామేణ సహ సంగతాః - తేన సహ - సమర మకార్షు రిత్యర్థః వసమానాః వసంతః పరమత్యర్థం - ఆయత్తా స్సన్నద్ధాః. ౮|. తేనేతి. తేన రామేణ కించి దపి పరుష మనుక్త్వా ధనుః - శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః - వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం. ౭—౯|. పిత్రేతి. పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాసితః - కిం కింతు కైకేయీవరదానమోహితేన పిత్రా ప్రార్థిత స్సన్ వన మాగతః - సభార్యః - సభాయా మార్యః సభ్యః - క్షీణజీవితః కిం - కింతు తస్య ఖరస్య సైన్యస్య సంహర్తా - కుతః క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాన్ పాతీతి క్షత్రియపః సచాసౌ పాంసనశ్చ శత్రునాశకః - అంససమాఘాత ఇతి ధాతుః - అతఏవ అశీలః కిం - కింతు సద్వృత్తః - తథాపి కర్కశః కఠినః శత్రువిషయ ఇతిశేషః - తీక్ష్ణః కార్యే ష్వనలసః-అతఏవ అమూర్ఖః అలుబ్ధః జితేంద్రియ ఇతి చ్ఛేదః - త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః విరుద్ధాః - ధర్మా యేనేతి మధ్యమపదలోపిసమాసః - అతఏవాధర్మాత్మాకిం - కింతు ధార్మిక ఏవ - అతఏవ భూతానామహితే - అతః సర్వభూతదయాపరఇత్యర్థః. ౧౧|. యేనేతి. తస్యభార్యా మితి - యథాశ్రుతార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు సనత్కుమార

౧౩౪. త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబలః, భ్రాతృభిశ్చ సురాన్ యుద్ధే సమగ్రా న్నాభిచింతయే. ౧౪౪. తత్సహాయో భవ త్వం మే సమర్థో హ్యసి రాక్షస, వీర్యేయుద్ధేచదర్పేచ నహ్యస్తి సదృశ స్తవ, ఉపాయజ్ఞో మహాన్ శూరస్సర్వమాయావిశారదః, ఏతదర్థమహంప్రాప్త స్త్వత్సమీపం నిశాచర, శృణుతత్కర్మ సాహాయ్యే యత్కార్యం వచనాన్మమ. ౧౬. సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః, ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర. ౧౭. త్వాంతు నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వాతు మృగరూపిణం, గృహ్యతామితి భర్తారం లక్ష్మణం చాభిధాస్యతి. ౧౯. తత స్తయో రపాయే తు శూన్యే సీతాం యథా సుఖం, నిరాబాధో హరిష్యామి రాహుశ్చంద్రప్రభా మివ. ౨౦. తతః పశ్చాత్సుఖం రామే భార్యాహరణకర్శితే, విస్రబ్ధః ప్రహరిష్యామి కృతార్థే నాంతరాత్మనా. ౨౧. తస్య రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః, శుష్కం సమభవ ద్వక్త్రం పరిత్రస్తో బభూవహ. ౨౨. ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ శుష్కౌ నేత్రై రనిమిషై రివ, మృత

ఇదార్థః. ౧౩౪. త్వయేతి. భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః - సమగ్రాన్ సంపూర్ణాన్ - నాభిచింతయే నగణయామి. ౧౪౪. తత్సహాయో భవేత్యాది. శృణు తత్ కర్మ త్యత్ర తదితి భిన్నంపదం - ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కర్మ కార్యం కర్తవ్యం త న్మమవచనా చ్ఛృణ్వితి సంబంధః. ౧౬. సౌవర్ణ ఇతి. ప్రముఖే అగ్రే. ౧౭. త్వా మితి. గృహ్యతా మితి-అయ మితి శేషః. ౧౯. తత ఇతి. తయోః రామలక్ష్మణయోః-అపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ప్రదేశే - నిరాబాధః అప్రతిబంధః. ౨౦. తతః పశ్చా దితి. విస్రబ్ధః నిశ్శంకః-అంతరాత్మనా అంతస్థనైర్యేణ. ౨౧. తస్యేతి. సః మారీచః-రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ-తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవ దిత్యన్వయః. ౨౨. భయకార్యాంతర మాహ-ఓష్ఠా వితి. శుష్కౌ ఓష్ఠౌ పరిలిహన్ సః-అనిమిషైః నిమేషరహితైః-నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః-మృతభూత ఇవ మృతజంతురివా ర్తస్సన్ రావణం సముదైక్షత. ౨౩. ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్ణాతి-స ఇతి. త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుమాహ

వచసా ద్విష్ణురూపశ్రీరామాద్వధంప్రాప్య-తత్పదంప్రాప్తుం-తస్య భార్యాం మానయిష్యామి నతు ద్రోహబుద్ధ్యేతి భావః. టీ. యేనేతి సత్త్వం బలం ఆశ్రిత్యప్రాప్య. ౧౩౪. త్వయేతి. త్వయా భ్రాతృభిశ్చ-సహాయభూతై ర్నాభిచింతయే నగణయామి. టీ. సమగ్రాన్ సర్వాన్ సురాన్. ౧౪౪. శృణ్వితి. తదితి భిన్నం పదం-ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కార్యం యత్కర్తవ్యం తన్మేవచనాత్ శృణ్వితి సంబంధః. ౧౯. తత ఇతి. తయో రపాయే అపగమే సతి - శూన్యే ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే-నిరాబాధః-ప్రతిబంధరహితః. ౨౦. తతఇతి. ప్రాతీతికోఽర్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-రామే భార్యాహరణకర్శితే రామఏవేశః రామేభస్య-ఆర్యా సీతా - తస్యాః ఆహరణం-తేన హేతునా కర్శితే నాశితే సతి-రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః*తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్సన్ పశ్చా ద్విస్రబ్ధం నిష్కళంకం-సుఖం పరమానందసుఖం మోక్ష మితి యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్షేణాహరిష్యామి-ప్రాప్స్యామీత్యర్థః-ఇద మాత్మగతం. ౨౧. తస్యేతి. రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవ దితి సంబంధః. ౨౨. ఓష్ఠా వితి. నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః-మృతభూత ఇవ మృతసదృశః. టీ. నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - అన్యథా బహువచనాయో

భూతఇవాగ్రస్తురావణం సముదైక్షత. ౨౩ సరావణంత్రస్తవిషణ్ణచేతాః మహావనే రామపరాక్రమజ్ఞః, కృతాంజలిస్తత్త్వ ముహవాచ వాక్యం హితం చ తస్మై హిత మాత్మనశ్చ. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అరణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః, ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరం. ౧. సులభాః పురుషా రాజన్ సతతం ప్రియవాదినః, అప్రియస్యతు పథ్యస్య వక్తా శ్రోతాచ దుర్లభః. ౨. ననూనం బుధ్యసే రామం మహావీర్యం గుణోన్నతం, అయుక్తచార శ్చపలో మహేంద్రవరుణోపమం. ౩. అపి స్వస్తి భవే త్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసాం, అపి రామో నసంక్రుద్ధః

పరాక్రమజ్ఞ ఇతి- పూర్వం దండకారణ్యే ఽయో రామపరాక్రమ ఆసీత్ తస్య జ్ఞ ఇత్యర్థః - తస్మై రావణాయ- హితం అనపాయం- హితయోగేన వార్తితేన చనర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షట్త్రింశస్సర్గః.

సీతాపహరణ్వసంభూత మప్రమేయం మహాన్మతః, సమస్తాపాయ హితో రామో జయతు మేధసం. తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది. ౧. సులభా ఇతి. సతతం అపత్ప్రస్తావని- ప్రియవాదినః స్వామిహితాహితవిమర్శ ముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛా వాదినః-పురుషా స్సులభాః-రాజ్ఞః- అప్రియస్యతు అప్రియస్యాపి-తత్కాలే శ్రవణకటుతయా ప్రతీయమానస్యాపి-కాలాంతరే-పథ్యస్య హితస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః-వచనస్య - వక్తాపి - తథావిధవచనస్య శ్రోతాచ పథ్యభక్షణవన్మమేదం హిత మితి గృహీతా రాజాచ-దుర్లభః-అతో మయోచ్యమాన మప్రియ మివ స్థిత మపి పరమహిత మితి గృహాణేతి భావః.౨. పథ్యవచనమేవాహ-ననూన మిత్యాదినా. అయుక్తచారః అనియోజితచారః-చపలశ్చ అయుక్తచారత్వా ద్రామ - తద్వీర్యం సమ్యక్ నజానాసీత్యర్థః. అత్రైవ నిర్గత్య పున రాగమనా న్మనసా నమే వచనం శ్రోష్యతీతి నిశ్చిత్య రామపరాక్రమేణ సాభిప్రాయ నర్థా నాహ-అపీత్యాదినా. అపి స్సంభావనాయాం - కాకుస్వరోపి ద్రష్టవ్యః - ఏవ ముత్తరవాక్యేష్వపి స్వరపర్యవసానే కార్థపరిచ్ఛేదః కార్యః - రక్షసాం సజాతీయానాం స్వస్తి భవే దపి - ఆర్షీ షష్ఠీ-

గాల్. ౨౩. స ఇతి. త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః ఖిన్నమానసవిచారో యస్య- అతః - రామపరాక్రమజ్ఞః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

౧. సులభా ఇతి. సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః-పురుషాః సులభాః - భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచి ద్వంచకాః రాజసమీపవర్తినః. రాజ్ఞో భవిష్య దాపదం జ్ఞాత్వాపి తన్నివృత్త్యుపాయ మకథయిత్వా-తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః - కింతు అప్రియస్య తత్కాలే అప్రియవత్ప్రతీయమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పథ్యస్య కాలాంతరే పథ్యస్య - శుభోదర్కస్యేత్యర్థః - వచనస్యేతి శేషః - వక్తా దుర్లభః తాదృశో మంత్రీ దుర్లభ ఇత్యర్థః-అప్రియస్యచ పథ్యస్య వక్తా శ్రోతాచ దుర్లభః - తస్మా న్మయోక్త మిదానీం కర్ణపరుష మపి - శుభోదర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్య మితి భావః. ౨. టీ. నేతి. అయుక్తచారః అహితోపదేష్టృచారః. ౩. అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయే నాహ - అపీతి. రక్షసాం స్వస్తి భవే దపి భవే

కుర్యాల్లోక మరాక్షసం. ౪. అపితే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా, అపి సీతానిమిత్తం చ నభవే ద్వ్యసనం మమ. ౫. అపి త్వా మీశ్వరం ప్రాప్య కామవృత్తం నిరంకుశం, న వినశ్యే త్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా. ౬. త్వద్విధః కామవృత్తోహి దుశ్శీలః పాపమంత్రితః, ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం సరాజా హంతి దుర్మతిః. ౭. నచ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన, నలుబ్ధో నచదుశ్శీలో నచక్షత్రియపాంసనః, నచ ధర్మగుణై ర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః, నతీక్ష్ణో నచభూతానాం సర్వేషా మహితేరతః. ౯. వంచితం పితరం దృష్ట్వా కైకేయ్యా సత్యవాదినం, కరిష్యామీతి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనం. ౧౦. కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం పితుర్దశరథస్యచ, హిత్వా రాజ్యంచ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టోదండకావనం, నరామః కర్కశ స్తాత నావిద్వా న్నాజితేంద్రియః, అనృతం దుశ్శ్రుతం చైవ నైవత్వం వక్తు మర్హసి. ౧౨ రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ స్సాధు స్సత్యపరాక్రమః, రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానాం మఘవానివ. ౧౩. కథం త్వం తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా, ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభా మివ వివస్వతః. ౧౪. శరార్చిష మనాధృష్యం చాపఖడ్గేంధనం రణే, రామాగ్నిం

అకార్యనివృత్త్యర్థం తాతేతి సంబోధనం. ౪. ౫. అపిత్వా మితి. ఈశ్వరం స్వామినం-కామవృత్తం యథేచ్ఛవ్యాపారం-నిరంకుశం అమర్యాదం. ౬. త్వద్విధ ఇతి. య ఇత్యధ్యాహార్యం-పాపం దుష్టం మంత్రితం విచారో యస్యసః. ౭. పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహరతి-నచేత్యాదినా. కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి-ఆనందిరానందః-సర్వధాతుభ్య ఇన్నితి ఇన్. ౯. వంచిత మితి. కైకేయ్యావంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామీతి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః-తాతేతి సాంత్వోక్తిః. వనగమనే హేత్వంతర మాహ-కైకేయ్యా ఇతి. ప్రియస్య కామః కామనా స ఏవార్థో యస్మిన్ కర్మణి. ౧౧. నరామ ఇతి. అనృత మితి. అనృతం అసత్యం దుశ్శ్రుతం వైపరీత్యేన శ్రుతంచ-భవాన్ వక్తుం నార్హసీ త్యన్వయః. ౧౨. రామ ఇతి. రామః విగ్రహవాన్ మూర్తో ధర్మ ఏవ - తత్ర దోషసంభావనా కథంచి దపి నకార్యేతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం నాయక స్తథా రామ స్సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః. ౧౩. కథ మితి. స్వేన తేజసా పాతివ్రత్యవైభవేన-ప్రసభం బలాత్కృత్య. ౧౪. శరార్చిష మితి. శరపదం ఖడ్గధారాయా అప్యుప

త్కిం - నభవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకాన్ అరాక్షసా న్కుర్యా దపి నకుర్యాత్కిం కుర్యాదేవ. ౪. అపీతి. జనకాత్మజా-తే-జీవితాంతాయ నోత్పన్నాపి-కింతు ఉత్పన్నైవ - సీతానిమిత్తం మహద్వ్యసనం నభవే దపికిం - భవేదేవ. ౫. అపిత్వా మితి. లంకాపురీ త్వాం ప్రాప్య - నవినశ్యే దపికిం-వినశ్యేదేవేత్యర్థః. ౬. ౭. పూర్వం రామే రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి - నచ పిత్రేత్యాది. ౮. ౯. వంచిత మితి. సత్యవాదినం కరిష్యామీతి వనం ప్రవ్రజితః-స్వయమేవ గతః. ౧౦. కైకేయ్యా ఇతి కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం ప్రియమనోరథపూరణార్థం. ౧౧—౧౩. కథ మితి. స్వేనతేజసా-పాతివ్రత్యవైభవాదినా. శరార్చిషం శరా ఏవార్చింషి జ్వాలా యస్య తం-ఖడ్గచాపేంధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే-అర్శ ఆద్యచ్-తథా ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేంధనాని దాహ్యవస్తూని యస్య తం-తథోక్తం. ౧౫. ధనురితి. ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం-ధను రేవ వ్యాదితం

సహసాదీప్తం నప్రవేష్టుం త్వ మర్హసి. ౧౫. ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం శరార్చిష మమర్షణం, చాపపాశధరం వీరం శత్రుసైన్యప్రహారిణం, రాజ్యం సుఖం చ సంత్యజ్య జీవితం చేష్ట మాత్మనః, నాత్యాసాదయితుం తాత రామాంతక మిహార్హసి. ౧౭. అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా, నత్వంసమర్థ స్తాం హర్తుం రామచాపాశ్రయాం వనే. ౧౮. తస్య సా నరసింహస్య సింహోరస్కస్య భామినీ, ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరా భార్యా నిత్య మనువ్రతా. ౧౯. న సా ధర్షయితుం శక్యా మైథిల్యోజస్వినః ప్రియా, దీప్తస్యేవహుతాశస్య శిఖాసీతా సుమధ్యమా. ౨౦. కిముద్యమ మిమం వ్యర్థం కృత్వా తే రాక్షసాధిప, దృష్టశ్చేత్త్వం రణే తేన తదంతం తవ జీవితం. ౨౧. జీవితం చ సుఖంచైవ రాజ్యంచైవ సుదుర్లభం, యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మాకృథా రామ విప్రియం. ౨౨. సస్సర్వై స్సచివై స్సార్థం విభీషణపురోగమైః, మంత్రయిత్వాతు ధర్మిష్ఠైః కృత్వా నిశ్చయ మాత్మనః, దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం, ఆత్మనశ్చ బలం జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తత్త్వతః, హితాహితం వినిశ్చిత్య క్షమం త్వం కర్తు మర్హసి. ౨౪. అహంతు మన్యే తవ న క్షమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూనునా, ఇదంహి భూయ శ్శృణు వాక్య ముత్తమం క్షమం చ యుక్తం చ నిశాచరేశ్వర. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

లక్షణం - చాపఖడ్గేంధన మితి రూపణాత్ - సహసా సాహసేన. ౧౫. ధను రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం - వ్యాదితం వివృతం - అత్యాసాదయితుం అత్యంత మాసన్నో భవితుం. ౧౭. అప్రమేయ మితి. జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ-తత్తేజః. అప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యం - శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వ మశ్నుత ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతిశయ ఉక్తః - వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే-రామచాపాశ్రయా మితి రామవైభవోక్తిః-ఉభయథాపి నహర్తుం శక్యేత్యర్థః- జనకాత్మజేతి కులప్రభావా దపి నహర్తుం శక్యేత్యర్థః. ౧౮—౨౦. కి మితి. వ్యర్థ మిమ ముద్యమ ముద్యోగం కృత్వా తేకిం-కింఫలం ప్రాప్తవ్య మిత్యర్థః. తదంతం దర్శనాంతం. ౨౧. నకేవలం జీవితం - సురాదికంచ దుర్లభ మిత్యాహ - జీవితం చేతి. ౨౨. స ఇత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం సత్య మిత్యన్వయః - క్షమం సాధు. ౨౪. అధునా స్వబుద్ధిం దర్శయతి - అహం త్వితి. యుక్తం యుక్తిసహితం. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

సర్వసంహారాయ వివృతం దీప్తం జ్వాలా దీప్త మాస్యం యస్య తం - అమర్షణం క్రుద్ధం * ఆసాదయితుం ప్రాప్తుం. కిం కృత్వా రాజ్యాదీని సంత్యజ్యేత్యర్థః. ౧౭—౨౦. కి మితి. వ్యర్థ మిమ ముద్యమంకృత్వా - తే - కిం నకిమపి హిత మిత్యర్థః - తదంతం తద్దర్శనావసాన మిత్యర్థః. ౨౧. జీవిత మిత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. ౨౨—౨౫. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తత్రింశస్సర్గః.

కదాచిదప్యహం వీర్యా త్పర్యటన్ పృథివీ మిమాం, బలంనాగసహస్రస్య ధారయన్ పర్వతోపమః, నీలజీమూతసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః, భయం లోకస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః, వ్యచరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసాని భక్షయన్. ౨½. విశ్వామిత్రోఽథ ధర్మాత్మా మద్విత్రస్తో మహామునిః, స్వయం గత్వా దశరథం నరేంద్ర మిద మబ్రవీత్. ౩½. అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే సమాహితః, మారీచా న్మే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర. ౪½. ఇత్యేవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా, ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిం. ౫½ బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః, కామం తు మమ యత్సైన్యం మయాసహ గమిష్యతి, బలేన చతురంగేణ స్వయమేత్య నిశాచరాన్, వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠ శత్రూం స్తే మనసేప్సితాన్. ౭½. ఇత్యేవ ముక్త స్సమునీ రాజాన మిదమబ్రవీత్, రామా న్నాన్యద్బలం లోకే పర్యాప్తం తస్య రక్షసః, దేవతానా మపి భవాన్ సమరే ష్వభిపాలకః, ఆసీ త్తవకృతం కర్మ త్రిలోకే విదితం నృప, కామ మస్తు మహత్సైన్యం తిష్ఠ త్విహ పరంతప, బాలో ప్యేష మహాతేజా స్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే, గమిష్యే రామ మాదాయ స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప. ౧౧. ఏవ ముక్త్వాతు సముని స్త మాదాయ నృపాత్మజం, జగామ పరమప్రీతో విశ్వామిత్ర స్స్వమాశ్రమం. ౧౨. తం తదా దండకారణ్యే యజ్ఞ ముద్దిశ్య దీక్షితం, బభూవోపస్థితో రామ శ్చిత్రం విష్ఫారయన్ ధనుః. ౧౩. అజాతవ్యంజన శ్శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణః, ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనక

ఆబాల్యసిద్ధసహజశౌర్యాదిగుణశేవధిః, రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వతః. తద్గుణజాతం నయుక్త్యా కల్పయితోచ్యతే - కిం త్వనుభవసిద్ధ మిత్యాహ - కదాచి దిత్యాదినా - సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అహం వ్యచర మిత్యన్వయః - నాగో గజః - భయజననే హేతుమాహ- నీలేత్యాదినా. ౨½. విశ్వామిత్ర ఇతి. మదితి పంచమీ. ౩½. అద్యేతి. పర్వకాలే యజ్ఞసుత్యాకాలే. ౪½. ౫½. బాల ఇతి. ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్షవయస్కః కేచిత్తు ఇదం రావణబిభీషయోక్తం - వస్తుత ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్త మిత్యాహుః - కామం భృశం - యత్సైన్యం - తదిత్యధ్యాహార్యం. ౭½. ఇతీతి. రామా దన్యత్ బలం సైన్యం తస్య నపర్యాప్తం నసమర్థం - దశరథస్య కోపో మాభూ దితి సాంత్వయతి దేవతానా మితి - ఆసీ దితి - తవకృతం త్వయా కృతం కర్మ-త్రిలోకే లోకత్రయే అర్షత్వా న్నజీప్ - విదితం ప్రసిద్ధం - యద్యపి మహత్సైన్యమప్యస్తు - తథాపి తత్సర్వ మిహ తిష్ఠతు-ప్రకృతకార్యా సామర్థ్యాదితి భావః. ౧౧—౧౨. త మితి. రామః చిత్రం ధనుః - విష్ఫారయన్ నయన్ సన్-ఉపస్థితః - రక్షణాయ సమీపం ప్రాప్తో బభూవేత్యర్థః. ౧౩.

ఇదానీం మారీచః రావణదుర్బుద్ధినివారణాయ రామవైభవం వక్తు ముపక్రమతే. కదాచి దితి. ౨½. విశ్వామిత్ర ఇతి. మద్విత్రస్తః మన్నిమిత్తం విత్రస్తః. ౩½. అద్యేతి. పర్వకాలే యాగకాలే. ౫½. బాల ఇతి. అకృతాస్త్రః అనభ్యస్తాస్త్రః. టీ. బాలో ద్వాదశవర్షోఽకృతాస్త్రశ్చేతి రావణబిభీషయోక్తం * కామ మితి. సైన్యం కర్తృ. ౭½. * ఆసీ దితి. కామ మత్యంతం-మహత్సమర్థం-సైన్యమస్తు - తథాపి తిష్ఠతు- తేనానుపయోగా దితి భావః. ౧౨. త మితి. ఉపస్థితః తద్రక్షణార్థం సమీపం

మాలయా, శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా, అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః. ౧౫. తతోఽహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః, బలీ దత్తవరో దర్పా దాజగామ తదాశ్రమం. ౧౬. తేన దృష్టః ప్రవిష్టోఽహం సహసైవోద్యతాయుధః, మాంతు దృష్ట్వా ధను స్సజ్య మసంభ్రాన్త శ్చకార సః. ౧౭. అవజాన న్నహం మోహా ద్బాలోయ మితి రాఘవం, విశ్వామిత్రస్యతాం వేది మభ్యధావం కృతత్వరః. ౧౮. తేన ముక్త స్తతో బాణ శ్శిత శ్శత్రునిబర్హణః, తేనాహం త్వాహతః క్షిప్త స్సముద్రే శతయోజనే. ౧౯. నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః, రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహ మచేతనః. ౨౦. పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి, ప్రాప్య సంజ్ఞాం చిరా త్తాత లంకాం ప్రతిగతః పురీం. ౨౧. ఏవ మస్మి తదా ముక్త స్సహాయాస్తు నిపాతితాః, అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిష్టకర్మణా. ౨౨. తన్మయా వార్యమాణ స్త్వం యది రామేణ విగ్రహం, కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్స్యసి రావణ. ౨౩. క్రీడారతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినాం, రక్షసాం చైవ

అజాతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నయౌవనలక్షణః - ఏకవస్త్రధరః- బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః - శిఖీ-కులోచితశిఖాయుక్తః - హ్రీమ్యాదిత్యాదినిః - కనకమాలయే త్యుపలక్షణే తృతీయా - శోభయన్ - మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వన్నిత్యర్థః - ఉదితచంద్రోపమ్యేన విరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే - శత్రో రపివిగ్రహావర్జన మాకర్షతయా. తనిశ్లోకీ. శ్రీమాన్ అనపాయశ్రీకః - పద్మపత్రనిభేక్షణః - రవికరవికసితపుండరీకదళాయతేక్షణః- ధన్వీ - బాల్యోచితప్రశస్తధనుః (౪౧) తనిశ్లోకీ. శోభయన్నితి. స్వేన స్వాసాధారణేన తేజసా దండకారణ్యం శోభయన్నితి మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ధయన్నిత్యాచార్యాః - తాదృశతేజోవత్త్వే ప్యనుద్వేగదాయిత్వ మాహ- బాలచంద్ర ఇతి(౪-౨)౧౫. తత ఇతి. ఆజగామే త్యుత్తమపురుషః. ౧౬. ౧౭. అవజాన న్నితి. మోహాత్ అవజానన్ తిరస్కుర్వన్. ౧౮. తేనేతి. తేన రామేణ బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః. ౧౯. నేచ్ఛతేతి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా- నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - అనిచ్ఛాహేతు ర్నజ్ఞాయతే స్వయం హంతుం సమర్థ ఏవేతి భావః- అచేతనః నిశ్చేష్టః - మూర్ఛితో వా. తనిశ్లోకీ. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం (౪౩) ౨౦. ౨౧. ఏవ మస్మీతి. నిపాతితాః హతాః. ౨౩. క్రీడేతి. క్రీడాలీలా-రతిః భోగః-

---

ప్రాప్తస్సన్. ౧౩. అజానేతి. అజాత వ్యంజనః అనుత్పన్నశ్మశ్రుః - ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యస్థితః- శిఖీ - కాకపక్షధరః - కనకమాలయా ఉపలక్షితః. టీ. ధన్వీ - బాల్యోచితధనుర్ధరః - కనకమాలయా బాల్యోచితవ్యాఘ్రనఖాదిఖచితకనకమాలయా ఉపలక్షితః. ౧౪. టీ. శోభయన్నితి. స్వేన స్వసాధారణేన దీప్తేన దేదీప్యమానేన-దండకారణ్యం శోభయన్ - తాదృశతేజస్విత్వేపి అనుద్వేగకారిత్వ మాహ - బాలచంద్ర ఇతి. ౧౫. తత ఇతి. ఆజగామేత్యుత్తమపురుషరూపం-ఆగతోఽస్మీత్యర్థః. ౧౬—౧౮. తేనేతి. తేన రామేణ-తేనబాణేన ఆహతోఽహం-శతయోజనపర్యంతే సముద్రే-క్షిప్తః. ౧౯. నేచ్ఛతేతి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్చ రక్షణం కేవలకృపామూలం - రామస్యేతి-నిరస్తస్సన్ అచేతనోఽస్మి. ౨౦. ౨౧. టీ. ఏవ మితి. సహాయా స్సహాయభూతా ఏతే సర్వే రామేణ నిపాతితాః. ౨౨. ౨౩. క్రీడేతి. ఆహరిష్యసి-ప్రయత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪.౨౫.అవ

సంతాప మనర్థం చాహరిష్యసి. ౨౪. హర్మ్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవి
భూషితాం, ద్రక్ష్యసి త్వం పురీం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే. ౨౫. అకుర్వం
తోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్. పరపాపై ర్వినశ్యంతి మత్స్యా నాగ
హ్రదే యథా. ౨౬. దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్ దివ్యాభరణభూషితాన్, ద్రక్ష్య
స్యభిహతాన్ భూమౌ తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్. ౨౭. హృతదారాన్ సదా
రాంశ్చ దశవిద్రవతో దిశః, హతశేషానశరణాన్ ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాన్.
౨౮. శరజాలపరిక్షిప్తా మగ్నిజ్వాలాసమావృతాం, ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్ర
క్ష్యసి త్వం నసంశయః. ౨౯. పరదారాభిమర్శాత్తు నాన్య త్పాపతరం మహత్,
ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః, భవ స్వదారనిరత స్స్వకులం
రక్ష రాక్షస, మాన మృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్ట మాత్మనః, కళత్రాణి చ
సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ, యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మాకృథా రామవిప్రి
యం. ౩౨. నివార్యమాణ స్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది
ధర్షయిష్యసి, గమిష్యసి క్షీణబల స్సబాంధవో యమక్షయం రామశరాత్తజీవితః.
౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః

తయో ర్విధిః క్రమః - తద్జ్ఞానాం - తత్ర సక్తానా మిత్యర్థః-సమాజః సభా-అనర్థం దుఃఖం సంతాపః తత్కార్యం - ఆహరిష్యసి యత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪. హర్మ్యేతి. 'హర్మ్యాదిర్ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః, సంబాధాం నిబిడాం-రత్నవిభూషితాం - గృహద్వారాదౌ. ౨౫. త్వద్దోషేణ సకలరాక్షసమయో భవిష్యతీతి దర్శయిష్య న్తత్పర్య మసత్సంగదోషం న్యాయారూఢ ముపవర్ణయతి - అకుర్వంతోపీతి. శుచయః పరిశుద్ధాః - అపాపాఇత్యర్థః-పాపాన్యకుర్వంతోపి - పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్ పరపాపై ర్వినశ్యంతి - యథా నాగహ్రదే సర్పహ్రదే - నాగనిగ్రహోద్యప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి తత్సహవాసా ద్ధన్యంతే తద్వదిత్యర్థః. ౨౬. దివ్యేతి. తవ దోషాత్తు తవ దోషాదేవ. ౨౭. హృతేతి. హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్-అశరణాన్ రక్షకరహితాన్. ౨౮. శరజాలేతి, ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహాం. ౨౯.ఏవం దృష్టదోషముపపాద్య దృష్టదోషం దర్శయతి - పరదారేతి. 'పరిగ్రహః కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః - జాత్యభిప్రాయే నైకవచనం - రామవిప్రియం రామాపరాధం. ౩౨. నివార్యమాణ ఇతి. ప్రసహ్యబలాత్కృత్య - మామనాదృత్యేత్యర్థః-రామశరేణ ఆత్తం ఆకృష్టం నాశిత మితి యావత్-తాదృశం జీవితం యస్య సః. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః.

ర్వంత ఇతి. పాపసంశ్రయాత్-పాపాత్మసంగతేః పరపాపైః - పరేషాం పాపాత్మనాం - పాపైర్నిమిత్తైః నాగహ్రదే సర్పయుక్తహ్రదే - గరుడేన నాగనిగ్రహసమయే యథా మత్స్యాశ్చహన్యంతే తద్వదిత్యర్థః. ౨౬. ౨౭. హృతదారా నితి. హృతదారాన్ పరిహృతదారాన్ త్యక్తదారా నితి యావత్. ౨౮. ౨౯. పరేతి. పరిగ్రహః - జాత్యభిప్రాయే నైకవచనం. ౩౨. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

ఏవ మస్మి తదా ముక్తః కథంచిత్తేన సంయుగే, ఇదానీ మపి యద్వృత్తం తచ్ఛృణుష్వ నిరుత్తరం. ౧. రాక్షసాభ్యా మహం ద్వాభ్యా మనిర్విణ్ణ స్తథాకృతః, సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనం. ౨. దీప్తజిహ్వో మహాకాయ స్తీక్ష్ణదంష్ట్రో మహాబలః, వ్యచరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః. ౩. అగ్నిహోత్రేషు తీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ,అత్యంత ఘోరో వ్యచరం తాపసాన్ సంప్రధర్షయన్. ౪. నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః, రుధిరాణి పిబం స్తేషాం తథా మాంసాని భక్షయన్. ౫. ఋషిమాంసాశనః క్రూర స్త్రాసయ న్వనగోచరాన్, తథా రుధిరమత్తోహం విచరన్ ధర్మదూషకః, ఆసాదయం తదా రామం తాపసం ధర్మచారిణం, వైదేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథం. ౮. తాపసం నియతాహారం సర్వభూత హితేరతం, సోఽహం వనగతం రామం పరిభూయ మహాబలం, తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైర మనుస్మరన్, అభ్యధావం హి సంక్రుద్ధ స్తీక్ష్ణశృంగో మృగాకృతిః, జిఘాంసు రకృతప్రజ్ఞ స్తం ప్రహార మనుస్మరన్, తేన ముక్తా స్త్రయో బాణా శ్శితా శ్శత్రునిబర్హణాః, వికృష్య బలవచ్చాపం సుపర్ణానిలనిస్వనాః. ౧౦॥ తే బాణా వజ్రసంకాశా స్సుముక్తా రక్తభోజనాః, ఆజగ్ము స్సహితా స్సర్వే త్రయ స్సన్నతపర్వణః. ౧౧॥ పరాక్రమజ్ఞో రా

అపరాధవిహీనేషు సాపరాధం కరోతి యః, దయాళుం సర్వభూతేషు తమహం రామ మాశ్రయే. ఏవ మిత్యాది. ఇదానీ మపి ప్రౌఢావస్థాయా మపి - యద్వృత్తం మద్విషయ మభూత్ తత్ నిరుత్తరం శృణుష్వ - మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృణ్విత్యర్థః - యదుత్తరమితి పాఠే యత్సర్వాం తోత్తరం తదతిరిక్తాసాధ్యం తదపి శృణ్విత్యర్థః. ౧. రాక్షసాభ్యా మితి, తథా కృతః - ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి - అనిర్విణ్ణః నిర్వేద రహితః - నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః - అప్రాప్తతద్విషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః. ౨. దీప్తజిహ్వ ఇత్యాది. విశేషణత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్వం వివక్ష్యతే. ౩—౮. తాపస మిత్యాది. రామపరాక్రమం జానన్నపి కథం తత్పరిభవాయోద్యుక్త ఇత్యత్రాహ - తాపసోఽయమితి. జ్ఞాత్వేతి. తాపసత్వా దహింసాపరేణ భవితవ్య మితి విశ్వస్యేత్యర్థః-ఏవంవిధ దుర్వ్యాపారప్రయోజకం వైరస్మరణం-అకృతా అప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధి ర్యస్య సః. ౯, ౧౦॥ తే బాణా ఇతి. సర్వే ఇతి ప్రయోగయోగపద్యార్థ ముక్తం-సన్నతపర్వణః సన్నతపర్వాణః. ౧౧॥ పరాక్రమజ్ఞ ఇతి. దృష్టం భయం యేనకరణేన సదృష్టభయః - ఉద్భ్రాంతః పలాయ్యాగతః - ముక్త ఇతి-పలాయితేషు

ఏవ మితి. నిరంతర మితి పాఠే మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః. ౧. రాక్షసాభ్యామితి. అనిర్విణ్ణ స్తథాకృతః - పూర్వం రామేణ ప్రాణసంకటం ప్రాపితోప్యహ మనిర్విణ్ణః కృతః-పునరపి శ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌ నిష్ఫలత్వధీరహితః కృతః - పునరపి శ్రీరామనిరసనాయ ప్రవృత్తోఽహ మితి యావత్ - యద్వా-తథాకృతః-పూర్వం ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి అహ మనిర్విణ్ణః-అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః. ౨—౮.* టీ. తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా తాపసవేషధార్యయం మాం కింకరిష్యతీతి జ్ఞాత్వా * టీ. జిఘాంసు రితి. తం ప్రహారం పూర్వప్రహారం. ౧౦॥ తత ఇతి. * ఆజగ్మురితి. సన్నతపర్వణ ఇతి ప్రథమార్థే ద్వితీయా. ౧౧॥

నస్య శరో దృష్టభయః పురా, సముద్భ్రాంత స్తతో ముక్త స్తావుభౌ రాక్షసౌ హతౌ. ౧౨౹. శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచి త్ప్రాప్య జీవితం, ఇహ ప్రవ్రాజితో యుక్త స్తాపసోఽహం సమాహితః. ౧౩౹. వృక్షేవృక్షేచ పశ్యామి చీరకృష్ణాజినాంబరం, గృహీతధనుషం రామం పాశహస్త మివాంతకం ౧౪౹ అపి రామసహస్రాణి భీతః పశ్యామి రావణ, రామభూతమిదం సర్వమరణ్యం ప్రతిభాతి మే. ౧౫౹. రామమేవహి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప, దృష్ట్వా స్వప్నగతం రామ ముద్భ్రమామి విచేతనః. ౧౬౹ రకారాదీని నామాని రామ త్రస్తస్య రావణ, రత్నానిచ రథాశ్చైవత్రాసం సంజనయంతి మే. ౧౭౹. అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో నయుద్ధం తేన తే క్షమం, బలిం వా నముచిం వాపి హన్యాద్ధి రఘునందనః ౧౮౹. రణే రామేణ యుధ్యస్వ క్షమాం వా కురు రాక్షస, నతే రామకథా కార్యా యదిమాం ద్రష్టు

రామశరాప్రవృత్తేరితి భావః-రామస్యేతి పదం కాకాక్షిన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయో రన్వేతి-యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః-తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోఽహం సముద్భ్రాంతస్సన్ ముక్తః - రామపరాక్రమజ్ఞౌ తావుభౌ రాక్షసౌతు హతా విత్యన్వయః. ౧౨౹. శరేణేతి. ప్రవ్రాజితః కృత సకలదుష్కృత్యపరిత్యాగ ఇత్యర్థః-యుక్తః-ఉచితాచరణః-తాపసః తపోనిష్ఠః-సమాహితః నియతమనస్కః. వృక్షే వృక్ష ఇతి. హృదయా న్నాపయాతోపి దిక్షుసర్వాసు దృశ్యసే, రామభూతం జగదభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రశాసతీత్యాదా వివ శోకరాగభయాదిజనితనిరంతరసంతప్యమానచింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభిప్రాయేణ దర్శనస్యా ప్యుత్తరోత్తరదశే త్యనుసంధేయం. తనిశ్లోకీ. చీరకృష్ణాజినాంబర మితి గృహీతధనుష మితిచ శుభాశ్రయసంశీలనే పీతాంబరశంఖచక్రాదియోగ ఇవ జ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే. (౪౪) ౧౪౹. ఏకస్యైవరామస్య ప్రతివృక్షం గత్వా దృశ్యమానత్వ ముచ్యత ఇతి భ్రమం వారయతి - అపీతి. నకేవలం ప్రతివృక్షం - కింతు సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ - రామభూతమితి. తనిశ్లోకీ. (౪౫) ౧౫౹. నేదం రామస్య మాయాకృత మిత్యాహ - రామమేవేతి. రహితే. రామరహితే ప్రదేశే - నకేవలం జాగ్రద్దశాయా మేవ ప్రతీతోఽయం-స్వప్నదశాయా మపీత్యాహ-దృష్ట్వేతి. ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతం ప్రలాపం కరోమీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ (౪౬) ౧౬౹. నకేవలం దర్శనదశాయాం భీతికార్యం - శ్రవణదశాయా మపీత్యాహ-రకారాదీనీతి. కారప్రత్యయ శ్ఛాందసః - రేఫాదీని యాని రత్నాదీని నామాని తేషా మాద్యక్షరోచ్చారణే రామ మేవాయ మ్బ్రవీదితి త్రాసో జాయతే-ద్వితీయాక్షరోచ్చారణే శనై స్సునివర్తతఇతి భావః. ౧౭౹. ౧౮౹. రణఇతి. వైరనిర్యాతనం కర్తు మిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుద్ధ్యస్వ - యద్వా-క్షమాం కురు ఖరాదివధం సహస్వ - సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో నకర్తవ్య ఇతి భావః - హితంచాహ - నత ఇతి - రామకథా రామప్రసంగోపి - తే త్వయా నకార్యా - యదిమాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి - జీవితు మిచ్ఛసీత్యర్థః. ౧౯౹. లోకన్యాయ మాహ-బహవ ఇతి. యుక్తాః సమ్యగాచారాః-ధర్మం అనుష్ఠితవంతః-సాధవోపి

౧౨౹. * ఇహేతి. ప్రవ్రాజితః - కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. ౧౩౹—౧౫౹. రామమితి. రహితే రామరహితే వన ఇత్యర్థః. ౧౬౹. రకారాదీని రేఫాదీనీతి యావత్. టీ. కారప్రత్యయశ్ఛాందసః - తేషా మాద్యోచ్చారణే రామమేవాయం బ్రవీతీతి సంత్రాసో జాయతే - తద్ద్వితీయాక్షరోచ్చారణే శనై స్సంత్రాసోఽపగచ్ఛతీతి భావః. ౧౭౹. ౧౮౹. రణ ఇతి.

మిచ్ఛసి. ౧౯॥ బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః, పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః. ౨౦॥ సోఽహం తవాపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర, కురు యత్తే క్షమం తత్త్వ మహం త్వానానుయామిహ. ౨౧॥ రామశ్చహి మహాతేజా మహాసత్త్వో మహాబలః, అపి రాక్షసలోకస్య నభవే దంతకోపిసః. ౨౨॥ యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః, అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా, అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వ్యతిక్రమః. ౨౩॥ ఇదం వచో బంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యదినాభిపత్స్యసే, సబాంధవ స్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోఽద్య రామేణ శరై రజిహ్మగైః ౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః, ఉక్తో న ప్రతిజగ్రాహ

పరేషా మపరాధేన వినష్టాః - అసత్సంసర్గదోషేణేత్యర్థః. ౨౦॥ సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి-సోఽహ మితి. సోఽహం సాధుభూతోఽహం యత్తే క్షమం యత్త్వయా కర్తుం శక్యం - తత్ త్వమేవ కురు-అహం త్వా త్వాం-నానుయామి-అనర్థస్య నిశ్చితత్వాదిత్యర్థః. ౨౧॥ తత్ర హేతు మాహ-రామశ్చహీతి. హిః ప్రసిద్ధౌ-అపిః కామచారకరణే. ని. 'అపి స్సంభావనా ప్రశ్నశంకాగర్హా సముచ్చయే-తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చేతి విశ్వః. ద్వితీయోఽపి శబ్దః అవధారణే. ౨౨॥ ఖరవధేన నాగ్రహః కార్య ఇత్యాహ - యదీతి. సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణఖా విరూపితా- ఖరశ్చాతివృత్తో రామస్యోపరిగత్వా ప్రహారోద్యుక్తో రామేణ హతః-అత్ర రామస్య వ్యతిక్రమః కః-నకోపీత్యర్థః. ౨౩॥ అవశ్యం వక్తవ్య మర్థం పున ర్నిష్కృష్య దర్శయతి - ఇద మితి. యథోచ్యమానం పరమార్థత ఉచ్యమానం - నాభిపత్స్యసే నాంగీకరోషి. ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నాభిజానంతి దుర్జనాః, తమహం శిరసా వందే రఘునాథం గుణార్ణవం. మారీచేన త్విత్యాది. క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం కార్యం - పథ్యం అనపాయం - హితం

రామకథా నకార్యా - నకథనీయా మత్పురత ఇతి శేషః. ౧౯॥ బహవ ఇతి. యుక్తాః నియమితచిత్తాః - సపరిచ్ఛదా స్సపరివారాః. ౨౦॥ సోఽహ మితి- క్షమం కురు సీతాహరణోపాయం కురు. ౨౧॥ రామశ్చ హీతి. మహాతేజాః మహాపరాక్రమః మహాసత్త్వః మహాత్సత్త్వం బుద్ధిబలం యస్య స మహాసత్త్వః-మహాబలః మహత్ బలం శరీరబలం యస్య స మహాబలః - ఏకో హి శబ్దః ప్రసిద్ధౌ - అపరోఽవధారణే - రాక్షసలోకస్యాంతకో నభవే దపి హి అంతకో భవేదేవేత్యర్థః. ౨౩॥ యదీతి. అతివృత్తః వృత్త మతిక్రాంతః - శూర్పణఖాహేతోః సీతాహరణప్రయత్నదోషవిరూపితశూర్పణఖాహేతోః - అతివృత్తః శూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశా ద్రామహననార్థముద్యుక్తః ఖరః హతః * అత్ర రామస్య కో వ్యతిక్రమః-నకోపీత్యర్థః. ౨౪॥ హిత మితి. నాభిపత్స్యసే నాంగీకరిష్యసి. ౨౫॥ టీ. సర్గఫలశ్రుతిః స్కాందే. 'మారీచోక్తి ముపశ్రుత్య గురుమార్గే భవతి క్షితౌ, ఇతి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

మారీచేనేతి. క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం యుక్తియుక్తం-న్యాయ్యం వా_ టీ. మర్తుకామః

మర్తుకామ ఇవౌషధం. ౧. తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః, అబ్రవీత్పరుషం వాక్య మయుక్తం కాలచోదితః. ౨. యత్కిలైతదయుక్తార్థం మారీచ మయి కథ్యతే, వాక్యం నిష్ఫల మత్యర్థ ముప్తం బీజ మివోషరే. ౩. త్వద్వాక్యైర్నతు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే, పాపశీలస్య మూర్ఖస్య మానుషస్య విశేషతః. ౪. యస్త్యక్త్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం తథా, స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వనమేకపదే గతః, అవశ్యం తు మయా తస్య సంయుగే ఖరఘాతినః, ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ. ౫. ఏవం మే నిశ్చితా బుద్ధిర్హృది మారీచ వర్తతే, నవ్యావర్తయితుం శక్యా సేన్ద్రైరపి సురాసురైః. ౬. దోషం గుణం వా సంపృష్టస్త్వమేవం వక్తుమర్హసి, అపాయం వాప్యుపాయం వా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే. ౭. సంపృష్టేన తు వక్తవ్యం సచివేన

సుఖావహం. ౧. తమితి. అయుక్తం అయుక్తార్థం. ౨. యత్కిలేతి. అయుక్తార్థం రాజచిత్తప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం- ఉప్తం నిక్షిప్తం. ౩. త్వదితి. రామస్య సంయుగే విషయే- మాం భేత్తుం - సీతాపహరణోపాయాద్వ్యావర్తయితుం- త్వద్వాక్యైర్నశక్యం- తత్ర హేతుత్రయం పాపేత్యాది పాపశీలత్వాన్మూర్ఖత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోద్ధుమర్హః- కింతు తద్భార్యాపహరణమేవ తదపకారాయ ప్రక్రియేతి భావః. ౪. మూర్ఖత్వముపపాదయతి-య ఇతి. ప్రాకృతం అసారం స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం ఏకపదే ఉత్తరక్షణే- ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రియతరా తత్ప్రాణాపహరణాదపి వరం తత్ స్త్రియా ఉపహరణమితి భావః - తవ సన్నిధౌ సతి హర్తవ్యా - త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః. ౫. ఏవమితి. నిశ్చితా నిశ్చయరూపా- సేన్ద్రైః - కింపున స్త్వయేతి భావః. ౬. అపి చాపృష్టోత్తరప్రలాపస్తవాసంగత ఇత్యాహ-దోషమితి. కార్యనిశ్చయే విషయే - కౌ గుణదోషౌ - తత్సాధనే కావుపాయాపాయావితి పృష్టశ్చేత్ ఉత్తరం వక్తుమర్హసి - నాస్మాకం తద్జిజ్ఞాసా - అతో నైవం వక్తుం యుక్తమిత్యర్థః. ౭. ప్రసంగాద్రాజసన్నిధౌ

ఆసన్నమరణః. ౧. తమితి. పథ్యహితవక్తారం పథ్యం అనపాయం- హితం సుఖావహం. ౨. యదితి. అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వాదనుచితార్థం. ౩. త్వదితి. పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య-రామస్య-పౌరుష మితి శేషః-త్వద్వాక్యైరేవ భేత్తుం మయా నశక్యమితి కాకుః. టీ. సంయుగే రామస్య-పౌరుషం మయా భేత్తుం శక్యమేవేత్యర్థః. ౪. య ఇతి. ప్రాకృతమసారం-స్త్రీవాక్యం కైకేయీవాక్యం-ఏకపదే ఏకపాదవిన్యాసేనైవ అతిత్వరయా గత ఇత్యర్థః - ప్రాణైః - ప్రాణేభ్యః - మారీచేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధావిత్యంతస్య గ్రంథస్య వాస్తవార్థోఽయమర్థః తద్వాక్యం సీతాం నాహరేతి వాక్యం నజగ్రాహ-తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాబ్రవీత్ - తదేవాహ యదితి హేమారీచ మయి సీతాహరణకామ ఇత్యర్థః - అయుక్తార్థమయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం ఇదం చేద్యుక్తమిత్యాహ- త్వదితి. మానుషస్య మూర్ఖస్య విశేషతః - పాపశీలస్య ద్వితీయార్థే షష్ఠీ భేత్తుం శక్యం - రామస్య రామం తు మయా భేత్తుం నశక్యమితి యదుక్తం త్వద్వాక్యైస్తత్సత్యమేవేత్యర్థః- కింతు- య ఇతి - యః పరమకరుణాశాలితయా ప్రాకృతస్త్రీవాక్యమపి శ్రుత్వా - రాజ్యాదికం త్యక్త్వా వనంగతః-తస్య సీతాభార్యా త్వవశ్యం మయా - ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః - సీతాపహరణాభావే స్వస్య రామహస్తాన్మరణం నభవిష్యతీతి హృద్గతం. ౬. దోష మితి. కార్యస్య-వినిశ్చయే విషయే దోషం గుణం వా అపాయం వా ఉపాయం వా-సంపృష్టస్త్వేవం-ఉత్తరం వక్తుమర్హసి - నాస్మాకం

విపశ్చితా, ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞే య ఇచ్ఛేద్భూతి మాత్మనః. ౯. వాక్య మప్రతికూలం తు మృదుపూర్వం హితం శుభం, ఉపచారేణ యుక్తంచ వక్తవ్యో వసుధాధిపః. ౧౦. సావమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హిత ముచ్యతే, నాభినందతి తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితం. ౧౧. పంచరూపాణి రాజానో ధారయంత్యమితౌజసః, అగ్నే రింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ. ౧౨. ఔష్ణ్యం తథా విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నతాం, ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః క్షణదాచర, తస్మా త్సర్వాస్వవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యాశ్చ పార్థివాః. ౧౩౪. త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహ మాస్థితః, అభ్యాగతం మాం దౌరాత్మ్యా త్పరుషం వక్తు మిచ్ఛసి. ౧౪౪. గుణదోషౌ నపృచ్ఛామి క్షమం చాత్మని రాక్షస, మయోక్తం తవ చైతావ త్సంప్ర త్యమితవిక్రమ. ౧౫౪. అస్మిం స్తుత్వం మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి, శృణు తత్కర్మసాహాయ్యే యత్కార్యం వచనా న్మమ ౧౬౪. సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః, ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర, ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి. ౧౮. త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనంజాత

విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి-సంపృష్టే నేత్యాదినా. విపశ్చితా విదుషా రాజసేవాప్రకారజ్ఞే నేతి యావత్-భూతిం ఐశ్వర్యం. ౯. ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః-అథ వచనప్రకారమాహ - వాక్య మితి. ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హిత మప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౦. ప్రకారాంతరేణ నవక్తవ్య మిత్యాహ-సావమర్ద మితి. సావమర్దం తిరస్కారసహితం. ౧౧. పంచేతి. పంచరూపాణి-అగ్న్యాదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః. ౧౨. తాన్యేవాహ-ఔష్ణ్య మితి. ఔష్ణ్యం తైక్ష్ణ్యం - సౌమ్యం ఆహ్లాదకరత్వం-దండం దుష్టనిగ్రహం-మాన్యాః మనసా పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః. ౧౩౪. సామాన్యత ఉక్తమర్థం ప్రకృతేసంగమయతి-త్వం త్వితి. ధర్మం-రాజధర్మం మోహం అజ్ఞానం - దౌరాత్మ్యాత్ దౌర్జన్యాత్. ౧౪౪. తర్హి కథం మయా వక్తవ్య మిత్యత్రాహ-గుణేతి. గుణదోషౌ ఆత్మని క్షేమంచ నపృచ్ఛామి - కింతు సంప్రతి మయా - తవతుభ్యం మయోక్త మేతావత్. ౧౫౪. కింత దిత్యత్రాహ-అస్మిన్నితి. కృత్యే కార్యే-శృణ్వితి-సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం-తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు. ౧౬౪. సౌవర్ణ ఇతి. ప్రముఖే అగ్రే. ౧౮. కింతస్య ప్రయోజనం తత్రాహ - త్వా మితి. ౧౯. అపక్రాంత ఇతి. అనురూ

తజ్జిజ్ఞాసా అతో నైవంవక్తుం సుయుక్తమిత్యర్థః. ౯. వాక్య మితి. ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానపురస్సరం. ౧౦. సావమర్ద మితి. మానవర్జితం సన్మానశూన్యం - ప్రత్యుత - సావమర్దం తిరస్కారసహితం. ౧౧. పంచరూపాణీతి. రూపాణి అంశాన్ - అగ్నే రౌష్ణ్యం సౌమ్యం శిశిరత్వం - ప్రకృతే దయార్ద్రచిత్తత్వ మిత్యర్థః - దండం దుష్టనిగ్రహకారిత్వం. ౧౨. ౧౩. త్వమితి. ధర్మం రాజధర్మం. ౧౪౪. గుణదోషా వితి. గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే క్షమం యుక్తంవా త్వాం నపృచ్ఛామి-కింతుఏతావదేవ మయోక్తం. ౧౫౪. తత్కిమతఆహ-అస్మిన్నితి. అస్మి న్కార్యే విషయే భవత్కృత్యం సాహాయ్యమేవ - నత్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తు మర్హసీతి సంబంధః. శృణ్వితి. సాహాయ్యే మమ వచనాత్ - యత్కర్మ కార్యం తచ్ఛృణ్వితి

విస్మయా, ఆనయైన మితిక్షిప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ. ౧౯. అపక్రాంతే తు కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వ్యుదాహర, హా సీతే లక్ష్మణే త్యేవం రామవాక్యానురూపకం. ౨౦. తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః, అనుగచ్ఛతి సంభ్రాంత స్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్. ౨౧. అవక్రాంతే చ కాకుత్స్థే లక్ష్మణే చ యథాసుఖం, ఆనయిష్యామి వైదేహీం సహస్రాక్ష శ్శచీమివ ౨౨. ఏవంకృత్వా త్విదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస, రాజ్యస్యార్థం ప్రయచ్ఛామి మారీచ తవ సువ్రత. ౨౩. గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాస్య వివృద్ధయే, అహం త్వానుగమిష్యామి సరథో దండకావనం. ౨౪. ప్రాప్య సీతా మయుద్ధేన వంచయిత్వా తు రాఘవం, లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్య స్సహ త్వయా. ౨౫ నచే త్కరోషి మారీచ హన్మి త్వా మహ మద్య వై, ఏతత్కార్య మవశ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి, రాజ్ఞోహి ప్రతికూలస్థో నజాతు సుఖ మేధతే. ౨౬. ఆసాద్య తం జీవితసంశయ స్తే మృత్యు ర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య, ఏతద్యథావ త్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా యదత్ర పథ్యం కురు తత్తథాత్వం. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చత్వారింశస్సర్గః.

అజ్ఞప్తో రాజవ ద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః, అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం

పకం - స్వార్థే కప్రత్యయః. ౨౦. తదితి. పదవీం మార్గం. ౨౧. అపక్రాంత ఇతి. యథాసుఖం యత్నంవినా. ౨౨. ౨౩. గచ్ఛేతి. మార్గం మృగసంబంధిరూపం - శివం మనోహరం- గచ్ఛ ప్రాప్నుహి. ౨౪. ౨౫. నచేదితి. బలాదపి కరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహ మేతత్కార్యం కారయిష్యా మీత్యర్థః - విపక్షే బాధకమాహ- రాజ్ఞ ఇతి. ౨౬. కార్యకరణాకరణయో ర్గుణదోషౌ దర్శయతి - ఆసాద్యేతి. తం రామం - ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితస్య సంశయః దైవా జ్జీవితం లభ్యేతాపి - మద్విరోధేతు జీవితహానిరేవ స్యాత్ - ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య-అత్ర కార్యద్వయే- యత్తేపథ్యం తత్కురు-మమకార్యాకరణే అవశ్యం హనన మిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః.

యేన సర్వాత్మనాం వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం హితైషిణాం, సర్వలోకానుకూలం త మాశ్రయే

సంబంధః. ౧౬---౨౩. గచ్ఛేతి. శివం మనోహరం - మార్గం మృగరూపం - గచ్ఛ ప్రాప్నుహి. ౨౪. ౨౫. నేతి. బలాదపి కరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా - సర్వథా అహ మేతత్కార్యం కారయిష్యా మిత్యర్థః * విపక్షే బాధకమాహ - రాజ్ఞ ఇతి. ౨౬. ఆసాద్యేతి. తం రామం ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితసంశయః తవ జీవితస్య సంశయః-హానిలాభౌ సందిగ్ధౌ-పక్షే జీవితలాభోపి సంభావ్యతే - మద్విరోధేతు జీవితహాని ర్నిశ్చితైవ - అత స్త్వం బుద్ధ్యా నిశ్చిత్య యద్యుక్తం తత్కురుష్వ. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

అజ్ఞప్త ఇతి. రాజవ ద్రాజార్హం-వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - రామలక్ష్మణా వపవాహ్య త్వయేత్థంకరణీయ మిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః-రావణే నాజ్ఞప్త మారీచః తస్యప్రతికూలం వాక్య మబ్రవీ దితిసంబంధః - యద్వా-రాజవ దితిశబ్దేన పూర్వసర్గోక్తం రావణగత మౌద్ధత్యం లక్ష్యతే-తదస్మి

మారీచో రాక్షసాధిపమ్. ౧. కేనాయ ముపదిష్ట స్తే వినాశః పాపకర్మణా, సపు
త్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర. ౨. క స్త్వయా సుఖినా రాజ న్నాభి
నందతి పాపకృత్, కేనేద ముపదిష్టం తే మృత్యుద్వార ముపాయతః. ౩. శత్రవ
స్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః, ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంత ముపరుద్ధం
బలీయసా. ౪. కేనేద ముపదిష్టం తే క్షుద్రేణాహితవాదినా, య స్త్వా మిచ్ఛతి
నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర. ౫. వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివా స్తవ రా
వణ, యే త్వా ముత్పథ మారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః. ౬. అమాత్యైః కా
మవృత్తోహి రాజా కాపథ మాశ్రితః, నిగ్రాహ్య స్సర్వథా సద్భి ర్నిగ్రాహ్యో
నిగృహ్యసే ౭. ధర్మ మర్థం చ కామం చ యశ శ్చ జయతాం వర, స్వామిప్రసా
దా త్సచివాః ప్రాప్నువంతి నిశాచర. ౮. విపర్యయేతు తత్సర్వం వ్యర్థం భవతి రా

రఘునాయకమ్. ఆక్షిప్త ఇత్యాది. ఆరాజవత్ యదా రామప్రాతికూల్యే ప్రవృత్త స్తదైవ రాజత్వం గతమితి మునేరాశయః - యద్వా- రాజవత్ రాజార్హం-తదర్హ మిత్యర్థే వతిః - యద్వా - రాజవ దితి పూర్వసర్గోక్త మౌద్ధత్యం లక్ష్యతే - వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం - మృగరూప మాసాద్య త్వయా గంతవ్య మిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వా - ప్రతికూలవాక్యం ఆక్షిప్తః చోదితః- ఉక్త ఇత్యర్థః. ౧. కేనాయ మితి. వినాశః వినాశోపాయః. ౨. క ఇతి. సుఖినా త్వయా-అవస్థాన మితి శేషః - మృత్యుద్వారం మృత్యుద్వారతుల్య మిదం కార్యం - ఉపాయతః వ్యాజేన. ౩. శత్రవ ఇతి. బలీయసా రామేణ-ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం - అతఏవ వినశ్యంతం త్వా మిచ్ఛంతి - త్వద్వినాశం రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతీత్యర్థః. ౪. న కేవలం శత్రవః - తత్రాపి క్షుద్రా ఏవేమం కార్య మిచ్ఛంతీత్యాహ - కే నేతి. స్వకృతేన త్వత్కృతాకృత్యేన. ౫. వధ్యా ఇతి. యే ఉత్పథం లోకశాస్త్రవిరుద్ధమార్గం - ఆరూఢం ప్రవిష్టం-త్వాం న నిగృహ్ణంతి - తస్మా న్మార్గాన్న నివర్తయంతి-తే సచివాః వధ్యాః వధార్హాః. ౬. ఏతదుపయుక్తత్వేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభావం చార్థా దాహ - అమాత్యై రితి. కాపథం కుమార్గం - నిగ్రాహ్యః నివర్తనీయః. ౭. ధర్మ మితి. స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్ - స్వామిసాద్గుణ్యా దిత్యర్థః. ౮. విపర్యయ ఇతి. విపర్యయే స్వామివైగుణ్యే - స్వామివైగుణ్యా న్న కేవల మమాత్యా ఏవ నశ్యంతి - కింతు సదితరేపి జనా

న్వాక్యే ప్రవర్తకత్వేన అస్తీతి రాజవ దితి యోజ్యం యద్వా-రాజవత్ రాజేవ వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - మృగరూప మాశ్రిత్య రామలక్ష్మణా వపవాహ్య త్వయా యథేష్టం గంతవ్య మిత్యేవంరూపం ప్రతికూలం-రావణేనాక్షిప్త శ్చోదితో నిశాచరః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ౨. క స్త్వయేతి త్వయా సుఖినా సతా - కః - పాపకృన్నాభినందతి * కే నేతి. కేన పాపకారిణా ఉపాయతః ఉపాయేన అయ ముపదిష్టః-వినాశ ఇత్యనుషజ్యతే - స ఏవ మృత్యుద్వారమ్. ౩. శత్రవ ఇతి. హీనవీర్యాః-తవ శత్రవః-త్వాం బలీయాంసం-బలీయసా త్వత్తో బలవత్తరేణ ఉపరుద్ధం వినశ్యంతం ఇచ్ఛంతి-ఇద మాశ్చర్య మితి శేషః. ౪. కే నేతి. ఇదం సీతాహరణం - స్వకృతేన స్వనిర్మితవినాశోపాయేనేత్యర్థః. ౫. వధ్యా ఇతి. ఉత్పథం శాస్త్రవిరుద్ధం-ఆరూఢ మాపన్నం-త్వాం న నిగృహ్ణంతి న నివారయంతి-సర్వశః సర్వోపాయైః-తే సచివాః వధ్యా ఇతి సంబంధః. ౬. అమాత్యై రితి. నిగ్రాహ్యో నివర్తనీయః-న నిగృహ్యసే న నివార్యసే. ౭. ధర్మ మితి. స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్నభావాత్ - విపర్యయే స్వామ్యనుగ్రహాభావే - స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్పథప్రవృత్తే

వణ, వ్యసనం స్వామి వైగుణ్యాత్ప్రాప్నువంతీతరే జనాః. ౯. రాజమూలో హి ధర్మశ్చ జయశ్చ జయతాం వర, తస్మాత్సర్వాస్వవస్థాసు రక్షితవ్యా నరాధిపాః. ౧౦. రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తీక్ష్ణేన నిశాచర, న చాపి ప్రతికూలేన నావినీతేన రాక్షస. ౧౧. యే తీక్ష్ణమంత్రాః సచివా భజ్యంతే సహ తేన వై, విషమే తురగాః శీఘ్రా మందసారథయో యథా. ౧౨. బహవః సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మమనుష్ఠితాః, పరేషామపరాధేన వినష్టాః సపరిచ్ఛదాః. ౧౩. స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజాస్తీక్ష్ణేన రావణ, రక్ష్యమాణా న వర్ధంతే మేషా గోమాయునా యథా. ౧౪ అవశ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణ రాక్షసాః, యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధిరజితేంద్రియః ౧౫ తదిదం కాకతాలీయం ఘోరమాసాదితం మయా, అత్రైవ శోచనీయస్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి. ౧౬. మాం నిహత్య తు రామ

ఇత్యాహ-వ్యసన మితి. ౯. రాజమూల ఇతి. ఉక్తమర్థ ముపసంహరతి-తస్మాదితి. ౧౦. రాజ్య మితి. తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన-ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన-అవినీతేన ఇంద్రియజయరహితేన-'వినయో హీంద్రియజయ' ఇతి కామందకః. ౧౧. య ఇతి. తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయప్రయోక్తారః-తేన స్వమంత్రగ్రాహిరాజ్ఞా సహ - విషమే నిమ్నోన్నతప్రదేశే - శీఘ్రాగా స్తురగాః - మందసారథయః అపటుసారథయస్సంతః - యథా సారథినా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః. ౧౨. ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణస్య సామాన్యన్యాయం దర్శయతి - బహవ ఇతి. సాధవో ధర్మజ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మం అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః - సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః. ౧౩. స్వామినేతి. గోమాయునా క్రోష్ట్రా - స హి మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౧౪. అవశ్య మితి. కర్కశః క్రూరబుద్ధిః. ౧౫. తదిద మితి. కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం - ఘోరం భయంకర మిదంకృత్యం-మయా ఆసాదితం - తతో నాహం శోచ్యః - న హి ప్రమాదవిపన్నశ్శోచ్య ఇతి భావః - ససైన్యస్త్వం వినశిష్యసీ త్యత్రైవ కృత్యే త్వం మే శోచనీయః - బుద్ధిపూర్వకారిత్వమేవ హి శోచ్య ఇతి భావః - యద్వా - ససైన్యో వినశిష్యసీతి యత్ తదిదం కాకతాలీయం ఘోరం కార్యం త్వయా ఆసాదితం - అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః - హంత దైవాన్మహానర్థో రాజ్ఞ ఉపస్థిత ఇతి శోచామీత్యర్థః. ౧౬. త్వయి పిద్యమానే మమ కా హాని రిత్యత్రాహ - మా మితి. నచిరాత్

స్వామివైగుణ్యా న్న కేవలమమాత్యా ఏవ వ్యసనం ప్రాప్నువం - కిం త్వితరజనా అపీత్యర్థః. ౯. రాజమూల మితి. ఉక్తమర్థం నిగమయతి-తస్మాదితి. ౧౦. రాజ్యమితి. తీక్ష్ణేన క్రూరదండేన ప్రతికూలేన సర్వజనవిరుద్ధేన. ౧౧. య ఇతి. తీక్ష్ణమంత్రాః తీక్ష్ణోపాయాః తేనసహ మంత్రగ్రాహిరాజ్ఞా సహ-మందసారథయః - అకుశలసారథయః. టీ. విషమే నిమ్నోన్నతేదేశే. ౧౨. బహవ ఇతి. సాధవః ధర్మజ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మ మనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః- సపరిచ్ఛదాః సపరిజనాః. ౧౩. స్వామి నేతి. తీక్ష్ణేన తీక్ష్ణదండేన- స్వామినా రక్ష్యమాణాః ప్రజాః నవర్ధంతే గోమాయునా మృగఘాతుకమృగేణ. ౧౪. అవశ్య మితి. కర్కశః క్రూరబుద్ధిః. ౧౫. తదితి. కాకతాలీయం యాదృచ్ఛికం తదిదం ఘోరం రామకర్తృకవధరూపం మయా - ఆసాదితం ప్రాప్తం - అత్ర స్వహానవిషయే - కిం కించిదపి - నవిచారణీయ మితిశేషః - కింతు త్వమేవ శోచనీయః - కుతః - యతః ససైన్యో వినశిష్యసి అయంభావః అహ మేకఏవ యాదృచ్ఛికేన నిపాతేన వినశిష్యామి అతో నాహం శోచ్యః - ప్రమాదవిపన్నాః శోచ్యంతే - త్వంతు బుద్ధిపూర్వ మకార్యం కుర్వన్ సబంధుపరివారో

శ్చ నచిరా త్త్వాం వధిష్యతి, అనేన కృతకృత్యోఽస్మి మ్రియే యదరిణా హతః. ౧౭. దర్శనాదేవ రామస్య హతం మా ముపధారయ, ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సబాంధవం. ౧౮. ఆనయిష్యసి చే త్సీతా మాశ్రమా త్సహితో మయా, నైవ త్వ మసి నాహం చ నైవ లంకా సరాక్షసా. ౧౯. నివార్యమాణస్తు మయా హితైషిణా నమృష్యసే వాక్య మిదం నిశాచర, పరేత కల్పా హి గతాయుషో నరా హితం నగృహ్ణంతి సుహృద్భి రీరితం. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వాతు వచనం మారీచో రావణం తతః, గచ్ఛావే త్యబ్రవీ ద్దీనో భయా ద్రాత్రించరప్రభోః. ౧ దృష్టశ్చాహం పున స్తేన శరచాపాసిధారిణా, మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే. ౨. నహి రామం పరాక్రమ్య

క్షణేనైవ - అహం నశోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ - అనే నేతి - తవారిణా రామేణ - హతో మ్రియే ఇతియత్ అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి-విశ్వామిత్ర యాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరాదివధాంతాతిమానుషచారిత్రానుస్మృతికృతా సాధారణమహిమస్ఫూర్త్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః. తథోక్తం నృసింహపురాణే. శ్లో. రామాదపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభయో రపి మర్తవ్యే వరం రామా న్నరావణా దితి. యద్వా - త్వత్తో నిరుపాధికవధా చ్ఛత్రుహస్తా ద్వధో నిశ్శ్రేయసకరఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. (౪౭) ౧౭—౧౯. ఉక్తమర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి - నివార్యమాణ ఇతి. హితైషిణా - యస్మాత్ గతాయుషో నరాః హితం నగృహ్ణంతి తస్మా ద్వాక్య మిదం - నమృష్యసే నసహసే - గతాయుష్కత్వా ద్ధితం నగృహ్ణాసీత్యర్థః - పరేతకల్పాః ఆపన్నమరణాః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

క్షణంక్షణార్ధ మపివావియోగో యస్యదుఃఖదః, త మహం శిరసా వందే జానకీ ప్రాణవల్లభం

ఏవ మిత్యాది. భయాత్ రావణా దధునైవ వధో భవిష్యతీతి భయాత్. ౧. కేనఇత్యుక్తం దౌష్ట్య ముపపాదయతి - దృష్ట ఇత్యాదినా. యద్యహం తేన దృష్టః తదా మే జీవితం వినష్ట మిత్యన్వయః. ౨. న హీతి. వర్తత ఇతి - యమదండహస్తస్య తే ప్రతిరూపస్సదృశః అసౌజనో వర్తతే-

వినశిష్యసి అత స్త్వమేవ శోచనీయ ఇతి. ౧౭. మాం నిహత్యేతి. నచిరాత్ క్షణేనైవ తవారిణా శ్రీరామేణ హతోఽహం మ్రియేయం - అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్మి - విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ మారభ్య ఖరాదివధాంత మమానుష శ్రీరామచరిత మనుస్మృత్యాసాధారణ మహిమస్ఫూర్త్యా రఘుపుంగవే పరమపురుషత్వ మభిసంధాయ-తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః- తథాహి - నారసింహపురాణే. శ్లో. 'రామాదపి చ మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభాభ్యా మపిమర్తవ్యే వరం రామా న్నరావణా'దితి. ౧౯. నివార్యమాణ ఇతి. పరేతకల్పాః ఆసన్నమరణాః - గతాయుషః క్షీణాయుషః. టీ. అతోగతాయుష్య స్త్వమపి హితం నగృహ్ణాసి. ౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవమితి. భయా ద్రావణా దధునైవ హాని ర్భవిష్యతీతి త్రాసాద్గచ్ఛామి త్యబ్రవీత్. ౧—౪.

జీవన్ ప్రతినివర్తతే, వర్తతే ప్రతిరూపోఽసౌ యమదండహతస్య తే. 3. కింను శక్యం మయా కర్తు మేవం త్వయి దురాత్మని, ఏష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తేఽస్తు నిశాచర. ౪. ప్రహృష్ట స్త్వభవ త్తేన వచనేన స రావణః, పరిష్వజ్య సుసంశ్లిష్ట మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. ఏతచ్ఛౌండీర్యయుక్తం తే మచ్ఛందాదివ భాషితం, ఇదానీ మసి మారీచః పూర్వ మన్యో నిశాచరః. ౬. ఆరుహ్యతా మయం శీఘ్రం రథో రత్నవిభూషితః, మయా సహ తథాయుక్తః పిశాచ వదనైః ఖరైః. ౭. ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి, తాం శూన్యే ప్రసభం సీతా మానయిష్యామి మైథిలీం ౮. తతో రావణమారీచౌ విమానమివ తం రథం, ఆరుహ్య యయతు శ్శీఘ్రం తస్మాదాశ్రమమండలాత్. ౯. తథైవ తత్ర పశ్యంతౌ పట్టణాని వనాని చ, గిరీంశ్చ సరిత స్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి చ. ౧౦. సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాశ్రమం తతః, దదర్శ సహ మారీచో రావణో రాక్షసాధిపః ౧౧. అవతీర్య రథా త్తస్మా త్తతః కాంచనభూషణాత్, హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨. ఏతద్రా

త్వ మివాహమపి యమదండహత ఇత్యర్థః. ౪. ప్రహృష్ట ఇతి. సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫. ఏతదితి. శౌండీర్యం వీరత్వం - కృశృపృకటి పటి శౌండిభ్య ఈరన్నిత్యౌణాదికసూత్రేణ శౌండిగర్వ ఇత్యస్మాని రన్ ప్రత్యయః - శౌండీరోఽవీర ఇతివృత్తికారః-'శౌండీరస్త్యాగివీరయో' రితి నిఘంటుః, తత్కర్మ తద్భావో వా శౌండీర్యం - గుణవచనత్వాత్ ష్యఞ్ - శౌండీర్యయుక్త మేతత్తేభాషితంమచ్ఛందా దివమదభిప్రాయా దివభాషితం - మత్సదృశం భాషిత మిత్యర్థః - పూర్వమన్యో యః కశ్చన నిశాచరోఽసి - విక్లబభాషణాత్ - ఇదానీం మారీచోఽసి - మారీచఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయానురూపవ్యాపారోఽసి-స్వప్రకృతిం-ప్రాప్తోఽసీత్యర్థః. ౬. ఆరుహ్యతా మితి. తథేతి సముచ్చయే - ఖరై ర్యుక్తో రత్నవిభూషిత శ్చేత్యర్థః. తత ఇతి. తస్మాత్ మారీచీయాత్. ౯. తథై వేతి. తథైవ రథారూఢావేవ - సహైవ స్థితా విత్యర్థః - పట్టణాని నగరవిశేషాన్ - నగాః వృక్షాస్సంత్యే ష్వితి నగరాణి ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః - నగపాంసుపాండుభ్య శ్చేతిమత్వర్థీయో రప్రత్యయః - నగర పట్టణాదిలక్షణముక్తం వస్తుశాస్త్రే. 'గ్రామశ్చ నగరంచైవ పట్టణం ఖర్వటం పురం, ఖేటకం కుసుమం చైవ శిబిరం రాజవాసికం. సేనాముఖ మితిత్వేవం దశధా కీర్తితం బుధైః, విప్రాణాంచ సభృత్యానాం వాసో గ్రామఇతీరితః. సవివ విప్రై రాకీర్ణ స్త్వగ్రహార ఇతిస్మృతః, కుటుంబిభేదై ర్లో న్నత్రింశద్భి శ్చ సమన్వితః. అనేకనారీసంబద్ధం నానాశిల్పిజనై ర్వృతం, క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వదేవై స్సమన్వితం. నగరం త్వితివిఖ్యాతం పట్టణం శృణు సాంప్రతం, ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయవిక్రయకై ర్యుతం. పట్టణం త్వబ్ధితీరే స్యా త్తయో ర్మిశ్రం తు ఖర్వటం, క్రయవిక్రయకై ర్యుక్తం నానాజాతిసమన్వితం. తంతువాయసమాయుక్తం తత్పురం త్వితికథ్యతే, ఏతై రధిష్ఠితం యత్తత్ ఖేటకం పరికీర్తితం. తేషా మేకాంతరే ష్వేవ వాసః కుసుమ ముచ్యత' ఇత్యాదినా. ౧౦.౧౧. అవతీర్యేతి. హస్తే గృహీత్వే త్యనేనావశ్యకత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨. ఏత దితి. యదర్థం యత్కార్యార్థం-

ప్రహృష్ట ఇతి. సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫. ఏత దితి. శౌండీర్యం పౌరుషం- మచ్ఛందాదివ మమ మత సదృశముక్తం - ఇదానీం మారీచోఽసి - స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోఽసి - పూర్వమన్యః - అధైర్యావలంబనా దితిశేషః. ౭. ప్రలోభయిత్వేతి. తా మితి. శూన్యేరామలక్ష్మణరహితసమయే. ౧౪. సత్విత.

మాశ్రమపదం దృశ్యతే కదలీవృతం, క్రియతాం తత్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయమాగతాః. ౧౩. స రావణవచశ్శ్రుత్వా మారీచో రాక్షసస్తదా, మృగో భూత్వాశ్రమద్వారి రామస్య విచచార హ. ౧౪. సతు రూపం సమాస్థాయ మహదద్భుతదర్శనం, మణిప్రవరశృంగాగ్ర స్సితాసితముఖాకృతిః, రక్తపద్మోత్పలముఖ ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః, కించిదభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రనీలదళాధరః, కుందేందువజ్రసంకాశముదరం చాస్య భాస్వరం. మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్నిభః, వైడూర్యసంకాశఖుర స్తనుజంఘ స్సుసంహతః, ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్ఛేనోర్ధ్వం విరాజతా, మనోహర స్స్నిగ్ధవర్ణో రత్నైర్నానావిధై ర్వృతః, క్షణేన రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః, వనం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమపదం చ తత్ ౧౯-౫ మనోహరం దర్శనీయం రూపం కృత్వా స రాక్షసః, ప్రలోభనార్థం వైదేహ్యా నానాధాతువిచిత్రితం, విచరన్ గచ్ఛతే తస్మాచ్ఛాద్వలాని సమంతతః. ౨౧. రూప్యైర్బిందుశతైశ్చిత్రో భూత్వా స ప్రియదర్శనః,

---

తత్ కార్యం క్రియతాం - ఆగమనప్రయోజననిర్వాహకం మృగరూపం భజస్వేత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. సంగ్రహేణోక్తం-వివృణోతి - సత్విత్యాదినా, అద్భుతం విస్మయావహం దర్శనం యస్య తత్తథా మణిప్రవరః ఇంద్రనీలః తత్తుల్యే శృంగాగ్రే యస్య సతథా క్వచిత్ సితా క్వచిదసితాచ ముఖస్యాకృతిః శోభారేఖాయస్య - వర్ణోవర్ణేనేతి సమానాధికరణసమాసః - అవయవద్వారేణ సితాసితశబ్దౌ సముదాయే వర్తమానౌ సమానాధికరణౌ భవతః - రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేకో రక్తపద్మవర్ణః అన్యస్తూత్పలవర్ణ ఇత్యర్థః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః - శ్రవసో రింద్రనీలసాదృశ్యం నీలభాస్వరరూపేణ - ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ ఇంద్రనీలదళవదధరో యస్య సతథా - కుందేతి - అస్య మృగరూపస్య కుందేందువజ్రసంకాశముదర మాసీత్-తస్మాత్ త్రిస్సృశోదర ఇతి విశేషణసామర్థ్యం - అన్యథా పూర్వాపరవిరోధః-మధూకనిభపార్శ్వః-గదపుష్పతుల్యవర్ణైః పార్శ్వైః - పార్శ్వాంతరే హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవవ్యతిరిక్త పృష్ఠసర్వప్రదేశే పద్మకేసరవర్ణః - సుసంహతః సుశ్లిష్టసంధిబంధః ఊర్ధ్వంపుచ్ఛోర్ధ్వపార్శ్వే - ఇంద్రాయుధసవర్ణేన ఇంద్రధనుర్వ న్నానావర్ణేన - పుచ్ఛేనోపలక్షితః-స్నిగ్ధవర్ణ ఇతిపూర్వోక్త సర్వవర్ణానాం స్నిగ్ధత్వం విశేషణం - రత్నైః రత్నాకారబిన్దుభిః - ఉపసంహరతి క్షణేనేతి - ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్ - మృగోజాత ఇతిపూర్వేణాన్వయః. ౧౯-౫. మనోహర మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ధాతుర్వర్ణః - శాద్వలాని శాదాః బాలతృణాని - 'శాదో జంబాలశష్పయోః' ఇత్యమరః. తద్వంతి స్థలాని శాద్వలాని-నడశాదాద్వలజితి వలచ్ ప్రత్యయః-విచరన్ భక్షయన్ - చరగతిభక్షణయోః- గచ్ఛతే గచ్ఛతి. ౨౧. రూప్యైరితి. విటపీనా మితిద్విత్యాందసః - కిసలయాన్ పల్లవాన్ -

---

మణిప్రవరశృంగాగ్రః మణిప్రవరాకారే ఇంద్రనీలరత్నాకారే శృంగాగ్రే యస్యసః-సితాసితముఖాకృతిః క్వచిత్సితా క్వచిదసితాచ ముఖస్యాకృతి ర్యస్యసః * రక్తపద్మేతి. రక్తపద్మోత్పలముఖః ముఖపుటయోర్మధ్యే ఏకః రక్తపద్మవర్ణః అన్యః నీలోత్పలవర్ణః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః ఇంద్రనీలమివ ఉత్పలమివ శ్రవః శ్రవణం యస్యసః కుందేతి. మధూకనిభపార్శ్వః మధూకపుష్పసదృశపార్శ్వద్వయః * వైడూర్యేతి. సుసంహతః శ్లిష్టసంధిబంధః. ౧౯-౫. ప్రలోభనార్థమితి. శాద్వలాని విచరన్

విటపీనాం కిసలయాన్ భఙ్క్త్వాఽదన్ విచచార హ. ౨౨. కదలీగృహకం గత్వా కర్ణికారా నితస్తతః, సమాశ్రయ న్మందగతి స్సీతాసందర్శనం తథా. ౨౩. రాజీవచిత్రపృష్ఠ స్స విరరాజ మహామృగః, రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథాసుఖం. ౨౪. పున ర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః, గత్వా ముహూర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే. ౨౫. విక్రీడం శ్చ క్వచి ద్భూమౌ పునరేవ నిషీదతి, ఆశ్రమద్వార మాగమ్య మృగయూథాని గచ్ఛతి. ౨౬. మృగయూథై రనుగతః పునరేవ నివర్తతే, సీతాదర్శన మాకాంక్షన్ రాక్షసో మృగతాం గతః, పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్పతన్. ౨౭. సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే మృగా హ్యన్యే వనేచరాః, ఉపాగమ్య సమాఘ్రాయ విద్రవంతి దిశో దశ. ౨౮. రాక్షస స్సోఽపి తాన్వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధే రతః, ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య న భక్షయతి సంస్పృశన్. ౨౯. తస్మిన్నేవ తతః కాలే వైదేహీ శుభలోచనా, కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపా నభ్యవర్తత. ౩౦. కర్ణికారా నశోకాం శ్చ చూతాం శ్చ మదిరేక్షణా, కుసుమా న్యపచిన్వంతీ చచార రుచిరాననా. ౩౧. అనర్హారణ్యవాసస్య సా తం రత్నమయం మృగం, ముక్తామణివిచిత్రాంగం దదర్శ

పుల్లింగత్వ మార్షం. ౨౨. కదళీతి. కదళీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం - తదనంతరం కర్ణికారాన్ గత్వా-తతః సీతా సందృశ్యతేఽస్మి న్నితి సీతాసందర్శనం - అధికరణే ల్యుట్ - సీతాసందర్శనయోగ్యస్థాన మిత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే - తదపి గత్వా మందగతి స్సన్ ఇతస్తత స్సమాశ్రయత్. ౨౩. రాజీవేతి. రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవకేసరవ దాశ్చర్యకరపృష్ఠదేశః-చిత్రత్వం పూర్వస్మా ద్విశేషః రామాశ్రమపదాభ్యాశే రామాశ్రమస్థానసమీపే. ౨౪. పునర్గత్వేతి. పునర్నివృత్తశ్చే త్యన్వయః - నివృత్య గమన ముక్త్వా గత్వా నివర్తనమాహ గత్వేతి. ౨౫. విక్రీడ న్నితి. ఏవం గమనాగమనాభ్యాం విక్రీడన్ సన్ పునః క్వచిత్తూష్ణీం నిషీదతి. మృగయూథైరిత్యాది. వినిష్పతన్ సంచరన్. ౨౭. సముద్వీక్ష్యేతి. సమాఘ్రాయేతి - ఘ్రాణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౨౮. రాక్షస ఇతి. భావస్య క్రౌర్యస్య - ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోఽపి మృగాన్న భక్షయతి కింతు సంస్పృశన్నాస్తే. ౨౯. తస్మిన్నితి. తతః ఆశ్రమా దభ్యవర్తతే త్యన్వయః. ౩౦. కర్ణికారా నితి. మదిరం ఆనందజనకం ఈక్షణం యస్యాస్సా మదిరేక్షణా - అనేన రుచిరాననే త్యనేన చ వక్ష్యమాణకార్యోపయోగ్యలాసో ద్యోత్యతే. ౩౧. అనర్హేతి. అరణ్యవాసస్యానర్హే త్యనేన సన్నిహితప్రతిసమాప్తికాలత్వకథనా న్మృగగ్రహణత్వరాతిశయో ద్యోత్యతే-రత్నమయం శ్రేష్ఠభూతం - స్వార్థేమయట్. ని. 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠేపీ' త్యమరః. ముక్తామణిశబ్దేన తత్తుల్యబిందుమత్త్వ ముక్తం. ౩౨. సాత మితి. రుచిరదంతోష్ఠీత్యనేన కుతుకానుభావ ఉక్తః-రూ

భక్షయన్. ౨౧. ౨౨. కదళీగృహక మితి. కదళీవాటికాం సమాశ్రయ దితిచ్ఛేదః-సీతాసందర్శనం సీతాదర్శనయోగ్యస్థానం సమాశ్రయత్. ౨౩—౨౬. మృగయూథై రితి. వినిష్పతన్ ఉత్ప్లుత్య ధావన్. ౨౭. టీ. సముద్వీక్ష్యేతి. తిర్యగ్జంతూనాం ఘ్రాణేన సజాతీయ విజాతీయజ్ఞానం సంభవతీతి ప్రసిద్ధిః. ౨౮. రాక్షస ఇతి. భావస్య రాక్షసత్వస్య అపచయః లవనం. ౨౯—౩౨. సేతి. రూప్యధాతుతనూరుహాం రూప్యం రజతం - ధాతవః తామ్రగైరికాదయః తై స్సదృశతనూరుహాం.

పరమాంగనా. ౩౨. సా తం రుచిరదంతోష్ఠీ రూప్యధాతుతనూరుహం, విస్మయోత్ఫుల్లనయనా సస్నేహం సముదైక్షత. ౩౩. స చ తాం రామ దయితాం పశ్యన్ మాయామయో మృగః, విచచార పున శ్చిత్రం దీపయ న్నివ తద్వనం. ౩౪. అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగం, విస్మయం పరమం సీతా జగామ జనకాత్మజా. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

సా తం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమాన్యపచిన్వతీ, హైమరాజతవర్ణాభ్యాం పార్శ్వాభ్యా ముపశోభితం, ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహాటకవర్ణినీ* భర్తార మభిచక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధం. ౨. తయాహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ వైదేహ్యా రామలక్ష్మణౌ, వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దదృశతు ర్మృగం. ౩. శంకమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్, తమే వైన మహం మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగం. ౪. చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనో పాధినా వనే, అనేన నిహతా రాజన్ రాజానః కామరూపిణా. ౫. అస్య మాయావిదో మాయామృగరూప మిదం కృతం, భానుమ త్పురుషవ్యాఘ్ర గంధర్వపురసన్నిభం, మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ,జగత్యాం జగతీ

ప్యం రజతం - ధాతవః తామ్రగైరికాదయః - తత్తుల్యతనూరుహం. ని. 'తనూరుహం రోమలోమ' త్యమరః. ౩౩. స చేతి. దీపయన్ ప్రకాశయన్. ౩౪. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

సీతాయా స్త్వేకనాథాయాః పూరయిష్యన్ మనోరథమ్, మాయామృగం యోఽనుయయౌ శ్రీరామంతముపాస్మహే. సా త మిత్యాది. హైమరాజతవర్ణాభ్యా మిత్యనేనద్వయోః పార్శ్వయో ర్వర్ణభేద ఉచ్యతే - మృష్టం శుద్ధం హాటకం సువర్ణం తస్యవర్ణోఽస్యా అస్తీతి తథా. ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమరః- అభిచక్రంద ఉచ్చైరాహ్వయత్ - క్రది ఆహ్వానే రోదనేచేతి ధాతుః - సాయుధ మిత్యనేనాయుధేన సహాగంతవ్య మిత్యాహూతవతీతి గమ్యతే. ౪. చరంత ఇతి. మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః - అనేన పాపేన మృగరూపోపాధినా నిమిత్తేన హతాః. ౫. అస్యేతి. మాయాం వేత్తీతి మాయావిత్ -అస్యమాయైవ మృగరూపం కృతం మృగాకారేణ పరిణతం - భానుమత్ ప్రకాశవత్ -గంధర్వపురం నానావిధవిస్మయనీయాకారసంస్థానం క్షణభంగుర మభ్రం తత్సన్నిభం తద్వద్విస్మయనీయ మిత్యర్థః - జగత్యాం

---

౩౩. ౩౪. టీ. అదృష్టపూర్వ మితి. నానారత్నమయం నానావిధరత్నకాంతిమయం. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

*ప్రహృష్టేతి. మృష్టహాటకవర్ణినీ-మృష్టం పరిశుద్ధం హాటకం హేమ తస్య వర్ణోఽస్తీతి తథా. ౪. చరంత ఇతి. మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతః -ఉపాధినామృగరూపోపాధినా. ౫. అస్యేతి. మాయావిదః అస్య యా మాయా దృశ్యతే-అనయా ఇదం మృగరూపంకృతం అస్య మాయా

నాథ మాయైషాహి నసంశయః. ౭. ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్మితా, ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్మణా హృతచేతనా. ౮. ఆర్యపుత్రాభి రామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్యతి. ౯. ఇహాశ్రమపదేఽస్మాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః, మృగా శ్చరంతి సహితా స్సృమరా శ్చమరా స్తథా, ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరా స్తథా, విచరంతి మహాబాహో రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః, నచాస్యసదృశో రాజన్ దృష్టపూర్వో మృగః పురా, తేజసా క్షమయా దీప్త్యా యథాయం మృగ సత్తమః. ౧౨. నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్నబిందుసమాచితః, ద్యోతయన్ వన మవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః. ౧౩. అహోరూప మహోలక్ష్మీ స్స్వరసంపచ్చ శోభనా, మృగోఽద్భుతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతీవమే. ౧౪. యదిగ్రహణ మభ్యేతి జీవన్నేవ మృగ స్తవ, ఆశ్చర్యభూతం భవతి విస్మయం జనయిష్యతి, సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః, అంతఃపురవిభూషార్థో మృగఏష భవిష్యతి. ౧౫. భరతస్యార్యపుత్రస్య శ్వశ్రూణాం మమ చ ప్రభో, మృగరూప

భూమా. ౭. ఏవమితి. కాకుత్స్థం - ప్రతివార్యనివర్త్యఉవాచ - రామమితిశేషః - తత్ర హేతు శ్చర్మణేతి-హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా. ౮. ఆర్యపుత్రేతి. నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి - న భవిష్యతీ త్యపి వాగ్దోషః. ౯. ఇహేత్యాది. సహితాః సంఘీభూతాః - సృమరాః వ్యాళమృగాః. ని. 'సృమ రస్స్యా ద్వ్యాళమృగ' ఇతి వైజయంతీ, చమరాః చామరమృగాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - పృష తాః బిందుమృగాః - కిన్నరాః మృగవిశేషాః - నచాస్యేతి - తేజసా వర్ణేన-క్షమయా అత్వరయా- దీప్త్యాశారీరప్రకాశేన - యథాయం మృగోదృశ్యతే తథా తేజ ఆదిభిః అస్య సదృశో మృగో నదృ ష్టపూర్వః-పురా భావికాలేపి - నదృశ్యేతి శేషః. ని 'స్యాత్ ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః. ౧౨. నానావర్ణేతి. సమాచితః వ్యాప్తః - అవ్యగ్రం సమగ్రం యథాతథా శోభతే- శశిసన్నిభః - ఆనందకరత్వేన శశిసామ్యం. ౧౩. అహో ఇతి. రూపం వర్ణః - లక్ష్మీః కాంతిః - ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వమాహ-మృగ ఇతి - అతో న పూర్వార్ధేన గతార్థతా. ౧౪. య దీతి. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృకగ్రహణం - కర్తరి షష్ఠీ-తదా ఏష మృగః - ఆశ్చర్యభూతం అస్మాకం విస్మయావహం సత్త్వంభవతి - ఇదానీమితి శేషః - సమాప్త వనవాసానాం అతఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ నః విస్మయం జనయిష్యతి - కించ - అంతఃపురవిభూ షార్థోపి భవిష్యతి. ౧౫. భరతస్యేతి. ఆర్యపుత్రస్య తవ శ్వశ్రూణాం మమ శ్వశ్రూణాం చేతియో

మృగాకారేణ పరిణతేత్యర్థః-భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం - గంధర్వపురసన్నిభం-గంధర్వపురం నామ రమ్యభవనాకారవిశేషః-క్షణభంగుర మభ్రం. ౭. ఏవమితి. కాకుత్స్థం లక్ష్మణం. టీ. ప్రతివార్య పరి హృత్య. ౮. ౯. ఇహేతి. సృమరచమరౌ కృష్ణశుక్లపుచ్ఛా చామరమృగా నచేతి. తేజసా గర్వేణ-క్ష మయా-అత్వరయా-దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన-ఏతై రుపలక్షితః-పురః నికటే-అయంమృగో యథా యా దృశప్రకారః-అస్యసదృశోమృగః-దృష్టపూర్వో నభవతీత్యన్వయః.౧౨.నానావర్ణేతి. రత్నబిందుసమా చితః రత్నబిందువ్యాప్తః. ౧౪. యదీతి. మృగోయది జీవన్నేవ తవగ్రహణ మభ్యేతి యది గృహీతో భవేత్-తదానః ఆశ్చర్యభూతం భవతి-ఆశ్చర్యసత్త్వం భవతి అతః సర్వేషాం విస్మయం జనయిష్యతీతి

మిదంవ్యక్తం విస్మయం జనయిష్యతి. ౧౭. జీవన్న యది తేఽభ్యేతి గ్రహణం మృగసత్తమః, అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి. ౧౮. నిహతస్యాస్య సత్త్వస్య జాంబూనదమయత్వచి, శష్పబృస్యాం వినీతాయా మిచ్ఛా మ్యహ ముపాసితుం. ౧౯. కామవృత్త మిదం రౌద్రం స్త్రీణా మసదృశం మతం, వపుషా త్వస్య సత్త్వస్య విస్మయో జనితో మమ ౨౦. తేన కాంచనరోమ్ణా తు మణిప్రవర శృంగిణా, తరుణాదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా, బభూవ రాఘవస్యాపి మనో విస్మయ మాగతం. ౨౧౪. ఏవం సీతావచ శ్శ్రుత్వా తం దృష్ట్వా మృగమద్భుతం, లోభిత స్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదితః, ఉవాచ రాఘవో హృష్టో భ్రాతరం లక్ష్మణం వచః. ౨౩. పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యా స్స్పృహాం మృగగతా మిమాం, రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య నభవిష్యతి. ౨౪. నవనే నందనో

జినా - మృగరూపం ప్రశస్తమృగః - ప్రశంసాయాం రూపప్రత్యయః మృగస్య రూపం వా. ౧౭. జీవితః అగ్రహణేపి ప్రయోజనమాహ - జీవ న్నితి. అజినం చర్మ - రుచిరం ప్రియం. ౧౮. ప్రియత్వమేవ వివృణోతి - నిహతస్యేతి. జాంబూనదమయత్వచి స్వర్ణసదృశత్వచి-శష్పబృస్యాం బాలతృణైః కృతాయాం బృస్యాం - మధ్యమపదలోపిసమాసః. 'వ్రతినామాసనం బృసీ' త్యమరః' తస్యాం వినీతాయాం ఆస్తృతాయాం ఉక్తరూపత్వచి ఉపాసితుం స్థాతుం ఇచ్ఛామి - త్వయా సహేతి శేషః. ౧౯. అథ సవినయమాహ - కామవృత్త మితి. రౌద్రం ఘోరం - ఇదం కామవృత్తం భర్తృప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః - స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం - కైకేయీవత్ - తథాప్యస్య సత్త్వస్యతు వపుషా విలక్షణదేహేన - మమ విస్మయో జనితః - మమాత్యంతం కుతూహలం వర్తతే-అనయేతివక్తు మప్యయుక్తం-అతః తవాపి కుతూహల మస్తి చే త్తదా క్రియతామితి భావః - అనేన పూర్వమానయేతి ప్రమాదా దుక్తస్య క్షాపణం కృతం. ౨౦. నకేవలం స్త్రీపారవశ్యేన కృతవాన్ - కింతు స్వవిస్మయే నాపీత్యాహ- తేనేత్యాదినా. మణిప్రవరో పలరత్నాని - కాంచనవర్ణరోమత్వాత్ - బాలసూర్యవర్ణత్వం-నక్షత్రపథః- ఛాయాపథః-తత్తుల్య వర్చసా-నక్షత్రసదృశ బిందూపలక్షితత్వాత్ - ఆగతం ప్రాప్తం. ౨౧౪. ఏవమిత్యాది. రూపేణ మృగేణ. ని. 'రూపం మృగేపి విజ్ఞేయ' మితి హలాయుధః. ౨౩. పశ్యేతి. సీతాస్పృహాయుక్తేతిభావః-తత్ర హేతుమాహ-రూపేతి మృగేషు శ్రేష్ఠతయా - రూపేణ శ్రేష్ఠతయా వా - ఏషమృగః ఏతాదృశమృగః - అద్య వనవాసే నభవిష్యతి నసేత్స్యతి దుర్లభ ఇత్యర్థః. ౨౪. నకేవల మత్ర దేశాంతరేపి-దుర్లభ ఇత్యాహ-నవనఇతి. నందనఇత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్యతస్మిన్ వనే-చైత్రరథసంశ్రయే చైత్రరథాఖ్యే వనేచ నభవిష్యతీత్య

సంబంధః. ౧౭—౧౮. నిహతస్యేతి. శష్పబృస్యాం-బాలతృణైః పరికల్పితతాపసాసనే వినీతాయాం ప్రసారితాయాం జాంబూనదమయత్వచి-ఉపాసితుం త్వత్సమీపే స్థాతు మిచ్ఛామీతియోజనా. ౧౯. కామవృత్త మితి. ఇదం కామవృత్తం కైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయ భర్తృవియోజనరూప మిదంకృత్యం రౌద్రం క్రూరం-స్త్రీణాం-అసదృశ మితి యద్యపి మతం జ్ఞాతం-తథా ప్యస్య వపుషా-మమ విస్మయోజాత ఇత్యభిప్రాయేణ వాక్యం పరిసమాపితవతీ. ౨౦. తేనేతి. కాంచనరూపేణ కాంచన మృగేణ. ని. 'రూపం మృగేపి విజ్ఞేయ'మితి హలాయుధః. నక్షత్రపథవర్చసా నక్షత్ర సదృశవర్చసా బిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతం ప్రాప్తం బభూవ. ౨౧—౨౩. పశ్యేతి. రూపశ్రేష్ఠతయా ఉపలక్షితఏష మృగో నభవిష్యతి. టీ. ఏతాదృశమృగో నక్వచిదపి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౨౪. నేతి. నందనోద్దేశే నందనమి

దేశే నచైత్రరథసంశ్రయే, కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్యకశ్చిత్సమో మృగః. ౨౫. ప్రతిలోమానులోమా శ్చ రుచిరా రోమరాజయః, శోభంతే మృగ మాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః. ౨౬. పశ్యాస్య జృంభమాణస్య దీప్తా మగ్నిశిఖోపమాం, జిహ్వాం ముఖా న్నిస్సరంతీం మేఘాదివ శతహ్రదాం. ౨౭. మసారగల్లర్కముఖ శ్శంఖ ముక్తానిభోదరః, కస్యనామాభిరూప్యోఽసౌ నమనో లోభయే న్మృగః. ౨౮. కస్యరూప మిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో, నానారత్నమయం దివ్యం నమనో విస్మయం వ్రజేత్. (కింపున ర్మైథిలీ సీతా బాలా నారీ న విస్మయేత్) ౨౯. మాంసహేతో రపి మృగాన్ విహారార్థం చ ధన్వినః, ఘ్నంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే. ౩౦. ధనాని వ్యవ

నుపలభ్యతే-పృథివ్యాంకుతో హేతో ర్భవిష్యతి. ౨౫. ప్రతిలోమేతి. ప్రతిలోమాః తిర్యగ్భూతాః- అనులోమాః అనుకూలాః రోమరాజయ శ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే-చిత్రాః ఆశ్చర్యభూతాః. కనకబిందవః కనకవర్ణబిందవ శ్చ మృగమాశ్రిత్య శోభంతే. ౨౬. పశ్యేతి. శతహ్రదాం తటితం. ౨౭. మసారేతి. మసారః ఇంద్రనీలః-గల్లర్కః చషకః. ని. 'గల్లర్క శ్చానుతర్ష శ్చ తమక శ్చషక స్స్మృత' ఇతిహలాయుధః. ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః - అభిరూపః సుందరః. ౨౮. కస్యేతి. రూపు మృగం జాంబూనదమయమితి స్వార్థేమయట్-నానారత్నమయం నానాబిందుప్రచురం. ౨౯. మాంసేతి. మాంసహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాన్ ఘ్నంతి-కిం పున రేవం విధ విచిత్రవస్తులాభహేతోరితి భావః. ఏతన్మృగరూపం మహద్ధనం ఏతచ్చ వనఏవసంభవతి తస్మాదిదం వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్య మిత్యభిప్రాయేణాహ - ధనానీతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ మణి రత్నసువర్ణే తే యేషు స్త ఇతి మణిరత్న సువర్ణినః-మణయ స్సువర్ణాని చ ధాతుషు భవంతీతి ప్రసిద్ధిః- తథాభూతా వివిధా ధాతవ శ్చ ధనాని కరిమస్తకముక్తాప్రభృతీని చ మహావనే వ్యవసాయేన మృగ యోద్యోగేన - రాజభిః - విచీయంతే సంగృహ్యంతే - యద్వా-ధనాని వ్యవసాయేన మృగయో ద్యోగేన మహావనే విచీయంతే-నను కుతోవనే ధనసంగ్రహప్రసక్తి రిత్యత్రాహ-ధాతవ ఇతి - యస్మా దుక్తరూపా వివిధా ధాతవ స్సంతి తస్మా దిత్యర్థః. తత్సార మితి. తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠ భూత మఖిలం ధనం నృణాం-నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం భవేత్ - కిమివ శుక్రస్యమనసా చింతితం సంకల్పితం వస్తుజాతం తత్ప్రాదుర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా - తద్వదిత్యర్థః-యద్వా - నృణాం మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం సర్వం ధనం-యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్య ర్థః-తదుక్త ముద్యోగపర్వణి. శ్లో. 'మనుష్యేభ్య స్సమాదత్తే శుక్ర శ్చింతార్జితం ధన' మితి-యద్వా- నృణాం రాజాదిధనినాం కోశవర్ధనం తత్ వన్యం ధనం సారం భవతి-జానపదధనాదపి వన్యం ధనం

త్యుద్దేశః కీర్తనం యస్యతస్మిన్-చైత్రరథసంశ్రయే తదాఖ్యేవనే. ౨౫. ప్రతిలోమేతి. కనకబిందుభి శ్చిత్రరోమరాజయ ఇత్యన్వయః. ౨౬. పశ్యేతి. శతహ్రదాం విద్యుతం. ౨౭. మసారేతి. మసారగ ల్లర్కముఖః మసారఇంద్రనీలః గల్లర్కశ్చషకః ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారాస్యసంపుట ఇత్యర్థః - కస్య నామాని రూప్యోఽసౌ-అనిరూప్యః - ఇదమిత్థమితిని రూపయితు మశక్యః. ౨౮. ౨౯. మాంస హేతో రితి. కింపున రేవంవిధలాభార్థమితి భావః. టీ. మాంసలాభహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాన్ సాధారణమృగాన్ ఘ్నంతి-కింపున రేవంవిధరూపమితి భావః. ౩౦. ఏతన్మృగ రూపం మహాధనం-వనఏవసంభవతి-తస్మా దిద మత్యాదరేణ సంగ్రాహ్య మిత్యాశయేనాహ-ధనానీతి.

సాయేన విచీయంతే మహావనే. ధాతవో వివిధా శ్చాపి మణిరత్నసువర్ణినః. ౩౧. తత్సార మఖిలం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనం, మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్ష్మణ. ౩౨. అర్థీ యేనార్థకృత్యేన సంవ్రజ త్యవిచారయన్, త మర్థ మర్థ శాస్త్రజ్ఞాః ప్రాహు రర్థ్యాశ్చ లక్ష్మణ. ౩౩. ఏతస్య మృగరత్నస్య పరార్ధ్యే కాంచన త్వచి, ఉపవేక్ష్యతి వై దేహీ మయాసహ సుమధ్యమా ౩౪. న కాదలీ న ప్రియకీ

సారం అతిప్రశస్తం భవతి-అపూర్వత్వాత్ - అతో నివృత్తవనవాసై రస్మాభి ర్వనాదపూర్వధనతయా పురీం నేతుమయం గృహీతవ్య ఇతి భావః. ౩౨. అస్త్విదం అథాపి విచార్య కార్య మితిచే త్తత్రాహ - అర్థీతి. అర్థీ అసన్నిహితార్థాపేక్షీ-అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతి ఇని ప్రత్యయః-యః యేన అర్థకృత్యేన అర్థకార్యేణ హేతునా అవిచారయన్ - సంవ్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతి-యద్వస్తు సౌందర్యజాతోపకారలోభేన పురుష స్తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే తమేవార్థం ప్రాహుః-అర్థశాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ-'అర్థ్యోఽభిజ్ఞార్థశాలినో' రిత్యజయః - ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతియత్ప్రత్యయః - యస్య గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే సఏవార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞా అర్థవంత శ్చాహుః- అయంచ తథావిధ ఇతి భావః. ౩౩. ఏవం ప్రయత్నసంపాద్యం వస్త్వయమేవమృగ ఇత్యభిప్రాయేణాహ - ఏతస్యేతి. మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య పరార్ధ్యే శ్లాఘ్యే-కాంచనత్వచి కాంచనసదృశత్వచి - పుల్లింగత్వ మార్షం. ౩౪. పరార్ధ్యత్వం వివృణోతి-నేతి. కదళ్యేవ కాదళీ-మృగవిశేషః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం-'కదళీతు బిలేశేతే మృదుసూక్ష్మోచ్చకర్బురైః, నీలాగ్రై ర్లోమభి ర్యుక్తాసా వింశత్యంగులాయతా. ప్రియకీ లోమభి ర్యుక్తా మృదుశ్చ మసృణై ర్ఘనై' రితి. ప్రవేణీ ఆస్తరణవి

మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణంచ హేమమయేషు ధాతుషు సంభవతః తే తథోక్తాః - వజ్రాదిమణిసువర్ణరజతాద్యాకారాః ధాతవః లక్షణయా గైరికాదిధాత్వాధారపర్వతప్రదేశా ఇత్యర్థః-ధనాని విచిత్రమృగాదిరూపధనాని-వ్యవసాయేన ఉద్యోగేన-వనే-విచీయంతే అన్విష్యంతే - వన ఇత్యుపలక్షణం యత్ర క్వాపి నీతం వస్తురాజ్ఞా సంగృహ్యత ఇతి భావః. తదితి. తస్మాత్సారం శ్రేష్ఠ మఖిలం ధనం శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సర్వదా సంపాదితం ధనమిత్యర్థః - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం- 'ఉద్యోగినం పురుషసింహ ముపైతి లక్ష్మీ' రితిన్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సంపాదితం ద్రవ్యం రాజ్ఞాం కోశగృహం పూరయతీతి భావః-తత్ర దృష్టాంతమాహ - మనసేతి-నృణాం మనుష్యాణాం - చింతితం సంకల్పితం - ధనం సర్వం తథైవావిర్భూతం సత్ - యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి- తథైవేత్యర్థః - జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా - శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వధనం తథైవావిర్భూయ యథాశుక్రస్య నిచయ వర్ధనం భవతి. ౩౨. ఏవమస్తు - అథాపి విచార్య కర్తవ్య మితిచే న్నేత్యాహ - అర్థీతి. అర్థయతే ప్రార్థయతీత్యర్థీ - అపూర్వవస్తుకామః పురుష ఇత్యర్థః - అవిచారయ న్నాలోచనామకుర్వన్ యేనార్థకృత్యేన అర్థసాధనే నోద్యోగేన - సంవ్రజతి సమ్యగ్గచ్ఛతీత్యర్థః - అర్థ్యాః అర్థా దనపేతాః అర్థసంపాదనచతురా ఇతి యావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థం ప్రాహుః యద్వస్తు సౌందర్యలోభేన పురుషః తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే - స ఏవార్థః - అయంచ మృగ స్తథావిధ ఇతి భావః. ౩౩. టీ. ఏతస్యేతి. పరార్ధ్యే అమూల్యే. ౩౪. నకాదళీతి. కదళ్యేవ కాదళీ మృదూచ్చ కర్బుర నీలాగ్ర రోమా మృగవిశేషః - (నల్లచారలయిఱ్ఱి) ప్రియకీ మృదూచ్చమసృణఘనరోమా మృగ విశేషః-(బొట్లయిఱ్ఱి) ప్రియకీ సుఖస్పర్శో వ్యాఘ్ర ఇత్యన్యే-ప్రవేణీ ఆస్తరణం అవికసుదివాలసిర్మి

నప్రవేణీ నచావికీ, భవే దేతస్య సదృశీ స్పర్శనేనేతి మే మతిః. ౩౫. ఏషచైవ మృగశ్శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః, ఉభావేతౌ మృగౌ దివ్యౌ తారామృగ మహీమృగౌ. ౩౬. యదివాయం తథా యన్మాం భవే ద్వదసి లక్ష్మణ, మాయైషా రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యోఽస్యవధో మయా. ౩౭. ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనా కృతాత్మనా, వనే విచరతా పూర్వం హింసితా మునిపుంగవాః. ౩౮. ఉత్థాయ బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః, నిహతాః పరమేష్వాసా స్తస్మా ద్వధ్య స్త్వయం మృగః. ౩౯. పురస్తా దిహ వాతాపిః పరిభూయ తపస్వినః, ఉదరస్థో ద్విజాన్ హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివ. ౪౦. సకదాచి చ్చిరా ల్లోభా దాససాద మహామునిం, అగస్త్యం తేజసాయుక్తం భక్ష్య స్తస్య బభూవహ. ౪౧. సముత్థానే చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్యతం, ఉత్స్మయిత్వాతు భగవాన్ వాతాపి మిద మబ్రవీత్, త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతా స్స్వతేజసా, జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠా స్తస్మా దసిజరాం గతః. ౪౩. తదేత న్నభవేద్రక్షో వాతాపి రివ లక్ష్మణ, మద్విధం

శేషః-మృగవిశేషో వా-అవిరేవ ఆవికః-అవేః కఇతిస్వార్థే కప్రత్యయః-తస్యేయమావికీతల్లోమనిర్మితా శాటీత్యర్థః-స్పర్శనేన మార్దవేన. ఏష ఇతి. దివ్యః శ్లాఘ్యః-నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షః-దివ్యౌ శోభమానౌ. ౩౬. ఏవం సీతామతమంగీకృత్య ప్రవృత్తి రుక్తా - అథ లక్ష్మణమత మంగీకృత్యాహ-యదివేతి. మాయైషా రాక్షసస్యేతి యన్మాంవదసి తథాయం యదివా భవేత్-ఏవమప్యస్య వధో మయా కార్యః. ౩౭. హననే హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ్య మావిష్కరోతి-ఏతేనహీతి. నృశంసేన ఘాతుకేన-అకృతాత్మనా దుష్టభావేన. ౩౮. ఉత్థాయేతి. ఉత్థాయ ప్రాదుర్భూయ. ౩౯. పూర్వోక్తమపి వాతాపి వృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ పురస్తా దితి. పురస్తాత్ పూర్వస్మిన్ కాలే - ఇహ దండకారణ్యే అశ్వతరో నామ గర్దభా దశ్వాయా ముత్పన్న ఇతివృత్తికారః. ని. 'గోఖరోఽశ్వతరోమత' ఇతి హలాయుధః - తత్స్వరూప ముక్తం శాలిహోత్రీయే-'ఖరరూక్షస్వరాస్తీక్ష్ణాః ఖరశీలాః ఖరాంఘ్రయ' ఇతి-తా మశ్వతరీం స్వగర్భో యథా హంతి-తథాయమపి గర్భస్థో ద్విజాన్ హంతి-అశ్వతరీ వృశ్చికేత్యప్యాహుః. ౪౦. స ఇతి. భక్షః ఆహారః. ౪౧. సముత్థాన ఇతి. సముత్థానే-ప్రాదుర్భావే-తద్రూపం రక్షోరూపం-ఉత్స్మయిత్వా ఈషత్ స్మిత్వా-ల్యబభావ ఆర్షః. త్వయేతి. అవిగణ్య-అవిచార్య-పాపమితి శేషః - జీవలోకే భూలోకే

తః కంబళవిశేషః. టీ. ఏతస్యమృగచర్మణః. ౩౫. ఏష ఇతి. యశ్చ దివ్యో నభశ్చరో మృగః-మృగశీర్షనక్షత్రం-ఏతావుభౌ దివ్యౌ దేవతార్హౌ - అమానుషౌవా శోభనా విత్యర్థః. ౩౬. యదీతి. మాయైషా రాక్షసస్యేతి యన్మాం - వదసి - తథాయం - యది భవేదేవమప్యస్య వధః కర్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౩౮. ఉత్థాయేతి. ఉత్థాయ ప్రాదుర్భూయ. ౩౯. పూర్వోక్తమపి వాతాపి వృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ. పురస్తా దితి. పురస్తాత్పూర్వస్మి న్కాలే-ఇహ దండకారణ్యే-స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివేతి అశ్వతరీ గర్దభా దశ్వాయా ముత్పన్నా-తాం స్వగర్భ ఏవ యథాహంతి తద్వ దయ మపి-ఉదరస్థః ద్విజాన్ హంతి. ౪౧. సముత్థాన ఇతి. సముత్థానే ప్రాదుర్భావే తద్రూపం స్వకం రూపం ఉత్స్మయిత్వా ఈషత్ స్మిత్వా * త్వయేతి. అవిగణ్య-అవిచార్య-పాప మితి శేషః. ౪౩. ఏవ మితి. ఏవం యో మద్విధ మతిమన్యేత - తద్రక్షః

యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియం. ౪౪. భవేద్ధతోఽయం వాతాపి రగస్త్యేనేవ మాం గతః. ౪౪½. ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీం, అస్యా మాయత్త మస్మాకం యత్కృత్యం రఘునందన. ౪౫½. అహమేనం వధిష్యామి గ్రహీష్యామ్యపి వా మృగం, యావ ద్గచ్ఛామి సౌమిత్రే మృగ మానయితుం ద్రుతం ౪౬½. పశ్య లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచి గతస్పృహాం, త్వచా ప్రధానయా హ్యేష మృగోఽద్య నభవిష్యతి. ౪౭½ అప్రమత్తేన తే భావ్యమాశ్రమస్థేన సీతయా, యావ త్పృషత మేకేన సాయకేన నిహన్మ్యహం, హత్వైత చ్చర్మచాదాయ శీఘ్ర మేష్యామి లక్ష్మణ. ౪౯. ప్రదక్షిణేనాతిబలేన పక్షిణా జటాయుషా బుద్ధిమతా చ లక్ష్మణ, భవాప్రమత్తః పరిగృహ్య మైథిలీం

జరాం జీర్ణతాం-ఇతి వాతాపి మబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౪౩. త ఇతి. రక్ష శ్శబ్దాభిప్రాయేణ నపుంసకత్వం-అతిమన్యేత అతిక్రామేత్. ౪౪. భవేదితి. మాం గత ఇతి-అగస్త్యో యథా అజరూపం వాతాపిం లోకహితార్థం నాశితవాన్-తథాహమపి మృగరూప మేనం హనిష్యామీత్యర్థః. ౪౪½. ఇహేతి. సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదిసన్నాహయుక్తః - యంత్రితః వ్యాక్షేపాంతరరహితః. అస్యా మితి-అస్మాకం యత్కృత్య మావశ్యకం-తత్ సర్వ మస్యా మాయత్తం ఏత ద్రక్షణ ప్రధాన మిత్యర్థః-ఏత న్మూలతయా రావణవధాదికం కర్తవ్యం-ఇయం హి పూర్వం వేదవతీభావే తథా సంకల్పితవతీత్యపి సూచయతి. ౪౫½. అహ మితి. యావ ద్గచ్ఛామి గమిష్యామి-యావ త్పురా నిపాతయో రితి భవిష్య దర్థే లట్. ౪౬½. పశ్యేతి. గతస్పృహాం ప్రాప్తస్పృహాం - ప్రధానయా ప్రధానప్రయోజన భూతయా - నభవిష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః-అత్ర సీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనం అన్యదానుషంగిక మిత్యర్థః. అప్రమత్తేనేతి. సీతయా హేతుభూతయా - ఆశ్రమస్థేన-తే త్వయా-అప్రమత్తేన భావ్యం-ఆశ్రమస్థోఽప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణం కుర్విత్యర్థః-పృషతం మృగం. ౪౯. ప్రదక్షిణేనేతి. ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన-జటాయుషేతి సహార్థే తృతీయా-వృద్ధే యానేతి జ్ఞాపకాత్-మైథిలీం పరిగృహ్య స్వవశీకృత్య-సర్వత శ్శంకిత ఏవ ప్రతిక్షణ మతిశంక్యైవా ప్రమత్తో భవేత్యన్వయః-అత్ర

మారీచః-వాతాపి రివ నభవే త్కి-మితి కాకుః-వాతాపి రివ మారీచోఽపి వధార్హ ఏవేత్యర్థః-అతిమన్యేత-అతిక్రామేత్. ౪౪. భవేదితి. మామాం-గతః ప్రాప్తః - అహం మారీచః- అగస్త్యేన వాతాపి రివ హతో భవే దిత్యన్వయః. ౪౪½. ఇహేతి. సన్నద్ధః ధనుః కవచాదిసన్నాహయుక్తో భవ-మైథిలీం యత్నతో రక్ష-యతః-అస్యా మితి-అస్మాకం యత్కృత్యం తత్సర్వ మస్యా మాయత్తం సీతారక్షణార్థ మిత్యర్థః. ౪౫½. తర్హి త్వయా కరణీయం కిమిత్యత ఆహ. అహ మితి. అతః కారణాత్ మృగ మానయితుం యావద్గచ్ఛామి తావ దిహ సన్నద్ధో భవేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౬½. పశ్యేతి. ప్రధానయా శ్రేష్ఠయా త్వచా-ఉపలక్షితః ఏష మృగో నభవిష్యతి-కింతు రక్షోమాయైవ-యద్యపి-తథాపి మృగత్వచిగతస్పృహాం-గతాః ప్రాప్తాస్పృహా యస్యా స్తాం వైదేహీం పశ్యేత్యన్వయః - యద్వా-పశ్యేతి-మృగత్వచిగతస్పృహాం వైదేహీం పశ్య అతఏవ ప్రధానయా త్వచా హేతుభూతయా ఏష మృగో నభవిష్యతి మరిష్యతీత్యర్థః - మృగత్వచి సీతే చ్ఛయా విద్యమానత్వాన్మృగం హత్వా త్వచమేవానయిష్యామీతి భావః. ౪౭½. అప్రమత్తేనేతి. సీతయా హేతుభూతయా తే త్వయా ఆశ్రమస్థేనాపి-త్వయా అప్రమత్తేన భావ్యం ఆశ్రమే అప్రమత్తస్సన్ సీతాయా రక్షణం కుర్విత్యర్థః-పృషతం చర్మ ఆదాయేత్యత్ర సంధ్యభావఆర్షః. ౪౮. ౪౯. ప్రదక్షిణే నేతి. ప్రదక్షిణేన

ప్రతిక్షణం సర్వత ఏవ శంకితః. ౫౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే-
త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

తథాతు తం సమాదిశ్య భ్రాతరం రఘునందనః, బబంధాసిం మహాతేజా
జాంబూనదమయం త్సరుం. ౧. తతస్త్ర్యవనతం చాప మాదాయాత్మవిభూషణం,
ఆబధ్య చ కలాపౌ ద్వౌ జగామోదగ్రవిక్రమః. ౨. తం వంచయానో రాజేంద్ర
మాపతంతం నిరీక్ష్య వై, బభూవాంతర్హిత స్త్రాసా త్పున స్సందర్శనే ఽభవత్. ౩.
బద్ధాసి ర్ధను రాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః. ౪ తం స్మ పశ్యతి రూపేణ
ద్యోతమాన మివాగ్రతః, అవేక్ష్యావేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే, అతి
వృత్త మిషోః పాతా ల్లోభయానం కదాచన, శంకితం తు సముద్భ్రాంత ముత్ప
తంత మివాంబరే, దృశ్యమాన మదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్, ఛిన్నాభ్రై

పంచాశ చ్ఛ్లోకాః. ౫౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా
ఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

అజానన్నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్, అనుసృత్య జఘానాశు తం లీలా
మానుషం భజే. అథ మారీచవధః. తథా త్విత్యాది. త్సరుః ఖడ్గముష్టిః. ని. 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టి స్స్యా'
దిత్యమరః. ౧. తత ఇతి. త్ర్యవనతం త్రిషు స్థలే ష్వవనతం-శార్ఙ్గ మిత్యర్థః-ఆత్మవిభూషణం ఆత్మాలం
కారం కలాపౌ ద్వౌ ద్వౌ తూణీరౌ. ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతేపి చే'త్యమ
రః. ౨. త మితి. వంచయానః వంచయమానః-అనిత్య ముమాగమః-సందర్శనే దృష్టివిషయే-అభ
వత్ స్థితః. ౩. బద్ధేతి. యతః యస్మిన్ ప్రదేశే మృగో వర్తతే తత్ర ప్రదుద్రావ. ౪. త మిత్యాది
శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. రూపేణ కాంత్యా-అగ్రే ద్యోతమాన మివ స్థితం - ఇషోః పాతాత్
అతివృత్తం అతిక్రాంతం-శంకిత మివే త్యన్వయః-ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకిత మివే త్యనేన ధనుష్పా
ణిదర్శనా దన్యమృగాణా మివాస్యశోకో నభవతీతివశబ్దః ప్రయుజ్యతే-యద్వా-రామాత్ భయంశంక
మానం సత్ ఉత్పతంత మివ స్థితం-వస్తుత స్తత్రా ప్యదర్శనాదితి భావః. లోభయానం - హస్తప్రా
ప్త మివ దృశ్యమాన మిత్యర్థః-దృశ్యమాన మితి-కేషు చి ద్దృశ్యమానం-కేషు చి దదృశ్యం-అత ఏవ
ఛిన్నాభ్రైః స్సంవీతం వ్యాప్తం - చంద్రమండల మివ స్థితం-శారద మితి మేఘశకలసంభావనార్థ

ప్రకర్షేణ దక్షిణ స్సమర్థః-తేన పక్షిణా జటాయుషా సహ అనుకూలేనేతివా - ప్రదక్షిణం సర్వత
ఏవ సర్వదిగ్వర్తిరాక్షసాదిభ్య ఇత్యర్థః - శంకితస్సన్ అప్రమత్తో భవేతి శేషః. ౫౦. ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-
త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

తథేతి. త్సరుః ఖడ్గముష్టిః(టీ) అసికంత ఇతి యావత్. ౧. త్ర్యవనతం శార్ఙ్గ మాత్మవిభూషణం-
చాపస్య వీరాలంకారత్వాదితి భావః-కలాపౌ తూణీరే-ఉదగ్రవిక్రమః మృగజిఘృక్షయా త్వరిత
పదవిన్యాసః. ౨. త మితి. సందర్శనే ఽభవత్. దృష్టివిషయో ఽభవత్. ౪. తం స్మేత్యాదిశ్లోకత్ర
య మేకం వాక్యం. రూపేణ స్వరూపేణ-అగ్రతః అగ్రే ద్యోతమాన మివ-ఇషోః పాతాదతివృత్తం
అతిక్రాంతం - లోభమానం హస్తప్రాప్త మివ దృశ్యమానం * శంకిత మితి. ఇవ శబ్దస్య శంకితమి త్య

రివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలం. ౬౹. ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహు ర్దూరా త్ప్రకాశతే, దర్శనాదర్శనా దేవం సోఽపాకర్షత రాఘవం, సుదూర మాశ్రమస్యాస్య మారీచో మృగతాం గతః. ౮. ఆసీ త్క్రుద్ధస్తు కాకుత్స్థః వివశ స్తేన మోహితః, అథాఽవతస్థే సంభ్రాంత శ్ఛాయా మాశ్రిత్య శాద్వలే. ౯. సత మున్మాదయామాస మృగరూపో నిశాచరః, మృగైః పరివృతో వన్యై రదూరా త్ప్రత్యదృశ్యత. ౧౦. గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైనం పునరేవాభ్యధా వత, తత్క్షణా దేవ సంత్రాసా త్పున రంతర్హితోఽభవత్. ౧౧. పునరేవ తతో దూరా ద్వృక్షషండా ద్వినిస్సృతం, దృష్ట్వా రామో మహాతేజా స్తం హంతుం కృతనిశ్చయః, భూయస్తు శర ముద్ధృత్య కుపిత స్తత్ర రాఘవః. ౧౨౹ సూర్య రశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంత మరిమర్దనః, సంధాయ సుదృఢే చాపే వికృష్య బలవ ద్బహు, తమేవ మృగ ముద్దిశ్య శ్వసంత మివ పన్నగం, ముమోచ జ్వలితం దీప్త మస్త్రం బ్రహ్మవినిర్మితం. ౧౩౹. శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః, మా రీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః. ౧౪౹. తాలమాత్ర మథోత్ ప్లుత్య న్యపత త్సశరాతురః, వినద న్భైరవం నాదం ధరణ్యా మల్పజీవితః. ౧౫౹ మ్రియ మాణస్తు మారీచో (జహౌ తాం కృత్రిమాం తనుం, స్మృత్వా తద్వచనం రక్షో) దధ్యౌ కేనతు లక్ష్మణం, ఇహ ప్రస్థాపయే త్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్. ౧౬౹. సప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకారచ తత స్స్వరం, సదృశం రాఘవస్యైవ హా

ముక్తం. ౬౹. ముహూర్తా దితి. సమీపే ముహూర్తాత్ ముహూర్తం దదృశే-దూరాత్ దూరం ముహుః ప్రకాశతే-అతఏవం ఉక్తరీత్యా దర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యాం-సుదూర మపాక ర్షత ఆకృష్టవాన్. ౮. ఆసీ దితి. వివశః కుతూహలపరవశః - మోహితః వంచితః. ౯. స ఇతి. ఉన్మాదయామాసేతి-ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః-బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహంచకారేత్యర్థః.౧౦.౧౧. పునరేవేతి. భూయః అత్యర్థం కుపితోఽభూత్. ౧౨౹. సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౩౹. శరీర మితి. ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య తతః మారీచస్య హృదయం తదంత ర్వర్తిశరీరం బిభేద. తాలమాత్ర మితి. తాలమాత్రం తాలప్రమాణం ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదినా ప్ర మాణే మాత్రచ్. మ్రియమాణ ఇతి. సీతాకేనోపాయేన లక్ష్మణమిహ ప్రస్థాపయేత్ - కేనోపాయేన రావణ స్తాం హరేదితి దధ్యౌ చింతయామాస. ౧౬౹. సఇతి. ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం-కాలోచిత

నేన సంబంధః - ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా అన్యమృగాణా మివ అస్య శంకా నాస్తీతి భావః. ౬. అపా కర్షత ఉన్మాదయామాస - బహుదూరధావనేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః. ౮—౧౧. * భూయ ఇతి భూయః అత్యర్థం కుపిత ఇత్యన్వయః. ౧౨౹—౧౩౹. సదృశ మితి. రూప మితి శేషః - మారీ చస్య తదానీం రూపమన్యదీయం - హృదయంతు స్వీయ మేవ-తథాచాయమర్థః - మృగరూపస్య సదృశం రూపం తస్యాఽస్వకీయం రూపం భిత్వా-పశ్చాత్స్వకీయం హృదయం బిభేదేతి భావః. ౧౫౹. * స్మృత్వేతి. తాం మతిం రావణోక్తసీతాలక్ష్మణాహ్వానోపాయం స్మృత్వా కేన మత్కృతో పాయే నేతి శేషః. సీతాలక్ష్మణం ప్రేషయేత్-తాం సీతాం శూన్యే, రావణో హరే దితి దధ్యావితి యోజనా, టీ, తాం మతిం విశ్వామిత్రయాగే రామకృతవైరబుద్ధిం స్మృత్వావా. ౧౬౹. టీ. స ఇతి.

సీతే లక్ష్మణేతి చ. ౧౯½. తేన మర్మణి నిర్విద్ధ శ్శరేణానుపమేన చ, మృగరూపం తు తత్త్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః, చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజన్. ౨౦. తతో విచిత్ర కేయూర స్సర్వాభరణభూషితః, హేమమాలీ మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూ చ్ఛరాహతః. ౨౧. తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ రాక్షసం ఘోరదర్శనం, రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే, జగామ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్మరన్. ౨౨½ మారీచస్యైవ మాయైషా పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు, తత్తథా హ్యాభవ చ్చాద్య మారీచోఽయం మయా హతః. ౨౩½ హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవ మాక్రుశ్య చ మహాస్వనం, మమార రాక్షస స్సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్, లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కామ వస్థాం గమిష్యతి, ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్మా రామో హృష్టతనూరుహః ౨౪½. తత్ర రామం భయం తీవ్ర మావివేశ విషాదజం. ౨౬. రాక్షసం మృగరూపం తం హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరం, నిహత్య పృషతం చాన్యం మాంస మాదాయ రాఘవః, త్వరమాణో జనస్థానం ససారాభిముఖ స్తదా. ౨౭½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవం, నహి మే హృదయం స్థానే జీవితం వావతిష్ఠతే, క్రోశతః పరమార్తస్య శ్రుత శ్శబ్దో మయా భృశం, ఆక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం

మర్థం ఆజ్ఞాయ నిశ్చిత్య. ౧౯½—౨౨½. మారీచస్యైవేతి. మాయైషే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౨౩½. హాసీతఇత్యాది. హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితః అభూదితి శేషః. ౨౪½. తత్రేతి. విషాదజం విషాదోత్థం - విషాదో భవిష్యతీ త్యుత్పన్నం రాక్షస మిత్యాది. హత్వా మరణానుకూల వ్యాపారం కృత్వా తతః స్తదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా త్వరమాణో రామః - జనస్థానం జనస్థానస్థ స్వాశ్రమ ముద్దిశ్యాభిముఖస్సన్ - ససార యయౌ - అత్ర సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

అస్థానే భయశంకిత్వా జ్జానత్యపి సుహృజ్జనం, ధిక్కృత్య చింతితం రామం నిత్యాపూర్వ మహం భజే. ఆర్తస్వరం త్విత్యాది. భర్తుః స్వరస్య. నహీతి. హృదయం మనః - జీవితం ప్రాణః- వాశబ్ద స్సముచ్చయే-స్థానే-స్వస్థానే మోహో జాయతఇతి భావః - శరణైషిణం రక్షకార్థినం -

---

రాఘవస్య సదృశం రామకంఠధ్వనిసదృశం. ౧౯½. ౨౨½. మారీచస్యేతి. ఏషా మారీచస్య మాయేతి లక్ష్మణేన పూర్వం యదుక్తం - తత్తథైవాభవత్ - యతః మారీచ ఏవ మయా హతః. ౨౩½.*ఇతీతి. హృష్టతనూరుహః త్రాసా ద్రోమాంచితతను రభవ దితి శేషః,౨౬. జనస్థాన మభిముఖః జనస్థానమధ్యవర్తి నిజాశ్రమ ముద్దిశ్యేత్యర్థః. ౨౭½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

౧—౩½. జగామేతి. భ్రాతు రాజ్ఞాయ శాసన మితి-అప్రమత్తేన తే భావ్య మిత్యాదిరూపం.

త్రాతు మర్హసి, తం క్షిప్ర మభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణం, రక్షసాం వశ
మాపన్నం సింహానా మివ గోవృషం. ౩౫. నజగామ తథోక్తస్తు భ్రాతురాజ్ఞాయ
శాసనం, త మువాచ తత స్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా. ౪౫ సౌమిత్రే మిత్ర
రూపేణ భ్రాతు స్త్వమసి శత్రువత్, య స్త్వ మస్యా మవస్థాయాం భ్రాతరం
నాభిపత్స్యసే. ౫౫. ఇచ్ఛసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే, లోభా
న్మమ కృతే నూనం నానుగచ్ఛసి రాఘవం. ౬౫. వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నే
హో భ్రాతరి నాస్తితే, తేన తిష్ఠసి విస్రబ్ధ స్త మపశ్యన్ మహాద్యుతిం. ౭౫.
కింహి సంశయ మాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్, కర్తవ్య మిహ తిష్ఠంత్యా
యత్ప్రధాన స్త్వమాగతః. ౮౫. ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరి
ప్లుతాం, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ స్త్రస్తాం సీతాం మృగవధూ మివ. ౯౫ పన్నగాసుర
గంధర్వ దేవమానుషరాక్షసైః, అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం నసంశయః.
౧౦౫. దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు, రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్న
రేషు మృగేషు చ, దానవేషు చ ఘోరేషు న సవిద్యేత శోభనే, యోరామం
ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమం. ౧౨౫. అవధ్య స్సమరే రామో నైవం
త్వం వక్తు మర్హసి, నత్వా మస్మిన్వనే హాతు ముత్సహే రాఘవం వినా. ౧౩౫.
అనివార్యం బలం తస్య బలై ర్బలవతా మపి, త్రిభి ర్లోకై స్సముద్యుక్తై స్సేశ్వరై
రపి సామరైః. ౧౪౫. హృదయం నిర్వృతం తేஉస్తు సంతాప స్త్యజ్యతా మయం,
ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమం ౧౫౫. నచ తస్యస్వరో
వ్యక్తం మాయయా కేనచి త్కృతః, గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయాసా తస్య

గోవృష మితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభవత్-ఇతి సీతాలక్ష్మణ ముహోవాచేతి సంబంధః.
౩౫. నజగామేతి. శాసనం అప్రమత్తేన తే భావ్య మిత్యాద్యుక్తం. సౌమిత్రే ఇతి మిత్రరూపేణో
పలక్షితః-రూపేణ మిత్రసదృశః - క్రియయా శత్రుతుల్యోஉసీత్యర్థః శాత్రవక్రియాం దర్శయతి-
య స్త్వ మితి. ౫౫. ఇచ్ఛసీతి. ఇచ్ఛాయాం హేతు మాహ - మత్కృత ఇతి - మత్పరిగ్రహార్థ
మిత్యర్థః-దార్ఢ్యాయ పున రాహ లోభా దితి - లోభో మల్లాభేచ్ఛా. ౬౫. త్వద్రక్షణం విహాయ
కథం గమిష్యామీ త్యత్రాహ - కింహీతి. యోరామః ప్రధానం యస్యసః యత్ప్రధానః త్వ మిహా
గతః - తస్మి న్రామే - సంశయం ప్రాణసంశయ మాపన్నే సతి - ఇహాశ్రమపదే - తిష్ఠంత్యా
మయా కిం కార్యం-నకిమపీత్యర్థః. ౮౫—౧౨౫. అవధ్య ఇతి. ఏవం ఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం-
రాఘవం వినా - స్థితాం త్వా మిత్యన్వయః. ౧౩౫. అనివార్యమితి. సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః
సేశ్వరైః సేంద్రైః. ౧౪౫. హృదయ మితి. నిర్వృతం నిర్దుఃఖం. ౧౫౫. నచేతి. తస్య రామస్య-

---

౫౫ ఇచ్ఛసీతి. మత్కృతే మదర్థం. ౬౫. వ్యసన మితి. విస్రబ్ధః నిశ్చింతః. ౭౫. త్వద్రక్షణం విహాయ
కథం గమిష్యామీ త్యత్రాహ-కింహీతి. యత్ప్రధాన స్త్వ మిహాగతః యోరామః ప్రధానం యస్య
సః యత్ప్రధాన స్తస్మిన్ రామే - సంశయం ప్రాణసంశయం ఆపన్నే ప్రాప్తే సతి ఇహాశ్రమే
తిష్ఠంత్యా మయా కిం కర్తవ్యం నకిమపి-మద్రక్షణేన ప్రయోజనం నాస్తి - శ్రీరామం వినా అహం
క్షణ మపి నజీవిష్యామీతి భావః. ౧౫౫. * గంధర్వనగరప్రఖ్యేతి. గంధర్వనగర మింద్రజాలం-యద్వా

రక్షసః ౧౬. న్యాసభూతాఽసి వైదేహి న్యస్తా మయి మహాత్మనా, రామేణ త్వం
వరారోహే న త్వాం త్యక్తు మిహోత్సహే. ౧౭. కృతవైరాశ్చ వైదేహి వయ
మేతై ర్నిశాచరైః, ఖరస్య నిధనా దేవ జనస్థానవధం ప్రతి. ౧౮. రాక్షసా వివి
ధావాచో విసృజంతి మహావనే, హింసావిహారా వైదేహి నచింతయితు మర్హసి.
౧౯. లక్ష్మణేనైవ ముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా, అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం
లక్ష్మణం సత్యవాదినం. ౨౦. అనార్యాఽకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన,
అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్, రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా
తేనైతాని ప్రభాషసే ౨౨. నైతచ్చిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ యద్భ
వేత్, త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు ౨౩. సుదుష్ట స్త్వం
వనే రామ మేక మేకోఽనుగచ్ఛసి, మమ హేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భర
తేన వా. ౨౪. తన్న సిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్య వా, కథ మిందీవరశ్యామం
పద్మపత్రనిభేక్షణం, ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయే యం పృథగ్జనం. ౨౫.
సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాం స్త్యక్ష్యే న సంశయః, రామం వినా క్షణ మపి

నాయం స్వరః - అపితు కేనచి దన్యేన మాయయా విచిత్రశక్త్యాకృతః-వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం
మాయేత్యాహ - గంధర్వేతి - తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః-సాస్వరః - మాయాపేక్షయా
స్త్రీత్వం - గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా మాయా - యద్వా-సా మృగరూపా-గంధర్వ
నగరంనామ మేఘాదావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచి ద్దృశ్యతే - తద్యథా
వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపాపరవ్యామోహజనికా కాచి చ్ఛక్తి ర్మాయా - సా తస్య
రక్షసః మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః - గంధర్వనగరం ప్రోక్త మింద్రజాలం మనీషిభి
రిత్యప్యాహుః. న్యాసేతి. న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి - కేన నిక్షిప్తే త్యత ఆహ-రామేణ మయి
న్యస్తేతి. ౧౭. కృతవైరా ఇతి. ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయ
మేతై ర్నిశాచరైః కృతవైరాః - ఏతే అస్మాసు వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః. ౧౮. కిం తత ఇత్య
త్రాహ - రాక్షసా ఇతి. వాచో విసృజంతి అస్మ న్మోహనార్థ మితి శేషః. ౨౦. అనార్యేతి.
అనార్య దుశ్శీల - అకరుణారంభ - దయాప్రసక్తిరహిత - తత్ర యుక్తి మాహ-రామస్యేతి - తేన
అనార్యత్వాదికారణేన - రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని క్రూరోక్తవచనాని ప్రభాషసే. ౨౨.
నైత దితి. ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవే దితి యత్ ఏత న్నచిత్రం-నృశం
సత్వాదిక మత్ర హేతు త్వేనోపాత్తం. ౨౩. సుదుష్ట ఇతి. ప్రయుక్తః ప్రేషితః. తన్నసిధ్యతీతి.

మేఘా దావారోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచి ద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజనకం -
ఏవం చిత్రవస్తురూపేణ పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తి ర్మాయా - సా తస్య రక్షసో మారీచ
స్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః ౧౭. కృతవైరా ఇతి. జనస్థానవధం శూన్యతాకరణరూపం
ప్రతి ఉద్దిశ్య - ఖరస్య నిధనాత్ - సంహారా దారభ్యేత్యర్థః - ల్యబ్లోపే పంచమీ-హేకల్యాణి
వయ మేతై ర్నిశాచరైః - కృతవైరాః - అస్మాసు వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః. రాక్షసా ఇతి.
తస్మా దేవ - హింసావిహారాః హింసైవ విహారో యేషాం తే వివిధావాచో విసృజంతి - ప్రబలా
నేకరక్షోయుద్ధేష్వప్రతిహతశక్తిసంపన్నస్య శ్రీరామస్య పురతః స్థాతు మశక్తాః - మాయావినో
హింసావిహారా వివిధావాచో విసృజంతీతి భావః. ౨౦. అనార్యేతి. అకార్యకరణారంభ అకృత్య

నహి జీవామి భూతలే. ౨౬॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణం, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణ స్సీతాం ప్రాంజలి ర్విజితేంద్రియః. ౨౮॥ ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం దైవతం భవతీ మమ, వాక్య మప్రతిరూపం తు నచిత్రం స్త్రీషు మైథిలి, స్వభావ స్త్వేష నారీణా మేవం లోకేషు దృశ్యతే, విముక్తధర్మా శ్చపలా స్తీక్ష్ణా భేదకరా స్త్రియః, న సహే హీదృశం వాక్యం వైదేహి జనకాత్మజే, శ్రోత్రయోరుభయో ర్మేఽద్య తప్తనారాచసన్నిభం ౩౦॥ ఉపశృణ్వంతు మే సర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః, న్యాయవాదీ యథా న్యాయ ముక్తోఽహం పరుషం త్వయా. ౩౧॥ ధిక్త్వా మద్య ప్రణశ్య త్వం యన్మా మేవం విశంకసే, స్త్రీత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితం. ౩౨॥ గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థ స్స్వస్తి తేఽస్తు వరాననే, రక్షంతు త్వాం విశాలాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః. ౩౩॥ నిమిత్తానిహి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే, అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పున రాగతః. ౩౪॥ (నవేత్స్యే తన్న జానామి వైదేహి జనకాత్మజే) లక్ష్మణేనైవముక్తా సా రుదంతీ జనకాత్మజా, ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా. ౩౫॥ గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ. ౩౬. ఆబంధిష్యేఽథవా త్యక్ష్యే విషమే దేహ మాత్మనః, పిబామ్యహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం, న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాపి పురుషం స్పృశే. ౩౭॥ ఇతి లక్ష్మణ మాక్రుశ్య సీతా దుఃఖసమన్వితా, పాణిభ్యాం రుదతీ దుఃఖా దుదరం ప్రజఘాన హ. ౩౮॥ తాం మార్తరూపాం విమనా రుదంతీం

పృథగ్జనం క్షుద్రపురుషం. ౨౬॥ ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్య మితి. అప్రధానే దుహాదీనా మితి కర్మణ్యప్రధానే ద్వితీయా - సీతా పారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి - విజితేంద్రియ ఇతి. ౨౮॥ ఉత్తర మితి. అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం - విముక్తధర్మాః పరిత్యక్తవినయాదిధర్మాః - చపలాః చంచలచిత్తాః - తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః - భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః. ౩౦॥ ఉపశృణ్వంత్వితి. మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః - న్యాయవాదీ అహం - త్వయా అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః తథా ఉపశృణ్వంతు. ౩౧॥ ధిక్త్వా మితి. ఉభసర్వతసో ర్కార్యా వినా ధిగ్యోగే ద్వితీయా. ౩౨॥—౩౫॥ గోదావరీ మిత్యాది. ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి - విషమే భృగ్వాదివిషమస్థలే - పాతేనేతి శేషః - స్పృశామి. ౩౭॥ ఇతీతి. ఆక్రుశ్య వినింద్య. తా మితి. భర్తుర్భ్రాతరం నకించి దువాచేతి - ఆశ్వాసనవ్యాజేన గమనవిళంబం కరోతీతి

కరణోద్యుక్తః. ౨౮॥ *విముక్తేతి. తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః. ౩౦॥ ఉపశృణ్వం త్వితి. మే వాక్య మితి శేషః-వనేచరాః దేవాః అన్యాయం పరుషం త్వయోక్తః. ౩౧॥ ధిగితి. త్వం ప్రణశ్య నాశం ప్రాప్నుహి - యత్ యస్మా ద్గురువాక్యే వ్యవస్థితం మా మేవం విశంకసే - అతఏవ స్త్రీత్వం స్వభావేన దుష్టం. ౩౨॥ పూర్వం ధిక్త్వా మద్యప్రణశ్యే త్యుక్త్వా రామస్మరణేన తస్యాః మంగళ మాశాస్తే - స్వస్తీత్యాదినా. ౩౩॥ *అపిత్వా మితి. రామేణసహ త్వాం పశ్యేయం నవే త్స్యేత న్న జానామీతి - నిమిత్తానాం తాదృశత్వాదితి భావః. ౩౫॥ ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామీతి. విషమేభృగ్వాదివిషమప్రదేశే. ౩౭॥—౩౮॥ తత ఇతి. అభివాద్య నమస్కృత్య అభిప్రణమ్య

సౌమిత్రి రాలోక్య విశాలనేత్రాం, ఆశ్వాసయామాస నచైవ భర్తు స్తం భ్రాతరం కించి దువాచ సీతా. ౩౯. తతస్తు సీతా మభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః కించిదభిప్రణమ్య చ, అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య సమీప మాత్మవాన్. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

తయా పరుష ముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః, స వికాంక్షన్ భృశం రామం ప్రతస్థేన చిరాదివ. ౧. తదాసాద్య దశగ్రీవః క్షిప్ర మంతర మాస్థితః, అభిచక్రామ వైదేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్, శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతః శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ, వామేచాంసేఽవసజ్యాథ శుభే యష్టికమండలూ, పరివ్రాజకరూపేణ వైదేహీం సముపాగమత్. ౩. తా మాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం

కోపేనేతి శేషః. ౩౯. తత స్త్వితి. కించి దితి కోపమిశ్రత్వాత్ కించిత్ప్రణామః - బహుశోఽన్వీక్షమాణ ఇతి - కథ మేనా మేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామీ త్యనుశయేన బహుశోఽన్వీక్షణం - ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్-అస్మిన్ సర్గే సార్ధచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలం దర్శయత్యేకాదశభి స్సర్గైః - రావణప్రలోభనమాహ - షట్చత్వారింశే-తయా పరుష మిత్యాది. వికాంక్షన్ అనిచ్ఛన్నేవ - రామ ముద్దిశ్య ప్రతస్థే - నచిరా దివ అవిళంబిత మేవ-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకార ఇతివా - యద్వా-నచిరా దివ-సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయా పాదౌ పశ్చా దాకర్షతః - రామప్రాప్తిత్వరాతు పురతః కర్షతీతీవశబ్దస్య భావః. ౧. త దితి. ఆస్థితః అవకాశం ప్రతీక్షమాణస్స్థితో దశగ్రీవః-తదేవ అంతరం అవకాశం ఆసాద్య వైదేహీం అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ-పరివ్రాజకో భిక్షుః తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి పరివ్రాజకరూపధృత్. ౨. పరివ్రాజకలింగా న్యాహ-శ్లక్ష్ణేతి. శిఖీ - అదంతత్వాభావేపి వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః-ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధే రనిత్యత్వేన యణభావః-ఉపానహీత్యత్ర ఇని రార్షః-యష్టిః త్రిదండం-శిఖీ త్యనేన సాహచర్యాత్ - అత్ర ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యా స్సీతాయాః విశ్వాసాయ ధృతత్వా దిత్థ మేవ యతిలింగ మితి దర్శితం-తథాహాంగిరాః - 'యతే ర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం బ్రసీచైవ కౌపీనం కటివేష్టనం, యస్యైతద్విద్యతే లింగం సయతి ర్నేతరో యతి' రితి. పరివ్రాజకరూపేణే త్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదిక ముక్తం - సముపాగమ దితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాత్ పునఃపునః క్రియాపదప్రయోగః. ౩. తామితి. భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహాత్మ ఇత్యభూతోపమా-

ప్రహీవ్యభూయ అన్వీక్షమాణః కథ మేనాం రామేణ వినాకృత్వా గమిష్యామీత్యాశయేన బహుశో నిరీక్షణం. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

తయేతి. నచిరా దివ శీఘ్ర మేవేత్యర్థః. ౧. తదేతి. అంతరం రామలక్ష్మణయో రపసరణరూప మవకాశ మిత్యర్థః - అభిచక్రామ వైదేహీం - వైదేహీమన్వపద్యత - తా మాససాదాతిబలః - ఉపతస్థే సవైదేహీం - అభ్యగచ్ఛతవైదేహీ మిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యాసత్తివిశేషవివ

వనే, రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యా మివ మహ త్తమః. ౪౹ తా మప
శ్య త్తతో బాలాం రామపత్నీం యశస్వినీం, రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవ
ద్భృశదారుణః. ౫౹ త ముగ్ర తేజః కర్మాణం జనస్థానరుహాద్రుమాః, సమీక్ష్య
న ప్రకంపంతే న ప్రవాతి చ మారుతః. ౬౹ శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం
రక్తలోచనం, స్తిమితం గంతు మారేభే భయా ద్గోదావరీ నదీ. ౭౹ రామస్యత్వం
తరప్రేప్సు ర్దశగ్రీవ స్తదంతరే, ఉపతస్థే చ వైదేహీం భిక్షురూపేణ రావణః.
౮౹ అభవ్యో భవ్యరూపేణ భర్తార మనుశోచతీం, అభ్యవర్తత వైదేహీం చిత్రా
మివ శనైశ్చరః. ౯౹ స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూప ఇవావృతః, అతిష్ఠ
త్ప్రేక్ష్య వైదేహీం రామపత్నీం యశస్వినీం. ౧౦౹ శుభాం రుచిరదంతోష్ఠీం
పూర్ణచంద్రనిభాననాం, ఆసీనాం పర్ణశాలాయాం బాష్పశోకాభిపీడితాం, స తాం
పద్మపలాశాక్షీం పీతకౌశేయవాసినీం, అభ్యగచ్ఛత వైదేహీం దుష్టచేతా నిశా
చరః. ౧౨౹ స మన్మథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోష ముదీరయన్, అబ్రవీ త్ప్రశ్రి
తం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః. ౧౩౹ తా ముత్తమాం స్త్రియం లోకే పద్మ
హీనామివ శ్రియం, విభ్రాజమానాం వపుషా రావణః ప్రశశంసహ. ౧౪౹ కా
త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకౌశేయవాసిని, కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవహి

సంధ్యాయాం మహత స్తమసోఽసంభవాత్. ౪౹ తా మితి. గ్రహాః అంగారకః శనైశ్చరోవా-
సరోహిణీ మివ భృశదారుణో రావణ స్తా మపశ్యత్ - యథా రోహిణ్యాః క్రూరగ్రహవీక్షణం
లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః. ౫౹ దారుణత్వం ప్రకటయతి - తముగ్ర
మితి. ౬౹ శీఘ్రస్రోతా ఇతి. శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహాః - వీక్షంతం వీక్షమాణం - స్తిమిత
మితి క్రియావిశేషణం. ౭౹ రామస్యేతి. రామస్యాంతరప్రేప్సుః విశ్లేషాన్వేషీ - తదంతరే తస్మిన్న
వకాశే-ప్రథమం సీతా ముద్దిశ్య గమనం - అథాశ్రమ సమీపగమనం- తత స్సీతాదర్శనం తత స్సన్ని
కర్షగమన మితి క్రమః. ౮౹ అథాభిముఖగమన మాహ - అభవ్య ఇతి. అభవ్యః దుర్జనః - భవ్య
రూపేణ సుజనరూపేణ - అనుశోచతీ మితి-ఆగమకాలాసహస్యానిత్యత్వాన్నుమ భావః. ౯౹ స ఇతి.
పాపః అంతః పాపాత్మా- భవ్యరూపేణ బాహ్యాకారేణోపలక్షితః. ౧౦౹ శుభా మిత్యాది. బాష్ప
శోకాభిపీడితాం రామార్తస్వరశ్రవణేన బాష్పాభ్యంతరావ్యవస్థవతీం - పీతకౌశేయం వస్త్ర ఇతి
పీతకౌశేయవాసినీం - ణిన్యంతాత్ జీప్ - అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్మా దపి సన్నికర్షం ప్రాప్తః. ౧౨౹
స ఇతి. బ్రహ్మఘోషం ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్త పరివ్రాజకోచితవేదఘోషం - ప్రశ్రితం విన
యాన్వితం-రహితే విజనప్రదేశే. ౧౩౹ తా మితి. లోకే ఉత్తమాం స్త్రియ మిత్యన్వయః - ప్రశ్రి
తం వాక్య మబ్రవీ దిత్యస్యైవ వివరణం ప్రశశంసేతి. ౧౪౹ కాత్వ మితి. కాంచనవర్ణాభే కాంచన
తుల్యవర్ణే - కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవస్థితా - పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వా

క్షయా పునః పునః ప్రయుజ్యంతే. ౨. టీ. శ్లక్ష్ణేతి. శిఖిత్యాది విశేషణైః త్రిదండీతి వ్యజ్య
తే - తదుక్తం భారతే త్రిదండీ సకమండలు రితి. ౪౹ తా మితి. గ్రహవదంగారకాది
వత్ - తదంతరే తస్మి న్నవకాశే. ౮౹ అభవ్య ఇతి. భవ్యరూపేణ సాధురూపేణోపల
క్షితః. శుభామితి. బాష్పశోకాభిపీడితాం బాష్పైః శోకేన చ అభిపీడితాం. ౧౨౹ స ఇతి.
బ్రహ్మఘోషం - పరివ్రాజక వేషోచితం వేదఘోషం రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం రహితే సమయే.

బిభ్రతీ. ౧౫. హ్రీః కీర్తిశ్శ్రీశ్శుభా లక్ష్మీ రప్సరా వా శుభాననే, భూతిర్వా త్వం వరారోహే రతిర్వా స్వైరచారిణీ. ౧౬. సమాశ్శిఖరిణస్స్నిగ్ధాః పాండురా దశనా స్తవ, విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే, విశాలం జఘనం పీనమూరూ కరికరోపమౌ. ౧౮. ఏతావుపచితౌ వృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవల్గితౌ, పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమౌ, మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ తే పయోధరౌ. ౧౯. చారుస్మితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని, మనో హరసి మే కాంతే నదీకూల మివాంభసా. ౨౦. కరాంతమితమధ్యాసి సుకేశీ సంహతస్తనీ. ౨౧. నైవ దేవీ న గంధర్వీ నయక్షీ నచకిన్నరీ, నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీతలే. ౨౨. రూప మగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం వయశ్చ తే, ఇహ వాసశ్చ కాంతారే చిత్త మున్మాదయంతి మే. ౨౩. సా ప్రతి

దితి భావః. ౧౬. హ్రీరితి. హ్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః - 'హ్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యా' వితి శ్రుతేః. శ్రీః కమలా - లక్ష్మీః కాన్త్యధిష్ఠానదేవతా - రతిః మన్మథస్త్రీ - స్వైరచారిణీ స్వతంత్రా. ౧౭. సమా ఇతి. సమాః వైషమ్యరహితాః-శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః - ప్రశంసాయా మినిః - కుందకుట్మలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధాః మసృణాః రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే - జఘనం కటిపురోభాగః. ని. 'పశ్చా న్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబేతు జఘనం పుర' ఇత్యమరః. ౧౮. ఏతా వితి. ఉపచితౌ ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తులౌ - సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ - సమ్యక్ ప్రకృష్టం వల్గితం చలనం యయో స్తౌ సంప్రవల్గితౌ గురుత్వోన్నతత్వాభ్యాం కించిచ్చలంతా వివ స్థితా విత్యర్థః- పీనోన్నతముఖౌ - క్వచిత్ స్తనయోః పీనత్వేప్యగ్రే ఔన్నత్యం పీనత్వం చ నస్తః - తథా నభవత ఇమౌ-కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయో స్తౌ - కాంతౌ కామ్యమానౌ-మణిప్రవేకాభరణౌ మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః. ని. 'ప్రవేకా నుత్తమోత్తమా' ఇత్యమరః. తే మాలాత్మకాః ఆభరణం యయో స్తౌ - రుచిరౌ శోభమానౌ - సూక్ష్మతరకౌశేయోత్తరీయచలనవశేన హఠాద్దృష్టః ప్రకారో దురాత్మనా వర్ణ్యతే. ౧౯. చారుస్మితఇతి. చారవో దంతా యస్యాస్సా చారుదతీ - అగ్రోదంత స్యదత్రాదేశః - ఛందోవద్భావేనఛందసిచేతి సూత్రేణసమాసాంతో దంతస్య - దత్రాదేశోవా - ఉగితశ్చేతిఙీప్ - సమాఇత్యాదినాపూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తి రియం చారుస్మితత్త్వ నిర్వాహాయ- విలాసో౽౽భ్యస్తాస్సీయం - అతో నన్యూనోపమా. ౨౦. కరాంతేతి. కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠ ప్రదేశినీ చక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యం యస్యాస్సా - సంహతస్తనీతి - పూర్వం సంహతా విత్యుక్తకల్పేపి పునరుక్తిః మర్దనలక్షణత్వవిస్మయేన. ౨౧. నైవేతి. ఏవం రూపా - దేవీ దేవస్త్రీ - దేవలోకే నదృష్టా-ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం-నారీ మనుష్యస్త్రీ. ౨౨. రూపమితి. లోకేష్వగ్ర్యం శ్రేష్ఠం - రూపం లావణ్యం రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి - పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్ కి మత్ర తవాగమన మితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః. ౨౩. సేతి. ప్రతిక్రామ-ప్రతినివర్తస్వ-

---

౧౫. టీ. కాత్వ మిత్యాది ప్రశస్తయాసహ సల్లాపార్థః - నత్వజ్ఞాతజ్ఞానార్థం. ౧౬. హ్రీరితి. హ్రీప్రభృతయో విష్ణుశక్తివిశేషాః. ౧౭. సమా ఇతి. సమా ఏకాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి తథా. ౧౮. * టీ. మణిప్రవేకః మణిశ్రేష్ఠః. ౧౯. * మనోహరసీతి. నదీకర్త్రీ అంభసాకూలం స్వకూలమేవ. ౨౦. కరాంతేతి. కరాంతమితమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా. ౨౨. రూపమితి. రూపాదీని త్రీణిచిత్తమున్మాదయంతి మనఃక్షోభం జనయంతి. ౨౩. సేతి. ప్రతిక్రామ

క్రామ భద్రం తే నత్వం వస్తు మిహార్హసి, రాక్షసానా మయం వాసో ఘోరాణాం కామరూపిణాం. ౨౪. ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోపవనాని చ, సంపన్నానిసుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా. ౨౫. వరం మాల్యం వరం భోజ్యం వరం వస్త్రం చ శోభనే, భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్త మసితేక్షణే. ౨౬. కాత్వం భవసి రుద్రాణాం మరుతాంవా వరాననే, వసూనాం వా వరారోహే దేవతా ప్రతిభాసిమే. ౨౭. నేహాగచ్ఛంతి గంధర్వా నదేవా నచకిన్నరాః, రాక్షసానా మయంవాసః కథంను త్వమిహాగతా. ౨౮. ఇహ శాఖామృగా స్సింహా ద్వీపివ్యాఘ్రమృగా స్తథా, ఋక్షా స్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో నబిభ్యసి. ౨౯. మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినాం, కథమేకా మహారణ్యే న బిభేషి వరాననే. ౩౦. కాసి కస్య కుతశ్చ త్వం కిన్నిమిత్తం చ దండకాన్, ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరాన్ రాక్షససేవితాన్. ౩౧. ఇతి ప్రశస్తా వైదేహీ రావణేన దురాత్మనా, ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణ మాగతం, సర్వై రతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ. ౩౨. ఉపనీయాసనం పూర్వం పాద్యేనాభినిమంత్ర్య చ, అబ్రవీత్సిద్ధ మిత్యేవ తదా తం సౌమ్యదర్శనం. ౩౩. ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణం, అశక్య ము

నిలయ మితి శేషః - వస్తుం స్థాతుం. ౨౪. ప్రాసాదాగ్రాణీతి. సంపన్నాని సమృద్ధాని - ఆచరితుం సంచరితుం. ౨౫. వర మితి. వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాది త్వద్యుక్తం తవయోగ్యం మన్యే - నతు యాదృశ తాదృశం - ఏవ ముత్తరత్రాపి - యద్వా - మాల్యాదికం త్వద్యుక్తం త్వత్సంబద్ధం సత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే. ౨౬. కాత్వ మితి. త్వం మే దేవతా దేవస్త్రీతి ప్రతిభాసి - తత్ర కాత్వం కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ - ఉత మరుతాం - ఆహోస్విద్వసూనాం సంబంధినీ - వాకార స్సముచ్చయార్థః - తేన కిమాదిత్యాదినా మిత్యపి సిద్ధ్యతి. ౨౭. తత్రాపి సంశయనివృత్తి మాహ-నేహేతి. ౨౮. భయహేత్వంతర మాహ - ఇహేతి. శాఖామృగాః వానరాః-ద్వీపం చర్మ తద్యోగాత్ ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః - వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రాః - ద్వీ ప్యపేక్షయా కించి న్మహాంతోఽమీ - తరక్షవో మృగాదనాః మహావ్యాఘ్రాః - నబిభ్యసి నబిభేషి - కంకాః మాంసాదాః - భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః. ౨౯. మదేతి. పంచమ్యర్థే షష్ఠీ - తరస్వినాం బలవతాం. ౩౦. కాసీతి. కాసి కిన్నామధేయాసి - కస్య సంబంధినీ - కుతః కస్మా ద్దేశా దాగతాసి. ౩౧. ఇతీతి. ద్విజాతివేషేణ సన్న్యాసివేషేణ - హితం సహితం - సత్క్రియతే ఏభి రితి సత్కారాః పూజాద్రవ్యాణి తైః. ౩౨. ఉక్తం వివృణోతి - ఉపనీయేతి. పాద్యేన పాదోదకేన - అభినిమంత్ర్య సత్కృత్య - తదా పాద్యప్రదానానంతరం - సిద్ధ మిత్యేవాబ్రవీత్ పక్వాన్నం సిద్ధ మిత్యబ్రవీత్. ౩౩. ఉక్త మర్థం సర్గాన్తశ్లోకాభ్యాం వివృణోతి-ద్విజాతీత్యాది. ద్విజాతివేషేణ సమాగతం-పా

నిర్యాహి.౨౪.ప్రాసాదేతి. సంపన్నాని రాజభోగైరితి శేషః.౨౫.వరమితి. మాల్యాదీని త్వయా ఆచరితు ముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౮. టీ. ఇహేతి. ద్వీపినోబిందువ్యాఘ్రాః. ౩౧. ఇతీతి. ప్రశస్తాప్రశంసితా.౩౨. ఉపనీయేతి.ఆతిథ్యకరణేన అర్ఘ్యాద్యనంతరం పక్వాన్నం సిద్ధం భుంక్ష్వ మిత్యాదిశబ్దైః బ్రూయా దితి శాస్త్రాత్ తథైవాబ్రవీదిత్యర్థః. ౩౩. ద్విజాతివేషేణేతి. పాత్రకుసుం

ద్వేష్టు మపాయదర్శనం న్యమంత్రయద్బ్రాహ్మణవత్తదాంగనా. ౩౪. ఇయం బ్రసీ బ్రాహ్మణ కామమాస్యతా మిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతామితి, ఇదంచ సిద్ధం వనజాత ముత్తమం త్వదర్థ మవ్యగ్ర మిహోపభుజ్యతాం, నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం నరేంద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీం, ప్రసహ్య తస్యాహరణే ధృతం మన స్సమర్పయ త్స్వాత్మవధాయ రావణః ౩౫. తత స్సువేషం మృగయాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్మణం తదా, వివీక్షమాణా హరితం దదర్శత న్మహద్వనం నైవతు రామలక్ష్మణౌ. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

త్రం అలాబుప్రభృతిష్వేకం - కుసుంభం మహారజతాఖ్యరంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం- తేనరక్తమితి ప్రాప్తస్యాణోలోప ఆర్షః - యద్వా - కుసుంభః కమండలుః. ని. 'స్యాన్మహారాజనే క్లీబం కుసుంభం కరకే పుమా' నిత్యమరః. తదుభయధారిణం - అపాయే అపహరణే అనర్థకరణేవా దర్శనం బుద్ధి ర్యస్యతం - అత ఏవ ఉద్వేష్టుం భోజయితు మశక్యం తం సమీక్ష్య మైథిలీ - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా - న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథివ న్నిమంత్రితవతీత్యర్థః - యద్వా - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం తదర్హ మితి వతిః - యద్వా - మైథిలీ జనకకులజాతతయా తద్వ్యవహార పరిపాటీ విజ్ఞాతకపటవేషాపి సన్న్యాసివేషధారణమాత్రేణ - ఉద్వేష్టుం ద్వేషం కర్తుం అశక్యంతం న్యమంత్రయత్ -'కాషాయదండమాత్రేణ యతిః పూజ్యోనసంశయ' ఇతి వచనాదితి భావః. ౩౪. సత్కారప్రకార మాహ - ఇయ మితి. ఇయం బ్రసీ మునీనా మాసనం ఆస్యతాం - త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం - ఇహస్థలే - అవ్యగ్రముపభుజ్యతాం- ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేఽన్వయః - నిమంత్ర్యమాణ ఇతి - ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్న మిత్యతిశయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం - ధృతం ధీరం యథా తథా - మనో విశేషణంవా - తస్యాహరణే మనస్సమర్పయత్ - నిహితవాన్. ౩౫. తత ఇతి. సువేషం శోభనాకారం - మృగయాగతం మృగయార్థం గతం - పతిం ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతి - హరితం యత్ర గతౌ తౌ తాం దిశం వివీక్షమాణా వివిధం పశ్యంతీ మహద్వనమేవ దదర్శ - రామలక్ష్మణౌతు నదదర్శ రా. తతఇతి. సువేషం శోభనాకారం- ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ-వివీక్షమాణా వివిధ మీక్షమాణా - హరితం శ్యామం. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

భధారిణం పాత్రమలాబు ప్రభృతిష్వేకం-కుసుంభం రక్తవస్త్రం-కుసుంభశబ్దేన రక్తవర్ణే లక్షణావా - అపాయదర్శన మపాయే అపహరణే అనర్థకరణేవా దర్శనం బుద్ధి ర్యస్య తం-ఉద్వేష్టుం భోజయితుం-యద్వా - అతిథిత్వా ద్ద్వేషం కర్తు మశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేనసదృశం యథా భవతి తథా న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథి మివ నిమంత్రితవతీత్యర్థః. ౩౪. ఇయ మితి. బ్రసీయత్యాసనం - సిద్ధం పక్వం - వనజాతం వనోద్భూతం కందమూలాది - త్వదర్థ ముపకల్పిత మితి శేషః. (టీ) 'యతీనాం పూజనం కార్యం స్త్రియావా పురుషేణవే' త్యుక్తత్వా త్సీతా త మపూజయ దితి భావః*నిమంత్ర్యమాణ ఇతి. ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వమన్నం పక్వమితి భాషమాణాం. ౩౫. తత ఇతి. హరితం శ్యామం. టీ. తత ఇతి. హరితం దిశం ఫలశ్రుతిః - స్కాందే - 'సీతారావణసంవాదం యేశృణ్వంతినరోత్తమాః, నతేషాం పాపరాశిభ్యః పీడా లోకే భవిష్యతీ'తి. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-షట్చత్వారింశస్సర్గః.

రావణేన తు వైదేహీ తథా పృష్టా జిహీర్షతా, పరివ్రాజకలింగేన శశంసాత్మానమంగనా.౧. బ్రాహ్మణశ్చాతిథిశ్చాయమనుక్తో హి శపేత మాం, ఇతి ధ్యాత్వా ముహూర్తం తు సీతా వచనమబ్రవీత్.౨.దుహితా జనకస్యాహం మైథిలస్య మహాత్మనః, సీతా నామ్నాస్మి భద్రం తే రామభార్యా ద్విజోత్తమ. ౩. ఉషిత్వా ద్వాదశ సమా ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే, భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధినీ.౪. తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభుః, అభిషేచయితుం రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః. ౫. తస్మిన్ సంభ్రియమాణే తు రాఘవస్యాభిషేచనే, కైకేయీ నామ భర్తారమార్యా సా యాచతే వరం. ౬. ప్రతిగృహ్య తు కైకేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే, మమ ప్రవ్రాజనం భర్తుర్భరతస్యాభిషేచనం, ద్వావయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమం. ౭. నాద్య భోక్ష్యే న చ స్వప్స్యే

అథ మైథిలీ ఆర్జవేన స్వస్వరూపముక్త్వా [illegible] స్వపాతివ్రత్యానురూపం త్వముపాలభత - రావణేనత్విత్యాది జిహీర్షతా హర్తుమిచ్ఛతా - తేన [illegible] పృష్టాపి యతిచిహ్నం పురస్కృత్య స్వయాథాత్మ్యముక్తవతీతి భావః. ౧. యతివేషం ప్రత్యాత్మవంశం సాకమర్థముక్తవతీత్యత్రాహ - బ్రాహ్మణశ్చేతి. ౨. కాసీత్యస్యోత్తరమాహ - దుహితేతి. కస్యేత్యస్యోత్తరమాహ - రామేతి. ౩. కుతశ్చిదిత్యాదేరుత్తరమాహ - ఉషిత్వేత్యాదినా. వివాహానంతరం - ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం ద్వాదశసమాః ద్వాదశవత్సరానుషిత్వా - తత్ర సర్వకామసమృద్ధినీ - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణస్రక్చందనాదిని - తేషాం సమృద్ధం సమృద్ధిః- భావేనిష్ఠా - తద్వతీ సతీ - మానుషాన్ భోగాన్ రతిక్రీడాః - అగ్రామ్యత్వాయ మానుషానిత్యుక్తం-వస్తుతస్స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషానిత్యవశముక్తవతీ-యద్వా - మానుషాన్ మనుష్యత్వేనావతీర్ణ రామకృతాన్ భోగాన్ - అమానుషానితి వాచ్ఛేదః - మనుష్యదుర్లభాన్ దివ్యాన్ భోగానిత్యర్థః - భుంజానా అథవ [illegible]-సర్వకామసమృద్ధిని ఇతి సప్తమ్యంతపాఠే- సర్వకామసమృద్ధిని ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశస్య రామస్య - పూజాయాం బహువచనం - వ్రీడయా భర్తృనామాగ్రహణం - నివేశనే గృహే ద్వాదశసమాః ద్వాదశవత్సరాన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - అమానుషాన్ భోగాన్ భుంజానా అనుభవంతీ సతీ ఉషిత్వా ఉషితవత్యస్మి-వ్యత్యయేన క్త్వాప్రత్యయః. ౪. తత ఇతి. రాజా దశరథః అమంత్రయత అకథయత్-రాజమంత్రిభిః మంత్రిరాజైః - మంత్రిశ్రేష్ఠైరితి యావత్ - రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః. ౫. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రామాభిషేచనే - సంభ్రియమాణే ఆరభ్యమాణే సతి - ఆర్యా పూజ్యా-మమశ్వశ్రూరిత్యర్థః- సా ప్రసిద్ధా - కైకేయీ వరం యాచతే అయాచత. ౬. కం వరం కమయాచతేత్యత్రాహ - ప్రతిగృహ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. కైకేయీ-మే శ్వశురం స్వస్య భర్తారం - సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం - నృపోత్తమం దశరథం - సుకృతేన ప్రతిగృహ్య ధర్మేణ శాపయిత్వా - యద్వా - సుకృతేనోపకారేణ - ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య - స్వకృతప్రాణప్రదానోపకారస్మరణేన రాజానం వశీకృత్యేత్యర్థః-మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచనమిత్యేవం రూపౌ ద్వౌ వరావయాచత. ౭. నా

౫. తస్మిన్నితి. రాఘవస్యాభిషేకోపయుక్తసంభార ఇత్యర్థః. ౬. ప్రతిగృహ్యేతి. మే శ్వశురం సుకృతేన ధర్మేణ శాపయిత్వా అయాచత. ౮. ఇతీతి. అర్థైరన్వర్థైః అర్థైః - సువర్ణగవాదిభిః -

నపాస్యేచ కథంచన, ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౮౹ ఇతి బ్రువాణాం కైకేయీం శ్వశురో మే సమానదః, అయాచతార్థై రన్వర్థై ర్నచ యాచ్ఞాం చకార సా. ౯౹ మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యతే. ౧౦౹ రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాన్ సత్యవాన్ శుచిః, విశాలాక్షో మహాబాహు స్సర్వభూతహితేరతః. ౧౧౹ కామార్తస్తు మహాతేజాః పితా దశరథ స్స్వయం, కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం

ద్యేతి. పాస్య ఇత్యాత్మనేపద మార్షం - ఏషః అభిషేకః. ౮౹ ఇతీతి. మానదః బహుమానప్రదః - అన్వర్థైః అర్థానుగతైః - సప్రయోజనై రితి యావత్ - ఉపభోగక్షమై రిత్యర్థః-అర్థైః సువర్ణరత్నాదిభిః-కైకేయీ మయాచత - వరద్వయ ప్రతినిధిత్వే నైతానర్థాన్ ప్రతిగృహాణేతి ప్రార్థయామాసే త్యర్థః-సాతాం యాచ్ఞాం-న చకార నాంగీచకార. ౯౹ వస్తుతో మమ భర్తా ప్రవ్రాజనాయోగ్యః-బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చేత్యాహ - మమ భర్తేతి. పంచోత్తరాపింశతిః పంచవింశతిః - వయసా పంచవింశతివర్షాణ్యర్హతీతి పంచవింశకః - వింశతి త్రింశద్భ్యాం డ్వునసంజ్ఞాయామిత్యార్షో యోడ్వున్ ప్రత్యయః - సంఖ్యా పూర్వపదానాం తదంతగ్రహ మితి తదంత విధిః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః - వయః పరిమాణం వననిర్గమనకాలికం - మమ జన్మని సతి వర్షాణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే - రామస్య జన్మారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం :- తదనంతరం వైదేహ్యాసహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసం కృతవాన్-తతః' పరం త్రయోదశే వర్షే యౌవరాజ్యాభిషేకారంభః - తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షార్హః - తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశవత్సరాః - పంచవట్యాం త్రయః - వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతాహరణం-సీతాయాశ్చ భూగర్భా దావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః - తతో వివాహానంతర మయోధ్యాయాం ద్వాదశ - ఇత్యేవ మష్టాదశవర్షాగతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం - విస్తరేణాయమర్థ ఊనషోడశవర్షోమ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది - ఇదానీం తు రామః - అష్టత్రింశద్వర్షః - మమ త్వేకత్రింశద్వర్షా గతాః-ఇదానీంతు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే అస్మిన్ శ్లోకే మమ భర్తేత్యత్ర భకారో గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం - అష్టసహస్రశ్లోకాగతాః. ౧౦౹ ఏవం వనవాసాయోగ్యం వయ ఇత్యుక్త్వా గుణవత్తయా ప్రవ్రాజనానర్హత్వ మాహ-రామేతీతి. గుణవాన్ సౌశీల్యవాన్. ౧౧౹ ఏవంభూతస్య ప్రవ్రాజనం దశరథదోషకృత మిత్యాహ - కామార్త ఇతి. నాభ్యషేచయత్ - కైకేయీ సమ్మతిం వినేతి శేషః - తత్ర హేతుః ప్రియకామార్థ మితి - ప్రియకరణకామాయ - ప్రతిజ్ఞాతకైకేయీ ప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః - తవ ప్రియం కరిష్యామీతి ప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణే హేతుః కామార్త

అన్వర్థై రనుగతార్థైః - సప్రయోజనైః- ఉపభోగక్షమై రిత్యర్థః. టీ. యాచ్ఞాం-అంజలిం కృత్వా కైకేయీత్యాదిప్రార్థనాం. ౯౹ సకలదివ్యభోగానుభవకాలే కైకేయీవంచితరాజ్ఞా వయం వనం ప్రతి ప్రేషితా ఇత్యాశయేనాహ. మమభర్తేతి భకారో గాయత్ర్యాః నవమాక్షరం - మమభర్తేత్యస్య శ్లోకస్య భ ఇత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్ణాతి. 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇత్యేతద్వన ప్రవేశసమయ మధికృత్యోచ్యతే-వనప్రవేశసమయే మమభర్తా వయసా పంచవింశకః- పంచవింశ ఇవక ఇవార్థే పంచవింశతి వార్షికఇతి వ్యపదేష్టుం శక్యతే నాతిపరిణత ఇత్యర్థః - మమ జన్మని-తదానీం వర్షా ణ్యష్టాదశ గణ్యతే గణ్యంతే-వచనవ్య

నాభ్యషేచయత్. ౧౨౫. అభిషేకాయతు పితు స్సమీపం రామ మాగతం, కైకే
యీ మమ భర్తార మిత్యువాచ ధృతం వచః. ౧౩౫. తవ పిత్రా సమాజ్ఞప్తం మ
మేదం శృణు రాఘవ, భరతాయ ప్రదాతవ్య మిదం రాజ్య మకంటకం, తయాహి
ఖలు వస్తవ్యం నవవర్షాణి పంచచ, వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయానృ
తాత్. ౧౪౫ తథేత్యుక్త్వాచ తాం రామః కైకేయీ మకుతో భయః, చకార
తద్వచ స్తస్యాః మమ భర్తా దృఢవ్రతః ౧౫౫. దద్యా న్న ప్రతిగృహ్ణీయా త్సత్యం
బ్రూయాన్న చానృతం, ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రత మనుత్తమం.
౧౬౫. తస్య భ్రాతా తు ద్వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్, రామస్య పురుష

ఇతి - కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్కరిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్చా ద్రామ
ప్రవ్రాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తు మక్షమో నాభ్యషేచయ దిత్యర్థః. ౧౨౫. అభిషేకా
యేతి. సామాన్యత ఆహ్వానే నాభిషేకాయ భవితు మర్హతి మదాహ్వాన మిత్యాగత మిత్యర్థః-ధృతం
ధైర్యయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. ౧౩౫. తవేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్వద్విషయే
పిత్రా సమాజ్ఞప్తం సమాజ్ఞాపనం - మమ మత్తః శృణు - ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం-
తదర్థం త్వయా నవపంచవర్షాణి-చతుర్దశవర్షాణీత్యర్థః-వనే వస్తవ్యం-తదర్థం ప్రవ్రజ-అనృతాత్
ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్. ౧౪౫. తథేతీతి. అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః.
౧౫౫. దృఢవ్రత ఇత్యుక్త ముపపాదయతి - దద్యాదితి. ధ్రువం నిశ్చలం - అనుత్తమం ఆవశ్య
పరిపాలనీయం. తనిశ్లోకీ. దద్యా దిత్యనేన అర్థినాం యావ దపేక్షితం దానం వివక్షితం - న ప్రతి
గృహ్ణీయా దిత్యనేనావాప్తసమస్త కామత్వం వ్యజ్యతే. ౧౬౫. తస్యేతి. ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం
పుమాన్ ద్వైమాత్రః. అణ్ ప్రత్యయః - మాతురుత్సంఖ్యేత్యుదాదేశాభావ ఆర్షః - గుర్వత్వరంచ
ఛాందసం - ఆరిహేతి - ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మాదిభిన్నేభ్య
పపదే క్విప్-యద్వా- అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యత్ర దృశిగ్రహణస్య విధ్యంతరోపసంగ్రహార్థత్వా

త్యయ ఆర్షః-వర్షా ణ్యష్టాదశేతి గణ్యత ఇతివా (టీ)న న్విదానీ మేవ రామః పంచవింశతివర్షః దేవీ
చాష్టాదశవర్షేతి కిం నగృహ్యత ఇతి చేత్ తదాసీంతనవృత్తాంతస్యేదానీ ముచ్యమానత్వా దిదానీ
మష్టత్రింశద్వర్షత్వా ద్దేవ్యా స్త్వేకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చ పంచవింశతిశబ్దస్య నముఖ్యార్థస్వీకార స్స్యా
త్-తయో ర్వయోగణనాక్రమ స్త్వేవం - రామస్య త్రయోదశే వర్షే సీతాపాణిగ్రహణం - తదార
భ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశసంవత్సరపర్యంతం వాసః-తతః పంచవింశే వనవాసారంభః 'తథా సంవ
సత స్తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై, రమతశ్చానుకూల్యేన యయు స్సంవత్సరా దశ' త్యుక్తత్వా
న్మ స్యాశ్రమేషు దశ - పంచవట్యాం త్రయః- తథాచేదానీం రామ స్యాష్టత్రింశద్వర్షాణీతి సిద్ధం-
తస్మిన్నేవవర్షే సీతావియోగశ్చ - తత శ్చైకోనచత్వారింశే పట్టాభిషేక ఇతి గమ్యతే - దేవ్యాస్తు
షష్ఠే పాణిగ్రహణం - సప్తమే అయోధ్యాప్రవేశః-తదారభ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశ సంవత్సర
పర్యంతం వాసః - తత శ్చైకోనవింశే వనవాసప్రారంభః - తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ -
పంచవట్యాం త్రయః ఇత్యేకత్రింశత్ - ద్వాత్రింశే రామవియోగో లంకాప్రవేశశ్చ - తత స్త్ర
యస్త్రింశే రామేణ సహ పట్టాభిషేక ఇతి వివేకః. ౧౫౫. దద్యా దితి. అత్ర దద్యా దిత్యనేన
అర్థినాం యావ దపేక్షితం వస్తు-దదాతీ త్యుక్తం భవతి - న ప్రతిగృహ్ణీయా దిత్యనేన అవాప్తసకల
కామత్వం వ్యజ్యతే. ౧౬౫. తస్యేతి. ద్వైమాత్రః ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం సాపత్నిక మాతుఃపుత్ర

వ్యాఘ్ర స్సహాయ స్సమరేఽరిహా. ౧౮॥ సభ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మచారీ దృఢవ్రతః, అన్వగచ్ఛ ద్ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయాసహ. ౧౯॥ జటీ తాపసరూపేణ మయాసహ సహానుజః, ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యో జితేంద్రియః. ౨౦॥ తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యా త్కైకేయ్యాస్తు కృతే త్రయః, విచరామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా. ౨౧॥ సమాశ్వస ముహూర్తంతు శక్యం వస్తు మిహ త్వయా, ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్య మాదాయ పుష్కలమ్ (రురూన్ గోధాన్ వరాహాంశ్చ హత్వాఽఽదాయామిషాన్ బహూన్). ౨౨॥ సత్వం నామచ గోత్రంచ కులంచాచక్ష్వ తత్త్వతః, ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమర్థం చరసి ద్విజ. ౨౩॥ ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహాబలః, ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః, ౨౪॥ యేన విత్రాసితా లోకా స్సదేవాసురపన్నగాః, అహంతు రావణోనామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః. ౨౫॥ త్వాంతు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కౌశేయవాసినీం, రతిం స్వకేషు దారేషునాధిగచ్ఛా మ్యనిందితే. ౨౬॥ బహ్వీనా ముత్తమస్త్రీణా మాహృతానా మితస్తతః, సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీ భవ. ౨౭॥ లంకానామ సముద్రస్య మధ్యే మమ మహాపురీ, సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని.

ద్వా క్విప్. ౧౮॥ స ఇతి. మయా సహ అన్వగచ్ఛ దిత్యన్వయః. ౧౯॥ జటీతి. తాపసరూపస్యానేకరూపత్వా జ్జటీతి విశేషయతి. ౨౦॥ తే వయ మితి. కృతే ప్రయోజనాయ - క్రియతే సంపాద్యత ఇతి కృత్ - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్ - గంభీరం దుష్ప్రవేశం - ఓజసా బలేన-'ఓజో దీప్తౌ బలే' ఇత్యమరః. ౨౧॥ సమాశ్వసేతి. సమాశ్వస సమాశ్వసిహి-విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః-వస్తుం స్థాతుం శక్యం - పవిత్రదేశత్వా దితి భావః - పుష్కలం సమగ్రం ౨౨॥ సత్వ మితి. సత్వం ఏవం సమాశ్వస్తస్త్వం-కులం గృహం-కుల మన్వయసంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపీతి నిఘంటుః, నను-సన్న్యాసినం ప్రతికులగోత్రప్రశ్నోఽనుపపన్నః - ఏకాకితయారణ్యే సంచారశ్చ-యతేర్ధర్మ ఏవ-అతో సంగత ఇవ ప్రతిభాతీతి చేత్ - ఉచ్యతే - పూర్వాశ్రమ నామగోత్రప్రశ్నోఽయం - భిక్షార్థం గ్రామం ప్రవిశే దితి శ్రుత్యా భిక్షో ర్గ్రామసమీపారణ్యే వస్తవ్యం నతు గ్రామప్రసంగరహితేఽరణ్య ఇతి కథం భవాన్ భిక్షాప్రదజనరహిత శ్చరసీతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే. ౨౩॥ ఏవ మితి. ఆత్మవైభవప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం ఝటితీత్యుక్తం. ౨౪॥ యేనేతి. లోకాః జనాః. ౨౫॥ త్వామితి. కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం. ౨౬॥ బహ్వీనా మితి. ఉత్తమస్త్రీణా మితి నిర్ధా

ఇత్యర్థః. ౨౦॥ త ఇతి. కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం. ౨౧॥ సమాశ్వసేతి. సమాశ్వస సమాశ్వసిహి - విశ్రాంతిం కురు. ౨౨॥ 'సత్వం నామచ గోత్రంచ కులంచాచక్ష్వ తత్త్వత' ఇతి. అత్ర త్వదీయ మితి శేషః-కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకుల ముచ్యతే. ౨౫॥ త్వాంతు కాంచనవర్ణాంగీ మిత్యాదిశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - త్వాం మమేష్టదేవతా మిత్యర్థః - దృష్ట్వా స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషుచ - రతి మిచ్ఛాం - నాధిగచ్ఛామి మమేష్టదేవతాయా స్తవదర్శనేనానందపూర్ణోఽహం సర్వతో నివృత్తోఽస్మీతి భావః. ౨౬॥ బహ్వీనా మితి. ఇతస్తతః ఆహృతానా ముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం మమ మే-యా అగ్రమహిషీ తస్యాశ్చ మమచ

౨౮॥.తత్ర సీతే మయాసార్ధం వనేషు విహరిష్యసి, నచాస్యారణ్యవాసస్య స్పృ
హయిష్యసి భామిని. ౨౯॥. పంచదాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః,
సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యది. ౩౦॥. రావణేనైవ ముక్తాతు కుపి
తా జనకాత్మజా, ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ త మనాదృత్య రాక్షసం. ౩౧॥.
మహాగిరి మివాకంప్యం మహేంద్రసదృశం పతిం, మహోదధి మివాక్షోభ్య మహం
రామ మనువ్రతా. ౩౨॥ సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలం, సత్యసంధం
మహాభాగ మహం రామ మనువ్రతా. ౩౩॥. మహాబాహుం మహోరస్కం సింహ
విక్రాంతగామినం, నృసింహం సింహసంకాశ మహం రామ మనువ్రతా. ౩౪॥.
పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియం, పృథుకీర్తిం మహాత్మాన
మహం రామ మనువ్రతా. ౩౫॥. త్వం పున ర్జంబుక స్సింహీం మా మిచ్ఛసి
సుదుర్లభాం, నాహం శక్యా త్వయా స్ప్రష్టు మాదిత్యస్య ప్రభా యథా. ౩౬॥.

రణే షష్ఠీ, ౨౭॥. లంకేతి. సముద్రమధ్యే వర్తమానే నగస్యోపరి గిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా కృతనివే
శా-సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ-పరిక్షిప్తా పరివృతా-పురీ నామ అస్తీతి శేషః. ౨౮॥. తత్రేతి.
వనేషు ఉద్యానేషు - అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౨౯॥. పంచేతి. పంచసహస్రాణి దాస్య
స్త్వాం పరిచరిష్యంతి. ౩౦॥. రావణేతి. తుశబ్దేన పూర్వోక్తోపచారవచనవిలక్షణవచనా. ౩౧॥.
మహాగిరి మితి. మహేంద్రసదృశం పతిం - పతిత్వే స్వామిత్వే మహేంద్రతుల్య మిత్యర్థః -
అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యాస్సా - రామ ముద్దిశ్యానువ్రతా. ౩౨॥. సర్వేతి. న్యగ్రోధపరి
మండలం వటవృక్ష మివ మహాపరిణాహం - యద్వా న్యగ్రోధవత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం-తద్వత్
సర్వసమాశ్రయణీయ మితివా - యద్వా - 'మానీపకం వటచ్ఛాయా యువతీనాం స్తనద్వయం,
శీతకాలే భవత్యుష్ణ ముష్ణకాలేచ శీతల' మిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేషి సర్వజనానుకూల మిత్యర్థః.
౩౩॥. మహాబాహు మితి. సింహవ ద్విక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం - సగర్వ మితి యావత్-తథా
గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామినం - సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహతుల్యం - నృసింహం పురుష
శ్రేష్ఠం. ౩౪॥. పూర్ణేతి. రాజవత్సం రాజకుమారం ౩౫॥. ఏవం స్వభర్తు రతిశయ ముక్త్వా తస్య
హీనత్వ మాహ - త్వ మిత్యాదినా. త్వంతు జంబుకః గోమాయుః - నిగిర్యాభ్యుపపావం - తథా సిం
హీ మిత్యత్రాపి-ఆదిత్యస్య ప్రభేవ రామస్యానపాయినీ అహం త్వయా స్ప్రష్టుం నశక్యేత్యర్థః. ౩౬॥.

భవ - ఈశ్వరీతి శేషః. ౨౭॥. లంకేతి. తత్రేతిచ శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-తత్ర లంకాయాం
వనేషు విహరిష్యసి యదితదా అస్యారణ్యవాసం నస్పృహయిష్యసి. ౨౮॥. ౨౯॥. కించ-పంచేతి.పం
చసహస్రాణి దాస్యో మే మయాసార్ధం పరిచరిష్యంతి యది తవేతి శేషః-తదాభార్యాభిమానింయో
త్వా ఆర్యా పూజ్యా భవసీతి సంబంధః. ౩౦॥. రావణేనేతి రావణేన పుత్రసదృశే నేతి శేషః -
ఏవం ప్రార్థనారూపే ణోక్తాపి అతితామసభక్త్యా రావణః శ్రీరామవిరోగం సంపాదయతీతి కుపితా
జనకాత్మజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౩౧॥. మహాగిరిమితి. మహాగిరి స్మేరుః అకంప్యమప్రధృష్యం-
రామ మనువ్రతా రామ ముద్దిశ్యానుసరణ మేవ వ్రతం యస్యాస్సా తథోక్తా. సర్వేతి. న్యగ్రోధపరి
మండలం న్యగ్రోధ మివ పరిణాహవంతం-యద్వా - బహుశాఖం న్యగ్రోధవత్ బహుబంధుజనస్తో
మం. ౩౩॥. మహాబాహుమితి. సింహవిక్రాంతగామినం సింహ ఇవ విక్రాంతం గర్వయుక్తం గచ్ఛతీతి
సింహవిక్రాంతగామీ తం సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహసదృశ మితి వివేకః. ౩౪॥. పాదపా

పాదపాన్ కాంచనా న్నూనం బహూన్ పశ్యసి మందభాక్, రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసి రావణ. ౩౭½. క్షుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రో స్తరస్వినః, ఆశీవిషస్య వదనా ద్దంష్ట్రా మాదాతు మిచ్ఛసి. ౩౮½. మందరం పర్వతశ్రేష్ఠం పాణినా హర్తు మిచ్ఛసి, కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాన్ గంతు మిచ్ఛసి. ౩౯½. అక్షీ సూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వయా లేక్షి చ క్షురం, రాఘవస్య ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి. ౪౦½. అవసజ్య శిలాం కంఠే సముద్రం తర్తు మిచ్ఛసి, సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తు మిచ్ఛసి, యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితు మిచ్ఛసి ౪౨. అగ్నిం ప్రజ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాహర్తు మిచ్ఛసి, కల్యాణవృత్తాం రామస్య యో భార్యాం హర్తు మిచ్ఛసి. ౪౩. అయోముఖానాం శూలానా మగ్రే చరితు మిచ్ఛసి, రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి. ౪౪. యదంతరం సింహసృగాలయోర్వనే యదంతరం స్యందనికాసముద్రయోః, సురాగ్ర్యసౌవీరకయోర్యదంతరం తదంతరం వై తవ రాఘవస్య చ. ౪౫. యదంతరం కాంచనసీసలోహ

పాదపా నితి. ఆసన్నమరణాః వృక్షాన్ స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః - మందభాక్ మందభాగ్యః - యద్వా - మందం క్షీణం ఆయు రాదికం భజతీతి మందభాక్ - మదభిలాషయుక్త స్త్వం సద్యో మరిష్యసీతి భావః. క్షుధితస్యేతి. సర్వాత్మనా ఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయ విశేషణాని - ఆశీవిషస్య సర్పస్య - చకారో ద్రష్టవ్యః క్షుధితస్య తరస్విన ఇతి చాశీవిషస్యాపి విశేషణం - అత్ర సదృశయో ర్వాక్యార్థయో రైక్యారోపా న్నిదర్శనాలంకారః. ౩౮½. మందరమితి. అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం య స్త్వ మిచ్ఛసీ త్యనుషజ్యతే - స్వస్తిమాన్ సుఖిత ఇత్యర్థః. ౩౯½. అక్షీతి. సూచ్యాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షేణ మార్జనం కరోషి - లేక్షి లేహనం కరోషి - లిహ ఆస్వాదన ఇత్యస్మా ల్లుగ్వికరణస్థా ద్ధాతో ర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం - క్షురం తీక్ష్ణధారం శస్త్రం - అధిగంతుం ప్రాప్తుం. ౪౦½. అవసజ్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అవసజ్య బద్ధ్వా. ౪౨. అగ్ని మితి. కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం. ౪౩. అయో ముఖానా మితి. అయోముఖానాం అయోమయాగ్రాణాం - శూలానా మగ్రే శూలాగ్రపఙ్క్తిషు - సంచరితు మిచ్ఛసీత్యర్థః. ౪౪. ఉక్తం రామోత్కృష్టత్వం రావణనికృష్టత్వం చ సదృష్టాంత మాహ - యదంతర మిత్యాదినా. సింహసృగాలయోః-'సృగాలో వంచకః క్రోష్టే'త్యమరః. యత్ అంతరం భేదః-తారతమ్య మితి యావత్ - 'అంతర మవకాశావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్థ్యే, ఛిద్రాత్మీయవినా బహి రవసర మధ్యేంతరాత్మని చే' త్యమరః. 'వనే జలే విషయే, జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. స్యందనికా - స్యందితుం ప్రస్రవితుం శీల మస్యా అస్తీతి స్యందినికా - తాచ్ఛీల్యే ణినిః అల్పార్థే కప్రత్యయః - కేణ ఇతి హ్రస్వః - క్షుద్రనదీస్యందినికా - సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం - సౌవీరకం కాంచికం - 'ఆరనాళకసౌవీర కుల్మాషాభిషుతాని చ, అవంతీ సోమధాన్యామ్లకుంజలానిచకాంచిక' మిత్యమరః. ౪౫. యదితి.

నితి. మందభాక్ మందో భాగో భాగధేయం-యస్య-యద్వా-మందం క్షీణమాయురాదికం భజతీతి తథోక్తః-క్షీణదశాపన్నాయురాదిక మిత్యర్థః- కాంచనపాదపదర్శనం ముమూర్షూణాం లక్షణం. ౪౪. యదితి. స్యందినికా క్షుద్రనదీ-సురాగ్ర్యం సురాణా మగ్ర్యం శ్రేష్ఠ మమృత మిత్యర్థః- సౌవీరక మారనాళం.

యో ర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః, యదంతరం వా స్తిబిడాలయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే స్తవైవ చ. ౪౬. యదంతరం వాయసవైనతేయయో ర్యదంతరం మద్గుమయూరయోరపి, యదంతరం సారసగృధ్రయో ర్వనే తదంతరం దాశరథే స్తవైవచ. ౪౭. తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్ముకబాణపాణౌ, హృతాపి తేఽహం నజరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయావగీర్ణం. ౪౮. ఇతీవ తద్వాక్య మదుష్టభావా సుధృష్ట ముక్త్వా రజనీచరం తం, గాత్రప్రకంపవ్యథితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదలీవ తన్వీ. ౪౯. తాం వేపమానా ముపలక్ష్య సీతాం సరావణో మృత్యుసమప్రభావః, కులం బలం నామ చ కర్మ చ స్వం సమాచచక్షే భయకారణార్థం. ౫౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అరణ్యకాండే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః, లలాటే భ్రుకుటీం కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచహ. ౧. భ్రాతా వైశ్రవణస్యాహం సాపత్న్యో

కాంచనసీసలోహయో రిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - కాంచనస్యాపి నవలోహేషు పరిగణనాత్ - చందనవారి - చందనపంకః - బిడాలో మార్జారః. ౪౬. యదంతర మితి. మద్గుః జలవాయసః - సారసో హంసవిశేషః. ౪౭. తస్మి న్నితి. తస్మిన్ రామే స్థితేసతి - జరాం జీర్ణతాం - మక్షికయా అవగీర్ణం గ్రస్తం - వజ్రం హీరరత్నం - మక్షికయా తండులఖండభ్రాంత్యా గ్రస్తం హీరరత్న మిత్యర్థః- యథా నజీర్ణం భవతి - యద్వా-మక్షికయాఽవగీర్ణం భుక్తం వజ్రం ఆజ్యం - వజ్రో వా ఆజ్య మితి శ్రుతేః, యథా నజీర్ణం భవతీత్యర్థః-తథా అహం త్వయా హృతాపి తే జీర్ణతాం - నగమిష్యే నగమిష్యామి - ప్రత్యుత తవైవ మరణం ప్రాపయిష్యామీత్యర్థః. ౪౮. ఇతీతి. ఇతీవ ఉక్తప్రకారసదృశం - తద్వాక్యం సుధృష్టం యథా తథా ఉక్త్వా సా సీతా - వాతోద్ధతా వాతాహతా కదలీవ - గాత్రప్రకంపవ్యథితా శరీరకంపేన పీడితా బభూవ. ౪౯. తా మితి. వేపమానాం కంపమానాం-ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయ ముపలక్ష్య-భూయో భయజననేన ఏషా స్వవశీకర్తుం శక్యేతి మత్వా - భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం - స్వం స్వకీయం - కులాదిక మాచచక్షే - కర్మ పౌరుషం. ౫౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం బ్రువంతీం సీతాం రావణో భర్త్సయతి - ఏవ మిత్యాదినా. సంరబ్ధః కుపితః-సంభ్రమావిష్టోవా. ౧. భ్రాతేతి. వైశ్రవణస్య సపత్న్యాః మాతురపత్యం పుమాన్ సాపత్నః సాపత్నఏవ

---

౪౬. యదితి. మద్గుర్జలకాకః-సారసోహంసః. తస్మిన్నితి. జరాం జీర్ణావస్థాం-వజ్రం రత్నవిశేషః- అవగీర్ణం గ్రస్తం - వజ్రఖండం తండులఖండ మితి బుద్ధ్యా గ్రస్యతే తత్తస్య నాశాయ భవతి తద్వదిత్యర్థః - యద్వా - వజ్రమాజ్యం-వజ్రో వా ఆజ్య మితి శ్రుతేః - మక్షికయా సహావగీర్ణం భుక్త మిత్యర్థః. ౪౯. తా మితి. భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం. ౫౦. టీ. ఫలశ్రుతిః స్కాందే - 'యదంతరేత్యాది వాక్యశ్రవణా దఘనాశన' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

౧. టీ. పతగాః గరుడాః దేవయోనివిశేషాః. ౩. యేనేతి. ద్వంద్వమాసాదితః - కలహం

వరవర్ణిని, రావణో నామభద్రంతే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్, యస్య దేవాస్సగం ధర్వాః పిశాచపతగోరగాః, విద్రవంతి భయాద్భీతా మృత్యో రివ సదా ప్రజాః, యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రః కారణాంతరే, ద్వంద్వ మాసాదితః క్రోధా ద్రణే విక్రమ్య నిర్జితః, యద్భయా ర్తః పరిత్యజ్య స్వమధిష్ఠాన మృద్ధిమత్, కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నరవాహనః, యస్య తత్పుష్పకం నామ విమానం కామగం శుభం, వీర్యాదేవార్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసం. ౬. మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి, విద్రవంతి పరిత్రస్తా స్సురా శ్శక్ర పురోగమాః. ౭. యత్ర తిష్ఠామ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః, తీవ్రాంశు శ్శిశిరాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతే రవిః. ౮. నిష్కంపపత్రా స్తరవో నద్యశ్చ స్తిమితోదకాః, భవంతి యత్ర యత్రాహం తిష్ఠామి విచరామిచ. ౯. మమ పారే సముద్రస్య లంకానామపురీశుభా, సంపూర్ణా రాక్షసై ర్ఘోరై ర్యథేంద్రస్యామరావతీ. ౧౦. ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా, హేమకక్ష్యాపురీ రమ్యా వైడూర్యమయతోరణా, హస్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా, సర్వకాలఫలై

సాపత్న్యశ్చ - స్వార్థే ష్యఞ్ - యస్యేతి - యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః - మృత్యోర్భీతాః ప్రజాః ఇవ విద్రవంతి - యేనేతి - ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం ద్వైమాత్రః - సపత్నీమాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే - ద్వంద్వంయుద్ధం - 'ద్వంద్వం కలహయుగ్మయోః' రిత్యమరః యద్భీతి - స్వమధిష్ఠానం స్వాం పురీం - కైలాస మధ్యాస్తే ప్రబలావష్టంభార్థ మితి భావః - అధి శీఙ్ స్థాసాం కర్మే త్యధికరణస్య కర్మసంజ్ఞా - నరవాహనః కుబేరః యస్యేతి - తత్ ప్రసిద్ధం - కామేన గచ్ఛతీతి కామగం - అధిష్ఠాతృ కామానురూపం గచ్ఛతీత్యర్థః - యేన పుష్పకేన - విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టో యోరావణో నామ రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః సోఽహ మితి పూర్వేణాన్వయః. ౬. మమేతి. విద్రవంతి విద్రవేయుః. ౭. యత్రేతి. యత్ర దేశే - తీవ్రాంశుశ్చ తీక్ష్ణాంశు రపి రవిః - మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతళాంశు స్సంపద్యతే. ౮. నిష్కంపేతి. పత్రాణ్యపి నచలంతీత్యర్థః. ౯. మమేతి. పారే పారసదృశే త్రికూటే - సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ - యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మమ లంకాపురీ అసాధారణేత్యర్థః - అస్తీతిశేషః. ౧౦. లంకాం వర్ణయతి - ప్రాకారేణేతి. రజతమయత్వాత్ పాండురేణ హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్మ్యాంగణాదయో యస్యా స్సా - 'కక్ష్యాప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధనే' ఇత్యమరః. తోరణో బహిర్ద్వారం - సంబాధా సంకులా - తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన వినాదితా - సర్వః కాలో యేషాం తాని సర్వకాలాని - సర్వకాలసంభవానీత్యర్థః - తాదృశాని ఫలాని యేషాం తై స్సర్వకాలఫలైః - సంకులోద్యానైః వ్యాప్తోద్యానైః శోభితా - ఏతాదృశీ సాపురీ రమ్యే త్యన్వయః. తత్రేతి వసతీ వసంతీ - అనిత్యమాగమశాసన మితి నుమభావః - నారీణా మితి - అధీగర్థేతిషష్ఠీ - మనస్వినీ తత్సమాసక్తే త్యర్థః. భుంజానేతి మానుషాన్ మనుష్యలోకసంభవాన్ - దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ గతాయుషః గత

ప్రాప్తః * య దితి. స్వమధిష్ఠానం లంకాం. ౭. తీవ్రాంశు రితి. తీవ్రకిరణోపి సూర్యో మద్భయాచ్ఛిశిరకిరణో భవతీతి భావః. ౮—౧౦. ప్రాకారేణేతి. పాండురేణ శుభ్రేణ ప్రాకారేణ రాజతే

ర్వృత్తై స్సంకులోద్యానశోభితా. ౧౨. తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా సహ, న స్మరిష్యసి నారీణాం మానుషీణాంమనస్వినీ. ౧౩. భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని, నస్మరిష్యసి రామస్య మానుషస్యగతాయుషః.౧౪. స్థాపయిత్వాప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేనయః, మందవీర్య స్సుతో జ్యేష్ఠ స్తతః ప్రస్థాపితో హ్యయం. ౧౫. తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా, కరిష్యసి విశాలాక్షి తాపసేన తపస్వినా. ౧౬. సర్వరాక్షసభర్తారం కామా త్స్వయ మిహాగతం,నమన్మథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి.౧౭. ప్రత్యాఖ్యాయహి మాం

ప్రాయాయుషః - అల్పాయుష ఇత్యర్థః - అనేన భుంజానా మానుషాన్ భోగా నితి పూర్వం సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః. అథ రామస్య స్వాపేక్షయా ఉక్త మతిశయం ప్రతిపక్షీ స్థాపయిత్వే త్యాదినా శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా-తతో రాజ్యాత్ ప్రవ్రాజితః జ్యేష్ఠత్వేపి ప్రవ్రాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధ మిత్యాహ తేనేతి - తేన మందవీర్యేణ - గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్యమూఢమనసా - తాపసేన - భిగ్నాః కృష్ణే ర్భాగవతా భవంతీతి న్యాయేన అశూరేణ - తపస్వినా శోచ్యేన - 'తపస్వీ తాపస శ్శోచ్య' ఇతి విశ్వః - అనేన ఇతఃపరం రాజ్యం సాధయిష్యతీత్యాశా నకర్తవ్యే త్యుక్తం. ౧౬. సర్వేతి. సర్వరాక్షసభర్తారం - త్వయాప్రార్థనీయ మిత్యర్థః - స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహాగతం - ప్రత్యాఖ్యాతుం నిరాకర్తుం - స్వయ మాగమనే హేతు ర్మన్మథేతి. ౧౭. ప్రత్యాఖ్యానఫల మాహ-ప్రత్యాఖ్యాయేతి. భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యానమూల మితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే-పరితాపం పశ్చా

న్నేత్యర్థః. ౧౩. టీ. భుంజానేతి. రామస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ. ౧౫. తేనేతి. తాపసేన సమునినా తపస్వినా శోచ్యేన * తత్ర త్వం వసతీ సీతే త్యారభ్య తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ వరవర్ణినీ త్యంతస్య తీర్ణస్య-గతాయుషః గతం ప్రాప్తం అంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీమన్నారాయణసంబంధిన ఇతి శేషః - గ్రంథసందర్భస్య ప్రతీతికార్థః-స్పష్టః-వస్తుతస్తు. తత్రేతి. తత్ర లంకాయాం వసతీ త్వం మయా భృత్యేన సమర్పితానితి శేషః - మానుషాన్ దివ్యాంశ్చ భోగాన్ సహ ఏకదైవ భుంజానా సతీ - మానుషీణాం నారీణా మితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ నస్మరిష్యసి - కించ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య - గతాయుషః గతం ప్రాప్త మంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీమన్నారాయణస్య సంబంధిన ఇతి శేషః నః అస్మాన్ స్మరిష్యసి * స్థాపయిత్వేతి. యః. మందవీర్యః-తమప్రియ మపి పుత్రం భరతం - అంతర్యామిప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా - రాజ్య ఇతి శేషః తత స్తేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః శ్రీమన్నారాయణః శ్రీరామః - జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతి రితి సహస్రనామోక్తేః-సర్వరాక్షససంహారాయ వనం ప్రస్థాపితః * తేనేతి. భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్ట మరీణాం రాజ్యం యేన తేన-గతచేతసా మాయోపాధికేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాంతఃకరణాభావా ద్గతచేతస్కత్వం - 'నతస్యకార్యం కరణంచ విద్యత' ఇతిశ్రుతేః- తాపసేన తపస్వినా తాపసానా మిన స్తాపసేనః సచాసౌ తపస్వీచ తేన శ్రీరామేణ సహ కరిష్యసికిం - అయ మస్మదీయ ఇతి విజ్ఞాపనా మితి శేషః. ౧౬. సర్వేతి. సర్వరాక్షసభర్తారం ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే- కామా త్తవ భృత్యో భవిష్యామీతి మనోరథా దాగతం మాం - మన్మథశరావిష్టం జన మివ స్వయం మమేష్టదేవతా త్వమేవ మాఖ్యాతుం వక్తుం నార్హసీత్యర్థః. తిలకం. రక్ష రాక్షసభర్తార మితి, రక్షపాలయ. ౧౭. ప్రత్యాఖ్యాయేతి. కాముకం పురూరవస మూర్వశీచరణే

భీరు పరితాపం గమిష్యసి, చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవస మూర్వశీ. ౧౮. అంగు
ళ్యానసమో రామో మమ యుద్ధే నమానుషః, తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ
వరవర్ణిని ౧౯. ఏవ ముక్త్వాతు వైదేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా, అబ్రవీ త్పరు
షం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపం. ౨౦. కథం వైశ్రవణం దేవం సర్వభూతనమ
స్కృతం, భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వ మశుభం కర్తు మిచ్ఛసి. ౨౧. అవశ్యం వినశి
ష్యంతి సర్వే రావణరాక్షసాః, యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేం
ద్రియః. ౨౨. అపహృత్య శచీంభార్యాం శక్య మింద్రస్య జీవితుం, నచ రామస్య
భార్యాం మా మపనీయా స్తి జీవితం. ౨౩. జీవే చ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తా
చ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిరూపరూపాం, న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతా

త్తాపం - పురూరవసం రాజానం-చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ ఉరూణ్ మహాలో వశీకరోతీ త్యుర్వ
శీ - వశ కాంతౌ - పృషోదరాదిత్వా దుకారలోపః - గౌరాదిత్వాత్ జీష్ - ఏవం హ్రస్వాదిస్తాల
వ్యాంతశ్చ - తథాచ మాఘయమకం - 'పథత్యురో జస్వయముర్వశీతలం భువో గతేవ స్వయముర్వ
శీతల'మితి. నారాయణస్య ఊరౌ వసతీతి వ్యుత్పత్తావపి పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణలోపాదినా హ్రస్వా
దిస్తాలవ్యాంత ఏవచ యుక్తః - ఉర్వశీకిల స్వయమేవప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య
పశ్చాత్తాపేన పున స్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా. ౧౮. అంగుళ్యేతి. అంగుళ్యా అంగుళిబలేన - న
సమః నసమబలః-సంప్రాప్తం మామితి శేషః. ౧౯. ఏవ మితి. సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే-
రహితే నిర్జనే వనే - రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీ రితి రాగజననౌచిత్యేపి పరుష మబ్రవీత్-
హంత సీతాయాః పాతివ్రత్య మేత దితి ఋషి ర్విస్మయతే. ౨౦. కథ మితి. పుణ్యాత్మనః కుబేరస్య
భ్రాతా సన్ కథం పాపకర్మణి ప్రవర్తస ఇత్యర్థః. ౨౧. అవశ్య మితి. కర్కశః క్రూరః. ౨౨. అప
హృత్యేతి. అపనీయ స్థితస్య - తవేతి శేషః. ౨౩. క్రోధాతిశయేనోక్త మేవ పున రాహ - జీవేదితి.
అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యా స్తాం - మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయ నమామిత్య
నుక్తిః - మోక్షః - మరణాదితి శేషః - అమృత మపి నశ్వద్రక్షణసమర్థ మిత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీ

నాభిహత్య పశ్చాత్తాప మగమ దితి యత్ తదుక్తం - అకాముకం భృత్యం మాం మమ మాతృ
రూపా త్వం చరణేనాభిహత్య తిరస్కృత్యేత్యర్థః - పరితాపం గమిష్యసీత్యేత దయుక్త మిత్యర్థః.
ఉర్వశీ పురూరవసం చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గతేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా
పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి - రామం వినా లంకాం ప్రత్యాగంతు మనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ అంగుళ్యేతి.
యుద్ధే యస్యాంగుళ్యాసమః కోపి నాస్తి - ఉతః యస్సరామః శ్రీమన్నారాయణ ఏవ మానుషః
మనుష్యరూపేణావతీర్ణః-తంమమభాగ్యేన తత్రైవ సంప్రాప్తం తవ పతి మితిశేషః - భజస్వేతిసంబం
ధః. తిలకం. అంగుళ్యాన సమః అంగుళిబలేనాపి తుల్యో న - అనేన మయానీతాం రామః పున
రానయిష్యతీతి నశంక్యమితి భావః-సంప్రాప్తం మామితిశేషః. ఏవ మితి. రహితే రామలక్ష్మణాభ్యాం
రహితే ప్రదేశే (సి) స్థితేతి శేషః. ౨౦. తి. కీదృశవంశ్యస్యేదృశంకృత్య మనుచిత మితి మిథ్యైవా
న్యవంశం స్వవంశత్వేన కథయసీతి వ్యంగ్యం. ౨౧. తి. ఏవంభూత రాజ్ఞః ప్రజానాం సర్వథా నాశః
మమ నయనే సర్వజీవిత చ్ఛేద ఏవేతి భావః. ౨౩. జీవేదితి. అప్రతిరూపరూపాం అప్రతిరూప మను
పమం రూపం సౌందర్యం యస్యాస్తాం. తి. మోక్షః మృత్యో రితి శేషః- అతిమలినాంతఃకరణత్వా

మృతస్యాపి తవా స్తిమోక్షః ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్, హస్తే హస్తం సమాహత్య చకార సుమహద్వపుః. ౧. స మైథిలీం పున ర్వాక్యం బభాషేచ తతో భృశం, నోన్మత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ్య వీర్యపరాక్రమౌ, ఉద్వహేయం భుజాభ్యాంతు మేదినీ మంబరే స్థితః, ఆపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః, అర్కం రుంధ్యాం శరై స్తీక్ష్ణైః విభింద్యాం హి మహీతలం, కామరూపిణ మున్మత్తే పశ్య మాం కామదం పతిం. ౪. ఏవ ముక్తవత స్తస్య సూర్యకల్పే శిఖ

గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

యశ్చింతనీయ స్తత మాపత్సు పరమాసుచ, నాన్యోస్తి చింతనీయ స్తం సీతాపతి ముపాస్మహే. సీతాయా ఇత్యాది హస్తే హస్తం సమాహత్య సంయోజ్య - అయంచ శోకాకృతివిశేషః. ౧. సఇత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయః. తతః రూపకరణానంతరం-ఉన్మత్తయా త్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమౌ పూర్వోక్తా వితి శేషః - ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం - విభింద్యాం విదారయేయం మహద్వపు రిత్యుక్తం దర్శయతి-కామేతి. ౪. అథ సీతాపహారోపయోగిరూపాంతర పరిగ్రహమాహ ఏవ మిత్యాదినా. సూర్యకల్పే శిఖప్రభే ఇతి తేజస్విత్వే చోపమాద్వయం - హరిపర్యంతే పింగళవర్ణపర్యంతే - 'యమానిలేంద్రచంద్రార్క- విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపి

న్తోష్టో జ్ఞానైకప్రాప్య స్తవ నా స్త్యేవేతి భావః. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య శ్రీహనుమతోపి రూపాంతరస్వీకరణసమయే అగ్రహపూర్వకత్వస్య శ్రూయమాణత్వేన అగ్రహం వినా తత్రారరూపస్వీకారా యోగాః ద్రావణోపి దేవీనికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా దేవ్యై స్వరూపం దర్శయితుం స్వసామర్థ్యప్రశంసాపూర్వకం నిజరూపం స్వీకరోతి. సీతాయా ఇత్యాద్యర్థ్య వచనాధరణోపేతా మిత్యంతస్య ప్రకృతార్థః స్పష్టః. వాస్తవార్థస్తు. వీర్యపరాక్రమౌ వీర్యం సమరే అభీరుత్వం పరాక్రమః పరాభిభవనసామర్థ్యం ఉన్మత్తయా మత్తజనానుద్గతా ఉన్మత్తభిన్నా తాదృశయాపి నశ్రుతౌ - యోఽహమేతాదృశవిశేషణవిశిష్టః తం - కామరూపిణం కామదం పతిం రక్షసా మితి శేషః. మాం పశ్యేతి బభాష ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౩. మహీపాదయః స్త్రీయైవ హతా స్తథా కదాచి దేహహరణసమయే క్రౌర్యం కుర్యా దితి శంకయా క్రూరస్వీయ మహద్రూపాంగీకారః - యద్వా - కపటేనాపి కాంతిస్వభావ యతివేషధారణా త్త ద్వేషస్వాభావ్యేన హరణే స్వస్య ప్రతిబద్ధతాం దృష్ట్వా స్వరూపగ్రహణం - మమ రావణస్యాపి అయం వేషః క్రౌర్యప్రతిబంధక ఇత్యతశ్చ హస్తే హస్తాఘాత ఇత్యతశ్చ బోధ్యం నశ్రుతౌ అగ్రే వక్ష్యమాణా వితి శేషః. తావే వాహ - ఉద్వహేయ మిత్యాది. ౪. ఏవమితి. అస్మిన్ శ్లోకే పూర్వశ్లోకస్థ మున్మత్త ఇతి పదమాకృష్య శ్లోకోయోజనీయః - తథా సత్యేవం యోజనా - ఏవముక్తవతో రావణస్య క్రుద్ధస్య ఉన్మత్తే హరిపర్యంతే - హరిః పింగళవర్ణః పర్యంతయోరుపాంతయోర్యయో స్తే - శిఖప్రభే అగ్నిసదృశే నేత్రే బభూవతుః. ౬. హరిపర్యంతే శ్యామప్రాం

ప్రభే, క్రుద్ధస్య హరిపర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః. ౫. సద్య స్సౌమ్యం పరిత్య
జ్య భిక్షురూపం స రావణః, స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వైశ్రవణానుజః. ౬.
సంరక్తనయన శ్శ్రీమాం స్తప్తకాంచనకుండలః, క్రోధేన మహతావిష్టో నీలజీ
మూతసన్నిభః, దశాస్యః కార్ముకీ బాణీ బభూవ క్షణదాచరః. ౭॥ సపరివ్రాజక
చ్ఛద్మ మహాకాయో విహాయ తత్, ప్రతిపద్య స్వకం రూపం రావణో రాక్షసా
ధిపః, సంరక్తనయనః క్రోధా జ్జీమూతనిచయప్రభః, రక్తాంబరధర స్తస్థౌ స్త్రీ
రత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్. ౯॥ స తా మసితకేశాంతాం భాస్కరస్య ప్రభా మివ,
వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోఽబ్రవీత్. ౧౦॥ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం
యది భర్తార మిచ్ఛసి, మా మాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః. ౧౧॥
మాం భజస్వ చిరాయ త్వ మహం శ్లాఘ్యః ప్రియ స్తవ, నైవ చాహం క్వచి ద్భద్రే
కరిష్యే తవ విప్రియం. ౧౨॥ త్యజ్యతాం మానుషో భావో మయి భావః ప్రణీ

తే త్రిష్విత్యనుగః. ౫. సద్య ఇతి. స్వం స్వాసాధారణం - కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం -
వైశ్రవణానుజ ఇత్యనేన జన్మకారణే తుల్యేపి హంతాన్యతరస్య క్రౌర్య మిత్యుచ్యతే. ౬. సంరక్తేతి.
సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. శ్రీమాన్ విచిత్రశక్తిసంపన్నః - క్షణదాచరః సంరక్తనయనత్వాది విశిష్టో
బభూవ ౭॥. ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రౌర్యాంతర మాహ - ద్వాభ్యాం స ఇత్యాది. పరివ్రా
జకచ్ఛద్మ పరివ్రాజకరూపం - పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం। మాం ప్రేక్ష్య తస్థౌ - కిమేవంరూపం
దృష్ట్వాపి మాం భజిష్యతీతి ప్రత్యాశయేతి భావః. ౯॥. స ఇతి. అసితకేశాంతాం నీలకేశాగ్రాం -
కేశాగ్రే పైంగళ్యం దుర్లక్షణం-భాస్కరస్య ప్రభా మిత్యనేన దుష్ప్రసహత్వ ముచ్యతే-వసనేత్యాది
నా దుస్త్యజత్వ ముచ్యతే. ౧౦॥. త్రిష్వితి. వరారోహే వరజఘనే. ౧౧॥. పున స్త్యాగశంకాం మా
కార్షీ రిత్యాహ-మా మితి. క్వచిత్-క్వాపీత్యర్థః. ౧౨॥. త్యజ్యతా మితి. సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వ
యం-మానుషః మనుష్యరామవిషయః-భావః స్నేహబంధః-యఇతి-వ్యాళాః హింస్రాః-త మితి పూర్వే

తే. ౫—౭॥. పరివ్రాజకచ్ఛద్మమాయాత్మకం యతివేషం. ౯॥. తి. భాస్కరస్య ప్రభా మివ తస్యా
అపి పర్యంతే శ్యామరూపతా ఛాందోగ్యే ఉక్తా. ౧౦॥. త్రిషు లోకేషు విఖ్యాత మిత్యాది సార్ధ
చతుష్టయ శ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. తుళకం వస్తుతస్తు భర్తారం శుశ్రూషాదినా స్వామినం బిభ
ర్తీతి భర్తా - భృత్య ఇత్యర్థః - పతిః రక్షసా మితి శేషః - యద్యహం రక్షసాంపతిః-తథాపి తవసదృ
శః - అనురూపః కిం - భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపో భృత్యో నభవామి-తథాపి భృత్య మిచ్ఛసి
యది - త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా-మామాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు - తతః-చిరాయ
చిరకాలాదారభ్య తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః-ప్రీణయతి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి ప్రియో భృత్యః-
జయస్యైవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్-అతో మాం భృత్య ఇతి భజస్వ జానీహీత్యర్థః-అతఏవ-
నైవాహమితి - మానుషభావ స్త్యజ్యతాం - మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయ స్త్యజ్యతా మి
త్యర్థః - కింతు ప్రాచీనకృపయా మూఢే పండితమానిన్యపి రాక్షసే భృత్యే మయిభావః ప్రణీయ
తాం అయ మపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతా మిత్యర్థః. కించ రాజ్యా చ్చ్యుతం తుచ్ఛీకృత్య
రాజ్యభోగ మిత్యర్థః - కుతః అసిద్ధార్థం అశ్చాసౌ సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థస్తం అవాప్తసమస్తకామం
విష్ణు మిత్యర్థః - పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మిత మల్పమాయు ర్యేన తం అపరిమితాయుష

యతాం, రాజ్యాచ్చ్యుత మసిద్ధార్థం రామం పరిమితాయుషం, కైర్గుణై రను రక్తాసి మూఢే పండితమానిని, యస్స్త్రియా వచనా ద్రాజ్యం విహాయ ససుహృజ్జనం, అస్మిన్ వ్యాళానుచరితే వనే వసతి దుర్మతిః. ౧౫. ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం వాక్యం ప్రియార్హాం ప్రియవాదినీం, అభిగమ్య సుదుష్టాత్మా రాక్షసః కామమోహితః, జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివ. ౧౬॥ వామేన సీతాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః, ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రాహ పాణినా. ౧౭॥ తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్, ప్రాద్రవన్ గిరిసంకాశం భయార్తా వనదేవతాః. ౧౮॥ సచ మాయామయో దివ్యః ఖరయుక్తః ఖరస్వనః, ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః. ౧౯॥ తత

ణాన్వయః. ౧౫. ఇతీత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ప్రియార్హాత్వే హేతుః ప్రియవాదినీ మితి అత్రముహూర్తం తిష్ఠ భూయ స్సత్కరిష్యామీతి ప్రియభాషిణీం మైథిలీం - ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుషముక్త్వా-తత్ర హేతు స్సుదుష్టాత్మేతి - బుధః ఖే రోహిణీ మివే త్యభూతోపమా - బుధః స్వపితృపత్నీత్వేన మాతరం-ఖే ఆకాశే - సుఖేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృహ్ణీయాత్ తత్తుల్య మిదం పాప మిత్యర్థః. ౧౬॥ వామేనేతి. శాపకృతదోషో భవిష్యతీతి మూర్ధజోర్వోర్గ్రహణం. ౧౭॥ త మితి. గృహ్ణంత మిత్యర్థః. ౧౮॥ సచేతి. సః పూర్వం గుప్తః మాయామయః అంతర్ధానా ద్వ్యవహితయా ఆశ్చర్యమయః-ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః-హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః-చక్రంహి రథాంగ మిత్యుచ్యతే. ౧౯॥ తత ఇతి. అంకేన ఊరుభాగేన. ౨౦॥ నేతి. వనే దూరగతం రామ ముద్దిశ్య

మిత్యర్థః. కించ కైర్గుణై రనిర్వచనీయై ర్గుణై రనంతకల్యాణగుణై రిత్యర్థః-యుక్త మితి శేషః-అనురక్తాసి కుత ఏవం-దుర్మతిః దుష్టేష్వపి మతిః అనుగ్రాహికా యస్య సః-అత ఏవ హి స్త్రియావచనాత్సుహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ-వనే వసతి - తాదృశం త్వ మనురక్తాసి యతః - అత స్సర్వోత్తమా లక్ష్మీ స్త్వం అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకుర్వితి తాత్పర్యం. * తి. మానుషో భావః మనుష్యరామవిషయకః స్నేహబంధః. ఇతీతి. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్మా కామమోహితశ్చ యద్యపి-తథా ప్యత్ర నతథా-అతఏవ బుధః రోహిణీ మివ జగ్రాహ-బుధః స్వమాతరం యథా పూజార్థం గృహ్ణాతి-తథా రావణోఽపి సీతాం జగ్రాహ - స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవతాబుద్ధ్యా పూజయితు మేవేత్యర్థః. టీ. జగ్రాహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివేతి - నన్వత్ర-నళకూబరవేదవత్యాదిశాపా ద్భలా త్కథం పరదారస్పర్శ ఇతి చేత్ సత్యం-రావణ స్సీతాం సాక్షా న్నజగ్రాహ-నస్పృష్టవాన్-పరంతు-జానుకేశాదిచ్ఛాయామేవ జగ్రాహ - రాక్షసానాం ఛాయాగ్రాహిత్వాత్ - తదుక్తం స్కాందే. 'ఛాయాగ్రాహిత్వ మప్యస్తి సర్వవిద్యా విశారదే, కేశచ్ఛాయాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తథైవచ, గృహీత్వా జానకీం ప్రాప్తో లంకాం ప్రాయాత్స రావణః, సీతాపహరణంచైవ యేశృణ్వంతి నరోత్తమాః, నతేషా మశుభం దేవి భవిష్యతి కదాచనే'తి. * తి. ప్రియవాదినీం రావణా దన్యత్రేతి శేషః. సీతయా సద్యోమరణపర్యవసాయి శాపాదానంతు సమూలనాశనస్య వేదవత్యంశేన ప్రతిజ్ఞాతస్య ఋషీణాం దేవానా మగ్రే రామప్రతిజ్ఞాతస్య చ నిర్వాహాయ. వామేనేతి. మూర్ధజేషు కరేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః ఇవవః యస్మిన్ తేన కరేణ దక్షిణేన వామేన చ ఊర్వోః పాదయోః పరిజగ్రాహ పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్య మితి ప్రార్థితవా నితి భావః. ౧౯॥ తత ఇతి. స్పష్టోర్థః-వస్తుతస్తు పరుషై ర్వాక్యై ర్యది మాం భృత్యత్వేన

స్తాం పరుషై ర్వాక్యై రభ్యర్జయ న్సమహాస్వనః, అంకేనాదాయ వైదేహీం రథ మారోపయ త్తదా. ౨౦॥ సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ, రామేతి సీతా దుఃఖార్తా రామం దూరగతం వనే. ౨౧॥ తా మకామాం సకామార్తః పన్నగేంద్రవధూ మివ, వివేష్టమానా మాదాయ ఉత్పపాతాథ రావణః. ౨౨॥ తత స్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రియమాణా విహాయసా, భృశం చుక్రోశ మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాతురా. ౨౩॥ హా లక్ష్మణ మహాబాహో గురుచిత్తప్రసాదక, హ్రియమాణాం నజానీషే రక్షసా మామమర్షిణా. ౨౪॥ జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ ధర్మహేతోః పరిత్యజన్, హ్రియమాణా మధర్మేణ మాం రాఘవ న పశ్యసి. ౨౫॥ నను నామాఽవినీతానాం వినేతాసి పరంతప, కథ మేవంవిధం పాపం నత్వం శాసిహి రావణం. ౨౬॥ నను సద్యోఽవినీతస్య దృశ్యతే కర్మణః ఫలం, కాలోఽప్యంగీభవత్యత్ర సస్యానామివ పక్తయే. ౨౭॥ సకర్మకృతవానేత త్కాలోపహతచేతనః, జీవితాంతకరం ఘోరం రామా ద్వ్యసన మాప్నుహి. ౨౮॥ హంతేదానీం సకామాస్తు కైకేయీ సహ బాంధవైః, హ్రియే

రామేతి విచుక్రోశ-క్రుశ ఆహ్వానే రోదనేచ. ౨౧॥ తా మితి. అకామాం విరాగిణీం - వివేష్టమానాం రక్షోహస్తస్థలే లుఠంతీం ఆదాయ పున రంకే నాదాయ - ఉత్పపాత రథేన సహిత ఇతి శేషః. ౨౨॥ తత ఇతి. ఆతురాపి - మత్తేవ మదయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథాభ్రాంతచిత్తేవచ చుక్రోశ. ౨౩॥ హేతి. అమర్షిణా ఖరవధకృతామర్షవతా. ౨౪॥ జీవిత మితి. ధర్మహేతోః ఆశ్రితసంరక్షణరూపధర్మహేతోః జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాది పరిత్యాగశీలః. ౨౫॥ నన్వితి. నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ-అవినీతానాం దుర్జనానాం-వినేతా శిక్షకః-పాపం పాపిష్ఠం-కథం నశాసి - నశిక్షయసి. ౨౬॥ అశాసనే స్వయమేవ హేతు మున్నయతి-నన్వితి. అవినీతస్య దుర్జనస్య-కర్మణః పాపస్య-సద్యఃఫలం నదృశ్యతే-యతః - అత్ర ఫలదర్శనే కాలో ప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి- అథాతసద్భవేద్వాః-పక్తయే పాకాయ. ౨౭॥ స ఇతి. సః త్వ మిత్యర్థః వ్యసనం భ్రంశం-'వ్యసనం విపది భ్రంశే' ఇత్యమరః. ౨౮॥ వనే రాక్షసాదిభి ర్హృతా భవే దితి మాం కైకేయీ వనం

నాంగీకరోషి-కర్హి తవాగ్రతః ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామీత్యాది వాక్యై రభర్త్సయ న్నితి ముత్పాదయ న్రథ మారోపయత్. * తి. పరుషైః ఇతఃపరం రామం ప్రత్యాశా త్యాజ్యేత్యేవ మాదిభిః- అంకేన హస్తాంతరే ణేత్యర్థః. ౨౦॥ సా గృహీతేత్యాదీనాం వాస్తవార్థే సీతయా దైన్యవత్ప్రతీయమానాని వాక్యాని సర్వాణి సీతయా లౌకికరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని. * తి. అతి చుక్రోశేత్యాది తచ్ఛాయాయా అపి మనుష్యభావనార్థం. ౨౧॥ * తి. అకామాం విరాగిణీం విచేష్టమానాం తత ఆత్మానం మోచయితుం. ౨౨॥ టీ. * భృశ మితి. మత్తేవ-భ్రాంతచిత్తా యథా ఉన్మత్తచిత్తేవ ఆతురా ఆత్మకృత్యనిష్ఠా భృశ మత్యంతం చుక్రోశ. తి. అత్రైవ యథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం నాట్యత్వం సూచితం. ౨౫॥ నన్వితి. వినీతోఽసి శిక్షకోఽసి. * తి. నను నామేతి ప్రసిద్ధౌ-వినేతా శిక్షకః - నశాధి ప్రాప్తకాలం శాసనం నకరోషి - హి ర్వాక్యాలంకారే - శోకాతురత్వాద్వాధికపదం నదోషాయ. ౨౬॥ * తి. స్వయమేవ తత్ర హేతు మున్నయతి. నన్వితి. అవినీతస్య పురుషస్య అవినయరూపకర్మణః ఫలం సద్యో నదృశ్యతే-యతః తత్ర కాలో ప్యంగీ భవతి సహకారికారణం భవతి - పక్తిః పాకః. ౨౭॥ * తి. అధునా స్వేష్టం శాప మాహ. త్వ మితి. వ్యసనం పుత్ర

యద్ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః. ౨౯. ఆమన్త్రయే జనస్థానే కర్ణికారాన్ సుపుష్పితాన్, క్షిప్రం రామాయ శంసధ్వం సీతాం హరతి రావణః. ౩౦. మాల్యవన్తం శిఖరిణం వన్దే ప్రస్రవణం గిరిం, క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః. ౩౧. హంసకారణ్డవాకీర్ణాం వన్దే గోదావరీం నదీం, క్షిప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః. ౩౨. దైవతాని చ యాన్యస్మిన్ వనే వివిధపాదపే, నమస్కరోమ్యహం తేభ్యో భర్తుః శంసత మాం హృతాం. ౩౩. యానికానిచిదప్యత్ర సత్త్వాని నివసన్త్యుత, సర్వాణి శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి, హ్రియమాణాం ప్రియాం భర్తుః ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం, వివశాపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత. ౩౪. విదిత్వా మాం మహాబాహు రముత్రాపి మహాబలః, ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృతా మపి. ౩౫. సా తదా కరుణా వాచో విలపన్తీ సుదుఃఖితా, వనస్పతిగతం గృధ్రం దదర్శాయతలోచనా. ౩౬. సా త ముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం గతా, సమాక్రన్ద ద్భయపరా దుఃఖోపహతయా గిరా. ౩౭. జటాయో పశ్య మామార్య హ్రియమాణా మనాథవత్, అనేన రాక్షసేన్ద్రేణ కరుణం పాపకర్మణా. ౩౮. నైష వారయితుం శక్య స్తవ క్రూరో నిశాచరః, సత్త్వవాన్

ప్రేషితవతీతి వైదేహ్యా హృదయే సర్వదా స్థితం - తదిదానీం సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేనోద్ఘాటయతి-హం తేతి. అత్ర హేతు మాహ హ్రియే య ఇతి. ౨౯. అథ చిత్తవిభ్రమాతిరేకాదచేతనా నపి రామాయాఖ్యాతేత్యర్థయతే ఆమన్త్రయ ఇత్యాదిభి స్సప్త శ్లోకైః. ఆమన్త్రయే సంబోధయామి-జనస్థానే-స్థితా నితి శేషః-కర్ణికారాన్ పరివ్యాధాఖ్యాన్ పుష్పవృక్షాన్ రావణస్సీతాం హరతీతి యత్ ఏత చ్ఛంసధ్వం కథయత - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. ౩౦. మాల్యవన్త మితి. మాల్యవన్తం పుష్పవన్తం-శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం-ప్రస్రవణం ప్రస్రవణాఖ్యం. ౩౧. హంసేతి. సంఘుష్టాః హంసా స్సారసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా - కర్తరి క్తః-హంసకారణ్డవాకీర్ణా మితి శుద్ధః పాఠః. ౩౨. దైవతానీతి. తేభ్యో యుష్మభ్య మితి శేషః. ౩౩. యానీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సత్త్వాని జన్తవః - ఉతేతి సంబోధనే-సముచ్చయే వా-హ్రియమాణా మితి - హ్రియమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం ప్రియాం మాం - సీతా రావణేన హృతేతి భర్తు శ్శంసత-రావణా న్నభేతవ్యం త త్త్వం కథయతేతి భావః. ౩౪. కథనే కిం ప్రయోజనం తత్రాహ-విదిత్వేతి. భవ దుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా-అముత్ర స్వర్గలోకే గతా మపి-వైవస్వతహృతా మపి మాం పరాక్రమ్యానేష్యతి-తస్మా దవశ్యం శంసతేతి భావః. ౩౫. సేతి. కరుణాః దీనాః-తాత్కాలికహర్షం సూచయతి - ఆయతలోచనేతి. ౩౬. సాత మితి. సమాక్రన్దత్-క్రది ఆహ్వానే రోదనేచ-దుఃఖోపహతయా దుఃఖగద్గదయా. ౩౭. జటాయో ఇతి. ఆర్యేతి శ్వశుర

పౌత్రాదినాశరూపం. ౨౮. * తి. సకామాతు జాతేతి శేషః. ౨౯. టీ. ఆమన్త్రయే సంబోధయామి-సీతాం హరతి రావణ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩౦. టీ. మాల్యవన్త మిత్యాది. మాల్యవన్తం పుష్పవన్తం-శిఖరిణం శృఙ్గవన్తం-ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం. ౩౪. టీ. అముత్రాపి పరలోకేపి. ౩౫. * తి. గృధ్రం జటాయుషం. ౩౬. సాత మితి. ౩౮. టీ. నైష వారయితుం శక్య స్తుభ్యం -

జితకాశీ చ సాయుధ శ్చైవ దుర్మతిః. ౪౦. రామాయ తు యథా తత్త్వం జటాయో హరణం మమ, లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వ మాఖ్యాతవ్య మశేషతః. ౪౧.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

తం శబ్ద మవసుప్తస్తు జటాయు రథ శుశ్రువే. నిరీక్ష్య రావణం క్షిప్రం వైదేహీం చ దదర్శ సః. ౧. తతః పర్వతకూటాభ స్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః, వనస్పతిగతశ్శ్రీమా న్వ్యాజహార శుభాం గిరం. ౨. దశగ్రీవ స్థితో ధర్మే పురాణే సత్యసంశ్రయః, జటాయు ర్నామ నామ్నాహం గృధ్రరాజో మహాబలః. ౩. రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోపమః, లోకానాం చ హితే యుక్తో రామో దశరథాత్మజః. ౪. తస్యైషా లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినీ, సీతానామ వరారోహా యాం త్వం హర్తు మిహేచ్ఛసి ౫. కథం

వత్ సంబోధనం-కరుణం యథా తథా క్రోశయమానాం. ౩౯-౫. నేతి. అశక్యత్వే హేతు స్సత్త్వవానిత్యాదికం-జితకాశీ జయశీలః-దుర్మతిః క్రూరబుద్ధిః. ౪౦-౫. కర్తి మయా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ-రామాయ త్వితి. తత్ అస్య మద్దయిత్వా దేవహేతోః. ౪౧-౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

అథ స్వామివిషయే దాసేన యథాశక్తి శేషవృత్తి రవశ్యం కర్తవ్యేత్యయ మర్థం లోకే ప్రవర్తయితుం జటాయువృత్తాంత ముపక్షిపతి సర్గద్వయేన-అత్ర ప్రథమం జటాయు స్సాంత్వనధర్షనాభ్యాం రావణ మనునిరోధయితు మిచ్ఛతి-తమ శబ్ద మిత్యాది. అవసుప్తః ఈషత్సుప్తో జటాయుః-అథ సీతావచనానంతరం - తం శబ్దం శుశ్రువే - అత్మశేషపద మార్షం - తతః ప్రథమం మహాశరీరతయా రావణం నిరీక్ష్య సః వైదేహీం దదర్శ. ౧. తత ఇతి. తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. ని. 'వక్త్రాస్యే వదనం తుండ' మిత్యమరః - శ్రీమాన్ వైరాగ్యశ్రీసమృద్ధః - శుభాం రావణస్య బోధనావహాం. ౨. దశగ్రీవేతి. పురాణే సనాతనే ధర్మే-దాస్యవృత్త్యాత్మకధర్మే-స్థితః తదేకపరాయణః - సత్యం - సత్యంజ్ఞానమనంతం బ్రహ్మేత్యుక్తః పరమాత్మా సంశ్రయః ఆలంబనం యస్య సః - భగవదేకోపాయనిష్ఠ ఇత్యర్థః - నామ్నా జటాయుర్నామ జటాయు రితి ప్రసిద్ధః-తథాచ మయి దాసే స్థితే తవ సీతాపహరణం నయుక్త మితి భావః. ౩. స్వస్వరూప ముక్త్వా స్వామిస్వరూప మాహ - రాజేతి. మహేంద్రవరుణోపమత్వ మేకదేశసామ్యాత్ -సర్వలోకస్య రాజా స్వామీ-భవతోపి స్వామీత్యర్థః. ౪. తథాచ రాజదారాపహారో నయుక్త ఇత్యాహ - తస్యేతి. సహధర్మచారిణీతి ధర్మపత్నీశబ్దార్థః. ౫. మాభూత్తవ రామే స్వామిత్వబుద్ధిః - మనుష్యమాత్రబుద్ధిం రాజబుద్ధిం వా కృత్వా

తుభ్యం త్వయా - జితకాశీ జితేన జయేన కాశత ఇతి జితకాశీ. ౪౧-౫. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

తంశబ్ద మితి. సుప్తః జటాయుః - అవబోధానంతరం తం శబ్దం శుశ్రావ-జటాయో పశ్య మా మిత్యామంత్రణేన ప్రబుద్ధః పశ్చా దుత్తరవాక్యజాతం శుశ్రావేత్యర్థః. ౧. ౨. దశగ్రీవేతి. పురాణే సనాతనే ధర్మే-సత్యసంశ్రయః సత్యావలంబీ. ౩. రాజేతి. సర్వలోకస్య రాజా రామఇత్యనేన తవాపి రాజేతి భావః. * ౪. ధర్మపత్నీత్యనేనైతద్ధరణే మహాపాపం సూచితం. ౫. కథ మితి. రక్షణీయా

రాజా స్థితో ధర్మే పరదారాన్ పరామృశేత్, రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల. ౬. నివర్తయ మతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్, నతత్సమాచరేద్ధీరో యత్పరోఽస్య విగర్హయేత్. ౭. యథాత్మన స్తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యా విపశ్చితా. ౮. అర్థంవా యదివాకామం శిష్టా శ్శాస్త్రేష్వనాగతం, వ్యవస్యంతి నరాజానో ధర్మం పౌలస్త్యనందన. ౯. రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ ద్రవ్యాణాం చోత్తమోనిధిః, ధర్మశ్శుభంవా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే. ౧౦. పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాంవర, ఐశ్వర్య మభిసంప్రాప్తో

సీతాం పరిహరే త్యాహ-కథ మితి, రాజాభవానితి శేషః.౬.రాజత్వ బుద్ధి స్తవ రామే మాభూత్-తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్య మిత్యాహ-నివర్తయేతి. పరదారాభిమర్శనా న్మతిం నివర్తయ-తద్విషయ మతిం నకుర్విత్యర్థః - నీచత్వ మేవాహ నేతి-ధీరః ధీమాన్ - తత్కర్మ న సమాచరేత్-అస్య ధీరస్య యత్ కర్మపరో విగర్హయేత్ నిందేత్. ౭. యథేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. విపశ్చితా వివేకినా. ౮. అర్థ మితి. శిష్టాః సంతః రాజానః శాస్త్రేష్వనాగత మనుపదిష్టం ధర్మ మర్థం వా-యది వా కామం కామం వా - నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీత్యర్థః - లోకేయథా తథావా భవతు-రాజ్ఞ స్తవ సుతరాం నేద ముచితమితి భావః. ౯. నకేవలం స్వార్థం - లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్య మిత్యాహ-రాజేతి. అత్రధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రవర్తకపరాః - ద్రవ్యాణా మర్థానా ముత్తమో నిధి రాశ్రయః యస్మాదేవం - తస్మాత్ ధర్మః ధర్మాదిః - రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే - శుభం శుభాచారః పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే అతో రాజ్ఞా పాపం విహాయ ధర్మాదిక మేవ కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౦. పర

విశేషేణ రాజదారా ఇత్యనేన రాజదారాపహరణస్య గురుతల్పసమత్వాదితి భావః. ౬. నివర్తయేతి. నీచాం నికృష్టాం-అస్యపురుషస్య పరః యత్కర్మ విగర్హయేత్ నిందేత్ - నతత్సమాచరేత్. ౭. యథేతి. విమర్శనాత్ పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః. ౮. ధర్మమర్థ మితి. శాస్త్రేష్వనాగత మనవగతం రహస్యరూపతయా శాస్త్రపర్యాలోచనేపి అసూక్ష్మదృష్టీనాం దుర్బోధనమిత్యర్థః. ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యేజనాః రాజాన మనురాజాన మనుసృత్య వ్యవస్యంతి కుర్వంతి - రాజ్ఞః మోక్షధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజాన మనుసృత్య భూపోపదిష్ట ధర్మాదికంశాస్త్రే సమ్యగస్ఫుట మపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః - తస్మాద్ధర్మోపదేశపరస్య రాజ్ఞ స్తవ్యధర్మప్రవృత్తి రనుచితేతి తాత్పర్యం - ఉపసంహారతి - ధర్మ ఇతి - హేపౌలస్త్యనందన తస్మా ద్ధర్మస్సమాశ్రయణీయ ఇత్యపేక్షితపదాధ్యాహారేణ యోజనా * 'ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతం, వ్యవస్యంత్యనురాజానం ధర్మః పౌలస్త్యనందనే'తి పాఠః-ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతం, నవ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః పౌలస్త్యనందనేతి పాఠేత్వయ మర్థః - శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతం అప్రతిపాదిత మిత్యర్థః నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి-శాస్త్రవిరుద్ధ ధర్మార్థకామాదికం నేచ్ఛంతీత్యర్థః - తస్మాద్ధర్మ స్సమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా. ౯. ఏతదేవ ప్రపంచయతి-రాజా ధర్మస్యేతి. ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం అర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః - అతఏవ ధర్మః పుణ్యం పాపం శుభం యశః రాజమూలం ప్రవర్తతే-రాజాధర్మశ్చ కామశ్చేతి పాఠే అయ మర్థః - రాజైవ ద్రవ్యాణా మర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః - అతః రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతి - కుతః - ధర్మ ఇతి-ధర్మాదికం హి రాజమూలం ప్రవర్తతే-అతో

విమాన మివ దుష్కృతిః ౧౦॥ కామం స్వభావో యో యస్య నశక్యః పరిమా
ర్జితుమ్. నహి దుష్టాత్మనా మార్య మావసత్యాలయే చిరం. ౧౧॥ విషయే వా
పురే వా తే యదా రామో మహాబలః, నాపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్యాపరా
ధ్యసి. ౧౨॥ యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః, అతివృత్తో హతః పూ
ర్వం రామేణాక్లిష్టకర్మణా, అత్ర బ్రూహి యథా తత్త్వం కోరామస్య వ్యతి
క్రమః, యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యాం హృత్వా గమిష్యసి. ౧౩॥ క్షిప్రం
విసృజ వైదేహీం మా త్వా ఘోరేణ చక్షుషా, దహే ద్దహన భూతేన వృత్ర
మిం ద్రాశని ర్యథా. ౧౪॥ సర్ప మాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతేనావబుధ్యసే,

దారాభిమర్శన మైశ్వర్యాత్ భ్రంశకమి త్యాహ - పాపస్వభావ ఇతి. పాపం స్వభావ స్సహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః అతఏవ చపలః విషయప్రవణః త్వం - దుష్కృతిః విమానం దేవార్హం విమాన మివ - ఐశ్వర్యమభి ఐశ్వర్యం ప్రతి-కథం సంప్రాప్తః యోగ్యః - ఏవం విషయచపల శ్చే దైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః. ౧౦॥ ఏవం బహుసాంత్వనేపి సీతావిసర్జనాకరణాత్ భవా దృశే ఉపదేశో నిరర్థక ఇత్యాహ - కామ మితి. యోయస్య స్వభావః ఔత్పత్తికః సధర్మః - కామం అత్యంతం పరిమార్జితుం నశక్యః - ఉపదేశేన నివర్తయితుం నశక్యఇత్యర్థః - తథాహి-ఆర్యం సదుపదేశః దుష్టాత్మనాం ఆలయే హృదయే చిరం నావసతి నతిష్ఠతి. ౧౧॥ శత్రుభార్యాపహారణం మమ స్వభావ ఇత్యాశంక్య శాత్రవప్రసక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ - విషయేవేతి విషయేరాజ్యే - యదానాపరాధ్యతి తదాతస్య కథ మపరాధ్యసి. ౧౨॥ ఖరవధఏవ మమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ- ద్వాభ్యాం-యదీత్యాది. వృత్తం మర్యాదామతిక్రాంతో ఽతివృత్తః-అత్ర హననవిషయే-యస్యేతి- తస్యేతి పూర్వశేషః. ౧౩॥ ప్రకృత ముపసంహరతి - క్షిప్ర మితి. అత్ర రామఇత్యధ్యాహార్యం - చక్షుష్ట్వేనేన దర్శన మాత్రేణ వధో లక్ష్యతే-అశనిః వజ్రం. ౧౪॥ సీతాగ్రహణమవశ్యం మృత్యు కర మిత్యాహ - సర్ప మిత్యాది ఆశీ విషం ఆశీవిషాఖ్యం-ప్రతిముక్తం ఆముక్తం - యథా వస్త్ర బద్ధ స్సర్పోఽవశ్యం నాశయతి తద్వదియం సీతాగృహీతా త్వాం నాశయిష్యతీతి భావః-వ్యాజస్తుతి

రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతీతి యోజనా. ౯॥ ఉక్తరాజధర్మహీనే త్వయి కథ మైశ్వర్యం స్థిత మితి విస్మయో జాయత ఇత్యాహ - పాపస్వభావ ఇతి. దుష్కృతి ర్విమానం స్వాయోగ్యం దేవ యాన మివ. ౧౦॥ నను దుష్టః సమీచీనోవా స్వభావో దురతిక్రమః తత్ర దుష్టస్వభావానా మపి ప్రాప్త మైశ్వర్యం దుర్నివారమేవేత్యత ఆహ - కామస్స్వభావ ఇతి. స్వభావో దురతిక్రమోఽస్తు దుష్టాత్మనా మాలయే గృహే - ఆర్య మైశ్వర్యం చిరం చిరకాలం నావసతి నతిష్ఠతి-అయం భావః- సుకృతే సత్యైశ్వర్యప్రాప్తిః-సుకృతం చ దుష్టాత్మనా క్రియమాణం ప్రాయేణ నిష్ఫలం భవతి-తవైత త్సంభావితం - యద్వా-యస్య పురుషస్య యః కామస్స్వభావ స్తస్య సస్వభావః - పరిమార్జితుం నశక్యః - కుతః - నహీతి-హి యస్మా ద్దుష్టాత్మనా మాలయే చిత్తే ఆర్యం పూజ్యం పుణ్య మితి యా వత్-చిరం నిరాయతావసతి - తస్మాత్-ధర్మేణ పాప మపనుదతీతి శ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తి కారణత్వేన బోధితస్య ధర్మస్య పాపిస్వభావా త్పాపస్వభావో నశక్యమార్జనః కేనాపీత్యర్థః. ౧౧॥తి. యదారామః యస్మా ద్రామ ఇత్యర్థః.౧౨॥ యదీతి. అతివృత్తః ఉచిత మతిక్రమ్య జాయ మానం వృత్తం యస్య స తథా. తి. గమిష్యసీ త్యత్ర కాకుః నజీవన్ గమిష్యసీత్యర్థః.౧౩॥.క్షిప్ర మితి. రామ ఇత్యధ్యాహారః త్వాం దహనభూతేన చక్షుషా మాదహేత్ అన్యథా దహే దిత్యర్థః.

గ్రీవాయాం ప్రతి ముక్తం చ కాలపాశం నపశ్యసి. ౧౬. సభార స్సౌమ్య భర్తవ్యో యోనరం నావసాదయేత్, తదన్న మపి భోక్తవ్యం జీర్యతే యదనామయం. ౧౭. యత్కృత్వా నభవే ద్ధర్మో నకీర్తి ర్నయశో భువి, శరీరస్య భవే త్ఖేదః క స్తత్కర్మ సమాచరేత్. ౧౯. షష్టిర్వర్ష సహస్రాణి మమ జాతస్య రావణ, పితృపైతామహం రాజ్యం యథావ దనుతిష్ఠతః, వృద్ధోఽహం త్వం యువా ధన్వీ సశరః కవచీ రథీ, తథా ప్యాదాయ వైదేహీం కుశలీ నగమిష్యసి. ౨౦. నశక్త స్త్వం బలా ద్ధర్తుం వైదేహీం మమ పశ్యతః, హేతుభి ర్న్యాయసంయుక్తై ర్ధ్రువాం వేదశ్రుతీ మివ. ౨౧. యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూ

రలంకారః. ౧౬. సభార ఇతి. భారః భారద్రవ్యం - నావసాదయేత్ నపీడయేత్ - అనామయం వ్యాధ్యనుత్పాదకం-అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాజ స్తుతిః. ౧౭. యదితి. యత్కార్యం కృత్వా స్థితస్య ధర్మో భవేత్-కీర్తిః ఐశ్వర్యాదిజనితా ప్రథావానభవేత్-యశః భోగిత్వకృతప్రథావా న భవేత్-ప్రత్యుతశరీరదుఃఖమేవ భవేత్-తత్కర్మక స్సమాచరేత్-మూఢఏవాచరేత్ - తథావిధకర్మకరణా ద్భవా న్మూఢ ఏవేతి భావః. ౧౮. మయివృద్ధత్వేనావమతిం మాకృథా ఇత్యాశయేనాహ-ద్వాభ్యాం-షష్టిరిత్యాది. షష్టి ర్వర్ష సహస్రాణి-గతా నీతి శేషః-జాతస్యేత్యనేన వయసా జీర్ణత్వ ముచ్యతే-రాజ్యం యథావత్ అనుతిష్ఠతః పాలయత ఇత్యనేన కర్మణా జీర్ణత్వ ముక్తం-అహం ధను రాద్యుపకరణరహితః.ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ద్రఢయతి-నశక్త ఇతి. మమ పశ్యతః మయి పశ్యతిసతి సీతాం బలా ద్ధర్తుం నశక్తః - నసమర్థః - కథ మివ - న్యాయసంసిద్ధైః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధైః - హేతుభిః అనుమానైః - ధ్రువాం నిశ్చలాం - అవిచాల్యప్రామాణ్యా మితి యావత్-వేదశ్రుతీ మివ వేదశ్రుతి మివ - దీర్ఘ ఆర్షః - వేదయతీతి వేదః - స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతి మిత్యర్థః-యథా వేదవిదగ్రేసరే పశ్యతి సతి హైతుకైః న్యాయసిద్ధై ర్హేతుభిః శ్రుతిః అన్యథా అన్యపరా నేతుం నశక్యతే తద్వదితి భావః. అన్యపరార్థవాదాదివ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః - యథా తా మన్యథా కుర్వన్ స్వయమేవ వినశ్యతి నవేదశ్రుతేః కాపి హానిః - ఏవం సీతా మపహరం స్త్వ మేవ నశిష్యసి నతు సీతాయాః కాపి హానిరిత్యాకూతం - యథా వేదవిదగ్రేసరో వేదశ్రుతి మన్యథా

౧౫. ౧౬. స ఇతి. అనామయం రోగానుత్పాదకం. ౧౭. యత్కృత్వేతి. యత్కర్మ కృత్వా స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం నభవతి-ప్రత్యుత ఖేదఏవ భవేత్-తత్కర్మక స్సమాచరేత్ నకోపీత్యర్థః యద్వా-యత్కర్మ కృత్వా స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం నభవేత్ - నాశం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః-యత్కర్మకరణేన ధర్మాదికం నాశం ప్రాప్నుయా దితి యావత్ - అపితు శరీరస్య ఖేద ఏవ భవే[illegible] - తత్కర్మక స్సమాచరేత్ నకోపీత్యర్థః-కీర్తిర్విక్రమాది జనితా ప్రథా-యశః సౌజన్యజనితా ప్రథేతి వివేకః. ౧౯. షష్టిరితి, గతా నీతి శేషః - పితృపైతామహః పితృపితామహేభ్యః సమాగతం రాజ్యం నః దండకారణ్య మేవ దండకారణ్యే పక్షిణా మధిపతి రహమితి భావః. * తి. మే వైదేహీం దశరథమిత్రత్వా న్మమ స్నుషాం వైదేహీ మాదాయ నకుశలీ గమిష్యసీత్యర్థః. ౨౦. నశక్త ఇతి శ్రుతీ మిత్యత్ర దీర్ఘశ్ఛాందసః - యథా నసురాం పిబే దిత్యాదికాం ధ్రువాం నిత్యాం నిరపేక్షలక్షణాం శ్రుతిం - సురా పేయా-ద్రవద్రవ్యత్వాత్ - క్షీరవ దిత్యాదిభిః న్యాయసంయుక్తైః తర్కసహితైః హేతుభి ర్హర్తుం బాధితుం పుమా న్నశక్నోతి - కింతు - శ్రుత్యైవ హేతవః కాలా

ర్తం తిష్ఠ రావణ, శయిష్యసే హతో భూమౌ యథాపూర్వం ఖర స్తథా.
౨౨॥ అసకృత్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః, నచిరా చ్చీరవాసా
స్త్వాం రామో యుధి వధిష్యతి. ౨౩॥ కిన్ను శక్యం మయా కర్తుం గతౌ దూ
రం నృపాత్మజౌ, క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయో ర్భీతో నసంశయః. ౨౪॥
నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభా మిమాం, సీతాం కమలపత్రాక్షీం
రామస్య మహిషీం ప్రియాం ౨౫॥ అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య
మహాత్మనః, జీవితేనాపి రామస్య తథా దశరథస్య చ. ౨౬॥ తిష్ఠతిష్ఠ దశగ్రీవ
ముహూర్తం పశ్య రావణ, యుద్ధాతిథ్యం ప్రదాస్యామి యావత్ప్రాణం నిశా
చర. ౨౭॥ వృన్తా దివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్. ౨౮.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః.

యత్ శతసహస్రమానో యావచ్ఛక్తి నివర్తయని తథాహమపి త్వయా బలా న్నీయమానామపి సీతాం యావచ్ఛక్తి నివర్తయిష్యామీ త్యర్థః. ౨౧॥ యుధ్యస్వేతి. యది శూరోఽపి ముహూర్తం తిష్ఠ మాపలాయస్వ - మయా యుధ్యస్వ - యుద్ధే మయా హతస్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమౌ శయిష్యసే - యద్వా - యది శూరోఽపి తదా మయా యుధ్యస్వ - అథవా - రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ - తేన హతశ్శయిష్యస ఇతి-యద్వా - యది శూరోఽపి ముహూర్తం తిష్ఠ స్థిత్వా తేన యుధ్యస్వ. ౨౨॥ న కేవలం స్వాపరాధప్రతీకారః-కింతు దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవత మిత్యుక్తస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతీకారోఽపి భవిష్యతీ త్యాహ - అసకృ దితి. ౨౩॥ ఏవ ముక్తేపి పునః పలాయమానం ప్రత్యాహ-కిన్న్వితి. కింను శక్యం కింవా శక్యం - నశ్యసి అదర్శనం ప్రాప్స్యసి - తయోః తాభ్యాం. ౨౪॥ తథాపి త్వాం నాహం గమయామీత్యాహ - నహీతి. జీవమానస్య జీవతః మయిజీవతీత్యర్థః. ౨౫॥ త్వయా కిం కర్తుం శక్య మిత్యత్రాహ - అవశ్య మితి- జీవితే నాపి జీవితవ్యయేనాపి. ౨౬॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి. యథా ప్రాణం యథా బలం ౨౭॥ వృన్తా దిత్యత్ర మేతాన్వయం. 'వృన్తం ప్రసవబంధన' మిత్యమరః. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే- పంచాశస్సర్గః.

త్వయాపదిష్టాభవంతి - తత్త్వైవ హేతుః శక్తిమానమానాబలసంపన్న స్త్వం - శ్రుతిసదృశీం సీతాం హర్తుం న శక్తః - కింను తయైవ నశ్యసీ త్యర్థః. ౨౧॥ యుధ్యస్వేతి. యది శూరోఽపి యుధ్యస్వ- అథవా-ముహూర్తం తిష్ఠ రామాగమనపర్యంత మిత్యర్థః. ౨౨॥ రామపరాక్రమం వర్ణయతి. అసకృ దితి. తి. సంయుగే రామేణేతి శేషః - నవధిష్యతి అపితు వధిష్యతీత్యర్థః-అనేన రామస్యైశ్వరత్వం వ్యంగ్యం. ౨౩॥ రామః కుత్రాస్తే తమానయేత్యత ఆహ-కి మితి. తావుభావపి నృపాత్మజౌ దూరం గతౌ అత ఏవాహర్తు మానేతుం కింను శక్యం - కథంశక్య మిత్యర్థః - అత ఏవ తయో రాగమశంక యాత్వం తయో స్తాభ్యాం భీతః శీఘ్రం నశ్యసి అదర్శనాయ పలాయసే-నసంశయ ఇత్యర్థః. ౨౪॥ తథాపి. నహీతి. తి. జీవమానస్య జీవతః - నయిష్యసి నేష్యసి. ౨౫॥ కుతః - అవశ్య మితి. ౨౬॥ తిష్ఠతిష్ఠేతి. యథా ప్రాణం యథాశక్తి. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః.

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషా, క్రుద్ధస్యాగ్నినిభా స్సర్వా రేజు ర్వింశతిదృష్టయః. ౧. సంరక్తనయనః కోపా త్తప్తకాంచనకుండలః, రాక్షసేంద్రోఽభిదుద్రావ పతగేంద్ర మమర్షణః ౨. స సంప్రహార స్తుముల స్తయో స్తస్మి న్మహావనే, బభూవ వాతోద్ధతయో ర్మేఘయో ర్గగనే యథా. ౩. తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయో స్తదా, సపక్షయో ర్మాల్యవతో ర్మహాపర్వతయో రివ. ౪. తతో నాళీకనారాచై స్తీక్ష్ణాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః. అభ్యవర్ష న్మహాఘోరై ర్గృధ్రరాజం మహాబలః. ౫. స తాని శరజాలాని గృధ్రః పత్రరథేశ్వరః, జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే. ౬. తస్య తీక్ష్ణనఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః, చకార బహుధా గాత్రే వ్రణా న్పతగసత్తమః. ౭. అథ క్రోధా ద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశమార్గణాన్, మృత్యుదండనిభాన్ ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా. ౮. స తై ర్బాణై ర్మహావీర్యః పూర్ణముక్తై రజిహ్మగైః, బిభేద నిశితై స్తీక్ష్ణై ర్గృధ్రం ఘోరై శ్శిలీముఖైః. ౯. స రాక్షసరథే పశ్య న్జానకీం బాష్పలోచనాం, అచింతయిత్వా తా న్బాణాన్ రాక్షసం సమభిద్రవత్. ౧౦. తతోఽస్య సశరం చాపం ముక్తామణివిభూషితం, చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః. ౧౧. తతోఽన్య ద్ధను రాదాయ రావణః క్రోధమూర్ఛితః, వవర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౨. శరై రావారిత స్తస్య

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగ మకరో జ్జటాయు రిత్యాహ - ఇతీత్యాది. ౧. సంరక్తనయన ఇతి. అమర్షణః అసహనః. ౨. స ఇతి. సః యుధ్యస్వేతి పూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః యుద్ధం - వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం - ఉద్ధతయోః ప్రేరితయోః - మేఘపక్షే సంప్రహారః సంఘట్టనమాత్రం. ౩. తదితి. సపక్షయోః పక్షసహితయోః - మాల్యవతోః మాల్యవన్నామానౌ ద్వౌ పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః - మాల్యవంతం శిఖరిణ మితి - అన్యః కిష్కింధాసమీపే వక్ష్యతి వర్షావర్ణనే. ౪. తత ఇతి. నాళీకైః నాళమాత్రశరైః - నారాచైః ఆయసశరైః - వికర్ణిభిః అంకుశాగ్రశరైః. ౫. స ఇతి. పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః - ప్రతిజగ్రాహ సేహే - రావణాస్త్రాణి రావణప్రయుక్తాస్త్రాణి. ౬. తస్యేతి. తస్య రావణస్య గాత్రే. ౭. అథేతి. మార్గణాన్ బాణాన్. ౮. స తై రితి. పూర్ణం ఆకర్ణాకృష్టం యథా తథా ముక్తైః - అజిహ్మగైః ఋజుగామిభిః - నిశితైః శాణోల్లిఖితైః - అతఏవ తీక్ష్ణైః - ఘోరైః భయంకరైః - శిలీముఖైః శిలీశల్యం ముఖే యేషాం తైః బాణైః - గృధ్రం బిభేద. ౯. స ఇతి. సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్. ౧౦. తత ఇతి. సశరం సంహితశరం. ౧౧. తత ఇతి. క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః. శరై రితి. ఆవారితః ఆసమంతా ద్వ్యాప్తః - కులాయం నీడం

ఇత్యుక్తస్యేత్యాది. ౧. ౨. స ప్రసిద్ధః - సంప్రహారః సంప్రహరణం. తి. వాతోద్ధతయో ర్వాతప్రవర్తితయోః. ౩. త దితి. మాల్యవతోః - ద్వౌ మాల్యవంతౌ ఏకో దండకారణ్యే - అపరో మేరుపార్శ్వే. ౪. తత ఇతి. నాళీకై ర్నాళమాత్రశరైః - నారాచై రాయసైః వికర్ణిభిః కర్ణిశరైః. ౫. స ఇతి జగ్రాహ సేహే. ౬. ౭. స తైరితి. బాణాజిహ్మగశబ్దౌ గుణవచనౌ - బాణయంతి రోషయంతి శత్రు మితి బాణాః - అజిహ్మగా ఋజుగామినః - శిలీశల్యం ముఖే యేషాం తే తథా తైః - నిశితైః శాణోల్లిఖితైః - అత ఏవ తీక్ష్ణైః. ౯. ౧౨. శరై రితి. సజటాయుః శరై రావారితః ఆచ్ఛాదితః కులాయం

సంయుగే పతగేశ్వరః, కులాయ ముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా. ౧౩. స
తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయచ, చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య
మహద్ధనుః. ౧౪. తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరం, పక్షాభ్యాం స
మహావీర్యో వ్యాధునో త్పతగేశ్వరః. ౧౫. కాంచనోరశ్ఛదాన్ దివ్యాన్ పిశాచ
వదనాన్ ఖరాన్, తాంశ్చాస్య జవసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ, వరం త్రివేణు
సంపన్నం కామగం పావకార్చిషం, మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహా
రథం. ౧౭. పూర్ణచంద్రప్రతీకాశంఛత్రంచ వ్యజనైస్సహ, పాతయామాస వేగేన
గ్రాహిభీ రాక్షసైస్సహ. ౧౮. సారథే శ్చాస్య వేగేన తుండే నైవ మహచ్ఛిరః,
పున ర్వ్యపాహరచ్ఛ్రీమాన్ పక్షిరాజో మహాబలః. ౧౯. స భగ్నధన్వా విరథో
హతాశ్వో హతసారథిః, అంకేనాదాయ వైదేహీం పపాత భువి రావణః.
౨౦. దృష్ట్వా నిపతితం భూమౌ రావణం భగ్నవాహనం, సాధు సాధ్వితి భూతాని
గృధ్రరాజ మపూజయన్. ౨౧. పరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షి
యూథపం, ఉత్పపాత పునర్హృష్టో మైథిలీం గృహ్య రావణః. ౨౨. తం ప్రహృష్టం
నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజాం, గృధ్రరాజ స్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య
రావణం, సమావార్య మహాతేజా జటాయు రిద మబ్రవీత్. ౨౩½. వజ్రసం
స్పర్శబాణస్య భార్యాం రామస్య రావణ, అల్పబుద్ధే హరస్యేనాం వధాయ ఖలు
రక్షసాం. ౨౪½ సమిత్రబంధు స్సామాత్య స్సబల స్సపరిచ్ఛదః, విషపానం పిబస్యేత

ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ. ౧౩. స ఇతి. తానిచ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధనుర్బభంజ చేత్య
న్వయః. ౧౪. తచ్చేతి. శరావరం కవచం-పక్షాభ్యాం పక్షవాతేన - వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్.
౧౫. కాంచనేతి. కాంచనోరశ్ఛదాన్ స్వర్ణమయకవచయుక్తాన్. ని. 'ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగ
రః కవచోఽస్త్రియాం' మిత్యమరః-బలీ జటాయుః. ౧౬. వర మితి. త్రివేణుః యుగంధరః-కామం
యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం. ౧౭. పూర్ణేతి. గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహకైః - నందిగ్రహీ
త్యాదినా ణినిః. ౧౮. సారథే రితి. వ్యపాహరత్ ఖండితవాన్ - పున రిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనం
తుండేనేతి సూచ్యతే. ౧౯. స ఇతి. భగ్నధన్వా - ధనుషశ్చే త్యనఙ్. ౨౦. దృష్ట్వేతి. అపూజ
యన్-మనసేతి శేషః. ౨౧. పరీతి. గృహ్య గృహీత్వా. ౨౨. త మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః.
సముత్పత్య ఊర్ధ్వం గత్వా - సమభిద్రుత్య అభిముఖం గత్వా-సమావార్య సమ్యగవరుధ్య. ౨౩½.
వజ్రేతి. వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య. ౨౪½. సమిత్రేతి. పీయత ఇతి పానం -
పానకరసాది - విషయుక్తం పాన మిహ మన్యమానస్సేవమానః - యద్వా-విషస్య పానం విషపా

నీదం.౧౪.త దితి. శరావరం కవచం-వ్యాధునోత్ పాతయామాస. తి. 'శరాసన'మితి పాఠే శరప్రక్షే
పకారణం తచ్చ ద్వితీయం ధనుశ్చ బభంజేత్యన్వయః - వ్యాధునోత్ కంపయతిస్మ - రావణ మితి
శేషః. కాంచనేతి. ఉరశ్ఛదాన్ కవచయుక్తాన్. టీ. పంచాస్యజవసంపన్నాన్ సింహసదృశవేగ
యుక్తాన్. ౧౬. వర మితి. త్రివేణుః రథావయవవిశేషం. * తి. త్రివేణుర్యుగంధరః. పూర్ణేతి. గ్రాహి
భిః-ఛత్రచామరగ్రాహకైః. ౧౯. *తి. అంకేన కటిభాగేన. ౨౦—౨౩. సమావార్యేతి. సమావార్య
పరుధ్య. ౨౩½. ౨౪½. సమిత్రేతి. విషపానం పితృపితామహార్జితరూపవిషపానం పిబసి కరోషి-ప్రత్య

త్రిపాసిత ఇవోదకం. ౨౫. అనుబంధ మజానంతః కర్మణా మవిచక్షణాః, శీఘ్ర మేవ వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి. ౨౬. బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన క్వగత స్తస్య మోక్ష్యసే, వధాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా. ౨౭. నహి జాతు దురాధర్షౌ కాకుత్స్థౌ తవ రావణ, ధర్షణం చాశ్రమస్యాస్య క్షమిష్యేతేతు రాఘవౌ. ౨౮. యథా త్వయాకృతం కర్మ భీరుణా లోకగర్హితం, తస్కరాచరితోమార్గో నైష వీరనిషేవితః. ౨౯. యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ రావణ, శయిష్యసే హతో భూమౌ యథా భ్రాతా ఖర స్తథా. ౩౦. పరేతకాలే పురుషో యత్కర్మ ప్రతిపద్యతే, వినాశాయాత్మనోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్మతత్. ౩౧. పాపానుబంధో వై యస్య కర్మణః కర్మకోనుతత్, కుర్వీత లోకాధిపతి స్స్వయంభూ ర్భగవానపి ౩౨. ఏవముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయు స్తస్య రక్షసః, నిపపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాన్. ౩౩. తం గృహీత్వా నఖై స్తీక్ష్ణై

నం - ఏతత్సీతాహరణరూపం విషపానం పిబసి కరోషి-ఓదనపాకం పచతీతివత్ ప్రకృతేః ప్రత్యయోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం. ౨౫. అనుబంధ మితి. అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధః ఫలం-అవిచక్షణాః అసమర్థాః కర్మణాం ఆత్మనా క్రియమాణానాం ఫల మజానంత శ్శీఘ్రం వినశ్యంతి-తత్రోదాహరణం భవా నిత్యాహ - యథేతి. ౨౬. బద్ధ ఇతి. కాలపాశేన బద్ధ స్త్వం క్వదేశే గతస్సన్ - తస్య తస్మాత్కాలపాశా న్మోక్ష్యసే-సహానువర్తమానా ద్బంధా త్కథం తే ముక్తి ర్భవిష్యతీత్యర్థః-సామిషం మాంససహితం-బడిశం మత్స్యబంధనం. 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ఆమిషలోభేన గృహ్య గృహీత్వా-జలజోమత్స్యో యథా దేశాంతరం గతోఽపి నజీవతి బడిశామోక్షణాత్-తద్వత్. ౨౭. నహీతి. ఆశ్రమకర్మకం త్వత్కర్తృకం ధర్షణం పరిభవం-ఆశ్రమశబ్దేనఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే-మంచాః క్రోశంతీతి వత్. ౨౮. యథేతి. లోకగర్హితం కర్మ-భీరుణా త్వయా యథాకృతం-తథా-తస్కరాచరితోమార్గః తస్కరకృత్యతుల్యంత్వత్కృత్య మిత్యర్థః-తస్మాదేషమార్గః-వీరనిషేవితో నభవతీత్యర్థః. ౨౯. యుధ్యస్వేతి. పూర్వసర్గాంతేవ్యాఖ్యాతోఽయం. ౩౦. పరేతేతి. పరేతకాలేమృత్యుకాలఇత్యర్థః-యత్కర్మ యాదృశం కర్మ-పురుషః ఆత్మవినాశాయ ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి-అధర్మ్యం - అధర్మా దనపేతం తత్కర్మ సీతాహరణరూపం ప్రతిపన్నోఽసి - ఏతాదృశకర్మకరణా దవశ్య మవిళంబితం మృత్యుం ప్రాప్నోషీత్యర్థః పాపేతి. యస్య కర్మణః పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధో భవతి తత్కర్మ - లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టోపి కోనుకుర్వీత. ౩౨. ఏవ మితి. పృష్ఠ ఇత్యనేన జటాయుష మనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే. ౩౩. త మితి. తం గృహీ

యోఽవస్థానమాత్రం ప్రయోజన మోదనపాకం పచతీతి వత్ (టీ) విషపానం విషరస మితివార్థః. ౨౫. అనుబంధ మితి. అనుబధ్యత ఇత్యనుబంధం కర్మఫలం. ౨౬. బద్ధ ఇతి. తస్య తస్మాత్ పంచమ్యర్థే షష్ఠీ కాలపాశాత్ క్వగతో మోక్ష్యసే - బడిశం మత్స్యబంధనం. టీ. తస్య రామస్య పురత ఇతిశేషః. ౨౭. * తి. నహీతి. అస్యాశ్రమస్య తవధర్షణం త్వత్కృతమభిభవం నహి క్షమిష్యేతే. ౨౮. యథేతి భీరుణాత్వయా లోకగర్హితం కర్మ కృతమితి-యథా యతః ఏషః వీరనిషేవితో మార్గోనంతు తస్కరాచరితః. ౨౯. ౩౦. పరేతేతి. పరేతకాలే మృత్యుకాలే-ప్రతిపద్యతే కరోతి-ప్రతిపన్నోఽసి ప్రాప్తవానసి. ౩౧. * తి. పాపానుబంధఇతి. యస్యకర్మణః కర్తుః-పాపానుబంధః పాపఫలసంబంధ అస్తీతి-షః-కోనుప్రాణీ తత్కర్మ కుర్వీత-నకోపీత్యర్థః. * తి. పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే. ౩౩.

ర్వ్యరరాద సమంతతః, అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యాద్దుష్టవారణం. ౩౪.
విరరాద నఖై రస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్, కేశాం శ్చోత్పాటయామాస
నఖపక్షముఖాయుధః. ౩౫. స తథా గృధ్రరాజేన క్లిశ్యమానో ముహుర్ముహుః,
అమర్ష స్ఫురితోష్ఠస్సన్ ప్రాకంపత స రావణః ౩౬. స పరిష్వజ్య వైదేహీం
వామేనాంకేన రావణః, తలేనాభిజఘానాశు జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః.
౩౭. జటాయు స్తమభిక్రమ్య తుండేనాస్య ఖగాధిపః, వామబాహూన్ దశ తదా
వ్యపాహార దరిందమః. ౩౮. సంఛిన్న బాహో స్సద్యైవ బాహవ స్సహసాఽ
భవన్, విషజ్వాలావలీయుక్తాః వల్మీకా దివ పన్నగాః. ౩౯. తతః క్రోధా
ద్దశగ్రీవ స్సీతా ముత్సృజ్య రావణః, ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్ర
రాజ మపోథయత్. ౪౦. తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాతులవీర్య
యోః, రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య పక్షిణాం ప్రవరస్య చ. ౪౧. తస్య వ్యాయచ్ఛ
మానస్య రామస్యార్థే స రావణః, పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గ ముద్ధృత్య
సోఽచ్ఛినత్. ౪౨. స ఛిన్నపక్షః సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా, నిపపాత
హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవితః. ౪౩. తం దృష్ట్వా పతితం భూమౌ క్షత

త్వా బలా స్నివర్త్యాధిరూఢస్సన్ జటాయుః-గజారోహో యంతా - దుష్టవారణం పలాయితం - అంకుశై ర్నిరుధ్య యథా విదారయతి తథానఖైః విదదార-స్యాదితి సంభావనాయాం. ౩౪. విరరాదేతి. నఖపక్షముఖాయుధః గృధ్రః-అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైస్సహ తుండం సమర్పయన్ వ్యాపారయన్ సన్ విరరాద-వ్యదారయ దిత్యర్థః-కేశాం శ్చోత్పాటయామాస. ౩౫. స ఇతి. అమర్షేణ క్రోధేన-స్ఫురితోష్ఠః చలితోష్ఠః - ప్రాకంపత ప్రహారార్థం ప్రదక్షిణం ప్రాచలదిత్యర్థః. ౩౬. స ఇతి. అంకేన ఊరుభాగేన - జటాయుషం-జటాయు రిత్యకారాంతోప్యస్తి. ౩౭. జటాయురితి. అభిక్రమ్య అభితో గత్వా-ఆననం ప్రతీత్యేత్యర్థః-అస్యవామబాహూన్-యైస్సీతాపరిష్వక్తా తా నిత్యర్థః-వ్యపాహారత్ అచ్ఛినత్. ౩౮. సంఛిన్న బాహో రితి. సంఛిన్న బాహోః-రావణా దితి శేషః సద్యైవేత్యార్షే సలోపే వృద్ధిః-అభవన్ ప్రాదురభవన్ - విషజ్వాలేత్యుపమానవిశేషణా ద్బాహూనాం సాయుధత్వం గమ్యతే. ౩౯. తత ఇతి. అపోథయత తాడయత్. ౪౦. తత ఇతి. సంగ్రామో యుద్ధం. ౪౧. తస్యేతి. వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః-ఆఙో యమహన ఇత్యాత్మనేపదం-శరీరాయాసజనకం కర్మవ్యాయామ ఉచ్యత ఇతి వాగ్భటః - యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః-పార్శ్వౌ పక్షమూలే. ౪౨. స ఇతి. అల్పజీవితః-ద్విత్రిక్షణావస్థానోచితప్రాణ ఇత్యర్థః. ౪౩. త మితి. క్షత

తమితి. గజారోహో యంతా-దుష్టవారణ మధిరూఢో యథా స్యాత్ -యాదృశవ్యాపారవాన్ స్యాత్ - తథాతం వ్యదారయత్. ౩౪. విరరాదేతి. తుండం పృష్ఠే సమర్పయత్ తుండేన పృష్ఠం క్షతవాన్. ౩౬. *తి. వైదేహీం సంపరిష్వజ్య తస్యా పలాయనభియా. *తి. జటాయు రితి. తం తలప్రహార మతిక్రమ్య సోఢ్వా వ్యపాహరత్ యుగపద్దశాపి తుండేన ఛిత్వా త్రోటితవాన్. ౩౮. సంఛిన్న బాహోః కర్తితబాహో రపి తస్య బాహవః పునః సహసా సమభవన్ వల్మీకా త్పన్నగా ఇవ. ౪౧. తస్యేతి. వ్యాయచ్ఛమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః - శరీరాయాసజనకం కర్మవ్యాయామ ఇత్యుచ్యతే - యుద్ధం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౪౨. * తి. అల్పజీవితః ఘటికామాత్రావస్థానోచితప్రాణః.

జార్ద్రం జటాయుషం, అభ్యధావత వై దేహీ స్వబంధు మివ దుఃఖితా. ౪౪. తం
నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్క ముదారవీర్యం, దదర్శ లంకాధిపతిః
పృథివ్యాం జటాయుషం శాంత మివాగ్నిదావం. ౪౫. తతస్తు తం పత్త్రరథం
మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితం, పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద
సీతా జనకాత్మజా తదా. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏక
పంచాశస్సర్గః.

తమల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపః, దదర్శ భూమౌ పతితం
సమీపే రాఘవాశ్రమాత్. ౧. సా తు తారాధిపముఖీ రావణేన సమీక్ష్య తం,
గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుఃఖితా. ౨. ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావ
ణేన బలీయసా, విలలాప సుదుఃఖార్తా సీతా శశినిభాననా. ౩. నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం
శకునిస్వరదర్శనం, అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతి దృశ్యతే ౪. నూనం
రామ న జానాసి మహద్వ్యసన మాత్మనః, ధావంతి నూనం కాకుత్స్థం మద

ఙం శోణితం. ౪౪. త మితి. నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశతుల్యం-అగ్నిదావం దావాగ్నిం. ౪౫. తత ఇతి. పరిష్వజ్య బాహుభ్యా మితి శేషః. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

జటాయు ర్యుద్ధకాలే విసృష్టాయాః సీతాయాః పున రపి రావణేన హరణప్రకార మాహ - తమిత్యాది. రాఘవాశ్రమా దిత్యవధిత్వా త్పంచమీ. ౧. సాత్వితి. రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే త్యన్వయః. ౨. విశేషాంతరం వక్తుం పున రనువదతి-ఆలింగ్యేతి. కరాభ్యాం సంస్పృశ్యేత్యర్థః. నిమిత్త మితి. లక్షణాని అక్షిస్పందనాదీని - తేషాం జ్ఞానం-శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం స్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం-నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం ప్రతిదృశ్యతే. ౪. తతః కిమిత్యత్రాహ-నూన మితి. హేరామ ఆత్మనో మద్వ్యసనం న జానాసి కిమితి కాకుః-జానా స్యేవ-యస్మా న్మదర్థం మదపహరణసూచనప్రయోజన ముద్దిశ్య మృగపక్షిణః కాకుత్స్థం త్వామభిధావంతి నూనం - సంప్రతి మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థ మభిధావంతి - తేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం

౪౫. త మితి. నీలజీమూతనికాశకల్పం - నీలజీమూతస్య నికాశః ప్రకాశః తత్కల్పం - తత్సదృశప్రకాశ మిత్యర్థః-అగ్నిదావం అగ్నిశ్చాసౌ దావశ్చే త్యగ్నిదావః తం-కరికలభవ త్సామాన్యవిశేషయో స్సహప్రయోగః. ౪౬. టీ. సర్గఫలస్తుతిః స్కాందే. 'శ్రుత్వా ఖగేశ్వరస్యాపి రక్షసా మీశ్వరస్య చ, ఆయోధనమృణా న్ముక్తో భృత్య స్స్వామికృతా ద్భవే'దితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ఏకపంచాశస్సర్గః.

౧. సాత్విత్యాది. 3. నిమిత్త మితి. లక్షణజ్ఞానం లక్షణం అక్షిస్పందనాదీని లక్షణాని తేషాం జ్ఞానం-శకునిస్వరదర్శనం పింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం - నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం కారణం దృశ్యతే జ్ఞాపయతి. టీ. అన్యేతు-నిమిత్తం లక్షణం జ్ఞాన మితి పాఠ మంగీకృత్య ఏవం వ్యాచక్షతే-నిమిత్తం గోమాయ్వాదికం లక్షణ మంగస్పందనాదికం-జ్ఞానం యదృచ్ఛయా తథా ప్రతిభాసః. ౪. ఏవం మదపహరణరూపవ్యవసాయ సూచక సామగ్ర్యాం సత్యా మపి-తవ వ్యవసాయ జ్ఞానం నాస్తీతి చిత్ర మితి శ్రీరామం సీతా ఉపాలభతే నసూన మితి. హే కాకుత్స్థ ఆత్మనో మమ

ర్థం మృగపక్షిణః. ౫. అయంహి పాపచారేణ మాం త్రాతు మభిసంగతః,
శేతే వినిహతో భూమౌ మమాభాగ్యా ద్విహంగమః. ౬. త్రాహి మా మద్య
కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా, సుసంత్రస్తా సమాక్రంద చ్ఛృణ్వతాంతు య
థాంతికే. ౭. తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీ మనాథవత్, అభ్యధావత
వైదేహీం రావణో రాక్షసాధిపః. ౮. తాం లతామివ వేష్టంతీ మాలింగంతీ
మ్మహాద్రుమాన్, ముంచముంచేతి బహుశః ప్రవద న్రాక్షసాధిపః. ౯. క్రోశంతీం
రామరామేతి రామేణ రహితాం వనే, జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహాం
తకసన్నిభః. ౧౦. ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరం, జగత్సర్వ
మమర్యాదం తమసాంధేన సంవృతం. ౧౧. న వాతి మారుత స్తత్ర నిష్ప్రభోఽ
భూ ద్దివాకరః ౧౨ దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా,
కృతం కార్య మితి శ్రీమా న్వ్యాజహార పితామహః. ౧౩. ప్రహృష్టా
వ్యథితా శ్చాస న్సర్వే తే పరమర్షయః, దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండ
కారణ్యవాసినః, రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా. ౧౪.

జానాస్యేత్యర్థః. ౫ వ్యసనమేవాహ - అయంహీతి. అయం విహంగమః పాపచారేణ రావణేన వినిహత శ్శేతే. ౬. త్రాహీతి. శృణ్వతా మంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ - దూరస్థితం - రామం లక్ష్మణం చ - రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్. ౭. తా మితి. క్లిష్టమాల్యాభరణాం - మృదితమాల్యాభరణాం - ఊనం విక్రాంతః అభ్యధావత అభ్యధావత్. ౮. తా మిత్యాది ద్వావేకాన్వయౌ లతామివ భూతలే వేష్టంతీం వేష్టమానాం. ౧౦. ప్రధర్షితాయా మితి. అమర్యాదం భిన్నసత్వప్రకృతికం-అంధేన గాఢేన తమసా-అజ్ఞానాంధకారేణ-తదా జగత్సర్వం సంవృతం విమూఢం జాత మిత్యర్థః. ౧౧. నవాతీత్యర్ధ మేకం వాక్యం దృష్ట్వేతి. పరామృష్టాం అపహృతాం-దివ్యేన చక్షుషా జ్ఞానేన-దృష్ట్వా జ్ఞాత్వా-కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం కృత మితి వ్యాజహార - ప్రీత్యతిశయేన పురుషాంతరాసన్నిధానే వ్యుదాహరత్. ౧౩. ప్రహృష్టాఇతి. రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన హర్షః. తాదాత్వికసీతాదశావలోకనేన వ్యథా - సీతాం పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా దైవగత్యా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా

మహద్వ్యసనం జానాసి. మదర్థం మదపహారసూచనరూపప్రయోజన ముద్దిశ్య మృగపక్షిణః ధావంతి-అశుభసూచకాః సంతః సంచరంతీత్యర్థః. అయ మితి. అయం విహంగమో జటాయుః-మాం త్రాతుం - పాపచారేణ - రావణేనేతి శేషః-సంగతః యుద్ధార్థం సంగతస్సన్ వినిహతః శేత ఇత్యన్వయః. ౬. త్రాహీతి. శృణ్వతా మంతికే ఇవ యథా సమాక్రందతి తథా సమాక్రంద దితి సంబంధః. ౭. తా మితి. క్లిష్టాని పరిమృదితాని. ౮. తా మితి. తాన్ ద్రుమాన్ వేష్టంతీం వేష్టమానాం లతా మివ ద్రుమాన్ ఆలింగంతీం తాం జగ్రాహేత్యన్వయః. ౯. క్రోశంతీ మితి. జీవితాంతాయేత్యనేన పరస్త్రీకేశస్పర్శో యస్య కస్యాపి జీవితాపహారీతి బోధితం. ౧౦. ప్రధర్షితాయా మితి. అమర్యాద మితి. అమర్యాద మతిక్రాంతసైసర్గికావస్థానం-అంధేన తమసాగాఢేన తమసా. ౧౧. దృష్ట్వేతి. పరామృష్టా మపహృతాం-దివ్యేన చక్షుషేత్యుత్తరశేషః-తథాచ పితామహో బ్రహ్మా దివ్యేన చక్షుషా ఆలోచ్యేతి శేషః కార్యం దేవకార్యం కృత మితి వ్యాజహారేత్యన్వయః. ౧౩. ప్రహృష్టా ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. రావణవధరూపకార్యం నిష్పన్న మితి ప్రహృష్టాః. సీతాయా స్తాత్కాలికీం వ్యథాం దృష్ట్వా వ్యథితాశ్చ

సతు తాం రామ రామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ, జగామాదాయ చాకాశం రావణో రాక్షసేశ్వరః. ౧౫. తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ, రరాజ రాజపుత్రీ తు విద్యుత్సౌదామినీ యథా. ౧౬. ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన రావణః, అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్దీప్త ఇవాగ్నినా. ౧౭ తస్యాః పరమకల్యాణ్యా స్తామ్రాణి సురభీణి చ, పద్మపత్రాణి వైదేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణం. ౧౮. తస్యాః కౌశేయ ముద్ధూత మాకాశే కనకప్రభం, బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్ర మభ్రమివాతపే. ౧౯. తస్యా స్తత్సునసం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం, నరరాజ వినా రామం వినాళ మివ పంకజం. ౨౦. బభూవ జలదం నీలం భిత్త్వా చంద్ర ఇవోదితః, సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభ మవ్రణం. ౨౧. శుక్లై స్సువిమలై ర్దంతైః ప్రభావద్భి రలంకృతం, తస్యా స్తద్విమలం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం. ౨౨. రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవ త్ప్రియదర్శనం, సునాసం

వ్యథితాః ప్రహృష్టాశ్చాసన్నిత్యన్వయః. ౧౪. సత్వితి. తు శబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః. ౧౫. తప్తేతి. తప్తాభరణం - తప్తం కాంచనాభరణం - తత్తుల్యవర్ణాంగీ - విద్యుద్విశేషేణద్యోతమానా - సౌదామినీ తటిత్ -అనేన తటి ద్యథా మేఘే క్షణం తిష్ఠంతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం. ౧౬. ఉద్ధూతే నేతి. అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపో భవిష్యతీత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః. ౧౭. తస్యా ఇతి. రావణ మభ్యకీర్యంత - రావణాంకే పతితా ఇత్యర్థః - అత్ర రావణైశ్వర్యం క్షణా ద్విశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః. ౧౮. తస్యా ఇతి. ఆతపే మధ్యాహ్నే - ఆదిత్యరాగేణ తామ్రం అరుణ మభ్ర మివ బభౌ - అనేన రావణవినాశపిశునోత్పాత స్సూచితః. ౧౯. తస్యా స్తదితి. ఉపసర్గా చ్చేతి నాసికాశబ్దాంతా ద్బహువ్రీహే రచ్ సమాసాంతః-నాసికాశబ్దస్య నసాదేశశ్చ - అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణతోక్త్యా ఖేదాతిశయ ఉచ్యతే. ౨౦. అథ త్వరితగమన మాహ-బభూవేతి. అత్ర ముఖ మితి శేషః-జలదం భిత్త్వా ఉదితః ప్రకాశమాన శ్చంద్ర ఇవ- మేఘరంధ్రే భాసమాన ఇత్యర్థః - అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపోత్పాత స్సూచ్యతే - పద్మగర్భాభం - వికసితపద్మాభ మిత్యర్థః - అవ్రణం నిర్దోషం. ౨౧. శుక్లై రితి. నశుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే. రావణాంకగం సత్ నశుశుభే - అననురూపత్వాదితి భావః. ౨౨. రుదిత మితి. రుదితం రోదనవత్ - అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం - హాటకప్రభం హిరణ్యప్రభం. ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటక' మిత్యమరః - పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వా న్నశుశుభ ఇతి

స౯. ౧౪.౧౫. విద్యుత్సౌదామినీ. తి. సుదామా పర్వతవిశేషః రత్నాదిసహితః-తత్ర భవా విద్యుదతి స్ఫుటా భవతి - తద్వి దిత్యర్థః. * తి. తప్తాభరణవర్ణాంగీ తప్తకాంచనాభరణసదృశవర్ణయుక్తాంగీ. ౧౬. తి. ఉద్ధూతే నేతి. అగ్నినా దీప్తో గిరిరివే త్యనేన ఆసన్న భస్మతా సూచితా. తస్యాఇతి. అభ్యకీర్యంత రావణం-పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పతిత మభూ దిత్యర్థః. ౧౮. తస్యా ఇతి. ఆతపశబ్దః సంధ్యాకాలం లక్షయతి - తదానీం కనకప్రభం - ఆదిత్యరాగేణ తామ్ర మభ్ర మివ బభౌ. ౧౯. తి. తస్యా ఇతి. వినాళ మివ పంకజం శోకశుష్కత్వాత్. ౨౦. బభూవ జలద మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం వక్త్రం నీలం జలదం భిత్త్వా ఉత్థిత శ్చంద్ర ఇవ బభా విత్యన్వయః. ౨౨. రుదితేతి. రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్ర మపమార్జి

చారుతామ్రోష్ఠ మాకాశే హాటకప్రభం. ౨౩. రాక్షసేన సమాధూతం తస్యా స్తద్వదనం శుభం, శుశుభే న వినా రామం దివా చన్ద్ర ఇవోదితః. ౨౪. సా హేమ వర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపం, శుశుభే కాంచనీ కాంచీనీలం మణిమివా శ్రితా. ౨౫. సా పద్మగౌరీ హేమాభా రావణం జనకాత్మజా, విద్యుద్ఘన మివా విశ్య శుశుభే తప్తభూషణా. ౨౬. తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రాక్షసేశ్వరం, ప్రాశోభయత వైదేహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ. ౨౭. తస్యాభూషణఘోషేణ వైదేహ్యా రాక్షసాధిపః, బభౌ సచపలో నీల స్సఘోష ఇవ తోయదః. ౨౮. ఉత్తమాంగా చ్చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టి స్సమంతతః, సీతాయా హ్రియమాణాయాః పపాత ధరణీతలే. ౨౯. సాతు రావణవేగేన పుష్పవృష్టి స్సమంతతః, సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాభ్యవర్తత. ౩౦. అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధారా వైశ్రవణానుజం, నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగ మివోన్నతం. ౩౧. చరణా

భూష. ౨౩. రాక్షసేనేతి. రాక్షసేన నిమిత్తేన సమాధూతం భయకంపితం. ౨౪. సేతి. రాక్షసాధిప మాశ్రితా సా సీతా నీలం మణి మాశ్రితా - కాంచనీ కాంచనమయీ - కాంచీమేఖలేవ-శుశుభే- రజత మేవ నీలగన్ధస్య సహభాగకర మితి ప్రసిద్ధిః-తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్ - శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా నశుశుభ ఇత్యర్థః - నేత్యనుషంగోవా. ౨౫. సేతి. పద్మగౌరీ పద్మవ త్పీతవర్ణా-అనేన సుకుమారవర్ణతోక్తా - హేమాభేత్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా - తప్తభూషణా తపనీయ భూషణా - విద్యుదివ సీతాతస్మిన్ క్షణంస్థితాపి సౌహృదంనాకాంక్షతేత్యర్థః. ౨౬. తర్వితి. తరు విశేషప్రవాళవత్ రక్తా పీతవర్ణా-తేన రక్తం రాగాది త్యత్ర రాగశబ్దోహి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః - కక్ష్యేవేతి - కక్ష్యా ఇభబంధనీ - యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతు ర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తథే యం రావణం ప్రాప్య రామనిగ్రాహ్య మకరో దితి భావః. ౨౭. తస్యా ఇతి. సచపలః సవిద్యుత్ - యథా సగర్జితో మేఘ ఆశు నిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః. ౨౮. ఉత్తమేతి. ఉత్తమాంగా చ్ఛిరసః. ౨౯. సాత్వితి. సా పుష్పవృష్టిః రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన - సమాధూతా పున ర్దశ గ్రీవ మేవ - అభ్యవర్తత అభితః ప్రావర్తిష్ట - అనేన రావణస్య త్వరితగమన ముక్తం. ౩౦, ఉక్తాం పుష్పవృష్టిం వర్ణయతి - అభ్యవర్తతేతి. ధారాపఙ్క్తిః. ౩౧. చరణా దితి. వామచరణా దిత్యర్థః -

తాత్ర్పకం. ౨౩. * తి. రాక్షసేనేతి. తస్యాః వదనం దివోదితచంద్రవ దపగతశోభ మభవత్. ౨౪. * తి. సేతి. శుశుభే శోభయతిస్మ - నీలం గజ మాశ్రితా కాంచనీ కాంచీవ. ౨౫. సేతి. పద్మగౌరీ రక్తపద్మారుణా-తప్తభూషణా తపనీయభూషణా. ౨౬. ౨౭. * తి. బభూవ విమలో నీలః-అభూత్స చపలో నీల ఇతి పాఠే చపలా విద్యుత్ తయా సహితో ఘోషవాన్ మేఘ ఇవాభూ దిత్యర్థః. ౨౮.*తి.ఉత్తమాంగా దితి.మాత స్త్వయా సంపాదితోఽస్మన్మనోరథ ఇతి హర్షా ద్దేవైః క్రియమాణా పుష్పవృష్టి స్తదుత్తమాంగా చ్చ్యుతా తత్కాలే భూమౌ పపాతేతి కతకః - వస్తుతో రావణ సన్నిధౌ దేవానాం తథా వీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే ధృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తత శ్చ్యుతోత్త మాంగా చ్చ్యుతేత్యుక్తం - అత ఏవాగ్రే భూమౌ పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్వా రామో వక్ష్యతి - 'అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ, అపినద్ధానివైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే' ఇతి. సాత్వితి. సా పుష్పవృష్టిః - రావణవేగేన రావణగమనవేగజనితవాయువేగేన సమాధూతా - పునః దశగ్రీవ మేవ అభ్యవర్తత-అభితః ప్రాప్యాతిష్ఠత్. ౩౧. తరుప్రవాలరక్తా తరుపల్లవారుణా-హేమ

న్నూపురం భ్రష్టం వైదేహ్యా రత్నభూషితం, విద్యున్మండలసంకాశం పపాత మధురస్వనం. ౩౨. తాం మహోల్కామివాకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా, జహారాకాశమావిశ్య సీతాం వైశ్రవణానుజః. ౩౩. తస్యాస్తాన్యగ్నివర్ణాని భూషణాని మహీతలే, సఘోషాణ్యవకీర్యంత క్షీణాస్తారా ఇవాంబరాత్. ౩౪. తస్యాస్స్తనాంతరాద్భ్రష్టో హారస్తారాధిపద్యుతిః, వైదేహ్యా నిపతన్భాతి గంగేవ గగనాచ్చ్యుతా. ౩౫. ఉత్పన్న(త్పాత)వాతాభిహతా నానాద్విజగణాయుతాః, మాభైరితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రురివ పాదపాః. ౩౬. నలిన్యో ధ్వస్తకమలాస్త్రస్తమీనజలేచరాః, సఖీమివ గతోచ్ఛ్వాసామన్వశోచంత మైథిలీమ్. ౩౭. సమంతాదభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః, అన్వధావంస్తదా రోషాత్సీతాం ఛాయానుగామినః. ౩౮. జలప్రపాతాస్రముఖాః శృంగైరుచ్ఛ్రితబాహుభిః, సీతాయాం హ్రియమాణాయాం విక్రోశంతీవ పర్వతాః. ౩౯. హ్రియమాణాం తు వైదేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః, ప్రతిధ్వస్తప్రభః శ్రీమానాసీత్పాండురమండలః. ౪౦. నాస్తి ధర్మః కుతస్సత్యం నార్జవం నానృశంసతా, యత్ర రామస్య వైదేహీం భార్యాం హరతి రావణః, ఇతి సర్వాణి భూతాని గణశః

భ్రష్టం శిథిలం పపాత. ౩౨. తామితి. ఉత్పాతసూచికా తారా మహోల్కా. ౩౩. తస్యా ఇతి. భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని. ౩౪. తస్యా ఇతి. భాతి భాతిస్మ. ౩౫. ఉత్పన్నేతి. రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః-వాతకంపితాగ్రత్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ విధూతాగ్రా ఆశ్వాసనాయ చలితశిరసస్సంతః మాభైరితి వ్యాజహ్రురివ. ౩౬. నలిన్య ఇతి. గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం - మూర్ఛితామితి యావత్-తాదృశీం సఖీమివ మైథిలీం అను ఉద్దిశ్య-అశోచంత అశోచన్-ధ్వస్తకమలాః - కాంతిహీనా ఇత్యర్థః - త్రస్తాః భీతాః మీనాః మత్స్యాః జలేచరాః నక్రాదయశ్చ యాసు తాః-త్రస్తేత్యాదినా ఆకులనేత్రత్వాదిక ముచ్యతే. ౩౭. సమంతా దితి. తదా వ్యాఘ్రాదయ స్సమంతా త్స్వస్థానాదేశాత్ - అభిసంపత్య ఆగత్య - రావణే రోషాచ్ఛాయానుసారిణ స్సంతో ఽన్వధావన్. ౩౮. జలేతి. జలప్రపాతరూపాణ్యస్రాణి ముఖే యేషాం తే - ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్నతబాహవః విక్రోశంతీవ వ్యాక్రోశన్నివ. ౩౯. హ్రియమాణాం త్వితి. శ్రీమాన్ ప్రాప్తవిషయశోక ఏవ శ్రీః. ౪౦. నాస్తీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అనృశంసతా దయా-యత్ర యస్మాత్ - గణశః

వర్ణేతి యావత్ - తరుప్రవాళరత్నేతి పాఠే- ప్రవాళసదృశరత్నా. ౨౭—౩౨. *తి. తాం సీతామిత్యన్వయః-అత్ర ప్రకరణే వారంవారం వైశ్రవణానుజత్వోక్త్యా ఈదృశక్రియయా అత్యసాదిత్య ప్రదర్శనేన శీఘ్రఫలదత్వం సూచయతి. ౩౩. *తి. తస్యా ఇతి. క్షీణాః క్షీణపుణ్యాః తారాః స్తారారూపావస్థితాః పుణ్యకృత ఇత్యర్థః. ౩౫. ఉత్పాతేతి. ఉత్పాతవాతాభిహతాః ఊర్ధ్వవాతాభిహతాః - ద్విజగణాయుతాః పక్షిగణయుక్తాః. ౩౬½. నలిన్య ఇతి. గతోచ్ఛ్వాసాం మూర్ఛితాం సఖీమివ-గతోచ్ఛ్వాసాః సీతాదుర్దశా దర్శనాత్ ప్రాప్తనిశ్శ్వాసాః నలిన్యః శోచంతి. ౩౭. సమంతాదితి. రోషా ద్రావణవిషయరోషాత్. ౩౮. నగేతి. జలప్రపాతరూపాణి జలప్రవాహరూపాణ్యస్రాణి అశ్రూణి ముఖేషు యేషాం తే తథోక్తాః. ౩౯. ౪౦. నాస్తీతి. నాస్తి ఆర్జవం మనోవాక్కాయకర్మభి రజిహ్మం-అనృశంసతా దయా యత్ర యస్మాత్. ౪౧½. *తి. విత్రస్తకాః- స్వార్థే

పర్యదేవయత్. ౪౧॥ విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదుర్మృగపోతకాః, ఉద్వీక్ష్యోద్వీక్ష్య నయనైరాస్రపాతావిలేక్షణాః. ౪౨॥ సుప్రవేపితగాత్రాశ్చ బభూవుర్వనదేవతాః, విక్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుఃఖం తథాగతామ్, తాం తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్, అవేక్షమాణాం బహుశో వైదేహీం ధరణీతలమ్. ౪౪॥ స తామాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్, జహారాత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్. ౪౫॥ తతస్తు సా చారుదతీ శుచిస్మితా వినాకృతా బంధుజనేన మైథిలీ, అపశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణావుభౌ వివర్ణవక్త్రా భయభారపీడితా. ౪౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఖముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్మజా, దుఃఖితా పరమోద్విగ్నా భయే మహతి వర్తినీ. ౧. రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసాధిపం, రుదంతీ కరుణం సీతా హ్రియమాణేదమబ్రవీత్. ౨. న వ్యపత్రపసే నీచ కర్మణానేన రావణ, జ్ఞాత్వా విరహితాం యన్మాం చోరయిత్వా పలాయసే. 3. త్వయైవ నూనం దుష్టాత్మన్ భీరుణా హర్తుమిచ్ఛతా, మమాపవాహితో భర్తా

సంధుక్షి - పర్యదేవయత్ వ్యలపత్. ౪౧॥ విత్రస్తకా ఇతి. స్వార్థే కః - మృగపోతకాః మృగశాబాః - ఆవిలం కలుషం. ౪౨॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తథా వాచామగోచరం దుఃఖం - ధరణీతలం బహుశో వేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః. ౪౪॥ స ఇతి. విప్రమృష్టం విలుళితం విశేషకం తిలకం యస్యాస్తాం. ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషక' మిత్యమరః - మనస్వినీం దృఢమనస్కాం - పతివ్రతామిత్యర్థః. ౪౫॥ తత ఇతి. శుచిస్మితేతి భూతపూర్వాభిప్రాయేణ - స్వాభావికహసితత్వాద్వా - వివర్ణవక్త్రా బభూవేతి శేషః. ౪౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతా రావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందతి - ఖమిత్యాదినా. దుఃఖితా - బభూవేతి శేషః - పరమోద్విగ్నా కంపితా - ఓవిజీ భయచలనయోరిత్యస్మాన్నిష్ఠా - వర్తినీ వర్తమానా. ౧. రోషేతి. రోషవద్రోదనమపి రక్తిమహేతుః. నేతి. నీచేతి సంబోధనం - న వ్యపత్రపసే లజ్జసే - విరహితాం - రామలక్ష్మణాభ్యామితి శేషః. త్వయైవేతి. హర్తుం మామితి శేషః -

---

కః-మృగపోతకాః మృగబాలకాః-విలక్షణైః ర్విగతలక్షణైః విగతశోభైరితి యావత్. ౪౨॥ సుప్రవేపితేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ధరణీతలమవేక్షమాణాం - రామలక్ష్మణాగమనకాంక్షయేతి భావః. ౪౪॥ స ఇతి. విప్రమృష్టవిశేషకాం - విశేషకం తిలకం. ౪౫॥ తత ఇతి. శుచిస్మితేతి భూతపూర్వగత్యా - బంధుజనేన శ్రీరామేణ - వినాకృతా వివర్ణవక్త్రేత్యనంతరం బభూవేతి శేషః - అత్రాలంకారవర్ణనం దేవ్యా వ్యథాతిశయప్రదర్శనార్థం. ౪౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్విపంచాశస్సర్గః.

తి. అథ సీతయా క్రియమాణపారుష్యమేవ తాం హరతీత్యాహ-ఖమితి. వర్తినీత్యస్య వ్యపిణిని రార్షః. రోషరోదనాభ్యాం హేతుభ్యాం తామ్రాక్షీ. న వ్యపత్రపస ఇతి. అనేన కర్మణా చౌర్యేణేత్యర్థః. 3. త్వయేతి. మృగరూపేణ పరిణతయా మాయయా - మమ భర్తా అపవాహితః

మృగరూపేణ మాయయా. ౪. యోహి మా ముద్యత స్త్రాతుం సోప్యయం వినిపాతితః, గృధ్రరాజః పురాణోఽసౌ శ్వశురస్య సఖా మమ. ౫. పరమం ఖలు తేవీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ, విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాస్మి జితా త్వయా. ౬. ఈదృశం గర్హితం కర్మ కథం కృత్వా నలజ్జసే, స్త్రియాశ్చ హరణం నీచ రహితేతు పరస్య చ. ౭. కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్మకుత్సితం, సునృశంస మధర్మిష్ఠం తవ శౌండీర్య మానినః. ౮. ధిక్తే శౌర్యం చ సత్త్వంచ యత్త్వం కథితవాం స్తదా, కులాక్రోశకరం లోకే ధిక్తే చారిత్ర మీదృశం. ౯. కింకర్తుం శక్యమేవంహి యజ్జవేనైవ ధావసి, ముహూర్త మపి తిష్ఠస్వనజీవ న్ప్రతి యాస్యసి. ౧౦. నహి చక్షుష్పథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్రయోః, ససైన్యోఽపి సమర్థ స్త్వం ముహూర్త మపి జీవితుం ౧౧. నత్వం తయో శ్శరస్పర్శం సోఢుం శక్తః

అపవాహితః అపనీతః-మృగరూపేణమాయయా మాయారూపమృగేణేత్యర్థః. ౪. యఇతి. పురాణో వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - అతివృద్ధం హత్వా శూరోఽహ మితి మన్యస ఇతి భావః. ౫. పరమ మితి. పరమమితి సోల్లుంఠనం వచనం - అతినీచ మిత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - విశ్రావ్యేతి- హి యస్మా త్స్వనామధేయం విశ్రావ్య అహం రావణోస్మీతి స్వనామ ప్రఖ్యాప్య - యుద్ధేనాస్మ్యహం జితేతి వ్యతిరేకోక్తిః - యద్వా - తే పరమం అవీర్యం క్లీబత్వం - హి యస్మా ద్యుద్ధేన జితాస్మి. ౬. ఈదృశ మితి. రహితే స్వామిరహితప్రదేశే - పరస్య స్త్రియాః హరణరూప మీదృశం - గర్హితం నిందితం కర్మ కృత్వా కథం న లజ్జసే. ౭. కథయిష్యంతీతి. శౌండీర్యమానినః తవ కర్మ కుత్సితం సునృశంసం అధర్మిష్ఠం చ కథయిష్యంతీత్యన్వయః. ౮. ధిగితి. తదాహరణకాలే యచ్ఛౌర్యం సత్త్వం బలంచ కథితవానసి - తద్ధిక్-ఉద్వహేయం భుజాభ్యాంతు మేదినీ మంబరే స్థిత ఇత్యాది త్వదుక్త మనృతప్రలపన మిత్యర్థః - కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం. ౯. కిమితి. యత్ యదా ఏవం జవేనైవ ధావసి - తదా రామేణ త్వయి కింకర్తుం శక్యం - తర్హి కదా శక్య మిత్యత ఆహ- ముహూర్త మితి - ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ-తిష్ఠస్వ తిష్ఠ-తదా జీవన్ సన్ న ప్రతియాస్యసి - మృతో భవిష్యసీత్యర్థః. ౧౦. ఉక్త ముపపాదయతి - నహీతి ౧౧. దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణ కథం జీవితు మశక్యత్వం తత్రాహ నత్వ మితి. ౧౨. అథ కర్తవ్య ముపదిశతి - సాధ్వితి. అర్ధశ్లోక ఏకాన్వయః - ఆత్మనః పథ్యం హితం సాధు-కృత్వా-విచార్య - కృతిర్హి నానార్థో ధాతువృత్తికృతోక్తః-యథా ఉరసి కృత్వా మనసి కృత్వేతి - మాం సాధు సమ్యక్ ఆర్జవపూర్వకం ముంచ.

అన్యత్ర నీతః. ౪. య ఇతి. పురాణః వృద్ధః-అత ఏవాస్య నిపాతః తవ వీర్యహేతుర్న భవతీతి భావః. పరమ మితి వ్యంగ్యోక్తిః - విశ్రావ్య త్వదీయం నామధేయం శ్రావయిత్వా యుద్ధే-నజితాస్మీతి యోజనా. టీ. యుద్ధ ఇతి సప్తమ్యంతం పదం. ౬. ఈదృశ మితి. గర్హిత మితి ఈదృశం పరస్త్రీహరణరూపం కర్మ-రహితేన పతిరహితేన కాలేన కృత్వా కథం నలజ్జసే. ౭. తి. శౌండీర్య మానినః శూరమానినః - తాదృశస్యేదృశీ లోకే నిందామరణాదప్యధికేతి భావః. ౮. ధిగితి. కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం. ౯. కింకర్తు మితి. భయేన ధావసీతి యత్-ఏవం కర్తుం శక్యం కిం - నశక్య మిత్యర్థః- శ్రీరామభయేన త్వయా పలాయనం క్రియతే-తదేత న్మయా నివారయితుం నశక్యం స్త్రీత్వా దితి భావః - యద్వా - ఇహ భయేన ధావసీతి యత్ - ఏవం కర్తుం శక్యం కిం నశక్యం - శక్త్యభిమానపలాయనయోరన్యోన్యవిరోధా దిత్యర్థః - ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ తిష్ఠస్వ - యది

కథంచన, వనే ప్రజ్వలితస్యేవ స్పర్శ మగ్నే ర్విహంగమః. ౧౨. సాధు కుర్వాత్మనః
పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ. ౧౨½. మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి భ్రాత్రా
సహ పతి ర్మమ, విధాస్యతి వినాశాయ త్వం మాం యది నముంచసి. ౧౩½. యేన
త్వం వ్యవసాయేన బలా న్మాం హర్తు మిచ్ఛసి, వ్యవసాయ స్స తే నీచ భవిష్యతి
నిరర్థకః. ౧౪½ నహ్యహం తమపశ్యంతీ భర్తారం విబుధోపమం, ఉత్సహే శత్రు
వశగా ప్రాణాన్ ధారయితుం చిరం. ౧౫½. న నూనం చాత్మనః శ్రేయః పథ్యం
వా సమవేక్షసే, మృత్యుకాలే యథా మర్త్యో విపరీతాని సేవతే. ౧౬½. ము
మూర్షూణాంహి సర్వేషాం యత్పథ్యం తన్న రోచతే, పశ్యామ్యద్య హి కంఠే
త్వాం కాలపాశావపాశితమ్. ౧౭½. యథా చాస్మిన్ భయస్థానే నబిభేషి దశా
నన, వ్యక్తం హిరణ్మయాన్ హి త్వం సంపశ్యసి మహీరుహాన్. ౧౮½. నదీం
వైతరణీం ఘోరాం రుధిరౌఘనివాసినీం, అసిపత్రవనం చైవ భీమం పశ్యసి
రావణ ౧౯½.తప్తకాంచనపుష్పాం చ వైడూర్యప్రవరచ్ఛదాం, ద్రక్ష్యసే శాల్మలిం
తీక్ష్ణా మాయసైః కంటకై శ్చితాం. ౨౦½. నహి త్వ మీదృశం కృత్వా తస్యా

౧౨½. అమోచనే బాధక మాహ - మదితి. త్వం మాం యది నముంచసి-తదా మమపతిః-మత్ప్ర
ధర్షణేన మత్పరిభవేన - రుష్టస్సన్ భ్రాత్రాసహ త్వద్వినాశాయ యత్నం విధాస్యతి. ౧౩½. అహ
మపి సఫలయత్నో భవిష్యామీత్యాశంక్యాహ - యేనేతి. వ్యవసాయేన - భోగవ్యవసాయేనేత్య
గ్రామ్యోక్తిః. ౧౪½. నైరర్థక్య మేవాహ - నహీతి. ఇదానీం కథం ధారయసీ త్యత్ర పరిహార శ్చిర
మితి. ౧౫½. నేతి. కించ - త్వ మాత్మనః శ్రేయః ప్రియం - పథ్యం హితం వా - నసమవేక్షసే నప
ర్యాలోచయసి-కింతు మృత్యుకాలే మర్త్యో యథా విపరీతాని సేవతే తథా త్వమపి విపరీతాని సేవస
ఇత్యర్థః. ౧౬½. ముమూర్షూణా మితి. త్వాం కంఠే - కాలపాశావపాశితం కాలపాశేన బద్ధం -
పశ్యామి. ౧౭½. యథేతి. కించ యేనప్రకారేణ నబిభేషి తేన ప్రకారేణ మహీరుహాన్ హిరణ్మ
యాన్ సంపశ్యసీతి మన్య ఇతి యోజనా. ౧౮½. నదీ మితి. రుధిరౌఘైః రక్తౌఘై స్సహ నివహతి
ప్రవహతీతి తథా - అసిపత్రవనం అసిమయపత్రయుక్తవన మితి నరకవిశేషస్య నామ-పశ్యసీతి వర్త
మానసామీప్యే వర్తమాననిర్దేశః. ౧౯½. పారదారికస్యాసాధారణనరకానుభవం దర్శయతి-తప్తేతి.
తప్తాని సద్యోఽగ్నినిష్టప్తాని కాంచనమయాని పుష్పాణి యస్యా స్తాం - స్వర్ణస్య తప్తత్వేఽతీవౌ
జ్జ్వల్యం భవతి - వైడూర్యప్రవరాః వైడూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాః ఛదాః పర్ణాని యస్యాస్తాం-అత్రాపి
తప్తేతి విశేషణం బోధ్యం-శల్మలిం పారదారికాలింగ్య త్వేన యమలోకోత్పన్నాం-శల్మలి వృక్షాకార
స్థూణాం-ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి-ఆలింగితు మితి శేషః. ౨౦½. భవత్యేవం కాలాంతరే-సద్యోలబ్ధం హి

కూర ఇతి శేషః. ౧౦. తి. తదేవోపపాదయతి - నహీతి. ౧౧. ౧౨. సాధ్వితి. ఆత్మన స్తవ పథ్యం
కురు - సాధు యత్నమీదీన మిత్యర్థః-కిం తత్పథ్య మత ఆహ-సాధ్వితి. మాం ముంచ తత్సాధుత్వ
మిత్యర్థః. ౧౨½. మ దితి. విధాస్యతి-యత్న మితి శేషః. ౧౩½. తి. యేనవ్యవసాయేన స్త్రీభోగవ్య
వసాయేన. ౧౪½. వ్యవసాయనైరర్థక్య మేవాహ - నహ్యహ మితి. ౧౫½. ననూన మితి. పథ్యం
సుఖోదర్కం - శ్రేయః - వాసం లంకారూపం నివాసంచ నావేక్షసే - ఉభయం త్యక్తు మిచ్ఛసీ
త్యర్థః. ౧౬½. టీ. ముమూర్షూణా మితి. కాలపాశేనావపాశితం బద్ధం. ౧౭½. తి. యథేతి. హిర
ణ్మయవృక్షదర్శనం మృత్యుచిహ్నం వైతరణ్యాది యాతనాస్థానం-పశ్యసీతి వర్తమానసామీప్యేలట్.

లీకం మహాత్మనః, ధరితుం శక్ష్యసి చిరం విషం పీత్వేవ నిర్ఘృణః. ౨౧౹. బద్ధస్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ, క్వగతో లప్స్యసే శర్మ భర్తుర్మమ మహాత్మనః. ౨౨౹. నిమేషాంతరమాత్రేణ వినా భ్రాత్రా మహావనే, రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ, సకథం రాఘవో వీర స్సర్వాస్త్రకుశలో బలీ, నత్వాం హన్యాచ్ఛరై స్తీక్ష్ణై రిష్టభార్యాపహారిణం. ౨౩౹. ఏతచ్చాన్యచ్చ పరుషం వైదేహీ రావణాంకగా, భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాపహ. ౨౪౹. తథా భృశార్తాం బహుచైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణంచ భామినీం, జహార పాపః కరుణం వివేష్టతీం నృపాత్మజా మాగతగాత్రవేపథుం. ౨౫౹ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

హ్రియమాణాతు వైదేహీ కంచిన్నాథ మపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచవానరపుంగవాన్. ౧. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభం, ఉత్తరీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణానిచ, ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి మైథిలీ. ౨౹. వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే విక్షిప్తం సహభూషణం, సంభ్రమా

సుఖ మిత్యత్రాహ-నహీతి. తస్య అలీక మప్రియం కృత్వా. ౧౯. 'అలీకం త్వప్రియే౽నృతే' ఇత్యమరః - ధరితుం జీవితుం. ౨౧౹. త్వా మాదాయ దేశాంతరం గమిష్యామి-తదా నమే రామభయం తత్రాహ-బద్ధ ఇతి. భర్తు రితి హేతౌ పంచమీ-తస్మా ద్ధేతోః క్వగతస్సన్ శర్మ లప్స్యసే - నక్వాపీత్యర్థః. ౨౨౹. కథం తస్య తాదృశీ శక్తి రిత్యత్రాహ-ద్వాభ్యాం-నిమేషేతి. నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావకాశమాత్రేణ - భ్రాత్రావినా-ఏకాకినేత్యర్థః. ౨౪౹. ఏత దితి. ఏతచ్చాన్యచ్చ వచనం-కరుణం పరుషంచ యథా భవతి తథా విలలాప పరిదేవన మకరోత్. ౨౫౹. సీతోక్తం సర్వం వాపిష్ఠస్య తస్య సముద్రఘోషతుల్య మాసీ దిత్యాహ-తథేతి. తథేతి వాచామగోచరతోక్తిః-విలాప పూర్వం కరుణంచ యథా తథా భాషిణీం-కరుణం యథా తథా వివేష్టంతీం నివేష్టమానాం - ఆగతగాత్రవేపథుం ఉత్పన్నశరీరకంపాం. ౨౬౹. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతాయా అశోకవనికాయాం స్థాపనమాహ-హ్రియమాణాత్విత్యాది. నాథం రక్షకం. ౧. తేషా మిత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కౌశేయం-ఆభరణాని కౌశేయే బద్ధ్వా ముమోచేత్యర్థః-కిమర్థం ముమోచేత్యత్రాహ-యది రామాయ శంసేయు రితి-యదృచ్ఛయా దృష్టాయ రామాయ స్వస్యరావణాపహరణం కథయేయురితి ప్రత్యాశయేత్యర్థః-ఆశంసావచనేలిఙితి

౧౯౹. తప్తేతి. శాల్మలీయాతనావృక్షః. ౨౦౹. నహీతి. నిర్ఘృణ స్త్వం చిరం నజీవసీత్యన్వయః (టీ) అలీకం అప్రియం. తి. ధరితుం ధర్తుం - జీవిత మితి శేషః. ౨౧౹. బద్ధ మితి. మమ భర్తు రిత్యనంతరం అపరాధం కృత్వేతి శేషః. ౨౨౹. తి. నిమేషేతి. భ్రాత్రావినా ఏకాకినేతి యావత్. ౨౫౹. తి. తథేతి. ఆగతగాత్రవేపథుః భారాతిశయాత్. ౨౬౹. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

హ్రియమాణేతి. నాథం రక్షకం. ౧. తేషా మితి. శంసేయు రితి ప్రత్యాశయేతి శేషః. ౨౹. వస్త్రమితి. తత్కర్తృ భూషణక్షేపణకర్మ. తి.సంభ్రమాత్ సభయహరణజనితచిత్తక్షోభాత్-అతిభారేణ

మాత్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మ న స బుద్ధవాన్. ౩౹. పింగాక్షా స్తాం విశాలాక్షీం నేత్రై రనిమిషై రివ, విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశు ర్వానరర్షభాః. ౪౹. సచ పంపా మతిక్రమ్య లంకా మభిముఖః పురీం, జగామ రుదతీం గృహ్య వైదేహీం రాక్షసేశ్వరః. ౫౹. తాం జహార సుసంహృష్టో రావణో మృత్యు మాత్మనః, ఉత్సంగేనైవ భుజగీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం మహావిషాం. ౬౹. వనాని సరిత శ్శైలాన్ సరాంసి చ విహాయసా, స క్షిప్రం సమతీయాయ శరశ్చాపాదివ చ్యుతః. ౭౹. తిమినక్రనికేతం తు వరుణాలయ మక్షయం, సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ సాగరం. ౮౹. సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్మి రుద్ధమీనమహోరగః, వైదేహ్యాం హ్రియమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః. ౯౹. అంతరిక్షగతా వాచ స్ససృజు శ్చారణా స్తదా, ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధా స్తదా బ్రువన్. ౧౦౹. సతు సీతాం వివేష్టంతీ మంకేనాదాయ రావణః, ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం మృత్యు మాత్మనః. ౧౧౹. సోఽభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథాం,

---

టీ. ౨౹. వస్త్ర మితి. సహాభూషణం భూషణాంతరితం వస్త్రం ఉత్సృజ్య ఉన్ముచ్య-తత్ మధ్యే సీతయా నిక్షిప్తమితి యత్తత్కర్మ-సంభ్రమా త్సీతాపహారజనితక్షోభాత్ నబుద్ధవాన్ యది బుధ్యేత గృహ్ణీయా దేవేతి భావః. ౩౹. పింగాక్షా ఇతి. పింగాక్షాః వానరాః నకేవలం వానరాః అపితు వానరర్షభాః వానరశ్రేష్ఠాః-అనిమిషై రివ నిమేషరహితై రివ-తథా విక్రోశంతీం రామరామేతి విక్రోశంతీ మిత్యర్థః. ౪౹. స చేతి. పంపాం పంపోపర్యాకాశం-లంకా మభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం రామాశ్రమద క్షిణప్రవృత్తి ర్గతః - తత స్స్వచ్ఛందం గతవా నితి గమ్యతే - అత ఏవ సుసంహృష్ట ఇతి వక్ష్యతే. ౫౹. తా మితి. ఉత్సంగేనేత్యస్య ఉభయత్రాప్యన్వయః - మృత్యుం మృత్యుహేతు భూతాం. ౬౹. వనానీతి. విహాయసా ఆకాశమార్గేణ. ౭౹. తిమీతి. తిమయో మత్స్యవిశేషాః నక్రాః గ్రాహాః తేషాం నికేతం వాసస్థానం - వరుణస్య ఆలయం వాసః శరణం ప్రాప్యం - గత్వా ప్రాప్య-క్రమేణ సాగరం సమతీయాయ. ౮౹. సంభ్రమా దితి. సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్ - పరివృత్తోర్మిః - రుద్ధమీనమహోరగః బహిస్సంచారరహిత మత్స్యసర్పః. ౯౹. అంతరిక్షేతి. అంతరిక్షగతా శ్చారణాః దశగ్రీవః ఏతదంతః ఏతత్సీతాపహరణావసాన ఇతివాచ ససృజుః-ఊచు రిత్యర్థః-అంతరిక్షగతా స్సిద్ధాశ్చ ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇత్యబ్రువన్. ౧౦౹. స త్వితి. ఆత్మనః రూపిణీం రూపవతీం మృత్యు మితి సీతావిశేషణం. ౧౧౹. స ఇతి. సంరూఢాః జనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారప్ర

శిరసాముఖోముఖతయాద. ౩౹—౫౹. తా మితి. మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం. తి. సుసంహృష్టః మృత్యో స్తత్వేనాజ్ఞానాత్ - కేచిత్తు - లబ్ధం రామహస్తా న్మృత్యుద్వార మితి సంహృష్టః వినా చాకృటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన నమృత్యు స్సన్నిహిత స్స్యా దితి తమోగుణావృతస్స మాతర్యపి విరుద్ధశబ్దవ్యవహారం కృతవా నితి వదంతి - తేషా మేతత్సర్గాంతే వక్ష్యమాణం బభూవ మోహ మ్మదిత ఇత్యసంగతం స్యాత్ -తథా-ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యా త్కృతకృత్య మమన్యతే త్యుత్తర సర్గా ద్యేత్త మసంగతం స్యాత్. ౬౹. వనానీతి. విహాయసా ఆకాశమార్గేణ క్షిప్రం సమతీయాయే త్యన్వయః. ౭౹. ౮౹. సంభ్రమా దితి. సంభ్రమా దకార్యజనితక్షోభాత్ -పరివృత్తోర్మిః పరిభ్రమితోర్మిః. ౯౹. అంతరిక్షేతి. ఏతదంతః ఏతత్సీతాహరణం కర్మ అంతోఽవసానం యస్య సః తథోక్తః. ౧౦౹. తి. స ఇతి. రూపిణీ మాత్మనో మృత్యు మిత్యన్వయః. ౧౧౹. స ఇతి. సంరూఢకక్ష్యా

సంరూఢకక్ష్యాబహుళం స్వమంతఃపుర మావిశత్. ౧౨½. తత్ర తా మసితాపాం
గాం శోకమోహపరాయణాం, నిదధే రావణ స్సీతాం మయో మాయా మివ
స్త్రియం. ౧౩½. అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీ ర్ఘోరదర్శనాః, యథా నేమాం
పుమాన్ స్త్రీవా సీతాం పశ్యత్యసమ్మతః. ౧౪½. ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రా
ణ్యాభరణాని చ, యద్యదిచ్ఛే త్తదేవాస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా. ౧౫½.
యాచ వక్ష్యతి వైదేహీం వచనం కించి దప్రియం, అజ్ఞానా ద్యదివాజ్ఞానా న్నత
స్యాజీవితం ప్రియం. ౧౬½ తథోక్త్వా రాక్షసీ స్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్,
నిష్క్రమ్యాంతఃపురా త్తస్మా త్కింకృత్య మితి చింతయన్, దదర్శాష్టౌ మహా
వీర్యాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్. ౧౮. స తాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదా
నేన మోహితః, ఉవాచైతా నిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః ౧౯. నానాప్ర
హరణాః క్షిప్ర మితో గచ్ఛత సత్వరాః, జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం
ఖరాలయం. ౨౦. తత్రోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే, పౌరుషం
బల మాశ్రిత్య త్రాస ముత్సృజ్య దూరతః. ౨౧. బలం హి సుమహ ద్యన్మే
జనస్థానే నివేశితం, సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః ౨౨.

కోష్ఠాః తాభిః బహుళం నిబిడం. ౧౨½. తత్రేతి. తత్ర అంతఃపురే శోకమోహపరాయణాం శోక
మోహపరతంత్రాం-నిదధే స్థాపితవాన్-మయ స్త్రిపురాధిపతిః- మాయాం మాయామయీం-ఆశ్చర్య
శక్తియుక్తా మిత్యర్థః-స్త్రియం స్వయం ప్రభాం బిలే యథానిదధే తథే త్యర్థః. ౧౩½. అబ్రవీ దితి.
పిశాచీః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః-యథేమాం స్త్రీ వా పుమాన్వా అసమ్మతః అననుజ్ఞాతః నపశ్యతి తథా
బ్రవీత్-ఏనామన్యో నపశ్యే దిత్యబ్రవీ దిత్యర్థః. ౧౪½ ముక్తేతి. ఏషా యద్య దిచ్ఛేత్ తత్తద్దేయం-యథా
మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ-యథా మహ్యం దీయతే తద్వ ద్దేయ మిత్యర్థః. ౧౫½. యా చేతి. జీవితం
నప్రియం-మారయేయ మిత్యర్థః. ౧౬½. తథేతి. చింతయన్ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ దదర్శ అప
శ్యత్. ౧౮. స ఇతి. వరదానేన - బ్రహ్మవరదానేన - తాన్ ఏతా నిత్యన్వయః. ౧౯. నానేతి. ని.
'ఆయుధంతు ప్రహరణ' మిత్యమరః. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం - ఖరాలయం భూతపూర్వం -
పూర్వం ఖరాలయ మిత్యర్థః-భూతపూర్వే చరడితి నిర్దేశా త్సమాసః. ౨౦. తత్రేతి. పౌరుషం బలం-
నకేవలం సీతిబల మిత్యర్థః. ౨౧. పౌరుషబలాశ్రయణే హేతు మాహ - బలంహీతి. యత్ బలం

బహుళం సంరూఢా బహుజనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారాణి తైర్బహుళం. ౧౨½. తి. మాయామివాసు
రీ మిత్యనేన మాయారూపైవైషా సీతా - రూపాలంకా మాగతేతి ధ్వనితం - ముఖ్యసీతా త్వగ్నిం
ప్రవిష్టేతి పూర్వ మేవ ధ్వనితం అత ఏవ రావణస్య వహ్నిసీయైషా జాతా - మాయాత్వాదేవ రావ
ణస్య తదజ్ఞానం - పిశాచీః రాక్షసీ రిత్యర్థః. ౧౩½. అబ్రవీ దితి. పిశాచీః రాక్షసీః * యథేతి. అస
మ్మతః అస్మదననుజ్ఞాతః పుమాన్వా - అస్మదననుజ్ఞాతా స్త్రీ వా - యథా చైనాం నపశ్యతి తథా
రక్షతేతి శేషః. ౧౪½. ముక్తేతి. మచ్ఛందతః మదనుజ్ఞాబలాత్. ౧౫½. తి. అస్యా అప్రియంచ న
వాచ్య మిత్యాహ-యా చేతి. తస్యాః జీవితం నప్రియం తాం మారయామీత్యర్థః. ౧౬½—౧౮. స
ఇతి. వరదానేన బ్రహ్మవరదానేన. ౧౯½. జనస్థాన మితి. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం ఖరాలయం
భూతపూర్వం పూర్వం ఖరాలయ మిత్యర్థః. ౨౦—౨౨. తి. శైర్యస్యోపరి క్రోధః శైర్యోపమర్దకః

తత్ర క్రోధో మమామర్షా ద్ధైర్యస్యోపరివర్తతే, వైరం చ సుమహజ్జాతం రామం ప్రతి సుదారుణం. ౨౩. నిర్యాతయితు మిచ్ఛామి తచ్చ వైర మహం రిపోః, నహి లప్స్యా మ్యహం నిద్రా మహత్వా సంయుగే రిపుం. ౨౪. తం త్విదానీ మహం హత్వా ఖరదూషణఘాతినం, రామం శర్మోప లప్స్యామి ధనం లబ్ధ్వేవ నిర్ధనః. ౨౫. జనస్థానే వసద్భిస్తు భవద్భీ రామమాశ్రితా, ప్రవృత్తి రుపనేతవ్యా కింకరోతీతి తత్త్వతః. ౨౬. అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః, కర్తవ్యశ్చ సదా యత్నో రాఘవస్య వధం ప్రతి. ౨౭. యుష్మాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూర్ధని, అతశ్చాస్మి న్జనస్థానే మయా యూయం నియోజితాః. ౨౮. తతః ప్రియం వాక్య ముపేత్య రాక్షసా మహార్థ మష్టా వభివాద్య రావణం, విహాయ లంకాం సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థాన మలక్ష్య దర్శనాః. ౨౯. తతస్తు సీతా ముప లభ్య రావణ స్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథిలీం, ప్రసజ్య రామేణ చ వైరముత్తమం బభూవ మోహా న్ముదిత స్స రాక్షసః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

సైన్యం నివేశితం తద్ధత మిత్యన్వయః. ౨౨. తత్రేతి. తత్ర వధనిమిత్తం - అమర్షాత్ అసహనాత్. ౨౩. నిర్యాతయితు మితి. నిర్యాతయితుం అపనేతుం. ౨౪. తం త్వితి. శర్మ సుఖం-ఉపలప్స్యామి ప్రాప్స్యామి. ౨౫. జనేతి. ప్రవృత్తి ర్వార్తా - రామః కింకరోతీతి తత్త్వతో వార్తా మత్సకాశ ముపనేతవ్యేత్యర్థః. ౨౬. అప్రమాదా దితి. అవధానా దిత్యర్థః. ౨౭. ఖరాదిస్థానే అస్మాభిః కథం స్థాతుం శక్యం తత్రాహ - యుష్మాకం చేతి. ౨౮. తత ఇతి. మహానర్థోఽభిధేయో యస్య తం మహార్థం-ప్రియం శ్లాఘారూపం వాక్యం ఉపేత్య లబ్ధ్వా-రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః-యతో యత్ర జనస్థానం తద్వన ముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే - అలక్ష్యదర్శనాః వేగాతిశయేన దుష్ప్రేక్షస్వరూపాః. ౨౯. సర్గార్థం సంగృహ్య దర్శయతి - తత స్త్వితి. ఉపలభ్య దృష్ట్వా - సుసంప్రహృష్టః కామవికారవాన్ - పరిగృహ్య గృహీత్వా - రామేణ వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి - మోహా న్ముదితో బభూవ- అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

క్రోధ ఇత్యర్థః - తతః ఖరాదివధా న్నతు భీత్యా నాపి వృథా క్రోధ ఇత్యర్థః.౨౩.నిర్యాతయితుం ప్రత్యుపకారేణాపనేతుం. ౨౫. జనస్థాన ఇతి. ప్రవృత్తిః వార్తా. తి. ఉపనేతవ్యా మమ ప్రాపణీయా. ౨౬. ౨౮. తి. తత ఇతి. మహార్థం మహాన్ అర్థోఽభిధేయో యస్య తత్ - యతః యద్దిశి జనస్థానం తద్దిశీత్యర్థః-అలక్ష్య దర్శనాః అంతర్ధానవిద్యయా.౨౯.మహాప్రకరణార్థం సంగృహ్ణాతి తత ఇతి. ఉపలభ్య ప్రాప్య గృహీత్వేత్యర్థః - పరిగృహ్య స్వగృహే అవస్థాప్య- వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్య - మోహా దవివేకా న్ముదితః ప్రీతో బభూవ-వస్తుతస్తు రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరంలోకదృష్ట్యా అనర్థవ త్ప్రతీయమాన మపి సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తాత్స్వవధస్యేష్టతమత్వాద్రామేణ వైరం ప్రాప్య ముముద ఇతి భావః. ౩౦. టీ. సర్గశ్రవణఫలం-'సీతాపహార మారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి, శ్రవణా చ్ఛాస్త్రవిహితా జ్జ్యేష్ఠాదేవీ వినశ్యతీ'తి స్కాందే.ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

సందిశ్య రాక్షసాన్ ఘోరాన్ రావణోఽష్టౌ మహాబలాన్, ఆత్మానం బుద్ధివైక్లబ్యాత్ కృతకృత్య మమన్యత. ౧. సచింతయానో వైదేహీం కామబాణసమర్పితః, ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టు మభిత్వరన్. ౨. సప్రవిశ్యతు తద్వేశ్మ రావణో రాక్షసాధిపః, అపశ్య ద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయణాం. ౩. అశ్రుపూర్ణముఖీం దీనాం శోకభారాభిపీడితాం, వాయువేగై రివాక్రాంతాం మజ్జంతీం నావమర్ణవే, మృగయూథపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభి రివావృతామ్, అధోముఖముఖీం సీతా మభ్యేత్య చ నిశాచరః, తాంతు శోకపరాం దీనా మవశాం రాక్షసాధిపః, స బలా ద్దర్శయామాస గృహం దేవగృహోపమం, హర్మ్యప్రాసాదసంబాధం స్త్రీసహస్రనిషేవితం, నానాపక్షిగణై ర్జుష్టం నానారత్నసమన్వితం, కాంచనై స్తాపనీయైశ్చ స్ఫాటికై రాజతై రపి, వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్తంభై ర్దృష్టిమనోహరైః. ౮. దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం తప్తకాంచనతోరణం, సోపానం కాంచనం చిత్ర మారురోహ తయా సహ ౯. దాంతికా రాజతా శ్చైవ గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః, హేమజాలావృతా శ్చాసన్ తత్ర ప్రాసాదపఙ్క్తయః. ౧౦. సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః, దశగ్రీవ స్స్వభవనే ప్రాదర్శ

పూర్వం స్వప్రభావకథనముఖేన ప్రలోభనం కృతవాన్-అథ భోగోపకరణప్రదర్శనముఖేన రావణ స్సీతాం ప్రలోభయతి పంచపంచాశే. సందిశ్యేత్యాది. బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్ - అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః. ౧. స ఇతి. సమర్పితః పీడిత ఇత్యర్థః - అభిత్వరన్ అభిత్వరమాణః. ౨. స ప్రవిశ్యేతి. వేశ్మ అంతఃపురం అశ్రిత్వేత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం.అధోముఖ మవనతం ముఖం యస్యాస్తాం. ని. 'స్యాదవాఙ ప్యధోముఖ' ఇత్యమరః-శోకభారాభిపీడితా మభ్యేత్య శోకపరాం దర్శయామాస అతిక్రియాభేదా దపునరుక్తిః-అవశాం దర్శనమనిచ్ఛంతీం. గృహం వర్ణయతి ద్వాభ్యాం-హర్మ్యేత్యాది. హర్మ్యైః ప్రాసాదవిమానైః - ప్రాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ-సంబాధం నిబిడం - కాంచనైః స్వర్ణమయైః - తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః స్తంభైరుపలక్షితం. ౮. దివ్యేతి. దివ్యదుందుభినిర్హ్రాదం నిర్హ్రాదవత్ - అర్శ ఆద్యచ్ - యద్వా-దివ్యదుందుభే రివ నిర్హ్రాద శ్శబ్దో యస్య తత్ - ఆరోహణకాలే దుందుభివత్ ధ్వనతీతి భావః - తోరణో బహిర్ద్వారం చిత్రం ఆశ్చర్యభూతం. ని. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్ర' మిత్యమరః-తయా సహారురోహ తా మాదాయారురోహేత్యర్థః. ౯. వక్ష్యమాణ భూభాగదర్శనసాధనా న్యాహ - దాంతికా ఇతి. దాంతికాః దంతవికృతాః-తత్ర సోపానమార్గే - గవాక్షా ఆసన్ తదుపరి హేమమయైః జాలైః జాలకైః-ఆవృతాః ప్రాసాదపఙ్క్తయ శ్చాసన్. ౧౦. సుధేతి. సుధావలేపనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి - భూమిభాగానీతి

సందిశ్యేతి. బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైపరీత్యాత్. ౧. ౩. ౬. అశ్రిత్వేతి. శోకో వాహనస్థానే అశ్రవోఽర్ణవజలస్థానే - అనేనాశ్రువేగాతిశయ ఉక్తః. ౮. * మృగయూథేతి. అధోముఖముఖీ మధోముఖే అధఃప్రదేశే ముఖం యస్యాస్తాం - యద్వా - అధోముఖ మవనతం ముఖం యస్యాస్తాం. ని. 'స్యాదవాఙ ప్యధోముఖ' ఇత్యమరః. సబలా ద్దర్శయామాసేత్యారభ్య తప్తకాంచనతోరణ మిత్యంత మేకం వాక్యం - దాంతకై రిత్యాద్యుపలక్షణే తృతీయా - దంతైః కృతైః దాంతకైః - తాపనీయైః తపనీయకృతైః సువర్ణకృతై రిత్యర్థః. దాంతికా ఇతి. హేమజాలైః హేమమయజాలకైః. ౧౦. సుధేతి. సుధామణివిచిత్రాణి - సుధామార్జనం - తజ్జనక

యత మైథిలీం. ౧౧. దీర్ఘికాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః, రావణో దర్శ
యామాస సీతాం శోకపరాయణామ్. ౧౨. దర్శయిత్వా తు వైదేహ్యాః కృత్స్నం
తద్భవనోత్తమమ్, ఉవాచ వాక్యం పాపాత్మా సీతాం లోభితు మిచ్ఛయా.
౧౩. దశ రాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతి రథాపరాః, తేషాం ప్రభు రహం సీతే
సర్వేషాం భీమకర్మణామ్. ౧౪. వర్జయిత్వా జరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చ రజనీచరాన్,
సహస్ర మేక మేకస్య మమ కార్యపురస్సరమ్. ౧౫. యదిదం రాజతన్త్రం
మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం, జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణై ర్గరీయసీ.
౧౬. బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః, తాసాం త్వ
మీశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే ౧౭. సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా

బత్వ మార్గం-ప్రాదర్శయత ప్రదర్శయామాస - తైర్గవాక్షై రితి శేషః. ౧౧. దీర్ఘికా ఇతి. దీర్ఘికాః వాప్యః పుష్కరిణ్య ఇతి. మేషా మస్తీతి పుష్కరిణ్యః - ద్వితీయార్థే ప్రథమా - పుష్కరాదిభ్యో దేశ ఇతి ఇనిప్రత్యయః- శోకపరాయణా మిత్యనేన తస్యా అసహ్యత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨. దర్శయిత్వేతి. లోభితుం లోభయితుం - ఆకర్షాభిలాషణ్యర్థోఽయమ్. ౧౩. దశేతి. దశ ద్వావింశతి శ్చేతి ద్వాత్రింశత్కోటయః - తేషాం ద్వాత్రింశత్కోటిరాక్షసానాం - గుణీభూతానా మపి రాక్షసానాం తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః. ౧౪. అథ శబ్దానుశాసనం తేషాం శబ్దానా మిత్యత్రాహ-వర్జయిత్వేతి. బాలవృద్ధాన్ వినా మమైకైకస్య - పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం - ఏకసహస్ర మస్తి. ౧౫. యదిద మితి. మమ యదిదం రాజతన్త్రం రాజపరికరః-తత్సర్వం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం- మమ జీవితం చ త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం-త్వం మే మమ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-గరీయసీ. బహూనా మితి. అంతఃపురచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే యోఽసౌ మమ పరిగ్రహః - యా భార్యా ఇత్యర్థః - 'పరిగ్రహః కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః - నియతపుల్లింగః - జాత్యభిప్రాయేణైకవచనం- తాసా మిత్యత్ర స్త్రీణా మిత్యభిప్రాయేణ స్త్రీలింగనిర్దేశః - మమ భార్యా సతీ-తాసా మీశ్వరా - స్వామినీ భవ-స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ - తతష్టాప్. ౧౭. సాధ్వితి. మమ వచో రోచయస్వ మదుక్తం స్వీకురు - ఇదం సాధు సమీచీనం తే అన్యయా బుద్ధ్యా కిం రామవిషయా బుద్ధ్యాభూ

మణిభిః ముక్తామణిభిః విచిత్రాణి- భూమిభాగాన్ కుట్టిమప్రదేశాన్. ౧౧. దీర్ఘికా ఇతి. దీర్ఘికాః వాప్యః పుష్కరిణ్యః పుష్కరిణీః పద్మయుతా ఇత్యర్థః. ౧౨. దర్శయిత్వేతి. లోభితుం సామనిగ్రహాభ్యాం ప్రలోభయితుమ్. ౧౩. దశేతి. ద్వాత్రింశత్కోటిసంఖ్యా ఇత్యర్థః. ౧౪. సహస్ర మితి. ఏకస్య ముఖ్యస్య తేషాం ముఖ్యస్యేత్యర్థః - మమ కార్యపురస్సరం కార్యసాధక మేకైకం సహస్రం భవతీతి శేషః - ఏకైకస్య కార్యసాధనాయ ఏకైకం సహస్రం నియోజయామీత్యర్థః. ౧౫. యదిద మితి. రాజతన్త్రం రాజపరికరః - ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౧౬. బహూనా మితి. అంతఃపురసంచారిణీనాం స్త్రీణాం మధ్యే యో మమ పరిగ్రహః యా మమ భార్యా ఇత్యర్థః - పరిగ్రహశబ్దో నియతపుల్లింగః - అత్రాయం జాత్యేకవచనే యోఽసౌ పరిగ్రహ ఇతి నిర్దిశ్య తాసా మితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాం నిర్దేశః - పరమార్థతః పరిగ్రహశబ్దవాచ్యానాం స్త్రీత్వా దితి జ్ఞేయం - మే మమ భార్యా సతీ - తాసా మీశ్వరా స్వామినీ భవేత్యన్వయః-వస్తుతస్తు - అభవ ప్రియే ఇతి చ్ఛేదః - మోక్షప్రియే-భార్యేత్యత్ర భా ఆర్యేతి చ్ఛేదః-భాచిద్రూపిణీ ఆర్యా శ్రేష్ఠా త్వం మమ తాసాం చ ఈశ్వరా భవేతి యోజనా. సాధ్వితి. సాధు హితం మమ వచో రోచయస్వ అంగీకురు-

రోచయస్వ వచో మమ, భజస్వ మాభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి. ౧౮. పరిక్షిప్తా సహస్రేణ లంకేయం శతయోజనా, నేయం ధర్షయితుం శక్యా సేన్ద్రైరపి సురాసురైః. ౧౯. న దేవేషు న యక్షేషు న గన్ధర్వేషు పక్షిషు, అహం పశ్యామి లోకేషు యో మే వీర్యసమో భవేత్. ౨౦. రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతాయుషా, కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా. ౨౧. భజస్వ సీతే మామేవ భర్తాహం సదృశస్తవ, యౌవనం హ్యధ్రువం భీరు రమస్వేహ మయా సహ. ౨౨. దర్శనే మాకృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే, కాస్య శక్తిరిహాగన్తుమపి సీతే మనోరథైః, న శక్యో వాయురాకాశే పాశైర్బద్ధుం మహాజవః, దీప్యమా

దిత్యర్థః-తస్మాత్-మామాం-భజస్వ అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య-మే ప్రసాదం కర్తుమర్హసి - అర్హసి కిం-నార్హసీత్యపి ధ్వనిః. ౧౮. రామాగమనప్రసక్తిరేవ నాస్తీత్యాశయేనాహ పరిక్షిప్తేతి. శతం సహస్రమయుతం సర్వమానన్త్యవాచకమితి వచనాత్ సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః - పరిక్షిప్తా పరివృతా ఇయంలంకా - శతయోజనా శతయోజనపరిమితా - తస్మాన్నేయం ధర్షయితుం శక్యా. ౧౯. మాభూత్పురస్య దుర్ధర్షతా-మమ పునర్వీర్యం శృణ్విత్యాహ-నదేవేష్వితి. మే వీర్యే యస్సమో భవేత్ తం దేవేషు న పశ్యామి-గన్ధర్వేషు న పశ్యామి పక్షిషు చ న పశ్యామి. ౨౦. రాజ్యేతి. గతాయుషా-అల్పాయుషేత్యర్థః. ౨౧. భజస్వేతి. ఇహ భవనే. ౨౨. దర్శన ఇతి. రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మాకృ

భజ మామితి శేషః - కామాభితప్తస్య మమ ప్రసాదం కర్తుమర్హసి - భజస్వ మాభితప్తస్యేత్యపి పాఠః - వస్తుతస్తు కామాభితప్తస్య కామేన త్వద్భుల్లోక్య భవిష్యామీత్యేవం రూపేణ మనోరథేన అభితప్తస్యేత్యర్థః. ౧౮. *౧. శతయోజనా భూమేరితి శేషః-అశక్యధర్షణత్వే పూర్వార్ధం హేతుః - ఏవంచ రామస్యాత్రాగమనమసంభావితమితి భావః. ౧౯. ౨౦. రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాది శ్లోకద్వయస్య వాక్యార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యాద్భ్రష్టా రిపవో యస్మాత్తేన - దీనేన తాపనేన గతాయుషేత్యన్తమేకం పదం-దీనానామినస్తాపసానామినః దీనేనః తాపసేనశ్చ దీనేన తాపసేనః తాదృశస్సన్ - గతం ప్రాప్తమాయు రేకాదశసహస్రవత్సరపరిమితం యేన తేన - దీనజనానాం తాపసానాంచ రక్షణార్థమవతీర్ణేనేత్యర్థః - మానుషేణ మనుష్యరూపేణావతీర్ణేన - అల్పతేజసా అల్పమితరేషాం తేజో యస్మాత్తేన * 'తమేవ భాన్తమనుభాతి సర్వం తస్య భాసా సర్వమిదం విభాతీ'తి శ్రుతేః, రామేణ కిం ఏతాదృశం పరమపురుషముద్దిశ్య కిమర్థం విలాపః క్రియత ఇతి భావః. భజస్వేతి. మామేవ అవేతిచ్ఛేదః-యౌవనం యౌవనశబ్దేన సర్వా అవస్థా లక్ష్యన్తే - తాభిస్సర్వమాయుర్లక్ష్యతే - తథాచ యతః మే మమ త్వత్సేవానుకూలం సర్వమాయురధ్రువం-భర్తా బిభర్తి శుశ్రూషాదినా స్వామినమితి భర్తా భృత్యః- సదృశః అనురూపః - యతస్తవాహమనురూపో భృత్యః అతో మామాం భజస్వ భృత్యత్వేనాఙ్గీకురు అవ రక్షచ - తదర్థమిహ లంకాయాం మయా సహ రాజ్యలక్ష్మ్యా సహ రమస్వ. ౨౧. దర్శన ఇత్యాది శ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు-దర్శన ఇతి. యథా వాయుర్బద్ధుం న శక్యతే-అగ్నేశ్శిఖా గృహీతుం యథా న శక్యతే - ఏవం మనోరథైరపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగన్తుం కస్య శక్తిః - న కస్యాపి - రామం వినేతి శేషః-తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్ - తం న పశ్యామి రామం వినేతి శేషః. శ్రీరామశ్చేదాగన్తుం శక్నుయాత్ - త్వా మాహర్తుం చ శక్నుయాత్ - అత స్స ఏవాగత్య పాస్యతి త్వం తు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామీత్యుత్కంఠాం మా కుర్వ

నస్య వాప్యగ్నే ర్గ్రహీతుం విమలాం శిఖాం. ౨౮. త్రయాణా మపి లోకానాం నతం పశ్యామి శోభనే, విక్రమేణ నయేద్య స్త్వాం మద్బాహుపరిపాలితాం. ౨౯. లంకాయాం సుమహ ద్రాజ్య మిదం త్వ మనుపాలయ, త్వత్ప్రేష్యా మద్విధా శ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః. ౩౦. అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమయస్వ మాం. ౩౧. దుష్కృతం య త్పురా కర్మ వనవాసేన తద్గతం, యశ్చ తే సుకృతో ధర్మ స్తస్యేహ ఫల మాప్నుహి. ౩౨. ఇహ మాల్యాని సర్వాణి దివ్యగంధాని మైథిలి, భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ చ మయా సహ. ౩౩. పుష్పకం నామ సుశ్రోణి భ్రాతు ర్వైశ్రవణస్య మే, విమానం సూర్యసంకాశం తరసా నిర్జితం మయా, విశాలం రమణీయం చ తద్విమాన మనుత్తమం, తత్ర

థాః-తద్దర్శనంచ దుర్లభ మిత్యర్థః-తదేవ స్పష్టయతి-కాస్యేతి-అత్ర ఆగంతుం మానసికవ్యాపారోపి నశక్యః-కింపునః కాయిక ఇత్యర్థః - అశక్యత్వే దృష్టాంత మాహ-నశక్య ఇతి. విమలాం నిర్ధూమాం శిఖాం జ్వాలాం. ౨౮. త్రయాణా మితి. లోకానా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ. ౨౯. లంకాయా మితి. త్వత్ప్రేష్యాః త్వత్పరిచారకాః - భవిష్యంతీతి శేషః. ౩౦. అభిషేకేత్యర్ధ మేకం వాక్యం. అభిషేకోదకేన పట్టమహిషీత్వాభిషేకోదకేన - క్లిన్నా సిక్తా. ౩౧. దుష్కృత మితి. పురా పూర్వజన్మని - యద్దుష్కృతం కర్మాస్తి తత్ - వనవాసేన - వనవాసక్లేశేన - దత్తఫలత్వాత్ గతం నష్టం. ౩౨. ఇహేతి. భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ - ధారయేత్యర్థః. ౩౩. పుష్పక మిత్యాది. తరసా బలేన - విశాలం వేశనయోగ్యం - వేశ్మాలచ్ఛంకటచా విత్యనేన శాలచ్ ప్రత్యయః-

---

త్యర్థః. ౨౮. తి. యథా వాయు ర్బద్ధు మశక్యః - యథాచాగ్నిశిఖా గ్రహీతు మశక్యా - తథేహాగంతు మశక్య మిత్యర్థః. ౨౯. లంకాయా మిత్యారభ్య అలం వ్రీడేనేత్యంత శ్లోకానాం ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు-కులదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్స్వస్యాత్మీయసమర్పణం కరోతి - లంకాయా మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-మద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం-లంకాయాం రాజ్య మనుపాలయే త్యనేన ఆత్మీయసమర్పణ మితి జ్ఞేయం సుకృతఫల మపి సమర్పయతి - దుష్కృత మితి. వనవాసేన వనం జలం-జలమధ్యస్థ లంకాద్వీపవాసినా-మయేతి శేషః - పురాయద్దుష్కృతం కర్మకృత మితి శేషః-తద్గతంనష్టం-మదిష్టదేవతాయా స్తవదర్శనమాత్రేణేతి శేషః-పురామయా సుకృతో యోధర్మః తస్య ఫలం తే తుభ్యం నివేదయామి-ఆప్నుహి గృహాణేత్యర్థః. ఇహేతి. మయా సమర్పితానీతి శేషః-సహ ఏకదైవ. పుష్పక మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-అత్ర పుష్పకే మయా సమర్పితే పుష్పక ఇత్యర్థః సార్థం-సర్వసంపద్భిరితి శేషః-విహరస్వ. అలంవ్రీడేనేతి.వైదేహిధర్మలోపకృతేన అలం-వ్రీడామాభూదిత్యర్థః - కుత ఇతి చేత్ - దైవనిష్యందః దైవనిపాతః యస్సంబంధః త్వా మభిగమిష్యతి-సోఽయం దైవనిష్యందః ఆవయో ర్నిష్కారణః సంబంధ ఇతి యావత్. ఆర్షః ఋషిదృష్టః-అనాదిసిద్ధ ఇతి యావత్-వస్తుతస్తు-అలం వ్రీడేనేతి- భృత్యలక్షణవిషయే వ్రీడా నోచితేత్యర్థః -కుతో హి ధర్మలోపో భవిష్యతి - కుతః యః దైవనిష్యందః ఆవయో ర్దైవేన సంపాదితదాసదాస్యవద్భావః అయం సంబంధః - ఆర్షః అనాదిసిద్ధః. సఏవ త్వా మభిగమిష్యతి నతు నవీనః-అతో వ్రీడా మాభూ దిత్యర్థః. ౩౦. * తి. అభిషేకః శ్రమనివృత్తిద్వారా భోగాయ స్నానం తదుదకేన క్లిన్నా ఆర్ద్రా శ్రమాపనయనా తుష్టాచ మాం రమయస్వ. ౩౧. * తి. యత్పూర్వం సంచితం కించిద్దుష్కృత మాసీ త్తద్వనవాసేన తద్గతదుఃఖేన గతం క్షీణం. ఇహ లంకాయాం-మదంగీకారా దితి

సీతే మయాసార్ధం విహరస్వ యథా సుఖం. ౩౦. వదనం పద్మసంకాశం విమలం చారుదర్శనం, శోకార్తంతు వరారోహే నభ్రాజతి వరాననే. ౩౧. ఏవం వదతి తస్మిన్ సా వస్త్రాన్తేన వరాంగనా, పిధాయేందునిభం సీతా ముఖ మశ్రూణ్యవర్తయత్. ౩౨. ధ్యాయంతీం తామివాస్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభాం, ఉవాచ వచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః. ౩౩. అలం వ్రీడేన వైదేహి ధర్మలోపకృతేన చ, ఆర్షోయం దైవనిష్యందో యస్త్వా మభిగమిష్యతి. ౩౪. ఏతౌ పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ, ప్రసాదం కురు మే క్షిప్రం వశ్యో దాసోఽహ మస్మి తే. ౩౫. ఇమా శ్శూన్యా మయా వాచ శ్శుష్యమాణేన భాషితాః, నచాపి రావణః కాంచి న్మూర్ధ్నా స్త్రీం ప్రణమేత హ. ౩౬. ఏవ ముక్త్వా

అసంకోచస్యాయా ద్యావ దుపవేష్ట్రసంభావన ముపవేశార్హా మిత్యర్థః. ౩౦. వదన మితి. నభ్రాజతి నభాసతే. ౩౧. ఏవ మితి. వదతీతి సతి సప్తమీ - పిధాయ ఆచ్ఛాద్య. ౩౨. ధ్యాయంతీమితి. ఇవ శబ్దోఽవధారణే - యద్వా - అస్వస్థా మివ-భూతావిష్టామివేత్యర్థః. ౩౩. అల మితి. హేవైదేహి - ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం - వ్రీడా మాభూ దిత్యర్థః - కుత ఇత్యత్రాహ - ఆర్ష ఇతి. యో దైవనిష్యందః దైవకృత స్సంబంధః - త్వా మభిగమిష్యతి - అయం సంబంధః - ఆర్షః ఋషిప్రోక్తః - నత్వధర్మ్య ఇత్యర్థః - అత్ర నారదః. శ్లో. 'పరపూర్వాః స్త్రియ స్త్వన్యా స్సప్తప్రోక్తా స్స్వయం భువా, పున ర్భూస్త్రివిధా తాసాం స్వైరిణీతు చతుర్విధా. కన్యావా క్షత యోనిర్వా పాణిగ్రహణదూషితా, పునర్భూః ప్రథమా ప్రోక్తా పునస్సంస్కారకర్మణా. దేశధర్మా నపేక్ష్యస్త్రీ గురుభిర్యా ప్రదీయతే, ఉత్పన్నసాహసాన్యస్మై సాద్వితీయా ప్రకీర్త్యతే. మృతే భర్తరి తు ప్రాప్తా దేవరాదీనపాస్యయా, ఉపగచ్ఛే త్పరం కామా త్సా తృతీయా ప్రకీర్తితా. ప్రాప్తా దేశాద్ధనక్రీతా క్షుత్పిపాసాతురా చ యా, తవాహ మిత్యుపగతా సాచతుర్థీ ప్రకీర్తితే'తి. ౩౪. ఏతావితి. తవేతి శేషః. ౩౫. ఇమా మితి. శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమానేన మయా ఇమాః శూన్యాః నీచాః వాచో భాషితాః - కుతః యస్మాద్రావణః స్త్రీం నప్రణమేత నప్రణమేత్ - అదృష్టపూర్వత్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తి ర్విస్మయావహా జాతేతి భావః. ౩౬. ఏవ మితి. మన్యతే అమన్యత. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

శేషః. ౩౨. తి. శోకేన అస్వస్థా మివ చింతయా హతప్రభా మివ ధ్యాయంతీ మివ తా మువాచేత్యన్వయః. ౩౩. * తి. తూష్ణీ మవస్థానా ద్వ్రీడయా తూష్ణీం స్థితేతి మన్యమాన ఆహ-అల మితి. ధర్మలోపః స్వభర్తృత్యాగపరాంగీకారరూపః తత్కృతేన వ్రీడేన లజ్జయాలం - మాస్త్విత్యర్థః- కుత స్తత్రాహ - ఆర్ష ఇతి. హే దేవి త్వా మభి త్వా ముద్దిశ్య మయా క్రియమాణో నిష్యందః స్నేహబంధః ప్రార్థనారూపః యశ్చాగ్రే భవిష్యతి సోఽయ మార్షః ఋషిదృష్ట ఏవ-క్షత్రియాణా ముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ-బలాత్కారేణ రాక్షస ఇతి వివాహేషు స్మృత్యాగణనాత్-ఏవ ముక్తి రపి తమోగుణప్రాధాన్యేనైవ-కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణస్యైవ రాక్షసవివాహపదార్థ త్వాదితి బోధ్యం. ౩౫. ఇమా ఇతి. శూన్యాః నీచాః - శుష్యమాణేన తప్యమానేన భాషితాః ఉక్తాః. ౩౬. ఏవ మితి. మన్యతే అమంస్త అత్ర రసాభాసః. ౩౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం- పంచపంచాశస్సర్గః.

దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజాం, కృతాంతవశ మాపన్నో మమేయ మితిమన్యతే.
౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే - పంచపంచాశస్సర్గః.

సా తథోక్తాతు వైదేహీ నిర్భయా శోకకర్శితా, తృణ మంతరతః కృత్వా రావణం ప్రత్యభాషత ౧. రాజా దశరథో నామ ధర్మసేతు రివాచలః, సత్యసంధః పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్ర స్స రాఘవః. ౨. రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిషులోకేషు విశ్రుతః, దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతి ర్మమ. ౩. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్సింహస్కంధో మహాద్యుతిః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా యస్తే ప్రాణాన్ హరిష్యతి. ౪. ప్రత్యక్షం యద్యహం తస్య త్వయాస్యాం ధర్షితా బలాత్, శయితా త్వం హత స్సంఖ్యే జనస్థానే యథా ఖరః. ౫. య ఏతే రాక్షసాః ప్రోక్తా ఘోరరూపా మహాబలాః, రాఘవే నిర్విషా స్సర్వే సుపర్ణే పన్నగా యథా. ౬. తస్య జ్యావిప్రముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః, శరీరం విధమిష్యంతి గంగాకూల మివోర్మయః. ౭. అసురై ర్వా సురై ర్వా త్వం యద్యవధ్యోఽసి రావణ, ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవం స్తస్య నమోక్ష్యసే. ౮. స తే

తస్యైత చ్ఛ్రుత్వా పరుషం భాషమాణాయాః సీతాయాః పున రశోకవనికానయనం షట్పంచాశే - సాతథేత్యాది. అంతరతో మధ్యే - పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్రత్యభిముఖతయా భాషణాయోగాత్. ౧. రాజేతి. ధర్మసేతుః ధర్మస్య సేతు రివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః - అచలః స్థిరః - పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః - తస్య మే త్వాదృశకులం ప్రాప్తాతిచరేదితి భావః. ౨. రామ ఇతి. సః దశరథపుత్రః - దైవతం సర్వలోకానా మితి శేషః - య ఏవం భూత స్స మే పతి రితి యోజనా - కథమేవం భూత ధర్మపత్నీ అతిచరేదితి భావః. ౩. ఇక్ష్వాకూణా మితి. త్వద్వధార్థ మేవ భ్రాత్రా సహ ఇక్ష్వాకుకులేఽవతీర్ణ ఇతి భావః - తథాచ న మే త్వత్తో భయమితి భావః. తర్హి కథ మిదానీం నతూష్ణీం స్థిత ఇత్యాశంక్యాహ - ప్రత్యక్ష మితి. ప్రత్యక్షం యథా తథా యది ధర్షితా స్యాం తదా త్వం హతస్సన్ యుద్ధే శయితా - మ్రియేథా ఇత్యర్థః. ౫. య ఇతి. నిర్విషాః - నిర్వీర్యా ఇతి రాక్షసపక్షే. ౬. తస్యేతి. విధమిష్యంతి ధ్వంస్యంతి - నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః - గంగేత్యవిభక్తిక నిర్దేశః - గంగాయాః కూల మూర్మయ ఇత్యర్థః. అసురై రితి. త్వం సురాసురై ర్యద్యప్యవధ్యః - తథాపి తస్య రామస్య సుమహద్వైరం కోప ముత్పాద్య స్థిత స్త్వం జీవన్ సన్ తచ్ఛరపాతా న్నమోక్ష్యసే - న ముక్తో భవిష్యసీత్యర్థః. ౮. స ఇతి. స రాఘవః - తే జీవితశేషస్య అంతకరః నాశం

సీతి. అంతరః కృత్వా మధ్యే కృత్వా. తి. నిర్భయా - స్త్రియో బలా దుపభోగే మూర్ధా తే నిపతిష్యతీ త్యప్సరసో రావణం ప్రతిశాపం చిత్తే నిధాయ నిర్భయా - బలాత్కారే యోగవశా దదృశ్యా అస్పృశ్యాచ భవిష్యామీతి ధియా వా నిర్భయా - తృణ మంతరతః కృత్వా సాక్షాత్సాహాత్మ్యక పరపురుష సంభాషణదోష పరిహారాయేతి శేషః. ౧. రాజేతి. పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః. *తి. ధర్మసేతుః-ధర్మస్య సేతు రివ మర్యాదా ప్రతిష్ఠాపకః. ౨. *తి. ఇక్ష్వాకూణా మితి. స కర్తా ప్రాహ - య ఇతి. ౪. *తి. శయితా శయనకర్తా మృతోఽభూ రితి శేషః. ౫. *ప్రోక్తా స్త్వయా మత్పుర ఇతి శేషః. ౭. తస్య రామస్య వైరం క్రోధ ముత్పాద్య తత్సన్నిధిం ప్రాప్తః తతో జీవ న్న మోక్ష్యసే తస్య మనుష్యత్వా దితి భావః. ౮. తదేవాహ-అంతకరః నాశకరః. ౯. యది పశ్యే దితి. రక్ష

జీవితశేషస్య రాఘవోఽన్తకరో బలీ, పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభం. ౯. యదిపశ్యేత్స రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా, రక్షస్త్వమద్య నిర్దగ్ధో గచ్ఛేస్సద్యః పరాభవం. ౧౦. యశ్చన్ద్రం నభసో భూమౌ పాతయేన్నాశయేత వా, సాగరం శోషయేద్వాపి స సీతాం మోచయేదిహ. ౧౧. గతాయుస్త్వం గతశ్రీకో గతసత్త్వో గతేన్ద్రియః, లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన భవిష్యతి. ౧౨. న తే పాపమిదం కర్మ సుఖోదర్కం భవిష్యతి, యాహం సీతా వినాభావం పతిపార్శ్వాత్త్వయా వనే. ౧౩. స హి దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా మహాద్యుతిః, నిర్భయో వీర్యమాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దణ్డకే. ౧౪. స తే దర్పం బలం వీర్యముత్సేకం చ తథావిధం, అపనేష్యతి గాత్రేభ్యశ్శరవర్షేణ సంయుగే. ౧౫. యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః, తదా కార్యే ప్రమా

కర్తుం సమర్థః - తస్మాత్ యూపగతస్య పశోరివ రామాపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం. ౯. యదీతి. హేరక్షః సరామః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం నిర్దగ్ధస్సన్ సద్యః పరాభవం గచ్ఛేః - నిర్దగ్ధశబ్దేనాతిపీడితత్వ ముచ్యతే. ౧౦. య ఇతి. నభసః ఆకాశాత్ - పాతయేత్ నాశయేత వా - అదర్శనం ప్రాపయేద్వా - సాగర మపి శోషయేత్ - సః సీతాం మోచయేదితి కిముత. ౧౧. గతాయురితి. త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనరూపపాపేన - త్వం ఆయురాదిహీనో భవిష్యసి - లంకా చ వైధవ్యసంయుక్తా అనాథత్వయుక్తా భవిష్యతి - 'ఆయుర్బలం యశో లక్ష్మీః పరదారాభిమర్శనాత్, సద్య ఏవ వినశ్యన్తి' ఇతి స్మృతేః. ౧౨. న త ఇతి. యాహం వనే పతిపార్శ్వాత్ వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి తే ఇదం పాపం కర్మ సుఖోదర్కం న భవిష్యతి - కింతు దుఃఖోదర్కమేవ భవిష్యతీత్యర్థః. ౧౩. స హీతి. దైవతసంయుక్తః - దైవబలసంయుక్తః దీన స్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారోఽయం. స త ఇతి. దర్పం మదం - ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం - గాత్రేభ్య ఇత్యుక్తిర్దర్పాదీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్. ౧౫. లోకన్యాయమాహ - యదేతి. కాలచోదితో దైవకృతః - వినాశో యదా దృశ్యతే - సన్నిహితో భవతీత్యర్థః - తదా కార్యే కృత్యే - ప్రమాద్యన్తి వైపరీత్యం

ఇతి రావణసంబోధనం - రామస్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ - తదైవ నిర్దగ్ధో భవేః తదా నపశ్యేదనిర్దగ్ధస్సన్ పరాభవం పలాయనం గచ్ఛేః. ౧౦. *తి. యో రామః పాతయేదిత్యాదిశక్యే లిఙ్ - యా చ తవ శతయోజనసముద్రమధ్యగా లంకా అగమ్యేతి బుద్ధిః సా వృథైవేత్యాహ - సాగరం శోషయేద్వాపి - వాశబ్ద ఏవార్థే - స ఇహ స్థితాం సీతాం మోచయేదేవేత్యర్థః. ౧౧. గతాయురితి. త్వత్కృతేన త్వన్నాశనిమిత్తేన - యద్వా - త్వత్కృతేనాపరాధేనేతి శేషః. ౧౨. యాహమిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. యాహం సీతా యదహం నీతా అవివక్షితలింగవిశేషం హేతుమాత్రే పర్యవసాయి - ఏతత్పదం తయా హేతునేతి కేచిత్పూరయన్తి - యద్వా - యాహం త్వయా పతిపార్శ్వాద్వినాభావం వియోగం నీతా - తస్యాః మమ భర్తా - రామో దైవతసంయుక్తో దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః - దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాఠః. *తి. దేవరసంయుక్తో లక్ష్మణసంయుక్తః - సః ఖరాదిహన్తా - దైవతసంయుక్త ఇతి పాఠే దైవానుకూల్యవానిత్యర్థః. ౧౩. స ఇతి. దర్పం మదం ఉత్సేకముల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం అతిశయం వా - బలం సేనాశక్తిం చతురంగబలం వా. ౧౪. * తి. కార్యే ప్రమాద్యన్తి

ద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః. ౧౬. మాం ప్రధృష్య స తే కాలః ప్రాప్తోఽయం
రాక్షసాధమ, ఆత్మనో రాక్షసానాంచ వధాయాంతఃపురస్య చ. ౧౭. నశక్యా
యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా, ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనావ
మర్దితుం, తథాహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా, త్వయా స్ప్రష్టుం నశ
క్యాస్మి రాక్షసాధమ పాపినా. ౧౯. క్రీడంతీ రాజహంసేన పద్మషండేషు నిత్యదా,
హంసీ సా తృణషండస్థం కథం పశ్యేత మద్గుకం. ౨౦. ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం
బంధ వా ఖాదయస్వ వా, నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాపి రాక్షస. ౨౧.
నతు శక్ష్యా మ్యుపక్రోశం పృథివ్యాం దాతు మాత్మనః. ౨౧½. ఏవ ముక్త్వాతు
వైదేహీ క్రోధా త్సుపరుషం వచః, రావణం మైథిలీ తత్ర పునర్నోవాచ కించన.
౨౨½. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణం, ప్రత్యువాచ
తత స్సీతాం భయసందర్శనం వచః ౨౩½ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసా[న్]

ప్రాప్నువంతి. ౧౬. ఉక్తం లోకన్యాయం ప్రకృతే యోజయతి-మా మితి. మాం ప్రధృష్య స్థితస్య తవ కాలో ఽయ మేవ వర్తమాన ఏవ - నతు చిరాయేత్యర్థః - ఆత్మనో రాక్షసానా మంతః పురస్య చ వధాయ ప్రాప్తః. ౧౭. నశక్యాహ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః - తన్మధ్యస్థా గార్హపత్యాహవనీయమధ్యగతా వేదిః - ఐష్టికీ మహావేదిః స్రుగ్భాండ మండితా స్రుగాద్యుపకరణాలంకృతా - ద్విజాదిమంత్రైః ఉద్ధనన నాదిమంత్రైః - పూతాశుద్ధా-యథాచండాలేనావమర్దితుం పాదేనాక్రమితుం - నశక్యా నార్హా - తథాహం ధర్మనిత్యస్య - నిత్యధర్మస్య - యజ్ఞస్థానీయస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా-త్వయా స్ప్రష్టుం నశక్యా. ౧౯. క్రీడంతీతి నిత్యదా నిత్యం నిత్యశబ్దస్య సర్వేశ్వరాది ష్వపాఠే ప్యార్షో దాప్రత్యయః-సా ప్రసిద్ధా తృణషండస్థం జలజనడాదితృణకదంబమధ్యస్థం - మద్గుకం జలకాకం. ౨౦. ఇద మితి. నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేష్టం - బంధ బధాన - ఖాదయస్వ భక్షయ. ౨౧. నత్విత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ఆత్మనః ఉపక్రోశ మపవాదం - పృథివ్యాం దాతుం నశక్ష్యామి. ౨౧½. ఏవ ముక్త్వేతి. తత్ర తద్విషయే-క్రియాభేదాత్ పున శ్శబ్ద ప్రయోగః. ౨౨½. సీతాయా ఇతి. రోమహర్షణం క్రోధావహత్వా ద్రోమాంచకరం-భయసందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౩½. శృణ్విత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ద్వాదశమాసా నిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - ప్రతీక్ష ఇతి శేషః-ప్రాతరాశార్థం ప్రాతర్భక్షణార్థం - సూదాః పాచకాః. వి. 'సూదఔదనికాగుణా' ఇత్యమరః - అత్ర సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంత

ఉచితే కార్యే వైపరీత్యం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః. ౧౬. మాం ప్రధృష్యేతి. స్థితస్యేతి శేషః - స తే కాలః అయ మేవ వర్తమాన ఏవ నతు చిరాయేత్యర్థః. ౧౭. టీ. నేతి. స్రుగ్భాండం స్రుగాదియాగోపకరణం - అవమర్దితుం స్ప్రష్టుం. * తి. యజ్ఞమధ్యస్థా యజ్ఞశాలామధ్యస్థా స్రుగాదియజ్ఞోపకరణమండితా వేది శ్చండాలే నావమర్దితుం స్ప్రష్టుం నశక్యాతథా త్వయాహ మితి యోజనా. ౧౯. క్రీడంతీతి. మద్గుకం జలవాయసం. ౨౦. * తి. ఏవం నిర్భయోక్త్వా లోకానుసారేణ పతివ్రతోచితం హేతు మాహ - ఇద మితి. నిస్సంజ్ఞం స్వతో జడం. ౨౧. నేతి. ఉపక్రోశ మపవాదం.* తి. ఉపక్రోశం సీతా అసతీ జాతేతి నిందాం - సుపరుషం సుతరాం పరుషం అనేన ప్రబంధేన రజస్తమోయుతానా మీశ్వరాలాభో దర్శితః. ౨౨½. * తి. భయసందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౩½. శృణ్వితి. ద్వాదశమాసా న్ప్రతీక్ష ఇతి శేషః - ప్రాతరాశార్థం ప్రాతఃకాలాశనా

ద్వాదశ భామిని, కాలే నానేననాభ్యేషి యది మాం చారుహాసిని, తత స్త్వాం ప్రాత రాశార్థం సూదాశ్ఛే త్స్యంతి లేశశః. ౨౫. ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం రావణ శ్శత్రురావణః, రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౨౬. శీఘ్ర మేవహి రాక్షస్యో వికృతా ఘోరదర్శనాః, దర్ప మస్యా వినేష్యధ్వం మాంసశోణితభోజనాః. ౨౭. వచనా దేవ తా స్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణాః, కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్. ౨౮. స తాః ప్రోవాచ రాజా తు రావణో ఘోరదర్శనః, ప్రచాల్య చరణోత్కర్షై ర్దారయ న్నివ మేదినీం.

౨౯. అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతా మియం, తత్రేయం రక్ష్యతాం గూఢం యుష్మాభిః పరివారితా. ౩౦. తత్రైనాం తర్జనై ర్ఘోరైః పునస్సాంత్వైశ్చ మైథిలీం, ఆనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూ మివ. ౩౧. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షస్యో రావణేన తాః, అశోకవనికాం జగ్ము ర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు, సర్వ

వ్యం-సంవత్సరాంతే రావణవధకరణాత్-తేన త్రీన్ వర్షాన్ పంచవట్యాం రామః స్థిత ఇతి గమ్యతే హేమంతవర్ణనం తు రామతపోవిశేషజ్ఞాపనాయ-నతూర్పణఖాగమనజ్ఞాపనాయ. ౨౫. ఇత్యుక్త్వేతి. శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః. ౨౬. శీఘ్ర మితి. వినేష్యధ్వం వినయధ్వం - వ్యత్యయేన స్యాదేశః. ౨౭. వచనా దితి. కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రాంజలయః. ౨౮. స ఇతి. చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః-మేదినీం భువం-దారయ న్నివ భింద న్నివ-ప్రచాల్య గత్వా - ఉత్థాయవా - తాః ప్రోవాచ. ౨౯. అశోకేతి. యుష్మాభిః పరివారితా-యుష్మాభిః రక్ష్యతాం. ౩౦. తత్రేతి. అత్యంతభయేన ప్రాణనిరోధో మాభూ దితి పున స్సాంత్వై రిత్యుక్తం. ౩౧. ఇతీతి. ప్రతిగృహ్య ఆదాయ - సర్వేతి - సర్వస్మి న్నపి కాలే ఫలాని

ర్థం-సూదాః పాచకాః-వస్తుతస్తు హేవైదేహి మే వాక్యం శృణు తర్హి-ద్వాదశమాసాన్ ద్వాదశమాసపర్యంతం ప్రతీక్ష ఇతి శేషః-అనేన కాలేన నాభ్యేషి-ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యానుగ్రహార్థం అత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః-తత స్త్వా ముద్దిశ్య ప్రాతరాశార్థం ప్రాతః ప్రాతరేవ ఆశార్థం ఆశానుస్థితగృధ్రాద్యర్థం-సూదాః మాం ఛేత్స్యంతి మదాజ్ఞయైవేతి శేషః-దేవియాంభృత్యత్వేన నాంగీకరోషి యది-అహ మితఃపరం జీవితుం నేచ్ఛామి-మాం శస్త్రైః ఛిత్వా కాకగృధ్రాద్యర్థం ప్రయచ్ఛతేతి మమాజ్ఞయైవ సూదా స్తథా కరిష్యంతీతి భావః.*తి. ద్వాదశ ప్రతీక్ష ఇతి శేషః-యత్తు పాద్మే-'దశమాసా త్పరం సీతే యదిమాం నభజిష్యసి, తదా హన్మీ'త్యుక్తం-తత్పునస్సీతాపవిఘ్నకారణ కాలికంచ ఇతి నవిరోధః. నాభ్యేషి స్వారస్యేనేతి శేషః. ఇతీతి. క్రుద్ధస్సన్ సీతా ముక్త్వా. * తి. శత్రూన్ రావయతి క్రోశయతీతి శత్రురావణః. శీఘ్ర మితి. అస్యాః దర్పం వినేష్యధ్వం వినయత-వస్తుతస్తు హేరాక్షస్యః మాంసశోణితభోజనాః ఘోరదర్శనాశ్చ యూయం శీఘ్ర మవికృతా అవిరూపా భూత్వా దర్పం వినా అస్యా స్సమీపే ఇష్యధ్వం-సేవార్థం స్థాతు మిచ్ఛతేత్యర్థః భాదేశాభావాదిరార్షః. ౨౭. * తి. కృతప్రాంజలయో రావణం ప్రతీతి శేషః. ౨౮. స ఇతి. ప్రచాల్య ఉత్థాయ చరణోత్కర్షైః చరణఘాతైః. ౨౯. * తి. నీయతా మితి ప్రోవాచేత్యన్వయః-పరివారితా గుణవ ప్యవియుక్తా రక్ష్యతా మిత్యర్థః. ౩౦. తత్రైనా మితి. ఏనాం సీతాం - వస్తుతస్తు ఘోరై స్తర్జనైః-వినేతి శేషః-పున స్సాంత్వైరేవ వశమానయధ్వం. ౩౧. సర్వకామఫలైః కామ్యంత ఇతి కామాః

కాలఫలై ర్వృక్షై ర్నానాపుష్పఫలై ర్వృతాం, సర్వకాలమదై శ్చాపి ద్విజై స్సముపసేవితాం. ౩౩. సాతు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా, రాక్షసీవశమాపన్నా వ్యాఘ్రీణాం హరిణీ యథా. ౩౪. శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకాత్మజా, న శర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీయథా. ౩౫. నవిందతే తత్ర తు శర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభి రతీవ తర్జితా, పతిం స్మరంతీ దయితం చ దైవతం విచేతనాభూ న్భయశోకపీడితా. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షట్పంచాశస్సర్గః.

రాక్షసం మృగరూపేణ చరంతం కామరూపిణం, నిహత్య రామో మారీచం తూర్ణం పథి నివర్తతే. ౧. తస్య సంత్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీం,

---

యేషాం తే సర్వకాలఫలాః తైః-ఏవ ముత్తరత్రాపి-ద్విజై రితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౩. సాత్వితి. రాక్షసీ వ్యాఘ్రీత్యనిర్దేశః-రాక్షసీనా మిత్యర్థః. ౩౪. శోకేనేతి. లభతే అలభత. ౩౫. నవిందత ఇతి. తత్ర అశోకవనికాయాం - దయితం ప్రాణవల్లభం - నను సీతాలక్ష్మ్యా అవతార ఇతి సిద్ధం - వక్ష్యతిహి - సీతాలక్ష్మీ ర్భవాన్ విష్ణు రితి-విష్ణుపురాణే చోక్తం-'రాఘవత్వే భవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని'ఇతి. ఏవం భూతాం సీతాం సమరసీమని అతిశయమూర్ఛాలక్షణం లక్ష్మణ ముద్ధర్తు మసమర్థో రావణః కథం బలాత్కారేణ నిన్యే-వక్ష్యతిహి. 'హిమవాన్ మందరో మేరుః త్రైలోక్యం వా సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యా ముద్ధర్తుం నసంఖ్యే భరతానుజ' ఇతి. ఉచ్యతే - వేదవతీరూపపూర్వజన్మని దేవీ తథా సంకల్పితవతీ-ఉక్తం హ్యుత్తరకాండే. 'యస్మాత్తు ధర్షితా చాహం త్వయా పాపాత్మనా వనే, తస్మా త్తవ వధార్థం వై ఉత్పత్స్యేఽహం మహీతలే' ఇతి-దేవకార్యనిర్వాహాయ చ స్వయమేవ స్వధర్షణ మంగీచకార-ప్రజానాం కూపపతితానాం యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన తథా రావణబందీకృతదేవస్త్రీరక్షణాయ స్వయం తత్ర స్వాగమన మనుమతవతీ-వ్యక్ష్యతి సుందరకాండే. 'నాపహర్తు మహం శక్యా తస్య రామస్య ధీమతః, విధి స్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సంశయ' ఇతి - తర్హి సీతా ప్రలాపాదికం కిమర్థం కృతవతీతి చేత్-శృణు-పతివిరహే పతివ్రతయైవం వర్తితవ్య మితి లోకశిక్షణప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదిక మకరోదితి. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశస్సర్గః.

ఏవ మియతా గ్రంథసందర్భేణ సీతాహరణవృత్తాంత ముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగానుసరణకథాశేషం వర్ణయితు మారభతే - రాక్షస మిత్యాది. నివర్తతే న్యవర్తత. ౧. తస్యేతి. ద్రష్టు కా

అభిలషితపదార్థాః తఏవ ఫలాని యేషాంతే తథోక్తాః-సర్వకాలమదైః సర్వకాలే ష్వేకాకారమదైః ద్విజైః పక్షిభిః. ౩౩. సాతు శోకపరీతాంగీత్యాదిని దేవ్యాః దుఃఖేన ప్రలాపవత్ ప్రతీయమానాని వాక్యాని లోకరీతి మనునృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని. ౩౪. శోకేన గ్రస్తేవ ఇతరజనప్రతారణాయ నటవ ల్లోకరీత్యనుసరణ మనయోః శ్లోకయో యథా వాస్తవ మనువ్యత తథైవ కవిరపి వర్ణయతి-తత్ప్రతారణార్థమేవేతి మంతవ్యం. ౩౫. ౩౬. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే. 'సీతారావణసంవాదం రాక్షసీనాం చ తర్జనం, సీతాప్రత్యుక్తికథనం యేశృణ్వంతి నరోత్తమాః, విధూతపాపా స్తే యాంతి బ్రహ్మలోకం సనాతన' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశస్సర్గః.

౧. అథ కవిః రామవృత్తాంత మాహ - రాక్షస మితి. ౧. తస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - అస్య

క్రూరస్వనోఽథ గోమాయు ర్విననాదాస్య పృష్ఠతః. ౨. స తస్య స్వర మాజ్ఞాయ దారుణం రోమహర్షణం, చింతయామాస గోమాయో స్స్వరేణ పరిశంకితః. ౩. అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయు ర్వాశ్యతే యథా, స్వస్తి స్యా దపి వైదేహ్యా రాక్షసై ర్భక్షణం వినా. ౪. మారీచేన తు విజ్ఞాయ స్వర మాలంబ్య మామకం, విక్రుష్టం మృగరూపేణ లక్ష్మణ శ్శృణుయా ద్యది, స సౌమిత్రి స్స్వరం శ్రుత్వా తాంచ హిత్వా చ మైథిలీం, తయైవ ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశ మిహైష్యతి. ౫. రాక్షసై స్సహితై ర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః, కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యపనీయాశ్రమాత్తు మాం, దూరం నీత్వాతు మారీచో రాక్షసోఽభూ చ్ఛరాహతః, హా లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి యద్వాక్యం వ్యాజహార చ. ౬. అపి స్వస్తి భవే త్తాభ్యాం రహితాభ్యా మ్మహావనే, జనస్థాననిమిత్తం హి కృతవైరోఽస్మి రాక్షసైః. ౭. నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యంతేఽద్య బహూని చ, ఇత్యేవం చింతయన్ రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్స్వనం, ఆత్మన

మస్య - తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః-గోమాయుః క్రోష్టా - ఏతస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూరస్వరకరణం దుర్నిమిత్త మితి భావః. ౨. సతస్యేతి. భయంకరత్వేన రోమహర్షణ మిత్యుచ్యతే-పూర్వ మేవ మారీచస్వరేణ-పరిశంకితః సంజాతశంకః సరామః-తస్య గోమాయోః స్వరం ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా చింతయామాస. ౩. చింతా మేవాహ-అశుభ మిత్యాదినా. గోమాయుః-యథా యేన ప్రకారేణ-వాశ్యతే శబ్దాయతే - తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే - అపి స్సంభావనాయాం. ౪. మారీచేనేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మృగరూపేణ మారీచేన-మామకం మదీయం-స్వరం విజ్ఞాయ మామకంస్వరం-ఆలంబ్య అనుసృత్య-విక్రుష్టం హాసీతే లక్ష్మణేత్యాహ్వానే నోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణ శ్శృణుయాద్యది తదా ససౌమిత్రి ర్మామకం స్వరం శ్రుత్వాతం స్వరం శ్రుతవత్యా తయాసీతయాచ ప్రేషితస్సన్-ఇహదేశే-మత్సకాశం మత్సమీపం-ఏష్యతి. ౫. రాక్షసై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యద్యస్మాన్మారీచః. కాంచనః మృగోభూత్వా మా మాశ్రమాద్వ్యపనీయ దూరం నీత్వా మయాహతస్సన్ రాక్షసోఽభూత్ - లక్ష్మణ హతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహారచ తస్మాత్ క్వచిత్సహితైః రాక్షసై స్సీతాయా వధః ఈప్సితః-నూనం. ౬. అపీతి. జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసనిమిత్తేన - నిమిత్తకారణహేతూనాం సర్వాసా మిష్టిః. ౭. నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

రామస్య గోమాయుః శివా. ౨. ౩. యథా భావ్యశుభం తథావాశత ఇత్యర్థః-వైదేహ్యా వైదేహ్యాః రాక్షసై ర్భక్షణం వినా తత్కర్తృకభక్షణాభావరూపం స్వస్తి స్యాదిత్యర్థః-అపిః కామప్రవేదనే. ౪. మారీచేనేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. మారీచః మామకం స్వర మాలమ్బ్య అవధార్య - తేనావధారణేన - అనుకృతం విజ్ఞాయ - మారీచేన అనుక్రుష్టం - సీతే లక్ష్మణేతి చాహ్వానేన ఉద్ఘోషితం సర్వం - లక్ష్మణః శృణుయా ద్యది శ్రుత్వా - తయైవ - ప్రహితః - క్షిప్ర మిహైష్యతీతి సంబంధః. ౫. రాక్షసై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యద్యస్మా న్మారీచః కాంచనమృగోభూత్వా మా మాశ్రమా ద్వ్యపనీయ ఆకృష్య దూరం నీత్వా హా లక్ష్మణహతోఽస్మీతి వాక్యం వ్యాజహార - యస్మాత్ శరాహతః శరేణ హతస్సన్ రాక్షసో ఽభూత్ - తస్మాత్ - సహితైః కుత్రచి న్మిళితైః రాక్షసై ర్నూనం సీతాయావధ ఈప్సిత ఇత్యన్వయః. ౬. అపీతి. రహితాభ్యాం మయా విముక్తాభ్యాం. ౭. * ఆత్మన ఇతి. అపనయనాదపసారణా త్పరిశంకిత ఇతి సంగో

శ్చాపనయనా న్మృగరూపేణ రక్షసా, ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః
౧౧. తం దీనమనసో దీనమాసేదు ర్మృగపక్షిణః, సవ్యం కృత్వా మహాత్మా
నం ఘోరాంశ్చ ససృజు స్స్వరాన్. ౧౨. తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి
రాఘవః, న్యవర్తతాథ త్వరితో జవేనాశ్రమ మాత్మనః ౧౩. సతు సీతాం వరా
రోహాం లక్ష్మణం చ మహాబలం, ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః
౧౪. తతో లక్ష్మణ మాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం. ౧౪౻. తతోఽవిదూరే
రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః, విషణ్ణ స్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా.
౧౫౻. సంజగర్హేఽథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణ మాగతం, విహాయ సీతాం
విజనే వనే రాక్షససేవితే. ౧౬౻. గృహీత్వా చ కరం సవ్యం లక్ష్మణం రఘు
నందనః, ఉవాచ మధురోదర్క మిదం పరుష మార్తిమత్. ౧౭౻. అహో లక్ష్మ
ణ గర్హ్యం తే కృతం య స్త్వం విహాయతాం, సీతా మిహాగత స్సౌమ్య కచ్చి
త్స్వస్తి భవేదితి. ౧౮౻ నమేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్మజా, విన
ష్టా భక్షితా వాపి రాక్షసై ర్వనచారిభిః, అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం యథా ప్రా
దుర్భవంతి మే. ౨౦. అపి లక్ష్మణ సీతాయా స్సామగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే,

---

మాయామృగరూపేణ రక్షసా ఆత్మనః అపనయనాత్ ఆశ్రమా దపకర్షణా చ్చ-
పరిశంకితస్సన్ జనస్థానం ఆజగామ. ౧౧. త మితి. సవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా-ఆసేదుః.
౧౨. తానీతి. త్వరితః మానసిక త్వరాసహితః-జవేన కాయికత్వరయా. ౧౩. సత్వితి. సీతాం లక్ష్మ
ణంచ చింతయ న్నేవాజగామ. ౧౪. తతఇత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౧౪౻. తత ఇతి. తతో దర్శనానంత
రం - అవిదూరే సమీపే - సమియాయ సంగతః దుఃఖభాగినేత్యత్ర సంపృచాది సూత్రేణ ఘినుణ్
ప్రత్యయః. ౧౫౻. సంజగర్హ ఇతి. విజనే స్వజనరహితే. ౧౬౻. గృహీత్వేతి. సవ్యం కరం గృహీ
త్వా లక్ష్మణ ముచాచ - కిం పరుషం అగ్ర మధురోదర్కం మధురోత్తరం. ఆర్తిమత్ ఆర్తియు
క్తం - సర్వమిదం క్రియావిశేషణం - అహో ఇత్యాదిపరుషం - లక్ష్మణేత్యాది మధురం. అహో ఇతి.
తే త్వయా ఇత్యేవాన్వయః. ౧౮౻. నేతి. కేనాపి హేతునా వినష్టావా రాక్షసై ర్భక్షితావా-
ఉక్తార్థే హేతు మాహ - అశుభానీత్యర్థేన-భూయిష్ఠం బహుళం యథా తథా. అపీతి. అపిః ప్రశ్నే

బంధః. ౧౧. త మితి. సవ్యంకృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా. ౧౨. న్యవర్తతేతి. త్వరితః మానసికత్వ
రాయుక్తః - జవేన శారీరజవేన ఆత్మనః ఆశ్రమం ప్రతిన్యవర్తతేతి సంబంధః. ౧౩. సీతా మితి.
సీతాం లక్ష్మణం చ ద్రష్టు మితి శేషః. ౧౪౻. తత ఇతి. సమియాయ సంగతోఽభూత్. ౧౫౻. సంజ
గర్హ ఇతి. వనే సీతాం విహాయాగతం లక్ష్మణం సంజగర్హ ఇతి సంబంధః. తమేవార్థం ప్రపంచయతి
గృహీత్వేత్యాది. మధురోదర్కం సాంత్వోత్తరభాగం పరుష మార్తిమత్ - ఆదౌ పరుషం అహో
లక్ష్మణేత్యాది పరుషం - అపి లక్ష్మణేత్యాది మధురం. తి. గర్హణ మాహ - ఉవాచేతి. మధురో
దర్కం కల్పతో మాధుర్యోత్తరం - అర్థతః పరుష మిదం వక్ష్యమాణం-ఆర్తవ దార్తార్హ ముపాచ-
యద్వా - మధురోదర్కం తాత్పర్యతో మధురం ఆపాతతః పరుషం. ౧౭౻. తి. తే కృతం త్వయా
కృతం - కచ్చిత్స్వస్తి భవేదివా-కల్యాణం నసంభావ్యత ఇత్యర్థః. ౧౮౻. తి. వినష్టా అపహృతా -
యథా ప్రాదుర్భవంతి - వినష్టేత్యాది నిశ్చితం. ౨౦. అపీతి. సామగ్ర్యం క్షేమం అనపహరణరూ
పం * సామగ్ర్యావాప్తి సంశయే కారణ మాహ. యథేతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం. ప్రదీప్తా

జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్య వై, యథా వై మృగసంఘా శ్చ గోమాయు శ్చైవ భైరవం, వాశ్యంతే శకునా శ్చాపి ప్రదీప్తా మభితో దిశం ౨౨. అపి స్వస్తి భవే త్తస్యాః రాజపుత్ర్యా మహాబల. ౨౩. ఇదం హి రక్షో మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూర మనుప్రయాంతం, హతం కథంచి న్మహతా శ్రమేణ స రాక్షసోఽభూ న్మ్రియమాణ ఏవ. ౨౪ మన శ్చ మే దీన మిహాప్రహృష్టం చక్షు శ్చ సవ్యం కురుతే వికారం, అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా హృతామృతా వా పథి వర్తతే వా. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః

స దృష్ట్వా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః, పర్యపృచ్ఛత ధర్మాత్మా వైదేహీ మాగతం వినా. ౧. ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మా మనుజగామ హ, క్వసా లక్ష్మణ వైదేహీ యాం హిత్వా త్వ మిహాగతః. ౨. రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య దండకా న్పరిధావతః, క్వసా దుఃఖసహాయా మే వైదేహీ తనుమధ్యమా. ౩.

సామగ్ర్యం అక్షతత్వం-క్షేమ మితి యావత్ - హే లక్ష్మణేతి సంబంధః - సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయే కారణ మాహ - యథేతి - ప్రదీప్తాం దిశం-సూర్యాధిష్ఠితా తత్పూర్వోద్వయదిశా చ ప్రదీప్తా-తా మభిముఖం వాశ్యంతే నదంతి - తేన వాయసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం కృష్ణసారాదిమృగాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశి కూజనం దుఃఖసూచక మిత్యుక్తం. ౨౨. చింతాతిశయేన పునరప్యాహ. అపిస్వస్తీతి. అర్థ మేకాన్వయం. ౨౩. లక్ష్మణాయ దర్శయతి - ఇద మితి. మృగసన్నికాశం పూర్వం మృగవద్భ్రాంతం - ఇదం రక్షః మహతా శ్రమేణ ఉపలక్షితం మాం ప్రలోభ్య కథంచి ద్ధతం కథంచి దిత్యనేన చిరం లక్ష్యవధాప్రాప్తి ర్ద్యోత్యతే - మృగత్వం కుతో గత మిత్యత్రాహ స ఇతి - సః మ్రియమాణ స్సన్ రాక్షసవివా భూదిత్యర్థః. ౨౪. నిమిత్తాంతరేణాపి సీతాహాని మనుమినోతి-మనశ్చేతి. ఇహ సీతావియోగవిషయే అప్రహృష్టం - వికారం స్ఫురణం - నాస్తీతి అశ్రమ ఇతి శేషః. ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతా ప్రాప్తి సందేహకృత శోకప్రలాపో ఽష్టపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది. శూన్యే వనే వైదేహీం వినా ఆగతం వైదేహీం విసృజ్యాగతం లక్ష్మణం-పర్యపృచ్ఛత పర్యపృచ్ఛత్. ౧. ప్రశ్నస్వరూప మాహ-ప్రస్థిత మిత్యాదినా. దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం. ౨. రాజ్యేతి. దుఃఖసహాయా

మభితో దిశం సూర్యాధిష్ఠితాదిక్ ప్రదీప్తా-తాం దిశం అభిముఖం-వాశ్యంతే నదంతి-అంతః రాజపుత్ర్యాః స్వస్తిభవే దపి కిమితి సంబంధః. ౨౩. ఇద మితి. మృగసన్నికాశం రక్షః కథం జాతమిత ఆహ. రాక్షసోఽభూన్మ్రియమాణ ఏవేతి. ౨౪. తి. సవ్యం వామం - వాస్తవ మర్థ మాహ - పథి వర్తతే వా - మ్రియమాణా వర్తతే వేత్యర్థః - ఇదం వస్తుతత్త్వ ముక్తం. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః.

స ఇతి. శూన్యే విజనే దేశే - వైదేహీం వినాగతం లక్ష్మణం పర్యపృచ్ఛదితి సంబంధః. ౧. ౨. ౩. యా మితి. క్వేతి. ప్రాణసహాయా యా ప్రాణానాం సహాయా తాం వినా ప్రాణా అవ

యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్తమపి జీవితుం, క్వసా ప్రాణసహాయా మే సీతా సురసుతోపమా. ౪. పతిత్వ మమరాణాం వా పృథివ్యా శ్చాపి లక్ష్మణ, తాం వినా తపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజాం. ౫. కచ్చిజ్జీవతి వైదేహీ ప్రాణైః ప్రియతరా మమ, కచ్చి త్ప్రవ్రాజనం సౌమ్య న మే మిథ్యా భవిష్యతి. ౬. సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి, కచ్చి త్సకామా సుఖితా కైకేయీ సా భవిష్యతి. ౭. సపుత్త్ర రాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్త్రా తపస్వినీ, ఉపస్థాస్యతి కౌసల్యా కచ్చి న్నసౌమ్య న కైకయీం. ౮. యది జీవతి వైదేహీ గమిష్యా మ్యాశ్రమం పునః, సువృత్తా యద వృత్తా సా ప్రాణాం స్త్యక్ష్యామి లక్ష్మణ. ౯. యది మా మాశ్రమగతం వైదేహీ నాభిభాషతే, పునః ప్రహసితా సీతా వినశిష్యామి లక్ష్మణ. ౧౦. బ్రూహి లక్ష్మణ వైదేహీ యది జీవతి వా న వా, త్వయి ప్రమత్తే రక్షోభి ర్భక్షితా వా తపస్వినీ. ౧౧. సుకుమారీ చ బాలా చ నిత్యం చా దుఃఖదర్శినీ, మద్వియోగేన వైదేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్మనాః. ౧౨. సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్మేన సుదురాత్మనా, వదతా లక్ష్మణేత్యుచ్చై స్తవాపి జనితం భయం. ౧౩. శ్రుతస్తు శంకే వైదేహ్యా స స్వర స్సదృశో మమ, త్రస్తయా ప్రేషిత స్త్వంచ ద్రష్టుం మాం శీఘ్ర మాగతః. ౧౪. సర్వథా తు

సమానదుఃఖేత్యర్థః. ౩. యా॰ మితి. సురసుతా సురస్త్రీ. ౪. పతిత్వమితి. తపనీయం స్వర్ణం-ఇచ్ఛేయం ఇచ్ఛామి. ౫. కచ్చి దితి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసః - మిథ్యా అసత్యం - న భవిష్యతి కచ్చిత్-చతుర్దశవర్షా సమాప్తావేవ సీతా వియోగజం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామీ త్యర్థః. ౬. సీతేతి. సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయి గతే- అయోధ్యా మితిశేషః-సకామేత్యనేన రామస్య హృదయే కైకేయీ స్వవినాశార్థ మేవ వనం ప్రోషితవతీతి సదా వర్తతే - తదిదానీం సుప్త ప్రమత్త కుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వ్యక్తీ కృతం. ౭. సపుత్త్రేతి. తపస్వినీ శోచ్యా. ౮. యదీతి. వృత్తాపరేతా - సువృత్తా స్వాచారా. ౯. యదిమామితి. ప్రహసితా ప్రహాసితముఖీ. ౧౦. బ్రూహీతి. యది జీవతి తదా బ్రూహి వద - వైదేహీ జీవతివా నవా-నవేత్యస్య వివరణం త్వయీతి - ప్రమత్తే అనవహితే. ౧౧. సుకుమారీతి. దుఃఖం పశ్యతీతి దుఃఖదర్శినీ సానభవతీ త్యదుఃఖదర్శినీ - శోచతి అశోచత్-వనవాస ఇతి శేషః - దుర్మనాః - చింతాకులేతి యావత్. ౧౨. సర్వథేతి. జిహ్మేన కపటేన - తవాపి అతికూరస్యాపి. ౧౩. శ్రుత స్త్వితి. మమ స్వరేణ యస్మా దాగతః తస్మాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః-త్రస్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి

హాయాః కథం తిష్ఠంతీత్యర్థః. ౪. తి. అమరాణాం పతిత్వ మింద్రత్వం. ౫. కచ్చి దితి. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. కచ్చిత్ ప్రవ్రాజన మితి. ప్రవ్రాజనం చతుర్దశవర్షవనవాసవ్రతధారణం మిథ్యా వితథం భవిష్యతి న కచ్చిత్-వనవాసం యథోక్తం న సమాపయిష్యామి కచ్చిత్-సీతాపాయే అసమాప్తవనవాసే మమాపాయో భవిష్యతీత్యర్థః సీతానిమిత్త మితి. సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం-త్వయి గతే-అయోధ్యా మితి శేషః. ౭. సపుత్త్రేతి. సౌమ్యేన వినయేన. ౮. యదీతి. సువృత్తా సద్వృత్తా సీతావృత్తా మృతాయదీత్యర్థః. ౯. యదీతి. ప్రహసితా ప్రకృష్టం సుందరం హసితం యస్యాస్సా. ౧౦. తి. ప్రమత్తే అనుచితకారిణి. ౧౧. ౧౨. సర్వథేతి. తవాపి శూరస్యాపి. ౧౩. శ్రుత

కృతం కష్టం సీతా ముత్సృజతా వనే, ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్త మంతరం. ౧౫. దుఃఖితాః ఖరఘాతేన రాక్షసాః పిశితాశనాః, తైస్సీతా నిహతా ఘోరై ర్భవిష్యతి న సంశయః. ౧౬. అహోఽస్మి వ్యసనే మగ్న స్సర్వథా శత్రుసూదన, కిన్న్విదానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్య మీదృశం ౧౭. ఇతి సీతాం వరారోహాం చింతయన్నేవ రాఘవః, ఆజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః. ౧౮. విగర్హమాణోఽనుజ మార్తరూపం క్షుధా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయా చ. వినిశ్శ్వసన్ శుష్కముఖో విషణ్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య శూన్యం ౧౯. స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహారదేశా ననుసృత్య కాంశ్చిత్, ఏతత్తదిత్యేవ నివాసభూమౌ ప్రహృష్టరోమా వ్యథితో బభూవ. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

అథాశ్రమా దుపావృత్త మంతరా రఘునందనః, పరిపప్రచ్ఛ సౌమిత్రిం

శంక ఇతి యోజనా. ౧౪. సర్వథేతి కష్ట మేవాహ - ప్రతీతి - ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం అంతరం అవకాశో దత్తః. ౧౫. ప్రతీకార మేవాహ - దుఃఖితా ఇతి పిశితాశనత్వం నిహననే హేతుః. ౧౬. అహోస్మిన్నితి. సంధిరార్షః - ఈదృశం వ్యసనమజ్జనం ప్రాప్తవ్య మితి శంకే. ౧౭. ఇతీతి. వరారోహా మితి చింతా హేతు సౌందర్యాతిశయోక్తిః. ౧౮. విగర్హమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వక్ష్యమాణానేక సర్గార్థసంగ్రహరూపం. శ్రమాత్ బహుదూరధావనాత్ - ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం - శూన్యం సీతారహితం - ప్రతిశ్రయ మిత్యనువర్త్యతే - అనంతరం స్వాశ్రమం - సంప్రవిగాహ్య - ప్రవిశ్య - త మపి శూన్యం సమీక్ష్యేతి శేషః - తదను - సీతాయాః కాంశ్చిద్విహారదేశా ననుసృత్య - విచిత్య - తానపి శూన్యాన్ సమీక్ష్య - తత్రత్యనివాసభూమౌ క్రీడా స్థానే - తదేతదితి - తాదృశ మేతాదృశ మితి విహారవిశేషం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమా సన్ శోకేన వ్యథితో బభూవ. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

ఏవం సంగ్రహేణోక్త మర్థం పున ర్విస్తరేణ వక్తు ముపక్రమతే - అథేత్యాది. అంతరా-

---

ఇతి. స్వరశ్చ సదృశో మమేతి - మమ స్వరేణేతి శేషః - అత ఏవ త్రస్తయేతి. ౧౪. సర్వథేతి. ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యపకారం కర్తుం రక్షసా మంతర మవకాశః దత్తః. ౧౫. ౧౬. తి. కిన్న్విదానీం కరిష్యామీతి శోకః - ఈదృశం దుఃఖం ప్రాప్తవ్య మవశ్య మనుభవితవ్య మితి శంకే ఇతి ధైర్యావలంబన ముత్ప్రేక్షా. ౧౭. తి. జనస్థానం తద్వర్తి స్వాశ్రమం. ౧౮. విగర్హమాణో ఽనుజ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-వక్ష్యమాణసర్గార్థస్య సంగ్రహః - ప్రతిశయమాశ్రమం. ఏతత్తదితి. ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థాన మిత్యేవ వ్యథితో బభూవ. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః.

తి. అథ విస్తారేణ మార్గమధ్యకృతాం కథా మాహ-అథేతి. ఉపావృత్తం సీతావచనాత్స్వసమీపం ప్రాప్తం-అంతరా-మధ్యేమార్గం. ౧. తమితి. ప్రష్టవ్యవక్తవ్యయోః ప్రష్టవ్యం తావదాహ-

రామో దుఃఖార్దితం పునః. ౧. త మువాచ కిమర్థం త్వ మాగతోఽపాస్య మైథిలీం,
యదా సా తవ విశ్వాసా ద్వనే విరహితా మయా. ౨. దృష్ట్వైవాభ్యాగతం
త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ, శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం వ్యథి
తం మనః. ౩. స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహుశ్చ హృదయం చ మే, దృష్ట్వా
లక్ష్మణదూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి. ౪. ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణ
శ్శుభలక్షణః, భూయో దుఃఖసమావిష్టో దుఃఖితం రామ మబ్రవీత్. ౫. న
స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వాహ మిహాగతః, ప్రచోదిత స్తయైవోగ్రై
స్త్వత్సకాశ మిహాగతః. ౬. ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, పరి
త్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యా స్తచ్ఛ్రుతిం గతం. ౭. సా త మార్తస్వరం
శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ, గచ్ఛగచ్ఛేతి మామాహ రుదంతీ భయవిహ్వలా.

మధ్యేమార్గం ౧—దుఃఖార్దిత మితి క్రియావిశేషణం - మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛన్ మధ్యే పథ ప్రష్టేత్యర్థః. ౧. త మితి. తం సౌమిత్రి మువాచ - తత్ర ప్రశ్నప్రకార మాహ - కిమర్థ మితి. యదాను త్వయా రక్షితాయాః హాని రితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా - తదా తామపాస్య విహాయ - కిమర్థ మాగతః. ౨. ఉవాచేత్యుక్తార్థ మాహ - దృష్ట్వేతి. త్వాం దృష్ట్వా-పాపం సీతాఽనిష్టరూపం శంకమానం-మే మమ మనః వ్యథిత మితియత్ తత్సత్యం. ౩. ఏతచ్చకథం నిశ్చీయత ఇత్యత్రాహ - స్ఫురత ఇతి. బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే - హృదయం వక్షోమధ్యం. ౪. ఏవ మితి. భూయో దుఃఖేన బహుతరదుఃఖేన - సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనా ద్దుఃఖాక్రాంతః - సంప్రతి రామేణ త్వయా అకృత్యం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్టత్వం. ౫. నస్వయ మితి. కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన - స్వయ మిత్యస్య వివరణ మిదం-ఉగ్రైః-వచోభి రిత్యర్థసిద్ధం. ౬. ఆర్యేణేతి. హాసీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం-ఆర్యేణేవ భవతేవ-కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం తత్ మైథిల్యా శ్రుతిం గతం. ౭. సాత

కిమర్థ మితి. యదా యస్మాత్ సా సీతా తవ విశ్వాసాత్ త్వయా రక్షితాయాః సీతాయాః హానిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః-మయా విరహితా కృతా తదా తా మపాస్య విహాయ కిమర్థ మాగత ఇతి సంబంధః. ౨. వక్తవ్య మాహ - దృష్ట్వేతి. హేలక్ష్మణ - మైథిలీం త్యజ్య అభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా - మహత్పాపం సీతాహరణరూపం శంకమానం రాక్షసాః సీతా మపహృతవంత ఇతి శంకాగ్రస్తమిత్యర్థః-మే మనో వ్యథిత మితి యత్-తత్సత్యమితియోజనా-యద్వా-త్వాం దృష్ట్వా యన్మహాత్పాపం సీతాపహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనోవ్యథితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః. ౩.నను మదాగమనమాత్రేణ కుతః పాపశంకా తత్రాహ-స్ఫురత ఇతి. సవ్యం వామం. ౪. ఏవ మితి. భూయ ఇతి పూర్వం సీతావచనా ద్దుఃఖాక్రాంతః - ఇదానీ మకృత్యం కృత మిత్యేతద్రూపరామవచనాత్ భూయో దుఃఖసమావిష్ట ఇత్యర్థః. ౫. నేతి. కామకారేణ స్వేచ్ఛయా - ఉగ్రై రవాచ్యై ర్వాక్యై రితి శేషః. ౬. తథా ప్రచోదనే కారణ మాహ - ఆర్యేణేతి. అత్ర చకారోభిన్నక్రమః-హాసీతేలక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం ఆర్యేణ త్వయా పరాక్రుష్ట మివాత్యంతముద్ఘోషిత మివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతిం గత మితి సంబంధః. ౭. ౮. ప్రచోద్యమానేనేతి. త్వత్ప్రత్యయాః

౮. ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశ స్త్వయా, ప్రత్యుక్తా మైథిలీ
వాక్య మిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితం. ౯. న తత్పశ్యా మ్యహం రక్షో యదస్య
భయ మావహేత్, నిర్వృతా భవ నా స్త్యేత త్కేనా ప్యేవ ముదాహృతం.
౧౦. విగర్హితం చ నీచం చ కథ మార్యో ఽభిధాస్యతి, త్రాహీతి వచనం
సీతే యస్త్రాయే త్త్రిదశానపి. ౧౧. కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతు రాలం
బ్య మే స్వరం, రాక్షసే నేరితం వాక్యం త్రాహి త్రాహీతి శోభనే. ౧౨. విస్వ
రం వ్యాహృతం వాక్యం లక్ష్మణ త్రాహి మా మితి, న భవత్యా వ్యథా కార్యా
కునారీజనసేవితా. ౧౩. అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య స్వస్థా భవ నిరుత్సుకా, నసో
ఽస్తి త్రిషు లోకేషు పుమా న్వై రాఘవం రణే, జాతో వా జాయమానో వా సం
యుగే యః పరాజయేత్. ౧౪. నజయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవై శ్శక్రపురో
గమైః. ౧౫. ఏవ ముక్తాతు వైదేహీ పరిమోహితచేతనా, ఉవాచాశ్రూణి
ముంచంతీ దారుణం మా మిదం వచః. ౧౬. భావో మయి తవాత్యర్థం పాప

మితి. తవస్నేహేన త్వయిస్నేహేన. ౮. ప్రచోద్యమానేనేతి. త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి
ప్రత్యయః దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితం - ఇదం వక్ష్యమాణలక్షణం
వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తాః. ౯. నత దితి. నిర్వృతా సుఖితా-భవ-నాస్త్యేతత్-రామవాక్యత్వేన
యచ్ఛంకితం - ఏతత్ రామవాక్యం నభవతి. ౧౦. రామవచనత్వేఽనుపపత్తి మాహ - విగర్హిత
మితి. విగర్హితం దైన్యావహత్వా న్మహాకులప్రసూతస్య నిందితం - నీచం అపత్కాలే స్త్రీసమాహ్వా
నస్య క్షుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం - వచనం - కథ మభిధాస్యతి యస్త్రిదశానపి త్రాయేత్-కథం
సః సీతే త్రాహీతి వచన మభిధాస్యతి. కి మితి. కిన్నిమిత్తం కిమపి ప్రయోజన ముద్దిశ్య - కేనాపి
దుర్జనేన రాక్షసేన మేభ్రాతుః స్వరం స్వరసదృశంసర్వం ఆలంబ్య అవలంబ్య - త్రాహి త్రాహీతి
వాక్యం-ఈరితం ఉక్తం శోభనే ఇతి సీతాసంబోధనం. ౧౨. విస్వర మితి. స్వరప్రకారవిశేషశోభనేపి
నాయం నామస్వర ఇత్యర్థః. ౧౩. అల మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. వైక్లబ్యం విక్లబత్వం-'విక్ల
బో విహ్వల స్త్వథే'తి హలాయుధః. నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా భవ-నాస్తి-నవిద్యతే.
౧౪. నేత్యర్థ మేకం వాక్యం. పూర్వమేకైకేనాజయ్యత్వ ముక్తం-సంప్రతి మిలితై రితి విశేషః.
౧౫. ఏవ మితి. పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః. ౧౬. భావ ఇతి. భ్రాతరి వినష్టేసతి - మాం
ప్రాప్తుం పాపః కుత్సితః భావః మయి - తవ త్వయా - నివేశిత ఏవ - త్వంచ మాం నావాప్స్యసి.

దురాధర్షత్వ దైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీ ప్రత్యు
క్తేతి సంబంధః. ౯. తస్యైవ వివరణం నతదిత్యాదినా. నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ-యతః ఏతద్వా
క్యం అస్య రామస్య నభవతీత్యర్థః. ౧౦. యతః విగర్హిత మితి. నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితం -
దైన్యావహత్వాదితి భావః. ౧౧. కిన్నిమిత్తమితి. కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్మణి
తత్. ౧౨. ౧౩. అల మితి. వైక్లబ్యం విహ్వలత్వం - నిరుత్సుకా మదీయప్రస్థాపనోద్యోగరహితా.
తి, వైక్లబ్య మాలంబ్యాలం - మాస్త్విత్యర్థః - పుమాన్ విద్యమాన ఇతి శేషః - యః పరాజయే
దిత్యపకర్షః - జాయమాన ఇత్యనేన జనిష్యమాణ ఇత్యర్థకేన భావినోపి వారణం - అత స్సంయోగే
ఇత్యస్య నపౌనరుక్త్యం. ౧౫. ౧౬. భావ ఇతి. వినష్టేభ్రాతరి-ప్రాప్తుం మా మితి శేషః-పాపరూపః

ఏవ నివేశితః, వినష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తుం నచ త్వం మా మవాప్స్యసి. ౧౭ సంకేతా
ద్భరతేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి, క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైన
మభ్యవపద్యసే ౧౮. రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారీ త్వం మదర్థ మనుగచ్ఛసి, రాఘవ
స్యాంతరప్రేప్సు స్తథైనం నాభిపద్యసే. ౧౯. ఏవ ముక్తో హి వైదేహ్యా సంరబ్ధో
రక్తలోచనః, క్రోధాత్ప్రస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమా దభినిర్గతః ౨౦. ఏవం బ్రు
వాణం సౌమిత్రిం రామ స్సంతాప మోహితః, అబ్రవీ ద్దుష్కృతం సౌమ్య తాం
వినా య త్త్వ మాగతః. ౨౧. జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే,
అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాన్. ౨౨. నహి తే పరితుష్యామి
త్యక్త్వా యద్యాసి మైథిలీం, క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా స్త్రియాశ్చ త్వ మిహా
గతః. ౨౩. సర్వథా త్వపనీతం తే సీతయా యత్ప్రచోదితః, క్రోధస్య వశ

---

౧౭. సంకేతా దితి భరతేన కృతా త్సంకేతాత్ కుత్రచి దవకాశే రామ మవశ్యం హనిష్యామీ త్యేవం రూపాత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి - నతు రామభక్త్యా - అత్ర హేతు మాహ - క్రోశంత మితి-క్రోశంత మేనం - యథా నాభ్యవపద్యసే నప్రాప్నోషి - తేన ప్రకారేణ సంకేతా దనుగచ్ఛసీ త్యన్వయః. ౧౮. రిపు రితి. అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ-యేన ప్రకారేణ ఏవ మనుగచ్ఛసి తథానాభి పద్యసీ త్యన్వయః. ౧౯. ఏవమితి. క్రోధాదితి కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి. ౨౦. ఏవమితి. తాం వినా త్వ మాగత ఇతి య త్త ద్దుష్కృతం అకృత్యం. ౨౧. ఉక్తం వివృణోతి-జానన్నపీతి. ౨౨. అనేనేత్యుక్తం వివృణోతి-నహీతి. స్త్రియా ఇత్యవివేకసంభావనాసూచకం - స్త్రీష్వపి విశేషజ్ఞాపనాయ క్రుద్ధాయా ఇతి-య స్త్వం క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః పరుషం శ్రుత్వా ఇహాగతః-తస్య తే-మైథిలీం త్యక్త్వా యాసీతి య త్తత్కర్మ-నపరితుష్యామి. ౨౩. సర్వథేతి. నాకరోశ్శాసనం మమేతి యత్తత్సర్వథా- తే అపనీతం అపనయః-క్రుద్ధయా స్త్రియా యత్కించి త్పరుష ముక్తం చే త్తత్సోఢవ్యం - కథంచి దసహనే బహి రాగత్యాంతర్హితో భూత్వా - తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం - కేవల మాగమనం తవాపనీతి రేవేతి భావః. ౨౪. అపనీతిమేవోపపాదయితుం స్వరా వ్యథాభావం దర్శయతి - అసావిత్యాది

భావో మయి తవ త్వయా నివేశితః. ౧౭. సంకేతాదితి. సంకేతాత్ శ్రీరామద్రోహవిషయాత్ రామ మనుగచ్ఛసి - నతు రామభక్త్యా-కుతః క్రోశంత మితి. ౧౮. రిపు రితి. అంతరప్రేప్సుః రంధ్రాన్వేషీ. ౧౯. ౨౦. ఏవ మితి. సీతాప్రేరణయా మయి రాక్షససంహారసామర్థ్యాభావ మాశంక్యాగతోఽసీవా-సీతాపరుషవాక్యైః తవలోకగర్హితా భవిష్యతీతి వా-పరుషవాక్యాసహనమాత్రేణ వా సమాగతోఽసీతి త్రేధా వికల్ప్య ఆద్యం పరాకరోతి. దుష్కృత మిత్యాది. ౨౧. జానన్నితి. రక్షసాం వారణే సంహార ఇత్యర్థః - సమర్థం మాం జానన్నపి త్వం - తాం సీతాం వినా ఇహాగత ఇతి యత్ - తద్దుష్కృతం కష్టం కృత మితి యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ యోజనా-ద్వితీయం పరాచష్టే-అనేనేతి - అనేన క్రోధవాక్యేన భావో మయి నివేశితః సంకేతా ద్భరతేనేత్యాదిమైథిల్యాః క్రోధవాక్యేన గర్హితో భవా నిత్యత్ర కాకుః ౨౨. తృతీయం దూషయతి - నహీత ఇతి. తే త్వత్తః నపరితుష్యామి - యతః యద్యస్మాత్ క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః - పరుషం పరుషవాక్యం శ్రుత్వా ఆగత ఇతి సంబంధః - క్రుద్ధాః స్త్రియః కింకిం నవదంతి - అత స్తాదృశీం త్యక్త్వా ఆగతోఽసీతి కృత్వా - త్వాం నపరితుష్యామీతి భావః. ౨౩. సర్వథేతి. అవినీత మవినయం - తే త్వయా కృత మితిశేషః - సీతయేతి - యతః సీతయా ప్రచోదితస్సన్ - క్రోధస్య వశ మాగమ్య

మాపన్నో నాకరో శ్శాసనం మమ. ౨౪. అసౌ హి రాక్షస శ్శేతే శరేణాభిహతో మయా, మృగరూపేణ యే నాహ మాశ్రమా దపవాహితః ౨౫. వికృష్య చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ తాడితో మయా, మార్గీం తనుం త్యజ్య స విక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధర స్స రాక్షసః ౨౬. శరాహతే నైవ తదా ర్తయా గిరా స్వరం మమాలంబ్య సుదూరసంశ్రవం, ఉదాహృతం తద్వచనం సుదారుణం త్వ మాగతో యేనవిహాయ మైథిలీం ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

భృశ మావ్రజ మానస్య తస్యాధో వామలోచనం, ప్రాస్ఫురచ్చాస్ఖల ద్రామో వేపథు శ్చాప్యజాయత. ౧. ఉపాలక్ష్య నిమిత్తాని సో౽శుభాని ముహు ర్ముహుః, అపి క్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహార చ ౨. త్వరమాణో

శ్లోకత్రయేణ. ౨౫. వికృష్యేతి. పరిధాయ సంధాయ-సలీలబాణేన లీలాస్థబాణేన - మార్గీం మృగసంబంధినీం-త్యజ్య త్యక్త్వా-సవిక్లబస్వరః సదీనస్వరః - కేయూరధరః అంగదధరః - అసీదిత్యనేన దూరాతీతత్వం గమ్యతే. శరేతి. తదేతిచ్ఛేదః - సుదూరే సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం - మమ స్వరం మత్స్వరసదృశం స్వరం - ఆలంబ్య ఆశ్రిత్య - ఆర్తయా గిరా దీనయా వాచా-శరాహతేన తేనైవ - తదా తస్మిన్ కాలే - సుదారుణం తద్వచనముదాహృతం-యేన వచనేన శ్రుతేన మైథిలీం విహాయ ఆగతో౽సి-అస్మిన్ సర్గే సప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మియతా ప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః - అథ విప్రలంభశృంగార మాసువేరో హణా ద్వర్ణయితు మారభతే-తదంగత్వేన - రసాంతరాణి దర్శితాని - 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి లక్షణాత్ - తత్ర - 'అభిలాషమనస్సంగౌ సంకల్పో గుణసంస్తుతిః ప్రద్వేషః-తాపాభిమతి త్యాగావున్మాదో మూర్ఛనాచమృతి' రిత్యుక్త విప్రలంభావస్థాస్వవస్థాం దశా మాహ - సర్గత్రయేణ - భృశ మిత్యాది. ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - అధో వామలోచనం వామ నేత్రస్యాధః లక్ష్మ-ప్రాస్ఫురత్ - 'అధో వామదృశస్ఫూర్తా బహ్వనిష్టం ధవేత్ ధ్రువ' మితి లక్షణాత్ స్వయ మస్ఖలత్-ప్రయాణకాలే స్ఖలనం కరోతీష్టస్యభంజన మితి ప్రసిద్ధిః- వేపథుః కంపః. ఉపాలక్ష్యేతి అశుభాని అశుభసూచకాని. ౨. త్వరమాణ ఇతి. లాలసః సాభిలాషః - ఆవసథం గృహం. ౬. స్థా

మమ శాసన మాజ్ఞాం నాకరోః నాకార్షీః. మారీచవృత్తాంత మాహ-అసా వితి. అపవాహితః నీతః. ౨౫. వికృష్యేతి. సాయకం పరిధాయ సంధాయ మార్గీం మృగసంబంధినీం. ౨౬. శరాహతేనేతి. సుదూరసంశ్రవం సుదూరేపి సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం స్వరం-మత్స్వర సదృశస్వర మిత్యర్థః. ౨౭. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే. 'సీతాదురుక్తి కథనం లక్ష్మణస్య ముఖా చ్ఛ్రుతం, శ్రుత్వా నరాణు పీడాస్యా దభిశాపకృతే మహ' దితి. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

భృశ మితి, అధో అనంతరం-ఆవ్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః-వామలోచనస్యాధఃపక్ష్మ - స్వయమస్ఖలత్. ౧. ఉపాలక్ష్యేతి. అశుభాన్యశుభసూచకాని. ౨. 3. ఉద్భ్రమ న్నితి ఉద్భ్రమన్నివ-ఉ

జగామాథ సీతాదర్శనలాలసః, శూన్యమావసథం దృష్ట్వా బభూవోద్విగ్నమానసః.
౩. ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిప న్రఘునందనః, తత్ర తత్రోటజస్థాన మభివీక్ష్య సమంతతః, దదర్శ పర్ణశాలాం చ రహితాం సీతయా తదా, శ్రియా విరహితాం ధ్వస్తాం హేమంతే పద్మినీమివ ౫. రుదంత మివ వృక్షైశ్చ మ్లానపుష్పమృగద్విజం, శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్త వనదేవతం, విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిద్ధ బ్రసీకటం, దృష్ట్వా శూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునఃపునః. ౭. హృతా మృతా వా నష్టా వా భక్షితా వా భవిష్యతి, నిలీనాప్యథవా భీరు రథవా వనమాశ్రితా, గతా విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపిచ వా పునః, అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా నదీం గతా. ౯. యత్నాన్మృగయమాణస్తు నాససాద వనే ప్రియాం, శోకరక్తేక్షణ శ్శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ౧౦. వృక్షా ద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరే

నావసథవాస్థలే' త్యమరః. ౩. ఉద్భ్రమ న్నితి శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. వేగేన ఉద్భ్రమ న్నివ ఉత్పతన్నివ - విక్షిపన్ హస్తాదీనవయవాన్ నితస్తతః క్షిపన్. ౫. రుదంత మితి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - వృక్షైః రుదంత మివ స్థితం-పీనస్వరభృంగవత్త్వా దితి భావః-పుష్పాణి సీతయా పూర్వ మపచితాని-ద్విజాః పక్షిణః-మ్లానాః పుష్పమృగద్విజాః యస్మిన్ తత్ తథోక్తం-శ్రియా కాంత్యా విహీనం-విధ్వస్తం విశీర్ణం రావణసన్న్యాసినే దత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః అయథాస్థానస్థితాః అజినకుశాః యస్మిన్ తత్ తథా-గ్రహణకాలే సీతాయా అవలంబితత్వేన విప్రవిద్ధబ్రసీకటం విపర్యస్తమున్యాస నాస్తరణం - శూన్యం సీతారహితం-విలలాప పర్యదేవయత్. ౭. విలాపమాహ ద్వాభ్యాం-హృతే త్యాది హృతా అపహృతా - నష్టా యాదృచ్ఛిక దర్శనం గతా - నిలీనా-వినోదాయ వ్యవహితా. అథవా నిర్జనతయా భీరు స్సతీ గూఢం వన మాగతా-పద్మినీం యాతా-స్నానార్థ మితి శేషః-నదీం గతేత్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯. యత్నా దితి. శోకాద్ధేతోః. ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే - అల

ఉత్పతన్నివ విక్షిపన్ హస్తా ద్యవయవాని తస్తతః క్షిపన్.౫.*తి.రుదంత మిత్యాదే రాశ్రమో విశే ష్యః.౭. హృతేతి. నష్టా అదర్శనం గతా-నిలీనా-వినోదాయ వ్యవహితా - నదీంగతే త్యత్ర ఇతి శబ్ద మధ్యాహృత్య యత్నాన్మృగయమాణో నాససాదేతి సంబంధః కార్యః. శోకేతి. శోకరక్తేక్షణః శోకా దున్మత్త ఇవ లక్ష్యతే-ఉన్మత్త ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దోఽస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్రసంబంధనీయః - శోక రక్తేక్షణ ఇవ శోకా దున్మత్త ఇవ-శోకా ద్భ్రమ న్నివ విలప న్నివ శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్యత ఇతిసంబంధః-వస్తుతస్తు నతాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః-అతఏవ సీతాదీన్ ప్రతివిలాపాదికం-సీతాన్వేష ణసమయే సీతా ముద్దిశ్య వృక్షమృగాదీన్ ప్రతిప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థం నట నంకృత మితి ప్రదర్శ యితు మేవ సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భ్రమ న్నివ ఉన్మత్త ఇవే త్యాదౌ తత్రతత్ర ఇవ శబ్దః ప్రయుక్తః అతఏవ శ్రీశుకోప్యాహ. శ్లో. 'రక్షోధమేనవృకవద్విపి నేసమ క్షం వైదేహరాజదుహితర్య పయాపితాయామ్, భ్రాత్రావనేకృపణవత్ప్రియయా వియుక్తః స్త్రీసంగి నాంగతిమితిప్రథయంశ్చచార మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ నకేవలం విభోః, కుతోఽన్యథా స్యాద్రమత స్స్వ ఆత్మన్ సీతాకృతాని వ్యసనానీశ్వరస్య, నవైస ఆత్మాత్మవతా మధీ శ్వర స్సక్త స్త్రిలోక్యాం భగవాన్ వాసుదేవః, నస్త్రీకృతం కశ్మల మశ్నువీత న లక్ష్మణంచాపి విహా తు మిచ్ఛతీ'తి. తథాచ స్కాందే ఉమాసంహితాయాం దేవాన్ ప్రతి విష్ణువచనం. 'అహం దాశరథి ర్భూత్వా హన్మి రావణ మాహవే-శ్రీమద్రామావతారేఽస్మిన్ అజ్ఞవత్క్రియతే మయా. తత్ర శ

శ్చాద్రిం నదాన్నదీం, బభూవ విలప న్రామ శ్శోకపంకార్ణవాప్లుతః. ౧౧. అపి కాచి త్త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా, కదంబ యది జానీషే శంస సీతాం శుభాననాం. ౧౨. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా పీతకౌశేయవాసినీ, శంసస్వ యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమ స్తనీ. ౧౩ అథవాఽర్జున శంస త్వం ప్రియాం తా మర్జునప్రియాం, జనకస్య సుతా భీరు ర్యది జీవతి వా నవా. ౧౪. కకుభః కకుభోరూం తాం వ్యక్తం జానాతి మైథిలీం, యథా పల్లవపుష్పాఢ్యో భాతి హ్యేష వనస్పతిః. ౧౫. భ్రమరై రుపగీతశ్చ యథా ద్రుమవరో హ్యయం, ఏష వ్యక్తం విజానాతి తిలక స్తిలకప్రియాం. ౧౬. అశోక శోకాపనుద శోకోపహతచేతసం, త్వ న్నా

మ్న్యతేత్యర్థః వృక్షా దితి. నదాత్ పశ్చిమప్రవాహాత్-శోకపఙ్కార్ణవాప్లుతో బభూవ. ౧౧. అశోక మోహాతిరేకేణా చేతనేషు చేతనబుద్ధ్యాతాన్ ప్రతిభాషతే-అపీత్యాదినా. కదంబాని కదంబపుష్పాణి ప్రియాణి యస్యా స్సా కదంబప్రియా - ప్రియా మత్కాన్తా- అపిః ప్రశ్నే ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదాన మనాదరకృత మితి మత్వాహ-కదంబేతి - శుభాననామితి చిన్నకీర్తనం కదంబప్రియే త్యనేన దర్శనసంభావనోచ్యతే. ౧౨. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశే త్యనేన కోమలాంగీత్వముక్తం-బిల్వోపమస్తనీ త్యనేన పద్మినీజాతి ర్యుక్తా - తదుక్తం రతిరహస్యే - పద్మినీలక్షణే. 'స్తనయుగ మపి యస్యా శ్శ్రీఫలశ్రీవిడంబి' ౧౩. అథవేతి. బిల్వేనానుక్తా అయం ముత్తరా న్నకథయతీ త్యర్జునవృక్షం పృచ్ఛతి - యది - జ్ఞాతం యదీత్యర్థః. ప్రతివచనాదానే నాయం న జానాతీతి మత్వా వృక్షాంతరే తద్జ్ఞానం సంభావయతి-కకుభ ఇతి. కకుభోఽర్జునవిశేషః - సచ స్త్రీణా మూరుతుల్యో భవతి-అత ఏవైవ ముచ్యతే కకుభోరు మితి-కేచి త్కరభోరు మితి వదంతి - తత్ప్రకృతే వ్యతిరిక్తం కదంబ కదంబప్రియా - బిల్వబిల్వోపమ స్తనీత్యేవ మప్యుచ్యతే-జ్ఞానే హేతు మాహ-యథేతి-అనేన పరిచయ సంభావనోక్తా - జానాతి కథం నకథయతీత్యర్థసిద్ధ మేవ ముత్తరత్రాపి శ్లోకే ద్రష్టవ్యం. భ్రమరై రితి. ఉపసమీపే గీతః-కృతవేదఘోష ఇతి ధ్వన్యతే-యథాయమనప్రకారేణ ఏవం భాతో ద్రుమవరోఽయం-తేన ప్రకారేణమన్యే ఏష జానాతి తిలకం అశోకేతి. వ్యవచనకరణాయ స్తౌతి శోకాపనుదేతి-పచాద్యచ్-గణాభావ ఆర్షః - త్వన్నామానం కురు అశోకం కురు-సందర్శనేన జ్ఞా

కా నకర్తవ్యా సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా, మస్మాయా మోహితం గతో మనుష్యం మామవేష్యతి, అన్యథాతస్య సానూనం నభవే ద్యత్ర కుత్రచి' దితి-కించ-బహువిధ మగఖప్రలాపస్య దేహ దావాత్మబుద్ధిపూర్వకత్వా త్తద్బుద్ధే రజ్ఞానమూలకత్వాత్-స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా సర్వలోకానాం ముక్తిప్రదానాయ-నృపరూపేణావతీర్ణస్య సచ్చిదానందఘనవిగ్రహస్య పరమాత్మన శ్శ్రీరామస్య - మాయాధిష్ఠాతుః పరమేశ్వరస్య భృగుశాపాదినా ప్యజ్ఞానగంధోప్యస్తీతి వక్తు మశక్యత్వా దేత ద్వివాహ వివాసాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థమేవ కృత మితి వేదితవ్యం - అన్యత్రా ప్యేతాదృశస్థలేష్వేవ మేవార్థోఽనుసంధేయః. ౧౧. అపి కాచి దితి. ౧౨. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా కోమలాంగీత్యర్థః. ౧౩. అథవేతి. అర్జునః కరవీరః-అర్జునప్రియాం కరవీరపుష్పప్రియాం. ని. 'కరవీర స్తదార్జున' ఇతి నిఘంటుః. ౧౪. * తి. కకుభో మరుదకః - కకుభస్య బహిస్త్వచోఽతి శ్లక్ష్ణత్వా త్తద్వత్ శ్లక్ష్ణోరూపం-తస్య జ్ఞాతృత్వోపపాదకం లతాపల్లవేత్యాది-తత్సంబంధం వినా కథ మియతీ సంపద స్యేతి భావః. ౧౫. తి. ఉప సమీపే గీతః క్రియమాణఝంకార ఇత్యర్థః-తథా ద్రుమవరో హ్యసీతి స్తౌతి తత ఉత్తర మలబ్ధ్వాన్యం ప్రత్యాహ-ఏష ఇతి-తత్ప్రియత్వాత్తద్ జ్ఞేయత్వసం

మానసం కురు శీఘ్రం ప్రియాసందర్శనేన మాం. ౧౭. యది తాల త్వయా దృష్టా పక్వతాలఫలస్తనీ, కథయస్వ వరారోహాం కారుణ్యం యది తే మయి. ౧౮. యది దృష్టా త్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమాం, ప్రియాం యది విజానీషే నిశ్శంకం కథయస్వ మే. ౧౯. అహో త్వం కర్ణికారాద్య సుపుష్పైశ్శోభసే భృశం, కర్ణికార ప్రియా సాధ్వీ శంస దృష్టా ప్రియా యది. ౨౦. చూతనీపమహాసాలాన్ పనసాన్ కురవాన్ ధవాన్, దాడిమానసనాన్ గత్వా దృష్ట్వా రామో మహాయశాః, మల్లికా మాధవీశ్చైవ చంపకాన్ కేతకీస్తథా, పృచ్ఛన్రామో వనే భ్రాంత ఉన్మత్త ఇవ లక్ష్యతే. ౨౨. అథవా మృగశాబాక్షీం మృగ జానాసి మైథిలీం, మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభి స్సహితా భవేత్. ౨౩. గజసా గజనాసోరూ ర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్, తాం మన్యే విదితాం తుభ్య మాఖ్యాహి వరవారణ. ౨౪. శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా,

వనేన-శోకనివృత్త్యర్థం ప్రియాం సందర్శయేత్యర్థః. తనిష్లోకీ. శోకో యస్మాన్న భవతి సః అశోక ఇతి వ్యుత్పత్తి మభిప్రేత్య శోకాపనుదేత్యుక్తిః. త్వన్నామానం శోకరహిత మిత్యర్థః. యది తాలేతి. పక్వతాలేతి సంబుద్ధ్యుక్తిః యదీతి. జంబు - అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం - ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధే రితి సులోపః - స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలౌపమ్యం. విజానీషే - చిహ్నైత ఇతి శేషః. ౧౯. అహో ఇతి. సుపుష్పై రితి ధార్మికత్వోక్తిః. ౨౦. చూతేతి. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రియాభేదా ద్రామపదద్వయం - నీపః కదంబః - కురవాన్ కురవకాన్ - రామః చూతాదీన్ గత్వా దృష్ట్వా పృచ్ఛన్ - ఆధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః - రామః ఉన్మత్తః చిత్తవిభ్రమవా నివ లక్ష్యతే అలక్ష్యత. ౨౨. ఇతి వృక్షాన్ పృష్ట్వా మృగాన్ పృచ్ఛతి - అథేతి. వృక్షాః కథయంతు-త్వంతు కథయేత్యాశయేనాథవాశబ్దప్రయోగః - మృగశాబస్య మృగబాలస్యాక్షిణీ ఇవాక్షిణీ యస్యా స్తాం మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతా మాహ - మృగేతి - మృగవ ద్వివిధం ప్రేక్షత ఇతి మృగవిప్రేక్షణీ - సహితా భవే దితి సంభావనాయాం లిఙ్. ౨౩. గజేతి. గజనాసోరూః కరికరోరూః-వరవారణ - వారణశ్రేష్ఠ హేగజ-తాం సీతాం తుభ్యం తవ విదితాం మన్యే శంకే - గజనాసోరూః - సా త్వయా యది దృష్టా భవే త్తదాఖ్యాహి. ౨౪. శార్దూలేతి. అత్ర తుల్యగతిత్వరూప స్సంబంధో బోధ్యః-న తే భయం శూరస్య తవ భయం నాస్తి-వి తేన పూర్వోక్తా స్సర్వే భీత్యా నప్రత్యూచు రితి రామస్యాశయః. ౨౪. పున రవస్థావిశేషం దర్శయతి - కింధా

భావనా. ౧౬. తి. త్వన్నామానం అశోకం కుర్విత్యర్థః-శోకాపనుదత్వా దేత త్కరణయోగ్యతా. ౧౭. ౧౮. యదీతి. స్నిగ్ధేన జంబూఫలౌపమ్యం-నతు వర్ణతః. * తి. నిశ్శంకం మరణాదికథనేపి శంకా నకార్యేతి భావః. ౨౦. చూతేతి. దాడిమా న్రామః పప్రచ్ఛేతి శేషః - అన్యథా ఉత్తరత్ర రామశబ్దోఽతిరిచ్యేత - యద్వా - చూతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - తత్రైకో రామశబ్దో యౌగికః - అన్యస్తు రూఢః - ఉన్మత్త ఇవ - వస్తుతస్తు నతూన్మత్త ఇత్యర్థః. ౨౨. అథవేతి. మృగవిప్రేక్షణీ - మృగఇవ వివిధం ప్రేక్షత ఇతి సథా భవేత్ - కి మితి శేషః. ౨౩. * తి. గజస్య వేత్తృత్వసంభావనా బీజం గజనాసోరుత్వం - యద్వా-ఉచ్చత్వా ద్దూరదర్శిత్వం. ౨౪. లీలాగతిసామాన్యలక్షణసంబంధ మపకల్ప్య శార్దూలం పృచ్ఛతి - శార్దూలేతి. ౨౫. * తి. అతివిరహావశా

మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ న తే భయమ్. ౨౫. కింధావసి ప్రియే దూరం దృష్టాసి కమలేక్షణే, వృక్షేణాచ్ఛాద్య చాత్మానం కిం మాం న ప్రతిభాషసే ౨౬. తిష్ఠతిష్ఠ వరారోహే న తేఽస్తి కరుణా మయి, నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి కిమర్థం మాముపేక్షసే ౨౭ పీతకౌశేయకేనాసి సూచితా వరవర్ణిని, ధావంత్యపి మయా దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్తి సౌహృదమ్ ౨౮. నైవ సా నూనమథవా హింసితా చారుహాసినీ, కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం హి మాం నూనం యథోపేక్షితుమర్హతి. ౨౯. వ్యక్తం సా భక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశితాశనైః, విభజ్యాంగాని సర్వాణి మయా విరహితా ప్రియా. ౩౦ నూనం తచ్ఛుభదంతోష్ఠం సునాసం చారుకుండలం, పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం. ౩౧. సాహి చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గ్రైవేయశోభితా, కోమలా విలపంత్యాస్తు కాంతాయా భక్షితా శుభా. ౩౨. నూనం విక్షిప్యమాణౌ తౌ బాహూ పల్లవకోమలౌ, భక్షితౌ వేపమానాగ్రౌ సహస్తాభరణాంగదౌ. ౩౩. మయా విరహితా బాలా రక్షసాం భక్షణాయ వై, సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా. ౩౪. హా లక్ష్మణ మహాబాహో పశ్యసి త్వం ప్రియాంక్వచిత్, హా ప్రియే క్వగతా భద్రే

వసీతి. ప్రియే కిమర్థం ధావసి ధావంతీ దృష్టాసి నూనం-అథాపర్యవసానాత్ - వృక్షేణేతి - ఇయంత పూర్వాపేక్షయాతిరిక్తం దర్శనానంతరం. ౨౬. ౨౭. పీతేతి. అంతర్హితాపి పీతకౌశేయకేనాసి - ఇద మపి ప్రత్యయాంతరం - పున రపి ప్రత్యయాంతర మాహ - ధావంత్యపీతి. ౨౮. అత్ర సర్వాత్మనా దర్శనాభావాత్ ప్రకారాంతర ముత్ప్రేక్షతే - నైవేతి. అథవా-సాత్ర నైవవిద్యతే - కింతు హింసితా - అత్ర హేతు మాహ - కృచ్ఛ్ర మితి కృచ్ఛ్రం దుఃఖం ప్రాప్తం - మాం యథా యేనప్రకారేణ ఉపేక్షితుం నార్హతి - నూనం-తేన ప్రకారేణ హింసితైవ నూనం. ౨౯. ఏత దేవ దృఢయతి - వ్యక్త మితి. ౩౦. వక్ష్యమాణదశా మనుసంధాయ ప్రలపతి-నూన మితి పూర్ణచంద్ర మివగ్రస్తం - రాహుగ్రస్తం పూర్ణచంద్ర మివ స్థిత మిత్యర్థః-ఏవం భూతం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం నూన మిత్యన్వయః. ౩౧. సాహీతి. గ్రైవేయకం - కంఠభూషణం - తేన ఉక్తలక్షణా గ్రీవా సా భక్షితా భవేదిత్యన్వయః. ౩౨ నూన మితి. హస్తాభరణం - కటకం. ౩౩. మయేతి.

త్సర్వత స్తద్భ్రమావస్థాం నాటయతి-కి మితి. ౨౬. * తి. నాత్యర్థం హాస్యశీలాసి నాత్యంతం పరిహాసశీలాసి కిమర్థ మితి - ఇతఃపర మదర్శనే మృతి రేవ ప్రసక్తేతి భావః. ౨౭. పీతేతి. పీతకౌశేయకేన పీతాంబరేణ సూచితా సీతి మోహాత్ తత్ప్రతిభానం-నిరంతర కామినీభావనాయాం కాముకస్య కామినీసాక్షాత్కార ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౨౮. నైవేతి. అథవా సా నూనం నైవ - కింతు చారుహాసినీ హింసితా - యద్యహింసితా తదా కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం దుఃఖగతం మాం యథా యేనప్రకారేణ నోపేక్షితుం అర్హతి నూనం నార్హత్యేవేత్యర్థః. ౨౯. ఉక్త మేవార్థం ప్రపంచయతి. వ్యక్త మితి. ౩౦. నూన మితి. గ్రస్తం రక్షోభి రితి శేషః. ౩౧. సేతి. గ్రైవేయకం కంఠభూషణం-భక్షితా రాక్షసై రితి శేషః. ౩౨. * తి. విక్షిప్యమాణౌ ఇత స్తతః క్షిప్యమాణౌ. ౩౩. మయేతి. రక్షసాం భక్షణాయ బాలా సీతా మయా విరహితా-అత ఏవ బహుబాంధవా. సార్థేన పథికసంఘేన పరిత్యక్తా స్త్రీవ భక్షితా - రాక్షసై రితి శేషః. ౩౪. హా లక్ష్మణేతి. ఇతి విలాపేతి శేషః ఉత్తరత్ర విలప న్ని

నా సీతే పునస్తదా ౩౨ ఇత్యేవం విలపన్ రామః పరిధావన్వనాద్వనం, క్వచి దుద్భ్రమతే వేగాత్ క్వచిద్విభ్రమతే బలాత్, క్వచిన్మత్త ఇవాభాతి కాంతా న్వేషణతత్పరః. ౩౩ స వనాని నదీః శైలాన్ గిరిప్రస్రవణాని చ, కాననాని చ వేగేన భ్రమత్యపరిసంస్థితః. ౩౪ తథా స గత్వా విపులం మహద్వనం పరీత్య సర్వం త్వథ మైథిలీం ప్రతి, అనిష్ఠితాశః స చకార మార్గణే పునః ప్రియాయాః పరమం పరిశ్రమం ౩౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే - షష్టితమ స్సర్గః

దృష్ట్వాశ్రమపదం శూన్యం రామో దశరథాత్మజః, రహితాం పర్ణశా లాంచ విధ్వస్తా న్యాసనాని చ, అదృష్ట్వా తత్ర వైదేహీం సంనిరీక్ష్య చ సర్వశః,

[illegible] ... ౩౩. క్వచి [illegible] ... ౩౪. స ఇతి. [illegible] ... ప్రస్రవణాని గిరిప్రస్రవణాని. [illegible] ... ౩౫. తథేతి. స రామః - తథా [illegible] ... విపులం [illegible] - మహత్ [illegible] వనం గత్వా - సర్వం వనస్య [illegible] - పరీత్య [illegible] - అథ మైథిలీం ప్రతి మైథిలీలాభం ప్రతి - అనిష్ఠితాశః [illegible] ... మార్గణే [illegible] పరిశ్రమం చకార. ౩౬. ఇతి శ్రీ [illegible] ... శ్రీరామాయణ [illegible] ... అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

అథ రామస్య [illegible] ... షష్టితమే - సర్గే - [illegible] ... సీతారహితం - [illegible] ... రావణా [illegible] ... సర్వశః సర్వత్ర - తత్ర వనప్రదేశే - వైదేహీం సంనిరీక్ష్య [illegible] ... ౩౩. క్వచి దితి. ఉద్భ్రమతే [illegible] - విభ్రమతే [illegible] - క్వచి [illegible] ... సీతా [illegible] ... ౩౪. స ఇతి. [illegible] ... వనాని [illegible] ... ౩౫. తథేతి. అనిష్ఠితాశః [illegible] ... మార్గణే - పునః [illegible] ... ౩౬. ఇతి శ్రీ [illegible] ... శ్రీరామాయణ [illegible] ... అరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

దృష్ట్వేతి. [illegible] - సీతా [illegible] ... ప్రవిద్ధాని [illegible] ప్రక్షిప్తాని-

ఉవాచ రామః ప్రామృశ్య ప్రగృహ్య సుచిరౌ భుజౌ. ౨. క్వను లక్ష్మణ వైదేహీ కంవా దేశ మితో గతా, కేనాహృతా వా సౌమిత్రే భక్షితా కేనవా ప్రియా. 3. వృక్షేణాచ్ఛాద్య యది మాం సీతే హసితు మిచ్ఛసి, అలం తే హసితేనాద్య మాం భజస్వ సుదుఃఖితం ౪. యైః సహ క్రీడసే సీతే విశ్వస్తై ర్మృగపోతకైః, ఏతే హీనా స్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయం త్యస్రావిలేక్షణాః. ౫ సీతయా రహితోఽహం వై నహి జీవామి లక్ష్మణ. ౬॥ మృతం శోకేన మహతా సీతాహరణజేన మాం, పరలోకే మహారాజో నూనం ద్రక్ష్యతి మే పితా. ౭॥ కథం ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య మయా త్వమభియోజితః, అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సకాశ మిహాగతః, కామవృత్తమనార్యం మాం మృషావాదిన మేవ చ, ధిక్త్వా మితి పరే లోకే వ్యక్తం వక్ష్యతి మే పితా. ౮॥ వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథం, మా మిహోత్సృజ్య కరుణం కీర్తిర్నరమివానృజుం, క్వగచ్ఛసి వరారోహే మాం నోత్సృజ సుమధ్యమే, త్వయా విరహిత శ్చాహం మోక్ష్యే జీవిత మాత్మనః ౧౦॥ ఇతీవ విలప న్రామ స్సీతాదర్శనలాలసః, నదదర్శ సుదుఃఖార్తో రాఘవో జనకాత్మజాం.

పున రపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్ - ప్రామృశ్య సీతా ముద్దిశ్య రామో ఉవాచ - భుజగ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః-ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య. ౨. క్వేతి. క్వను అత్ర వనే కుత్ర ప్రదేశే వర్తతే - కంవా దేశాంతరం గతా. 3. వృక్షేణేతి. ఆచ్ఛాద్య స్వ మితి. శేషః హసితుం అంతర్హితాం మాం జ్ఞాతు మసమర్థోఽసీత్యేవం పరిహసితుం-అద్య శోకకాలే. ౪. యైరితి. క్రీడసే క్రీడసి-విశ్వస్తైః చిరోపలాలనేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః - మృగపోతకైః బాలమృగైః. ౫. 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభ' ఇత్యమరః - ధ్యాయంతి త్వా మితి శేషః- కిమపి ధ్యాయంతీవేవా. ౫. సీతయేతి. ఇద మర్ధమేకం వాక్యం. ౬॥. మృత మితి. పరలోకే స్వర్గే. ౭॥. కథ మితి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్ష వనవాసప్రతిజ్ఞాం-సంశ్రుత్య అంగీకృత్య మయా అభియోజితః నియుక్తః త్వం- తం కాల మపూరయిత్వా కథ మాగతః - కామవృత్తం యథేష్టాచారం-అనార్యం దుర్జనం మాం- ధిక్ త్వా మితి వక్ష్యతి - అహో ముపాలంభయోగ్యమేవ - కామవృత్తత్వాదితి భావః. ౮॥. వివశ మిత్యాదిశ్లోకద్వయం. వివశం అస్వాధీనం - త్వత్పరతంత్ర మిత్యర్థః - కరుణం యథా భవతి తథా ఉత్సృజ్య - త్యాగకాలేపి తవ దయాస్త్యేవేతి భావః - అనృజుం కపటాచారం - మాం నోత్సృజ సుమధ్యమే-ఇదం మదుత్సర్జనం త్వల్లక్షణస్యానురూప మితి భావః - ఉత్సర్జనే [illegible] ఇత్యత్రాహ - త్వయేతి. ౧౦॥. ఇతీవేతి. ఏవం ప్రకారేణేత్యర్థః. లాలసః సాభిలాషః. ౧౧॥. ఆసాదయమాన మిత్యాది సార్ధశ్లోక మేకాన్వయః. అపాకృష్టవంత మిత్యర్థః - అత్యర్థం [illegible]

ప్రామృశ్య హా ఇతి శబ్దం కృత్వా - బాహూ ప్రగృహ్య ఉత్క్షిప్య. ౨. తి. తదే [illegible] - క్వేతి. వృక్షేణేతి. వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య. ౪. యైరితి. విశ్వస్తైః చిరకాలసహవాసేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః- ధ్యాయంతి త్వా మితి శేషః - అస్రావిలేక్షణాః అశ్రుకలుషనేత్రాః. ౬॥. ౭॥. కథ మితి. ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్షవనవాసప్రతిజ్ఞా మభియోజితః నియుక్తః. ౮॥. తి. పున స్సీతా ముద్దిశ్య ప్రలపతి - వివశ మితి. అనృజుం కపటసంచారిణం నర మివ మా ముత్సృజ్య క్వ గచ్ఛసి -

౧౨. అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజం, పంక మాసాద్య
విపులం సీదంత మివ కుంజరం, లక్ష్మణో రామమత్యర్థ మువాచ హిత కామ్యయా
౧౩. మా విషాదం మహాబాహో కురు యత్నం మయా సహ, ఇదంచ హి వనం
శూర బహుకందరశోభితం. ౧౪. ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తా చ మైథిలీ, సా
వనంవా ప్రవిష్టా స్యా న్నళినీంవా సుపుష్పితాం. ౧౫. సరితంవాపి సంప్రాప్తా మీన
వంజుళసేవితాం, స్నాతుకామా నిలీనా స్యా ద్ధాసకామా వనే క్వచిత్. ౧౬.
విత్రాసయితుకామా వాలీనా స్యా [illegible] వనే క్వచిత్, జిజ్ఞాసమానా వైదేహి
త్వాం మాంచ పురుషర్షభ ౧౭. తస్యా హ్యన్వేషణే శ్రీమన్ క్షిప్ర మేవ యతా
వహై. ౧౮. వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా, మన్యసే యది కాకుత్స్థ
మాస్మ శోకే మనః కృథాః. ౧౯. ఏవ ముక్తస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన సమాహితః,
సహ సౌమిత్రిణా రామో విచేతు ముపచక్రమే. ౨౦. తౌ వనాని గిరీం శ్చైవ సరి
తశ్చ సరాంసిచ, నిఖిలేన విచిన్వానౌ సీతాం దశరథాత్మజౌ. ౨౧. తస్య శైలస్య

త్యన్వయః. ౧౩. మా విషాద మిత్యాది విషాదం మాకురు - అన్వేషణే యత్నం కుర్విత్యర్థయ. త్రా
న్వయః - అన్వేషణయోగ్యతా మాహ - ఇదం హీతి. బహుకందరైః [illegible] శోభితం. ౧౪. ప్రియేతి. ప్రియః కాననసంచారో యస్యాః సా - వనోన్మత్తా చ - వనం జలం. వి.
'జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః - వనేన వనదర్శనేన - ఉన్మాదవతీ - అతి ప్రియవతీత్యర్థః - యు
ధాక్రమం [illegible] మాహ - సేతి. ౧౫. సరిత మితి. వంజుళై వేతసైః సరితం స్నాతుకామా
సంప్రాప్తాస్యాత్ - హాసకామా పరిహాసకామా. క్వచి ద్వనే నిలీనా స్యాదిత్యన్వయః. ౧౬. విత్రాసయితు
కామేతి. పూర్వం హాసార్థం [illegible] - అత్ర విత్రాసనార్థ మితి భేదః - మాంత్వాంచ జిజ్ఞాస
మానా - అవయో రన్వేషణానిపుణత్వం జిజ్ఞాసమానేత్యర్థః. ౧౭. తస్యా ఇత్యర్థం [illegible]. శ్రీమన్
భార్యావియోగేపి లక్ష్మీం [illegible] తే నాస్తీతి భావః. ౧౮. వన మితి. యది మన్యసే [illegible] చి
నువః - త్వం శోకే మనో మాకృథాః. ౧౯. ఏవ మితి. లక్ష్మణేనైవ ముక్తః - అత ఏవ సమాహితః
కృతచిత్తసమాధానః - విచేతుం అన్వేష్టుం. ౨౦. తా వితి. వనాని [illegible] - పుష్పాద
చయవ్యగ్రాత్ర సన్నిహితా భవేదితి - గిరీన్ - విచిత్రధాతుసంగ్రహణార్థాత్ర భవేదితి - సరితః హంస
కారండవాది లలితపులినతయా తదవలోకనకుతుకిని భవే దితి - సరాంసి చ [illegible]
తయా తద్విహారపరాత్ర భవేదితి - నిఖిలేన - భావప్రధానో నిర్దేశః - [illegible] - విచిన్వానౌ
సీతా నలబ్ధేతి కర్తవ్యాంతరా నభవతః - తౌ దశరథాత్మజౌ - నద్యాం [illegible] తూష్ణీం తిష్ఠంతౌ నభవ
తః - మృదుప్రకృతికత్వాత్ - నైవ తౌ [illegible] ఇతి వక్ష్యమాణ మత్రా న్వయముచ్యతే. తదుక్తం.
౨౧. తస్యేతి. తస్య శైలస్య ప్రస్రవణగిరేః - సానూని ప్రస్థాని - శిఖరాణి శృంగాణి. ౨౧.

దృష్ట్వేవాహ - [illegible]. ౨౦. ౧౨ అనాసాదయమాన మితి. అనాసాదయమాన మప్రా
ప్నువానం. ౧౩ మా విషాద మితి. కురు యత్నం అన్వేషణ ఇతి శేషః. ౧౪. ప్రియేతి. ప్రియః కానన
సంచారా - ప్రియః కాననసంచారో యస్యాః సా - వనోన్మత్తా - వనసంచారశీలా. ౧౫. * తి.
వంజుళై వేతసైః - సంభావనాయాం [illegible]. ౧౬. విత్రాసయితు కామేతి. జిజ్ఞాసమానా జ్ఞాతు మిచ్ఛంతీ-
కథం స్యాదితి మితి శేషః. * తి. విత్రాసయితుకామా - అస్తీ తితి శేషః. ౧౮. వన మితి. హే
కాకుత్స్థ సీతాన్వేషణం సమీచీనం మన్యసే యది - తర్హి విచినువః. ౧౯. * తి. విచేతు మన్వేష్టుం.

సానూని గుహాశ్చ శిఖరాణిచ, నిఖిలేన విచిన్వానౌ నైవ తా మభిజగ్మతుః. ౨౧½. విచిత్య సర్వత శ్శైలం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, నేహ పశ్యామి సౌమిత్రే వైదేహీం పర్వతే శుభాం ౨౨½. తతో దుఃఖాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వాక్య మబ్రవీత్, విచర న్దండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం ౨౩½ ప్రాప్స్యసి త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజాం, యథా విష్ణు ర్మహాబాహు ర్బలిం బద్ధ్వా మహీ మిమాం. ౨౪½. ఏవము క్తస్తు సౌహార్దా ల్లక్ష్మణేన సరాఘవః, ఉవాచ దీనయా వాచా దుఃఖాభిహతచేతనః. ౨౫½. వనం సర్వం సువిచితం పద్మిన్యః ఫుల్లపంకజాః, గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకందరనిర్ఝరః ౨౬½. నహి పశ్యామి వైదేహీం ప్రాణేభ్యోఽపి గరీయసీం ౨౭. ఏవం స విలపన్ రామ స్సీతాహరణకర్శితః, దీన శ్శోకసమావిష్టో ముహూర్తం విహ్వలోఽభవత్. ౨౮. సంతప్తో హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధి ర్విచేతనః, నిషసాదాతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాశీతమాయతం. ౨౯. బహుళం సతు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః, హా ప్రియేతి విచుక్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః ౩౦. తం తత స్సాంత్వయామాస లక్ష్మణః ప్రియబాంధవః, బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః. ౩౧. అనాదృత్యతు తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం, అపశ్యం స్తాం ప్రియాం సీతాం ప్రా

విచిత్యేతి. శైలం పర్వతః పర్వత శ్శైలే-ఉభయపర్వతసానువిద్వితీయా-అంతే ఇతికరణం. ౨౨½. తత ఇతి. దీప్తతేజస మితి వక్ష్యమాణసీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః. ౨౩½. ప్రాప్స్యసీతి. సీతాపహర్తారం బద్ధ్వేతి శేషః. ౨౪½. ఏవ మితి. దుఃఖాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః. ౨౫½. వనమితి. పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తి విపరిణామః కార్యః. ౨౬½. నహీత్యర్ధమేకం వాక్యం. ౨౭. ఏవ మితి. విహ్వలః పరవశః. ౨౮. సంతప్త ఇతి. అవసన్నాంగః కృశాంగః - గతబుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః - విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘ మితి నిశ్శ్వసక్రియావిశేషణం. ౨౯. బహుళ మితి. విచుక్రోశ ఉచ్చైస్స్వరేణాహూతవాన్. ౩౦. త మితి. ప్రశ్రితం వినయ మితి క్రియావిశేషణం - ప్రశ్రితాంజలి ర్బద్ధాంజలిః. అనాదృత్యేతి. లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్చ్యుతం లక్ష్మణోక్త మిత్యర్థః - పునః ప్రాక్రోశత్ ఉచ్చైర్వక్తుమారేభే. అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

౨౦½. తస్యేతి. తస్య శైలస్య ప్రస్రవణనామ్నః. ౨౧. ౨౨½. * తి. నేహ పశ్యామి వైదేహీ మిత్యుక్తేఽపి పున ర్విలాపపరిహారాయ లక్ష్మణోఽవదదిత్యాహ-తత ఇతి. ౨౩½. * తి. దండకారణ్యం విచరన్ త్వం సీతాం ప్రాప్స్యసి-తత్ర దృష్టాంతో యథా విష్ణు రితి. ౨౪½. ౨౫½. తి. అద్య లక్ష్మణైవం కృతం కరణే నకిమిత్యాహ - వన మితి. ౨౬½. ౨౭. ఏవ మితి. విహ్వలః పరవశః. ౨౮. సంతప్త ఇతి. సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాఠః - గతబుద్ధిః జ్ఞానశూన్యః - విచేతనః చేష్టారహితః. ౨౯. *. తి. హా ప్రియేతీతి ఇకారలోప ఆర్షః. ౩౦. * తి. ప్రశ్రితో వినయోపేతః ప్రశ్రితాంజలి ర్బద్ధాంజలిః. ౩౧. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

క్రోశ త్స పునఃపునః. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏక షష్టితమస్సర్గః.

సీతా మపశ్య న్ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః, విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః. ౧. పశ్య న్నివ సతాం సీతా మపశ్య న్మదనార్దితః. ఉవాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచం. ౨. త్వ మశోకస్య శాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే, ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ. ౩. కదలీకాండసదృశౌ కదళ్యా సంవృతౌ శుభౌ, ఊరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూహితుం. ౪. కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి సేవసే, అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై. ౫. పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మే ప్రియే, అయం స్వభావః పరిహాసోపి సాధు దేవి నరోచతే ౬. విశేషేణాశ్రమస్థానే హాసోఽయం నప్రశస్యతే, అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే ౭. ఆగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి శూన్యోఽయ ముటజ స్తవ. ౮. సువ్యక్తం రాక్షసై స్సీతా భక్షితా వా హృ

అథ రామస్య. 'వృక్షేన స్సంగసంకల్పాతిగిరిష్వపి కారణేషు, స్త్రీ తాప్యగోమ్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశ' ఇత్యుక్తా స్వవస్థా స్వరితిం నామ షష్ఠీ మవస్థాం ప్రదర్శయతి ద్విషష్టితమే - సర్గే సీతా మిత్యాది. ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మావిరుద్ధకామస్యానింద్యత్వ ముక్తం - మహాబాహురిత్యర్థ్యబాహుత్వ ముచ్యతే - కమలలోచన ఇత్యనేన సముద్రపద్మసామ్యా దశ్రుకాలుష్య ముచ్యతే - కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనాచైతన్యం యస్య స తథా. ౧. పశ్యన్నివేతి. పురోవర్తిత్వాభావేన సీతా మపశ్య న్నపి - మదనార్దితో మదనపరవశః - తాం పశ్య న్నివ సంబోధ్యోవాచ - తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం - గద్గదకంఠత్వాదితి భావః - యద్వా - విలాపసంబంధా దస్మాభి ర్వక్తు మశక్యం - అనువదితు మశక్య మిత్యర్థః. ౨. పశ్యన్నివే త్యుక్త ముపపాదయతి - సాక్షా త్త్వ మిత్యాది పంచభిః - త్వం అశోకస్య శాఖాభిః పుష్పితతయా స్వర్ణవన్నిభైః - స్వయం పుష్పప్రియతయా స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి - కిం తేనావరణేన మయా దృష్టత్వాదితి భావః. ౩. కదళీతి. కదళీకాండసదృశౌ కదళీదండతుల్యత్వేన - కదళ్యాసంవృతౌ వపి తే ఊరూ పశ్యామి-తేన తౌ - నిగూహితుం ఆచ్ఛాదితుం - నశక్తాసి - దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదితి భావః. ౪. కర్ణికారేతి. హసంతీ హాస్యార్థం కర్ణికారవనం సేవసే. ౫. పరిహాసేనేతి. హే సీతే పరిహాసేన కిం కిం ప్రయోజనం హి యస్మాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే మహ్యం నః పూర్వం ప్రియః అయం పరిహాసః - సాధు సమ్యక్ నరోచతే. ౬. విశేషేణేతి. శీలం స్వభావః-పరిహాసేన ప్రీణాతీతి పరిహాసప్రియం-ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కః. ౭. ఆగచ్ఛేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౮. సువ్యక్త మితి. హా క్లేశౌ - ఉపసంప్రాప్తి

సీతా మితి. కామోపహతచేతనః - కామేన సీతావియోగజనితవ్యామోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనాచైతన్యం యస్య సః. ౧. పశ్య న్నివేతి. పురోవర్తిత్వాభావేన సీతా మపశ్య న్నపి మదనార్దితో మదనపరవశ స్తాం పశ్య న్నివ సంబోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం గద్గదకంఠత్వా ద్వాక్య ముహవాచేతి సంబంధః. ౨. * తి. తే తవ సీతాయాః. ౩. కదళీతి. కదళీస్కంధః కదళీకాండం. ౪. * తి. తతో వనాంతరం గచ్ఛతీతి భ్రమ న్నాహ-కర్ణికారేతి. ౫—౮. * పున ర్భ్రమసిద్ధ

తాపి వా, నహి సా విలపంతం మా ముపసంప్రతి లక్ష్మణ. ౮౹. ఏతాని మృగ యూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ, శంసంతీవహి వైదేహీం భక్షితాం రజనీచరైః. ౯౹. హా మమార్యే క్వయాతాసి హా సాధ్వి వరవర్ణిని, హా సకామా త్వయా దేవి కైకయీ సా భవిష్యతి. ౧౦౹ సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతా ముపాగతః, కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్య మంతఃపురం పునః. ౧౧౹. నిర్వీర్య ఇతి లోకో మాం నిర్దయశ్చేతి వక్ష్యతి, కాతరత్వం ప్రకాశం హి సీతాపనయనేన మే ౧౨౹. నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం మిథిలాధిపం, కుశలం పరిపృచ్ఛంతం కథం శక్ష్యే నిరీక్షితుం. ౧౩౹. విదేహరాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా, సుతా స్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశ మేష్యతి ౧౪౹. అథవా నగమిష్యామి పురీం భరతపాలితాం, స్వర్గోపి సీతయాహీన శ్శూన్య ఏవ మతో మమ. ౧౫౹. మా మిహోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛాయోధ్యాం పురీం శుభాం, నత్వహం తాం వినా సీతాం జీవేయం హి కథంచన. ౧౬౹. గాఢ మాశ్లిష్య భరతో వాచ్యో మద్వ చనా త్త్వయా, అనుజ్ఞాతోఽసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరాం. ౧౭౹. అంబా చ మమ కైకేయీ సుమిత్రాచ త్వయా విభో, కౌసల్యాచ యథాన్యాయ మభి వాద్యా మమాజ్ఞయా. ౧౮౹. రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవతా సూక్తకారిణా. ౧౯. సీతాయాశ్చ వినాశోఽయం మమ చామిత్రసూదన, విస్తరేణ జనన్యా మే వినివేద్య స్త్వయా భవేత్. ౨౦. ఇతి విలపతి రాఘవే సుదీనే వన ముప గమ్య తయా వినా సుకేశ్యా, భయవికలముఖస్తు లక్ష్మణోఽపి వ్యథితమనా భృశ

ఉపేక్షత ఇత్యర్థః. ౮౹. ఏతానీతి. శంసనప్రకారః సాశ్రునేత్రాణీతి. ౯౹. హేతి. [illegible] - ఆర్యే పూజ్యే లోకైరితి శేషః - సకామా - సాఫల్యేష్టా - [illegible] ఇతి భావః. ౧౦౹. సీత యేతి. సీతాం వినా గతత్వా చ్ఛూన్యం. ౧౧౹. నిర్వీర్య ఇతి. [illegible] శక్తే రితి భావః. ౧౨౹. నివృత్తేతి. నివృత్తవనవాస [illegible] - '[illegible]' ఇతి శబ్దార్ణవే-నిరీక్షితుం-ప్రతివక్తుం మితరామితి భావః. ౧౩౹. విదేహేతి. [illegible]. ౧౪౹. అథవేతి. భరతపాలితాం - సుసమృద్ధా మపీత్యర్థః. ౧౫౹. మా మితి. [illegible] నాపీత్యర్థః. ౧౬౹. గాఢ మితి. పాలయేతి వాచ్య ఇత్యన్వయః. ౧౭౹. [illegible] కథాగ్రహాత్. ౧౮౹. రక్షణీయేత్యర్థ. సా కౌసల్యా. ౧౯. సీతాయాశ్చేతి. మమ [illegible] - భావితి శేషః. ౨౦. ఇతీతి. తయా విశాకృతం వన ముపగమ్యేత్యర్థః - సుకేశ్యేతి [illegible] - భయ వికలముఖః వివర్ణముఖః - ఆతురః క్షతశరీరః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ

త్యావా సువ్యక్త మితి. ఉపసంప్రతి [illegible] ఇత్యర్థః. ౮౹. * గి. భక్షితాం శంసం తీవ - తత్ర బీజం సాశ్రునేత్రాణీతి. ౯౹.—౧౧౹. నిర్వీర్య ఇతి. [illegible] అధీరత్వం. ౧౨౹. ౧౩౹. * తి. తయా సీతయా విరహితం హీనం. [illegible] - [illegible] కృతార్థ స్స తత్రైవ వసతా దిత్యర్థ మధికం [illegible] - [illegible] వసతా దితి లోట్ వ్యత్యయేన-యత్ర [illegible] స్వర్గ ఏవ [illegible] - [illegible]. ౧౪౹. * తి. పక్షాంతర మాదత్తే-అథవేతి. ౧౫౹—౨౦. ఇతీతి. భయవికలముఖః [illegible] వివర్ణముఖః. ౨౧.

మాతురో బభూవ. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః కామేన శోకేన చ పీడ్యమానః, విషాదయన్ భ్రాతర మార్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రం. ౧. స లక్ష్మణం శోకవశాభిపన్నం శోకే నిమగ్నో విపులేతు రామః, ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూప ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకం. ౨. నమద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ మన్యే ద్వితీయోఽస్తి వసుంధరాయాం, శోకేన శోకోహి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ. ౩. పూర్వం మయా నూన మభీప్సితాని పాపాని కర్మాణ్యసకృత్కృతాని, తత్రాయ మద్యాపతితో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి. ౪. రాజ్యప్రణాశ స్స్వజనై ర్వియోగః పితుర్వినాశో జననీవియోగః, సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగ మాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని. ౫. సర్వంతు

భూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

అథ తాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే సర్గే-సరాజపుత్ర ఇత్యాది. కామేన ప్రియాస్మరణజన్యేన - శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన - భ్రాతరం భూయో విషాదయన్ ఆర్తరూపః పీడితశరీరః - సరామః తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ - స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకంగత ఇత్యర్థః. ౧. సఇతి. విపులే శోకే నిమగ్నః-లక్ష్మణశోకదర్శనజశోకేన విపులే శోకే సీతాశోకే - నిమగ్నః వ్యసనానురూపం లోకస్య దుఃఖప్రసంగోచితం ఉష్ణం యథాతథా వినిశ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్యమువాచ. ౨. నేతి. ద్వితీయో మద్విధో దుష్కృతకర్మకారీ పాపకర్మకారీ-వసుంధరాయాం నాస్తీతి మన్యే. శోకేనేతి-నమద్విధ ఇత్యాదినోక్త మనేనార్థేన స్పష్టీక్రియతే-పరంపరాయాః పరంపరారూపేణాగతః శోకేన శోకః శోకాచ్ఛోకః-హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి-మనోఽధిష్ఠానం హృదయం. ౩. ఏవం శోకపారంపర్యే హేతు ముత్ప్రేక్షతే-పూర్వ మితి. పూర్వం పూర్వజన్మని-అభీప్సితాని ప్రార్థితాని - తత్ర తేషు పాపేషు-విపాకః కార్యోన్ముఖ్యం-ఆపతితః ప్రాప్తః. దుఃఖాని పరిగణయతి - రాజ్యేతి. రాజ్యప్రణాశో రాజ్యభ్రంశః - స్వజనైః బంధుభిః-సర్వాణీతి సామాన్యే నపుంసకం-శోకవేగం శోకరాశిం - ప్రవిచింతితాని స్మృతాని. ౫. సర్వ మితి. శూన్యం నిర్జనం-వన

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

స ఇతి. ఇష్టవియోగజః శోకః కామజం చిత్తవివశత్వం మోహః. ౧. * తి. శోకవశేన అభిపన్నం పీడితం విపులేతి రామ ఇతి పాఠే అతిశయితే శోకే ఇత్యర్థః - వ్యసనానురూపం లోకస్య దుఃఖప్రసంగే ఉచితం. ౨. నమద్విధ ఇతి. శోకేనేతి సహార్థే తృతీయా - సహశబ్దాప్రయోగేపి వృద్ధో యూనేతి నిపాతనా ద్భవతి - పరంపరాయాః పఙ్క్త్యాః - యద్వా-పరంపరాకారేణ శోకేన సహ పర శోకః హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి - మనసోఽధిష్ఠానం హృదయం. ౩. పూర్వమితి. విపాకః కర్మపరిపాకః ఫల మితి యావత్ - దుఃఖేన సహ దుఃఖం విశామి దుఃఖపరంపరా మనుభవామీత్యర్థః. ౪. తాన్యేవ దుఃఖాని పరిగణయతి - రాజ్యప్రణాశ ఇత్యాది. సర్వాణీతి - సామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః - శోకవేగ మాపూరయంతి-ఇదానీంతన మితి శేషః. ౫. సర్వమితి.

దుఃఖం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వనమేత్య శూన్యం, సీతావియోగాత్పునరప్యుదీర్ణం కాష్ఠైరివాగ్నిస్సహసాప్రదీప్తః. ౬. సా నూన మార్యా మమ రాక్షసేన బలాద్ధృతా ఖం సముపేత్య భీరుః, అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా భయేన విక్రందితవత్యభీక్ష్ణం. ౭. తౌ లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితా వుత్తమచందనస్య, వృత్తౌ స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ నూనం ప్రియాయా మమ నాభిభాతః. ౮. తచ్ఛ్లక్ష్ణసువ్యక్తమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితకేశభారం, రక్షోవశం నూన ముపాగతాయా న భ్రాజతే రాహుముఖే యథేందుః. ౯. తాం హారపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః, రక్షాంసి నూనం పరిపీతవంతి విభిద్య శూన్యే రుధిరాశనాని. ౧౦. మయా విహీనా విజనే వనే యా రక్షోభి రాహృత్య వికృష్యమాణా, నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా ముక్తవత్యాయతకాంతనేత్రా. ౧౧. అస్మి న్మయా సార్ధ ముదారశీలా శిలాతలే

మేత్య స్థితస్య మమ - శరీరే శాంతం - శరీరక్లేశేన విస్మృత మిత్యర్థః - ఉదీర్ణం ఉద్రిక్తం - ప్రదీప్తోఽగ్నిః పునః కాష్ఠై రివ. ౬. సేతి. మమ సంబంధినీ - ఆర్యా - సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలాద్ధృతా సతీ ఖమాకాశ ముపేత్య భీరుతయా - సస్వరవిప్రలాపా సతీ ఉచ్చైర్ధ్వనియుక్తవిప్రలాపవతీ - భయేన అపస్వరం అపగతనిజస్వరం యథా తథా - అభీక్ష్ణ మత్యర్థం ఆక్రందితవతీ ఉద్ఘోషితవతీ త్యుత్ప్రేక్షా. ౭. తావితి. లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య ఉత్తమచందనస్య 'రక్తంతు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందన' మితి. యద్వా - కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ - వృత్తౌ వర్తులౌ - మమ ప్రియాయాః స్తనౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ రాక్షసేన భక్షణాయవిశసనాదితి భావః - ఏవం భూతౌ సంతౌ నాభిభాతః న ప్రకాశేతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్ప్రయోగః - మమ నాభి పాత ఇతి పాఠాంతరే - ఏవ మపి మమ దేహపాతో నజాయత ఇత్యర్థః. ౮. తదితి. తత్ పూర్వ మనుభూతం శ్లక్ష్ణో మధురః - సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః - మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య తత్. ౯. తామితి. హారపాశస్య హారమాలాయాః - సదోచితాయాః సువ్రతాయాః [illegible] - మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం - శూన్యే విజనే - విభిద్య రుధిరాశనాని రక్షాంసి పరిపీతవంతి - నూనం. ౧౦. మయేతి. యా విజనే వనే మయా విహీనా - సా - కురరీవ క్రందతీ వినాదం ముక్తవతీ - ఆయతకాంతనేత్రే త్యనేన [illegible] మద్గమనమార్గనిరీక్షణం [illegible]. ౧౧. 'అస్మి[illegible]

శూన్యం నిర్జనం - వన మిత్యాది సర్వ మిదం దుఃఖం పూర్వోక్తరాజ్యభ్రంశాదిరూపం - సీతాసన్నిధానేన మమ శరీరే శాంతం శరీరాయాసేన సీతాసాన్నిధ్యేన చ సర్వం దుఃఖం విస్మృత మిత్యర్థః - అద్య సీతావియోగాత్పునరభ్యుదీర్ణ ముద్రిక్తం వృత్త మితి యోజనా. ౬. * సేతి. సా రాక్షసేన నూనం హృతా - తదా ఖమాకాశం సముపేత్య ప్రాప్య [illegible] విక్రందితవతీ - [illegible] వ్యక్త ఏవ మిత్యర్థః. అపస్వరమితి [illegible] వ్యాఖ్యాతం. ౭ తావితి. లోహితస్య లోహితాఖ్యస్యోత్తమచందనస్య * 'రక్తంతు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందన' మితి ధన్వంతరిః - ప్రియదర్శనస్య దర్శనీయస్య - సదా ఉచితౌ యోగ్యౌ శోణితపంకదిగ్ధౌ - భక్షణాయ రాక్షసైః [illegible] భావః. ౮. తదితి. శ్లక్ష్ణః మధురః ప్రలాపో యస్య తత్. ౯. తామితి. హారపాశస్య హారమాలాయాః పరిపీతవంతి - రుధిర మితి శేషః - శూన్యే విజనప్రదేశే. ౧౦. ౧౧. * స. [illegible]

పూర్వ ముపోపవిష్టా, కాంతస్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహువాక్యజాతం. ౧౨. గోదావరీయం సరితాం వరిష్ఠా ప్రియా ప్రియాయా మమ నిత్యకాలం, అప్యత్ర గచ్ఛే దితి చింతయామి నైకాకినీ యాతి హి సా కదాచిత్. ౧౩. పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మానివానేతుమభిప్రయాతా. తదప్యయుక్తం నహి సా కదాచిన్మయా వినాగచ్ఛతి పంకజాని. ౧౪. కామం త్విదం పుష్పితవృక్షషండం నానావిధైః పక్షిగణై రుపేతం, వనం ప్రయాతా ను తదప్యయుక్త మేకాకినీ సాతిబిభేతి భీరుః. ౧౫. ఆదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యానృతకర్మసాక్షిన్, మమ ప్రియా సా క్వగతా హృతా వా శంసస్వ మే శోకవశస్య

మయా సార్ధ ముదారశీలా శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా, కాంత స్మితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా బహువాక్యజాతం.' పూర్వం గోదావర్యాం సీతయాసహ సరసలీలావిహారో యస్మిన్ కృత స్తస్మిన్ ప్రదేశే గత్వా తద్దర్శనేన జాతపూర్వస్మరణో లక్ష్మణం ప్రత్యాహ. అస్మిన్ ఏవం శూన్యతయా స్థితే ప్రదేశే హి మయా పూర్వం నిధి ర్లబ్ధః-మయాసార్ధం-ప్రణయధారయా మహాం పండితమాని-తాదృశో ఽహం న స్యప్రధానో ఽభవం - తదీయవిదగ్ధవ్యవహారేషు - ఉదారశీలా-పూర్వం నగరవాసి శ్వశ్వాదిసన్నిధానేన సంకుచితవిహారా స్థితా-సీతయా సార్ధ మితి వ్యక్తం-సాంప్రతంతు వికాంతస్థలజనా సరసభోగేషు సర్వస్వదానం కృతవతీ శిలాతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా- గోదావరీసలిలే చిరం సలిలవిహారే ప్రవృత్తే ఖిన్నో రామః ప్రదేశాంతరే నిస్తరణా ద్యాగాత్ తేన చిచ్ఛిలాతలమార్గేణ నిర్గంతు మాగతవాన్-సీతాను-ప్రేక్షితజ్ఞాస్తూపసలా ఇతి న్యాయేన-కాంతస్య ప్రేక్షణాతిశయ మనగమ్య తలం పునః శ్లేశయితుం తచ్ఛిలాతలం పూర్వ మధిరూఢా ఉపోపవిష్టా-తత్ర యంయంకల మపలంబ్యోత్థితాను మిచ్ఛతి తత్తదాక్రమ్యముఖే సలిల మభిషించంతీస్థితా-చిన్తస్థైవ మవగమ్యతే - కాంతస్మితా సహాసమధురహాసవతీ - జాతహాసా స్వవిజయకృతహాస్తేన సంజాతహాసా-త్వా మాహ-ఇతఃపూర్వం మత్తోపి పరాజయా భావాత్-అధునా స్త్రీతోఽభిభవపరాజయా ద్రామో లజ్జానమ్రవదనో ఽభూత్-తం విహాయ భ్రాతరం బహుధా ప్రశంసంతం లక్ష్మణం ప్రత్యుక్తవతీ-బహువాక్యజాతం-యువాంసంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతౌ హి-యువామతి బలపరాక్రమశాలినౌ పురుషధౌరేయౌ-వయ మబలాజనాః-యువాం మృగయాయై శత్రుహత్యాయై చాభియాతౌ-వయం గృహా దనిర్గచ్ఛంత్యః - యువయో స్సంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం యువయో ర్వగ్రజో జితవాన్ హి-ఇత్యేవం బహుముఖం వచన మపోచత్. తనిశ్లోకి. ౧౨. గోదావరీతి. నిత్యకాలం సర్వకాలం-అత్ర గోదావర్యాం చింతయామి-తన్నయుక్త మితి శేషః. ౧౩. పద్మేతి. అభిప్రయాతా-గోదావరీ మితి శేషః-పంకజాని కృత్వా వ్యానేతు మిత్యనుషజ్యతే. ౧౪. కామ మితి. అతిబిభేతి అత్యంతం బిభేతి. ౧౫. ఆదిత్యేతి. భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం - లోకస్య కృతాకృతే జానాతీతి తథా - సత్యానృతయోః పుణ్యపాపయోః కర్మణోః సాక్షిన్ - కర్మసాక్షీ జగచ్చక్షు రిత్యుక్తేః. మమ ప్రియా క్వగతా - అథవా - హృతా కేనచి దపహృతేతి శంసస్వ శంస.

పావస్థితా-నిశ్చలం స్మితం-ఈషత్ స్మితం వాసః. ౧౨. * తి. మమ ప్రియాయా నిత్యకాలం ప్రియే త్యన్వయః-అత్ర గోదావర్యా మియం చింతా ఆనంగతేత్యాహ-నైకాకినీతి. ౧౩ పద్మాననేతి. గచ్ఛతి-పంకజాన్యానేతు మితి శేషః. ౧౪. * తి. అతిబిభేతి అత్యంతం భీతా భవతి. ౧౫. ఆదిత్యేతి. లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య కృతాకృతవ్యాపారజ్ఞ. ౧౬. లోకే ష్వితి. హే వాయో లోకేషు

నిత్యం. ౧౬. లోకేషుచ సర్వేషుచ నాస్తి కించి ద్యత్తేన నిత్యం విదితం భవే త్తత్, శంసస్వ వాయో కులశాలినీం తాం హృతా మృతా వా పథి వర్తతే వా. ౧౭. ఇతీవ తం శోకవిధేయదేహం రామం విసంజ్ఞం విలపంత మేవం, ఉవాచ సౌమిత్రి రదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతంచ వాక్యం. ౧౮. శోకం విముంచార్య ధృతిం భజస్వ సోత్సాహతా చాస్తు విమార్గణేఽస్యాః, ఉత్సాహవంతో హి నరా నలోకే సీదంతి కర్మస్వతిదుష్కరేషు. ౧౯. ఇతీవ సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం బ్రువంత మార్తో రఘువంశవర్ధనః, నచింతయామాస ధృతిం విముక్తవా న్పునశ్చ దుఃఖం మహ దభ్యుపాగమత్. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

స దీనో దీనయా వాచా లక్ష్మణం వాక్య మబ్రవీత్. ౫. శీఘ్రం లక్ష్మణ

౧౬. లోకే ష్వితి. తే నిత్యం యన్నవిదితం తత్ - సర్వేషు లోకేషు నాస్తి - తస్మా ద్వంసేతి. ౧౭. ఇతీవేతి. శోకంధేయః శోకపరవశః - కాలయుతం కాలోచితం - అదీనసత్త్వః అదీనధృతిః ఏవ మువాచేత్యన్వయః. ౧౮. శోక మితి. అస్యా స్సీతాయాః విమార్గణే అన్వేషణే. ౧౯. ఇతీవేతి. ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠపరాక్రమం - ఇతీవ బ్రువంతం సౌమిత్రిం నచింతయామాస తద్వచనంవా దృతవా నిత్యర్థః - ధృతించ ముక్తవాన్. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

అథ చిహ్నవిశేషై స్సీతాహరణనిశ్చయ శ్చతుష్షష్టితమే - సర్గే. సదీన ఇత్యాది. లోకే ష్వి

యత్కించి ద్వస్తుజాత మస్తి - తత్సర్వం తవ విదితం భవేత్ - తేన కారణేన తాం శంసస్వే త్యన్వయః. ౧౭. ఇతీవేతి. విసంజ్ఞ మిప - విలపంత మిత్యర్థః-శోకవిధేయదేహం శోకవిధేయః శోకాధీనో దేహో యస్య సః - కాలయుతం కాలోచితం. ౧౮. ౧౯. * తి. న చింతయామాస - లక్ష్మణోక్తం యుక్త మితి నవిచారయామాస - కింతు ధైర్యం త్యక్త్వా తేన-అతఏవ పున ర్దుఃఖం ప్రాప. ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య మనుష్యత్వ బుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం స్వవధ[illegible] పాదనాయేతి బోధ్యం. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే. 'స్త్రీపుంసలాభసంగార్తా దేహో [illegible] యతే, కింతు నిర్దోషచైతన్యం సుఖనిత్యం స్వకం తనుం. శ్రావయని [illegible] చాపరా, తథా ప్యసురమోహార్థం పరేషాం చ క్వచిత్క్వచిత్. దుఃఖాజ్ఞాన శ్రమాదీం శ్చ [illegible] చ్ఛుద్ధసద్గుణః, క్వ ప్రణాది క్వచాజ్ఞానం స్వతంత్ర్య చింత్య సద్గుణే. మోహ[illegible] యత్తా నతో హరి' రితి-ఏతేన రావణస్యేశ్వరత్వబుద్ధి ప్రతిబంధేన మోహ[illegible] ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణ మపి [illegible] - [illegible] కేదారఖండే ఉక్తాఖ్యాయికా - మహాతా తపసా లబ్ధబలో రావణ [illegible] మతో దేవాశ్చ స్వయం తదధికం తపః [illegible] రాగ మోహ[illegible] రావణస్య [illegible] విచార్య తదర్థం విష్ణు స్సీతయా బ్రహ్మాదిభ్యః [illegible] ఇతి. ౨౦. ఇతి శ్రీమహే[illegible] తానాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ[illegible]ఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం త్రిషష్టితమస్సర్గః.

సదీన ఇత్యాది. ౧౫. లఘువిక్రమః [illegible] ౨౫. [illegible]

జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీం, అపి గోదావరీం సీతా పద్మాన్యానయితుం
గతా. ౧½. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహా, నదీం గోదావరీం రమ్యాం
జగామ లఘువిక్రమః. ౨½. తాం లక్ష్మణ స్తీర్థవతీం విచిత్వా రామ మబ్రవీత్.
౩. నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు క్రోశతో న శృణోతి మే ౩½. కంను సా దేశ మా
పన్నా వైదేహీ క్లేశనాశినీ, నహ్యహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్మజా.
౪½. లక్ష్మణస్య వచ శ్శ్రుత్వా దీన స్సంతాపమోహితః, రామ స్సమభిచక్రామ
స్వయం గోదావరీం నదీం. ౫½. స తా ముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవ మబ్ర
వీత్. ౬. భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతా మితి, న తాం శశంసు
రామాయ తథా గోదావరీ నదీ ౭. తతః ప్రచోదితా భూతై శ్శంసాస్మై తాం
ప్రియా మితి, నతు సాభ్యవద త్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా. ౮. రావణస్య
చ తద్రూపం కర్మాణి చ దురాత్మనః, ధ్యాత్వా భయాత్తు వైదేహీం సా నదీ న శ
శంస తాం. ౯. నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః, ఉవాచ రామ
స్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనకర్శితః. ౧౦. ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించి న్న ప్రతిభాషతే,
కిన్ను లక్ష్మణ వక్ష్యామి సమేత్య జనకం వచః, మాతరం చైవ వైదేహ్యా వినా
తా మహ మప్రియం. ౧౧½. యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః, సర్వం
వ్యపనయే చ్ఛోకం వైదేహీ క్వను సా గతా. ౧౨½. జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజ
పుత్రీ మపశ్యతః, మన్యే దీర్ఘా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః. ౧౩½. మం
దాకినీం జనస్థాన మిమం ప్రస్రవణం గిరిం, సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా

ద్గిరో౽పి దీనాం వాచం నవ్యాహరతి. ఇద మర్ధ మేకం వాక్యం. ౧. ౧½. ఏవ మితి. లఘువిక్రమః శ్వ
రితపదవిన్యాసః. ౨½. తా మితి. తీర్థవతీం అవతారవతీం. ౩. నేతి. క్రోశతః ఆహ్వయతః - మే
మత్తః నశృణోతి - నేతి శేషః. ౩½. కన్న్వితి. వేద జానామి. ౪½. లక్ష్మణస్యేతిశ్లోకః. ౫½. స తా
మిత్యర్ధ మేకం వాక్యం. ౬. భూతానీతి. భూతాని వన్యాని - సత్త్వాని దృష్టాంతార్థ మిదం-యథా
పూర్వం పృచ్ఛ్యమానాని భూతాని నశశంసుః తథా గోదావరీచ నశశంసేత్యర్థః. ౭. తత ఇతి.
స్వయం నశశంస భూతైః ప్రచోదితాపి నశశంసేత్యర్థః-అస్మై అస్మదర్థం-పంచమీ. ౮. అశంసనే
హేతు మాహ - రావణస్యేతి. ౯. నిరాశ ఇతి. నిరాశః కృత ఇత్యన్వయః. ౧౦. ౧౧½. వన్యేతి.
వన్యేన ఫలాదినా. ౧౨½. జ్ఞాతీతి. జ్ఞాతయశ్చ తే పక్షా స్సహాయాశ్చ - తై ర్విహీనస్య. ౧౩½.

తరణయోగ్యస్థలవతీం-యద్వా-పుణ్యోదకవతీం. ౩. నైనా మితి. ఏనాం సీతాం తీర్థేషు నపశ్యామి-
క్రోశతః అహ్వయతః - మే మమ నశృణోతి - వాక్య మితి శేషః. ౩½. * తి. క్లేశనాశినీ - సతి
దర్శన ఇతి భావః. ౫½. * తి. తాం గోదావరీం. * తి. భూతాని ఉక్తరూపేణ పృచ్ఛ్యమానాని-
రాక్షసేంద్రేణ హృతాం జ్ఞాత్వాపి-తద్భీతియా రామాయ నశశంసుః - తథా గోదావరీచ నశశంసే
త్యర్థః. ౭. తత ఇతి. సా గోదావరీ - భూతైః పంచమహాభూతైః - ప్రచోదితాపి నావద దిత్యన్వ
యః. ౮. రావణ స్యేతి. సానదీగోదావరీ. ౯. * తి. నద్యాం సీతా మశంసంత్యాం రామ స్సీతాదర్శ
నే నిరాశః కృతః - ఇయం గోదావరీ దివ్యదేవతా నబ్రూతే అత స్తద్దర్శనం దుర్లభ మితి. నిరాశో
౽భూత్. ౧౧. * తి. తదేవాహ-ఏషేతి. ౧౩½. మందాకినీ మితి. మందాకినీనామ కాచిన్నదీ.౧౪½.

హి దృశ్యతే. ౧౪॥ ఏతే మృగా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహుర్ముహుః, వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యుపలక్షయే. ౧౫॥ తాంస్తు దృష్ట్వా నరవ్యాఘ్రో రాఘవః ప్రత్యువాచహ, క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా దృశా. ౧౬॥ ఏవ ముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగా స్సహసోత్థితాః, దక్షిణాభిముఖా స్సర్వే దర్శయంతో నభస్స్థలం, మైథిలీ హ్రియమాణా సా దిశం యా మన్వపద్యత, తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపం. ౧౭॥ యేన మార్గం చ భూమిం చ నిరీక్షంతేస్మ తే మృగాః, పునశ్చ మార్గ మిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపలక్షితాః. ౧౮॥ తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితం, ఉవాచ లక్ష్మ

౧౫॥ తాంస్త్వితి. బాష్పసంరుద్ధయా దృశా - నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణ స్సన్ - క్వసీతేత్యువాచ. ౧౬॥ ఏవ మితి. ఉక్తాః పృష్టాః - నభస్స్థలం దర్శయంతః - ఆకాశావలోకనేంగితేన సీతాగమన మార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః - ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతేత్య సూచయన్నితి భావః - అముమేవార్థం స్పష్టయతి - మైథిలీతి - హ్రియమాణా సా మైథిలీ - యాం దిశ మన్వపద్యత ప్రాప - తేన మార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే. తనిశ్లోకీ. అత్ర రామాశయాభిజ్ఞై ర్మృగై స్సీతాగమనదిక్సూచకచేష్టాకరణాత్ సూక్ష్మాలంకారః - సూక్ష్మపరాశయాభిజ్ఞై స్తరసాకృతచేష్టిత మితి లక్షణాత్. యేనేతి. యేన కారణేన-మార్గం ఆకాశ మార్గం - భూమిం దక్షిణాం భూమించ - నిరీక్షంతేస్మ పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం ఇచ్ఛంతిస్మ - గంతు మితి శేషః - తేన కారణేన మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆసన్. ౧౮॥ ఉక్త మనువద న్నాహ - తేషా మితి. వచనసర్వస్వం తత్సదృశ మింగిత మిత్యర్థః. లక్షయామాస - మృగచేష్టార్థం వచనోక్త మివ జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - ఉవాచ చేత్యన్వయః - ఆర్తవత్ ఆర్తమితి శ్రీరా

ఏత ఇతి. మే మమ వక్తుకామా ఇవ - మైథిలీవృత్తాంత మితి శేషః - మా మీక్షంతే యతః యథా ఇంగితాని హృదయగతాభిప్రాయాన్ ఉపలక్షయే - మృగాణా మితి శేషః. ౧౫॥ తా నితి. నిరీక్ష న్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం సూక్ష్మదృష్టిం కుర్వ న్నిత్యర్థః ౧౬॥ ఏవ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అత్రశ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యౌ - అత్త్రైవ మన్వయక్రమః - నరేంద్రేణ శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టా స్తే మృగాః సహసోత్థితా దక్షిణాభి ముఖా స్సంతో నభస్స్థలం దర్శయంత స్సంతః హ్రియమాణా సా మైథిలీ - యేన మార్గేణ యాం దిశ మన్వపద్యత - తస్యాం దిశి తేన మార్గేణ ధావంతో నరాధిపం నిరీక్షంత ఇత్యన్వయః. ౧౭॥ మృగకర్తృకనిరీక్షణస్య కిమర్థ ఆహ. యేనేతి. యేన కారణేన ఏతే మృగాః - మార్గం దక్షిణాం దిశం భూమించ దక్షిణదిగ్భూ మించ నిరీక్షంతే- పునశ్చ మార్గం దక్షిణాం దిశం ఇచ్ఛంతః గంతు మిచ్ఛంతః - తేన కారణేన తే మృగాః - లక్ష్మణేనోపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థాః అభవ న్నితి శేషః - అయం చోపలక్షిత చేష్టార్థః దక్షిణదిశి దూరే భూమౌ స్థాపితా సీతేతి- దక్షిణదిగ్గమనదక్షిణభూనిరీక్షణైః [illegible] ఇతి. ౧౮॥ మృగచేష్టాగ్రహణేన కింజాత మత ఆహ - తేషా మితి. వచనసర్వస్వం వచనసార మివ ఇంగితం చేష్టాభిప్రాయం లక్షయామాస లక్ష్మణ ఇతి శేషః - యద్వా - తేషాం వచన సర్వస్వం ఇంగితం - స్వయం లక్ష్మణో లక్షయామాస జ్ఞాతవాన్ - పశ్చాత్ శ్యేష్ఠభ్రాతరం ప్రతి - తేషా

ణో జ్యేష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతర మార్తవత్. ౨౦॥ క్వసీతేతి త్వయా పృష్టా యథేమే సహసోత్థితాః, దర్శయంతి క్షితిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః, సాధు గచ్ఛావహై దేవదిశ మేతాంహి నైర్ఋతిం, యది స్యా దాగమః కశ్చి దార్యా వా సాథలక్ష్యతే. ౨౨ బాఢమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం, లక్ష్మణానుగతః శ్రీమా న్వీక్షమాణో వసుంధరాం. ౨౩॥ ఏవం సంభాషమాణౌ తా వన్యోన్యం భ్రాతరౌ శుభౌ, వసుంధరాయాం పతితం పుష్పమార్గ మపశ్యతాం. ౨౪॥ తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం దృష్ట్వా రామో మహీతలే, ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో దుఃఖితో దుఃఖితం వచః. ౨౫॥ అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ. పినద్ధానీహ వైదేహ్యా మయా దత్తాని కాననే. ౨౬॥ మన్యే సూర్యశ్చ వాయుశ్చ మేదినీచ యశస్వినీ, అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియం. ౨౭॥ ఏవ ముక్త్వా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః, ఉవాచ రామో ధర్మాత్మా గిరిం ప్రస్రవణాకులం. ౨౮॥ కచ్చి త్క్షితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ,

విశేషణం-క్తవతుప్రత్యయః. ౨౦॥ క్వేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యథా యేన ప్రకారేణ దర్శయంతి తథా గచ్ఛావహై ఇత్యన్వయః-ఆర్ష మాత్మనేపదం-నైఋతిం దక్షిణపశ్చిమాంరాక్షసాధిష్ఠితాం-తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వా ద్దక్షిణాం దిశ మితి వ్యపదేశః-ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః. ౨౨॥ బాఢ మితి. శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతు దర్శన శ్రీమాన్. ౨౩॥ ఏవ మితి. ఏవం సాధ్వీత్యాద్యుక్తరీత్యాది-పుష్పమార్గం పుష్పోపలక్షితమార్గం-మధ్యమపదలోపిసమాసః. ౨౪॥ తా మితి. వీరః దర్శనోపాయమాత్రేక్షితేతాం లబ్ధుం సమర్థః. ౨౫॥ అభిజానామీతి. తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని వైదేహ్యా కేశపాశే - పినద్ధాని బద్ధానీత్యభిజానామి. ౨౬॥ మన్య ఇతి- అమ్లానీకరణాత్ సూర్యః- అనుత్క్షేపణాత్ వాయుః-ధారణాత్ భూమిశ్చ-రక్షంతీతి భావః. ౨౭॥ ఏవ మితి. మహాబాహు మిత్యనేన బలవత్సహాయత్వం - పురుషర్షభ ఇత్యనేన స్వతః పరాక్రమశాలిత్వ ముక్తం-తథాపి ధర్మాత్మా-సహసా గిరే రవినాశకరణాత్. ౨౮॥ కచ్చి దితి. రామాస్త్రీ. తనిశ్లోకీ. క్షితిభృతాం నాథ పర్వతశ్రేష్ఠ - సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా - మయా విరహితా రామా - రమ్యే వనోద్దేశే త్వయా దృష్టా కచ్చిత్ - అస్యైవ ప్రశ్నస్యావృత్త్యా యోజనే ఇవ మేవోత్తరం - క్షితిభృతాంనాథ క్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి కచ్చిత్ - కచ్చి త్కామప్రవేదనే - మయా దృష్టేతిదమేవ మమా వ్యక్త్యం తాభిమత మిత్యర్థః - అత్ర ఏకస్యైవ వాక్యస్య ప్రశ్నోత్తరరూపత్వా చ్చిత్రాలంకారధ్వనిః-కృతప్రశ్నోత్తరా భిన్న ముత్తరం చిత్రముచ్యత ఇతి లక్షణాత్.

మింగితం ఉవాచేత్యన్వయః. ౨౦॥ క్వేతి. నైఋతిం దక్షిణాం దిశం. * యదీతి. దక్షిణాగమనేన ఆగమః సీతాజ్ఞాపక ఉపాయః - చిహ్న మితి యావత్ యది స్యాత్ సంభవేత్ - అథవా ఆర్యా సీతావా లక్ష్యతే. ౨౩॥ ఏవ మితి. పుష్పమార్గం - పుష్పచిహ్నితం మార్గం - పుష్పపరంపరాంవా. ౨౪॥ అభిజానామీతి. అపినద్ధాని కేశపాశే బద్ధాని. ౨౬॥ మన్య ఇతి. అమ్లానతయేన సూర్యః అనపనయనేన వాయుః ధారణేనవసుంధరా ఏవం మత్ప్రియచికీర్షయా ఏతే పుష్పాణి రక్షంతీత్యర్థః. ౨౭॥ ౨౮॥ కచ్చి దితి. సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా. ౨౯॥ తూష్ణీం తిష్ఠంతం ప్రతి క్రుద్ధ ఆహ - క్రుద్ధ ఇతి. ౩౦. తా మితి. హేమాభా

రామా రమ్యేవనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా. ౨౯½ క్రుద్ధోఽబ్రవీద్గిరిం తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౩౦. తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం దర్శయ పర్వత, యావ త్సానూని సర్వాణి న తే విధ్వంసయామ్యహం. ౩౧. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి, శంస న్నివ తత స్సీతాం నాదర్శయత రాఘవే. ౩౨. తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్చయం ౩౨½ మమ బాణాగ్ని నిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి, అసేవ్య స్సంతతం చైవ నిస్తృణద్రుమపల్లవః. ౩౩½ ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ, యది నాఖ్యాతి మే సీతా మార్యాం చంద్రనిభాననాం. ౩౪½ ఏవం సరుషితో రామో దిధక్ష న్నివ చక్షుషా, దదర్శ భూమౌ నిష్క్రాంతం రాక్షసస్య పదం మహత్, త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇత స్తతః, రాక్షసేనానువృత్తాయా మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ. ౩౬½ స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య చ, భగ్నం ధనుశ్చ తూణీచ వికీర్ణం బహుధా రథం, సంభ్రాంత హృదయో రామ శ్శశంస భ్రాతరం ప్రియం. ౩౮. పశ్య లక్ష్మణ వైదేహ్యాః శీర్ణాః కనక బిందవః, భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాల్యాని వివిధానిచ. ౩౯. తప్తబిందుని కాశైశ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః, ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలం. ౪౦. మన్యే లక్ష్మణ వైదేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః, భిత్త్వాభిత్త్వా విభక్తావా

౨౯½. అదర్శనా దాహ - క్రుద్ధ ఇతి. ఏకవర్ద్ధం. ౩౦. తా మితి. హేమవర్ణాం హేమప్రతిమాసదృశీం - హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం. ౩౧. ఏవ మితి. శంస న్నివ ప్రతిధ్వనినా కథయ న్నివ - స్వపృష్టస్యైవానువాదేన అనాదరోక్తిం రామోఽమన్యతేతి భావః-తతః అనాదరోక్త్యైవ రాఘవే విషయే - సీతాం నాదర్శయత - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం. తనిశ్లోకీ. శంస న్నివ ప్రతిశబ్దేన కథయన్నివ - అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యపదేశేన రామంప్రతి సీతాదర్శనకథనం వ్యజ్యతే - నాదర్శయతే- రావణాద్భయం వ్యజ్యతే. ౩౨. తత ఇతి. దాశరథి రితి హేతుగర్భం - శిలోచ్చయం పర్వతం, ఇద మర్ధ మేకం. ౩౨½. మమేతి శ్లోకః. ౩౩½. ఇమా మితి. ఇయ మపి పృష్టా చే న్నవక్ష్యతీతి మత్వేతి భావః. ౩౪½. ఏవ మితి. నిష్క్రాంతం ప్రాదుర్భూతం - ఇతః పూర్వ మదర్శనా దేవ ముక్తం - త్రస్తాయాః రావణా ద్భీతాయాః రామకాంక్షిణ్యాః రామాశ్రమం ప్రయాతు ముద్యుక్తాయాః అతఏవ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః - అతఏవ ఇత స్తతో ధావంత్యాః - దదర్శేత్యనువర్తతే. ౩౬½. ససమీక్ష్యేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. పరిక్రాంతం పరిక్రమం - పదన్యాస మితి యావత్. ౩౮. పశ్యేతి. కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని. ౩౯. తప్తేతి. తప్తం స్వర్ణం. ౪౦. మన్య ఇతి. ఇతి మన్య ఇతి యోజ్యం. ౪౧. తస్యా ఇతి. తస్యానిమిత్తం -

---

మిత్యనేన లావణ్యనిర్దేశః - హరిద్రాదౌ హేమవర్ణసద్భావేపి లావణ్యాభావా న్నుభయనిర్దేశః. ౩౧. ఏవ మితి. అత్ర శంస న్నివేతి ప్రతిశబ్దేన కథయ న్నివేత్యర్థః. ౩౨. ౩౩½. ఇమా మితి. ఇమాంసరితం గోదావరీం. ౩౪½. ఏవ మితి. దిధక్ష న్నివ- సర్వం జగ దితి శేషః-నిష్క్రాంతం ప్రవృత్తనిక్షేపం- మహ దత్యాయతవిస్తృత మిత్యర్థః పదం చరణన్యాసస్థానం దదర్శేత్యన్వయః. ౩౬½. స ఇతి. రాక్షసస్య సీతాయాశ్చ - పరిక్రాంతం ప్రవృత్తం పదం సమీక్ష్య - భ్రాతరం శశంసేత్యన్వయః. ౩౮. పశ్యేతి. కనకబిందవః కనకస్య భూషణస్య సంబంధినో బిందవః శకలాని. ౩౯. తప్తేతి. తప్తబిందు

భక్షితా వా భవిష్యతి. ౨౧. తస్యా నిమిత్తం వైదేహ్యా ద్వయోర్వివదమానయోః,
బభూవ యుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షసయోరిహ. ౨౨. ముక్తామణిమయం చేదం
తపనీయవిభూషితం, ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నం మహద్ధనుః. ౨౩. తరు
ణాదిత్య సంకాశం వైడూర్యగుళికాచితం, విశీర్ణం పతితం భూమౌ కవచం కస్య
కాంచనం. ౨౪. ఛత్రం శతశలాకం చ దివ్యమాల్యోపశోభితం, భగ్నదండ మిదం
తస్య భూమౌ సమ్యఙ్నిపాతితం. ౨౫. కాంచనోరశ్ఛదా శ్చేమే పిశాచవదనాః
ఖరాః, భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే. ౨౬. దీప్తపావకసం
కాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః, అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః.
౨౭. రథాక్షమాత్రా విశిఖా స్తపనీయవిభూషణాః, కస్యేమే ఽభిహతా బాణాః
ప్రకీర్ణా ఘోరకర్మణః. ౨౮. శరావరౌ శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్య లక్ష్మణ,
ప్రతోదాభీశుహస్తో వై కస్యాయం సారథి ర్హతః. ౨౯. కస్యేమౌ పురుషవ్యా
ఘ్రౌ శయాతే నిహతౌ యుధి, చామరగ్రాహిణౌ సౌమ్య సోష్ణీషమణికుండలౌ.
౩౦. పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాపి రక్షసః, వైరం శతగుణం పశ్య మ

సుందోపసుందవత్ సంగ్రామార్థ మిత్యర్థః - వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః - భాసనోపసం
భాషేత్యాదినా ఆత్మనేపదం. ౨౨. ముక్తేతి. ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం. ౨౩. తరు
ణేతి. వైడూర్యగుళికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం. ౨౪. ఛత్ర మితి. సమ్యక్ శతధా భగ్నదండ
మిత్యన్వయః. ౨౫. కాంచనే కాంచనమయాః ఉరశ్ఛదాః తనుత్రాణి. యేషాంతే - ఖరాః అశ్వ
తరాః-రాసభవిశేషా వా. ౨౬. దీప్తేతి. ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః - సమరే సాయక
సూచకో ధ్వజ స్సమరధ్వజః - అపవిద్ధః రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః - సాంగ్రామికః సమరోచి
తః. ౨౭. రథేతి రథస్యాక్షః ఆధారదండః - తన్మాత్రాః తద్వ ద్దీర్ఘప్రమాణాః - ప్రమాణే మాత్రచ్ -
విశిఖాః విగతశిఖాః - ముండాగ్రా ఇత్యర్థః - విగతఫలభాగా ఇతి వా - అభిహతాః భగ్నాః -
ప్రకీర్ణాః ఇత స్తతో విప్రకీర్ణాః. ౨౮. శరావరా వితి. శరానావృణుత ఇతి శరావరౌ నిషంగౌ -
ప్రతోదః తోత్త్రం - అభీశవో రశ్మయః. ని. 'అభీశుః ప్రగ్రహే రశ్మౌ' ఇతి శాశ్వతః. ౨౯.
కస్యేతి. ఉష్ణీషః శిరోవేష్టనం. ౩౦. పదవీతి. ఏషా పదవీ మార్గః పురుషస్య - అధునభాగనిమ్నత్వా
ద్వ్యక్తావాత్ - తత్రాపి రక్షసః పదవీవిషమరూపత్వాత్ - ఏవంచ మమ రాక్షసై స్సహ ఇదం

నిశాతైః తపనీయబిందుభిర్యైః. ౨౧. *తి. మన్య ఇతి. సీతాయాం వా ఇమే రుధిరబిందవః సీతానిమి
త్తం సుందోపసుందవ ద్యుధ్యమానయో రక్షసో ర్వేతి వికల్పాలంకారః శ్లోకద్వయేనోక్తః. ౨౧.
తస్యా ఇతి. తస్యానిమిత్తం తస్యా ఆహరణార్థ మిత్యర్థః. ౨౩. తరుణేతి. వైడూర్యగుళికాచితం -
వైడూర్యమణిభి రలంకృత మిత్యర్థః. ౨౫. కాంచనేతి. కాంచనోరశ్ఛదాః కాంచనమయతను
త్రాణవంతః. ౨౬. దీప్తేతి. ధ్వజః అపవిద్ధః ధ్వస్తః - రథో భగ్న ఇత్యన్వయః. ౨౭. రథాక్షమా
త్రా ఇతి. విశిఖాః ముండాగ్రాః - ఖండితాగ్రా ఇతి యావత్ - అపహతాః ధ్వస్తాః రథాక్షమా
త్రాః - చతుశ్శతాంగుళిపరిమితాః - తదుక్తం శిల్పిప్రశ్నే * 'అష్టాశీతిశతమీషాదైర్ఘ్యగతశ్చతు
శ్శత' ఇతి. ౨౮. శరావరా వితి. శరావరౌ తూణీరౌ - ప్రతోదాభీశుహస్తః - ప్రతోదః తోత్త్రం -
అభీశవః ప్రగ్రహాః. ౩౦. పదవీతి. ఏషా పురుషస్య పదవీ తత్రాపి కస్యచి ద్రక్షస ఇత్యనేన నిశ్చ
యాభావ ఉక్తః - అత ఏవ రాక్షసై స్సహ జీవితాంతకరం జీవితస్యాంతం కరోతీతి తథా-రక్షసా

మేదం జీవితాంతకం. ౫౧. సుఘోరహృదయైః సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః, హృతామృతావా సీతా సా భక్షితావా తపస్వినీ. ౫౨. నధర్మస్త్రాయతేసీతాం హ్రియమాణాం మహావనే. ౫౨½. భక్షితాయాం హి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి లక్ష్మణ, కేహి లోకేఽప్రియం కర్తుం శక్తాః సౌమ్య మమేశ్వరాః. ౫౩½. కర్తార మపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినం, అజ్ఞానా దవమన్యేరన్ సర్వభూతాని లక్ష్మణ. ౫౪½. మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినం, నిర్వీర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరాః. ౫౫½. మాం ప్రాప్య హి గుణోదోష స్సంవృత్తః పశ్య లక్ష్మణ, అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసా మభవాయచ. ౫౬½. సంహృత్యైవ శశి జ్యోత్స్నాం మహాన్ సూర్య ఇవోదితః,

వైరం శతగుణం పశ్యేషాం జీవిత మంతయతి వినాశయతీతి జీవితాంతకం సంపన్నం - పశ్య - ఏతా వత్పర్యంతం రాక్షసై స్త్రీవధవైరాకరణాత్తదపరాధసోఢః - సంప్రతి [illegible] మిాతి భావః. ౫౧. సుఘోరేతి. మృతా మారితా. ౫౨. అస్యా మవస్థాయాం [illegible] ధర్మేపి రోషో జాత ఇత్యాహ - నధర్మ ఇతి. ఇద మర్ధ మేకం. ౫౨½. నకేవలం ధర్మే - [illegible] ష్వపి రోషో జాత ఇత్యాహ - భక్షితాయా మితి. కేవా ఈశ్వరాః మమ అప్రియం కర్తుం శక్తాః ఇత్యన్వయః - ఆద్యోహిః పాదపూరణే - ద్వితీయః ప్రసిద్ధౌ. ౫౩½. తర్హీదానీం [illegible] త్తైః - కృమిత్యత్రాహ - కర్తార మితి. లోకానాం కర్తార మపి - శూర మపి సంహారకరణసమర్థ మపి - కరుణవేదినం కారుణ్యపరం పురుషం-సర్వభూతాని అజ్ఞానా దవమన్యేరన్ [illegible] - లోకస్వభావోఽయ మితి భావః. తనిశ్లోకీ. అత్ర లోకానాం కర్తార మితి జగత్సృష్టికర్తృత్వం శూరమితి సంహారకరణసామర్థ్యంచ వ్యజ్యతే. ౫౪½. నిశ్చిత్య గర్వితా దేవాః మాం నాద్రియంతే [illegible] హ-మృదు మితి. లోకహితే యుక్తం సక్తం-అత ఏవ మృదుం కోమలహృదయం-అత ఏవ కరుణవేదినం-దాంతం విషయచాపలరహితం-మాం నిర్వీర్యంమన్యంతే - అజ్ఞత్వాదితి భావః. తనిశ్లోకీ. ౫౫½. మామితి. గుణః కారుణ్యాదిః-మాం ప్రాప్య-దోష స్సంవృత్తః-అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్తః-

మేవేతి శేషః - శతగుణ మత్యంతం మమ వైర మాసీత్ - పశ్యేతి సంబంధః. ౫౧. వైరహేతుమాహ - సుఘోరహృదయై రితి. అతో వైరం పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః - మమ వైరం పశ్యేత్యాగ్రహోక్తిః. ౫౨. అపత్సు రక్షకో ధర్మ ఇతి న్యాయోఽస్తి సోప్యస్మి న్నవసరే నాస్తీ [illegible] నధర్మ ఇతి. ౫౨½. దేవాశ్చ రక్షంతీత్యేతదపి నాస్తీత్యాహ - భక్షితాయా మితి. ఈశ్వరాః దేవాః కేవా - మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః అసత్తిమంతః - నకేపి ఇత్యర్థః-దేవా [illegible] యది మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః - తర్హి సీతాహరణాదేః పూర్వ మేవ రక్షేరన్ - అతస్తే [illegible] తీతి భావః. ౫౩½. అయం స్వయం కృతానర్థ ఇత్యభిప్రాయేణాహ - కర్తార మితి. కరుణవేదినం కారుణ్య పరం లోకానాం కర్తార మపి సర్వభూతాని - అజ్ఞానాత్ [illegible] ఽయ మిత్యవమన్యేరన్. ౫౪½. అస్తు ప్రకృతే కిమాయాత మత ఆహ - మృదు మితి. మృదుం మార్దవాది ధర్మయుక్తం మాం - త్రిదశేశ్వరాః నిర్వీర్యం మన్యంతే - అజ్ఞత్వ విశేషా దితి భావః. ౫౫½. మా మితి. అత ఏవ మాం ప్రాప్య గుణోపి మార్దవాదిగుణోపి దోషః అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్త ఇత్యర్థః - అతో మృదుత్వం విసృజ్య అతఃపర మేవం కరిష్యామీ త్యాహ-అద్యైవేత్యాది. ౫౬½. శశిజ్యోత్స్నాం చంద్రచంద్రికాం - సంహృత్యాభిభూయ-ఉదితో

సంప్రాప్యైవ గుణాన్ సర్వాన్ మమ తేజః ప్రకాశతే. ౫౮. నైవ యక్షా న గం
ధర్వా న పిశాచా న రాక్షసాః, కిన్నరా వా మనుష్యా వా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ.
౫౯. మమాస్త్రబాణసంపూర్ణ మాకాశం పశ్య లక్ష్మణ, నిస్సంపాతం కరిష్యామి
హ్యద్య త్రైలోక్యచారిణాం. ౬౦. సన్నిరుద్ధగ్రహగణమావారితనిశాకరం,
విప్రణష్టానలమరుద్భాస్కరద్యుతిసంవృతం, వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలా
శయం, ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరం, త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి
సంయుక్తం కాలధర్మణా. ౬౨. న తాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వ
రాః, అస్మి న్ముహూర్తే సౌమిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమం. ౬౩. నాకాశ ముత్ప
తిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ, మమ చాపగుణోన్ముక్తై ర్బాణజాలై ర్నిరంతరం.
౬౪. అర్దితం మమ నారాచై ర్ధ్వస్తభ్రాంత మృగద్విజం, సమాకుల మమర్యాదం
జగత్పశ్యాద్య లక్ష్మణ. ౬౫. ఆకర్ణపూర్ణై రిషుభి ర్జీవలోకం దురావరైః, కరి

తస్మా దస్య పవమానహేతుతయా - దోషరూపేణ గుణేన కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః - యద్వా -
సర్వభూతానాం రక్షసాంచ అభవాయ నాశాయ - గుణః దోష స్సంవృత్తః - దయాం త్యక్త్వా
క్రోధం కరిష్యామీత్యర్థః. తనిశ్లో. సర్వభూతానాం రాక్షసానుకూలతయా యాని భూతాని ప్రవ
ర్తంతే తేషాం - రక్షసాంచ అభవాయ నాశాయ. సంప్రాప్యేతి. యథా ఉదితస్సూర్యః - శశిజ్యో
త్స్నాం శిశిరచంద్ర చంద్రికాం సంప్రాప్యైవ ప్రకాశతే - తథా మమ తేజః - గుణాన్ మృదు
త్వాదీన్ - సంప్రాప్యైవ నిరస్యైవ - ప్రకాశతే. తనిశ్లో. శశిజ్యోత్స్నా మిత్యుపలక్షణం-ఉది
తో మహాన్ సూర్యః అనాయాసేన శశిజ్యోత్స్నాదీని తేజాంస్యుపహృత్య యథా ప్రకాశతే -
తద్వ న్మమ తేజ స్సకలవస్తుగుణాన్ సంహృత్య ప్రకాశతే. ౫౮. దేవవిషయః కోప స్తత్సంబంధి
ష్వపి ప్రవర్తతా మిత్యాహ - నైవేతి. ౫౯. మమేతి. అస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్రాదీని పశ్య - ఉత్తర
త్ర ఇతి శేషః - త్రైలోక్యచారిణాం - నిస్సంపాతం బాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం. ౬౦.
సన్నిరుద్ధేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహాణసంచారః యస్య -
ఆవారితః ఆచ్ఛాదితః - విప్రణష్టానలమరుత్ నష్టాగ్నివాతం - భాస్కరద్యుతి సంవృతం సంవృత
భాస్కరద్యుతి - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః-కాలస్యేవ ధర్మః కాలధర్మః-వినా
శః తేన కాలధర్మణా-అనివార్యః. ౬౨. న తా మితి. తస్మి న్ముహూర్తే ఇత్యుపస్కార్యం
కుశలినీం క్షేమయుక్తాం-అక్షతా మిత్యర్థః. ౬౩. నాకాశ మితి. గుణో మౌర్వీ. ౬౪. అర్దిత మితి.

రచిత-సర్వగుణాన్ తేజాంసి-సంహృత్య అభిభూయ మమ తేజః ప్రతాపః ప్రకాశత ఇత్యన్వయః.
౫౮. * తి. తదేవ ప్రపంచయతి-నైవేతి.౫౯. మమేతి. నిస్సంపాతం నిస్సంచారం.౬౦.సన్నిరుద్ధే
త్యాది సార్ధశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. విప్రణష్టానలజలమరుద్భాస్కరసంవృతం - విప్రణష్టాః అనల
జలమరుతో యస్మిన్ తత్తథా-భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్
తీవభాస్కర మిత్యర్థః-విప్రణష్టాఖిల మహాద్భాస్కరద్యుతిర్వ్యతిపాతః - తస్యాయమర్థః - విప్రణష్టాః
అఖిలమహాతాంభాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్ - అతఏవ సంవృతం తమసేతి శేషః- కాల
ధర్మణావినాశేన - సంయుక్తం కరిష్యామీత్యన్వయః. ౬౨. న తా మిత్యత్ర యదిశబ్దోఽధ్యా
హార్యః. ౬౩. తేతి.నిరంతరం నీరంధ్రం ఆకాశే నోత్పతిష్యంతీ త్యన్వయః. * తి. ౬౪. అమర్యాదల

ష్యే మైథిలీ హేతో రపిశాచ మరాక్షసం. ౬౬. మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః, ద్రక్ష్యంత్యద్య విముక్తానా మతిదూరాతిగామినాం. ౬౭. నైవదేవా నదైతేయా నపిశాచా నరాక్షసాః, భవిష్యంతి మమ క్రోధా త్త్రైలోక్యే విప్రణాశితే. ౬౮. దేవదానవయక్షాణాం లోకా యే రక్షసా మపి, బహుధా నభవిష్యంతి బాణౌఘైః శకలీకృతాః. ౬౯. నిర్మర్యాదా నిమాన్ లోకాన్ కరిష్యామ్యద్య సాయకైః, హృతాం మృతాం వా సౌమిత్రే నదాస్యంతి మమేశ్వరాః. ౭౦. తథా రూపాం హి వైదేహీం నదాస్యంతి యది ప్రియాం, నాశయామి జగత్సర్వం త్రైలోక్యం స చరాచరం. ౭౧. ఇత్యుక్త్వా రోషతామ్రాక్షో రామో నిష్పీడ్య కార్ముకం, శర మాదాయ సందీప్తం ఘోర మాశీవిషోపమం, సంధాయ ధనుషి శ్రీమాన్ రామః పరపురంజయః, యుగాంతాగ్ని రివ క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౭౩. యథా జరా యథా మృత్యు ర్యథా కాలో యథావిధిః, నిత్యం న ప్రతిహన్యంతే సర్వభూతేషు లక్ష్మణ, తథాహం క్రోధసంయుక్తో ననివార్యోఽస్మి సర్వథా. ౭౪. పురేవ మే చారుదతీ మనిందితాం

అర్దితం హింసితం - సమాకులం సవ్యగ్రం - అమర్యాదం త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం. ౬౫. ఆకర్ణేతి. దురావరైః దుర్వారైః - జీవలోకం బ్రహ్మాండం. ౬౬. మమేతి. రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం మమేతి శేషః - అతిదూరాతిగామినాం - అతిదూరాతిపాతినాం. ౬౭. నైవేతి. నభవిష్యంతి - నశిష్యంతీత్యర్థః - పూర్వం దుఃఖప్రాప్తిరేవోక్తా. ౬౮. దేవేతి. బహుధా శకలీకృతా ఇత్యన్వయః. ౬౯. నిర్మర్యాదానితి. నిర్మర్యాదాన్ స్వస్వవ్యవస్థారహితాన్ - నదాస్యంతి నదాస్యంతి యది. ౭౦. హృతాం మృతాం వేత్యత్ర సూచిత మాహ - తథా రూపా మితి. జగత్సర్వం - సర్వంజన మిత్యర్థః - అన్యథా త్రైలోక్య మిత్యనేన పునరుక్తిః - సచరాచరమిత్యను వాదః. ౭౧. ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్పీడ్య దృఢముష్టిబంధేన గృహీత్వా. ౭౩. యథేత్యాది సార్ధశ్లోకః. విధిః అదృష్టం జరాదయో యథా నప్రతిహన్యంతే తథాహం నవివార్యః- అత్ర యథా శబ్దాః పాదపూరణార్థాః - యద్వా - బహువచన మవివక్షితం - ప్రతిహన్యత ఇతి ప్రత్యేక మన్వయః. తనిశ్లోకీ. అనేన అప్రతిహతసంకల్పత్వం పరైరనభిభవనీయత్వంచ కథితం - అత్ర యథేతిపదావృత్త్యా నప్రతిహన్యంత ఇత్యప్రతిక్రియాస్వరూపావృత్తిః-దీపకాలంకారః. ౭౪. పురేతి. పురేవమేచారుదతీం మాయామృగం ప్రతి గమనాత్ పూర్వం కాంతం మాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం. దేహీతి హార్దేన యత్ స్మితం కృతవతీ తేన సహైవ నదాస్యంతి చేత్ అనిందితాం - తా మలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామి చేదపి - ఇదం నిందిత మితి న కేపి వక్ష్యం తీతి భావః - వక్ష్యతేహి-'యదిరామ స్సముద్రాంతాం మేదినీం పరివర్తయేత్, అస్యా హేతో ర్విశాలాక్ష్యా యుక్త మిత్యేవ మే మతి రితి - సర్వజ్ఞేన హనుమతా. చారుదతీ మిత్యత్ర ఛందసీతిసూత్రే

త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం. ౬౫. *తి. జీవలోకేన దురావరైః దుర్నివారైః-దురావరశబ్దో ఖలంతః. ౬౬. ౬౭. నైవేతి. నభవిష్యంతీత్యర్థః. ౬౮. ౬౯. నిర్మర్యాదా నితి. నదాస్యంతీత్యత్ర యదీత్యధ్యాహార్యం. ౭౦. *తి. తథా రూపాం యథాపూర్వస్వభావాం అత్ర, నదాస్యంతీతి పౌనరుక్త్యం క్రోధాతిశయాన్న దోషాయ. ౭౧. ఇతీతి. నిష్పీడ్య దృఢముష్టిబంధేన గృహీత్వా. ౭౨. ౭౩. యథేతి విధిః దైవం

దిశంతి సీతాం యది నాద్య మైథిలీం, సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్స శైలం పరివర్తయామ్యహం. ౭౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్శితం, లోకానా మభవే యుక్తం సంవర్తకమివానలం. ౧. వీక్షమాణం ధను స్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునఃపునః, దగ్ధుకామం జగత్సర్వం యుగాంతే తు యథాహరం ౨. అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం దృష్ట్వా రామం తు లక్ష్మణః, అబ్రవీత్ప్రాంజలి ర్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౩. పురా భూత్వా మృదు ర్దాంత స్సర్వభూతహితే రతః, నక్రోధవశ మాపన్నః ప్రకృతిం హాతు మర్హసి. ౪. చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతి ర్వాయౌ భువి క్షమా, ఏతచ్చ నియతం సర్వం త్వయి చానుత్తమం యశః. ౫. ఏకస్య నాపరాధేన లోకాన్ హంతుం త్వ మర్హసి, న తు జానామి కస్యాయం భగ్న

నదంతశబ్దస్య తత్రాదేశః - అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ చకారేణ వా తత్రాదేశః-సీతాం అయోనిజతయా మర్త్యో వ్యతిశయితాం - మైథిలీం వీరశ్రేష్ఠజనక చక్రవర్తిపుత్రీత్వేన మత్సదృశీం - సదేవేత్యాది-సర్వలోకస్య సంభూతమరణ మేవ కరిష్యామీతి భావః - పరివర్తయామి నాశయామి-అన్యథా కరిష్యామీతి వా - అస్మిన్ సర్గే సార్ధపంచసప్తతిశ్లోకాః. ౭౫. శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

ఏవం జగదుపసంహారక్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణ స్సంధుక్షయతి పంచషష్టితమే-తప్యమాన మిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తప్యమానం తపంతం - తథా తప్యమాన మిత్యనేన పూర్వోక్త జగదుపసంహారవాచ స్తత్త్వత్కృతాః - నను సంకల్పపూర్వా ఇత్యుచ్యతే రామం దృష్ట్వా రామ మబ్రవీ దితి క్రియాభేదా న్నపునరుక్తిదోషః - అభవే వినాశే - యుక్తం ఉద్యుక్తం - సంవర్తకం సంహారకం - అదృష్టపూర్వ మితి క్రోధనక్రియావిశేషణం - పరిశుష్యతా లోకవినాశభయేనేతి భావః. ౩. పురేతి. క్రోధవశ మాపన్నస్సన్-ప్రకృతిం మృదుత్వాది నిజస్వభావం - నహాతుమర్హసి. ౪. చంద్ర ఇతి. లక్ష్మ్యాదిక మేకైకస్య ప్రతినియతం - త్వయి తు ఏతత్సర్వంచ యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః. తనిశ్లోకే. అత్ర యశశ్శబ్దేన. శ్రు. నతస్యేశే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇత్యాద్యుక్త నిస్సీమ ధృతిశత్వాది గుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యంతే. ౫. మమ దాంతత్వాద్యుత్కృష్టతా - అధునాపి యది క్రోధో నస్యాత్ కో వా మమ నిత్రస్యేత్-కథంచ సీతాప్రాప్తి రిత్యాశంక్య ప్రతిహాన్యంతే నవివార్యంతే. ౭౪. పురేతి. పరివర్తయామి నాశయామి. ౭౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తప్యమాన మిత్యాది. తప్యమానం తపంతం రామం దృష్ట్వా - రామ మబ్రవీ దితి రామశబ్ద ద్వయస్య సంబంధః - అభవే నాశే యుక్త ముద్యుక్తం సాంవర్తకం ప్రళయకాలీనం ముఖేన పరిశుష్యతేతి లోకవినాశభయేనేతి భావః. ౩. ౬. పురేతి. ప్రకృతిం సర్వభూతహితత్వరూపాం చంద్ర ఇతి. లక్ష్మ్యాదిక మేకైకస్య ప్రతినియతం - త్వయి ఏతచ్చ సర్వం యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః. అస్తు ప్రకృతే కిమాయాత మత ఆహ - ఏకస్యేతి. న శ్వేకస్యాపరాధ ఇతి కథం జ్ఞాయతే అతఆహ

సాంగ్రామికో రథః, కేనవా కస్యవా హేతో స్సాయుధ స్సపరిచ్ఛదః. ౬౹ ఖుర నేమిక్షతశ్చాయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః, దేశో నిర్వృత్తసంగ్రామ స్సుఘోరః పార్థివాత్మజ. ౭౹. ఏకస్య తు విమర్దోఽయం నద్వయో ర్వదతాంవర, నహి వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహతః పదం. ౮౹ నైకస్యతు కృతే లోకా న్వినాశయితు మర్హసి, యుక్తదండాహి మృదవః ప్రశాంతా వసుధాధిపాః, సదాత్వం సర్వభూతానాం శరణ్యః పరమాగతిః, కోనుదారప్రణాశంతే సాధు మన్యేత రాఘవ. ౧౦౹. సరిత స్సాగరా శ్శైలాః దేవగంధర్వదానవాః, నాలం తే విప్రియం కర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవః. ౧౧౹. యేన రాజన్ హృతా సీతా తమన్వేషితు మర్హసి, మద్ద్వితీయో ధనుష్పాణి స్సహాయైః పరమర్షిభిః. ౧౨౹. సముద్రంచ విచేష్యామః పర్వతాంశ్చ వనాని చ, గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నళినీః పద్మవనాని చ. ౧౩౹. దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్యామ స్సమాహితాః, యావన్నాధిగమిష్యామ స్తవ భార్యాపహారిణం. ౧౪౹. నచే త్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిద

త్యాహ - ఏకస్యేతి. అర్ధత్రయ మేకాన్వయం. అయంభావః - ఏకోరథో దృశ్యతే-ఏకస్యైవ పదం ప్రతీయతే-తేన ఏకఏవాపరాధీతి నిశ్చీయతే. ఏకస్య చాపరాధేన సర్వాన్ హంతుం నార్హసీ-త్యర్థః. కోవాపరాధీత్యత్రాహ-న త్వితి కేన ప్రతిపక్షిణా-కస్య ప్రయోజనస్య హేతోః-షష్ఠీ హేతుప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ-ప్రకృతా దన్యస్మా ద్వా నిమిత్తా దితి నజానామి-తచ్చింతనీయ మిత్యర్థః-పరిచ్ఛదః పరికరః. ౬౹. ఖురేతి. అశ్వానాం ఖురైః రథనేమిభిః రథాంగైశ్చ క్షతః-నిర్వృత్తసంగ్రామః-దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭౹. ఏకస్యేతి. విమర్దః సంప్రహారః-తత్ర హేతు మాహ-నహీతి - వృత్తం సంక్రాంతం. ౮౹. వక్తవ్య ముక్త్వా ప్రకృత మాహ-నైకస్యేతి. యుక్తదండాః అపరాధోచితదండప్రవర్తకాః-ఏవ వ్యతవాయం ధర్మ ఇత్యాహ-సదేతి - శరణ్యః శరణార్హః - పరమాగతిః పరమప్రాప్యః దేవాదిశ్చ తోఽయ మపరాధో నేత్యాహ-కోన్వితి. తనిర్లోకః. ౧౦౹. సరిత ఇతి. దీక్షితస్య ఉపక్రాంతయజ్ఞానుష్ఠానస్య - సాధవః ఋత్విజః. ౧౧౹. యేనేతి. పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్థైః. ౧౨౹. సముద్ర మితి. విచేష్యామః అన్వేషిష్యామహే. ౧౩౹. దేవేతి స్పష్టం. ౧౪౹. నచే దితి. ప్రాప్తశ్చతుర్థోపాయః.

నన్వితి. నజానామ్యేవేత్యర్థః - యద్యప్యేక ఇతి విశేషతో నజానామి - తథాపి ధిగస్తు స్త్వేక ఇతి కృత్వా - అయ మేకఏవాస్మాకం అపరాధీతి జానామీతి భావః. ౬౹. ఖురేతి ఉక్తవిశేషణవిశిష్టో దేశః - నిర్వృత్తసంగ్రామః నిష్పన్నసంగ్రామో దేశో దృశ్యత ఇతి శేషః అతః. ౭౹. ఏకస్యేతి. ఏకస్య రథికస్యేతి శేషః-నద్వయోః రథికయో రితి శేషః-కుతః-నహీతి మహతః బలస్య సైన్యస్య పదం స్థానం నపశ్యామీత్యర్థః. ౮౹. ఉపసంహరతి. నైకస్యేతి. ఏకస్య కృతే ఏకనాశ నిమిత్త మిత్యర్థః-యుక్తదండాః యథాపరాధదండాః. మృదవః అకఠినాః. ౧౦౹. సరిత ఇతి. తే తవ నాలం నసమర్థాః దీక్షితస్య ప్రక్రాంత యజ్ఞానుష్ఠానస్య-సాధవః జ్ఞానసంపన్నాః ఋత్విజః-విప్రియం శాపాద్యపచారం కర్తుం నసమర్థాః-నైనం కష్టం-నాభిచరిత మాగచ్ఛతీత్యాత్మశక్తి బలాదితి భావః. ౧౧౹. * తి. మద్ద్వితీయః అహం ద్వితీయ స్సహాయో యస్య సః. ౧౨౹. * తి. సముద్రాదిస్థానక్రమేషు విచయనార్థం పరమర్షిభి స్సహాయై రిత్యుక్తం. ౧౪౹. * తి. యద్యప్యద్వితీయ యనేకాశక్తా తథాప్యుక్తి స్స్యాత్-తతః పరం దేవా స్సర్వజ్ఞా యది తే పత్నీం పత్నీవార్తాం నదా

శేశ్వరాః, కోసలేంద్ర తతః పశ్చా త్ప్రాప్తకాలం కరిష్యసి. ౧౫. శీలేన సా మ్నా వినయేన సీతాం నయేన నప్రాప్స్యసి చే న్నరేంద్ర, తత స్సముత్సాదయ హేమపుంఖై ర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమై శ్శరౌఘైః. ౧౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- ఆరణ్యకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

తం తథా శోకసంతప్తం విలపంత మనాథవత్, మోహేన మహతావిష్టం పరిద్యూన మచేతనం, తత స్సౌమిత్రి రాశ్వాస్య ముహూర్తా దివ లక్ష్మణః, రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాభిపీడయన్. ౨. మహతా తపసా రామ మహతా చాపి కర్మణా, రాజ్ఞా దశరథేనాసి లబ్ధోఽమృత మివామరైః. ౩. తవ చైవ గుణై ర్బద్ధ స్త్వద్వియోగా న్మహీపతిః, రాజా దేవత్వ మాపన్నో భరత స్య యథా శ్రుతం. ౪. యది దుఃఖ మిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ నసహిష్యసే,

---

కాలో యస్మి న్కర్మణి తత్తథా. ౧౫. ఏతదేవ స్పష్టయతి-శీలేనేతి. సముత్పాదయ-వివక్షితకార్య మితి శేషః. సముత్సాదయేతి పాఠే-లోకా నితి శేషః - ఏవం లక్ష్మణప్రసాదనేన రామకోపశాంతి ప్రపంచనా ద్రావణారాధిత తత్పశుపతిరుద్రసంకల్పా ద్రామకోపో భగ్న ఇతి వద న్మూర్ఖ ఇత్యవగంతవ్యః. ౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలాఖ్యానే- ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

ఏవం లక్ష్మణో రామ మాశ్వాస్య పున ర్వక్తవ్యాంశం జ్ఞాపయతి షట్షష్టితమే - తం తథే త్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం-పరిశోచంత మిత్యర్థః-భోజ్యేత్యాదు దనునాసికే చేత్యూఠ్ - దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం-అచేతనం అస్వస్థచిత్తం - సంబోధయా మాస జ్ఞాపయామాస-అభిపీడయన్ ఉపసంగృహ్ణన్. ౨. మహతేతి. మహతా తపసా కాయక్లేశేన వ్రతోపవాసాదినా-మహతా చాపి కర్మణా అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిప్రభృతికర్మణా రాజ్ఞా దశరథే న-రాజా లోకస్య రంజనాత్ - అనేన మంత్రద్రవ్యక్రియా[illegible] కృతత్వముచ్యతే అమృత మివ-తద్వత్ భోగ్యత్వం యత్నసాధ్యత్వం చోచ్యతే - అమరైః - అనేకసురకృతయత్నైః ఏకేన కృత ఇతి గమ్యతే. తవేతి.ఏవ కారేణ ఇతరపుత్రవ్యావృత్తిః-తవైవ గుణై ర్బద్ధః త్వద్గుణాకృష్ట మనసః మహీపతిః రాజా-ఇతి రాజమాత్రేణ రాజా-దేవత్వ మాపన్నః-అత్ర కిం ప్రమాణం తత్రా హ-భరతస్యేతి-భరతాదిత్యర్థః-పంచమ్యర్థే షష్ఠీ-తస్యైవ మయోక్త మితి శేషః. ౪. యదీతి. కాకు

స్యంత తతః పశ్చాత్ ప్రాప్తకాలం చతుర్థోపాయం దండం త్వం కరిష్యసి. * స. కోసలేంద్రేతి. ప్రాప్తకాలం - ప్రాప్తః చతుర్థోపాయకాలో యస్మి న్కర్మణి తత్తథా. ౧౫. * తి. శీలం సుచ రిత్రం-సామ సాధువాదః-వినయః ప్రశ్రయః - నయో నీతిః. ౧౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః.

తమిత్యాది. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం శోచంత మిత్యర్థః * దివో విజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం-భోజ్యేత్యాదినా[illegible]-యద్వా-పరిద్యూనం క్షీణం-అచేతన మస్వస్థచిత్తం. * తి. ఏవం క్రోధ ముపశమయ్య సహజప్రకృతిప్రాప్తయు బోధయతి లక్ష్మణో రామం-తమితి. పరిద్యూనం క్షీణం-అచేతనం అస్వస్థచిత్త మివ-ముహూర్తా దివ ముహూర్తాదేవ. ౨. మహతేతి. తపసా పుత్ర కామనయాకృతేన తపసా కర్మణా పుత్రకామేష్ట్యాదిరూపేణేత్యర్థః. ౩. తవేతి. దేవత్వ మాప న్నః స్వర్గం గతః-భరతస్య యథా శ్రుతం-ముఖాదితి శేషః-యథా యథావత్ శ్రుత మిత్యన్వయః

ప్రాకృత శ్చాల్పసత్త్వశ్చ ఇతరః క స్సహిష్యతి. ౫. దుఃఖితో హి భవాన్ లోకాం స్తేజసా యది ధక్ష్యతే, ఆర్తాః ప్రజా నరవ్యాఘ్ర క్వనుయాస్యంతి నిర్వృతిం. ౬. లోకస్వభావ ఏవైష యయాతి ర్నహుషాత్మజః, గతశ్శక్రేణ సాలోక్య మనయ స్తం తమస్స్పృశత్. ౭. మహర్షిర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితు ర్నః పురోహితః, అహ్నా పుత్రశతం జజ్ఞే తథైవాస్య పున ర్హతం. ౮. యాచేయం జగతాం మాతా దేవీ లోకనమస్కృతా, అస్యాశ్చ చలనం భూమే ర్దృశ్యతే సత్యసంశ్రవ, ౯. యాధర్మౌ జగతాం నేత్రౌ యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ఆదిత్యచంద్రౌ గ్రహణ మభ్యుపేతౌ మహాబలౌ. ౧౦. సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ

త్యేనైత్యనేనాప్రాకృతత్వం మహాసత్వత్వం చ సిద్ధం-సహిష్యతి సహిష్యతే. ౫. దుఃఖిత ఇతి. ధక్ష్యతే ధక్ష్యతి. ౬. ప్రసంగాత్ దైవికానర్థానర్థానస్యే మహాంతోపి ప్రాప్నువంతీతి దృష్టాంత ముఖేన ప్రతిపాదయితు మాహ - లోకస్వభావ ఇత్యాదినా. ఏష లోకస్వభావ ఇతి వక్ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం-అనయః-అనయమూలం దుఃఖ మిత్యర్థః-తమః అజ్ఞానం-స్పృశత్ అస్పృశత్. సహి స్వర్గగతోపి ఇంద్రేణాసూయాకలుషేణ భవ ద్రాజ్యే కో వా శ్రేష్ఠ ఇతి పృష్ట స్సత్యవాదితయా మమైవేత్యుక్త్వా నింద్రేణాత్మశ్లాఘిత్వం నస్వర్గార్హ ఇతి పాతిత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః - నహుషాత్మజ ఇత్యనేన నహుషోపీతి రపి వ్యజ్యతే సచ సప్తర్షీన్ స్వవాహకాన్ శచీస్మరణేన సర్పసర్పేత్యుక్తవాన్-సర్పో భవేత్యగస్త్యశప్త శ్చిరం తథా భూత స్తస్థౌ. ౭. మహర్షి రితి. అహ్నా పుత్రశతం హతం. విశ్వామిత్రకోపేన యుగప త్పుత్రశతనాశదుఃఖ మనుభూతమితి భావః. ౮. యాచేతి. మాతా సర్వోత్పాదకత్వాత్-దేవీ దేవస్య విష్ణోః పత్నీ-అతఏవ లోకనమస్కృతా-సత్యసంశ్రవేతి-త్వయైవ హి పూర్వం మహ్యమేవ ముపదిష్టమితి భావః. ౯. యావితి. ధర్మౌ ధర్మప్రవర్తకౌ - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్ - నేత్రౌ నేతారౌ-కాలపరిచ్ఛేదాది ముఖేన జగతః ప్రవర్తకౌ. ని. 'నేత్రో నేతరి భేద్యవా' నితి విశ్వః- సర్వేషా మర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతౌ వా-లింగవ్యత్యయ శ్ఛాందసః - యత్ర యయోః సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం - యదధీనస్వరూపస్థితిప్రవృత్తికా స్సర్వే జనా ఇత్యర్థః - సూర్యస్య వర్షహేతుత్వాత్ చంద్రస్యౌషధిహేతుత్వాచ్చేతి భావః-'ఆదిత్యా జ్జాయతే వృష్టి స్తతోఽన్న మభిజాయతే' ఇతి వచనాత్, గ్రహణం రాహుకేతుభ్యాం గ్రాసం. ౧౦. కిం బహునా సంగ్రహేణోచ్యతే

---

౪. * తి. ఇతరః క ఇతి. 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరో జన' ఇత్యుక్తేః - మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్య శిక్షణ మితి భాగవతోక్తరీత్యా లోకశిక్షణార్థ మేవ త్వదవతార ఇతి భావః. ౫. ౬. అన్యేపి మహాత్మానో దుఃఖం ప్రాప్నువంతీతి దృష్టాంతముఖే నాహ - లోక ఇతి. ఏష దుఃఖసంబంధః-లోకస్వభావః లోకస్య జనస్య స్వభావః-స్వభావప్రాప్త ఇతి యావత్ -అనయః స్వర్గభ్రంశరూపదుఃఖ మిత్యర్థః - సమస్పృశత్ ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౭. మహర్షి రితి. తథైవాస్య పునర్హతం - విశ్వామిత్రేణేతి భావః. * తి. యో మహర్షిః యః పునర్నః పితుః పురోహిత స్తస్య పుత్రశతం జజ్ఞే-అహ్న ఏకేనాహ్నాచ పున ర్విశ్వామిత్రేణ హతం-పూర్వం సుఖోత్తరకాలికదుఃఖానంతరం సుఖం వ్యంగ్యతయోక్త్వాత్ర సుఖానంతరం దుఃఖ ముక్తం-ఏవంచ మహతా మప్యవశ్యం జాయమానే ఈదృశే సుఖే దుఃఖేచ నహర్ష శోకౌ భవాదృశస్యోచితా విటి భావః. ౮. యాచేతి. భూమే శ్చలనం-కదాచి దితి శేషః. ౯. యావితి. ధర్మౌ ధర్మప్రవర్తకౌ-నేత్రౌ నేతారౌ-కాలపరిచ్ఛేదాది ముఖేన జగతాం ప్రవర్తకౌ. ౧౦. సుమహాంతీతి. నదైవస్య ప్రముంచంతి - సర్వభూతాది

పురుషర్షభ, నదైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాని దేహినః. ౧౧. శక్రాది ష్వపి దేవేషు వర్తమానౌ నయానయౌ, శ్రూయేతే నరశార్దూల న త్వం శోచితు మర్హసి. ౧౨. నష్టాయా మపి వైదేహ్యాం హృతాయా మపి చానఘ, శోచితుం నార్హసే వీర యథాన్యః ప్రాకృత స్తథా. ౧౩. త్వద్విధా నహి శోచంతి సతతం సత్యదర్శినః, సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామానిర్విణ్ణదర్శనాః. ౧౪. తత్త్వతో హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ, బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి శుభాశుభే. ౧౫. అదృష్టగుణదోషాణా మధృతానాం చ కర్మణాం, నాంతరేణ క్రియాం తేషాం ఫల మిష్టం ప్రవర్తతే. ౧౬. త్వ మేవ హి పురా రామ మా మేవం బహుశోఽన్వశాః, అనుశిష్యాద్ధి కో ను త్వా మపి సాక్షా ద్బృహస్పతిః. ౧౭. బుద్ధిశ్చ తే మహాప్రాజ్ఞ దేవై రపి దురన్వయా, శోకేనాభిప్రసుప్తం తే జ్ఞానం

ఇత్యాహ-సుమహాంతీతి. సుమహాంతి భూతాని మాంధాతృనృగప్రభృతిమహాజనా అపి-సర్వభూతాని దేహినః సర్వభూతాని అపి దేహినోఽన్యా స్తిష్ఠంతు తథా - సర్వభూతాంతర్యామిణ ఇత్యర్థః - దైవస్య పరమాత్మనః - పంచమ్యర్థే షష్ఠీ-న ప్రముంచంతి సర్వేఽపి తత్సంకల్పం నాతిక్రామంతీత్యర్థః. ౧౧. ఉపసంహరతి - శక్రాదిష్వపీతి. నయానయౌ జన్మాలసుఖదుఃఖే - అతో నత్వం శోచితు మర్హసీత్యర్థః. ౧౨. ఉక్తం వివృణోతి-నష్టాయామపీతి. నార్హసే నార్హసి. ౧౩. త్వద్విధా ఇతి. సత్యదర్శినః యథార్థదర్శినః - కృచ్ఛ్రేషు దుఃఖేషు - అనిర్విణ్ణం అవినాశిదర్శనం కృత్యాకృత్యవివేకో యేషాం తే తథా. ౧౪. తత్త్వత ఇతి. తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా - సమనుచింతయ - శుభాశుభే ఇతి శేషః-మహాప్రాజ్ఞాః - బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తాస్సంతః - శుభాశుభే భావినీ విజానంతి. ౧౫. ఇదానీం ఫలానుభవః పూర్వకర్మసాధ్యః అతః తత్ర శోచనీయ మిత్యాహ - అదృష్టేతి. అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యసుఖదుఃఖరూపగుణదోషాణాం - అధృతానాం పురా ఏవం కర్మకృత మితి నిశ్చేతు మశక్యానాం - తేషాం ప్రసిద్ధానాం - పూర్వకృతానా మిత్యర్థః - కర్మణాం ఇష్టం ఫలం - క్రియా మనుష్ఠాన మంతరేణ న ప్రవర్తతే - పూర్వకర్మానుష్ఠానం వినా ఇదానీం ఫలం నోత్పద్యతే - అతః పూర్వకర్మఫలే ఇదానీం ప్రవృత్తే కా పరిదేవనేతి భావః. ౧౬. త్వమేవేతి. అన్వశాః అనుశాసితవానసి. ౧౭. బుద్ధిశ్చేతి. దురన్వయా

దేహినో దైవస్య సర్వేశ్వరస్య-వశం న ప్రముంచంతి. నాతిక్రామంతి. ౧౧. శక్రాదిష్వితి. నయానయౌ సన్మార్గాన్వర్థౌ. ౧౨.౧౩. త్వద్విధా ఇతి. అనిర్విణ్ణదర్శనాః-విషాదరహితాంతఃకరణా ఇత్యర్థః. ౧౪. తత్త్వత ఇతి. యతః బుద్ధ్యా సూక్ష్మబుద్ధ్యా యుక్తా జనా ఇత్యర్థః-శుభాశుభే జానంతి - అతస్త్వమపి బుద్ధ్యా తత్త్వతః-ఇదం దుఃఖం కథం మయా ప్రాప్త మితి-సమనుచింతయ సంబంధః - శుభాశుభే పుణ్యపాపే. ౧౫. లోకే సర్వమపి కర్మఫల మవశ్యం భావిత్యాహ - అదృష్టేతి. అదృష్టగుణదోషాణాం-అదృష్టాః శాస్త్రైకసమధిగమ్యాః న తు ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యాః గుణదోషాః సుఖదుఃఖరూపాః యేషాం తేషాం-అత ఏవ అధృతానాం అనిశ్చితఫలానాం-సత్కర్మానుష్ఠానే దుఃఖనివృత్తిర్భవిష్యతి కేనాపి ప్రత్యక్షప్రమాణేనానిశ్చితఫలానా మిత్యర్థః-కర్మణాం క్రియామంతరేణ అనుష్ఠానం వినా-ఇష్టం ఫలం సుఖం దుఃఖం చేత్యర్థః-న ప్రవర్తతే - కారణం వినా కార్యానుత్పత్తేరిత్యాశయః-తథాచానుష్ఠితస్య కర్మణః-సుఖదుఃఖాన్యవశ్యం భోక్తవ్యమితి భావః. ౧౬. త్వమేవేతి. అన్వశాః శిక్షితవానసి - అనుశిష్యాత్ బోధయేత్. ౧౭. బుద్ధిశ్చేతి. తే బుద్ధిః దేవైరపి దురన్వయా

సంబోధయామ్యహం. ౧౮. దివ్యం చ మానుషం చ త్వ మాత్మనశ్చ పరాక్రమం, ఇక్ష్వాకువృషభావేక్ష్య యతస్వ ద్విషతాం వధే. ౧౯. కిం తే సర్వవినాశేన కృతేన పురుషర్షభ, తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయోద్ధర్తు మర్హసి. ౨౦.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః.

పూర్వజోఽప్యుక్తమాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితం, సారగ్రాహీ మహాసారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః. ౧. సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృద్ధం కోపమాత్మనః, అవష్టభ్య ధనుశ్చిత్రం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨. కిం కరిష్యావహే వత్స క్వవా గచ్ఛావ లక్ష్మణ, కేనోపాయేన పశ్యేయం సీతా మితి విచింతయ. 3. తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్, ఇద మేవ జనస్థానం త్వ మన్వేషితు మర్హసి, రాక్షసై ర్బహుభిః కీర్ణం నానా ద్రుమలతాయుతం. ౪౫. సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ, గుహాశ్చ వివిధా ఘోరా నానా మృగగణాకులాః, ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ, తాని యుక్తో

దుర్లభా - ప్రసుప్తం స్తిమితం- సంబోధయామి ఉత్థాపయామి. ౧౮. దివ్య మితి. ద్వివిధం దివ్యం ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం. తచ్చ సాత్త్వికం వధానర్హం మానుషం మనుష్యలోకోద్భవం బ్రాహ్మణాదికం - తదపి వధానర్హం - సర్వలోకసంహారసమర్థం ఆత్మనః పరాక్రమం చ - ఆవేక్ష్య విచార్య-ద్విషతా మేవ వధే-యతస్వ. ౧౯. కిమితి. ఉద్ధర్తుం నాశయితుం. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్ షష్టితమస్సర్గః.

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితధైర్యో రామో యుద్ధభూమౌ [illegible] కించి ద్దూరే గృధ్రరాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తషష్టితమే - పూర్వజోఽపీత్యాది. రాఘవః పూర్వజోఽపి లక్ష్మణేన కనిష్ఠేన - సుభాషితం యుక్తియుక్తతయోక్తం వాక్యం - ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్ర ఏవ - గ్రాహ్యం బాలాదపి సుభాషిత మితి స్మృతేః - స్వయ ముపదేష్టా కథ మస్యోక్తం గ్రాహ్య మిత్యత్రాహ - సారగ్రాహీతి - కథ మస్య వాక్యస్య సారవత్త్వం తత్రాహ మహాసార మితి. ౧. సన్నిగృహ్యేతి స్పష్టం. ౨. కి మితి. పశ్యేయం పశ్యేవ. 3. త మితి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ౪౫. సంతీతి. ఇహ జనస్థానే - గిరిగతాని దుర్గాణి - గంతు మశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః - నిర్దరాః విదీర్ణపాషాణాః - కందరాణి పాషాణసంధయః - గుహాః దేవఖాతబిలాని. ఆవాసా ఇతి. యుక్తః సన్నద్ధః.

అన్వేతుమనుగంతు మశక్యా-అత శ్శోకేన ప్రసుప్త మంతర్హితం-తే జ్ఞానం సంబోధయా మీత్యన్వయః. ౧౮. దివ్యం చేతి. దివ్యః దేవగంధర్వాదిః వధానర్హః సాత్త్వికః పక్షో జ్ఞేయః-మానుషః మనుష్యలోకప్రభవో బ్రాహ్మణాది రహింస్యో జనః-తంచ ఆత్మన స్తపఃపరాక్రమం - సర్వలోకసంహారసమర్థం చావేక్ష్యాలోచ్య-ద్విషతాం వధ్యానా మేవ వధే యతస్వ- సర్వత్ర అసంకోచేన పరాక్రమే కృతే- బ్రాహ్మణాదిసాధుబాధా భవేత్-అతః అపరాధిన మేవ జ్ఞాత్వా జహీతి భావః. ౧౯. కి. కృతేన అనుష్ఠితేన. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

పూర్వజోఽపీతి. మహాసారం యుక్తియుక్త మిత్యర్థః. ౧—౪౫. సంతీతి. నిర్దరాః శిలోద్భేదమార్గాః - కందరాణి దర్యః - గుహాః పాషాణసంధయః-యుక్తః సన్నద్ధః. ౬. ఇహ జనస్థానే -

మయా సార్ధం త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౬౹. త్వద్విధా బుద్ధిసంపన్నాః మహా
త్మానో నరర్షభ, ఆపత్సు నప్రకంపంతే వాయువేగై రివాచలాః. ౭౹ ఇత్యుక్త
స్తద్వచః సర్వం విచచార సలక్ష్మణః, క్రుద్ధో రామ శ్శరం ఘోరం సంధాయ
ధనుషిక్షురం. ౮౹. తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమం, సదదర్శ
పతితం భూమౌ క్షతజార్ద్రం జటాయుషం. ౯౹. తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం రా
మో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, అనేన సీతా వైదేహీ భక్షితా నాత్ర సంశయః. ౧౦౹.
గృధ్రరూప మిదం రక్షో వ్యక్తం భవతి కాననే, భక్షయిత్వా విశాలాక్షీ మాస్తే
సీతాం యథాసుఖం. ౧౧౹. ఏనం వధిష్యే దీప్తాగ్రై ర్ఘోరై ర్బాణై రజిహ్మగైః.
౧౨. ఇత్యుక్త్వాభ్యపతత్ ద్రష్టుం గృధ్రం సంధాయ ధనుషి క్షురం, క్రుద్ధో రామ స్సము
ద్రాంతాం కంపయ న్నివ మేదినీం. ౧౩. తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధి
రం వమన్, అభ్యభాషత పక్షీతు రామం దశరథాత్మజం. ౧౪. యా మోషధి
మివాయుష్మ న్నన్వేషసి మహావనే, సాదేవీ మమచ ప్రాణా రావణేనోభయం
హృతం. ౧౫. త్వయా విరహితా దేవీ లక్ష్మణేన చ రాఘవ, హ్రియమాణా
మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా. ౧౬. సీతా మభ్యవపన్నోఽహం రావణశ్చ
రణే మయా, విధ్వంసితరథ శ్ఛత్ర పాతితో ధరణీతలే. ౧౭. ఏతదస్య ధనుర్భగ్న
మేత దస్య శరావరం, అయ మస్య రథో రామ భగ్న స్సాంగ్రామికో మయా.

౬౹. త్వద్విధా ఇతి. నప్రకంపంతే-నచంచలచిత్తా భవంతీత్యర్థః. ౭౹. ఇతీతి. క్షురం క్షురప్రాగ్ర్యం-
శరం - సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః. ౮౹. తత ఇతి. కూటః శృంగం-మహాభాగం మహాభాగ్యం-
స్వామ్యర్థే స్వశరీరత్యాగాత్ - ద్విజోత్తమం పక్షిశ్రేష్ఠం. సః ' దంతవిప్రాండజాద్విజా '
ఇత్యమరః - క్షతజం రుధిరం. ౯౹. త మిత్యాది. భక్షితా రుధిరార్ద్రత్వా దితి భావః. ౧౦౹. గృ
ధ్రేతి. గృధ్రస్య రూప మివ రూపం యస్య తత్తథా. ౧౧౹. ఏన మితి. అర్థ మేకం వాక్యం. అజి
హ్మాం అకుటిలం - అవక్రం ఋజు గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాః తైః. ౧౨. ఇతీతి. అభ్యపతత్ అభిముఖం గతః-
సముద్రాంతాం సముద్రపర్యంతాం. ౧౩. త మితి. దశరథాత్మజ మితి సంబంధో క్తిః. ౧౪. యా
మితి. యథా మహౌషధ మన్వేషితః ప్రతిపన్న మన్వేషంతే-తథా యాం మస్మిన్ విస్తీర్ణవనేఽన్వేషసి-
[illegible] - [illegible] సాదేవీ మమ ప్రాణాశ్చ
ఉభయం రావణేన హృతం - మమ ప్రాణాన్ [illegible] సీతాం రావణో [illegible]
[illegible] - [illegible] రామస్య [illegible] ప్రార్థయతే
అయుష్మ న్నితి. ౧౫. త్వయేతి స్పష్టం. ౧౬౹. సీతా మితి. అభ్యవపన్నః అభిముఖ్యేన గతః -
హ్రియమాణాం సీతాం [illegible] ఇత్యర్థః - రావణశ్చ విధ్వంసితరథస్సన్
అత్ర ధరణీతలే పాతితః - [illegible] ఇత్యర్థః. ౧౭. ఏత దితి. భగ్న మేతద్ధనుః అస్య రావ
ణస్య సంబంధి - ఏత ముత్తరత్రాపి [illegible] - శరావరం వర్మ - తూణీరంవా. ౧౮. అయం నిత్య

[illegible] దుర్గాణి [illegible] - [illegible]. ౬౹. ౭౹. ఇతి.
క్షురం క్షురవ న్నిశితం. ౧౧౹. ఏన మితి. వధిష్య ఇతి లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౪. యా మితి.
ఓషధిం [illegible] మివ. ౧౬. సీతా మితి. సీతా మభ్యవపన్నోఽహం సీతాం మోచయితు

౧౮. అయంతు సారథి స్తస్య మత్పక్ష నిహతో యుధి. ౧౮½. పరిశ్రాంతస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయసం. ౧౯½. రక్షసా నిహతం పూర్వం నమాం హంతుం త్వ మర్హసి. ౨౦. రామ స్తస్యతు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖ స్తదా, ద్విగుణీకృతతాపార్త స్సీతాసక్తాం ప్రియాం కథాం. ౨౧. గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహద్ధనుః, నిపపాతావశో భూమౌ రురోద సహలక్ష్మణః. ౨౨. ఏకమేకాయనే దుర్గే నిశ్శ్వసంతం కథంచన, సమీక్ష్య దుఃఖితతరో రామ సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౨౩. రాజ్యా ద్భ్రంశో వనేవాస స్సీతా నష్టా ద్విజో హతః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం. ౨౪. సంపూర్ణ మపిచే దద్య ప్రతరేయం మహోదధిం, సోపి నూనం మమాలక్ష్మ్యా విశుష్యే త్సరితాంపతిః. ౨౫. నాస్త్యభాగ్యతరో లోకే మత్తోఽస్మిన్

త్యర్థ మేకం. ౧౮½. పరిశ్రాంతస్యేతి. వైదేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపోషితాం. ౧౯½. రక్షసేత్యర్థ మేకం. ౨౦. రామ ఇతి. తస్య గృధ్రస్య సంబంధినీం - సీతావిషయకథాం విజ్ఞాయ శ్రుత్వా - ద్విగుణీకృతేన గృధ్రవధేన ద్విరావర్తితేన - తాపేన - ఆర్తః పీడితః - అభూ దితి శేషః. ౨౧. గృధ్రేతి. అవశః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః - రురోద - క్రమా దితి శేషః. ౨౨. ఏకం అసహాయం - ఏకాయనే ఏకస్య మార్గే. ని. 'అయనం వర్త్మ మార్గాధ్వే' త్యమరః - ఏకపద్యా మిత్యర్థః - సహాయరహితం - దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత మిత్యర్థః-దుర్గే ఇతరగపర మపి కేనచిత్ గంతు మశక్యే - ఇతి దుఃఖహేత్వతిరేకోక్తిః - నిశ్వసంతం గృధ్రరాజ మితిశేషః. ౨౩. రాజ్యా దితి. యద్యపి - నచాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి - వనవాసో మహోదయ ఇతి-అభిమతతమతయా ప్రోక్తౌ రాజ్యనాశవనవాసౌ-తథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేషకారిత్వా జ్జటాయువియోగఫలకత్వాచ్చ తావేవానర్థకరౌ జాతా విత్యాహ-రాజ్యాత్ భ్రంశః హతా ల్లబ్ధరాజ్యస్య విచ్యుతిః-వనే వాసః రాజ్యభ్రంశేపి రాజ్యే భిక్షుకవృత్త్యాపి స్థాతుం శక్యం - తదపి నలబ్ధం - సీతా నష్టా వనవాసేప్యభిమతజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనావస్థాతుం శక్యం - తదపి నాస్తి - హతో ద్విజః అభిమతజనవిశ్లేషేపి బంధుజనసన్నిధౌ శోకః నిర్వాపయితుం శక్యః స చ నివృత్తః - ఈదృశీ ఏతాదృశదుఃఖపర్యవసాయినీ - మమ అలక్ష్మీః దౌర్భాగ్యం - పావక మపి నిర్దహేత్ సర్వవస్తుదాహక మపి దహేత్ - సదా విశ్లేషప్రసక్తిశూన్యం లక్ష్మణ మపి విశ్లేషయేదితి భావః. తనిశ్లోకీ. సంపూర్ణ మితి. ప్రతరేయం

మభిగతవానస్మీత్యర్థః-తదా రావణః పాతితః. ఏతదితి. శరావరం కవచం. ౨౦. రామ ఇతి. తస్య జటాయుషః విజ్ఞాయ స్వరూప మితి శేషః. సీతాసక్తాం సీతావిషయాం కథాం శ్రుత్వేతి శేషః రామ ఇతి సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం - రామో రురోదేత్యస్యాయ మభిప్రాయః పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య భక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుష మాపన్నం దృష్ట్వా - పరమప్రియాం సీతాం రావణేన హృతాం చ శ్రుత్వా. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తేః - భక్తాపదం దృష్ట్వా రురోదేతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః బభూవేతి శేషః - సీతా దర్శనజ స్తాపః నిజభక్తజటాయువధజనితతాపశ్చ ఏవం తాపస్య ద్విగుణత్వం. ౨౨. ఏక మితి. దుర్గే లతాకంటకసంకీర్ణతయా కేనాపి ప్రవేష్టు మశక్యే-ఏకాయనే ఏకమార్గే పతిత్వేతి శేషః-కథంచన నిశ్శ్వసంతం మృతప్రాయ మేకమసహాయం. ౨౩. రాజ్యేతి. నిర్దహే దపి పావకం-సకలవస్తుదాహక మపి దహేత్ కిముతాన్యమిత్యర్థః. ౨౪. సంపూర్ణమితి. మహోదధిం ప్రవిశేయం యది - సీతావిరహజనితతాపనివృత్త్యర్థమితి శేషః. సోపి సరితాం

సచరాచరే, యేనేయం మహతీ ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా. ౨౬. అయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరాన్వితః, శేతే వినిహతో భూమౌ మమ భాగ్యవిపర్యయాత్. ౨౭. ఇత్యేవ ముక్త్వా బహుశో రాఘవ స్సహలక్ష్మణః, జటాయుషంచ పస్పర్శ పితృస్నేహం విదర్శయన్. ౨౮. నికృత్తపక్షం రుధిరావసిక్తం స గృధ్రరాజం పరిరభ్య రామః, క్వ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమౌ. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

రామ స్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రౌద్రేణ పాతితం, సౌమిత్రిం మిత్రసంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. మమాయం నూన మర్థేషు యతమానో విహంగమః, రాక్షసేన హత స్సంఖ్యే ప్రాణాం స్త్యక్ష్యతి దుస్త్యజాన్. ౨. అయమస్య శరీరేఽస్మిన్ ప్రాణో లక్ష్మణ విద్యతే, తథాహి సర్వహీనోఽయం విక్లబ స్సముదీక్షతే. ౩. జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః, సీతామాఖ్యాహి భద్రంతే వధ మాఖ్యాహి చాత్మనః. ౪. కిన్నిమిత్తోఽహరత్సీతాం రావణ స్తస్య కింమయా, అపరాధంతు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా.

తాపశాంతయే ప్లవేయం చేత్. నాస్తీతి. వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా. ౨౬. 'వాగురా మృగబంధినీ' త్యమరః. ౨౬. అయ మితి. పితుర్వయస్యః సఖా. ౨౭. ఇతీతి. పితరీవ స్నేహః పితృస్నేహః. ౨౮. నికృత్తేతి. రామః వాచం విముచ్య - ఉక్త్వేత్యర్థః. అస్మిన్ సర్గే ఏకోనత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షప్రదప్రాణ మష్టషష్టితమే-రామ ఇత్యాది. రౌద్రేణ రావణేన - మిత్రసంపన్నం సర్వజనమిత్ర మిత్యర్థః - యద్వా - పరనిపాతః - సంపన్న మిత్రం - అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్త మిత్యర్థః. ౧. మ మేతి. అర్థే ష్వితి నిమిత్తసప్తమీ మమ ప్రయోజనార్థ మిత్యర్థః - సంఖ్యే యుద్ధే. ౨. అయ మితి. అయం ప్రాణః సూక్ష్మప్రాణః - స్వరహీనః హీనస్వరః - విక్లబః విహ్వలః. ౩. జటాయో ఇతి. వ్యాహర్తుం - వధం వధప్రకారం. ౪. కి మితి. కిన్నిమిత్తః - కిం నిమిత్తం యస్యాసౌ కిన్నిమిత్తః - కేన హేతునా అహరదిత్యర్థః - కింభోగార్థం-ఉత అపకారప్రతీకారార్థ మిత్యర్థః - చరమపక్షే తత్స్వరూపం పృచ్ఛతి -

పతిః మమ అలక్ష్మ్యాః అభాగ్యాత్ విశుష్యే దిత్యర్థః. ౨౫. నేతి. యేనాభాగ్యేన. తి. వాగురా మృగబంధనజాలం. ౨౬. తి. పితు ర్వయస్య స్సఖా. ౨౭. ఇతీతి. పితృస్నేహం పితరీవ స్నేహం. ౨౮. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తి. రామ ఇతి. రౌద్రేణ రక్షసా - అనేన రక్షసాం తమః ప్రాధాన్య మేవేతి సూచితం - మిత్రసంపన్నం మిత్రత్వేన సంపన్నం సర్వజనేషు మైత్ర్య యుక్తం. ౧. ౨. అయ మితి. తథా - అతిఖిన్నప్రాణ ఇవ స్వరహీనో విహ్వలేక్షణశ్చ. ౩. తి. వ్యాహరితుం వ్యాహర్తుం - వధం వధప్రకారం.౪. కిన్నిమిత్తఇతి. కిన్నిమిత్తః కింనిమిత్తం యస్య సః. ౫—౭. త మితి. వాచా అతిసన్నయా

౫. కథం తచ్చంద్రసంకాశం ముఖ మాసీ న్మనోహరం, సీతయా కాని చోక్తాని తస్మిన్ కాలే ద్విజోత్తమ. ౬. కథం వీర్యః కథం రూపః కిం కర్మా సచరాక్షసః, క్వచాస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః. ౭. త ముద్వీక్ష్యాథ దీనాత్మా విలపంత మనంతరం, వాచాతి సన్నయా రామం జటాయు రిద మబ్రవీత్. ౮. హృతా సా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన విహాయసా, మాయా మాస్థాయ విపులాం వాతదుర్దినసంకులాం. ౯. పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షౌ ఛిత్వా సరాక్షసః, సీతా మాదాయ వైదేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం. ౧౦. ఉపరుధ్యంతి మే ప్రాణా దృష్టి ర్భ్రమతి రాఘవ, పశ్యామి వృక్షాన్ సౌవర్ణా నుశీరకృతమూర్ధజాన్. ౧౧. యేన యాతో ముహూర్తేన సీతా మాదాయ రావణః, విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే. ౧౨. విందో నామ ముహూర్తోఽయం సచ కాకుత్స్థనాబుధత్, త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః, ఝషవ ద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి. ౧౩½. నచ త్వయా వ్యథా

తస్యేతి - యం అపరాధం. ౫. కథ మితి. కథం కీదృశప్రకారం కాని వాక్యాని. ౬. కథం వీర్య ఇతి. తాత పితృతుల్య. ౭. త మితి. దీనాత్మా దీనమనాః - అతి సన్నయా అతి కార్శ్యం ప్రాప్త యా. ౮. కిం కర్మే త్యస్యోత్తర మాహ - హృతా సేతి. వాతేన దుర్దినేనచ సంకులాం. ని. 'మేఘ చ్ఛన్నేహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః - మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛాదనం చోత్పాద్య హృతవా నిత్యర్థః. ౯. వధ మాఖ్యాహీ త్యస్యోత్తర మాహ-పరిశ్రాంతస్యేతి. యుద్ధపరిశ్రాంతస్యేత్యర్థః. ౧౦. ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తి మాహ - ఉపరుధ్యంతీతి. ఉపరుధ్యంతి ఉపరుధ్యంతే - మరణ వేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః - సౌవర్ణాన్ - మరణకాలే తథా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం - ఉశీరైః లామజ్జకైః కృతాః కల్పితాః మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా. ౧౧. కిమిహ బహునోక్తేన సర్వథా సతా పున ర్లప్స్యత ఇత్యాహ - యేనేతి. యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన రావణ స్సీతా మాదాయ యాతిస్మ - తన్ముహూర్తబలేన - స్వామీ ధనస్వామీ-విప్రణష్టం ధనం క్షిప్రం అచిరేణ పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి. ౧౨. కోఽసౌ ముహూర్త ఇత్యత్రాహ - వింద ఇతి. నష్టం ధనం విందతి లభతేఽస్మి న్నితి విందః - సరావణస్తు నాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయ శ్ఛాందసః - తస్మాత్ బడిశం గృహ్య గృహీత్వా ఝషవత్ మత్స్య ఇవ - వినశ్యతి - వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానవత్. ని. 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ౧౩½. ఫలిత మాహ - నచేతి.

కృశయా. ౮. హృతేతి. వాతదుర్దినసంకులాం వాతైః దుర్దినేన సంకులాం. ౯. ౧౦. ఉపరు ధ్యంతి సంక్షీయంతే ఏకత్ర సంక్షిప్యంత ఇతి వా-ఉశీరకృతమూర్ధజాన్ నలదకృతాగ్రాన్ - సౌవర్ణ వృక్షదర్శనం మరణచిహ్నం-జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రామాణ్యాత్. ౧౧. తవ సీతాప్రాప్తిరిత్యాహం కథయా మీత్యాహ. యేనేత్యాది ద్వాభ్యాం - యేన ముహూర్తేన యస్మి న్ముహూర్తే రావణః సీతా మాదాయ యాతః అసౌ ముహూర్తో విందో నామ - తత్ర నష్టం ధనం పున రాయాస్యతి-తదేత త్సరావణో నాబుధత్ నాబుధ్యత - సీతామోహితత్వాత్ -విందతే అనేన నష్టం ధన మితి విందః- విద్ ల్ లాభఇతిధాతుః - సచ ఏకాదశో ముహూర్తః - ముహూర్తలక్షణం తూక్తం పురాణే. శ్లో. 'రౌద్రః శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారభటః స్మృతః, సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాంధర్వ కుతప స్తథా. రౌహిణ స్తిలకశ్చైవ విజయో నైరృత స్తథా, శంబరో వారుణశ్చైవ భగః పంచదశస్మృత'

మద్య హత శ్శేతే కాలోహి దురతిక్రమః ౨౧. పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ ముపకారీ హతశ్చ మే, సీతా మభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా. ౨౨. గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపైతామహం మహత్, మమ హేతో రయం ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః. ౨౩. సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మచారిణః, శూరా శ్శరణ్యా స్సౌమిత్రే తిర్యగ్యోనిగతేష్వపి. ౨౪. సీతాహరణజం దుఃఖం నమే సౌమ్య తథాగతం, యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతేచపరంతప. ౨౫. రాజా దశరథ శ్శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః, పూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ తథాయం పతగేశ్వరః. ౨౬ సౌమిత్రే హర కాష్ఠాని నిర్మథిష్యామి పావకం, గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గత. ౨౭. నాథం పతగలోకస్య చితా మారోప్య రాఘవ, ఇమం ధక్ష్యామి సౌమిత్రే హతం రౌద్రేణ రక్షసా. ౨౮. యాగతి ర్యజ్ఞశీలానా మాహి తాగ్నేశ్చ యాగతిః, అపరావర్తినాంయాచ యాచభూమిప్రదాయినాం, మయాత్వం సమనుజ్ఞాతో

మభ్యుదయం ప్రాప్తః. ౨౧. పశ్యేతి. అనేన మోక్షప్రదానోచితం తదీయ సుకృతవిశేషం దర్శయతి- సీతా మభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ సన్ హతః. ౨౨. గృధ్రరాజ్యమితి. గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి ప్రాప్యాభాసపరిత్యాగ ఉక్తః-మహ దితి స్వకీయేక్ష్వాకురాజ్యవ్యావృత్తిః - ఏకముఖత్వాత్ - మమేత్యాదినా ఉపాయానుష్ఠానోక్తిః-పతగేశ్వరః-పితుర్మరణాత్ ఇతఃపర మస్యపక్షానాశ్రిత్య సుఖం స్థాస్యామీతి స్థితోఽహం అయం తాతవ న్మత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః. ౨౩. సర్వత్రేతి. సర్వజాతి ష్వపీత్యర్థః-'తిర్యగ్యోనిగతస్యాస్య కథ మేతాదృశీ బుద్ధి' రితి నమంతవ్య మితి భావః. ౨౪. సీతేతి. మత్కృతేచ మత్కృత ఏవ-యథాస్య వినాశః ప్రాప్తః తథా సీతాహరణజందుఃఖం-నాగతం నప్రాప్తం-అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుఃఖ ముచ్యతే. ౨౫. అథసంస్కారయోగ్యతా మాహ-రాజేతి. పూజ్యః పైతృకవిధినా అర్చనీయః-మాన్యః శ్లాఘ్యః. ౨౬. సౌమిత్ర ఇతి దిధక్షామి దగ్ధుమిచ్ఛామి దహే స్సన్నంతాత్ ఘత్వభష్భావౌ. ౨౭. నాథ మితి. చితాం కాష్ఠభారం. ౨౮. యాగతి రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గమ్యత ఇతి గతిః లోకః-యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞా శ్శీలం సద్వృత్తం యేషాం తే తథా - సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానా మిత్యర్థః-అహితాః పరితస్థాపితాః అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా - సర్వదా తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః-అగ్న్యాధానస్య పూర్వేణైవ సిద్ధత్వాత్ - పృథక్ఫలాభావాచ్చ-అపరావర్తినాం అరణ్య మియాత్తతో న

---

౨౧. పశ్యేతి. సీతా మభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితు మభిగతస్సన్-రావణేన హత ఇత్యన్వయః. ౨౨. ౨౩. తి. సర్వత్ర సర్వజాతిషు. ౨౪. సీతాహరణజ మితి. తథా ఆగత మితిచ్ఛేదః - మత్కృతేచ మనిమిత్తమేవ - గృధ్రస్యవినాశో యథా యాదృశమాగతం ప్రాప్తం - సీతాహరణజం దుఃఖం తథా తాదృశం నభవతీతి శేషః - సీతాహరణదుఃఖా ద్గృధ్రనాశ దుఃఖ మధికమితి భావః. ౨౫. కుతః - రాజేతి. పూజనీయః మాన్యః శ్లాఘనీయశ్చ. ౨౬. సౌమిత్ర ఇతి. దిధక్షామి దగ్ధు మిచ్ఛామి. ౨౮. యాగతి రితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గతిః గమ్యత ఇతి గతిః-లోక ఇత్యర్థః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకమార్గేణ అపరావర్తినాం పునరావృత్తి రహితానాం ముక్తానాం లోకాన్-పూజాయాం బహువచనం-లోకం వైకుంఠాఖ్యం వ్రజ ప్రాప్నుహీత్యర్థః తిరశ్చాం కర్మానధికారాత్ అగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ-ఉత్తమలోకాభావేపి మయా త్వం సమ

గచ్ఛ లోకా ననుత్తమాన్, గృధ్రరాజ మహాసత్త్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ.

పునరేయా దిత్యుక్తానాం సన్న్యాసినా మిత్యర్థః - రణా దపలాయితానా మిత్యర్థవర్ణనే జటాయో స్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞాతవ్యత్వా భావాత్-ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్యసంభవాత్-భూమిప్రదాయినాం భూమిభోగత్యాగినాం-నైష్ఠికానా మిత్యర్థః-తాగతి రితి యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్సిద్ధం-తా గతీః - 'ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాం బ్రాహ్మం సన్న్యాసినాం స్మృత' మిత్యా ద్యుక్తస్థానాని*యద్వా-యజ్ఞ దానతపస్సన్న్యాసినా మిత్యర్థః-తేషాం యాయాగతిః శాస్త్రవిహితా-తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ మయా సమనుజ్ఞాతస్తు - అనుత్తమాన్ సర్వశ్రేష్ఠాన్ లోకాన్ - అథ యదతః పరోదివో జ్యోతి ర్దీప్యతే విశ్వతః - పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే షూత్తమే ష్విత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్ గచ్ఛఅవయవబహుత్వా ద్బహువచనం - అన్యథా గతిశబ్దేన పౌనరుక్త్యం-అనన్వయశ్చ సమనుజ్ఞాత సంస్కృతశ్చేతి పదద్వయాఽనర్థక్యంచ - నను మానుషభావం భావయత శ్రీరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం - తస్య పరత్వా సాధారణచిహ్నత్వా దితి చేత్ - సత్యేన లోకాన్ జయతీ త్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మవిశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వా విరోధాత్ - కేచిత్తు - మయా సంస్కృత స్తతోఽనుజ్ఞాత స్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యాగతయః తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ సర్వాంతే మాం వ్రజ-సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణావిపశ్చితేత్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి-నచ నిర్హేతుక ముక్తిప్రదానేఽతి ప్రసంగః - స్వకార్య ముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగ స్యైవ హేతుత్వాత్-అత ఏవ నృసింహపురాణే 'మత్కృతేనిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ' త్యుక్తం. 'కర్మణైవహి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతిహి కర్మణోపిముక్తిహేతుత్వ ముక్తం. నాన్యః పంథాఇతి శ్రుతిః పరమాత్మనోఽన్యత్ర సాక్షా న్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి - తస్యైవప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వా దిత్యాహుః-యద్వా-హే గృధ్రరాజమహాసత్త్వ-మయా సంస్కృత స్త్వంమయానుజ్ఞాతో భూత్వా అనుత్తమాన్ లోకాన్-మల్లోకా నిత్యర్థః-గచ్ఛ అనుషంగికతయాయజ్ఞశీలాదీనాంయాయాగతయస్తా అపి గచ్ఛ-గమ్యత ఇతిగతిః లోకః - ఆహితాగ్నేః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాగ్నినిరతస్య యాగతిః-అగ్నయో వై త్రయీవిద్యా - ఇత్యారభ్య తస్మా దగ్నీన్ పరమం వదంతీ త్యాహితాగ్నిత్వస్యాపి పృథ గ్ధర్మత్వశ్రవణాత్-అపరావర్తినాం యుద్ధా దపరావర్తమానానాం - యాగతిః దృష్ట్వా యర్థ మిద ముక్తం-జటాయో స్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీ మదేయత్వాత్-తిరశ్చాం యజ్ఞా ద్యధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్ - యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్స్యసి తథా

నుజ్ఞాత స్సన్ముక్తిం ప్రాప్నుహీ త్యర్థః - తదుక్తం నృసింహపురాణే. శ్లో. 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ' తి. 'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇత్యాదా ముక్త మధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధే త్యవగమ్యతే*తి. అపరావర్తినాం సంగ్రామే ఇతి శేషః - గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకాన్ క్రమేణ ప్రాప్య మదనుజ్ఞాత స్సన్-అనుత్తమాన్ యేభ్యః పరే ఉత్తమానసంతి తాన్ లోకాన్ బ్రహ్మణోలోకాన్ క్రమ ముక్తిదాన్ గచ్ఛ-అనేన సంకల్పమాత్రా త్కర్మానధికృత తిరశ్చ స్సాధనహీనస్యాపి తల్లోకదానేన భగవాన్ రామః స్వస్వరూపాంశే మాయయా వృతజ్ఞాన ఇతి ప్రలపర్థ మాదరాతిశయేన పున స్సంగృహ్ణాతి - సఇతి. గణే సీతానిమిత్తం దుష్కరం కర్మ ప్రాణివినాశపర్యంతం వ్యాపారం కృతవాన్ స గృధ్రరాజః రావణేన నిపాతితః మహర్షి కల్పేన మహర్షితుల్యేన రామేణ సంస్కృతశ్చ తదా తదుత్తరక్షణ ఏవ పుణ్యాం పుణ్యఫలభూతాం-ఆత్మన

౩౦౪. ఏవ ముక్త్వా చితాం దీప్తా మారోప్య పతగేశ్వరం, దదాహ రామో ధర్మాత్మా స్వబంధు మివ దుఃఖితః. ౩౧౪. రామోఽథ సహ సౌమిత్రి ర్వనం

యజ్ఞశీలాదీనాం లోకా నపి బ్రహ్మ ప్రాప్తా వసుత్వాదిక మివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - అస్మిన్ కల్పే భూమిప్రదాయినా మిత్యస్య ప్రతీయమానార్థకత్వ మేవ-వ్రజఏవంగచ్ఛ-యద్వా-మయా ప్రథమంసంస్కృతః - అథ తృతీయేనజ్యోతిషాసంవిశస్వేత్యాదిమంత్రేణానుజ్ఞాతో మయాత్వం యజ్ఞాధికారిణాం లోకాన్ గచ్ఛ-బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఇదంచ ఫలం సంస్కారో త్తరక్షణ ఏవానుతిష్ఠతీ త్యుచ్యతే-సంస్కృతో వ్రజేతి-గృధ్రరాజ మహాసత్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతే తిపాతే-సంస్కృతశ్చ భవేతి వార్థః. తనిశ్లోకే. గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః - తిరశ్చాం కర్మాధికారాభావేపి అకృతసంస్కారాణాం పరలోకాభావా త్త్వం మయా సంస్కృతస్సన్ మదనుజ్ఞయైవ అనుత్తమాన్ లోకాన్ గచ్ఛ అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానా మిత్యర్థః-నసపునరావర్తత ఇతిశ్రుతేః - లోకా నితి పూజాయాం బహువచనం - యద్వా - విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమేషూత్తమే ష్విత్యత్ర పరమవ్యోమస్థితావాంతరలోకాపేక్షయాబహువచననిర్దేశవదత్రాపి బహువచననిర్దేశః - యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణా పరావర్తినాం లోకం ప్రాప్నుహీత్యర్థః - తథాచ నృసింహపురాణే - మత్కృతే మరణం యస్మా దిత్యాది - నను భగవతా రామేణ తిరశ్చో జటాయుష స్సంస్కారకరణం కథ మితిచేత్ - నశూద్రా భగవద్భక్తా ఇత్యత్ర శూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వా ద్భగవద్భక్తానాం సర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్యమానత్వా చ్చ యుక్తమేవేద మితి జ్ఞేయం-నన్వేవం సతి జటాయుషో మోక్షప్రదత్వా ద్రామస్య పరమాత్మత్వం ప్రతీయతే - త్వం గతిః పరమా దేవేత్యాదినా బాలకాండే సహి దేవై రుదీర్ణస్యేత్యాదినా యుద్ధకాండే సీతాలక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణు రిత్యాదినా శ్రీమద్భాగవతేచ శ్రీరామస్య పరమాత్మత్వం స్ఫుట ముక్తం - ఏవం సమస్తకళ్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాదివధరూపలోకహితార్థం స్వయ మేవ దశరథభవనేఽవతీర్ణస్య సీతా ముద్దిశ్యవిలాపః కథ మితి చేత్-సత్యం - తథాపి నదోషః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖితః, నిశ్చితాపిహి మే బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవ్రతా. భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీ క్రియతే పునః, సీతాహరణజం దుఃఖం నమే సౌమ్య తథాగతం.యథావినాశో గృధ్రస్య మత్కృతేచ పరంతపే'త్యనేన ప్రకారేణ సర్వేశ్వరస్యా ప్యాశ్రితవత్సలత్వా ద్దుఃఖితా నాశ్రితా నాకలయ్య తద్దుఃఖేన స్వయ మపి దుఃఖిత ఇతి వాభాతి- తేషాం దుఃఖ మపనయతి చేతి ఋషే రభిప్రాయ ఇతి వేదితవ్యం-శుకాదయస్తు-మర్త్యావతారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షో వధాయైవ నకేవలం విభో రిత్యాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య దుఃఖాభావమేవ వర్ణయంతి-ఏవ మన్యత్రా ప్యేవం విధ విషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః. ౩౦౪.ఏవమితి.దీప్తాం దీపనార్హాం స్వబంధు మివే త్యనేన మంత్రపూర్వకత్వం దాహస్యోచ్యతే. ౩౧౪. రామ ఇతి. మహి

స్సుఖావహాం గతిం లోకం జగామ. ౨౮౪. కృతోదకా వితి. ఇదం పిండదానస్యా ప్యుపలక్షణం - పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ-సీతా మవశ్యతాం ముఖం ధ్వస్తం-శోకాదిషు నటన మిత్యుక్తమేవాసకృత్-తదుక్తం - 'సంస్కార మకరోత్తస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః, స్వపదంచ దదౌ తస్మైసోఽపి రామ ప్రసాదతః, హారే స్సామాన్య రూపేణ ప్రయయౌ పరమం పద'మితి జటాయుషం ప్రక్రమ్య పాద్మే-ఏతేనతిరశ్చామపి స్నేహా దినా దాహాది యుక్త మితి ధ్వనితం-సారూప్య ముక్తి లాభ శ్చోక్తః మయా మద్రూపేణ సామాన్యహరిరూపేణ. ౩౦౪. ౩౧౪. రామఇతి స్థూలాన్,

గత్వా సవీర్యవాన్, స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీ నను తస్తార తం ద్విజం. ౩౨.
రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః, శకునాయ దదౌ రామో
రమ్యే హరితశాద్వలే. ౩౩. యత్తత్ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః,
తత్స్వర్గగమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాప హ. ౩౪. తతో గోదావరీం గత్వా
నదీం నరవరాత్మజౌ, ఉదకం చక్రతు స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ. ౩౫.
శాస్త్రదృష్టేన విధినా జలే గృధ్రాయ రాఘవౌ, స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉద
కం చక్రతు స్తదా. ౩౬. స గృధ్రరాజః కృతవా న్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్మ
రణే నిపాతితః, మహర్షికల్పేన చ సంస్కృత స్తదా జగామ పుణ్యాం గతి మాత్మనశ్శు
భాం ౩౭. కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాం చ బుద్ధిం ప్రణిధాయ జగ్మతుః,

---

రోహీన్ మహామృగాన్ - తాన్ ద్విజ మను జటాయు ముద్దిశ్య. హత్వా తస్తారపిండదానార్థం దర్భా నాస్తృతవాన్. ౩౨. రోహీతి. ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండీకృత్య - హరిత శాద్వలే నవీనతృణా స్తృతప్రదేశే - శకునాయ పక్షిణే దదౌ. ౩౩. యత్తదితి. ప్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య - యత్తత్ ప్రసిద్ధం - మంత్రజాతం - స్వర్గగమనం స్వర్గప్రాపకం వదంతి - పిత్ర్యం పితృదేవతాకం - తజ్జజాప-యామ్యసూక్తాదికం జజాపేత్యర్థః. ౩౪. తత ఇతి. చక్రతు రితి - లక్ష్మణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా - ఉదకం-ఉదకదాన మిత్యర్థః. ౩౫. ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వ విధిపూర్వకత్వ ప్రదర్శనాయ పునర ప్యాహ-శాస్త్రేతి తదా తౌ రాఘవౌ-శాస్త్రదృష్టేన విధినా-గృధ్రాయ గృధ్ర ముద్దిశ్య - జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజా యోదకం చక్రతు రిత్యన్వయః-అయ మత్ర క్రమః-గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా స్వర్గగమనం సూక్తం జప్త్వా గోదావరీం గత్వా స్నాత్వా ఉదకం దత్వా రోహిమాంసపిండం దదా వితి - నను - వైదికోత్తమో రామః కథంహీనజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్మణా సంస్కృతవాన్-మైవం - తస్యాత్యంతభక్తత్వేన జాతే రపగమాత్-నశూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః, సర్వవర్ణేషు తే శూద్రాయే హ్యభక్తా జనార్దనే ఇత్యుక్తేః నచేదం వచనం-అపశవో వా అన్యే గో అశ్వేభ్య ఇతి వత్ ప్రశంసాపర మితి వక్తుం శక్యం-బాధకాభావాత్. బ్రాహ్మణత్వాది జాతిర్హి శాస్త్రైక సమధిగమ్యా నతు గోత్వాదివదాకృతి గమ్యా- యేన తత్తుల్యత్వ మాశంక్యేత-అతఏవ విశ్వామిత్రస్యాపి క్షత్రియత్వజాతి రపనీతా-ఉపనీతా చ బ్రాహ్మణత్వజాతి రిత్యుపపాదితం బాలకాండే-అయమర్థ ఉపపాదయిష్యతే చ శ్రమణీవృత్తాంతే - ఇదం చ ద్రౌపదీవివాహాదివ దైతిహాసిక విలక్షణవ్యక్తివిశేషనియత మితి చ నాతిప్రసంగావకాశః. ౩౬. ఉక్త మర్థ మ్ప్రేప్స్యసీ త్యుక్తం తద్వచనం విశ్వస్యే త్యర్థః - సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్మతుః-

---

హత్వా మహారోహీ నను తస్తార తం ద్విజ మితి-ఈకారాంతత్వమార్షం-మహారోహీ న్మహామృగాన్. (కేసరీ మృగము.) హత్వా తం గృధ్ర మను ఉద్దిశ్య తస్తార నిరవపత్-దర్భా నాస్తీర్య మాంసపిండ ప్రదానం కృతవా నిత్యర్థః. ౩౨. ఏత దేవ విశదయతి-రోహీతి. రోహిమాంసాని చోత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండీకృత్య - శకునాయ జటాయుషే పిండప్రదానాయ కుశాస్తృతే హరితశాద్వలే దదా విత్యన్వయః. ౩౩. యత్తదితి. స్వర్గగమనం గమ్యతే అనేనేతి గమనం గమనసాధన మిత్యర్థః-స్వర్గగమనసాధనం యామ్యసూక్తం నారాయణసూక్తం చ జజాపేత్యర్థః-ఉదకంచక్రతుః-ఏతదనంతరం పిండదానాదికం ద్రష్టవ్యం. ౩౪—౩౬. ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థం పున ర్వచనం. శాస్త్రదృష్టే నేత్యాది. ౩౭. కృతోదకా వితి. పక్షిసత్తమే పితరి చేతి శేషః -

ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ. ౩౮½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టషష్టితమ స్సర్గః.

కృత్వైవ ముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ, అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్మతు ర్దిశం. ౧. తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధారిణౌ, అవిప్రహత మైక్ష్వాకౌ సంధానం ప్రతిపేదతుః, గుల్మై ర్వృక్షైశ్చ బహుభి ర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితం, ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనం, వ్యతిక్రమ్యతు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితం, సుభీమం త న్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహాబలౌ. ౪ తతఃపరం జనస్థానా త్త్రిక్రోశం గమ్య రాఘవౌ, క్రౌంచారణ్యం వివిశతు ర్గహనం తౌ మహౌజసౌ. ౫. నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్ట మివ సర్వతః, నానాపక్షిగణై ర్జుష్టం నానావ్యాళమృగై ర్యుతం, దిదృక్షమాణౌ వైదేహీం

సురేంద్రౌ విష్ణువాసవావివ స్థితావిత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్ర మితి సూచ్యతే-అస్మిన్ సర్గే సార్ధాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౮½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

అథాయోముఖీ విరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శన మేకోనసప్తతితమే-కృత్వైవ మిత్యాది. అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమా మిత్యర్థః. ౧. తావితి. దక్షిణాం దిశ మితి - దక్షిణపశ్చిమాప్యుభయథావ్యవహర్తుం శక్యా - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - ఐక్ష్వాకో - దాండినాయనేత్యాది సూత్రే నిపాతితః - ప్రతిపేదతుః ప్రతిపేదాతే. గుల్మై రిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గుల్మైః కీచక ప్రభృతిభిః - వృక్షై శ్చ ప్రవేష్టితం - లతాభి శ్చావృతం-దుర్గమం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం - ఘోరదర్శనం - అతఏవ సుభీమం - తత్ మహారణ్యం దండకారణ్యం-వ్యతిక్రమ్య అతీత్య - వ్యతియాతౌ గతౌ. ౪. తతః పర మితి. తతః పరంగమనానంతరం-జనస్థానాత్ త్రిక్రోశం - గమ్య గత్వా - క్రౌంచారణ్యాఖ్యం గహనం వనం - వివిశతుః. ని. 'గహనం కాననం వన' మిత్యమరః.౫.నానేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నానామేఘ ఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘసమూహసదృశం - ప్రహృష్ట మివ పుష్పోద్గమాదిభి స్సంతుష్ట మివ - వ్యాళమృగైః సర్పైః మృగై శ్చ తద్వనం క్రౌంచారణ్యం-తత్రతత్ర వృక్షమూలే విశ్రాంత్యై తిష్ఠంతౌ సంతౌ-విచిక్యతుః

స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ నిక్షిప్య కృతోదకౌ సంతౌ - తతోఽనంతరంసీతాధిగమే సీతాప్రాప్తినిమిత్తే - మనః ప్రవేశ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ - సురేంద్రౌ సురాణా మింద్రౌ విష్ణువాసవౌ ఉపేంద్రేంద్రా వివ వనం జగ్మతు రిత్యన్వయః. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే - 'జటాయో స్సంస్కృతిం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవ' ఇతి. ౩౮½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమస్సర్గః.

కృత్వైవ మిత్యాది. *తి. పశ్చిమా మిత్యత్రోక్తే రుత్తరశ్లోకే దక్షిణామిత్యుక్తే శ్చ నైరృతీం జగ్మతు రితి లభ్యతే. ౧. తావితి. అవిప్రహత మక్షుణ్ణం పంథానం. ౨. గుల్మై రితి. గుల్మాః వంశేక్షుప్రభృతయః - తథాచ - గుల్మై ర్వృక్షై శ్చ ఆవృత మాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం-దుర్గం విషమం-గహనం దుష్ప్రవేశం ఏవం విధం మహారణ్యం వ్యతియాతౌ అతిక్రమ్య గతౌ. ౪. తి. గమ్యగత్వాగహనం దుష్ప్రవేశం క్రౌంచారణ్యం క్రౌంచారణ్యాఖ్యం గహనం వన మితివా. ౫. నానామేఘేతి. ప్రహృష్ట మివ సర్వతః- వనగతపుష్పవికాసాదినా తద్గతమృగాదిహర్షేణ చ వనస్య ప్రహృష్టత్వవ్యప

తద్వనం తౌ విచిక్యతుః, తత్రతత్రావతిష్ఠంతౌ సీతాహరణకర్శితౌ. ౯. తతః పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రిక్రోశం భ్రాతరౌ తదా, క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య మతంగాశ్రమ మంతరే, దృష్ట్వాతు తద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజం, నానాసత్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపం, దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథాత్మజౌ, పాతాళసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతాం. ౧౦. ఆసాద్య తౌ నరవ్యాఘ్రౌ దర్యా స్తస్యా విదూరతః, దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృతాననాం. ౧౧. భయదా మల్పసత్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనాం, లంబోదరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళాం పరుషత్వచం, భక్షయంతీం మృగాన్ భీమాన్ వికటాం ముక్తమూర్ధజాం, ప్రైక్షేతాం తౌ తత స్తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౩. సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతురగ్రతః, ఏహి రంస్యావహే త్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణం. ౧౪. ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రి ముపగూహ్య సా. ౧౫. అహం త్వయోముఖీ నామ లాభ స్తే త్వ మసి ప్రియః, నాథ పర్వతకూటేషు నదీనాం పులినేషు చ, ఆయుశ్శేష మిమం వీర త్వం మయా సహ రంస్యసే. ౧౬. ఏవ ముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్ధృత్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసౌ స్తనౌ

వృగయామాసతుః. ౯. తత ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య - మతంగాశ్రమం పూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే - ఏనపాద్వితీయేతి ద్వితీయా - త్రిక్రోశం గత్వా అంతరే మతంగాశ్రమక్రౌంచారణ్యయో ర్మధ్యే-తద్వనం మతంగాశ్రమసంబంధి కించి ద్వనం దృష్ట్వా - తత్ర దరీం దదృశాతే దదృశతుః - అత్రోపరిష్టాచ్ఛ కర్తరిలిట్యాత్మనేపద మార్షం. ౧౦. ఆసాద్యేత్యాది. తస్యా విదూరత ఇత్యార్ష స్సంధిః - మహారూపాం మహాశరీరాం. ౧౧. సామాన్యతో దర్శన ముక్త్వా విశేషతో దర్శన మాహ - ద్వాభ్యాం - భయదా మిత్యాది. ౧౩. సేతి.రంస్యావహేత్యుక్త్వే త్యత్ర సంధి రార్షః-సమాలంబత హస్తే గృహీతవతీ. ౧౪. ఉవాచేత్యర్థం-ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౧౫. అహ మిత్యాది సార్ధశ్లోకః. అయోముఖీత్యన్వర్థనామా - హాయముఖీత్యపిపాఠః - తే లాభః లాభభూతా - త్వ మపి మమ ప్రియోఽసి - నాథేతి-ఆయు శ్శేష మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. ౧౬. ఏవ మితి. కర్ణనాసా విత్యత్ర ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః-నాసా

దేశః. ౯. తతః పూర్వేణేతి. క్రౌంచారణ్య మతిక్రమ్య - అంతరా అంతరప్రదేశే-మతంగాశ్రమం పూర్వేణ - త్రిక్రోశం గత్వేతి పదయోజనాం కృత్వా - మహాద్వన మపశ్యతా మితి వాక్యశేషోఽనుసంధేయః - దృష్ట్వాతు తద్వన మిత్యుత్తరత్రానువాదాత్ * దృష్ట్వేతి. గహనపాదపం నిబిడవృక్షం - తత్రవనే దరీం గుహాం-పాతాళసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాం అతఏవ గంభీరాం నిమ్నాం ఆసాద్యేతి. తస్యాః విదూరతః సమీప ఇత్యర్థః. ౧౧. భయదా మిత్యాది. అల్పసత్వానాం భీరూణాం బీభత్సాం జుగుప్సితాం కరాళాం తుంగశరీరాం. ని.'కరాళో భీషణే తుంగ'ఇతివిశ్వః-పరుషా కర్కశా త్వగ్యస్యాస్తాం పరుషత్వచం పరుషస్వనా మితి వాపాఠః - వికటామతి స్థూలాకారాం. ౧౩. సేతి. సమాలంబత గృహీతవతీ. ౧౪. ఉవాచేతి. తే త్వయా లబ్ధా - లాభ స్తే త్వ మసి ప్రియ ఇతి చ క్వచి త్పాఠః. నాథేతి. ఆయు శ్చిరం చిర మాయుః. ఏవ మితి. కర్ణనాసస్తన

చాస్యా నిచకర్తారిసూదనః. ౧౭. కర్ణనాసే నికృత్తేతు విస్వరం సావినద్య చ, యథాగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా. ౧౮. తస్యాం గతాయాం గహనం విశంతౌ వన మోజసా, ఆసేదతు రమిత్రఘ్నౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯. లక్ష్మణస్తు మహాతేజా స్సత్త్వవాన్ శీలవాన్ శుచిః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం. ౨౦. స్పందతే మే దృఢం బాహు రుద్విగ్న మివ మే మనః, ప్రాయశ శ్చా ప్యనిష్టాని నిమిత్తా న్యుపలక్షయే. ౨౧. తస్మా త్సజ్జీభవార్య త్వం కురుష్వ వచనం హితం, మమైవ హి నిమిత్తాని సద్య శ్శంసంతి సంభ్రమం. ౨౨. ఏష వంచులకో నామ పక్షీ పరమదారుణః, ఆవయో ర్విజయం యుద్ధే శంసన్నివ వినర్దతి. ౨౩. తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వన మోజసా, సంజజ్ఞే విపుల శ్శబ్దః ప్రభంజ న్నివ తద్వనం. ౨౪. సంవేష్టిత మివాత్యర్థం గగనం మాతరిశ్వనా, వనస్య తస్య శబ్దోఽభూ ద్దివ మాపూరయ న్నివ. ౨౫. తం శబ్దం కాంక్షమాణ స్తు రామః కక్షే సహానుజః, దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం విపులోరసం. ౨౬. ఆసేదతు స్తత స్తత్ర తావుభౌ ప్రముఖే స్థితం, వివృద్ధ మశిరోగ్రీవం కబంధ ముదరే ముఖం, రోమభి ర్నిచితై స్తీక్ష్ణై ర్మహాగిరి మివో

శబ్దస్య పుల్లింగతాచార్షీ. ౧౭. కర్ణేతి. ఏకవద్భావే సప్తమీ. ౧౮. తస్యా మితి. గహనం దుష్ప్రవేశం-వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ - ఆసేదతుః వక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః. ౧౯. లక్ష్మణస్త్వితి. మహాతేజా ఇత్యాదీనతోక్తిః - సత్త్వవాన్ నిర్మలమనస్కః - శీలవాన్ సద్వృత్తవాన్ - శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః ఏభి ర్విశేషణై ర్భ్రాతృభక్తిరుక్తా. ౨౦. స్పందత ఇతి. బాహుః - వామ ఇతి శేషః - ఉద్విగ్నం కంపితం-అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని. ౨౧. తస్మా ఇతి. మమ వచన మిత్యన్వయః - సంభ్రమం భయం. ౨౨. ఏష ఇతి. వంచులకః కర్ణవాలాఖ్యః పక్షివిశేషః. ని. 'వంచులః కర్ణవాల స్స్యా' దితి నిఘంటుః - వినర్దతి కూజతి. ౨౩. తయో రితి. ఏవం ఏతాదృశోక్తిపూర్వకం. అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః ప్రభంజన్ ప్రభంజయన్. ౨౪. సంవేష్టిత మితి. మాతరిశ్వనావాయునా - సంవేష్టితం పూరితం - అయ ముత్పాతవిశేషః శబ్దః పూర్వోక్తః-తస్య వనస్య సంబంధినీం దివం ఆకాశం-ఆపూరయన్నివాభూత్. ౨౫. తమితి. తం కాంక్షమాణః కిమస్యోత్పత్తిమూల మితి జ్ఞాతు మిచ్ఛన్ - గత్వేతి శేషః - కక్షే గుల్మే దదర్శ-దూరా దితి శేషః. ౨౬. ఆసేదతు రిత్యాది సార్ధషట్ఛ్లోకీ. ప్రముఖే అగ్రే - వివృద్ధం ఉన్నతం - అశిరోగ్రీవం అదృశ్య

మితిప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. ౧౭. తి. కర్ణనాసే ఇతి సప్తమీ. ౧౮. తస్యా మితి. గహనం దుష్ప్రవేశం. ౨౦. స్పందత ఇతి. బాహు ర్వామ ఇతి శేషః-అనిష్టాన్యశుభసూచకాని. ౨౧. తస్మాదితి. సజ్జీ భవ యత్తో భవ-సంభ్రమం భయం. ౨౨. ఏష ఇతి. వంచులకః కర్ణవాలః. తయో రితి సార్ధశ్లోకః. ఓజసా సామర్థ్యేన - తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనం ఏవ ముక్తరీత్యా అన్వేషతో స్సతోః - తద్వనం ప్రభంజ న్నివ మర్దయ న్నివ - విపులః శబ్దః సంజజ్ఞే ఆవిర్భూతః - కీదృశం తద్వనం మాతరిశ్వనా వాయునాత్యర్థం వేష్టితం గగన మివ - మాతరిశ్వనాపూరితం గగనం ప్రభంజన్ యథాశబ్ద స్సంజాయతే - తథా తద్వనం ప్రభంజ న్నివ శబ్దః సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౨౬. ఆసేదతు రిత్యాది సార్ధశ్లోకషట్క మేకం వాక్యం. వివృద్ధం వివృద్ధాకారం - అశిరోగ్రీవం అదృ

చ్ఛ్రితం, నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘస్తనితనిస్స్వనం, అగ్నిజ్వాలానికాశేన
లలాటస్థేన దీప్యతా, మహాపక్ష్మేణ పింగేన విపులేనాయతేనచ, ఏకేనోరసిఘో
రేణ నయనేనాశు దర్శినా, మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖం,
భక్షయంతం మహాఘోరాన్ ఋక్షసింహమృగద్విపాన్, ఘోరౌ భుజౌ వికు
ర్వాణ ముభౌ యోజన మాయతౌ, కరాభ్యాం వివిధాన్ గృహ్య ఋక్షాన్
పక్షిగణాన్ మృగాన్, ఆకర్షంతం వికర్షంత మనేకాన్ మృగయూథపాన్, స్థిత
మావృత్య పంథానం తయో ర్భ్రాత్రోః ప్రసన్నయోః. ౩౫. అథతౌ సమ
భిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః, మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం
భుజసంవృతం, కబంధ మివ సంస్థానా దతిఘోరప్రదర్శనం. ౩౬. స మహాబాహు
రత్యర్థం ప్రసార్య విపులౌ భుజౌ, జగ్రాహ సహితా వేవ రాఘవౌ పీడయన్బ
లాత్. ౩౭. ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్మతేజోవపుర్ధరౌ, భ్రాతరౌ వివశం
ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలౌ. ౩౮. తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవో నైవవి
వ్యథే, బాల్యా దనాశ్రయత్వా చ్చ లక్ష్మణ స్త్వతివివ్యథే, ఉవాచ చ విషణ్ణస్సన్
రాఘవం రాఘవానుజః. ౩౯. పశ్యమాం వీర వివశం రాక్షసస్య వశంగతం, మయై

మానశిరోగ్రీవం - అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం - ఉదరే ముఖం - అమూర్ధమస్తకాత్
స్వాంగా దకామ ఇత్యలుక్ - రోమభి రుపలక్షితం-నిచితై ర్నిబిడైః - అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్స
దృశేన - మహాపక్ష్మేణ మహాపక్ష్మణా - ఆదంతత్వ మార్షం - విపులేన విస్తీర్ణేన-ఆయతేన దీర్ఘేణ -
ఉరసి ఉరోఽంతర్గతశిరస్కత్వేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః - లేలిహానం పునఃపున ర్జిహ్వయా
లేహనం కుర్వంతం - మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం-యోజన మితి-
అధ్వవాచిత్వా దత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం - వికర్షంతం విశే
షేణ కర్షంతం - మృగయూథపా నితి మృగవిశేషణం - ప్రపన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః.
౩౫. అథేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అథ ఆసాదనానంతరం-సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా -
క్రోశమాత్రే సమీపే-దదర్శతుః దదృశతుః-దారుణంభీమం అతిశయేన భీమం-భుజాభ్యాంమృగాన్
సంవృణోతీతి భుజసంవృతం-సంస్థానాత్ దేహస్థిత్యాకబంధ మివ సర్వదా అశిరస్కత్వలక్షణకబం
ధవత్ స్థితం. ౩౬. స ఇతి.సహితా వేవ-సైక మపి ముక్త్వేత్యర్థః. ౩౭.ఖడ్గినా వితి.తిగ్మం ఖరం తేజో
యస్య తత్తథా-తాదృశవపుర్ధరౌ-వివశం పారవశ్యం - ప్రాప్తౌ. ౩౮. తత్రేతి. తత్ర.తస్యా మవస్థా
యాం బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్వాత్-రామవ దప్రౌఢ బుద్ధిత్వా దిత్యర్థః-అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యా
నాలంబనాత్ - అతివివ్యథే అత్యంతం ఖిన్నోఽభూత్ - ఉవాచ చ. ౩౯. పశ్యేత్యాది. రాక్ష

శ్యమానశిరోగ్రీవ మిత్యర్థః - ఉరసి ఉరస్సమీపే నయనేనోపలక్షితం - కబంధస్య ఉదరముఖత
యా లలాటస్థ నేత్ర మురస్సమీపే భవతీతి - ఉరస్సమీప ఇతి వ్యాఖ్యాయతే - భుజౌ వికుర్వా
ణం విక్షిపంతం - ఆకర్షంతం ఇష్టా న్మృగానాభిముఖ్యేన - వికర్షంత మనిష్టా న్మృగా న్ముంచం
తం-ప్రపన్నయోః పంథానం ప్రాప్తయోః. ౩౫. అథేతి. సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా
దదర్శతు రితి పున ర్గ్రహణం క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం - భుజసంవృతం భుజాభ్యాం
సంవృణోతీతి భుజసంవృతం. ౩౬. ౩౭. తి. ఖడ్గినావితి. వివశం ప్రాప్తౌ బలాత్కర్షణం
ప్రాప్తౌ. ౩౮. తత్రేతి. అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయరూపశ్రీరామస్యాపి కబంధభుజావృత

కేన వినిర్యుక్తః పరిముంచస్వ రాఘువ, మాం హి భూతబలిం దత్వా పలాయస్వ యథాసుఖం ౩౯. అధిగంతాసి వైదేహీ మచిరేణేతి మే మతిః.౩౯½. ప్రతిలభ్య చ కాకుత్స్థ పితృపైతామహీం మహీం, తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థః స్మర్తుమర్హసి సర్వదా. ౪౦½. లక్ష్మణే నైవ ముక్తస్తు రామ సౌమిత్రి మబ్రవీత్,మా స్మ త్రాసం కృథా వీర నహి త్వాదృగ్విషీదతి. ౪౧½. ఏతస్మిన్నంతరే క్రూరో భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, పప్రచ్ఛ ఘననిర్ఘోషః కబంధో దానవోత్తమః. ౪౨½. కౌ యువాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ, ఘోరం దేశ మిమం ప్రాప్తౌ మమ భక్షావుపస్థితౌ. ౪౩½. వదతం కార్య మిహ వాం కిమర్థం చాగతౌ యువాం, ఇమం దేశ మనుప్రాప్తౌ క్షుధార్తస్యేహ తిష్ఠతః ౪౪½. సబాణచాపఖడ్గౌ చ తీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ, మమాస్య మనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః. ౪౫½. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్మనః, ఉవాచ లక్ష్మణం రామో ముఖేన పరిశుష్యతా. ౪౬½.కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్రమ, వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్త మప్రాప్య తాం ప్రియాం.౪౭½. కాలస్య సుమహా

సస్య వశం గతత్వేన వివశ మితి యోజనా - వినిర్యుక్తః వియుక్తః - ఏత స్యైవ వివరణం మా మితి - భూతబలిం భూతస్య కబంధస్య బలిం. ౩౯. అధీత్యేకార్థం. ౩౯½. ప్రతిలభ్యేతి. తత్ర మహ్యాం. ౪౦½. లక్ష్మణేనేతి స్పష్టం. ౪౧½. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావసరే. ౪౨½. కౌ వితి. భక్షౌ ఆహారౌ. ౪౩½. వదత మితి. ఇహ వనే వాం యువయోః కార్యం వదతం - లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం-వా మిహ వనే కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం-కిమర్థం కస్యప్రయోజనాయ-ఆగతౌ-నకిమ ప్యత్రత్ర వాం ప్రయోజనం - ప్రత్యుతా స్మత్ప్రయోజన మేవ సిద్ధ మిత్యాహ - ఇమ మితి - ఇహ తిష్ఠతః మమేతి శేషః - క్షుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశ మనుప్రాప్తౌ విత్యనేన మమ క్షున్నివృత్త్యర్థ మేవ వా మాగమనమితి భావః. ౪౪½. ఆగమనే ఆవయోః కాహాని రిత్యత్రాహ - సబాణేతి. ౪౫½. తస్యేతి. ముఖ్యేన-ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౪౬½. కృచ్ఛ్రాదితి. కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం - రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహారణపర్యంతం ప్రాప్యావస్థితయోః పునశ్చతాం ప్రియా మప్రాప్యైవ ఆవయో ర్జీవితాంతాయ-దారుణం వ్యసనం దుఃఖం ప్రాప్తం. ౪౭½. అత్ర హేతు మాహ - కాలస్యేతి. సర్వభూతే ష్వపి కాలస్య వీర్యం సుమహాత్ -

---

త్వా దనాశ్రయతోక్తిః. ౩౭½. మయేతి. వినిర్యుక్తః వియుక్తః పరిముంచస్వ మా మితి శేషః-ఏతస్యైవ వివరణం - మా మితి-భూతబలిం భూతస్య కబంధస్య బలిం. ౩౯. అధిగంతేతి. అధిగంతా ప్రాప్స్యసి. ౪౧½. తి. ఏతస్మిన్నంతరే ఇతి. లక్ష్మణవిషాదనివృత్తిఫలకరామాశ్వాసనసమయ ఇత్యర్థః. ౪౨½. తి. కావితి. దైవేన మమ చాక్షుషౌ - దైవగత్యా మమ చక్షుర్గోచరౌ. ౪౩½. వదత మితి. ఇహ వనే-వాం యువయోః కార్యం వదతం - క్షుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశం కిమర్థ మాగతౌ. ౪౪½. ౪౫½. తస్యేతి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితం లక్ష్మణం. ౪౬½. కృచ్ఛ్రాదితి. తాం ప్రియా మప్రాప్య దారుణం వ్యసనం ప్రాప్య స్థితయో రావయో ర్జీవితాంతాయ కృచ్ఛ్రాత్ కృచ్ఛ్రతరం వ్యసనం ప్రాప్త మితి సంబంధః. సీతావిప్రణాశజనితదుఃఖాదప్యతిశయిత మాధునికం దుఃఖ మితి భావః. ౪౭½. కాలస్యేతి. సర్వం వాక్యం సావధారణ మితిన్యాయేనాత్ర ఏవకారో

ద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ, త్వాంచ మాంచ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య మోహితౌ. ౨౫. నాతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ, శూరాశ్చ బలవంతశ్చ కృతాస్త్రాశ్చ రణాజిరే, కాలాభిపన్నా స్సీదంతి యథా వాలుకసేతవః. ౨౬. ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహాయశా దాశరథిః ప్రతాపవాన్, అవేక్ష్య సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతి మాత్మనా కరోత్. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తౌతు తత్ర స్థితౌ దృష్ట్వా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, బాహుపాశ పరిక్షిప్తౌ కబంధో వాక్య మబ్రవీత్. ౧. తిష్ఠతః కిన్ను మాం దృష్ట్వా క్షుధార్తం

అనర్గళ మిత్యర్థః - త్వాంచ మాంచ మహాబలపరాక్రమా వపి వ్యసనై ర్మోహితౌ కరోతి - పశ్య. ౨౫. ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి - నాతీతి. సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః - వాలుకసేతవః సికతామయసేతవః. ౨౬. ఇతీతి. సౌమిత్రిం దీన మవేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరా మకరోత్. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధస్య రాహుచ్ఛేదేనపూర్వజన్మస్మృతి రుచ్యతే సప్తతితమే - తౌత్విత్యాది. పరిక్షిప్తౌ పరివేష్టితౌ. ౧. తిష్ఠత ఇతి. క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా భీతౌ కింను తిష్ఠతః - వ్యర్థ మేవ -

---

ద్రష్టవ్యః - అస్యార్థః సర్వభూతేషు మధ్యే - కాలస్యైవ సుమహ ద్వీర్యం - అస్తీతి శేషః - కుతః - తాం త్వాదృశం. మాం మాదృశంచ వ్యసనైః కాలకృతై రితి శేషః - మోహితౌ పశ్యేత్యర్థః. ౨౫. నాతీతి. దైవస్య కాలస్య సర్వభూతేషు విషయే - యద్వా - సర్వభూతేషు సర్వభూతానాం సంహార ఇతి శేషః - నాతిభారోఽస్తి న ప్రయాససాధ్య ఇత్యర్థః - కుతః. శూరాశ్చేతి. స మహాబాహు రిత్యారభ్య తత్ర మాం రామరాజ్యస్థ ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థోఽయ మర్థః - సకబంధ స్తౌ జగ్రాహ - యద్యపి - తథాపి తౌ వివశం - ఏవ ఇతి నిపాతౌ - పాదపూరణార్థౌ - శం సుఖం ప్రాప్తౌ - యద్వా వివశం వేః పక్షిణః గరుత్మతః వశం ప్రాప్తౌ - గరుడారూఢా విత్యర్థః - తౌ సజగ్రాహేతి పూర్వేణ సంబంధః - తత్ర లక్ష్మణస్య మనుష్యనాట్యం దర్శయతి - తత్రేతి-తు ఇవార్థే - అభివివ్యధ ఇవ - తదనురూపవచనా న్యాహ - పశ్యమా మిత్యారభ్య తత్ర మాం రామేత్యంతేన. కావితి. క్షుధార్తస్య భక్షా వివ - మమాస్యం ప్రతి సబాణచాపఖడ్గౌ. యదా సంప్రాప్తౌ తదా మమ జీవితం దుర్లభ మితి సంబంధః-తస్యేతి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితస్య కబంధస్య వచనం శ్రుత్వేతి సంబంధః. కృచ్ఛ్రా త్కృచ్ఛ్రతరమిత్యాదేః వాస్తవార్థస్తు - దారుణం కృచ్ఛ్రతరం ప్రాప్యాపి తాం ప్రియా మప్రాప్య జీవితాంతాయ వ్యసనం ప్రాప్తమిత్యాది లౌకరీతి మనుసృత్య సీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః. ౨౬. ఇతీతి. దృఢసత్యవిక్రమః అచంచలః సత్యః స్వాభావికః విక్రమో యస్య సః దాశరథిః సౌమిత్రి మవేక్ష్యస్వాం స్వీయాం మతి మాత్మనా స్వయ మేవ స్థిరాం స్థైర్యయుక్తా మకరోత్. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తౌ తు తత్రేత్యాది. బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ బాహుపాశావృతౌ. ౧. తిష్ఠత ఇతి. క్షుధార్తస్య మమ - దైవేన ఆహారార్థం సందిష్టౌ - అతః కిన్ను తిష్ఠత ఇతి తా వబ్రవీ దితి పూర్వేణ

క్షత్రియర్షభౌ, ఆహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసౌ. ౨. తచ్ఛ్రుత్వా లక్ష్మణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హితం తదా, ఉవాచార్తిం సమాపన్నో విక్రమే కృతలక్షణః. ౩. త్వాంచ మాంచ పురా తూర్ణ మాదత్తే రాక్షసాధమః, తస్మా దసిభ్యా మస్యాశు బాహూ ఛిందావహై గురూ. ౪. భీషణోఽయం మహాకాయో రాక్షసో భుజవిక్రమః, లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యావాం హంతుమిహేచ్ఛతి ౫. నిశ్చేష్టానాం వధో రాజన్ కుత్సితో జగతీపతేః, క్రతుమధ్యోపనీతానాం పశూనామివ రాఘవ. ౬. ఏతత్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః, విదార్యాస్య తదా రౌద్రస్తౌ భక్షయితు మారభత్. ౭. తతస్తౌ దేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యామేవ రాఘవౌ, అచ్ఛిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూతస్యాం సదేశతః. ౮. దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్ష్మణః. ౯. స పపాత మహాబాహు శ్ఛిన్నబాహు ర్మహాస్వనః, ఖంచ గాంచ దిశశ్చైవ

నతు జీవితాపత్పరిహార ఇత్యర్థః - యతో గతచేతసౌ యువాం మే దైవేనాహారార్థం సందిష్టౌ. ౨. తచ్ఛ్రుత్వేతి. కృతలక్షణః కృతోద్యోగః. ౩. త్వాంచేతి. పురా ఆదత్తే ఆదాస్యతీత్యర్థః. ౪. భీషణ ఇతి. భుజయో రేవ విక్రమో యస్య స తథా లోకం జనం - అతి జితం అత్యంత జితం. ౫. భుజచ్ఛేదనమాత్రం కర్తవ్యం నతు మారణ మిత్యాహ-నిశ్చేష్టానామితి. నిశ్చేష్టానాం ప్రతీకారాశక్తానాం-జగతీపతేః క్షత్రియస్య-క్రతుమధ్యోపనీతానాం - నిశ్చేష్టానా మిత్యస్మి న్నర్థే ప్రయుక్తం-యద్వా పర్యగ్నికృతానారణ్యా నుత్సృజంత్యహింసాయై ఇత్యుక్తరీత్యా అశ్వమేధ క్రతా వుపనీతానా మారణ్యపశూనాం వధః కుత్సిత ఏవ. ౬. ఏతదితి. తయో రేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా భక్షయితు మారభత్ - హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. సుసంహృష్టౌ - కదళీకాండవత్ సుఖచ్ఛేదనాదితి భావః. ౮. దక్షిణ ఇతి. దక్షిణ స్సమర్థః-అసక్తం అప్రతిబద్ధం యథా భవతిసతథా-రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్ష్మణస్య - అత ఉభయో ర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వ ప్రాప్తిః. ౯. స

సంబంధః - వస్తుతస్తు - తిష్ఠత ఇతి. హే క్షత్రియర్షభౌ - యువాం దైవేన ఆహారార్థం సందిష్టౌ కిం మమేతి శేషః-గతచేతసౌ కిం తాదృశౌ నభవతః - అతః క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా కిం తిష్ఠతః-గచ్ఛత మితిశేషః ఇత్యబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. త దితి. ఉవాచ - రామ మితిశేషః - ప్రాప్తకాలం యుక్తం విక్రమే కృతలక్షణః ఆహితలక్షణః - పరాక్రమసంపన్న ఇతి యావత్. ని. 'గుణైః ప్రతీతేతు కృతలక్షణా' విత్యమరః. ౩. తి. త్వామితి. పురా ఆదత్తే - ఆదాస్యతీత్యర్థః. ౪. భీషణ ఇతి. భుజవిక్రమః భుజయో ర్విక్రమో యస్య సః - భీషణ ఇతి పాదపూరణార్థే అప్యర్థే చాత్ర హి శబ్దో - లోకమతిజిత మత్యంతపరాజితం కృత్వా - తద్వ దావా మపి హంతు మిచ్ఛతి-అతోఽస్య బాహూ ఛిందావహై ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౫. అస్య హనన మేవ యుక్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ - నిశ్చేష్టానా మితి. నిశ్చేష్టానాం అకృతవిక్రమాణాం - వధః కుత్సితః అయుక్త ఇత్యర్థః. క్రతు మధ్యోపనీతానాం క్రతుమధ్యా దన్యత్ర నీతానాం - క్రతుబాహ్యానాం క్రత్వసంగభూతానా మితి యావత్ - వధ ఇవేతి. ౬. తి. ఏత దితి. తయో రేతత్సంజల్పనం శ్రుత్వేతి సంబంధః - భక్షయితు మారభత్ - హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. సుసంవిగ్నౌ భీతౌ వస్తుతస్తు సుసంవిగ్నౌ కంపయుక్తౌ భుజౌ. ౮. దక్షిణ ఇతి. దక్షిణః సమర్థః - అసక్త మప్రతిబంధం యథా తథా. ౯. తి. స ఇతి. గాం భువం. ౧౦. తి.

నాదయ న్జలదో యథా. ౧౦. స నికృత్తౌ భుజౌ దృష్ట్వా శోణితౌఘ పరిప్లుతః, దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కౌ యువా మితి దానవః. ౧౧. ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్మనః ౧౨. అయ మిక్ష్వాకుదాయాదో రామో నామ జనై శ్శ్రుతః, అస్యైవావరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం. ౧౩. అస్య దేవ ప్రభావస్య వసతో విజనే వనే, రక్షసాప హృతా పత్నీ యా మిచ్ఛంతా విహాగతౌ. ౧౪. త్వంతు కోవా కిమర్థంవా కబంధసదృశో వనే, ఆస్యేనోరసిదీప్తేన భగ్నజంఘో వివేష్టసే ౧౫. ఏవ ముక్తః కబంధస్తు లక్ష్మణే నోత్తరం వచః, ఉవాచ పరమప్రీత స్తదింద్రవచనం స్మరన్. ౧౬. స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రౌ దిష్ట్యా పశ్యామి చాప్యహం, దిష్ట్యా చేమౌ నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ. ౧౭ విరూపం యచ్చ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయా ద్యథా, తన్మే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వత శ్శంసత స్తవ. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తతితమస్సర్గః

పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్మమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతం, యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః. ౨. సోఽహం రూప మిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్, ఋషీ

ఇతి. గాం భూమిం. ౧౦. సనికృత్తా వితి. పూర్వ మదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః. ౧౧. ఇతీతి. క్రియాభేదాత్ పున స్తచ్ఛబ్దః. ౧౨. అయ మితి. ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః- 'దాయాదౌ సుత బాంధవౌ' విత్యమరః. ౧౩. అస్యేతి. ఇచ్ఛంతౌ - అన్వేషమాణౌ విత్యర్థః. ౧౪. త్వం త్వితి. వివేష్టసే - లుఠసీతి యావత్. ౧౫. ఏవ మితి. ప్రీతః శాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - తదింద్రవచనం ఉత్తరసర్గప్రతిపాద్యం. ౧౬. స్వాగత మితి. బాహ్వో ర్బంధనం యయో స్తౌ బాహుబంధనౌ - అంసా విత్యర్థకః. ౧౭. విరూప మితి. విరూపం విషమరూపం-యథా యేన ప్రకారేణ - ప్రాప్తం తత్కారణం తత్త్వత స్తవ శంసతో మే సకాశా చ్ఛృణు-అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశశ్లోకాః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధః స్వవృత్తాంతకథన పూర్వకం స్వశాపమోక్షాయ స్వశరీరదహన మర్థయతే ఏకసప్తతితమే - పురేత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౨. సోఽహ మితి.

స ఇతి. కౌ యువా మితి. పప్రచ్ఛ - పూర్వ మప్రాప్తోత్తరత్వా త్పునః ప్రశ్నః. ౧౧. ౧౨. తి. అయ మితి. ఇక్ష్వాకుదాయాదః దశరథపుత్రః. ౧౩. తి. అస్యేతి. యా మిచ్ఛంతౌ యా మన్వేషయంతౌ. ౧౪. తి. త్వ మితి. వివేష్టసే చేష్టమాన స్తిష్ఠసి. ౧౫. ఏవ ముక్త ఇతి. ఇంద్రవచనం-శ్రీరామేణ తవ బాహుచ్ఛేదనే కృతే తవ మోక్షో భవిష్యతీ త్యేవం రూపం వచనం స్మరన్. ౧౬. స్వాగత మితి. బాహుబంధనౌ బాహుపాశౌ. ౧౭. విరూప మితి. విరూపం వికృతం. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమస్సర్గః.

తి. పురేతి. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౨. సోఽహ మితి. సోఽహం పూర్వోక్తవిశేషణ

స్వనగతా న్రామ త్రాసయామి తత స్తతః. ౨౫. తత స్థూలశిరా నామ మహర్షిః
కోపితో మయా, సంచిన్వ న్వివిధం వన్యం రూపేణానేన ధర్షితః. ౩౫. తేనాహ
ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏతదేవ నృశంసం తే రూప మస్తు
విగర్హితం. ౪౫. స మయా యాచితః క్రుద్ధ శ్శాపస్యాంతో భవే దితి, అభిశాప
కృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః ౫౫. యదా ఛిత్త్వా భుజౌ రామ స్త్వాం
దహే ద్విజనే వనే, తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వ మేవ విపులం శుభం.
౬౫. శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనో స్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ, ఇంద్రకోపా దిదం రూ
పం ప్రాప్త మేవం రణాజిరే. ౭౫. అహంహి తపసోగ్రేణ పితామహ మతోషయం,
దీర్ఘ మాయు స్స మే ప్రాదా త్తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్. ౮౫ దీర్ఘ
మాయు ర్మయా ప్రాప్తం కింమే శక్రః కరిష్యతి, ఇత్యేవం బుద్ధి మాస్థాయ రణే శక్ర
మధర్షయం. ౯౫. తస్య బాహు ప్రముక్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా, సక్థినీ చైవ మూ

సుందరరూపోఽహం - రూపం శరీరం - లోకవిత్రాసనం క్రూరం - కృత్వా పరిగృహ్య - తత స్త
తః తత్ర తత్ర-ఋషీ న్త్రాసయామి అత్రాసయం. ౨౫. తత ఇతి. వివిధం వన్యం సంచిన్వ న్స్థూల
శిరాః ధర్షితః అపహృతవన్యః తేన కోపితశ్చ. తేనేతి. ఏవం విధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశా
పాభిధాయినా తేన ఋషిణా - నృశంసం గర్హితం - ఏత దేవ రూపం తే అస్త్విత్యహ ముక్తః.
౪౫. స ఇతి. అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్షణం లక్ష్యతే - మద్ధర్షణకృతస్య శాపస్యాంతో భవే
దితి సమయా - యాచితః ప్రార్థితః - ఇతి హేతోః - తేన మయైవం యాచితేన - ఇదం వక్ష్య
మాణం వచో భాషితం. ౫౫. తదేవాహ - యదేతి. ౬౫. తర్హి కబంధరూపప్రాప్తిః కేన హేతునే
త్యత్రాహ - శ్రియేతి. మా మితి శేషః - ఏవం ఏవంవిధం - రణాజిరే రణాంగణే. ౭౫. ఇంద్రేణ
యోద్ధుం తవ కుత స్సామర్థ్యం - తత్రాహ - అహంహీతి. ఋషిదత్తఘోరాకార ప్రాప్త్యనంతరం
ఉగ్రేణ తపసా పితామహ మతోషయం - స్వకులశత్రో రింద్రస్య జయాయేత్యర్థః - విభ్రమః
అజ్ఞానం. ౮౫. తదేవాహ-దీర్ఘ మితి. ౯౫. తస్యేతి. శతపర్వణా శతధారేణ సక్థినీ పృష్ఠాస్థి ఫలకే -

---

విశిష్టోఽహం - ఇదం రూప మిదానీం విద్యమానరాక్షసరూపం కృత్వా. ౨౫. తత ఇతి. వివిధం విచి
న్వ న్సంపాదయ న్స్థూలశిరానామఋషిః - మయా కర్త్రా - అనేక రూపేణ ఇదానీం విద్యమాన
రాక్షసరూపేణ కరణేన ధర్షితః తిరస్కృత స్స న్కుపితోఽభూ దితి శేషః. ౩౫. తేనేతి. ఘోర
శాపాభిధాయినా - ఘోరశాపభాషణశీలేన ఋషిణా నృశంసం ఘాతుకం - విగర్హితం జుగుప్సితం
ఏత ద్రూప మేవ అస్త్వితి - తేనాహ ముక్త ఇతి సంబంధః. ౪౫. స ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. అభిశాపకృతస్య - అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్షణం లక్ష్యతే - తత్కృతస్య శాపస్యాం
తో భవే దితి - సఋషి ర్మయా యాచితః ప్రార్థిత స్స న్ - యదా రామో భుజౌ ఛిత్త్వా త్వాం
దహేత్ - తదా స్వం రూపం ప్రాప్స్యస ఇతి తేన వచో భాషిత మితి ద్వితీయేతి కరణస్య సం
బంధః. ౬౫. శ్రియ ఇతి. శ్రియః శ్రియా విరాజితం దనోః పుత్రం విద్ధి-యద్వా - దనో ర్దనువం
శజస్య శ్రియః శ్రీనామ్నః పుత్రం విద్ధి - మా మితి శేషః. శ్లో. 'దను ర్నామ శ్రియః పుత్రః శా
పా ద్రాక్షసతాం గత' ఇతి కిష్కింధాకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్ నను కబంధాకారత్వం త్వయా
కథం ప్రాప్త మత ఆహ-ఇంద్రేతి. ఇంద్రకోపే కారణం వర్ణయతి-అహం హీతి ద్వాభ్యాం. విభ్ర
మో గర్వ ఇత్యర్థః-తదేవాహ-దీర్ఘ మాయు రితి. ౯౫. తస్యేతి. స్కంధిని కంఠే. తి. శతపర్వణా శత

ర్ధాచ శరీరే సంప్రవేశితం. ౧౦॥ స మయా యాచ్యమాన స్సన్నానయద్యమ
సాదనం, పితామహవచ స్సత్యం తదస్త్వితి మమాబ్రవీత్. ౧౧॥ అనాహారః
కథం శక్తో భగ్నసక్థి శిరోముఖః, వజ్రేణాభిహతః కాలం సుదీర్ఘ మపి జీవితుం.
౧౨॥ ఏవ ముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజన మాయతౌ, ప్రాదా దాస్యంచ
మే కుక్షౌ తీక్ష్ణదంష్ట్ర మకల్పయత్. ౧౩॥ సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం
సంకృష్యాస్మి న్వనే చరాన్, సింహద్విపమృగవ్యాఘ్రాన్ భక్షయామి సమంతతః.
౧౪॥ సతు మా మబ్రవీ దింద్రో యదా రామ స్సలక్ష్మణః, ఛేత్స్యతే సమరే
బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి. ౧౫॥ అనేన వపుషా రామ వనేఽస్మి న్రాజ
సత్తమ, యద్య త్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే. ౧౬॥ అవశ్యం గ్ర
హణంరామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి, ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాస
కృతశ్రమః. ౧౭॥ సత్వం రామోఽసి భద్రం తే నాహ మన్యేన రాఘవ, శక్యో
హంతుం యథా తత్త్వ మేవముక్తం మహర్షిణా. ౧౮॥ అహంహి మతిసాచివ్యం
కరిష్యామి నరర్షభ, మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా.

శరీరే మధ్యదేహే ఉదరభాగే సక్థ్నః ప్రవేశనం - ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం - సంప్రవే
శిత మిత్యత్ర నపుంసక మనపుంసకేనేతి నపుంసకపరిశేషత్వం - ఏక ద్భావశ్చ. ౧౦॥ స ఇతి. యా
చ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః - యమసాదనం నానయత్ మృతిం నప్రాపితవాన్ - కుత
ఇత్యత్రాహ - పితామహేతి - తత్పూర్వోక్తం దీర్ఘాయు ర్విషయకం పితామహవచ స్సత్య
మస్త్వితి - మమ మహ్యం-అబ్రవీత్ - నత్వాం మారయామీత్యబ్రవీ దిత్యర్థః. ౧౧॥ అనాహార
ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనాహార స్సన్ సుదీర్ఘం కాలం కథం జీవితుం శక్తః భగ్న
సక్థిశిరోముఖ త్వ మనాహారత్వే హేతుః-బాహూ ప్రాదాత్ ఆస్య మకల్పయత్. ౧౩॥ సోఽహ
మితి. సంకృష్య ఆకృష్య. ౧౪॥ స త్వితి. సమా మిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే. ౧౫॥
అనేనేతి. అనేన వపుషా ఉపలక్షితోఽహం యద్య త్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే - నత్వభ
క్ష్యబుద్ధ్యా కించి త్త్యజామీత్యర్థః. ౧౬॥ అవశ్యమితి. మహర్షివాక్యవిశ్వాసాత్ - అవశ్యం
రామో గ్రహణం సముపైష్యతీతిమన్యే-ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవా
మి వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగో భవామి - దేహత్యాగే కృత బుద్ధితయా రామోఽవశ్యం
గ్రహణ ముపైష్యతీతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః. ౧౭॥ సత్వ మితి. రామత్వే యుక్తి
మాహ - నాహ మితి. ఏవం యథా తత్త్వం యథార్థ మేవ-మహర్షిణోక్తం. ౧౮॥ అహ మితి.
మతి సాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం కరిష్యామి - కించ తద్విషయే మిత్రం చోపదేక్ష్యామి-యువాభ్యా

ధారేణ-సక్థినీ ఇతి నాభ్యధోభాగోపలక్షణం-శరీరే శరీరమధ్యస్థే ఉదరభాగే. ౧౦॥ ఏవం భూతేన
మరణం యాచ్యమానోపి తన్నాకరోత్-కి మితి నాకరో త్తత్రాహ-పితామహేతి - తద్వచో దీర్ఘా
యుర్దానరూపం. ౧౧॥ తి. అనాహార ఇతి. వజ్రిణా త్వయా భిహితః జీవితుం కథం శక్త ఇత్యన్వ
యః. ౧౨॥ తి. ఏవ ముక్తః అనాహారస్యాశ్రి యస్య కథం జీవన మిత్యుక్తః. ౧౩॥ తి. స ఇతి.
వనేచరాన్ వనే సంచారవతః. అవశ్య మితి. దేహన్యాసకృతశ్రమః వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యో
గః-అవశ్యం రామోగ్రహణం సముపైష్యతీ త్యహం మన్యే ఇతి బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వస్యగ్రహ
ణం సాధు రోచయ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮॥ తి. సర్వదా దాహోత్తరం బుద్ధిసాహాయ్యం కరి

౧౯. ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్మా దనునా తేన రాఘవః, ఇదం జగాద వచనం లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః. ౨౦. రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశస్వినీ, నిష్క్రాంతస్య జనస్థానా త్సహ భ్రాత్రా యథాసుఖం. ౨౧. నామమాత్రంతు జానామి నరూపం తస్య రక్షసః, నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య న విద్మహే. ౨౨. శోకార్తానా మనాథానా మేవం విపరిధావతాం, కారుణ్యం సదృశం కర్తు ముపకారేచ వర్తతాం. ౨౩. కాష్ఠా న్యాదాయ శుష్కాణి కాలే భగ్నాని కుంజరైః, ధక్ష్యామ స్త్వాం వయం వీర శ్వభ్రే మహతి కల్పితే. ౨౪. సత్వం సీతాంసమాచక్ష్వ యేనవా యత్ర వా హృతా, కురుకల్యాణ మత్యర్థం యది జానాసి తత్త్వతః. ౨౫. ఏవముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమం, ప్రోవాచ కుశలో వక్తుం వక్తార మపి రాఘవం. ౨౬. దివ్యమస్తి నమే జ్ఞానం నాభిజానామి మైథిలీం, యస్తాంజ్ఞాస్యతి తం వక్ష్యే దగ్ధ స్స్వంరూపమాస్థితః ౨౭. అదగ్ధస్యతు విజ్ఞాతుం శక్తిరస్తిన మే ప్రభో, రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేనహృతా తవ ౨౮. విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ, స్వకృతేన మయా ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితం. ౨౯. కింతు యావ న్నయాత్యస్తం సవితా శ్రాంతవాహనః, తావ న్మామవటే క్షిప్త్వా దహ రామ యథావిధి. ౩౦. దగ్ధ స్త్వయా హ మవటే న్యాయేన రఘునందన, వక్ష్యామి తమహం వీర యస్తం

మగ్నినా సంస్కృత శ్చే ద్భవేయం. ౧౯. ఏవ మితి. దనునా దనువంశ్యేన - ఔపచారిక స్తద్వంశ్యే తచ్ఛబ్దః. ౨౦. రావణే నేతి. జనస్థానా ద్యథా సుఖం నిష్క్రాంతస్య నిర్గతస్య మే భార్యా హృతా. ౨౧. నామేతి. నామమాత్రంతు జానామి - ఆప్తవాక్యా దితి శేషః-నవిద్మహే అహం మత్పురీ జనా శ్చేత్యర్థః. ౨౨. శోకార్తానా మితి. ఉపకారే పరోపకారే - వర్తతాం ప్రవర్తమానానాం - అస్మాకం విషయే కారుణ్యం కర్తుం - సదృశం యుక్తం. ౨౩. ఉపకార మేవాహ-కాష్ఠానీతి. కల్పితే సజ్జే-శ్వభ్రే అవటే. ౨౪. సత్వ మితి. కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం. ౨౫. ఏవ మితి. వక్తార మపి రాఘవం వక్తుం కుశలః. ౨౬. దివ్య మితి. మైథిలీం-తదపహర్తారం చేతి ద్రష్టవ్యం-తర్హి కింవా మతి సాచివ్యం కరిష్యసీ త్యత్రాహ-య ఇతి - తర్హి తం వా బ్రూహీ త్యత్రాహ, దగ్ధ ఇతి. ౨౭. ఇద మేవ వ్యతిరేకముఖేనాహ-అదగ్ధస్యేతి. ౨౮. కుత ఇత్యత్రాహ - విజ్ఞానం హీతి. విజ్ఞానం అతీంద్రియవిషయకం-స్వకృతేన పాపేనేతి శేషః. ౨౯. కిం త్వితి. అవటే శ్వభ్రే-యథావిధి-యథా సమ్యక్ దగ్ధం భవతి తథేత్యర్థః. ౩౦. దగ్ధ ఇతి. న్యాయేన సమ్యక్త్వేన. ౩౧. తేనేతి. న్యాయవృత్తేన నీతిమచ్చరిత్రేణ. ౩౨. నహీతి. కారణాంతరే భ్రాతృవిరోధరూపనిమిత్తాంతరే-అయం రావణ మేవ నజానాతి-సుగ్రీవంతు జానాతి-కింతు తన్నామ నకథితవాన్ -

ష్యామి మిత్రం చోపదేక్ష్యామి. ౧౯. ఏవ మితి. దనునా తద్వంశ్యేన. ౨౧. తి. నామమాత్రం-ఆప్తస్య జటాయుషో వాక్యాదితి భావః. ౨౨. శోకార్తానా మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. ఉచితం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతా మస్మాకం సీతా మాచక్ష్వ - కురు కల్యాణ మితి సంబంధః తదేవాహ - కాష్ఠానీతి. యద్వా శోకార్తానా మితి. ఉపకారే సతి సదృశం కారుణ్యం ప్రత్యుపకారరూపం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతాం. తదేవాహ - కాష్ఠానీతి కల్యాణం.

జ్ఞాస్యతి రాక్షసం. ౩౧½. తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ, కల్ప యిష్యతి తే ప్రీత స్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః. ౩౨½. నహి తస్యా స్త్యవిజ్ఞాతం త్రిషు లోకేషు రాఘవ, సర్వా న్పరిసృతో లోకాన్ పురాసౌ కారణాంతరే. ౩౩½. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తౌతు తౌవీరౌ కబంధేన నరేశ్వరౌ, గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం విససర్జతుః ౧ లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభి ర్జ్వలితాభి స్సమంతతః, చితా మాదీపయా మాస సా ప్రజజ్వాలసర్వతః ౨. తచ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్, మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః. ౩. స విధూయ చితా మాశు విధూమోఽగ్ని రివోత్థితః, అరజే వాససీ బిభ్రి న్మాలాం దివ్యాం మహాబలః. ౪. తత శ్చితాయా వేగేన భాస్వరో నిర్మలాంబరః, ఉత్పపాతాశు సంహృష్ట స్సర్వప్రత్యంగభూషణః ౫. విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్ హంసయుక్తే యశస్కరే, ప్రభయాచ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్. ౬. సోఽంతరిక్షగతో రామం కబంధో వాక్య మబ్రవీత్, శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతా మవాప్స్యసి. ౭. రామ షడ్యుక్తయో లోకే యాభి స్సర్వం విమృశ్యతే. ౭½. పరిమృష్టో దశాం

దాహా త్పూర్వం కథనే కుత్సితశరీరదహనే రామో వైమనస్యం కుర్యా దితి అస్మిన్ సర్గే సార్థత్ర యస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౩½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అథ సంస్కృతః కబంధ స్స్వరూపం ప్రత్యాపన్నో మిత్ర ముపదిశతి ద్విసప్తతితమే - ఏవ ముక్తా విత్యాది. ప్రదరం శ్వభ్రం - ఆసాద్య ప్రాపయ్య - కబంధ మితి శేషః. ౧. లక్ష్మణ స్త్వితి. మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్ఠైః. ౨. త దితి. మేదసా మాంసేన-పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య-కబం ధస్య శరీరం. ౩. స ఇతి. అరజే నిర్మలే-అదంతత్వ మార్షం. ౪. తత ఇతి. చితాయా ఉత్పపాత- సర్వేషు ప్రత్యంగేష్వంగుళ్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య స తథా. ౫. విమాన ఇతి. హంసయు క్త ఇత్యనేన రామదగ్ధతయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్సూచ్యతే - విరాజయన్ - అభూదితి శేషః. ౬. స ఇతి. తత్త్వేన పరమార్థతః శృణ్వితి వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౭. రామేతి. హే రామ లోకే షడ్యుక్తయ స్సంతి-యుక్తయః ఉపాయాః-తేచ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః- యాభి ర్యుక్తిభిః-సత్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే తా స్సంతీతి. ౭½. సతః కిమిత్యపేక్షాయాం

సీతావార్తాశ్రవణానందరూపం. ౩౩½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తా వితి. పావకం విససర్జతుః పావక ముత్పాదితవంతా విత్యర్థః. ౧. ౨. త దితి. మేదసాపూర్ణస్యేతి శేషః-అత ఏవ మందం దహతి. స ఇతి. అరజే నిర్మలే. ౪. తత ఇతి. సర్వప్ర త్యంగభూషణః. సర్వేషు ప్రత్యంగేషు కరచరణాద్యవయవేషు భూషణాని యస్య సః. తి. హంస యుక్తే-రామకృత సంస్కారప్రభావేణ పూర్వతపః ప్రభావేణ చైవం భూతం విమానం ప్రాప్తః. ౬. * ౭. స ఇతి. తత్త్వేన పరమార్థత ఉచ్యమాన మితి శేషః. రామషడ్యుక్తయ ఇతి. హే రామ

తేన దశాభాగేన సేవ్యతే, దశాభాగగతో హీనస్త్వం హి రామస్స లక్ష్మణః, యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణం. ౯. తదవశ్యం త్వయా కార్యస్స సుహృత్సుహృదావరం, అకృత్వాహి నతే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయన్. ౧౦. శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానరః, భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా, ఋశ్యమూకే గిరివరే పంపాపర్యంతశోభితే, నివసత్యాత్మవాన్ వీర శ్చతుర్భి స్సహవానరైః. ౧౧. వాన

సంధివిషయం దర్శయతి - పరిమృష్ట ఇతి దశానామదౌస్థ్యరూపావస్థా-తస్యా అంతః పరిపాకః-తేన పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః-దశాభాగేన దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన - సేవ్యతే సంధీయతే-అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ దశాభాగ గత ఇతి-హే రామ సలక్ష్మణ స్త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః-అత ఏవ హీనశ్చ-కుతః - యత్కృతే యేన కారణేన-దారప్రధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం-తేన త్వం దశాభాగగతః. ౯. తతోఽపి కిమిత్యత్రాహ-త దితి. దశాభాగేన త్వయా సః దశాభాగ గతః కశ్చిత్సుహృత్ కార్యః-అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ-అకృత్వేతి-సుహృదం అకృత్వా అసంపాద్య-సిద్ధిం సీతాలాభం - చింతయ న్నపి నపశ్యామి. సపునః క ఇత్యపేక్షాయా మాహ-శ్రూయతా మిత్యాది-శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ౧౧. సచ త్వత్సదృశగుణ

లోకే షడ్యుక్తయః-సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా ఇతి షడ్యుక్తయః షడ్గుణా స్సంతి-యాభి ర్యుక్తిభి స్సర్వం వస్తుజాతం విమృశ్యతే విచార్యతే-న్యాయమార్గేణ విచారో విమర్శః-తత్ర న్యాయమార్గేణ విమర్శే కృతే ఊనయోః పురుషయోః ద్వయోః సంశ్లేషో భవతీత్యాహ-పరిమృష్ట ఇతి దశాం తేన దశాశబ్దేనాత్ర దౌస్థ్యరూపావస్థా వివక్షితా-తస్యా అంతఃపరిపాకః తేన పరిమృష్ట స్సంస్పృష్టః పురుషః-దురవస్థా మాపన్నః పురుష ఇత్యర్థః-దశాభాగేన-దశాయాః దౌస్థ్యరూపావస్థాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన దశాభాగేన - దురవస్థాపన్నేన పురుషేణ సేవ్యతే సంశ్లిష్యతే-సంధీయత ఇత్యర్థః*నన్వస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ-దశేతి. హే రామ సలక్ష్మణ స్త్వం హీనః-రాజ్యా దితి శేషః. అత ఏవ దశాభాగగతః దురవస్థా మాపన్న ఇత్యర్థః - తతః కిం తత్రాహ యత్కృత ఇతి. యత్కృతే యస్మాత్కారణా దిత్యర్థః-త్వయా దారప్రధర్షణం తద్రూపం వ్యసనం ప్రాప్తం-తత్తస్మాత్ సః మయా వక్ష్యమాణః త్వయా అవశ్యం సుహృన్మిత్రభూతః కార్యః కర్తవ్యః - క్షీణేన త్వయా క్షీణః సేవ్య ఇత్యాశయః. అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ. అకృత్వేతి. అకృత్వా తాదృశం పురుషం సుహృద మకృత్వేత్యర్థః-తే తవ సిద్ధిం సీతాప్రాప్తిలక్షణాం నహి పశ్యామీతి యోజనా. యద్వా షడ్యుక్తయ ఇతి. తత్ర యుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దార్థాపత్త్యభావప్రమాణాని - పార్థసారథిమిశ్రైః శాస్త్రదీపికాయాం యుక్తిశబ్దస్య ప్రమాణపరతయా వ్యాఖ్యాతత్వాత్-అస్యార్థః-హేరామ లోకే షడ్యుక్తయః షట్ప్రమాణాని సంతి-యాభిః ప్రత్యక్షాదిభిః సర్వం వస్తువిమృశ్యతే జ్ఞాప్యతే-అత్ర సర్వప్రమాణైః క్షీణః పురుషః - క్షీణేన పురుషేణ సేవ్యత ఇతి ఫలితార్థః - తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలం ప్రత్యక్షం దర్శయతి - దశాభాగగతో హీన స్త్వమితి. యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయాదారప్రధర్షణ మిత్యనుమానం దర్శయతి-అకృత్వా నహి తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయ న్నిత్యర్థాపత్తిం దర్శయతి-వయస్యం తం కురు క్షిప్ర మితో గత్వాద్య రాఘవేతి శబ్దప్రమాణం దర్శయతి. ౧౦. ససుహృత్క ఇత్యపేక్షాయా మాహ-శ్రూయతా మితి. పర్యంతః ప్రదేశః. ౧౧. వానరేంద్ర ఇతి. తేజోవాన్ ప్రతాపవాన్-అమితప్రభః అవి

రేన్ద్రో మహావీర్య స్తేజోవా నమితప్రభః, సత్యసన్ధో వినీతశ్చ ధృతిమా
న్మతిమా న్మహాన్, దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమా న్మహా బలపరాక్రమః, భ్రాత్రా
వివాసితో రామ రాజ్యహేతో ర్మహాబలః, సతే సహాయో మిత్రంచ సీతాయాః
పరిమార్గణే, భవిష్యతి హి తే రామ మాచ శోకే మనః కృథాః. ౧౫. భవితవ్యం
హి యచ్చాపి నత చ్ఛక్య మిహాన్యథా, కర్తు మిక్ష్వాకుశార్దూల కాలో హి దురతి
క్రమః. ౧౬. గచ్ఛ శీఘ్ర మితో రామ సుగ్రీవం తం మహాబలం, వయస్యంతం
కురు క్షిప్ర మితో గత్వాద్య రాఘవ, అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభా
వసౌ. ౧౭॥ సచ తేనావమంతవ్య స్సుగ్రీవో వానరాధిపః, కృతజ్ఞః కామరూపీచ సహా
యార్థీ చ వీర్యవాన్. ౧౮॥ శక్తౌ హ్యద్య యువాం కర్తుం కార్యం తస్య చికీర్షితం,
కృతార్థో వా కృతార్థో వా కృత్యం తవ కరిష్యతి. ౧౯॥ స ఋక్షరజసః పుత్రః పం
పా మటతి శంకితః, భాస్కరస్యౌరసః పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిషః. ౨౦॥ సన్ని
ధాయాయుధం క్షిప్ర మృశ్యమూకాలయం కపిం, కురు రాఘవ సత్యేన వయస్యం
వనచారిణం. ౨౧॥ సహి స్థానాని సర్వాణి కార్త్స్న్యేన కపికుంజరః, నరమాం
సాశినాం లోకే నైపుణ్యా దధిగచ్ఛతి. ౨౨॥ న తస్యావిదితం లోకే కించి దస్తి

కత్వా ద్దశాభాగగతత్వా చ్చ తే మిత్రతామర్హతీత్యాహ త్రిభిః-వానరేంద్ర ఇతి. తేజోవాన్ తేజ
స్వీ-ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్. ౧౫. శోకాపనోదనాయ లోకన్యాయ మాహ - భవితవ్య మితిశ్లోకే
న. ౧౬. గచ్ఛేత్యాది స్సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇతో గత్వే త్యనువాదః - సమాగమ్య సుగ్రీవేణ
సంయుజ్య-అద్రోహాయ పరస్పర ద్రోహాభావాయ - విభావసౌ అగ్నౌ దీప్యమానే సతి - అగ్నిసాక్షిక
మిత్యర్థః-తం సుగ్రీవం-వయస్యం కురు. ౧౭॥ సచేతి. సచ సుగ్రీవః- తే త్వయా నావమంతవ్యః-అయం
తిర్యక్ కిమనేనేతి తస్మి న్నావమతిః కార్యా-తత్ర హేతు మాహ-కృతజ్ఞ ఇతి. ౧౮॥ శక్తా వితి.
తస్య సుగ్రీవస్య-చికీర్షితం యువాం కర్తుం శక్తౌ-అత స్సకృతార్థః కృతస్వప్రయోజనః - అకృతార్థః
కరిష్యమాణస్వప్రయోజనోవా తవ కృత్యం కరిష్యతి. ౧౯॥ స కస్య పుత్రః కుత్ర తిష్ఠతీ త్యత్రాహ-
స ఇతి. సంధి రార్షః-ఋక్షరజా స్తన్నామేత్యాహుః-పంపా మటతి తత్తీరే పర్యటతి - శంకితః వాలి
నిమిత్త మితి శేషః-కృతకిల్బిషః కృతవైరః. ౨౦॥ సఖ్యంచ న కేవల మగ్నిసాక్షికం - కింత్వాయుధ
మపి సన్నిధాప్య కర్తవ్య మిత్యాహ. సన్నిధాయేతి. సత్యేన శపథేన. ౨౧॥ సహీతి. నరమాంసా
శినాం రాక్షసానాం అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి. ౨౨॥ నేతి. యావ త్సూర్యః ప్రతపతి - తావతి లోక

చ్ఛిన్నకాంతిః-ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణా ద్యుతి రస్యాస్తీతి తథా. * తి. యద్భవితవ్యం రాజ్యభ్రంశ
దారాపహారాదిదుఃఖం తదన్యథా కర్తుం కేనాపి నశక్యం - అత శ్శోకే మనో మాకృథాః. ౧౬. *
అద్రోహా యేతి. అద్రోహాయ అన్యోన్య క్షేమాయ - దీప్యమానే విభావసౌ - తత్సన్నిధౌ వయస్యం
కుర్వితి సంబంధః. ౧౭॥ * తి. తస్య తిర్యక్త్వా త్తదవమతిః కుతో నకార్యే త్యత్ర హేతు మాహ-
కృతజ్ఞ ఇతి. నను సకిమర్థం మయా సహ మైత్రీం కుర్యా దిత్యత ఆహ-సహాయార్థీతి. ౧౮॥ శక్తౌ
హ్యద్య తథా కర్తుం కార్యం తస్య చికీర్షిత మితి పాఠః-అద్యాపి క్షీణదశాయా మపి తథా-సీతా యథా
దృశ్యతే తథా - తస్య తవ చికీర్షితం కర్తు మిష్టం సీతాన్వేషణరూపం కర్తుం శక్త ఇత్యన్వయః స
ఇతి. పంపా మటతి పంపాతీరే సంచరతి-కృతకిల్బిషః కృతవైరః. ౨౦॥ సన్నిధాయేతి. ఆయుధ
మగ్నిసన్నిధౌ నిక్షిప్య తేనాహిత సత్యేన తం వయస్యం కుర్విత్యర్థః. ౨౧॥ స ఇతి. అధిగచ్ఛతి అన్వే

హీ రాఘవ, యావత్సూర్యః ప్రతపతి సహస్రాంశు రరిందమ. ౨౩౹ సనదీ ర్విపులాఞ్ఛైలాన్గిరిదుర్గాణి కందరాణ్, అన్విష్య వానరై స్సార్థం పత్నీం తేఽధిగమిష్యతి. ౨౪౹ వానరాంశ్చ మహాకాయాన్ ప్రేషయిష్యతి రాఘవ, దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతీం, సజ్ఞాస్యతి వరారోహాం నిర్మలాం రావణాలయే. ౨౬. స మేరుశృంగాగ్రగతా మనిందితాం ప్రవిశ్య పాతాళతలేపి వాశ్రితాం, ప్లవంగమానాం ప్రవర స్తవ ప్రియాం నిహత్య రక్షాంసి పునః ప్రదాస్యతి. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే, వాక్య మన్వర్థ మర్థజ్ఞః కబంధః పున రబ్రవీత్. ౧. ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితా ద్రుమాః, ప్రతీచీం దిశ మాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః, జంబూప్రియాళపనసప్లక్ష న్యగ్రోధతిందుకాః, అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతా శ్చాన్యేచ పాదపాః, ధన్వనానాగవృక్షాశ్చ తిలకాన క్తమాలకాః, నీలాశోకాః కదంబాశ్చ కరవీరాశ్చ పుష్పితాః, అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః. ౪౹.

ఇత్యన్వయః. ౨౩౹. సఇతి. అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి. ౨౪౹. వానరాంశ్చేతి సార్ధశ్లోకః. శోచతీం శోచంతీం. ౨౬. స ఇతి. ప్రవిశ్యరక్షాంసి నిహత్యేత్యన్వయః - అనిందితా మితి సీతాయా శ్శుద్ధత్వప్రతిజ్ఞా. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధ స్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రిసప్తతి తమే-నిదర్శయిత్వే త్యాది. సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే-నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య-క్త్వాచ ఛందసీతి క్త్వా ప్రత్యయః-పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః. ౧. ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి-ఏష ఇతి. శివః శోభనః-శోభనత్వ మేవాహ-యత్రేతి-ద్రుమాన్ విశేషయతి సార్ధద్వయేన-జంబ్విత్యాది-ప్రియాళాః ధనుః పటాఖ్యావృక్షాః-ప్లక్షాః వటభేదాః-తిందుకాః స్ఫూర్జకాఖ్యా వృక్షాః-ధన్వనాః-ధనాః-నాగవృక్షాః నాగకేసరాః..తిలకాః క్షురకవృక్షాః-న క్తమాలకాః చిరిబిల్వాఖ్యాః-కరవీరాః ప్రతిహాసాఖ్యావృక్షాః - అగ్నిముఖ్యాః-భల్లాతకీవృక్షాః - సురక్తాః రక్తచందనాః - పారిభద్రకాః నింబాః. ౪౹. తా నితి. పాతయిత్వా నమయిత్వా-తానారుహ్య. అథ వా భూమౌ తాన్ పాతయిత్వా వేత్య

వ్యతీత్యర్థః. ౨౨౹. ౨౩౹. స ఇతి. అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి. ౨౪౹. * తి. వానరా నితి. రావణాలయే శోచతీ మితి సంబంధః-అనేన జ్ఞాయతే-సర్వదిక్షు రావణాలయాః స్సంతి తత్ర కిందిక్స్థ రావణాలయేఇతి జ్ఞాతుం సర్వదిగ్వచనం.౨౬.తి. అనిందితాం నిర్మలాం-అనేన సీతాశుద్ధత్వం జ్ఞాపితం. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

నిదర్శయిత్వేతి. సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా - సుగ్రీవసఖ్యరూపం పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః-పునర్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧. తదేవాహ - ఏష ఇతి. ప్రియాళపనసేత్యాది. ప్రియాళః ధనుష్పట (మొరడిచెట్టు) తిందుకః (తుమ్మిచెట్టు) అగ్నిముఖ్యః (జీడిచెట్టు) సురక్తః (రక్తచందనచెట్టు) పారిభద్రః మందారః. ౪౹. తానితి. పాతయిత్వా నమ

తా నారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా చ తా న్బలాత్, ఫలాన్యమృతకల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః ౫౹. తదతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపాదపం, నందనప్రతిమం చాన్య త్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ. ౬౹ సర్వకామఫలా వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః, సర్వేచ ఋతవ స్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా, ఫలభారానతా స్తత్ర మహావిటపధారిణః, శోభంతే సర్వత స్తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః, తానారుహ్యాథవా భూమౌ పాతయిత్వా యథా సుఖం, ఫలాన్యమృతకల్పాని లక్ష్మణ స్తే ప్రదాస్యతి. ౯౹. చంక్రమంతౌ వరా న్దేశా న్శైలా చ్ఛైలం వనాద్వనం, తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః, అశర్కరా మవిభ్రంశాం సమతీర్థా మశైవలాం, రామ సంజాతవాలూకాం కమలోత్పలశాలినీం. ౧౧౹. తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరా శ్చైవ రాఘవ, వల్గుస్వనాని కూజంతి పంపాసలిలగోచరాః. ౧౨౹. నోద్విజంతే నరా న్దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదా శ్శుభాః, ఘృతపిండోపమా న్స్థూలాం స్తా న్ద్విజా న్భక్షయిష్యథః. ౧౩౹. రోహితా న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ, పంపాయా మిషుభి ర్మత్స్యాం స్తత్ర రామ వరా న్హతా న్, నిస్త్వక్పక్షా నయ స్తప్తా నకృశానేకకంటకా న్, తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణ స్సంప్రదాస్యతి.

న్వయః. ౫౹. తదితి. తద్వన మతిక్రమ్య నందనప్రతిమమన్య ద్వనం-పశ్యత మితి శేషః-ఉత్తరకురుసామ్యం-సర్వకామసమృద్ధ్యా. ౬౹. తద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః-సర్వేత్యాది. మధుపుష్పరసం స్రవంతీతి మధుస్రవాః-సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాం తే సర్వకామఫలాః-ఋతవః షడృతవః - వసంతీతి శేషః-చైత్రరథే కుబేరోద్యానే-తత్ర వనే-మహావిటపధారిణః.ని.'విస్తారో విటపోస్త్రియా' మిత్యమరః, పాదపా ఇత్యనుషంగః-తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః. ౯౹. చంక్రమంతా వితి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చంక్రమంతౌ చంక్రమమాణౌ - పునఃపున ర్గచ్ఛంతౌ-పుష్కరిణీం సరసీం - అశర్కరాం శర్కరారహితాం-అవిభ్రంశాం అశిథిలతటాం - సమతీర్థాం అవతారస్థలేతి నిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం - సంజాతవాలూకాం అపంకతయా సంహతసికతాం-దీర్ఘ ఆర్షః. ౧౧౹. తత్రేతి. ప్లవాః మండూకాః - హంసభేదావా - కురరాః క్రౌంచభేదాః - వల్గుస్వనాః రమ్యస్వనాః - సలిలగోచరాః సలిలచారిణః - గోచరస్సంచారః. ౧౨౹. నేతి. వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - నోద్విజంతే న బిభ్యంతి-ద్విజా ఇతిశేషః తాని త్యనువాదాత్. ౧౩౹. రోహితా నిత్యాది శ్లోకద్వయం. రోహితా న్పితృప్రియ మత్స్యభేదా న్- వక్రతుండా న్వక్రముఖమత్స్యా న్ - నడమీనా న్ - నడాఖ్యతృణవిశేష స్తంబసంచార

యిత్వా. ౬౹. సర్వేతి. సర్వకామఫలాః - సర్వకామా న్కామితా న్పదార్థా న్ఫలంతీతితథా చైత్రరథే దేవోద్యానే. ౭౹—౯౹. చంక్రమంతావితి. చంక్రమంతౌ చరంతౌ-అసంకటాం తరుమృగసంకీర్ణతయా అసంకుచితాం - అవిభ్రంశాం తటయో ర్భ్రంశరహితాం-సమతీర్థాం సమావతారప్రదేశాం. ౧౧౹. తత్రేతి. ప్లవాః (మరగాళ్లకొంగ.) ౧౨౹. నేతి. వధస్యాకోవిదా వధ మజానానాః క్రౌంచాః (పెగ్గొర్లు). ౧౩౹. రోహితా నితి. రోహితాః (గండుమీనులు) వక్రతుండః (చాఁవమీను) నళమీనః (రొయ్యమీను) అయ స్తప్తా న్ శూలప్రోతదగ్ధా న్ అకృశానేకకంటకా న్ కుశాః కుశ

౧౪౫. భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే, పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీత మనామయం, ఉద్ధృత్య సతతాక్లిష్టం రౌప్యస్ఫాటికసన్నిభం, అసౌ పుష్కరపర్ణేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి. ౧౬౫. స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహా న్వనచారిణః, అపాం లోభా దుపావృత్తాన్ వృషభా నివ నర్దతః, రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ ౧౮. సాయాహ్నే విచర న్రామ విటపీ న్మాల్యధారిణః, శీతోదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి. ౨౦. సుమనోభి శ్చితాం స్తత్ర తిలకా న్నక్తమాలకాన్, ఉత్పలాని చ ఫుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ. ౨౧. నతాని కశ్చి న్మాల్యాని తత్రారోపయితా నరః, నచ వైమ్లానతాం యాంతి నచ శీర్యంతి రాఘవ. ౨౨. మతంగశిష్యా స్తత్రాస న్నృషయ స్సుసమాహితాః, తేషాం భారాభితప్తానాం వన్యమాహరతాం గురోః, యే ప్రపేతు ర్మహీం తూర్ణం శరీరా త్స్వేదబిందవః, తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా, స్వేదబిందుసముత్థాని నవినశ్యంతి రాఘవ. ౨౩౫. తేషా మద్యాపి తత్రైవ దృశ్యతే పరిచారిణీ, శ్రమణీ శబరీ

శీలాన్ మత్స్యాన్ - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ - అయ స్తప్తాన్ అయ శ్శూలాగ్రప్రోతతయా పక్వాన్ - కృశా శ్చానేకకంటకా శ్చ తే నభవంతీత్యకృశా నేకకంటకాః - తాన్. ౧౪౫. భృశ మిత్యాది ద్వావేకాన్వయౌ. పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే - వర్తమానం అతఏవ సుగంధి - శివం పాపాపహం - సుఖశీతం - నాతిశీత మిత్యర్థః అనామయం అవ్యాధికర మిత్యర్థః - ఏవం భూతం వారి - పుష్కరపర్ణేన పద్మపత్రేణ పంపాయా ఉద్ధృత్య పాయయిష్యతి. ౧౬౫. స్థూలానిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. గిరిగుహాయాం శయ్యాయేషాం తాన్ రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవంతః. ౧౮. సాయాహ్న ఇతి. విటపీన్ విటపినః - ఇనిప్రత్యయస్య నలోపఆర్షః. మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః - పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ సాయాహ్న ఇత్యుక్తం. ౨౦. సుమనోభి రితి. సుమనోభిః చితాన్ నిరంతరాన్ ఉత్పలాని ఇందీవరాణి దృష్ట్వా శోకం విహాస్య సీత్యత్రా ప్యనుషజ్యతే.౨౧. నతా నీతి.ఆరోపయితా గృహీత్వా గ్రథితా వనవిస్తారా త్పుష్పబాహుళ్యా చ్చతాని మ్లానతాం నయాంతి నశీర్యంతి నశీర్యంతే-శీర్ణదళాని నభవంతీత్యర్థః-మతంగశిష్యప్రభావా ద్వా అనారోపణం. ౨౨. అగ్లాన్యాత్వా మ్లానత్వాదౌ నిమిత్త మాహ-మతంగేతి. సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మతంగోనామమహాప్రభావో మహర్షిః-తత్రపంపాతీరే-సుష్ఠు సమాహితం సమాధి ర్యేషాం తే తథా. వన్య మాహరతాం-అతఏవ భారాభితప్తానాం తా నీతి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం-స్వేదబిందు సముత్థానీతి హేతుగర్భవిశేషణం-స్వేదబిందవో వాయునావృష్టో పతితానిమాల్యాని జాతానీ త్యాశయః. ౨౩౫. తేషా

వత్తీక్ష్ణాః అనేకకంటకా యేషాం నవిద్యంతే తే తథోక్తాః. ౧౪౫. భృశ మితి. తే తాన్మత్స్యాన్ ఖాదత స్తే జలం పాయయిష్యతీతి సంబంధః. ౧౬౫—౧౮౫. సాయాహ్న ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా-శోకం విహాస్యసీతి సంబంధః. ౨౧. నతా నీతి. మాల్యాని పుష్పాణి ఆరోపయితా గృహీత్వా ధారయితా నాస్తి. ౨౨. అమ్లానత్వాదౌ కారణం దర్శయతి - మతంగశిష్యా ఇతి. గురోః గుర్వర్థం - వన్య మాహరతాం - అతఏవ భారాభితప్తానాం వన్యపదార్థభారేణ శ్రాంతానా మిత్యర్థః-తా నీతి విధేయ ప్రాధాన్యా న్నపుంసక లింగనిర్దేశః.౨౩౫. తేషామితి. గతానాం స్వర్గ మితి శేషః-తేషాం మునీనాం పరిచారిణీ-శ్రమణీ తాపసీశబరీ నామాద్యాపిదృశ్యత

నామ కాకుత్స్థ చిరజీవినీ. ౨౫౹. తాంతు ధర్మే స్థితా నిత్యం సర్వభూత నమస్కృతం, దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి. ౨౬౹. తత స్తద్రామ పంపాయా స్తీర మాశ్రిత్య పశ్చిమం, ఆశ్రమస్థాన మతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ పశ్యసి. ౨౭౹. నతత్రాక్రమితుం నాగా శ్శక్నువంతి త మాశ్రమం, వివిధా స్తత్ర వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే,ఋషే స్తత్ర మతంగస్య నిధానా త్తచ్చ కాననం. ౨౯. తస్మి న్నందనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే. నానావిహగసంకీర్ణే రంస్యసే రామ నిర్వృతః. 3౦. ఋశ్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తా త్పుష్పితద్రుమః, సుదుఃఖారోహణో నామశిశునాగాభిరక్షితః, ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మితః. 3౧౹ శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని,యత్స్వప్నే లభ తేవిత్తం తత్ప్రిబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి, నత్వేనం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి. 33. యస్తు

మితి. తేషాం మతంగశిష్యాణాం పరిచారిణీ - శ్రమణీ సన్న్యాసినీ - శబరీతినామ శబరీతిప్రసిద్ధా. ౨౫౹. తామితి. ధర్మే గురుపరిచరణధర్మే. ౨౬౹. తత ఇతి. తత్ శబర్యావాసభూతం - గుహ్యం ఇతరై రదర్శనీయం-పశ్యసి ద్రక్ష్యసి. ౨౭౹. నతత్రేతి. తస్మిన్ వనే వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే చ-వివిధాః నాగాః గజాః సంతి-తథాపి తమాశ్రమం.తత్ర ప్రదేశే స్థితాః నాగాః నాక్రమితుంశక్నువంతి-అనాక్రమణే హేతు మాహ-ఋషే రితి-తస్యపూర్వోక్తస్య - విధానాత్ నిర్మాణాత్ -తత్కాననం - జాత మితి శేషః. ౨౯. తస్మిన్నితి. దేవారణ్యం చైత్రరథాది నిర్వృతః నివృత్తదుఃఖ ఇత్యర్థః. 3౦. ఏవ మనుగ్రహార్థం శబర్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తా దృశ్యమూకో గంతవ్య ఇత్యాహ సార్ధశ్లోకేన-ఋశ్యేతి. ఋశ్యా మృగవిశేషాః-మూకాః నిశ్శబ్దాభవంతి యస్మిన్ సః ఋశ్యమూకః - సుదుఃఖ మారోహణం యస్యస తథా - తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షిత ఇతి అత్ర నాగాః గజాఏవ - వివిధా స్తత్ర వైనాగా ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ - ఉదారః ప్రశస్తః - పూర్వకాలే బ్రహ్మణా ఉదారః ప్రశస్తో నిర్మితః కుత్రచి న్నిమిత్తే అయం ప్రశస్తో భవత్వి త్యనుగృహీత ఇత్యర్థః. 3౧౹. ప్రాశస్త్య మాహ - శయాన ఇతి. 33. అతిశయాంతర మాహ-య

ఇత్యన్వయః-అపాపచారిణీతి ఛేదః. ౨౫౹. తామితి. తుఏవార్థే తామేవ దృష్ట్వా - దేవోపమం హేదేవ-ఉపమం ఉపసమీపే మా లక్ష్మీః యస్యతం విష్ణుం త్వా మిత్యర్థః-స్వర్గలోకం స్వః గీయత ఇతి స్వర్గః స్వర్గ శ్చాసౌ లోకశ్చ స్వర్గలోకః-తం వైకుంఠమిత్యర్థః కుతఃనిత్యంధర్మే ఉపాసనాది కేస్థితా - విద్యయాదేవలోకఇతిశ్రుతేః. తతఇతి. గుహ్యంగూఢం. నేతి. తదాశ్రమం శబర్యాశ్రమం-నాగా గజాః. నాగా నాక్రమణస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి - వివిధా ఇతి. పర్వతమాత్రేణ నాగప్రసక్తా సత్యా మపి-తదేకదేశే మతంగాశ్రమే - తదీయతపః ప్రభావేన నాగానాం నసంచారఇతి భావః-విధానా న్నిర్మాణాత్. తస్మిన్నితి. దేవారణ్యోపమే చైత్రరథవనతుల్యే-యద్వాదేవానాం విహారార్థవనాన్యుచ్యంతే. 3౧. ఋశ్యమూక ఇతి. సుదుఃఖారోహణః-సుదుఃఖేనారోహణం యస్యసః-తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షితః బాలసర్పై రధిష్ఠితః * ఉదారో బ్రహ్మణాచైవపూర్వకాలే వినిర్మిత ఇతిపాఠః - ఉదారః తథా ఋశ్యమూకః బ్రహ్మణా పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇత్యన్వయః. 3౧౹. ఉక్త మౌదార్యం సమర్థయతి - శయాన ఇతి. అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. సుదుఃఖారోహణత్వే హేత్వంతరమాహ. నత్వేనమితి.33. తి. అన్య మప్యతిశయ మాహ య ఇతి. తత్రైవ.పర్వతమూర్ధ్న్యేవ

తం విషమాచారః పాపకర్మాధిరోహతి, తత్రైవ ప్రహరంత్యేనం సుప్త మాదాయ రాక్షసాః. ౩౪. తత్రాపి శిశునాగానా మాక్రంద శ్శ్రూయతే మహాన్, క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినాం. ౩౫. సిక్తా రుధిరధారాభి స్సంహృత్య పరమద్విపాః, ప్రచరంతి పృథక్కీర్ణా మేఘవర్ణా స్తరస్వినః. ౩౬. తే తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీత మవ్యయం, నిర్వృతా స్సవిగాహంతే వనాని వనగోచరాః. ౩౭. ఋక్షాంశ్చ ద్వీపిన శ్చైవ నీలకోమళకప్రభాన్, రురూనపే తాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి. ౩౮. రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ శోభతే గుహా, శిలాపిధానా కాకుత్స్థ దుఃఖం చాస్యాః ప్రవేశనం. ౩౯. తస్యా గుహాయాః ప్రాగ్ద్వారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః, ఫలమూలాన్వితో రమ్యో నానామృగసమావృతః. ౪౦. తస్యాం వసతి సుగ్రీవ శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః, కదాచి చ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే. ౪౧. కబంధ స్త్వనుశాస్యైవం తా వుభౌ రామలక్ష్మణౌ, స్రగ్వీభాస్కరవర్ణాభః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్. ౪౨. తంతు ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ, ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూచతు రంతికే. ౪౩. గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థ మితి తావబ్రవీ త్సచ, సుప్రీతౌ తా వనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థిత స్తదా. ౪౪. స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృత

స్త్వితి. ౩౪. తత్రాపీతి. శిశునాగానాం కలభానాం - తత్రాపీత్య త్రాపిశబ్దాత్ పంపాదికం సముచ్చీయతే - అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్య ముక్తం. ౩౫. సిక్తా ఇతి. సంహృత్య అన్యోన్యం ప్రహృత్య - రుధిరధారాభి స్సిక్తాః - అతఏవ పృథక్ కీర్ణాః చరంతి. ౩౬. త ఇతి. సంవిగాహంతే ప్రవిశంతి. ౩౭. ఋక్షాంశ్చేతి. ద్వీపినః వ్యాఘ్రాన్ - నీలకోమళకప్రభాన్ నీలరత్నవన్మనోజ్ఞప్రభాన్ - రురూన్ మృగవిశేషాన్ - అపేతాపజయాన్ జయశీలానిత్యర్థః - జహిష్యసి త్యక్ష్యసి. ౩౮. రామేతి. శిలా అపిధాన మాచ్ఛాదనం యస్యా స్సా - అస్యా గుహాయాః ప్రవేశనం దుఃఖం దుఃఖకరం. ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావః. ౩౯. తస్యా ఇతి. మహాన్ విశాలః అస్తీతి శేషః - ఫల మూలాన్వితః ఫలమూలాన్వితతీరః. ౪౦. తస్యా మితి. కదాచిత్ భూమావితి సిద్ధం. ౪౧. కబంధ ఇతి. అనుశాస్య ఉపదిశ్య - స్రగస్యాస్తీతి స్రగ్వీ. అస్మాయా మేధా స్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః - ఖే వ్యరోచత - రామానుజ్ఞానార్థం క్షణ మతిష్ఠ దిత్యర్థః. ౪౨. తంత్వితి. ప్రస్థితౌ సంతౌ సుఖం వ్రజస్వవ్రజ - ఇతి అంతికే ఊచతుః - అంతికే ప్రస్థితావితి కబంధసమీప మాగత్యోచతురిత్యర్థః. ౪౩. గమ్యతా మితి. ప్రస్థితః స్వర్గ మితి శేషః

---

౩౪. తతోపీతి. శిశునాగానాం బాలగజాదీనాం-ఆక్రందః ధ్వనిః తస్మిన్ పర్వతే శ్రూయతే. ౩౫. సిక్తా ఇతి. ద్విపా గజాః-సంహత్యాన్యోన్య మభిహత్య అతఏవ రుధిరధారాభిః. సిక్తాః-పృథక్కీర్ణాః సంచరంతీతి యోజనా. ౩౬. ౩౭. తి. ఋక్షా నితి. నీలకోమలకప్రభాన్ నీలమణివత్కోమల కాంతీన్. ౩౮. ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్న మాహ - రామేతి. శిలాపిధానేతి. గుహానామేతి జ్ఞాతవ్యం. తి. శిలాపిధానేతి గుహానా మేతి తీర్థః - విశేషణమిత్యన్యే. ౩౯. ౪౦. తి. తస్యాం గుహాయాం కదాచిత్పర్వతస్య శిఖరేపి తిష్ఠతి. ౪౨. తంత్వితి. అంతికాత్ -కబంధస్యేతి శేషః- ప్రస్థితౌ- వ్రజస్వేతివాక్య మూచతు రితిసంబంధః. ౪౪. సఇతి. పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః. నిదర్శయన్

శ్శ్రియా భాస్కరతుల్యదేహః, నిదర్శయన్ రామ మవేక్ష్య ఖస్థ స్సఖ్యం కురుష్వేతి తదాభ్యువాచ. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే, ప్రతస్థతు ర్దిశంగృహ్య ప్రతీచీం నృవరాత్మజౌ. ౧. తౌ శైలేష్వాచితా నేకాన్ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ ద్రుమాన్, వీక్షంతౌ జగ్మతు ర్ద్రష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ. ౨. కృత్వాచ శైలపృష్ఠేతు తౌ వాసం రామలక్ష్మణౌ, పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవా వుపతస్థతుః. ౩. తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయా స్తీర మాసాద్య పశ్చిమం, అపశ్యతాం తత స్తత్ర శబర్యా రమ్య మాశ్రమం. ౪. తౌ తమాశ్రమ మాసాద్య ద్రుమైర్బహుభి రావృతం, సురమ్య మభివీక్షంతౌ శబరీ మభ్యుపేయతుః. ౫. తౌ చేద్దృష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః, రామస్య పాదౌ జగ్రాహ లక్ష్మణస్య చ ధీమతః, పాద్య మాచమనీయంచ సర్వం ప్రాదా ద్యథావిధి. ౬. తాముపాచ తతో రామ శ్శ్రమణీం సంశితవ్రతాం, కచ్చిత్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చిత్తే వర్ధతే తపః, కచ్చిత్తే నియతః క్రోధ ఆహారశ్చ తపోధనే, కచ్చిత్తే నియమాః ప్రాప్తాః

---

౪౪. ఉక్త మర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి - సఇతి. తత్పూర్వోక్తం రూపం శరీరం - రామం ప్రతి నిదర్శయన్. సఖ్యం కురుష్వ - సుగ్రీవేణేతి శేషః. అస్మిన్ సర్గే పంచ చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్య తత్ఫలే దర్శితే - అథాచార్యాభిమాననిష్ఠా తత్ఫలే దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే - తావిత్యాది. ప్రతీచీం దిశం గృహ్య గృహీత్వా - కబంధేన దర్శితం పంపాయా మార్గ ముద్దిశ్య-ప్రతస్థతుః ప్రతస్థాతే.౧. తావితి. శైలేష్వాచితాన్ ప్రరూఢాన్ అనేకాంశ్చ క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్ - వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ. ౨. కృత్వాచేతి. వాసం - తస్యాం రాత్ర్యా మితి శేషః - ఉపతస్థతుః ఉపతస్థాతే - ప్రాపతు రిత్యర్థః-రాత్ర్యంత ఇతి శేషః. ౩. తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి. స్పష్టం. ౪. తావితి. ఆశ్రమ మాసాద్య త మభివీక్షంతౌ అభివీక్షమాణౌ. ౫. తౌ చేతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః. సిద్ధా సిద్ధయోగా. ౬. తా మిత్యాది. విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయః-నియతః నిగృహీతః ఆహార శ్చేత్యత్రాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే. తపోనానశనాత్ పర మితి శ్రుతేః, నియమాః వ్రతాని - మనస స్సుఖం మనస్సంతోషః. చారు

మార్గాదిక మితియోజనా - ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః-ఖస్థోరామ మవేక్ష్యేతి కించిద్దూరం గత్వా పునః శ్రీరామ మవేక్ష్య-ఆకాశే స్థిత్వా-సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః. ౪౫. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే. 'కబంధరామసంవాదం యేశృణ్వంతి సదాదరాత్, విప్రావమానజనితస్తాపః క్షిప్రం వినశ్యతీ'తి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-అణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తౌ కబంధేనేతి. ప్రతీచీం దిశం పరిగృహ్యకబంధేన దర్శితం పంపామార్గ ముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః.౧. ...తుః కబంధేనకథిత స్తం మార్గం గృహీత్వా పంపా ముద్దిశ్య ప్రతీచీం దిశ మాతస్థతుః ప్రతస్థతుః.౧.తావితి. క్షౌద్రకల్పఫలాన్ మాధుర్యేణ మధుతుల్యఫలాన్.౨.కృత్వేతి. ఉపతస్థతుః ప్రాపతుః. ౩. తి.తావితి. తం శబర్యాశ్రమం. ౫. తి. తావితి. సిద్ధా సిద్ధయోగా. ౬. తి. విఘ్నా స్తపోవిఘ్నాః కామా

వేదిర్యత్ర తేమే సుసత్కృతాః, పుష్పోపహారం కుర్వంతి శ్రమాదుద్వేపిభిః కరైః.
౨౩. తేషాం తపఃప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ, ద్యోతయంతి దిశస్సర్వాః
శ్రియా వేద్యో౽తులప్రభాః. ౨౪. అశక్నువద్భిస్తైర్గంతు ముపవాసశ్రమాలసైః,
చింతితే౽భ్యాగతాన్పశ్య సహితాన్ సప్తసాగరాన్. ౨౫. కృతాభిషేకైస్తై
ర్న్యస్తా వల్కలాః పాదపేష్విహ, అద్యాపి నావశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన.
౨౬. దేవకార్యాణి కుర్వద్భి ర్యానీమాని కృతాని వై, పుష్పైః కువలయై
స్సార్ధం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై. ౨౭. కృత్స్నం వన మిదం దృష్టం
శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా, తదిచ్ఛామ్య భ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తు మేత త్కళేబ
రం. ౨౮. తేషా మిచ్ఛా మ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్మనామ్, మునీనా
మాశ్రమో యేషా మహం చ పరిచారిణీ. ౨౯. ధర్మిష్ఠం తు వచ శ్శ్రుత్వా
రాఘవ స్సహలక్ష్మణః, ప్రహర్ష మతులం లేభే ఆశ్చర్య మితి తత్త్వతః. ౩౦.

[illegible]నాం బహువేదిసంభవాచ్చ. ౨౩. తేషా మితి. తేషాం అస్మదాచార్యాణాం-ప్రభావేన అతు
లప్రభాః ఇమాః వేద్యః - అద్యాపి తేషా మసన్నిధానేపి. సర్వాదిశః ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి-
అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశ స్తదసన్నిధానే ప్యుద్దేశ్య ఇత్యుక్తం. పున ర్వైభవాంతర మాహ -
అశక్నువద్భి రితి. ఉపవాసశ్రమేణ అలసైః మందైః - అతఏవ సప్తసాగరాన్ గంతు మశక్నువద్భిః
మేగురుభిఃచింతితే చింతితమాత్రే-అభ్యాగతాన్ అభిముఖమాగతాన్ -సప్తసాగరాన్ పశ్య. ౨౫.
అద్భుతాంతర మాహ-కృతేతి. ఇహ ప్రదేశే సాగరప్రదేశే-కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః-తైర్గురుభిః
పాదపేషు న్యస్తాః ఆర్ద్రవల్కలాః - అద్యాపి నావశుష్యంతి నశుష్కా భవంతి - తదంగసంపర్క
వైభవాదితి భావః. ౨౬. దేవేతి. దేవకార్యాణి దేవార్చనాని కుర్వద్భిః తైః - కువలయై స్సహ -
పుష్పైః పుష్పాంతరైః - యానీమాని మాల్యాని కృతాని - తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి - భక్త్య
తిశయేన సమర్పితత్వాదితి భావః - ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ గురుం ప్రకాశయే ద్ధీమా నిత్యు
క్తరీత్యా ఆచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్య మితి సూచితం. ఉపసంహరతి - కృత్స్నమితి. అభ్యను
జ్ఞాతా - త్వయేతి శేషః. ౨౮. త్యక్త్వా కింకరిష్యసీ త్యత్రాహ-తేషా మితి. సమీపం పాదమూలం
గమిష్యామి-యా నహం పర్యచారిష మిత్యన్యత్రోక్తే ఆశ్రమః అయ మితి శేషః - యేషా మాశ్ర
మోయం యేషా మహంచ పరిచారిణీ-తేషాం సమీపం గంతు మిచ్ఛామీతి సంబంధః. ధర్మిష్ఠ మితి.
వచః ఆచార్యవైభవప్రదర్శనాదిరూపం - తత్త్వతః మాయాం వినా - ఆశ్చర్య మితి మత్వా. ౩౦.
అథ శబరీమనోరథం పూరయతి-తా మితి. సంశితవ్రతాం-ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠా మిత్యర్థః - అర్చి
తవ గురువృత్తిసందర్శనే నైవేతి శేషః - భక్ష్యాద్యన్యసంపాదనమాత్రేణవా-అయమేవార్థ స్సంక్షేపే

౨౩—౨౬. దేవకార్యాణీతి. యానీమాని కృతాని-మాల్యానీతి శేషః. ౨౭.* తి. ఉపసంహరతి-కృ
త్స్నమితి. దృష్టం త్వయా మయాదర్శితం-శ్రుతం త్వయా మయా శ్రావితం-అభ్యనుజ్ఞాతా త్వయేతి
శేషః-తత్తస్మాత్ ఏత త్కళేబరం త్యక్తు మిచ్ఛామి. ౨౮. * తి. యేషాం మునీనామయమాశ్రమః
యేషాం చాహం పరిచారిణీ - తేషాం భావితాత్మనాం సదానుసంహితపరమాత్మనాం మునీనాం
సమీపం గంతు మహ మిచ్ఛామీతి చాబ్రవీత్. ౨౯. *తి. ధర్మిష్ఠ మితి శ్రుతార్థ ముద్దిశ్యేతి శేషః.
౩౦. * తి. సంశితవ్రతాం తీక్ష్ణవ్రతాం. ౩౧. * తి. ఆత్మానం హుతాశనే హుత్వా - స్వాచార్యో

తా మువాచ తతో రామ శ్శ్రమణీం సంశితవ్రతాం, అర్చితోఽహం త్వయా భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథా సుఖం. 31. ఇత్యుక్తా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణా జినాంబరా, తస్మి న్ముహూర్తే శబరీ దేహం జీర్ణం జిహాసతీ, అనుజ్ఞాతా తు రామేణ హుత్వాత్మానం హుతాశనే, జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గ మేవ జగామ సా. 33. దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా, దివ్యాంబరధరా తత్ర బభూవ ప్రియదర్శనా, విరాజయంతీ తం దేశం విద్యుత్సౌదామినీ యథా. 34. యత్ర తే సుకృతాత్మానో విహరంతి మహర్షయః, తత్పుణ్యం శబరీస్థానం జగా మాత్మసమాధినా. 35. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేన తేజసా, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః. 1. సచింతయిత్వా ధర్మాత్మా ప్రభావంతం మహాత్మనాం, హితకారిణ మేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్. 2. దృష్టోఽయ మాశ్రమ స్సౌమ్య బహ్వాశ్చర్యః కృతాత్మనాం, విశ్వ స్తమృగశార్దూలో

శబర్యా పూజిత స్సమ్య గిత్యుక్తః, కామం కామ్యమానం లోకం. 31. ఇతీతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. జిహాసతీ హాతు మిచ్ఛంతీ-స్వర్గ మేవేత్యవ్యవధానం ద్యోతయతి. 33. దివ్యేతి సార్ధశ్లోకః. తత్ర స్వర్గగమనారంభే - విద్యుత్ విశేషేణ ద్యోతమానా-సౌదామినీ తటిత్. 34. యత్రేతి. తే గురవః-సుకృతాత్మానః సుకృతధైర్యవంతః - ఆత్మసమాధినా ఆత్మవిషయయోగేన - ఏతత్సర్గవృత్తాంతేన మతంగశిష్యోపదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్వనుజ్ఞయా రామాగమనపర్యంతం స్థిత్వా తతో రామానుజ్ఞయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - స్త్రియా అపి విదురాదే రివ యోగాధికార స్సంభవతి - తదంగ యజ్ఞాదికర్మస్థానే గురుశుశ్రూషా - స్వర్గశ్చ అదౌ అక్షయా నిత్యుక్త్యా పునరావృత్తిరహితం పరమపద మిత్యవగమ్యతే - ఏవ మేవాముత్ర పుణ్యచితో లోకః క్షీయత ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గ మస్య క్షయిత్వావగమాత్ -అస్మి న్ సర్గే సార్ధ పంచ త్రింశచ్ఛ్లోకాః. 35. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

అథ పంచాగమనం పంచసప్తతితమే - దివంత్విత్యాది. స్వేన తేజసా-ఉపలక్షితాయా మితి శేషః. 1. సఇతి. ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం. 2. దృష్ట ఇతి. బహ్వాశ్చర్యః అత్యద్భుత పుష్పఫలాదిసంపత్తి సకలతీర్థసమాగమాదినా ఆశ్చర్యయుక్తః - విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః. పరస్పరహింసక

పదిష్టమార్గేణేత్యర్థః-స్వర్గం బ్రహ్మలోకమేవ. 34. * తి. యత్ర బ్రహ్మలోకే తత్పుణ్యస్థానం శబరీ ఆత్మసమాధినా బ్రహ్మసమాధినా - జగామ. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాందే. 'శబర్యా సత్కృతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవే' దితి. 35. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

1. తి. సఇతి. మహాత్మనాం ప్రభావం శబర్యుక్తం. 2. దృష్ట ఇతి. బహ్వాశ్చర్యః బహూనాస్యా

నానావిహగసేవితః. ౩. సప్తానాం చ సముద్రాణా మేషు తీర్థేషు లక్ష్మణ, ఉపస్పృష్టం చ విధివ త్పితరశ్చాపి తర్పితాః ౪. ప్రణష్ట మశుభం తత్తత్కల్యాణం సముపస్థితం, తేన త్వేతేన హృష్టం మే మనో లక్ష్మణ సంప్రతి. ౫. హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభ మావిర్భవిష్యతి. ౫½ తదా గచ్ఛ గమిష్యావః పంపాం తాం ప్రియదర్శనాం, ఋశ్యమూకో గిరి ర్యత్ర నాతిదూరే ప్రకాశతే, యస్మి న్వసతి ధర్మాత్మా సుగ్రీవోంశుమతస్సుతః, నిత్యం వాలిభయా త్త్రస్త శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః. ౬½. అభిత్వరేచ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభం, తదధీనం హి మే సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్గణం. ౭½ ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమిత్రి రబ్రవీత్, గచ్ఛావ స్త్వరితం తత్ర మమాపి త్వరతే మనః. ౮½ ఆశ్రమాత్తు తత స్తస్మా న్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః, ఆజగామ తతః పంపాం లక్ష్మణేన సహాభిభూః. ౧౦½. స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజనసేవితాం, నానాద్రుమలతాకీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీం, పద్మై స్సౌగంధికై స్తామ్రాం శుక్లాం కుముదమండలైః, నీలాం కువలయోద్ఘాటై ర్బహువర్ణాం కుథా మివ ౧౨½. స తా మాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీం, మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత. ౧౩½. అరవిందోత్పలవతీం పద్మసౌగంధికాయుతాం, పుష్పితామ్రవణోపేతాం బర్హిణోద్ఘుష్టనాదితాం, తిలకై ర్బీజపూరైశ్చ ధవై శ్శుక్లద్రుమై

త్వరహితాః మృగా శ్శార్దూలాశ్చ యస్మిన్ తథా. ౩. సప్తానా మితి. ఉపస్పృష్టం స్నాతం- అనేన పుణ్యతీర్థప్రాప్తౌస్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్య మిత్యుక్తం. ౪. ప్రణష్ట మితి. తత్త దశుభం ప్రణష్టం-కల్యాణం శుభం- తేనఅశుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా. ౫. హృదయ ఇత్యర్ధ మేకం. శుభం శుభస్మరణం. ౫½. తదిత్యాది శ్లోకద్వయం. అంశుమత స్సూర్యస్య. ౬½. అభీతి మేసీతాయాఇత్యన్వయః. ౭½. ఏవమితి. ధీరం కృతధైర్య మిత్యర్థః. ౮½. ఆశ్రమాదితి. తతఃఅనంతరం-విశాం ప్రజానాం పతిః-తతః తత్రమార్గే - అభిభవతీత్యభిభూః - అభిభావక ఇత్యర్థః - శత్రూణా మిత్యర్థసిద్ధం - ప్రభు రిత్యపి పాఠః. ౧౦½. స దదర్శ తతః పుణ్యా మిత్యాది ద్వౌ శ్లోకౌ. ఉదారజనాః శ్రేష్ఠజనాః మునిప్రభృతయః - పానీయవాహినీం పానార్హశీతలస్వాదుజలవతీ మిత్యర్థః - సౌగంధికైః కల్హారైః - కువలయోద్ఘాటైః కువలయసమూహైః - కుథా చిత్రకంబళం - దదర్శ - దూరా దితి బోధ్యం - అగ్ర ఇత్యనువాదాత్. ౧౨½. సతా మితి. ఉదకవాహినీం తాం దూరా దాసాద్య - మతంగసరసం నామ మతంగసరస మితి ప్రసిద్ధం - అనోశ్మాయ స్సరసాం జాతిసంజ్ఞయో రితి టచ్ సమాసాంతః - హ్రదం పంపాసమీపస్థం సరః - సమవగాహత సస్నౌ పుణ్యతీర్థత్వా దితి భావః. ౧౩½. దూరతః పంపాదర్శన మనువదన్ తత్తీరవనదర్శన మాహ షడ్భిః - అరవిందేత్యాది

శ్చర్యాణి యస్మిన్ సః-కృతాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం. ౩. సప్తానా మితి. ఉపస్పృష్టంచ విధివత్ - శాస్త్రోక్తమార్గేణ స్నాత మిత్యర్థః. ౫. తి. శుభం మిత్రలాభాది. ౫½. * త దితి. యత్ర పంపాతీరే. ౬½. అభిత్వర ఇతి. అభిత్వరే త్వరావా నస్మి - త్వరత ఇత్యబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦½. * నీలా మితి. కువలయోద్ఘాటైః ఇందీవరసమూహైః. ౧౨½. తి. మతంగసరస మిత్యకారాంతః - తచ్చ పంపాయా మేవ ప్రదేశభేదో గంగాయాం మణికర్ణికేవ. ౧౩½. తి. అరవిందపద్మయోః

స్తథా, పుష్పితైః కరవీరైశ్చ పున్నాగైశ్చ సుపుష్పితైః, మాలతీకుందగుల్మైశ్చ భాండీరై ర్నిచులై స్తథా, అశోకై స్సప్తపర్ణైశ్చ కేతకై రతిముక్తకైః, అన్యైశ్చ వివిధై ర్వృక్షైః ప్రమదా మివ భూషితాం, సమీక్షమాణౌ పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమం, కోయష్టికై శ్చార్జునకై శ్శతపత్రైశ్చ కీరకైః, ఏతై శ్చాన్యైశ్చ విహగై ర్నాదితం తు వనం మహత్, తతో జగ్మతు రవ్యగ్రౌ రాఘవౌ సుసమాహితౌ, తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునై ర్యుతం. ౧౯½.
స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభాం, ప్రహృష్టనానాశకునాం పాదపై రుపశోభితాం (తిలకాశోకపున్నాగ వకులోద్దాలకాశినీం). ౨౦½. స రామో వివిధా న్వృక్షా న్సరాంసి వివిధాని చ, పశ్య న్కామాభిసంతప్తో జగామ పరమం హ్రదం ౨౧½. పుష్పితో పవనోపేతాం సాలచంపకశోభితాం, షట్పదౌఘసమావిష్టాం శ్రీమతీ మతులప్రభాం, స్ఫటికోపమతోయాఢ్యాం శ్లక్ష్ణవాలుకసంతతాం, స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసౌగంధికై ర్యుతాం, ఇత్యువాచ తదా వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః. ౨౪. అస్యా స్తీరేతు పూర్వోక్తః సర్వతో ధాతుమండితః, ఋశ్యమూక ఇతి ఖ్యాతః పుణ్యః పుష్పితపాదపః. ౨౫. హరే ఋక్షరజోనామ్నః పుత్ర స్తస్య మహాత్మనః, అధ్యాస్తే తం మహావీర్య స్సుగ్రీవ ఇతి విశ్రుతః. ౨౬. సుగ్రీవ మభిగచ్ఛ త్వం వానరేంద్రం నరర్షభ, ఇత్యువాచ

అరవిందం రక్తాబ్జం-పద్మః - సితపద్మః - ఆమ్రవణం చూతవనం బర్హిణోద్ఘుష్టం మయూరశబ్దః-తేన నాదితాం సంజాతనాదాం-తిలకైః క్షురకవృక్షైః - బీజపూరైః దాడిమైః-ధవైః ధవాఖ్యై ర్వృక్షవిశేషైః - శుక్లద్రుమైః అర్జునవృక్షైః కరవీరైః ప్రసిద్ధైః పున్నాగైః తుంగవృక్షైః మాలతీతి మాలతీగుల్మైః కుందగుల్మైశ్చేత్యన్వయః భాండీరైః వటైః నిచులైః వంజులైః సప్తపర్ణైః విషమచ్ఛదవృక్షైః - అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః-భూషితాం శోభితాం-అత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం-సర్వతః చతుర్దిక్ప్రదేశేపి కోయష్టికైః టిట్టిభాఖ్యైః పక్షివిశేషైః అర్జునకైః పక్షివిశేషైః శతపత్రైః దార్వాఘాటైః - కీరకైః శుకైః-అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ వ్యాకులత్వరహితౌ ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః. రాఘవౌ అరవిందోత్పలవతీ మిత్యాది విశేషితాం తిలకాదిభి ర్వృక్షై ర్భూషితాం అత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం పంపాం సర్వత స్సమీక్షమాణౌ - తతః పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమం కోయష్టికాదిభి ర్విహగై ర్నాదితం అన్యైశ్శకునైశ్చ యుతం సరసః పంపాయా స్సంబంధి తద్వనంచ పశ్యంతావేవ సంతౌ - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ - తద్వనం జగ్మతు రితిసంబంధః-అతో న వనశబ్దద్వయదోషః. ౧౯½. సమీపతః పంపాదర్శన మాహ - సదదర్శేతి. ౨౦½. అథ పంపాప్రాప్తి మాహ - సరామ ఇతి. పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః. ౨౧½. ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా లక్ష్మణం ప్రత్యాహ.పుష్పితేత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయం. సాలాః సర్జకవృక్షాః - చంపకాః చాంపేయవృక్షాః. ౨౪. అస్యా ఇతి. పూర్వోక్తః-కబంధే నేతి శేషః. ౨౫. హరే రితి. హరే ర్వానరస్య - తస్య ప్రసిద్ధస్య - తం ఋశ్యమూకం. ౨౬. సుగ్రీవ మితి. అభిగచ్ఛే త్యనంతరం ఇత్యుక్త్వేతి శేషః

రక్తశ్వేతవిషయత్వేన భేదః * కోయష్టికాదయః పక్షివిశేషాః. ౧౯½. తిలకేతి. తిలకాదిభిః కాశతే

పున ర్వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమం. ౨౭. రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యామాసక్త చేతసా, కథం మయా వినా శక్యం సీతాం లక్ష్మణ జీవితుం. ౨౮ ఇత్యేవ ముక్త్వా మదనాభిపీడిత స్సలక్ష్మణం వాక్య మనన్యచేతసం, వివేశ పంపాం నలినీం మనోరమాం రఘూత్తమ శ్శోకవిషాదయంత్రితః. ౨౯. తతో మహ ద్వర్త్మ సుదూరసంక్రమః క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనం, దదర్శ పంపాం శుభదర్శ కాననా మనేకనానావిధపక్షిజాలకాం. ౩౦. ఇత్యార్షే-శ్రీమద్రామాయణే - ఆది కావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్సహస్రికాయాం సంహితాయాం - శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ - సుగ్రీవ మభిగచ్ఛే త్యుక్త్వా లక్ష్మణం పున రిత్యువాచేత్యన్వయః. ౨౭. రాజ్యేతి. రాజ్యభ్రష్టేన అత ఏవ దీనేన సర్వదైన్యపరిహారార్థం తస్యాం సీతాయాం ఆసక్తచేతసా మయా - సీతాం వినా కథం జీవితుం శక్యం. ౨౮. ఇతీతి. అనన్యచేతసం స్వవాక్యశ్రవణే సావధానం - వివేశ - స్నానాయేతి శేషః - నలినీం సరసీం శోకః దుఃఖం - విషాదః తత్కృతః కార్యకరణాపాటవరూపశరీరావసాదః-తాభ్యాం యంత్రితః నియమితః - తత్పరవశ ఇత్యర్థః. ౨౯. సర్గార్థం సంగృహ్ణాతి-తత ఇతి. సుదూరం సంక్రమః గమనం యస్యస తథా దూరాదాగత ఇత్యర్థః- ప్రతికూలధన్వనం పథికజనప్రతికూలభూతమరుకాంతారం-కబంధవన మిత్యర్థః - క్రమేణ అనేక విఘ్ననివృత్తిపూర్వకం గత్వా - శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం యస్య - తాదృశం కాననం యస్యా స్తాం - అనేకే నానాజాతీయాః - బహవోవా - నానావిధాః నానాసంస్థానాః పక్షిణః శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాం తాం - యద్వా అనేకాని నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం-కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం-తాదృశీం పంపాం దదర్శ- అస్మిన్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః - న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు కోశేషు బహుధా దృశ్యతే. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

ప్రకాశత ఇతి తథోక్తా. ౨౮. తి. ఉపసంహరతి - ఇతీతి. అనన్యచేతసః నాస్త్యన్యత్ర సీతాయా శ్చేతనం చిత్తం యస్య సః - నళినీభి ర్మనోరమా - పంపాం మతంగసరసప్రదేశవర్తినీం వివేశ. ౨౯. తతో మహదితి. దూరతః సంక్రమ్యతఇతి దూరసంక్రమం - దూరతో గమ్యమాన మిత్యర్థః - వర్త్మ మార్గం - గత్వా - వనం ప్రవిలోకయన్ పంపాం దదర్శేత్యన్వయః. తి. శుభ దర్శః శుభదర్శనం కాననం యస్యాం తాం పంపాం దదర్శ. ౩౦. ఫలస్తుతిః స్కాందే. 'ఆరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే, శ్రీరామస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజం తిత' ఇతి. ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రీమదారణ్యకాండపఠనశ్రవణయోః ఫలం బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే

ఆరణ్యకం తు యః కాండ మతిభక్తిసమన్వితః,
పఠేద్వా శృణుయాద్వాపి సోమసాయుజ్య మాప్నుయాత్.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రా హీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

శ్రీమదారణ్యకాండ స్సమాప్తః.

ఇత్థం కౌశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీ
పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛఠారే ర్గురోః,
ఆలోక్యాఖిలదేశికోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీశ్చిరం
వ్యాచఖ్యౌ తదరణ్యకాండ మఖిలం గోవిందరాజాభిధః.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

రామానుజీయాదివ్యాఖ్యాసమన్విత శ్రీగోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా,
టీకా త్వారణ్యకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంతు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోఽస్తు తే.

తిలకాదివ్యాఖ్యాసమన్వితతీర్థీయవ్యాఖ్యాయాం ఆరణ్యకాండస్సమాప్తః.

కాండం తృతీయంశ్శృణ్వన్ యః ప్రోక్తేన నియమేన తు,
సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పఠనాద్వాపిశాస్త్రతః.
శ్రీమద్రామాయణేఽభీష్టప్రదే వాల్మీకినాకృతే,
మహేశ్వరాదిగోవింద కృతవ్యాఖ్యాసముజ్జ్వలే.
వావిళ్లవంశ్య శ్రీరామస్వామిశాస్త్రితనూభవైః,
ఆరణ్యకాండస్సానందం శోధితో ముద్రితోఽభవత్.
సంశోధితశ్చవిద్వద్భి స్సదా విజయతేతరాం,
యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనంతు యద్భవేత్,
తత్సర్వంక్షమ్యతాం దేవ రామచంద్రనమోఽస్తుతే.

ఆరణ్యకాణ్డ స్సమాప్తః

చెన్నపుర్యామ్: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ ఇత్యేతేషాం,
శ్రీ 'రామముద్రణాలయే' ముద్రితమ్.—1932.

సంస్కృతగ్రంథములు.

పురాణగ్రంథములు.

	ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
బాలరామాయణము, సటీక	0	2
శ్రీమద్రామాయణము, చిన్నసైజు	3	8
,, మేలుప్రతి, 2 వాల్యములు	6	0
,, సుందరకాండము, మూలము	1	0
,, ఉత్తరకాండము, మేలుప్రతి	1	4
అధ్యాత్మరామాయణము, మూలము	1	0
,, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	8	0
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము, 2 సంపుటములు	15	0
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండసహా ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము 7 వాల్యములు	17	0
బాలకాండము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	2	0
అయోధ్యాకాండము ,,	3	0
అరణ్యకాండము ,,	2	0
కిష్కింధాకాండము ,,	2	8
సుందరకాండము ,,	2	0
యుద్ధకాండము ,,	4	0
ఉత్తరకాండము ,,	2	8
కార్తీకమాహాత్మ్యము ,,	0	12
కాశీమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	0	8
గయామాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	0	6
సింహాచలక్షేత్రమాహాత్మ్యము ,,	0	8
గరుడపురాణము, వ్యాఖ్యానాంధ్రతాత్పర్యసహితము	1	0
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెనుఁగు	0	2
ధనుర్మాసమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	0	2
పద్మపురాణాంతర్గతమాఘపురాణము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	2	0
శ్రీమహాభారతము, గచ్ఛద్వ్యాఖ్యానసహితము 3 సంపుటములు	30	0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానము	10	0
శ్రీమద్దేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము	12	0

స్తోత్రములు.

ప్రతి 1-కి ర

- ఆదిత్యహృదయము, సటీక
- ఇంద్రాక్షీశివకవచము
- కనకధారాస్తవము, ఆంధ్రతాత్పర్యము
- కృష్ణకర్ణామృతము, సటీక
- శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి, సాంధ్రటీక
- గంగాస్తవరాజము
- గంగాలహరి, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యము
- శ్రీగుణరత్నకోశము, ఆంధ్రటీకాసహిత
- త్రైలోక్యమోహనకవచము, త్రిపురసుం స్తోత్రము, త్రిపురాస్తవరాజము
- దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము
- దేవీస్తోత్రకదంబము
- దేవీసప్తశతి (మన్త్రశాస్త్రము)
- దేవీమానసికపూజ, చిన్నసైజు
- దేవీఖడ్గమాల ,,
- నవగ్రహస్తోత్రము ,,
- నీతిశాస్త్రము, సటీక ,,
- పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము
- తులసీస్తోత్రకదంబము
- సౌందర్యలహరి, సటీక
- స్తోత్రజాలము
- ప్రశ్నోత్తరరత్నమాల, సటీక
- ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహిత
- భజగోవిందము, సటీక
- మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్న
- ముకుందమాల, సటీక ,,
- రామబ్రహ్మమానసికపూజ ,,
- రామకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యతా
- లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, సటీక
- లక్ష్మీనారాయణహృదయము
- శంకరాచార్యస్తోత్రాది
- శ్యామలాదండకము, సటీక

ఇవి మొదలగు సంస్కృతాంధ్రగ్రంథములు అనేకములు మావద్ద దొరకును.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్

[illegible], ఎస్ప్లనేడ్,